ALLES KOMT TEREGT

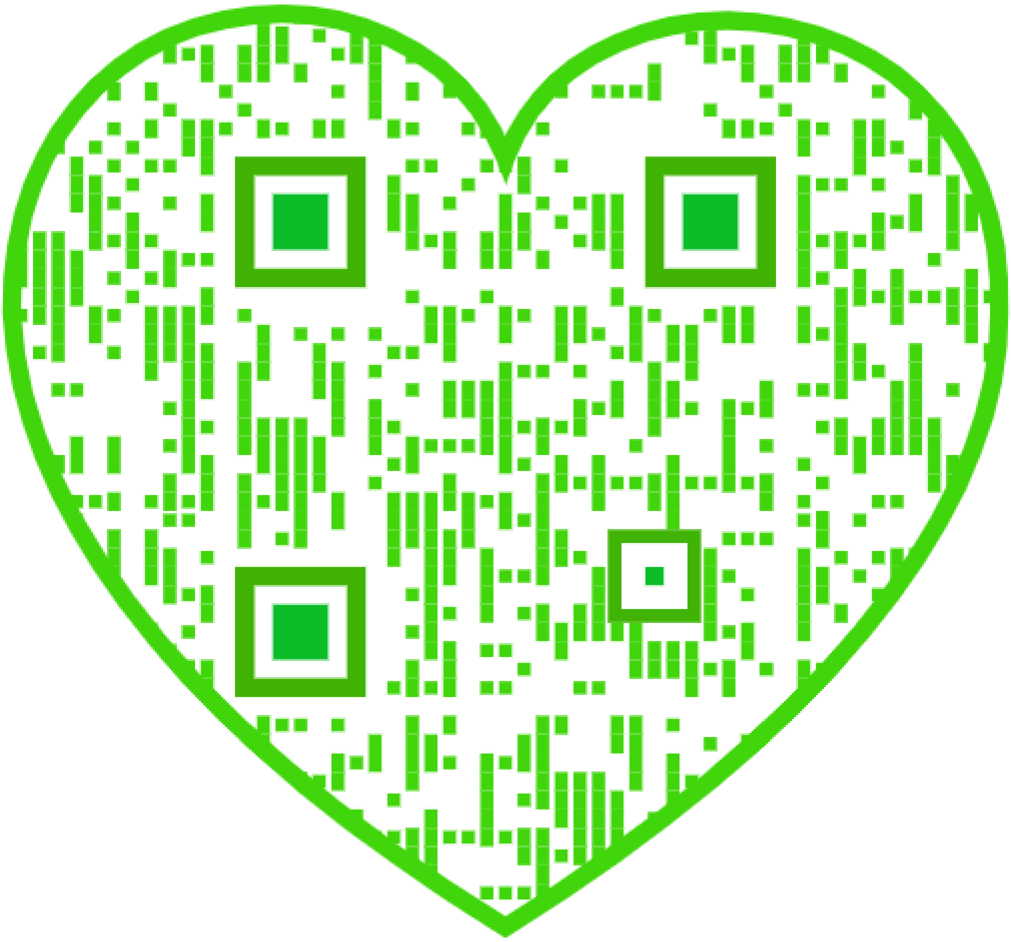

BEKNOPTE ENCYCLOPÆDIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

BEKNOPTE ENCYCLOPÆDIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË

NAAR DEN TWEEDEN DRUK
DER ENCYCLOPÆDIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË

BEWERKT DOOR

T. J. BEZEMER
HOOGLEERAAR AAN DE LANDBOUW-HOOGESCHOOL TE WAGENINGEN

MET EEN KAART

's-GRAVENHAGE | LEIDEN
MARTINUS NIJHOFF | N.V. v/h E. J. BRILL
1921

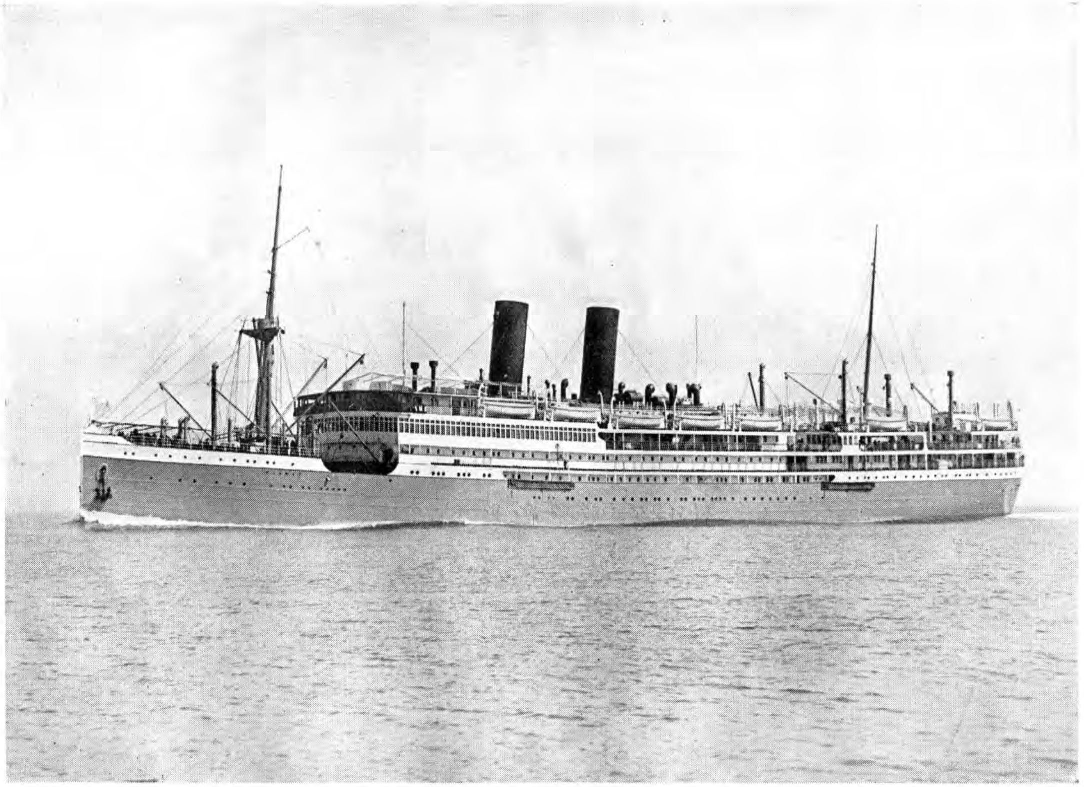

D.S.S. „Slamat"

VOORBERICHT.

Op verzoek der Uitgevers heeft ondergeteekende zich belast met het samenstellen van deze beknopte Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië, die geheel bewerkt is naar de gegevens der groote Encyclopaedie van Ned.-Indië. Als overweging heeft bij deze uitgave gegolden, dat de genoemde groote Encyclopaedie niet alleen tengevolge van den hoogen prijs niet onder het bereik van het groote publiek valt, maar ook voor dat groote publiek te uitvoerig is. Voor elk die zich meer in het bijzonder met Indische zaken bezig houdt: voor regeeringsinstellingen, ambtenaren, bibliotheken, redacties, leiders van Indische ondernemingen, enz. is de groote uitgave onmisbaar; de beknopte uitgave tracht, zoowel door omvang als prijs, te voorzien in de behoefte van *allen*, die in Nederlandsch-Indië belangstellen of daarbij belang hebben, hetzij in Nederland gevestigd of in Indië. Daarom is er naar gestreefd, bij veel beknopter omvang, den inhoud even betrouwbaar en belangwekkend te doen blijven, terwijl, wat het eerste gedeelte betreft, zooveel mogelijk de gegevens zijn bijgewerkt tot op het tijdstip van het verschijnen dezer uitgave, waarbij in aanmerking dient genomen, dat de eerste vellen reeds in den loop van 1918 bewerkt en in laatsten vorm vastgesteld werden.

Wat de schrijfwijze betreft, de stomme *e* wordt door ĕ, de volkomen *e* door é, de onvolkomen door è weergegeven; de ô-klank in Javaansche woorden (open laatste en voorlaatste lettergreep) door å. Evenwel zijn bij sommige, door algemeen gebruik of officieele spelling geijkte namen deze regels niet streng toegepast; zoo vindt men hier: Deli, Borneo, enz. zonder klankteekens; evenzoo Bondowoso; bij dergelijke Jav. plaatsnamen is soms de juiste uitspraak éénmaal tusschen haakjes aangegeven: (Båndåwåså). Men zij er dus op bedacht, sommige woorden, die niet met o voorkomen, met å te zoeken.

Het spreekt wel vanzelf, dat deze uitgave de groote Encyclopaedie niet vervangen kan; voor allen, die uitvoerige inlichtingen omtrent Indische zaken wenschen, blijft zij de onmisbare vraagbaak; daarom is dan ook telkens bij een aantal grootere artikelen naar die Encyclopaedie verwezen, en zoeke men o.a. de literatuuropgave voor verschillende land- en volksbeschrijvingen steeds ook aldaar.

Wageningen, November 1921.

T. J. BEZEMER.

AANVULLINGEN BIJ ENKELE ARTIKELEN.

AMBOINA. De afdeelingen 3 en 7 (administratieve indeeling) moeten vervallen, daar bij Ind. Stb. 1919 no. 457 een nieuw gewest: „Nieuw-Guinea". is ingesteld, verdeeld in drie afd.: Noord-N.-G., West-N.-G. en Zuid-N.-G.; hoofdplaats Manokwari.

BAJAT of Těmbajat, dèsa in het district Klatèn der gelijkn. afd., res. Soerakarta, met oude vorstengraven, die door de Inlanders als heilig beschouwd worden.

BANDAHARA, of Běndahara, rijksbestuurder, titel van den hoogsten staatsambtenaar in een Mal. staat; eigenlijk schatbewaarder.

BEVOLKING van Ned. Indië. Volgens een voorloopige volkstelling had Ned.-Indië ult. 1917 een bevolking van ± 47 millioen zielen, w.o. ± 138.000 Europ. en 832.000 Vr. Oosterlingen; de volkstelling van 1920 gaf voor Java en Madoera ruim 35 millioen, voor de Buitengewesten, zonder Nieuw-Guinea, ruim 14 millioen.

KANIGÅRÅ (Kanigôrô), typisch-Javaansch galahoofddeksel van bestuursambtenaren, van zwart laken, met strepen van goudblad of goudpassement; de vorm is een van boven afgesneden kegel.

MILIK, (Arab. milk) eigendom, in sommige streken van den Archipel vooral voor het Inl. bezitsrecht op grond gebruikt.

VERBETERINGEN.

Bl.	Kol.	Regel.	
7	2	3 v.o.	staat **PĚLOEROEAN,** lees **PĚLOEROEN.**
9	2	17 v.o.	staat Miomaffo, moet zijn: vroegere naam van het zelfbesturend landschap Miomaffo op Timor.
15	2	24 v.o.	moet de verwijzing naar TOCHTEN vervallen.
16	1	15 v.b.	staat STRAFSTELSEL, lees' KRAKAL.
19	1	29 v.o.	voeg bij na STERREBEELDEN: in het Supplement der groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
28	2	34 v.b.	staat **BAKAU TINGGI,** lees **BAKAU TINGI.**
38	1	15 v.b.	staat BANGWĚTAN, lees BANGWÉTAN.
38	2	22 v.o.	moet de verwijzing naar SILEBAR vervallen.
40	1	28 v.b.	voeg bij, na CREDIETINSTELLINGEN: in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
44	1	16 v.b.	moet vervallen.
49	2	31 v.o.	staat Singkarah, te lezen: SINGKARAK.
57	2	1 en 2 v.b.	moeten vervallen.
65	1	17 v.o.	staat (Zie GRONDRECHTEN OP DEN) lees: Zie GROND (RECHTEN OP DEN).
69	2	11 v.b.	staat PATJÈT, lees PATJĔT.
103	2	18 v.o.	in plaats van „en Koeningan" te lezen: waarvan Cheribon bestaat uit de regentschappen Cheribon en Koeningan.
107	2	8 en 7 v.o.	i. pl. v. GANGGARANGAN (SOEND.) GERANGGANG (MAL.), te lezen: GARANGAN (JAV.).
115	1	35 v.b.	moet vervallen.
115	1	4 en 5 v.o.	moeten vervallen.
115	2	35 v.o.	moeten vervallen de woorden: PEPER, TABAK, THEE.
120	1	4 v.b.	staat: wajang (zie ald.) lees: wajang (zie TOONEEL).
123	2	19 v.b.	staat Adilargoe lees Adilangoe.
129	1	2 v.o.	moet STERRENBEELDEN vervallen.
130	1	30 v.b.	moet vervallen.
136	2		art. **DOERI** moet vóór **DOERIAN.**
137	2	26 v.b.	staat GRONDRECHTEN OP DEN lees: GROND (RECHTEN OP DEN).
158	1	39 en 40 v.o.	moeten vervallen.
167	1	26 v.o.	moet de verwijzing naar ZEE vervallen
193	1	19 en 20 v.o.	de verwijzing naar WILDHOUTBOSSCHEN moet vervallen.
197	2	34 v.o.	moet vervallen.
200	1	7 v.o.	verwijzing naar VEREENIGINGEN moet vervallen.
201	1	17 v.o.	moet vervallen.
205	1	38 en 39 v.o.	moeten vervallen.

Bl.	Kol.	Regel.	
209	1	11 v.b.	voeg bij: in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
211	1	29 v.b.	moet vervallen.
211	1	30 v.o.	Zie VEZELSTOFFEN moet vervallen.
211	1	33 v.o.	moet vervallen.
211	1	34 v.o.	staat VEZELSTOFFEN, lees JUTE.
226	1	10 v.o.	de beide laatste woorden en reg. 9 v.o. geheel moeten vervallen; na OEBI DJAWA invoegen: en OEBI KAJOE.
231	2	25 v.b.	moet (zie aldaar) vervallen.
250	2	33 v.o.	moet Zie RHYNCHOTA vervallen.
252	2	23 v.b.	staat WELVAARTCOMMISSIE, lees WELVAARTONDERZOEK.
26?	2	25 v.b.	Voor art. KROONORDONNANTIEN zie hierboven.
263	2	21 en 28 v.o.	na: INDIË en ZEEMACHT EN ZEEROOF in te voegen: in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
270	1	4 v.o.	moet vervallen.
270	2	37 en 38 v.b.	moeten vervallen.
285	1	16 en 17 v.o.	na VERDEDIGINGSSTELSEL VAN NED.-INDIË en WERFDEPOT (KOLONIAAL), in te voegen: in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
289	2	20 v.b.	staat PATJÈT, lees PATJĔT.
292	2	21 v.b.	moet vervallen.
295	1	5 v.o.	staat: onder VULKANEN, lees: in het art. RINDJANI.
298	1	33 v.o.	moet VEREENIGINGEN vervallen.
304	2	4 v.o.	staat 1893 M., lees 2261 M.
304	2	16 v.o.	moet NUTTIGE MINERALEN vervallen.
307	2	8 en 7 v.o.	moet (zie VORSTENLANDEN) vervallen.
308	2	27 v.b.	staat BESTUUR, lees BATAKS.
308	2	31 v.b.	achter DOKKEN in te voegen: in de groote Encycl. van Ned.-Indië.
319	1	12 v.o.	art. MILIK, zie boven bl. VI.
334	2	9 en 10 v.o.	invoegen: „en" tusschen PISANG en MANILLAHENNIP, en weglaten: en VEZELSTOFFEN.
343	1	8 t./m. 12 v.b.	moeten vervallen.
349			art. NIEUW GUINEA; administratieve indeeling zie boven, bl. VI **AMBOINA.**
364	2	7 v.b.	bijvoegen: in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
385	2	32 v.b.	moet vervallen: (Zie POELAU TJINGKOEK).
415	2	13 v.o.	bijvoegen: in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
422	1	26 v.o.	bijvoegen: in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
455	2	36 v.o.	staat *landgerechi*, lees *landgerecht*.
458	1	19 v.b.	bijvoegen: in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.
459	1	19 v.b.	verwijzing naar VEGETATIE moet vervallen.
470	2	42 v.b.	moet: Zie ook VOEDINGSMIDDELEN, vervallen.
490	1	26 v.b.	moet vervallen.
497	1	29 en 30 v.b.	moeten de woorden: en TAPAH vervallen.

A.

AA (PIERRE JEAN BAPTISTE CHARLES ROBIDÉ VAN DER), geb. 1802, gest. 1887. Hij hield zich met koloniale en aardrijkskundige studiën bezig en verwierf vooral groote verdiensten door zijn geschriften over N.-Guinea.

AAL. Aalachtige visschen (*Apodes*) komen in groote verscheidenheid in den Ind. Archipel voor. Aal of paling heet in het algemeen in het MAL. en SOEND. *bĕloet*, in het BATAV. MAL. *moa*, een kleine soort in het JAV. *wĕloet*; een groote soort met ooren: JAV. *sidat*, SOEND. *loebang*. *Monoptesus javanensis* (MAL. *lĕndoeng*, BATAV. MAL. *lindoeng*, SOEND. *bĕloet*, JAV. *bĕloet*) en *Symbranchus bengalensis* Mc Cl. hebben geheel het uiterlijk van alen, doch behooren tot een geheel andere groep (*Symbranchii*). Zij bewonen het zoete water van de groote Soenda-eilanden.

AARDAPPEL. (MAL., JAV., SOEND. *kĕntang*), een kruidachtige plant, die in Chili in 't wild voorkomt en vermoedelijk haar vaderland in het Andesgebergte heeft. In Ned.-Indië worden de aardappelen ten behoeve van Europeanen door de inlanders gekweekt. Alleen de Tenggereezen gebruiken ze zelf als voedsel; ook de Papoea's van het Arfakgebergte in West-Nieuw-Guinea zouden ze veel gebruiken, zooals de andere bewoners van het gebergte van Nieuw-Guinea in den regel de knollen van Ipomoea Batatas eten. De aardappel wordt in Ned.-Indië bij voorkeur tusschen 1000 en 2000 Meter geteeld, hoewel men haar reeds op 600 Meter aantreft. Voornamelijk vindt men haar op ongeirrigeerd land, hier en daar ook als tweede gewas op sawahterreinen.

De Bataks op de Karohoogvlakte telen op 1500 Meter tegenwoordig zeer goede, ziektevrije soorten (Franschen). Zij hebben een veel rationeeler wijze van kweeken dan de Javanen.

AARDBEVING. Onder aardbevingen verstaat men alléén die bewegingen van de aardkorst, waar van de oorzaak in de aarde zelf ligt. Dreuningen tengevolge van luchttrillingen, zooals tegelijk met zware knallen gedurende de groote Krakatau-eruptie (1883) op vele plaatsen van den Archipel werden waargenomen, waardoor voorwerpen in trilling komen en glasruiten kunnen breken, behooren dus niet tot de aardbevingen.

Men onderscheidt de aardbevingen in: A. *Vulkanische*, gevolgen van toenemende vulkanische werking, en meestal een uitbarsting vooraf gaande; en B. *Niet-vulkanische*, hetzij 1°. *instortingsaardbevingen*, ontstaan door instorting van onderaardsche holten; wegens den steeds geringen omvang dezer holten is dit soort aardbevingen hoewel vaak hevig, toch altijd van lokalen aard; of 2°. *tectonische* of *dislocatie-aardbevingen*, uitgaande van breukvlakken, spleten en plooien in de aardkorst. Door drukverschillen in de aardkorst ontstaat wringing, die, een zekere intensiteit bereikende, een scheur veroorzaakt, zoodat de eene aardschol ten opzichte van de andere een beweging maakt. Tengevolge van den soms reusachtigen omvang der zich bewegende schollen is de intensiteit der tectonische aardbevingen het grootst; langs de eenmaal bestaande breuklijnen zullen zich telkens weer aardbevingen voordoen; en daar langs deze zich ook de vulkanen bevinden zullen vulkanische en aardbevingsverschijnselen zich vaak in hetzelfde gebied voordoen. Zeer talrijk komen zij ook dààr voor, waar de aarde diepe plooien heeft, nl. bij de trogvormige diepten in de Oceanen. Zuidelijk langs Sumatra en Java en oostelijk van de Taland-eilanden bevinden zich zulke geulen van meer dan 7000 M. diepte; ook de Banda Zee is een 5000 M diepe inzinking en talrijk zijn de aardbevingen, die uit die plooigebieden komen. De gebergte-ketenen zijn de voor ons zichtbare plooigebieden en evenwijdig aan hun strekking loopen meestal ook de breuklijnen. Zoo zijn aardbevingen zeer veelvuldig in en langs het Barisan-gebergte (Tapanoeli 1892, Benkoelen 1914), op Ceram (1899), op Nieuw-Guinea (1864), op Ambon (1898).

Hieronder volgen enkele belangrijke aardbevingen: Cheribon (1847); Amboina (1644, 1674 1835, 1898); Molukken (1857); Ambarawa (1865, 1872); Midden-Java (1867); Tjiandjoer (1879); Java's Eerste Punt (1880); Koepang (1881); Midden-Java (1890); Tapanoeli (1892); Ceram (1899, met vloedgolf); Soekaboemi (1900); Simeuloe (1907, met vloedgolf); Korintji (1909); Sangir (1913); Benkoelen (1914).

AARDE (EETBARE). Het eten van aarde (geophagie) is een gebruik, dat men in den geheelen Archipel aantreft: zoowel op Java als op Sumatra, bij Maleiers en Bataks, op Borneo bij de Dajaks, op Soembawa en zelfs op N.-Guinea is het bekend. De aarde, die gegeten wordt, — op Java tanah ampo geheeten — bestaat uit een vette kleisoort, wit, geel, roodachtig, geelbruin of grijsgroen van kleur, die, behalve de gewone bestanddeelen van klei, bitumineuze en organische stoffen bevat. Zij wordt met zorg gewasschen; het slib wordt na een nacht bezinkens gewreven en tot schijfjes of pijpjes gevormd. Vaak worden de koekjes met een zout-oplossing bestrooid, met kokosolie bestreken en daarna geroosterd. Gewoonlijk wordt de aarde als lekkernij gegeten, soms ook wel door zwangere vrouwen, omdat het nog niet geboren kind er op gesteld heet te zijn. Het gebruik leidt tot verstopping en ziekten. Op Borneo wordt de koolschiefererts en op Sumatra ook wel diatomeeënaarde gegeten. Voor litteratuur zie groote Encycl.

AARDKUNDE. Zie GEOLOGIE.

AARDMAGNETISME noemt men het verschijnsel, dat de aarde omgeven en doordrongen is van een magnetisch krachtveld. De oorzaak hiervan is nog onbekend. Het aardmagnetische veld is onderhevig aan verschillende periodische en onperiodische schommelingen, die door terrestrische en kosmische (vooral solaire) invloeden veroorzaakt worden, en gedeeltelijk nog onverklaard zijn. De waarneming en het onderzoek dier verschijnselen geschiedt op magnetische observatoria, die door een groot aantal rijken onderhouden worden; in Indië behartigt het Kon. Magnetisch en Meteorologisch Observatorium, te Batavia gevestigd, die belangen. In de eerste jaren na de stichting van het Observatorium werd enkel de declinatie waargenomen. Zie verder onder OBSERVATORIUM.

De eerste magnetische opneming van Ned.-Indië geschiedde in 1848 door een Engelschman, C. M. Elliot; de tweede, uit eigen middelen, maar als regeeringsopdracht, door den Rotterdammer Dr. E. van Rijckevorsel, tusschen de jaren 1874 en 1877, en de derde van 1903 tot 1907 door den onderdirecteur, later directeur van het Observatorium te Batavia, Dr. W. van Bemmelen. Voor litteratuur en bijzonderheden omtrent den loop van declinatie, inclinatie en intensiteit in Ned.-Indie, zie groote Encycl.

AARDNOOT. Zie ARACHIS.

AARDNOTEN-OLIE ook **KATJANG-OLIE** genaamd, afkomstig van de *Arachis hypogaea* L., Katjang tanah, een plant die uit Z.-Amerika afkomstig is en op Java en in vele tropische gewesten, alsmede in Zuid-Europa, wordt gekweekt. Zij wordt door de inlanders op Java verkregen door de gedroogde peulen van de schil te ontdoen en dan de noten in een rijstblok fijn te stampen, te stoomen en warm uit te persen. In de vele fabrieken, die men thans op Java vindt, werkt men op Europeesche wijze en gebruikt dan hydraulische persing. Ook door extractie met benzine wordt een — niet eetbare — olie bereid. De Javaansche olie is veelal gekleurd, de Europeesche, door koude persing verkregen, is bijna kleurloos, aangenaam van smaak en kan de olijfolie vervangen. Voorts dient de olie bij de margarinefabrikatie, voor de bereiding van zeep, tot het smeren van machines en op Java ook voor lampolie. Zij wordt o. a. door de Nederlandsche oliefabriek te Delft onder den naam van Delftsche sla-olie in den handel gebracht. De na het uitpersen van de olie achterblijvende koek (boengkil) bevat ± 6 % stikstof en wordt als mest gebruikt. Ook dient zij ter bereiding van ontjom (eetbaar gemaakte boengkil).

AARDOLIE. Zie PETROLEUM.

ABANG-ABANG. (Gaj.) *Abeuëng-abeuëng* (ATJ.), op oude kaarten Abong-abong geheeten, een 3015 M. hooge berg van — naar de vormen te oordeelen — vulkanischen oorsprong, gelegen in het Gouv. Atjèh en O. Behoort tot het Gajo'sche Centraalgebergte. Naar de Atjèhsche zijde heet de Abang-abang gewoonlijk Singgah Mata of Tangga.

ABANGAN. Zie ISLAM IV, b.

A. B. C. KRUID. Zie SPILANTHES.

ABDAS (reiniging). Zie SEMBAHJANG.

ABDI. Afgeleid van het Arab. 'abd, dienaar, slaaf, in welke beide beteekenissen het woord voorkomt. In de Jav. Vorstenlanden verstaat men thans onder „*abdi dalĕm*" vorstendienaren, van de hoogste ambtenaren tot de laagste hof-officieren, terwijl de uitdrukking overigens een beleefdheidsvorm is, gelijkstaande met ons: „Uw dienaar."

ABDOELLAH, Arab. „dienaar van Allah" is een ook in den Indischen Archipel zeer gebruikelijke naam.

ABOEHOE. Zie VLEERMUIZEN (INSEKTEN-ETENDE).

ABOENG. Volgens de overlevering zou Mènak Pamoeka Baginda, een afstammeling van Lampong, zich als hoofdleider met een deel van den hoofdstam van de *Wai Ompoe* naar de *Aboengstreken* (het W. deel der tegenw. onderafd. SEPOETIH), hebben begeven en zich hebben gevestigd langs de *Wai Aboeng*, een linkerzijrivier van de *Wai Rasĕm*; van hieruit hebben deze lieden, de Aboengers, zich verder uitgebreid en zich in verschillende aangrenzende streken van de Lampongs gevestigd.

Aboenger heeft de beteekenis aangenomen van *bovenlander*, en wordt dikwijls in tegenstelling met *Lamponger*, iemand van de *benedenlanden*, gebruikt.

ABOLITIE is het besluit der politieke macht, waarbij bevolen wordt met een begonnen rechtsgeding niet verder voort te gaan. In Ned.-Indië heeft de Gouv.-Gen., in overeenstemming met den Raad v. N.-I., het recht daartoe voor zooveel Inlandsche Vorsten en hoofden betreft. Art. 52 R.-R. en Bijbl. No. 737.

ACCIJNZEN. Zie BELASTINGEN.

ACHTERWAL. Zie onder AROE-EILANDEN.

ADAN (aankondiging van de sĕmbahjang). Zie MOSKEE, C.

ADAS (MAL. JAV.), *Hadas* of *Hades* (SOEND.), *Pinkel* (MOL. MAL.); Venkel de vruchten van Foeniculum vulgare L., Fam. *Umbelligerea*. Plant van Z.-Europa, W.-Azië en N.-Afrika, waarschijnlijk door de Europeanen in Indië ingevoerd. Groeit in hooge streken zeer goed. Fenkel wordt bij de bereiding van vele gerechten gebezigd. De aetherische olie, uit planten op Java gekweekt, is van zeer goede hoedanigheid. *Adas manis* = anijs, zie PIMPINELLA; *adas tjina* heeft vergiftige vruchten, zie ILLICIUM.

ADAS ADASAN (JAV.). Zeer gezochte sierplant in Indië: *Gomphrenia globosa* L.

ADASPOELASARI. Venkelvruchten vermengd met de bast van poelasari (Alyxia stellata Bl.), een zeer gebruikelijk Inl. geneesmiddel. Zie POELASARI.

ADAT. Aan het Arabisch ontleende term, die „gewoonte" beduidt in den ruimsten zin. Mohammedaansche inlanders echter plegen tegenover elkaar te stellen „adat" en „hoekoem" (sarat, sjarat, oehoem, enz.), waarbij het eerste op de — zoo belangrijke — zuiver inheemsche (Indonesische) gewoonten, het tweede daarentegen op de aan de Mohammedaansche wet ontleende regels en gewoonten ziet. Onder adat in dezen zin vallen dus de inheemsche zeden en gebruiken op elk gebied des levens. Zie ook ADATRECHT en ISLAM.

De (niet-Maleische) bijvorm hadat wordt op Zuid-Celebes, en in Boegineesche of Makassaarsche landschappen buiten Zuid-Celebes, gebezigd voor den veelhoofdig regeerenden en ook rechtsmacht uitoefenenden rijksraad van inlandsche rijken, gevormd door vorst en rijksgrooten te zamen. Zie ook RECHTSWEZEN.

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

Geregelde 14-daagsche Mail- en Passagiersdienst van Rotterdam naar Nederlandsch-Indië via Southampton, Tanger, Port-Said, Suez en Colombo naar Sabang, Belawan (Deli), Singapore, Batavia, Semarang en Soerabaya

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

's-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

Passage kan besproken worden bij
de Hoofd-Agenten en de verdere
Agentschappen in Nederland
De Mailschepen vertrekken
's Zaterdags om de veertien dagen
van de Lloydkade te Rotterdam

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

's-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

ADATRECHT. Deze naam is in de twintigste eeuw van lieverlede in zwang gekomen om het ongecodificeerde recht der inlanders en vreemde oosterlingen in Ned.-Indië aan te duiden, en wel wegens het gebrekkige der vroegere benamingen. De term „adatrecht" schijnt het eerst gebezigd door Dr. C. Snouck Hurgronje in 1893 (De Atjèhers I, bl. 16 en 386; advies in Adatrechtbundel I, bl. 24), doch is sedert door anderen overgenomen, zelfs door de regeering, waarvoor men met name zie Ind. Stb. 1911 bo. 569 art. 1 en Bijbl. 8091.

De studie van het adatrecht dagteekent van het laatste kwart der negentiende eeuw; als baanbrekers moeten vooral genoemd worden Prof. Dr. G. A. Wilken, Prof. Dr. C. Snouck Hurgronje en Prof. Mr. C. van Vollenhoven.

ADATRECHTSPRAAK. Dezen naam pleegt men te bezigen, niet voor alle rechtspraak, die het adatrecht tot richtsnoer neemt (dus o. a. die onzer landraden in burgerlijke zaken), doch alleen voor die rechtspraak („inheemsche rechtspraak", zie aldaar) welke ook zelve, in werkelijkheid of in naam, door 's lands adat en niet door onze verordeningen, op het rechtswezen is ingesteld. Over haar en over de vanouds daarbij gevolgde rechtspleging, zie Mr. B. ter Haar, Het adatproces der inlanders, 1915, en de aldaar aangehaalde litteratuur.

ADATREGELINGEN. Benaming ter aanduiding van voorschriften van adatrecht, die niet door een of ander gezag (dorp, vorst enz.) worden opgelegd, maar vrijwillig als gedragsregels worden aanvaard door een groep uit de inlandsche bevolking.

ADEL. Bijna overal in Nederlandsch-Indië vindt men een erfelijken adel, die een afzonderlijken stand in de maatschappij vormt, en in sommige streken grooten invloed op de bevolking heeft. De Islam kent slechts één algemeenen geboorte-adel, namelijk dien van de afstammelingen van Hasan en Hoesein, de zoons van Ali en Mohammeds dochter Fâtimah. De afstammelingen van Hasan voeren gewoonlijk den titel van *Sjarif* (Inl. *sarip*) en die van Hoesein den titel van *Sajjid* (Inl. *Said*). De *Sjarifs* en de *Sajjid's* worden aangesproken met het woord *Habib*. Hun dochters voeren den titel van *Sjarifah* (Inl. *Saripah*). Bovendien worden in het Mohammedaansche recht alle personen, behoorende tot den Arabischen stam Qoraisj, ja zelfs alle Arabieren, als van edeler bloed aangemerkt dan personen tot andere nationaliteiten behoorende, welke hun stamboom ook moge zijn. In verreweg de meeste streken van den Archipel worden deze begrippen ook gehuldigd door de Inlanders, die den Islam hebben omhelsd, maar op Java erkent men over het algemeen de *Sarip's* en de *Said's* wel als personen van adel, maar volstrekt niet als gelijkstaande in geboorte met Vorsten, Regenten en andere Inlandsche grooten.

De niet-Mohammedaansche, inheemsche adel wordt vooral gevonden op Java (waarbij te onderscheiden valt tusschen de Soendalanden en Midden-Java, in het bijzonder de Vorstenlanden), op Zuid-Celebes en bij de Bataks. De voorn. titels op Java zijn: Pangéran, Radèn, en Mas. Op Bali valt de adel geheel samen met het Hindoesche kastenwezen, in de res. Besoeki (Java) treft men eveneens nog overblijfselen van den ouden Hindoe-adel aan. Zie verder TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN).

ADIKARTÅ, ook wel verkeerdelijk naar zijn vroegere hoofdplaats **BROSOT** genaamd. Regentschap in de residentie Djokjakarta, gelegen ten W. van den Prågå, en behoorende tot de afdeeling Koelon-Prågå. Het is het regentschap van den op de hoofdplaats Djokjakarta gevestigden „onafhankelijken" (d.w.z. niet onder den sultan staanden) Prins Pakoe Alam, met de hoofdplaats Bĕndoengan en bestaande uit de districten Sogan en Galoer, met gelijknamige hoofdplaatsen. In het regentschap Adikartå ligt één suikerfabriek (Séwoegaloer).

Adikarta beslaat het grootste, westelijk deel der kustvlakte van Djokjakarta, tusschen de mondingen van Bågåwåntå en Prågå. Het landschap is dicht bevolkt, ook de voormalige, thans drooggelegde rawa, die achter de smalle duinenrij gelegen was.

ADILANGOE. Zie DEMAK.

ADININGRAT (JAV.), „de eerste of het schoonste der aarde". Dit woord wordt in de Hoftaal, gesproken aan de inlandsche hoven van Soerakarta en Djokjakarta, en in officieele bescheiden van die hoven uitgaande of daaraan gericht, altijd gevoegd achter de plaatsnamen Soerakarta en Djokjakarta.

ADIPATI is thans in de Gouvts. landen op Java een ambtstitel, die bij wijze van onderscheiding aan regenten wordt toegekend. Vooraf gegaan door Pangéran drukt het woord den titel uit van den troonopvolger in Soerakarta en Djokjakarta: Raden Adipati is aldaar de titel van den Rijksbestierder. Zie TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN).

ADJAN (aankondiging van den sembahjang). Zie MOSKEE. C.

ADJATAPPARANG. Onder dezen naam, die „ten westen van het Meer" — d.w.z. meer van Tempé — beteekent, verstond men vroeger een bondgenootschap, bestaande uit de Boegineesche landschappen Sidenreng, Sawito, Soepa en Rapang, met hun leenen en achterleenen, en gelegen op Zuid-Celebes ten Noorden van Sopeng. Door het toetreden tot het Bongaaisch tractaat behoorde Adjatapparang tot de bondgenooten der O.-I. Comp. Omstreeks 1890 werden met de verschillende landschappen afzonderlijke contracten — later suppletoire contracten — gesloten. Sinds dien heeft de naam Adjatapparang in politieken zin geen beteekenis meer en geeft hij slechts een geografisch begrip weer. De gezamenlijke bevolking der Adjatapparangsche landschappen werd in 1905 geschat op ± 100.000 zielen en de vlakte-uitgebreidheid op 1350 $K.M.^2$ Na de expedities van 1905—1907 had op verzoek van hoofden en bevolking in begin 1908 de vereeniging plaats van de landschappen Sawito en Alita tot één landschap Sawito, onder den zelfbestuurder van eerstgenoemd landschap, terwijl in 1906 eenige een leen van Sidenreng gevormd hebbende landschappen daarvan zijn afgescheiden om voortaan onder den naam Maloese Tasi een afzonderlijk landschap te vormen (zie aldaar). Alle zelfbestuurders der Adjatapparangsche landschappen hebben thans de korte verklaring afgelegd. De landschappen maken een deel uit van de onderafdeeling Paré-Paré van het gouv. Celebes en Onderh., behalve Sawito, hetwelk tot de onderafd. Pinrang behoort.

ADJISÅKÅ was volgens de Javaansche overleveringen een vorst van goddelijke afkomst, die,

op Java gekomen, daar den godsdienst hervormde en een geregeld bestuur, wetten en letterschrift invoerde, zoodat met hem de Jav. tijdrekening begint. Waarschijnlijk is het echter, dat men die tijdrekening, welke niet anders is dan de Indische Çakajaartelling, eenvoudig als een vorst of godheid heeft verpersoonlijkt.

Het boek Adji Såkå, Javaansche overleveringen bevattende over de oude geschiedenis van Java en door Winter in proza uit de oorspronkelijke dichtmaat overgebracht, is uitgeg. door Gaal en Roorda, Amst. 1857. Zie TIJDREKENING.

ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN. De Indische administratieve dienst omvat zoowel den bureaudienst als den dienst van het binnenlandsch bestuur. Als regel kan men bij den administratieven dienst slechts een aanstelling verkrijgen, indien men in het bezit is van het voor dien dienst vereischte diploma.

Tot de betrekkingen van adspirant-controleur en controleur bij het binnenlandsch bestuur, van gewestelijk secretaris, van assistent-resident, van resident en van gouverneur zijn alleen benoembaar: *a.* zij, die geslaagd zijn in het eindexamen voor den Ned. Ind. administratieven dienst (zie onder „OPLEIDING VAN ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN") en *b.* zij, die voldaan hebben aan het examen, bedoeld bij art. 141, 2e lid, der hooger onderwijswet, d. z. doctoren in de rechtswetenschap, die een Indisch aanvullingsexamen hebben afgelegd (Ind. Stbl. 1905, no. 181). Dezelfde personen, doch ook de doctoren in de rechts- of staatswetenschappen, zijn benoembaar tot de betrekkingen van commies-redacteur, van adjunct-referendaris, van referendaris (alleen voor de betrekking van referendaris bij de comptabiliteit worden geen exameneischen gesteld) en van secretaris bij de Departementen van algemeen bestuur, bij de Algemeene Secretarie en bij den Raad van Ned.-Indië, daaronder begrepen de betrekkingen van Algemeen Secretaris en van Gouvernements-secretaris.

De candidaat-Ind. ambtenaar, die in Nederland in het bovenbedoelde eindexamen of aanvullingsexamen geslaagd is, wordt na lichamelijk geschikt te zijn bevonden en na ten genoege van den Minister van Koloniën te hebben doen blijken, dat hij voldoende bedreven is in het paardrijden, ter beschikking gesteld van den Gouv.-Generaal om te worden aangesteld als „administratief ambtenaar", hetzij voor Java en Madoera, hetzij voor de Buitenbezittingen. Hij kan achtereenvolgens benoemd worden tot adsp.-controleur, controleur, gewestelijk secretaris, assistent-resident, resident of Gouverneur. Zie ook GEZAGHEBBERS.

De lagere betrekkingen bij den bureaudienst zijn 3e, 2e en 1e commies. Voorts heeft men in den admin. dienst nog de beambten. Daartoe zijn in den regel benoembaar zij, die het „kleinambtenaarsexamen" hebben afgelegd.

Zie verder: AMBTENAAR en OPLEIDING VAN ADMIN. AMBTENAREN.

ADOE DJANGKRIK. Zie DJANGKRIK.

ADONARA of **ANDONARA.** Eiland, behoorende tot de onderafdeeling Adonara en Lomblem van de afdeeling Flores der residentie Timor, ten oosten van het eiland Flores gelegen tusschen 8° 14′ en 8° 25′ Z.B. en 122° en 123° 20′ O.L. In het Z.O. verheft zich geheel alleenstaande de regelmatige vulkaankegel Ili Boleng (1650 M.). Ten N. daarvan ligt de door heuvels omgeven ± 200 M. hooge vlakte van Hinga, terwijl het W. door een N.O.—Z.W. loopende bergketen wordt doorsneden, waarvan de hoogste toppen boven 900 M. reiken. Er zijn ongeveer 25.000 bewoners, grootendeels heidenen. Alleen op de kustplaatsen, waarvan de bevolking meest van elders afkomstig is, zijn ook Mohammedanen en aan straat Flores Christenen, meest uit het tegenovergelegen Larantoeka. De taal is het Soloreesch; de handelaars op de kustplaatsen spreken Maleisch.

Het eiland is over 't algemeen zeer vruchtbaar. De bevolking leeft bijna geheel van landbouw; mais is het voornaamste gewas; klappertuinen ziet men overal; mais en klappers zijn de voornaamste uitvoerartikelen. Op de kustplaatsen Sagoe en Adonara op de N.kust, Trong en Lama Hala — dicht bijeen in het midden der Zuidkust — worden, naast landbouw, vischvangst en handel uitgeoefend. De bevolking van Boleng, in 't Z.O., bestaat, bij gebrek aan tuingronden, geheel uit handelaars, visschers en goud-, zilver- en ijzersmeden. De handel is nog bijna geheel ruilhandel.

Het eiland is verdeeld in vijf landschappen, waarvan drie onder Radja's staan, twee onder Kakang's. Het krachtigste rijkje is Adonara, dat het N.O. inneemt en dus de hoogvlakte van Hinga insluit; de hoofdplaats is Sagoe.

ADOPTIE, of het aannemen van vreemde als eigen kinderen, is voor de Europeesche bevolking in Indië niet meer mogelijk.

Eigenlijke adoptie bestaat bij vele niet-Europeesche volken in Indië.

Bij de *Chineezen* kent men de adoptie tot STAMVOORTZETTER. Zij heeft voornl. ten doel te voorzien in de geregelde waarneming van den familieeeredienst. Volgens het in Zuid-China geldend, maar in Indië niet in elk opzicht zuiver gevolgd, adatrecht is deze adoptie alleen mogelijk in geval eigen, uit een geoorloofde gemeenschap gesproten zoons, ontbreken en bestaat ze in aanneming van een mannelijken agnaat als eigen zoon. Sterft een man, zonder zoon na te laten, dan is de weduwe, c. q. de familie, verplicht voor den overledene alsnog een zoon aan te nemen. Worden na de adoptie den adoptant nog zoons geboren, dan is de geadopteerde met dezen gelijkgesteld, maar verliest hij de waardigheid van stamvoortzetter. De adoptie heeft tengevolge overgang van den adoptivus uit de eigen familie naar die van den adoptant. Van aanneming van meisjes kan geen sprake zijn.

Over de adoptie onder de *Japanners* zie de verhandeling van B. A. J. van Wettum in „het Recht in Nederlandsch-Indië" XCII bl. I e. v., waarin eveneens over de adoptie bij de Chineezen gehandeld wordt.

Het adatrecht van verschillende *inheemsche* volken van Nederlandsch-Indië kent adoptie, die intusschen niet overal dezelfde beteekenis heeft en daar ook in rechtsgevolgen verschilt.

Onder adoptie wordt hier slechts die vorm van kindsaanneming verstaan, waarbij de geadopteerde geheel de plaats inneemt van, c. q. wordt gelijkgesteld met eigen kinderen, in het bijzonder ten aanzien van het erfrecht.

Dit algemeene karakter vooropstellende, mag dan onderscheid worden gemaakt al naar mate de adoptie al dan niet medebrengt volledigen

overgang uit het gezin (bij exogaam huwelijk: uit de familie of den stam) van de natuurlijke ouders, naar het gezin, c. q. de familie van de(n) adoptant(en).

Adoptie *met overgang* vindt men o.a.:

op *Java*, in *Zuid-Sumatra*, op *Nias*, bij de *Gajo's*, bij de *Toradja's* in *Midden-Celebes*, in het district *Tonsawang* der Minahasa, in *Amboina*, op *Halmaheira*, *Bali* en elders.

Adoptie *zonder overgang* vindt men:

a. in de overige districten der *Minahasa*; deze adoptie wordt door Prof. Van Vollenhoven terecht met den naam „verzorgingscontract" bestempeld, daar ze een instituut van schulden en erfrecht is.

b. bij de *Dajaks* in *Borneo*; naar het schijnt komt deze adoptie in hoofdtrekken met de Minahasasche overeen.

Bij enkele volken kent het adatrecht, behalve de adoptie van kinderen, nog adoptie van ouders (als in de *Minahasa*, meki-ama) of van ouders, broeders en zusters (als in de *Lampongs*). In de Minahasa wordt deze adoptie, voornl. door invloed van het Europeesche bestuur, meer en meer zeldzaam.

ADVOCATEN. Zie RECHTSWEZEN.

AĖK. Een Bataksch woord, dat evenals het overeenstemmende Maleische *Ajer* (water, rivier) vóór de namen van sommige rivieren wordt geplaatst.

AERNOUT-KANAAL. Zie BANDJERMASIN (onderafdeeling).

AGAM. Afdeeling van de residentie Sumatra's Westkust met hoofdplaats Fort de Kock (Boekit Tinggi) standplaats van den ass.-resident, en van den aan hem toegevoegden controleur: aantal zielen (1913) 242.000. Sedert de gewestelijke reorganisatie in 1913 (Ind. Stb. 321) bestaat de afd. uit twee onderafdeelingen: Oud-Agam en Manindjau (zie aldaar), en reikt zij benoorden de afdeeling Priaman tot den Indischen Oceaan. Het bekendste deel is het plateau van Agam, een der voor het bergland van Sumatra karakteristieke tufplateau's, waarin de rivieren zich breede dalen, met steile veelal loodrechte wanden en vlakken bodem hebben gevormd. Dit plateau, met als middelpunt Fort de Kock (925 M.), is een der schoonste en meest gezonde landstreken van Indië. Men zie verder OUD AGAM.

AGAMRIVIER. Batang Agam. Zie OUD AGAM.

AGAR AGAR (MAL., JAV., SOEND.). Zeewieren, die vooral door de bevolking der Duizendeilanden en Djapara-eilanden, en aan de kusten van Banka en Billiton door de Sekah's uit ondiep water opgevischt worden en na uitgewasschen te zijn in zoet water en in de zon gedroogd, als agar-agar in den handel worden gebracht en ook veel naar China worden uitgevoerd. Agar-agar gebruikt men veel tot het stijfmaken van gebak en voor voedingsbodem van micro-organismen.

AGATHIS ALBA Foxw. (*Dammara alba* Lam.) fam. *Pinaceae*. *Pohon Damar Daging* (MAL.). *Damar Poetih* (MAL.). Hooge boom, verwant met de dennen, over een groot deel van den Archipel verspreid, vooral in het lagere bergland.

Uit de stammen vloeit een heldere, weeke en kleverige hars, die in weinige dagen steenhard wordt. Deze hars wordt op Obi en Batjan veel gewonnen en komt als halfharde copal of zachte copal op de westersche markt.

Aan den voet van oude of vaak reeds verdwenen boomen treft men groote stukken onderaardsche copal aan, die na afgebikt te zijn als *harde copal* in den handel komen. Ze hebben een hoogere waarde dan de soort, die uit de schors vloeit. Behalve op Batjan en Obi wordt Damar daging ook gewonnen op Sumatra, Banka, Borneo (Westerafdeeling), Celebes en de Molukken.

De naam „damar" heeft tot veel verwarring aanleiding gegeven. De inlander verstaat onder damar alle brandbare harsen. Wat men in den handel Damar (zie aldaar) noemt is de hars van Shorea- en Hopea-soorten. Oost-Indische Copal (in den handel het best als Manila-copal bekend) komt uitsluitend van Agathis alba. Het smeltpunt ligt bij ongeveer 100° C. Het verschil tusschen Gom Copal en Damar is, dat de eerste bij het in brand steken een vlam geeft en schoon opbrandt, de laatste geen vlam geeft, maar afdruipt als kaarsvet.

AGĔL. Zie CORYPHA.

AGNI. In den ouden godsdienst der Indiërs de God van het vuur. Zie HINDOEISME.

AGNIETEN-EILANDEN. Groepen van kleine koraaleilanden in de Java-zee, ten N.W. van de baai van Batavia, tijdelijk bezocht door visschers en voor den klapperpluk.

AGOENG of **AGĔNG.** Jav. woord, dat „groot" of „verheven" beteekent en bij de titels van sommige hooge personen gevoegd wordt en ook wel als bergnaam in gebruik is. Zie JAVA.

Onder de bergen van dien naam noemen wij:

Goenoeng Agoeng, berg op den Noordwestelijken uithoek van Bantam.

Goenoeng Agoeng, bergrug in de Preanger Regentschappen ten N.O. van den Goenoeng Goentoer, grootste hoogte ongeveer 2300 M.

Goenoeng Agoeng (Bali). De hoogste berg van Bali, ook Piek van Bali geheeten, een fraaie regelmatige vulkaankegel, met een topkrater. Hij is 3200 M. hoog en door een smalle en diepe kloof gescheiden van den N.W. liggenden G. Batoer (zie aldaar).

AGOES. Zie BAGOES.

AGRARISCH BESLUIT. Zie AGRARISCHE WET.

AGRARISCH EIGENDOM. Zie AGRARISCHE WET.

AGRARISCH REGLEMENT VOOR SUMATRA'S WESTKUST. Zie GROND (RECHTEN OP DEN) en OVEREENKOMSTEN.

AGRARISCHE WET noemt men de wet van 9 April 1870 Ind. Stb. 55, tot aanvulling van art. 62 R.-R. Zij werd ingediend door minister De Waal 13 April 1869.

De wet bepaalt (4e lid van art. 62), dat gronden in erfpacht zullen worden afgestaan voor niet langer dan 75 jaren, dat (5e lid) de G.-G. zorgen moet, dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten der inl. bevolking en dat bij algemeene verordening nadere regels omtrent den afstand in erfpacht zullen worden gegeven.

Voor Java en Madoera zijn deze regels vervat in het z.g. *Agrarisch besluit*, Ind. Stb. 1870, no. 118 sedert herhaaldelijk gewijzigd. Als algemeen beginsel is daarbij aangenomen, dat alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom is bewezen, domein van den staat is (Domeinverklaring).

De uitgifte in erfpacht van grond op J. en M.

kan geschieden, *hetzij* op initiatief van het Gouvt., *hetzij* op aanvrage van particulieren.

In het algemeen lag het oorspronkelijk in de bedoeling de gronden in het openbaar aan te bieden, met het oog ook op de meerdere kans, alsdan een hoogere pachtsom te verkrijgen; niettemin komt zoodanige aanbieding feitelijk zelden voor en wordt erfpacht nagenoeg steeds op aanvrage verleend. Bij aanvrage moeten de gronden vanwege de aanvragers zijn opgemeten en in kaart gebracht, of de daarvoor reeds gemaakte kosten aan het Gouvt. worden teruggegeven, en moet de aanvrager aannemen jaarlijks een pachtsom te betalen boven het minimum van *f* 1.—*f* 5 per bouw c. q. vermeerderd met de vergoeding voor aanplantingen, gebouwen etc.

Zie verder omtrent de wijze van uitvoering der bepalingen op de uitgifte van gronden Ind. Stb. 1904, no. 304 en 1909, no. 311, alsmede bijbl. 3864, 4767, 5270, 5442 en 7079.

Ter handhaving van de rechten van het Gouvt. mogen niet worden uitgegeven: Gouvts. koffietuinen, djati- en andere bosschen, de laatste voor zoover zij onder geregeld beheer zijn gebracht (zie BOSCHWEZEN). Gronden voor openbare markten afgezonderd, of voor den openbaren dienst bestemd, mogen evenmin worden uitgegeven.

Erfpachters kunnen alleen zijn Nederlandsche onderdanen, ingezetenen van Nederland of van Ned.-Indië en vennootschappen van koophandel in Ned. of Ned.-Indië gevestigd. De rechten en verplichtingen van den erfpachter worden, onafhankelijk van den landaard der erfpachters, behoudens bijzondere bepalingen (hoofdzakelijk neergelegd in Ind. Stb. 1913, no. 6991), beheerscht door de voorschriften van het Burg. Wetb. voor Indië. De delfstoffen bevattende ondergrond is niet in de erfpacht begrepen; de erfpachter moet de ontginning daarvan door anderen gedoogen. Over boomen en gewassen, al of niet door hem zelf aangeplant, heeft de erfpachter de vrije beschikking, tenzij uitdrukkelijk anders is bepaald.

De bevolking, op de erfpachtsgronden gevestigd, is van heerendiensten vrijgesteld, behoudens die, gevorderd in het belang der openbare veiligheid of tijdelijk tot wering van rampen van hooger hand of tot afwending van algemeen gevaar. Zoutaanmaak en aanplant van papaver zijn den erfpachter verboden.

Gronden, niet grooter dan 50 bouws, kunnen voor kleine landgoederen of buitenverblijven in erfpacht worden afgestaan tegen betaling eener pachtsom, gelijkstaande aan het hoogste bedrag der landrente of der belasting, die deze vervangt.

Voorts kunnen, ten behoeve van den *kleinen land- en tuinbouw*, uit te oefenen door minvermogende Europeanen of met hen gelijkgestelden, (ter vorming van land- en tuinbouwhoeven) op aanvraag gronden in erfpacht worden afgestaan volgens regelen vastgesteld bij koonordonnantie opgenomen in Ind. Stb. 1904, no. 326 jo 1905, no. 153 en 1908, no. 263.

Eindelijk is bij Ind. Stb. 1893, no. 151 de gelegenheid geopend kleine eilanden, tot Java en Madoera behoorende, in erfpacht te verkrijgen zonder ze eerst te doen opmeten en in kaart brengen.

Wat de Gouvernementslanden in de *BUITENBEZITTINGEN* betreft, is eveneens allereerst melding te maken van de bepalingen betreffende de DOMEINVERKLARING. Nadat voor het eiland Sumatra een afzonderlijke bepaling daaromtrent was uitgevaardigd bij Ind. Stb. 1874, no. 94, werd voor alle bezittingen buiten Java en Madoera bij Ind. Stb. 1875, no. 199*a* de bovengemelde bepaling van het Agrarisch besluit, volgens hetwelk alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom wordt bewezen, domein van den Staat is, van toepassing verklaard.

Terwijl tevoren bij verschillende verordeningen voor elk gewest afzonderlijk de uitgifte van domeingronden was geregeld, is bij de *Erfpachtsordonnantie voor de Buitenbezittingen* Ind. Stb. 1914, no. 367, een algemeene regeling daaromtrent tot stand gekomen.

De voor Java en Madoera geldende bepalingen, opgenomen *a.* in het *Agrarisch besluit, b.* in Ind. Stb. 1913, no. 699, zijn hier, v.z.v. noodig, in eene en dezelfde verordening samengevat.

De beide regelingen — die voor Java en Madoera eener, en die voor de Buitenbezittingen anderzijds — verschillen slechts in enkele opzichten.

Bij K. B. opgenomen in Ind. Stb. 1912, no. 362 zijn voorts bijzondere bepalingen in het leven geroepen omtrent toekenning van *voorrang tot het verkrijgen van erfpachtsrecht*, krachtens door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van Indië, verleende *vergunning tot landexploratie.*

In het *Koloniaal verslag* worden elk jaar statistische overzichten opgenomen betreffende *a.* op Java en Madoera, *b.* in de Buitenbezittingen verleende erfpachtsrechten.

De CANON bedraagt op Java meerendeels voor nieuw afgestane perceelen een bedrag van *f* 1.50 —*f* 7.50 per bouw. Echter werd die voor 17 van de 42 in 1913 aanvaarde perceelen bepaald op *f* 1.

In de Buitenbezittingen werd in 1888 door de Regeering als beginsel aangenomen slechts bij uitzondering den canon lager te stellen dan *f*1.— per bouw, tenzij het streken geldt, waarvoor een lager bedrag vooralsnog aanbeveling verdient tot aanmoediging van de vestiging eener particuliere landbouwnijverheid. Gebruik makend van de bevoegdheid om uitzonderingen toe te laten, wordt niet zelden zelfs tot *f* 0.25 per bouw afgedaald.

Een ander gedeelte der AGR. WET — lid 5 en 6 van art. 62 R.-R. — heeft betrekking *op de rechten, door de inl. bevolking op hare gronden uitgeoefend*, waarvoor men zie ONTEIGENING en CULTUURSTELSEL.

De vierde bepaling der agr. wet — lid 7 van art. 62 R.-R. — geeft den inlander, die gronden in erfelijk individueel gebruik bezit, gelegenheid een nieuw recht te verkrijgen, den zoogen. AGR. EIGENDOM Ind. Stb. 1872, no. 117, gewijzigd bij Ind. Stb. 1897, no. 234. De inl., die grond in erfelijk individueel bezit meent te hebben en dezen in eigendom wenscht te verkrijgen, moet daartoe een verzoek mondeling of schriftelijk indienen bij den voorzitter van den landraad met overlegging van een meetbrief, en waar geen landrente wordt geheven van een taxatie-brief.

De voorz. gelast bekendmaking in de betrokken dèsa, ten einde elk in de gelegenheid te stellen, verzet aan te teekenen; daartoe is een termijn van 3 maanden gesteld; na toewijzing en bekendmaking van het vonnis, kan tegen deze toewijzing weer binnen 3 mnd. verzet gedaan worden;

daarna wordt de eigendom aan den betrokken Inl. overgedragen. De agrar. eigenaar blijft onderworpen aan landrente, heeren- en cultuurdienstplichtigheid, mag, behoudens geringe uitzondering, zijn grond niet aan niet-Inl. vervreemden; en kan er alleen hypotheek op verkrijgen. Het instituut heeft weinig ingang gevonden in de Inlandsche wereld; in ± 45 jaar zijn slechts ongeveer 12.000 bouw in agrar. eigendom afgestaan.

Eindelijk bepaalt de agrar. wet — zie lid 8 van art. 62 R.-R. — nog, dat *verhuur of ingebruikgeving van grond* door inl. aan niet-inl. kan geschieden volgens regels bij algem. verord. te stellen. Deze regels zijn thans voor Java en Madoera vervat in de grondhuurordonnantie en voor Sumatra's Westkust in het dadelijk te noemen *Agrarisch Reglement* (waarover verder onder OVEREENKOMSTEN).

Onder den titel „Agrarische regelingen" is een handleiding voor de toepassing der boven medegedeelde en andere voorschriften samengesteld onder toezicht van J. Polak door J. F. W. van der Meulen en J. Ph. Froyss (Batavia 1911 met Vervolg 1915).

Bij Ind. Stb. 1915, no. 98 is afgekondigd een AGRARISCH REGLEMENT *voor Sumatra's Westkust.* Ondanks de gelijkheid van naam regelt dit reglement andere onderwerpen dan het boven besproken z.g. Agrarisch Besluit. Zie daarover onder GROND — RECHTEN OP DEN, en OVEREENKOMSTEN.

AI, gewoonlijk **POELOE AI** of **WAI** genoemd. Eilandje behoorende tot de Banda-groep; het rijst steil uit zee op en is evenals Roen vlak met als hoogste verhevenheid de „kota Parampoean", ± 60 M. hoog; het bestaat geheel uit koraalkalk, vermoedelijk op een ondergrond van andesiet. Aan de Noordkust ligt de Kampong Ai, waarvan in 1906 de bevolking ongeveer 700 zielen telde. Er zijn op het eiland enkele notemuskaatperken.

AJAM. Algemeen gebruikte naam voor *Hoenders* (zie ald.) *Ajam-oetan* (MAL.) (*Boschkip*), *Ajam-alas,* (MAL.) is de *Gallus bankiva* of *ferrugineus,* die op vele eilanden gevonden wordt, ook op het Ind. vasteland en algemeen gehouden wordt voor den stamvorm van onze tamme hoenders.

AJANG-GEBERGTE. Zie JANGGEBERGTE.

AJEG-AJEG-DJAMBANGAN. Op de grens der afdeelingen Pasoeroean en Probolinggo; het middelste en oudste gedeelte van het Tengger-Smeroegebergte. De oude ringwal, die de oorspronkelijke groote caldeira begrensde, is alleen aan de westzijde in de bergen Ajeg Ajeg (2819 M.), Koetoegan (2832 M.), Koekoesan (2800 M.) en Djambangan (3019 M.) bewaard gebleven; zuidelijk daarvan verdwijnt hij onder de jongere Smeroe-producten. Binnen dien ringwal liggen meerdere eruptiecentra; in het Zuiden vindt men als hoogsten en voornaamsten kegel de Kĕpala (3035 M.).

AJER. MAL. water, rivier. Het woord wordt vaak bij rivieren of aan wateren gelegen plaatsen gevoegd. Ajer blanda (Hollandsch water) = mineraalwater.

AJERBANGIS. Onderafd. der afd. Loeboek Sikaping (zie ald.), Sum. Westk., met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Civiel Gezaghebber. De tegenwoordige onderafd. bestaat uit de districten Ajerbangis en Oedjoeng Gading. Zij vormt het Noordelijkst gedeelte der laaglanden aan zee, bestaat uit een laag, warm kustgedeelte, en landwaarts uit de Zuidelijke en Westelijke uitloopers van den Goenoeng Malintang (ruim 2200 M.), een niet meer werkzame vulkaan op de grens der residentie Tapanoeli. De landstreek is door verloop van bevolking sterk achteruitgegaan, de handel is verminderd, de reede van Ajerbangis, geheel open liggend voor den westerstorm, is slecht; bovendien is de afgelegen ligging niet gunstig voor ontwikkeling, waar inwendige kracht ontbreekt. De voornaamste plaatsen in de onderafd. zijn: Ajerbangis, gelegen aan de baai en aan den rechteroever der rivier, Parit en Oedjoeng Gading aan den grooten landweg, en Sikilang aan zee. De hoofdplaats A.B. is zeer achteruitgegaan; de verzanding van den mond der A.B. rivier zal waarschijnlijk veel tot dezen achteruitgang hebben medegewerkt. Het hoofdbedrijf der bevolking is dan ook kustvisscherij; aan landbouw wordt maar weinig gedaan en dan nog meest ladangbouw. De bevolking bestaat uit 1700 inlanders, een 60-tal Chineezen en slechts 12 Europeanen (1905). De inlandsche bevolking is niet als zuiver Minangkabausch te beschouwen, zij is grootendeels uit Mandailingsche en eenige kustelementen ontstaan.

AJĔR MANTJOER (= waterval). Bergstroompje ter Sumatra's Westkust, waarvan het water een schoonen waterval vormt van meer dan 25 M. val, waarna het in de Aneirivier vloeit.

AJĔR MERANG (MAL.). Het vocht dat verkregen wordt door de asch van rijsthalmen met water uit te loogen. Men gebruikt het als ingredient van recepten en om het hoofdhaar van vet te ontdoen.

AJĔRMATA (Mad.: Aèng-maten = „tranen") Belangwekkende inlandsche begraafplaats in een heuvelachtig terrein nabij de districtshoofdplaats Arosbaja (afd. Bangkalan, res. Madoera), alwaar o. a. de eerste sultans van Madoera begraven liggen.

AJĔR POETIH. Linker zijtak van de Sinamarrivier ter Sum. Westk., welke door een woeste kloof loopt. De kloof is over het algemeen vrij breed, maar buitengewoon steil verheffen zich aan weerszijden de meest onbegroeide kalkrotsen, waarvan talrijke watervallen zich naar beneden storten.

AJĔR TABIT (= opwellend water). Sum. W.-kust; een badplaats met helder bronwater, 5 K.M. ten Z. van Pajokoemboeh, welk water, de helling van den Sago afvloeiend, tal van rijstpelmolens drijft. Het daarbij gelegen gelijknamig dorp was in oude tijden zeer bekend door het aldaar gehouden adatgerecht (Balei Djaring).

AKAR BAHAR. *Plexaura Antipathes,* de as van een poliep (Gorgoniadae), MALEISCH, SOENDAASCH en JAVAANSCH *mardjan,* uit het Arabisch of Perzisch afgeleid, wordt gebruikt voor het vervaardigen van sieraden, in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, o.a. halskettingen, hartjes, kruisjes, horlogekettingen, kleerspelden, armringen, kinderarmringen, vingerringen; ook worden armbanden daarvan als amulet gedragen.

AKAR KĔPAJANG (MAL.). Zie HODGSONIA.

AKAR PATIMAH. Zie ANASTATICA HIEROCHUNTICA.

AKAR PĔLOEROEAN (MAL.). Zie ENTADA.

AKAR WANGI. Welriekende wortels van grassen. Het meest bekend zijn de wortels van Ve-

tiveria zizanioides Stapf. De welriekende wortels worden om hun geur en tot wering van insecten veel tusschen kleederen gelegd.

'AKIKAH. (JAVAANSCH: *kèkah;* in Atjèh: *hakikah*). Offer, volgens den *Islam* liefst op den 7en dag na de geboorte van een kind (maar desnoods ook zelfs veel later) te slachten, bestaande in een schaap of een geit voor een meisje en in twee stuks geiten of schapen voor een jongen.

AKIT (ORANG). Zie ORANG AKIT.

ALABAN. Zie HALABAN.

ALABIOE. District der onderafd. Amoentai, afd. Oeloe Soengei, residentie Z. en O. Afd. van Borneo. Het is een vruchtbaar en waterrijk district. De bevolking, geheel uit Maleiers bestaande, leeft samengedrongen in de streek tusschen de meren Danau Panggang, Bitin en Loear en de Negararivier (op het z.g. eiland Alabioe), waar een groot aantal zeer volkrijke kampongs liggen. Het voornaamste deel der bevolking wordt gevormd door landbouwers en handelaren.

ALAHAN PANDJANG. Onderafdeeling en middengedeelte van de afd. Solok, residentie Sum. Westk. De onderafd. bestaat geheel uit zwaar geaccidenteerd bergland; enkele gedeelten liggen zeer afgelegen, b.v. de III Koto. De onderafd. bestaat uit de 2 districten: Alahan Pandjang en Soepajang. De hoofdstandplaats van den controleur is Alahan Pandjang, gelegen bij het meer Danau di Atas (zie aldaar), ten Z. van dat meer ontspringt de Batang Hari (zie aldaar). In de nagenoeg boomlooze hoogvlakte van Alahan Pandjang heerscht een guur, doch niet ongezond klimaat. De onvruchtbaarheid van den bodem en de lage temperaturen zijn oorzaak, dat ondanks den overvloed van helder water de sawahs toch weinig opleveren, en de bevolking arm is. Te Alahan Pandjang is een markt van beteekenis, juist doordat de plaats nabij een driesprong ligt. De plaats heeft vele oude gebouwtjes, die van mooi houtsnijwerk zijn voorzien.

ALANG-ALANG (JAV.), *Kambĕngan* (HOOG-JAV.), *Eurih* (SOEND.), *Lalang* (MAL. en BAL.), *Imperata arundinacea* Cyrill. vat. *Koenig* Benth. Fam. *Gramineae.*

Een meestal 1—2, soms ook 3—4 voet hoog gras, met min of meer stijve, lange, smalle bladeren en een langen halm, die aan den top een pluim draagt, welke met lange zijdeachtige zilverwitte haren is bedekt. Alang-Alang behoort tot de eerste gewassen, die zich bij het vellen van bosch op het ontbloote terrein ontwikkelen en krijgt, vooral als de bodem aan uitdroging is blootgesteld, weldra de overhand op alle andere. Voor den landbouwer is het gras een ware plaag, daar het na elke uitroeiing als het ware dubbel welig opschiet. Men kan echter de voortwoekering er van in meerdere of in mindere mate tegengaan door het af te branden en de zich daarna ontwikkelende jonge uitspruitsels door het vee te laten wegvreten. In tuinen schijnt bij aanplanting van ananas het alang-alang-gras te verdwijnen; zoo kan men het ook door Lantana Camara L. verdrijven. Gedroogd dient het bij gebrek aan ander materiaal veel tot dekking van huizen. De jonge wortels dienen als uit- en inwendig inlandsch geneesmiddel.

ALANG-ALANG (TANDJOENG). Zie JAVA'S 2e PUNT.

ALAS (STRAAT), tusschen Soembawa en Lombok.

ALASLANDEN. Een in N.-Sumatra volgens den loop der Lawé Alas zich N.W.—Z.O. uitstrekkend ± 26 K.M. lange en 8 K.M. breede vallei; zij helt van 250 M. in 't N.W. tot 150 M. in het Z.O. De zeer gemengde bevolking bestaat uit Alassers, Maleiers, Bataks, Atjèhers, Gajō's enz. en beloopt ± 12.500 zielen. Zij leeft van landbouw (cultuur van rijst op goed geirrigeerde velden en van tabak), gepaard met veeteelt (buffels en runderen), en inzameling van boschproducten.

Administratief vormen de Alaslanden een afdeeling van het gouvernement Atjèh en Onderh. onder een civiel-gezaghebber met standplaats Koeta Tjané en bestaande uit de kedjoerōnschappen Poelau Nas (vroeger Batoe Mboelan), en Bambel Het Ned. gezag werd gevestigd in 1904 door den tocht van overste van Daalen.

ALBATROS. Zie STORMVOGEL.

ALBINO'S noemt men personen, die, tengevolge van een aangeboren gebrek aan pigment, een volkomen witte huid, witte haren en roode oogen hebben. In den Indischen Archipel komen en kwamen zij vaak voor; met name is dit het geval onder de Dajaks, op Banka, op Nias en in de Minahasa. Albinisme komt ook bij vele dieren in den Archipel voor.

ALBIZZIA MONTANA Bth., fam. *Leguminosae-mimoseae. Kemlandingan goenoeng* Kålåntårå (JAV.). Kleine boom van de hoogere bergstreken, soms aangeplant voor schaduwboom. De jonge peulen worden wel als groente gegeten.

ALEURITES MOLUCCANA Willd. fam. *Euphorbiaceae, Kĕmiri* (MAL. en JAV.), *Moentjang* (SOEND.). Groote boom overal in de tropen der oude wereld wild of gekweekt. Op Java zeer algemeen in de kampongs. De groote steenvrucht bevat een of twee zaden, de bekende Kemiri-noten, die bij allerlei kinderspelen in gebruik zijn. De olie, die men er door koude persing uit verkrijgt, is vet, helder en lichtgeel en behoort tot de drogende oliën. Ze wordt meest als lampolie gebruikt, ofschoon ze sterk walmt. Kemiri-olie gaat op Java voor een haargroei-bevorderend middel door. De platte kiem, die op de wijze van een tusschennoot het kiemwit in twee deelen verdeelt, is vergiftig.

ALFOER. Het woord *Alfoer,* soms ook Alifoer, Halfoer, enz. geschreven, en door de Indonesische volksstammen, die het kennen, verschillend uitgesproken (Alipoere, Alifoeroe, Aripoeroe, enz.), is ontleend aan de Noord-Halmahera'sche talen en dus geen Indonesisch woord. De juiste vorm is *Halefoeroe,* d. i. „woest land, boschgrond," vandaar *o halefoeroeka ma njawa*" „de bewoners van 't woeste land, de boschmenschen" (Van Baarda, Galelareesch-Hollandsche Woordenlijst, bl. 171). In het Moluksch Maleisch wordt dit overgebracht met: *orang Alifoeroe,* hetwelk dus geheel gelijk staat met benamingen als To Radja of To Raa, Orang Dajak en dergelijke, die „Bovenlander, Binnenlander" beteekenen.

ALGEMEENE SECRETARIE. Zie SECRETARIE (ALGEMEENE).

ALI. Zie SJIIETEN.

ALIM, d.i. Mohammedaansch wetgeleerde.

ALITA, ALIETTA of **ADIETTA.** Zie ADJATAPPARANG.

ALKMAAR (Inlandsche namen: *Poeloe Mendjangan, herteneiland,* of *Poeloe Damar ketjil,* het eiland met het kleine licht) is een van de vele

kleine onbewoonde eilanden in de baai van Batavia.

ALLAH. Zie DOERIE.

ALLIUM, sp. fam. *Liliaceae.* Algemeene naam op Java: *Bawang.* Op Java behooren geen soorten thuis, ze zijn er ingevoerd, en worden er algemeen aangekweekt. Bekend zijn:

1o. ALLIUM ASCALONICUM L. *Bawang mèrah* (MAL.), *Brambang abang* (JAV.), de *Sjalot.*

2o. ALLIUM CEPA L. *Bawang tjina* (MAL.), de *Ui,* algemeen voor de consumptie gebruikt.

3o. ALLIUM PORRUM L. *Bawang kětjil, Bawang roempoet* (MAL.), *Bawang ontjang* (JAV.), de *Prei,* als groente gebruikt.

4o. ALLIUM SATIVUM L. *Bawang poetih* (MAL., JAV.), de *Knoflook,* algemeen als geneesmiddel gebruikt of aan geneesmiddelen en spijzen toegevoegd.

ALOE (STRAAT). (*Alor, Selat Marisa*), tusschen Lomblèn en Pandai (Pantei) is breed en ruim, maar weinig bekend.

ALOË FEROX Mill. fam. *Liliaceae. lidah boewaja* (MAL.) *ilat båjå* (JAV.), langbladige plant, afkomstig uit Afrika, op Java gekweekt als sierplant.

ALOEN-ALOEN. Op nagenoeg alle standplaatsen van regenten en districtshoofden op Java treft men aan een ruime vierkante grasvlakte, door waringinboomen omringd, en met één of twee boomen in het midden. Dit is de aloen-aloen. De kratons van de Vorsten in de Vorstenlanden hebben twee aloen-aloen's nl. een noordelijke en een zuidelijke, waarop echter geen gras mag groeien, en die dus groote zandvlakten zijn. Op de aloen-aloen's werden vroeger de steekspelen gehouden, en thans nog wel een enkele maal gevechten tusschen tijgers en buffels of rampokpartijen (zie RAMPOK). In West-Java vindt men ook kleinere aloen-aloen's bij de woningen van mindere hoofden, en in Cheribon zelfs in de desa's, maar deze zijn niet altijd met waringins omplant.

De Měsigit (moskee) bevindt zich meestal aan de Westzijde van den aloen-aloen.

ALOR. Eiland, gelegen ten Noordwesten van Timor, waarvan het door de 27 KM. breede straat Ombai gescheiden is. Het eiland bestaat grootendeels uit oud-vulkanisch bergland, waarboven op vele plaatsen koraalkalk ligt; de hoogste top daarvan is als piek van Alor bekend (1650 M.?). De kust is grootendeels rotsachtig en weinig ingesneden.

De bosschen zijn bijna alle door den roofbouw uitgeroeid. Het eiland is grootendeels bedekt met struikgewas, laag geboomte en alang-alang; overigens met ladangs, die om de zes of tien jaar worden verlaten, na één jaar gebruik. De strandbewoners leven hoofdzakelijk van vischvangst en handel, de bergbewoners van de teelt van mais, rijst en in den laatsten tijd ook van klappers en katoen. Copra en bij goeden oogst mais worden uitgevoerd. De bevolking spreekt een groot aantal talen en tongvallen. Het algemeen gangbare betaalmiddel waren tot het optreden van ons gezag uitsluitend zoogenaamde mokko's en gongs. Mokko's zijn koperen bekkens, waarvan de waarde uiteenloopt tusschen *f*2 en *f*1000. Sedert is meer geld in omloop gekomen. Het vruchtbaarst deel des eilands is het landschap Alor, een der 7 landschappen, welke op het eil. gevonden worden. Dit landschap heeft nagenoeg de helft der geheele bevolking, die op 50.000 zielen gesteld wordt.

ALOR. Onderafdeeling van de afdeeling Zuid-Timor en Eilanden der residentie Timor.

ALPHABETTEN (Ned.-Ind.). Zie LETTERSCHRIFT.

ALSTONIA SCHOLARIS R. Br., fam. *Apocynaceae. Gaboes,* of *Kajoe gaboes* (MAL.). Zeer hooge boom, die in den geheelen Maleischen Archipel, in een groot deel van Zuid-Azië en in Australië en Afrika voorkomt. Het uiterst lichte, weeke en veerkrachtige hout wordt gebruikt als surrogaat voor kurk, o.a. voor drijvers van vischnetten. De grijsgrauwe schors bevat een bitter, caoutchouc-houdend melksap, vermoedelijk levert deze boom met andere een deel van de *Djěloetoeng.* Het melksap is een geneesmiddel voor het vee. De bittere bast (*Cortex Ditae*) is een inlandsch geneesmiddel en heeft een reputatie als middel tegen suikerziekte.

ALTING (Mr. WILLEM ARNOLD). Gouv.-Gen. van Ned.-Indië van 1780—1797. Geboren te Groningen 1724, overleden op Kampong Melajoe (Batavia) 1800. Het bestuur van Gouv.-Gen. Alting biedt een treurig tafereel aan van familieregeering en familie-intrigues, tirannie, zedeloosheid in de ruimere beteekenis van het woord, schromelijke misbruiken onder het ambtenaarspersoneel en diep verval der O.I. Comp.

ALTINGIA EXCELSA Nor., fam. *Hamamelidaceae. Rasamala* (SOEND., MAL.), *Kimala* (SOEND.). Zeer groote boom, op Java uitsluitend in enkele deelen van de Preanger voorkomend op een hoogte van 1000— 1700 M. boven zee, bovendien in Achter-Indië en naar het schijnt op Nieuw-Guinea. Het duurzame hout wordt vooral in de Preanger, waar djatihout moeilijk te krijgen is, als bouwmateriaal gebruikt.

ALYXIA STELLATA Bl. Zie ADASPOELASARI.

AMAHAI. Onderafd. van de afd. Ceram, res. Amboina, aan de Z.kust van het eiland Ceram. De kust maakt hier een diepe bocht, de Elpapoetih-baai, en daarin zijn de voornaamste negorijen gelegen, welker bewoners gedeeltelijk den Mohammed. godsdienst belijden en voor een ander deel het Christendom hebben omhelsd, terwijl de heidensche inlanders zich bij voorkeur in het gebergte ophouden. Ook de gelijkn. hoofdpl., tevens hoofdpl. der afd. Ceram, ligt aan de Elpapoetihbaai. Middelen van bestaan vindt de bevolking in de sagobosschen, het aankweeken van eenige groenten en aardvruchten, en een weinig visscherij. Zie AWAYA.

AMAKONA. Zie MIOMAFFO.

AMANGKOE BOEWÂNÂ, „die het heelal op zijn schoot heeft of draagt", is een van de titels door de Sultans van Djokjakarta gevoerd, waaronder zij in den regel worden vermeld, b.v. Amangkoe B. I, die de eerste vorst van dat rijk was. Onder den titel *Amangkoe Rat,* die ongeveer hetzelfde beteekent, zijn een vijftal Soesoehoenans van Mataram bekend. Zie JAVA en TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN).

AMAROE- of MAROE-MEER, gelegen in den „Vogelkop" van N. Guinea.

AMAS (GOENOENG). Berg, hoog 2270 M., gelegen op de grenzen der Padangsche en de Kamparsche bovenlanden, signaal-punt voor de triangulatie van Sumatra.

AMBACHTSONDERWIJS. Zie ONDERWIJS.

AMBALAU, ook **AMBALO, MĔMBALAU, KAMALO** en **KĔMALO** geheeten, is de harsachtige, donkerrood of oranje gekleurde korst, die op de takken en twijgen van verschillende boomen, vooral door de wijfjes van een klein insect, de Coccus Lacca, gevormd wordt. Het meest komt die voor op Schleichera trijuga, Butea frondosa, Ficus-soorten, Zizyphus sp. e. d.

AMBARAWA. Meervlakte, ± 55 K.M.² groot, 400—470 M. hoog, het centrum van het district Ambarawa vormend. In 't N. overgaand in de hellingen van den Oengaran, in 't Z. in die van den Télâmâjâ, wordt ze naar 't N.W. afgesloten door de westelijke ketens van den Goenoeng Kĕndĕng, waardoor de Toentang, de afvloeiing der vlakte, zich met veel bochten een weg breekt. Het midden der vlakte wordt ingenomen door een meer en moeras, de Rawa Pĕning (zie PENING). De grootste dorpen liggen alle in een krans om de vlakte heen: aan den noordrand de hoofdplaats, aan den grooten weg van Semarang naar Kedoe (Magelang).

AMBARAWA. Contrôle-afdeeling van de residentie Semarang met de districten Ambarawa en Oengaran en met hoofdplaats Ambarawa.

AMBELAU. Eiland aan den zuidelijken ingang van Straat Manipa, niet ver van de Zuidoostkust van Boeroe, op 3° 52′ Z.B. en 127° 15′ O.L. Het behoort tot de onderafdeeling Boeroe, afdeeling Amboina der residentie Amboina, is omstreeks 80 K.M.². groot en bevat zeven negorijen, die elk uit twee tot vijf gehuchten bestaan, welker hoofden den titel voeren van Patih of Orang Kaja. De bevolking bedraagt ruim 1300 zielen en belijdt den Mohammed. godsdienst; zij vindt haar bestaan in de visscherij en den handel op de naburige eilanden. Het eiland, met dicht bosch overdekt, is bergachtig en onvruchtbaar, zoodat het zelfs geen sago genoeg oplevert, welke dan ook van de Z.kust van Boeroe wordt gehaald, waar de meeste Ambelauneezen gebruiksrechten op sago- en klapperbosschen hebben.

AMBER is een aangenaam riekende stof, die doorgaans in kleine stukjes, maar een enkelen keer in grootere brokken tot van 50 K.G., op zee drijft, en die door Blumenbach gehouden wordt voor een uit het darmkanaal van den potvisch afgescheiden substantie. Latere onderzoekingen pleiten voor de meening, dat zij in 't algemeen een voortbrengsel is van de gal der walvischachtige dieren. De amber wordt in den Ind. Archipel meest in de Moluksche zeeën gewonnen; reeds in de Xde eeuw spreken berichten van Arabische zeevaarders van den rijkdom van Java aan amber. V. d. Lith et Devic, Livre des Merveilles de l'Inde, Leiden 1883, bl. 232.

AMBIL ANAK of semendo ambil anak (elders: angkap, enz.) is een in vaderrechterlijke streken o. a. in deelen van Zuid-Sumatra, voorkomende huwelijksvorm, waarbij de man voorgoed wordt ingelijfd bij de vrouwsfamilie en ook zijn kinderen tot deze gaan behooren. Zie HUWELIJK en ANGKAPHUWELIJK.

AMBOEROMBOE of **KEO-VULKAAN**, een werkzame kegel in Midden-Flores, 2149 M. hoog, die nog geregeld kookt. Teekening bij Wichmann, Tijdschr. Aardr. Gen. 1891.

AMBOINA. Naam door de Portugeezen gegeven aan het eiland Ambon en wellicht zijn oorsprong dankende aan een omschrijving in het Maleisch van den bij de inlandsche bevolking gebruikelijken naam van *Noesa Japoono* = *Nevel eiland*, door *amboen*, *emboen* of *embon*, dat zooveel als *dauw* of *nevel* beteekent. Na de inbezitneming der Molukken door de Nederlanders bleef die naam behouden en in alle officieele stukken van vroegeren of lateren tijd wordt geen andere gebezigd. Daar men op de plaats zelve uitsluitend van Ambon hoort spreken, zoo is hieronder bij het woord *Amboina* alleen de residentie beschreven en voor het eiland en de hoofdplaats de plaatselijke benaming behouden.

AMBOINA. Residentie in het oostelijk deel van den Archipel, bestaande uit de volgende eilanden en de daartoe behoorende kleinere eilanden: Amboina, Oma of Haroekoe, Honimoa of Saparoea, Noesa laoet, Boeroe, Manipa, Kelang, Boano, Ambelau, Ceram, de eigenlijke Banda-eilanden, de Zuidooster- en de Zuidwestereil., de Aroe-eil., de Kei-eil., de Tanimbar- of Timor Laoet-groep en de groep van Babar, zoomede uit Nederlandsch Nieuw-Guinea met uitzondering van het tot de residentie Ternate behoorend deel (zie de afzonderlijke beschrijvingen dezer eilanden).

Voor K l i m a a t, p l a n t e n g r o e i, f a u n a zie de algemeene artikelen en de verschillende eilanden der residentie Amboina.

B e v o l k i n g. Het aantal zielen mag volgens de laatste verkregen gegevens voor het jaar 1912 geschat worden op 273.900.

Zie verder onder ALFOER, AMBOINEEZEN, KRUIDNAGELEN, NOTEMUSKAAT, HONGITOCHTEN en onder de namen van de verschillende eilanden der residentie. Voor G e s c h i e d e n i s zie MOLUKKEN.

B e s t u u r. Administratief is deze residentie thans verdeeld in 7 afdeelingen:

1. Amboina verdeeld in 4 onderafdeelingen: *a. Amboina, b. Boeroe, c. Saparoea, d. Banda,*
2. Ceram, eveneens verdeeld in 4 onderafdeelingen: *a. West-Ceram, b. Wahai, c. Amahai, d. Oost-Ceram, Ceramlaoet en Goram.*
3. West-Nieuw-Guinea, met omliggende eil., onder een assistent-resident te Fak-Fak.
4. de Aroe-eilanden onder een Controleur met standplaats Dobo.
5. de Kei-eilanden, idem met standplaats Toeal.
6. de Tanimbar- en Babar-eilanden onder een Gezaghebber met standplaats Saumlaki.
7. Zuid Nieuw-Guinea, onder een assistent-resident te Merauke.

De inlandsche bevolking der afdeeling Amboina bestaat uit Christenen, Mohammedanen en heidenen. Zij woont nagenoeg overal in kampongs of negorijen, waarvan gewoonlijk elk een op zichzelf staande gemeente vormt, onder een eigen hoofd of regent, met den titel van Radja, Patih, Orang Kaja of Gezaghebber. De hoofden worden door de bevolking gekozen en ontvangen van Gouvernementswege een acte van aanstelling. In de onderafdeelingen Amboina en Saparoea vindt men bovendien zoogenaamde burgers, onder eigen sergeant-wijkmeesters staande (zie AMBOINEEZEN en BURGERS).

In die gedeelten, waar de bevolking voorloopig is gelaten in het bezit harer eigene rechtspleging, spreken Raden van Hoofden onder leiding der Europeesche bestuursambtenaren recht.

In de res. waren (1914/15) 65 Gouv. scholen 2de kl. met 9 à 10.000 leerl., waarvan ongeveer 4000 meisjes; 216 part. scholen met bijna 12.000 leerl. In de ressorten Amboina en Banda vindt men 232 Christengemeenten met ± 75.000 Inl. Christenen.

AMBOINEEZEN of **AMBONEEZEN** (Ambo-neezen in het gewone spraakgebruik, Amboineezen in officieele stukken). Algemeene benaming van de bewoners der Ambonsche eilanden en meer bijzonder van die inboorlingen, welke de Christelijke of Mohammedaansche leer belijden, daar de zoogenaamde heidenen gewoonlijk Alfoeren worden genoemd. Zij schijnen door langdurige aanraking met vreemdelingen, zoowel uit andere oorden van den Archipel als Westerlingen, hun oorspronkelijk type te hebben verloren en kenmerken zich thans in het algemeen door een vrij donkere huidskleur, kroezig of golvend haar, platten neus met vooruitstekenden mond en eenigszins dikke lippen, benevens regelmatigen en krachtigen lichaamsbouw; terwijl de vrouwen meer tenger zijn, vaak door schoonheid van gelaatstrekken, evenwel niet door sierlijkheid van vormen uitmunten. Van nature is de Ambonees niet ijverig; zijn zin voor handenarbeid is gering; en een krachtig willen om door handel vooruit te komen treft men zelden bij hem aan. Over 't geheel zijn intusschen de Amboneezen bepaald intelligent te noemen en ze bezoeken, als ze maar eenigszins de kans schoon zien er op te komen, een Europeesche school. De Christenen en Mohammedanen worden onderscheiden in burgers (orang bébas) en negorijlieden (orang negri). De eersten zijn afstammelingen van inboorlingen, die wegens in vroeger tijden aan de Compagnie bewezen diensten van alle verplichte werkzaamheden werden vrijgesteld, behoudens deelneming aan de Ambonsche schutterij. De negorijlieden vormen de kern der eigenlijke inlandsche bevolking. In hun dagelijksch leven, wat woning, voeding en begrippen betreft, verschillen de burgers niet van de negorijlieden. Niettemin is elke burger trotsch op zijn naam als zoodanig en acht zich, door de bijzondere positie, die hij inneemt, boven de negorijlieden verheven. In kleeding zijn de burgers en negorijlieden, die den Mohammedaanschen godsdienst belijden, niet van elkander onderscheiden; onder de Christenen bestaat evenwel verschil.

De vaste ingezetenen eener negorij, d.w.z. zij, die bij de dati's zijn ingedeeld en dus recht hebben op een zeker aandeel in de *dati-doesoens*, kunnen, zoo zij zulks verlangen, een stuk woesten grond ter ontginning krijgen. De burgers, in een negorij gevestigd, worden ten deze als vreemdelingen beschouwd. Missen zij de revenuën der *datidoesoens*, zij zijn ook van het recht tot exploitatie van woeste gronden uitgesloten.

AMBOINEEZEN (militairen). In het leger worden onder den algemeenen naam van „Amboineezen", behalve de inboorlingen van de Ambonsche eilanden, ook begrepen Menadoneezen, inboorlingen van de Sangi- en Talaud-eilanden en heidensche bewoners van de verdere Molukken (sedert 1879), zoomede de afstammelingen van deze bevolkingsgroepen. Deze „Amboineezen" zijn over het algemeen goed gebouwd, intelligent, vrijheidslievend, gehoorzaam, ondergeschikt, matig, ondernemend en moedig en vormen dus een uitstekend soldaten-materiaal. Amboineesche militairen worden thans alleen ingedeeld bij de Infanterie, het hospitaal- en het schrijverspersoneel; zij worden betaald, gevoed en gekleed als de militairen van Eur. landaard. Amboineezen van hooge geboorte konden tot 1915, evenals de overige inlanders van voorname afkomst, tot inlandsch 2e Luitenant der Infanterie worden opgeleid; voor hen bestaat ook de gelegenheid om officier van gezondheid te worden, terwijl zij sedert 1916 ook tot de Kon. Mil. Academie en de Cadettenschool kunnen worden toegelaten. (Zie de artikelen LEGER en ONDERWIJS, MILITAIR-.)

AMBON. Eiland in de Banda-zee, waarop de hoofdvestiging der Nederlanders is gelegen en dat door vreemdelingen wel, evenals de geheele residentie, *Amboina* wordt genoemd; sedert 1882 tevens contrôle-afdeeling van dien naam. Het strekt zich uit tusschen ongeveer 3° 29′ en 3° 48′ Z.B. en 127° 54′ en 128° 25′ O.L. en heeft een oppervlakte van ruim 671 K.M.² (ongeveer 1/3 der oppervlakte van de provincie Groningen). Het bestaat uit twee schiereilanden, door de Landengte of Pas van Bagoeala (zie aldaar) met elkaar verbonden; het Noordelijke heet Hitoe (eigenlijk de naam der Noordkust), het Zuidelijke Leitimor; beide worden gescheiden door een breede baai. In een van de smalle vlakten aan de N.W.-kust is de hoofdplaats gebouwd, een andere vormt de landengte, die Hitoe en Leitimor verbindt. Overigens is het eiland zeer bergachtig. Leitimor stijgt in den G. Horiel tot 562 M. In het Westen zijn de G. Latoea (882 M.) en de G. Toema of G. Wawani (875 M.) de hoogste toppen; in het Oosten bereikt het Salahoetoe-gebergte een hoogte van 1027 M. In tegenstelling met hetgeen tevoren vrij algemeen geloofd werd, hebben de onderzoekingen van Verbeek in 1898/9 uitgemaakt, dat eigenlijke jong-vulkanische verschijnselen op Ambon niet voorkomen en dat de Wawani geen vulkaan is. De baai van Ambon wordt omringd door kalksteenformatie, waarin druipsteengrotten voorkomen (grot Batoe Lobang bij Ambon en Batoe Gantong ten Zuiden van Ambon). Door gebrek aan vlak terrein kunnen de talrijke beken zich nergens tot bevaarbare rivieren vormen. Smalle wegen worden alom aangetroffen, maar zijn door den steenachtigen zeer oneffen bodem alleen voor voetgangers begaanbaar.

De bevolking wordt onderscheiden in burgers, *orang borger* of *o. bébas*, en negorijlieden, *orang něgri*, beiden zoowel Christenen als Mohammedanen; zij is ruim 40.000 zielen sterk. Met uitzondering van de noordkust van Hitoe en enkele andere plaatsen, waar de landstaal in verschillende dialecten tot heden is bewaard gebleven, wordt meer bijzonder in de Christen-negorijen en door de burgers overal Maleisch gesproken, dat echter met vele vreemde woorden is vermengd. De landbouw is onbeduidend en door de gesteldheid van den grond is deze ook niet voor alle cultures geschikt. Als cultuurgewassen zijn het belangrijkst de kruidnagelen en de notemuskaat, benevens wat koffie en cacao; ook klapperboomen worden opzettelijk aangekweekt. Sago is er niet voldoende voor de behoefte en wordt van Ceram gehaald. Voor dagelijksch gebruik teelt de bevolking allerlei groenten en op Leitimor vooral vindt men een groot aantal vruchtboomen.

De negorijen zijn over het geheel genomen vrij

regelmatig aangelegd en zoowel straten als huizen goed onderhouden; de meeste hebben een kerk- en schoolgebouw en soms een *baileo*, vroeger voor openbare vergaderingen bestemd, maar nu meer in gebruik tot opberging van materialen. De kleeding is zeer eenvoudig; voor de mannen kabaai met lange broek en het hoofd gedekt door hoed of pet; voor de vrouw in het algemeen de zwarte of witte kabaja en de sarong. De kleeding verschilt echter eenigszins voor regenten, burgers en negorijlieden. Sagoeweer wordt in groote hoeveelheid gedronken en bij feestelijke gelegenheden is het onmatig gebruik bijna regel; zoowel Christenen als Mohammedanen geven zich hieraan over. Het negorijvolk is verdeeld in *dati's* (zie DATI). Vele inwoners vinden in de vischvangst een voordeelig beroep, wel het meest in de baaien, waar de zee gewoonlijk kalm is.

AMBON. Hoofdplaats der residentie Amboina, gelegen op het gelijknamige eiland binnen de baai aan de noordwestkust van Leitimor op 2° 41′ 40″ Z.B. en 128° 15′ O.L.; zetel van den resident en den controleur der afdeeling Ambon en van den militairen kommandant der Molukken. Vlak bij het strand ligt het fort Nieuw-Victoria, een onregelmatige zevenhoek met bastions, waarin de kazernen, magazijnen en eenige officierswoningen.

Ult. 1915 telde de bevolking 12.265 zielen, waaronder 1125 Europ., 500 Chin., 439 Arab. en 576 Jav. en andere Vr. Oosterl.

De stad is regelmatig gebouwd en heeft ruime en zindelijke straten, met vele van steen opgetrokken en naast elkander gebouwde huizen. Het klimaat is zeer gezond. De plaats werd op 6 Januari 1898 door een aardbeving zwaar geteisterd, waarbij vele steenen huizen werden vernield en het fort Victoria ook veel te lijden heeft gehad. Het aantal slachtoffers aan menschenlevens bedroeg 141, waaronder 9 Europeanen. Na dat tijdstip zijn op de hoofdplaats verder geen steenen huizen gebouwd en de daken der huizen van zink en atap opgetrokken.

AMBON (BAAI VAN). Een 11 K.M. breede, 27 K.M. lange en smal toeloopende baai met zeer steile kanten aan de Z.W.-kust van het gelijknamige eiland, op ongeveer 128° 2′ O.L. van Gr., waaraan de plaats van dien naam.

AMBONEEZEN. Zie AMBOINEEZEN.

AMBONSCHE BURGERSCHOOL. Zie ONDERWIJS.

AMBONSCHE TONGVALLEN. Van de landstaal of landstalen van Ambon zijn twee tongvallen, die van Asiloeloe en van Hila eenigszins nader bekend gemaakt. Daarmede na-verwant zijn de dialecten, gesproken op de Oeliasers, d. z. de eilanden Haroekoe, Saparoea en Noesalaut. Voorloopig kunnen die tongvallen en dialecten onder den naam van „de Ambonsche Tongvallen" samengevat worden.

De Ambonsche dialecten zijn het naast verwant met de talen en tongvallen van Boeroe, Ambelau en Ceram (althans van West-Ceram), en vertoonen voorts in grammaticaal opzicht zooveel punten van overeenkomst met de talen van Timor, Rotti, enz., dat zij daarmede tot ééne groep te brengen zijn; de aanrakingen in den woordenschat zijn evenwel nu juist niet zoo heel groot. Overal heeft het Maleisch grooten invloed op de landstaal gehad, zoodat reeds vele woorden door Maleische vervangen zijn en op meerdere plaatsen de oorspronkelijke taal geheel verdwenen is.

AMBTELIJK GRONDBEZIT. Zie AMBTSVELDEN.

AMBTENAAR. Alle personen in burgerlijken staatsdienst in Nederlandsch-Indië zijn gouvernements-ambtenaren. Het is echter gewoonte om de landsdienaren van lagen rang, zooals klerken en bedienden (met een lager inkomen dan *f* 150 's maands) beambten te noemen. Voor zoover niet het tegendeel daaruit blijkt, gelden de hieronder behandelde voorschriften voor *alle* burgerlijke ambtenaren.

Als regel worden de ambtenaren benoemd, ontslagen en op pensioen gesteld door den Gouverneur-Generaal (art. 49 R.-R.). Uitzonderingen op dezen regel zijn de Luitenant-Gouverneur-Generaal, de Vice-President en de Leden van den Raad van Nederlandsch-Indië, de President van het Hooggerechtshof van Nederlandsch-Indië en de Voorzitter en de Leden van de Algemeene Rekenkamer, die evenals de Landvoogd zelf, door de Kroon worden benoemd en ontslagen. De zoogenaamde beambten worden aangesteld en ontslagen door de hoofden van algemeen en van gewestelijk bestuur en door de betrokken colleges.

In het algemeen zijn blijkens Ind. Stb. 1913, no. 658, onverminderd de aan de bekleeders van bijzondere betrekkingen in verband met haar eigenaardig karakter te stellen eischen, tot betrekkingen bij den burgerlijken dienst in Ned.-Indië allen *benoembaar*, die Nederlandsch onderdaan zijn op den voet van de wet van 10 Februari 1910 (Ind. Stb., no. 296), dit zijn, behalve de Nederlanders zelf, voornamelijk diegenen, die in Ned.-Indië geboren zijn uit aldaar gevestigde ouders (dus ook inlanders en vreemde oosterlingen) en de buiten Ned.-Indië geboren kinderen van een Nederlandschen onderdaan, die nog geen 18 jaar oud zijn of die na het bereiken van dien leeftijd in het koninkrijk gevestigd zijn. Bij Ind. Stb. 1913, no. 659 en Ind. Stb. 1914, no. 329 zijn een aantal technische en wetenschappelijke betrekkingen aangewezen, die ook kunnen worden vervuld door niet-Nederlandsche onderdanen.

Blijkens een bekendmaking in de Javasche Courant van 22 Augustus 1913, no. 67 is het beginsel aanvaard om bij het bekleeden van gelijke betrekkingen en het voldoen aan gelijke voorwaarden van benoembaarheid aan Europeanen, Inlanders en Vreemde Oosterlingen gelijke bezoldiging toe te kennen.

AMBTSVELDEN. Gelijk men in zelfbesturende landschappen bezoldiging door toekenning van apanages kende en kent (zie APANAGE), zoo kwam of komt ook in rechtstreeksch gebied bezoldiging van inlandsche hoofden en beambten van gouvernementswege voor door toekenning van voordeelen uit bepaalde stukken gronds. Een enkele maal geschiedde dit in den apanagevorm, d.i. doordat zulke hoofden het recht kregen belasting te heffen van de toegewezen gronden; meestal echter kreeg de titularis een tijdelijk genot- dan wel gebruiksrecht op den grond, die dan te zijnen bate door de onderhebbende bevolking moest worden bewerkt voor den enkelen kost. Een wezenlijk bezitrecht, dat dan echter aan veel beperkingen onderworpen is, dus ambtelijk grond*bezit*, is zeldzaam; men ontmoet het bij de ornamentsvelden van Zuid-Celebes.

Voor de inlandsche Gouvernementsambtenaren op Java zijn de ambtsvelden voorgoed afgeschaft op initiatief van Fransen van de Putte, in 1867 (Ind. Stb. 1866, no. 3 en 130, 1867, no. 122 vgl. 1870, no. 122).

Ook vele inlandsche gemeenschappen in rechtstreeksch gebied kennen vanouds, wegens het gemis eener kas, een bezoldiging van haar bestuurders en beambten door toekenning van voordeelen uit een bepaald stuk grond, hetwelk tegenwoordig soms door de bevolking moet worden bewerkt voor den enkelen kost, soms ook door den ambtsdrager zelf bewerkt moet worden. Op West-Java zijn zulke ambtsvelden voor dorpsbestuurders zeldzaam, op Midden- en Oost-Java talrijk. De ambtsvelden op Java en Madoera zijn landrenteplichtig, maar dikwerf wordt hun landrente met of zonder goedvinden der overige grondbezitters of -gebruikers over dezen omgeslagen.

Terwijl voor de Gouvernementsambtenaren ambtsvelden zijn tegengegaan, ziet men voor de ambtsdragers in inlandsche gemeenten van Gouvernementswege bevordering van dit instituut.

AMFIOEN. Zie OPIUM.

AMIL (djakat-inner). Zie DORPSGEESTELIJKE en DJAKAT.

AMNESTIE is een besluit van het politiek gezag, krachtens hetwelk zeker misdrijf of zekere klasse van misdrijven voor hen, welke zich daaraan schuldig maakten, onverschillig of zij al dan niet bekend zijn en onverschillig ook of er reeds een rechtsvervolging was ingesteld, niet zal opleveren de gevolgen, welke de wet er aan verbindt. In N.-I. heeft de Gouv.-Gen., in overeenstemming met den Raad v. I., het recht daartoe, voor zooveel inl. Vorsten en hoofden betreft. Art. 52 R.-R. en Bijbl. no. 737.

AMOENTAI Onderafd. der afd. Oeloe-Soengei van de res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo onder een Controleur met standplaats Amoentai (hoofdplaats der onderafd. en van het gelijkn. distr., met een warm en ongezond klimaat), bestaande uit de districten Amoentai, Alabioe en Balangan. De onderafd. bevat het stroomgebied der Balangan-rivier en het meren- en moerassengebied van Alabioe en Amoentai. De streek benoorden de Balangan-rivier en tusschen die rivier en de Soengei Batoemandi is heuvel- en bergachtig en voor een groot gedeelte met oerbosschen bedekt. Het overige deel der onderafd. is vlak en bestaat uit uitgestrekte meren, plassen en moerasbosschen (z.g. hapau's).

AMOERANG. Onderafd. van de afd. Menado der res. Menado, bevattende de districten Romoön-Tombassian, Tompaso, Kawangkoan, Sonder, Tombariri en Tonsawang. De standplaats van den Controleur is Amoerang aan de baai van dien naam. De onderafd. is zeer bergachtig. Alleen langs de kuststreek en in de valleien der grootere rivieren zijn vlakke voor rijstbouw geschikte gronden. Het bevolkingscijfer bedraagt ± 72.000 zielen, nagenoeg allen Christenen, die eenzelfde taal spreken, het Tontemboansch (de grootste der vijf Minahassische talen) uitgezonderd het district Tombariri, dat Tomboeloesch en het district Tonsawang, dat Tonsawangsch spreekt. Behalve de gewone gewassen (mais en rijst) wordt hoofdzakelijk koffie geteeld. Klappers worden allerwegen door de bevolking bijgeplant.

AMOERANG (BAAI VAN). Een 7 K.M. breede baai, met steile kusten en groote diepten, aan de N.-kust van Celebes.

AMOK. Toestand van zenuwachtige overprikkeling, waartoe de inlander zich soms opwindt, hetzij door overmatig gebruik van opium, hetzij door toe te geven aan zijn hartstochten, als toorn, enz. en waarin hij met of zonder onmiddellijke aanleiding of provocatie in woede ontsteekt, een wapen grijpt en iedereen, die hem in den weg komt, doodt of verwondt, tot hijzelf onschadelijk wordt gemaakt. Iemand, die in dien toestand verkeert noemt men amok-maker.

AMPAS. Afval. Als handelsterm bekend in suikerfabrieken.

AMPAT ANGKAT (IV Angkat), district in Oud-Agam (zie aldaar).

AMPÈL. Het Noordwestelijkste (Soesoehoenansche) district van de afdeeling Bojolali, residentie Soerakarta; einde 1905 had het ruim 34.000 inwoners, waaronder 74 Europeanen en 64 Chineezen. Het landhuis Ampèl, gelegen nabij den grooten postweg van Salatiga naar Soerakarta, is tijdens den Java-oorlog door den Heer Dezentje versterkt en door wallen met bastions, die nog onderhouden worden, omgeven, zoodat het op een klein fort gelijkt. De hoofdplaats van het district is gelijknamig.

AMPÈL, in de residentie Soerabaja, thans een armoedige wijk van de hoofdplaats van dat gewest, bevatte vroeger de meest beroemde Mohammedaansche school van Java, gesticht door Raden Rachmat, ook wel Soenan Ampèl (Ngampèl) genaamd, wiens graf daar nog wordt aangewezen.

AMPENAN. Havenplaats — de voornaamste van het eiland — aan de Westkust van Lombok, landingsplaats der expeditie in 1894 en eerste standplaats van den Assistent-Resident van Lombok. Het is thans een net plaatsje, alwaar zich vrij vele Chineesche handelaren en eenige van anderen landaard, o.a. Armeniërs, gevestigd hebben. Zie verder LOMBOK.

AMPILAN zijn waardigheidsteekenen, die den Soesoehoenan van Soerakarta en den Sultan van Djokjakarta bij plechtige gelegenheden achterna gedragen worden. Zij zijn bijna alle voorvaderlijke erfstukken.

AMPO. Zie AARDE (EETBARE).

AMSTERDAM. Eilandje benoorden kaap Oentoeng Djawa, bij de inlanders bekend onder den naam van Poeloe Oentoeng Djawa. Het is slechts door enkele visschers bewoond.

AMSTERDAM (KONING). Zie MOLUKKEN.

AMULETTEN. Zie FETISISME.

ANALABOE. Zie MEULABOH.

ANAMBAS-EILANDEN. Groep eilanden gelegen in de Chineesche zee tusschen 2° 40′ en 3° 30′ N.B. en 103° 35′ en 106° 30′ O.L., deel uitmakende van de Poelau Toedjoeh (zie aldaar).

ANAMIRTA COCCULUS. Zie KOKKELKORRELS.

ANANASSA (Ananas). Zie NANAS.

ANASTATICA HIEROCHUNTICA L., fam. *Cruciferae. Boenga* (*Akar*) *patimah* (MAL.). Het houtig stengelgeraamte van de zoogenaamde *Roos van Jericho*, als inlandsche drogerij uit Arabië door de Arabieren ingevoerd. Daar de plant zich bij weeken in water tot een platte schijf opent, bezit ze volgens de begrippen der doekoens een openende kracht, die op het water overgaat, waarin de plant geweekt is.

ANATTO. Zie BIXA.

ANDAGILE. Zie ATINGGOLA.

ANDALAS, ANDĔLAS, ANDĔLĔS. Vermoedelijk van Arab. oorsprong.; verg. „Andalusie" in Spanje. Speciale term voor Zuid-Sumatra's Westland; ons Bengkoelen, JAV.: *bangkoelon* (zie BANGWÉTAN).

ANDJASMÅRÅ. Een groote en sterk uitgespoelde vulkaanruïne op de grens van Soerabaja, Kediri en Pasoeroean; het hoogste punt is 2342 M., doch de rug op de grens der beide laatste residenties is veel lager, 550—740 M.

ANDONARA. Zie ADONARA.

ANEI. Rivier in de res. Sum. Westk., ontspringt bij den N.-lijken top van den Singgalang als afwatering van het kratermeertje aldaar (2850 M.), neemt verscheidene zijtakken op die van den omvangrijken tweeling-vulkaan Singgalang-Tandikat en van den Merapi komen; zij valt beneden Doekoe in de Indische zee.

Een gedeelte van den bovenloop verdient bijzondere vermelding: de befaamde Anei-kloof, het dal, dat de Anei diep in het Barisan-gebergte heeft ingesneden. Het nauwste en fraaiste gedeelte is 6 K.M. lang en begint, gerekend in de richting naar de bovenlanden, bij Kandang Ampat; een eigenlijke dalbodem is er niet. Een der schoonste punten is wel de waterval Ajer Mantjoer (zie aldaar). Is de Anei-kloof in beperkten zin 6 K.M. lang, in ruimeren zin verstaat men er onder het dwarsdal en de pas door den Barisan beneden aanvangend bij Kajoe Tanam (140 M.), terwijl op een hoogte van 773 M. Padang Pandjang op den boven-drempel ligt. Vallen er bovenstrooms hevige regens, dan is de heldere beek een bruine, woeste bandjirstroom geworden.

Nadat in 1867 de Ombilinsteenkool ontdekt was en later was besloten tot exploitatie door het Gouvernement, besloot men na 25 jarigen strijd den Staatsspoorweg tot stand te brengen, grootendeels langs den postweg van Padang naar Padang Pandjang, dus door de Anei-kloof. In Juli 1891 werd ook het gedeelte door die kloof voor het algemeen verkeer geopend. Sommige gedeelten zijn zoo steil dat tusschen de rails een getande staaf is aangebracht. De trein wordt hier niet opgetrokken, maar door de locomotief opgeduwd. Den 24sten December 1892 viel er aan het boveneinde der kloof, in de landstreek om Padang Pandjang, in 8 uren tijds 225 m.M. regen. Een ontzettende bandjir der Anei volgde, die in den nacht den spoorweg, met bruggen, landhoofden, steunmuren, en den postweg met de daarlangs liggende huizen voor een deel wegsloeg; 5 Jan. 1904 herhaalde zich de catastrophe, hoewel op minder groote schaal. Tien jaar later, in 1914, stortte op een avond gedurende een zwaren regen opnieuw een groote gedeelte van den bergwand naar beneden.

De benedenloop der Anei stroomt door een vlak, moerassig terrein. Bandjirs kunnen daar minder schade doen, daar de rivier er niet bedijkt is en het land dus eenvoudig overstroomd wordt.

ANEI-ANEI of **RAJAP** zie TERMIETEN.

ANEU GALŎNG, vaak door Europeanen Anagaloeng geheeten. Een kampong aan den linkeroever der A'jèh-rivier, vroeger een vijandelijke versterking, die Juni 1896 door een colonne onder den luit.-kol. J. B. van Heutsz na een verwoed nachtelijk gevecht werd veroverd en vervolgens opgeruimd.

ANGGĔR (ANGGĔR-ANGGĔRAN) is de naam, gegeven aan Javaansche vorstenedicten uit de twee laatste eeuwen, die nu nog gedeeltelijk in de Vorstenlanden in gebruik zijn, en door G. P. Rouffaer aan een diepgaand onderzoek zijn onderworpen. Het eerst zijn de voornaamste dezer edicten gepubliceerd onder den titel: Jav. wetten, uitg. door T. Roorda, Amst. 1844. Zie ook INLANDSCHE WETTEN en VORSTENLANDEN (Rechtswezen).

ANGGI-MEER, ook genoemd Angidje en Maswon. Dit meer, gelegen in het bergland nabij de westkust der Geelvink-baai van Nieuw-Guinea, bevindt zich op 1900 M. hoogte en is overal door gebergte omgeven, dat tot ± 2500 M. stijgt. Het heeft kristalhelder water en een zeer groote diepte. Een vrij talrijke bevolking wordt op den westelijken oever aangetroffen.

ANGGRĔK (JAV.). Zie ORCHIDEEËN.

ANGGRĔK TĔBOE (JAV.). Zie GRAMMATOPHYLLUM.

ANGGROENG (JAV.). Zie TREMA.

ANGKAP-huwelijk, een benaming in de Gajolanden van Noord-Sumatra, gebruikelijk voor den huwelijksvorm, waarbij de man overgaat tot het stamverband der vrouw.

ANGKÉ. Rivier in de res. Batavia. Zij ontspringt op den berg Salak en valt even bewesten de hoofdplaats Batavia in zee. Zij vormt in haar benedenloop de O.grens der afd. Tangerang.

ANGKLOENG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

ANGKOLA. Landstreek, in de onderafd. Angkola en Sipirok (res. Tapanoeli). Wordt onderscheiden in Angkola djaé (Beneden Angkola) en Angkola djoeloe (Boven Angkola). Angkola beslaat een zeer ongezond deel van de kustvlakte tusschen Batang Toroe en Batang Gadis. Het bergland is grootendeels met bosch bedekt; Angkola Djoeloe is een arm land met weinig terrein, dat voor sawahs geschikt is. Van veel belang is de oprichting van rubberondernemingen in de nabijheid, waarheen Angkola haar vruchten, tabak, koffie e. a. artikelen kan verkoopen. De voornaamste plaatsen in Angkola zijn: Padang Sidimpoean (zie aldaar); en Batang Toroe (zie aldaar).

De bewoners, die tot de Bataks gerekend worden, schijnen in de Bovenlanden intelligenter dan in de Benedenlanden; hun aantal wordt geschat op bijna 30.000.

ANGKOLA en **SIPIROK.** Onderafd. van de afd. Padang Sidimpoean der res. Tapanoeli. Zie TAPANOELI.

ANGSANA (MAL.). Zie PTEROCARPUS INDICUS.

ANI-ANI. (JAV.) *Kĕtam* (MAL.), *Etèm* (SOEND.). Mesje waarmede de padi halm voor halm wordt afgesneden.

ANIMISME. Zie HEIDENDOM.

ANJĔR, thans **ANJĔR LOR.** Hoofdpl. van het distr. Anjer der afd. Serang, res. Bantam, gelegen aan de bocht van Anjer, benoorden Java's 4e punt (Tandjong Tjikoening). Het had vroeger zijn beteekenis te danken aan zijn voortreffelijke ligging aan het nauwste gedeelte van straat Soenda, waardoor alle uit Europa komende zeilschepen die plaats aandeden, én om zich te doen rapporteeren of om orders op te nemen, én om zich van ververschingen en drinkwater te voor-

ɛien. De handelsbeteekenis van Anjer was bijna ɡeheel tenietgegaan tengevolge van de doorɡraving der landengte van Suez, zoodat Anjer ɩog slechts een kwijnend plaatsje was, toen het n Augustus 1883 door den vloedgolf, gevolg van le instorting van Krakatau, werd verwoest.

Na een mislukte poging om een ander Anjer te tichten op de Mĕrakpunt aan het Noordeinde 'an de Mĕrakbaai, ontstond het nieuwe Anjer, Anjer Lor (Noord-Anjer) genoemd in tegenstelling van Anjer Kidoel (zie aldaar), op de plaats 'an het oude. Het is een welvarende visschersn handelsplaats.

ANJĔR KIDOEL (Zuid-Anjer). Na 1883 onttaan, drie K.M. bezuiden het in het vorig artikel edoeld Anjer, bij Java's 4e punt, Bodjong, ter laatse waar de oude vuurtoren zich bevond, en l zeer spoedig weder een nieuwe was verrezen.

ANOEANG (*Bubalas* of *Anoa depressicornis* H. m.) is de Boegineesche naam van een kleine ɔort van wilden buffel (zie KARBOUW), die itsluitend op Celebes voorkomt en hier in kuden vooral in boschrijke bergstreken leeft, waar ij de steilste bergkammen beklimt.

ANONA MURICATA L., fam. *Anonaceae.* '*angka belanda* (MAL.), *Nângkâ wĕlândâ* (JAV.), '*angka walanda* (SOEND.). *Zuurzak*, Kleine boom, :t tropisch Amerika ingevoerd, algemeen, voorop Java, in laaglanden en lagere bergstreɔn gekweekt om de smakelijke aromatische, nsche vruchten, die rauw gegeten worden. e bladeren worden door de inlanders als een ıneesmiddel gebruikt.

ANONA RETICULATA L., fam. *Anonaceae.* ɔewah nona (MAL.), *Manowa* (JAV., SOEND.). leine boom, uit tropisch Amerika ingevoerd, . veel gekweekt om de smakelijke aromatische 'uchten. De fijngewreven bladeren worden aanwend tegen ongedierte. De bast is een middel j diarrhee en dysenterie.

ANONA SQUAMOSA L., fam. *Anonaceae.* *ikaja* (MAL., SOEND.), *Srikâjâ* (JAV.). Boomester of kleine boom, uit Zuid-Amerika afkomg en vooral op Java gekweekt in de tuinen van ıropeanen. De geurige smakelijke vruchten zijn ɜr gezocht; de jonge bladeren worden gekneusd ı een geneesmiddel bij abcessen gebruikt.

ANSJOVIS. Zie HARING.

ANTIDESMA BUNIUS Spr., fam. *Euphorbiaɩe. Boeni* (MAL.), *Hoeni* (SOEND.), *Woeni* (JAV.). melijk groote boom, in iedere kampong voormend, wordt, wegens de aangenaam zure ıchten, graag door de inlanders geplant.

ANTILOPEN. Zie KAMBING OETAN.

ANTJAR (JAV.) Zie IPOEH.

APANAGE noemt men een stuk gebied, hetzij cultuur gebracht of woest, dat ter bezoldiging begunstiging door een inlandsch vorst wordt gewezen aan een bestuurshoofd, hofgroote of 'stentelg, met het recht daaruit profijt te trekı op gelijke wijze als de vorst zou kunnen doen, ı met name door daarbinnen ten eigen bate ɜsting te heffen in producten, geld of arbeid. LANDVERHUUR en VORSTENLANːN.

Nauw verwant aan apanages zijn de ambtsvel- (zie aldaar), gelijk ook de in sommige vrije ɜ's (zie DESA'S, VRIJE) ten voordeele van ıaalde godsdienstige personen komende gron-

APEN (*Simiae*), een orde der Zoogdieren (zie aldaar), die lichamelijk nauw met den mensch verwant is. Zie MEERKATTEN, SLANKAPEN, NEUSAAP, GIBBON en ORANG-OETAN.

APENBERG (Goenoeng Padang). Een 104 M. hooge berg, die een uitlooper is van het Padanggebergte, dat langs den linker-oever der Arau- of Padangrivier loopt; hij is met bosch begroeid, waarin tal van langstaartige apen wonen.

APENOOT. Zie ARACHIS.

API (MAL.), beteekent „vuur" en wordt vaak, verbonden met het woord „goenoeng" = berg, gebruikt om een vulkaan aan te duiden. Ook Mĕrapi of Marapi (ook wel Bĕrapi) heeft dezelfde beteekenis. Van de Goenoeng Api genoemde vulkanen zijn de volgende de belangrijkste: *G. Api*, vlak ten Westen van Banda-Neira en daarvan door het Zonnegat gescheiden; het is een fraaie, 658 M. hooge kegel. *G. Api* op Sangean (bij Soembawa); wellicht heeft in 1512 een eruptie plaats gehad. De beide hoogste toppen werden als 1796 en 1931 M. opgegeven.

API-API, of **KOENANG-KOENANG.** Maleische naam voor *Lichtkever, Lampyris*, bij de Javanen *Konang-konang.* De larven zijn lichtgevend: in zuurstof wordt het lichten sterker; in water, ook in koolzuur, houdt het geheel op.

APIT (Hapit), de 11e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOH. KALENDER A.

APOKAT (MAL.). Zie PERSEA.

AQUILARIA MALACCENSIS Lam., fam. *Thymelaeaceae. Kajoe gaharoe,* of *Kajoe gaharoe siam* (MAL.), *Kajoe Garoe* (MAL., JAV., SOEND.). Groote boom, die op Malaka, Banka en Billiton voorkomt, en waarvan het hout uit Singapore op Java ingevoerd wordt, en daar als een van de meest bekende welriekende houtsoorten gebruikt wordt. Europeesche namen zijn: *Aloëhout, Agĕlhout,* of *Wierookhout.*

ARA. In MAL., SOEND. en BAT. algemeene benaming voor vele soorten van vijgeboomen, dus van het geslacht Ficus uit de familie der Moraceae, naar gelang van de taal met *kajoe, ki* of *hajoe* en een soortnaam nader aangeduid.

ARABIEREN. Reeds lang voor de islamiseering van Ned.-Indië hebben Arabieren den Archipel bezocht. Zie TOCHTEN. Ook na de invoering van den Islam kwamen nog, tot op den huidigen dag, Arabieren uit verschillende streken van het Mohammed. gebied naar den Archipel; sedert lang echter is de overgroote meerderheid der in Ned.-Indië gevestigde Arabieren uitsluitend uit de Zuidarabische landstreek Hadhramaut afkomstig. Zie HADHRAMIETEN.

ARACHIS HYPOGAEA L., fam. *Leguminosae-Papilionatae. Katjang djawa k. gorèng, k. tanah, k. tjina*; (MAL.), *k. tjinâ, k. pĕndĕm* (JAV.), *Soeoek* (SOEND.). Lage kruidachtige plant, waarvan de peulen onder den grond rijp worden, en onder den naam van Apenootjes, Curaçaosche amandelen of mangelen, aard- of grondnoten of olienoten in den handel komen. Zie KATJANG TANAH en AARDNOTENOLIE.

ARAFOERA-ZEE strekt zich uit tusschen de Z.W.-kust van Nieuw-Guinea en de Kei- en Tanimbar-eilanden; de Aroe-eilanden worden er door omgeven. De diepte is zeer ongelijk. Zie voor natuurkundige gesteldheid het artikel ZEE.

ARAK. Inlandsch gedistilleerd. Sterke drank, op Java door gisting en distillatie verkregen uit

de stroop of melasse van de suikerfabrieken. Het bedrijf is hoofdzakelijk in Chineesche handen. De beste arak komt van Batavia. Het eerste distillaat heeft een sterkte van ongeveer 50 %. De volgende distillaten, die slapper zijn, leveren na een hernieuwde distillatie sterken alkohol, welken men gebruikt om den arak op een sterkte van 60—66 % te brengen.

ARANG (MAL.). Zie MABA.

ARAROET (ook **ARROWROOT**). Zie MARANTA.

ARBEID (GEDWONGEN). Zie HEERENDIENSTEN, KOFFIECULTUUR (GOUVts), en STRAFSTELSEL.

ARBEID (VRIJE). Zie KOELIEORDONNANTIES en OVEREENKOMSTEN.

ARBEIDSINSPECTIE. Zie KOELIE.

ARCHAEOLOGIE. Zie OUDHEDEN.

ARCHIPEL (OOST-INDISCHE). Onder den algemeenen naam van Oost-Indischen (dikwijls kortweg: Indischen) Archipel verstaat men de eilandengroepen van de *Austraal-Aziatische Middellandsche zee* (zie aldaar), die zich uitstrekken tusschen het vasteland van Azië, met name Achter-Indië, en Australië. Die eilanden liggen tusschen 95°40′ en 141° Oosterlengte en tusschen 6° Noorderbreedte en 11° Zuiderbreedte. De hoofdgroepen zijn: de Groote Soenda-eilanden, de Kleine Soenda-eilanden, n.l. Bali, Lombok, Soembawa, Flores, Timor, Soemba, Rotti en eenige kleinere; de Molukken en de aan de Vereenigde Staten van Amerika behoorende Filippijnen. Behalve deze laatste en een gedeelte van Timor, dat aan Portugal behoort, alsmede een gedeelte van Noord-Borneo, waarop Engeland een protectoraat doet gelden, behoort deze geheele eilanden-wereld tot Nederland. Zie GRONDGEBIED. Voor algemeene literatuur zie het art. ARCHIPEL in de groote Encycl.

ARDJOENÂ. Dit vulkanische gebergte verheft zich bijna vlak N. van Malang, op de grens van Soerabaja en Pasoeroean. Het bestaat uit vijf in een N. 30° W. gerichte rechte lijn gelegen kegels: de eigenlijke Ardjoenâ (3339 M.), de Bakal (2980 M.), de Kembar I (3110 M.), de Kembar II (3030 M.) en de actieve Wĕlirang (3156) met een wat lageren voortop (3110 M.) als restant van een vroegeren ringwal.

ARECA CATECHU L. fam. *Palmae Pinang* (MAL.), *Djambé* (JAV., SOEND.). De betelpalm, zie PINANG.

ARECA- of BETELNOOTKUST. Vroeger gebruikelijke naam voor Atjèh's Noordkust, naar zijn rijkdom aan pinang.

ARÈN of **ARÈNG** (JAV.). Zie ARENGA SACCHARIFERA.

ARÈN-SUIKER (ook bekend onder den naam **GOELA DJAWA** of **JAVAANSCHE SUIKER**), wordt bereid uit het sap van den mannelijken bloemstengel van den arènpalm. Zie ARENGA.

Om de suiker er uit te bereiden, dampt men het sap in een ijzeren pan in, terwijl het vuil voorzichtig wordt afgeschuimd, totdat de vloeistof helder bruin en zoo strooperig is geworden, dat een druppel, in koud water gebracht, stolt. Dan giet men de massa in een andere pan, waarin ze gewreven wordt, totdat zij kristalliseert, waarna men ze in gereedstaande vormen of bamboeringen brengt. Is zij nagenoeg vast, dan neemt men de vormen weg, droogt de suiker boven den oven en verpakt ze in arèn-blaren.

ARÈNG. Zie DIOSPYROS.

ARENGA OBTUSIFOLIA Mart., fam. *Palmae, Langkap* (MAL., JAV., SOEND.), verschilt van den Arenpalm, waarvan hij overigens veel heeft, door de langwerpige vrucht; het palmsap moet nog zoeter en geuriger zijn dan dat van den Arenpalm.

ARENGA SACCHARIFERA. Labill. Ĕnau of nau (MAL.), *Arèn* (JAV.), *Kawoeng* (SOEND.). De bekende *Suikerpalm* of *Arenpalm*, de *Saguerus* van Rumphius, door den geheelen Archipel van af het zeeniveau tot in het lagere bergland zeer veel in het wild voorkomend en ook in tuinen gekweekt. Er worden verschillende soorten onderscheiden. De palm wordt 10—15 M. hoog, en heeft geveerde bladeren. Het „hout" is zeer hard en wordt voor wandelstokken gebruikt. Van het grootste belang is het sap, dat uit de mannelijke (door de inlanders beschouwd als vrouwelijke) bloeiwijzen getapt wordt. Deze komen uit den stam beneden den kruin te voorschijn, in tegenstelling met de vrouwelijke trossen, die tusschen de bladeren te vinden zijn. Tegen den tijd, dat de mannelijke bloemen opengaan, wordt de dikke steel van den bloemtros langen tijd geklopt om hem week en murw te maken, hetgeen als een prikkel op de sapvloeiing schijnt te werken. Dan wordt de steel dicht onder de kolf afgesneden en onder de sneevlakte een bamboe of ander vat gehangen. Gedurende een viertal maanden blijft de boom tapbaar: bovendien komen eenige malen nieuwe bloeiwijzen te voorschijn, waarna hetzelfde proces herhaald wordt. De hoeveelheid sap hangt zeer van de omstandigheden af, doch kan heel groot zijn. Daar men gemiddeld op 6 bloeiwijzen kan rekenen is de in het geheel afgetapte hoeveelheid sap te schatten op ± 1800 Liter. De zoete heldere vloeistof wordt in de Molukken zelden gedronken, omdat men haar voor ongezond houdt. Men maakt er wel azijn van. Bovendien wordt zij in de Indische broodbakkerijen gebruikt bij het bereiden van deeg. Op Java drinkt men haar als een versnapering en gebruikt men haar ook wel als volksgeneesmiddel.

Het belangrijkst is echter de bereiding van de suiker door indampen. Zie ARÈN-SUIKER.

Gegist is de sagoëeer een uiterst algemeene drank vooral in het Oosten van den Archipel.

Tusschen de bladstelen treft men zwarte haren aan (*gĕmoetoe*), die zeer veel op paardehaar gelijken, en waarvan klein touwwerk en zelfs ankertouw gemaakt wordt (*Doek* of *Idjoek*). Aan den voet van de bladstelen bij de *gĕmoetoe* vindt men een licht, sponsachtig weefsel (*baroek*), dat tot het breeuwen van vaartuigen of als tonder gebruikt wordt.

De vruchten van den Arenpalm groeien in groote hoeveelheden aan een vertakte bloeiwijze. De geelachtig-bruine sappige vruchtwand (*boewah batoe*) is niet eetbaar, maar veroorzaakt in den mond een hevig brandend en jeukend gevoel. Van den inhoud van de halfrijpe zaden maakt men met suiker een bekende confituur, *glibbertjes* of *kolang-kaleng* genoemd.

ARFAK. Gebergte op Ned. Nieuw-Guinea, nabij de westkust van de Geelvink-baai; hoogste top 2902 M., met den naam Arfak aangeduid.

ARFAKKERS. Algemeene benaming, gegeven aan de bewoners van het gebergte in het N. O. deel van den z. g. „Vogelkop" van

Nieuw-Guinea. Ze zijn in verschillende stammen verdeeld, die zoowel in taal en uiterlijk voorkomen als in gebruiken vrij belangrijke verschillen vertoonen (zie T.A.G. jaargang 1893, blz. 637).

ARGOENI (WAIGOENI)-BAAI. Een smalle baai aan de Z.W.-kust van Nieuw-Guinea, welke 74 K.M. ver het land indringt; de kusten van de Argoeni-baai zijn betrekkelijk dicht bevolkt.

ARGÂPOERÂ. Hoogste top van het vulkanische Jang- of Hianggebergte (zie aldaar), 3088 M. hoog, gelegen op de grens der residenties Pasoeroean en Besoeki.

ARGUSFAZANT. Zie PAUW.

ARIJAJA, d. i. feestdag. Zie GARĔBĔG.

ARISBAJA. Zie AROSBAJA.

ARIT. Jav. Grasmes; groot krom mes of sikkel.

ARMENIËRS. Verscheidene leden dezer in Klein-Azië tehuis behoorende natie zijn op Java gevestigd; enkelen hunner ook elders in N.-Indië. Zij zijn Christenen, en met de Europeanen gelijkgesteld, en behooren tot dat deel der Armenische kerk, dat zich tengevolge van twisten over de geloofsleer (monophysitische twisten) van de R. Katholieke kerk heeft afgescheiden en zich niet meer met deze verzoende. De Armenische gemeente op Java is bij Ind. Stb. 1880, no. 7 als rechtspersoon erkend; de Armenische kerk te Batavia ligt aan den Gang Scott, bij den Zuidwesthoek van het Koningsplein.

ARNHEMIA. Hoofdplaats der onderafd. Boven Deli van de afd. Deli en Serdang (Gouvern. Oostk. v. Sumatra), standplaats van den bestuursambtenaar (controleur). Vroeger van belang door de gelijknamige tabaksonderneming, is Arnhemia geworden de toegangspoort van de Bataklanden. De omgeving van het stationnetje is tot een klein stadje geworden.

AROE-BAAI. Een zeer breede baai met geringe diepte, aan de N.O. kust van Sumatra, op ongeveer 4° 10′ N.Br., waarin de eilanden Koempai en Sĕmbilang liggen en de Bĕsitang-, Babalan- en Gĕbangrivieren zich uitstorten.

G e s c h i e d e n i s. In de 16e eeuw moet aan die baai de zetel geweest zijn van een machtig Bataksch rijk, Aroe genaamd, niet minder belangrijk dan destijds Pasei en Malaka; na een langdurigen strijd is dat rijk in de 2e helft der 16e eeuw door Atjèh vernietigd, en heeft de bevolking zich naar de binnenlanden of elders teruggetrokken. Sedert 1908 zijn in deze streek eenige landbouwconcessies uitgegeven. Zoowel door wegenverbetering als door de verschillende inrichtingen der Bataafsche Petroleummaatschappij en door het in verbinding brengen van de Atjèhstoomtram met het net van de Delispoorwegmaatschappij, wordt deze eertijds zoo misdeelde landstreek van lieverlede tot ontwikkeling gebracht.

AROE-EILANDEN (4—5° Z.Br. en 134—135° O.L.). Oostelijkste eilandengroep van den Archipel buiten Nieuw-Guinea, gelegen op het Australische plat, de ondiepe zee die Nieuw-Guinea en Australië verbindt. De groep vormt grootendeels een kalkplateau, naar het schijnt, en bestaat uit een vijftal grootere eilanden in 't midden en een 80-tal kleinere tot zeer kleine daaromheen; allen te zamen hebben ze een oppervlakte van ± 8600 K.M.² De vijf grootere eilanden vertoonen een bizondere merkwaardigheid, die, zoover bekend, nergens op aarde terugkeert: de regelmatige lijn van hun gemeenschappelijken omtrek maakt den indruk alsof ze één geheel vormen en inderdaad zijn ze onderling slechts gescheiden door met zeewater gevulde geulen, de soengei's. Ook een lijn, getrokken langs den buitenrand van de om de hoofdgroep gelegen kleinere eilanden heeft een regelmatig beloop, zoodat ook die kleinere den indruk maken van oorspronkelijk met de hoofdgroep te hebben samengehangen. De tusschengelegen straten zijn dan ook ondiep, meestal slechts weinige vademen. Maar nu is het eigenaardig, dat de twee van de vier soengei's, die goed zijn opgenomen, hier en daar veel grooter diepten bezitten (tot 70 en 100 M.), grooter ook dan de omringende zee. Kleine zoetwaterriviertjes loopen in alle soengei's uit en hebben dikwijls zelf weer zoute, breede benedenloopen.

Grootendeels zijn de eilanden met dichte wouden bedekt, maar op Terangan wisselen deze af met alang-alang velden. De grond schijnt vruchtbaar, maar wordt weinig bebouwd; de bevolking teelt alleen voor eigen gebruik wat rijst, suikerriet, tabak, maïs en aardvruchten. Bij de dorpen worden veel kokospalmen aangeplant; sagopalmen, oorspronkelijk aangeplant, maar verder wild verspreid, vormen thans groote bosschen. Wilde varkens komen overal voor, hier en daar ook herten en onder de vogels heeft men den kleinen rooden paradijsvogel, *Cicinnuruo regius* en den grooten, *Paradisea apoda ;* de laatste is alleen aan deze eilanden eigen.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn: het duiken naar parel- en parelmoer-schelpen (zie PAREL- en PARELMOER-VISSCHERIJ), de tripang- en haaienvangst en de jacht op paradijsvogels, welker gedroogde huiden een belangrijk handelsartikel vormen (vgl. PARADIJSVOGEL).

Het aantal bewoners der Aroe-eilanden is slechts op ± 10.000 te stellen. De Aroeneezen behooren lichamelijk tot de Papoea's, maar ethnographisch tot de Maleiers. De meeste dorpen liggen aan de kusten, aan de westkust (den Voorwal) gewoonlijk in geboomte verscholen, aan de oostkust (den Achterwal) veelal op rotsen gebouwd. Aan den Voorwal wonen eenige honderdtallen Mohammedanen en Christenen, meest vreemdelingen, o.a. Makassaren en Boegineezen. De hoofdplaats is DOBO (zie aldaar).

De Aroe-eilanden maken een afdeeling uit van de residentie Amboina, onder een controleur, die te Dobo is gevestigd.

G e s c h i e d e n i s. In 1606 door Willem Jansz. ontdekt, werd de Aroe-groep reeds in 1623 door Jan Carstensz. aan het gezag der O.-I. Compagnie onderworpen; de handelsbetrekkingen tusschen Banda en Aroe duurden voort tot 1778, om later geheel in handen van Makassaren en Boegineezen over te gaan. In 1882 werd te Dobo een posthouder geplaatst; in 1904 werd de Posthouder vervangen door een Controleur. Ook met het oog op de parelvisscherij door de vloot der Celebes Trading Cy. met vreemde bemanningen was de plaatsing van zulk een ambtenaar noodig.

AROE PALAKKA (Paetta Malempee Gaemaena), een Sopèngsche prins, die, door den Sultan van Makassar Hassan oe'd-din vervolgd, de getrouwe bondgenoot der Compagnie was in den strijd, door haar met dien Sultan gevoerd

(1655, en later 1672), en Vorst werd over Boni, dat aan de Compagnie zijn onafhankelijkheid van Makasser te danken had. In den oorlog met Troenâ Djâjâ was Aroe Palakka onze trouwe bondgenoot (1678).

AROE PITOE (= zeven vorsten) is de naam, die gegeven wordt aan den Rijksraad van Boni, uit zeven erfelijke kiesheeren bestaande, die thans met den betrokken Nederlandschen ambtenaar het bestuur over Boni voeren, terwijl aan ieder hunner het bestuurstoezicht over een district bepaaldelijk is opgedragen.

AROEDA (MAL.). Zie RUTA.

AROSBAJA. Noordwestelijkste district van de onderafd. N. Bangkalan van het regentschap en afd. Bangkalan, residentie Madoera met gelijkn. hoofdpl. Arosbaja is vooral bekend, doordat de Islam van daaruit over Madoera is verbreid en door de allereerste aanrakingen tusschen de Hollandsche Oost-Indievaarders en de Madoereezen in 1596.

ARROWROOT (ook **ARAROET**). Zie MARANTA.

ARTESISCHE PUTTEN. Zie het artikel in de groote Encyclopaedie.

ARTILLERIE- EN MARINESCHOOL te Samarang. Zie ONDERWIJS (MILITAIR).

ARTJADOMAS. Een verzameling steenen beelden, Z.O.waarts van Buitenzorg aan den voet van den Pangerango op het landgoed Pondok Gĕdé in een prachtig woud gelegen. Volgens de overlevering zou Sili Wangi, de laatste vorst van Padjadjaran, met achthonderd (*domas*) volgelingen naar deze plaats uitgeweken zijn, toen zijn hoofdstad door de Moslems werd veroverd en zouden zij tot straf voor hun ongeloof in de beelden en steenen van Artja Domas veranderd zijn. Allengs heeft men den naam toegepast op iederen hoop van door menschenhanden bijeengebrachte en min of meer bewerkte groote steenen, die als offer- en bidplaats dienst deed. Zie ook BADOEJ'S.

ARTOCARPUS INTEGRIFOLIA L., f., fam. *Moraceae. Nangka* (MAL., SOEND.), *Nângkâ* (JAV.). Vrij groote boom, die in Voor-Indië en op Java in het wild voorkomt, en in de tropen overal gekweekt wordt. Hij bevat een hard, vast, geel hout, dat voor meubelen en gereedschappen dient en ook voor huizenbouw. De aan den stam groeiende zeer groote vruchten zijn door de inlanders zeer gezocht. Behalve het vrij harde, fraai gele vruchtvleesch worden ook de pitten, gekookt of geroosterd, gegeten.

ARTOCARPUS LIMPATO, Miq. fam. *Moraceae, Lampatoe, Limpatoe* (MINANGK.). Boom van Sumatra, met zwaar, uitmuntend timmerhout, fraai oranjerood van kleur.

ARTOCARPUS POLYPHEMA Pers., fam. *Moraceae. Tjempedak* (MAL.), *Tjampedak* (JAV., SOEND.), Boom, in een groot deel van den Archipel voorkomend, in het wild en aangeplant. Het hout is geschikt voor huisbouw en meubelen; de groote knobbelige schijnvruchten worden gegeten, evenals de zaden.

ARTOCARPUS RIGIDA Bl., fam. *Moraceae, Mandalika* (MAL.). Groote boom, op Java alleen in het W. voorkomend.

ASAHAN. I. Afdeeling van het Gouv. O. kust van Sumatra. Verdeeld in de onderafd. Asahan, Laboehan-batoe en Batoe-bara. De hoofdplaats der afd. Asahan, Tandjoengbalai, was vroeger de havenplaats dezer streek, doch wegens verzanding van de Asahanrivier zal het 5 K.M. benedenstrooms gelegen Teloek Niboeng daarvoor in de plaats komen, tot welke plaats de spoorlijn van Medan naar Asahan bereids geopend is.

II. Een zelfbesturend landschap, gelegen in het Gouv. O.kust v. Sumatra, met een oppervl. van 6050 K.M^2. overeenkomend met de onderafd. Asahan. De bodem van het landschap Asahan is grootendeels alluviaal van zeer jongen datum en nog steeds in wording. De Bila en Panei voeren grond van het 2000 M. hooge gebergte, hetwelk dit landschap van de Bataklanden scheidt, naar de vlakke, lage landen. In het Z.W. verheft zich de berg Dolok Soeroengan tot een hoogte van ruim 2100 M.

De inlandsche bevolking legt zich, voor zoover zij zich met landbouw bezig houdt, vooral toe op de teelt van rijst, klappers en pinangnoten. Aan veeteelt en jacht wordt bijna niet gedaan. Visscherij treft men als hoofdmiddel van bestaan aan in de kustkampongs en wel voornamelijk in Bagan Asahan. Chineezen hebben echter de Inlanders overvleugeld,

Van de Europeesche ondernemingen verdienen die voor de tabakscultuur het eerst vermelding. De opkomst der tabakscultuur in Asahan dateert van 1885. Klimaat en bodemgesteldheid zijn echter voor tabak niet zoo gunstig als in Deli. Sedert 1908 zijn dan ook de meeste concessies, waarop aanvankelijk de tabakscultuur met middelmatigen uitslag gedreven werd, in andere handen overgegaan en worden nu evenals nog enkele na genoemd jaar nieuw uitgegeven terreinen dienstbaar gemaakt aan de rubbercultuur, die ook in dit landschap een hoopvolle toekomst tegemoet gaat. Bijzondere vermelding verdient de gambir-cultuur, die uitgeoefend wordt op de onderneming Goenoeng Melajoe.

Vele inlanders vinden op de verschillende ondernemingen een bestaan als schurenbouwers en boschkappers, terwijl zij in de geëmploieerden en werklieden goede afnemers vinden voor hun vruchten en groenten en, wat de heidensche Bataks betreft, voor hun varkens.

Aan het hoofd van het landschapsbestuur staat de Sultan, bijgestaan door de Karapatan, een raad van 4 landsgrooten, terwijl het landschap sedert 1911 verdeeld is in drie districten, waarvan de hoofden, gevestigd te Tandjoengbalai, Kisaran en Bandar Poelau rechtstreeks onder den Sultan staan.

B e v o l k i n g. De bevolking behoort gedeeltelijk tot de Maleiers, gedeeltelijk tot de Bataks; Chineezen en andere vreemdelingen werken op de landbouw-ondernemingen

ASAHAN-RIVIER, de afwatering van het Tobameer in Noord-Sumatra; in het Z.O. doorbreekt de rivier den hoogen bergmuur, die den geheelen oostoever van het meer begeleidt; met tal van kronkelingen loopt zij door een moerassige vlakte, doorbreekt opnieuw, in een bijna 300 M. diepe kloof, het gebergte en bereikt bij Bandarpoelau de vlakte. Een aardstorting van de Dolok Si Makoeh bewerkte in 1840 een groote verstopping, ook van het Toba-Meer, zoodat tal van kampongs moesten ontruimd worden. Ten N.O. van Tandjoeng Balei, de hoofdpl. van Asahan, valt zij met een breede monding in de Straat van Malaka.

ASAM DJAWA (MAL.). Zie TAMARINDUS.

ASĔM. Zie KAJOE ASĔM.

ASĔM KRANDJI. Zie PITHECOLOBIUM DULCE en DIALIUM.

ASJOERA (SOERÅ), de 1e maand van het Mohammedaansche jaar; zie MOH. KALENDER EN GEDENKDAGEN A en HASAN EN HOESAIN FEEST.

ASPIRANT-CONTROLEUR. Zie BESTUUR (Binnenlandsch).

ASSAN-TOCHTEN. Hieronder verstaat men de grootere koppensnellerstochten, die de Dajaks vroeger ondernamen, waarbij groote kampongs belegerd en verwoest, geheele landstreken ontvolkt, mannen, oude vrouwen en kleine kinderen onthoofd, en jongere vrouwen, meisjes en knapen tot slaaf gemaakt werden. Dergelijke tochten werden dikwijls door een oorlogsverklaring voorafgegaan.

ASSISTENT-RESIDENT. Zie BESTUUR (Binnenlandsch).

ASSISTENT-WEDANA. Zie BESTUUR (Inlandsch).

ASTA. Vorstelijke begraafplaats op circa 3 K.M. benoordwesten de afdeelingshoofdplaats Soemĕnĕp, res. Madoera. Zij is door den Panĕmbahan, later Sultan, van Soemĕnĕp, Pakoe Nåtåningrat gesticht en ligt op een heuvelachtig terrein; zij bevat het stoffelijk overschot van den in 1812 overleden Panĕmbahan Nåtå Koesoemå en van eenige zijner familieleden.

„Asta" is een verkorting van Astana (zie aldaar).

ASTANA (KAWI voor begraafplaats, grafstede, SANSKR. *âsthâna*, vergadering, audientiezaal, PERZISCH, MALEISCH, *astâna*, vorstelijke woning). Dit woord wordt in den Ind. Archipel gewoonlijk gebezigd om er vorstelijke begraafplaatsen of graven van voorgangers in het geloof mede aan te duiden, hoewel het door den minderen man ook voor het graf van een hooger geplaatste in het algemeen wordt gebezigd. Zie GRAF.

ASTROLOGIE en **ASTRONOMIE** (inlandsche). Zie STERREBEELDEN.

ATAMBOEWA. Standplaats van den gezaghebber van de onderafdeeling Béloe, afdeeling Noord- en Midden-Timor der res. Timor en O.; zeer gunstig gelegen aan een kruispunt van wegen in het landschap Silawang.

ATAP. Droge alang-alang of nipah-bladeren, dienende tot bedekking van daken of van gedeelten van vaartuigen.

ATAPOEPOE. Uitvoerhaven van het Oostelijk deel van ons gebied op Timor, onderafdeeling Béloe der afdeeling Noord- en Midden Timor. Er is een oud fort, op een klein stuk aan het gouvernement afgestaan gebied. De standplaats van den besturenden ambtenaar is van Atapoepoe naar Atamboewa overgebracht.

ATINGGOLA. Distr. van de onderafd. Kwandang der tot de residentie Menado behoorende afd. Gorontalo; is ook bekend onder de namen van Katinggola en Andagile, de laatste naar de rivier, die op de grens van Tapa ontspringt en aan wier monding de hoofdkampong Kota Djin gelegen is.

ATJAR. Een uit het Perzisch in vele inlandsche talen overgenomen woord, dat *ingelegd zuur* beteekent.

ATJÈH. Land en Volk. Het gouvernement Atjèh en onderhoorigheden beslaat het meest N. gedeelte van Sumatra en een aantal eilanden: de Banjak groep, Simaloer en omliggende eilanden, Poelò Raja, Poelò Nasi, Poelò Breuëh, Poelò Wè enz.

De totale oppervlakte is 58.000 K.M.², alzoo ruim 1,6 maal Nederland. De grenzen met de gewesten Tapanoeli en Oostkust van Sumatra staan in Ind. Stb. 1908, no. 604. De kern des lands bestaat uit woest, zwaar begroeid en weinig bewoond gebergte, geweldige ketens van den Barisan met een klein aantal inzinkingen en valleien, waar de Gajō's en Alassers zijn gevestigd; voornaamste bergtoppen: de Geurendong (± 2600 M.). de Peüet Sagöe (± 2800 M.) en de Seulawaïh Agam of Goudberg (1726 M.) Daaromheen strekken zich naar het Z.W., N. en O. de meestal vlakke alluviale Atjèhsche landen uit, tot aan den Indischen Oceaan in het W. en de Straat van Malaka in het N. en O. De Gajō- en Alaslanden nemen in het gewest een zelfde plaats in als de Padangsche Bovenlanden ter Sumatra's Westkust, met dit verschil, dat de berglanden hier in het N. woester en minder bewoonbaar zijn, en zij wel nimmer zoo toegankelijk en gemakkelijk bereisbaar zullen worden. Het grootste deel van het bergland is met tertiaire sedimenten overdekt, die voor den dag komen in de Atjèh-vallei en in een breede zone van Peusangan tot Langkat op korten afstand van de kust. Hierin komen de zoo belangrijke petroleum voerende lagen voor. Goede baaien zijn er niet. Die te Meulabōh en Rigaïh zijn nog de beste. Maar het eiland Simaloer biedt in de Sinabang-, Telok Dalam- en Sibigobaaien prachtige ligplaatsen voor heele vloten van de grootste schepen. Aan de overzijde ligt Poelò Breuëh met den Willemstoren, door de Bengalenpassage gescheiden van Poelò Wè met de Sabangbaai.

Rivieren, welke beteekenis hebben als communicatiewegen, zijn langs de Westkust: die van Singkel, de Triparivier, de Kroeëng Meureubō; de Wòjla en de Kroeëng Teunòm. Van de rivieren ter Noordkust vallen te noemen: de Atjèhrivier, voor de scheepvaart tegenwoordig van geen belang meer; de Kroeëng Peusangan, de Djambō Ajé, de Peureula-rivier en eindelijk de rivier van Tamiang.

Wegen zijn er sinds 1898 heel wat aangelegd of verbeterd, meest 5 M. breed en onverhard.

Ter W.-kust hebben de wegen slechts locale beteekenis. Toch is langs de Westkust reeds een voor auto's bereidbare weg klaar gekomen van Koeta Radja over Lhoᵉ Nga naar Leupoeëng, dien men hoopt door te trekken naar Meulabōh.

De gampōngs liggen als geweldige boomgaarden temidden der „blang", het tot de gampōng behoorende sawahcomplex.

De bevolking is overwegend Atjèhsch in eigenlijk Atjèh, „Groot-Atjèh" in het uiterste N.W., en langs de W.-, N.- en O.-kusten, behalve in de eerst sedert 1908 tot Atjèh getrokken, onderafdeelingen Tamiang en Singkel, waar resp. Maleische, en Maleisch-Bataksche elementen overheerschen. Langs de W.-kust worden ook nog eeuwenoude kolonies van Minangkabauers aangetroffen. In een viertal vlakten en valleien temidden van het woeste Barisangebergte wonen de Gajō's, en ten Z.O. daarvan de Alassers. Eindelijk heeft het eiland Simaloer nog tweeërlei autochtone bevolking. Het totale zielental binnen het gewest bedroeg in 1915: 658.351, waaronder 2395 Europ.

en 14.938 Vr. Oosterl. Zie verder ATJÈHERS.

Daar Atjèh ten N. van den evenaar ligt, heerscht daar van half Mei tot half September de West- en van half October tot April de Oostmoesson; November, December en Januari zijn de regenmaanden bij uitnemendheid. Mei wordt gekenmerkt door stormweer op zee.

Economische toestand van het gewest. *a. cultures.* De rijstcultuur op sawahs (moerassawahs, van den regen afhankelijke, of geïrrigeerde) overtreft in omvang en belangrijkheid verre de ladangrijstcultuur.

De peper (lada) is blijkbaar tusschen 1350 en 1400 uit Malabar te Samoedra ingevoerd, en bij de eerste komst der Portugeezen was ook Pidië al een peperland. De Atjèhsche kolonies langs W.- en O.-kust danken aan die cultuur haar ontstaan. In de laatste 50 jaren is de cultuur sterk acheruitgegaan door den Arjèhoorlog en door vermindering van de marktwaarde.

Niet minder oud is de pinangcultuur, waarnaar de N.-kust vroeger Areca- of Betelnootkust werd geheeten. Dien naam verdient zij nog steeds. Over 1914 bedroeg de uitvoer voor heel Atjèh $13^1/_2$ millioen K.G., waarmee dit gewest voor deze cultuur aan de spits kwam te staan van de Buitenbezittingen.

Door de hooge copraprijzen onderging de klappercultuur gedurende het laatste decennium nog al uitbreiding.

Van groot belang is de rubbercultuur in Tamiang, waar sinds 1909 tal van ondernemingen zijn gevestigd, vooral Belgische, en in Langsa, waar na de vestiging van een Gouvernementscaoutchouc- onderneming op initiatief van Gouv. Gen. Van Heutsz. in 1907, ook verscheidene particuliere maatschappijen zijn gaan werken.

Op de Banjak-eilanden en in Tapa Toean bestaat een niet onbelangrijke kapokcultuur. Eenige notemuskaatcultuur geschiedt in Tapa Toean, Idi en Tamiang. Tabakscultuur is vrij algemeen, doch geschiedt enkel voor de Inlandsche markt.

b. Veeteelt. De veeteelt betreft ter W.-kust, in het Gajōland en op Simaloer vooral karbouwen, overal elders, maar ook in het Gajōland, runderen, terwijl paardenfokkerij vooral een Gajōsch belang is. Aan teeltkeus wordt niet gedaan.

c. Jacht en Visscherij. De jacht wordt nergens beoefend als speciaal middel om in het onderhoud te voorzien.

De visscherij levert velen een bestaan, vooral de zeevisscherij met diverse soorten poekats of sleepnetten. Nabij de riviermondingen zijn vaak groote vischvijvers „neuheun" aangelegd.

d. Zoutbereiding, houtaankap enz. Aanmaak, invoer en verkoop van zout zijn, behoudens betaling van invoerrecht, op Atjèh tot heden vrij. Overal langs de kust zijn dan ook lantjangs, waar vooral vrouwen zout bereiden. Houtaankap heeft plaats in de strandbosschen ter N. O. -kust. Uit Singkel wordt ook timmerhout uitgevoerd, terwijl op Simaloer de bosschen worden ontgonnen door de Java Bosch-Expl.-Mij en de N.-I. Houtaankap-Mij. Boschproducten worden nog al uitgevoerd van de W.-kust, evenals ook vogelnestjes; alleen aan rotan in 1913 ruim 1 milioen K.G. Van de kunstvoortbrengselen dienen genoemd: weefsels, vaak van zelf geteelde zijde, waarvan Sili nog al uitvoert; gouden en zilveren sieraden, koperwerk, wapenen, houtsnijwerk en vlechtwerk.

Steen- of juister bruinkolen worden aangetroffen in het Meulabōhsche tot een $1^1/_2$ à 6 M. dikke laag met 2 % asch en 26 % water.

Van grooter economisch belang is Atjèh's petroleumrijkdom. In 1900 werd begonnen met boren in Perlak (Peureulà) waar in Februari 1901 de eerste spuitende bron werd verkregen. Nagenoeg alle verdere hier ondernomen boringen slaagden. Goede verwachtingen heeft men ook van Peusangan en Meureudoe.

Het goud van Wòjla, vroeger een voorwerp van Atjèhsche exploitatie, is thans kwantitatief onvoldoende voor Westersche ontginningsmethoden.

e. Handel, scheepvaart, verkeer enz. Van den handel is de import vooral in handen van de Atjèh-Handelmaatschappij en Europeanen, Chineezen, Klingaleezen en Arabieren. In den export hebben Atjèhers ook geen groot aandeel meer. De kleinhandel echter is overwegend Atjèhsch.

De Atjèhsche scheepvaart ging door den oorlog en de concurrentie der vreemde stoomvaart geheel teniet.

Een groot verkeersbelang vertegenwoordigt de van Oelèë Lheuë tot Koeala Simpang 465 K.M. lange Atjèhtram, spoorwijdte 0.75 M., waarvan door de bevolking een steeds drukker gebruik wordt gemaakt.

Administratieve indeeling; bestuur, rechtspleging, Gouvts. belastingen en onderwijs.

a. Aan het hoofd van het gewest Atjèh en Onderhoorigheden staat een Civiel en Militair Gouverneur; het gewest is administratief verdeeld in 5 afdeelingen: I. de afdeeling Groot-Atjèh, onder een assistent-resident, met standplaats Koeta-Radja, en verdeeld in vijf onderafdeelingen: A. Koeta-Radja B. Oelèë Lheuë, C. Lhō^e Nga, D. Seulimeum, E. Sabang. II. de afdeeling Noord-kust van Atjèh, onder een Assistent-Resident, met standplaats Lhō^e Seumawè, en verdeeld in zes onderafdeelingen: A. Sigli, B. Meureudoe, D. Lhō^e Seumawè, E. Lhō^e Soekōn, F. Takéngōn. III. de afdeeling Oostkust van Atjèh, onder een Assistent-Resident, met standplaats Langsa, en verdeeld in vijf onderafdeelingen: A. Idi, B. Langsa, C. Temijang, D. Sĕrbōdjadi, E. Gajō Loeös. IV. de afdeeling Westkust van Atjèh, onder een Assistent-Resident, met standplaats Meulabōh, en verdeeld in vijf onderafdeelingen: A. Tjalang, B. Meulabōh, C. Tapa^e Toean, D. Singkel, E. Simeuloeë.

V. de afdeeling Alaslanden,

b. Bij de organisatie van het inlandsch bestuur heeft de Regeering in beginsel de van ouds bestaande adathoofden, met uitzondering van den Soeltan, gehandhaafd.

Op Groot-Atjèh, waar rechtstreeksch bestuur is, worden de landschaps- of districtshoofden (oelèëbalangs) door het gouvernement bezoldigd. Daar zijn zij dus feitelijk ambtenaren, elders zijn zij zelfbestuurders, wier verhouding tot het gouvernement wordt bepaald door de z.g. „Korte Verklaring".

c. De *rechtspraak* over Inlanders en met dezen

gelijkgestelden, voorzoover niet gelaten in het genot van eigen rechtspleging, is opgedragen aan den ter hoofdplaats Koeta Radja gevestigden landraad en aan de magistraten. De rechtspraak over de inheemsche bevolking van Groot-Atjèh berust bij de districtshoofden (oelèëbalangs), en bij de uit hen of andere voorname Atjèhers samengestelde „moesapat” Deze rechtbanken worden geleid door de chefs der onderafdeelingen, waarbinnen zij zijn gevestigd. In de andere afdeelingen is de rechtsbedeeling over de inheemsche bevolking opgedragen aan: 1. door den Gouverneur aangewezen districts- dan wel stamhoofden (in resp. Alas- en Gajölanden); 2. landschapshoofden, die de „Korte verklaring” hebben geteekend; en 3 moesapats, voor elke onderafdeeling één, bestaande uit landschapshoofden, die de korte verklaring hebben geteekend (of andere door den Gouverneur aangewezen voorname Atjèhers), een Mohammedaansch schriftgeleerde, en in strafzaken ook een Inlandsch officier van justitie, terwijl leider is de onderafdeelingschef, die een raadgevende stem heeft.

d. Het *onderwijs* ondergaat steeds uitbreiding. Sinds in 1907 de eerste volksschool op Groot-Atjèh werd geopend, verrezen die instellingen zoo daar als elders in steeds toenemenden getale. Ult°. 1914 waren er 165 met ruim 8200 leerlingen inbegrepen 6 meisjesscholen met meer dan 240 leerlingen. Op afdeelings- en onderafdeelingshoofdplaatsen zijn totaal 19 2e kl. inl. scholen met ruim 2000 leerlingen. Te Koeta Radja is een uit 2 jaarklassen bestaande normaalcursus tot opleiding voor het examen van Inlandsch hulponderwijzer en een Hollandsch-Inlandsche school. Zoons van hoofden bezoeken veelal de kweekschool voor Inlandsche onderwijzers te Fort de Kock, dan wel de tot die school behoorende leerschool.

G e s c h i e d e n i s. Volgens de annalen der Liang-dynastie lag omstreeks 500 na Chr. op Sumatra's N. punt een Boeddhistische staat „Poli” geheeten. Arabische schrijvers van de laatste helft der 9de eeuw tot ± 950 spreken van N. Sumatra met de namen Rami, Al Ramni, Lamari enz. In 1292 bezocht Marco Polo op reis van Peking naar Perzië een aantal rijken op N. Sumatra, waarvan verschillende namen geïdentificeerd zijn met tegenwoordig nog bestaande namen: Ferlec = Peureulà, Basma = Pasè, Fansoer = Baroes, Lamori of Lamoeri = Groot-Atjèh. Toen ter tijde had de Islâm op N. Sumatra reeds ingang gevonden. Belangrijke mededeelingen omtrent N. Sumatra komen voor in de reisverhalen van Ibn Battoetah, die in 1345 en 46 de streek bezocht. In 1365 noemt het Jav. dichtwerk Nagarakĕrtagama o. a. Aroe, Tamiang, Peurenlà, Samoedra, Lamoeri en Baroes als het oppergezag van Madjapahit's vorst erkennende. De verovering van Malaka door de Portugeezen (1511) had tengevolge dat de Oostersche handelaren, die de monopoliseerende Portugeezen vermeden, Atjèh zochten en daar rijkdom en welvaart brachten; zoo naderde de tijd, dat Atjèh op N. Sumatra een overwegende rol zou gaan spelen.

Omtrent de eerste vorsten van Atjèh hebben de jongste onderzoekingen van Dr. Hoesein Djajadiningrat en den Hr J. P. Moquette nieuw licht verschaft, ook door de ontcijfering der inscripties op een aantal teruggevonden grafsteenen; men zie daarvoor de groote Encycl. v. N. I. Met de Portugeezen voerde het rijk telkens oorlogen; de eerste aanraking der Hollanders met Atjèh had plaats in 1599 toen Cornelis de Houtman met twee Zeeuwsche schepen ter reede van Atjeh kwam. In het begin waren de aanrakingen niet van vriendschappelijken aard, vooral door het stoken der Portugeezen; doch in 1601 reeds werd een factorij toegestaan en ging een Atjèhsch gezantschap naar Prins Maurits. Van omstreeks 1610 tot 1640 stond Atjèh op het toppunt van zijn macht en rijkdom, een rijkdom, die vooral voortvloeide uit het pepermonopolie, dat door den vorst streng gehandhaafd werd, al gelukte het de O.I. C. vaak genoeg, het te overtreden. Tijdens een zestigjarige vrouwenregeering echter, na Iskandar Thani's kinderloozen dood in 1641, verminderde de macht van het rijk gestadig. In 1659 beloofde Atjèh bij verdrag aan de O.I. C. de helft van het tin van Pera*, den alleenhandel in de Atjèhsche havens en een kantoor te Padang. De C. schroomde niet, verdeeldheid te wekken tusschen Atjèh en de onderworpen staten, en vaak met goed gevolg. Vooral in het laatst der 18de en het begin der 19de eeuw trachtte Engeland zijn invloed in Atjèh te vestigen, in 1819 werd met een der kroonpretendenten, Sultan Djauhar een contract gesloten.

Den 17en Maart 1824 werd gesloten het Londensch tractaat, waarbij, tegen afstand van alle etablissementen op het vasteland van Indië en van alle aanspraken op Singapore, Nederland zich zag toebedeeld alle Engelsche bezittingen op Sumatra, onder toezegging, dat daar geen Britsche kantoren meer opgericht of tractaten gesloten zouden worden.

De volgende jaren zijn vol conflicten, gevolgen van onze expansie langs Sumatra's Westkust, waar tijdens het Engelsche tusschenbestuur herstelde Atjèhsche invloeden werden gebroken, en van de zoogenaamde „smokkelarij” en slavenhandel van den Atjèher en onze daartegen toegepaste middelen. 30 Maart 1857 sloot Generaal van Swieten met S. Ibrahim Mansoer Sjah een den 9den Mei d.a.v. bekrachtigd contract, houdende wederzijdsche toelating ten handel, tegengang van zee-, strand- en menschenroof, en afzien over en weer van vroegere reclames. Maar zes Inlandsche matrozen, gedeserteerd van het schip van Generaal van Swieten werden niet uitgeleverd. Dra rezen er nieuwe kwesties. In Febr. 1863 bedreigde een Atjèhsche vloot Deli, en in Mei 1863 beschoten de Atjèhers de Ned. vlag te Batoe Bara. De handel leed, en de Straitspers eischte krachtige maatregelen. Onze regeering begreep toen te moeten ingrijpen. Het in 1871 met Engeland gesloten Sumatra-tractaat stelde haar daartoe in staat: van haar belofte niet te raken aan Atjèh's onafhankelijkheid werd zij ontslagen. Onze zeemacht bezocht meer dan vroeger de Atjèhsche wateren, ter beveiliging van handel en scheepvaart. Ult°. October 1872 werd den soeltan de a.s. komst bericht van een gezantschap ter onderhandeling over een nieuw contract. In Januari 1873 hoorde men, dat de soeltan iemand naar Frankrijk had gezonden om hulp en bescherming te vragen. De nog te Riouw vertoevende gezanten veinsden van niets te weten. Na hun vertrek van Singapore bleek, dat zij daar de Consulaire ambtenaren van Ame-

rika en Italië hadden bezocht om hen tot een contract over te halen, en de consul van Amerika zou een concept-tractaat hebben ontworpen. Het schrikbeeld rees, dat een andere mogendheid zich op Atjèh zou vestigen, en wij het bezit van Sumatra, als vóór 1824, met een buurman zouden hebben te deelen. Toen werd snel doorgetast. De vice-president van den Raad van Indië, J. F. N. Nieuwenhuyzen, ging als regeeringscommissaris naar Atjèh, — op den voet gevolgd door een expeditieleger onder Gen. Maj. G. M. Köhler, — om opheldering en voor de toekomst waarborgen te eischen. Daar geen voldoening werd verkregen, werd den 26en Maart de oorlog verklaard. De troepen (± 3600 man), den 5en April ter reede verzameld, landden iets beoosten het tegenwoordige Oelèë Lheuë. Een strandbivak werd ingericht. Doel was nu het soeltansverblijf („dalam", vulgo „kraton"), maar men wist niet waar dit lag. Den 10en werd de versterkte moskee genomen, maar weer verlaten. Den 14en werd ze andermaal veroverd. Bij haar bezichtiging sneuvelde Gen. Köhler.

Een nieuwe expeditie, ruim 6000 man sterk, en later nog meer, onder Luit.-Gen. J. Van Swieten, met als 2en bevelhebber den Gen.-Maj. G. M. Verspijck, landde den 9en December 1873 bij Pedro-punt, beoosten de monding der Atjèh-rivier. Den 6en Januari 1874 werd op den linkeroever de bekende moskee bezet, van waaruit de kraton vervolgens, evenals van uit Panté Pira[c], werd bestookt. Den 12en werd Koeta Goenòngan ten W. van den kraton genomen en, toen den 23en de Z. en O.-zijden werden omgetrokken, bleek bij een verkenning uit Koeta Goenòngan in den morgen van den 24en, dat de kraton was verlaten.

De agressie werd thans gestaakt en de gelegenheid afgewacht om een soort Siak-tractaat te sluiten. De „Koeta Radja" gedoopte dalam werd versterkt en ingericht tot vast verblijf van waaruit door een staatkunde van vrede en toenadering de Atjèher zou worden gewonnen. Deze politiek, die niet tot het gewenschte resultaat bleek te voeren, werd eerst opgegeven toen Gen. v. d. Heyden in 1878 Gouverneur van Atjèh en Onderh. en Militair bevelhebber werd; en wel met buitengewoon succes; in Sept. 1879 was alle verzet gebroken. Groot-Atjèh was veroverd en wie niet had willen buigen was uitgeweken naar Keumala of elders. In Maart 1881 werd Gen. v. d. Heyden ontheven, en den 6en April nam de benoemde gouverneur Pruijs van der Hoeven het civiel gezag en de Kol. J. F. Haus het militair commando over. Weer verviel men tot de „afwachtende houding". Het leger werd tot lijdelijkheid gedoemd. De oelama's en bendehoofden ademden vrijer, en weldra werden onze posten rusteloos bestookt door de benden van Teukoe Adan en van den later zoo bekend geworden avonturier Teukoe Oema. In 1884 werd besloten tot de instelling van de berucht geworden „geconcentreerde linie", die gehandhaafd bleef tot 1896, ondanks de, later van zoo onschatbare waarde gebleken, adviezen van Dr. C. Snouck Hurgronje. Aan dit nieuwe tijdperk van afwachten, dat gekenmerkt werd door opleving en uitbreiding van het verzet, blokkade van de kust, die in het algemeen niet tot het beoogde doel leidde, de hulp, ons door het bendehoofd Teukoe Oema (Toekoe Oemar) geboden, en diens herhaalde afval, werd eerst een einde gemaakt door het als regeeringscommissaris optreden van den Legercommandant Luit. Gen. J. A. Vetter. (7 Apr. 1896). Thans begon een nieuwe agressieve periode, die tot bijzonder krachtdadig optreden voerde sedert in 1898 Kol. J. B. van Heutsz tot mil. comm. van Atjèh werd benoemd en belast met de waarneming der betrekking van civiel en mil. gouverneur. De vijand werd nergens meer met rust gelaten; expedities naar Pidië, de W. en de N. kust hadden het gewenschte gevolg, en den 10en Januari 1903 meldde zich de pretendent-sultan Alaoedin Moehamat Dawōt Sjah te Sigli. Naar Koeta Radja opgezonden schreef hij een brief aan den gouverneur, waarin hij zeide zijn persoon te stellen in 's gouverneurs handen en te willen berusten in wat omtrent hem zou worden beschikt. Verder verklaarde hij, dat het rijk Atjèh deel uitmaakte van Ned.-Indië en dus stond onder het gezag van H. M. de Koningin, aan wie hij voor altijd trouw beloofde, evenals aan den Gouverneur-Generaal als Hoogstderzelver Vertegenwoordiger. Voorts zou hij zich bereidwillig voegen naar alle hem door den gouverneur te geven bevelen.

Van eenigen invloed op den algemeenen toestand was intusschen de onderwerping van den soeltan niet. In Pidië werd de toestand aldadelijk nog erger dan hij reeds was.

Maakte de onderwerping van den soeltan éclat naar buiten, van meer werkelijk belang voor den toestand op Atjèh was de in Sept. 1903 volgende melding van Pòlém, het machtige en als vroom Moslim hooge achting genietende hoofd der XXII Moekims.

Van zeer gunstig effect was Pòlém's onderwerping vooral in de sagi der XXII Moekims, waar in de eerste maanden van 1904 alle nog mankeerende adat-hoofden terugkeerden, behalve Teukoe Ali Ba[c]ét, die eerst in Nov. 1905 zich zou melden.

In de eerste helft van 1904 leken dan ook de zaken in Groot-Atjèh er goed voor te staan, evenzoo die in Pidië; ter Westkust ging het over het algemeen minder voorspoedig, maar alles in alles was de toestand in de eerste helft van 1904 zeer bevredigend.

Na de vervanging (1904) van den Gen. Van Heutsz door Jhr. v. d. Wyck zou de toestand wêer minder goed worden. Wat daarvan de reden was? Het verschil in persoonlijkheid zal ongetwijfeld wel eenigen invloed hebben gehad, maar van grooter invloed is waarschijnlijk geweest het verloop van den in Februari 1904 uitgebroken Russisch-Japanschen oorlog. Door Japans overwinning werd het moreel onzer vijanden gesterkt. Oost kon het dus winnen van West, en Oost zou Oost natuurlijk bijstaan! De lieden van het verzet schepten weder moed en staken het hoofd weder op; tal van overvallen en moordaanslagen hadden plaats; de ex-soeltan correspondeerde of meende te correspondeeren met den consul-generaal van Japan te Singapore en bleek later in voortdurende connectie met de kwaadwilligen; op zijn aanstichting werden (9 Mrt 1907) zelfs 2 buitenwijken van Koeta Radja beschoten. Na onderzoek stelde de gouverneur, Overste v. Daalen, voor den ex-soeltan te verbannen; en na verkregen machtiging arresteerde hij den 21en Augustus Moehamat Da-

wōt, Pangéran Oesén, laatstgenoemdes mannelijke nakomelingen, en T. Djōhan Lam Pasè.

Ook in de Onderhoorigheden was 1907 een jaar van verhoogde vijandelijke actie. In Juni openbaarde zij zich in Pidië door ongewoon veel beschietingen van trams, bivaks en patrouilles, en eens zelfs van Sigli, en door een aanval op een marschbivak te Keumala Raja en nog erger was het in het ressort van Lhōᵉ Seumawè.

De min gunstige tijdingen uit het in 1904 zoo goed als gepacificeerd gewaande Atjèh baarden zorg, en sommige kranten en Kamerleden werkten mee om de ongerustheid te vergrooten. Toen werd besloten tot de reis van G. G. van Heutsz naar Atjèh. De landvoogd verbleef op Atjèh van 25 Nov. tot 24 Dec. 1907. Het door hem daarna uitgebracht Verslag nopens den toestand in het gewest Atjèh en Onderh. verscheen in de Javasche Courant van 23 Juni 1908.

Intusschen waren in 1907 bedrijfs- en inkomstenbelastingen ingevoerd overeenkomstig Ind. Stb. 1907, nos. 182, 183 en 184. Verder was de oprichting begonnen van gampōng-scholen, want het programma van gouverneur Van Daalen luidde: 1. vernietiging van de oelamapartij; 2. vervanging van de oude verdorven hoofden door hun buiten Atjèh door ons opgevoede zonen of andere familieleden; 3. volksonderwijs, tot neutraliseering van den invloed der Mohammedaansche opvoeding. Voorts waren een aantal verbeteringen op hygiënisch, economisch en landbouwgebied ingevoerd of aanhangig gemaakt.

Bij Gouvts. besl. van 4 Mei werd de Generaal van Daalen op verzoek eervol ontslagen als militair commandant van Atjèh en Onderhoorigheden, tevens gouverneur van dat gewest en in zijn plaats benoemd de overste H. N. A. Swart, civiel en militair gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden. Den 10en Juni '08 aanvaardde deze het bestuur.

De Atjèhsche politieke hemel was toen al zeer veel opgeklaard. Des nieuwen Gouverneurs eerste bestuursdaad was: overal persoonlijk den landschapshoofden uit te betalen, wat zijn voorganger te hunner bestraffing van hun inkomsten had ingehouden. Hij toonde zich beminnelijk, verschafte den hoofden geweren, legde geen boeten op en eischte geen haᵉ gantjéng. Hij wijdde veel aandacht aan de meusapat-rechtspraak, terwijl het volgend jaar den gouverneur ook fondsen ter beschikking gesteld werden „ter voorziening bij wijze van rentelooze voorschotten in de eerste behoeften van in onderwerping gekomen hulpbehoevende personen." Voor den toestand zeker wel het voornaamste was echter, dat oelama's en bendehoofden als vroeger werden vervolgd. Naar mate hun gelederen dunden verslapte de organisatie en minderde het verzet.

En zoo heerscht er dan nu een rust, als nooit vroeger heeft bestaan. Alle vijandige organisatie is uitgeroeid, maar hostiele stemmingen komen nog tot uiting en eischen hun offers, nu hier, dan daar; en het van Moorsch fanatisme doortrokken volkskarakter wettigt de verwachting, dat moordaanslagen op bestuurders, militairen, trambeambten en allen die ongeloovigen zijn of met ongeloovigen betrekkingen onderhouden, zich nog wel vaak zullen herhalen! Dat zal wel jaren zoo blijven.... om te verbeteren, naarmate men zich meer aan onze aanwezigheid gewent en het volk onder onzen invloed zal toenemen in welvaart en in ontwikkeling.

ATJÈH-INSTITUUT. Zie INSTITUTEN.

ATJÈHERS. 1. Herkomst; voorkomen. Betrouwbare gegevens betreffende de herkomst der Atjèhers ontbreken; wat zij zelve daaromtrent mededeelen, berust op gissingen en onderstellingen. Ongetwijfeld hebben ook vreemdelingen uit Hindostan, Arabië, Java en van elders hun bijdragen tot de Atjèhsche bevolking geleverd, zoowel ter hoofdplaats als op de kustplaatsen in de Onderhoorigheden. Ook de slaven (vooral van Nias) zijn in dit opzicht van belang geweest. Eene gemengde bevolking (waaronder Bataks, Maleiers en Niassers) treft men tegenwoordig vooral aan ter hoofdplaats en op havenplaatsen als Lhōᵉ Seumawè. Zie verder nog onder ATJÈH. In het algemeen kan men van de Atjèhers dit zeggen. Zij zijn slanker, lichter en leniger van bouw dan de Maleiers. Hun huidskleur is donkerder. De oogen zijn grooter en vertoonen meer wit: aan het uiterlijk geeft dat soms iets wilds en schichtigs. De Atjèhsche conversatie klinkt hard en driftig en is ruw van inhoud.

2. Inheemsche bestuursinstellingen. *a. Dorpen.* De volksindeeling in Atjèh is reeds lang niet meer genealogisch, doch territoriaal. De geslachten wonen dus, verspreid in het land, dooreen en de inwoners van een dorp — *gampōng* (waarmede in grootere plaatsen ook wijken worden aangeduid) — zijn aan het gezag van het dorpshoofd (*keutjhiᵉ* of *tjhiᵉ*, d. i. „oudste") onderworpen, onverschillig tot welk geslacht of welken stam zij behooren. Toch noemt men hen nog „kinderen" van den *keutjhiᵉ* en diens positie vertoont nog menig punt van overeenkomst met die der familiehoofden elders. Bij de uitoefening zijner bestuurstaak wordt deze bijgestaan door een raad van oudsten, d. w. z. van mannen van levenservaring en kennis der landsgebruiken. Met de zorg voor de godsdienstige aangelegenheden in de *gampōng* is de *teungkoe* belast. [1])

b. Moekim. Boven de gampōng staat van ouds de uit samenvoeging van eenige gampongs ontstane *moekim*. De *moekim's* vormden oorspronkelijk een uitsluitend kerkelijke indeeling. In de verderafgelegene Onderhoorigheden is dit ook nu nog het geval. Maar in Groot-Atjèh en eenige der meer nabijgelegene Onderhoorigheden (zooals in de Pidiëstreek en Samalanga) werden de moekim's tevens bestuursressorten, welker hoofden den titel *imeum* (van het Arabische *imâm*) droegen.

c. Landschappen. In historische tijden was Atjèh steeds verdeeld in een groot aantal landschappen, welker erfelijke hoofden als de heeren des lands golden. In Groot-Atjèh heetten zij *oelèëbalang* en oefenden hun gezag zonder bijstand van andere hoofden uit; in de Onderhoorigheden droegen zij verschillende titels en werden in hun bestuur veelal bijgestaan door zgn. viermannen of hoofden met anderen titel. In Groot-Atjèh hadden de oelèëbalang's zich tot drie bondgenootschappen vereenigd (de drie zgn

---

[1]) Den titel *teungkoe* (*toeankoe*, d. i. mijn heer) geeft men in Atjèh in het algemeen aan lieden, wier werkring met den godsdienst in verband staat of die zich door eenige kennis van den godsdienst onderscheiden.

sagòë's of *sagi's*, d.i. „zijden" van het driehoekig gebied van Groot-Atjèh). Deze landschappen met hun oelèëbalangs en sagi's met hun panglima's sagi zijn in de tegenwoordige administratieve verdeeling behouden gebleven. Zie ATJÈH.

d. Sultanaat. Als gemeenschappelijk opperheer huldigden de hoofden den vorst in de havenstad Atjèh. Deze vorsten, die zichzelven in officiëele (Maleische) stukken den titel *soeltân* gaven, werden door de Atjèhers gewoonlijk *Pòteu* (d. i. onze heer) of *Radja* genoemd. Hun aanzien ontleenden zij vooral aan hun heerschappij ter zee en over de naburige havens. De daaruit voortkomende opbrengsten vormden de hoofdbron van den rijkdom en van de pracht van het hof, waarvan zoowel de Inlandsche als de Europeesche berichten uit vroegeren tijd melding maken. Het binnenland daarentegen had voor de sultans minder belang. Reeds in het einde der 17e eeuw kwamen de sultans geheel onder voogdij der hoofden in Groot-Atjèh. Aanvankelijk waren het de hoofden der 3 sagi's, die tot sultan verkozen wien zij wilden, meestal iemand uit het geslacht van den overleden vorst, maar soms ook vreemden, bijv. sajjids, die zich in Atjèh ophielden. De verkozene betaalde hun een som gelds voor zijn verkiezing. De latere sultans hadden geen wezenlijken invloed meer buiten den *dalam*, het ruime vorstenerf (door de Europeanen later de kraton genoemd), en nadat in 1873 het hof naar Keumala (in Pidië) was uitgeweken, verdween zelfs dit laatste overblijfsel van het vroegere aanzien der Atjèhsche sultans.

3. G o d s d i e n s t. Reeds eeuwen geleden drong de Islam van uit Hindostan langs de handelswegen naar de Atjèhsche kusten en vandaar op den duur ook in het binnenland door. De invloed van den Islam doet zich in Atjèh op velerlei gebied gevoelen. De Atjèhsche tijdrekening is Mohammedaansch; de feest- en gedenkdagen van den Islam worden ook in Atjèh gevierd. Aan de bedevaart naar Mekka nemen jaarlijks vele Atjèhers deel. Vele gebruiken in het huiselijk leven der Atjèhers worden door den Islam beheerscht; ook hun familierecht heeft eenigen invloed van de Mohammedaansche wet ondervonden, met name ten aanzien van het huwelijkscontract en de echtscheiding. Het oude, op animistischen grondslag berustende geloof aan de macht van geesten, natuurkrachten, locale godheden, enz., leeft in Atjèh niet minder dan in andere Moslimsche landen voort, gedeeltelijk in door den Islam zelf gesanctionneerde vormen, o. a. in de kandoeri's ter afwering van gevreesde onheilen, na het overlijden van bloedverwanten, na den oogst en in vele andere gevallen; verder in de populaire vereering van verschillende (zoowel algemeen Mohammedaansche als plaatselijk Atjèhsche) heiligen. In of bij iedere gampōng bevindt zich de *meunasah*, oorspronkelijk het mannenverblijf en dorpsraadhuis, later, na invoering des Islams, tevens het dorps-bedehuis (meunasah van het Arab. madrasah, plaats, waar godsdienstonderwijs wordt gegeven.) Op vele plaatsen wordt godsdienstonderwijs gegeven; de leerlingen, gewoonlijk uit ver verwijderde *gampōngs* afkomstig, wonen in zgn. *rangkang's* bijeen. Vele Atjèhers laten zich bij gelegenheid der bedevaart te Mekka in een der orthodoxe m stieke broederschappen, vooral in de Kâdirijjah- of in de Naksjibendijjah-orde opnemen (zie TARÉKAT).

4. R e c h t. *a. Familierecht.* Het Atjèhsche familierecht is thans ouderrechtelijk: kinderen behooren zoowel tot de familie van hun vader als tot die hunner moeder. Maar de vrouw blijft na haar huwelijk het erf harer ouders bewonen en haar kinderen groeien dus te midden hunner moederlijke verwanten op; zij blijven de gampōng hunner moeder steeds als de hunne beschouwen. Is de man dorpsgenoot zijner vrouw, dan woont hij bij haar in; anders bezoekt hij haar slechts bij tusschenpoozen. Daarnevens bestaat, als overblijfsel eener op vaderrecht gebaseerde periode van het Atjèhsche familierecht, de genealogische indeeling der bevolking in stammen. De leden van zulk eenen stam (of geslacht) — Atjèhsch: kawōm (van het Arabische kaoem, d. i. volk) — beschouwen elkander als verwanten, in de manlijke lijn van een zelfden stamvader afstammende, en hebben, met name in gevallen van doodslag, verwonding, beleediging, enz., gemeenschappelijke rechten en plichten met het oog op weerwraak en het betalen van den losprijs. Doch deze genealogische indeeling past niet meer bij de reeds lang op territoriale volksordening gegronde maatschappelijke verhoudingen en verliest dan ook meer en meer haar practische beteekenis.

Alle verkeer tusschen schoonouders en schoonouders en schoonzoon geldt in Atjèh als onbetamelijk; voor zoover dat mogelijk is, vermijden zij dus elkanders tegenwoordigheid.

b. Goederen- en erfrecht. Het bestaan van een oorspronkelijk beschikkingsrecht der bevolking over den bodem kan ook in Atjèh nog worden aangetoond, hoewel dit recht ten aanzien van den reeds bebouwden grond nog slechts in zeer rudimentairen vorm in stand is gebleven. Het recht op den in cultuur gebrachten grond is het ook van elders in den Archipel bekende, met ons eigendomsrecht correspondeerende, zgn. inlandsche bezitrecht. Het vermogen behoort in Atjèh niet meer aan de familie in haar geheel en blijft ook niet onder beheer van een familiehoofd, zooals bijv. bij de Minangkabauers, maar wordt, bij overlijden, onder de erfgenamen verdeeld.

5. H u i s e l i j k l e v e n, z i e k t e n, v o l k s s p e l e n. *a. Woning.* De woningen zijn in Atjèh bijna alle naar hetzelfde model ingericht. De vloer verheft zich eenige meters boven den grond en rust op de vier evenwijdige rijen der huisstijlen. De woning bestaat uit drie gedeelten: een vóór- en achtergalerij, welke zich over de geheele lengte van het huis uitstrekken, en daartusschen het middengedeelte met een eenigszins verhoogden vloer. Langs een trap bereikt men door de huisdeur de voorgalerij; hier worden de gasten ontvangen. De slaapplaatsen zijn in de middenkamer. De woning bevindt zich op een meestal met vruchtboomen beplant erf, dat omgeven is door een omheining.

b. Kleeding. De Atjèhsche kleederdracht onderscheidt zich door de wijde broek, zoowel door mannen als door vrouwen gedragen. Het lendenkleed daaroverheen reikt bij mannen tot ongeveer de knie en hangt bij vrouwen op de voeten of althans tot beneden de knieën af. Het bovenlijf is zoowel bij mannen als bij vrouwen met een baadje bedekt, terwijl de vrouwen nog een kleed

bij wijze van de Javaansche *slendang* om de schouders slaan.

c. Geboorte, jeugd, opvoeding van het kind. Zwangerschap en bevalling brengen in Atjèh vele, gedeeltelijk op bijgeloof gegronde, volksgebruiken mede. Na de bevalling rust de kraamvrouw naar oud gebruik gedurende 44 dagen op een ligbank (*pratàïh*), onder welke voortdurend in een oven vuur onderhouden wordt. De besnijdenis heeft zonder feestelijkheden plaats, tenzij geloften daartoe bijzondere aanleiding mochten geven; de tandenvijling is niet algemeen. Aan de opvoeding neemt de vader deel zooveel hij zelf verkiest; hij is echter niet geregeld in de woning aanwezig.

d. Huwelijk. In den regel worden meisjes in Atjèh zeer jong (8 à 10 jaar oud) ten huwelijk gegeven. De verloving komt tot stand door bemiddeling van een tusschenpersoon; toestemming van het *gampông*-hoofd is een noodzakelijk vereischte voor de verbintenis. De meeste Atjèhers hebben slechts ééne vrouw; toch kiezen bemiddelden zich wel een echtgenoote in meer dan één *gampông*. De positie der gehuwde vrouw is in Atjèh, doordat zij het erf harer ouders blijft bewonen, minder slecht dan in vele andere Mohammedaansche landen.

e. Ziekten; overlijden. Ziekten worden door de Atjèhers in het algemeen nog aan den invloed van booze geesten toegeschreven en de geneeswijzen staan met die opvatting in nauw verband. Bij sterfgevallen worden de voorschriften van den Islam zooveel mogelijk in acht genomen; vgl. GRAF.

f. Spelen en *vermaken.* Algemeen geliefd bij de Atjèhers zijn verschillende soorten van dierengevechten. Bij iedere feestvreugde geldt ook dobbelarij, ondanks het verbod van den Islam, min of meer als onmisbaar. Bijzondere beteekenis voor den Atjèher hebben de uitvoeringen, bekend onder den naam *ratéb sadati*, die in den vorm van een wedstrijd plaats hebben en gewoonlijk van ongeveer 8 uur 's avonds tot na den daarop volgenden middag duren. Daarbij wedijveren de partijen — gezelschappen uit verschillende *gampông's*, ieder met hun *sadati* (een als vrouw uitgedosten knaap, die de hoofdrol vervult) — in het voordragen van raadsels, fragmenten van erotische poëzie en toespelingen en vragen, welke op geestige of spottende wijze beantwoord moeten worden. — Bij bruiloften, bezoeken aan heilige graven, en andere gelegenheden hebben gewoonlijk zgn. *alangan*-optochten plaats, meestal opgeluisterd door muziek van het eigenaardig Atjèhsche *geundrang*-orkest. [1])

6. Landbouw, vischvangst, handel. Zie ATJÈH.

7. Volksaard. Doordat eeuwen lang de handhaving der openbare orde door de overheid in Atjèh slecht verzekerd was, groeiden vorige geslachten in tuchteloosheid op. Eerbied voor andermans leven en goed was gering. Ook tegenwoordig komen nog moord en doodslag onder Atjèhers veelvuldig voor, niet zelden om weinig beteekenende redenen. Intusschen is, na de vestiging van het Nederlandsch gezag, voor de Atjèhsche maatschappij het vooruitzicht op gezondere toestanden geopend. Het nu opkomend geslacht leert de orde en tucht, die de vaderen niet kenden. En waar het den Atjèhers overigens niet ontbreekt aan scherpte, durf en volharding, en een overgroote bescheidenheid hun niet in den weg staat, is het te verwachten, dat bij den algemeenen opmarsch der Indische volken het Atjèhsche, zoo klein als het is, zich een plaats in de voorste gelederen zal weten te veroveren. Daarvoor zal één voorwaarde moeten worden vervuld, nl. dat de groote euvelen, die thans nog de Atjèhsche maatschappij aankleven, als kinderhuwelijken, vruchtafdrijving, paederastie en opiummisbruik worden uitgeroeid.

Litteratuur: vooral het standaardwerk, „De Atjèhers", Batavia, 2 dln. 1893—94, van den hoogleeraar dr. C. Snouck Hurgronje, in het Engelsch vertaald door O'Sullivan (The Achehnese, Batavia-Leiden 1906) met een nieuwe inleiding benevens eenige toevoegselen van den schrijver.

ATJÈH'SCH. Het Atjèh'sch wordt gesproken in meerdere tongvallen, waarvan het *banda*-dialect, de taal der hoofd- of handelsstad (*banda* uit Mal. Perz. *bândar*, handelsstad), als de taal van het voorheen toon-aangevende deel van het volk, de eerste plaats is gaan innemen en meer bepaaldelijk als de eigenlijke taal wordt beschouwd.

De letterkunde der Atjèhers bestaat nagenoeg alleen uit werken in gebonden stijl, al worden ook verhalen, (*haba*) overleveringen, enz., in het geheugen bewaard en mondeling in ongebonden stijl medegedeeld Onder de werken in gebonden stijl zijn het meest voorkomend die welke den naam *hikajat* dragen, en deels meer oorspronkelijk, deels naar Mal. of andere bronnen bewerkt zijn. Voorts komen ook de uit het Mal. bekende *panton's* voor, waarvan de meeste evenwel alleen mondeling overgeleverd worden.

ATOERAN SINOMAN. Zie DÈSA.

ATOLLEN EN BARRIÈRERIFFEN. Een atol is een kringvormige met een of meer lage koraaleilanden bezette koraalrug, waarbinnen zich een lagune bevindt, die meestal vrij ondiep is. De kringvormige rifrand is doorsneden door kanalen, waardoor het Oceaanwater vrijen toegang heeft tot de lagune. Hoewel die kanalen bijna zonder uitzondering minder diep zijn dan de lagune, zijn er vaak, meer in het bizonder wat de Malediven-atollen betreft, een of meer waardoor zelfs de grootste schepen de lagune kunnen bereiken om daar een veilige ankerplaats te vinden. Is de kringvormige rifrand geheel ondergedompeld, dan spreekt men van *atolvormige riffen.* Zie over de verschillende atolhypothesen W. M. Davis „The home study of coral reefs" in Bulletin of the Amer. Geogr. Soc. XLVI 1914, 8—10.

Omtrent de riffen in den O. I. archipel, die mogelijkerwijze atollen genoemd zullen worden, is nog betrekkelijk weinig bekend, omdat ze nagenoeg alle gelegen zijn in het nog zeer onvoldoende onderzochte Oostelijke deel van den Archipel.

De in de ondiepe Java-zee nabij Batavia gelegen Agnieten- en Hoorn-eiladen en Groote Kombuis (Prof. C. Ph. Sluiter in het Nat. Tijdschr. v. N.I. Deel 49, bl. 278), voldoen aan de bovengegeven omschrijving van atol. Evenzoo komt de naam van atolvormig rif toe aan de Midden- en Noorderriffen bij Boompjeseiland. Naar

[1]) De geundrang is een trom; andere Atjèhsche muziekinstrumenten zijn de sroenè (dwarsfluit) en hareubab (viool).

de gewone voorstelling is evenwel de naam van atol en atolvormig rif op al deze eilanden en riffen niet zuiver van toepassing, daar zij alle in ondiep water gelegen zijn.

Barrière-riffen. De vraag of zich in den O. I. Archipel barrière-riffen bevinden of niet, is niet met zulk eene beslistheid te beantwoorden als die betreffende atollen, omdat de verschillende schrijvers zulke verschillende beteekenissen aan het woord hechten. Terwijl de door Prof. Niermeyer in het Tijdschr. v. h. Kon. Aardr. Gen. 1911 beschreven barrière-riffen groote verschillen vertoonen b.v. met het groote barrière-rif van Australië, bestaat er toch ook weer zulk een groot onderscheid tusschen die vormingen en de kust- of strandriffen, plaatriffen en atollen, dat men ze tot de barrière-riffen zou kunnen rekenen en de verschillen toeschrijven aan het ontbreken van de oceaanbranding.

AUSTRAAL-AZIATISCHE MIDDEL(LANDSCHE) ZEE is de gemeenschappelijke naam, door den oceanograaf O. Krümmel en daarna door Nederlandsche geografen gegeven aan de wateren van den Indischen Archipel in uitgebreiden zin (met de Philippijnen). Zij verbindt de Indische en Groote Oceanen en scheidt het vasteland van Azië van dat van Australië. Zij wordt verdeeld in de Chineesche-, Java-, Soeloe of Celebes-, Mindoro-, Moluksche-, Flores-, Timor-, Banda-, en Harafoera-Zeeën, bevat de talrijke eilandengroepen, die tegenwoordig Insulinde genoemd worden en heeft een oppervlakte van ruim 8 millioen K.M². Vergelijk ARCHIPEL en INSULINDE.

AUSTRONESISCHE TAALSTAM. Zie INDONESISCHE TAALSTAM.

AUXILIAIR ESKADER. Aldus noemde men in het eerste gedeelte der negentiende eeuw het Nederlandsch eskader in Oost-Indië, omdat dit smaldeel daar was als hulp (auxiliair) van de koloniale marine. Na 1866 werd onder die benaming verstaan het smaldeel van 's rijks zeemacht, in Ned.-Indië gestationneerd.

AVERRHOA BILIMBI L., fam. *Oxalidaceae. Blimbing boeloe* (MAL.), *Blimbing woeloeh* (JAV.), *Tjalingtjing* (SOEND.). Lage boom, met 10—18-jukkige, meest zeer groote bladeren, en ronde, slechts zeer weinig gegroefde vruchten. De rijpe en ook de jonge, zeer scherpe zuursmakende vruchten worden algemeen in de indische keuken gebezigd en ook als confituur of op andere wijze toebereid gegeten. In bijna ieder dorp onder de cultuurboomen voorkomend.

AWAYA. Plaats, door Christenen bewoond, gelegen aan de noordkust der Elpapoetih-baai op het eiland Ceram. De plaats wordt hier vermeld, omdat in hare nabijheid zich een onderneming voor cultuur van klappers, cacao, tabak, notemuskaat en koffie op van de bevolking gehuurde gronden bevindt, die door een Australiër geëxploiteerd wordt.

AWOEH. I. Vulkaan in het noordelijk gedeelte van het eiland Groot-Sangi ter hoogte van ± 1000 M. Uitbarstingen zijn bekend van 1711, 1812, 1856, 1875, 1892.

II. Vulkaan van ongeveer 1900 M. hoogte op het eiland Siaoe (Sangi-Eilanden), die nog steeds werkzaam is en dampkolommen uitstoot, doch waarvan slechts één hevige eruptie bekend is, nl. in 1712. De berg is tot $^2/_3$ der hoogte met cultures bedekt (vooral nootmuskaat).

B.

BAA of **NAMOEDALE.** Havenplaats aan de W.-kust van het eiland Roti, tevens standplaats van den gezaghebber. De plaats telde ult. 1905 ± 1100 inwoners, waarvan een 20-tal Europeanen, een 100-tal Chineezen en 10 Arabieren.

BAARDZWIJN. Zie ZWIJNEN.

BABAD. Naam van Javaansche kronieken, gewoonlijk in versmaat, bevattende een mengsel van verhalen, mythen en sagen, fragmenten uit de meest verschillende litteratuur-producten, die steeds met nieuwe toevoegsels vermeerderd en langzamerhand gerangschikt in een gefingeerde chronologische volgorde, ten slotte beschouwd werden als kronieken van Java's geschiedenis. Moet dus aan die oude verhalen alle historische waarde ontzegd worden, voor de latere is dit niet het geval. In zijn academisch proefschrift „Critische beschouwing van de Sadjarah Bantĕn. Bijdrage ter kenschetsing van de Javaansche geschiedschrijving" (Leiden, 1913) heeft Dr. Hoesein Djajadiningrat door vergelijking met Europeesche bronnen aangetoond, dat de door hem behandelde Bantĕnsche kroniek voor het tijdperk van godsdienstovergang bruikbare gegevens bevat.

BABAKAN. I. (TOPÈNG). Zie TOONEEL.

II. Soend. Een nieuwe vestiging op een tot dusver onbewoonde plek; gehucht, kolonie.

BABAR-EILANDEN. Groep van zes eilanden, nl. Babar, Dai, Daweloor, Dawĕra, Masela en Wetan, gelegen tusschen 129°30′ en 130° 5′O. L. en 7°30′ en 8°10′ Z. B., onder de afdeeling Tanimbar- en Babar-eilanden der res. Amboina ressorteerend. Van al de eilanden verheft Babar zich het meest boven de zee; de hoogste top bereikt een hoogte van 830 M. De bevolking zal ± 10.000 zielen bedragen; zij komt in menig opzicht met die der Tanimbar- of Timor-Laoet-eilanden overeen.

De eilanden zijn geologisch merkwaardig door de zeer fraaie, jonge kalkterrassen, aan de oostkust van Dai zelfs 15 boven elkaar, de hoogste tot 620 M. b. z. Deze kalk schijnt afgezet te zijn op veel oudere (mesozoïsche) gesteenten, die op enkele plaatsen werden aangetroffen.

BABAT. Dorp op Java, in de afd. Lamongan van de res. Soerabaja, aan den rechter-oever van de Solo-rivier, met veel Chineesche en Inlandsche handelaren, die zich hoofdzakelijk met den rijst- en tabak-handel bezighouden, waardoor deze plaats het middelpunt van den inlandschen handel van dit gedeelte van de Solo-vallei is. Er langs gaat de stoomtram Goendih—Soerabaja, terwijl een dwarslijn van de Babat-Djom-

bang en Kediri-tram van hieruit langs Ploso en Djombang naar Paré en Kediri gaat.

BABI- (POELAU) of **VARKENSEILAND,** eilandje ten Z.O. van het eiland Simeuloeë of Simaloer (afdeeling Westkust van Atjèh).

BABI, B. ALANG-ALANG, B. OETAN, B. POETIH. Zie ZWIJNEN.

BABIROESA, Maleische naam van het Hertzwijn (*Babirussa babirussa* L.), een afwijkenden vertegenwoordiger van de familie der Zwijnen (zie aldaar); van de typische wilde zwijnen, behalve door een kleiner aantal tanden en kiezen, door de groote en zonderling gevormde hoektanden van het mannetje te onderscheiden: de hoektanden der bovenkaak groeien opwaarts, doorboren de bovenlippen en krommen zich vervolgens sterk achterwaarts. Het dier heeft een asch-grauwe, gerimpelde, bijna naakte huid, met een band van lange borstels over het midden van den rug. Het leeft uitsluitend in Noord-Celebes en op Boeroe en waarschijnlijk ook op de Soela-eilanden.

BACHERACHTSGRACHT. Zie MOOKERVAART.

BADA. Zelfbesturend landschap in Midden Celebes, res. Menado. Het werd het eerst bezocht door de Sarasin's (1902), daarna door Dr. Kruyt en Dr. Adriani, de geestelijke pioniers van Midden Celebes (1908). De bevolking bedraagt ± 6000 zielen en onderwierp zich in 1905 en 1906 zonder tegenstand aan kapitein Phaff. Het woord „bada" beteekent, volgens Kruyt „geel" en ziet waarschijnlijk op de roodgele aarde, die bij afstortingen van de bergwanden valt.

BADJING. Zie EEKHOORNS.

BADJO of **BADJAU** (Orang). Een over een groot gedeelte van den Archipel verspreid volk, — aldus genoemd naar een legendarisch stamhoofd, — dat, het visschersbedrijf uitoefenende, meerendeels slechts tijdelijk aan den wal verblijf houdt, in hoogst eenvoudige woningen steeds in het water gebouwd; een eigen taal schijnt te hebben en een eigen karakter schijnt te hebben behouden, dat door hen, die het leerden kennen, niet ongunstig wordt beoordeeld. Deze zwervende bevolking is in verscheidene gedeelten van den Archipel en het Maleische schiereiland onder verschillende namen (orang laut, orang rajat, orang djohor, zie aldaar) bekend; de naam orang badjo wordt veelal gegeven aan de hier bedoelde zwervers, welke aangetroffen worden op de kusten van Borneo, van Celebes en in het Oosten van den Archipel. De Badjo's van de N.W. kust van Borneo, aan de Mengkabong-riv. ten N. van de Gadjah-baai hebben hun zwervend leven grootendeels vaarwel gezegd en zich in kampongs gevestigd; op het N. deel der O.kust van Borneo hebben de Badjo's hun zwervend karakter behouden. Zij zijn zorgeloos en onverschillig, blijven slechts enkele dagen op dezelfde plaats, ruilen hetgeen hun bedrijf oplevert tegen rijst en eten bij gebrek daaraan wat zij in 't bosch vinden. Andere vestigingen der Badjo's vinden we: op Celebes even bezuiden Tontoli op den N.W. hoek, en aan de golf van Tomini, even bewesten Tilamoeta, op de Togian-eil. in genoemde golf, in den Banggai-archipel. Op het Z.O. schiereiland van Celebes onderscheidt men land- en zee-Badjo's, van welke eerstgenoemden zich meer vermengen met het volk waaronder zij verkeeren.

Op Batjan hebben de Badjo's kampongs in de baai tegenover het eiland Membaät, half in zee gebouwde paalwoningen; op Groot-Basterd (P. Besar) in de baai van Gĕliting (N. kust van Flores) zijn zij het geheele jaar visschende, behalve bij slecht weer in den westmoesson. Ook op de N.-kust van het eil. Adonara ten O. van Flores zijn nederzettingen van Orang badjo en langs de geheele kust van Soembawa, op Saleier en Bonératé en op de Soemĕnĕpsche eilanden; vermoedelijk ook op de Philippijnen. Op Timor en Soemba komen ze niet voor. Omtrent de oorspronkelijke herkomst der Badjo's bestaan vele gissingen, maar zekerheid ontbreekt. Over hun taal zie op TOGIAN-EILANDEN.

BADJOA. Plaatsje aan de O. zijde van de Z.W.-lijke landtong van Celebes, aan de golf van Boni, de havenplaats van het landschap Boni.

BADJOE, Maleisch, afgeleid van Perzisch *bazoe*, Sanskrit *bâhoe* (arm). Kleedingstuk, door de inlanders, zoowel mannen als vrouwen, van bijna den geheelen Indischen Archipel gedragen; voor de mannen het best te vergelijken met een mouwvest of buis van sits, laken, zijde of fluweel; voor de vrouwen een van den hals tot aan de knieën reikend opperkleed, met nauwsluitende mouwen, meest van sits, soms van zijde of fluweel.

BADOEJ'S. Volksstam, ten rechte „oerang Kanèkès" geheeten, wonende in de bosschen van het Kĕndĕng-gebergte in Bantam. Vrij algemeen wordt aangenomen, dat zij de nakomelingen zijn van hen, die bij de invoering van den Islam in West-Java in het laatst der 15e of in het begin der 16e eeuw de nieuwe leer niet wilden omhelzen, maar om aan hun geloof trouw te blijven, naar het vooral destijds bijna ondoordringbare binnenland uitweken. Bovenaan in hun vereering staan de „lĕlĕmboet", de onzichtbare schimmen der voorouders als levengevers en bezielers van al wat is, en als primus inter pares onder die hoogere machten Batara Toenggal. De plaats, waar zij zich die schimmen denken, ligt nabij de bronnen van de Tji Oedjoeng en de Tji-Sĕmĕt; deze plaats, waaraan zij de hoogste vereering toedragen, is voor vreemdelingen verboden, en wordt Artja Domas genoemd. (Voor een ander Artja Domas zie op dat woord.) De Badoej's leven in strenge afzondering van de buitenwereld, waarmede zij niet dan ongaarne en alleen bij dringende noodzakelijkheid in aanraking komen; de vrouwen en kinderen mogen het Badoej-gebied niet verlaten, en de girang poe-oen, het wereldlijk en geestelijk hoofd van ieder Badoej-gehucht, mag zelfs de binnengehuchten niet verlaten en zich niet aan oningewijden vertoonen. De Badoej's zijn nl. verdeeld in oerang kadjĕroan of oerang kaoem (medio 1908: 156 zielen), dat zijn zij die de binnengehuchten, den heiligen grond, bewonen, en de oerang kaloearan of oerang panamping (medio 1908: 1433 zielen), die de buitengehuchten bewonen. Deze onderscheiding is een gevolg van de bepaling, dat het aantal huisgezinnen, dat den heiligen grond mag bewonen, altijd 40 moet zijn, zoodat de overbevolking zich in gehuchten buiten de grens van het heilige gebied vestigt, en als het ware den schakel vormt tusschen de eigenlijke Badoej's en de buitenwereld. De oerang kadjĕroan bewonen de gehuchten Tjikeusik, Tjikartawana en Tjibéo, ressorteerende onder de desa Kanèkès.

Bij de Badoej's is alles verboden, wat hun onbekend of verboden was tijdens zij zich van de overige wereld afzonderden; zoo hebben zij geen natte rijstvelden; zij mogen bij hun tochten van geen rijpaard of voertuig gebruik maken en niet op een bed slapen, zij mogen niet schrijven en zij vermijden alles wat maar eenigszins naar weelde zweemt. Ook onderscheiden zij zich in hun kleeding en voeding van de overige Bantammers.

De Badoej's schijnen door reinheid van zeden gunstig uittesteken, zoodat o. a. diefstal sedert menschenheugenis niet bij hen is voorgekomen en zij dan ook geen zorg voor de veiligheid van hun eigendommen kennen.

BADOENG. Een der voormalige landschappen op Bali; thans, vergroot met eenige districten die tot Gianjar en Kloegkoeng behoord hebben, een onderafd. der afd. Zuid-Bali uitmakende. Het Z.lijkste deel van Bali, het schiereiland „Tafelhoek", maakt deel uit van Badoeng. Hoofdpl. Den Pasar; overige belangrijke plaatsen: Pamatjoetan, Sanoer, Koeta, Mengwi, Sabang en Abeansemal.

Het grootste deel van Badoeng munt uit door bijzonder groote vruchtbaarheid; men treft er de mooiste sawah's en groote klappertuinen aan. Als een smalle strook reikt het landschap N.-waarts in het vruchtbare, welbevolkte brongebied van de Ajoeng (de langste rivier van Bali) gelegen tusschen de vulkaanstelsels van den Batoekahoe-Bratan in 't W. en den Batoer in 't O. Zie verder BALI.

BADOET of **LOEDROEG.** Clown of potsenmaker. Zie TOONEEL.

BAGAN SI API API. Onderafd. der afd. Bengkalis van het Gouvt. O.kust v. Sumatra, met gelijknamige hoofdplaats, waar de zetel van den controleur is gevestigd. Kortweg wordt de plaats Bagan genoemd. Zij is gelegen nabij den mond van de Rokan-rivier en wordt bijna uitsluitend bewoond door Chineezen, die meestal regelrecht van China komen en ten getale van 10.000 aanwezig zijn. Haar snelle opkomst heeft zij te danken aan den buitengewonen rijkdom van de nabijzijnde zee aan visch en vooral garnalen. Gedroogde visch, garnalen en trasi worden grootendeels naar Singapore en voor het overige gedeelte naar Java verhandeld. De geheele uitvoer bedraagt ongeveer 30 millioen Kgr., een waarde vertegenwoordigende, die zeer wisselvallig is, maar *f* 3 millioen nabij komt. In 1908 is de uit houten gebouwen bestaande hoofdplaats geheel verbrand en sedert veel regelmatiger opgebouwd.

BAGĔLÈN. Voormalig gewest van Java, sinds 1 Augustus 1901 vereenigd met Kĕdoe (zie aldaar).

BAGENDIT. Klein meer van ± 6 K.M. omtrek, ten N.O. van Garoet, afd. van dien naam in de Preanger Regentschappen. Toeristen, die te Garoet komen, verzuimen nooit een tochtje naar dit schilderachtige meer te maken.

BAGOEALA (PAS VAN). Een ongev. 1200 M. breede landengte, uit alluviaal zand bestaande, welke de beide deelen van Ambon, Leitimor en Hitoe met elkander verbindt; ook landengte van Paso genoemd.

BAGOES, (JAV.), AGOES of GOES (SOEND.), AGOES of BEUGOES (MAD.); beteekent *schoon* of *de schoone* (van een jongen of man) en wordt, hetzij als hoofdtitel gebruikt (die titel staat dan nog onder „mas"), hetzij ter nadere bepaling van een anderen titel. Zie TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN).

BAHAN-RIVIER of **NĔGARA-RIVIER.** Zie BORNEO (de Barito).

BAHASA TANAH. Onder *bahasa tanah* (landstaal) verstaat de Ambonees de eigen talen en tongvallen der bewoners van de Oostelijke eilanden van den Archipel, in tegenstelling tot het (Ambonsch-) Maleisch. Zie AMBONSCHE TONGVALLEN.

BAHOE, ook wel bij verbastering BOUW, een vlaktemaat oorspronkelijk in verschillende streken van verschillende grootte; later werd het officiëele oppervlak daarvan bepaald op 500 vierk. Rijnl. roeden of 7096. 5 vierk. Meter.

BAILEO. Zie BALÉ.

BAJAH-KOLENVELD. Zie onder KOLEN.

BAJAM (MAL.). **BAJĔM** (JAV., SOEND.). De Inlandsche spinazie.

BAJAT. Zie TEMBAJAT.

BAJĔM. Zie **BAJAM.**

BAJOERBATOEM-NOTEN. Zie CORYPHA.

BAJOERBET-NOTEN. Zie CORYPHA.

BAKARA. Landschap met gelijkn. hoofdplaats, onderafd. Toba (Bataklanden), aan den Z.W.-lijken oever van het meer van Toba. Het is vooral bekend als vroegere zetel van den zoogenaamden priestervorst, Singa Mangaradja, die groot gezag onder de Bataks uitoefende. Het was in de buurt van Bakara dat dr. H. N. van der Tuuk als eerste Europeaan het Tobameer aanschouwde.

BAKAU (MAL.). Zie RHIZOPHORA.

BAKAU TINGGI (MAL.). Zie CERIOPS.

BAKOVE. Zie PISANG.

BALABO. Standpl. van den contr. der onderafd. Toradja-landen, afd. Mandar, gouvt. Celebes en Onderh.

BALAI SALASA. De zuidelijkste onderafd. van de afd. Painan en tevens van het gewest Sum. Westk., tusschen de zee en het Barisangebergte. De hoofdpl. Balai Salasa is de standplaats van een controleur. Sedert de gew. reorg. van 1913 bestaat de onderafd. uit twee districten: VII Boeah Bandar, de zeven havens (zie TOEDJOEH BOEAH BANDAR) en INDRAPOERA (zie aldaar).

De hoofdplaats Balai Salasa (= Dinsdagmarkt) ligt in de nĕgĕri Palangai, een der dichtst bevolkte nĕgĕri's van Sumatra; verder moeten genoemd worden Ajĕr Hadji en Tapan (zie dit laatste woord).

BALAM BARINGIN. Boom uit de familie der *Sapotaceae, Payena Leerii Burck*, welke op Sumatra, Banka, Borneo, Riouw en Malaka voorkomt, en behalve een goed timmerhout ook een vrij goede gĕtah-pĕrtja levert. Uit de vruchten wordt een vast vet bereid, dat als soenteivet in den handel voorkomt.

BALAM TAMBAGA. Boom uit de fam. der *Sapotaceae, Palaquium oblingifolium Burck*, welke op Sumatra, Borneo, Riouw en Malaka voorkomt en de beste soort van gĕtah-pĕrtja (zie aldaar) oplevert. Zie ook PAYENA.

BALAMBANGAN. Landschap in den Zuidoosthoek van Java in de afd. Banjoewangi van de res. Besoeki aan straat Bali gelegen. Grootendeels een boschrijke woestenij met slechts weinig bevolking. Tegenwoordig wordt de naam Balambangan meer uitsluitend toegepast op het schiereiland, dat bijna geheel

door den Goenoeng Poerwa bedekt wordt en dat door de baaien van Pampang en van Gradjagan gevormd, den uitersten Z.O. hoek van Java uitmaakt. De oud-Banjoewangische bevolking staat bekend onder den naam Blambangers.

G e s c h i e d e n i s. Vroeger was hier de zetel van een machtig Hindoesch rijk, dat zich over het grootste deel van de tegenwoordige residentie Besoeki en de vroegere res. Probolinggo uitstrekte, maar na een in 1637 aangevangen oorlog in 1639 door den Sultan van Mataram onderworpen en wegens de moeilijkheid om het blijvend aan den invloed van de Balische vorsten te onttrekken, ontvolkt werd, door de bewoners als slaven naar Mataram over te brengen.

BALANG. Zie WALANG.

BALANGNIPA. Handelsplaats aan den mond der Tangka-rivier, aan de O.-kust van de Z.W.-lijke landtong van Celebes; zij is goed bevolkt, ook door Chineezen, Arabieren en andere vreemde oosterlingen.

BALANGAN. District der onderafd. Amoentai, afd. Oeloe Soengei, res. Z.O. Afd. Borneo, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd) met standplaats Lampéhong aan de Balangan-rivier gelegen. Het is een uitgestrekt maar dun bevolkt, heuvel- en bergachtig, boschrijk district, grenzende aan Pasir. Aan den bovenloop der Balangan bij de kampoengs Baroe-pĕnjambaran en Haloeng, alsook bij Awajan en Lokbatoe, zijn groote uitgestrektheden gronds voor den rijst- en tuinbouw in cultuur gebracht. De bevolking bestaat uit Maleiers en Dajaks (van den Boekitstam). De laatsten wonen aan den bovenloop der Balangan beoosten Haloeng. Zij vinden hun bestaan in het verzamelen en verkoopen van boschproducten (was, damar, rotan en hout). De Maleiers zijn landbouwers. Bij Pringin en langs den geheelen bovenloop der Balangan vindt men steenkolen van jongere formatie; de bosschen leveren veel ijzerhout (oelin) van kleine afmetingen.

BALANGAN (IKAN). Zie WALANG (IKAN).

BALANIPA, BALANGNIPA. Tot ult. 1915 onderafd. der afd. Mandar (zie aldaar) omvattende het gelijkn. landschap. Thans is deze onderafd. opgeheven en het gedeelte buiten de Toradjalanden van de landschappen Balanipa en Binoewang samengevoegd tot één onderafd. Balanipa-Binoewang met bestuurszetel te Polewali.

BALÉ, BALAI of **BALAI.** Balai (Minangkabausch) beteekende ter Sumatra's westkust oorspronkelijk het grasplein in de nagari, waar de oudsten vergaderden, en waar ook markt werd gehouden. Waar men later een open raadzaal op dat plein bouwde, is dat gebouw, bestemd voor rechtspraak en hoofdenvergaderingen, in verschillende Maleische landen „roemah balai" of kortweg balai genoemd (Vg. L. C. Westenenk, De Minangkabausche Nagari, in Meded. Encycl. Bur. VIII, 1915, blz. 89.) Met de balai der Maleische landen komt overeen de baileo op Ambon enz., de sopo bij de Toba-Bataks, de djamboer of de sopo bij de Karo-Bataks, de ponggo bij Dajakstammen enz. Vaak wordt het gebouw ook nog voor andere doeleinden gebruikt, vooral ook als slaapplaats voor ongehuwde mannen en voor gehuwden, die niet in de echtelijke woning vertoeven, zooals in Atjèh, waar het als hulpgebouw der meunasah dienst doet. In het Karoland komt het woord balé voor, niet als naam van gebouwtje, waar de rechtszittingen worden gehouden (gelijk men menigmaal vindt vermeld), maar als benaming van het rechts-*college*, de rechtbank.

BALÉ KAMBANG. Eiland in de Indische zee aan de Zuidkust van de residentie Pasoeroean. Men vindt er vogelnestklippen.

BALI. L a n d b e s c h r ij v i n g. Eiland tusschen 7°54′ en 8°53′30″ Z.B. en 114°26′ en 115° 43′ O.L.; oppervlakte met inbegrip van de daarbij behoorende kleine eilandjes 5808.8 K.M². Bali vormt de voortzetting van de vulkanenreeks, die over Sumatra en Java loopt. Behalve eenige kuststrooken en een grootere vlakte in het Z. is het land overal bergachtig of althans aan de bergvoeten door diepe ravijnen doorploegd. Het hoofdgebergte, dat van Straat Bali tot Straat Lombok reikt, is in drieën te deelen: 1e. het bergland van Djembrana, dat het smalle, westelijke deel van het eiland vult, geheel onbewoond en woest en nog nooit beschreven. 2e. het centrale bergland, met twee hoofdverheffingen: in het Z. de Batoe Kahoe (zie aldaar) of Piek van Tabanan (2370 M.), in het N. de beide dicht bijeen gelegen kraterwallen van den G. Bratan (zie aldaar, 2160 M.) en den G. Pengilengan; 3e. het oostelijk bergland, bestaande uit den G. Batoer, en het toppunt des eilands, den 3200 M. hoogen Piek van Bali of G. Agoeng (zie aldaar) en den G. Seraja (1200 M.). Alle genoemde bergen in het midden en Oosten zijn van jongvulkanischen aard, doch alleen de jonge eruptiekegel G. Batoer schijnt nog werkzaam te zijn. De Zuidpunt van het eiland is een klein kalkplateau, de Tafelhoek geheeten (zie BADOENG).

Rivieren van aanbelang heeft Bali bijna niet. Haar beddingen zijn, vooral in het noorden en oosten veelal niet anders dan met lava, steenen, zand en rotsblokken bedekte, soms door hooge wanden omgeven, voren, waarlangs in den westmoeson het overvloedige bergwater, niet zelden tot een alles vernielenden stroom aangroeiende, zeewaarts afstroomt. In het droge jaargetijde, dat hier van Mei tot November aanhoudt, loopt het meerendeel echter droog.

Van Java wordt Bali gescheiden door de aan den Noordelijken ingang zeer smalle straat Bali, van Lombok door straat Lombok.

De kusten loopen over het algemeen zeer steil af en zijn weinig ingesneden, waardoor er weinig geschikte ankerplaatsen zijn. Bali is thans goed door rijwegen en vele bruikbare paden doorsneden. De hoofdplaats, tevens die van de residentie Bali en Lombok, is Singaradja (zie aldaar), ook wel Boeleleng genoemd. Ten aanzien van andere meldenswaardige plaatsen zie bij BOELÈLÈNG, DJĔMBRANA, BADOENG, TABANAN, GIANJAR, KLOENGKOENG, BANGLI en KARANG-ASĔM.

K l i m a a t. De nachten zijn op B. koeler en er is in 't algemeen wat meer luchtbeweging dan in Java's laagvlakten. De regenval is aan de noordkust gering, geheel overeenkomstig met dien van Java's Oosthoek. Dat in de bergen de regenval en de vochtigheid groot zijn, blijkt uit den rijkdom aan mossen in de dichte wouden, vooral in de tjĕmara-bosschen, die de hoogere deelen van het bergand bedekken.

F l o r a. Schier onovertroffen is de schoon-

heid van het plantenkleed. De van Java bekende natuurlijke en kultuurgewassen worden meest alle op Bali aangetroffen. Zelfs de djati — hoewel schaars vertegenwoordigd — ontbreekt er niet. Men vindt er overvloed van klappers, lontarpalmen, en vruchtboomen. Bamboe komt weinig voor en de Baliër gebruikt hoofdzakelijk hout, leem en steenen voor zijn huizenbouw. De voornaamste cultuurplanten zijn klapper, rijst, koffie en tabak. De bergwouden zijn dicht, vooral aan de zuiderhellingen. Zie overigens het artikel PLANTENGROEI.

Fauna. Tijgers, wilde zwijnen en herten vindt men er betrekkelijk nog veel, doch slechts in het westen en hier en daar in het midden. Onder de tamme dieren nemen de paarden, runderen, buffels en varkens een belangrijke plaats in. Het vleesch van de runderen wordt door de Hindoesche bevolking niet gegeten, wel dat van de buffels, terwijl varkensvleesch het geliefkoosde gerecht is. De uitvoer van slachtossen en varkens is zeer belangrijk. Zie verder het artikel FAUNA.

Bevolking. Zie BALIËRS.

Taal. Zie BALINEESCH.

Geschiedenis. Naar alle waarschijnlijkheid werd Bali reeds vroeg door Hindoesche volksplanters bezocht, die zich later met hun stamgenooten uit Madjapahit in verbinding stelden, en door dezen bijgestaan zich voor goed van de heerschappij over het eiland meester maakten. Van de oudste geschiedenis is overigens weinig zekers bekend. Uit enkele gegevens mag worden opgemaakt, dat de aldus gehindoeïseerde bevolking nog vóór den val van Madjapahit herhaaldelijk pogingen heeft in het werk gesteld om zich van Java los te scheuren. Haar wensch werd echter eerst vervuld tegen het einde der 15e eeuw, toen de door het Mohammedaansche leger verdreven Javanen, die den Islam niet verlangden aan te nemen, de Straat overstaken om op Bali bij hun geloofsgenooten een toevlucht te zoeken; met hun komst werd het Hindoesche element op dit eiland nog meer versterkt. Een van die vluchtelingen, een prins van den bloede, zou zich onder den titel van Déwa Agoeng Kĕtoet tot oppervorst hebben doen uitroepen; hij vestigde zijn zetel te Gèlgèl (zie KLOENGKOENG), waar zijn opvolgers tot op het einde der 17e eeuw verbleven, toen de plaats door het volk van Karangasĕm verwoest en het tegenwoordige Kloengkoeng tot hoofdplaats verheven werd. Aan het hoofd der verschillende landschappen, waarin Bali toen reeds verdeeld was, werden gouverneurs geplaatst, een maatregel, welke later aanleiding heeft gegeven tot de splitsing van het rijk van den Déwa-agoeng in *negen* afzonderlijke vorstendommen: *Kloengkoeng, Karangasĕm, Mĕngwi, Badoeng, Bangli, Tabanan, Gianjar, Boelèlèng* en *Djĕmbrana* (zie op deze namen).

Onze eerste kennismaking met Bali dagteekent reeds van het jaar 1597, toen de gebroeders Houtman met hun ongelukkige reisgenooten genoodzaakt waren aldaar eenige dagen te vertoeven. Sedert dien tijd bleef de aandacht onzer handeldrijvende voorvaderen voortdurend op het eiland gevestigd, zonder dat de herhaaldelijk aangeknoopte betrekkingen echter tot een vaste bezetting geleid hebben. Wel werd er reeds in 1620 een zoogenaamd „logis" gebouwd, maar reeds het volgende jaar werd het weer opgebroken. Later heeft de Compagnie telkens gezanten naar den „Koning van Bali" afgevaardigd en werden met dezen van tijd tot tijd contracten gesloten, waarvan echter de levering van slaven den hoofdinhoud uitmaakte.

Na het herstel van het Nederlandsch gezag werden telkens pogingen gedaan om de betrekkingen met de Balische vorsten te hernieuwen of aan te knoopen, welke in het begin wel succes beloofden, doch door voortdurende schending der tractaten van de zijde der vorsten telkens tot expedities aanleiding gaven (1846—1849); na die van 1849 (onder Gen. Michiels, na zijn sneuvelen vervangen door Van Swieten) werd de Nederl. souvereiniteit erkend; zeeroof en slavenhandel zouden worden tegengegaan, het kliprecht afgeschaft, enz., terwijl het Gouv. het recht behield gemachtigden naar Bali te zenden. Sedert nam de invloed van het Gouv. zoo toe, dat in 1882 besloten werd, Bali met Lombok tot een afzonderlijke residentie te verheffen. Voorloopig werden alleen in Boelèlèng en Djembrana ambtenaren geplaatst; in de zes overige landschappen, waar volgens contract het Gouv. het recht had een gevolmachtigde te plaatsen, werd tot 1906 daarvan geen gebruik gemaakt. Terwijl na 1882 in eerstgenoemde landschappen rust en orde bleven heerschen, bleef de toestand in het overige deel des eilands voortdurend veel te wenschen overlaten; onafgebroken onderlinge oorlogen verstoorden de rust en welvaart, en leidden er o. a. toe, dat de Radja van Gianjar in 1900 zijn land onder de bescherming van het N. I. Gouvernement stelde (Karangasĕm, onderhoorigheid van het Balische rijk op Lombok, was reeds in 1849 aan het Gouv. overgegaan).

De Balische Radja's trachtten voortdurend alle inmenging in het inwendig bestuur hunner rijkjes te keeren, en stoorden zich weinig aan de uitgesproken wenschen van het Gouvernement, o.a. in 1903 toen in Tabanan een vorstenweduwe werd verbrand, tegen de uitdrukkelijke vertoogen der Reg. Het afloopen van een te Bandjĕrmasin thuis behoorenden schoener bij Sanoer op de O. kust van Badoeng (1904) leidde tot de expeditie van 1906, welke met de onderwerping van hoofden en bevolking, en den dood van de vorsten met hun familie en aanhang, die zich in een laatsten uitval (poepoetan) ten doode wijdden, eindigde. Daarna onderwierp zich ook Tabanan, en namen Bangli en Kloengkoeng de hun gestelde eischen aan. Zuid-Bali werd een Afdeeling, met een assistent res. te Dèn Pasar (Badoeng) aan het hoofd en Controleurs te Tabanan en Gianjar. Na de invoering der opiumregie braken in 1908 in Kloengkoeng ernstige onlusten uit, die een expeditie noodzakelijk maakten; na beschieting van Kloengkoeng en Gèlgèl werd geen tegenstand aan de troepen geboden, doch ook hier vonden de vorsten met vrouwen, kinderen en gevolg in een poepoetan den dood. Korten tijd daarna was het noodig, ook tegen Karang-asĕm en Bangli afdoende maatregelen te nemen; zonder bloedvergieten slaagde de Reg. er in haar wensch te verkrijgen; Bangli werd, evenals Karang-asĕm en Gianjar reeds waren, een Gouvernementslandschap, met den Radja als stedehouder. Sedert heeft, afgezien van enkele plaatselijke rustverstoringen, de

politieke toestand op Bali niets meer te wenschen overgelaten.

B e s t u u r. Bali maakt met Lombok en de bij beide eilanden behoorende kleine eilanden de residentie Bali en Lombok uit, met Singaradja als hoofdplaats. Het wordt administratief verdeeld in drie afdeelingen: 1e. Boelèlèng 2e. Djĕmbrana, 3e. Zuid-Bali, dat onderverdeeld is in vijf onderafd. nl. Badoeng, Tabanan, Gianjar, Kloengkoeng met Bangli, en Karangasĕm.

Gianjar, Bangli en Karangasem genoten tot vóór korten tijd nog eenigermate zelfbestuur, het waren z.g. Gouvernementslandschappen, namens het Gouv. door een stedehouder of regent bestuurd; in 1916 evenwel zijn Gianjar en Bangli met ingang van nader te bepalen datum bij het rechtstreeks bestuurd gebied ingelijfd. Dit is geschied in Nov. 1917. Het aantal bewoners wordt vrij nauwkeurig geschat op bijna 800.000 waaronder slechts eenige duizenden niet-Baliërs, voor het meerendeel Chineezen. De Mohammedanen worden hoofdzakelijk vertegenwoordigd door Arabieren, Javanen, Boegineezen en Sasaks (afkomstig van Lombok). De Slamsche Balineezen vormen een kleine groep; daartoe worden gerekend te behooren de kinderen uit het huwelijk van Boegineezen met Balische vrouwen.

Litteratuur: zie de groote Encycl. van N. I.

BALI(STRAAT) zeestraat tusschen Java en Bali.

BALI-AGA hetgeen beteekent „uit een boomstronk voortgekomen", is de naam, die door de Baliërs gegeven wordt aan de bewoners van Bali, welke de oorspronkelijke bevolking van dat eiland zouden uitmaken. Ter onderscheiding daarvan noemen de Baliërs (zie aldaar) zich Wong-Madjapait. In de nabijheid van Sangsit, in Krobokan en Sĕmbiran, en in de in het W. van Boelèlèng gelegen dorpen Tjĕmpaga, Padawa en Tigawasa zoomede te Tĕnangan in Karang-Asĕm worden nog restjes dier oorspronkelijke bewoners gevonden in verschillende stadia van overgang tot de omringende bevolking. De verdeeling in kasten bestaat bij hen niet. Ook in het Z. van W.-Lombok worden eenige groepen van Bali-aga aangetroffen, vermoedelijk afstammelingen van vroeger van Bali overgestokenen.

BALI-INSTITUUT. Zie INSTITUTEN.

BALI-ZEE is de voortzetting om de West van het diepe bekken der Flores-zee beN. Bali en Lombok, beZ. de Kangean-eilanden en beO. de straat van Madoera. Door de straten Bali, Lombok en Alas staat zij in verbinding met den Indischen Oceaan. Kenmerkend voor deze zee is de zeer geringe regenval. Zie voor natuurkundige gesteldheid het artikel ZEE.

BALIAN. Op Borneo, Celebes en Bali, vroeger ook op Java (de *walyan* der Oudjavaansche oorkonden) vindt men vrouwelijke sjamanen of priesteressen (zie PRIESTERS en DAJAKS). In Zuid-Borneo heeten zij *balian* of *wadian*, in Britsch-Borneo *manang* en in Centraal-Borneo *dajoeng*.

BALIËRS. A f s t a m m i n g. Onder „Baliërs" verstaat men de Inlandsche bewoners van het eiland Bali en van het westelijk deel van het eiland Lombok, die den Hindoeschen godsdienst belijden en afstammelingen zijn van naar genoemde eilanden geëmigreerde Hindoe-Javanen (zie BALI-AGA).

Een zeer klein getal Baliërs is tot het Moh. overgegaan; deze z.g. Bali-Slam zijn uit de eigenlijke Balische maatschappij gestooten, zoodat bij de beschrijving der Baliërs met hen geen rekening gehouden behoeft te worden.

T y p e. Over het algemeen genomen zijn de Baliërs een welgevormd Indisch menschenras, het meest overeenkomende met den Javaan van goeden stand; forscher gebouwd, met hoog voorhoofd, en lichter getint dan de tegenwoordige Javanen in doorslag genomen. Het haar is zwart of zeer donker en wordt door het eigenlijke volk, zoowel door de vrouwen als door de mannen, lang(gewoonlijk in een wrong) gedragen. De vorsten en aanzienlijken hebben het haar kort en veelal eenigszins gegolfd of gekruld; uitzondering hierop maken zij, die tot den allerhoogsten stand behooren, namelijk de padanda's (priesters), die het haar weder vrij lang dragen. Op het lichaam en in het gelaat is de Baliër, evenals de Javaan, weinig behaard.

De Balische vrouw heeft fraaie trekken en een goed gebouwd slank lichaam. Door de gewoonte zware lasten op het hoofd te dragen zijn haar hals, borst en rug sterk en harmonisch ontwikkeld.

K a r a k t e r. Is het lichaam forscher, ook de geest van den Baliër schijnt krachtiger te zijn dan die van den Javaan. De Baliër durft zich meer te uiten, hij is in zijn optreden, hoewel behoorlijk de etiquette in acht nemende, vrijmoedig, levendig en openhartig. Hij is leergierig, ordelievend en loyaal; gastvrij, verdraagzaam op godsdienstig gebied en bezit veel praktischen zin. Voorts is hij, in tegenstelling met de meeste Inlandsche volken in onzen Archipel, zuinig van aard. De Baliër viert graag feest en is hartstochtelijk liefhebber van hazardspel, vooral indien dit in hanengevechten belichaamd is. Zijn erotische neigingen kunnen hem tot verregaande ontuchtige handelingen leiden; waarbij echter valt op te merken, dat zedeloosheid meer in de hoogere standen dan bij het eigenlijke volk voorkomt.

De voornaamste karaktertrekken der vrouw zijn bescheidenheid, arbeidzaamheid, levenslust en zachtzinnigheid en, indien zulks vereischt wordt, dezelfde doodsverachting, die de mannen in verheven oogenblikken weten ten toon te spreiden.

K l e e d i n g. De kleeding van den man bestaat uit een langen smallen doek om de lendenen gewonden, waarover een bovenkleed; het bovenlijf is onbedekt en op het hoofd draagt men vaak een hoofddoek; meer nog een reep wit of gekleurd katoen, die met een lossen strik om den wrong geslagen wordt.

Vorstelijke personen en priesters (padanda's) gaan blootshoofds; buitenshuis wordt hun een zonnescherm boven het hoofd gehouden.

Het toilet van den Baliër, zoodra hij den huwbaren leeftijd bereikt heeft, is niet volledig zonder zijn kris, welk wapen achter in den buikband wordt gestoken, zoodat het gevest boven de schouders zichtbaar is. Verder heeft de Baliër altijd bij zich een van bamboereepen gevlochten tasch, waarin hij de ingrediënten voor zijn sirihpruim en andere dagelijksche kleine benoodigdheden bergt.

De vrouw draagt twee kains boven elkaar; de „tapih" of „sindjang" als onder- en de „kambĕn" of „wastră" als opperbeenkleed, beide tezamen door een buikband aan het lichaam bevestigd. Het bovenlijf der vrouw is in den regel naakt. Het haar wordt in een lossen wrong gedragen, terwijl jonge meisjes, ten teeken dat zij nog ongehuwd zijn, een vrij lange tres haar uit den wrong laten hangen. In het haar worden, zoowel bij mannen als bij vrouwen, meestal bloemen, hetzij natuurlijke, hetzij kunstbloemen, gewoonlijk van goud, gestoken, terwijl ook wel houten haarkammen — bij de gegoeden met goud gedreven — in het haar gedragen worden. In de oorgaten, die dan ook reusachtig groot zijn, dragen de vrouwen dikke cylinders van opgerolde lontarbladeren of cylinders van goud, al dan niet van een voorplaat met edelgesteenten voorzien. Groote borstspelden en halskettingen zijn ook in gebruik.

Kastenstelsel. De vier standen naar rangorde geschikt, zijn: 1 *Brahmanen,* 2 *Ksatria's,* 3 *Wesja's* en 4 *Soedra's.* Dit standsverschil hangt niet met de uitoefening van bepaalde beroepen samen; zoo nemen o. a. de leden van alle kasten deel aan het landbouwbedrijf en staan als zoodanig, wat rechten en verplichtingen aangaat, aan elkander gelijk.

Ofschoon er vier standen zijn, bedoelt men, sprekende van „iemand van kaste", een lid van een der drie eerstgenoemde categorieën, de „triwangsa" of den adel. Deze zijn de tweemaal geborenen, „dwidjati", in tegenstelling met de éénmaal geborenen „ékadjati", het lage volk. De gewone benaming voor het eigenlijke volk is „Kaoelă" of „Wongdjabă".

De Brahmaansche kaste wordt op Bali in twee hoofdgroepen, Çiwa en Boeda, en de eerste weder in vijf onderafdeelingen gesplitst.

Uit de Brahmanen komen de priesters, „padanda's" voort, die in zeer hoog aanzien staan en min of meer als heiligen (de incarnatie van Brahma) worden beschouwd. De eischen van voorbereiding tot het priesterambt zijn zeer hoog, zoowel wat studie als levenswandel betreft, en de voorschriften, waaraan een padanda (inzonderheid de padanda Çiwa) zich in zijn leven, zoowel in moreelen als physieken zin, heeft te houden, zijn velerlei en eischen van den mensch veel wilskracht. Vermelding verdient, dat de Baliesche priesters over het algemeen werkelijk zeer betrouwbare personen zijn en er voorbeelden zijn, dat padanda's, door hun heilig leven, na hun dood tot godheid verheven werden.

Het praedicaat bij de Brahmanen is „Ida" voor den man en „Idajoe" voor de vrouw; bij de Ksatria's: Déwa voor den man en Désak voor de vrouw; bij de Wesja's: Goesti voor den man, Goesti Ajoe voor de vrouw.

De laagste stand in de Balische maatschappij (de Kaoelă's) heeft uiteraard geen titels; evenals op Java worden zij, die kinderen hebben, in het dagelijksch leven „vader" (Pan of Nang) of „moeder" (Mèn) van.... (hierop volgt de naam van hun oudste kind) genoemd. Bij de adellijken gebruikt men veelal Gdé voor den oudsten zoon en Madé voor het 2e kind. Van de laatstgenoemde uitdrukkingen mogen ook gebruik maken de Perbali's, dat zijn lieden, behoorende tot een stand tusschen de Triwangsa en de Kaoelă's in den voornamen burgerstand.

Als algemeene regel voor alle standen geldt, dat de mannen ook vrouwen van lagere geboorte (adellijken zelfs soedravrouwen) mogen huwen, terwijl de vrouwen slechts mannen van gelijken of hoogeren stand tot echtgenoot mogen nemen.

De vorsten van Bali en Lombok behoorden tot de Ksatria- of de Wesja-kaste; Ksatria's (Déwa) waren die van Kloengkoeng, met den hoogen titel van Déwa-Agoeng; die van Bangli en van Gianjar. De overigen waren Goesti's. Hoewel van lagere kaste stonden de vorsten als zoodanig boven hun Brahmaansche onderdanen (toch mochten zij geen Brahmaansche vrouw nemen).

Het houden van slaven (sĕpangan) was op Bali en Lombok onder de vorsten en aanzienlijken algemeen, terwijl tot in het begin der 19e eeuw tusschen Bali en Java een openlijke slavenhandel, ook met de Oost-Indische Compagnie, gedreven werd.

Godsdienst. De godsdienst der Baliërs is het Hindoeïsme, doch dit heeft velerlei van den polynesisch-animistischen eeredienst der oorspronkelijke eilandbewoners in zich opgenomen. Als Oppergod wordt Çiwa vereerd, terwijl Brahma en Wishnoe niet zoozeer als afzonderlijke goden maar meer als goddelijke krachten van Çiwa beschouwd worden. Evenals op Java was de verhouding van Boeddhisme en Brahmanisme op Bali steeds zeer broederlijk.

Het Çiwaïsme heeft verreweg de overhand. Çiwa (de goedgunstige) is de Maha-Dewa (groote god, opperwezen), de Bhatara Goeroe (de hoogste goddelijke leermeester), maar Çiwa is ook de alvernieler, de verdelger en wordt als zoodanig „kala" genoemd. Ook de gemalin van Çiwa heeft tegenstrijdige karakters en is zoowel de weldadige godheid „Parwati" als de godin des doods „Kali Doerga". Bij het intellectueele deel der hoogere standen en vooral bij de priesters zijn nog verscheidene andere goden en demonen uit het Hindoepanthéon bekend, als Saraswati, gemalin van Brahma, godin van wetenschap en schoone kunsten; Çri of Laksmi, gemalin van Wishnoe, godin van vruchtbaarheid en voorspoed, beschermheilige van den landbouw; Jama god van de onderwereld; Ganeça, oudste zoon van Çiwa, god van de wijsheid, patroon van schrijvers; en daarboven een alleropperste goddelijkheid, de „Sangiang Widi". Verder worden vereerd een zonnegod „Soeria" en tal van berg-, zee-, meer- en boschgoden, terwijl het aantal booze geesten legio is. Als een bijzonderheid mag vermeld worden, dat de Baliër op Lombok aan een Déwa-slam offert. De voor dezen Mohammedaanschen god bestemde offeranden mogen geen varkensvleesch bevatten.

De godsdienst doordringt het geheele leven van den Baliër; de goden, doch ook de kwade geesten (boeta's), zijn alom tegenwoordig en hun invloed op de lotgevallen der menschen doet zich steeds gevoelen. Het leven der Baliërs is dan ook één onafgebroken streven om de goden te vriend te houden en de kwade geesten te verzoenen of te verjagen; de zielsverhuizing maakt een integreerend deel van hun geloof uit. Zie verder HINDOEÏSME.

Het Christendom telt thans geen Baliër onder zijn aanhangers. Nadat drie zendelingen vergeefs op Bali gewerkt hadden, werd hun arbeid aldaar gestaakt. De eenige Baliër, die zich tot

de nieuwe leer had doen overhalen, heeft, door wroeging of waanzin gedreven, den zendeling de Vroom vermoord (1881).

Tot het verrichten van den zoo samengestelden eeredienst beschikken de Baliërs over talrijke tempels (poerā'a) en offerplaatsen, o.a.: de désa-tempels, de dooden, tempels, de zeetempels, de bergtempels, soebaktempels enz.

Onder die duizenden tempels zijn zes heilige (Sad Kahjangan), waarvan een weder de heiligste is, namelijk die, gelegen op de helling van den Goenoeng-Agoeng, nabij de desa Běsakih (landschap Karang-Asěm) en aan Çiwa den Mahadéwa gewijd.

Aan elken tempel van eenige beteekenis is een „mangkoe" of „pamangkoe" verbonden. Hij is niet alleen tempelwachter, doch tevens voorganger bij het aanbieden der „bantěn" (offeranden) en bij eenige andere godsdienstige handelingen, wanneer geen padanda tegenwoordig is.

Behalve die van den mangkoe, heeft de Baliër, tot het in contact komen met zijne goden in den tempel, nog de diensten van een onzichtbaar wezen, de „taksoe" of „djro-taksoe" noodig, die zich in een der aanwezigen incarneert tot het geven van een godspraak.

Jaarlijks hebben een aantal algemeene godsd. plechtigheden plaats, terwijl iedere familie bij tal van voorvallen offers moet brengen.

Taal en litteratuur. Zie art. BALINEESCH.

Woonplaats. De Balische desa is gewoonlijk, voor zoover het daarvoor gebezigde terrein het toelaat, regelmatig aangelegd met elkander rechthoekig snijdende wegen. Links en rechts van die wegen bevinden zich de door klei- of steenen muren omvatte erven met de woningen. De toegangen tot de erven zijn smalle poorten of althans poorten met een smalle deur er in, varieerende tusschen heel eenvoudige houten en sierlijke steenen poorten. De erven zijn van vrucht- en andere voor den mensch of het vee nuttige boomen voorzien. De zindelijkheid van desa's en erven liet zeer veel te wenschen over, daar aan onderhoud en reiniging nagenoeg niets gedaan werd. Hierin is sedert de uitbreiding van onze bestuursbemoeienis op Bali groote verbetering gekomen.

Het typische Balische woonerf is een langwerpig in drie stukken verdeeld vierkant. Het voorste deel bevat de rijstschuren, c. q. den veestal en voorts logeergelegenheid voor gasten; het tweede de slaapvertrekken en keuken der familie en het derde den huistempel. De woonvertrekken zijn van klei opgetrokken en met riet of atap gedekt.

Zeden en gebruiken. De nauwe aansluiting tusschen de bewoners eener desa heeft zich van ouds in een gereglementeerde vereeniging (săkăhă désă) met beschreven reglementen belichaamd en deze is nu nog de kern van het gemeenschapsleven in de desa.

Er zijn twee typen van desavereenigingen. In de oudste dorpen, waar de tradities zijn gehandhaafd, is het aantal leden beperkt en kunnen slechts de hoofden van families, die de oorspronkelijke stichters der desa tot stamvader hebben (Rama-Désă), tot het lidmaatschap geroepen worden. De regeling der desa-aangelegenheden geschiedt aldaar onder de leiding van een raad van oudsten. Aan het lidmaatschap zijn bepaalde voordeelen, gewoonlijk het genot van bouwgronden, verbonden. Het tweede type betreft desa's, in den regel de jongere, waarin zich vele vreemdelingen gevestigd hebben en de band niet meer zoo innig is. *Alle* hoofden van gezinnen zijn daar lid der vereeniging en in stede van een raad van oudsten heeft men er den klian désă aan het hoofd. Aan het lidmaatschap zijn weinig voordeelen verbonden; er heerscht bijna uitsluitend individueel grondbezit. In beide categorieën van dorpen worden alle min of meer belangrijke zaken op de maandelijksche vergaderingen in den dorpstempel door de désavereeniging in haar geheel behandeld.

Afgescheiden van de désavereenigingen zijn de soebakvereenigingen (săkăhă soebak), eveneens met beschreven reglementen, welke aangelegenheden betreffende landbouw en irrigatie, of daaruit voortvloeiende, regelen. Een soebak is het landbouwgebied, dat door éénzelfde waterleiding of tak der hoofdleiding besproeid wordt. Aan het hoofd der soebak staat de pěkasih of klian-soebak, die met de daartoe gekozen leden, als schrijvers en boodschappers, het bestuur over de vereeniging vormt.

Als leden der désa- of soebak-vereeniging staat een Brahmaan aan een Soedra, een districtshoofd (poenggawa) aan den geringsten desabewoner gelijk.

De familiebanden onder de Baliërs zijn over het algemeen zeer sterk. In de Balische maatschappij neemt, wat aanzien en rechten aangaat, de man een zeer overheerschende en de vrouw een zeer ondergeschikte plaats in. Als een der goede gevolgen van de uitbreiding onzer bemoeiingen in Balische zaken mag zeker wel genoemd worden de verzachting van het lot der vrouw. Zoo is o. m. een eind gemaakt aan het gebruik, dat bij het overlijden van den man, zonder zoons of aangenomen zoons na te laten, de weduwe en eventueel ook hare dochters, ter beschikking kwamen van den vorst of van aanzienlijke poenggawa's, die ze als bijzitten of slavinnen konden houden of ze als slavinnen aan anderen overdoen.

Van het huwelijk bestaan vier vormen, nl.:

a. de vader of voogd van den jongen man richt het aanzoek tot de naaste mannelijke bloedverwanten van het meisje (měpadik);

b. schaking met wederzijdsch goedvinden (měrangkat);

c. gewelddadige schaking (malagandang of ngědjoek), waarin het meisje berust;

d. de vader of voogd van het meisje doet het aanzoek bij de ouders van den jongeling (sěntană).

De meest voegzame wijze is die sub *a* omschreven, waarmede gepaard gaat een verloving van 3 tot 6 maanden, doch deze wijze heeft gaandeweg algemeen plaats gemaakt voor het měrangkat.

Polygamie is toegelaten en de gegoede Baliërs hebben dan ook in den regel meer dan éénе vrouw.

Onechte kinderen staan bij hun geboorte buiten de vier Balische menschenklassen. Hebben zij iemand van de Triwangsa tot vader, dan kunnen zij later tot de Soedra's of Pěrbali's gerekend worden.

Het lijk van een Baliër moet te eeniger tijd verbrand worden, daar zonder die verbranding de ziel niet ten hemel kan varen. Zijn er geen middelen genoeg om de kostbare verbrandingsplechtigheid spoedig te doen plaats hebben, dan

wordt het lijk eerst begraven, om later, hetzij afzonderlijk, hetzij bij voorkomende lijkverbranding in de familie, mede verbrand te worden. Dit wachten op een gelegenheid kan jaren en jaren duren, en mocht intusschen het lijk vergaan zijn, dan wordt de overledene eenvoudig in effigie verbrand, waarbij een uit lontarblad gesneden of op een plankje geteekend poppetje (adĕgan), voorstellende man of vrouw, als plaatsvervanger dienst doet, een middel dat ook ten bate van buiten het eiland gestorven Baliërs aangewend wordt. Kan de verbanding spoedig plaats hebben, dan wordt het lijk aan huis bewaard, in een speciaal daarvoor vervaardigde doodentent (balé-bandoeng), hetgeen uiteraard bij gegoeden steeds gebeurt. Is de dag eindelijk daar, dan wordt het lijk na in een kist (pĕtoelangan) gelegd te zijn waaraan een dierenvorm, verschillende naar den stand van den doode, meest die van een leeuw of koe, gegeven is, boven op een hoog pyramidaal toestel, wadah, geplaatst en met veel opgewekte drukte en formaliteiten in optocht naar de sĕma (verbrandingsplaats) gebracht. Voor de Triwangsa heet het toestel badé en is dan in verdiepingen (toempangs) verdeeld.

Deze wadah's en badé's zijn soms reusachtige tot twintig Meter hooge kunstig bewerkte gevaarten, veelal als hoofdfiguur voorstellende een garoeda (het mythische rijdier van Wishnoe), die met uitgespreide vleugels de lijkbaar draagt, terwijl er nog verschillende afbeeldsels van dieren, gedrochten en raksasa's zijn aangebracht; zij worden, na vooraf vooral door de jeugd geplunderd te zijn, met het lijk en de pĕtoelangan verbrand; de asch wordt, met de niet door het vuur verteerde deelen, in zee of een rivier geworpen.

Niet alle lijken mogen verbrand worden. Die van ter dood veroordeelden, pokkenlijders, zwangere vrouwen, mogen niet — en die van lepralijders eerst na 10 tot 25 jaar verbrand worden.

Onder de volksvermaken en spelen moeten genoemd worden: de Balische gamĕlan, de wajang, en een aantal volksdansen. Lègongs zijn kleine uitverkoren meisjes, die door de vorsten worden gehouden en alleen voor hem of voor hooge gasten mogen dansen, in de poeri verblijf houden en steeds door hoog geleide gechaperonneerd worden. Rijk uitgedoscht en voorzien van waaiertjes, voeren zij een zeer gracieusen en coquetten dans uit. Gandroengs zijn als meisjes, ongeveer als de lègongs, verkleede kleine jongens, die een soortgelijken dans ook met veel gracie uitvoeren.

Verschillende soorten van schermdansen worden uitsluitend door mannen uitgevoerd.

Tot de meest geliefde uitspanningen behooren de hanengevechten, steeds vergezeld van weddenschappen; tijdens het vorstenbestuur hadden herhaaldelijk groote gevechten plaats, maar thans is het verleenen van vergunningen tot het houden van hanengevechten ten zeerste beperkt.

Andere meer onschuldige spelen zijn het vliegeroplaten, tollen en knikkeren.

Landbouw, veeteelt en nijverheid. De Baliërs zijn uitmuntende landbouwers en veehouders. In de cultuur van rijst zijn zij, zoowel wat betreft de grondbewerking en de irrigatie als het gewasonderhoud het verst van alle Indische volken. De zorg voor de irrigatie en voor alles wat met den sawahbouw samenhangt is opgedragen aan de soebakvereeniging (sĕkĕhă soebak) — zie boven.

Behalve rijst worden verbouwd klappers, koffie, katjang-tanah, tabak, djagoeng, kapas (voornamelijk op Lombok), indigo, uien (voornamelijk in het Batoergebied), arèn, lontar, vruchten (veel in Karangasĕm) en allerlei producten voor huishoudelijk gebruik.

De runder- en varkensfokkerij neemt mede een voorname plaats in het Balische leven in. Uitvoer van ossen en stieren zoomede van varkens heeft op groote schaal plaats.

Op industriegebied neemt de kunstnijverheid der Baliërs een hoogst eervolle plaats in. Zij uit zich in de bouw- en beeldhouwkunst (tempels en godenbeelden), de houtsnijkunst (deurpaneelen, gamĕlaninstrumenten enz.), het vlechten (tasschen en sirihdoozen van vuurroode, gele en zwarte bamboereepen), de metaal-bewerking (gouden en zilveren schalen, wapens, enz.) het weven (het „ikatten", soms van schering en inslag; weefsels van zijde met goud- en zilverdraad), en het schilderen en teekenen (tafereelen uit de heldendichten en wajangverhalen op katoenen gordijnen of houten schermen, met gomverf). De kunst op Bali vormt nog met volksleven en volksgodsdienst één geheel.

De ornamentiek dringt bij den Baliër overal door. Er is bij hem — om het in het algemeen uit te drukken — geen voorwerp of bouwwerk of er zit versiering aan.

Onder de andere takken van industrie dienen vermeld te worden het maken van zout door uitdamping van zeewater; het maken van palmwijn en palmsuiker; het branden van kalk; het bakken van metselsteenen; het vervaardigen van djoekoengs (roeivaartuigen).

Voedsel en genotmiddelen. Het hoofdvoedsel der Baliërs is rijst, behalve op het eiland Penidă, in het Serajagebergte (Karang-Asĕm) en in het oostelijk gedeelte van Boelèlèng, waar de bevolking hoofdzakelijk van djagoeng leeft. De gewone toespijzen van Inlanders als sajoer en sambal zijn bij de Baliërs ook in gebruik. Het geliefde vleeschgerecht is het varkensvleesch; speenvarkens weet de Baliër zeer smakelijk klaar te maken. Het nuttigen van rundvleesch is hem verboden, van karbouwenvleesch toegestaan.

Tot de meest voorkomende ziekten onder de Baliërs behooren venerische ziekten en kropgezwellen (struma), terwijl lepra ook tamelijk verbreid is, niettegenstaande lepralijders van ouds afgezonderd worden. Vroeger was Bali berucht om zijn pokken- en cholera-epidemieën, doch in dien toestand is intusschen door vaccinatie en rationeele hygienische maatregelen groote verbetering gekomen.

Tijdrekening. Voor de gewone tijdrekening gebruikt de Baliër drie tijdkringen, respectievelijk van 5, 7 en 30 dagen in onderling verband. Een bepaalde combinatie uit de drie perioden tegelijk komt na 210 dagen terug. Zulk een tijdvak van 210 dagen is een Balisch jaar, „oton". Godsdienstige en familiefeestdagen houden daarmede verband en de leeftijd van een persoon wordt ook in otons opgegeven. Voor het berekenen van goede en slechte dagen is aan alle dagen der drie cyclussen een vast cijfer toegekend. Ook bij de Baliërs is het getal 13 onheilaanbrengend. Behalve de oton kent de Baliër ook het maanjaar, verdeeld in 12 maanden van 29 à 30 dagen,

die eenvoudig de 1e, 2e, 3e enz. en 12e maand genoemd worden. Het jaartal houdt thans met het maanjaar verband; een nieuw jaar begint echter niet op den 1en der 1e maand maar op den 1en der 10e maand. Verder kent de Baliër nog een derde categorie van jaren, namelijk het sterrejaar, en zulks ten behoeve van landbouwaangelegenheden. Men regelt er namelijk het tijdstip, waarop met de landbouwwerkzaamheden moet aangevangen worden, naar den stand van opvallende sterrenbeelden, hoofdzakelijk Orion en de Pleiaden.

Door den intellectueelen Baliër wordt onze almanak meer en meer geraadpleegd.

Het Balische uur duurt $1^1/_2$ maal zoolang als het onze; het etmaal wordt in 2 × 8 uren verdeeld. De dag begint bij zonsopkomst, zoodat het te half acht van onzen tijd één uur bij de Baliërs is.

R e c h t s p r a a k. Oorspronkelijk berustte de rechtspraak uitsluitend bij de dèsavereeniging en was gebaseerd op de bepalingen van het desareglement. De Balische vorsten, deels waarschijnlijk afstammelingen van door de desa's aangewezen arbiters, stelden als opperste rechtbank in een college van Brahmanen, den Raad van Kerta's, wiens rechtspraak berustte zoowel op de oude wetboeken (Agama) als op de vorstenedicten (paswara). In de rechtspraak hebben de vorsten vooral in later tijd vaak willekeurig ingegrepen; ook naar Balische rechtsopvatting heeft, bij strijd tusschen hetgeen de wetboeken of de vroegere paswara's leeren, de wil van den regeerenden vorst de overhand. Ook de soebakvereeniging had rechtsmacht.

Bij de invoering van het rechtstreeksche Gouvernementsbestuur op Bali en Lombok is de Balische bevolking gelaten in het bezit van de inheemsche rechtspleging, onder het voorbehoud, dat de landsinstellingen slechts toepassing mogen vinden, indien zij niet met de algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid in strijd zijn, terwijl verminkende en folterende straffen zoomede het inroepen van godsoordeelen als bewijsmiddelen absoluut verboden werden.

BALIGÉ. Hoofdpl. van de onderafd. Toba, afd. Bataklanden, res. Tapanoeli, aan den zuidoever van het Tobameer, standplaats van een controleur bij het B. B. Het plaatsje is in de laatste jaren zeer vooruitgegaan.

BALIKPAPAN. Plaats, gelegen aan de gelijknamige baai, afdeeling Samarinda, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo met een gemengde bevolking van Inlanders en vreemde Oosterlingen van ongeveer 6000 zielen, waaronder een honderdtal Europeanen.

De plaats dankt haar opkomst aan de petroleumhoudende terreinen in den omtrek. De Bataafsche Petroleum Mij. heeft er verschillende fabrieken (paraffine, kaarsen, smeerolie, zwavelzuur, salpeterzuur) en een raffinaderij. Van Gouvernementswege is er ten behoeve der scheepvaart een loodsdienst ingesteld. In 1915 bedroeg de netto-inhoud der binnengevallen schepen 2.002.442 M^3.

BALINEESCH. Het Balineesch wordt gesproken op het eiland Bali en in een gedeelte van Lombok. De taal heeft zeer sterk den invloed van het Javaansch ondervonden; in de eerste plaats ten gevolge der vermenging der oorspronkelijke Baliërs met de Hindoe-Javanen. Het sterkst merkt men dien invloed op bij de zoogenaamde „hooge" woorden, die gebruikt moeten worden, bijv. als een Soedra het woord richt tot iemand uit de hoogere kasten, of door aanzienlijken onderling, voor zooverre zij niet in eenige familiebetrekking staan; „hooge woorden" nu zijn voor verreweg het grootste aantal Javaansch. Het klankstelsel van het Bal. komt in 't algemeen met het Jav. overeen, maar in grammaticaal opzicht wijkt het Bal. van het Jav. op meerdere punten af.

De Bal. letterteekens hebben zich ontwikkeld uit de oud-Jav., evenals het Jav. letterschrift, waarvan het slechts een wijziging is. Men pleegt te schrijven op lontar-blad. De letterkunde der Balineezen, (afgescheiden van de op Bali nog voortlevende oudere Jav. werken), bestaat alleen uit dichtstukken; hetgeen in proza is opgesteld, kan nauwelijks daartoe gerekend worden. Deels zijn deze gedichten bewerkingen van producten der oudere Jav. letterkunde, deels ook meer zelfstandige werken, ofschoon navolging of invloed van oudere of vreemde voorbeelden niet zelden duidelijk merkbaar is. Vormelijk is de Bal. letterkunde geheel een navolging van de Jav., gelijk te begrijpen is.

BALINEEZEN. Zie BALIËRS.

BALJUW. Zie RECHTSWEZEN.

BALOEBOER. Zie BLOEBOER.

BALOERAN. O.lijkste vulkaan van Java, 1292 M. hoog.

BALOK-BAAI, aan de Z.-kunst van Billiton, op ongeveer 10° 53′ O.L. van Gr.

BAMBEL. Zie ALASLANDEN.

BAMBOE (vulg. MAL.), *Boeloeh* (MAL.), *Pring* (JAV.), *Awi* (SOEND.), *Pereng* (MAD.) en vele andere inlandsche namen, is de verzamelnaam voor een groot aantal geslachten en een nog veel grooter aantal soorten van overblijvende grassen met hooge, meest verhoute halmen, die door hun stevigheid bij een afmeting van meerdere tientallen meters rechtopstaan, maar ook (vooral de dunnere soorten) vaak in de oerwouden klimmen. De onderaardsche deelen bestaan in de meeste gevallen uit een sterk vertakten wortelstok; deze z.g. stoelen kunnen vaak groote afmetingen bereiken. De bladeren zijn nog al kort, zonder bladsteel. Iedere bloem heeft vaak meer dan 3, zelfs meer dan 6 meeldraden. Ook de vruchten in de groep vertoonen soms bijzondere kenmerken. Er komen besvruchten voor, die door de inlanders gegeten worden en afmetingen van 10 c.M. bereiken.

De geheele groep is in den Archipel zeer algemeen verspreid, zoowel in de vlakte als in het bergland. Een soort van Oreiostachys komt op de hoogvlakte van Pengalengan op Java nog op omstreeks 1800 M. voor, terwijl in het centrale bergland van Nieuw-Guinea zelfs een klimmende soort van bamboe tot op 2400 M. is aangetroffen.

Allereerst wordt bamboe gebruikt voor de woning en bijgebouwtjes in de kampong, die dikwijls geheel van dit materiaal opgetrokken is. Rond de woning een pagĕr van gevlochten bamboe. In onveilige streken beschermt een haag van bamboedoeri het dorp. Bij de Bataks wordt de toegang tot het dorp door bamboe-vlechtwerk of bamboe-hekken gesloten. Bruggen van bamboe vergemakkelijken het verkeer tusschen de

dorpen. In de woning zelf allerlei huisraad van bamboe. In de eerste plaats de rustbank; bamboevoorwerpen voor verlichting; in de keuken watervaten en kokers om allerlei voorraad te bewaren, spatels, pennen, enz.

Bij kleeding trekken de gevlochten hoofddeksels allereerst de aandacht en op Borneo en Celebes wordt van jonge bamboe weefmateriaal voor kleedingstukken bereid.

Bij landbouw en nijverheid worden de meest verschillende werktuigen van dit materiaal vervaardigd, kokers voor allerlei doeleinden, staven en vorken, zelfs waterraderen ter bevloeiing van velden.

Bij spelen en genotmiddelen treft men weer het meest verschillend gebruik, en bij schrifturen de bamboe-kokers der Batak's en wichel-instrumenten. Onder muziekinstrumenten vormt het bamboe een eigen groep met fluiten, mondharmonika, trommen en de typische angkloeng en tjaloeng.

Vroeger zeker algemeen in gebruik voor wapenen (lans- en pijlspitsen) en werktuigen (bv. bamboemesjes), vindt men o. a. op N.-Guinea dit materiaal daarvoor nog gebezigd, terwijl bv. zelfs op Java bij verschillende plechtige gebruiken (doorsnijden van de navelstreng, besnijdenis enz.) het bamboemesje nog wel gebruikt wordt.

In de kunst vindt men een zeer algemeen gebruik van het bamboe-spruit-motief, de *toempal*. Voor bamboesnijwerk zie KUNST (BEELDENDE).

Litteratuur: J. A. Loebér Jr., Bamboe in N.-I. — (Geïll. Beschr. v. Ind. Kunstnijv. II, Haarlem 1909).

BANAAN. Zie PISANG.

BANASPATI, ook genaamd **KĀLA-KOP,** de leeuwe- of monsterkop, die een groote rol speelt in de Oud-Javaansche ornamentiek en gewoonlijk wordt voorgesteld en face, met uitpuilende oogen, horens, opengesperden bek, slagtanden en klauwen, soms ook omgeven door slangornament.

BANAWA, vroeger Donggala genoemd, zelfbesturend landschap, ressorteerend onder de res. Menado. Het behoort tot de Kajélische landschappen en ligt aan straat Makasser. De bevolking is 20.500 zielen sterk, en vnl. aan de kusten gevestigd, de bergstreken zijn vrijwel onbewoond. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw (mais, rijst en klappers) en inzameling van boschproducten. De verhouding tot het Gouv. is geregeld op den voet der korte verklaring. Zie KAÏLI.

BANDA, ook **BANDA-NEIRA** of **NÉRA** of **NÉRO.** Hoofdplaats van de gelijkn. onderafd. der afd. Amboina, res. Amboina, zich uitstrekkende langs de zuidkust van het eiland van dien naam, tevens zetel van den controleur bij het B. B.

Zij bestaat uit een Europeesche, Chineesche en Inlandsche wijk; er worden twee ruïnes van de forten Nassau en Belgica gevonden, welke dagteekenen van het begin der 17e eeuw. Na de intrekking van het monopolie der muskaatnotencultuur in 1864 heeft de plaats een tijd van grooten bloei gekend. Zie BANDA-EILANDEN.

BANDA-EILANDEN. L a n d b e s c h r ij v i n g. Groep van drie grootere en zeven kleine eilanden, gelegen in de Bandazee op ongeveer 4° 32′ Z.B. en 130° O.L., welke met de zuidelijk hiervan gelegen vulkanische eilanden Manoek (een kale rots), Sĕroea, Nila en Téoen de onderafdeeling Banda (afdeeling Amboina) vormen, onder het bestuur van een controleur, die te Banda-Neira gevestigd is. De grootere heeten Groot-Banda of Lontor, Banda-Neira en Goenoeng Api. Van de twee eerste is het heuvelachtig terrein overal voornamelijk met notemuskaatboomen begroeid, maar van den G. Api (zie API [GOENOENG]) is het bovengedeelte geheel kaal. Behalve uit de genoemde eilanden bestaat de Banda-groep nog uit het zeer kleine eilandje Kraka en een zevental andere: Kapal, Pisang, Sĕwangi, Ai, Roen, Nailaka en Rozengain, die verder van de hoofdgroep gelegen zijn. Onder de grootste hoogten kunnen nog de G. Bandéra (518 M.) in het noordoostelijk deel van Lontor en de Papenberg (240 M.) in het noorden van Banda Neira genoemd worden. Stroomende wateren ontbreken geheel, en in de behoefte aan water wordt, behalve door bronnen en putten, door het opvangen in regenbakken voorzien. De zee, die deze eilanden omgeeft, neemt op zekere tijden van het jaar (Juni en September) een witte kleur aan, *melkzee* genaamd, die veroorzaakt wordt door diertjes, welke als haar-vormige rozenkransen, in groepen van 20 à 30 bijeen, dun als een kinderhaar en ongeveer één tiende streep lang, in ontelbare massa's zich dooreen bewegen, en de zee mijlen ver wit kleuren, als hing een nevel over haar oppervlakte.

Wat de eigenlijke Inlandsche bevolking der Banda-eilanden betreft, worden thans Banda-Neira, Lontor, Ai, Roen en Rozengain bewoond door een zeer gemengd ras, ± 10.000 zielen sterk, zijnde afstammelingen van bewoners der omliggende eilanden en van Javanen. Een deel belijdt den Christelijken, een ander deel den Mohammedaanschen godsdienst. Behalve degenen, die op de perken een bestaan vinden, houden zij zich meest met de vischvangst bezig. Zie verder NOTEMUSKAAT en NOTENCULTUUR.

BANDAZEE is de groote kom tusschen Boeroe en Ceram, begrensd door de zich in een boog uitstrekkende Kei-, Tanimber-, Sĕrmata- en Toekang Bĕsi-eilanden, en waarin de Banda-, de Lucipara- en de Schildpad-eilanden zijn gelegen. Deze zee is de diepste van den O. I. Archipel, de grootste diepte heeft men gevonden op ongeveer 70 zeemijl O.Z.O. van het eiland Manoek met 6503 M. Voor natuurkundige gesteldheid zie het artikel ZEE.

BANDAHARA. Zie TITELS (INL. RANGEN EN)

BANDAR. Pasar, met ruim 100 zielen aan inlandsche bevolking en enkele Chineezen, gelegen aan den grooten weg Lahat-Pagar Alam (op 49 K.M. van Lahat), op 752 M. boven zee.

BANDĔNG (met samenstellingen). Zie HARING.

BANDÉRA (G.). Zie BANDA-EILANDEN.

BANDÉRA (IKAN). Zie JUFFERVISSCHEN.

BANDIETENEILAND. Zie PĔNIDA.

BANDINGAGOENG. Zie MOEARA-DOEA.

BANDJAR. District van de afd. en het regentschap Tasikmalaja der res. Preanger-Regentschappen met gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan de Tjitandoeï. Deze plaats was vroeger de stapelplaats van de koffie, die uit het Z.-O. deel der Preanger-Regentschappen langs genoemde rivier werd afgevoerd naar Tjilatjap; thans is Bandjar door zijn ligging aan de spoor

lijn naar Tjilatjap zeer in belangrijkheid toegenomen als centrum van een streek met vrij veel particuliere ondernemingen en groote inlandsche nijverheid.

BANDJARNEGARA. Afd. van de res. Banjoemas, met gelijkn. hoofdpl., bestaande uit het gelijknamige regentschap en bevattende de districten Singamerta, Bandjar, Karangkobar en Batoer. De afd. vormt den N. O.lijken hoek van het gewest Banjoemas. Het N.lijk deel der afd. is zeer bergachtig; maar zuidelijker wordt ze doorsneden door het dal van de Serajoe, welke rivier de afdeeling in haar grootste breedte van O. naar W. doorstroomt, en waaraan ook de hoofdplaats ligt. De afd. telt ± 243.000 bewoners, w.o. ruim 110 Europeanen en 1600 Chineezen; de hoofdplaats: 5900 inw. w.o. een tachtigtal Europeanen en 488 Chineezen (1915).

BANDJĔRMASIN (RIJK VAN). Geschiedenis. Het voormalig rijk van Bandjermasin omvatte vroeger het geheele zuidelijke of benedengedeelte van het stroomgebied van de Barito. Omtrent de oudste geschiedenis zij hier vermeld, dat een landschap Baritoe in 1365 onder de bezittingen van het Javaansche rijk Madjapait genoemd wordt en dat Bandjermasin omstreeks 1520 cijnsbaar werd aan Demak op Java.

In 1606 knoopten de Nederlanders handelsbetrekkingen met dat rijk aan, en bestond de uitvoer voornamelijk in peper, stofgoud, rotan en andere boschproducten. In 1733 werd bij verdrag de alleenhandel in peper aan de Comp. gewaarborgd; in 1787 stond de Sultan zijn rijk aan de Comp. af en ontving het van haar in leen. In de eerste helft der 19e eeuw heerschte tusschen het Ned.-Ind. Gouv. en het rijk B. een goede verstandhouding, doch in 1852 ontstonden verwikkelingen omtrent de troonsopvolging, welke leidden tot den z.g. Bandjermasinschen oorlog, in welken vooral de Kol. A. J. Andresen en de Majoors Verspyck en Happé zich onderscheidden. In 1865 was het verzet grootendeels bedwongen, terwijl in 1883 een soort wapenstilstand tusschen het Gouv. en de verzetspartij intrad, welke eerst in 1900 en latere jaren voor actief met succes bekroond optreden plaats maakte. 24 Januari 1905 sneuvelde de Pretendent-sultan bij een omsingeling door Luit. Christoffel en kort daarop stierf zijn kleinzoon Antoeng Kwing. De overige verzetshoofden onderwierpen zich en werden naar verschillende oorden in Nederlandsch-Indië verbannen. Van dat oogenblik tot heden is de rust en orde in de bovenlanden niet meer gestoord.

BANDJĔRMASIN. Afd. der res. Z. en O.-afd. van Borneo, verdeeld in 4 onderafdeelingen, te weten: 1) Bandjermasin; 2) Marabahan; 3) Martapoera en 4) Pleihari.

Geografisch omvat deze afd. de stroomgebieden van de Martapoera, de Banjoe-irang, de Tabanio en de Doesoen- of Barito-rivier van haar rechterzijtak, de Poeloepĕtak, af tot haar monding in zee. Het land beoosten de lijn Pĕngaron-Karangintan-Pleihari is heuvel- en bergachtig. Het overige gedeelte der afdeeling bestaat uit laag, moerassig land, dat jaarlijks gedurende den Westmoesson door de buiten haar oevers tredende rivieren wordt overstroomd.

BANDJĔRMASIN. Onderafd. der gelijknamige afd. van de res. Z. en O.-afd. van Borneo onder het bestuur van den Ass.-Res., bijgestaan door een Controleur; bestaande uit één district, Bandjermasin, een volkrijk distr. met eenige groote kampongs. De onderafd. omvat het mondinggebied der Barito- en Martapoerarivieren en bestaat geheel uit moerassig land. Door het Aernout-kanaal is de Barito met de Kapoeas Moeroeng verbonden; dit kanaal is van groot belang voor de inlandsche prauwvaart.

BANDJĔRMASIN. Hoofdplaats van de res. Zuider en Oosterafd. van Borneo en van de afd. Bandjermasin, gelegen op 3° 18′ Z.Br. en 114° 35′ O.L., tusschen de Barito- en Martapoerarivieren, niet ver van hun samenvloeiing, op een eilandje, Tatas (zie bij KOE-IEN). Door de bijzonder gunstige ligging voor den handel is B. de uit- en invoerhaven voor het geheele stroomgebied der Barito, terwijl ook veel transitohandel van goederen uit Singapore en Java, voor de Oostkust van Borneo bestemd, plaats heeft. De woningen zijn te Bandjĕrmasin wegens den drassigen bodem op palen gebouwd, gedeeltelijk leven de inlanders zelfs op vlotten (rakits), langs de oevers der rivieren vastgelegd. Ofschoon in de plaats vele goede en harde wegen en straten bestaan, heeft het verkeer hoofdzakelijk te water plaats, in z.g. tambangans. De bevolking bedroeg in 1915: 525 Europ., 3800 Vr. Oosterl. en 18.200 Inl.

BANDJIR is de naam, die gegeven wordt zoowel aan *hoog water*, als aan *overstrooming tengevolge van hoog water.*

BANDOENG. Hoogvlakte of plateau van gemiddeld ruim 700 M. boven den zeespiegel, wordt aan de Noord- en Zuidzijden ingesloten door hooge vulkaanrijen, de zuidelijke bestaande uit vulkaanruïnen zonder werking, waarvan de Malabar (zie aldaar) de grootste is, terwijl in de noordelijke rij zich, tusschen Boera grang en Boekit Toenggoel, de bekende Tangkoeban Prahoe (zie aldaar) verheft. De vulkaanreeksen munten uit door groote vruchtbaarheid, waardoor de lagere hellingen tot sawahs en tegals, de hoogere tot kina- en theetuinen zijn aangelegd. Het plateau zelf is grootendeels volkomen vlak; het is de bodem van een voormalig meer, dat is leeggeloopen door de kloof der Tji Taroem. Het plateau wordt doorsneden door de Tji Taroem, de Tjisangkoewi en de Tji Widej. Door een scheidingsgebergte wordt het verdeeld in een grooter Oostelijk deel, het plateau van Bandoeng in engeren zin, en een kleiner westelijk, het plateau van Tjililin.

BANDOENG. Afd. van de Preanger-Regentschappen, met gelijknamige hoofdplaats, tevens hoofdplaats van het regentschap en van het gewest. Het noordelijk gedeelte wordt gevormd door het plateau van Bandoeng, terwijl het zuidelijk gedeelte zeer bergachtig is, en gevormd wordt door de Z.lijke hellingen van de bergen, die de Z.zijde van het plateau begrenzen. De afdeeling is verdeeld in de contrôle-afdeelingen: 1. Bandoeng, 2. Soréang, 3. Tjitjalĕngka. De voornaamste cultures zijn er, behalve de rijstbouw, de theekultuur en de kinakultuur. In 1912 waren er 88 erfpachtsondernemingen. Bevolking in 1915: 9220 Eur., 13.292 Vr. Oosterl., 806.527 Inl.

BANDOENG. Sedert 1864 hoofdplaats van de Preanger-Regentschappen, gelegen in de gelijknamige afdeeling op de bovengenoemde hoogvlakte, ruim 700 M. boven den zeespiegel. Een zeer fraaie plaats, met een aangenaam klimaat, door

zijn geografische ligging, ook met het oog op de verdediging van Java, de aangewezen toekomstige hoofdplaats van N.-I. In 1916 was het Departement van Oorlog met zijn grooten staf van officieren en burgerambtenaren van Batavia naar Bandoeng geheel overgegaan, nadat reeds eenige jaren geleden het algemeen magazijn van geneesmiddelen daarheen was overgebracht. De bevolking bedroeg op ult. 1905: 47.400 zielen (2200 Eur., 41.400 Inl., 3700 Chin. en 100 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen).

BANG of **HASJISJ.** Zie GANDJA.

BANG (aankondiging van den sĕmbahjang). Zie MOSKEE, C.

BANGAWAN. Zie BANGWĔTAN en JAVA (*Solo-rivier*).

BANGGAI. Landschap in de Moluksche zee, bestaande uit een eilandengroep en een deel der oostkust van Celebes, ongeveer tusschen 0° 30′ en 2° 10′ Z.B. en 122° en 124° 8′ O.L., uitmakende de onderafd. Banggai der afd. Oost-Celebes. Van de eilanden zijn de belangrijkste: Banggai, Labobo (250 M. hoog) Bangkoeloe (350 M. hoog) en Pélèng, alle bewoond, en omringd door tal van kleinere eilanden, waar de bevolking gaat visschen en zout branden, of tijdelijk tuinen aanlegt om in hare dagelijksche behoeften te voorzien. Het bestuur rust in handen van een Radja, op de gewone wijze benoemd en ontslagen door de Regeering.

De hoofdplaats Banggai ziet er behoorlijk onderhouden uit; de huizen, van lichte materialen gebouwd, worden goed onderhouden en zijn door nette voetpaden verbonden. De reede is zeer goed, de handel met Gorontalo en Ternate is levendig. In de wateren van den Banggai-archipel worden parelschelpen gevonden. Het uitsluitend recht om naar dit zeeproduct te visschen is door de Regeering verpacht.

Het aantal Heidenen, dat zich in het binnenland van Banggai en Pélèng ophoudt, kan op 10.000 geschat worden. Buiten de godsdienstvormen en wat daarmede gepaard gaat, is er tusschen Mohammedanen en Heidenen weinig verschil in taal, levenswijze of gebruiken.

Voornaamste voortbrengselen: goed timmerhout (o.a. ebbenhout), klappers, sago, rotan, was en mica.

BANGIL. Noordwestelijke afd. van de res. Pasoeroean, door het Ardjoenâ-gebergte en de Kali Pòrong van de residentie Soerabaja gescheiden. De afd. is zeer welvarend; in de vlakte vindt men zes suikerfabrieken, in het gebergte veel koffie-aanplantingen. Zij omvat 2 contrôle-afd. met vier districten, nl. Bangil met de distr. Bangil en Gĕmpol en Lawang met de distr. Poerworedjo en Pandakan. Op 't einde van 1915 had zij een bevolking van ± 287.000 zielen, o.w. ruim 700 Europeanen, en ruim 2500 Vr. Oosterl. De gelijkn. hoofdpl. telde einde 1905 een bev. van 18.000 zielen, o.w. 200 Europ., 850 Chin. en evenveel Arab.

BANGKA. Zie BANKA.

BANGKA. Landschap aan de monding van de Rokan-rivier, behoorende tot de onderafd. Bagan si Api Api der afd. Bengkalis van het Gouvt. Oostkust van Sumatra, en onderhoorigheid van Siak.

BANGKALAN. Westelijke afd. van Madoera met gelijknamige hoofdplaats (met ± 14.000 zielen, w.o. ± 150 Europ., ± 1000 Chin. en een 200-tal Arab.); tot 1885 de zetel van den Sultan van Madoera, wiens gebied zich over de tegenwoordige afdeelingen Bangkalan en Sampang uitstrekte; sedert is het een regentschap, verdeeld in 2 contrôle-afd. met zes distr., met name Noord-Bangkalan met de districten Bangkalan, Arosbaja en Sapoeloe, en Zuid-Bangkalan met de districten Tanahmérah, Kĕbanjar en Baléga. Er wordt veel aan vruchtenteelt gedaan. De uitvoer van vee, huiden en vruchten, speciaal naar Soerabaja, is zeer belangrijk.

BANGKINANG. Onderafd. van de afd. L. Koto, res. Sumatra Westkust met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Controleur b/h. B. B. De onderafdeeling omvat het belangrijkste gedeelte van het stroomgebied der Boven-Kampar-kanan (zie KAMPAR), welke rivier in de geheele lengte van het ressort en er midden door stroomt.

BANGKO, afd. met gelijknamige hoofdpl. der res. Djambi, die ± 30.000 zielen telt en een oppervlakte beslaat van ± 7000 K.M.², omvat het stroomgebied der Mĕrangin en dat van haar zijrivieren. Zie DJAMBI.

BANGKO. Rechtertak der Batang Hari (zie SUMATRA, *rivieren*).

BANGKOELOE. Zie BANGGAI.

BANGLI. Een der landschappen van Bali, bestaande uit den vulkaan Batoer en een groot deel van diens zuiderhelling, die van den ouden kraterrand tot aan de hoofdplaats Bangli zeer geleidelijk afloopt, hier en daar diep ingesneden door van N. naar Z. stroomende rivieren. Voorn. plaatsen: Taman Bali („tuin van Bali"), Temboekoe en Batoer. Zie BATOER en BALI.

BANGO. Zie OOIEVAAR en REIGER.

BANGWĔTAN. Ouderwetsche term voor den „Oosthoek"van Java, herhaaldelijk in de Oudholl. bronnen der 17e eeuw voorkomend, van Jav. *bang* = *imbang* = kant, zijde, en *wĕtan* = Oost. Onmiddellijk hierbij sluiten twee termen aan, die volop zijn blijven leven, zij het in bijzondere beteekenis. Namelijk: BANGAWAN of „middagkant", zooveel als Midden-rijk = Mataram; maar overgegaan op de *kali Bangawan* = de groote Solo-rivier; en BANGKOELON = „Westzijde" = BENGKOELEN op Zuid-Sumatra, dat aldus een Javaanschen, in het begin der 17e eeuw in Mataram ontstanen, naam draagt (verg. nog ANDALAS, en vooral SILEBAR).

BANJAK-EILANDEN, ten getale van 66 gelegen ten N. van Nias. Zij maken administratief een district uit van de onderafd. Singkèl, afd. Westkust van Atjèh. Het voornaamste eiland is Groot-Banjak of Poelo Toeankoe. De bevolking is gemengd Minangkabausch, Niasch, Atjèhsch en Simaloereesch, en belijdt den Islam.

BANJOE. Javaansch woord voor water, rivier, voorkomende in sommige plaatsnamen (zie BANJOEBIROE, BANJOEWANGI) en riviernamen. Zie BANJOEPOETIH.

BANJOE-ASIN, onderafd. der afd. Palembangsche benedenlanden, met totaal ± 35.000 zielen, waaronder enkele Europeanen en Japanners, gevestigd op de boorterreinen der Kon. Petr. Mij. en op de erfpachtsondernemingen Poeloe Rimau en Moesi. De onderafd. bestaat bijna geheel uit laag, moerassig land, voor een groot deel bedekt met bosch, waarin veel goede houtsoorten voorkomen en waar veel boschproducten worden ingezameld, met name djĕloetoeng. De hoofdplaats

Talang Betoetoe ligt 15 K.M. Noordwestelijk van de hoofdplaats Palembang.

BANJOEBIROE (Blauw-water). Een klein meertje in het district Grati van de afd. en res. Pasoeroean op ongeveer 15 K.M. van de hoofdplaats gelegen; het water is doorschijnend blauw, waaraan het meertje zijn naam ontleent.

BANJOEBIROE. Militair Kampement (470 M.), $4^1/_2$ K.M. bezuiden de vesting Willem I bij Ambarawa in de afd. Salatiga van de res. Semarang.

BANJOE-IRANG. Rivier op Borneo's Zuidkust, de grens vormende tusschen de onderafdeelingen Martapoera en Pleihari der afdeeling Bandjermasin, res. Z. en O.-afd. van Borneo.

BANJOEKOENING. Desa in Semarang, aan de Z. helling van den Oengaran, bekend door hare warme minerale bronnen en door de nabijheid van de bouwvallen van een groep Hindoetempels, de Tjandi Gĕdong Sângâ aan de helling van den Soemâwânâ op de grens van Kedoe en gedeeltelijk in dat gewest gelegen. Zie hierover onder OUDHEDEN.

BANJOEMAS. Residentie van Midden-Java, gelegen aan de Zuidkust van dat eiland. Heeft een oppervlakte van 5500 K.M.², en had op ult. 1905 eenbevolking van 1.468.000 zielen, waarvan ± 1100 Europeanen, 6800 Chineezen en honderd andere vreemde Oosterlingen.

De res. bestaat uit vier natuurlijke afdeelingen, van W. naar O. gestrekt. Deze zijn van N. naar Z. 1. Het centrale bergland van Midden-Java, hoog verrijzend in den vulkaan Slamat (zie ald).; 2. het vruchtbare Sĕrajoedal en de meer westwaarts gelegen bekkens van Adjibarang en Madjĕnang; 3. het zuidelijk voorgebergte, bestaande in 't O. uit het Zuid-Sĕrajoe-gebergte, in 't W. uit het heuvelland van Pĕgadingan en Dajeuhloehoer; 4. De kustvlakte (zie beneden).

Het gewest wordt administratief verdeeld in de afdeelingen Banjoemas, Poerwokĕrto, Poerbolinggo, Bandjarnĕgara en Tjilatjap, alle met gelijknamige hoofdplaatsen.

Het gewest wordt in zijn grootste lengte, d.i. van N.O. naar Z.W. doorsneden door de Sĕrajoe-rivier. In het Z.W. van de res. gaan de moerassen der W.lijke kustvlakte over in het verdronken land, bekend onder den naam van Sĕgara Anakan (= kinderzee). In het water zijn een zevental desa's op palen gebouwd (een achtste behoort tot de Preanger).

Het oostelijk deel der kustvlakte, beoosten den Sĕrajoe-mond, bestond nog een halve eeuw geleden ook voor een groot deel uit rawa's, maar sedert zijn deze geheel drooggelegd en in rijen van dorpen en sawahs herschapen.

De groote spoorlijn, die Batavia over Bandoeng en Djokjakarta met Soerabaja verbindt, loopt door dit gewest, doch doet niet de hoofdplaats aan. Deze spoorlijn heeft veel bijgedragen tot de incultuurbrenging van de vroeger nog woeste en weinig bevolkte streek, die zich noord-westwaarts van Tjilatjap langs den linkeroever van de Tjitandoei uitstrekt, en die bekend is onder den naam van Dajeuh-loehoer. Van Maos loopt in N.O.lijke richting de Sĕrajoedal-stoomtram over Poerwokĕrto en Poerbolinggo naar Bandjarnegara, terwijl men thans bezig is, deze lijn tot Wonosobo te verlengen.

De particuliere landbouw-industrie heeft in dit gewest in de latere jaren een groote vlucht genomen, door de toepassing van een geregeld irrigatie-systeem in het Sĕrajoe-dal en de exploitatie van den Sĕrajoe-dal stoomtram.

BANJOEMAS. Afd., contrôle-afd. en regentschap van het gelijknamige gewest, vormt het zuid-oostelijk deel van dat gewest en is verdeeld in de districten Banjoemas, Soekaradja, Poerwore djo en Kaliredjo. De afd. telt 344.000 bew., w.o. 492 Europeanen en 2025 Vr. Oosterl. (1915).

BANJOEMAS. Hoofdpl. van het gelijkn. gewest, afd. en contrôle-afd. in een vallei aan den linkeroever van de Sĕrajoerivier. Het is de eenige residentiehoofdplaats op Java, die niet aan spoor- of tramweg gelegen is. In 1915 bestond de bevolking uit ± 5400 inw. (262 Eur., 581 Vr. Oosterl..); B. is de kleinste residentie-hoofdplaats van Java.

BANJOEPOETIH. Beek aan de noordelijke helling van den Idjèn, eerst Banjoe-pait (bitterwater) geheeten, wegens groot gehalte zwavelz. aluinaarde, zwavelz. ijzeroxyde, enz.; na opneming van de Kalisat, die sterk alkalisch is, heeft de Banjoepoetih soms de melkwitte kleur, waaraan zij haar naam (wit water) ontleent.

BANJOEWANGI. Vroeger een afzonderlijk gewest, in 1881 een afd. geworden van de res. Besoeki, bestaat uit één Regentschap, verdeeld in de districten Banjoewangi (het noordelijkste), Rogodjampi en Gĕntèng. De oppervlakte bedraagt 3780 K.M.; terwijl er einde 1915 ± 222.000 inwoners waren, o. w. 1643 Vr. Oosterl. Zie verder BESOEKI.

BANJOEWANGI. Hoofdplaats van de afdeeling, het regentschap en het district van dien naam, zeer fraai gelegen aan het nauwste gedeelte van straat Bali, op 8°. 12′ Z.B. en 114° 22′ O.L. Er was vroeger een vrij levendig verkeer, daar vele zeilschepen er om verversching kwamen of om zich te doen rapporteeren. Thans nog wordt zij door vele stoomschepen aangedaan, en is daar het aanvangspunt van het onderzeesch gedeelte der internationale telegraafverbinding tusschen Batavia en Australië. De toestand van de haven laat te wenschen over.

BANJON (JAV.). Zie CONOCEPHALUS.

BANK (JAVASCHE). De Javasche Bank is een in 1827 bij publicatie van den 11en December van dat jaar in het leven geroepen particuliere instelling, die in 1881 bij notarieele acte van 22 Maart no. 29 als naamlooze vennootschap geconstitueerd werd, en aan welke, op den voet van het haar door de Regeering verleende, „uitsluitend" octrooi, de zorg voor den fiduciairen geldsomloop in Nederlandsch-Indië van den aanvang af tot den huidigen dag bleef toevertrouwd. Het oorspronkelijk octrooi, dat met ult. December 1837 ten einde liep, doch tot ultimo Maart 1838 werd verlengd, werd achtereenvolgens, met inachtneming van de wijzigingen waartoe de tijdsomstandigheden aanleiding gaven, hernieuwd; met enkele wijzigingen, o.a. de verplichte uitkeering aan de Koloniale kas van een derde der ter verdeeling overblijvende winst der Bank, is het met 31 Maart 1906 ten einde loopend octrooi bij Kon. besl. van 2 Jan. 1906 no. 26 wederom verlengd voor vijftien jaren, dus tot 31 Maart 1921, welk tijdperk wordt geacht telkens op nieuw met een jaar verlengd te zijn, tenzij door den Gouverneur-Generaal of door de Bank door opzegging van ongeneigdheid tot die verlenging

zij blijk gegeven; in Maart 1918 is van die bevoegdheid door de Reg. gebruik gemaakt, en het octrooi vóór 1 April 1918 opgezegd, zoodat — tenzij tijdig het octrooi vernieuwd wordt, in welk geval het op 1 April 1921 in werking kan treden— het loopend octrooi zal eindigen ult. Maart 1823. Middelerwijl zijn bij Koninklijke besluiten van 17 Januari 1908, no. 47 (Ind. Stb., no. 76), en 7 Mei 1909, no. 36 (Ind. Stb., no. 363) enkele artikelen van het loopende Octrooi gewijzigd, in hoofdzaak rakende de verplichte metaaldekking der Bank tegenover hare dadelijk opeischbare schuld en hare bevoegdheid om in het buitenland betaalbare wissels te koopen.

De Jav. Bank heeft de bevoegdheid tot het uitgeven van biljetten „betaalbaar aan toonder op vertooning bij de Bank" van *f* 1000, *f* 500, *f* 300, *f* 200, *f* 100, *f* 50, en *f* 25, sedert 1859 ook van *f* 10 en sedert 1866 van *f* 5; van deze laatste zijn thans ruim 2 mill. stuks in omloop. Voor een overzicht van de geschiedenis der Jav. Bank, haar beteekenis voor handel en nijverheid in Ned.-Indië en den gang van zaken van 1828—1916 zie men het uitvoerige art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

BANK (KOLONIALE, ROTTERDAMSCHE EN CHARTERED.... OF INDIA). Zie CREDIET-INSTELLINGEN.

BANK-COURANT en **BANK VAN LEENING (BATAVIASCHE).** Zie de groote Encyclopaedie.

BANKA, ten rechte **BANGKA.** L a n d b e s c h r ij v i n g. Eiland aan de Oostkust van Z.-Sumatra op 1° 30'—3° 7' Z.Br. en 2° 1$^1/_4$'—2° 34' O. L. v. Gr. Het strekt zich in de richting van het N.W. naar het Z.O. uit over een afstand van 180 K.M. en wordt in het W. door Straat Banka van Sumatra, in het O. door de Gasparstraten van Billiton gescheiden; in het N. en N.O. worden zijn kusten door de Zuid-Chineesche Zee, in het Z. door de Java-zee bespoeld. Zijn oppervlakte bedraagt 11.340 KM.^{2}. De kusten vertoonen in het O. en W. groote, maar flauwe bochten en in het N. een diepe insnijding, de Klabatbaai. Het aantal goede ankerplaatsen is op Banka gering. Opvallend is het gering aantal kustdorpen.

Op die plaatsen, waar vaste gesteenten aan de kust komen, is deze meestal steil en rotsig, elders laag en vlak.

Rondom Banka en daartoe administratief behoorende, liggen een 70-tal eilanden, waarvan de meeste zeer klein zijn. Vrij groot en dan ook bewoond zijn alleen Lepar (207 K.M.^{2}) en Poengoh (50 K.M.^{2}), beide aan de Zuidoostkust. De grootte van alle overige samen wordt als 28 K.M.^{2} opgegeven. Aan de Westkust is Nangka te vermelden.

Orografisch heeft Banka weinig karakteristieks; het algemeene aspect is een golvend heuvelland, waaruit talrijke berggroepen of betrekkelijk korte ruggen zich verheffen. De oudere gronden van het eiland bestaan grootendeels uit steilstaande zandsteenen, leisteenen en kwartsieten en voor een kleiner deel uit graniet, dat door de sedimenten is heengebroken. Van de graniet-bergen, waarvan de meeste aan of dichtbij de kust zijn gelegen, zijn de voornaamste de Menoembing bij Muntok 455 M.; het Mangkal-geb. bij Pangkalpinang 347 M.; het Pading-geb. bij Koba 510 M; het Permis-geb. bij Soengei slan 453 M. (beide in het zuidelijke breede gedeelte); het Toboali-geb. bij Toboali 278 M. (in het zuidelijkste, smalle deel). Evenwel bestaat juist de hoogste verhevenheid van Banka (G. Boei van het Maras-geb. in het Noorden bij Soengeiliat, 700 M.) uit sedimentair gesteente.

De rijkdom aan tinerts van Banka is bekend; (vergelijk artikel TIN); andere ertsen zijn zeldzaam: goud, lood, koper en wolframerts; wat meer verbreid zijn ijzer- en mangaanertsen.

In overeenstemming met het algemeen landschappelijk aspect van het eiland heeft de waterscheiding tusschen oost- en westkust geen topographische beteekenis. — Banka is rijk aan rivieren, doch arm aan water, want daar de bodem, afgezien van de moerassen, overal eenigszins hellend is en door vele valleien en ravijnen doorsneden wordt, vindt men er een zeer groot aantal stroomende wateren, waarvan de watervoorraad, vooral in het droge jaargetijde, dikwijls zeer gering is, zoodat er alsdan in de tinmijnen somtijds watergebrek heerscht. Met de rivieren is de moerasvorming ten nauwste verbonden. Hoe verder stroomafwaarts, des te grooter omvang krijgen de moerassen, die zich aan de Bankastraat uren ver langs de kust uitstrekken. Nog altijd kan de zee in de dalen, waardoor de onbeduidende riviertjes stroomen, gemakkelijk binnendringen; vandaar dat zich de getijden tot ver stroomopwaarts doen gevoelen, bv. op de Soengei slan 30 K.M. ver. Daardoor zijn vele rivieren over eene grootere lengte bevaarbaar dan anders het geval zou zijn, hetgeen bij het tintransport van groot belang is. Aan de Westkust vallen o.a. in zee: de Djering, een der grootste rivieren van Banka, de Soengei Slan, de Banka Kotta; aan de O.-kust de Koerau, de Batoe Roessa; van de vele in de Klabatbaai mondende rivieren is de Lajang de voornaamste, en van veel belang als communicatieweg; aan de W.kust der baai mondt de Antang uit, eveneens van veel belang voor het verkeer.

K l i m a a t. Hoewel de temperatuur op de kustplaatsen van Banka natuurlijk ongeveer even hoog is als aan andere kusten van den Archipel, die dicht onder den equator zijn gelegen, wordt het warmtegevoel door Europeanen meestal niet als bijzonder drukkend ondervonden, wat is toe te schrijven aan den meestal krachtig waaienden dagelijkschen zeewind, die in den namiddag tot zonsondergang pleegt door te staan. In de hoogere streken van het eiland moeten wel eens temperaturen van slechts 4—5° C. 's nachts voorkomen. Hevige onweersbuien komen op Banka dikwijls voor, bepaaldelijk gedurende den W.-moesson en nog meer tijdens de kenteringen. Wat de jaarlijksche windrichting betreft, staat het eiland onder den geregelden invloed der moessons. In verband daarmede is de regenval er in 't N.W. aanzienlijker dan in 't Z.W. Maar een bepaald droge moesson heerscht nergens, evenmin als in de andere equatoriale streken van het W. van den Archipel. Zie ook KLIMAAT.

Vroeger golden Banka en bepaaldelijk de toenmalige hoofdplaats Muntok voor zeer ongezond, doch in de laatste jaren is die toestand aanmerkelijk verbeterd door oprichting van mijnwerkershospitalen, aanstelling van Europ. en Inl. geneeskundigen enz. De meest gewone ziekten zijn koortsen en beri-beri, met name onder de mijnwerkers.

F l o r a. Geheel Banka is met een dichten tro-

pischen plantengroei bedekt, en onbegroeide plekken of grasvlakten zijn zeldzaam. Het zijn echter geen oorspronkelijke wouden meer, die men er aantreft, want deze zijn door den mijn- en ladangbouw bijna geheel verdwenen (zie verder PLANTENGROEI). Aan uitvoerproducten levert Banka copra, gambir en peper, het laatste in toenemende mate, dank zij den ondernemingsgeest der Chineezen.

Voor de fauna zie FAUNA.

Bevolking. De bevolking der res. Banka en Onderh. bedroeg volgens de laatste opname (1912) 113.500 zielen. Hiervan waren ± 450 Europeanen, ± 49.700 Chineezen, 176 Arabieren, 35 andere vreemde Oosterlingen en 71.000 Inlanders. In de mijnstreken wonen bijna uitsluitend Chineezen, de dorpen der inboorlingen daarentegen moeten langs den zoogenaamden „grooten weg" gezocht worden. Het grootste deel der Chineezen in de mijnstreken is afkomstig uit de bergstreken in het binnenland der Chineesche provincie Kwantoeng en behoort tot de ruwste en onbeschaafdste elementen der Chineesche bevolking.

De inheemsche bevolking is waarschijnlijk voor een groot deel van Palembang op Sumatra afkomstig, behoort dus tot de Maleiers, hoezeer ook physiek en intellectueel tot de laagst staande stammen daarvan. Zij worden onderscheiden in Orang Goenoeng (berglieden) of Orang Darat (landbewoners) en Orang Sekah of Orang Laoet (zeebewoners) (zie ORANG met de samenstellingen). De laatsten zijn een mengelmoes van verschillende Maleische stammen. De Orang Goenoeng vormen een lichamelijk zwak, weinig energiek en weinig intelligent volkje, zonder industrie en met weinig aanleg of lust tot den arbeid. Van karakter is de Bankanees eenvoudig, zachtaardig, eerlijk, matig, vreesachtig, onderdanig en zeer bijgeloovig. Zij belijden allen den Mohammedaanschen godsdienst, en hoewel zij slechts een zeer gebrekkige kennis van dien godsdienst bezitten, volgen zij streng sommige voorschriften ervan op, als b.v. het verbod om varkensvleesch te nuttigen. Daarnaast bestaat echter het geloof aan goede en kwade geesten; vooral de boschgeesten staan hoog in aanzien. In Blinjoe wonen nog een gering aantal heidenen, de zoogenaamde „Orang lom".

De middelen van bestaan der Bankaneezen zijn slechts weinig ontwikkeld. De landbouw bestaat hoofdzakelijk uit rijstbouw op ladangs; het voor sawahaanleg geschikte terrein op het eiland is beperkt. Onder aanmoediging der regeering ontwikkelen zich de peper- en gambirteelt, vooral voor de Chineezen van belang; ook de peperteelt is belangrijk. Op de teelt van rubber beginnen zich Inlanders en Chineezen toe te leggen. Verder worden er sirih, suikerriet, een weinig tabak, kapok, katoen en groenten gekweekt. Ook klapperboomen, aren-, sagopalmen en andere vruchtboomen, alsmede pinang, pisang, ananas, enz. worden door de bevolking geteeld; de bereiding van arensuiker heeft zich in de laatste jaren uitgebreid. Veeteelt was vroeger onbekend; sedert is de fokkerij van varkens, die de lievelingen der Chineezen zijn, aanmerkelijk toegenomen. De nijverheid staat op zeer lagen trap en alleen in vlechtwerk (vooral matten) doet de Bankanees voor geen anderen stam onder. De vischvangst is van veel belang en zoo ook de jacht, bepaaldelijk die op wilde zwijnen en herten. Daarnaast worden de boschprodukten, als rotan, harsen en gommen, plantaardige vetten, honig en was ingezameld. De handel is van weinig beteekenis.

Onderwijs. Op 31 Dec. 1912 waren op het eiland 4 openb. lagere scholen voor Europ. onderwijs en 1 Holl.-Chineesche school (72 leerlingen) en op 31 Dec. 1913 waren er 6 openbare scholen 2e klasse en 1 particuliere neutrale school voor Inlandsch onderwijs met resp. 980 en 54 leerlingen. Op 31 Dec. 1912 was het aantal Chin. scholen 19 met 1206 leerlingen en 54 onderwijzers.

Geschiedenis. Dat reeds gedurende den Hindoe-tijd Banka van belang was, blijkt uit een tweetal steeninscripties, gevonden te Kota Kapoer, een van 686 na Chr. en thans in het Museum te Batavia. Later is Banka waarschijnlijk onderhoorig geweest aan het Javaansche rijk van Madjapahit.

Van de verdere geschiedenis des eilands vóór de komst der Europeanen in Insulinde is niet veel met zekerheid bekend. De eerste aanraking met de Compagnie zou van 1617 dagteekenen, de eerste vestiging van haar dienaren op het eiland had in 1668 plaats; maar eerst na de ontdekking der tinertsen (in 1709, 1710 of 1711) kreeg het eiland voor haar waarde en trachtte zij door verdragen met den sultan van Palembang, onder wien het eil. behoorde, (in 1722, 1755, 1755, 1763, 1775 en 1791) het monopolie van het tin te verkrijgen. Na 1787 deed zich het verval, waarin de Compagnie hoe langer hoe meer geraakte, ook op Banka sterk gevoelen en nam de tinproductie meer en meer af. Eerst in 1804 begon het eiland te herleven.

In 1812 kwam Banka aan de Engelschen; wel kwam het in 1816 in ons bezit terug, maar wanorde en verwarring bleven er heerschen tot de gelukkige afloop der tweede Palembangsche expeditie in 1822 er de rust herstelde.

In 1839 en 1842 hadden er oproerige bewegingen onder de Chineesche mijnwerkers plaats, in 1851 onder de inlandsche bevolking; al deze bewegingen werden evenwel gewapenderhand bedwongen. De rust bleef langen tijd bewaard en de tinproductie ging sterk vooruit, vooral na de invoering van het nieuwe Tinreglement van 1891 en de meer machinale bewerking der groeven in de laatste jaren.

Bestuur. In 1913 (Ind. Stb., no. 335) werd Banka administratief verdeeld in vijf afdeelingen, elk met een controleur aan het hoofd, en onderverdeeld in districten, die overeenkomen met de vroegere mijndistricten.

1o. Noord-Banka, hoofdplaats Blinjoe, met de districten Djeboes en Blinjoe.

2o. Soengeiliat, hoofdplaats Soengeiliat, met de districten Soengeiliat en Merawang.

3o. Muntok, hoofdplaats Muntok, met het district Muntok.

4o. Pangkalpinang, hoofdplaats Pangkalpinang, met de districten Pangkalpinang en Soengei slan.

5o. Zuid-Banka, hoofdplaats Toboali, met de districten Toboali en Koba.

Tevens werd toen de standplaats van den Resident van Muntok naar Pangkal Pinang verplaatst. Zie TIN en voor de litteratuur de groote Encycl. van N. I.

BANKA (STRAAT). Zeestraat tusschen Banka en Sumatra, in het nauwste gedeelte slechts 14 K.M. breed.

BANTAĚNG. Zie BONTHAIN.

BANTAM, ten rechte **BANTĚN.** Landbeschrijving. De westelijkste residentie van Java, met een oppervlakte van 7865 K.M². en in 1905 een bevolking van 900.000 zielen, waaronder ruim 500 Europeanen, ruim 3000 Chineezen, en 150 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. De overige inwoners zijn Soendaneezen, met uitzondering van die van het voormalige Noorder-regentschap, alwaar grootendeels afstammelingen van Javaansche volksplanters wonen en waar ook enkele desa's aangetroffen worden, wier bevolking van Lampongsche afkomst is. Zie ook BADOEJ'S.

Het gewest is administratief verdeeld in 3 afdeelingen, met name: Serang, Pandeglang en Lebak, met gelijknamige regentschappen.

De naam Bantam is een Portugeesche verbastering van den inlandschen naam Bantèn.

Bantam betaat in 't N.W. uit een vulkaangroep, waarin de kegels Karang en Poelasari de hoogste verheffingen vormen. Oostwaarts daarvan begint de groote vlakte van West-Java. Het bodemkarakter dier vlakte wijkt in deze residentie (en nog in 't W. van Batavia) af van alle overige Javaansche laaglanden. Ze is nl., met uitzondering van de kuststrook, opgebouwd uit witte puimsteenstoffen, waarin de rivieren dalen met vlakken bodem en steile wanden hebben uitgegraven.

De vlakte en de aangrenzende vulkaanvoeten en heuvelhellingen zijn grootendeels wel bevolkt, in tegenstelling met het uitgestrekte bergen heuvelland, dat de zuidhelft der residentie beslaat. De hoogste keten is het Halimoen geb. (tot ruim 1900 M.), op de grens met Batavia en de Preanger. — Langs het grootste deel der noordkust en langs de noordhelft der westkust woont een welvarende bevolking.

Rivieren met een betrekkelijk uitgestrekten loop zijn de TjiLiman en de TjiBoengoer, die in de Peperbaai op de Westkust en de Tji-Oedjoeng en Tji Doerian, die in de Javazee uitmonden. Aan de N.W.lijke helling van den Karang wordt het kratermeer Dano (zie aldaar) aangetroffen.

Tot het gewest behooren, behalve eenige kleinere eilanden, het Prinsen-eiland en Dwars-in-den-weg (Poeloe Sangeang), in straat Soenda, Poeloe Pandjang in de Bantam-baai, en Poeloe Deli (Klappereiland) en Poeloe Tindjil (Trouwerseiland) in den Indischen Oceaan.

Het voornaamste handelsproduct van Bantam is in vroeger eeuwen peper geweest, die het wel meerendeels uit de Lampongs trok, maar die ook in groote hoeveelheden in de bovenlanden van Bantam zelf, zoowel als bij de Westkust werd aangekweekt.

Het grootste deel der bevolking van Bantam leeft van den landbouw, en vooral midden-Bantam — het Z. der laagvlakte en de aangrenzende hellingen en dalen — bezit prachtige bouwgronden, waar de rijstcultuur met veel voordeel wordt gedreven. De bevolking langs de kusten der Bantam-baai en van straat Soenda houdt zich ook op met de vischvangst, zoowel door het uitzetten van sero's, als met hare prauwen in volle zee. Gedeeltelijk onder den invloed van de verbeterde verkeersmiddelen (spoorlijn Batavia—Anjer met zijtak Rangkas Bitoeng—Laboean) verkreeg de klapperteelt een toenemende beteekenis en werd die in N. en N.W. Bantam een ware volkscultuur. Deze cultuur breidt zich steeds zuidelijker langs de W.-kust uit.

Door het gebrek aan groote industrie voorziet Bantam zelf niet in de behoeften van al zijn bewoners. Daarom verlaten jaarlijks vele mannelijke Bantammers dat gewest, om als bedienden of dagblooners te Batavia en omstreken, en in de Lampongs hun bestaan te zoeken, en gewoonlijk tegen den aanvang van den rijstbouw terug te keeren.

De Europeesche landbouwindustrie heeft in dit gewest weinig wortel geschoten. Nabij de Z.O. kust zijn steenkolenlagen ontdekt, die echter niet in exploitatie zijn genomen.

In de jaren na 1879 had Bantam met verscheidene elkaar bijna onmiddellijk opvolgende rampen te strijden: veepest, zware koortsepidemie, en uitbarsting van Krakatau.

Geschiedenis. Van de geschiedenis van Bantam vóór de eerste komst der Portugeezen aldaar, welke in 1522 plaats had, is weinig met zekerheid bekend. In 1596 vertoonden de Hollanders zich voor 't eerst met een vloot onder de Houtman voor Bantam; nadat Coen het gebied van Djakatra op Bantam veroverd had, werd de grensscheiding tusschen dit rijk en het Compagnie's gebied voor het eerst geregeld en omschreven bij verdrag van 1659. Voortdurend bleef handelsnaijver bestaan tusschen Bantam en Batavia, dat den handel van Bantam, tot dien tijd het grootste handelsemporium van den Archipel, tot zich wilde trekken. Sedert het voor Bantam zeer nadeelige verdrag van 1684 met de O. I. C. begon het verval van het rijk; Daendels bracht in 1808 de strandgewesten onder rechtstreeksch Ned. gezag; in 1813, onder het Eng. tusschenbestuur, werd het sultanaat geheel opgeheven, en Bantam een gewest onder Europ. bestuur.

Een opstand, in 1849 door Raden Bagoes Djajakerta aangestookt, werd in 1850 door een expeditie onder De Brauw bedwongen; Mohammedaansch-fanatieke woelingen, sedert 1872 vooral voortsmeulende, leidden in 1888 tot den opstand van Tjilegon, waarbij verscheidene Europ., ook de ass. res. vermoord, werden; de onlusten werden tijdig bedwongen, en sedert is de politieke toestand in Bantam geleidelijk verbeterd onder onvloed van afschaffing van heerendiensten, verbetering van verkeersmiddelen, afschaffing van de Gouv. koffiecultuur, bevordering van het inl. onderwijs en van den econom. toestand.

BANTAM, vroeger de hoofdplaats van het Bantamsche Rijk. Tijdens de komst der eerste Europeesche vloten in Indië en tot aan de stichting van Batavia, waarheen zich daarna zijn handel verlegde, was Bantam de grootste handelshaven omtrent straat Soenda. Thans is het een onbeduidend plaatsje, aan de uitwatering der Bantamrivier in de Bantam-baai.

BANTAM (BAAI VAN). Een 14 K.M. breede, weinig inloopende baai, op de N.kust van Java, op ongeveer 106°10′ O.L. van Gr.

BANTAM (BANTĚN) GIRANG. Desa op ongeveer 1.5 K.M. N.O., van Serang, de tegenwoordige hoofdplaats der res. Bantam, gelegen, waar

gezegd wordt de hoofdstad des rijks te zijn geweest, totdat het door Moelana Hassanoedin werd veroverd en de zetel van het bestuur werd verlegd naar Bantam, dat daarom in tegenstelling met Bantam Girang (boven-Bantam) ook wel Bantam Ilir (beneden-Bantam) werd genoemd.

BANTĔNG. Javaansche en Soendaneesche naam van den stier van het wilde rund, *Bos sondaicus* Schlg. en Müll.; de koe heet *sapi alas* (laag-JAV.), *lĕmboe wånå* (hoog-JAV.), *sapi leuweung* (SOEND.).

BANTIKS. Naam van de bewoners van het district Bantik, onderafd., afd. en res. Menado. De Bantiks zijn het langst heidenen gebleven en eerst voor korten tijd tot het Christendom overgegaan. Vele oud-heidensche gebruiken zijn onder hen nog in zwang. Zij zijn krachtig van lichaamsbouw en onderscheiden zich van de omwonende stammen door grootere energie.

BANTIMOEROENG. Plaatsje aan de rivier van Maros in de onderafdeeling Maros van het Gouv. Celebes en Ond., bekend om den prachtigen waterval van dien naam, ook wel van Batoe-Bassi genaamd, te midden van een grootsche omgeving van kalkrotsen.

BANYAN. Zie FICUS BENGALENSIS.

BAOE-BAOE. Hoofdplaats der afdeeling Oost-Celebes, gouvt Celebes en onderh. Zie BOETON.

BARABAI. Onderafd. der afd. Oeloe-Soengei van de res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo, onder een Controleur of Civ. Gezaghebber, gevestigd ter hoofdplaats Barabei: bestaande uit de distr. Batang Alai en Laboean Amas. Het is de kleinste, maar volkrijkste en vruchtbaarste onderafdeeling van Oeloe-Soengei en omvat het stroomgebied der Alai en hare zijrivieren; Barabai is de rijstschuur der Oeloe-Soengei.

BARBOSA DUARTE (ODOARDO). Portugeesch-Indisch schrijver van geheel buitengewone beteekenis, daar hij in 1516, als factorijpennist (escrivâo da feitoria) te Cananoor, aan de kust van Malabaar, afsloot zijn „Livro" (Boek), dat een doorloopende beschrijving geeft van de toenmaals aan de Portugeezen bekend geworden zeekusten en binnenlanden, waaronder dus ook de alleroudste aaneengeschakelde Port. beschrijving van den Ind. Archipel, beginnend bij de stad Malaka, en eindigend met de Soeloe-eilanden, en Broenei („Borneo").

BARE'E. De taal, die dezen naam draagt, ontleent dien aan haar ontkenningswoord. Het is nl. de gewoonte der Toradja'sche stammen van Midden-Celebes om de talen te noemen naar de ontkenningspartikel; *bare'e* beteekent dus: „neen, niet".

Het Bare'e is de meest verspreide taal van Midden-Celebes; het uitgestrekte gebied waar zij gesproken wordt heeft echter, uitgezonderd de vreemdelingen, die vooral aan het zeestrand wonen, niet meer dan een 40.000 inwoners. De dialecten der taal verschillen in het algemeen zeer weinig van elkaar.

Het Bare'e behoort tot de Oost-Toradja'sche talen, te zamen met het Napoesch, Besoa'sch, Bada'sch en Lebonisch. Tegenover deze Oost-Toradja'sche Bergtalen staat het Bare'e eenigszins zelfstandig, als O.-Tor. Laagland-taal. Zie verder het artikel TORADJA'SCHE TALEN.

De Toradja'sche talen (O. en W.-Tor. talen te zamen genomen) staan tusschen de talen der Makassaarsch-Boegineesche en Mandarsche groep en die der Philippijnsche groep, en naderen meer de Makassaarsch-Boegineesche. Toch staat het Bare'e nog op vrij grooten afstand van het Makassaarsch en het Boegineesch; het klankstelsel van het Bare'e is meer verzwakt dan dat van het Mak. en Boeg. In den woordenschat is de overeenstemming met het Mak. en Boeg. vrij groot, doch de veelvuldige klankovergangen maken dat de Makassaren en Boegineezen en de Toradja's elkaar in 't algemeen niet verstaan. De woordenschat van het Bare'e is zeer uitgebreid.

Het Bare'e heeft een zeer rijke letterkunde, die totnogtoe steeds mondeling is overgeleverd, daar de Toradja's geen letterschrift bezitten. De proza-letterkunde bestaat uit raadsels en verhalen; sommige raadsels zijn in rijm en maat, en van de verhalen zijn ook dikwijls grootere of kleinere gedeelten in vers gebracht; deze worden bij de voordracht steeds gezongen. Zeer belangrijk zijn de Dierenverhalen, vooral die waarin de *nggasi* (spookaap, Tarsius fuscus) de held is.

De dichterlijke letterkunde van het Bare'e kan men in 5 groepen deelen: de letterkundige poëzie, de danspoëzie, de krijgspoëzie, de godsdienstige poëzie, en de kinderpoëzie.

BARISAN. Van baris = exerceeren. Naam van min of meer geregelde, bewapende inlandsche hulpbenden, die in tijden van oproer als anderszins door Inlandsche vorsten of grooten werden opgericht om de rust te helpen herstellen. Thans dragen dezen naam nog de in gewone tijden buiten het leger staande gewapende inlandsche korpsen op Madoera.

BARISAN-GEBERGTE. Zie SUMATRA (Gebergten).

BARITO. Grootste rivier van Zuid-Borneo. Zie BORNEO IV. E.

BARLERIA PRIONITIS L. *Acanthaecae.* Daoen landak (MAL.). Landĕp of Godong landĕp (JAV.). Veel gekweekte heester met gele bloemen en tot doornen vervormde schutbladeren. Is een zeer bekend inlandsch geneesmiddel: wegens het hooge kaligehalte van de jonge bladeren en stengeltoppen vooral als diureticum gebruikt.

BAROEMOEN. Rivier, in de afd. Padang Sidimpoean van de res. Tapanoeli ontspringende. Zie PANE.

BAROENG (NOESA). Een bergachtig eiland in den Indischen Oceaan, even buiten de baai van Poeger en bezuiden de grens tusschen de residenties Pasoeroean en Besoeki, tot welke laatste het gerekend wordt administratief te behooren. In tegenstelling met de andere kusteilanden van Java is N. Baroeng niet topographisch opgenomen. Het eiland is met dichte wouden bedekt. Het eiland wordt in den O. moesson door vogelnestplukkers bezocht, maar is overigens onbewoond. De grond wordt door de inlanders als „gewijd" beschouwd.

BAROES. Onderafd. van de afd. Bataklanden van de resid. Tapanoeli, met gelijknamige hoofdplaats aan zee op de W.kust van Sumatra, gelegen op 2° N.B., aan de monding van het riviertje Batoe Garigis. De afd. omvat drie koeria's (districten), nl. Baroes, Sorkam-rechter-, en Sorkam-linkeroever en een groot aantal zoogenaamde „landschappen". De uitvoer van Baroes bestaat uit benzoë, gĕtah-pĕrtja, rotan, buffel-

huiden en vroeger vooral kamfer (die daarom door de inlandsche handelaren kapoer Baroes is genoemd), welke voornamelijk uit de onmiddellijk achter Baroes liggende Bataklanden werd verkregen. Thans beteekent de uitvoer van kamfer weinig of niets meer. De hoofdplaats (ult. 1914 aantal inwoners 1213) is van weinig belang. Baroes was reeds bij de Arabische zeevaarders onder den naam van Fansoer als het kamferland bij uitnemendheid bekend.

BAROMBONG. Makassaarsch dorp, in de buurt waarvan het Bongaaisch tractaat (zie aldaar) werd gesloten.

BARON SAKÈNḌÈR. Zie SAKÈNḌÈR (BARON).

BAROS (Jav., Soend.). Zie MANGLIA.

BARRIÈRE-RIFFEN. Zie ATOLLEN EN BARRIÈRE-RIFFEN.

BARROE. Boegineesch landschap aan de Westkust van Celebes, geschat op een oppervlakte van ± 157.5 K.M², ten N. van Tanette, ten W. van Soppeng en ten Z. van Soppeng ri Adja. Het grootste gedeelte van het land wordt ingenomen door bergreeksen van 900 tot 1000 M., die grootendeels met oerbosch bedekt zijn. Het ± 45 K.M². groote westelijk gedeelte is vlak en grootendeels met rijst bebouwd. De bevolking, die op 10.700 zielen geschat wordt, kan in gewone tijden voldoende in haar behoeften voorzien door landbouw, vischvangst en het kappen van timmerhout. Het bestuur van Barroe, dat door de Korte Verklaring aan het Gouvernement gebonden is, berust bij een vorst, die den titel van Aroe Barroe voert, bijgestaan door een Hadat (zie op dat woord); de overgroote meerderheid der bevolking behoort tot de To Barroe, die zich in karakter, taal en gebruiken niet of weinig onderscheiden van de gewone Boegineezen. Verder heeft men er een honderdtal To Ala, die nu in de kampong Samoeda E onder een eigen hoofd vereenigd wonen en de To Letta, die nu eveneens in een kampong vereenigd in de vlakte wonen. De geheele bevolking belijdt den Mohammedaanschen godsdienst.

BARROE. Onderafd. der tot het gouv. Celebes en Ond. behoorende afd. Pari-Pari onder een controleur of gezaghebber met standplaats Soempang Binanga E. Zij omvat de landschappen Tanette, Barroe en Sopèng-ri-Adja.

BASIR. Mannelijke Sjamanen onder de Dajaks van de Z. en O.-afd. van Borneo.

BAS(S)AP. Zwervende Dajakstam in Zuid-Oost-Boeloengan. Zie POENAN.

BASTIAANSZ (CORNELIS) ook wel Sebastiaensz genoemd. Bekend zeevaarder, die aanvoerder was van den scheepstocht der Zeeuwen in 1601 ondernomen, welke o. a. Atjèh bezocht en daar een goed onthaal vond.

BATAAFSCHE PETROLEUM MAATSCHAPPIJ. Zie bij PETROLEUM.

BATAHAN. Rivier op Sumatra's Westkust, ontspringende op de W.-lijke helling van den Tar Si Binoerang; zij valt ten Z. van Natal, bij de eveneens B. genoemde strandkampong in zee.

BATAKSCH INSTITUUT. Zie INSTITUTEN.

BATAKLANDEN. Landbeschrijving. Administratief verstaat men onder Bataklanden een afd. (hoofdplaats Taroetoeng) van de residentie Tapanoeli, omvattende de volgende zes onderafdeelingen: Silindoeng, Hoogvlakte van Toba, Toba, Baroes, Samosir en Daïrilanden met de respectieve hoofdplaatsen: Taroetoeng, Si Borong-Borong, Baligé, Baroes, Pangoeroean, (voor Daïri-landen wordt geen hoofdpl. opgegeven; (zie ook TAPANOELI, en BATAKS). In geographischen zin omvat het begrip Bataklanden heel wat meer, namelijk de bovenstreken van de inlandsche rijkjes Langkat, Deli, Serdang, Asahan, de geheele Karo-hoogvlakte, de bovenstreken van Batoe Bara tot aan het Tobameer en verder geheel Tapanoeli, behalve de eilanden en de kuststrook der afdeeling Natal en Batang Natal.

De Bataklanden liggen dus tusschen ongeveer ½°—3½° N.B. en ± 97°40′—100°10′ O.L. van Greenwich. Verreweg het grootste stuk (omstreeks 38.500 K.M.²) valt binnen de residentie Tapanoeli, de rest behoort tot het gewest Oostkust van Sumatra.

De kern van de Bataklanden wordt gevormd door een uitgestrekt hoogland, dat voor het grootste deel den naam hoogvlakte verdient en aan alle kanten het Tobameer (906 M. boven den zeespiegel) omringt. Door, meest Z.O.—N.W. loopende, bergketenen, die vele vulkanen dragen, wordt het hoogland in eenige afzonderlijke plateaux verdeeld nl.: I. De groote Karo hoogvlakte, II. De Timoer hoogvlakte, III. De Pakpak- of Dairi-landen en IV. De Toba hoogvlakte.

Zeer verschillend van dit, het noordelijk deel der Bataklanden kenmerkend, stelsel van hoogvlakten is het zuidelijk gedeelte, dat in hoofdzaak bestaat uit evenwijdig loopende gebergten, die een zeer smalle vallei, vroeger grootendeels een langgerekt meer, insluiten. Deze vallei bestaat uit: 1o. de vallei van den Batang Toroe, 2o. de vallei van de Batang Angkola en de Batang Gadis (zie ook PADANG LAWAS). De vallei van de Batang Gadis wordt ten Z. afgesloten, deels door hooggebergte, deels door een kaal, golvend heuvelland, beide de grens vormende tusschen de Bataklanden en de Minangkabausche landen.

Uit deze algemeene beschijving wordt reeds duidelijk hoe moeilijk toegankelijk de Bataklanden zijn, en dit verklaart weer de groote afzondering dier streken, van welke sommige eerst in de laatste jaren toegankelijk zijn geworden.

De hoogvlakten trekken steeds meer de aandacht van de Europeesche ondernemingen. Vooral de zachte hellingen van het landschap Siantar (zie aldaar) schijnen uitstekend geschikt voor den aanplant van fijnere theesoorten. Veelbelovende resultaten zijn tevens verkregen met aanplant van kina en robustakoffie, terwijl rubber ondernemingen zich uitbreiden.

Laat men een groot aantal kleine en weinig belangrijke rivieren buiten beschouwing, dan wordt het water der Bataklanden door een zes-tal groote stroomen naar de zee afgevoerd nl. de Bampoe (vulg. Wampoe) in Langkat, de Asahan-rivier (afwatering van het Toba-meer) in Asahan en de Pané- Bila rivier (ontstaande uit de Pané en Baroemoen eenerzijds, de Bila-rivier anderzijds); deze 3 vallen in de str. van Malaka; voorts de Batang Toroe, de Batang Gadis en de Batang-Natal die in den Ind. Oceaan uitmonden.

Voorts zijn er nog twee groote rivieren, die een deel van het water uit de Bataklanden ontvangen nl. de Singkel-rivier, en de Rokan.

Voor nadere bijzonderheden betreffende bergen, rivieren, klimaat, en bestuur zie men TA-

PANOELI en OOSTKUST VAN SUMATRA. Voor bevolking zie het art. BATAKS.

BATAKS. Onder dezen naam verstaat men een volk, dat het Zuidelijk deel van de Noordelijke helft van Sumatra bewoont, en wel bijna het geheele gewest Tapanoeli en een groot deel van het gewest Oostkust van Sumatra. Naar de verschillende dialecten worden de Bataks gewoonlijk in de volgende groepen verdeeld: de Karo-Bataks ten N. van het Toba-meer, en in de bovenstreken van Langkat, Deli en Sĕrdang („de Doesoen"); de Pakpak-Bataks en de eigenl. Daïri-Bataks, ten W. van het meer, de Toba-Bataks, de talrijkste groep (± 400.000 zielen) in het centrale Batakland, de Angkola Bataks in Angkola; Sipirok enz. Mandailing-Bataks in Gr. en Kl. Mandailing enz. Het totale aantal Bataks kan op $^3/_4$ mill. geraamd worden.

Behalve in taal, verschillen deze onderscheiden groepen der Bataks ook in zeden,gewoonten en rechtsopvattingen. Deze verschillen raken echter meer kleinigheden en kunnen beschouwd worden als afwijkingen in de toepassing van over het geheel dezelfde grondvoorstellingen en -beginselen. Vroeger werd bij de beoordeeling van de beschaving der Bataks te veel nadruk gelegd op het menscheneten. Dat kannibalisme van ouds voorkwam, blijkt uit onderscheidene oude berichten van Arabische en andere reizigers. Dat het zich in enkele afgelegen streken heeft staande gehouden tot nog in de eerste jaren van de 20ste eeuw is ook bewezen. Maar evenzeer is gebleken, dat de gevallen toch betrekkelijk zeldzaam waren En van althans één der groote stammen,de Karo-Bataks, weet men met zekerheid, dat reeds in het begin der 19e eeuw dit gebruik daar onbekend was. Voor hun beschaving hebben de Bataks veel te danken aan de Hindoe's of Hindoe-Javanen.

Zonder in al te kleine bijzonderheden af te dalen, volge hier een overzicht van het voornaamste, dat op de leefwijze, de zeden en gewoonten, de inrichting der maatschappij enz. betrekking heeft.

De Bataks wonen bijna overal in vaste dorpen, vroeger, vooral in Toba, versterkt met zware aarden wallen. Behalve woonhuizen treft men in elk dorp steeds tal van kleine gebouwtjes aan, die voor het bewaren van rijst dienen en gewoonlijk ook gelegenheid bieden voor het bijeenkomen van jongelieden. Al de gebouwen staan op palen 3 tot 6 voet boven den grond.

In de kleeding doet zich hoe langer hoe meer vreemde, zoowel Westersche als Maleische, invloed gevoelen; vooral geldt dit de kleeding der mannen. Hoofdbestanddeel van de kleeding is het lange om de lendenen geslagen en tot op de voeten afhangende kleed. Ter bedekking van het bovenlijf volstaat men nog dikwijls met een eenvoudigen omslagdoek. Kenmerkend voor de Karosche vrouwen en meisjes zijn de zware liervormige zilveren oorversiersels; het gewicht van deze zware dracht wordt hoofdzakelijk door den hoofddoek, die er tusschen geklemd is, gedragen.

Onder de sieraden moeten nog genoemd worden vingerringen, arm- en polsbanden, oorhangers, halskettingen, snoeren om het kapsel enz.

Onder de middelen van bestaan neemt de landbouw, met name de rijstcultuur, de voornaamste plaats in. Op de Karo-hoogvlakte wordt in de laatste jaren, op initiatief van het Bataksch Instituut, de aardappelteelt een volkscultuur. Als tweede gewas wordt veel mais verbouwd; dit vooral in Padang Lawas. In Sipirok, Pakantan en laatstelijk ook in Toba is de koffiecultuur van beteekenis. Andere cultuurplanten, als indigo, tabak, suikerriet enz. worden slechts voor eigen behoefte verbouwd

Een tweede belangrijk middel van bestaan is de veeteelt. Beroemd zijn de Bataksche paarden, vooral van de Karohoogvlakte. Veel paarden vindt men voorts op Samosir en op de Tobahoogvlakte. Buffels en andere runderen zijn op de hoogvlakten ook vrij talrijk, maar het veeland bij uitnemendheid is Padang Lawas.

Jacht en vischvangst beteekenen weinig. Het verzamelen van boschproducten, in den laatsten tijd ook het aanplanten van rubber- en benzoëboomen, is voor sommige streken (Pakpaklanden, Boven-Baroes enz.) van vrij veel belang. Kamfer, waardoor de streken boven Baroes vroeger beroemd waren, wordt thans weinig meer verzameld. Als andere bronnen van inkomsten noemen wij nog smeden, timmeren, het maken van aardewerk, het weven.

De handel bepaalt zich nog in hoofdzaak tot binnenlandschen handel op de markten, die gewoonlijk om de week op vaste plaatsen gehouden worden.

Het geheele Bataksche volk bestaat uit een groot aantal genealogische eenheden, aangeduid door het woord marga of mĕrga, waaronder zoo wel groote eenheden, zoogenaamde „stammen" als kleinere, „geslachten", „families" verstaan worden. De vaderlijke afstamming geeft in dezen den doorslag.

Het huwelijk in de marga, soms op te vatten als groot „stamgeheel" soms als „geslacht", is verboden en geslachtelijke omgang tusschen man en vrouw van één marga geldt als bloedschande, waarop een zware straf staat. Het Bataksche huwelijk is een koophuwelijk. De koopsom voor de vrouw heeft verschillende benamingen, die meestal in haar beteekenis samenhangen met het begrip „koop". Door dien koop wordt de vrouw eigendom van den man en in zekeren zin ook van den stam, waartoe haar man behoort, zoodat ze bij den dood van haar echtgenoot niet vrij is te hertrouwen met wien ze wil. Gewoonlijk vervalt ze aan een broeder of een neef (leviraatshuwelijk) en zoo de rechthebbende geen lust heeft haar te huwen, blijft toch op hem de onderhoudsplicht rusten.

Op het punt van erfrecht spreekt in één opzicht de adat zeer duidelijk: vrouwen en meisjes, zelve „bezittingen" zijnde, kunnen niet erven. Toch is de praktijk vaak milder dan de theorie.

De godsdienst der Bataks was van ouds een heidendom, dat men tegenwoordig veelal aanduidt met den naam animisme, hoewel dit woord slechts een deel der verschijnselen op godsdienstig gebied omvat. Daarnaast en er mee verbonden staat nog een complex van opvattingen, die men spititisme kan noemen, terwijl in de derde plaats ook een vereering van „godheden" in den meest gebruikelijken zin van het woord voorkomt. Voor wie uitvoerig kennis wil nemen van den „godsdienst" der heidensche Bataks worde verwezen naar het werk „die Religion der Batak" door Joh. Warneck. Overigens moet worden opgemerkt, dat het Bataksche heidendom van alle kanten aan het afbrokkelen is door den zich gestadig uitbreidenden invloed van regeering, zen-

ding en Islam, en daarom weldra tot het verleden zal behooren. Het zuidelijk deel der Bataklanden is reeds bijna uitsluitend Mohammedaansch, het centrale deel overwegend christelijk; Samosir, de Daïrilanden, de Simeloengoensche streken en het Karoland zijn nog bijna geheel heidensch, maar de zending (zie ZENDING) is ook hier reeds met vrucht werkzaam. Toch zullen ook bij aanneming van Christendom of van Islam, nog lang onderscheidene, van oorsprong heidensche gebruiken in stand blijven bij verschillende gebeurtenissen in het dagelijksch leven (huisbouw, rijstbouw, enz.) en bij belangrijke voorvallen in 'smenschen bestaan (geboorte, huwelijk enz. enz.)

Onder de plechtigheden nemen een zeer bijzondere plaats in de gebruiken in verband staande met de lijkbezorging. De gewone wijze van lijkbezorging is begraving. Bij sommige Karostammen (de Simbiring) komt lijkverbranding voor. In het Zuidelijk Batakland hebben de begrafenisgebruiken den invloed van den Islam ondergaan. Op Samosir komt voor het bewaren van doodsbeenderen in groote steenen kisten, ook in een soort van urnen. In de christelijke streken van Toba vindt men in den laatsten tijd zeer veel gepleisterde graven met opschriften in min of meer Westerschen trant.

Gelijk boven reeds werd opgemerkt, hebben zending en onderwijs zeer veel resultaat onder de Bataks gehad. Over geheel Sumatra en ook in andere deelen van Indië vindt men thans Bataks, die als onderwijzers, inlandsche artsen, opnemers, opzieners, onderwijzers, inlandsche artsen, schrijvers enz. enz. een goeden naam hebben. Voor de toekomst mag onder goede leiding van dit volk veel worden verwacht.

Voor de literatuur over de Bataks, worde verwezen naar „Litteratuur-overzicht der Bataklanden", door M. Joustra (Leiden 1907) en naar den „Batakspiegel" (uitgaven van Bataksch Instituut, no. 3 Leiden 1910) en het 1e en 2de supplement Leiden 1913 en 1916), waar een vrijwel volledige opgaaf wordt gevonden.

BATAKSCH. Een algemeene Bataksche taal, zij het met kleine plaatselijke verschillen, bestaat niet, wel echter een talen- of wil men, dialectengroep; waarin men duidelijk een 5-tal dialecten kan onderscheiden, nl. 1o. het Karoosch, 2o. het Pakpaksch (of Daïrisch), 3o. het Simeloengoensch (Timoersch), 4o. het Tobaasch en 5o. het Angkolaasch-Mandailingsch; zij kunnen in verband met het klankstelsel en de spraakkunst onder twee hoofdgroepen worden samengevat, de Daïrische (1 en 2) en de Tobasche groep (4 en 5); het onder 3o. genoemde dialect staat min of meer op de grens.

Het schrift, waarmede de Bataksche dialecten geschreven werden vóór men ons Latijnsch schrift kende en leerde gebruiken, is blijkbaar een zeer vereenvoudigd Voor-indisch schrift; in dit schrift zijn geschreven de zoogenaamde wichelboeken die de bronnen zijn voor de kennis der datoe's of goeroe's (wichelaars, medicijnmeesters, enz. enz.). Feitelijk is dit de eenige *geschreven* letterkunde der Bataks. Van veel meer belang voor de kennis des volks is echter de *ongeschreven* letterkunde, die bestaat uit in den mond des volks voortlevende verhalen, raadsels, spreuken, versjes enz. Voor verdere bijzonderheden zie de literatuur, opgegeven in de groote Encycl.

BATAM- of BATTAM-ARCHIPEL. Eilandengroep, aldus genoemd naar het hoofdeiland Batam, en begrensd ten N. door straat Singapoer, ten O. door straat Riouw, ten Z. door straat Dempo en het gedeelte van straat Doerian, dat loopt tusschen Doerei en den vasten wal van Sumatra, en ten W. door straat Doerian. Hij bestaat uit tal van eilandjes, deels bewoond, die verschillende groepen vormen naar de hoofdeilanden genoemd: de Batam-Bolanggroep; de Rĕmpang-Galanggroep; de Tjĕmbolgroep; de Soegie-Moro-groep en de Salar-Doereigroep. Zie TANDJOENG-PINANG, KARIMON, RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN, ORANG LAUT en ORANG DARAT.

BATAN ME. Zie MISOÖL.

BATANG. Oostelijkste afd. en regentschap van de res. Pekalongan, met gelijkn. hoofdplaats (die ult. 1905 16.360 inw. telde, w.o. 26 Eur. en 1582 Chin.), verdeeld in twee contrôle-afd., nl. Batang met de distr. Batang en Bandar, en Soebah met de distr. Soebah en Bawang. De bevolking was in 1905 246.000 zielen sterk, waaronder 130 Europeanen en 1850 Chineezen.

BATANG. Op Sumatra, voornl. in het middengedeelte, een algemeene benaming voor stroom, rivier; waar verschillende geogr. namen niet hieronder voorkomen, zoeke men op 't na B. volgende woord.

BATANG ALAI. Zie BARABAI.

BATANG ASAI. Zie TĔMBĔSI.

BATANG GADIS. Rivier, ontspringende op den berg Kalaboe op de grens van de Padangsche Benedenlanden en Tapanoeli op Sumatra en even benoorden 1° N.B. in zee vallend.

BATANG HARI. Zie SUMATRA (r i v i e r e n.)

BATANG HARIDISTRICTEN, onderafd. der afd. Tanah Datar, res. Sumatra's W.-kust, bestaande uit de districten Batang Hari en Kota Besar. Het district Batang Hari bestaat uit wat men vroeger begreep onder de „onafhankelijke Batang Hari districten" en werd 1905 door het Gouv. onderworpen. Het district Kota Besar is het vroegere onafhankelijke landschap *Kota Besar*; deze streek werd op verzoek der hoofden en bevolking gedeeltelijk in 1906, gedeeltelijk in 1913 bij het rechtstreeks bestuurd gebied ingelijfd. De geheele bevolking in deze onderafd. bedraagt ternauwernood 12.000 zielen, die echter door hun isolement in de onmetelijke wouden tal van eigenaardigheden hebben behouden; maar merkwaardig genoeg hebben de Hindoe's nog vóór zij op Java kwamen deze landen reeds bezocht, hetgeen tal van beelden en steenen aantoonen.

De middelen van bestaan zijn langen tijd zeer primitief geweest, maar toch toereikend om de bevolking tot betrekkelijke welvaart te brengen, niettegenstaande de zware lasten, welke de vele hoofden haar vaak oplegden.

BATANG KAPAS. Zie SAPOELOEH BOEAH BANDAR.

BATANG KWANTAN. Zie SUMATRA (r i v i e r e n).

BATANG-LOEPAR. Naam, die wel gegeven wordt aan een deel van het gebergte op de grens van de Wester-afdeeling van Borneo met Serawak. Op dit gebergte ontspringt de gelijknamige rivier, die in N.W.lijke richting door het gebied van Serawak stroomt. De inheemsche bevolking aan den N.lijken voet van dat gebergte en in het stroomgebied van die rivier noemt men Batang-

Loepar Dajaks. Een deel dier Dajaks heeft zich op Nederlandsch grondgebied in de Westerafdeeling van Borneo nedergezet, boven het uitgestrekte merengebied, dat ten N. van de Kapoeas gelegen is. Zij waren beruchte koppensnellers; maar ofschoon thans nog wel door enkelen sneltochten worden ondernomen, hebben de geregelde snelpartijen opgehouden.

BATANG NILA. Voorname rechter-zijrivier der Kampar. Zie KAMPAR-RIVIER.

BATANG TOROE of **TARO.** De grootste van de aan de W.zijde van Sumatra uitmondende rivieren, ontspringende even bez. het Tobameer in de res. Tapanoeli. Zij vormt de afwatering van het grootste deel der Toba-hoogvlakte, en vele zijrivieren, die van den waterscheidenden rug komen, sturen hun water langs de Batang Toroe naar den Ind. Oceaan. Bij de hoofdplaats Batang Taro of Toroe, een welvarende plaats aan den rijweg van Padang Sidimpoean naar Sibolga, heeft zij het gebergte verbroken, maar een veel sterker verval gekregen, dan in de bovenlanden.

BATANG-TOROE-DISTRICTEN. Zuidelijkste stuk van de afdeeling Sibolga en Batang Toroedistricten van de residentie Tapanoeli.

BATARA GOEROE. Onder deze benaming (Sanskrit: bhattâra goeroe „eerwaardige of goddelijke leermeester", — de Heer of God leermeester) wordt bij vele stammen het hoogste opperwezen vereerd — in den regel dezelfde als Çiwa. Zie ÇIWAÏSME.

BATAVIA. Residentie aan de noordkust van West-Java, met een oppervlakte van 11.660 K.M.², een bevolking van 2.110.000 zielen, waarvan 14.000 Europeanen, 93.000 Chineezen, 3000 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen en ongeveer 2 millioen Inlanders. Zij grenst ten N. aan de Java zee, ten O. aan Cheribon en de Preanger-Regentschappen, ten Z. aan de Preanger-Regentschappen, ten W. aan Bantam

De res. bestaat uit twee hoofddeelen: de laagvlakte in het N., het bergland in 't Z. In de eerste zijn twee soorten van landschap te onderscheiden: een vlak land van grijze klei aan de zee, zonder rivierdalen; daarachter een hellend land, door de rivierdalen in breede, platte ruggen verdeeld, meest met een roodachtige verweeringskorst. De voornaamste producten der vlakte zijn rijst en klappers; en rijst zoowel als copra worden uitgevoerd. De bevloeiing der sawahs laat in de meeste streken veel te wenschen over.

Het bergland bestaat uit vier deelen, twee oudvulkanische en twee grootendeels jong-vulkanische, om beurten, van W. naar O. gelegen. De eerste vertoonen geen kratervormen meer en bestaan uit steile ketens met diepe dalen; de laatste hebben meerendeels de zachte vormen der glooiende vulkaanmantels.

De beide eerste met koffie-, thee - en cacaotuinen op de berghellingen en daar beneden sawahs; en gedeeltelijk goed bevolkt, vooral de hoogvlakte van Tjiseroewa ten N. van den Gedé; de beide laatste minder bevolkt, behalve in de vruchtbare dalen van Tji Beët, Tji Pamingkis en Tji Koendoel, en het terras aan de buitenhellingen van Boerangrang, Tangkoeban Prahoe en Boekit Toenggoel. Voornaamste rivieren: de Tji Doerian, de Tjisedanè, Tji-angkè, Tji-Liwoeng, Tji-taroem, Tji-lamaja en Tji-asem.

De inlandsche bevolking van dit gewest is van Soendaneeschen oorsprong, maar de hoofdplaats, gedurende bijna 3 eeuwen de rendez-vous plaats van bijna alle Zuid- en Oost-Aziatische volken en van verscheidene Europeesche natiën, is van zoo gemengden aard, dat men haar bijna geen nationaliteit meer kan toekennen. De daar gesproken taal, het zoogenaamde Bataviaasch Maleisch, is een lingua franca, die van het eigenlijke Maleisch in vele opzichten verschilt.

Behalve op de hoofdplaats, waar de kleinhandel het hoofdmiddel van bestaan der inlandsche bevolking is, zijn de landbouw en langs de kusten de visscherij de voornaamste bestaansmiddelen. Het grootste gedeelte van het gewest bestaat uit particuliere landerijen. Zie PARTICULIERE LANDERIJEN bewesten de Tjimanoek.

Over de spoor- en tramwegen, die door het gewest loopen, zie SPOOR- EN TRAMWEGEN.

Tot de res. Batavia behooren een groot aantal kleine koraaleilandjes, nl. de Duizend-eilanden (zie aldaar), de Hoorn- en Agnieten-eilanden, die door visschers bewoond zijn, evenals Menscheneter en Groot- en Klein-Kombuis; en de eilandjes in de baai van Batavia.

BATAVIA. Hoofdplaats van het gewest van dien naam en zetel van het bestuur van Nederlandsch Oost-Indië. Ligt op 106° 48′ 7″.5 O.L. en 6° 7′ 36″.6 Z.B.

W o r d i n g e n g e s c h i e d e n i s. Ten Oosten van Bantam, aan de monding der Tjiliwoeng, lag in het begin der 17e eeuw een vrij belangrijke negorij, welke destijds den naam Djakarta of Djakatra droeg, zetel van een min of meer van den Vorst van Bantam afhankelijken Pangéran. Van hem verkreeg G.-G. Both in 1611 afstand van een stukje grond; in 1618 plaatste Coen er een bezetting van 24 man; zijn plan was, later daar een fort te doen bouwen. Daarin werd de bezetting onder Van den Broecke fel bestookt door Engelschen en Djakatranen; in 1619 ontving het fort tijdens het beleg den naam Batavia. In Mei van hetzelfde jaar veroverde Coen met een 1000-tal strijders de verdedigingswerken der Djakatranen en legde hun stad in de asch. De naam Batavia werd door Bewindhebbers gehandhaafd en de plaats aangewezen als de zetel van het gezag in Oost-Indië. In 1628 en 1629 had de stad de aanvallen te verduren van Javaansche legers uit Mataram; nadat deze aanvallen waren afgeslagen hadden er geen van Bantamsche of Javaansche zijde meer plaats. De stad breidde zich weldra aan beide oevers der Tji-Liwoeng uit en had reeds in het einde der 17de eeuw de uitgebreidheid en het karakter verkregen, dat ze tot aan het einde der 18e eeuw heeft behouden. Afgaande op de vele beschrijvingen en afbeeldingen, van de stad Batavia verschenen, mag worden aangenomen, dat zij het voorkomen had van een Nederlandsche stad, met aan elkaar gebouwde woningen, die uitwendig veel overeenkomst hadden met de huizen in het vaderland zonder de galerijen of waranda's dus van de woningen, die nà de 18de eeuw in de uitgelegde buitenwijken, Noordwijk, Rijswijk, Weltevreden, Koningsplein e. a. werden gebouwd In den loop der 18de eeuw breidde de stad zich naar de W.- en de O.-zijde buiten de vestingwallen uit; meer en meer vestigden zich de welgestelden aan de lanen en wegen, die naar buiten leidden en deden daar landhuizen bouwen. Daarentegen werd de stad meer en meer bevolkt

door Chineezen, wier woonplaats ook voor een deel buiten de omwalling was.

Tegen het einde der 18de eeuw ontvloden de inwonenden steeds meer de oude stad, om zich te vestigen in de buitenwijken, Noordwijk, Rijswijk en Weltevreden; de toenemende ongezondheid dreef hen, die het doen konden, naar buiten. Het was de G.-G. Daendels, die aan het voortbestaan van de stad, als zetel der Regeering voor goed een eind maakte, door oprichting van het bekende „Paleis" of „Groote Huis" aan het Waterlooplein op Weltevreden, eerst onder G.-G. du Bus voltooid en in gebruik genomen.

Het tegenwoordige Batavia. Het gebied van het tegenwoordige Batavia (de oude Stad met de Voorsteden of buitenwijken) heeft een oppervlakte van 125 K.M.^{2} en wordt bevolkt door ruim 162.000 inwoners, waarvan 18.000 Europeanen, 100 Japanners, 115.000 Inlanders, 30.000 Chineezen en 2000 andere vreemde Oosterlingen (hoofdzakelijk Arabieren).

Sedert 1 April 1905 is de hoofdplaats Batavia een „Gemeente", sedert kort met een eigen Burgemeester. Het grootste gedeelte van de Gemeente bestaat uit perceelen, die in vollen eigendom zijn afgestaan. Een niet onbelangrijk gedeelte van het gebied der Gemeente Batavia, voornamelijk doch niet uitsluitend dat gelegen buiten de bebouwde kom, wordt ingenomen door zgn. *particuliere landerijen* — zie aldaar.

Administratief is Batavia verdeeld in 2 districten: Batavia en Weltevreden, en 6 onderdistricten met name: Tandjong-Priok, Manggabĕsar, Pĕndjaringan, Tanah-Abang, Gambir en Sĕnèn. De hoofdplaats bestaat uit 1°. de zgn. oude stad met aaneengesloten bebouwing, 2°. het gedeelte van de nieuwe stad Weltevreden, dat meer en meer het karakter van winkelbuurt en kantoorwijk aanneemt, en 3°. het meer zuidelijk gelegen gedeelte, doorloopend tot en aansluitend aan de bebouwde kom van de gemeente Meester Cornelis, dat als woonwijk dienst doet.

De oude stad vertoont thans nog zeer duidelijk de sporen van haar ontstaan in den compagniestijd. Men waant zich somwijlen in een Hollandsche binnenplaats met hare grachtjes en ophaalbruggen. De gebouwen zijn oud en hebben grootendeels een vervallen voorkomen.

Oud-Batavia is grootendeels een onooglijk samenstel van grachten, pleinen, stegen en sloppen. De breedere grachten (w.o. de beroemde Kali bĕsar) en straten vertoonen de gevels van groote kantoorgebouwen, welke in de laatste jaren meer en meer vernieuwd worden. De Javasche Bank bouwde zelfs een indrukmakend nieuw bankgebouw. Daarmede is tevens een einde gemaakt aan het streven om de kantoorgebouwen te verplaatsen naar het hooger en beter gelegen Weltevreden; Oud-Batavia blijft dus kantoorstad, gelegen te midden van de handels- en woonwijken voor Chineezen, Arabieren en andere Oosterlingen, zoomede uitgebreide Inlandsche kampongs. Door de slechte watertoe- en afvoer verkeeren die wijken en kampongs in een toestand van vervuiling en zijn ze haarden van ziekten. De ongezondheid van oud-Batavia is spreekwoordelijk; het heette in den compagniestijd „het graf der Hollanders". Afdoende verbetering is in het afvoerstelsel der stad nooit gebracht, al zijn de noodige plannen ontworpen; eerst onlangs in 1913 is op aandringen van den gemeenteraad een begin van uitvoering gegeven aan een meer omvangrijk assaneeringsplan, waardoor wellicht Batavia haar slechte reputatie zal kunnen verliezen.

De door Daendels gestichte z.g. bovenstad is Weltevreden, met de winkelbuurten Rijswijk en Noordwijk; men vindt er het paleis voor den G.-G. (het voor officieele recepties bestemde), het Koningsplein met het voor woning bestemde paleis, het Wilhelminapark, het Waterlooplein met het „Groote Huis" of „Paleis", het Hertogspark met het gebouw voor den Volksraad, vroeger het paleis van den Legercommandant, enz.

De mooie, drukke, met zware boomen beplante verkeersweg van het Waterlooplein naar Meester-Cornelis langs Sĕnèn, Kramat en Salèmba verliest haar karakter van buitenweg met ruime buitens en krijgt het aanzien van een dorpsstraat, en zoo verdwijnen ook elders de groene erven, welke aan Weltevreden het aangename, rustige karakter van tuinstad verleenden. Een schepping van de laatste jaren met wel toekomst is de nieuwe villawijk Nieuw Gondangdia. De Inlandsche bevolking, door deze bouwwoede uit hare kampongs verdreven, vindt slechts met toenemende moeite een onderdak in gebrekkige woningen. Een modelkampong, gelegen tusschen beneden- en bovenstad, moet in de behoefte voorzien. Vermeldenswaard zijn nog de Opiumfabriek en het vroegere Gymnasium Willem III (thans Koning Willem IIIschool), de Prins Hendrik- en Koningin Wilhelminascholen, het Logegebouw, de Lands-Koepokinrichting, tevens „Instituut Pasteur", het Komediegebouw, de Societeit „de Harmonie" en de Militaire Societeit „Concordia".

Als kerken vindt men in de benedenstad de zgn. Portugeesche kerk, de groote Willemskerk en de nieuwe of Haantjeskerk, en de Kwitangkerk der Chr. Gereform. Dit zijn Protestantsche kerken. De Katholieke kerk staat aan het Waterlooplein, terwijl de Armeniers een eigen klein kerkje hebben aan den Zuid-Westhoek van het Koningsplein. Een Engelsch kerkje staat op Parapatan. De Mohammedaansche moskeeën zijn in de benedenstad, evenals de Chineesche tempels.

Onder de ziekenhuizen moeten worden genoemd het Militair Hospitaal, het stadsverband voor Inlanders in de benedenstad, dat evenwel zal worden verplaatst naar de grens van Meester Cornelis, en als particuliere inrichting het ziekenhuis op Tjikini naast den Planten- en Dierentuin.

Voor de spoorwegen vindt men te Batavia vier hoofdstations, waarvan twee in de benedenstad en twee op Weltevreden. Het hoofdstation Weltevreden-Kĕmajoran zendt treinen uit naar Krawang-Poerwakarta-Bandoeng, Krawang-Poerwakarta-Cheribon, naar Tandjong Priok en langs de ceintuurbaan, welke ook leidt naar het station Batavia Zuid (Benedenstad). Het station Weltevreden-Koningsplein zendt treinen uit naar Buitenzorg en verder, en in de andere richting naar Batavia-Noord (Benedenstad). Voor het plaatselijke verkeer zorgen voorts een stoomtram en een electrische tram; veel wordt nog gebruik gemaakt van wagentjes en dogkarren.

BATAVIA (BAAI VAN). De baai van Batavia aan de N.kust van West-Java vormt een ongeveer 15 K.M. ingaande en tweemaal zoo lange bocht, die ten W. bepaald wordt door kaa

Oentoeng Djawa en ten O. door den hoek van Krawang. In die bocht liggen een groot aantal riffen en verscheidene kleine eilanden; de meeste eilanden zijn begroeid en alle zijn omgeven door koraalriffen, die aan de Z.W.zijde zeer smal zijn, maar aan den N.O.kant ver afsteken.

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP. Zie GENOOTSCHAPPEN.

BATIKKEN. Het Jav. woord b a t i k, en werkwoord a m b a t i k, is letterlijk: stippel, stippelen; dan bij uitbreiding: teeken, teekenen; namelijk met vloeibare was op een ondergrond van wit katoen. Vandaar de hoog-Jav. termen s ĕ r a t en n j ĕ r a t; en de Mal. termen t o e l i s en n o e l i s (of m ĕ n o e l i s), beide „schrift" en „schrijven". De oorspronkelijk-Indonesische zin van den term, als speciaal: „tatoeage, tatoeëeren", is op Java reeds sinds tal van eeuwen overgegaan in dien van „was-tittel, was-schilderen".

Het terrein van deze sierkunst is in onzen Archipel van oudsher Java; en wel zeer bepaaldelijk Midden-Java, het Java der Javanen. Waar het voorkomt onder Madoereezen, waar het voorkomt of voorkwam onder Soendaneezen, is of was dat vooral onder centraal-Javaanschen invloed.

Het dekmiddel, oorspronkelijk alleen gele bijenwas, iets taaier gemaakt door toevoegselen, bv. damar, later ook Europ. aardwas en paraffine, wordt op het doek gebracht door middel van een even sierlijk als vernuftig werktuigje, van 4 à 6 c.M. lengte, de t j a n ṭ i n g. Het bestaat uit een roodkoperen bakje in den vorm zoowat van een pijpekop, met van voren een omgekromd uitloop-tuitje (de t j a r a t), en van achteren een spitsen staart van hetzelfde metaal; welke staart gestoken wordt in een bamboe- of beter nog een glagah-handvatje, dat naar den voorkant schuin is afgesneden. Het geheel vormt aldus een soort roodkoperen schrijfpen met reservoirtje voor de heete was, in een klein glagahlid als koel handvat bevestigd; samen 7 à 9 c.M. lang. Voor bijzonder werk heeft men wel tjanṭing's met 2 of meer tuitjes.

Vooraf is het te batikken katoen uitgewasschen en uitgekookt, daarna opnieuw in rijstwater gesteven; de waspatronen worden op het doek aangebracht meestal uit de vrijehand, nadat alleen de hoofdverdeelingen met potlood of houtskool op het doek zijn aangebracht; door ongeoefenden en bij zeer ingewikkelde patronen wordt ook wel een lapje met het aan te brengen patroon op den achterkant gesteld, zoodat het doorschijnt, en nagetrokken kan worden. De aangebrachte patronen op den voorkant van het doek worden precies zóó op den achterkant herhaald; een gebatikt doek heeft geen verkeerden kant. De wasbedekking heeft ten doel, de bedekte deelen van het doek tegen de inwerking van verfstof te beschermen. Oorspronkelijk werden zeker alleen wit- en blauwe- doeken, door blauwverven met indigo, verkregen; daarna ook driekleurige.

Het oudste, en tevens het nog altijd fraaiste en meest aristocratische type van Jav. batik, wordt bij zulke *driekleurigheid* gevormd door de *kain sogan*, de wit-blauw-bruine doeken, die door de Vorstenlandsche batiksters in uiterste perfectie gemaakt worden; de Jogja'sche daarbij iets somberder van blauw; de Solo'sche meer tintelend van bruin, meestal ook met bruingele bijtint, en inderdaad superieur doorstralenden gloed. De door de k ĕ ṭ è l (het bad van olie + loog) roomig geworden tint van den wit blijvenden ondergrond verfraait tevens het kleurenspel van blauw en bruin.

Bij het blauwverven wordt de was verwijderd door afsmelten in een bad van kokend water; maar bij deze bruinververij treden drie nieuwe factoren op: 1°. het *afkrabben* (n g ĕ r i k) of *afschrappen* (n g ĕ r o k, n g ĕ r o e k) van was op sommige plekken, die slechts voor 't aannemen van nieuwe sapverf ontbloot moeten worden om aldus den omslachtigen arbeid van totaal wegsmelten en weer nieuw opbrengen van veel was te ontgaan; 2°. het feit, dat de bruine vloeistof, de s o g a n (uit s o g å-bast; Pelthophorum ferrugineum Benth.) niet koud kan ingeverfd worden zooals indigo, maar een lauw kleurbad vraagt; 3°. het feit, dat de enkel ingeverfde bruine sogå-kleur zelfs op het geoliede Jav. katoendoek niet voldoende pakt om bestendig te wezen, maar nog *gefixeerd* moet worden in een bad van zgn. s a r è n of „essence".

Voor verdere uitvoerige technische bijzonderheden, voor de economische beteekenis van het batikken en voor de geschiedenis der batikkunst in Ned.-Indië zie men het interessante artikel in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

BATIN. Oudste immigranten-bevolking in Djambi. Zij zijn aan te merken als de eerste overheerschers van het binnenland.

BATIN. In de Lampongs een titel, die hoofden in het algemeen aanduidt. Een vergadering van de batins werd vroeger in de Lampongs parabatin genoemd, wat door verbastering werd proatin, thans de benaming van de rechtbanken in de Lampongs.

BATIPOEH. Landschap bestaande uit Batipoeh di Atas en Batipoeh di Baroeh, benoorden het meer van Singkarah (Sum. Westk.). Batipoeh is de kern van het bij de reorganisatie ter Sum. Westk. van 1913 gevormde district van dien naam, dat met het distr. Padang Pandjang de onderafd. Pad. Pandjang vormt.

BATIPOEH en **PARIAMAN.** Afd. van het gewest Sum. Westkust, verdeeld in twee onderafd.: Padang Pandjang en Pariaman (zie op deze namen). Zij had in 1913 een bevolking van ± 180.000 zielen.

BATJAN. S u l t a n a a t, behoorende tot de res. Ternate en Onderh. en bestaande uit een groep van een 80-tal eilanden, eilandjes en rotsen, gelegen bewesten het zuidelijk schiereiland van Halmahéra en daarvan gescheiden door straat Patiëntie. De voornaamste eilanden zijn: **Batjan** of Sèki, Kasiroeta of groot Tawali, Mandioli, Obit of Batang lobang, Lata-Lata Bĕsar en -Kĕtjil.

In het gebied van het sultanaat ligt besloten een stuk rechtstreeks bestuurd gebied: het terrein van het fort Barneveld en de Christen-kampong Laboeha met daartoe behoorende gronden op het hoofdeiland Batjan.

De oppervlakte van het gebied van het sultanaat is volgens de marinekaart van den Molukschen Archipel 332.150 H.A.

Volgens een in het laatst van 1909 gehouden telling bedroeg de bevolking van hét Sultanaat 9021 zielen, waarvan op hoofdeiland Batjan 6166. De bevolking is hoofdzakelijk een vlottende; eigenlijke Batjanners waren er slechts ± 1300.

De bosschen in het sultanaat zijn rijk aan damar en andere gommen. De damarcomplexen zijn in het bezit van den Sultan of door dezen aan familieleden als apanages afgestaan. De ingezamelde damar moet aan Sultan of apanagehouders tegen overeengekomen prijs afgeleverd worden.

Het sultansbestuur wordt gevoerd door den sultan met zijn rijksgrooten en de districtshoofden (Bobato's), 7 in getal.

De betrekkingen tusschen het sultanaat en de Regeering worden thans beheerscht door de door het Zelfbestuur op 8 Juni 1910 afgelegde Korte Verklaring. In datzelfde jaar is ook orde gesteld op de financiën van het landschap. Alle inkomsten van het sultanaat komen sedert dat jaar in de landschapskas, welke vereenigd is met die van Ternate en Tidore.

Omtrent den oorsprong der bewoners en de oudste geschiedenis van het sultanaat is zeer weinig bekend. De veronderstelling ligt voor de hand dat, evenals de Ternatanen en Tidoreezen, ook de Batjanners van het moedereiland Halmahéra afkomstig zijn. De Portugeezen vestigden zich in 1558 op het tegenwoordige zuidelijke schiereiland van Batjan, dat toen, ook volgens Valentijn, nog een eiland op zichzelf was en Laboeha heette. Het noordelijke schiereiland was toen het eiland 'MBatjang (Valentijn noemt het Ombatjan), verbasterd tot Batjan (zie BATJAN-eiland). Zij bouwden er een steenen vesting. Deze was in 1609 door Spanjaarden bezet toen de Nederlandsche onder-zeevoogd S. J. Hoen ze veroverde en haar den naam Barneveld gaf. Sultan Ali gaf in 1653 aan Arnold de Vlaming vergunning tot uitroeiing der specerijboomen in zijn gebied. Na Ali's opvolger, sultan Alwadin, waren de sultans feitelijk slechts praalzuchtige hoofden van een enkele armelijke kampong, wien alleen ter wille van de traditie nog hooge eer werd bewezen. De voorlaatste sultan, Mohamad Sadik Sjah, regeerde van 1862 tot 1889 en schafte in 1878 de slavernij in zijn gebied af. Na zijn dood werd het bestuur over het sultanaat opgedragen aan den controleur der afdeeling en de rijksgrooten. Het Gouvernement dacht over een opheffing van het sultanaat, doch dit plan bleef hangende. Eerst in 1900 werd de tegenwoordige sultan, Oesman Sjah, oudste zoon van den vorigen sultan, als zoodanig verheven. Het door dezen aangegane politieke contract werd in 1910 door de bekende „korte verklaring" vervangen.

BATJAN of **SEKI.** Eiland in de Moluksche zee, tusschen 0° 17′ en 0° 55′ Z.Br. en 127° 17′ en 127° 54′ O.L. ten W. van het Z.-lijk schiereiland van Halmahéra, waarvan het door Straat Patiëntie gescheiden is; het is 2366 K.M.² groot en het belangrijkste van alle tot het gelijkn. sultanaat behoorende eilanden.

Batjan is blijkbaar ontstaan uit de — tamelijk recente — vereeniging van drie eilanden: het middelste, grootendeels uit oude leigesteenten bestaande, is het oudst en tevens het hoogst (de opgaven voor den G. Sibéla loopen uiteen van 1900—2200 M.); het N.-lijke en het Z.O.-lijke eiland zijn opgebouwd uit jonge eruptiva, die door nog jongere sedimenten ten deele zijn overdekt. De riviertjes zijn uit den aard der zaak van weinig belang. De voornaamste jong-vulkanische toppen zijn de Ṭĕpoek en de Sĕndapat (150 M.) ten N., de Bibinoi (300 M.) ten Z.O. van de Sibéla.

Van mineralen zijn aangetroffen enkele bruinkoollagen van inferieure kwaliteit en een geringe hoeveelheid koper en goud.

De heuvels en bergen van het eiland zijn grootendeels bedekt met bosschen, die goed timmerhout leveren en ook rijk zijn aan damar en andere gommen. Wilde notemuskaat en kruidnagelboomen komen ook hier evenals bijna overal in de Molukken voor. De fauna verschilt niet van die der andere Moluksche eilanden, behalve dat er nog — hoewel zeldzaam — een paradijsvogel (Semeioptera Wallacei) voorkomt en de zwarte aap in groot aantal. De zeestraten Sambaki en Herberg, die het eiland Batjan van het eiland Kasiroeta scheiden, zijn rijk aan parelbanken, die echter niet naar behooren worden geëxploiteerd.

Het klimaat van het eiland wordt gezond genoemd, maar de ondervinding heeft anders geleerd; er heerscht nogal malaria.

Over den oorsprong der inheemsche bevolking en het bevolkingsgetal zie onder BATJAN (Sultanaat).

Op het eiland hebben herhaaldelijk particuliere ondernemingen hare krachten tot exploitatie beproefd; zóó sedert 1882 de Batjanmaatschappij, later de daarvoor in de plaats gekomen Batjan Exploitatie-maatschappij, die echter evenmin als de andere noemenswaardige winst behaalt.

BATJANSCH. Te zamen met de Ombi- of Obi-eilanden heeft Batjan een taal gehad, die verwant is met het Soela'sch, Banggaisch en de Loinansche talen. Door den zeer sterken invloed van het ingevoerde Maleisch is het Batjansch geworden tot een mengtaal, zooals er geen tweede in de Molukken voorkomt.

BATOE. Maleisch woord, dat steen, rots beteekent, en ook bij het optellen in gebruik is. Men vindt het woord vaak gebezigd in namen van plaatsen als bijvoegsel bv. achter goenoeng (berg), poelau (eiland), tanah (land) enz.

BATOE. Breed, sawahrijk, dicht bevolkt hoogdal der Brantas, in de afd. Malang van de res. Pasoeroean tusschen de Z.-lijke helling van den Ardjoenâ en den N.-lijken voet van den Kawi, aan de O.-zijde overgaande in de lager liggende vlakte van Malang.

BATOE. Contrôle-afd. met gelijkn. hoofdpl. gelegen op het hoogland van dien naam, vormende de meest westelijke onderafd. van de afd. Malang der res. Pasoeroean. Zij omvat de districten Penanggoengan en Ngantang.

BATOE BAPAHAT (= de uitgebeitelde rots). Een in de rotsen uitgehakte waterleiding uit den Hindoe-tijd, bij Soeroaso (Pad. bovenlanden), 4 K.M. ten Z.O. van Fort van der Capellen, met twee in den steen gebeitelde inscripties.

BATOE BASOERAT (= beschreven steen). De plek waar te Pagar Roejoeng, 2 K.M. van Fort van der Capellen, de beschreven steenen uit den Hindoetijd staan, welke een soort van rijkssieraden vormden voor de latere vorsten van Minangkabau te Pagar Roejoeng.

BATOE-EILANDEN. Een groep van 3 groote en 48 kleine eilanden bewesten Sumatra, tusschen 0° 10′ N.B. en 0° 45′ Z.B., en 97° 50′ en 98° 35′ O.L. De drie hoofdeilanden zijn Pini, Tanah Masa en Tanah Bala; zij zijn in het binnenland weinig bekend en slechts aan de kuststreken bevolkt, waar zich uitgestrekte klapper-

tuinen bevinden. Alle eilandjes in de straat tusschen T. Masa en T. Bola zijn evenals Tello en verscheidene andere kleinere eilanden, één en al klappertuin. Tello is het meest bevolkte eiland, het heeft een oppervlakte van ongeveer 10 K.M.², de hoofdpl. Poelau Tello ligt op dit eiland. De Batoe-eilanden hebben veel natuurschoon: heldere koraal-stranden met fraaie schelpen, zeetuinen, stille vaargeulen tusschen de eilanden, en aan de westzijde scherpe koraalriffen, waarop de zware deining donderend breekt.

De Batoe-eilanden zijn belangrijk geworden door de cultuur der kokos, die er welig tiert. Voor een groot deel is de copra-handel in handen van de talrijke Chineezen, die ter hoofdplaats Poelau Tello en aan de kusten der andere eilanden wonen, en van eenige Mohammedaan geworden Batoeërs.

De Batoe-eilanden vormen administratief een onderafd. der afd. Padang (met hoofdplaats Poelau-Tello, standplaats van een Civiel Gezaghebber), bestaande uit het district Poelau Batoe. Ter hoofdplaats en op Sigata zijn zendelingen, wier scholen bloeien.

Van de oorspronkelijke bevolking der Batoe-eilanden is een klein aantal over: de zoogenaamde Boeloearo-stammen.

BATOE KAHOE of **PIEK VAN TABANAN,** 2370 M. hooge, onwerkzame vulkaankegel op Bali.

BATOE SANGKAR. Inlandsche naam van Fort van der Capellen (zie aldaar).

BATOEBARA. Stroomgebied van de rivier van dien naam, die in twee hoofdarmen, — de Batoebara kanan en -kiri — in de Bataklanden ontspringt, en ten N. van Asahan met een diepte van 3 M. en een breedte van 120 tot 150 M. in zee valt. Deze streken vormen een onderafd. van de afd. Asahan v. h. Gouv. O. kust van Sumatra, met de hoofdplaats Laboean Roekoe.

BATOEDAKA. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Posso der res. Menado, omvat een deel der Togian eil. (zie ald.); bevolkingssterkte ± 2500 zielen.

BATOEDJADJAR. Artillerie-kampement op het westelijk deel van het plateau van Bandoeng, waar de artillerie van West-Java in den oostmoesson schietoefeningen houdt en waar de commissie van proefneming is gevestigd.

BATOEGADJAH. Hoogte, waarop het residentiehuis te Ambon gelegen is.

BATOELAPA. Zelfbesturend landschap op Celebes, behoorende tot het voormalig bondgenootschap Masĕnrèmpoeloe, naar schatting groot 300 K.M.², grenzende ten N. aan Enrékang en Letta, ten O. aan Kassa, ten Z. aan Sawietto en ten W. aan straat Makasser. De voornaamste rivier is de Boengieng, een tak der Sadang; het terrein is zwaar bergachtig, alleen langs de kusten in Boengieng vindt men een vrij groot vlak terrein. De bevolking, op ongev. 3000 zielen geschat, is van Boegineeschen oorsprong, en weinig actief. De landbouw bestaat er vooral in teelt van mais, een weinig padi, aardvruchten en aanplant van klappers en kĕmiri; de bosschen leveren veel deugdzaam timmerhout op. Koffie wordt uit Letta en Toradja aangebracht (gemiddeld 180.000 K.G.) en onder den naam van Boengieng-koffie naar Makasser uitgevoerd. Aan het hoofd van het bestuur staat een vorstin, met den titel Aroeng, op voordracht van den rijksraad (hadat) benoemd en ontslagen.

BATOE-LITJIN, riviertje in de Z. en O. Afd. van Borneo, dat door het gelijkn. landschap stroomt en in Straat Laoet uitmondt. In het laatst van 1918 zijn nabij deze rivier en langs Straat Laoet uitgestrekte ijzerertshoudende terreinen ontdekt. Zie TANAH BOEMBOE.

BATOER. Distr. van de afd. en het regentschap Bandjarnĕgara van de res. Banjoemas, met gelijknamige districtshoofdplaats, aan den voet van den Goenoeng Pĕtarangan. Van uit de districtshoofdplaats Batoer, 1624 M. boven den zeespiegel gelegen, een welvarend plaatsje, leidt een goede weg naar het plateau van het Diëng-gebergte. Zie DIËNG en DOODENDAL.

BATOER. Vulkaan in het O. van Bali; verheft zich 1500 M. hoog, ongeveer in het midden van een eenigszins elliptischen en geheel gesloten ringwal met assen van 15 en 10 K.M., waarvan het hoogste punt, 1606 M., in het N.W. gelegen is. In de caldera ligt, ten O. van den vulkaankegel, het vrij groote meer Danau Batoer. De berg, die nog niet lang geleden (1905) een eruptie had, heeft twee steile toppen, elk met een diepen krater. Er liggen verschillende dorpen langs het meer in de caldera en aan den ringwal; de voornaamste zijn Batoer (met een bekenden tempel) en Kintamani.

BATOE RADJA. Hoofdpl. der afd. Ogan- en Komĕring-oeloe (res. Palembang), op een hoogte van 45 M. boven zee aan den linkeroever der Oganrivier, ongeveer waar deze de Ajĕr Langkajap opneemt. Het aantal inwoners bedraagt 1538 inlanders, eenige Europeanen en 50 Chineezen. De naam Batoe radja komt bij meerdere doesoens in Palembang en Benkoelen voor.

BATOETOELIS. Kampong nabij Buitenzorg, waar men een beschreven steen in het Oud-Soendaneesch vindt, Padjadjaran vermeldende en gedateerd 1355 Çaka; daarnaast een steen met afdrukken van twee voetzolen. Op eenigen afstand twee ruwe Polynesische beelden; naar drie zijden verder de overblijfselen van de muren van Padjadjaran, o.a. te Lawang Gintoeng.

BATOK. Een der jongere eruptiekegels, die zich uit de zandzee van den Tĕnggĕr verheffen.

BATTAM. Zie BATAM-ARCHIPEL.

BAUD (JEAN CHRETIEN). Een der meest beteekenende Nederl.-Indische staatslieden, die èn als hoofd van het bestuur in Indië, èn als Minister van Koloniën grooten invloed op het lot van Ned.-Indië heeft uitgeoefend. Geb. 1789, werd in 1810 tot waarnemend secretaris bij den benoemden G.-G. Janssens aangesteld en vertrok met dezen naar Java, waar hij in 1811 bij den burgerlijken dienst overging. Als Algemeen Secretaris stond hij sedert 12 Jan. 1819 Van der Capellen ter zijde, doch werd reeds 23 Aug. 1821 als zoodanig op zijn verzoek ontslagen, daar hij naar Nederland wilde terugkeeren. In 1824 werd hij benoemd tot Directeur voor de zaken der O.-I. bezittingen, terwijl hij in 1825 ook de West-Indische koloniën onder zijn leiding kreeg. Den 23 Jan. 1833 trad hij op als Vice-President der Hooge Regeering, in welke betrekking hij de werkzaamheden vervulde, overeenkomende met die van eenen Luitenant-Gouv.-Generaal. Nadat Van den Bosch op 27 Juni 1833 de waardigheid van Commissaris-Generaal had aanvaard, trad Baud den 2en Juli als Gouverneur-Generaal *ad interim* op. Zijn naam is onafscheidelijk verbonden aan de konsekwente uitbreiding der grond-

beginselen van het stelsel, door Van den Bosch ontworpen, al liet hij geen gelegenheid voorbijgaan om de bezwaren, aan dat stelsel verbonden, zooveel mogelijk te temperen.

In 1836 naar Nederland teruggekeerd werd hem in 1838 zitting in den Raad v. State verleend, nadat hij reeds bij zijne benoeming tot Staatsraad in buitengew. dienst in betrekking gesteld was tot den Minister, die verplicht was het advies van Baud in te winnen omtrent alle punten van koloniale wetgeving en algemeen bestuur. Met ingang van 1 Jan. 1841 tot Minister van Koloniën benoemd, betoonde hij zich een bij uitstek bekwaam staatsman, die echter volstrekt vasthield aan het beginsel, dat de eenhoofdige regeering de eenige is, die past voor koloniën en overzeesche bezittingen, welke de hoofdstoffen in zich bevatten van een zelfstandig bestaan.

Vele en gewichtige maatregelen werden tijdens het Ministerie van Baud genomen. Wij noemen hier slechts de regeling van de betrekkingen tusschen de Regeering en de Handelmaatschappij door de zoogenaamde Consignatie- en Kapitalisatiecontracten, de instelling der commissie tot onderzoek der remises, de regeling van de opleiding der ambtenaren voor Ned.-Indië, de regeling van het Indische muntwezen. Tengevolge van de politieke gebeurtenissen in 1848 afgetreden, overleed hij in 1859.

BAVIAAN (ZWARTE). *Cynopithecus niger* Desm., bewoont Noord- en Centraal-Celebes en Batjan, maar is op dit laatste eiland waarschijnlijk ingevoerd. Het geslacht *Cynopithecus* behoort tot de familie der *Cercopithecidae* (zie MEERKATTEN) en vormt een overgang van het geslacht *Macacus* (zie JAVAANSCHE AAP) tot de echte bavianen (*Papio*), die Afrika bewonen. Het dier leeft in kleine troepen in de bosschen.

BAWANG (MAL., JAV., SOEND.) met samenstellingen. Zie ALLIUM.

BAWÉAN. Eiland in de Java zee, recht N. van het Westgat van straat Madoera, tusschen 5°34′ en 5°52′ Z.B. en 112°34′ en 112°44′ O.L., behoorende administratief tot de res. Soerabaia, waarvan het een contrôle-afd. uitmaakt, die uit één district bestaat. De controleur is gevestigd op de hoofdplaats Sangkapoera. De kust van het eiland is overal omgeven door een strandrif van meest 500 tot 1000 M. breedte. Het grootste deel van het eiland, dat 200 K.M.² oppervlakte heeft, wordt ingenomen door een vulkaanruïne; in de wijde opening ligt een kleinere krater, waarvan de bodem wordt ingenomen door het meer Talaga Kastobo, 600 M. lang en 400 breed, met een diepte tot 139 M., Het is grootendeels met bosch en kreupelhout begroeid; op de hoogere deelen zijn nog zware wouden, maar in 't algemeen is het bosch licht, een gevolg van den roofbouw; waar deze geregeld gedreven wordt, liggen de velden acht jaar braak, na één oogst van bergrijst, en bedekken zich dan met gras of met schraal struikgewas.

Het zielental bedroeg eind 1905 ruim 42.000 zielen, waaronder slechts 7 Europeanen. De inlandsche bevolking heeft veel overeenkomst met de Madoereezen; de Madoereesche taal is er dan ook de meest gebruikelijke. Zij houdt zich voornamelijk bezig met den handel, daar het eiland niet in de behoeften der vrij talrijke bevolking kan voorzien. Een belangrijk deel der mannelijke bevolking is dan ook een groot deel van het jaar afwezig, om in bijna alle deelen van den Indischen Archipel handel te drijven, den maaltijd op de suikerfabrieken op Java mee te maken of, vooral in Singapore en in Deli, als koelie te dienen; ze staan er bekend als Bojans (Engelsche verbastering van boedjang, los werkman). De vischvangst is een belangrijke tak van bestaan voor de bevolking; de voornaamste uitvoerartikelen zijn legmatjes van pandan, slèndangs en sarongs, welke laatste in geheel Oost-Indië zeer gezocht zijn; vele eilanders drijven op Java handel in deze artikelen. De meeste en grootste dorpen liggen aan de kusten en in het terrein ten N.W. der hoofdplaats Sangkapoera.

BAZARBATOEM NOTEN. Zie CORYPHA.

BÉANG. Zie PASAR BÉANG.

BEBAKENING. De oorspronkelijke bebakening bestond in Nederlandsch-Indië uit vaste bakens, gedeeltelijk uit tijdelijke materialen, doch ook gedeeltelijk duurzaam gebouwd. Deze werden echter omstreeks 1860 bijna geheel door drijvende bakenmerken vervangen. Wel werden sedert en vooral ook in de laatste jaren schroefpaalbakens bijgebouwd, doch hoofdzaak blijft nog de drijvende bebakening.

De zorg voor de bebakening is aan de havenmeesters opgedragen. Behalve door plaatselijke hulpmiddelen wordt zij onderhouden door de bebakeningsvaartuigen. Ook de gouvernementsmarine verleent daarbij hulp.

Op enkele plaatsen worden kleine boeien, houten bakens, oversteekmerken enz. aangetroffen, op welker aanwezigheid niet mag gerekend worden. Wel worden in de meeste gevallen de kosten van die niet officiëele bebakening door het departement der Marine gedragen. De dienst van scheepvaart in N.I. stelt er zich evenwel niet voor verantwoordelijk.

BĔBĔD. Stuk katoen, meest gebatikt, dat door mannen op Java om de lendenen gewikkeld wordt en de heupen en het onderlijf bedekt. De naam beteekent „omwinding, omwikkeling". Als vrouwenkleeding heet deze lichaamsomwikkeling *tapih* (zie aldaar). De lengte bedraagt 2.45 tot 3 M., de breedte 1 tot 1.12 M.

BĔDADOENG. Rivier, ontstaande in het N. deel van de vlakte der afd. Djĕmbĕr in de res. Bĕsoeki, uit beken, die zoowel van het Jang-als van het Raoen-geb. afdalen; zij valt bij Poegĕr in de baai van dien naam.

BĔDAGEI. Landschap, het stroomgebied van de gelijknamige rivier, met de hoofdpl. Tandjong Bringin nabij de monding van die rivier. Dit landschap vormt met het zuidelijk daaraan grenzende landschap Padang de zuidelijkste onderafd. van de afd. Deli en Sĕrdang van het Gouvt. Oostkust van Sumatra. Het is een onderhoorigheid van het zelfbesturend landschap Deli, waarvan een vertegenwoordiger met den titel van Pangéran te Tandjong Bringin is gevestigd.

BĔDAK. Fijn rijstemeel, vervaardigd van uitgegiste rijst. Veelal wordt dit meel, dat ter bepoedering van het aangezicht en den hals wordt gebezigd, met een of andere welriekende stof geurig gemaakt. Voortdurend gebruik maakt dat de huid een groezelig aanzien krijgt. De Chineezen bereiden bĕdak uit gadoeng-soorten, maar sommigen houden het zoo verkregen poeder voor schadelijk.

BEDEVAART NAAR MEKKA. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië, en verder

(in deze beknopte Encycl.) MEKKAGANGERS, TARÉKAT en ZEMZEM.

BĔDOEG. Zie MOSKEE,

BĔDÅJÅ. Danseres aan de vorstenhoven op Java. Zie DANSEN.

BĔDOJO. Een huurland in Djokjakarta, bekend in de geschiedenis, in verband met de voorvallen, die aanleiding gegeven hebben tot den Java-oorlog (1825—1830).

BEELDEN. Zie OUDHEDEN.

BEELDHOUWKUNST. Zie KUNST (BEELDENDE).

BEER (MALEISCHE). Zie BEREN.

BEERMARTER. Zie BINTOEROENG.

BEGRAAFPLAATS en **BEGRAVEN (GEBRUIKEN BIJ).** Zie GRAF en OVERLIJDEN.

BEGROOTING VAN NED.-INDIË. Bij de grondwetsherziening van 1848 werd bepaald (art. 60), dat de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen bij de wet zou worden geregeld. Aan den Min. Fransen v. d. Putte gelukte het een door hem ingediend ontwerp tot wet te doen verheffen, die als Comptabiliteits-wet (zie COMPTABILITEIT) bekend, als Wet van 23 April 1864 (Ind. Stb. 106, Ned. Stb. 35) werd afgekondigd. Een der voornaamste bepalingen dier wet was het voorschrift, dat de begrooting voor Ned. Indië jaarlijks bij afzonderlijke *wet* of *wetten* zou worden vastgesteld, die de uitgaven regelen en de middelen te harer dekking aanwijzen moeten. De voorschriften der Comptabiliteitswet zijn het eerst op de begrooting voor 1867 toegepast.

De begrooting voor Ned. Indië bestaat uit een begrooting van de uitgaven en een aanwijzing van de middelen tot dekking dier uitgaven. De begrooting der uitgaven is verdeeld in 2 hoofdstukken, waarvan het eerste bevat de uitgaven in Nederland, het tweede de uitgaven in Indië te doen. Evenzoo zijn de middelen verdeeld over twee hoofdstukken, welke de in Nederland (hoofdzakelijk wegens verkoop van producten), resp. in Indië te ontvangen middelen betreffen. De geheele begrooting is derhalve gesplitst in vier hoofdstukken, welke bij afzonderlijke wetten worden vastgesteld.

De twee wetten betreffende de uitgaven bestaan elk uit 3 artikelen. In artikel 1 worden de uitgaven met de ramingcijfers opgenoemd, naar een splitsing in afdeelingen, welke op haar beurt weer in onderafdeelingen zijn gesplitst, terwijl na de vaststelling der wetten de onderafdeelingen bij Koninklijk besluit, zoogen. splitsingsbesluiten, voor zooveel noodig nog in artikelen worden onderverdeeld. De splitsing in onderafdeelingen houdt verband met de verdeeling van de regeeringstaak over departementen van algemeen bestuur, zoodat de uitgaven departementsgewijs in afdeelingen zijn samengebracht; verder zijn de uitgaven voor „Regeering en Hooge Colleges" in één afdeeling vereenigd, terwijl op het tweede hoofdstuk nog een afdeeling voor gewestelijk en plaatselijk zelfbestuur (zie DECENTRALISATIE) voorkomt. Het aantal afdeelingen bedraagt daardoor op het Ie hoofdstuk 10 en op het IIde 11.

Door de splitsing in artikelen worden ten slotte de posten aangeduid waarop de betalingen van den Landsdienst worden geaffecteerd. Hoewel die splitsing, zooals gezegd, door de Kroon geschiedt, is zij toch niet geheel aan den invloed van de Staten-Generaal onttrokken, daar bij de ontwerpbegrooting „uitgewerkte en toelichtende staten" worden overgelegd, waarop de voorgenomen splitsing reeds voorkomt; daarover kan dus een oordeel worden uitgesproken.

Het voorgaande betreft art. 1 der begrootingswetten (uitgaven). Art. 2 strekt om aan te geven ten behoeve van welke onderafdeelingen (o.a. die welke voor memorie zijn uitgetrokken) geput mag worden uit den post voor onvoorziene uitgaven, welke aan het slot van elke afdeeling voorkomt, terwijl artikel 3 posten aanwijst om te voorzien in de in den loop van het dienstjaar opkomende behoeften, welke niet in de begrooting zijn omschreven. In de splitsingsbesluiten zijn dienovereenkomstige artikelen opgenomen met betrekking tot de artikelen der begrooting.

De wetten op de middelen bevatten in tegenstelling met die op de uitgaven geen enkel cijfer, maar bepalen er zich toe de tot dekking der uitgaven te bestemmen middelen met name te noemen. Intusschen blijkt de raming van de opbrengst met splitsing, zooveel het IIde hoofdstuk betreft, over Java en Madoera eenerzijds en de buitenbezittingen anderzijds, uit staten welke aan de wetten worden toegevoegd, zonder dat zij daarvan deel uitmaken.

De werkwijze bij de samenstelling der begrooting was, tot die van 1919, deze, dat het oorspronkelijk ontwerp, na ontvangst van gegevens omtrent het Iste hoofdstuk van het Dept. van Koloniën, in Indië werd samengesteld en vervolgens behandeld in een in de tweede helft van Mei te houden, door den Gouverneur-Generaal voorgezeten, vergadering van den Raad van Indië, welke ook door de departementschefs werd bijgewoond. Bij de Wet van 16 Dec. 1916 Ned. Stb. No. 535 (instelling van een „Volksraad)" is o.a. bepaald, dat de G.G. verplicht is tot raadpleging van den Volksraad voor de voorloopige vaststelling der begrooting (voor de 1ste maal die van 1919). De G.G. biedt daartoe de ontwerpen, voorzien van een toelichting, aan den Volksraad aan (Art. 131. Reg. Regl.).

De wetsontwerpen moeten uiterlijk op het tijdstip, voor de indiening der Staatsbegrooting bij artikel 124 der Grondwet bepaald, aan de Staten-Generaal worden aangeboden en worden verder op de gewone wijze behandeld.

Naast de algemeene begrooting kent men suppletoire begrootingen, waaraan in den laatsten tijd de voorkeur gegeven wordt boven het telkenmale openen van kredieten boven de begrooting door den G.G., welke op artikel 31 C.W. steunende praktijk vroeger meer werd gevolgd. Vermelding verdient in dit verband nog dat de C.W. zelve in art. 27 overschrijding van de begrooting toestaat ter zake van de uitgaven voor aankoop, aanmaak, vervoer en verkoop van producten.

De zorg voor de uitvoering der begrooting in Nederland is opgedragen aan den Min. van Koloniën, die daarbij de regelen der Nederlandsche comptabiliteit in acht neemt, terwijl de Nederl. Rekenkamer daar het toezicht uitoefent. Voor Indië berust die zorg bij den Gouverneur-Gen., die daarin wordt bijgestaan door tal van ambtenaren, in ordonnateurs en comptabelen onderscheiden (zie COMPTABILITEIT). Het algemeen toezicht op de uitvoering is opgedragen aan de

Algemeene Rekenkamer (zie REKENKAMER, ALGEMEENE).

De eind-contrôle op de uitvoering der begrooting berust bij de wetgevende macht, nl. door vaststelling van het slot der zoogen. Koloniale Rekening. Daaronder verstaat men een rekening en verantwoording van het gehouden beheer, die de begrooting voet voor voet volgt en in gelijke omschrijving der hoofdstukken, afdeelingen, onderafdeelingen en artikelen afzonderlijk vermeldt het geraamde bedrag en wat daarop ontvangen is, en in uitgaaf het geraamde bedrag en wat daarop verevend (d.i. betaalbaar gesteld) is, welke met de vereischte bescheiden aan de Tweede Kamer gezonden wordt met een wetsontwerp tot vaststelling van het slot der uitgaven en ontvangsten van den Indischen dienst over dat jaar.

Ten slotte heeft de wet, ingevolge eene bepaling, die in 1895 in de C.W. is opgenomen (art. 74 lid 2), nog te regelen de bestemming van de voordeelige sloten en de voorziening in de dekking van de nadeelige sloten der rekeningen b.v. door leeningen.

Voor de begrootingen van de gewesten en gemeenten zie men DECENTRALISATIE en voor die van de zelfbesturende landschappen ZELFBESTUREN.

BEHOUDEN PASSAGE. Zeestraat tusschen Prinsen-land en den vasten wal van Java.

BĔKASI. District van de afd. Meester-Cornelis van de res. Batavia, met 220 desa's (in 1905 ongeveer 163.000 zielen) met gelijkn. hoofdplaats, vroeger de hoofdpl. van het z.g. Oosterkwartier van Batavia, gelegen aan de Tjileungsi of rivier van Bĕkasi en aan den spoorweg Batavia—Cheribon. Het is een plaatsje van eenige beteekenis, met levendigen binnenlandschen handel, grooten pasar, dateerende van 1752, en Chineesche Wijk.

BĔKĔL. Javaansche benaming voor een ondergeschikt hoofd. In Midden-Java de gewone benaming voor desahoofd. Echter niet in de Vorstenlanden, waar het de beteekenis van „zetbaas" van een apanagehouder (loerah-patoeh) in de desa heeft. Zie DESA en VORSTENLANDEN. In Oost-Java was bĕkĕl ook de titel voor een onderdistrictshoofd.

BĔKĔTAN, een der nomadenstammen, welke men nog in Centraal-Borneo, in de brongebieden der groote rivieren, aantreft. De leefwijze dezer jagerstammen, welke onder verschillende namen bekend staan, is in hoofdzaak gelijk. Daarover worden nadere bijzonderheden gegeven onder het art. POENAN, zijnde een der meestbekende namen.

BĔKOEMPAI (bet. grasrijk, namelijk rijk aan waterplanten, moerassig). District der onderafd. Marabahan der afd. Bandjĕrmasin, res. Z. en O. afdeeling v. Borneo, tevens de geheele onderafd. vormende, onder het bestuur van een kjai (districtshoofd). Voornaamste plaats is Marabahan, uit verschillende groote kampongs bestaande (zie aldaar), de standplaats van den kjai. De bevolking leeft van den rijstbouw, de eendenfokkerij, atapfabricage, cultuur van poeroen (een biessoort) en sagoaanplantingen.

BĔKTI of **BOEKTI,** h u l d e b e w i j s door een mindere aan een meerdere gegeven, en dat bij de landverhuur in de Vorstenlanden aan bepaalde regels onderworpen is (zie VORSTENLANDEN).

BĔLANGA Zie FETISISME.

BELASTINGEN. Voor de belastingen der inlandsche zelfbesturen zie ZELFBESTUUR, voor heffing in arbeid zie HEERENDIENSTEN.

Volgens een verdeeling in twee hoofdgroepen, persoonlijke en zakelijke belastingen, met onderverdeeling van de laatste groep in kohiersbelastingen en andere, verkrijgt men van de belastingen, in Ned. Indië door het centraal gezag geheven, het volgende overzicht:

I. *PERSOONLIJKE BELASTINGEN:*

a. Inkomstenbelasting, geldende voor de in Indië gevestigde Europeanen en met hen gelijkgestelden, alle aldaar een bedrijf uitoefenende lichamen, zoowel die welke in Indië als die welke daarbuiten gevestigd zijn zoomede aldaar een bedrijf uitoefenende personen buiten Indië, van elken landaard;

b. Belastingen op de bedrijfs- en andere inkomsten, geheven van de in Indië gevestigde Vreemde Oosterlingen en inlanders (de laatsten behoudens uitzonderingen en beperkt tot het rechtstreeks bestuurd gebied en de rechtstreeksche onderhoorigen van het Gouvernement);

c. Personeele belasting van de in Indië gevestigde Europeanen en m. h. g. en Vreemde Oosterlingen;

d. Schutterijbelasting, een heffing van de Europeanen en m. h. g., die zijn vrijgesteld van de verplichting om bij de schutterij te dienen;

e. Hoofdgeld van Inlanders op Java en Madoera, getreden in de plaats van thans afgeschafte heerendiensten;

Voorts nog enkele voor één residentie (Menado, Benkoelen) of zeker gebied (Makasser; de Spermunde-eilanden) geldende heffingen van Inlanders.

II. *ZAKELIJKE BELASTINGEN:*

A. V o l g e n s K o h i e r e n.

a. Verponding en dienovereenkomstige heffingen, een belasting van onroerende goederen in Ned.-Indië.

en verder van inlanders:

b. Landrente op Java en Madoera;

c. Vertieningsbelasting in de residentie Z. en O. Afdeeling van Borneo;

d. Tiende van het rijstgewas in het gouvernement Celebes en ond.;

e. Landrente van de sawahs en belasting van de tegalvelden en tuinen in het rechtstreeks bestuurd gebied van de residentie Bali en Lombok;

zijnde alle grond- of oogstbelastingen (de landrente mede geheven van vischvijvers en nipahbosschen).

B. Z o n d e r K o h i e r e n.

1. R e c h t s t r e e k s c h e h e f f i n g.

a. In- en uitvoerrechten ; b. Accijnzen ; c. Slachtbelasting, voornamelijk ten aanzien van buffels, runderen en varkens; in de Buitenbezittingen gewestgewijze geregeld; *d. Zegelrecht ; e. Recht van overschrijving* (hoofdzakelijk van Europeanen en Vr. O.); *f. Rechten van successie en overgang bij overlijden,* het eerste uitsluitend van boedels van Europeanen en m. h .g.; *g. Belasting van loterijen*; *h. Vergunningen van Chineesche dobbelspelen*; *i. Hondenbelasting*; *j. Belasting van uitvoerproducten op het eiland Wè* (*Atjeh en O.*); *k. Belasting van boschproducten* in de boven-Mahakam (Z. en O. Afd. Borneo); *l. Belasting op het graven van diamant* (Z. en O. Afd. v. Borneo); *m. Voorloopig gehandhaafde belastingen in het*

voormalige landschap Lingga-Riouw en O.

Ten slotte valt nog melding te maken van een heffing in de afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea der residentie Amboina van een vergunningsrecht van *f* 35 per vuurwapen en per jachttijd voor de jacht op paradijs- en aanverwante vogels. Stb. 1916, no. 197.

2. Niet rechtstreeksche heffing = Pachten.

Onder verwijzing voor zooveel betreft de historische ontwikkeling en de beschrijving van den tegenwoordigen toestand van al deze belastingen naar het zeer uitvoerige artikel in de groote Encycl. van Ned. Indië, wordt hier slechts een en ander meegedeeld omtrent de voornaamste belastingen in Ned.-Indië geheven, te weten:

Inkomstenbelasting.

De inkomstenbelasting wordt onderscheiden, voor zoover lichamen betreft, in belasting naar het zuiver inkomen en belasting naar de overwinst. Zij werd in 1908 ingevoerd ter vervanging van het sedert 1879 geheven patentrecht en van twee als tijdelijke heffingen in 1906 ingevoerde belastingen, nl. de suikerbelasting en een verhooging van het uitvoerrecht van tabak ter Oostkust van Sumatra. Zij bepaalt zich, wat de inwonenden betreft, tot de Europeanen en met hen gelijkgestelden. Ten aanzien van de buiten Indië gevestigde natuurlijke personen heeft de belasting een zakelijk karakter, daar zij slechts berekend wordt over de inkomsten, welke door hen in Indië uit bedrijf of beroep worden verkregen. Voor een onderscheiding naar afstamming of landaard is daarbij geen plaats; zij treft hen daarom allen.

Voor bijzonderheden zie men bijl. B.B. van het Kol. Verslag.

Belasting op de bedrijfs- en andere inkomsten.

Aan de vroeger bestaande verschillende behandeling van Vreemde Oosterlingen en Inlanders op Java en Madoera is een einde gemaakt bij de invoering, met ingang van 1907, van de belasting op bedrijfs- en andere inkomsten. De vrijstelling is daarbij voor allen gebracht op *f* 50; het tarief begint met *f* 0.72 voor inkomens van *f* 50 tot beneden *f* 60 en klimt dan per inkomenvermeerdering van *f* 10 geleidelijk op tot *f* 27.72 voor inkomens van *f* 620 tot beneden *f* 630 om ten slotte bedragen van *f* 630 en hooger met $4^1/_2$ percent te treffen.

Met de invoering van een evenredige belasting à 4 % van het inkomen in een groot deel der Buitenbezittingen (Ind. Stb. 1914, no. 130 j°. 132) is, behoudens de nog onvermijdelijke uitzonderingen, met ingang van 1914 een einde gemaakt aan het verschil, hoofdzakelijk in percentage van heffing, tusschen de belastingregelingen voor de inlandsche bevolking in de onderscheidene gewesten der Buitenbezittingen.

Personeele belasting.

Volgens de thans geldende bepalingen wordt deze belasting geheven van Europeanen en daarmee gelijkgestelden en van Vreemde Oosterlingen naar de grondslagen: huurwaarde, meubilair, paarden, rijwielen, rijtuigen en automobielen.

Hoofdgeld op Java en Madoera.

Zie HEERENDIENSTEN.

Verponding.

Sedert 1890 wordt onder den naam van verponding een belasting geheven van de onroerende goederen, waarvan volgens algemeene verordeningen bewijzen van eigendom of van een ander zakelijk recht zijn opgemaakt; de onroerende goederen, ingevolge het koninklijk besluit van 16 April 1872 (Ind. Stb. 117) in eigendom verkregen — de zoogen. agrarische eigendom — worden echter alleen aan verponding onderworpen voor zoover daarvan geen landrente of gelijksoortige belasting verschuldigd is. De belasting wordt berekend naar de verpondingswaarde welke telkens voor een tijdvak van vijf jaren — bij uitzondering kan het korter zijn — wordt vastgesteld door een commissie van drie leden, met inbegrip van den voorzitter, welke commissie voor het vijfjarig tijdvak wordt benoemd. Met een enkele uitzondering wordt van de verpondingswaarde $^3/_4$ % geheven.

Landrente.

De vroeger bestaande regelingen (waarvoor men het art. Belastingen in de groote Encycl. zie) werden vervangen, voor de Preanger-Regentschappen door de ordonnantie van Ind. Stb. 1896, no. 126, sedert aangevuld, en voor het overige deel van Java (buiten de Vorstenlanden) door de ordonnantie van Ind. Stb. 1907, no. 277, sedert aangevuld en gewijzigd. Zij wijken op tal van punten principieel van de vroegere verordeningen af.

In het algemeen wordt, luidens die regelingen, de belasting geheven van de gronden — vischvijvers en nipahbosschen daaronder begrepen — waarop zakelijke rechten worden uitgeoefend en die niet vallen onder de bepalingen omtrent de verponding.

De gronden worden voor de heffing der landrente onderscheiden in twee soorten: 1e *sawahs*, 2e *droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen.*

Van de sawahs wordt als landrente geheven een evenredig deel van de belastbare opbrengst, berekend naar de productiviteit van den grond en naar de geldswaarde van de padi, bepaald naar de gemiddelde marktwaarde. Voor de droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen wordt de landrente berekend naar de waardeverhouding onderling en tot de in het district aanwezige sawahvelden. Terwijl voor de eerstgenoemde soort gronden de heffing dus min of meer een *oogstbelasting* is, nadert zij voor de tweede categorie van gronden meer een *grondbelasting.* Overeenkomstig deze onderscheiding wordt in geval van onbeplant blijven of misgewas alleen voor *sawahs* ontheffing van landrente verleend. Het percentage dat van de belastbare opbrengst der sawahs aan landrente wordt geheven, bedraagt minstens 8 en ten hoogste 20 percent. Van de droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen wordt niet minder dan *f* 0.25 en niet meer dan *f* 20.— per bouw aan belasting gevorderd.

De landrenteplichtige gronden van elke desa worden door technisch personeel (topographischen dienst) opgemeten en op een desakaart aangegeven. Die opmeting geschiedt *perceelsgewijze,* wordende daarbij onder een perceel verstaan een complex gronden van een der voornoemde soorten dat van de aanliggende gronden gescheiden is door terreingrenzen, als wegen, waterleidingen en dergelijke, met dien verstande, dat, ingeval van uiteenloopende productiviteit der sawahs van een perceel of van uiteenloopende waarde der tot eenzelfde perceel behoorende gronden van de tweede soort, overeenkomstig de terzake geldende regelen een splitsing plaats vindt

in *perceelgedeelten*, bestaande uit gronden van ongeveer gelijke productiviteit of waarde.

De in de verschillende desa's van een district voorkomende perceelen of perceelgedeelten, die wat de sawahs aangaat van ongeveer gelijke *productiviteit*, wat aangaat de droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen van ongeveer gelijke *waarde* zijn, worden voor de eerstgenoemde gronden tot *groepen*, voor de tweede tot *klassen* vereenigd. Het percentage, van de belastbare opbrengst der sawahs van de verschillende groepen aan landrente te vorderen, wordt, met inachtneming van de hierbovenvermelde grenzen, voor elke desa bepaald, in de residentie Preanger-Regentschappen door den Gouverneur-Generaal, elders door den Directeur van Binnenlandsch Bestuur, op voorstel van den Resident, waarbij inzonderheid rekening wordt gehouden met den economischen toestand en, voor zooveel noodig voor een geleidelijken overgang, met het laatstelijk geheven bedrag. Door dezelfde autoriteiten wordt het jaarlijks voor elke klasse van droge gronden, vischvijvers en nipahbosschen binnen de gestelde grenzen aan landrente te betalen bedrag districtsgewijze geregeld, daarbij rekening houdend eveneens met den economischen toestand, benevens o.m. met de belastingcijfers der in het district aanwezige sawahvelden, behoudens inachtneming van het verschil der heffingen voor beide soorten van gronden.

De eventueel op te leggen verhoogingen van de belasting der *sawahs* zullen voor elk tijdvak, waarover deze wordt vastgesteld, en voor elke desa niet meer bedragen dan 25 procent, behoudens in buitengewone gevallen, waarin de Gouverneur-Generaal een grootere verhooging kan opleggen, al dan niet met bepaling dat zij in het betrokken belastingtijdvak geleidelijk, met periodieke stijging, wordt toegepast.

Een opmerkelijke bepaling in de algemeene regeling voor Java en Madoera in Ind. Stb. 1907, no. 277 is nog die, dat aan de deelgerechtigden in het gemeentelijk grondbezit met niet-blijvende aandeelen, ingeval minstens drie vierde dier personen in een desa of een gehucht met zelfstandig landrenteplichtig areaal dat verlangen, wordt vergund het geheele bedrag van de belasting der gronden van dien rechtstoestand van de desa of het gehucht onderling te verdeelen, waarbij dus met den afzonderlijken aanslag der perceelen geen rekening behoeft te worden gehouden.

Van den uitslag der repartitie en van den aanslag van elk aan slechts één persoon toebehoorend perceel of perceelgedeelte wordt voor elke desa afzonderlijk aanteekening gehouden in kohieren, vast te stellen door het hoofd van plaatselijk bestuur, waaruit aan iederen belastingplichtige door het desahoofd een uittreksel wordt verstrekt, houdende opgaaf van het door hem verschuldigd bedrag.

Behoudens de bevoegdheid van evengenoemd bestuurshoofd om, op verzoek der bevolking, voor alle of bepaalde perceelen of perceelgedeelten eener desa tusschentijds een nieuwe repartitie te gelasten, geldt de verdeeling der belasting voor gronden in individueel bezit en in gemeentelijk bezit met blijvende aandeelen onveranderlijk voor het jaar der vaststelling van den districtslegger en elk der volgende *negen* jaren, met dien verstande, dat in het kohier rekening wordt gehouden met de voorgevallen mutatiën onder de belastingschuldigen. De repartitie echter van de belasting van gronden, bezeten in gemeentelijk bezit met niet-blijvende aandeelen, geldt voor niet langer dan den duur der verdeelingsperiode. Zooveel mogelijk dus is bij de nieuwe regelingen fixiteit van belasting voor langen termijn betracht. Door bijzondere voorzieningen wordt niettemin rekening gehouden, voor zooveel noodig, met wijzigingen in het belastingplichtig areaal van beide soorten tijdens den loop van die termijnen.

De ontheffing van landrente, ingeval van onbeplant blijven en deugdelijk geconstateerd misgewas van sawahs is, evenals verschillende der hiervóór besproken onderwerpen, het meest in bijzonderheden geregeld in de algemeene ordonnantie voor Java en Madoera.

De inning der landrente geschiedt door de desahoofden, die daarvoor acht ten honderd genieten van de geïnde bedragen.

Met uitzondering van de Vorstenlanden zullen de nieuwe landrenteregelingen weldra over geheel Java in werking zijn getreden. De aanslag bedroeg in 1915 bijna 21 mill. gulden.

In- en uitvoerrechten.

Deze worden geheven volgens de tariefwet van 17 Nov. 1872, welke nog steeds, zij het gewijzigd, geldt en waardoor voorgoed aan de heffing van differentieele rechten, zoo bij den in- als bij den uitvoer, een eind werd gemaakt, en waaraan ten grondslag lag de heffing van een normaal invoerrecht van 10 pct. van de waarde van de meeste der in het tarief opgenoemde artikelen, en van 6 pct., waar bestaande tractaten dit noodzakelijk maakten, alsmede voor alle niet genoemde goederen, en behoud van het tarief van uitvoerrechten met enkele uitzonderingen.

Op 1 Jan. 1874 trad de nieuwe tariefwet, zooals zij onder no. 35 in het Indische Staatsblad van 1873 is opgenomen, in werking, en hiermede kwam Indië voor het eerst sedert de vestiging van het Nederlandsch gezag in het bezit van een zuiver fiscaal tarief, waaraan alle toeleg om de Nederlandsche nijverheid en de Nederlandsche productenmarkt te begunstigen en te bevoordeelen vreemd was. In dit opzicht bleef de wet van 1873 tot heden onveranderd van kracht; maar inmiddels zijn de tarieven zelf herhaaldelijk herzien en gewijzigd; in het bijzonder verdient vermelding dat successievelijk de uitvoerrechten op thee, koffie en suiker werden afgeschaft. Bij de wet van 29 Dec. 1911 werd een uitvoerrecht ingesteld van *f* 0.03 per H.L. van petroleum, benzine en petroleumgasoline.

De nieuwste afkondiging der tariefwet is die bij Ind. Stb. 1910, no. 79; de gezamenlijke gedeelten van Nederl.-Indië, waar vanwege het Nederl. Indische bestuur in- en uitvoerrechten worden geheven, worden aangeduid met de uitdrukking „tolgebied". Alle goederen, welke in dat gebied ten verbruik worden ingevoerd, zijn onderworpen aan invoerrecht, tenzij zij uitdrukkelijk zijn vrijgesteld.

Is de heffing van invoerrecht van de ingevoerde artikelen regel, daarentegen is de heffing van uitvoerrechten van de uitgevoerde goederen uitzondering. Wat Java en Madoera en Bali en Lombok betreft, geschiedt zij slechts voor de artikelen huiden, petroleum, benzine, en petroleumgasoline, tin, vogelnestjes en niet voor de inlandsche markt bereide, d.w.z. ongekorven tabak;

wat de Buitenbezittingen zonder Bali en Lombok aangaat, geschiedt zij voor de vijf genoemde artikelen en bovendien voor sommige bosch- en andere producten door den Gouverneur-Generaal aangewezen. Alle andere goederen gaan vrij van rechten uit.

Accijnzen.

Men kent op het oogenblik in Nederl.-Indië vier accijnzen, welke echter niet alle in hetzelfde gebied werken:

1o. een accijns op sommige soorten van tabak uit zee aangevoerd in de gewesten Westerafdeeling van Borneo en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo.

2o. een accijns geheven op de eilanden Java en Madoera van het inlandsch, d.w.z. het binnen Nederl.-Indië vervaardigd, gedistilleerd.

3o. een accijns op petroleum, geheven wordende in de gewesten en deelen van gewesten behoorende tot het tolgebied. Zie voor het begrip tolgebied onder *In- en uitvoerrechten.*

4o. een accijns op lucifers, evenzoo geheven wordende in de gewesten en deelen van gewesten behoorende tot het tolgebied.

BĔLAWAN en **BĔLAWAN-DELI.** Rivier in de afdeeling Deli en Sĕrdang van het Gouv. O.kust van Sumatra, aan welks mond het eiland, waarop de plaats Bĕlawan Deli ligt. Het is de groote afvoerplaats van het cultuurgebied, voornamelijk van de tabak en de rubber, die in Deli, Langkat en Sĕrdang geteeld worden, met welke landschappen en met welker hoofdplaatsen Bĕlawan verbonden is door een veel vertakten spoorweg, waarvan de aanleg in 1883 werd begonnen; zeer belangrijke scheepvaart. Plannen bestaan om van Bĕlawan een Oceaanhaven te maken (zie DELI-RIVIER). Bĕlawan-Deli is, behalve door den spoorweg, door een 4 K.M. langen transportweg met Laboean Deli verbonden.

BĔLIAN (MAL.). Zie EUSIDEROXYLON.

BĔLOAN. Bergtop op M. Celebes hoog 3050 M.

BĔLOE. Onderafd. der afd. Noord en Midden-Timor van de res. Timor en O., bestaande uit het gouvernementsgebied, gevormd door de vallei van Atapoepoe, en een aantal landschappen

BĔLOET. Zie AAL.

BĔLOM (ORANG). Zie ORANG LOM.

BĔLOMAROE of **BĔROMAROE.** Zie SIGIBIROEMAROE.

BĔLONEEZEN. Zie TIMOR EN ONDERHOORIGHEDEN (B e v o l k i n g).

BĔNA (Bĕnâ). Een 3 voet hooge getijgolf, welke uitsluitend wordt waargenomen in den mond der Rokanrivier, N.O.kust van Sumatra. Zij komt alleen voor omstreeks Volle en Nieuwe Maan, doch niet geregeld met ieder springtij.

BĔNDAHARA. Zie TITELS.

BĔNDARA. Zie TITELS.

BENEDEN- en **BOVEN-DAJAK.** Beide onderafd. van de afd. Koeala Kapoeas, res. Z.- en O.-Afd. Borneo, bestaande uit de districten Koeala Kapoeas, Kahajan en Boven-Dajak, zich uitstrekkende langs de Kahajan en de Kapoeas Moeroeng. Aan de kust enkele vrij groote nederzettingen. Djĕloetoeng en rotan behooren tot de voornaamste boschproducten.

BENEDEN TAPANOELI. Afd. der res. Tapanoeli met hoofdplaats Sibolga; zij bestaat uit de onderafdeelingen: 1. Sibolga en Batang Toroe (Taro)- distr. 2 Natal en Batang Natal. 3 het eil. Nias en oml. eilanden.

BENGAALSCH GRAS. Zie PANICUM MAXIMUM.

BENGALEN-PASSAGE. Zeestraat tusschen de eilanden Poèlò Breuëh en Poelò Wè benoorden de N.punt van Sumatra.

BĔNGAWAN. Zie JAVA, *rivieren* (*Solo*).

BĔNGAWAN DJĔRO is de naam van een in drie onderdistricten verdeeld district der afdeeling Grisee in de residentie Soerabaja. Meer algemeen echter wordt daaronder verstaan een gedeelte dier residentie, waarin bedoeld district is gelegen, en dat voornamelijk bekendheid heeft gekregen, doordat de aldaar bestaande toestanden o.m. aanleiding gaven tot het in uitvoering nemen van het groote plan der Solo-valleiwerken dat echter gestaakt is.

Omtrent den economischen toestand der bevolking deelde indertijd de Resident van Soerabaja in een Nota van 29 Oct. 1887 verschillende bijzonderheden mede, die inderdaad een treurig beeld van de omstandigheden in de bedoelde streek gaven.

BĔNGBRĔNG (GOENOENG). Een grootsche steile zandsteenmuur, den zuidelijken wand vormend van het dal der Tji Boeni (Preanger-Regentschappen) in zijn middelloop; goeddeels is deze dalwand nagenoeg loodrecht en dan geheel kaal, zoodat men de lichte kleur van het gesteente al van ver ziet schitteren.

BĔNGKAJANG. Hoofdplaats van de onderafd. Bĕngkajang van de afd. Singkawang der res. W.afd. van Borneo, gelegen in een bergachtige streek op een hoogte van bijna 200 M.; wordt aanbevolen als herstellingsoord voor zieken.

BĔNGKALIS. De zuidelijkste en wat oppervlakte betreft verreweg de grootste afd. van het Gouv. O.kust van Sumatra; strekt zich langs de kust uit van even bezuiden de monding van de Pané-rivier tot aan Tandjong Ongka aan den zuidelijken oever van de monding der Kampar.

De afd. omvat de stroomgebieden van de Rokan-, Siak- en Kampar-rivieren. De voornaamste langs de kust in de straat van Malaka liggende eilanden, die tot de afdeeling behooren, zijn, van het N. beginnende, het eiland Roepat of Sĕgaro, en de vroeger gewoonlijk zoo genoemde Brouwers-eil. Hiertoe behooren behalve eenige kleinere van het N. af: het eil. Bĕngkalis (zie aldaar), Poelau Padang, Poeloe Rantau of Tĕbing Tinggi met Poelau Rangsang of Mĕdang.

Het grootste gedeelte der afd. bestaat uit alluvium, met een helling van W. naar O. met eenig heuvelland in het gebied van den bovenloop der Rokan- en Kampar-rivieren. De genoemde eilanden maken deel uit van dat alluvium, daar de zeestraten, die hen van den vasten wal en onderling scheiden, slechts geulen in den alluvialen bodem zijn.

Voor de administratieve indeeling der afd. wordt verwezen naar OOSTKUST VAN SUMATRA.

BĔNGKALIS. Het N.lijkste eiland van de zg. Brouwers-eilanden, in straat Malaka; strekt zich in de richting van N.W. naar Z.O. uit tusschen 102° en 102° 32′ O.L. Zie vorig art.

BĔNGKALIS. Hoofdpl. van de afd. van dien naam van het Gouv. Oostkust van Sumatra, gelegen aan de W.kust van het gelijknamige eiland. Deze plaats was van de verheffing van de

Oostkust van Sumatra tot een residentie (1873) tot 1887 hoofdplaats van dat gewest; standpl. van den ass.-res. der afd.

BĔNGKOE (MAL.) en **BĔNGKOE-OLIE.** Zie PAYENA LATIFOLIA.

BENGKOELEN. Zie BENKOELEN.

BĔNGKOEWANG (MAL.). Zie PACHYRHIZUS.

BĔNGKOK-STELSEL. Zie VORSTENLANDEN.

BENKOELEN. L a n d b e s c h r ij v i n g. Residentie op Sumatra, met een oppervl. van 24.442 K.M.², en op ult. Dec. 1912 een bevolking van 220.000 zielen. Tot het gewest behooren de eilandengroep Enggano (zie aldaar), Poelau Tikoes, een onbewoond eiland, Poelau Pisang bij Kroë en P. Bĕtoeah of klein Fortuyn, een onbewoond eilandje beoosten de Blimbingbaai.

Het gewest strekt zich in de richting van N.W.-Z.O. langs de W.kust van Sumatra uit van ± 2° Z.B. tot aan den uitersten Z.W.-punt, de Vlakke Hoek en de nabijgelegen Tandjong Tjina. De N.lijke grens van het gewest wordt gevormd door de Ajĕr Mĕndjoeto; de O.lijke grootendeels door het Barisangebergte, dat de residentie van Djambi, Palembang en de Lampongsche districten scheidt; het Barisangebergte bestaat hier uit niet meer dan twee, dicht langs elkaar loopende evenwijdige ketens, die grootendeels onder jong-vulkaansch materiaal zijn bedolven. Het lange lengtedal daartusschen is van afwisselende breedte, maar in 't algemeen smal. Voornaamste rivieren de Kĕtaoen en de Sĕmangka (zie aldaar).

De voornaamste van de vele toppen, waaronder verscheidene hooger reiken dan 2000 M. zijn van N. naar Z. gaande: Goenoeng Pandan (2168 M.), G. Sĕblat (2383 M.), B. Roentjing (2221 M.), B. Daoen (2467 M.), G. Palik (2463 M.), B. Kaba (zie aldaar), G. Dĕmpo (zie aldaar), G. Patah (2817 M.), B. Poeroes (2567 M.), G. Bĕgapoet (2732 M.), B. Garang-garang (2394 M.), G. Pasagi (2232 M.). Voor het gebergte strekt zich een slechts smalle laagvlakte uit, waarop echter de bevolking van de res. in hoofdzaak zit samengedrongen.

Het *klimaat* is in de benedenstreken warm, hoewel gewoonlijk de zeewind overdag, de landwind 's nachts een aangename afkoeling brengt. In de bovenstreken is het klimaat aangenamer.

M i d d e l e n v a n b e s t a a n:

De *landbouw* staat nog niet op hoogen trap. De ongeschiktheid van het land voor rijstbouw en de geringe vruchtbaarheid veroorzaakten vaak in het gewest hongersnood en epidemieën. Ook thans nog wordt de meeste rijst op ladangs geteeld, dan wel op moerasgronden; het aantal bewaterde sawahs is echter in de laatste jaren enorm toegenomen. Naast de rijst verdienen als landbouwgewassen vermelding koffie, tabak en pinang. De koffie wordt in de bergstreken aangeplant; vooral de Kroë-koffie is zeer gezocht. Van de Europeesche cultures is zeker die van de specerijen de oudste, maar beteekent thans niet veel meer. De pepercultuur is van oudsher in Benkoelen inheemsch, de uitvoer beliep over de laatste jaren gemiddeld 500.000 K.G. grootendeels zwarte peper. Op ultimo 1914 waren er 20 erfpachtsperceelen uitgegeven, een oppervlakte beslaande van 23.500 bouws. Er werd geplant koffie (Robusta en Java-,) hevea, klappers, karèt, doch de resultaten zijn over 't algemeen nog niet groot. De *bosschen*, waarmede een groot deel van het land (vooral in de minder toegankelijke bergstreken) bedekt is, leveren tal van goede houtsoorten, en bevatten vele gĕtah-produceerende boomen, en rotansoorten. Sinds 1913 ressorteert het gewest onder den te Lahat (Palembang) geplaatsten houtvester, die met het boschreserveeringswerk een aanvang heeft gemaakt. De *veeteelt* is een voornaam middel van bestaan in een groot deel van het gewest; de *vischvangst* is van weinig belang. Van groote beteekenis is de *mijnbouw*.

De rijkdom van het gewest aan edele metalen is vermaard geworden, vooral van de aders van Rĕdjang Lĕbong. Deze waren ook aan de inlanders bekend maar door hen gevreesd, want telkens als nieuwe goudvondsten geschiedden kwamen rampen, doordat de aardgeesten vertoornd waren over dit wroeten in hun oud verblijf: tijgers verslonden eenige arbeiders, aardbevingen deden schachten instorten. In 1896 leerde de administrateur Eugène Kassel op aanwijzing van een hadji de rijke goudlagen kennen, die bij onderzoek bleken te behooren tot de meest productieve lagen, die adersgewijze in de jong-eruptieve gesteenten waren binnen gedrongen. Weldra nam de particuliere goudmijnindustrie een geweldige vlucht. In 1913 bedroeg de totale opbrengst van het goud $4^1/_2$ millioen gulden, van het zilver *f* 600.000. Daarmee staat Benkoelen aan de spits van edele metalen leverende streken in onzen Archipel. Zie verder LEBONG. De arbeid op de mijnbouwondernemingen geschiedt met gecontracteerde arbeiders (Javanen, Soendaneezen, Chineezen).

De economische ontwikkeling is lang tegengehouden door de gebrekkige verkeerswegen van het gewest. Het *verkeer te land*, vooral per automobiel, is in de laatste jaren, grootendeels dank zij de ontwikkeling der goudmijnindustrie, belangrijk toegenomen. Van veel belang voor het gewest zal de uitvoering worden der Zuid-Sumatra-spoorwegplannen.

De *scheepvaart* bepaalt zich tot een geregelde vaart van de booten der Kon. Paketvaart; tevens wordt over zee een levendig verkeer onderhouden tusschen de hoofdpl. Benkoelen en Pasar Kĕtaoen met motorschoeners en prauwen, bijna uitsluitend voor het vervoer van diverse benoodigdheden voor de mijnbouwondernemingen.

Het gewest telt 2 Europeesche scholen, 1 ter hoofdpl. Benkoelen, 1 te Moeara Aman. Ter hoofdpl. Benkoelen is sinds 1911 een Gvts.-inl. school 1e kl. waar de Nederl. taal wordt onderwezen; voorts zijn over het gewest verdeeld 19 Gouv.-inl. scholen der 2e klasse, terwijl in 1914 het aantal volksscholen 98 bedroeg.

De gezondheidstoestand is over 't algemeen goed; de meest voorkomende ziekten zijn malaria en buikaandoeningen. Gebruik van opium vindt men slechts onder een klein deel van de Rĕdjang-en Lĕbong-bevolking.

B e v o l k i n g. Op ult°. 1912 telde Benkoelen 220.000 inwoners, van welke ± 213.900 Inlanders, 500 Europeanen en 5500 Chineezen. De Inlanders behooren tot verschillende stammen uit de aangrenzende streken; de bevolking van Kroë en Kauer bestaat grootendeels uit Lampongers; van Manna en Sĕloema uit Pasĕmahers; van de afdeeling Benkoelen, een deel van Lais en van Rĕdjang uit Rĕdjangers; van een dee

der onderafd. Lais en Lĕbong uit Lĕbongers; die van Moko-Moko uit Minangkabauers en Djambiërs, die bij hun verhuizing hun voorvaderlijke instellingen medegenomen en veel daarvan behouden hebben; onder Sĕrawais verstaat men de bevolking der afdeelingen Sĕloema en Manna (zonder Pasĕmah Oeloe Manna). Zie omtrent huwelijksrecht het art. HUWELIJKen over de kolonisatieproeven het art. KOLONISATIE. De *godsdienst* is bijna algemeen de Mohammedaansche; het aantal Heidenen (in Sĕloema Manna en Enggano) vermindert geleidelijk, vooral door overgang tot den Islam. In Pasĕmah Oeloe Manna is sinds 1888 een Roomsch-Katholieke missie gevestigd (nadat er enkele jaren te voren een Protestantsche zending was gestaakt); het aantal Christenen beliep daar ult°. 1913 600, op een bevolking van bijna 5000 zielen. Op het eiland Enggano, waar een Protestantsche missie van uit Mĕntawei werkzaam is (met Gouvt. subsidie), telt men 230 Christenen op een bevolking van 329 zielen.

De *taal* is Maleisch, doch in de verschillende deelen van het gewest in zeer uiteenloopende dialecten (Lampongsch, Pasĕmahsch, Sĕrawaisch, Rĕdjangsch, Minangkabausch), met hier en daar veel Javaansche bestanddeelen. Het Rĕdjangschrift is in het midden- en zuidel. deel van het gewest in gebruik.

G e s c h i e d e n i s. Omtrent de vroegere geschiedenis van Benkoelen is zoo goed als niets bekend. De plaats wordt reeds vroeg (in 1633) genoemd als een nederzetting, waar de O. I. C. handel dreef en een kantoor had, en van 1664—1670 had de Comp. op de voornaamste plaatsen langs de W.kust kantoren gevestigd, en kon zij beschouwd worden als meester over die kust, waarvan Padang het hoofdkantoor werd. Benkoelen, dat door zijn peperproductie en later ook door zijn specerijen niet onbelangrijk was, en vooral een schoone toekomst beloofde, was echter gedurende de 18e eeuw meestentijds in handen der Engelschen. Zie ENGELSCHEN IN DEN MAL. ARCHIPEL.

Eerst op 6 April 1825 ging Benkoelen, tengevolge van het Londensche tractaat van 1824, weder in Nederl. handen over, aanvankelijk als afd. van Sum.'s Westkust, doch na 1826 was het een zelfstandige ass.-residentie. In 1878 werd het wegens de toenemende belangrijkheid tot residentie verheven. Welvaart en goede gezindheid der bevolking, veiligheid van personen en goederen nemen in de laatste jaren steeds toe.

B e s t u u r. Benkoelen is volgens de Ind. Stb. van 1911, nos. 343 en 483 administratief verdeeld in 6 afdeelingen, nl. 1 Benkoelen, 2. Sĕloema (hoofdplaats Tais), 3. Manna (gelijknamige hoofdpl.), 4. Kauer (hoofdpl. Bintoehan), 5. Kroë (gelijkn. hoofdpl.) — 2 t/m 5 elk onder een controleur of civiel gezaghebber, — 6. Lĕbong (hoofdpl. Moeara-Aman) onder een assistent-resident, en verdeeld in 4 onderafdeelingen, elk onder een controleur of civ. gezagh.: a. Lĕbong (hoofdpl. Ma. Aman), b. Lais (gelijkn. hoofdpl.), c. Rĕdjang (hoofdpl. Kĕpahiang), d. Moko-Moko (gelijknamige hoofdpl.). Bij Ind. Stb. 1912, no. 233 is de geleidelijke indienststelling bevolen van 22 districtshoofden, waarvan er in 1912 reeds 10 werden aangesteld; zij dragen den titel van dĕmang. Als volkshoofden heeft men in de marga's de margahoofden (pasirahs), onder welke de doesoenhoofden (proatins) staan, op de pasars de pasarhoofden, in rang gelijkstaande met de margahoofden.

De *woeste gronden* behooren tot het staatsdomein; de beschikking daarover berust, behoudens het ontginningsrecht der bevolking, uitsluitend bij het Gouvernement; op de gronden waarop geen individueele gebruiksrechten bestaan, wordt door de marga een communaal gebruiksrecht uitgeoefend; op tuinen, erven en sawahs worden individueele gebruiksrechten uitgeoefend.

BENKOELEN. Afd. van het gewest van dien naam. Zie aldaar.

BENKOELEN. Hoofdplaats van het gewest en van de gelijknamige afd. op Sumatra, met 7770 inwoners, waarvan 6750 inlanders, 850 vreemde Oosterlingen en 170 Europeanen. Benkoelen, dat een oppervlakte beslaat van 8.6 K.M.², is zeer fraai aangelegd op een terreinverheffing (11 M. boven zee). De plaats, die van goed drinkwater is voorzien, is doorsneden door ruime, goed onderhouden, lommerrijke wegen. Op het Europeesch kerkhof, achter de genoemde residentswoning, vindt men nog verscheidene, van steenen gedenkteekenen voorziene, graven uit den tijd der Engelsche vestiging. Zware aardbevingen troffen het stadje op 21 Maart 1818, 5 Januari 1900, en laatstelijk 25 Juni 1914. De laatste aardbeving duurde tusschen 10 sec. en 1 à 2 min.; het aantal dooden bij die catastrophe bedroeg 20; de schade aan gebouwen berokkend werd begroot op 1½ millioen guldens.

BĔNOEA (ORANG). Zie ORANG BĔNOEA.

BENSBACH-RIVIER. Zie TORASI.

BĔNTĔNG. Versterking, fort. Onder dezen naam wordt door de inlanders ook aangeduid de afdeelingshoofdplaats Tangĕrang in de residentie Batavia.

BENZOË. Een hars, afkomstig van *Styrax Benzoin* Dryand., een hoogen boom, welke op Sumatra, Java, Borneo, Siam enz. wordt aangetroffen. Om haar te verkrijgen gaat men op Sumatra veelal op de volgende wijze te werk: Als de boom zes jaar oud is, wordt er een overlangsche insnijding in den bast van den stam gemaakt, en wel in de nabijheid der lager gelegen takken. Een vloeistof treedt dan naar buiten, welke spoedig vast wordt door haar aan de zon en de lucht bloot te stellen, waarna de harde massa wordt afgeschrapt. Iedere boom levert jaarlijks 1½ kilo benzoë en wel gedurende 10 of 12 jaar. De hars, die in de eerste drie jaren verzameld wordt, is wit, de later uitvloeiende bruin van kleur.

Benzoë bezit een aangenamen reuk, is in zuiveren toestand volkomen oplosbaar in alcohol, bevat 12 tot 20 pct. benzoëzuur en wordt gebruikt als geneesmiddel en als reukwerk. De uitvoer uit N.-O.I. bedroeg in 1915 een waarde van ƒ 624.231.

BEO (MAL., JAV., SOEND.), ook wel JAV. *Mèntjo*, MAL. *tijoeng*, SOEND. *tjijoeng*. *Gracula javanensis*. De Béo's worden om hun leerzaamheid en vaak aangenaam gefluit algemeen in kooien gehouden. Zie SPREEUW.

BĔRANGAN beter **BARANGAN** of **SARANGAN** (MAL.). Zie CASTANEA ARGENTEA.

BĔRANGAN DOERI en **BĔRANGAN GADJAH** (MAL.). Zie CASTANEA JAVANICA.

BĔRAOE of **BĔROUW.** De zg. Bĕrouwsche landen, bestaande uit de van elkander onafhanke-

lijke, zelfbesturende landschappen Goenoeng Taboer en Sambalioeng, liggen aan de Oostkust van Borneo, tusschen het landschap Boeloengan ten N. en het landschap Koetei ten Z. Administratief behooren zij tot de onderafd. Bĕraoe, afd. Samarinda der res. Z. en O.afd. v. Borneo.

BĔRAOE. Rivier aan de O.kust van Borneo. Zie BORNEO IV. H.

BĔRASTAGI. Nederzetting in de onderafd. de Karolanden der afd. Simĕloengoen en de Karolanden van het Gouv. Sum. Oostk., gelegen aan den grooten weg van Médan naar de Alaslanden in de nabijheid van Kaban Djahé, met tal van Europ. villa's. Dit plaatsje is van groote beteekenis voor de toekomst van de Karo-hoogvlakte, omdat hier door den Heer Botje op last van het Bataksch Instituut schitterend geslaagde proeven zijn genomen met de teelt van aardappelen, welke daar in korten tijd tot volkskultuur is geworden.

BĔRBĔK. Afd. en regentschap van de res. Kediri, heeft een oppervlakte van 1103 K.M. en is verdeeld in 5 districten, met name Ngandjoek, Bĕrbĕk, Kĕrtosono,(Kĕrtåsånå),Lèngkong en Waroedjajèng, van welke de twee eerstgenoemde de contrôle-afd. Ngandjoek en de drie laatstgenoemde de contrôle-afd. Kĕrtosono vormen; hoofdpl. Ngandjoek. Einde van 1905 telde zij bijna 337.000 inwoners, waaronder ± 300 Europeanen, en ruim 2600 Chineezen.

BEREN (*Ursidae*), een familie der Roofdieren (zie aldaar), waarvan in den Indischen Archipel slechts de Maleische Beer of Honingbeer (*Ursus* of *Helarctos malayanus* Raffl.) voorkomt. De Maleische Beer (*baroeang* of *broeang*, MAL., JAV., SOEND. *kiboel*, BATAKSCH, *lego* der Dajaks) is een kleine (ongeveer $1^1/_2$ M. lange), kortharige beer, die behalve op het vasteland van Azië alleen op Sumatra en Borneo, misschien ook op Banka, voorkomt. Het dier is zwart, met lichtgekleurden snuit en een geelachtig witte, V-vormige, soms ringvormige vlek op de borst. Hij leeft vooral in uitgestrekte bosschen, zoowel in de vlakte als in het gebergte. De Maleische Beer is een uitstekend klimmer en beklimt met behulp van zijn lange nagels kokospalmen en andere vruchtboomen, met welker vruchten en jonge bladeren hij zich voedt. Verder bestaat zijn voedsel hoofdzakelijk uit kleine vogels en zoogdieren en zelfs insekten, ook uit honing en suikerriet. Slechts zelden wordt hij voor menschen gevaarlijk.

BERG (Mr. N. P. VAN DEN) geb. 1831 te Rotterdam, overl. 1917; werd in 1873 Pres. der Javasche Bank, in 1891 Pres. der Nederl. Bank; heeft vooral in de eerste betrekking zooveel gedaan voor de ontwikkeling van Indië's hulpbronnen, dat hij tot 2 maal toe moet zijn aangezocht om Gouv. Gen. te worden. De uitnemende artikelen van zijn hand op het gebied der financiën bezorgden hem het eeredoctoraat in de beide rechten aan de Leidsche Universiteit, en het lidmaatschap van de Kon. Academie van Wetenschappen.

BERG-REGENTSCHAPPEN. Landstreek in het Gouv. Celebes en Ond., vroeger een onderafdeeling der afdeeling Noorderdistricten, maakt thans deel uit der onderafdeelingen Maros en Pangkadjéné; een bergland, waarvan de hoogste toppen zich tot 6 à 700 M. verheffen, en dat door een reeks kalkrotsen, waarin slechts enkele bruikbare passen gevonden worden van de westelijk gelegen vlakte gescheiden is. Men vindt hier de districten of regentschappen Tjamba, Malawa, Tjinrana, Balotji en Laja.

BERGSMA (MR. JACOB HENDRIK). Geb. 1838, van 1894 tot 1897 Minister van Koloniën; overl. 1915.

BERGSMA (DR. PIETER ADRIAAN). Geb. 1830; in 1875 benoemd als eerste directeur van het Magnet. en Meteor. Observatorium te Batavia, welks oprichting hij had voorbereid. Overl. 1882. Zie ook OBSERVATORIUM.

BERGSMA (MR. WILLEM BERNARDUS). Geb. 1826, doorliep verschillende rangen bij het Binnenl. Best., werd in 1872 benoemd tot chef der Afd. Statistiek ter Algem. Secr.; overl. 1900. Hij redigeerde het Eindrésumé van het onderzoek naar de rechten der Inlanders op den grond, gehouden op Java en Madoera in 1867 en 1868, waarvan het eerste deel verschenen is in 1879, het tweede in 1880, het derde in 1895.

BĔRHALA. Eiland op ongeveer 30 K.M. ten N.O. van de Kwala Bĕrba (de oostelijkste hoofdmonding van de Djambi-rivier), en op ongeveer gelijken afstand zuidelijk van Singkĕp gelegen.

BĔRHALA (STRAAT). Tusschen Sumatra (Tandjoeng Djaboeng of Boeng) en het ten zuiden van Singkĕp liggende eiland Bĕrhala.

BĔRI-BĔRI. Een ziekte, die nagenoeg in alle tropische en sub-tropische landen, zoowel van het Oostelijk als van het Westelijk halfrond, en vooral in den Indischen Archipel voorkomt. Haar verschijnselen bestaan uit stoornissen in het gevoel en in de beweging, waterzucht en hartaandoeningen. Haar oorzaak is een ontsteking en ontaarding van meestal periphere zenuwen (multipele neuritis). Beri-beri tast bij voorkeur jonge mannen aan. Vrouwen, kinderen en oude menschen schijnen minder vatbaar. Het schijnt dat het Maleische ras gemakkelijker beri-beri krijgt dan het Kaukasische.

De theorie, dat beri-beri zou zijn een infectieziekte met een specifiek micro-organisme tot oorzaak, heeft zoo goed als overal plaats gemaakt voor de andere op velerlei wijzen en in verschillende landen gedocumenteerde meening, dat beri-beri is een ziekte der rijsteters en veroorzaakt wordt door het langdurig en eentonig gebruik van geheel *afgewerkte rijst* (polished rice der Engelschen), waaronder verstaan wordt rijst, die om haar een aantrekkelijker uiterlijk te geven, geheel van de zaadhuid en dus ook van de binnenste laag dezer huid, het zoogenaamde *zilvervlies*, is ontdaan.

Het eerst is de aandacht op het oorzakelijk verband tusschen het optreden eener polyneuritis en het gebruik van geheel afgewerkte rijst gevestigd door C. Eijkman.

BĔROEK. Zie LAMPONGAAP.

BĔSAR d. i. de 12e maand van het Mohammedaansche jaar, zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER.

BĔSARAN (JAV.). Zie MORUS.

BESCHIKKINGSRECHT. Een door den geheelen Archipel verbreid en voor de agrarische verhoudingen fundamenteel recht over den grond, hierin bestaande, dat een inlandsche gemeenschap (stam, district, dorp) aan zichzelf en haar leden het onvervreemdbaar recht toekent om binnen den gebiedskring, dien zij bewoont, den grond vrijelijk te gebruiken (producten zamelen, ontginnen, jagen), aan vreemden dit recht slechts toekent onder haar toestemming en tegen beta-

ling van een recognitie, bevoegdheden en beperkingen uitoefent ten aanzien ook van bouwvelden binnen dien kring, en (dikwijls) zich aansprakelijk acht voor binnen dien kring begane, ongedelgde delicten. Zie GROND (RECHTEN OP DEN). Dit recht heeft ongetwijfeld een religieuzen achtergrond.

BESNIJDENIS. Voor den Moslim is de besnijdenis, althans volgens de in Ned.-Indië geldende Sjâfi'itische leer, verplicht. Aan dit voorschrift wordt in den Indischen Archipel, evenals ook wel elders, zulk een groote beteekenis gehecht, dat de besnijdenis er in het volksbewustzijn feitelijk als een hoofdplicht, en bij de meesten ook als de voor toetreding tot den Islam noodzakelijke vorm geldt.

In Ned.-Indië was de besnijdenis reeds vóór de invoering van den Islam in gebruik en komt dan ook niet slechts bij de Mohammedanen, maar eveneens bij heidensche volksstammen voor. Onder de niet-Moslimsche stammen wordt de besnijdenis toegepast: bij de Papoea's van de oostkust van N.-Guinea, de inboorlingen van Boeroe, sommige gedeelten van West-Ceram en de Watoebéla-eilanden en van de Aroe-eilanden. Bij de Tĕnggĕreezen op Java, Savoeneezen, Rotineezen, Soembaneezen en Timoreezen en bij de heidensche stammen van Midden-Flores bestaat zij, evenals bij de heidensche bevolking van Celebes, bij de Dajaks der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, en bij de Heidenen op Nias.

De besnijdenis van meisjes is in den Indischen archipel alleen bij Mohammedanen in gebruik.

BĔSOEK. Madoer. „zandstroom", naam der rivierdalen aan de hellingen v. d. Sméroe, die tot afvoer dienen der vulk. slijkstroomen (lahar).

BĔSOEKI. De meest oostelijke residentie van Java, heeft een oppervlakte van ruim 10.000 $K.M.^2$ en had ult. 1905 een bevolking van 970.000 zielen, waaronder 1800 Europeanen, 3100 Chineezen en 2000 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. De inlandsche bevolking bestaat, met uitzondering van de afdeeling Banjoewangi, die door Javanen bewoond wordt, grootendeels uit Madoereezen. Het gewest, dat ten N. bespoeld wordt door straat Madoera, ten O. door straat Bali en ten Z. door den Indischen Oceaan, wordt ten W. begrensd door de residentie Pasoeroean. Over het algemeen is het gewest bergachtig. Op de grens met Pasoeroean vindt men het Jang-gebergte met den Argåpoerå als hoogsten top. Door de Arak-arak-keten, die in N.O.richting van dat gebergte uitgaat, is het verbonden met den Ringgit, een vulkanisch gebergte, geheel in het Noorden van het gewest gelegen. Oostwaarts van deze gebergten strekt zich in het N.lijk deel van het gewest de vlakte van Panaroekan uit, die doorstroomd wordt door de Sampéjan, die haar hoofdbronnen op den Argåpoerå heeft, en nabij Panaroekan in straat Madoera valt. Die vlakte is slechts door een lage waterscheiding, een zadel van niet meer dan 350 M. hoog, gescheiden van de Zuidelijk daarvan gelegen vlakte, die van Djĕmbĕr, welke door de Bĕdadoeng en de Majang doorstroomd wordt. O.lijk van die vlakten verheft zich het reusachtige Raoen-Idjèngebergte op de grens van de afdeeling Banjoewangi, die door dat gebergte en zijn Z.lijke en N.lijke uitloopers geheel van het overige deel van het gewest is gescheiden. Ten N.O. van dat gebergte, geheel in den N.O.-lijken hoek der residentie en van Java vindt men nog den op zichzelf staanden Baloeran, een niet meer werkzame vulkaan, terwijl zich op het schiereiland Balambangan, den Z.O.lijken uithoek van het gewest en van Java, geheel geïsoleerd, de platte kalkberg Poerwå verheft, die waarschijnlijk vroeger niet met den vasten wal van Java verbonden was.

Het gewest is administratief verdeeld in de afdeelingen Bondowoso, Djĕmbĕr, Panaroekan en Banjoewangi. De particuliere landbouwindustrie heeft sedert jaren in dit gewest een ruim veld van ontwikkeling gevonden. Behalve 10 suikerfabrieken, waren er einde 1915: 34 ondernemingen, waar in vrijwillige overeenkomsten met de bevolking tabak wordt geteeld, en 15 rijstpellerijen. Verder waren er bijna 130.000 bouws gronden in erfpacht afgestaan, grootendeels voor de teelt van koffie, rubber en tabak, gedeeltelijk ook voor die van suikerriet, caoutchouc en cacao en een kleine uitgestrektheid voor die van klappers.

Dit gewest is in gestadige ontwikkeling, deels door transmigratie van Oost- en Midden-Java en overigens door uitbreiding der bergcultures, voornamelijk in de afdeelingen Banjoewangi en Djĕmbĕr.

De Madoereesche bevolking houdt zich hoofdzakelijk bezig met den landbouw (teelt van rijst, mais en tabak), die door de vruchtbaarheid van den bodem over het algemeen loonend is, terwijl zij zich aan de kusten ook met de vischvangst en een weinig kustvaart bezighoudt. Ook legt zij zich op de veeteelt toe. De binnenlandsche handel is vrij levendig; doch behalve de meer eenvoudige industrieën als pottebakken, vlechtwerken van bamboe, ijzersmeden, enz. is de ambachtsnijverheid er weinig ontwikkeld. Vgl. Dr. R. Broersma, Besoeki, Een gewest in opkomst.

BĔSOEKI. Contrôle-afd. en district van de afd. en het regentschap Bondowoso, res. Bĕsoeki, vormende den N.W.lijken uithoek daarvan; verdeeld in 2 districten, Bĕsoeki en Mlandingan.

BĔSOEKI. Vroeger de hoofdpl. van de gelijkn. res. en afd. en het gelijkn. regentschap, thans slechts de hoofdpl. van de gelijkn. contrôle-afd. van de afd. Bondowoso, ligt aan straat Madoera. Het is een weinig belangrijke plaats zonder veel vertier, en zonder merkwaardige gebouwen of andere opmerkenswaardigheden.

BESTUUR. Het bestuur over Ned.-Indië kan worden gesplitst in het OPPERBESTUUR, bij de Kroon berustende; het INDISCH BESTUUR, door de Indische Regeering en haar departementen van algemeen bestuur geoefend; alsmede het BESTUUR TER PLAATSE, zich splitsend in BINNENLANDSCH BESTUUR, INLANDSCH BESTUUR en BESTUUR OVER VREEMDE OOSTERLINGEN.

A. Opperbestuur.

Het Opperbestuur over de koloniën berust, krachtens art. 61 der Grondwet, bij de Kroon.

Het Opperbestuur door de Kroon geschiedt onder voortdurende deelneming en algeheele verantwoordelijkheid van den Minister van Koloniën. Enkele bevoegdheden van bestuur zijn uitsluitend aan de Kroon voorbehouden; zoo is alleen aan haar de bevoegdheid toegekend om in Ned.-Indië gouv.-vestigingen daar te stellen, dat gebied in gewesten te verdeelen en in de bestaande in-

richting en bestuur der Christelijke kerkgenootschappen verandering te helpen brengen (artt. 63, 68, 122 R.R.), terwijl Haar de benoeming is voorbehouden van den Gouv.-Generaal, den Luitenant-Gouv.-Generaal, den vice-president en de leden van den Raad van Ned.-Indië, den president van het Hooggerechtshof van Ned.-Indië en den voorzitter en de leden der Algemeene Rekenkamer. Wat het aandeel der Kroon in het financieel beheer betreft, zie BEGROOTING VAN NED.-INDIE en COMPTABILITEIT.

B. Indisch Bestuur.

Het bestuur over de „koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië" wordt uitgeoefend door een Gouv.-Generaal, die daarbij de bepalingen van het Reg.-reglement, der overige wetten en der Kon besluiten en bevelen heeft in acht te nemen (art. 1 R.R. enz.). Zie RAAD VAN INDIË, GOUVERNEUR-GENERAAL, BEGROOTING VAN NED.-INDIE, COMPTABILITEIT, DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR, AMBTENAREN, DRUKPERS, VERBLIJF en DECENTRALISATIE.

C. Bestuur ter plaatse.

1°. *Binnenlandsch bestuur.* Ned.-Indië is verdeeld in 36 gewesten, staande onder hoofden van gewestelijk bestuur. Op Java en Madoera dragen dezen alle 17 den titel van resident; op de buitenbezittingen vindt men naast 15 residenten 3 gouverneurs (Atjèh en onderh., Oostkust v. Sumatra, Celebes en onderh.), terwijl aan het hoofd van Billiton een assistent-resident staat; dit verschil in titel geeft echter geen verschil in macht, wel in wedde. De taak der hoofden van gew. bestuur is omschreven in een instructie, als ordonnantie bij Ind. Stb. 1867, no. 114 afgekondigd. Schoon meer dan eens gewijzigd, geeft die instructie geen volledig beeld meer van den tegenwoordigen werkkring. Alle bestuursambtenaren, ook de inlandsche, staan onder hun bevel en toezicht, en kunnen door hen worden geschorst; sommige lagere Europeesche en vele lagere inlandsche ambtenaren worden door hen benoemd. Voor hun bestuursbemoeiingen inzake comptabiliteit, zie aldaar.

De instructie herinnert, dat de h. v. g. b. behalve met het bestuur ook met rechtspraak, politie en wetgeving belast zijn. Voor hun na 1848 sterk verminderde rechtsprekende functiën, zie RECHTSWEZEN.

Verscheiden ambtenaren zijn aan het h. v. g. b. voor het bestuur toegevoegd. In de eerste plaats de gewestelijke secretaris, die in den regel zijn vervanger is. Bovendien is tegenwoordig aan verscheiden h. v. g. b. buiten Java een ass.-res. toegevoegd, speciaal voor de aangelegenheden der zelfbest. landschappen.

Voor het bestuur is elk gewest (behalve Billiton; Banka eerst sinds 1913) verdeeld in afdeelingen, die op Java en Madoera altijd onder een assistent-resident geplaatst zijn, terwijl op de Buitenbezittingen ook een controleur of bij uitzondering een gezaghebber dan wel een officier als civiel gezaghebber aan het hoofd van een afdeeling kan staan. De ass.-res. op Java en Madoera is hoofd van plaatselijk bestuur in zijn geheele afdeeling; de afdeelingschef op de Buitenbezittingen is dat voor zijn geheele afdeeling zoo deze niet is onderverdeeld, doch alleen voor de onderafdeeling zijner woonplaats, zoo zijn afdeeling wel is onderverdeeld. Zij hebben meestal rechtspraak (zie RECHTSWEZEN), zijn altijd belast met politie, doch missen wetgevende bevoegdheid (tenzij een uitdrukkelijke verordening hun die voor een bepaald onderwerp geeft).

De nadere verdeeling van de afdeelingen zelf in N.-Indië loopt uiteen. Enkele op de Buitenbezittingen zijn voor het binnenl. bestuur niet onderverdeeld, bv. die van Djambi en van Banka; de overige op de Buitenbez. zijn geheel of ten deele gesplitst in onderafdeelingen, en die op Java en Madoera omvatten alle één of meer contrôleafdeelingen. Terwijl echter de onderafdeelingen op de Buitenbez. staan onder een eigen hoofd — controleur, asp.-contr., gezaghebber —, die hoofd van pl. best. is als zijn afdeelingschef niet binnen zijn ambtskring woont, zijn de controleurs op Java en Madoera aan de residenten en assistent-residenten toegevoegd als helpers en verplicht de bevelen van dezen in alles op te volgen.

De werkkring der controleurs op Java en Madoera bestaat vooral in het houden van toezicht over alle takken van het inlandsch bestuur en in de voorlichting van de boven hen gestelde bestuursambtenaren omtrent alles, wat dat bestuur betreft. Zij zijn in dagelijksche aanraking met de inl. hoofden en bevolking en moeten zich beijveren die goed te leiden, doch hebben evenzeer te maken met de hoofden der vr. Oosterl. en met de Europeanen.

De onderafdeelingschefs op de Buitenbezittingen (controleur of gezaghebber of officier als civiel gezagh.) zijn wèl met gezag, wèl met belangrijke rechtspraak en wèl met politiezorg bekleed, doch hebben overigens tegenover de Inl. bevolking een gelijke taak als de controleurs van Java.

Onze meerdere bemoeienis met zelfbest. landschappen uit zich onder meer in het grooter aantal controleurs, daar tegenwoordig bescheiden.

De adspirant-controleurs worden aan assistent-residenten of controleurs toegevoegd om onder hun leiding werkzaam te zijn, tenzij zij tijdelijk belast zijn met het beheer van een contrôleafdeeling of het bestuur van een onderafdeeling.

2°. *Inlandsch bestuur.* Onder deze benaming verstaat men in rechtstreeksch gebied het gouvernementsbestuur door Inlanders over Inlanders. Aan zoodanige bestuurders moet, ingevolge art. 67 R.R. (een der groote beginselen van ons Indisch bestuursstelsel), de onmiddellijke leiding van die bevolking worden overgelaten.

Op Java en Madoera zijn de gewesten — de Vorstenlanden en Batavia (behalve Krawang) uitgezonderd — door den Gouv.-Gen. verdeeld in 70 regentschappen, aan het hoofd waarvan een inlandsch ambtenaar, de regent (boepati), is geplaatst.

De regenten zijn ook thans nog meestal van hoog adellijke, soms van vorstelijke afkomst; zij worden door den Gouv.-Gen. benoemd en ontslagen op voordracht van den resident, die daarbij de dienst- en geslachtslijsten der candidaten moet overleggen; bij het openvallen der betrekking van regent wordt zooveel doenlijk tot opvolger gekozen een der zoons of nabestaanden van den laatsten regent, behoudens de voorwaarden van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw.

De regent is het hoofd van het Inlandsch bestuur in het regentschap en belast met de onmiddellijke leiding van de Inlandsche bevolking.

Met de inning van belastingen heeft de regent geen bemoeienis: Behalve met bestuur in engeren zin is de regent belast met de uitoefening van politie onder de Inlanders; alsmede met eenig aandeel in de rechtspraak (zie **RECHTSWEZEN**); wetgevende macht bezit hij niet.

Den regent in het rechtstreeksch gebied van Java en Madoera is steeds een door den Gouv.-Gen. benoemd inlandsch ambtenaar, gewoonlijk van hooge afkomst, nl. de patih, toegevoegd, die in alles zijn plaatsbekleeder is. Uitgaande van de gedachte, dat twee personen (regent en patih) voor één functie (die van regent) te veel waren, heeft Ind. Stb. 1900, no. 220 besloten, de patihs op de meeste regentschapshoofdplaatsen geleidelijk mede te belasten met de functies van districtshoofd, aldaar hen derhalve te maken tot patih-wĕdana.

Inlandsche bestuursambtenaren, vergelijkbaar met de regenten en hun patihs op Java, vindt men op de Buitenbezittingen bijna nergens.

Aan het hoofd der districten, waarin de gouvernementsregentschappen en de vier zelfstandige patihschappen op Java en Madoera zijn verdeeld, is een wedana (wĕdânâ) of districtshoofd geplaatst, wiens instructie zoo goed als een copie is van die van den regent en tegelijk met deze is vastgesteld. Deze districten zijn alle op hun beurt verdeeld in onderdistricten, waarover een onderdistrictshoofd of assistènt-wedana (assistènt-wĕdânâ) is gesteld.

In tegenstelling met Java zijn op de buitenbezittingen niet overal de districten geheel verdeeld in onderdistricten. Als districts- en als onderdistrictshoofden heeft men ambtenaren met zeer onderscheiden benamingen, daaronder ook titularissen, die vroeger al hoofden waren van een Inl. rechtsgemeenschap.

3°. *Bestuur over vreemde Oosterlingen.* Waar vreemde Oosterlingen (Chineezen, Arabieren, Klingen enz.) in onbelangrijken getale voorkomen zijn zij, naar het schijnt, aan het gewone Inlandsch en binnenlandsch bestuur onderworpen, alsof zij Inlanders waren. Daar, waar hun aantal zulks rechtvaardigt, zijn zij echter, ingevolge art. 73 Reg-reglement., gesteld onder eigen hoofden, ook binnen zelfbesturende landschappen. Zie KONGSI en VREEMDE OOSTERLINGEN.

BESTUURSACADEMIE (NED. INDISCHE). Zie OPLEIDING VAN ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN.

BESTUURSAMBTENAREN. Zie ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN.

BESTUURSSCHOOL. Zie ONDERWIJS.

BETEL, BETELNOOT, BETELPALM, BETELPRUIM. Zie PINANG.

BETELNOOTKUST. Zie ARECA.

BEVLOEIINGEN. Ongetwijfeld is het bezigen van rivierwater voor bevloeiingsdoeleinden een gebruik van zeer ouden datum in Ned.-Indië. Van oudsher was rijst het hoofdvoedsel der bevolking, en waar dit gewas, om met eenige zekerheid op een loonenden oogst te mogen rekenen, bezwaarlijk buiten bevloeiing kan, ligt het vermoeden voor de hand dat althans op Java reeds vroeg irrigatie-werken moeten hebben bestaan. Inderdaad huldigt men deze meening thans vrij algemeen, en is men — nadat dit door Dr. Brandes op taalkundige gronden aannemelijk is gemaakt — teruggekomen van de opvatting, dat eerst met de komst der Hindoes (d. i. in het begin van onze jaartelling) de kunst van bevloeiing in Indië bekend raakte. Wel is het waarschijnlijk, dat onder hun invloed de irrigatie op Java werd verbeterd: op enkele plaatsen worden nog overblijfselen van met steen of harde padas bekleede waterwerken uit den Hindoetijd aangetroffen, o.a. tunnels.

Dat deze overblijfselen uit ouden tijd betrekkelijk schaarsch zijn, zal wel zijn toe te schrijven aan de omstandigheid dat voor de irrigatie-werken betrekkelijk snel vergankelijk materiaal werd gebruikt, evenals thans nog bijna overal geschiedt bij die bevloeiingswerken, welke door de inlandsche bevolking zonder hulp van technici worden tot stand gebracht. Vandaar de noodzakelijkheid om telkens, vooral na bandjirs, groote herstellingen aan de leidingen te verrichten, of deze geheel nieuw in te richten, en dus een enorm arbeidsverlies.

Een enkele maal komt het voor, dat het water door een primitief scheprad (kintjir) uit de rivier in een op hooger niveau aangelegde leiding wordt gevoerd, van waar uit het op de velden kan worden gebracht, doch deze wijze van waterontleening vindt alléén op Sumatra eenige meerdere toepassing.

De eerste bemoeiingen van den technischen Waterstaatsdienst met de irrigatie hadden betrekking op groote werken, waarvan de instandhouding op den duur te bezwarend voor de bevolking werd, en zij zouden wellicht nog wel achterwege zijn gebleven indien niet de invoering van het Cultuurstelsel de irrigatie meer op den voorgrond had gebracht.

Een uitzondering hierop wordt gemaakt door de Waterwerken in de residentie Batavia. De Oosterslokan, een aftapping uit de Tjiliwoeng, aanvangende ± 5 palen (ongev. 7½ K.M.) boven de afdeelingshoofdplaats Buitenzorg, werd in 1739 begonnen door het Inlandsch Hoofd van Kampong Baroe (een deel van het landgoed Buitenzorg) en van 1749—1753, dank zij den invloed van den Gouverneur-Generaal van Imhoff, door de belanghebbende landheeren doorgetrokken tot Weltevreden.

De Westerslokan, welke bij Buitenzorg uit de Tji-Sĕdani aftapt, werd op voorstel van Wimmercrantsz in 1776 aangevangen, met de bedoeling om het water te voeren naar de Tjiliwoeng ten einde aan deze rivier een ruimer toevoer te verzekeren, maar later werden steeds meer vergunningen verleend tot aftapping voor irrigatiedoeleinden, zoodat ten slotte de leiding een der voornaamste irrigatiekanalen van de res. Batavia is geworden.

Als voorbeeld van de hiervóór genoemde belangrijke werken, tot stand gekomen als gevolg van de invoering van het Cultuurstelsel, zij hier in de eerste plaatst vermeld de bevloeiing uit de Sampéan-rivier in de afd. Panaroekan der res. Bĕsoeki. De dam in de Sampéan, in 1832 gelegd, was een vrij belangrijk kunstwerk: 45 M. lang en ongeveer 8 M. hoog; de aanlegbreedte bedroeg 23 M.; de bovenbreedte 9 M. Hij heeft tot 1850 dienst gedaan ter voeding van twee leidingen op den rechter- en een leiding op den linkeroever.

Voor de omstreeks terzelfder tijd aangevangen werken in de residentien Soerabaja en Semarang,

zie BRANTAS-DELTA WERKEN en DEMAKSCHE WATERWERKEN.

In de res. Cheribon waren eveneens tamelijk belangrijke werken in voorbereiding, hetgeen reeds is af te leiden uit de omstandigheid, dat gedurende de jaren 1847, '48 en '49 een bedrag van *f* 281.000 daarvoor werd beschikbaar gesteld. Ook de irrigatiewerken in Bagĕlèn, onder leiding van den Ingenieur G. A. Pet begonnen omstreeks den tijd, dat de Ingenieur H. de Bruyn zijn Brantaswerken voltooide, kunnen gerekend worden onder de met zoodanig succes ondernomen werken, dat Bagĕlèn geruimen tijd bekend stond als het klassieke land der technische irrigatie op Java.

Voor de beschrijving der wijze, waarop een t e c h n i s c h bevloeiingswerk gewoonlijk tot stand komt, en het verschil met de reeds beschreven i n l a n d s c h e bevloeiingswerken, zie men het art. BEVLOEIINGEN in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

Bij het thans vigeerend Waterstaats-Reglement (Besluit van 3 Maart 1910 No. 36, Ind. Stbl. no. 177) is een omschrijving gegeven van den d i e n s t d e r I r r i g a t i e A f d e e l i n g e n; de eerste zoodanige afdeeling trad in 1889 in werking, en werd successievelijk door andere gevolgd: de dienst op Java en Madoera is verdeeld over 6 Irrigatie-Afd. n.l.: Tji Manoek, Pĕmali-Tjomal, Sĕrajoe, Sérang, Brantas en Pĕkalèn Sampéan.

Omtrent den i n v l o e d, dien de irrigatie o p d e e c o n o m i s c h e t o e s t a n d e n heeft uitgeoefend, zijn nog weinig positieve gegevens gepubliceerd. Dat die invloed gunstig is, wordt algemeen erkend. Meer verschil van gevoelen bestaat omtrent de vraag, of uit een financieel oogpunt beschouwd, de aanleg van irrigatiewerken direct rendabel kan worden geacht. De vermeerdering van inkomsten voor de bevolking bestaat voornamelijk in de mindere kans op oogstmislukkingen, grootere opbrengst van bevloeide velden, gelegenheid tot het planten van tweede gewassen na den rijstoogst (in den Oostmoesson) en in de voordeelen verbonden aan de oprichting van Europeesche landbouw- en fabrieksondernemingen (suikerfabrieken). In een recente publicatie nopens de Pĕmali-werken — die een oppervlakte van rond 46500 bouws bevloeien — werd meegedeeld, dat de gemiddelde opbrengst van de technisch bevloeide sawahs binnen het bevloeiingsgebied bedroeg 37.6 picol droge padi per bouw, tegen ± 30 pic. op de bevloeide sawahs buiten het Pĕmaligebied. Voor de litteratuur zie men de opgave in de groote Encycl.

BEVOLKING. De bewoners van de eilanden, die staatkundig behooren tot Nederlandsch-Indië, worden onderscheiden in Europeanen en met deze gelijkgestelden en Inlanders en met dezen gelijkgestelden. Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED. INDIË.

Van de Europeanen, die geboren zijn buiten Nederlandsch-Indië, zijn de meesten Nederlanders, en voorts, de volgorde genomen naar het aantal: Duitschers, Belgen, Engelschen, Zwitsers, Franschen en enkelen van andere nationaliteiten. De buiten Ned.-Indië geboren met Europeanen gelijkgestelde personen zijn v.n.l. afkomstig van het vaste land van Azië, zoo o.a. de Japanners en de Armeniërs.

De in Nederlandsch-Indië geboren Europeanen zijn òf afstammelingen van Europeesche ouders, òf (en dat is de meerderheid) van gemengd bloed. De aldaar geboren met Europeanen gelijkgestelde personen zijn voornamelijk van Amboneesche of Chineesche afkomst.

Volgens de uitkomsten van de in 1905 gehouden volkstelling (zie bijlage *A* van het Kol. Verslag van 1907) bedroeg het zielental der Europeanen en met dezen gelijkgestelden (met de res. Djokjakarta, die door een onnauwkeurigheid niet meegerekend was) een totaal van 80.910 Europeanen, van wie 42.919 mannen en 37.991 vrouwen, bovendien 13.425 offic. en manschappen van het N. I. leger en 2441 officieren en schepelingen der marine.

Het aantal Chineezen bedroeg op ult. 1905 in geheel Ned.-Indië 563.449, van wie 295.193 op Java en Madoera en 268.256 in de Buitenbezittingen, dat van de Arabieren 29.588, van wie 19.148 op Java en Madoera en 10.440 in de Buitenbezittingen, dat der andere vreemde Oosterlingen 22.970, van wie 2842 op Java en Madoera en 20.128 in de Buitenbezittingen.

Op genoemd tijdstip bedroeg het aantal Inlanders op Java en Madoera 29.715.908 (namelijk 14.588.843 mannen en 15.127.065 vrouwen), terwijl het zielental in de gewesten der Buitenbezittingen (N. Guinéa, behalve Mĕraukĕ, uitgezonderd) totaal 7.304.552 (van wie 3.702.995 m. en 3.601.557 vr. bedroeg. Volgens opgave in de Meded. v. h. Encycl. Bureau Afl. X Dl. I bedroeg op ult. 1912 het bevolkingsaantal van de gewesten der Buitenbezittingen 11.407.777 zielen, de bevolkingsdichtheid (zonder Ned. N.-Guinea) 8.7 per K.M.², van Bali en Lombok 114.81, van de Z. en O. Afd. v. Borneo 2.21.

Volgens de uitkomsten der volkstelling van 1905 bevonden zich in geheel Ned.-Indië op ult. Dec. van dat jaar ruim 37.000.000 inlanders.

In de bevolkingscijfers der Inlanders zijn niet begrepen zij, die in het leger waren opgenomen; ultimo 1905 was hun aantal 24.522, namelijk 5109 Amboineezen, 16.786 Javanen, 1789 Soendaneezen, 311 Madoereezen, 113 Boegineezen en 414 Maleiers (voornamelijk Timoreezen). Op de vloot bevonden zich op dat tijdstip 1754 inlanders.

De uitkomsten van de zes tot dusver gehouden volkstellingen op Java en Madoera wijzen op een vermeerdering van de bevolking van 1880 tot 1885 van 8,4 %, van 1885 tot 1890 van 11,4 %, van 1890 tot 1895 van 7,46 %, van 1895 tot 1900 van 11,9 % en van 1900 tot 1905 van 5,6 %; hierbij dient echter in aanmerking te worden genomen, dat de opnemingen steeds nauwkeuriger hebben plaats gehad.

Aangezien de oppervlakte van Java en Madoera 131.508 K.M.² en van de Buitenbezittingen (N. Guinéa uitgezonderd) 1.783.913 K.M.² bedraagt, was de dichtheid der Inlandsche bevolking op de eerstgenoemde eilanden ± 226 zielen per K.M.² en zou zij voor de Buitenbezittingen ruim 4 per K.M.² bedragen hebben (zie boven voor 1912). Het dichtstbevolkt zijn op Java en Madoera de gewesten Kĕdoe en Soerabaja (426 en 403 personen per K.M.²), het slechtst bevolkt Bĕsoeki en Bantam (95 en 113 personen per K.M.²).

Het aantal Christen-inlanders bedroeg op ult. 1905 op Java en Madoera 24.663 en in de Buitenbezittingen 433.131, van wie in de residentie

Tapanoeli 75.710, elders op Sumatra, Banka en Billiton verspreid 1251, op Borneo 2047, in het gouvernement Celebes en onderhoorigheden en de residentie Menado 229.642, in de residentie Amboina 87.222, in de residentie Ternate en onderhoorigheden 5563, in de residentie Timor en onderhoorigheden 31.580, in de residentie Bali en Lombok 37 en in Zuid-Nieuw-Guinea 79.

Op Java en Madoera waren ultimo 1905 in 't geheel 928 en in de Buitenbezittingen 517 Chineezen en andere vreemde Oosterlingen, die den Christelijken godsdienst hadden aangenomen.

Met uitzondering van de Christen-Inlanders, van een 1200 Badoej's in Bantam en van een 11000 belijders van den Tĕnggĕrgodsdienst in Pasoeroean, belijden de inlanders op Java en Madoera den Mohammedaanschen godsdienst. In de Buitenbezittingen zijn alle kustbewoners Mohammedanen, in de binnenlanden worden nog vele heidenen aangetroffen, en het is juist onder dezen, met name de Bataks op Sumatra, de Dajaks op Borneo en de heidensche bevolking op Celebes en onderhoorigheden en op de eilanden, behoorende tot de gewesten Amboina en Timor, dat de predikers van het Christendom de meeste bekeerlingen hebben gewonnen.

Alleen reeds in de afdeelingen Boelèlèng en Djĕmbrana van het eiland Bali werden in 1905 ± 132.000 en op Lombok ± 20.000 belijders van den Hindoeschen godsdienst aangetroffen, terwijl men in het gewest Oostkust van Sumatra 5587 Hindoes telde.

Het hoofdmiddel van bestaan van de Inlandsche bevolking is het landbouwbedrijf; bij den landbouw zijn betrokken op Java en Madoera 6.728.231 inlanders en in de Buitenbezittingen 2.148.981 inlanders, of te zamen 8.877.212 inlanders. Het aantal personen, die een ambacht uitoefenen, hoewel veel geringer, is steeds sterk toenemende (op ult. 1905 530.500 op Java en Madoera en 118.679 in de Buitenbezittingen, of te zamen 649.179); dan volgen de handeldrijvenden, meestal op hoofdplaatsen gevestigd.

Als bronnen voor bevolkingscijfers en bevolkingsstatistiek van den Indischen Archipel moeten genoemd worden in de eerste plaats de bijlagen van de Koloniale Verslagen en de Regeeringsalmanakken van Ned. Indië. Zie verder de litteratuuropgave in de groote Encyclopaedie.

BEWERKINGSRECHT. Zie GROND (RECHTEN OP DEN).

BEZIT (COMMUNAAL EN ERFEIJK INDIVIDUEEL), en **BEZITRECHT (INLANDSCH).** (Zie GRONDRECHTEN OP DEN).

BIADJOE'S. Naam van een der stammen van de *Olo Ngadjoe* (d. i. de menschen in het bovenstroomgebied) in de Zuider- en Ooster- Afdeeling van Borneo. Zij wonen tusschen de monding van de *Barito*-rivier en het gebergte van *Kota-waringin* en zijn in verschillende kleinere stammen verdeeld, wier naam ontleend is aan de rivier, langs wier oevers zij wonen, bijv. *Olo* (menschen) *Poeloe Pĕtak*, *Olo Mĕngkatip*, *Olo Kahajan*, *Olo Sampit* enz. Over dezen stam handelen de werken van Perelaer, Salomon Müller, Hardeland en Schwaner. Zie DAJAKS.

BIBIT. Eigenlijk zaad, zaailingen, maar wordt ook in uitgebreider zin gebezigd, b.v. in bibit tĕboe, wat afgesneden gedeelten van den suikerriethalm zijn, uit welke knoopen de nieuwe spruiten voortkomen. BIBITAN zijn pépinieres, zaadbeddingen, b.v. van padi, koffie, enz.

BIDARA (MAL., SOEND.). Zie ZIZYPHUS JUJUBA.

BIDARA LAOET of **B. POETIH** (MAL.). Zie EURYCOMA.

BIDARA TJINA (MAL.). Zie ZIZYPHUS JUJUBA.

BIDJÈN (MAL.). Zie SESAMUM.

BIDJI MAKASAR (MAL.). Zie BRUCEA.

BIDOERI (MAL.). Zie CALOTROPIS.

BIGAOE (MAL.). Zie XYRIS.

BIJAWAK. Algemeene, Maleische naam voor soorten van het geslacht *Varanus* (zie onder VARANIDAE), waranen (ten onrechte ook wel leguanen genoemd); JAV.: Mijawak of Mĕnjawak; SOEND.: Bajawak.

BIKĔROE. Plaats in de onderafdeeling Sindjai, afd. Bonthain, Gouv. Celebes en O.

BILA. Rivier, ontspringende op den Dolok-Paoeng, ten Z.O. van het Toba-meer in Noord-Sumatra, aan de grens van de tijdelijke onderafdeeling Habinsaran, vereenigt zich bij haar monding met de Pané-rivier, om gezamenlijk met laatstgenoemde in Straat Malaka uit te wateren. Het landschap Bila, omvattende het beneden-stroomgebied van die rivier, behoort administratief tot de onderafd. Laboeanbatoe van de afd. Asahan. Het is een belangrijk rubbercentrum (Vgl. SIAK, LABOEAN BATOE en O.-KUST VAN SUMATRA).

BILLITON of **BLITOENG.** Landbeschrijving. Eiland, tusschen Banka en Borneo gelegen, op 107°31½'—108°18' O.L. en 2°31½'—3°16½' Z.B. Het heeft eenigszins de gedaante van een vierkant en beslaat een oppervlakte van 4595 K.M.² De kusten van het eiland zijn over het algemeen laag, zonder afwisseling, grootendeels moerassig en weinig schilderachtig. Rondom het eiland liggen een groot aantal riffen en zandplaten. Billiton is omgeven door een aantal kleine eilandjes, ± 135 in het geheel, welke alle administratief tot het groote eiland behooren en samen een oppervlakte van 247.5 K.M.² vormen. Van die eilandjes zijn de voornaamste: Mĕndanau met Batoe-Dinding en Nado (aan de W.kust), Sĕlioe (aan de Z.W. kust), de Schaarvogel-eilanden (voor de Z.O. kust), Sĕlandoek (aan de O.-kust) en de Momparang-archipel (voor de N.O.-kust).

Billiton bestaat uit geheel dezelfde gesteenten als Banka (zie aldaar), nl. graniet en sedimenten en vrijwel dit geheele oppervlak is met kwartaire en jongere producten: zand en klei, bedekt. De hoogste verhevenheid is een sedimentberg, de 510 Meter hooge tweetoppige Tadjĕm (laki en bini; laki = man; bini = vrouw) een steilwandige berg ongeveer in het midden van het eiland gelegen.

Evenals op Banka liggen de voornaamste granietcomplexen aan of dichtbij de kust en wel in de vier hoeken. In het N.W. het groote, ongeveer ⅙ van de eilandoppervlakte beslaande, een heuvellandschap vormende granietveld van Tandjong Pandan, in het N.O. de 415 M. hooge Boeroeng Mandi (de hoogste graniet-verhevenheid van Billiton) en een weinig naar het Z.W. de Bolong (340 M.). In het Z.W. de Loedai-Bĕloeroegroep, waarvan de Loedai-top 360 M., de Bĕloeroetop 245 M. bereikt, en in het Z.O. een drietal kleinere en lage graniet-terreinen zonder

kenmerkende toppen en geheel met kwartair bedekt. Van delfstoffen verdient alleen het tinerts vermelding (zie TIN).

De waterverdeeling is zeer gelijkmatig. Twee hoofdrivieren ontspringen niet ver van elkander in de streek bezuiden het Tadjĕm-gebergte en den Badau en doorsnijden, de Tjĕroetjoep op de West-, de Linggang op de Oostkust uitmondende, het eiland in zijn geheele breedte. Een derde hoofdrivier, de Boeding, ontspringt tusschen de bronnen der beide vorige en mondt uit aan de N.kust, terwijl in dezelfde streek twee rivieren haar oorsprong nemen,die aan de Z.kust, in de Balokbaai, uitwateren. De Tjĕroetjoep is de aanzienlijkste rivier van Billiton. Dicht bij hare monding, waarvoor een zandbank ligt, bevindt zich de hoofdplaats van het eiland. Aan de Z.-kust zijn slechts kleinere rivieren, waarvan de meeste uitloopen in de Balokbaai. Aan drinkwater is nergens gebrek, want in het binnenland is dat der rivieren uitstekend, en waar deze nabij de kust brak water hebben, kan men door middel van putten van geringe diepte uitmuntend water verkrijgen.

Klimaat. Wat de windrichting betreft, staat Billiton onder den geregelden invloed der moessons. Windhoozen komen er nogal eens voor; daarentegen zijn onweders zeldzaam. De vochtigheid der lucht is aanzienlijk, vandaar dat het sterk dauwt op het eiland. Zie KLIMAAT.

De gezondheidstoestand is op Billiton niet bijzonder ongunstig te noemen. De meest voorkomende ziekten, vooral onder de mijnwerkers, zijn beri-beri en koortsen.

Flora. Verreweg het grootste deel van Billiton is met bosch bedekt, doch slechts op sommige bergen en heuvels en op eenige andere plekken worden nog zware oorspronkelijke wouden aangetroffen, terwijl het overige met jong hout van hoogstens 20 tot 30-jarigen leeftijd begroeid is. Uitgenomen het voorkomen van groote, boomlooze vlakten met weinig plantengroei in het midden des eilands, vertoont de natuurlijke vegetatie van Billiton een treffende overeenkomst met die van Banka (zie PLANTENGROEI). Voor de fauna verwijzen wij naar het artikel FAUNA.

Bevolking. De bevolking van Billiton bedroeg op ult. 1915 bijna 58.000 zielen, waarvan ± 400 Europeanen, ± 20.000 Chineezen, 9 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen en de rest inlanders.

Evenals op Banka wordt de Inlandsche bevolking van Billiton verdeeld in Orang Darat en Orang Sĕkah. Evenmin als op Banka vormen de laatsten op Billiton een zuiver ras. Zij bezitten een krachtigen lichaamsbouw, een donkere, zwartachtig bruine huid, zijn vermetele zeevaarders, voortreffelijke visschers en krachtige werklieden, leven steeds op hun schepen aan de kust of op de rivieren, doch zijn voor Billiton van groot belang, aangezien zij de sjouwerlieden en matrozen der Billiton-Maatschappij vormen. In de laatste jaren hebben zij zich voor een deel aan den vasten wal gevestigd. De Orang Darat, de oorspronkelijke bewoners, zijn vermoedelijk in overoude tijden als Maleische kolonisten op het eiland gekomen. Een groot deel der bewoners is afkomstig van Palèmbang en de verdere O.-kust van Sumatra, andere zijn van Banka, den Riouw-archipel, Borneo en elders naar Billiton gekomen, zoodat de bevolking zeer gemengd is en zuivere Billitonneezen niet meer te vinden zijn. De Orang Darat zijn middelmatig tot klein van gestalte, sterk van lichaamsbouw en hebben sterke en sprekende gelaatstrekken. Zij zijn behulpzaam, gastvrij, eerlijk, vlijtig, spaarzaam, goedaardig van karakter. Hun godsdienst is de Mohammedaansche, waarbij uiterlijk vertoon hoofdzaak is. Het bijgeloof is sterk ontwikkeld en algemeen, vooral dat aan rondzwervende zielen der afgestorvenen en hun invloed op de levenden.

Slechts enkele plekken van Billiton zijn voor landbouw of veeteelt geschikt. De landbouw bestaat dan ook uitsluitend uit rijstbouw op ladangs en het telen daarop van aardvruchten, maïs, pisang, suikerriet, Sp. peper en enkele andere gewassen.

In de mijnstreken bestaat een stoomtramnet, dat in 1913 een lengte had van 44.4 K.M. In aanbouw is het baanvak Mĕrak—Mang van 5 K.M. lengte. Verschillende smalspoorwegen zijn in aanleg.

Geschiedenis. De geschiedenis van Billiton valt samen met die van Banka (zie aldaar) en met dit eiland kwam het aan den sultan van Palèmbang en in 1812 aan de Engelschen. In het Londensch tractaat van 1824 stond Engeland ons het eiland formeel af. In 1852 werd Billiton, met de eilanden in de onmiddellijke nabijheid beoosten den Lépar-archipel gelegen, van Banka afgescheiden en tot een zelfstandige assistent-residentie gemaakt.

Administratief is Billiton in vijf districten verdeeld: Tandjoengpandan, Boeding, Manggar, Linggang en Dĕndang, met gelijkn. hoofdplaatsen.

Voor het onderwijs zorgt de regeering door een Europ. lagere school, een Holl.-Chineesche school (met 71 leerlingen) en twee Inlandsche scholen (335 leerlingen op 31 Dec. 1913). Daarnaast bestonden er 156 Mohammedaansche scholen met 576 leerlingen en hadden de Chineezen 6 lagere scholen, die op 31 Dec. 1913 samen 286 leerlingen met 10 onderwijzers telden.

BILLITON MAATSCHAPPIJ. Zie TIN.

BIMA. Landbeschrijving. Landschap, in de landstaal genaamd m'Bodjo, dat het oostelijk gedeelte van Soembawa beslaat, en bovendien omvat het westelijk deel van Flores of Manggarai en alle eilanden tusschen Soembawa en Flores gelegen. De oppervlakte van het landschap wordt geschat op ongev. 8600 K.M^2., waarvan 3100 op Soembawa en 4500 op Flores. Het ressorteert sedert 1909 onder de residentie Timor en Onderh.; de bevolking bedroeg in 1916 ongev. 145.500 zielen, van welke ruim 122.000 op Bima, op Flores ruim 22.000 en op de eilanden ongev. 1500. Het is even welvarend als Soembawa, heeft ook een grooten veestapel en de bevolking legt zich den laatsten tijd zeer toe op de uienteelt. Bima heeft de grootste landschapskas van Timor. Voor geographische bijzonderheden wordt verwezen naar FLORES, SOEMBAWA en MANGGARAI.

Bevolking. De inheemsche bevolking van Bima heeft groote overeenkomst met die der landschappen Dompo en Sanggar, maar onderscheidt zich in lichamelijke en zedelijke ontwikkeling van de bewoners van het westelijk

D.S.S. „Slamat". De eetsalon 1e klasse

D.S.S. „Slamat". Een hoekje van de rookkamer 1e klasse

gedeelte van Soembawa. Behalve door de taal, onderscheiden zij zich van de laatstgenoemden door een kleine, gedrongen gestalte, korten dikken hals en breede borst, terwijl zij, in verhouding tot het onderste gedeelte van het lichaam, een lang bovenlijf hebben, vooral de vrouwen, onder wie men in West-Soembawa veel schoonere en blankere typen aantreft. De Bimaneezen worden beschreven als weinig begaafd, vreesachtig en laf en van geringe lichaamskracht en volharding. Zij worden verdeeld in adel, volk en pandelingen. Het volk wordt weder onderverdeeld in 26 dari's of gilden (als priesters, soldaten, timmerlieden, smeden, enz.). Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw, vooral de teelt van rijst, groene katjang, mais, uien en kĕmiri, terwijl ook aanplant van klappers en suikerriet niet onbelangrijk is, en ook wat tabak, indigo, sesamum en kasoemba (Bixa) geteeld wordt. De aanplant van koffie is nog onbeduidend. De veestapel is èn op Bima èn op Flores van groote beteekenis. De Bimaneesche paarden, waarvan er jaarlijks van 1000 tot 1500 stuks worden uitgevoerd, zijn bekend (zie PAARD). De handel is vrij belangrijk; in 1915 bedroeg de totale waarde van den uitvoer *f* 1.024.824, van den invoer *f* 476.981.

Een bijzonder bestanddeel der bevolking zijn de Doöe Donggo, die op verschillende plaatsen de bergen van het landschap, voornamelijk aan de Westzijde van de Bimabaai bewonen (Donggo = berg), en de Doöe Kòlo, op de toppen van den berg Kolo wonende. Terwijl de Bimaneezen den Islam hebben aangenomen, zijn zij heidenen. Zij schijnen tot een nog eenigszins lager ras dan de eigenlijke Bimaneezen te behooren. Het zijn stille, eerlijke, arbeidzame en vlijtige menschen, die van landbouw, jacht, veeteelt en inzamelen van boschproducten leven.

Geschiedenis. De eerste aanrakingen met de Nederlanders dagteekenen van 1605, toen Steven v. d. Hagen handelsbetrekkingen met Bima aanknoopte. In 1624 bezette Commandant Roos Bima, dat hulp aan de Gowareezen tegen de Cie. had verleend. In 1660 werd met Bima een mondeling verdrag gesloten. In 1667 dwong Speelman het de Souvereiniteit der Cie. te erkennen. In 1669 werden voordeelige handelsvoorwaarden bedongen, o.a. levering van was en sapanhout en werd voor goed een eind gemaakt aan de heerschappij van Gowa, dat echter in 1759 Manggarai in bezit nam; sedert 1762 echter is het in bezit van Bima gebleven. Het tegenwoordige contract met Bima dagteekent van 1905; met den tegenwoordigen bestuurder zal een nieuw contract gesloten worden.

Bestuur. Het bestuur berust bij een Sultan bijgestaan door 2 rijksgrooten of mantri's, van wie een den titel van Radja of Roema Bitjara voert. Bima is verdeeld in 5 distr.: Basana E., Bélo, Bolo, Sapé en Donggo, ieder bestuurd door een districtshoofd met mindere hoofden onder zich. Op Flores bestaat het gebied van Bima uit het landschap Manggarai onder een naib als vertegenwoordiger des sultans, en verdeeld in 3 Radja Bitjara-schappen: Réo, Laboean Badjo en Boeting, onderverdeeld in districten. Baba is de standplaats van den controleur van Bima.

BIMA. Hoofdplaats van het landschap Bima, zetel van den Sultan en alle rijksgrooten, bestaat uit 26 kampongs, ieder bestuurd door kamponghoofden en in 1916 geschat op 1100 huizen met ± 4000 zielen. De plaats, gelegen aan een prachtige baai, is de voornaamste haven van het landschap.

BIMA (Tjandi). Hindoe-tempel. Zie DIËNG.

BIMANEESCH. Het Bimaneesch is de taal van Oost-Soembawa, en wordt gesproken in de landschappen Bima en Dompo. Het is het naast verwant aan de talen van Soemba en het Sawoeneesch. Ook de talen van Manggarai en Èndèh moeten hierbij gebracht worden; daarentegen bestaat er een aanmerkelijk verschil met de taal van Oost-Soembawa, het Soembawareesch. Over het algemeen schijnt er weinig dialect-verschil voor te komen, alleen in *Kòlo* en *Tòlo-weri* verschilt de taal aanmerkelijk, vooral wat betreft het woord-gebruik.

Een eigenlijke litteratuur bestaat in het Bimaneesch niet. Onder het volk leven verhalen en liedjes, deze worden echter nooit opgeschreven. Er bestaan evenwel enkele kleine geschriften over onderwerpen van meer praktischen aard, bewerkt naar Mal. of Mak. origineelen; zij zijn dan met Arabische of Makassaarsche karakters geschreven.

BINANGA SANGKARRA (wijde rivier). Rivier in de onderafd. Pangkadjéné afd. Makasser, van het Gouv. van Celebes en Ond., met korten loop, ontstaan door de samenvloeiing van de Maléleëng, de Kalébonè (Katobonè) en de Kassidjala.

BINDJEI. Hoofdplaats van de onderafd. Boven Langkat der afd. Langkat en standplaats van een controleur, gelegen in het Gouv. O. kust van Sumatra, aan de Mĕntjirim-rivier. De plaats ligt aan den spoorweg naar Médan, terwijl een tramlijn van Bindjei zuidwaarts naar Koeala, noordwaarts via Tandjoeng Poera naar Pangkalan Brandan gaat.

BINOEWANG. Zie BALANIPA.

BINONGKO. Zuidelijkst eiland van de Toekangbĕsi groep (zuidoostelijk van Boeton, zie aldaar); zeer rotsachtig met weinig beplantingen. Het is 18½ K. M.lang en 240 M. hoog. Aan het strand vindt men enkele kampongs. De nijvere bevolking telt in totaal 8790 zielen. De scheepvaart is er het voornaamste middel van bestaan en was er vroeger zeer ontwikkeld. Oorspronkelijk schijnt Binongko door lieden van Boeton bevolkt te zijn, die vandaar uitgeweken waren uit ontevredenheid over het bestuur van den sultan van Boeton, aan wien zij echter schatplichtig bleven.

BINONGKOREEZEN (of **BINONGKONEEZEN**) noemt men in de Molukken de van Boeton en omliggende eilanden — waaronder het eiland Binongko — afkomstige lieden, die zich daar in vrij grooten getale gevestigd hebben. Hoewel de bevolking van het eiland Binongko zelve gunstig bekend is en iedere vreemdeling, die zich aldaar ophoudt, volkomen veilig is, heeft het woord Binongkorees in de Molukken geen goeden klank, daar onder dien naam vele slechte elementen uit Boeton derwaarts uitweken en nog uitwijken.

BINTAN. Het grootste der eilanden van den Riouw-archipel, gelegen in de Chineesche Zee, tusschen 1°13′ en 0°50′ N.B. en 104°13′ en 104° 37′ O.L.; langs de kust laag en vlak, in het midden een zadelberg, die ± 420 M. hoog is en als

Piek van Bintan bekend staan Zie RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN en TANDJOENG-PINANG.

BINTOEHAN. Hoofdplaats der afdeeling Kauër (res. Benkoelen), aan de Sambat-baai nabij de uitwatering van de Sambatrivier, op 187 K.M. bezuiden de hoofdpl. Benkoelen met 1100 zielen.

BINTOEROENG. MAL. naam van *Arctictis Binturong* Raffl., de Beermarter, behoorende tot de familie der *Civethatten*, en voorkomend op Java, Sumatra, Banka, de Riouw eil. en Borneo.

BIRAKÉKÉ. Kampong in het district Bira, dicht bij de gelijknamige baai aan de Z.-O.-kust van Celebes, en bekend door de doodengrotten, welke in de buurt daarvan worden aangetroffen.

BIREUËN. Standplaats van den bestuurder (controleur) eener mede Bireuën geheeten onderafd. van de afd. Noordkust van Atjèh, bestaande uit de landschappen Samalanga, Peusangan en Gloempang-Doea met totaal 20.337 geregistreerde mannen. De plaats ligt aan de Atjèhtram, ruim 2 uur sporens van Lhō᾽ Seumawè en ruim 4 uur van Sigli.

BISMUT. I. *Gedegen bismut* is van vier verschillende plaatsen in Indië bekend geworden, n.l.: uit het district Soengei Sĕlan op Banka, uit Boedoek (Sambas, W. Borneo), uit het Z.W. van het schiereiland Samosir (Toba-meer, Sumatra), en uit N. Celebes.

II. *Bismutglans* (zwavelbismut) werd gevonden bij Djahangi, ten zuiden van Darit (Landak, West-Borneo).

BISSOE'S. Zie PRIESTERS.

BIXA ORELLANA L., fam. *Bixaceae.* Kĕsoemba (MAL.), Kĕsoembâ(JAV.), Galinggĕm(SOEND.), Kleine boom, wegens het sierlijke blad en de fraaie vleeschkleurige bloemen vaak gekweekt; vooral bekend om de geelroode kleurstof, galoega, (in Europa orlean of anatto genoemd), die men uit de bladeren en wortels maakt, en die men vooral aantreft in het roode vleezige weefsel, dat rondom de zaden ligt.

BLADWERK. Onder dezen naam rangschikt men de voorwerpen van gedroogde palm- en pandanbladeren, die lang vóór de kennis van het vlechten en weven in het primitieve leven van den inlander een belangrijke rol gespeeld hebben. Van deze bladen worden vervaardigd: matten, dakbedekking, prauwzeilen, lendeschorten, hoofddeksels, waaiers, wateremmers en bakjes. Versiering wordt aangebracht vooal door verven, ook door middel van een uitsparingssysteem, hetzij opzettelijk, of onopzettelijk, waar men ornamenten aanbracht met zwarte was; bij lang gebruik smolt de was af en teekende het eenmaal bedekte deel zich helder af op donkerder achtergrond. Op deze wijze ontwikkelde zich in het O. van den Archipel een soort batiktechniek, op palmblad, o.a. op doozen, matten, regenmantels en hoofddeksels.

Andere versieringswijzen zijn het opdrukken met houten stempels en het uitsnijden in palmblad. Volgens Loebèr gaf dit aanleiding tot het tusschenvlechten van anders gekleurde dwarsreepjes, en zou dit de aanvang der vlechtkunst in den O. I. Archipel geweest zijn. Voorts vindt men nog applicatiewerk van kleurige bladstrooken, vaak met Nassa-plaatjes op de kanten vastgenaaid. *Litteratuur.* J. A. Loebèr Jr., Het bladwerk en zijn versiering in Ned.-Indië (Geïll' Beschr. v. Ind. Kunstnijv. No. 10). Uitg. Kol' Instituut, Amsterdam 1914.

BLALAU. Een landschap in de Res. Benkoelen, contrôleafd. Kroë, dat bestaat uit een gemiddeld 900 M. boven zee gelegen, gezonde en vruchtbare hoogvlakte, in het O. en Z. aan de Lampongs grenzende. Oorspronkelijk ressorteerde het onder Bantam. De bevolking is van Maleische afkomst, doch sterk vermengd met Javaansch bloed (uit Bantam).

BLANDONG-DIENSTEN. Zie bij HEERENDIENSTEN in deze beknopte, en bij BOSCHWEZEN in de groote Encycl. van N. I.

BLANG MÈ. Het meest O. landschap van de onderafdeeling Lhō᾽ Seumawè, afdeeling Noordkust van Atjèh, omvattend de monding en een klein stuk van den benedenloop der Pasèrivier. De geringe bevolking — het aantal geregistreerde mannen bedraagt 761 — leeft van zeevisscherij en landbouw (rijst en pinangcultuur). Geudōng is de naastbij gelegen halte van de Atjèh-tram.

Blang Mè is klassieke grond. Hier resideerden eertijds de vorsten van Pasè-Samoedra, waaraan nog wordt herinnerd door den gampōngnaam Samoedra en door de daar in de onmiddellijke nabijheid gevonden grafsteenen van een soeltan Al Malik Saleh, overleden 1297 A. D., en van diens zoon soeltan Mohammed, overleden 9 November 1326 A. D. Een tweede complex soeltansgraven, genaamd Koeta Kareuëng, biedt een rijke verscheidenheid van vooral marmeren tombes uit het bloeitijdperk van Samoedra-Pasè.

BLANG PIDIË. Een landschap van de onderafd. Tapa Toean der afd. Westkust van Atjèh. De bevolking is aan de kust van gemengd Maleisch-Atjèhsche afkomst, maar het Maleische element is overheerschend. De Maleiers waren daar het eerst. Het binnenland echter werd ontgonnen door Atjèhers uit de XXVI Moekims en Pidië'sche peperplanters. De Kroeëng Soesōh, de eenige rivier van beteekenis, is niet bevaarbaar. Van oudsher gaat de eenige handelsweg van Gajō Loeös naar de Westkust door Blang Pidië.

BLAUW-WATER. Zie BANJOEBIROE.

BLEEKER (PIETER). Geb. 1819, werd in 1841 tot officier van gezondheid 3e kl. bij het leger in Indië aangesteld, waar hij alle rangen tot en met dien van chirurgijn-majoor doorliep. Hij maakte zich vooral beroemd door zijn talrijke (ruim 500) geschriften over de visschen in de Ned. Indische wateren, waaronder de beroemde Atlas ichtyologique des Indes orient. 1862—1879 afl. 1—36, in de eerste plaats moet genoemd worden. Hij nam een groot aandeel in het wetenschappelijk leven te Batavia, o.a. door de oprichting van het Natuur- en Geneeskundig Archief van N.-I., van de Vereeniging ter bevordering van de geneeskundige wetenschappen in N.-Indië, van de Kon. Natuurk. Vereen. in N. I., enz. Zijn naam werd ook in het moederland populair door zijn brochure: De Cholera, en door den zoogen. Bleekersdrank, tegen die ziekte door hem aanbevolen. Overleed 1878 te 's Gravenhage,

BLIDAH. Landschap, gelegen tusschen de rivieren Moesi, Ogan en Lĕmatang, sinds 1864 behoorende tot de onderafdeeling Ogan Ilir (res. Palèmbang). Het heeft een oppervlakte van onge-

veer 986 K.M.², is grootendeels moerassig, en met laag kreupelhout bedekt, dor en onvruchtbaar, ook door gebrek aan irrigatie; bevolking in 1910 ruim 13000 zielen. Die bevolking staat als volkstam geheel op zichzelf, en heeft geen overeenkomst in zeden en gebruiken met de haar omringende bevolking. Men veronderstelt, dat ze van Javaanschen oorsprong is.

BLIMBING WOELOEH. Zie AVERRHOA BILIMBI.

BLINJOE. Hoofdplaats van het gelijknamige district der afdeeling Noord-Banka en tevens van het gelijknamige mijndistrict op het eiland Banka, ligt aan de N.-kust van het eiland aan de Blinjoerivier ± 1½ K.M. van de Klabatbaai; door haar prachtige ankerplaats in de Klabatbaai zeer gunstig voor de scheepvaart gelegen.

BLITAR. Afd. van de res. Kĕdiri, groot 1671 K.M.² en verdeeld in de districten Blitar, Srèngat, Lodâjâ, Wlingi en Gandoesari, waarvan de 3 eerstgenoemde de contrôle-afdeeling Blitar en de 2 laatstgenoemde de contrôle-afdeeling Wlingi vormen. Op 't einde van 1905 telde de afdeeling ± 342.000 inwoners, waaronder bijna 900 Europeanen en ± 2200 Chineezen. De afd., die in den Hindoe-tijd bijzonder belangrijk moet zijn geweest, getuige de talrijke overblijfsels van bouwwerken, vormt den Z.O.-hoek van genoemd gewest. Op de O.-lijke grenzen met Pasoeroean verheffen zich de Kloet en de Kawi, terwijl het Z.lijk deel der afd. bedekt is met het Zuider kalkgebergte, dat hier met zijn voet in den Indischen Oceaan staat, en grootendeels met bosch bedekt is, waaronder het meest bekend is het bosch van Lodâjâ. Tusschen dit gebergte en den Z.lijken voet van den Kloet en den Kawi stroomt de Brantas, die uit Pasoeroean komt, in westelijke richting door de afd. In de jaren 1875 en 1901 heeft deze afd. bijzonder te lijden gehad van uitbarstingen van den Kloet, waardoor een deel der afd., in 't eerste jaar zelfs de hoofdplaats Blitar, door een moddervloed werd bedolven, die veel menschenlevens, vee en aanplantingen verloren deed gaan. Zie ook KĔDIRI.

BLITAR. Hoofdplaats van dis. en afd. Blitar, ligt 170 M. hoog; einde 1905 had zij een bevolking van ± 9800 zielen, waaronder ruim 400 Europeanen en ruim 1700 Chineezen. De plaats heeft een heerlijk klimaat, zeer geschikt voor zieken en reconvalescenten.

BLITAR (PANGÉRAN). Zie JAVA. G e s c h i e d e n i s.

BLITI. Zijtak van de Klingi — een zijrivier der Moesi, waarmede zij zich bij Moeara Bliti, standplaats van den controleur van Moesi-oeloe (res. Palĕmbang) vereenigt. Zij ontspringt op de N.W. helling van den Boekit Bĕsar (1853 M. hoog) en heeft de Kati tot westel. zijtak. Ma. Bliti, hoofdplaats der marga Proatin V, ligt 53 M. boven zee en telt 571 zielen. Zie MOESI.

BLITOENG. Zie BILLITON.

BLOEBOER. Landschap gelegen in de afd. Buitenzorg; het eenige stuk grond, dat in die afdeeling tot 1915 tot het staatsdomein behoorde, met een oppervlakte van ongev. 4000 bahoe's en een bevolking van omstreeks 20.000 zielen. Vóór 1863 genoot de Gouverneur-Generaal de inkomsten uit dit land, hoofdzakelijk bestaande uit één vijfde van het rijstgewas; dat jaar werden de inkomsten door den Staat overgenomen. In 1867 werd er een hoofdelijke belasting in geld geheven, die bij Ind. Stb. 1871 No. 225 nader is geregeld.

BLOEDZUIGERS. Een klasse van Ringwormen (zie aldaar). Van deze dieren leven verscheidene soorten in den Indischen Archipel; Mal. *lintah.* Over het algemeen worden de bloedzuigers zeer gevreesd, omdat zij zich spoedig en zeer gemakkelijk aan menschen en dieren vastechten, bloed zuigen, en vele soorten met hun kaken pijnlijke wonden maken, welke gaan zweren en etteren. Zie ook PATJÈT.

BLORA. Afd. en regentschap van de res. Rĕmbang, waarvan het 't zuidwestelijk gedeelte uitmaakt. De afd., die ruim 1900 K.M². oppervlakte heeft, is verdeeld in 2 contrôle-afd. met 5 distr., nl. Blora met de distr. Karangdjati (hoofdpl. Blora) aan de Loesi en Ngawèn en Panolan met de distr. Panolan (hoofdpl. Tjĕpoe), Randoe Blatoeng, en Djĕpong. Zij is voor bijna de helft met djatibosch bedekt. Deze djatibosschen behooren tot de schoonste van Java. Op 't einde van 1905 had de afd. ruim 320.000 bewoners, onder welke 470 Europeanen en ruim 3000 Chineezen en de hoofdplaats Blora 125 Europeanen, ruim 1500 Chineezen en 10.300 Inlanders, te zamen 12.000 inwoners. De afdeeling wordt van Oost naar West door 3 tertiaire heuvelruggen doorsneden. In den middelsten heuvelrug heeft men vele petroleumbronnen aangeboord, die aan een belangrijke industrie het aanschijn hebben gegeven. Te Ngarèngan (Tjĕpoe) vindt men een groote raffinaderij en kaarsenfabriek. Een deel van het product wordt tot batikwas verwerkt (paraffine). In den noordelijksten heuvelrug vindt men ook petroleumbronnen. In den zuidelijksten rug heeft men nog geen petroleum in ontginbare hoeveelheid aangetroffen. De hoofdpl. ligt 90 M. hoog; zij is tevens de hoofdpl. van het distr. Karangdjati.

BLUME (CARL LUDWIG). Zie PLANTENTUIN ('S LANDS-).

BOANO. Eiland groot 149 K.M.² ten westen van het eiland Ceram, op 3° Z.Br. en bijna 128° O.L. en behoorende tot de onderafd. West-Ceram van de afd. Ceram, residentie Amboina. Het bevat twee kampongs, naar den godsdienst der bewoners in Boano Sarani (Christenen) en Boano Islam (Mohammedanen) onderscheiden, en in het geheel ± 1300 zielen tellende.

BODEM-ONDERZOEK. Zie de groote Encyclopaedie.

BODHA'S. In de noordelijke districten Tandjoeng en Bajan van het eiland Lombok woont een volksstam, de Bodha's, die te beschouwen is als een deel der oorspronkelijke bevolking van Lombok, dat in tegenstelling met de Sasaks — het andere overgroote deel — niet tot den Islam is overgegaan. Zij zijn verwant met de Sasaks, maar hun godsdienst helt min of meer naar het Hindoe-Balische geloof. Huwelijken met Mohammedaansche of Balische vrouwen zijn verboden. De Bodha's zijn landbouwers en bewerken voornamelijk tuinen en droge velden, terwijl de sawah's in de minderheid zijn. Aan Lomboks Zuidkust zijn 4 kleine gehuchten, waarvan de bewoners ook tot de Bodha's gerekend worden.

BODJONEGORO (Bodjânĕgârâ). Afd. en regentschap van de res. Rĕmbang, waarvan het 't Z.O.lijk deel uitmaakt. De afdeeling heeft een oppervlakte van ruim 2500 K.M.² en is verdeeld in 2 contrôle-afd. met 6 districten, met

name Bodjonĕgoro, met de districten Bodjonĕgoro, Baoerĕno en Pĕlĕm (hoofdplaats Soembĕrrĕdjo) en de contrôle-afdeeling Padangan met de districten Padangan, Tambakrĕdjo en Ngoempak (hoofdplaats Kalitidoe). De afd. omvat de noordelijke helling van den Goenoeng Kĕndĕng, grootendeels met djati-bosschen begroeid, en de vallei der Solo-rivier. De bergstreek is schraal bevolkt, het dal veel beter. De tabakscultuur, voor de Inlandsche markt, is een ware volkscultuur. Men teelt hier de vette soorten, die op de Europeesche markt geen waarde hebben, doch die, gekorven (di-randjang), door den geheelen Archipel gezocht zijn.

BODJONEGORO. Hoofdplaats (25 M. hoog) van de gelijknamige afd. regentschap en district. Een regelmatig gebouwde plaats aan de Solorivier, met veel binnenlandschen handel, vooral in tabak en kapok, door Chineezen en hadji's, en druk bezochte veemarkten. Op 't einde van 1905 telde zij een bevolking van 1250 zielen, o.a. een 200 tal Eur., 2200 Chin en 70 Arabieren.

BODJONG. Buitenwijk van de hoofdplaats Sĕmarang, verbonden met de oude stad door den bijna 3 K.M. langen „Bodjongschen Weg", een der schoonste villalanen van Java.

BOEAH of BOEWAH. Maleisch voor vrucht. Dit woord wordt vaak bij den eigenlijken vruchtennaam geplaatst.

BOEBOEWAJ (SOEND.). Zie PLECTOCOMIA.

BOEBON. Een landschap van de onderafd. Meulabōh, afd. Westkust van Atjèh, omvattend het stroomgebied van de Kroeëng Boebōn, en van haar rechter zijrivier, de Kroeëng Lajoeëng.-LhōBoebon is mede een zelfstandig landschap der onderafd. Meulabōh, hoewel het hoofd vroeger havenmeester van Boebon was.

BOEDDHISME IN DEN O. I. ARCHIPEL. Toen de Chineesche pelgrim Fa-hien in 412 — 413 na Chr. Java bezocht, vond hij daar 't Brahmanisme in bloeienden toestand, maar het aantal Boeddhisten nog onbeduidend. Doch uit het heiligdom van Kali Bĕning en de bij Kalasan gevonden inscriptie van 700 Çaka mag men opmaken, dat het Boeddhisme in de 8ste eeuw reeds een belangrijke plaats innam, gelijk ook blijkt uit zooveel Boeddh. heiligdommen in M. en O.-Java. Van Java werd het Boeddhisme overgebracht naar Bali, waar de leer thans nog eenige weinige aanhangers telt. Wat de overige eilanden betreft weten wij alleen met zekerheid, dat er ook op Sumatra en Karimon Boeddhisten geweest zijn. De Chineesche reiziger I-tsing, die in 671 en 688—695 te Çribhodja, nabij het tegenwoordige Palembang, verwijlde, vond in genoemde hoofdstad van een machtig Sumatraansch rijk het Boeddhisme in uiterst bloeienden toestand. Een ander bericht van 1003 vermeldt de oprichting van een Boeddhistentempel in 't rijk van San-bo-tsai (Palembang-Djambi). Om het midden der 14de eeuw heerschte in het Minangkabausche Koning Adityawarman, een ijverig vereerder van Boeddha. De ruïnen aan de Kamparrivier leggen een onwraakbaar getuigenis af, dat ook in die streek van Sumatra Boeddhisten gevestigd geweest zijn. De Mahâyânistische inscriptie, van onzekeren datum, op een der Karimon-eilanden ontdekt, bewijst dat de leer ook daaraanhangers telde.

BOEDELKAMERS en BOEDELMEESTERS (COLLEGE VAN). Zie WEES- en BOEDELKAMERS.

BOEDI OETOMO. Vereeniging, opgericht door Javanen (van geheel Java en Madoera), waarvan de zetel gevestigd is te Djokjakarta. Het doel van de Vereeniging is: het bevorderen van den vooruitgang, zoowel in materieelen als in geestelijken zin, van de bevolking van Java en Madoera in de eerste plaats, en verder van de bevolking van Insulinde, voor zoover die zich op Java bevindt; —in engeren zin: de bestaansvoorwaarden van genoemde bevolking te verbeteren.

BOEDJANG. Oorspronkelijk, en volgens de inlandsche opvatting nog, het Maleische woord voor: een „ongehuwd, doch de jaren van manbaarheid bereikt hebbende jongeling." Deze categorie van personen verlaat in de geheele oostersche maatschappij vaak het ouderlijk huis om, hetzij voor den kost, hetzij voor geld of goed, hetzij met het doel om een der dochteren des huizes tot echtgenoote te verwerven, bij een ander in te gaan wonen. Bij de Europeanen heeft het woord boedjang de beteekenis gekregen van: „iemand, die voor korteren of langeren tijd zijn diensten aan een bepaald persoon of onderneming verhuurt voor een overeengekomen loon".

BOEGINEESCH. Het Boegineesch is de taal van nagenoeg het geheele Zuid-Westelijk schiereiland van Celebes, met uitzondering van het Z.-lijkste deel, waar Makassaarsch gesproken wordt. Ook buiten haar eigenlijk gebied wordt de taal hier en daar gesproken en verstaan, doordien Boeg. handelaars zich aldaar gevestigd hebben.

Het nauwst is het Boeg. verwant met het Makassaarsch; verderaf staan de Toradja'sche talen van Midden-Celebes. Hoewel natuurlijk wel eenige tongvallen onderscheiden kunnen worden, is het onderlinge verschil niet groot.

De Boegineezen hebben met de Makassaren één letterschrift van Indischen oorsprong gemeen, dat bij de Boegineezen iets meer volkomen is.

Het aantal geschriften in het Boeg. opgesteld in gebonden en ongebonden stijl is vrij aanzienlijk. Hetgeen in proza geschreven is, en meer tot het gebied der letterkunde behoort, als verhalen, enz., bestaat gewoonlijk uit vertalingen of bewerkingen van Mal. origineelen; de eigen verhalen worden zelden of nooit opgeschreven. Oorspronkelijk zijn verschillende historische stukken, een verzameling van uitspraken en mededeelingen van oude vorsten en wijzen over allerlei onderwerpen, welke onder den naam van *Latowa* bekend zijn; voorts wetsverzamelingen enz. Vooral komen veel voor heldendichten, welke naar een persoon, die in sommige episoden de hoofdrol vervult, den naam dragen van *La-Galigo*-gedichten. Een ander nieuw soort heldendichten, welke ook vele meer ongewone woorden bevatten, draagt den naam van *Mĕnrocrana*-gedichten. Gedichten van anderen aard zijn bekend onder den naam van *tolo*, kleinere gedichten onder dien van *èlong*.

BOEGINEEZEN. De Boegineezen (Tâoe-Wôegië of menschen van Woegi, een plaats in Wadjo), en Makassaren zijn volken van gemeenschappelijke afstamming, die echter, wat de taal betreft, scherp van elkander gescheiden zijn. Ook in sommige instellingen en gebruiken bestaat verschil tusschen beide volken, doch evenals in de taalverwantschap blijkt, komt deze in hun gebruiken enz. niet onduidelijk uit.

De Boegineezen, meer nog een zeevarend en handeldrijvend volk dan de Makassaren, hebben

zich over een grooter gebied, ook buiten Celebes, verbreid dan laatstgenoemden.

De Makassaarsche landen beperken zich tot het voormalige Rijk Gowa met het kustgebied vanaf Makasser tot Bonthain, alsmede dat van het eiland Saleier, benevens het als een enclave in Boegineesch land liggende Kadjang, en bevinden zich dus in het direct bestuurd gebied (de z.g. Gouvernementslanden) van het Gouv. Celebes en Onderh. Hiervan worden de onderafdeelingen Maros, Pangkadjéné, Boeloekoemba en Sindjai door Boegineezen bewoond, voorzoover tot deze onderafd. niet behooren gedeelten van Gowa en het evengenoemde Kadjang. Overigens liggen de Boegineesche landen in het indirect bestuurd gebied van genoemd gewest.

Zooals Gowa de kern is van het Makassaarsche land, is Boni dit van het Boegineesche gebied en hier wordt dan ook de Boegineesche taal het meest zuiver gesproken. Verder worden de kustgebieden van de afdeeling Paré-Paré, benevens Sidènrèng en Sawito en die van de Mandarsche landschappen door Boegineezen bewoond en hebben zij zich ook langs de kusten van Loewoe aan de Bonische golf gevestigd, waar zij een overheerschende positie innamen ten opzichte van de inheemsche stammen; ook in de kuststreken van O.-Celebes worden Boegineezen in grooter of kleiner aantal aangetroffen.

Boegineesche kolonisten hebben zich op tal van eilanden van den Archipel nedergezet; belangrijke nederzettingen dier bevolking vindt men op de Oostkust van Borneo, met name te Samarinda (Koetei), op de Westkust van Borneo te Soengei Kakap, Sambas en Pontianak, in den Batam-archipel en te Èndèh op Flores, en overigens op verscheidene eilanden ten oosten van Lombok.

In hun uiterlijk onderscheiden de Boegineezen zich weinig van de Javanen die, evenals zij, tot de brachycephalen (met korten schedel) behooren. Over het algemeen zijn zij lichamelijk welgevormd, slank en goed gespierd en boven de gemiddelde lengte; de vrouwen worden als schooner dan de Javaansche beschreven, terwijl hare huidskleur, evenals die der mannen, lichter is dan bij de overige Maleische volksstammen. Het karakter der Boegineezen is vaak als zeer ongunstig voorgesteld; als wraakzuchtig in de hoogste mate, en aan roof en moord overgegeven, doch van andere zijde beschrijft men hen als gemakkelijk te leiden, maar ongeschikt om zich naar vaste regels te schikken. Aan dobbelspel en hanengevechten zijn zij zeer verslaafd; vrouwen en zelfs kinderen nemen daaraan deel. Vroeger waren vele adellijken echte roofridders; op hun aansporing zijn tal van diefstallen gepleegd; zij kregen het grootste aandeel van den buit.

De Boegineezen zijn Mohammedanen; de Islam is in het begin der 17de eeuw op Z.-Celebes ingevoerd. Ofschoon zij, zooals zoovele Moslims, weinig in de kennis van den Islam zijn doorgedrongen, verrichten zij de voorgeschreven godsdienstige plechtigheden vrij nauwgezet; fanatisme heerscht echter, volgens het getuigenis van Matthes, bij hen in geenen deele.

Evenals bij bijna alle Moslims in den Indischen Archipel, is ook bij de Boegineezen veel van het oude bijgeloof overgebleven, en worden o.a. tal van geesten onder hen vereerd o.a. de beschermgeesten, déwata, in wier dienst de Bissoe's (zie PRIESTERS) staan, de Sangiyang's, onder wie de Sangiyang-saêrri, de geest der rijst, bijzondere vermelding verdient. Aan het hoofd dier geesten staat Batara Goeroe (Çiwa). Belangrijk is ook de vereering van Karaëng-lôwé (Groote Heer). De godheid wordt vereerd door offers van kokosnoten, betel, kippen, soms zelfs van buffels; hier en daar, vooral te Gantârang-keke, wordt jaarlijks een feest gevierd, dat drie dagen duurt. De vereering der voorouders speelt ook een groote rol in hun godsdienst; daarmede hangt samen de vereering der ornamenten, waarover later, en het als heilig beschouwen van krokodillen, in welke dieren de zielen na den dood verhuizen, en van de palingen te Boeloekoemba en bij Sindjai (Bonthain). Tal van bijgeloovige denkbeelden komen bovendien onder de Boegineezen voor, zooals het geloof aan goede en kwade dagen, droomen, voorspellingen uit de vlucht van vogels, aan de kracht van amuletten enz.

De Boegineezen kan men verdeelen in de Vorsten met hun afstammelingen en andere adellijken, de gewone volksklassen en de gewezen slaven en pandelingen. De slavernij is thans ook in de zelfbesturende landschappen formeel afgeschaft, de slaven zijn geconverteerd in pandelingen met een schuld, gelijkstaande met den koopprijs van den betrokken persoon.

Wat het bestuur onder de Boegineezen betreft, zoo worden bijzonderheden daaromtrent medegedeeld in de artikelen gewijd aan verschillende landschappen, door Boegineezen bewoond. De hoofdtrekken ervan zijn de volgende. Aan het hoofd van het landschap staat een vorst of vorstin met den titel van aroeng (aroe), of datoe of paetta mangkaoe, die door elken regeerenden vorst wordt gedragen, bijgestaan door een rijksbestierder en een rijksraad, hadat, die in den regel met groote macht is bekleed. Vóór onze meer daadwerkelijke inmenging in de inwendige aangelegenheden der landschappen heerschte het leenstelsel er algemeen, maar onder onzen invloed is het eigenaardig kenmerkend karakter der leenmannen grootendeels verloren gegaan; ze zijn nu gewone hoofden. Een der eigenaardigheden van het Boegineesche vorstenbestuur is het bezit der zoogenaamde ornamenten (zie RIJKSSIERADEN), waarvan de uitoefening van het gezag afhangt, en die uit allerlei voorwerpen bestaan. Aan deze ornamenten zijn velden verbonden, waarvan de vruchten aan den vorst komen, die eveneens de beschikking over de ornamentslaven had. In de Gouvernementslanden zijn de vorsten vervangen door regenten, die de inkomsten der ornamenten genieten en van het Gouvernement een bezoldiging dan wel schadeloosstelling ontvangen en door soeléwatangs of districtshoofden worden bijgestaan, die de titels voeren van Gallârrang, Lomo, Todo, soms Djannang. De adel bestaat uit de afstammelingen van de vorsten, gewoonlijk onder den naam van anakaraëng samengevat; de titel, door mindere adellijken gevoerd, is die van Daëng; verscheidene mindere hoofden, b.v. over kleine kampongs, dragen echter den titel van aroeng, volgens den heer Kooreman omdat zij rijkssieraden hebben, en vroeger zelfstandig waren doch nu de regenten volgen.

Een Boegineesche kampong bestaat uit 5, 10 à 20, zelden uit meer dan 40 huizen, die ieder soms door 10, 20 of meer personen bewoond worden;

de huizen zijn van bamboe of gedeeltelijk van hout, en staan op van 4 tot 6 voet hooge palen. Tot vóór eenige jaren kon van zoodanige kampong gezegd worden, dat de huizen er meestal ordeloos door elkander geplaatst waren, en wanneer ze eenige jaren gestaan hadden, er smerig en verwaarloosd uitzagen; door den invloed van het Europeesch bestuur is thans in de inrichting dezer kampongs veel verbeterd.

De kleeding der Boegineezen is zeer eenvoudig en bestaat uit een korten broek, ongeveer als een zwembroek, een hoofddoek en een sarong, die bij hitte of regen over de schouders of het hoofd wordt getrokken en 's nacht tot deken dient. In den buikgordel steekt kris of kléwang; aan dien gordel is de poeròekang (Mak. pâwo-pâwo) bevestigd, een meestal roode zak, waarin sirih, duiten enz. bewaard worden. Vrouwen dragen sarong en badjoe; de laatste is bij meisjes vaak van doorzichtige stof.

Verbod om buiten of binnen den stam te huwen (exogamie of endogamie) bestaat thans niet meer onder de Boegineezen; huwelijken tusschen bloedverwanten, volle neef en nicht ingesloten, zijn verboden. De bruidschat is algemeen, maar heeft niet de beteekenis van een koopsom voor de vrouw. De uit een huwelijk verwekte kinderen behooren gedeeltelijk aan de moeder, die het oudste, en aan den vader, die het volgende kind krijgt enz., terwijl bij een oneven getal het jongste aan beiden hoort, met dien verstande, dat de moeder het recht heeft dit tegen zekere betaling te naasten. De kinderen erven uitsluitend van hem of haar, aan wie zij zijn toebedeeld; een eenig kind van beiden.

De positie der vrouw onder de Boegineezen is, in vergelijking met andere volkeren van den Archipel, zeer gunstig. Zij voert het beheer over het huishouden en wat daarmede in verband staat en speelt ook in het openbare leven vaak een groote rol; niet zelden is het gebeurd dat vrouwen strijders ten oorlog aanvoerden. De echtelieden blijven in hun familie; in den regel neemt de man of vrouw den intrek bij dengene, die grond bezit. Echtscheiding komt vaak voor, vooral ook op verzoek der vrouw; zij kan zonder opgave van redenen gevraagd worden.

De levenswijze der Boegineezen is zeer matig: hun hoofdvoedsel is rijst met toespijzen, en versche of gedroogde visch. Slechts bij feestelijke gelegenheden wordt een buffel geslacht en het vleesch daarvan gegeten. De arme bergbewoners leven hoofdzakelijk van maïs.

De middelen van bestaan der Boegineezen en in het algemeen der bewoners van Z.-Celebes zijn hoofdzakelijk landbouw en scheepvaart. Rijst wordt in hoofdzaak geteeld op de vlakten aan de kusten; maïs, in veel streken het hoofdvoedsel, in de bergstreken, vooral aan de oevers van het meer van Tèmpé; de koffiecultuur neemt in beteekenis toe; coprauitvoer is van veel belang, evenzoo de vervaardiging van arènsuiker. De nijverheid is weinig ontwikkeld; genoemd kunnen worden de sarongs van Mandar, Saleier, Bira en Maros; vlechtwerk van orchidee-bloemstengels (alami), in Boni en Loewoe; goud- en zilversmidswerk van Makasser, Gowa, Boni en Mandar; en pottenbakkerswerk van Boni; ook scheepsbouw wordt beoefend, o.a. in Mandar en Bira. De Makassaarsche paarden zijn beroemd en worden wel uitgevoerd; aan 't fokken wordt weinig zorg besteed.

De Boegineezen onderscheiden zich vooral door hun geschiktheid en voorliefde voor de scheepvaart, die ook nu nog — niettegenstaande het druk verkeer van stoomschepen in de Golf van Boni en straat Makasser — levendig en belangrijk is. Reeds eeuwen geleden waren zij als goede zeevaarders bekend: in 1676 werd door Amanna Gappa een handels- en scheepswetboek der Wadjoreezen samengesteld, dat nog in groot aanzien bij de Boegineesche handelaren is (zie INLANDSCHE WETTEN).

Wat het grondbezit betreft, zoo komt het beschikkingsrecht (zie aldaar) aan het district toe. De ontginner krijgt recht van erfelijk vruchtgebruik; het district behoudt wel een souverein recht over den grond, maar alles, wat geplant is en geoogst wordt, is het eigendom van den vruchtgebruiker. Het vruchtgebruik verliest hij alleen, wanneer hij aan zijn kassoewîyang niet naar behooren voldoet; d. w. z. zijn verplichtingen jegens den vorst of de gemeenschap, die verschillen naar mate van den stand van den vruchtgebruiker.

De rechtsbedeeling ging vroeger met groote willekeur gepaard, terwijl daarbij in hooge mate onderscheid van straffen bestond, naarmate van den rang van den overtreder en van hem, tegen wien de overtreding gepleegd was. Voor de kennis van het oude Boegineesche recht zijn van belang de Rapang of Latowa (zie Boegineesch). Thans geschiedt de rechtspraak onder leiding van de besturende ambtenaren door inheemsche rechtbanken of rechters, en is aan veel willekeur een einde gekomen.

De feesten der Boegineezen zijn altijd min of meer openbaar; alleen de aanzienlijkste gasten en naaste verwanten ontvangen uitnoodigingen; voor het overige kan ieder komen die wil; de feesten gaan gewoonlijk gepaard met hanengevechten en dobbelpartijen. Muziek en dans zijn zeer in trek; het Boegineesch orchest bestaat uit een trom, mondtrompetje, tamboerijn, een soort van klarinet, fluit, gong en viool. Dansen worden zoowel door mannen alleen, als door mannen en vrouwen uitgevoerd; publieke danseressen zijn onder den naam van padjogé ook onder de Boegineezen bekend. Litteratuuropgave zie groote Encyclopaedie.

BOEHMERIA NIVEA Hook. & Arn., fam. *Urticaceae.* Rami (MAL., JAV.), Haramaj (SOEND). Heester met groene bloemen en bladeren, die van onderen wit zijn. De plant is over een groot deel van Zuid- en Zuid-Oost-Azië verspreid, en levert de bekende Rameh-vezel of „China-grass".

BOEKIT. Maleisch woord voor heuvel of bergtop.

BOEKIT (ORANG). Zie ORANG BOEKIT.

BOEKIT TINGGI, de Inlandsche naam van Fort de Kock, zie OUD AGAM en FORT DE KOCK.

BOEKIT TOENGGOEL. Berg op de grens van de Preanger Regentschappen en Krawang, 2209 M. hoog; zie verder bij TOENGGOEL.

BOEKTI. Zie BÈKTI.

BOELÈLÈNG. Een der voormalige landschappen op Bali, sedert 1855 onder rechtstreeksch bestuur van het gouvernement en sedert 1882 een afd. der Res. Bali en Lombok. Het strekt zich uit langs het grootste gedeelte van de N.-kust en wordt ten Z. begrensd door de bergketen, die het eiland van het W. naar het O. doorsnijdt. Het

W.-lijke gedeelte, vroeger waarschijnlijk goed bevolkt, is op het oogenblik geheel woest, terwijl aan de O.-lijke grenzen eerst een strook laagland gevonden wordt, waar het besproeiingswater voor sawah's geheel en al ontbreekt. Ook elders is de bodem over het geheel niet zoo vruchtbaar als in sommige andere streken van het eiland. Nergens wordt door de bevolking zooveel partij van den grond getrokken als hier. Ook ten opzichte van handel en nijverheid neemt Boelèlèng een eerste plaats in. Administratief is Boelèlèng in districten verdeeld, die onder toezicht van de Europeesche ambtenaren door districtshoofden of poenggawa's worden bestuurd.

De streek der hoofdpl. Singradja is het dichtst bevolkte deel van Boelèlèng, hoog tegen de bergen ontgonnen tot sawah's en droge velden. Daarboven liggen te midden der wouden de koffietuinen. De hoofdplaats, vroeger vorstenzetel, ligt op 3 K.M. afstand van de kust. Een zeer drukke handelsplaats is Pabéan-Boelèlèng, grootendeels door vreemdelingen bewoond; van de Baliërs behooren velen tot de zoogenaamde Bali-Slam (zie onder BALI en BALIERS). De gezamenlijke bevolking bedraagt ruim 9000 zielen. Andere voorname plaatsen zijn: Sangsit, Djagaraga, het sterk bevolkte Boengkoelan; Tédja Koela aan de N.-kust. Verder Tamoekoes (Tĕboengkoes), Pĕngastoelan, Boeboenan en Bandjar; de laatste 3 in het tweede grootere cultuurland van het landschap, W.-lijk van Singaradja. In een paar desa's aan de N.kust wonen de Bali Aga (zie ald.).

BOELI (MABOELI) (BAAI VAN). De 46 K.M. diepe en 55 K.M. breede baai tusschen het O.-lijk en N.O.-lijk schiereiland van Halmahéra.

BOELIN (W. BORN.). Zie EUSIDEROXYLON.

BOELOE ÀNGKÀ (JAV.). Zie GYMNARTOCARPUS.

BOELOEKOEMBA. Onderafd. van de afd. Bonthain van het Gouv. Celebes en Onderh., bestaande uit de distr. Boeloekoemba Towa, Gantarang, Oedjoeng-loë, Kindang, Bira en Kadjang. De gelijknamige hoofdplaats is gelegen aan de Z.kust van het Z.W. schiereiland van Celebes, O.-lijk van Bonthain. De plaats telt meer dan 3000 zielen.

BOELOENGAN. Zelfbesturend landschap aan de N.O. kust van Borneo, vormende met de Tidoengsche landen, waarvan de hoofden ondergeschikt zijn aan den sultan van Boeloengan, het N.lijkste gedeelte der Nederl. bezittingen op Borneo; onderafd. Boeloengan, afd. Samarinda der res. Z. en O. Afd. v. Borneo. De standplaats van den besturenden ambtenaar is Tandjoeng Seilor. Het eigenlijke Boeloengan wordt in zijn geheele lengte van W. naar O. doorsneden door de Kajan (Vgk. BORNEO, KAJAN, KOETEI).

BOELOESCH. Zie TOMBOELOE'SCH.

BOELOEH (MAL.) en zijn samenstellingen. Zie BAMBOE.

BOEMIAJOE. Contrôle-afd. met gelijkn. hoofdpl. van het regentschap en de afd. Brĕbĕs, resid. Pekalongan; ze bestaat uit de districten Boemiajoe en Bantarkawoeng.

BOENGA (MAL.). Het woord beteekent bloem en wordt aan vele bloemdragende planten gegeven, meest in combinatie met een tweede woord, dat soms ook afzonderlijk gebruikt kan worden.

BOENGA KĔMBODJA en B. **KOEBOER** (MAL.). Zie PLUMERIA.

BOENGA PAGAR (MAL.). Zie LANTANA.

BOENGA RAJA (MAL.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

BOENGA TANDJOENG (MAL.). Zie MIMUSOPS ELENGI.

BOENGKIL noemt men de perskoeken, welke achterblijven bij de bereiding van olie of vet uit zaden. Zij vinden toepassing als meststof. De waarde ervan wordt alleen bepaald naar het stikstofgehalte, dat van 5 tot 6 % bedraagt.

BOENGKOE, TOBOENGKOE of **TOMBOEKOE.** Landschap aan de O.kust van Celebes, vóór 1907 behoorende tot het sultanaat Ternate, thans zelfstandig en behoorende tot het Gouvt. Celebes en Ond., afd. Oost-Celebes, onderafd. Boengkoe en Mori. Het strekt zich uit van af Togong Téong op ongeveer 1°37′ Z.B. tot Kaap Nipah-Nipah op 3°27′ Z.B., en grenst W.- en Z.waarts aan de landschappen Loewoe en Kĕndari. Het heeft een diepen inham, veelal als Golf van Tomori opgegeven, maar ter plaatse als Tĕlok Tomaïki bekend, die het landschap in twee deelen scheidt, bekend onder de namen Noord- en Zuid-Boengkoe. In en nabij deze golf monden de twee grootste rivieren, de Lingkoboe en Tompira uit. Als hoogste berg wordt die van Tonkalo genoemd.

Het wordt bestuurd door een Radja, die door meerdere hoofden wordt bijgestaan en te Sakita woont. De bevolking bestaat uit Mohammedanen en heidenen, de laatsten in grooter aantal rondom de golf van Tomaïki en in Noord-Boengkoe, welke streek in het algemeen in ontwikkeling bij Zuid-Boengkoe ten achter is.

Voor de hoofdplaats Kolonédalé zie aldaar.

Als een bijzondere tak van nijverheid in Boengkoe verdient vermelding het vervaardigen van houwers of klingen van ijzer, dat gesmolten wordt uit erts, dat in de nabijheid van de kampong Toepé wordt aangetroffen. Deze heeten bijzonder deugdzaam en zijn in den omtrek zeer gewild.

BOENGKOE en **MORI.** Onderafd. der afd. Oost-Celebes, gouvt. Celebes en onderh. met bestuurszetel Kolonédalé. Zie ook MORI.

BOENGKOESCH-MORISCHE TALEN. De taalgroep, die met dezen naam wordt aangeduid heeft tot haar gebied het geheele Z.O.-lijk schiereiland van Celebes, met de eilanden Wawoni in 't Z.O. en Kabaéna in 't Z. en een deel der N.-kust van de Golf van Tolo.

De 4 hoofdtalen der Boengkoesch-Morische groep zijn: Boengkoesch, Morisch, Lalakisch of Laiwoeisch en Mékongka'sch. De letterkunde der Boengkoesch-Morische talen begint eerst in den laatsten tijd eenigszins bekend te worden, nu vanwege de Zending deze talen worden beoefend. Zij doet waarschijnlijk in rijkdom voor die der Toradja'sche talen niet onder.

BOENGOER (MAL.). Zie LAGERSTROEMIA.

BOENGOERAN. Het grootste der Natoena eilanden en van de geheele residentie Riouw. Zie POELAU TOEDJOEH.

BOENI (TJI). Een der grootste rivieren aan de Z.-kust der Preanger-Regentschappen.

BOENI (MAL.). Zie ANTIDESMA.

BOENTOE BATOE. Een der landschappen, behoorende tot de federatie Doeri (zie aldaar).

BOENTOEK. Onderafd. van de afd. Doesoenlanden der res. Z. en O. afd. van Borneo. Standplaats van den controleur is Boentoek, aan de Barito.

BOEÔ. Een nĕgĕri in het district Lintau der onderafd. Fort van der Capellen, afd. Tanah Datar, Sum. Westk., bekend door de fraaie marmergrot in het gebergte, dat de zeer schoone vallei van Boeô scheidt van Fort van der Capellen.

BOEOL. Zie BWOOL.

BOEPATI, oudtijds benaming van den stadhouder van het Mataramsche rijk in de verschillende gewesten van Java en Madoera, thans benaming van den regent op Java en Madoera (zie BESTUUR).

BOER NI TELONG. Vulkaan, 2634 M. hoog, op de Z.W.-helling van het oudere vulkanische Geureudong-massief ten N. van de Laoet Tawar, Atjèh; bezit een nog werkzamen krater.

BOERANGRANG. Onwerkzame vulkaankegel op de grens van de Preanger met de afd. Krawang, 2063 M. hoog.

BOEROE. Landbeschrijving. Eiland ten W. van Ceram en Ambon tusschen 3° 3′ en 3° 52′ Z.B. en 125° 57′ en 127° 15′ O.L., en behoorende tot de res. Amboina. Het beslaat een uitgestrektheid van 9599 K.M.². De kust wordt bijna geheel door koraalriffen omgeven. Aanzienlijke gedeelten van de kust zijn vlak, zoodat men een zandstrand of mangrovebosschen aantreft. Hier en daar echter bereikt het bergland met steile rotswanden de zee, vooral in het Zuiden. De bouw van het bergstelsel is nog niet in alle opzichten duidelijk. Over 't algemeen schijnen de toppen zich slechts weinig boven hun omgeving te verheffen (in het midden tot ± 1100 M.). Hoogere toppen vindt men o.a. in het N.W., waar de Kapala Madang 2060 M. (volgens Verbeek 2175 M.) bereikt en ten Z. van Kajéli (Batoe Boea, 1410 M.). Tal van kleine riviertjes ontlasten zich aan de N. en Z.-kust; onder deze kan alleen de Waë Apoe of rivier van Kajéli belangrijk genoemd worden; vermelding verdient ook de Waë Nibé, die de afwatering vormt van het midden in het eiland gelegen kleine meer van Wakolo (juister: Rana-meer).

In den W.moesson heerscht op Noord-Boeroe regen, op Zuid-Boeroe droogte; in den O.-moesson heeft het tegenovergestelde plaats. De belangrijkste voortbrengselen zijn zeer deugdzame houtsoorten, waaronder *Melaleuca Leucadendron* van welke de bekende kajoepoetih-olie gestookt wordt (± 500 distilleerinrichtingen in den omtrek van Namléa, Kajéli en Djikoe Mĕrasa, meestal in handen van Chineezen en Soelaneezen); sago, gierst, damar, rotan en tabak; koffie schijnt er ook best te tieren. Onder de dieren noemen wij tamme buffels, door het Gouvt. vroeger aangefokt, en wilde, die waarschijnlijk daarvan afstammen, herten, hertzwijnen, wilde zwijnen, schildpadden, kasuarissen en papegaaien.

Bevolking. De bevolking van Boeroe werd in 1913 geschat op 13.000 zielen: t. w. heiden-Boeroeneezen 6000, Mohammedanen 4500 en Christenen 2500. Het zielental moet evenwel volgens den laatsten aanslag der belasting (nl. die van 1915) beduidend grooter zijn en zal wel op 20.000 mogen gesteld worden. De Christenen wonen hoofdzakelijk in het Masarètè'sche en aan de Zuidkust ten Westen van de Wa Mala, voorts te Kajéli en te Wa Potih en nabij deze plaats.

De Mohammedanen (Slammen) treft men 't meest aan in het Kajélische en in enkele strandkampongs, de heidenen in het binnenland.

De kustbevolking, meest van uitheemschen oorsprong, woont in kampongs bijeen, waarvan het aantal huizen afwisselt van enkele woningen tot 40, 50 of meer. De nederzettingen der heidenbevolking van het binnenland bestaan uit 3 tot 15 huizen, gemiddeld 5 à 6. Als regel zijn de huizen gebouwd om de hoema'tita, het voor de doortrekkende vreemdelingen bestemde huis.

De eigenlijke bevolking van Boeroe bestaat uit 116 verschillende stammen, elk onder een stamhoofd, en onderverdeeld in een aantal families naar het aantal zoons, dat de stamvader of stammoeder had. Aan het hoofd der familie staat het familiehoofd, volgens de adat erfelijk. De familiehoofden zijn echter geen eigenlijke bestuurders, doch slechts vertegenwoordigers van de familie, die te waken hebben voor haar bezittingen.

Boven de stamhoofden staan de regenten. Boeroe is verdeeld in de regentschappen of districten Kajéli, Liliali, Tagalisa, Wa Potih, Lisèla, Fogi, Bobo, Wa-Toeren, Wa'Msisi, Masarètè, Namrole, Oki, Loemara en Wa Eno. De regenten worden door de bevolking gekozen, door het Europeesch bestuur (civiel gezaghebber te Namléa) aangesteld en door den resident van Amboina bevestigd.

De woningen der Boeroeneezen bestaan uit woonhuis en keuken. Het woonhuis telt gewoonlijk een slaap- en een zitkamer. Het staat niet op palen; de keuken daarentegen wel. De woningen der Christenen en Mohammedanen tellen behalve het zitvertrek een of meer slaapkamers, meermalen ook een voorgalerijtje.

Huwelijk in den stam is verboden. De meisjes worden gekocht, vaak al kort na hun geboorte, niet door even oude of weinig oudere jongens, maar door volwassen mannen, zelfs grijsaards. De vrouw gaat over naar den stam van den man. Gewoonlijk bedraagt de koopprijs *f* 200.— à *f* 250.—, soms ook meer, zelfs *f* 600.— Den huwelijkscandidaat wordt opgegeven, in welke goederen hij moet betalen. Die goederen worden door den geheelen stam van den huwelijkscandidaat opgebracht. Is bij voltrekking van het huwelijk de koopsom nog niet geheel voldaan, dan blijft het meisje bij haar ouders, trekt haar man bij dezen in en helpt hij hen in het bewerken der velden, het jagen enz.

De heiden-Boeroenees gelooft aan een Opperwezen, Schepper der wereld. Dit Opperwezen is echter te hoog verheven om zich persoonlijk met de menschen in te laten. Hij wordt dan ook niet rechtstreeks vereerd of aangeroepen. Meer op den voorgrond staat de vereering van een aantal geesten, goede en kwade maar meerendeels kwade, en van de zielen der voorouders.

De volksvermaken bestaan vooral uit muziek, zang en dans. De muziekinstrumenten zijn o.m. de tifa (een trom), de viool, de mondtrom, en de tataboewan boekoe, een langwerpige bak met 12 gongs, elk een anderen toon aangevende, welke met 2 stokken worden geslagen. Behalve den krijgsdans, tjakalèlè, kent men nog het mĕnari, een dans van vreemden (Ambonschen) oorsprong. Van inheemschen oorsprong is de inga'foeka (lied van het eiland), een gezang, dat wordt gezongen door mannen en vrouwen gezamenlijk, onder begeleiding van het slaan op de tifa.

De Boeroeneezen beoefenen voornamelijk den landbouw, welke intusschen nog op lagen trap staat. Sawah's kennen zij niet, alleen ladangs Hoofdvoedingsmiddelen zijn sago, cassave zoete

batatan en rijst en gierst. In de vleeschvoeding voorzien zij door de jacht op buidelratten, wilde zwijnen en herten, vischvangst en teelt van tamme varkens. De kustbevolking, Christenen en Mohammedanen, zooals ook de Christenen in het binnenland, leeft op nagenoeg dezelfde wijze als de Boeroeneesche heidenbevolking.

De handel is in handen van enkele Chineezen en Arabieren en nagenoeg geheel geconcentreerd te Djikoe Mĕrasa en Kajéli. Uitgevoerd worden kajoepoetih-olie, damar, rotan, hertenhuiden en -hoorns; ingevoerd lijnwaden, snuisterijen, borden, Siameesche rijst, gedroogde visch. De jaarlijksche uitvoer van kajoepoetih-olie bedraagt ± *f* 250.000.

B e s t u u r. Het eiland vormt met Ambĕlau (Amblaoe) de onderafd. Boeroe der afd. Amboina, res. Amboina, onder een gezaghebber bij het Binnenl. Bestuur, die te Namléa (aan de N.O.-kust v. d. baai v. Kajéli) gevestigd is en aan wien een posthouder is toegevoegd met standplaats Tifoe aan de Zuidkust van het eiland.

BOEROENG. Mal. woord voor vogel.

BOEROENG DÉWATA. Maleische naam voor paradijsvogels.

BOEROENG GRÉDJA. Maleische naam voor de ringmusch van den Archipel, *Passer montanus saruraruss*.

BOEROESCH. Volgens den zendeling H. Hendriks zouden op Boeroe vier onderling nauw-verwante dialecten gesproken worden; daarvan zijn het Boeroesch van Kajéli en vooral dat van Masarètè eenigszins nader bekend geworden. De taal staat het naast aan de Ambonsche landstaal (zie AMBONSCHE TONGVALLEN). Tot dusverre is de taal enkel spreektaal gebleven, dus worden verhalen enz. alleen door mondelinge overlevering bewaard; door de zendelingen is het Latijnsche letterschrift ingevoerd.

BOESANG'SCH. Zie DAJAKSCH.

BOETON. Zelfbesturend landschap, behoorende tot het gouvt. Celebes en Onderhoorigheden. Het staat onder het bestuur van een sultan, die echter zeer in zijn macht wordt beperkt door een raad van rijksgrooten, hadat. Het landschap wordt gevormd door het eiland Boeton met eenige nabijliggende eilanden, van welke Moena, Kabaëna, beide beW. Boeton, en Wowoni, N.lijk van Boeton, de grootste zijn en uit de aan den vasten wal van Celebes aan de Z.punt van het Z.O.-lijk schiereiland liggende landschappen Poléjang en Roembia. Het telt thans ± 240.000 zielen.

In de 17e eeuw stond het landschap nu eens onder de suprematie van Ternate, dan weder onder die van Gowa. De O.-I. Cie, welke met Boeton voor het eerst een contract sloot op 5 Jan. 1613, wist eerst Gowa en daarna Ternate uit Boeton te verwijderen De verhouding tusschen de Cie en Boeton bleef verder over het geheel goed, behoudens de periode 1752—1766. In 1824 trad Boeton toe tot het vernieuwd Bongaaisch traktaat; in 1851 werd de nieuw optredende sultan van Boeton, met eenige moeite, overgehaald een afzonderlijk contract te sluiten. In 1866 kwamen voor het eerst bepaalde moeilijkheden. Herhaald verzet van de zijde van den adel die ons ingrijpen in de talrijke, te zijnen voordeele bestaande, misbruiken met leede oogen zag, leidde in de eerste tien jaren dezer eeuw tot krachtig optreden van het Gouv. Thans schijnt men zich echter in de nieuwe orde van zaken te hebben geschikt. De in 1911 door den hoogen adel aangewezen sultan legde de korte verklaring af.

BOETON. Eiland ten Z.O. van het Z.O.-lijk schiereiland van Celebes, tusschen 4°25′ en 5°45′ Z.B. en 122° 30′ en 123°30′ O.L. Het is ongeveer 4225 K.M². groot. Het is aan de W.-zijde door de niet zeer wijde straat Boeton van het eiland Moena gescheiden. Het eiland is zeer bergachtig en met bosschen bedekt, waaronder ook djatibosschen (een paar duizend H.A.) worden aangetroffen. Het toppunt van het eiland ligt in het N., het heet Kapala Ogéna en is 1151 M. hoog, de berg is met dicht oerwoud bedekt. Dicht bij de zuidpunt vindt men het oude zeerooversnest Wasoeëmba, dat door dikke muren van koraalkalkbrokken is omgeven, evenals het naburige dorp Waboela. De bodem van Boeton levert niet veel rijst, men kweekt er tabak, suiker, mais, gierst en wat koffie. Kokospalmen willen er maar matig voort. De hoofdplaats Baoe Baoe (baoe = nieuw) ligt aan de Z.W.zijde van het eiland aan den Z.lijken ingang van straat Boeton; ze is de zetel van den assistent-resident der afd. Oost-Celebes en de residentie van den sultan van Boeton, die er echter zeer armoedig leeft. De haven van Baoe Baoe ligt in een mooie bocht, met goeden ankergrond; men ziet er veel Boegineesche, Makassaarsche, Mandarsche en Madoereesche vaartuigen. De bevolking van Boeton is vermoedelijk nauwer verwant aan de To Lalaki, To Mékongka en To Maronéné van het Z.O. schiereiland van Celebes dan aan de Boegineezen en Makassaren. Die bevolking is Mohammedaansch; zij bestaat uit adel, volk en lijfeigenen, elke categorie scherp van de andere gescheiden. Haar hoofdmiddelen van bestaan zijn handel en scheepvaart, waarvoor de benoodigde prauwen op het eiland zelf gemaakt worden, en vischvangst. Er bestaat op Boeton ook een kopersmeed-, een vlecht- en een weefnijverheid. De uitvoerartikelen, voortbrengselen van Boeton, zijn hoofdzakelijk: tripang, schildpad, koffie, was, agar-agar, bĕngkoedoe-wortels, sagobast, paarlen, buffelhuiden en -hoorns, haaivnnien en ruwe katoen: de voornaamste invoerartikelen zijn rijst, opium, ijzer- en aardewerk, en Europeesche garens en lijnwaden.

BOETON (STRAAT), tusschen Boeton en Moena.

BOEWAH. Mal. vrucht.

BOEWAH NONA. Zie ANONA RETICULATA.

BOEWAH POEKAT (MAL.). Zie PERSEA.

BOEWAH SABOEN (MAL.). Zie SAPINDUS.

BOGOR. De oorspronkelijke inlandsche naam van Buitenzorg, dat door de Inlanders nog altijd zoo wordt genoemd.

BOGOWONTO (BÅGÅWÅNTÅ). Rivier op Java, ontspringende aan de zuidelijke helling van den berg Soembing in de afdeeling Wånåsåbå van de residentie Kĕdoe. Deze rivier heeft een historische bekendheid gekregen, doordien in den Java-oorlog van 1825—30 Dipå Negårå haar niet wilde overtrekken om redenen van bijgeloovigen aard, wat zijn gevangenneming, waarmede een eind aan dien oorlog kwam, heeft verhaast.

BOHOROK. Naam van een gewoonlijk gedurende eenige dagen in de eerste helft van het jaar in de landschappen Langkat en Deli waaienden, drogen en verzengenden wind, die veel kwaad doet aan de veldgewassen.

BOJÅLALI. Afd. en regentschap (van de Soesoehoenan-landen) met gelijkn. (op 420 M. hoogte

gelegen, en als zeer gezond bekend staande) hoofdplaats van de res. Soerakarta, bestaande uit de distr. Djoewangi, Karanggĕdé, Simé, Banjoedånå, Bojålali en Ampèl, alle met gelijknamige hoofdplaatsen. In 1915 telde deze afd. ruim 280.000 zielen, waaronder 409 Europeanen en 553 Vr. Oosterl.

BOLAÄNG BANGKA of **B. OEKI; BOLAÄNG ITANG.** Zie BOLAÄNG MONGONDOU (afd.)

BOLAÄNG-MONGONDOU. Landschap, dat zich over de geheele breedte van het N.lijk schiereiland van Celebes uitstrekt en behoort tot de res. Menado. De dubbele naam ziet op twee deelen van het landschap, de kuststreek Bolaäng en het bergland Mongondou, door een gordel van oerwoud gescheiden. Het grenst ten N. en N.O. aan de Minahasa en ten W aan Binta-Oena, Bolaäng-Oeki en Gorontalo. Aan het hoofd staat een vorst met den titel van „Padoeka Radja", en zijn zetel te Kotobangon, ongeveer in het midden des lands gelegen. Het landschap is verdeeld in vier districten: Kotaboenan, Pasi, Lolajan en Bolaäng; over ieder district is een panghoeloe of districtshoofd aangesteld.

Het karakter van het land is bergachtig met een smalle strook alluvialen grond langs het niet zeer breede strand, die spoedig overgaat in een glooiend terrein, dat, voortdurend stijgende verder binnenwaarts een hoogvlakte vormt, welke door hooge bergen wordt omgeven n alwaar het meerendeel der bevolking, over vele negorijen verspreid, is samengedrongen De beekjes en rivieren zijn zeer talrijk, maar bijna alle onbevaarbaar.

De geheele Z. -en Z.O.kust wordt ingenomen door het district Kotaboenan, dat vooral belangrijk is wegens de goudmijnen, waar het erts vroeger uit diepe kuilen werd opgegraven, maar waar sedert eenige jaren een Holl. mijnbouw-maatschappij is gevestigd; de bevolking bedroeg medio 1906 ± 4700 zielen, waaronder vele vreemdelingen (Gorontaleezen, Sangi-en Talaureezen, Minahassers, Boegineezen, Arabieren, Chineezen), die zich vooral met handeldrijven bezighouden. Het district Pasi (± 12.000 zielen) strekt zich ten N. en het district Lolajan (± 15.000 zielen), ten Z. van Kotobangon uit; het district Bolaäng begrenst de geheele N.W.lijke kust en had in 1906 ruim 10.000 zielen.

De hoofden en de bevolking hebben reeds voor een aanzienlijk deel den Moh. godsdienst aangenomen; van de vele heidenen, die er niettemin nog altijd waren en zijn, zijn sedert het Nederl. Zendeling gen. daar in 1905 met zijn arbeid is begonnen, ruim 200 tot het Christendom toegetreden (1913). In menig opzicht komen de zeden en gebruiken overeen met die, welke vroeger in de Minahasa gevolgd werden; maar de taal is geheel verschillend, ofschoon tal van woordvormen zeer beslist op verwantschap wijzen; de woordenschat van het Mongondousch is nog slechts voor een klein deel bekend. Behalve met de teelt van rijst, mais, klapperboomen koffie, een weinige cacao, tabak, houden sommige bewoners zich onledig met het inzamelen van boschproducten — aan de Z.kust ook van vogelnestjes — met visschen, knoopen van netten, smeden van ijzer, vlechten van matten, weven, draaien van touw enz. Goede houtsoorten zijn: ebben- tjampaka— hoetan- linggoa- en gofasahout.

BOLAÄNG-MONGONDOU. Afd. van de res- Menado, omvat de landschappen Bolaäng-Mongondou, Bolaäng-Oeki, Binta-Oena, Bolaäng-Itang en Kaïdipan. De twee laatst genoemde landschappen zijn in 1912 vereenigd onder den naam: Groot-Kaïdipan. Bev. in 1915 ruim 55.000 inwoners, waaronder 27 Europ. en 27 Vr. Oosterl.

BOLAÄNG-OEKI. Zie BOLAÄNG-MONGONDOU (Afd.).

BOLANGO. Belangrijke rivier in Gorontalo (Noord-Celebes), ontspringende (onder den naam van Mongiïlo), op het ongeveer 1250 M. hooge Tilongabila-gebergte, ontvangt door een kanaal het water van het meer van Limbotto en valt na haar vereeniging met de Boné bij de hoofdplaats Gorontalo in zee.

BOLÈNG, een fraaie vulkaankegel, 1659 M. hoog, aan de Z.O.-punt van het eiland Adonara, op de oude zeekaarten Wakka genoemd.

BOLING EN LAMAKÉRA (STRAAT). Tusschen Adonara en Solor eenerzijds en Lomblèn anderzijds.

BOLIOHOETO. Hoogste top (2035 M.) van de N. lijkste bergreeks in Gorontalo (zie ook CELEBES a. den Noordarm). De vanouds bekende goudmijnen van Soemalata liggen in het Boliohoeto-gebergte.

BOMBAX MALABARICUM D. C., fam. *Bombecaceae.* Randoe alas (JAV.), Dangdeur (SOEND.), Reusachtige boom, die van Britsch-Indië tot Oost-Java vrij algemeen in de vlakte en in het lagere bergland voorkomt, en de aandacht trekt door de geweldige afmetingen van stam en kroon. Op Java staan in den Oostmoesson de boomen gedurende vele maanden bladerloos, zijn dan getooid met vele groote vuurroode bloemen, en dragen tegen October vrucht. Ze zijn dan gemakkelijk te herkennen aan de groote hoeveelheden „kapok", die uit de opengesprongen vruchten waait. Op Java bestaat een groote vrees tegen het gebruik van die kapok, o.a. omdat ze jeuk zou veroorzaken. Het hout is weinig duurzaam en wordt zoo goed als niet gebruikt.

BONANG. Desa op Java, aan het strand van Rĕmbang, 7½ K.M. beoosten Lasĕm. Deze plaats was eenmaal de zetel van Makhdoem Ibrahim, zoon van Soenan Ngampèl, die zich door zijn geloofsijver en bekeering van vele Javanen tot den Islam onderscheidde. Hij is in de geschiedenis bekend onder den naam van Soenan Bonang [zie HEILIGEN (Moh. Ind.)], stierf omstreeks 1488, en is te Toeban begraven, waar naar zijn graf tal van geloovigen gaan om te bidden en te offeren.

BONANG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

BONDGENOOTSCHAPPELIJKE LANDEN. Gemeenschappelijke naam, waaronder vroeger bekend waren een aantal zelfbesturende landschappen, behoorende tot het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, en over de geheele uitgestrektheid van dat gewest verspreid. Zie BONGAAISCH TRACTAAT. Door ons militair optreden in 1905 en volgende jaren is aan het bestaan dezer bondgenootschappelijke landen als zoodanig een einde gemaakt.

BONDJOL. Zie PADRI en LOEBOEK SIKAPING.

BONDOWOSO (Båndåwåså). Afd. en regentschap van de res. Bĕsoeki, waarvan zij het N.W.lijkste gedeelte uitmaakt; het regentschap omvat 2 afd.: Bondowoso en Djĕmbĕr. De tegenwoordige afd. Bondowoso, die 1300 K.M². op-

pervlakte heeft, omvat vijf districten, met name: Bondowoso, Tamanan, Wånåsari, Bĕsoeki en Mlandingan. Ze had in 1905 300.000 bewoners, w.o. 350 Europeanen, ruim 1400 Chineezen, 1000 Arabieren en 6 andere vreemde Oosterlingen. De afdeeling is een vallei, die N.lijk in de vlakte van Panaroekan overgaat, en doorstroomd wordt door de Sampéjanrivier, waaraan ook de residentie-hoofdplaats Bondowoso ligt; deze had ult. 1905 8700 inwoners, o.a. 125 Europeanen, ruim 800 Chineezen, bijna 700 Arabieren en 6 andere vreemde Oosterlingen; in 1915 455 Europ.

BONÉ. Zie BONI.

BONÉ of BAWANGIO. Belangrijke rivier in Gorontalo. Zie CELEBES a. den Noordarm.

BONÉRATÉ-EILANDEN. Groep eilanden tusschen de Z.punt van Saleier en de N.kust van Midden-Flores (Èndèh), bestaande uit het kleine hoofdeiland, Bonératé, en de grootere bij-eilanden Kalao, Tanah Djampéa, Kalao Toewa en P. Madoe en eenige kleinere waaronder de Tijgereil.

Het lage en kleinste eiland, Bonératé, met het vlak ten W. ernaast gelegen hoogere en veel grootere Kalao, is echter van ouds het bevolkingscentrum der groep; reden daarvan was uitsluitend zeeroof; vroeger was het een samenleving van zeevaarders, zeeroovers en slaven; thans is het geheel verloopen. Het uitgestrekte Tanah Djampéa, met goede ankerplaatsen en veel wildhoutbosschen, schijnt wel een toekomst te hebben.

BONGAAISCH TRACTAAT. Verdrag, den 18en Nov. 1667 door Speelman in zijn legertent, tusschen Bongaai (Boengaya) en Barombong, twee kampongs in het rijk van Gowa of Makasser (Zuid-Celebes), gesloten met Hassanoeddin, vorst van Gowa, en waartoe kort daarna tal van Makassaarsche en Boegineesche vorsten toetraden. Dit contract, waarbij de macht van Makasser voor goed werd gebroken en dat in 1824 onder V. d. Capellen is vernieuwd, heeft thans nog alleen geschiedkundige waarde.

BONI of BONÉ. Zelfbesturend landschap, behoorende tot de gelijkn. afd. van het gouvt. Celebes en onderh. op het Z.W.schiereiland van Celebes, aan den W.oever van de golf, die aan het rijk zijn naam ontleent. Het landschap is verdeeld over de onderafd. N.-Boné, Boné en Z.-Boné. De oppervl. is ± 6600 K.M.² d. i. ongeveer de grootte van Friesland en Overijsel samen. In het N. is de Tjènrana, in het N.W. de Walanaë voor een deel de natuurlijke grens; in het Z. is na den oorlog van 1860 de Tangka de grens. Het landschap bestond vanouds uit eigenlijk Boni d. i. de hoofdplaats Watamponé met 9 kampongs, en de Palilif of vazalstaten, waarvan 6 bestuurd werden door vazallen-bloedverwanten, terwijl 14 van onderworpen vazallen waren.

De Boniërs, die over het algemeen goed gevormd, slank van gestalte en vlug in hunne bewegingen zijn, behooren tot de Boegineezen, zoodat hetgeen in dat artikel vermeld wordt op hen toepasselijk is. Het voornaamste middel van bestaan der bevolking is de landbouw; waar mogelijk, wordt de rijstbouw op sawah's, voor een deel irrigeerbaar, gedreven. Voorts wordt mais, tabak en koffie verbouwd; de klapperaanplantingen breiden zich gestadig uit. De veestapel bestaat voornamelijk uit paarden en karbouwen. Voor de To-ala's in het landsch. Lamontjong, zie TO-ALA'S.

G e s c h i e d e n i s. Tijdens de komst der Nederlanders was Boni aan den vorst van Gowa onderworpen, totdat Speelman na de verovering van Makasser, met behulp van den Sopèngschen prins Aroe Palakka en de opgestane Boniërs, den 18den November 1667 het bekende Bongaaisch tractaat sloot, waarbij Boni van de overheersching van Gowa werd bevrijd. Aroe Palakka werd in 1672 door de rijksgrooten tot vorst gekozen. Het aanzien van Boni rees na dien zeer, vooral ten koste van dat van Gowa.

De weigering in 1824 van Boni en onder den invloed van dit landschap van Tanette en Soepat om mede te werken tot de vernieuwing van het Bongaaisch tractaat, gaf aanleiding tot een expeditie onder Van Geen naar Boni in 1825. Nieuwe verwikkelingen leidden tot de expeditie van 1859, waarbij de hoofdstad tweemalen ingenomen werd, de vorstin vluchtte, en onze bondgenoot Aroe Palakka tot bestuurder werd gekozen. De laatste vorst van Boni is geweest La Pawowoné Kraëng Sĕgĕri, wiens houding, die van grooten invloed was op de andere zelfbest. landschappen van Z.-Celebes, leidde tot de expeditie van 1905, welke met een volledige onderwerping van Boni eindigde. De zelfbestuurder werd 18 November in Maiwa overvallen en gevangen genomen, en vervolgens te Bandoeng geïnterneerd. Hij is niet vervangen, maar in zijn plaats is getreden het Europeesche bestuur, dat met den Hadat het zelfbestuur in het landschap uitoefent, in afwachting, dat de voorgenomen inlijving bij het rechtstreeks bestuurde gouvernementsgebied een feit zal zijn geworden. De leden van den vroegeren Rijksraad zijn thans districtshoofden.

BONI. Afd. van het gouv. Celebes en Onderh. onder een assistent-resident met standplaats Pampanoea, verdeeld in de onderafd. N.-Boné, Boné, Z.-Boné, Wadjo en Sopeng.

BONI (GOLF VAN). De 250 K.M. lange en 120 tot 52 K.M. breede golf tusschen het Z.lijk en Z.O.lijk schiereiland van Celebes. De voornaamste plaatsen aan de W.kust zijn Badjoa en Palopo, aan de O.kust Kolaka in de Binongkabaai.

BONI-RI-ATANG. Vroegere naam van de Z.lijkste onderafd. der afd. Boni, thans Z. Boné genaamd.

BONTHAIN. Afd. van het gouvt. Celebes en onderh., bevattende de onderafd. Bonthain, Boeloekoemba, Sindjai en Saleier. De gelijkn. onderafd. omvat de distr. Bonthain en Taroang.

BONTHAIN of BANTAËNG. Hoofdpl. van de gelijkn. afd. en onderafd. van het gouv. Celebes en onderh., gelegen op 5° 33′ 45″ Z.Br. en 121° 0′ 30″ O.L. op de Z.kust van het Z.W.lijk schiereiland van Celebes. Zij ligt over een lengte van 3 à 4 K.M. evenwijdig met het strand aan een baai, die een veilige reede aanbiedt.

De inlandsche bevolking van Bonthain en omgeving is een mengsel van Boegineezen en Makassaren en verder wonen er vrij wat Indo-Europeanen en Chineezen, de laatsten in een afzonderlijke wijk. Het bergvolk verder naar binnen leeft vooral van maïs en kweekt aardappelen en kool voor de groote plaatsen der vlakte.

BONTHAIN (PIEK VAN). Een sedert lang niet meer werkzame vulkaan, die met eenige andere bergen een vrij uitgebreid, doch geïsoleerd complex vormt in het Z.W.lijkste gedeelte van Celebes. De inlanders noemen hem Lompo Batang (de dikbuikige); het hoogste punt, de Bawa Kraëng ligt op 3042 M.

BONTO-BONTO (KRÅENG), broeder van den toenmaligen regent van Labakkang (Pangkadjéné), met wien hij in 1868 in twist geraakte, hetgeen tot langdurige veeten en ten slotte tot het zenden van troepen aanleiding gaf.

BOOM. Aldus werd vroeger vrij algemeen en wordt thans nog wel eens in N.-I. genoemd de plaats, meestal nabij de monding van rivieren of kreeken, waar douanerechten werden of worden geheven. De naam werd ontleend aan den sluitboom, waarmede men op de meeste dier plaatsen gewoon was het vaarwater af te sluiten.

BOOMPJES-EILAND. Eiland, 1,88 K.M.² groot, gelegen in de Java-zee, benoorden de monding van de Tjimanoek in de residentie Cheribon en administratief tot dat gewest behoorende.

BOOMSCHORS. Verscheidene ook in onze O.-I. bezittingen voorkomende tropische boomen hebben schorsen, die om hare aromatische eigenschappen dienen tot vervaardiging van reukwerken, of om hare geneeskrachtige werking gebruikt worden tot bereiding van artsenijen, dan wel een geschikte looistof opleveren of ook wel kleurstof, een goede vezelstof geven, geschikt zijn tot het slaan van touw of eindelijk door kloppen tot kleedingstof kunnen gemaakt worden (zie voor dit laatste o.a. N. Adriani en A. C. Kruyt. Geklopte boomschors als kleedingstof op M.-Celebes. Int. Archiv. für Ethn. Bd. 14 en 16).

In sommige streken van Sumatra gebruikt men zelfs boomschors om op te schrijven: zoo zijn o. a. de wichelboeken der Bataks op boombast of boomschors geschreven. Voor tot papier geklopte boomschors zie BROUSSONETIA.

BOOMSPITSMUIZEN (*Tupakidae*), een familie van de Zoogdierorde der *Insekteneters* (zie aldaar). Het zijn kleine diertjes, die in hun uiterlijk eenigszins aan eekhoorntjes herinneren, maar van deze door hun spitsen kop zijn te onderscheiden. Ze houden zich op boomen op, maar meer nog op struikgewas, niet hoog boven den grond. Ze komen uitsluitend in het Indische of z.g. Orientaalsche gebied (zie ZOOGDIEREN) voor. Mal. naam: *toepai*.

BOR (LIVINUS). Geb. te Leiden omstreeks 1620, schrijver van het in 1663 te Delft verschenen werk: „Amboinse oorlogen, door Arnold de Vlaming van Oudshoorn als Superintendent, over d'Oosterse gewesten Oorloghaftig ten eind gebracht".

BORASSUS FLABELLIFER L., fam. *Palmae*. Lontar, Loentar (MAL. SOEND.), Ĕntal of Tal, Siwalan (JAV.) (siwalan ook naam der vruchten), Tala (MAK.), Ta (BOEG.). De bekende Lontar- of Palmyrapalm, met groote waaiervormige bladeren en vruchten ter grootte van een kinderhoofd. Het voornaamste nut is gelegen in het suikerhoudende sap, dat uit de aangesneden en gekneusde bloemkolf loopt en dat in een potje of een stuk bamboe opgevangen wordt, en na indampen de Siwalansuiker levert. Deze suiker is op Timor en Madoera van zeer groote oeconomische beteekenis. Door gisting van het sap wordt azijn verkregen. De bladeren waren vroeger op Java en zijn nog op Bali het papier, waarin men letters grift. (*Lontar*, omzetting van ron-tal = blad v. d. tal.).

BORÈH. Algemeene naam op Java voor allerlei zalven, waarmede het lichaam hetzij als genees- of als schoonheidsmiddel bestreken wordt. Meer n het bijzonder wordt het woord gebruikt voor een zalf, bereid hetzij van *atal* (gele kleiaarde), hetzij van kurkuma en klapperolie, die op Java bij plechtige gelegenheden gebruikt wordt om het bovenlijf geel te kleuren, dat dan niet bekleed wordt, maar naakt blijft.

BORNEO. Borneo is na Nieuw-Guinea het grootste eiland van den Archipel; het heeft een oppervlakte van 736.000 K.M.² of met de bijbehoorende kleine eilanden van 758.000 K.M.². Van dit laatste getal komen ruim 553.000 K.M.² op het Nederlandsche en bijna 204.000 K.M.² op het Britsche gebied. De ligging tusschen 7° N.B. en 4°20′ Z.B. is niet slechts tropisch, maar aequatoriaal, wat vooral op het klimaat zijn invloed doet gelden. De ligging ten opzichte van de naburige landmassa's is opvallend centraal, zoodat van alle zijden invloeden te verwachten zijn (Sumatra, Java, Singapore). De oorspronkelijke bevolking, onder den naam „Dajaks" saamgevat (zie het artikel van dien naam), is bijna overal naar het binnenland verdrongen door Maleische kolonisten, die zich met allerlei andere vreemdelingen vermengd hebben (aan de West- en Oostkust vooral met Boegineezen, aan de Zuidkust met Javanen). De mogelijkheid van die verdringing hing samen met den lagen stand der materieele cultuur, die ook thans nog tot uiting komt in de geringe dichtheid van bevolking. Nederlandsch Borneo heeft, naar de jongste opgaven (1912) ruim 1.372.000 inwoners; voor Britsch Borneo vindt men slechts sterk afgeronde getallen, die varieeren tusschen de 600.000 en 700.000. Men mag dus aannemen, dat de totale bevolking van het eiland de 2.000.000 niet te boven gaat.

I. *Aard en oorsprong van onze kennis.* Hiervoor wordt verwezen naar de groote Encycl. v. N. I.

II. *Klimaat, Planten- en Dierenwereld, Geologie.*

Voor deze onderwerpen verwijzen wij naar de desbetreffende algemeene artikelen. Hier stippen wij slechts enkele hoofdzaken aan, die, wegens hun beteekenis voor den mensch, in een geografische beschrijving niet mogen gemist worden.

Het klimaat van Borneo wordt vooral gekenmerkt door zeer groote vochtigheid; het gevolg hiervan is, dat geheel Borneo met dicht woud is overdekt. Naarmate men hooger de bergen in komt, wordt het woud minder dicht en gaat eindelijk in een laag struikgewas met een alles bedekkend moskleed over. Dezen laatsten vegetatie-vorm treft men reeds op 1000 M. hoogte aan, een gevolg van het vochtige en op de bergen door de sterke bewolking ook betrekkelijk koele klimaat (op Java reikt het hooge bosch tot over de 2000 M.). Daar echter de menschelijke nederzettingen zèlden hooger dan 250 M. gaan, heeft de mensch op Borneo steeds te doen met het ondoordringbare oerwoud van de lagere streken; daarmede moet hij dus een voortdurenden strijd voeren, maar het levert hem ook tal van levensbehoeften: uitmuntende houtsoorten, vooral ijzerhout, rotan, rubber en damar leverende boomen, boschvruchten enz. Aan de kusten vindt men vooral nipah- en niboengpalmen.

De cultuurplanten nemen nog altijd slechts een geringe oppervlakte in beslag. Het hoofdvoedingsmiddel, de *rijst*, neemt de voornaamste

plaats in; daarnaast moet als minder gewaardeerd voedsel de *maïs* genoemd worden. Onder de boomen verdient vooral de *kokospalm* vermelding, waarvan de cultuur zich jaar op jaar uitbreidt, zelfs ten koste van den sawahbouw; verder de *sagopalm*, die zoowel in 't wild als gekweekt voorkomt. Niet onbelangrijk is de opbrengst van *peper*-tuinen (Chin. districten).

In de dierenwereld van Borneo ontbreken de groote roofdieren: tijger en panter. Wel vindt men *tijgerkatten* en *beren; olifanten* (in het N.O.); den *rhinoceros*; van de apen den *orang oetan* en den *neusaap*; *herten* en *wilde zwijnen*. Van de vogels noemen wij hier slechts den merkwaardigen *neushoornvogel*, die in de Dajaksche mythen een groote rol speelt. De rivieren en meren van Borneo zijn buitengewoon vischrijk; de *vischvangst* is uit economisch oogpunt van veel belang. De *veeteelt* beperkt zich voornamelijk tot het houden van *varkens* door de Dajaks; *runderen* vindt men slechts weinige en dan meest ingevoerd (het wilde rund komt echter voor).

Met een enkel woord moge hier gewezen worden op het voorkomen van nuttige delfstoffen: *diamanten* (Landak en het Martapoera-gebied) en *goud* (door geheel Borneo heen), *platina, koper, ijzer, kwikzilver, antimonium, lood* en *zout* komen voor, doch beteekenen niet veel, in tegenstelling met *steenkool* en *petroleum*; deze hebben in den laatsten tijd het aanzijn gegeven aan ondernemingen, die Borneo ten opzichte van den mijnbouw met Sumatra bijna op één lijn plaatsen. De petroleumterreinen vindt men op verschillende punten langs de Oostkust; de voornaamste kolenmijnen bevinden zich op Poeloe Laoet. In het laatst van 1918 zijn in de Z. en O. Afd. aan de Batoe-Litjin en langs Straat Laoet uitgestrekte terreinen van ijzererts ontdekt.

III. *Bergstelsel.*

Volgens de nieuwe voorstelling wordt de bouw van Borneo in hoofdzaak beheerscht door plooiingen en verschuivingen met O.W. strekking en vertoont alleen het uiterste Oosten een Z.Z.W. N.N.O. gerichte plooiing; de grens tusschen beide gedeelten moet dan tevens de grens zijn tusschen het bergstelsel van het Westelijk en dat van het Oostelijk deel van den Archipel. Op de lijn, die Tg. Dato met Tg. Mangkalihat vereenigt, strekt zich, met sterk wisselende hoogte, een reusachtig ketengebergte uit, waarvan het middelste gedeelte als *Boven-Kapoeasgebergte* bekend staat (hoogten van 1600, 1700 en 1900 M.) en de bronnen van Kapoeas en Mahakam bevat, terwijl meer naar het Oosten het *Bawoeigebergte* ertoe behoort.

Bijna 200 K.M. ten zuiden van dit gebergte ligt het *Schwaner-gebergte* van de Chin. zee tot ongeveer de Kahajan; naar 't Z. zet het zich voort in het uitgestrekte heuvelland van Z.W. Borneo. Slechts enkele hooge toppen komen er in voor, o. a. de Boekit Raja (2278 M.) De kern van het geb. bestaat uit graniet, maar in het O. is de N. rand bedekt met een zandsteen, die zich ook verder voortzet; hij geeft aan een groot gedeelte van het landschap in West- en Centraal Borneo een typisch relief, daardat de rivieren er smalle diepe ravijnen in hebben uitgespoeld, die hoogvlakten tusschen zich insluiten. Ten Z. der Kapoeas (beoosten Sintang) wordt de zandsteen op een aantal plaatsen onderbroken door geïsoleerde oud-vulkanische kegels van middelmatige hoogte, terwijl zich oostelijk aansluit het veel hoogere en geheel vulkanische *Müller-gebergte*, eveneens met algemeene W.-O. strekking en waarin hoogten van 13—1400 M. geen zeldzaamheid zijn. Tusschen dit en het Boven-Kapoeas ketengebergte ligt het *bergland van Boengan*, dat langzaam uit de Kapoeas-vlakte naar Oost oprijst en ten slotte tot 2000 M. hoogte bereikt. Uit Britsch Borneo noemen wij alleen den *Kinibaloe*, die in 't Noorden een afzonderlijk granietbergland vormt en met zijn talrijke hooge toppen (tot boven de 4000 M.) ver boven alle andere bergen van Borneo zich verheft.

Tusschen al deze gebergten in en als overgang van de gebergten naar de vlakten, vindt men uitgestrekte heuvellanden, waarboven op vele punten geïsoleerde hoogere toppen uitsteken, die voor Borneo karakteristiek zijn.

De vulkanische vormingen, die men overal op B. verspreid vindt, behooren tot een oudere periode (waarschijnlijk hoofdzakelijk mioceen) dan die, waarin de bekende vulkanen van Java, Sumatra enz. zijn ontstaan; deze soort komt op Borneo niet voor.

IV. *Rivieren.*

Aan de rivieren woont zoo goed als de geheele bevolking; langs haar dringen vreemde fortuinzoekers en overheerschers in het binnenland door, langs haar verspreiden zich vreemde cultuurinvloeden en haar meerdere of mindere bevaarbaarheid is het, die de snelheid en intensiteit van die verspreiding bepaalt.

Groote verschillen in waterstand over de geheele lengte, stroomversnellingen en boomversperringen in den bovenloop, overstroomingen en moerasvorming langs de oevers meer naar beneden kenmerken alle rivieren van Borneo. Zoo goed als niets is gedaan om ze te regelen en voor het gebruik van den mensch meer geschikt te maken. Stroomopwaarts vindt men aan de monding van elke eenigszins belangrijke zijrivier een Maleische nederzetting, die op kleiner schaal dezelfde functies vervult als de havenplaats voor het geheele stroomstelsel. Deze vestiging op punten, die het verkeer en daarmee den handel en den politieken toestand beheerschen, is voor de Maleiers karakteristiek; de kleinere handelsplaatsen hebben vaak een gemengde Maleisch-Dajaksche bevolking.

A. Van de kustrivieren ten Noorden van de Kapoeas noemen wij de volgende: de *Groote Sambas*, welker breede trechtermond goed toegankelijk is voor de scheepvaart; de *Kleine Sambas*, met de afdeelingshoofdplaats *Sambas*, tevens hoofdplaats van het gelijknamige sultanaat. Zij bezat in 1905 een inwonertal van ruim 12000, waarvan 20 Europeanen, ruim 11000 inlanders, 860 Chineezen, 97 Arabieren en 39 andere vreemde Oosterlingen, de zeer kleine *Raja* met *Montrado*, vroeger een belangrijk centrum van den mijnbouw en de *Mampawah* wier gebied het afzonderlijke landschap van dien naam vormt.

B. De *Kapoeas*, de belangrijkste van alle waterwegen van Borneo, ontspringt in den uitersten Noord-oosthoek der Westerafdeeling, in het Boven-Kapoeasgebergte, zoekt zich een weg tusschen de ketenen, van het eene lengtedal doorbrekend naar het andere en neemt bij Pangkalan Djĕmoeki (het hoogste punt, dat nog met vaartuigen te bereiken is) een Zuidwestelijke rich-

ting aan, schuin op de strekking van het gebergte. Weldra gaat zij over in het Boengan-bergland, dat beneden de monding van de Kĕrijau spoedig ager wordt en terzijde wijkt. Door de Boven-Kapoeasvlakte stroomt de rivier nu in hoofdzakelijk westelijke richting. Bij Sĕmitau breekt zij door het heuvelland en wendt zich opnieuw naar het Zuidwesten, doorstroomt tot Sintang een terrein, waar de heuvels nu eens aan de rivier treden, dan weer ver er af blijven, herkrijgt bij laatstgenoemde plaats haar westelijke hoofdrichting en stroomt door een bergachtig land tot bij Tajan, waar de kustvlakte begint. Spoedig daarop vangt de splitsing in delta-armen aan.

Het stroomgebied van de Kapoeas heeft een oppervlakte van ± 102.000 $K.M.^2$ (iets grooter dan dat van de Rhône); de stroomdraadlengte bedraagt 1143 K.M. (iets minder dan die van den Rijn). De breedte der rivier is reeds te Poetoes Sibau 208 M. en neemt (hoewel natuurlijk onregelmatigheden vertoonend) geleidelijk toe tot 1600 M. bij Tajan. In den Noordwesthoek der Boven-Kapoeasvlakte ligt een aantal groote meren, danau's genoemd, die onderling en met de Kapoeas door tal van kanalen in verbinding staan; de voornaamste zijn *D. Loewar, D. Sĕntaroem* en *D. Sĕrijang*; in den natten tijd treden zij ver buiten hun oevers; de Boven-Kapoeasvlakte is dan (ook hoogerop) wijd en zijd overstroomd en bij de eerste ontdekking werd dan ook het heele merengebied voor één groot watervlak gehouden.

De oevers van de Kapoeas zijn uiterst eentonig, wat trouwens van alle rivieren op Borneo geldt; slechts hier en daar wordt het woud, waarboven eilandsgewijs de heuveltoppen uitsteken, door een kleine nederzetting onderbroken.

De voornaamste zijrivieren van de Kapoeas zijn: de *Boengan*, de *Mĕndalam*, de *Sibau*; waar deze laatste in de Kapoeas valt ligt Poetoes Sibau, bestuurscentrum in Centraal-Borneo, standpl. v. e. controleur; de *Mandai*, de *Ĕmbaloeh*, de *Boenoet* (aan haar monding het gelijkn. plaatsje, een vrij belangrijk handelscentrum); de *Kĕtoengau*, tot dicht aan haar bron bevaarbaar, en dus den natuurlijken verkeersweg vormende van Sintang naar Sĕrawak; de *Mĕlawi*, de grootste zijrivier met een lengte van ± 500 K.M. tot Nangah Pinoh met een stoombarkas bevaarbaar; aan haar monding de vrij aanzienlijke plaats Sintang, standpl. van een ass.-res., een garnizoen en een welvarende Chin. bevolking, hoofdpl. van het gelijkn. zelfbesturend landschap; de *Sĕkadau*, de *Sĕkajam* en de *Tajan*, de 1ste en 3de met de gelijkn. hoofdplaatsen der gelijkn. zelfbest. landschappen.

De *Delta* der Kapoeas heeft een oppervlakte van 8000 $K.M.^2$, grootendeels drassig woud, dat slechts op enkele plaatsen (o.a. bij Koeala Kakap) door het graven van slooten is drooggelegd en dan een zeer goed terrein voor klapperaanplantingen blijkt te zijn.

De voornaamste zijarmen in de delta zijn: de *Mĕndawak* (later *Lida*), de *Kapoeas Kĕtjil*, de *Poengoer Bĕsar* (naam van den hoofdstroom na Soeka Lanting) met haar zijarm de *Koeboe*. De Kapoeas Kĕtjil neemt bij Pontianak de *Landak* op; haar zijrivier is de *Mandor*.

C. Ten Zuiden van de Kapoeas vindt men veel aanzienlijker rivieren dan ten Noorden ervan, waar alleen de Sambas grootere afmetingen bereikt; bij de meeste is echter de geschiktheid voor de scheepvaart gering; de voornaamste zijn: De *Simpang*, met het plaatsje van dien naam, hoofdplaats van het gelijkn. landschap, de *Pawan* met *Kĕtapang* aan de monding, hoogerop *Moeara Kajoeng*, de hoofdplaats van het landschap *Matan*.

D. De rivieren van de Zuidkust vertoonen onderling een groote mate van overeenkomst. Zij ontspringen op het Schwanergebergte of zijn Zuidelijke voorbergen; de stroomgebieden zijn smal. Op een korten, woeligen bovenloop tusschen bergachtige oevers, volgt een veel langer gedeelte, waar de rivier door lage vlakke streken stroomt en vrij is van eilanden; daarbij sluit zich dat deel der rivier aan, waarin eb en vloed hun invloed doen gevoelen en dat weer rijk is aan eilanden, hier bestaande uit slib.

Genoemd kunnen worden: de *Djĕlai*, de *Rivier van Kota Waringin*, de *Aroet*, de *Pĕmboeang*, de *Sampit* of *Mĕntaja*, de *Katingan*, de *Kahajan* met de vestiging *Koeala Koeroen*, standplaats van een controleur; de *Boven-Kahajan* is in den laatsten tijd voor de Rijnsche Zending een der vruchtbaarste arbeidsvelden geweest; de voornaamste zijrivier der Kahajan is de *Roengan*. De *Antàsan*, een deels natuurlijke, deels gegraven sloot verbindt bij Poelang Pisau de Kahajan met de eveneens belangrijke *Kapoeas Moeroeng*, die in de *Poeloepĕtak* een natuurlijke, in het *Meierkanaal* een kunstmatige verbinding heeft met de *Barito* (zie beneden). Aan de monding der Poeloepĕtak ligt de goedbevolkte, tamelijk belangrijke plaats *Koeala Kapoeas*, standpl. van een ass. resident.

E. De *Barito*, of zooals zij met haar Dajakschen naam in den bovenloop genoemd wordt, de *Moeroeng* ontspringt Noordelijk van de gebergten, die het Schwanergebergte naar het Oosten voortzetten, niet ver van Long Dĕho aan de Mahakam. Na een onstuimigen bovenloop volgt een kalmer gedeelte, tot bij het doorbreken van het Zuidelijk bergland een reeks stroomversnellingen (riam's) gevormd worden; in den loop door het op het gebergte volgende heuvelland worden enkele moerassen gevormd; beneden Moeara Téwé wordt het moerasachtig karakter der oevers overwegend, evenals de vorming van *antasan's* (kortere vaargeulen, na overstrooming gevormd) en *danau's* (meertjes), zoodat in den natten moesson ± $^1/_3$ van het geheele stroomgebied onder water staat; schepen van $7^1/_2$ voet diepgang kunnen in den W. moesson tot Moeara Téwé komen. Voorname zijrivieren komen alleen op den linkeroever voor; wij noemen; de *Djoeloi*, de *Laoeng*, de *Téwé*, de *Montalat*, de *Ajoeh*; de *Mĕngkatip* is een zijarm. De belangrijkste zijrivier is de *Nĕgara*, welker stroomgebied het best bevolkte en welvarendste deel van Nederl. Borneo vormt (voornaamste plaatsen: *Marabahan, Kandangan, Margasari, Nĕgara* en *Barabai*); daarna volgt de *Martapoera*, met de gelijkn. plaats, zetel van den diamanthandel en centrum van de vruchtencultuur voor de markt van *Bandjĕrmasin* (zie *Kust*). Van de plaatsen aan de Barito moeten nog vermeld worden: *Poeroek Tjahoe* en *Moeara Téwé* (zetel van een ass. res.-sident).

F. Aan de Zuidoostkust vindt men slechts kleine rivieren, daar de nabijheid van het Mĕratoes-gebergte voor de ontwikkeling van eenigs-

zins belangrijke stroomstelsels geen ruimte laat. Wij noemen alleen de *Pĕgatan*, die in straat Laoet uitmondt, en de *Pasir*.

De voornaamste aan de O.-kust in zee vallende rivier is de machtige *Mahakam*, die onder den naam *Sĕlirong* aan den voet van den Batoe Tibang in het Boven-Kapoeasgebergte ontspringt. In haar bovenloop is zij betrekkelijk kalm. Beneden Long Tĕpai bevindt zich een doorbrekingsdal, met drie zware versnellingen: Kĕpala Kiham, Kiham Oedang en Kiham Halo (kiham = riam). Beneden Long Bagoeng komt de rivier in de, hier nog uit grint en zand bestaande, vlakte, doch eerst beneden den Goenoeng Sindawar begint de benedenloop door het alluviale laagland, dat zoowel ten N. als ten Z. volkomen vlak is. Tusschen Moeara Kaman en Samarinda doorbreekt de rivier de kustheuvels, en valt met een typische waaiervormige delta in zee. De hoofdmond is de *Moeara Bajor*, van de overige mondingen moeten de *Moeara Djawa*, de *Moeara Bĕraoe* en de *Moeara Bĕkapai* genoemd worden. De zijrivieren van de Mahakam zijn in het bovenstroomgebied, dat niet breed is, niet zoo lang als die der Kapoeas; de voornaamste is de *Boh*, met een aantal belangrijke Dajaksche nederzettingen (o.a. *Long Bloëoe*, *Long Tĕpai* en *Long Dĕho*), die, boven de groote versnellingen gelegen, tegenover Koetei steeds een groote mate van zelfstandigheid hebben behouden. In den middenloop zijn de voornaamste zijrivieren de *Mĕra* en de *Pari*; de belangrijkste handelsplaats aan den Midden-Mahakam, ruim gebouwd en in het bezit van flinke toko's, is het in 1900 als bestuurscentrum gestichte *Long Iram*. De nu volgende zijrivieren zijn veel langer: de *Kĕdang Pahoe*, de *Kajo Boenga*, en de *Moentai*; op den rechteroever de meren *Djĕmpang*, *Tĕmpatong* en *Prian*, door geulen onderling en met de Mahakam in verband staande. Voornaamste plaats aan dit deel der rivier is *Kota Bĕnqoen*, met ± 3000 inw. Stroomafwaarts de *Bĕlajan*, de *Kĕdang Kapala*, de *Tĕngaroeng*; aan de monding der laatste de gelijkn. plaats, residentie van den Sultan van Koetei, een flinke plaats met 6000 inw., die zich steeds uitbreidt en zelfs reeds electrisch licht bezit.

De rivieren ten Noorden van de Mahakam zijn eerst in den aanvang der 20e eeuw beter bekend geworden. Evenals aan de Zuidkust zijn de stroomgebieden smal en vindt men verscheidene aanzienlijke rivieren dicht naast elkaar. De voornaamste rivieren zijn, ten eerste de *Bĕraoe*, ontstaande uit de *Kĕlei* en de *Makam* (of Sĕgah), aan wier samenvloeiing de bestuursvestiging *Tandjoeng Rĕdĕb* en de sultanszetels *Goenoeng Taboer* en *Sambalioeng* liggen; de Bĕraoe valt eveneens met een groote delta in zee, de Noordelijkste mondingsarm heet *Moerara Tidoeng*, de Zuidelijkste *Moeara Pantai*.

De grootste van de noordelijke rivieren is de *Boeloengan* of *Kajan*, die in lengte ongeveer met de Kahajan overeenkomt en op het *Bawoei-gebergte* ontspringt. De *Bĕm-brĕm*versnellingen in het middelste, noordelijk gerichte stroomgedeelte, tezamen 19 K.M. lang, zijn de zwaarste, die men op Borneo aantreft. Het bovenstroomgebied van de rivier, *Apo Kajan* genaamd, is dan ook een sterk afgesloten bergland met een krachtige, krijgshaftige en voor Borneo zelfs vrij dichte bevolking, die van Boeloengan steeds geheel onafhankelijk is gebleven en waaronder eerst in de laatste jaren het Nederlandsch gezag eenige beteekenis gekregen heeft.

Aan den benedenloop der Boeloengan reiken de Dajaksche vestigingen tot dicht aan de kust; tegenover *Tandjoeng Seilor*, aan 't begin van de delta, ligt *Tg. Pĕlas*, de woonplaats van den sultan van Boeloengan.

Van de overige rivieren op de O. kust noemen wij slechts: de *Sĕsajap* (in den bovenloop *Mĕlinau*) de *Sĕmbahoeng*, en de *Sĕboekoe*.

V. Kust.

Door gebrek aan voldoende beschutte baaien, de tot aan zee reikende ondoordringbare bosschen en de tot ver zeewaarts geringe diepte der zee zijn de kusten van Borneo weinig gunstig voor de scheepvaart. De riviermonden zijn de eenige havens; in het bijzonder de breede mondingstrechters van sommige kleine riviertjes aan de Z.O. kust zouden van veel waarde kunnen zijn, daar de kleinheid der rivieren geen voldoende verbinding met het achterland geeft.

Alleen de Balik Papan-baai heeft zich tot een van Borneo's hoofdhavens kunnen ontwikkelen, sedert hier de petroleumindustrie haar zetel gevestigd heeft.

De havenplaatsen vindt men niet aan de kust, maar aan de groote rivieren op 20, 30, 40 K.M. van zee; de voornaamste zijn: *Pontianak*, *Bandjĕrmasin*, *Samarinda*, *Balik-Papan*, *Pĕmangkat*, *Singkawang*, *Mampawang*, *Soekadana*, *Kĕtapang*, *Sambas*, *Simpang*, *Koeala-Kakap* en *Pangkalan Bon* (*Soekaboemi* of *Kota Waringin Baroe*), waarvoor men zie op de verschillende namen.

VI. *Economische toestand. A.* Voortbrenging.

1. Wat betreft de *Dajaks* zie dat artikel.

2. Onder de *kustbevolking* wordt de *landbouw* in vele streken geheel op dezelfde wijze uitgeoefend als bij de Dajaks. Echter is het opvallend, dat de Bandjareezen, een vermenging van Maleiers met Javanen, economisch meer presteeren dan de zuivere Maleiers, zoodat in het stroomgebied van Martapoera en Nĕgara landbouw en nijverheid op hoogeren trap staan dan elders, terwijl tevens op allerlei plaatsen van Borneo de welvarendste inlandsche kooplieden telkens weer Bandjareezen blijken te zijn. Hetzelfde geldt natuurlijk in nog sterker mate van de groote Chineesche bevolking in de Westerafdeeling, welker landbouwbedrijven in de officieele publicaties onder de inlandsche gerangschikt worden. In dergelijke meer ontwikkelde streken vindt men niet alleen dikwijls reeds *sawah-bouw*, en rijstuitvoer naar de binnenlanden, hier worden ook door de bevolking de verschillende handelsgewassen aangeplant. Belangrijk zijn vooral *peper* in de res. Westerafd. v. Borneo en in de afd. Zuidoostkust der Z. & O. afd. v. Borneo; *gambir* en *sago* in de afdeelingen Pontianak en Sambas (vooral de sagocultuur breidt zich sterk uit); *pinang*; *sirih*, die in de omstreken van Martapoera van veel belang is. Ver boven alle andere echter staat in beteekenis de *klapper*, welks cultuur zich in de kuststreken jaar op jaar uitbreidt. Van zeer veel belang zijn de inlandsche cultures in de afdeeling Oeloe Soengei.

Veeteelt komt bij de Maleiers niet in noemenswaardigen omvang voor; *vischvangst* is zelden

hoofdbedrijf; zeevisscherij heeft nog niet veel te beteekenen.

Ook de *mijnbouw* van de inlandsche en Chineesche bevolking heeft wel eenige, maar toch geen zeer groote economische beteekenis (*goud* en *diamanten, steen-* en *bruinkolen*).

Het *handwerk* staat in vele streken op slechts weinig hooger trap dan bij de Dajaks; van een eigenlijke nijverheid is zelden sprake. Als een werkelijke industrie kan men het maken van allerlei *vlechtwerk* beschouwen en verder de *scheepsbouw,* die hier en daar wordt uitgeoefend. Vermelding verdienen de *koperslagerij* en de *ijzersmederij* te Nĕgara, die verschillende gebruiksvoorwerpen leveren, welke heinde en ver hun weg vinden; bekend zijn o.a. de wapens en de kapmessen. Te Martapoera worden nog altijd diamanten geslepen).

3. De *plantagelandbouw* begint eerst in den laatsten tijd wat meer uitbreiding te krijgen; vele ondernemingen lijden aan kapitaalgebrek. In de Z. en O. Afd., meerendeels in de afd. Bandjĕrmasin, vindt men een 4-tal erfpachtsondernemingen, in de W. Afd. 1; in de Z. en O. Afd. een 20-tal ondernemingen op concessieterreinen, in de W. Afd. ± 40. Europeesche *boschexploitatie* in den eigenlijken zin komt nog niet voor.

Van veel meer belang dan voor den landbouw en de boschexploitatie is in den jongsten tijd de werkzaamheid der Europeanen voor den *mijnbouw,* althans wanneer men daaronder ook de petroleumindustrie verstaat. *Goud* en *diamant* kunnen, zooals gezegd, nog altijd niet met voordeel door hen worden ontgonnen, maar van de *steenkool*-mijnen op Poeloe Laoet (sedert 1913 Gouv.'s exploitatie) bedraagt de jaarproductie reeds ± 160.000 ton, terwijl de productie aan petroleum der Z. en O. Afd. in 1913 een totaal van 756.000 ton bedroeg (zie POELOE LAOET, STEENKOLEN, BALIK PAPAN en PETROLEUM.

De Europeesche *industrie* heeft nog weinig te beduiden; zij beperkt zich tot het omzetten van sommige massa-artikelen, door het land voortgebracht, in producten welker vervoer minder kosten meebrengt. Zoo verdienen genoemd te worden enkele groote *klapperolie*fabrieken en een *houtzagerij* te Pontianak, een „*Cutch*"-fabriek van de Koeboe Houtkap Mij., de inrichtingen voor petroleum en het verwerken van de bijproducten daarvan te Balik Papan (vervaardiging van *paraffine*kaarsen bijv.). enz.

B. H a n d e l.

Van veel grooter beteekenis dan de nijverheid is voor de kustbevolking de handel. De groothandelaars zijn, behalve enkele Europeesche firma's en een aantal Arabieren, vooral Chineezen, doch ook wel Inlanders: vele Bandjareezen drijven groote zaken, waarbij zich natuurlijk de hadji's in de eerste plaats onderscheiden. De uitvoer uit het binnenland bestaat uit boschproducten,opgekocht door Chineezen en Maleiers; vooral de laatsten trekken hun handelsreizen tot ver in het binnenland uit.

In de W.-afdeeling zijn de voornaamste invoerartikelen rijst, geweven stoffen, eetwaren,tabak, sigaren en zout; in de Z. en O. Afd. ijzerwaren, rijst, machinerieën en geweven stoffen.

Voor den uitvoer is in de W. Afd. copra van verreweg het meeste belang; daarna volgen klapperolie en allerlei boschproducten; in de Z. en O. Afd. petroleum, daarna de boschproducten waarvoor Bandjĕrmasin de eerste haven van den Archipel is, en copra.

C. V e r k e e r.

Spoorwegen treft men in het Nederlandsche gebied nog niet aan, wanneer men althans enkele kleine spoor- en tramlijntjes uitzondert, die op sommige ondernemingen voor plaatselijk gebruik zijn aangelegd (zoo te Balik Papan en tusschen de mijnen van Poeloe Laoet en de kust). Gewone wegen, die voor paarden en voertuigen min of meer bruikbaar zijn, vindt men alleen in de naaste omgeving der hoofdplaatsen.

In elk stroomstelsel vormt de mondingshaven het middelpunt van het verkeer, dat door de in aantal en beteekenis toenemende versnellingen grooter moeilijkheden ontmoet, naarmate men dichter tot de grenzen van het stroomgebied nadert, terwijl het in dezelfde mate afneemt in intensiteit.

De nederzettingen op Borneo zijn alle aan, voor een groot deel zelfs (door de vele vlotwoningen) op het water gelegen. Het gevolg is, dat niet alleen het interlocale, maar zelfs het gewone plaatselijke verkeer in aanzienlijke mate met vaartuigen plaats heeft. In de nabijheid der hoofdplaatsen leveren de rivieren dan ook een zeer drukken en levendigen aanblik op. Hoewel het verkeer natuurlijk nog in hoofdzaak met inlandsche vaartuigen plaats heeft, begint toch de stoomvaart hoe langer hoe meer beteekenis te krijgen. Het drukst is zij op de Kapoeas, waar zij, althans in de delta, de kleine inlandsche vrachtvaart vrijwel verdrongen heeft.

Op trajecten waar geen stoomvaart gevonden wordt, zijn groote, overdekte roeivaartuigen het gewone vervoermiddel voor Europeanen en gegoede inlanders; voor goederen gebruikt men groote laadprauwen, die men, zoo mogelijk, door een stoomboot laat sleepen. Hout en rotan worden veel in den vorm van vlotten afgevoerd. Op de bovenrivieren worden slechts de Dajaksche roeibooten (Boeng, Djoekoeng) gebruikt, uit een enkelen boomstam vervaardigd. Waar een rivier geheel onbevaarbaar wordt, begint in den regel een Dajaksch voetpad, dat naar een overeenkomstig punt in een naburig stroomgebied leidt.

Daar de havens van Borneo geen voldoende beteekenis hebben om het eigenlijke wereldverkeer tot zich te trekken, moet het zijn aansluiting daarbij zoeken door verbindingen met naburige havenplaatsen, die wèl in de groote routes liggen: Singapore, Batavia en Soerabaja. De Paketvaart Mij. speelt hierbij natuurlijk de hoofdrol; daarnaast zijn een aantal booten van Chineesche firma's in de vaart; een geheel afzonderlijk verkeer is ontstaan ten dienste van de petroleumindustrie op de Oostkust.

Pontianak in het Westen, Bandjĕrmasin in het Zuiden, Balik Papan en Samarinda aan de Oostkust zijn de voornaamste uitvoerhavens; de andere havenplaatsen staan met deze door kustvaart in verbinding; een afzonderlijke plaats nemen Stagèn en Kota Baroe in, als echte aanloophavens.

Van telegrafische verbindingen met de buitenwereld is Borneo vrij goed voorzien. Pontianak heeft kabels naar Saigon en Batavia (via Tg. Pandan), Balik Papan naar Java, Makasser en Menado, Bandjĕrmasin naar Java (Sitoebondo). Tusschen Bandjĕrmasin en Balik Papan bestaat

een landtelegraaflijn. Plaatselijke telefoonnetten bezitten Pontianak en Bandjĕrmasin.

Den indruk van den economischen toestand samenvattende mogen wij zeggen, dat Borneo een periode van krachtigen opbloei schijnt te zijn ingegaan, dat het eiland vóór alle dingen, tot ontwikkeling van zijn verkeerswezen, van zijn mijnbouw en boschexploitatie, die eerst daarna geheel tot hun recht kunnen komen, en van zijn cultures, behoefte heeft aan kapitaal, dat het zich meer en meer ontwikkelt naarmate dit toevloeit, en ongetwijfeld een groote toekomst tegemoet gaat.

VII. *Politieke toestand.*

De Dajaks kennen geen grootere politieke eenheid dan hun stam, die soms slechts een honderdtal personen omvat. Hoogstens komt het voor, dat een krachtig hoofd enkele van zijn buren tot erkenning van zijn oppergezag weet te brengen. Werkelijke staatsgemeenschappen ontstonden op Borneo eerst uit de vestigingen der Maleiers, die bij de komst der Europeanen den politieken toestand van het land beheerschten. De door hen gevormde staatjes (zelfbest. landschappen) zijn gevestigd aan de mondingen der rivieren, waar gelegenheid was, tollen en belastingen te heffen, terwijl de vorsten het geheele stroomgebied van zulk een rivier als onder hun gezag staand beschouwden. Voor de Dajaks kwam dit alles neer op grove afpersing, vooral ten behoeve van de tallooze familieleden der vorsten. Door de krachtiger bestuursbemoeienis der laatste jaren, de instelling van landschapskassen enz. wordt aan deze wantoestanden hoe langer hoe meer een eind gemaakt. De zelfbesturende landschappen in de res. W. Afd. zijn: Koeboe, Landak, Mampawa, Matan, Pontianak, Sambas, Sanggau, Sĕkadau, Simpang, Sintang, Soekadana, en Tajan; in de res. Z. en O. Afd.: Boeloengan, Goenoengtaboer, Koetei, Kota Waringin, en Sambalioeng. Administratief is eerstgen. res. verdeeld in 4 afd. elk onder een ass. res. n.l.: 1 Singkawang, 2 Pontianak, 3 Kĕtapang., 4 Sintang, alle met gelijkn. hoofdpl.; de tweede res. in 6 afd.: 1 Bandjĕrmasin met gelijkn. hoofdpl., 2 Oeloe Soengei, hoofdpl. Kandangan, 3 Doesoenlanden, hoofdpl. Moeara Téwé, 4 Koeala Kapoeas met gelijkn. hoofdpl., 5. Z.O. kust v. Borneo, hoofdpl. Kota Baroe, 6 Samarinda met gelijkn. hoofdpl.

De bevolking der res. W. Afd. bedroeg in 1912: Inl. ± 412.000, Europ. 345, Chin. ± 53.000, Arab. ± 1300, andere Vr. Oosterl. 638; der res. Z. en O. Afd. Inl. ± 816.000. Europ. 782, Chin. ± 86.000, Arab. 2432, andere Vr. Oosterl. 204.

De Chineezen in de W. Afd. vindt men voor een groot deel in de z.g. Chin. districten, waar zich sedert eeuwen Hakka's en Hoklo's uit Kwangtoeng hebben gevestigd, die er kolonies van landbouwers en mijnwerkers vormden. Hun vennootschappen (*kongsi's*) werden onafhankelijke staatjes, die ongeveer in het midden der 19de eeuw in minder vriendschappelijke verhouding tot het Gouv. kwamen; in de z.g. Chineesche oorlogen werd het verzet gebroken, en in 1854 werd de autonomie der kongsi's opgeheven, met uitzondering van die der kongsi Lan Fong in Mandor, die de zijde van het Gouv. gehouden had; eerst in 1886 werd zij ontbonden.

VIII. *Mohammedaansche en Europeesche cultuurinvloed.*

1. Invloed van het Mohammedanisme is in de eerste plaats merkbaar door de omstandigheid dat de Moh. Maleier tegenover den heidenschen Dajak op Borneo allerwegen als heerscher optreedt, zoodat de Moh. algemeen het ontzag geniet dat den overheerscher nu eenmaal wordt betoond. Ook zonder directen zendingsarbeid zal dus het prestige, dat den Mohammedaan omringt, voor den Dajak dezen godsdienst begeerlijk maken, waardoor dus toetreding bevorderd kan worden. Ook huwelijken van Maleiers met Daj. vrouwen werken uitbreiding van den Islâm in de hand; hun afstammelingen worden „Maleiers", en evenzoo Dajaks, die tot het Moh. overgaan. *Cultuur*invloed kan in zooverre van den Islâm op Borneo uitgaan, dat de Dajak, die Moh. wordt, zich lid voelt van een wereldgodsdienst, zijn horizon zich ziet verruimen, en zijn gevoel van eigenwaarde ziet toenemen.

2. Europeesche invloed doet zich gelden door bestuursmaatregelen (rechtspraak, belastingen, onderwijs), door de Christelijke zending, en door het overnemen van Westersche denkbeelden, kleeding, vermaken enz.

De katholieke *zending* der Paters Capucijnen is gevestigd in de Westerafdeeling; zij heeft gemeenten te Pontianak, Singkawang, Pĕmangkat, Ngabang en Nangah Sĕdjiram, tezamen met een 1500 leden. De Protestantsche zending heeft de Zuider- en Oosterafdeeling als terrein van werkzaamheid gekozen. De Rijnsche zendingsvereeniging heeft hier een twaalftal posten met talrijke filialen in de stroomgebieden van de Barito, de Kapoeas Moeroeng, de Kahajan en de Katingan, met een 4000 inlandsche Christenen en een duizendtal doopcandidaten. Een kleinere Protestantsche zending van Amerikaansche Methodisten met ruim 350 inlandsche Christenen is gevestigd te Singkawang in de Westerafdeeling. Schat men het totaal aantal inlandsche christenen op Borneo op 7000, dan is men zeker niet ver van de waarheid.

Overgang tot het Christendom brengt natuurlijk ook zekere maatschappelijke wijzigingen mee; zoo bewoont bij de Christelijke Dajaks in den regel elk gezin een afzonderlijk huis en is de bestrijding van het geloof aan ongunstige voorteekenen een merkbaar voordeel voor den landbouw.

De *rechtspraak* over inlanders en met hen gelijk gestelden is, voor zoover niet aan radja's en hoofden gelaten in de zelfbesturende landschappen en voor zoover niet in gouvernementsgebied eigen inheemsche rechtspraak is blijven bestaan, opgedragen aan magistraten, voor belangrijker zaken aan landraden.

Een enkel woord ten slotte nog over het *onderwijs.* Het gouvernement onderhoudt op Borneo ± 30 scholen; particuliere door het gouvernement gesubsidieerde scholen vindt men in de Westerafdeeling ten getale van 7, in de Zuider- en Oosterafdeeling van 88, deze laatste meest van de Rijnsche zending, die te Bandjĕrmasin een kweekschool voor Inl. onderwijzers heeft met 40 leerlingen.

IX. *Britsch Borneo.*

Het Britsche gebied in het Noorden neemt, met een oppervlakte van bijna 204.000 K.M.², iets meer dan $^1/_4$ van het geheele eiland in. Het bestaat uit: 1° het Maleische staatje *Broenei* (25.000 inw.), het onbeduidend overblijfsel van

het eens zoo machtige sultanaat, waaraan Borneo zijn naam ontleende; 2° het onder een radja van Europeeschen bloede staande staatje *Sĕrawak*, met een aantal inwoners, dat geschat wordt op 500.000; 3° het door een „Chartered Company" bestuurde *British North Borneo* met 160.000 inwoners; en 4° de „dependency" van de Straits Settlements, Labuan. Zie over dit Britsche gebied het art : ENGELSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL en de afzonderlijke namen.

Voor de *Geschiedenis van Borneo* zie men de artikelen over de verschillende landschappen, voor de *Litteratuur* de groote Encycl.

BOROBOEDOER (Bårâboedoer). Boeddhistisch Mahayanistisch heiligdom, in de res. Kĕdoe; voorbeeld van stoepa-bouw (de stoepa werd opgericht ter bewaring van een reliek van den Boeddha of een ander Boeddhistisch heilige, dan wel ter herdenking van een of ander belangrijk feit uit de Boeddhistische kerkgeschiedenis), bestaande uit 9 terrassen, waarvan de 6 onderste een vierkant, de 3 bovenste een cirkelvormig grondplan hebben. Het geheel is gebouwd op en om den top van een natuurlijken heuvel, die daartoe terrasvormig moest worden afgegraven.

De Hoofdingenieur J. W. IJzerman ontdekte in 1886 dat het monument in zijn oorspronkelijken staat een geheel anderen voet had dan het thans vertoont; deze is te zwak geweest en door de bouwmeesters verzwaard geworden door het daartegenaanstapelen van een breed terras.

In de 432 nissen van de muren der gaanderijen zetelden mijmer- of Dhyâni-Boeddha's. In de 4 onderste terrasmuren vindt men die van het Oosten, Zuiden, Westen en Noorden op den overeenkomstigen gevel van het bouwwerk; in den hoogsten muur, in alle nissen, één en denzelfden Dhyâni-Boeddha van het Zenith. Allen hebben de hun eigene, symbolische, voor elke hemelstreek karakteristieke handhouding.

Behalve de 160 reliefs van den bedolven voet telt de stoepa in de 4 gaanderijen 1300 sprekende sculpturen, voorkomend zoowel op de hoofdmuren als op de balustraden. Voor zoover bekend, treft men de Boeddha-legende in de 1e gaanderij, de jâtaka's, d.z. de geschiedenissen, die de vroegere levens van den Boeddha behandelen, in de 1e gaanderij en de balustrade der 2e. De legenden van Maitreya, den toekomstigen Boeddha, prijken in de 3e en op een gedeelte der balustrade van de 4e gaanderij, terwijl volgens Dr. N. J. Krom (Bijdr. Kon. Inst. T. L. en Vk. v. N. I. 71 (1916) de hoofdmuur der 4e gaanderij aan Samantabhadra gewijd is. Ook de op den hoofdmuur der 2e gaanderij gevolgde tekst is door denzelfde in hoofdzaak teruggevonden. Nagenoeg het $^2/_3$ gedeelte van deze sprekende sculpturen is nog onverklaard.

Het vierkante grondplan maakt bij de drie hoogste terrassen plaats voor het cirkelvormige. De 3 nu volgende eenvoudige terrasmuren, zonder eenige profileering, zijn bekroond met achtereenvolgens 32, 24 en 16 opengewerkte stoepa's, waarin beeltenissen van den historischen Boeddha in de houding van prediking. Op het bovenste terras verheft zich de groote centrale stoepa, in welks achtkantige pinakel blijkens de gevonden fragmenten eens drie zonneschermen voorkwamen, bekroond door het Boeddhistische Juweel. In die stoepa bevindt zich een ontoegankelijke binnenkamer; daarin zat het merkwaardige onafgewerkte Boeddhabeeld, dat thans uit de kamer verwijderd is en opgesteld aan den voet van het monument. Boven de groote kamer bevindt zich nog een kleine cel, omtrent welker bestemming niets bekend is.

Het gebezigde materiaal, een trachietgesteente, is van vulcanischen oorsprong en werd in de nabijheid aangetroffen in den vorm van veld- of rivierkeien. Het geheel is een stapelconstructie van ten ruwe behakte steenen. De buitenste laag evenwel van ± 0.60 M. dikte bestaat uit schoon werk; in de hier met zorg bekapte lagen is een trasmortel toegepast. Hier en daar zijn overblijfselen aangetroffen van een vroegere stuccobedekking, die mogelijk werd aangebracht om een geschikten kleurgrond in het leven te roepen.

Aan den voet meet het bouwwerk ± 120 M.; de hoogte tot den bovenkant der groote stoepa bedraagt ± 35 M.

Opmerkelijk is het feit, dat de Boroboedoer in één lijn ligt met twee andere Boeddhistische tempels, de groote Tjandi Mĕndoet en de kleine Tjandi Pawon, waarbij de afstand der uiterste bouwwerken ± 3 K.M. bedraagt.

G e s c h i e d e n i s. Het karakter der inscripties, aangetroffen boven vele reliefs van den bedolven voet, gaven Prof. Kern en Dr. Brandes aanleiding te onderstellen, dat de bouw dateert uit ± 850 onzer jaartelling. Dit vermoeden vindt steun in stijl en ornament, welke overeenkomen met die van enkele wel gedateerde Midden-Javaansche monumenten.

Onder leiding van den Luitenant-ingenieur Cornelius, die tevens de eerste teekeningen en beschrijving vervaardigde, werd op last van Raffles in 1814 de B. gedeeltelijk ontbloot; de 2de bouwk. opneming had plaats van 1851 tot 1854 onder leiding van Wilsen, die 't grootste deel der reliefs afteekende. Omstreeks 1873 vervaardigde Van Kinsbergen zijn onovertroffen serie van 40 groote collodiumopnamen, terwijl C phas omstreeks 1890 foto's maakte van den bedolven voet.

R e s t a u r a t i e. Het onderzoek van een in 1900 benoemde commissie leidde tot een restauratie, die in 1907 begonnen en in 1911 beëindigd werd, onder leiding van den genieofficier T. van Erp. De restauratie werd op voortreffelijke wijze door genoemden officier doorgevoerd. In hoofdzaak werd gestreefd naar opbouw van kroonlijsten, van een groot aantal nistempeltjes en van de stoepa's der cirkelvormige terrassen. Door een en ander kreeg het monument iets terug van zijn heerlijke, oorspronkelijke silhouetwerking. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat alle imitatie van ornament achterwege bleef.

Gedurende de herstellingen werden nieuwe bouwkundige teekeningen gemaakt en een algeheele fotografische opname volbracht. Deze gegevens zullen verwerkt worden in een nieuwe monografie, waarvoor de Regeering een belangrijke som gelds beschikbaar heeft gesteld en waarvan het bouwkundig gedeelte door den Heer T. van Erp, het archaeologische door Dr. N. J. Krom zal worden samengesteld.

BOSCH (JOHANNES VAN DEN). Geboren te Herwijnen 1780, overl. 1844 te 's Gravenhage. Reeds op 17-jarigen leeftijd vertrok hij als luitenant der genie naar Batavia, en klom op tot

Luitenant-Kolonel en adjudant-generaal van den Gouv. Gen. Wiese (1807); in 1810 vertrok hij naar Nederland en werd daar spoedig in hooge militaire betrekkingen geplaatst en o.a. 6 Nov. 1814 belast met de directie der Oost-Indische militaire zaken.

In Nederland teruggekeerd van een zending als Comm.-Gen. naar W. Indië, werd hij aanstonds in een voor Indië hoogst belangrijke aangelegenheid betrokken. Door den Comm.-Gen. Du Bus de Gisignies was een rapport ingediend, waarbij een stelsel van beheer voor Java was ontworpen, steunende op vrijen arbeid en uitgifte van woeste gronden aan particulieren (zie DU BUS DE GISIGNIES), dat met warmte door den Minister van Koloniën Elout werd ondersteund. Omtrent het rapport van Van den Bosch en het door hem ingevoerde CULTUURSTELSEL, zie ald.; voor verdere belangrijke gebeurtenissen onder zijn bewind, zie VORSTENLANDEN, JAVA (Geschiedenis) en PADRI.

In Nederland werd V. d. Bosch zeer spoedig (30 Mei 1834) na zijn aankomst tot Minister van Koloniën benoemd en zorgde hij, later vooral door Baud bijgestaan, voor de consequente ontwikkeling van het door hem ingevoerde stelsel. Tengevolge der verwerping van een wetsvoorstel tot het leenen van 56 millioen, trad V. d. Bosch op 31 Dec. 1839 als Minister van Koloniën af en werd hij, ter belooning voor de gewichtige diensten, door hem bewezen, tot graaf verheven, nadat hij reeds in 1835 tot baron geadeld was. Behalve het bovengenoemde boekwerk verscheen nog van zijn hand: Iets over de financieële aangelegenheden van het Rijk. 's-Grav. 1840. — Onderzoek naar de beginselen, waaraan de bezuinigingen en hoogere belastingen behooren getoetst te worden. Met 2 vervolgen. 's-Grav. 1843—1844, en na zijn dood: Mijne verrichtingen in Indië: Verslag van Z. Exc. den Comm.-Gen. over de jaren 1830—1833 enz.

BOSCHPROEFSTATION. Opgericht in het begin van 1913. Zooals in het nieuwe boschreglement van 1914 is vastgelegd, heeft het boschonderzoek ten doel het oplossen van wetenschappelijke en technische vraagstukken, die zich bij het boschbeheer voordoen, voorzoover die oplossing niet, naar het oordeel van den chef van den Dienst, behoort te worden overgelaten aan het beheers- of aan het inrichtings-personeel.

BOSCHWEZEN. Het beheer van 's Lands bosschen heeft zich aanvankelijk bepaald tot Java en wel speciaal tot de djatibosschen op dat eiland. (zie DJATI.) Wel leidden de omstandigheden er toe, dat ook aan de wildhoutbosschen (zie ald.) op Java meer aandacht werd geschonken en in 1910 ook voor de Buitenbezittingen de grondslag gelegd is voor een meer geregeld boschbeheer. Intusschen is voor het Boschwezen het beheer der over een groot deel van Java verspreide djatibosschen tot nu toe hoofdzaak gebleven.

Terwijl voor een historisch overzicht van het boschbeheer verwezen wordt naar het uitgebreide art. BOSCHWEZEN in de groote Encycl. van N.-I., worden hier slechts de hoofdzaken van de tegenwoordig geldende regeling vermeld.

Van 1905, het jaar der oprichting van het Dep. van Landbouw, ressorteert de dienst van het Boschwezen onder dat Dep. Het algemeen beheer van 's Lands bosschen staat onder oppertoezicht van den Directeur van genoemd Dep., onder de rechtstreeksche leiding van den Hoofd-inspecteur, chef van den dienst. De bosschen worden onderscheiden in djati- en wildhoutbosschen; deze laatste weer in al of niet in stand te houden bosschen. Het thans geldende Boschreglement voor Java en Madoera werd vastgesteld bij ordonn. van 30 Juli 1913 (Ind. Stbl. no. 495), terwijl het daarbij behoorende dienstreglement, vastgesteld bij Gouvernementsbesluit van denzelfden datum (Bijbl. no. 7901) voor geheel Nederl. Indië van toepassing werd verklaard. Dit op 1 Jan. 1914 in werking getreden Boschreglement bepaalt omtrent de exploitatie: „De geregelde exploitatie geschiedt hetzij in eigen beheer, hetzij door tusschenkomst van aannemers". Deze laatste wijze neemt thans voortdurend in beteekenis af, zoo zelfs, dat zij binnen afzienbaren tijd, althans op Java, tot de geschiedenis zal behooren. Een der machtigste factoren, welke daartoe meewerken, is ongetwijfeld de voortgang der boschinrichting, waarvan het streven is het geheele djatiboschgebied zoo spoedig mogelijk in houtvesterijen om te zetten. In houtvesterijen is Staatsexploitatie regel en kan slechts in bijzondere gevallen, ter beoordeeling van den Gouverneur-Generaal, exploitatie door tusschenkomst van de particuliere industrie worden toegelaten. Op het einde van 1914 waren één en dertig houtvesterijen met ieder gemiddeld 5000 H.A. oppervlakte in werking.

De houtvesterijen worden gewoonlijk afzonderlijk dan wel paarsgewijze beheerd door een houtvester met het noodige ondergeschikte personeel.

De djatibosschen en de in stand te houden wildhoutbosschen op Java, welke nog niet tot houtvesterijen behooren, zijn ingedeeld in boschdistricten, welker aantal op het einde van 1914 acht en twintig bedroeg. Het beheer dezer boschdistricten wordt eveneens gevoerd door houtvesters met ondergeschikt personeel en is gebaseerd op een voorloopig bedrijfsplan. De groote uitgestrektheid dezer beheerseenheden is echter oorzaak van een veel minder intensief beheer dan waardoor zich de gang van zaken in een houtvesterij kenmerkt.

Het beheer van het boschgebied in de bezittingen buiten Java is zeer weinig intensief; het bepaalt zich grootendeels tot boschbescherming en het vastleggen der grenzen van boschgebieden in streken, waar de hydrologische toestand tengevolge der voortschrijdende ontginning onvoldoende is geworden of dreigt te worden, terwijl, voornamelijk op Sumatra, een exploratie van eenige boschgebieden plaats heeft met het doel de uitgifte in exploitatie daarvan voor te bereiden. De bedoeling is voorloopig in de Buitenbezittingen nog geen Staatsexploitatie in te voeren. Zie verder CAOUTCHOUCBEDRIJF V.H. BOSCHWEZEN en BOSCHPROEFSTATION.

In hoofdzaak concentreert zich de bemoeienis der ambtenaren van het Boschwezen in het streven naar de hoogst mogelijke, jaarlijks gelijkblijvende of toenemende, directe inkomsten en het bereiken van indirecte voordeelen, voorzoover dat noodig en mogelijk is. Daartoe worden de bosschen afgebakend, opgemeten en gekaarteerd en worden werkplannen opgemaakt door de Inrichting; er wordt geëultiveerd, gedund en gekapt, waar dat noodig is; er worden houtafvoer- en verkeerswegen gemaakt, stapelplaatsen en wo-

ningen gebouwd; er wordt gewaakt tegen clandestiene ontginning, brand, insectenbeschadiging, ziekten en diefstal, terwijl bovendien een ruim veld van arbeid open is voor het behandelen van en uitbrengen van advies in alle vraagstukken op algemeen economisch, technisch, agrarisch, mercantiel, administratief of ander gebied, welke zich in verband met het boschbeheer voordoen.

Aan den dienst-chef (zie boven) zijn toegevoegd vier beheersinspecteurs voor Java, een beheersinspecteur voor de Buitenbezittingen, een inspecteur, chef der inrichting, een directeur van het caoutchoucbedrijf en een directeur van het boschproefstation.

Het aantal houtvesters bedraagt thans meer dan honderd met inbegrip van de adspirant-houtvesters; het aantal adjunct-houtvesters is thans acht; twee honderd beambten zijn als opziener in verschillende rangen aangesteld, veertig beambten zijn bij de opname ingedeeld, terwijl circa zeven honderd boschpolitiebeambten aanwezig zijn. Alle hoogere ambtenaren, de opnemers en de opzieners zijn Europeanen met uitzondering van een dertigtal Inlandsche opzieners en leerling-opzieners en enkele Inlanders in vasten dienst bij de opname. Het voornemen bestaat echter binnen afzienbaren tijd het niet-Europeesche element uit te breiden (zie Kon. Besl. 5 Febr. '15 no. 37 opgenomen in Ind. Stbl. 1915 no. 325), nadat door een degelijke opleiding waarborgen voor goede dienstuitoefening in verschillende betrekkingen verkregen zullen zijn.

De geldelijke uitkomsten van den Dienst van het Boschwezen toonen een voortdurend stijgende lijn; vóór 1875 bedroegen de overschotten nihil of waren ze negatief; daarna begon het boschbeheer een jaarlijks toenemend bedrag in 's Lands kas af te werpen. In 1895 bedroeg dit circa een millioen, in 1905 werd het circa twee millioen en thans is het ongeveer drie millioen.

De aanstelling van deskundig boschpersoneel dateert eerst van de zestiger jaren. De tegenwoordige opleiding bestaat uit een met goeden uitslag volbrachte studie aan een H. B. S. met vijfjarigen cursus (of een Gymnasium) en een vakstudie aan de Afdeeling Koloniale Boschbouw der Landbouwhoogeschool te Wageningen. Uit hen, die voor het propaedeutisch examen geslaagd zijn, wordt jaarlijks door den Minister van Koloniën een aantal jongelieden aangewezen, die als candidaat-houtvester onder het genot van een jaarlijksche toelage van *f* 1000 verder in opleiding worden genomen. Twee jaar na het prop. examen volgt het candidaatsexamen, $1^3/_4$ jaar daarna het ingenieursexamen (landbouwkundig ingenieur, richting K. B.). De theoretische studie aan de Landbouwhoogeschool wordt afgewisseld door twee practijktijden, een van 3 maanden en een van 6—9 maanden, in het buitenland.

Wat de litteratuur over den Dienst van het Oost-Indische Boschwezen betreft, zie men het art. BOSCHWEZEN in de groote Encycl. v. N.-I.

BOSSE (PETER PHILIP VAN), geb. 1809, overl. 1879, Minister van Koloniën (van 1871—1872 en van 1877—1879) en van Financiën (van 1848—1853, van 1858—1860 en van 1868—1871). Voor Indië waren van veel belang de z.g. scheepvaartwetten, welke tijdens zijn eerste ministerschap van Financiën tot stand kwamen.

BOTANISCHE LITTERATUUR VAN NEDERLANDSCH-INDIË. Zie het uitvoerige art. in de groote Encycl. van N.-I.

BOTH (PIETER). Eerste Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, geb. te Amersfoort. Den 29sten Nov. 1609 werd hij door de Staten-Generaal tot Gouv.-Gen. aangesteld, vertrok 30 Jan. 1610 en kwam 19 Dec. van hetzelfde jaar te Bantam aan. Het grootste gedeelte van den tijd van zijn bestuur bracht hij in de Molukken door, waar hij het fort Mariko op Tidore op de Spanjaarden veroverde. In Aug. 1613 naar Java vertrokken, gaf hij reeds 6 Nov. 1614 het bewind aan Reynst over en vertrok 2 Jan. 1615 naar het vaderland, overleed echter bij een schipbreuk op de kust van Mauritius (Febr. d. a. v.) op welk eiland hij begraven is.

BOUEA MACROPHYLLA Griff. (*B. Gandaria* Bl.), fam. *Anacardiaceae*, Gandarija (MAL., SOEND.) Gåndå-riå (JAV.), Djatakè (SOEND., Zuid-Bantam). Middelmatige boom, vrij veel aangeplant, op Java alleen in het Westen in het wild voorkomend. De rijpe vruchten doen eenigszins denken aan gele eierpruimen en zijn zeer smakelijk. De smaak gelijkt op die van de Mangga, maar is wat zuurder.

BOUW. Zie BAHOE.

BOVEN-DAJAK. Zie BENEDEN- en BOVEN-DAJAK.

BOVEN-MAHAKAM. Onderafd. van de afd. Samarinda der res. Z. en O. Afd. Borneo, bestaat uit de distr. Oost- en West Boven-Mahakam, onder een gezaghebber met standplaats Long-Iram.

BOWAJA, beter **BOEAJA**. Algemeen Maleisch woord voor Krokodil. Zie KROKODILLEN.

BRAHMA. Eig. in het Sanskrit Brahmâ (nominatief van Brahman), is de naam van een Indische godheid, het persoonlijk opgevatte verleden, en als zoodanig voorgesteld als Schepper der wereld. Tot zijn meest kenmerkende bijnamen behooren Pitâmaha, d. i. Grootvader, en Swajambhoê, de uit zichzelf ontstane. In het Indische Pantheon is hij de eerste persoon der Trimoêrti, doch deze voorstelling is niet zeer oud.

BRAHMANEN, BRAHMANISME. Brahmanen is de naam der leden van den hoogsten stand, zgn. kaste, der Indische maatschappij. Zij maken sedert onheuglijke tijden den geestelijken adel van Indië uit, en zijn als zoodanig de bewaarders der gewijde oorkonden, de beoefenaars van alle wetenschappen, die met de heilige overlevering in verband staan, zooals taal- en dichtkunde, sterrenkunde, rechtsleer, zedekunde, enz. Alle Indische stelsels van godsdienst, die uitdrukkelijk of implicite het gezag der gewijde oorkonden, der Weda's, erkennen, is men gewoon onder de benaming van Brahmanisme samen te vatten, in tegenstelling met andere godsdiensten, zooals het Boeddhisme en Djainisme, die het gezag der Weda's verwerpen. Uit de aanwezigheid van opschriften in West-Java (zie Verbeek, Oudheden van Java, No. 13 en 14), alsook uit de inscripties gevonden in het rijk van Koetei en het reisbericht van Fa Hian, blijkt dat het Brahmanisme reeds vóór den aanvang der Middeleeuwen tot den Indischen Archipel was doorgedrongen. Zie HINDOEISME. Tot de Brahmanistische stelsels behoort ook het Çiwaïsme (zie aldaar).

BRAMBANG. Zie ALLIUM.

BRANDES (Dr. JAN LAURENS ANDRIES). Geb. te Rotterdam 1857, overleden te Batavia 1905. Studeerde te Amsterdam in de godgeleerdheid, en te Leiden in de Indische talen; promo-

veerde in 1884, vertrok in datzelfde jaar naar Indië als ambtenaar voor de beoefening der Ind. talen. Als zoodanig werd hij in 1901 belast met het voorzitterschap der commissie voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera.

De wetenschappelijke werkzaamheid van B. heeft zich op tweeërlei gebied bewogen, nl. op dat der Javaansche en Maleische letterkunde, en dat der oudheidkunde. Ten aanzien van eerstgenoemde studiën worden vermeld: 1o. zijn uitgaven van teksten, met name: de Pararaton (Verhandelingen Bat. Gen. deel XLIX, 1896 1e st.) met waardevollen commentaar en historische toelichtingen, en de Nāgarakĕrtāgama (Verh. Bat. Gen. deel LIV, 1e stuk 1902); 2o. zijn talrijke artikelen over Middel-Javaansche en Nieuw-Javaansche letteren, in welke bijdragen hij over vele geschriften of reeksen van geschriften, zooals over de *babad's*, geheel nieuwe gegevens heeft verstrekt; 3o. zijn uitvoerige verhandelingen over Maleische litteratuur-producten, o.a. over de Kalilah en Daminah, De tien Vizieren en Het Papegaaienboek.

Ten aanzien van de in de tweede plaats genoemde studiën, de archaeologie, worde allereerst gewag gemaakt van Brandes' medewerking aan W. P. Groeneveldt's Catalogus der archaeologische verzameling in het museum te Batavia, en zijn vele, korte maar voortreffelijke, verslagen van archaeologische vondsten, voornamelijk inscripties, in de Notulen van het Bat. Gen. v. K. en W., en de verhandelingen over beschreven platen in het Tijdschr.

In enkele groote werken (Tjandi Djago en Tjandi Singåsari) benevens een reeks van artikelen in het Tijdschrift en de Notulen van het Batav. Gen. v. K. en W., heeft Brandes van een werkzaamheid en een talent blijken gegeven, die niet alledaagsch zijn; zonder overdrijving kan gezegd worden, dat zijn zin voor archaeologie en bouwkunde niet minder fijn en ontwikkeld waren dan die voor taal en litteratuur. Aan zijn groote verdienste is hulde gebracht in meer dan eene biografie; alles wat over zijn arbeid te zeggen valt, is te vinden in Rouffaer's „Herdenking" vóór het tweede deel van het „Archaeologisch Onderzoek op Java en Madura", 1909.

BRANDEWIJNS-BAAI. Baai aan de W.-kust van Sumatra, even bezuiden Padang op 1° Z.B., thans genaamd Koninginnebaai (zie aldaar).

BRANTAS-DELTA-WERKEN. De ongunstige afwateringstoestand van de Brantas-delta-armen en van de aftakkingen van de Brantas: de Mĕlirip, de Kĕdoeng-Sårå en de Gĕdèg, deden de noodzakelijkheid van permanente werken ontstaan, waarmee omstreeks 1836 begonnen werd. Daar op den duur de verbeteringen niet voldoende waren, werden in 1853 door den ingenieur H. de Bruyn plannen ontworpen tot beteugeling ook van de Kĕdoeng Sårå en de Gĕdèg. De in 1857 voltooide werken omvatten in hoofdzaak: Een beweegbare stuw in de Porong, bij Lèngkong, den aanleg van het Magĕtan kanaal, dat door talrijke zijtakken het N.lijk deel der delta van water voorziet, en van een nieuw-kanaal, langs de Porong, dat het Z.lijk deel bevloeit; en de totstandbrenging van een rechtstreeksche verbinding van de Soerabaja-rivier met Straat Madoera bij Wånåkråmå. De bevloeiingswerken ondergingen later nog aanvulling door de vervanging van diverse werken van tijdelijken aard binnen het irrigatiegebied door permanente constructies. Zij dienen voor de irrigatie van ± 45.000 bouws. Ten einde verbetering te brengen in de steeds toenemende verzanding van het O. gat van Straat Madoera, veroorzaakt door den aanzienlijken zandafvoer van de Brantas, werd de Porongrivier voor grooteren afvoer geschikt gemaakt. Door in verband met deze werken aangelegde irrigatiekanalen wordt nog ruim 13.600 bouw bevloeid, terwijl de stuwen tevens gelegenheid gaven, door een systeem van goten en spoelleidingen, de rioleering van Soerabaja te verbeteren.

BRANTAS-RIVIER. Zie JAVA.

BRASSICA JUNCEA Coss., fam. *Cruciferae.* Sawi alas (JAV.). Kruidachtige plant, die het Indische Mosterdzaad levert. Ook wel „Sarepta-mosterd" genoemd. Gebruik als de volgende.

BRASSICA NIGRA Koch., fam. *Cruciferae.* Sawi (MAL., JAV.), Sĕsawi (BATAV., MAL.), Sasawi (SOEND). Kruidachtige plant, de stamplant van het gewone zwarte mosterdzaad, dat onder den naam van *Bidji sawi* als een inlandsch geneesmiddel gebruikt wordt. De jonge blaadjes worden bij de rijst gegeten.

BRATA-JOEDA, of Bråtå-Joedå Djarwå is de naam van de Javaansche vertolking en bewerking van het oude en beroemde Kawi-gedicht (zie KAWI) Bhārata-Joeddha, waarin de strijd wordt bezongen, die eeuwen geleden in Noord-Indië werd gevoerd om het bezit van het rijk en de stad Hastinápoera. Naar de voorstelling van den Javaan is die oorlog op Java gevoerd. De toevoeging Djarwa beteekent uitlegging, wel te verstaan van het Kawi of Oud-Javaansch. Van het oorspronkelijke dichtwerk Bh. J., dat is: de krijg der Bharata's, zijn er twee bewerkingen in het hedendaagsch Javaansch, de eene in oude of Kawimaten, en de andere in de nieuwe maten, die zich van de eerste vooral onderscheiden door het rijm. Een der uitstekende leerlingen van den bekenden Prof. T. Roorda, A. B. Cohen Stuart, in leven Ambtenaar voor de Javaansche taal en letterkunde te Soerakarta, gaf in 1860 in de Verh. v. h. B. G. v. K. en W. (Deel XXVII en XXVIII) een critische uitgave van de B. J. met een vertaling benevens een Voorrede en een Inleiding, welke alle getuigenis afleggen van zijn groote kunde en van zijn liefde voor de B. J. De tekst van het Oud-javaansch gedicht werd in 1903 uitgegeven door Dr. J. G. H. Gunning, onder den titel: Bhârata-Yuddha, Oud-javaansch heldendicht.

BRATAN. Vulkaan in het O. van Bali, tusschen den Piek van Boelèlèng in het N. en den Piek van Tabanan in het Z.; wordt door de Z.lijke bewoners met den naam Pĕngilingan aangeduid. Het is het N.-O.lijkste en hoogste punt (2150 M.) van een uitgestrekten, voor een groot deel nog gesloten ringwal.

BRĔBĔS. Afd. en regentschap van de res. Pĕkalongan, met gelijkn. hoofdpl., gelegen aan den rechteroever van de Kali Pĕmali(bev. in 1905: bijna 13.000 zielen, waaronder 33 Europ. en 935 Chin.). Deze afdeeling, die ruim 2050 K.M.² oppervlak heeft, vormt het westelijk deel van genoemd gewest, en bevat 2 contrôle-afdeelingen, n.l. Brĕbĕs met de districten Brĕbĕs, Tandjoeng en Bandjarardjå en Boemiajoe met de districten Boemiajoe en Bantarkawang. Zij telde in 1905 445.000 zielen, waaronder 135 Europeanen en 2870 Chineezen. In de vlakte, die uit de Pĕmalirivier wordt bevloeid, wordt veel suikerriet geplant. In deze afdeeling komen 3 suikerfabrie-

ken voor, waarvan één op het particuliere land Kĕtanggoengan West.

BRÈNGBRÈNG. Zie BÈNGBRÈNG.

BREUËH (POELÒ) of Lam Poejang, vroeger gewoonlijk als P. Bras betiteld. Eiland benoorden Atjèh, en tot het Gouv. van Atjèh en Ond. behoorende.

BRIEVENPOSTERIJ. Zie POST- EN TELEGRAAFDIENST.

BRILSLANG. De brilslang van den Indischen Archipel is fraai donker zwartbruin met een blauwachtigen glans, op de onderdeelen en op den bovenkop iets lichter van kleur; de zijden van den kop zijn vaal steenrood; de jongen hebben op de bovenzijde van den hals een of twee groote lichte vlekken met een donkere vlek in het midden. In den Indischen Archipel komt de brilslang vrij algemeen voor en haar geliefkoosd verblijf is langs de oevers der rivieren, op alleen met struiken begroeide vlakten, en in bewoonde streken op weilanden, in tuinen, zelfs in kelders en andere gedeelten van menschelijke woningen. Het voedsel der brilslangen bestaat hoofdzakelijk in vogels, kleine zoogdieren, zooals muizen, kikvorschen, hagedissen enz. Boschhoenders, wilde varkens en vooral civetkatten, in 't bijzonder de Ichneumon (*Herpestes*, Engelsch mongoose) maken zich verdienstelijk door het verdelgen van deze gevaarlijke, maar in andere opzichten nuttige, gifslangen. Jonge brilslangen worden door de Soendaneezen wel lepelslang genoemd.

BRINGIN, BĔRINGIN (MAL.). Zie FICUS BENJAMINA.

BROECKE (PIETER VAN DEN). Zie DJAKATRA.

BROEK (JAN ABRAHAM VAN DEN). Werd 1844 te Middelharnis geboren, in 1879 benoemd tot Lector in de geschiedenis van N.-I. aan de Indische Instelling te Delft en in 1896 tot Hoogleeraar. Overl. 1897.

Schrijver o.a. van de artikelen „De Engelschen n den Maleischen Archipel" en de „Geschiedenis van Java", in de eerste uitgave der Encyclopaedie van N.-I.

BROMO(Brâmâ). De kleinste, laagste en N.lijkste van een complex van drie bergen:.Widâdarèn, Sĕgârâwĕdi en Brâmâ, naast den meer zelfstandigen Batok, oprijzende uit de Dasar (zie aldaar) of Zandzee, den kraterbodem van den ouden Tĕnggĕr-vulkaan, op de grens van Pasoeroean en Probolinggo.

BRONBEEK (nabij Arnhem). Oorspronkelijk een landgoed van koning Willem III en door dezen, als bewijs van belangstelling in het Indische leger, bij besluit van 8 Augustus 1859 ten geschenke gegeven om het tot een „koloniaal militair invalidenhuis" in te richten, dat bij Kon. besluit van 31 October 1862 no. 86 in het leven werd geroepen. Volgens het bij K. B. van 7 Apr. vastgestelde nieuwe reglement dient het niet slechts voor de opneming van invaliden, maar ook voor gegageerde of gepensionneerde Ind. militairen.

BRONNEN (natuurlijke minerale). Zie voor de opsomming en beschrijving der meest bekende minerale bronnen in Indië het art. in de groote Encycl. Voor modderbronnen, zie art. MODDERWELLEN (in deze beknopte Encycl.).

BROOKE (SIR JAMES). Stichter van het rijk van Sĕrawak op Borneo, geboren in een voorstad van Benares, 1803. 1835 werd hij door den dood van zijn vader in staat gesteld zelfstandig op te treden en met een eigen schip den Indischen Archipel te bezoeken, ten einde daar betrekkingen met Indische volken en vorsten aan te knoopen, zeker wel met de bedoeling de Christelijke beschaving te verspreiden, maar ongetwijfeld ook met den wensch om den Engelschen invloed in die streken te verhoogen. Op Celebes gelukte hem dit niet; des te beter slaagde hij op Borneo. De door hem in 1839 en 1840 aan de Dajaks te Sĕrawak tegen den Sultan van Broenei verleende hulp werd beloond, eerst door den afstand der inkomsten van Sĕrawak, en in 1841 door de erkenning van Brooke als leenvorst van Broenei over Sĕrawak, later als onafhankelijk vorst. Een geregeld bestuur werd te Sĕrawak door Radja Brooke gevestigd, orde en veiligheid gehandhaafd en met behulp der Engelsche marine de zeerooverij met kracht tegengegaan. In 1846 gelukte het hem het eiland Laboean, aan den mond der Broenei-rivier, voor Engeland te verkrijgen, dat daarop als kolendepôt grooten prijs stelde; hij werd bij een bezoek aan Engeland (1847) in den adelstand verheven en tot Gouverneur van Laboean en tot Consul-Generaal benoemd. Hiermede had hij het toppunt van zijn fortuin bereikt. Een kruistocht tegen zeeroovers van Sĕriboes en Sĕkaran werd met zoodanige strengheid door hem gevoerd, dat hij zelfs in het Parlement van noodelooze wreedheid werd beschuldigd; ofschoon hij zich tegen die aanvallen met kracht verdedigde, werd hij van de betrekking van Consul-Generaal ontheven; in 1857 brak onder de Chineezen te Sĕrawak een hevig oproer uit, waarbij zijn huis en verdere bezittingen vernield werden. Hierdoor moedeloos geworden, keerde Brooke in 1858 naar Engeland terug, nadat hij het bestuur over Sĕrawak aan een zijner neven, kapitein Brooke, had toevertrouwd. Een nationale inschrijving stelde hem in staat zijn laatste levensjaren op een klein landgoed, Burrator, bij Dartmoor, door te brengen, waar hij in 1868 overleed.

BROUSSONETIA PAPYRIFERA Vent., fam. *Moraceae*. Galoegoe of Gloegoe (JAV.), Dhaloebang of Dhoeloebang (MAD.). Heester of kleine boom, afkomstig uit China, thans bijna overal, tot zelfs in Zuid-Europa, gekweekt. Van de schors werd vooral vroeger het z.g. Javaansche papier (*dĕloewang* zie ald.) bereid, en dit geschiedt nog wel in Madioen bij Pânârâgâ en in West-Java. De binnenkant van de schors wordt eerst in water geweekt, en dan met een hamer zoolang geslagen tot de vezels zich vereenigd hebben en het blad effen is. Om er schrijfpapier van te maken worden de strooken door rijstwater gehaald en dan geglansd. Het wordt wegens de lage prijzen van het ingevoerde papier tegenwoordig weinig meer gemaakt. In andere deelen van den Archipel klopt men de schors tot kleedingstukken.

BROUWER (HENDRIK). Gouverneur-Generaal van Ned-Indië van 1632—1636. Geboren in 1581 of 1582. Van Brouwer's kort bestuur valt veel goeds te zeggen. Hoezeer hij niet zóó uitblonk als zijn voorganger Coen en zijn onmiddellijke opvolger Van Diemen, neemt zijn bewind een waardige plaats in in den krachtigen tijd van ons koloniaal leven der 17e eeuw.

BROUWERS-EILANDEN. Zie **BROUWERSTRAAT** en v.g.l. BENGKALIS.

BROUWERSTRAAT EN STRAAT PANDJANG. Tusschen den Sumatrawal en de met hoog hout begroeide eilanden Bĕngkalis, Padang

en Tĕbing-Tinggi (vroeger met de nabijliggende kleinere eilanden Brouwers-eilanden genaamd).

BRUCEA SUMATRANA Roxb., fam. *Simarubaceae*. Bĕlilik (MAL.), Ambar mritjâ (JAV.). Kleine boomheester met groene, weinig in het oog vallende bloemen, die over een groot deel van den Archipel verspreid is. De vruchtjes, die in ijle trossen in de bladoksels zitten, hebben eenigszins den vorm van peperkorrels. Binnen den zwarten vruchtwand zit het intens bittere oliehoudende zaad. Hierin is het werkzame bestanddeel te zoeken van de vruchten die als „Makassaarsche pitjes" of Bidji Makasar in den handel voorkomen.

BRUINKOLEN. Zie KOLEN.

BRUINSTEEN. Zie MANGAANERTSEN.

BRUMUND (JAN FREDERIK GERRIT). Geb. 1814 te Amsterdam, werd 1839 tot den predikdienst in de Hervormde Kerk toegelaten. In 1840 werd hij tot predikant voor den dienst in Ned.-Indië aangesteld; zijn eerste standplaats was Soerakarta (Juli 1841), vanwaar hij naar Amboina verplaatst werd (1842). In 1862 verkreeg hij op verzoek eervol ontslag.

Na zijn ontslag als predikant werd Brumund in commissie gesteld om een kritische beschrijving der Hindoe-oudheden op Java te vervaardigen; op een reis, daartoe ondernomen, overleed hij in 1863 te Malang. De resultaten van dat onderzoek zijn neergelegd in de Verhandl. v. h. Bat. Gen. Dl. XXXIII (1886). Bovendien schreef hij berichten omtrent de Evangelisatie van Java, het volksonderwijs onder de Javanen, verschilllende tijdschrift-artikelen en 2 dln. van „Indiana", bevattende opstellen over oudheidk. onderzoekingen, reisherinneringen, zedeschetsen in den vorm van novellen, en stukken betreffende kerk en zending.

BRUIJN (HENDRIK DE). Geb. te Amsterdam in 1815; Directeur van B. O. W. van 1860—1868, en van 1874—1877; bekend om belangrijke door hem ontworpen en uitgevoerde waterwerken in Soerabaja (zie BRANTAS-DELTA-WERKEN).

BRUYN KOPS (GEORGE FRANCOIS DE). Geb. 1820 te Haarlem. Overleden te Batavia in 1881. Werd als Luitenant ter zee 1e kl. bij de sedentaire (koloniale) Marine geplaatst. In den loop der jaren 1858—1881 bracht hij een zeer waardevolle bibliotheek bijeen, zoo op wetenschappelijk als op letterkundig gebied, welke thans als „boekerij de Bruyn Kops" te Semarang is ondergebracht.

BUDACH (JOHAN GODFRIED). Werd geboren te Frankfort aan den Oder en vertrok 1766 als soldaat naar Indië, waar hij in 1767 aankwam. In 1794—1799 was hij Gouverneur en directeur van Ternate. In die hoedanigheid onderscheidde hij zich bij de verdediging van het eiland tegen de Britten en den met hen verbonden uitgeweken Tidoreeschen prins Ncekoe en zijn aanhang. Na aftreden in 1799 als gouverneur werd Budach Buitengewoon Raad van Indië, doch overleed reeds in 1800.

BUDDINGH (Dr. STEVEN ADRIAAN). Geboren 1811 te Kage bij Leiden, werd in 1834 tot hulpprediker te Batavia, spoedig daarna tot predikant aldaar benoemd. In 1851 ontving hij de opdracht om een algemeene inspectie over de kerken en het schoolwezen in Ned. Indië te houden; als vrucht van deze inspectiereis verscheen van hem een werk in 3 deelen: Nederlandsch Oost-Indië, reizen enz. Rott. 1857. Van 't door hem gestichte „Indisch Archief" verschenen slechts 4 deelen.

BUFFEL. Zie KARBOUW.

BUIDELDASSEN of BUIDELHAZEN (*Peramelidae*), een familie der Buideldieren (zie aldaar).

BUIDELDIEREN (*Marsupialia*), een onderklasse der Zoogdieren. Van de laagst staande thans levende Zoogdieren, de Vogelbekdieren, onderscheiden ze zich daarin, dat ze levende jongen ter wereld brengen en dat hun melkklieren op tepels uitmonden. Terwijl ze hierin dus met de hoogere Zoogdieren overeenstemmen, wijken ze daarvan af door het bezit van een buidel, waarin de meestal ten getale van vier aanwezige melktepels liggen en die, evenals bij de Mierenegels, bestemd is om de jongen, welke zeer onvolkomen geboren worden, tijdelijk op te nemen en te beschutten.

Het hoofdverspreidingsgebied van de thans levende Buideldieren is Australië en Nieuw-Guinea, weinige bewonen Amerika. Op Nieuw-Guinea zijn ze rijk vertegenwoordigd, en vandaar hebben ze zich over de naburige eilanden verspreid; het meest westelijk, en wel tot Celebes, is het geslacht *Phalanger* (zie KOESKOESEN) gekomen.

In Nederlandsch-Indië zijn vier families vertegenwoordigd, nl.: de Buidelmarters (*Dasyuridae*), Buideldassen (*Peramelidae*), Koeskoesen (*Phalangeridae*) en Kangoeroe's (*Macropodidae*).

BUIDELEEKHOORNTJE (VLIEGEND). Zie KOESKOESEN.

BUIDELHAZEN. Zie BUIDELDASSEN.

BUIDELMARTERS (*Dasyuridae*), een familie van vleeschetende Buideldieren (zie ald.).

BUITENBEZITTINGEN. Naam, die in het spraakgebruik gegeven wordt aan alle eilanden van den Indischen Archipel, niet behoorende tot Java en Madoera.

BUITENZORG, door de inlanders Bogor genaamd. Zuidelijke afd. van de res. Batavia, vroeger, tot 1866, een op zichzelf staande assistentresidentie, met een opppervlakte van 3749 K. M²., bestaat uit de districten Buitenzorg, Paroeng, Leuwiliang, Djasinga, Tjibinong en Tjibaroesa.

De afd. telde einde 1905 ruim 686.000 zielen, waaronder: 2800 Europ., ± 16.000 Chin. en 475 Arab. en bestaat, behalve uit het Gouvernementsdomein Bloeboer (zie aldaar), geheel uit particuliere landerijen, waarop hoofdzakelijk padi, koffie, thee, caoutchouc, maar ook peper en klappers worden geteeld, terwijl enkele kapok, nootmuskaat, kalk en vogelnestjes opleveren.

BUITENZORG. Hoofdplaats van de afd. van dien naam, en zetel van den Gouv.-Gen., die hier zijn gewone verblijfplaats heeft en gewoonlijk slechts eenmaal 's maands voor enkele dagen naar Batavia gaat. Het heeft zijn ontwikkeling te danken aan de omstandigheid, dat in Augustus 1745 aan Van Imhoff een gedeelte van Kampong Baroe werd afgestaan, — door hem Buitenzorg genaamd — onder voorwaarde, dat deze gift geschiedde aan hem Gouverneur-Generaal en zijn opvolgers, onder verplichting het landgoed niet te vervreemden. Die bepaling werd echter door het Opperbestuur ingetrokken. Later werd het in vollen eigendom aan den Gouverneur-Generaal Mossel afgestaan, terwijl het van

toen af geregeld van den eenen landvoogd op den anderen overging tot Daendels toe, waardoor Buitenzorg de residentie der Gouvs.-Gen. is geworden. Daendels liet zich eerst het landgoed Buitenzorg door de hooge Regeering in vollen eigendom afstaan, en verkocht daarna dat landgoed bij gedeelten aan particulieren; terwijl het paleis met omgeving en met de meubelen door het Gouvernement werd teruggekocht en aan den Gouv.-Gen. ter bewoning werd afgestaan. Over de beteekenis van de plaats, waar later Buitenzorg ontstond, in den Hindoe-tijd, zie men onder BATOE TOELIS en PADJADJARAN.

Sedert 1873 door een spoorweg met Batavia verbonden, is het 265 M. boven de oppervlakte der zee gelegen, om zijn uitmuntend klimaat en prachtige omgeving beroemde Buitenzorg in de latere jaren snel in ontwikkeling vooruitgegaan. Te midden van een prachtig park, dat met den wereldberoemden botanischen tuin één geheel uitmaakt, ligt het paleis van den Gouv.-Gen. Het is gesticht op de plaats van het kasteel, door Van Imhoff gebouwd, in 1809 door Daendels vergroot en in 1819 door Van der Capellen herbouwd. Buitenzorg telde ult. 1905 33.400 zielen, waarvan omstreeks 2400 Europeanen (3100 ult. 1914.) 26.200 Inlanders, 4300 Chineezen en 450 Arabieren; de plaats is een gemeente met zelfbestuur onder den Assistent Resident der afdeeling als Voorzitter. Te Buitenzorg zijn gevestigd de Algemeene Secretarie, het Departement van Landbouw, waaronder ressorteeren 's Lands Plantentuin met zijn aanhang van laboratoria en musea, de Cultuurtuin, zoomede opleidingsscholen voor land - en tuinbouw. Er is een garnizoen en een uitgebreid, modern ingericht krankzinnigengesticht. Buitenzorg heeft een zeer regenrijk klimaat. Het cijfer voor den gemiddelden jaarlijschen val (432 c.M.) is een der hoogste, die voor West-Java bekend zijn.

BUITENZORGSCHE MATTEN. Zie SAGOPALM.

BURCK (WILLIAM), geb. te Monnikendam, 1848, overleden te Leiden 1910, promoveerde 1874 in de natuurwetenschappen aan de Leidsche Universiteit, werd in 1880 aan Dr. M. Treub bij diens benoeming tot Dir. van 's Lands Plantentuin toegevoegd als adjunct-directeur. Hij was vooral belast met de zorg voor het herbarium, wijdde bijzondere studie aan de varens, en heeft door zijn bemoeiingen den grondslag gelegd voor de tegenwoordige Gouvernements-gĕtah-pĕrtja-aanplantingen.

BUREAUAMBTENAREN. Zie ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN.

BURG (CORNELIS LEENDERT VAN DEN). Geb. te Gorinchem 1840, overleden te Utrecht 1905. In 1860 benoemd tot Off. van gezondheid 3e kl. promoveerde 1860 te Heidelberg tot Med., chir. et art. obstetr. doctor en 28 Jan. 1861 te Utrecht tot Med. doctor. In 1868 eervol op verzoek uit den milit. dienst ontslagen, vestigde hij zich als particulier geneesheer te Batavia, en vertrok 16 April 1886 naar Europa. Kort daarna, in 1888, aanvaardde hij de betrekking van geneesheer-directeur der Geneesk. Bad-inrichting te Laag Soeren, waar hij werkzaam bleef tot in 1902.

Zijn hoofdwerk is het, ook in het Duitsch vertaalde, beroemde werk *De Geneesheer in Nederandsch Indië* (Batavia 1882—1887) in 3 deelen.

BURGEMEESTERS. Zie DECENTRALISATIE.

BURGERLIJKEN STAND (REGISTERS VAN DEN) zijn in Ned.-Indië eerst in 1828 ingevoerd. Vóór dien tijd werden die bewijzen, voor zoover Christenen betreft, voornamelijk geput uit de doop- en trouwboeken der kerkelijke gemeenten en uit de sterflijsten der doodgravers.

Voor de Inlanders en Vreemde Oosterlingen bestaat omtrent den burgerlijken stand geen algemeene regeling. Verschillende wetsvoorschriften regelen wel de aanhouding van bevolkingsregisters voor hoofden van de inlandsche bevolking en de Vreemde Oosterlingen, maar deze registers, bovendien niet steeds zorgvuldig bijgehouden, hebben niet de beteekenis van burgerlijke-stand-registers, en hebben bloot administratief belang. Bij Ind. Stb. 1917 no. 130 is in verband met de Bepalingen betreffende het Burg. en Handelsrecht der Chineezen (Ind. Stb. 1917: 129) een Burgerl. stand voor de Chin. bevolking ingevoerd.

Voor eenige wettelijke regelingen betreffende de Christen-Inlanders, de Mohammedanen, en de gemengde huwelijken, zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië, en tevens (in deze beknopte Encyl.) bij de art. ISLAM en HUWELIJK.

BURGERS. VRIJBURGERS—VRIJLIEDEN. In den tijd der O. I. Cie werden de *vrije* bewoners der kolonie ingedeeld in *Compagniesdienaren, burgers*, en *vreemdelingen.* Onder *vreemdelingen* verstond men toen Chineezen en de inheemsche bewoners van het land. De *burgers* waren een tusschenklasse van personen van allerlei ras en mengras, die zooveel mogelijk afgescheiden gehouden werden van de inheemsche bevolking en tegen de laatste een tegenwicht moesten vormen. Reeds bij de verovering der kolonie door de Hollanders werd deze categorie van personen aangetroffen. Zij bestond toen uit 1) Portugeezen, aan wie vergund werd na de verovering in de kolonie te blijven, mits zij daar gehuwd waren en den eed van trouw aan het Hollandsch bestuur aflegden; 2) hun afstammelingen bij de vrouwen des lands of bij vrijgegeven slavinnen; 3) *Papangers* of Manilareezen; 4) de zoogenaamde *Mardijkers.*

De Hollanders voegden hieraan eenige categorieën toe nl. 5) door de O. I. Cie. uitgezonden Hollandsche kolonisten óf na ontslag uit hun dienstverband, wegens wangedrag of huwelijk met niet Europeesche vrouwen, in de kolonie gebleven vroegere dienaren dier vennootschap; 6) hun afstammelingen bij de vrouwen des lands of bij vrijgegeven slavinnen; 7) kolonisten van Inlandschen landaard uit andere deelen der kolonie; 8) de zoogenaamde „smalle vrijlieden" of vrijgegeven Makassaarsche, Balische of Ambonsche slaven.

Het Engelsche tusschenbestuur voegde hieraan nog toe 9) die inboorlingen, die een vrijbrief kregen. Het voorbeeld der Engelschen vond navolging bij de Hollanders. De Gouverneurs der Moluksche eilanden kenden aan lieden, die den Lande trouw gediend hadden, bij besluit het burgerschap toe.

Hets preekt vanzelf, dat al deze categorieën van burgers onderling en met „vreemdelingen" huwden en dus de vermenging nog vergrootten.

Deze burgers hadden geen privileges, maar

werden integendeel zoo kort mogelijk gehouden in het belang van het monopolie der O.-I. Cie. In de Molukken, Celebes, Timor (de burgers van Timor en Celebes waren oorspronkelijk van Ambon afkomstig) gingen de burgers meer en meer in de Inl. bevolking op, zoodat men daar dan ook de meeste *Inlandsche burgers* vindt.

Men vertrouwde die burgers maar half, en om hen nu beter onder toezicht en tucht te hebben, werden ze op militaire wijze georganiseerd door indeeling in schutterijen. Hierdoor vloeiden de begrippen van schutter en burger ineen.

In 1832 begon men de bevolking van Ned.-Indië in 2 categorieën in te deelen, nl. in Europeanen eenerzijds, in Inlanders anderzijds. Ten aanzien van de Inlandsche burgers was deze scheiding moeielijk te maken. Dientengevolge bleef er een tusschenklasse bestaan, die geen Europeaan was, maar zich ook boven den Inlander stelde. Te Batavia ging zij natuurlijk langzamerhand op, òf in de Europeanen òf in de Inlanders. Niet aldus in de Molukken; en daar ontvingen de leden den naam van *Inlandsch Burger, Orang Borger of Orang Bébas*. Zij onderscheiden zich daar van de overige bevolking door een eigen bestuur (wijkmeesters), door hun c.q. terechtstaan voor geen lageren rechter dan den magistraat; door vrijstelling van de belasting, die de overige bevolking moet opbrengen, door vrijstelling van heerendienst, door de verplichting tot schutterlijken dienst, waarop zij niet weinig trotsch zijn, en op Amboina door de op geen wettelijk voorschrift steunende, kostelooze toelating tot de zoogenaamde Ambonsche Burgerschool (Bijbl. 4979). Toch streeft men sedert eenigen tijd naar opheffing dier verschillen.

BURGH (JOHANNES ROBBERT VAN DER). Geboortig van Leiden, kwam hij in 1760 naar Indië, doorliep verschillende rangen tot hem in 1771 de post van Gouverneur en Directeur van Java's N. O. kust werd opgedragen. Als zoodanig de opvolger van een Harting en Van Ossenbergh, behoorde hij met dezen tot Java's bekwaamste en verdienstelijkste gouverneurs. Overl. 1781 te Batavia.

BUS DE GISIGNIES (LEONARD PIERRE JOSEPH, BURGGRAAF DU). Geboren 1780 op het kasteel van Dottignies (Oost-Vlaanderen). In 1802 in dienst van het Fransche keizerrijk getreden, zag hij zich spoedig na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden tot hooge betrekkingen geroepen, tot hij 10 Aug. 1825 benoemd werd tot Commissaris-Generaal des Konings in Ned.-Indië, ten einde in het vereenigd belang van Ned. en Ned.-Indië al datgene te verrichten, wat door Z. M. op de plaats zelve zou kunen verricht worden. Als een der eerste aanleidingen tot zijn zending werd beschouwd het niet nakomen door Van der Capellen van het Reg. regl., door Comm. Gen. in 1818 vastgesteld. Behalve het instellen van bezuinigingen, noodig door het kostbaar bestuur van Van der Capellen, had hij in opdracht een onderzoek te doen naar de verschillende stelsels van bestuur, door de voorafgaande landvoogden gevolgd. De vrucht van dat onderzoek was het beroemd rapport van 1 Mei 1827 (te vinden o. a. bij Steyn Parvé: „Het koloniaal monopolie-stelsel.... nader toegelicht", Zalt-Bommel 1851), waarin hij zich een voorstander betoont van ontwikkeling van Java door uitgifte op groote schaal in erfpacht van woeste gronden aan particulieren (zie CULTUURSTELSEL en AGRARISCHE WET), en dat verscheidene hervormingen aangeeft, die eerst veel later zijn ingevoerd. Ten gevolge toch van het optreden van V. d. Bosch werden deze voorstellen buiten beschikking gehouden.

Den 16den Jan. 1830 legde Du Bus zijn waardigheid neder en keerde naar Nederland terug. Hij overleed 31 Mei 1849 op het kasteel van Oostmalle (provincie Antwerpen).

BUYSKES (ARNOLD ADRIAAN). Geboren te Enkhuizen 1771. In 1783 trad hij als adelborst in zeedienst, bekleedde hooge betrekkingen bij de zeemacht en werd in 1807 benoemd tot bevelhebber der zeemacht in Indië en als Luit.-Gouv.-Gen. belast om, als Daendels niet in Indië mocht zijn aangekomen, het bestuur van Wiese over te nemen.

Na het herstel van Nederlands onafhankelijkheid werd Buyskes benoemd tot kommandant van een naar O.-Indië bestemd eskader, tevens tot Commissaris-Generaal met Elout en V. d. Capellen, en met hen belast het bestuur van Indië uit handen der Engelschen over te nemen (20 Nov. 1814).

BWOOL (BOEOL). Landschap in het N.W. van het N. schiereiland van Celebes, zich uitstrekkende van Tontoli tot Kaïdipan, ten Z. grenzende aan Gorontalo en ten N. aan de zee, en behoorende tot de res. Mĕnado. Met uitzondering der mondingen van enkele rivieren is het geheele terrein zeer bergachtig en vormt ongeveer in het midden een hoogvlakte, waarop sommige toppen tot een hoogte van 1000—1800 M. boven de zee uitsteken en die alle met uitgestrekte dichte bosschen bedekt zijn. Van hier af stroomen tal van grootere en kleinere rivieren in N. en N.O. richting zeewaarts. Hoewel de bodem zeer vruchtbaar mag heeten, wordt het hoogland echter niet voor den landbouw benuttigd, daar de nederzettingen der bevolking slechts in de nabijheid der kust worden aangetroffen en ontginningen tot den omtrek daarvan zijn beperkt. Het landschap Bwool is nog het eenige zelfbesturend landschap van de afd. Gorontalo. In 1912 heeft het zelfbestuur van dat rijk de korte verklaring geteekend en van dien tijd wordt het meer intensief bestuurd; er is ook een landschapskas.

In vroegere jaren hield de bevolking zich onledig met het delven van goud uit kwartslagen en rivierbeddingen. Sinds de mijnbouwmaatschappij Palèlèh daar is gevestigd, wordt door de bevolking geen goud meer gedolven. De eigenlijke bevolking houdt zich bezig speciaal met den landbouw en het zoeken naar boschproducten. In de laatste jaren worden veel klapperboomen aangeplant. Het landschap wordt bestuurd door een Radja, bijgestaan door 3 districtshoofden, en is verdeeld in 3 districten namelijk: I. Palèlèh II. Biaoe; III Boenobogoe. De bevolking bedroeg in 1915 ± 15.500 zielen.

BWOOL. Hoofdplaats van het landschap van dien naam (zie aldaar), een niet onbelangrijke negorij, bewoond door vele Arabieren en Boegineezen en met een niet onaanzienlijken handel, liggende aan de monding der Bwool rivier, in een door bergen omsloten vlakte, die, vooral dicht bij den riviermond, moerassig is en aan overstroomingen blootgesteld. De plaats bestaat grootendeels uit flinke met eigenaardige

gevels versierde huizen, op palen gebouwd.

BWOOLSCH. Zie GORONTALEESCHE TALEN.

BIJ. De in Nederlandsch-Indië voorkomende bijen worden onderscheiden in de volgende soorten: *Apis dorsata*, 18—20 m.M. lang van kop tot spits van het achterlijf; *Apis indica*, 12 m.M. lang en *Apis florea*, 9 m.M. lang. De gewone tamme bij behoort tot de soort genaamd *Apis indica*. De kleinere bij, *Apis florea*, wordt zeer zelden in tammen staat aangetroffen. Zij bouwt cellen van 3,5 m.M. De koningin komt in grootte onze Nederlandsche werkbij nabij. In het wild bouwt ze slechts één raat, ter grootte van een mannenhand. Op iedere zijde hiervan bevinden zich ongeveer 100 arbeiderscellen op een vierkanten duim. Beide soorten, *Apis indica* en *florea*, zijn zeer steeklustig. De zeer interessante reuzenbij *Apis dorsata* wordt nergens in tammen staat gehouden. Zij komt slechts sporadisch voor op onze Oost-Indische eilanden, meer echter in Voor-Indië en in het bijzonder op Ceylon.

De zoogenaamde houtbijen worden in het Maleisch genoemd Kombang en zijn groote, zwarte, op hommels gelijkende insekten; een der meest bekende en algemeen verspreide soorten is *Xylocopa latipes*, die zich veel ophoudt in woningen, ten einde in droge balken en planken van zachte houtsoorten, zooals laurierhout, gaten te boren.

Over geheel Java bestaat een ruwe bijencultuur. Op West-Java is een soort van bijenkorven in gebruik, welke uit een rond stuk hout bestaan, onverschillig van welke houtsoort, $1^1/_2$ à 2 voet lang en $^1/_2$ à 1 voet dik; dit hout wordt over de geheele lengte in 2 gelijke deelen gekloofd en daarna uitgehold, waarna de beide stukken weder aan elkaar bevestigd worden. De openingen aan beide zijden worden met een plankje gesloten, maar aan een der zijden wordt daarin een gat gemaakt, opdat de bijen daardoor zouden kunnen binnenkomen. Zulk een korf, paroeng-poeng geheeten, wordt ledig in de bosschen opgehangen en, als het blijkt dat een bijenzwerm zich daarin gevestigd heeft, dadelijk des avonds naar de kampong overgebracht en tegen de pagger achter de woning of onder het afdak opgehangen.

De meermalen gemaakte plannen om onze gewone honingbij (*Apis mellifica*) in te voeren op Java en daarmede ook de bijenteelt uit te oefenen zijn nog niet tot verwezenlijking gekomen.

Behalve op Java treft men ook in enkele streken van Borneo en Celebes een soort bijencultuur aan, in zoover, dat de inboorlingen er bijenstanden oprichten met sterke, uit riet gevlochten kokers, waarin zij bijenkoloniën houden.

De wilde bijen kiezen voor het maken hunner nesten in de bosschen bijna uitsluitend hooge boomen met een gladden fijnen bast, waarvan de takken nagenoeg horizontaal gegroeid zijn en waarop zich zelden of nooit parasitische planten bevinden. De boomen, waaraan de bijennesten hangen, zijn slechts in klein aantal in de wildernis aanwezig; somtijds hangen er wel 30 tot 40 nesten aan de takken van één boom, waarvan de laagste toch nog wel 30 tot 50 M. boven den grond is. In December, Januari en Februari worden de was en de honing ingezameld; bepaalde personen houden zich daarmede bezig onder de leiding van een zoogenaamden bijenbaas. De inzameling bestaat in het afnemen — met inachtneming van allerlei op bijgeloof berustende ceremoniën en praktijken — van de nesten uit de bijenboomen, het persen uit die nesten van den zich eventueel daarin bevindenden honing en het uitkoken dier nesten ter verkrijging van de daarin aanwezige was.

BIJBELVERTALING, BIJBELGENOOTSCHAP, BIJBELVERSPREIDING. Reeds de O. I. C. liet voor haar nu verloren gegane bezittingen Singaleesche, Malabaarsche, Tamilsche en Arabische vertalingen van den Bijbel vervaardigen; in 1692 gaf de kerkeraad van Batavia aan M. Leidekker de opdracht voor een Maleische Bijbelvertaling, bestemd voor de Christen-gemeenten op Celebes, in de Molukken en op de Sangir- en Talaud-eil. Deze, door anderen na Leidekkers dood voltooide, overzetting, is zeer populair geworden; op Ambon en de Oeliasers wil men van geen andere weten, zoodat den Hulpprediker C. Ch. J. Schröder de revisie is opgedragen voor een herdruk.

Buitengewone verdiensten ten aanzien van de Bijbelvertaling in Indische talen en niet minder van de wetenschappelijke beoefening van nog onbestudeerde Inl. talen heeft zich het in 1814 opgerichte Ned. Bijbelgenootschap verworven. Bovendien heeft het in den kring der Ned. Zendingscorporaties het besef gewekt van de groote beteekenis van grondige studie van taal, litteratuur en ethnographie, en voor de zendelingen daartoe den weg gebaand. Achtereenvolgens werden door het Bijbelgenootschap naar Indië uitgezonden: voor het Javaansch: Dr. J. T. C. Gericke, J. A. Palm, Dr. v. d. Vlis, en Ds. C. W. Teewater; voor het Boegineesch en Makassaarsch: Dr. B. F Matthes, voor het Bataksch: Dr. H. Neubronner van der Tuuk, voor het Soendaneesch: Dr. W. H. Engelmann; voor de talen van Midden-Celebes: Dr N. Adriani. Ook van zendelingen met bijzonderen aanleg voor taalstudie wist het Bijbelgenootschap partij te trekken: Dr. A. Hardeland voor de vertaling in het Dajaksch, S. Coolsma (Soendaneesch) Dr. H. W. Sundermann (Niasch), Dr. J. P. Esser en H. van den Spiegel (Madoereesch) en J. A. T. Schwarz (Tontemboansch). De nieuwe Bijbelvertaling in het Maleisch is van de hand van H. C. Klinkert. Voor het Britsche en Buitenlandsche Bijbelgenootschap is een Javaansche vertaling vervaardigd door P. Jansz, een Bataksche door Dr. L. Nommensen, een Sangireesche van het N. T. door J. F. Kelling.

Voor de verspreiding van den Bijbel heeft het N. B. G. in Indië zijn depôts; het Britsch en Buitenl. Bijbelgen. op Java een bezoldigden colporteur.

Een lijst van de door het N. B. G. in de talen van den N.-I. Arch. uitgegeven Bijbels en Bijb. leesboeken is te vinden in de groote Encyl. van N.-I.

BIJBLAD OP HET STAATSBLAD VAN NED.-INDIE. Terwijl in het Staatsblad van Ned.-Indië worden opgenomen alle algemeene verordeningen, en deze daardoor verbindende kracht erlangen, bevat het Bijblad een verzameling van ambtelijke voorschriften, aanschrijvingen, circulaires, beslissingen enz. van den Gouv.-Gen. en andere autoriteiten. Voor de ambtenaren in de eerste plaats, maar vaak ook voor het publiek is het van groot belang die te leeren kennen

BIJDRAGE. Deze benaming, waarmede de uitkeeringen aan het moederland werden aangeduid, welke in vroeger tijden uit Nederl.-Indische geldmiddelen werden verstrekt tot dekking van 's Rijks uitgaven, heeft als zoodanig nog slechts geschiedkundige beteekenis, daar dergelijke uitkeeringen reeds sedert het jaar 1875 niet meer plaats vinden en de bedoelde term in verband daarmede uit de wetgeving is verdwenen. Door de verwerping van een motie van Kol op 13 Maart 1903, strekkende om de rente en aflossing der in 1883 en 1898 ten behoeve van Indië aangegane leeningen ten laste van het moederland te brengen, heeft de 2de Kamer zich tegen een afrekening tusschen Moederland en Indië uitgesproken.

C.

CACAO (Mal. tjoklat). Ontleend aan het Spaansche cacao, dat afkomstig is van het Mexicaansche cacaua. De gebruikelijke naam voor het zaad van Theobroma Cacao, L., een oorspronkelijk in tropisch-Amerika thuisbehoorende boomsoort, uit de familie der *Sterculiaceae*. Theobroma Cacao is een boom, die in gekweekten staat een stamhoogte van 5—8 M. bereikt. De groote vruchten, die in verschen toestand geel of rood zijn, bevatten 20 —40 zaden, die in vijf rijen aan een stevige middenlamel hangen en in een zoet, slijmachtig vruchtmoes zijn ingebed.

De gekweekte variëteiten kunnen verdeeld worden in Criollo (créole of inheemsche) en Forastero (vreemd). Behalve in Amerika wordt de cacaocultuur ook uitgeoefend in de tropische landen van Azië, Afrika en Australië.

Omstreeks 1560 is de cacao door de Spanjaarden op Celebes ingevoerd en naar alle waarschijnlijkheid stamden die eerste planten van Venezuela-criollo af. Later werd zij naar de Molukken overgebracht en eerst in de tweede helft der 18de eeuw begon men de cultuur ervan op Java en op Ceylon.

De eenige soort, welke in Ned.-Indië wordt gecultiveerd, is Theobroma Cacao, L.; met Theobroma pentagona, Bern. worden proeven genomen, terwijl de berichten over het voorkomen van Th. bicolor, Humb. et Bonpl. op Java onjuist zijn.

De cacaotuinen zijn op Java aangelegd met schaduwboomen, die tevens als windbrekers dienst doen en daarvoor komen o. a. *Leucaena glauca*, Bth., *Deguelia microphylla*, Val. en *Caesalpinia dasyrachis*, Miq. in aanmerking.

De rijpe vruchten worden, na geoogst te zijn, doormidden gebroken, waarna men de zaden om de cacao de door den handel gewenschte eigenschappen te geven, op hoopen of in tobben een gistingsproces laat doormaken, waarbij uit het vruchtmoes onder vrij sterke temperatuursverhooging (tot 50°) rijkelijk koolzuurgas en alkohol ontstaan. Na twee dagen wascht met de zaden af, en laat ze nogmaals 24 uren op hoopen liggen, waarna ze uitgespreid en in de zon of in droog-huizen gedroogd worden.

Behalve een groote hoeveelheid vet (45—55 %) dat cacaoboter heet, is theobromine (1.5 %) een belangrijk bestanddeel.

De cacaocultuur in Ned.-Indië, die hoofdzakelijk in Midden-Java wordt uitgeoefend, is van geen bijzonder groote beteekenis, en de voornaamste reden, die een meerdere uitbreiding in den weg staat, moet gezocht worden in de tallooze ziekten en plagen, waaraan deze cultuurplant (en vooral de Java-criollo) in onze O.-I. Koloniën is blootgesteld.

De Java-cacao neemt als marktproduct een speciale plaats in; zij representeert namelijk eenigermate een fancy-artikel, wegens haar mooie, lichtbruine kleur. De uitvoer van cacao uit Java bedroeg gedurende de laatste jaren circa 2 à $2^1/_2$ millioen K. G. Het uitgeperste vet, de cacaoboter, vormt een belangrijk bijproduct van de cacaopoeder-fabricatie.

CACHELOT. Zie POTVISCH.

CAESALPINIA SAPPAN L., fam. *Leguminosae-Caesalpineae*, Sĕpang (MAL.), Sĕtjang (JAV. en SOEND.). Een kleine boom of heester, in tropisch Azië algemeen voorkomend. In Indië ook gekweekt, zoowel ter wille van het roode verfhout (sapan-hout), als om het sierlijk loof en de fraaie bloemen, en in dat geval meest als heg.

ÇAKA. Zie SJAKA.

CALAMUS. Zie ROTAN.

CALOTROPIS GIGANTEA R. Br., fam. *Asclepiadaceae*. Bidoeri (MAL.), Widoeri (JAV.), Badoeri (SOEND.). Heester, die in alle tropische streken gekweekt of verwilderd voorkomt, en opvalt door de lila-blauwe eigenaardig gevormde bloemen en de groote aan de onderzijde witviltige bladeren. De zaden hebben een fijne zijdeachtige haarkuif, die wel als plantenzijde gebruikt wordt. Uit de schors is een zeer goede vezel te bereiden, die na bleeken een zuiverwitte, zachte stof levert. Deze vezel is ook voor papierbereiding te gebruiken.

CAMPÊCHE-HOUT. Zie HAEMATOXYLON.

CAMPHUYS (JOANNES). Gouverneur Generaal van Ned.-Indië van 1684 tot 1691. Geb. te Haarlem 1634, overl. 1695 te Batavia. Zijn verhouding tegenover den Raad van Indië was geruimen tijd niet van de beste, zoo zelfs, dat hij de zittingen niet meer bijwoonde, maar de besluiten van den Raad niet uitvoerde, wanneer hij het daarmede niet eens was. Zijn bestuur werd gekenmerkt door belangrijke gebeurtenissen; wij vermelden slechts den opstand van Soerapati op Java, het tractaat met Bantam van 17 April 1684 en de vestiging der Engelschen te Benkoelen.

CANANGIUM ODORATUM Baill. (*Cananga odorata* Hk. f. & Th.), fam. *Anonacaee*. Kĕnanga (MAL., SOEND.), Kĕnângâ of Wângsâ (JAV.). Zeer hooge boom, verspreid van Achter-Indië tot de Philippijnen, Australië en Polynesië, en veel gekweekt. Vooral bekend om de bijzonder-welriekende bloemen, die op bijna alle inlandsche markten te koop zijn. Ze worden in het haar gestoken tusschen kleeren gelegd, en bij wijze van offerande op de vereerde plaatsen neergelegd.

CANARIUM COMMUNE L., fam. *Burseraceae.* Kanari (MAL., SOEND.), Kĕnari (JAV.) en een groot aantal andere inlandsche namen. Groote fraaie boom, die in den Archipel vooral als alleeboom gebruikt wordt, op Java niet in het wild groeiend, echter wel wild in de meeste andere deelen van Nederlandsch Indië. Hoofdprodukt van den boom zijn de olierijke zaden, de z. g. kanaripitten, die ten getale van 1—3 in een olijfvormige steenvrucht opgesloten zijn. Ze worden rauw gegeten en smaken dan als walnoten. Vooral in Ambon worden ze op verschillende wijze toebereid, o. a. met sago tot koekjes gebakken.

CANARIUM EUPTERON Miq., fam. *Burseraceae,* Lagam (MIDD. SUM.) Hooge boom met duurzaam hout, waaruit bij het omhakkken een balsem vloeit, die behalve voor verlichting ook tot geneesmiddel dient.

CANARIUM MICROCARPUM Willd., fam. *Burseraceae.* Kanari minjak (MAL., AMB.), Kajoe rasamala (MAL.). Waarschijnlijk van deze soort afkomstig is een reukhout van de Molukken en Nieuw-Guinea, dat als Kajoe rasamala in den handel komt (niet te verwarren met het hout van ALTINGIA, zie aldaar).

CANNABIS SATIVA L., var. *indica.* fam. *Moraceae.* Hooge kruidachtige plant, de Indische hennep, waarvan de vrouwelijke bloeiwijzen met de bladeren een bekend narcoticum (hasjisj) zijn, dat in verschillende deelen van de aarde gebruikt wordt. Zie ook GANDJA en HASJISJ.

CAOUTCHOUC. De caoutchouc is aanwezig in het melksap van een zeer groot aantal planten, echter niet altijd in zulk een hoeveelheid, dat men het daaruit afscheidt.

De planten, welke in onze bezittingen Caoutchouc opleveren, behooren, behalve de boom *Ficus elastica* Roxb. (op Java en Sumatra voorkomend) tot de familie der *Apocynaceae.* Het zijn alle lianen. De belangrijkste zijn: *Willughbeia firma* Bl., een liaan, die zeer groote afmetingen kan bereiken, levert voornamelijk de gĕtah soesoe, G. gĕrip of Borneo-rubber, een caoutchouc van goede hoedanigheid; *Willughbeia tenuiflora* Dyer, geeft een product, dat ter vermenging met andere soorten wordt gebruikt; *Urceola brachysepala* Hook f.; *U. javanica* Boerl.; *U. Maingayi* Hook f.; *U. acute-acuminata* Boerl.

Vroeger werd in O. Indië slechts in 't wild groeiende caoutchouc gewonnen, onder welke de karet een voorname rol speelde, verkregen door insnijdingen in den stam en de luchtwortels van den, soms reusachtige afmetingen verkrijgenden, *Ficus elastica.*

Cultuur van Caoutchouc in Ned.-Indië. De verdienste in O. Indië het eerst een aanplant van caoutchouc leverende boomen in den grond gebracht te hebben, komt toe aan Hofland, die in 1864 bij Soebang *Ficus elastica* plantte. Later werd dit voorbeeld op Tjikandi oedik gevolgd en tot 1900 treft men allerwegen in W. Java en op Sumatra's O. K. kleinere of grootere aanplantingen van dezen boom aan. Ook het Boschwezen heeft zich op groote schaal op deze cultuur toegelegd. Zie CAOUTCHOUCBEDRIJF VAN HET BOSCHWEZEN.

Na proeven met *Castilloa elastica* en *Manihot Glaziovii* hebben deze boomen het veld moeten ruimen voor *Hevea brasiliensis* Müll. Arg., den boom, die de Pararubber levert en zijn vaderland heeft in Brazilië. Nadat uit de onderzoekingen van Willis en Parkin gebleken was, dat de opbrengst bij herhaalde aftapping stijgt, nam de Hevea-cultuur een ongekende vlucht. Malaka ging voor, maar O.-Indië, vooral Sumatra, volgde snel. De cultuur van de Para-rubber is vrij eenvoudig, omdat de boom aan den grond geen hooge eischen stelt. Gewoonlijk rekent men dat een Hevea tapbaar is, indien hij op borsthoogte een omtrek van 45 c.M. heeft. Gemiddeld is dit in het 5e jaar 't geval. Men tapt echter ook wel jongere boomen. Men maakt op den stam een vertikaal naar beneden loopende, ondiepe voor, die als leigoot voor het melksap moet dienen, dat aan den voet, langs een in den bast gestoken metalen afvoergootje, in een glazen of metalen bakje wordt geleid; aan beide zijden van die voor brengt men onder een hoek van 30° of 45° zijsneden aan. Men tapt dagelijks of om den anderen dag en maakt daarbij gebruik van een scherp tapmes.

De met Hevea beplante oppervlakte bedroeg in 1914 voor Sumatra ongeveer 123 000 H.A. (173.000 bouw); voor Java 93.000 H A (131 000 bouw) De groote vlucht van deze cultuur dagteekent in O.-Indië van 1906. Wat de opbrengst in K.G. per bouw betreft loopen de opgaven uiteen.

Het kapitaal, dat in Rubberplantages in N.-I. gestoken is, bedroeg in 1913 volgens Mr. A. S. N. Swart totaal *f* 258.064.800.

De Para-rubber van Brazilië is ten doode opgeschreven, vooral nu men door verbeteringen in het vulcanisatieproces met plantage-rubber even goede resultaten verkrijgt.

Het streven der planters is er meer en meer op gericht om een product van standvastige eigenschappen te krijgen. Zij worden daarbij krachtig geholpen door het Algemeen rubber-proefstation in Buitenzorg en de andere proefstations op Java, terwijl de Nederlandsche Regeering door de inrichting van een voorlichtingsdienst te Delft het hare er toe heeft bijgedragen om de rubbercultuur in Ned.-Indië te steunen en vooruit te brengen. Ook in Deli is een rubber-proefstation opgericht.

In den laatsten tijd begint men aandacht te schenken aan de olie, welke uit de zaden verkregen kan worden en in de toekomst een handelsartikel belooft te worden.

CAOUTCHOUC-BEDRIJF VAN HET BOSCHWEZEN. Daar de sedert vele jaren bestaande aanplantingen door het Boschwezen van caoutchouc leverende gewassen te veel tijd van het personeel vorderden en niet in 't kader van gewoon boschbeheer pasten, werd in het jaar 1910 besloten alle aanplantingen van caoutchouc-leverende gewassen in éène hand te brengen; den houtvester H. J. van Hasselt, die zich reeds de noodige ervaring op dit gebied had eigen gemaakt, werd de leiding van het caoutchoucbedrijf van het Boschwezen toevertrouwd. Er waren toen aanwezig 4957 H.A. Ficus elastica, 737 H.A. Hevea brasiliensis, 29 H.A. Castilloa elastica en 8 H. A. Manihot Glaziovii en dichotoma, totaal 5731 H.A. Sedert werd het bedrijf geintensiveerd, verbetering gebracht in de bereiding van Ficus-rubber, fabrieken in werking gebracht, en het aantal ondernemingen tot 12 uitgebreid; het bedrijf omvatte in 1915: 7437 H.A. waarvan 6267 Hevea brasiliensis.

CAPELLEN (GODERT ALEXANDER GERARD PHILIP BARON VAN DER). Commis-

saris-Generaal en Gouverneur-Generaal over Ned.-Indië, geboren te Utrecht 1778. Te Utrecht in 1803 bevorderd tot doctor in de rechten, trad hij nog in hetzelfde jaar in staatsdienst, en bekleedde daarin ten slotte tal van aanzienlijke betrekkingen. Toen tot de overneming der koloniën uit handen der Engelschen besloten was maakte V. d. Capellen deel uit der Hooge Commissie, die met die taak belast werd, en werd hij met Elout en Buyskes tot Commissaris-Generaal benoemd. Tevens werd hem de betrekking van Gouv.-Generaal opgedragen, belast met het dagelijksch bestuur en met de uitvoering der organisatiën door de Comm.-Gen. ontworpen (zie COMMISSARIS-GENERAAL). Op Java brak tijdens zijn bestuur de opstand van Dipå Nĕgårå uit; op Sumatra werden herhaalde expeditiën naar Palembang gezonden, die eindigden met de inlijving van dat sultanaat, en werd de strijd met de Padri's aangebonden. Op Borneo werd met de Chineezen op de Westkust strijd gevoerd, terwijl ook op Zuid-Celebes tegen Boni, Tanette en Soepa moest worden geageerd. Deze oorlogen en niet minder de kostbare administratie, door V. d. Capellen ingevoerd, putten de beschikbare middelen uit, zoodat de Gouv.-Gen. zich genoodzaakt zag, een leening met het huis Palmer en Co. te Calcutta te sluiten ten einde in de behoeften van den dienst te voorzien, een leening, die echter door den Koning niet werd goedgekeurd. Overl. 1848. Zie verder CULTUURSTELSEL en LANDVERHUUR IN DE VORSTENLANDEN.

CAPSICUM ANNUUM L., fam. *Solanaceae*, Lombok (MAL., JAV., SOEND.), Tjabé (MAL., JAV.), Tjabè (SOEND.), en verschillende andere inlandsche namen. Kruid of halfheester, welke de Spaansche peper levert.

CAPSICUM FRUTESCENS L., fam. *Solanaceae*. Lombok rawit, Lombok sètan, Tjabé rawit, Tjabé sètan. (MAL., JAV., SOEND.). Levert de kleine Spaansche peper of *Cayennepeper*.

CARDAMON. Zie KARDAMOENGGOE.

CARICA PAPAYA L., fam *Caricaceae*. Kapaja (versch. talen), Papaja (MAL.) Katès (JAV.) Gĕdang (SOEND.). De bekende „Meloenboom", die in alle tropische streken wegens de eetbare vruchten gekweekt wordt.

CARPENTIER (PIETER DE). Gouverneur-Generaal, werd omstreeks 1588 te Antwerpen geboren, studeerde te Leiden in 1630 en vertrok in 1616 als opperkoopman naar Indië, werd in 1623 door den G.G. Coen in Rade tot diens opvolger verkozen. In 1627 trad hij af. Hij overl. te Amsterdam 1659. Voorvallen van belang gedurende zijn bestuur waren vooral de zoogen. Amboneesche moord, en ontdekkingen in Australië gedaan.

CARSTENSZ-KETEN. Hoogste, en eerst bekend geworden, sneeuwketen in Nieuw-Guinea, in 1908 door G. P. Rouffaer benoemd naar Jan Carstensz, die 't eerst den 16en Februari 1623 van een sneeuwgeb. op N.-Guinea gewagmaakte.

Een Engelsche expeditie, onder leiding van dr. A. F. B. Wollaston, bereikte met den Nederlandschen 1en Luitenant A. van de Water, die hem als commandant van een militair geleide vergezelde, de sneeuwgrens. De toppen werden tot heden nog niet bestegen. Waarnemingen, in het laatst van 1914 door de leden der militaire exploratie Schultz en Doorman van uit het N. gedaan, hebben aangetoond, dat er zes Carstensz-toppen bestaan, alle met eeuwige sneeuw bedekt, hoog 4810 tot 5000 M.

CARTHAMUS TINCTORIUS L., fam. *Compositae*. Kĕsoemba (MAL.), Kĕmbang poeloe, Kasoemba (SOEND.), Kĕsoembå (JAV.). Kruidachtige plant, veel gekweekt in de tropen en subtropen, wegens de rood-oranjekleurige bloemhoofdjes, waarvan de losse bloemen gedroogd in den handel komen als kĕmbang kasoemba. Ze leveren een bekende kleurstof, die veel gebruikt wordt voor het kleuren van zijde, katoen en garens.. De Europeesche naam is *Saffloor*.

CASSAVE EN CASSAVEMEEL. Zie MANIHOT UTILISSIMA.

CASSIA FISTULA L., fam. *Leguminosae-Caesalpineae*. Tĕnggoeli (MAL.), Tĕnggoeli of Trĕnggoeli (JAV.), Tanggoli (SOEND.). Boom, die in geheel Zuid-Azië voorkomt en ook wel gekweekt wordt wegens de fraaie gele bloemen in lange trossen. Den naam „trommelstokkenboom" dankt de plant aan den vorm van de peulen. Het hout is duurzaam en sterk, de schors is een goed looimiddel.

CASTANEA ARGENTEA Bl., fam. *Fegaceae*. Bĕrangan (MAL.), Sanintĕn (SOEND.), Sarangan (JAV.). Hooge boom, in West- en Midden-Java zeer algemeen voorkomend, ook in den Maleischen Archipel en het vasteland van Indië verspreid, gemakkelijk kenbaar aan de van boven glanzendgroene, van onderen zilverwitte bladeren. Het hout wordt in West-Java algemeen voor huisbouw gebruikt. De eetbare zaden hebben in vorm en smaak veel overeenkomst met de Europeesche Tamme Kastanje, en worden door de Inlanders in het bosch verzameld en te koop aangeboden.

CASTANEA JAVANICA Bl., fam. *Fagaceae*, Barangan of Bĕrangan doeri of Bĕrangan gadjah (MAL.), van de vorige te onderkennen door de kaneelbruine kleur van de onderzijde der bladeren. De zaden zijn eetbaar.

CASTILLOA ELASTICA. Zie CAOUTCHOUC.

CASUARINA EQUISETIFOLIA Forst., fam. *Casuarinacea*. Kasawari, Kasoewari (MAL., MOL), Tjamara (SOEND, MAD.), Tjĕmårå, Tjemårå laoet (JAV.). Bekende boom van de tropische laagvlakten en kuststreken van het O.-lijk halfrond, opvallend door de dunne rolronde takken, die de zeer kleine schubvormige bladeren in kransen dragen. Wegens de overeenkomst van die takjes met dennenaalden en door de gelijkenis van de vruchten met dennekegels worden de soorten van Casuarina wel eens Indische of Javaansche Dennen genoemd.

CASUARINA MONTANA Miq., fam. *Casuarinaceae*. Tjemårå goenoeng (JAV.), Tjamara goenoeng (SOEND.). Boom, veel gelijkend op C. EQUISETIFOLIA, maar alleen in Oost- en Midden-Java voorkomend van 800 tot ongeveer 3000 M. boven zee. Op de bergtoppen van Oost-Java (Lawoe, Tĕnggĕr, Ardjoenå) gezellig groeiend en daar de bekende Tjemarabosschen vormend.

CEDER-PASSAGE. Tusschen den vasten wal van Sumatra en Deudab (Nasi bĕsar), beN. de N.W. punt van Sumatra. Wordt door de eil. Klapa en Batèë verdeeld in tweeën, de eigenlijke Cederpassage (Aroih Raja) beN. en de Surattepassage (Aroih Tjoet) beZ. deze eil.

CEDRELA FEBRIFUGA Bl. (*C.Toona* Roxb.), fam. *Meliaceae*. Soerèn (MAL., JAV., SOEND.). Zeer groote boom, met wortellijsten, fraaie

kroon, met kleine witte bloemen in groote pluimen, en zeer kenbare met 5 stervormig uitstaande kleppen openspringende vruchten, gevleugelde zaden, en grofgevinde bladeren. De boom is verspreid over Voor- en Achter-Indië, den Mal. Archipel en vermoedelijk ook in Australië. Het roodbruine tot steenroode kernhout, dat den typischen geur van Amer. cederhout heeft, is zeer gezocht voor planken, tafels, kasten, theekisten, sigarenkisten, enz.

CEIBA PENTANDRA Gärtn. (*Eriodendron anfractuosum D. C.*), fam. *Bombacaceae.* Randoe (MAL., JAV., SOEND.). De Kapokboom, vermoedelijk inheemsch in Amerika; op Java in het groot aangeplant om de vruchten, die de kapok leveren.

CELEBES. Een der vier Groote Soenda eilanden, met de bijbehoorende eilanden naar schatting een oppervlakte van ± 186.000 K.M². beslaande.

Naam. Over de herkomst en de beteekenis van de benaming Celebes is het laatste woord nog niet gesproken; bij de Inlanders is de naam totaal onbekend. Twee verklaringen mogen hier genoemd worden. Prof. A. Wichmann oppert de onderstelling, dat in de in een werk van Antonio Galvão (1563) voorkomende uitdrukking „Celebres Mocassares, Amboynes, enz." het woord „Celebres" (berucht, bekend) bij vergissing ook voor een volksstam is aangezien. Een geheel andere verklaring is aan de hand gedaan door Dr. Fritz Sarasin, die den naam Celebes in verband brengt met dien van den vulkaan in de N.punt der Minahasa, den *Klabat.* Dat deel is inderdaad het eerst bekend geweest. De naam der vulkaangroep van de Kalabats, door de Portugeezen en Spanjaarden met C als beginletter geschreven, zou door verbastering Celebes hebben opgeleverd. Steun zoekt de Zwitsersche natuuronderzoeker voor zijn betoog in de vormen Calibes, Salabos en Calabres der Portugeesche manuscripten.

Voor Gedaante zie GEOLOGIE.

Landbeschrijving (gebergten, meren, rivieren). Van de verschillende deelen van Celebes zullen we achtereenvolgens den Noordarm, Midden-Celebes, den Oostarm, den Zuidoostarm en den Zuidarm schetsen.

a. de NOORDARM. Deze hangt door een smallen „hals" samen met Midden-Celebes; op de smalste plaats tusschen Towia en Kasimbar is de afstand slechts 17 K.M. Het centrale gebergte, dat er door loopt en zich voortzet in het N.lijk schiereiland, verheft zich in den *Ogoamas* tot 2565 M. en even ten Z. daarvan vindt men den *Sodjol,* die 2525 M. hoog is. Westwaarts van de plaats Mooëton, genoemd naar een rivier van denzelfden naam en waar het boogvormige deel van den hals aan de golf van Tomini eindigt, volgt de grootere rivier *Toeladèngi* met de *Sigoeroe*; zij komt bij Taroepa in de kwartaire vlakte, die daar 10 K.M. breed is. Daarop volgt de *Lamboenoe,* die bij de gelijknamige vlakte het bergland verlaat. Ten Westen van de Lamboenoe vindt men in het heuvelland, opgebouwd uit pleistocene lava en tuf, de *Bolano meren,* genoemd naar een klein Boegineesch dorp, dat er tusschen ligt. Ten N. van deze meren ligt het kleinere *Batoe Dako.* Verder W.lijk vindt men de groote *vallei van Ongka* en daarna wordt de lage kuststreek langzamerhand smaller. Uit het hooge bergland komt daar de *Palasa.* Een groote rechterbijstroom van de rivier van Tomini, de *Molitogo,* komt uit het gebied van den Ogoamas. Z.waarts van den Ogoamas wordt het gebergte snel lager, beO. de Paloe-baai zijn de pashoogten slechts 250 à 300 M. De kustvlakte heeft bij Parigi een breedte van 22 K.M.; ten N. van Parigi zijn prachtige sawahs aangelegd door de Balin. ballingen. De in zee vooruitstekende N.-O.punt, bestaande uit koraalkalk, heet *Tg. Kandi* of *Dako,* de N.W. punt, die langzaam daalt en in een klappertuin eindigt, heet *Stroomenkaap*; even ten zuiden er van komt het *Dako gebergte* aan zee. Aan de O.zijde ligt Bwool, aan de W.zijde Toli-Toli. Verder Z.waarts volgt de groote *baai van Dondo,* die den hals tot op de helft versmalt. Aan de O zijde valt er de aanzienlijke rivier *Maradja* in, die van het Saloemaradja gebergte komt. Het schiereiland aan de W.zijde steekt met *Tg. Dondo* in zee vooruit. Onze bestuursinvloed is aan den binnenkant van den hals in de hier en daar vrij breede kustvlakte veel meer doorgedrongen dan aan den buitenkant; van hier stammen voor een aanzienlijk deel de reuzenmassa's bosch- en andere producten, die men te Makasser in de Nederlandsche vrachtbooten ziet overladen.

Ofschoon de hals zeer smal is, voert er slechts één behoorlijk paardenpad dwars over, het gaat van *Tawaëli,* aan de Oostkust der Paloebaai, naar het tegenoverliggende *Toboli* en werd in 1909 voor bestuursdoeleinden aangelegd; de pashoogte is daar 1067 M.

De eigenlijke Noordarm loopt bijna zuiver West-Oost; waar ze naar het Noordoosten ombuigt, begint de jong-vulkanische *Minahasa.* Het Oost-Westelijke deel laat zich gevoeglijk in tweeën beschrijven, doordat het bezuiden de *bocht van Kwandang* smal en laag is; het is daar nauwelijks 30 K.M. breed en daalt in den *pas van Halanté* tot 422 M. Tusschen Bwool en Kwandang komt het gebergte op tal van plaatsen aan de N.kust, terwijl de waterscheiding met de Z. kust niet ver naar binnen ligt. Het *Matinang gebergte* der Sarasin's stijgt tot boven 2000 M. en dient als hoofdwaterscheiding; van de Zuidhelling komen de bronaderen der *rivier van Randangan,* die even bewesten Marissa in zee valt. De *Boliohoetoe,* van welks Zuidelijke helling de aanzienlijke rivier *Pagoejama* komt, ligt dicht bij de N.kust in het gedeelte tusschen Soemalata en Kwandang. Bij Gorontalo is het kustgebergte nauwelijks 1 K.M. breed; door een smalle poort ontwijkt de *Molango* naar de golf van Tomini.

Vroeger was de laagte van *Limboto* een zee, die de geheele depressie vulde, maar niet doordrong tot in de vallei der boven-Pagoejama. Van die zee is het tegenwoordige *meer van Limboto* het laatste overblijfsel. Het heeft den vorm van een West-Oost gestrekten rechthoek, is ondiep, 11 K.M. lang en 6.5 K.M. breed; in den regentijd breidt het zich vooral in het N. en W. uit. De plaats Gorontalo ligt in de kloof, die naar zee voert. Van Gorontalo Oostwaarts betreedt men door het dal der *Boné* het O.lijk deel van den Noordarm.

Het gebergte der Z.kust wordt O.waarts snel breeder en hooger; naar de rivier heet het *Boné gebergte*; langs de kust vindt men koraalkalksteen. N.O. van Něgĕrilama verheft zich aan de Z.kust het *Sinandaka*-geb. tot 1770 M; de voornaamste rivieren zijn hier de *Sangkoep,* de *Malibagoe,* de *Boven-Doemaga* en de *Lombagin.*

Als grens van Boläang-Mongondou met de Minahasa kan men het dal der *Poigar* nemen, die uit het meer *Danau Moodt* komt, dat in 1899 ontdekt werd door den mijningenieur Koperberg; ten W. staat de ± 2000 M. hooge *Ambang*; de Poigar is 52 K.M. lang. Voorts moet nog vermeld worden de *Rano-i-apo*, door welker dal de hoofdweg van Boläang-Mongondou naar de Minahasa gaat.

De Minahasa is bijna geheel jong-vulkanisch; de vulkanen zijn er deels nog werkende, sommige bevinden zich in het solfataren- en fumarolen stadium. Door een tweetal laagten wordt de Minahasa in drie deelen gescheiden, nl. door de *laagte van Amoerang naar Bëlang* en door de *laagte van Mënado naar Këma.* Links van 't Z.W.-lijk deel ligt het jong-vulkanische massief van den *Lolomboelan,* rechts het veel uitgebreider *Manëmbo* gebergte. Aan de Zuidkust, halverwegen *Kotaboenan* en *Bëlang,* vindt men hier het mijngebied van *Totok* (zie bij GOUD). — Het middelste deel der Minahasa is een plateau, dat aan de Zuidoostzijde zich tot 700 M. verheft en daar zeer steil is; naar de plaats en het meer Tondano kan men het 't *plateau van Tondano* noemen. Aan den Zuidoostrand staat het steil oprijzende *Lëmbëangebergte* 1100 M. Aan de W.zijde van het meer staan twee vulkaangroepen, van den *Lokon* in het N.W. deel, van den *Sopoetan* in het Z.deel van het plateau. Het noordoostelijk deel der Minahasa zou men, naar den hoogsten top Klabat (2018 M.), het *Klabat-schiereiland* kunnen noemen. Als vulkanen verdienen nog vermelding de *Doea Soedara* en de *Tongkoko-Boetoe-angoes* groep.

b MIDDEN-CELEBES. Het hoogste geb. hier draagt den naam *Latimodjong-gebergte,* naar een der hoogste toppen. De hoofdketen begint op ongeveer $3^1/_2{}^\circ$ Z.Br. met den *Boeloe Palakka,* (3363 M); van dezen top loopt de keten noordwest tot den *Danté Mario,* het *toppunt van Celebes* (3412 of 3445 M.), daarna noord tot den *Potoksia* en vervolgens weer noordwest tot den *Sinadji.* Aan de oostzijde van het Latimodjong gebergte vinden we, langs de golf van Boni, een kustgebergte, dat door een hoogstens 5 K.M. breede kustvlakte van de zee gescheiden is. Het culmineert in het noorden in den *Bontoe Poeang* (2023 M.), in den achtergrond van Paloppo. De belangrijkste rivier is hier de *Maroro,* die in de golf van Boni valt. Naar het roode slib uit de kleisteenformatie heet de rivier daar *Djënëmaëdja* = roode rivier. Van Paloppo voert een nieuwe militaire weg het westelijke bergland in en over, naar Ranté Pao aan de *Saädang,* de zeer belangrijke rivier, die hier al het water afvoert naar de westkust. Ze ontspringt op ± 2000 M. hoogte en bereikt weldra de hooge komvormige *hoogvlakte van Ranté Pao,* bijna 800 M. hoog gelegen. Deze schoone, vruchtbare en volkrijke vlakte was eenmaal een meer; op 866 M. hoogte vindt men een laag kleiachtige humus als overblijfsel van het oude meer, dat echter slechts kort bestaan heeft. Thans stroomt de rivier op een hoogte van 770 M., dus 100 M. lager. Het hoofddorp is door een drukken weg met Paloppo verbonden; daarheen gaat de rijst, die er over is, en gouvernements- en andere goederen komen van daar terug. Deze drukte is echter van de laatste jaren; vóór onze inmenging met de binnenlandsche aangelegenheden hier durfde geen Toradja naar Paloppo, daar hij stellig als slaaf werd gevangen genomen. Zuidwaarts bereikt de Saädang weldra een tweede kom, die maar weinig lager ligt, de *hoogvlakte van Makalé* (775 M.), eveneens met een aangenaam klimaat. Voornaamste zijrivieren: de *Saädang Alla* of *Mata Allo,* de *Baroepoe* (die uit de *Baroepoe depressie* tusschen het *Quarles-gebergte* en het *Marirri-Karoea geb.* komt), de *Masoepoe* en de *Mamasa.* In de *kom van Toengka* komt de Mamasa in de Saädang. Te Enrékang noemt men de eerste *Saädang Letta,* de laatste *Saadang Toradja* of *Saädang Ranté Pao.*

Met een scherpe kniebocht buigt de Saädang bij *Mëlaling* om naar het westen. Halverwegen de zee vormt ze, door een tong van basalt, bij *Batoe* nog een stroomversnelling. In de nieuwe, Biesboschachtige delta vindt men vier monden: van *Paria,* van *Binanga,* van *Salipolo* en van *Wakka*(de zuidelijkste en voornaamste).

Bij de golf van Mandar wendt de W.kust van M.-Celebes zich rechthoekig om naar het W. tot den Mandarhoek, verder N., bij Kaap William, weer naar het O., waardoor de W.kust van Celebes hier een schiereiland vertoont, dat Abendanon „Mandar-uitwas" heeft genoemd. Ten Z. van Kaap William daalt het lichtgroene en bruingebrande kale vulkanische gebergte steil naar de diepe zee af.

Noordwaarts gaande, vragen thans allereerst de grensstreken tusschen Mandar en Loewoe onze aandacht. Van de kustrivieren in het zuiden van Mamoedjoe is alleen de *Karama* een aanzienlijke stroom. Van de hooge bergtoppen vermelden we: den *Bëloan* (3050 M.), in het brongebied der Kinatang; den *Kalando* (2963 M),, op de waterscheiding tusschen de Saädang en de Karama, en den *Kamboeno* (2950 M)., in de waterscheiding van de Karama met de *Koro-Lariang.* Behalve de Kalando en de Kamboeno staan op de grenzen van het Karama-stroomgebied nog de *Mamboeliling* (2850 M.) en de *Waloe Onggoe* (2628 M.).

Aan de N.zijde der golf van Boni ligt een vlakte, die aan de Z.O. zijde aan het hier behandelde bergland sluit; naar de twee meest bekende landschappen aldaar spreekt men wel van de *Masamba-Wotoe vlakte.* Van de rivieren in het W. noemen wij de *Rongkong,* iets verder O.lijk monden de *Masamba* en de *Baliasé.* In het O.lijk deel is de *Kalaëna* de hoofstroom. De vlakte bestaat in het W. uit zand, in het O. uit klei. Het geheel is een parklandschap. In de toekomst kan het zeer belangrijk worden als rijstschuur van M.-Celebes. Onder den naam *Loewoe* speelde dit kustgebied een groote rol in de geschiedenis van Midden-Celebes. Het 2000 M. hooge *Takalla geb.* vormt de waterscheiding tusschen de vlakte van Loewoe en het Koro-Lariang stroomgebied.

Abendanon heeft het eerstbedoelde gebergte naar den bekenden geoloog *Molengraaff-gebergte* genoemd, en het O. waarts aansluitende naar den geoloog, die in dienst der wetenschap het leven liet in het Posomeer, *Fennema-gebergte.* Tusschen deze twee zeer verschillend samengestelde gebergten ligt een reeks inzinkingen in Noordzuidelijke richting, welke verbonden worden door de *Tawaëlia,* de hoofdbronrivier der *Koro,* die in den benedenloop *Lariang* heet en de grootste rivier van Celebes is. Op de *kom van Tawaëlia* die slechts 3 K.M. lang is met een maximum breedte van 1 K.M. en, volgens den zendeling

Schuyt, slechts 300 zielen herbergt, volgt de *vlakte van Napoe*, eenmaal een der grootste en hoogst gelegen meren van Midden-Celebes; ze ligt nu op ± 1070 M. Slechts door een lagen drempel is ze gescheiden van de veel kleinere *vlakte van Bĕsoa* op ± 1300 M. hoogte. Daarop volgt de merkwaardige, door de Sarasins en Kruyt zoo bekend geworden, *vlakte van Bada* (zie BADA).

De *Balanta*, zooals de *Tawaëlia* heet na haar vereeniging met de *Malei*, vormt met de *Kalamboe* de *Koro*; deze brengt ons in de merkwaardige laagte, die N.N.W. naar de Paloe-baai voert, en door Abendanon de *fossa Sarasina* genoemd is; hierin liggen de voornaamste landschappen in het W. van M.-Celebes.

Benoorden de waterscheiding tusschen de Straat van Makasser en de Paloe-baai komen we in een nieuwe inzinking, de *Koelawi-vlakte*, lang 3 K.M., breed 500 à 800 M., door een drempel van 700—1000 M. van het Koro-gebied gescheiden. Schoone terras-sawahs, die opklimmen tot hoog tegen de hellingen, omsluiten het dal. De handel is hier van gewicht. Koelawi is het handelsmiddelpunt der berglandschappen; gepasserd wordt er echter niet. Verder benedenwaarts ontvangt de rivier van rechts uit het gebergte de *Goembasa*, die met de *Mioe* samen de *Paloe rivier* vormt en de afvloeiing is van het *Lindoe meer* (zie ald.). Even beN. Sakidi ontmoet men aan den weg, die rechts van de rivier N.waarts gaat, de Witte Kruis Kolonie Kalawara Napoeté (zie ald.).

De *Paloe-baai* is de voortzetting der Paloe laagte. De Oostzijde, het begin van den hals van Celebes, is de voortzetting van het Molengraaff-gebergte. De strekking der Paloebaai is N.N.W.-Z.Z.O; ze is 31 K.M. lang en $7^1/_2$—9 K.M. breed. De *Paloe vlakte*, die de tectonische voortzetting der baai is, heeft een lengte van 30 K.M. en is maar enkele K.M. breed.

De kern van 't middendeel van M.-Celebes is de *Poso vallei*. Deze ligt tusschen het Fennema-gebergte aan de W. en het *Pompangéo gebergte* aan de O.zijde. In het Z. is het afgesloten door het *Takolèkadjoe geb.* In dit dal ligt het aanzienlijke *Poso meer* (zie aldaar). In de Poso vallei heeft de Ned. zending zich sedert 1893 gevestigd; Kruyt en Adriani waren de pioniers, die tevens veel deden voor de studie van land en volk. Te Pĕndolo, aan het boveneinde, woonde de eerste, te Boejoe Mpondoli, aan het benedeneind, woont Schuyt, die ook reeds veel tot vermeerdering der kennis van land en volk heeft bijgedragen.

De *Poso rivier* stroomt eerst in een nauwe kloof door den koraalkalksteen der Poso vallei. Van de bijstroomen verdient de *Tomasa*, die van het Oostelijke gebergte komt, vermelding, omdat ze de grootste is. De kern van 't O.lijk deel van M.-Celebes is het stroomgebied der *Laa*. Het oude *Singkona-Tompira meer*, dat door de Laa is leeggeloopen, ligt ± 400 M. hoog; na het dal door het Langgadopi gebergte stroomt de Laa door het oude *Laa meer*, dat eenmaal moet hebben behoord tot de grootste meren van Celebes; het meet West-Oost ± 22 K.M.

Het ± 700M. hooge *Tomĕtindo gebergte*, dat noordwaarts *Pĕléroe gebergte* heet, sluit het Laameer naar het oosten af; tusschen de twee deelen vond de Laa door een dwarsdal, waarin zij den *Kamporésa waterval* vormt, een weg naar de volgende inzinking, die, naar het dorp *Tioe*, wel *Tioe-inzinking* heet. Aan de O.zijde wordt de Tioe-laagte begrensd door het *Lambolo gebergte.* Dwars door deze keten gaat de Laa naar de kustvlakte en bereikt met een paar delta-armen door een verzonken gebied de baai van Mori.

Gaat men verder N., over het gebergte van Tioe, dan vindt men aan den O.voet van het Lambolo gebergte de baai van Lambolo of Kolonédalé. De tot 61 M. diepe Tomori-baai vertoont steile kusten en fjordachtige inhammen. In de baai van Mori liggen een 20 eilanden, die meest bergachtig en met oerwoud bedekt zijn.

c. DE OOSTARM. Deze is aan de uiteinden slechts langs enkele paden er dwars door bekend (reizen van Kruyt en Adriani, Hirschi en Abendanon); in het breedste gedeelte is nog geen ontdekkingsreiziger van de eene kust naar de andere doorgedrongen. In het midden der landengte vindt men de diepe *Laro kom*, daarna volgt het Ntotoe'a-dal, aan de bovenzijde van het *Paä gebergte* (500 M.), en ten slotte de breede alluviale vlakte van de Soemara en de Sojo, die bij Watambajoli overgaat in mangrovewouden. De *Soemara-depressie* is aan beide zijden door hooge gebergten ingesloten, aan de W.zijde door het *Towi gebergte*, en aan de O.zijde door het *Tamboesisi gebergte*, waarachter in de verte het hooge Toekala gebergte oprijst.

De N.kust is aan de O.zijde der baai van Poso, in het landschap *Todjo*, vrij goed bekend. Hier en daar ontmoet men een smalle alluviale kustvlakte bijv. bij Rato en Ampana. De N.-kust steekt onder den naam van *kaap Api* ver in zee vooruit. Van Poso uit dringt de zending hier door.

Het O.lijk schiereiland heet naar een dorp aan de Noordkust *Boeahlémo* en bevat in de Oosthelft twee hooge toppen, den *Tompotika*, op de zeekaart *G. Boeahlémo* (1472 M), en den *Balanta* (1185 M). Ten Z. van het O.lijk schiereiland ligt de *Banggai-archipel* (zie BANGGAI). Aan de noordzijde van den Oostarm ligt door een diepe zee er van gescheiden, de groep der *Togéan-* of *Schildpadden eilanden* (zie aldaar).

d. DE ZUIDOOSTARM. Deze is in enkele deelen vrij volledig, in andere nog zeer gebrekkig bekend. Ten N. van het *Mèkongka gebergte*, dat zich in ongeveer N.W.lijke richting uitstrekt, heeft men een groot merengebied. De ontdekking er van had plaats in Februari 1896 door de Sarasins. Men vindt hier het *Matano-meer*, het *Towoeti-meer*, en het *Mahaloni-meer* (zie op deze namen). Aan de Zuid-westzijde heeft het Towoeti meer afvloeiing door een lange, tot 85 M. diepe fjord, die overgaat in de rivier *Larona*, dichter bij de zee, naar het gelijknamige plaatsje, *Malili* geheeten. Naar de genoemde mondingsplaats der Larona, de afvloeiing van dit geheele merengebied, heet het kustlandschap Malili, terwijl het binnenland, naar een dorp aan den noordoever van het Matano meer, den naam *Noeha* draagt; beide behooren tot de onderafdeeling Malili. Van de rivieren bewesten de Malili vermelden we nog; de *Tjènrèkang*, de *Angkona*, die één delta heeft met de *Kalaëna*. Tusschen de meren en ten Noordwesten van het Matano-meer komt vrij veel ijzererts voor, waardoor de Inlanders hier overal primitieve smederijen hebben ingericht (zie beneden onder *Nuttige*

mineralen). Het bergland ten Oosten van het merengebied is nog vrijwel onbekend; wat de kaarten geven, is voor een groot deel fantasie. Alleen de kust langs de golf van Tolo is beter bekend. Van de kustrivieren aldaar vermelden we de Sakita, met de gelijknamige plaats dicht bij den mond; ze heet ook wel, als het landschap, *Tomboekoe* en heeft een drukken uitvoer van hars, rotan en was. Nog verder Zuidwaarts vindt men vóór de kust de *Salabangka eilanden*, genoemd naar het grootste van de groep (zie aldaar).

Het grooste deel van het Zuidoostelijk schiereiland wordt ingenomen door het landschap *Laiwoei*, de onderafdeeling *Kĕndari* van de afdeeling OostCelebes. De plaats Kĕndari ligt aan de *baai van Kĕndari*, welke op 9 Mei 1831 ontdekt werd door Vosmaer, die een zeer goede kaart van dit gebied publiceerde en tal van merkwaardigheden omtrent de Inlandsche bevolking meedeelde (Verh. Bat. Gen. dl. XVII, 1839).

De hoogste gebergten van Zuidoost-Celebes liggen aan de Westzijde, nl. het *Mèngkoka* (of *Mĕkongka*) *gebergte* en de *Watoewila*; de laatste wordt met 2000 M. hoogte aangegeven. Op het eerstgenoemde gebergte ontspringt in de streek Laiwoei de *Konawi* (= groote rivier) of *Sampara*, die bij *Moeara Sampara* met twee monden in zee valt. Bezuiden Kĕndari biedt de *Staringbaai*, achter het schiereiland *Laonti*, ook in den Oostmoesson een goede schuilplaats voor schepen. De tweede rivier van Laiwoei is, verder Noordwaarts, de *La Solo*, die ontstaat uit de *Laa* en de *La Lindoe*.

Te Kolaka aan de *Mèngkoka-baai* begonnen de Sarasins hun belangrijke reis door Zuidoost-Celebes in 1903. Achtereenvolgens trokken ze over bergruggen en door dalen, die bewoond waren door den Toradjastam *Tomĕkonka*, lichtbruin van kleur en niet groot, sterk gelijkend op de Boegineezen. In de Konawi vlakte wonen de *Tokéa*, ook klein als de *Tomĕkonka*. Het Zuidoostelijk schiereiland *Kolono* is aan de Westzijde door de gelijknamige rivier zeer afgezonderd en is nog weinig bekend; aan de Zuidkust ligt *Laboean bĕli*, een stapelplaats voor rotan.

Het Z.O.lijk deel van 't Z.W.lijk schiereil. heet naar een dorp aan Straat Tioro, *Roembia*, in het Zuiden bergland, in het Noorden vlakte. Op de vlakte van Roembia volgt het *bergland van Mèngkoka*. De bewoners van Roembia en, ten Westen ervan, Poléang, zijn de *Maronénen* (zie aldaar).

De eilanden in het verlengde van den Zuidoost arm zijn: *Kabaëna*, *Moena* en *Boeton* met bijbehoorende eilanden, benevens de *Toekang Bĕsi eilanden* (zie op die namen).

e. DE ZUIDARM. Z.waarts van het Latimodjong-geb. volgt een laagte, de depressie van de *meren Tèmpé* en *Sidènrèng* (zie TEMPEMEER en SIDENRENGMEER). Van het Latimodjong gebergte tot den vulkaanklomp van den Lompo Batang in het Z. loopt een centrale laagte, ± 27 uren gaans lang, en 4 à 5 u. breed. Voornaamste rivieren de *Bila*, de *Walannaë*, en de *Tjènrana*.

De vroegere aanwezigheid der zee in de laagte der meren is op directe wijze aangetoond door Prof. Max Weber, die verschillende achtergebleven zeedieren in de meren verzamelde. Ook is het water van vele bronnen in den omtrek nog brak.

Van de Paré-Paré-baai Zuidwaarts steken hier en daar harde kalksteenrotsen den kop omhoog. De meest bekende vindt men bij *Maros*, ten Noordoosten van Makasser, en naar deze plaats duidt men ze aan als *kalksteen van Maros*. Binnenwaarts stijgt de *piek van Maros* of *G. Saraoeng*, een jonge vulkaan, tot 1375 M. omhoog. Nog wat verder, in het stroomgebied der Walannaë, ontdekten de Sarasins het typische kalksteenlandschap *Lamontjong* met de holenwoningen der kleine *Toala's* (zie aldaar). Lamontjong is veel woudrijker dan de omgeving.

In het Zuidelijk uiteinde van den Zuidarm wordt het landschap geheel beheerscht door den 3042 M. hoogen *Lompo Batang* of piek van *Bonthain* (*Bantaèng*) (zie aldaar), in welks beeld vooral de Sarasins klaarheid hebben gebracht.

De vlakte aan de Westzijde van den Lompo Batang behoorde vroeger grootendeels aan het eenmaal machtige rijk *Gowa*. De vlakte is zeer jong; koraalbanken aan de kust, tot 35 M. hoog, wijzen op recente opheffing. De hoofdrivier, de *Beerang*, ontspringt in den hoofdkrater van den Lompo Batang; zij is voor verreweg het grootste deel een woeste bergstroom. De moessons zijn in de kustvlakte scherp gescheiden; de W.moesson is zeer stormachtig en regenrijk, de O.moesson zeer droog en, vooral na Augustus, zeer heet. In de hooge berglanden treft men een zeer eigenaardig klimaat aan; als regel volgen zij het klimaat der W.kust, doch ondervinden den invloed van dat der O.kust, hetwelk juist daaraan tegengesteld is. In de berglanden worden tijdens den regentijd de bewoners in hun woningen opgesloten of bepaalt zich het verkeer tot kleine afstanden. Tijdens de droogste maanden waait een droge warme wind (*baroeboe*), die asthma verwekt. Over 't geheel is, volgens Van Marle, het klimaat echter zeer gezond te noemen. De meeste menschen wonen in de vlakte; de bevolking aldaar werd door v. Marle geschat op 34.000, die van het bergland op 19.000 zielen; in de vlakte is het deel bezuiden de Beerang aanzienlijk dichter bevolkt dan het deel ten N. er van (22.000 tegenover 12.000). Het hoofdproduct in de vlakte is rijst; in 't bergland krijgen ook de tweede gewassen (aardappelen, boontjes, aard- en peulvruchten) beteekenis. In verband met den rijstbouw is in het Z.lijk deel der vlakte de karbouwstapel zeer aanzienlijk. De talrijke paarden zijn van het Makass. ras. Van de producten uit het plantenrijk verdienen naast rijst en de vorengenoemde tweede gewassen vermelding: tabak, koffie, bamboe, klappers en verschillende vruchten.

Van de vlakte van Gowa Noordwaarts wordt de kustvlakte gaandeweg smaller, maar is vrij dicht bevolkt. Hier ontmoeten we Makasser (zie aldaar). Aan de Z.kust zijn de belangrijkste plaatsen: Djénéponto, dicht bij den mond der Sapanang, Bonthain (Bantaëng) en Boeloekoemba (zie aldaar). Hoog tegen den Lompo Batang, op 1150 M. hoogte, ligt het gezondheidsetablissement Lokka, in Binamoe, met stoeterijen van halfwilde paarden; 280 M. boven de plaats verheft zich de parasietische vulkaan Lokka, om den platten rug door onze matrozen „Doodkist" genaamd. Aan de O.zijde van het Z.lijk schiereiland zet een uitlooper van het Latimodjong gebergte zich tot in de merenlaagte voort. Be-Z.den de Tjènrana verheft zich het O.lijk randgebergte der Centrale laagte en stijgt in het Z. tot ver boven 2000 M. (de *Kalamisoe* 2222

M.); in de onderdeelen is dit gebergte nog weinig bekend.

BeZ.den de afd. Loewoe, die reeds bij M.-Celebes werd behandeld, volgt hier de nieuwe afdeeling Boni, genoemd naar het landschap Boni (zie aldaar). De kustvlakte is ± 7 K.M. breed, ten deele moerassig en met nipahbosschen bezet; langs de kust vindt men koraal- en modderbanken. Van de kustrivieren in dit gebied vermelden we de *Patiro*, die een delta heeft gevormd, welke als T. Patiro in zee uitsteekt.

De Zuidoostpunt van den Zuidarm is beter bekend dan de kuststreek verder Noordwaarts. Ten N. van *Boeloekoemba* verheft zich de *Bangkèm boeki* of *Slangenberg* tot 342 M. hoogte.

Klimaat. Zie KLIMAAT.

Planten en dieren; producten. De *flora* van Celebes is nog weinig bekend; alleen de Minahasa maakt een uitzondering. Intusschen blijkt uit de nog onvollledige gegevens wel, dat Celebes, zooals alle andere eilanden van den Archipel, in zijn geheel tot het Maleische floragebied behoort. Zie PLANTENGROEI.

Voor de *dierenwereld* zie men FAUNA.

Van *cultuurproducten* voor de Europeesche markt is op Celebes nog zoo goed als geen sprake; vermelding verdienen alleen *koffie*, *koffo* zie ald. en vooral *copra*. Van de *boschproducten* verdienen allereerst *damar* (M.-Celebes) en *rotan* (golf van Tomini) vermelding. Heel Celebes levert thans jaarlijks voor bijna 1 millioen gulden damar en voor ruim $1^1/_2$ millioen gulden rotan.

Bruikbare houtsoorten heeft Celebes in overvloed, maar voor den uitvoer hebben ze nog weinig beteekenis. Groote beteekenis heeft in de binnenlanden de bast van verschillende boomen, die met behulp van hamertjes tot *foeja* wordt geklopt, waarvan men allerhande kleedingstukken maakt.

De *rijstbouw* wordt nog voor het grootste deel op ladangs gedreven; onder invloed van het Gouvernement neemt echter de sawahbouw gaandeweg toe. Als jachtwild verdienen herten en wilde zwijnen vooral vermelding. Van de huisdieren verdienen, behalve de karbouwen, de overige runderen, de varkens, de kippen, de honden (ook voor de jacht) en de katten vermelding. De talrijke meren leveren veel visch; behalve visch leveren de zeeën ook schildpad, tripang en pareloesters.

Nuttige mineralen. Hieraan is Celebes tot nog toe niet rijk gebleken. In het N. zijn eenige mijnconcessies verleend voor het winnen van goud en werd vroeger door de bevolking ook veel goud gewasschen (Mooëton, Bwool, Gorontalo, Bolaäng-Mongondou), de bekendste concessies zijn wel Palèlèh en Totok, terwijl in den laatsten tijd Goeroepahi nog al van zich doet spreken (zie verder bij GOUD). Ook in Midden-Celebes schijnt hier en daar dit metaal en ook looderts voor te komen. Van andere metalen zijn te noemen koper (o.a. bij Boekal, Noordarm), ijzer en nikkel (in den peridotiet van den Zuidoostarm). Reeds in 1909 wees de mijn-ingenieur E. C. Abendanon bij zijn tochten door het Merengebied op geologische gronden de streek aan, waar ten deele de aanwezigheid, ten deele de waarschijnlijke aanwezigheid van ijzer- nikkel- en chroomertsen was te verwachten. Hoewel het mijnwezen te Batavia daaraan orspronkelijk geen beteekenis hechtte, werden in midden 1917 drie ingenieurs naar de streek ten O. van Malili gezonden, die de nikkelverbindingen in exploiteerbare hoeveelheden en tegelijkertijd reusachtige velden van uitnemend ijzererts aantroffen; de laatste onderzoekingen schijnen op een hoeveelheid van 1 milliard ton z. g. lateriet ijzererts te wijzen. Het erts ligt vrijwel bloot aan de oppervlakte, zoodat het zeer eenvoudig, b. v. door groote grijpemmers, kan worden opgeschept. De bedoeling is niet het erts uit te voeren, maar dit zoo dicht mogelijk bij de vindplaats in ruw-ijzergietelingen om te zetten; de benoodigde energie wil men vinden door de Malili-rivier, die over 3 K. M. een verval van 77 M. heeft, tot het opwekken van electriciteit te gebruiken. Kolen komen in den Zuidarm voor, doch over de hoeveelheid is nog weinig bekend. Het zoeken naar petroleum schijnt geen succes te hebben opgeleverd.

Door het Ind. Gouvernement worden in de laatste jaren stelselmatige mijnbouwkundige opsporingen in Z.- en M.-Celebes verricht, waarvoor groote complexen zijn gereserveerd.

Voor bevolking en middelen van bestaan zie men: MENADO, CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN (GOUVERNEMENT), en de verschillende artikelen over landstreken, afdeelingen, onderafdeelingen en volksgroepen.

CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN (GOUVERNEMENT). Oppervl. 128.478 K.M., of bijna 4 × de oppervl. van Nederland; aantal inw. (ult. 1912): 1.968. 765 Inl. 1.808 Europ. 6.064 Chin. 818 Arab. en 5 andere Vr. Oosterl. De grondslag van het Nederl. gezag in dit gewest is gevestigd bij het Bongaaisch tractaat van 1667 (zie ald.). Ingevolge dit contract verwierf de Compagnie ook rechtstreeksch gebied op Celebes, nl. de landen van af Boeloe-Boeloe tot aan Toratéa en van daar tot aan Bongaai. Dat rechtstreeksch gebied is, meestentijds als gevolg van militaire expedities, herhaaldelijk uitgebreid, en vormt thans na de inlijving daarbij van Laikang (Ind. Stb. 1908 no. 253) en Gowa (Ind. Stb. 1910 no. 573) een afgerond geheel, omvattende het Z. W.lijk schiereiland van Celebes, gelegen ten Z. van Tanette en Boni met den Spermunde-archipel, Saleier en eenige andere eilanden. Dit gebied wordt aangeduid als het Gouv.gebied of het rechtstreeks bestuurd gebied van het gouv. C. en Ond.

Naar gelang van de verhouding tot het Ned.-Ind. Gouvt. werden vroeger de binnen de grenzen van dit gewest gelegen landen onderscheiden in het rechtstreeksch gebied, de leenroerige en de bondgenootschappelijke landen; thans na ons militair optreden in 1905 en volgende jaren is er geen sprake meer van bondgenootschappelijke landen: alle zelfbesturende landschappen zijn thans leenroerig; hun verhouding tot het Gouvernement is geregeld door de Korte Verklaring, behalve in Laiwoei, dat nog door een politiek contract aan het Gouvt. gebonden is. Overal worden de zelfbesturen bij de uitoefening van de bestuurstaak bijgestaan door een Eur. ambtenaar.

Het gouvernementsgebied is verdeeld in de afdeelingen Makasser, Soenggoe, Minasa en Bonthain; het gebied der zelfbest. landschappen is verdeeld in 5 afd. nl. Boni, Paré-Paré, Mandar, Loewoe en O.Celebes.

CELEBES-ZEE wordt ingesloten door Borneo, Celebes, de Sangir- en Talaud-eilanden en aan de

N.zijde door Mindanao met den Soeloe-archipel. Met 4900 M. werd in het midden door H.M. *Siboga* geen grond gelood. De lijn van 100 vadem loopt overal kort langs den wal en is er langs de kust van Borneo het verst van verwijderd.

CERAM of **SERAN.** Landbeschrijving. Eiland in de Banda-zee, ten noorden van Ambon en de Oeliasers, tusschen 127° 50′ en 130° 52′ O.L. en 2° 46′ en 3° 51′ Z.B. gelegen, en behoorende tot de residentie Amboina. De grootte bedraagt ruim 17.152 K.M². De N.kust loopt hier en daar steil in zee af en vormt ongeveer in het midden van het eiland een inham, als de baai van Sĕléman of Sawai (zie aldaar) bekend; aan de lagere Z.kust worden drie groote baaien aangetroffen, die van Piroe in het westen, de Elpapoetih-baai in het midden en oostelijker die van Taloeti; aan de N.O.kust zijn de baaien van Waroe Ingĕlas en Boela de eenige, waar schepen kunnen ankeren. De Z.W.punt bestaat uit een groot schiereiland, Hoeamoeal of soms Klein-Ceram genoemd, dat door een smalle landtong met het hoofdeiland is verbonden.

In Midden-Ceram strekt zich tusschen de baai van Sĕléman of Sawai en die van Taloeti een N.W.—Z.O. gericht hooggebergte uit, dat in den Pinaja 3010 M. bereikt. N.lijk hiervan vindt men een aanzienlijke vlakte, waaruit slechts hier en daar enkele heuvels oprijzen. Het veel lagere bergland van West-Ceram is van zeer ingewikkelden bouw; men kon echter vaststellen, dat de hoofdrichting der ± 1000 M. hooge kammen W.—O. is. Enkele ruggen verheffen zich eenigermate boven dit middelgebergte. Ook in Oost-Ceram vindt men slechts een laag bergland, dat in het N. en O. door heuvels omgeven wordt. Ten slotte verheffen zich tusschen de Piroe- en Elpapoetih-baai, tusschen deze en de baai van Taloeti en ten O. van deze laatste, drie kustgebergten, die door laagten van het overige bergland gescheiden zijn. Het bergland is grootendeels met dicht bosch begroeid; in de meer droge streken (vooral in de vlakten) komt echter veel alang-alang voor.

Rivieren van eenig belang kunnen op Ceram natuurlijk niet tot ontwikkeling komen. De voornaamste zijn de Roeata en de Tala, die in de Elpapoetih-baai uitstroomen, de Sapoléwa, die haar monding in de baai van Sĕléman heeft, en de Marsiman aan de Oostkust; zij zijn uitsluitend voor kleine prauwen, veelal niet ver van de monding, bevaarbaar. Wegen ontbreken geheel; de gemeenschap van de kustbewoners met die van het binnenland heeft langs min of meer begaanbare voetpaden of langs de droge rivierbeddingen plaats en tusschen de aan het strand gelegen negorijen steeds over zee. Het klimaat is gezond, sommige moerassige en kuststreken uitgezonderd, en de temperatuur wordt gematigd door de geregelde land- en zeewinden. De voornaamste voortbrengselen van Ceram zijn: sago, timmerhout, muskaatnoten, damar en andere boschproducten. Te Boela komt petroleum voor.

Bevolking. De oorspronkelijke bewoners van Ceram, van welke de bergbewoners in het algemeen de onvermengde afstammelingen zijn, worden dikwijls met den naam Alfoeren aangeduid. Ten onrechte, zie art. ALFOER. Zich zelven noemen zij nimmer aldus. Aan de kust vindt men een zeer gemengde bevolking, afstammelingen van de oorspronkelijke bewoners en Ternatanen, Boegineezen, Batjanners, Makassaren, Maleiers, Papoea's enz.; bij hen vindt men dus niet meer de zuivere lichaamskenmerken, noch de kleeding, de zeden en gebruiken van den oorspronkelijken Cerammer.

De bewoners van W. Ceram zijn krachtig gebouwd, van vrij groote lengte, met wilden oogopslag en fiere houding; de Midden-Cerammers zijn kleiner van gestalte en meer vredelievend van voorkomen; terwijl de bewoners van O. Ceram als zeer schuwe lieden van een vreesachtig voorkomen worden beschreven; met dit verschil in voorkomen komt ook over het algemeen het verschil in karakter overeen.

Het *haar* wordt bij de mannen lang gedragen, om een ring van een klapperdop gewonden, waaromheen dan stevig de hoofddoek gewikkeld wordt die dan verder bevestigd wordt met een riem of band, bezet met schelpen en stukjes paarlmoer.

De kleeding bestaat voor de mannen alleen uit den *tjidako* of schaamgordel van witte geklopte boomschors, en een rooden hoofddoek, die slechts bij enkele stammen uit ingevoerde bedrukte stof vervaardigd is. Het bovenlichaam behangen met kralensnoeren, diagonaalsgewijze over de borst hangende, aan de uiteinden vaak versierd met koperen schelletjes of porseleinschelpen; om den bovenarm zwart en geel gekleurde, van riet gevlochten armbanden, of ringen van schildpad of klapperdop; tusschen de armbanden neerhangende pluimen van klapperbladeren of aan reepjes gesneden en gekleurde boombast.

Op Midden en W. Ceram (met uitzondering van eenige kampong's) bestaat de kleeding der vrouwen alleen uit een *tjidako*, op O. Ceram en in de bedoelde kampong's een korte sarong; de *tjidako* der vrouwen bestaat uit een dun koord van gevlochten bamboe of rotan, om den buik geknoopt, waaraan een smalle strook van geklopte boomschors, die, tusschen de beenen doorgaande, voor en achter aan den buikband bevestigd is; aan het strand vertoonen de vrouwen zich tegenwoordig niet meer alleen met dezen schaamgordel gekleed, maar dragen er een lendenlap overheen. Als sieraden dienen kralensnoeren, armbanden van koper, zilver, schildpad of schelpen; bij sommige stammen ook enkelringen.

De *huizen*, alle op palen ± 1½ of 2 M. boven den grond, zijn in West-Ceram klein en elk bestemd voor slechts één gezin; in het O.lijk deel zijn de huizen voor geheele familiën of geslachten bestemd, en bevatten soms tot 100 personen; de gehuwden hebben afzonderlijke kamertjes. In W. Ceram staan (of stonden) de kampongs meestal op een bergrug of plateau. De kampongs aan het strand zijn zeer geregeld aangelegd en maken een netten indruk; de huizen staan er aan wegen 4 tot 6 M. breed en door levende of doode hagen begrensd. De *bailéo* of het vergaderhuis van het dorp, vroeger eveneens in elk dorp aanwezig, wordt thans, ten minste in de stranddorpen, bijna overal gemist, of zij is zeer vervallen, daar herstel of oprichting van nieuwe *bailéo's* niet door het Bestuur wordt toegestaan.

De bevolking, te schatten op ± 65.000 zielen, is verdeeld in *stammen* of *ifan*, welke niet meer elk in een afgezonderd gebied wonen, doch door elkander; echter is in elken kring een stam de heerschende— *ifan latoe*. Herhaaldelijk komt het voor, dat stammen een vrienschapsbond met elkaar sluiten; zij worden daardoor elkaars *pèla*. De stammen van W. Ceram hebben zich in

ger tijden in twee groepen of afdeelingen ingedeeld: de *Oeli-siwa* of *Patasiwa* en de *Oeli-lima* of *Pata-lima;* de eersten vormen de Ternate —de anderen de Tidore-partij; respectievelijk zijn voor hen de getallen 9 (= siwa) en 5 (= lima) heilig. De Patasiwa wonen, in 't algemeen gesproken, in het W. lijk deel, de Pata-lima in het Oostelijk .De Patasiwa worden nog weer onderverdeeld in Patasiwa-poetih en Patasiwa-itam, aldus genoemd naar het blauwzwarte tatoeage-teeken, dat de laatsten op de borst dragen als teeken dat ze lid zijn van het Kakihan-verbond, een geheime vereeniging, waartoe destijds alle knapen der Patasiwa-itam moesten toetreden, zoodra ze den huwbaren leeftijd bereikt hadden (zie KAKIHAN-VERBOND). Onder de Christenen en Mohammedanen zijn nog slechts enkelen in het geheim lid; zij tatoeëeren zich niet meer.

Het *huwelijk* binnen den stam is in sommige streken verboden (exogamie), en komt tot stand door de betaling van den bruidsschat, die ± *f* 50, aan het strand gemiddeld *f* 150 is, en als koopsom van het meisje is op te vatten. Het schijnt, dat echter ook huwelijken *in* den stam en zelfs bij voorkeur, gesloten worden. De positie van de vrouw is tamelijk hoog, en haar behandeling door den man over het algemeen goed.

De voornaamste *middelen van bestaan* zijn jacht en aan het strand visscherij; land- of tuinbouw beoefenen de inwoners als nevenbedrijf; de landbouw op Ceram is nog geheel en al roofbouw, de tuinen dienen gewoonlijk slechts voor één gewas; de sago-palm, die den bewoner van Ceram zijn voornaamste voedingsmiddel biedt, eischt geen verzorging, en komt in ontzaglijk aantal op het eiland voor. Op enkele plaatsen wordt uit de bladeren van den *kajoepoetih*- boom *kajoepoetih*-olie gestookt; terwijl de vrouwen wel uit de amandels van den *kanari*-boom een zeer fijne braadolie verkrijgen door kneuzen en afkoken. De klappercultuur neemt onder pressie van het bestuur zeer toe; een voorname bron van inkomsten voor de bergbewoners is het verzamelen van damar, waarvan vrij groote hoeveelheden worden uitgevoerd, vooral uit West-Ceram.

De *nijverheid* is zeer onbeteekenend; weven, timmeren, smeden en pottenbakken is bij de bergbewoners onbekend.

De *feesten*, waarvan de Cerammers buitengewone liefhebbers zijn, worden steeds opgeluisterd door *dansen*, op de maat der *tifa* of trom.

Het *bestuur* onder de bergbewoners berustte vroeger geheel op genealogischen grondslag; onder de stamhoofden, *latoe*, stonden de familiehoofden, *kapala-soa*; ook erkende de bevolking van het binnenland wel een soort oppergezag van de meestal Mohammedaansche regenten (dorpshoofden) der stranddorpen. Dikwijls hadden de *maoewins* of priesters van het *kakihan-verbond* (zie aldaar) meer invloed. Langzamerhand wordt het bestuur in de bergnegorijen op dezelfde leest geschoeid als dat in de stranddorpen, waar direct onder de onderafdeelingshoofden (controleur of gezaghebber bij het B.B.) de negorij- of kamponghoofden staan met den titel van regent. De stamhoofden werden zoo mogelijk regent, de lagere hoofden, die op den voorgrond traden, *kapala soa.*

De *godsdienst* bestaat vooral in het offeren aan de booze geesten, die daardoor gunstig gestemd moeten worden, en in de vereering der voorouders; ook is een Opperwezen bekend, *Lahatalla* genoemd, klaarblijkelijk een verbastering van het Arabische *Allah ta'ala.* Daar dit Opperwezen als goede Geest wordt gedacht, worden er weinig offers aan gebracht, doch men roept het o.a. op Oost-Ceram bij eedsaflegging aan. Een bijzonder groote plaats wordt ingenomen door het *pamali*-stelsel (systeem van verbodsbepalingen): bergen zijn pamali, het maken van zout, zoomede het bouwen van steenen huizen is verboden; ook bij sterfgevallen en ten aanzien van grond, die aan een overledene behoord heeft, bestaan verschillende verbodsbepalingen.

Er worden op Ceram vele talen of tongvallen gesproken, volgens sommigen 35, zoodat dikwijls twee negorijen, die dicht bij elkaar liggen, elkanders taal niet kunnen verstaan. Al deze talen of dialecten zijn nog zeer weinig bekend. Uit hetgeen tot dusverre is medegedeeld, laat zich opmaken, dat zij het naast verwant zijn aan de landstalen van Ambon en omliggende eilanden.

G e s c h i e d e n i s. Voor de eerste aanrakingen met de O.I.C. zie MOLUKKEN.

In 1904 werden troepen gelegerd te Piroe, later nog te Lohia Tala, om door krachtig optreden onzerzijds en patrouillegangen de berg-heidenen van West-Ceram daadwerkelijk aan ons gezag te onderwerpen.

In 1907 riep het Gouvernement de assistent-residentie Ceram in het leven, gevormd uit de bestuursressorten WEST-CERAM, WAHAI, AMAHAI, WAROE EN CERAMLAOET, GORAM- EN WATOEBELA-EILANDEN.

Het verzet der bergheidenen werd door de militaire actie gedurende de jaren 1909 en 1910 volledig gebroken en sedert dien trad een toestand van rust in.

B e s t u u r. Administratief is het eiland in vier onderafdeelingen gesplitst: *West Ceram* bestaande uit het W.lijk deel van Ceram met de eilanden Manipa, Kelang, Boano en omliggende eilanden onder een officier der Landmacht te Piroe; *Wahai*, bestaande uit het N.lijk deel van Midden Ceram, onder een controleur B. B., te Wahai, wiens functies voorloopig door een officier worden waargenomen; *Amahai*, bestaande uit het Z.lijk deel van Midden Ceram onder een Gezaghebber te Amahai; en *Oost-Ceram, Ceram Laoet en Goram*, bestaande uit het O.lijk deel van Ceram en de Ceramlaoet-, Matabéla- en Goram eilanden onder een Gezaghebber met standplaats Gèsèr, bijgestaan door een posthouder te Kwaos. De Assistent- Resident van Ceram is te Amahai gevestigd.

De sterkte der bevolking is nog zeer onzeker. Na 1882, toen de eerste administratieve indeeling plaats vond, zijn hieromtrent gegevens verzameld, die een totaal van ± 12.000 Christenen (het meest in Amahei en Kairatoe) en van ± 16.000 Mohammedanen (vooral in Waroe) aanwijzen; maar omtrent de heidenen, in het bijzonder die, welke het binnenland bewonen, loopen de cijfers van 10.000 tot 60.000 uiteen.

Het bestuur wordt uitgeoefend door regenten met de op de Ambonsche eilanden gebruikelijke titels, of wel door plaatselijke hoofden, als l a t o e en m a k a h i t i a ä. Ten bate der Christenen zijn aan de kusten eenige inlandsche scholen met Amboneezen als onderwijzers opgericht, benevens hulppredikers te Loki en Amahei geplaatst. Zoowel de bedoelde Christ. als de Mohamm. hebben zich sterk met vreemdelingen vermengd.

CERAM-LAOET of **SÉRANG-LAO.** Eilandengroep ten Z.O. van het eiland Ceram gelegen, tusschen 130° 50′ en 131° 18′ O.L. op ongeveer 3° 52′ Z.B., waarvan de voornaamste Kéfing, Gissèr of Gèsèr, Kiliwaroe en Ceram-laoet heeten en welke met de Goram- en Matabélagroepen in het O.lijk gedeelte van het eiland Ceram de onderafd. Oost-Ceram, Ceramlaoet en Goram der afd. Ceram, residentie Amboina vormen.

Als voornaamste voortbrengselen van den grond worden opgegeven: sago, suikerriet, aardvruchten, kokosnoten en enkele houtsoorten. De meeste negorijen liggen op de vlakten langs de kust en zijn in den laatsten tijd regelmatiger aangelegd; ook aan het bouwen der huizen wordt meer zorg besteed. De bevolking bedraagt ongeveer 6000 zielen, die allen den Islam belijden en getrouw de voorschriften van den profeet volgen, ofschoon nog vele oude gebruiken zijn behouden. Zij spreken dezelfde taal als in Oost-Ceram en staan onder hoofden met de titels van radja, orang kaja, majoor en kapitan. Hoofdzakelijk houden zij zich bezig met de vischvangst en voorts met het vervaardigen van prauwen en het smeden van parangs, terwijl de vrouwen in het weven van sarongs uitmunten. De smeden trekken in hun kleine open prauwen met hun geheele gezin ook naar andere eil. om hun beroep uit te oefenen en komen tot zelfs op de Kei-eilanden. De handel is grootendeels in handen van Boegineezen, Chineezen en Arabieren en onder de artikelen van uitvoer bekleedt tripang de eerste plaats.

CERAM (ZEE VAN), (Pitt-passage) ligt beN. Ceram, beZ. Misool en de Ombi-eilanden. De grootste diepte vindt men beN. straat Manipa, waar met 4820 M. geen grond werd gelood. Zie ook art. ZEE.

CERIOPS CANDOLLEANA Roxb., fam. *Rhizophoraceae.* Bakau tĕngar; b. tingi? (MAL.), Tingi (JAV.). Lage boom uit de vloedbosschen van de geheele oude wereld. De schors wordt op vele plaatsen in het groot verzameld, en levert het op Java bij de kainververij onmisbare Tingi.

CHARLES-LOUIS GEBERGTE. Bergketen in het Z. van Nieuw-Guinea, zich van ongeveer 135° O.L. in O.lijke richting uitstrekkende en verder O.waarts overgaande in het zoogenaamde Sneeuwgebergte. Het gebergte werd aldus genoemd door den ontdekkings-reiziger Dumont d'Urville, die het in 1839 uit zee waarnam. Het heeft toppen van 1600 — 2700M. hoogte.

CHASTELEIN (CORNELIS). Geb. te Amsterdam 1657, ging hij 1675 naar Batavia als boekhouder, werd er in 1682 „grootwinkelier" der O. I. C. en in 1691 tweede opperkoopman des Kasteels; leefde van 1691—1705 ambteloos, werd dat jaar Raad Extraordinair, in 1708 Raad Ordinair, overl. 1714.

Bij testament liet hij zijn land boven Noordwijk aan zijn twee „mixtiese" dochters Maria en Catharina, bij twee Balische slavinnen verwekt; zijn land Dépok aan al zijn vrijgelaten „christen slaven en slavinnen benevens hare kinderen en kindskinderen"; en al het verdere (dus ook Sĕringsin) aan zijn zoon Anthony (die echter reeds stierf begin 1715). Zie DEPOK.

Behalve door zijn schenking van Dèpok ,als een voor ons Indië unieke daad van Christelijken zin, leeft Chastelein geestelijk voort door zijn geschrift van 1705: „Invallende Gedagten ende aanmerkingen over Colonien .... Ende wat men tegenwoordig tot bevoordering van dezelve voor-eerst zoude kunnen aanvangen te doen", zijnde een ethisch manifest *tegen* de koopmans-politiek der O. I. C., zonder eenige overdrijving, integendeel rustig-praktisch, opgesteld.

CHATIB (Kĕtib.). Zie MOSKEEPERSONEEL.

CHAVICA. Zie PIPER.

CHERIBON (verkeerde, maar door langdurig gebruik geijkte, en ook internationaal geworden spelling, die volgens de afleiding behoort te zijn TJIREBON). Gewest aan de N.kust van Java gelegen en het meest O.lijke van West-Java.

L a n d b e s c h r ij v i n g. Het gewest heeft een oppervlak van 6790 K.M²., en had ult. 1905 een bevolking van 1.700.000 zielen w.o. 1200 Europeanen, 23.000 Chineezen, 2900 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. In de Z.lijke helft der res. wordt Soendaneesch, in de N.lijke helft een verbasterd Javaansch in drie dialecten gesproken.

Het gewest bestaat langs de kust uit laagvlakte, in 't Z. uit bergland. De laagvlakte heeft een geheel ander karakter bewesten en beoosten de Tji Manoek. In 't W. wordt zij ingenomen door de groote particuliere landen Kandanghauer en Indramajoe West, resp. 182.000 en 75.000 bouws groot en elk met ongeveer 85.000 bewoners, die in 1910 van de eigenaren zijn teruggekocht, ieder voor *f* $3^1/_2$ millioen. Van beide landen werd veel rijst uitgevoerd, hoewel zij grootendeels door moeras en wildernis zijn ingenomen. Beoosten de Tji Manoek vormt de vlakte één groot rijstland, door een groot irrigatiewerk van bevloeiingswater voorzien.

Hoog verrijst uit de vlakte de fraaie vulkaankegel van den meer dan 3000 M. hoogen Gg. Tjĕrimai (zie aldaar). Ten W. en O. daarvan vormen zijn uitwerpselen vruchtbare, golvende heuvellanden, de O.lijke afvloeiend naar de Tji Losari. Z.waarts grenzen deze landen aan den W.vleugel van het Midden-Java'sche ketengebergte, bestaande uit smalle, steilwandige ketens, gescheiden door lengtedalen, waarin sawahs en dorpen gelegen zijn. Aan gene zijde der Z.lijkste, hoogste ketenen ligt het plateau van Rontja, dat afhelt naar de Tji-Tandoewi. Bewesten dat hooglandje liggen nog twee vulkaanruïnen, de Sawal (1760 M.) en de Tjakraboewana (1720 M.), de laatste op de grens met de Preanger, die verder O.waarts door de op dezen berg ontspringende Tji Tandoewi gevormd wordt.

Het gewest wordt administratief verdeeld in de afdeelingen Indramajoe, Cheribon, Madjalĕngka, en Koeningan.

In 1912 is de spoorweg Tjikampèk-Cheribon geopend, die de hoofdplaats in gemakkelijke verbinding met Batavia heeft gebracht, terwijl op 1 Januari 1916 van de nieuwe lijn Cheribon-Kroja het gedeelte van Cheribon naar Kĕtanggoengan in Pĕkalongan is geopend. De spoorweg Batavia-Tjilatjap doorsnijdt voor een klein deel het uiterste Z.lijk gedeelte van dit gewest, en heeft een station te Tjiamis. Een stoomtram verbindt de hoofdplaats Cheribon O.waarts over Tĕgal en Pĕkalongan met Sĕmarang en N.waarts met Kadipatèn, gelegen aan de grens der Preanger-Regentschappen. Verder heeft men nog een stoomtram aangelegd van het station Djatibarang (lijn Tjikampèk-Cheribon) naar Indramajoe. Tot het gewest behoort het Boompjes-eiland (zie aldaar) of Poeloe Rakit.

G e s c h i e d e n i s. De rol, door Cheribon in den Hindoetijd gespeeld, is van weinig beteekenis, de voornaamste overblijfselen zijn de beschreven steenen van Kawali en een verzameling bronzen beelden enz. te Tĕlaga. Later ontstond uit de nederzetting van een Arabier onder handeldrijvende Javanen, gevestigd langs de N.kust der tegenwoordige residentie Cheribon, een Moslemsche gemeente, van welke wij mogen aannemen, dat zij zich spoedig uitbreidde. Deze Arabier, Sjeikh Noeroe'ddin Ibrahim Ibn Maulana Israïl genaamd, ook wel Soenan Goenoeng-Djati geheeten, was de stamvader van een geslacht van ijveraars voor de verbreiding van den Islam en het is niet onwaarschijnlijk, dat het een zijner zonen, Hasanoe'ddin was, die omstreeks 1527 de ontluikende handelsstad Bantam voor den Islam veroverde en de stichter werd der Moh. dynastie, welke over Noord-Bantam en de kusten van Zuid-Sumatra heeft geheerscht. Terwijl de handelsplaats Cheribon onbeduidend bleef, kreeg Bantam, vooral na de bezoeken van Nederlandsche en Engelsche kooplieden na 1596, meer beteekenis. Cheribon werd in 1625 of reeds vroeger leenplichtig aan Mataram, in 1632 feitelijk vazal. Gedurende den oorlog met Bantam werd Cheribon in 1680 door troepen, daartoe van Batavia afgezonden, bezet. De drie toen regeerende vorstenzonen sloten daarop, 4 Januari 1681, een contract met de Indische regeering, dat tot in 't begin der 19e eeuw in de hoofdzaken geen verandering meer heeft ondergaan. Dit contract hield ook de vreemde bepaling in: de prinsen blijven, onverminderd de vriendschap met de Compagnie, de trouwe bondgenooten van den Soenan van Mataram. Bij het contract, met den nieuwen beschermeling der Compagnie (Poegĕr of Pakoeboewânâ I van Mataram) gesloten, erkende deze dat de landen, prinsen en volkeren van Cheribon waren vrije landen, etc., waarop hij noch zijn opvolgers in 't minste te pretendeeren hadden (1705).

De Sultanslanden van Cheribon, beslaande de landen Kandanghauer en Indramajoe, en de tegenw. regentschappen Cheribon, Madjalĕngka en Koeningan, hebben meer dan eenig gedeelte van Java geleden onder den druk van de zware eischen, waartoe de Indische regeering zich ingevolge het contract van 1681 gerechtigd achtte en die onder het bedorven bestuur der Compagnie nog ten behoeve harer dienaren werden verzwaard. Heerendiensten werden gevorderd, zelfs ten behoeve van werkzaamheden op de hoofdplaats Batavia. Op groote schaal werden verder desa's aan Chineezen verhuurd, wat in zich sloot de beschikking over den tijd en den bouwgrond der bevolking door onbarmhartige pachters. Weldra zaten de Chineezen overal. Het volk, bovenmate gedrukt, kwam bij een slechten oogst aan den rand van hongersnood; een gedeelte daarvan ging dan aan 't rooven en maakte daarmee het rustig gedeelte der bevolking 't leven nog meer bezwarend. Gebrek aan gezond voedsel deed bij de massa volksziekten ontstaan, die een enkele maal bij de ouderwetsche pest worden vergeleken. Eindelijk kwam het volk van Cheribon in opstand onder een partijhoofd, Mirsa genaamd; de opstand, gericht in de eerste plaats tegen de Chineezen, maar ook tegen het bestuur der Sultans en dat der Compagnie, werd onderdrukt (1788). Maar reeds in 1793 werd het volk weder onrustig; het maakte plaatselijk opstand in 1796 en algemeen in 1802, terwijl de zwakke Indische regeering van dien tijd buiten staat was dien gewapenderhand te onderdrukken. Eindelijk slaagde daarin de Gouverneur van Java's N.O.kust, Nicolaas Engelhard, hoofdzakelijk door overreding. De leiders der beweging, Sidoeng, Arisim, Soewasa en anderen, kwamen in onderwerping (1806). Als gevolg van de toezeggingen van Engelhard en de latere maatregelen van Daendels werd aan de Chineezen het verblijf in het binnenland ontzegd, de verhuur van desa's en ook het nemen van pandelingen verboden. De contingenten werden beperkt tot de heffing van een vaste hoeveelheid rijst en de opbrengst van een vaste som geld door de Sultans. De leverantiën werden beperkt tot die der koffie en der kapas. Maar daar de som der lasten niet verminderde, bleef, hoewel geleidelijk afnemende, het verzet voortduren. Tot de grieven van het volk had ook behoord het op zijde schuiven in de regeering van het huis Anom (1798) van den oudsten zoon, uit een gelijkgradige vrouw geboren en Kanoman geheeten. Aan den wensch van het volk, dat het geheele sultansbestuur mocht worden afgeschaft, al vroeger geuit in 1768 en met nadruk herhaald in 1806, voldeed Daendels gedeeltelijk door de macht der Sultans te besnoeien, hen terugbrengende tot ambtenaren van den koning van Holland, in alles den resident ondergeschikt. De daaropvolgende Engelsche regeering voldeed aan dien wensch geheel, door de beide Sultans in 1813 en 1815 te pensionneeren.

De invoering van het zoogenaamde stelsel der cultures leidde in 't laatst van 1830 in de regentschappen Cheribon en Madjalĕngka tot verzet der bevolking. In 1844 en 1848, toen in verscheidene gedeelten van Java het rijstgewas niet slaagde, heerschte in Cheribon hongersnood. De bevolking echter bleef na 1818, — het op zich zelf staande geval 1830 uitgezonderd, rustig, — in scherpe tegenstelling met hetgeen vroeger was gebeurd.

CHERIBON. De afd. Cheribon bestaat uit de regentschappen Cheribon en Koeningan en vormt het O.lijk deel van het gewest van dien naam; ze wordt grootendeels gevormd door de N.lijke en O.lijke hellingen en uitloopers van den Tjĕrimai, die zich verheft op de W.lijke grens van die afdeeling, waar zij met de afdeeling Madjalĕngka samenkomt, en uit het alluvium van de van dien berg stroomende rivieren. Zij heeft een oppervlakte van 1285 K.M., en is verdeeld in vier contrôle-afdeelingen en twaalf districten, met name Cheribon, Mandirantjan, Bèbèr, Sindanglaoet, Losari, Ploembon, Gĕgĕsik-lor, Palimanan, Koeningan, Kadoegĕdé, Loerahgoeng en Tjiawigĕbang, waarvan de drie eerste de contrôle-afdeeling Cheribon, de beide volgende de contrôleafdeeling Sindanglaoet, de drie daarop volgende de contrôle-afdeeling Ploembon en de vier laatste de contrôle-afdeeling Koeningan vormen. De grond is zeer vruchtbaar, zoodat daarop al spoedig een aantal suikerfabrieken verrezen, en het Cheribonsche suikerriet geruimen tijd een uitstekenden naam had. De afdeeling telde in 1905 827.000 bewoners, nl. 604.000 uit het regentschap Cheribon en 223.000 uit het regentschap Koeningan. Onder de inwoners van het regentschap Cheribon waren 850 Eur., 11.700 Chin., 1500 Arab., 170 andere vreemde Oosterlingen. Voor het regent-

schap Koeningan zie op dien naam.

CHERIBON. Hoofdpl. van gelijkn. gewest, afd. regentschap en distr. Gelegen aan het Noorderstrand van Java, heeft deze plaats een door het beloop der kust in den W. moesson veilige open reede. De plaats zelve is zeer oud en vertoont in een gedeelte van haar bouworde — nauwe en onregelmatige wegen, en morsige, bekrompen Europeesche, Chineesche en Arabische wijken — daarvan de duidelijkste sporen; zij is dan ook zeer ongezond. De ongezondheid van de plaats is ook oorzaak, dat het residentiehuis gebouwd is op 3 K.M. afstands beN. de stad, nabij de desa Tangkil; men heeft vandaar een prachtig uitzicht op den Tjĕrimai; het is door een prachtige tamarindelaan met de zee verbonden.

In de op 4 K.M. ten N. van de hoofdplaats gelegene desa Astana vindt men op een kleinen heuvel vlak aan het strand de beroemde Goenoeng Djati (zie aldaar), het graf van Cheribon's stichter, Sjeikh Ibn Maulana.

De afstammelingen der oude Sultans van Cheribon, de Sultan Sĕpoeh en de Sultan Anom, hebben ieder hun afzonderlijken kraton, waarvan die van eerstgenoemde de voornaamste is; de andere is kleiner maar op dezelfde wijze ingericht; bij den eersten kraton behoort ook nog een kunstmatig grotwerk, „Soenjaragé" genaamd, wat een liefhebberij van bijna alle Indische vorsten schijnt te zijn.

De belangrijke uitvoer van suiker en thee en de aanwezigheid van een groot aantal Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, die zich hoofdzakelijk met den handel en kleine industrieën bezig houden, geven aan de hoofdplaats een levendig en na de in de latere jaren aangebrachte verbeteringen en verfraaiingen, een welvarend aanzien.

Bij de laatste volkstelling (einde 1905) telde zij 23.500 inwoners, waaronder 500 Europeanen, 3100 Chineezen, 1100 Arabieren en 100 andere vreemde Oosterlingen. Zie voor de spoor- en tramwegverbindingen onder CHERIBON *gewest.*

CHINEESCHE ZAKEN (AMBTENAAR VOOR). De betrekking van „tolk voor de Chineesche taal" werd ingesteld in 1860, in welk jaar voor het eerst eenige Europeesche ambtenaren met dien titel in dienst werden gesteld. In 1863 kwam een Instructie tot stand, waarbij hun werkkring werd omschreven.

Het resultaat van de instructie van 1863 was niet gunstig. Wijl de tolken niet als adviseurs werden beschouwd, kwam het slechts bij uitzondering voor, dat zij door het bestuur werden geraadpleegd. Deze onbevredigende toestand leidde ten slotte in 1895 tot het Koninklijk besluit in Ind. Stb. no. 135 (gewijzigd bij Ind. Stb. 1906, no. 476 en 1912 no. 245), waarbij de werkkring, de formatie, de titulatuur, de opleiding en de inkomsten van de „ambtenaren voor Chineesche Zaken", zooals de tolken in den vervolge zouden worden genoemd, organiek zijn geregeld.

Hoewel hierbij het karakter van adviseur op den voorgrond is geplaatst en dat van tolk en translateur weer naar achteren werd geschoven, heeft ook deze regeling niet voldaan. Een betere en vooral meer stelselmatige behandeling der Chineesche aangelegenheden wordt — vooral ook in verband met de in de laatste jaren meer en meer tot uiting gekomen sociale en politieke strevingen onder de Chineesche bevolkingsgroep in Indië — verwacht van een te Batavia te vestigen „kantoor voor Chineesche Zaken", als een centraal punt van voorlichting dat het geheel kan overzien, staande onder het Departement van Binnenlandsch Bestuur en bestaande uit een adviseur, tevens hoofd van den dienst, ambtenaren voor Chineesche Zaken volgens een telken jare bij de begrooting te regelen aantal en het noodige kantoor- en verder ondergeschikt personeel. Tot zoodanige organisatie is overgegaan bij het Reglement, vastgesteld bij Ind. Stb. 1916, no. 377, nadat de eerste drie artikelen van het meergenoemd besluit van 1895 waren ingetrokken. De werkkring van het kantoor zal omvatten in den ruimsten zin alle aangelegenheden, welke de Chineezen in N.I. betreffen of waarbij dezen betrokken zijn. Het ligt in de bedoeling nieuwe opleidingsregelen voor de ambtenaren voor Chineesche zaken in het leven te roepen.

CHINEESCHE ZEE. Het Z.lijk gedeelte der eigenlijke Chineesche zee, tusschen Malaka en den Riouw- en Lingga-archipel, Banka en Billiton met omliggende eilanden en Borneo, staat door straat Banka, de Gasparstraten en straat Karimata in verbinding met de Java-zee. Zie ZEE.

CHINEEZEN. Onder dezen naam verstaat men in onze koloniën zoowel de volbloed Chineezen, in China geboren, die als emigranten in Ned. Indië zijn gekomen, als de in Ned. Indië geboren, al dan niet met inlandsch bloed vermengde afstammelingen daarvan. De eersten worden gewoonlijk „*sin-kh'ehs*" (lett. „nieuwe gasten") meestal geschreven „*sinkehs*", de tweeden „*pĕranakans*" genoemd.

Op Java zijn de „pĕranakans" verreweg het talrijkste, op de Buitenbezittingen de „sin-kh'ehs. Hoewel het in de laatste jaren wel iets veelvuldiger is voorgekomen, verlaten de Chineesche vrouwen der naar Indië komende emigranten zelden China, en de „pĕranakans", op zeer weinige uitzonderingen na, zijn dan ook geboren óf uit zuiver inlandsche vrouwen, óf, veel vaker, uit vrouwen van gemengd Chineesch en Inlandsch bloed. De „sin-kh'eh" is over het algemeen fysiek krachtiger dan de „pĕranakan".

De hoofdaanleiding tot de emigratie is geweest, en is ook nog steeds, de in China heerschende armoede, die samenhing met de onveiligheid aldaar van kapitaalbezit, en ook met de daarmede in verband staande onmogelijkheid om op eenigszins uitgebreiden voet ondernemingen van industrieelen aard te exploiteeren. Het aanbod van werk overtreft in hooge mate de vraag, zoodat de arbeidsloonen zeer laag zijn. De emigranten, naar Ned. Indië trekkend, behooren uit den aard der zaak tot de paupers der allerlaagste klassen.

Verreweg het grootste deel der „pĕranakans" op Java bestaat uit Fuhkien-(Hokkien)-Chineezen, en ook in den Riouw-Lingga archipel en de meeste handelsplaatsen van beteekenis op de Buitenbezittingen zijn zij grooter in aantal dan hun rasgenooten uit andere streken van China. — Onder deze laatsten zijn het voornaamste element de Hakka's of „Kh'ehs", hoofdzakelijk afkomstig uit het departement Kia Ying, in 't N. der Canton-provincies, maar ook uit de N.lijk daaraan grenzende departementen Ting Chow en Loeng Yen, die echter tot het Z.W.lijk deel der Fuhkien provincie behooren. De Hakka's emigreeren vooral naar de Westerafdeeling van Borneo, naar Deli, Banka en Billiton. In de laatste

jaren is hoe langer hoe meer de emigratie van Hakka's, en ook van Chineezen uit verschillende departementen der Canton-provincie naar Java toegenomen, waar ze als smeden, timmerlieden, meubelmakers enz. en als werklieden bij bazen in dienst treden. Ten onrechte worden deze elementen steeds als „Macaöërs" aangeduid, daar er slechts een kleine minderheid Chineezen uit Macao onder is.

Vermelden wij verder nog de emigranten uit het departement Chao Chow (of: Tio Tsioe) en de W.lijk daarvan liggende kustdistricten Hai Fung en Luh-Fung, in onze koloniën veelal bekend als „Tio Tsioe", ook wel als Swatow-Chineezen; zij worden ook wel Hok-Lo's genaamd. Vooral in de W.-afd. van Borneo, op Deli, en op Billiton zijn deze Hok-Lo's zeer sterk vertegenwoordigd.

Handel was voor de Chineezen in onze koloniën steeds het hoofdmiddel van bestaan. Met de Arabieren zijn zij de onmisbare tusschenhandelaars, die de goederen, door den Europeeschen groothandel geïmporteerd, bij de inlandsche bevolking slijten. De handel in lijnwaden is wel de voornaamste hiervan. In verschillende havenplaatsen bestaat ook een belangrijke handel op China, Singapore en Achter-Indië.

Vroeger, toen de pachten nog overal bestonden, waren het vooral de Chineezen, die optraden als pachters van het recht tot verkoop van opium in het klein, van het recht tot het houden van pandhuizen, van dobbeltafels, enz. enz. Particuliere landerijen van Chineezen vindt men vooral in de residentie Batavia, in de Ommelanden, Tangĕrang en Meester Cornelis; ook exploiteeren op vele plaatsen van Java met goed gevolg Chineezen eenige hun toebehoorende suikerfabrieken. Als aannemers van groote leveranties hebben Chineezen zich in onze koloniën ook steeds onderscheiden.

Ondanks het feit, dat de Chineesche pĕranakanbevolking in onze koloniën, vooral die op Java, voor 't grootste deel is voortgekomen uit voorouders, die van geslacht tot geslacht inlandsch bloed in zich opnamen, heeft zij toch haar echt Chineesche karakter bijna geheel behouden en is nooit in die inlandsche bevolking opgegaan; zij heeft zich wel met de inlandsche bevolking vermengd maar niet vereenigd. Nooit is het voorgekomen, dat een Chinees op Java met een Inlandsche vrouw, als ware deze een gelijke, die voor hoofdvrouw in aanmerking kon komen, wettig is gehuwd. Op Java hebben de pĕranakans ook steeds contracten met Europeanen vermeden, die een doorloopenden staat van ondergeschiktheid, verhouding van dienaar tot meester, medebrengen, zooals b.v. bij huisbedienden.

Een van de sterkste karaktertrekken der Chineezen in Ned. Indië is altijd geweest hun eerbiedig vasthouden aan hun voorvaderlijke godsdienstige en sociale zeden en gebruiken. Hun familieleven is daardoor bijna geheel en al het familieleven van China gebleven. Voor een kort begrip van de Chineesche familie, zooals die op godsdienstig wijsgeerige gronden berust, zie men de groote Encycl. van N.-I.

Met de groote opleving en verandering in China ging, van af 1900, samen een reeks veranderingen in onze koloniën, die de positie der Chineezen aldaar aanmerkelijk moesten wijzigen: afschaffing van opiumpacht en pandhuispacht, oprichting van landbouw-credietbanken enz. Het toentertijd vigeerende passenstelsel belemmerde de beweging der Chineezen en dus ook hun concurrentie met de andere rassen.

Het merkwaardige verschijnsel heeft zich toen voorgedaan, dat de herleving en hervorming van China zèlf een zoo sterke reactie had op de Chineezen in onze koloniën — zoowel sin-kh'ehs als pĕranakans — dat deze zich opeens één met China begonnen te voelen en er een nationaal bewustzijn onder hen ontwaakte, terwijl vroeger de Chinees enkel een band met het dorp of de stad, hoogstens het district van zijn vaderen voelde maar niet met het rijk China als één geheel. Onder den invloed van die opleving in China, en van Chineesche hervormers uit China, die de Chineezen in onze koloniën bezochten en hun de moderne ideeën verkondigden, en geleerd door 't voorbeeld van Japan, begon het Chineesche element in Ned. Indië opeens tot het besef te komen van de mindere sociale en rechtspositie waarin het verkeerde, maar waarover het vroeger niet, of zeer zwak, geklaagd had.

De onder de Chineezen opkomende grieven kunnen tot de volgende categorieën worden teruggebracht:

I. Onvoldoende voorziening van gouvernementswege in voor Chineezen bruikbaar en nuttig onderwijs;

II. Een rechtstoestand, die ook de meer gegoeden en beschaafden aan gelijkstelling met inlanders onderwerpt waar het de strafwet betreft;

III. Belemmering hunner vrijheid van beweging door het passen- en wijkenstelsel.

Voor het onderwijs van het Chineesche kind werd vroeger niets gedaan. De term „inlandsche bevolking" in Art. 128 van het Regeeringsreglement, dat den Gouverneur-Generaal opdraagt voor het oprichten van scholen der inlandsche bevolking te zorgen, werd geacht niet de met haar gelijkgestelde Chineesche bevolking te omvatten, zoodat de toegang voor Chin. kinderen, zoowel op de Inl. als op de Europ. scholen, zeer bezwaarlijk was.

Een der allereerste maatregelen van de Chineezen, die naar hervorming en meerderwaardigheid streefden en die den stoot gaven tot wat later algemeen „de Jong-Chineesche Beweging" in onze koloniën is genoemd, was het oprichten van particuliere Chineesche lagere scholen, naar het moderne model, zooals die in China in den laatsten tijd waren opgericht. Er werden, eerst hier en daar, later over geheel Java en de Buitenbezittingen, schoolvereenigingen opgericht — de eerste in 1900 te Batavia —, meestal „Tiong Hwa Hwee Kwan" genaamd — die, uit eigen middelen, bijdragen en contributies, particuliere Chineesche scholen oprichtten waar ook meisjes werden toegelaten, en waar werd les gegeven in het z.g. „Mandarijn Chineesch", tot nu toe de officieele taal der ambtenaren en geleerden.

Binnen enkele jaren verrezen deze „Tiong Hwa Hwee Kwan" scholen over den ganschen Archipel, en telden weldra duizenden leerlingen en honderden onderwijzers. Deze onderwijzers, allen uit China, en van wie een deel in Japan, enkelen zelfs in Amerika gestudeerd hadden, vormden een nieuw element, dat tot de verspreiding der moderne ideeën veel bijdroeg.

Volgens de laatst verschenen statistiek waren

er 442 dezer particuliere Chin. scholen in N. I., met 19.636 leerlingen en 858, meest uit China gekomen, onderwijzers. Alle schoolvereenigingen hebben zich tot één algemeenen bond vereenigd. Het doel van 't onderwijs is niet alleen om de leerlingen voor verdere opleiding in N. I. geschikt te maken, maar ook om hun den weg te wijzen naar een carrière in China.

In het jaar 1901 werden in Ned.-Indië door de Chineezen z.g. Chineesche Handelsvereenigingen, „Siang Hwee" of „Siang Boe" geheeten, opgericht, overeenkomende met dergelijke vereenigingen in China, die aldaar onder het Ministerie van Handel ressorteeren. Te constateeren valt, dat langzamerhand de Chineesche bevolking meer steun is gaan zoeken bij en meer is gaan opzien tot de besturen dezer „Siang Hwee's" dan tot de door de Regeering over haar aangestelde Chineesche hoofden. Het aanzien dier hoofden, en ook de ambitie om tot dit ambt te worden benoemd, zijn gedaald, naarmate de invloed der „Siang Hwee" toenam. Genoemd mogen hier ook worden andere vereenigingen, en wel van de uiterste ultra-moderne richting, van de Chineezengroepen, die zich het allermeeste van het oude afkeeren, en de moderne begrippen tot in hun alleruiterste consequentie willen doorzetten, nl. de zoogenaamde „Soe Po Sia" (lett. Boeken en Couranten Clubs).

De invloed dezer Jong-Chineesche beweging en haar vereenigings-streven is niet zonder invloed gebleven op de houding der Ned. Ind. Regeering, die zich aan de veranderde tijdsomstandigheden en hare behoeften wist aan te passen.

Onder de door de Ned.-Indië Regeering aangebrachte hervormingen en nieuwe instellingen ten opzichte der Chineesche bevolking zijn als de gewichtigste op te noemen de volgende:

Ten opzichte van het onderwijs, behalve afschaffing der genoemde beperkende bepalingen, in 1908, de oprichting der Hollandsch-Chineesche scholen. Deze zijn ingericht op den voet der Europeesche lagere scholen, het Europeesch schoolreglement is op haar toepasselijk, het voertuig is de Nederlandsche taal, en het onderwijs wordt gegeven door onderwijzers van het openbaar Europeesch onderwijs.

Op ultimo 1914 waren er 27 Hollandsch-Chineesche Scholen met 5203 leerlingen.

Ten opzichte van den rechtstoestand: de hervorming van de politie-rechtspraak. Zie het art. LANDRECHTER.

Ten aanzien van het passen- en wijkenstelsel werden in 1910 nieuwe bepalingen in het leven geroepen, die er reeds zeer veel het drukkende aan ontnamen. In 1917 werd het passenstelsel voor Java en Madoera geheel afgeschaft, in 1918 eveneens in hoofdzaak voor de Buitenbezittingen met uitzondering van Atjèh en Banka. Ook de verplichting in een bepaalde wijk te wonen is zeer verminderd. De in 1910 afgekondigde wet, regelende het Ned. onderdaanschap, gegrond op het z.g. „Jus soli", verklaart dus tot Nederlandsche onderdanen alle op Ned.Indische grondgebied geboren Chineezen. Alle z.g. „pĕranakans" werden dientengevolge Nederlandsche onderdanen en ook alle uit „Sin-kh'eh" vaders in onze koloniën geboren Chineezen.

Eindelijk is, bij Ind. Stb. 1917, no. 29 voor de Chin. in N. I. een Burgerl. en Handelsrecht ingevoerd, geheel op Europ. leest geschoeid, behoudens het instituut der adoptie. In verband daarmede is bij Stb. no. 30 van datzelfde jaar een Burgerl. Stand voor de Chin. bevolking ingevoerd.

Daardoor vervallen voor de wet vanzelf alle Chineesche zeden, wetten en gebruiken, die dan nog maar een historische beteekenis zullen behouden.

Wel is waar is er nog een aanzienlijk deel Chineezen, dat conservatief aan de oude zeden en gebruiken vasthoudt, maar een even aanzienlijk deel is reeds zóó gemoderniseerd, dat het rijp is voor meer Westersche wetgeving en, vooral door het onderwijs, gaat de ontwikkeling steeds door.

CHIRURGIJN- of DOKTERVISSCHEN (*Acanthuridae*) hebben dezen naam te danken aan het bezit van een scherpen lancetvormigen stekel aan weerszijden van den staart. Nauw verwant zijn de *Ledervisschen*, geslacht *Teuthis* of *Amphacantus*.

CINCHONA. Zie KINA.

CINNAMOMUM BURMANNI Bl., fam. *Lauraceae*. Kajoe Manis (MAL.), Kĕningar (JAV.), Kiamis (SOEND.). Kleine boom van den Maleischen Archipel en van China. Op Java wordt het hout wel gebruikt; overigens is de schors algemeen als kaneel in gebruik, en als medicijn.

CINNAMOMUM CAMPHORA Nees, fam. *Lauraceae*. Boom van Formosa, levert de KAMFER (zie aldaar) of KAPOER BAROS.

CINNAMOMUM PARTHENOXYLON Meissn., fam. *Lauraceae*. Vrij groote boom; de halfrijpe vruchtnapjes staan in de Inl. geneesk. bekend als *Boenga lawang*.

CINNAMOMUM ZEYLANICUM Nees, fam. *Lauraceae*. Kajoe manis, (MAL.), Kĕningar (JAV.), Kiamis (SOEND.). Heester, de stamplant van de Ceylon-kaneel, welke laatste, behalve als genotmiddel, in Nederlandsch-Indië een veelzijdige geneeskundige toepassing vindt. Zie KANEEL.

CITROEN. Zie CITRUS.

CITRULLUS VULGARIS Schrad., fam. *Cucurbitaceae*. Mĕndikai of Kĕmĕndikai (MAL.), Sĕmångkå (JAV.), Samangka (SOEND.). Bekende klimplant, uit Afrika afkomstig, overal tusschen de keerkringen gekweekt en vaak verwilderd. De groote vruchten, de *watermeloenen*, worden om het sappige, roode vruchtvleesch veel gegeten.

CITRUS, fam. *Rutaceae*. Limau (MAL.), Djĕroek (MAL., JAV., SOEND.). Algemeene naam voor de verschillende soorten en variëteiten van het geslacht *Citrus*, waarvan er sommige in het wild gevonden de meeste echter in Nederl. Indië gekweekt worden. De voornaamste soorten zijn: C. Aurantium, waarvan 2 bekende vormen, de echte C. Aur. *djĕroek manis* (M.) *dj. lĕgi* (J.), de meest gegeten vorm, en de vorm *decumana*, de pompelmoes, *dj. bali, dj. dalima* enz.; C. Hystrix, waarvan vooral bekend de vorm *acida, dj. nipis of tipis;* C. Medica, waarvan de echte C. M. is de Citroen, *dj. asĕm,* C.Nobilis, de Mandarijn.

CIVETKATTEN (*Viverridae*), een uitsluitend de Oude Wereld bewonende familie der ROOFDIEREN, verwant met, maar niet zoo hoog ontwikkeld als die der katten. Zie GANGGARANGAN (SOEND.), GĔRANGGANG (MAL.), TĔNGGALOENG, RASÉ, LINGSANG, LOEWAK, en MOESANG.

CIVIEL-GEZAGHEBBER is de naam, welke vanouds gegeven werd, hetzij aan officieren van het Indisch leger, die belast waren met het bestuur over een onderafd. of afd. op de Buiten-

bezittingen, hetzij aan particulieren, die, zonder tot het bestuurscorps te behooren, toch met bestuursfunctiën werden belast in afgelegen streken. Voor de laatste categorie, die sinds 1914 kortweg „gezaghebber" heet, zijn in den loop dezer eeuw eigen bepalingen getroffen (zie GEZAGHEBBER); de „civiel-gezaghebbers" van militairen huize daarentegen bestaan nog onveranderd voort in die streken, waar bijeenbrenging van militaire en administratieve functiën in één hand voor het afd.- of onderafd.gezag wenschelijk of noodig wordt geoordeeld. Op een militair hoofd van gewestelijk bestuur wordt de naam „civiel-gezaghebber" nimmer toegepast.

ÇIWAISME. Een hoofdsecte van het Hindoeïsme, zoo genoemd, omdat zij Çiwa (d. i. de goedgunstige) of Mahādewa (d. i. de groote god) vereert als Opperwezen, Parameçwara (d. i. opperheer), uit wien alles ontstaat, door wien alles onderhouden wordt en die aan alles een einde maakt. Wanneer Çiwa plastisch beschreven of in beeld gebracht wordt, stelt men hem gewoonlijk voor als een in diep gepeins verzonken Wijze. Vandaar dat hij genoemd wordt Djagadgoeroe, Meester der wereld, een benaming, die te herkennen is in Bhatāra Goeroe (zie Batara Goeroe), zijn meest verbreide titel voorheen in den Indischen Archipel. Beschouwt men hem als den almachtigen vernieler van al het tijdelijk bestaande, dan wordt hij voorgesteld als de Tijdgod, Mahākāla. De meest gewone vorm echter waaronder hij vereerd wordt bestaat in een symbool, de Lingga, het zinnebeeld van bevruchtende, levenwekkende kracht. Met de godsdienstige vereering van Çiwa gaat gepaard die van Doergā, zie ald. Verder genieten hooge vereering andere wezens, die in de nabijheid van den oppergod gedacht worden: Ganeça, de god der geleerdheid; Nandi, de stier van Çiwa; Skanda of Kārttikeja, de oorlogsgod. Wat den Indischen Archipel betreft, strekt de inscriptie van Tjanggal van Çaka 654, waarbij de oprichting van een Lingga door koning Sandjaja verheerlijkt wordt, tot bewijs, dat het Çiwaïsme in Kĕdoe beleden werd. Hoewel, blijkens de litteratuur zoowel als de bouw- en beeldhouwwerken, op Java tusschen het Çiwaïsme en het Boeddhisme op dat eil. een zeker syncretisme bestond, zijn er toch een aantal tempelruïnes, die een onmiskenbaar Boeddhistisch stempel dragen, andere, waar overblijfselen van Lingga's, Nandi's, Doergabeelden en Ganeça's duidelijk den Çiwaïtischen aard aanduiden (Diëng, Prambanan, Panataran enz.). Zie ook BALI en BATARA GOEROE.

CLEERENS (JOHANNES BAPTISTA). Geboren te Antwerpen 1785, speelde als Kolonel een groote rol in den Javaoorlog, werd in 1846 tot Gouverneur der Molukken benoemd, in welke betrekking hij in 1850 te Ambon overleed.

CLERCQ (FREDERIK SIGISMUND ALEXANDER DE). Geboren 1842 te Zutphen, werd 1863 aangesteld tot Officier van Gezondheid bij het leger in Indië, ging aldaar spoedig in burgerlijken dienst over en werd in Maart 1866 benoemd tot controleur in de residentie Menado, in 1872 tot adjunct-inspecteur van het inlandsch onderwijs, in 1877 tot inspecteur bij dien tak van dienst. In 1884 benoemd tot resident van Ternate werd hij in 1888 in dienzelfden rang overgeplaatst naar Riouw, om in Mei 1890 's lands dienst met pensioen te verlaten. Hij overleed 1906 te Apeldoorn. Behalve verschillende opstellen op geographisch, ethnologisch en linguïstisch gebied in het Tijdschr. v. h. Batav. Gen. v. K. en W., de Bijdragen v. h. Kon. Instituut, de Indische Gids enz. zijn als afzonderlijke werken van hem verschenen; Het Maleisch der Molukken; Bijdragen tot de kennis der Residentie Ternate; en met medewerking van J. D. E. Schmeltz, Ethnographische beschrijving der West- en Noordkust van Nederl. Nieuw-Guinea. Na zijn dood werd zijn Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Nederl. Indië door M. Greshoff uitgegeven (Amst. 1909).

CLOON (DIRCK VAN). Gouverneur-Generaal van 1732—1733.

CNOLL of KNOL (GOVERT). Zie JAVA. Geschiedenis.

COCA. *Erythroxylon Coca Lam.*, Fam. *Erythroxylaceae.* Heester uit Z.-Amerika, daar sinds oude tijden gekweekt ter wille der verdoovende bladeren. Op Java is de cultuur dezer plant ingevoerd, toen het uit de coca-bladeren bereide alkaloïde, cocaïne, voor de geneeskundige praktijk van waarde werd. De vooral in W. Java op groote schaal gekweekte soort is *Erythroxylon Coca Lam., var. Spruceanim Burck.*

Vooral de jonge bladeren zijn rijk aan alkaloïden ± 3 %; bij het ouder worden neemt het gehalte af (tot 1.2 %). De Java-coca groeit 't best op 400—600 M. zeehoogte, in de volle zon, en in een vochtig klimaat. Voor de extractie heeft men op Java fabrieken opgericht.

COCA-UNIT, de prijs van 0.5 K.G. cocablad per 1 % alkaloïde-gehalte. Deze bedroeg in 1912 gem. 21.55 en in 1913 19.24 ct.

COCHENILLE. *Cocus cacti.* Insekt, van de grootte en gedaante van een wandluis en wit van kleur, maar dat, gedood, een schoone purperroode verfstof oplevert. Het diertje leeft op de nopalplant, een soort van cactus. De Gouv.-cultuur leverde in later tijd geen voordeelen op, en kostte meer dan de opbrengst, zoodat zij in 1865 werd ingetrokken. Voor zoover ons bekend is, wordt ook door particulieren geen werk meer gemaakt van de cochenille-teelt.

COCHIUS (FRANS DAVID). Geb. 1787 te Valburg, vertrok 1815 als kapitein naar Java. Hij maakte zich vooral naam in den Javaoorlog. In Febr. 1831 werd hij generaal-majoor titulair, in Sept. 1835 commandant van het Indische leger. Als Commissaris van het Gouvernement ter W.-kust van Sumatra herstelde hij den goeden geest onder de troepen aldaar en veroverde Bondjol den 16den Aug. 1837, waar het op te richten fort naar hem genoemd werd. In April 1839 werd hij generaal-majoor effectief, en in Nov. 1839 luitenant-generaal. Op 1 Jan. 1848 werd hij als legercommandant eervol gepensionneerd; hij overleed 1876 te Rijswijk.

COCHIUS (FORT GENERAAL). Reduit op Java in de Afd. Keboemèn der res. Kĕdoe, nabij de grens van Banjoemas, en in de onmiddellijke nabijheid van de desa Gombong.

COCOS. Zie KALAPA.

COCOS-EILANDEN, ook KEELING-EILANDEN genaamd. Een atol, bestaande uit een dertigtal grootere en kleinere eilanden, in de Indische zee vóór Straat Soenda, tusschen 12° en 13° Z.B. en op 96° 53′ O.L. Kapitein Keeling heet ze in 1609 ontdekt te hebben; zij bleven tot 1823 onbewoond, in welk jaar een Engelschman,

Alexander Hare, zich met eenige Maleische huisgezinnen op een dier eilanden, Rijst-eiland, vestigde. Na 1825 stonden Kapitein Ross en zijn afstammelingen aan het hoofd der nederzetting. Niettegenstaande deze Engelsche nederzettingen werden de Cocos-eilanden als een Nederlandsche bezitting beschouwd, totdat ze in April 1857 door kapitein Granvelle Fremantle namens Hare Britsche Majesteit in bezit werden genomen.

COCQ D'ARMANDVILLE (CORNELIS JOHANNES LE), geb. te Delft, 1846, trad 1865 in de Societeit van Jezus, werd 1876 tot priester gewijd, in 1878 als missionaris naar Ned. Indië gezonden, waar hij zijn eersten werkkring vond te Semarang 1879—1881. Van 1881—1891 was hij achtereenvolgens werkzaam in de onherbergzaamste streken van Flores. In 1891 werd Le Cocq overgeplaatst naar Ceram. In 1895 vestigde hij een statie te Kapaur, Zuidkust N. Guinea. Vandaar ondernam hij een expeditie tot 141° O.L. en verdronk bij het terugkeeren naar de schoener, die hem op zee wachtte.

CODIAEUM VARIEGATUM Bl., fam. *Euphorbiaceae*. Poering (MAL., JAV.). Heester uit de Molukken, wegens de zeer verschillend gevormde en gekleurde bonte bladeren overal gekweekt, meest bekend onder den naam van *Croton*. De plant wordt voor allerlei kwalen als geneesmiddel gebruikt.

COEN (JAN PIETERSZOON). De grondvester der Nederlandsche macht in den Ind. Archipel werd geboren te Hoorn 1587, ging 1607 als onderkoopman in dienst der Compagnie naar Indië, deed in 1612 als opperkoopman een tweede reis derwaarts, en werd daarin 1613 aangesteld tot directeur-generaal over alle de Comptoren van negotie in Indië en 1617 tot Gouv.-Gen. Coen nam den titel van G. G. echter eerst aan in Maart 1619, nadat Reael, die op Ternate was, zijn betrekking had neergelegd. Voor de stichting van Batavia zie ald. en DJAKATRA, voor zijn optreden tegen de Banda eil. zie MOLUKKEN. Den 1sten Febr. 1623 legde Coen het bestuur neder; in het vaderland teruggekeerd werd hij daar met groote eer ontvangen, tot bewindhebber benoemd en 1624 opnieuw tot Gouv.-Generaal aangesteld. De Engelschen, die in hem hun krachtigsten tegenstander zagen, trachtten zijn vertrek te belemmeren; zelfs werd hem door de Staten-Generaal het bevel gegeven, niet naar Indië te vertrekken. Desniettegenstaande vertrok Coen incognito en kwam in 1627 te Batavia aan, waar hij 30 Sept. weder als Gouv.-Gen. optrad. Gedurende den korten tijd, dat hij het bestuur voor de tweede maal voerde, werd Batavia tweemaal door een krijgsmacht uit Mataram, doch te vergeefs, belegerd; gedurende het tweede beleg overleed Coen (21 Sept. 1629).

Coen heeft door zijn krachtig beleid en groote talenten als krijgsoverste alle aanspraak op den eerenaam van grondvester van het Nederlandsch gezag in Indië, en toonde ook als bestuurder groote talenten van organisatie. Meermalen waagde hij het zijn gevoelen tegen dat der H.H. XVII te stellen. Jammer maar, dat deze groote eigenschappen werden verduisterd door zijn groote strengheid tegenover de Inlanders, die soms, zooals op de Banda-eilanden, in wreedheid ontaardde, en die slechts verschoond kan worden door zijn overtuiging, dat hij bovenal de Comp. moest dienen en door de geheel andere beschouwing, toen over den Inlander voorgestaan dan die, welke thans de heerschende is.

COHEN STUART (ABRAHAM BENJAMIN). Geb. te 's Gravenhage 1825, werd in 1844 toegevoegd aan de HH. Winter en Wilkens te Soerakarta, ter verlichting van hun werkzaamheden voor de vertaling van wettelijke verordeningen in het Mal. en Javaansch. In 1862 vestigde hij zich te Batavia, waar hij door de Regeering met verschillende werkzaamheden van taalkundigen aard werd belast. Ook het Bat. Gen. van K. en W. riep herhaaldelijk zijn voorlichting in. Hij overleed te Batavia 1876. Zijn voornaamste werken zijn: De geschiedenis van baron Sakèndèr. Brata Joeda of de strijd der Bharata's. Verh. van het Bat. Genootschap, 1860, dln. XXVII en XXVIII. De Kawi-oorkonden (onvoltooid) 2 deelen, Leiden 1875. Voorts een opstel over de Javaansche tijdrekening, in het Tijdschr. v. Ned. Ind. 1850, dl. I. blz. 215—324.

COIX LACRYMA-JOBI, fam. *Gramineae*. Djali, Djali watoe (JAV.). Dit gras dankt zijn naam van *Lacryma Jobi* (= *Jobstranen*) aan de traanvormige, porseleinachtige, steenharde schijnvruchtjes, ontstaan uit de vergroeide kafjes om de vrucht. Deze werden vroeger veel in de apotheken gebruikt. Thans zijn ze meest nog maar aan snoeren geregen als bidsnoeren, armbanden, halskettingen e. d. in gebruik. Het gras is een uitstekend voedsel voor paarden.

COLA ACUMINATA. Zie KOLA.

COLEUS TUBEROSUS Bth., fam. *Labiatae*. Kĕmbili (MAL.), Gĕmbili, Kĕntang Djåwå (JAV.), Koemĕli (SOEND). Kruidachtige plant, waarvan de knollen gekookt als aardappelen gegeten worden.

COLOCASIA ANTIQUORUM Schott., fam. *Araceae*; Kĕladi (MAL.), Talĕs (JAV.), Taleus (SOEND.), zeer oude kultuurplant, in Azië thuis behoorend, overal in de tropen gekweekt wegens de eetbare knollen, die gekookt of gepoft, op Java vooral in schijven gesneden en dan gebakken, met stroop worden gegeten. Als voedingsmiddel is deze plant vooral in het O. van den Arch. in gebruik. Het binnenste van de stengels wordt gekookt of gestoomd als groente gebruikt, terwijl met de bladsteelen de varkens gevoerd worden.

COMITÉ TOT DE ZAKEN VAN DEN OOST-INDISCHEN HANDEL EN BEZITTINGEN. Zie COMPAGNIE (OOST INDISCHE).

COMITÉ (INDISCH) VOOR WETENSCHAPPELJKE ONDERZOEKINGEN. Is gevestigd te Batavia en stelt zich ten doel de uitbreiding der kennis van land en volk in den Indischen Archipel, zoowel met het oog op de belangen der wetenschap als die van landbouw en nijverheid. Het werkt zooveel mogelijk in overeenstemming met de Mij. tot bevordering van het natuurk. onderzoek der Ned. Kol. te Amsterdam.

COMMISSARIS-GENERAAL. In het algemeen gesproken de titel van een of meerdere hoogste bestuurders van Ned.-Indië met buitengewone macht bekleed en geplaatst boven de regeering van Indië, aan het hoofd waarvan in gewone tijden de Gouv.-Generaal gesteld is. Reeds in de 17de eeuw waren door H.H. XVII enkele C.-G. naar Indië uitgezonden, maar deze hadden niet de groote macht aan het begrip C.-G. verbonden. Meer daarmede overeenkomende was de zending opgedragen aan S.C. Nederburgh en S. H.

Frijkenius, om hervorming en bezuinigingen in de Ind. administratie aan te brengen; deze Hooge Comm., aan welke in Indië waren toegevoegd de G.-G. Alting en diens schoonzoon Siberg, trad in 1793 op, en werd in 1799 ontbonden. Bijzondere bekendheid hebben zich verder als C.-G. verworven Elout, v. d. Capellen en Buyskens (zie die namen), die van 1814—1819 optraden om de Ind. bezittingen van de Engelschen over te nemen. Daarna werden nog burggraaf L. P. J. Du Bus de Gisignies (1825) en J. Van den Bosch (1832) tot Comm.-Gen. benoemd, die deze betrekking respectievelijk tot 1830 en 1834 vervulden.

Nu het Regeerings-reglement bij de wet is vastgesteld, kan geen Comm.-Gen. in den eigenlijken zin van het woord — d. w. z. met buitengewone macht bekleed, zooals de Koning ter plaatse zou kunnen uitoefenen en alleen door zijne instructie gebonden, — meer worden uitgezonden en evenmin een zoodanig bestuurder aan het hoofd der Indische regeering worden geplaatst, daar art. 1 R.R. voorschrijft, dat de regeering over Ned.-Indië wordt uitgeoefend door een Gouv.-Gen. en gebiedt dat ieder, die zich in Indië bevindt, den Gouv.-Gen. als des Konings vertegenwoordiger erkennen en hem als zoodanig eerbiedigen en gehoorzamen moet.

COMMUNAAL BEZIT. Zie GROND (RECHTEN OP DEN).

COMPAGNIE (OOST-INDISCHE). De Noordelijke Nederlanden, vooral Holland en Zeeland, dankten reeds in de Middeleeuwen, vooral echter bij het verval der Hanse, hun welvaart voornamelijk aan eigen scheepvaart op het N., maar ook op het Z. van Europa. Met den opstand tegen Spanje verslapte de energie der Hollanders niet; vele rijke en ondernemende mannen, uit de Z.lijke Nederlanden verdreven, versterkten het handeldrijvend element. Nederlandsche zeevaarders haalden de produkten van Indië uit Spanje en Portugal en brachten daar koren, hout, enz. In 1585 echter liet Philips II plotseling beslag leggen op alle Holl. schepen, die zich in zijn havens bevonden, en de handel op Spanje werd nu onmogelijk. Derhalve gingen de Hollanders nu pogingen in het werk stellen om zelf den zeeweg naar Indië te zoeken, waartoe men zich eerst de noodige inlichtingen en gegevens trachtte te verschaffen (Plancius, J. Huygen van Linschoten). Reeds in 1594 werd in Amsterdam de eerste „Maatschappij van Verre" opgericht; in 1595 zeilden 4 schepen onder Molenaar, de Keyzer en Houtman naar Indië. Over Enggano bereikte men Bantam, vanwaar men reeds spoedig vertrok. In 1597 kwamen 3 van de 4 schepen in Texel terug, en ofschoon de uitslag van den tocht niet schitterend was, werden de terugggekeerden toch in Amsterdam met vreugde ontvangen: immers, de zeeweg naar het Oosten was nu door de Nederlanders ontsloten. In de jaren 1595—1602, die der „wilde vaart", ontstond de eene Compagnie na de andere te Amsterdam, Rotterdam, Delft, en in Zeeland. De ongebreidelde concurrentie tusschen deze maatschappijen scheen de voordeelen der vaart te niet te zullen doen, zoodat de noodzakelijkheid werd ingezien, te komen tot één groot handelslichaam. Vooral Van Oldenbarneveld werkte ijverig voor de fusieplannen, en zoo kwam het er den 20sten Maart 1602 toe, dat de Staten-Generaal een octrooi verleenden aan de bekende combinatie: d e G e n e r a l e N e d e r l a n d s c h e G e o c t r o i j e e r d e O o s t - I n d i s c h e C o m p a g n i e trad op dien dag in de geschiedenis van ons vaderland op.

Dit octrooi, hetwelk met een enkele wijziging tot den val der Comp. haar grondwet is gebleven (het werd verlengd in de jaren 1623, 1647, 1673, 1700, 1741, 1742, 1743, 1755, 1777, 1796, 1798) moet als grondslag worden genomen waar het geldt een schets te geven van de inrichting der Comp. hier te lande.

Het bedrag van het oprichtingskapitaal was niet vooruit vastgesteld. Alle Nederlanders konden aan de inschrijving deelnemen „met soo weynige ende veel penningen, als het henluyden sal gelieven." Er werd voor ongeveer 6½ millioen ingeteekend.

De Comp. bestond uit 6 Kamers: die van Amsterdam, Middelburg (Zeeland), Hoorn, Enkhuizen, Rotterdam en Delft. Deze Kamers werden bestuurd door 60 Bewindhebbers; ontstond een vacature, dan droegen de Bewindhebbers der betrokken Kamer aan de Provinciale Staten een drietal ter electie voor. Voor het eerst traden de actueele Bewindhebbers der aaneengesloten Maatschappijen van Verre op, te zamen 73; door uitsterving moest dit getal teruggaan op 60. Hiervan kozen Amsterdam 20, Zeeland 12 en de 4 anderen ieder 7. De algemeene belangen der Comp. werden behartigd door het college der „Heeren XVII". Deze werden voor elke vergadering opnieuw gekozen door en uit de Bewindhebbers; de Amsterdamsche Kamer koos hiervan 8, Middelburg 4, Delft, Rotterdam Enkhuizen en Hoorn elk 1, terwijl de 17de werd afgevaardigd òf door Zeeland, òf door een der kleine Kamers.

Hoewel de Comp. één geconsolideerd handelslichaam was, bezat iedere Kamer toch een groote mate van zelfstandigheid; zoo had elk haar eigen personeel, en beschikte steeds over haar eigen schepen en de contrôle en administratie daarvan. De Kamer van Amsterdam droeg voor de helft bij in schepen en lading, en had dus den grootsten invloed op den algemeenen gang van zaken. Naast de gewone Bewindhebbers had men extra-ordinaire, dwarskijkers, afgevaardigd door sommige steden en de Ridderschap uit Holland, en door de provincies Gelderland, Utrecht, Friesland, Overijsel en Groningen; veel gewicht legden zij niet in de schaal. Na 1748 werd aan den Stadhouder de waardigheid van Opperbewindhebber verleend, en als zoodanig liet hij zich vertegenwoordigen door zijn Representanten. Als college, ingesteld om toezicht te houden op de verrichtingen der Bewindhebbers, vooral in financieele aangelegenheden, traden de „Beëedigde Hoofdparticipanten" op, gekozen uit de Hoofdparticipanten, dat waren die aandeelhouders, welke (evenals de Bewindhebbers) minsten ƒ 6000 aandeelen in portefeuille hadden. Van dit toezicht kwam echter niet heel veel, terwijl ook de keuze van deze Bewindhebbers spoedig in handen van de stedelijke regentenfamilies kwam, wier leden meestal ook Bewindhebbers waren; zoo werd de macht der Bewindhebbers weldra een onbeperkte, en mislukten alle pogingen van aandeelhouders om invloed op den gang van zaken te krijgen.

In het octrooi vinden ook hun uitgangspunt

de **verhouding der Comp. tot den Staat** en de beginselen, die de **politiek** der Comp. hebben geleid. Art. 34 schiep voor de Comp. een **monopolie** tegenover geheel het Nederl. volk; art. 35 gaf haar **Souvereiniteitsrechten** ten opzichte van Indië. Daarnaast schiep zich de Comp. zelve een ander monopolie in het Oosten door privilege-verbonden met Inl. vorsten en volken, en door de uitsluiting van vreemdelingen uit den handel in Indië.

Daar zich in Indië reeds spoedig de behoefte aan centralisatie van bestuur en administratie deed gevoelen, werd in 1609 de eerste Gouv.-Gen. benoemd (P. Both) en een Raad van Indië ingesteld. Instructiën voor Gouv.-Gen. en Raden werden vastgesteld in 1609, 1613, 1617, 1632 en 1650; de laatste is de belangrijkste en is het fundament der Hooge Regeering gebleven tot aan den val der Comp. Aan het hoofd van geheel het bestuur bleef gesteld een Gouv.-Gen., bijgestaan door ordinaire en extra-ordinaire Raden, die te zamen de z. g. „Hooge Regeering" vormden. De G.-G. was „het opperhoofd der gansche Regeering". Hij was natuurlijk ondergeschikt aan de Bewindhebbers, maar in de praktijk lieten deze alles over aan de Hooge Regeering, en wel in hoofdzaak aan den G.-G. In handelszaken werd deze bijgestaan door den Directeur-Generaal, tevens eerste lid van den Raad van Indië. Bijna alle andere ambtenaren stonden met den handel in verband; opklimmende had men adsistenten, onderkooplieden, kooplieden, opperkooplieden; deze laatsten klommen dikwijls op tot de hoogste rangen, als Raad van Indië, Gouverneur, soms zelfs Gouv.-Gen. De bezoldiging der ambtenaren was niet hoog, maar vele wettige of onwettige emolumenten, meestal ten koste van den Inlander, spekten hun zak toch veelal zoo, dat de meesten tenslotte een hoog inkomen hadden.

Boven zagen wij, dat de Comp. tegelijk koopman en souverein was; in de eerste plaats echter was zij koopman, en de handelsbelangen gaven bij al haar handelingen den doorslag. De groote fout is juist geweest, dat men aan den koopman en aan den souverein niet de plaats heeft weten in te ruimen, die aan elk toekwam. Door bekrompen koopmansgeest werd de Inlander zoo belast, dat hij niet bij machte was, voldoende bij te dragen in de bestuurskosten, zoodat de groote onkosten van administratie, forten, garnizoenen, scheepsmacht enz. op de schouders der Comp. als souverein bleven drukken, zonder dat de bevolking door een wel geordend regeeringssysteem, dat ook met hare belangen en welvaart rekening hield, in staat werd gesteld door billijke belastingen in die kosten bij te dragen. Nergens slaagde de Comp. er in, de bevolking met haar politiek te verzoenen, en dus kon zij haar weermiddelen niet verminderen. Altijd en overal was die politiek er op gericht, met hand en tand vast te houden aan het monopolie. Om dit te handhaven en zoo de markt te dwingen schroomde zij niet, soms tot beperking der producten over te gaan (extirpatietochten in de Molukken).

Op drieërlei wijze kreeg de Comp. in hoofdzaak de producten voor haar handel: van het door haar veroverde grondgebied, b. v. Banda; uit streken, met welker hoofden of bewoners zij monopolie-contracten had gesloten, tot welker naleving zij versterkingen en garnizoenen in die streken moest onderhouden, b.v. Ambon en de Molukken; en ten slotte door handelsbetrekkingen met van de Comp. geheel onafhankelijke vorsten en volken, van wie zij soms voordeelige handelsprivilegiën had verkregen. Hoe goed het monopolie ook geweest was in het begin, toen de handel der Comp. als een teere plant moest behoed worden, het werd later noodlottig, toen het het zenuwverslappende rustbed was geworden, dat alle energie aan de Comp. ontnam. Doch ook innerlijk nam het bederf der Comp. hand over hand toe. Aan het gehalte van het ambtenaarspersoneel ontbrak veel. Het financieel beleid, in Azië zoowel als in Nederland, was uiterst gebrekkig, dikwijls roekeloos en immoreel. De Bewindhebbers hebben bijna altijd met geleend geld gewerkt, en daarmee ook de dividenden uitbetaald, waardoor de aandeelen steeds hoog bleven staan. Men neemt aan, dat de Comp. in het geheel 3600 % div. heeft uitgekeerd, d. i. ± 18 % per jaar; toch toonen de Ind. rekeningen reeds van 1693 af verlies, de Nederl. van 1736. De ware toestand werd geheim gehouden en het publiek opzettelijk misleid. De in Indië gemaakte handelswinsten kwamen in hoofdzaak voort uit de Contingenten en Gedwongen leveringen (zie CONTINGENTEN), en deze gaven aanleiding tot knoeierijen op groote schaal tusschen de Europ. ambtenaren en de Inl. hoofden, waarvan natuurlijk de Inl. het slachtoffer werd. Terecht is gezegd: „Sommige ambtenaren hebben millioenen gewonnen, terwijl de Comp. is te gronde gegaan, de ingezetenen arm zijn geworden en het land is uitgezogen en verwoest."

Toch lag nog een deel der factoren, welke tot haar einde hebben geleid, buiten de macht der Comp. De Eng. zeeoorlog veroorzaakte haar zoo groote verliezen aan ladingen, schepen en grondgebied, dat men gerust kan aannemen, dat haar daardoor de genadeslag werd toegebracht.

De staat heeft zich steeds weinig met de zaken der Comp. ingelaten tot 1781, toen haar doodstrijd reeds begonnen was. Van dien tijd af moest zij telkens geld aan den Staat ter leen vragen, wat soms slechts met moeite werd toegestaan. De Regeering wilde meer toezicht, en zoo werd in 1790 een Staatscommissie tot de zaken der O.I.C. ingesteld, die de zaken onderzocht en al het mogelijke deed om verbeteringen aan te brengen, maar het was te laat. Op het eind van 1793 had de Comp. niet meer de noodige middelen om de zaken aan den gang te houden, terwijl haar schuldenlast 112 millioen en in 1796 reeds 120 millioen gulden bedroeg. In 1795 werd besloten het bestuur der Comp. te vervangen door een Comité tot de zaken van den O.I. handel en bezittingen, welk lichaam 1 Maart 1796 in functie trad; het bestond uit 28, van Staatswege aangestelde leden, en hield zitting te Amsterdam. In naam bleef de Comp. bestaan, feitelijk echter was de leiding der koloniale aangelegenheden voortaan een tak van Staatsdienst geworden. De Staatsregeling van 1798 werkte dit beginsel nader uit, en daarbij werd geheel de O.I.C. met haar baten en schulden door de Bataafsche Republiek overgenomen. De Raad der Aziat. bezittingen en etablissementen zou de leiding der koloniale aangelegenheden hebben. Deze trad 1 Jan. 1800 in functie en daarmee had, wettelijk en feitelijk, de eenmaal zoo beroemde O.I.C. opgehouden te bestaan.

COMPTABELEN, COMPTABILITEIT. Nadat bij de grondwetsherziening van 1848 bepaald was, dat de wet de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen zou regelen (art. 60), is het door Minister Fransen v. d. Putte ingediende wetsontwerp (1863) aangenomen, en afgekondigd als de wet van 23 April 1864 Ind. Stb. 106, later herhaaldelijk gewijzigd en aangevuld.

Het hoofdbeginsel, in die wet nedergelegd, is uitgedrukt in de bepaling, dat de begrooting voor N. I. jaarlijks bij wet of wetten zou worden vastgesteld. Die begrooting is dan ook het richtsnoer voor het geheele beheer en de verantwoording. Zie BEGROOTING.

In Ned.-Indië berust het algemeen bestuur van de geldmiddelen bij den Gouverneur-Generaal (Comptabiliteitswet, art. 32).

Als gedelegeerden van den Gouv. Gen. en onder zijn nadere goedkeuring bevoegd tot handelingen, die uitgaven ten laste van den Lande ten gevolge hebben, treden op: 1o de hoofden der Departementen van Algemeen Bestuur (zie aldaar); 2o. de hoofden van gewestelijk bestuur, met uitsluiting van den res. van Batavia, — de chef van de Banka tinwinning, voor zoover betreft de uitgaven ten laste van dat bedrijf, — de afdeelings of gewestelijke militaire commandanten en de officieren of ambtenaren, tot de marine behoorende, daartoe door den chef van het Departement der marine aangewezen.

De ordonnateurs hebben de bevoegdheid tot het beoordeelen en verevenen, mitsgaders het betaalbaarstellen van vorderingen ten laste van den lande, en kunnen deels die bevoegdheid binnen zekere grens onder hun verantwoordelijkheid aan anderen opdragen.

Het onderzoek bij de Rekenkamer omvat in de eerste plaats een beoordeeling van de rechtmatigheid der vorderingen; het gaat verder c. q. na of de betrokken post der begrooting toereikend is; of de aard der uitgave met de omschrijving van dien post overeenkomt; geen vermenging van fondsen over verschillende dienstjaren of afdeelingen der begrooting zou plaats hebben; en of de bewijsstukken, door de schuldeischers overgelegd, in den voorgeschreven vorm zijn (zie REKENKAMER, ALGEMEENE).

De uitbetaling op de ordonnantiën en mandaten geschiedt door de comptabelen, die met het beheer van 's lands kassen belast zijn, hoofdzakelijk de algemeene ontvangers en andere ambtenaren, die, krachtens hunne betrekking, 's lands kassen houden. Zie KASBEHEER.

CONOCEPHALUS NAUCLEIFLORUS Engl. fam. *Moraceae*, Banjon (JAV. ?), klimmende heester, waarvan de stengels als touw worden gebruikt

CONSIGNATIE STELSEL (HET). Vormt met het door Van den Bosch in het leven geroepen cultuur-stelsel (zie aldaar) één geheel, en had ten doel om de als vrucht van het cultuurstelsel in handen van het Gouvernement gekomen producten voor Gouvernements-rekening naar Nederland ten verkoop te doen zenden door tusschenkomst van de te dezer zake als agent en commissionnair der Regeering optredende Nederlandsche Handel-Maatschappij.

Het levendige handelsverkeer, dat zich na het herstel van het Ned. gezag in Indië ontwikkeld had, kwam voor een groot deel ten voordeele van de daar gevestigde vreemde handelshuizen, vooral Engelsche. Ter beperking van die vreemde mededinging, en om aan de Nederl. scheepvaart en handel de meeste voordeelen te doen toekomen, was dit stelsel door Van den Bosch ontworpen.

Maar de tenuitvoerlegging van dit plan vereischte ruimer kasmiddelen, dan waarover de Regeering toenmaals kon beschikken. De overvoer en de verkoop der producten op de Nederlandsche markt toch hadden tengevolge, dat de opbrengst er van niet meer kon genoten worden in hetzelfde jaar, waarin zij werden geoogst, en zoo kwam men er toe de hulp in te roepen van de Nederl. Handel-Maatschappij, die, krachtens de ter zake tusschen haar en de Regeering aangegane overeenkomst, de Indische producten met Nederlandsche schepen naar Nederland zou overvoeren, die daar zou doen verkoopen en aan Java de noodige gelden, voor den dienst aldaar vereischt, zou toevoeren.

Voor de Ned. Handelmaatschappij waren de transactiën zeer voordeelig, maar zeer begrijpelijk zagen de in N.-I. gevestigde handelshuizen den door v. d. Bosch gevolgden koers met leede oogen aan. Hier te lande vonden zijn maatregelen schier onverdeelde instemming, echter niet zonder dat in den boezem der Volksvertegenwoordiging vooral tegen de geheimzinnigheid, die bij deze zaken heerschte, ernstige stemmen opgingen; zelfs werd de wettigheid der gesloten overeenkomsten betwist.

Om aan allen twijfel in dit opzicht een eind te maken, en de zaak voor den vervolge op gewenschten voet te brengen, werden op voorstel van drie leden der Tweede Kamer de reeds gesloten contracten door de Wetgevende Macht bekrachtigd. Ook van hernieuwde overeenkomsten (1849, 1853, 1873, 1883, 1898, 1904, 1909) vond deze bekrachtiging plaats; in het algemeen werd bij verschillende nieuwe overeenkomsten het commissieloon der Ned. Handel Mij. telkens verminderd; bij die van 1853 behield de Reg. de vrijheid, een hoeveelheid van 200.000 pikols koffie en 105.000 pikols suiker in Indië zelf aan de markt te brengen.

Toen in het jaar 1914 de tengevolge van den uitgebroken oorlog ontstane buitengewone toestanden op het gebied van handel en verkeer het ongewenscht maakten om aangaande den verkoop in Nederland van de voor 's Lands rekening aangevoerde voortbrengselen van land- en mijnbouw beslissingen voor langeren duur te nemen, werd op dezelfde voorwaarden als tot het einde van 1914 golden, een overeenkomst aangegaan voor den duur van één jaar, welke bij de wet van 31 December 1914 (Ned. Stb. no. 663) werd goedgekeurd, welke overeenkomst na afloop andermaal voor één jaar werd aangegaan, dus tot het einde van 1916 en bekrachtigd werd bij de wet van 31 December 1915 (Ned. Stb. no. 542).

CONSTRUCTIE WINKEL (ARTILLERIE-). Gevestigd te Soerabaja.

Het thans geldende reglement voor deze inrichting is vastgesteld bij Gouv. besluit van 20 Juli 1906 no. 31 (Ind. Stb. no. 358)), volgens hetwelk zij in de eerste plaats bestemd is tot het voortbrengen, wijzigen en herstellen van materieel — behalve buskruit — voor het wapen der artillerie en verder van dat voor andere wapens en diensten. Wanneer de omstandigheden het toelaten, mogen bij den artillerie-constructiewinkel ook

werkzaamheden voor andere departementen van Algemeen Bestuur, voor instellingen van liefdadigheid, voor militaire cantines en andere inrichtingen tot nut en vermaak van het leger en voor particuliere personen en instellingen worden verricht. Aan het hoofd van den A. C. W. staat een majoor of luitenant-kolonel der artillerie. Het dagelijks op het werk komend aantal werklieden bedroeg in 1910 541, in 1915 1168 man.

CONTINGENTEN. Dit waren ten tijde van de O.-I. Compagnie de jaarlijksche leveringen van bepaalde hoeveelheden producten van overeengekomen soorten, door de regenten van de door Mataram aan de Compagnie afgestane landen te leveren. Deze contingenten, die dus in hoofdzaak de inkomsten waren, welke de Compagnie van die landen trok, werden niet met groote gestrengheid en zelfs niet altijd geregeld ingevorderd; maar waren evenwel, daar de Compagnie zich niet inliet met de wijze, waarop de regenten aan die producten kwamen, toch dikwijls een groote druk voor de bevolking. Behalve deze Contingenten had men de wel daarvan te onderscheiden verplichte leverantiën, nl. van den geheelen oogst van zekere producten, als koffie en andere.

CONTRACTEN MET ZELFBESTURENDE LANDSCHAPPEN. Indië is, afgezien van enkele zeer schaarsche streken (het midden van Nieuw-Guinea), die meer sfeer van invloed zijn dan beheerscht grondgebied, verdeeld in tweeërlei gebied: *a.* het rechtstreeksch of Gouvernementsgebied, waar het Nederlandsch gezag geldt met gelijke volkomenheid als in onze elf provinciën, en *b.* de streken, waar het recht van zelfbestuur is verbleven aan Inlandsche vorsten (monarchieën of oligarchieën) of volken (republiekjes), en waar niet alleen de algemeene verordeningen slechts in zoover toepasselijk zijn als met dat recht bestaanbaar is (art. 27 Reg. regl.), doch eveneens onze lagere verordeningen, ons bestuur, onze politie en onze rechtspraak slechts ten deele gelden. De verhouding tusschen het Gouv. en die landschappen wordt grootendeels, zij het niet uitsluitend, gekend uit de verdragen of overeenkomsten tusschen beide partijen gesloten.

Art. 44 van het nog geldende Reg. regl. van 1854 geeft den Gouv.-Gen. de bevoegdheid om, met inachtneming van 's Konings bevelen en na ingewonnen advies van den Raad v. Indië (art. 28), oorlog te verklaren aan, en vredes- en andere verdragen te maken met Indische vorsten en volken. De inhoud van deze verdragen is in den loop der negentiende en der twintigste eeuw natuurlijk zeer verschillend geweest, naar mate van de betrekkingen, welke wij met de landschappen onderhielden. Alle hebben thans één trek gemeen: erkenning van Nederlands suzereiniteit (opperheerschappij, oppergezag) in termen, die boven twijfel stellen, dat het landschap geen internationale betrekkingen meer mag onderhouden en dat zijn grondgebied tegenover de buitenwereld ons grondgebied is. Wanneer de Indische Regeering voor de eerste maal een politiek contract sloot, bedong zij daarnevens dikwijls niet meer dan de belofte van het inheemsch bestuur, geen briefwisseling met andere zelfbesturende landschappen te zullen onderhouden, zee- en strandroof benevens slavenhandel te zullen beletten en geen vreemdelingen zonder toestemming van ons bestuur te zullen toelaten; zij verbond zich echter van haar kant meermalen, zich niet te zullen mengen in inheemsch bestuur en rechtspleging. Uit nauwere aanraking ontwikkelden zich dikwijls nadere voorwaarden b.v. ten aanzien van pandelingschap en slavernij, bevordering van onderwijs en nijverheid; bemoeienis met de rechtspraak, overname van een deel der landsinkomsten tegen schadeloosstelling, enz. Ten gevolge van een en ander was tegen het einde der 19e eeuw de contractueele verhouding van ons gezag tot de zelfbesturende landschappen rijk geschakeerd. Doch de contractueele verhouding was met de werkelijke verhouding maar al te dikwijls in schelle tegenspraak: in machtelooze landschappen, die ons weinig invloed hadden toegekend, handelden wij naar believen, in zelfbewuste landschappen daarentegen met uitvoerige toekenning van bevoegdheden aan het Gouvernement had ons gezag niets te vertellen. Bij een en ander mag niet uit het oog worden verloren, dat de meeste zelfbesturen maar weinig, somtijds nagenoeg niets, begrepen van onze natuurlijk op Westersche wijze geredigeerde en aan hen in meestal Maleische vertaling voorgelegde contractsontwerpen. Ook bedenke men, dat de vrijwilligheid der contractsaanvaarding nu en dan te wenschen over liet: om een onwillig bestuurder te „overreden" werd hij somtijds ter hoofdplaats een tijdlang aangehouden; nog in 1906 werd een contract met Boeton gesloten in bijzijn van den état-major van een pantserschip.

In vorm en inhoud onzer politieke verdragen uit zich de sedert het einde der 19de eeuw ingetreden heilzame wijziging in onze staatkunde ten opzichte van de zelfbesturende landschappen, met name in een vervanging van de omslachtige en toch nooit volledige „lange contracten" door een bondige „korte verklaring", waarvan de artt. 1 en 2 de erkenning van ons oppergezag belichamen, doch waarvan art. 3 bepaalt, dat al onze regelingen en al onze bevelen zullen worden nageleefd. Deze korte verklaring, het eerst (onder de stuwkracht van Snouck Hurgronje en Van Heutsz) opgedoken in Atjèh als Atjèh-verklaring, is sedert op groote schaal ook elders ingevoerd en wel — met kleine onderlinge verschillen — als korte verklaring, Atjèh-verkl., Oostkust-verkl., Sigi-verkl., Ternate-verkl. en (oudere) Timor-verkl., van welke zes de laatste een soort combinatie is van omstandig contract en korte verklaring. Teneinde nu echter te verhoeden, dat aan art. 3 dezer korte verklaringen een toepassing zou worden gegeven, die aan onze regelingen en bevelen alles en aan de zelfstandigheid van het landschap niets meer zou toebedeelen — hetgeen allerminst de bedoeling was geweest —, is terecht bij ordonnantie in Ind. Stb. 1914 no. 24 („zelfbestuursordonnantie") afgebakend, welke beperkingen het gouvernement aan zichzelf en zijn ambtenaren bij de toepassing van art. 3 oplegt; deze in Bijbl. 8122 toegelichte en nog niet in werking getreden verordening is blijkbaar alleen op de Buitenbezittingen van toepassing geacht, hoewel haar letter evengoed op de twee kleinere prinsdommen van Java ziet. Terwijl men nu eenerzijds voor met geweld onderworpen en anderzijds voor minbeteekenende landschappen de korte verklaring tracht te verkrijgen — die thans dan ook geldt voor ongeveer 330 uit de ongeveer 350 zelfbesturen —, heeft men in de daarnaast voorkomende, nu zeer zeldzaam geworden, „lange

contracten" van vierderlei type (oud-Celebes-model, Sangi-model, nieuw-Celebes-model en Oostkust-model) de ware verhouding juister trachten aan te geven dan voorheen.

Samengaande met het streven naar meer uniformiteit en duidelijkheid in de verhouding tot de zelfbesturen, treedt de overgang aan het licht, dien het politiek contract doormaakt, van overeenkomst tot wettelijke regeling; van een zuiver personeel contract met een landschapsbestuurder, waaruit alleen plichten voortkomen voor dezen bestuurder, tot een legislatieve akte, die niet den vorst alleen, maar evenzeer en even onmiddellijk de geregeerden en buitenstanders binden kan. Van de logische konsekwentie, om nu voortaan de politieke contracten te gaan sluiten met het landschap zelf, in plaats van met zijn sterfelijke bestuurders — een evolutie, die in de lijn van het instituut der landschapskassen zou liggen — is evenwel nog weinig te bemerken.

De politieke contracten zelve zijn, in verband met art. 44 lid 2 Reg. regl., te vinden onder de bijlagen van de Handelingen der Staten-Generaal (waaruit de Indische Gids ze in later jaren placht over te nemen).

CONTRACTEN TUSSCHEN INLANDERS EN NIET-INLANDERS. Zie OVEREENKOMSTEN.

CONTROLEUR BIJ HET BINNENL. BESTUUR. Zie BESTUUR.

CONTROLEUR KOTA. Aldus noemt men op Java den controleur, wiens standplaats de hoofdplaats is van een gewest of van een afd., ook al omvat zijn contrôle-afd. meer dan die hoofdplaats of Kota zelf. Op de Buitenbezittingen hoort men den naam o.a. bezigen van den controleur, wiens standpl. de gewestel. hoofdpl. is.

CONVERSIE. Omtrent verwisseling van huur in erfpacht, en van indiv. bezit in agrarisch eigendom, zie AGRARISCHE WET. De conversie van communaal bezit van bouwlanden op Java en Madoera in erfelijk individueel bezit wordt beheerscht door de regeling bij Kon. Besl. in Ind. Stb. 1885 no. 102. Zij gaat uit van het beginsel, dat de bevolking vrij moet zijn den vorm van grondbezit te kiezen, dien zij verlangt en dat alleen de wijze van conversie door de Regeering moet worden geregeld. De hoofdbepalingen dier verordening zijn de volgende:

Om een conversie te kunnen tot stand brengen, moet ten minste drie vierde der deelgerechtigden die verandering verlangen en de wijze van verandering goedkeuren, en moet elk gerechtigde een aandeel in individueel bezit verkrijgen. Bovendien moet een gedeelte der velden worden gereserveerd ten behoeve der dorpsbestuurders, en wel tot een niet kleinere oppervlakte dan vóór de conversie, tenzij de resident dit toelaat, omdat hij die uitgestrektheid te groot acht. Er moet ook op worden gerekend, dat aan de dorpsbestuurders persoonlijk velden worden toebedeeld, opdat zij gronden zullen bezitten nadat zij afgetreden zijn. Dit alles wordt aan het initiatief der desa en aan onderlinge schikking der deelgerechtigden overgelaten.

De bepalingen van het Kon. Besl. van 1885 zijn meerendeels een doode letter gebleven, wegens gemis van aansluiting aan het adatrecht. Vaak verloopen jaren, waarin geen enkel geval van conversie plaats heeft.

COOK (JAMES), Engelsch zeevaarder, geb. 1728 te Marton, graafschap York. Bevelhebber van de „Endeavour", het schip dat in 1768 door de Engelsche Admiraliteit werd uitgerust voor een wetenschappelijke ontdekkingsreis in de Zuidzee. Op die reis landde hij 1770 op een punt van de Z.kust van Ned. N.-Guinea, en was hij daardoor de eerste Europeaan, die deze kust bezocht. Zijn landingspunt was gelegen op 6° 15' Z.Br. en wordt thans *Kaap Cook* genoemd.

COPAL. Zie AGATHIS.

COPRA. Zie KALAPA.

CORCHORUS CAPSULARIS L., fam. *Tiliaceae.* Zie JUTE en GOENI.

CORCHORUS OLITORIUS L., fam. *Tiliaceae.* Zie JUTE.

CORDES (JAN WILLEM HUGO). Geb. te Amsterdam 1836, overleden te Apeldoorn 1906. In 1877 werd hij benoemd tot Inspecteur van het Boschwezen, bleef in dien rang als chef van de afdeeling Boschwezen van het Dep. van B. B. werkzaam tot April 1887. Hij schreef: „De djatibosschen op Java, hun natuurlijke verspreiding, geschiedenis en exploitatie" en talrijke artikelen in verschillende tijdschriften.

CORIANDRUM SATIVUM L., fam. *Umbelliferae.* Kĕtoembar (MAL.), Katoembar (JAV.), Katoentjar of Toentjar (SOEND.). Overblijvend kruid uit Zuid-Europa, op Java vooral in de bergstreken gekweekt. Korianderzaad wordt als specerij en geneesmiddel veelvuldig gebruikt; het wordt als inl. drogerij meest van Bombay aangevoerd.

CORNELIUS (HERMANES CHRISTIAAN). Geb. 1774 te Amsterdam. Kwam 1791 in Indië, klom bij de genie op tot den rang van kolonel (1822). Overleed te Amsterdam 1833. In 1797, bij het bouwen van het fort Klatèn, bracht hij de geheel begroeide ruines van de Prambanan-tempels aan het licht. Sedert bracht hij eenige van de belangrijkste ruïnes van Midden Java in teekening en beschreef ze. Zie BOROBOEDOER.

CORNETS DE GROOT VAN KRAAIJENBURG (JHR. JOHAN PIETER). Geb. te Groningen 1808, werd na verschillende betrekkingen in Indië bekleed te hebben, in 1836 Algem. Secretaris, in 1842 Secretaris-Generaal bij het Min. v. Indië en was van 1848 tot 1851 lid van den Raad van Indië. Den 9en Jan. 1861 tot Min. van Kol. benoemd, trad hij 14 Maart d.a.v. weder af en werd in 1862 tot Lid van den Raad van State benoemd, welke betrekking hij vervulde tot zijn overlijden te 's Gravenhage in 1878. Hij schreef o.a.: Over het beheer onzer koloniën. Aanteek. op het wetsontw. tot vastst. van het Regl. op het beleid der Reg. v. N. I. en met T. J. Willer, Het eil. Boeroe. Voorts nog verschillende bijdragen in periodieken.

CORYPHA GEBANGA Bl., fam. *Palmae.* Lontar hoetan (MAL.), Gĕbang (JAV., SOEND.). Waaierpalm ter grootte van een klapperboom, met stekelige bladstelen, in een groot deel van Zuid- en Zuidoost-Azië voorkomend op de kuststreken, maar nooit vlak aan het strand. De boom bloeit op 30-jarigen leeftijd met een eindelingsche bloempluim en sterft af, nadat hij vrucht heeft gedragen. De verschillende deelen van de plant worden voor een groot aantal doeleinden gebruikt. Een afkooksel van de dunste bijwortels is een volksgeneesmiddel. Van den stam maakt men trommen. De buitenlaag van den stam levert een zoetigriekende gom (*blĕndok gĕbang*), die als inlandsch geneesmiddel gebruikt wordt. Uit het merg wint men een vuilroode sago, die bij misgewas door de inlanders gegeten

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

De vrachtschepen in den sneldienst hebben een passagiersinrichting voor het vervoer van een klein aantal passagiers

Alle vrachtschepen zijn voorzien van draadlooze telegrafie

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

's-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

Alle Mailschepen hebben ruime hutten voor een, twee, drie en vier personen, met stalen couchettes, spiegelkasten, toilettafels met centrale waterleidingen. Stoomverwarming en electrische ventilatoren zorgen verder voor een aangenaam temperatuur

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

'S-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

wordt, en ook als varkensvoeder dienst doet; op Celebes, Timor en in Oost-Sumatra tapt men het sap soms af, om er een palmwijn uit te maken. Op sommige plaatsen maakt men suiker uit het sap; meer in het bijzonder wordt dat gedaan in Britsch-Indië en de Philippijnen.

De jonge nog niet ontplooide bladeren leveren de „*Agël*", dienende voor het dichtnaaien van zakken en voor het maken van dun touw, dat voor vischnetten moet dienen en vooral voor het vlechten van zeer dunne matten, zoowel op Madoera als op Java, doch voornamelijk op Celebes. Daar worden ze op Boeton en in Mandar voor den uitvoer vervaardigd en heeten *Karoro*. De prauwen van Celebes hebben zeer vaak zeilen van Karoro. Op Java in de havenplaatsen heet dat weefsel *Kadoet*.

Van de volwassen of pas geopende bladeren maakt men Kadjang-matten, die voor het afdekken van waren gebruikt worden. Ook maakt men er een soort van atap van. Uit de vezels van de bladstelen maakt men op Celebes een grove touwsoort; op de Philippijnen worden er zeer fijne hoeden van gevlochten. Tusschen de basis der bladstelen vindt men een zwamachtige stof, die op dezelfde wijze gebruikt wordt als die van de Arènpalm, maar minder in kwaliteit is. De jonge vruchten worden gestampt als bedwelmingsmiddel bij de vischvangst gebruikt. De rijpe zaden zijn zeer hard; een belangrijke uitvoer ervan heeft plaats uit Bombay (als bazarbatoemnoten, bajoerbetnoten of bajoerbatoemnoten) naar Europa, waar men er knoopen van maakt.

COUPER (JACOB). Zie JAVA (geschiedenis).

CRAWFURD (JOHN). Geb. 1783, op het eiland Islay (West-Schotland), was 5 jaar militair geneesheer in Br. Indië; in 1808 naar Penang overgeplaatst, legde hij zich op de studie van het Maleische volk en de Maleische taal toe en werd door Lord Minto uitgekozen om de expeditie tegen Java mede te maken. Van 1811 tot 1816 bekleedde Crawfurd verschillende hooge betrekkingen in het bestuur op Java, met name als resident van Djokjakarta, terwijl hij in 1815 een politieke zending volbracht naar Bali en Celebes. Schreef de belangrijke History of the Indian Archipelago, 1820, vertaald door P. de Haan Pz. in het Nederlandsch onder den titel: De Indische archipel. In 1852 gaf hij uit „Grammar and Dictionary of the Malay language, with a preliminary dissertation" (2 dl.). Zijn rijkste en rijpste werk, evenzeer lang in voorbereiding, verscheen pas in 1856: „A descriptive dictionary of the Indian islands and adjacent countries"; de éérste Encycl. niet alleen van geheel Ned.-Indië, maar tevens van het schiereiland Malaka, Achter-Indië en de Filipijnen. Tot op den dag van heden een werk, waarvan men zeer veel nut kan hebben, dank zij Crawfurd's groote feitenkennis en scherpzinnig vergelijkenden geest.

CREDIETINSTELLINGEN. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië, en (in deze beknopte Encycl.) voor het credietwezen der Inl. bevolking: VOLKSCREDIETWEZEN, PANDHUISDIENST, en SPAARBANKEN.

CREDIETVERBAND. Zie VOLKSCREDIETWEZEN.

CREDIETWEZEN (VOLKS)-. Zie VOLKSCREDIETWEZEN.

CREOOL. Zoo worden genoemd de personen, in Indië uit zuiver Europeesche ouders geboren.

CRETINISME. Onder cretinisme wordt verstaan die toestand van den mensch, bij welken op den voorgrond staan de verschijnselen van dwerggroei, van meer of minder ver voortgeschreden idiotie en van kropgezwel (zie aldaar).

CUCUMIS SATIVUS L., fam. *Cucurbitaceae*. Kĕtimoen of Timoen (MAL., JAV., SOEND.), Mĕntimoen (MAL.). Klimplant, de Komkommer, waarvan de vruchten over de geheele wereld in tal van vormen gebruikt worden. Vooral in de tropen komen komkommers in veel variëteiten voor, die meest aangeduid worden door samenstellingen met het woord Kĕtimoen. Rijpe rauwe komkommers zijn een uitstekend middel tegen Indische spruw. De zaden zijn een gezocht middel tegen lintworm.

CUCUMIS MELO, fam. *Cucurbitaceae*, Sĕmangka blanda (BATAV., MAL.) de meloen, op Java betrekkelijk weinig voorkomend.

CUCURBITA MOSCHATA Duch., fam. *Cucurbitaceae*. Laboe mérah (MAL.). Veel gekweekte klimplant in Indië; het roode vruchtvleesch wordt gegeten, de zaden vormen een uitstekend middel tegen lintworm.

CUCURBITA PEPO L., fam. *Cucurbitaceae*. Laboe (MAL.), Waloeh (JAV., SOEND.). Kruipende plant (de Pompoen), met zeer variabele, meest groote vruchten, die uitgehold wel als flesschen worden gebezigd.

CULTURES. Zie onder LANDBOUW en voor Gouvernements-cultures onder CULTUURSTELSEL.

CULTUUR-DIENSTEN. Zie onder CULTUURSTELSEL en onder INDIGO, KANEEL, KOFFIE, PEPER, SUIKER, TABAK, THEE.

CULTUUR-MAATSCHAPPIJEN. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

CULTUURSCHOOL TE SOEKABOEMI. Zie ONDERWIJS.

CULTUURSTELSEL. Onder het bewind van Daendels, Raffles en de Commissarissen-Generaal strekten vrijzinnige denkbeelden tot richtsnoer van het kolon. beheer, maar dit zou niet zoo blijven. De toestand der financiën van het moederland was hoogst ongunstig, waarvan de terugslag zich op het koloniaal beheer deed gevoelen; de Ind. begrootingen sloten telkens met tekorten. Plannen tot verbetering werden in 1827 den Koning voorgelegd door Comm.-Gen. du Bus; ze hadden tot strekking den landbouw op Java te verbeteren en tot hoogeren bloei te brengen, en zoo ook de welvaart der Inl. bevolking te verhoogen, en voorts door uitgifte van woesten grond aan Europeanen Europ. kapitaal en kennis naar Java te lokken. Deze plannen, door den Koning ter beoordeeling voorgelegd aan den oud-Gouv.-Gen. der W.-I. bezittingen v. d. Bosch, vonden eerst diens instemming; doch later veranderde hij van inzicht door de vrees, dat vrije arbeid in Indië niet met den slavenarbeid in W.-Indië zou kunnen concurreeren. Zijn eigen voorstellen, om door toepassing van „het oude stelsel der voormalige Compagnie of dat der geforceerde kultuur" de koloniën tot welvaart te brengen en het moederland aan geld te helpen, vonden bij den Koning volledige instemming. Van den Bosch vertrok in 1830 als Gouv.-Gen. naar Indië om het *cultuurstelsel* in te voeren.

De theorie van dit stelsel kwam in hoofdzaak hierop neer:

1. Er zouden overeenkomsten met de Inl. bev. gesloten worden voor den afstand van een deel ($^1/_5$) van de rijstvelden ten behoeve van de teelt van producten voor de Europ. markt.

2. De teelt van deze produkten mocht niet meer arbeid vorderen dan de cultuur van rijst.

3. De afgestane grond zou vrijstelling van landrente krijgen.

4. Het Gouv. zou de misgewassen voor zijn rekening nemen.

5. Wanneer de getaxeerde waarde van het ingeleverde produkt grooter zou zijn dan de landrente kwam het voordeelig verschil aan de bevolking.

6. De Inl. zou arbeiden onder de leiding zijner hoofden, terwijl de Europ. ambtenaren slechts op de goede uitvoering zouden toezien.

Voor de bereiding en afwerking tot marktprodukten, die fabriekmatig moesten geschieden (suiker, indigo enz.), sloot het Gouv. overeenkomsten met Europ. of Chin. ondernemers, die voorschotten ontvingen, en het produkt tegen bepaalden prijs aan de Reg. moesten leveren.

Terwijl aldus de theorie er uit zag, kwam er in de praktijk niet veel van dit alles terecht. Slechts in schijn waren de overeenkomsten vrij; de landrente moest toch betaald worden; veel meer dan $^1/_5$ van den grond werd in menig geval genomen, en, vooral voor suiker- en indigo-cultuur, veel meer dan de vastgestelde arbeid van de Inlanders geëischt. Zoowel van de zijde van den Raad van Indië (Merkus) als van de ambtenaren kwam verzet; maar dit werd gebroken toen bleek, dat de plannen van Van den Bosch de volle instemming des Konings hadden, die hem tot Comm.-Gen. benoemde, bekleed met dictatoriale macht; zelfs werd den leden van den R. v. I. uitdrukkelijk voorgeschreven, aan de bevelen en voorschriften van den G.-G. te gehoorzamen.

Zoo kon dus Van den Bosch onbelemmerd een groote uitbreiding aan zijn stelsel geven, en zijn opvolgers gingen in zijn voetspoor door; men berekent, dat een aantal van 800.000 gezinnen een oppervl. van 86.000 bouws voor de Nederl. schatkist bewerkte. De finantieele uitkomsten waren schitterend: van 1840—1875 bedroeg de totale opbrengst ± 781. millioen gld., waarvan $^7/_9$ alleen uit de koffiecultuur; maar de vloek van het stelsel was, dat de Reg. zich feitelijk losmaakte van alle verantwoordelijkheid voor de welvaart der Inl. bevolking, zoolang de schatkist maar werd gevuld. De toekenning van cultuurprocenten aan Europ. en Inl. ambtenaren verbond hun voordeel direct met de opbrengst der cultures, en werkte gunstig op de onmeedoogende uitvoering van het stelsel, dat als een zware last drukte op de Inl. bevolking, welke geen voldoende tijd werd gelaten voor de bebouwing harer rijstvelden; het landbezit werd geheel ontwricht, de positie der desa-hoofden verlaagd.

In Nederland bemerkte men alleen de lichtzijden van het stelsel, de gunstige financieele uitkomsten; de ware toestand op Java werd door de Reg. met een sluier van geheimzinnigheid bedekt. De oogen werden eerst eenigszins geopend door de hongersnooden in Děmak en Grobogan (1848). In de 2de Kamer was het vooral Baron v. Hoëvell (zie ald.), die krachtig op hervorming aandrong. Vrucht van het optreden der liberale partij op koloniaal gebied was art. 56 van het Reg. Regl. zooals dat tot voor kort luidde, waardoor geleidelijk vrije teelt en vrije arbeid in de plaats konden komen van cultuurstelsels en drukkende diensten. Indigo-thee- peper- en tabakscultuur waren in 1866 reeds alle afgeschaft; in 1890 verdween de Gouvernementssuikercultuur, zoodat alleen nog de koffiecultuur bleef bestaan, doch ook deze kan, door de intrekking van art. 56 R. R. (Ind. Stb. 1915, no 491) beschouwd worden als tot de geschiedenis te behooren, zoodat het geheele Cultuurstelsel verdwenen is zie ook KOFFIECULTUUR en HANDELMAATSCHAPPIJ (Ned.).

CULTUURWET. Naam, dien het spraakgebruik gegeven heeft aan het op 30 Sept. 1865 ingediend en op 18 Mei 1866 in de Tweede Kamer ingetrokken wetsontwerp van minister Fransen van de Putte „tot vaststelling der grondslagen, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch-Indië kunnen worden gevestigd". Zie AGRARISCHE WETGEVING, GROND (RECHTEN OP DEN) en PUTTE (FRANSEN VAN DE).

CUMINUM CYMINUM L., fam. *Umbelliferae* Djintan poetih (MAL.), Djintěn poetih (JAV.), Djintěn bodas (SOEND.). Kruidachtige plant, de Komijn, hier en daar om de vruchtjes gekweekt.

CURAÇAOSCHE AMANDELEN. Zie ARACHIS.

CURCUMA, fam. *Zingiberaceae.* Verschillende soorten komen in Nederlandsch Indië voor, bijna alle worden gekweekt; de meest bekende en gebruikte soort is *Curcuma Longa* L., waarvan twee variëteiten worden aangetroffen en wel 1°. de var. m a j o r. Těmoe lawak (MAL., JAV.), Konèng gèdè (SOEND.). Zelden aangeplant, meest in het wild of althans verwilderd gevonden. Gebruikt worden de ronde wortelstok en de daaruit te voorschijn komende vingerdikke wortels, als inlandsch geneesmiddel tegen leverkwalen 2°. de var. m i n o r. Koenjit (MAL.), Konèng těměn (SOEND.), Koenir (JAV.). Dit is de belangrijkste en best betaalde van alle těmoesoorten. Ze wordt vooral op erven en těgalgronden op open plekken gekweekt. De wortelstok en het wortelstelsel zijn veel intenser geel dan bij de varieteit „major" en worden wegens hun specerijachtigen reuk en smaak veel gebruikt, o. a. bij het bereiden van kerrie. In de inl. geneeskunde speelt de plant een groote rol bij allerlei kwalen. Ook als kleurmiddel. o. a. bij het geelkleuren van vlechtwerk wordt ze veel gebruikt.

CYCLOOP-GEBERGTE. Naam gegeven aan het gebergte aan de N.kust van Ned. Nieuw-Guinea, ten W. van de Humboldt-baai en ten N. van het Sěntani-meer. De hoogste top is de Sinakob (G. Sor), welks hoogte door de militaire exploratie in 1911 bepaald werd op 1959 M. Geen bevolking werd toen op dit gebergte aangetroffen.

D.

DABO. De hoofdnederzetting op het eiland Singkep. Zie LINGGA.

DABOES-SPELEN, vertooningen waarbij personen, vooral leden van Moh. „tarékat's" (zie ald.) zich in geestvervoering met een ijzeren priem (Arab. „dabboes") wonden toebrengen, zonder zich te bezeeren, ten einde door hun onkwetsbaarheid Gods almacht te vertoonen. Ook in den Archipel komen deze spelen vaak voor, o.a. in Atjèh..

DADAP (MAL., JAV., SOEND.,). Soorten van het geslacht ERYTHRINA (zie aldaar), meest vrij groote boomen, waarvan er enkele als schaduwboom, andere als sierplanten worden gekweekt.

DADELPALM. Zie PHOENIX.

DAEMONOROPS DRACO Bl., fam. *Palmae*. Djĕrĕnang (MAL.). Een rotansoort, die vooral op Borneo voorkomt en zich onderscheidt door de vruchten, die aan de buitenzijde een roode hars afscheiden, het z.g. *Drakenbloed*. Dit wordt gewonnen door de vruchten in een bak met water te stampen. De hars wordt dan door het water opgenomen, en verzamelt zich, nadat de resten van de vruchten verwijderd zijn, op den bodem van den bak. Het water wordt dan afgegoten en de hars in mandjes gedaan, waarin hij na een dag of 10 hard wordt. Als geneesmiddel heeft Drakenbloed geen groote beteekenis meer. Het wordt nog als kleurstof gebruikt in lakken en vernissen

DAENDELS (Mr. HERMAN WILLEM). Geb. te Hattem 1762. Had reeds een eervolle militaire loopbaan achter zich, toen hij in 1807 benoemd werd tot Gouv.-Generaal van Indië en Opperbevelhebber van 's Konings land- en zeemacht aldaar, terwijl hem in Febr. d. a. v. de rang van Maarschalk van Holland werd toegekend. Met krachtige hand werd het bestuur door hem gevoerd en aan menig misbruik een eind gemaakt, zonder dat iemand of iets ontzien werd, want de oud-patriot was, zoodra hem de macht in handen werd gegeven, een echt despoot geworden, die zich weinig meer om de revolutionnaire beginselen bekommerde. Na een expeditie werd een deel van Bantam ingelijfd. Voor zijn maatregelen in Cheribon zie CHERIBON. In rechtswezen, bestuur en administratie voerde hij tal van hervormingen in; door vordering van gedwongen diensten van de Inl. bevolking liet hij den grooten weg op Java aanleggen; hij begon met afschaffing der contingenten en gedwongen leveringen, maar gaf aan de gedwongen koffiecultuur een groote uitbreiding. Ten einde de kolonie geld te verschaffen ging hij tot den verkoop van groote landstreken in W. en O. Java over (zie ook BUITENZORG). Een uitmuntende maatregel was de bepaling, dat de ambtenaren, die tijdens de Compagnie geringe bezoldigingen genoten, en grootendeels van bijverdiensten, vaak niet op de eerlijkste wijze verkregen, moesten leven, behoorlijk zouden worden betaald; zware straffen werden echter bedreigd tegen de ambtenaren, die 's lands gelden ontvreemdden. In 1811 legde hij 't bewind neder; in 1812 werd hij bevelhebber der Poolsche vesting Modlin; in 1815 Gouv.-Gen. der Ned. bezittingen op de kust van Guinea; overl. 1818 te St. George del Mina.

DAÈNG. Boegineesche en Makassaarsche adellijke titel voor personen tot de voorname familiën des lands, maar niet tot die der vorsten en regenten behoorende.

DAGOB. Volgens de legende is de asch van Boeddha in kleine hoeveelheden door de geheele Boeddhistische wereld verspreid. Waar een Boeddhistische gemeente werd opgericht en men deze asch of andere reliquieën bezat, werden zij in een urn of vaas onder een grafheuvel begraven. Zulk een grafheuvel van steen of door steenen muren of gebouwen beveiligd en bijeengehouden noemt men dagob, uit het Sanskriit *dhâtoegarbha*, reliekenreceptaculum.

DAHA. Hindoerijk op Java, waarvan de zetel waarschijnlijk tusschen Pârârâgâ en Madioen geweest is; het zou in de 9de eeuw onzer jaartelling zijn gesticht door den beroemden vorst Djajabaja.

DAI of DAIK. De hoofdnederzetting op het eiland Lingga (Riouw en O.) en vroeger resid. der Sultans van Lingga-Riouw. Zie LINGGA.

DAIRI. In het Noord-Sumatraansch: boven- of binnenland. In meer beperkten zin wordt met dezen naam bestempeld een landstreek in het hoogland tusschen Singkèl en het Toba-meer, en wordt de daar wonende stam der Batak's daarnaar Daïriërs of Daïri-Bataks genoemd. Zie BATAKS en PAKPAK.

DAIRI-LANDEN. Naam eener onderafd. van de afd. Bataklanden der res. Tapanoeli. De hoofdplaats is Sidikalang. Zie BATAKLANDEN.

DAJAK-RIVIER (GROOTE) of KAHAJAN. Rivier in de Z. en O. afd. van Borneo. Zie BORNEO IV. D.

DAJAK-RIVIER (KLEINE) of KAPOEAS MOEROENG. Rivier in de Z. en O. afd. van Borneo. Zie BORNEO IV.D.

DAJAKS. Naam, waarmede gewoonlijk de inheemsche bevolking der binnenlanden van Borneo wordt aangeduid; niet geheel terecht, want Maleiers b. v. wonen tot ver in het binnenland aan de groote rivieren, en in Sĕrawak o. a. wonen ook Dajaks aan zee. De beteekenis van het Maleische woord „orang dajak" is echter oorspronkelijk wel: Bovenlander of Binnenlander, met het eenigszins minachtende bijbegrip: dorper of kinkel. Vandaar ook, dat de Dajaks zich zelve nooit zoo noemen, maar aan de stammen meest den naam geven van de rivier waaraan zij wonen. De namen Dajaks en Maleiers duiden op Borneo ook niet altijd meer een zuiver ethnografisch onderscheid aan, want zoowel de afstammelingen van Maleiers en Dajaksche vrouwen als Dajaks, die tot het Mohamm. overgaan, worden tot de Maleiers gerekend. De Dajaks zijn in een groot aantal stammen verdeeld, die tot eenige stammencomplexen zijn terug te brengen; een van de voornaamste dier complexen is de groep Kajans-Bahau's-Kĕnja's, wier stamland is Apoe-Kajan in Centraal Borneo (zie de volkerenkaart van Borneo in Adatrechtbundel XIII). De tot deze groep behoorende stammen zijn zoowel anthropologisch als ethnologisch onderscheiden van een andere groep in Centraal-Borneo, tot welke ook de Oeloe-Ajar-Dajaks aan de Mandai (linkerzijrivier van de Kapoeas) behooren, en die verwant zijn aan stammen in de Z. en O.

Afd. (Ot-Danoem-, Biadjoe- en Olo-Ngadjoe-Dajaks); deze groep is dolichocephaal, de Kajan's enz. brachycephaal. De Bahau's komen in veel opzichten met de Kajan's overeen, terwijl de in het stamland gebleven Kenja's nog het meest de oorspronkelijke karaktertrekken behouden hebben.

Het voorkomen der Kajan's onderscheidt zich, vooral in de jeugd, door een lichtgele huidskleur, ovalen gezichtsvorm, platten neus, waarvan de vleugels niet bijzonder breed zijn, niet zeer dikke lippen; bij beide geslachten vindt men, vooral op jeugdigen leeftijd, vaak open en wel gevormde gelaatstrekken. Hun karakter vertoont veel goede eigenschappen: gastvrijheid, eerlijkheid, openhartigheid, lichtgevoeligheid voor de meening van anderen, en gevoeligheid voor 't lijden van anderen (al strekt zich dat vaak niet verder dan tot familieleden of stamverwanten uit; het koppensnellen enz. is meest uit godsdienstige opvattingen te verklaren), afkeer van gewelddadigheid; de schaduwzijden zijn: gebrek aan energie en zelfvertrouwen, en vergedreven nieuwsgierigheid. In zedelijk opzicht worden vooral de Kajan's hooger gesteld dan de Maleiers, die een meest zeer ongunstigen invloed op de Dajaks hebben uitgeoefend. De Dajaks hebben een goeden verstandelijken aanleg en een hoog ontwikkelden kunstzin. Hunne dagelijksche kleeding is zeer eenvoudig, en in hoofdzaak bij de verschillende stammen gelijk: voor de mannen is het hoofdkleedingstuk een lendendoek van $3^1/_2$ à 7 M. lengte en 90 c.M. breedte, éénmaal tusschen de beenen doorgehaald en verscheidene keeren om het middel gewikkeld, voor de vrouwen: een schortje, ongeveer een handbreed beneden den navel om 't middel gebonden. Vroeger algemeen, en thans nog in de binnenlanden, werd als kleedingstof geklopte boomschors gebruikt. Onder de sieraden nemen de oorversieringen een bijzondere plaats in door haar zwaarte, waardoor de oorlellen buitengewoon lang uitgerekt worden, vooral bij de vrouwen; bij de Kajan-vrouwen bijv. komen de oorlellen soms wel tot 1 d. M. beneden de schouders. Het tatoeëeren is bij de meeste Dajakstammen zeer verspreid; men heeft een aantal patronen daarvoor, verschillend al naarmate van het lichaamsdeel, de sekse, den stam of de stamgroep. Ook het tandenvijlen komt voor, terwijl ook wel gouden of koperen stiften door de tanden worden gedreven. De voornaamste inheemsche wapenen zijn zwaard, speer en blaasroer. Het blaasroer wordt tegenwoordig vooral op de jacht gebruikt. De schilden der Dajaks zijn breed en worden bij verschillende stammen met reliefiguren versierd; bij de Kĕnja's liefst ook met haar van verslagen vijanden. De krijgskleeding bestaat vooral uit dierenvellen en een rotanmuts met veeren van argusfazant of rhinocerosvogel. Het eigenaardige der woningen van de Dajaks is, dat ze op meest zeer hooge palen staan en dat elk huis een groot aantal verwante families, vaak een geheelen stam (geslacht) herbergt. Een zeer verbreide bouwstijl is die der Kajan's aan de Mahakam, waar de huizen op palen van 1—5 M. hoogte boven den grond staan, een lengte hebben van 150—250 M., een diepte van 12 —14 M. en een hoogte (boven de palen) van 8 M. De achterhelft van zulk een huis bevat de gezinswoningen of -kamers, die elk met een meest fraai bewerkte deur uitkomen op de voorhelft, de gemeenschappelijke voorgalerij, bestemd voor allerlei dagelijksche bezigheden, tot ontvangst van gasten, en tot slaapplaats voor volwassen jongelui en gasten. Bij andere stammen loopt de gemeenschappelijke gang midden door, of onder het huis.

De nederzettingen der Dajaks zijn in een groot deel van Borneo slechts semi-permanent; uit gebrek aan geschikten bouwgrond, uit vrees voor vijandelijke overvallen, of om godsdienstige redenen wordt vaak het oude huis verlaten en op een andere plek binnen het beschikkingsgebied van den stam een nieuw gezet; zelfs bij de fraaie en stevige huizen der Bahau's en Kajans vindt men deze gewoonte; doch zooveel mogelijk neemt men dan de duurzame materialen mede. In de brongebieden der groote rivieren op Borneo zijn nog eenige jagerstammen, die geen vaste woonplaatsen hebben: Poenan's, Boekat's, Bĕkĕtan's enz.; zij beschutten zich tijdens den nacht of tegen slecht weer door afdaken van takken en blaren.

De maatschappelijke inrichting berust bij de meeste Dajaks op genealogischen grondslag; de stam, d.w.z. een complex van personen van gelijke afstamming, dus eigenlijk familieleden, vormt een rechtsgemeenschap met eigen gezag, eigen rechtspraak en eigen vermogen; zeer vaak woont zulk een stam in één groot huis samen; soms wel in meerdere huizen in één nederzetting. De stamorganisatie bij de Kajans is nog steeds een zeer krachtige en wel-geordende; met de beschrijving van de staminrichting der Kajans aan de Mĕndalam kan dus hier volstaan worden. Een stam bestaat daar uit één hoofdman, de families der vrije Dajaks, en de slaven. Het lot der slaven is zeer draaglijk en kan zelfs goed genoemd worden; vandaar dat in streken, waar ons gezag pas gevestigd is, de slavernij nog wel bestaat ondanks art. 115 Reg. Regl. De rechtsprekende macht van het hoofd, gelijk zijn overmacht in het algemeen, berust op de overtuiging der stamgenooten, dat hij de adat handhaaft. Bij den stam berust ook het beschikkingsrecht. (zie ald.) over den grond, dat zich ook bij de Dajaks op de gebruikelijke wijzen uit: recht van de stamleden tot inzamelen van boschproducten, jagen, visschen en ontginnen. Door de uitoefening van het ontginningsrecht heeft iedere familie bij de Bahau's een eigen rijstveld, terwijl volwassen zoons en dochters er ieder eveneens een krijgen. Bij alle gevestigde Dajakstammen is de landbouw, en wel de teelt van rijst, het hoofdmiddel van bestaan; voor een groot deel echter staat de landbouw nog op zeer lagen trap, en is het uitsluitend een roofbouw; sawah's komen bijna uitsluitend in de nabijheid der kusten voor. Ook de godsdienstige ceremoniën en verbodsbepalingen, die met den landbouw in verband staan, staan aan de ontwikkeling van een rationeele cultuurwijze vaak ernstig in den weg. De voornaamste feesten houden ook met den landbouw verband, o. a. is het Nieuwjaarsfeest, dat aan de Mĕndalam na het binnenbrengen van den oogst wordt gevierd, het voornaamste van het jaar. Overige landbouwproducten der Dajaks zijn: mais, suikerriet, aardappelen, tabak, en een aantal boomvruchten; van veel belang zijn ook de boschproducten, o. a. wilde sago. De rivieren van Borneo zijn zeer vischrijk en dus is

ook de vischvangst van veel belang,zeer vaak wordt de visch verdoofd door *toeba*, een verdoovend middel, bereid uit het melksap van lianenwortels, in de rivier te werpen. De jacht, het hoofdmiddel van bestaan der zwervende stammen, neemt bij de gezeten stammen slechts een ondergeschikte plaats in. Handel, niet zoozeer tusschen de leden van één stam onderling, als wel tusschen de stammen en met vreemde handelaars, is wel van belang o. a. door de dikwijls verre handelstochten, die gezelschappen Dajaks ondernemen. De eenige tak van industrie, die als middel van bestaan kan worden opgevat, is het vervaardigen van smidswerk: ijzeren werktuigen en vooral zwaarden; meest wordt een en ander van ingevoerd ijzer vervaardigd; aan den Boven-Mahakam smelt men ook zelf wel ijzer. Overigens is alles bijna geheel huisindustrie, in hoofdzaak dienende ter voorziening in de behoeften van den vervaardiger en zijn gezin. Het hoog ontwikkeld kunstgevoel der Dajaks toont zich vooral in deze huisindustrie, die tevens kunstindustrie genoemd kan worden. Het huwelijk is monogaam; hoofden nemen wel eens meer dan één vrouw, vooral onder invloed van het Mohammedanisme. Behalve verboden graden van verwantschap bestaan er geen huwelijksverboden (eleutherogamie); echter is het meest gewoonte, dat men met een stamverwant trouwt; stam in dit opzicht in geen ruimen zin genomen (bijv. geen Kajan's met Longglat's enz.), huwelijken tusschen stamverwanten, die niet in 't zelfde dorp wonen, komen veel voor. Het verwantschapsstelsel is parentaal, met eenige voorkeur voor het matriarchaat; de positie der vrouw is onder de Dajaks zeer hoog; ook wat het erfrecht betreft staan vrouwen met mannen gelijk.

De godsdienst der Dajaks (voorzoover niet tot het Christend. of het Moh. overgegaan) is in het algemeen het Indonesisch Animisme; de vereering der voorouders neemt bij hen niet zulk een groote plaats in als bv. bij Bataks en To-radja's; voor de gewone Bahau's o. a. zijn het een categorie van geesten, *to* genaamd, die hun geluk of ongeluk bezorgen; voor de priesters en meer ontwikkelden echter zijn deze *to* slechts werktuigen van hun Opperwezen, Tamei Tingei = onze Hooge Vader, die met zijn gemalin het heelal bestuurt, en behalve de *to* nog andere geesten en goden onder zijn bestuur heeft; hij is alwetend en beheerscht 's menschen lot. Door middel van droomen, sommige dieren (vooral vogels enz.) maken de goede geesten aan de menschen hun wil kenbaar; vandaar een uitgebreid stelsel van waarzeggerij en wichelen, het letten op vogelvlucht enz. onder de Kajan's en Bahau's. Ook het stelsel van verbodsbepalingen (pĕmali), in verband met de vrees voor geesten, is zeer ontwikkeld, en werkt vaak belemmerend op allen vooruitgang; priesters en priesteressen komen bij de meeste Dajak-stammen voor. Het genezen van zieken door het terugroepen der zielestof is een der werkzaamheden van sjamanen. Een groote rol spelen ze ook bij verschillende stammen bij het geleiden van de zielen der afgestorvenen naar het zielenland. Een bijzondere plaats in den godsdienst der Dajaks wordt ingenomen door de z.g. heilige potten, tĕmpajan's of bĕlanga's, groote verglaasde potten, waaraan zij een bovennatuurlijke afkomst toeschrijven, en die door hen in hooge waarde gehouden worden; en door de vereering der gesnelde koppen (zie KOPPENSNELLEN); bij allerlei gelegenheden werd vroeger een versch gesnelde kop vereischt; waar 't koppensnellen verboden of in onbruik geraakt is, voert men de ceremoniën wel met een geleenden kop uit. De lijkbezorging heeft op verschillende wijzen plaats, verbranding komt nog voor o.a. bij de Land-Dajaks van Sĕrawak en bij de Olon-Maänjan.D. van Boentoek (Z. en O. Afd.); elders wordt het lijk eerst in een uitgeholden boomstam gelegd (zeer nauw, want anders sterft er gauw weer een van de familie), en later in een soort van praalgraf op hooge palen geplaatst; bij de Bahau's worden de lijkkisten liefst onder overhangende rotsmuren geplaatst.

Voor taal zie DAJAKSCH.

DAJAKSCH. De talen der verschillende Dajak-stammen zijn over het geheel nog zeer weinig bekend, zoodat de onderlinge verhouding nog niet is vast te stellen. Van hetgeen gesproken wordt op Nederlandsch-Borneo is het best bekend de taal der Ngadjoe-Dajaks in de Zuider- en Ooster-afdeeling, met eenige dialectische afwijkingen in gebruik bij de stammen Poeloepĕtak, Mangkatip, Mantangai en Kapoeas, Kahajan, min of meer ook bij de stammen Sihong en Patai.

Dewijl het Ngadjoe'sch alleen spreektaal is, bezit het uit den aard der zaak geen eigenlijke letterkunde, al leven onder het volk ook verhalen, raadsels, enz. nog voort. Gelijk te begrijpen is zijn het Bandjareesch, het Jav. en vooral het Mal. niet zonder invloed op het Ngadjoe'sch gebleven; in de laatste taal worden zelfs uitsluitend de *dindang* (= Mal. *pantoen*) opgesteld. Bij godsdienstige plechtigheden, als bij het dooden-feest, bij bezweringen, bedienen de priesters of priesteressen zich van een soort zangen, vervat in dichtertaal, welke den naam draagt van „*basa sangiang*", goden- of geesten-taal. Echter ook in andere zangen, waaronder dier-fabelen, wordt zooveel mogelijk van die *basa sangiang* gebruik gemaakt.

Eenigszins nader is thans ook de taal der Olon Maänjan bekend geworden, welke stam voornamelijk den linker-oever van de Barito bewoont, van Boentoek tot 2° à 3° Z.B.; deze taal verschilt in sterke mate van het Ngadjoesch, maar vertoont toch over het geheel hetzelfde type.

Het Boesang'sch is de taal van eenige Dajaksche stammen, welke voornamelijk zich bevinden in de Boven-Kapoeas der Wester-afd. en in de onder-afd. Boven-Mahakam der Z.- en O.-afd. v. Borneo. De taal wordt bovendien als omgangstaal door meerdere stammen verstaan.

Iets, doch nog zeer weinig, is bekend geworden van het Tidoengsch (Tarakansch), en van het, Boeloenganschh. Het laatste zou naar opgave zeer sterk door het Mal. geïnfluënceerd zijn, en ook zou dit het geval zijn met het Tidoengsch (Tarakansch), hoewel in mindere mate.

DAJEUHLOEHOER (DAJALOEHOER). Thans de naam van het N.W.lijkste distr. van de afd. en het regentschap Tjilatjap, res. Banjoemas 478 K.M² groot. Tegenwoordig is Wanarĕdja de districtshoofdplaats. De naam „Dajeuh loehoer", beteekent in het Soendaneesch: h o o g g e l e g e n h o o f d p l a a t s, r e s i d e n t i e en duidde vroeger een van Banjoemas geheel afgescheiden, aan den Soesoehoenan behoorend land-

schap aan, ongeveer bestaande uit de tegenwoordige distr. Dajeuhloehoer, Madjĕnang en Pĕgadingan.

DALANG. Vertooner van de wajang (zie ald.) en voorlezer bij de hofdansen (zie DANSEN).

DALBERGIA LATIFOLIA Roxb., fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Sânâ kĕling. Een hooge dikke boom van Voor-Indië; in den Mal. Arch. alleen van Midden- en O.-Java bekend, en daar meest in kleine complexen in de vlakte voorkomend. Het hout is om de prachtige kleur en de groote duurzaamheid zeer hoog geschat als meubelhout, vooral voor tafels en kasten.

DALĔM. Vorst, vorstelijk, ook de woning van vorsten of andere grooten.

DALIMA (MAL., JAV., SOEND.). Zie PUNICA.

DALOEWANG of **DĔLOEWANG** (JAV., SOEND.). Zie BROUSSONETIA.

DAMAR (Dammĕr of Daam). Eilandje in de Banda-zee, ten N.O. van Timor, behoorende tot de onderafd. Wètar der afd. en res. Timor en Onderh., met een oppervlakte van 315 K.M.^{2} Het bestaat uit een ouden vulkaanmantel waarvan het O.lijk deel is ingestort, waarin later minstens drie jongere kegels zijn verrezen; de hoogste, Woerlali of Woerarlili genaamd, is ongeveer 800 M. hoog. Tusschen twee der genoemde jonge kegels is een diepe inham, de baai van Solat (of volgens Verbeek: van Koeloewati), waaraan de hoofdplaats Woeloer gelegen is. Verder liggen op het eiland nog 7 of 8 negorijen van minder beteekenis, die op heuvels gebouwd en door steenen ringmuren omgeven zijn. De bevolking zal ± 1700 zielen bedragen, die twee verschillende talen spreken en geen anderen godsdienst kennen dan de vereering van de zielen hunner afgestorvenen.

DAMAR. Maleisch woord; verzamelnaam van verschillende soorten van hars, die alle afkomstig zijn van boomen uit de familie der Dipterocarpaceeën, waarvan de geslachten Hopea en Shorea vermoedelijk de voornaamste zijn. Doordat het produkt van zooveel verschillende standplaatsen komt, heeft het geen uniform uiterlijk en samenstelling. De beste soorten zijn Katoog-damar (damar matakoetjing) en Glasdamar. Het is een min of meer doorschijnende stof, die tusschen 78° en 85° smelt. In 1912 werd voor een waarde van ruim 2 millioen gulden uitgevoerd.

DAMAR DAGING en **DAMAR POETIH.** Zie AGATHIS ALBA.

DAMASCEEREN. Zie PAMOR.

DAMPIER (GEMIEN STRAAT) tusschen Waigéoe met de Z.W. daarvan gelegen Jef Fam-groep en de N.W.kust van Nieuw-Guinea met het voorgelegen Batanta.

DANAU. MAL. woord, beteekent m e e r. Op Borneo is de naam gebruikelijk zoowel voor de groote ondiepe plassen met wisselende uitgestrektheid, die men bijv. in het stroomgebied van Kapoeas en Mahakam aantreft, als voor doode rivierbochten, die kleine meren vormen langs beide oevers van den benedenloop der groote stroomen. Zie ook Borneo IV.

DANAU DI ATAS (= boven-meer). Meer bij Alahan Pandjang, ten Z.O. van den vulkaan Talang (Sum. Westk.). De waterspiegel ligt 1531 M. hoog. Het heeft een grootste lengte van 6430 M., een grootste breedte van 3040 M., een oppervl. van 12.6 K.M.^{2} en een gemidd. diepte van 44 M.

DANAU DI BAROEH (= beneden-meer). Krater-meer ten O.Z.O. van den vulkaan Talang (Sum. Westk.). De waterspiegel ligt 1464 M. boven den zeespiegel, de lengte is 5660 M., de grootste breedte 3030 M., de oppervlakte 11,2 K.M.^{2}, de grootste diepte 309 M. (zie SOEMANI en DANAU DI ATAS).

DANAU MOOÂT. Meer in de Minahasa. Zie CELEBES a. den Noordarm.

DANO (Danoe). Meer in het district Tjiomas van de afd. Pandĕglang, res. Bantam, een paar K.M.^{2} groot, het diepste deel vormend van een kraterbodem, die verder grootendeels wordt ingenomen door een moeras, in 1910 ongeveer 50 K.M.^{2} in oppervl. Het N. is nog moeras; men beschouwt dit moeras als een belangrijk natuurmonument om zijn eigenaardige flora. Het is grootendeels begroeid met hoog opgaand geboomte.

DANSEN. In het algemeen gesproken, en behoudens later te vermelden uitzonderingen, wordt in den Ind. Arch. het dansen uitsluitend door vrouwen beoefend en bestaat het hoofdzakelijk in het aannemen van zekere standen, het verrichten van in den regel langzame lichaamsbewegingen en verdraaiingen van lendenen, armen en handen, terwijl de voeten weinig gebruikt worden.

Op Java wordt de dans voornamelijk door vrouwen verricht, die daarvan haar beroep maken, of wel in de Vorstenlanden door aanzienlijke meisjes, aan den persoon van den vorst verbonden; in de Preanger wordt de taak van danseres ook wel vervuld door vrouwen uit de desa, die daarvan geen beroep maken en een eerbaar leven leiden. Dit laatste is niet het geval met de danseressen van beroep, ronggèng of talèdèk genoemd, die in den regel tevens prostituées zijn.

Geheel andere personen zijn de sĕrimpi's en bĕdâjâ's in de Vorstenlanden. Met die namen worden danseressen aangewezen, uit de aanzienlijkste vrouwen van den kraton gekozen met uitzondering van de dochters van den vorst. Knapen van hooge geboorte behooren ook tot deze balletcorpsen. De namen duiden eigenlijk bepaalde dansen aan; de sĕrimpi-dans wordt slechts door 4, in een enkel geval door 5 vrouwen verricht, nooit door mannen; de bĕdâjâ-dansen kunnen echter ook door als vrouwen verkleede mannen worden opgevoerd, waarbij negen danseressen of dansers optreden, die even zoovele nimfen van Ratoe Kidoel, de vorstin van het Zuiden, voorstellen. Zulke dansen worden nooit dan in het bijzijn van den vorst opgevoerd, en zelden buiten den kraton. Sommige regenten bezitten ook een corps danseressen en dansers, maar mogen niet meer dan zeven hunner laten optreden.

Op de Buitenbezittingen heeft men danseressen van beroep in Palembang, waar zij pĕlandok (dwerghertje) genoemd worden; verder de padjogé bij de Makassaren en Boegineezen, en de djogèd op Bali. In verschillende streken van den Archipel zijn dansen in zwang, waarbij mannen en vrouwen gezamenlijk zich bewegen, met of zonder gezang, maar waarbij toch nooit, zooals bij ons, mannen en vrouwen zich paarsgewijze omvatten, daar dit als onwelvoegelijk beschouwd wordt. Bij de Atjèhers worden sĕdati's, dansjongens, aangehouden, die in alle lichaamsbewegingen onderricht worden, welke bij inlandsche dansen vereischt worden en tevens voor tegennatuurlijke ontucht worden gebruikt. Krijgs-

dansen worden bij verschillende volkeren van den Arch. door gewapende mannen verricht, zooals het tjakalélé in de Molukken; bij plechtige gelegenheden wordt aldaar en in de Minahasa de kabësaran opgevoerd, een krijgsdans, door verscheidene, fraai uitgedoste personen uitgevoerd, die zich in twee rijen scharen en dan een soort spiegelgevecht houden.

DANTÉ MARIO. Bergtop op Celebes (zie aldaar onder *b.* Midden Celebes).

DAO. Eilandje in de Timor-zee, ten Z.W. van het eiland Roti, ongeveer 34 K.M.² groot. De mannelijke bevolking staat bekend als bijzonder bedreven in het smeden van goud, dat het voornaamste middel van bestaan uitmaakt, daar velen met de door hen vervaardigde sieraden de omliggende eilanden afreizen en hun waren voor voedingsmiddelen en lijnwaden verruilen. Het behoort tot de onderafd. Roti, afd. Z.Timor en Eil., resid. Timor en Onderh.

DAOEN. Maleisch woord, dat blad beteekent, en vaak bij namen van planten gevoegd wordt.

DARAT (ORANG). Zie ORANG DARAT.

DARSÂNÂ (JAV.). Zie EUGENIA MALACCENSIS.

DASAR. Onder deze benaming (het woord beteekent „bodem") verstaat men een kale en dorre vlakte, ook Zandzee genaamd, in het Tënggërgebergte ter hoogte van 2080 tot 2150 M. gelegen. Zie TËNGGËR.

DASSEN. Zie WEZELS.

DATI. Het datistelsel in de residentie Amboina hangt ten nauwste samen met het grondbezit en werd hier reeds vóór den tijd der O.-I. C. aangetroffen. Elke negorij heeft een bepaald aantal dati's onder een „kapala dati", welke titel van vader op zoon en bij ontstentenis van dezen op de oudste dochter overgaat. De leden van de dati (anak dati of toeloeng dati) hebben van af hun 18e jaar het voortdurend gebruiksrecht van de aan de dati toegewezen „doesoen dati", maar vrouwen krijgen gewoonlijk dit recht niet gelijktijdig met de mannen.

DATJIN. CHINEESCH. Een unster of weegstok, het bij inlanders en vreemde oosterlingen meest voorkomende weegwerktuig. Ook een pikoel, een gewicht van 100 kati's.

DATOE, DATOEK, DATOEQ. Is de benaming voor een hoofd in verscheidene streken, door Maleiers bewoond.

DATURA FASTUOSA L., fam. *Solanaceae.* Këtjoeboeng (MAL., JAV.), Koetjoeboeng (SOEND.). Een 1 tot 2 M. hooge plant, die in Indië gekweekt en verwilderd voorkomt. De plant heeft zeer groote witte of purperen bloemen en gestekelde vruchten, die wel wat op die van den Europeeschen doornappel gelijken. Als geneesmiddel worden de zaden, bloemen en bladeren aangewend, de bladeren als pijnstillend middel, door ze met olie te laten trekken. De bloemen worden gedroogd en tegen asthma gerookt, terwijl de zaden inwendig als wormdrijvend middel gebruikt worden. Alle deelen van de plant zijn in hooge mate vergiftig.

DËBOES-spelen. Zie DABOES-SPELEN.

DECENTRALISATIE. Met betrekking tot Ned. Indië wordt deze term gebezigd in drieërlei zin, al naar gelang men denkt aan de inrichting van het gouvernementsbestuur zelf, aan locale raden of aan zelfbesturende landschappen.

I. Vooreerst wordt er onder verstaan *decentralisatie in den boezem van het gouvernementsbestuur* (décentralisation administrative), en wel door afwenteling van bevoegdheden hetzij van den wetgever of van de Kroon op de Indische regeering, hetzij (vooral) van den Gouv.-Gen. op departementshoofden of hoofden van gew. bestuur of hoofden van nader in te stellen gouvernementen, hetzij eindelijk van het binnenlandsch bestuur op het inlandsch bestuur.

II. In de tweede en voornaamste plaats kent men decentralisatie in den zin van *bestuur en regeling van eigen huishouden, benevens medebewind* (autonomie benevens selfgovernment), *door zelfstandige rechtsgemeenschappen* (geen inlandsche rijkjes zijnde), staande onder Ned.-Indië zelf.

Tot 1905 bestond er tusschen de hooge regeering zelf en de Inl. dorpsgemeenten en andere gemeenschappen dan dorpen (zie DESA, DORP, GEMEENTE en GEMEENSCHAPPEN) niets, dat met onze Nederlandsche provincie of gemeente vergelijkbaar ware.

De vraag nu, hoe Indië te helpen aan provinciën en gemeenten in moederlandschen zin is opgelost door de Decentralisatiewet van 1903. (Stb. 1903, no. 329, gew. 1915 no. 542). Om de tegenwoordige decentralisatiewetgeving te kennen moet men eenerzijds deze wet van 1903 (artt. 68a, 68b en 68c van het Reg. regl.) met het Decentralisatiebesluit en de Locale Raden-Ordonnantie (beide afgekondigd in 1905) raadplegen, welke aan alle locale ressorten (of locale zelfbesturen, zie Bijbl. 6457) gemeen zijn (o.a. bevoegdheid tot het sluiten van leeningen), anderzijds de zgn. instellingsordonnanties, die voor elk locaal ressort afzonderlijk eenige voorschriften stellen nopens samenstelling van den raad, bevoegdheden van het ressort, enz. Op vier punten behoort, als men de bestaande wetgeving wil begrijpen, vooral de aandacht te vallen.

Vooreerst: er zijn locale ressorten van drieërlei rang, gedecentraliseerde gewesten (vgl. de Nederlandsche provinciën), gedecentraliseerde middelslagressorten (van 1906 tot 1909 de afdeeling Deli, sinds 1909 het cultuurgebied ter Oostkust van Sumatra), en gedecentraliseerde gemeenten (vgl. de Nederlandsche gemeenten); deze drie zijn voor zoover ze in één streek voorkomen, hiërarchisch gerangschikt. Een hiërarchisch verband tusschen deze gemeenten en de inlandsche gemeenten ontbreekt echter nog altijd.

Ten tweede: de wet kent geen locaal ressort zonder localen raad. Decentralisatie in streken, waar zulk een raad niet behoorlijk kan worden gevormd, is dus uitgesloten; zie evenwel beneden onder III.

Ten derde: nergens is de autonomie der locale ressorten gewaarborgd; integendeel kan de Indische regeering, na waarschuwing, elk locaal belang aan zich trekken of bij ordonnantie daarin een voorziening treffen.

Ten vierde: van selfgovernment, hoewel in de wet uitdrukkelijk voorzien, is niets gekomen. Alle uitvoering van de gouvernementstaak is en blijft bij 's lands eigen ambtenaren, behoudens dan de medewerking der inlandsche gemeenten (zie DESA en DORP).

Gemeenten (gedecentraliseerde). Van de drie soorten is dit de oudste en de belangrijkste. Op Java zijn er thans (Juli 1918) 19, op de Buitenbezittingen 10; na 1909 zijn er geen meer bijgekomen. De meeste hebben een gewestelijken of een middenslagraad boven zich; alleen Padang, Palem-

bang en Makasser niet. Haar orgaan is de gemeenteraad (bestaande uit Europeanen, inlanders en vreemde Oosterlingen; zie voor hun aantal de instellingsordonnanties), waarvan de (sterk wisselende) Europeesche leden sinds 1908 gekozen worden door Europeesche kiezers, en de overige vrijelijk benoemd worden door den landvoogd. De voorzitter werd ondersteld een bestuursambtenaar te zijn; echter hebben de Ind. begrooting voor 1916 en een recente wijziging van de decentralisatiewetgeving (1916) ruimte gemaakt voor drie (later meer) burgemeesters.

Andere plaatselijke ressorten (middenslag-). De raad van zulk een ressort wordt geheel benoemd, en wel met een verplichte kleine meerderheid van gouvernementsambtenaren (landsdienaren); de voorzitter moet bestuursambtenaar zijn, als raadressort en bestuursressort samenvallen, doch is het tot dusver (Cultuurraad Sum. Oostkust) ook in een ander geval. De Cultuurraad heeft geen gewestelijken raad boven zich, wel een gemeente (Médan) onder zich, het is tot dusver (Sept. 1916) de eenige locale raad binnen zelfbestuursgebied, in verband waarmede ook de vorsten ter plaatse in den raad zitting hebben gekregen en er tusschen dit ressort en de zelfbesturende landschappen tal van betrekkingen bestaan. Daar de Cultuurraad een zeer actieve raad is, heeft hij onderscheiden eigen ambtenaren.

Gewesten (gedecentraliseerde). Deze zijn er alleen op Java en Madoera, ten getale van 15. Ook de raden van deze worden geheel benoemd, met een verplichte kleine meerderheid van landsdienaren; het hoofd v. gew. bestuur is ambtshalve voorzitter van den raad. De meeste gewestel. raden hebben 1 of meer gemeenteraden onder zich.

III. Hoewel men onder „decentralisatie" zonder meer de instelling van locale ressorten verstaat als bedoeld onder II, is toch de belangrijkste Indische decentralisatie nog een andere. Zij raakt het jonge instituut der *opvoeding van zelfbesturende landschappen* en der *landschapskassen*. Hierdoor toch is het mogelijk geworden, niet alleen om de openbare inkomsten in die landschappen ten nutte te doen komen aan land en volk zelf (in plaats van aan de personen der zelfbestuurders), doch ook om krachtige organisaties te scheppen met eigen middelen en eigen(onder onzen invloed) bruikbaar bestuur, die in tal van behoeften voorzien buiten de Ind. regeering en de Ind. begrooting om en zelfs aan die begrooting een deel restitueeren van wat zulk een landschap aan den lande kost (zie ZELFBESTUREN).

DEDEM (Mr. WILLEM KAREL BARON VAN). Geb. 1839 op den huize Vosbergen bij Heerde. Hij promoveerde in de rechten te Leiden in 1861 en deed hetzelfde jaar te Delft ex. voor O.-I. ambtenaar, was van 1862 tot 1873 advokaat en procureur bij den Raad v. Just. te Semarang. In 1880 werd hij tot lid der Tweede Kamer gekozen, waar hij zich vooral op koloniaal gebied zeer onderscheidde. Bij het optreden van het Ministerie v. Tienhoven—Tak v. Poortvliet werd aan Van Dedem de portefeuille van Koloniën toevertrouwd (1891), die hij 1894 nederlegde, na de verwerping van het wetsvoorstel ter regeling van het kiesrecht. Belangrijke wetsontwerpen werden tijdens zijn Ministerie ingediend en aangenomen, zooals tot aanleg van spoorwegen, tot goedkeuring van overeenkomsten met de Ned. mailvaart-ondernemingen en met de Ned.Handelmij., tot bevloeiing van de Solo-vallei, tot invoering der opium-regie op Madoera enz.

Van Dedem heeft menigmaal belangrijke koloniale vraagstukken toegelicht, o.a. in de Gids 1875 en in het Indische Genootschap, waarvan hij geruimen tijd voorzitter was, en in het Kol. Congres in 1883 te Amsterdam gehouden.

DEELBOUW is de, bij de Inlanders in geheel Indonesië zeer gebruikelijk transactie over grond, waarbij de grondbezitter of de pandnemer van grond zijn akker ter bewerking afstaat aan een ander Inlander, tegen den plicht tot uitkeering van een evenredig deel van den oogst.

DELDEN (AMBROSIUS JOHANNES WILLEBRORDUS VAN). Geb. te Goor 1819. Overleden te Kobe (Japan) 1887. Was voor de Indische maatschappij van 1860—1880 een zeer verdienstelijk burger. Aan zijn bemoeiingen was de veel te lang verzuimde instelling van Kamers van Koophandel en Nijverheid in N.-I. grootendeels te danken en als de eerste Voorzitter van de Bataviasche Kamer leverde hij voortreffelijk werk. In 1875 verscheen van zijn hand de brochure „Blik op het Indisch Staatsbestuur".

DELFSTOFFEN. Zie MIJNWEZEN.

DELI. Landbeschrijving. Onder dezen naam (eigenlijk Dĕli) wordt gewoonlijk verstaan het geheele cultuurgebied van Sumatra's Oostkust, van Atjèh tot Asahan, en het omvat dan heel wat meer dan hetgeen strikt genomen ten rechte dezen naam draagt. Bij de nieuwste bestuursindeeling komt Deli nog maar alleen voor als bestanddeel van den naam der afdeeling Deli en Sĕrdang, onderdeel van het zoogen. „Cultuurgebied der Oostkust van Sumatra" en van de namen der onderafdeelingen Beneden-Deli en Boven-Deli.

Het landschap Deli is feitelijk een betrekkelijk smalle landstrook, ten N. grenzende aan de straat van Malaka, ten Z. aan de onderafd. Karolanden. De grens is hier in hoofdzaak de kam van het gebergte. Oostelijk van Deli ligt Sĕrdang, westelijk Langkat. Tot Deli worden nog gerekend te behooren de landschappen Padang en Bĕdagei, die Oostelijk van Sĕrdang liggen. Deze worden echter door hun eigen hoofden, datoeks, zelfstandig bestuurd.

Het landschap Deli bestaat grootendeels uit eene 20 tot 25 K.M. breede, alluviale laagvlakte (roode of witte klei vermengd met zand) eerst langzaam tot ± 700 M. en dan vrij steil naar het Z.W. oploopende en begrensd door een vulkanisch gebergte, waarin de vulkanen Si Bajak en Sinaboeng verrijzen, dat in de ongev. 1250 M. hooge bergplateau's van het noordelijk Toba- en Karogebied overgaat. Tal van rivieren doorkruisen die vlakte, deels van vrij aanzienlijken omvang (zie SUMATRA Rivieren), die groote massa's slijk en zand medevoeren. Ten einde het vervoer der groote hoeveelheid tabak, hier verbouwd, te vergemakkelijken, is sedert 1883 een spoorweg van den mond der Deli-rivier (Bĕlawan) over Laboean Deli en Médan naar Deli Toewa aangelegd; van Medan gaat verder een lijn door het gebied van Langkat en een door Sĕrdang naar Tĕbing Tinggi (Padang en Bĕdagei) en Asahan, terwijl ook nog enkele stoomtram-zijlijnen zijn aangelegd. De vruchtbare slib, uit de binnenlanden aangevoerd, en de groote rijkdom aan waterdeelen dáár, waar de grond zich achter den lagen, vaak

overstroomden kustzoom verheft, deden groote wouden ontstaan, die een lossen, humusrijken en uiterst vruchtbaren bodem vormden, welke voor de tabakscultuur bij uitnemendheid geschikt bleek, die hier dan ook verreweg de beste resultaten oplevert.

De voornaamste plaatsen in Deli zijn: Bĕlawan (zie aldaar); Laboean Deli, de oude hoofdstad van het rijk Deli, thans echter zeer achteruitgegaan; de gewestelijke hoofdplaats Medan (zie aldaar); Delitoea en Arnhemia (zie aldaar) twee eindpunten van de Delispoor; Tĕbing Tinggi in de onderafd. Padang en Bĕdagei (zie aldaar).

Het landschap Deli is in het genot gelaten van zelfbestuur en eigen rechtspleging, terwijl zijne verhouding tot het Gouvernement wordt beheerscht door het in 1907 vernieuwd politiek contract; het wordt bestuurd door een Sultan met een raad van landsgrooten. Het bestaat uit 4 Maleische en 4 Bataksche landschappen.

De inkomsten der verschillende hoofden zoowel als van den Sultan worden naar een vaststaande verhouding betaald uit de landschapskas (sedert 1907 ingesteld).

Zie verder OOSTKUST VAN SUMATRA, DELI-MAATSCHAPPIJ en TABAK.

DELI (POELOE-) of KLAPPER-EILAND. Eiland in den Ind. oceaan op 7° Z.B. en 105° 32′ O.L. bezuiden en niet ver van de kust van Bantam, tot welk gewest het administratief behoort.

DELI-MAATSCHAPPIJ. De aanleiding tot de oprichting van deze, de oudste der Indische cultuurmaatschappijen, gaf een onderzoek door een tabaksplanter op Java, den heer J. Nienhuys, ingesteld naar de geschiktheid der Delische gronden voor de tabakscultuur. Toen de eerste resultaten zijner onderneming gunstig bleken, werd Nienhuys vooral door den Heer P. W. Janssen krachtig gesteund, aan wiens initiatief de oprichting der Deli-maatschappij — waarbij hij van den aanvang (1869) af tot 1898 als Directeur optrad — voornamelijk te danken is. De oppervlakte der gezamenlijke landbouwconcessies bedraagt thans ongeveer 120.000 hectaren, verdeeld over Deli en Langkat. In exploitatie zijn 21 ondernemingen, die elk haar administrateur en 4 tot 6 assistenten hebben. Aan het hoofd van het personeel in Deli staat een hoofdadministrateur te Medan, bijgestaan door 2 inspecteurs en een secretaris. Het Europeesch personeel aan de Maatschappij verbonden bestaat uit 180 personen, waaronder 4 geneesheeren. Een aantal van ruim 20.000 koelies, Chin. en Jav., zijn op de ondernemingen werkzaam, behalve Bataks en Maleiers, die meest tijdelijke diensten verrichten.

De grootsche resultaten door de Deli Mij. verkregen zijn uitsluitend aan de tabakscultuur te danken; op de onderneming Tandjong Slamat werd in 1907 een begin gemaakt met aanplant van Hevea Rubber.

DELI-RIVIER of SOENGEI LABOEAN. Ontspringt in de Bataklanden, aan den noordelijken voet van het gebergte rond het Toba-meer en ontlast zich op de kust van Deli in de Straat van Malaka na vereeniging met de Bĕlawan-rivier en vormende het eilandje Bĕlawan. Medan en Laboean Deli liggen aan deze rivier; in den benedenloop is zij voor prauwen bevaarbaar en ook weinig diepgaande stoombootjes kunnen haar een mijl of zes opvaren.

DELI-SPOORWEGMAATSCHAPPIJ. Zie SPOOR- EN TRAMWEGEN.

DĔLIMA (MAL., JAV., SOEND.). Zie PUNICA.

DĔLOEWANG (MAL.). Zie BROUSSONETIA.

DEMAK (Dĕmak). Landbeschrijving. Afd. en regentschap van de res. Semarang met een oppervlakte van 1443 K.M.², bevattende 2 contrôleafdeelingen, ieder met 3 districten, nl. de contrôle afd. Dĕmak met de districten Dĕmak, Wĕdoeng en Grogol en de contrôle afd. Goeboeg met de districten Manggar, Samboeng en Singèn-Kidoel. Einde 1905 had de afdeeling ongeveer 300.000 bewoners, waaronder 100 Europeanen en 1600 Chineezen. Binnen de grenzen van Demak liggen een tiental dorpen met het hoofddorp Adilangoe of Kadilangoe, die tot 1883 onder het gezag hebben gestaan ven geestelijke pangérans, afstammende van Soenan Kalidjâgâ, die te Adilaugoe begraven is.

Geschiedenis. In het begin der 16e eeuw, omstreeks het jaar 1520, vernietigden de Mohammedaansche Soenans, langs de N.kust van Java gevestigd, het Hindoe-Javaansche rijk van Madjapaït, in de residentie Soerabaja gelegen. Hun aanvoerder in dien strijd was een Javaansch hoofd van Demak, de bekende Radèn Patah, en, volgens de overlevering, een zoon of kleinzoon van den laatsten vorst van Madjapaït. Waarschijnlijk erkenden na dien de kleine Mohammedaansche staatjes langs de kust tot Soerabaja ingesloten den vorst van Demak als hun wereldlijk hoofd. In 1602 trof de Nederlandsche admiraal Jacob van Heemskerck den pangéran van Demak aan, in een oorlog gewikkeld met het zich meer en meer uitbreidende Mataram. De hoofdplaats werd een paar jaren daarna, 1604, veroverd en het landschap maakte sedert dien een deel uit van het uitgestrekte Javaansche rijk van het midden. In 1746 werd het direct gebied der O.-I. Compagnie, na 1800 van het N.-I. gouvernement. — Gedurende 1848/49 heerschten in een groot gedeelte van Midden-Java, met de regentschappen Demak en Grobogan tot centrum, tengevolge van misgewas rijstgebrek en hongersnood, die aan de namen dezer beide regentschappen een treurige vermaardheid hebben verleend. Een buitengewoon ongunstige weêrsgesteldheid en besmettelijke ziekten onder menschen en vee in de jaren 1900—1902 waren de onmiddellijke oorzaak van wederom een hongersnood in laatstgenoemd jaar in nagenoeg dezelfde streek (afd. Demak en Grobogan en de aangrenzende Z.lijke deelen van de afd. Pati en Koedoes). Het is deze laatste hongersnood, welke den stoot gaf aan het bekende onderzoek naar de mindere welvaart der inlandsche bevolking op Java (zie WELVAART-ONDERZOEK).

DEMAK. Hoofdpl. der afd. Demak van de res. Semarang, op 10 M. hoogte boven de zee gelegen aan de Toentang, welke rivier in haar benedenloop daarom wel rivier van Demak wordt genoemd. Demak is een der historisch meest merkwaardige plaatsen van Java, zie DEMAK *afdeeling en regentschap*. De stad had op het einde van 1905 ruim 5200 inwoners, waaronder een 50-tal Europeanen en 500 Chineezen, en ligt aan den tramweg, die Semarang met Rĕmbang verbindt. Van Demak loopt een tak van dien tramweg in Z.O.-lijke richting over Poerwodadi naar Blora en naar Goendih (in aansluiting met den spoorweg Semarang—Vorstenlanden). Van den ouden

luister van Demak is weinig meer over. De beroemde moskee, het werk, naar men zegt, van Radèn Patah, omstreeks 1468 voltooid, is in 1845 verbouwd en heeft van den ouden bouw slechts acht met snijwerk versierde pilaren behouden, als een nagedachtenis aan de acht zendelingen, die met Radèn Patah den Islam in Demak hebben ingevoerd nl. Soenan Bonang, Soenan Kalidjâgâ, Soenan Giri, Soenan Dradjat, Soenan Moeriâ, Soenan Goenoengdjati, Soenan Ngrandoeng en Soenan Koedoes. Van het oude vorstenverblijf, waarvan men alleen de plaats weet aan te wijzen, is geen spoor meer te vinden. Alleen de graven van de drie bekende vorsten van Demak, Panĕmbahan Djimboen, Pangéran Sabranglor en Pangéran Trĕnggânâ worden nog in de nabijheid der moskee aangewezen. De moskee wordt nog steeds zeer vereerd. Duizenden komen op den Garĕbĕg-Bĕsar (zie GARĔBĔG) heinde en ver ter bedevaart, zooveel mogelijk te voet en keerden vroeger terug met een kruikje water uit den moskeeput. De aloen-aloen is dan vol biddenden en verder vol kramen, want ook hier wordt tegelijk met het kerkelijk feest een kermis gehouden. Sedert 1910 wordt in het belang der hygiène voor het doen der voorgeschreven wasschingen het water, gebezigd door middel eener buisleiding, verkregen uit den artesischen put op den aloen-aloen van Demak vóór de moskee. De moskeeput kwam langzamerhand te vervallen.

DEMAKSCHE WATERWERKEN. De streek, door deze werken bevloeid, is ten N.W. begrensd door de Java Zee, in het O. en N.-O. door de Sĕrang-rivier, in het W. gedeeltelijk door de Toentang, welke de afwatering bezorgt van de Râwâ Pĕning, het moerassig gedeelte der vlakte van Ambarawa. De Z.grens wordt gevormd door een drietal bevloeiingskanalen, waarvan twee bij Glapan hun water ontleenen aan de Toentang (het Ooster- en Westerkanaal,) terwijl het derde bij Sĕdadi uit de Sĕrang wordt afgetapt. Administratief behoort zij grootendeels tot de afd. Demak der res. Semarang; een kleiner deel, links van de Kali Toentang gelegen en door het bovengenoemde Westerkanaal geïrrigeerd, ressorteert onder het district Singènkidoel der afd. Semarang.

De werken dienen thans voor de bevloeiing van rond 61.900 bouws, waarvan 7600 bouws vroeger geheel van bevloeiing waren verstoken. De landen ten N. van den postweg (het laagst gelegen terreingedeelte uitmakend) hebben in den Westmoesson nog veel van waterbezwaar te lijden. Hier, in het gebied van het Prauwvaartkanaal en het Wĕdoeng-gebied, wordt in den drogen tijd een uitgebreide katoenteelt gedreven, die de bevolking zeer belangrijke voordeelen oplevert, en voor een groot deel schadeloos stelt voor de min gunstige toestanden, welke voor de rijstcultuur in den Westmoesson bestaan.

DĔMANG. Zoowel een ambtelijke titel als een ambtelijk praedicaat.

DEMMENIE (HENRY). Geb. 1830 te Mühlhausen, trad 1848 bij het Kolon. werfdepôt te Harderwijk in dienst, kwam in Indië in April 1849, doorliep verschillende rangen en werd in 1886 generaal-majoor. Werd in 1884 civiel- en militairgouverneur van Atjèh in welke betrekking hij de bekende concentratie onzer stelling (zie ATJÈH, geschiedenis) voorbereidde, leidde en ten uitvoer bracht. Overl. 1886.

DĔMPO. Nog werkzame vulkaan op de grens van Palembang en Benkoelen. Het hoogste punt, de G. Merapi, is 3173 M.; op den Piek van Koerintji na is het dus de hoogste berg van Sumatra. In den tegenwoordigen krater, die damp en rook uitstoot, ligt een bijna volkomen cirkelrond meer, waarvan de oppervlakte op 2804 M. ligt; de middellijn van dit meer is 400 M.

DÈNDÈNG. Gedroogd en gewoonlijk met kruiden toebereid, in dunne plakken gesneden vleesch.

DENDROBIUM CRUMENATUM Sw., fam. *Orchidaceae.* Duifjes-orchidee, Anggĕrik mĕrapati (MAL.). Een zeer algemeen voorkomende kleine epiphytische Orchidee, die de eigenaardigheid heeft in een bepaalde streek op ongeregelde tijden gedurende 1 of 2 dagen algemeen te bloeien. Door de groote massa witte welriekende bloempjes valt de plant in die dagen zeer op.

DENDROBIUM UTILE J. J. S., fam. *Orchidaceae.* Alemi, Anemi (BOEG.). Epiphytische Orchidee met geelgroene stengels, die vooral in Boni als vlechtmateriaal gebruikt worden. De stengels worden daartoe gespleten en nat om een stokje gelegd, zoodat men een glad lint verkrijgt.

DENEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. Zie het art. in de groote Encycl. voor N.-I.

DÈNGKÈNG. Linker-zijrivier van de Solo-rivier, die vroeger ten onrechte wel eens als de bovenloop van die rivier is aangemerkt. Zij ontspringt op de Z.lijke hellingen van den Mĕrapi.

DÈNPASAR. Zie BADOENG.

DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR. Evenals in Nederland onder de Ministeriën, is het administratief beheer in Nederl.-Indië verdeeld onder verschillende Departementen. Van dezen staat het Departement van oorlog onder leiding van den Commandant van het leger en chef van het Dep. van oorlog (zie LEGER), het Departement der Marine onder die van den Commandant der Zeemacht en chef van het Dep. der Marine (zie ZEEMACHT), terwijl de overige departementen, gezamenlijk die van het burgerlijk bestuur genoemd, geplaatst zijn onder hoofdambtenaren, die den titel voeren van Directeur en een tractement genieten van ƒ 24.000 's jaars. De dep. van het burgerl. best. zijn 7 in aantal, nl. van Justitie, van Binnenl. Bestuur, van Onderwijs en Eeredienst, van Landbouw, Nijverheid en Handel, der Burgerlijke Openb. Werken, van Gouvernementsbedrijven en van Financiën.

Volgens art. 64 Reg. Regl. wordt het getal, de werkkring en de bevoegdheid der Directeuren door den Koning bepaald; zij worden door den Gouv. Gen. benoemd, zijn belast de bevelen die hij geeft, uit te voeren, en zijn hem verantwoording schuldig. Bij de wet tot instelling van een VOLKSRAAD (zie aldaar) is tevens artikel 65 van het Reg. Regl. gewijzigd in dezen zin, dat telkens wanneer de Gouv. Gen. hun samenwerking beveelt, de Directeuren der departementen van algemeen burgerlijk bestuur zich vereenigen met de Hoofden der departementen van oorlog en marine tot een „Raad van Departementshoofden."

De verhouding tusschen directeuren, chefs van departementen van algemeen bestuur, en hoofden van gew. bestuur is een eenigszins eigenaardige, die niet zonder moeilijkheden is. Ofschoon ambtelijk boven de hoofden v. gew. best. geplaatst, zijn de directeuren toch niet hun superieuren, daar eerstgenoemden niet direct onder hun bevelen gesteld zijn; toch hebben zij het recht hun aanschrijvingen of wenken te doen toekomen. En

ingevolge Bijbl. 3044 hebben de directeuren de brieven der hoofden van gew. best., aan den Gouv. Gen. gericht, niet onmiddellijk door te zenden, doch behooren zij hun consideratiën en advies daarbij te voegen. De brieven en voorstellen der gew. bestuurshoofden der Buitenbezittingen, handelende over staatkundige aangelegenheden, worden intusschen sedert de toevoeging aan het Dep. v. B.B. van een afd. bestuurszaken der Buitenbezittingen door den Gouv. Gen. over het algemeen voor advies in handen van den Dir. B. B. gesteld. Uit dit alles blijkt, dat de hoofden der departementen, ofschoon geenszins chefs der hoofden van gew. bestuur, toch als de vertrouwde tusschenpersonen tusschen hen en den Gouv.-Gen. moeten worden beschouwd, die volkomen op de hoogte moeten worden gehouden van den gang der zaken, tot hun departement behoorende, ja zelfs bevoegd zijn den hoofden v. gew. bestuur voorschriften te geven, behoudens de bevoegdheid der laatstgenoemden, zich op den Landvoogd te beroepen.

DÈPOK. Station van den spoorweg van Batavia naar Buitenzorg. Tevens is Dèpok de naam waarmede gewoonlijk wordt aangeduid een complex van een drietal landen, Dèpok, Mampang en Karanganjĕr, alsmede een tweetal kleinere perceelen gelegen aan beide zijden van de Tjiliwoeng tusschen Batavia en Buitenzorg, welke het lid van den Raad van Indië C. Chastelein (zie op dien naam) nadat hij ze voor 700 Rds, in eigendom had verkregen, bij testamentaire beschikking van 13 Maart 1714 vermaakte aan zijn bij diezelfde beschikking vrijgegeven Christen-lijfeigenen en hun nakomelingen.

Ingevolge de vermelde testamentaire beschikking zijn eigenaren van — deelgerechtigden in — de particuliere landen Dèpok c.a. de nakomelingen van de hiervoren bedoelde geëmancipeerde slaven, en die deelgerechtigden vormen samen nog steeds de bekende Christengemeente Dèpok. Het aantal deelgerechtigden bedroeg op 1 Juli 1915 784.

Naast die deelgerechtigden vindt men op de landen Dèpok c.a. nog Inlandsche opgezetenen in den zin van het Reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tjimanoek (zie PARTICULIERE LANDERIJEN) en een zeker getal Europeanen en daarmede gelijkgestelden. Einde 1914 bedroeg de geheele bevolking van de landen Dèpok c.a. 5003 zielen, onder welke 250 Europeanen en met hen gelijkgestelden.

Van die landen Dèpok c.a., gewoonlijk genoemd het land Dèpok, wordt het beheer gevoerd door een bestuur van 5 leden, zijnde een president, een secretaris, een thesaurier en twee gecommitteerden voor een bepaalden tijd, drie of twee jaren, gekozen uit en door de meerderjarige deelgerechtigden in het land met meerderheid van stemmen. Dit bestuur wordt genoemd: **gemeentebestuur** van het land Dèpok.

De deelgerechtigden zijn gehouden van den oogst hunner padivelden een zeker gedeelte aan de gemeente af te dragen. De gebrekkigen, zieken en weezen, alsmede de 75- en meerjarigen onder de deelgerechtigden krijgen een maandel. onderstand, de 60-jarigen een jaarl. onderstand.

Te Dèpok bevindt zich ook een in 1879 geopend seminarie voor de opleiding van Inlanders tot evangelisten.

DÈPOKSCHE SCHOOL. Zie ONDERWIJS.

DEPÔT VAN LEERMIDDELEN. Het depôt van boeken en andere leermiddelen voor het in landsch onderwijs is gevestigd te Batavia.

DERRIS, fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Toeba. Lianen, waarvan de wortels voor het bedwelmen van visch gebezigd worden. Zie TOEBA.

DĔRSANÂ (JAV.). Zie EUGENIA MALACCENSIS.

DERTIEN KOTA'S (XIII Koto). Vruchtbare landstreek bij Solok (Pad. bovenl.), die doorsneden wordt door den grooten weg, die van Padang via Loeboek Salasih, door den Soebang pas, naar Solok loopt; de lengte van dien weg is 63 K.M.

DESA, DESAHOOFD, DESABESTUUR. Evenals op Bali (zie, *voor de Buitenbezittingen,* DORP), zoo is ook in verreweg het grootste gedeelte van Java en Madoera „desa" (désâ of dèsâ) de benaming voor de inlandsche dorpsgemeente, bestaande uit de desa in engeren zin met haar gehuchten of buurtschappen, haar bouwvelden en vischvijvers, en de tot haar gebied behoorende bosschen en verdere woeste gronden. De uitgestrektheid van zulk een desagebied is zeer verschillend; daar het gouvernement sinds lang heeft gewild (vooral met het oog op de politie), dat het gebied der verschillende desa's — oudtijds hun beschikkingskring — een voor Java aaneensluitend geheel zou gaan vormen, zijn gronden, die vroeger tot den beschikkingskring van geen enkele desa behoorden, thans bij naburige dorpen ingedeeld, met het gevolg, dat tegenwoordig gewoonlijk de desa's in de berg- en andere weinig bevolkte streken het grootst, die in de vlakten, vooral in dichtbevolkte streken, het kleinst in omvang zijn. Op Java en Madoera zijn volgens den Regeeringsalmanak voor 1918 ongeveer 31.000 desa's (buiten de particuliere landerijen en de Vorstenlanden). Het getal der desa's wordt telkens gewijzigd door samenvoeging of splitsing om politieke of administratieve redenen, soms ook op verzoek van de betrokken bevolking. In dit artikel wordt uitsluitend gesproken over de desa's in het gouv. gebied; voor de dorpen in Soerakarta en Djokjakarta, zie VORSTENLANDEN. Voor de dorpen in de Preanger zie men, naast dit artikel, ook PREANGER REGENTSCHAPPEN en voor die op de particuliere landerijen, op dat artikel.

De desa in engeren zin (het dorp) is op Java en Madoera meestal een agglomeratie van omheinde erven, op elk van welk één of meer woningen gevonden worden met bijbehoorende stallingen, veekralen, rijstschuren en verdere bijgebouwtjes. Vele desa's (doch lang niet alle) bevatten een langgar of dorpsgodsdiensthuis, tevens dienende tot Koranschool en als nachtverblijf voor doortrekkende jonggezellen. Slechts enkele grootere desa's hebben een ook voor den Vrijdagsdienst dienende mĕsigit (moskee).

De desa is het middelpunt van het Javaansche volksleven. Vooral waar het communaal bezit heerscht (zie GROND, RECHTEN OP DEN), doch ook bij ander landbezit, zijn de desagenooten nauw aan elkander verbonden; tal van werkzaamheden (b. v. aanleg en onderhoud van de desaleidingen) en tal van zaken (zooals kweekbedden, of veekralen) zijn hun dikwijls gemeen. Verplicht onderling hulpbetoon, los van vrijwillige afspraak, is nog in tal van dorpen overeenkomstig het adatrecht in zwang; het oude beschikkingsrecht van de desa over den grond (op Midden- en Oost-Java), met haar daaruit voort-

vloeiende bevoegdheid om b.v. in de vorming en verdeeling van woonerven in te grijpen, is nog geenszins vergeten. De desa's hebben eigen regelingen, waarin bepalingen omtrent gemeenteaangelegenheden voorkomen; verscheidene dezer hebben een eigen strafstelsel, waarbij boeten, vervulling van extra-desadiensten en zelfs eerestraffen een rol spelen en dat vaak meer dan onze wetten kwaad te keer gaat.

De werkkring der desa is tweeledig en omvat zoowel de zorg voor haar inwendige belangen (autonomie) als het vervullen van de verplichtingen, haar door den lande in zijn belang opgedragen (selfgovernment). Voor een goed deel behooren de desa-inzettingen tot het privaatrecht, vooral die in zake grondbezit: bestemming, overdracht en zelfs vererving van individueel bezeten grond staan op Midden- en Oost-Java veela onder invloed van desabestuur of desa-inzettingen, in tegenstelling met West-Java, waar het grondbezit nagenoeg vrij is van dorpsbanden (zie GROND, RECHTEN OP DEN). Het vorderen van desadiensten wordt aan de desa overgelaten, behoudens het nietoverschrijden van een van residentswege vastgesteld maximum voor het aantal uitkomende personen. De zorg voor de eigenlijke desapolitie wordt aan de desa overgelaten en geschiedde tot voor kort (zie beneden) uitsluitend door desadiensten.

Tegenover al deze bemoeiingen der desa betrachtte de Regeering jarenlang een politiek van onthouding. Art. 71 Reg. regl., bepalende, dat aan de inlandsche gemeenten de regeling van haar huishoudelijke belangen gelaten wordt, gaf daartoe aanleiding. In 1906 daarentegen achtte het gouvernement den tijd gekomen om, nu door talrijke onderzoekingen de desa-inrichting voldoende bekend was, de hoofdzaak dier inrichting in een beknopte verordening te codificeeren, met name om de rechtspersoonlijkheid der desa boven twijfel te stellen en om waarborgen te geven voor behoud van het dorpsgrondbezit. Een en ander is neergelegd in de Inlandsche gemeente-ordonnantie (Ind.Stb. 1906, no. 83, sedert gewijzigd), welke in den breede is toegelicht bij Bijbl. 6576.

De bevolking eener desa, gemiddeld 800 à 900 zielen, bestaat uit verschillende bestanddeelen. Het voornaamste element vormen zij, die een huis met erf bezitten en recht hebben op een bouwveld, hetzij zij aandeel hebben in de gemeentevelden, hetzij zij gronden in individueel bezit houden. Uit hen worden ook de bestuurders van het dorp gekozen; daarentegen hebben zij ook de landrente te betalen en de verplichte diensten te verrichten. Zij zijn onder verschillende namen bekend; de meest gewone zijn gogol of sikĕp. Daarnaast vindt men in de desa personen, die geen recht op een bouwveld hebben, maar hetzij slechts een eigen erf of eigen woning bezitten (bijwoners: lindoeng; noempang boemi), hetzij bij anderen inwonen (kostgangers: mondok; noempang bĕlåkå of noempang omah) zooals knechts, schoonzoons enz.; dezen zijn in den regel van de verplichte diensten bevrijd of deelen daarin in mindere mate, al staan die twee standen der bijwoners en der kostgangers volstrekt niet gelijk. Over geheel Java vindt men voorts in grootere desa's eenige personen, die een ambacht uitoefenen, maar, wanneer de tijd daarvoor is aangebroken, gewoonlijk evengoed als de anderen aan den veldarbeid deelnemen.

Aan het hoofd der desa staat het dorpsbestuur, dat volgens art. 71 Reg. regl. door de gemeente verkozen wordt, waar zulks met de volksinstellingen op 1 Mei 1855 strookte, hetgeen met de medeleden van het dorpsbestuur (buiten het dorpshoofd) nergens het geval was of is. De voornaamste persoon in het dorpsbestuur, op West-Java dikwijls de feitelijk eenige, is het dorpshoofd, die in de onderscheiden deelen van Java en Madoera verschillende titels voert, zooals bĕkĕl, djaro, koewoe, loerah, pĕtinggi en in den regel door de hoofdgeldplichtigen en enkele vrijgestelde personen verkozen wordt, volgens reglement afgekondigd in Stb. 1907, no. 212.

Het desahoofd heeft — ten gevolge van de autonomie en het selfgovernment (medebewind) der desa — een dubbelen werkkring, waarvan het gouvernement meer profiteert dan de desa; vandaar dat het gouvernement een eigen, rechtstreeksch belang bij de geschiktheid der dorpshoofden heeft. Nochtans is het dorpshoofd geen gouvernementsambtenaar (deel van het inlandsch bestuur), maar gemeenteorgaan. Bekwaamheidseischen voor het ambt bestaan niet. De voordeelen, aan de betrekking verbonden, bestaan vanwege het dorp hoofdzakelijk in een ambtsveld (zie aldaar), en in recht op diensten der bevolking, vanwege het gouvernement in een collecteloon — meestal 8% — voor de belastingen, door hem geind, en, waar de gouv.-koffiecultuur nog bestaat, in cultuurprocenten. Soms heeft hij nog andere inkomsten, zooals een aandeel in djakat en pitrah; een vaste bezoldiging geniet het hoofd echter niet.

Ook in de verdere samenstelling van het desabestuur bestaat vaak plaatselijk verschil. Gewoonlijk staan het hoofd ten minste vier medeleden van het dorpsbestuur ter zijde: de kamitoewå of plaatsvervanger van het hoofd, niet zelden later zijn opvolger; de kĕbajan of dorpsbode, die de dienstplichtigen tot den arbeid oproept en hun werkzaamheden regelt, hen tot het betalen van de landrente aanmaant en de bevelen van het hoofd aan den kleinen man overbrengt; de tjarik of djoeroetoelis, de dorpsschrijver, die belast is met het aanhouden van verschillende registers, doch niet altijd de schrijfkunst verstaat; en eindelijk de dorpsgodsdienstbeambte (lĕbé, modin), wien vaak, naast uitvoering van de Moh. wet (zie GODSDIENSTAMBTENAREN), ook geheel andere werkzaamheden, zooals het toezicht op de vaccinatie, zijn opgedragen. Deze medeleden worden veelal door het desahoofd benoemd; soms zijn functies gecombineerd, soms is één functie toevertrouwd aan meer dan één persoon. In verscheiden desa's heeft men nog een (of meer) kapĕ.ĕngan (tamping) of dorpsschout, wien de zorg voor de politie is toevertrouwd, of ook een djågåbåjå, belast met het opsporen van diefstallen; in desa's met of van Christenen ook wel een Christen-ouderling. Behalve deze bestuurders vond men vroeger in vele dorpen nog personen, aan wie geen bepaalde werkzaamheden waren opgedragen, maar die door rijkdom, familiebetrekkingen of vroegere bedieningen in de desa een bijzondere positie innamen, vrijgesteld waren van verplichte diensten en ambtsvelden ontvingen; er waren dorpen, waar meer dan een vierde, soms de helft, der sawahbewerkers zoo begunstigd werden. De desabestuurders worden vaak in regeeringsstukken door de benaming „oudsten en hoofden" aangeduid; in sommige

streken, met name op West-Java, is aan die zgn. oudsten zekere invloed toegekend. De ordonnantie van 1906 heeft voorts voor een aantal belangrijke beslissingen de medewerking (advies, dan wel instemming) van alle desakiezers of van een nog iets ruimeren kring van notabelen ingevoerd.

Zooals zelfbesturende landschappen eerst tot bloei kunnen komen na het inrichten van landschapskassen, zoo mag ook voor de desa veel worden verwacht van het nog jonge en nog zeldzame instituut eener desakas. Voor desabankjes en rijstschuren, zie VOLKSCREDIETWEZEN. Desascholen zijn opgericht ingevolge het streven (sinds ongeveer 1905) om beneden de inlandsche tweede-klasse scholen een nog eenvoudiger onderwijs in te richten (zie ONDERWIJS). Desabelastingen, hoewel voorkomend (b.v. ter vervanging van diensten), zijn nog uitzondering, doch het verrijzen van desakassen werkt ze in de hand.

De hierbesproken desa's worden dikwijls kampong genoemd, als ze deel uitmaken van hoofdplaatsen, maar haar rechtstoestand van zelfstandigheid verandert daardoor in geenen deele.

DESADIENSTEN. Zie HEERENDIENSTEN.

DESA'S (VRIJE). Onder dezen verzamelterm pleegt men voor Java die desa's samen te vatten, welke, aan het gewone inlandsch bestuur onttrokken zijnde en rechtstreeks onder den vorst (nu: het binnenlandsch bestuur) staande, weliswaar van alle of sommige lasten voor het centrale gezag (heerendiensten, belastingen) zijn vrijgesteld, doch daarentegen inkomsten hebben op te brengen aan hun hoofd, wiens ambt (behoudens electie) erfelijk is. Men onderscheidt ze in: 1°. pěsantrèn-desa's, 2°. midjèn-desa's, 3°. pěkoentjèn-desa's, 4. kěpoetihandesa's. 1°. De pěsantrèn-desa's zijn dezulke, waarvan de gronden door vroegere Javaansche vorsten geschonken werden aan bepaald aangewezen personen met hun afstammelingen, onder de voorwaarde een godsdienstschool (pěsantrèn) te onderhouden. De bevolking werd vrijgesteld van belastingen en heerendiensten aan den vorst, maar moest deze aan den begiftigde opbrengen en presteeren. De naam pěrdikan-desa's, die men veelal speciaal aan deze pěsantrèn-dorpen, soms echter aan alle vrije desa's geeft (dèsà pěrdikan, měrdika, měrdikan), heeft de beteekenis „vrije, vrijheerlijke, dorpen". 2°. Bij de midjèn-desa's had geen schenking van grond plaats, maar werden aan een bepaalde familie de vruchten en inkomsten der desa afgestaan. 3°. Pěkoentjèn-desa's zijn vrijgesteld van belastingen en heerendiensten, onder verplichting zorg te dragen voor het onderhoud en bewaken van graven van heiligen, vorsten of grooten, of voor het onderhoud van een moskee. 4°. Kěpoetihan- desa's (ook: dèsà poetihan of moetihan) ontleenen haar uitzonderingstoestand aan bepaalde wong poetihan (witte menschen of vromen, in tegenstelling tot wong abangan, roode menschen, ongodsdienstigen); aldaar is b.v. wajang- en gamělanspel verboden.

Het getal dier vrije desa's op Java en Madoera bedraagt, afgezien van de Vorstenlanden, 182; op West-Java geen, de meeste in de residentiën Banjoemas, Kědoe (Bagelèn) en Madioen en op Madoera.

Hoewel de vrije desa's meestal niet de verkiezingen van art. 71, lid 1, Reg. regl. kennen, zijn zij wel inlandsche gemeenten en geldt wel voor haar de regel van art. 71, lid 2 (autonomie), alsook de inl. gemeente-ordonnantie van 1906.

De hoofden der vrije desa's worden door den resident met inachtneming van erfopvolging benoemd, tenzij verkiezing gebruikelijk is (vgl. Bijbl. 6904).

DESAVEREENIGING (sěkaha dèsa). Zie BALI.

DEVENTER (Mr. CONRAD THEODOR VAN). Geb. te Dordrecht 1857, overleden te 's Gravenhage 1915, promoveerde in 1879 te Leiden in de rechten op een dissertatie: „Zijn naar de Grondwet onze koloniën deelen des rijks?" In Juni 1880 deed hij het grootambtenaars-examen en vertrok in Sept. d. a. v. naar Indië. Hier bleef hij tot 1 Mei 1885 in de rechterlijke macht, om daarna de advocatenpraktijk te Semarang te gaan uitoefenen. In 1897 keerde hij naar Nederland terug en vestigde de aandacht op zich door een in „de Gids" van Augustus 1899 gepubliceerd artikel getiteld „Een eereschuld".

Na dit Gidsartikel schreef mr. v. Deventer nog tal van andere artikelen over Indische financiëele en koloniale politiek in verschillende tijdschriften. Van „de Gids" werd hij — in 1901 — lid der redactie. In het voorjaar van 1904 bewerkte hij in opdracht van den minister van koloniën, bijgestaan door vijf andere medewerkers, het bekende „Overzicht van den oeconomischen toestand der inlandsche bevolking van Java en Madoera". Van 1905 tot 1909 was hij lid der 2e Kamer, in 1911 werd hij naar de 1e Kamer afgevaardigd. In 1912 maakte hij een reis naar Indië; in 1913 werd hij weder tot lid der 2e Kamer gekozen.

In woord en geschrift is, sedert het hiervoren vermelde Gidsartikel, mr. v. Deventer de onvermoeide kampioen geweest van de z.g. ethische koloniale politiek, d. w. z. van een koloniaal bestuursbeleid met als louter richtsnoer het belang van land en volk der kolonie, in tegenstelling met de materialistische exploitatie-politiek, welke in vroegere tijdperken bij het beheer van koloniën voorzat.

DEVENTER (MARINUS LODEWIJK VAN). Geb. 1832 te 's Gravenhage, overl. 1892. Bewerker van de laatste deelen (VIII—X) van het werk: De opkomst van het Ned. gezag over Java, van J. K. J. De Jonge, en schrijver van een Geschiedenis der Nederlanders op Java, 2 dln. Haarlem 1886—87, en „Het Ned. gezag over Java en Onderhoorigheden sedert 1811" waarvan slechts het eerste deel is verschenen (1891).

DEVENTER (SALOMON VAN). Geb. 1816 te Zwolle, overl. 1981, werd in 1857 ass. res. van Buitenzorg, 1854 Inspect. van Financien, 1860 res. van Banjoemas. In gevolge Regeeringsopdracht schreef hij het bekende werk: *Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*, in 3 deelen te Zalt-Bommel verschenen. Tengevolge van het aftreden van den Minister Fransen v. d. Putte werd de uitgave niet verder voortgezet. Naar Indië teruggekeerd werd hij 1866 res. van Soerabaja, 1873 lid in den Raad van Ned. Indië.

DÉWA. Sanskriet woord, dat met zijn afleidingen in verscheidene talen van den Indischen Archipel is overgegaan, en een bovennatuurlijke macht, een godheid, goddelijk wezen beteekent. De vrouwelijke benaming Déwi wordt, behalve voor goddelijke wezens zooals Déwi Sri, de godin der rijst, op Java ook gebruikt als betiteling vóór

eigennamen van vorstinnen en vrouwen van hoogen rang in de oudheid.

DĚWAKANG-EILANDEN. Eilandengroep, behoorde tot de onderafd. Makasser.

DEWALL (ADOLF FRIEDRICH VON). Zoon van den onder den naam Wall (von de) behandelden taalkundige. Geb. 1834 te Cheribon, overleden te Batavia 1909. Als bijna geen ander kende en voelde hij de Maleische taal. Zoowel gedurende zijn diensttijd (van klerk in 1852 tot secretaris van het Departement van B. O. W. 1877) als daarna heeft hij zeer veel gewerkt op het gebied van vertalingen in het Maleisch, tekstuitgaven voor het onderwijs en kritieken.

DEYKERHOFF (CHRISTOFFEL). Geb. 1840 te 's Gravenhage, kreeg zijn opleiding aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, doorliep in Indië, waar hij expedities meemaakte naar Celebes, Atjèh en Borneo, de verschillende rangen tot hij in 1893 tot Gen. Maj. bevorderd werd. In 1892 werd hij Mil. Comm. in Atjèh en belast met de waarneming der betrekking van Gouverneur van dat gewest.

DIALIUM INDUM L., fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Kĕrandji(MAL.), Krandji of asĕm krandji (JAV., SOEND.?) Hooge boom, met duurzaam en sterk hout. Het vruchtmoes met aangenaam zuren smaak wordt wel gegeten. De weinig in het wild voorkomende boom wordt daarom hier en daar aangeplant.

DIAMANT. Geologisch voorkomen. De diamanten komen in Indië uitsluitend voor in jongere rivierafzettingen, waaruit ze door verwasschen op den doelang (waschbak) verkregen worden. Over het moedergesteente van het mineraal zijn wel vermoedens gerezen, die eenigen grond van waarschijnlijkheid bezitten, doch het is nog nergens gelukt een diamant in het onverplaatste gesteente te vinden.

Geografisch voorkomen. In Indië wordt, voor zoover bekend, de diamant slechts op het eiland Borneo aangetroffen en wel in enkele gedeelten der Wester-afdeeling (Landak-rivier, Sĕkajam rivier) en het uiterste Zuidoosten van het eiland (de afdeeling Martapoera en een paar der naar het Oosten aangrenzende landschappen van Tanah Boemboe: Koesan, Batoe Litjin). Uit Britsch Noord-Borneo noch uit Sĕrawak schijnen diamanten bekend te zijn.

Als centrum der Zuid-Borneo'sche diamantindustrie kan Martapoera worden beschouwd, waar sedert geruimen tijd twee groote inlandsche diamantslijperijen bestaan. De rijkste graverijen liggen rondom Tjĕmpaka (9 KM. bezuiden Martapoera), tusschen de Banjoe Irang en de Riam Kanan. De diamanthoudende gesteenten schijnen in het Mĕratoes-geb. gelegen.

Wat West-Borneo aangaat, de beide eenige rivieren in welker hoofdvalleien diamanten zijn aangetroffen, de Landak rivier en de Sĕkajam rivier, loopen in hun bovenloop op korten afstand van het 1400 M. hooge Bĕntoeang- of Mĕrdai-massief. De diamanten komen uitsluitend voor in de gedeelten der rivieren, welke benedenstrooms van genoemd massief zijn gelegen, terwijl zij ook niet voorkomen in eenige zijrivier, behoudens in zulke, die op den Bĕntoeang ontspringen. Ook hier dus is het wel duidelijk, waar de oorsprong van het mineraal te zoeken is.

Geschiedenis en statistiek. Naar het schijnt zijn de diamanten van Borneo reeds eeuwen geleden bekend geweest en werden zij ook van daar uitgevoerd; de weinige cijfers, die veel later verkregen werden, zijn echter vermoedelijk zeer overdreven; o.a. wordt beweerd dat in 1738 voor 8—12 millioen gulden zou zijn uitgevoerd. Het eenige wat zeker is, is dat de opbrengst in het midden der vorige eeuw in Zuid-Borneo stellig niet boven *f* 100.000 per jaar was. Voor Zuid-Borneo zijn zulke cijfers niet bekend.

DIAMANTPUNT. O.lijke punt van de N.-kust van Atjèh, op 5° 16′ 32″ N.B. en 97° 30′ 49″ O.L.

DIARD (Dr. MED. PIERRE). Geb. 1795 te Chateau la Brosse (Indre et Loire), overleden te Batavia 1863. Diende in onderscheidene functiën de Indische Regeering: als Inspecteur der Cultures (1825—1827), als Inspecteur der zijdecultuur (1833—1841), enz. en deed veel voor het natuurwetenschappelijk onderzoek der kolonie, vooral als ijverig verzamelaar van exemplaren der fauna van Ned. Indië.

DIEMEN (ANTHONY VAN). Geboren te Culemborg 1593. In 1616 was A. Van Diemen koopman te Amsterdam, vertrok na gefailleerd te hebben onder valschen naam als soldaat naar Indië. In 1619 trad hij daar in 's Compagnie's dienst, eerst als klerk; was reeds in 1626 Raad van Indië, werd in 1633 door HH. XVII als vervanger van den Gouv.-Gen. Brouwer aangewezen. In 1636 trad hij als landvoogd op, welke betrekking hij vervulde tot hij 19 April 1645 te Batavia overleed. Zijn naam is vooral verbonden aan de demping van den opstand in de Molukken, waartoe hij zich tweemalen derwaarts begaf, en aan de invoering van het bekende wetboek „de Bataviasche Statuten", terwijl tijdens zijn bewind een groot deel van Australië (o. a. Van Diemensland) werd ontdekt.

DIËNG. Behoorende tot het zoogen. Prahoemassief (op de grens der residenties Pĕkalongan, Sĕmerang, Kĕdoe en Banjoemas) een kleine, naar NNW-ZZO langgestrekte, eenigszins peervormige vlakte, in haar grootste lengte 2500 M. bij een grootste breedte van ruim 800 M. op 2060 M. boven zee, bekend door de daar aanwezige Hindoetempels (zie hieronder) en die naar een zich er op bevindende desa den naam Diëng-plateau heeft verkregen. De vlakte is thans in het midden en Z. vrij sterk moerassig, bevat ongeveer in het midden een meertje: Tĕlâgâ Balékambang, terwijl dicht bij den Z.rand nog twee meren gelegen zijn: Tĕl. Tĕroes en Tĕl. Loemoet; wellicht zijn dit de restanten van een vroeger veel grooter meer, dat door vulkanische uitwerpselen voor een groot deel is opgevuld. Zij watert onvoldoende door de Kali Toelis naar de Sĕrajoe-rivier af; reeds in den Hindoetijd werd een draineeringskanaal gegraven naar de ten N. stroomende Kali Dolok.

Bekend is de Diëng-hond met zijn langharige wollen vacht en fraaien pluimstaart.

In uitgebreider zin wordt onder Diëng-plateau verstaan de geheele streek, begrepen tusschen den Prahoe, den Patakbantèng, den Gadjahmoengkoer, den Pĕngamoenamoen en den Sĕrodja. De Sĕrajoerivier, op den Prahoe ontspringende, omspoelt in een wijden naar W. geopenden boog dit geheele terrein.

Het Diëng-plateau en zijn naaste ongeving zijn in den Hindoe-tijd bijna geheel bezet geweest met tempels en andere gebouwen; de eerste van

steen, de laatstgenoemde waarschijnlijk van hout op een steenen onderbouw. De geheele nederzetting, wellicht een soort tempelstad, in elk geval een verzameling Çiwaïtische heiligdommen met woningen voor priesters en verder personeel, behoort tot de oudste vestigingen der Hindoe's op Java; van de inscripties, welke zich thans in het Museum te Batavia bevinden, is er één gedateerd Çaka 731, welke tijd ook met het karakter der bouwwerken overeenkomt; het op een rots aangetroffen jaartal 1132 is *niet* uit den tijd der nederzetting. Blijkens de inscripties is de oude naam: Dikyang.

Slechts een achttal tempeltjes staat op het oogenblik nog overeind; daarvan liggen vijf bijeen in het midden van de vlakte, de (moderne) namen dragend van Tjandi Ardjoenå, met een bijtempeltje, Tjandi Sĕmar, Tjandi Srikandi, Tjandi Poentådéwå en Tjandi Sĕmbådrå, één aan den voet van den Prahoe, Tjandi Dwåråwati, één aan de andere zijde van het plateau aan den voet van den Pangonan, Tjandi Gatoetkåtjå, en ten slotte één aan het Zuidelijk uiteinde van het plateau, Tjandi Bimå of Wĕrkodårå.

Behalve deze tempels treft men een tunnel met luchtgaten aan, klaarblijkelijk voor de afwatering bestemd, en aan de Oost-zijde van het plateau een bekleedingsmuur tegen een terras, verder fundamenten van talrijke andere tempels en gebouwen, woonhuizen, kloosters en dergelijke. Zoowel van het N. (uit de residentie Pĕkalongan) als van het Z. (uit de richting Wånåsåbå) voerden steenen trappen naar het plateau, waarvan hier en daar nog sporen gevonden worden; op rotsen bij het meer Tĕlågå Warnå ziet men een tweetal rotsinscripties n.l. het bovengenoemde jaartal, en één in Wenggi-schrift, welke laatste schriftsoort op de vroegste periode der Midden-Javaansche geschiedenis wijst, hoewel de inscriptie zelf niet meer leesbaar is.

Een groot aantal beelden en andere voorwerpen is op het Diëng-plateau aangetroffen, waarvan een deel bij de pasanggrahan staat opgesteld, een ander deel is overgebracht naar het Museum te Batavia.

DIERENGEVECHTEN. Onder de volksvermaken in den Indischen Archipel nemen de dierengevechten een eerste plaats in.

De t ij g e rgevechten komen speciaal op Java voor en behooren tot de echt-Javaansche feesten. S t i e r e n gevechten zijn op Madoera zeer in zwang. Zoodra een stier wegloopt is het pleit beslist. Bloedig zijn deze gevechten niet, ten minste niet voor de dieren, wel soms voor de eigenaren, die uit nijd en afgunst elkander vaak leelijk toetakelen. D u v e n-, k w a r t e l- en d j a n g k r i k-gevechten behooren op Java en ook elders, zooals bij de Baliërs, de Bataks en de Atjèhers, tot de geliefkoosde volksspelen; tot de onschuldige behooren zij evenwel niet, want zij dienen in den regel om weddenschappen aan te gaan. H a n e n-gevechten vooral worden hiertoe gebezigd; men treft ze op Java, op Bali, Sumatra, Borneo, Celebes, ja door den geheelen Archipel aan als het volksvermaak bij uitnemendheid. Voor den Maleier ter Sumatra's Westkust is het laten vechten van hanen (mĕnjaboeng) en het daarbij aangaan van zware weddenschappen de aangenaamste bezigheid.

DIERENRIEM. Zie STERRENBEELDEN en ZODIAKBEKERS.

DIGOEL. Een der grootste rivieren van Ned. Nieuw-Guinea, uitmondende aan de Z.kust van dat eiland. De rivier ontspringt op ongeveer 5° Z.Br. en 140° 25′ O.L., in dat deel van het Centrale gebergte van Nieuw-Guinea, waar zich de Julianatop verheft. Van oorsprong tot monding is de Digoel ruim 800 K.M. lang. Voorname zijrivieren: de Mappi en de Oewimmerah of Kaoh.

DIJAT. In het Moh. recht: bloedprijs.

DIKIR is de benaming van een Mohammedaansche godsdienstoefening (Arabisch: *dzikr*, d. w.z. „lofvermelding", speciaal van Allah en zijnen Gezant), welke bestaat in het een zeker aantal malen (gemeenschappelijk of afzonderlijk) opdreunen van godsdienstige spreuken of formules. Niet zelden worden daarmede zekere nader voorgeschrevene, aanhoudende lichaamsbewegingen verbonden met het doel om zich daardoor in geestverrukking te brengen. Zie ook RATIB SAMMÂN, GARĔBĔG en TARÉKAT.

DIOSCOREA. fam. *Dioscoreaceae.* Oebi (MAL.), Oewi (JAV.), Hoewi (SOEND.). Klimplanten met lange aren van groene bloemen en eigenaardige gemakkelijk kenbare bladeren. Om de zetmeelrijke wortelknollen worden verschillende soorten in tropische streken gekweekt onder den naam van *Yam*, (*Yamswortel*). Op Java zijn vooral bekend *D. alata L.* en *Dioscorea hirsuta Bl.*, de eerste onder den naam van Oebi boetoeng (BATAV. MAL.) of Oewi abang (JAV.), en vele andere min of meer zekere inlandsche namen, de tweede vooral als Gadoeng. Van Gadoeng is bekend dat de knol vergiftig en niet zonder een speciale bereiding te gebruiken is. Door langdurig uitwasschen met water wordt het giftige alkaloide dioscorine verwijderd.

DIOSPYROS, fam. *Ebenaceae*, Kajoe arang (MAL.). Kajoe arĕng, (JAV.) Ki arĕng (SOEND.). Boomen waarvan het kernhout buitengewoon hard is en een zwarte kleur heeft, en als Ebbenhout voor verschillende doeleinden zeer gezocht is.

DIPÅ NĔGÅRÅ. Pangéran Åntå Wirjå, later meer als pangéran Dipå Nĕgårå bekend, waarschijnlijk omstr. 1785 geboren, was de zoon van den Sultan van Djokjakarta, Amangkoe Boewånå II, en gesproten uit het huwelijk van dezen vorst met eene vrouw van mindere afkomst en daardoor volgens de adat niet tot den troon geroepen. Na den dood van Amangkoe B. III en diens zoon Djarot werd niet D. N. maar de minderjarige zoon Sultan Djarot als Sultan erkend; D. N. schijnt daardoor zeer te zijn gegriefd, en voelde zich ten hoogste gekrenkt door zijn benoeming tot voogd van den vorst. In zijn jeugd had hij zich te Tĕgalrĕdjå, waar hij zich gewoonlijk ophield, onder den invloed zijner overgrootmoeder aan godsdienstige beschouwingen overgegeven; visioenen en zwerftochten deden zijn godsdienstigen zin tot fanatisme overslaan, maar hadden ook het gevolg, dat hij door vele Inlanders als de door Allah geroepen leidsman beschouwd werd, waartoe hij ook door voorspellingen schijnt te zijn opgewekt. De laatste stoot aan zijn vijandige voornemens werd gegeven door het doen aanleggen van een weg te Tĕgalrĕdjå zonder zijn voorkennis; een groot getal zijner aanhangers verzamelde zich op het gerucht, dat de resident zich van Dipå Nĕgårå wilde meester maken, en toen de resident, na eerst getracht te hebben den pangéran vrijwillig naar Djokja te doen vertrekken, krachtig wilde optreden, trof een gewapende

aanslag geen doel, daar D. N. ontvluchtte. Hiermede was een begin gemaakt aan den oorlog, die Java van 1825—1830 teisterde, en door D. N., met behulp van Ali bassah Prawirå Dirdjå (Sĕntot) en Kjai Mâdjå met afwisselend geluk werd gevoerd. In 1830 werd hij door Gen. de Kock gevangen genomen. Naar Batavia overgebracht, werd D. N. eerst naar Menado, vervolgens naar Makasser verbannen, waar hij in 1855 overleed.

DIPTEROCARPUS. fam. *Dipterocarpaceae.* Groote boomen, vaak tot 50 M. hooge woudreuzen, waarvan verschillende soorten over den Maleischen Archipel verspreid zijn. Uit het hout van sommige van deze soorten wordt een balsem verkregen, die eenige overeenkomst met damar vertoont, maar voornamelijk voor verlichting gebruikt wordt.

DIRK DE VRIES-BAAI. Zie PĔNANDJOENG-BAAI.

DISPENSATIE. De bevoegdheid om in een bijzonder geval bepaald aangewezen personen te ontheffen van een verplichting, door een algemeen verbindende verordening opgelegd (verleenen van dispensatie), is voor Ned.-Indië geregeld bij art. 53 van het Reg. Regl.

DISTRICTSBESTUUR, DISTRICTSHOOFD. Zie BESTUUR. Pag. 63.

DISTRICTSGERECHT. Zie RECHTSWEZEN.

DJABARANGKAH. Zie VORSTENLANDEN.

DJABOENG. Onderdistr. van het distr. Kraksaän van de afd. Probolinggo der res. Pasoeroean. Nabij de gelijknamige onderdistrictshoofdplaats vindt men de Tjandi Djaboeng, een Hindoetempel van gebakken steen op hoogen voet, waarvan echter de steenen trap verdwenen is. Deze Boeddhistische tempel, wellicht het oude heiligdom Kalayoe, is vooral merkwaardig als het eenige voorbeeld van een rondbouw op een vierkant voetstuk.

DJAE. Zie ZINGIBER OFFICINALE.

DJAGARAGA. Plaats op BALI.

DJAGO (TJANDI). Zeer goed bewaard gebleven tjandi in de nabijheid van Toempang (res. Pasoeroean), bijzettingsplaats van den in Çaka 1190 overleden koning Wishnoewarddhana van Singasari. Deze tempelruïne is op voortreffelijke wijze beschreven en afgebeeld door wijlen Dr. J. L. A. Brandes in de uitgave: Beschrijving van de ruïne bij de desa Toempang, genaamd Tjandi Djago enz. 's Gravenhage—Batavia, 1904. Arch. Onderz. op Java en Madoera.

DJAGOENG. MAL. JAV., MAD.; DJAGONG SOEND.; BIRALĔ, MAK.; WARÉLĔ, BOEG.; MILOE, MOLUKKEN.; DJOENG, BATAKSCH. *Zea Mays Linn.* Fam. *Gramineae.* De maïsplant, van Zuid-Amerika afkomstig, wordt in Indië algemeen gekweekt en naar gelang van plaatselijke gewoonten geeft men aan de witte, gele, roode of paarse soorten de voorkeur. In vele streken dient maïs als bijkomend voedsel en vindt men aanplantingen van niet te grooten omvang op de erven, rondom de woningen, of als tweede gewas (pålâwidjå) op een gedeelte der afgeoogste sawahs, en op tĕgalgronden vaak als eerste gewas, het laatste op uitgebreider schaal in de Bataklanden.

DJAGOENG TJANTĔL (JAV.). Zie SORGHUM VULGARE.

DJÅHÅ (JAV.). Zie TERMINALIA BELLERIGA.

DJAILOLO. Ternataansch distr. op de W.kust van het N.lijk schiereiland van Halmahéra, tusschen Sahoe en Sidangoli. Het centraalgebergte scheidt het van het district Kaoe.

Dit district is het overblijfsel van het voormalige rijk Djailolo, dat volgens de overlevering in de 13e en 14e eeuw suprematie over geheel Halmahéra uitoefende en in 1540 aan Ternate schatplichtig werd. De hoofdplaats Djailolo, ook wel Soah-Sio genoemd, op ongeveer een kwart uur van de kust verwijderd, bestaat uit de Moh. wijken Soah-Konorah en Siawa. (zie verder HALMAHÊRA).

DJAJANG-SĔKAR. Onder dezen naam werden door Daendels detachementen cavalerie opgericht, waarvan de manschappen geworven werden uit de zoons van inlandsche hoofden. Deze Djajang-sĕkars, als bestemd voor gewestelijken dienst, werden onder de bevelen van de residenten geplaatst om tot handhaving der openbare rust en orde behulpzaam te zijn. In 1874 werden de nog bestaande detachementen bij het Regiment O. I. Cavalerie ingelijfd en onder militair beheer gebracht.

DJAKAT. Met deze benaming (Arabisch: *zakât*) wordt datgene aangeduid, wat de Mohammedanen jaarlijks in den vorm van liefdegaven behooren uittedeelen.

Evenals in andere Mohammedaansche landen worden ook in den Archipel de voorschriften der Moh. wet hieromtrent slechts ten deele en voor zooverre de omstandigheden het toelaten in acht genomen. In het algemeen wordt alleen van het hoofdproduct van den inheemschen landbouw, het rijstgewas, na den oogst vrij regelmatig een zekere hoeveelheid *djakat* (*djakat padi*) opgebracht. De *djakat* komt in Ned.-Indië bijna geheel ten bate van personen, die men in het Europeesche spraakgebruik wel als Mohammedaansche „priesters" aanduidt. Groot is die bate in het algemeen niet; alleen op West-Java is de *djakat*-opbrengst werkelijk van beteekenis. Zie PITRAH en SĔDĔKAH.

DJAKATRA (JAKATRA, DJAJAKARTA, XACATARA). Zie BATAVIA, pag. 47.

DJAKSA. Inlandsche officier van justitie. Zie RECHTSWEZEN.

DJÅLÅ TOENDÅ. Ruïne aan de W.lijke helling van den Pĕnanggoengen, vermoedelijk een vorstelijke bijzettings-badplaats, met basreliefs, een jaartal (899 Çaka) en een inscriptie; onder den vloer is een steenen urn gevonden met asch, verbrande beenderen en gouden plaatjes.

DJALI. Zie COIX.

DJAMBANGAN. Zie AJĔG-AJĔG.

DJAMBÉ (JAV., SOEND.). Zie ARECA CATECHU en PINANG.

DJAMBĔLAN (BATAV. MAL.). Zie EUGENIA JAMBOLANA.

DJAMBI. L a n d b e s c h r ij v i n g. Res. van Sumatra, begrensd door Indragiri, Sumatra's Westkust, Benkoelen en Palembang. Oppervlakte ongeveer 50.000 K.M.² Het behoort bijna geheel tot het stroomgebied van de Batang Hari (zie SUMATRA; Rivieren); alleen het N.O. stuurt zijn water zelfstandig door de Soengei Toengkal (zie aldaar) naar zee. Het W.lijk deel der Residentie wordt ingenomen door de Boekit Barisan, die ook hier uit eenige nagenoeg evenwijdig aan elkander loopende gebergten bestaat. Eigenaardig bevindt zich te midden van hooge bergen in het landschap Koerintji een 49 K.M.

lange en 12 K.M. breede inzinking (slenk), waarvan het diepste gedeelte is opgevuld met alluvium en gedeeltelijk wordt ingenomen door het Meer van Koerintji (735 M. boven de zee). Voornaamste bergtoppen (vulkanen): de Patah Sĕmbilan (2581 M.); de Piek van Indrapoera of G. Koerintji (3806 M.), de hoogste top van Sumatra, de Goenoeng Toedjoe (2605 M.), de Goenoeng Raja (2550 M.), de werkzame Soembing (2700 M.), de Mĕsoerai (2900 M.) en de Goenoeng Toengkat (1500 M.).

Aardbevingen komen, vooral in Koerintji, herhaaldelijk voor; die van 1909 kostte aan 250 menschen in Koerintji het leven. De gezondheidstoestand is vrij goed; echter eischte een cholera-epidemie in 1909 4000 slachtoffers, en heerschten in 1913 veel buikziekten met snel doodelijk verloop; melaatschheid komt ook voor.

Voor de communicatie hebben de *rivieren* in Djambi zeer groote beteekenis; de *landwegen* zijn voor een geregeld handelsverkeer in de benedenlanden nog van weinig belang, die in de bovenlanden eischen nog veel verbetering voor ze daartoe geschikt zijn; van Gouvernementswege gaat men over tot het aanleggen of verbeteren van een aantal hoofdwegen.

De voornaamste *middelen van bestaan* zijn landbouw en inzameling van boschproducten, in sommige streken ook veeteelt, en aan de kust vischvangst; aan handel en het uitoefenen van ambachten wordt weinig gedaan; de rijstbouw heeft in hoofdzaak plaats op droge velden, hoewel ook in verschillende streken de aanleg van sawah's reeds met succes werd aangemoedigd, terwijl in Koerintji, (zie aldaar) het rijstland bij uitnemendheid, de hoogvakte, benoorden het meer, één uitgestrekt sawahterrein is, van waar jaarlijks 185 à 250 duizend K.G. rijst worden uitgevoerd naar Sumatra's Westkust. Voorts verdienen vermelding de cultuur van *tabak, koffie, klappers*, die bij duizenden in de Toengkalstreek en in Ma. Tĕmbĕsi worden uitgeplant; *rubber*, waarvan ongeveer 3.000.000 boomen aanwezig zijn, en waarvan in 1913 reeds werd uitgevoerd 41.000 K.G., en *rotan*, dat reeds een volkscultuur geworden is. Onder de ingezamelde boschproducten bekleeden een voorname plaats: rotan en djĕloetoeng; drakenbloed (djĕrĕnang), damar en was zijn van minder beteekenis. De pepercultuur is geheel te niet gegaan. Het land is voor verreweg het grootste gedeelte begroeid met zwaar bosch, waarin behalve de bovengenoemde boschproducten goede houtsoorten voorkomen.

De *veestapel* telde in 1913 36.500 stuks groot hoornvee, en bedroeg per 100 zielen 16 karbouwen en 2 runderen; het aantal paarden is gering. In de vischrijke rivieren wordt slechts voor eigen gebruik gevischt; alleen in de zoetwatermeren der afd. Djambi en in zee, aan de kust, wordt visch gevangen en gezouten of gedroogd voor den verkoop.

In het gewest komt goud en vermoedelijk ook tin en koper voor; goudgraven en wasschen vindt hier en daar plaats in den bovenloop der rivieren, doch is van weinig belang. Op talrijke plaatsen heeft men bruinkoollagen aangetroffen en langs de Mĕrangin-rivier bevinden zich steenkoollagen van een ouderdom als nergens op Sumatra nog gevonden is. Djambi is echter op mijnbouwgebied het meest bekend geworden door de rijkdommen aan aardolie, die het bevat. Eerst 5 September 1902 werd Djambi door de Regeering voor den particulieren mijnbouw geopend, maar in 1904 weer gesloten wegens tal van knoeierijen. Van regeeringswege werd daarop gedurende de jaren 1904—12 een geologisch onderzoek ingesteld, voornamelijk in de benedenlanden van dit gewest, onder leiding van Dr. A. Tobler. Bij Gouv. besluit van 25 Nov. 1911, no. 17 werd opnieuw opengesteld het terrein bezuiden de Batang Hari en de Koeala Bĕrba en ten O. van de Mĕrangin, terwijl bij Gouv. besl. van 22 Mei 1908 no. 35 bepaald werd, dat de afd. Koerintji en de districten Sĕrampas en Soengei Tĕnang zouden gereserveerd worden voor exploratie van Gouv. wege. Het wetsontwerp van minister Pleyte, waarbij aan de „Bataafsche" 336.000 H.A. en aan de Zuid-Perlak Mij 220.000 H.A. in concessie zou uitgegeven worden van de terreinen door Dr. A. Tobler en nader door Ir. Waterschoot v. d. Gracht onderzocht, is in 1916 door de Tweede Kamer verworpen.

De *handel* in het binnenland is nog zeer onbeduidend, *handwerksnijverheid* weinig ontwikkeld, nog minder de *kunstnijverheid;* aan houtsnijkunst wordt wat gedaan in Mâ Boengŏ, aan fijn vlechtwerk in Sarolangoen en Koerintji; eenvoudig aardewerk maakt men in Koerintji; katoenspinnen komt voor in Oeloe-Boengŏ, weven in meerdere doesoens, vooral in Koerintji.

Als voornaamste plaatsen dienen vermeld: de hoofdplaats Djambi (zie aldaar), Moeara Koempih (zie aldaar), Moeara Sabak (zie aldaar), Moeara Simpang of Bĕrba aan de Batang Hari, ter plaatse waar deze zich splitst in Koeala Bĕrba en Koeala Nioer, Moeara Toengkal, op den rechteroever der Toengkal rivier, Moeara Tĕmbĕsi, Moeara Tĕbo en Sarolangoen.

B e v o l k i n g. Het gewest telde in 1915 een bevolking van 108 Europeanen, 1343 Chineezen, 606 Arabieren, 45 andere Vreemde Oosterlingen en 207.097 inlanders, totaal 209.399 zielen. Als de oorspronkelijke bewoners van Djambi schijnt men te moeten beschouwen de *Koeboe's* (zie aldaar), die blijkbaar vroeger voor immigranten uit de omliggende landen naar de afgelegen wildernissen zijn geweken. Als oudste immigranten beschouwt men de *Batins* (zie aldaar), men noemt ze ook de eigenlijke inheemsche bevolking van Djambi. Na hen kwamen immigranten uit Minangkabau (*Panghoeloe-bevolking*), die zich deels met de Batins vereenigden, deels op zich zelf bleven, en zoo treft men op meerdere plaatsen (met name in de Boven-Tĕmbĕsistreek) Batin- en Panghoeloe bevolking, scherp afgescheiden, naast elkaar in afzonderlijke kampongs wonende. Zoo berustte uitsluitend bij de Batins het ontginningsrecht van woeste gronden, met de daaraan verbonden bevoegdheid tot afstand en tot retributieheffing. In de Boven-Tĕmbĕsi had ook immigratie plaats van uit Rawas (Palembang). In de benedenlanden kwamen de vreemdelingen van over zee naar Djambi — en hier valt dan ook de invloed van Malaka en de Riouw-eilanden en Java niet te miskennen; vermoedelijk waren de laatste vorsten van Djambi ook van Javaanschen oorsprong. In de laatste jaren vestigen zich vele Bandjareezen in de kuststreken, vooral in beneden-Toengkal.

De bevolking wordt beschreven als volgzaam, goedhartig, zachtmoedig, lichtgeloovig, maar

toch niet dom; de Panghoeloe-bevolking noemt men intusschen wel arrogant, in tegenstelling met de bescheiden Batins. Zware misdrijven komen weinig voor. Bij de Panghoeloe- en Batinbevolking bestaat het matriarchaat, doch met vele onderlinge afwijkingen; het solidariteitsstelsel is in de binnenlanden nog van kracht.

De *doesoens* (*dorpen*), die bij voorkeur langs de rivieren zijn aangelegd, bestaan over 't algemeen uit vrij solide, houten huizen, op manshoogte boven den grond, op één rij en op behoorlijken afstand van elkaar gebouwd, omgeven door aanplantingen van klapper- en andere vruchtboomen. In den regel zien zij er welvarend uit. (Voor de bevolking, doesoens en huizen in Koerintji zie het art. KOERINTJI).

De *godsdienst* is de Mohammedaansche; er bestaat veel neiging tot de bedevaart; fanatisme komt weinig voor.

De *taal* is dialectisch Maleisch, in de binnenlanden vermengd met vele Midden-Maleische, Minangkabausche en Javaansche woorden, en in de benedenstreken met zeer vele Javaansche woorden. *Hindoe-oudheden* worden aangetroffen bij Kampong Solok, op den rechteroever der Batang Hari (hoofdplaats Djambi) en bij Kampong Pĕtjinäan op den linkeroever dier rivier (hoofdpl. Djambi), alsmede bij Moeara Djambi (± 28 K.M. beneden de hoofdplaats Djambi).

Geschiedenis. Volgens de oudste berichten was Djambi een leenrijk van Madjapahit, ontstaan uit Jav. volksplantingen, over Palembang daar gekomen. Later moet het de suprematie van het rijk van Minangkabau hebben erkend.

Vooral met het doel om zich in den handel meer onafhankelijk te maken van Bantam, richtte de O.I. C. in 1616 te Djambi een kantoor op, dat zij, met korte onderbreking in 1643, en van 20 September 1679 tot 30 Mei 1680, tot 1696 handhaafde, en dat belangrijk was om den handel in peper en verschillende boschproducten. In 1643 werd het eerste contract met den Vorst gesloten. In 1696 werd de verhouding met de O.-I. C. zóó gespannen, dat het kantoor werd opgebroken; in 1707 weer hersteld, in 1724 om onbekende redenen weer opgeheven.

Sultan Mohammed Nacharoedin vroeg in 1833 den Nederlanders hulp tegen zeeroovers; deze werden door onze marine verdreven. In 1833 en 1834 sloot Michiels contracten met Nacharoedin, waarbij deze onze souvereiniteit erkende, heffing van in- en uitvoerrechten en invoering van zoutmonopolie toestond, een en ander tegen vergoeding van een jaargeld van ƒ 8000.— aan Sultan en kroonprins samen uit te keeren. Te Moeara Koempih werd weer een versterking gebouwd.

Daar Engeland bezwaar maakte tegen de uitbreiding op Sumatra's Oostkust, werd in 1841 gelast de vestigingen benoorden Palembang in te trekken. De Indische Regeering gaf aan dien last voor Moeara Koempih geen gevolg, op verzoek van den toenmaligen Sultan Nazaroedin.

Toen in 1855 Nazaroedin werd opgevolgd door Taha Safioedin (Taha), verlangde de Regeering vernieuwing van het contract. Toen de nieuwe Sultan weigerde, werd een expeditie uitgezonden, die de kraton innam; Taha vluchtte naar het binnenland; zijn oom Ahmad Nazaroedin werd tot Sultan aangesteld en met hem en den kroonprins een nieuw contract gesloten (1858).

Eenige jaren lang vernam men nu niets van rustverstoring in Djambi, maar de oude Sultan Taha, nog steeds in het bezit der voornaamste rijkssierraden, had in de bovenlanden de macht in handen, en belemmerde den uitvoer naar de benedenlanden.

Sultan Nazaroedin overleed in 1881 en werd opgevolgd door Mohammed Mahiloedin, terwijl een broer van Taha kroonprins werd. De nieuwe Sultan sloot in 1882 een nieuw contract, in hoofdzaak gelijk aan dat van 1858.

In April 1885 overleed Sultan Mahiloedin. Daar de kroonprins niet geneigd was om het Sultanaat te aanvaarden, werd het bestuur voorloopig aan een commissie opgedragen. Onder dit voorloopig bestuur was het in Djambi alles behalve rustig, maar de koloniale verslagen van 1888 en volgende jaren spreken van een steeds goede verhouding tot den Sultan; van vermeerdering van zijn invloed, en zelfs van blijken van goede gezindheid, door Taha betoond.

Omstreeks 1895 trad echter een ommekeer in; verschillende verwikkelingen leidden er toe dat de Sultan in 1899 op verzoek van zijn waardigheid werd ontheven, onder toekenning eener jaarlijksche toelage van ƒ 4000.—; hij overleed ter hoofdplaats Djambi in 1903. In 1901 werd het bestuur van het landschap door de Ned. Ind. regeering aan den resident van Palembang opgedragen; in Maart van dat jaar volgde de legering eener militaire bezetting te Ma Tĕmbĕsi. Langzaam aan werd geheel Djambi door onafgebroken patrouilletochten van de kwaadwillige elementen, die op aanstoken van Taha bleken te handelen, gezuiverd en onder geregeld bestuur gebracht. In Aug. 1903 werd door de Regeering bepaald, dat het landschap Djambi een afdeeling vormde van het gewest Palembang. Vooral onder invloed van verschillende vorstentelgen kwam telkens weder verzet tegen het Gouv. voor; in 1904 werd de Controleur R. H. Kroesen, die zonder militair geleide reisde, vermoord; doch door ons onafgebroken optreden was in 1907 het verzet geeindigd. Sedert werd de rust niet verstoord, enkele plaatselijke onlusten daargelaten, tot Aug. 1916. Toen hadden te Moeara Tĕmbĕsi ongeregeldheden plaats, weldra gevolgd door dergelijke in Moeara Tĕbo en Sarolangoen, in welke laatste plaats controleur Walter met zijn personeel werd vermoord. Het verzet breidde zich snel uit, doch vanuit de hoofdplaats Djambi, van Padang Pandjang en Palembang en vanuit Batavia werden ten spoedigste troepen gezonden onder leiding van kolonel Kroesen wien het weldra gelukte, de rust te herstellen. Onder de oorzaken van dezen opstand moeten ook ontevredenheid over zware heerendiensten en drukkende belastingen gerekend worden, waardoor de propaganda gevoerd door goeroes's van een tak of groep der Sarékat Abang (zie ald.) een vruchtbaar veld vond. (Zie Inleiding Kol. Verslag 1917).

Bestuur. Het gewest is administratief verdeeld in 7 afdeelingen, elk onder een controleur of civiel gezaghebber, en wel: Djambi, Moeara Tĕmbĕsi, Moeara Tĕbo, Bangkŏ, Moeara Boengŏ, Sarolangoen, allen met gelijknamige hoofdplaatsen, en Koerintji, met hoofdpl. Soengei Pĕnoeh.

DJAMBI. Zetel van den resident van het gelijk-

namige gewest en van den controleur der gelijknamige afdeeling. De afd. met een oppervlakte van 16.517 K.M². telde 1913 38.311 zielen (36.779 inlanders, 957 Chineezen, 468 Arabieren, 37 andere Vreemde Oosterlingen en 70 Europeanen); de hoofdpl. 7343 zielen (6255 Inl., 727 Chin., 263 Arab., 35 andere Vr. O. en 63 Eur.). De hoofdpl. is gelegen op beide oevers der Djambirivier, (die hier 300 M. breed is), op 155 K.M. van de kust. Op den hoogen rechteroever bevinden zich het kampement met bijbehoorende militaire gebouwen, de woningen der Europeanen, verschillende Gouv. gebouwen, en de wijken der Vreemde Oosterl., en op den linkeroever liggen de woningen der inlandsche bevolking, deels op vlotten (vlothuizen) in de rivier, deels op hooge palen op den oever gebouwd. De plaats bestaat uit 12 Kampongs waaronder één, de Kampong Radja, bijna uitsluitend bewoond wordt door leden en bloedverwanten der Sultansfamilie, die daar geïnterneerd is. Zij bezit goede rijwegen, is als een soort villapark aangelegd en maakt een netten en vriendelijken indruk.

DJAMBI-RIVIER. Zie SUMATRA; Rivieren.

DJAMBLANG (JAV.). Zie EUGENIA JAMBOLANA.

DJAMBO-AJÉ. Rivier. Zie ATJEH.

DJAMBOE, plaats in de afd. Buitenzorg, distr. Leuwiliang, waar een platte rotssteen gevonden is, met indruk van 2 voetzolen en een Sanskritinscriptie van Koning Poernawarman, waarschijnlijk uit omstreeks 400 na Chr.

DJAMBOE (MAL., JAV. SOEND.). Zie EUGENIA en PSIDIUM

DJAMPANG. Contrôle-afd. van de afd. Soekaboemi, res. Preanger Regentschappen. De standplaats van den controleur is Bodjong-Lopang. De „Djampangs" is een historische naam voor het Zuidwestelijke deel van de Preanger-Regentschappen, reeds in Compagniestijden. De vooral vroeger weinig bevolkte streeek, die een deel van het Zuidergebergte vormt, is in de 19e eeuw verdeeld in drie districten, nl. Djampang koelon, -tĕngah en -wètan, waarvan de twee eerste nog bestaan; het district Djampang wètan, dat onder de afd. Tjiandjoer ressorteert, heet tegenwoordig Pagĕlaran. Oerang Djampang is in de Preanger een scheldwoord, tengevolge van den roep van achterlijkheid der bevolking van de Djampangs.

DJAMPEA. Zie TANAH DJAMPEA.

DJANGKANG (MAL. JAV.). Zie STERCULIA FOETIDA.

DJANGKRÈK en **DJANGKRIK.** Zie KREKEL.

DJAPAN. Vroegere naam van de stad en het landschap Mâdjâkertâ, res. Soerabaja. De naam was in den Hindoe-tijd de gebruikelijke voor de plaats, waar thans genoemde stad ligt.

DJAPARA. Zie JAPARA.

DJARAK. (MAL., SOEND. en JAV.) *Ricinus communis V. Euphorbiaceae.* Een soort met talrijke, vaak als soorten beschreven variëteiten, sinds langen tijd overal, vooral in de oude wereld, gekweekt. Uit de zaden wordt olie bereid, die in de bergstreken de kokosolie als lampolie vervangt; aan de productie der medicinale „castorolie", een belangrijk handelsartikel, neemt Java nog weinig deel. Te Kĕdiri is thans echter een fabriek, die deze olie zoowel voor technisch gebruik (machine-olie) als voor medicijn levert. Zie ook RICINUS en JATROPHA CURCAS.

DJARO. Naam in Bantam voor het desahoofd

DJATAKÈ (SOEND.). Zie BOUEA.

DJATI. MAL. JAV. SOEND. MAK. en BOEG.

Tectona grandis L. Fam. *Verbenaceae.* De boom, die het bekende Djati-hout oplevert, dat in den handel meer algemeen bekend is onder de benaming van „Java-teak"; dezelfde boomsoort komt in Britsch-Indië voor. In Nederlandsch-Indië groeit de djatiboom hoofdzakelijk op Java en overigens slechts op Moena, Boeton, Madoera, de Kangéan-eilanden, Bali en Soembawa in min of meer groote aaneengesloten complexen terwijl enkele verspreide djatiboomen op Sumatra en nog enkele andere eilanden zijn aangetroffen. Het is een boom, die tot 40 M. hoog kan worden, en die op de natuurlijke standplaatsen in den Oostmoesson maanden lang geheel bladerloos is. Het djatihout dat, vooral ook om zijn menigvuldig voorkomen op Java, in Indië het werkhout bij uitnemendheid is, vindt om zijn uitstekende eigenschappen een veelzijdige toepassing, zoowel voor scheepsbouw als voor waterstaats- en spoorwegwerken, huisbouw en vele andere doeleinden. Het is op Java ook het meest algemeene meubelhout. Het djatihout wordt in vastheid, sterkte en duurzaamheid door weinig houtsoorten geëvenaard en laat zich met daartoe geëigende gereedschappen gemakkelijk bewerken.

De bosschen, welke dit hout bevatten, bestaan bijna uitsluitend uit djati-boomen; slechts weinige andere boomsoorten, — alle met hout van mindere waarde, — komen er in zeer geringe hoeveelheid in voor. De djati-bosschen vormen uitgestrekte wouden en verleenen door hun eentonig uiterlijk aan vele landschappen een bijzonder karakter. Op Java zijn de djati-bosschen vooral verspreid over het midden en het Oosten van het eiland. Een hoogte van 650 M. boven de oppervlakte der zee kan op Java wel als de hoogste grens der djati-bosschen worden aangenomen. Voorheen was Java nog over een veel grooter gedeelte dan thans met djati-bosschen bezet. Overal is het zichtbaar hoe het voormalige verband dier bosschen verbroken is, vooral langs de rivieren en in de nabijheid der N.kust. Volgens de laatste opmetingen bedraagt thans de djatiboschoppervlakte op Java circa 680 000 H.A. Verreweg de grootste uitgestrektheid beslaan de djatibosschen in de residentie Rĕmbang, met circa 255.000 hectaren. In afdalende reeks volgen daarop de residentiën Madioen, Sĕmarang, Soerabaja en Kĕdiri.

De uitvoer van djati-hout uit Nederlandsch-Indië is betrekkelijk nog gering. Hij bedroeg in het jaar 1912 circa 50.000 M³ in 1913 circa 40.000 en in 1914 circa 35.000. Zie voorts over de Djatibosschen BOSCHWEZEN.

DJATI WĔLÂNDÂ (JAV.). Zie GUAZUMA.

DJATIRÂGÂ. Contrôle-afd. met gelijkn. hoofdplaats van het regentschap en de afd. Toeban, res. Rĕmbang. Zij telt 3 districten, nl. Djatirâgâ, Bantjar en Singgahan.

DJAWAWOET (JAV., SOEND.). Zie SETARIA.

DJĔLAI. Rivier, uitwaterende aan de Z.kust van Borneo, en de grens vormende tusschen de residentiën Westerafd. en Zuider- en Oosterafd. van Borneo.

DJĔLOETOENG. Onder dezen naam is in de laatste 17—20 jaren, vooral van Borneo in

reusachtige hoeveelheden een product uitgevoerd, waarvan eigenlijk niet te zeggen is of het tot de caoutchouc- of gĕtah pĕrtja soorten gerekend moet worden. In den handel is het ook een tijdlang bekend geweest onder den naam dead Borneo of Pontianak. Over de afkomst van dit product was men tot 1899 vrij wel in het onzekere, toen het in dat jaar aan Dr. v. Romburgh gelukte in de W. afdeeling van Borneo den boom, die de djĕloetoeng levert, te vinden en de bereidingswijze van het product te leeren kennen. Dr. Boerlage determineerde den van Borneo afkomstigen djĕloetoeng-boom als *Dyera Lowii Hook.* f. De djĕloetoeng-boomen behooren tot de woudreuzen; v. Romburgh zag een exemplaar van meer dan 45 M. hoogte met een omtrek van 7.5 M., terwijl Te Wechel als middellijn 1—2 M. en als hoogte 30—50 M. opgeeft. De boomen die door de Inlanders geëxploiteerd worden groeien in moerassigen bodem en zijn aan den grijzen bast en hun uitgebreid oppervlakkig wortelstelsel gemakkelijk te herkennen. Vroeger was het winnen van djĕloetoeng vrij; thans moeten de Inlanders van het bestuur vergunning hebben om het product in te zamelen, hetgeen geschiedt door het maken van insnijdingen in den bast. Een flinke pantoeng (naam van den boom op Borneo) kan volgens Te Wechel $^1/_2$ pikol melksap leveren, terwijl de duur van het tappen één jaar is. Dan wordt het terrein verlaten en blijven de boomen ten doode opgeschreven achter. Daar toezicht op de voorschriften om dezen roofbouw tegen te gaan ondoenlijk was, heeft de Regeering uitgebreide terreinen in concessie gegeven, tegen welken maatregel echter een heftige oppositie ontstond. Door de United Malaysian Rubber Co. en een paar zustermaatschappijen wordt het gewonnen product in fabrieken — a. o. in Sĕrawak en op Karimoen — door extractie ontharst..

DJĔMADJA. Zie POELAU TOEDJOEH.

DJĔMBĔR. Afd. van de res. Bĕsoeki met gelijknamige hoofdplaats; ressorteert onder het regentschap Bondowoso. De afdeeling, welke een oppervlakte heeft van 3285 K.M², werd in 1915 geschat te hebben ± 536000 zielen, o. w. 1500 Europeanen, 2000 Chineezen en 77 Arabieren en bestaat uit de districten Djĕmbĕr, Soekâkĕrtâ, Majang, Rambipoedji, Tanggoel en Poegĕr en uit twee controleafdeelingen: Djĕmbĕr en Rambipoedji. De particuliere industrie is er zeer ontwikkeld. Men vindt er een 100-tal erfpachtsondernemingen, gedreven op 86.000 bouws; bijna alle zijn koffie-, rubber- en tabaksondernemingen. De vlakte van Djĕmbĕr is thans het voornaamste tabaksland op Java.

DJĔMBĔR. Hoofdplaats der afd. en van het dist. van dien naam, telde in 1905 7800 inwoners, o. w. 250 Europeanen en 190 Chineezen. In 1915 was die bevolking met 56 % toegenomen.

DJĔMBRANA (DJAMBRANA). Een der voormalige landschappen op Bali, evenals Boelèlèng in 1855 onder rechtstreeksch gezag van het Indisch Gouvernement geplaatst en sedert 1882 een afd. der Res. Bali en Lombok met een bevolking in 1914 van ruim 28000 zielen. Het ligt in den Z.W.lijken hoek van het eiland. Dicht bevolkt is alleen de vlakte van Nĕgara; tusschen deze en de Poelakan zijn hier en daar nog nederzettingen; de rest is vrij wel onbewoond. Dank zij het door ons ingevoerd bestuur neemt de volkswelvaart zichtbaar toe en bestaat er uitzicht dat de uitgestrekte bosschen en wildernissen die men hier vindt langzamerhand zullen ontgonnen worden.

Administratief is de afd. Djĕmbrana, bestuurd door een controleur, verdeeld in drie dist.: Nĕgara, Mĕndojo en Djĕmbrana, die elk een inlandsch beambte, met den titel van Poenggawa, aan het hoofd hebben.

De voornaamste plaatsen in deze afd. zijn: Nĕgara (6650 zielen) de hoofdplaats en zetel van den controleur, Loloan, voornaamste handelsplaats, $1^1/_2$ K.M. Z.lijker, Djĕmbrana, de oude hoofdplaats, O.waarts van Nĕgara.

DJENEPONTO. Onderafd. der afd. Bonthain van het gouv. Celebes en Ond. met gelijkn. hoofdpl. Omvat de districten of regentschappen Laikang, Bangkala, Binamoe en Aroengkeke.

DJĔRĔNANG. Zie DRAKENBLOED en DAEMONOROPS DRACO.

DJĔROEK. Zie CITRUS.

DJIMAT. Verbastering van het Arab. azimat, dat amulet, talisman beteekent.

DJIPANG. Vroegere naam van een landschap, ongeveer overeenkomende met het tegenwoordige regentschap Bodjonĕgoro en het zuidelijk deel van Blora.

DJOEDJOER. Maleische benaming voor den bruidschat. Zie HUWELIJK.

DJOEKOENG, DJOEKONG. Zie VAARTUIGEN.

DJOELOᵉ RAJEUᵉ. Het oudste landschap van de onderafdeeling Idi, afd. Oostkust van Atjèh, met ±.1200 volwassen mannen. Het strekt zich uit van N. naar Z. in lang gerekten vorm, van Straat Malaka tot aan het scheidingsgebergte van Serbödjadi..

DJOEMADILAKIR, d. i. de 6e maand van het Mohammedaansche jaar; zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER A.

DJOEMADILAWAL, d. i. de 5e maand van het Mohammedaansche jaar; zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER A.

DJOENG. Zie VAARTUIGEN.

DJOENG. Vlaktemaat op Java, gelijk aan 4 bahoes of 2000 Rijnl. roeden.

DJOENGKOELON. Schiereiland, waarmede Java zuidwestwaarts uitsteekt tusschen den Indischen Oceaan en Straat Soenda. In 1883 zijn de dorpjes van 't schiereiland geheel verwoest door de vloedgolf der Krakatau-uitbarsting, waardoor ook de landengte, die Djoengkoelon aan Java verbindt, overstroomd werd.. Thans wordt het schiereiland nog geregeld ter inzameling van caoutchouc bezocht door lieden uit het district Tjibalioeng, die daarbij hoog in de boomen overnachten. Behalve tijgers vindt men op D. rhinocerossen, bantèngs en herten.

DJOEROE (ORANG). Zie ORANG SĔKAH.

DJOEROETOELIS. Schrijver bij bestuursambtenaren, desabestuur, enz.

DJOEWÂNÂ. Controle afd. van de afd. Pati, res. Semarang met 3 districten, Djoewânâ, Djakènan en Tajoe.

DJOEWÂNÂ (Joana, Djoeana). Stad aan de N.kust van Java, res. Sĕmarang, gelegen aan de Djoewânâ rivier en aan den stoomtram Sĕmarang—Rĕmbang—Lasĕm. Vroeger een vrij belangrijke handelsplaats, waar veel scheepstimmerwerven waren en o.a. veel suiker van de Japarasche fabrieken over zee afgevoerd werd;

thans sterk achteruitgegaan, vooral door den slechten toestand van de reede.

DJOKJAKARTA (NGAJÒGJÂKĔRTÂ). Dit gewest, in het midden van het eiland Java, aan de zuidkust gelegen, maakt met de residentie Soerakarta de zoogenaamde Vorstenlanden uit. Het heeft een oppervlakte van 3100 K.M.² en had in 1916 een bevolking van ruim 1.274.000 zielen, waarvan ruim 4000 Europeanen, ruim 6000 Chineezen en ruim 100 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. Slechts de bovenste hellingen van den Mĕrapi, ongeveer boven 1000 M., zijn onbewoond. Daar beneden is de helling één bouwland en steeds neemt naar omlaag de dichtheid van bevolking toe. Beneden de hoofdplaats (115 M.) daalt het land in zeer flauwe glooiing naar zee. De menigte in dit gebied voorkomende suiker- en tabaks-ondernemingen en de uitgebreide rijstcultuur zijn bewijzen voor den rijkdom des bodems, waarvan door aanleg van waterwerken op vele ondernemingen zoo goed mogelijk is partij getrokken. (Vgl. ook MATARAMAN.)

De in Djokjakarta gelegen vleugel van het Zuidergebergte verrijst steil uit den Mĕrapivoet en uit het dal der Kali Opak (zie aldaar). In 't noorden ligt de hoogvlakte van Wânâsari, het Z. behoort tot den Goenoeng Sèwoe het Duizendgebergte (zie aldaar), genoemd naar zijn tallooze halfbolvormige kalktopjes. De hoogvlakte bestaat ook uit een kalkbodem en lijdt daardoor aan watergebrek; maar toch is zij betrekkelijk dicht bevolkt. Men verbouwt naast rijst, veel maïs en gierst; verder tabak. De veeteelt is aanzienlijk.

Ook aan delfstoffen ontbreekt het de residentie-Djokjakarta niet. Bij Nanggoelan en G. Kidoel zijn uitgestrekte steenkolenlagen; het Zuidergebergte kent kostbare marmersoorten, terwijl met succes goudgravingen werden verricht.

De landbouw is het bedrijf, waarmede de bevolking zich bezighoudt. Alleen op de hoofdplaats en te Pasar Gĕdé oefenen de inlanders nog verschillende ambachten en beroepen uit.

Het gewest bestaat uit het leenroerig eigen gebied van den Sultan, zooals dat na het einde van den laatsten Javaschen oorlog (1825—1830) is afgebakend, het grondgebied van den zgn. onafhankelijken Prins Pakoe Alam en drie enclaves, behoorende tot Soerakarta: Kota-gĕdé, Imâgiri en Ngawèn.

Administatief wordt het in drie afd. verdeeld, n.l. 1° Mataram, hoofdplaats Djokjakarta, bestaande uit die hoofdplaats en de regentschappen Sléman, Kalasan en Bantoel, waartoe tevens moeten worden gerekend de daarin gelegen landschappen van den Soesoehoenan van Soerakarta: Kota Gĕdé (onder Kalasan) en Imâgiri (onder Bantoel); 2e Koelon Progo, hoofdplaats Watĕs, bestaande uit het regentschap Koelon Progo, behoorende tot het sultansgebied en het regentschap Adikartâ, uitmakende het gebied van het hoofd van het Pakoe-Alamsche huis; 3e Goenoeng Kidoel, hoofdplaats Wânâsari, bestaande uit het regentschap Goenoeng Kidoel en het daarin geënclaveerde Mangkoe-Negârâsche landschap Ngawèn. Deze drie afdeelingen vallen in groote trekken samen met de drie natuurlijke gebieden: Mataram het midden (zie ook MATARAMAN), Koelon Prâgâ het W., Goenoeng Kidoel het O.

Voor de hervormingen in de Vorstenlanden, zie VORSTENLANDEN.

De verkeersmiddelen zijn: de Staatsspoorweg (smal spoor), die de hoofdplaats met West- en Oost-Java verbindt en de Ned. Ind. spoorweg (breedspoor), die zulks doet met Solo en Semarang; verder stoomtrams van Djokjakarta noordwaarts naar Magĕlang en zuidwestwaarts over Bantoel naar Srandakan.

Rivieren worden niet als verkeersmiddelen gebruikt; zij zijn alle onbevaarbaar, met uitzondering van de Kali Opak aan hare monding.

Voor de voornaamste plaatsen in het gewest wordt verwezen naar Djokjakarta, Kota Gĕdé, Imâgiri en de namen van de hoofdplaatsen der verschillende regentschappen die aan deze gelijknamig zijn, met uitzondering van Bĕndoengan en Wânâsari, de hoofdplaatsen der regentschappen Adikartâ en Goenoeng Kidoel.

Aan de zuidkust zijn verschillende merkwaardige grotten, waaronder die van Njahi Lârâ Kidoel, te Mantjingan, en die van Rongkob (zie VOGELNESTJES).

Voor Hindoeoudheden zie OUDHEDEN, PRAMBANAN-TEMPELS en SÈWOE (TJANDI).

DJOKJAKARTA. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, ligt op 7°48′13″ Z.B. en 110°21′ 46″ O.L. aan den Z.Z.W. voet van den Mĕrapi, 115 M. boven de oppervlakte der zee. Zij is de zetel van den Sultan, den Resident en den onafhankelijken (d.w.z. niet onder den Sultan staanden) Prins Pakoe Alam. De stad bestaat uit een oud en een nieuw gedeelte; het oude wordt gevormd door een aaneenschakeling van kampongs (waaronder de Chineesche wijk) in welker midden het ouderwetsche fort Rustenburg voorkomt met daaromheen breede fraaie beschaduwde wegen, waaraan het residentiehuis, het societeitsgebouw, de protestantsche kerk, en tal van Europeesche woningen gelegen zijn. In het nieuwe deel vindt men het nieuwe spoorwegstation en enkele hotels, zoomede eenige fraaie lanen met Europeesche woningen. Administratief wordt de hoofdplaats in twee gedeelten verdeeld; een W.lijk gedeelte vormt het sultansregentschap Kota Djokjakarta, een O.lijk het regentschap Pakoe-Alaman.

Djokjakarta telt een bevolking (1916) van ruim 981000 zielen, t.w. 3000 Europeanen, 5000 Chineezen; 109 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen en bijna 90000 inlanders. De laatsten, voorzoover zij des Sultans onderdanen zijn, kunnen verdeeld worden in twee klassen: *a.* den adel, de ambtenaren en de geestelijkheid: *b.* de burgerij. De eerste klasse wordt onderscheiden in vijf groote afdeelingen of gòlòngan.

Het merkwaardigste van Djokja is de kraton in de ruimere beteekenis van het woord, „Vorsten verblijf", genomen, een uitgestrekheid van bijna een uur gaans in omtrek, als het ware een stad op zichzelve met gebouwen, pleinen, wegen en kampongs, in welker midden het eigenlijk verblijf van den Sultan gelegen is, ook „kraton", doch meer gebruikelijk „Kĕdaton" genoemd. De gansche kraton bevat binnen zijn muren naar schatting een bevolking van omstreeks 15.000 menschen. Hij beslaat een langwerpig vierkant van ongeveer 1100 M. lengte en 750 M. breedte, dat ingesloten is door muren van 3½ M. hoogte en tot ruim 4 M. dikte; aan de vier hoeken zijn bastions met wachttorens.

Binnen den omtrek des kratons ligt het thans

zeer vervallen waterkasteel (Tamansari), een voormalig vorstelijk lustoord op een kunstmatig gevormd eilandje met onder water door loopende gemetselde toegangen. Het kasteel werd in 1758 gebouwd op last van den eersten Sultan van Djokjakarta, Amangkoe Boewânâ I. Het is thans niet veel meer dan een ruïne.

DJOMBANG. Afd. van de res. Soerabaja met gelijkn. hoofdpl. (40 M. hoog), een oppervlak beslaande van ruim 920 K.M², bestaat uit twee contrôle-afdeelingen, nl. Djombang (met de districten Djombang en Plâsâ) en Mâdjâ-agoeng (met de districten Mâdjâ-agoeng en Ngârâ). De afdeeling telde op 't einde van 1915: 471000 zielen, waaronder 855 Europeanen en 4150 Chineezen. De hoofdpl. telde op 't eind van 1915: 16000 inwoners, waaronder 330 Europeanen en 1600 Chineezen. In het vlakke N.lijk deel veel suikerriet, in het bergachtig Z. koffie en cacao.

DJONO (DJÂNÂ) (MODDERWELLEN VAN). Zie KOEWOE.

DOBO. Belangrijke handelsplaats, gelegen aan de N.O. punt van het tot de Aroe-groep behoorende eiland Wamar. Reeds sedert eeuwen gedurende den westmoesson het vereenigingspunt van tal van inlandsche handelaren uit het O. van den Arch., vanwaar de voortbrengselen van N.-Guinea en omliggende eilanden door Japanners, Chineezen, Boegineezen en Makassaren voornamelijk naar Makasser worden uitgevoerd. Dobo is de hoofdplaats van de afd. Aroe-eilanden (res. Amboina) Het dankt zijn tegenwoordige welvaart en bloei voornamelijk aan het bedrijf van de Australische parelvisschers, uitgeoefend door de Celebes Trading Company.

DODINGA. District, omvattende het smalste gedeelte van de landengte van het N.lijk schiereiland van Halmahéra.

DOEABLAS-GEBERGTE. Een typisch ketengebergte van niet meer dan 500 M. hoogte in de res. Djambi, tusschen de Tabir en Mĕrangin, beide rechterzijrivieren van de Batang Hari.

DOEA SOEDARA (Twee gebroeders). Een dubbelvulkaan in het district Tonséa der Minahasa, res. Mĕnado, met twee kegels van ongeveer gelijke hoogte (1373 M.)

DOEJOENG, (Mal.), rice (Aroe eilanden), *Halicore dugong* Erxl., en een paar andere weinig verschillende soorten van hetzelfde geslacht zijn met het geslacht *Manatus* uit den Atlantischen Oceaan de eenige thans levende zoogdieren van de orde der Zeekoeien of *Sirenia*. De doejoengs zijn tegenwoordig in den Ind. Arch. zeldzaam. Het vleesch wordt gegeten en van de beenderen wordt snijwerk vervaardigd.

DOEK. Zie ARENGA.

DOEKOE (MAL., JAV.). Zie LANSIUM.

DOEKOEN. Inlandsche geneeskundige; bij de Tĕnggĕreezen ook benaming voor een priester. Zie GENEESKUNDIGEN (INLANDSCHE).

DOELHIDJAH, de 12e maand van het Moh. jaar; zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER A.

DOELKANGIDAH, de 11e maand van het Moh. jaar; zie MOHAM. KALENDER A.

DOEPA. Wierook, veelal gemaakt van welriekende hars- of gomsoorten, vooral benzoë.

DOERÈN (JAV.). Zie DURIO.

DOERGA. Een Indische godin, de gemalin van Çiwa, in wier wezen, evenals in dat van haar gemaal, de eigenschappen van verschillende mythologische figuren tot een niet geheel harmonisch geheel vereenigd zijn. Als Oemâ of Pârwatî is zij de dochter van den Himâlaya en de trouwe gade van Çiwa; als de strijdbare godin, die den Buffel-demon, Mahisjâsoera, een verpersoonlijking van het nachtelijk duister, overwint, is zij Doergâ de ongenaakbare; als Kâlî, de zwarte, of Tjandâ of Tjandî, de wreede, is zij de vrouwelijke tegenhanger van Çiwa als Kâla of Bhairawa, in zijn rol van vernieler. Bij de oude Javanen werd Doergâ naast Çiwa hoogelijk vereerd, zooals o.a. blijkt uit de beelden, die men van haar op verschillende plaatsen van het eiland gevonden heeft, o.a. in de Tjandi Prambanan; dit beeld wordt door de Javanen Lârâ Djonggrang genoemd, vandaar dat deze naam ook aan de Tjandi Prambanan wordt gegeven. Op Bali duurt hare vereering nog heden ten dage voort.

DOERIAN (MAL.). Zie DURIO.

DOERIAN (TJI). Grensrivier tusschen de residentiën Bantam en Batavia. In den benedenloop heet zij ook Tji Kandè of Tji Kandi.

DOERIAN (STRAAT) tusschen de eilanden vóór de O.kust van Sumatra en de W.lijke van den Riouw-archipel is, met straat Riouw, wel de voornaamste zeeweg door dezen archipel.

DOERI. Landbeschrijving. De federatie Doeri, ook Talloe Batoe Papan geheeten, maakt deel uit van het oude bondgenootschap Masènrèmpoeloe (zie aldaar). Het bestaat uit 3 geheel van elkaar onafhankelijke landschappen: Maloewa, Allah en Boentoe Batoe, die alle ontstaan zijn uit het oude staatje Doeri en daaraan door aanhuwelijking of verovering toegevoegde landstreken.

Gelegen op de W.hellingen van het Latimodjong-gebergte, vormt Doeri het stroomgebied van de voornaamste linkerzijrivieren der Saädane; de Mataällo met hare zijriviertjes de S. Maloewa of S. Allah, S. Oeloewaai en S. Rosso, en van de S. Tabang, die haar water stort in het meer van Tempo. De streek is zeer bergachtig, vooral Boentoe Batoe; de bodemhoogte varieert van 700 tot 3000 M.

Bevolking. De ± 36.000 zielen tellende bevolking, die van de Toradjalanden afkomstig is, belijdt grootendeels den Moh. godsdienst, doch in het maatschappelijk zoowel als in het geestelijk leven is van het oude heidendom zeer veel overgebleven. De gewoonten van het volk komen het meest overeen met die der Boegineezen (zie aldaar). De landbouw staat op vrij hoogen trap; verbouwd wordt rijst, maïs, tabak en koffie. De nijverheid beteekent niet veel en is vnl. huisvlijt. Men heeft er veel karbouwen van bijzonder groote soort; overigens is de veeteelt van geen belang. De handel is grootendeels in handen van Boegineezen; er is een levendig passerverkeer. Men vindt in den bodem goud (Tobango, Boentoe Batoe, vooral Oeloewaai).

Aan het hoofd van elk landschap staat een Aroe, bijgestaan door een hadat; de landschappen zijn verdeeld in districten, aan het hoofd der kampongs staan hoofden met den titel Matowa of Taoe towa. Voor de afz. landschappen zie bij hunne namen.

DOESOEN. Naam der Barito over een gedeelte van haren bovenloop.

DOESOEN. Hoog-Javaansch en Mal. voor *desa, dorp;* in de Riouw. Mal. landen een soort gehucht; ter O.kust v. Sumatra het heuvelland ten W. der tabaksstreken; op Ambon meestal

boomgaard; op Atjèh (doesŏn) en in 't Soendaneesch, een bijv. n.w. met de beteekenis: boersch, onbeschaafd.

DOESOENLANDEN. Afd. van de residentie Z.- en O.afd. van Borneo, zich uitstrekkende langs den bovenloop der Barito, en omvattende de onderafdeelingen Moeara Téwé (Midden Doesoen), Boentoek (West- en Oost-Doesoen) en Poeroek Tjahoe (Boven-Doesoen). De hoofdplaats van de geheele afdeeling is Moeara Téwé.

DOKTER DJAWA. Zie GENEESKUNDIGEN (INLANDSCHE).

DOKTER DJAWA SCHOOL. Zie ONDERWIJS.

DOKTERVISSCHEN. Zie CHIRURGYNVISSCHEN.

DOLFIJNEN. Zie TANDWALVISSCHEN.

DOLFIJNVISSCHEN. Zie MAKREELACHTIGEN.

DOLO. Zelfbesturend landschap, ressorteerende onder de res. Menado; het behoort tot de Kallische landschappen.

DOLOK. Toba-Bataksche benaming voor berg.

DOMEIN VAN DEN LANDE. Onder landsdomein is in het algemeen te verstaan alle eigendom van den Lande, uit welken hoofde ook aan het Land toekomende. Voornamelijk intusschen wordt de term gebezigd ter aanduiding van het den Lande toebehoorend onroerend goed.

Openlijk werd het beginsel, neergelegd in art. 520 B. W. nl. dat gronderven en andere onroerende zaken, die geen anderen eigenaar hebben, behooren aan den Lande, eerst uitgesproken voor Java en Madoera, in art. 1 van het Agrar. Besl. van 20 Juli 1870 Ind. Stb. no. 118, in deze woorden; „het beginsel wordt gehandhaafd dat alle grond, waarop niet door anderen recht van eigendom wordt bewezen, domein is van den Staat" (ten rechte: van den Lande). Dit art. 1 werd in 1875 (Ind. Stb. 199a) van toepassing verklaard op de Gouvernementslanden in de Buitenbezittingen. In 1874 was reeds de domeinverklaring voor de Gouvernementslanden van *Sumatra* in eenigszins andere bewoordingen uitgesproken (Ind. Stb. 94) nagevolgd voor *Menado* (1877) en de Z.- en O. Afd. v. Borneo. (1888). Ondanks de domeinverklaring wordt het ontginningsrecht der bevolking gehandhaafd, terwijl overal in Nederlandsch-Indië gronden, waarop inlandsche bezitsrechten worden uitgeoefend, door de regeering noch verhuurd, noch op eenigerlei wijze kunnen worden afgestaan, alsmede daarover op geen andere wijze kan worden beschikt dan door onteigening ten algemeenen nutte (art. 62 R.R.)

De domeinverklaring is door den wetgever, gelijk overtuigend blijkt uit de woorden van artikel 1 Agr. Besl., nooit beschouwd als een nieuwigheid, doch steeds als handhaving van een steeds erkend beginsel; de bedoeling is dus ook nimmer geweest — zie vooral de aanvangswoorden van dat artikel — bestaande rechten te ontnemen.

Het *beheer* van domeingronden behoort, voor zoover dit niet uitdrukkelijk aan andere departementen van algemeen bestuur, dan wel aan gebiedsdeelen met eigen geldmiddelen is opgedragen, onder het Departement van B. B.

Het domeinrecht van den Lande is eigendomsrecht en de rechtspersoon „het Land" als eigenaar heeft dus, voor zoover niet bijzondere bepalingen dit verbieden of belemmeren, de bevoegdheid zoo om op domeingrond zakelijke rechten te vestigen als om dien in gebruik te geven, te verhuren enz.. Verhuur van domeingrond komt, nu uitgifte in erfpacht mogelijk is, feitelijk niet meer voor; zie voor erfpacht en recht van voorrang op erfpacht AGRARISCHE WET.

Daar, zooals boven reeds gezegd werd, het ontginningsrecht der Inl. bev. is gehandhaafd, is in het algemeen de bevoegdheid tot ontginning onderworpen aan de voorschriften van het adatrecht. Om roofbouw tegen te gaan, en de belangen van den Lande en derden te beschermen, is dit ontginningsrecht door het Gouv. aan bepaalde regelen gebonden bij zoogenaamde ontginningsordonnanties; voor Java en Madoera geldt thans die van 1896 (Ind. Stb. No. 44 gew. 1904, No. 146), voor Bengkalis die van 1889 Ind. Stb. no. 63), voor de gouvernementslanden in de residentie Menado die van 1896, (Ind. Stb. no. 107) voor de afdeeling Lombok, de ordonnantie nopens de rechten der inlandsche bevolking op den grond aldaar van 10 October 1906, (Ind. Stb. no. 431) en voor Sumatra's Westkust, de ordonnantie van 1915, (Indisch Staatsblad no. 98) zie GRONDRECHTEN OP DEN en OVEREENKOMSTEN.

Ontgonnen domeingronden blijven tot het domein behooren, dat daardoor z.g. *onvrij* wordt. *Voor terugbrenging van particuliere landerijen tot het staatsdomein*, zie PARTICULIERE LANDERIJEN.

Bij inlijving van indirect bestuurde gedeelten van Nederlandsch-Indië bij de rechtstreeks bestuurde worden de bepalingen, regelende het domeinrecht van den lande, van rechtswege van toepassing, voor zoover niet het tegendeel is bepaald. Het kan dan zijn, dat in hetzelfde gebied èn nog instellingen bestaan door het voormalig zelfbestuur in het leven geroepen, èn daarnaast de gouvernementsregelingen werken.

DOMIS (HENDRIK JACOB). Geb. te Alkmaar 1782, vertrok 1806 als klerk naar Indië, doorliep daar verschillende rangen, en bekleedde tal van betrekkingen, tot hij in 1822 benoemd werd tot res. van Semarang in welke betrekking hij tijdens den opstand van Dipå Negårå groote diensten bewees. Overl. 1842. Van zijn hand verschenen o.a. twee, voor dien tijd belangrijke geschriften: „Reis over het eiland Java," 1829 en „De residentie Pasoeroean," 1829.

DOMPO (DOMPOE). Landschap op Soembawa grenzende ten N. aan Sanggar en de Javazee, ten O. aan Bima, ten W. aan het rijk Soembawa en de baai van Saleh, ten Z. aan den Indischen oceaan. Het staat onder een bestuurder, die den titel voert van Sultan en wien een hadat of rijksraad ter zijde staat. De bevolking van Dompo heeft groote overeenkomst met die van het aangrenzende Bima (zie aldaar). Zij is alleen iets kleiner, maar krachtiger gebouwd en schijnt vrijmoediger en energieker. Voor geographische bijzonderheden zie SOEMBAWA. De bevolking wordt op 3000 à 6000 zielen geschat. De particuliere landbouwindustrie begint zich voor Dompo te interesseeren. Concessies zijn uitgegeven rondom den berg Tambora. Dompo behoort administratief tot de onderafd. Bima, afd. Soembawa, res. Timor en O.

DOMPO-BAAI. Zie SANGGAR-BAAI.

DONDA (DONDO). Kaap aan de N.W.kust van

Celebes, gevormd door den gelijknamigen berg, die op 2900 M. geschat is.

DONGGALA. Onderafd. der afd. Midden-Celebes van de res. Menado, omvat de zelfbesturende landschappen Banawa en Tawaëli (zie ald.).

DONGGALA. Hoofdplaats van het landschap Banawa (zie aldaar), de beste ankerplaats aan de Paloebaai. De bevolking bedraagt ± 1900 zielen, vnl. Boegineezen, men vindt er welvarende Chineesche en Arabische nederzettingen.

DONGGO (DOŎE). Zie onder BIMA.

DOODENDAL of **-VALLEI.** Aldus worden mofetten genoemd, vaak niet meer dan groote kuilen waaruit koolzuur opstijgt. Bekende doodendalen zijn de Padjagalan of slachtplaats in de buurt van Garoet (Preanger-Regentschappen), een smal plekje van bleekgrijze, geelachtige kleur, waar men in den regel thans slechts de lijken van insecten vindt, en vooral de Pakaraman, zie aldaar.

DOOPSGEZINDE VEREENIGING. Vereeniging tot bevordering der Evangelieverbreiding in de Ned. Overzeesche bezittingen. Zie ZENDING.

DOOPVONT, WIJWATER-SCHELP, VADERNOACHS-SCHELP en **BÉNITIER.** Namen van de grootste soort aller schelpen en ontleend aan het gebruik dezer reuzenschelpen in kerken, als doopvonten en wijwaterbakken, sedert oude tijden in zwang; men heeft voorwerpen gevonden in den Indischen Oceaan en de Moluksche zee, die 250 kilo zwaar en $1^1/_2$ meter lang waren. De grootste soort is *Tridacna gigas;* een kleinere is *Trid. squamosa*, geelachtig van kleur met verscheidene, gewoonlijk een zestal rijen rechtopstaande hooge ribben.

DORÉ. Het N.lijkste deel van de W.kust der Geelvink-baai in Ned. Nieuw-Guinea. In 1793 stichtten de Engelschen er bij de kampong Kwawi een kolonie, die reeds het volgende jaar moest worden opgeheven door ziekten onder de bezetting en herhaalde aanvallen der bevolking van Doré. In 1855 vestigde zich daar zendelingen van het Berlijnsche Zendinggenootschap, wier arbeid in 1862 werd overgenomen door zendelingen van de Utrechtsche Zendingsvereeniging. Het is ook thans nog een hoofdstation van die vereeniging, welker zendelingen reeds zooveel hebben bijgedragen tot vermeerdering van kennis omtrent Noordwest Nieuw-Guinea en zijn bevolking, en tot verbetering van den toestand dezer laatste. Te Kwawi zijn de woningen der zendelingen, alsook een kerkgebouw en een hospitaal.

Nabij Kwawi, en daarmede door een goeden weg verbonden, ligt Manokoeari, waar sedert 1896 de zetel van ons bestuur is gevestigd, vertegenwoordigd door een ass.-res., hoofd der afd. Noord N.-Guinea van de res. Ternate en Ond.

DŎRŎT. Zie GAJOLAND.

DOROWATI. (Dwârâwati). In Madioen gelegen hoogste top (2556 M.) van een der vier tot het vulkanische Wilis-massief behoorende oude kraterranden.

DORP, DORPSHOOFD, DORPSBESTUUR (OP DE BUITENBEZITTINGEN). Evenals op Java en Madoera (zie DESA) worden ook op de Buitenbezittingen tallooze dorpen aangetroffen, die niet alleen plekken van samenwoning zijn (gelijk in het Gajŏland, ter Sumatra's Oostkust, in Indragiri en Riouw, veelal op Zuid-Celebes, op Boeroe en Ceram, enz.), maar inlandsche rechtsgemeenschappen met eigen bestuur en eigen vermogen, derhalve „inlandsche gemeenten" op den voet van art. 71 Reg. regl. en met „erkende" hoofden (art. 67 Reg. regl.), althans in rechtstreeksch gebied. De hierbedoelde dorpsgemeenten vertoonen, afgezien van die op de hoofdplaatsen, haar oude adatorganisatie gewoonlijk zuiverder dan de desa's van Java en Madoera. Voor inrichting van bestuur, enz. zie op de namen der landstreken of volken.

DORPSGEESTELIJKE. Hun titel is op West-Java gewoonlijk *lèbé* of *amil*, elders op Java vooral *modin* of *kaoem;* in Atjèh noemt men hen *teungkoe meunasah*, op Midden-Sumatra *malim.* Over de beteekenis dier namen zie de desbetreffende artikelen.

Hun is in het algemeen de zorg voor de Moh. godsdienstige aangelegenheden in het dorp (en in de kampongs der grootere steden) opgedragen. De kennis, welke zij voor hun ambtsbezigheden noodig hebben verkrijgen zij, hetzij door een kort verblijf aan een pĕsantrèn (zie aldaar), of door eenig onderricht van anderen, die zulk een onderwijsinrichting bezocht hebben. Hun inkomen bestaat in de emolumenten, aan hun verschillende bemoeienissen verbonden. Zij behooren tot het dorpsbestuur en hebben als zoodanig op Java veelal inkomsten uit een ambtsveld. In Atjèh is hun functie, reeds van ouds, erfelijk geworden; elders worden zij wel door het dorpsbestuur, het dorpshoofd of door de „oudsten" aangesteld.

DOUWES DEKKER (EDUARD). Geb. 1820 te Amsterdam, begon 1840 zijn Ind. loopbaan als 2de comm. bij de Algem. Rekenkamer, ging 1842 bij het Binnenl. Best. over, werd 1857 ass. res. te Amboina, en in 1856 benoemd tot assistent-resident van Lĕbak. Nog maar eenige weken op zijn nieuwe standplaats, meende hij den regent te moeten aanklagen wegens het gebruiken van meer pantjèns dan hem wettig waren toegekend (24 Febr.). Daar de resident niet dadelijk in zijn voorstellen wilde treden, en zijn voorbarig optreden afkeurde, wendde D. D. zich reeds den 29sten Februari tot den Gouv.-Gen. Duymaer Van Twist met het verzoek, om den resident van Bantam te gelasten de handelingen in zake de aanklacht tegen den regent van den assist. resident van Lĕbak goed tekeuren, of wel den laatste ter verantwoording te roepen. Als antwoord hierop ontving hij zijn eervolle ontheffing van de verdere vervulling zijner betrekking. Tevens werd hij voorloopig belast met de waarneming der betrekking van assist.-resident van Ngawi.

D. D. meende na zulk een behandeling niet langer in dienst te kunnen blijven en vroeg, niettegenstaande hij nog niet in de termen viel van pensioen, den 29sten Maart eervol ontslag uit 's lands dienst, hetgeen hem bij besluit van den 4den April werd verleend.

In het begin van 1857 vertrok hij naar Holland en nam daar zijn welversneden pen ter hand om zijn grieven bloot te leggen, Nederland te wijzen op den volgens hem rotten toestand in N.-I. en tevens in zijn levensonderhoud te voorzien. In 1860 debuteerde hij onder den beteekenisvollen pseudonieum Multatuli met „Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij", en ontpopte zich daarmede als schrijver van den eersten rang. Van hem verschenen o.a. nog „Over vrijen arbeid in N.-I.". „Millioenstudiën", „Ideeën" enz. Overl. 1887 te Nieder-Ingelheim.

Over Douwes Dekker verscheen een zeer omvangrijke literatuur; van bijzonder belang zijn zijne „Brieven", uitgeg. door Mevrouw D. D., in 10 dln. verschenen en „Tine. Brieven van Mevr. D. D.—van Wijnbergen", uitg. door Dr. J. Pee.

DRAKENBLOED. (Djĕrĕnang). Roode hars uit de vruchten van een palm: *Daemonorops Draco Bl.* Zie aldaar.

DRANKBESTRIJDING. Zie het art. (met uitgebreide litteratuuropgave) in de groote Encycl. van N.-I.

DRINKWATER. Moest men zich vroeger bijna overal in Indië tevreden stellen met rivierwater, of met water, afkomstig uit min of meer diep gegraven putten, in later tijd werd dit op sommige plaatsen vervangen door water, door middel van diepe grondboringen, z.g.n. artesische putten, verkregen, waardoor een gunstige invloed op den algemeenen gezondheidstoestand is uitgeoefend, zooals duidelijk voor Batavia en Semarang is gebleken. Soerabaja, waar geen artesische putten geboord konden worden, en waar in het algemeen het water uit de Kali Mas of putwater gedronken werd, leverde bij ieder optreden der cholera een groot aantal slachtoffers. Sedert deze stad echter hare voortreffelijke waterleiding uit de Kasribronnen bezit, is daarin buitengewoon groote verbetering gekomen. In Semarang is in het begin van 1914 een uitmuntende waterleiding geopend; ook voor Batavia wordt de aanleg eener waterleiding voorbereid. Op kleinere plaatsen, b.v. Koeta Radja, Cheribon e. a., bestaan waterleidingen van meer eenvoudigen aanleg dan de genoemde, doch die water leveren van goede kwaliteit.

Op tal van plaatsen, en bijna overal in de zoogenaamde binnenlanden, moet men zich echter nog tevreden stellen met regenwater, rivier- of putwater, of, zooals in de bergstreken, met uit open bronnen opgevangen en in open leidingen verder gevoerd water. Tegen het gebruik van regenwater, mits goed opgevangen en goed bewaard, bestaat uit een hygiënisch oogpunt geen bezwaar, maar de andere genoemde watersoorten blijven te allen tijde verdacht, daar zij ieder oogenblik verontreinigd kunnen worden. De reiniging van dergelijk water heeft, wat de Europ. betreft, bijna overal plaats door koken.

DRUIPSTEENGROTTEN. Merkwaardige druipsteengrotten worden gevonden op het eiland Noesakambangan aan de Z.kust van Java, en op het eiland Kangéan, ten O. van Madoera; bij Rantau boedjoer in de Z.- en O.-afdeeling van Borneo; op Amboina in het gebergte Soja; verder verscheidene in de kalkgebergten der Padangsche bovenl. (Sum. Westk.), waarvan de meest bezienswaardige is die bij Boeö (zie aldaar).

DRUKKERIJ (LANDS). Zie LANDSDRUKKERIJ.

DRUKPERS. Een wettelijk voorschrift betreffende het toezicht op de drukpers in Ned. Indië werd voor het eerst gegeven in art. 110 van het Reg. Regl. van 1854. De algem. verordening, waaraan dat art. de nadere regeling dezer materie opdroeg was het drukpersreglement in K. B. van 8 April 1856 Ind. Stb. no. 74, datniet enkel door repressieve, maar ook door preventieve bepalingen de pers aan banden trachtte te leggen. De strenge bepalingen van dit Regl. gaven aanleiding tot scherpe kritiek, o.a. in de Staten-Generaal. Thorbecke noemde het reglement zelfs een „gewrocht der duistenis". Nadat in 1858 een z.g. authentieke uitlegging eenige verzachting had aangebracht, werden eerst bij het K. B. van 19 Maart 1906 Ind. Stb. no. 270 uit het drukpers regl. de bepalingen verwijderd, welke daaraan zijn karakter van preventief toezicht verleenden, en verkreeg men drukpersvrijheid in Indië.

Zooals het thans luidt, komt het drukpers reglement in hoofdzaak op het volgende neer: Ieder is verantwoordelijk voor wat hij schrijft, drukt, uitgeeft, verkoopt of verspreidt. De verkooper, uitgever en verspreider zijn verantwoordelijk, zoolang zij den drukker niet aanwijzen; de drukker is verantwoordelijk, zoolang hij den schrijver niet aanwijst. Aanwijzing hetzij als schrijver, hetzij als drukker van een persoon, die niet in Nederlandsch-Indië justitiabel is, heft de verantwoordelijkheid van den aanwijzer niet op. Elk drukwerk moet voorzien zijn van den naam en de woonplaats van den drukker en den uitgever. Van alles, wat in Ned. Indië gedrukt of uitgegeven wordt — behalve wanneer het werk in Nederland gedrukt is — moet de drukker of uitgever een door hem onderteekend exemplaar inzenden aan het hoofd van plaatselijk bestuur en wel uiterlijk binnen 24 uren *na* (niet meer als vroeger vóór) de verschijning.

Het strafrechtelijk (repressief) gedeelte van het Drukpers-reglement is geheel komen te vervallen bij de inwerkingtreding op 1 Jan. 1918 van het nieuwe Wetboek van Strafrecht van Nederlandsch-Indië (K.B. van 15 October 1915 no. 33, Ind. Stb. 1915 no. 732), waarin de geheele materie is geregeld overeenkomstig de beginselen van het Nederlandsche Wetboek.

Voor een historisch overzicht der drukpers in N.I. zie het art. DRUKPERS in de groote Encycl.

DRYOBALANOPS AROMATICA. Gärtn. fam. *Dipterocarpaceae.* Kapoer baroes (Sum. W.K.), Hapoer baros (Bat.), De Borneo-Kamferboom. (Zie KAMFER en KAPOER BAROES).

DUIF. De familie der duiven, *Columbidae*, is buitengewoon rijk vertegenwoordigd in den Indischen Archipel; zij verschillen in grootte van een gewone leeuwerik tot een fazant of gans. De Kroonduiven of Goura's behooren tot de grootste soorten; de geheele bovenkop is versierd met een hoog opstaande kuif, welke uit zeer zachte vederen met losse alleenstaande draden bestaat. Zij hebben afgeronde vleugels, zeer krachtige hooge pooten en een zwaar en forsch lichaam. De Kroonduiven worden slechts op Nieuw-Guinea en enkele omliggende eilanden aangetroffen. Te betreuren is het dat deze prachtige vogels, de reuzen onder de duiven, ten behoeve van den veerenhandel in zulk een groote hoeveelheid worden gevangen en uitgevoerd, dat langzamerhand uitroeiing plaats heeft.

Aan de Kroonduiven sluiten zich de Fazantduiven (*Otidiphaps*) aan; zij bereiken ongeveer de grootte van een fazant en hebben ook veel overeenkomst, zoowel in den vorm als in hare gewoonten, met deze vogels; zij zijn met schitterende kleuren getooid, waarbij purpere en geel bruine tinten de hoofdrol spelen en sterk afsteken bij den geheel zwarten staart, den koraalrooden bek en wijnkleurige pooten; zij zijn aangetroffen op verschillende plaatsen in de nabijheid der zee, zooals Doré, Andaï, Batanta, Misoel, het Arfakgebergte enz.

De Nicobarduif (*Caloenas nicobarica*), waargenomen in den geheelen Archipel, kenmerkt zich door smalle buitengewoon verlengde vederen op den hals, op het voorste gedeelte van den rug of mantel en op de vleugels; zij is geheel metaalgroen met den prachtigsten gouden weerschijn; de oude vogels hebben een witten staart, de jongen een groenachtig zwarten.

De zoogenaamde Muskaatduiven (*Carpophaga*) zijn groote duivensoorten, die in bosschen leven hoog in de boomen, en zich met allerlei boomvruchten voeden. In den Archipel komen ongeveer 40 soorten van Muskaatduiven voor.

De Papegaaiduiven of Vruchtduiven (*Treron*), hebben een krachtigen bek, leven op boomen en voeden zich hoofdzakelijk met vruchten; de hoofdkleur is bij alle soorten geelachtig groen, doch de onderzijde der vleugels is grijs; bij de volwassen mannetjes van vele soorten zijn de mantel en het bovenste gedeelte der vleugels grijsachtig purper-roodbruin; de vleugelpennen zijn zwart. Er zijn meer dan 50 soorten papegaaiduiven in den Indischen Archipel bekend.

De Tortelduiven zijn talrijk vertegenwoordigd in verschillende geslachten en soorten over den geheelen Indischen Archipel en kenmerken zich door sierlijke vormen en een zeer kleinen kop. Alle nestelen op boomen en voeden zich bijna geheel met granen en zaden. Onder de tortelduiven spelen de zoogenaamde vechtduiven een groote rol, de gevlekte of Pareltortel (*Turtur tigrinus*) en de gestreepte tortel, pĕrkoetoet (MAL. JAV.) (*Geopelia striata* en *G. maugei*). De eerstgenoemde soort heet Tĕkoekoer (MAL.), Tikoekoer, (SOEND.) in Midden-Sumatra Balam, en *Geopelia striata* Titiran, Katiran en Katitiran. De Javanen herkennen de goede pĕrkoetoets aan bijzondere kenteekenen, en een vogel, welke deze bezit en de vereischte tonen voortbrengt, heeft groote waarde, soms wel *f* 1000, daar hij zijn bezitter allerlei zegeningen aanbrengt; ja er zijn er die gelooven, dat dit diertje, 100 jaar oud geworden, dagelijks een gouden ei legt.

De Kaneelduiven (*Macropygia*) zijn tortelduiven met lange, breede staarten. De Grondduiven zijn vrij groote vogels, gedrongen van vorm, voorzien van een langen krachtigen bek en een vleugelspiegel met metaalglanzigen weerschijn; ze komen vooral voor op N. Guinea en de Papoea-eil. Aan deze vormen sluiten aan de bronsgroene glansduiven (*Chalcophaps indica*), algemeen in bijna den geheelen Archipel, wordt op Java in groote hoeveelheid gevangen en naar Europa levend verzonden.

DUIFJES-ORCHIDEE. Zie DENDROBIUM CRUMENATUM.

DUITEN. Zie MUNTWEZEN.

DUITSCHERS IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL (DE). Zie het art. in de groote Encycl.

DUIVENEILAND (POELAU TABOEAN of GILIBOAN). Eiland gelegen voor den N. ingang van straat Bali, met een lichttoren.

DUIZEND-EILANDEN. Eilandengroep in de Java zee, ten N.N.W. van de baai van Batavia. Ze zijn — ongerekend de zuidwaarts gelegen Hoorn- en Agnieten-eilanden (zie aldaar) — ongeveer honderd in getal, alle laag, gelegen op een van N. naar Z. 40 K.M. lang koraalrif; sommige zijn zelf niet meer dan koraalrotsen en zandbanken. Twee ervan, Panggang en Klapa, hebben een vaste bevolking, van resp. 280 zielen, terwijl een aantal andere tijdelijk worden bezocht voor de vischvangst en den klapperpluk. De bevolking is zeer gemengd; zij bestaat uit Boegineezen en Mandareezen van Zuid-Celebes, lieden van de naburige kusten van Borneo, Sumatra en Java en verder van Soembawa. Op Klapa ziet men vooral het Boegineesche, op Panggang het Maleische huizentype. De voornaamste uitvoerproducten zijn kokos-noten, copra, gedroogde en versche visch, agar-agar, paarlemoer en tripang. Tot 1905 werden alle voortbrengselen van land en zee door het Gouvernement verpacht. In dat jaar is de pacht opgeheven en de vergunning tot verblijf voor Chineezen ingetrokken. De welvaart der bevolking is sedert zeer toegenomen.

DUIZEND-GEBERGTE of GOENOENG SÈWOE. Het uitgestrekste kalkgebergte van Java, gelegen in het Zuiden van het regentschap Goenoeng Kidoel der res. Djokjakarta, voor een kleiner deel ook in het Z. van Soerakarta en het Z.W. van Madioen en vormende het Z.lijke en Z.O.lijke gedeelte van het Zuidergebergte of Goenoeng Kidoel, waaraan die afdeeling haar naam ontleend heeft. Het is een zeer merkwaardig complex van ontelbare halfkegelvormige, witachtige topjes, waartusschen men kilometers ver doorgaat en die het vergezicht van uit de voetpaden geheel belemmeren Rivieren vindt men hier niet, daar het regenwater spoedig in den poreuzen kalkgrond verdwijnt.

DUIZENDPOOTEN of **MYRIAPODEN.** Ongevleugelde gelede dieren, die in verschillende vormen in den Indischen Archipel voorkomen en in volwassen staat steeds voorzien zijn van een meer of minder groot aantal, soms vijftig, paren pooten, terwijl de jonge dieren (althans bij de onderafd. der millioenpooten) slechts drie paren bezitten. Op Java zijn de duizendpooten bekend onder den naam Klabang, (JAV.), Babakaoer of bajongbong (SOEND.), Lipan, Halipan (MAL.) en zeer gevreesd wegens het vergiftige vocht dat ze in de wonden brengen, die daardoor vaak gevaarlijk worden. De z.g. millioenpooten (*Chilognatha* of *Julidae*) hebben de eigenschap zich met den kop naar binnen, zoowel als ze in rust zijn als wanneer er gevaar dreigt, geheel en al op te rollen, en in elken ring een blaasje te bezitten, waarin een kleverig en scherp zuur-stinkend vocht afgescheiden wordt, dat op de huid een alleronaangenaamste uitwerking heeft.

DUIZEND-TEMPELS of **TJANDI SÈWOE.** Zie SÈWOE (TJANDI).

DULAURIER (JEAN PAUL LOUIS FRANÇOIS EDOUARD). Fransch oriëntalist, en grondvester, samen met De Hollander en Van der Tuuk, der wetenschappelijke studie van het Maleisch op moderne basis, geb. 1807 te Toulouse, die zich aanvankelijk op het Koptisch en oud-Egyptisch toelegde, maar zich later vooral naam verwierf door de studie van het Maleisch. Hij overleed 1881. Van de hand van Dulaurier zagen, met betrekking tot het Mal. en Jav. o.a. het licht: Mémoire, lettres et rapports rel. au cours de langues malaye et javanaise, Paris 1843. — Institutions maritimes de l'archipel d'Asie, texte et trad. Paris 1845. — Lettres et pièces diplomatiques écrites en malay, Ier fasc., Par. 1845. — Collection des principales chroniques malayes, I—II (onvoltooid), Paris 1849—'56; voorts een groot aantal art. in tijdschriften.

DURIO ZIBETHINUS Linn., fam. *Bombacaceae.* Doerian (MAL.), Doerèn (JAV. SOEND.), Kadoe (SOEND.). Hooge boom, over een belangrijk deel van den Maleischen Archipel verspreid, in het wild, en gekweekt om de groote gestekelde vruchten, waarvan de wand oneetbaar is, maar het vleesch, dat om de zaden ligt, voor Inlanders en voor vele Europeanen een groote lekkernij is. Dit vruchtvleesch, eigenlijk de zaadrok, is zacht en roomkleurig en verspreidt een zeer sterke karakteristieke lucht, die eenigszins aan die van knoflook doet denken. De smaak wordt vergeleken met dien van een boterachtige vlade, sterk met amandelen gekruid, en met verschillende bijsmaken.

DUYMAER VAN TWIST (MR. ALBERTUS JACOBUS). Geb. 1809 te Deventer, promoveerde te Leiden in de rechten; was van 1843—1851 lid der 2e Kamer, en werd in 1851 benoemd tot Gouv. Gen. van N. I. Zijn bestuur was in veel opzichten weldadig voor Indië; vooral door de opheffing der zoogen. passerpacht werden de lasten der inlandsche bevolking op Java in hooge mate verlicht, terwijl ook tijdens zijn bestuur door de openstelling van havens in de Molukken een einde werd gemaakt aan het stelsel van afsluiting, sedert het bestuur der Compagnie op die eilanden toegepast. Herhaalde malen overtuigde hij zich door reizen van den toestand op Java en sommige Buitenbezittingen; vooral was in dit opzicht van belang de reis door hem in de Molukken en de Minahasa gedaan (1855). Op zijn verzoek in 1855 ontslagen, was hij van 1858—1862 lid der 2de, van 1865—1881 lid der 1ste Kamer. Overl. 1887.

DWAAL-BAAI. Zie KALISOESOEH-BAAI.

DWANGARBEID, DWANGARBEIDERS. Zie STRAFSTELSEL.

DWARS IN DEN WEG of POELOE SANGIANG (GEESTENEILAND). Eiland, onbewoond en geheel begroeid; administratief behoorende tot de res. Bantam, en gelegen midden in het nauwste gedeelte van Straat Soenda; de grootste lengte is een uur gaans.

DWERGEEKHOORNTJES, vormen een onderfamilie van de EEKHOORNS (zie aldaar) en onderscheiden zich niet alleen in den regel door geringere grootte, maar ook door bijzonderheden van schedel en gebit van andere eekhoorntjes. Het lichaam dezer diertjes bereikt nog niet de lengte van 1 dM.

DWERGHERT (*Tragulus*), pĕlandoek en napoeh (MAL.), kantjil (MAL., JAV.), peutjang (SOEND.), een tot het Indische gebied beperkt geslacht, met een Afrikaansch geslacht de eenige vertegenwoordigers van de familie *Tragulidae* der HERKAUWERS (zie aldaar). Het zijn kleine, slanke diertjes, die zich van de meeste andere Herkauwers onderscheiden door het ontbreken van hoornen en o.a. door de groote, buiten den liprand uitstekende hoektanden van het mannetje. Ze leven in heuvel- en bergstreken, eenzaam of in paren, niet, zooals andere Herkauwende dieren, in kudden. In de Indonesische fabelleer speelt het Dwerghert de rol van Reintje de Vos in de Europeesche. Zie Dr. J. Brandes in T. B. G. Dl. 37.

DWERGSTAMMEN of PYGMEEËN. Zijn door verschillende onderzoekers aangetroffen in het Nederlandsch gebied van Nieuw-Guinea. De Engelsche Mimika-expeditie van 1910, onder W. Goodfellow, ontdekte in het Tapiro-gebergte, waar de Mimika-rivier haar oorsprong heeft, een dwergstam, wonende in de Kampong Wamberomi op 1800 voet (± 550 M.) hoogte. De gemiddelde lengte van 49 volwassen mannen bleek bij meting te zijn 144.9 c.M., de kleinste man was slechts lang 132.6 c.M. De gemiddelde lengte is dus ver beneden de maat, welke gewoonlijk als grens voor Pygmeeën wordt aangenomen, n.l. 150 c.M. Deze Tapiro's onderscheidden zich van de overige Papoeabev. door lichter huidskleur, meer begripsvermogen en vriendelijk optreden.

In 1911, tijdens de militaire exploratie van Zuid-Nieuw Guinea, ontmoette de daarbij ingedeelde dr. A. C. de Kock een dwergstam, die een kampong bewoonde, gelegen op ± 1400 M. hoogte, op de W. helling van den Goliath-berg, een der toppen van het Centrale bergland, waarbij de Eilanden-rivier haar oorsprong heeft. De gemiddelde lengte der door hem gemeten volwassen mannen bleek te zijn 148.9, bij een schouderbreedte van 32.7 c.M. De mannen roemt hij als zeer hulpvaardig en viendschappelijk. Ook in het niet aan Nederland toebehoorend deel van N. Guinea zijn dwergstammen aangetroffen. Zie ook PAPOEA'S.

DYERA COSTULATA Hook. f., fam. *Apocynaceae.* Djĕloetoeng (MAL.), Laboewi (Sum. W. K.). Boom van Sumatra; de schors bevat een melksap, waaruit een soort caoutchouc van minder goede hoedanigheid gewonnen wordt, dat in den handel komt. Andere soorten van Dyera, o.a. *Dyera Lowii Hook f.* (Pantoeng), komen op Borneo voor en leveren eveneens Djĕloetoeng (zie aldaar).

E.

EBBENHOUT. Handelsnaam voor verschillende vaste donkere houtsoorten, bepaaldelijk het zwarte kernhout van DIOSPYROS. Zie aldaar.

ECK (RUTGER VAN). Geb. 1842 te Driel, overl. 1901. Vestigde zich in 1864 als zendeling op Bali; werd in 1875 aangesteld tot docent aan de Kweekschool voor zendelingen te Utrecht, en in 1877 benoemd tot leeraar in de Maleische taal en de land- en volkenkunde aan de Kon. mil. akademie te Breda, terwijl hij in 1886 met den titel van lector tot Hoofd van onderwijs in de letterkundige vakken aan die Inrichting werd aangesteld. Hij schreef: Eerste proeve van een Holl.-Balineesch woordenboek, 1876; Handleiding bij de beoefening van de Balineesche taal, 1874; Losse opmerkingen over het Balineesch, Congresnummer der Bijdr. v. h. Inst. 1883; Beknopt leerboek der geschiedenis, staatsinrichting en land- en volkenk. van N. O.-Indië, 1885; en een aantal andere werken en tijdschriftart. over Ind. taal-, land- en volkenkunde.

EDAM (DAMAR BĔSAR). Het noordelijkste eiland in de baai van Batavia.

EED. Zie het art. in de groote Encycl. van

N. I. vergelijk ook het art. GODSOORDEELEN in deze beknopte Encycl.

EEDEN (FREDERIK WILLEM VAN). Geb. te Haarlem 1829, overleden aldaar 1901. In 1859 opgetreden als algemeen secretaris der Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid, welk ambt hij tot zijn dood vervulde, heeft Van Eeden zich in deze betrekking zeer verdienstelijk gemaakt, o.s. door zijn bemoeiingen met het Kolon. Museum te Haarlem, dat hij van de oprichting af (1871) als directeur heeft beheerd. Onderwerpen, door Van Eeden met voorliefde behandeld, zijn o.a. het zoeken en aanwijzen van nieuwe cultures en débouchés voor Indische producten, de oprichting van een planten- en cultuurtuin in Suriname en de vestiging eener natuurkundige commissie aldaar enz. Hij was sedert 1868 redacteur van het bereids in den jare 1800 aangevangen en onafgebroken voortgezette standaardwerk „Flora Batava". Aan zijn naam is verbonden het in 1900 gestichte Van Eeden-fonds, dat beoogt, de botanische kennis van Suriname te bevorderen. Voorn. geschriften: Houtsoorten van N. I.; Plantaardige verzelstoffen; „Onkruid" Bot. Wandelingen.

EEKHOORNS. De eekhoorns in engeren zin (badjing, Soend, en Jav.; toepai, Mal.), behoorende tot het geslacht *Sciurus* en verwanten (*Ratufa, Reithrosciurus, Rhinosciurus*) zijn over den Indischen Archipel, van Sumatra tot Celebes, in een groot aantal soorten verspreid. Ze behooren dus tot die Indische zoogdieren, welke de „lijn van Wallace" overschrijden. *Sciuris notatus* Bodd. (de eigenlijke badjing, toepai kĕlapa Mal.), een klein eekhoorntje van min of meer grauwe kleur, al of niet met donkere zijstreep en met een donker geringden staart, is de zgn. „klapperrat", die ook in dicht bewoonde streken doordringt en dientengevolge de meest algemeen bekende soort is; het komt van de vlakte tot hoog in het gebergte voor en is in het westelijk gedeelte van den Archipel tot Celebes zeer menigvuldig.

Als onderfamilies worden onderscheiden de DWERGEEKHOORNTJES (zie aldaar) en de VLIEGENDE EEKHOORNS (zie volgend art.).

EEKHOORNS (VLIEGENDE), een onderfamilie der EEKHOORNS, gekenmerkt door het bezit van een door de huid gevormd valscherm, dat aan weerszijden van het lichaam tusschen voor- en achterpooten en tusschen voorpooten en hals uitgespannen is, bij de soorten van het geslacht *Pteromys* (*Petaurista*) ook tusschen achterpooten en staartwortel. Het zijn nachtdieren, die zich overdag in holle boomstammen en op andere verborgen plaatsen ophouden. Zij bewonen het W.lijk deel van den Ind. Archipel.

EEND. De familie der eenden, *Anatidae*, is in Ned.-Indië vertegenwoordigd door slechts weinig soorten, ongeveer 16, waarvan er slechts 10 broedend voorkomen. Nauw verwant met onze wilde eend is *Anas superciliosa,* die in beide seksen gelijkt op een zeer donker wijfje van onze soort; zij komt voor van Sumatra tot Nieuw-Guinea.

Gezouten eendeneieren worden in Indië veel gegeten als toespijs bij de rijst. Het zouten geschiedt door de eieren eenige dagen in zout water (water met keukenzout) te laten liggen. Te Grati in de res. Pasoeroean leggen de inlanders de eieren der wilde eenden, die in grooten getale aan het meer van dien naam voorkomen, in het ziltige slijk der vischvijvers.

EEREDIENST. I. Protestantsche Eeredienst. De Protestantsche Gemeenten in Indië (met uitzondering van de „Britsche Protestantsche Gemeenten" te Batavia en de „Geref. Kerken" te Batavia, Soerabaja en Medan) vormen te zamen één kerkgenootschap; zij worden beheerd plaatselijk door kerkeraden, en algemeen door een opperkerkelijk college, genaamd: Bestuur over de Protestantsche Kerken in Ned.-Indië. Het aantal predikanten is gesteld op 43, waarvan 28 op Java. Ter voorziening in de godsdienstige behoeften van Inl. Christengemeenten worden *hulppredikers* aangesteld, wier standplaatsen door den Gouv. Gen. worden bepaald. Voorts zijn nog ten behoeve van sommige Inl. Protestantsche gemeenten onder bijzondere voorwaarden Inl. leeraars in dienst gesteld, terwijl door genootschappen, vereenigingen, enz. personen kunnen worden uitgezonden en ter beschikking van de Reg. gesteld voor de voorziening in de godsd. behoeften van de minder gegoede leden der Chr. gemeenten en van de militairen in de garnizoenen.

II. Roomsch Katholieke Eeredienst. De Apostolische Vicaris van Batavia en de hoofden der Missies worden door de Reg. erkend als hoofd van den Roomsch-Kath. Eeredienst. Deze hoofden van den R. K. Eeredienst en haar leeraren worden kerkelijk benoemd door of vanwege den Heiligen Stoel, erkend door of op machtiging des Konings en bezoldigd uit 's-lands kas, wanneer zij in de vastgestelde organisatie vallen. Tot zelfstandige missiegebieden zijn verheven 4 Apostolische Prefecturen, n.l. die van N.-Guinea, van Borneo, van Sumatra en van de Kleine Soenda-eilanden.

Zie voor een historisch overzicht het art. EEREDIENST in de groote Encycl. van Ned.-Indië, en vergel. ook het art. ZENDING in deze beknopte Encycl.

EERENS (DOMINIQUE JACQUES DE). Geb te Alkmaar 1781, trad 1798 als soldaat in dienst, en werd wegens zijn moedig gedrag 6 Febr. 1801 tot 2e luit. benoemd. Spoedig klom hij in verschillende graden bij het Bataafsche en Hollandsche leger op, en werd 1810 chef de bataillon bij de Fransche garde. In 1812 tot ridder van het Fransche keizerrijk benoemd, werd hij te Smolensk adjud.-commandant (kolonel) bij den generalen staf en in 1813 chef van den gen. staf der cavalerie van het 10e corps. In 1814 verliet De Eerens den Franschen dienst om als luit.-kol in Nederl dienst over te gaan; in 1815 werd hij tot gen.-majoor benoemd. In 1834 werd hij benoemd tot Luit.-Gouv.-Gen. over Ned.-Indië en aanvaardde, na het aftreden van Baud, in 1836 het ambt van Gouv.-Generaal, welke betrekking hij vervulde tot hij in 1840 te Buitenzorg overleed.

Het bestuur van De Eerens, die weinig zelfstandigheid aan den dag kon leggen en hoofdzakelijk ermee belast was, de inzichten van Van den Bosch ten uitvoer te brengen, werd vooral gekenmerkt door de zorg, voor de uitbreiding der Gouv. cultures gedragen. Door de vermeestering van Bondjol werden de Padri-oorlogen beëindigd, en daarna het Ned. gezag op de Westkust van Sumatra tot Singkèl uitgebreid.

EGELS (*Erinaceidae*). Van deze familie der

Insekteneters komen in Nederlandsch-Indië slechts de twee meest primitieve, nauw met elkaar verwante geslachten *Gymnura* en *Hylomys* voor, terwijl het verder in de Oude Wereld wijd verspreide geslacht der typische egels (*Erinaceus*) er ontbreekt.

EGERON (STRAAT). Tusschen Sĕlaroe en Jamdéna, de twee grootste der Tanimbar- of Timor-Laoet-eilanden.

EGON, nog werkzame vulkaan, 1703 M. hoog ten N.O. van Sikka in Oost-Flores.

EIGENDOM. De Indische wetgeving kent als zoodanig: 1o. den eigendom volgens het Ind. Burgerlijk Wetboek, 2o. den eigendom op de particuliere landerijen (zie aldaar), d.i. een eigendom, gepaard gaande aan eenige overheidsrechten (alleen op Java), en 3o. den zgn. agrarischen eigendom, zie AGRARISCHE WET.

EIGENDOMSREGISTERS, zie het art. in de groote Encyclopaedie.

EIGENDOMSUITWIJZING, zie het art. in de groote Encyclopaedie.

EILANDEN-RIVIER. Naam, welke bij de militaire exploratie van Zuid Nieuw-Guinea is gegeven aan de belangrijke rivier, die bezuiden de Flamingo-baai (Oost-baai) met twee breede armen in zee stroomt en in haar benedenloop tal van eilanden vormt. Langs de oevers van de rivier wordt een vrij talrijke bevolking aangetroffen.

EINDRESUMÉ. Zie GROND (RECHTEN OP DEN) en HEERENDIENSTEN.

EKSTER. Zie KRAAI.

ELAEIS GUINEENSIS Jacq., fam. *Palmae*. De *Oliepalm*, in Afrika inheemsch, reeds in 1848 op Java ingevoerd, en sedert door 's Lands Plantentuin over Indië verspreid. Wegens de groote vraag naar olie zal de oliepalm in de toekomst vermoedelijk in het groot in den Archipel aangeplant worden.

ELAT. Belangrijke kampong op het eiland Groot Kei (afdeeling Kei-eilanden, res. Amboina), gelegen ongeveer in het midden aan de W.-kust van het eiland Noehoe-Joet. Zoowel hier als in de op hetzelfde eiland gelegen negorijen Eli en Fehr hebben zich de in 1621 uit Banda verjaagde bewoners gevestigd, die bijna allen tot den Islam zijn overgegaan. Zie KEI-EILANDEN.

ELBERT (DR. JOHANNES). Geoloog en geograaf. Geb. 1878 te Koppenbrügge bij Hameln. In zijn werk „Die Sunda-expedition des Ver. f. Geogr. u. Statist. Festschrift, 2 deelen, Frankfurt a. M. 1911—1912 komt hij tot de slotsom, dat een scherpe den Ind. Arch. doorsnijdende grenslijn niet bestaat, doch dat veeleer Australië in een vroegere periode met Azië verbonden moet zijn geweest en daarvan een schiereiland hebben uitgemaakt. Overl. 1915 te Grenada.

ELEPHANTIASIS. De eigenlijke Elephantiasis, door de Nederlanders ook wel *olifantshuid* of *olifantsbeen* (ros- of roosbeen van Suriname) genoemd, en door de inlanders met de namen *boedoeg*, *oentoet* of *kaki gadjah* bestempeld, bestaat in hoofdzaak uit een belangrijke verdikking van de huid en van het onderhuidsche celweefsel, waardoor de aangetaste lichaamsdeelen een grooteren, somtijds monsterachtigen omvang verkrijgen. De aandoening komt meestal voor aan de onderste ledematen en de geslachtsorganen. Elephantiasis komt hoofdzakelijk voor bij de gekleurde rassen en wel voornamelijk onder het onbemiddelde en in slechte hygiënische omstandigheden levende deel der bevolking. Mannen worden meer aangetast dan vrouwen, kinderen zelden.

ELEUSINE INDICA Gärtn., fam. *Gramineae* Djampang (JAV., SOEND.). Een grassoort, die in alle warme gewesten wordt aangetroffen, meestal in gekweekten toestand; in Nederl.-Indië ook wild. Dit gras is een zeer geschikt voeder voor paarden en buffels.

ELEUTHEROGAMIE, Zie HUWELIJK.

ELFT. Zie HARING.

ÉLO. Linker en voornaamste zijrivier van de Progo (Prågå) op Java, ontspringt ten Z. van den Oengaran, doorloopt het dal van Kĕdoe in Z.W.-richting, tot zij zich bij Mĕndoet met de Progo vereenigt.

ELOUT (MR. CORNELIS THEODORUS). Geb. te Haarlem, 1767, promoveerde in de rechten 1788, zette zich als advocaat te Amsterdam neder, bekleedde een aantal rechterlijke en andere hooge betrekkingen, werd in 1814 lid van den Raad van State, welke betrekking hij reeds in Sept. d. a. v. verwisselde voor die van Staatsraad i. b. d. en Commissaris-generaal over Ned.-Indië, ten einde met Van der Capellen en Buyskes Ned.-Indië uit handen der Engelschen over te nemen. In Indië nam hij ijverig deel aan de reorganisatie van het bestuur. Met Van der Capellen verschilde hij in zienswijze omtrent het gewichtige punt: de uitgifte van woeste gronden aan particulieren, waarvan hij groot voorstander was. Ook na zijn terugkeer in het vaderland werd hij nog tot verschillende aanzienlijke ambten geroepen, o.a. Minister v. Financiën, Minister voor de Marine en de Koloniën. Overl. in 1841. Uit de nagelaten papieren van Elout zijn zeer gewichtige bijdragen tot de geschiedenis van Ned.-Indië gepubliceerd. Zij zijn: Bijdragen t. d. kennis v. h. kolon. beheer, 's-Grav. 1851; Bijdragen t. d. geschied. v. h. kolon. beheer, 's-Grav. 1861; Bijdr. t d. gesch. der onderhand. met Engeland betreffende de overzeesche bezit. 1820—1824, 's-Grav. 1863; Bijdr. betrekk. kolon. e a. aangelegenheden i. d. Raad v. State behandeld, 's-Grav. 1874.

ELOUT (CORNELIS PIETER JACOB). Zoon van den bovengenoemde, geb. te Haarlem 1795, vergezelde als kapitein in 1816 zijn vader bij diens vertrek naar Indië. Daar nam hij deel aan de krijgsbedrijven in Cheribon tot demping van een opstand, aldaar uitgebroken (1818), en aan de beide expeditiën tegen Palembang in 1819 en 1821 uitgezonden. In 1825 nam Elout als majoor deel aan de krijgsbedrijven op Java tegen Dipå Negarå, tot hij in Januari 1827 tot resident van Riouw werd aangesteld, in welke betrekking hij het Ned. gezag op de Karimon-eilanden herstelde en een contract sloot met den Sultan van Riouw-Lingga. Na in Juni tot luit.-kol. bevorderd te zijn, werd Elout in 1830 aangesteld tot resident en militair kommandant ter Westkust van Sumatra (zie PADRI'S). Bij bijzondere promotie tot kolonel bevorderd, werd hij toen naar Java overgeplaatst, waar hem het bevel werd toevertrouwd over een expeditie naar de Lampongs, die met succes bekroond werd. In 1839 verkreeg hij met den honor. rang van generaal-majoor zitting in den Raad van Indië. Overl. in 1843.

ELOUT VAN SOETERWOUDE (Jhr. Mr. WILLEM CORNELIS ALEXANDER). Geb. te 's-Gravenhage 1848, kleinzoon van den Comm.-gen. en zoon van Jhr. Mr. P. J. Elout Van Soeterwoude, bekend als oprichter van den Anti-opiumbond, waarvan hij secret.-penningmeester werd, terwijl hij tevens optrad als redacteur van het tijdschrift van dien bond. Overl. 1903.

ĔLPAPOETIH-BAAI. Een groote, ver het land indringende open baai aan de Z.-kust van Ceram, op ongeveer 128° 45′ O.L. van Gr., met lage, steile kusten en zeer groote diepten. De eenige veilige ankerplaats wordt gevonden in de kleine binnenbocht van Amahai, aan den Z.O. hoek der baai, waar veel uitvoer plaats heeft.

EMIGRATIE. Zie KOLONISATIE en KOELI.

EMMAHAVEN. Kunstwerk in de Koninginnebaai (vroeger Brandewijnsbaai genoemd), van 1887—1892 tot stand gebracht in het belang der exploitatie van de Ombilin-kolenmijnen bij Sawah Loento. Een spoorlijn verbindt laatstgenoemde plaats, — via Solok, Padang Pandjang en Padang — met de Emmahaven, en voert de steenkool af, welke daar vooral wordt ingenomen door de schepen van de Rotterdamsche Lloyd of naar Sabang wordt vervoerd. Het is de 5e haven van Ned. Indië.

ĔMPĔLAM (MAL.) = Ampĕlam. Zie MANGIFERA INDICA.

ĔMPOENG, ook Tompaloean genoemd, een 1340 M. hooge vulkaan, behoorende tot de Lokon-groep in de Minahasa, N. Celebes.

ENDEH. Landschap op het eiland Flores, gelegen aan de gelijknamige baai, zich uitstrekkende tot aan de N.-kust en als belangrijke handelsstreek op dit groote eiland als een der voornaamste der tot de onderafd. van dien naam behoorende landschappen aangemerkt. Het bevat aan den vasten wal een twintigtal strandkampongs, die zich langs de westkust van een door de bergen Poei en Ija gevormd schiereiland uitstrekken, benevens een groot aantal bergkampongs. Aan het hoofd staat een radja, gevestigd ter hoofdplaats Endeh.

ENDEH. Onderafd. der afd. Flores van de res. Timor en Onderh. met hoofdplaats Endeh en nagenoeg het middelste gedeelte van het eiland Flores omvattend. De onderafd. bestaat uit de vier landschappen: Tanah Réa, Endeh, Ndona en Tanah Koenoe V.

ENDEH. Hoofdplaats van de onderafd. Endeh, tevens van de afd. Flores, van de residentie Timor en Ond. Na in 1907 door de bergbevolking te zijn afgeloopen en verwoest, heeft de plaats, tengevolge van een voor den opbouw gevolgd ruimer project, een net aanzien gekregen. Zij neemt als handelsvestiging steeds in bloei toe. De hoofdplaats bestaat uit een groot aantal kampongs, die alle afzonderlijke namen hebben.

ENDEH (BAAI VAN). Een breede, geheel open baai aan de Z.-kust van Flores, op ongeveer 121° 30′ O.L. van Gr. met groote diepten en steile kusten, waaraan de gelijknamige afdeelingshoofdplaats en, aan den Z.O.-hoek, de kenbare vulkaan Ija wordt gevonden. In de baai ligt het zeer steile Noesa Endeh, even sterk bevolkt als de vaste wal.

ENDEHNEESCH. Het Endehneesch behoort tot de Bima-Soemba-groep, doch heeft in grammaticaal opzicht wel het meeste van alle daartoe behoorende talen verloren, zonder dat daar een eenigszins aanmerkelijk getal nieuw-vormingen tegenover staat. Van het eigenlijk Endehneesch is het zoogenaamde Berg-Endehneesch, ook wel Lioneesch genoemd, eenigszins onderscheiden, althans wat betreft het klank-stelsel. De Endehneezen zijn het eenige volk in de residentie Timor, dat een eigen letter-schrift bezit. Wel is waar is het alfabet oorspronkelijk ontleend aan het Makassaarsch, maar voor alle medeklinkers, welke aan laatst-genoemde taal ontbreken, als de *b*, *f*, enz., alsmede voor de *ngg*, *nd*, *mb*, hebben zij eigen teekens bedacht. Deze teekens worden gegrift op lontar-blad.

ENDOGAMIE, Zie HUWELIJK.

ENGANO (ENGGANO). L a n d b e s c h r ij v i n g. Eilanden-groep, gelegen in den Ind. Oceaan, bij de W.-kust van Sumatra, een oppervlakte van 444 K.M.² beslaande, en administratief behoorende tot de afd. Benkoelen der gelijknamige residentie. De groep bestaat uit het hoofdeiland, Kèfoe Kaikoekka of Éloppo, en zes kleinere, onbewoonde eilandjes. Er werden in 1888 13 landschappen gevonden, die door duidelijke grenzen van elkaar gescheiden zijn en gezamenlijk 50 kampongs bevatten. De groep is bijna geheel door riffen omgeven, waarin zich enkele openingen bevinden, waardoor men de eilanden kan naderen. Terwijl de kleine eilanden vlak zijn, vindt men op het hoofd-eiland een bergketen, van N.W. naar Z.O., doorgaans niet hooger dan ± 180 M., doch op enkele plaatsen tot 300 à 360 M. zich verheffende. Tal van kleine riviertjes en beken doorstroomen het hoofdeiland, die bijna allen op het gebergte ontspringen. De eilanden zijn dicht begroeid met zwaar geboomte, waaronder tal van boomen, die uitmuntend timmerhout opleveren. Onder de cultuurgewassen zijn vooral de kokospalmen van belang. De planten- en dierenwereld der groep heeft groote overeenkomst met die van Sumatra; het wilde zwijn is echter, behalve de vogels, het eenige wild dat Engano oplevert.

B e v o l k i n g. De inlandsche bevolking, die na aftrek van de vreemdelingen (Chineezen, Bantammers, Batavianen en Maleiers) in 1885 870 en einde 1914 slechts 329 zielen bedroeg, werd in 1862 nog op 3000 gesteld; hare vermindering wordt toegeschreven aan geheerscht hebbende epidemieën, weinige geboorten en verschillende ziekten als malaria, dysenterie, tuberculose, beri-beri. De Enganeezen zijn, wat de mannen betreft, van krachtigen lichaamsbouw, flink gespierd en van lange gestalte. De neus is of recht of ietwat gebogen (arendsneus), de mond is klein, de oogen staan eenigszins schuin in het hoofd. De huidskleur is zeer verschillend, een lichtgele tint is echter overwegend. Over de vrouwen luidt het oordeel ongunstig; zij zijn op enkele uitzonderingen na verziekt, hebben een zware, krassende stem, zijn alles behalve bevallig in hare bewegingen en rooken als mannen (sirihkauwen is onbekend).

De kleeding verschilt niet van de algemeen gebruikelijke Maleische, de mannen gaan echter blootshoofds of met hoofddoek, dan wel met een mutsje of strohoed; de vroegere gewoonte van naaktloopen schijnt bij uitzondering nog te willen opduiken. Van de vroeger gebuikelijke sieraden, waar onder vooral een gordel van kralen en een zeer bijzonder vrouwenhoofddeksel merkwaardig waren, zijn thans nog maar enkele in gebruik

o.a. een halsband van glaskralen, waaraan een schelp bevestigd is, en bij de heidensche Enganeesche mannen een hoed van pandanbladeren in den vorm van een phrygische muts als teeken van rouw. Het karakter wordt beschreven als ongekunsteld, rustig, eerlijk en spaarzaam; de Enganeezen doen niet aan dobbelen, maken geen gebruik van bedwelmende dranken, rooken wel veel tabak, maar schuiven geen opium; daar zij gemakkelijk in eigen levensbehoeften kunnen voorzien, missen zij geestkracht en ondernemingsgeest, maar houden zich geregeld bezig. Vroeger bewoonden de Enganeezen bijenkorfvormige, op hooge palen gebouwde woningen, waarnaast een evenzoo op palen gebouwd vierkant huis, dat meer voor dagverblijf en ontvangst van gasten diende; deze merkwaardige woningen zijn sinds een tiental jaren alle verdwenen en hebben plaats gemaakt voor de gewone Maleische huizen, die hetzij op den grond, hetzij op palen worden gebouwd.

De godsdienstige begrippen bestaan in het geloof aan goede en booze geesten, die door offermalen worden vereerd. Sedert eenige jaren heeft de Rijnsche zending op het eiland een missiepost en neemt het aantal Christenen geregeld toe.

Engano (Mal. Poelau tělandjang, eiland der naakten), dat naar een Portugeesch woord, dat bedrog, misleiding, teleurstelling beteekent, aldus zou genoemd zijn, was het eerste eiland dat de Nederl. zeevaarders in den Archipel ontdekten (5 Juni 1596). Te voren moet het reeds aan de Portugeezen bekend geweest zijn; het staat aangeduid op een kaart van Azië van 1593. In de laatste jaren doen de stoomschepen der Kon. Pak. Mij. het eiland vrij geregeld eens in de 3 maanden aan. Thans is op Engano een Christen-Batak als hulpgeneeskundige gevestigd, aan wien tevens de functiën van inl. opziener zijn opgedragen.

ENGELHARD (NICOLAAS). Was in het laatst der vorige eeuw eerst Raad en toen Directeur-Generaal van Ned.-Indië en later Gouverneur en Directeur van Java's N.O.-kust. In beide betrekkingen maakte hij zich zeer verdienstelijk. Toen de Engelschen in 1800 een aanval op Java beproefden trok Engelhard met een afdeeling troepen derwaarts en wist de afvalligen weder tot gehoorzaamheid aan het Nederlandsch bestuur te doen terugkeeren.

ENGELSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL (DE). Hoewel de Engelschen reeds vóór de Nederlanders den Archipel bezochten, voeren de laatsten toch het eerst geregeld op Oost-Indië. De Oost-Indische-Compagnie was een lichaam, waarin alle krachten der Nederlanders vereenigd waren en waarvan het voortbestaan voor een lange reeks van jaren gewaarborgd was, terwijl risico en voordeel verdeeld waren. Ook in Engeland werden handelslichamen opgericht (het eerste in 1600 onder den naam van „the Governor and Company of Merchants of London, trading to the East-Indies) waaraan echter tot ± 1702 het monopolie op de vaart naar Indië niet dan zeer gebrekkig verzekerd was. De Engelschen verbonden zich telkens voor één reis, concurreerden in Indië dus sterk tegen elkaar, en, werd een maatschappij soms begunstigd, dan steunde de Regeering haar zoo zwak, dat mededingers, z.g. interlopers, vrij hun gang konden gaan. Eerst in 1702 kwam door vereeniging een maatschappij tot stand „the United Company of Merchants trading to the East-Indies" wier charter herhaaldelijk verlengd werd, en welke tot 1857 heeft bestaan.

Minstens tot 1734 was de geschiedenis der Engelsche Compagnie er een van voortdurende worsteling met de Nederlanders. Reeds had Coen de macht der Engelschen, zoo in de Molukken als in Bantam en Jakatra, ten zeerste geknot, toen er plotseling bericht kwam van een vereeniging der Nederlandsche- en Engelsche Compagniën (1619), op verlangen der wederzijdsche regeeringen in Europa. Daar echter de Engelschen, in verhouding tot de lasten die zij konden dragen veel te groote voordeelen verkregen, duurde de samenwerking slechts zeer kort. Trouwens is er practisch van gezamenlijke actie geen sprake geweest en bleef er openlijke vijandschap, en toen in 1623 op Ambon een samenzwering van Engelschen en Japanners tegen het Fort Victoria ontdekt werd, welke samenzwering eindigde met de terechtstelling van de schuldigen („de Ambonsche moord"), was het verbond met de Engelschen ook feitelijk te niet gedaan.

Nadat in 1624 ook in Europa het voornemen tot ontbinding was uitgesproken, brachten de Engelschen hun hoofdzetel over naar het eilandje Lagoendi in Straat Soenda. Hun pogingen om hiervan een anti-Batavia te maken faalden echter ten eenenmale en in 1628 vestigden zij zich in Bantam, waar zij tot 1682 stand hielden.

De Inlandsche handelsstad Makassar ontwikkelde zich steeds meer. Hier hadden zich vooral Deensche en Engelsche factors gevestigd, die de kruidnagelen, uit de Molukken aangebracht door inlandsche jonken, opkochten. De Nederlanders zetten alles er op om zich van het monopolie der kruidnagelen uit den Archipel van Amboina te verzekeren. Op de jonken uit Makassar werd steeds gekruist en zóó werd er jacht gemaakt, dat geen Makassaar zich tenslotte naar Ambon of later naar Tidore dorst te begeven. Na 1650 begint de stelselmatige verwoesting der Banda-eilanden, maar hierna was nog steeds de vaart op Ceram, Ceramlaoet en Goram open. Toen trad men op tegen Makassar zelf. Met behulp van Boni werd deze strijd gewonnen. Bij het Bongaaisch tractaat werd de vaart der Makassaren beperkt en aan de Engelschen (en Portugeezen) het verblijf te Makassar ontzegd (1667).

Ook uit Atjèh werden de Engelschen verdreven, nadat wij in 1659 den alleenhandel op Atjèh en zijn vazalstaten hadden verkregen.

Zoo werd Bantam, hun hoofdzetel, het centrum van den handel, zoover dit naast het monopolie der Nederlanders nog mogelijk was, en de stad geraakte zelfs tot bloei. Maar in een twist tusschen den ouden Sultan Agoeng, voor wien de vreemdelingen (w.o. Engelschen) partij trokken en zijn zoon Kahar (Sultan Hadji) steunden wij den zoon, die, dank zij onze krachtige hulp, het pleit won. Tot belooning kregen wij het contract van uitsluitende peperlevering en werd den Engelschen voorgoed het verblijf in Bantam ontzegd (1684). Ook wist de Nederl.-Indische Regeering bij een met den Soesoehoenan Pakoe Boewânâ I van Mataram in 1707 gesloten contract de uitsluiting buiten Java van alle Westersche vreemdelingen te bedingen, waar-

bij zij in de eerste plaats het oog op de Engelschen had.

De Engelsche Compagnie zat intusschen niet stil. Thans koos zij als plaats voor hare nieuwe vestigingen de Westkust van Sumatra en werden Benkoelen, Sĕlébar en Mandjoeta bezet. In Sĕlébar werd Fort York gesticht. Van 1714—20 werd ten Noorden hiervan het fort Marlborough gebouwd, dat tot 1825 de hoofdzetel der Engelschen op deze kust is gebleven. Wat aan Benkoelen zijn beteekenis gaf was, dat van daar uit door Engelsche particulieren in Straat Soenda en langs de N.-kust van Java en Madoera stukgoederen, oorlogstuig en vooral opium konden worden te koopgeboden. Vooral na 1757 was de prijs van het laatste artikel belangrijk lager dan wanneer het uit Hollandsche handen kwam.

In den Engelschen oorlog van 1781—84 was Nederland er vrijwel zonder kleerscheuren afgekomen, alleen was de desolate toestand van de verdedigingsmiddelen der Ned.-O.-I. Comp. aan een ieder duidelijk geworden. Tegelijk brak in 1781 de periode van grenzelooze verwarring en grooten achteruitgang voor de Comp. aan.

In 1795 geraakte de Bataafsche Republiek weer in oorlog met Engeland. Bij den vrede van Amiens (1802) werd het verloren gegane teruggegeven, uitgezonderd Ceylon, maar bijna direct er op brak de oorlog weer uit, zoodat de Nederlanders het teruggekregene (Kaap de Goede Hoop, de Molukken) resp. in 1806 en 1810 weer verloren zagen gaan, wat in 1811 ook geschiedde met Java en Onderhoorigheden. Er kwamen 4 Engelsche gewesten, allen onderhoorig aan den Gouv-Gen. en Raad van Calcutta, n.m. *a*) Fort Marlborough en Ond. (W.-kust v. Sumatra) *b*) Malaka en Ond. (hieronder Poelau Pinang, dat reeds Engelsch was); *c*) de Molukken; *d*) Java en Ond. Het gouvernement van Java en Ond. werd bestuurd door Luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles (zie ald.). Na de Restauratie werden bij de Conventie van Londen van 1814 door Zijne Britsche Majesteit aan den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden de bezittingen enz. teruggeven, die Nederland bezat op 1 Januari 1803, met enkele uitzonderingen. Verschillende dienaren der Engelsche Compagnie vonden, dat de Kroon te veel had weggeschonken. Deze meeningen, door enkelen slechts uitgesproken, vonden een ervaren tolk in den meest bekwamen politicus in die streken gevestigd, die de Nederlanders haatte als weinig Engelschen vóór of na hem, Raffles, die in 1818 benoemd was tot Luitenant-Gouverneur van Benkoelen. Raffles legde den Nederlanders overal voetangels en klemmen, hen tegenwerkend zooveel hij kon en trachtend de Engelsche invloedsfeer uit te breiden. Eerst kon hij niet geheel op den steun der hooge autoriteiten rekenen, maar wat later kwam er samenwerking en vestigde men zich in 't Z.O. De Engelsche C. zette zich neder op het eiland Singapoera (het latere Singapore), Feb. 1819 daartoe in staat gesteld doordat zij een stuk land roofde ten nadeele van een leenman van Nederland. Er werd een nieuwe stad gesticht, het ware Anti-Batavia, waar de inlandsche handelaars, en meer nog Chineezen, toestroomden. Rechten werden er niet geheven; naar herkomst, tonneninhoud, nationaliteit, enz. werd niet gevraagd, Raffles was tot in het dolle toe vrijgevig, maar alles bleek waard te zijn voor den Engelschen handel, verbindende Engeland en Voor-Indië met den Indischen Archipel, Achter-Indië, China en omgekeerd. In 1824 werd tusschen Engeland en Nederland een verdrag gesloten, waarvan een korte vermelding hier volge.

Nederland ziet af van het protesteeren tegen de bezetting van Singapore en staat Malaka en onderhoorigheden af, benevens eenige factorijen in Voor-Indië. Van hun kant zullen de Engelschen verder niet protesteeren tegen het bezet houden door Nederl. agenten van Billiton; zij staan af het fort Marlborough en ond. (d.i. Benkoelen, Natal en Tapanoeli). De contracteerende partijen laten in Voor-Indië, Ceylon en den Indischen Archipel elkaars onderdanen toe op den voet der meest begunstigde natie. De Molukken zullen voor de Engelsche onderdanen gesloten blijven. In een nota, bij het tractaat gevoegd, beloofden de Nederlandsche gevolmachtigden, dat zij zouden zorgen dat Atjèh zeevaarders en handelaars veiligheid zou bieden, zonder dat die staat iets van zijn onafhankelijkheid zou verliezen. Dit gaf in de jaren welke op 1824 volgden aanleiding tot tal van moeilijkheden, daar Atjèh aan den Oceaan-highway was komen te liggen (Suez-kanaal) en zoo in den stroom der Westersche politiek was geraakt. De zwarigheden voerden in 1871 tot het sluiten van het z.g. Sumatra-tractaat. Hierbij liet Engeland aan Nederland over met Atjèh te handelen zooals het wilde, terwijl Nederland den Britschen handel geheel op denzelfden voet zoude behandelen als dien der eigen onderdanen.

In Noord-Borneo werd de Engelsche invloed in hoofdzaak gevestigd door het optreden van James Brooke (zie ald.) den lateren Radja van Sĕrawak; in 1846 werd het eil. Laboean c. a. aan Engeland afgestaan; in 1847 sloot Engeland een verdrag met den Sultan van Broenei, waarbij den Engelschen vrije toegang werd verzekerd, en de Sultan zich verbond, geen gebied aan een andere mogendheid af te staan buiten de toestemming van Hare Britsche Majesteit. Grondvesters van Engeland's protectoraat over Engelsch-Noord-Borneo (Broenei) waren Baron G. von Overbeck en Alfred Dent, die de volle souvereiniteit verwierven over geh el N.-Borneo; Dent was later een der oprichters van de British North-Borneo Company, die in 1888 den „onafhankelijken staat N.-Borneo" onder bescherming der Eng. kroon stelde.

(Voor de handelingen der Engelschen in Nieuw-Guinea, zie art. ENGELSCHEN IN DEN O.-I. ARCHIPEL (DE) in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië).

ENIM. Rechterzijrivier van de Lĕmatang, zijtak der Moesi. (Zie SUMATRA, rivieren.) De oevers zijn zeer dicht bevolkt, waarschijnlijk 278 bewoners per K.M. rivierlengte.

ENKHUIZEN of **POELOE NJAMOEK KĔTJIL** Een der eilandjes in de baai van Batavia.

ENRÉKANG. Onderafd. van de afd. Paré-paré van het gouvt. Celebes en Onderh. met gelijkn. standplaats voor den besturenden ambtenaar, bestaande uit de landschappen Enrékang, Maiwa (zie ald.) en de federatie Doéri (zie ald.).

ENTADA SCANDENS Bth., fam. *Leguminosae-Mimoseae.* Akar pĕloeroen (MAL.), Wiloeroe (JAV.), Areuj tjarioe (SOEND.). Reusachtige liaan, zeer verspreid in de tropen der oude wereld, in Ned.-

Indië vaak in de nabijheid van de zee voorkomend. Er zijn exemplaren bekend die een stengel van meer dan 150 M. lengte hadden. De peulen, die omstreeks een meter lang kunnen worden, bevatten groote, platronde, glimmend kastanjebruine zaden, die als *tjarioe* of *gandoh*(?) op de passers onder de te koop aangeboden geneesmiddelen te vinden zijn. De geschilde zaden worden in kleine doses gegeven als middel tegen maagpijn. Ze zijn eenigszins giftig, wegens hun gehalte aan een saponine-achtige stof. Gekookt of geroosterd gaan de giftige eigenschappen verloren en wordt het zaad wel als voedsel gebruikt. Een aftreksel in water van den stam wordt wel gebruikt als middel tegen huidziekten.

ENTAL (JAV.). Zie BORASSUS.

EPIDEMIEËN of **VOLKSZIEKTEN.** Zie de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

ERBERFELT (PIETER). Zoon van een Bataviaasch burger (Duitscher van afkomst) bij een inlandsche vrouw, die, als vermogend man, door het uitdeelen van koperen plaatjes als talismans zich een aanhang wist te verwerven, waarbij een Inlander, Radèn Kartadrija, zijn voornaamste steun was. Hij smeedde een komplot om alle Europeanen uit den weg te ruimen, zich met den titel van Toewan-Goesti aan het hoofd der stad Batavia te plaatsen, terwijl Kartadrija met den titel van Radèn de Ommelanden zou beheeren. Vele Inlanders waren in het komplot gewikkeld (naar het heette ongeveer 17.000) en men vermoedde uitgebreide vertakkingen in het binnenland, zelfs in Oost-Java door vereeniging met de partij der zonen van Soerapati. Op Nieuwjaarsdag 1722 zou het reeds lang beraamde plan worden uitgevoerd, toen kort vóór dien tijd Gouv.-Gen. Zwaardecroon daarvan onderricht werd; de voornaamste aanleggers werden gevangen genomen en in het geheel 19 personen op 22 April ter dood gebracht. Het huis van Erberfelt werd gesloopt, met verbod om de plek, die van een opschrift in het Hollandsch en Javaansch werd voorzien, weer te bebouwen, terwijl Zondag 26 April van dat jaar een dankdag voor de bewaring der stad werd gehouden. Thans nog vindt men aan de oostzijde van den weg van Jakatra in een hoogen witten tuinmuur een groote ingemetselde staande zerk, boven welke tot schandmerk een doodshoofd, waardoor een ijzeren pen steekt, geplaatst is. Onder dien schedel en op gezegde zerk leest men bovenaan: „Uit een verfoeylyke Gedagtenisse teegen den gestraften Landverraader Pieter Erbervelt sal niemant vermoogen te deeser Plaatse te Bouwen, Timmeren, Metselen, ofte Planten nu often ten Eenigen Daage. Batavia den 14 April A°. 1722".

ERFELIJK INDIVIDUEEL BEZIT. Zie GROND (RECHTEN OP DEN), en CONVERSIE.

ERFGOEDERENRECHT, ERFGRONDENRECHT. Met deze namen duidt men somtijds het verschijnsel van Indonesisch adatrecht aan, volgens hetwelk, hetzij alle goederen van een overledene (Minangkabau, Toradja-gebied), hetzij alleen zijn onroerende goederen (Minahasa, Halmahéra) bij zijn overlijden niet overgaan op zijn nabestaanden, doch op een inlandsche rechtsgemeenschap, nl. die familie, waarvan de overledene lid was. Waar deze inzettingen bestaan, is een erfrecht in den gewonen zin van het woord geheel of ten deele onbekend, en kan men dus ook bezwaarlijk het gewone inlandsch bezitrecht van een Inlander op zijn grond als „erfelijk" individueel bezit aanduiden.

ERFPACHT, ERFPACHTSRECHT. Zie AGRARISCHE WET en GROND (RECHTEN OP DEN).

ERIODENDRON ANFRACTUOSUM D. C., fam. *Bombacaceae.* Zie KAPOEK en CEIBA.

ERYTHRINA LITHOSPERMA Miq. fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Dĕdap (MAL.), Dadap (JAV. SOEND.) en vele andere zeer onzekere namen naast den algemeenen naam *Dadap.* Onder dezen naam is deze soort op geheel Java vooral in koffietuinen algemeen als schaduwboom aangeplant, wegens de niet te dichte en toch nooit geheel bladerlooze kroon en het weinig vertakte wortelstelsel. In het wild komt de boom alleen in Oost-Java tusschen 1100 en 1500 M. boven zee voor. De boom dient ook vaak tot stut voor Sirih- of Peperplanten. De bladeren werken verkoelend en worden uitwendig tegen hoofdpijn, en fijngewreven als verkoelende pappen gebruikt. De zaden bevatten een weinig giftig alkaloïde.

ERYTHROXYLON. Zie COCA.

ESCOMPTO-MAATSCHAPPIJ (NEDERL.-INDISCHE). Zie het art. in de groote Encyclopaedie van N.-I.

ESSER (JULIUS PETRUS), geboren 1852 te Batavia, studeerde te Utrecht in de theologie, en promoveerde aldaar; vervolgens studeerde hij in de medicijnen te Edinburg. Hij was de eerste academisch opgeleide theoloog, die zich ter beschikking van een der Ned. Zend. Corporaties stelde om als zendeling te worden uitgezonden. Als zoodanig trad hij in dienst van het Java-Comité (zie aldaar), en na in Leiden de Maleische en Madoereesche talen bestudeerd te hebben, werd hij den 3den Sept. 1879 voor den arbeid onder de Madoereezen afgevaardigd. Na een verblijf van 3 maanden op het eiland Madoera in 1885 vertaalde hij de Bijbelsche geschiedenissen zijns vaders in het Maleisch en in het Madoereesch, en vertrok in '87 in verband met de vertaling van de Evangeliën en de Handelingen der Apost. naar Europa, doch overleed reeds in 1889.

ETHNOGRAPHISCHE MUSEA. Wij vermelden hier slechts de zoodanige, die met het oog op de studie der volkenkunde van Nederl.-Indië van belang zijn.

1. Het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te Batavia, hetwelk reeds in 1868, toen de eerste catalogus der ethnologische verzameling werd gepubliceerd, rijke schatten bevatte. Sedert is die verzameling belangrijk uitgebreid, gedeeltelijk tengevolge van schenkingen der ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur, gedeeltelijk tengevolge daarvan dat door het Nederl.-Indisch Gouvernement aan deze instelling de eerste keuze wordt gegund van voorwerpen, die óf buit zijn gemaakt, óf verbeurd verklaard zijn en, voorzoover nog niet aanwezig, ter bewaring worden afgestaan. Tengevolge daarvan bevat dit Museum zooals van zelf spreekt tal van voorwerpen, die in geen Europeesch museum aanwezig zijn, zoo b.v. de rijkssieraden van de vroegere onafhankelijke en gaandeweg onder rechtstreeksch bestuur gekomen rijkjes enz. Met de ethnologie der hedendaagsche bewoners van Indonesië staat de archaeologie in nauw verband en daarom moet te dezer plaatse

ook vermeld worden de Archaeologische verzameling van genoemd Genootschap.

Van de Europeesche musea noemen wij het eerst die in Nederland. —

2. Het Rijks-Ethnographisch Museum te Leiden is uit het in 1837 gestichte „Rijks Japansche Museum Von Siebold" voortgesproten en heeft, vooral sedert het jaar 1880, met het oog op de ethnographie van Nederl.-Indië een groote uitbreiding ondergaan, zoodat het te dien aanzien in de reeks der zusterinstellingen van Europa, over 't geheel, de eerste plaats inneemt. Sedert 1880 is aan het Museum een anthropologische afdeeling toegevoegd, bevattende schedels, skeletten, monsters van haren, afgietsels, en photographiën van inboorlingen.

3. Het Ethnographisch Museum van het Koninkl. Zoölog. Genootschap „Natura Artis Magistra" te Amsterdam is sedert een reeks van jaren vereenigd met de collecties die aan de Nederl. Koloniale Vereeniging toebehooren, in een opzettelijk daarvoor gesticht gebouw tentoongesteld.

4. Te Delft bestaat een ethnographische verzameling die, verbonden aan de toenmalige Indische Instelling aldaar, destijds in de collegezalen, doch thans in het stedelijk Museum is tentoongesteld.

5. Het Koloniaal Museum te Haarlem (zie aldaar) bezit eveneens een ethnographische verzameling, die niet omvangrijk is, maar toch talrijke voorwerpen bevat, die bij het bestudeeren der ethnographie van Nederl.-Indië niet mogen worden voorbijgegaan. Sedert 1913 is het beheer van dit Museum overgegaan aan het Koloniaal Instituut te Amsterdam (zie INSTITUTEN).

6. Te Rotterdam werd een aantal jaren geleden door het Stedelijk Bestuur in het Jachtclub-Gebouw een Museum voor Land- en Volkenkunde opgericht. Dit is vooral daarom merkwaardig, dewijl hier de verzamelingen, toebehoorende aan het Nederlandsch Zendelinggenootschap, zijn tentoongesteld, waarvan te zijner tijd een zeer goed bewerkte Catalogus werd gepubliceerd (Catalogus van voorwerpen en modellen van Oostelijk Java, de Minahasa, enz. Rotterdam 1874) en die een noemenswaardig aantal voorwerpen bevatten, getuigende van lang vervlogen toestanden in Nederlandsch-Indië, vooral in de Minahasa.

7. Het Overijselsch Genootschap tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart te Zwolle bezit in zijn Museum ook een, wel is waar kleine, maar toch tal van merkwaardige oudere exemplaren bevattende ethnogr. afdeeling, waarvan een door J. D. E. Schmeltz bewerkte, beredeneerde catalogus in 1892 is verschenen.

Verder zijn: 8. de Koninklijke Militaire Akademie te Breda en 9. de Hoofdcursus te Kampen in het bezit van vrij aanzienlijke ethnographische verzamelingen en bezit 10. de Landbouwhoogeschool te Wageningen eveneens een zich steeds uitbreidende verzameling Ind. ethnographica voor het onderwijs. De vroegere Indische Verzameling te Bergum vormt thans met andere voorwerpen de 11. Verzameling van Indische en Chineesche Kunst te Leeuwarden; de verzameling Beyens vindt men thans in 12. het Stedelijk Museum te Nijmegen. Vermelding verdient nog dat te Tilburg (Missiehuis van het Heilige Hart) te Steyl („Gezelschap van het Goddelijk Woord") en te Oudenbosch (S. J.) ethnographica uit Ned.-Indië bijeengebracht zijn.

Van de Europeesche musea buiten Nederland moeten genoemd worden: 13. dat van het Rijnsche Zendings-Genootschap te Barmen; 14. dat in het Zendingshuis, en 15. dat in het Universiteitsgebouw te Basel; 16. het Koninklijk Museum voor Volkenkunde te Berlijn; 17. het Historisch Museum in Bern; 18. het Stedelijk Museum te Bremen; 19. het Stedelijk Museum van Brunswijk; 20. de Ethnographische afdeeling van het National Museum te Boeda-Pest; 21. het Grossherzogliche Hessische Landesmuseum te Darmstadt; 22. het Koninklijk Zoölogisch Museum te Dresden; 23. het Ethnographisch-Anthropologisch Museum der Universiteit te Florence; 24. het Völkermuseum te Frankfurt; 25. het Museum für Völkerkunde te Hamburg; 26 het Provinzial Museum te Hamburg; 26. het Provinzial Museum te Hannover; 27. de Vereinigte Grossherzogliche Sammlungen te Karlsruhe; 28. het Rautenstrauch-Joest Museum te Keulen; 29. het Koninklijk ethnographisch Museum te Kopenhagen; 30 het Museum voor Volkenkunde te Leipzig; 31. het Britsch Museum en 32. het South Kensington Museum te Londen; 33. het Museum te Lübeck; 34. het Koninkl. Ethnographisch Museum te München; 35. het Groot-Hertogelijk Museum te Oldenburg; 36. het Pitt-Rivers-Museum te Oxford; 37. het Musée de la Marine in het Louvre; 38. het Ethnographische Museum in het Trocadéro-Paleis en 39. het Musée Guimet te Parijs; 40. Naprstek's Böhmisches Gewerbe Museum te Praag; 41. het Ethnographisch Museum te Rome; 42. het Ethnographisch Museum te Stockholm; 43. het Museum für Länder- und Völkerkunde te Stuttgart en 44. het Keizerl. Koninkl. Naturhistorische Hofmuseum te Weenen.

ETNA-BAAI. Een 33 K.M. lange, smalle baai met geringe diepten op de Z.W.kust van Nieuw-Guinea, op ongeveer 3° 50′ Z.Br., waaraan geen nederzettingen worden aangetroffen. De toegang tot de baai wordt gevormd door de 20 K.M. lange bocht van Lakahia.

EUCHRESTA HORSFIELDII Benn., fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Prånådjiwå, Koetjilå (JAV.), Tjatjabèan (SOEND.). Heester met witte bloemen, in de hoogere bergstreken van Nederl.-Indië, ook in Oost-Azië en in Voor-Indië aangetroffen. De peulen bevatten één, of een enkele maal twee zaden, die een bekend geneesmiddel zijn: de z.g. echte of bittere Prånådjiwå (in tegenstelling met de *zoete prånådjiwa* die uit de zaden van *Sterculia javanica* afkomstig is). Het genees-

middel wordt vooral gebruikt tegen borstkwalen en in het bijzonder tegen bloedspuwing.

EUGENIA AQUEA Burm., Djamboe ajĕr (MAL., SOEND.), Djamboe oewĕr (JAV.), Djamboe tjai (SOEND.). Kleine kromme boom, waarschijnlijk uit Ambon afkomstig, op Java alleen gekweekt wegens de meest roode, soms witte vruchten, die algemeen gegeten worden.

EUGENIA AROMATICA O.K. (= *E. caryophyllata* Thnb.) Tjĕngkèh (MAL., JAV., SOEND.), De Kruidnagelenboom, inheemsch in de Molukken, in den Archipel hier en daar gekweekt. De aromatische bloemknoppen (kruidnagelen) zijn behalve de bekende specerij ook een bestanddeel van vele geneeskrachtige mengsels. (Zie KRUIDNAGELEN en TJĔNGKÈH).

EUGENIA JAMBOLANA Lam., Djiwat (MAL.), Djambĕlan (BATAV. MAL.), Doewĕt (JAV.), Djamblang (SOEND.). Dikke boom met korten stam, op vele plaatsen als vruchtboom aangeplant, ook in het wild voorkomend, vooral in de Djatibosschen. De donkerpaarse, langwerpige, vaak gekromde vruchten ter grootte van een olijf smaken zoet en worden gegeten. Bast en zaden van dezen boom hebben een groote reputatie als middel tegen suikerziekte.

EUGENIA JAMBOS L. Djamboe ajĕr mawar (MAL. JAV.), Djamboe mawar (MAL. JAV.), Djamboe tjai mawar (SOEND.). Oude kultuurplant van Indië waarvan het vaderland onbekend is; nergens in het wild gevonden. De groote bloemen zijn groenachtig wit en weinig welriekend. De bolvormige vrucht is bij rijpheid geelachtig groen en heeft een zwakke maar duidelijk aan rozenolie herinnerende reuk en smaak en is daarom als ooft door de inlanders zeer gezocht. Als Europeesche naam wordt voor de vrucht *Rozenappel* (in Suriname *Pommeroos* = Pomme de Rose) gebruikt.

EUGENIA JAVANICA Lam. Djamboe sĕmarang (BATAV. MAL., JAV., SOEND.). Boom van Zuid-Azië, op Java alleen gekweekt wegens de peervormige, meestal groenwitte, soms roode vruchten, die algemeen gegeten worden.

EUGENIA MALACCENSIS Linn. (*Jambosa domestica* L.). Dĕrsânâ, Darsânâ (JAV.), Djamboe boöl (SOEND.), Djamboe bol (JAV., MAL.). Boom met donkerroode bloemen, die in de oksels van de afgevallen bladeren zitten; op Java beneden 1200 M. zeehoogte algemeen gekweekt wegens de langwerpig-ronde, roode, sappige vruchten.

EUPHORBIA PULCHERRIMA Willd. Pohon mérah (MAL.), Ki geulis, Ki dènok (SOEND.). Heester uit Zuid-Amerika, algemeen gekweekt als sierplant wegens de schitterend roode schutbladeren aan den top van den stengel. Het overvloedige melksap is niet vergiftig. De bladeren worden soms door de inlanders als groente gegeten.

EUPHORBIA THYMIFOLIA L., Krokot tjinâ; Patikan (JAV.). Nanangkaän gĕdè, (SOEND.); kleine kruidachtige plant. Het is een inlandsch middel tegen diarrhee en dysenterie, en wordt aan kinderen ingegeven om ingewandswormen te verdrijven. Het melksap wordt tegen oogziekten aangewend.

EUPHORBIA TIRUCALLI L., Patah toelang (MAL.), Tikĕl baloeng; Gĕtih oerip (JAV.). Boomheester uit Afrika afkomstig, in tropisch Azië veel gekweekt. De plant valt zeer op door wijd uitstaande, grillig vertakte twijgen, die rolrond en vleezig zijn. De weinige nietige bladjes zitten aan de toppen van de takken. Het overvloedige melksap is zeer giftig.

EUROPEANEN. Dit woord heeft in N.-I. bizondere beteekenis, omdat de wetgeving een scherp onderscheid maakt tusschen Europeanen en met dezen gelijkgestelden, en Inlanders en met dezen gelijkgestelden (art. 109. Reg. Regl.). Welke personen staatsrechterlijk en privaatrechterlijk tot de Europeanen en met hen gelijkgestelden behooren, wordt uiteengezet in het art. VERDEELING DER BEWONERS VAN N.-I.

Het spreekt van zelf, dat Indo's (kinderen van een Europeeschen vader en een Inlandsche moeder, die echter door den vader erkend zijn) tot de Europeanen behooren. Zij zelven gebruiken het woord „Europeaan" echter meestal in den engeren zin van „in Europa geborenen" of van „volbloed Europeaan."

Het aantal Europeanen en met hen gelijkgestelden in Ned.-Indië, met uitzondering van het personeel van leger en vloot, bedroeg in 1905: 80910 (in 1893: 60260), waaronder 64917 (48649) woonachtig op Java en Madoera en 15993 (11.611) op de Buitenbezittingen. Van de 80910 Europeanen zijn er ongeveer 66600 in N.-I. geboren en ongeveer 14310 daarbuiten, tot de laatsten behooren 9500 Nederlanders, 312 Engelschen, 1400 Duitschers, 315 Belgen, 184 Franschen, 131 Oostenrijkers, 56 in Afrika geborenen, 22 Armeniänen, 105 Amerikanen en 33 Australiërs.

Volgens een globale telling bedroeg ult. 1917 het aantal Europ. in N. I. 138.845, waarvan op Java en Madoera 111.430.

Voor een beschrijving van de levenswijze der Europeanen in Ned.-Indië zie men het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

EURYCOMA LONGIFOLIA Jack,. fam. *Simarubaceae.* Bidara laoet, Bidara poetih (MAL.), Kajoe oelar (MAL.). Kleine boom, op verschillende eilanden van den Archipel en ook in Achter-Indië en de Philippijnen in het wild bekend, echter niet op Java voorkomend. Het hout wordt als *„slangenhout"* op de passers verkocht in stukken, van den schors ontdaan, en heeft een oude vermaardheid als koortswerend middel. Het wordt ook gebruikt bij ingewandsziekten o.a. bij Indische spruw.

EUSIDEROXYLON ZWAGERI T. et B., fam. *Lauraceae.* Bĕlian (MAL.), Boelin (W. BORN.), Oelin (Z.O. BORN.) Hooge op Borneo voorkomende boom; levert het meest deugdelijke ijzerhout, dat o.a. veel weerstand biedt aan den invloed van den paalworm, en daarom gebruikt wordt voor palen van zeehoofden en beschoeiingsplaatsen van bruggen.

EVANGELISATIE. Zie EEREDIENST (PROTESTANTSCHE) in de groote Encycl. van N.-I. en ZENDING in deze beknopte Encycl.

EWAB-EILANDEN. Zie KEI-EILANDEN.

EXOGAMIE, Zie HUWELIJK.

F.

FABRIEKENORDONNANTIE. Onder dezen titel kan, volgens Ind. Stb. 1911 no. 85, de daarbij, en bij Ind. Stb. 1905 no. 148, en 1912 no. 11 1915 no. 666 1916 no. 266 en 1917 no. 497 artt. 6 en 7 (Bijbl. nos. 7238, 7560 en 7826), gewijzigde en aangevulde verordening worden aangehaald, opgenomen in Ind. Stb. 1899 no 263. Ze is uitgevaardigd ter economische bescherming van de inlandsche bevolking op Java en Madoera, waar hare belangen benadeeld kunnen worden door het uitbreiden van bestaande of het in werking brengen en drijven van nieuwe ondernemingen van suiker, indigo of cassave welke geheel of gedeeltelijk berusten op den grondslag van overeenkomsten met de inlandsche bevolking tot inhuur van gronden of tot opkoop van gewas. Voor de voornaamste bepalingen, zie de groote Encycl. van N.-I.

FAGRAEA FRAGANS Roxb., fam. *Loginiaceae* Tĕmbĕsoe (MAL.), Tamboesoe (SUM. W. K.). Boom van Voor-Indië, Malaka en den Maleischen Archipel, op Java niet in het wild bekend. Het hout is in Sumatra zeer hooggeschat voor meubels en huisbouw wegens de bijzonder fijne structuur en de groote duurzaamheid. Vooral in de Bataklanden schijnt de boom veel voor te komen.

FAK-FAK, door de inboorlingen *Pak Pak* genoemd, is gelegen in Nieuw-Guinea op 2° 55′ Z.B. en 132° 16′ O.L., aan de Zuidkust van een groot schiereiland bezuiden de Mac Cluergolf.

De plaats heeft een uitmuntende haven, een kleine baai beschut door het voorgelegen eiland P. Pandjang, met een ingang van ± 150 en een diepte van ± 400 M. Ze is gebouwd tegen een 80 M. hoogen heuvel, op een kalksteenbodem, waarop zich slechts een dunne humuslaag bevindt, waardoor het aanleggen van tuinen daar zeer bezwaarlijk is. Achter Fak-Fak verheft zich een uitgestrekt karstbergland. Door de formatie van den bodem wordt in den drogen moesson soms gebrek aan zoetwater ondervonden. De plaats wordt echter zeer gezond genoemd. Vele Chineesche, Maleische en Arabische handelaren hebben er zich gevestigd, zoodat er een levendig vertier heerscht, dat begunstigd wordt door het geregeld bezoek der Paketvaart-booten.

FAKÎH. d. i. Moh. wetgeleerde; vgl. ISLAM II, c.

FAKIR. Zie PAKIR.

FASCH (pasah) is in het Mohammedaansche recht een ontbinding van het huwelijk, waarbij dit op grond van een der nader in de Wet omschreven redenen wordt nietig verklaard. Onvermogen van den echtgenoot bijv. kan tot zulk een nietigverklaring leiden. De vrouw heeft dan te bewijzen, dat haar man niet in staat is, haar het wettelijk verschuldigde levensonderhoud te verschaffen.

FASIK. Zie PASÈK.

FATIHAH (d. i. „openende"). Naam der eerste Koran-soerah, uit 7 korte verzen bestaande, niet ten onrechte het „Onze Vader" der Mohammedanen genoemd.

FATOE AROEIN. Landschap in de onderafd. Béloe der afd. Noord- en Midden Timor, res. Timor en Onderh.

FATOE LÉO. Landschap in de onderafd. West-Midden-Timor der afd. Noord- en Midden Timor, residentie Timor en Ond., saamgevoegd uit de vroegere landschappen Manoebait, Bénoe, Kaoniki, Tefnai en Takaip. Het maakte eertijds deel uit van het rijk van Groot-Sonnebait.

FATWA. Zie MOEFTI.

FAUNA. De fauna van den O.-I. Archipel is zeer rijk en volledig, hetwelk zijn oorzaak vindt in de gunstige klimatalogische omstandigheden. Merkwaardig is de tegenstelling tusschen de landdieren der Oostelijke en die der Westelijke helft. De grenslijn tusschen die beide gedeelten wordt door verschillende geleerden verschillend getrokken, maar altijd ten O. van Borneo. Het Westelijk gebied, genaamd het Indo-Maleische, behoort tot de Indische streek (regio zoölogica orientalis), en draagt een overwegend continentaal karakter.

Bijzonder duidelijke bewijzen voor de boven uitgesproken algemeene beweringen levert de Zoogdierfauna. Zoo blijkt de tegenstelling tusschen het Indo-Maleische en het Australische deel van den O.-I. Archipel het best uit de aanwezigheid in eerstgenoemd gebied van alle Zoogdierorden, met uitzondering van die der Buidel- en Vogelbekdieren, terwijl in het laatstgenoemde die beide diergroepen juist de meest karakteristieke vertegenwoordigers der Zoogdieren vormen, waarnaast slechts eenige Knaagdieren en Vleermuizen, maar nagenoeg geen representanten van al de andere orden worden aangetroffen. Het continentaal karakter der Westelijke helft spreekt ook zeer duidelijk daaruit, dat de voorkomende diervormen zulke zijn, die op echtoceanische eilanden altijd zullen ontbreken, zooals: orang-oetan, langarm- en slankapen, meerkatten, koningstijger, panter, beer, olifant, varkens, herten, boschgeit, bantèng, tapir en rhinoceros. Tusschen Java eenerzijds, Sumatra, Borneo en Malaka anderzijds, bestaat echter een onderscheid, daar op eerstgenoemd eiland zoogdieren als orang-oetan, civetkat, otter, Maleische beer, tapir en olifant ontbreken.

Oogenschijnlijk bestaat er groot onderscheid tusschen de fauna van andere wereldstreken en de Orientaalsche. Neemt men echter de fossiele vondsten in aanmerking, dan vermindert die tegenstelling sterk, en vertoont zich groote overeenkomst met sommige andere wereldstreken, bepaaldelijk de tropische landen, en daaronder weer in het bijzonder de sub-regio der Ethiopische regio, n.l. West- en Centraal-Afrika. Oorspronkelijk moet de overeenkomst tusschen de Ethiopische en de Orientaalsche zoogdierfauna veel grooter geweest zijn dan thans.

Geheel anders doet zich het beeld der zoogdierfauna van het Oostelijk deel van O.-I. Archipel voor. Hoe verder Oostelijk men komt, hoe armer de eilanden worden aan Indo-Mal. zoogdier-typen, en hoe duidelijker hun fauna een Australisch type gaat dragen. Verschillende feiten wijzer er echter op, dat de oude opvatting der school van Wallace — een scherpe grenslijn tusschen Oost- en Westhelft — niet meer gehandhaafd kan worden.

Nieuw-Guinea met de omliggende eilanden („de Papoe") wordt met Australië in één regio gerangschikt (de Australische of Notogaea). Die

Zoogdierfauna wordt gekarakteriseerd door de buideldieren en vogelbekdieren, hetgeen dus een sprekend verschil met de Westhelft vormt. Eigenaardig is echter de Celebes-fauna; deze vormt een tegenstelling zoowel met de drie groote Soenda-eilanden als met de Molukken en „de Papoe". Celebes bezit n.l. naast Buideldieren (Koeskoes) drie groote zoogdieren: de kuifbaviaan, het hertzwijn (babi-roesa) en de anoa of dwergbuffel. Ook is er merkwaardig een slechts daar voorkomende palmrolmarter (Paradoxurus musschenbroecki). De Zoogdierfauna van Celebes moet bestaan uit twee groepen, de eene zeer oud en van onbekende herkomst, de andere betrekkelijk jong en langs verschillende wegen ingekomen.

FAVRE (PIERRE ETIENE LAZARE). Fransch abt en beoefenaar van het Maleisch, geb. 1812 te Janville. In 1845 als missionaris vertrokken naar het Schiereiland Malaka, waar hij 13 jaar verbleef, behoudens reizen o.a. in 1850 naar Brazilië en Peru. Was de eerste, die in Frankrijk praktisch de studie der Maleisch-Polynesische talen invoerde. Overl. 1887 te Parijs. Zijn voornaamste geschriften zijn: An account of the wild tribes inhabiting the Malayan Peninsula, Sumatra, etc. Paris 1865; Grammaire javanaise Paris 1870; Dictionnaire malais-français. Paris 1875; Grammaire de la langue malaise. Paris 1876; Dictionnaire français-malais. Paris 1880.

FAZANTHOENDERS. Eigenlijke fazanten zijn niet vertegenwoordigd in den Indischen Archipel; deze leven op het vasteland van Indië, in China en Japan; in onze koloniën komen de zoogenaamde Fazanthoenders voor, welke alleen waargenomen zijn op Sumatra en Borneo; zij komen in vorm overeen met de hoenders, doch missen de vleezige aanhangsels aan den kop en de keel, daarentegen is de huid aan de zijden van den kop geheel naakt.

FENKEL. Zie ADAS.

FENNEMA (REINDER). Geboren te Sneek den 21 October 1849; in 1874 ingenieur 3e klasse der mijnen, 1877 tot ingenieur 2e kl., 1885 tot id. der 1e kl., 1893 tot hoofdingenieur bevorderd. Verdronk 27 November 1897 in het Poso-meer (Celebes). Fennema is voornamelijk bekend geworden als de veeljarige medewerker van Dr. R. D. M. Verbeek, zoowel op Sumatra als op Java bij de geologische opneming aldaar en als de man, die voor den toenmaligen concessionaris A. J. Zijlker de ontginbaarheid van het petroleumterrein Tĕlaga Said (Langkat, Oostk. v. Sumatra) aan het licht bracht en aldus de aanleiding werd tot het ontstaan der Kon. Maatsch. tot het opsporen van petroleumbronnen in Ned.-Indië.

FETISISME. De Indonesiër kent tal van voorwerpen, waarvan hij onderstelt, dat de kracht of de zielestof, die zij bevatten, zeer werkzaam is, zoodat die voorwerpen den mensch kunnen dienen, zoowel als gelukaanbrengende voorwerpen, als om zijn eigen levenskracht te vermeerderen. Zulke voorwerpen dragen den naam van fetis; het gebruiken en vereeren van deze voorwerpen noemt men „fetisisme". Een echte fetis wordt meer „gevoed", om te zorgen, dat de daarin huizende kracht niet vermindert, dan „aangebeden". Alle voorwerpen kunnen tot fetis worden gemaakt. Dit hangt soms af van de bijzondere omstandigheden, waaronder men zulk een voorwerp vindt; vaak ook maakt de bijzondere vorm van een boomwortel of steen deze tot fetisen.

Bezoarsteenen, die nu en dan in het lichaam van dieren en planten worden gevonden, gelden voor zeer krachtige fetisen, die de levenskracht van hem, die ze bij zich draagt, aanmerkelijk versterken. Gewoonlijk wordt water, waarin een bezoarsteen is gelegd, als medicijn gebruikt.

Een geheele reeks van fetisen worden als amuletten gebruikt; trouwens volgens sommiger opvatting wordt in den Arch. geen eigenlijk fetisisme gevonden, en zijn de fetisen daar in hoofdzaak amuletten.

Fetisen worden ook gemaakt. De meest bekende van dit soort zijn de tooverstaven en de pangoeloebalang der Bataks. Deze laatste zijn beelden; om ze te bezielen heeft men noodig een brei, die gemaakt wordt van enkele lichaamsdeelen van een mensch, die een gewelddadigen dood is gestorven, of van zeer jong gestorven kinderen. Zulk een pangoeloebalang waarschuwde de dorpelingen bij oorlogsgevaar. Soms brengt men ook wel offers aan deze fetisen, waneer bijv. de te veld staande oogst veel van de muizen te lijden heeft, of de kokosnoten door kevers worden opgegeten. De tooverstaven zijn met beeldwerk voorziene stokken; zij worden op dezelfde wijze bezield als de pangoeloebalang; zij worden bij allerlei godsdienstige plechtigheden gebruikt, doch vooral bij het uitbannen en verdrijven van booze geesten.

Een eigenaardige groep van fetisen staat in het O. van den Arch. bekend onder den naam *matakaoe* = roodoog; het zijn afbeeldingen van dieren enz. en ze dienen om de vruchtboomen of het gewas, waarin ze gehangen worden, tegen dieren te beschermen.

Ook erfstukken worden meermalen fetisen. Zij ontleenen hun kracht aan de omstandigheid, dat zij door de voorouders zijn gebruikt, wier zielekracht met die voorwerpen verbonden is gebleven. Onder deze erfstukken of poesaka zijn vooral de bĕlanga's (djawĕt, tĕmpajan) der Dajaks bekend geworden. Zie DAJAKS en voor de erfstukken van hoofden en landschappen RIJKSSIERADEN.

FIALARANG (Filarang). Landschap op het eil. Timor, behoorende tot de onderafd. Béloe der afd. N. en M.-Timor van de res. Timor en O., gelegen aan de zoogenaamde groote grens (met Portugal).

FICUS. Fam. *Moraceae.* Ara of Kajoe ara (MAL.), Kiara (SOEND.), Namen voor een plantengeslacht, dat door een zeer groot aantal soorten in den Maleischen Archipel vertegenwoordigd is. Voor Java alleen noemt Valeton in Bijdrage n° XI in n° 2 der Mededeelingen v/h Dept. v. Landbouw (1906) 83 soorten op.

FICUS AMPĔLAS Burm., Rĕmpĕlas, Pĕlas (JAV.), Hampĕlas (SOEND.). Kleine boom, waarvan het zaad meestal op andere boomen ontkiemt, kenbaar aan de zeer ruwe bladeren die overal als schuurpapier dienst doen.

FICUS BENGALENSIS Linn. Groote wijdvertakte boom, vooral in Voor-Indië veel voorkomend en daar *Banyan-tree* genoemd, op Java hier en daar gekweekt. Het is de heilige boom van de Hindoes.

FICUS BENJAMINA Linn. Bĕringin (MAL.), Waringin (JAV.), Kiara tjaringin. (SOEND). Groote, zeer karakteristieke, sierlijke boom, op het vasteland van Azië en in den geheelen Archipel voorko-

mend, zoowel in het wild als gekweekt. De stam heeft geen luchtwortels, evenmin als de takken; de kleine glimmende bladeren worden op Java veel gebruikt om zalen groen te maken. De boom is vooral bekend, omdat hij op pleinen in de dorpen en plaatsen in groepen aangeplant is wegens het geloof aan de heiligheid van deze soort. In Midden- en Oost-Java vindt men vaak inplaats van deze soort de verwante *Ficus Kurzii* King onder denzelfden naam en met hetzelfde doel aangeplant. Deze laatste is echter van F. Benjamina direct te onderscheiden door de groote hoeveelheid dunne slap neerhangende luchtwortels, die den stam als het ware omhullen en die ook uit de takken ontspringen.

FICUS ELASTICA Roxb. Karèt (JAV., SOEND.). Zeer groote boom, over het vaste land van Azië en den Archipel verspreid, vooral op Java aangeplant om het melksap, dat bij verwonding uit den stam vloeit en waaruit men rubber bereidt. Zie CAOUTCHOUC.

FICUS RELIGIOSA Linn. Een groote, onbehaarde, meestal epiphytisch op andere boomen levende plant, overal in Voor-Indië voorkomend, ook op Java op enkele plaatsen gevonden. Het is een van de heilige boomen van de Hindoes, de *Peepul-tree*, en wordt gehouden voor het vrouwelijke van den Banyan.

FIKH (pĕkih), zie ISLAM II c.

FILARANG. Zie FIALARANG.

FIMBRISTYLIS DIPHYLLA Vahl., fam. *Cyperaceae*. Poeroen (MAL.) Mĕndong (JAV.)., Wawalingijan tali (SOEND.). Een cypergras, dat wel op sawah's gekweekt wordt, omdat er matten en zakken van gevlochten kunnen worden; de matten zijn echter grof en dienen voor onderlaag van fijnere pandanmatten. Gekleurd worden ze gebruikt voor de vervaardiging van figuren op Pandanmatten.

FINANCIËN. Zie BEGROOTING VOOR NED.-INDIË, BIJDRAGE, COMPTABELEN, DEPARTEMENTEN VAN ALGEMEEN BESTUUR en KASBEHEER.

FINSCH (Dr. OTTO), geb. 1839 te Warmbrunn, (Silesië), overl. 1918; Duitsch reiziger en ornitholoog, vooral bekend door zijn tochten naar de Zuidzee-eilanden en het O.-lijk deel van N.-Guinea. Van zijn bezoek aan de Humboldtsbaai vindt men uitvoerige berichten in zijn Samoafahrten, Leipzig 1888; op den Ind. Archipel betrekking hebben o.a. nog zijn werk Neu-Guinea u. seine Bewohner, en verschillende artikelen over kleeding, huisbouw enz. op de Z.O.-kust van N.-Guinea.

FLAMBOYANT. Zie POINCIANA.

FLEURYA AESTUANS Gaud., fam. *Urticaceae*. Rĕpi Ajam (MAL.). Kĕmadoeh (JAV.). Kruidachtige plant, in de tropen zeer verbreid, een soort van brandnetel, met ongeveer dezelfde werking op de huid als de Eur. brandnetel.

FLEURYA INTERRUPTA Gaud., Djĕlatang ajam (MAL.), Daoen gatĕl (BATAV. MAL.), Latĕng, Kĕmadoeh (JAV.). Kruidachtige plant met brandharen, veel gelijkende op de vorige. De bladeren worden gekookt en als groente gegeten. De inlandsche namen gelden ten deele ook voor de veel heviger brandende LAPORTEA (zie aldaar).

FLORA. Zie PLANTENGROEI.

FLORES. L a n d b e s c h r ij v i n g. a. *Grootte, indeeling, bevolkingscijfer.* Het eiland Flores, gelegen tusschen 119° 48′ (Tg. Rasé) en 123° 1′ 30′, O.L. (kust Zuidelijk van Tg. Matandoi) en tusschen 8° 4′ Z.Br. (Toro Kopondai of Floreshoofd) en 8° 58′ Z.Br. (Ngaloe Nagèh: Z.kust Ngada) wordt op ongeveer 14273 K.M.² geschat. Administratief wordt de afdeeling Flores, omvattende het eiland van dien naam met de omliggende kleinere eilanden, waaronder de beoosten Straat Sapé gelegen eilanden zoomede de Soloreilanden onder een Assistent-Resident met standplaats Endeh onderverdeeld in 7 onderafdeelingen t.w. Oost-Flores en Solor, Adonara en Lomblèm, Maoemĕré, Ngada, Noord- en West-Manggarai, Midden- en Zuid-Manggarai. De beoosten Straat Sapé gelegen eilanden en Manggarai, het Westelijk deel van Flores, behooren tot het Sultanaat Bima. De bevolkingssterkte werd in 1916 geschat op ± 500.000 zielen, dit cijfer is afgeleid uit het aantal geregistreerde volwassen mannen.

In het hierachtervolgend aardrijkskundig overzicht wordt het *eiland* Flores beschreven; voor de tot de afd. van dien naam behoorende eilanden zie men de afzonderlijke artt.: ADONARA, KOMODO, LOMBLEM, RINDJA, SOLOR.

Naamsoorsprong. Op de oudste Portugeesche kaarten werd reeds de Noordoostelijke punt van het eiland, Tandjong Boenga (bloemenkaap), met den Portugeeschen naam Cabo de Flores (C. das flores) aangeduid; deze benaming werd, hetzij het eerst door de Portugeezen, hetzij door een Nederlander, Hendrik Brouwer (1636), van deze kaap op het geheele eiland overgedragen.

Bodemrelief. Het Westen, Manggarai en Ngada met hun compacten omtrek, wordt nagenoeg geheel ingenomen door hoogland. De gebergten vormen een samenhangend complex en bereiken alhier de grootste hoogten; in Manggarai de Potjo Lika (1382 M.), in Ngada de Inerië of Rokka (2245 M.) en, even buiten het Ngadagebied, de Amboerombo (2149 M.). Op de landengte, Noordelijk van de Èndèh-baai, neemt het gebergte zeer in hoogte af, om echter tusschen Èndèh en Maoemĕré weer in hoogte en samenhang toe te nemen (Gili Aomasi 1612 M. en Gili Bara 1731 M.). In het grillig gevormde Oostelijke deel van het eiland (O. van de lijn Sikka—Maoemĕré) treft men slechts meer of minder geïsoleerd staande bergmassa's aan. De hoogste toppen zijn hier de G. Egon 1703 M.; G. Lobétobi 1704 M. en de Ilimandiri 1502 M.

De voornaamste *vulkanen* zijn: de Rokka (Inerië), de Amboerombo (G. Kèo), de G. Api of Ija, de Lobétobi, de G. Poei, de Inië Lika en de Gili Moetoe (waarop in 1915 drie prachtige kratermeren ontdekt werden). Voor een deel rooken ze nog steeds, terwijl van sommige nog in den laatsten tijd uitbarstingen bekend zijn: van den G. Api alleen in de laatste eeuw vijf: 1844, 1867, 1868, 1871 en 1882; van den Lobétobi (een der meest bekende vulkanen, van welken reeds vroegere schrijvers tal van bijzonderheden hadden medegedeeld), die in 1869, welke tot driemalen toe naburige akkers en tuinen met zijn steenen en asch bedekte; van den Inië Lika, in 1905, een uitbarsting die circa 5 uren duurde. (Zie verder op de namen der vulkanen).

De rivieren. Tengevolge van de geringe breedte

van het eiland komen op Flores slechts kleine rivieren voor. Het karakter van wilde bergstroomen, dat deze in het binnenland vertoonen, behouden zij tot nagenoeg aan de monding. De rivier van Réo is de eenige, welke bij vloed tot ongeveer 2 K.M. van de zee voor prauwen bevaarvaar is. In Noord Manggarai, waar groote streken door kalksteenen ingenomen worden, volgen de rivieren somtijds een onderaardschen loop.

Klimaat. Het klimaat op Midden-Flores (Ngada) is droog en kenmerkt zich door sterke temperatuursverschillen; de Oostmoesson is lang, soms valt in de kuststreken in acht maanden geen droppel regen (op de Ngada-hoogvlakte komen ook dan wel enkele buien voor); de regentijd is kort, maar geeft hevige regens. Het klimaat in het gebergte kenmerkt zich door gure winden, en zeer koele nachten, vooral in den O.moesson; op ruim 1000 M. hoogte, te Badjawa, worden soms temperaturen van 5 à 7° C. waargenomen.

Producten. In de dagen der Compagnie vormden behalve slaven slechts wilde kaneel en sapanhout uitvoerartikelen; thans mogen sapanhout, copra, klapperolie, koffie, schelpen en gĕmoetoetouw worden vermeld. Tot haar eigen onderhoud verbouwt de bevolking een weinig rijst, doch vooral maïs, gerst en aardvruchten en plant zij kokos, lontar- en pisangboomen. De veestapel bedroeg ult. 1915, 19969 paarden, 21724 karbouwen, 520 runderen, 92506 varkens, 69024 geiten en 4076 schapen.

Als de voornaamste *plaatsen* van het eil. kunnen genoemd worden, op de N.kust: *Réo*, standplaats van den civiel-gezaghebber van Manggarai, ongeveer een half uur roeiens boven den mond aan den linkeroever van de gelijknamige rivier gelegen; *Rioeng*, aan de gelijkn. baai, een echt zeerooversnest, werd in 1858 verbrand, doch is sedert weer opgebouwd; *Maoemĕré* en *Gĕliting*, aan de gelijkn. baai. Maoemĕré, ook wel Klein-Sikka genoemd, waar reeds vóór een 300 j. de Dominikanen werkzaam waren, en thans een Controleur B. B. en een station der Katholieke missie gevestigd zijn, bestaat uit een vereeniging van vier kampongs. In de buurt worden veel tamarindeboomen geteeld, wier vrucht aan Makassaarsche handelaren wordt verkocht; deze handel verplaatst zich naar Gĕliting, een Boegineesche volksplanting met ± 200 zielen, die van handel en vischvangst bestaan; *Posto*, oorsponkelijk door de Portugeezen aangelegd, beheerschte de 2 K. M.breede Floresstraat. Bij het verdrag van Lissabon (20 April 1859) gingen de Portugeesche bezittingen op Flores (Sikka, Paga, Larantoeka) aan Nederland over en werd te Posto een fort gesticht, welks bezetting echter in 1868 werd opgeheven; het fort is thans geslecht, terwijl de plaats nu *Larantoeka* heet; de Katholieke missie ontwikkelt hier een groote werkzaamheid, zich ter plaatse openbarende door kerken en inrichtingen van onderwijs voor 150 jonge Inlanders. Larantoeka neemt ook een bijzondere plaats in door het in 1879 gestichte klooster van Franciskaner nonnen, die Inlandsche vrouwen opleiden. Op de Z.kust zijn de voornaamste plaatsen *Sikka*, dat reeds in de 16e eeuw als een station van de missie der Dominikanen vermeldt wordt en thans nog een Katholieke kerk bezit, en, van veel meer belang, *Èndèh*, (zie ald. en beneden onder geschiedenis) vroeger bestaande uit een vereeniging van 20 kampongs.

Over het algemeen kan men zeggen, dat, sedert in 1907 de daadwerkelijke pacificatie van het eiland Flores werd begonnen, het eiland op merkwaardige wijze is vooruitgegaan en zich heeft gevormd tot een der meest belovende afdeelingen van het gewest Timor en Ond.

B e v o l k i n g. Het eiland Flores ligt in het gebied, waar Maleiers (in uitgebreiden zin) en Papoea's zich vermengd hebben. Naarmate men op het eiland van West naar Oost voortschrijdt, nemen de Papoea-kenmerken toe.

De verschillende stammen worden in hoofdzaak genoemd naar hun woonplaatsen. Voor een groot deel zijn de oorspronkelijke, den heidenschen godsdienst belijdende bewoners, thans naar de binnenlanden teruggedrongen. Behalve hen vindt men op Flores Bimaneezen, Makassaren, Boegineezen, Soloreezen, Soembawareezen en Soembaneezen en hun afstammelingen. In Todo (Manggarai) vindt men kolonisten, die, naar beweerd wordt, van Minangkabauschen oorsprong zouden zijn. De bewoners van de kuststreek bij Èndèh leiden hun afkomst af van op de kust gelande schipbreukelingen uit Mådjåpaït (Java) van Chineeschen oorsprong. De bewoners der Solor-eilanden, die zich op Oost- en Zuid-Flores hebben gevestigd, zijn sterk vermengd met lieden uit Portugeesch Timor afkomstig.

De *kleeding* der mannen in het Westen is scherp onderscheiden van de mannenkleeding in het Oosten: hoe verder Oostelijk men komt, hoe minder kleeren er worden gedragen. De vrouwen dragen een groote eigengeweven sarong, die met een tip over den arm gedragen dan wel boven de borsten of op een der schouders wordt vastgeknoopt. In het binnenland — speciaal Ngada — naaien de vrouwen de sarong aan het boveneind gedeeltelijk dicht, met openingen voor hoofd en armen; zij zitten daardoor als in een zak, die langs de schouders tot de knie valt. Het haar dragen mannen en vrouwen in het Oostelijk gedeelte op dezelfde wijze, in het Westelijk deel (vanaf Èndèh) dragen de vrouwen het haar in een wrong op het achterhoofd. Primitieve vingerringen, grove arm- en beenbanden, van goud, zilver, koper, tin, naar het Oosten meer van ivoor, been of geslepen schelp en in de oorlellen bij de vrouwen knoppen van hetzelfde materiaal, dan wel van koraal of versierde bamboestaafjes behooren verder tot het toilet. Ook gouden voorwerpen worden als sieraad gedragen, n.l. gouden staafjes, gouden oorhangers voor vrouwen, en gouden halskettingen voor mannen; als grondstof gebruikt men de hier nog veel in omloop zijnde gouden ponden of sovereigns. Mannen en vrouwen, jong en oud dragen vooral in Oost-Flores halskettingen, liefst van oude kralen (zie MOETISALAH). Het spreekt van zelf dat de meerdere aanraking met vreemden en de invloed der missie er toe leiden dat de bevolking zich meer en meer het lichaam gaat bedekken.

Voedsel. Over het geheel is men, behalve bij feesten, in zijn eten matig. Gekookte, gepofte of geroosterde djagoeng is het hoofdvoedsel te noemen, gemengd met, eventueel vervangen door rijst, waar de cultuur hiervan slagen wil, hetgeen vooral in het Westen meer het geval is. Vleesch

wordt weinig genuttigd en meestal alleen bij feesten.

De ligging en inrichting der *kampongs* houdt zoowel verband met de meerdere of mindere veiligheid van de streek als in het algemeen met de terreingesteldheid. De meeste binnenlandsche kampongs vindt men op de bergtoppen en op de hoogste punten der bergruggen. Waar Europeesche invloed zich langduriger deed gevoelen, treft men de kampongs ook aan in de vlakte en aan den voet van een heuvel. De huizen nemen in aantal toe, doch in grootte af, naarmate men in de vlakte komt. Zelden bestaat een bergkampong uit meer dan 20 huizen, veelal slechts uit één woonhuis. Men woont op de bergen dan ook zeer verspreid. De verschillende gebouwen zijn ordeloos gelegen om een ellipsvormig, ook wel een langwerpig rechthoekig kaal dorpsplein, in het midden waarvan een waringin, tamarinde of andere groote boom. In Manggarai vindt men hier en op meerdere plaatsen op het pleintje hoopen groote en platte steenen, vermoedelijk tot het opwerpen van borstweringen. Is het dorp een stamdorp, dan vindt men hier in het midden een laag, cirkelvormig platform met houten offerpaal, het graf van den stamvader, waarbij de feesten gegeven worden. De kampongs der Ngadaneezen zijn gebouwd om een zuiver rechthoekig binnenplein, in geaccidenteerd terrein uit verschillende terrassen bestaande, met een breedte van 20 à 40 M., een lengte van 30 à 150 M. De huizen, 20 tot 80 in getal, staan vlak naast elkaar langs de vier zijden van het dorpsplein, meest tamelijk juist in de rooilijn, en daar bovendien het binnenplein zorgvuldig wordt schoongehouden, maakt een Ngadaneesche kampong een indruk van orde en netheid. De *woonhuizen* zijn in Manggarai kegelvormig om een hoofdstijl gebouwd, en erg groot. Meerburg geeft als afmetingen 9 M. hoog, 12 tot 20 M. lang en 10 tot 12 M. breed. Van den nok van het hooge dak, die voorzien is van een versiering in den vorm van een bezem of karbouwengewei, loopt het atap- of bamboe-dak, wellicht met het oog op de koude, door tot op den bamboe- of planken vloer, welke rust op liggers die op een halven of één meter hoogte tegen de dakstijlen zijn aangebracht. De binnenruimte is verdeeld in een gang met daarop uitloopende kamertjes, ieder voor een gezin, terwijl de ongehuwde mannen en de vreemdelingen in de uiteinden van den gang huizen. Naar het Oosten toe worden de huizen kleiner, hebben een onverdeelde binnenruimte en worden door slechts een of weinig gezinnen bewoond. In Endeh zijn de huizen vierkant van vorm en vaak zelfs ruim, goed en gezond gebouwd, met de stijlen op groote platte steenen. In Ngada staan de woningen op palen of bamboe's ± 2 M. boven den grond, en hebben opstaande wanden van slechts ± 1.5 M. Daarboven verheft zich een zeer hoog dak, bestaande uit een netwerk van bamboelatten, met alang-alang gedekt; behalve langs den voorkant van het huis loopen de overhangende zijden van het dak tot ter hoogte van den vloer naar beneden door. Vaak hebben eenige naast elkaar liggende huizen een doorloopende buitengalerij. De Ngadanees maakt veel werk van zijn woning en versiert die vaak op verschillende plaatsen met houtsnijwerk; behalve de kleine en de bamboehuizen wordt ieder huis genoemd naar een der voorouders. In de huizen wonen slechts een of twee gezinnen; men slaapt in het binnenhuis, waar in den kouden tijd altijd een vuur brandt, en vertoeft daags in de voorgalerij.

Rechten op den grond. In nagenoeg de geheele afdeeling Flores berust het beschikkingsrecht (zie ald.) bij de gemeenschap (stam of geslacht), vertegenwoordigd door den *toean tanah.* Echter begint in sommige streken dit rechtsbegrip te verflauwen, terwijl ook langzamerhand de kampong of het landschap in de plaats der geneologische gemeenschappen treedt. De *toean tanah* is veelal de afstammeling van den eersten hoofdontginner. Hij vormt als hoofdofferaar den verbindingschakel tusschen de levenden en den geest der aarde of de zielen der gestorven voorvaderen.

In Manggarai wijst de toean tanah telken jare de voor den ladang-aanleg te bewerken strook gronds aan, die dan van uit één centrum gazamenlijk door alle kampongbewoners wordt schoongemaakt en, spinnewebachtig in vakken verdeeld, ter bewerking gegeven.

In de Ngadastreken der onderafdeeling Ngada kent men alleen erfelijk individueel bezitrecht van het individu, daarboven echter geen hoogheidsrecht van de gemeenschap en evenmin een recht van de gemeenschap op onontgonnen grond. Hier kan ieder vreemdeling door ontginning van woesten grond, waartoe hij naar eigen verkiezing vrijelijk en kosteloos kan overgaan, erfelijk individueel bezitsrecht verkrijgen. Ontginning van den hout- en boschproductenvoorraad op woesten grond staat in de Ngadastreken een ieder vrij en het weiderecht op woesten grond is tevens hier onbeperkt.

Het *huwelijk,* dat voor zoover bekend op patriarchalen grondslag gevestigd is, is duur en vereischt tal ven plichtplegingen. Het meisje is niet vrij in haar keus; wil het meisje niet, de vader wel, dan moet het huwelijk doorgaan. Weduwen echter zijn vrij in haar keus. Polygamie is zeldzaam; een enkele maal komt zij op Solor voor; de eerste vrouw is dan altijd de hoofdvrouw. De huwelijkstrouw is groot, doch hoe geringer de bruidschat, hoe losser de huwelijksband, en bij den kleinen man volgt om de geringste aanleiding een scheiding. De band tusschen ouders en kinderen is los.De omslag bij een *begrafenis* is afhankelijk van ouderdom en aanzien van den overledene. Meestal worden de lijken ongekist, gewikkeld in linnen (soms wat vodden) of in een mat begraven; in Manggarai (met uitzondering van Todo) en Ngada in zittende houding met opgetrokken knieën; in eerstgenoemde streek echter in een uitgeholden boomstam als kist. In Ngada worden alleen zij, die een natuurlijken dood zijn gestorven, binnen de kampong begraven en wel in een ± 2 M. diepen cirkelvormigen put van onveer 1 M. middellijn. Zij, die een gewelddadigen dood gestorven zijn, worden buiten de kampong, maar dicht in de nabijheid, begraven; echter niet in hurkende houding, maar gestrekt, met de linkerhand boven het hoofd. In Larantoeka worden de lijken aan den voet van hooge boomen of in huis begraven. In sommige streken van Midden-Flores worden de lijken niet begraven, doch op een stellage geabandonneerd. Op Solor plaatst men op het graf de kom, waar-

uit de overledene gewoon was te eten, na haar te hebben gebroken.

De voornaamste *feesten* van algemeenen aard zijn de plant- en oogsfeesten, die worden ingeleid door een bezoek aan en offers op de velden, waarna in de kampong het feest met spel, drank- en eetgenot wordt voortgezet. Voor den Ngadanees bestaat slechts één algemeen jaarlijksch feest, dat telkens op een vastgestelden datum gevierd wordt, n.l. het landbouwfeest, dat omstreeks Februari valt, en dus geen plant- of oogstfeest genoemd kan worden. Zijn grootste feest is echter dat, gevierd bij de inwijding van een nieuw huis. Algemeen wordt door vrouwen en mannen een *dans* beoefend, bestaande uit schuivende passen en wendingen, welke dans te fanatieker wordt als er bij wordt gezongen. De *zang* wordt in Manggagarai alleen door de mannen, in Endèh juist door de vrouwen beoefend; de laatsten hebben in het maken van pantoens een groote virtuositeit.

Godsdienst. Het meerendeel der bewoners van het binnenland van Flores is heiden, terwijl de kustbewoners meestal Mohammedaan of Christen zijn. Het aantal Christenen bedroeg in 1916 ± 30 000, het aantal Mohammedanen ± 33 000. Mohammedanen vindt men vooral in Manggarai, Endèh en in mindere mate op de Soloreilanden. Er waren bij de komst van den Islam reeds Christenen in Endèh, door de Portugeezen bekeerde Heidenen, en nog lang na het vertrek (in ongeveer 1650) van de Portugeezen, n.l. tot in de zeventiger jaren der vorige eeuw, werd aldaar door enkele bewoners een aantal Roomsche plechtigheden geregeld gevierd. Algemeen wordt bij de Heidenen aangenomen een mannelijke geest (in) den hemel en een vrouwelijke (in) de aarde, die over leven en dood beschikken, maar als te hoog verheven minder worden vereerd dan de andere geesten. Maar vooral worden de geesten der voorouders vereerd, die naar de algemeene voorstelling in den vorm van slangen e.a. schuwe dieren (daarom wil men op de Soloreilanden geen krokodilleneieren verzamelen) in groote boomen, bergen, rotsen en rivieren wonen of rondzweven nabij de plaatsen, waar die voorouders worden begraven. In elke groote kampong heeft men een offerpaal, of offertafel. In het Oostelijk gedeelte staat deze in een huisje; dat huisje is het grootste in de kampong waar de toean tanah woont. Bij de vooroudervereering maakt men in Ngada onderscheid tusschen de geesten van pas overledenen, en die van personen, welke tot de stamvaders of voorouders gerekend worden; de vereering der laatsten is van meer omvattenden aard, en hangt samen met de maatschappelijke indeeling der Ngadaneezen, die geheel op genealogischen grondslag berust. Als zinnebeeld van den mannelijke voorouder richt men een *nadoe* op, een zware, dikwijls fraai bewerkte paal, met een kegelvormig, beneden wijd uitloopend dak, soms van boven met een nabootsing van een gewapenden man in stroo voorzien; rond den voet liggen vele platte steenen. Als symbool van een der vrouwelijke voorouders wordt de *baka* gebouwd, een huisje van het gewone model, maar meest zonder galerijen, en vaak van fraai besneden planken vervaardigd. De nadoe dient behalve voor de offers tevens als offerpaal der karbouwen, met welker bloed hij telkens besmeerd wordt, terwijl in de baka bij feesten de voornaamste leden van het geslacht plaats nemen.

De verschillende stammen worden bestuurd door oudsten of famielie*hoofden*. In het algemeen vindt men in Oost-Flores en hier en daar op de Soloreil. in elk gehucht, hoe klein ook, 4 oudsten, voorgangers bij alle godsdienstige en maatschappelijke plechtigheden: 1e. den toewan tanah, bij wien moeilijkheden over den grond worden voorgebracht; 2e. den uitvoerder der genomen beslissingen of boodschaplooper; 3e. den adviseur in rechtszaken en 4e. den rechter van wiens woord de eindbeslissing afhankelijk is. Het Europeesch bestuur heeft veelal den toean tanah op den voorgrond geschoven en hem als het eenig hoofd, de andere aanzienlijken als bijloopers beschouwd.

Aaneensluiting van gehuchten leidde tot de vorming van districten of landschappen. De kamponghoofden staan dan rechtstreeks onder het landschapshoofd of indirect als zich federaties van kampongs — districten of kapitanschappen genoemd — hebben gevormd. Hoe dan ook, de kamponghoofden blijven de eigenlijke machthebbers. De landschapshoofden dragen den titel van radja.

In het maatschappelijk meer ontwikkelde Endèh onderscheidt men de bevolking in drie standen: adel, middenstand, en kleinen man. De adellijken dragen een kris en zullen zich nergens vertoonen zonder volgeling, welke volgeling bovendien gewapend is, wanneer zij zich eenigszins veraf begeven; een ambacht uitoefenen is hun te min.

Bij de Ngadaneezen onderscheidt men slechts twee standen: de *ata kai* = oudere menschen, rechtstreeksche afstammelingen van het oorspronkelijk stamhoofd of zijn medestichters, en de *ata kisa* = midden-menschen, de gewone vrije lieden; vroeger had men nog de *ata hoŏ* = slaven.

De *rechtspraak* werd vroeger uitgeoefend door de hoofden, vaak met gebruikmaking van godsoordeelen, die niet zelden met den dood van beide partijen eindigden. De zelfbestuursrechtspraak wordt thans overal volgens vaste regelen onder leiding van de bestuursambtenaren uitgeoefend.

Geschiedenis. Uit oude beschrijvingen blijkt dat Flores vroeger cijnsbaar was aan vorsten op het eiland Celebes, terwijl het eiland Solor en verder oostwaarts gelegen eilanden schatplichtig waren aan den sultan van Ternate.

In September 1618 werd met Hellij Chillij Partanij en de edelen van Solor een verdrag gesloten, waarbij het Nederlandsche oppergezag werd erkend. Dit verdrag werd den 22sten Januari 1646 hernieuwd. De betrekkingen met die streken waren meestal van onaangenamen aard, wegens de vele zeerooverijen der kustbewoners; tot in het midden der vorige eeuw was zulks het geval, terwijl de Portugeezen aanspraak maakten op Larantoeka en de Soloreilanden. Hieraan werd een eind gemaakt door een verdrag met Portugal, waarbij dit zijn rechten op de landschappen Larantoeka, Sikka en Paga, Adonara (Woeré) en Solor (Pamangkajoe) aan Nederland afstond. Alhoewel dit verdrag eerst in 1859 (Ind. Stb. 1860 no. 101) werd geratificeerd, waren de bezittingen reeds sedert 1851 in onze handen.

De geheele periode vanaf de overname der

bezittingen tot het begin van de 20e eeuw werd op Flores gekenmerkt door tal van inlandsche oorlogjes, door slavenhandel en zee- en strandroof. Vooral waren Oost-Flores en de Solor-eilanden het gebied der nooit eindigende inlandsche oorlogjes, Larantoeka op Flores en Adonara traden daarbij vooral op den voorgrond; en ook op de Soloreilanden was, niettegenstaande onze langdurige vestiging, de toestand zeer onbevredigend en hij bleef dit tengevolge van onze politiek van onthouding.

In 1890 hadden militaire expedities naar Midden Flores plaats, tot dekking van mijnbouwkundige onderzoekingen naar tin, doch ze leidden niet tot het beoogde doel.

In 1902 echter kwam er kentering in onze politiek met het optreden van resident Heckler. Deze manifesteerde zich het eerst in Larantoeka waar de radja zeer aanmatigend optrad. In 1905 werd de radja gevangen genomen, van zijn radjaschap vervallen verklaard en verbannen, terwijl een lid van zijn geslacht waarnemend bestuurder werd. In 1912 is een zoon van den balling dezen opgevolgd.

Ook op de Solor-eilanden was veelvuldig gewapend optreden van militairen en politie noodig, hetgeen tengevolge had dat de toestanden op Solor, Adonara en Lomblèm thans als geconsolideerd mogen worden beschouwd.

In Juli 1907 liep het bergvolk de plaats Endèh af en verbrandde deze; in October d. a. v. werd een nieuwe aanval gedaan. Daar de troepenmacht, in het gewest aanwezig, onvoldoende werd geacht om deze euveldaad te bestraffen, kwam een compagnie marechaussee onder kapitein Christoffel naar Flores over. Als een wervelwind vloog Christoffel tusschen 9 Augustus 1907 en 1 Maart 1908 het zoo weinig bekende binnenland door, van Oost naar West, van Noord naar Zuid, alles nederwerpend wat zich verzette, ook in de streek waar de tin-expeditie échec geleden had, daarmede het sprookje van de ontoeganke-lijkheid der inlandsche schuilplaatsen aantoonend. Endèh werd herbouwd en de registratie en ontwapening werden aangevangen met z. v. m. gelijktijdige belastingheffing en aanleg en verbetering van wegen.

Op Flores komen belasting- en heerendienst-opstootjes van localen aard nu en dan nog voor; de tot dusver aan tucht niet gewende bevolking past zich slechts noode aan de nieuwe orde van zaken aan. Verbetering is echter allerwege te bespeuren en de politieke toestand mag thans over het algemeen gunstig worden genoemd.

FLORES-STRAAT, tusschen de O.kust van Flores en de eilanden Solor en Adonara; de Noord-ingang heet het Nauw van Larantoeka, de Zuid-ingang Straat Lowétobi (Lobétobi).

FLORES-ZEE beN. Soembawa en Flores en afgesloten door de Paternoster- en de Postiljon-eilanden en door de eilanden Z.O. van Saleier, is een meer dan 5000 M. diep bekken, dat door de betrekkelijk weinig diepe straten Sapé, Linta en Molo, tusschen Soembawa en Flores, in verbinding staat met den Indischen Oceaan.

FLYRIVIER. Vormt voor een klein gedeelte de grens van de Nederlandsche met de Britsche bezittingen op Nieuw-Guinea. (Ind. Stb. 1895 no. 220). Zij vindt haar oorsprong dicht bij de grens tusschen Britsch en Duitsch N.-Guinea en mondt met een groote delta uit in de Papoeagolf.

FOEJA. Zie WOEJANG.

FOELIE. Zie NOTEMUSKAAT.

FOENICULUM VULGARE L. Zie ADAS.

FORT DE KOCK. Hoofdplaats der vroegere Residentie Padangsche Bovenlanden op Sumatra, gelegen op het plateau van Agam, aan den oostelijken rand van het bekende Karbouwengat (zie daarvoor OUD AGAM), in de onmiddellijke nabijheid van Marapi en Singgalang. Door de hooge ligging van 900 M. boven den zeespiegel heeft Fort de Kock het klimaat van een Zuid-Europeeschen zomer, met heerlijk koele nachten. De gemiddelde temperatuur is er 21° C. Door weersinvloeden kan in enkele uren de temperatuur aanmerkelijk afnemen, waardoor het er wel eens guur is als op een Hollandschen herfstdag. De gemidd. jaarlijksche regenval is er 2336 m.M.; het regent er juist voldoende voor de teelt van allerlei Europeesche bloemen in den vollen grond.

Het fort De Kock, eerst Sterrenschans geheeten, werd in November 1825 op den Boekit Tinggi, een heuvel aan den O.lijken rand van het Karbouwengat, opgeworpen door den kapitein Bauer, nadat hij bij Soengai Landir (ten W. van het Karbouwengat) een afd. Padri's had verslagen. Dit fort werd de hoofdpl. der residentie Pad. Bovenlanden en de zetel van den Resident; bij de gew. reorganisatie van 1913 is de residentie opgeheven. De hoofdpl. is bij de Inlanders Boekit Tinggi blijven heeten. Fort de Kock is bekend door de Woensdag- en Zaterdagmarkten, welke op de fraaie passer worden gehouden; sedert 1906 zijn hier ruime markt-, visch- en vleeschhallen gebouwd, alle het eigendom der bevolking van de nagari's in Oud Agam. Fort de Kock ligt aan den „grooten postweg", den eersten grooten transport-weg, van Padang naar Pajo Koemboeh, dien het Nederlandsch bestuur liet aanleggen. Talrijke goede wegen verbinden de voornaamste nagari's in Oud Agam met elkaar en met de hoofdplaats.

De alhier gehouden jaarmarkten (Pakan Malam) droegen veel bij tot meerdere bekendheid van de producten van het land en tot bevordering van industrie en huisvlijt. Een leiding voorziet de stad van helder bronwater van Soengai Tanang aan den voet van den Singgalang, waar in 1906 een groot zwembad werd aangelegd. Er zijn te Fort de Kock een Europeesche school, een Kweekschool voor Inl. onderwijzers, een Holl. Maleische school, en eenige Gouv. lagere scholen voor Inlanders. De plaats telde in 1915: 315 Europeanen, 650 Vreemde Oosterlingen en ± 1550 Inlanders. (Zie verder OUD AGAM).

FORT DU BUS. Naam van de versterking, waarin de eerste Nederlandsche nederzetting op Nieuw-Guinea was gelegerd. Ze werd opgericht in 1828 en was gelegen bij Lobo aan de Tritonbaai op de Zuidwestkust van het eiland op 3° 43′ 30″ Z.B. en 134° 15′ 41″ O.L. Die nederzetting geschiedde om tegenover de andere Europeesche mogendheden feitelijk het bezitsrecht te toonen op het westelijk deel van Guinea. De treurige lotgevallen van de bezetting van het Fort du Bus zijn uitvoerig beschreven in A. Haga, Nederlandsch Nieuw-Guinea, 1884. Deel II.

FORT VAN DER CAPELLEN. Onderafd. der afd. Tanah Datar, res. Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdpl. (Inl. naam Batoe

Sangkar), standpl. van een Controleur b/h B.B. Zij omvat het eigenlijke Tanah Datar, „de bakermat der Minangkabauers", de landstreek ten Z.O. van den Mĕrapi, het stroomgebied der Oembilin-rivier, speciaal van haar linker-zijtakken de Bangkawas en de Sèlo. Aan den voet van den Goenoeng Bongsoe leefden bij Batoe Patah de vorsten van Pagar Roejoeng, de nazaten van de Hindoesche vorsten, die daar regeerden en van wier aanwezigheid op die plaats en in den omtrek tal van bewijzen zijn overgebleven in den vorm van versierde en beschreven steenen. Men vindt die te Pagar Roejoeng, Tandjoeng, Pariangan, Limo Kaoem, Boekit Goembak, Ponggongan, Batoe Bapahat en Soeroaso.

De Marapi beheerscht geheel deze landstreek, die door haar zeer geaccidenteerd terrein slechts tegen overmatig hooge kosten door een spoorlijn aan het net van Sum. Westk. verbonden kan worden. Met 1 Mei 1915 werd echter een Gouvernements autobusdienst in de Padangsche bovenlanden ingesteld, welke ook de onderafdeeling Fort van der Capellen aansluiting aan bedoeld spoorwegnet verschafte. Het eigenlijke Tanah Datar is slechts vruchtbaar waar het terrein uit verweerde vulkanische producten bestaat; de irrigatie laat nog te wenschen over, doch getracht wordt hierin te voorzien door de Sèlo op te stuwen en het water af te leiden, zooals in het klein reeds door de Hindoe's werd gedaan bij Batoe Bapahat (zie aldaar).

Fort van der Capellen, dat op een hoogte van 461 M. ligt, heeft een aangenaam klimaat, de nachten zijn koel, de gemidd. jaarlijksche regenval bedraagt 1639 m.M.; in het midden van het jaar heerschen krachtige valwinden, waarschijnlijk als gevolg van de ligging ten opzichte van den Marapi. De onderafd. is doorsneden door goede wegen.

Een bekend goed uitvoer-product is de cassia; de beste dezer Sumatra-kaneel levert Andalas, tegen de helling van den Marapalam, op den weg naar Lintau. Bij de gew. reorg. van 1913 (Ind. Stb. 321) is de onderafd. verdeeld in de districten Pariangan, Soeroaso, Soengai Tarap en Lintau.

Donderdags wordt op de fraaie pasar (ijzeren hallen) een zeer drukke markt gehouden; een waterleiding is in aanleg. Na Fort van der Capellen zijn de voornaamste plaatsen in de districten Pariangan, Soeroaso en Soengai Tarap: Simawang aan den O.lijken oever van het Singkarakmeer, Pariangan (zie aldaar), Simaboer Soengai, Djamboe, Parambahan, Tabat, Limo Kaoem, Goeroen, Soengai Tarap, Tandjoeng Alam, Salimpaoeng (zie aldaar), Rau Rau (markt, blikslagerij, ook door vrouwen beoefend), Koemango (markt; bakermat der Minangk. marskramers), Soemanik, Soengajang en Tandjoeng (belangrijke pasars), Minangkabau, Rambatan, Soeroaso (zie aldaar). Voor het district Lintau, zie LINTAU en BOEO.

FOSSO. Feesten ter eere van de geesten door de heidenen van de Minahasa en elders gegeven. Voor bijzonderheden zie MINAHASA.

FRAMBOESIA TROPICA is een, in de tropen endemisch voorkomende, slepend verloopende, algemeen besmettelijke ziekte, die overentbaar is van de eene persoon op de andere, zich kenmerkt door het optreden van eigenaardige knobbels op de huid, en veroorzaakt wordt door een specifiek mikro-organisme, de door Castellani in 1905 ontdekte *spirochaete pertenuis s. pallidula.* Volgens Kayser komt in onze koloniën framboesia meer voor bij Inlanders dan bij **Chineezen,** en onder de inlandsche lijders meer bij **kinderen** dan bij volwassen personen.

FRANCIS (EMANUEL). Geb. 1798 uit Engelsche ouders te Alapé bij Cochin (kust van Malabar), trad hij vroegtijdig in Britschen zeedienst, was daarna in dienst bij het Engelsche bestuur te Bantam, later in Nederlandschen dienst, ook in tal van hooge betrekkingen zoowel op de Buitenbezittingen als op Java (res. v. Sumatra's W.kust, res. van Rembang en Madioen, Commissaris voor Menado). Van 1851—1863 was hij president der Javasche bank. Overl. 1880 te Delft. Van zijn hand zagen het licht o.a. de belangrijke „Herinneringen uit den levensloop van een Indisch ambtenaar", 3 dln., Bat. 1856 en „De Regeeringsbeginselen van Ned.-Indië, getoetst aan de behoefte van Moederland en Kol." Leiden 1864.

FRANSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL (DE). Zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

FRANSEN VAN DE PUTTE. Zie PUTTE (FRANSEN VAN DE).

FREDERIK HENDRIK-EILAND. Zuidwesthoek van Nieuw-Guinea, door een breeden zeearm — Moeli of Prinses Marianne-straat geheeten — van het overige eiland gescheiden en door de Bensbachkreek van het eiland Komoran of Silam. Door de bevolking wordt het Dolak genaamd. Aan de zeezijde is het eiland onvruchtbaar en schaars bevolkt; nabij de Moeli worden vele kampongs en nederzettingen aangetroffen.

FRIEDERICH (RUDOLPH HERMANN THEODOR), geb. 1817 te Coblentz. Hij had zich aan de hoogescholen te Berlijn en Bonn in de Semitische talen, doch ook in het Sanskrit geoefend. Ten einde in den Ind. Archipel zijn studiën voort te zetten, nam hij dienst te Harderwijk, en vertrok 1844 als sergeant naar Indië, alwaar hij door bemoeiing van het Bataviaasch Genootschap bij het leger voor memorie werd gevoerd en als adjunct-bibliothecaris bij het Genootschap aangesteld werd. Hij verliet het leger in 1851. Het Genootschap belastte hem met verschillende zendingen over Java en naar Bali; vooral de laatste zending leverde gewichtige resultaten op, evenals zijn reizen over Java en Sumatra in opdracht van de Regeering. Hij overleed in 1875. Het door hem bijeengebrachte materiaal, in het Museum van het Bat. Gen. v. K. en W. bewaard, heeft reeds tot zeer belangrijke studiën aanleiding gegeven. Hij gaf een aantal studiën uit, vooral in het Tijdschr. v. h. Batav. Gen. over Hindoe-oudheden en -inscripties.

FROMBERG (Dr. PIETER FREDERIK HENDRIK). Geb. 1811 te Amsterdam. Als agricultuur-chemicus der Indische regeering naar Java gezonden, richtte hij te Buitenzorg een landbouw-scheikundig laboratorium in en deed in den hem aangewezen werkkring tal van onderzoekingen, waarvan hij de resultaten in druk deed verschijnen. Overl. te Buitenzorg in 1858.

FRYKENIUS (SIMON HENDRIK). Geb. te Wijk bij Duurstede 1747. In 1791 werd hij met Mr. Nederburgh, Alting en Van Stockum benoemd tot Commissaris-generaal over alle Compagnie's bezittingen in Indië en van de Kaap de Goede Hoop, en tot commandant en chef van

's Lands en Compagnie's navale macht in Indië. In Nov. 1793 te Batavia aangekomen, aanvaardde de commissie spoedig hare taak; weldra kwam Nederburgh echter geheel onder den invloed der toen te Batavia overheerschende familieregeering van Alting en Siberg, en Frykenius was niet krachtig genoeg om zich daartegen met goed gevolg te verzetten. Reeds in Dec. 1795 verzocht hij zijn ontslag; voordat hij dit echter verkreeg, overleed hij in 1797 te Batavia.

G.

GAAI. Zie KRAAI.

GAÄNE. Ternataansch district, beslaande het zuidelijke schiereiland van Halmahéra bezuiden de rechte lijn getrokken van kaap Déhé Podo, op de westkust, naar Foja, op de oostkust. Deze lijn is tevens de grens tusschen Ternataansch en Tidoreesch gebied en werd 27 October 1814 bij contract tusschen beide sultans vastgesteld.

GABAH. Zie RIJST.

GABA-GABA. Hoofdnerven der bladeren van den Sago-palm, die door stevigheid uitmunten en gebruikt worden voor het vervaardigen van wanden, zolders, soms ook van vloeren.

GABOES (MAL.). Zie ALSTONIA.

GADĔLÉ (JAV.). Zie GLYCINE.

GADIS. Zie BATANG GADIS.

GADJAH (Olifant). Hoogste top van den G. Salak op de grens van Buitenzorg en de Preanger-regentschappen, 2250 M. hoog.

GADOENG. Zie DIOSCOREA.

GADOENG SABRANG en **GADOENG TJINA** (JAV., MAL.). Zie SMILAX CHINA.

GAFFRON (HEINRICH VON). Geb. te Grebel (Pruisen), in 1813, overl. te Sindanglaja 1880. Vertrok in 1839 als fuselier naar Indië, maar maakte later carrière bij het Binnenl. Best. Van 1860 tot 1868 was hij Ass. resident van Billiton. Zijn geschriften, gepubliceerd in het Natuurk. T. v. N.-I. betreffen vooral het voorkomen van ertsen in Borneo; ook elders vindt men van hem nog beschrijvingen en kaarten.

GAGA (GÅGÅ). Zie RIJST.

GAJAM. Hoofdplaats van het district Sapoedi, contr. afd. Kangéan, afd. en regentschap Soemĕnĕp, res. Madoera, op het eiland Sapoedi.

GAJO LAND, L a n d b e s c h r ij v i n g. Het Gajōland omvat het centrale bergland van den N. Barisan. Naar alle zijden wordt het afgesloten door een breeden gordel van door oerwoud bedekt hooggebergte, waarachter zich naar het W., N en O. de Atjèhsche berg- en laaglanden uitstrekken tot aan den Oceaan. Drie geweldige bergketenen strekken zich O.—W. over het landschap uit en ommuren dit niet slechts naar buiten, doch zonderen ook daarbinnen vier scherp van elkaar gescheiden gebiedsdeelen af, t. w.: 1. Laut, d. i. het meergebied rond de Laut Tawar (een meer 16 K.M. lang, 4 à 5 K.M. breed, gelegen op 1205 M. hoogte), omvattend de N. keten. 2. Döröt (met Samar Kilang), besloten tusschen de N en de Centrale keten, en uitmakend het dal van de Wöih ni Djĕmèr of Djambō Ajé. 3. Gajō Loeös of Tanjò, een breede 900—1000 M. hooge inzinking tusschen de middelste en de Z. keten, omvattend het boven-stroomgebied van de Triparivier. 4. Sĕrbödjadi, dat in het N.O. ligt aangevlijd tegen het hooggebergte, en een deel omvat van het boven-stroomgebied van de Peureulaᵉ rivier.

B e v o l k i n g. De bevolking van bovengenoemde vier landschappen bedraagt 50.000 à 60.000 zielen, waarvan ± de helft Gajō Loeös toekomt. Daarop volgt Laut, dan Döröt, terwijl Sĕrbödjadi met 2457 zielen, w.o. 746 volwassen mannen, het minst bevolkt is. Zie verder het art. GAJO'S

G e s c h i e d e n i s. Na het uitbreken van den Atjèhoorlog vond de verzetspartij geldelijken en vaak ook daadwerkelijken steun uit het Gajōland; de Sultan van Atjeh vluchtte er heen, en bij den tocht van majoor van Daalen door het Meergebied en in Döröt (1901) was de houding der bevolking vijandig. Later werd de verhouding beter, en in 1903 werd begonnen met den aanleg van den grooten Gajō-weg, 105 K.M. lang en 6 M. breed, van Bireuen in Peusangan naar Takèngön aan de Laut Tawar.

In 1904 geschiedde de groote Gajōtocht. Begin Febr. trok overste Van Daalen met 10 brigades marechaussee via Bireuën naar het Meergebied. Daar en in Döröt werd gepatrouilleerd, waardoor vele stamhoofden zich meldden. Den 29en ging het via Djagòng en Kla naar Gajō Loeös waar de tegenstand zoo hevig was, dat de kampongs in bloedige gevechten genomen moesten worden.

Den 4en Juni verliet de colonne het Gajōland voor het aangrenzende Alasgebied. De toestand bleef echter nog geruimen tijd zeer onbevredigend en werd eerst beter met den dood der voornaamste leiders in 1910 en 1911; in 1913 kon het verzet als geeindigd beschouwd worden

De bestuursregeling, zooals die in 1905 werd vastgesteld, werd sedert herhaaldelijk gewijzigd; thans regelt Ind. Stb. 1914 n°. 87 de administratieve indeeling. Er bestaat thans een tot de afd. N.kust van Atjeh behoorende onderafd. Takèngön, omvattend de landschappen Laut en Döröt, en twee tot de afd, O.kust van Atjèh gerekende onderafd.: Serbödjadi en Gajō Loeös.

GAJÒ LOEÖS. Zie GAJOLAND

GAJO'S. Le Gajō's zijn een armoedig en niet talrijk, door een bijna ontoegankelijken woudgordel van de buitenwereld afgesloten volk van landbouwers en veehoeders. Zij vormen één ethnographisch geheel, hebbende één taal en in het algemeen eenheid in zeden en gebruiken met slechts geringe locale verscheidenheid. Hun uiterlijk, de aanleg hunner nederzettingen, de bouwwijze hunner huizen, hun kleeding en hun wapens, hun overleveringen en hun taal stempelen hen in hun oorsprong als na verwant aan de Bataks. Ook andere elementen, met name Atjèhsche, hebben echter groote beteekenis voor de wording der Gajō's gehad. Atjèhers werden in het Gajōland dikwijls als schoonzoons in de familie ingelijfd; evenzoo ook wel Maleiers en Koerintjiërs, vooral in Sĕrbödjadi en Gajō Loeös.

De Gajōsche *volksindeeling* berust nog geheel op genealogischen grondslag; de bevolking is in stammen of geslachten verdeeld, welke ook daar,

waar zij in dezelfde nederzettingen dooreen wonen, ieder onder gezag van hun eigen familiehoofd staan. Gajōsche volkshoofden zijn dus de familiehoofden. Deze voeren den titel *rödjö* (= radja). Hun onderhoorigen (aangeduid als *sara rödjö*, d.w.z., die onder één *rödjö* staan) zijn elkanders broeders (*saudörö* of *sar' inö*). Binnen de grenzen der familiegroepen wordt alle gezag door den *rödjö* uitgeoefend, maar op republikeinsche wijze en steeds in samenwerking met de *saudörö's*.

De Atjèhsche Sultans, van wie de Gajō's sedert eeuwen politiek afhankelijk waren, erkenden de rödjö's, en verhieven er bovendien 4 tot de waardigheid van *kĕdjoerön* (Atj.: *keudjroeën*) die aan het hoofd der miniatuurstaatjes in hun omgeving kwamen; later kwamen er nog twee aanzienlijke volkshoofden bij. In verband met dezen toestand heeft het Nederlandsche gouvernement het Gajōland als een zesledig zelfbesturend rijkje erkend.

De Gajō's zijn reeds sedert eeuwen onder invloeden, die van uit de kustlanden werkten, tot den Islam bekeerd, maar hun oude *animistische* wereldbeschouwing bleef desniettemin in vele opzichten in wezen, evenals dit bij andere Mohammedaansche volken het geval is.

Het *familierecht* berust nog op zuiver patriarchalen grondslag, maar een belangrijke uitzondering daarop is het gevolg van een hier veel voorkomenden vorm van huwelijk (het zgn. *angkap*-huwelijk), daarin bestaande, dat de schoonzoon door zijn schoonvader als zoon wordt aangenomen en bij hem komt inwonen. De kinderen uit zulk een huwelijk gelden als kleinkinderen van 's mans schoonvader en behooren dus tot de familie der moeder. Overigens heeft het huwelijk bij de Gajō's den vorm van bruidschathuwelijk met de gewone gevolgen, daaraan verbonden. De Gajō's trouwen in het algemeen niet jong, en het huwelijk komt niet buiten den wil van bruid en bruidegom tot stand, al wordt dikwijls vooral op de bruid vrij wat pressie uitgeoefend van de zijde der ouders. Men mag niet in zijn stam of geslacht trouwen (exogamie) en houdt bovendien de voorschriften van den Islam betreffende verboden graden van verwantschap in acht. Echtscheiding komt bij de Gajō's hoogst zelden voor.

De *woningen* rusten op vier evenwijdige rijen stijlen (zóó, dat de vloer eenige meters boven den grond ligt) en hebben door het bijeenwonen van vele gezinnen meestal een vrij groote lengte. Aan den zijkant vindt men een kleine voorgalerij, welke links in de mannengalerij en rechts in de vrouwengalerij uitkomt. Deze beide galerijen strekken zich over de geheele lengte der woning uit en daartusschen in bevinden zich op een eenigszins verhoogden vloer de zgn. *bilèq's* (vierkante vertrekken tusschen de huisstijlen), welke ieder aan een echtpaar met kinderen tot verblijf strekken. De vrouwengalerij is tevens gemeenschappelijk woonvertrek en de mannengalerij de feestzaal voor bijeenkomsten bij gelegenheid van huwelijken enz.

De *kleederdracht* gelijkt in het Gajōland op die der Atjèhers; de in Atjèh ook door alle vrouwen gedragen broek heeft echter bij de Gajō's nog geen ingang gevonden.

De *landbouw*, vooral de natte rijstbouw, is voor de Gajō's het hoofdmiddel van bestaan. Iedere Gajō is vóór alles rijst-planter, ook al oefent hij bovendien nog andere ambachten of functiën uit. Voor de irrigatie der sawahs maakt men uitsluitend gebruik van het water van rivieren en moerassen. Alleen in afgelegene streken vindt men ook rijstbouw op ladangs. Voorts vindt men vee- en paardenfokkerij, aanplant van tabak, en rubber, en inzameling van rotan, gambir, kamfer, rhinoceroshoorn en olifantstanden.

GAJÖ'SCH. Het Gajō'sch wordt gesproken in twee hoofd-dialecten: in dat van Laut en in dat van Gajō-Loeös. De taal staat het naast aan het complex der Bataksche talen.

GALAGAH (MAL.). Zie SACCHARUM SPONTANEUM.

GALAR. Zie NAAMGEVING.

GALÉLA. District op de N.O.kust van het noordelijk schiereiland van Halmahera, grenzende ten westen aan het district Loloda en ten zuiden aan het district Tobélo en behoorende tot het sultanaat Ternate, zie ook HALMAHÉRA.

GALELAREESCH. Het Galélareesch is een der best bekende talen eener groep, welke gesproken wordt op het Noordelijk schiereiland en op een gedeelte van het Noord-Oostelijk schiereiland van Halmahéra. Onderling zijn deze talen zeer nauw verwant, maar vertoonen zulke ingrijpende verschillen met alle Mal. Pol. talen, dat zij daarmede niet als tot ééne familie behoorende kunnen beschouwd worden. Deze verschillen zijn zoowel van lexicalen als van grammaticalen aard. Wat het eerste betreft, het grootste gedeelte van den woord-schat, en daaronder de meest kenmerkende woorden, verschilt geheel van de Mal. Pol.; vooral is op te merken, dat de telwoorden, (daargelaten de overgenomen woorden voor „honderd" en hooger) geenerlei overeenkomst vertoonen. In grammaticaal opzicht valt terstond op, dat in deze talen bij het pers. voornw. in den 3den pers. enkelv. een onderscheiding van drie geslachten gemaakt wordt. Verder dat een korte vorm van het pers. voornw., zoo dit een object aanduidt, tusschen het subject en het verbum geplaatst wordt, dat wat overeenkomt met onze bezittelijke voornw. steeds aan het bepaalde woord voorafgaat, zonder dat er ooit sprake is van een tegelijk daarmede of althans nog in enkele gevallen gebezigden gesuffigeerden vorm; enz. Al deze verschijnselen zijn bepaaldelijk in strijd met het wezen van een Mal. Pol. taal.

Zeer in zwang is nog bij hen, die deze talen spreken, het gebruik van wissel-woorden tot vermijding van zulke woorden, welke door den spreker om de eene of andere reden niet mogen gebezigd worden; in het Galélareesch draagt dit den naam van *saäli*.

GALÉWO (STRAAT). Zie SĔLÉ (STRAAT).

GALOEGA (MAL.). Zie BIXA.

GALOEGOE (JAV.). Zie BROUSSONETIA.

GALOEH. Vroeger de Zuidelijkste afd. van de res. Cheribon, 1124 K.M². groot, thans als regentschap en contrôle-afdeeling Tjiamis met vier districten: Tjiamis, Rantja, Pandjaloe en Kawali, deel uitmakende van de afd. Tasikmalaja der res. Preanger Regentschappen. De hoofdplaats der afdeeling is Tjiamis. Het meer van Pĕndjaloe, gelegen op een verbindingsjuk van den G. Tjĕndana (1177 M.) en den G. Sawal (1761 M.) met een fraai begroeid eiland, is de fraaiste en meest bezochte plek der afdeeling. Van de vroegere hoofdplaats Galoeh vindt

men nu nog overblijfselen in een klein oerbosch bij Batoenoenggal, waar de Tjimoentoer in de Tjitandoei valt (± 20 K.M. ten O. van Tjiamis).

De bevolking van het tegenwoordige regentschap Galoeh is geheel Soendaneesch; kleeding, adat en desa-regelingen komen in alles met die van de Preanger overeen.

De afdeeling telde einde 1905, 250.000 inwoners, waaronder een vijftigtal Europeanen en 450 Chineezen.

GALOENGGOENG. Werkzame vulkaan, 2174 M. hoog, ten O. van Garoet (Preanger), waarvan door Junghuhn (Java II, 150), Verbeek (Java 687) en Fennema (Jaarb. Mijnwezen 1895, Wet. II, 58) uitvoerige beschrijvingen en teekeningen werden gegeven, terwijl in het Jaarverslag Top. Dienst 1908, P.I IX, p. 46, tevens de nieuwste détailkaart van het topgedeelte werd gepubliceerd. In 1822 (door verhoogde werkzaamheid) schijnt een scheur in den afsluitenden Warirang-wand te zijn ontstaan, tengevolge waarvan het meer (Kawah Galoenggoeng) zich plotseling in het dal ontlastte en als modder- en steenlawine groote verwoestingen teweeg bracht: 114 dorpen en ruim 4000 menschen werden verzwolgen. Een tweede groote uitbarsting had plaats in 1894 en werd uitvoerig door Fennema (zie boven) beschreven; de oppervlakte, door den aschregen ingenomen, bedroeg 25.660 K.M.^{2}, terwijl 22 millioen M.^{3} vaste stoffen werden uitgeworpen. Er gingen echter geen menschenlevens verloren. Het meer Galoenggoeng nam in 1908 nog slechts een kleine oppervlakte in.

GAMBANG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

GAMBIR. MAL., JAV. en SOEND. *Uncaria Gambir Roxb.* Fam. *Rubiaceae.* Slingerplant van Sumatra, elders in Ned.-Indië gekweekt. Door uitkoken van de bladeren verkrijgt men een catechine- en looizuurhoudend extract, gambir genaamd, dat bij het sirih-kauwen gebruikt wordt en een belangrijk Indisch handelsartikel uitmaakt. In Europa dient gambir als looistof, als mordant in de ververij, als klaarmiddel in de bierbrouwerij en als samentrekkend geneesmiddel, en is daar als (gele) *catechu* bekend. De naam catechu komt echter ook toe aan het voor soortgelijke doeleinden dienende extract uit het kernhout van *Acacia Catechu Willd.* (bruine of cutch-catechu). De Pinang levert geenszins catechu, zooals de naam *Areca Catechu L.* zou doen vermoeden.

De gambir-cultuur wordt gedreven in streken met een ruimen, regelmatigen regenval, zooals sommige gedeelten van Sum. West- en Oostkust, in zeer enkele gedeelten van Benkoelen en Palembang, voorts in de afdeeling Sambas (Westerafd. Borneo), waar het product hoofdzakelijk dient voor gebruik binnen het gewest, ofschoon ook uitvoer naar Singapore en Java plaats heeft, en Banka, waar de cultuur zich zeer uitbreidt. Op Billiton wordt de cultuur van Gouv. wege aangemoedigd. De hoofdzetel der gambircultuur is echter de Riouw- Lingga-Archipel. De cultuur wordt hetzij door de inl. bevolking, hetzij, en vooral in genoemden archipel, door Chineezen uitgeoefend; op de O.K. van Sumatra ook door Europeanen. Voor cultuur en bereiding, zie de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

GAMELAN. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN

GAMKONORAH. Ternataansch district op de Westkust van het Noordelijk Schiereiland van Halmahéra, gelegen bezuiden Tolofoeö en benoorden Sahoe. In dit district ligt de vulkaan Gamkonorah (± 1700 M.), waarvan slechts één uitbarsting, n.l. in 1673, bekend is. De hoofdkampong ligt aan een kreek, die slechts bij hoog water bevaarbaar is en bestaat uit twee wijken, Soahsio en Pasroro, bewoond door Mohammedanen, met een sĕngadji als districtshoofd. (Zie HALMAHERA).

GANDARIJA (MAL., SOEND.). Zie BOUEA.

GANDASOELI (MAL.). Zie HEDYCHIUM.

GANDJA. (MAL); G ĕ n d j é (JAV.); G ĕ n d j è (SOEND.) *Cannabis sativa L.*, Fam. Moraceae, onderfamilie *Cannabineae.* De Hennep, kruid van Centraal-Azië, in bijna alle tropische en gematigde gewesten gekweekt. De jonge bladeren worden in Indië, met tabak gemengd, gerookt. De hennep, en bepaaldelijk de in tropische gewesten geteelde plant, heeft bedwelmende eigenschappen en wordt in Azië en Afrika door minstens tweehonderd millioen menschen gebruikt, op verschillende wijzen toebereid tot gevaarlijke genotmiddelen (in Eng. Indië bhang, ganja, churrus en vooral hasjisj). In de geneeskunst wordt een extract van Indische hennep gebruikt als narcoticum.

GANDOEM (MAL., JAV.). Zie TARWE.

GANEÇA of GANAPATI, d. i. „beheerscher der scharen" (in engeren zin: der Gaṇa genoemde dienaarschaar van Çiwa), is de Indische god der wijsheid en van het kloek beleid, die in de mythologie de oudste zoon van Çiwa en Pârwatî heet. Hij wordt afgebeeld met een olifantsnuit en één tand (vandaar zijn bijnaam Ekadanta, ééntandig), dikbuikig en soms vergezeld van een rat, het in alle sluiphoeken doordringende dier, of daarop rijdende. Gewoonlijk stelt men hem voor als vierarmig, doch ook wel als twee-, zes- of achtarmig. Meermalen vertoont zijn hoofdtooisel de halve maan en een doodshoofd, en zijn voorhoofd een derde oog, alle attributen van Çiwa, die trouwens ook zelf den bijnaam van Gaṇeça draagt. Van de vereering, welke hij ook op Java gedurende het Hindoetijdperk genoot, getuigen de talrijke beelden van hem allerwege op het eiland gevonden. Vgl. ÇIWAISME.

GANGGARANGAN. Zie GARANGAN.

GANOPHYLLUM FALCATUM Bl., *Sapindaceae.* Mangir (JAV.). Ki angir (SOEND.). Groote boom, voorkomend in Nieuw-Guinea, Australië, de Philippijnen en op Java. Het sterke en duurzame hout wordt algemeen voor brug- en huisbouw gebruikt en is in zeer groote afmetingen te krijgen. De schors bevat saponine en wordt hier en daar door de inlanders gebruikt om het hoofd van ongedierte te reinigen. Soms ook wel wordt de schors als surrogaat voor zeep gebruikt.

GANTANG. Zoowel inhoudsmaat als gewicht. De maat telt 8.5766 L., het gewicht is gelijk aan 10 kati's in W. en M. Java en aan 5 kati's in O.-Java.

GARANGAN (JAV.), ganggarangan (SOEND.) (*Herpestes javanicus* Geoffr.), een tot de familie der CIVETKATTEN (zie aldaar) behoorend, met den Egyptischen Ichneumon verwant, klein en slank roofdier, dat in Achter-Indië en op Java, Sumatra en Banka inheemsch is. Het bijna effen bruin gekleurde diertje leeft zoowel in de laagvlakte als in het gebergte en komt ook in be-

woonde streken veel voor. Het is een dagdier, dat zich met allerlei kleine dieren voedt en in eigengemaakte holen leeft

GARANTANG KÉKÉ. Plaats, in Zuid-Celebes ongev. 3uur van Bantaeng gelegen, en bekend door de groote feesten, jaarlijks ter eere van Karaëng Lowe (zie BOEGINEEZEN) gegeven.

GARCINIA MANGOSTANA L., fam. *Guttiferae.* Manggis (JAV.), Manggistan (MAL.), Manggoe (SOEND.). In geheel Nederlandsch-Indië gekweekte boom, vermoedelijk in den Maleischen Archipel thuisbehoorend, maar niet in het wild bekend, buiten den Archipel nog weinig gekweekt. Ondanks het feit, dat er alleen exemplaren met vrouwelijke bloemen gevonden worden, zet de boom rijkelijk vruchten. Deze laatste bevatten binnen een leerachtige roode schil een twee- of drietal goede en eenige mislukte zaden, die omgeven zijn door een witte, sappige, zeer smakelijke zaadrok, die gegeten wordt.

GARÉBĔG (gĕrĕbĕg) is een Javaansche benaming voor de feestelijkheden, welke jaarlijks op de drie voornaamste herdenkingsdagen van den Islam plaats vinden, nl. bij 1. Mohammeds geboortefeest, 2. het zgn. „kleine" feest, na afloop der vastenmaand en 3. het „groote" feest op den 10en der laatste maand des jaars. De godsdienstige feestdagen worden in het algemeen ook *hari raja, arijâjâ, ba'da* of *bakda* (Arab. = na afloop van) en in de Soendalanden *lĕbaran* genoemd.

1. Het *moeloed*-feest, op den 12den der 3e maand, ter herdenking van Mohammeds geboorte (Arab. maoelid); de geheele 3e maand heet daarnaar de *moeloed*-maand. Een hoofdbestanddeel dezer herdenking bestaat daarin, dat bij vrome personen en ook wel in moskeeën zgn. maoeloeds (levensgeschiedenissen van den Profeet in verzen of berijmd proza, afgewisseld met lofliederen) ten gehoore worden gebracht (*dikir moeloed*). Voorts worden dan in de woningen der regenten vromen onthaald op een *moeloedan*-maal. Ook in dorpen houdt men voor deze gelegenheid openbare godsdienstige maaltijden (vgl. KANDOERI).

2. Het „kleine" feest op den 1en der 10e maand Sawal heeft plaats na beëindiging der vastenmaand en wordt daarom ook *lĕbaran poewasa* genoemd. In niet-Inlandsche kringen pleegt men dezen dag ook ten onrechte wel als het Inlandsche „nieuwjaar" aan te duiden wegens de overeenkomst der populaire viering van dezen dag met die der Europeesche en Chineesche nieuwjaarsdagen. Evenals aan de geheele vastenmaand hecht men ook aan dezen feestdag een bij uitnemendheid godsdienstig en verzoenend karakter. Na de feestgodsdienstoefening in de moskee brengt men bezoeken aan zijne meerderen en zijne ouderen in jaren, wenscht hun geluk met de beëindiging der vasten en vraagt tevens vergeving voor alle tekortkomingen, waaraan men zich gedurende den loop des jaars jegens hen mocht schuldig gemaakt hebben. Op dezen dag worden ook de graven bezocht en versierd en veelvuldig ook de *pitrah* (zie ald.) opgebracht. Vandaar ook de benaming *lĕbaran pitrah* voor dezen dag.

3. De groote feestdag (*ba'da bĕsar, lĕbaran hadji*) op den 10en der 12e maand heeft vooral beteekenis voor de bedevaartgangers, die zich op dezen dag in het dal van Moena bevinden waar dan het groote offerfeest plaats heeft. Voor hen, die niet aan de bedevaart deelnemen, geldt het als aanbevelenswaardig om op den feestdag een offerdier te slachten.

Met name in de Vorstenlanden worden deze feesten met veel luister en met vertoon van groot hofceremonieel in de kratons gevierd. Op deze garĕbĕgs komen de Inlandsche ambtenaren hunne opwachting ten hove maken en ook de Europeesche bestuursambtenaren leggen daar op vastgesteld uur een officieel bezoek af.

GAROE (MAL., JAV., SOEND.). Zie AQUILARIA en GONYSTYLUS.

GAROEDA, de „zonnevogel"¹ het rijdier van den god Wishnoe, dikwijls met dien god, doch vaker afzonderlijk voorgesteld, hetzij in dierfabels enz. op reliefs, hetzij als losstaand beeld. De Javaansche kunst geeft hem nooit weer als een vogel zonder meer.

GAROET. Afdeeling en regentschap van de Preanger regentschappen (met gelijknamige hoofdplaats) met een oppervlakte van 3065 K.M². en een bevolking van ± 510.000 zielen w.o. 740 Eur. en 908 Vr. Oost. (1915). Aan de Zuidzijde grenst de afdeeling aan zee, zij vormt drie contrôle afdeelingen, n.l. 1. Garoet met de districten Tjibatoe, Lèlès,Bloeboer Limbangan en Trogong; 3. Tjikadjang met de districten Tjikadjang, Boengboelan en Pameungpeuk; 1 en 2 vormen het hoogdal van Garoet, 3 behoort tot het Zuidergebergte en maakte vroeger een onderdeel uit van de afdeeling Soekapoera. De afdeeling bestaat dus uit twee verschillende landschappen, waarvan het noordelijke, het hoogdal, het belangrijkst is. Het is vruchtbaar en rijk aan het eigenaardig natuurschoon der Preanger regentschappen. (Zie ook TJI-MANOEK). Men vindt in de afdeeling een vijftigtal erfpachtsperceelen; één daarvan (Waspada) is bekend geworden door het ijverig en edel streven in het belang van den Soendanees van den eersten eigenaar K. F. Holle (zie aldaar). Het voornaamste gewas is thee, doch er wordt ook kina en rubber geplant.

GAROET. Hoofdpl. der gelijkn. afd. res. Preangerregentschappen; 15.000 inw. Het is een der fraaist gelegene plaatsjes van Java met een heerlijk klimaat (hoogte 710 M.) en prachtige omstreken (zie GAROET, afd.) het geliefkoosde herstellings- en ontspanningsoord van de Bataviasche wereld.

GAROET (JAV.). Zie MARANTA.

GASPAR (STRATEN). De straten tusschen Banka en Billiton ontleenen hun naam aan den Spaanschen vlootvoogd, die er in 1724 doorvoer. Het eiland Liat met de kleinere, Z. O. daarvan gelegene, verdeelen deze in drie straten welke, van het W. naar het O. gaande, den naam dragen van *Macclesfield-,Clement-* en *Stolzestraat* ; van deze is de middelste de nauwste. Zij zijn de aangewezen route tusschen Straat Soenda met West-Java en het Z. gedeelte der Chineesche zee.

GAUTTIER-GEBERGTE. Naam van een bergketen nabij de Noordkust van Nieuw-Guinea; hoogste top 2053 M.

GĔBANG (SOEND. JAV.). Zie CORYPHA.

GÉBÉ. Eiland in het verlengde van het zuidoostelijke schiereiland van het eiland Halmahéra, onder den evenaar tusschen 129° 18′ en 129° 40′ O.L. gelegen, behoorende tot het sulta-

naat Tidore. De bevolking is geheel Mohammedaansch en verschilt in uiterlijk niet van die van Patani, waarmede zij veel aanraking heeft.

GEBROEDERS (DE TWEE). Zie SINDORO.

GĔDANG (JAV.). Zie PISANG.

GĔDÈ-PANGGĔRANGGO. Tweeling vulkaan op de grens van Batavia en de Preanger. De Panggĕranggo is de oudste en bezit een jongeren eruptiekegel, die door Junghuhn Mandalawangi genoemd is (zie aldaar), welke naam sedert behouden is gebleven. De oude kraterrand van den berg heet in het noorden Panggĕranggo (2640 M.), in het zuiden G. Séla (2560 M.); de Mandalawangi is 3019 M. De Gĕdé bezit eveneens een ouderen ringwal, die in het Z.O. als G. Gĕmoeroeh (2885 M.) en G. Sédaratoe (2836 M.) goed bewaard is gebleven en waarin de jongere kegel Gĕdè (2958 M.) is opgebouwd; de ruimte tusschen diens zuidvoet en den ouden wal ligt op 2780 M. en wordt Aloen-Aloen genoemd. Solfataren getuigen van voortdurende werkzaamheid.

De jongere (Gĕdè) heeft den eenigen werkenden krater van het geheel, die herhaaldelijk uitbarstingen heeft gehad en daardoor telkens van vorm verandert. Tengevolge dier erupties is de top nagenoeg kaal en ook daaronder is het bergwoud eerst nog jong en laag, terwijl de Mandalawangi-top het dichtste en waarschijnlijk oudste der hooge bergwouden van West-Java bezit waar dikke moslagen de stammen en takken en den bodem bedekken. Onder de erupties moeten vooral die van 1747/8 en van 1840 genoemd worden; ook in Juni 1886 had nog een vrij hevige uitbarsting plaats.

GĔDONG. Steenen gebouw. Gewoonlijk de benaming van het residentie- of assistent-residentiehuis. Ook godenhuisje.

GEELVINK-BAAI. Een groote diepe inham aan de N. kust van Nieuw-Guinea, tusschen 134° en 138° O.L. van Gr. Vóór de baai liggen de Schouteneilanden en daarbinnen Japĕn met eenige kleinere; in de baai zelve treft men zeer vele, vooral langs de kust verspreide eilanden en riffen aan. Aan de steile W.-kust ligt de vrij belangrijke Wandammenbaai, de O.-kust is laag. De baai is genoemd naar het fregat Geelvink, welk schip de baai in 1705 bevoer.

GEEN (JOSEPH JACOBUS BARON VAN). Geb. te Gent 1773, vertrok, na een eervolle militaire loopbaan, in 1820 als generaal-majoor naar Indië, waar hij werd aangesteld tot kommand. der infanterie en cavalerie, en in 1824 als eerste commissaris en bevelhebber de expeditie tegen Boni, Soepa en Tanette aanvoerde. Terstond na het einde van die expeditie vertrok hij naar Java, waar de opstand van Dipå Negårå was uitgebroken, en onderscheidde zich ook daar in hooge mate. Overleed in 1846.

GEESTELIJKE BROEDERSCHAPPEN. Zie TARÉKAT.

GEKKO'S. (*Geckonidae*). Familie van boom- of muurhagedissen (zie HAGEDISSEN.) Aan de onderzijde der meestal verbreede vingers en teenen bevinden zich een aantal bewegelijke plaatjes, door middel waarvan zij zich aan gladde oppervlakken kunnen vastzuigen en zonder bezwaren tegen vertikale wanden of aan de onderzijde van plafonds kunnen voortbewegen. De naam gekko (Mal tokèk, Jav. tèkèk, Soend. tokè) aan grootere, en die van tjitjak (Batav. Mal.; Jav. tjĕtjak, Soend. tjaktjak) aan kleinere vertegenwoordigers dezer familie gegeven, heeft een klanknabootsende beteekenis, want deze dieren zijn de eenige Reptielen met goed ontwikkeld stemorgaan.

Behalve de huizen bewonen de gekko's boomen, rotsen of vertoeven immer op den grond, en komen vooral als de duisternis invalt te voorschijn. Zij loopen verbazend snel en kunnen evenals de Kameleons de kleur hunner huid veranderen, hoewel niet zoo snel. Van de 10 in onzen Oost voorkomende geslachten worden hier alleen vermeld: 1°. *Gymnodactylus*, een boomgekko, waarvan de meeste soorten in de Oostelijke helft van den Archipel voorkomen2°. *Hemidactylus*, kleine huisgekko (tjitjak). Deze bekende, kleine, sterk van rug- naar buikzijde afgeplatte diertjes ontbreken in geen enkel Indisch huis en de inlandsche naam stelt een niet geheel gelukte nabootsing voor van het hooge, snerpende geluid, dat deze dieren, vooral vechtende, maken. 3°. *Gecko*, de groote huisgekko of tokè. Deze groote vormen, waarvan het diepe basgeluid zeer goed door den inlandschen naam wordt nagebootst, zijn niet zoo algemeen als de tjitjaks, maar komen toch in oude huizen vooral op afgelegen cultuurondernemingen veelvuldig voor.

GĔLAM, (MAL., JAV., SOEND.). Zie MELALEUCA.

GELD. Zie MUNTWEZEN.

GELDER (JAN ARNOLD DE). Geb. te Assen 1841, in 1858 benoemd tot Adelborst 1e klasse, in 1861 tot Luitenant ter Zee, verliet 1863 den zeedienst en ging, na afgelegd examen, bij den Waterstaat over. In 1876 was hij Waldorp behulpzaam bij het maken van een ontwerp voor de haven van Tandjoeng Priok, in 1877 werd hij tot chef der werken daarvoor aangewezen; in 1883 was het werk voltooid. Van 1884—1886 was hij Lid in den Raad van Indië. Hij overleed te 's Gravenhage in 1912.

GELDMIDDELEN VAN NEDERLANDSCH-INDIE. Zie het art. in de groote Encyclop. van Ned.-Indië, en (in deze beknopte Encycl.), BEGROOTING VAN NED.-INDIË, en COMPTABELEN, COMPTABILITEITSWET. Bij de wijziging dezer wet in 1912 (Wet van 29 Juni, Ind. St. no. 459) werd o.a. bepaald: „De eigendommen, baten en lasten van N. I. zijn gescheiden van die van Nederland" (Art. 1, 2de lid).

GELPKE (DR. JOHAN HERMAN FREDERIK SOLLEWIJN). Geb. te Batavia 1840. Studeerde te Delft voor O.-I. bestuursambtenaar. Legde als controleur op Java zich inzonderheid toe op alles wat met de rijstcultuur in verband staat. Bij gelegenheid van het 3e eeuwfeest der Leidsche Hoogeschool (1875) werd hem het eeredoctoraat in de wis- en natuurkunde toegekend, naar aanleiding zijner verhandelingen: „De rijstcultuur op Java" en „De rijstcultuur in Italië". Met ingang van 6 April 1881 werd hij aangesteld tot Hoofdinspecteur van de suiker- en rijstcultuur, het landelijk stelsel en wat daarmede in verband staat, als hoedanig hij het landrenteonderzoek leidde („Gegevens voor eene nieuwe landrenteregeling; eindresumé Bat. 1885). In 1885 trad Gelpke af als Hoofdinspecteur, ging 1886 met verlof naar Nederland, werd in 1887 benoemd tot Resident van Cheribon, als hoedanig hij in 1890 te Bandoeng overleed.

GEMBER. Zie ZINGIBER OFFICINALE.

GĔMBILI (JAV.). Zie COLEUS TUBEROSUS.

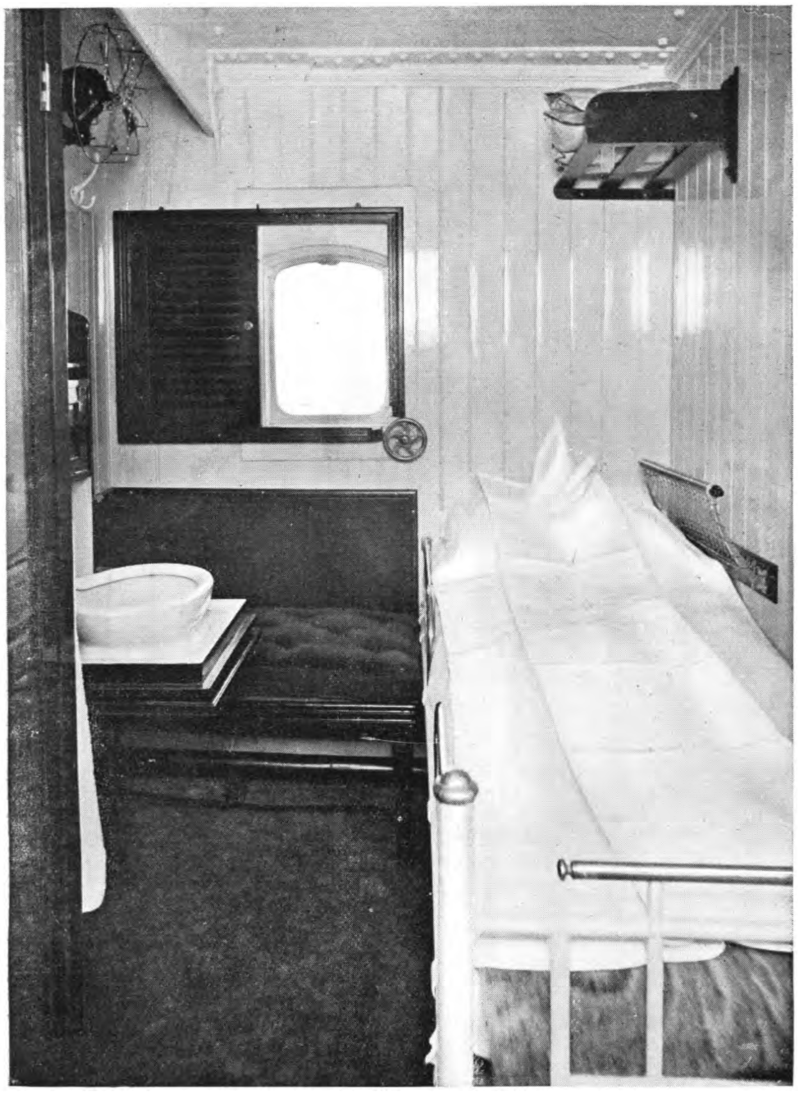

D.S.S. „Slamat". Eenpersoonshut 1e klasse

D.S.S. „Slamat". Een twee-persoons hut 1e klasse

GEMEENSCHAPPEN (INLANDSCHE). Naast de inlandsche dorpsgemeenten kennen de volksinstellingen in onderscheiden streken nog andere inlandsche gemeenschappen met eigen bestuur en eigen vermogensrechten, en wel deels genealogische (stam, geslacht, familie), deels territoriale; en ook met inheemsche organisaties van deze soorten heeft ons gezag rekening te houden.

Erkende genealogische rechtsgemeenschappen (van hooger naar lager aldus geheeten: stam, geslacht, verwantenwijk, familie, familietak) zijn dan o. m.: de geslachten in het Gajōland, de verwantenwijken in het Karoland, de families bij de Minangkabauers, de verwantenwijken in Djambi en de Lampongs, de stammen en geslachten op Borneo, de families in de Minahasa, de stammen op Boeroe en Ceram, de dati's of familietakken op de Ambonsche eilanden, de stammen op Timor, enz.

Erkende territoriale rechtsgemeenschappen, andere dan inlandsche dorpsgemeenten, zijn o. m. de dorpsbonden of districten (oeroeng, partahian, koeria, enz.) in de Bataklanden, de dorpsbonden bij de Minangkabauers, de marga's of districten op Zuid-Sumatra, de soekoe's op Sumatra's O. kust, de pĕkasăans of districten in de Minahasa, de ornamentschappen op Z.-Celebes, de soebaks of waterschappen op Bali en Lombok. Een aparte plaats bezetten de soekoe's bij de Minangkabauers, die tusschen het dorp (nagari) en het geslacht (kampoeng, een groep van verwante families) in staan; want die soekoe's zijn geen zuiver genealogische gemeenschappen, doch geslachtenunies. (Zie SOEKOE).

De tegenwoordige wijze van inlassching in de Ned.-Indische bestuursorganisatie is deze, dat óf — in rechtstreeksch gebied — een door het gouvernement geschapen organisatie van dĕmangs (districtshoofden) daaroverheen wordt gezet (zoo op Sumatra), óf — gelijk in het Gajōland, op Midden-Celebes en elders — daar overheen wordt gebouwd een eenvoudige organisatie, die dan als een zelfbesturend landschap of als een groepje zelfbesturende landschappen met één gemeenschappelijke kas wordt opgevat.

GEMEENTEN. Voor Inlandsche gemeenten, zie DESA, DORP en GEMEENSCHAPPEN; voor Inl. Christengemeenten, zie ZENDING, voor gemeenten in den zin der decentralisatiewetgeving, zie DECENTRALISATIE.

GĔMOETOE ook wel GĔMOETI. Zie ARENGA SACCHARIFERA.

GĔNDÈR. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

GENEESKUNDIGE DIENST. A. BURGERLIJKE GENEESKUNDIGE DIENST. De Burgerlijke geneeskundige dienst, als een afzonderlijke diensttak ressorteerende onder het Dep. van Onderwijs en Eeredienst, is belast met het *geneeskundig staatstoezicht* in Nederlandsch-Indië; de leiding van dit toezicht wordt uitgeoefend door den *Hoofdinspecteur, Chef van den Burgerlijken Geneeskundigen dienst,* die tevens chef is van de afdeeling „Burgerlijke Geneeskundige dienst" van het Departement van Onderwijs en Eeredienst.

De uitoefening van het geneeskundig staatstoezicht is onder leiding van den Hoofdinspecteur opgedragen aan (Ind. Stb. 1914 no. 787 jo. 1916 no. 455):

A. Inspecteurs, ieder in het hem door den Gouv. Gen. aan te wijzen ressort, voorts, in enkele gedeelten van de Buitenbezittingen, de gewestelijk eerstaanwezende Officieren van gezondheid en de ter beschikking van die Inspecteurs en Officieren van gezondheid gestelde gouvernementsartsen;

B. de Hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur, voor zooveel hun ressort betreft.

Bovendien kan de uitoefening van het geneeskundig staatstoezicht nog door den Gouv. Gen. worden opgedragen aan andere bizonder daartoe door hem aan te wijzen personen.

De taak van den Burgerlijken Geneeskundigen Dienst kan als volgt nader worden omschreven.

I. *Bestrijding van volksziekten.* De insleping van besmettelijke ziekten naar het binnenland heeft in hoofdzaak plaats langs de groote invoerhavens. Op doelmatige wijze zijn nu langs de groote reisrouten binnen den Archipel havens gekozen, waar een medische quarantainedienst het vrijelijk binnengaan van lijders aan besmettelijke ziekte tracht te voorkomen. Gouvernementsartsen doen in die havens onder den aangewezen Inspecteur dienst als havenartsen. Voor bestrijding van de pest, zie PEST en PESTBESTRIJDING.

Als groote hulpmiddelen bij de bestrijding der besmettelijke ziekten beschikt de Burg. Gen. Dienst over: A. Het *Geneeskundig Laboratorium* te Weltevreden. B. De *Landskoepokinrichting en het instituut Pasteur* te Weltevreden.

II. *Bevordering van een op Europ. leest geschoeide individueele ziekenbehandeling.* Zijn streven is in die richting het lokaal en particulier initiatief in het leven te roepen en te steunen. Hij kwijt zich van dat gedeelte van zijn taak door: 1°. opleiding van medisch personeel naar Westersche begrippen, 2°. instandhouding en oprichting van ziekeninrichtingen en het houden van polyklinieken, 3° aanmoediging van lokaal en particulier initiatief tot individueele ziekenbehandeling.

Ad 1. *Opleiding van medisch personeel.*

a) Opleiding van Inlandsche (Indische) artsen. Zie ONDERWIJS pag. 361.

b) Opleiding van Inlandsche vroedvrouwen. Deze geschiedt thans door geneesheeren, die daartoe geschikt geoordeeld worden en die een premie ontvangen voor elke opgeleide vroedvrouw.

c) Opleiding van Inlandsch verplegingspersoneel. Deze geschiedt door geneeskundigen, aan het hoofd staande van openbare of particuliere burgerlijke ziekeninrichtingen.

Ad 2. *Instandhouding en oprichting van burgerlijke ziekeninrichtingen.* Te Batavia, Semarang en Soerabaja bestaan Gouvernements centrale burgerlijke ziekeninrichtingen, aan wier hoofd een directeur (geneeskundige) staat, onder wiens leiding naar gelang van de behoefte Europeesche en Inlandsche artsen benevens Europeesch en Inlandsch verplegingspersoneel werkzaam zijn..

Te Bandoeng is gevestigd het *Koningin Wilhelmina Gasthuis voor ooglijders,* te Buitenzorg vindt men een gesticht tot verpleging van *beri beri* lijders,te Pĕlantoegan (Semarang) bestaat een Gouvernements *leprozerie,* waarvan het plaatselijk beheer is opgedragen aan het Leger des Heils. Ook vindt men een leprozengesticht (Semaroong) te Soerabaja en in 1912 werden fond-

een beschikbaar gesteld ten behoeve van de van bestuurswege op het eiland Po Amat (Atjèh en Ond.) opgerichte leprozenkolonie.

Op een aantal plaatsen wordt aan de bevolking voorts gelegenheid gegeven tot erlanging van polyklinische geneeskundige hulp.

Ad 3. *Aanmoediging van het locaal en particulier initiatief tot individueele ziekenbehandeling,* zich uitende in: *a*) het geven van aanwijzingen en inlichtingen aangaande den bouw van hospitalen, asylen en leprozeriën; *b*) het steunen van aanvragen voor terreinen bestemd voor deze inrichtingen; c) het verleenen van subsidiën.

III. ***Controle op de deugdelijkheid van geneesmiddelen, algemeen toezicht op de deugdelijkheid der voedingsmiddelen en de schadeloosheid van andere** consumptieartikelen.* Dit onderdeel van de taak van den Burg. Gen. Dienst wordt behartigd door den pharmaceutischen dienst, staande onder den Inspecteur-pharmaceut, die het toezicht heeft op de in den Archipel aanwezige particuliere en Gouvernements-apotheken en de deugdelijkheid der aldaar afgeleverde medicijnen onderzoekt.

IV. *Zorg voor krankzinningen.* Zie KRANKZINNIGENVERPLEGING.

V. *Zorg voor de werklieden bij Staatsbedrijven.* Deze zorg omvat de bedrijfshygiène en de individueele behandeling der werklieden bij het staatsmijnbedrijf en bij spoorwegen in aanleg en in exploitatie. Zij is toevertrouwd aan door den Burg. Geneesk. Dienst aangewezen bedrijfsartsen, bijgestaan door Inlandsche artsen.

VI. *Kostelooze genees-, heel- en verloskundige hulp.* Van gouvernementswege worden vrije geneeskundige behandeling en gratis medicijnen verstrekt aan Gouvernementsambtenaren en gepensionneerden met een inkomen van beneden de *f* 150.—'s maands en hunne gezinnen, aan leerlingen van diverse opleidingsscholen en aan behoeftigen en eindelijk nog aan enkele personen bij afzonderlijke Gouvts beschikkingen genoemd.

Hier en daar zijn Europeesche vroedvrouwen door het Gouvernement werkzaam gesteld, ten einde kostelooze verloskundige hulp te verleenen aan de behoeftige vrouwen uit de Europeesche en Inlandsche bevolking. Elders verleenen Inlandsche vroedvrouwen, tegen genot van een kleine toelage uit 's lands kas, die hulp.

B. MILITAIRE GENEESKUNDIGE DIENST. Deze wordt uigeoefend door Officieren van gezondheid, militaire Apothekers, Apothekers-adsistenten, en militaire Paardenartsen, behoorende tot het Nederlandsch-Indische leger c. q. tijdelijk gedetacheerd van het leger in Nederland.

Alle officieren van den Mil. Gen. Dienst krijgen bij hun benoeming den rang van 1en Luitenant in het Leger, met den titel van Off. v. Gez. 2e kl., milit. Apotheker 2e kl., mil. paardenarts 2e kl.

De apothekers-adsistenten der 3e, 2e en 1e kl. hebben den rang van adjudant-onderofficier. De laatsten kunnen bij gebleken geschiktheid en voldoening aan bepaalde exameneischen den rang van onderluitenant bereiken.

De Officieren van den Milit. Gen. Dienst hebben tot den rang van dirig. Off. het recht tot uitoefening van burgerpraktijk. Aan de hoofdofficieren is slechts toegestaan het houden van consulten, en het verrichten der daaruit voortvloeiende instrumenteele en manueele kunstbewerkingen. Op vele plaatsen wordt de burgerlijke geneesk. dienst uitgeoefend door off. v. gez. onder toezicht van den Inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst.

C. GENEESKUNDIGE COMMISSIËN. Er zijn meerdere soorten van commissien, die met deze benaming worden aangeduid, één in Nederland, de overige in Indië.

I. *De Geneeskundige Commissie van het Departement van Koloniën,* gevestigd te 's-Gravenhage. Alle ambtenaren en officieren (uitgezonderd de officieren opgeleid te Breda en te Kampen), die voor de eerste maal naar de koloniën zullen gezonden worden, moeten eerst door deze Commissie worden goedgekeurd. Verder moeten voor haar verschijnen alle met verlof in Europa vertoevende landsdienaren, die voor een verlofsverlenging wegens ziekte in aanmerking komen of na expiratie van een ziekteverlof (verlofsverlenging wegens ziekte) naar de Koloniën wenschen terug te keeren. Hetzelfde geldt voor de ambtenaren, die in dienst komen of zijn van de gewestelijke of plaatselijke raden in N.-I.

II. *De geneeskundige Commissiën in Indië.* In Indië bestaan Geneesk. Commissiën tot onderzoek en afkeuring van militairen, en van tot het Leger behoorend burgerpersoneel, gevestigd in verschillende groote garnizoensplaatsen. Te Batavia is bovendien gevestigd een geneeskundige hoofdcommissie samengesteld uit 5 leden.

In de tweede plaats heeft men op een aantal plaatsen in Indië de geneeskundige commissiën voor burgerlijke ambtenaren, die in aanmerking komen voor een buitenlandsch verlof wegens ziekte. Voor verloven wegens ziekte, in Indië zelf door te brengen, is het verschijnen voor een Gen. Comm. niet noodig.

GENEESKUNDIGEN (INLANDSCHE). Onder dezen naam worden hier alleen bedoeld inlanders, die de zoogenaamde inlandsche geneeskunde uitoefenen, en op Java gewoonlijk *doekoen* genoemd worden. De inlanders, die een opleiding tot geneeskundige in Europeesche zin hebben genoten, dragen den titel van *inlandsche arts.* (zij worden ook wel dokter djawa genoemd).

De doekoen's op Java zijn meestal vrouwen, ofschoon somtijds ook mannen als zoodanig optreden. Zij worden gewoonlijk destemeer vertrouwd, naar mate zij ouder zijn. Hun hulp wordt zoowel bij ziekten als bij bevallingen ingeroepen, en bovendien houden zij zich bezig met enkele bijgeloovige handelingen, zooals het bezorgen van djimat's, het uitleggen van droomen, het aanwijzen van schuldigen bij diefstal, het uitzoeken van padi pĕngantèn bij den rijstoogst enz. Vele doekoens ontleenen hun aanzien aan het bezit van krachtige rapal's of tooverspreuken en spooken ziekteverdrijvende poesaka's, waarmede zij ten gerieve van het volk werken; vaak treden zij op als voorgangers bij offerfeesten. Ook pidjit en oeroet (massage) behooren tot hun werkkring. In het algemeen kan men zeggen, dat zij van heelkunde (chirurgie) geen begrip hebben.

Bij de inlandsche medicijnen speelt, behalve de onderscheiding in „koud" (gunstig) en „warm", (ongunstig) het bijgeloof een groote rol. In het bijzonder uit zich dit als de zgn. signaturenen transmigratieleer, die beide ook in de geneeskunst van andere volken aan te wijzen zijn, en eertijds mede de beginselen waren van de pharmacologische wetenschap in Europa.

De signaturenleer neemt aan, dat aan den bijzonderen vorm, de kleur enz, van een natuurvoortbrengsel te zien is, tegen welke ziekte het dienstig is; dus dat de medicijnen, zooals de natuur ons die aanbiedt, door de wijze beschikking van den Schepper voorzien zijn van een duidelijk leesbaar signatuur. Zoo heet de bloedroode zwamsoort djamoer mérah aangewezen als middel tegen bloedstortingen; de gele wortelstok tĕmoelawak als middel tegen geelzucht, het roode kernhout sĕtjang tegen bloeddiarrhœa; het aan de windzijde der woudboomen welig groeiend baardmos rasoek angin tegen flatulentie enz.

De transmigratieleer neemt aan, dat sommige genees- of toovermiddelen het vermogen bezitten om werkzaam te zijn door overgang hunner zichtbare eigenschappen in het lichaam van den gebruiker, met het gevolg dat diezelfde eigenschap zich ook daar gaat openbaren. Zoo wordt de zwakke sterk, en tot het dragen van zware lasten in staat als hij eet van de stevige vezelachtige stengels van het plantje sidagori lĕlaki; de uitwerpselen van dysenterielijders zullen normaal worden als patiënt de naar faeces riekende daoen kĕsĕmboekan (kĕntoet) eet; kinderen zullen rustig slapen als een takje van daoen tidoer-tidoeran onder het hoofdkussen ligt, enz. Vele inlandsche schoonheidsmiddelen, aphrodisiaca, en toovermiddelen (goena-goena) staan met ditzelfde geloof aan signatuur en transmigratie in verband.

Groote geneeskracht wordt voorts toegekend aan het op ritueele wijze bespuwen, belezen en bezweren der zieke deelen, ten einde den ziektedaemon aldus uit te drijven. Ook heeft men te denken aan de psychische invloeden bij de toediening der medicijnen, aan de rol der suggestie — en er is reden om aan te nemen, dat die rol bij Oostersche volken bijzonder groot is. Voorts gelden de planten als bezielde wezens, met veranderlijke wilsuitingen ten opzichte der menschen.

De doekoen's zijn geheel vrij in de uitoefening hunner kunst. De wet voorziet daarin, want in het Regl. op den Burg. geneesk. Dienst in N. I. (Ind. Stb. 1882 no. 97) is in art. 41 bepaald: „het verleenen van geneeskundigen bijstand, door verstrekking van inlandsche geneesmiddelen tegen zoogenaamde ziekten van het land is geene uitoefening der geneeskunst”.

GENEESMIDDELEN. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië, en, in deze beknopte Encycl. GENEESKUNDIGEN (INLANDSCHE).

GENNEP (Mr. JAN VAN). Geb. te Rotterdam in 1830, oefende geruimen tijd te Batavia de advokatenpraktijk uit, en was daar ook in tal van betrekkingen in het algemeen belang werkzaam; na zijn terugkeer in Holland was hij o.a. wethouder van Rotterdam en lid van de Tweede (1878—1888 en 1894—1897) en van de Eerste Kamer (1888—1894), waar hij zich een warm voorstander der liberale koliniale staatkunde toonde. Hij overleed in 1911 te 's-Gravenhage. Veel werd door hem gepubliceerd in tijdschriften en dagbladen; voordrachten werden door hem gehouden in het Ind. Genootschap over het onderwijs in N.-Indië en over de financ. verhouding tusschen Indië en het moederland.

GENOOTSCHAPPEN. Hieronder volgen de als *genootschap* opgerichte instellingen, welke bevordering der wetenschap met betrekking tot Ned.-Indië ten doel hebben. Zie ook COMITÉ, INSTITUTEN, MAATSCHAPPIJEN, SYNDICATEN, VEREENIGINGEN.

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen onder de zinspreuk „Tot nut van 't algemeen” opgericht 24 April 1778.

Het Genootschap heeft dadelijk na zijn ontstaan de uitgave ondernomen van Verhandelingen. Daarvan zijn tot en met 1915 verschenen 61 deelen. Van het Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, waarvan de uitgaaf in 1853 aanving, zijn verschenen (tot 1918) 58 deelen en van de Notulen, in 1857 aangevangen, 56 deelen. Tevens zijn een groot aantal catalogi, lijsten, verslagen enz. door het Genootschap uitgegeven.

Indisch Genootschap, opgericht in 1854 te 's-Gravenhage met het doel gelegenheid te geven tot beoefening en bespreking van economisch-politische onderwerpen. Van de Handelingen van het Genootschap verschenen van 1854—1861 zeven octavo deeltjes. Deze uitgaaf werd in 1861 veranderd in een geregelde openbaarmaking van de stenographisch opgeteekende verslagen der avondvergaderingen, die vrij geregeld in de wintermaanden plaats hebben.

De bibliotheek van het genootschap vormt met die van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- In Volkenkunde van N.-I. één geheel onder de benaming „Koloniale Bibliotheek”.

Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap gevestigd te Amsterdam, werd in 1873 opgericht en trachtte van den beginne, naast andere zustervereenigingen, een belangrijk deel zijner werkzaamheid aan het onderzoek van Ned.-Indië te wijden. Dit blijkt uit de door het Genootschap geheel of gedeeltelijk bekostigde onderzoekingstochten van de Kei-eil. (H. O. W. Planten), op Celebes, Flores en elders (Prof. Wichmann), de reizen van Dr. H. ten Kate, de Z.W. N.-Guinea-expeditie (R. Posthumus Meyes en E. J. de Rochemont), het onderzoek van Midden-Celebes (Ir. E. C. Abendanon) enz. Behalve veel oorspronkelijke bijdragen en kaarten over Ned. Indië heeft dit Gen. tal van afzonderlijke werken daarover gepubliceerd.

Het Genootschap heeft een bibliotheek van circa 5000 nummers, welke in beheer en bruikleen is bij die der Universiteit van Amsterdam.

Geologisch Mijnbouwkundig Genootschap voor Nederland en Koloniën, opgericht 1912 te Delft. Het doel van het genootschap is blijkens de statuten onder meer het bevorderen der mijnbouwk. en geol. wetenschappen in den meest uitgebreiden zin, vooral met betrekking tot Nederland en Koloniën, het opwekken in ruimen kring in Nederland en Koloniën van belangstelling voor mijnbouw en geologie.

GEOLOGIE. De kennis van de geologische gesteldheid der Ned. bezittingen in den O.-I. Archipel is nog min of meer fragmentarisch, en het onderzoek verkeert nog nagenoeg geheel in het stadium van algemeene verkenning. Een volledige bibliographie over de geol. litteratuur van Ned.-Indië bezitten we van de hand van Verbeek.

Hier kan natuurlijk slechts zeer kort over de geleidelijke ontwikkeling van den Archipel gesproken worden. Aan Verbeeks Molukkenverslag

is het volgende te ontleenen: Een voornaam feit in de geologie van N.-I. is, dat al de marine afzettingen van onzen Archipel steeds in éénzelfde zee plaats hadden, welke zee eertijds de N.-lijke begrenzing uitmaakte van een groot continent, dat Z.-Amerika, bijna geheel Afrika met Arabië, Britsch-Indië en Australië omvatte. Door een groote scheur langs de O.-kust van Afrika werd dit continent, in het begin der Trias-periode waarschijnlijk, in een Afrikaansch-Braziliaansch, en een Oud-Indisch continent verdeeld. In de Jura- en krijtformatie ontstonden groote scheuren en inzinkingen. Maar groote landmassa's bleven toch bestaan, totdat aan het begin der plioceen-periode de groote instortingen plaats hadden, die in onzen Archipel de zeer diepe bekkens deden ontstaan in het O.-lijk gedeelte (Banda-zee) met daarnaast reeksen van opgeheven eilanden (horsten.) Het W.lijk gedeelte daarentegen, dat van Azië slechts door zeer ondiepe zeeën gescheiden is, vertoont niet die diepe zeeën noch die verschijnselen van opheffing.

Hier volge nu een zeer kort overzicht van de verschillende vormingen, waaruit de bodem van den O.-I. Archipel is samengesteld. Oude *leigesteenten* (schiefers), zonder versteeningen, van onbekenden ouderdom, zijn zeer verspreid en komen waarschijnlijk overal in den ondergrond voor. Men kent ze van Sumatra, Banka, Billiton, Karimoon Djawa, Borneo, Celebes en talrijke eilanden van de Molukken. De groep der oude *basische eruptiefgesteenten* van grootendeels praepermischen ouderdom is zeer verspreid in de Molukken, ook op Sumatra, Celebes en Borneo. *Granietgesteenten* zijn gevonden op Sumatra, Banka, Billiton, Borneo, Celebes en de Molukken. *Opper- palaeozoische* lagen kent men van Sumatra, Timor en de Molukken. *Trias-formatie* is volgens de laatste onderzoekingen zeer verspreid in de Molukken, maar komt ook voor op Timor, Sumatra en Borneo. *Jurassische lagen* zijn bekend van verschillende Molukkeneilanden, verder van Borneo en Sumatra. *Krijt-formatie* heeft men aangetroffen in de Molukken, op Borneo en Sumatra. *Eruptiefgesteenten* der mesozoïsche periode vindt men vooral in de Z. en O. Afd. van Borneo en in de Molukken, maar ook op Java en Sumatra. *Oud-tertiaire* (*eoceene en oligoceene*) *afzettingen* zijn reeds lang bekend van Borneo en Java, maar zijn ook in de Molukken zeer verbreid. Tot de eoceene-formatie behooren de goede steenkolenlagen van Sumatra (Ombilin) en van Borneo. *Mioceene gesteenten* komen op de meeste eilanden van den Archipel voor, maar niet op Banka, Billiton, Ambon en enkele andere. De *plioceene sedimenten* bestaan op Java en Sumatra uit zandsteen, op de Molukken daarentegen uit kalksteen; zij vormen hier de oudste terrasvormige koraalkalken. De *kwartaire periode* omvat vooreerst de groote vulkanische kegelbergen. Op Borneo bestaan de kwartaire sedimenten uit gruis van andere gesteenten dan de jong-vulkanische van Java en Sumatra, en op de Molukken deels uit vulkanisch materiaal, deels uit terrasvormige koraalkalken. De *hedendaagsche vormingen* bestaan hoofdzakelijk uit kalksteen, die voortdurend nabij de kusten en ook verder van de kusten in ondiepe zee door den bouw van foraminiferen, koraaldieren en kalkalgen ontstaat. Verder uit vulkanische uitwerpselen, uit afzettingen van rivieren aan haar uitmonding in zee, waar zo soms belangrijke delta's vormen, eindelijk uit afzettingen van warme bronnen.

GERECHTEN. Zie RECHTSWEZEN.

GERECHTSHOF (HOOG EN HOOG MILITAIR). Zie RECHTSWEZEN.

GEREFORMEERDE KERKEN (ZENDING DER). Haar arbeidsvelden zijn: A. Java, de residentiën Banjoemas, Kĕdoe, en de beide Vorstenlanden met 7 zendingsposten, en B. het eiland Soemba met 4 zendingsposten. Zie ZENDING (Protestantsche).

GEREFORMEERDE ZENDINGSBOND, gevestigd te Utrecht. Zijn arbeidsveld zijn de onderafdeelingen Palopo, Rantĕpao en Makalĕ van het Gouvernement Celebes en onderhoorigheden, waar de Bond thans twee zendingsposten heeft. Zie verder ZENDING (Protestantsche).

GERICKE (Dr. JOHAN FRIEDRICH CARL). Duitsch taalkundige, die zich door zijn studiën over het Javaansch zeer verdienstelijk heeft gemaakt. Geboren omstreeks 1800 kwam hij in 1827 op Java, als afgevaardigde van het Ned. Bijbelgenootschap, en werd in 1832 verbonden aan het Javaansch Instituut te Soerakarta, bestemd voor de opleiding van burgerlijke ambtenaren waaraan hij zich echter in 1837 onttrok. Als erkenning zijner verdiensten voor de studie der Javaansche taal werd hij in 1843 honoris causa te Groningen tot Doctor in de letteren bevorderd. Hij overleed in 1857 te Dusseldorp. Hij schreef o. a.: Eerste gronden der Javaansche taal benevens Jav. leer- en leesboek, 1831. Leesboek voor de Javanen (stukken uit het O. en N. Testament) 1841; Jav. Nederl. woordenboek (uitgegev. door T. Roorda, 1847 latere uitgaven bezorgd door T. Roorda, A. C. Vreede en Dr. Gunning). Ook voor de vertaling van den Bijbel in het Javaansch bewees Gericke groote diensten.

GÈSÈR of **GISSER.** Eiland van ± 3 K.M.² oppervlakte, waarop de gelijknamige hoofdplaats van de onderafdeeling Oost-Ceram, Ceramlaoet en Goram der assistent residentie Ceram, gelegen aan den noordoostelijken hoek. Gèsèr is een belangrijke handelsplaats, alwaar zich vele Arabieren hebben gevestigd.

GĔTAH PĔRTJA (GUTTA-PERCHA). Deze stof, waarmede men in Europa 1843 bekend gemaakt werd door William Montgomerie, komt in samenstelling en in sommige eigenschappen overeen met caoutchouc. Evenals dit wordt het verkregen uit een melksap van verschillende boomen welke voornamelijk groeien op het eiland Singapore en Malaka, op Sumatra, in de Z.- en O.-afdeeling van Borneo, op Banka en op eenige kleine eilanden in den Indischen Archipel, voorts nog in Cochinchina en Cambodja. Toen men bekend werd met hare belangrijke eigenschappen nam het gebruik weldra toe, zooals uit de volgende opgaven blijkt: in 1844 werd uit Singapore 100 Kg. uitgevoerd, in 1845 10.140, in 1846 321.840 en in 1848 reeds 710.000 Kg.

A f k o m s t. Alle *Sapotaceae* leveren bij de insnijding in hare basten een melkachtig sap op, dat meer of min op dat van de eigenlijk gutta-percha gelijkt, maar het zijn vooral de soorten van het geslacht *Palaquium*, zooals *Pal. oblongifolium Pal. Gutta, Pal. leiocarpum* e. a., verder *Payena Leerii*, die door de inzamelaars worden geëxploiteerd. De voornaamste soorten, die men in onze bezittingen aantreft, worden

aldus genoemd: 1° Njatoe balam tĕmbaga (*Palaquium oblongifolium* Burck) in de Padangsche Bovenlanden; 2°. Njatoe balam bringin, *Payena Leerii* en 3°. Hangkang, *Palaquium leiocarpum* Boerl., op Sumatra, Banka, Malaka; andere Njatoe balam-soorten leveren producten van mindere kwaliteit op. Vele guttaperchasoorten zijn hoogst waarschijnlijk mengsels van gutta, van verschillende boomen afkomstig.

Inzameling. Om de gĕtah pĕrtja te winnen worden de boomen omgehakt en geringd. Het melksap verzamelt zich weldra in de ringen, en wordt met een ijzeren werktuig uitgeschapt; men verkrijgt dan een product, dat met schors- en bastdeeltjes verontreinigd is, zoodat reiniging noodig is. In allerlei vorm wordt de gĕtah pĕrtja in den handel gebracht, vaak in stukken op brooden gelijkend. De quantiteit, door één boom opgeleverd, verschilt zeer veel volgens de verschillende opgaven. In Tjipet bij Tjibadak werd in 1885, op aansporing van Dr. Treub, als onderdeel van 's Lands Plantentuin een proefaanplant van verschillende soorten aangelegd onder leiding van Dr Burck. Zij vormt thans een afdeeling van het Departement van Landbouw enz. Het Ind. Gouvernement bezit, sedert men aandacht is gaan schenken aan extractie van gutta-percha uit bladeren met toepassing van het procedé-Ledeboer, te Tjipĕter een proeffabriek waar langs mechanischen weg gĕtah pĕrtja uit bladeren bereid wordt.

Cultuur. De gĕtah pĕrtja-cultuur vereischt vrij veel zorg, vooral zoolang de aanplant jong is. Men kan den boom vermeerderen door middel van marcotten, maar daar deze niet gemakkelijk slagen, verdient vermenigvuldiging door zaden de voorkeur. Men zaait deze op overdekte kweekbedden en na de jonge plantjes geleidelijk aan 't licht gewend te hebben kan men ze, zoodra ze voldoende groot zijn, in 't begin van den regentijd uitplanten op het behoorlijk ontgonnen en van plantgaten voorziene terrein.

GETIJDEN, GETIJTAFELS. Zie OBSERVATORIUM en ZEE.

GEUDONG. Een zich langs de Kroeëng Pasè uitstrekkend landschap van de onderafdeeling Lhō' Seumawè, afdeeling Noordkust van Atjèh. Het dichtst bevolkt is het door de Atjèh-tram van West naar Oost doorsneden Noordelijk gedeelte. Van de zee is het gescheiden door het landschap Blang Mè. Over Blang Mè en Geudōng o.m. strekte zich oudtijds het Mohammedaansche rijk Samoedra-Pasè uit, het middeleeuwsch handelscentrum van Noord-Sumatra, van waaruit de Islam zich in den Ind. Arch. verbreidde. De graven der oude soeltans worden aangetroffen beneden Geudōng op Blang Mè'sch gebied.

GEUMPANG. Een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh.

GEWAPENDE POLITIE. Zie POLITIE.

GEWESTELIJK BESTUUR. Zie BESTUUR.

GEWICHTEN. Zie MATEN EN GEWICHTEN in de groote Encycl. van N. I.

GEWOONTERECHT. Zie ADATRECHT.

GEY VAN PITTIUS (ADRIAAN RUDOLPH WILLEM). Geboren in 1838 te 's-Gravenhage, doorliep in Indië alle rangen tot hij als kolonel werd benoemd tot chef van den generalen staf, sedert 1887 als Generaal-majoor, terwijl hij in 1893 tot Luit.-gen., kommandant van het leger benoemd werd. In die betrekking bereidde hij de expeditie tegen Lombok voor en had een belangrijk aandeel in de leiding dier expeditie te Batavia. Overl. in 1896 te 's-Gravenhage.

GEZAGHEBBER. In de plannen tot reorganisatie van het bestuurswezen werd het instituut der gezaghebbers losgemaakt van zijn eersten grond, het tekort aan bestuursambtenaren, en blijvend gemaakt voor de uitoefening van gezag in eenzame streken. Afgescheiden van de genoemde reorganisatieplannen is nu in 1914 voor de positie en de opleiding van gezaghebbers een voorziening getroffen (Ind. Stb. 1914 n° 502). Zoowel in Indië als in Nederland zullen candidaat-gezaghebbers worden aangewezen; aan de tevens voor hoogere vorming van inlandsche ambtenaren bestemde bestuursschool te Weltevreden (Oct. 1914) zullen deze candidaat-gezaghebbers een leergang van twee jaar volgen, waarna zij eerst hulp-gezaghebber en vervolgens (na een practischen leertijd van omstreeks twee jaar) gezaghebber kunnen worden.

GEZONDHEIDSETABLISSEMENTEN (SANATORIA). Als zoodanig worden hier vermeld: Op Java, in de Preanger-Regentschappen: Sélabatoe, in Soekaboemi, 600 M. met de daaraan verbonden inrichting Sélabintana, 900 M.; Sindanglaja, in de afd. Tjiandjoer, 1084 M. (beri-beri, malaria, bloedarmoede, overprikkeling van het zenuwstelsel en longtuberculose; ongeschikt voor lijders aan buikziekten); Tjimahi, militair herstellingsoord in de afd. Bandoeng 760 M. (malaria, bloedarmoede en beri-beri, ongeschikt voor buik- en rheumatieklijders en lijders aan ziekten der ademhalingsorganen); Langansari, te Bandoeng, 714 M. (hartziekten, bloedarmoede, volgens sommigen ook voor buikziekten); Garoet, hoofdpl. der afd. Limbangan, 710 M. (hartziekten, malaria, leveraandoeningen, bloedarmoede, chronische darmcatarrhen en rheumatisme; ongunstig voor ziekten der ademhalingsorganen). In de res. Pasoeroean: Tosari, in de afd. Pasoeroean, 1777 M. (in het bijzonder voor malaria en buikziekten, ook voor leverziekten en ziekten der ademhalingswegen).

Op Sumatra zijn als plaatsen, waarheen zich dikwijls zieken begeven voor herstel hunner gezondheid, bekend: het in de Padangsche bovenlanden gelegen Pajakoemboeh, 497 M. boven de zee, met een regenval van 2850 m.M.; verder Padang Pandjang, 780 M. boven de zee, met een regenval van 4000 m.M., en Fort de Kock, 927 M. boven de zee, met een regenval van 2550 m.M. De gemiddelde temperatuur is te Fort de Kock 21° C., te Padang 20—22° C. Betrouwbare gegevens omtrent de ziekten, die op genoemde plaatsen zekerder en spoediger genezen dan elders, ontbreken.

GEZONDHEIDSLEER (HYGIËNE). Zie het uitvoerig art. in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië, waarin o. a. de hygiëne voor den Europeaan in de tropen.

GIANJAR (GYANJER). Een der Gouvern. landschappen op Bali ,thans een onderafd. der afd. Zuid-Bali onder een Controleur, die ter hoofdplaats Gianjar gevestigd is. De Inlandsche bestuurder, vroeger de Radja, werd in 1900 stedehouder van het Gouvernement en draagt thans den titel van „Regent".

Gianjar grenst ten N. aan Boelĕlĕng, ten O. aan Bangli en Kloengkoeng, ten Z. aan de zee en ten

W. aan Badoeng. Het bestaat uit de zuidwestelijke afhellingen van den Gg. Batoer (zie aldaar) en de aangrenzende kustvlakte. De bodem is er zeer vruchtbaar en bedekt met groote sawahcomplexen en talrijke desa's, in het gebergte veel koffietuinen. De voornaamste plaatsen zijn Gianjar met Lĕbih als havenplaats, Blahbatoe, Soekawati, Pliatan, Oeboed, Pajangan en Tampak-Siring. Zie verder BALI.

GIBBON (*Hylobates*), een geslacht van de familie der *Hylobatidae*. Alle Gibbons hebben een zeer sterk stemgeluid, maar alleen bij de grootste, geheel zwart gekleurde soort, *H. syndactylus* Desm., den *siamang* of *imbau*, wiens stem volgens Hagen meer dan 10 K.M. ver hoorbaar zou zijn, wordt het versterkt door een resonantieorgaan: een grooten keelzak, die door twee openingen met het strottenhoofd samenhangt en van hier uit met lucht gevuld en sterk opgeblazen kan worden. De *siamang* leeft op Sumatra, een variëteit, *H. syndactylus continentis* Thom., op het vasteland van Achter-Indië en een andere, *H. syndactylus klossi* Miller, die zich alleen door geringere grootte onderscheidt op Zuid-Pagèh (Mĕntawei-eil). De overige soorten van Gibbons verschillen onderling bijna alleen in de kleur, en zijn daardoor dikwijls moeilijk met zekerheid te onderscheiden. Vandaar ook dat verschillende schrijvers een zeer verschillend aantal soorten aannemen.

GIERZWALUW. In den Indischen Archipel komen vele soorten van Gierzwaluwen voor; de meest gewone zijn de Salanganen, *Collocalia*, die de bekende eetbare vogelnestjes vervaardigen. Deze nestjes vindt men tegen de wanden der rotsen, of tegen hooge woningen, zeer dicht bijeen; zij bestaan uit plantendeelen, voornamelijk naalden van Casuarina-soorten, vermengd met het speeksel der vogels, zooals die, welke gebouwd worden door *C. linchii*, de boeroeng sampi der Maleiers, waardoor zij voor de consumptie ongeschikt zijn. Bij een andere soort, *C. fuciphaga*, worden de nestjes uitsluitend uit het speeksel der vogels vervaardigd, en deze leverende door de Chineezen zoo gezochte eetbare vogelnestjes. De eetbare vogelnestjes, welke spoedig gedurende het vervaardigen drogen en dan een soort van taaie gelei of vischlijm vormen, zijn eigenlijk zonder smaak of geur, ze hebben den vorm van een in 't midden doorgeneden half napvormig schoteltje. De vogels plaatsen deze nesten altijd in diepe holen, ten einde het nat worden te voorkomen, daar ze in dat geval opzwellen en dus onbruikbaar als broednesten zouden worden. Vele duizenden vogels broeden bijeen. De nestjes verschillen eenigszins in grootte. De wijfjes leggen 2 hoogstens 3 eieren in de kale nestjes, zonder eenige onderlaag van vederen etc. Zie verder VOGELNESTEN.

GILGIL (GĔLGĔL). Oude hoofdplaats van Kloengkoeng (Bali) aan de Jèh-haha of Vijgenrivier; vroeger het middelpunt van Bali. Hier werd in 1908 een patrouille plotseling aangevallen en werden aldus door Kloengkoeng de vijandelijkheden tegen het Gouvernement begonnen. Dit voorval leidde kort daarop tot de verovering van het landschap Kloengkoeng. Zie BALI.

GILIBOAN. Zie DUIVENEILAND.

GIRI. Naam van een 125 M. hoogen heuvel, een half uur ten Z.W. van Grisée gelegen, bevattende het heilige graf van Radèn Pakoe of Soesoehoenan (Soenan) Giri, een leerling van Radèn Rachmat, die evenals zijn leermeester tot de verspreiding van den Islam op Java veel heeft bijgedragen. Hij was de grondlegger van het gezag der Pangéran's (Soenan's) van Giri, de zgn. Priestervorsten, aan wie een geestelijke souvereiniteit werd toegekend en die ook langen tijd de vorsten van Mataram weêrstonden, totdat de laatste hunner in 1680 met behulp van Compagnie's troepen door Soesoehoenan Amangkoe Rat II werd overwonnen en daarna met bijna alle leden van zijn geslacht werd omgebracht.

GISSER. Zie GÈSÈR.

GLADAG. In de Vorstenlanden op Java gebruikelijke benaming van de plaats buiten de Noorderpoort van de aloen-aloen vóór de kraton, waar de transportmiddelen (lastdragers, vrachtpaarden en karren) voor dendienst van den vorst geleverd moeten worden; ook in de Gouvts. landen verzamelplaats voor de koeli's op plaatsen langs de groote wegen. Gladagpaard beteekent eigenl. een paard voor den dienst van den vorst; in de Gouvts.landen een paard voor het postwezen en Gouvts.diensten geleverd en aan de gladags gereed staande, meer bepaaldelijk een bediendenpaard, ook wel een knol, van waar de bekende scheldnaam g l a d a k k e r afkomstig schijnt te zijn, die ook aan den Javaanschen kamponghond gegeven wordt.

GLAGAH (JAV.). Zie SACCHARUM SPONTANEUM.

GLATIK (GĔLATIK). Zie WEVERVOGEL.

GLÉBAGAN-STELSEL. Zie VORSTENLANDEN.

GLEICHENIA LINEARIS Clarke. fam. *Gleicheniaceae*. Rĕsam, Rasam (MAL.), Pakoe rĕsam (MAL.). Een in den geheelen Maleischen Archipel en ook daarbuiten zeer verspreide varensoort. De onderste dikke gedeelten van den bladsteel worden voor pennen gebruikt, van de dunnere deelen maakt men vlechtwerk, vooral van het zwarte inwendige deel, dat wel wat op balein gelijkt. In het bijzonder worden er hoofddeksels van gevlochten.

GLIBBERTJES. Zie ARENGA.

GLOEGOE (JAV.). Zie BROUSSONETIA.

GLYCINE SOJA, Sieb. & Zucc. (= *Soja hispida Monch.*) fam. *Leguminosae-Papilionatae*. Gadĕlé, Kadĕlé (JAV.), Kĕdĕlé (MAL.), Kruidachtige plant met opgerichte stengels en witte of lila bloemen, is Oost-Azië zeer algemeen gekweekt. Uit de zaden wordt door gisting de bekende Soja of Kètjap gemaakt, eveneens de boonenkaas (*tao hoe*). De onrijpe peulen worden door de Inlanders als groente gegeten. De rijpe zaden zijn een zeer goed voedsel wegens hun hoog eiwit- en vetgehalte.

GNETUM GNEMON L., fam. *Gnetaceae*. Ékor bĕlangkas (MAL.), Malindjo (BATAV., MAL.), Bogor of Èso (JAV.), Tangkil (SOEND.). Boom (in tegenstelling met de andere in Indië voorkomende Gnetumsoorten, die klimmende heesters zijn), voorkomend in mannelijke en vrouwelijke exemplaren, op Java algemeen gekweekt en misschien ook in het wild voorkomend. Het hout wordt niet gebruikt, daarentegen wel verschillende andere deelen van de plant en wel: 1°. De schors, (Bagoe, JAV.), waaruit men touw maakt, 2°. de vruchten, Malindjo, (JAV.), die als groente gekookt worden gegeten, of (vooral in Bantĕn) tot platte koekjes fijngemaakt worden, die overal

als Kroepoek malindjo bij de rijsttafel gebruikt worden. 3°. De bloemknoppen en bloemen (Tjĕngkarang JAV.), die ook gekookt gegeten worden. 4°. de jonge bladeren (Klotoh. JAV.), die ook als groente gegeten worden.

GOA. Zie GOWA.

GOA GOA. Tamelijk volkrijk eilandje, ressorteerende onder het district Sapoedi, contr. afdeeling Kangéan, afd. en regentschap Soemĕnĕp, res. Madoera.

GODSDIENST. Bijzonderheden omtrent de godsdienstige begrippen der volkeren van den Indischen Archipel, vindt men, behalve in de artikelen aan de voornaamste dier volkeren gewijd, onder de rubrieken: HEIDENDOM, HINDOEISME, ISLAM en ZENDING.

GODSDIENST-AMBTENAREN, zie MOSKEE-PERSONEEL.

GODSDIENSTIGE WETTEN, INSTELLINGEN EN GEBRUIKEN, zie ADATRECHT en RECHTSWEZEN.

GODSDIENSTONDERWIJS. Zie PĔSANTRÈN

GODSGERICHTEN, GODSOORDEELEN. Waar de Inlandsche bevolking destijds onbelemmerd haar eigene rechtspraak volgens eigen opvatting kon uitoefenen, gebruikte zij godsgerichten, om alle zaken die voor de menschen niet waren uit te maken, door de goden te laten beslissen. En ook thans nog, waar die Inlandsche bevolking, door omstandigheden — nog onvoldoend intensief bestuur onzerzijds — ongecontroleerd eigen rechtspraak uitoefent, komen godsgerichten voor. Zeer algemeen is de *Waterproef*, die blijkens oude Cheribonsche wetten vroeger ook op Java voorkwam, terwijl in verschillende vormen ook de *Vuurproef* bekend is of was. Verder kent men ook de *Dierenproef*. Zoo,wordt een geding beslist door bewegingen van een levende kip bij de Niassers, of bij de Dajaks door de stuiptrekkingen van een kip, die geslacht wordt Ook *tweegevechten* kent men als godsgerichten, terwijl bij verschillende volken van den Archipel nog een aantal onderscheiden manieren bestaan om schuld of onschuld aan te wijzen.

Ook de eedsaflegging onder Inlanders is vaak als een soort van godsgericht te beschouwen.

GOEBOEG. Contrôle-afd., ressorteerende onder de afd. Dĕmak, res. Semarang, vroeger met Kĕdoeng-Djati, thans echter met Goeboeg tot hoofdplaats. De hoofplaats ligt 10 M. hoog, aan een weg over de Toentang.

GOELA DJAWA. Zie AREN-SUIKER.

GOEMAI-GEBERGTE. Bergketen in de residentie Palèmbang, Sumatra, die in haar oostelijk deel de noordelijke afsluiting vormt van de Pasĕmahhoogvlakte (zie aldaar). Meer westwaarts nadert de N.O.voet van den grooten vulkaan Dĕmpo het gebergte. De keten bestaat grootendeels uit oude eruptief gesteenten, vooral diabazen en porfierieten, en hunne tuffen en brecciën. De hoogste top, de Boekit Bĕsar, is 1736 M. hoog.

GOEMANTI. Belangrijke zijtak der Batang Hari (Zie SUMATRA. Rivieren.)

GOENDIH. Bekend station aan den spoorweg Semarang—Solo, van waaruit tramlijnen loopen naar Poerwodadi en Dĕmak en naar Wirosari en Blora. Het station is gelegen bij de onderdistrictshoofdplaats Gèjèr van het district Poerwodadi, afdeeling Grobogan, residentie Semarang.

GOENI. MAL. Naam van de jute-plant (*Corchorus*), zoowel als van de grove weefsels, zakken en balen, die van de jute-vezel gemaakt worden In laatstgenoemde beteekenis wordt het woord het meest gebruikt. Zie voorts JUTE.

GOENOENG (ORANG). Zie ORANG GOENOENG.

GOENOENG. 1°. Benaming voor b e r g in de talen van Java, Madoera en Bali en in de Maleische talen. De bergnamen, met Goenoeng samengesteld en niet op GOENOENG voorkomend, zoeke men op het hoofdwoord.

2°. Titel van de regenten in Soerakarta, belast met het bestuur van de districten buiten de hoofdplaats. Zie SOERAKARTA.

GOENOENG DJATI. De heuvel Djati, welke een drie kilometer noordelijk van de plaats, waar de hoofdstad Cheribon staat, uit de strandvlakte verrijst. Op dien heuvel bouwde zich een woning de Sjeikh Noeroe'ddhin Ibrahim ibn Maulana Israil. Zie CHERIBON (*Geschiedenis*).

GOENOENG KIDOEL. Afd. en regentschap in het Z.O. van de res. Djokjakarta. Het bestuur van deze afd. is sedert het jaar 1913 op ongeveer denzelfden voet ingericht als in de gouvernementslanden. Hier kon de reorganisatie gemakkelijker worden ingevoerd dan in de andere afd. van dat gewest, omdat er zich geen Eur. landbouwondernemingen bevinden.

De afd. door een Assistent Resident bestuurd, die de hoofdplaats Wonosari tot standplaats heeft, omvat het gelijknamig regentschap, hetwelk verdeeld is in vier districten. Er zijn desabesturen ingesteld, maar de dorpshoofden worden niet gekozen, doch benoemd door den Rijksbestuurder op voordracht van den Regent, in overeenstemming met den Assistent-Resident De afd. had (1916) ± 250.000 inwoners, waaronder 7 Eur. en 73 Chin.

GOENOENG SAHILAN. Hoofdplaats der onderafd. Kampar Kiri (afd. Bengkalis, Gt. O. v. Sumatra), gelegen aan de Kampar Kiri, waar de bestuursambtenaar zijn standplaats heeft.

GOENOENG SÈWOE. Zie DUIZENDGEBERGTE.

GOENOENG SITOLI. Hoofdplaats van het eiland Nias, standplaats van een Ass. Res., die met het burgerlijk bestuur van de afdeeling Nias (residentie Tapanoeli) belast is. Is gelegen op den Noordelijken oever van de Noe oe, aan het strand van een vlakke bocht.

GOENOENG TABOER. Landschap in de onderafd. Bĕraoe van de afd. Samarinda der res. Z. en O. afd. van Borneo, in 1878 geschat op 13.200 K.M.², bewoond door ongev. 20.000 inwoners, door een Sultan en rijksgrooten bestuurd.

Goenoeng Taboer vormde vroeger met Sambalioeng, vereenigd naar het schijnt met Boeloengan, het rijk van Bĕraoe; in 1787 werden die landen door Bandjĕrmasin aan de O.-I. Cie afgestaan. Nadat Boeloengan zich van Bĕraoe had afgescheiden volgde Sambalioeng dat voorbeeld. In 1834 werd de Sultan van Goenoeng Taboer bezocht, die de souvereiniteit van Nederland erkende en Bĕraoe in beheer ontving, terwijl in 1844 Sambalioeng, Goenoeng Taboer en Boeloengan als op zichzelf staande rijken erkend werden.

GOENOENGSARI. Naam van een particulier land, uitmakende een gelijknamige Europeesche buurt ter hoofdplaats Batavia, zoomede naam van een kanaal aldaar, dat het water uit de Tjili woeng afleidt.

GOENS (RYCKLOF VAN). Geboren te Rees

(Hertogdom Kleef) in 1619, kwam 1629 met zijn ouders te Batavia aan en diende de O.-I. Comp. in tal van betrekkingen, zoowel burgerlijke als militaire; in laatstgenoemde functiën onderscheidde hij zich roemrijk bij verschillende gelegenheden. Ook werd hij herhaaldelijk voor gezantschappen gebruikt, o. a. 5 malen naar den vorst van Mataram. In 1675 werd Van Goens benoemd tot eersten Raad en Directeur-Generaal en volgde in 1678 Maetsuycker als Gouv.-Generaal op. Zijn bestuur werd gekenmerkt door de voortzetting en beeindiging van den opstand van Troenâdjâjâ op Java, de onderwerping van den Panĕmbahan van Giri (Grissee), de verovering van Ternate enz. Hij stierf te Amsterdam in 1682. Verschillende Memoriën van de hand van Van Goens zijn afgedrukt in de Bijdr. t. t. l. en vlk. 1e rks. Dl. IV. (1856).

De zoon van dezen Gouv.-Generaal, RYCKLOF VAN GOENS Jr., geb. te Batavia 1642, was o.a. raad-ordinair en pres. van schepenen te Batavia.

GOENTOER. Werkzame vulkaan ten N.W. van Garoet (Preanger) de scheiding uitmakende tusschen het plateau van Garoet en de vlakte van Lèlès. De vulkaan bereikt in den top Masigit 2248 M. hoogte. Het topgedeelte bevat een aantal kraters, waarvan een detailkaart verscheen op Pl. VII van het Jaarversl. Top. Dienst 1908.

Op de westhelling van den Goentoer ligt het solfatarenveld Kawah Kiamis.

GOERAMÈH. Zie LABYRINTHVISSCHEN.

GOEROE. Sanskriet woord dat leeraar, leermeester beteekent. In verschillende talen van den Archipel is dit woord in die beteekenis overgenomen, voornamelijk voor leeraar in den godsdienst, ook der Moslimsche wet, doch eveneens voor leeraar van toovermiddelen en tooverspreuken enz.

GOESTI. Op Bali thans nog de gewone titel van hen, die behooren tot de kaste der Wèsja's (Zie BALIËRS). In het Javaansch Krâmâ-inggilvorm van bĕndârâ (heer, gebieder).

GOGOL. Zie DESA en HEERENDIENSTEN.

GOLONGAN. JAV. Beteekent „tot een groep vereenigd" b.v. voor het verrichten van heerendiensten. Ook naam ven de vijf groote afdeelingen, waarin de Javaansche maatschappij in de Vorstenlanden verdeeld is (Zie DJOKJAKARTA).

GOLTSTEIN (Mr. WILLEM Baron VAN). Geb. in 1831 te Hamburg, waar zijn vader Nederlandsch Minister-Resident was. Was tal van jaren lid der 2de en der 1ste Kamer, en van 1874—1876, daarna van 1879—1882 Minister van Koloniën. Aan het tot stand komen der Ind. staatsspoorwegen en van de haven van Tandjoeng Priok is zijn naam als Minister verbonden.

GOMBONG. Zie COCHIUS (FORT GENERAAL).

GOMPHRENA GLOBOSA L., fam. *Amarantaceae* Adas-adasan (JAV.), Kĕmbang kantjing (JAV.), Ratna pakadja (MAL.). Kruid uit tropisch Amerika, in Indië overal gekweekt en verwilderd. Als sierplant zeer gezocht; de bladeren worden als groente gegeten.

GOMSOORTEN. Gommen zijn stoffen, die in de plant door omzetting (vergomming) van de celwanden gevormd worden. Zij vloeien uit den bast der gomleverende boomen of heesters naar buiten, indien deze ingesneden of anderszins verwond wordt. In den handel noemt men ook eenige harsen zeer ten onrechte gom, en spreekt men bijv. van gom-copal, -elemi, -damar enz.

Hier volgt een overzicht van Indische gomleverende gewassen, gerangschikt in drie groepen, n.l. I met in water helder oplosbare (arabineachtige), II in water gedeeltelijk, troebel, oplosbare en III in water onoplosbare gommen (bassorineachtige).

I. *Acacia Farnesiana* e.a.; *Anogeissus latifolia; Feronia Elephantum; Melia Azadirachta; Pithecolobium dulce* e.a.; *Prosopis spicigera.*

II. *Anacardium occidentale; Bauhinia variegata* e.a.; *Calophyllum sp. div.; Odina Wodier.*

III. *Acacia leucophlaea* e.a.; *Albizzia procera* e.a.; *Aleurites moluccana; Cochlospermum Gossypium; Spondias mangifera; Sterculia sp. div.; Terminalia belerica* e.a.

GONDÂROESÂ (JAV.). Zie JUSTICIA GENDARUSSA.

GONDOPOERO (Gândâpoorâ) (JAV.) Gaultheria leucocarpa Bl. fam. *Ericaceae.* Uit de bladeren van dezen kleinen heester van het Javaansche hooggebergte en van de daarmede verwante soort *Gaultheria fragrantissima* Wall., wordt in Midden Java de echte g o n d o p o e r o (gândâpoerâ) olie gestookt, welke als geneesmiddel en parfum bekend is. Deze olie (Javaansche „Wintergreen-oil") bestaat uit methyl-salicylaat en kan dienen ter bereiding van natuurlijk salicylzuur.

GONG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

GONGGRIJP (JUSTUS RINIA PETRUS FRANÇOIS). Geb. te Wisch (Gelderland) 1827. Werd oorspronkelijk voor predikant opgeleid; in 1844 uitgezonden door het Ned. Zendelinggenootschap naar Timor; in 1854 werd hij benoemd tot leeraar der Christengemeente te Dèpok en Toegoe; in 1864 in Nederland teruggekeerd, ontving hij een aanstelling als leeraar (sedert 1872 als Hoogleeraar) in het Maleisch aan de Ind. Instelling te Delft. Daar opende hij een cursus in het Soendaneesch, en bevorderde daardoor de studie dier taal in hooge mate.

Van zijn hand verschenen talrijke Maleische lees- en leerboeken, o.a. een uitgave van de Kalilah dan Daminah.

GONYSTYLUS MIQUELIANUS T. & B. fam. *Gonystylaceae,* Garoe, Kajoe garoe (JAV.). Groote boom van Borneo, Sumatra en vermoedelijk ook van andere eilanden van den Archipel. Het verharste kernhout (Garoehout, Adelaarshout of Aloëhout) is een bekend reukhout, en wordt vooral in Borneo gevonden. Ook *Aquilaria malaccensis* (zie aldaar) levert een reukhout, dat Garoehout genoemd wordt.

GORAITJI (GOERAHITJI). Groep van verschillende eilandjes in de res. Ternate en Ond., ten W. van het eil. Kajoa, en ten N. van Tameti.

GORAM-EILANDEN (ook GORONG). Eilandengroep ten zuidoosten van de Ceram-Laoet-eilanden, gelegen tusschen 3° 56′ en 4° 13′ Z.B. en 131° 19′ en 131° 35′ O.L., behoorende tot de onderafd. Oost-Ceram, Ceramlaoet en Goram, afd. Ceram, residentie Amboina. De voornaamste zijn: Goram, Soeroeaki of Poeloe Pandjang en Manawoka, alle min of meer bergachtig en bekend door vele deugdzame houtsoorten, welke er in voldoende hoeveelheid worden aangetroffen. De bevolking is ruim 6000 zielen sterk, al-

len **Mohammedanen**, die staan onder hoofden met den titel van radja of orang-kaja en veel handel drijvende op de omliggende eilanden, terwijl de vrouwen door het weven van kleedjes uitmunten. Gezamenlijke grootte ± 3000 K.M².

GORAP. Orang Gorap. Mohammedanen, die in kleine nederzettingen Doi, Salangade en andere eilandjes bewesten Loloda bewonen. Volgens de Clercq zouden zij afstammelingen zijn van slaven uit den geheelen Archipel, doch voornamelijk van Flores en Saleyer, door zeeroovers medegevoerd en later hetzelfde bedrijf uitoefenende. Zij zijn thans rustige visschers.

GORKOM (DR. KAREL WESSEL VAN). Geb. 1835 te Zutphen. In 1855 werd hij aangesteld tot mil. apotheker 3e klasse bij het Ned.-Ind. leger. In 1864 werd hij tot leider der kina-cultuur benoemd, sedert 1872 met den titel van Directeur. In 1875 volgde zijn benoeming tot Hoofdinspecteur der rijst- en suikercultuur, het landelijk stelsel en al wat daartoe behoort. In 1886 werd hij tot Doctor honoris causa benoemd. Overl. in 1910. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: De O.-I. cultures in betrekking tot landbouw en nijverheid 1881. 2e druk 1884, supplement 1891; Gids voor de Controleurs op Java en Mad. Bat. 1878, 2e druk 1896. Verder verschenen van zijn hand artikelen over allerlei onderwerpen in het N.-I. T. v. Landb. en Nijv., het Nieuws van den Dag, de Gids, de Ind. Gids enz.

GORONTALEESCHE TALEN. Wanneer men het Mongondousch met het Ponosakansch beschouwt als de meest Zuidelijk gelegen grenstaal der groote Filippynsche groep, dan grenst onmiddellijk in het Westen daaraan een complex van 4 talen: het Boelanga'sch, het Kaidipansch, het Gorontaleesch en het Boeolsch (Bwoolsch). Deze talen kunnen Gorontaleesche worden genoemd naar de taal van Gorontalo, die grootendeels het gebied dezer taalgroep vult. Van deze 4 talen hangen weder het Boeolsch en het Gorontaleesch nauw samen, eveneens het Kaidipansch en het Boelanga'sch.

Het Gorontaleesch is, voor Celebes, een groote taal, met een 75000 sprekers. Een groot deel daarvan woont in de havenplaats Gorontalo, waar veel vreemdelingen zijn en het schoolonderwijs in het Maleisch wordt gegeven. De taal is daar dus minder zuiver. Naar zijn ontkenning heet het Gorontaleesch *dila*. Van de Gorontaleesche letterkunde is weinig bekend.

Het Boeolsch heet naar de ontkenning *dia*. Het is een kleine taal, met een 5000 sprekers, gelegen in den N W. hoek van het taalgebied.

Het Kaidipansch heeft niet meer dan een 3000 sprekers; zijn gebied ligt ten N.O. van het Gorontaleesch. Van de Gorontaleesche talen staat het Kaidipansch het dichtst bij de Filippynsche taalgroep. Naar zijn ontkenning heet het Kaidipansch *dio*.

Het Boelanga'sch, ook Atinggola'sch genoemd, wordt aan de N. en Z. kust, vlak ten W. van 't Mongondousch gesproken.

De algemeene trekken der Gorontaleesche talen toonen aan, dat zij nog dicht bij de Filippynsche talen staan.

GORONTALO. L a n d b e s c h r ij v i n g. De afdeeling Gorontalo der residentie Menado wordt begrensd in het Noorden door de Celebes-zee, in het Oosten door het rijkje Bolaäng Mongondou, in het Zuiden door de golf van Tomini en in het Westen door de afdeeling Midden Celebes. Zie voor de beschrijving van het landschap het artikel CELEBES (a. de Noordarm).

De landbouw staat nog op een lagen trap verbouwd worden rijst, djagoeng, klappers (in de laatste 15 jaren is de klapperaanplant belangrijk uitgebreid), tabak; sagoe komt veel voor in de moerassige streken en wordt bij gebrek aan maïs gegeten. In de bosschen wordt uitstekend timmerhout gevonden, benevens gom, copal, rotan, verfhout en was, waarin druk handel wordt gedreven. Er is in deze afd. nog slechts 1 Mijnbouwmaatschappij, Palèlèh, in exploitatie (goud).

De veestapel bepaalt zich tot karbouwen, runderen, geiten, schapen en paarden. Deze laatste zijn klein doch goede telgangers en die van gekruist Parigisch ras worden voor de beste gehouden.

B e v o l k i n g. De bevolking belijdt grootendeels den Mohammedaanschen godsdienst; door toenemende deelneming aan de bedevaart is het getal hadji's zeer toegenomen. Als takken van nijverheid verdienen vermelding het weven van kleedjes, het vlechten van rotan-matten, hoeden en doozen en het maken van bultzakken van kapok, die tegen lage prijzen te bekomen zijn. Het grootste gedeelte der bevolking is opeengehoopt in de vlakte van Gorontalo. Het zielental bedraagt voor de afdeeling ongeveer 125.000. Voor de taal zie GORONTALEESCHE TALEN.

Sedert de reorganisatie van 1 Juli 1911 (Ind. Stb. 286) bestaat de afd. Gorontalo, onder een Assistent-Resident, uit 4 onderafd., nl. Gorontalo, Boalémo, (Boeahlémo), Kwandang en Bwool.

GORONTALO. Hoofdplaats van de tot de Residentie Menado behoorende Assistent-Residentie van dien naam, gelegen aan de Z.-kust van het N.lijk schiereiland van Celebes, aan de samenvloeiing der rivieren Boné en Bolango. Behalve de tot het district Kota gerekend wordende Gorontaleezen wonen er ± 178 Europeanen, 950 Chineezen ± 350 Arabieren, bijna 1700 Boegineezen en ruim 1300 Christen-inlanders. De plaats is ruim en frisch gebouwd rondom een groote aloen-aloen.

De reede is niet van de beste; desondanks is de handel in den loop der jaren aanzienlijk toegenomen; de artikelen van invoer zijn hoofdzakelijk lijnwaden en koperwerk, terwijl worden uitgevoerd damar, rotan, verfhout, copra, kapok, huiden, schildpad en schelpen. De temperatuur is niet hoog en wordt vooral getemperd door de Z.- en Z.O.winden. De regenval is zeer ongelijk.

GOSSYPIUM. Zie KATOEN.

GOUD. (*Geografisch en geologisch voorkomen*). Dat het voorkomen van goud in den Archipel reeds in oude tijden bekend was, blijkt uit verschillende berichten, zoowel uit den Hindoetijd als uit Arabische bronnen.

Toch kan, in verband met de ondervinding van het voorkomen van goud over de geheele wereld en met de geologische samenstelling dier streken, aangenomen worden dat nòch Java, nòch de eilanden ten W. van Sumatra goudrijk *kunnen* zijn geweest.

Men kan ook in Indië twee goudgangperioden onderscheiden, n.l. de met (oudere) granieten en aanverwante gesteenten in verband staande, (West- en Zuidwest Borneo, Midden- en een deel van Noord Celebes, een deel van Sumatra) en

de aan (jongere) kwartstrachieten, rhyolieten, ook wel andesieten, gebonden gangen (Benkoelen en andere gedeelten van de westelijke helft van Sumatra, het oostelijk deel van Noord-Celebes).

Het is voornamelijk de eerste categorie, die de alluviale terreinen heeft opgeleverd, welke in Borneo (vooral West-Borneo) aanleiding hebben gegeven tot de uitgebreide Chineesche en Inlandsche goudwasscherijen en waaruit weer de rijkdom van dat gedeelte van Indië aan goudgangen werd afgeleid. Intusschen is het juist niet deze, doch de andere categorie van gangen, waarop tot nog toe zoo goed als uitsluitend de winstgevende goudmijnen werken.

INLANDSCHE GOUDWINNING. Inlandsche goudwinning heeft reeds bestaan lang vóór de Nederlanders zich in Indië gingen vestigen. En het zijn volstrekt niet alleen goudwasscherijen; op Sumatra en Celebes heeft men de duidelijke overblijfselen gevonden van echten gangmijnbouw. Vooral Benkoelen schijnt de aandacht der oude bewoners getrokken te hebben, o. a. Rĕdjang Lĕbong, doch de herinnering aan dien mijnbouw was dermate uitgewischt, dat de plaatsen eerst in het laatst der vorige en het begin dezer eeuw opnieuw ontdekt moesten worden. Dat de oudtijds ontgonnen ganggedeelten enorm rijk zijn geweest (en gedegen goud in groote hoeveelheden moeten hebben bevat) is reeds op te maken uit den roep, die van Sumatra als goudland uitging; van de producties ontbreekt echter elke opgaaf. Wel waarschijnlijk is een deel van dit goud naar elders gebracht en daardoor heeft misschien ook Java — ofschoon ten onrechte — den naam verkregen van goudrijk te zijn. Ook bij de latere ontginningen op NoordCelebes stuitte men hier en daar op oude inlandsche werken van niet geringe uitgestrektheid.

De kunst van goudwasschen schijnt bij vrij wel alle bewoners der daarvoor in aanmerking komende streken bekend te zijn geweest, doch het geschiedde bijna overal op kleine schaal, dikwijls alleen door vrouwen en kinderen of in den tijd, dat men niets anders te doen had. Op wat uitgebreidere wijze geschiedde het in de afd. ling Martapoera op Z.-Borneo, doch van een stelselmatige goudwassching op groote schaal kan eigenlijk slechts in de z.g. Chineesche Districten der *Westerafdeeling van Borneo* worden gesproken.

Als centrum der goudgraverijen in *Zuid-Borneo* kan Pleihari worden beschouwd; volgens Hooze is een Oost-West-lijn over den heuvel Kobok, even bezuiden de Sĕloeang rivier, de vrij scherpe grens tusschen de diamantgronden ten N. en de goudgraverijen ten Z.

Van de inlandsche goudwasscherijen op de overige eilanden is weinig bekend; op Sumatra en Noord-Celebes zijn of waren zij zeer verspreid en ook op Java schijnt hier en daar het metaal op die wijze gewonnen te zijn.

EUROPEESCHE GOUDWINNING. Over de voor rekening der Oost-Indische Compagnie ondernomen pogingen tot het winnen van edel metaal op Sumatra en Celebes, zie bij ZILVER.

Van meer belang werd de Europeesche goudwinning tegen het laatst der vorige en het begin dezer eeuw. In de eerste plaats op W. Borneo, later op N. Celebes (Soemalata, Totok, Palèlèh, en Bolaang-Mongondou, ten slotte Sumatra (in Benkoelen: Lĕbong Donok, Lĕbongsoelit en Simau). Na 1906 nam het aantal goudconcessies in de Padangsche Bovenlanden zeer toe.

Terwijl, met uitzondering van Palèleh, de exploitatie op N. Celebes weinig succes heeft opgeleverd, zijn de goudmijnen van *Benkoelen* wel van belang; alle bouwen op kwartsgangen in andesiet-gesteenten, en wel schijnt hier, wat op Celebes niet zoo duidelijk is, speciaal de zure andesiet op de goudvoering een gunstigen invloed te hebben gehed.

STAATSEXPLORATIES. Behalve door de genoemde maatschappijen zijn ook van gouvernementswege herhaaldelijk onderzoekingen ingesteld naar het voorkomen van goud. Ook hier had de Westerafdeeling van Borneo de primeur doch het advies van Ir. van Schelle was beslist ongunstig; ook het onderzoek op N. Celebes en ter W.kust van Atjèh leidde niet tot exploitatie.

Na het succes der Rĕdjang Lĕbong goudmijn werden in 1905 de residentie Benkoelen en een deel van Palembang voor particulier onderzoek gesloten en werd sedert dien door gouvernements ingenieurs een uitgebreid onderzoek naar het voorkomen van meerdere goudhoudende gangen ingesteld, dat nog niet geheel is afgeloopen, terwijl ook nog nergens tot exploitatie is overgegaan.

Begin Mei 1915 werd door de Regeering een (sedert aangenomen) wetsontwerp ingediend tot wijziging der Indische begrooting ten behoeve van de ontginning door den Lande van eenige goudvelden in het gewest Benkoelen, en wel voorloopig van de velden Tambang Sawah, 9 K.M. ten N. van Lĕbong Donok en Lĕbong Simpang, 25 K.M. ten Z.Z.O. van die plaats. Deze velden beloven een zeer loonende exploitatie.

GOUDBERG of **SEULAWAÏH AGAM.** Oude vulkaan, dicht bij het Noordelijk uiteinde van Sumatra, in de onderafd. Seulimeum, afd. Groot-Atjèh, 1726 M. hoog en door een lagen rug verbonden met den slechts 860 M. hoogen Weesberg (Seulawaïh Inoeng).

GOUDVISCH. Zie KARPERACHTIGEN.

GOUVERNEMENTS-MARINE en **GEWESTELIJKE VAARTUIGEN.** In een eilandenrijk als Ned.-Indië zijn middelen van vervoer te water voor het bestuur en de administratie onmisbaar. In deze behoefte voorziet de Gouv. Marine en de dienst der z.g. gewestelijke vaartuigen. Organiek ressorteerende onder het Departement der Marine en als dienstchef hebbende den Hoofdinspecteur van Scheepvaart, staan zij in hun materieele dienstpraestatie ter beschikking van de gewestelijke bestuurshoofden.

Zie voor Personeel en Materieel den Regeerings-Almanak, Ie Deel, onder Zeemacht.

GOUVERNEMENTS-ONDERNEMINGEN VAN LANDBOUW. Zie LANDBOUW.

GOUVERNEMENTSPUPILLEN zijn *Europeesche* knapen en jongelieden, die op 's Lands kosten in particuliere gestichten worden verpleegd, opgevoed en voor een passenden maatschappelijken werkkring worden opgeleid. Het instituut der gouvernementspupillen werd in het leven geroepen bij Gouv. besluit van 18 Mei 1912 no. 45 (Ind. Stbl. no. 332) en zulks na gedeeltelijke buitenwerkingstelling van het Kon. besluit van 19 Maart 1897 no. 36 (Ind. Stbl. no. 129), behelzende de reorganisatie van het *Korps Pupillen* te Gombong.

In het Gouv. besluit van 18 Mei 1912 no. 45,

(Alg. Order voor het Leger. 1912 No. 42) vindt men bepalingen betreffende het instituut der Gouvernementspupillen. Zij worden opgenomen in het Parapattan Weezengesticht te Batavia, het Protestantsche Weeshuis te Semarang, de Soerabajasche Jongens- Weezeninrichting, het door „Batavia's Vincentius Vereeniging" beheerde St. Jozef gesticht te Batavia, het gesticht der vereeniging „Hulpfonds van den H. Vincentius à Paulo" te Buitenzorg en het Roomsch-Katholieke Weeshuis te Semarang.

Zie ook PUPILLEN, MILITAIRE-.

GOUVERNEUR. Ambtstitel der hoofden van gewestelijk bestuur over Atjeh en Onderh., Oostkust van Sumatra, en Celebes en Onderh. Zie BESTUUR.

GOUVERNEUR-GENERAAL. Aan het hoofd van het centraal-bestuur in Indië staat een Gouverneur-Generaal, die in naam der Koningin de Regeering uitoefent over de koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië op den voet en onder de bepalingen van het Regeerings-reglement. Art. 1 R. R. De instelling dier hooge waardigheid dagteekent van 27 Nov 1609, toen de Gouverneur-Generaal P. Both door de Staten-Generaal benoemd werd, ten einde eenheid in Indië te verkrijgen.

De Gouverneur-Generaal wordt benoemd en ontslagen door de Koningin, op voordracht van den Ministeraad. De eenige eischer, door het Regeeringsreglement (art. 2) voor die benoeming gesteld, zijn dat de betrokken persoon Nederlander zij en den leeftijd van 30 jaren vervuld hebbe. Voorts mag geen bloedverwantschap bestaan, tot den vierden graad ingesloten, tusschen den Gouv.-Gen. en den Luitenant-Gouv.-Gen., den vicepres. of de overige leden van den Raad van Indië, noch tusschen hem en de secretarissen van het Gouvernement (artt. 8 en 18 R. R.).

De Gouv.-Gen., die zonder de machtiging der Koningin zijn waardigheid niet mag nederleggen, noch Ned.-Indië verlaten, houdt gewoonlijk zijn verblijf te Buitenzorg, waar in zijn huisvesting op 's lands kosten voorzien wordt, terwijl tevens het landhuis te Tjipanas te zijnen dienste staat, benevens het hôtel te Rijswijk, wanneer hij te Batavia vertoeft. De jaarwedde van den Gouv.-Gen. bedraagt *f* 132.000; voor reiskosten is bovendien *f* 20.000 's jaars uitgetrokken.

Het bestuur van den Gouv. Gen.(waarover zie BESTUUR) wordt door hem uitgeoefend overeenkomstig de bepalingen van het R.R. en de bevelen en aanwijzingen, hem door de Koningin of namens Haar door den Minister van Koloniën gegeven.

Een lijst van de Gouv.-Gen.s vindt men in de groote Encycl. Zie voor de levensschets der overleden Gouv.-Gen. op hun namen; voor nadere bijzonderheden M. A. Van Rhede Van der Kloot, De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Ned.-Indië, 1610—1888, Historisch genealogisch beschreven, 's-Grav. 1891.

GOWA. Dit door Makassaren bewoond landschap, vroeger een der bondgenootschappelijke landen in het Gouv. Celebes en Onderh., is als gevolg van ons militair optreden in 1905 en volgende jaren bij het rechtstreeks bestuurd gebied van dat gouv. ingelijfd (Ind. Stb. 1910, no. 573). Het was een overblijfsel van het voormalige beroemde rijk van Makasser, dat in het begin der 17de eeuw suprematie uitoefende over een deel van Celebes en verscheidene streken daarbuiten en dat, na herhaalde oorlogen, een gedeelte van zijn gebied aan de O.-I. C. afstond en onder haar gezag kwam. (Zie BONGAAISCH TRACTAAT). Gowa bleef daarna in ondergeschikte verhouding tot het Nederl. gezag, ook na de vernieuwing van het Bongaaisch contract in 1824.

Onder het bestuur van Gowa's laatsten vorst werd de verhouding tot het Gouv. hoe langer hoe meer gespannen, hetgeen ten slotte tot gewapend optreden onzerzijds leidde. 18 Oct. 1905 rukten onze troepen Gowa binnen; het zelfbestuur vluchtte, en weldra was het verzet gebroken; sedert zijn orde en rust niet noemenswaard meer verstoord. Op 1 Jan. 1911 volgde de inlijving bij het Gouv. gebied.

Onmiddellijk vóór de inlijving was Gowa een landschap met een oppervlakte van 1965 K.M.² (d.i. bijna de oppervlakte der provincie Limburg) met een bevolking van ± 60.000 zielen.

Van eigenlijk Gowa vormt het grootste westelijk deel de onderafd. West-Gowa, terwijl het zuidelijk deel bij Takalar en het oostelijk bij Bonthain is gevoegd. Vermelding verdient nog dat de Vorst vroeger in het bestuur over het landschap werd bijgestaan door een hadat of rijksraad, uit 9 kiesheeren of rijksgrooten bestaande.

GRAAFLAND (NICOLAAS). Geb. te Rotterdam in 1827, werd in Aug. 1849 als zendeling uitgezonden naar de Minahasa, waar hij in 1850 zijn werk te Sonder begon en er al zeer spoedig een kweekschool voor inl. onderwijzers oprichtte, die in 1854 naar Tanawangko verplaatst werd. Tot 1883 bleef hij directeur dier school; toen ging hij in Gouvts. dienst over en werd adj.-inspecteur bij het inl. onderwijs, eerst te Ambon, later te Tondano. Overl. in 1898. Voornaamste geschriften: de Minahasa Rott. 1867 2 dln. en een aantal leerboeken v. h Inl. onderwijs.

GRADJAGAN-BAAI. Een 16 K.M. breede, niet diep inloopende, open baai aan de Z.kust van de Z.O. punt van Java op ongeveer 114° 15′ O.L. van Gr., waarin het riviertje Sĕgara Anak uit loopt.

GRAF. 1 Bij een aantal volksstammen in den O.-I. Archipel worden de lijken niet begraven, maar in het bosch geabandonneerd (Poenan's) of op stellingen geplaatst, soms ook wel in de nabijheid der woningen (een aantal stammen van N. Guinea). Bij de Kajans en andere stammen van Centraal-Borneo worden de dooden onder een grooten afhangenden rotsmuur of in rotsholen geplaatst. Bij sommige volken, als de Olo-Ot op Borneo en sommige Timoreezen, worden de lijken in een te voren uitgeholden, in den grond staanden boom geplaatst, zoodat, als de boom blijft leven, deze weer geheel dichtgroeit. Eigenaardig is de zittende, hurkende houding met hoog opgetrokken knieën, die bij vele heidensche stammen aan de lijken gegeven wordt (Z.O en Z.W. eil., W. Flores, Ceram enz.). Mummificatie heeft o.a. plaats bij verschillende N Guinea-stammen. Doodkisten treft men aan o.a. bij de Olo-Ngadjoe-Dajaks der Z. en O. Afd. van Borneo, waar de lijken eerst in een uitgeholden boomstam worden geplaatst, en na het doodenfeest in een fraaie ijzerhouten kist op palen worden gedeponeerd; vroeger werden in de Minahasa de lijken in hurkende houding bij-

gezet in steenen potten of doodkisten. Ook bij de Bataks had men vroeger steenen doodkisten, terwijl ze ook als oudheden in de res. Besoeki op Java zijn aangetroffen.

2. De Mohammedanen plegen hun dooden te begraven. Het begraven in een kist is daarbij in het algemeen niet gebruikelijk, want men acht het wenschelijk, dat de doode op de aarde ruste, in letterlijken zin, en legt daarom zelfs aarde op den bodem der kist, indien men iemand daarin begraaft, of maakt den bodem van rotan of met rotan saamgebonden klapperbladsteelen om de aanraking van den doode met de aarde mogelijk te maken.

Het graf behoort zoo ingericht te worden, dat de doode in een vrije ruimte, een soort van spelonk of grafgewelf, ligt. Daartoe graaft men eerst een kuil (ter diepte van ongeveer een manshoogte), welke als toegang tot de grafruimte moet dienen. Deze laatste wordt daarna uitgehold, liefst in een der zijden van den toegangskuil aan het benedeneinde, of in den bodem van den toegangskuil, in den vorm eener langwerpige gleuf, welke den doode tot laatste rustplaats moet strekken. De doode behoort in het graf op de rechterzijde te worden nedergelegd met het gelaat in de richting naar Mekka.

Naar de Moslimsche Wet mag men de plaats, waar het graf zich in den grond bevindt, aan de oppervlakte slechts kenbaar maken door een geringe en liefst platte ophooging. Het hoofdeinde van het graf wordt aangeduid door een houten paaltje of opstaanden grafsteen. Deze merkteekenen staan in sommige streken zoowel aan het voeten- als aan het hoofdeinde en hun vorm wijst soms aan, of het graf van een man, dan wel van een vrouw is. Zie verder KRAMAT.

GRAMMATOPHYLLUM SPECIOSUM. Bl., fam. *Orchidaceae*. Anggrèk tĕboe (JAV.). Een reusachtige epiphytische Orchidee, een van de grootste die bekend zijn, in een groot deel van den Archipel en ook op het vasteland voorkomend. Een exemplaar in den Buitenzorgschen tuin heeft gebloeid met meer dan 50 bloeiwijzen en ± 5000 bloemen.

GRANAATAPPEL. Zie PUNICA.

GRAPTOPHYLLUM HORTENSE Nees., fam. *Acanthaceae*, Poeding (MAL.), Poering (BATAV., MAL., JAV.). Handeuleum (SOEND.). Zeer algemeen gekweekte heesters, zoowel voor omheiningen als tot sierplant, opvallend door de fraaie, verschillend gevlekte bladeren.

GRASOLIËN. Deze worden in Indië verkregen o.a. uit: *Cymbopogon Nardus* Rendle (Roempoet sèrè wangi). Uit de versche bladeren van deze in pollen groeiende graminee verkrijgt men door distillatie met water ongeveer 0.75 % van een zeer lichtgele, welriekende olie, in den handel citronellaolie geheeten. Dit gras, dat waarschijnlijk op Ceylon in het wild voorkomt, tiert op Java in vochtige streken zeer welig en kan eenige malen 's jaars geoogst worden. De cultuur ervan heeft, niet het minst door den stoot welken 's Lands Plantentuin te Buitenzorg er aan heeft gegeven, in de laatste jaren een hooge vlucht genomen. Op Java vindt men verscheidene zeer goed ingerichte, door Europeanen gedreven fabrieken. De daar gewonnen olie behaalt op de markt de hoogste prijzen, daar de reuk fijner is dan die van de op Ceylon verkregen olie.

Cymbopogon (*Andropogon*) *citratus* Stapf en *C. flexuosus* Stapf, (Roempoet sèrè), leveren de lemongrass olie. Dit gras, dat slechts 0.2 % olie geeft, wordt op veel kleiner schaal op Java gecultiveerd dan roempoet sèrè wangi. Het hoofdbestanddeel van de olie is citraal.

GRASVELD (CHARLES HENRI VAN). Geb. te 's-Gravenhage 1766, bekleedde een aantal hooge betrekkingen, en werd in 1805 benoemd tot Commissaris- Generaal, tevens Gouv.-Gen. van Bataafsch Indiën, tevens Luitenant- Generaal in dienst der Republiek. Met zijn medecommissaris Elout naar Indië vertrokken, werd hij echter vóór hij de kolonie bereikte, door Koning Lodewijk Napoleon teruggeroepen. Hij overleed te 's-Hertogenbosch 1841.

GRATI. District van het regentschap Pasoeroean in het gewest van dien naam, met het bij de districtshoofdplaats gelegen m e e r v a n G r a t i, Ranoe Klindoengan geheeten, bekend om de groote hoeveelheden eendeneieren die er gevonden worden, waarvan het zouten een bepaalde industrie uitmaakt.

GRESHOFF (MAURITS DR.). Geb. te 's-Gravenhage in 1862. In 1887 vertrok hij als milit. apoth. 2de kl. Ind. Leger naar Java. Aan Greshoff komt de verdienste toe, den grondslag gelegd te hebben van het stelselmatig onderzoek der Indische plantenstoffen. Hij ontdekte niet alleen in Indische gewassen een groot aantal alkaloïden en ander heroïsche bestanddeelen, maar wist zijn onderzoekingen ook nuttig te maken voor de vergelijkende phytochemie en voor de planten-physiologie. In 1895 verliet hij 's lands dienst en werd toen aangesteld tot scheikundige aan het koloniaal museum te Haarlem. In 1896 werd hij tevens onderdirecteur dezer instelling en bedankte hij voor het hem aangeboden hoogleeraarsambt in de pharmacognosie te Amsterdam. In 1901 volgde hij Van Eeden als directeur van het kol. museum op, welke betrekking hij tot aan zijn dood op 8 Dec. 1909 vervulde. Voornaamste Geschriften: Über den Hopfen, Diss. 1887; Eerste verslag van het onderzoek naar de plantenstoffen van Ned.-Indië, Bat. 1890; Phytochemische rapporten in de verslagen van 's lands plantentuin 1888—92; Planten en plantenstoffen, Bat. 1891. Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Ned.-Indië door de Clercq, 1909; Voorts opstellen in Teysmannia, Ind. Mercuur, Album der Natuur en in vaktijdschriften.

GRĔSIK. Zie GRISEE.

GREVE (WILLEM HENDRIK DE). Geb. te Franeker in 1840, werd in 1861 benoemd tot aspirant-ingenieur bij het mijnwezen in Ned.-Indië. De Greve is bekend geworden als de ontdekker van de Oembilinkolenvelden in de Padangsche Bovenlanden. Hij ontwierp een plan van afvoer dier kolen naar de Oostkust van Sumatra en verdronk tijdens een onderzoek naar de uitvoerbaarheid daarvan (October 1872) in de Kwantan- of Indragiririvier.

GREYHOUND (STRAAT). De smalle, diepe straat welke loopt tusschen de eilanden, onmiddelijk be W. Taliaboe, het W.lijkste der Soelaeilanden, gelegen, vormt een der verbindingen tusschen het Z.lijk en het N.lijk gedeelte der Moluksche zee.

GRISEE (GRĔSIK, GARSIK = droog land); afd, der res. Soerabaja, bestaande uit het regentschap van dien naam en drie contrôleafdeelingen, n.l. Grisee met de districten Grisee,

Bĕngawandjĕro en Goenoeng Kĕndĕng; Sidajoe met de districten Sidajoe en Karang binangoen en het eiland Bawéan, bestaande uit het gelijknamige district. Op het eind van 1915 had deze afdeeling een bevolking van omstreeks 350.000 zielen, onder welke 150 Europeanen, 2000 Chineezen en 1000 Arabieren. De hoofdplaats is gelijknamig (zie aldaar).

GRISEE, GRISSEE (GRĔSIK of TANDES). Hoofdplaats van de afdeeling Grisee der residentie Soerabaja, gelegen aan Straat Madoera, telde ult. 1915 ± 26.000 inwoners, waaronder ongeveer 130 Europeanen, 1800 Chineezen en 1000 Arabieren. Het is een vervallen stadje, dat veel handel en scheepvaart heeft gekend, doch thans op zijn vroeger druk bezochte reede, wat de grootere scheepvaart betreft, slechts enkele kustvaarders ziet.

Merkwaardig is Grisee door hare geschiedkundige oudheden. Men vindt een schat van materiaal voor historische studie in de Mahpoerå of Gapoeråwètan, waar uitgestrekte terreinen door begraafplaatsen (de oudste uit de 14e eeuw) worden ingenomen. De poorten vertoonen den Hindoeschen bouwstijl. Het praalgraf van Maulana Malik Ibrahim, den oudsten der 8 of 9 heiligen, aan wie de Javanen de vestiging van den Islam in hun land toeschrijven, wordt er nog zeer in eere gehouden. (Zie verder onder GIRI).

Te Grisee wordt veel werk gemaakt van het vervaardigen van voorwerpen uit koper en messing, alsmede het vervaardigen van houten kisten en het vlechten van rotanmatten. De songkĕts (goud- en zilverweefsels) van Grisee zijn bekend.

GROBOGAN. Regentschap en afdeeling van de residentie Semarang, met een oppervlakte van 1287 K.M.² en een bevolking in 1905 van 244.000 zielen, waarvan 150 Europeanen en 2300 Chineezen, bestaande uit 2 contrôle-afdeelingen, n.l. Poerwodadi met de districten Poerwodadi en Grobogan, en Wirosari met de districten Wirosari en Kradènan (zie onder die namen). De afdeeling vormt het benedendeel van de vallei der Kali Loesi met de noord- en zuidwaarts aangrenzende heuvels. De laatste zijn grootendeels met djatibosschen bedekt, die zich vroeger ook tot in de vlakte uitstrekten. Eerst sedert het midden der 19e eeuw is de laatste bewoond en bebouwd geworden, maar de groote meerderheid der velden is van den regen afhankelijk. De velden langs de Loesi hebben telken jare van bandjirs te lijden. Oogstmislukking door droogte in den westmoesson of door te veel regen in den oostmoesson — het eerste vooral van padi, het laatste meest van tweede gewassen — komt herhaaldelijk voor en in sommige jaren over groote uitgestrektheid, waarvan ziekten en hongersnood de gevolgen zijn. Berucht is de hongersnood 1848—'49 (zie CULTUURSTELSEL). Ook tusschen 1880 en '85 heerschte groote sterfte, waardoor de bevolking in dat lustrum van 276.000 op 177.000 verminderde. In 1902 mislukte de rijstoogst op niet minder dan 18 500 bouws sawah en in 1904 de oogst van tweede gewassen op 18.6000 bouws Daardoor en door rampen als cholera, koortsen en de pest nam de bevolking van 257.000 zielen in 1900 af tot 241.000 in 1905 (onder het laatste cijfer waren 150 Europeanen en 2250 Chineezen). In 1915 telde de bevolking ± 280 000 o.w. 178 Europeaner en 2850 Chineezen. Naast het voornaamste tweede gewas, djagoeng, breidt de teelt van cassave zich uit, die in slechte jaren een ware uitkomst is. De klapperaanplant neemt toe evenals die van kapok. Ook wordt veel tabak geplant voor de inlandsche markt.

Landbouwondernemingen komen in Grobogan niet voor, wel ondernemingen voor den houtaankap en drie gouvernements houtvesterijen. — Twee tramlijnen doorsnijden de afdeeling van West naar Oost en zijn bezuiden de hoofdplaats Poerwodadi en nabij Koewoe door dwarslijnen verbonden. Bij Goendih hebben de trams aansluiting op de spoorlijn Semarang—Soerakarta. De contrôle-afdeeling Wirosari telt vele merkwaardige natuurverschijnselen; in het lage kalkgebergte aan de noordelijke grens komen zeer fraaie druipsteengrotten voor met helder witte stalactieten; voorts in het district Kradènan, de modderwellen van Koewoe, (zie aldaar), waaruit zout gewonnen wordt.

GROENEVELDT (WILLEM PIETER). Geboren te Gorcum in 1841, overleden te 's-Gravenhage in 1915; werd in 1864 benoemd tot tolk voor de Chineesche taal te Pontianak; zes jaar later werd hij overgeplaatst naar Padang; in 1872 werd hij belast met de functiën van secretaris-tolk bij den Nederlandschen Consul-Generaal te Peking. In 1874 keerde hij weder naar Indië terug en werd benoemd tot tolk voor de Chineesche taal te Batavia. In 1877 werd hij benoemd tot referendaris bij het Dep. van O. E. en N., in 1881 tot secretaris en in 1887 tot directeur van dat departement. In 1889 werd hij lid in den Raad van N. I., in 1893 werd hij bevorderd tot vice-president van den Raad van N.-I., welk ambt hij bekleedde tot 1895. Van zijn hand verschenen o.a.: Notes on the Malay Archipelago and Malacca, compiled from Chinese sources, Verh. Bat. Gen. XXXIX 1876, van Engelsche zijde opnieuw uitgegeven in 1887; De Nederlanders in China (1601—1624) 1e (tevens laatste) deel, 1898. Gezamenlijk met Dr. Brandes gaf hij uit: Catalogus der archaeologische verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1887).

GROND (RECHTEN OP DEN), Een onderzoek naar de rechten op den grond der Inl. bevolking op Java en Madoera werd gelast bij Gouv. besluit van 10 Juni 1867; de uitkomsten daarvan zijn neergelegd in het Rèsumé van Bantam (1871) en in de 3 deelen van het Eindrésumé (1876, 1880, 1896); voor Kĕdoe was in 1871 reeds een publicatie verschenen naar aanleiding van de statistieke opneming aldaar („De Residentie Kadoe") .Voor de Buitenbezittingen zijn 8 agrarische rèsumé's verschenen (1872—1877), betreffende rechten op onontgonnen gronden, n.l. voor Sumatra, Banka, Amboina, Celebes, W. Borneo, Z. en O. Borneo, Menado, Billiton en Timor; in 1889 het résumé van Bali. Daarna zijn in de Adatrechtbundels nog agrarische résumé's te vinden, terwijl sedert 1914 door het Kolon. Inst. Pandecten van het Adatrecht worden uitgegeven. De agrarische bevolkingsrechten worden voor ons rechtstreeksch gebied in geheel Indië uitdrukkelijk beschermd door art. 62 lid 5 (vgl. lid 3 en 4) van het Reg. Regl.

Het meest omvattende dezer agrarische rechten is het *beschikkingsrecht*, toekomende aan een Inl. rechtsgemeenschap (stam, district, dorp), inhoudende, dat die rechtsgemeenschap een

bepaald gebied beschouwt als alleen beschikbaar voor zich en haar leden, die er vrij mogen zamelen, ontginnen enz. terwijl leden van een andere gemeenschap dat slechts mogen met vergunning van en tegen betaling van een recognitie aan de rechthebbende gemeenschap. Ook over ontgonnen grond behoudt de gemeenschap een zekere bevoegdheid. Slechts in enkele streken (b.v. het Gajoland, en bij de Toradja's op M. Celebes) bestaat het niet; in despotisch geregeerde streken heeft het vorstengezag het grootendeels doen verdwijnen. Uit dit altijd aan een gemeenschap toekomende recht ontwikkelen zich de individueele rechten der leden; als eenvoudigste uitingen: het *zamelrecht*, het *jacht- en vischrecht*, ten slotte het *ontginningsrecht.* Beperkt de ontginning zich tot een extensieven roofbouw, dan leidt zij slechts tot een *genotrecht.* Gewoonlijk wordt het uitgekozen stuk grond door merkteekens afgebakend; daardoor ontstaat een tijdelijk *voorkeurrecht* op dien grond, van dezen negatieven inhoud dat zoolang het voortbestaat, anderen dien grond niet in ontginning mogen nemen; in de Minahasa heet dit recht apar- of palau-recht. Betere cultuurwijzen leiden tot meer duurzame ontginning; op dergelijken cultuurgrond wordt het *inlandsch bezitrecht* uitgeoefend, nog altijd beklemd tusschen het hoogere beschikkingsrecht der gemeenschap. Hoe volmaakter de cultuur wordt, des te sterker doen zich de rechten der individuën gelden, tot ten slotte, zooals op Bali voor de sawah's, op W. Java en Atjèh voor alle bouwvelden, het Inl. bezitrecht uit de kluisters van het beschikkingsrecht bevrijd wordt.

De rustige ontwikkeling van het recht op vaste bouwvelden is vooral daar gestoord, waar despotisch vorstengezag de bezitters aan zware lasten en heffingen onderwierp (Vorstenlanden op Java, sommige der vroegere rijkjes op Bali, in Simĕloengoen ten O. van het Tobameer); het recht van den landbouwer kan hier een *bewerkings-* of *bouwrecht* genoemd worden, waarmee tot 1912 geheel overeenkwam het z.g. *erfpachtsrecht* der opgezetenen van particuliere landerijen beW. de Tjimanoek, dat na 1912 meer tot een Inl. bezitsrecht genaderd is (zie PARTICULIERE LANDERIJEN). Terwijl het kan voorkomen, dat op woesten grond individueele rechten worden uitgeoefend (zie b.v. boven *voorkeurrecht*) kan ook Inl. bezitrecht in handen zijn van rechtsgemeenschappen — district, dorp, of familie — hetzij door ontginning b.v. van dorpswege, of waar het erfrecht de familie als erfgename aanwijst, zooals bij de Minangkabauers, enz. Als instituut van localen aard kan voorts genoemd worden de waardigheid van een adatdignitairis voor agrarische aangelegenheden (grondvoogd, toean tanah) in de Ambonsche Molukken, en in den Timor-Archipel. Een bijzondere plaats neemt het communaal of desa-bezit van bouwvelden op M. en O. Java in. Naar Gouvernementsopvatting zijn de bouwvelden daar geheel of ten deele bezit van de desa, wier leden een gebruiksrecht op den grond hebben, hetzij tot hun dood, en zelfs vererfbaar (*communaal bezit met vaste aandeelen*) hetzij tijdelijk, met meer of minder frequente herverdeeling (*communaal bezit met periodieke verdeeling*); naar de opvatting van Prof. van Vollenhoven echter is de hoofdverklaring van dezen bezitsvorm deze, dat men te doen heeft met gronden in individueel bezitrecht, die gedurig herverdeeld worden krachtens een nog levend (door het Gouvernement tot het uiterste overdreven) beschikkingsrecht der desa, welk beschikkingsrecht echter voorbestemd is om, evenals in Atjèh, Bali (sawahs) en W. Java, te verbleeken en te vergaan. Zie verder PANDRECHT, DEELBOUW, en, voor Gouvernementsmaatregelen, AGRARISCHE WET, DOMEIN VAN DEN LANDE en AMBTSVELDEN. De z.g.n. agrarische reglementen voor Lombok (Ind. Stb. 1906 no. 431) en Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1915 no. 98) zijn belangrijke pogingen om de bevolkingsrechten op den grond te preciseeren en om hun toepassing met het heden in overeenstemming te brengen.

GRONDGEBIED VAN NEDERLANDSCH-INDIË. Door de internationale tractaten (met Engeland van 1824 en 1871 omtrent Sumatra c.a. van 1891 omtrent Borneo, van 1895 omtrent N. Guinea; van 1859, 1893, 1897, 1913 en 1914 met Portugal omtrent Timor) is slechts voor enkele gedeelten van Ned.-Indië en slechts tegenover enkele mogendheden een vaste basis gegeven voor de erkenning van de wettigheid onzer gezagsoefening; tegenover derde mogendheden geven zulke verdragen slechts een rechtsvermoeden te onzen gunste. Vandaar dat dikwijls op de noodzakelijkheid van een gebiedsomschrijving is gewezen, welke in hoofdzaak aldus zou kunnen geschieden, dat alle land, gelegen tusschen 95° en 141° O.L. en 7° 30′ N.- en 11° 15′ Z., tot Ned.-Indisch gebied werd verklaard, met uitzondering van de bij de wet opgesomde vreemde gebieden en met gepreciseerde verwijzing naar de tractaten; het internationale nut van zulk een omschrijving zou niet gering kunnen blijken.

Het landgebied van Ned.- Indië heeft zestig maal de grootte van het moederland.

Volkenrechtelijk behoort tot het gebied van Ned.-Indië behalve het landgebied ook watergebied, en wel 1°. de binnenwateren en baaien, die onder het woord „territoir" vallen en aan dezelfde internationale regels als het landgebied zijn onderworpen, en 2°. de territoriale wateren (de bespoelende zeestrook, van nog altijd onzekere breedte), waarvoor niet in allen deele dezelfde internationale regels gelden.

De staatkundige verdeeling van het Indisch grondgebied in rechtstreeksch of gouvernementsgebied en indirect of zelfbestuursgebied heeft groote beteekenis naar binnen, maar niet de minste beteekenis naar buiten. Voor vreemde mogendheden zijn onze zelfbesturende landschappen als niet bestaande (zie CONTRACTEN).

Over het geheel begrijpt de regeering haar verhouding tot het grondgebied te recht aldus, dat zij daarover een recht van gezagsoefening, van heerschappij of opperheerschappij heeft, en dat hieruit haar bevoegdheden van bestuur, politie, rechtspraak en wetgeving voortvloeien. Een ander denkbeeld ligt evenwel ten grondslag aan de domeinverklaring (zie DOMEIN VAN DEN LANDE), welke een aantal gezagsvoorschriften doet steunen op een gefingeerd recht van grondeigendom en gezagsmaatregelen kleedt in de privaatrechtelijke vormen van huur en erfpacht.

Naast de staatkundige indeeling van Indië staat de administratieve. Anders dan b.v. in En-

gelsch-Indië deelt deze laatste zoowel het rechtstreeksche als het indirecte gebied in bij de gewesten en hun deelen. Ook afgezien van een wettelijke omschrijving van het geheele grondgebied van Ned.-Indië is het, na de rusteloosheid der laatste jaren, tijd, dat een eenvoudige en duidelijke grondslag gegeven worde aan de administratieve indeeling van het Indische gebied.

GRONDNOTEN. Zie ARACHIS.

GRONDVERHUUR. Naam van de verhuring van grond door Inlanders aan niet-Inlanders, waarvan de grondverhuur op Java aan de suikerindustrie de voornaamste is (zie OVEREENKOMSTEN, LANDVERHUUR en VORSTENLANDEN).

GRONEMAN (ISAAC). Geb. in 1832 te Zutfen, ging in 1858 naar Java, was eerst civiel geneesheer te Bandoeng, later te Djokjakarta, waar hij spoedig lijfarts van den Sultan werd. Hij overleed 1912 te Djokjakarta. Hij maakte zich zeer verdienstelijk door werken over Javaansche ethnographie, eenigermate ook door de bevordering van oudheidkundige onderzoekingen op Java en bij de oprichting der Archaeologische Vereeniging te Djokjakarta, schreef onder meer: Bladen uit het dagboek van een Ind. geneesheer. Gron. 1874; Indische schetsen, 2 dln. Zutfen 1875; De gamĕlan te Jogjakarta, Vh. K. Akad. v. W. (Lett.) Dl. XIX, vgl. Versl. en Meded. K. Ak. v. W. (Lett.) 3e Rks. VI bl. 201; De bouwvallen van Parambanan, Jogjakarta, 1897; de Wajang Orang Prĕgiwå. Semarang, 1899; De Lakon Prĕgiwå, Jogja 1899; Der Kris der Javaner (Intern. Archiv. für Ethnogr. XIX, p. 90, 123, 178); De garĕbĕgs te Ngajogyåkartå uitg. door het Kon. Inst. v. T. L. en Vk. v. N.-I. 1895.

GROOT ATJÈH. Zie ATJÈH.

GROOT EN KLEIN MANDAILING, OELOE EN PAKANTAN. Een der drie onderafdeelingen, waaruit de afdeeling Padang Sidimpoean der residentie Tapanoeli bestaat met hoofdplaats Tanah Batoe. Zie ook MANDAILING.

GROOT-KAIDIPAN. Zie BOLAÅNG-MONGONDOU.

GROOT-KEI. Zie KEI-EILANDEN.

GROOT VAN EMBDEN (CORNELIS DE). Geb in 1817 te Delft, werd in 1846 tot ingenieur bij den Indischen dienst benoemd en trad in 1859 in Indië als eerste Chef van het Mijnwezen op. Na 1 Jan. 1866 te zijn gepensionneerd, vertegenwoordigde hij tot April 1871 de Billiton-Mij. in Indië, welke hij, voornamelijk door zijn persoonlijk ingrijpen, tot grooten bloei bracht. In Nederland teruggekeerd was hij ijverig werkzaam in het belang van Indië; o.a. als voorzitter van het Ind. Genootschap. Overl. in 1896.

Van zijn vele onderzoekingen in Indië zijn te noemen dat naar den mineralogischen rijkdom van Billiton (1851) en dat naar het voorkomen der bekend geworden steenkolenafzettingen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo (1852).

Voornaamste geschriften: Eiland Blitong, (Natuurk. Tijdschr. dl. 1852, 133); Bijdrage tot de kennis van de Ned.-Ind. steenkolen; Over de Borneosteenkolen en hare geschiktheid als brandstof; Herinneringen aan Blitong.

GUAZUMA ULMIFOLIA Lam. fam. *Tiliaceae.* Djati Wĕlåndå (JAV.). Tropisch-Amerikaansche boom, kenbaar aan de behaarde bladeren, die veel op die van den iep gelijken en de rood-metgele bloemen. De boom is als snelgroeiende schaduwboom veel langs wegen aangeplant.

GYMNARTOCARPUS VENENOSA Boerl., fam. *Moraceae.* Boeloe ångkå (JAV.), Poeroet (SOEND.). In O. Java voorkomende boom, waarvan het melksap bij de bevolking voor zeer vergiftig doorgaat, doch inderdaad slechts een zwakke giftwerking vertoont. Op Java besmeert men er de punten van de lansen mee, waarmee men op de zwijnenjacht gaat.

GYMNASIUM WILLEM III. Zie ONDERWIJS. pag. 360.

H.

HAAI. Haaien vormen, met de roggen, de groep der *Elasmobranchii.* Zij zijn in verscheidene genera en soorten vertegenwoordigd in den Indischen Archipel. De haaien dienen hier meer, daar minder tot voedsel, doch zijn niet smakelijk; het haaievleesch wordt gedroogd en gerookt door Chineezen gegeten, terwijl de in de zon gedroogde vinnen voor hen een lekkernij zijn, die voornamelijk in soep wordt gebruikt. Van de huid wordt het zoogenaamde sagrijnleder (chagrin of chagrain) bereid. De haaien zijn hoofdzakelijk zeevisschen, doch zwemmen ook dikwijls de rivieren op, zelfs diep landwaarts in. Fraai gevlekt of gestreept zijn de Hondshaaien (*Scyllioidei*), waarvan een aantal soorten voorkomen in den Indischen Archipel, die door de inlanders met verschillende namen onderscheiden worden.

HAAN (MATTHEUS DE). Geb. te Dordrecht in 1663, Gouv. Gen. in 1725; na een onbelangrijke regeering overleed hij in 1729.

HABIB. Zie SAJJID.

HABINSARAN. (In het Toba-Bataksch „plaats van opkomst (der zon)"). Naam van een hoogvlakte der Bataklanden in de residentie Tapanoeli. De oppervlakte is ± 2000 K.M.² of $^1/_{16}$ van Nederland. Habinsaran is de oostelijke voortzetting van de Toba-hoogvlakte, waarvan het door een N.Z. loopend gebergte wordt gescheiden, terwijl andere gebergten het in 3 afzonderlijke gemiddeld 1000 M. boven zee gelegen hoogvlakten verdeelen

Door de hooge ligging valt er zeer veel regen; van eigenlijke moessons kan niet worden gesproken, naar toch valt de meeste regen van Augustus tot Februari; werkelijk droge maanden komen niet voor.

De geheele bevolking bedraagt niet meer dan 16.000 zielen, zoodat de dichtheid zeer gering is (± $^1/_{10}$ van die in Drente). Naar de taal worden ze gerekend tot de Toba-Bataks, maar de bewoners van het Zuiden onderscheiden zich uiterlijk van de overigen, waarschijnlijk een gevolg van den Maleischen invloed uit Padang Lawas, welke zich ook openbaart in den godsdienst.

Het overgroote deel der bevolking is nog heidensch. Betrekkelijk talrijk (± 1000) zijn hier de aanhangers der Pĕrmalims (zie aldaar). Sinds

1903 wordt door zendelingen van uit de post Loemban Prianssa het Christendom in Habinsaran verbreid. Waren er in 1909 nog slechts 340 Christenen, in 1913 was hun aantal gestegen tot ruim 1300, terwijl de vele schooltjes, die er ook door heidensche kinderen worden bezocht, deze getallen steeds doen stijgen.

Het hoofdmiddel van bestaan der bevolking is de rijstbouw, welke meest nog op ladangs geschiedt, maar toch een roode rijstsoort oplevert van goede kwaliteit. Het schijnt dat Habinsaran niet ongeschikt is voor de Europeesche cultures; de aandacht van de planters is reeds op dit land gevallen. De ontsluiting van Habinsaran zal zeker ook de veeteelt ten goede komen, daar deze in staat is een groote hoeveelheid karbouwen van uitstekende kwaliteit uit te voeren.

Habinsaran werd in 1908 ingelijfd. Voor een deel behoort het thans tot de onderafd. Toba, voor een ander deel tot de onderafd. Silindoeng.

HADAT. Zie ADAT.

HADHRAMIETEN. De Arabieren in Ned.-Indië zijn bijna zonder uitzondering afkomstig uit Hadhramaut (de juiste uitspraak is: Hadhramôt) het deel der zuidkust van Arabië tusschen Jemen en Oman met de havenplaatsen Mekalla en Sjihr. Reeds van ouds waren vele inwoners van dit dorre, armoedige land genoodzaakt, hun levensonderhoud buiten hun vaderland te gaan zoeken, hetzij in de kustlanden in den omtrek, hetzij in de havens aan de Roode Zee of in Hindostan. Later, sedert de 17e eeuw, kwamen zij hun geluk ook in den Indischen Archipel, in steeds toenemenden getale, beproeven, en juist daar, in het begin vooral in de Buitenbezittingen, vonden de meesten een bijzonder gunstige gelegenheid, om zonder speciale kennis of bekwaamheden spoedig fortuin te maken. Eenige gelukzoekers van voorname geboorte wisten zelfs de heerschappij geheel aan zich te trekken en eigen rijkjes te stichten. Aldus ontstonden bijv. de Arabische soeltanaten Pontianak op Borneo en Siak op Sumatra. Later, sinds ongeveer anderhalve eeuw, begonnen vele Hadhramieten zich ook als handelaars in Palembang en verschillende havens langs Java's noordkust te vestigen. Op Java wonen zij in het algemeen, onder leiding van een eigen wijkhoofd, in afzonderlijke buurten, welke nog den ouden naam Pĕkodjan — d. w. z. wijk der Kodja's (eene klasse van Indische kooplui, zoo genoemd naar het Perzische *chôdjah*, d. i.: koopman) — hebben behouden. — Het aantal der in Ned.-Indië gevestigde Arabieren was, blijkens het Kolon. Versl. van 1907, in het jaar 1905 reeds gestegen tot ruim 29.5000 (waarvan 19.148 op Java en 10.440 op de Buitenbezittingen, vooral op Sumatra en Borneo).

De leefwijze en taal in de Arabische gezinnen in Ned.-Indië komen in het algemeen vrijwel overeen met die der Inlandsche bevolking van gelijken stand en positie. Vrouwen mogen in Hadhramôt volgens de zeden des lands niet naar den vreemde verhuizen. Arabieren, die in den Archipel een gezin willen vestigen, zijn dus wel genoodzaakt, eene vrouw onder de Inlandsche bevolking, of althans onder de in Ned.-Indië geboren en opgevoede dochters hunner landgenooten te zoeken. Hoofdmiddel van bestaan der meeste Arabieren in Ned.-Indië is handel, in verschillende vormen gedreven; veel treden zij op als geldschieters, met het gevolg dat hun Inl. debiteuren gewoonlijk na verloop van tijd hun huizen enz. in handen der Arabieren zien overgaan. Onder de tot aanzien en welstand gekomen Arabieren zijn ook eenige groothandelaars en zgn. landheeren, welke laatsten uitgestrekte particuliere landerijen bezitten.

De richting, door de wetgeleerden onder deze Arabieren voorgestaan, is die der streng Mohammedaansche rechtzinnigheid, zooals deze ook in Hadhramôt heerscht. Onder de Hadhramitische wetgeleerden, die grooten naam in Ned.-Indië verwierven, verdienen vermelding: Sâlim bin Abdallah bin Samîr (gest. in 1854) te Batavia, en vooral: Sajjid Oethman, (zie OETHMAN).

HADININGRAT (PANGÉRAN ARIO) werd geboren te Koedoes in 1849. Zijn vader was Pangéran Ario Tjondronĕgoro, Regent van Dĕmak, en zijn grootvader was de bekende Radèn Adipati Ario Tjondro Negoro, Regent van Koedoes, die. o. a. onder den schuilnaam Poerwo Lĕlono een beschrijving uitgaf var een door hem gemaakte reis over Java. In 1881 volgde hij zijn vader op als Regent van Dĕmak. In deze betrekking, die hij bekleed heeft tot aan zijn dood in 1915, heeft hij onafgebroken het voorbeeld gegeven van plichtsbetrachting en toewijding aan de belangen van zijn regentschap. Bij de rampen, die deze in menig opzicht misdeelde streek meermalen troffen, gaf hij blijk van geestkracht, volharding en practischen zin. Van zijn geschriften verdient vooral vermelding de „Nota over den achteruitgang van het prestige der inl. hoofden" (Dl. XVII Tijdschrift v. h. Binnenl. Best).

HADITH. Zie ISLAM II *a*.

HADJAT. Zie KANDOERI.

HADJ, HADDJ, HADJI. Zie MEKKAGANGERS.

HAEMATOXYLON CAMPECHIANUM L., fam. Leguminosae-Caesalpineae. Heester of kleine boom, vaak gedoornd, uit trop. Amerika afkomstig en op Java hier en daar gekweekt. Bloeit met lange trossen van gele, welriekende bloemen. Het geraspte hout (Campêche-hout) komt in den handel, bevat een prachtige roode kleurstof en wordt als verfstof gebruikt.

HAGEDISSEN, in ruimeren zin, **Lacertilia** ook wel **Autosauri.** Onderorde der *Squamata* of geschubde Reptielen. Behalve door de eigenschappen der orde, zijn hagedissen gekenmerkt door de aanwezigheid van den bovensten jukboog (behalve bij de *Geckonidae*, zie GEKKO's) en van den schoudergordel zelf, indien de voorste ledematen ontbreken. De tong is plat en meestal heeft in meerdere of mindere mate verbeening der lederhuidschubben plaats.

Van de 20 recente families komen 9 in onzen Oost voor. Zie GEKKO, TJITJAK en TOKÈK.

HAGEMAN (JOHANNES). Geb. in 1817 te 's-Gravenhage; ging als soldaat naar Indië, maar bleef slechts eenige jaren in militairen dienst. Door velerlei geschriften maakte Hageman zich bekend, vooral door zijn „Algemeene geschiedenis van Java van de vroegste tijden tot op onze dagen". „Geschiedenis van den oorlog op Java van 1825—1830"; „Geschiedenis der verovering van Malakka"; „Geschiedenis der Soendalanden." Voorts leverde hij tal van bijdragen betreffende Javaansche toestanden, tijdrekenkunde, oudheden en tjandi's, enz.

HAGEN (STEVEN VAN DER) Zie MOLUKKEN pag 329.

HAK, HAKK. d. i. „recht (hetgeen toekomt aan iemand)”, in den dubbelen zin, eenerzijds van een subjectief recht, anderzijds van een heffing. Dit Arab. woord is in vele Inl. talen overgenomen.

HAKIKAH. Zie AKIKAH.

HAKIM. Zie ISLAM. III. c.

HALABAN of **ALABAN.** Landstreek aan de Oostelijke helling van den Sago (Sum. Westk.) 665 M. boven zee, aan den weg van Pajo Koemboeh naar Boeö, 15 K.M. van eerstgenoemde plaats, bekend uit den Padrioorlog.

HALAL, in het Mohamm. recht: geoorloofd.

HALFAPEN (*Prozimiae*). Een orde der Zoogdieren die eenerzijds op tal van punten overeenkomst vertoont met de apen, waarom ze soms met deze onder den naam van *Primates* vereenigd wordt, aan den anderen kant echter nog vele meer primitieve kenmerken bewaard heeft. Ze verbinden dus de apen met lagere Zoogdieren, meer in het bijzonder met de Insekteneters, en zijn te beschouwen als Insekteneters, die zich aan het leven op boomen aangepast hebben. (zie SPOOKDIERTJE en KOEKANG).

HALIMOEN. Aldus wordt naar den hoogsten top (1744 M.) een uitgestrekt uitgespoeld vulkanisch gebergte genoemd, dat zich in het westelijke uiteinde van de Preanger verheft. Geen der punten is meer werkzaam.

HALMAHÉRA. Eiland in de Moluksche zee, gelegen tusschen 2° 14′ N.B. en 0° 56′ 20″ Z.B. en 127° 21′ 10″ en 128° 53′ 15″ O.L. behoorende tot de residentie Ternate. De oppervlakte bedraagt ongeveer 17.998 K.M.² Het eiland bestaat uit vier groote schiereilanden, door de diepe baaien van Kaoe, Bitjoli en Wéda van elkander gescheiden, waarvan het Noordelijke schiereiland alsmede Gäane, het Zuidelijk deel van het Zuidelijk schiereiland, tot het sultanaat Ternate en al het overige tot het sultanaat Tidore gerekend worden; de grens van het Noordelijk Ternataansch gebied met het Tidoreesche loopt even bezuiden den weg over de landengte van Dodinga. Bovendien vormt de kust tal van kleine bochten (djiko), waarin meestal de hoofdplaatsen der districten gelegen zijn. De genoemde schiereilanden worden elk in de richting van zijn lengteas door een met dichte wouden begroeide bergketen doorsneden, wier zijtakken op vele plaatsen tot aan het strand reiken. Deze vier bergketens komen in het midden van het eiland samen in de vlakte van Gobé, die door de kalkrug van Oba naar Ekor met enkele geisoleerde hoogten van ongeveer 3000 M. doorsneden wordt. Deze kalkrug vormt de waterscheiding tusschen de Kaoe- en de Wéda baai. De 3000—400 M. hooge bergketen door het Noordelijk schiereiland draagt een duidelijk vulkanisch karakter: de Gamkonorah op de Westkust en de Doekoma tala op de Oostkust zijn de meest bekende vulkanen. Het gebergte van het Oostelijk schiereiland bereikt ten Z.O. van Ekor een hoogte van 700—800 M. De Z.O. bergketen eindigt in den tafelberg van Gohéba. Het Zuidelijk schiereiland is ongeveer 840 M. hoog. Hoewel het eiland enkele meer of minder groote vlakten bezit, zooals die van Sahoe en Djailolo, van Kaoe en Tobélo, van Maba en de hoogvlakte van Lolobatta, ontbreken groote rivieren. De eenige met een uitgestrekt stroomgebied, de Kaoe-rivier, is alleen voor kleine prauwen bevaarbaar. Meertjes worden alleen op het N.lijk schiereiland gevonden n.l. een 3 tal op de W.kust, in Galéla en in Kaoe.

De bevolking van Halmahéra is naar den godsdienst te verdeelen in: Heidenen, Mohammedanen en Christenen. De bevolking woont grootendeels aan de kust, op enkele plaatsen ook in het binnenland, maar nergens ver van de zee. In het algemeen gesproken, is het binnenland onbewoond. Het Noordelijk schiereiland is het best bevolkt; verdeeld naar de verschillende (nauw met elkaar samenhangende) talen, die zij spreken, vindt men daar de stammen: Galéla, Loda, Tobélo (met een onderdeel: Boëng), Iboe, Tobaroe, Wajoli, Toegoetil, Tololikoe, Modole, Isam of Pagoe.

Het aantal zendingsposten was in 1917 zeven (1 op het eiland Morotai). Het aantal Christelijke gemeenten bedroeg op ult° Dec. 1914: 89, het aantal Christenen: 8704; het aantal ingeschreven schoolkinderen: 2303.

De bewoners van N. Halmahéra, de bij de kust gelegen eilandjes en de geheele kust der Kaoe-baai spreken talen, die (met het Ternataansch en Tidoreesch) tot een in zich zelf nauw gesloten groep behooren, maar geheel afzonderlijk staan te midden der Indonesische talen, met welke zij in het geheel niet verwant zijn. De sprekers dezer talen moeten daarom ook afzonderlijk worden beschouwd. Zij zijn over het algemeen lang en krachtig van bouw en gestel: de mannen zijn slanker dan de vrouwen. Beide kunnen dragen het lange gekrulde haar in een wrong: bij de mannen gewoonlijk in een hoofddoek. Vele mannen hebben baarden. De Tobaroe's hebben een lichtere huidkleur, een breeden neus, zware wenkbrauwen en eenigzins schuine oogen. De bevolking, die de Z. Halmahéra'sche talen spreekt, vertoont niet dien forschen lichaamsbouw; zij neigt meer tot het Papoea-type, is levendig van aard en grootendeels kroesharig.

Voor zoover niet in tuinhuisjes verspreid, woont de bevolking op het geheele eil. in dorpen, gevormd door twee rijen tegenover elkander liggende, achthoekige, op den vlakken grond staande woningen. Op het plein daartusschen staat het dorpstempeltje, waar door tusschenkomst van den sjamaan aan de afgestorvenen geofferd wordt. De grootste Saloe of dorpstempel is die van kampong Barona op de N.W.kust. Het huwelijk komt tot stand door betaling van een bruidschat; echtscheiding komt weinig voor.

De districtshoofden worden uit het volk gekozen en dragen den titel Sĕngadji (Tidoreesch Songadji). Elk district heeft zijn eigen dialect.

De voornaamste voortbrengselen zijn: sago, kokosnoten, rijst, tabak, damar en goede houtsoorten. De parelbanken zijn uitgeput. Handel wordt gedreven met Ternate. De handwerksnijverheid bepaalt zich tot vlecht- en eenvoudig timmerwerk. Van de dierenwereld moeten voornamelijk genoemd worden: enkel- en veelkleurige kakatoe's en parkieten, herten, zwijnen, slangen, buideldieren en loophoenders (Megapodius); apen ontbreken.

Thans zijn over geheel Halmahéra alle belastingen in natura en persoonlijke diensten ten bate van sultan en hoofden vervangen door een belasting in geld van alle weerbare mannen, zonder onderscheid van godsdienst, van hoogstens

5 gulden per jaar. De helft daarvan, na aftrek van collecteloon, ontvangt de sultan; de andere helft wordt in de landschapskas gestort.

HALMAHÉRA-TALEN. Deze benaming heeft geen taalkundige, alleen aardrijkskundige beteekenis, want de talen die op Halmahéra en de kusteilanden worden gesproken vallen in twee streng af te scheiden groepen, die niet met elkaar samenhangen, de Noord- en de Zuid-Halmaherasche taalgroep. Van de Noord-Halmahérasche talen zijn de voornaamste het Galélareesch (zie ald.) en het Tobéloreesch (zie ald.) Dr. Van der Veen komt in zijn Proefschrift „De Noord-Halmahera'se taalgroep tegenover de Austronesiese talen" (1915) tot de slotsom, dat de Noord-Halmahérasche taalgroep moet worden losgemaakt uit het Austronesisch (Maleisch-Polynesisch) taalverband. Het is intusschen nog niet te zeggen in welk taalverband de Noord-Halmahérasche groep thuis behoort, al kan reeds met zekerheid worden uitgemaakt, dat zij in spraakkunstigen bouw overeenkomst vertoont met sommige Papoea-talen.

Van de Zuid-Halmahérasche talen ligt het gebied op het Z.O.lijk schiereiland van Halmahéra, met de daaraan grenzende kust, voorts het geheele Z.lijk schiereiland, behalve dat deel der W.kust dat ten N. van kaap Dehepodo ligt. Al deze talen behooren, te zamen met de taal die op Oost-Makian en de Kajoa-eilanden wordt gesproken, tot dezelfde groep als het Noefoorsch. Ze zijn dus Indonesische talen en staan daardoor tegenover de Noord-Halmahérasche taalgroep, die een enclave vormt in het Indonesisch taalgebied. De Zuid-Halmahérasche talen staan in klankstelsel en woordvorm dicht bij de Indonesische talen van Nieuw-Guinea.

HALMAHÉRA (ZEE VAN). Zie CERAM(ZEE VAN).

HANDAROESA (SOEND).. Zie JUSTICIA GENDARUSSA.

HANDEL EN SCHEEPVAART. Ingevolge art. 6 der Ned. scheepvaartwet van 1850 strekte de voor de groote vaart aangenomen gelijkstelling van nationale en vreemde vlaggen zich niet uit tot de *kustvaart* in Ned.-Indië; maar ingevolge de Wet van 29 Juni 1912 staat de kustvaart in Ned.-Indië thans voor alle schepen, ook vreemde, alleen open voor zoover de vaart tusschen de voor den algmeenen handel opengestelde havens aangaat; voor de andere havens zijn, in het algemeen, alleen Nederl. en in N.-I. thuisbehoorende schepen gerechtigd.

Voor een historisch overzicht van de ontwikkeling van Handel en Scheepvaart in N.-I., het huidige handelsverkeer, enz. zie men het uitvoerige en belangrijke art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

HANDELMAATSCHAPPIJ (DE NEDERLANDSCHE), is een, bij besluit van 29 Maart 1824 n°. 163 door Koning Willem I in het leven geroepen particuliere instelling, welke tot en met ult. 1849 zou bestaan; van de bevoegdheid tot verlenging werd in 1846 gebruik gemaakt voor een 2de 25 j. tijdperk; in 1871 werd de vennootschap opnieuw verlengd, tot 31 Dec. 1899, terwijl in 1896 opnieuw tot voortzetting besloten werd voor een 4de 25 j. tijdperk. Het kapitaal, aanvankelijk bepaald op 12 millioen gld. waarvan de Koning *f* 4. mill. voor zijn rekening nam, werd, wegens de ruime inschrijvingen, nog in 1824 op *f* 37 mill. bepaald; het werd later geleidelijk verminderd, een enkele maal weer verhoogd; in 1901 echter werd het op *f* 45 mill. gebracht, in 1916 op *f* 60. mill. terwijl in de nieuwe statuten (1913) een uitbreiding tot 75 mill. is voorgeschreven.

De zetel der Maatschappij, aanvankelijk gevestigd te s'-Gravenhage, werd in 1831 overgebracht naar Amsterdam; volgens de thans geldende regeling (van 1874) is de Directie samengesteld uit een President, minstens twee Directeuren, en een secretaris; hun aller benoeming is opgedragen aan den Koning als deelhebber; die van den President zonder voordracht.

Het door den Koning met de oprichting beoogde doel werd in art. 64 aldus omschreven: „Het doel der Maatschappij is de bevordering van den nationalen handel, scheepvaart, scheepsbouw, visscherij en landbouw, fabrijken en trafijken; en zulks, door met in-achtneming van hare eigen belangen, de bestaande en voor Nederland voordeelige handelsbetrekkingen uit te breiden; door nieuwe wegen voor den Nederlandschen handel te openen, en door alle zulke ondernemingen, welke het vertier der voortbrengselen van de Nederlandsche nijverheid kunnen vermeerderen en bevorderen".

Hoewel de financieele uitkomsten in den beginne niet gunstig waren, had de Maatschappij toch in 1829 reeds een Ned. handelsvloot en een Ned. exportnijverheid van katoenen goederen (te Gent) geschapen.

We bepalen ons hier verder tot het optreden der Maatschappij ten aanzien van Ned.-Indië, dus tot de werkzaamheden van hare te Batavia gestichte Factorij, welke nog steeds haar bureaux heeft in een pand aan de O. zijde van de Kali-Bĕsar.

Van de bevoegdheid, aan de Factorij toegekend bij art. 30 van haar Regl. werd al dadelijk gebruik gemaakt door de vestiging van agentschappen te Semarang, te Soerabaja en te Padang (in 1887 opgeheven en tot den rang van een eenvoudig kantoor teruggebracht) die alle in den loop van 1826 geopend werden. Ook elders werden eigen kantoren opgericht, terwijl na 1900, uitsluitend voor bankzaken, nieuwe agentschappen zijn opgericht te Rangoon, Hongkong en Shanghai, terwijl in Nederlandsch-Indië op een aantal plaatsen sub-agentschappen zijn gevestigd.

Van veel belang voor de Factorij was het door haar in 1826 met de Ind. Reg. gesloten contract, waarbij haar voor 1827, 1828 en 1829 het recht om op Java opium te verkoopen onderhands werd afgestaan tegen een bepaalde pachtsom; voor 1830, 1831 en 1832 werd deze overeenkomst vernieuwd. Van nog meer gewicht waren de tusschen den Staat en de Maatschappij gesloten overeenkomsten op financieel gebied, waarvoor men zie CONSIGNATIE-STELSEL.

Aan de werkzaamheden der Factorij gaven die overeenkomsten eerlang een geheel andere richting, en gedurende vele jaren achtereen lag het zwaartepunt dier werkzaamheden in hare bemoeiingen met den afscheep van de ter verzending naar Nederland aangewezen Gouvernementsproducten. Tot 1854 breidden de bemoeiingen van de Factorij op dit gebied zich voortdurend uit, maar daarna begon de eerste beperking van haar alleen-agentuur, doordat eenerzijds de Regeering het Cultuurstelsel afschafte voor eeni-

ge produkten, en anderzijds bedong, dat van de hoofdprodukten koffie en suiker ieder 150.000 pikols in Indië zelf zouden verkocht worden. De groote inkrimping van het Cultuurstelsel na 1870 onthief haar van lieverlede van een taak, die jarenlang het voornaamste bestanddeel van haar werkzaamheden had uitgemaakt. Van de Gouvernementsproducten ontviel haar de suiker geheel, toen krachtens de nieuwe regeling van de grondslagen, waarop de suikercultuur rustte, de vrije beschikking over hun product aan de fabrikanten verbleef, zooals dit reeds ettelijke jaren te voren met de thee en de indigo en ook met de specerijen het geval was geweest. De groote vermindering in de opbrengst der Gouv. koffietuinen werd niet goedgemaakt door de kinabast, caoutchouc enz. van de Gouv. ondernemingen.Het Gouvernementstin heeft echter vooral in den nieuwsten tijd de Rijks-agentuur weer veel belangrijker gemaakt, zoodat b. v. in 1913 nog voor bijna *f* 42 millioen aan Gouvernementsproducten door de N. H. M. in Nederland werd verkocht, waarvan ruim 38 millioen aan tin en de rest aan koffie, kinabast, coca, caoutchouc en guttapercha [1]).

Nadat zoowel de door de Maatschappij ter hand genomen uitvoerhandel voor eigen rekening, als de handel van haven tot haven in den Ind.-Archipel en nabij gelegen gewesten op den duur geen groot succes bleken op te leveren, heeft zij zich vooral beijverd op te treden als geldschietster van landbouw- en nijverheidsondernemingen in Ned.-Indië, en om zelve aandeelen in cultuurondernemingen enz. te verkrijgen. Volgens het verslag over het jaar 1918 bedroegen de op ult° December van dat jaar uitstaande saldo's wegens

Aandeelen in Cultuur-ondernemingen	*f* 8.862,003
Beleeningen en voorschotten in Rekening-Courant.	„ 43.333,711
Voorschotten op te leveren produkten van Cultuurondernemingen	„ 31.608,629
de eerste en de laatste post	*f* 83.804.343

ter zake van: 9 suikerfabrieken geheel en 7 fabrieken gedeeltelijk voor eigen rekening; en 28 suikerfabrieken, eenige koffielanden, 7 tabaksondernemingen, 22 thee-ondernemingen, 14 caoutchouc-produceerende landen, 2 goudmaatschappijen, enz. onder consignatie-contracten.

Het blijkt dus, dat *op den duur* de N. H. M. als voorschotbank van particuliere ondernemingen wel aan de verwachtingen van 1871 beantwoord heeft, al heeft men dit meer kunnen bemerken in het vierde tijdperk dan in het derde.

Met het gewijzigde karakter van de Handelmaatschappij, waardoor zij allerminst aan haar naam en aan het doel harer oorspronkelijke inrichting meer beantwoordt, is ook de werkkring van hare Factorij in Indië van aard veranderd, en staat zij thans niet meer, gelijk in vroeger jaren het geval was, als mededingster tegenover den particulieren goederenhandel, maar is zij voor dien handel, door haar optreden als cultuur-, als wissel-, als deposito- en als beleen- en discontobank, een steun van groote beteekenis geworden, een inderdaad onmisbare steun, waarop zelfs onder de neteligste omstandigheden kan gebouwd worden.

[1]) Gedurende den oorlog is dit snel verminderd; in 1915 was de opbrengst al geen 15 millioen meer, waaronder voor tin ruim $10^1/_2$ millioen.

HANDELSBANK (NEDERLANDSCH-INDISCHE. Zie de groote Encycl. van Ned.-Indië.

HANDELSONDERWIJS. Zie ONDERWIJS.

HANDELSVEREENIGING „AMSTERDAM". Deze instelling werd opgericht op den 23en December 1878, met het doel „het drijven van handel in het algemeen, zoowel voor eigen rekening als in commissie", bij voorkeur met de Nederl. Oost-Indische bezittingen.

Het karakter der vennootschap heeft in den loop der jaren belangrijke wijzigingen ondergaan. Aanvankelijk een zuivere handelsonderneming (import en exporthandel) heeft de maatschappij zich meer en meer op het gebied der cultuurondernemingen, vooral suikerondernemingen, begeven. In 1910 werden de import- en exportzaken geheel opgegeven. De maatschappij bezat einde 1915 14 suikerondernemingen, 1 tapioca- en vezel-onderneming, 1 tapiocaonderneming, 2 vezelondernemingen en 1 koffie- en rubberonderneming, terwijl zij bovendien met 2 suikerondernemingen in consignatiebetrekking stond.

HANDELSVEREENIGINGEN. Zie KAMERS VAN KOOPHANDEL EN NIJVERHEID EN HANDELSVEREENIGINGEN.

HANDIWOENG (SOEND.). Zie ONCOSPERMA FILAMENTOSA.

HAPIT (Apit). Zie MOH. KALENDER. D.

HAPPÉ (EVERHARD CHRISTIAAN FREDERIK). Geb. te Villevoorde in 1817, trad in 1836 in Indischen mil. dienst, doorliep alle rangen tot kolonel en onderscheidde zich zeer bij de Balische expedities, bij die naar de Tomori-baai (O.kust van Celebes) en in de Lĕmatang-Oeloe (Palembang).In 1868 werd hij, met den rang van gen.-maj., uit den milit. dienst ontslagen en benoemd tot lid in den Raad van Ned.-Indië; in 1872 overleed hij te Batavia.

HARAM. In het Mohamm. recht: verboden, strafbaar.

HARAU of **ARAU.** I. Batang Harau, de Padangrivier (zie aldaar) II. Linkertak der Sinamar-rivier (Sum. Westk.) en een gelijknamig dorp daaraan gelegen. III. Harau-kloof 16 K.M. ten N. O. van Pajo Koemboeh (Sum. Westk.), een door toeristen veel bezochte kloof in een zandsteen-gebergte. De wanden zijn loodrecht uitgesleepen en bereiken een gemiddelde hoogte van 125 M., soms naderen zij elkaar tot een 20 M., dan weer wijken ze een paar 100 M. uiteen. De kloof bezit een waterval, en een krachtige, driemalige echo. De plaats heet bij de Inlanders Loeboek Limpato.

HARDELAND (DR. AUGUST), geboren te Hannover in 1814, overleden aldaar in 1891, werd opgeleid tot zendeling door de Rheinische Missionsgesellschaft te Barmen, en kwam in 1841 op Borneo. In 1843 kon hij den zendingspost Bintang vestigen, aan den bovenloop der Poelo Pĕtak-rivier.

Behalve een Ngadjoe-Dajaksche vertaling van het O. en het N. Testament gaf hij nog uit een Ngadjoesche spraakkunst (Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache) en een woordenboek (Dajacksch-Deutsches Wörterbuch), beide uitgegeven door het Ned. Bijbelgenootschap.

HARDERS. (*Mugilidae*). MAL., JAV., SOEND :

bĕlanak. Een aantal soorten, veel gelijkend op den Europeeschen Harder, komen in zee- brak- en zoet water van den Indischen Archipel voor.

HARING. De Haringachtigen (*Clupeidae*) behooren tot de *Malacopterygii* en komen in talrijke soorten in den Indischen Archipel voor. Kleine haringsoorten van het geslacht *Spartelloides*, zoowel als ansjovissen van het geslacht *Stolephorus*, (Ikan tĕri), worden geconserveerd en tot de bekende „Makassaarsche vischjes" of „Roode vischjes" (Ikan mérah) bereid, die als toespijs bij de rijsttafel een rol spelen. De eigenlijke haringen (*Clupea*) (Ikan tèmbang) komen in talrijke soorten op de vischmarkten. Onder de elften is vooral *Clupea* (*Alosa*) *macrura* Blkr van beteekenis (MAL.: Tĕroeboek), die het voorwerp van een belangrijke visscherij aan de mond van eenige rivieren van Sumatra, Borneo en Malaka is. De gedroogde er gezouten kuit komt onder den naam van „Tĕlor troeboek" of „tĕlor ikan" (alg.: vischkuit) in den handel. Ansjovissen doen zich ook in vele soorten in brak en zoet water der groote Soenda-eilanden voor.. Verwant met de haringen, waarvar zij ook het uiterlijk hebben, zijn de in het algemeen onder den inlandschen naam „bandĕng" bekende vischsoorten, w. o. *Elops hawaiensis* T. Regan, *Megalops cyprinoides* (Brouss.), *Albula vulpes* (*L.*) en *Chanos chanos* (Forsk.). De laatste soort wordt op groote schaal in vischvijvers, o. a. in de lage streken ten Noorden van Batavia, en in de Preanger, gekweekt.

HARI RAJA, d. i. feestdag. Zie GARĔBĔG.

HAROEKOE. Zie OMA.

HARSEN zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

HARTINGH (NICOLAAS). Was opperkoopman en gecommiteerde tot de zaken van den Inlander en werd 21 Maart 1754 benoemd tot gouverneur en directeur van Java's Noordoostkust. Bracht door zijn voortreffelijk beleid er veel bij toe dat de 3e Javaansche successie-oorlog beëindigd werd door de overeenkomsten van 12 Febr. 1755, waarbij het rijk van Mataram gesplitst werd in de vorstendommen Soerakarta en Djokjokarta, en van 17 Maart 1757, waardoor een van die rijkjes onafhankelijk gebied in het territoir van Mataram gesticht werd. In 1761 werd hij lid in den Raad v. Indië.

HARTMAN (F. J.). Sergeant bij de troepen der O. I. C. Hem werd in 1790 een onderzoek van de binnenlanden der Zuider- en Ooster-Afdeeling van Borneo opgedragen, waarvan hij zich op twee reizen gekweten heeft. Op de eerste reis werd het stroomgebied der Nĕgara-rivier met haar zijrivieren door hem geëxploreerd; op de tweede stelde hij een nader onderzoek in van de Barito-rivier en haar zijrivieren. Zijn rapporten (zie Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht, Jaarg. XX, 1864, deel V) zijn voor de kennis der Z. O. afd. van het grootste belang. Op een later ondernomen tocht is Hartman (Juli 1792) ergens aan de rivier Montalat vermoord.

HASAN-HOESAIN- of **TABOET-FEEST,** gevierd gedurende de eerste tien dagen van Moeharram (de 1e maand van het Mohammedaansche maanjaar) ter herdenking van het martelaarschap der Sjiïtische geloofshelden Hasan en Hoesain (zoons van 'Alî en Mohammeds dochter Fâtimah) (zie SJI'IETEN). Hoewel in Sjiïtische landen thuisbehoorend, heeft dit feest zijn weg ook naar andere streken gevonden waar Sjî ieten belangrijken invloed hadden, zooals met name in Britsch-Indië, waar zelfs vele Hindoes eraan deelnemen en vanwaar het ook naar den Archipel is overgebracht. In Ned.-Indië wordt de herdenking van Hasans en Hoesains martelaarschap thans nog slechts op sommige plaatsen van Sumatra's Westkust in eere gehouden. Toch wordt ook op Java de eerste maand des jaars algemeen soerâ (d.i. "âsjoerâ) genoemd — in Atjéh: Asan-Oesén, bij de Minangkabauers: *boelan taboei*' (d.i. *taboet*) — hetgeen doet vermoeden dat het feest ook daar vroeger gevierd werd. Waar het feest tegenwoordig op Sumatra's Westkust nog gevierd wordt, geschiedt dit in hoofdzaak op de volgende wijze: De eerste tien dagen der eerste maand gelden als rouwdagen. Men houdt optochten met muziek en kleine vaandels; de deelnemers aan den optocht stellen de toeschouwers in de gelegenheid liefdadigheid te beoefenen en, begeven zich daartoe zelfs, bedelend, op de erven der gegoede ingezetenen. Ter opluistering der optochten nemen kinderen daaraan deel; andere deelnemers verkleeden zich als op een carneval. In den optocht van den 10en worden één of meer Taboets medegevoerd, hooge torenvormige toestellen van latwerk, gekleurd papier enz. vervaardigd (vgl. de afbeeldingen in het Intern. Archiv. für Ethnologie I, plaat 17), welke op den avond te voren (welke als de avond *van* den 10en geldt) fraai verlicht tentoongesteld worden. In het algemeen moeten zij de monumentale versiering van een graf of lijkbaar vertegenwoordigen in den stoet. In den middag van den 10en worden de taboets in optocht naar een riviertje, een ravijn of naar het strand gebracht en in het water weggeworpen, een gebruik, dat wellicht aan Indische ceremoniën ontleend is. Een symbolische hand met opgestoken vingers, meest van zilver gemaakt, wordt in de taboet rondgedragen evenals de zgn. tulband van Hoesain, welke ook wel om de taboet gewikkeld wordt. Een ander heilig voorwerp, bij het feest in gebruik, is de *doerga* (van het Perzische *darga*), een soort van reliekkastje (zie de afbeelding in het Archiv. für Ethnol. t.a.p.).

HASJISJ. Zie GANDJA.

HASSELT (AREND LUDOLF VAN). Geb. te Groningen, in 1848, begon zijn loopbaan in Ned.-Indië in 1868 als sergeant der Infanterie, verliet in 1869 den milit. dienst, deed in 1872 grootambtenaarsexamen, kwam in het laatst van 1873 ter Sumatra's Westkust, werd in December 1873 controleur der 2e kl., en verkreeg in 1877 vergunning om deel te nemen aan de door het Ned. Aardr. Genootschap uitgeruste wetenschappelijke expeditie naar Centraal-Sumatra, met welker leiding, voor zoover het niet-nautisch gedeelte betrof, hij werd belast. In 1888 werd hij benoemd tot resident van Tapanoeli, van waar hij in 1893 naar Riouw werd verplaatst. In 1898 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Land- en Volkenkunde van N. I. aan de Indische instelling te Delft. Overleed in 1909 te Oosterbeek.

Nevens enkele kleinere tijdschriftartikelen en artikelen in de eerste uitgave der Encyclopaedie van N. I. verschenen van zijn hand: „Volksbeschrijving van Midden-Sumatra met Ethnographische atlas", „De Talen en Letterkunde van Midden-Sumatra" en bewerkte hij met de mededeelen der expeditie Joh. F. Snelleman en C. H. Cornelissen „Reizen in Midden-Sumatra", zoo-

mede een gedeelte van de „Bijdragen tot de kennis der Flora van Midden-Sumatra”.

HASIL (açil, wasé). De aan het Arabisch woord hâçil (wat inkomt, wat voortkomt, opbrengst) ontleende naam voor verschillende inheemsche belastingen.

HASSKARL (JUSTUS KARL). Plantkundige, geb. te Kassel, in 1811. In 1837 kwam hij op goed geluk naar Indië en vond daar zijn weg naar den Buitenzorgschen tuin, waar hij eerst „assistent-hortulanus” later „botanicus” werd. In die functies is hij de leermeester en medewerker geweest van J. E. Teysmann (zie aldaar) en heeft hij aan dezen genialen practicus geleerd, hoe uit het Buitenzorgsche plantenpark weder een wetenschappelijke instelling te maken was. Hasskarl’s aandeel in deze reorganisatie van den *Hortus Bogoriensis* is voornamelijk: de systematische rangschikking der te Buitenzorg gekweekte gewassen en het opsporen en de determinatie van een groot aantal nieuwe soorten. In 1852 werd hij door den Minister Pahud belast met een zending naar Z.-Amerika, teneinde aldaar de kinawouden te bestudeeren en plantmateriaal te verzamelen voor de op Java aan te vangen teelt. Het is Hasskarl met veel moeite gelukt, 75 levende Cinchona’s uit haar vaderland naar Indië over te brengen en hij is daardoor een der grondleggers van de zoo hoogst belangrijke kinacultuur in Ned. Indië; echter is de voortreffelijkste kinasoort niet door hem maar later door C. Ledger (zie aldaar) aan het Nederl. gouvernement verschaft. Overl. 1894 te Kleef.

Tijdens zijn plaatsing bij ’s lands plantentuin te Buitenzorg heeft Hasskarl een aantal kruidkundige waarnemingen gepubliceerd; ook gaf hij in 1844 een 2den Catalogus der in dien tuin gekweekte gewassen uit. Voorts verschenen van zijn hand de volgende botanische werken: Aanteekeningen over het nut door de bewoners van Java aan eenige planten van dat eiland toegeschreven (1865), Plantae Javanicae Rariores (1848), Retzia, observationes botanicae (1856), Filices Javanicae (1856), Hortus Bogoriensis descriptus (1858), Commelinaceae Indicae (1870) en verschillende artikelen in tijdschriften.

HAVEN- EN ANKERAGEGELDEN. (BAKENGELDEN) PLAATSELIJK HAVENGELD. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië. Voor Loodsgelden zie tarieven opgenomen in Ind. Stbl. 1914 no. 222.

HAVENWERKEN. Batavia. Onder de prauwenhavens is de oude haven van Batavia een der meest bekende. Veel last werd hier bij voortduring ondervonden door de aanslibbing van de reede. In 1832 werd de eigenlijke haven een dood zeekanaal, doordat de rivier bij den „Uitkijk” (waar zich oudtijds het Tolhuis bevond) werd afgedamd en een nieuwe meer westelijk gelegen uitwatering verkreeg, de „Moeara baroe”. Het oude havenkanaal werd door schutsluizen met de Tjiliwong in gemeenschap gebracht, waarna van aanzanding van dit kanaal weinig last meer werd ondervonden. Na den aanleg van de haven van Tandjoeng-Priok (zie hierachter) heeft het groote internationale verkeer zich daarheen verplaatst. Evenwel blijft de oude haven van Batavia nog steeds een belangrijk centrum voor de visscherij en het prauwverkeer binnen den Archipel.

Semarang. De prauwenhaven van Semarang vertoont veel overeenkomst met die van Batavia. Ook daar laden de zeeschepen over in prauwen, die een door hoofden in zee uitgebouwd kanaal moeten opvaren. Door middel van een schutsluis is verbinding verkregen met de rivier van Semarang. Thans is aldaar een nieuwe prauwenhaven in aanleg met een wateroppervlak van $8^1/_2$ H. A. en een kadelengte van 850 M. De diepte is vastgesteld op 2.60 M. beneden laagwater, of 3.00 M. onder Semarangsch peil. In het werk is begrepen een zeewaartsche verlenging van den Westelijken (linker-) havendam met 400 M.

Over het algemeen wordt bij de havens op Java’s Noordkust veel last ondervonden van de voortdurende *zeewaartsche verschuiving der strandlijn*, welke plaatselijk zelfs wel 12 à 14 M. ’s jaars bedraagt.

Tandjoeng-Priok. De behoefte aan zeehavens, op moderne wijze uitgerust, (de z.g. „Oceaanhavens”) berekend op het groote internationale verkeer, deed zich in Indië eerst gevoelen na de opening van het Suez-kanaal in 1869. Aan het initiatief van Prins Hendrik, broeder van Koning Willem III, was het te danken, dat de kwestie, hoe verbetering voor Batavia zou zijn aan te brengen, uit het stadium van wenschen en beschouwingen overging in het meer practische van het onderzoek naar bepaalde plannen. Nadat zich voor een aanneming op een begrooting van 20 millioen gld. geen inschrijver had opgedaan werd besloten tot uitvoering in eigen beheer. In Mei 1877 werd met den bouw aangevangen. In 1883 gaf De Gelder, die het werk op de meest doortastende wijze had geleid en voor zooverre het de eigenlijke havenwerken betreft, in hoofdzaak had voltooid, den dienst over aan den Ingenieur M. J. van Bosse; met 1 Januari 1886 kwam het in gewoon onderhoud bij den gewestelijken Waterstaatsdienst. De haven is met Batavia verbonden door een scheepvaartkanaal met jaagpad, een spoorweg en een rijweg. Het oorspronkelijke werk werd gebouwd voor een bedrag beneden de ramingssom.

Een der verwachtingen van de voorstanders van den havenaanleg te Tandjoeng-Priok was, dat zich aldaar een handelsplaats van beteekenis zoude ontwikkelen, die de z. g. Benedenstad van Batavia grootendeels zou kunnen vervangen. Deze verwachting is tot nu toe niet vervuld. Grootendeels waarschijnlijk tengevolge van den ongunstigen gezondheidstoestand is T. Priok schaarsch bewoond: zij die er des daags voor hun bezigheden moeten vertoeven, trekken er des avonds weder uit. Batavia is gebleven de hoofdopslagplaats van vele goederen, welke niet onmiddellijk verder vervoerd moeten worden, en de hoofdzetel der handelshuizen, doch Priok is geworden de haven van Batavia, althans wat betreft het groote verkeer, en alleen de inlandsche zeilschepen blijven nog de oude haven aandoen.

Wegens het de laatste jaren aan den dag treden van te kort aan kadelengte werd tot verdere uitbreiding der haven besloten, welke in 1917 gereed kwam; de haven te Tandjoeng Priok bestaat nu uit de volgende onderdeelen:

a. een buitenhaven, omsloten door ruim 1700 M. lange, in zee uitgebouwde convergeerende hoofden, met gelegenheid tot meeren aan een 30-tal boeien.

b de oude binnenhaven, lang 1100 M., breed 185 M., oorspronkelijk 7.50 M. doch thans 8.50 M. diep, en geheel omkaad, waarlangs verschillende hangars en opslagplaatsen voor goederen.

c. de nieuwe binnenhaven, ten Oosten van de hiervoor genoemde oude havenkom, ongeveer even lang en ten deele geschikt voor schepen met 12 M. diepgang, doch met een bodembreedte van 125 M.

d. Een nieuwe petroleumhaven ter zijde van de nieuwe binnenhaven, met een afzonderlijke invaart naar de buitenhaven.

e. een droogdok met reparatiewerf en atelier ten W. van de oude binnenhaven.

f. het spoorwegstation, oorspronkelijk ten Westen van het oude havenbassin gelegen, wordt naar het Zuiden verplaatst, alwaar het midden tusschen de beide havenkommen zal staan.

TJILATJAP. De haven van Tjilatjap is de eenige voor het groote verkeer van beteekenis zijnde plaats aan Java's Zuidkust. Zij wordt gevormd door de monding van de Donan-rivier, die, beschut door Noesa Kambangan (Noesa = eiland) een uitmuntende, meer dan 10 M. diepe reede oplevert. De breedte tusschen de dieptelijnen van 7.5 M. onder L. W. varieert van 150 tot 300 M. Ten gevolge van den aanleg der spoorweglijn Djokjakarta-Tjilatjap is de belangrijkheid van laatstgenoemde plaats als haven zeer toegenomen.

EMMAHAVEN. Emmahaven heeft in de eerste plaats haar ontstaan te danken aan de behoefte, welke ontstond bij het in exploitatie brengen der Ombilin-mijnen, gelegen in de Padangsche Bovenlanden, aan een veilige en behoorlijk uitgeruste haven, vanwaar uit de verdere distributie over zee van de opgedolven steenkolen kon geschieden. Gelijktijdig met den spoorwegaanleg van de kust naar de Bovenlanden werd de havenaanleg aan de Brandewijnsbaai herdoopt tot Koninginnebaai, geautoriseerd (1886).

SABANG. De havenplaats Sabang heeft, behalve aan haar gunstige ligging ten opzichte van het interoceanisch verkeer, haar ontwikkeling vooral te danken aan den toenmaligen majoor van Heutsz, die het denkbeeld bepleitte, van Sabang een vrijhaven te maken, en die ook als Gouv. Gen. den bloei van Sabang naar vermogen bevorderde. Vooral na 1898 volgde groote uitbreiding der havenwerken. Een reparatiewerf ontstond; scheepshellingen werden aangelegd; electrisch gedreven kolentransporteurs aangeschaft; kaaimuren, handelssteigers, pakhuizen en kolenloodsen gebouwd, woningen voor personeel en koelieverblijven opgericht. Sabang is voornamelijk transito- en kolenhaven. De verdere ontwikkeling van Atjeh als cultuurland en wellicht ook als mijnbouwgebied zal de beteekenis van Sabang als Oceaanhaven slechts kunnen doen toenemen.

SOERABAJA. Zoolang de in uitvoering zijnde havenwerken te Soerabaja niet gereed en in exploitatie genomen zijn, is deze handelsplaats — de belangrijkste en grootste van geheel Nederladsch-Indië — voor de communicatie tusschen schip en wal nog geheel aangewezen op lichters en prauwen. De reede, gevormd door Straat Soerabaja, is uitmuntend; men heeft er goeden ankergrond en ligt er altijd veilig, terwijl het water slecht hoogst zelden bepaald onrustig of woelig is. De prauwen kunnen de Kali Mas (een der armen waarmede de Soerabaja-rivier in zee valt) opvaren tot aan de handelswijken, welker centrum ongeveer $3^1/_2$ K.M. van den riviermond is verwijderd.

De in aanleg zijnde havenwerken, (volgens het rapport Kraus—de Jongh) waarvan de voltooiing zoo goed als geheel tot stand is gekomen, bestaan voornamelijk uit een ten W. van de Kali Mas, langs Straat Soerabaja in hoofdzaak O. W. loopende kade, ter lengte van 1200 M., gefundeerd op 13.30 M. onder hoogwater. Daarachter bevindt zich een terrein van 200 M. breedte, waarop de noodige sporen zijn ontworpen en gelegenheid is voor de oprichting van loodsen en open opslagplaatsen, pakhuizen, en entrepôts. Ten Z. van deze terreinen is een havenkom uitgebaggerd, ten deele tot een diepte van 13.00 M. doch overigens voorloopig tot 5.30 M. onder hoogwater. Deze kom, ter oppervlakte van gemiddeld 950 × 1100 M., is van uit Straat Soerabaja bereikbaar door een 300 M. wijde invaartopening ten O. van de kade. Aan de O.zijde wordt deze toegang begrensd door een korter dam. Een dieper gedeelte van de havenkom is bestemd voor ligplaats van een 14000 tons drijvend dok. Het oude havenkanaal, de Kali Mas, wordt voorts verbreed en van nieuwe kademuren voorzien. De scheepvaartbeweging te Soerabaja is de aanzienlijkste van alle havens in Ned.-Indië.

Van het verblijf der Heeren Prof. Dr. Kraus en Ir. De Jongh in Ned. Indië, werd door den Gouverneur-Generaal gebruik gemaakt, om tevens hun advies in te winnen nopens de uitbreiding, die in verband met het steeds toenemend handelsverkeer enkele andere haveninrichtingen dienden te ondergaan. Behalve bij de hiervóór reeds in het kort besproken haven te Tandjoeng-Priok was het vooral te Makasser en Bĕlawan dringend noodig verbetering in de toestanden aan te brengen.

MAKASSER. De reede van Makasser wordt beschut door eenige op 1 tot $1^1/_2$ K.M. vóór de kust gelegen koraaleilandjes, terwijl de verder in zee gelegen Spermonde-eilandengroep haar tegen heftige stormen beveiligt. Reeds de in 1900 getroffen voorzieningen, bouw van een schroefpaalsteiger van ± 500 M. lengte en ± 10 M. breedte, evenwijdig aan de kust, met den vasten wal verbonden door 9 landingsbruggen — hadden tot de ontwikkeling van den handel veel bijgedragen; maar de blijvende snelle toename maakte afdoende verbetering urgent.

De aangebrachte uitbreiding bestaat uit een evenwijdig aan den oever in zee uitgebouwde kaaimuur lang 1340 M. en gemiddeld ongeveer 175 M. van den wal verwijderd. De ruimte tusschen muur en oever is grootendeels geheel aangeplempt en bestemd voor entrepôts en pakhuizen; een deel ervan echter, het dichtst bij den ouden steiger gelegen, ter lengte van 280 M. en ter breedte van 76 M. zal dienen voor prauwenkade en is eveneens van kaaimuren voorzien. De waterdiepte vóór de kade bedraagt ± 13 M. bij hoogwater.

Inmiddels is de scheepvaartbeweging te Makasser nog zoodanig toegenomen, dat nogmaals tot nadere verlenging van den kaaimuur in noordelijke richting moet worden besloten. De door de heeren Kraus en de Jongh ontworpen plannen zijn bijna geheel voltooid.

Bĕlawan of **Belawan-Deli** is de haven van **Médan**, de hoofdplaats van het Gouvernement Oostkust van Sumatra, en is door een spoorweg met Médan verbonden. De haven ligt op een eilandje ontstaan door aanslibbing van Bĕlawan- en Delirivier, die kort voor hare uitmonding in zee in elkanders onmiddelijke nabijheid stroomen. De diepte in de Bĕlawan-rivier ter hoogte van de aanlegplaatsen bedraagt meer dan 7 M. Ongelukkigerwijze ligt echter voor de monding in zee een bank waarop bij ebbe slechts 2.20 M. à 2.30 M. water staat, terwijl bij hoogwater de diepte is 4.30 M. à 4.30 M., zoodat voor het meerendeel der groote vrachtschepen en passagiersbooten verlading noodig blijft.

In verband met den door den toenemenden bloei van het achterland ontstanen vooruitgang van Bĕlawans handelsverkeer werd in beginsel besloten, de haven voor het groote verkeer geschikt te maken, zoodat ook Sumatra's Oostkust een Oceaanhaven zal krijgen; de eigenlijke havenwerken zijn reeds aanbesteed.

Havenbeheer en **Exploitatie**. Zie de groote Encycl. van Ned.-Indië.

HAZAART (JACOBUS ARNOLDUS). Geb. in 1773 te Koepang, vroeger luit. in dienst der Compagnie, was handelaar op Timor, daarna Drost (opperhoofd) over dat eiland en werd na het herstel van het Ned. gezag resident van Timor. Als zoodanig verdedigde hij met klem de Ned. belangen tegen Portug. aanspraken. Ook overigens maakte hij zich in velerlei opzichten als resident verdienstelijk.

HEDYCHIUM CORONARIUM Kön., fam. *Zingiberaceae*, Gandasoeli, of Gandasoeli poetih (Mal.), Gandasoli (Soend.), een kruidachtige hooge plant, vaak in tuinen gekweekt, ook in andere deelen van de wereld, wegens de eigenaardig gevormde en sterk geurende bloemen. De wortelstok schijnt wel te worden gegeten, na in heete asch te zijn gepoft.

De stengel van deze soort en van verwante soorten (waarvan er op Java voorkomen) is een uitstekend materiaal voor papierbereiding. Het vezelgehalte van den stengel is zeer hoog; de vezel zelf is taai en levert uitstekend materiaal voor papierbereiding.

HEERENDIENSTEN. Het verrichten van diensten, het verleenen van arbeid, door den onderdaan, als zoodanig, ten behoeve van zijn heer, van de overheid of de gemeenschap, en dit om niet of onder genot van zekere tegemoetkoming, is een allerwege bekend gebruik. In het Westen is dat gebruik tengevolge van staatkundige en maatschappelijke omstandigheden allengs op den achtergrond getreden. In het Oosten en ook in onze koloniën aldaar is het om verschillende redenen nog steeds in zekere mate van kracht.

Terwijl voor een uitvoerig historisch overzicht verwezen wordt naar de groote Encycl. van Ned.-Indië, wordt hier slechts vermeld dat de O.-I. Comp. een ruim gebruik maakte van gedwongen diensten, o.a. voor het werk in haar forten, pakhuizen en fabrieken, en voor den houtaankap (*blandong-diensten*). Op den weg, die tot de feitelijke afschaffing der heerendiensten op Java en Madoera, (begonnen in 1913) geleid heeft, zijn als voornaamste stations te beschouwen: 1° de maatregel van G. G. Duymaer van Twist, dat voortaan een berekening moest worden gemaakt van het vermoedelijk noodige getal dagdiensten 2° de invoering van het Reg. Regl. van 1854, dat bij art. 57 voorschrijft een *gewestelijke* herziening om de 5 jaren, met het doel om daarin trapsgewijze de verminderingen te brengen, bestaanbaar met het algemeen belang; 3°. de afschaffing der *pantjèn*-diensten bij de Inlandsche ambtenaren, gepaard gaande met afschaffing van een aantal diensten en de heffing van een hoofdgeld van *f* 1.— per heerendienstplichtige; het excedent van dit hoofdgeld werd, voor het eerst in 1887, bestemd tot afschaffing van nog meerdere soorten van diensten; 4°. het in 1887 door den G. G. van Rees bevolen plaatselijk onderzoek naar alle persoonlijke diensten, door de Inlanders gepresteerd; dit onderzoek, beeindigd onder leiding van den Inspecteur F. Fokkens, had voor de Inl. bevolking belangrijke gevolgen: een aantal misbruiken en willekeurige toepassingen werden in het licht gesteld; de grondslagen van den heerendienstplicht duidelijk aangewezen; de vrijstellingen aangegeven; voor een aantal werkzaamheden de heerendiensten afgeschaft, zoodat het maximum-aantal dagdiensten aanzienlijk kon worden ingekrompen. Echter werd in 1902 het nieuwe beginsel toegepast dat het hoofdgeld voortaan zou zijn een *gewone belasting* en niet meer een equivalent voor afgeschafte diensten; verdere afschaffing zou geschieden op kosten van den Lande.

Door opvolgende herzieningen kon het maximum-aantal dagdiensten steeds meer verlaagd worden. In 1912 liep dit voor de verschillende gewesten nog uiteen van 10 tot 30. Het aantal in 1911 werkelijk verrichte dagdiensten bedroeg evenwel per hoofd gemiddeld niet meer dan 5. Nog slechts drie soorten van heerendienstarbeid waren (voor zoover niet op sommige plaatsen reeds afgeschaft) overgebleven, n.l. *a.* het onderhoud van en het doen van gewone herstellingen aan groote post- en binnenwegen, *b.* het verzamelen en transporteeren van verhardingsmateriaal ten behoeve van die wegen, *c.* het onderhoud van en het doen van gewone herstellingen aan dammen, waterwerken, dijken en waterleidingen.

In 1912 meende de Regeering, dat de tijd gekomen was om ook aan dezen nog overgebleven heerendienstarbeid een einde te maken. Tot dat doel zou aan de heerendienstplichtige bevolking een verhooging van het hoofdgeld worden opgelegd, voor de verschillende gewesten uiteenloopende van 50—100 %. Het hoofdgeld veranderde hiermede weder in een equivalent voor bepaalde heerendiensten, althans wat de verhooging betrof, want het oude deel der belasting (*f* 1 per dienstpl., Pasoeroean *f* 1.50) bleef het karakter eener algemeene belasting behouden.

De afschaffing werd over drie jaar verdeeld, telken jare voor een zeker aantal gewesten. In 1916 kwamen de laatste residentiën aan de beurt, waarmede de heerendiensten op Java en Madoera, de Vorstenlanden en de particuliere landerijen uitgezonderd, in het algemeen tot het verleden behooren. Echter kunnen zij in zeer bijzondere gevallen nog steeds gevorderd worden, b.v. wanneer dit bij rampen van hoogerhand dan wel tot afwending van algemeen gevaar tijdelijk noodig mocht zijn, enz.

Het hiervoren besproken onderzoek heeft zich ook uitgestrekt tot de g e m e e n t e diensten, en als resultaat daarvan werden bij r e s i d e n ts

besluiten voor elk gewest regelingen vastgesteld omtrent de samenstelling van het desabestuur en de ambtelijke voordeelen der leden daarvan, in den vorm van pantjèn- en andere diensten, ambtsvelden enz., voorts omtrent de beschikking over de ingezetenen voor de politioneele bewaking der desa als anderszins, waarbij eveneens een aantal noodelooze diensten werd afgeschaft. De meeste der bedoelde résidentsbesluiten zijn opgenomen in het Koloniaal Verslag van 1893, bijl. O.

Bij het in 1902 aan den toenmaligen Inspecteur C. J. Hasselman opgedragen nader onderzoek ter zake werd opnieuw de noodzakelijkheid van een doeltreffende bemoeienis van bestuurszijde aan het licht gesteld.

Ten aanzien van de residentie *Besoeki* is, vooral met het oog op de veelvuldige brandstichti - ge in suikerrietaanplantingen en tabaksschuren, nog bepaald, dat door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur in het belang der openbare veiligheid tijdelijk aan de inboorlingen buitengewone gemeentelijke diensten van politioreelen aard kunnen worden opgelegd.

Voor de regelingen in de residenties Soerakarta en Djokjakarta zie VORSTENLANDEN, voor die op particuliere landerijen, zie PARTICULIERE LANDERIJEN.

Voor de Buitenbezittingen is art 57 R.R. evenzeer van kracht als voor Java en Madoera; ook daar weder met het voorbehoud van art. 27 omtrent de gebiedsdeelen, waar het recht van zelfbestuur aan de Inlandsche vorsten en volken is gelaten.

De verordeningen voor de Buitenbezittingen zijn in het algemeen van gelijken vorm als die voor Java en Madoera. Heerendienstplichtig zijn, behoudens de gebruikelijke vrijstellingen, over het geheel de werkbare mannelijke ingezetenen, behoorende tot de Inlandsche bevolking. Het maximum-aantal dagen arbeid, hetwelk van een dienstplichtige per jaar gevorderd mag worden, verschilt var 24 tot 52. In den regel bepalen de werkzaamheden naar gelang van omstandigheden in hoofdzaak zich tot: 1°. aanleg en onderhoud van groote transport- en binnenwegen: 2°. aanleg en onderhoud van dammen, dijken en andere waterwerken en van waterleidingen, voor zooveel niet door de inlandsche gemeenten geschiedend; 3°. het transport van in dienst reizende landsdienaren en van hunne goederen, enz. tenzij zulks in vrijen arbeid of op andere wijze kan geschieden; 4°. de bewaking van wachthuizen en het verrichten van nachtelijke patrouillediensten, 5°. het bedienen van niet verpachte overvaarten in de onder 1° bedoelde wegen; 6°. het verrichten der vanouds gebruikelijke, niet als gemeentelijke diensten aan te merken, prestatiën ten behoeve van Inlandsche hoofden.

Bij Ind. Stb. 1914 n°. 732 is aan de heerendienstplichtigen in de residentie Sumatra's Westkust de gelegenheid geopend tot het sluiten van overeenkomsten omtrent den afkoop van een of meer diensten, waartoe zij verplicht zijn.

Naar aanleiding van het rapport-Liefrinck zijn op Sumatra met ingang van 1 Jan. 1919 afgeschaft de heerendiensten voor den aanleg van en voor belangrijke omleggingen en verbeteringen in de groote, doorgaande, verharde verkeerswegen, behoudens bevoegdheid van den G.G. om in bijzondere gevallen tegen behoorlijk loon daarvoor heerendienstplichtigen op te roepen. Voorts heeft een ingrijpende herziening plaats gehad van de op Sumatra geldende gewestelijke regelingen, met het doel de heerendiensten tot het strikt noodzakelijke te beperken, den aard en den duur nauwkeurig te omschrijven, en den maximum-afstand van de te werkstelling vast te leggen.

HEIDENDOM. Mit dit woord wordt hier bedoeld de primitieve wereldbeschouwing der volken van den Indischen Archipel, die nog niet den directen invloed van het Hindoeïsme, den Islam of het Christendom ondergaan hebben, waarbij te bedenken valt, dat ook daar, waar een dezer godsdiensten ingang gevonden heeft, evenals dit in andere landen het geval pleegt te zijn, veel van het oude volksgeloof in min of meer geässimileerden vorm is blijven voortleven.

In het Heidendom der volken van den Indischen Archipel merken wij drie elementen op: 1°. een wereldbeschouwing van pantheïstischen aard, waarbij de geheele schepping gedacht wordt bezield te zijn met dezelfde ziel of zielestof, of levenskracht, die bij menschen, dieren en planten in den grond der zaak niet verschillend is; 2°. het geloof aan de persoonlijke ziel van den mensch, die na zijn dood voortleeft in het dodenrijk, en die door de nabestaanden van den afgestorvene wordt gediend en vereerd, welke vereering van zielen het hoofdelement is in den heidenschen godsdienst der Indonesiërs; 3° het geloof in en de vereering van geesten en goden, die voor een deel personificaties van natuur krachten zijn.

1°. *Het geloof aan een alziel of zielestof.* Hierbij moet allereerst opgemerkt worden, dat Dr. Alb C. Kruyt, die den term „zielestof" in de ethno logie van den Ind. Archipel geïntroduceerd heeft, thans dit woord geheel overboord geworpen heeft (zie zijn art.: Measa, een bijdrage tot het dynamisme der To-radja's van M. Celebes. Bijdr. Kon. Inst. 1918) en zich gesteld heeft op het standpunt van Mr. van Ossenbruggen in zijn werk: „Het primitieve denken" enz. (Bijdr. Kon. Inst. 1915) die in veel, wat door Kruyt met de opvatting van de onpersoonlijke „zielestof" verklaard werd, een z. g. „prae-animistische" beschouwing ziet, de erkenning van een magische kracht in natuur, menschen en dierenwereld. De verhouding van den natuurmensch tot zijn omgeving zou evenwel nog niet die zijn van bewuste magie (mogelijk een later stadium) maar beheerscht worden door het *associatieve* denken, dat naar logica noch causaliteit vraagt, maar slechts naar de mogelijkheid van *verbinding* der eene voorstelling met een andere.

Al kan worden toegegeven dat uit dit preaanimisme, beter: dynamisme, veel zou kunnen verklaard worden, dat bij de zielestof-theorie niet zoo duidelijk is, zal toch het woord „zielestof" hier behouden worden, daar juist het woord „zielestof" typischer het materieele in de primitieve beschouwing uitdrukt dan het woord „magische kracht".

De zielestof wordt ook in het menschelijk lichaam gevonden en wel in sommige deelen zeer sterk: het hoofd, het bloed, het haar, het speeksel, de lever en de ingewanden. Zoo dienen een deel der praktijken bij het koppensnellen (zie ald.) om zich onverbruikte zielestof van den verslagene toe te eigenen; zoo worden allerlei zaken met het bloed van offerdieren bestreken; aan speeksel, vooral van aanzienlijke personen,

wordt genezende kracht toegeschreven, enz.

2°. *Het geloof in een persoonlijke ziel van den mensch.* Deze draagt verschillende namen; de meest bekende is het Maleische *soemangat* („het heete")De ziel wordt vereenzelvigd met of gepersonifieerd als schaduw, naam, vlinder, vogel, vuurvlieg, of huishagedis.

De ziel is in staat het lichaam te verlaten zonder dat dit daarvan eenige schade ondervindt. Alleen wanneer de scheiding te lang duurt zal het lichaam kwijnen en sterven. Gedurende den slaap verlaat de ziel het lichaam en doolt rond; alles wat zij op haar wandelingen ziet, wordt door den eigenaar der ziel gedroomd. Door een sterk verlangen naar iemand of iets, door een plotselingen schrik, door ontevredenheid, gebrek of onaangename levensomstandigheden gebeurt het, dat de ziel het lichaam ontvlucht, Daar ziekte gewoonlijk als de gedwongen afwezigheid der ziel wordt opgevat, heeft dit geloof den Indonesiër er toe gebracht, middelen uit te denken om de verloren gewaande ziel terug te halen. Voor ziektebezweringen zie PRIESTERS, voor personen, die hun *soemangat* buiten het lichaam kunnen doen treden, of een andere gedaante aannemen, zie WEERWOLF; voor de zielestof, toegekend aan planten en voorwerpen, zie PLANTLORE, FETISISME en RIJKSSIERADEN.

De Indonesiër gelooft aan het voortleven van de ziel van den mensch na den dood. Men stelt zich de gedaante van de ziel voor geheel overeenkomende met die van het lichaam, met al zijn eigenschappen en gebreken. Het tatoueeren wordt wel eens met dit geloof in verband gebracht (zie TATOUEEREN). Over de gebruiken bij en na de begrafenis, de rouwgebruiken enz. zie MENSCHENOFFERS, OVERLIJDEN en PONTIANAK.

De bedoeling van de *doodenfeesten* is den overledene uit te rusten voor zijn verblijf in het doodenland en hem daarheen uitgeleide te doen. Van deze feesten en hun voorbereiding wordt veel werk gemaakt. Vaak hebben daarbij reidansen plaats onder het zingen van liederen, waarin men zijn verlangen naar de dooden uitspreekt; ook worden door daartoe bevoegde personen litanieën opgezegd, die den weg der dooden naar het zielenland beschrijven.

Op den weg naar het zielenland ontmoet de ziel allerlei moeilijkheden. Sommige volken spreken van een groot varken of een hond, die de voorbijgaande ziel tracht aan te vallen en op de eene of andere wijze tevreden gesteld moet worden. Meestal vindt men in den Hades ook een wachter, die naar de daden van de ziel tijdens haar aardsch bestaan navraag doet.

Het zieleland wordt onder de aarde gedacht; maar er zijn ook volken die bergen of eilanden aanwijzen als de plaats, waarheen de zielen hunner dooden gaan. Het leven daar stelt men zich voor geheel gelijksoortig aan dat op aarde.

De zielen der dooden zijn voor hun nagelaten betrekkingen van groote beteekenis. Men denkt ze zich als met hen medelevende (al hebben ze ook hun tehuis in het zielenland), hen helpende bij hun dagelijkschen arbeid, hen waarschuwende voor gevaren; maar ook toornende wanneer de overlevenden van de gewoonten afwijken en anders doen, dan zij zelven gewoonlijk hebben gedaan.

Niet van alle afgestorvenen worden de zielen vereerd; gewoonlijk houdt men geen rekening met die van tijdens hun aardsch bestaan onbeduidende menschen. De ziel van den stichter van het dorp, bij de Javanen tjakal bakal dèsâ genoemd, bekleedt bij vele volken een voorname plaats. Ook de zielen van hen, die op oeconomisch of politiek gebied een groote verandering hebben teweeggebracht, bijv. de eerste landbouwer, de eerste smid enz., genieten bijzondere vereering.

De vereering der zielen geschiedt op velerlei plaatsen en bij allerlei gelegenheden. Het meest bij algemeene of feestelijke maaltijden, waarbij dan eerst een deel wordt afgezonderd voor de overledenen, die men acht tegenwoordig te zijn.

De vereering van zielen alleen door aanroeping geldt meestal een bepaalde rubriek van zielen of de zielen van afgestorvenen in het algemeen. Wil men met een bepaalden persoon communiceeren, dan gebruikt men daartoe meestal een medium. In de eerste plaats wordt gebruik gemaakt van het lijk of de beenderen van den overledene. Bij sommige volken wordt alleen het hoofd bewaard als medium om met de ziel van den eigenaar in gemeenschap te komen. Ook andere deelen van het lichaam worden bewaard, en als medium gebruikt; vooral bij de verschillende Papoeastammen komt dit voor.Meer algemeen is het gebruik om beelden der overledenen als medium te gebruiken (voorouder- of zielebeeldjes), vooral komt dit voor bij de Papoea's der Geelvinkbaai en de Niassers, verder ook op de Zuid-Wester en Zuid-Ooster-eilanden.

Ten slotte zijn er nog menschen, van wie men aanneemt, dat zij rechtstreeks in verbinding kunnen komen met de zielen der afgestorvenen (zie PRIESTERS).

3°. *Het geloof in en de vereering van geesten en goden.* Behalve in de zielen zijner overleden voorouders, gelooft de Indonesiër ook aan goden en geesten van niet-menschelijken oorsprong. Zij oefenen weinig invloed uit op het dagelijksch leven van den Indonesiër. Met een gerust hart laat hij den dienst van die goden over aan zijn priesters.

De Indonesische heidenen kennen een opper sten god, die dikwijls met een uitheemschen naam wordt aangeduid. Zoo komt de naam Batara Goeroe in verschillende vormen voor bij Bataks, Boegineezen en op de Philippijnen. Hatala vindt men bij de Dajaks en Lahatala op Boeroe, een verbastering van het Arabische Allah ta'ala. Toch moet deze oppergod oorspronkelijk Indonesisch zijn. Twee functiën van het Opperwezen vinden wij bij nagenoeg alle Indonesische volken uitgesproken, namelijk zijn scheppende kracht en het onderhouden van zijn schepping, in dezen zin, dat hij straft, wat tegen zijn inzettingen wordt gedaan.

In het Oostelijk deel van den Archipel treedt nog zeer duidelijk de natuuraanbidding op den voorgrond. Heer Zon huwt met Vrouw Aarde, en daaruit ontstaat vruchtbaarheid. Bij sommige volken is de zon de dienaar van den Schepper.

Naast de vereering van de zon vinden wij hier en daar sporen, dat vroeger ook de maan moet zijn vereerd. Vooral in de Molukken en op Nieuw-Guinea komen trekken voor, welke duidelijk daarop wijzen.

De Indonesier gelooft, dat zijn levenslot door de goden is voorbeschikt, en dat hij daaraan

niets kan veranderen. Van vele gangbare verhalen vormen de voorbeschikking van ieders lot en de onveranderlijkheid daarvan het thema.

Als afgezanten der goden treden dieren, vooral vogels op. Een bijzondere groep van goden of halfgoden zijn de Sangiangs, die tusschen hemel en aarde wonen; zeer algemeen voorkomend zijn voorts de vulkaan- en zeegoden, en die, welke in boomen hun verblijfplaats hebben.

HEILIGEN (MOH. INDISCHE). Hoewel niet tot de oorspronkelijke bestanddeelen van den Islam behoorende, heeft de vereering van een groot aantal heiligen feitelijk in alle Moslimsche landen zeer groote beteekenis voor het volksgeloof. Nederlandsch-Indië maakt op dien regel geen uitzondering. Ook daar bloeit de vereering van velerlei Mohammedaansche heiligen, wier hulp bij alle denkbare gelegenheden door de Inlandsche bevolking wordt ingeroepen.

Het Arabische woord ter aanduiding van een heilige, is *wali* (d. i. letterlijk: iemand, die God nabij is, meerv. *awlijâ*) en de wonderen, waartoe een heilige door Gods genade in staat geacht wordt, dragen in het Arabisch den naam *karâmah* (d.i. edele gave; in Ned.-Indië *karamat* of *kramat* uitgesproken en aldaar ook wel als bijv. naamw. in den zin van „wonderdoend" opgevat).

Talrijk zijn ook in den Indischen Archipel de heiligengraven; men onderneemt bedevaarten daarheen en brengt er spijs en reukoffers, reciteert er gewijde teksten ter eere van den overledene, enz. Een dergelijk graf, in Nederl.-Indië met het oog op de daarvan uitgaande wonderdadige werking wel *kramat* genoemd, draagt op Java bovendien den naam *astânâ* of *makam.*

De heiligen, in den Archipel vereerd, waren voor een deel Moslimsche leeraars of mystieken van grooten naam, Arabieren e. a., die in Nederl.-Indië als heiligen in de volksherinnering bleven voortleven. Vooral zij, die in de verschillende deelen van den Archipel als invoerders van den Islam beschouwd werden, bleven bij het nageslacht in aandenken. Op Java vormen deze apostelen van den Islam, die ondersteld worden allen gelijktijdig, omstreeks den val van Madjapahit, geleefd te hebben, volgens de overlevering een a c h t t a l, of, naar een andere traditie, een n e g e n t a l. Zij zijn meestal bekend onder den eeretitel *soenan* (*soesoehoenan*) en worden verder aangeduid naar de plaatsen aan het Noorder strand van Java, waar hun hoofdwerkzaamheid zou hebben plaats gehad en waar zij begraven liggen.

Bovendien bleef in Ned-Indië evenals in andere Moslimsche landen, de dienst van velerlei oudheidensche heiligdommen, afgoden en schutspatroons met de daaraan verbonden denkbeelden en gebruiken uit den vóór-Mohammedaanschen tijd op menige plaats in den vorm van Moslimsche heiligenvereering voortleven.

Volgens de officieele leer behoort de heiligenvereering hoofdzakelijk slechts daarin te bestaan, dat men een heilige het te verwachten hemelsche loon voor zekere goede werken bij wijze van geschenk opdraagt, om daardoor zijn gunst en voorspraak bij God te verwerven. Naar de populaire opvatting echter heeft de heiligenvereering veel grootere beteekenis en vormen de heiligen feitelijk een klasse van halfgoden, tot wie men zich met al zijn geestelijke en stoffelijke nooden juist bij voorkeur wendt, omdat zij den mensch zooveel nader staan dan de oneindig verheven Godheid. Daarbij pleegt men zich de heiligen voor te stellen als bekleed met de macht om de wenschen hunner vereerders vrijwel naar goeddunken in vervulling te doen gaan of te verijdelen. Diep wortelt deze heiligenvereering in het volksgeloof.

Van de vele op Java vereerde heiligen verdienen o. a. de volgende, die allen als apostelen van den Islam bekend staan, met name vermeld te worden: M a l i k I b r a h i m (ook bekend als M a u l a n a M a g h r i b i), gest. in 1419 n. Chr. blijkens het opschrift op zijn graf te Grĕsik (Grissee); S o e n a n N g a m p è l (R a d è n R a h m a t), gest. in 1467 n. Chr. te Soerabaja, waar zijn graf te vinden is te Ngampèl (district Kota); S o e n a n B o n a n g (M a k d o e m I b r a h i m, zoon van genoemden S. Ngampèl), van wien zoowel te Toeban als in de dèsa Bonang Wétan (beide in Rĕmbang) een graf getoond wordt; S o e n a n G i r i (R a d è n P a k o e), wiens graf op den top van den heuvel Giri, bij Grĕsik ligt; S o e n a n G o e n o e n g D j a t i aldus later bekend naar zijn graf op den Goenoeng Djati (in Cheribon), de invoerder van den Islam in Bantĕn en overig West-Java, overleden omstreeks 1570 n. Chr.; S o e n a n K o e d o e s en S o e n a n M o e r i â, wier graven te vinden zijn te Koedoes en in het Moeriâ-gebergte (in Japara); S o e n a n D r a d j a t (een andere zoon van S. Ngampèl), wiens graf zich bevindt in de dèsa Dradjat aan den grooten weg van Toeban naar Sidajoe (Soerabaja), en S o e n a n K a l i d j â g â, wiens graf gevonden wordt in Kadilangoe (Semarang).

HELLWIGRIVIER. Ook wel genaamd: Vetbuikrivier. Mondt uit in zee op de kust van Z.-N.-Guinea in de Oostbaai ten W. van de Flamingobaai.

HEMILEIA VASTATRIX Berkeley. Parasitische schimmel uit de familie der roestzwammen (Uredineae), welke de oorzaak is van de gevreesde koffiebladziekte, die eerst op Ceylon daarna op Java en Sumatra in de koffie-aanplanten gewoed heeft.

HENNA. Kleurmiddel voor nagels enz.; bereid uit de bladeren van *Lawsonia inermis L.*, fam. *Lythraceae*, een heester in alle tropische landen gekweekt. Zie ook LAWSONIA.

HENNEP, zie CANNABIS, GANDJA en VEZELSTOFFEN.

HERKAUWERS (*Ruminantia*), een afdeeling der Hoefdieren, die met de Zwijnen de groep der „Gepaardhoevigen" vormt. De Herkauwers van Nederlandsch-Indië behooren tot de families *Tragulidae* (zie DWERGHERT), *Cervidae* (zie HERTEN) en *Bovidae* (zie RUNDEREN).

HERTEN (*Cervidae*), een familie der Herkauwers, zich voornamelijk door het bezit van een gewei onderscheidend. Het gewei ontbreekt slechts bij enkele soorten, maar is (behalve bij het Rendier) uitsluitend aan het mannetje eigen.

De herten van Nederlandsch-Indië behooren deels tot het geslacht *Cervulus* (zie KIDANG), deels tot het geslacht *Rusa.* De laatste zijn de meer typische herten. De soorten van *Rusa*, (roesa en mĕndjangan, MAL.; mĕndjangan, LAAG-JAV.; sangsam, HOOG-JAV.; oentjal, SOEND), in Nederlandsch-Indië zijn de volgende *R. equina* Cuv. (mĕndjangan ajĕr, MAL., van Achter-Indië, Borneo, Sumatra en Banka, is het grootste hert

van den Archipel; het wordt 1.9 M. lang. Het is donkerbruin, met een groote roodbruine vlek op de achterdeelen en met dikke, zwarte staartpluim. *Rusa hippelaphus* Cuv. is kleiner dan het eerstgenoemde en heeft hoorns, die veel langer zijn dan de kop en waarvan de achterste eindtak langer is dan de voorste en bijna recht opwaarts gericht. Ook is het lichter bruin gekleurd en heeft het een bruine staartpluim. Zijn verspreiding in den Archipel is eigenaardig, omdat het een van de weinige Zoogdiersoorten is, die westelijk en oostelijk van de „lijn van Wallace" voorkomen, het bewoont n.l. Java en de kleine Soenda-eilanden tot Timor, Z.O.-Borneo, Celebes, de Molukken en de Aroe-eil.

R. Kuhli Müll. en Schleg. is een kleine soort, die verwant is aan *R. porcina* Zimm. van Voor-Indië en uitsluitend voorkomt op Bawéan. Het dier is donkerbruin met witten buik en heeft een gewei, dat veel langer is dan de kop en waarvan de achterste der beide eindtakken korter is dan de voorste en sterk naar binnen gericht.

HERTZWIJN. Zie BABIROESA.

HEURNIUS (JUSTUS). — ook HORNIUS, HURNIUS en VAN HEURNE). Zoon van den Leidschen hoogleeraar J. Heurnius, was van 1824—1632 predikant te Batavia, en later op Honimoa geplaatst; overl. ± 1651. Hij maakte zich vooral verdienstelijk door zijn Maleische geschriften, met name door de verbeterde uitgave van het „Vocabularium ofte woordenboek in 't Duitsch en Maleis" van C. Wiltens en Danckaerts, 1650, en door de vertaling in het Maleisch van de Evangeliën en de Handelingen der Apostelen (gedeeltelijk met gebruikmaking van de vertaling van Van Hasel), Amst. 1651.

HEVEA BRASILIENSIS Müll. Arg., fam. *Euphorbiaceae*, zie CAOUTCHOUC.

HEIJDEN (KAREL VAN DER). Geboren in 1826 te Batavia. In Nederland ontving hij zijn opvoeding, nam op 15-jarigen leeftijd dienst bij het N.-I. leger, doorliep de verschillende rangen tot kolonel en trad in 1877 op als waarnemend Militair en Civiel Gezaghebber, waarna hij in Jan. 1878 benoemd werd tot Gouverneur van Atjeh en Onderhoorigheden tevens Militair bevelhebber. In Sept. 1878 werd hij generaal-majoor en als buitengewone belooning voor de uitstekende diensten in Atjeh bewezen in Jan. 1880 luitenant-generaal. Het succes door hem in Atjèh behaald en de rust daardoor verkregen deed de Indische regeering besluiten overtegaan tot het invoeren van een geregeld bestuur. In 1887, (hij was in 1882 gepensionneerd) werd hij benoemd tot kommandant van het Kon. Koloniaal Militair Invalidenhuis te Bronbeek, welke betrekking hij tot zijn dood, in 1900, vervulde.

HEYDT (JOHANN WOLFFGANG). Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

HIBISCUS CANNABINUS L. (Java-jute), zie VEZELSTOFFEN.

HIBISCUS ROSA SINENSIS L., Baroe, Baroe landak, Boenga raja (MAL.), Kĕmbang wèra (SOEND.), Noeribang (JAV.), Oeribang (BATAV., MAL.), evenals een aantal andere soorten het best bekend als Kĕmbang sĕpatoe, welke naam afgeleid schijnt te zijn van het Portugeesche *Flora de sapateiro* = schoenmakersbloem, omdat de bloemen voor poetsen van schoenen gebruikt worden. Ook Chineesche roos genoemd en misschien van China afkomstig, althans in Indië niet in het wild bekend. Het is een heester, tot 4 M hoog. De bloemen zijn zeer verschillend van kleur: paars, rood, geel, vleeschkleurig, oranje.

HIBISCUS TILIACEUS L. Baroe (MAL), Waroe (in verschillende samenstellingen, JAV, MAL. SOEND.). Algemeen voorkomende boom, in het wild vooral aan niet moerassige stranden, in het binnenland zeer vaak gekweekt, bekend om de diep-hartvormige toegespitste bladeren en de groote gele, van binnen purperen bloemen. Een bekende schaduwboom.

HIDJRAH, zie ISLAM I. c., en MOHAMM. KALENDER A.

HINDOEISME. In ruimeren zin, een samenvattende benaming voor den godsdienst en de daarop gegronde instellingen der Indiërs; in engeren zin bedoelt men met Hindoeïsme het derde tijdperk in de ontwikkeling van den Brahmaansch-Indischen godsdienst, zooals die haar uitdrukking vindt in het Mâhâ-bhârata en het Râmâyana's en de Dharmaçâstra's van Manoe, Jâdjnjawalkja, enz. Bij alle verschil van sekten, waaronder de Wisjnoeïeten en de Çiwaïeten de voornaamsten zijn, en ondanks zekere verscheidenheid in de dogmatische opvatting van het Godsbegrip, stemmen alle geloovige Hindoes daarin overeen, dat zij het leerstuk der zielsverhuizing of wedergeboorte erkennen. Behalve de leer der wedergeboorte en wat daarmede samenhangt, erkennen de belijders van het Hindoeïsme het Indische Pantheon en verdere mythologische voorstellingen, zooals die in hun heilige boeken, van de Weda's af, zijn nedergelegd.

De voornaamste goden van het Hindoeïsme der Middeleeuwen — het eenige dat voor den Indischen Archipel in aanmerking komt — zijn Çiwa en diens wederhelft Doergâ, Wisjnoe en diens gemalin Çrî, Brahma de schepper, Ganeça, de zonnegod Soêrja, Skanda, de god van den oorlog, Saraswatî, de godin der wijsheid en welsprekendheid. Godheden van minderen rang, doch zeer populair zijn de minnegod Kâma en Rati, zijn wederhelft. Hetzelfde kan men zeggen van Koebera, den god des rijkdoms. Met hoogen eerbied wordt door den Indiër ook de naam uitgesproken van Jama of Dharma, den god des doods en der gerechtigheid. Andere godheden zooals Indra, de hemelkoning en regengod, en Agni, de god van het vuur, nemen in het latere Hindeïsme slechts een ondergeschikte plaats in.

Niet enkel de hoogere en lagere goden maar ook andere wezens der Indische mythologie zijn bij verschillende volken van den Archipel in zekere mate inheemsch geworden. Zoo getuigen de afbeeldingen van Garoeda, als vogel en voertuig van Wisjnoe, dat hij eertijds op Java vereerd werd, gelijk nog op Bali het geval is. De Nâga's, de als slangen voorgestelde regenwolken en vereerd als watergeesten, zijn bekend in den ganschen Archipel tot Halmahéra toe. Ook Râhoe, de verpersoonlijkte eklips, de verslinder van zon en maan, komt onder min of meer verbasterde vormen voor op Java, Bali, bij de Dajaks, Bataks, Maleiers en op de Philippijnen. Als heilige en vereerenswaardige wezens worden ook beschouwd de planeten (met inbegrip van zon en maan), waaraan de oude weekdagen hun naam ontleenen. De Widjâdhara's, vrouwelijk Widjâdhari's, (JAV.: widâdari) en de Gandharwa's, (JAV.: gĕndroewâ) twee soorten van hemelsche geesten

of engelen, spelen in de sprookjes en het bijgeloof der Javanen en Balineezen een niet onbelangrijke rol. Niet minder is dit het geval met verschillende monsters, als de Râksjasa's en Bhoêta's, die ook in Maleische geschriften meermalen vermeld worden. (Zie verder OUDHEDEN en ÇIWAISME).

HIPTAGE, Bl., fam. *Malpighiaceae*, Areuj beurit (SOEND.), Krosok (JAV.), Lo alas (JAV.). Klimmende heesters met witte of lichtrose bloemen en gevleugelde vruchten, waarvan een 2-tal soorten voorkomen. De bladeren worden als groente gegeten.

HITOE. Naam van het noordelijk schiereiland van het eiland Ambon. (Zie aldaar.)

HODGSONIA MACROCARPA Cogn. fam. Cucurbitaceae. Akar kĕpajang (MAL.), Areuj kalajar badak of alleen Kalajar badak (SOEND.), Groote klimmende heester, die op verschillende plaatsen in den Archipel in het bergland voorkomt, kenbaar aan de groote kale gelobde bladeren en de roode, viltige, aan den top platgedrukte bolvormige vruchten. Op sommige plaatsen worden de zaden uitgeperst om de olie.

HOEAMOEAL. Schiereiland. Zie CERAM.

HOEDENINDUSTRIE. Het vlechten van hoeden is een der oudste en belangrijkste huisindustriën op Java. De industrie heeft zich, dank zij Europeesche leiding en voorlichting, vooral kunnen ontwikkelen in Tangĕrang (Residentie Batavia) en is daar een belangrijke bron van inkomsten voor de inlandsche bevolking.

Als grondmateriaal diende oorspronkelijk alleen bamboe, terwijl sedert 1906 ook pandanbladeren voor dit doel worden gebruikt. De fabricatie van *Panamahoeden* uit de bladeren van een palm (Carludovica palmata) is van nog recenter datum.

De export van bamboehoeden bedroeg in 1914 totaal 3.481.000, van pandanhoeden 3.808.000 stuks.

HOEFDIEREN. (*Ungulata*). Een afdeeling der zoogdieren, gekenmerkt door het bezit van hoeven in plaats van de klauwen of nagels van de andere Zoogdieren. In Nederlandsch-Indië zijn zij vertegenwoordigd door *Proboscidea* (zie OLIFANT), die nog 5 vingers en teenen hebben en digitigraad zijn, *Perissodactyla* (Ongepaardhoevigen) en *Artiodactyla* (Gepaardhoevigen). Zie PAARD, NEUSHOORN, TAPIR, ZWIJNEN en HERKAUWERS.

HOEKOEM. In den zin van „godsdienstige wet", „godsdienstige inzettingen", ook wel „godsdienstige rechter", is hoekoem een verbasterd Arabisch woord; dit is de meest verbreide beteekenis, die door Inlanders meestal gebruikt wordt in tegenstelling tot adat in den zin van „oudinheemsche gewoonten" (zie ADAT).

Daarentegen is hoekoem als titel in de Minahasa een Europeesche verbastering van het inheemsche woord oekoeng, volkshoofd (thans: wijkhoofd). Hoekoem bĕsar, kĕdoea, toea zijn de ambtsbenamingen van districtshoofden, onderdistrictshoofden en dorpshoofden (negorij-, gemeentehoofden) aldaar.

HOENDERS. Deze vogels, die in den tammen staat reeds sedert oude tijden zulk een groote rol vervullen en volgens de oudste geschiedkundige overleveringen bepaalde huisdieren waren, stammen hoogstwaarschijnlijk af van den Kasintoe (SOEND.), het wilde boschhoen of Bankiva-hoen van den Ind. Archipel, *Gallus bankivas ferrugineus*, dat ook op het vasteland van Indië, de Philippijnsche eilanden en verscheidene eilanden der Zuidzee voorkomt. De Kasintoe's paren geheel uit eigen beweging en zeer gemakkelijk met de tamme hoenders en deze bastaarden zijn steeds vruchtbaar, daarentegen paren de Kasintoe's met de andere Indische wilde hoendersoorten niet. De wilde hoenders worden in menigte gevangen en gegeten; de smaak van het vleesch is gelijk aan dien der tamme hoenders. Zij worden gevangen met strikken, in een kring geplaatst, met een tammen haan als lokvogel in het midden. Tamme hoenders worden overal door de inlanders in menigte gehouden, waarvoor aan de stijlen hunner woning bamboe manden worden gehangen.

HOENI (SOEND.). Zie ANTIDESMA.

HOEROENG (TANO HOEROENG). Een woest bergland in het N.W. van de onderafd. Padang Lawas, res. Tapanoeli. De Dolok Hoeroeng, een der lagere bergen is bijna 1100 M. hoog.

HOETA of koeta. Naam van de inlandsche dorpsgemeente in de Bataklanden (zie DORP).

HOËVELL (Dr. WOLTER ROBERT BARON VAN). Geb. in 1812 te Deventer, werd in 1837 benoemd tot predikant te Batavia. Daar nam hij ijverig deel aan de bevordering der wetenschap, ook door middel van het Bat. Gen. v. K. en W., waarvan hij vice-president en president werd en dat hem een nieuw leven dankte. Maar vooral vestigde hij de aandacht op zich door de uitgave van het Tijdschrift van Ned.-Indië, aanvankelijk met steun van de Regeering, die echter na eenigen tijd in tegenwerking overging, toen het bleek dat Van Hoëvell op koloniaal-politiek gebied overtuigingen koesterde, die haar zeer ongevallig waren. In Nederland teruggekeerd vestigde hij de aandacht op zich door uitgave van zijn „Reis over Java, Madoera en Bali", waarin hij zijn afkeuring over de toen gevolgde politiek onbewimpeld uitsprak. In dat jaar werd hij tot lid der 2de Kamer gekozen, waar hij tot 1862 bleef. Daar oefende hij door zijn groote welsprekendheid, gepaard aan kennis van Indië, een veelomvattenden invloed uit, die ook buiten de Kamer door de uitgave van het Tijdschrift en door zijn geschriften en redevoeringen zich in hooge mate deed gevoelen. De nieuwere richting, die sedert 1848 in het bestuur der kolonie aanvankelijk langzaam, later in steeds stijgende mate zich deed gevoelen, heeft haar wording in niet geringe mate aan Van Hoëvell te danken, die ook op de samenstelling van het Reg.- Reglement, zooals dat tot wet verheven is, grooten invloed heeft uitgeoefend. Meer dan iemand anders had hij, ook door zijn opstellen in het Tijdschrift, deel aan den val van het oude stelsel van autocratisch beheer der koloniën. In het bijzonder moge hier nog vermeld worden zijn strijd voor de afschaffing van de slavernij, die ook voor West-Indië zeker niet in de laatste plaats te danken was aan zijn „Slaven en vrijen", Zalt-Bommel 1855.

In 1862 werd hij tot lid in den Raad van State benoemd; hij overleed te 's Gravenhage in 1879.

Behalve zijn reeds vermelde werken worden hier nog genoemd: Parlementaire redevoeringen, 1862—1865; en „Uit het Indische leven".

HOGENDORP (CAREL SIRARDUS WILLEM GRAAF VAN). Geb. te Casimbazar (Bengalen) in 1788, zoon van Dirk Van Hogendorp (zie

hieronder) volgde in het begin een militaire loopbaan. In Ind. dienst getreden, werd hij in 1818 resident van Buitenzorg, in 1823 resident van Batavia; later was hij lid, geruimen tijd waarn. vice-pres. van den Raad van Indië, van 1 Juni 1840—6 Jan. 1841 tevens waarn. Gouv.-Gen. Overl. 1856 te Utrecht. Gedurende zijn verlof schreef hij een belangrijk werk: Coup d'oeil sur l'île de Java et les autres possessions Neerl., Brux. 1830, met het doel de waarde onzer bezittingen ook in Zuid-Nederland bekend te maken.

HOGENDORP (DIRK VAN). Oudste zoon van Mr. W. Van Hogendorp, broeder van G. K. Van Hogendorp. Geb. 1761 te Heenvliet [1]), was eerst in Pruisischen milit. dienst; kwam in 1874 in dienst der O.-I. Comp. en werd in 1794 gezaghebber van Java's Oosthoek. In Indië werd hij een overtuigd tegenstander van het regeeringsstelsel der Compagnie. In stede daarvan wenschte hij de invoering van een vaste belasting onder de Inlanders, met toekenning van individueelen eigendom of erfpacht; vrijheid van persoon vereenigd met rechtszekerheid ook voor den Inlander, afschaffing van heerendiensten en gedwongen leverantiën, gepaard aan de toekenning eener goede jaarwedde aan ambtenaren en regenten, en tevens vrijheid van handel in Indië en tusschen koloniën en moederland. In vele opzichten dus een programma, dat eerst in lateren tijd steeds meer in toepassing is gebracht. Ook was hij een krachtig tegenstander van den slavenhandel en de slavernij. In 1798 werd hij door toedoen van Nederburgh in arrest naar Batavia opgezonden, maar het gelukte hem uit zijn gevangenschap te ontkomen en over Benkoelen, Bombay, Engeland en Hamburg naar Nederland terugtekeeren. Daar gaf hij een reeks van geschriften uit, waarin hij zijn stelsel van bestuur voor Indië uiteenzette en zware beschuldigingen tegen Nederburgh inbracht. Door deze uitgaven vestigde hij de aandacht ook van het Staatsbewind op zich en toen in 1802 een Staatscommissie benoemd werd om een Charter (Regeeringsreglement) voor Indië te ontwerpen, werd hij met Nederburgh daarin opgenomen. Het ontwerp-charter, ofschoon het stelsel van Nederburgh naderende, nam echter verscheidene beginselen van Van Hogendorp over, doch het rapport, dat dit vergezelde, drukte bijna geheel uitsluitend de meening uit van Nederburgh. Het was trouwens door dezen opgesteld, terwijl Van Hogendorp, die reeds in April 1803 als gezant naar Rusland vertrok, daaraan niet had medegewerkt, ofschoon hij zijn blanc seign had achtergelaten, in de meening dat de secretaris der commissie, Morel, de redactie op zich zou nemen. Van Hogendorp bekleedde daarna in Franschen dienst nog tal van zeer hooge betrekkingen, en werd tot Comte de l'Empire verheven. Overl. in 1822

HOLLANDER (Dr. JOHANNES JACOBUS DE). Geb. te Aartswoude in 1817, werd in 1843 benoemd tot leeraar in de Oostersche talen en de taal- en letterkunde van een der Eur. staten aan de Kon. Mil. Academie, en erlangde in 1861 den titel van hoogleeraar in die vakken. Bij de reorganisatie der Kon. Mil. Akad. werd hij 18 Aug. 1877 benoemd tot hoogleeraar, hoofd van onderwijs in de geschiedenis, aardrijkskunde, de land- en volkenk. van O.-Indië en de verschillende talen, aan die Academie onderwezen. Na op 1 Oct. 1885 gepensionneerd te zijn, overleed hij te Breda 5 November 1886.

De Hollander heeft zich vooral naam gemaakt door zijn werken over talen, land- en volkenkunde van Ned.-Indië. Wij noemen hier zijn: „Handleiding tot de kennis der Mal. taal", (9 drukken). „Handleiding bij de beoefening der Mal. taal- en letterk." (5 drukken, de 6e bewerkt door van Eck) „Handleiding bij de beoefening der land- en volkenk. van Ned. O.-I." (4 drukken, de 5e uitgave is door R. van Eck bezorgd) „Handl. bij de beoefening der Jav. taal- en letterk" en „Handl. bij de beoef. der Jav. taal". Voorts gaf hij een groot aantal Mal. teksten uit.

HOLLANDIA. Nederzetting aan de Humboldtbaai op de N.kust van N.-Guinea dicht bij de grens op 2°—32′—30″ Z.B. en 140°—42′—18″ O.L.

HOLLANDIA-BAAI. Zie HUMBOLDTBAAI.

HOLLANDSCH-CHINEESCHE SCHOLEN. Zie ONDERWIJS.

HOLLANDSCH-INLANDSCHE SCHOLEN. Zie ONDERWIJS.

HOLLE (KAREL FREDERIK). Geb. in 1829 te Amsterdam, kwam in 1844 met zijn familie in Indië, trad als klerk in dienst, en werd in 1853 1ste kommies, welke betrekking hij tot zijn eervol ontslag in 1856 vervulde. Hij trad nu op als administrateur der thee-onderneming Tjikadjang (afd. Limbangan), totdat hij in 1862 woeste gronden aanvroeg op de westelijke helling van den Tjikorai en er de zoo bekend geworden theeonderneming Waspada stichtte. Hij leerde de zeden en gewoonten, de taal en den godsdienst der bevolking grondig kennen en besteedde die kennis aan het behartigen der belangen van den Inlander. In zijn vriend, den hoofdpanghoeloe van Limbangan, Radèn Hadji Mohammad Moesa, met wien hij 20 jaar in schier dagelijkschen omgang heeft geleefd, vond hij hierbij een krachtigen steun. Hij wijdde zich in de eerste plaats aan verbetering van het Inl. onderwijs, en verder vooral ook aan verheffing van den Inl. landbouw. Voor de Regeering, die hem in 1871 den titel van „Adviseur-honorair voor inlandsche zaken" toekende, bleef hij een vraagbaak voor alle zaken, die de belangen van land en volk betreffen. In 1896 overleed hij te Buitenzorg.

Van het vele, dat hij schreef, vermelden wij slechts het volgende: onder den titel van Mitra noe tani (de vriend van den landman) liet hij een reeks van leesboekjes het licht zien; in het Tijdschr. van het Bat. Gen. voor K. en W., het Tijdschr. v. Landb. en Nijv., de Ind Gids, enz. plaatste hij een groot aantal artikelen. Afzonderlijk verschenen van hem o.a.: „Handleiding voor de koffiecultuur", „Handleiding voor het uitzaaien van padi", „Nota betr. de padicultuur".

HOND (andjing MAL., SOEND., asoe LAAG-JAV., sĕgawon HOOG-JAV.). De *tamme* hond van Nederlandsch-Indië is een kleine, dun en kort behaarde hond met rechtop staande ooren en spitsen kop. Het lichaam is wit- of geelachtig of meer in het roode trekkende, de buik gewoonlijk lichter dan de rug. De staart is lang, hangend of opgericht. Als „onreine" dieren worden de honden der Mohammedaansche Inlanders slecht verzorgd en leven zij half verwilderd (zgn. „kamponghonden"

---

[1]) Volgens Handelingen Ind. Gen. 1856 werd Van Hogendorp op 13 Oct. te Rotterdam geboren.

of „gladakkers". Zie GLADAG). Alleen die honden, welke op herten- en zwijnenjachten gebruikt worden, worden beter behandeld.

De „gladakkers" behooren tot de in de tropische streken der Oude Wereld verspreide „pariahonden", nauwe verwanten en waarschijnlijk afstammelingen van den jakhals. In Indië geïmporteerde Europeesche huishonden worden daar gewoonlijk spoedig ziek en planten er zich zelden voort.

De eenige *wilde* hond van Ned.-Indië wordt niet tot het geslacht *Canis* maar tot het geslacht *Cuon* gebracht; het is *C. javanicus*, die in een aantal lokale variëteiten op het vasteland van Z.-Azie en op de Groote Soenda-eil. voorkomt.

HOND, VLIEGENDE. Zie VLEERMUIZEN, VRUCHTENETENDE.

HONDJÈ, (SOEND.). Naam (met verschillende samenstellingen) voor de soorten van *Nicolaia* en *Achasma*, fam. Zingiberaceeën.

HONDJÈ-GEBERGTE. Vormt de Westelijke begrenzing van Java. De twee belangrijkste toppen zijn de Goenoeng Hondjè (623 M.) en de Goenoeng Ajĕr Djĕroek (590 M). Het is vooral in het Zuiden met dicht geboomte bedekt en daar het de met waterdamp bezwangerde Westelijke Oceaanwinden afkoelt en doet neerslaan, mede oorzaak van de vochtige temperatuur van Zuid-West-Bantam.

HONGI. In de Molukken een inlandsche oorlogsvloot, bestaande uit meerdere prauwen of andere vaartuigen, waarvan de bemanning zwaar bewapend en geheel ten strijde is toegerust, met het doel te rooven en te moorden, of eigendommen te vernielen. Voorheen moesten de hongitochten, onder aanvoering van dienaren der O.-I. Comp., dienen tot uitroeiing van specerijboomen; thans komen ze alleen voor op Nieuw-Guinea, als de bewoners van meerdere kampongs zich vereenigen om een aangedane beleediging te wreken, en op roof — dikwijls ook menschenroof — uit te gaan.

HONIMOA. Naam van het landschap op den Zuid-Oostelijken arm van het eiland Saparoea, die ook wel aan het geheele eiland wordt gegeven, echter niet door Inlanders.

HONINGBEER. Zie BEREN.

HONINGVOGELS. Onder dezen naam vermelden wij een aantal vogelsoorten behoorende tot drie verschillende familië, nl.: de honingvogels (*Nectariniidae*), de bastaard-honingvogels (*Dicaeidae*) en de honingzuigers (*Melliphagidae*). De *Nectariniidae*, als het ware de Kolibri's der oude wereld, zijn kleine slanke diertjes. De tong kan ver buiten den bek uitgestoken en dan diep in de bloemkelken gebracht worden, om met de grootste behendigheid het voedsel daaruit te halen; verwonderlijk zijn daarbij de snelle horizontale bewegingen, die zij met den kop maken. Hun voedsel bestaat hoofdzakelijk uit de zeer verschillende, in allerlei soorten van bloemen en boomgaten levende insekten en spinnen en uit den honing en het stuifmeel der bloemen. Vele soorten maken kunstige buidelvormige hangnesten. De vogels fladderen als het ware even als vlinders boven de bloemen. Op alle eilanden van den Indischen Archipel komen zij voor; zij worden in het Maleisch djantingan(?) genoemd. De zoogenaamde Bastaard-honingvogels (*Dicaeidae*) zijn niet grooter dan een Goudhaantje (*Regulus*) en nauw verwant aan de Honingzuigers doch voorzien van een korten weinig gebogen bek met zeer fijne tandachtige insnijdingen; de mannetjes zijn fraai rood of geel, de wijfjes groen of grijs van kleur. Een aantal soorten zijn over den Indischen Archipel verspreid. Tot de honingzuigers (*Melliphagidae*) behooren meerendeels grootere soorten. De vertegenwoordigers dezer familie komen niet W.lijker voor dan Celebes en Bali.

HOOFD VAN PLAATSELIJK BESTUUR. Zie onder BESTUUR.

HOOFDDOEK. MAL.: s ĕ t a r g a n k a p a l a, JAV.: i k ĕ t (d.i. „band"). Een op Java steeds, in de Buitenbezittingen veelal, *gebatikte* hoofdbedekking voor mannen, van vierkanten vorm en vaste maat, variëerend van 1 tot 1.12 M. in het vierkant.

De hoofddoek is door Maleiers en andere Indonesiërs hoogstwaarschijnlijk ontleend aan de Javanen, en wel pas na 1600, d.w.z. nadat de Javanen geïslamiseerd waren, en op hun beurt ook weer als algemeene mode hun hoofddoek zijn gaan dragen onder invloed der Moh. dracht van den Perz. Arab. tulband. Doch op Java voltrok zich de metamorphose van tulband tot hoofddoek gemakkelijk, omdat daar niet alleen bij gewone landlieden reeds lang vóór 1600 groote hoofddoeken van geklopte boombast (Jav. d ĕ l o e w a n g) in zwang waren, maar reeds eeuwen lang in Midden-Java gladde kapjes — zelfs al afgebeeld op den Boroboedoer uit de 8e eeuw — een veel voorkomende hoofdbedekking vormden.

HOOFDGELD. Zie HEERENDIENSTEN pagina 185.

HOOGERE BURGERSCHOLEN. Zie ONDERWIJS.

HOORN-EILANDEN. Groep van kleine koraaleilanden in de Java-zee, ten N W. van de baai van Batavia. Een ervan, Tidoeng, heeft een vaste bevolking van 150 zielen; andere worden tijdelijk bewoond om de vischvangst of den klapperpluk.

HOORN (JOAN VAN). Geb in 1653 te Amsterdam, was Gouv. Gen. van 1704—1709; hij overl. in 1711 te Amsterdam. Zijn bestuur wordt vooral gekenmerkt door den oorlog op Java (1704—1709), het contract met Mataram van 1705 waarbij West-Java aan de Cie. werd afgestaan, en de groote uitbreiding aan de koffiecultuur gegeven.

HOOZE (JAN ADRIAAN). Geb. te Wissekerke in 1851, overl. te Luik in 1893. Als mijningenieur onderzocht hij bijna alle langs de kust gelegen kolenvindplaatsen der res. Z. en O. Afd. van Borneo.

HOPEA, fam. *Dipterocarpaceae.* Meest groote boomen, die vooral op Borneo en Sumatra veel voorkomen. In het Maleisch heeten ze Kawang, Tĕngkawang, Tangkawang, of Sĕngkawang e. a namen. Van sommige soorten is het hout in gebruik voor verschillende doeleinden. De voornaamste beteekenis van de soorten van dit geslacht is dat ze het Kawang- of Tĕngkawangvet (Minjak tĕngkawang) uit de vruchten leveren (zie aldaar), welke eigenschap ook toekomt aan de vruchten van Shorea-soorten. Hopea is ook de stamplant van de Borneosche Damar. (Zie DAMAR en SHOREA.)

HORSFIELD (THOMAS). Natuuronderzoeker, geb. 1773 te Bethlehem in Pennsylvanië, werd

op voorspraak der bestuurders van het Batav. Gen. door den Gouv.- Gen. Siberg belast met een wetenschappelijk onderzoek, o. a. naar de beteekenis der Indische planten voor de geneeskunde. Zoo heeft Horsfield van 1802— 1818 rustig kunnen doorwerken, en aan zijn goede waarnemingen danken wij een niet gering deel der exacte kennis van Indië. Een aantal belangrijke opstellen van zijn hand zijn o. a. opgenomen in Dl. VII en VIII der Verhandelingen v. h. Bat. Genootschap. Horsfield's hoofdwerk op dierkundig gebied verscheen te Londen in 1824 als „Zoological researches in Java and the neigbouring islands".

HOSPITALEN. Zie GENEESKUNDIGE DIENST.

HOUTMAN (CORNELIS DE). Afkomstig van Gouda, bekend door zijn deelneming aan den eersten tocht der Nederlanders naar den O.-I. Archipel (1595), nadat hij korten tijd te voren in Portugal geweest was. Door De Jonge (Opkomst Ned. gezag in O.-I. I, 90, II, 187) is nader aangetoond dat de Houtman geenszins de ziel dier onderneming was en dat zelfs het gedeeltelijk mislukken van den tocht, dien hij als kommies medemaakte, voor een goed deel aan hem te wijten was. In 1598 stond hij aan het hoofd eener vloot van 2 schepen, door de Moucheron uitgezonden; den 1sten Sept. 1599 werd hij aan boord van zijn schip voor Atjèh verraderlijk door de inboorlingen vermoord.

HOUTMAN (FREDERIK DE). Broeder van Cornelis (zie vorig artikel), wien hij op zijn beide tochten vergezelde, in 1595 als onderkommies, in 1598 als kapitein van het tweede schip. In 1603 ging hij met de vloot van St. van der Hagen als opperkoopman naar Indië, en trad in 1605 als gouverneur van Amboina op. In 1616 werd hij Raad van Indië en gouverneur der Molukken en keerde in 1625 naar het vaderland terug, waar hij in 1627 te Alkmaar overleed.

F. de Houtman verwierf zich ook groote verdienste als sterrekundige en taalkundige, waartoe hij tijd en gelegenheid wist te vinden tijdens zijn gevangenschap te Atjèh. Het resultaat daarvan is nedergelegd in zijn „Spraeck ende woordboek in de Maleysche en Madagaskarsche talen.... alles in 't Nederduytsch verduytst. Noch zijn hier bijgevoegd de Declinaties van vele vaste Sterren staende omtrent den Zuydpool", Amst. 1603, later herhaalde malen herdrukt.

HOUTSOORTEN Zie DJATI en WILDHOUTBOSSCHEN; en in de groote Encycl. het artikel: HOUTSOORTEN.

HOUTVESTER. Zie BOSCHWEZEN.

HUET (CONRAD BUSKEN). Zie omtrent zijn Indische journalistieke periode (1868—1876) het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

HUIDZIEKTEN. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned Indië.

HUISKAT (*Felis domestica*, Briss.). Koetjing, (MAL., JAV.), oetjing, (SOEND.). De kat van den Archipel en Achter-Indië vertoont dikwijls eigenaardige afwijkingen van den staart, die bijv. tot een stompje gereduceerd kan zijn of een haakvormigen knik vertoont, veroorzaakt door misvorming van de staartwervels.

HULPPREDIKERS. Zie EEREDIENST.

HUMBOLDTBAAI. Een betrekkelijk kleine baai, open naar het N.O., op de Noordkust van Nieuw-Guinea, ruim 20 K.M. bew. de NederlandschDuitsche grens gelegen.

De N.W. en Z.O. hoeken van de baai zijn hoog en rotsig, het N.W. deel der kust is rotsig, overigens bestaat deze uit zandstrand met klapperboomen beplant. In het W.gedeelte vindt men de Jautefabaai, in het N.W. gedeelte ligt de Hollandiabaai met rotsige oevers en grooter diepten dan de hoofdbaai.

HUWELIJK. Om het Indonesische huwelijk te verstaan dient men drie zaken voorop te stellen. De eerste is deze: naast streken met moederrechtelijk verwantschapsstelsel (het Minangkabausche gebied, stukjes van Zuid-Sumatra, de Zuidwestereilanden), en streken met vaderrechtelijk verwantschapsstelsel (Gajo-, Alas- en Bataklanden, Nias, stukken van Zuid-Sumatra, de Ambonsche Molukken, de westhelft van den Timorschen kring, Bali en Lombok), staat een meerderheid van streken met ouderrechtelijk verwantschapsstelsel (Atjèh, Zuid-Sumatra, het Maleische gebied, Borneo, Celebes, Ternate, Timor, Madoera, Java); en in elke dezer drie groepen van streken vertoont uiteraard het huwelijk zijn eigenaardige trekken, uiteenloopende in verband juist met deze uiteenloopende verwantschapsstelsels. De tweede zaak van overheerschend belang betreft de omstandigheid, dat in het grootste deel van Indonesië huwelijksluiting, huwelijksverhouding en huwelijksontbinding geen zuiver private aangelegenheden zijn, doch aangelegenheden van de genealogische of de territoriale gemeenschap — stam, geslacht, familie, district, dorp —, waartoe de echtelieden behooren. Dit blijkt o.a. hieruit, dat de verloving van dorpswege bedisseld wordt (Atjèh) of vanwege soekoe of familie (Minangkabau), dat de bruidschat wordt betaald van stam tot stam, geslacht tot geslacht, enz. (Gajōland, Z.-Celebes, Boeroe, Kei, Timor enz.); de medewerking van stam- of dorpsautoriteiten bij de huwelijksluiting, enz. En als derde hoofdpunt valt de eigenaardigheid te noemen, dat, terwijl men in de meeste streken vrij is te trouwen met wie(n) men wil (eleutherogamie), mits zekere nadere verwanten — zuster, moei, nicht, enz. — worden uitgezonderd, in verscheidene andere streken het huwen slechts is toegestaan met een vrouw, die buiten de verwantengroep — stam, geslacht, familie — staat, waartoe men zelf behoort (exogamie). Exogamie wordt onder meer aangetroffen in Gajo- en Bataklanden, een deel van Nias, Minangkabau, een groot deel van Zuid-Sumatra, Boeroe, en mogelijk ook op Ceram; eleutherogamie in Atjèh, een ander deel van Nias en van Zuid-Sumatra, het Maleische gebied, Borneo, het eiland Celebes, den Ternatearchipel, Nieuw-Guinea, Java en Madoera en waarschijnlijk ook elders.

In het algemeen gaat aan het huwelijk een *aanzoek* vooraf, waartoe meest één of meer tusschenpersonen dienst doen. De *verloving* wordt bindend gemaakt door een verlovingspand, zoodat ze niet straffeloos kan worden verbroken.

De inheemsche *huwelijkssluiting* in Insonesië schijnt nooit bloot consensueel, zonder eenig uiterlijk teeken, te zijn geweest. Samen eten, samen baden, samen offeren, afhalen van de vrouw door den man zijn de meest gewone vormen; vooral het samen eten heeft zich tot den huidigen dag in uiteenloopende streken — Batak-

landen, Zuid-Sumatra, het Maleische gebied, Borneo, Bantiks (Minahasa), Boeroe, Ambonsche eilanden, Kei, Nieuw-Guinea, Timorsche kring — als een essentieel deel van de huwelijksluiting gehandhaafd. Aan een Indonesische huwelijksluiting gaan tal van adatceremoniën vooraf, waaronder het wichelen ter bepaling van een geluksdag een gewichtige plaats inneemt. In het algemeen zijn bij het ouderrechtelijk huwelijk tal van vaderrechtelijke gebruiken als rudiment blijven voortbestaan.

Het meest kenmerkende teeken van het *vaderrechtelijk* huwelijk is de bruidschat, (de op Z.-Sumatra gebruikte naam *djoedjoer* is het meest onder Europeanen bekend) die van den manskant betaald wordt aan den vrouwskant; in sommige streken wordt hij dadelijk betaald, in andere eerst later; en soms ook blijft een deel onbetaald tot na huwelijksontbinding, om te doen uitkomen, dat tusschen de vrouw en haar bloedverwanten de band niet geheel verbroken is.

Terwijl algemeen wordt aangenomen, dat het bruidschathuwelijk ook in Indonesië een *koophuwelijk* is, zijn er een aantal feiten, die twijfel aan de juistheid dezer opvatting wettigen, zoo dat nader onderzoek in deze gewenscht blijft.

Om aan den druk van de bruidschatbetaling bij het aanzoekhuwelijk te ontkomen staan twee of drie wegen open. Zoo kan de man na huwelijksaanzoek de vrouwsfamilie voldoen met arbeid in plaats van met geld, en dus een *dienhuwelijk* aangaan (Gajo- en Bataklanden, de Ambonsche Molukken, Soemba, enz.); het jonge gezin woont dan bij de vrouwsouders in en werkt voor dezen, totdat het bruidschatbedrag is aangezuiverd in arbeid (als Jacob deed bij Laban). Voorts kan de jongeman, in plaats van een aanzoek te doen, er met het meisje van door gaan — *vluchthuwelijk* —, hetzij met, hetzij zonder medeweten van haar ouders; de nader (na het geschiede huwelijk) te betalen bruidschat of zoen is dan veel lager dan bij het aanzoekhuwelijk. Op de Ambonsche eilanden en op Bali (behalve voor de hoogste kasten) is het vluchthuwelijk zelfs het normale geworden. En eindelijk mag, maar alleen in deelen van Nieuw-Guinea en op Bali, het huwelijk ook worden tot stand gebracht door gewelddadige schaking, op welk *schaakhuwelijk* dan een lagere bruidschat of zoengave dan wel schoonvaderdienst behoort te volgen.

Een geheel andere strekking echter heeft het bij Gajo's, Bataks, lieden van Zuid-Sumatra en bewoners der Ambonsche Molukken bekende *inlijfhuwelijk :* angkap, soemondo, ambil anak, enz. Doel is de vrouwsfamilie met nakroost te verrijken (b.v. omdat de vrouw een eenig kind is, of wijl de man immigrant is); de man gaat dus in de vrouwsfamilie over in plaats van omgekeerd; maar het vaderrechtelijk gezag over de vrouw, over haar ingetrouwden man, over haar kinderen en kindskinderen blijft overigens geheel beheerscht door vaderrechtelijke regels.

Een derde groep van vaderrechtelijke huwelijken zijn de *wisselhuwelijken,* hetzij het *vervolghuwelijk,* (zwagerhuwelijk, leviraat): de vrouw gaat zonder nieuwen bruidschat en zonder nieuwe inheemsche huwelijksvormen (doch wel onder Mohammedaansche huwelijksluiting en met Moh. huwelijksgift) over op een van 's mans broeders of andere generatiegenooten; of wel het *vervanghuwelijk,* waarbij, ingeval van sterven der vrouw te kort na het sluiten van het huwelijk, aan den man een zuster of andere generatiegenoote van zijn vorige vrouw tot vrouw gegeven wordt zonder bruidschat en zonder nadere inheemsche vormen, doch wederom wel met Mohammedaansche vormen.

Huwelijksontbinding onder de levenden heet bij zuiver vaderrecht alleen van den man te kunnen uitgaan en is zeldzaam, daar — naar het heet — de man zoodoende iets verliest, dat hij zich voor een kostbaren bruidschat heeft verworven. Toch komt huwelijksontbinding, hetzij op verzoek der vrouw — Islam en Christendom werken dit uiteraard in de hand — hetzij met gemeen goedvinden, voor.

Voor de beschrijving van het *moederrechtelijk huwelijk* zie men onder MINANGKABAUERS. Hier wordt er nog de aandacht op gevestigd, dat zulk een huwelijk volstrekt niet juist het tegendeel is van het vaderrechtelijk huwelijk: geen bruidschat van de zijde der vrouw aan die des mans, niet alle goederen aan de vrouw, geen gezag der vrouw, en geen huwelijksontbinding uitgaande uitsluitend of in hoofdzaak van de vrouw.

Uit de gelijkstandigheid van man en vrouw, volgen al de hoofdkenmerken van het *ouderrechtelijk huwelijk* met logische consequentie. Het huwelijk komt tot stand, doordat beide families het begeeren en zonder dat één van beide een verlies lijdt, waarvoor zij zou behoeven te worden schadeloos gesteld; staande huwelijk zijn man en vrouw elkaars gelijken, en het hangt van de volkszede af, of zij in het huis van den man, in het huis van de vrouw (Atjèh, Toradja's) of in een eigen gezinswoning (Java enz.) trekken; de man behoudt zijn aangebrachte goed, de vrouw haar aangebrachte goed, samen krijgen zij het gemeengewonnen goed, dat bij huwelijksontbinding wordt verdeeld; en eindelijk, het huwelijk eindigt onder de levenden hetzij omdat de man, hetzij omdat de vrouw, hetzij omdat beiden het willen; echtscheiding komt onder het ouderrecht veel voor.

Wat echter dit ouderrechtelijk huwelijk in een aantal streken ietwat ingewikkeld maakt, is, dat een aantal vastgewortelde eigenaardigheden van het vaderrechtelijk huwelijk daarin als rudimenten of survivals zijn blijven voortbestaan: evenwel, gewijzigd naar de eischen van het ouderrechtelijk verwantschapsstelsel. Zoo komt, ten eerste, in vele ouderrechtelijke streken de bruidschat voor; terwijl eveneens de varianten van het bruidschathuwelijk: *dien-*, *vlucht-*, *schaak-*, *inlijf-* en *volghuwelijk* niet zeldzaam zijn.

De ouderrechtelijk gehuwde vrouw staat in handelingsbeboegdheid geheel met haar man gelijk.

Hoewel in Moh. streken de geldigheid van het huwelijk afhangt van de sluiting volgens de Moh. Wet (zie ISLAM), is toch alles wat daaraan voorafgaat of er op volgt zuiver Indonesisch gebleven; ook Gouvernementsregelingen voor Inlandsche Christenen verdelgen dat inheemsche niet. De bepalingen op den burgerlijken stand van Christen-inlanders van 1828 tot 1885 schijnen zonder beteekenis voor het materieele recht.

Genegenheid bij het huwelijk is in Indië bij eerste huwelijk vaak afwezig, omdat dat eerste huwelijk meestal bedisseld wordt door ouders en

verwanten zonder rekening te houden met de wenschen van bruigom en bruid.

Eénvrouwendom (monogamie) is bij de gewone inlanders in heel Indië regel. Op Timor en Soemba echter komt polygamie nogal voor, en schier overal bij den hoogeren stand is meervrouwendom gebruikelijk; de regel der Moslimsche plichtenleer, dat men vier wettige vrouwen te gelijk mag hebben, stijft dit gebruik. Het Christendom gaat polygamie tegen.

Kinderverloving, in den zin van een door verlovingspand of verlovingsgeschenk bindend gemaakte afspraak betreffende twee jonge kinderen, komt in tal van streken voor; kinderhuwelijk is eveneens in verschillende streken bekend; de feitelijke samenleving begint natuurlijk pas na jaren.

Het jonge gezin trekt in Minangkabau in het familiehuis der vrouw— hetwelk ook de woning van den man wordt, al behoudt hij nochtans zijn eigen familiehuis —; evenzoo wordt ook in Atjèh (eenige maanden na het huwelijk) en op de Tanimbar-eilanden het vrouwshuis dat van hem en hun kinderen. In het Gajöland, in de Minahasa, op Midden-Celebes, op Timor en op Java daarentegen trekt het gezin slechts korten tijd bij de vrouwsouders dan wel (Minahasa, Java) ook bij de mansouders in, om later een eigen woning te betrekken. Op Bali betrekt het gezin een eigen huis, meestal op het woonerf van 's mans vader; zulke eigen gezinswoningen kennen ook Madoereezen, Javanen en Soendaneezen, en zending en missie werken ze in de hand.

Groei in de huwelijksinzettingen en het huwelijksrecht is schier overal te ontdekken. De exogamie ziet men vergroeien, doordat de kring, binnen welken men niet mag trouwen, zich gedurig verengt; de beide vormen van het wisselhuwelijk — vervanghuwelijk als de vrouw, volghuwelijk als de man sterft — kunnen éérst worden afgekocht door een zoengave, terwijl later volstaan kan worden met eenige plichtpleging; in de grenslanden van Minangkabau komt het gezinsleven van vader, moeder en kroost in een eigen huis op; en zoo zijn er tal van verschijnselen van ontwikkeling.

HYDROGRAPHIE. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

HYPOTHEEKBANKEN. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

I.

IBAN'S of ZEE-DAJAKS. Zie DAJAKS.

IBIS. Komen in een aantal soorten in den Ind. Archipel voor, o.a. een donker-kastanjebruine soort met staalgroene vleugels, rug en staart, waarover een schitterende metalieke glans ligt, de ook in Europa voorkomende *Plegadis falcinellus*, bewoont de Soenda-eilanden, de Molukken, Celebes en Nieuw-Guinea; een geheel witte soort (*Ibis melanocepala*) wordt op Java aangetroffen, terwijl bij een soort van Borneo (*Inocotis papillosa*) de geheele kop tot op den hals kaal en fraai blauw van kleur en het achterhoofd rood en geheel met wratjes bedekt is. Tot de ibissen behooren ook de *lepelaars*, waarvan één soort, *Platalea regia*, op Celebes, Timor en verder Oostelijk is waargenomen. Deze is geheel wit met zwarte snavel en pooten.

IBOE (ook *Tobaroe* genoemd). Vulkaan op de N.W.-kust van Halmahera, 1507 M. hoog, met tamelijk platten top; erupties zijn niet bekend.

IDA. Titel der Brahmanen. Zie BALIËRS.

IDENBURG-RIVIER. Een der bronrivieren van de Mambĕramo. (Zie aldaar).

IDENBURG-TOPPEN. Zie NASSAU-GEBERGTE.

IDĔR-IDĔR. Zie TĔNGGĔR.

IDI. Onderafd. der afd. O.kust van Atjèh, Gouv. Atjèh en Onderh., met volgens de telling van 1906 totaal 32.859 zielen, verdeeld over 8825 gezinnen. In de benedenstreken heeft in den loop der jaren de cultuur van peper meer en meer plaats gemaakt voor de sawahrijstcultuur, waarmee gepaard ging een geleidelijk vaster worden van de bevolking. Peper en pinang zijn de voornaamste uitvoerproducten, terwijl de export van copra, in 1906 begonnen, ook meer en meer toeneemt. In de bovenstreken van Idi Rajeu' is plaats voor Europeesche landbouwondernemingen. De onderafdeeling wordt N.W.—Z.O. en in al hare landschappen doorsneden door de baan van de Atjèh tram, alsook door den grooten colonneweg Koeta Radja—Koeala Simpang.

IDI. Naam eener 2 K.M. van de monding aan den rechter oever der Kroeëng Idi in het landschap Idi Rajeu' gelegen plaats ter Oostkust van Atjèh, zetel van den chef eener mede Idi geheeten onderafd. der afd. O.-kust van Atjèh. Verscheidene fraaie lanen voeren van Idi naar de havenplaats Koeala Idi.

IDI RAJEU', d.i. „Groot-Idi". Het belangrijkste landschap der onderafd. Idi, afd. Oostkust van Atjèh, zich uitstrekkend Z.W.—N.O. aan weerszijden der Kroeëng Idi, ter breedte van ± 10 bij een diepte van ruim 40 K.M. De bevolking, afkomstig uit alle landschappen der Noordkust en van Groot-Atjèh, maar overwegend Pasèsch, telde in 1906: totaal 14.494 zielen, verdeeld over 3641 gezinnen. Men leeft, inzonderheid in de benedenstreken, van rijstbouw, veeteelt (runderen), peper, pinang- en klappercultuur en vooral van zeevisscherij.

IDI TJOET, d. i. „Klein-Idi". Een niet groot, maar deugdelijk ontgonnen, goed bevolkt en welvarend landschap van de onderafd. Idi, afd. O.-kust van Atjèh. De bevolking telde in 1906 totaal 3060 zielen, verdeeld over 1400 gezinnen. Het landschap wordt N.W.—Z.O. doorsneden door de Atjèhtrambaan. Bovenstrooms van den colonneweg zijn de sawahs goed geïrrigeerd. De pepercultuur levert ook goede, zij het minderende uitkomsten. De copra-uitvoer nam gedurende het laatste decennium gestadig toe.

IDJÈN. Den naam Idjèn-plateau geeft men gewoonlijk aan den vroegeren kraterbodem van den ouden Idjèn-vulkaan (res. Bĕsoeki), die echter later het tooneel is geweest van een intensieve vulkanische werkzaamheid en waarop zich dientengevolge thans een twaalftal zelfstandige eruptiekegels verheft, die alle onwerkzaam zijn met uitzondering van de meest O.lijk gelegene: de Ka-

wah Idjèn, (2380 M.) bekend door de groote eruptie van 1817 .Het daarin aanwezige kratermeer bevat een sterk zuur water dat door de Banjoe Pait afvloeit.

IDJMÂ, d.i. overeenstemming van gevoelen; zie ISLAM II. b.

IDJOEK (MAL.). Zie ARENGA en VEZELSTOFFEN.

IHRÂM is de toestand van godsdienstige wijding, waarin een Moslim behoort te verkeeren, zoowel bij de *sĕmbahjang* (zie aldaar), als bij het verrichten der religieuze ceremoniën te Mekka.

IKAN. Collectiefnaam voor Visch bij de Maleiers. Men zoeke de namen der visschen, met Ikan samengesteld, op het bijgevoegde woord, b.v. Ikan Gaboes onder Gaboes.

IKATTEN. Een term, pas sinds 1901 voorgesteld en in zwang gekomen naar analogie van den term „batikken" om aan te duiden: het eigenaardige *omwindings-systeem* van witte weefgarens in vrijwel onze geheele Oost, dienende om éérst plaatselijk gekleurde draden te verkrijgen alvorens ze verweven zullen worden. Dit „omwinden" of „afbinden" (Mal. mĕngikat, van ikat = band) bedoelt dus een vóóraf-aanbrengen van een bepaald kleurdessin op blanke garens van meest katoen, maar ook zijde (en zelfs op bastvezels); zóó berekend, dat later bij het inweven dezer partieel gekleurde draden, hetzij als ketting (= schering), hetzij als inslag, hetzij als ketting èn inslag, de kleurteekening in het voltooidgeweven doek ontsta, welke men zich in den aanvang had voorgesteld.

De omwinding der garens op die plekken, welke men tegen inwerking der verfstof wil behoeden gebeurt bij strengen van 4 à 20 draden, die van afstand tot afstand met smalle reepjes bast- of plantvezel omwikkeld worden. Deze *geikatte* draden als *inslag* door een éénkleurige ketting geweven kunnen dus een vooraf door de weefster gewenscht patroon te voorschijn roepen, maar dat alles eischt veel zorg en nauwkeurigheid bij het weven. Eenvoudiger is, als men op het *scheerraam* de draden omwindt volgens een vooraf gewild patroon, daarna alles in het verfbad dompelt en, na droging en verwijdering der draden, deze weer juist zóó op het weefgetouw spant. Met een éénkleurigen draad als inslag komt dan het patroon bij 't weven te voorschijn. Het meest ingewikkeld is, wanneer èn schering (ketting) èn inslag geïkat worden; dit komt dan ook zeer zelden nog voor, en wel in de Balische desa Tĕnganan en op enkele plaatsen op Z Sumatra; zie voor de hier vervaardigde doeken ook op TJINDAI, TJINDÉ.

ILIR (HILIR). Benedenstrooms, in tegenoverstelling van OEDIK, bovenstrooms. Ter Sum. Westk. worden richtingen gewoonlijk met deze aanwijzingen aangeduid.

ILLICIUM RELIGIOSUM Sieb., fam. *Magnoliaceae*. Heester met witte bloemen en kokervruchten, waarvan er verschillende, uit één bloem afkomstig, in een kring bijeenstaan. De heester wordt soms gekweekt en is uit Japan afkomstig. De vergiftige vruchten (wegens het gehalte aan sikimine) worden als „adas tjina" bij de inlandsche handelaren in kruiderijen verkocht. In den Europeeschen handel zijn ze soms verward met de zeer veel er op gelijkende vruchten van de volgende en hebben daardoor tot vergiftiging aanleiding gegeven.

ILLICIUM VERUM HK, f. fam. *Magnoliaceae*, de echte Steranijs, een heester, die in Indië niet gekweekt wordt, maar waarvan de vruchten in de Europeesche en Chineesche apotheken voorkomen. Ze zijn niet vergiftig, worden als geneesmiddel gebruikt, en bevatten een groote hoeveelheid aangenaam riekende olie, waarvan het voornaamste bestanddeel Anethol is.

ILMOE. Zie NGÈLMOE.

ILWAKI. Plaats aan de Z.kust van het eiland Wètar.

IMÂM, d.i. voorganger (Arabisch); titel zoowel 1o. van het hoofd der Mohammedanen (den chalief) als 2o. van groote geleerden (zooals van Sjâfi'î, den grondlegger der Sjâfi'itische school, en vele anderen) en 3o. van den voorganger bij den sĕmbahjang. In dezen laatsten zin draagt bij grootere bedehuizen meestal één der beambten (of soms ook meer dan één) den titel imâm.

IMEUM. Zie ATJÈHERS.

IMHOFF (GUSTAAF WILLEM BARON VAN). Geb. te Leer a. d. Eems 1705. In 1725 vertrok hij als onderkoopman naar Indië, klom snel op en werd in 1732 Raad extra-ordinair en in 1736 Gouverneur en Directeur van Ceylon en Raad ordinair. Reeds in 1740 werd hij door Bewindhebbers tot Gouv.-Gen. benoemd, maar aanvaardde die betrekking pas in 1743, daar hij, wegens hoogloopende oneenigheden met den Gouv.-Gen. Valkenier, door dezen in Dec. 1740 (vóór zijn benoeming in Indië bekend was) met 2 andere Raden in militair arrest werd gesteld, en afzonderlijk naar Nederland opgezonden. Daar bood hij aan Bewindhebbers zijn „Consideratiën over den tegenwoordigen staat der O.-I. Cie." aan, en vond bij hen volledigen steun. Overl. in 1750 te Batavia.

Zijn bestuur werd door verscheidene belangrijke gebeurtenissen gekenmerkt. Zoo kwam door een verdrag met den Vorst van Mataram bijna de geheele N.O.kust van Java, van Cheribon tot Banjoewangi, in handen der Compagnie en werd een einde gemaakt aan den opstand der Chineezen. De onvoorzichtige handeling van Van Imhoff, om den Mataramschen prins Mangkoe Boemi in het openbaar eene ernstige vermaning te geven, leidde tot afval van dien groote en gaf den stoot tot een langdurigen krijg, die eindigde met de splitsing van Mataram in de leenrijken Soerakarta en Djokjakarta; nog tijdens het leven van Van Imhoff (1749) deed de Soesoehoenan van Mataram afstand van zijn rijk aan de O.-I. Cie. Hij nam maatregelen om door uitgifte van gronden kolonisatie van Europeesche landbouwers in de Ommelanden van Batavia te bevorderen en was de stichter van het landgoed Buitenzorg.

IMMIGRATIE. Zie KOELIE.

IMOGIRI (IMÂGIRI). Distr. van het regentschap Bantoel, residentie Djokjakarta. In dit distr. ligt de begraafplaats der vorsten van Djokjakarta en Soerakarta; het ressorteert dan ook gedeeltelijk onder Solo. De begraafplaats is gelegen op een bergrug, dien men langs 360 steenen treden beklimt. Zij is in vakken afgedeeld, die tevens terrassen vormen, elk vak omringd door een muur met in 't midden een ingang, die met een stevige djati-houten deur is afgesloten. De vakken tusschen de graven zijn beplant met kruidnagel- en muskaatboomen.

IMPERATA. Zie ALANG ALANG.

INDAROENG. Kleine nederzetting op Sumatra's Westkust op ruim 12 K.M. afstand van Pa-

dang aan den grooten weg door den Soebangpas naar Solok ter hoogte van 225 M. Zij is van belang, omdat hier een groote fabriek, de eerste in Ned.-Indië, is verrezen voor het vervaardigen van portland-cement. De grondstof wordt geleverd door den bergwand in de nabijheid van de fabriek. Een klein riviertje, de Loeboek Pĕrakoe, dat daar ontspringt, is afgedamd en vormt een waterval van 70 M. hoogte, welke dient tot het opwekken van de electriciteit noodig voor de verlichting, bewerking en vervoer.

INDIGO. PLANTKUNDIGE OPMERKINGEN. De indigo wordt hoofdzakelijk, op Java uitsluitend, gewonnen uit Indigofera-soorten, behoorende tot de *Papilionaceeën*, Familie der *Leguminosen*. Op Sumatra wordt verder nog indigo bereid uit *Marsdenia tinctoria*. De indigoferasoorten, waaruit de indigo in hoofdzaak wordt verkregen, zijn: *Indigofera tinctoria L.* en *pseudotinctoria, Indigofera oligosperma D. C.?, Indigofera leptostachya D. C., Indigofera anil L.* en de vermoedelijk daarvan afstammende stekindigo. De verfstof heet in het Mal. en Soend. *nila*, in het Jav. nilå (Sanskr. *nili* of *nilini* = donkerblauw). Voor de namen der planten zie INDIGOFERA.

Met de cultuur van indigo op Java en Madoera hielden zich op ult. December 1915 18 ondernemingen bezig tot een totale oppervlakte van 2.705 bouws (Batavia 140, Soerakarta 1902, Djakjakarta 613, Pekalongan 50). Op ult. Dec. 1911 was het totaal 2636 bouws. Uit de cijfers betreffende de indigocultuur der inlandsche bevolking blijkt verder, dat op ult. November 1915 op Java en Madoera de aanplant bedroeg 2.792 bouws.

GESCHIEDENIS VAN DE JAVA-INDIGO-CULTUUR. Op Java is de indigo-bereiding waarschijnlijk door de Hindoes ingevoerd en toen de Hollanders zich aldaar vestigden werd dus reeds indigo voor eigen gebruik geteeld, waarvan de O.-Indische Compagnie gebruik maakte, om een nieuw winstgevend artikel voor de Europeesche markt te kunnen uitvoeren. Het is niet onmogelijk, dat door Europeeschen invloed cultuur en bereiding in die dagen reeds verbeterd zijn. Eerst door toedoen van het cultuurstelsel echter werd een cultuur in het leven geroepen, die tot de belangrijkste op Java zou gaan behooren. De bevolking moest haar rijstvelden afstaan en in de Preanger, Cheribon, Tĕgal, Pĕkalongan, Bagĕlèn, Banjoemas, Kĕdiri en Madioen, later ook in Bantam, werden gewoonlijk door middel van den arbeid der bevolking fabrieken opgericht om de op die velden verkregen grondstof te bewerken. De groote inspanning, vooral wegens de afgelegenheid der velden van de woningen van de bevolking gevergd, werd niet door evenredige belooning vergoed. Groote verbetering werd in het lot der bevolking gebracht door het oprichten van kleine fabriekjes met weinig uitgestrekte aanplantingen, waarmede in 1832 de proef werd genomen. Daar uit een berekening gebleken was, dat de indigo over het algemeen den planter minder voordeelen opleverde dan met de Gouv. koffie en suikercultuur het geval was, terwijl ook de voordeelen voor de Regeering gering waren, werd de indigo-cultuur onder Gouv. Gen. Rochussen overal ingetrokken waar geen 30 pond indigo per bouw verkregen werd. In 1865 volgde de geheele intrekking. Intusschen was in de Vorstenlanden door toedoen van Europeesche landhuurders de cultuur toegenomen en toen de gedwongen cultuur eindigde, werd in die streken de grootste hoeveelheid indigo voor de Ned. markt bereid.

De inlandsche cultuur onderscheidt zich tegenwoordig van de cultuur op de groote ondernemingen vooral door minder intensieve grondbewerking, door de weinige zorg voor goed zaad en de keuze der soort, het gebrekkige onderhoud van den aanplant, het dikwijls niet in rijen planten en het aanhouden van meer dan 2 of 3 snitten. Voor de inlandsche cultuur worden vrij veel onbevloeibare gronden (tĕgalan) begezigd, terwijl door de Europeesche ondernemers de indigo meestal na padi op sawah's wordt geteeld. In de gouvernementslanden worden voor dit doel de sawahgronden van de bevolking voor 12 maanden (of 3 snitten) gehuurd. Voor de beschrijving der cultuur in de Vorstenlanden en voor de indigobereiding op Java zie men de groote Encycl. van Ned.-Indië.

INDIGOFERA. Plantengeslacht van de fam. der *Leguminosae-Papilionatae* met meer dan 200 soorten in de tropische streken van de geheele aarde. Het zijn kruiden of kleine heesters met onevengevinde bladeren, enkele soorten met slechts 3 of zelfs één blaadje aan het blad. Kleine bloemen aan tamelijk lange trossen, meest min of meer rood van kleur. In den Archipel komen vele soorten in het wild of verwilderd voor, op Java 11 soorten. De meest voorkomende inl. namen zijn Taroem (MAL., SOEND.), Tom, ĕtom (JAV.), Tarom (MAD.), Daoen biroe (MAL., MOL.). De Natal-Indigo heet ook wel Taroem daoen aloes (MAL.). Behalve als verfstof (zie INDIGO) worden de planten ook wel in afkooksels tegen koorts en als wormverdrijvend middel gebruikt.

INDISCH GENOOTSCHAP. Zie GENOOTSCHAPPEN.

INDISCHE BOND. Zie VEREENIGINGEN.

INDO, verkorting van Indo-Europeaan, naam waarmede men personen van gemengd Europeesch-Inlandsch bloed betitelt.

INDONESIË, van Gr. nèsus = eiland, dus „de Indische eilandenwereld" beteekenend. Deze naam wordt — sinds 1884 door Bastian — veel gebruikt in de wetenschappelijke literatuur over O. I., vooral door ethnologen en taalgeleerden, die ook spreken van Indonesiërs en den Indonesischen taalstam.

INDONESISCHE TAALSTAM. De talen, gesproken door de inheemsche bevolking van Ned. Indië, behooren, met slechts enkele uitzonderingen, tot dien taalstam, welken men bestempelt met den naam van den Maleisch-Polynesischen, ook wel met dien van Austronesischen, en welks gebied zich uitstrekt van Madagascar in het Westen, tot het Paasch-eiland in het Oosten; van Formosa in het Noorden, tot Nieuw-Zeeland in het Zuiden. Slechts op een gedeelte van Halmahéra, met de eilanden Ternate en Tidore, alsmede in het grootste deel van Ned. Nieuw-Guinea (mogelijk nog op enkele kleinere eilanden, waaromtrent nog geen vertrouwbare gegevens bestaan), worden talen gesproken, welke niet tot de genoemde familie behooren, Het aantal talen en tongvallen, welke thans de M. P. taal-familie vormen, is zeer aanzienlijk. Daaronder zijn er, welke door millioenen gesproken worden, zooals het Javaansch, Maleisch, enz.; meerdere, welke slechts voor een betrekkelijk klein aantal personen, vele, welke zelfs voor maar weinigen tot voertuig hunner gedachten dienen. Met zekerheid kan men

zeggen, dat in zulke talen, welke thans over een grootere uitgestrektheid gesproken worden, meerdere talen of tongvallen, meestal gewis onderling na-verwant, maar somtijds ook meer afwijkend, opgelost zijn. Uit allerlei gemeenschappelijke verschijnselen, welke de verschillende talen thans nog vertoonen, laat zich eenigszins een beeld vormen, hoe de toestand dier taal geweest is, waaruit alle thans bestaande met meerdere of mindere trappen van afstamming moeten zijn ontsproten, dus de taal, gesproken vóór de scheiding, welke men in dat opzicht de oorspronkelijke of de grondtaal, kan noemen.

Een poging om uit taalkundige gegevens het „stamland" (dit woord genomen in een zin, overeenkomende met dien, welke boven aan „grondtaal" gegeven is) op te sporen, is gedaan door Prof. Dr. H. Kern, (Taalkundige gegevens ter bepaling van het stamland der Maleisch-Polynesische Volken, Verslagen en Meded. der Kon. Akademie v. Wetenschappen, III R., Dl. V. 1888), die tot de slotsom komt, dat dit een deel van de kust van Achter-Indië moet geweest zijn, waarbij de mogelijkheid bestaat, dat het volk daarvóór nog van verderaf gelegen streken is gekomen. In verband hiermede is te wijzen op de meening van Pater W. Schmidt, die, na in zijn geschrift: „Die Mon-Khmer-Völker, ein Bindeglied zwischen Völkern Zentral-Asiens und Austronesiens" (1906), eerst gewezen te hebben op punten van aanraking, zoowel wat den woordenschat als wat de grammatica betreft tusschen Mal. Pol. talen en de genoemde talen van Achter-Indië, tot de conclusie komt, dat er een zeker verwijderd verband bestaat tusschen de door hem Austroasiatische genoemde talen, waartoe, behalve talen in Achter-Indië, ook enkele in Voor-Indië behooren, en de Mal. Pol. taalfamilie.

Evenmin als andere talen zijn ook de Mal. Pol. vrij gebleven van vreemden invloed. Groot is de invloed geweest van het Sanskrit, tengevolge van de Hindoe-kolonisatie, vooral op het Javaansch, in mindere mate op het Maleisch, en vandaar op andere talen in de omgeving. Deze invloed heeft zich echter slechts uitgestrekt tot den woordenschat; op de spraakkunst, zelfs van het oud-Javaansch, heeft hij, (daargelaten de vorm van sommige samenstellingen), niet gewerkt. Voorts is invloed te bespeuren van enkele Drawidische talen en van het Chineesch, het Arabisch (vooral merkbaar in woorden die op godsdienst en recht betrekking hebben), het Perzisch en in latere eeuwen het Spaansch, Portugeesch, Hollandsch en Engelsch. Op de talen in het O. van den Archipel is bovendien invloed geoefend door talen van meer oorspronkelijke, niet tot het Mal. Pol. ras behoorende volken; deze invloed heeft zich zelfs in sommige opzichten tot de grammatica uitgestrekt.

Verdeelingen welke vroeger opgesteld zijn, en waarvan de door Dr. Brandes geformuleerde verdeeling van de talen van den Archipel in een Westelijke en een Oostelijke afdeeling, naar gelang van de constructie van den genitief, het meest in trek is geweest, zijn gebleken niet tegen een nadere kritiek bestand te zijn geweest. Reeds sinds geruimen tijd is men evenwel in staat eenige talen, als nauwer samenhangend tot bepaalde groepen, samen te brengen, nam. de groep der Polynesische talen in engeren zin en de groep der Philippijnsche talen, waartoe ook behooren de talen van Formosa, der Sangir- en Talaut-eilanden, het Bolaäng-Mongondousch, het Ponosakansch en de talen der Minahasa, waarbij nog als derde groep genoemd kan worden het complex der talen, welke te zamen onder den naam van het Bataksch bekend zijn. Thans zijn wij in staat nog meerdere van dergelijke groepen te onderscheiden, bijv. op Celebes de groep der Oost- en West- Toradjasche talen, de Tominische groep, de Loinansche groep en nog andere, zie op deze namen. Buiten Celebes de Bima-Soemba-groep, waartoe ook behooren het Sawoeneesch, het Manggaraisch, enz.; de Ambon-Timor-groep, waartoe behooren het Boeroesch, het Rottineesch, de talen der Zuid-Wester eilanden en denkelijk nog meerdere.

Bij vergelijking blijken de verschillende talen van Celebes, hoe groot het verschil onderling ook is, toch meer met elkander en ook met de talen der Philippijnen gemeen te hebben dan bijv. met het Maleisch en Javaansch; omgekeerd blijkt dat, niettegenstaande het onderling verschil, het Javaansch, Soendaneesch, Maleisch, Bataksch, enz. meer punten van aanraking met elkander vertoonen dan met eenige taal van Celebes, enz.

Hieruit volgt, dat wat de afstamming betreft ook grootere groepen kunnen onderscheiden worden; een, welke men die der Westelijke talen zou kunnen noemen en waartoe behooren de talen van Sumatra met omliggende eilanden, (het schiereiland Malakka, enz.), Java, Madoera en Bali, voorts het Malagasi, en een, welke men met den naam van die der Oostelijke talen zou kunnen bestempelen.

De talen van Borneo, voor zooverre daarover thans te oordeelen is, schijnen een tusschenstelling in te nemen: deels naderen zij meer tot de Westelijke talen, deels komen zij meer overeen met de Oostelijke.

INDRA. Godheid uit het Hindoesche pantheon. Zie HINDOEÏSME.

INDRAGIRI. L a n d b e s c h r ij v i n g. Afd. van de Res. Riouw en Onderh., bevat het landschap Indragiri, de landschapjes Koeantan-districten (zie aldaar) en de landstreken Rĕtèh, Gaoeng, Igal en Mandah, te voren onderdeelen van het voormalige Sultanaat Lingga-Riouw en thans behoorende tot het rechtstreeks bestuurd gebied. De afd., staande onder een Assistent-Resident, telt drie onderafd., namelijk de Koeantan-districten onder een controleur, de Indragirische Benedenlanden, en Indragiri Bovenlanden, elk onder een gezaghebber bij het B.B.

Voor het grootste gedeelte bestaat het uit moerassig alluviaalland met oerwoud bedekt, het stroomgebied van de Batang-Koeantan, de Gangsal en Rĕtèh, de Gaoeng en tal van kleinere rivieren en kreeken. Alleen in het Z. bevindt zich laag heuvelland, waarvan de hoofdketen een natuurlijke grens met Djambi vormt. De Boekit Limau is de hoogste top, maar nergens reikt de keten tot over de 700 M. Alleen langs de oevers worden nederzettingen aangetroffen. waaronder een groot aantal Bandjareezen. In de laatste jaren is het aantal dezer aan den benedenloop der Indragiririvier niet onbelangrijk uitgebreid.

Langs een groot gedeelte der kust treft men een onregelmatigen gordel van rhizophoren aan, die over het algemeen vrij breed is.

B e v o l k i n g. Volgens de laatste opgave bedroeg het aantal inwoners in 1916 totaal 83.073, waarvan 51 Europ., 1413 Chin., 2 Arab., 22 ande-

re Vr. Oosterl., de rest Inlanders, waaronder 25.890 Mal., 30.055 Koeantanners en 18.798 Bandjareezen. In de kuststreken heeft het Riouw-Mal. element de overhand, terwijl in de Koeantan distr. het volk in taal en zeden zuiver Minangkabausch is. De overgang tusschen beide bestanddeelen gaat geleidelijk. Het overgangsgebied is ook vrijwel het centrum van handel, nijverheid en Eur. landbouw en daardoor een strook waar vreemde elementen tusschen de bevolking zijn komen wonen. Voor de meer primitieve bevolkingsgroepen zie ORANG LAOET en ORANG MAMAK.

De voornaamste middelen van bestaan zijn de rijstbouw, meest op droge velden, de cultuur van sagoepalmen, de klappercultuur (vooral door Bandjareezen), de gambircultuur (gedreven door de „Cultuurmaatschappij Indragiri"), en de rubbercultuur. Chineezen en Palembangers oefenen een belangrijke visscherij uit langs de kust.

Voor de geschiedenis van het zelfbesturend landschap Indragiri zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

INDRAGIRI-RIVIER. Zie Koeantan-rivier in SUMATRA (rivieren).

INDRAMAJOE. Noordelijkste afd. (en regentschap) van de res. Cheribon, grenzende ten N. aan de Javazee, ten W. aan de afd. Krawang (Pamanoekan- en Tjiasmlanĕden) der res. Batavia, ten Z. aan de Preanger-Regentschappen (afd. Soemedang) en ten O. en Z.O. aan de Javazee en de afdeelingen Cheribon en Madjalĕngka van de res. Cheribon. De afd., 2332 K.M.² groot, bestaat uit twee contrôle-afd., nl. Indramajoe met de distr.: Indramajoe, Karangampèl en Sléman, en Kandanghaoer en Indramajoe-West met de distr. Losarang, Kandanghaoer, Sindang en Bangadoea. De afdeeling is geheel vlak en bevat in het W. uitgestrekte rawa's. Van Z. naar N. wordt zij doorstroomd door de Tjimanoek, die langs de hoofdplaats Indramajoe vloeit. Indramajoe produceert voor den handel uitsluitend rijst, en wel een soort, welke (vooral de rijst van de vroegere particuliere landen Kandang-Haoer en Indramajoe-West) tot de beste van Java gerekend wordt. Tot de afd. behoort het noordelijk daarvan gelegen Boompjes-eiland. De afd. telde einde 1905 ruim 318.000 inwoners, waaronder omstreeks 80 Eur., ± 4700 Chin. en 1080 Arab.

INDRAMAJOE. Hoofdplaats van het district en de afdeeling van dien naam, behoorende tot de res. Cheribon. Zij telde op 't einde van 1905 omstreeks 16.000 inwoners, w.o. een 50-tal Eur., bijna 2000 Chin. en ruim 700 Arab. In oude tijden was het plaatsje van veel beteekenis, maar thans beduidt het niet veel meer.

INDRAMAJOE WEST. Was een der grootste particuliere landerijen op Java, 586 K.M.² in uitgestrektheid met een bevolking van bijna 84.000 zielen, verspreid over 4 districten. Rijstland bij uitnemendheid; produceerde een der beste rijstsoorten van Java, de zoo bekende Indramajoe-rijst. Op 1 Januari 1911 is het voor $3^1/_2$ millioen gulden door het Gouvernement teruggekocht.

INDRAPOERA. District van de onderafd. Balai Salasa (zie aldaar), afd. Painan, het zuidelijkst gedeelte van het gewest Sum. Westkust. Verschillende oorlogen hebben voor deze landstreek — vóór de 18de eeuw een der voornaamste rijken van Sumatra met een bloeienden peperhandel — achteruitgang en volksverloop ten gevolge gehad. In 1825 werd Indrapoera tot regentschap gemaakt, de laatste regent werd in 1911 eervol ontslagen en het ambt niet meer vervuld. De hoofdpl. Indrapoera is een heet en ongezond plaatsje; bekend door de groote dracht der klapperboomen.

INDRAPOERA (PIEK VAN). Zie KOERINTJI.

INDUSTRIEELE EIGENDOM. Te Batavia is gevestigd een Hulpbureau voor den industrieelen eigendom van het te 's-Gravenhage gevestigd bureau van dien naam. Ten aanzien van het Octrooirecht voor uitvindingen zijn in N.-I. van toepassing de wet van 7 Nov. 1910, no. 2A (Ind. Stb. no. 136), het „Octrooireglement" (Ind. Stb. 1912 no. 334 j-. 1913 no. 547 en de ordonnantie in Ind. Stb. 1911, no. 549. Deze octrooiwetgeving is 1 Juni 1912 in werking getreden.

INGEZETENEN. Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED.-INDIË.

INHEEMSCHE RECHTSPRAAK. Terwijl in het grootste deel van Java, op Madoera en in de helft der Buitenbezittingen het Gouvernement zijn eigen rechtspraak in naam der Koningin („Gouvernementsrechtspraak") heeft ingevoerd, is in het rijk Djokjakarta op Java en in de andere helft der Buitenbezittingen een vanouds bestaande rechtspraak der bevolking in stand gelaten; deze noemt men de inheemsche rechtspraak of adatrechtspraak (zie aldaar). Zij komt voor, deels in zelfbesturende landschappen, deels ook (Groot-Atjèh, Tapanoeli, Sumatra's Westkust, Zuid-Sumatra, Riouw, Borneo, Menado, Celebes, Amboina, Bali en Lombok) in rechtstreeks bestuurd gebied; een kaartje in Adatrechtbundel V wijst haar omvang aan.

Waar het de lagere gerechten of rechtbanken betreft, b.v. die in dorpen of dorpscomplexen, zijn bij de inheemsche rechtspraak de rechtsprekers en de rechtspleging veelal nog gebleven als vanouds, en dus alleen door studie van het adatrecht der streek te kennen; zie daarvoor Mr. B. ter Haar, Het adatproces der inlanders, 1915. Wat evenwel de hoogere rechtbanken met groote re ressorten (een onderafdeeling of een afdeeling) aangaat, deze zijn dikwijls een schepping van het gouvernement, en ze zijn schier overal aan bepalingen onderworpen, welke onzerzijds zijn uitgevaardigd en slechts zeer ten deele met het oude landsgebruik samenhangen.

INIË LIKA. Vulkanische kegel op Flores, ten N.O. van de baai van Aimĕré, hoog ongeveer 1600 M. Hij werd in 1908 door Spandaw en Spruijt en door Rouffaer in 1910 bestegen.

INIË RIË of Roka-piek, 2245 M. hoog, dicht bij den vorigen vulkaan gelegen; de top is spits en van verre zichtbaar.

INKOMSTENBELASTING. Zie BELASTINGEN.

INKTVISSCHEN. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

INLANDERS. Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED.-INDIË.

INLANDSCH BEZITRECHT. Zie GROND (RECHTEN OP DEN).

INLANDSCH RECHT. Term ter aanduiding van alle recht, dat voor de inlanders in Ned.-Indië geldt en dus zoowel hun adatrecht (zie aldaar) omvat als de van het Europeesch gezag uitgegane hoogere en lagere verordeningen voor inlanders.

INLANDSCH REGLEMENT. Zie RECHTSWEZEN.

INLANDSCHE HOOFDEN. Zie BESTUUR.

INLANDSCHE RECHTSPRAAK. Term, waarmede men dien tak der gouvernementsrechtspraak (of: rechtspraak in naam der Koningin) aanduidt, welke de inlanders als normale justiciabelen heeft. De inheemsche of adatrechtspraak (zie op beide woorden) valt er dus evenzeer buiten als de Moh.godsdienstige rechtspraak der zgn. priesterraden (zie PRIESTERRAAD).

INLANDSCHE SCHOLEN. Zie ONDERWIJS.

INLANDSCHE WETTEN. Onder deze uitdrukking vat men gewoonlijk alle inlandsche geschriften samen, die op een of andere wijze handelen over het recht der bevolking; en juist daardoor is deze uitdrukking zoo gevaarlijk en misleidend. Vooreerst toch ziet zij op inlandsche beschrijvingen, d.i. teboekstellingen van het adatrecht; voorts op adatregelingen (zie ald.), die geen dwingend karakter hebben, doch overeenkomstig welke een groep inlanders verklaart zich voortaan te willen gedragen; voorts op bindende volksverordeningen; en eindelijk op vorstenverordeningen. Het is dikwijls verre van gemakkelijk te beslissen, of een inlandsche rechtsopteekening tot de eene of tot eene andere van deze vier soorten behoort: eenvoudige rechtsbeschrijvingen b.v. worden meermalen gekleed in den vorm van een vorsten-edict uit vroeger tijd, en op beide past men de benaming oendang-oendang toe.

Bekende voorbeelden van Inlandsche teboekstellingen zijn het handelswetten- en scheepswettenboek der Wadjoreezen op Zuid-Celebes (uit 1676; uitgegeven door Matthes in 1869) en de in den vorm van uitspraken van oude vorsten en wijzen gekleede rapang en latowa van Zuid-Celebes, van volksverordeningen van inlandsche dorpen (Bali, Java), van inlandsche waterschappen (Bali) of van andere inlandsche rechtsgemeenschappen uit de bevolking zelf, de Kĕrtasima van Van Eck en Liefrinck in Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch. 23, 1876, en de geschreven desaregeling van Mâdjâwangi in Tijdschr. v. h. Binn. Bestuur 1, 1888 (vgl. Meded. Ned. Zend.gen. 49, bl. 187). Vorstenedicten, soms van grooten, soms van uiterst geringen invloed, zijn vooreerst ten deele de nog toegepaste anggĕr-anggĕran van Java (zie b.v. Adatrechtbundel X, bl. 43), en verder zulke verordeningen als die van het rijk Bandjĕrmasin van 1835 (Indische Gids 1881 en Adatrechtbundel XIII), als het Bolaang-Mongondousche Wetboek (Tijdschr. v. h. Batav. Genootsch. 35, 1893) of de landsverordeningen der vorsten van Lombok (uitgegeven in 2 dln. door Liefrinck).

INSANA. Landschap op het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Noord-Midden-Timor der afdeeling Noord en Midden Timor van de residentie Timor en Onderhoorigheden.

INSCRIPTIËN (in den Maleischen Archipel). Zie OUDHEDEN.

INSTITUTEN. Hieronder volgen de als *instituut* opgerichte instellingen, welke bevordering der wetenschap met betrekking tot Ned.-Indië ten doel hebben. Zie ook COMITE, GENOOTSCHAPPEN, MAATSCHAPPIJEN, SYNDICATEN, VEREENIGINGEN

K o l o n i a a l I n s t i t u u t t e A m s t e r d a m) (Statuten goedgekeurd bij Kon. Besl. 27 Aug. 1910 No. 53, Ned. Stct. 7 Oct. No. 234) is een vereeniging, welke zich in het algemeen ten doel stelt het verzamelen en verbreiden van kennis omtrent onze overzeesche gewesten en in het bijzonder de behartiging der handels-, landbouw-, nijverheids-, en andere belangen, die zoowel voor het moederland als voor de koloniën uit Nederlands koloniaal bezit voortvloeien.

Het initiatief voor de oprichting werd in 1910 genomen door den oud-minister van koloniën J. T. Cremer en het lid der Tweede Kamer der Staten-Generaal Dr. H. F. R. Hubrecht, aan wie binnen enkele maanden tijds van verschillende zijden $1^1/_2$ millioen gulden werd toegezegd, terwijl ook spoedig bleek, dat op krachtige medewerking van de Regeering, van de gemeente Amsterdam en van verschillende wetenschappelijke instellingen kon worden gerekend. Plannen voor de stichting van een gebouw, op het door de gemeente Amsterdam in erfpacht afgestaan terrein van de voormalige Oosterbegraafplaats, werden in studie genomen en in 1913 werd uit een drietal plannen gekozen dat van de architecten J. J. en M. A van Nieukerken, dat thans in uitvoering is.

Behalve het *Algemeen Secretariaat* heeft men de *Afdeeling Handelsmuseum* die tot kern heeft de natuurwetenschappelijke verzamelingen van het Koloniaal Museum te Haarlem, dat op 1 Januari 1915 door de Maatschappij van Nijverheid aan het Kol. Inst. is overgedragen. In de laboratoria worden onderzoekingen van koloniale producten uitgevoerd, terwijl ook voorlichting van handel en nijverheid tot de taak dezer afd. behoort.

De Afdeeling Volkenkunde. In het onder het beheer van deze Afdeeling komende Ethnographisch Museum zullen worden opgenomen de uitgebreide ethnografische verzamelingen van het Koloniaal Museum te Haarlem, van het genootschap „Natura Artis Magistra", van de wereldtentoonstelling te Parijs enz.

Een belangrijk gedeelte van den wetenschappelijken arbeid van deze afdeeling zal bestaan uit de stelselmatige ethnografische studie der volken in de Nederlandsche koloniën met de bedoeling om daardoor mede te werken aan hare economische verheffing. Teneinde in dit opzicht tot een gewenschte decentralisatie te komen, zijn in navolging van het sedert 1908 bestaande *Bataksch-Instituut* (zie hierna), een aantal kleinere Instituten opgericht, die zich voorstellen in nauwe aansluiting bij het Koloniaal Instituut te werken. Zoo werden achtereenvolgens opgericht: het *Atjèh-Instituut* (1914), het *Bali-Instituut* (1915), het *O.-kust van Sumatra-Instituut* (1916), het *Z.-Sumatra-Instituut* (1916) en het *Molukken-Instituut* (1918).

De *Afdeeling Tropische Hygiëne* is gecombineerd met het laboratorium voor gezondheidsleer van de Gem. Universiteit en daarmede vereenigd ondergebracht in een afzonderlijk gebouw, aan het Oosterpark dicht bij het Kol. Inst.

B a t a k s c h-I n s t i t u u t. Opgericht te Leiden in 1908. In de voorbereiding tot de oprichting heeft een zeer werkzaam aandeel gehad wijlen de heer L. C. van Hasselt, oud-Resident van Tapanoeli, wiens denkbeelden omtrent de methode van bestudeering van Indië weerklank vonden o.a. bij Dr. C. W. Janssen, directeur der Senembah-Maatschappij. Het stelt zich ten doel *a.* het verzamelen van zoo volledig mogelijke gegevens betreffende de Bataklanden en hun bewoners, daaronder begrepen gegevens betreffende den invloed door buurvolken geoefend; *b.* het dienstbaar maken van deze gegevens aan het welzijn van de bewoners der Bataklanden, aan hun ont-

wikkeling en aan onze betrekkingen met hen. Door het Instituut worden op ongeregelde tijden uitgegeven de „Uitgaven van het Bataksch Instituut" van welke de belangrijkste zijn no. 3, de „Batakspiegel" (met 1e en 2e supplement, de nos. 9 en 12) en no. 11. „Van Medan naar Padang en terug", beide door M. Joustra.

Het Bataksch Instituut heeft zich voorts ook reeds bewogen op practisch terrein. Sedert 1911 is werkzaam op de Karo-hoogvlakte een landbouwkundige, die eerst in de nabijheid van Bĕrastagi, later (sedert 1915) te Koeta Gadoeng, door demonstratie enz. de bevolking moet trachten te brengen tot rationeeler bebouwing van hun gronden met producten, die in de Delische benedenlanden tegen goeden prijs kunnen worden verkocht. Als aanvankelijk resultaat van diens arbeid mag genoemd worden de door de bevolking van een grootdeel der Hoogvlakte met vrucht ter hand genomen verbouw van Europeesche aardappelsoorten volgens Europeesche methode, Voorts is te Kaban Djahé, hoofdplaats der onderafd. de Karo-landen, een handwerksinrichting verrezen voor Karosche jongelieden.

Koninklijk Instituut voor de taal- land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië. Het Instituut, dat zijn ontstaan voornamelijk te danken heeft aan het krachtig initiatief van J. C. Baud, werd in 1851 te Delft opgericht. In 1864 werd de zetel naar 's-Gravenhage overgebracht. Het doel is de bevordering van de taal-, land- en volkenkunde van 's Rijks overzeesche bezittingen en koloniën. Het Instituut bezit een belangrijke bibliotheek (Koloniale Bibliotheek, van Galenstraat 14, den Haag) sinds 1878 met die van het Indisch Genootschap inéén gebouw gevestigd en vereenigd. Van deze Bibliotheek verscheen in 1908 een met zorg bewerkte catalogus (1054 blz.), waarop in 1915 een eerste supplement (426 blz.) is gevolgd. Van de Bijdragen verscheen in 1918 het 74e deel. De afzonderlijke werken zijn niet doorloopend genummerd, maar bedragen reeds een vrij aanzienlijk aantal.

Afdeeling Nederlandsch-Indië van het Koninklijk Instituut voor ingenieurs. Deze afdeeling is te Batavia gevestigd en werd daar, op initiatief van den Hoofdingenieur H. de Bruyn in 1875 opgericht. Op onbepaalde tijden verschijnt een tijdschrift der afdeeling, bevattende de notulen der vergaderingen met daarbij behoorende stukken en verhandelingen en mededeelingen van technischen aard, voor den Ind. ingenieur van belang.

INSULINDE. Zie VEREENIGINGEN.

INSULINDE. Afgeleid van 't Lat. insula = eiland, is de naam, door Multatuli in zijn „Max Havelaar" gegeven aan onze O.-I. bezittingen en sedert veelal gebruikt voor den geheelen Oost-Indischen Archipel.

INTERNATIONALE CREDIET- EN HANDELSVEREENIGING ROTTERDAM. Opgericht in 1863. Het doel der Vereeniging, in de statuten vermeld, omvat de uitoefening van handel, scheepvaart, landbouw en bankwezen in den ruimsten zin van het woord en dat het in de bedoeling lag zich niet alleen te bepalen tot Nederland en Nederlandsch-Indië, bewijst de naam der Vereeniging zelf.

De kantoren in Indië zijn thans zes in getal en bevinden zich te Batavia, Semarang, Soerabaja, Cheribon, Tĕlok Bĕtong en Singapore, met bijkantoren te Weltevreden en te Tandjoeng Priok.

INVOERRECHTEN. Zie BELASTINGEN.

IPOEH. MAL. Plantaardige vergiften, in de eerste plaats dat uit het sap van de boomsoort *Antiaris toxicaria* en dat uit den wortelbast eener *Strychnos* (akar ipoeh). Als bijbestanddeel van het Maleische pijlgift is de toeba-wortel van *Derris* te noemen (zie aldaar), die ook in het Borneo'sche pijlgift (sirèn) voorkomt.

IPOMOEA, plantengeslacht der *Convolvulaceeën* met een groot aantal soorten in den Archipel verbreid. Het zijn kruidachtige planten, ten deele slingerplanten met verschillende gekleurde klokvormige, vaak zeer fraaie bloemen, en daarom niet zelden gekweekt.

I. reptans Poir., een kruipende moerasplant, soms met drijvende bladeren, draagt bleekroode bloemen. (Kangkoeng, JAV., MAL., SOEND.). De pijlvormige bladeren worden als groente gegeten en als geneesmiddel aanbevolen.

IPOMOEA BATATAS. Zie OEBI DJAWA.

IRRIGATIE. Zie BEVLOEIING.

ISA, d. i. 1o de Arabische vorm van den naam Jezus; 2o de benaming van den avond-sĕmbahjang; vgl. SĔMBAHJANG.

ISLAM. I. a. ONTSTAAN VAN DEN ISLAM. — Toen Mohammed in het begin der 7e eeuw n. Chr als prediker onder de Mekkanen optrad, was het niet zijn bedoeling, een *nieuwen oorspronkelijken* godsdienst aan zijn stamgenooten te verkondigen. Zijn overtuiging was veeleer, geroepen te zijn om dezelfde waarheid, die reeds op verschillende tijdstippen aan andere volkeren was geopenbaard (o. a. door Mozes aan de Joden, door Jezus aan de Christenen) nu ook aan zijn volk, de Mekkanen, te verkondigen. De eigenaardige godsdienstige levensbeschouwing zooals deze vooral bij Christel. vromen in het Oosten, bij monniken, kluizenaars en asceten, zoo sterk op den voorgrond trad, dat n.l dit leven slechts een voorbereiding is voor het toekomende, dat den zondaar een vreeselijk lot wacht in de hel, den vromen gelukzaligheid in het paradijs, had blijkbaar een diepen indruk gemaakt op M. en vormde de kern van zijn prediking. Zoo begon hij dan *islâm* te prediken (d. i „overgave", „onderwerping", n.l. aan Gods wil en volstrekte almacht). Hij, die zich aldus onderwerpt heet daarnaar Moslim (Arab. *moeslim;* in Ned.-Indië ook wel: *orang-islam* of *orang sĕlam*).

b. DE KORAN. De wijze waarop M. zijn denkbeelden verkondigde, was deze, dat hij optrad als door God geïnspireerd „profeet", die van Godswege openbaringen ontving. Zulk een openbaring werd een *koer'ân* genoemd. Dit beteekent: „reciet", een „te reciteeren tekst". De geheele verzameling dezer openbaringen is de Koran, d. i. het gewijde „reciet."

De Koranopenbaringen werden gedurende Mohammeds leven gedeeltelijk opgeteekend, gedeeltelijk in het geheugen bewaard. Kort na zijn dood werden zij bijeengebracht in den vorm, waarin zij sedert dien tijd steeds zijn overgeleverd. Daardoor is de Korantekst vrij gebleven van latere tendentieuse omwerkingen en geeft dus een getrouw beeld van Mohammeds prediking. Zie voor Koranonderwijs het art. PĔSANTRÈN.

c. DE HIDJRAH EN DE DAARMEDE BEGINNENDE UITBREIDING VAN DEN ISLAM. Nadat M. met slechts weinig suc s 12 jaar te Mekka gepredikt

had, verliet hij met zijn weinige aanhangers Mekka, verbrak alle betrekkingen met zijnen stam en stelde zich onder bescherming van de inwoners van Medînah, die zich van de waarheid zijner zending hadden laten overtuigen. Dit afbreken der betrekkingen met de zijnen is de *hidjrah* (d.i. letterlijk: afsnijding, afbreking; dus niet: de „vlucht"), met welke de Mohammedaansche jaartelling begint. Nadat Mekka in het 8e jaar na de *hidjrah* door de Moslims was ingenomen, deden in de beide daarop volgende jaren de toenemende voorspoed in den krijg en de groote buit, die aan de Moslims en de met hen verbonden stammen ten deel viel, ook de omwonende Arabische stammen in steeds wijderen kring besluiten, het gezag van den profeet te erkennen en zich bij hem aan te sluiten.

d. Verbreiding van den Islam na Mohammeds dood. (Zie ook het artikel en SJÎ'IETEN.) De Arabieren, die door Aboe Bekr tot aanvallen op de „ongeloovigen" buiten Arabië bewogen waren, breidden in weinige tientallen van jaren hun gezag uit over een reusachtig gebied, dat zich in het Westen tot in Spanje en Zuid-Frankrijk, in het Oosten tot aan de grenzen van het Chineesche rijk uitstrekte.

In het groote chaliefenrijk, welks zetel aanvankelijk, onder de Omajjaden, te Damascus, later, onder de Abbasiden, te Bagdad was gevestigd, ontstond uit de samenvloeiing van verschillende beschavingselementen de eigenaardige Mohammedaansch-Middeleeuwsche cultuur, die zoowel in de residentie der chaliefen als aan de hoven der later zoo talrijke grootere en kleinere vorsten en sultans tot grooten bloei kwam. De taal dier beschaving was hoofdzakelijk het Arabisch. Weldra verbreidde de Islam zich ook in Voor-Indië, en na ± 1200 ook in den Archipel (zie III, a.).

II. HET LEERSTELSEL VAN DEN ISLAM NA MOHAMMED. a. De wetenschap der overlevering (*Ilm al-hadîth*). — Het stelsel van den Islam berust naar Moslimsche opvatting niet alleen op den Koran, maar voor een belangrijk deel ook op Mohammeds *soennah*, d. i. weg, pad, en van daar ook iemands gedragslijn, nl. de weg, dien hij pleegt te volgen.

De berichten over Mohammeds *soennah* hebben in den Islam den vorm van persoonlijke, van geslacht tot geslacht voortgeplante, mededeelingen. Zulk een overgeleverd bericht, meestal in beknopten vorm, heet in het Arabisch een *hadîth* (d. i. verhaal, mededeeling in Nederl.-Indië *kadis* of *hadis* uitgesproken). Na verloop van tijd ontstonden verzamelingen, waarin een aantal dezer tradities min of meer systematisch bijeengebracht waren. Een zestal dezer traditie-verzamelingen verwierf langzamerhand een algemeen onder de orthodoxe Moslims erkend gezag, daaronder vooral de verzamelingen van Boechârî en Moeslim.

Van kritisch standpunt beschouwd kunnen slechts zeer weinige dezer overleveringen als werkelijk authentieke berichten over Mohammeds leven en denkbeelden worden aanvaard. Zij berusten bijna zonder uitzondering op fictie en schrijven opvattingen en gevoelens aan den Profeet toe, welke deze zelf nog niet kan gehad hebben, doch die blijkbaar eerst later, na zijn dood, onder de Moslims ingang hebben gevonden; daartoe behoorde ook veel wat aan Hellenisme, Parsisme, en Boeddhisme, maar vooral aan Joden- en Christendom ontleend was.

b. Het op Idjmâ' gegronde Moslimsche leerstelsel in het algemeen. Voor den Moslim vormt het omvangrijke leerstelsel, dat in de eerste drie eeuwen na M.'s dood tot ontwikkeling kwam, een als het ware officieele, althans met volstrekt bindend gezag bekleede verklaring van den zin van Koran en Traditie, welke hare sanctie ontleent aan den zgn. Idjmâ', d. i. de algemeene „overeenstemming van gevoelen", nl. der bevoegde leeraars, die wet en leer aldus hebben vastgesteld. Deze *idjmâ'* moest elke dwaling in de leer, volgens Mohammeds eigen woorden, uitsluiten; wat door den *idjmâ'* was gesanctioneerd kon uit dien hoofde slechts als van goddelijken oorsprong beschouwd worden.

Het onvermijdelijke gevolg dezer theorie was, dat elke hervorming, hoe gewenscht ook, feitelijk buitengesloten werd. Geen Moslim was meer bevoegd, Koran of Traditie op eigen gezag te verklaren. De eenmaal gegeven uitlegging dier heilige teksten stond voor altijd vast.

Drie onderling zeer ongelijksoortige bestanddeelen omvat het leerstelsel van den Islam, nl.: de wet, de geloofsleer en de mystiek.

c. De wet. De wetenschap der plichtenleer. De Sjâfi'itische school. Het geheel der voorschriften betreffende het ritueel, den eeredienst, het familie-handels- en strafrecht, enz. wordt op de meest passende wijze met den term „Moh. Wet" aangeduid; de Mohammedanen zelven duiden dit begrip aan door de woorden *sjar'* of *sjarî'ah*, welke in Ned. Indië gewoonlijk *sarak* en *sariat* (Jav. *sarèngat*) worden uitgesproken. Eenigszins synoniem met deze benaming is het woord *fikh*, de Moh. plichtenleer; wie zich op dit vak van wetenschap toelegt heet daarnaar: *fakîh* (d. i. wetgeleerde, in Nederl.-Indië *pakih*, Javaansch *pĕkih* uitgesproken).

Aanvankelijk vormden *fakîh's* van grooten naam ieder hun eigen school (Arab. *madzhab*, d. i. richting) op gebied der wetgeleerdheid. Omstreeks het einde der 4e eeuw echter begon men zelfstandige werkzaamheid in dit opzicht als uitgesloten te beschouwen. Tenslotte zijn slechts 4 wetsscholen overgebleven, waarvan een de Sjâfi'itische heet, naar haar grondlegger Mohammed ibn-Idrîs as-Sjâfi'î, gest. 819 na Chr.; alleen de opvattingen dezer school zijn in Ned.-Indië bekend geworden.

Algemeen is in de wetgeleerde werken de indeeling naar wettelijken maatstaf van al 's menschen doen en laten onder een der vijf volgende „wettelijke categorieën", volgens welke n.l. elke handeling (resp. het nalaten daarvan) kan zijn: 1. verplicht (*pĕrloe*, zooals in Nederl.-Indië de verbasterde uitspraak van het Arab. *fardh* luidt), 2. verdienstelijk of aanbevelenswaardig (*soenat*) 3. geoorloofd (*moebâh*), 4. afkeurenswaardig (*makroeh*), of 5. verboden (*harâm*).

De wetgeleerde werken geven feitelijk slechts aan, hoe een Moslim wel naar de wet zou behooren te leven, indien de wereld niet zoo onverbeterlijk slecht ware. Zie ook KIJÂS en over wetgeleerde adviezen MOEFTI.

d. Mohammedaansche geloofsleer. Als grondlegger der orthodox-Moslimsche geloofs-

leer gelden in het bijzonder Al-Asj'arî (gest. in 324) en Al-Matoerîdî (gest. in 333 H. = 944 n. C.) Hun methoden liggen ten grondslag aan de uiteenzetting van het stelsel in de latere werken over de geloofsleer. Ter kenschetsing van de daarin behandelde leerstellingen diene o.a. het volgende. De opstanding en het laatste oordeel vormen met hel en paradijs nog steeds de kern der Mohammedaansche geloofsleer. Niet slechts alle ongeloovigen zullen eenmaal in de hel komen, maar ook de Moslimsche zondaren, die daaruit echter, na het ondergaan der straf voor hun zonden, weder verlost zullen worden. Want ieder, wiens hart, al ware het slechts een greintje geloof bevat, zal eenmaal zalig worden. Hoewel de onderstelling wordt verworpen, dat 's menschen wil vrij zou zijn, wordt toch de leer der goddelijke voorbeschikking niet geheel fatalistisch opgevat, maar veeleer zoo verklaard, dat ook 's menschen zedelijke verantwoordelijkheid voor eigen doen en laten daarbij gehandhaafd blijft. Den Koran heeft de Moslim als Allahs eeuwig, ongeschapen woord te beschouwen; de koranische leer over de profeten, openbaringsboeken en engelen wordt, met latere gegevens aangevuld, tot een goed geheel samengevat. Groote nadruk wordt op de absolute eenheid van Gods wezen gelegd. Ten slotte zullen Opstanding en Oordeel nog worden voorafgegaan door het Messiaansche Rijk, dat tegen het einde der dagen zal aanbreken, wanneer Jezus op aarde terugkomt om Mohammeds zending te bevestigen. Ook verwachten vele Moslims nog een andere (aan het rijk van den Messias voorafgaande) geluksperiode, waarin de zgn. Mahdî (d. i. de door God „rechtgeleide") de aarde met gerechtigheid zal vervullen, gelijk zij thans met onrecht vervuld is.

e. De mystiek. Reeds in de 2e eeuw openbaarden zich onder de Mohammedanen mystieke neigingen en onder verschillende invloeden zijn deze tot groote ontwikkeling in den Islam gekomen. Bij vele nieuwbekeerden, zooals Indiërs, Perzen en vroegere Christenen, bleef na hun overgang tot den Islam de behoefte aan een innigere betrekking tot God voortbestaan. Ook de uiterlijke vormen, waarin de mystiek tot dusver bij hen tot uiting was gekomen, brachten zij in den Islam over. Deze vonden in steeds wijdere kringen bijval onder de Moslims, ondanks de bedenkingen door de godsdienstleeraren en hun aanhang daartegen ingebracht. Het gevolg was, dat verscheidene mystieke elementen, aanvankelijk aan het Christendom, Nieuw-Platonisme en de Perzische en Indische mystiek ontleend, op den duur ook tot bestanddeelen van den Islam werden verheven.

Sommige mystieken trokken zwervend in vrijwillige armoede door het land. Naar de pij van grove wol (Arab. *soef*, d. i. wol), waarin deze boetelingen zich plachten te hullen, werden zij *soefi's* genoemd en met de daaruit ontstane benaming soefisme (Arab. *tasawwoef*, in Nederl. Indië meestal *tasawoep* uitgesproken) werd in den Islam later elke vorm van mystiek aangeduid, zelfs al vertoonde deze geen onmiddellijke verwantschap meer met die der oudere soefi's.

Op den duur ontstonden onder leiding van mystieke leeraars orden, waarin de broeders door beoefening van bepaalde methoden tot de ware godskennis trachtten te komen. Meestal moesten daartoe dienen buitengewone, niet in de wet voorgeschreven godsdienstoefeningen, vooral het ontelbare malen herhalen van *dikir's* (zie ald.) en verschillende andere der boven vermelde middelen om tot geestverrukking te komen, ook wel het volgen van bepaalde, door den stichter der orde voorgeschreven ascetische leefregelen. Naar hare methode placht men zulk een broederschap aan te duiden als een *tarîkah* (d. i. „weg", in Nederl. Indië *tarékat* uitgesproken). Zie verder TARÉKAT, en over de beteekenis der heiligenvereering in den Islam HEILIGEN (MOH. IND.)

Een blijvenden invloed op de algemeen in den Islam gangbare zienswijze ten aanzien der mystiek heeft Ghazâlî verkregen, de in het jaar 505 H. (1111 na Chr.) gestorven, ook op het gebied der wetgeleerdheid en dogmatiek zoo beroemde geleerde. Zijn machtige invloed wist aan een mystiek, die vooral de ethische zijde van den godsdienst op den voorgrond stelde, een allerbelangrijkste plaats in het Mohammedaansche stelsel te verzekeren. Naar zijn overtuiging kwam ten slotte alles aan op de ware gezindheid des harten, en kon zelfs aan de meest volmaakte wetsbetrachting en de uitgebreidste kennis der leer, hoe verdienstelijk ook op zich zelf, geen werkelijke waarde voor den Moslim worden toegekend, tenzij zij werden geheiligd door mystieke liefde tot God. Zijn oordeel over het buitengewoon belang der mystiek vond algemeen ingang. De werken over dit bestanddeel der leer, zoo niet door Ghazâlî zelf, dan toch in zijn geest door anderen geschreven, worden in Nederl.-Indië *kitab tasawoep* genoemd.

III. DE ISLAM IN NEDERL.-INDIË. a Verbreiding van den Islam in den Indischen Archipel. Van Voor-Indië uit heeft de Islam zich over den Ind. Archipel verspreid; kooplieden en gelukzoekers uit Coromandel en Malabar vestigden zich op de kusten van en in de havenplaatsen van Sumatra, Java en elders, sloten huwelijken met vrouwen uit de Inl. bevolking. Zoo ontstonden Moh. koloniën, die weldra veld wonnen en Moslimsche rijkjes deden ontstaan. Eerst na ongeveer 1200 n. Chr. wordt dit doordringen van den Islam in den Indischen Archipel merkbaar.

Uit de reisverhalen van den Venetiaan Marco Polo uit het einde der 13e en van den Arabier Ibn Battoetah uit de 14e eeuw valt af te leiden, dat de Islam reeds destijds vasten voet had gekregen, zoowel op de N.O.-kust van Sumatra (waar blijkt van het bestaan van de Moslimsche rijkjes Pĕrlak en Pasè, omstreeks 1300), als kort daarna op de N.O.-kust van Java, waar de komst van den Islam ten slotte leidde tot den val van het machtige Hindoerijk Madjapahit en de stichting van het Mohammedaansche rijk Mataram in het begin der 16e eeuw. Op West-Java werden Cheribon en Bantĕn de hoofdzetels van Moslimsche rijken. In de 16e eeuw ging geleidelijk de geheele bevolking van Java tot den Islam over met uitzondering slechts van de in afgelegen streken wonende Badoej's en Tĕnggĕreezen, terwijl sommige Hindoe-elementen naar Bali uitweken.

Op de overige, minder dicht bevolkte, eilanden is de Islamiseering niet zoo snel en zoo volledig tot stand gekomen, maar ook daar won de Islam overal gestadig aan invloed. Tot de reeds vroegtijdig Mohammedaansch geworden streken behooren o.a. de Molukken, Atjèh en Palembang.

Ook de Minangkabausche Maleiers moeten reeds in oude tijden tot den Islam zijn overgegaan.

Nog voortdurend blijft de Islam zich onder de heidensche volksstammen in den Archipel uitbreiden. Van de geheele Inlandsche bevolking, in ronde cijfers op 47 millioen geschat, zijn ongeveer 40 millioen Mohammedanen, waarvan bijna 33 millioen op Java.

b. INVLOED, AANVANKELIJK UIT VOOR-INDIË, LATER UIT ARABIË, OP DEN ISLAM IN NEDERL.-INDIË INWERKENDE. De omstandigheid, dat de Islam uit Voor-Indië in den Archipel werd gebracht, verklaart verschillende eigenaardigheden van dezen godsdienst aldaar; zoo de geringe ijver voor den Moh. eeredienst; de groote belangstelling voor de mystiek; de vorm, waarin Mosl. verhalen in de Inl. talen voorkomen, en enkele Sji'itische eigenaardigheden (zie HASAN HOESEIN- of TABOET-FEEST).

Ongeveer vier eeuwen lang (1200—1600) bleef de invloed uit Voor-Indië op den Islam in den Archipel overwegend, totdat sedert het begin der 17e eeuw het verkeer met Arabië meer beteekenis kreeg, en de Arabische invloed steeds toenam. Een belangrijke schaduwzijde van dezen, uit Arabië werkenden invloed is, dat daardoor geleidelijk een minder verdraagzame geest, een strenger, rechtzinniger Mohammedanisme in de Inlandsche maatschappij veld wint. Ook van de naar Nederl.-Indië geëmigreerde, meestal uit Hadramaut afkomstige Arabieren (zie: HADHRAMIETEN), vooral van vele hunner wetgeleerden, gaat een vrij sterke werking in diezelfde, minder gewenschte richting uit. Zij, die zooveel mogelijk naar de Wet trachten te leven, worden op Java wel *wong poetihan* genoemd, tegenover de meer onverschilligen, *wong abangan*.

c. BETEEKENIS VAN DEN ISLAM VOOR ZIJN BELIJDERS IN NEDERL.-INDIË. De bekeering tot den Islam, hoewel oprecht gemeend en duurzaam, was in den beginne oppervlakkig en beperkte zich tot uiterlijkheden; ook thans nog is bij het gros der Inl. bevolking de oude animistische wereldbeschouwing onverzwakt blijven voortbestaan. Zie o. a. HEILIGEN (MOH. IND.). Voor het onderricht in de Moh. geloofsleer zie PĔSANTRÈN; voor den eeredienst MOSKEE, PANGHOELOE, MOSKEEPERSONEEL; voor godsd. maaltijden KANDOERI; voor de godsdienstplichten: SĔMBAHJANG, DJAKAT en VASTENMAAND.

De invloed, dien de bepalingen der Mohammedaansche wet op het r e c h t en het m a a t s c h a p p e l ij k l e v e n uitoefenen, doet zich in Nederl.-Indië, evenals elders, hoofdzakelijk op het gebied van h u i s g e z i n en f a m i l i e r e c h t gevoelen.

Volgens de Mohammedaansche wet behoort de *huwelijksovereenkomst* namens de bruid door haren *walî* (naasten manlijken bloedverwant, voogd) of diens gemachtigde met den bruidegom te worden aangegaan. Om nu behoorlijk aan de godsdienstige eischen te kunnen voldoen, begeven de partijen zich op Java en Madoera, begeleid door den „geestelijke" van hun dorp, naar den *panghoeloe* van hun district of onderdistrict. Deze beambte laat zich door den dorpsgeestelijke de noodige inlichtingen verschaffen. Blijkt hem, dat tegen het huwelijk geen bezwaren uit het oogpunt der godsdienstige wet bestaan, dan sluit hij zelf, na zich daartoe dooor den *walî* der bruid te hebben doen machtigen, in diens plaats, het huwelijkscontract in den vereischten vorm met den bruidegom. Ingeval de bruid geen *walî* heeft, of wanneer haar *walî* zonder wettige redenen zijn medewerking tot het totstandkomen van het huwelijk weigert, is het de afdeelings-*panghoeloe* die het huwelijkscontract voor haar met den bruidegom sluit en daarbij als haar „overheids-*walî*" (*walî hâkim*) optreedt.

Het deskundig toezicht, dat aldus op het sluiten van Mohammedaansche huwelijken wordt uitgeoefend, benevens de kosten, welke de huwelijksbeambten daarvoor aan de huwenden in rekening mogen brengen, zijn voor Java en Madoera in de zgn. „huwelijksordonnantie" (Ind. Stb. 1895 no. 198, j° Ind. Stb. 1898 no. 149 en 1904 no. 212) aan vaste regelen gebonden. Op Sumatra en elders zijn het de dorpsgeestelijke zelf of andere ambtenaren met verschillende titels, die na onderzoek het huwelijkscontract met den bruidegom sluiten (vgl. de regeling van Ind. Stb. 1910 no. 659 j° no. 660).

Voor echtscheiding zie TALAK en FASCH.

De handhaving der Mohammedaansche wetsbepalingen in rechtsgeschillen is op Java en Madoera toevertrouwd aan de zgn. „priesterraden" (zie aldaar), die tevens de scheiding en deeling van Inlandsche boedels en nalatenschappen bewerkstelligen.

d. KRACHTIGE MOHAMMEDAANSCHE GEZINDHEID DER INLANDSCHE BEVOLKING. Het zou een ernstige dwaling zijn, uit de omstandigheid, dat het theoretische leerstelsel van den Islam slechts gedeeltelijk groote beteekenis voor Ned.-Indië heeft gekregen, de gevolgtrekking te willen afleiden, dat de groote massa der Inlandsche bevolking den Islam feitelijk n i e t of slechts i n s c h ij n belijdt.

Niet slechts in Oost-Indië toch maar overal loopen theorie en praktijk van den Islam verre uiteen. Wat ter beoordeeling van den Islam der Inlandsche bevolking den doorslag moet geven, is hare Mohammedaansche g e z i n d h e i d en deze is b o v e n e l k e n t w ij f e l verheven. De Christelijke zending weet bij ervaring, welk een krachtigen weerstand de Islam der Inlanders aan elke poging tot bekeering in den weg legt.

e. REGEERINGSBELEID TEGENOVER DEN ISLAM IN OOST-INDIË. Terwijl de beslissing van alle vraagstukken betreffende de g e l o o f s l e e r aan het inzicht der Moslimsche geleerden zelven wordt overgelaten, treedt de Regeering toeziend of desnoods zelfs regelend op in al die aangelegenheden, welke in het algemeen belang niet aan hare zorgen onttrokken mogen worden, ook al staan zij in min of meer nauw verband met den Moslimschen godsdienst. Dit is o. a. het geval ten aanzien van de benoeming van geschikte godsdienstbeambten (vgl. PANGHOELOE), de aanwijzing der personen, die bijstand verleenen bij het sluiten en ontbinden van huwelijken tusschen Mohammedaansche Inlanders enz. (Vgl. MOSKEEKAS, PRIESTERRAAD en PĔSANTRÈN.

Instemming met hetgeen de Moslimsche wet voorschrijft ten aanzien van het familierecht en in het bijzonder het huwelijk kan van het Europeesch bestuur niet verwacht worden. Het Europeesch gezag kan de desbetreffende bepalingen slechts als werkelijke bestanddeelen der volksinstellingen beschouwen en heeft ze dus te dul-

den, in de hoop, dat geleidelijke inwerking der nieuwere begrippen op het familieleven in de Inlandsche maatschappij deze Moslimsche inzettingen op den duur hare waarde in het oog der bevolking zal doen verliezen.

Op staatkundig gebied, eindelijk, valt aan toegeeflijkheid tegenover het stelsel van den Islam niet te denken. Het is niet mogelijk voor een Europeesche koloniale Regeering, te berusten in de middeleeuwsche politieke idealen van den Islam, welke immers bestaan in de onderwerping van alle niet-Moslims door middel van den heiligen oorlog (zie PRANG SABIL) aan het gezag van den Islam en de vereeniging van alle Mohammedanen onder het bestuur van één Moslimsch vorst.

ISMANGOEN DANOE WINOTO (RADÈN MAS), geboren te Djokjakarta in 1852, overleden te Magĕlang in Maart 1895, bezocht de H. B. S. te Leiden, waar hij in 1870 eindexamen deed. In 1875 keerde hij met het diploma van Indisch ambtenaar naar Indië terug. De Regeering maakte bezwaar hem bij het Binnenlandsch Bestuur te plaatsen. Hij kreeg een aanstelling bij de Algemeene Secretarie. Na een ziekteverlof in Holland weer in Indië teruggekeerd, werd hij benoemd tot Adjunct-Inspecteur bij het Inlandsch onderwijs, en later bevorderd tot Inspecteur bij dezen tak van dienst. Allen die Radèn Mas Ismangoen hebben gekend, hebben voor hem groote sympathie gekoesterd wegens zijn oprechtheid, zijn grooten ijver gepaard aan gezond verstand, en zijn krachtige pogingen om de hem toevertrouwde belangen te bevorderen. Onjuiste opvattingen omtrent het samengaan der rassen in Indië, destijds nog in volle mate bestaande, hebben hem vele bittere uren bereid, maar zijn waardige strijd daartegen is niet vergeefsch geweest, want deze heeft zeker bijgedragen tot de thans langzamerhand opklarende verhoudingen.

ISOPTERA BORNEENSIS. Zie TĔNGKAWANG.

IXORA, plantengeslacht der Rubiaceeën, met een groot aantal soorten in den geheelen Archipel heesters, vaak met fraaie bloemen. Inl. namen Angsoeka, (MAL.), angsokâ, sokâ (JAV.), Ki soka (SOEND.) kĕmbang santĕn (BATAV. MAL.). Op Sumatra maakt men wandelstokken van het gevlamde hout van sommige soorten. Als gekweekte plant is vooral bekend *I. coccinea L.*, de Angsoka mérah (MAL.) of Soka beureum (SOEND.) met fraaie roode bloemen.

J.

JAARPASSEN. Zie ZEEBRIEVEN EN JAARPASSEN.

JAARVOGEL. Zie NEUSHOORNVOGELS.

JACHT. Een jachtwetgeving van Regeeringswege ontbrak tot 1 Januari 1910, behalve enkele voorschriften voor het jagen in 's Lands bosschen; sinds dien echter wijst de Regeering aan, op welke zoogdieren en vogels — apen, wilde varkens, tijgers, rijstvogels enz. — altijd gejaagd mag worden, en op welke — herten, olifanten, paradijsvogels enz. — alleen krachtens beperkte en tijdelijke vergunning van het Hoofd van gewestelijk bestuur, terwijl op alle overige dieren de jacht verboden is (Ind. Stbl. 1909 nos. 397 en 594, sedert gewijzigd). Op Nieuw-Guinea is, de jacht op paradijsvogels een belangrijk middel van bestaan, met reden dus werd bij Ind. Stbl. 1911 no. 473 de jachtwetgeving van toepassing verklaard voor geheel Noord- en West- Nieuw Guinea, terwijl bij de ordonnantie van 18 Februari 1916 (Ind. Stb. no. 197) regelen zijn vastgesteld voor de jacht op paradijsvogels, papegaaiachtige vogels en kroonduiven in de afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea. Voor de inheemsche begrippen omtrent het jachtrecht, zie BESCHIKKINGSRECHT en GROND (RECHTEN OP DEN). Voor de beteekenis der jacht als bestaansmiddel der Inl. bevolking, zie de namen der verschillende volken en landstreken. In de groote Encycl. worden onder JACHT een aantal bijzonderheden gegeven.

JACOBS (Dr. JULIUS KAREL). Geb. 1842 te Kiel Windeweer (Hoogezand, Groningen) werd in 1877 te Soerabaja geplaatst als offic. van gez., als hoedanig hij op tal van plaatsen in Indië werkzaam was. Overl. 1895. Behalve talrijke medische opstellen gaf hij uit: „Eenigen tijd onder de Baliërs", Bat. 1883; „Het familie- en kampong leven op Groot-Atjeh", 2 dln., Leiden 1894 en met J. J. Meyer „De Badoej's", 's Grav. 1891.

JACQUET (EUGENE VINCEÈNT STANISLAS). Zie het art. in de groote Encycl. van N.-I.

JAGER (HERBERT DE). Zie het art. in de groote Encycl. van N.-I.

JAKATRA. Zie BATAVIA, pag. 47.

JAMDÉNA. Zie TANIMBAR-EILANDEN.

JAMOER. Een meer, ook „Ha" genaamd, in Nieuw-Guinea op de landengte tusschen de Geelvink- en Etna-baaien op ongeveer 3° 35′ Z.B. en 135° O.L. Het is ± 9 K.M. lang en 5 K.M. breed.

JAN VAN GENT. Zie ROTSPELIKAAN.

JANG (of HIANG of AJANG)-GEBERGTE. Een groote, doch zeer uitgespoelde vulkaanruïne aan de grens van Bĕsoeki en Pasoeroean; de hoogste top ,de Argopoero (Argâpoerâ) is 3088 M.; de ravijnen bereiken hier op sommige punten meer dan 1000 M. diepte. De geweldige erosie maakt het bijna onmogelijk om den oorspronkelijken ringwal, die hier zeer waarschijnlijk bestaan heeft, te reconstueeren. Pogingen, om op het z.g. Jangplateau (± 2400 M.), dat tusschen Argopoero en Pinggang gelegen is, een sanatorium tot stand te brengen, hebben tot dusver geen succes gehad.

JANSSENS (JAN WILLEM). Geb. te Nijmegen in 1762, bekleedde een aantal hooge milit. en burgerl. betrekkingen en werd in 1810 door Napoleon benoemd tot Gouv.-Gen. der bezittingen ten O. van Isle de France en Opperbevelhebber der land- en zeemacht aldaar. In 1811 op Java aangekomen voerde hij slechts kort het bestuur over die kolonie, dat hij 11 Mei 1811 had aanvaard, daar hij reeds na korten doch dapperen tegenweer bij capitulatie van 17 Sept. 1811 die bezitting aan de Engelschen moest overgeven. Overl. 1838.

JANSZ (PIETER). Werd in 1820 te Amsterdam geboren. Ging als zendeling van de Doopsgezinde Zendingsvereeniging te Amsterdam naar

Indië, na voor het taalkundig gedeelte zijner toekomstige taak opgeleid te zijn aan de Kon. Akademie te Delft. Als zendeling was hij werkzaam te Japara en daarna te Soerakarta. In dienst van het Britsch en Buitenlandsch Bijbelgenootschap hield hij zich op laatstgenoemde plaats bezig met het vertalen van den Bijbel in het Javaansch. Overl. in 1904 te Kajoe Apoes bij Koedoes. Behalve eenige brochures op het gebied van zending en evangelisatie verschenen van hem een groot aantal boeken op Javaansch-taalkundig gebied bij Van Dorp & Co. te Semarang.

JAPARA (DJAPARA). Afd. regentschap en contrôle-afd. van de res. Semarang. De afd., die met de eil. 1008 K.M.² oppervlakte heeft, is verdeeld in vier distr.: Japara, Majong, Bandjaran en Karimoendjawa-eilanden. Nabij de hoofdplaats, op het particuliere land Soembring (Moelhardjo), wonen de meest bedreven vervaardigers van het bekende Japarasche houtsnijwerk. Tot deze afdeeling behooren: het eiland Poeloe-pandjang, dat een erfpachtsperceel is waarop klapper cultuur wordt gedreven, het eiland Måndålikå, waarop een lichttoren is gebouwd, en verder de Karimoendjawa eilanden (zie aldaar). Op Ulto. 1915 had de afd. een bevolking van 262.000 zielen, waarvan ongeveer 240 Eur. en ± 2000 Chin., Arab. en andere Vr. Oosterl.

JAPARA (DJAPARA). Hoofdplaats van de afd. en het regentschap van dien naam der res. Semarang. Het is een vervallen plaatsje, gelegen aan de Java-Zee. Van de bloeiende Jav. koopstad die J. omstreeks het jaar 1500, en wellicht reeds veel vroeger, was, wier inwoners handel dreven, de Molukken verbindende met Malaka, is niets meer over. Alleen de overblijfselen van een oud steenen fort duiden aan, dat Japara eenmaal voor zeer beteekenend gold. Inlandsche industrieen, vooral die van meubelmaken en houtsnijwerk, hebben er nog zekere vermaardheid. Door de ligging ver van spoor- en tramlijnen laat de communicatie met de buitenwereld veel te wenschen over, vooral in den Westmoesson. De hoofdplaats Japara heeft een bevolking van ruim 10.000 zielen, waaronder ongeveer een 100-tal Europeanen en een 600-tal Chineezen, Arabieren, en andere Vreemde Oosterlingen. Voor de geschiedenis van J. zie men verder de groote Encycl. van N.-I.

JAPĔN, ook wel **JOBI** genaamd naar de gelijknamige kampong op de N.kust; een eiland in het N. der Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea, tusschen ongeveer 1° 30′ en 1° 54′ 30″ Z.B. en 135° 20′ en 136′ 50′ O.L. gelegen. Het wordt over zijn geheele lengte door een bergketen doorsneden, waarvan de hoogste toppen 700 à 1000 M. bereiken, en dat aan de Noordkust in een lager gebergte overgaat. De bewoners vinden hoofdzakelijk hun bestaan in de vischvangst; te Seroei worden van roode kleiaarde potten en pannen vervaardigd.

JASA, JÂSÂ, JASAN. Naam voor eigenontgonnen grond op Java, zie GROND (RECHTEN OP DEN).

JASMINUM SAMBAC Ait, Mĕloer (MAL.), Mĕlati (MAL., JAV., SOEND.), een zeer bekende klimmende heester met witte, vaak gevulde zeer welriekende bloemen, die door vrouwen in het haar worden gedragen en ook bij huwelijksplechtigheden worden gebruikt. De bloemen zouden het vermogen hebben, bij vrouwen de melkafscheiding tegen te gaan. Ze bevatten een vluchtige olie.

JATROPHA CURCAS L., fam. *Euphorbiaceae*, Djarak pagĕr (MAL., JAV., SOEND.), djarak koeda MAL., SOEND.), djarak koedâ (JAV.), een uit trop. Amerika afkomstige heester, in trop. Azië veel gekweekt en ook wel verwilderd, met taaie, hoekige bladeren en gele bloemen. Dient veel als omheining van dorpen en woonerven. De eironde doosvruchten hebben 3 zaden, iets grooter dan *Ricinus*-zaden, die een vergiftige olie bevatten, welke een zeer sterk purgeerende werking heeft; uitwendig wel tegen rheumatiek gebruikt.

JATROPHA MULTIFIDA L., Djarak tjina (MAL.), sierplant in Indische tuinen met handdeelige bladeren en roode bloeiwijzen. De zaden zijn even vergiftig als die van de voorgaande.

JAVA. De belangrijkheid van dit eiland eischt een grootere uitvoerigheid in de beschrijving der onderdeelen dan bij de andere groote Soenda-eilanden ,derhalve zie men op de artikelen over de residenties, afdeelingen, steden en rivieren. In dit artikel wordt dus de algemeene beschrijving meer beknopt gehouden.

Java ligt tusschen 105° 12′ en 114° 35′ O.L. en tusschen 8° 46′ en 5° 52′ Z.B. Het is ± 125.000 K.M.² groot; met Madoera en de andere naburige eilanden, die administratief ertoe behooren, ± 131.350 K.M.² en heeft, met die eilanden, een bevolking van ongeveer 34 millioen, terwijl de bevolking der Buitenbezittingen een 13 millioen telt.

L a n d b e s c h r ij v i n g. *A.* DE BERGLANDEN. Hierbij is de hoofdindeeling: vulkanen en andere gebergten.

Ongerekend enkele zeer kleine bergjes, liggen de vulkanen van Java in tien terreinen. Door acht daarvan gaat de lengte-as des eilands; één ligt een weinig ten Noorden, in noordwestelijk Bantam; het tiende, de Moeriâ, is geheel afzonderlijk gelegen, als een later vastgegroeid eiland. In het geheel telt Java 27 werkende vulkanen, waarvan 13 op W. Java, 5 op M. Java en 9 op O. Java. Daaronder zijn 13 vulkanen, die alleen gas- en dampbronnen (bij Diëng en Kawah Manoek ook heete modderbronnen) bevatten. Van de andere 14 zijn erupties bekend. Dat zijn de Gĕdè, Tangkoeban Prahoe, Papandajan, Goentoer en Galoenggoeng in de Preanger; de Slamat, Sindârâ, Mĕrapi en Lawoe in Midden-Java; de Kĕloet, Brâmâ, Sĕméroe, Lamongan en Raoen in het Oosten. Van de meeste dezer bergen zijn slechts enkele heftige uitbarstingen bekend, talrijker waren deze bij Mĕrapi en Kĕloet. Het grootste aantal erupties hadden Seméroe en Lamongan, die, met enkele langere pauzen, bijna voortdurend in actie zijn (zie op de namen der bergen).

Terwijl zandstroomen (zie BĔSOEK en LAHAR), uitbarstingen, en uitvloeiingen van kratermeren vaak groote schade kunnen aanrichten, overtreft de gunstige invloed der vulkanische werking toch den ongunstigen, door de groote vruchtbaarheid der losse producten en der vulkanische asch, door de vulkanen uitgeworpen.

Alleen het vulkanisch gebergte is op Java hooggebergte, in tegenstelling met de drie andere groote Soenda-eilanden. Vulkanisch zijn namelijk ook de hooge ketenen, waaraan meestal geen kegel- of kratervormen te herkennen vallen en die men tot de jongere afdeelingen van de tertiaire periode pleegt te rekenen. Zij liggen in het bergland van West-Java; de hoogste reiken tot 1800 en 2000 M. Zij bestaan in de hoogste deelen uit

massieve vulkanische rots en zijn lager door dikke mantels van vulkanische puimgesteenten bedekt. Uit deze tertiaire eruptieve vormingen is een groot deel der overige berg- en heuvellanden van Java opgebouwd, terwijl een ander deel bestaat uit mergel, zijnde vulkanisch zand met kalk en klei gemengd; een derde type van heuvellanden zijn die, waarin de kalk, hoewel dikwijls van min of meer mergelige hoedanigheid, toch de overhand heeft.

Uitgestrekte kalkheuvellanden liggen alleen langs de kusten van Java: in 't Noorden van Rĕmbang en Soerabaja en op Madoera, terwijl kleinere in de laagvlakte der beneden-Solo en aan den zuidrand der vlakte van Batavia en Krawang zijn gelegen. Langs de Zuidkust liggen vier groote terreinen: in 't Westen en in 't Oosten der Zuid-Preanger, in de Vorstenlanden met Madioen (de Goenoeng Sèwoe) en in Kĕdiri-Pasoeroean; kleinere bevinden zich in het Karangbolong-gebergte in Bagelèn, het Kĕlir-gebergte in Djokjakarta en bij Poegĕr en Gradjagan in Bĕsoeki, waar ook het eiland Noesa Baroeng en het scheireiland Balambangan geheel uit kalk schijnen te zijn opgebouwd Voor de merkwaardige terreinvorming in een dergelijk kalkheuvelland, de Goenoeng Sèwoe, zie DUIZENDGEBERGTE.

De vruchtbaarheid der tertiaire berg- en heuvellanden is in het algemeen minder groot dan die der jong-vulkanische bergen; het grootst nog waar de bodem meerendeels uit eruptief materiaal is samengesteld.

De laagvlakten. Wij onderscheiden: 1. De vlakte van West-Java. 2. De N.delijke vlakte van Midden-Java, met inbegrip van het O.telijk deel van Cheribon en van het laagland van Semarang, met uitzondering van het Loesi-dal. 3. Het Sĕrajoe-dal. 4. De kustvlakte van Banjoemas en Bagĕlèn (Kĕdoe). 5. De vlakte der Vorstenlanden. 6. Het dal van Madioen. 7. De Loesi-Solo-vallei. 8. De Brantas-vlakte. 9. De kustvlakten van Pasoeroean en Panaroekan aan Straat Madoera. 10. De vlakte van Loemadjang en Djĕmbĕr. 11. De vlakte van Banjoewangi.

Langs de bergkusten liggen bovendien nog een aantal kleine kustvlakten. Onder de opgenoemde laaglanden zijn er twee, en wel twee van groote uitgestrektheid, zonder Europeesche landbouwindustrie, nl. 1 en 7, dit laatste tengevolge van het ontbreken van behoorlijke bevloeiing. In vier andere is deze niet van overwegende beteekenis, nl. 4, 6, 10 en 11. Maar in 10 is van groot belang de Europeesche invloed bij den tabaksbouw, die ook in 5 naast de suikercultuur omvangrijk is. De vlakten, waar de laatste de grootste intensiteit bereikt, zijn 2, 8 en 9.

De residentiën Batavia en Cheribon leveren verreweg het grootste deel van de exportrijst van Java, die om haar kwaliteit zeer gezocht is. In Oud-Batavia en Bantam is de vruchtenteelt van beteekenis. Bantam heeft in het Noorden en midden ook een belangrijke rijstcultuur, maar kan minder exporteeren. De bevolking is er dichter dan in de overige deelen der vlakte.

De bevloeiing der vlakte laat in 't algemeen te wenschen over, ook op de particuliere landerijen.

De N. vlakte van M.-Java heeft de uitgestrektste suikercultuur van het eiland. In verband daarmee staat, dat nergens de moderne bevloeiingswerken een zoo groote oppervlakte beslaan.

Het Sĕrajoe-dal heeft suiker- en tabaksbouw voor de Europeesche markt en in het bovendeel (Wonosobo) wordt tabak voor inlandsche bereiding verbouwd. Bevloeiing uit de Sĕrajoe en haar zijtakken is uitgevoerd of in aanleg. De bevolking is op dezen vruchtbaren bodem zeer dicht.

De kustvlakte van Banjoemas en Bagelèn (res. Kĕdoe) was tot ver in de 19e eeuw grootendeels moeras en dat is nog zoo in het Westen, langs de Tji Tandoei (ook aan de overzijde in de Preanger). Oostelijk van de K. Sĕrajoe zijn de moerassen in de tweede helft dier eeuw drooggelegd, in Bagelèn met behulp van kanalen door de duinen naar zee. Langs de kust, en in Banjoemas ver binnenwaarts, liggen hier evenwijdige oude, afgevlakte oeverwallen, die de dorpen dragen (de strandreep bestaat nog uit de zooeven vermelde lage duinen). In de terreinplooien daartusschen, de vroegere lagunen, zijn de sawahs gelegen. De vlakte is, beoosten de Sĕrajoe, buitengewoon sterk bevolkt, met name in het binnenlandsche deel van Bagĕlèn, dat de dichtste bevolking van Java heeft.

In de Vorstenlandsche vlakte moet het kustgebied van Djokjakarta nog aan irrigatiewerk worden geholpen, waartoe een plan ontworpen is. Zie verder DJOKJAKARTA).

Voor 6 zie MADIOEN; voor het Loesi-dal, de W.lijke voortzetting van de Solo-vallei, zie GROBOGAN; de beschrijving van de Solo-vallei wordt thans gelijk met die der Solo-rivier gegeven.

De Solo-rivier (Bengawan) is de grootste rivier van Java. Haar lengte bedraagt 540 K.M. dus ongeveer de helft van die van den Weichsel. Haar stroomgebied is 15.425 K.M.^{2} groot, of bijna de helft der oppervlakte van Nederland, nagenoeg een achtste van die van Java. Haar voornaamste bronrivier is de Kali Sĕmangir, waarvan de bron ligt in de residentie Madioen. Zij komt onder den naam Kali Wanjang de res. Soerakarta binnen, betreedt bij 't dorp Kakap de vlakte van Watoerĕtnå (zij heet hier Pĕnambangan), een aaneenschakeling van sawahs, met veel dorpen; bij Wonogiri verlaat de rivier in een verwijding der doorbrekingskloof deze vlakte, en komt na eenige K.M. in de vlakte van Soerakarta; tot de hoofdplaats (94 K.M.) stroomt de rivier door een onafgebroken reeks van dorpen. Het doorbrekingsdal van de Solo door den Goenoeng Kĕndĕng strekt zich van Ngawi tot Ngloewak uit (7 u. gaans); hier betreedt de rivier de Solo-vallei, 26 u. gaans lang en 3—6 breed, in 2 helften te splitsen ongeveer door den meridiaan van Toeban gescheiden; de bovenhelft is W. waarts van Bodjonegoro een der schraalst bevolkte laagvlakten van Java; O.waarts is de bevolkingsdichtheid grooter, terwijl van Ngloewak af tot de grens met Soerabaja een schier onafgebroken rij dorpen langs de rivier ligt. De benedenvallei is het best bevolkt beZ. en beW. de Bĕngawan-Djĕro (zie ald.); er is hier echter groot gebrek aan bevloeiingswater. De Solo vormt een aanzienlijke delta, zeer moerassig, alleen voor vischvijvers geschikt.

De tweede rivier van Java, de Brantas, ontspringt bij het Toenggangan-zadel, dat den Ardjoenå verbindt met den Andjasmarå, doorstroomt de hoogvlakte van Malang, grootendeels door sawahs ingenomen, met eenige suikerrietcultuur; nadat ze tusschen den Kawi en het Zuidergebergte is doorgebroken komt de rivier in de vlakte van Kĕdiri, voor het grootste deel een der jongst ontgonnene van Java. In N. Kĕdiri begint het belangrijkste suikerland van Java, dat in

de Brantas-delta zijn grootste beteekenis verkrijgt en ook de kustvlakte van Pasoeroean omvat.

Terwijl in Malang de bevloeiingstoestand voldoende is, kan men rekenen, dat in de laagvlakte van de tien jaren in acht de O.-moesson-debieten juist toereikend zijn voor de beplanting, met name voor de suikerrietteelt; in de beide andere jaren komt men water te kort, hoewel nog niet veel. Maar uitbreiding der cultuur zal alleen mogelijk zijn, wanneeer men maatregelen neemt om den dreigenden achteruitgang van den toestand der rivier tegen te gaan. Als oorzaken van dien achteruitgang kunnen genoemd worden: de uitbarstingen en zandstroomen van den Kloet, en de ontwoudingen in het gebied der bronnen en beken van de Brantas-zijrivieren. Voor de Brantas-Delta zie BRANTAS DELTAWERKEN. Voor klimaat, zie het art. KLIMAAT, voor de flora, het art. PLANTENGROEI (en het art JAVA in de groote Encycl.) voor de dierenwereld het art. FAUNA, voor de cultuurgewassen KOFFIE, SUIKER, enz.

B e v o l k i n g. De dichtheid der bevolking loopt voor de residentiën zeer uiteen, wat vooral te verklaren is uit de ongelijke verdeeling van berg- en laagland en uit het feit, dat sommige streken ten deele pas in den jongsten tijd in cultuur werden gebracht. Zij is het laagst in de residentie Bĕsoeki, n.l. ± 100 per K.M.²; in Kĕdoe het hoogst 425 en Soerabaja 410. (Naar de globale telling ult. 1917 resp. 125, 600 en 425).

Een dichtheid op het platteland als men in de vlakten van Java vindt, waar de dorpen zich soms aaneengeschakeld uren ver uitstrekken, is in Europa onbekend, maar komt in Oost-Azië ook elders voor (China, Japan, Voor-Indië) Over de emigratie der Javanen en de volksverplaatsingen op Java zelf zie men onder BEVOLKING en KOLONISATIE. Zie voorts de artikelen JAVANEN, MADOEREEZEN, SOENDANEEZEN, BADOEJ'S, TENGGEREEZEN.

E c o n o m i s c h e t o e s t a n d. LANDBOUW. Luidens de gegevens van 1905 zijn 84 % der bewoners van inlandschen landaard op Java — de cijfers van Madoera daarin begrepen — rechtstreeks of indirect te rekenen tot den landbouwenden stand. Sterk overwegend is op Java het kleinbezit en daarmee het kleinbedrijf. Het grootgrondbezit is zeer beperkt en leidt bovendien in 't geheel niet tot grootbedrijf, maar tot verhuur en deelbouw. Grootbezit komt het meest voor in de Preanger (zie aldaar), ook in aaneengesloten complexen; in de andere residenties ligt het meer versnipperd en is het dus vanzelf voor grootbedrijf ongeschikt. Voor de Inl. grondrechten zie GROND (RECHTEN OP DEN).

In vele dichtbevolkte streken van het eiland is nagenoeg alle bebouwbare grond in beslag genomen. Vergrooting der opbrengst per bouw is echter nog zeer wel mogelijk in de meeste gevallen. Door onderwijs en demonstratie, en door een doelmatig ingericht credietwezen tracht de regeering in de laatste jaren invloed ten goede te oefenen (zie VOLKSCREDIETWEZEN). Van groot belang is ook uitbreiding en verbetering der bevloeiïng, voor zoover de terreingesteldheid zich daartoe leent.

De bebouwing der droge velden (tĕgals) geschiedt meestal nog weinig intensief; in vele bergstreken met meerjarige braakligging. Een uitzondering vormt o.a. de tabakscultuur voor de inlandsche markt hoog tegen de bergen van Kĕdoe en Banjoemas. Primitieve landbouw in het bosch heeft nog vooral in Z.-Bantam plaats.

Sterk uitgebreid is in latere jaren de verbouw van *tweede gewassen* of *nagewassen*, maar ook deze is nog voor toeneming vatbaar. ;belangrijk is de groententeelt bij de Tĕnggĕreezen, ook van koolsoorten.

Onder de *overjarige gewassen* valt het eerst de kokospalm te noemen. Deze komt ook in lagere bergstreken voor, tot omstreeks 800 à 1000 M., maar met minder vruchten en kleiner oliegehalte. Het grootste terrein met klapperteelt is de kuststreek van Bagĕlèn, Banjoemas en het Z.O. der Preanger; daarna Noord-Bantam. Algemeen verspreid is de aanplant van kapokboomen, voor uitvoer van kapok en kapokpitten, die van arénen pinangpalmen (in den Oosthoek en op Madoera ook van siwalanpalmen) en van sirihstruiken, terwijl thee in de Preanger en in Pĕkalongan door de bevolking wordt geplant. Het vruchtenland bij uitnemendheid is oud-Batavia.

Evenals in de andere dichtbevolkte landen van Oost-Azië is de VEETEELT op Java van betrekkelijk geringe beteekenis. Rijk aan vee is nog Madoera en in 't algemeen is Oost-Java daaraan minder arm dan het Westen.

In West-Java is de buffel overheerschend en ook in Midden-Java langs de Noordkust tot Rĕmbang, terwijl aan de Zuidkust het rund reeds in een deel van Banjoemas de overhand heeft, evenals in geheel Oost-Java, hoewel ook daar in mindere mate dan de buffel in 't Westen.

De VISCHVANGST is te onderscheiden in zeevisscherij, vischvangst in rivieren, meren en dergelijke en die,, verband houdend met de teelt in zeevischvijvers en in zoetwater. De eerste is verreweg het grootst op Madoera. De opbrengst der zoutwatervijvers (tambak) is van beteekenis. Het omgekeerde is het geval met de riviervisscherij, die zeer geringen omvang heeft. Maar wel is van belang de vischteelt op sawahs en in vijvers in West-Java, vooral in de Preanger; men teelt vooral karpers, goudvisschen en goeramèh.

De inlandsche NIJVERHEID staat, evenals de inlandsche handel, voor een groot deel met den landbouw in verband. Daaronder moet vooral worden genoemd de bereiding van olie, suiker, cassavemeel, copra en tabak. De inlandsche scheepsbouw is nog het belangrijkst op de kust van Rĕmbang.

De HANDEL der Inlanders is grootendeels bijbedrijf: verkoop van landbouwproducten en verder kleinhandel in de voortbrengselen der huisindustrie en tot distributie der invoeratikelen.

Handelszaken van beteekenis worden vooral gedreven uit de centra Koedoes, Djokjakarta met het naburige Pasar Gĕdé, Pĕkalongan en Solo en verder door lieden van Bawéan, die geheel Java bereizen, en van Bandjĕrmasin. Overigens is de tusschenhandel meest in handen van Chineezen en Arabieren, de groothandel in die van Europeanen en ten deele van Chineezen.

B i n n e n l a n d s c h v e r k e e r. Het wegennet op Java is in de laatste decenniën zeer verbeterd en in de vlakte thans over het geheel voldoende; in verschillende bergstreken bestaat nog aan verbetering en uitbreiding behoefte. De riviervaart is, als in vele andere landen, door den aanleg van sporen en trams achteruitgegaan en thans nog maar van weinig beteekenis.

De ontwikkeling der spoorwegen is voor Java zeer laat begonnen; in 1875 bedroeg de totale lengte 261 K.M., in 1914: 2435 K.M.; de tramwegen op Java hadden in 1885 een lengte van 112 K.M., in 1914 een van 2251 K.M.

Geschiedenis. Van een eigenlijke geschiedenis van Java kan eerst sprake zijn na de komst der Hindoe's. Voor den naam van het eiland en de wijze, waarop het bekend geworden is, kan verwezen worden naar het artikel TOCHTEN (OUDSTE ONTDEKKINGS).

Voor verschillende oudheidkundige gegevens raadplege men het artikel OUDHEDEN; hier moet nog de aandacht gevestigd worden op de zeer belangrijke, door Dr. Brandes uitgegeven oud-Jav. geschriften: de Nāgarakertagama en de Pararaton, die buitengewoon belangrijke bijdragen voor Java's oude geschiedenis bevatten.

Eerst in de zevende Çaka-eeuw treffen wij een goed gevestigde Hindoemaatschappij aan en dan niet meer in West- doch in Midden-, iets later ook in Oost-Java en het is eerst van dezen tijd af, dat men zich een beeld kan vormen van den aard en de geschiedenis van de Hindoe-Javaansche cultuur. Voor de oudste oorkonden en de oorsprong der schriftsoorten, waarin ze gesteld zijn, zie OUDHEDEN (bladz. 374 en vgl.)

Het buitengewoon krachtig Hindoeleven op Midden-Java duurde tot ± 850 Çaka. Het zette zich hierna voort op Oost-Java waar met het begin der 9de eeuw een geregelde reeks koningen een aanvang neemt. De meest beteekenende vorst der 9e eeuw is hier Sindok, gelijk Airlangga dat van de 10de is. De laatste nam in 964 de geestelijke waardigheid aan en verdeelde zijn rijk onder zijn beide zonen. Zoo ontstonden de rijken van Djanggala (Soerabaja, Pasoeroean en wat ten O. daarvan lag) en van Kĕdiri of Daha (Kĕdiri en Madioen vnl.). Djanggala is tegenover Kĕdiri op den achtergrond getreden. De voornaamste vorst van Kĕdiri uit de elfde eeuw is Djayabhaya.

In het begin der 12de eeuw maakte Ken Angrok (uit Toemapĕl) zich eerst meester van het oude Djanggala en daarna nam hij na strijd Kĕdiri. De suprematie ging nu over op het rijk van Toemapĕl, als welks koning Ken Angrok den naam aannam van Radjasa. Onder een zijner afstammelingen (Rangga Woeni) kwam de definitieve hereeniging van Oost-Java tot stand. De hoofdstad Toemapĕl breidde zich sterk uit en kreeg den naam Singasari. Rangga Woeni's opvolger was Kĕrtanagara, een slap bestuurder, die door den onderkoning van Kĕdiri ten val werd gebracht en gedood (1214). Hiermede eindigt het rijk van Toemapĕl-Singasari: Kĕrtanaga's schoonzoon en naaste erfgenaam Widjaya vlucht eerst doch keert terug. Hij sticht de nieuwe stad Madjapahit en wacht zijn beurt af om de vijanden van wijlen zijn schoonvader te verjagen. Hierin slaagt hij, waarna hij als alleenbeerscher van Java, onder den naam Kĕrtarādjasa in 1216 den Madjapahitschen troon beklimt. Na een rustige regeering overlijdt hij in 1231. Na een zeer onrustig tijdperk komt, in 1250 eene vrouw Tribhoewanottoenggadewi aan het bewind. Dit is een tijdperk van grooten bloei voor Madjapahit, dank zij het krachtig bewind van den rijksbestuurder Gadja Mada Nagenoeg de geheele Archipel werd onder het gezag van Java gebracht. Ook de volgende koning Hayam Woeroek regeert in de periode van bloei. Hij is een van de beroemdste koningen. Na zijn overlijden in 1311 beginnen binnenlandsche twisten, die het verval van het rijk inleiden. De buitenbezittingen gaan verloren, hongersnooden breken uit. Na 1373 is de geschiedenis der dynastie vrijwel onbekend, terwijl we ook van belangrijke regeeringsdaden van vorsten niets hooren.

Madjapahit vervalt nu spoedig, ook zonder dat men bepaald van een verovering door de Mohammedanen kan spreken. De Islam namelijk ontwikkelde zich geleidelijk en breidde zich steeds op Java uit. Voor-Indische handelaren brachten al handelende en bekeerende Mohammedanisme onder de bevolking. Als eerste predikers noemt de Inlandsche traditie, Malik Ibrahim en Radèn Rahmat. De tocht van den Islam over Java was westwaarts. Maar nog was de strijd om het overwicht tusschen den Islam en het Hindoeïsme niet geëindigd toen de Portugeezen zich op Java vertoonden. Zij kwamen uit Malakka, waar zij zich sedert 1511 hadden gevestigd.

Eerst goed ontvangen, werden zij spoedig verdreven en eerst in het laatst der eeuw konden zij zich in 't nieuw ontstane Mohammedaansche rijk Bantam blijvend vestigen.

Bantam had zich tot de meest beteekenende haven- en handelsplaats van den Archipel ontwikkeld. Hier was het, dat de eerste Hollandsche vloot in 1596 het anker liet vallen. De Portugeezen verzuimden niet, wantrouwen tegen de onzen te verwekken en men scheidde, ook door het aanmatigend optreden van den leider Corn. de Houtman, als vijanden. Maar bij de komst der tweede vloot onder van Neck bleek Bantams vriendschap voor de Portugeezen in vijandschap verkeerd en welhaast waren onze betrekkingen daar zoo hartelijk dat Bantam „de eerste aenloop en prinsipaelste handelsplaetse" heette.

Op Midden-Java had zich een nieuw rijk, Mataram, snel ontwikkeld en de suprematie over een goed deel van dat gebied verworven. Vooral onder de energieke leiding van sultan Agoeng breidde Mataram zich sterk uit. Bantam vreesde het, de Edele Compagnie zag er hoog tegen op.

De verhouding tusschen Bantam en de Compagnie was niet lang gunstig gebleven en de moeilijkheden ,welke men er ondervond, leidden er toe, dat nu op Djakatra het oog viel. Men richtte er zich zoo goed mogelijk in. Deze vestiging werd door Bantam met leede oogen aangezien en deed haar inbinden. Maar de Compagnie was er op bedacht tegen Bantam bondgenooten te vinden, waartoe in 1616 stappen werden gedaan bij Palembang en Mataram; zonder gevolg echter. Bantam kreeg er de lucht van en Djakatra ook en dit, beducht voor verstrekkende plannen van de Compagnie, sloot zich aan bij Bantam en de Engelschen, welke den Hollanders steeds meer concurrentie aandeden. Coen, dit alles moede, besloot te Djakatra een „volcomen fort" te stichten. Voor het einde van 1618 was hij hiermede klaar, juist bijtijds want de aanvallen bleven niet uit. Djakatra werd eerst belegerd door de Djakatranen en Engelschen, daarna door een uitsluitend Bantamsche macht. Coen ontzette ten slotte de benarde veste, en vernielde Djakatra. Er verrees ter plaatse een nieuwe vestiging, waaraan de naam Batavia

werd gegeven (1619). Met Bantam werd op uiterst milde wijze afgerekend. Sultan Agoeng wilde met de Compagnie tegen Bantam optrekken. Toen zijn verzoek daartoe werd afgeslagen, rukte hij in 1628 op Batavia aan, zonder dat hij erin slaagde de stad te vermeesteren. De het volgend jaar herhaalde poging werd eveneens schitterend afgeslagen. Er volgden nu jaren van voortdurenden strijd. De Compagnie, die vóór alles koopman was, zorgde er voor, dat na gunstige krijgsverrichtingen steeds zeer voordeelige contracten werden afgesloten. Zoo in 1677 en '78 met Mataram, en in 1684 met Bantam. Eer het zoover gekomen was had men harden strijd moeten voeren, waarbij van onderlinge verdeeldheid in het vijandelijk kamp geprofiteerd kon worden, maar ten slotte was dan ook gansch Java met uitzondering van den verren Oosthoek onder de suprematie van de Compagnie gekomen. Met Mataram hadden de moeilijkheden echter nog geen einde genomen, daar de adel de verplichtingen, bij de jongste verdragen aangegaan, niet nakwam. In 1686 werd overste Tak, die zich in vorige krijgsverrichtingen onderscheiden had, naar Kartasoera, de hoofdplaats van het rijk gestuurd. Hij werd verraderlijk overvallen en met de zijnen omgebracht. De Compagnie was machteloos om dit feit te straffen, maar alle pogingen tot toenadering werden afgeslagen. In 1703 bij den dood van den Soenan mengde zij zich echter in de zaken. De verheffing van den wettigen troonsopvolger mocht niet plaats vinden, maar de Cie. steunde den anderen kroonpretendent, Pangéran Poegĕr, die de algemeene sympathie had. Dat was het sein tot den 1en Javaanschen successie-oorlog, die daarmede eindigde, dat Poegĕr als Pakoe Boewânâ I gehuldigd kon worden. De nieuwe vorst erkende de verdragen van 1677 en 78 en deed nieuwe belangrijke concessies (verdrag van 1705). Blijvend was de rust echter nog steeds niet verzekerd; wel veroverde een expeditie, onder kapitein Cnoll, Bangil, de voornaamste sterkte van den opstandeling Soerapati, maar ze werd ontijdig door Cnoll afgebroken. De Madoereesche en Soerabajasche regenten opponeerden voortdurend tegen den Soenan en het kwam in 't begin der 18e eeuw tot uitbarstingen, waarvan de 2e Javaansche successie-oorlog het gevolg was. Ook deze krijg waarin zelfs twee echte zoons van den Soenan, Pangéran Blitar en P. Poerbâjâ, tegen hem streden, werd tot een goed einde gebracht (1723). In 1733 werd bij een verdrag de belooning vastgesteld voor de betoonde hulp. Wat uit dit verdrag sterk naar voren kwam, was de begeerte om van Java's vruchtbaren bodem meer dan tot dusverre partij te trekken. Men brak met het Portugeesche stelsel om zich te beperken tot den handel aan de kust. Naar Spaansch voorbeeld werd de aandacht gevestigd op de productiebron zelve met het oogmerk haar capaciteit te verhoogen. In verschillende streken dwong men de regenten, de landsproducten alleen aan de Compagnie te leveren. Onder de auspiciën van Bewindhebber Witsen werd de koffiecultuur krachtig doorgevoerd, zoodat deze zich in zeer korten tijd sterk uitbreidde. Ook de suikercultuur nam een zeer hooge vlucht, wat bij droeg tot een sterke vermeerdering van het aantal Chineezen op Java. Zij beteekenden langzamerhand een macht welke alle aandacht van de zijde der Regeering eischte. In haar maatregelen tot bezwering van het gevaar was zij echter verre van gelukkig. Door een oproerige beweging der Chineezen verrast, nam zij onverstandige maatregelen. Batavia werd bedreigd, de gisting in de stad nam toe en 9 Oct. 1740 vond er een ware Chineezenmoord plaats, welke een paar dagen werd voortgezet. De opstand sloeg nu snel naar het Oosten over, en kon eerst in 1742 worden bedwongen. Onderwijl deed een regent van Madoera (Tjakradiningrat) een inval in Mataram en bezette de hoofdstad. De regeeringstroepen slaagden er echter in de stad te ontzetten en herstelden den vorst (Pakoe Boewânâ II) in zijn waardigheid. Pakoe Boewânâ koos zich een andere hoofdstad (Soerakarta) en sloot een nieuw verdrag (Nov. 1743). De bepalingen van deze overeenkomst waren zoodanig, dat practisch het rijk van Mataram tot een wingewest werd verlaagd.

Toen de rust hersteld was, maakte de G.-G. van Imhoff ter consolideering van het nieuw gewonnen gebied een reis over geheel Java. Deze reis bracht hem ook te Soerakarta, waar een incident plaats greep.

Mangkoe Boemi, één van Pakoe Boewânâ's broers, achtte zich door den Landvoogd beleedigd, verliet het hof en sloot zich aan bij Mas Sajjid, een groote die reeds tijdens den Chineeschen opstand tegen den Soenan in het veld stond. Zoo voerde dit tot den 3en Javaanschen successie-oorlog. Deze droeg eerst het karakter van een guerilla en nam groote afmetingen aan bij het overlijden van Pakoe Boewânâ II.

Deze stond namelijk zijn rijk aan de Compagnie af, die tot vorst erover zijn zoon onder den naam Pakoe Boewânâ III aanstelde. Mangkoe Boemi had zich ondertusschen in Djokjakarta tot Soenan doen uitroepen en had daarbij een grooten aanhang. De oorlog had jaren kunnen duren, ware er geen oneenigheid tusschen Mangkoe Boemi en diens trouwen bondgenoot ontstaan. Dit leidde tot een beurtelings afrekenen, terwijl hierdoor het denkbeeld, reeds bij G.-G. Speelman gerezen, om Mataram door verdeeling tot rust te brengen, tot uitvoering kwam.

Mangkoe Boemi werd in 1755 als Soeltan Amangkoe Boewânâ I gehuldigd, met de helft van Mataram als gebied. Mas Sajjid zag zich met den titel van Pangéran Adipati Mangkoe Negârâ 4000 tjatjahs land in het Z.O. deel v. h. rijk toegewezen als leen van Soerakarta gelijk het aan Pakoe Boewânâ III gelaten deel van Mataram sedert geheeten is.

Ook in Bantam braken ter zelfder tijd binnenlandsche onlusten uit. Hier was een vrouw op den troon gekomen, wat leidde tot opstand onder Kjahi Tapa. Diens roovende benden drongen tot onder de muren van Batavia door. Ook hier werd na inspannenden strijd de overwinning bevochten en van nu af aan was Bantam een leenstaat, evenals Mataram zijn contigenten en producten bijdragende ten behoeve der Compagnie.

Alleen in het Oosten van Java broeide het nog. Hier had de Balineesche overheersching reeds driekwart eeuw kunnen stand houden, maar in 1777 werd, nadat enkele expedities échec hadden geleden voor goed aan de Balineesche heerschappij een einde gemaakt.

Aldus was tegen het einde der 18e eeuw, in de laatste levensdagen der Compagnie, de toestand zoodanig, dat het overwicht groot genoeg bleek, om dien te kunnen beheerschen. In materieele kracht schuilde het toen allerminst, die was zelfs niet voldoende, om de heeren zeeroovers, als Daendels ze zou noemen, van de Javakust te weren. Destemeer echter in het verleden, dat grootsch was ondanks vele tekortkomingen, ja fouten, doch dat altijd beoordeeld behoort te worden naar „die Logik jener Zeit" en waarvan met waardeering dient te worden getuigd, dat het Java had gebracht, het vóór alles noodige: rust.

Het staatsbestuur zich voor de vraag gesteld ziende, het oude te behouden of de beginselen van den nieuwen tijd, vrijheid op het stuk van arbeid en handel en gewaarborgd recht voor iedereen, te aanvaarden, besloot tot het eerste.

Ziehieromtrent: HOGENDORP (DIRK VAN), en voor de verdere geschiedenis: DAENDELS, ENGELSCHEN IN DEN O.-I. ARCHIPEL (DE), COMMISSARISSEN-GENERAAL, DU-BUS DE GISIGNIES, CAPPELLEN (VAN DER), DIPÅ NEGARA EN CULTUURSTELSEL. Voor latere hervormingen zie AGRARISCHE WET, PREANGER-STELSEL en HEERENDIENSTEN.

JAVA-CANTALA. Zie VEZELSTOFFEN.

JAVA-COMITÉ. Arbeidt in Angkola op Sumatra, waar het drie posten heeft n.l. Oeta Rimbaroe, Si Matorkis en Pargaroetan. Verder onder de Madoereezen op O.-Java (Bondowoso) en op de Kangéan-eilanden (res. Madoera). Zie verder ZENDING (PROTESTANTSCHE).

JAVAHOOFD. Uiterste W.-hoek van Java's Z.-W. schiereiland en geheel Java. Vgl. PAJOENG.

JAVA-JUTE. Zie VEZELSTOFFEN.

JAVA-MANILLAHENNEP. Zie a. b.

JAVA-SISAL. Naam voor de op Java gekweekte plant (en de vezel daarvan) van *Agave sinsalana Perr.* Zie VEZELSTOFFEN.

JAVA-TEAK. Zie DJATI.

JAVA-ZEE. Strekt zich uit tusschen Java en Madoera en de daarbij behoorende kleinere eilanden, Sumatra, Banka en Billiton en het eiland Borneo en heeft betrekkelijk geringe diepten, welke toenemen in het O.lijke gedeelte; de zeebodem bestaat hoofdzakelijk uit modder.

JAVAANSCH. Onder Javaansch verstaat men de inheemsche taal van het eiland Java, met uitzondering van die gedeelten in het Westen, waar het Soendaneesch de volkstaal is. Ook bezigt men den term Javaansch of Nieuw-Javaansch in tegenstelling tot de oudere taal, welke weder onderscheiden wordt in Oud-Javaansch, ten onrechte ook wel Kawi genoemd, (zie aldaar) en Middel-Javaansch, waarvan de aanvang gesteld kan worden in den tijd van het rijk Madjapait.

Het Javaansch kan verdeeld worden in twee hoofddialecten, waarvan het eene de oude uitspraak der *a* in een open slotlettergreep en in de voorafgaande behouden heeft, terwijl het andere, dat door verreweg het grootst aantal zielen gesproken wordt, de *a* in dat geval heeft laten overgaan in å. De uitspraak met *a* wordt aangetroffen in het W., de grens tusschen beide hoofdafdeelingen loopt door de residentie Pĕkalongan en de voormalige residentie Bagĕlèn. Van de tongvallen, welke de *a* in å hebben laten overgaan, heeft door de omstandigheden het Sålåsch, het dialect van de hoofdplaats Soeråkartå, de voornaamste plaats verworven; het wordt thans door de Javanen beschouwd als het Javaansch bij uitnemendheid, en het is ook officiëel als standaard-Javaansch aangenomen.

Een bijzonder kenmerk der Javaansche taal is haar groote woordenschat; een tweede eigenaardigheid de onderscheiding in z.g. „taalsoorten", verschillend, al naarmate men tot gelijken, meerderen of minderen spreekt. Zij zijn de volgende:

1°. Het N g o k o, dat door de kleine lieden onderling en door den meerdere tot den mindere gesproken wordt, tot kinderen en ook door de kinderen onderling wordt gebezigd. In het Ngoko denkt de Javaan en spreekt hij tot zich zelf.

2°. Het K r å m å, waarin de mindere tot den meerdere spreekt, en dat ook gebruikt wordt wanneer aanzienlijken of personen van rang met elkander spreken, tenzij verschillende graad van bloedverwantschap of rang het gebruik van een andere woordengroep eischt.

3°. H et M a d y å, een vermenging van Kråmå en Ngoko, benevens eenige woorden en vormen aan die taalgroep bijzonder eigen. Het wordt gebruikt door onbeambte personen van gelijken rang onder elkander, wanneer het Ngoko niet vriendelijk genoeg en het Kråmå te beleefd of te onderdanig geacht wordt, ook door den meerdere tot een mindere, maar van hooger jaren, als hij dien eeren wil, ook wel door kooplieden en bedienden van aanzienlijken onder elkander. In de dorpen wordt het ook wel als Kråmå gebruikt.

4°. Het K r å m å-i n g g i l bestaat uit eenige woorden, op ± 300 geschat die, onverschillig of men Kråmå of Ngoko spreekt, gebruikt worden als men over den persoon van God of van een hoog geplaatst iemand spreekt en over wat tot hem betrekking heeft, b.v. huis, kleeding, hand, hart. In 't Kråmå worden die woorden ook gebruikt uit beleefdheid voor den persoon tot wien men spreekt; van zichzelf kan alleen een vorstelijk persoon zulke woorden bezigen;

5°. De B å s å-k e ḍ a t o n, hoftaal, de wijze van spreken van alle mannen met uitzondering van den Vorst, onderling in den kraton of in 's vorsten tegenwoordigheid, doch niet tot of door dezen. De Vorst spreekt Ngoko, maar gebruikt over of van zichzelf Kråmå-inggil woorden; tot den Vorst of den kroonprins spreekt men Kråmå met Kråmå-inggil.

Het Javaansch heeft in den loop der eeuwen den invloed van verschillende vreemde elementen ondergaan, en wel voornamelijk van het Sanskrit en het Arabisch, het Portugeesch en het Hollandsch. Voor een overzicht der Jav. Literatuur, zie LITERATUUR (JAVAANSCHE).

JAVAANSCHE AAP, behoort tot het in het geheele Orientaalsche gebied verspreide geslacht *Macacus* (*Pithecus*) der *Cercopithecidae* (zie MEERKATTEN). De Javaansche aap (*Macacus fascicularis* Raffl. = *cynomalgus* Blyth neo L.), Kĕra (MAL.), monjèt (BATAV. MAL., SOEND., JAV.), kĕṭèk (JAV.), koenjoek (SOEND.), komt in een aantal variëteiten, die ook wel als soorten onderscheiden worden, van Burma en Siam over de Soenda-eilanden, Banka en Billiton tot Timor en de Philippijnen voor. Ook op Celebes is hij waargenomen.

De Javaansche aap leeft in de bosschen in troepen, bestaande uit mannetjes en wijfjes van ver-

schillenden leeftijd. Hij voedt zich met allerlei plantaardigen en dierlijken kost en veroorzaakt dikwijls schade aan veldgewassen en aan vruchtboomen. Dikwijls vindt men hem in de nabijheid der zee, langs riviermonden, en in mangrovemoerassen, waar hij zich met schaaldieren voedt. Ook hoog in het gebergte wordt hij echter aangetroffen. Op sommige plaatsen van Java wordt hij door de inlandsche bevolking beschermd.

JAVAANSCHE THEE. Zie ORTHOSIPHON.

JAVANEN. Met dezen naam bestempelt men in het algemeen de inheemsche inlandsche bewoners van het eiland Java, (bij de laatste volkstelling op 't einde van 1905 bijna 30 millioen zielen, thans op ± 35 mill. te schatten. Meer in het bijzonder worden dezen echter onderscheiden in eigenlijke Javanen, Soendaneezen en Madoereezen, volksstammen, die in uiterlijk, karakter, zeden en gewoonten nog al van elkaar verschillen, alhoewel allen de grondtrekken van den lichaamsbouw en den zedelijken en verstandelijken aanleg van het Maleische ras, waartoe zij behooren, gemeen hebben. De Soendaneezen bewonen het W.-lijk gedeelte van het eiland, nl. de residenties Bantam, de Preanger-Regentschappen, Batavia, Cheribon en het Westelijkste deel der gewesten Pĕkalongan en Banjoemas, met uitzondering van de N.lijke kust streken, waar een gemengde bevolking van Soendaneezen, Javanen en Maleiers voorkomt; de Madoereezen wonen, behalve op Madoera, met Javanen vermengd in de residenties Pasoeroean en Bĕsoeki. Elders op Java komen uitsluitend Javanen voor.

De Javaansche volksstam is lichtbruin van kleur, lichter getint bij de hoogere standen, donkerder bij de lagere klassen; de kleur van de oogen is bruin of zwart, van het haar (lang en grof) zwart. Borst en ledematen zijn weinig behaard, het gelaat is doorgaans baardeloos; vele mannen hebben echter een dunnen knevel. De lichaamsbouw is over het algemeen fraai; lengte even beneden de middelmatige, slank; vierkante schouders; bij de vrouwen dun middel. Het gelaat is door de uitstekende wangbeenderen eenigszins breed, het voorhoofd hoog, de neus niet bijzonder plat, de mond vrij groot met dikke lippen.

De gewone *kleeding* van den Javaan is zeer eenvoudig en geeft den man eenigszins een vrouwelijk voorkomen. Zij bestaat in hoofdzaak uit een hoofddoek (zie ald.) om de in een knoop gedraaide lange haren; bij zon of regen daarboven een *toedoeng* of zonnehoed van vaak groote afmetingen; het bovenlijf is gehuld in een baadje (JAV. koelambi), met al of niet daaronder een soort borstrok (*koetangan*), terwijl een gebatikte lap (bĕbĕd) van ± 1 M. breedte en eenige meters lang, eenige malen om het benedenlijf wordt geslagen; ook wordt wel een sarong (waarvan de uiteinden rokvormig aaneengenaaid zijn) gedragen. Onder sarong of bĕbĕd wordt veelal een korte broek gedragen. Bij de dracht der mannen, althans wanneer die geheel „gekleed" zijn, behoort de kris, die in den gordel op den rug wordt gedragen. De Jav. vrouw draagt eveneens een koelambi, daaronder de *kĕmbĕn*, een strook donkerblauw of gebatikt lijnwaad, dat eenige malen onder de armen door om het bovenlijf gewikkeld wordt. Het benedenlijfskleed der vrouw heet *tapih*; een hoofddoek wordt door de vrouw niet gedragen. Een kleedingstuk onafscheidelijk van de Javaansche vrouw als zij uitgaat, is de „slèndang", een lange, ongeveer ½ M. breede gebatikte doek, gewoonlijk van lichtblauwe kleur, ook wel bruin, geel of groen, van katoen of van zijde, soms met franje afgezet; hij dient zoowel tot sieraad, als om er koopwaren of een kind in te dragen.

Van schoeisel wordt door mannen noch door vrouwen veel gebruik gemaakt; alleen ambtenaren en aanzienlijken dragen lage schoenen van Europeesch model, of taroempah's, lederen zolen, waarover een stijf lederen riempje, dat met de teenen wordt vastgehouden. Vrouwen van aanzien dragen fraai bewerkte muiltjes.

De *verstandelijke ontwikkeling* van den Javaan staat op een vrij hoogen trap. Zonder onderwijs genoten te hebben, weet hij zich toch gewoonlijk in de verschillende woordgroepen behoorlijk uit te drukken, aan de kuststreken bovendien nog vaak in het Maleisch. Met de nuttige en schadelijke eigenschappen van woudboomen, heesters en planten is hij niet zelden vertrouwd, ook kent hij meestal zijn omgeving over een aanzienlijke uitgestrektheid. Zijn oriënteeringsvermogen is opmerkelijk.

Het *karakter* van den Javaan is kalm, gedwee, volgzaam, gul en gastvrij, gierigheid wordt zelden bij hem waargenomen; hij is goedhartig; stil van aard; hij heeft aangeboren hoffelijke manieren en weet zich tegenover zijn meerdere, hoe hoog deze ook staat, veelal zonder schroom in een gepasten vorm uit te drukken, eigenschappen die hem bij den Europeaan van gelijken maatschappelijken stand vaak gunstig doen afsteken. Bij uitnemendheid verstaat hij de kunst om zijn gevoelens en gewaarwordingen te verbergen. G e z a g is voor hem alles; toont hij er den diepsten eerbied voor, aan den anderen kant is hij er tuk op zich zelf er mede te bekleeden en van anderen die eerbiedsbetooning te ontvangen.

De Javaan is zeer gehecht aan zijn geboortegrond, aan de graven zijner voorvaderen, aan voorvaderlijke zeden, gebruiken en instellingen (adat); hij kent weinig behoeften en is ook in het eten matig. Sterken drank gebruikt hij niet, slechts bij uitzondering treft men het gebruik van alcoholische dranken onder Inlanders aan; zij hebben het dan vaak nog van Europeanen geleerd. Aan het schuiven van opium geeft de Javaan in verschillende streken zich echter veel over. Ook voor het spel, voor dobbelpartijen en hanengevechten en voor feesten bezit hij een bepaalden hartstocht, die hem dikwijls, onnadenkend en zorgeloos voor de toekomst als hij is, alles wat hij bezit doet verliezen. Spaarzaam is de Javaan niet; hij hecht niet aan geld, en werkt in het algemeen slechts zooveel als noodig is om in zijn beperkte behoeften te voorzien; maar lui kan hij geenszins genoemd worden. In de laatste jaren ondergaat de Javaansche maatschappij groote veranderingen. De Javaan is nl., evenals de meeste rassen in Azië, bezig uit zijn slaap van eeuwen te ontwaken: hij begint neiging te vertoonen, zich aan ook in zijn oog slaafsche en vernederende vormen te onttrekken: hij schept zich nieuwe behoeften en zal daartoe zijn bestaansmiddelen moeten verbeteren. Het is daarom mogelijk, dat, wat hierboven als het typeerende Jav. karakter geschetst is, na betrekkelijk weinige jaren niet geheel juist meer zal zijn.

De *huizen* der gewone Javanen staan niet op palen, maar op den grond, die, wat opgehoogd, tot

vloer dient; bouwmaterialen zijn gewoonlijk hout of bamboe voor de stijlen, nipah-bladeren of alang-alàng (*atap*) **voor het dak (ook houten dakpannen,** *sirap*, **en steenen dakpannen worden gebruikt), en bamboevlechtwerk voor de wanden. Het huisraad is ook hoogst eenvoudig. Elk huis staat in den regel op een erf, een door een levende haag omheinde ruimte, waarop eenige klapper-, kapok-, pinang- en andere vruchtboomen, pisangs en verdere nuttige boomen en struiken zijn geplant, benevens veelal eenige soorten van veldgewassen als maïs, cassave, katèla-soorten, enz.** Op het erf is dikwijls een waterput, en verder vindt men er de padischuur (loemboeng) en de karbouwen- of sapikraal; ook soms een stalling voor het paard (gĕdogan).

Woningen van meergegoeden zijn vaak van hout of steen, evenals de veelal van Gouvernementswege gebouwde woningen der hoogere Inlandsche bestuursambtenaren. Zij bestaan meestal uit een samenstel van meerdere huizen, welker daken door middel van dakgoten met elkaar verbonden zijn. Zij zijn meer op Europeesche wijze ingericht en van Europeesche meubelen voorzien. Zij hebben vaak vóór een pĕndåpå, een vierkant gebouw aan alle zijden open, somtijds met steenen of gecementeerden vloer en in den regel gedekt met een puntig toeloopend dak met pannen of sirappen, niet zelden op fraai bewerkte houten pilaren rustende.

De bedehuizen (langgar) zijn in de desa gewoonlijk zeer primitieve gebouwtjes van bamboe met atap gedekt, uit één vertrek bestaande, waarin aan den achterwand een kleine nis om de richting van Mekka aan te wijzen. De vloer van gespleten bamboe (ploepoeh) is gewoonlijk een paar voet boven den grond. Omtrent bouw en inrichting der m o s k e e ë n zie men onder dat woord. Van de k r a t o n s in de Vorstenlanden vindt men een beschrijving onder DJOKJAKARTA en SOERAKARTA.

De onderling aaneengrenzende woonerven vormen een dorp, de Javaansche dèsa, waarvoor men zie het artikel DESA, DESAHOOFD, DESABESTUUR.

Afgescheiden van verdere groepeeringen, onderscheidt men in het algemeen bij de Javanen twee hoofdstanden, den adel en de burgerklassen, een toestand uit oude tijden overgebleven. Omtrent de verschillende rangen en titels, op den adel betrekking hebbende, zie men onder TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN) en ook onder ADEL.

De inlandsche bewoners van Java zijn, met uitzondering van de B a d o e j's, de T ĕ n g g ĕ r e e z e n en een 25.000-tal Christenen (opneming van 1905), Mohammedanen, zonder echter daarbij hun ouden natuurgodsdienst of animistische opvattingen geheel en al te verloochenen. Dit blijkt o. a. uit de bij hen nog bestaande vereering van allerlei geesten (*Hjang* of *Jang*), waaronder een voorname plaats beslaan de *danhjang dèsâ* of beschermgeest van de desa; (zie OFFERS) *Déwi Sri*, de godin van den landbouw, die tevens de rijst bezielt, en *Ratoe Lårå Kidoel*, de godin van den Ind. Oceaan aan de Z.kust, vooral vereerd door de vogelnestplukkers.

Vriendelijke geesten zijn de widâdârâ's en widâdâri's, mannelijke en vrouwelijke luchtgeesten; gevreesde daemonen zijn de raksâsâ's en de boetâ's en de booze geesten van den Koran, de sètan's en de djin's. Geduchte natuurverschijnselen en ziekten worden aan den invloed dezer boosaardigen toegeschreven. Zoo zijn de zon- en maansverduisteringen het werk der boetâ's, die deze hemellichamen willen verslinden; door stampen in het rijstblok tracht men hun vrees aan te jagen. Ziekte in het rijstgewas, onder het vee en bij kinderen wordt veroorzaakt door bepaalde booze geesten; om zich voor hun invloed te vrijwaren richt de Javaan offermalen aan, brandt wierook (doepå), draagt amuletten (djimat), enz. Plaatsen, die ondersteld worden het verblijf van geesten te zijn, zijn „angkĕr" (zie PĔMALI), nl. als gevaarlijk verboden.

Naast goede en booze geesten worden de zielen der afgestorvenen vereerd. In de eerste plaats vereert elke desa haren stichter, den akalbakal of tjakalbakal, terwijl ieder Javaan voor zich nog aan zijn voorvaderen en vereerde personen offert. Zie verder HEIDENDOM, KANDOERI, MOH. KALENDER, en NGÈLMOE.

Voor het grondbezit zie GROND (RECHTEN OP DEN), voor de middelen van bestaan: JAVA en RIJST; voor kunst: OUDHEDEN, KUNST (BEELDENDE), KUNSTNIJVERHEID, MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN, en TOONEEL.

Een bijzondere plaats in het Jav. volksleven nemen de godsdienstige offermaaltijden in, bekend onder den naam *sĕdĕkah* (van het Arab. sadakah = vrijwillige liefdegave) en *slamĕtan* (= heiloffer); zie KANDOERI.

Behalve het bijwonen dezer feesten behooren tot de genoegens en vermaken van den Javaan de j a c h t en d i e r e n g e v e c h t e n (zie dit laatste woord). Ook hazardspelen zijn bij de Javanen zeer geliefd.

De Javaan t r o u w t reeds op jeugdigen leeftijd; lang ongetrouwd te zijn geldt bij hem als niet passend. Meestal is de jongeling 15 à 16 jaar oud en het meisje 12 à 13. Zie verder HUWELIJK, ISLAM, en SÈLIR, voor de gebruiken bij naamgeving, zie ald.; voorts BESNIJDENIS, OVERLIJDEN en GRAF.

Voor bijzonderheden omtrent r e c h t wordt verwezen naar ISLAM.

JAVA'S 1ste PUNT, Tandjoeng Koelon of T. Lajar, aan den Z. ingang van de Behouden Passage; vormt den Z. hoek van de Meeuwenbaai.

JAVA'S 2de PUNT, of Tandjoeng Alang-Alang, aan den N. ingang van de Behouden Passage, scheidt de Meeuwenbaai van de Welkomstbaai.

JAVA'S 3de PUNT of Tandjoeng Lĕsoeng, scheidt de Welkomstbaai van de Peperbaai.

JAVA'S 4de PUNT of Tandjoeng Tjikoening, Zuidelijke hoek van de reede van Anjĕr, met lichttoren, seinpost, enz. (zie ook ANJER).

JAVASCHE COURANT. Onder deze benaming wordt sedert 1828 van Regeeringswege een nieuwsblad uitgegeven, thans geredigeerd onder het toezicht van den Directeur van Gouvernementsbedrijven,. De Javasche Courant is het o f f i c i e e l n i e u w s b l a d en dient als zoodanig overal, waar die uitdrukking in de nieuwere wetsbepalingen voorkomt (Ind. Stb. 1848, N°. 10). De Jav. Cour. verschijnt tweemalen 's weeks de inteekeningsprijs is *f* 25 voor een geheelen jaargang; afzonderlijke exemplaren zijn voor *f* 0,25 te verkrijgen.

JOANA. Zie DJOEWANA.

JOBI. Zie JAPĔN.

JOBSTRANEN. Zie COIX.

JODIUM. Komt op Java en wellicht ook op andere eilanden aan natrium gebonden in zoute bronnen voor en wel in enkele in zoo groote hoeveelheid, dat technische winning mogelijk is. De thans in exploitatie zijnde bronnen en terreinen liggen in de residentie Soerabaja, terwijl ook in de residentiën Sĕmarang en Pĕkalongan concessies voor het winnen van jodium uit bronwater zijn aangevraagd.

Volgens het Kol. Verslag bedraagt de jodiumproductie van Java tegenwoordig (sedert 1908) gemiddeld iets meer dan 20.000 K.G. per jaar.

JONGE (Jhr. Mr. JAN KAREL JAKOB DE). Geb. in 1828 te 's Gravenhage, overl. aldaar in 1879, vooral bekend door de verzameling van onuitgegeven stukken uit het Oud-koloniaal archief, door hem uitgegeven en in meesterlijke inleidingen toegelicht onder den titel „De opkomst van het Ned. gezag in O.-I. 1595—1610" 3 dln. (1862—1865), waarop, als onderdeel dier serie, volgde „De opkomst van het Ned. gezag over Java", waarvan De Jonge van 1869—1878 zeven deelen (1610—1764) uitgaf, terwijl na zijn dood drie volgende deelen door M. L. van Deventer en twee supplementaire deelen door L. W. G. de Roo werden bewerkt, en „De geschiedenis der Ned. in de Buitenbezittingen" door Tiele en Heeres is voortgezet.

JONI. Symbool der vrouwelijke ontvangbaarheid, in den vorm van een vierkant steenblok met in het midden een holte en een spleet voor den afvoer van het offerwater. Een groot aantal joni's wordt op Java in combinatie met den lingga vereerd. Zie OUDHEDEN.

JONK. Zie VAARTUIGEN.

JONKER (Prof. Dr. HAGEN GARRELD). Werd 1875 te Veendam geboren, promoveerde in 1904 tot doctor in de aard- en delfstofkunde. In 1907 werd hij benoemd tot hoogleeraar aan de afd. der scheikundige technologie en mijnbouwkunde aan de Techn. Hoogeschool om onderwijs te geven in de palaeontologie en historische geologie. In 1916 deed hij een exploratiereis naar Timor, van waar hij een uitgebreid onderzoekingsmateriaal medebracht. Hij overleed in 1917 te 's Gravenhage.

JUFFERVISSCHEN (*Pomacentridae*) behooren tot de Acanthopterygii. Kleine meest schitterend gekleurde visschen, die vooral op koraalriffen talrijk zijn. De soorten van de geslachten *Premnas* en *Amphitrion* vallen op door de als wit lak uitziende dwarsbanden, waarvan de eerste juist achter het oog loopt.

JULIANA-TOP. Ook wel „Dablon" genaamd, gelegen in den centralen bergketen in het midden van Nieuw-Guinea en in de nabijheid van de Oost grens op 4° 46′ Z.B. en 140° 19′ O.L.; 4721 M. hoog.

JUNGHUHN (FRANZ WILHELM), beroemd natuuronderzoeker, werd geboren te Mansfeld in de Pruis. provincie Sachsen in 1809 (niet in 1812, zooals men door een foutieve opgave van Junghuhn zelf lang gemeend heeft, en evenmin in 1810 zooals op zijn grafmonument te Lèmbang staat). Na een veelbewogen leven werd hij in 1835 tot officier van gezondheid 3de klasse bij het leger in Nederlandsch-Indië aangesteld.

Junghuhn heeft kort na zijn aankomst in Indië zijne lievelingsstudies weer opgevat, de botanie en de geologie, en al zijn vrijen tijd benut voor het maken van reizen in het Javaansche bergland. Later werd hem een opneming van de Bataklanden opgedragen welker resultaten zijn neer gelegd in een zijner meest beroemde publicaties: Die Battaländer auf Sumatra (Berlin 1847). Het bestaat uit twee deelen, waarvan het eerste de landbeschrijving (chorographie), het andere de bewoners behandelt.

Na zijn terugkomst op Java werd Junghuhn in 1845 eervol uit den militairen dienst ontslagen en kreeg hij direct daarop de definitieve aanstelling als lid van de Natuurkundige Commissie met een daaraan verbonden bezoldiging. In 1845 verscheen een zijner belangrijkste werken: „Topographische und naturwissenschaftliche Reisen durch Java", waarbij behoort een „Topographischer und naturwissenschaftlicher Atlas".

In 1848, na een dertienjarig verblijf in Indië, gaat hij met verlof naar Europa. In zijn 7-jarig verblijf bewerkt hij er zijn aanteekeningen en geeft er uit: „Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur" (1852—1854) de 2de druk onder den beteren titel: „Java, zijne gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw."

In 1855 op Java teruggekeerd, werd hij in 1858 definitief belast met de leiding der kultuurproeven van de kinaboomen. Zijn optreden hierbij heeft hem in de laatste jaren zijns levens aan felle kritiek blootgesteld. In 1864 overleed Junghuhn; hij is te Lèmbang begraven, op een plek, die hij zelf daartoe aangewezen had. Op kosten van zijn vrouw is op zijn graf een obelisk op voetstuk gebouwd, dat thans geregeld op gouvernementskosten wordt onderhouden.

Junghuhn's wetenschappelijke beteekenis spruit voort uit zijn bijna onovertroffen gave van waarnemen en zijn vermogen om het waargenomene op een heldere wijze te boek te stellen; uit zijn buitengewone vlijt en doorzettingsvermogen; uit zijn groote kennis en belezenheid, gepaard aan een enorm geheugen; uit zijn oorspronkelijkheid en waarheidsliefde en bovenal uit zijn liefde voor de natuur.

Vooral in zijn meest beroemd werk „Java" komen zijn schitterende kwaliteiten voor den dag.

JUSTICIA GENDARUSSA Burm., fam. *Acanthaceae*, Gandaroesa (MAL., SOEND.), Gândârosâ (JAV.), Handaroesa (SOEND.), een tot 2 M. hooge heester met witte of roodachtige bloemen in aren, in Indië zeer veel als omheining aangeplant. De bladeren, die bij wrijven onaangenaam rieken, zijn zeer bekend als middel tegen verschillende ziekten, voornamelijk echter als zweetmiddel, in den vorm van een afkooksel.

JUTE. Naam eener zeer belangrijke handelsvezel en der planten, waarvan deze afkomstig is, nl. *Corchorus capsularis L.* en *C. olitorius L.*; eenjarige gewassen uit de familie der *Tiliaceae.* Deze worden op groote schaal in Britsch-Indië aangeplant, ter verkrijging van de vezel, die een der hoofdproducten van Voor-Indië uitmaakt. De productie van jute is vrij wel een monopolie voor dat land, daar proeven, genomen met het doel dat handelsgewas ook elders te kweeken, niet met succes bekroond geworden zijn. Volgens cultuurproeven te Buitenzorg is *Corchorus capsularis* voor Java de meest geschikte soort bevonden, maar desniettegenstaande deugen de daar heerschende omstandigheden blijkbaar niet voor de juteplant.

Juteweefsels ontvlammen gemakkelijk en wor-

den daarom vaak door middel van aluin en dergelijke stoffen minder brandbaar gemaakt. Men zie verder onder GOENI.

Onder den naam van Java-jute wordt op Java, vooral in de omgeving van Karanganjar, een andere vezelplant gekweekt, namelijk de Hibiscus cannabinus, waarvan de vezel in sommige opzichten boven de gewone jute uitmunt. Zie hierover VEZELSTOFFEN.

JUYNBOLL (ABRAHAM WILLEM THEODORUS). Geb. te Franeker in 1834, gest. te Delft in 1887, in 1863 te Leiden bevorderd tot doctor in de godgeleerdheid. Kort na zijn promotie wist Keyzer (zie aldaar) hem aan de toen juist opgerichte Indische Instelling te Delft te verbinden, waar hij aanvankelijk het Javaansch, later, na Keyzers dood, de zgn. Godsd. wetten, volksinstellingen en gebruiken van N.-I. (sedert Juli 1872 als Hoogleeraar) doceerde. Met levendige belangstelling en groote toewijding streefde hij onvermoeid naar uitbreiding der toenmalige kennis zoowel van den Islam in het algemeen als met name van den invloed, door dien godsdienst op leven en geloof der Inlanders en op hun taal en letterkunde uitgeoefend. Van zijn veelzijdige studiën op dit gebied getuigden o.a. de uitgave van het werk van den Arabischen wetgeleerde Sjîrâzî (door Keyzer in 1853 vertaald), Leiden, 1879, en van den Arabischen Catechismus van Samarkandî, benevens een reeks van bijdragen en studiën in het T. v. N.I. 1870 I, 1873 II, 1875 I, in de Bijdragen tot de t., l. en vlk. van het Kon. Instit. Jrg. 1878—1883 en in de Ind. Gids Jrg. 1879—1884.

K.

KAAIMAN. Zie KROKODILLEN.

KAALKOP. (VISCH). Zie KAKAP.

KAARTBESCHRIJVING. Zie het uitvoerige artikel in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

KABA of KAÅBA. Werkzame vulkaan in de onderafd. Rĕdjang (res. Benkoelen), ten N. van Kĕpahiang. Gedurende de laatste 40 jaren hebben bijna voortdurend uitbarstingen op kleine schaal plaats gehad. De vulkaan verheft zich tusschen de twee hoofdketens van Sumatra tot een hoogte van 1952 M. uit een 300 à 400 M. hoog plateau van puimsteentuf. De hoogste toppen dragen de namen Kaba, Rĕting, en Biring; Z.W. van deze, door een zadel er mede verbonden, ligt de Boekit Hitam, die niet meer werkt. Van de twee groote ingestorte kraters op den top van den Kaba is de Oostelijke de meest werkzame en heeft de meeste fumarolen.

KABAËNA (bij de Sarasins Kambaëna). Eiland gelegen ten Zuiden van den Zuidoostarm van Celebes. Het is trots de steile spits in 't midden (1773 M.) geen vulkaan, zooals de genoemde reizigers, die het eiland slechts uit de verte zagen, vermoedden. Ten N.W. van het toppunt (de Sangia wita: wita = aarde) staat de Batoen Sangia. Men spreekt er de taal der Maronènen (zie aldaar), met slechts geringe wijzigingen; in het landschap Balo, aan de O.zijde hoort men ook uitdrukkingen der bewoners van Moena. De fauna is nauw verwant aan die van het aangrenzende Celebes, maar er komen volgens de bewoners geen herten, apen en anoa's (zie ANOEANG) voor. Er zijn veel buffels en weinig geiten, ofschoon het land voor deze dieren zeer geschikt is. In de Batoe Boeri, een kalkrots, werden in een heilig hol merkwaardige teekeningen gevonden.

KAʿ BAH. Zie BEDEVAART NAAR MEKKA I in de groote Encycl van Ned.-Indië.

KABAN DJAHÉ. Naam van de op de Karohoogvlakte ten N. van het Toba-meer gelegen hoofdplaats der onderafd. de Karolanden (afd. Simĕloengoen en de Karolanden, gt. Oostk. van Sumatra); standplaats van den bestuursambtenaar. De bestuursnederzetting, welke van de gelijknamige inlandsche wordt gescheiden door een diep ravijn, is nog zeer jong, maar heeft een goede toekomst, door de centrale ligging en de goede verbindingswegen; zij is het beginpunt van den bekenden Alas-weg. Een auto-omnibusdienst zorgt voor het vervoer van personen en pakketten naar Arnhemia, waar het Deli-spoor- en tramnet aanvangt. Hier stichtte het Nederlandsche Zendelinggenootschap haar eersten post op de Karo-hoogvlakte, werd van gouvernementswege een smederij gebouwd, het Bataksch Instituut, een ambachtsschool, en, hetgeen vooral van beteekenis is, hier werd een gouvernementsveearts geplaatst om verderen achteruitgang van den Batakschen veestapel tegen te gaan. Het plan bestaat hier ook een landbouwschool te stichten, waaraan een internaat zal worden verbonden.

KABĔSARAN. Mal. naam voor de RIJKSSIERADEN (zie aldaar), ook naam voor een soort van krijgsdans. Zie DANSEN.

KABOENG (MAL.). Zie ARENGA SACCHARIFERA.

KADASTER, LANDRENTE—KADASTER, KADASTRAAL—STATISTIEKE OPNAME. Zie voor een historisch overzicht het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië. Het Kadaster (Eigendomskadaster) behoorde vroeger onder het Dep. van Financiën, maar werd bij Ind. Stbl. 1872 no. 19 gebracht onder beheer van het Dep. van B. B. Bij Stbl. 1910 no. 265 j°. St. 1914 no. 319 zijn de voorwaarden voor benoembaarheid tot adj.-landmeter en tot landmeter bij het Kadaster geregeld. Tot de werking van den diensttak behoort (Ind. Stbl. 1916 no. 705) 1°. het opmaken en geregeld bijhouden van het Eigendomskadaster van de hoofdpl. der gewesten en afd. in N.-I. alsook van kleinere nederzettingen; 2°. de opmeting van perceelen voor de afgifte van meetbrieven; 3°. de afgifte van landmeterskennissen en -certificaten; 4°. het geven van inlichtingen, van inzage van kaarten en stukken, enz.; 5°. het verrichten van alle werkzaamheden, die tot het vak behooren en door de Reg. of den Directeur van B. B. aan de ambtenaren van het Kadaster worden opgedragen. Zie verder LANDMETERS en LANDRENTE.

KADĔLÉ of KĔDĔLÉ (MAL., JAV.). Zie GLYCINE.

KADHI, d.i. de rechter volgens de Moh. wet.

KADILANGOE. Zie DEMAK.

KADIRIJJAH. zie TARÉKAT.

KADJANG-MATTEN. Zie CORYPHA.

KADJANGAN. (POELOE KADJANGAN). Een groep van zeven eilandjes, gelegen tusschen Banka en den Lingga archipel op ± 105° 15′ O.L. en 1° Z.B.

KADJÈN. Contrôle-afd. met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap, de afd. en de res. Pĕkalongan. Het bestaat uit de districten Doro, Kadjèn en Paninggaran.

KADOET. Zie CORYPHA.

KAFIR, Arab. ongeloovige.

KAHAJAN. Belangrijke rivier aan de Zuidkust van Borneo. Zie BORNEO IV, D.

KAÏDIPAN. Vroeger een afzonderlijk rijkje op de N.kust van het N.lijk schiereiland v. Celebes, behoorende tot de afd. Bolaäng-Mongondou, res. Menado, maar sedert 1912 vereenigd met Bolaang-Itang tot één rijkje, waaraan de naam Groot Kaïdipan is gegeven.

KAÏDIPAN'SCH. Zie GORONTALEESCHE TALEN.

KAÏLI of KAJÉLI. Algemeene naam der landstreek, die zich ten N. van de Mandarsche landschappen langs straat Makasser uitstrekt en onder de res. Menado ressorteert. Daartoe behooren de zelfbesturende landschappen Banawa (vroeger Donggala genoemd), Tawaëli, Paloe, Sigi, Bélomaroe of Béromaroe en Dolo. Voor de vestiging van ons daadwerkelijk gezag in die streken is herhaaldelijk militair optreden noodig geweest. Het verzet ging vooral uit van Sigi, dat in de binnenlanden veel invloed bezat. Vermelding verdient nog, dat in 1912 het Leger des Heils begonnen is met zendingswerk in de Paloevallei en de daarachter gelegen berglandschappen, zie onder hun namen.

KAIN. Algemeene Ned.-Ind. term voor „doek" of kleedijstof, dan „kleed"; van Mal. *kâin*, sinds de 16e eeuw niet alleen verspreid over den heelen Maleischen Archipel, maar ook overgenomen in den Voor-Indischen kleedjeshandel op Indonesië.

KAIN KĔMBANGAN, zuiver-Jav.: d j a r i t-k ĕ m b a n g a n, hoog-Jav. s i n d j a n g s ĕ-k a r a n, of „gebloemd doek". Het alleen op Java, speciaal in de Vorstenlanden, en dan vooral weer in de Kraton van Solo vervaardigde katoendoek volgens p l a n g i- (of „rijg-") procédé, maar met geheel afzonderlijke strenge kleurverdeeling; immers met slechts twee, hoogstens drie kleuren, die in groote vlakken worden ingeverfd. Ook bepaalt zich dit inverven slechts tot vier soorten kleedingstukken: den hoofddoek voor mannen, den borstdoek of den omslagdoek voor vrouwen, en den staatsierok voor mannen, de d o d o t, bij zeer bijzondere gelegenheden (bruiloft, garĕbĕg, tijgergevecht), ook soms voor vrouwen (sĕmbong; bij hofdansen) De kleuren worden dan bij alle zóó tegen elkaar gezet, dat het binnenste of de „spiegel" de ééne effen kleur vertoont tegenover de andere kleur, dan wel tegenover de twee andere effen kleuren daaromheen.

KAIN PANDJANG. Mal. handelsterm voor het Jav. open kleed van zoowel mannen als vrouwen, in tegenstelling tot s a r o e ng, het koker-doek. Zie verder BATIKKEN en JAVANEN.

KAIRATOE. Een belangrijke in de onderafd. West-Ceram der afd. Ceram, res. Amboina gelegen Christennegorij, in de buiten-Piroe-baai, Zuidkust van Ceram.

KAJA-KAJA. Met dezen naam wordt door de niet-inboorlingen, die daar vertoeven, aangeduid de kustbevolking van Zuid Nieuw-Guinea ten O. van de Prinses Mariannestraat; hun eigenlijke naam is echter Marinde-anim.

KAJAN of BOELOENGAN. Rivier aan de Oostkust van Borneo. Zie BORNEO IV F.

KAJANS. Een stam der Dajaks, tot het stammen-complex der Bahau's behoorende. Zie DAJAKS.

KAJÉLI. Zie KAILI.

KAJÉLI. Een belangrijke uitvoerplaats van damar, rotan en kajoepoetih-olie, gelegen aan de Z.O.zijde van de aan den N.O.hoek van het eiland Boeroe voorkomende baai van denzelfden naam. Zie BOEROE.

KAJOE (MAL., JAV., DAJ., MAK.). Beteekent h o u t en b o o m en wordt als zoodanig vaak vóór de benamingen van boomen en planten geplaatst. Wanneer men boomen en planten niet onder Kajoe vindt, zoeke men ze op het hoofdwoord.

KAJOE AGOENG. Standplaats van den controleur der onderafd. Komĕring-ilir van de afd. Palembangsche Benedenlanden. Het is gelegen op beide oevers der Komĕringrivier, en bestaat uit 9 doesoens met ± 6900 zielen.

KAJOE ANGIN (JAV.). Zie USNEA.

KAJOE ASĔM. Tamarindeboom en hout daarvan. (*Tamarindus indica*). Deze zeer fraaie, hooge en statige boom wordt veelal voor beplanting van lanen op hoofdplaatsen gebezigd. De rijpe vruchten bevatten een aangenaam rinsch smakend vruchtmoes rondom de harde donkerbruine pitten. Dit moes wordt bij velerlei spijzen gevoegd om den smaak te verhoogen, terwijl het ook veelvuldig wordt aangewend bij de bereiding van lekkernijen en van verfrisschende dranken.

KAJOE BĔSI (MAL.). IJzerhout. Hieronder verstaat men verschillende Indische houtsoorten, die door vastheid, hardheid en zwaarte uitmunten, bv. *Pongamia glabra, Homalium foetidum, Afzelia bijugk* en *Eusideroxylon Zwageri.*

KAJOE GABOES. Zie ALSTONIA.

KAJOE GAROE of **GAHAROE** (MAL., JAV., SOEND.). en **KAJOE GAROE SIAM** (MAL.). Zie AQUILARIA en GONYSTYLUS.

KAJOE KĔMBANG (JAV.). Zie MICHELIA VELUTINA.

KAJOE KĔMĔNJAN of KAJOE MĔNJAN (MAL.); KAJOE KOEMAJAN (MIN. MAL.). *Styrax Benzoin Dryand.*, fam. *Styracaceae.* Kleine boom, in Malaka en den Maleischen archipel thuis behoorend; in Z.O.-Sumatra als niet onbelangrijke cultuur. De benzoëhars is in den handel zeer gezocht en veelvuldig in gebruik als reukmiddel en ter berooking. In de Europeesche geneeskunde wordt benzoë zoowel als zoodanig als voor de bereiding van benzoëzuur gebruikt. Zie ook BENZOË.

KAJOE LAKA (MAL.). Zie LAWSONIA.

KAJOE MANIS (MAL.). Inl. drogerij. Manisdjangan of Kĕningar is in het Javaansch de naam van den bast van den kaneelboom (van *Cinnamomum Bl.*); zie KANEEL. Kajoe manis tjina of Kajoe lĕgi is de zoethoutwortel (van *Glycyrrhiza L.*).

KAJOE MĔNJAN (MAL., JAV., BAL.). Zie STYRAX.

KAJOE OELAR (MAL.). Zie EURYCOMA.

KAJOE OERIP (JAV.). Zie EUPHORBIA TIRUCALLI.

KAJOE RASAMALA. Zie CANARIUM MICROCARPUM.

KAJOE SERIAWAN (MAL.). Inl. drogerij; bast van *Symplocos odoratissima Chois.*, fam. *Styracaceae*. De bladeren komen in de bekende obat sĕria wan, welke spruwkruiden als „species antiaphtosa" in de Nederl. Pharmacopee Ed. IV zijn opgenomen.

KAJOE TĔNGAR (MAL.). Zie CERIOPS.

KAJOEADI. Eiland gelegen ten Z.O. van Saleier en daaronder ressorteerend. De bevolking is afkomstig van Saleier, en was in 1915 sterk ongeveer 3200 zielen, waaronder 140 Orang Badjo. (Zie aldaar). Zie mede onder BONERATE-EILANDEN.

KAJOENG. Linker-zijrivier van de Pawan in het landschap Matan van de Wester-afd. van Borneo, zie BORNEO IV C.

KAJOEPOETIH-OLIE. De meeste Kajoepoetih-olie wordt op Boeroe bereid door distillatie van de bladeren van Melaleuca Leucadendron L. (zie aldaar). Kajéli is de hoofdzetel van de bereiding der kajoepoetih-olie, die door lieden van Soela geschiedt. Men distilleert de olie uit de jonge bladeren, filtreert ze door Chineesch papier en schenkt ze in gewone fleschen over. Wanneer de olie niet groen van kleur mocht zijn, werpt men eenige koperen geldstukken in den vergaarbak, om haar de gewenschte kleur mede te deelen.

KAJOETANAM. Plaats op Sumatra's W.kust, gelegen aan de spoorlijn van Emmahaven naar de Padangsche bovenlanden. Wegens de sterke rijzing van het terrein begint hier de tandradbaan, die door de Anei-kloof loopt (zie ANEI.)

KAKAP. (MAL., JAV., SOEND.). (*Lates calcarifer* Bl.). Door de Europeanen verbasterd tot Kaalkop. Een tot de Zeebaarzen behoorende vischsoort, die in zee en riviermonden leeft en als marktvisch hoog staat aangeschreven.

KAKAP MÉRAH. Zie ZEEBAARS.

KAKAS-REMBOKEN, distr. der onderafd. Tondano, afd. Menado, res. Menado. De voornaamste plaatsen zijn: Kakas, aan het meer van Tondano gelegen, 693 M. hoog, bestaande uit 5 kampongs. Het is een gezonde en welvarende plaats (veel sawah's), met een pasanggrahan, druk bezocht door toeristen. In de nabijheid ligt de ambachtsschool van het Zendelinggenootschap. Remboken uit 5 kampongs bestaande, eveneens aan het meer, 695 M. hoog, potten en pannenbakkerijen en Paso aan het meer van Tondano, met warme bronnen in de nabijheid.

KAKATOE. Zie PAPEGAAI.

KAKI(H)AN- of KAKÉHANVERBOND. Geheime vereeniging op W.-Ceram, waartoe de mannelijke leden der *Pata-siwa-(h)itam* (zie CERAM en OELIASERS) behooren; dezen bewonen in hoofdzaak het gebied der „drie wateren" nl. der rivieren Eti, Sapoléwa en Tala. Zoodra de jongens den volwassen leeftijd bereikt hebben of eerder reeds worden zij opgenomen in den geheimen bond en krijgen als teeken daarvan een zwart-blauw bondsteeken op borst, armen of dijen getatoeëerd; vandaar de naam Pata-siwa-itam (itam, hitam = zwart). Wegens de groote geheimhouding, die van alle leden van het verbond geëischt wordt, zijn de inwijdingsceremoniën en het eigenlijke doel van het verbond niet met juistheid bekend; zooveel schijnt echter vast te staan, dat de priesters, die de nieuwelingen inwijden, de voorstelling geven, dat dezen door een boozen geest of den duivel gedood of verslonden zijn. Na eenigen tijd komen dan de priesters aan de in rouw zijnde negorij mededeelen, dat de jongelingen door hun macht weder uit den dood zijn opgewekt, en weldra komen dezen ook, vuil en beslijkt, in het dorp terug, waar zij zich aanstellen als kleine kinderen, die niet eten, loopen of spreken kunnen. De inwijdingsplechtigheden hebben plaats in het kakianhuis of de *bailéo pamali*, die meestal op een afgezonderde plek in het bosch buiten de negorij staat; de leiders van de plechtigheid zijn de priesters, *maoewèn*, waarvan er een, de *maoewèn bĕsar*, de voornaamste en tevens de bewaker van het kakianhuis is.

Het Kakian-verbond is hoogst waarschijnlijk te beschouwen als een der laatste overblijfselen van het in vele streken en vooral in Indonesië vroeger veelvuldig voorkomende verbond der ongetrouwde volwassen jongelingen in den stam, waarvan men in onzen Archipel nog allerwege de sporen ziet in de vergaderhuizen der dorpen, (*balai*, *sopo* enz.), die thans tot allerlei doeleinden dienen, maar vroeger de *mannenhuizen* moeten geweest zijn, zooals ze dat nu nog uitsluitend zijn in sommige deelen van Nieuw-Guinea (*roem sram*, *karéwari*) en elders. De wijzigingen, die op Ceram deze mannenbond ondergaan heeft, zijn uit den loop der geschiedenis dan gemakkelijk te verklaren. Toen Ternate en Tidore hun veeten naar Ceram overbrachten, koos het kakian-verbond partij voor Tidore of werd het onder Tidoreeschen invloed gebracht (p. 102 kol. 1 reg. 3 v. b. moeten Ternate en Tidore verwisseld worden) en zoo kreeg het verbond voor het eerst een politieke beteekenis. Later keerde de invloed van het verbond zich vooral tegen de Hollanders, nog later tegen de uitbreiding van het Christendom op Ceram. Naarmate echter het Gouvernement meer invloed kreeg, nam, vooral aan de kusten, de macht van het verbond af, ook de uitbreiding van het Christendom op Ceram deed er groote afbreuk aan. Onder den invloed van het Christendom begonnen omstreeks het einde der vorige eeuw velen zich in het geheim van het verbond af te scheiden, totdat omstreeks 1900 zelfs twee *maoewèn bĕsar* te Kaibobo lidmaat der Christelijke gemeente werden.

KAKKERLAK. Insect verwant met Sprinkhanen, Krekels en Veenmollen, behoorende tot de Orde der Rechtvleugeligen of *Orthoptera*, onderorde der *Cursoria*. Een in Indië verbreide soort is *Periplaneta* (*Stylopygus*, *Blatta*) *orientalis*, zij voert een nachtelijke levenswijze, is zeer schuw en snel ter been, gebruikt allerlei maar toch voornamelijk plantaardig voedsel en knabbelt met haar bijtende monddeelen overal aan.

De naam K a k k e r l a k wordt ook wel aan Albino's gegeven. (Zie aldaar).

KÂLA. Benaming van Çiwa, wanneer hij als de almachtige vernieler optreedt. Zie ÇIWAISME.

KALABOE(GOENOENG). Berg. ter Sum. Westk. 2172 M. hoog, gelegen in de Ophir-districten, op de grens van Sumatra's Westk. en de residentie Tapanoeli. Op dezen berg ontspringt de Pasaman.

KALAËNA-RIVIER. Zie CELEBES onder *b*. Midden-Celebes, en *d*. de Zuidoostarm.

KALAM is een der Arabische benamingen van de Mohammedaansche geloofsleer, en dateert uit

de periode, waarin onder invloed vooral der Christelijke dogmatiek verschillende onderwerpen van het geloof voor het eerst min of meer wijsgeerig werden besproken en beredeneerd.

KALAMISOE. Bergtop van 2222 M. in het Z.W.-lijk schiereil. van Celebes (zie ald. onder e de Zuidarm).

KALANDO. Bergtop 2963 M., op Celebes (zie aldaar onder *b*. Midden-Celebes).

KALANGS. Onder dezen naam is een volkstam op Java bekend, die vroeger een zwervend leven in de bosschen leidde, maar door Sultan Agoeng van Mataram genoodzaakt werd zich in vaste woonplaatsen, Kalangans genaamd, te vestigen. De Kalangs zijn over geheel Midden-Java verspreid, maar worden toch vooral in de Vorstenlanden gevonden, waar zij op de hoofdplaatsen Djokjakarta en Soerakarta afzonderlijke buurten bewonen. Van hun afkomst is weinig bekend, maar anthropologisch schijnen ze niet van de overige Javanen af te wijken. De Kalangs, die vroeger vooral bijzondere beroepen uitoefenden, — kopersmeden, vervaardiging van zweepen uit rotan, het vellen en bewerken van hout, het laatste ook als heerendienst voor den Vorst, — werden vroeger door de overige Javanen met minachting beschouwd; tegenwoordig schijnt dit in mindere mate het geval te zijn.

Thans zijn de Kalangs in Djokjakarta deels kooplieden, deels timmerlieden, deels volgelingen van Javaansche grooten.

KALAO(LAMBÈGO). Eiland, gelegen ten Z.O. van Saleier en administratief daaronder ressorteerend. De bewoners zijn afkomstig van Boeton. Vandaar gingen zij naar Kalao Toewa, doch door de zeeroovers verdreven verplaatsten zij zich later naar Kalao. In 1912 bestond de bevolking uit ongeveer 1100 zielen. Zie mede onder BONERATE EILANDEN.

KALAO TOEWA. Zie BONERATE-EILANDEN.

KALAPA. *De Clercq* geeft in zijn Plantk. Woordenb. voor Ned. Indië ver over de honderd inlandsche namen op, die in de verschillende talen en dialecten van den O. I. Archipel voor den „calappus-boom" (*Rumphius*) worden gebezigd. De wetenschappelijke naam is *Cocos nucifera, L.*, behoorende tot de plantenfamilie der Palmen; de meest bekende inl. naam kalapa (SOEND.) klapa (BATAV. MAL.) of klåpå (HOOG-JAV.).

Als het oorspronkelijke vaderland van den cocospalm moeten de Noordelijke landen aan de Westkust van Zuid-Amerika worden aangezien. De *Cocos* behoort tot de vederpalmen; de rijzige stam draagt aan zijn top een machtige kroon van bladeren, uit wier oksels de enorme bloeiwijzen te voorschijn treden en waar omstreeks een jaar na de bloei de zware vruchttrossen hangen. De gemiddelde leeftijd van den cocospalm bedraagt 80 jaar, ofschoon hij stellig 100 en meer jaren oud kan worden. De zuilvormige onvertakte stam bereikt gemakkelijk een hoogte van 20—25 M. en is over zijn geheele oppervlakte voorzien van lidteekens van de aanhechtingsplaatsen der afgevallen bladeren, terwijl de stambasis meestal in omvang is toegenomen. De volwassen bladerenkroon heeft gewoonlijk 20—30 soms zelfs 35 bladeren tegelijk aanwezig en elk blad bereikt een lengte van 5—8 M. en bezit ongeveer 60—80 paar bladslippen, die 1/2 M. lang zijn. De cocosvrucht, een steenvrucht, is gewoonlijk éénzadig, in bijzondere gevallen 2- of 3-zadig. Het cocoszaad wordt omgeven door een dikken vruchtwand, bestaande uit een vezeligen bolster, die van buiten omgeven is door een leerachtige huid en van binnen tegen een steenharde schaal aansluit. Alles wat zich inwendig van deze harde schaal bevindt, behoort tot het cocoszaad.

In Ned.-Indië komt van het geslacht *Cocos* alleen de soort *C. nucifera* voor, doch daarvan zijn verscheidene variëteiten voorhanden.

De cocospalm is van nature geen strandplant, ofschoon hij aan tropische kusten zelden ontbreekt. Het nut van den cocospalm is zeer groot en velerlei; enkele der voornaamste toepassingen mogen hier worden opgesomd. Het hout van den stam, hoewel niet zeer duurzaam, wordt voornamelijk voor binnenwerk in de huizen gebruikt en voor het vervaardigen van inlandsche snuisterijen. De wortels dienen voor de bereiding van inlandsche geneesmiddelen; het jonge groeipunt van den stam — zg. palmiet — wordt als groente gegeten (palmkool, die ook als zuur wordt ingemaakt); van de allerjongste, nog witte bladslippen worden mandjes gevlochten, waar in men rijst stoomt, die daardoor een bijzonder lekkeren smaak verkrijgt. Van de oudere bladeren vervaardigt men allerlei vlechtwerk voor kortstondig huiselijk gebruik en van hun stevige middennerven worden bezems gemaakt. Van den jongen bloemstengel wordt na voorafgaande behandeling palmsap afgetapt, waaruit men door indamping palmsuiker en door verschillende andere bewerkingen palmwijn, gist, arak en azijn verkrijgt. Het voornaamste nut wordt echter van de cocosvruchten getrokken. De vezelige bolster levert namelijk de cocosvezel — de z. g. „coïr" —, die na voorafgaande bewerking gebruikt wordt voor het maken van cocosmatten, touwwerk, borstels, enz. De inwendige harde vruchtschaal, die het zaad omgeeft, wordt verwerkt tot lepels, drinkbekers, inhoudsmaten, enz. Het meest belangrijke bestanddeel van de vrucht is het kiemwit van het cocoszaad — het z. g. „cocosvleesch" —, dat in zijn inwendige holte het cocoswater bevat. Dat kiemwit vindt toepassing door zijn gehalte aan vette olie. Het winnen van die olie kan onmiddellijk uit het versche cocosvleesch plaats hebben of nadat dit vooraf gedroogd is en dan den naam van „copra" verkregen heeft. De bereiding van olie uit het versche kiemwit wordt alleen door de Inlanders verricht en bepaalt zich hoofdzakelijk ter voorziening in de plaatselijke behoeften. Het rendement van 300 goed gerijpte, versche cocosvruchten bedraagt volgens primitieve inlandsche bereiding ongeveer 38 L. cocosolie. In onze O. I. koloniën bestaan tegenwoordig talrijke modern ingerichte fabrieken, waar de copra tot olie verwerkt en als copra-olie geëxporteerd wordt. Goed gedroogde copra heeft een gehalte aan olie van ± 60 %. De fabriekmatige winning van de copra-olie geschiedt door hydraulische persing der vooraf fijn gemalen copra en het residu, dat daarbij overblijft — de z. g. „cocospulp" —, vormt als veevoeder (cocos-koek) of als meststof (cocos-boengkil) een niet onbelangrijk bijproduct. De ruwe copra-olie levert na zorgvuldig raffinement een zuiver reuk- en smaakloos vet, dat als braadvet toepassing vindt. Door het zuivere vet te verboteren met gepasteuriseerde

melk onder toevoeging van tafelolie wordt de plantenboter-margarine vervaardigd, die tegenwoordig steeds meer de natuurboter vervangt.

Verdere nevenproducten kunnen uit de verwerkte grondstof nog verkregen worden voor de zeep- en kaarsenfabricage.

In Ned.-Indië is de cocoscultuur hoofdzakelijk nog in handen van de Inlanders, ofschoon het Europeesche kapitaal zich ook voor deze cultuur is gaan interesseeren. Behalve op Java is o. a. op Borneo's Westkust, op Celebes en in verschillende deelen van Sumatra de cocosteelt een hoogst belangrijke volkscultuur. Vruchtbare alluviale gronden, w. o. humusrijke zandgronden of zanderige leemgronden, verdienen wel de meeste aanbeveling voor de cocoscultuur.

Onder de talrijke variëteiten, die in Ned.-Indië voorkomen wordt de kalâpâ idjo (JAV.) — d. i. *Cocos nucifera, L. var. viridis*, Hassk. — zoo goed als uitsluitend aangeplant; in den laatsten tijd is men ook meer aandacht gaan wijden aan de kalâpâ bali (JAV.) — d. i. *Cocos nucifera*, L. *var. macrocarpa*, Hassk. —, die buitengewoon groote vruchten voortbrengt.

De totale uitvoer van copra uit Ned.-Indië bedroeg in tonnen van 1000 K.G.:

1912	169.899	1915	129.187
1913	152.729	1916	88.842
1914	152.869		

KALASAN. Een der drie regentschappen in de residentie Djokjakarta, waaruit Mataraman (zie aldaar) bestaat, met gelijknamige hoofdplaats. De voornaamste Hindoe-oudheden van het gewest Djokjakarta worden in dit regentschap gevonden, o. a. de Tjandi's Sari, Prambanan, Kali Běning of Kalasan, Sèwoe, Idjo en Abang. Zie OUDHEDEN, of op de namen.

KALAWARA NAPOETI. Javaansche nederzetting in het landschap Sigi (zie aldaar), gesticht door de Witte Kruiskolonie.

KALI. Inl. uitspraak van *Kâdhi*, d. i. rechter.

KÂLÎ naam van de gemalin van Çiwa, wanneer zij als verdelgster optreedt. Zie DOERGA.

KALI. Jav. woord voor rivier, hoog-Jav. lèpèn.

KALIANDA. De onderafd. Kalianda, voor 1912 Kětimbang genoemd, behoort tot de afd. Tělokbětong der res. Lampongsche Districten, grenst in het W. aan de Lampongbaai, in het Z. aan straat Soenda en in het O. aan de Java Zee. Omtrent gebruiken en gewoonten der inl. bevolking zie Lampongsche Districten.

KALIANGĚT. Oostelijk eindpunt der Madoerastoomtram, een 10-tal K.M. beoosten de afdeelingshoofdplaats Soeměněp gelegen, met de Gouv. zoutbrikettenfabriek, een reusachtige onderneming, die nog steeds wordt uitgebreid.

KALIBĚNING. I. Desa in de residentie Djokjakarta, in de nabijheid waarvan men de „tjandi Kaliběning" ook wel tjandi Kalasan genoemd, aantreft. II. Bekende badplaats even buiten Magělang, aan den grooten weg naar Sěmarang.

KALIDJÂGÂ (SOENAN). Zie HEILIGEN (MOH. INDISCHE).

KALISOESOEHBAAI. N.lijk gedeelte van de Dwaalbaai op de O. kust van Boeton, op $\pm$ 5° Z.B.

KALK, KALKSTEEN. De sirih-kalk, een door de inlandsche bevolking bij de bereiding van den betel-pruim gebezigde stof, wordt in den regel vervaardigd van gebrande schelpen. Verder wordt hier en daar koraalkalk gebrand ter verkrijging van ongebluschte kalk voor bouwmateriaal. De meeste kalkbranderijen van den lateren tijd winnen echter bergkalk (kalksteen), die op Java, Sumatra en Borneo veelvuldig wordt aangetroffen, ten deele van jongen (tertiairen), ten deele van hoogen ouderdom (kolenkalk). De zachte, poreuze, lichtgele, mergelachtige kalksteen van Madoera wordt volgens Verbeek (Java I. 54) op veel plaatsen uitgehouwen voor bouwsteen, b. v. bij Arosbaja, waar uitgestrekte steengroeven bestaan.

KALKWERPEN. Een gebruik, dat voorkomt bij veel volksstammen op Nieuw-Guinea. De inboorlingen der Dorébaai noemen het „Sau afer", d. i. „vrede maken". In verschillende streken van dit eiland was men herhaaldelijk getuige van deze ceremonie, waarbij waarschijnlijk bedoeld werd een bezweringshandeling tot afwering van booze invloeden. Zekerheid heeft men hieromtrent echter nog niet. De kalk (ook wordt hiervoor wel asch gebruikt) wordt bewaard in een bamboekoker en zoowel in de lucht gegooid als gestrooid op den grond, die door vijand of vreemdeling betreden zal worden. Reeds in 1606 werd het door Luis Vaez de Torres vermeld.

KALONG (JAV., SOEND.). Zie VLEERMUIZEN, VRUCHTENETENDE.

KAMAL. Desa, gelegen aan de Z.W.punt van het eiland Madoera, hoofdplaats van het gelijknamige onderdistrict, distr. Kěbanjar (Kwanjar), contr. afd. Zuid-Bangkalan, afd. en regentschap Bangkalan, res. Madoera. Het is het beginpunt van de Madoera-stoomstram en vlak tegenover Soerabaja aan het smalste gedeelte van Straat Madoera gelegen. De geregelde verbinding tusschen beide plaatsen wordt o. a. door eenige malen daags heen en weer varende stoombootjes der Madoera-Stoomtram Mij onderhouden. De groote postweg over het eiland Madoera, welke de 4 hoofdplaatsen Bangkalan, Sampang, Paměkasan en Soeměněp onderling verbindt, vindt eveneens te Kamal zijn beginpunt. Kamal is de belangrijkste uitvoerplaats van vee en huiden van de geheele residentie Madoera.

KAMANGGEBERGTE. Dit gebergte vormt de grens tusschen het plateau van Agam en dat van Pajakoemboeh en is een deel van de waterscheiding tusschen Java-zee en Indischen Oceaan. Het is een vrij hoog, maar schraal kalkgebergte, waarin zich vele karstverschijnselen vertoonen.

KAMBANGAN (NOESA). Rotsachtig eiland, aan de Z.kust van Banjoemas (Java), W. van Tjilatap, van eruptieven oorsprong, maar met enkele kalkbergen aan de N.kust; het wordt op 121 K.M.^{2} geschat. Het eiland is van groot belang voor Tjilatjap, daar zijn kust als met een hoorn ombuigt en de reede dier plaats tot een der veiligsten van Java maakt.

De N.O. punt van het eiland heet Karang bolong; ten Z. O. ligt de Goenoeng Tjimiring met een verkenningstoren, waarvan de schepen gesignaleerd worden. In het belang der verdediging moest het eiland gedeeltelijk woest blijven en is de bevolking, vroeger op 1500 zielen geschat, geheel naar Java verhuisd. Talrijke grotten worden in de rotsen aangetroffen, zooals bij Mangoedjaja aan de N.-zijde, de grot Limas Boentoe tegenover de Tji Donan en een grot, die bij de inlanders in groot aanzien staat, welke naar hare gedaante Měsigitsèlâ (steenen moskee) heet. Op enkele rotsen worden eetbare vogelnesten aangetroffen.

De heilige bloem Widjaja koesoema (zie aldaar) wordt op Noesa Kambangan aangetroffen. In de laatste jaren (sinds 1905) worden op dit eiland op uitgebreide schaal caoutchouc leverende gewassen geplant door dwangarbeiders. Daartoe is er een groote gevangenis met bijbehoorende woningen voor den directeur enz. gebouwd.

KAMBING (POELO). Laag, boomrijk eilandje,ressorteerende onder het distr. Sampang, contr. afd., regentschap en afd. van dien naam, res. Madoera, beZ. de afdeelingshoofdplaats Sampang in straat Madoera gelegen. De bevolking leeft hoodzakelijk van vischvangst.

KAMBING OETAN. (MAL.), *Nemor rhaedus sumatrensis Shaw*, de eenige thans levende antilope van den Ind. Archipel. Het geslacht *Nemor rhaedus*, dat Z.O.-Azië, van Voor-Indië tot Japan en Sumatra, bewoont, is nauw verwant met de gemzen en leeft evenals deze in het gebergte. De kambing oetan leeft in kleine troepen in weinig toegankelijke bergstreken van Sumatra, heeft achterwaarts gebogen, geringde horens en een korten staart en is grootendeels bruin tot zwart met witte manen en witte keelbeharing.

KAMBODJA (MAL., SOEND., JAV.). Zie PLUMERIA.

KAMBOENO. Bergtop op Celebes, hoog 2950 M. (Zie CELEBES onder *b*. Midden Celebes).

KAMELEON. Onjuiste Europeesche naam voor boomhagedissen uit het geslacht *Calotes*, de groene boenglons, welke evenals de echte *Chamaeleontidae* van kleur kunnen veranderen.

KAMERS VAN KOOPHANDEL EN NIJVERHEID. Deze lichamen bestaan thans meer dan 50 jaar en zijn gevestigd te Batavia, Semarang, Soerabaja, Padang en Makasser.

KAMFER. Een vluchtige, kristallijne stof, die voorkomt in alle deelen van *Cinnamonum* Neess, een schoonen zwaren boom van Oost-Azië, uit de familie der *Lauraceae*, na verwant aan den kaneelboom. Voor Borneo- of Sumatrakamfer, (borneol) zie KAPOER BAROS.

KAMISĔPOEHAN. Een der vijf afdeelingen of golongan, waarin adel, ambtenaren en geestelijkheid in de Vorstenlanden verdeeld worden. Zie bij DJOKJAKARTA.

KAMPAK. Jav. woord o. m. voor „roover". In den Oosthoek en in de Noorder strandresidenties, o. a. Rĕmbang, noemt men „kampak" rooverbenden, die met geweld inbreken en rooven, waarvoor elders, b. v. in de Vorstenlanden, de naam *kètjoe* gebruikt wordt.

KAMPAR-RIVIER. Zie SUMATRA (r i v i e r e n).

KAMPARLANDEN. Onder dezen naam verstaat men de landstreek om de rivier Kampar in het zuiden van het gouvernement Oostkust van Sumatra, en de beide bronrivieren Kampar Kanan en Kampar Kiri. De rivieren worden beschreven in het artikel SUMATRA (r i v i e r e n), terwijl voor de landschappen Pĕlalawan, Tambang, Kampar V Koto, Kampar VI Koto, Pangkalan, Goenoeg Sahilan, Teso Logas, Rantau Sibajang en Singingi naar elk dezer artikelen (behalve K. V en K. VI Koto) wordt verwezen. Langen tijd zijn deze streken onafhankelijk gebleven. Thans is het geheele gebied onder ons rechtstreeksch bestuur en wel grootendeels gevoegd bij het gouverment Oostkust van Sumatra, terwijl alleen de bovenloop van de Kampar Kanan bij de Afdeeling L Koto van Sumatra's Westkust is gevoegd. (Zie BANGKINANG).. Het gebied is meerendeels dicht begroeid met wouden, waarin olifanten, tijgers, wilde varkens en herten; groote stukken loopen geregeld onder water. Men legt alleen op de hooge gedeelten der oevers ladangs aan, en op slechts enkele plaatsen sawahs. In den bodem komt aan de Singingi en bij Logas goud voor, terwijl tusschen Singingi en Sibajang steenkool-velden zijn aangetroffen en er zeer waarschijnlijk ook petroleum in den grond aanwezig is.

KAMPEMENTEN (MILITAIRE) zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

KAMPOENG. In het Riouw-Maleisch beduidt kampoeng een omheind erf; in het Minangkabausche Maleisch een geslacht (grootere verwantengroep dan een familie); in het Javaansch zoowel omheind erf alsook wijk, dorp, als deel van een hoofdplaats (niet als alleenstaande desa). Het Atjèhsche gampōng duidt een Atjéhsch dorp (inlandsche gemeente) aan. Zie DESA en DORP.

KAMPONG. Zie DESA, DORP en KAMPOENG.

KAMPRÈT (MAL.). Zie VLEERMUIZEN, INSEKTENETENDE

KANANGA (MAL., SOEND.), **KANÂNGÂ** (JAV.). Zie CANANGIUM.

KANARI, KĔNARI (MAL., SOEND., JAV.). Zie CANARIUM COMMUNE.

KANARI MINJAK (MAL. AMB.). Zie CANARIUM MICROCARPUM.

KANDANGAN. Onderafd. der afd. Oeloe-Soengei, res. Z. en O. afd. van Borneo, met gelijkn. hoofdpl. aan de Soengei Amandit. De onderafd. bestaat uit de districten Amandit en Nĕgara (zie aldaar). Alleen het Oostelijk gedeelte, grenzend aan Tanahboemboe, is heuvel- en bergachtig. Het overige deel der onderafd. is vlak terrein, bewesten de Nĕgara-rivier overgaande in moerassen. In hoofdzaak omvat de onderafd. Kandangan het stroomgebied der Amanditrivier.

KANDANGHAOER. Was een der grootste particuliere landerijen op Java, ± 1274 K.M.² in uitgestrektheid, met een bevolking van ruim 84000 zielen, waaronder enkele Europeanen en ruim 1400 Vreemde Oosterlingen (einde 1909), in de res. Cheribon. Rijstland bij uitnemenheid, produceerde het een der beste rijstsoorten van Java; op 1 Juli 1910 is het voor 3½ millioen gulden door het Gouvernement teruggekocht.

KANDARI. Zie KĔNDARI.

KANDHAR-TAROENA (ontstaan uit de landschappen Kandhar en Taroena). Een landschap van de onderafd. Sangi-eil., afd. Menado der gelijknamige residentie omvattende het N.W. gedeelte van het eiland Groot Sangi, een 4-tal kleine eilanden ten N. van Sangi en het djogoegoeschap Nanoesa op de Talaudeilanden. De voornaamste plaats is Taroena, aan de gelijknamige baai gelegen, met een bevolking van omstreeks 6000 zielen, waaronder enkele Europeanen, ongeveer 300 Chineezen en een 50-tal Arabieren (1915).

KANDOERI, d. i. een maaltijd om redenen van godsdienstigen aard. De Maleische benaming *Kandoeri* (op Java: *Kĕndoeri* of *Kĕndoerèn*) is aan de Moslims van Voor-Indië ontleend en oorspronkelijk een Perzisch woord. Zulke maaltijden zijn in den Indischen Archipel ook wel bekend onder andere namen, o. a. *sidĕkah* of *sĕdĕkah* (verbasterd uit het Arabische *sadakah*, d.i. vrijwillige liefdegave), ook wel: *slamĕtan* (maaltijd tot

bevordering van „heil", welke benaming niet gebruikelijk is voor doodenmalen). In West-Java duidt men het maal gewoonlijk aan als *hadjat* en in Atjèh steeds als *kandoeri.*

In de Móslimsche wetboeken worden deze maaltijden vooral aanbevolen bij gelegenheid van bruiloften en andere gebeurtenissen, welke vreugde verwekken. Het geven van den maaltijd geldt voor den gastheer als een godsdienstige handeling, welke hem aanspraak verleent op hemelsch loon. De spijzen toch vormen een gift voor de gasten, onder wie bij voorkeur zulke personen behooren genoodigd te worden, die daartoe wegens hun vroomheid of armoede bijzonder in aanmerking komen. Ook het deelnemen aan zulke maaltijden wordt in de Wet aanbevolen.

In Nederl.-Indië zijn deze maaltijden voor de Mohammedaansche bevolking van groote beteekenis. Zij sluiten zich nauw aan bij de aloude offergebruiken uit den vóór-Mohammedaanschen tijd en worden bij allerlei gelegenheden gehouden, ook zonder dat daarvoor grond in de Moslimsche wetsvoorschriften bestaat. Aanleiding tot een *kandoeri* geven vooral: de viering van godsdienstige feest- en herinneringsdagen (o. a. het *Moetoed*-feest, zie GARĔBĔG, en de *malĕman's*, zie VASTENMAAND), de tijdstippen, waaop jaarlijks locale heiligen herdacht worden, de dagen gewijd aan de nagedachtenis der „voorouders" of geesten der afgestorvenen in de 8e maand van het Mohamm. jaar; verder verschillende belangrijke gebeurtenissen in het familieleven, vooral bepaalde tijdstippen na iemands overlijden, zoowel de sterfdag zelf (hoewel de wet een maal op dien dag afkeurt) als de 3e, 5e, 7e, 10e, 40e, 100e en 1000e dag daarna, benevens de jaardag, eindelijk eenige door het zonnejaar geregelde tijdstippen ter gelegenheid van de bezaaiing der akkers en den oogst. Maar bovendien zijn *kandoeri's* nog gebruikelijk bij verschillende bijzondere gelegenheden ter bevordering van heil of te bezwering van onheil.

Naar den vorm is de maaltijd zooveel mogelijk Mohammedaansch, maar in het volksgeloof heeft het offermaal nog zijn oorspronkelijk karakter behouden, zoodat men veeleer aanneemt, dat de onstoffelijke kracht der spijzen rechtstreeks ten goede komt aan den heilige, die men gunstig wil stemmen, aan de afgestorvenen, enz.

Nauwkeurig regelt de *adat* voor iedere gelegenheid de soort van spijzen, de wijze van toebereiding, den vorm waarin zij den gasten wordt voorgezet, enz. Op Java brengt de gewoonte veelal mede, dat men na afloop van het maal iets van de spijzen mede naar huis neemt „wegens den daaraan verbonden zegen". In Atjèh bestaat die gewoonte niet.

KANEEL, KAJOE MANIS (MAL. JAV. SOEND.) MANISDJANGAN (JAV.), KIAMIS (SOEND.). De geschilde en gedroogde specerijachtige bast van eenige *Lauraceeën* uit het geslacht *Cinnamomum*, van welke de *Cinnamoum Zeylanicum* Nees, oorspronkelijk op Ceylon thuis behoorende en van daar ook naar Java overgeplant, de meest belangrijke is.

De kaneelcultuur werd onder Van der Capellen op Java ingevoerd met behulp van een Soerabajaschen koopman, Hurt, die plantjes en zaden in het geheim uit Ceylon overbracht; in 1834 werd de cultuur onder het cultuurstelsel gebracht. Er wordt thans op Java en in de Buitenbezittingen hier en daar op bescheiden schaal kaneel aangeplant; in 1915 was de uitvoer van Java en Madoera 40.177 K.G., van de B. B. in 1912: 26.773 K.G.

Cassia of wilde kaneel is het product van verscheiden boomen uit hetzelfde geslacht *Cinnamomum.* De belangrijkste soort, in den handel als „Cassia vera van Padang" bekend, wordt uitsluitend geleverd door *C Burmanni* Bl. De uitvoer van Padang bedroeg in 1912: 924.000 K.G.

KANGDJĔNG. Eeretitel, op Java gebruikelijk.

KANGÉAN-ARCHIPEL. Groep van ± 30 eilanden, ten O. van Madoera tusschen ongeveer 115° 10′ en 115° 56′ O.L. van Gr. en 6° 30′ en 7° 18′ Z.B. met een oppervlakte van ± 692 K.M.², vormt administatief het district Kangéan van de gelijknamige contrôle afd., regentschap en afd. Soemĕnĕp, res. Madoera, en is verdeeld in 2 onderdistricten: Ardjasa, bevattende het hoofdeiland, en Saoebi en Sĕpĕkĕn waartoe behooren de bewoonde eilanden Sepĕkĕn, Saboenting, Paliat, Saséël en Sĕpandjang.

Het hoofdeiland Kangéan, groot bijna 487 K.M.², is zeer vruchtbaar; het is heuvelachtig; de hoogste top is de Goenoeng Baloepotah, ongev. 250 à 300 M. hoog; een tweetal zeer schoone druipsteengrotten, Gowa Konèng en G. Pètèng, komen in de heuvels voor, alsmede eenige grotten, waarin eetbare vogelnestjes gevonden worden. Rivieren van eenige beteekenis en meren zijn er niet; zoetwater wordt hoofdzakelijk uit putten verkregen. Plaatsen van belang zijn Ardjasa en Kalisanka en de drukke handels- en visschersdesa Pabéan aan de noordkust. Het eiland wordt door ± 20000 zielen bewoond, die van Madoereeschen oorsprong zijn, echter sterk vermengd met Makassaren, Boegineezen en Balineezen; voorts eenige Kambangers, Chineezen en Arabieren; verscheidene Chineezen zijn tot den Islam overgegaan. De eigenlijke Kangéanner is hoofdzakelijk landbouwer — zij het dan ook een slordige — en verlaat ongaarne zijn eiland; hij volgt verscheidene van de gebruiken der Madoereezen afwijkende gewoonten en bouwt o. a. zijn huis veelal op palen.

Behalve aan vischvangst en landbouw wordt op Kangéan nog al veel aan veeteelt en de inzameling van boschproducten gedaan. De kokospalm wil er bijzonder goed gedijen. Ook treft men er uitgestrekte djatibosschen aan: een hoofdopziener van het Boschwezen is ter hoofdplaats Ardjasa gevestigd.

Van de andere eilanden zijn, behalve Sepĕkĕn (zie aldaar), nog van eenig gewicht: Paliat, met groote pisangtuinen en djatibosschen, de voorraadschuur van Sĕpĕkĕn; Saséël, waar men een kudde verwilderde paarden vindt, die zich sterk vermenigvuldigd hebben, Sĕpandjang, na Kangéan het grootste eiland, nagenoeg geheel met dicht bosch begroeid.

KANGKOENG (MAL., JAV., SOEND.). Zie IPOMOEA.

KANGOEROES, (*Macropodidae*) een familie der Buideldieren, waartoe behalve de eigĕnlijke kangoeroe's ook de boomkangoeroe's behooren. De snelle, springende wijze van voortbeweging maakt de kangoeroe's bij uitstek geschikt voor het leven in de open vlakten van Australië; het boschrijke Nieuw-Guinea daarentegen is voor hen een weinig geëigend gebied; zij zijn er dan ook spaarzaam vertegenwoordigd.

KANNIBALISME. Met zekerheid is de gewoonte van het menscheneten (anthropophagie) geconstateerd bij de Toba- en Pakpak-Bataks, bij enkele Dajakstammen en bij de Papoea's. De oorzaak van haar ontstaan is niet meer met beslistheid vast te stellen; het wordt door sommigen met het animisme (dynamisme) in verband gebracht. Alleen de lijken van verslagenen en van misdadigers werden of worden gegeten.

Overal waar de Ned. Regeering haren invloed kan doen gelden en de zending werkt, behoort de gewoonte van het menscheneten tot het verleden.

KANTJANA. Een jonger eruptiepunt midden in het oudere vulkanische terrein van Zuid-Batavia, 1800 M. hoog.

KANTJIL (JAV.). Zie DWERGHERT.

KANTWERK. Zie KRAWANGAN (of TRAWANGAN) en RENDA.

KAOE. Ternataansch distr. op de O.kust van het Nlijk schiereiland van Halmahéra, zich langs de Kaoebaai uitstrekkende tusschen de riviertjes Gonga en Patjéda Doemdoem. Het grenst ten N. aan Tobélo en ten Z. aan Dodinga. De Mohammedanen en de Christenen wonen langs de kust, de Heidenen deels in het binnenland. De hoofdplaats van het district, kampong Kaoe, bestaat uit een Mohammedaansch en een heidensch gedeelte en ligt iets benoorden de monding der gelijknamige rivier. Deze is de grootste van geheel Halmahéra en doorstroomt met haar zijrivieren Tololiko, Toegoeis en Pagoe de ongeveer 660 K.M², groote alluviale vlakte van Kaoe.

KAOEL, d. i. in de Mohamm. wet: een gelofte.

KAPAJA of **KĔPAJA** (MAL.). Zie CARICA.

KAPALA. MAL. Beteekent hoofd, in letterl. en figuurl. zin (hoofdman, chef).

KAPAN. Standplaats van den besturenden ambtenaar der onderafdeeling Midden-Timor, afd. Noord- en Midden Timor der res. Timor en Onderhoorigh., met een koel klimaat.

KAPAS (MAL., JAV., SOEND., MAD.), naam voor KATOEN, echter ook voor een aantal andere vezelleverende planten, meestal met de toevoeging van een tweede woord.

KAPAS OETAN (MAL.). Zie HIBISCUS ABELMOSCHUS.

KAPATIAN of KĔPATIAN. Een der vijf afdeelingen of golongan, waarin adel, ambtenaren en geestelijkheid in de Vorstenlanden verdeeld worden (zie bij DJOKJAKARTA); elders op Java: wijk waar de patih en andere inlandsche ambtenaren gevestigd zijn.

KAPAUER. Landschap in West Nieuw-Guinea, waarin de afdeelingshoofdplaats Fak-Fak gelegen is.

KAPITEIN (der Chineezen). Zie BESTUUR en KAPTHAY.

KAPOEAS. Groote rivier aan de Westkust van Borneo. Zie BORNEO, IV B. blz. 361.

KAPOEAS (BOVEN). Onderafdeeling der afd. Sintang, res. W. Afd. Borneo met hoofdplaats Poetoes Sibau.

KAPOEAS MOEROENG. Rivier op Borneo's Zuidkust. Zie BORNEO, IV D.

KAPOEK. MAL., JAV., SOEND., Boomwol van de vrucht van *Eriodendron anfractuosum DC.* (*Bombax pentandra L.*) uit de familie der *Malvaceae*. De Indische kapok- of randoeboom is afkomstig van tropisch Amerika, doch is in tropisch Azië en Afrika veel in cultuur en ook verwilderd aanwezig. Met den recht opgaanden stam, eenige lagen van horizontaal uitstaande, weinig verdeelde lange takken en de ijle beblađering, met handvormig loof, heeft de kapokboom een zeer typisch armelijk uiterlijk. Op Java vindt men hem overal op erven en langs wegen, waar hij ook veel gebruikt wordt tot be vestiging van telegraaf- of telefoondraden.

De lange doosvruchten springen bij rijpheid in vijf kleppen open en blijken dan opgevuld met eene witte zijdeachtige wol, die die ronde zaadjes (waaruit 20 % vette olie verkregen kan worden) geheel omhult. Deze wol geeft aan den kapokboom zijn waarde als cultuurplant. Zij is ongeschikt om onvermengd gesponnen te worden, maar kan met andere vezelstoffen vermengd worden om de hoeveelheid draad te vermeerderen. Verder is zij door hare stijfheid en elasticiteit bijzonder bruikbaar voor het opvullen van kussens en matrassen, daar kapok in het gebruik niet samenpakt, zooals katoen doet. In den handel heet deze kapok ook wel plantenwol of boomwol, s i l k c o t t o n, é d r e d o n v é g é t a l, P f l a n z e n d u n e n. Zie ook BOMBAX MALABARICUM.

Men vindt den kapokboom in onzen Indischen Archipel op zeer groote schaal op Java aangeplant en wel voornamelijk in de residentiën Preanger-Regentschappen, Cheribon, Semarang, Rĕmbang en Kĕdiri. Niet alleen wordt door de bevolking vrij veel kapok van op erven en langs wegen geplante boomen gewonnen, maar op vele landbouwondernemingen wordt kapok als winstgevende bijcultuur gedreven. Op de Buitenbezittingen zijn het voornamelijk Palembang, de oevergebieden van de Moesirivier in de residentie Palembang, voorts de residentiën Wester-afdeeling en Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, de afd. Gorontalo der residentie Menado, de eilanden Nias, Saleier, Boeton en verschillende Moluksche eil., waar men den kapokboom aanplant.

Nagenoeg het geheele product der Buitenbezittingen en veel van het op Java verkregene wordt ter plaatsse verbruikt, terwijl Java bovendien zeer veel kapok uitvoert. Het Javaproduct is, wat kwaliteit aangaat, het meest te verkiezen, terwijl ook wat kwantiteit aangaat de Java-kapok in den wereldhandel bovenaan staat. De uitvoer vandaar bedroeg in de jaren 1910 tot 1917 respect. 8,325,000, 9.906.000, 10.235.000, 9.017.131, 9.352.721, 10.864.000, 9.338.000 en 11.702.000 K.G..

Bij de zuivering, die in de meeste gevallen in de nabijheid der productieplaats geschiedt, wordt als waardevol bijproduct het zaad, de kapokpitten, gewonnen, die een belangrijk handelsartikel uitmaken. Op Java wordt dat zaad als grondstof voor oliebereiding gebezigd, terwijl de daarbij overblijvende perskoek, de kapokboengkil, een uitstekende meststof oplevert.

KAPOER BAROES. (MAL.). In de Inl. geneeskunde de gewone kamfer (van *Cinnamomum Camphora* Nees). De echte Baroskamfer (Borneo- of Sumatrakamfer) is afkomstig van *Dryobalanops aromatica* Gaertn., een prachtigen woudreus uit de familie der *Dipterocarpaceae*. Deze stof wordt niet, evenals de gewone kamfer, door distillatie gewonnen, doch bevindt zich reeds gekristalliseerd in de holten van oude boomen. De Chineezen betalen voor Baroskamfer, die

bij hen een gezocht geneesmiddel en kostbare lijkenbalsem is, hooge prijzen. Ook wordt de eigenaardige geur van Oost-Indischen inkt door baroskamfer aangebracht. Baroskamfer bestaat uit borneol en wel uit den rechts draaienden vorm. Zij is wit, glanst als paarlmoer en smelt bij 207° C. De uitvoer van Baroskamfer uit Singkel en Baros bedraagt ongeveer *f* 50.000 per jaar. Zie ook KAMFER.

KAPOK. Zie KAPOEK.

KAPTHAI. Benaming van de hoofden der vroeger op Borneo's Westkust bestaan hebbende Chineesche kongsi's. Het woord is een verbastering van het Maleische „kapitan toewa", waarmede de Maleiers de opperhoofden der kongsi's betitelden. Zie verder onder KONGSI.

KARAENG (KRAENG). Titel van Makasaarsche vorsten en regenten.

KARAENG LOWE, een eenigszins ouderwetsche Makassaarsche titel, beteekent „groote heer" en is de benaming, onder welke op verschillende plaatsen van Zuid-Celebes geesten worden vereerd, die allen hetzelfde karakter dragen. Zoo goed als ieder dorp heeft een huisje waarin de K.L. wordt vereerd en een priesteres, die daarbij haar diensten bewijst. Te Gantarang Kéké bij Bonthain wordt elk jaar met volle maan na het eindigen der vasten een groot Karaëng-Lowéfeest gevierd.

KARAMA-RIVIER. Rivier in het Z. van Mamoedjoe. Zie CELEBES *b.* Midden Celebes.

KARANG beteekent in verschillende talen van den Arch. kalksteen; in het bijz. ook koraalkalk.

KARANG. De hoogste berg der residentie Bantam, 1778 M., ten Z.O. van den Danoe.

KARANGANJAR. Regentschap en contrôle afd. (met gelijkn. hoofdplaats) van de afd. Kĕboemèn, res. Kĕdoe. De contrôleafd. is verdeeld in vijf distr.: Kaanganjar, Gombong, Råwåkĕlé, Pĕdjagoan en Poering en is bekend door de in het Zuiden voorkomende vogelnestklippen (zie dat woord) van Karangbolong.

KARANGANTOE. Havenplaats aan de baai van Bantam; ligt aan de als bandjirkanaal dienende gekanaliseerde monding van de Bantamrivier en heeft het verkeer van het oude Bantam geheel tot zich getrokken als voorhaven van Sérang en achterland. Dicht bij de spoorhalte vindt men de ruïne van het fort Speelwijk en de overblijfselen der hoofdplaats van het voormalige Bantamsche rijk (zie onder BANTAM (hoofdpl.).

KARANGASĔM. Een der Gouvernementslandschappen op Bali, namens het Gouvernement en onder de leiding van een Controleur door een stedehouder bestuurd; het maakt thans een onderafd. der afd. Zuid-Bali uit. Tusschen 1849 en 1894 was het een onderhoorigheid van het Balische rijk op Lombok; men treft in Karang Asem nog een vrij uitgebreide kolonie Sasakkers uit Lombok aan. Afwijkende van de gewone Baliërs is ook de bevolking van het Sĕraja gebergte, die, hoewel Hindoesch, een eenigszins andere levenswijze, lichaamsbouw en taalidioom heeft. Karang-Asem neemt den geheelen Oosthoek van het eiland in en wordt aan de Westzijde door Bangli, Kloengkoeng en Boelèlèng ingesloten. In het Noorden verheft zich de Goenoeng Agoeng of „Piek van Bali" (3200 M.), die naar alle kanten zijn vertakkingen uitzendt en tot op een aanzienlijke hoogte met dicht geboomte bedekt is. De bodem is voor het overgroote deel steenachtig en leent zich daardoor minder dan elders op het eiland voor de rijst- en koffiecultuur. Daarentegen is het hier het vruchtenland bij uitnemendheid. Kokos- en lontarpalmen komen in groote hoeveelheid voor. De voornaamste plaatsen zijn: Karangasĕm, de hoofdplaats, op eenigen afstand van de kust, aan den Zuidelijken voet van den Goenoeng Sĕraja (1300 M.); Oedioeng, de havenplaats van Karang Asĕm; Padang, in den Z.O.-lijken uithoek van het landschap aan de kust gelegen, waar een belangrijke handel wordt gedreven; Tjoelik, aan de N.O.kust. Zie ook BALI.

KARANGBOLONG (= uitgeholde kalksteen, kalksteengrot). Vroegere naam van het onderdistrict Råwåkelé in het regentschap Karanganjar, afdeeling Keboemèn, residentie Kedoe. Ook benaming van den op zichzelf staanden berg aan de Zuidkust in genoemd district, waarin de holen der eetbare vogelnesten voorkomen. (Zie VOGELNESTEN) en van de N.O. punt van Noesa Kambangan) (zie KAMBANGAN).

KARBOUW is de tamme buffel van den Indischen Archipel. De buffels, het geslacht *Bubalus* (= *buffelus*) van de familie der Runderen, hebben een breeden snoet, een staart met eindkwast, een dunbehaard lichaam, en horens, die aan de basis in doorsnee driehoekig zijn. Onder de eigenlijke runderen zijn zij het minst gespecialiseerd en staan zij het naast tot de antilopen. De buffel (*Bos bubalus* L.) komt op het vasteland van Azië nog in het wild voor, in den Indischen Archipel alleen getemd of verwilderd. De Karbouw (MAL. karbau, karbo; JAV. (LAAG-) kĕbo, (HOOG-) maésâ; SOEND. moending;) wordt ook wel als een zelfstandige soort (B. *kerabau* Nehring) beschouwd Sinds welken tijd de buffel getemd is, is niet bekend. Het dier heeft een loodgrijze kleur; tamelijk veelvuldig komen albino's voor, met vleeschkleurige huid en roode oogen (JAV. boelé). Daar de karbouw een groote lichaamskracht bezit en bovendien in tegenstelling met andere runderen, evenals zijn wilde stamvader, van een waterrijke omgeving houdt en goed bestand is tegen het leven in het warme, moerassige laagland, is hij zeer geschikt om in vochtige, tropische streken voor den landbouw te worden gebruikt. Het vleesch wordt door den mensch genuttigd, van de huid wordt leer vervaardigd en de horens worden voor snijwerk gebruikt. In sommige streken (Palembang, Celebes) wordt wel boter van karbouwenmelk gemaakt (Zie ook ANOEANG).

KARBOUWENGAT. Een der grootste en schoonste ravijnen op Sumatra, gelegen in de res. Sum. W.-kust in de onmiddellijke nabijheid van Fort de Kock, van welke plaats langs den Hospitaalweg veelal de tocht naar het Karbouwengat wordt ondernomen. Het geheel is zeer indrukwekkend en wordt tot de mooiste gedeelten van de schitterende Padangsche Bovenlanden gerekend. Door de kloof slingert zich onophoudelijk tusschen talrijke sawahs door de Si Anok, die den bovenloop van de Masang (zie aldaar) vormt en op den Singgalang ontspringt.

KARDAMOENGGOE. Onder den naam Kardamoenggoe, kapoelaga of kapol verstaat men de zaden van verschillende planten uit de familie der Zingiberaceae, waarvan de doosvruchten een aromatischen smaak bezitten. In de meeste gevallen echter verstaat men onder den naam van kardamoenggoe de uit Bombay aangevoerde vruchtjes van *Alettaria cardamomum.*

KARÈT (JAV., SOEND.). Zie FICUS ELASTICA en CAOUTCHOUC.

KAREUMBI-KARÈNDJÈNG. Vulkaan in N.O.-Preanger bestaande uit een ouden, sterk verbrokkelden romp met een fraaien jongen kegel, den Karèndjèng (1710 M.) in den vroegeren krater.

KARIMATA (STRAAT) tusschen het lage, zwaar begroeide Z.W. gedeelte van Borneo en het heuvelachtige Billiton met de daar beO. gelegen zandige Momparangeilanden.

KARIMATA-EILANDEN. Ongeveer 60 in getal, liggen deze eilanden op geringen afstand van Borneo's Westkust. Zij maken een onderdeel uit van het landschap Soekadana, ressorteerende onder de res. Borneo's W.-afdeeling. Zij zijn grootendeels onbewoond en over het algemeen vruchtbaar. Het voornaamste eiland is Groot-Karimata met de kampong Padang; de bevolking houdt zich bezig met de vischvangst.

KARIMOEN (KARIMON). Afd. van de res. Riouw en Ond., bestaande uit de grootere eilanden Koendoer, Karimoen-běsar, Bělat, Boeroe, Soegi en Tjombol en de daaromheen of daartusschen gelegen kleinere eilanden, zoomede het zich op den vasten wal van Sumatra bevindende district KATĚMAN, (zie aldaar). De meeste dezer eilanden zijn heuvel- en bergachtig; verscheidene zijn ook geheel of voor een deel vlak.

De bodem bestaat uit graniet, zand en kleiaarde, is over het algemeen vruchtbaar, en zou een weelderige boschbedekking dragen, ware niet voor het grootste gedeelte het woud voor de bijl van den landbouwer gevallen. De standpl. van den controleur is Tandjoeng-Balei, een welvarende plaats met groote huizen der Chineezen; andere plaatsen, die tot de belangrijkste der afd. behooren, zijn Tandjoeng Batoe, Sawang, beide regelmatig aangelegde Chineesche nederzettingen, en Moro of Pěnjoe op het eiland Soegi. Bij kampong Pědas aan de Noordkust van Karimoen is een rots voorzien van een inscriptie met Nâgarî-letters (Not. Bat. Gen. XXV. bl. 151).

De bevolking der afdeeling telde in 1916 een 20-tal Europeanen, 4300 Chineezen, 18 Klingaleezen, een 50-tal Arabieren, ruim 16.000 Maleiers en een 500-tal andere Inlanders van den Archipel. Hoezeer de inlandsche bevolking ,dank zij het aantal vrouwen, veel sterker is dan de Chineesche is toch deze archipel veel meer een Chineesch dan een Maleisch land te noemen. In het binnenland der grootere eilanden zijn slechts Chineezen gevestigd, die er landbouwondernemingen drijven.

De landbouw bepaalt zich tot de gam bir-, peper, klapper- en sagoecultuur. Hier en daar houden de Chineezen zich bezig met visschen, maar in hoofdzaak is dit het bedrijf van Maleiers.

Tot de bevolking behooren ook de „Orang Laoet'', zie aldaar en bij RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN.

KARIMOENDJAWA-EILANDEN. Contrôleafd, van de afd. en van het regentschap Japara der res. Semarang, bestaande uit een groep van 27 eilandjes, gelegen in de Java-zee, ten N.N.W. van Japara, tusschen 110° en 110$^3/_4$° O.L. en tusschen 5$^1/_2$° en 6° Z.B. De eilanden hebben een oppervlakte van 53 K.M². en hadden in 1915 een bevolking van ± 1050 zielen, waaronder 1 Europeaan, den gezaghebber. Het grootste en het eenige bewoonde eiland is Groot-Karimoen. Een klein gedeelte van het hoofdeiland is bebouwd, van de overige eilanden zijn een 24-tal geheel ontgonnen. De bevolking plant klappers en allerlei tuin- en veldgewassen en houdt zich overigens bezig met de visch-, karèt- en tripangvangst. Een eigenaardigheid is dat op de meeste eilanden de klappercultuur een hooge vlucht heeft genomen, terwijl op het hoofdeiland geen klapperboom wil groeien. Een groote uitvoer van copra heeft plaats naar Semarang. Het hoofddorp op Groot-Karimoen is netjes aangelegd, de bevolking is er zeer welvarend, maar de gezondheidstoestand laat tengevolge van malaria veel te wenschen over. De bevolking bestaat uit een mengsel van Javanen, Maleiers, Boegineezen, Madoereezen enz. Er zijn enkele Chineesche handelaren gevestigd. Drie eilanden, Měntěgan, Boeroeng en Goendoel worden bewoond door zeevogels, men vindt daar in 't geheel geen plantengroei. De mest wordt naar Java uitgevoerd. Vroeger waren de Karimoendjawa-eilanden een verzamelplaats voor zeeroovers.

KARO-BATAKS. Zie BATAKS en BATAKLANDEN.

KARO-RANDGEBERGTE. Een andesiet gebergte op Sumatra, dat de Karo-hoogvlakte ten Noorden van het Toba-meer in het N.O. afsluit.

KAROLANDEN (DE). Naam eener onderafd. van de afd. Siměloengoen en de Karolanden, hoofdplaats Kaban Djahé (zie aldaar), gelegen in het Gouv. O.-kust van Sumatra, ten N. van het Toba-meer. De oppervl. der onderafd. „de Karolanden "bedraagt ± 3000 K.M.², het aantal inw. 64.000, allen behoorende tot de Karo-Bataks. Het grootste deel wordt ingenomen door de 30 à 40 K.M. breede Karo-hoogvlakte, die in het N. wordt afgesloten door het Van Heutszgebergte (zie aldaar) en het Karo-randgebergte, in het Z. door het Wilhelmina-gebergte (zie aldaar). Eindelooze alang-alang-velden geven de boomlooze streek een doodsch aanzien, doch de bodems van de diepe ravijnen, welke de rivieren zich uitgesleten hebben in de 4 à 500 M. dikke puimsteentuflagen, zijn meest bedekt met sawahs.

Tot voor korten tijd lieten de veiligheid en de welvaart op de hoogvlakte alles te wenschen over, thans is hierin verbetering gekomen. De aanleg van vele wegen heeft hiertoe bijgedragen, terwijl ook van veel belang is de in Maart 1915 door de Deli Spoorweg Mij. geopende auto-omnibusdienst naar Arnhemia, waardoor de producten snel naar het cultuurgebied van de Oostkust vervoerd kunnen worden. Onder leiding van het Bataksch Instituut is op de concessie, gelegen tusschen Běrastagi en Kaban Djahè, een aanvang gemaakt met den verbouw van aardappels, en thans is er bijna bij elke kampong een aardappelakkertje, zoodat in 1914 de uitvoer gemiddeld 3000 pikol per maand bedroeg. Het koele klimaat maakt de hoogvlakte bovendien geschikt voor tal van andere Europeesche groenten. Zie ook OOSTKUST VAN SUMATRA (*veeteelt*) en verder BATAKLANDEN, BATAKS.

KARPERACHTIGEN (*Cyprinidae*). Zoetwatervisschen met de Vallen (*Siluridae*) tot de *Ostariophysen* behoorend, in den Archipel alleen voorkomend op de groote Soenda-eilanden (met de tusschenliggende eilanden) en in enkele soorten op Bali, Lombok en Soembawa. Voornaamste soorten zijn: de karper (*Cyprinus carpio L.*), wordt in West-Java veel in vischvijvers gekweekt, BATAV. MAL. Tambra, JAV. tombrâ, en een varieteit: Tambra mas, welke naam ook aan de eveneens ge-

kweekte goudvisch (*Carassius auratus L.*) wordt gegeven, die echter veelal ikan mas (JAV. iwak mas, SOEND. laoek ĕmas) wordt genoemd. Tambra worden ook genoemd de soorten barbeelen van het geslacht *Labeobarbus*, die eveneens veel gekweekt worden en een aanzienlijke lengte, tot 1 M. toe, kunnen bereiken. Hampal (SOEND.) heet de barbeelsoort *Hampala macrolepidota C. V.*, die veel gegeten wordt. Lawak (JAV.) en Lalawak (SOEND.) is de naam voor sommige *Cyclocheilichthys*- en *Puntius*-soorten. Kleine en dikwijls zeer fraai geteekende karperachtigen zijn de *Rasbora*-soorten, MAL.: sĕloewang, SOEND.: parai, waarbij de zijde-linie langs de onderste helft van den staart loopt.

KARTASOERA. De vroegere zetel der Soesoehoenans van Soerakarta, op ruim 10 K.M. afstand ten Westen van Soerakarta aan de tramlijn Soerakarta—Bojålali gelegen. Om dezelfde reden, die in 1681 Amangkoe Rat I genoopt had den ouden rijkszetel Mataram te verwisselen voor Kartasoera, nl. bijgeloovige vrees dat een plaats, waar zijn voorganger zooveel tegenspoed had ondervonden, ook voor hem noodlottig zou worden, verliet Pakoe Boewono II in 1743 Kartasoera en vestigde hij zich te Solo, dat den naam van Soerakarta verkreeg. Thans is Kartasoera nog de standplaats van het districtshoofd van Kartasoera. Binnen de ruimte van den voormaligen kraton vindt men nog een aantal graven uit het huis der Soesoehoenans.

KARTAWINATA (RADÈN RANGGA), later geheeten Radèn Aria Soeria Natalĕgawa. Geb. omstreeks 1846. Zoon van Radèn Hadji Mohamad Moesa (zie op dien naam). Evenals zijn vader gaf hij met steun van de Indische regeering tal van geschriften uit, ten behoeve ook van het Inlandsch onderwijs. Hij overl. in 1906.

KARTINI (RADÈN ADJĔNG). Dochter van den voormaligen Regent van Japara, Radèn Mas Adipati Ariå Såsråningrat, geb. te Majong, afd. Japara der res. Semarang, in 1879, overl. te Rĕmbang, vijf dagen na de geboorte van een zoontje, in 1904, als echtgenoote van den sedert ook gestorven Regent van Rĕmbang, Radèn Adipati Ariå Djåjåhadiningrat.

Nauwelijks 25 jaren oud toen zij stierf, had toch haar leven groote beteekenis voor den vooruitgang van haar volk. Wat haar bedoelingen waren blijkt wel het best uit de gedeelten van hare brieven, in 1911 in het licht gegeven door Mr. J. H. Abendanon onder den titel „Door duisternis tot licht", welke woorden ten volle weergeven wat haar leven is geweest. Deze brieven waren de weerspiegeling van haar gemoed en wekten niet alleen een gevoel van diepe bewondering, maar ook een levendige belangstelling voor de ontwikkeling van de meisjes, behoorende tot de inheemsche bevolking van Ned.-Indië. Zoo kwam men tot de oprichting van de naar Radèn Adjĕng Kartini genoemde scholen. In breeden kring eert men de nagedachtenis van deze begaafde, te jeugdig ontslapen Javaansche vrouw, die zich tot levensdoel had gesteld het scheppen van een gelukkiger toekomst voor hare vrouwelijke landgenooten.

KARTINI-FONDS. (zie vorig art.) Dit fonds, welks statuten zijn goedgekeurd bij Kon. besluit van 2 Sept. 1913 no. 47 is gevestigd te 's-Gravenhage en stelt zich ten doel: de bevordering van het totstandkomen en instandhouden van scholen ten behoeve van meisjes, behoorende tot de inheemsche bevolking van Ned. Indië. Hoofdbeginselen zijn: eerbiediging van de godsdienstige gevoelens der leerlingen en toelating van leerlingen zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid. De algemeene strekking der scholen is om de leerlingen te vormen tot degelijke huisvrouwen en moeders, zonder haar ongeschikt te maken voor het inheemsch huisgezin. Kartinischolen op dezen grondslag — voorloopig voor lager onderwijs — bestaan thans reeds te Semarang, Madioen, Malang, Batavia, Cheribon, Buitenzorg, Soerabaja en Soerakarta. De Kartinischolen genieten subsidie van het Gouvernement.

KASA (KASSA). Zelfbesturend landschap in het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, behoorende tot het voormalige bondgenootschap Masenrempoeloe (Zie ald.), groot ongeveer 170 K.M.². De voornaamste rivier is de Salo (= Rivier) Kasa (een tak van de Sadang), die uit het hooge gebergte van Toradja ontspringt. Het terrein is zwaar bergachtig. De bevolking, op ongev. 1500 zielen geschat, is van Boegineeschen oorsprong, lichamelijk goed ontwikkeld doch lui en arm, en verdeeld in vrijen en slaven. De landbouw bestaat vooral in de teelt van maïs, oebi en andere aardvruchten; slechts weinig rijst wordt er verbouwd.

KASBEHEER. De in Nederlandsch-Indië van overheidswege ingestelde kassen zijn te onderscheiden in: 1. Landkassen, 2. Locale kassen, 3. Inlandsche gemeentekassen, 4. Landschapskassen.

Landskassen. In alle hoofdplaatsen van gewesten (die altijd ook hoofdplaatsen van afdeelingen zijn) en in de meeste hoofdplaatsen van afdeelingen zijn landskassen gevestigd. Hun ressort omvat als regel de afdeeling in welker hoofdplaats zij gevestigd zijn.

Het algemeen beheer over de landskassen wordt gevoerd door den Directeur van Financiën. Elke kas (behalve die te Batavia, welke onder het rechtstreeks toezicht van den Directeur staat) wordt, onder toezicht van het Hoofd van gewestelijk bestuur, beheerd door een ambtenaar met den titel van Algemeen Ontvanger.

Daar op vele plaatsen de omvang van de kas niet groot genoeg is om werk te geven aan een afzonderlijk ambtenaar, is de functie van algemeen ontvanger daar als bijbetrekking opgedragen aan andere ambtenaren.

In de functie van den algemeenen ontvanger zijn vereenigd de beide functiën, die in Nederland onderscheidenlijk aan de rijksbetaalmeesters en de rijksontvangers zijn opgedragen, nl. die van uitbetaling van vorderingen op den Lande en die van ontvangst der vorderingen van den Lande.

Het geregelde toezicht op het beheer van den ontvanger geschiedt: 1°. door het Departement van Financiën, en 2°. plaatselijk, door de Hoofden van gewestelijk en plaatselijk bestuur en de Inspecteurs van Financiën.

Locale kassen. Elk gebiedsdeel met eigen geldmiddelen (gemeente, gewest, cultuurgebied (zie DECENTRALISATIE) heeft een kas, welke wordt aangeduid met den algemeenen naam „locale kas" en gevestigd is onderscheidenlijk in de gemeente, op de hoofdplaats van het gewest en op die van het cultuurgebied, waarvoor zij is ingesteld. De op die plaatsen bescheiden algemeene ontvanger is belast met het beheer van de locale kas, behalve in de gemeente Meester-

Cornelis. De wijze van boekhouding wordt door den localen raad geregeld. De kashouder is rekenplichtig aan den localen raad.

I n l a n d s c h e g e m e e n t e k a s s e n. De inlandsche samenleving zelf had gemeentekassen haast uitsluitend weten te ontwikkelen op Bali en Lombok, waar men dorpskassen, buurtkassen (bandjarkassen) en waterschapskassen (soebakkassen) vond en vindt, met inheemsche regels voor het beheer.

L a n d s c h a p s k a s s e n. Sedert eenige jaren zijn in nagenoeg alle zelfbesturende landschappen op de Buitenbezittingen uit een deel, later uit het geheel der aan het zelfbestuur toegestane inkomsten landschapskassen gevormd, waaruit onder toezicht van het binnenlandsch bestuur verschillende uitgaven in het belang van land en volk en restituties aan den lande worden gedaan. De regeling van het beheer dier kassen is tot dusver overgelaten aan het gewestelijk bestuur in overleg met het zelfbestuur en zij kan dus voor elke kas verschillend zijn. De nog niet in werking getreden zelfbestuurs-ordonnantie in Ind. Stb. 1914 n°. 24 schrijft, naast een jaarl. begrooting (art. 19) en een jaarl. rekening (art. 22), ook nieuwe regels voor het beheer der kassen voor, welke door den Landvoogd of van zijnentwege zullen worden vastgesteld.

KASINTOE. Zie HOENDERS.

KASIROETA of **TAWALI** of **GROOT TAWALI** oudtijds SIGARA. Eiland van de Batjan-groep behoorende tot het Sultanaat Batjan (residentie Ternate en Onderh.). Het is gelegen ten W. van het N.-lijke schiereiland van Batjan en daarvan gescheiden door straat Sěmbaki. Het Z.-lijke, nauwere gedeelte dezer straat heet straat Herberg. Dit eiland, in vroegeren tijd de zetel van den sultan, heeft thans geen vaste bewoners; het wordt enkel bezocht door damarhalers en visschers.

KASOEMBA (SOEND.). **KASOEMBÂ** (JAV.). Zie CARTHAMUS en BIXA.

KASTANJE (JAVAANSCHE). Zie CASTANEA.

KASTEEL VAN BATAVIA. Zie BATAVIA en KOTA INTĚN.

KASTEEL-RIVIER. Rivier in Zuid Nieuw-Guinea. Zij valt in zee ten O. van Kaap Steenboom op ongeveer 135° 36′ O.L.

KASTOBO. Naam van een bergmeer, voorkomende op het eiland Bawéan. (Zie aldaar).

KASTOERI JAV. voor HIBISCUS ABELMOSCHUS; levert z.g. muskuszaad. Kajoe Kastoeri is het reukhout van Juniperus excelsa.

KASUARIS. De kasuarissen (*Casuarius*) zijn groote zwarte, in de jeugd bruine, tot vliegen ongeschikte vogels, die op Ceram, de Aroe-eilanden, Nieuw-Guinea en omliggende eilanden, en in Australië voorkomen.

KAT, VLIEGENDE. Zie MAKI, VLIEGENDE.

KATAPANG of **KĚTAPANG** (MAL. JAV., SOEND. MAD. MAK.). Zie TERMINALIA CATAPPA.

KATÈLA (JAV., echter is het woord Katèla algemeen gebruikelijk geworden). Zie IPOMOEA.

KATÈLA (met verschillende samenstellingen) zie MANIHOT en OEBI DJAWA.

KATĚMAN. Landschapje aan de Oostkust van Sumatra, te voren onderdeel van het voormalig Sultanaat Lingga-Riouw, thans een distr. der afd. Karimoen, res. Riouw en Ond. (zie KARIMOEN).

Het gebied der Katěmanrivier is, evenals de geheele O.-kust van Sumatra, grootendeels laag land, met bosschen bedekt. Dieper landwaarts in bevinden zich echter hoogere terreinen, waar olifanten voorkomen. De voornaamste plaatsen zijn Katěman, standplaats van het onderdistrictshoofd, en Soengei Goentoeng, alwaar een douanekantoor gevestigd is. De belangrijkste uitvoerartikelen zijn sago, boschproducten en timmerhout.

KATÈS (JAV.). Zie CARICA.

KATIMOEN, KĚTIMOEN of **TIMOEN** (MAL., JAV.). Zie CUCUMIS SATIVUS.

KATINGAN of MĚNDAWAL. Belangrijkste rivier aan de Zuidkust van Borneo in Sampit. Zie BORNEO, IV D.

KATINGOLA. Zie ATINGGOLA. (Atingola).

KATITIRAN (MAL.). Zie DUIF en TIKOEKOER.

KATJANG (MAL., JAV., SOEND., BAL.). Naam voor verschillende peulendragende planten (boonsoorten), van de familie der Leguminosae-Papilionatae. Zie volgend art.

KATJANG TANAH, K. TJINA, K. GORÈNG, K. DJAWA (MAL.), **KATJANG PĚNDĚM, K. TJINA** (JAV.). *Arachis hypogaea.*, fam. *Leguminosae*, onder-familie *Papilionaceae.* Aardnoot of Curaçaosche amandel. Eenjarig gewas uit Z.-Amerika, merkwaardig omdat de vruchten zich onder den grond ontwikkelen; thans overal tusschen de keerkringen gekweekt. In Nederlandsch-Indië worden van dit gewas verschillende variëteiten gekweekt, die tot drie groepen kunnen worden teruggebracht en wel:

1. de op Java van oudsher bekende katjang tanah of katjang tjina, in de Preanger met den naam van soesoek gĕdè of soesoek bĕnĕr bestempeld. Deze heeft een groeitijd van 6 tot 7 maanden; 2. de katjang broel of djĕbroel, katjang krĕntoel, waarvan de groeitijd slechts 4 maanden duurt. 3. de katjang Holle of katjang Waspada, die destijds door K. F. Holle is ingevoerd. De groeitijd van deze variëteit is ongeveer 3 maanden, de opbrengst zeer bevredigend. Op de Europeesche markt kan de Java-aardnoot niet met de Afrikaansche concurreeren, die een hooger oliegehalte bezit; niettemin wordt er vrij veel van uitgevoerd, hoewel verreweg het grootste deel van de productie in het land zelf wordt verbruikt.

De jonge peulen en de rijpe zaden worden als groente gegeten en de geroosterde zaden als voedingsmiddel of snoeperij in groote hoeveelheden verorberd. Verder slaat men olie uit de rijpe zaden, hoewel deze tak van nijverheid aanzienlijk in belangrijkheid is verminderd sinds allerwege petroleum in den kleinhandel verkrijgbaar is gesteld. De uitgeperste koek van de katjang wordt als meststof gebruikt, die vooral vroeger onder den naam boengkil bij de suikerrietcultuur veel toepassing vond. Ook wordt de perskoek, na aan een werking van bijzondere schimmels te zijn onderworpen, onder den naam „ontjom" en „bongkrèk" als toespijs bij de rijst genuttigd.

De uitvoer van Arachides bedroeg in 1914 uit den geheelen Archipel 17.628.727 K.G. in 1917: 10.859.725 K.G. De uitvoer van katjangolie, die voorheen van eenig belang was, is nu van geen beteekenis meer. Zie verder AARDNOTENOLIE.

KATJAPI. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

KATJOEBOENG, KĚTJOEBOENG (MAL., JAV.) **KOETJOEBOENG** (SOEND.). Zie DATURA.

KATOEMBAR of **KĚTOEMBAR** (MAL., JAV.). Zie CORIANDRUM.

KATOEN. Katoen bestaat uit de zaadharen

van verschilende plantensoorten uit het geslacht *Gossypium*, familie der *Malvaceae* of heesterachtige gewassen. Deels zijn dit eenjarige struiken van ½—1½ M. hoogte (*G. herbaceum*, *G. Indicum*), deels overblijvende heesters van 2—3 M. hoogte (*G. Barbadense*, *G. hirtsutum*, *G. vitifolium*), deels boomen van 4—7 M. (*G. arboreum*). Ned. Indie bezit in het algemeen niet de meest gunstige ligging of het gunstigste klimaat voor de katoen, ofschoon natuurlijk plaatselijk gunstige voorwaarden aanwezig kunnen zijn.

Het langst en best geslaagd is de katoenteelt in de res. Palembang, waar de jaarlijksche productie zich nu reeds eene halve eeuw lang beweegt tusschen 30 à 40.000 pikols (in 1892 werden naar Singapore uitgevoerd 39.000 pikols, ter waarde van 3½ ton gouds). De Gouv. ambtenaar voor de katoencultuur heeft hier zijn werkkring.

Op Java wordt of werd katoen gewonnen in bijna alle residenties, doch niet meer dan plaatselijk verbruikt werd voor het spinnen van eigen garens. In den laatsten tijd is een groote combinatie bezig de katoencultuur in te voeren op Flores en andere kleine Soenda-eil.

KATOENTJAR (SOEND.). Zie CORIANDRUM.

KATTEN. (*Felidae*), Verreweg de meeste soorten, en die, welke in Ned.-Indië gevonden worden, alle, behooren tot het geslacht *Felis*. Behalve den tijger (zie ald.) en den panter (zie ald.) komen hier nog een aantal soorten van kleinere wilde katten (tijgerkatten) voor. Zie ook HUISKAT.

KAUER (Kaoer). Afdeeling der res. Benkoelen. In het N. wordt zij door de Sĕrandjangan gescheiden van de afdeeling Manna, in het Z. door de Mĕnoelak van de afdeeling Kroë. Zij beslaat een oppervlakte van 2359 K.M.² en telt 15.600 zielen. De hoofdplaats en zetel van den controleur is Bintoehan, met vrij goede reede, die echter niet tegen den Zuidenwind beschermd is. Verder vermelden wij: de oude hoofdplaats Linau, Kĕpahiang, in een vruchtbare vallei, Oeloe Danau en Pĕmatang Danau, tusschen welke plaatsen het meer Oeloe Danau op een hoogte van 855 M. ligt, Oeloek Bandoeng, en de kustplaatsjes Bandar agoeng en Batoe Lijang.

KAWAH. Naam, op Java gebruikelijk voor plaatsen met verschijnselen van vulkanische werkzaamheid: krater (soms berg met krater), heete modderwellen, fumarolen, solfataren, enz.

KAWAJ XVI. Een vroeger door ons gemeenlijk als Meulabōh aangeduid landschap in de onderafd. Meulabōh, afd. W.-kust van Atjèh. Het omvat het stroomgebied van de Kroeëng Meureubō en is in 1911 nog vergroot met het tot de voormalige federatie der Kawaj XII te rekenen landschap Reunggeuët. Er wonen totaal ± 5000 geregistreerde mannen, voor een goed deel, vooral aan de Beneden-Meureubō, van Minangkabauschen bloede. Het landschap voert peper, copra en boschproducten uit. De bevolking wijdt zich hoofdzakelijk aan de rijstcultuur, in de benedenstreken op moerassawahs, in de bovenstreken ook op geïrrigeerde velden. De veestapel bestaat geheel uit karbouwen.

KAWANG (MAL.). Zie HOPEA.

KAWANGKOAN. District der onderafdeeling Amoerang, afd. Menado der residentie Menado, staande onder een 1e districtshoofd met den titel van Majoor. De voornaamste plaatsen zijn: Kawangkoan, Tondégèsan, Tompasso, een der oudste negorijen in Amoerang; Tombasian atas en Lansot. Het district is bekend om zijn paarden. Hoofdmiddel van bestaan der bevolking is de maisbouw.

KAWÈNI, KOEWÈNI, KWÈNI (JAV., SOEND.). Zie MANGIFERA ODORATA.

KAWI. Van dezen, op de grens van Pasoeroean en Kĕdiri gelegen vulkaan zijn geen erupties bekend. Hij grenst ten W. aan de Kloet, ten N. en N.O. aan Wilis (Dåråwati), Andjasmårå en Ardjoenå, zoodat de mantel zich alleen naar O. en Z. vrij heeft kunnen ontwikkelen. Het topgedeelte bestaat uit drie, ten deele bewaard gebleven kraterranden, die in een rechte lijn liggen, welke van NW. naar Z.O. is gericht. De middelste is de kleinste, waarschijnlijk de jongste en tevens de best bewaarde, de Boetak (2868 M.), die een vlakte (årå-årå) met Hindoeruïnen omsluit. De N.-lijkste is de eigenlijke Kawi (2651 M.), de Z.-lijkste (2580 M.) wordt Pitrang genoemd.

KAWI. Gewoonlijk wordt hiermede het Oudjavaansch aangeduid, hoewel de Javanen onder Kawi ook wel dichterlijke taal verstaan. Eigenlijk beteekent *basa kawi* dichtertaal, doch ook het Oudjavaansche proza wordt Kawi genoemd. Van waarde zijn de uitgaven van eenige Oudjavaansche gedichten door Friederich in de Verh. Bat. Gen. XXII—XXIV, doch de eigenlijke beoefening van het Kawi begint met Prof. Kern's *Kawi-studien* (1871), een uitgave met vertaling en zeer belangrijke aanteekeningen van de beide eerste zangen van den *Arjunawiwāha*, en met zijn werk „Oudjavaansch leerdicht over versbouw" (1875), waarin de *Wṛttasançaya* uitgegeven, vertaald en toegelicht wordt. Over de verhouding van het *Oud-* tot het *Middel-Javaansch* vergelijke men het artikel OUD- EN MIDDEL-JAVAANSCH.

KAWOENG (SOEND.). Zie ARENGA SACCHARIFERA.

KĔBAJAN, KABAJAN (JAV., SOEND.). Dorpsbode. Zie DESA.

KĔBANJAR. Zie KWANJAR.

KĔBOEMÈN. Afd. van de res. Kĕdoe, bestaande uit de regentschappen Kĕboemèn en Karanganjar. De afdeelingshoofdplaats van gelijken naam is tevens standplaats van een Regent en van een Controleur. De afdeeling heeft een oppervlakte van 1282 K.M.² en telt 802 desa's. Op ultimo 1905 bedroeg het zielental: ongeveer 400 Europ., 1900 Chin., 5 Arab. en 670.000 Inl.

KĔDATON PLÈRÈD. Thans een desa in het district Djĕdjĕran, regentschap Bantoel, res. Djokjakarta, waar ook een suikerfabriek van dien naam ligt. In haar nabijheid heeft eens de Kraton van den sultan van Djokjakarta, Amangkoerat I (1646—1677) gestaan. Zijn vader, sultan Agĕng (1613—1646) heeft, volgens de overlevering, in de Opakrivier die langs bovengenoemde desa stroomt en daar vrij breed, doch zeer ondiep is, een overlaat, (plèrèd) laten maken. Door het daardoor opgestuwde water ontstond een meertje, waarop de Sultan kon spelevaren. Hij had in de buurt ervan zijn buitenverblijf Kĕrtå; zijn eigenlijke Kraton was toen nog Koetågĕdé (zie KĔRTÅ en KOTTA GĔDÉ). Zeer veel baksteenen zijn gebruikt, om de suikerfabriek Kĕdaton Plèrèd te bouwen; tegenwoordig zijn de fundamenten van den Kraton met moeite terug te vinden.

KĔDĔLÉ, (JAV., MAL.). Zie GLYCINE.

KĔDIRI. Residentie in Midden-Java, vroe

ger met Madioen de Oostelijke Måntjânĕgârå uitmakende, welke bij het einde van den Java-oorlog in 1830 door de Javaansche Vorsten aan Nederland werden afgestaan. Dit gewest heeft een oppervlakte van 7000 K.M.² en had ultimo 1905 een bevolking van ± 1.775.000 zielen, waaronder ± 3000 Europeanen, bijna 13000 Chineezen, en enkele andere Vreemde Oosterlingen (geen Arabieren). De dichtheid der bevolking was op het eind van 1905: 253 inwoners per K.M.². (Volgens een globale telling bedroeg het aantal inw. ult 1917: totaal ± 2.151.000, waarvan ± 3900 Eur. en ruim 15.000 Vr. Oosterl.) De residentie wordt begrensd ten N. door Rĕmbang en Soerabaja, ten W. door Madioen, ten Z. door den Indischen Oceaan en ten O. door Pasoeroean.

Kediri wordt gevormd door de vruchtbare vallei van de Brantas, welke ten W. zich langzaam verheft tot het Wilisgebergte, ten O. tot den Kloet en den Kawi, terwijl de Goenoeng Kĕndĕng in het N. en de Goenoeng Kidoel in het Z. steil uit de vlakte verrijzen, vooral de laatste. De Brantas (zie JAVA), loopt door het geheele gewest, dat met uitzondering van het Noordelijkste en Zuidwestelijkste gedeelte zeer vruchtbaar is en tal van landbouwproducten oplevert. De landbouw verkeert er in gunstige conditie. Behalve padi, djagoeng, cassave, kĕdĕlé, tabak en katjang, slagen er suikerriet en indigo bij uitstek. De Europeesche landbouw-industrie is in Kediri bijzonder ontwikkeld; meer dan 20 suikerfabrieken, ± 115 erfpachtsondernemingen voor koffie, cacao, suikerrietbibit en kina komen er voor; verder tabaks- en indigo-ondernemingen en eenige ondernemingen voor den opkoop van kapok en krosok. Ook de nijverheid heeft in de residentie Kediri een hooge vlucht genomen; er zijn eenige kalkbranderijen, zeepziederijen, ijsfabrieken, fabrieken van minerale wateren en siropen, stoomolieslagerijen, smederijen en houtkapondernemingen. Toch is de welvaart der Inl. bevolking, tengevolge van het gebruik van opium, waaraan de Kedirische Javaan in het bijzonder verslaafd is, geringer dan anders het geval zou kunnen zijn.

Het gewest wordt administratief verdeeld in 4 afd., nl.: Kĕdiri, Bĕrbĕk en Blitar met gelijknamige regentschappen en Toeloengagoeng met de regentschappen Toeloengagoeng en Trĕnggalèk. De hoofdplaatsen zijn gelijknamig, behalve die van Bĕrbĕk, die Ngandjoek heet. Verder in 8 contrôleafdeelingen: Kediri en Paré, Toeloengagoeng, Trĕnggalèk, Ngandjoek en Kĕrtosono, Blitar en Wlingi.

Een spoorweg verbindt alle afdeelingshoofdplaatsen, op Trenggalèk na, met de hoofdplaats van het gewest, met Madioen en Soerabaja en met Malang, terwijl in het N.O. bovendien een uitgebreid stoomtramnet is: van Djombang over Paré naar Kĕdiri; van Modjokerto over Ngoro (Ngârå) naar Paré; van Paré W.waarts naar Papar en O.waarts naar Kĕpoeng.

Voor bijzonderheden aangaande genoemde hoofdplaatsen zie men onder de namen der afdeelingen. Voor Hindoe-oudheden zie OUDHEDEN en PANATARAN.

KĔDIRI. Afd. en regentschap van de gelijkn. res., verdeeld in 2 onderafd. Kĕdiri en Paré. Het is een vruchtbare streek, zoowel in de vlakte als in het gebergte, met veel erfpachtsondernemingen, suikerfabrieken, enz.; de meeste der bij het gewest Kediri genoemde nijverheidsondernemingen worden in deze afd. aangetroffen. Op het einde van 1905 had deze afd. een bevolking van 543.000 zielen, waaronder bijna 1500 Europeanen, 5400 Chineezen en enkele andere Vreemde Oosterlingen (geen Arabieren).

KĔDIRI. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, afd., regentschap en distr., gelegen aan linker- en rechteroever van de Brantas, welker oevers door een fraaie brug met elkander verbonden zijn. Door de verhooging der bedding van de Brantas-rivier als gevolg van de groote hoeveelheden zand, die met regens uit de Kloetravijnen naar beneden komen, is de rivier thans vóór de plaats doorwaadbaar en is er slechts een geul van eenige M. breedte en een paar M. diepte voor de prauwvaart overgebleven. Als gevolg van die verhoogde bedding loopt de plaats in den Westmoesson soms vele dagen lang onder. Aan den rechteroever ligt o.a. een merkwaardig monument, de „Astana gĕdong", een oude begraafplaats voor de familie der regenten van Kĕdiri.

Handel en vertier zijn te Kĕdiri vrij levendig. Ook inlandsche nijverheid is er van beteekenis; allerlei ambachten, zooals van goud- en zilversmid, koperslager, timmerman, metselaar, mattenmaker, lederbereider, pottenbakker en kleermaker worden er uitgeoefend. De stad ligt 60 M. hoog; op het einde van 1905 telde zij een bevolking van ruim 40.000 zielen, waaronder 570 Europeanen, bijna 3800 Chineezen en enkele andere Vreemde Oosterlingen (geen Arabieren).

KĔDIRI. Vrij groote plaats met drukken pasar aan den grooten weg tusschen Mataram en Praja, op Lombok.

KĔDIRI-RIVIER. Zie Brantas-rivier in art. JAVA.

KĔDOE. Residentie van Midden-Java, hoofdplaats Magĕlang (zie aldaar), sinds 1 Augustus 1901 bestaande uit de voormalige gewesten Kĕdoe en Bagĕlèn. Zij heeft een uitgestrektheid van bijna 5500 K.M., en wordt begrensd ten W. door de gewesten Sĕmarang en Banjoemas, ten O. door Sĕmarang, Soerakarta en Djokjakarta, ten Z. door Djokjakarta en den Indischen Oceaan, en ten W. en N.W. door de res. Banjoemas. Aan de Noordpunt komt het gewest bij den Prahoe samen met de gewesten Sĕmarang, Pekalongan en Banjoemas. Op het einde van 1905 had het een bevolking van bijna 2 3 millioen zielen, waarvan ± 2300 Europ., 13200 Chin. en een 200 tal Arab. en andere Vreemde Oosterl. Volgens een globale telling waren die cijfers eind 1917: ruim 2.713.000 inw. waaronder ruim 3.300 Eur. en ruim 17000 Vr. Oosterl.

De residentie bestaat, wat het oude gewest Kĕdoe betreft, uit een vallei, geheel door gebergten ingesloten; in 't N. door den G. Prahoe, het Djamboegebergte en den G. Oengaran, ten W. door den G. Prahoe, den Tlèrèp, den Sindârå en den Soembing, ten O. door den Oengaran, den Télâmâjâ, den Mĕrbaboe en den Mĕrapi, ten Z. door lagere bergruggen, veelal het Mĕnorèhgebergte genoemd. Het gedeelte oud-Bagelèn heeft een geheel ander karakter, is bergachtig in 't N. en vlak en laag in 't Z. Langs de geheele kust loopt echter van af het voorgebergte van Karangbolong tot aan de Bågâwântâ aan de Djokjasche grens een slechts door enkele waterloopen afgebroken duinenrij, die maakt, dat het

water, dat van de bergen in 't W. afkomt, minder goed in zee kan vloeien. Hierdoor kwamen in 't Z. vroeger groote moerassen voor, o.a. de Råwå Wawar, de Råwå Gĕblak en de Råwå Rabanlåjå, die echter zoowel door aanslibbing als door verbeterde afwatering, o.a. door het Wawar-kanaal, nagenoeg verdwenen zijn. Tweehonderd en vijftig jaar geleden moet deze geheele Zuidstreek één groot moeras geweest zijn.

Dit gewest behoort tot de dichtstbevolkte van geheel Java; gemiddeld vindt men er 426 (± 600 volgens de opgave voor ult. 1917) inwoners per K.M.², terwijl dit cijfer bij enkele onderdistricten tot over de 745 stijgt. Rekent men, dat de dichtheid der bevolking in Nederland 158 per K.M.² bedraagt, dan kan men zich een denkbeeld van die van Kĕdoe vormen. Het gevolg hiervan is geweest, dat de landbouwers ieder slechts over een zeer klein gedeelte van den bouwgrond kunnen beschikken (dikwijls $^1/_4$—$^1/_8$ bouw) en dat vroeger op groote schaal roofbouw werd gepleegd, waardoor men bijna nergens zulke van alle bosch ontbloote bergruggen heeft als in Kĕdoe. De dichtheid van bevolking is mede oorzaak, dat in dit gewest weinig plaats is geweest voor particuliere ondernemingen.

De opbrengst van rijst (padi) was ongeveer 8.427.000 pikols; de hoornveestapel (runderen en buffels) bedroeg in 1905 een totaal van 235.446 stuks en de paardenstapel in het geheel 13.223 stuks. In het geheele gewest komen in het geheel 18 erfpachtsondernemingen voor.

In de hoogere streken der afdeelingen Tĕmanggoeng, Wonosobo en Magelang wordt door de bevolking tabak van goede kwaliteit geplant. Voor de tabakscultuur alleen worden jaarlijks wel ± 41000 bouws sawah en tegal bestemd.

De voornaamste r i v i e r e n van het gewest zijn de Prågå, met haar linkerzijrivieren: de Elo, de Pabélan en de Krasak; de Bågåwåntå met vlak bij haar monding de rechterzijrivier de Kali Lĕrĕng, die in Kĕboemèn ontspringt en langs de duinen Oostwaarts stroomt, de kali Loek-Oelå, de Kali Djatinĕgårå, uitmondende in het Télåmåjå kanaal en eindelijk de Sĕrajoe.

In de achttiende eeuw behoorde Bagelèn tot de „Måntjånĕgårå" (zie bij dat woord) en eerst na den Javaoorlog in 1830 is het van de Vorstenlanden afgescheiden en Gouvernementsresidentie geworden. Het oude Kĕdoe behoorde eveneens tot 1811 tot de beide Vorstenlanden; in dat jaar kwam het bij contract aan het Gouvernement en werd het bij Pĕkalongan gevoegd; eerst in 1817 werd het tot een afzonderlijk gewest verheven.

Administratief is Kĕdoe verdeeld in 5 afdeelingen, t.w. Magĕlang, Tĕmanggoeng, Poerworĕdjo, Kĕboemèn en Wonosobo (Wånåsåbå), alle met gelijknamige hoofdplaatsen. Van deze vijf bestaan drie, de 1e, 2e en 5e uit de gelijknamige regentschappen; Poerworedjo bestaat uit de regentschappen Poerworedjo en Koetoardjo en Kĕboemèn uit de regentschappen Kĕboemèn en Karanganjar, alle met gelijknamige hoofdplaatsen.

De groote Staatsspoorweg Batavia- Soerabaja loopt door het Zuiden van het gewest op betrekkelijk korten afstand van de kust en doet de regentschapshoofdplaatsen Kĕboemèn en Koetoardjo aan, van welke laatste plaats een zijlijn loopt naar Poerworedjo. Verder heeft men een stoomtramweg van Djokjakarta over Magĕlang, Sĕtjang en Pingit naar Ambarawa met een gedeelte tandradbaan bij Pingit (de eenige van Java) en met een zijlijn van Sĕtjang naar Parakan. De Sĕrajoedalstoomtramweg is nu voortgezet van Bandjarnĕgara naar Wonosobo. Overigens is het gewest doorkruist met tal van uitstekende rijwegen, waarvan vooral vermelding verdient de ongeveer 65 K.M. lange, rechte weg, die van Karangbolong tot de grens van Djokjakarta langs het strand over den boven reeds genoemden duinenrug loopt en zich aan den overkant van de Bågåwåntå nog vele K.M. in Djokjakarta voortzet. Deze prachtig vlakke, met schelpzand verharde weg is aan beide zijden nagenoeg onafgebroken begrensd door desa's, die „oeroet sèwoe", d.i. „langs duizend" (desa's) genoemd worden en waarin talrijke klapperboomen welig tieren.

Geen gewest op Java, Djokjakarta uitgezonderd, is zoo rijk aan belangrijke en schoone overblijfselen uit den Hindoe tijd, waarvoor men zie bij OUDHEDEN en BOROBOEDOER, MĔNDOET (TJANDI) en DIENG.

KĔDOENG DJATI. Station aan den spoorweg Semarang—Solo, vanwaar een zijlijn is aangelegd naar Ambarawa in aansluiting met den stoomtramweg Ambarawa—Magĕlang—Djokja.

KEELINGEILANDEN. Zie COCOSEILANDEN.

KEEROM-RIVIER. Een der bronrivieren van de Mambéramo (zie aldaar).

KEFAM NANOE. Standplaats van den gezaghebber bij het binnenlandsch bestuur of een officier der landmacht belast met het bestuur over de onderafdeeling Noord- Midden-Timor, afdeeling Noord- en Midden-Timor, residentie Timor en O., welke onderafdeeling bestaat uit de landschappen Miomaffo, Beboki en Insana.

KEI- of EWAB-EILANDEN. L a n d b e s c h r ij v i n g. Groep van eilanden in de Bandazee, gelegen tusschen 5° en 6° 5′ Z.Br. en 131° 50′ en 135° 15′ O.L. Men kan deze eilanden in vier ondergroepen verdeelen, nl. Groot-Kei (Noehoe Joet), Klein-Kei (Noehoe Roa), de Tajandogroep en de Koer-groep (zie aldaar), welke te zamen ± 1500 K.M.² groot zijn.

De Klein Kei- en Tajando groepen doen zich voor als welig begroeid laag land, zich op het hoofdeiland van de eerste verheffende tot een hoogte van ± 100 M., op Taam, het zuidelijkste der Tajando-eilanden, tot 170 M. Koer reikt tot ± 400 M. Alleen Groot Kei is geheel bergachtig met steile kusten en bezit verscheidene toppen, waaronder de Wokra (715 M.), Kaar (726 M.) en Boö (769 M.) in het Noorden, de Daäb of Saumaril (800 M.) in het midden en de Ngonabai (591 M.) en Morbait (671 M.) in het Zuiden de hoogste zijn; ook bevinden zich hier aan het strand vele riviertjes, welke aan de Oost- of Westkust uitmonden, maar in den Oostmoesson gewoonlijk droogvallen. Op de andere eilanden voorzien gegraven putten nagenoeg overal in de behoefte aan drinkwater. Overal zijn goed begaanbare wegen aangelegd.

Goede ankerplaatsen zijn op Groot-Kei alleen op de Westkust en dan nog slechts in den Oostmoesson bruikbaar; op Klein-Kei is Toeal aan de Westkust de beste ankerplaats en tevens het centrum van den handel, die door de vestiging van verscheidene kleine Chineesche maatschappijen zeer verlevendigd is. Toeal ligt in een klein

dal, dat Westwaarts door een heuvelreeks wordt begrensd. De huizen zijn voor een deel tegen de hellingen gebouwd.

Met uitzondering van Koer (Koor) dat ouder is, bestaat de geheele Kei-groep uit tertiaire en kwartaire vormingen, de eerste echter uitsluitend op Noehoe Joet, waar de kalken grootendeels miocene versteeningen bevatten; de andere eilanden zijn uit koraalkalk opgebouwd. Op de hoogere eilanden zijn (soms tot vijf) terrassen van deze kalk voorhanden, waarvan de hoogste (oudste) op Groot-Kei 340 M. boven zee ligt; zooveel is dus in den allerlaatsten tijd het eiland opgeheven.

Producten. Tot de producten dezer eilanden behooren in de eerste plaats goede houtsoorten, als lĕnggoea, bintangoer en ijzerhout. Een voorname tak van industrie voor de bevolking is dan ook het bouwen van vaartuigen, zoowel voor eigen gebruik als voor uitvoer. Sagoepalmen worden alom aangetroffen, en klapperboomen zijn er in menigte, maar zij hebben veel te lijden, doordien zij tot het winnen van sagoeweer dienen. De voornaamste uitvoerartikelen zijn ijzerhout, copra en tripang, terwijl ook voor uitvoer in aanmerking komt de bĕngkoedoewortel, welks verfstof in den handel zeer gewild is.

B e v o l k i n g. De bevolking der Kei-eilanden, in 1915 ongeveer 30.000 zielen tellende, bestaat uit Mohammedanen (± 12.000), Heidenen (± 7000) en Christenen (Katholieken ± 8000, Protestanten ± 3000). Het bevolkingscijfer, dat voor Groot-Kei omstreeks 15.000 zielen zal bedragen, is in de laatste jaren weder toegenomen; zware pokkenepidemieën, waartegen door inenting met goed gevolg is opgetreden, teisterden vroeger deze eilanden en hielden het cijfer vrij constant.

Het oorspronkelijk type der bevolking is op de meeste eilanden door sterke vermenging met lieden van Makasser, Ceram en Nieuw-Guinea verloren gegaan. Op Groot-Kei vindt men een drietal groote negorijen, met name Banda Elat en Fehr op de Westkust en Banda Eli op de Oostkust, waar zich naast de oorspronkelijke bevolking na 1621 een groot gedeelte van de door Jan Pietersz. Coen van de Banda-eilanden verdroven bevolking heeft nedergezet. Deze negorijen hebben veel oorspronkelijks behouden, dat haar van de primitieve bevolking onderscheidt. Daaronder behoort ook de taal, die vroeger op de Banda-eilanden gesproken werd en welke thans in de afdeeling Banda nagenoeg verdwenen schijnt. De bewoners houden zich bezig met pottenbakkerswerk, dat zekere bekendheid heeft.

De bevolking woont in het algemeen in kampongs of negorijen bijeen, die meestal aan het strand zijn gebouwd; op Groot-Kei vindt men slechts weinige kampongs in de bergen. De negorijen waren nog niet lang geleden alle omringd met zware muren van opgestapelden koraalsteen en meestal op steile hoogten en rotsen gelegen, zoodat de toegang enkel mogelijk was langs houten ladders, welke in oorlogstijd werden weggenomen. Nu het bestuur het voeren van krijg heeft verboden, zijn die versterkingen vervallen en worden de negorijen meer aan het strand gebouwd. Vermelding verdient het groote huis van Häar aan de Oostkust van Groot-Kei, dat echter thans is afgebroken en dat aan een 200 menschen onderkomen bood; zie de beschrijving in Eigen Haard 1913, blz. 201 van J. F. Snelleman.

Huwelijk. Bij de bewoners van Kei heerscht exogamie (zie HUWELIJK), de bruidschat bedraagt van *f* 3000—*f* 800 (in goederen), na betaling treedt de vrouw voor goed uit haar stam. Het *leviraats-* of *vervang*-huwelijk komt voor; de kinderen behooren tot den stand der moeder; echtscheiding heeft meermalen plaats.

Godsdienst. De godsdienst is een zonnedienst met animisme en voorouderdienst vermengd; zon en aarde worden als mannelijk en vrouwelijk beginsel aangebeden. Behalve aan dezen offert men nog aan de beschermgeesten, sĕdaoe, die vóór den ingang of in de negorij geplaatst zijn, in den vorm van uit hout gesneden of uit steen gebeitelde mannelijke of vrouwelijke figuren, soms in zittende, dan weder in staande houding. Het aantal Christenen en Mohammedaansche bekeerlingen neemt sterk toe.

B e s t u u r. Nadat in 1890 de Aroe-, Kei- en Tĕnimbar-eilanden tot een afd. van dien naam vereenigd waren onder een controleur te Toeal, ontstond in 1911 de afzonderlijke afd. Kei-eilanden van de residentie Amboina. Die afd. is verdeeld in regentschappen of districten en in afzonderlijke negorijen. Aan het hoofd van elk regentschap staat een radja en onder dezen zijn in de negorijen mindere hoofden met de titels van majoor, orang-kaja en kapitan; voorts heeft elke kampong nog orang-toea of oudsten, die in belangrijke zaken geraadpleegd worden. Voor Geschiedenis, zie de groote Encycl. van Ned.-Indië, voor de invoering van het Christendom, ZENDING (KATHOLIEKE) en ZENDING (PROTESTANTSCHE).

KEI-TĔNIMBAR. Eilandengroep, tot de Kei-eilanden (Zie aldaar) behoorende, gelegen ten Z.W. der Kleine Kei-eilanden, en bestaande uit het eilandje Tĕnimbar (Tanah-nimbar), een rotsachtig heuvelachtig eiland, met de op een 30 M. hoogen heuvel gelegen Kampong Atnebar, en onbewoonde kleinere eilandjes.

KEIZERIN AUGUSTA-RIVIER. Een machtige rivier in Duitsch Nieuw-Guinea. Zij mondt uit op de Noordkust op 3° 51′ Z.B. en 144° 30′ O.L.

KEIZERSBAAI. Zie SĔMANGKOBAAI.

KEIZERSPIEK, SĔMANGKO- BERG. Berg, 2121 M. hoog, in het Z. van de Lampongsche Districten. Deze vormt de hoogste verheffing van een rug, die met den Goenoeng Sĕkintjau (1718) M. in Benkoelen samenhangt. (Zie TANGGAMOES). Aan den voet van den Keizerspiek ligt aan de kust de hoofdplaats K o t a A g o eng der gelijknamige onderafdeeling.

KĔKAH. Zie AKIKAH.

KĔLADI (MAL.). Zie COLOCASIA.

KĔLASAN. Zie KALASAN.

KÉMA. Strandnegorij in het district Tonséa der onderafd. Menado der afd. en residentie Mĕnado (kéma komt van kima = schelp); warm en ongezond plaatsje, met ± 600 zielen, meest van elders gekomen vreemdelingen.

KĔMADOEH (JAV.). Zie FLEURYA en LAPORTEA.

KĔMÀNGGÀ of KĔMLANDINGAN. JAV. naam voor S p i n n e n, *Araneidae ;* MAL.: laba-laba BATAV. MAL. lawa-lawa.

KĔMBANG (RÀWÀ). Uitgestrekt moeras op Java, residentie Banjoemas, afdeeling Tjilatjap,

district Pĕgadingan ten Z. van de hoofdplaats Sidârĕdjâ van dat district.

KĔMBANG (JAV., SOEND. en naast het woord „boenga" ook in het MAL. voorkomend). Beteekent b l o e m, en wordt vaak vóór de benamingen van bloemdragende planten gevoegd. Wanneer men deze niet onder kĕmbang of onder boenga vindt, zoeke men ze op het hoofdwoord.

KĔMBANG AJĔR MAWAR (MAL.). Zie ROOS.

KĔMBANG MANTÉGA (MAL.). Zie TABERNAE MONTANA.

KĔMBANG MAWAR (MAL., JAV.). Zie ROOS.

KĔMBANG PATIMAH (MAL.). Zie ANASTATICA.

KĔMBANG PALA (MAL.). Foelie. Zie NOTEMUSKAAT.

KĔMBANG SĔDĔP MALĔM (MAL., JAV., SOEND.). Zie POLYANTHES.

KĔMBANG SĔPATOE (MAL.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

KĔMBANG SOENDĔL MALĔM (MAL., JAV., SOEND.). Zie POLYANTHES.

KĔMBAR GOENOENG. Twee hooge toppen in het Wilhelmina gebergte, gelegen op de grens van de Alaslanden en de Afd. O.kust van Atjèh, respectievelijk 2349 en 2333 M.

KĔMBĔN. De Jav. borstdoek voor vrouwen, zeer algemeen in de Vorstenlanden nog gebruikt, daarbuiten in hoofdzaak vervangen door het enkele baadje. Zie JAVANEN (k l e e d i n g).

KĔMBILI (MAL.). Zie COLEUS TUBEROSUS.

KĔMIRI (MAL.). Zie ALEURITES MOLUCCANA.

KĔMLANDINGAN (JAV.). Zie LEUCAENA.

KĔMLANDINGAN-GOENOENG (JAV.). Zie ALBIZZIA MONTANA.

KĔMOEKOES (MAL.). Zie PIPER CUBEBA.

KĔNANGA (MAL., SOEND., Kĕnângâ JAV.). Zie CANARIUM COMMUNE.

KĔNDAL. Westelijkste afd. en regentschap van de res. Semarang, door de Kali Koeta van Pĕkalongan gescheiden, met een oppervlakte van 1082 K.M.², bestaande uit drie contrôle-afdeelingen: Kĕndal, Sélâkaton en Bodjâ. De particuliere landbouw en industrie hebben zich in deze afdeeling zeer ontwikkeld.

Er komen in Kĕndal verscheidene minerale jodiumhoudende bronnen voor, o.a. die van Gĕbangan, Ngasinan en Pĕlantoengan, alle op de hellingen van den G. Prahoe. Bij die van Pĕlantoengan is het bekende gezondheids-établissement opgericht. De bevolking bedroeg op ulto. 1905 ruim 372. 000 zielen, waarvan 1200 Chineezen en 670 Europeanen. De afdeeling wordt doorsneden door den grooten postweg en door de stoomtramlijn Cheribon—Semarang. De gelijkn. hoofdpl. met een bev. van ± 15.000 zielen (1905) waarvan ± 100 Europ. en 400 Chin. ligt aan de Javazee en aan de stoomtramlijn Sĕmarang — Cheribon. De afdeeling wordt doorsneden door de Kali Bodri, die sedert 1914 onder geregeld beheer is gebracht.

KĔNDALPAJAK. Bekende Christengemeente, ongeveer 18 K.M. ten Zuiden van Malang, residentie Pasoeroean, gelegen.

KĔNDANG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

KĔNDARI. Onderafd. der afd. Oost-Celebes van het gouv. Celebes en onde., omvattende het zelfbesturend landschap Laiwoei (zie aldaar).

KĔNDARI (KANDARI). Standplaats van den besturenden ambtenaar en zetel van het zelfbestuur van Laiwoei, aan de rivier Kĕndari, die in de baai van Kĕndari uitmondt; is eene nietonbelangrijke handelsplaats.

KĔNDĔNG. Dit woord beteekent bergketen en is de algemeene benaming van het gebergte, hetwelk zich door geheel het Zuiden van de residentiën Bantam en de Preanger-Regentschappen uitstrekt. In engeren zin heet dit gebergte Kĕndĕng in de afdeeling Tjaringin en het Westelijke gedeelte van Lĕbak. — Ook de Noordrand van den ouden Idjèn-krater wordt met dezen naam aangeduid. Bovendien zijn er eenige vulkaanruïnes in de Preanger, die Kĕndĕng-Patoeha en Kĕndĕng-Waringin heeten.

KĔNONG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

KĔNTANG (MAL., JAV., SOEND.). Zie AARDAPPEL.

KĔNTANG DJÂWÂ (JAV.). Zie COLEUS TUBEROSUS.

KENTERING. Zie KLIMAAT.

KÉO. Vulkaan, zie AMBOEROMBOE.

KĔPAHIANG. Hoofdplaats van de onderafd. Rĕdjang der afd. Lĕbong in de res. Benkoelen. De uitspraak luidt Kĕpajang, naam van een grooten boom .De plaats ligt, 501 M. boven zee, aan de Moesi. Het aantal inwoners bedraagt 990, waarvan slechts een 20-tal Europeanen, terwijl de Chin. wijk 160 inwoners telt. De weekmarkt wordt zeer druk bezocht. In Kĕpahiang bevinden zich ook de bijna 600 Soendaneesche immigranten, die op initiatief van den controleur Hooyer zich hier vestigden, en reeds 110 bouws grond hebben ontgonnen.

KĔPAJA, meer gebruikelijk *PĔPAJA* (versch. talen; JAV.: Katès, Katèlâ; SOEND. gĕdang). Zie CARICA.

KĔPAJANG. Zie PANGIUM en KĔPAHIANG

KĔPALA. De Zuidelijkste en hoogste der jongere eruptiekegels (3035 M.), die zich binnen den ouden krater van den Ajĕg-ajĕg-vulkaan hebben gevormd (zie aldaar).

KĔPANDJĔN. Contrôle-afd. met gelijkn. hoofdpl. van de afd. en het regentschap Malang, res. Pasoeroean, bestaande enkel uit het district Sĕnggoeroeh (zie aldaar). De hoofdplaats ligt 340 M. boven de zee.

KĔPODANG of **KAPODANG.** Javaansche naam voor de W i e l e w a a l, *Oriolus maculatus.* Deze heet bij de Maleiers op Sumatra (Deli) Sĕlĕmpoekau en op West-Sumatra Mĕntilau, ook bantilau.

KĔRA. Zie JAVAANSCHE AAP.

KĔRADJAÂN, bestaande uit Keradjaân na Sĕmbilan en Keradjaân na Sĕpoeloeh, twee oude landschapfederaties in de bovenstreken der onderafd. Laboean Batoe van de O.kust van Sumatra. De 2 federaties beslaan een oppervlakte van 450 K.M.² en worden bewoond door totaal 5000 personen, bijna uitsluitend Toba-Bataks, die behalve een 3-tal Christengezinnen, Mohammedanen zijn. De bevolking geniet een zekere welvaart, want het bergachtige, zwaar begroeide land is zeer vruchtbaar en levert met geringe moeite mooie rijstoogsten.

KĔRADJAÂN AMPAT. Landschap aan de Z.-kust van het eiland Roti, deel uitmakende der afdeeling Zuid-Timor en eil., residentie Timor en Onderh. samengesteld uit de landschapjes Bokai, Kéka, Lolé en Taloë.

KĔRANDJI of **KRANDJI** (MAL., JAV., SOEND.). Zie DIALIUM.

KĔRAP(P)AN. Stierenwedloopen; het meest populaire volksvermaak op Madoera. In vele desa's worden fraaie jonge stieren daarvoor bepaaldelijk aangefokt en met zorg geoefend. De overwinnaar in zulk een wedloop is een man van gewicht. De mededingende stieren worden gewoonlijk sierlijk uitgedost en zijn paarsgewijze voor lichte, hoog naar voren omgebogen sleden gespannen, waarop de bestuurder staat. Meestal rennen twee, soms drie paar naast elkander naar het einddoel.

KERK, KERKBESTUUR, KERKGENOOTSCHAP. Zie EEREDIENST.

KĔRMI, KRĔMI (MAL., JAV.). TJĔRMI (MAL.). KROEMÂ (JAV.). Namen voor huid- en ingewandsmaden.

KERN (Dr. JOHAN HENDRIK CASPAR). Geb. te Poerworĕdjo in 1833, promoveerde in 1855 te Leiden, was van 1858 tot 1862 leeraar in het Grieksch aan het Kon. Athenaeum te Maasticht en werd in 1863 tot Hoogleeraar in het Sanskrit aan het Queens-college te Benares (Britsch-Indië) benoemd. Na een tweejarig verblijf in Indië werd hij tot Hoogleeraar in het Sanskrit aan de Hoogeschool te Leiden aangesteld. Terwijl Kern met roem onder de eerste kenners van het Sanskrit bekend stond en voorts ook hoogst belangrijke bijdragen geleverd heeft op andere gebieden van Indo-Germaansche taalstudie, verwierf hij zich niet minder groote verdiensten met betrekking tot den Indischen Archipel door zijn studie van het Oud-Javaansch en door de vergelijkende studie der talen van die eilanden-groep en de daarmede verwante talen, waartoe hij met V. d. Tuuk (en vóór dezen in zekeren zin al Crawfurd) den stoot heeft gegeven en die hem in hooge mate haar ontwikkeling dankt. Kern, die ook een der voornaamste medewerkers geweest is aan het Sanskrit-woordenboek, door het Russische Gouv. uitgegeven, was sedert 7 Mei 1866 lid en sedert 1892 voorzitter van de letterk. afdeeling der Kon. Acad. van Wetenschappen. Na zijn emeritaat in 1903 vestigde hij zich te Utrecht. Ook daar bleef hij zijn beste krachten aan de wetenschap wijden, tot hij daar in 1917 overleed.

Voor de taalstudie van den Ind. Archipel zijn van het meeste belang, behalve de talrijke artikelen van Kern in de Bijdr. t. t. l. en vlk., (waarin o. m. gehandeld wordt over de Oud-Jav. Sprk. en over inscripties in den Ind. Arch. en waarin ook voorkomen de vertaling van het Oud. Jav. gedicht Nāgarakṛtāgama en van de eerste zangen van het Rāmāyȧna): Kawi-studiën, 's Grav. 1871; Eene Indische sage in Jav. gewaad, Amst. 1876; Wṛttasaṇçaya, Oud. Jav. leerdicht over versbouw, tekst en vert., Leiden 1875; Over de Oudjavaansche vertaling van 't Mahâbhârata, Amst. 1877; Over eene Oudjavaansche Oorkonde van Çaka 782, Amst. 1880; Handschriften uit het eiland Formosa, Amst. 1887; Over de vermenging van Çiwaïsme en Buddhisme op Java, naar aanleiding van het Oudjav. gedicht Sutasoma, Amst. 1888; Taalkundige gegevens ter bepaling van het stamland der Maleisch-Polynesische volken, Amst. 1889; Over de bijschriften op het beeldhouwwerk van Boro Boedoer, Amst. 1895; Over het Mafoorsch, Leid. 1884; De Fidji-taal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië, Amst. 1886; tekstuitgave van het Oud. Jav. Heldendicht Rāmāyana, 's Gravenhage 1900; De legende van Kuṇjarakarna, Amst. 1901; Taalvergelijkende verh. over het Aneityumsch, met een Aanhangsel over het Klankstelsel van het Eromanga, Amst. 1906.

Het Kon. Inst. v. d. T. L. en Vlk. van Ned. Indië geeft thans een uitgave van Kern's Verspreide Geschriften, onder zijn toezicht verzameld.

KERRIE. Zie RIJSTTAFEL.

KĔRSOELÂ, zie METROXYLON.

KĔRTÂ. Een dorp, ongeveer 7 K.M. ten Z. van Djokjakarta. Hier heeft eens de Kraton van Sultan Agĕng (1613—1646) gestaan. Er is niets meer van over dan één groote steenen neut, waarop een der vier hoofdstijlen (såkå goeroe) van den pendåpå gestaan heeft. Daaruit blijkt wel, dat de geheele Kraton van hout gebouwd is geweest en dit wettigt het vermoeden, dat Kĕrtâ (toen Karta geheeten) slechts een buitenverblijf is geweest van Sultan Agĕng.

KĔRTOPATI. Beginpunt van den Zuid-Sumatra spoorweg in de residentie Palembang, welke over Praboemoelih en Goenoengmégang naar Moeara Ĕnim leidt en sedert 2 April 1917 voor het publiek is opengesteld.

KERTOSONO, Contrôleafdeeling en district van regentschap en afd. Bĕrbĕk, res. Kĕdiri, met gelijkn. hoofdpl.

KĔSOEMBA KĔLING of **KOESOEMBA** (MAL.). Zie BIXA.

KĔTAN (JAV., SOEND.) of **KLEEFRIJST.** Zie RIJST.

KĔTAOEN (K ĕ t a u n). Een der aanzienlijkste van de rivieren, die zich aan de W.kust van Sumatra in zee ontlasten, en ook van belang, omdat haar bovenloop voor een groot deel voor prauwen bevaarbaar is. Zij ontspringt in de residentie Benkoelen op den Boekit Tĕbo Kotong (grens Moesi-Oeloe-Lĕbong) in het Barisangebergte, en stort zich na een loop van 177 K.M. beneden de plaats Kĕtaoen, ± 84 K.M. van Benkoelen, in den Oceaan uit. Het geheele stroomgebied beslaat een oppervlakte van 2705 K.M.².

KĔTAPANG. Zuidwestelijke afd. van de res. Westerafd. van Borneo, in oudere publicaties aangeduid als afdeeling Soekadana, met de hoofdplaats Kĕtapang aan de Westkust — standplaats van den ass.-resident —, met een oppervlakte van ongeveer 33.550 K.M.² en een gemengde bevolking bestaande uit Dajaks, Maleiers, Javanen, Chineezen en enkele andere Vreemde Oosterlingen. In 1915 telde de afdeeling ruim 57000 zielen, waaronder ± 26000 Dajaks. Zij omvat de landschappen (en daaronder ressorteerende eilanden) Matan, Soekadana en Simpang. Zie op die namen. De afd. is onderverdeeld in 3 onderafd.: Beneden-Matan, Boven-Matan en Soekadana, omvattend de landschappen Soekadana en Simpang.

KĔTAUN. Zie KĔTAOEN.

KETELTROMMEN (BRONZEN). Geheimzinnige, antieke, voor een klein deel ook nog moderne, bronzen trommen van zeer eigenaardige vormen en geheel ongeëvenaarde ornamentiek, de „Bronzepauken" of „Metalltrommeln" der Duitsche ethnologen; waarover, sedert Dr. A. B. Meyer in 1884 het eerst de aandacht vestigde op exemplaren uit onze Oost en uit Zuidoost-Azië,

een verrassende literatuur is ontstaan van Sinologischen en ethnologischen kant; die echter de kardinale vraag omtrent herkomst, ouderdom en bedoeling der oudste typen nog niet meer deed dan benaderen.

Hier kunnen slechts de conclusies vermeld worden, waartoe G. P. Rouffaer komt, terwijl voor de bewijzen daarvoor verwezen wordt naar het interessante artikel van dien schrijver in de groote Encycl. van Ned. Indië. De conclusies zijn de volgende: 1°. zij zijn tusschen ca. 100—600 A. D. aangevoerd op Java en Oostelijker eilanden uit Zuid-China en Achter-Indië; 2°. zij dienden toen als wezenlijke „reuzentrommen", deels voor heilige plaatsen op Java als bij ons de groote kerkklokken, deels op kleine eilanden om alle volk bijeen te roepen bij groot feest of groot gevaar; 3°. verschillende exx. zijn zeker als p o e s a k a aldus overgevoerd bij de uitzwerming van Achter-indiërs naar onze Oost; 4°. de in onze Oost ornamenteel nimmer gebruikte veelstralige „ster" en „roepende kikvorschen" bewijzen, dat deze trommen in hun oude typen géén Indonesisch, maar vóór-Indonesisch gietwerk zijn, tevens echter zuiver-heidensch, d. w. z. vóór-Hindoesch; gegoten dus in de landen tusschen Yangtse- en Mekong-rivier; 5°. een deel is gewis op Java aangebracht door oude Pégoeanen,(Pegoe = Beneden-Birma) wier naam in de termen p é g o en p é g o n nog altijd op raadselachtige wijze in 't Soend. en Jav. voortleeft; een deel is dus zeker ook wel oud-Pegoeaansch gietwerk; 6°. de nimmer ontbrekende ster op den bovenkant kan, behalve de zon (zooals men algemeen vermoedt), ook zéér wel een vast kompas, of juister windstreekwijzer zijn geweest; 7°. de kikvorschen moeten inderdaad regenroepers zijn, en omdat zij daar waar zij voorkomen (ca. bij 75 %) steeds in getal van 4 symmetrisch geschaard staan op den buitenrand van het bovenvlak, roepen zij *dus* den regen aan van de 4 hoofd-hemelstreken; 8°. hun naam op Java moet sinds ca. 600 A. D. geweest zijn tâ m r a of t a m b r a, d.i. „brons, bronzen vat"; 9°. voor de Jav. Boeddhisten werden ze daarna, als zijnde antiquiteiten, in de verbeelding tot (oude) heksenketels en (tastbare) helleketels; 10°. het zóózeer afwijkende ex. van Pedjeng op Bali — misschien ook de vroegere op Sĕroewa — is echter hoogstwaarschijnlijk op Java gemaakt, schattenderwijs in 900 A. D. en wel zeker als p o e s a k a naar Bali gebracht door de toen daarheen voor het eerst immigreerende Boeddhistische (?) Oudjavanen ('t oudste op Bali aangetroffen jaartal is tot nog toe 844 Çaka = 922 A. D. in een oorkonde van Sĕmbiran), maar vertoont nog zuiver-Indonesische ornamentiek met toevoeging echter van 8 hoofden op de versiering van den mantel, die toch wel die Boeddhistische opvatting van „hellepan" moesten onderstrepen, hoezeer overigens buiten allen invloed gebleven van Hindoe-ornament; 11°. door deze reusachtige keteltrom van geheel afwijkend indrukwekkend type ontstond de Balin. term m o e k a of „gezicht", zeg „hoofdentrom", welk woord als m o k o en m a k o op Alor en Pantar voortleeft, doch op Roti als m o-k o = „groote hamer om steenen mede stuk te slaan" (Jonker, Rottineesch-Holl. Wdb. 1908) nog verder in beteekenis verloopen is; 12°. de goed-inlandsche naam, gebruikt in de Molukken, was echter t i f a g o e n t o e r of „donder-trom", aan welken treffend juisten term eerst later volkssprookjes werden vastgehecht, toen men niet meer wist waartoe deze keteltrommen weleer dienden; 13°. de geheel verloopen en tòch nog zoo herkenbare vormen van de op Alor en Pantar door de inlanders gezochte m o k o's of m a k o's zijn ruwe bronzen hybriden tusschen het ex. van Pedjeng op Bali en de kleine houten t i f a's van zandlooper-vorm, die alom in de Molukken als onder den arm of in de hand gehouden handtrommen dienst doen; zij werden in de laatste eeuwen (en op bestelling nu nog) op Java gegoten, en wel in het oude nijverheidscentrum Grĕsik, misschien vroeger ook te Sĕmarang (thans het centrum der g o n gfabrikatie).

KĔTIB (Arabisch: *chatîb*), d. i. prediker. Zie MOSKEEPERSONEEL.

KĔTJAP. Zie GLYCINE SOJA.

KĔTJĔR. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

KĔTJOEBOENG (MAL. JAV.). Zie DATURA.

KĔTJOE. Op Java, vooral in de Vorstenlanden, nu en dan voorkomende rooverbenden, die onder groot misbaar, en meestal onkenbaar gemaakt, woningen van gegoeden binnendringen, om te rooven. In de residentie Batavia komen deze rooverbenden ook wel voor; zij heeten daar „RAMPOK", terwijl zij in den Oosthoek en in de Noorder strand-residenties „KAMPAK" genoemd worden (zie op die woorden).

KĔTOEMBAR of **KATOEMBAR** (MAL.). Zie CORIANDRUM.

KĔTOENGAU. Zijrivier van de Kapoeas op Borneo; ontspringend op den G. Kĕhoema nabij de grens van Sĕrawak.

KĔTOLA (MAL.). Zie LUFFA.

KEUCHENIUS (LEVINUS WILHELMUS CHRISTIAAN). Geb. in 1822 te Batavia, promoveerde in 1842 te Leiden tot doctor in de rechten. Nog hetzelfde jaar vertrok hij naar Indië, en werd in 1848 benoemd tot lid in den Raad van Justitie te Batavia; in 1850 tot Advokaat-generaal en in 1851 tot Raadsheer in het Hoog-Gerechtshof. In 1859 werd Keuchenius lid van den Raad van Ned.-Indië; deze hooge betrekking vervulde hij tot 1865, toen hij met verlof naar Nederland terugkeerde, in 1866 werd hij tot lid der Tweede Kamer gekozen; in dien tak der volksvertegenwoordiging nam hij spoedig een belangrijke plaats in, ook tengevolge van de door hem voorgestelde motie tot afkeuring van de gedragslijn van het toenmalige kabinet ten opzichte van de uittreding van den Min. v. Kol. Mr. P. Mijer. Nadat hij wederom een tiental jaren in Indië had doorgebracht, werd hij in 1879 opnieuw tot lid der Tweede Kamer gekozen; waar hij ook in koloniale aangelegenheden grooten invloed uitoefende. Maar de grootste beteekenis had hij wel als een der voornaamste leiders der antirevolutionaire partij. Benoemd tot Minister van Koloniën in het Kabinet Mackay (20 April 1888), bereidde de rusteloos werkzame man een aantal regelingen voor, waarbij hij ook de belangen van het Christendom in Indië zocht te behartigen. De tijd om zijn plannen te verwezenlijken werd hem echter niet gegund; ten gevolge van de verwerping der Indische ontwerp-begrooting door de Eerste Kamer, met slechts één stem meerderheid, verzocht Keuchenius ontslag als Minister, dat hem 17 Febr. 1890

verleend werd; daarna nam hij nog als lid der Tweede Kamer zitting en was hij ook, — zooals trouwens van zijn eerste komst in Indië af, — werkzaam in het belang der verbreiding en ontwikkeling van het Christendom in de kolonie. In 1893 overleed hij te 's Gravenhage.

KEUMANGAN. De IX Moekim Keumangan (feitelijk zijn het er 18) vormen een landschap der onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh, groot ± 70 K.M.², met ruim 6000 geregistreerde mannen. Keumangan wordt bevloeid door de Kroeëng Trio. Ongeveer dertig leidingen brengen water uit de rivieren naar de sawahs, waarmee het landschap als overdekt is.

KEUREUTÖË. Een uitgestrekt, vroeger ook wel als Moeliëng aangeduid landschap, rijk aan moerassen, gerekend tot de onderafd. Lhō' Soekōn, afd. N.kust van Atjèh, met totaal 13.072 geregistreerde mannen op ult. 1915.

KEUREUKON. De Moekim Lhèë of III Moekims Keureukon, met totaal 487 geregistreerde mannen, onderafd. Oelèë Lheuë, afdeeling Groot-Atjèh. Een wakeuëh (wakaf)gebied, behoorende tot geen der drie sagi's van Atjèh.

KEVERS. Zie TORREN.

KEYZER (Mr. Dr. SALOMO). Geb. te Kampen in 1823, gest. te Delft 1868, werd in 1847 te Leiden bevorderd tot doctor zoowel in de rechtswetenschap als in de letteren. Hij had daar onder leiding van den hoogleeraar Juynboll ook de Semitische letteren beoefend en werd in 1850 met het onderwijs in het Mohamm. recht en de Inl. wetten aan de Academie te Delft belast, later (met zijn leermeester Roorda) ook in het Javaansch (sedert 1859 als hoogleeraar). Na de opheffing dezer Academie in 1864 werd Keyzer directeur der in datzelfde jaar opgerichte Gemeente-Instelling voor de opleiding van Ind. ambtenaren te Delft. Hij schreef o. a. Handboek voor het Mohamm. regt, 1853; Kitab Toehpah, Jav.-Mohamm. wetboek, 1853; Het Mohamm. strafrecht naar Arab., Jav. en Mal. bronnen, 1857; Précis de jurisprudence musulm. par Abou Chodjō', 1859; Mawerdi's publ. en admin. regt van den Islam, 1862, benevens een lange reeks van artikelen in de Bijdr. v. h. Kon. Instit. voor T. l. en vlk. v. N. I.

KI (SOEND.). Korte vorm van Kaï (SOEND.) = boom; gewoon voorvoegsel van benamingen van boomen en planten.

KI AMIS (SOEND.). Zie CINNAMOMUM BURMANNI.

KI DJAHÈ (SOEND.). Zie MICHELIA MONTANA (waar abusievelijk staat: Ki jdahé).

KIBLAH (Kiblat), d. i. richting naar Mekka. Zie MOSKEE, A.

KIDAL. Desa in het district Pakis, afdeeling Malang, res. Pasoeroean, bekend door de zeer fraaie tjandi, welke hier voorkomt (zie OUDHEDEN).

KIDANG. Javaansche naam van de kleine herten, die tot het geslacht *Cervulus* (zie HERTEN), behooren. C. *muntjac* Zimm., door de Europeanen dikwijls ten onrechte „ree" genoemd, (MAL. kidjang; JAV. kidang; SOEND. mĕntjĕk;) bewoont, behalve het vasteland van Z.-Azië, Sumatra, Borneo, Java en enkele kleinere eilanden in het W.-lijk deel van den Archipel. Bereikt ongeveer 1 M. lengte en is op de rugzijde donker kastanje-bruin. Zij leven gewoonlijk, anders dan de meeste herten, in paren, vooral in open grasvlakten of in spaarzaam met boomen begroeid terrein.

KIDJANG (MAL.). Zie KIDANG.

KIDOEL (GOENOENG). Zuidergebergte. Naam van het tertiair gebergte, dat zich langs de Zuidkust van Java uitstrekt van de Kali Opak in Djokjakarta tot bezuiden den G. Sméroe in Pasoeroean. Het bestaat uit een hooger middendeel en twee lagere vleugels. De beide vleugels zijn grootendeels uit kalksteen opgebouwd. De westelijke is de vermaarde Goenoeng Sèwoe (zie DUIZENDGEBERGTE) :), de Oostelijke omvat in Kĕdiri het landschap Lodåjå (zie aldaar).

KIEVITEN. Echte Kieviten komen in Oost-Indië niet voor; de daar levenden kenmerken zich door het bezit van een wapen, een sterke spoor of doorn aan den voorrand van den vleugel; zij worden dan ook Spoor-kieviten genoemd. Zie PLEVIERVOGELS.

KIJÅS, d. i. redeneering naar analogie, de 4de der vier grondslagen of „wortelen" van den *fiqh* of de Moh. plichtenleer.

KIKIM. Een voormalige onderafd. in de residentie Palembang, omvattende het stroomgebied der Kikim (zijrivier van de Moesi) en hare zijriviertjes.

KIKVORSCHEN. Algemeene naam voor de orde der Staartlooze Amphibiën (*Anura*). Van de 8 familie's dezer orde komen 6 in den Indischen Archipel voor, welke als volgt gerangschikt kunnen worden; A. onderorde der *Arcifera*; 1°. fam. *Bufonidae* (Padden, 3 geslachten met 32 soorten); 2°. fam. *Pelobatidae* (Waterpadden, 5 geslachten met 10 soorten); 3°. fam. *Hylidae* (echte boomkikvorschen, 3 geslachten met 34 soorten); 4°. fam. *Cystignathidae* (één geslacht met één soort); B. onderorde der *Firmisternia*; 5°. fam. *Engystomatidae* (Engmuilige kikvorschen, 22 geslachten met 59 soorten); 6°. fam. *Ranidae* (Echte kikvorschen, 7 geslachten met 81 soorten).

KILWAROE (KILIWAROE). Laag eilandje, tot de Ceram-laut-groep behoorende, uit koraalkalk en zand bestaande.

KINA. Onder dezen naam (Latijnsch *Corteŏ cinchonae*, v. *chinae*, v.' *peruvianus*, Fransch E c o r c e d e q u i n q u i n a, Engelsch P e r u v i a n b a r k, Duitsch F i e b e r r i n d e) verstaat men de geneeskrachtige basten van eenige soorten boomen, die botanisch behooren tot het geslacht *Cinchona* uit de familie der *Rubiaceae* en chemisch gekenmerkt zijn door het bezit van bepaalde koortswerende plantenbases: de kina-alkaloïden. Kinabast en de daaruit verkregen alkaloïden, bepaaldelijk kinine, zijn allerbelangrijkste medicijnen: de kinabast als tonicum en stomachicum, de kina-alkaloïden vooral bij malaria-ziekten. Ofschoon Zuid-Amerika het oorspronkelijk vaderland der *Cinchona's* is, is thans Nederlandsch-Indië, en wel West-Java, de hoofdzetel der kinacultuur en voorziet het voor $^{3}/_{4}$ in de wereldconsumtie aan kina (incl. kinine).

De belangrijkste kinasoorten van den tegenwoordigen tijd zijn: 1) *Cinchona Ledgeriana* Moens, afkomstig uit Caupolican in N.-Bolivia en thans op Java in het groot gekweekt. Deze soort, die nu bijna uitsluitend de „fabrieksbast" voor de kinine-bereiding levert, is naverwant aan C. *Calisaya* Weddell, de stamplant der vroeger als de kostbaarste soort geldende g e l e of k o n i n g s k i n a (*Cortex chinae regius*) van Z.-

Amerika; 2) *Cinchona succirubra* Pavon, afkomstig van de hellingen van den Chimborazo (vroeger in Azië in vele plantsoenen gekweekt, thans alleen voor onderstammen ter verenting met Ledgeriana). Deze soort is de stamplant der reeds sinds twee eeuwen zeer gunstig bekende r o o d e k i n a (*Cortex chinae ruber*).; 3) *Cinchona officinalis* Linné, afkomstig uit Ecuador en Peru, in Ned. Indië niet meer gekweekt, wel nog in Britsch-Indië. De naam *C. officinalis* is echter gegeven aan meer dan eene soort, dus aan planten met uiteenloopende eigenschappen.

Bij voorkeur kweekt men op Java thans *C. Ledgeriana*-zaailingen en *C. Ledgeriana* op *succirubra*-onderstam geënt, om de eerstgenoemde alkaloïdrijke, doch meer tengere soort te voorzien van het krachtiger wortelstelsel van laatstgenoemde.

Geschiedenis der kina. Zie de groote Encycl. van Ned.-Indië.

Bestanddeelen. Kinabasten hebben een bitteren en samentrekkenden smaak; de eerste wordt vooral door de aanwezigheid van alkaloïden, de laatste door looizuur (tannine) en verwante stoffen veroorzaakt. De meest bekende kina-alkaloïden zijn kinine, kinidine, cinchonine en cinchonidine, stoffen, die alle kristalliseerbaar zijn; eerstgenoemd alkaloïd is voor de geneeskunde verreweg het belangrijkst.

Handel en Statistiek. Het materiaal voor de fabriekmatige bereiding der sulfas chinini (de „fabrieksbast”), dat nu bijna uitsluitend uit Java-Ledgeriana bestaat, komt meest in den handel als gruis of stukjes (chips, shavings) in balen geperst; de prijs wordt bepaald naar het gehalte kininesulfaat en wordt uitgedrukt als u n i t, die aangeeft hoeveel Nederl. centen worden betaald per procent sulf. chin. en per half Kilogram bast. In de apotheken gebruikt men tegenwoordig meest Java-succirubra met een totaal-alkaloïdgehalte van 5—6 %. Als artsenij is deze kinasoort zoowel in plaats der roode als der bruine kina getreden; zij dient ook voor het welbekende vloeibaar kina-extract van De Vrij (C h i n a l i q u i d a). De groote markt voor kina is thans Amsterdam, waar 10 malen ’s jaars de openbare veilingen werden gehouden, die de geheele wereld van kina voorzagen. Sedert Juli 1913 bestaat een contract, voorloopig voor 5 jaar aangegaan, waardoor de openbare veilingen zijn afgeschaft. Dit contract bepaalt, dat de kininefabrikanten 500.000 K.G. kinine jaarlijks zullen overnemen tegen een unitprijs van 5 cts. Zoodra de officieele kinineprijs boven de *f* 16,50 per Kg. kinine komt te staan, zijn de fabrikanten verplicht van het meerdere boven *f* 16,50 de helft aan de producenten uit te betalen. De prijs is in 1914 op 6,20 cts. per unit gebracht en in 1916 op 11.40 cts.

De sulfas chinini-fabricatie geschiedt in verschillende landen (in Nederland door een fabriek te Amsterdam), doch zij is voornamelijk een Duitsche industrie. De lang overwogen fabriekmatige bereiding der kinine op Java is thans tot uitvoering gekomen: sinds enkele jaren is te Bandoeng de eerste Ned.-Ind. kininefabriek in werking, die een productie en afzet heeft van omstreeks 100.000 Kg. sulfaat per jaar. Verder zijn uitstekend geslaagde proeven genomen om op de kina-ondernemingen zelve kininesulfaat uit den groenen bast te bereiden.

De kina-statistiek der laatste decenniën vertoont natuurlijk ten duidelijkste de verplaatsing der productie naar Indië en de ontwikkeling der cultuur aldaar. In 1875 leverde Java 22.318 Kg., Br.-Indië 12.982 Kg. en Ceylon 9.675 Kg. kina. In 1880 waren deze cijfers resp. 123.941, 208.056 en 526.381. Na dien tijd komt (en verdwijnt) Ceylon als grootste producente, met een maximum in 1885 van 15.364.912 ℔, terwijl in 1896 de uitvoer nog slechts 994.602 ℔ bedroeg. Java, dat in 1885 niet meer dan ³/₄ millioen Kg. bast uitvoerde, kwam in 1890 op 3 millioen, in 1895 op 4¹/₂ millioen en in 1907, het jaar der hoogste productie, zelfs bijna 9 millioen.

Het wereldverbruik van kinine wordt op 600.000 Kg. geschat. Java levert zeven achtste der wereldproductie. Echter is het kinaverbruik toenemend (de toename wordt op 5—10 % per jaar geschat), de productie buiten Java sterk afnemende, terwijl op Java de cultuur thans stationnair is, zoodat nog een gunstiger verhouding voor de Java-kinacultuur verwacht mag worden en feitelijk reeds ingetreden is.

Cultuur der kina. Zie de groote Encycl. van Ned.-Indië en vergelijk verder in deze beknopte Encycl. LEDGER, HASSKARL, en JUNGHUHN.

Het Kol. Museum te Haarlem is in het bezit der rijkste kinologische verzameling hier te lande. Ook vindt men er een collectie van voor de kina schadelijke insecten en in haar boekerij een 100-tal geschriften over de kina en kinacultuur.

KINDEREN (Mr. SIMON HENRICUS DER). Geb. te ’s Gravenhage in 1823, promoveerde in 1847 te Leiden tot doctor in de rechten, vertrok in 1848 naar Indië, werd in 1861 benoemd tot raadsheer, in 1866 tot proc.-gen. bij het Hoog-Gerechtshof van N. I., in 1869 tot Direct. van Justitie, in 1871 tot pres. der beide Hooge Gerechtshoven, in 1872 tot lid van den Raad van N. I. Sedert Dec. 1863 was hij werkzaam als Commissaris van het Gouv. tot het ontwerpen en voorstellen der wettelijke bepalingen, vereischt tot verdere regeling van het rechtswezen in de Buitenbez. Bij zijn vertrek naar Nederland in 1889 mocht hij de voldoening smaken, dat in elk gewest buiten Java en Madoera een door hem bewerkte regeling van het rechtswezen tot stand was gekomen, behalve in Billiton, voor welk gewest zij echter spoedig volgde. Hij overleed in 1898. Onder de door hem uitgegeven geschriften noemen wij: „De algem. verorden. tot regeling van het regtswezen in het Gouv. Sum. Westk.”; „Het Wetboek v. Strafr. voor inl. in N.-I.”, gevolgd door een toel. memorie; „De algem. politiestrafreglementen v. d. Eur. en v. d. inl. in N.-I.”, gevolgd door een toel. memorie (2 drukken). Voorts schreef hij verscheidene opstellen op het gebied van rechtsgeleerdheid en wetgeving, geplaatst in „Themis” en „Het Regt in N.-I.”.

KINDERZEE (SĔGÅRÅ ANAKAN). Zie BANJOEMAS.

KIRAJ (soend.). Zie METROXYLON.

KISAM. Landschap in de residentie Palembang (onderafd. Moeara Doea) omvattende het stroomgebied van de Ogan Oeloe. De bevolking van het landschap, dat op haar verzoek in 1864 werd ingelijfd, is uit Pasĕmah afkomstig en komt geheel met de Pasĕmahs overeen. Zij is nog voor een deel Heidensch.

KISAR (KISSER). Eiland tot de Zuid-Wester-eilanden (zie aldaar) behoorende en meer in het bijzonder tot de Lèti-groep gerekend, oppervlakte 130 K.M.², steil uit de zee oprijzende en geheel omgeven door een muur van naakte, ongeveer 20 M. hooge rotsen, die slechts aan de O.- en W.zijde op enkele weinige plaatsen, waar kleine beekjes er door heen gebroken zijn, toegang tot het binnenland geven. Het doet zich voor als een aaneenschakeling van niet zeer hooge, geheel ontwoude heuvels van koepel- of klokvorm. Ten gevolge waarschijnlijk van ontwouding op groote schaal is het eiland over het algemeen zeer dor; soms gaat een jaar voorbij zonder dat er een druppel regen valt. De bewoners verhuizen dan meestal tijdelijk naar het naburige Roma. Niettegenstaande dit groote bezwaar wordt toch overal, waar maar een weinig teelaarde gevonden wordt, daarvan gebruik gemaakt om djagoeng-tuinen aan te leggen of katjang te planten; een vrij groote veestapel wordt op Kisar aangetroffen.

De bevolking telt volgens de laatste bekende gegevens ruim 9000 zielen, waaronder een duizendtal Christenen. Verder vindt men er thans (1917) nog ± 200 personen, die Europeesche namen dragen en naar alle waarschijnlijkheid afstammelingen zijn van tijdens de O. I. Comp. op het eiland gevestigde Europeanen. Zij staan onder een eigen wijkmeester en bewonen de kampong Kota lama bij het vervallen fort Delftshaven. Zij vermengen zich weinig met de overige bevolking. De overige bevolking staat onder een radja, te Wonréli gevestigd. Hare kampongs zijn voor een deel gelegen op de toppen der hoogste heuvels, doch dienen slechts als toevluchtsoord in tijden van oorlog, daar de bevolking verspreid woont in de tuinhuisjes in de dalen, terwijl de bewaking der kampongs is overgelaten aan de zielen der voorouders. Meer en meer verzamelt men thans de bevolking op meer toegankelijke plaatsen. De bevolking staat ongeveer op denzelfden trap als de overige bewoners der Lètigroep (zie aldaar). Merkwaardig is het, dat de bevolking van de kampong Oirata, die van Timor afkomstig is, een taal spreekt, geheel verschillend van die der overige bewoners.

Wonréli is de standplaats van den gezaghebber.

KJAHI (KJAI, KI). (JAV.). Vereerende betiteling voor deftige of fatsoenlijke mannen van jaren, die geen eigenlijken titel voeren, waarmede zij moeten worden aangesproken.

KLABAT. Fraaie vulkaankegel, 2019 M. hoog, ten N.W. van Kéma (Menado, Minahasa). De vulkaan maakt den indruk reeds vrij lang onwerkzaam te zijn, niettegenstaande zijn intact gebleven vorm; erupties zijn niet bekend.

KLABATBAAI. Om de Noord open baai op de Noordkust van Banka op 105° 40′ O.L., welke als afscheepplaats van belang is.

KLABOE. Berg (op de nieuwste topogr.-kaart Koelaboe geschreven), 2172 M. hoog, gelegen in het Noorden van de Padangsche Bovenlanden bij de grens van Tapanoeli. Hij is verbonden met den Lĕdang (1881 M.).

KLAKAH, plaats in de res. Pasoeroean, afd. Lamongan, distr. Ranoelamongan, bekend door het meer, O.waarts van de plaats, een kratermeertje aan den voet van den Lamongan.

KLAMBOE. Gordijn tot wering van muskieten uit de legersteden, algemeen in Indië in gebruik; bij Europeanen meestal van neteldoek, bij Inlanders en Oostersche vreemdelingen van ongekleurd of gebloemd katoen.

KLAPA. Zie KALAPA.

KLAPPER. Zie KALAPA en KOKOS.

KLAPPEREILAND. Zie DELI (POELOE).

KLAPPERRAT. Zie EEKHOORNS.

KLATÈN. Afd. en regentschap van de residentie Soerakarta, behoorende tot het gebied van den Soesoehoenan. Het bestaat uit de districten Klatèn, Prambanan, Djatinom, Ponggok, Bédji en Dĕlanggoe en had in 1915 een bevolking van ± 1250 Eur. ± 2200 Chin. en 476000 Inl.

Uit het oogpunt van Europeesche landbouwnijverheid behoort Klatèn tot de belangrijkste cultuurafdeelingen: zij telt in de vlakte 11 suikerondernemingen, 19 tabakslanden en voorts eenige tegen de hoogere Mĕrapihellingen gelegen ondernemingen, die koffie, cacao, notemuskaat, peper en kapok cultiveeren.

De afdeeling Klatèn, die het belangrijkste deel uitmaakt van het voormalig, om zijn vruchtbaarheid en bevolkingsdichtheid vermaarde Javaansche landschap Padjang is zeer rijk aan water, dat uit den bodem opwelt uit talrijke bronnen en broncomplexen, gelegen in een gordel, welke op een hoogte tusschen 250 en 400 M. boven zee dit gedeelte van den Mĕrapi omspant. (Voornaamste bronnen te Gĕnĕng, Djålåtoendå, Ponggok en Ingas). Als gevolg van de hoogteligging van dezen bronnengordel zijn de terreinen dezer afdeeling boven de 400 M. bijzonder arm, die daar beneden gelegen zeer rijk aan irrigatiewater.

De omstreeks 1907 opgerichte Woro- en Poesoer-waterschappen vormden met het minderbeteekenende Pĕngging-waterschap in de afd. Soerakarta tot dusver de eenige instellingen van dien aard in Nederlandsch-Indië.

De afdeeling wordt over haar grootste breedte doorsneden door de spoorlijn Semarang—Vorstenlanden. Op geringen afstand benoorden de lijn loopt de groote rijweg (groote Zuidelijke postweg), die Oost-Java via Solo en Djokja met overig Midden-Java verbindt en vooral door het in de laatste jaren zeer toegenomen automobielverkeer tot de belangrijkste verkeerswegen van Midden-Java behoort.

In het Zuidwesten der afdeeling, nabij de spoorhalte Prambanan, liggen de vermaarde tempelruïnen uit den Hindoetijd, bekend onder den naam van Tjandi Prambanan (zie PRAMBANAN (TJANDI) en Tjandi Sèwoe (zie SÈWOE (TJANDI) en OUDHEDEN).

KLATÈN. Hoofdplaats van de gelijknamige afd. ligt 180 M. boven zee, aan den spoorweg, zoowel als aan den grooten rijweg Solo-Djokja. Op het einde van 1905 bedroeg het zielental ruim 8000, w.o. 300 Europeanen, 1000 Chineezen en 4 andere Vreemde Oosterlingen (geen Arabieren). Klatèn is o. m. de zetel van een suikerproefstation en van het proefstation voor Vorstenlandsche tabak. Het klimaat is vrij koel en gezond.

KLÈDI. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

KLEEDING. Bij de beschrijving der verschillende volkeren van Ned. Indië, is, voor zoover zulks noodig is en de ruimte het toelaat, een en ander over hun kleeding en sieraden gezegd. Voorts zie men voor de kleedingstukken en de bereiding en versiering der kleeding: BATIKKEN,

IKATTEN, PLANGI, WOEJANG (= foeja), KAIN KĔMBANGAN, BADJOE en HOOFDDOEK.

KLEIN KEI-GROEP. Deze groep, gelegen tusschen de Tajando-eilanden en Groot-Kei (Noehoe Joet), bestaat uit een 50-tal lage eilandjes van koraalkalk. De twee grootste eilanden hebben geen afzonderlijken naam; in den laatsten tijd echter wordt het Noordelijkste veelal Kei-Doelah genoemd. Zie verder KEI-EILANDEN.

KLEIN-MANDAILING. Zie MANDAILING.

KLEIN-SONBAIT (Sonbait Kĕtjil of Sonbait Anak). Landschap der onderafd. Koepang, afd. Zuid-Timor en Eil. der res. Timor en Onderh.

KLEINHOVIA HOSPITA. L. fam. *Sterculiaceae* Katimahar (MAL.) Timåhå, Kĕtimåhå, Katimåhå, Katimångå, Timångå (JAV.). Tangkolo, Tangkĕlè (SOEND.). Matig hooge boom, buitengewoon veel gelijkend op de Linde. Over geheel Java verspreid tot ongeveer 500 M. b. zee, en op sommige plaatsen zeer algemeen voorkomend, vooral in het Oosten. Het witte hout is niet veel waard, maar het gevlekte hout, dat in het hart van oude boomen wordt aangetroffen en pèlèt (JAV. en SOEND.) wordt genoemd, is zeer gezocht voor handvatten en scheeden van krissen, piekstokken, doosjes enz. De meerdere of mindere fraaiheid der zwarte of bruine vlekken bepaalt de waarde.

KLĔNTÈNG of **KĔLĔNTÈNG.** Dit woord wordt in Indië gewoonlijk gebruikt voor: Chineeschen tempel, maar het is een Javaansch woord en geen Chineesch. Het Chineesche woord is „miao” (in ’t in Indië meestal gesproken Amoy-chineesch: bio). Hoewel in de Chineesche tempels, naast z.g. Taoistische ook Boeddhistische goden worden aangebeden, is de bouwstijl geheel inheemsch Chineesch.

KLĔNTIK (LĔNGÅ) (JAV.). De beste kwaliteit klapperolie, die men verkrijgt door de eerste kneding of persing van de geraspte zaadkern. Ook wel in het algemeen: Klapperolie.

KLERK (REYNIER DE). Gedoopt te Middelburg 19 Nov. 1710, werd in 1775 tot waarnemend, in 1777 tot Gouv.-Gen. gekozen en een jaar daarna daarin door het Opperbestuur bevestigd, Overl. reeds 1 Sept. 1780 op Molenvliet bij Batavia. Onder zijn bestuur hadden slechts weinige belangrijke gebeurtenissen plaats.

KLEURSTOFFEN. In Indië wordt gebruik gemaakt van een aantal plantaardige kleurstoffen, die in deze Encyclopaedie beschreven zijn bij hare stamplanten, zoo indigo, orlean (zie BIXA ORELLANA), curcuma, morinda, sapanhout (zie CAESALPINIA SAPPAN). Ook verschillende looistofhoudende basten, o.a. tingibast (zie CERIOPS), en vruchtschillen worden als bijtmiddel en als hulpmiddel bij het aanbrengen van kleuren gebruikt. Over de inlandsche wijze van katoenverven zie BATIKKEN.

Tegenwoordig treft men in vele warongs en op pasars de uit Europa aangevoerde anilinekleurstoffen aan, thans veelvuldig voor het verven van kleedingstukken enz. gebezigd. Dientengevolge is het gebruik der inlandsche plantaardige kleurstoffen sterk afnemende.

KLÉWANG. Zie WAPENEN.

KLIMAAT. De ligging van den Oost-Indischen Archipel, tusschen 6° N. en 10° Z.breedte, is een bij uitstek tropische. Het grootste gedeelte bevindt zich binnen de breedtecirkels van den tropischen regengordel, de afmetingen der eilanden zijn nog klein genoeg om een levendige circulatie met de omringende zeeën toe te laten, het klimaat nadert dientengevolge tot dat van de oceanen nabij den evenaar. Overvloedige regenval, zwakke winden, hooge temperatuur en groote vochtigheid zijn dan ook de kenmerkende eigenschappen van het Indische vlakteklimaat. Dit geldt echter slechts in het algemeen en voornamelijk voor het dichtst bij den equator gelegen gebied; de afwijkingen van dit algemeene schema zijn geenszins onbelangrijk.

Door den invloed van de nabijgelegen vastelanden van Azië en Australië is de Archipel bij uitnemendheid het gebied der moessons, de met het jaargetijde in richting omkeerende winden, welke een jaarlijksche verandering te weeg brengen, die in het N.lijk deel zich minder, in het Z.-lijk en Z.O.lijk deel zich in sterke mate doet gevoelen.

Hierbij komen nog de locale verschillen, die nabij den evenaar in sterkere mate optreden dan in de gematigde luchtstreek, omdat niet atmosferische storingen van groote uitgebreidheid, maar kleinere, meer toevallige en plaatselijke werkingen de veranderingen van het weer beheerschen. Deze locale verschillen worden nog versterkt door de hooge bergketens, die de eilanden doorsnijden en den regenval in hooge mate afhankelijk doen zijn van de windrichting.

Ook treden belangrijke verschillen van jaar tot jaar op, die met de intensiteit der algemeene luchtcirculatie in verband staan en veranderingen in de sterkte der moessons teweeg brengen. Hierdoor is het verschil tusschen de seizoenen nu eens sterker, dan weer minder sterk uitgesproken.

Afgezien van de fluctuaties in den regenval, kenmerkt het weer in den Archipel zich door een groote gelijkmatigheid in zijn wisselingen van dag tot dag. Alleen zwakke schommelingen van enkele millimeters treden in de luchtdrukking op, welke nauwelijks merkbare sporen in de weersveranderingen achterlaten. Heftige winden, behoudens gevallen van localen aard, komen niet voor. Verreweg overwegend zijn de wisselingen in den regenval.

Het dagelijksche verloop der verschijnselen is in hooge mate van dag tot dag gelijk. Nadat de zon aan den helderen hemel is opgestegen en door haar warmte de lucht in beroering heeft gebracht, beginnen, in den regel tegen 9 uur, de kleine cumuluswolken te verschijnen; tegelijkertijd steekt de moesson op, die ’s nachts in de benedenste luchtlagen tot stilstand is gekomen, maar in hoogere regionen ongestoord is blijven doorwaaien. Met het hooger stijgen der zon nemen de bewolking en de windsterkte toe, totdat in den namiddag de verfrisschende regen met heftig gekletter neervalt, of wel met de afnemende zonnewarmte de wolken zich meer geleidelijk oplossen. Dan volgt na den korten zomerdag de avond, de lucht klaart op, de wind gaat liggen en de heldere, stille tropische nacht treedt in.

Door de gelijkmatigheid der temperatuur vallen des te meer de verschillen op, die het hoogteklimaat biedt, vergeleken met dat der kustvlakte. De temperatuurafname met de hoogte is tamelijk constant en bedraagt ongeveer $5^1/_2$° tot 6° C. per 1000 meter stijging, zoodat zich uit de temperatuur der vlakte met vrij groote benadering die der hoogere streken laat afleiden. Tegelijkertijd met het dalen der temperatuur verandert

bij het hooger stijgen het klimaat ook in andere opzichten. In het gebergte neemt de bewolking toe, aanvankelijk ook de regenval. Wolken en regen concentreeren zich, naarmate men hooger komt, meer en meer op de namiddaguren en worden steeds zeldzamer 's nachts en in de morgenuren; ook de aard van den regen verandert en voor de tropische plasregens komen de lichtere Hollandsche buien in de plaats, maar deze vallen dan ook veelvuldiger. De verticale luchtbeweging wordt krachtiger en sterke fluctuaties in de relatieve vochtigheid zijn er het gevolg van; zij daalt of stijgt, naar gelang de droge lucht van den bergtop naar beneden waait, of de met waterdamp verzadigde lucht uit de vlakte opstijgt.

Moessons. Van den meesten invloed op het klimaat is de richting en sterkte van den wind. Het systeem der passaten, dat boven het ongestoorde tropengebied der oceanen wordt aangetroffen en daarin bestaat, dat van het Noorden en Zuiden de lucht toestroomt naar den gordel van lage luchtdrukking aan den evenaar, welke luchtstroomingen door den invloed der aardrotatie tot N.O. en Z.O. winden afwijken, is in den Archipel verstoord. In het jaargetijde, waarin de zon boven het Z.lijk halfrond zich bevindt, ontstaat door de sterke verwarming boven de woestijnen van Noord-Australië een sterk opstijgende beweging der lucht, die naar alle zijden een zuigende werking uitoefent. Daardoor wordt op het Z.lijk halfrond de Z.O. passaat verdrongen door den N.W. moesson, en de N.O.passaat, die ten N. van den evenaar waait, wordt over den evenaar heen gezogen en gaat continu over in den N.W. moesson. Tijdens de Noorder declinatie der zon wordt op dezelfde wijze door de aspiratie van het verhitte Aziatische vasteland de N.O. passaat ten N. van den equator verdrongen door den Z.W. moesson, die zich als een voortzetting van den over den evenaar heen gezogen Z.O. passaat voordoet. Ook de passaatwind van het winterhalfjaar wordt moesson genoemd; het systeem Z.O. en Z.W. moesson, respectievelijk ten Z. en ten N. van den evenaar, wisselt derhalve af met de combinatie N.W. en N.O. moesson.

In Januari overwegen over den geheelen Archipel de N. winden, door de aardrotatie en de windsystemen boven de aangrenzende vastelanden afgeweken tot N.O.-lijke winden op het N.lijk, tot N.W.lijke op het Z.lijk halfrond. Hetzelfde geldt voor Februari. In Maart wordt de wind minder standvastig, de overwegende windrichting blijft echter dezelfde. In April keert in het geheele Z.lijk deel van den Archipel de wind om en wordt Z.O. De windverdeeling gelijkt nu op het ongestoorde passaatsysteem met den kalmtegordel boven den evenaar. Deze kentering der moessons kenmerkt zich, evenals die van het najaar, door zwakke, veranderlijke winden, gepaard met onweders en drukkend weer. In Mei waaien over het geheele gebied Z.lijke winden. In het Z. en Z.O. is de richting Z.O.lijk en bijna, hoewel niet geheel tegengesteld aan den W.moesson. Dit windsysteem houdt meerdere maanden lang aan, toenemende in bestendigheid en kracht tot Juli of Augustus, om daarna tot de kentering in November af te nemen en dan over den geheelen Archipel een wisselend, onstandvastig karakter te vertoonen. In December waaien weer overwegend de N.lijke winden en neemt het windsysteem weer het karakter aan van dat voor Januari beschreven, met uitzondering van Java en de Kleine Soenda-eilanden, waar de Z.W. winden van den Indischen Oceaan nog op den voorgrond treden.

De kenteringstijden treden, zooals uit het bovenstaande overzicht moge blijken, hoewel de verschillen niet groot zijn, niet in alle deelen tegelijkertijd op, De kenteringsgordel beweegt zich met de zon mee. Van daar dat in April in het Z. deel van den Archipel de Z.O. moesson reeds doorstaat, echter in het N. eerst in Mei de Z.winden de overhand krijgen. Tijdens de najaarskentering, beweegt zich de kalmtegordel van Z. naar N., hoewel het verschijnsel dan minder duidelijk is. Bezuiden den equator is de duur van den O.-moesson langer naarmate men Z.lijker komt, en wel doordat hij vroeger begint en later ophoudt.

Land- en zeewinden, berg- en dalwind. Als de wolken zich boven het land hebben opgelost en de uitstraling haar afkoelende werking is begonnen, begint het proces, waarbij de koude landwind afvloeit en de lucht boven de warme zee verdringt en doet opstijgen. In den regel begint de landwind reeds vóór middernacht te waaien en houdt hij aan tot omstreeks 8 uur 's morgens. Onder den invloed der zonnewarmte is intusschen het land warmer geworden dan de zee, de lucht stijgt boven het land op en vloeit in hoogere lagen naar zee, terwijl beneden de zeewind het te kort aan lucht aanvult. In den namiddag tot zonsondergang waait de zeewind met volle kracht, totdat de nacht zijn kracht verlamt.

Duidelijker dan in de vlakte is de afvloeiende luchtbeweging merkbaar in het gebergte. Reeds kort nadat de zon is ondergegaan en de wolken zich om den bergtop hebben opgelost, komt de koude bergwind naar beneden en waait den geheelen nacht door. Door de grootere onrust in de atmosfeer is overdag de bij den berg oploopende dalwind minder goed merkbaar, hij verraadt zich echter door de wolken, die hij den berg opvoert.

LUCHTDRUKKING. Deze is vrij nauwkeurig bekend uit de waarnemingen verricht op een 10-tal stations, over den geheelen Archipel verspreid vanaf Koeta Radja tot Mĕraukĕ. Vooral van belang is het kenmerkende verschil in de verdeeling der luchtdrukking in den tijd van den doorstaanden W.moesson eener- en den O.moesson anderzijds.

Uit den grooten afstand der isobaren onderling blijkt duidelijk, hoe gering de drukverschillen zelfs in den doorstaanden moesson zijn; zij bedragen gemiddeld niet meer dan 1 m.M. op een afstand van 700 kilometer.

De veranderingen, die de barometerstand van dag tot dag ondergaat, zijn gering. Overwegend is de dagelijksche schommeling, die haar max. bereikt te 9 u v.m., haar min. te 4 u n.m. en een gemiddelde grootte van 2.8 m.M. heeft.

De afname van den barometerstand met de hoogte, die hoofdzakelijk van de temperatuur afhankelijk is, geschiedt wegens de gelijkheid der laatste over den geheelen Archipel bij vrij groote benadering op dezelfde wijze. Is op zeeniveau de luchtdrukking 760 m.M., dan neemt zij als volgt met de hoogte af:

Hoogte in meters	0	500	1000	1500	2000	2500	3000	3500
Luchtdrukking in m.M.	760	717	677	639	603	569	537	506

TEMPERATUUR. In overeenstemming met de tropische ligging is de temperatuur het geheele jaar door weinig verschillend. Er is een jaarlijksche periode, daarin bestaande, dat tijdens de Z.declinatie der zon de Z.lijke, tijdens de N.declinatie de N.lijke stations de hoogste temperatuur hebben.

In tegenstelling met de geringe jaarlijksche schommeling is het temperatuurverschil tusschen dag en nacht groot.

REGENVAL. Er bestaat waarschijnlijk nergens een uitgebreid samenhangend gebied, waar de regenval zoo groot is als in den Indischen Archipel. Een jaarlijksche regenval van minder dan 1 meter komt slechts bij hooge uitzondering voor, voor zoover bekend slechts op een paar stations aan de noordkust van Oost-Java ten N. van het Idjèn-gebergte en te Waingapoe op Soemba. Meer dan 2 M. valt over groote uitgestrektheden: met uitzondering van de noordkust over een groot deel van West- en Midden Java, bijna geheel Sumatra en Borneo, het grootste deel van Celebes en de Molukken, en waarschijnlijk geheel Nieuw Guinea met uitzondering van de omgeving van Merauke.

Zeer regenrijk zijn (met meer dan 3000 m.M.) het bergland van West- en Midden Java en de Z.O.-hellingen van den Tĕnggĕr, den Sméroe, den Jang en den Idjèn. Verder Sumatra's W.kust, meerdere stations in de Padangsche bovenlanden, de nabij het gebergte gelegen streken van Palembang en de N.kust van Banka en Billiton. Ook de geheele Westerafdeeling van Borneo en de hoogere deelen der Zuider- en Ooster afdeeling, in Celebes het centrale bergland en het Z.W., vooral in en nabij het gebergte. In de Molukken hebben Ambon en Saparoea meer dan 3000 m.M. 's jaars, op Nieuw-Guinea Windèsi aan de Geelvink-baai en hoogst waarschijnlijk een groot deel van het bergland en de Zuidkustvlakte.

SUMATRA *Klimaat.* Dit eiland neemt uit een klimatologisch oogpunt beschouwd een zeer bijzondere plaats in. Niet alleen behooren het noorden en zuiden tot verschillende halfronden, maar daarenboven deelt de hooge centrale bergketen het in een oostelijk en westelijk deel, die weinig communicatie met elkaar hebben.

In Zuid-Sumatra loopt het gebergte evenwijdig aan de moessonstrooming, zoodat deze hier nog tamelijk goed tot ontwikkeling komt. Benoorden den evenaar zoowel aan de west- als aan de oostkust zijn evenwel het geheele jaar door zwakke wisselende winden overwegend, terwijl in het kustgebied de land- en zeewinden sterk op den voorgrond treden Van locaal karakter zijn verder de droge heete valwinden, zooals de beruchte droge Bohorok-wind in het cultuurgebied van de Oostkust.

Sumatra is zeer regenrijk. De hoeveelheid neerslag is aan de Westkust grooter dan aan de Oostzijde. In het Zuiden is de regenverdeeling overeenkomstig die van Java Voor den aequator en ten Noorden daarvan is er maximum van regen ten tijde van de hoogste zonnestanden.

JAVA. *Klimaat.* Java ligt geheel in het gebied van den Australischen moesson.

De moessonstroomingen komen over het algemeen goed tot ontwikkeling en er is een duidelijke afscheiding van het jaar in een droog en een nat jaargetijde. Duidelijk is deze afscheiding vooral in de N.kustvlakte van geheel Java met een maximum van den regenval in Januari of Februari, een minimum in Augustus of September (Batavia, Semarang, Besoeki). In het bergland van West-Java zijn de verschillen tusschen het droge en het vochtige jaargetijde geringer, ook merkt men hier minder van de moessonstrooming zelve

In het gebergte is ook de verdeeling van den regen over het jaar anders; in plaats van het maximum in den tijd van sterkst doorstaanden moesson treden de twee kenteringsmaxima op den voorgrond.

BORNEO. *Klimaat.* Over geheel Borneo valt overvloedige regen, de vochtigheid is groot, de temperatuur-veranderingen in dèn loop van het jaar zijn gering. De regenval is boven 3000 m.M. in het gebergte en in de Wester-Afdeeling Aan de Zuid- en O.kust is hij geringer, maar toch op enkele uitzonderingen na hooger dan 2000 m.M. Behalve op een enkel station in het N van West-Borneo, (Mĕmpawa, waar het minimum in Februari valt) is de regenval het geringst in den O.moesson.

Aan de Z.kust is een duidelijke afscheiding tusschen een nat en een droog seizoen, overigens is het verschil tusschen de twee seizoenen niet groot De kenteringsmaxima zijn bijna overal goed ontwikkeld.

CELEBES *Klimaat.* Op Celebes doet zich veel sterker dan op Borneo de invloed van Australië gelden. Er is over bijna het geheele eiland een duidelijk onderscheid tusschen een drogen en natten moesson, zelfs tot over den evenaar toe; niettegenstaande den langen weg over zee heeft de Z.O. moesson daar nog gedeeltelijk zijn droog karakter behouden. De grillige vorm van het eiland veroorzaakt, dat het klimaat in de verschillende deelen nog al uiteen loopt.

MOLUKKEN. *Klimaat.* Voor een inzicht in de eigenaardige regenverdeeling der Molukken zij opgemerkt, dat in den O. moesson de lucht hier minder droog is dan men uit den betrekkelijk geringen afstand tot Australië zou verwachten, dank zij het feit dat de lucht hier niet meer uit het centrum van hoogen druk komt, maar meer ten O. ervan, en dat ze grootendeels over de golf van Carpentaria heen een betrekkelijk langen weg over zee heeft afgelegd; de moessonmaxima en -minima zijn dientengevolge zwak ontwikkeld.

KLEINE SOENDA EILANDEN, TIMOR EN DE EILANDEN TEN OOSTEN *Klimaat* Op de eilanden ten O. van Java is de tegenstelling tusschen de seizoenen sterker dan ergens elders in den Archipel Dat in den Oostmoesson maanden lang geen druppel regen valt, is op vele stations een gewoon verschijnsel. Daarentegen valt in den W. moesson tamelijk veel regen. Vooral aan de N.-kust der eilanden (Singaradja, Waingapoe, Koepang) is de regenval in den O.moesson zeer gering. De droogte neemt toe, naarmate men Australië nadert; te Baä op Roti viel 5 jaar achtereen (1908—1912) in Augustus en September in het geheel geen regen.

Oostelijk van Timor, waar de wind een verderen weg over zee heeft afgelegd, neemt de regenval weer toe, dit is reeds merkbaar op het nabij Timor gelegen Serwaroe (eiland Lèti), maar veel sterker op de Kei- en Aroe-eilanden. De moessonmaxima zijn overal goed ontwikkeld.

NIEUW-GUINEA. *Klimaat.* De hooge bergreeks, die het eiland doorsnijdt, scheidt het in twee

deelen, waarvan het Z.lijk deel in vrij sterke mate den invloed van Australië ondervindt, het N.lijk deel aan dien invloed grootendeels onttrokken is. Vooral in den oostmoesson doet deze invloed zich gelden.

KLIMVISSCHEN. Zie LABYRINTH-VISSCHEN.

KLINDOENGAN (Meer van). Zie GRATI.

KLINGALEEZEN. Onder den naam „Orang kĕling" zijn in verscheidene streken van den Indischen Archipel de Oostersche vreemdelingen bekend, afkomstig van de Kust van Coromandel (oudtijds Kalinga genaamd) en van Malabar. Dikwijls wordt die naam ook toegepast op Oostersche vreemdelingen, uit andere deelen van Indië afkomstig, omdat het woord „Kĕling" allengs de beteekenis aangenomen heeft van „overzeesch" Tusschen Kalinga en den Indischen Archipel bestond reeds vroeg een vrij druk verkeer; vermoedelijk zal de invoering van het Hindoeïsme in den Archipel uit Kalinga plaats gegrepen hebben. De meeste Klingaleezen houden zich bezig met handel — velen ook als reizende handelaren — dan wel met de uitoefening van een ambacht, of zijn koelies op landbouwondernemingen; zij zijn Mohammedanen en volgen meerendeels de Sjiïtische leer.

KLINGI. Zijrivier der Moesi. Zie SUMATRA, rivieren.

KLINKERT (HILLEBRANDUS CORNELIUS). Geb. te Amsterdam in 1829, vertrok in 1850 als zendeling naar Japara, vertaalde het N. Testament in het Laag-Maleisch, en richtte, om de drukkosten daarvan te bestrijden, een Mal. courant op, de Sĕlomprèt Melajoe. Door het Ned. Bijbelgenootschap werd hem opgedragen, zich naar Riouw te begeven om het zuivere Maleisch te bestudeeren, en den Bijbel daarin te vertalen. Zoowel het O. als het N. Testament werden, nadat hij nog eenigen tijd op Malaka had doorgebracht, door hem in het Mal. vertaald. In 1897 kreeg hij een aanstelling als leeraar in de Mal. taal en de land- en volkenkunde van Ned.-Indië aan de stedelijke Instelling te Leiden en later, ongeveer gelijktijdig met de opheffing dier Inrichting, als tijdelijk lector voor het Maleisch aan de Rijksuniversiteit aldaar (1890). In deze betrekking bleef hij werkzaam tot 1905; ook daarna ging hij voort met werken op lexicografisch gebied, totdat hij in Nov. 1913 overleed. Behalve de reeds genoemde Bijbelvertalingen en overzettingen van gedeelten van den Bijbel, een aantal kritieken op Mal. taalgebied enz. gaf hij nog een buitengewoon groot aantal woordenboeken en andere leerboeken voor het Maleisch uit.

KLIÖLÖN. Een lang kalkgebergte, dat zich als een muur op een afstand van 10 tot 12 K.M. ten Z. van het Tawar-meer in het gouvernement Atjèh van O. naar het W. uitstrekt en de Noordgrens vormt van Gajō Döröt, hoogste toppen ± 2600 M.

KLIPVISSCHEN (MAL.). Ikan karang). Deze naam wordt aan de meest verschillende vischsoorten gegeven doch oorspronkelijk werden er mede aangeduid de *Chaetodontidae*, tot de *Acanthopterygii* behoorend. Het zijn zijdelings syerksamengedrukte visschen, die voornamelijk tusschen koraal leven en schitterend zijn gekleurd. Het fraaist zijn de Eigenlijke Klipvisschen, de soorten van het geslacht *Chaetodon*, Mal. kĕpar laoet; zij zijn op alle denkbare wijzen gevlekt, gestreept en opvallend gekleurd Bij de Trompetter-Klipvisschen (*Zanclus*) is de snuit buitengewoon lang en buisvormig. Bij andere zijn twee stralen der eerste rugvin sterk verlengd; dit is vooral het geval bij den Vlaggeman of Vaandeldrager, *Heniochus macrolepidotus* uit den Ind. Archipel. De Karbouwvisch of Chineesche Duivel (*Taurichthys varius*), ook zee-os, zee-koe, en Joosje genoemd (Maleisch: Ikan karbau) heeft behalve 2 horens boven de oogen, een bult aan het begin van den hoogen rug. De *Platax*-soorten, Beugel-Klipvisschen hebben de stekels van rug- en aarsvin bijna geheel onder de huid verborgen, terwijl het weeke deel dezer vinnen zeer uitgebreid is; de Jicht-Klipvisch, *Platax arthriticus*, van de kusten van Java en Sumatra, vertoont de meeste zijner beenderen gezwollen, als van jichtknobbels voorzien. De Strontvisch, *Scatophagus argus* (L.), komt algemeen in zoet- en brakwater voor.

KLIWON. Titel van een ambtenaar in de Vorstenlanden (Zie aldaar). Ook naam van een dag in de pasarweek. Zie TIJDREKENING.

KLOEËT. Een landschap van de onderafd. Tapa Toean der afd. Westkust van Atjèh. De oppervlakte, is met die der onderhoorigheden ± 1700 K.M.², het zielental ± 12.000. Het land had oorspronkelijk een gemengde Alas-Gajō'sche bevolking. Later streken ook Maleiers en Atjèhsche peperplanters op de kust neer.

De bevolking, sprekende een taal die naar vorm en woorden veel verwantschap vertoont met het Daïrisch-Bataksch, leeft vooral van landbouw en visscherij en langs het strand vindt eenige zoutbereiding plaats.

KLOENGKOENG. Een der voormalige landschappen op Bali en uit een staatkundig oogpunt niet het minst belangrijke onder de zes, welker Vorsten door ons tot 1906—'08 in het zelfbestuur over hun rijk gelaten werden. Oudtijds was het de zetel van de Opperheeren van het eiland, die zich bovendien Heeren van Sélaparang (Lombok) lieten noemen. De vorst van Kloengkoeng, de Déwa-Agoeng, werd steeds als de aanzienlijkste Balische vorst beschouwd. (Voor de geschiedenis zie BALI). Het landschap maakt thans met Bangli samen een onderafdeeling der afdeeling Zuid-Bali uit, onder een controleur. Het grenst ten N. aan Bangli, ten O. aan Karang Asem, ten Z. aan de zee en ten W aan Gianjar. Tot Kloengkoeng behoort het eiland Noesa Pĕnida (zie PĔNIDA)

De voornaamste plaatsen zijn: Kloengkoeng, een zeer volkrijke desa, op een uur afstand van de kust, Gilgil (zie aldaar); Koesambĕ, gewoonlijk Kĕsoemba geheeten, op de Zuidkust, vlak aan zee; Satria en Djilantik, welke in elkander loopen en Badjarangkan. Zie ook BALI.

KLOET (Jav.: Kĕloed). Vulkaan, gelegen op de grens van Pasoeroean en Kediri, doch meest in laatstgen. residentie. De top bevat drie kraterranden, het hoogste punt, 1731 M., ligt in den meest O.lijken rand, de meest westelijke rand is de tegenwoordig nog werkzame krater en bevat het beruchte onregelmatig cirkelvormige kratermeer, dat volgens de laatste meting 1196 M. boven zee ligt en een maximum diepte van 118 M. had. De kraterrand is zoo goed als geheel ge-

sloten en ligt aan de Z.zijde 275—350 M. boven den waterspiegel; aan de W.zijde is een smalle kloof, waarin door de Kali Badak de afvloeiing van het meer plaats heeft; het meer zelf had in 1907 een oppervlakte van 0.7 K.M². Op 29 Januari 1875 is bij de plaats van afvloeiing een stuk van den kraterwand afgestort, ten gevolge waarvan het meerniveau plotseling ongeveer 60 M. daalde en een enorme watermassa (40 à 50 millioen M³.) zich over de W.helling ontlastte en groote verwoestingen aanrichtte (zie Kol. Versl. over 1875); men noemt dit de „koude lahar".

Erupties van den berg zijn bekend van 5 Juni 1811, 11—14 Oct. 1826, 1835, 16 Mei 1848, 24 Januari 1851, Januari 1864. De voorlaatste hevige eruptie was die van 23 Mei 1901; op dien datum werd bijna al het water van het meer uitgeworpen en verwoestte, met de losse producten op den mantel vermengd, als modderstroom (lahar) een deel der districten Blitar en Srèngat; in 1906 werd een ontlastingskoker aangebracht, waardoor de waterstand gereguleerd wordt. Op 29 Mei 1919 had opnieuw een hevige eruptie plaats, waarbij de inhoud van het meer, 36 mill. M.³ met groot geweld omhoog werd gespoten, en is neergevallen op de Z.-lijke hellingen, welke watermassa nabij den top alles heeft geraseerd, en met lossere verweeringsproducten in verschillende richtingen enorme lahars vormde van heete modder, die als lawinen omlaag rollende, reusachtige steenen en boomen meesleurden; het was derhalve geen vuur- of lava- eruptie. Omstreeks 21 dorpen werden geheel, een 17 tal gedeeltelijk verwoest; het aantal slachtoffers bedroeg ± 5000 waaronder een aantal Europeanen. De schade wordt op meer dan 3 millioenen gld. begroot; ook de stad Blitar is voor een groot deel verwoest

KLONTONG. De naam van Chin. rondventers, zooals ze voornamelijk op Java worden aangetroffen en die in den regel manufacturen of galanterieën verkoopen; ze worden zoo genoemd naar een soort van rateltje, dat ze in de hand houden.

KNAAGDIEREN (*Rodentia*), de soortenrijkste en meest verspreide orde der ZOOGDIEREN. Het zijn kleine dieren, die uitsluitend van plantaardig voedsel leven. Hun meest kenmerkende eigenschap is gelegen in den bouw der snijtanden, de z.g. „knaagtanden". Van deze staat meestal in elk der beide kaken slechts één paar, zelden in de bovenkaak twee paar. De knaagtanden groeien permanent: naarmate ze door het knagen aan den top afslijten, groeien ze aan het ondereinde aan.

Van de talrijke families dezer orde komen er 5 in den Indischen Archipel voor, n.l.: *Leporidae* (zie HAZEN), *Sciuridae* (zie EEKHOORNS, DWERGEEKHOORNTJES en EEKHOORNS, VLIEGENDE), *Spalacidae*, *Muridae* (zie MUIZEN en RATTEN), *Hystricidae* (zie STEKELVARKENS).

KNOFLOOK. Zie ALLIUM.

KNOKKELKOORTS. Zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

KOBA. Een district van de afd. Zuid-Banka der res. Banka en Onderh., tevens een der 9 mijndistricten, waarin het eiland voor de tinwinning is verdeeld. De gelijkn. standpl. van het districtshoofd had ult. 1905 een bev. van ± 1800 zielen, waarvan een 6-tal Europ. ± 970 Chin en een 8-tal Arab.

Er bevinden zich een Gouv. lagere inlandsche school en een particuliere Chin. school.

KOBUS (JAN DERK). Geb. in 1856 te Deventer. In 1887 werd Kobus benoemd tot onderdirecteur van het juist opgerichte proefstation voor de suiker te Pasoeroean, ging in 1892 over naar Soerabaja als hoofdredacteur van het toen opgerichte Archief voor de Java Suikerindustrie, maar kwam reeds in 1897 naar het Proefstation te Pasoeroean terug en wel in de kwaliteit van directeur, een betrekking, die hij tot zijn dood in 1910 heeft vervuld.

Groote verdiensten heeft hij zich verworven met onderzoekingen over de serehziekte, over den invoer van vreemde rietvariëteiten, over selectie van suikerriet op den weg der chemische analyse, over het kweeken van nieuwe rietvariëteiten door uitzaaiing, maar zijn hoofdarbeid bleef gewijd aan de bewerking en bemesting van het suikerriet, die hij op rationeelen grondslag wist te vestigen. Zijn talrijke geschriften zijn alle opgenomen in het Archief der Java Suikerindustrie en in den als bijlage van het Archief uitgegeven verzamelbundel van belangrijke publicaties, welke vóór 1893 verschenen waren.

KOCK (HENDRIK MERKUS BARON DE). Geb. te Heusden in 1779. Na eerst een groot aantal betrekkingen te hebben bekleed, werd hij in 1807 kommandant over Java's Oosthoek, Madoera en Grissee, in 1808 kol. en adjud.-gen. van den Gouv.-Generaal, en in 1809 brigadier der legers en kommandant der mil. divisie te Sĕmarang. In 1817 opnieuw te Batavia aangekomen, werd hij tot gouverneur der Molukken benoemd en, na als kommandant der troepen in Indië te zijn opgetreden, werd hij in 1826 waarnemend Gouv.-Generaal; na de aankomst van den Comm. Generaal Du Bus de Gisignies legde hij die betrekking neder, doch bleef als Luit.-Gouv.-Generaal en legerkommandant de eerste persoon na den landvoogd, tot hij 16 Jan. 1830 die betrekkingen nederlegde en naar Nederland vertrok. Groote diensten had hij intusschen bewezen door de bestrijding en beëindiging van den opstand van Dipå Negårå. In 1845 overleed hij te 's Gravenhage.

KODOK. Jav. naam voor kikvorsch en pad.

KOEALA. Naam van een langzamerhand in beteekenis toenemende handelsplaats in de onderafd. Boven Langkat (afd. Langkat van het Gouv. O.kust v. Sumatra), welke met een stoomtramweg naar Bindjei is aangesloten aan het Deli-spoorwegnet.

KOEALA (KOEWALA, KWALA) (MAL., en ATJ.). Riviermonding. De namen van aan riviermondingen gelegen plaatsen worden veelal met Koeala samengesteld, bijv. Koeala Kapoeas, Koeala Daja, enz. Soms begrijpen wij onder zoo'n naam ook het achterland van de eigenlijke Koeala en spreken bijv. van de landschappen Koeala Batèë, enz.

KOEALA KAPOEAS. Afd. der res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo met gelijknamige hoofdplaats (aan de Kleine Dajakrivier of Kapoeas Moeroeng) en verdeeld in de onderafd. Beneden Dajak, Boven Dajak, Sampit en Kota Waringin.

KOEALA LAMBEUSÔË. Zie LAMBEUSÔË.

KOEALA SIMPANG. Standplaats van den gezaghebber der onderafd. Tĕmiang, afd. Oostkust van Atjèh, gouvt. Atjeh en Onderh.

KOEALOE (KWALOE. HOEALOE). Zelfbesturend landschap, deel uitmakende van de onderafdeeling Laboean Batoe der afd. Asahan van het Gouv. Oostkust van Sumatra. Het omvat den beneden- en een gedeelte van den bovenloop der Koealoerivier, die haar bronnen heeft ten Z. van het Tobameer, en is gelegen tusschen de landschappen Asahan in het N. en Bila in het Z., Straat Malaka in het O. en de tot de residentie Tapanoeli behoorende Bataklanden in het W. Behalve in het Westelijk gedeelte is de bôdem een uitgestrekt moeras, de kampongs zijn langs de rivieroevers gelegen.

KOEANTAN. Zie SUMATRA (rivieren) (Kwantan).

KOEBOE. Landschap op de O.kust van Sumatra, onderhoorigheid van het landschap Siak. De bevolking woont grootendeels in de benedenstreken, nabij de Koeboe-rivier; aan de overige riviertjes, die in de Straat van Malaka uitmonden — met uitzondering van de Dahoen — hebben zich Chineezen gevestigd, die zich met de vischvangst bezig houden.

KOEBOE (ORANG) worden beschouwd de oudste bewoners van Sumatra te zijn; de naam wordt afgeleid van „ngoeboe" (= rondzwerven): zij waren vroeger nomaden; eerst in de laatste jaren, zijn zij tot vaste nederzettingen gedrongen. Koeboe's zonder vaste woonplaats zijn thans een groote uitzondering geworden. Het Koeboegebied wordt begrensd door de rivieren Moesi, Rawas, Tabir en Djambi, echter zijn ook Koeboenederzettingen aangetroffen in Ma Boengo, bewesten de Tabir, aan de Singoan benoorden de Djambirivier en komen soms wel zwervende Koeboes in Tĕbing Tinggi, ja tot aan de Komĕringrivier (dus ver bezuiden de Moesi). Hun afkomst ligt in het duister. In 1906 werd hun aantal geschat op ± 7000. Zij behooren tot de kleine menschen, wat lichaamsgrootte betreft; de mannen hebben een gemiddelde lengte van 1.588 M., de vrouwen van 1.508 M.; zij zijn donkerder van kleur dan de gewone Maleiers. Zedelijk stelt men hen hoog. De kleeding is een schaamgordel uit boomschors (of katoen) voor beide geslachten (de kinderen loopen tot 10-jarigen leeftijd naakt) en een hoofddoek van boomschors (of van katoen), doch in de doesoens neemt men meer en meer de Maleische kleederdracht over. Voor een groot deel zijn zij (of noemen zich) Mohammedaan; huwelijken worden nog meestal volgens eigen gewoonten gesloten; monogamie is regel, doch het komt voor dat één man twee vrouwen heeft; echtscheiding komt voor. Stamverband bestaat niet, wel familieverband; hoofden kenden zij niet, rangen en titels evenmin. Voordat zij in vaste dorpen woonden, kwamen zij met de buitenwereld nimmer in aanraking dan door tusschenkomst van hun Djĕnang, een Maleier die op een of andere toevallige wijze hun vertrouwen had weten te winnen; met handelaren onderhielden zij een ruilhandel op bepaalde plaatsen in het bosch, zonder dat men elkaar ooit zag. Hun taal is een dialect van het Maleisch, vermengd met Javaansche, Rĕdjangsche en Minangkabausche woorden.

KOEBOE. Landschap op Borneo's W kust, ressorteerend onder de onderafd. Pontianak der gelijknamige afd., bevat de delta-eilanden begrensd ten N.W. door de Poengoer en Kapoeas, ten O door de Mĕndawak en Lida, ten Z. door de Sĕlat Maja. Het landschap, op 5088 K.M.² geschat, bestaat uit moerassige en met wildernissen bedekte kustlanden. De eenige hoogte van beteekenis is de G. Ambawang (360 M.). Het heeft hoofdzakelijk in het N.W. een gevestigde bevolking

KOEBOE OELO LĔKO. Belangrijke marga van de voormalige onderafd. Koeboestreken (thans van de onderafd. Moesi Ilir) in de afdeeling Palembangsche Benedenlanden, gelegen aan den bovenloop der Batang Hari Lĕko, een linker zijrivier van de Moesi. Hoofdplaats is Loeboek Bintialo. De marga heeft meer bekendheid gekregen, doordat hier belangrijke petroleumbronnen vermoed worden o.a., in het noorden aan de Soengoe Toeboe.

KOEBOESTREKEN. Voormalige onderafd. der afd. Palembangsche benedenlanden in het N.O. der res. Palembang. Op 1 Februari 1916 is de onderafd. opgeheven en gevoegd bij de onderafd. Banjoe Asin, behoudens de marga Koeboestreken, welke als Batang Hari Lĕko een deel uitmaakt van de onderafdeeling Moesi Ilir.

KOEDA (IKAN). Zie ZEEPAARDJES.

KOEDA AJĔR, K. ARAU, K. RIMBOE. Zie TAPIR.

KOEDOES (SOENAN). Zie HEILIGEN (MOH. INDISCHE).

KOEDOES. Afd. en regentschap van de residentie Semarang met een oppervlakte van 590 K.M². De afdeeling bestaat uit een contrôleafdeeling en vier districten: Koedoes, Tjĕndânâ, Oendakan en Tĕnggèlĕs. De bevolking bedroeg, op ulto. 1915 ruim 278.000 zielen, waarvan 380 Eur., 4300 Chin. en ± 40 andere Vr. Oosterl. In het Z. der afd., in het distr. Oendakan, vindt men de Râwâ gĕdé, een groot moeras, dat zich ook uitstrekt over het daaraangrenzend district Kajèn.

KOEDOES. Hoofdplaats van de gelijknamige afd. het regentschap en distr. van de res. Sĕmarang, gelegen aan den grooten postweg en de stoomtramlijn Sĕmarang-Lasĕm, en aan de Kali Gèlis. De hoofdplaats is vrij groot en kenmerkt zich door fraaie houten inlandsche huizen, van kostbaar snij- of lofwerk voorzien. De inwoners zijn grootendeels handelaren, die overal op Java heentrekken en soms jaren van huis blijven. Men onderscheidt Koedoes in een oude en nieuwe stad: de eerste draagt voornamelijk roem op het graf van Pangéran Koedoes en op de oude moskee of liever minaret, die daarnevens omhoog rijst. Men vindt er een belangrijke Chineesche wijk. Van de inlandsche nijverheid dient vermeld te worden de fabricatie van inl. sigaretten, die zelfs naar O Java worden gezonden.

Op ultimo 1915 bedroeg de bevolking 38.800 zielen, waarvan een 230-tal Eur., een 4000-tal Chin., en een 40-tal andere Vreemde Oosterl. Omtrent het graf bij de desa Tjolo, zie TJOLO.

KOE-IEN. Riviertje op de Z.kust van Borneo, dat zijn naam gaf aan de vroegere onderafdeeling in Bandjĕrmasin, Koewin, de omstreken der hoofdplaats bevattende.

KOEKANG, ook kongkang, poekang? (MAL.), moeka (SOEND.); oewâ-oewâ (JAV.), ten onrechte luiaard genoemd door de Europ. *Nyctiubus coucang* Bodd. = *tardigradus* Fisch.). Is in den Indischen Archipel de eenige vertegenwoordiger van de *Nyctiubidae*, een fa-

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

De snelste verbinding tusschen Holland en Java is via Marseille en het Suez-kanaal met snelvarende Mailbooten van de Rotterdamsche Lloyd

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

's-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

Godsdienstoefeningen kunnen op verzoek aan boord gehouden worden Een missiekoffer met alle zich daarin bevindende gewijde voorwerpen voor de uitoefening van den Katholieken Eeredienst bevindt zich aan boord van ieder mailschip

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

's-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

milie der Halfapen (zie ald.). Het zijn kleine, ongeveer $3^1/_2$ d.M. lange, wollig behaarde dieren met een zeer korten staart, kleine ooren en groote oogen, dit laatste in verband met de nachtelijke levenswijze. Zij leven, eenzaam of in paren, op boomen, waarin ze overdag met opgerold lichaam slapen, terwijl zij 's nachts zich langzaam voortbewegen. De kleur is grijsachtig, met een smallen, bruinen, overlangschen band over het midden van den rug en een donkerbruinen ring om elk oog. Hun voedsel bestaat vooral uit bladeren en vruchten, maar ook uit insekten, vogels en hun eieren, enz.

KOEKOEKBĔLOEK (KOKOK BĔLOEK). Zie UIL.

KOEKOEK. De koekoeken (*Cuculidae*) worden in een groot aantal soorten overal op de eilanden van den Indischen Archipel gevonden.

KOELAWI. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Paloe der residentie Menado.

KOELAWI'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

KOELIE, KOELIECONTRACT, KOELIEORDONNANTIES. Koelie (Eng. cooli) waarschijnlijk een Tamil-woord, dat „huur", „gehuurd persoon" beteekent, wordt in den regel gebezigd ter aanduiding van gekleurde arbeiders in het algemeen. In het bijzonder duidt het woord de arbeiders aan, werkzaam op ondernemingen van landbouw, mijnbouw, nijverheid.

Terwijl op Java en Madoera nagenoeg uitsluitend Inlanders, en meest van het eigen gewest waarin de onderneming gelegen is, zich als koelie op zulke ondernemingen verbinden, heeft de schaarschte der bevolking in vele gewesten der Buitenbezittingen aldaar aanleiding gegeven om de arbeidskrachten te zoeken in andere gewesten van N.-I. en voor een groot deel daarbuiten.

Al spoedig na het herstel van het Nederlandsch gezag in Indië heeft de wetgever reden gehad, zich te bemoeien met de werving van deze arbeidskrachten en in den loop van de negentiende eeuw is deze bemoeiing steeds meer omvattend geworden en het *koelievraagstuk* is ook thans nog een der belangrijkste op het gebied der binnenlandsche politiek. Verschillende belangen eischen in deze behartiging, zoowel wat betreft den arbeider, als wat betreft den werkgever.

Omtrent de geschiedenis van het toezicht, in deze door de Reg. uitgeoefend op *Java* en *Madoera*, zie men de groote Encycl. van Ned. Indië.

Geheel anders dan op Java en Madoera is de loop der zaken geweest in de Buitenbezittingen. Terwijl voor de vroegere regelingen ook hier naar de groote Encycl. verwezen wordt, zij omtrent de tegenwoordige regeling hier het volgende vermeld.

Ernstige klachten over toestanden ter Sumatra's Oostkust gaven de Regeering in 1903 aanleiding een rechterlijk ambtenaar — mr. J. L. T. Rhemrev — naar dit gewest te zenden tot het instellen van een onderzoek ter plaatse, en in de daarop volgende jaren is allengs een algeheele herziening der arbeidswetgeving tot stand gekomen, die thans ook omvat de *werving* en het namens de regeering op de naleving der arbeidswetgeving uitgeoefend wordend *toezicht*.

A. *Werving.* Werving van arbeiders in Indië voor het buitenland is in Ned.-Indië verboden, behoudens bevoegdheid der Reg. om in bijzondere gevallen van dit verbod dispensatie te verleenen; de aanwerving van arbeiders op Java en Madoera ten behoeve van ondernemingen op andere eilanden is vrij, mits met inachtneming van algemeene daaromtrent uitgevaardigde voorschriften. De werving van koelies in het *buitenland* strekt vooral ten behoeve der ondernemingen ter Oostkust van Sumatra en voor de tinwinning op Singkèp, Banka en Billiton en betreft uitsluitend de werving van Chineezen. Voor zooverre deze in China plaats heeft, worden de contracten gesloten voor een officieel bureau te Swatow; geschiedt ze te Singapore of te Penang dan heeft de contractsluiting plaats ten overstaan van den Protector of Chinese, ook genaamd Secretary of Chinese affairs aldaar. Als werfagenten in China treden vaak *laukehs* (lieden, die reeds eenigen tijd als contractkoelie ter S.O.K. hebben gewerkt) op, daartoe door de plantersvereeniging ter S.O.K. naar China gezonden.

Wat de werving van Javanen betreft, waaruit thans het overgroote deel der koelies ter S.O.K. bestaat, deze geschiedde tot 1909 ongereglementeerd door tusschenkomst van particuliere werfkantoren in de havenplaatsen op Java, die wervers in de binnenlanden hadden. Thans geldt hieromtrent de regeling in de ordonnantie van 14 September 1914, Ind. Stb. no. 613, gewijzigd bij Ind. Stb. 1915 nos. 181, 423 en 693. Zie behalve bovengenoemde bescheiden, voor uitvoeringsvoorschriften Bijblad 8112.

B. *Koelieordonnanties.* Toen in 1903 bij wijze van tijdelijken maatregel een Inspecteur van den Arbeid voor Sumatra's O.kust werd benoemd, constateerde deze ambtenaar, de heer B. Hoetink, dat de tot nu toe gesloten contracten de belangen der arbeiders niet voldoende behartigden. Meer en meer werden nu contracten gesloten waarbij gebruik werd gemaakt van de bepalingen van een door hem vervaardigd ontwerp voor een nieuwe koelieordonnantie, en zelfs bepaalde in 1906 de Resident v. Sum.'s O.kust, dat de ambtenaren alléén dergelijke contracten mochten registreeren. Wegens een vonnis van den Raad v Just. te Médan werd bij ordonn. van 12 Mrt. 1910 (Ind. Stb. n°. 383) de rechtsgeldigheid van dergelijke contracten verzekerd.

Een ontwerp van Mr. van Blommenstein, waarbij de z.g. *poenale sanctie* (zie beneden) feitelijk verviel, lokte veel verzet uit in de planterskringen, zoodat de Reg. zich van een regeling als daarin voorgesteld, onthield.

Een belangrijke maatregel, zij het nog slechts van voorloopigen aard, kwam intusschen tot stand bij de ordonnantie, opgenomen in Ind. Stb. 1911 no. 540, sedert weder gewijzigd bij Ind. Stb. 1914 no. 616, waarbij, in afwachting van een algemeene herziening der voor verschillende gewesten buiten Java en Madoera geldende zoogenaamde koelieordonnanties, meerdere vrijheid werd verleend tot indienstneming van werklieden op *anderen voet* dan bij die verordeningen bepaald. Elke *verplichting* om met van elders afkomstige werklieden een contract te sluiten, waardoor de partijen kwamen onder bereik der koelieordonnanties, *verviel*, behalve waar het gold de op Java en Madoera bepaaldelijk voor arbeid in de Buitenbezittingen aangeworven werklieden.

Voor zoover aangaat Sumatra's Oostkust gaf de ordonnantie van 22 Juni 1915, Ind. Stb. no. 421 een nieuwe regeling, waarbij die van 1889

werd ingetrokken. Zij voerde niet een nieuw stelsel in, en kan eigenlijk geen nieuwe ordonnantie genoemd worden, maar veeleer een hernieuwde afkondiging der ordonnantie van 1889, waarin talrijke sedert plaats gevonden hebbende wijzigingen zijn opgenomen.

Terwijl onder de strafbepalingen niet meer behouden zijn die wegens „verregaande luiheid" en „dienstweigering", zijn ook nu nog die gehandhaafd, welke meer bijzonder onder den naam „poenale sanctie" bekend zijn. nl. die tegen elke willekeurige inbreuk op de werkovereenkomst, als hoedanig van de zijde van den werkman beschouwd worden: *a.* niet naleving van de verplichting om zich tijdig op de onderneming te bevinden; *b.* desertie; *c.* voortgezette weigering om den verplichten arbeid te verrichten.

Voorts is ook nu nog gehandhaafd de bepaling dat werklieden, die tijdens den duur der overeenkomst buiten de onderneming terecht gestaan of een vrijheidsstraf ondergaan hebben, dan wel zij, die na een afwezigheid wegens verlof, ziekte of anderszins niet binnen bekwamen tijd naar de onderneming terugkeeren, namens de politie door personeel van den werkgever naar de onderneming teruggevoerd kunnen worden.

Intusschen is bij artikel 24 van de nieuwe koelieordonnantie ten aanzien van de hier aangehaalde groepen van voorschriften bepaald dat zij, *„zoodra de omstandigheden zulks ter beoordee- „ling van den Gouverneur-Generaal toelaten, op een „door Hem vast te stellen tijdstip buiten werking „zullen treden voor de ondernemingen in het geheele „gewest, dan wel voor die in een bepaald gebiedsdeel, „hetzij voor alle werkovereenkomsten, hetzij voor „nader door Hem aan te duiden werkovereenkom- „sten van een bepaalde soort of strekking"*.

De regeering hoopt dat allengs, met medewerking van de werkgevers, door arbeiderskolonies een vrije arbeidersbevolking ter O.kust zich zal ontwikkelen, voor welke uit den aard der zaak koelieordonnanties met poenale sancties enz. niet meer noodig zullen zijn.

Het ligt in de bedoeling der Arbeid inspectie, geheel nieuwe regelen voor arbeid contracten, in het bijzonder voor Jav., te ontwerpen.

Ten aanzien der andere gewesten van de Buitenbezittingen mag worden verwezen naar de afzonderlijke voor die gewesten vastgestelde ordonnanties, welke in hoofdzaak met die van S.O. K. van 1889, zooals die sedert werd gewijzigd, overeenstemmen en die alle voornl. wijziging ondergingen door de reeds vermelde ordonnantie van 1911, Ind. Stb. 540.

C. *Arbeidsinspectie.* Nadat door den heer B. Hoetink als tijdelijk inspecteur van den arbeid op Sumatra's Oostkust binnen korten tijd tal van verbeteringen in de toestanden onder de arbeiders ter S.O.K. tot stand gebracht waren, werd bij G.B. van 6 Juni 1908 no. 3 (Ind. Stb. no. 400) een definitieve regeling van de Arbeidsinspectie tot stand gebracht, die nu niet meer enkel Sumatra's Oostkust, maar geheel Nederlandsch-Indië betreft. Thans bestaat het personeel uit één chef van den dienst, twee inspecteurs, waarvan één sous-chef van den dienst, en meerdere adjunct-inspecteurs met tolken. De dienst der arbeidsinspectie en koeliewerving ressorteert onder het Departement van Justitie; de chef en sous-chef hebben te Batavia, de andere ambtenaren meerendeels in arbeidscentra hun standplaats. In het algemeen is de taak der inspectie aldus omschreven: het toezicht op de naleving van de voorschriften der koelie- en wervingsordonnanties.

Van tijd tot tijd wordt door de Arbeidsinspectie een uitvoerig *„Verslag van den dienst der arbeidsinspectie en koeliewerving in Nederlandsch-Indië"* uitgebracht, dat daarna ter Landsdrukkerij wordt gedrukt.

Hoewel nog langen tijd koelieordonnanties in den thans gebruikelijken zin niet zullen kunnen worden gemist, mag toch worden vertrouwd, dat allengs de vrije arbeid zal toenemen en een volledige arbeidswetgeving, de onderlinge rechten en verplichtingen, uit vrijen arbeid voortvloeiende, beheerschend, niet meer in de verre toekomst ligt.

KOELIT LAWANG (MAL.). *Cinnamomum Culit-lawan* Nees, fam. *Lauraceae.* De bast en de vruchtjes van deze en eenige andere Jav. kaneelsoorten komen als k o e l i t l a w a n g en b o e a h l a w a n g in de inl. geneeskunde voor.

KOELIT MANGGIS. Zie GARCINIA MANGOSTANA.

KOELIT MANIS. Top in het Barisangebergte, 1859 M. hoog, ten N. van Painan in den bovenloop der Bajang rivier (Sum. Westk.).

KOELOEK, in het Mohamm. recht een wijze van echtscheiding. Zie TALÂK.

KOELOEK. Ouderwetsch-Javaansche staatsiemuts, zuiver kegelvormig, op $^2/_3$ der hoogte plat van vlak, zonder rand van onderen. In vorm dus volkomen als de KOPJAH (d. i. fez) en KANIGÅRÅ (zie deze woorden), maar van geheel andere stof, n.l. van fijn katoen of graslinnen ijl geweven, en met rijststijfsel glanzend vast gestreken.

KOELON PROGO (Prågå). Afd. der res. Djokjakarta met hoofdpl. Watès, bestaande uit het regentschap Koelon-prågå, behoorende tot het sultansgebied en het regentschap Adikartå (zie aldaar). De afdeeling telde einde 1915 een 75-tal Europeanen, 330 Chineezen en 270.000 Inlanders.

KOEMBANG of **KOMBANG** (MAL., JAV.). Houtbij. Zie BIJ.

KOEMĔLI of **HOEWI KOEMĔLI** (SOEND.). Zie COLEUS TUBEROSUS.

KOENANG (KONANG) of **KOENANG-KOENANG** (MAL., JAV., SOEND.). Vuurtor. Zie het art. API-API.

KOENDOER. Zie KARIMOEN.

KOENINGAN. Regentschap, behoorende tot de afd. Cheribon, bestaande uit één contrôle-afd. (Koeningan) en vier distr.: Koeningan, Kadoegĕdé, Loerahgoeng en Tjiawigĕbang. Het regentschap telde in 1905 ± 223,000 inwoners, w.o. een 70-tal Europeanen, ruim 3200 Chineezen en enkele Arabieren. Vroeger vormde het een afzonderlijke afdeeling. Er is wel beweerd, dat de vrouwen van Koeningan en Soemĕdang de schoonste van Java zijn. Koeningan-paarden zijn bekend; zij zijn fraai gebouwd, deugdzaam, maar bijzonder klein van gestalte; korte, breede kop en breed, afgerond kruis. De hoofdplaats Koeningan telde einde 1905 ruim 6000 inwoners, waaronder ± 50 Europeanen, bijna 200 Chineezen en een 40-tal Arabieren.

KOENIR (JAV.). Zie CURCUMA.

KOENJIT (MAL.). Zie CURCUMA.

KOENJOEK (SOEND.). Zie JAVAANSCHE AAP.

KOENTŎ DAR ES SALAM ook wel genoemd KOENTŏ of KOTA INTAN. Een der 5 Rokan landschappen, die gezamenlijk de onderafd. Rokan van de afd. Bĕngkalis vormen in het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het omvat het stroomgebied van de Rokan Kiri, van de Oostelijke grens der IV Kota (Moeara Ngaso) af tot aan Pasir roempoet.

Van de Westelijke grens af daalt de tamelijk vlakke bodem langzaam, doch gestadig naar het Oosten, om in de benedenstreken moerassig te worden; slechts op vrij groote afstanden van de zich sterk kronkelende Rokan Kiri treft men hetzij doorloopende, hetzij op zichzelf staande terreinverhoogingen aan, bekend als „tanah kasang".

Het nĕgri- en soekoebestuur is in Koento Dar es Salam op dezelfde leest geschoeid als in de overige Rokan-landschappen. De Maleische bevolking is Mohammedaansch, de Sakais langs de Rokan Kiri zijn het in naam, terwijl bij die in de Batang Poetihstreek (een der Sakai-nederzettingen) heidensche begrippen overheerschen. Voor rechtspraak, geestelijkheid en middelen van bestaan zie men onder RAMBAH.

KOEPANG. Onderafd. der afd. Zuid-Timor en Eilanden van de res. Timor en Onderh., bestaande uit: *a.* het tot het rechtstreeks bestuurd gebied behoorend terrein, ingenomen door de hoofdplaats Koepang, b. de om de baai van Koepang gelegen strook grond ter breedte van zes paal (± 9 K.M.) gerekend van de kustlijn, loopende van den Zuidelijken oever van de rivier Oil Faoe tot aan den Westelijken oever van de aan de Zuidkust uitmondende Oepaha-rivier; *c.* de landschappen Foenai, Tabĕnoe, Amabi (voor zoover dit landschap niet valt binnen het sub *b* bedoeld gebied), Klein Sonbait, Amarassi, Amabi Efetto en Koepang, het laatste met inbegrip van het eiland Sĕmaoe, benevens enkele kleinere eilanden.

KOEPANG. Landschap op de Zuidpunt van het eiland Timor, behoorende tot de gelijknamige onderafd. der afd. Zuid-Timor en Eil. van de res. Timor en O. onder een Radja, die verblijf houdt op het aan hem onderhoorige eil. Sĕmaoe.

KOEPANG. Hoofdplaats der residentie Timor en O., alsmede standplaats van den assistent-resident der afdeeling Zuid-Timor en Eilanden. In 1916 telde de bevolking 3500 zielen, waaronder een 230-tal Europeanen en ruim 1000 Chineezen, Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. Koepang ligt aan de Zuidzijde van de baai van denzelfden naam. Door de Koeninorivier, welke slechts aan de monding bevaarbaar is, wordt de plaats in twee deelen gescheiden. Goede wegen doorsnijden het oude centrum, in hoofdzaak de woonplaats der Europeanen. In de toekomst zullen de nieuwe Europ. woningen in het heuvelterrein worden gebouwd. Er is handel in copra, huiden, hout, parelschelpen, tripang en schelpdieren. Te Oeba nabij Koepang is een station voor draadlooze telegraphie gevestigd.

KOEPANGSCH. Het Koepangsch wordt heden op Timor nog alleen gesproken in Foenai, en is voornamelijk beperkt tot het eiland Sĕmaoe, tegenover Koepang gelegen. De taal is verwant met het Timoreesch, enz., doch niet zoo nauw als bijv. het Timoreesch met het Rottineesch.

KOER-GROEP. Eilandengroep, tot de Kei-eilanden (zie aldaar) gerekend, maar waarvan de bewoners noch in taal noch in afstamming met de bevolking der eigenlijke Kei-eilanden verwant zijn. De groep bestaat uit het hoofdeiland Koer (Koor, Khoor), de Noordelijk daarvan gelegen eilandjes Boei, Kaidos of Sĕkat en Kaimeer en de beZ. het hoofdeil. gelegen eilandjes Onin, Mangoer en Fadol (De 3 Gebroeders).

De bewoners belijden den Mohammedaanschen godsdienst. Het zielental zal omstreeks 1200 bedragen. Nabij de kampong Warkar treft men twee keteltrommen aan, klaarblijkelijk vía Banda aangebracht; zie bij KETELTROMMEN.

KOERA-KOERA. Algemeene Maleische naam voor moeras- en zoetwaterschildpadden uit de familie der *Testudinidae.*

KOER'ÂN. Zie ISLAM I. b. en KORAN.

KOERIA. Zoo worden tegenwoordig de districten genoemd in de res. Tapanoeli, waarvan de hoofden rechtstreeks ondergeschikt zijn aan den Europ. besturenden ambtenaar der onderafdeeling of afdeeling.

KOERINTJI. L a n d b e s c h r ij v i n g. Meest Westelijke afdeeling van de res. Djambi, gelegen tusschen 1$^1/_2$° en 2$^1/_2$° Z.B. en 101° en 102° O.L. v. Gr. De oppervlakte bedraagt ongeveer 4300 K.M.^{2}. De afd. telde in 1915 ongeveer 57.000 inwoners, waaronder slechts enkele Europeanen en 80 Chineezen. Koerintji bestaat uit een groote vlakte, welke in het hartje van den Barisan is gelegen, en uit omringende gebergten. Deze laatste zijn te verdeelen in twee rijen, welke beide waterscheidingen vormen. De meest Westelijke vangt aan bij den G. Oeloe Batang Liki (2400 M.) in het Noorden op de grens met het gewest Sum. Westkust en loopt in Z.O. richting verder over de Boekit Pinang, Boekit Krongsong (2300 M.), Goenoeng Pandan (1900 M.), Goenoeng Raja (2550 M.) en Goenoeng Koenjit (2400 M.). Evenwijdig met den genoemden rug loopt een meer Oostelijke waterscheiding welke aanvangt bij den Boekit Sapoe (2300 M.) en over den Boekit Loemoet (2200 M.), G. Patahtiga (2300 M.) tot aan den G. Soelah (2000 M.) gaat, waar een splitsing in twee lagere takken plaats heeft: een in Z.O. richting over den B. Sangkŏ en B. Pandan, een in O. richting over den B. Nanas naar den B. Mandai Orai. Geen der genoemde toppen zijn werkzame vulkanen, zooals de G. Koerintji (zie aldaar) of Piek van Indrapoera in het N., de G. Soembing in het Z. zijn. Tusschen deze O. en W. waterscheiding in ligt de eigenlijke hoogvlakte van Koerintji, ongeveer 45 K.M. lang en 5 K.M. breed (oppervlakte ± 300 K.M.^{2}). Van N.W. naar Z.O. neemt deze vruchtbare, waterrijke en vrij dicht bevolkte vlakte in breedte toe. Op 733 M. boven zee ligt het Meer van Koerintji of Danau Gadang, dat het water van de B. Sioelak opneemt en door de Mĕrangin afvloeiing heeft naar de Batang Hari. Het meer heeft een lengte van 9 en een breedte van 6,5 K.M. en bevat helder, zoet water, dat zeer vischrijk moet zijn.

Buiten de groote vlakte komen nog kleine vlakten voor. De voornaamste rivieren zijn de Batang Hari, de Tĕmbĕsi, de Mĕrangin, de Batang Sioelak, de B. Tĕbo en de B Tabir. Geen enkele der rivieren is door eenigszins groote prauwen te bevaren, aangezien alle te veel ondiepten hebben; ook op het meer van Koerintji worden slechts kleine prauwen en vlotten gebruikt.

Economische toestand. Het hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, en wel de verbouwing van rijst op sawahs, waarvoor de moerassawahs al zeer geschikt zijn. Door gebrek aan arbeidskrachten wordt lang niet al het geschikte terrein gebruikt. Sedert door bestuursbemoeienissen betere bewerking plaats heeft, en het planten gelijktijdig geschiedt, is de oogst schitterend geworden. De schuren zijn dan ook boordevol en daardoor de prijzen van de rijst zoo verbazend laag, dat uitvoer kan plaats hebben naar Padang, hoewel de vracht daarheen door de slechte verbinding niet minder dan 3.50 à 4 gulden per pikol bedraagt. (Rijstprijzen in Koerintji *f* 1 50 à *f* 2, in Padang *f* 8 per pikol). Het plan om een kabelbaan aan te leggen, ten einde den rijst uitvoer te vergemakkelijken, komt zeer waarschijnlijk niet tot uitvoering. Van buitengewone beteekenis voor het land is de aanplant van koffie, welke cultuur eerst een 50 jaar geleden is ingevoerd. Op de hellingen, welke voordien met oerwoud bedekt waren, vindt de plant in de humuslaag van het vulkanisch gesteente zulk een uitstekenden voedingsbodem, dat de Koerintji-koffie van een kwaliteit is, welke in de meest ongunstige tijden nog *f* 40 per pikol kan halen. Ook voor tabaksteelt is Koerintji zeer geschikt; de bewerking van het product liet echter alles te wenschen over. Sedert de methoden van Pajo koemboeh hier worden toegepast, kan de tabak een tweemaal zoo hoogen prijs behalen Cassia, kaneel,aardappelen en uien wordenin kleine hoeveelheid uitgevoerd, terwijl nog zeer veel andere gewassen voor eigen gebruik of verkoop op de nabijliggende pasars worden geteeld.

Men treft in Koerintji nog veel dicht oerwoud aan, met ijzerhout en goede bamboesoorten en waarin nog wild gedierte als olifanten, rhinocerossen, tijgers, varkens, herten en berggeiten (kambing oetan) aangetroffen worden. Alleen in de meest N. en Z. streken en langs de Mĕrangin vindt de bevolking een bestaan door het inzamelen van rotan en gĕtah, hoewel ook daar in steeds mindere mate. Koerintji is, behalve voor den landbouw, ook uitstekend voor veeteelt geschikt, zoowel op de vlakte, als op de weiden (padangans) van de heuvels.

B e v o l k i n g. De Koerintjiërs zijn van Minangkabausche afkomst. Hiervoor pleiten de matriarchale instellingen, zeden en gewoonten welke thans nog bij hen worden aangetroffen, de taal, die een Minangkabausch dialect is en ten slotte enkele nog bestaande piagĕms (acten en besluiten) die er op wijzen, dat de eerste bewoners uit de Padangsche-bovenlanden afkomstig waren. In uiterlijk hebben zij veel overeenkomst met de bewoners van het Z. der Pad. bovenlanden, doch met een meer Mongoolschen trek De bevolking is echter langen tijd onder invloed van Djambi geweest en dit, gevoegd bij de geïsoleerde ligging van het land, maakt het begrijpelijk, dat zich een geheel nieuw type heeft ontwikkeld. Wat de bevolking vooral onderscheidt van de omringende, is haar buitengewone werkzaamheid, als gevolg van de zucht tot sparen, welke eigenschap soms in schraapzucht en gierigheid ontaardt, maar tevens afhoudt van talrijke ontspanningen en uitspattingen der naburige volken. Waar de Koerintjiër bovendien beschikt over behoorlijk gezond verstand, handels- en ondernemingsgeest bezit, en niet conservatief is, daar is het duidelijk, dat een zoodanig volk in economisch en intellectueel opzicht het ver brengen kan.

Hoewel de Koerintjiërs een halve eeuw geleden nog meerendeels heidenen waren, is thans de Mohammedaansche godsdienst de overheerschende geworden; fanatisme wordt in het algemeen niet bij de bevolking gevonden.

De eerst kort geleden opgerichte *volksscholen*, waarvan er in 1915 23 bestonden, met ± 4000 leerlingen, staan zeer in de gunst der bevolking, die groote behoefte gevoelt aan eenvoudig onderwijs. Soengei Pĕnoeh heeft een Gouv. school 2e klasse met ± 200 leerlingen. Groote beteekenis heeft het Moh. godsdienstonderwijs.

De *huizen*, grootendeels van hout, zijn op achtkantige palen gebouwd. Zij staan in twee rijen met een breede straat er tusschen en daar midden in of daar achter de bijna evengroote rijstschuren. De bewoners van een straatkamp zijn meestal leden van een zelfde familietak (= loerah); zij kunnen in elkaars vertrekken komen doordat de voorgalerijen van alle huizen met elkaar in verbinding staan. Elk huis is door een schot overlangs in tweeën gedeeld: het voorste deel dient voor ontvangst van gasten, in het achterste zijn woon- en slaapvertrek en keuken.

G e s c h i e d e n i s. Onze pogingen tot aanrakingen met dit landschap dateeren van 1840, doch waren uiterst gering; tot 1902 was K. slechts door 2 Europeanen bezocht. Tengevolge onzer militaire actie tegen Djambi werd in 1902 ook nadere aanraking met Koerintji, waar de opstandelingen een schuilplaats vonden, noodig zoodat in 1903 een milit. expeditie derwaarts gezonden werd, welke tot de onderwerping van het landschap leidde. Aanvankelijk werd Koerintji onder een ass.-resident gesteld, en gevoegd bij Sumatra's Westkust, doch in 1906 met Djambi, dat toen een tijdelijke afdeeling van Palembang was, vereenigd tot het nieuwe gewest Djambi.

B e s t u u r. De afdeeling is verdeeld in 2 districten, het N. district, Sĕlapan Hĕlai Kain, tegenwoordig den naam dragend Koerintji Oeloe, staat onder een districtshoofd te Soengei Pĕnoeh; het Zuidel. Tiga Hĕlai Kain, dat thans Koerintji Ilir heet, onder een districtshoofd te Sanggaran Agoeng. Soengei Pĕnoeh is een helder, vriendelijk plaatsje, met breede goed onderhouden wegen, rozen op de erven en een gecementeerde waterleiding, voorzien van straatverlichting, en in het bezit van 3 flinke pasarloodsen en een kazerne voor gewapende politie (50 man). Sanggaran Agoen, ligt aan den oever van het meer, ter plaatse waar de Ajĕr Koerintji zich in de Mĕrangin stort, even nadat deze het meer van Koerintji heeft verlaten. De districten zijn onderverdeeld in mĕndapo's (mĕndapo = balai, raadzaal), dat zijn federaties van doesoens (dorpen), de doesoens in soekoe's en deze in kĕlĕboe's (families); het hoofd eener mĕndapo draagt den titel van dĕpati; het doesoenbestuur berust bij de soekoehoofden (dĕpati soekoe), bijgestaan door een rio en een doebalang of kĕpala tiga poeloeh; de hoofden worden bij onderling overleg gekozen door de mannelijke bevolking. (Zie ook DJAMBI).

KOERINTJI (GOENOENG). Piek van Koerintji Piek van Indrapoera, of Goenoeng Tadang. Werkzame vulkaan 3806 M., de hoogste berg van Sumatra, gelegen op de grens tusschen het Z.lijkst gedeelte der Padangsche Bovenlanden (Sum.

Westk.) en het landschap Koerintji van het gewest Djam i. Van de zijde der XII Koto in het N. rijst de berg als e n volkomen vulkaan uit een vlakte van 500 M. hoog op. De nieuwste eruptiekegel is op den O.lijken rand van den ouden krater uitgebroken Op ongeveer 3000 M. eindigt het woud op de hellingen van den berg, en vindt men nog slechts aag struikgewas en kleinere planten. De laatste 500 M. zijn geheel onbegroeid. De N.lijke hellingen, boven zwaar begroeid, zijn beneden zacht glooiend en rijk aan water. Deze landstreek is spreekwoordelijk vruchtbaar; men vindt op die N.lijke hellingen eenige koffie-ondernemingen. De groote vruchtbaarheid van deze streek zoude ongetwijfeld het land tot grooten bloei kunnen brengen, ware het niet, dat de afvoerwegen naar spoorlijn en kust zoo lang en zoo vol terreinmoeilijkheden zijn.

KOEROEDOE. Een eilandje op de N.kust van Nieuw-Guinea, recht O. van Japěn.

KOESAMBI (MAL., JAV.). Zie SCHLEICHERA.

KOESAN. Zie PĚGATAN EN KOESAN.

KOESKOEZEN (*Phalangeridae*) Familie der Buideldieren, verwant met de kangoeroe's, waar van ze zich door de gelijke lengte der pooten en door een grooten, opponeerbaren, nagelloozen eersten teen onderscheiden. De voet is dus een grijpvoet en de koeskoezen zijn dan ook bij uitstek boombewoners. Ze voeden zich hoofdzakelijk met plantaardig voedsel, maar sommigen versmaden ook insekten en zelfs grootere dieren. bijv. kleine vogels, niet. De eigenlijke koeskoezen, het geslacht *Phalanger* of *Cuscus* (in Noord-Celebes koesi, in de Molukken koesoe geheeten) zijn ook door het bezit van een grijpstaart met rondom naakten top als boombewoners gekenmerkt. Het zijn dicht en wollig behaarde dieren van middelmatige grootte, die een nachtelijke levenswijze voeren en den dag, ineengerold slapende, in boomen doorbrengen. Hun vleesch is op Celebes en in de Molukken een geliefd voedsel. Een aantal soorten van dit geslacht bewoont, behalve Queensland, het O.lijke gedeelte van den Indischen Archipel van Nieuw-Guinea tot Celebes. Tot dit geslacht behoort o.a. ook het vliegend buideleekhoorntje (*Petaurus breviceps*, vr. *papuanus* Thom.) dat behalve op N. Guinea ook in de N. lijke Molukken en op de Aroe- en Kei-eil. voorkomt, en in de Molukken tikoes kělapa genoemd wordt.

KOESOE. Zie KOESKOEZEN.

KOESOEMBA (MAL.). Zie CARTHAMUS.

KOESOEMBA KĚLING (MAL.). Zie BIXA

KOETA. Dorpsgemeente in de Bataklanden; zie HOETA.

KOETA RADJA. Hoofdplaats van het Gouv. Atjèh en Onderhoorigheden, res. van den civielen en militairen Gouverneur. Heeft zich ontwikkeld uit den vroegeren sultans- „dalam". Deze lag op eenigen afstand van den l. oever der Atjèh-rivier, bijna een uur varens boven haar monding. Die „dalam" was een rechthoek van 600 bij 250 M., omgeven door hoofdzakelijk aarden wallen en doorstroomd door de Kroeëng Darōj. Wat zich binnen die wallen bevond maakte plaats voor gouverneurswoning, militaire en civiele bureaux, magazijnen, werkplaatsen, kazernes en officierswoningen. Alleen de grafmonumenten van soeltans en soeltansbetrekkingen bleven meerendeels gespaard. De aarden wallen werden verbeterd en versterkt en later vervangen door van schietgaten voorziene steenen muren, en zoo groeide uit de vroegere „dalam" de „kraton", het hart van de „Koeta-Radja" gedoopte hoofdplaats. Tijdens het bestuur van den Gouverneur Van Heutsz geschiedde er veel tot verfraaiing en veraangenaming van de. door hare ligging langs de rivier met op den achtergrond de groene hellingen van steile bergen toch reeds aantrekkelijke hoofdplaats. Onder den Gouverneur Van Daalen kreeg Koeta-Radja een waterleiding uit de Kroeëng Pineung en werden volksbaden enz. gemaakt in de Chineesche wijk Peunajōng, de Klingenwijk Geudah en de vooral door Javanen en Maleiers bevolkte Kampong Baroe, welke laatste geheel werd vernieuwd In de laatste jaren, tijdens den Gouverneur Swart, verrezen aan de Esplanade een Atjèh museum en werden tal van fraaie gevels voor diverse onderwijsinrichtingen uitgevoerd.

Het is te Koeta-Radja gematigd warm, maar vaak winderig: dank zij vooral de voortreffelijke watervoorziening, is de plaats gezond te noemen.

Koeta-Radja vormt een onderafd. van de afd. Groot-Atjèh, en wordt rechtstreeks bestuurd door den Assistent-Resident van Groot-Atjèh, bijgestaan door een Civielen gezaghebber. De bevolking telde ultimo 1914: 332 Europeanen (niet-militairen), 2107 Inlanders (niet Atjèhers), 769 Atjèhers, 2197 Chineezen en 330 andere Vreemde Oosterlingen, totaal 5735 zielen. Aan onderwijsinstellingen heeft men: een Europeesche school der 1e en een der 2e klasse, een Hollandsch-Inlandsche school, een Ambonsche school, een Gouvrs.-Inlandsche school 2e klasse, twee volksscholen voor jongens en één voor meisjes. een gesubsidieerde „sekola Christiani", en een fröbelschool der loge „Prins Hendrik". Ook is er een ambachtsschool voor Atjèhsche jongens en een industrieschool voor meisjes.

KOETA TJANÈ. Standplaats van den gezaghebber over de afdeeling Alaslanden, gouvernement Atjeh en onderhoorigheden

KOETEI. L a n d b e s c h r ij v i n g. Landschap op Borneo's O.kust, ressorteerende onder de afd. Samarinda verdeeld in twee onderafd. Oost- en West-Koetei, begrensd ten N. door de landschappen Sambalioeng en Boeloengan. ten W door de onderafdeeling Boven Mahakam. ten Z. door de onderafd. Pasir en Poerock Tjahoe en ten O. door de straat van Makasser. De oppervlakte van het landschap bedraagt ± 79.800 K.M.² met inbegrip der tot het landschap behoorende eilanden. Het landschap wordt hoofdzakelijk gevormd door het stroomgebied van de Mahakam tot aan Moeara Moeioeb, de grens met de onderafdeeling Boven Mahakam. De rivier is bij gemiddelden waterstand voor grootere stoomschepen bevaarbaar tot aan Mělak, 540 K.M. van de monding, en voor kleinere stoomschepen, bij hoogen waterstand ook voor stoomschepen van 11 voet diepgang, tot aan Long Iram, de hoofdplaats der onderafd. Boven Mahakam, 630 K.M. van de monding der rivier gelegen. Tusschen Soengei Boeloeh tot voorbij Moeara Pahoe is het land geheel vlak en worden de groote, zeer vischrijke meren Sěmajang en Djěmpang aangetroffen; groote uitgestrektheden worden bij hoog water overstroomd. Benedenstrooms Soengei Boeloeh begint het heuvelland dat zich tot Pělarang bovenstrooms Sanga San

uitstrekt. Bij Sanga Sanga begint de delta van de Mahakam, de rivier splitst zich hier in 3 armen, waarvan de middelste zich weder in tweeën splitst. De Noordelijkste is de Moeara Bĕraoe, de twee daarop volgende zijn de Moeara Bajoer en de Moeara Bakapei, de Zuidelijkste is de Moeara Djawa.

De voornaamste plaatsen aan de Mahakam zijn, de rivier opvarende, Samarinda, standplaats van den Assistent-Resident: Tĕnggarong, zetel van den Sultan, Moeara Kaman, Kotabangoen, Moeara Moentei, middenpunt van den vischhandel, Moeara Pahoe en Mĕlak. Behalve bij Moeara Moejoeb bevinden zich aan de Mahakam geen Dajaksche nederzettingen. De groote Maleische kampongs zien er, behalve Mĕlak, keurig uit, de Dajaksche bevolking woont meer in het binnenland. Het landschap verkeert in bloeienden toestand; de handel in boschproducten en gedroogde en gezouten visch is onder normale omstandigheden zeer levendig.

Behalve aan boschproducten is het land bijzonder rijk aan petroleum en wel meer speciaal de onderdistricten Sanga Sanga en Sambodja, waar de Bataafsche Petroleum Maatschappij haar bedrijf uitoefent. Zie BALIKPAPAN. Door de Nederlandsche Koloniale Petroleum Maatschappij worden thans exploratiewerkzaamheden verricht in het Noorden bij de zeekust, in de districten Bĕngalon en Sangkoelirang. In het laatste district werd bereids olie aangeboord. De kuststreken eigenen zich bijzonder voor de klappercultuur, waarmede zich vooral Boegineezen bezig houden. Te Kwala Badak aan de Mahakam en in Sangkoelirang o.a. staan uitgestrekte klappertuinen; de bevolking is daar bijzonder welvarend.

B e v o l k i n g. Het landschap Koetei wordt bewoond door Koeteineezen, Boegineezen, Bandjareezen, Badjau's en een aantal Dajakstammen, waaronder de voornaamste zijn de Toendjoeng-Dajaks, de Bahau's en de Kĕnja's. De Koeteineezen zijn waarschijnlijk geimmigreerde Maleiers, die ten tijde van hun komst op Borneo nog Heidenen waren; thans hebben zij allen den Islam aangenomen. Zij wonen door 't geheele landschap verspreid, met Tĕnggaroeng, Kota Bangoen, Moeara Pahoe, Mĕlak, alle aan de Mahakam, Moeara Klindjau aan de Kĕdang Kapala, Kĕmbang Djanggoet aan de Bĕlajan en Kahala aan de gelijknamige rivier als voornaamste centra. De taal der Koeteineezen is in het algemeen Maleisch, door den invloed der vroegere Hindoe-Javaansche kolonisatie vermengd met veel Javaansche woorden; echter treft men er verschillende dialecten in aan.

De vestiging van Boegineezen dateert reeds van 1668; terwijl ze vroeger uitsluitend te Samarinda woonden, vindt men ze thans door het geheele landschap verspreid; zij vinden hun bestaan voornamelijk in den handel. De Boegineezen van Koetei zijn voor verreweg het grootste deel afkomstig van Wadjo, en slechts voor een gering aantal van Boni en Soppèng.

De Bandjareezen, die men eveneens door geheel Koetei verspreid vindt, komen er voornamelijk tot het inzamelen van boschproducten en nemen steeds in aantal toe. De Badjau's, die alleen van vischvangst leven, zijn afkomstig van de Soeloe-eilanden; ze hebben hun leven van zeenomaden opgegeven en wonen in kampongs vereenigd voornamelijk aan de mondingen van de Mahakam.

Onder de in Koetei gevestigde Dajakstammen zijn er eenige, die reeds sedert eeuwen daar gewoond moeten hebben; de Toendjoeng-Dajaks, die aan weerszijden van de Mahakam in de nabijheid van Mĕlak ver landwaarts in wonen, zijn nauw verwant met het Koeteische vorstenhuis.

In de binnenlanden van het landschap vindt men nog zwervende Poenans en Basaps, (zie POENANS). De verschillende Dajakstammen in Koetei onderscheiden zich niet in bijzondere mate van hun stamverwanten elders; men zie derhalve het art. DAJAKS.

G e s c h i e d e n i s. Uit vondsten van Hindoebeeldjes en beschreven steenen is gebleken, dat in het Koeteische koloniën van Hindoe's bestaan hebben; uit den Nagarakĕrtagama is bekend, dat Koetei tot de Madjapahitsche onderhoorigheden behoorde.

Ofschoon reeds in 1635 een Nederlandsche vloot Koetei bezocht, is eerst in 1825 een ernstige poging aangewend om deze duurzaam te maken. In 1844 werd een overeenkomst met den Sultan gesloten. De in 1902 gesloten overeenkomst geldt tot nu toe, waarbij de souvereiniteit van Nederland erkend werd. In 1846 werd de eerste ass.-res. te Koetei aangesteld.

B e s t u u r. Het bestuur over het landschap wordt gevoerd door een Sultan met vier landsgrooten. Gedurende de minderjarigheid van den aangewezen toekomstigen zelfbestuurder Adji Mohammad Parikisit wordt het bestuur gevoerd door een regent. Het landschap is verdeeld in 11 districten en 8 onderdistricten.

De Dajaks staan onder erfelijke stamhoofden, die door den Sultan worden aangewezen of erkend en dan meestal tevens een Mal. titel ontvangen. Het landschap ontwikkelt zich geleidelijk, de financiën verkeeren in bloeienden toestand.

KOETJOEBOENG (SOEND.). **KĔTJOEBOENG** (MAL., JAV.). Zie DATURA.

KOETOARDJO. Hoofdplaats van het gelijkn. regentschap der afd. Poerworĕdjo, res. Kĕdoe, tevens standplaats van een controleur.

KOEWÈNI (JAV.). Zie MANGIFERA ODORATA.

KOEWOE, Hoofdplaats van het distr. Kradènan, van de afd. en het regentschap Grobogan van de res. Semarang, bekend door de dicht daarbij liggende modderwellen, Blĕdoeg geheeten; een nagenoeg cirkelvormig convex terrein van ongeveer een halven paal ($^3/_4$ K.M.) in doorsnede uit blauwe of loodkleurig weeke modder bestaande, die voortdurend in beweging is en zich op verschillende plaatsen, voornamelijk echter op twee, om de 20 of 30 seconden verheft tot een meter hoogte en dan met een doffen knal uiteenspat, waarbij het als witte damp doorbrekende gas de modder tot een hoogte van 5 à 6 meter opwerpt, waarna deze hoorbaar op de vloeibare massa terugketst. Het uitgestooten water is ziltig en bevat eenige percenten zout. Hiervan heeft de bevolking sedert onheuglijke tijden gebruik weten te maken. Men vangt dit water op in putten of wel, waar te weinig water sijpelt, graaft men er naar en brengt het vervolgens op een raamwerk van halve bamboes, met de holle zijden naar boven gekeerd, waar men het door de zonnewarmte laat verdampen. Het

zout blijft als een korst in de bamboe achter, wordt er uit geschept en op de pasars verkocht.

Bepalingen betreffende het aanmaken van zout uit de zoutwaterwellen in Grobogan, (ook nabij de dĕsa Djånå vindt men er) de regeling der belasting en het vervoer van het zout buiten de afdeeling van herkomst, zijn opgenomen in Ind. Stb. 1910 no. 657.

KOFFIE. BOTANISCHE BESCHRIJVING. De koffieplant behoort tot de familie der *Rubiaceae* en tot het geslacht *Coffea*, waarvan verschillende soorten in cultuur zijn.

De meest eivormige, soms ronde, vrucht, ten volle uitgegroeid zoo groot als een kleine kers, doorloopt met haar ontwikkeling de groene witte, gele geel-roode en roode kleuren om haar volkomen rijpheid met een donker violet te openbaren.

De vleezige vrucht bevat in den regel twee zaden, die elk van ééne zijde gebogen, convex, en aan de andere zijde vlak zijn. Aan de zijde, waarmede de beide zaden naar elkander zijn toegekeerd, komt een overlangsche groef voor, veroorzaakt door den binnenkant van de hoornschil, een dun, broos omhulsel, waarmede de eigenlijke zaadkern omsloten is.

GESCHIEDENIS. Tot het jaar 1860 plantte men uitsluitend een variëteit van de *Coffea arabica* aan (Java koffie). Nadat de aanplantingen echter geteisterd werden door de koffiebladziekte was men genoodzaakt tot een nieuwe soort zijn toevlucht te nemen en wel tot de *Liberia-koffie*. Ondanks het bereikte aanvankelijk succes maakte ook hier de bovenvermelde ziekte een verdere aanplant onmogelijk. Gelukkig werd opnieuw een goede vervanger gevonden en wel de *Robusta-koffie*, die omstreeks het jaar 1900 uit het stroomgebied van den Congo was aangevoerd en in eenige proefaanplantingen op Java was gekweekt.

De sterke groei, de onvatbaarheid voor bladziekte en het buitengewoon productievermogen van deze soort maakten haar onmiddellijk na het bekend worden der voorloopige resultaten, op het in 1907 gehouden koffiecongres te Soerabaja, zoo populair, dat zij thans zoowel de Java- als de Liberia-aanplantingen op Java geheel heeft verdrongen en op het oogenblik daar zelfs veel meer land met koffie is beplant dan ooit het geval is geweest. Het laat zich aanzien, dat wanneer die aanplantingen alle tot volle productie zijn gekomen, Java weder evenveel en wellicht nog meer koffie zal opleveren, en dit op meer gezonden grondslag, dan in de meest productieve dagen van het cultuurstelsel.

Behalve op Java vindt men particuliere koffiecultuur op Sumatra en wel inzonderheid in de Padangsche bovenlanden, de Lampongs, Palembang en in het gewest Oostkust van Sumatra.

Wat aangaat de Buitenbezittingen wordt een vrije koffiecultuur der Inlandsche bevolking aangetroffen op Bali, Timor, Celebes en enkele streken van Sumatra. Tot dusver is deze echter van zeer ondergeschikte beteekenis.

CULTUUR. GRONDSOORTEN. Koffie kan overal ter wereld groeien en gedijen tusschen 25° N.B. en 30° Z.B., waar voldoende regen valt, uitgezonderd de bergstreken, waar de temperatuur te laag is. Voor de Javakoffie schijnt de gemiddelde temperatuur tusschen 16° en 22° C., die men in Nederlandsch-Indië op hoogten boven de zee tusschen 2000 en 5000 voet aantreft, het voordeeligst te zijn. De Liberia- en de Robusta-koffie prefereeren een hoogere temperatuur en worden derhalve op minder hoogte boven de zee gekweekt. Een ruime regenval van minstens 1500 m.M. per jaar is voor den koffieboom zeer gewenscht, terwijl een grootere hoeveelheid zonder bezwaar kan worden verdragen. Tegen wind is koffie niet goed bestand; zij moet daarom op aan wind blootgestelde terreinen door windbrekers worden beschermd.

De beste grond voor koffie is die, welke een diepe laag losse aarde bezit en daardoor noch te moerassig noch te droog wordt. Kleigronden zijn niet geschikt voor de koffiecultuur, evenmin als mulle zandgronden; gemengde, niet te losse en niet te vaste, humusrijke gronden zijn de beste.

Uitgezonderd in zeer hoog gelegen streken en op plaatsen met geringe lichtintensiteit, heeft de koffieboom, om zich goed te ontwikkelen, schaduw noodig, die door tusschen het koffiegewas geplante boomen wordt geleverd.

Van de vele ziekten en plagen waaraan de koffieboom is blootgesteld is de gevaarlijkste de bladziekte, veroorzaakt door Hemileia vastatrix, een schimmel welke voornamelijk de bladeren aantast, zoodat deze ten slotte afvallen; takken en vruchten verdrogen en de plant kwijnt weg.

Robusta-aanplant geeft na vijf of zes jaren overvloedige oogsten, die in den regel tot het vijftiende jaar aanhouden. De rijpe vruchten worden met de hand geplukt en kunnen dan bereid worden, tegenwoordig algemeen volgens de West-Indische bereiding (W. I. B.). Hierbij worden onmiddelijk na den oogst de bessen door middel van pulpers ontbolsterd. Het slijmerige vruchtvleesch wordt weggespoeld en de in de hoornschil gebleven boonen worden aan een fermentatie-proces, dat 40—60 uren duurt onderworpen, waarna de boonen in groote waschtrommels terdege worden gewasschen. De gewasschen koffie wordt gedroogd, gedopt en daarna gesorteerd. De uitvoeren van N.-I. waren in de jaren 1913/17 in duizenden pikols: 3245; 367; 748; 560; 254.

KOFFIECULTUUR. (GOUVERNEMENTS-) I. *JAVA*. De voordeelen, in de laatste helft van de 17de eeuw en later aan de Amsterdamsche markt behaald met den verkoop van uit Mokka aangevoerde koffie, bracht de Oost-Indische-Compagnie er toe de cultuur van dit gewas ook op Java in te voeren. Bij de uitbreiding dezer cultuur volgde de Compagnie, beurtelings gedreven door zucht naar winstbejag en vrees voor overproductie en smokkelhandel, een afwisselend systeem van aanmoediging en tegengang. Aangevangen als een geheel vrijwillige cultuur schijnt zij reeds spoedig een gedwongene te zijn geworden, met verplichte levering voor West- en later ook voor Oost-Java.

Onder Daendels werd zij zeer uitgebreid, terwijl zij onder het Engelsche tusschenbestuur vrij werd verklaard, met uitzondering voor de Preanger-Regentschappen, waar verplichte teelt en levering bestaan bleven. Na den terugkeer van Java onder Nederlandsch gezag was men geneigd die vrijheid te handhaven, maar dezelfde redenen, die het aanzijn gaven aan het cultuurstelsel, waren aanleiding, dat in Indië het koffiemonopolie werd ingevoerd. In 1832 werd be-

paald, dat na 1 Januari 1833 alle koffie welke niet voor staatsrekening werd geteeld, maar aan de betaling van landrente was onderworpen, met uitzondering van die der particuliere landerijen, aan den Staat moest worden geleverd. Deze zou daarvoor den marktprijs betalen na aftrek van $^2/_5$ voor landrente en van de transportkosten. De marktprijs zou jaarlijks door de Nederlandsche Handelsmaatschappij worden bepaald en werd voorloopig gesteld op *f* 25 koper (*f* 20,83), waardoor de bevolking een betaling ontving van *f* 10 per pikol. Verder werd weldra ook de verplichte cultuur belangrijk uitgebreid.

Doordat de gouvernementskoffiecultuur gegrondvest was op dwang en monopolie kwamen de belangen van bevolking en fiscus steeds met elkaar in botsing. Meermalen werden de belangen van den Inlander dan ook op den achtergrond gedrongen ten voordeele van den fiscus, hoewel ook meermalen maatregelen werden genomen ter tegemoetkoming aan de bezwaren, die voor de bevolking aan de cultuur kleefden, zoo de *Preanger-Regeling*. In plaats van groote tuinen op verre afstanden, zouden kleinere liefst individueele tuinen worden aangelegd meer in de nabijheid der woningen, waarvoor de bevolking behoorlijk moest zorg dragen. Het maximum van hetgeen één gezin per jaar mocht planten werd gesteld op 50, terwijl vrijstelling van bijplant kon worden verleend, als de bevolking voldoende vrijwillige aanplantingen had. Aanvankelijk werd deze regeling met groote ingenomenheid begroet, maar na eenige jaren van uitbreiding werd het noodig geacht de residenten er op te wijzen, dat de toepassing eener intensieve cultuurwijze oordeelkundig behoorde plaats te hebben.

In 1887 werd de Preanger-regeling ingetrokken en hiervoor in de plaats trad de *Koffiecultuur-regeling* 1887 van den hoofdinspecteur Heyting. Deze regeling had tot strekking om de cultuur op minder intensieve, meer eenvoudige wijze te drijven en hierdoor de lasten, den druk der cultuur voor de bevolking, te verlichten. Ondanks alles bleef de productie achteruitgaan (koffiebladziekte), reden waarom een Staatscommissie werd ingesteld, wier eindconclusie een voorstel was om *a*) den inkoopprijs van de koffie te verhoogen tot *f* 20; *b*) in beginsel te besluiten tot opheffing van de gedwongen cultuur.

Een en ander lokte in de Tweede Kamer uitvoerige debatten uit, waarbij een motie van Houten werd aangenomen, waarin de regeering werd uitgenoodigd:

1°. het koffiemonopolie op te heffen; 2°. de inlandsche koffieplanten te beloonen overeenkomstig de waarde van de door hen gepresteerde diensten. 3-. een wetenschappelijk adviseur voor de koffiecultuur aan te stellen.

De regeering voldeed slechts aan één der wenschen, stelde n.l. een wetenschappelijk adviseur aan (Dr. Burck), die een advies ter verbetering der cultuur uitbracht, waarmede de Indische regeering zich echter niet kon vereenigen. De koffiecultuur bleef derhalve gedreven in hoofdzaak overeenkomstig de regeling van 1887, tot het tijdstip van de intrekking van art. 56 R. R., in 1915, waardoor de geleidelijke opheffing tot stand kwam.

CIJFERS. Ten slotte mogen de volgende cijfers een overzicht geven van de beteekenis der gouvernementskoffiecultuur op Java gedurende de laatste drie decenniën:

In 1885 besloeg het areaal der gedwongen cultuur een uitgestrektheid van 86.000 bouws (elk van 7096,5 M.^{2}) met 136 millioen boomen, in 1895 nog 50.000 bouws met 68 millioen boomen, in 1905 niet meer dan 37.000 bouws met 42 millioen boomen, en einde 1913 slechts 18.000 bouws met 18 millioen boomen. Het aantal bij de cultuur ingedeelde gezinnen was voor die jaren respectievelijk 547.00, 286.000, 152.000 en 150.000. Wat betreft de z.g. vrijwillige of ander dien naam bekend staande aanplantingen (monosoeko), zijn voor 1885 geene stellige cijfers bekend, maar voor 1895 werd de uitgestrektheid daarvan geschat op 126.000 bouws met 172 millioen boomen, voor 1905 op 75.000 bouws met 125 millioen boomen, en einde 1913 op 31.000 bouws met 55 millioen boomen.

De gouvernements-koffieoogst bedroeg in 1885 500.000, in 1895 320.000, in 1905 71.000 en einde 1913 56.000 pikols. De zuivere jaarlijksche opbrengst van de koffie cultuur, die in 1893 nog 30 millioen, in 1896 14 millioen had bedragen, verminderde sedert 1904 snel en ten slotte was zij tot een enkel millioen, soms zelfs tot slechts eenige tonnen gouds geslonken.

II. *BUITENBEZITTINGEN.* In dit deel van den Archipel bestaan, sedert de intrekking van het koffie-stelsel in Gorontalo in 1870, in Benkoelen in 1872, in de Minahasa (Menado) in 1899, ter Sumatra's Westkust in 1908 en in Tapanoeli in 1908, geen Gouvernements-koffiecultuur en -monopolie meer.

KOFFIEBLADZIEKTE. Zie HEMILEIA VASTATRIX en KOFFIE.

KOFFIELUIS. (*Dactylopius adonidum* L.). Schildluis op alle tropische kasplanten, in het bijzonder Koffie, *Dracaena*, *Musa*. Zie RHYNCHOTA.

KOFFIERAT. Zie LOEWAK.

KOFO (NOORD-CELEB.). Zie PISANG.

KOJAN (Gebruikelijk: Kojang). Inhoudsmaat, voornamelijk gebruikt voor het berekenen van scheepslasten en op 2 ton (32 pikol of 1976,362 K.G.) berekend. Als maat voor den zouthandel is zij gesteld op 30 pikol of 2011, 2679 L. Plaatselijke verschillen van deze officieele opgaven komen echter veelvuldig voor; een kojang rijst wordt b.v. te Batavia op 27, te Semarang op 28, te Soerabaja op 30 pikol gesteld.

KOKKELKORRELS. Drogerij, zijnde de vrucht van *Anamirta cocculus*. Wight et Arn., fam. *Menispermaceae*, een klimplant van tropisch Oost-Azië. Kokkelkorrels worden in Indische landen en ook in Europa het meest gebruikt als bedwelmend middel om de vischvangst gemakkelijk te maken (zie TOEBA); zij bevatten de zeer giftige stof pikrotoxine.

KOKOS. Zie KALAPA.

KOKOSEILANDEN. Zie COCOSEILANDEN.

KOKOSAN (JAV., SOEND.). Zie LANSIUM.

KOLA, *Cola nitida en Cola acuminata* R. Brown, familie *Sterculiaceae*. Boom uit tropisch Afrika, die thans ook in zeer verschillende andere streken op min of meer uitgebreide schaal wordt aangeplant. In Nederlandsch-Indië vindt men de cultuur uitsluitend in Midden-Java als bijgewas op cacao-ondernemingen. De zaden, kolanoten, bevatten caffeïne en aromatische stoffen om welke reden zij in Afrika door de inheemsche

bevolking met graagte gekauwd worden om het gevoel van vermoeienis te verdrijven.

KOLAKA. Kustplaats gelegen aan de Mèngkokabaai. Zie CELEBES (d. de Zuid-Oostarm).

KOLANG-KALING (MAL.,JAV.). Zie ARENGA.

KOLEN (Steenkolen, Bruinkolen). Geologisch en geografisch voorkomen. Aan geen delfstof is Indië rijker dan aan kolen, wat in verband staat met de zeer groote uitgestrektheid, die de tertiaire sedimenten aldaar innemen. In de carbonische periode (Sumatra) zijn slechts geringe sporen van koolvorming aangetroffen. Eocene kolen zijn voornamelijk ontwikkeld: *a*) op Sumatra in de Padangsche bovenlanden (Ombilin-kolenvelden) en in mindere mate in Indrapoera, in de Boven Kampar-streek, in en bij de baai van Tapanoeli en in de Lampongs bij de rivier Sĕpoetih; *b*) in Zuid-Borneo in de afdeeling Martapoera (Pĕngaronkolenvelden); langs de Barito boven Moeara Téwèh en waarschijnlijk ook meer westelijk en zuidwestelijk daarvan: *c*) in Zuidoost-Borneo op de eilanden Poeloe Laoet, Sĕboekoe en Nangka en langs de kust aan de Pamoekan- en Adang-baaien; *d*) in West-Borneo bij Salimbau en aan de Èmbau, benevens op enkele andere plaatsen (zie hierachter); *e*) op Java in de Preanger-Regentschappen bij Soekaboemi en aan de Tjilĕtoe baai en in het zuiden der residentie Bantam (het Bajah-kolenveld); *f*) in het zuidwestelijke schiereiland van Celebes; *g*) waarschijnlijk op Nieuw-Guinea. Oud-miocene kolen zijn bekend van Zuid-Borneo (stroomgebied van de Barito en andere naar het zuiden stroomende rivieren); van Oost-Borneo (de Batoe Panggal-Pĕlarang kolen in Koetei), van West-Sumatra (Boekit Soenoer bij Benkoelen en wellicht ook die van Tapa Toe n in Atjèh en enkele andere plaatsen langs de kust); vermoedelijk behooren hiertoe ook de kolen van Siak (Tjĕnako, Rĕtèh). Jong-miocene en pliocene kolen zijn in vele en dikke lagen gevonden langs een groot gedeelte van de zuidoost- en oostkust van Borneo: Asĕm-Asĕm in het zuiden, Balik Papanbaai, Sanga-Sanga en Tĕnggaloeng Ajam in Koetei, St. Lucia baai; zij zijn verder bekend uit Palembang en uit de noordelijke helft van Benkoelen; van Java uit de residentie Bantam (Bodjong Manik) en Rĕmbang (Sédan) en van verscheidene der kleinere eilanden.

Technische waarde der Indische kolen. De Indische kolen nemen door hun geringer soortelijk gewicht een grootere ruimte in dan de meeste goede Engelsche stoomkolen, zij verbranden bovendien sneller en vertoonen daardoor neiging tot rook- en roetvorming. Het is echter gebleken, dat met name de eocene kolen zeer goede stoomkolen zijn en zij worden dan ook geregeld bij verschillende gouvernementsdiensten en particuliere stoomvaart-maatschappijen gebruikt. Is de waarde van het grootste gedeelte der Indische kolen als *stoomkolen* niet hoog en soms zelfs gering te noemen, wellicht kunnen zij in niet te verre toekomst in aanmerking komen om veredeld te worden, d. w. z. verwerkt op teer, ammoniak en vloeibare brandstof voor motoren.

Staatskolenexploitaties. Reeds omstreeks het midden der achttiende eeuw zocht de Regeering naar steenkolen om deze te exploiteeren ten eigen behoeve. Pas in 1846 en 1849 werden echter te Martapoera en Pĕngaron (Oranje-Nassau-mijn) in de Res. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo geregelde exploitaties geopend. Slechte kwaliteit en te kostbare exploitatie maakten echter, dat deze mijnen in 1884 reeds gesloten werden.

In 1868 ontdekte de korten tijd later bij het voortgezet onderzoek verdronken ingenieur de Greve nabij Sawah Loento de uitgestrekte Ombilinkolenvelden. Kwaliteit en kwantiteit der kolen waren gunstig, maar het transportvraagstuk bracht groote moeilijkheden met zich mede. De Staat legde een Spoorweg naar de Oostkust aan (over Solok en Padang Pandjang naar Padang); bij de wet van 28 Dec. 1891 (Ned. Stbl no. 223) werd bepaald, dat ook de kolenexploitatie der Ombilinmijnen voorloopig van staatswege zou geschieden en in 1892 werd met de proefontginning een begin gemaakt. De aanwezige hoeveelheid kool is verdeeld over Soengei Doerian-, Prambanan- en Singaloetvelden. Tot nog toe is alleen het Soengei-Doerianveld voor een deel in exploitatie gebracht.

De afbouw der kolen had veel te kampen met zelfontbranding van het mineraal, door den optredenden grooten druk; sedert echter tot het spoelend opvullen is overgegaan is dit kwaad grootendeels verholpen. Het bedrijf geschiedt zoo goed als geheel electrisch; de centrale te Sawah Loento leverde in 1912 bijna $4^1/_2$ mill. K.W.U.

De bruto productie in tonnen bedroeg in 1892/3: 47.833, in 1916 ± 485.000, in het geheel tot ult. 1916 ong. $6^1/_4$ millioen ton.

Per 1 October 1913 werden van de steenkolenmaatschappij Poeloe Laoet overgenomen de op *Poeloe Laoet* gelegen steenkolen concessies en deze verder van gouvernementswege ontgonnen.

De producties waren hier in 1904: 16.860 ton, in 1916 ± 125.000 ton.

Bij G. B. van 19 Oct. 1916 no. 45 werd bepaald dat in eigen beheer (op kolen) zal worden ontgonnen een terrein van ong. 125 H.A. gelegen aan de Enim-rivier, een weinig bezuiden Moeara Enin bij de doesoen Lingga; de bedoeling is blijkbaar de Zuid-Sumatra-spoor daarmede van brandstof te voorzien; met de voorbereiding der ontginning is reeds een aanvang gemaakt.

Particuliere Europeesche ontginningen. Vrij wel voor alle eenigszins voor ontginning in aanmerking komende kolenvoorkomens in den Indischen Archipel werden concessies aangevraagd; een uiterst kleine minderheid is evenwel slechts tot werkelijke exploitatie gekomen en nog geen enkele exploiteerende steenkolenmaatschappij heeft een behoorlijke winst opgeleverd.

KOLONEDALE. Zetel van den gezaghebber der onderafd. Boengkoe en Mori, afd. Oost-Celebes, Gouvern. Celebes en Onderh. De plaats ligt in het Westen van de golf van Tomori gunstig als haven, maar door het achterliggende Lambologebergte ongunstig, wat betreft de verbinding met het achterland. Het is een welvarende plaats, waarvan het aantal zielen op 1200 tot 1500 wordt geschat, allen Mohammedanen. Er is een Inl. school en voor het bestuurs toezicht is er een Inl. bestuursassistent geplaatst. De vrouwen munten door schoone gelaatstrekken uit.

KOLONIAAL INSTITUUT. Zie INSTITUTEN.

KOLONIAAL MUSEUM. Het Koloniaal Museum te Haarlem was een stichting der Nederland

sche Maatschappij van Nijverheid (Zie MAATSCHAPPIJEN), die op 1 Januari 1913 werd overgedragen aan het Koloniaal Instituut te Amsterdam (Zie onder INSTITUTEN). In 1864 als koloniale verzameling begonnen, werd in 1871 een gedeelte van het „Paviljoen" Welgelegen in den Haarlemmerhout, als Kol. Museum geopend.

Van af de oprichting in 1864 fungeerde als Directeur F. W. van Eeden, tot de dood hem in 1901 van zijn post wegriep. Zijn opvolger was Dr. M. Greshoff, sedert 1895 als onderdirecteur-scheikundige aan het Museum verbonden; Greshoff overleed in 1909. Beide mannen hebben met groote liefde en onvermoeide energie aan de ontwikkeling van het Museum gewerkt. Naast een volkenkundige verzameling vindt men er voorwerpen van Indische kunstvlijt en kunstnijverheid. Van de producten-collecties zijn als bijzonder volledig te noemen die van de Indische houtsoorten en vezelstoffen; de kina, door Dr. J. E. De Vrij, Dr. K. W. Van Gorkum, P. van Leersum c. a., bijeengebracht; de Indische voedings- en geneesmiddelen, van A. G. Vorderman e. a.; caoutchouc en gĕtah pĕrtja, van G. W. Ten Brummeler en Dr. W. Burck; de Indische vruchten in was, van Mevr. Van Hoek—Wilson, enz.

In het museum zijn de tentoongestelde voorwerpen zooveel mogelijk door modellen, afbeeldingen, gedroogde planten enz. toegelicht. Ook bezit het museum een afzonderlijk herbarium van Indische planten, een verzameling Indische foto's, aquarellen enz. In de zoölogische afdeeling is vooral de belangrijke verzameling insecten, schadelijk voor de Indische cultures, te noemen. De mineralogische collectie is indertijd door Prof. A. W. Wichmann in orde gebracht. Een werkzaamheid van het Koloniaal Museum, die door het Koloniaal Instituut onmiddellijk met kracht is voortgezet, is het kosteloos verschaffen van verzamelingen Indische producten aan de Nederlandsche scholen. Thans zijn reeds 2000 van dergelijke schoolcollecties, tezamen met ruim 200.000 voorwerpen, in verschillende plaatsen van ons land aanwezig en er wachten nog verschillende scholen.

UITGAVEN VAN HET KOLONIAAL MUSEUM:

a) C a t a l o g u s. Van den Catalogus zijn 18 deeltjes verschenen n.l.: 1) Koffie; 2) Thee; 3) Cacao en Vanielje; 4) Kina; 5) Suiker; 6) Specerijen; 0 Tabak; 8) Rijst; 9) Vetten en Oliën; 10) Vruchten, geneesmiddelen, verfstoffen, voedingsmiddelen; 11 Caoutchouc, gutta-percha en balata; 12) Houtsoorten van Ned. Oost-Indië; 13) Plantaardige vezelstoffen; 14) Voortbrengselen van Ned. West-Indië; 15) Tin, 16) Diamant en edele metalen; 17) Steenkolen; 18) Petroleum. In dezelfde serie is nog uitgegeven: Handleiding voor het verzamelen en conserveeren van dieren en dierlijke producten in de Ned. overzeesche gewesten.

b) V e r s l a g e n e n B u l l e t i n s. In het „Tijdschrift van Nijverheid" (zie onder MAATSCHAPPIJEN, de M ij. v a n N ij v e r h e i d) zijn sedert de oprichting van het Kol. Museum geregeld alle verslagen dezer instelling, alsmede de van haar uitgaande berichten en mededeelingen, opgenomen. Sedert 1892 begon de uitgave van het Bulletin van het Koloniaal Museum. Dit Bulletin heeft nu opgehouden te bestaan en is door een algemeen reguster afgesloten. Er zijn 52 nummers verschenen. Als extra-Bulletins van het Museum verschenen: „Nuttige Indische Planten" door Dr. M. Greshoff, en een „Monographie der gĕtahpĕrtja".

c. S c h o o l a l b u m s e n o v e r i g e u i t g a v e n. Door van Eeden is de uitgave van een plaatwerk voor de scholen begonnen. Dit plaatwerk bestaat uit 5 albums van 12 lichtdrukken over Indische onderwerpen, die tegen een bescheiden prijs in de scholen werden verstrekt.

KOLONIAAL VERSLAG. Zie VERSLAG (KOLONIAAL).

KOLONIALE POLITIEK (NEDERLANDSCHE). Voor de in den loop der tijden toegepaste beginselen zie men BESTUUR, COMPAGNIE (OOST-INDISCHE), MOLUKKEN, JAVA G e s c h i e d e n i s, CONTINGENTEN, COMMISSARISSEN-GENERAAL, HOGENDORP (D. VAN), DAENDELS, RAFFLES, CULTUURSTELSEL, DOUWES DEKKER, PUTTE (FRANSEN VAN DE), AGRARISCHE WET, HEERENDIENSTEN, PREANGERSTELSEL, DECENTRALISATIE, WELVAART-COMMISSIE en VOLKSRAAD. Voor een aaneengeschakeld overzicht zie men het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

KOLONIALE REKENING. Zie BEGROOTING VAN N.I.

KOLONIALE RESERVE. Opgericht in 1890, sedert 1909 te beschouwen als een in Nederland gedetacheerd onderdeel van het Leger in Nederlandsch-Indië, staande rechtstreeks onder de bevelen van den Minister van Koloniën, behoudens de gevallen van oorlog of oorlogsgevaar, waarin het in zijn geheel —, en andere buitengewone omstandigheden, waarin het alleen voor zoover de gewapenden betreft ter beschikking van den Minister van Oorlog kan worden gesteld.

De taak van het korps omvat: *a*. de koloniale militaire werving in Nederland in haren geheelen omvang; *b*. de verpleging en de oefening van de wegens ziekte of langdurig verblijf tijdelijk uit de koloniën teruggekeerde onderofficieren en mindere militairen; *c*. de eerste opleiding van voor den kolonialen militairen dienst voor het Wapen der Infanterie nieuw-aangenomenen, die voor het aangaan hunner verbintenis den wensch te kennen hebben gegeven om die opleiding bij het korps te ontvangen of die voor dadelijke uitzending physiek nog niet geschikt zijn bevonden. Het korps is thans in zijn geheel te Nijmegen gelegerd en bestaat uit den staf, vier compagnieën, het personeel der militaire administratie en dat van den geneeskundigen dienst, benevens burgerschrijvers en -werkers. Het bevel over het korps wordt gevoerd door een luitenant-kolonel of majoor van het Indische leger, te benoemen bij Koninklijk besluit.

KOLONISATIE. Wanneer men in onze Indischen Archipel spreekt van Kolonisatie, kan men daaronder verstaan drieërlei soort: 1. de Hindoekolonisatie in een lang vervlogen tijdperk; 2. de kolonisatie door Europeanen; 3. de kolonisatie van sommige streken door inlanders uit andere streken.

1. De Hindoekolonisatie was vooral op Java van belang, maar ook op andere eilanden met name Sumatra en Borneo liet zij min of meer belangrijke sporen achter. Zie JAVA, SUMATRA, KOETEI, HINDOEÏSME en OUDHEDEN. Wat Sumatra en Borneo betreft, moet van de kolonisatie aldaar door Hindoe's rechtstreeks

wel onderscheiden worden de latere, welke door Hindoe-Javanen geschiedde. Voor zoover kan worden nagegaan, hebben de Hindoe's, evenals later de Europeanen, over het algemeen de hoogere, leidende klasse uitgemaakt en zijn zij niet in de oorspronkelijke bevolking opgegaan, zoodat dan ook in de vorstelijke en adellijke families op Java nog bloed der Hindoe's schijnt voor te komen.

2. Kolonisatie door Europeanen op eenigszins groote schaal, met dien verstande dat deze als landbouwers den grond zelf bebouwen en een zelfstandige volksplanting stichten, heeft in Ned.-Indië tot nu toe nergens met eenig succes plaats gehad. Op de Banda-eilanden, waar de inlandsche bevolking door Coen zoo goed als geheel werd uitgeroeid (Zie BANDA-EILANDEN), worden weliswaar de gronden aan Compagnies-dienaren enz. uitgegeven, en is dientengevolge eene bevolking ontstaan, die min of meer van Europeeschen oorsprong is, maar deze, de perkeniers, lieten door perkslaven den grond bebouwen, zoodat van eene eigenlijke kolonisatie ook daar ternauwernood sprake kan zijn. Voor de overige deelen van Ned.-Indië zijn wel van tijd tot tijd plannen tot kolonisatie gemaakt of zelfs tot een begin van uitvoering gebracht, maar zij hebben nimmer tot goed gevolg geleid. Onder de O.-I. Comp. werden aanvankelijk enkele huisgezinnen uit Nederland naar Amboina overgebracht, maar hun aantal was te gering om van beteekenis te zijn en bovendien werden zij aan een aantal belemmeringen onderworpen, terwijl de handel, waarvan zij leven moesten, zeer „gelimiteerd" werd.

Hier zij vermeld, dat van uit Banda en Ambon in de 18e eeuw eenige dier gezinnen naar het eiland Kisser (Kisar) trokken en daar de vestiging Kotalama stichtten bij het fort Vollenhove. De afstammelingen van deze Europeanen maken den indruk geheel onvermengd te zijn gebleven. Zij munten uit als zeevaarders; verder drijven zij handel (op Portugeesch Timor) en veeteelt; eigenlijken landbouw beoefenen zij niet. Zij huwden steeds onder elkander, hebben blonde haren en blauwe oogen. Eerst den laatsten tijd vermengen zij zich met goed opgevoede Amboneezen. Zij zijn niet met Europeanen gelijkgesteld. (Zie KISAR).

Coen was een voorstander van vestiging van Europeanen in de streken, door de Comp. bezet. Zijn plan was landeigenaars of handelaars in Indië en Afrika toetelaten, met Batavia als middelpunt; de Comp. zou te hunnen behoeve haren handel voor een deel moeten loslaten (1623). Zijn plan werd aanvankelijk door het bestuur der Comp. hier te lande goedgekeurd; een reglement op den vrijen handel werd ontworpen en een begin gemaakt o.a. door het uitzenden van 82 vrijsters „van alles voorzien tot kousen, schoenen en hemden toe". Doch de uitvoering stuitte op het verzet van aandeelhouders, die geen inbreuk op hunne rechten wilden gedoogen; Coen kreeg bevel geen vrijen handel toetelaten en ofschoon later weder eenige weifeling bestaan heeft werd het den kolonisten, die geen gronden kregen, op den duur zoo goed als onmogelijk gemaakt hun bestaan te vinden en verzochten zij in 1631 te mogen repatrieeren. In 1666 werd weder te Ceylon eene poging gedaan Europeesche kolonisten te verkrijgen, maar ook hun werden zooveel belemmeringen in den weg gelegd, dat de immigranten bankroet gingen. Betere resultaten had aanvankelijk een maatregel, door Van Imhoff genomen, die in 1745 aan eenige landbouwers gronden verschafte tusschen de rivier van Tangĕrang en de Angké en bij het warme bad Tjipanas, doch tengevolge van een inval van oproerige Bantammers ging de kolonie te niet, zoodat zich zelfs geen liefhebbers voor de opengevallen hoeven aanboden. Enkele afstammelingen dier kolonisten bleven echter op Java gevestigd.

3. Kolonisatie eindelijk van bepaalde streken in Ned.-Indië kan ook door inlanders geschieden, wanneer dezen bijv. op groote schaal van de eene streek naar eene andere verhuizen, zooals o. a. in de achttiende eeuw Oost-Java hoofdzakelijk door Madoereezen werd gekoloniseerd. Waar dusdanige — wel als transmigratie aangeduide — kolonisatie plaats vond, geschiedde zij in Ned.-Indië tot vóór eenige jaren zonder bemoeiing der Regeering, die echter dan vaak op indirecte wijze tot de opening van woeste streken bijdroeg o. a. door aanleg van spoorwegen, irrigatie-werken enz. Zoo voerde de spoorwegaanleg door Bĕsoeki en Banjoewangi tal van bewoners van Midden-Java daarheen.

Eenige jaren geleden echter ging de Regeering zich met dusdanige kolonisatie meer rechtstreeks inlaten. Na voorafgaand onderzoek van den ass. res. H. G. Heyting in Banjoewangi en in de Lampongs kwam in Maart 1905 het definitieve besluit der Regeering tot het nemen eener kolonisatieproef in de Lampongsche Districten onder leiding van den heer Heyting voornoemd. In Mei 1905 werd met de ontginning van het uitgekozen terrein te Gĕdong Tataän (onde afdeeling Tĕlokbĕtong) begonnen. Nadat in 1911 ter hoofdplaats van het gewest de Lampongsche Bank opgericht was, werd met het tot nog toe gevolgde stelsel van verstrekking van financieelen steun van Regeeringswege gebroken. Van einde 1911 af kregen de nieuwe kolonisten slechts kosteloos vervoer naar Tĕlokbĕtong en tevens een premie van ƒ 22.50 per huisgezin, waardoor zij in staat werden gesteld kleine schulden op Java of te betalen. Te Tĕlokbĕtong aangekomen, konden zij dan bij de Lampongsche Bank gelden leenen voor landbouwgereedschappen, huisraad eer te onderhoud enz.. Begin 1916 bedroeg het zieletal der kolonisten bijna 7300, vormende ± 2050 huisgezinnen met 2065 werkbare mannen, gevestigd in 5 nederzettingen met bijdorpen, bezittende een uitgesterktheid van 739 bouws erf, 1094 bouws sawahs en 460 bouw tĕgals; einde 1916 was het aan al tot ruim 7600 zielen geklommen. Het oordeel over de kolonisten luidt over het algemeen matig, vooral wat aanging de in vroegere jaren aangeworvenen.

Een andere kolonisatieproef had plaats in Benkoelen. Deze, aangevangen in 1908, ging uit van den controleur D. G. Hooyer te Kĕpahiang (Rĕdjang) en eenige dorpshoofden en had ten doel door het ove brengen uit een streek van Java, waar de rijstteelt tot een vrij hooge ontwikkeling was gekomen, van landbouwers naar Kĕpahiang om daar sawah's aan te leggen, in 't algemeen aan de landbouwtoestanden aldaar eenigen meerderen vooruitgang te geven. Later heeft de Reg. deze proef voor haar rekening genomen. In 1909 werden de eerste emigranten uit het Buiten-

zorgsche en de Preanger-Regentschappen naar Kěpahiang overgebracht. Behalve vrijen overtocht genoten zij een voorschot in geld, voorts vrije huisvesting, enz. In tegenstelling met de kolonisatie in de Lampongs betrachtte men hier bij de keuze der kolonisten de grootste zorg om ijverige en kundige landbouwers te krijgen. De vlijt der kolonisten was dan ook zeer voldoende.

In 1912 vertrokken uit hetzelfde gewest vertrouwde inlanders uit Moeara Aman (Lěbong) naar Soekaboemi en Koetoardjo, om personen te zoeken, die genegen zouden zijn om te verhuizen. De kolonisten genoten vrijen overtocht, maar hadden verder alles zelf te bekostigen. Dientengevolge ontstonden drie nederzettingen in het Lěbongsche: van een daarvan slechts wordt de bevolking tamelijk welvarend genoemd. De ligging van de twee andere nederzettingen schijnt minder gunstig te zijn. Begin 1916 bedroeg het zielental der hooger bedoelde kolonisten in het Rědjangsche 791 met 289 werkbare mannen, gevestigd in 3 nederzettingen; het zielental der kolonisten in het Lěbongsche was 268, gevestigd evenzeer in 3 nederzettingen.

Ten slotte mag onder kolonisatieproeven met Regeeringssteun niet onvermeld blijven de door den Heer A. Th. J. van Emmerik, directeur der Witte Kruis-kolonie bij Salatiga, genomen proef met een vrijwillige emigratie van nooddruftige Javanen naar de kolonie Kalawara-Napoeti in het Paloe-dal (Midden Celebes). De toestand der kolonisten, van welke er op ulto. 1912 146 aanwezig waren, een toestand, die reeds van de stichting der kolonie of verre van gunstig was geweest, wordt in het verslag over 1914 gezegd verbeterd te zijn. Ten einde aan de kolonie in het Paloedal de zoozeer gewenschte uitbreiding te kunnen geven, is zij in 1915 overgedragen aan het Leger des Heils.

KOLONO. Naam van het Zuidoostelijk schiereiland van den Zuidoostarm van Celebes (zie aldaar onder d. de Zuidoostarm).

KOMĚRING. Belangrijke zijtak der Moesi. Zie SUMATRA r i v i e r e n.

KOMĚRING ILIR. Onderafd. der afd. Palembangsche Benedenlanden, een oppervlakte beslaande van 15.777 K.M;. Hoofdplaats is Kajoe Agoeng (zie aldaar). Het omvat hoofdzakelijk het stroomgebied der beneden Komĕring en wordt begrensd door de Moesi ten N. en de Masoedji ten Z. De onderafd. bestaat uit het district Komĕring Ilir, het aantal zielen bedroeg in 1915 ruim 82000.

Het grootste deel dezer onderafdeeling bestaat uit moeras doordat de kuststreken tot diep landwaarts in bij vloed door het zeewater overstroomd worden.

Toch is de bevolking zeer welvarend, een gevolg van de groote werkzaamheid. Er wordt veel pinang, katoen en peper aangeplant belangrijke hoeveelheden damar. rotan, djĕloeWoeng e arènsuiker worden uitgevoerd. Hevea wordt veel aangeplant (zie Ind. Mercuur 29 Sept. 1916 no. 39) De veestapel beteekent niet veel ($\pm$ 500 runderen, 1350 karbouwen $\pm$ 1050 geiten), de nijverheid des te meer. De pottenbakkerijen voorzien een groot deel van het gewest Palembang, terwijl er uitstekende prauwen worden vervaardigd (Zie verder KAJOE AGOENG, MASOEDJI).

KOMĚRING OELOE. Onderafd. van de afd. Ogan-en Komĕring-Oeloe, res. Palembang, bevattende het stroomgebied der midden-Komĕring. Zij besl at een oppervlakte van 5323 K M. telt 53.000 zielen (1915) en bestaat uit het district Martapoera. De hoofdplaats Martapoera, de standplaats van den controleur, op den linkeroever der Komĕring gelegen, is door goede, per automobiel berijdbare wegen verbonden met Moeara Doea en Batoe radja. De onderafd. levert katoen, klappers, verschillende vruchtensoorten en veel rotan op. De bevolking is zeer welvarend.

KOMODO of RATTENEILAND. Eiland in Straat Sapé, O. van Soembawa, onderhoorigheid van Bima, en vroeger door het bestuur als ballingsoord gebruikt. Het wordt op 478 K.M;. geschat en draagt vulkanisch gebergte. Herten waren er vroeger talrijk.

Het eiland behoort administratief tot de onderafd. Noord- en West-Mangarai der afd. Flores, residentie Timor en Onderhoorigheden.

KOMORAN of SILAM. Eiland op de Z.kust van Nieuw-Guinea, ten Z.O. van het Frederik Hendrik- of Dolak eiland.

KONAWI. Rivier op Celebes, zie aldaar onder d. de Z.O.arm en bij LAIWOEI.

KONDÉ (MAL., JAV.) Haarwrong; de gewone haardracht voor Indo-Europeesche vrouwen; zij is ook bij Chineesche vrouwen in gebruik, terwijl mede inlandsche vrouwen, Javaansche zoowel als Maleische, de kondé dragen.

KONGSI. Een Chineesch woord, aanduidende een firma, vennootschap of maatschappij in den ruimsten zin. Het wordt in den Archipel sedert eeuwen algemeen gebruikt, en heeft er zich, zoowel in onze eigen taal als in verschillende inlandsche, burgerrecht veroverd.

Letterlijk beteekent het: „beheer van het algemeen", of „bestuur van gemeenschappelijke belangen". In den vorm k o n g s i is het woord ontleend aan de taal der Chineezen van Foehkiën, die zich op geheel Java en in de handelshavens der Buitenbezittingen hebben neergelaten. Onder de Hakka-Chineezen luidt het k w o e n g - s z ĕ. In den Riouwarchipel en op Java is het ook gebruikelijk den bestuurder der firma als „kongsi" aan te spreken en van hem steeds als „kongsi" te gewagen. Ook worden Chineesche officieren wel eens met dien titel aangesproken.

Dank zij het onvermoeid zoeken der Chineezen naar middelen om hunne kapitalen productief te maken, zijn niet alleen in onze koloniën, maar ook op het schiereiland Malaka, in Achter-Indië en op de Philippijnen de kongsi's zeer talrijk, en voor den bloei en de ontwikkeling van nijverheid, handel en scheepvaart van moeilijk te overschatten beteekenis. Niet weinig wordt hun ontstaan in de hand gewerkt door het enge familieleven der Chineezen, dat er geheel op is ingericht om de mannelijke verwanten in dezelfde woonplaats bijeen te houden en dus clan's te doen ontstaan, waarin, dank zij het beginsel, dat niemand privaat-vermogen kan hebben zoolang zijn vader leeft, feitelijk alle familiekapitaal den patriarch ter beschikking staat. Ongetwijfeld zouden dan ook, indien een onderzoek werd ingesteld, vele kongsi's, zoo niet het meerendeel, ware familiekongsi's blijken te zijn. In de laatste jaren (zie onder CHINEEZEN) wordt van bovengenoemd beginsel hoe langer hoe meer afgeweken.

Iedere kongsi draagt, ter onderscheiding van

andere, een naam (h ō, of d z ī h ō), die, behoudens eenige uitzonderingen, uit twee letterteekens bestaat, of, wat hetzelfde zeggen wil, uit éénlettergrepige woorden. Deze hebben een wijdsche, schoonklinkende of gelukaanbrengende beteekenis en worden, op grond van de leer dat namen en woorden kracht en macht vertegenwoordigen, bij minder voorspoedigen gang van zaken wel eens door andere vervangen. Bij wijze van onderteekening worden zij door middel van een stempel onder al de brieven en stukken, die van de vereeniging uitgaan, afgedrukt. Vandaar dat men de kongsi-namen in den regel t j a p 's of „zegels" noemt.

K o n g s i 's, hoofdzakelijk ter ontginning van goudmijnen tot standgekomen, bestonden in Borneo's Westerafdeeling, met name in het sultanaat van Sambas, vermoedelijk reeds vóór onze komst in den Archipel; zij vereenigden zich en vormden dus grootere kongsi's: daadwerkelijke republiekjes, die elkander vaak beoorloogden en onderwierpen en zich telkens splitsten of zich in elkander oplosten; zij bezaten raadsgebouwen ter bespreking van gemeenschappelijke belangen enz. En op hun beurt sloten zulke republiekjes zich meermalen aaneen tot vorming van confederaties, eveneens k o n g s i 's geheeten, waarin door het machtigste de suprematie over de overige uitgeoefend werd.

Sedert het herstel van ons gezag over Borneo's Westerafdeeling werden door Commissarissen en Gezaghebbers vaak pogingen aangewend om langs vredelievenden weg deze kongsi's tot onderwerping te brengen. Doch, hoewel nu en dan door militair machtsvertoon en zelfs wapengeweld gesteund, leidde alles steeds tot niet veel meer dan schijnonderwerping, totdat de omstandigheden in 1850 ons tot krachtiger optreden brachten. In dat jaar werd onder bevel van den luit.-kol. Sorg Pamangkat veroverd en waren de omstreken dier plaats het tooneel van scherpe gevechten tegen Fo-sjoen, eene confederatie, die reeds in de vorige eeuw bestond en thans was samengesteld uit de kongsi's Thay-kwoeng, Sjip-ung-foen en Lim-thiën, respectievelijk in de landschappen Montrado, Loemar en Boedoek gevestigd. Een blijvend resultaat werd door dien veldtocht niet bevochten. Meer kracht werd ontwikkeld in 1853. Onder leiding van Andresen, den militairen kommandant der residentie, hadden toen expedities naar Sĕminis en Sĕpawang plaats, die eenige gevechten van beteekenis na zich sleepten; in het volgend jaar trokken onze troepen van de monding der Selakau en der Singkawangrivier over Singkawang naar Montrado, en slaagden er in, zonder tegenstand van beteekenis te ontmoeten, beide plaatsen te bezetten. Enkele dagen daarna werden de kongsi's der Fo-sjoen-confederatie bij publicatie van Andresen opgeheven (Juni). Een maand later brak in het landschap Montrado een opstand uit, waarvan verschillende gevechten en schermutselingen het gevolg waren; doch reeds in Augustus was ook deze laatste poging tot herstel van eigen onafhankelijkheid in bloed gesmoord. In November werden de veroverde landschappen tot een assistent-residentie Montrado verheven.

Gedurende die verwikkelingen had de kongsi Lan fong in het landschap Mandor, die de Chineeen tusschen de Pontianak-rivier, de beneden-Landak. de Sĕpata en de rivier van Mampawa omvatte, door het terugbrengen van gevluchte bevolking en het uitleveren van hoofdopstandelingen gewichtige diensten bewezen. De Regeering erkende derhalve haar voortbestaan onder het oppergezag van Nederland bij Besluit van 4 Januari 1857. Toen in October 1884 het hoofd der kongsi, de kapthai Lioe Asim, overleed, achtte het Gouvernement het oogenblik gekomen om ook dit laatste overblijfsel van een gewichtig tijdperk in Borneo's geschiedenis op te heffen en de Mandor-Chineezen onder direct bestuur te brengen. Dit besluit kwam echter niet tot uitvoering zonder dat oproerige bewegingen ontstonden, die aan twee controleurs het leven kostten, doch, nadat het bestuur der residentie tijdelijk in militaire handen was overgegaan, met eenig wapenvertoon onderdrukt werden.

KONINGIN EMMA SCHOOL. Zie ONDERWIJS.

KONINGIN WILHELMINA SCHOOL. Zie ONDERWIJS.

KONINGINNEBAAI. Eerste baai, met zeer matige diepten, ten Z van Padang. In het Noordgedeelte, achter een breekwater, is aangelegd de Emmahaven, de belangrijke afscheepplaats van Padang en van de Ombilinkolenmijnen. Zie BRANDEWIJNSBAAI.

KONINKLIJK NEDERLANDSCH AARDRIJKSKUNDIG GENOOTSCHAP. Zie GENOOTSCHAPPEN.

KONINKLIJKE PETROLEUM MIJ. Zie bij PETROLEUM.

KONINKLIJKE PAKETVAART MIJ. Zie PAKETVAART MAATSCHAPPIJ (KONINKLIJKE).

KOOMPASSIA MALACCENSIS Maing. fam. Leguminosae-Caesalpineae, Kĕmpas, MAL., Kampèh. MINANGK MAL.). Groote boom van Borneo en Sumatra, met uitstekend timmerhout, dat ook voor roeren en masten van schepen veel wordt gebruikt.

KOOR. Zie KOER-GROEP.

KOORDERS (Dr. Mr. DANIËL), geboren te Maarsen in 1830, overleden te Bennebroek in 1869, promoveerde te Utrecht, eerst in de godgeleerdheid, daarna in de beide rechten. In 1861 werd hij benoemd tot ambtenaar der 1ste klasse voor den burgerlijken dienst in Ned.-Indië, Hij was een der eerste beoefenaars van het Soendaneesch, waarvoor hij o. a. 2000 lexicografische artikelen leverde, opgenomen in het „Soendasch-Nederduitsch Woordenboek" van H. J. Oosting, in 1879 door de Ned. -Indische Regeering uitgegeven.

KOPER, KOPERERTSEN. In Indië zijn tot nu toe kopererertsen in ontginbare hoeveelheid niet aangetroffen; de enkele plaatsen, waar wellicht die hoeveelheid voldoende zou zijn, werden nog niet behoorlijk geëxploreerd. Overigens komen, zooals wel te verwachten was, kopermineralen op bijna alle grootere eilanden van den Archipel voor.

KOPI DAOEN (MAL.). Een opwekkende verkwikkende drank, vooral op Sumatra doch ook elders, zooals in de Preanger, wel in gebruik; bereid van gerooste bladeren en jonge takjes van den koffieboom, die òf met water in een ijzeren pan gekookt worden, òf in een bamboekoker gedaan, die gevuld wordt met kokend

water, en als zeef met een prop van arènvezels gesloten.

KOPJAH. Is de Arabische k o e f i j a h of (Turkschroode) lakensche plat-kegelvormige kalot, de „fez", waaromheen de — oorspronkelijk Perzische — „tulband" van licht, wit katoendoek (gaas) wordt gewonden om zoo de volledige Arab.-Perz. hoofdbedekking te vormen, die den rechtzinnigen Islamiet uiterlijk onderscheidt. Als zoodanig kenmerk won deze volledige tulband op Sumatra veld, lang vóór 1500, onder aanzienlijke inlandsche bekeerlingen (handelaars en hoofden); op Java meer algemeen in de 16e eeuw. Dat het sinds ca. 1910 op Java voor den HOOFDDOEK (zie dit woord) veel in zwang gekomen zwart fluweelen mutsje kopjah is blijven heeten, moet uit het Mohammedaansch réveil worden verklaard. Zie ook KOELOEK en KANIGORO.

KOPPENSNELLEN. De gewoonte, welke men vroeger bij een groot aantal volken van den Indischen Archipel vond en thans nog bij eenige aantreft, om van verslagen vijanden het hoofd af te slaan en mee te voeren, en tochten te ondernemen met het bepaalde doel zich van een of meer koppen meester te maken, noemt men „koppensnellen". De groote beteekenis, die aan het verkrijgen van een aantal gesnelde koppen wordt gehecht, de behandeling die deze ondergaan, de omstandigheid, dat het geenszins alleen om de hoofden van in den strijd gedoode vijanden te doen is doch zeer vaak de slachtoffers verraderlijk overvallen worden en ook vrouwen niet worden ontzien, dit alles maakt het duidelijk, dat — den oorsprong van het gebruik daargelaten — men in het koppensnellen, zooals het zich in den Indischen Archipel voordeed en ten deele nog voordoet, niet louter een uiting van woeste wraakzucht of wilden overwinningsroes heeft te zien. De algemeen voorkomende opvatting der stammen, die aan koppensnellen doen, wijst er op dat het gebruik in verband gebracht moet worden met het animisme (dynamisme) of het spiritisme; het hoofd vooral bevat een groote hoeveelheid *zielestof* (of, volgens andere opvatting *magische kracht*) en dus is het doel, zich van zooveel hoofden als mogelijk is meester te maken, wier zielestof die van den (nieuwen) eigenaar kan versterken. Zie HEIDENDOM blz. 83. Deze opvatting was o. a. bij de Toradja's van Midden-Celebes een der drijfveeren tot het houden van sneltochten; om de persoonlijke *ziel* van den verslagene bekommeren zij zich niet, die wordt hun ook niet tot een beschermgeest. De bedoeling daarentegen, om door het koppensnellen *beschermgeesten* te krijgen, daar met den schedel — die, volgens Dr. Wilken, als amulet, talisman of beschermende fetis dienst doet — de geest of ziel van den verslagene in verband wordt gedacht, is de drijfveer tot het snellen bij een aantal andere volken: de Olo-Ngadjoe-Dajaks in Z.O. Borneo, de Land-Dajaks van Sĕrawak, de Timoreezen, sommige stammen op Ceram enz. Bij de Kajans van Sĕrawak echter schijnen, naar de mededeelingen van Hose en Mc. Dougall, de geesten, die in de gedroogde, in de huizen opgehangen, schedels wonen, niet die te zijn der personen, van wier schouders de hoofden zijn afgeslagen; zij heeten daar bezield door geesten, bekend onder den naam Toh, en als zoodanig worden zij met groote onderscheiding behandeld. Na in een kleine hut gedroogd te zijn, worden ze met groote plechtigheid in het huis gebracht; eenmaal daar opgehangen, worden ze steeds eerbiedig en zelfs eenigszins met vrees behandeld. Vermelding verdient nog, dat bij de Marindineezen op Zuid-Nieuw-Guinea het koppensnellen in verband staat met de naamgeving der kinderen; volgens sommige berichtgevers wordt aan het slachtoffer, vóór men het hoofd met een vlijmscherpe bamboe van den romp scheidt, zijn naam gevraagd, onder de belofte, dat men hem dan zal vrijlaten. Die naam wordt dan aan een kind gegeven en wel opdat dit kind later in het zieleland in den gesnelde een slaaf zal vinden, dien het slechts bij zijn eigen naam heeft te roepen.

Dat bij verschillende volken het aantal gesnelde koppen een bewijs en een maatstaf is geworden van den moed van den bezitter, zoodat bijv. in sommige streken een jongeling geen vrouw kan vragen vóór hij minstens één kop had gesneld, is licht verklaarbaar.

Terwijl, blijkens de voorafgaande mededeelingen, thans de *animistische* of de *spiritistische* drijfveeren bij het koppensnellen in den Archipel blijken te overheerschen, is de vraag moeilijk te beslissen of de gewoonte, om juist het hoofd van verslagen vijanden af te slaan en mee te voeren, ook in zijn oorsprong reeds tot die drijfveeren is terug te voeren; daaromtrent loopen de gevoelens van verschillende schrijvers uiteen. Dr. Wilken zoekt den oorsprong van het gebruik in den wensch, om de ziel van den gesnelde in zijn macht tè krijgen, neemt dus de spiritistische motieven als primair aan. Dr. A. C. Kruyt daarentegen vermoedt, dat het meenemen van het hoofd aanvankelijk voortvloeide uit den wensch om een overtuigingsstuk te hebben voor de achtergeblevenen, dat men inderdaad in den strijd een slachtoffer had gemaakt. Andere schrijvers, hoewel zich niet bepaald over den oorsprong uitlatende, schijnen toch nader bij de zienswijze van Dr. Wilken te staan. Zoo bijv. Dr. Adriani, die betoogt, dat oorlogvoeren, buit behalen en krijgsgevangenen maken zoowel ten voordeele komt van de levende leden van den stam als van de doode, dus van de zielen der voorouders. Krijgsgevangenen maken is echter niet mogelijk voor zwervende stammen, dus sloeg men den verslagenen het hoofd af, waardoor men ook hun ziel in zijn bezit kreeg. Liet men het hoofd op het lichaam, dan werden de verslagenen vijanden. Volgens den Ass.-Res. E. L. M. Kühr, die langen tijd op Borneo werkzaam is geweest en krachtens zijn bevindingen eveneens in deze het spiritistische motief op den voorgrond stelt, was het de bedoeling aan de overleden bloedverwanten in het hiernamaals bediening te verschaffen, terwijl de bloedwraak eischte, dat voor de gesnelde leden van familie of stam weerleden van den vijandigen stam als slachtoffers vielen.

De voornaamste volkstammen bij welke, of eilanden waarop het koppensnellen in onzen Archipel nog voorkomt of voor kort voorkwam zijn: de Dajaks; (zie ook: ASSANTOCHTEN) de Niassers, vooral in het Z.; de Toradja's van M.Celebes; op Ceram, Halmahéra, Wètar, Tanimbĕr, Timor, en Nieuw-Guinea. Het spreekt van zelf dat onder invloed van Gouvernement, Christelijke zending en Islâm de gewoonte in onzen Archipel thans snel aan het verdwijnen is.

KORAALRIFFEN. Koraalrif noemt men iedere ondiepte in zee, welker oppervlakte geheel of grootendeels bedekt is met levende en afgestorven koralen, d.w.z. kolonie-vormende organismen, die een steunweefsel van koolzure kalk afscheiden. Deze organismen behooren meerendeels tot het type der *Cnidaria*, Netel- of Holzakdieren, — en wel tot de *Hexactinia*, *Octactinia* en *Milleporidae* (zie NETELDIEREN). De eersten leveren het grootste aandeel in den opbouw der riffen, daar hun geraamte het sterkst ontwikkeld en het rijkst aan kalk is. Van de *Octactinia* hebben vele een hoornachtig steunskelet, de Maleiers noemen ze daarom Karang moeda. Van *Octactinia* kan het orgelkoraal (*Tubipora*) een belangrijk aandeel in de koraalvorming hebben. Verder spelen ook de Mosdiertjes of *Bryozoa*, de Kokerwormen en de Sponsen een rol in den opbouw der riffen, en hetzelfde geldt in hooge mate voor de *Corallinaceae*, kalkhoudende Roodwieren, zoodat ook het plantenrijk meewerkt tot de rifvorming.

Daar de rifkoralen geen koudere temperatuur van het water dan 20° C. kunnen verdragen, is hun verspreiding zoowel in horizontale als in verticale richting beperkt. In het algemeen vindt men ze slechts tusschen de keerkringen, terwijl ze alleen tot diepten van 30—40 M. weelderig gedijen en meestal niet op grootere diepten dan 60 M. gevonden worden.

Vóór de mondingen van de groote rivieren ontbreken koraalriffen, doordat het zoete water, dat voor de koraaldieren vergif is, en het aangevoerde slib hun groei onmogelijk maken.

In het algemeen munten de koralen uit door fraaie kleuren, die echter verschillend zijn al naar gelang de polypen teruggetrokken of uitgespreid zijn. Daar, waar het koraal uitgestrekte ondiepe plaatsen bedekt, ontstaan koraalvelden (plaatriffen of koraalbanken), die door hun kleurenpracht en door den veelvormigen groei der koraalkolonies aan onderzeesche tuinen doen denken en in de Molukken met den naam van zeetuinen worden bestempeld. De witte kleur der koraalskeletten uit onze musea is het gevolg van het drogen in de zon.

De koralen groeien naar de open zee toe, die hun voedsel brengt. Eb en vloed doen water over de koraalvelden stroomen; de daarin drijvende ééncellige dieren, kleine larven, kleine schaaldieren, enz. worden door de koraaldieren met de tentakels gevat, door de netelcellen verlamd en als voedsel gebruikt.

Men onderscheidt gewoonlijk de volgende hoofdtypen van koraalriffen: 1°. zoom-, kust- of strandriffen; 2°. plaatriffen; 3°. barrièreriffen en 4°. atolen.

De Indische Archipel is zeer rijk aan strandriffen, bovendien treft men er het tweede type van riffen aan, de plaatriffen of koraalbanken, die als koraalvelden den bodem van ondiepten bedekken en b.v. in de Javazee en in de Molukken gevonden worden. Tot de plaatriffen mag men ook een aantal vlakke eilandjes rekenen, die door levende koraalriffen omringd worden, en wier bodem geheel blijkt te bestaan uit de afgestorven deelen daarvan. Zie verder ATOLLEN en BARRIÈRE-RIFFEN.

Wat de *geographische verspreiding* der koraalriffen in den Indischen Archipel betreft, zie men de uitvoerige opgave in de groote Encyclopaedie.

KORAKORA. Zie VAARTUIGEN.

KORALEN. Zie NETELDIEREN en KORAALRIFFEN.

KORAN. Naar Moslimsche opvatting bevat de Koran Gods eigen woorden, zooals zij, letterlijk, in dien vorm, aan Mohammed geopenbaard en door den Profeet aan zijn landgenooten overgebracht zijn. Zie ISLAM 1, b.—

De Koran is onder de Inlandsche bevolking zoowel in geschreven exemplaren als in gelithographeerde (vooral uit Bombay afkomstige) uitgaven verspreid. De tekst wordt steeds in het Arabisch geciteerd. Het voordragen van den koran volgens de daarvoor geldende kunstregelen (in het Arabisch *tadjwîd* genoemd) heet in het Maleisch mĕngadji (Jav. ngadji N.; ngaos, K.). Soms wordt in Koranexemplaren tot toelichting een letterlijke vertaling der Arabische woorden in de landstaal tusschen de regels van den tekst ingevoegd.

KORTE VERKLARING. Zie CONTRACTEN MET ZELFBESTURENDE LANDSCHAPPEN.

KOTA, KOETA, Mal. en Atj.; KŏTŏ, Minangk.; HOETA, Bat. (Sanskrit koeta), beteekent v e s t i n g, v e r s t e r k t e p l a a t s; al de namen van plaatsen met het woord samengesteld, wijzen er op, dat deze plaatsen vroeger versterkt waren, dan wel het nu nog zijn; de beteekenis die tegenwoordig, nu slechts weinig plaatsen meer van versterkingen voorzien zijn, aan kota moet gegeven worden, is die van h o o f d p l a a t s, h o o f d v e s t i g i n g, s t a d, d o r p. Op Java wordt het woord „koeṭâ" wel gebruikt voor de regentswoning, den hofzetel van den regent.

KOTA AGOENG. Deze onderafdeeling, vóór 1912 Sĕmangko geheeten, behoort tot de afdeeling Tĕlok-bĕtong der residentie Lampongsche Districten. Omtrent de topografische gesteldheid wordt verwezen naar het artikel: LAMPONGSCHE DISTRICTEN, l a n d b e s c h r ij v i n g. De bevolkingssterkte bedroeg (1916) 22 à 23000 inw., waaronder enkele Europeanen, 250 Chineezen, enkele honderden Bantammers en eenige Boegineezen.

Het centrum van den handel is Kota Agoeng, h o o f d p l a a t s der onderafdeeling, standplaats van den besturenden ambtenaar aan de Sĕmangkobaai gelegen. Tot deze onderafdeeling behoort het bergachtige eiland Taboean in de Sĕmangkobaai gelegen, waarop eenige klapperaanplantingen der bevolking voorkomen.

Omtrent gebruiken en gewoonten der inl. bevolking wordt verwezen naar de ethnographische beschrijving der Lampongsche Districten.

KOTA BAROE. Tal van kampongs dragen dezen naam. Wij vermelden slechts de volgende: I. de hoofdplaats van het tot het voormalig sultanaat Lingga-Riouw behoord hebbende landschap Rĕtéh, dat thans een district der afdeeling Indragiri uitmaakt. II. de hoofdplaats en zetel van den assistent-resident van de afdeeling Z. O. kust van Borneo der residentie Z. en O. afdeeling van Borneo, gelegen op het eiland Laoet aan de N. W. kust nabij Tandjong Pamantjingan.

KOTA BOEMI. Nederzetting aan de Wai Rarem in de Lampongsche districten te midden van uitgestrekte pepertuinen. In 1915 kreeg de plaats een schooltje en waarschijnlijk zal zij opgenomen worden in het Zuid-Sumatra spoorwegnet.

KOTA INTAN. Zie KOENTO DAR ES SALAM.

KOTA INTĔN, of „Diamant-veste", de sinds ca. 1626 onder de inlanders gebruikelijk geworden Maleisch—Javaansche naam voor het Kasteel van Ba-

tavia, daardoor ontstaan, dat in 1622 of 1623(?) de Z.W. en meest versterkte punt van dat vierpuntig kasteel den naam had gekregen van „Diamant", in 1623 (vermoedelijk) de Z.O. punt den naam „Robijn", verder op 1 Nov. 1626 de N.W. punt den naam „Paarl" (Dagh-Register Casteel Batavia, 1624—1629; 's Grav. 1896, p. 293) en op 30 Juni 1627 de N.O. punt den naam „Saphier" (ibid. p. 323).

KOTA MANGKOENĔGARAN. Zoo heet het district, waartoe o.a. het Mangkoe Nĕgåråsche gedeelte van de hoofdplaats Soerakarta behoort.

KOTA NOPAN (HOETA NOPAN). Zie MANDAILING.

KOTA PINANG. Zelfbesturend landschap in het gouvernement Oostkust van Sumatra (onderafdeeling Laboean Batoe, afdeeling Asahan)

KOTA RADJA. [1])Zie Koeta Radja. [2]) Nederzetting aan de Kwantan, eenige K.M. boven Rengat in het landschap Indragiri (Sumatra).

KOTA SIANTAR. Hoofdplaats van de koeria (district) van dien naam, der onderafdeeling Groot- en Klein Mandailing, Oeloe en Pakanten van de afdeeling Padang Sidimpoean der residentie Tapanoeli.

KOTA TJANDI. Zie MOEARŏ TAKOES.

KOTA WARINGIN. Zelfbesturend landschap gelegen in den Z. W. hoek van de residentie Z. en O. afdeeling van Borneo, gevormd door het stoomgebied van de gelijknamige rivier, van de Koemai en van de linkerzijde van dat der Djĕlai. Terwijl de Z.helft van het landschap vlak en laag is, vindt men in de grootste N. helft heuvel- en bergland; onder de bergen zijn de Tĕlawi en Meroendau de belangrijkste. Talrijke kleine riviertjes, die in de 3 bovengenoemde voorname rivieren uitloopen, doorsnijden het land. De voornaamste plaatsen zijn: Pangkalanboen aan de Aroet, Kotawaringin, de zetel van den Europeeschen bestuursambtenaar, Koeala Sapoe, Soekamara, Koeala Djĕlai en Koemai, havens in het landschap. Zie ook BORNEO.

De bevolking bestaat uit Dajaks en Maleiers, terwijl er nog een klein aantal Vreemde Oosterlingen (Chineezen en Arabieren) en enkele Europeanen gevestigd zijn. De Dajaks vormen het meerendeel der bevolking en bewonen het Noordelijk gedeelte van het landschap.

De Maleiers zijn Mohammedanen; zij hebben in kleeding en levenswijze veel van de Javanen, waarmede zij zich in den loop der tijden nogal vermengd hebben, overgenomen. Hunne taal is een mengsel van Maleisch, Boegineesch, Javaansch en Dajaksch.

Het landschap werd in 1787 door het rijk van Bandjermasin aan de O.-I. Compagnie afgestaan.

B e s t u u r. Het eigenlijke bestuur berust in handen van den Bestuurder, die daarin bijgestaan wordt door 4 landsgrooten, aan wie landschapsambten zijn opgedragen.

Het landschap vormt de onderafdeeling Kotawaringin der afdeeling Koeala Kapoeas van de residentie Z.- en O.-Afdeeling van Borneo.

KOTIKA. Zie TIJDSTIPPEN, WICHELEN. vgl. NAPTOE (NĕPTOE) en TIJDREKENING.

KŏTŏ. (ter Sum. Westk.). Versterking, door wallen omringd en dikwijls met *aoer doeri* (doornige bamboe) beplant, die het begin was van vestigingen der bevolking van Minangkabau.

Tal van nagari's dragen den naam „kötö" of hebben gedeelten, die Kapalö-, Tangah- en Ikoer Kötö heeten d. w. z. het gedeelte bovenstrooms, in het midden en benedenstrooms. Tot gemeenschappelijke bescherming ontstonden tusschen de kötö's, welker bewoners bevriend of verwant aan elkander waren, federaties. Deze hebben aan ons bestuur dikwijls den grondslag geleverd voor de administratieve indeeling in larassen (zie LARAS), onderafdeelingen en afdeelingen. Zie ook LOEHAK.

KŏTŏ ANAU. Nagri, ruim $12^1/_2$ K.M. ten Z. van Solok, belangrijke markt; vóór 1913 een laras.

KŏTŏ BAROE. Ter Sum. Westkust zijn vele plaatsen van dien naam. De meest belangrijke zijn:

I. Nagri ruim 10 K.M. ten Z. van Fort de Kock, in het zadel tusschen de vulkanen Merapi en Singgalang, hoogste punt in den spoorweg ter Sum. Westk. (1145 M.), belangrijke markt.

II. Nagri bij Sidjoendjoeng, vóór 1913 een laras;

III. Nagri in de onderafd. Batang Hari-districten, vóór 1913 de hoofdplaats ervan;

IV. Nagri, waarin Pangkalan Kötö Baroe ligt.

KŏTŏ GADANG. Nagri ter Sumatra's Westkust, slechts door het Karbouwengat van Fort de Kock gescheiden. Deze plaats kan het centrum van intellect in het Minangkabausche land genoemd worden. Kötö Gadang is bekend door haar bekwame goud- en zilversmeden die tot in verschillende streken van Ned.-Indië, ver buiten hun land, een goed bestaan vinden. Zij vervaardigen veel filigrain werk. De prachtige en kostbare, met goud- en zilverdraad doorweven doeken, zijn bekend als *kain Kötö Gadang.*

KŏTŏ NAN AMPAT (Kötö nan IV), een zeer welvarende nagri, die met de nagri Kötö nan Gadang de hoofdplaats Pajö Koemboeh der gelijknamige onderafdeeling vormt (Sum. Westk.). Vóór de gewestelijke reorganisatie van 1913 waren zij twee der 13 larassen der genoemde onderafdeeling.

KŏTŏ NAN GADANG. Zie Kötö NAN AMPAT.

KŏTŏTINGGI. Nagri ter Sum. Westk., ruim 18 K M. ten N.W. van Soeliki. Pasanggrahan en een voor de streek belangrijke markt. Er zijn versierde steenen, zgnd. batoe badagoek, daar batoe médjan of grafsteenen genoemd (Oudh. Verslag 2de kw. 1912, bl. 39, No. 12).

KOTTA GĔDÉ. (JAV. Koeṭâ Gĕḍé). District met gelijknamige hoofdplaats van het (geënclaveerd Soesoehoenanslandschap) regentschap Kalasan, residentie Djokjakarta. In de 16e eeuw kreeg een rijksgroote van het rijk Padjang, Pamanahan genaamd, van den vorst van Padjang, ter belooning van bewezen diensten, het landschap Mataram te besturen. Hij vestigde zich, waar nu Koeṭâ Gĕḍé („de groote stad") ligt, op $\pm$ 4 K.M. ten Z.O. van Djokjakarta. Koeṭâ Gĕḍé bleef ongeveer een eeuw de hoofdplaats van Mataram. Doordat zich hier gaandeweg een groote markt ontwikkelde, werd het ook wel Pasar Gĕḍé genoemd en zoo worden ook nu nog beide namen door elkaar gebruikt. Tegenwoordig is het nog altijd een drukke pasar, er hebben zich vele handelaren gevestigd. Op de oude begraafplaats, Astânâ, liggen de graven van de drie of vier eerste sultans met hun familieleden en de afstammelingen; het meest in aanzien is dat van Senâpati, den zoon van Pamanahan, en de eigenlijke stichter van het Mataramsche rijk, omdat hij zich onafhankelijk van zijn vorst maakte. Behalve deze begraafplaats bevindt zich te Koeṭâ Gĕḍé een blauwe steen met twee langwerpige, uitgesleten indrukken, omgeven door in

den steen gesneden spreuken in het Hollandsch, Fransch, Italiaansch en Latijn. Een zware steenen bijl staat in de nabijheid; naar den oorsprong van een en ander is vruchteloos gezocht.

KRAAI. Van de kraaivogels (*Corvidae*) komen eigenlijke kraaien in Indië in niet groot aantal en in slechts weinig soorten voor.

KRADÈNAN. District van de afdeeling en het regentschap Grobogan, residentie Semarang. De modderwellen van Koewoe (zie aldaar) worden in het district gevonden, waar ook de doekoeh Medang kamoelan of Mendang kĕmoelan ligt, de plaats waar volgens de meening der Javanen de hoofdstad van het Hindoerijk Mendang kamoelan was gelegen.

KRAKAL. 1) Jodiumhoudende warme bron in het district Alihan, afdeeling en regentschap Keboemên, residentie Kedoe, waar tal van zieken, ook Europeanen, genezing komen zoeken. 2) Jav. groote keisteen; *ngrakal* een weg met keisteenen bepuinen; *wong krakal* ten arbeid gestelden aan de openbare werken voor den kost zonder loon (een straf, gesteld op lichte overtredingen door Inlanders).

KRAKATAU (ook wel Rakata genoemd). Klein vulkanisch eiland in Straat Soenda, wereldbekend geworden door de hevige eruptie van 26—28 Augustus 1883, waarvan Verbeek een klassieke beschrijving gaf in zijn werk „Krakatau" (verschenen 1e deel in 1884, 2e deel in 1885; ook uitgegeven in Fransche vertaling). Zie groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

KRAKSÂAN (KRAKSAN, KAREKSAN). Noord-oostelijke afdeeling met gelijkn. hoofdplaats der residentie Pasoeroean (oppervlakte 917.76K.M^2.), verdeeld in twee controle-afdeelingen met vier districten, nl. Kraksaän, met de districten, Kraksaän, Paiton en Gĕnding en Gading met het gelijknamig district. Het Noordelijke gedeelte bestaat uit een vlakte, die ten Z. begrensd wordt door den Lamongan en het Janggebergte; de kuststrook is grootendeels moerassig en dientengevolge ongezond; de grootste zoetwatervischvijvers (tambaks) ten O. der residentie Soerabaja worden daar gevonden. Het Z.-deel van de afdeeling is bergachtig en bedekt door bergruggen en uitloopers van den Jang en den Lamongan, welke laatste vulkaan zich op de grens van de afdeeling en Loemadjang verheft.

KRALEN- EN SCHELPENWERK. Zelfs bij de primitiefste Papoea-stammen, die zich aan overdaad van kleeding niet bezondigen, vindt men de zelden ontbrekende neiging het lichaam te versieren. Vruchtenpitten worden aan snoeren geregen en als sierraad gedragen, kleurige vruchtenkralen, bij voorkeur in wit en rood, die op de donkere huid goed uitkomen. De blauw-grijze vruchten van *Coix Lacryma*, de bekende Jobstranen, worden zelfs voor dat doel in de Papoea-tuinen gekweekt, evenals de Dajaks in Centraal-Borneo planten kweeken om de kleine, zwarte boewah djelé te verkrijgen. Van deze vruchtenkralen zijn de Coix-vruchten wel het meest in den Archipel verspreid; ze komen als djali watoe zelfs op Java voor, waar ze voor bidsnoeren gebruikt worden en als guirlandes bij inlandsche feesten.

Natuurlijk is het doorboren van deze kleine, harde vruchtenkralen met gebrekkige werktuigen een lastig werk, en vandaar dat men op Nieuw-Guinea de kleine zwarte of donkerbruine pitten aan twee zijden afslijpt, waardoor de zachte kern bloot komt en gemakkelijk verwijderd kan worden.

Nevens deze vruchtenkralen komen kralen voor, die uit stengels gemaakt zijn. Op Celebes en Ceram bijv. gele orchideeënstengels en eveneens in het Oosten van den Archipel fijne bamboe-stengels. Behalve deze stengelkralen worden ook wervelbeentjes van slangen gebruikt en bij de Bataks beenen pijpjes.

Behalve de bovengenoemde, die men als oudste oerkralen noemen kan, nemen Nassa-plaatjes in den Indischen Archipel een belangrijke plaats in. Ze komen vrijwel algemeen voor, bij Bataks, Dajaks en in den Oostelijken Archipel het allermeest. Hun voorkomen is zoo opvallend, dat men hier aan overblijfselen van het oude schelpengeld gaat denken, vooral daar Nassaplaatjes met voorliefde voor feest- en priesterkleederen gebruikt worden. Vergelijkt men de Nassa-plaatjes, op verschillende eilanden gebruikt, met elkaar, dan blijkt in de behandeling nog een groot onderscheid te zijn; er zijn er bij, die nauwelijks geslepen, andere, die bijna gepolijst zijn.

Het aanrijgen aan snoeren en verhandelen aan deze snoeren geschiedt, omdat de gebleekte schelpjes uiterst breekbaar zijn. Deze omstandigheid heeft het gebruik doen ontstaan de vrij kostbare snoeren ter betere bewaring op kleedingstukken vast te hechten, waardoor men tevens zijn rijkdom kon toonen, en hieruit weer heeft zich de gewoonte ontwikkeld allerlei voorwerpen met Nassa-plaatjes te versieren.

Op de oerkralen, plaatselijk vervaardigd, volgen dus de schelpplaatjes, als handelsartikel ingevoerd, daarna de glaskralen.

Het schitterendste kralenwerk maken de Dajaks van M.-Borneo, die het gekruiste kralenwerk voor kleeding en de meest verschillende doeleinden gebruiken. Zelfs zwaarden worden uitvoerig met mooi kralenwerk versierd. Ook op de Sangi-eilanden, in Zuid-Celebes, Sumatra, den Timor-Archipel en Nieuw-Guinea worden fraaie stukken gemaakt. Hoogst interressant zijn daaronder de bruidsbaadjes der Bataks, Dajaks en Rotineezen in soms fraaie patronen, die echter door hun gewicht voor de dragers of draagsters ongemakkelijk moeten zijn. Op Roti schijnen ze ook reeds verdwenen te zijn, waartoe de dalende waarde wel het meeste bijgedragen zal hebben.

Naast deze gemeene glaskralen komen hier en daar nog de zoogenaamde kunstkralen voor, die onder de inlanders in hooge eere gehouden worden en soms, bijv. op Borneo en N.-Guinea, als betaalmiddel bij bepaalde gelegenheden worden gebruikt. Over de herkomst dezer glas en keramische kralen is weinig of niets bekend.

Op Sumatra en Celebes keeren de oude stengelkralen weer terug, maar nu met bladkoper bedekt, terwijl op Flores en Nias spiraalvormig gedraaide kralen van messingdraad voorkomen. Op Sumatra zijn fraai gegoten kralen van zilver en koper, terwijl op Menado staafjes met filigrainwerk te vinden zijn. Kralen van barnsteen en bloedkoraal, die sporadisch voorkomen, zijn natuurlijk van Europeeschen oorsprong en Flores biedt een curiositeit met keramische nabootsing van Coix-pitten, welker herkomst onbekend is.

KRÂMÂ. Zie JAVAANSCH.

KRAMAT d. i. „heilig graf", aldus genoemd naar de wonderkracht, welke ondersteld wordt daarvan uit te gaan, in verband met de bovennatuurlijke macht, die aan den daarin begraven heilige, ook na diens dood, wordt toegeschreven. Zie verder over de beteekenis van *Kramat* en over heilige graven in Ned.-Indië: HEILIGEN (MOH. INDISCHE).

KRAMPON. Gouvernementszoutverpakkingsfabriek in het district Tordjoen, afdeeling en regentschap Sampang, residentie Madoera, op korten afstand bezuiden den grooten postweg en de stoomtramlijn van Sampang naar Kamal gelegen en daarmee door een zijweg en een zijlijn verbonden. De fabriek is veel kleiner dan die te Kaliangĕt (zie aldaar) en verwerkt het zout van het zich in de onmiddellijke nabijheid bevindende zeer uitgestrekte zoutland Sampang; door den aanleg van vele nieuwe zoutpannen is het in de laatste jaren belangrijk uitgebreid.

KRANKZINNIGENVERPLEGING. De verpleging van krankzinnige inlanders, door de bevolking zelf, beperkt zich tot het onschadelijk maken der gevaarlijken onder hen. Deze worden op middeleeuwsche wijze vastgebonden, in een blok gesloten, dan wel in een bamboekooi opgeborgen, tot tijd en wijle de onrustige periode voorbij is, waarna men hen weer aan hun lot overlaat. Van een bijgeloovigen eerbied voor zielszieken, zooals men in verhandelingen wel eens leest, wordt in werkelijkheid niet veel gevonden, integendeel, de litteekens op de lichamen van in de gestichten opgenomen lijders duiden op het tegengestelde. Zoolang de krankzinnige zijn omgeving niet hindert, laat men hem ongemoeid, wordt hij echter lastig, dan treedt de bevolking hardhandig tegen hem op.

Wat de regeeringsmaatregelen betreft, zoo leert de geschiedenis van de krankzinnigenverpleging in Nederlandsch-Indië, dat weinige jaren na het herstel van het Nederlandsch gezag de regeering blijken gaf, de zorg voor de krankzinnigen niet geheel uit het oog te verliezen.

Voor de krankzinnigenverpleging heeft men thans op Java vier Gouvernementsinrichtingen, n.l. het in 1897 voltooide gesticht te Buitenzorg, voor ± 500 patiënten, het gesticht Soembĕr Porong te Lawang (1902) voor 500 patiënten, met paviljoens voor een gelijk aantal, of meer, en de twee annexgestichten Soeko (1911) en Lempoh (1913), elk voor 300 patiënten; thans worden plannen overwogen voor de stichting van een nieuw gebouw bij Magelang in de res. Kedoe.

Het krankzinnigenwezen ressorteert onder het Departement van Onderwijs en eeredienst, terwijl het oppertoezicht onder de bevelen van den Directeur van bovengenoemd Departement wordt uitgeoefend door den Hoofd-Inspecteur, chef over den Burgerlijken Geneeskundigen dienst. Zie verder de groote Encycl. van Ned.-Indië.

KRAPOE (t.r. **KĔRAPOE**) **(IKAN)** (MAL.). Zie ZEEBAARS.

KRAPOE-MATJAN (JAV.). Zie SCHORPIOENVISSCHEN.

KRATJAK. Een oude vulkaan ten W.Z.W. van den Galoenggoeng (Preanger), 1790 M. hoog en merkwaardig door den top, die uit een centralen ringwal met 5 andere daaromheen gegroepeerde wallen bestaat.

KRATON. Vroeger een district van de afdeeling en het regentschap Pasoeroean, in de gelijknamige residentie.

KRATON (KARATON) (JAV.). Afgeleid van Ratoe vorst; beteekent het rijk of de woning van een vorst en wordt op Java en Madoera gebruikt, behalve voor oude vorstenverblijven waarvan slechts ruïnes overgebleven zijn, voor de verblijfplaatsen van de vorsten van Soerakarta en Djokjakarta en van de prinsen Mangkoe Negårå en Pakoe Alam, terwijl ook de woningen der regenten van Bangkalan en Soemĕnĕp op Madoera zoo genoemd worden. Het woord „kĕdaton", afgeleid van Datoe, verschilt in beteekenis eigenlijk niet van kraton, maar wordt gewoonlijk gebruikt voor het binnenhof van den kraton, het gedeelte, waarin de Vorst zelf met zijn vrouwen en kinderen verblijf houdt. Voor de beschrijving van een kraton zie DJOKJAKARTA.

Ook op de Buitenbezittingen worden of werden enkele vorstelijke verblijven kraton genoemd, zooals o. a. op Atjèh (zie KOETA RADJA).

KRAWANG. Vormde vroeger een afzonderlijke residentie op Java, is echter sinds 1901 met Batavia vereenigd en maakt daarvan een afdeeling uit, bestaande uit het regentschap Krawang. Het heeft eene oppervlakte van 4930 K.M.² en had volgens officieele opgaven op ulto. 1905 eene bevolking van 554,000 zielen, waaronder 320 Europeanen, ruim 5000 Chineezen en 120 Arabieren; de inlandsche bevolking is in verband met haar afkomst gemengd Javaansch en Soendaneesch.

De bodem is in het Zuiden bergachtig, in het midden heuvelachtig en golvend, in het Noorden vlak en aan het strand moerassig.

Tot deze afdeeling behooren de eilanden Poeloe Boeta, Poeloe Tamijang en Poeloe Sedoelang, gelegen in de bocht van de Tji Asĕm. De hoofdplaats van de afdeeling is Poerwakarta.

Een groot gedeelte bestaat uit de twee groote particuliere landerijen: de Tĕgalwaroe- en de Pamanoekan- en Tjiasĕmlanden. De Pamanoekan- en Tjiasĕm-landen (verkocht tijdens het Engelsche tusschenbestuur) omvatten het Oostelijk gedeelte van de afdeeling en beslaan eene oppervlakte van 300.000 bouws met een bevolkingscijfer van 220.000 zielen. Zij zijn thans in handen van eene Engelsche maatschappij, die op de landen rijst, koffie, suiker, thee, kina, rubber, nootmuskaat en vanille verbouwt en ook djati aanplant. De Tĕgalwaroe-landen beslaan het Zuidwestelijk gedeelte van de afdeeling en hebben eene oppervlakte van 86.096 bouws met een bevolkingscijfer van 41.000 zielen. Deze landen zijn in handen van Chineezen en produceeren vooral rijst, vogelnestjes, suiker en boschproducten.

In het Gouvernementsgedeelte van de afdeeling Krawang is rijst het belangrijkste product. De zoutaanmaak aan de kust heeft veel van haar vroegere beteekenis verloren. De bosschen leveren veel wild- doch weinig djati-hout.

De bodem is, althans in het Zuiden, vulkanisch en hier en daar worden warme en koude bronnen aangetroffen.

De afdeeling is verdeeld in 3 contrôle-afdeelingen, nl. Poerwakarta, Krawang en Soebang. Deze laatste contrôle-afdeeling bestaat uit de Pamanoekan- en Tjiasĕmlanden en het district Tĕgalwaroe uit de Tĕgalwaroelanden.

De bevolking houdt zich in hoofdzaak bezig

met landbouw, handel en vischvangst, voorts met het weven van grove lijnwaden en van goenizakken en met leerlooien.

De belangrijkste plaatsen zijn: de afdeelingshoofdplaats Poerwakarta aan den rechteroever van de Tji Kao, Krawang, en Soebang, standplaatsen van de controleurs en Tji Kao, aan de grens der Preanger-Regentschappen, Tjikampèk en Tjilamaja, begin- en eindpunt van den spoorweg Tjikampèk—Tjilamaja, terwijl Tjikampèk ook het beginpunt vormt van het spoorgedeelte Tjikampèk—Cheribon, in 1912 geopend, dat de ontbrekende schakel vormt van de N.-lijke verbinding van Batavia met Semarang.

Hoewel de gronden in het Zuiden van Krawang van goede hoedanigheid moeten zijn, is de particuliere industrie nog niet van veel beteekenis.

G e s c h i e d e n i s. Hoewel de naam Krawang (Caravam of Cravaon) reeds in de Portugeesche berichten wordt aangetroffen, schijnen belangrijke volksplantingen in dit gewest zich eerst nedergezet te hebben tusschen 1641 en 1655, toen duizenden Javanen, van het rijk van Mataram afkomstig, op last van den Sultan van Mataram zich hier vestigden en fraaie dorpen aanlegden. Het gemengd karakter van de bevolking, half Javaansch en half Soendaneesch, laat zich hieruit verklaren.

De Krawangsche landen behoorden aanvankelijk tot het rijk van Mataram, doch bij het tractaat, in 1677 met den Soesoehoenan Amangkoe Rat II gesloten, werd bepaald dat het gebied der O.-I. Comp. zich Oostwaarts zou uitstrekken tot aan de rivier van Pamanoekan, waardoor de geheele tegenwoordige afdeeling Krawang in Compagnie's handen was overgegaan.

KRAWANGAN of **TRAWANGAN.** Mal. en Jav. naam voor het eigenaardige Indonesische kantwerk, uithaal- of rafelwerk, waarbij uit een op een raam gespannen compleet linnen lapje draden of stukken van draden worden uitgerafeld, zóó, dat het verlangde dessin allengs ontstaat. Verg. voorts RENDA.

KREEFT, KREEFTACHTIGE DIEREN. Zie SCHAALDIEREN.

KREKEL (djangkrik JAV., SOEND.; kleinere soort: djangkrik sliring JAV.; djangkĕrik, MAL.). De Indische Krekels behooren tot verschillende geslachten, o. a. *Brachytrupes* (gangsir JAV., kasir SOEND.) van de familie der gravende Sprinkhanen (*Gryllidae* of *Achetidae*), onderorde der Springende Rechtvleugelige Insecten (*Orthoptera Saltatoria*).

Op Java en elders laat men als vermaak krekels met elkander vechten. Men bezigt daartoe een grootere soort (djangkrik soengoe), die tot den strijd wordt afgericht; gewoonlijk gaan hiermede weddingschappen gepaard.

KRĔMBAH (JAV.). Zie RHABARBER.

KRĔSOELÅ, beter Rĕsoelå (JAV.). Zie METROXYLON.

KRIAN. District van de afdeeling Sidoardjo der residentie Soerabaja met gelijknamige districtshoofdplaats. De suikercultuur is er overwegend, het district is welvarend en dichtbevolkt en heeft een belangrijke veemarkt.

KRIGADJI. (kerig-adji = vorstendienst), of kerigan, oud-Jav. naam voor heerendienst, speciaal in de Vorstenlanden. Ook bij afkorting voor afkoopsom der diensten

KRIS, KĔRIS (JAV.). Zie WAPENEN.

KROË. Zuidelijkste afdeeling van de residentie Benkoelen, grenzende ten Z. aan Straat Soenda, ten W. aan den Indischen Oceaan en ten O. aan de Lampongsche districten. De oppervlakte wordt op 5111 K.M.² geschat. De afdeeling is zeer bergachtig; zij wordt doorsneden door een bergketen, die zich over de lengte der afdeeling bijna evenwijdig met de kust als Boekit Barisan, Goenoeng Sawah en B. Sawah uitstrekt en eene voortzetting is van de groote Barisanketen, en een tweede keten, die van de Lampongsche districten N.W. over den Sĕkintjau naar Blalau (Bĕlalau) loopt en met de eerstgenoemde keten door een zijketen verbonden is. De voornaamste toppen zijn genoemd onder BENKOELEN. De bergen strekken zich tot dicht bij de kust uit, zoodat het terrein zelden meer dan enkele K.M. landwaarts in vlak is; soms komen de uitloopers van het Barisangebergte tot onmiddellijk aan zee. Het eenige plateau van belang is dat van Blalau, zich met een gemiddelde hoogte van 900 M. uitstrekkende van de desa Hoedjong tot Negara batin en vandaar in eene smalle strook tot het Ranau-meer. Werkende vulkanen worden in de afdeeling niet aangetroffen; vulkanische verschijnselen werden o.a. op den Walirang waargenomen. Rivieren van belang zijn er niet; zij hebben slechts een kort verloop en een zeer beperkt stroomgebied. Ook eigenen zich de meeste rivieren niet voor irrigatie. De eenige rivier van beteekenis is de Wai Sĕmangka op de Zuidelijke helling van den Pĕmatang Gigoek en op de Noordelijke en Oostelijke hellingen van den G. Pasagi ontspringende. In de lage landen worden uitgestrekte moerassen (bawang) gevonden. Bergen en vlakten zijn met dichte oerwouden en wildernissen bedekt, waarvan slechts een klein gedeelte ontgonnen is.

Aan het hoofd van de afdeeling staat een controleur, gevestigd te Pasar Kroë, de voornaamste handelsplaats met ruime pasar en druk bezochte inlandsche school, gelegen aan de W. Kroë, waar alleen bij vloed vaartuigen tot op ongeveer 200 M. van de monding kunnen binnenloopen.

De bevolking telde in 1910 ± 28.500 zielen (onder welke 15 Europeanen en 50 Vreemde Oosterlingen). Zij bestaat hoofdzakelijk uit Lampongers en heeft de hoofdtrekken van dien stam. Haar hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, voornamelijk de rijstcultuur, liefst op natte velden (sabah), doch ook op droge velden (darak). Van de koffiecultuur wordt meer en meer werk gemaakt, de koffie is van uitstekende kwaliteit en staat in den handel bekend als Kroëkoffie. Ook de tabakscultuur wordt, met name in de Blalau-streken, met succes uitgeoefend. Van veel belang is de laatste jaren de klappercultuur geworden. Kroë overtreft hierin alle andere afdeelingen van de residentie en levert jaarlijks 4000 pikol copra. Het inzamelen van boschproducten en eetbare vogelnestjes geeft de bevolking veel voordeel.

Zie verder BENKOELEN.

KROEËNG (Atj.) = Rivier. Soms worden ook plaatsen en landstreken betiteld met den naam der daar aangetroffen rivier.

KROEMÅ. Javaansche naam voor M a d e n, larven van Vliegen. Zie KĔRMI.

KROJA. Onderdistrict van het district Adiredja, afdeeling Tjilatjap, residentie Banjoemas. Ook halte van den spoorweg Batavia—Soerabaja, die het dichtst bij de residentie-hoofdplaats Banjoemas is gelegen (afstand 16 K.M.), zoodat hier de passagiers voor die plaats den trein verlaten. De nieuwe spoorlijn naar de Noordkust sluit hier bij de hoofdlijn aan.

KROKODILLEN. Algemeene naam voor een orde van Kruipende dieren *Emydosauria* (= gepantserde hagedissen, wegens het voorkomen van een been-

pantser in de lederhuid van den rug). De twee in Oost-Indië voorkomende geslachten behooren tot twee afzonderlijke families en wel *Tomistoma*, de Maleische Gaviaal of gariaal tot de *Gavialidae*, langsnuitkrokodillen, en *Crocodilus*, de echte krokodil, tot de *Crocodilidae*. *Tomistoma Schlegeli* Sal. Müll. de eenige soort van dit geslacht, dat in Borneo, Sumatra en Malakka gevonden wordt, is gekenmerkt door een langen, smallen, aan de voorzijde iets verbreeden snuit, welke 20—21 tanden in den bovenkaak en 18—19 tanden in den onderkaak draagt. Totale lengte tot 4.70 M. toe. *Tomistoma* leeft in het zoete water van snel stroomende rivieren en voedt zich uitsluitend met visch in tegenstelling met de gewone krokodil, die allerlei dieren, levende zoowel als doode, verslindt en meer in het brakke water aan de riviermonden thuisbehoort. Ook schijnt de gaviaal slechts bij uitzondering het water te verlaten.

Het geslacht *Crocodilus* is gekenmerkt door een stompen, vrij breeden snuit met 16—19 tanden in den bovenkaak en 14—15 in den onderkaak. Door Boulenger en Nelly de Rooy worden 3 soorten van dit geslacht uit onzen Oost opgegeven en wel: *Crocodilus porosus* Schneider, *Cr. palustris* Lesson (de gewone moeraskrokodil uit Voor-Indië) en *Cr. siamensis* Schneider. Van de laatste 2 soorten worden slechts enkele zeldzame exemplaren uit Java vermeld, zoodat het niet uitgesloten is, dat deze opgaven op een vergissing berusten. De eerste soort daarentegen komt door den geheelen Archipel in talrijke exemplaren voor.

De gewone Krokodil, verkeerdelijk ook kaaiman genoemd, is eigenlijk een nachtdier; overdag ligt hij gaarne op zandige oeverbanken of modderplaten in de zon te slapen, liefst steeds op dezelfde plaats, waartoe hij zich een ondiepen kuil tot leger uitkrabt. In streken met een langdurigen drogen tijd begraaft hij zich, evenals de Moeraskrokodil, in de modder en wacht in verstijfden staat den regenmoesson af. Ducht de op 't land slapende Krokodil gevaar, dan stort hij zich met groote snelheid in 't water. Op het land is de Krokodil volgens alle berichten weinig gevaarlijk, des te erger echter in het water.

Behalve om er in de zon te slapen, komt de Krokodil alleen op 't land om eieren te leggen, of om van een uitdrogende plaats naar een waterrijkere te trekken. De krokodillen-eieren zijn ongeveer zoo groot als ganzen-eieren, langwerpig ovaal met gelijkvormige polen, glanzig vuilwit, met dikke, zeer stevige schaal, die bezaaid is met duidelijke poriën. Zij worden ten getale van 20 tot 100 in een soort nest gelegd, n.l. een ondiepen kuil, die door 't wijfje gegraven en na 't leggen met afval van planten overdekt wordt. Naar men zegt, bewaakt het wijfje dat nest, zij het ook niet doorloopend. De jongen worden door de warmte der omgeving uitgebroed en bezitten op hun neus een soort verharding (eitand), waarmede zij de schaal doorbreken. Dadelijk na hun geboorte ijlen zij naar 't water. Reeds tijdens het verlaten der schaal bijten zij woedend om zich heen; zij groeien snel en zijn na 6—8 jaar voor 't eerst geslachtsrijp.

Evenals verscheidene andere dieren, b. v. tijgers, worden ook de krokodillen door verschillende stammen in den Ind. Archipel vereerd; — waarschijnlijk is dit het gevolg van het geloof, dat de zielen der afgestorvenen, die voorwerpen van vereering zijn, hun intrek in dieren nemen (zie ZIELSVERHUIZING), welke nu op hun beurt vereerd moeten worden.

In verband met het geloof aan de zielsverhuizing staat ook de meening, dat de krokodil de hem verwante inlanders geen leed zal berokkenen; bij de Makassaren en Boegineezen wordt geloofd dat hij nooit met opzet een mensch zal dooden; verslindt hij toch iemand, dan is dat bij vergissing, omdat hij deze voor een of ander beest aanziet.

KROKOT (JAV.). Zie PORTULACA OLERACEA.

KROKOT TJINÂ (JAV.). Zie EUPHORBIA THYMIFOLIA.

KROMONG-GEBERGTE. Een juist ten N. van den Tjĕrimai aan zijn voet gelegen oudere eruptiefketen met vele scherpe toppen, die zich als de tanden van een zaag tegen de lucht afteekenen De hoogste top, de Goenoeng Kromong, is 585 M. hoog en gelegen in het district Palimanan, afdeeling en residentie Cheribon; aan zijn voet zijn warme zwavelbronnen gelegen, waarheen vele inlanders en Chineezen gaan, om genezing te zoeken voor allerlei kwalen, inzonderheid beenwonden.

KRONKEL-RIVIER. Een riviertje op de kust van Zuid-Nieuw-Guinea tusschen de Eilanden- en Digoelrivieren.

KROONDUIVEN. Zie DUIF.

KROONORDONNANTIËN. Zie WETGEVING.

KROPGEZWELLEN. De ziekelijke uitzetting van de schildklier, — 't zij door omzetting van den inhoud der kliercellen in colloïd (struma glandulosa), 't zij door overmatigen bloedrijkdom met vaatuitzettingen (s. vasculosa) — als kropgezwel (struma) bekend, en ook in Europa bij de bewoners van sommige bergachtige streken voorkomende, doet zich in verscheidene gedeelten van den Ind. Archipel voor, vaak zelfs op uitgebreide schaal.

Uit de belangrijke en vele détails biedende studie van Prof. Wilken (Bijdr. t. t. l. en vlk. Ve Ser. V, bl. 349) blijkt, dat zij endemisch voorkomt op Sumatra en Borneo, op Java in mindere mate, en meer nog in de O. dan in de W. helft, in Centraal-Celebes, op Bali en in N.W. Nieuw-Guinea. Op de overige eilanden komt struma wel voor, doch kan zij niet gezegd worden endemisch te heerschen.

KROSOK. Zie TABAK.

KROSOK (JAV.). Zie HIPTAGE.

KRUIDNAGELEN. De kruidnagel of *Caryophyllus*, Boenga lawang [1]), Tjĕngkèh, MAL.; Polawa, meerv. Polawanno in de Oeliasers, is de bloemknop van den boom *Caryophyllus aromaticus L.* (= *Eugenia caryophyllata* Thunb.), behoorende tot de Myrtaceeën, en vermoedelijk oorspronkelijk in de Noordelijke Molukken (Makian) thuis behoorend. De plant is, door haar dicht, altijd groen loof, een fraaie boom, die een hoogte van 30 tot 40 voet kan bereiken, doch waar zij gekweekt wordt, gewoonlijk getopt en lager gehouden wordt om de nagels gemakkelijker te kunnen plukken. De nagelboom heeft ietwat het voorkomen van een berk. Zoodra de bloemkroon begint te verwelken, wordt de kelk eerst geel en dan rood; in volledigen staat hebben de bloemknoppen de gedaante van een kleinen spijker of van een nagel. Wordt aan de bloem de gelegenheid gegeven zich tot vrucht te zetten, dan zwelt het vruchtbeginsel onder aan den kelk, en ontwikkelt zich tot den m o e r n a g e l of *anthophyllus*, eene vrucht van de grootte en den vorm eener kleine olijf, 2—$2^1/_2$ c.M. lang en 6—10 m.M. breed, die veel minder olie bevat dan de bloem-

1) Boenga lawang worden ook de vruchtjes van eene *Cinnamomum*-soort genoemd, zie Cinnamomum Parthenoxcylon.

knop en hoofdzakelijk tot voortplanting dient, doch ook wel in suiker en wijn geconfijt wordt. De boom wordt uitsluitend door zaden voortgeplant; hij draagt gewoonlijk eerst in het 12e jaar vrucht (soms reeds in het 8e) en kan een leeftijd van 75 jaar en nog meer bereiken. In Ned.-Indië is de nagelcultuur grootendeels een volkscultuur. Aan de verzorging der planten wordt weinig moeite besteed; waar de boomen geregeld worden aangeplant wordt gezorgd voor schaduwboomen, zoolang zij nog niet volwassen zijn, terwijl ook de bodem wordt schoongehouden. De geurigheid der nagels neemt door de cultuur toe; van de wilde boomen (op de Philippijnen) zijn de bloemknoppen weinig aromatisch.

De kruidnagel is de nog ongeopende bloem, die van den boom verwijderd wordt vóór zij tot vruchtzetting overgaat; de oogsttijd is van October tot December. De nagels worden met de hand afgeplukt; de hooger hangende worden afgeschud of met kromme stokken afgeslagen, waarbij men zorgen moet de boomen niet te beschadigen, daar dit voor latere oogsten zeer nadeelig kan zijn. Daarna worden zij op groote horden uitgespreid en met bladeren bedekt, waarna men ze aan den rook van een zacht houtvuur blootstelt en vervolgens in de zon laat drogen; ten slotte worden zij verpakt en verscheept. De aldus verkregen kruidnagelen zijn donkerbruin. Zij bevatten in talrijke, meest aan den omtrek bij elkander gezeten, groote klieren, alsmede in de parenchymcellen 15—20 % sterk riekende aetherische olie, die overigens in alle groene deelen van den boom, met name de bladeren, voorkomt en die deze specerij zoo gezocht doet zijn. Door destillatie wordt de bekende nagelolie (o l e u m c a r y o p h y l l o r u m) uit de bloemknoppen verkregen.

Terwijl, naar het schijnt, de Noordelijke Molukken het vaderland van den kruidnagelboom zijn, werd hij waarschijnlijk reeds vóór de komst der Portugeezen naar Ambon en de Oeliasers overgebracht, tot welke eilanden jaren lang de teelt beperkt is gebleven. De O.-I. Compagnie streefde spoedig naar het monopolie van dit product, aanvankelijk door het sluiten van overeenkomsten met de inlandsche vorsten of bevolking, waarbij bedongen werd dat de nagelen uitsluitend aan haar zouden worden afgestaan. Herhaaldelijk werden deze overeenkomsten geschonden en om het monopolie te handhaven nam de Comp. haar toevlucht tot zeer strenge maatregelen; in de eerste plaats tot het uitroeien (extirpeeren) van de boomen op de eilanden, die niet direct onder haar bestuur en toezicht stonden en waar dus de handel moeilijk viel tegen te gaan. De eerste „extirpatie-tocht" had plaats door de vloot van L'Hermite in 1625. Deze handelwijze, waardoor der bevolking, zonder eenige vergoeding, groote schade werd berokkend, gaf aanleiding tot verschillende opstanden, die door Demmer en De Vlamingh met groote kracht, doch ook met groote wreedheid, werden gedempt. De extirpatie-tochten werden na het verdrag van 1652 met den vorst van Ternate geregeld gehouden en daarvoor van de zoogen. h o n g i - t o c h t e n (zie HONGI) gebruik gemaakt, waardoor de productie van de nagels aanmerkelijk beperkt en aan de bewoners der overige eilanden een voornaam middel van bestaan ontnomen werd. Doch ook in genoemde eilanden, waar de bevolking verplicht was nagelen te telen en die tegen bepaalden prijs aan de Comp. te leveren, trad deze zeer hardvochtig op.

Toen na het herstel van Nederlands onafhankelijkheid de Molukken, die in handen der Engelschen geraakt waren, weder in onze macht kwamen, werd het monopolie der nagelen, thans ten bate der regeering, aldaar met angstige zorg gehandhaafd; ondanks het voorstel van v. d. Capellen bleven de verplichte teelt en levering der nagelen en de grondslavernij der bevolking gehandhaafd. Bij Ind. Stb. 1863 no. 169 eerst werden de verplichte teelt en levering der nagelen met 1 Jan. 1864 afgeschaft, maar als overgangsmaatregel zouden tot ult. Dec. 1868 de nagelen die de bevolking vrijwillig inleverde tegen bepaalden prijs worden aangenomen. Met dien datum staat de nagelcultuur geheel buiten bemoeiing van het Gouvernement.

Door de inl. bevolking worden de nagels weinig als specerij gebruikt; een eigenaardige tak van industrie, door sommige Christen-inlanders op Ambon uitgeoefend, is het nabootsen van allerlei voorwerpen: huizen, schepen, enz., in kruidnagelen, waartoe de bloemknoppen, voordat zij gedroogd zijn, met dunne draden aan elkander worden geregen.

KRUIPENDE DIEREN. Zie HAGEDISSEN, KROKODILLEN, SLANGEN en SCHILDPADDEN.

KRIJGSRAAD. Zie RECHTSWEZEN.

KRIJGSSCHOOL. Zie ONDERWIJS (MILITAIR).

KRIJGSVERRICHTINGEN in den O.-I. Archipel na de opheffing der O.-I. Compagnie (1800—heden).

Voor de krijgsverrichtingen van eenige beteekenis welke niet of slechts vluchtig onder de geschiedenis in de artikelen over de verschillende gewesten en eilanden zijn vermeld wordt verwezen naar het uitvoerige artikel **KRIJGSVERRICHTINGEN** in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indie, terwijl voor de krijgsverrichtingen onder het Britsche tusschenbestuur het artikel ENGELSCHEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL te raadplegen is. Voor de krijgsverrichtingen ter zee zie men behalve de genoemde artikelen onder ZEEMACHT en ZEEROOF.

KRIJGSWEZEN. Voor wat betreft het Nederlandsche krijgswezen in Nederlandsch-Indië wordt verwezen naar de artikelen: BARISAN, DJAJANGSEKARS, LEGER, LIJFWACHTEN-DRAGONDERS, LUCHTVAART, MILITIE, ONDERWIJS (MILITAIR), PRADJOERITS, VERDEDIGINGSSTELSEL VAN INDIË, VERSTERKINGEN, WAPENEN, ZEEMACHT.

Een uitgebreid overzicht over het krijgswezen der verschillende inlandsche volken en stammen in den Archipel, geven het eerste en tweede deel van „De Indische Oorlogen" door K. van der Maaten. (Haarlem, De Erven Loosjes, 1896).

KUNST (BEELDENDE). In vrije volgorde zullen hier de verschillende kunstuitingen der Inlanders kort worden besproken en wel eerst de toegepaste en dan de vrije kunsten.

A. *Tatoeëerkunst.*

De tatoeage is wellicht een der oudste versieringstechnieken en wordt reeds als „kunst", in den waren zin des woords, beschouwd bij de Dajaks, bij wie de tatoeëerkunstenares, evenals de smid en de snijkunstenaar — daar zij artisten zijn —, uitdrukkelijk als door den „Geest" bezetene wordt geëerbiedigd (Cf. A. W. Nieuwenhuis „Quer durch Borneo" I, p. 452). Ook het voorschrift, dat de tatoeage slechts op bepaalde tijden mag

geschieden, wijst op het sakrale element in deze handeling.

Deze techniek wordt, als ware kunst, vooral bij de Papoea's, Dajaks en Bataks uitgeoefend, bij wie vaak prachtige versieringswijzen worden aangetroffen.

B. *Bladwerk.*

Ter beschutting tegen den zonnebrand zijn waarschijnlijk oorspronkelijk overal groote boombladeren gebezigd, uit welke gewoonte zich een sierkunst heeft ontwikkeld in eene zich ontwikkelende techniek, die ten slotte in de vlechtkunst is overgegaan. De prachtige, ten deele gekleurde of met uitgesneden schablonen of met ornamenent van Nassaschelpjes bedekte, hoeden van Borneo, Java, enz., in onze Ethnographische musea zijn overtuigende voorbeelden voor de versieringsmogelijkheden zelfs bij deze, schijnbaar zoo primitieve, techniek.

C. *Vlechtwerk.*

Waar bij nadere bestudeering van het hierboven genoemde bladwerk duidelijk werd, hoe de zich ontwikkelende ornamentiek ten deele voortvloeit uit de versieringsmogelijkheden der techniek zelve is bij de vlechtwerktechniek de versiering zoo goed als geheel uit de techniek voortgekomen en heeft deze, aldus vast gefundamenteerde, decoratieve kunst den motievenschat gevormd, waaruit de verwante techniek van het weven maar ook de verder afgelegen sierkunsten vaak hebben geput.

D. *Boomschorsbewerking.*

Deze techniek, waarin de meest primitieve kleedingstukken als schaamschort en lendendoek worden vervaardigd, heeft in de verdere ontwikkeling tot de fijnbewerkte „foeja" (op Celebes enz.) en tot het fijnere „vezelpapier", aanleiding gegeven tot de versieringskunst, waarin de aesthetische drang zich op de meest onmiddellijke wijze kan uiten: de schilderkunst.

Met de foejalap, zou men kunnen zeggen, is het eerste schilderdoek gegeven.

Waar de menschfiguur als deel van het ornament optreedt, geschiedt dit bij de werkelijke *kunst*werken op eene bepaalde schematische wijze, welk schema wellicht wederom aan het vlechtwerk is ontleend. Bij de afbeelding van dierfiguren wordt vaak het essentieele van het levende dier, ondanks deze schijnbare belemmering, verrassend juist getypeerd.

E. *Pottenbakkerskunst.*

Deze kunst is, technisch, boven een zeker primitief stadium niet uitgekomen, waarbij vooral het ontbreken van eene goede glazuurbedekking aan de soliditeit van deze gebruiksvoorwerpen groote afbreuk doet.

Zeer fijn ontwikkeld is bij den Indonesischen pottenbakker het gevoel voor *vorm;* de verbazingwekkende gevoeligheid van lijn vloeit voort uit de — door ons Westerlingen soms als „gebrekkig" beschouwde — techniek van den langzamen opbouw uit voorzichtig op elkander geboetseerde kleiringen, die dan behoedzaam worden uitgeklopt, waardoor, zonder draaischijf, in rustigen groei het vaak schijnbaar zuiver ronde vaatwerk ontstaat, welks rondheid toch door een zeker leven uitmunt boven de mechanisch, op de draaischijf, verkregene.

F. *Kralenwerk.*

Zie KRALEN- EN SCHELPENWERK.

G. *Borduurwerk.*

Over deze technieken valt niet veel te zeggen wat geene herhaling zou zijn van hetgeen in ander verband reeds is gezegd.

Alleen zij in dit verband opgemerkt, dat het borduren waarschijnlijk is ontstaan uit de gebleken noodzakelijkheid om de boombastbaadjes, die neiging vertoonden overlangs, in de richting der vezels, te barsten, te versterken door overdwarse opnaaisels van draden die de vezels bijeenhielden (Loebèr).

H. *Textiele versieringen.*

Hierin kunnen twee hoofdgroepen worden onderscheiden:

I. De *zuivere* textiele versiering, waarbij het ornament geheel uit de weeftechniek ontstaat en waarbij naar den aard van het gebezigd materiaal, de onderscheiding in versierde katoenweefsels, zijdeweefsels en koffoweefsels, kan worden gemaakt;

II. De *pseudo* textiele versiering, waarbij het patroon ontstaat òf reeds vóór het weven, door eene eigenaardige verftechniek, die op de draden wordt toegepast en waarbij het weven zelf slechts een zeer bijkomstigen invloed op de versiering uitoefent, bijv. de ikattechniek, òf nà het weven door beschildering van het weefsel, waarbij de weeftechniek, als patroonvormende factor, dus geheel is uitgeschakeld, bijv. de batik-techniek, tjaptechniek, plangitechniek, enz.

Tot de eerste groep behooren de tallooze variaties der geweven stoffen, wier prachtige ornamentiek in hare aesthetische waarde thans vrij wel algemeen wordt erkend. Zie verder BATIKKEN en IKATTEN.

I. *Metaalkunst.*

Hierbij moeten in de eerste plaats de smeed-, giet- en ciseleer-technieken worden genoemd, omdat daarbij de *zuivere* contourvorm en vooral de *vlakke* versieringswijze het best zijn te verkrijgen.

De ornamentiek van het drijfwerk is in hoofdzaak Hindoeïstisch gebleven, terwijl in smeed-, ciseleer- en gietwerk — behalve de meest Hindoeïstisch beïnvloede lampen, kĕṇḍi's, kwispedoors op Java enz. — meestal zuiver Indonesische motieven worden toegepast.

Bij de goudsmeedkunst, waarbij evenzeens de Hindoe-invloeden sterk doorwerken, is het opmerkelijk, hoe door allerlei legeeringen, tengevolge waarvan de *geldswaarde* vermindert, de meest geraffineerde aesthetische effecten worden bereikt, welke vaak nog worden versterkt door aanbrenging van alle mogelijke materiaalsoorten, van diamant en bergkristal af tot glas en vlindervleugels toe.

K. *Snijwerk.*

Dit wordt bijna overal toegepast op alle daarvoor in aanmerking komende materialen. Het waarschijnlijk oudste, — althans het meest verbreide — snijwerk wordt aangetroffen op bamboemateriaal, dat bij de voorziening in bijna alle menschelijke behoeften wordt gebruikt en dus aanleiding geeft tot eindelooze decoratieve variaties, waarop hier thans niet nader kan worden ingegaan.

Het compositietalent en de absolute beheersching der techniek komen bij deze kunstwerken tot hun volle recht.

De materialen, die wat stugheid betreft wellicht het meest met bamboe overeenkomen, zijn: been, ivoor en hoorn, waarvan eveneens allerlei fraai geornamenteerde gebruiksvoorwerpen worden vervaardigd, vooral bij de Dajaks en Bataks.

Bij oudere hoorn-lepels enz. vindt men vaak de geliefde à jour-techniek, die vooral bij hout-

snijwerk zeer vaak wordt toegepast, zooals bij prauwversieringen, daknok-uiteinden, enz. (Zie verder hieronder bij *Architectuur* en *beeldh uwkunst*). Het fraaiste houtsnijwerk wordt aangetroffen bij krisheft, krisschoen en krisscheede, waarbij mooi gevlamd hout meest onbesneden blijft.

L. Als geheel op zichzelf staande kunstuitingen moeten in onzen Archipel de, alleen op Java en Bali vervaardigde, *lederen poppen* van de Wajang-poerwa worden beschouwd, wier soms zeer slanke verhoudingen, fijngevoelige contours en fraai à jour-werk de vreugde uitmaken van den beschouwer.

Ook deze fijne gestalten zijn in de hybridische Balineesche kunst vergrofd.

Veel materieeler schijnen daarnaast de poppen van de Wajang golèk — het marionettentheater —, hoewel ook hierbij de koppen en bovenste ledematen vaak gevoelig gesneden en fraai polychroom gekleurd zijn, welke koppen, in grooter maatstaf, als maskers van de spelers der Wajang topèng verschijnen. De zeer grove poppen van de Wajang kĕliţik daarentegen verschijnen als in hout gesneden parodieën van de schoone gestalten der Wajang poerwa.

M. *Architectuur.*

Hoewel een tijdlang de meening gold, dat van een eigenlijke Indonesische architectuur moeilijk sprake kon zijn, begint langzamerhand eene andere opvatting zich baan te breken.

Reeds sommige hoogdakige mannenhuizen op Nieuw-Guinea, het monumentale huis van den Radja in Bawomatoloeo op Zuid-Nias, om slechts een paar voorbeelden te noemen, kunnen, door de prachtige verhoudingen, als stalen van goede houtarchitectuur gelden.

Aangaande de aesthetische waarde van het Dajaksche huis is door Prof. A. W. Nieuwenhuis in zijn werk „Quer durch Borneo", overtuigend materiaal verzameld, terwijl in hetzelfde werk ook fraaie exemplaren van lijkenhuisjes zijn afgebeeld. De in evenwichtige verhoudingen gebouwde en rijkbesneden Minangkabausche huizen der Padangsche Bovenlanden, benevens de ontroerend fijne rijstschuurtjes uit dezelfde streek, genieten reeds een welverdienden roem.

Iets minder fraaie, maar toch zeer goede, houtarchitectuur geven de Bataksche huizen, waarbij sommigen den vorm aan een schip schijnen te hebben ontleend, welk vermoeden ook wel eens oprijst ten aanzien van de bouwkundige ordonnantie van het Minangkabausche „raadhuis" (*balai*).

Wat de versiering betreft, zijn de meeste der hierboven genoemde huistypen van rijk snijwerk voorzien, dat overal vlak is gehouden met uitzondering van sommige paneelen in de awa van het Dajaksche huis, waar midden uit het, met strak vlakornament versierd, paneel plotseling sterk plastisch gesneden, meer naturalistische dierfiguren naar voren springen, waardoor de stijleenheid wordt verbroken. (A. W. Nieuwenhuis „Quer durch Borneo" II, Tafel 33).

Het overige decoratieve snijwerk echter is overwegend vlak gehouden en verloochent ook hier niet de voorliefde voor à jour-ornamentiek, die men als dakversiering en prauwversiering aantreft juist op die plaatsen, waar men rondplastiek zou verwachten.

N. *Sculptuur.*

Te oordeelen naar het tot heden bekende materiaal kan, wat aan steenplastiek door den Indonesiër is voortgebracht, den naam van kunst ternauwernood dragen, hoewel op Soemba, speciaal West-Soemba, en op Nias beeldhouwkunst in steen wordt aangetroffen van zuiver Indonesisch karakter en van verwonderlijke schoonheid. Behalve deze verbluffende uitzonderingen, zijn de werken van steensculptuur meest onbeholpen pogingen om figuren, die in de vlakversiering hem gemeenzaam zijn, zooals de Wajangtypen op de reliefs in Oost-Java, welke bij de behandeling der Hindoekunst ter sprake komen, in rondplastiek af te beelden. Meestal zijn het ruw aangehakte blokken, zonder fijnere vormgeving.

In de houtsculptuur daarentegen is in sommige zielebeeldjes zeer schoone kunst voortgebracht, welker waarde wordt doorvoeld wanneer men, na zich met enkele verhoudingseigenaardigheden vertrouwd te hebben gemaakt, zich rustig aan de werking daarvan overgeeft.

O. *Schilderwerk.*

Monumentaal schilderwerk, zooals de fresco's van Ajanta in Voor-Indië, schijnt op Java en in den verderen Archipel nooit te zijn ontstaan; eerst na de komst der Hindoe's zijn waarschijnlijk de op vezelpapier geschilderde voorstellingen der Wajang-bèbèr ontstaan, waarop de tafereelen uit de nu bij de Javanen bekend geworden heldendichten, het Mahâbhârata en het Râmâyaṇa, werden afgebeeld, tafereelen, die ook de verdere schilderkunst of eigenlijk: teekenkunst zoowel op Java als op Bali hebben beheerscht.

Deze zelfde tafereelen worden op Bali ook op houten slaapplaatsbeschotten aangebracht.

De algemeen geconstateerde eigenaardigheid der Baliërs, om Javaansche voorbeelden te vergroven en onbewust te parodieeren, komt helaas ook bij de schilderkunst vaak tot uiting. Vrij algemeen ziet men de neiging om de oorspronkelijke slanke figuren te verbreeden, waardoor zij een plomp, boersch karakter krijgen.

De Balineesche poppen der Wajang poerwa zijn hiervan sprekende voorbeelden.

De Indonesische beschaving, zooals zij in het eerste deel van ons artikel in hare kunstuitingen is geschetst, kwam in aanraking met de, in oorsprong gelijksoortige maar in verdere ontwikkeling in eene bepaalde richting ver boven haar uitgegroeide, Hindoekultuur. (Zie daarover OUDHEDEN.

Van Oost-Java is deze — intusschen reeds zelve verbasterde — Hindoebeschaving naar Bali geweken, waar zij, met behoud van kastenindeeling en uiterlijk ritueel, in wezen geheel overweldigd wordt door de Indonesische animistische wereldbeschouwing, waardoor de oorspronkelijk als symbolen der hoogere geestelijke Eenheid gedachte Goden, Boeddha's en Bodhisatwas, zich tot goede en kwade, meest kwade, geesten vervormen en de tempelversiering een conglomeraat wordt van virtuoos uitgevoerde, maar wild en zonder onderling verband gecomponeerde gestalten: afbeeldingen van de legioenen van onsamenhangende geestelijke wezens van allerlei aard, waarmede de animist de bonte verschijnselenwereld bezielt.

Alvorens dit artikel te eindigen moeten een paar woorden gewijd worden aan andere vreemde invloeden, die hier en daar bemerkbaar zijn, hoewel meestal in geringere mate dan men verwachten zou.

Voor den Chineeschen invloed leveren, naar het ons voorkomt, wel de merkwaardigste voorbeelden sommige Atjèhsche sultansgraven, waarop archi̇te-

tuur-versieringen voorkomen, die bijna copieën zijn van Chineesche steenen-tempelaltarens en wierookbranders. Op Java en Bali zijn sommige dakbedekkingen met pannen eveneens onder sterken Chineeschen invloed, die ook in sommig batikwerk op te merken valt.

Als Chineesch versieringsmotief komt het **Yang-** en **Yin**-symbool (de zwarte en de witte komma, in den cirkel gecomponeerd) zelfs op Dajaksche bladwerkhoeden voor, terwijl in de langgerekte vormen van het Dajaksch „hond"-motief wellicht de Chineesche draak te herkennen valt, die ook op de reliëfversiering van Dajaksch vaatwerk in gewijzigde vormen wordt toegepast. Ook op Bali worden de lijkbaren soms in pagodevorm opgebouwd.

Perzisch-Arabische invloeden zijn mogelijk in het snijwerk van de fraai versierde huizen der Padangsche bovenlanden aan te wijzen en eveneensaanwezig in de moskeeën,die zich overigens vaak bij het Indonesische architectuurtype aansluiten en waarin de decoratief gebruikte koranspreukversiering wellicht het meest karakteristieke zuiver *Islamitische* motief vormt.

Als de voornaamste plaatsen in Nederland, waar voorwerpen van Indonesische kunst kunnen worden bezichtigd, moeten worden genoemd: het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, de verzamelingen van het Koloniaal Instituut (waarin ook de verzameling van Natura Artis Magistra is opgenomen), het Museum voor Land- en Volkenkunde te Rotterdam, de Verzameling van de voormalige Instelling voor onderwijs in de Taal, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië te Delft en de Verzameling van Indonesische en Chineesche Kunst te Leeuwarden, in welke verzameling ook omtrent Hindoe-Javaansche kunst belangrijk materiaal te vinden is, als hoedanig mede gewezen kan worden op de verzameling gipsafgietsels van het Koloniaal Instituut.

In verschillende artikelen dezer Encyclopædie, die hier niet afzonderlijk genoemd kunnen worden, zijn Indonesische of Hindoe-Javaansche kunstwerken meer of minder uitgebreid ter sprake gebracht.

Voor de literatuur wordt verwezen naar het uitvoerige artikel KUNST (BEELDENDE) in de groote Encycl. van N.-I., welk artikel ook buitengewoon interessante beschouwingen omtrent den invloed der Grieksche op de Voor-Indische beeldhouwkunst bevat.

KUNSTGESCHIEDENIS(HINDOE-JAVAANSCHE). Een overzicht van de Hindoe-Javaansche kunst, met gebruikmaking van de resultaten der laatste onderzoekingen, bestaat op het oogenblik nog niet, gelijk eveneens de Javaansche kunstgeschiedenis eigenlijk nog geschreven moet worden. Omtrent de voornaamste werken, waarin men de bouwstoffen (voorzoover die reeds samengebracht zijn) zal kunnen vinden, uit welke te zijner tijd de systematische kunstgeschiedenis zal moeten worden opgebouwd en dan nog onder toevoeging van veel, dat thans gedeeltelijk ongepubliceerd, gedeeltelijk nog niet onderzocht is zie men de groote Encycl. van Ned.-Indië.

KUNSTNIJVERHEID. De studie der Indische kunstnijverheid behoort tot die vakken, die eerst de laatste twintig jaren ernstig ter hand genomen zijn, hoewel niet vergeten mag worden, dat jaren geleden reeds pogingen in die richting zijn gedaan, o.a. door Dr. F. W. van Eeden, in 1893.

Er heeft zich te onzent een afzonderlijk studievak gevormd, dat men technologische ethnologie zou kunnen noemen, indien men in dezen term niet de bestudeering der artistieke kwaliteiten miste.

Bij die studie is allereerst gebleken, dat het gebruikelijk woord „kunstnijverheid" in de meeste gevallen onjuist is. Slechts hier en daar heeft zich een kleinere of grootere nijverheidsvorm ontwikkeld, vooral in de meer beschaafde gewesten op Java, Sumatra en Celebes, maar regel is, dat het sierwerk voor eigen gebruik wordt vervaardigd en bij verkoopsgelegenheid het eigen werk soms wordt verkocht.

Arbeidsverdeeling komt op Java reeds eenigszins als nijverheidsvorm voor (b.v. blauwververskampoengs, Jav.-Chin. werkplaatsen voor batikken enz.), op de Buitenbezittingen echter vaak uit sociale oorzaken, zoodat b.v. het esthetisch genot gevend sierwerk door de hoogere standen, het meer werktuigelijke door de lager staanden wordt uitgevoerd.

Als regel zou men kunnen stellen, dat, hoe beschaafder vormen de inlandsche samenleving heeft aangenomen, het bedrijfskarakter des te meer aan den dag komt. Het bewerken van hoorn en leder is bijv. in de Timor-groep volkswerk, terwijl het op Java een nijverheidsvorm heeft aangenomen, die zelfs bij het maken van lederen wajangfiguren gespecialiseerd wordt. Het uitslaan der ornamenten, het beschilderen van het leder, het draaien der hoornen staafjes worden door verschillende werkkrachten uitgevoerd.

Het voorkomen van volkswerk in bijzondere kwaliteiten is allereerst afhankelijk van het voorhanden zijnde materiaal. Aardewerk vindt men alleen daar, waar bruikbare klei voor het vormen aanwezig is; bamboesnijwerk, waar duurzame bamboe in de natuur voorkomt; vezelweverij, waar planten geschikt voor draadbewerking te vinden zijn. Bij overvloedig voorkomen van een zeker materiaal, bijv. bamboe of pandan, is dit werk overal te vinden, terwijl aardewerk zich tot enkele plaatsen bepaalt.

Met het totstandkomen van handelsverbindingen wordt het technisch gebied rijker, doch het oorspronkelijk technisch begrip blijft, wordt op volgende materialen overgedragen, stijgt steeds in edeler vorm. Maar ook kan het gebeuren, dat het door andere, meer geschikte, technische vormen verdrongen wordt en verdwijnt.

Maar de gehechtheid der bevolking aan de aloude traditie zorgt er tevens voor, dat niet alle sporen kunnen verdwijnen. Ondanks het voorkomen van ijzeren en stalen messen is bijv. het bamboemes op Java bij enkele gelegenheden in gebruik. De oude Coix-pitten zijn er ondanks allen vooruitgang te vinden. Vezelweefsels worden er nog door visschers gebruikt, bladwerk voor hoofddeksels. Merksteenen in de volksontwikkeling blijven steeds bestaan!

Door het ontbreken van eenigen bedrijfsvorm in het algemeen heeft de Indische kunstnijverheid het oorspronkelijk type behouden, wat betreft het aandeel van man en vrouw. De man zorgt voor den woningbouw en voor alles, wat gekapt, gesmeed en gesneden moet worden. De vrouw spint en weeft, vlecht en borduurt, batikt en vervaardigt applicatie-, kralen- en aardewerk, vervaardigt dus kleeding en huishoudelijke voorwerpen met uitzondering van die dingen, die gesneden moeten worden.

De Indische sierkunst is in geen enkel opzicht een persoonlijke uiting, steeds een, die zich bijna

angstvallig grondt op de traditie. De aanvang dier traditie is bijna nuchter, komt voort uit de animistische levensbeschouwing van den inlander. Versiering is in den aanvang slechts geweest een door teekens beschermen van het lichaam tegen invloeden van booze geesten. Die teekens, gebrekkige nabootsingen van natuurvoorwerpen, waaraan men beschermende kracht toedacht, hebben in den loop der tijden een eigen, een ornamentalen vorm aangenomen en uit het samenvoegen dier motieven zijn grootere ornamentaties ontstaan.

Door het huizen in dorpswoningen, waarvan de Dajaks vele voorbeelden geven, in familiehuizen, zooals bij de Bataks, bleef het traditiekarakter in hooge mate bewaard.

Door die werkwijze bleef het oude stamornament behouden, maar de uitwerking deed dikwijls voor elke woninggroep of elken stam een bijzonder karakter ontstaan.

De invloed van het animisme is in allerlei opzichten terug te vinden, vooral bij moeilijken arbeid, en geenszins alleen bij de minder beschaafde volken. Het verven van garens b. v., geheel berustend op empirisch weten, mislukte dikwijls en die mislukking schreef men aan boozen invloed van geesten toe.

Diepe invloed op de Indonesische kunstnijverheid is alleen van de Hindoes uitgegaan, zonder echter in staat te zijn de autochtone opvatting uit te roeien.

Zoo kan men twee kultuurstroomingen op technisch en artistiek gebied in den Indischen Archipel constateeren. De eerste is vooral sterk in het Oostelijk deel en kenmerkt zich o.a. door fraai snijwerk in bamboe, hout en been, door veelvuldig gebruik van bladwerk, door fraai vlechtwerk in velerlei vorm, door het ikatten van vezels en katoen in scheringvorm en de primitieve rondweverij, het gebruiken van vruchten, kralen, nassa-plaatjes en glaskralen, boomschorskleeding, het bewerken van een perkamentachtig leder voor schilden en enkele andere voorwerpen, het gebruiken van was en andere uitsparings-technieken. Het versierde deel van dit werk munt uit in ornamentale kracht, dat in alle vormen van het primitieve tot het hoogstaande ver tegenwoordigd is, met sterk gestijleerde motieven uit plant- en dierwereld, terwijl als hoogste uiting de gestijleerde menschvorm te vinden is, die in blad- en vlechtwerk, in kralenwerk, weefsel- en snijwerk voorkomt.

Even typeerend is het voor deze richting dat met voorliefde deze vlakornamenten gevat zijn in een samenstel van geometrische lijnfiguren, meestal ontstaande uit de diagonale deeling van bepaalde vakken, waardoor meer of minder scherpe driehoeksfiguren worden gevormd.

Deze Oostelijke richting omvat den geheelen Oosthoek: Nieuw-Guinea, Molukken en den Timorarchipel, de binnenlanden van Celebes en Borneo, de Bataklanden op Sumatra benevens Nias en de Mentawei-groep.

Noordelijk zijn uitvloeisels van deze cultuurrichting te vinden in Mikronesië en Oostelijk in Polynesië, echter krachtiger in het eerstgenoemde dan in het laatstgenoemde deel.

De tweede en kleinere strooming is duidelijk als Hindoesch te herkennen, verspreidt zich van het Westen over Sumatra, Java, Bali en Lombok en de kuststreken van Borneo en Celebes. Als kenteekenende verschijnselen heeft zij achtergelaten hooger staand metaalwerk, kenbaar in het kunstsmeden van wapens, messing- en bronsgietwerk en het drijven, forceeren en graveeren van koper en messing, het bewerken van edele metalen en steenen. Op weverijgebied een weven met doorgaande schering in tegenstelling met de oude rondweverij van afgepaste stukken, zijdeweverij en ikatversiering van den inslag, weeftoestel met hand- en voetbeweging. Voorts steenarchitectuur en baksteenbouw. Metalen muziekinstrumenten in tegenstelling met die uit hout en bamboe. In versiering een voorliefde voor naturalistisch ornament met veel plantaardige elementen, soms op schilderachtige wijze verwerkt, soms in barokken vorm. Kenteekenend vooral een sterke plastische trek, die zich in grootsche beeldkunst uit.

Vergeleken daarmee is de Chineesche invloed, afgezien van de door Chineezen sterk bewoonde deelen als Banka, Billiton en kleine deelen van Borneo, gering te noemen. Belangrijk zijn voor de inlandsche weverij de invoer van goud- en zilverdraad geweest, maar overigens zijn voornamelijk bij het batikken Chineesche sporen te vinden.

De Islamitische invloed is nog geringer geweest, alleen merkbaar bij het oprichten van godsdienstige gebouwen, terwijl alleen in Atjèh dieper gaande invloeden merkbaar zijn.

Echter zijn al deze vreemde stroomingen vervloeid. Alleen het Hindoeïsme heeft zich machtig staande gehouden op Bali, deels op Lombok. Maar over het algemeen werd diezelfde Hindoe-cultuur, die grootsche bouwwerken schiep, langzamerhand geabsorbeerd door de oude, zoo veel primitiever cultuur. Reeds in den tempelbouw is die overgang merkbaar! Want, terwijl vooral de Boeddhistische kunst een zuiver naturalisme tot leidsnoer nam en een hoogtepunt in kunst toonde in de bijna naakte beelden van Boeddha, voorts in paneelen en friezen tal van gelukkige uitbeeldingen van het leven bracht, kwam reeds in de reliefs der jongere periode de oude, inheemsche voorkeur voor styleering te voorschijn, die geheel in strijd is met het oorspronkelijk wezen der Aziatische Hindoe-cultuur.

Stellig heeft de Westelijke cultuurstrooming der Hindoes in den Archipel een grooten invloed gehad, die zich heden ten dage nog uit in metaalbewerking, in zijden en edele sieraden, in mooieren huisbouw, alle dingen in het bezit der voornamere klasse, maar het zal goed zijn deze niet te overschatten, niet te vergeten, dat de groote massa van het volk onberoerd bleef, ondanks Hindoeïsme en Islam echte Maleisch-Polynesiërs, animisten in merg en been, trouwblijvend aan de traditie, ook in hun volkswerk, hun sierkunst.

Literatuur. Zie de proeve eener bibliographie der literatuur over Indische Kunstnijverheid in J. A. Loebèr Jr. Techniek en Sierkunst in den Indischen Archipel, VIII, 1916.

KUSTVAART. Zie HANDEL EN SCHEEPVAART.

KUSTVERLICHTING. De eerste vuurtorens van eenige beteekenis werden in Nederlandsch-Indië in het begin van de tweede helft van de vorige eeuw opgericht. Aanvankelijk bepaalde de verlichting zich tot het aangeven van eenige belangrijke havenplaatsen op Java en van de voornaamste waterwegen naar Batavia en Soerabaja; ook Makasser kreeg al spoedig een licht. In straat Soenda werd alreeds in 1850 op Java's 4e punt een vuurtoren opgericht; deze toren werd in 1865 door een grooter licht vervangen, dat door de zeebeving van Krakatau werd vernield. In 1885 werd toen een nieuwe vuurtoren gebouwd.

Op Java werden verder kustlichten ontstoken te Batavia (1863), Banjoewangi (1865), Pekalongan (1866), Cheribon (1867), Grisee (1871) en op het eiland Kambangan in 1870 tot aanwijzing van het zeegat van Tjilatjap.

Achtereenvolgens werden lichten geplaatst langs de groote zeewegen in alle deelen van den Archipel; vooral van 1898 af nam de aanbouw van kustlichten in steeds klimmende mate toe.

De toestanden, waaraan de N.I. kustverlichting zich heeft aan te passen, verschillen in menig opzicht van die in Europa. De kustlijnen van Sumatra, Java, Celebes en die der Nederlandsche gedeelten van Borneo en Nieuw-Guinea hebben, ongerekend de kleinere bochten en inhammen, tezamen reeds een lengte van 10.000 zeemijlen; behalve de gevaren nabij die kusten, bevinden zich in de Indische wateren een zeer groot aantal kleinere eilanden en ontelbare riffen. Ongunstig is de omstandigheid, dat verscheidene lichten geplaatst moeten worden op geïsoleerde punten, zoodat de voorziening in brandstof en het aflossen van het personeel lange reizen van de daarmede belaste stoomers vordert. Daartegenover staat, dat de gemiddelde toestand van den dampkring in den Indischen Archipel zeer veel gunstiger is dan die in de Europeesche wateren, zoodat de lichttoestellen hier lang niet zoo groote lichtkracht behoeven te bezitten als in Europa wordt vereischt.

In het Westelijk gedeelte van den Archipel zijn thans bijna alle meer belangrijke vaarwaters verlicht en rest slechts hier en daar secundaire verlichting aan te brengen. Beoosten Celebes valt op dit gebied nog veel te doen; gedeeltelijk moet de verlichting van deze streken wachten op het gereedkomen der hydrographische opneming.

De kalme wateren van den Indischen Archipel (waar orkanen en cyclonen nimmer voorkomen) laten gelukkig toe de lichten op riffen op een eenvoudigen onderbouw van ijzeren schroefpalen en stangen te plaatsen. In den laatsten tijd maakt men veel gebruik van onbewaakte lichten, welke minder kostbaar zijn.

Kustlichten moeten duidelijk te onderscheiden zijn van de lichten van schepen, zij moeten een zoogenaamd „karakter" vertoonen. In N.I. wordt dit verkregen door draaiende lenticulairs, gasbranders waarbij de vlam afwisselend gedoofd en weer ontstoken wordt, en door een draaiend scherm.

KWALA. Zie KOEALA.

KWALLEN. Zie NETELDIEREN.

KWALOE. Zie KOEALOE.

KWANDANG. Naam van de onderafdeeling en het district met gelijkn. hoofdpl. der tot de residentie Menado behoorende assistent-residentie Gorontalo. De onderafdeeling, welke de districten Atinggola en Kwandang bevat, had in 1915 eene bevolking van ± 12500 zielen.

KWANDANGBAAI. Breede, weinig het land indringende baai met groote diepten, op de Noordkust van Celebes op ongeveer 122° 50′ O.L. In de baai liggen verscheidene eilanden welke, evenals de kust, hoog en begroeid zijn en talrijke gevaren. De kampong, waarnaar de geheele baai genoemd wordt, ligt aan den Z.O.hoek, op eenigen afstand van de kust.

KWANJAR (ten rechte Kĕbanjar). District van de contrôle-afdeeling Zuid-Bangkalan, afdeeling en regentschap Bangkalan, residentie Madoera, met een oppervlakte van ruim 168 K.M.²

De zeeplaats Kwanjar is, sedert de rechtstreeksche tramverbinding in 1913 met Kamal, een zeer belangrijk station van de Madoera stoomtram geworden. Er is een zeer drukke veemarkt. Over zee is er een levendig verkeer met Soerabaja. Handel en vischvangst zijn van beteekenis.

KWANTAN. Zie SUMATRA (Rivieren).

KWANTAN (KOEANTAN) DISTRICTEN. Onder dezen naam verstaat men het gebied van zes landschapjes (federatiën), gelegen in het bovenstroomgebied van de Batang Koeantan (Indragiririvier) tusschen de residentie Sumatra's Westkust, de afdeeling Indragiri en het gouvernement Oostkust van Sumatra, vormende een onderafd. der afd. Indragiri van de res. Riouw en Onderh. Door de verschillende bestuurders is de zoogenoemde „Korte Verklaring", aangevende hunne verhouding tot het Ned. Ind. Gouvernement, geteekend.

De bewoners zijn afstammelingen van Minangkabausche kolonisten, die zich in vroegere tijden in de Rantau-Koeantan en vermoedelijk het eerst te Inoeman vestigden. Hun aantal bedraagt 30.000. Hoewel in het Oostelijk gedeelte aan de grens met Indragiri de invloed van de Djohorsche adat al eenigszins is te bespeuren, vertoont de hoofdbevolking in taal, kleeding, zeden en instellingen, als matriarchaat en de inrichting van het bestuur, nog duidelijk haar Minangkabausche afkomst.

In hoofdtrekken is de inrichting van het inlandsche bestuur in de Koeantan, ook nadat die landen aan ons gezag onderworpen waren, gehandhaafd, met dien verstande dat de controleur der Koeantandistricten daarbij als leider optreedt. Naast de 30.000 Kwantanners komen er in de afdeeling voor: 1000 Maleiers, 100 Javanen, 100 Boegineezen en 300 andere inlanders.

Met de algemeene leiding der verschillende Zelfbesturen in de Koeantan is belast de te Taloek geplaatste controleur bij het Binnenlandsch Bestuur. Hoofden en bevolking beschouwen dezen vertegenwoordiger van het Gouvernement ook als hun aller meester en hebben zich sedert hunne onderwerping loyaal en ordelijk gedragen, met het Europeesche bestuur samenwerkende om in het beheer van het land de noodige hervormingen en verbeteringen aan te brengen. Ter zake van het financieel beheer, de rechtspraak, de heerendiensten, het onderwijs en den wegenaanleg worden dan ook thans aldaar zeer bevredigende toestanden aangetroffen.

Economische toestand. De bevolking maakt over het algemeen den indruk welvarend te zijn. Het zijn ook hier voornamelijk de vrouwen, die den veld- en huisarbeid verrichten, terwijl de mannen zich bezig houden met spelen of het inzamelen van boschproducten. De hoofdcultuur der bevolking is de rijstbouw, die beoefend wordt op ladangs aan beide oevers van de Koeantan. Na den rijstoogst wordt suikerriet geplant, terwijl op de hooger gelegen tuinen te Taloek en Basrah op bescheiden schaal door de bevolking gambir wordt geteeld en bereid. Het product dient uitsluitend voor de plaatselijke consumtie. Voorts vindt men teelt van tabak, rubber en klappers, en inzameling van boschproducten. Een deel der mannelijke bevolking zoekt zijn middel van bestaan buiten de Koeantan en wel hoofdzakelijk op het Maleische schiereiland en den Poelau Toedjoeh archipel, waar de Koeantanner zich als koelie of wachter op de rubber- en klapperondernemingen verhuurt en ook wel zelf tuinen aanlegt. De meesten dezer emigranten komen na eenige jaren met het opgespaarde geld terug, terwijl de minderheid in het vreemde

land achter blijft en aldaar in de bevolking opgaat. Taloek, de standplaats van den controleur, vormt met de daarbij behoorende bandjars (buitenwijken) een uitgestrekte nederzetting, aan weerskanten doch hoofdzakelijk aan den linkeroever van de rivier gebouwd. De andere voornaamste plaatsen zijn: Basrah, Inoeman, Tjĕrĕnti en Loeboek Ambatjang. Vermelding verdient nog, dat de Koeantandistricten nog niet voor de vestiging van Europeesche land- en mijnbouw-ondernemingen zijn opengesteld. Zie verder onder RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN en INDRAGIRI.

KWARTEL. Van de eigenlijke kwartels, die in den Archipel voorkomen, is de voornaamste *Excalfactoria lineata*, [de pèpèko, bĕbĕntjè, het wijfje is de poejoeh (Soend.)] een vogeltje belangrijk kleiner dan onze kwartel, van boven als deze gekleurd, van onderen blauwgrauw en bruin, met zwarten, wit omzoomden keel; het wijfje is op de onderzijde dwarsgeband en heeft een witachtige keel. Het genus *Synoicus* is van de kleine Soenda-eilanden tot Australië verspreid; *Synoicus raulteni* is bruin met lichter bruin, wit en zwart geschakeerd, ongeveer van kwartelgrootte en waargenomen op Flores en Timor. In het Jav. is poejoeh het Krâmâ van gĕmak, het wijfje van *Hemipodius pugnax*, waarvan het mannetje bĕntje heet.

KWARTO(DIENSTEN) zijn negorijdiensten, ten behoeve der regenten in de residentie Amboina, waartoe de bevolking aldaar blijkens het bepaalde in art. 99 van Ind. Stb. 1824 no. 19a verplicht is.

KWAWI. Een zendingsstation op Noord-Nieuw-Guinea. Zie DORÉ.

KWEEKSCHOLEN. Zie ONDERWIJS.

KWÈNI (Jav., Bal.). Zie MANGIFERA ODORATA.

KWIK, KWIKERTSEN. Kwik. *Eigenschappen.* Het is het eenige metaal, dat in vloeibaren toestand voorkomt; het s. g. is 13,595; het kookpunt ligt bij 360°; het wordt vast bij — 39,4°.

Kwikertsen. *Natuurlijk voorkomen.* Ofschoon natuurlijk gedegen kwik bekend is, wordt het metaal toch voornamelijk bereid uit het zwavelkwik (cinnaber of cinnober), dat in grootere hoeveelheid slechts op enkele plaatsen en hier uitsluitend in sedimenten wordt aangetroffen, nl. Almaden in Spanje, Idria in Oostenrijk, Nieuw-Almaden in Californië; in kleinere hoeveelheid begeleidt het dikwijls het goud in de meeste jongere zand- en grindafzettingen en treedt dus vermoedelijk daarmede in dezelfde spleten en gangen op.

Geografisch voorkomen. In Indië komt cinnaber bijna uitsluitend op laatstgenoemde wijze voor; de onderzoekingen op Sumatra en ter Westerafdeeling van Borneo hebben het waarschijnlijk gemaakt, dat de primaire ligplaatsen te zoeken zijn in de kwartsgangen der oude schalies en in zure kwartsporfierige gesteenten.

Aan het strand bij Djoentin, district Karang Ampel, residentie Cheribon, komt over ruim 2 K.M. lengte veel magnetisch ijzerzand voor, dat in 1874 te Batavia onderzocht werd (Jaarb. Mijnw. 1874. I. 174) en toen behalve wat goud ook cinnaber bleek te bevatten. Eveneens wordt van Dĕmak, Semarang, dit laatste erts vermeld (Nat. Tijdschr. 1850/1).

In 1874 werd door R. Fennema een onderzoek ingesteld naar het voorkomen van kwikertsen bij Sibĕlaboe (Zuid. ged. der VII Kota, afdeeling Tanah Datar, Sum. Westk.), dat in Jaarb. Mijnw. 1876, I, beschreven is. Het erts komt hier op 2 plaatsen voor: aan den berg Sombong en in de riviertjes Tapir en Gadèh Talang op circa 10 K.M. van elkander en wel uitsluitend in de alluviale kleilaag, die op kalk en kleilei ligt. Het werd daar door de inlanders verzameld door wassching en, met magneetijzer vermengd, in een gesloten pot verhit, waarbij kwik en zwavelijzer werden gevormd. Berekend werd, dat hoogstens 0.012 % kwik in de klei voorkwam. Door C. J. van Schelle werd cinnaber op een groot aantal plaatsen der Westerafdeeling van Borneo geconstateerd.

L.

LABAKKANG (LEBAKKANG). District in de onderafd. Pangkadjene, afdeeling Makassar, gouvernement Celebes en Ond., bekend door de onlusten aldaar verwekt door Bonto-Bonto (zie aldaar) en de afzetting van den regent in 1892. Het gelijknamige riviertje stroomt door het regentschap.

LABAN (Jav., Soend.). Zie VITEX PUBESCENS.

LABI-LABI. Algemeene Maleische naam vooral in Sumatra aan de echte rivierschildpadden (*Trionychidae*) gegeven. Zie onder SCHILDPADDEN.

LABOE (Mal.). Zie CUCURBITA PEPO en LAGENARIA.

LABOE MÉRAH (Mal.). Zie CUCURBITA MOSCHATA.

LABOEHA. Christenkampong gelegen op een landtong op de N.W.-kust van het Z.-lijke schiereiland van Batjan, vormende het zg. Gouv.-gebied. De bevolking van ruim 400 christenburgers staat onder een wijkmeester met den titel sĕngadji. Benoorden van en onmiddellijk grenzende aan kampong Laboeha ligt de sultanskampong Moro, zetel van het sultansbestuur. (Zie BATJAN, sultanaat).

LABOEWI (Mal., verkorting ven Mĕlaboewi).

LABOEHAN BATOE. (Labochan = reede, ankerplaats). Naam van een onderafdeeling der afdeeling Asahan van het gouv. O.kust van Sumatra, gelegen tusschen 1° 50′ en 2° 40′ N.B. en 99° 40′ en 100° 30′ O.L.; zij bestaat uit de zelfbesturende landschappen Panei, Bila en Kota Pinang, tot welk laatste nog Soengei Kanan en 't gebied van Soengei Toras of Kampong Radja behooren; ook het eiland Kantan behoort tot de onderafdeeling.

De onderafdeeling bestaat geheel uit vlak alluviaal terrein, behalve in het Westen, waar de uitloopers van het gebergte van Padang Lawas worden aangetroffen. De bevolking is van Bataksche oorsprong, doch reeds lang tot den Islam overgegaan.

De rijstcultuur is de meest beduidende;

zij heeft hoofdzakelijk op ladangs plaats; in de bovenlanden wordt ook tabak geteeld, echter meestal voor eigen consumptie; ook vindt men enkele pepertuinen en gambir-aanplantingen. De onderafdeeling levert veel boschproducten als was, getah, damar, benzoë of kĕmĕnjan, djĕrĕnang (drakenbloed), kajoe gaharoe, rhinoceroshoorns en ivoor, en veel rotan. Behalve de bereiding van boschproducten en oliën verschaft de zeevisscherij een vrij goed bestaan in de benedenlanden. De bouw van schepen en sampans van allerlei grootte, tot 18 à 20 kojans laadruimte, is een voorname tak van industrie, zoomede het knoopen van vischnetten. De hoofdplaats der onderafdeeling is de even boven de samenvloeiing van de Bila en Paneirivieren en aan den rechteroever van laatstgenoemde gelegen plaats Laboehan Bilik, waar de bestuursambtenaar (controleur) gevestigd is.

In deze onderafdeeling zijn in de laatste jaren groote uitgestrektheden grond in concessie voor landbouwdoeleinden afgestaan door de Zelfbesturen; gedeeltelijk zijn die gronden reeds in ontginning gebracht en beplant met hevea brasiliensis (rubber). De verhouding der tot deze onderafdeeling behoorende landschappen tot het Gouvernement wordt beheerscht door de zg. „Korte verklaring".

LABOEHAN BILIK. Hoofdplaats der onderafdeeling Laboehan Batoe (Zie aldaar).

LABOEHAN DELI. De naam van de voorheen zeer welvarende hoofdplaats van het landschap Deli, gelegen aan de Deli-rivier. Sedert den aanleg van den spoorweg, waarvan tot beginpunt werd gekozen het benedenstrooms gelegen eiland Bĕlawan, verminderde de beteekenis van deze handelsplaats langzamerhand. Zij is thans nog alleen van belang als plaats waar de visschers hun voor het binnenland bestemde vangst aanbrengen en verhandelen, terwijl er tevens de verzending per spoor geschiedt. Administratief behoort deze plaats, waar een civiel gezaghebber, die tevens op de havenplaats Bĕlawan het gezag uitoefent, is gevestigd, tot de onderafd. Beneden Deli (afd. Deli en Serdang), waarover een te Medan geplaatste controleur het bestuur voert.

LABOEHAN HADJI. Havenplaats aan de Oostkust van Lombok, met een Arabische en een Chineesche wijk, aan het eindpunt van den grooten weg van Ampĕnan door het eiland heen naar de Oostkust; drukke scheepvaart.

LABOEHAN ROEKOE. Nederzetting in de afdeeling Asahan van het gouvernement Oostkust van Sumatra; hoofdplaats van de onderafdeeling Batoebara (controleurs-standplaats) en op korten afstand van den linkeroever der Silau Toea gelegen, nabij de havenplaats Tandjoeng Tiram. In de omgeving bevinden zich uitgestrekte klapperaanplantingen, die zich in Z. en N. richting langs den grooten weg voortzetten en waarvan het product naar Tandjoeng Tiram wordt afgevoerd.

LABOEHAN TRINGBAAI, kleine baai aan de Westkust van Lombok, waar deze scherp om de West uitbuigt.

Zie DYERA en DJELOETOENG.

LABOHAN ADJI. Landschap van de onderafdeeling Tapaᵏ Toean, afdeeling W.-kust van Atjèh, zich met zijn onderhoorigheden Peloemat, Kemoemoe, Pelokkan en Pawŏh Barŏ uitstrekkend Z.-N. van de gantiëng Peloemat tot aan de Kroeëng Pawŏh Barŏ. De grootte is ± 200 K.M.², het zielental ± 5500. De bevolking bestaat van rijstbouw. In de groote alluviale vlakte, welke zich ten N. van de onderhoorigheid Pĕloemat uitstrekt, liggen prachtige sawahcomplexen, tot welker bevloeiing tal van gegraven leidingen het water uit diverse rivieren aanvoeren.

LABYRINTH-VISSCHEN. (*Labyrinthici*). Onder dezen naam worden visschen, behoorende tot de *Acanthopterygii*(zie VISSCHEN), samengevat, die gekarakteriseerd zijn door een meestal sterk gewonden orgaan, in een holte boven de kieuwen gelegen en waardoor de dieren in staat zijn lucht te ademen en geruimen tijd buiten het water in het leven te blijven. De klimvisch (*Anabas scandens* Dald.), MAL. Bĕtok, komt bij duizenden te Batavia aan de markt. Van dezen visch wordt medegedeeld, dat hij in staat is boomen te beklimmen, met behulp van de sterke stekels van het kieuwdeksel, de aarsvin en de buikvinnen. Eenige soorten komen in het zoete water van Sumatra, Java en Borneo voor. De meest bekende der Labyrinth-visschen is de Goeramih of goeramèh *Osphromenus olfax* Cuv., die als spijs zeer gezocht is en op Sumatra en Java in vischvijvers wordt gekweekt.

LADANG. Zie RIJST (cultuur).

LAGAM (MINANGK. MAL.). Zie CANARIUM EUPTERON.

LAGÉ. Zie POSO.

LAGÉ. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

LAGENARIA VULGARIS Ser., fam. *Cucurbitaceae.* Laboe (MAL.), waloeh (JAV., SOEND.), Kalebas, Fleschkalebas (NEDERL.). Klimplant in de meeste deelen van den Archipel gekweekt, zelden in het wild, met groote niervormige bladeren en groote lichtgele bloemen. De vruchten zijn meestal langwerpig, ze zijn bitter van smaak, worden uitgehold en gedroogd om als bewaarplaats te dienen vooral van vloeistoffen.

LAGERSTROEMIA SPECIOSA Pers. (= *L. Flos-reginae* Retz.). Fam. *Lythraceae.* Boengoer (MAL., SOEND.), Woengoe (JAV.). Zeer groote boom, soms 45 M. hoog, met kromme takken met uitstekend hout, dat voor huis- en bruggenbouw wordt gebruikt. De boom wordt vaak op erven gekweekt wegens de fraaie bloemen, die eerst wit, dan rose en eindelijk lila zijn. Tijdens den bloei staat de plant maandenlang bladerloos. Komt op geheel Java voor tot ± 800 M. b. z. en verder in O.-Azië en Australië.

LAGOE BOTI. Tot in 1893 de hoofdplaats van de onderafdeeling Toba der afdeeling Toba en Silindoeng, residentie Tapanoeli. De plaats is twintig minuten gaans ten Zuiden van het Tobameer in het landschap Lagoe Boti gelegen, nabij den linkeroever van de Aek Si Maré aan den grooten weg van Toba naar Silindoeng. Vroeger lag hier een bezetting, die in 1905 werd opgeheven. De gebouwen van de vroegere versterking zijn in bruikleen afgestaan voor de hier gevestigde industrieschool der Rijnsche Zending, die voor die school een aanzienlijke subsidie ontvangt van het Gouvernement. Lagoe Boti bezit tevens de eenige weefschool voor meisjes van de Tobalanden, terwijl op korten afstand daarvan zich bevindt Hoeta Salem (Vredes

stad), het door de Zending ingerichte toevluchtsoord voor melaatschen.

LAGOENDI (eilandengroep). Zie LĔGOENDI.

LAGOENDI (SOEND. en JAV., lĕgoendi MAL.). Zie VITEX PUBESCENS.

LAHAR. Algemeene naam op Java voor de verwoestende zand- of slikstroomen die, meest tijdens of na een hevige ascheruptie, door de stortregens langs de helling der vulkanen naar beneden worden gevoerd. Zij vormen een min of meer dikke, warme, soms bijna kokende brei, bestaande uit water en vulkanische asch, doch waardoor tevens groote steenen, boomstammen enz. worden medegesleurd. Vooral de Sĕmĕroe, de Mĕrapi en niet het minst de Kĕloet zijn door hun lahars berucht geworden.

LAHAT. Hoofdplaats der afdeeling Palembangsche bovenlanden, gelegen aan den hoogen linkeroever van de Lĕmatang, een zijrivier van de Moesi, op een hoogte van 110 M. boven zeeniveau. De plaats ligt op den driesprong der wegen naar Ma. Enim, Pagar Alam en Tĕbing Tinggi, en is daardoor een druk verkeersmiddelpunt voor vrachtkarren en automobielen. Zij telt thans (1916) 25 Europeanen, ± 200 Chineezen, die in een afzonderlijk kamp wonen en ± 650 Inlanders, totaal 875 inwoners en is de standplaats van den assistent-resident en van den controleur van Lĕmatang-Oeloe. Het garnizoen is in 1912 opgeheven. Bij de kampongs Poeloe Pinang en Padang, ten Z. van Lahat, vindt men eenige steenen beelden, waarschijnlijk uit den Hindoetijd (T. v. h. Bat. Gen. XIX).

LAHÈNDONG (LINAU-). Bekend kratermeer in de Minahasa, ten W. van het meer van Tondano, bij het plaatsje Lahèndong. Het is bijna cirkelrond met ongeveer 700 M. middellijn en ligt 780 M. boven zee. De omwalling is zeer laag, valt steil naar binnen af en zal circa 2 K.M. doorsnede bezitten; het meer is zeer vischrijk. De diepte bedraagt van 10—12 M.

LAHOEROES. Statie van de R. K. missie in Béloe, residentie Timor en Onderh.

LAIS (of **SOENGEI LIMAU**). Onderafdeeling der afdeeling Lĕbong, residentie Benkoelen, aan de kust gelegen ten Noorden van de hoofdplaats Benkoelen met ± 24.000 zielen, over een oppervlakte van 3117 K.M.². (Zie verder onder BENKOELEN en LĔBONG).

LAIWOEI. Zelfbesturend landschap, omvattende het grootste deel, ± 5506 K. M.², van het Z.O. schiereil. van Celebes. Het vormt de onderafdeeling Kĕndari der afdeeling Oost-Celebes ; er behooren verscheidene eilanden toe, waarvan de voornaamste zijn : Tjampĕda, Boengkoetoko, Bahoeboehoe en Labengki. Het grootste deel wordt ingenomen door tot ± 1500 M. oploopend, met dicht bosch bedekt bergland, waartusschen men ten W. van de hoofdplaats Kĕndari, doch daarvan door breede heuvelruggen gescheiden, eene groote vlakte aantreft, het stroomgebied der Konawi rivier met het A. Opa moeras en het Rate Rate moeras. De 52.000 zielen tellende bevolking woont grootendeels aan de kusten en in de Konawivallei. Ze bestaat vnl. uit To Lĕlaki, de eigenlijke bevolking en tal van lieden van uitheemschen oorsprong, Makassaren en Boegineezen, Boetoneezen en Moenareezen. De inheemsche bevolking is heidensch, de Makassaren en Boegineezen hebben den Mohammedaanschen godsdienst aangebracht; de invloed hiervan is bij sommige gebruiken merkbaar. De bevolking staat op lagen trap van ontwikkeling; de voornaamste ondeugden zijn dobbelen en drinken. Te Kĕndari is eene landschapsschool gevestigd. De hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw (rijst en mais) en inzameling van boschproducten (damar, rotan en timmerhout). Het bestuur berust bij den zelfbestuurder, bijgestaan door een hadat. Het landschap is verdeeld in 16 districten.

LAJANG-LAJANG. Collectief-naam voor Gierzwaluwen op Sumatra; L. bĕtoel, *Macropteryx comata;* L. kĕtjil, *Chaetura leucopygialis;* L. gĕdang, *Chaetura gigantea, leucopygiales.*

LAKAHIA. Een eiland in de gelijknamige bocht, welke bocht de mond van de Etnabaai vormt op de Zuidkust van West Nieuw-Guinea. Mogelijk werd dit eiland reeds bezocht door Willem Jansz. met het jacht Duifke. Op het eiland wordt steenkool gevonden.

LAKAHIA (BOCHT VAN). Zie ETNABAAI.

LAKOEM (MAL.). Zie VITIS.

LAKOR (LEIKOR). Eiland, behoorende tot de Zuidwester-eilanden en meer in het bijzonder tot de Lèti-groep (zie aldaar), slechts weinig boven de zee verheven, oppervlakte 175 K.M.². Het bestaat uit koraalkalk. Ofschoon over het algemeen kaal en onvruchbaar, zoodat op verscheidene plekken geen gras of struikgewas gevonden wordt, bestaat er toch nog een vrij sterke veestapel. Riviertjes ontbreken er geheel, zoodat de bevolking, in 1888 geschat op 3100 zielen (toen allen heidenen, thans voor de helft Christenen), drinkwater uit gegraven putten benuttigt, terwijl het vee zich drenkt met het water, dat zich in den regentijd in kuilen verzamelt. Lakor schijnt zich wel te eigenen voor den aanplant van tabak. Voor de bevolking zie LÈTIGROEP.

LAKSCHILDLUIS. Zie SCHILDLUIS.

LAKSJMÎ. Benaming van de uit de zee geboren overvloedschenkster, de gemalin van Wisjnoe (Zie HINDOEÏSME), de godin der schoonheid en der fortuin.

LALAJ (SOEND.). Zie VLEERMUIZEN, INSEKTENETENDE.

LALANG. Rivier in de residentie Palembang, die ontspringt op het grensgebergte tusschen Palembang en Djambi. Zij heeft een lengte van 202 K.M. en een stroomgebied van 11.166 K.M.²; zij is over een lengte van ruim 180 K.M., van hare monding, tot Ma. Bahar, voor zeeschepen bevaarbaar.

LALIDJIWÂ. Een op 2515 M. hoogte in de afdeeling Bangil, residentie Pasoeroean, op een klein plateau tusschen den Kĕmbar en den Ardjoenâ, gelegen pasanggrahan, nog al bekend geworden, omdat bestijgers van den G. Walirang, die van Trètès komen, gewoonlijk aldaar overnachten.

LAMAKERA (STRAAT). Zie BOLING EN LAMAKERA (STRAAT).

LAMBEUSÒË of **KOEALA L.**, met (sinds 1909) Lam Mè en Lam Nò. Een tot de onderafdeeling Tjalang der afdeeling Westkust van Atjèh behoorend landschap. Het land levert rijst op, geteeld op ladangs en op van regen afhankelijke sawahs, méér dan noodig voor de eigen behoefte, zoodat uitvoer plaats heeft. Van de vele sagopalmen langs de Lambeusòë oevers worden sago en bouwmaterialen verkregen. Suikerriet

en tabak worden geteeld voor eigen consumptie. Klappers groeien in de kuststreek in menigte, maar copra wordt niet gemaakt. De veestapel, vooral karbouwen en schaarsche runderen, gaat goed vooruit. Verder leeft de bevolking van vischvangst en inzameling van boschproducten.

LAMOEROE. Landschap, deel uitmakende van Boni op Celebes, dat zich ten N. der voormalige Berg-regentschappen (zie aldaar) langs den linkeroever der Walannaé-rivier uitstrekt. De bodem is zeer bergachtig en rijk aan bosschen; ongeveer 1880 werd de oppervlakte van Lamoeroe op ± 860 K.M.² geschat, waarvan slechts ± 70 K.M.² zouden bebouwd zijn.

In 1696 werd Lamoeroe bij testament van Radja Palaka met andere landen aan de Comp. afgestaan, doch in 1820 weder aan Boni teruggegeven; bij het contract, in 1860 met Boni gesloten, werd Lamoeroe daarin begrepen, en alzoo bij het Ned. gebied ingelijfd, doch aan Boni als leen teruggeschonken. Thans maakt het deel uit der onderafdeeling Bone, der gelijknamige afdeeling van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden.

LAMONGAN. Afdeeling en regentschap (met gelijknamige hoofdplaats) van de residentie Soerabaja. De afdeeling is verdeeld in drie contrôle-afdeelingen: 1. Lamongan, 2. Lĕngkir en 3. Karanggĕnĕng. De afdeeling neemt een deel van de Solo-vallei en van de deze insluitende heuvelrijen in. Het Oostelijk deel der vlakte behoort tot de Bĕngawan djĕrŏ (zie aldaar); deze ligt dus niet geheel in de afdeeling Grisee. Ter voorziening in de groote schaarschte aan levend water, die zich in nagenoeg de geheele afdeeling doet gevoelen, heeft de bevolking sedert ongeveer honderd jaren een groot aantal bevloeiingsvijvers (wadoeks, vergaarkommen) aangelegd. Er zijn in deze afdeeling petroleumbronnen. Op de heuvels in 't Zuiden vindt men uitgestrekte djatibosschen.

LAMONGAN. Betrekkelijk lage, doch zeer werkzame vulkaan in Pasoeroean; bestaat uit een ouderen kegel, de Taroeb (1668 M.), waarop later de jongere Lamongan (1609 M.) is opgebouwd; een derde oud eruptiepunt ligt wat meer Oostelijk. — De Lamongan is een der weinige vulkanen van Indië, waarvan bewezen is, dat zij in historischen tijd echte lavastroomen hebben doen uitvloeien.

LAMPATOE (MAL.). Zie ARTOCARPUS LIMPATO.

LAMPĔS (JAV.). Zie OCIMUM.

LAMPOEJANG (MAL., MINANGK., JAV., SOEND.). Zie ZINGIBER ZERUMBET.

LAMPONGAAP of Laponderaap (*Macacus nemestrinus* L.), bĕroek (MAL.), behoorende tot de familie der Meerkatten (zie aldaar), onderscheidt zich door korteren staart (ongeveer een derde der lichaamslengte) van den Javaanschen aap. De bovenzijde is donker olijfbruin, de buikzijde lichter, het gezicht vleeschkleurig, de kruin zwart. De Lampongaap bewoont Achter Indië, Sumatra, Banka, Borneo en naburige kleine eilanden. Hij leeft in laaggelegen streken in troepen en voedt zich met vruchten en insekten. In Benkoelen en de Padangsche Bovenlanden wordt hij afgericht op het plukken van kokosnooten.

LAMPONGBAAI. Groote, geheel schoone, matig diepe, ruim 25 zeemijl het land indringende en om de Noord versmallende baai aan de Zuidkust van Sumatra.

LAMPONGSCH. De taal, die gesproken wordt in de Lampongsche districten, in Komĕring Oeloe (res. Palembang) en de afd. Kroë (res. Benkoelen). Zij omvat ettelijke tongvallen. Volgens de onderzoekingen van Van der Tuuk (zie aldaar) kunnen deze teruggebracht worden tot twee hoofddialecten, door hem genoemd Aboengsch en Pabijan, welke in klankstelsel en woordenkeus aanmerkelijk, in grammatischen bouw weinig van elkaar verschillen. Het klankstelsel in 't algemeen vertoont eenerzijds een zekere verwantschap met het Soendaneesch, anderzijds met het Bataksch, meer dan met het Maleisch van Midden-Sumatra. Hetzelfde kan men zeggen van den woordvoorraad. Ten opzichte van de eenvoudigheid der woordvorming staat het Lampongsch ongeveer met het Maleisch gelijk. Het Lampongsche letterschrift, dat weinig van het Rĕdjangsch en het Rèntjong verschilt, is een der vormen van het Sanskritalphabet, zooals zich dat in den Indischen Archipel ontwikkeld heeft. Van dit schrift bedienen de Lampongers zich ook om Maleisch en Javaansch te schrijven. Als schrijfmateriaal dienden vroeger bamboe, lontarbladeren en boomschors, tegenwoordig wordt algemeen papier gebruikt; ook voor minnebrieven, waarvoor het gebruik vroeger steeds bamboe vereischte, bedient men zich thans weinig meer van dat materiaal. De letters worden in de bamboe met een scherp werktuig gegrift, terwijl men op boomschors schrijft met een soort inkt of zwartsel, waarbij de stamvezel van den arènpalm als pen dienst doet. De letterkundige producten der Lampongers, waarvan tot nog toe weinig is uitgegeven, zijn deels in proza, deels in poëzie.

LAMPONGSCHE DISTRICTEN. L a n d b e s c h r ij v i n g. a. *Oppervlakte, grenzen.* De Lampongsche Districten vormen de zuidelijkste residentie van Sumatra met een oppervlakte van 29.365 K.M.², liggende tusschen 3°43′ en 5°57′ Z.B. en tusschen 104°18′ en 105°54′ O.L. van Greenwich.

Ten N. wordt dit gewest begrensd door de residentie Palembang, ten W. door de residenties Palembang en Benkoelen, ten Z. door Straat Soenda, ten O. door de Javazee.

Behalve de talrijke eilandjes bij de kust gelegen, behooren administratief tot dit gewest nog de eilanden Krakatau met Lang Eiland (Poelau Tĕmiang) en Verlaten Eiland (Poelau Sĕrtoeng).

b. *Administratieve indeeling.* Deze residentie bestaat administratief uit 2 afdeelingen n.l. de Noordelijke: Sĕpoetih-Toelang Bawang en de Zuidelijke: Tĕlokbĕtong.

De eerste is verdeeld in de onderafdeelingen: Sĕpoetih met Goenoeng Soegih als hoofdplaats, standplaats van een Assistent-Resident, bestuurshoofd der geheele afdeeling en der genoemde onderafdeeling, Toelang Bawang met de hoofdplaats Mĕnggala, standplaats van een controleur, en Sĕkampong met de hoofdplaats Soekadana, standplaats van den besturenden ambtenaar (Controleur of Civiel gezaghebber). De afdeeling Tĕlokbĕtong is verdeeld in de onderafdeelingen: Tĕlokbĕtong met gelijknamige hoofdplaats (zie aldaar), standplaats van den Resident en van een Controleur, Kalianda met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van

een Gezaghebber bij het B.B., Kota Agoeng met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Controleur.

Sedert 1912 omvat de hoofdplaats Tělokbětong ook het op 5 K.M. Noordelijk gelegene Tandjong Karang, dat met Tělokbětong door den aan beide zijden bebouwden grooten weg verbonden is, en waar de Controleur gevestigd is.

c. *Topografische beschrijving — rivieren.* Het Westelijk en Zuidelijk gedeelte van de residentie wordt ingenomen door een bergachtig terrein, dat in het Noorden vrij snel, in het Zuiden langzaam daalt naar de vlakte, die het geheele midden en Oosten inneemt.

Het bergland is voor een groot deel vulkanisch, hetgeen o.a. blijkt uit de warme bronnen, die er in worden aangetroffen, en de vele uitgedoofde vulkanen.

De voornaamste rivieren zijn: de Sěmangkorivier, de Wai Sěkampong, de Wai Sěpoetih, de Toelang Bawangrivier en de Masoedji.

d. *Klimaat.* De jaartemperatuur van het gewest bedraagt gemiddeld 27° C. De regenval is in vergelijking met de andere deelen van Sumatra gering; de meeste regen valt in het Noorden voornamelijk van December tot Maart, wanneer een W.N.W.-wind waait. In de maanden Mei tot September waait een O.Z.O.-wind en valt weinig regen. De gemiddelde jaarlijksche regenval bedraagt voor: Tělokbětong 2555 m.M.; Kota Agoeng 2740 m.M.; Goenoengsoegih 2081 m.M.; Kalianda 1945 m.M.; Gědongtataän 1511 m.M.

In het algemeen is het klimaat warm en vochtig en ongezond. Zie ook KLIMAAT.

e. *Gesteldheid van den bodem.* Het gewest wordt, zooals boven werd aangegeven, ten Noorden van de Sěkampong-rivier in het Westen ingenomen door een grensgebergte, waarvan de voet naar het Oosten overgaat in een heuvelland en vlakte van groote uitgestrektheid. Van dit gedeelte van het gewest, ongeveer de afdeeling Sěpoetih-Toelang Bawang omvattende, is het Westelijk gedeelte het vruchtbaarst en hoofdzakelijk waar zich de voet van het gebergte en het heuvelland bevinden. De streek tusschen de Wai Rarěm en den grooten weg Těrbangi-Měnggala is echter minder vruchtbaar, evenals de geheele streek beoosten den weg Goenoeng Soegih-Měnggala, die voor een deel laag gelegen is en in den regentijd moerassig.

Economische toestand. *Landbouw en cultures.* Tengevolge der voor sawahaanleg ongunstige omstandigheden geschiedt de rijstbouw voor een klein deel op sawahs, maar hoofdzakelijk op droge velden (ladangs), waarvan men 2 soorten onderscheidt: de talanggronden, die de voortzetting vormen van de heuvelreeksen dwars door de moerasgronden, en de njapahgronden, die langs de rivieren zijn gelegen. Kleine sawahcomplexen vindt men in Rěbang en aan de Wai-Aboeng. Door de bevolking zijn met hulp en voorlichting van Bantammers sawahcomplexen aangelegd, het uitgebreidst in de streek Wai Lima (onderafd. Tělokbětong) en op de kolonisatieterreinen nabij Gědong Tataän (onderafd. Tělokbětong), voorts kleinere uitgestrektheden langs de Sěmangko- en Lampongbaai, alsook langs den voet van den Radja Basa (onderafd. Kalianda).

Voorziet de rijstbouw in de levensbehoeften van den Lamponger, de pepercultuur is een voorname bron van inkomsten. In het geheel zijn voor deze cultuur ± 7.500 bouws in gebruik genomen, waarvan Sěpoetih en Sěkampong elk ± 2500 bouws bezitten. De uitvoer bedroeg in 1914 13.100.000 K.G. zwarte, tegen slechts 574.000 K.G. witte peper.

De export naar het buitenland bedroeg in:

1905	2.000 K.G.	1909	54.000 K.G.
1906	4.000 K.G.	1910	32.000 K.G.
1907	17.000 K.G.	1911	41.000 K.G.
1908	—— K.G.		

De rubbercultuur is nog in haar beginstadium. De uitvoer, die uit hevea en ficus (plantageproduct) en bosch-ficus bestaat, beliep 18 ton in 1912 en steeg tot 42 ton in 1913 en ongeveer 100 ton in 1914. De uitvoer van koffie, welke hoofdzakelijk op Java en Palembang is gericht, bedroeg in 1914 1.374.000 K.G.

De Lampongsche Districten bevatten nog uitgestrekte boschcomplexen, die zeer rijk zijn aan goede en duurzame houtsoorten o.a. těmběsoe. De Lamponger mag zooveel timmerhout kappen als hij wil, zoowel voor eigen gebruik als voor den uitvoer, mits de boomen nog niet door een ander in bezit zijn genomen, hetgeen uit bijzondere merkteekens blijken kan. De Lamponger verzamelt alleen boschproducten wanneer hij in directen nood zit, de peperoogst is tegengevallen of er gebrek aan rijst is. Voornaamste producten zijn: rotansoorten, gom-damar, karët, gětah pěrtja, en in het N.O. djěloetoeng. Veel wordt ingezameld in de Masoedji streek en Rěbang, maar de bosschen nemen in rijkdom af; voor rotan, waarvan de uitvoer in 1914 nagenoeg 322.200 K.G. bedroeg, heeft reeds aanplanting plaats; de uitvoer van damar bedroeg in hetzelfde jaar 885.500 K.G.

De particuliere ondernemingen van landbouw, waar koffie, rubber en op een enkele tabak geteeld worden, nemen de laatste jaren geregeld in aantal toe. In verband met de hooge rubberprijzen in 1909 genoten de Lampongs nadien in bijzondere mate de belangstelling van Europeesch kapitaal, zoodat bijna alle gronden van het gewest in erfpacht werden aangevraagd. In verband met dezen stroom van aanvragen werd toen, om de belangen van de bevolking voldoende te behartigen, vastgesteld welke terreinen voor haar zouden gereserveerd blijven, welke voor boschreserven zouden dienen, terwijl het overblijvende voor de erfpachtaanvragers beschikbaar bleef.

Veeteelt. Voor veeteelt gevoelt de Lamponger weinig en hij besteedt daaraan dan ook weinig zorg. Behalve de karbouwen, die hij als trekdieren voor de karren gebruikt en die in de kampong gestald worden, heeft de bevolking nog vele karbouwen, die, vooral in het N. van het gewest, vrij in de bosschen rondloopen en eenmaal per jaar worden gevangen en in omheinde terreinen (kandangan) verzameld.

Visscherij. Een belangrijk en goed loonend middel van bestaan is de visscherij, zoowel die in zee, als op de rivieren. De zeevisscherij wordt het meest aan de Zuidkust beoefend, voornamelijk in de Lampongbaai.

Mijnbouw. Voor de exploitatie van ijzererts-, goud- en koperlagen werden in de onderafdeeling Tělokbětong in de laatste jaren mijnbouwconcessiën verleend; ook werden op eenige plaatsen in de binnenlanden steenkolen aangetroffen.

Industrie. Hoewel in de kampongs langs de

groote rivieren de bevolking bedreven is in het maken van prauwen en hier en daar een goud- en zilversmid wordt aangetroffen die zijn vak goed verstaat, beoefent de Lamponger geen bepaalde takken van industrie. Wat de weefkunst betreft, deze wordt, in verband met den toenemenden invoer en gebruik van Europeesche lijnwaden, door vrouwen en meisjes thans minder dan vroeger beoefend.

Handel en verkeer. De handelsproducten welke worden uitgevoerd zijn, zooals reeds vermeld, hoofdzakelijk peper, copra, boschproducten en timmerhout en die van de ondernemingen van landbouw: rubber en koffie.

Sedert 1911 is het Gouvernement bezig een spoorbaan te doen aanleggen, beginnende bij de Oosthaven (Oostzijde van de Lampongbaai) nabij de kampong Pandjang, op ± 10 K.M. van Tĕlokbĕtong gelegen, loopende naar Tandjong Karang. Deze 12 K.M. werd 1914 voor het publiek verkeer geopend. Driemaal per week is er aansluiting met de veerboot naar Java (Zie ook MĕRAK). Sedert November 1915 is het deel in gebruik tot Teginĕneng (45 K.M.). De lijn zal verder N.-waarts door de onderafdeelingen Sĕpoetih en Toelang Bawang in N.W. richting naar de residentie Palembang voeren. Waarschijnlijk zal een zijlijn van Tandjong Karang naar de Wai Lima streek en in 't Noorden een zijlijn naar Mĕnggala worden aangelegd.

Den economischen toestand samenvattend kan gezegd worden, dat de ongehinderde roofbouw, welken de inlander jarenlang heeft kunnen uitoefenen doordat de bouwgronden overvloedig beschikbaar waren, verlammend heeft ingewerkt op de economische activiteit van de bevolking, en dat daardoor de landbouw, het voornaamste middel van bestaan, op lagen trap van ontwikkeling is gebleven. De laatste jaren is echter door de vele nieuw opgerichte cultuurondernemingen en het toegenomen transportwezen, vooral door den aanleg van den Zuid-Sumatra spoorweg, een toenemende vooruitgang te bespeuren.

B e v o l k i n g. Op ult. Dec. 1905 bedroeg het bevolkingscijfer 156.518, derhalve gemiddeld 5 per K.M.^{2} (146 Eur., 486 Chin., 106 Arab. en andere Vreemde Oosterlingen en 155.080 Inl.) De inheemsche bevolking behoort tot het Maleische ras; tegenwoordig neemt men aan, dat zij is ontstaan uit een vermenging van eigenlijke Maleiers met de oorspronkelijke bewoners dezer streek.

De Lamponger is over het algemeen eenvoudig en sober in zijn levenswijze. Hij kenmerkt zich echter door ijdelheid en lichtgeloovigheid; tegenover zijn kinderen is hij zwak en toegevend. Vele jongelingen brengen den dag door met nietsdoen, en besteden den avond en een deel van den nacht aan vrijages. Aan zijn haat en nijd geeft hij dikwijls op onwaardige wijze uiting, als door het indienen van anonyme, meesttijds leugenachtige klachten tegen zijn vijand bij het bestuur of door hem uit den weg te ruimen middels sluipmoord.

In beschaving en verstandelijken aanleg staat de bevolking niet achter bij die der aangrenzende gewesten, waarop de vele middelen van verkeer met Java en Palembang mede van invloed waren; hare beschaving blijkt o. a. uit kleeding, huizenbouw en hooge ontwikkeling van de weefkunst, terwijl bijna zonder uitzondering de jongens en meisjes hun taal leeren lezen en schrijven met Lampongsche karakters.

Een eigenaardige instelling in de Lampongsche distr., ontstaan door de aanrakingen met Bantam in vroeger eeuwen, is de z.g. pangkat pepadon; de hoofden verkregen van de Bantamsche Sultans (die daarin ten slotte een soort handel dreven) allerlei, vaak zeer weidsche titels, en daarbij zekere rechten, die als teekenen hunner waardigheid konden dienen, b.v. om op een verhooging (pepadon) te zitten, als zij in naam des Sultans recht spraken. Ook de lagere hoofden wenschten dergelijke onderscheidingen, en na overleg met de *megâ*-hoofden (*megâ* = *marga*, district) werden die ook hun tegen betaling van groote sommen geschonken; langzamerhand werd bepaald, dat de *pangkat* (rang) door aankoop kan verkregen worden en voor hen die niet zooveel te missen hadden, werden lagere onderscheidingen geschapen (b.v. de *pangkat sesakâ*, het recht om bij feesten enz. gebruik te maken van een leuning of rugstut (= sesakâ). De bezitters der verschillende pangkat's hadden bovendien nog weer andere onderscheidingsteekenen, b.v. het voeren van verschillend gekleurde pajoengs enz.

De voordeelen der *pangkat-pĕpadonbezitters* zijn, dat zij voor hunne dochters een hoogeren bruidschat (djoedjoer) kunnen vragen, dat zij aandeel hebben in iedere nieuwe rangverheffing, en vroeger het recht hadden om het inbreuk maken op hunne rechten en voorrechten met boete te straffen en de boete te ontvangen. Bij de invoering van het Europeesche rechtswezen in de Lampongsche Districten (1879), konden deze boeten niet meer langs wettigen weg worden opgelegd en ontvangen; de overtreder, die toen weigerachtig was de boete te betalen, werd door de soekoe-, tijoeh- en megagenooten dood verklaard d. w. z. buiten de adat gesteld; dit middel wordt van lieverlede minder toegepast en wordt tegenwoordig bijna niet meer aangewend.

Hierbij zij nog aangeteekend, dat sedert de invoering van het rechtstreeksch bestuur de bestuursambtenaren het naik pepadon hebben tegengegaan, ten einde de daarmede gepaard gaande groote geldverspilling en het slachten van een groot aantal karbouwen te doen ophouden; in deze richting is het bestuur tot heden nog steeds werkzaam gebleven.

De *kampongs* in de Lampongs, die dikwijls vrij ver van elkaar liggen (in het Zuidelijk gedeelte minder) en meest aangelegd zijn aan rivieren, die het geheele jaar water hebben, of aan wegen, hebben een sĕsat (vergaderzaal), het gemeentehuis waarin het dorpsbestuur zijne bijeenkomsten houdt en waarin de voorschriften en aanschrijvingen der overheid worden opgehangen. De sĕsat dient ook tot het geven van feesten, tot logies van Gouvernementsambtenaren, enz. De huizen, die zooveel mogelijk om de sĕsat staan, zijn van hout of bamboe, met atap, sirappen of pannen gedekt, op palen gebouwd, omstreeks 6 voeten boven den grond, somsaan den voorkant geverfd en met snijwerk versierd; dikwijls bestaan zij uit 2, ook wel uit 3 verdiepingen, elk in afzonderlijke vertrekken verdeeld. Elk huis heeft zijn eigen erf, dat gewoonlijk door een omheining is afgesloten.

De bewoners van een kampong staan onder een kamponghoofd, bijgestaan door een of meer soekoehoofden, die aan hem ondergeschikt zijn. Kampong- en soekoehoofden worden door de bevolking gekozen, waarna de erkenning bij besluit, van eerstgenoemden door den Resident, van laatstgenoemden door den plaatselijk besturenden ambtenaar plaats heeft.

Huwelijksrecht. Terwijl vroeger de voor het huwelijk verboden kring van personen veel grooter was, worden thans slechts huwelijken tusschen de naaste bloedverwanten als in strijd met de adat beschouwd.

Na het betalen van den bruidschat gaat bij een huwelijk de vrouw voor goed in de familie van den man over; zij is het eigendom van den man geworden en volgens de adat kan het huwelijk slechts door den dood ontbonden worden; in die gedeelten der Lampongs, waar de adat nog goed wordt nageleefd, komen echtscheidingen dan ook weinig voor.

De *bruidschat* heet in het Lampongsch *serhoh*, terwijl met *daw* de gelden en goederen worden aangeduid waarmede de bruidschat zal betaald worden. Het bedrag van den bruidschat houdt verband met de soort van pepadon, die de ouders van het ten huwelijk gevraagde meisje bezitten.

Men kent in de Lampongs verschillende *huwelijksvormen*, zooals *a.* het huwelijk tusschen lieden van aanzienlijken stand met wederzijdsche toestemming der ouders, nadat het aanzoek in den vorm heeft plaats gehad, en waarbij voldoende goederen als uitzet aan het meisje mede ten huwelijk worden gegeven en al dan niet de volgens de adat voorgeschrevene feesten plaats hebben; *b.* het huwelijk door schaking (nakat), waarvan vooral onder de minder gegoeden veel gebruik wordt gemaakt en waardoor wordt voorkomen dat velen lang ongehuwd zouden blijven. Bij de schaking zijn twee vormen te onderscheiden. Vooreerst de schaking met den wil van het meisje, hetzij met of zonder toestemming harer ouders. Met toestemming harer ouders is de meest voorkomende schaking.

Bij de huwelijken door schaking is de bruidschat gewoonlijk niet groot en daarbij wordt door de ouders met de verlangens van het meisje rekening gehouden.

Het schaken tegen den wil van het meisje en zonder toestemming der ouders d. i. met geweld wegvoeren, kwam vroeger meermalen, thans bijna niet meer voor.

Behalve voornoemde huwelijksvormen, waarbij betaling van bruidschat plaats vindt, heeft men ook nog huwelijken, waarbij deze betaling achterwege blijft, b.v. als iemand alleen dochters heeft, en om zijn geslacht niet te doen uitsterven, iemand als schoonzoon aanneemt; of wel, wanneer de a.s. echtgenoot geen geld heeft om den bruidschat te betalen, en dus bij zijn schoonouders komt inwonen. Ook het *lèviraatshuwelijk* komt voor.

Bij het *sluiten van huwelijken* in den *meest gegoeden stand* hebben tal van festiviteiten plaats, waarbij het houden van optochten, het mĕnari en menigĕl (tournooispelen) een voorname plaats innemen. Ten slotte wordt het huwelijk, nadat aan de verschillende formaliteiten, die de adat eischt, is voldaan, op Mohammedaansche wijze door den pĕnghoeloe voltrokken.

Behalve het gewone getal vrouwen n.l. vier, dat de Islam toestaat, mag de Lamponger volgens zijn adat ook nog een onbeperkt getal bijvrouwen (badoewa) nemen, die onder de bevelen van de wettige echtgenoote het grove werk in het huishouden verrichten.

Echtscheidingen bestaan volgens de adat niet; door den invloed van den Islam wordt hiervan wel afgeweken, doch echtscheidingen behooren toch tot de uitzonderingen.

Vermaken. Bij feestelijke gelegenheden vindt des avonds het mĕnari (dans) plaats, waaraan zoowel meisjes (moeli) als ongehuwde mannen (mĕnganei) deelnemen, die dan getooid zijn met de kleedingstukken en versierselen, waarop ieder volgens zijn pepadon recht heeft. Onder leiding van ceremoniemeesters heeft achtereenvolgens het mĕnari der verschillende groepen, behoorende tot één bepaalde pepadon, plaats.

Een soort van tournooispel (nigĕl) wordt overdag gehouden bij bijzondere gelegenheden, zooals besnijdenis, huwelijken, het verheffen tot de pepadon, gevolgd door maaltijden.

Van dobbelspel en hanengevechten is de Lamponger een hartstochtelijk liefhebber. Daaraan werd in vroegere tijden door menigeen alles, tot vrouw en kinderen, opgeofferd. Aangezien het houden van hanengevechten en dobbelspelen verboden is en alleen voor de laatste bij uitzondering vergunningen worden gegeven, ziet de Lamponger zich de gelegenheid benomen aan deze liefhebberijen in het openbaar te voldoen.

Geschiedenis. Oorspronkelijk was het Lampongsche volk verdeeld in stammen — *kaboewajan;* het grondgebied door leden van dezelfde kaboewajan geoccupeerd, werd *marga* (Lampongsch megå) genoemd; binnen dit gebied ontstonden na de moederkampong meerdere kampongs (*tijoeh*) en zich daaruit afscheidende nederzettingen (*oemboelan*), die aangroeiden en tot tijoeh werden verheven, waaruit dan weder oemboelans ontstonden.

De stammen zijn onderverdeeld in *soekoe's* (familiegroepen), waarvan er in een tijoeh van 2 tot 10 en meer worden aangetroffen, afhankelijk van de grootte van de tijoeh.

De eerste stichter van een megå, van een tijoeh, van een soekoe en zijn afstammelingen, zoo mogelijk in de rechte linie, dragen den naam respectievelijk van *pĕnjimbang megå, pĕnjimbang tijoeh* en *pĕnjimbang soekoe;* zij traden op voor de belangen van de megå, tijoeh en soekoe, en bestuurden deze in overleg met de oudsten.

Op den duur schijnt het voor de penjimbangs niet mogelijk te zijn geweest om hun erfelijk gezag te behouden; daarvoor is de volkskeuze in de plaats gekomen. De op deze wijze tot volkshoofden verkozenen gevoelden, dat, wilden zij zich handhaven, zij niettemin op den steun der penjimbangs moesten kunnen rekenen, waarom zij bij gewichtige aangelegenheden steeds in overleg met dezen handelden.

Omtrent de geschiedenis van het onderwerpelijk gewest gedurende den tijd, voorafgaande aan de aanraking van de Lampongs met het rijk van Bantam, is overigens weinig bekend. Zeer waarschijnlijk vormde de peper, die in de Lampongs door de bevolking werd aangeplant, de voornaamste reden voor Bantam om zich met deze streek te bemoeien en er van lieverlede zijn gezag te doen gelden, hetgeen aan de Lampongers geen andere verplichting oplegde dan de

levering van alle door hen aangeplante peper tegen een vastgestelden prijs.

De invloed van Bantams opperheerschappij deed zich op het inwendige bestuur der Lampongs bijna niet gevoelen.

De betrekkingen van de Nederlanders met de Lampongs dateeren reeds uit de tijden der O. I. Compagnie; in 1684 verkreeg de O.I.C., het recht van den *uitsluitenden handel* in peper in Bantam en de Lampongs. In 1738 werd aan haar het recht gegeven om dieper landwaarts in, nabij Boemi Agoeng, een fort te bouwen, n.l. Valkenoog, ; groot was de invloed van de O.I.C. in dien tijd in de Lampongs nog niet; de bezetting van het fort bedroeg slechts 10 man.

Het zich mengen in een troonsopvolging in Bantam, waardoor Aria Adi Sĕntiko als Sultan door de Compagnie werd bevestigd, had ten gevolge, dat deze in 1751 erkende het Bantamsche rijk van de O.I.C. in leen te hebben ontvangen, waarbij de Lampongs aan ons werden afgestaan.

Na den val van het Bantamsche rijk in 1808 werden de Lampongs door Daendels onder het onmiddellijk gezag van het Gouvernement gesteld; in het Toelang Bawangsche (Noordelijk deel) werd toen een versterking opgericht. Nadat wij de O.I. bezittingen van de Engelschen hadden teruggekregen, gingen de Lampongs organiek tot de residentie Bantam behooren.

Nadat in 1829 de Lampongs tot een zelfstandige assistent-residentie waren verheven met Tarabangi (gelegen in Sĕpoetih, ongeveer in 't midden van het gewest) als hoofdplaats, trad Dubois als hoofd van het bestuur op.

Omtrent de *politieke bewegingen* van 1817—1856 worde vermeld, dat deze zich beperkten tot de beide hoeken der Zuidkust van het gewest n.l. de streek om den berg Radja Basa (tegenwoordige onder-afdeeling Kalianda en deel van Sĕkampong) en een deel van Sĕmangka; tusschen de gebeurtenissen in deze twee streken bestond geen verband.

B e s t u u r. Na 1856 kon het bestuur, nu in het Zuiden van het gewest overal de rust eindelijk was teruggekeerd en de geest der bevolking niets te wenschen liet, intensiever in het belang van land en volk werkzaam zijn, waardoor de welvaart steeds toenam.

In het tijdvak 1817—1856 hadden de margahoofden, door het bestuur steeds als feitelijke machthebbenden erkend, in het grootste gedeelte der Lampongs van lieverlede hun gezag verloren. Dit was een gevolg van het streven van de soekoehoofden om geen hoogere hoofden boven zich te hebben, welke neiging door de bevolking gesteund werd, die gaarne direct door ons bestuurd wenschte te worden, vermoedelijk om ook de afpersingen van de zijde der margahoofden te ontloopen en tevens om minder gecontroleerd te worden. Zoo liet het bestuur de margahoofden uitsterven door bij overlijden of aftreden der titularissen geen opvolgers te erkennen, doch gaf het tevens aan de kamponghoofden een zoodanige, niet met de volksinstellingen overeenkomende, positie boven de soekoehoofden, dat deze laatsten zich daarover ontevreden betoonden. Bij de verkiezing der kamponghoofden, die nu door de bevolking geschiedde, verloren de soekoehoofden steeds meer hun leidenden invloed.

Na de afschaffing van het margabestuur, deed zich, daar de dĕmangs hoofdzakelijk als inlandsch Officier van Justitie werkzaam waren en aan het bestuur weinig deelnamen, al spoedig het gemis gevoelen van een goeden band tusschen het Europeesch en het Inlandsch bestuur. In 1912 (Ind. Stb. no. 233, gewijzigd bij Ind. Stb. 1916 n°. 208), werd eindelijk tot de invoering van een behoorlijk ingericht Inlandsch bestuur overgegaan, nadat sinds 1909 proeven in dien zin waren genomen. Bij die regeling werden aangesteld districts- en onderdistrictshoofden, aan wie bij Ind. Stb. 1913 no. 709 de titel werd gegeven van dĕmang en assistent-dĕmang, voor welke betrekkingen gaarne afstammelingen van de vroegere margahoofden worden genomen, indien zij toonen voldoende bekwaamheid en geschiktheid te bezitten.

In 1883 werden tengevolge van de uitbarsting van Krakatau (27 Augustus) gepaard met een vloedgolf de kuststreken om de Lampong- en Sĕmangkabaai zwaar geteisterd, waarbij duizenden inlanders omkwamen en tal van kampongs met aanplantingen werden vernield.

Vooral gedurende de laatste vijftien jaren heeft het gewest zich ontwikkeld; het aantal ondernemingen met koffie- en rubber-aanplantingen nam geregeld toe, hoofdzakelijk in de onderafdeeling Tĕlokbĕtong, van welke bedrijven echter het welslagen geenszins nog verzekerd schijnt. Voorts werden bestaande wegen verbeterd, nieuwe aangelegd, bruggen in de hoofdwegen geleidelijk vervangen door permanente.

In 1905 werd op de terreinen nabij Gĕdong Tataän (± 27 K.M. westwaarts van Tĕlokbĕtong) met een kolonisatie van Javanen begonnen, ten einde een toename van de geringe bevolking van het gewest te verkrijgen. Tot 1911 geschiedde een en ander met financieelen steun van het Gouvernement; sedert 1911, na de oprichting van de „Lampongsche Bank", leent dit lichaam gelden aan de kolonisten, wier zielental begin 1913 ongeveer 6000 bedroeg.

LAND- EN TUINBOUWHOEVEN. Zie AGRARISCHE WET.

LANDAK. L a n d b e s c h r ij v i n g. Onderafdeeling van de afdeeling Pontianak der residentie Westerafdeeling van Borneo, bevattende het gelijknamige landschap, met een oppervlakte van ongeveer 8910 K.M.² Het wordt gevormd door het stroomgebied der Landakrivier, die ontspringt op de grens der afdeeling Sambas, op den G. Bajang, en bij Pontianak in de Kapoeas valt. Het land is bergachtig en door vele rivieren doorsneden; het wordt voor vruchtbaar gehouden, doch de bevolking trekt er weinig partij van. Goud en diamanten worden in Landak aangetroffen; vogelnestklippen worden in het gebergte gevonden. De hoofdplaats is Ngabang, zetel van den controleur en van den radja van het landschap, op ongeveer 5 à 6 dagen roeiens van Pontianak gelegen.

B e v o l k i n g. De bevolking bestaat uit Maleiers, Dajaks en Chineezen en bedroeg op ulto 1915 ± 53.650 zielen, waarvan ± 46.500 Dajaks, ± 5300 Maleiers en 1850 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. Aan haar hoofd staat een radja met den titel van Panĕmbahan,

die met rijksgrooten (mantri's) de bevolking bestuurt. Zie ook TAJAN.

Geschiedenis. Landak schijnt oudtijds een onderhoorigheid van Mådjåpahit op Java te hebben uitgemaakt; later kwam het onder de suprematie van Soekadana, daarna van Bantam (1699). In 1778 stond de sultan van Bantam zijn rechten aan de Comp. af, die een post te Ngabang vestigde, doch in 1791 weder opgaf. Na het herstel van het Ned. gezag werd in 1818 te Ngabang weder een klein garnizoen gelegd. Herhaaldelijk werden later regelingen met het zelfbestuur van Landak getroffen, zooals in 1831, 1844, 1859, 1883, laatstelijk bij een politiek contract, dat werd goedgekeurd en bekrachtigd bij Gouv. besl. van 15 Jan. en 4 Juni 1912 nos. 75 en 32. In 1912 en 1913 had eenig verzet plaats naar aanleiding van een nieuwe regeling op de inning van den hasil. In 1915 werd de orde een oogenblik verstoord in verband met een poging door een Maleier en een Dajaksch hoofd in het werk gesteld om een verbannen landsgroote tot panĕmbahan te verheffen.

LANDAK (MAL., JAV., SOEND.). Zie STEKELVARKENS.

LANDBOUW. Bij de beschrijving der verschillende cultures wordt, voor zooveel noodig en het bestek dit toelaat, alles behandeld wat op den landbouw, in verband met het speciaal besproken product, betrekking heeft. Er moge dus naar die beschrijvingen verwezen worden, alsmede naar het artikel ONTGINNING.

Behalve den landbouw, die door de inlandsche bevolking op hare eigen gronden en voor hare eigen rekening wordt gedreven, worden op groote schaal cultures voor de wereldmarkt uitgeoefend, meest door Europeanen of andere vreemde ondernemers; daarover raadplege men de verschillende artikelen, over die cultures handelende en zie verder bij PARTICULIERE LANDERIJEN, AGRARISCHE WET, LANDVERHUUR, OVEREENKOMSTEN, VORSTENLANDEN, LANDBOUW-CONCESSIËN IN DE BUITENBEZITTINGEN, GROND, (RECHTEN OP DEN) en OVEREENKOMSTEN.

Het Ned.-Ind. Gouv. heeft de volgende landbouwondernemingen in beheer, die minder als exploitaties zijn bedoeld dan wel als proefondernemingen tot bestudeering en aanmoediging van de verschillende cultures, maar die toch commercieel worden gedreven:

1) De Gouvernements kina-onderneming. Zie KINA.

2) De Gouvernements gĕtah-pĕrtja onderneming. Zie GETAH-PERTJA.

3) De Gouvernements-caoutchouconderneming.

4) Cultuur van caoutchouc leverende gewassen op het eiland Noesa Kembangan (Banjoemas).

LANDBOUW DER INLANDSCHE BEVOLKING (BEVORDERING VAN DEN). Vooral sedert de oprichting van het Departement van Landbouw zijn reeds verscheidene maatregelen tot bevordering van den Inlandschen landbouw getroffen; de voornaamste er van zijn:

a. de invoering van landbouwonderwijs;

b. de inrichting van een voorlichtingsdienst van den landbouw;

c. verspreiding van beter zaaigoed.

a. Landbouwonderwijs.

Tot dusver bestaan er slechts tweeërlei soort scholen voor landbouwonderwijs: de scholen, waar elementair landbouwonderwijs wordt gegeven en de Middelbare Landbouwschool te Buitenzorg, voor meer uitgebreid landbouwonderwijs.

De eerste van de Inlandsche landbouwscholen werd in 1912 te Wonosobo opgericht, en sedert breidde haar aantal, naar gelang van het beschikbaar komen van leerkrachten, zich steeds uit.

De *Middelbare Landbouwschool* te Buitenzorg, is o. m. opgericht voor het personeel, bestemd om aan 't hoofd te staan van de zooeven bedoelde Inlandsche landbouwscholen, maar vooral ook voor de vorming van de Inlandsche landbouwkundigen, die de Europeesche Landbouwleeraren bij de vervulling van hun taak moeten bijstaan.

b. Voorlichtingsdienst van den Inlandschen Landbouw.

Deze dienst wordt uitgeoefend door een corps landbouwkundige ambtenaren, bestaande uit een Inspecteur van het Inlandsch Landbouwonderwijs en een aantal Europeesche landbouwkundige ambtenaren (landbouwleeraren en aspirant-landbouwleeraren), bijgestaan door Inlandsche landbouwleeraren en verder ondergeschikt hulppersoneel. Het streven bestaat om zooveel mogelijk in elk gewest althans één landbouwleeraar met het noodige hulppersoneel te plaatsen. In sommige groote en belangrijke gewesten, zooals de Preanger-Regentschappen, zijn meer landbouwleeraren geplaatst.

c. Verspreiding van beter zaaigoed.

Reeds dadelijk na de oprichting van het Departement van Landbouw werd een onderzoek ingesteld naar de op Java voorkomende padivariëteiten, ten einde tot de kennis te komen van de voor verschillende streken en toestanden meest geëigende soorten. Toen een schifting van de betere en slechtere soorten verkregen was, brak het oogenblik aan om door selectie het verspreiden van betere soorten mogelijk te maken. De in 1908 te Buitenzorg opgerichte selectie-tuin heeft in deze richting goede diensten bewezen. Hierop kon in verdere jaren worden voortgebouwd door de oprichting van zaadtuinen in verschillende deelen van Java.

Naast die verheffing van de inlandsche cultures in 't algemeen wordt ook aan bijzondere cultures aandacht gewijd; zoo aan de theecultuur in de Preanger-Regentschappen, de tabak in Midden-Java, de maïs in Cheribon. Door speciale maatregelen wordt zooveel mogelijk getracht voor al die cultures een beter gewas in de toekomst te waarborgen.

LANDBOUW-CONCESSIËN IN DE BUITENBEZITTINGEN. Het Gouv. heeft gedeeltelijk het recht om landbouwconcessies uit te geven in zelfbesturend gebied aan zich getrokken en behoudt zich daar overigens het toezicht voor over de uitgifte van gronden. Behalve in de landschappen, welker verhouding tot het Gouvernement berust op de zg. korte verklaring, waar de Regeering dus eenzijdig de uitgifte aan zich kon trekken, is het eerste het geval geweest in de landschappen op Noord-Celebes en de Sangi- en Talaut-eilanden (Menado), vóór deze de korte verklaring hadden afgelegd. In de politieke contracten, die het recht tot uitgifte van landbouwconcessies nog aan de zelfbesturen laten, komt

steeds de bepaling voor, dat zij aan Europeanen en andere Oostersche en Westersche vreemdelingen geen gronden zullen afstaan of verhuren, noch concessiën van land- of mijnbouw verleenen zonder toestemming van wege het Gouvernement. In 1892 werd met intrekking van de model-acte van 1877, bij Gouv. Besl. van 3 Nov. no. 2 (Bijbl. 4770) een algemeen werkende model-acte vastgesteld, sedert gewijzigd (vgl. Bijbl. 5889) en de hoofden van gewestelijk bestuur werden gemachtigd om concessiën goedtekeuren, onder voorbehoud dat daarbij nauwgezet rekening zou worden gehouden met de bij de eerstgenoemde model-acte behoorende instructie (vgl. Bijbl. no. 7080). In de model-acte komen o.a. bepalingen voor ter handhaving en bevestiging van de rechten der inlandsche bevolking op den grond, terwijl in de bijgevoegde nota o.a. wenken voorkomen ten einde te zorgen dat de cijns behoorlijk wordt verdeeld, waartoe het bestuur zijn medewerking moet verleenen. In de jongere politieke contracten (Oostkust van Sumatra, Westerafdeeling van Borneo, Koetei) is storting van de fondsen, uit landbouwconcessies getrokken, in de landschapskassen voorgeschreven, uit welke kassen dan aan verschillende rechthebbenden uitkeeringen worden gedaan.

LANDBOUWCURSUSSEN. Zie ONDERWIJS.

LANDBOUWSCHOLEN. Zie ONDERWIJS en LANDBOUW DER INL. BEVOLKING.

LANDBOUW-SYNDICATEN. Zie SYNDICATEN.

LANDBOUWWERKTUIGEN. De inlandsche landbouwer, van nature conservatief, heeft zich nog slechts weinig vertrouwd gemaakt met de werktuigen, welke in Europa en Amerika in gebruik zijn; hij houdt zich liefst aan de van ouds door hem gebezigde gereedschappen, die hij kent en die hij bij voorkeur aanwendt, zelfs dan wanneer hun gebruik hem veel meer tijd kost, dan met meer moderne werktuigen het geval zou zijn; tijd heeft trouwens voor hem slechts betrekkelijke waarde.

Voor het ontginnen van den maagdelijken bodem worden bijlen en kapmessen (door de Europeanen in Indië gewoonlijk slechts met den naam parang aangeduid) van verschillenden vorm gebezigd. Bij primitieven landbouw gebruikt men den pootstok om gaten in den grond te maken, bij meer gevorderden wordt van patjoel of ploeg, ook wel van beide gebruik gemaakt [1]); de vorm van den ploeg verschilt naar mate van den grond, waarvoor hij bestemd is, en van de bespanning, die gebruikt wordt. Algemeen echter zijn de ploegen licht en gaan zij niet diep. Eggen zijn bij de meer beschaafde volkeren algemeen in gebruik; zij zijn gewoonlijk niet veel meer dan een groote hark; de bestuurder zet zich op de zitbank, op den dissel aangebracht en houdt zijne voeten op het eghout om de tanden der egge in den grond te drukken. Voor het schoonhouden van den grond worden schoffels, spaden en messen van verschillenden vorm gebruikt. Waar gronden niet op kunstmatige wijze door leidingen onder water kunnen worden gezet (zie BEVLOEIING en RIJST. Cultuur) maakt men wel gebruik van het waterrad (kintjir, Mal.) om water op hooger gelegen grond te brengen; het bestaat uit een schep-rad van hout en bamboe, in de rivier of beek opgesteld, en dat door het water in beweging gebracht wordt, terwijl bamboezen kokers, aan het rad vastgehecht, het water naar boven brengen en in een bak, op den oever geplaatst, uitstorten.

Wat de gereedschappen betreft, die bij het oogsten en bewerken van landbouwproducten gebruikt worden, zoo verschillen deze natuurlijk naar mate van de producten zelve; zij zullen dus, zooveel noodig, bij de beschrijving der cultures worden behandeld.

LANDELIJKE INKOMSTEN, LANDELIJK STELSEL. Zie BELASTINGEN onder **Landrente.**

LANDERIJEN (PARTICULIERE). Zie PARTICULIERE LANDERIJEN.

LANDEXPLORATIE (VERGUNNING TOT). Zie AGRARISCHE WET.

LANDKRABBEN. *Gecarcinus.* Zie SCHAALDIEREN.

LANDMETERS. Voor de benoembaarheid tot landmeter bij den kadastralen dienst, zie KADASTER. Voor de uitoefening der functiën van gouvernements gezworen landmeter wordt een diploma van landmeter vereischt. Overigens is de uitoefening van het beroep van landmeter in Nederlandsch Indië aan een ieder vrijgelaten, met dien verstande, dat het aan alle actief dienende civiele en militaire landsdienaren verboden is, voor particulieren metingen en waterpassingen te verrichten, wanneer deze werkzaamheden niet uit hun ambt voortvloeien.

LANDRAAD. Zie RECHTSWEZEN.

LANDRECHTER. Zie RECHTSWEZEN.

LANDRENTE. Zie BELASTINGEN.

LANDSCHAP. Dit woord dient meestal voor de Buitenbezittingen als afkorting van de termen : zelfbesturend landschap, zelfbesturend rijk, inlandsche staat onder suzereiniteit van Nederland. Somtijds echter wordt het woord landschap ook in het Ind. Staatsblad gebruikt voor landstreek zonder meer.

LANDSCHAPSKAS. Landschapskassen, onderscheiden van de private kas der vorsten, zijn aan de adatinstellingen vreemd; de financiën des rijks en die van den vorst vielen er samen en werden dus meestal in het belang van den vorst gebruikt, niet in dat van de bevolking. De diep ingrijpende en zegenrijke hervorming, welke een aan de belangen van volk en land dienstbare landschapskas invoerde, is op de buitenbezittingen begonnen in 1895 in het gewest Menado en aanvankelijk neergelegd in den tekst der (lange) politieke contracten. Het thans algemeen verbreide stelsel is, dat alle inkomsten zonder onderscheid komen aan de landschapskas, terwijl hieruit aan den vorst, evenals aan zijn ambtenaren, een jaarlijksche wedde wordt uitbetaald. Een gewichtige post van uitgaaf is de zgn. restitutiepost, zijnde een terugbetaling aan de Indische begrooting van bestuurs- en andere uitgaven, welke het Gouvernement ten bate van het landschap doet; betalingen door het Gouvernement aan de landschapskas (het omgekeerde dus) vinden meestal hun grond in

[1]) Belangrijk is het feit, dat de Javanen en sommige stammen op Celebes (Makassaren en Boegineezen) een inheemsch woord voor „ploeg" hebben, omdat daaruit blijkt, dat de akkerbouw reeds voor de komst der Hindoe's in den Ind. Archipel vrij hoog ontwikkeld was.

overgenomen douanerechten en andere overgenomen belastingen.

Beheer van en verantwoording voor landschapskassen is nog altijd geregeld bij Bijbladen, welker strekking in later tijd is, dat het zelfbestuur dermate opgevoed zal worden, dat het zelf de financiën van het landschap zal kunnen beheeren.

De vier landschapskassen op Java, jonger dan vele in de buitenbezittingen, pleegt men rijkskassen te noemen.

Vergelijk over de landschapskassen ook het artikel KASBEHEER en ZELFBESTUURS-ORDONNANTIE.

LANDSDRUKKERIJ. Staatsbedrijf, gevestigd te Batavia en staande onder het toezicht van den Directeur van Gouvernementsbedrijven (Ind. Stb. 1907 no. 406) en onder het onmiddellijk beheer van een eigen directeur, wien een talrijk ondergeschikt personeel, ook inlanders en Chineezen, is toegevoegd. Deze inrichting is in het algemeen bestemd om te voorzien in de behoefte aan typographische drukwerken voor 's Lands dienst.

LANDSKASSEN. Zie KASBEHEER.

LANDSKOEPOKINRICHTING. Zie GENEESKUNDIGE DIENST.

LANDVERHUUR. Over de verhuur van grond door inlanders aan niet-inlanders zal worden gehandeld in het artikel OVEREENKOMSTEN. Van het Gouv. kunnen woeste gronden in huur worden verkregen; art. 62 Reg. Regl. geeft den Gouv.-Generaal de bevoegdheid gronden uit te geven in huur, volgens regels bij algemeene verordening te stellen, — onder zulke gronden worden echter niet begrepen die, welke door inlanders ontgonnen zijn of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen of desa's behooren. De algemeene verordening, in dat artikel voorgeschreven, is vervat in het Kon. Besl. 3 Juli 1856, Ind. Stb. no. 64, gewijzigd en aangevuld bij Ind. Stb. 1857 no. 13, 1877 no. 70, 1864 no. 16, zie ook Ind. Stb. 1862 nos 56 en 145, 1865 no. 108, Bijbl. 2124, 2685, 2693, 3086, 3154. Volgens de daarin voorkomende bepalingen mogen woeste gronden in huur worden uitgegeven aan dezelfde personen, die voor erfpacht in aanmerking kunnen komen. De huursom mag niet lager zijn dan een minimum, door de Regeering vast te stellen. De huur wordt voor ten hoogste 20 jaar aangegaan, voor de teelt van klapperboomen echter voor hoogstens 40 jaar.

Tot 1870 toe werd van de gelegenheid om gronden in huur te bekomen in ruime mate gebruik gemaakt, maar toen in 1870 door de agrarische wet aan de particuliere industrie door de toekenning van erfpacht — die voor 75 jaar werd gegeven en als zakelijk recht, en dus vatbaar voor hypotheek, grootere waarborgen verleende, — een beter middel aan de hand werd gedaan om woeste gronden te verkrijgen en zelfs den huurder de bevoegdheid werd toegekend, zijn huur in erfpacht te veranderen, mits dit voor den lande voordeelig was (zie AGRARISCHE WET) nam de uitgestrektheid gronden in huur van het Gouv. genomen voortdurend af, zoodat alle huurovereenkomsten, behoudens enkele op de Buitenbezittingen, vervangen zijn door afstand in erfpacht. (Zie DOMEIN VAN DEN LANDE).

Voor de landverhuur in de Vorstenlanden op Java, zie VORSTENLANDEN.

LANDVERKOOP. Zie PARTICULIERE LANDERIJEN.

LANGEN (KAREL FREDERIK HENDRIK VAN). Geb. te Willem I, (Java) den 28en Maart 1848. In 1868 in Indischen dienst getreden, werd hij 17 April 1869 aangesteld als ambtenaar ter beschikking op Borneo en in 1870 benoemd tot controleur 3e kl. ter Sum. Westk. Na verschillende rangen te hebben doorloopen werd hij in 1889 tot resident van Benkoelen benoemd en in 1892 tijdelijk gesteld ter beschikking van den gouverneur van Atjèh voor de Atjèhsche zaken in het algemeen en voor de invoering van de zoogenaamde scheepvaartregeling. Den 9den April 1898 werd Van Langen, die sedert 1895 viermaal, telkens gedurende zeer korten tijd, belast was geweest met de waarneming der betrekking van gouverneur van Atjèh, op verzoek eervol uit 's lands dienst ontslagen. Hij overleed 1915 te Ede. Behalve als ambtenaar maakte Van Langen zich verdienstelijk door verschillende bijdragen over land en volk van Atjèh.

LANGGAR. Zie MOSKEE, B. en PĔSANTRÈN.

LANGKAP, (MAL., JAV., SOEND.). Zie ARENGA OBTUSIFOLIA.

LANGKAT. Naam van een zelfbesturend landschap in het gouvernement Oostkust van Sumatra, grenzende ten W. en N. aan Atjèh, ten O. aan Straat Malaka, ten Z. aan Deli. Het is verdeeld in drie districten, n.l. Boven-Langkat, Beneden-Langkat en Aroe.

Het geheele gebied van het landschap, de afdeeling Langkat vormende onder bestuur van een assistent-resident, is administratief in twee onderafdeelingen verdeeld, nl. Boven-Langkat met een controleur te Bindjei en Beneden-Langkat met den assistent-resident te Tandjoeng Poera en een civiel gezaghebber te Pangkalan Brandan. Het met het zelfbestuur van dit landschap gesloten politiek contract is gewijzigd in 1907. Het landschap bestaat voor het grootste deel uit een alluviale laagvlakte, waarin zich op verscheidene plaatsen heuvels van 50 à 60 M. hoogte verheffen. Naar het Westen loopt de vlakte langzaam op tot een bergland, het zgn. Wilhelmina-gebergte, dat de grens vormt met de Alaslanden (Atjèh) terwijl het Van Heutszgebergte de grens vormt met de Karolanden. De Goenoeng Bandahara in het N. bereikt een hoogte van 3060 M., de Sinaboeng in 't Z. van 2412 M. De voornaamste rivier is de Wampoe.

In dit landschap worden vele vruchtbare gronden gevonden, terwijl ook de bosschen rijk zijn aan producten en velerlei houtsoorten.

De landbouw der Maleische bevolking bepaalt zich in hoofdzaak tot rijstbouw op ladangs, in moerassen en op de afgeplante tabaksvelden. De opbrengst is over het algemeen onvoldoende voor de behoeften van de bevolking zelve, zoodat in verband met het groot aantal werklieden op de ondernemingen een aanzienlijke invoer van rijst moet plaats hebben. Van meer belang is de pepercultuur, die van oudsher hier uitsluitend door Atjèhers wordt bedreven. Ongeveer 1200 bahoe, voornamelijk in de omgeving van de Aroebaai, worden daarvoor gebruikt. Het Langkatsche is de belang-

rijkste peperstreek van het gouvernement Oostkust van Sumatra.

Het is echter de Europeesche ondernemingsgeest, die den economischen toestand van het landschap tot zijn tegenwoordige hoogte heeft gebracht door de ontwikkeling van landbouw en industrie.

Duizenden bouws grond zijn voor de groote cultures bij verschillende maatschappijen in gebruik. Het belangrijkst zijn de tabaksondernemingen. In 1913 leverde Langkat ongeveer 75.000 pakken tabak elk van 80 K.G., die gemiddeld verkocht werden tegen 133 cent per $^1/_2$ K.G. (Zie het artikel TABAK). Daarnaast komen enkele koffieaanplantingen voor, doch in den laatsten tijd heeft vooral het aantal rubberondernemingen zich sterk uitgebreid.

Van groote beteekenis voor de opkomst van het landschap zijn de ontdekking en de exploitatie van de petroleumvelden geweest. Langkat is het gebied, waar omstreeks 1880 en wel bij toeval door den heer A. J. Zijlker, Administrateur eener tabaksmaatschappij, voor het eerst op Sumatra petroleum werd ontdekt. De productie ving aan op 1 Maart 1892. De exploitatie is in handen van de Bataafsche Petroleum-Maatschappij, die over ongeveer 131.300 bouws beschikt, terwijl aan twee andere maatschappijen ongeveer 7.600 en 32.500 bouws zijn toegewezen.

Ten slotte verdient nog vermelding, dat in Langkat ook een belangrijke binnenlandsche handel met de Bataks plaats heeft en dat de inlandsche scheepvaartbeweging langs de kust ook niet zonder beteekenis is.

In Langkat wonen volgens de jongste (1915) opgaven: ruim 110.000 Inlanders, 24.000 Chineezen, ruim 3000 andere Vreemde Oosterlingen en 870 Europeanen.

Een groot gedeelte van het gebied wordt ingenomen door het landschap Langkat en onderhoorigheden, dat, onder het bestuur van een Sultan met zijn landsgrooten, in het genot van zelfbestuur en eigen rechtspleging is gelaten, terwijl de verhouding tot het Gouvernement wordt beheerscht door het in 1907 vernieuwd politiek contract.

LANGOWAN. District van de onderafdeeling Tondano, afdeeling Menado der residentie Menado, staande onder een hoofd, met den titel van majoor en ter gelijknamige hoofdplaats gevestigd. Er worden verscheidene koffieaanplantingen aangetroffen. Het is, evenals het aangrenzende district Tompaso, bekend door zijn vele kokende modderwellen. De taal van Langowan is het Tontemboansch (Zie aldaar). De voornaamste plaats is Langowan, standplaats van een hulpprediker, 760 M. hoog met een gezond klimaat.

LANGSA (Langsar). Een tot de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Oostkust van Atjèh behoorend landschap. Langsa heet ook de standplaats van den assistent-resident, afdeelings tevens onderafdeelingschef, die wordt bijgestaan door een Gezaghebber. In Langsa is de rijstcultuur steeds gesteld boven de cultuur van peper, waardoor de bevolking er meer stabiel is dan langs de verdere O.-kust. De aanleg van de hoofdplaats Langsa (Toenong) werd in 1905 begonnen volgens een breed opgezet plan van de Genie, in verband met de groote toekomst, die men zich droomde van Langsa als toekomstige Oceaanhaven, doch de haven Koeala Langsa heeft het niet kunnen brengen tot meer dan een goede kusthaven, waar paketbooten te allen tijde kunnen binnenkomen en aan den steiger meren; maar naarmate het achterland zich ontwikkelt, zal het scheepvaartverkeer vermoedelijk toenemen.

LANGSARBAAI. Kleine, ondiepe baai aan de N.O.-kust van Sumatra waarin de Birim- en Langsarrivieren, en vele kreken uitmonden, zie LANGSA.

LANGSAT (MAL.). Zie LANSIUM.

LANGSĔP (JAV.). Zie LANSIUM.

LANOEN, ook wel ILANOEN. In de residentie Amboina, ook op de Poelau Toedjoeh der residentie Riouw, algemeen gebruikelijke naam ter aanduiding van zeeroovers, vermoedelijk afkomstig van een gelijknamige baai aan de Zuidzijde van het tot de Philippijnen behoorende eiland Mindanao. Sedert de geregelde bevaring dezer wateren door oorlogsschepen wordt de bevolking niet meer door overvallen van Lanoen's verontrust.

LANSBERGE (MR. JOHAN WILLEM VAN). Geb. te Sante-Fé de Bogota (Vereen. Staten van Columbia) 16 Nov. 1830, uit het huwelijk van R. F. C. van Lansberge, Gouverneur van Suriname en V. M. Rodriguez, promoveerde 1854 te Leiden tot doctor in de beide rechten, werd benoemd tot Gouv.-Generaal (17 Dec. 1874) en kwam den 25sten Maart 1875 te Batavia aan. Den 12den April 1881 legde de Heer Van Lansberge zijn ambt neder; in Nederland teruggekeerd, vestigde hij zich op de Havezathe de Rees (Brummen), later te 's-Gravenhage. Hij overleed 1905.

Het tijdperk van zijn bestuur werd door verscheidene belangrijke gebeurtenissen gekenmerkt; op Atjèh werd in de laatste dagen van zijn bewind het civiel bestuur ingevoerd.

LANSIUM DOMESTICUM Jack.; fam. *Meliaceae.* Vrij groote boom met samengestelde bladeren en kleine bloemen in aren. In den geheelen Archipel gekweekt om de eetbare vruchten, die onder den gelen vruchtschil een sappigen zaadrok om de bittere zaden hebben. De vorm en grootte van de vruchten loopen uiteen. Men onderscheidt: koekoesan (MAL.), kokosan (JAV., SOEND.), een vorm met rinschen zaadrok en dunne schil; langsat (MAL.), langsĕp, langsĕb (JAV.), met kleine pitten in de bolvormige vrucht; doekoe (JAV., MAL.), doekoeh (SOEND.), langwerpig met een grooten zoeten zaadrok en kleine pitten, en pidjĕtan (JAV.), pisitan (SOEND.) met groote pitten en een dunnen zuren zaadrok. De groene, intens bittere zaden worden tegen ingewandswormen gebruikt; een afkooksel van de schors is een middel tegen dysenterie.

LANTANA CAMARA L., fam. *Verbenaceae.* Boenga pagar (MAL.), Kĕmbang tĕlèk, Poetjĕngan, Tĕmbĕlèk, Tĕmblèkan (JAV.?), Salijara (SOEND.). Kleine gedoornde heester in Z.-Amerika, o.a. in Suriname, thuis behoorend, op Java ingevoerd en snel ingeburgerd, zoodat ze op braakliggende terreinen de inheemsche vegetatie verdringt en vaak een lastig onkruid is. De aromatische bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel tegen verschillende kwalen.

LAOET (LAUT). (MAL.) beteekent z e e en wordt vaak met andere woorden samengesteld tot den naam van een eiland of dorp, zooals Poelaulaoet (zee-eiland), Tanah laoet enz. Voor Orang laoet zie aldaar.

LAPONDERAAP. Zie LAMPONGAAP.

LAOET (STRAAT) aan den Z.O. hoek van Borneo, is de smalle straat tusschen dit eiland en het voorliggende Laoet.

LAPORTEA. Plantengeslacht der *Urticaceeën*, waarvan een aantal soorten in het wild in Ned. Indië voorkomen, bekend als Daoen gatĕl (MAL.), Kĕmadoeh (JAV.), Poeloes (SOEND.). Het zijn heesters en boomen met bladeren, die van brandharen voorzien zijn, vaak heviger branden dan die van den Europ. brandnetel en soms tijdelijke verlamming teweegbrengen. Uit de schors van sommige soorten maakt men touw voor netten. De Kĕmadoeh wordt in het Holl., wel karbouwenblad genoemd.

LÅRÅ DJONGGRANG. Zie DOERGA.

LÅRÅ KIDOEL (RATOE-). Onder de geesten, die door de Javanen vereerd worden, bekleedt Ratoe of Njai Lårå Kidoel, de vorstin der Zuiderzee, een hooge plaats. Haar rijk is die Zuiderzee en de rotsige Zuidkust van Java; de vogelnestklippen, daar gelegen, staan onder hare bijzondere hoede, zoodat het noodzakelijk is, vóór dat men tot het plukken der nesten overgaat, haar met offers te vereeren. Te Rongkob, bij de Oostelijke grens van Djokjakarta, is een huis, haar toegewijd; ook bij de rotsen van Karang Bolong (Bagĕlèn) worden haar feesten gegeven en offers gebracht (zie VOGELNESTEN).

LARANTOEKA. Staatje aan den Oosthoek van het eiland Flores, behoorende tot de onderafdeeling Oost-Flores en Solor, thans onder een Gezaghebber. Het werd vroeger, en wordt thans opnieuw sinds 1912 bestuurd door een Radja, tot wiens gebied ook enkele kampongs op Adonara en Lomblèn gerekend worden. Een groot deel der bevolking heeft reeds den R. K. godsdienst aangenomen. Zie ook FLORES.

LARANTOEKA. Vroeger ook *POSTO* op zijn Portugeesch geheeten. Hoofdplaats der onderafdeeling Oost-Flores en Solor van de residentie Timor en Ond., gelegen in Straat Flores, aan de Oostkust van het eiland van dien naam; standplaats van een R.K. missie-post.

LARAS. Naam van grootere federaties van kŏtŏ's of nagari's in de Tigŏ Loehak (zie aldaar), Padangsche bovenlanden, Sum. Westkust. Deze naam is na 1833 gebruikt voor de districten, welke ingevolge de bestuursregeling van Van den Bosch gevormd waren; sommige ervan bleven afzonderlijk als „laras" voortbestaan. Deze larassen zijn bij de reorg. ter Sum. Westk van 1913 (Ind. Stb. 321) opgeheven (zie onder BESTUUR).

LARAT. Eiland met een oppervlakte van 515 K.M.² ten N. van Jamdena (zie TANIMBAR-EILANDEN).

LARON (JAV., MAL.). Zie TERMIETEN.

LASSĔM (LASĕM). Plaats in de residentie Rembang, grootendeels door Chineezen bewoond, enkele K.M. van het strand gelegen aan de gelijknamige rivier. De handel is hier levendig. Belangrijk is de uitvoer van saroengs (saroeng Lasĕm) die o. a. veel naar Singapore verscheept worden. Duizenden inlanders in den omtrek houden zich met batikken bezig in dienst der Chineezen, welke laatsten de patronen aangeven. Waarde van de uitgevoerde saroengs ± f 3 millioen per jaar. Uitgevoerd worden ook pauweveeren sigarenkokers.

LATA LATA-EILANDEN. Zie BATJAN (Sultanaat).

LATAH. Een ziektetoestand, waarbij door den betrokken persoon, geheel tegen zijn wil, bewegingen worden uitgevoerd en klanken worden voortgebracht, die hem door anderen worden voorgedaan. Somtijds ontstaan die onwillekeurige bewegingen en klanken ook door schrik. De lijders zijn volkomen van hunne handelingen bewust, maar kunnen die niet tegengaan. De ziekte wordt in den Indischen archipel bijna alleen bij inlanders waargenomen, zelden bij vreemde oosterlingen gezien, maar wel nu en dan bij kleurlingen. Zij komt het meest voor bij vrouwen, zelden bij mannen. Eene doeltreffende behandeling is niet bekend. De ziekte komt in den geheelen Indischen archipel en in Britsch-Indië voor. Zij is ook waargenomen in Siberië en bij de Laplanders.

LATIMODJONG GEBERGTE. Gebergte op Celebes. Zie CELEBES onder b. den Zuidarm en b. Midden-Celebes.

LAURIET. Zie bij PLATINA.

LAUT TAWAR (d. i. „Zoetwatermeer"). Zie GAJOLAND.

LAWANG. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Bangil, residentie Pasoeroean, bestaande uit de districten Poerworedjo en Pandakan.

LAWANG. Hoofdpl. der contrôle-afd. Lawang, afd. Bangil, res. Pasoeroean, 500 M. hoog, aan den spoorweg van Soerabaja naar Malang, gebouwd op het hoogste gedeelte van den verbindingsrug tusschen Ardjoenå en Tĕnggĕr. Het blijft door zijn koel, aangenaam en vooral gezond klimaat het geliefkoosde herstellingsoord voor zieken uit Soerabaja. Op 3 K.M. afstand het gouvernementskrankzinnigengesticht te Soember Porong; zie KRANKZINNIGEN VERPLEGING.

LAWOE. Op de grens van Solo en Madioen tot 3265 M. oprijzende vulkaan. De berg heeft zich naar bijna alle zijden vrij kunnen ontwikkelen en heeft dan ook aan den voet een diameter van minstens 35 K.M. De Lawoe bezit een O.-W. gericht Zuidelijk voorgebergte, Djågålarangan of Koekoesan genaamd; bestaat volgens Junghuhn uit 3 toppen, die in NNW.—ZZO.-richting op elkaar volgen.

LAWSONIA INERMIS L., fam. *Lythraceae.* Kajoe laka (MAL.), Patjar koekoe (JAV., SOEND.). een heester of kleine boom, waarschijnlijk uit Perzië afkomstig, maar thans in de tropen overal gekweekt, bekend als henna-plant, ook wel Reseda (b.v. in Suriname) genoemd. In vele Oostersche landen gebruikt men de fijngewreven bladeren met Gambir gemengd, als een kleurmiddel voor de nagels.

LÉASI of **TANAH LÉASI.** Zie OELIASERS.

LĔBAK. Afdeeling en regentschap (hoofdplaats Rangkasbitoeng) van de residentie Bantam, met een oppervlakte van 3300 K.M.² Zij vormt het Zuidoostelijk deel van de residentie Bantam en bestaat dus uit berg- en heuvelland (zie BANTAM). Ten deele heeft dit vruchtbaren grond.

De afdeeling werd gedurende lange jaren verwaarloosd en heeft algemeene bekendheid gekregen door den „Max Havelaar" van Multatuli (E. DOUWES DEKKER, zie aldaar). Zie ook BADOEJ'S.

LĔBAK DĔLING. Vrij groot meer in de residentie Palembang, ten Z.O. van de hoofdstad.

LĔBARAN, d. i. feestdag, zie GARĕBĕG.

LĔBÉ. Aldus noemt men in sommige streken, met name in de Soendalanden en bij de Minangkabauers en Atjèhers (bij deze laatsten is de uitspraak van dit woord echter *leubè*) iemand, die zijn godsdienstplichten eenigszins getrouw in acht neemt en dus meer werk van den Islam maakt dan de groote massa, ook al heeft hij geen opzettelijke studie van dien godsdienst gemaakt. Op West-Java is *lĕbé* tevens ambtstitel van den dusgenaamden „dorpsgeestelijke".

LĔBONG. Afdeeling in het noorden der residentie Benkoelen, met de hoofdplaats Moeara Aman, bestuurd door een assistent-resident en met een oppervlakte van 12.958 K.M², en een bevolking van ± 84.000 zielen. Zij bestaat uit de onderafdeelingen Lĕbong, Rĕdjang, Mokko-Mokko en Lais (zie aldaar). De onderafdeeling Lĕbong heeft een oppervlakte van 1661 K.M² en telt ± 11.000 inwoners. Het landschap Lĕbong, dat het stroomgebied van de Boven-Ketaoen bevat, is een golvend, vruchtbaar hoogland, dat zich uitstrekt van den G. Sĕblat in het N. tot de waterscheiding tusschen Kĕtaoen en Moesi in het Z. De vlakte wordt omsloten door twee zich bij den G. Sĕblat splitsende bergketenen. Tusschen deze O. en W. keten bevindt zich een alluviale vlakte, waarvan de grootste lengte 13 K.M., de grootste breedte 6 K.M. bedraagt. In het Westen wordt deze vlakte begrensd door den tweelingsvulkaan Bĕlirang Loemoet, terwijl lavastroomen en tuffen van den Bĕlirang haar in het Zuiden afsluiten.

Het klimaat is frisch en gezond op dit ± 500 M. hooge plateau; pasar Ma. Aman ligt op 326 M., het naburige mijnbouwétablissement Lĕbong Donok (van de Rĕdjang Lĕbong Mij.) op 581 M. en de doesoen Tès op 565 M. hoogte boven zee.

Lĕbong is de plaatselijke uitspraak van het maleische woord Lobang, waarmede een mijn bedoeld wordt.

Naast de oorspronkelijke bewoners (zie het artikel LEBONGERS) komen in de afdeeling voor: Korintjiërs, vele Palembangers, en in het handelscentrum Moeara Aman velerlei nationaliteiten. Van belang is het aantal Javanen en Soendaneezen, welke hierheen als kolonisten overgebracht zijn. Thans zijn er 3 Soendaneesche kampongs en 4 Javanen-nederzettingen. Bovendien wonen er nog een 20 Javanen verspreid, zoodat het totaal aantal kolonisten 549 bedraagt.

Het hoofdmiddel van bestaan der inheemsche bevolking is de landbouw, met name de rijstcultuur, die in hoofdzaak op irrigeerbare gronden plaats vindt. Aanplantingen van Java- en robustakoffie slagen goed; tabak wil er goed gedijen. Voor de overige gewassen, de goudvischteelt, alsmede voor de goudwinning enz. zie onder BENKOELEN enz. De binnenlandsche handel, die zijn opkomst dankt aan de mijnbouwindustrie en in handen is van Chineesche, Padangsche en Palembangsche handelaren, ondervond in den laatsten tijd den invloed van de daarin heerschende malaise.

Van het grootste economische belang is het voorkomen van goud, waardoor Lĕbong het meest de aandacht trok. De Inlanders waren, volgens hun overleveringen, reeds in de 13e eeuw bekend met deze goudlagen. Tal van overblijfselen zijn nog aanwezig, welke erop wijzen, dat zij niet alleen het goudhoudend zand en gruis uit beken en rivieren waschten, maar dat zij ook de oorspronkelijke afzettingen in exploitatie hebben genomen, al was dit op zeer primitieve wijze. Eerst op het eind der 19e eeuw trok de goudrijkdom van Lĕbong door toeval de aandacht van Europeanen.

De oudste der maatschappijen is de Mijnbouw Mij. Rĕdjang Lĕbong, opgericht 10 Februari 1897. Verder werken hier: de Mij. Kĕtaoen, opgericht Augustus 1900; de Mij. Simau, opgericht in Mei 1901, Lĕbong Kandis, opgericht in 1909. Bij Gouvernementsbesluit van 2 Mei 1905 no. 8 werd o. m. een groot deel van de Lĕbongstreek voor het Gouvernement gereserveerd. De opsporingen aldaar leidden toen o. m. tot het vinden van de mijnen Lĕbong Simpang, Tambang Sawah en eenige afzettingen van minder beteekenis. In 1915 werden door de Regeering gelden beschikbaar gesteld ten behoeve van de ontginning door den lande van de goudvelden in Benkoelen, met name die te Lĕbong Simpang, Tambang Sawah en Gĕdangilir, waar bij de exploratie ertsen waren blootgelegd tot een totale hoeveelheid van 333000 ton, tot een geschatte waarde van 23 millioen gulden.

De voornaamste plaatsen zijn: Moeara Aman (zie aldaar), Kĕpahiang (zie aldaar), Talang Leak aan den grooten weg Benkoelen—Ma. Aman, met een drukke weekmarkt; Kota Donok, mede aan dien weg, op de plaats waar de Kĕtaoen het meer van Tès bereikt; Tapoes, beoosten het meer van Tès, op den linkeroever der boven-Kĕtaoen, vroegere standplaats van den controleur, Semalako en Oedjoeng Tandjoeng.

LĔBONGERS. De Lĕbongers zijn Maleiers, die volgens hunne overleveringen afstammen van een radja, die met vier raadslieden kwam uit Minangkabau en zich vestigde te Aman.

De Lĕbongers zijn krachtig gebouwd, welwillend en uiterst gastvrij; verslaafdheid aan hanengevechten, dobbelen of amfioenschuiven komt nog voor.

Zeden en gewoonten komen vrijwel overeen met die van de overige Maleiers van Midden-Sumatra. De huizen hebben hier niet de opwaarts gebogen dakpunten der Bovenlanden, terwijl de dakbedekking bestaat uit roembiabladeren, of uit gespleten bamboe. De omwanding bestaat veelal uit boomschors, terwijl de stijlen, waarop de nokbalk rust, dikwijls besneden en met roode en witte figuren beschilderd zijn. De vrouwen kleuren zich gewoonlijk de onderste oogleden donkerblauw met een fijn Arabisch poeder, t j ĕ l a q, en dragen een aantal eigenaardige sieraden. Bij den arbeid is de gewone kleeding der vrouwen een b a d j o e van boombast.

De mannen dragen het haar lang of zóó geschoren, dat aan elken slaap een lange lok blijft hangen. De hoofddoek, i k a t-i k a t, was vroeger meestal van boombast vervaardigd.

De omgang tusschen jongelieden is zeer vrij. Bij alle feestelijke gelegenheden voeren zij geza-

menlijk dansen (b ĕ s i n d j a n g) uit, ieder onder leiding van een ceremoniemeesteres of -meester, r a d j a-g a d i s en r a d j a-b o e-d j a n g.

De godsdienst der Lĕbongers is de Mohammedaansche, hoewel nog vele overblijfselen van het heidendom in de vereering van graven enz. zijn aan te wijzen. De meeste mannen verstaan en spreken Maleisch, doch de eigenlijke landstaal is het Rĕdjangsch, een dialect met sterk geprononceerde neusklanken en vermengd met vele Maleische woorden. Het schrift is het s a-t r a r è n t j o n g of ingesneden schrift, dat men schrijft op bamboelatten van 3 op 30 c.M. (zie RÈNTJONG).

LEBONI. Zie CELEBES onder b. Midden Celebes.

LEDERSCHILDPAD. Zie onder SCHILDPADDEN.

LEDER-VISSCHEN. Zie CHIRURGIJN-VISSCHEN.

LEDERWERK. Voor het Inlandsch lederwerk, zie de groote Encyclopædie van N. I.

LEDGER (CHARLES). Geb. 4 Maart 1818 te Londen, vooral bekend door de overbrenging der kina. Zijn trouwe Indiaansche dienaar Manuel Incra Mamani leerde aan Ledger de zeldzame rojo-(roodgele)kina in het stroomgebied der Rio Mamoré, Noordoostelijk van Caupolican in Bolivia, kennen; een in 1851 te La Paz geanalyseerd bastmonster dezer soort leverde het buitengewoon hoog gehalte van 16 proc. sulfas chinini. Toen later de kina-cultuur in Azië aan de orde kwam, wist Ledger van Australië uit de inzameling van rojo-zaad door Manuel te verzekeren. In 1865 geraakte het Nederlandsch gouvernement door een aanbieding van Ledger's broeder te Londen in het bezit van een gedeelte van het kostbare rojo-zaad, tegen een voorloopige betaling van *f* 400. Uit dit zaad is de Ledgerkina (*Cinchona Ledgeriana* Moens) gewonnen, die thans den grooten rijkdom onzer Indische plantsoenen uitmaakt. Men zie dienaangaande het artikel KINA. Manuel werd later in Coroico tot den doode mishandeld, omdat hij kinazaad aan het buitenland verschaft had. Ledger leefde van 1865—1883 stil in Argentinië; in 1880 vroeg en ontving hij wegens zijn armoede een geschenk (*f* 1200) van de Ned. regeering, die destijds reeds aan de Ledger-kina schatten verdiende. In 1897 is op veler aandrang hem een jaargeld toegekend van f 1200. Hij overleed te Peterham in Nieuw Zuid-Wales op 20 Mei 1905.

LEEMANS (Dr. CONRADUS) werd in 1809 geboren en overleed in 1893; bekend Nederl. archeoloog, ontleent zijn beteekenis voor Ned.-Indië aan zijn monografie over „Bôrô-Boedoer op het eiland Java", welke in 1873 uitkwam als verklarende tekst bij de reproductie van in 1849—1853 door en onder leiding van F. C. Wilsen vervaardigde teekeningen van dat monument.

LEENINGEN. Over leeningen ten laste van Ned. Indië in het tijdvak vóór dat der batige sloten zie men het artikel BIJDRAGE en het aldaar genoemde werk van Dr. E. B. Kielstra, „De Financiën van Ned. Indië"; voor latere leeningen zie BEGROOTING VAN NED.-INDIË; voor geldleeningen ten laste van gewesten en gedeelten van gewesten zie DECENTRALISATIE.

LEEUWERIK. De in den Archipel voorkomende leeuwerikken behooren tot het genus ***Mirafra***. Op Java, Bali en Borneo leeft ***M. javanica***, eeniets op onze soort gelijkende, doch kleinere vorm, welker onderdeelen ongevlekt zijn en die op Java bekend is als Brandjangan. Op Flores komt een kleine donkere vorm, ***M. parva***, voor.

LĔGÈN. Zie PALMWIJN.

LEGER. *Legercommando.* Aan het hoofd van het leger staat, rechtstreeks onder den Gouverneur-Generaal, die volgens art. 42 van het Regeeringsreglement opperbevelhebber van de landmacht is, een luitenant-generaal, met den titel van Commandant van het Leger en chef van het Departement van Oorlog. De legercommandant wordt, op voordracht van den Minister van Koloniën, door den Koning benoemd.

Samenstelling. Volgens Kon. besluit in Ind. Stb. 1915 No. 404, zooals dat sedert wederom is gewijzigd, laatst bij K.B. v. 10 Oct. 1916 No. 19, (Ind. St. 1917: 404) omvat het leger den staf van den Gouverneur Generaal, het Departement van Oorlog, den generalen staf, den gewestelijken staf, den plaatselijken staf, de infanterie, de cavalerie, de artillerie, de genie, de intendance, de militaire administratie, den militairen geneeskundigen dienst, den topographischen dienst, den trein, het korps ambtenaren, het korps militaire schrijvers, het korps stafmuzikanten, de militaire school, de hoefsmidschool, het remonte-depot, de permanente militaire spoorweg commissie en de militaire arrest- en provoosthuizen.

Vermeld zij dat op de begrooting voor 1912 gelden werden toegestaan voor de overbrenging van het Dep. van Oorlog van Weltevreden naar Bandoeng, met welke geleidelijke overbrenging medio 1914 een begin is gemaakt en die in 1917 was voltooid; thans zijn alleen nog het hoofdbureau van den geneeskundigen dienst en dat van den topografischen dienst te Weltevreden gevestigd.

Generale Staf. Hiertoe behooren, behalve de officieren van het hoofdbureau van dien staf, de kapiteins bij de gewestelijke staven in elk der 4 mil. afdeelingen op Java, ter Sumatra's Westkust en in Atjeh en Onderhoorigheden en verder (tijdelijk) een officier belast met de bestudeering van legeraangelegenheden in Japan en China.

Gewestelijke Staf. Hiertoe behooren, behalve eenige offic. v. d. gen. staf de commandanten van de vier militaire afd. op Java, tevens brigade-commandanten, de kolonels, mil. commandanten ter Sumatra's W.-kust en van Atjeh en Onderh. en 8 kapiteins of luitenants.

Plaatselijke Staf. Deze bestaat uit 6 luit.-kolonels, plaatselijke commandanten te Batavia, Meester-Cornelis, Tjimahi, Magelang, Soerabaja en Koeta-Radja en voorts uit 9 kapiteins- of luitenants-plaatselijke adjudanten.

Infanterie. Blijkens het Kon. besluit in Ind. Stb. 1915, No. 404, behooren tot dit wapen, behalve de staf: de veldbataljons, de mitrailleurcompagnieën, de afdeeling ordonnans-wielrijders, het korps marechaussee, de garnizoensinfanterie, de subsistentenkaders, de depotbataljons, de kaderscholen en het strafdetachement.

Cavalerie. Bewapening: karabijn en sabel. Standplaatsen der cavalerie zijn Malang, Tjimahi, Soerakarta en Djokjakarta, tijdelijk

Willem I (in de toekomst Bandoeng), het depot-eskadron te Salatiga (gaat over naar de Bandoengsche hoogvlakte). Vredessterkte in totaal: 34 officieren, 588 Eur. en 421 Inl. minderen, benevens 906 paarden. Een reorganisatie der cavalerie kwam in 1918 tot stand, het wapen bestaat thans uit : den staf, het commandement der cavalerie (te Salatiga), 6 veldeskadrons (elk à drie pelotons), het peloton ordonnansen, het depot-eskadron en de kaderschool ; een der veldeskadrons kreeg de bestemming van lijfwachtcavalerie (zie LIJFWACHTEN DRAGONDERS). Voor aanvulling paarden, zie REMONTE.

Artillerie bestaat, behalve uit den staf van het wapen, uit de artillerietroepen en den dienst van het materieel der artillerie en van de artilleriewerkplaatsen. Tot het hoofdbureau der artillerie (IIIe Afdeeling van het Dep. van Oorlog) behoort ook de commissie van proefneming.

De artillerietroepen bestaan uit de bereden artillerie en de vesting-artillerie.

Bereden-Artillerie. De vredessterkte van een veldbatterij bedraagt: 4 officieren, 67 Eur.- en 85 Inl. mindere militairen en 86 paarden. Een afdeeling veld-artillerie is gelegerd te Batavia, de andere te Tjimahi. Een reorganisatie der bergartillerie wacht op invoering van snelvuurgeschut bij dat wapenonderdeel. De bergartillerie is voorloopig nog saamgesteld uit: een afdeeling van 2 batterijen te Banjoe Biroe en twee zelfstandige batterijen, onderscheidenlijk te Malang en te Salatiga. De vredessterkte van een bergbatterij bedraagt: 4 (of 5) officieren, 64 (of 87) Eur.- en 62 (of 84) Inl. mindere militairen en 47 (of 64) paarden.

Bij het uitbreken van den grooten Eur. oorlog in 1914 werden de oude bergvuurmonden buiten gebruik gesteld en de batterijen bewapend met meer moderne 7 c.M. kanonnen, die vroeger als proefberggeschut naar Indië waren gezonden, doch, daar zij als zoodanig niet geheel hadden voldaan, sedert bij de vesting-artillerie waren ingedeeld.

De Eur. kanonniers der bereden-artillerie zijn bewapend met karabijn, het overige personeel is voorzien van pistool M. 11.

Vesting-artillerie. De vesting-artillerie telde in 1915 in totaal 10 compagnieën, waarvan 1 bataljon te Batavia. De vredessterkte van het bataljon vesting-artillerie bedraagt 25 officieren, 410 Eur.- en 267 Inl. mindere militairen, terwijl de overige 6 compagnieën te zamen tellen: 25 officieren, 415 Eur.- en 248 Inl. mindere militairen.

De Eur. kanonniers der vesting-artillerie zijn bewapend met de karabijn, de overige militairen van dit wapenonderdeel met het pistool M. 11. Het aantal soorten van vuurmonden der vesting-artillerie bedroeg in 1915 19.

Tot de *Artilleriewerkplaatsen* behooren ook de Artillerieconstructiewinkel (zie het desbetreffende artikel), de Pyrotechnische werkplaats, de geweermakersschool en de geweermakerswerkplaatsen.

Genie. Samengesteld uit den staf van het wapen en de genietroepen. Tot den staf behooren, behalve het hoofdbureau, (IVe Afdeeling van het Dep. van Oorlog), het personeel van den gewestelijken en plaatselijken geniedienst, de magazijnmeesters, conducteurs, architecten, opzichters en militaire onderopzichters en teekenaars, zoomede het korps geniewerklieden. Standplaatsen van de gewestelijke eerstaanwezend-genieofficieren: Batavia, Bandoeng, Magelang, Soerabaja, Padang, Koeta-Radja, Makasser (tijdelijk) en Amboina.

Het *Korps Genietroepen* bestaat uit 3 veldcompagnies. een spoorweg- en telegraafcomp. en een depotcomp. De vredessterkte van een veldcompagnie bedraagt 4 officieren, 62 Eur.- en 108 Inl. mindere militairen, die der spoorweg- en telegraafcompagnie: 5 officieren, 2 man administratief kader, 24 Eur. spoorwegwerkers, 56 Eur. telegrafisten en 24 Eur. radio-telegrafisten.

Het *corps genie werklieden* is, naar de behoeften van de geniewerken, in kleine detachementen over geheel Indië verspreid.

Intendance en Militaire Administratie. Voor het intendance-beheer is Indië verdeeld in 9 gewestelijke-intendantschappen, elk onder een hoofdofficier of kapitein gewestelijk-intendant. Standplaatsen: Batavia, Magelang, Soerabaja, Bandoeng, Padang, Koeta Radja, Bandjermasin, Makasser en Amboina. Tot het personeel van den dienst der magazijnen van kleeding en uitrusting behooren: de magazijnmeesters, de conducteurs en de kleer- en schoenmakers. De militaire bakkerij te Tjimahi bestaat reeds sedert 1904, doch werd eerst in 1911 in de legerformatie opgenomen.

Tot de intendance behoort ook het burgerlijk personeel van het grasland te Tjimahi.

Het dienstvak der *Militaire Administratie* staat onder een luitenant-kolonel-kwartiermeester, inspecteur, en omvat, behalve het hoofdbureau (Ve Afdeeling Dep. van Oorlog), den gewestelijken dienst en den dienst bij de korpsen, garnizoenen en ziekeninrichtingen. De gewestelijke dienst omvat 9 inspectie-afdeelingen, waarvan 1 onder een majoor-, elk der overige onder een kapitein-kwartiermeester. De dienst bij de korpsen, garnizoenen en ziekeninrichtingen wordt uitgeoefend door subalterne officieren.

Militaire Geneeskundige Dienst. De militaire geneeskundige dienst omvat de korpsen officieren van gezondheid, militaire apothekers, apothekers-assistenten en militaire paardenartsen, benevens het personeel van den hospitaaldienst. Van de officieren van gezondheid zijn, behalve de inspecteur, 1 hoofdofficier en 2 subalterne officieren te werk gesteld op het hoofdbureau (VIe Afdeeling Dep. van Oorlog), terwijl de overigen (20 hoofd- en 154 subalterne officieren) zijn ingedeeld bij den gewestelijken- en plaatselijken geneeskundigen dienst. Het korps militaire apothekers telt na de reorganisaties van dat korps in 1913 en 1917 : 1 kolonel-apotheker, 2 dirigeerend apothekers 1e of 2e klasse (luitenant-kolonel of majoor), en 21 subalterne officieren; het korps militaire apothekers-assistenten: 6 onderluitenants en 20 assistenten 1e, 2e of 3e klasse, en het korps militaire paardenartsen 1 dirigeerend paardenarts (luitenant-kolonel of majoor) met den titel van „inspecteur-paardenarts" en 9 subalterne officieren (kapiteins, 1e en 2e luitenants). Tot den militairen geneeskundigen dienst behooren ook de magazijnen van geneesmiddelen te Weltevreden en te Bandoeng, zoomede het in 1917 (Ind. Stb. no. 389) in de legerformatie opgenomen Centraal Militair Geneeskundig Laboratorium

te Weltevreden. Het personeel van den hospitaaldienst, ingedeeld bij de verschillende hospitalen en ziekenzalen, bestaat uit adjudant-onderofficieren-, sergeant-majoors- en sergeanten-ziekenopzichters, korporaals- en soldaten ziekenverpleger en, sedert 1914 (Kon. besluit in Ind. Stb. no. 337), ook uit inl. hospitaalsoldaten 1e en 2e klasse; bij de groote hospitalen zijn mede verpleegsters te werk gesteld.

Topographische Dienst. Zie: TOPOGRAPHISCHE DIENST

Ingevolge het Kon. besluit in Ind. Stb. 1913 no. 389 bestaat de gereorganiseerde *trein* in vredestijd uit den staf, 2 compagnieën en een detachement, met een totale sterkte van 10 officiren, 60 Eur.- en 279 Inl. mindere militairen, 62 rij- en 375 troepenpaarden. De compagnieën zijn onderscheidenlijk gelegerd te Meester-Cornelis — c. q. met detachementen te Tjimahi en Batoedjadjar — en te Willem I — c.q. met detachementen te Salatiga en Magelang; het detachement is in garnizoen te Malang.

Korps Ambtenaren; hiertoe behooren 2 ingenieurs van den Topographischen dienst, 1 referendaris, 1 stamboekbeheerder, 1 archivaris, 1 bibliothecaris, 1 chef van het bureau inlichtingen, 1 directeur van de krijgsgeschiedkundige afdeeling van den gen. staf, 1 beheerder van het grasland te Tjimahi en 42 commiezen, de laatsten allen werkzaam bij het Dep. van Oorlog; bovendien, sedert 1913, 15 magazijnmeesters, waarvan 1 hoofd-magazijnmeester.

Korps militaire schrijvers, telt thans (1917) 25 adjudant-onderofficieren, 69 sergeant-majoors, 199 sergeanten en 246 korporaals of soldaten.

Het *Korps stafmuzikanten* ligt in garnizoen te Weltevreden.

Militaire school, Zie ONDERWIJS, *Militair*.

Hoefsmidschool, werd bij kon. besluit in Ind. Stb. 1908 no. 240 in de formatie van het leger opgenomen; zij is gevestigd te Salatiga en staat onder toezicht van den inspecteur der cavalerie.

Remonte-Depot. Zie REMONTE.

Nog niet in de legerformatie opgenomen is de *proef-vliegafdeeling*, die bij G. B. van 30 Mei 1914 no.39 bij wijze van tijdelijken maatregel werd opgericht. Zie LUCHTVAART.

Zie verder: BRONBEEK, GENEESKUNDIGE DIENST (MILITAIRE), LIJFWACHTEN-DRAGONDERS, MARECHAUSSEE, ONDERWIJS (MILITAIR), RESERVE (KOLONIALE), VERDEDIGINGSSTELSEL VAN NED.-INDIË, WERFDEPOT (KOLONIAAL).

Het grootste gedeelte (± $^2/_3$) van het Indische leger heeft altijd bestaan uit militairen van inheemschen landaard; het hoofdbestanddeel van het Inlandsche element vormen de Javanen en Soendaneezen, het beste — het meest gevechtswaardige — de Amboineezen. Zie AMBOINEEZEN. De overige inheemsche militairen worden met betrekking tot de werving onderscheiden in Javanen, Soendaneezen, Madoereezen, Boegineezen en Maleiers; onder de laatsten zijn begrepen al de inlanders, die niet tot een der overige, hiervoren genoemde, categorieën behooren, als Timoreezen, Niassers enz.

Ult. 1916 had het Ind. leger een sterkte van 1310 officieren. benevens 8535 Europeesche, 9495 Amboineesche en 20781 andere Inlandsche onderofficieren en minderen.

LEGER DES HEILS. In 1894 begon het Leger des Heils zijn arbeid op Java, die zich sedert heeft uitgebreid tot Celebes en Sumatra. Het Hoofdkwartier is gevestigd te Bandoeng. Vandaar gaat de geheele leiding van het werk uit, als b.v. de keuze der posten, de plaatsing en overplaatsing der officieren enz. Deze laatsten, thans ruim 200 in getal onder wie zoowel mannen als vrouwen, worden steeds paarsgewijze uitgezonden; zijn ze gehuwd, dan gaat natuurlijk een echtpaar samen uit, hun werkwijze is als die in de Westersche landen. Zij leven op hoogst eenvoudige wijze, zooveel mogelijk geheel als inlanders. Als vrucht van zijn arbeid heeft het Leger des Heils thans honderden Indische heilsoldaten en vele Inlandsche officieren (Javanen, Amboineezen, Menadoneezen enz.). In 1917 is in Bandoeng een Kweekschool voor Inlandsche Officieren van het Leger des Heils geopend.

Behalve bij den eigenlijken z e n d i n g s-arbeid onder de inlandsche bevolking werkt het leger door maatschappelijken arbeid en bij de leprozenverpleging. Zie KOLONISATIE.

LĔGÈTAN (JAV.). Zie SPILANTHES.

LEGIOEN VAN MANGKOE NEGÅRÅ. Het legioen, dat, zoo lang het niet gemobiliseerd is, onder het toezicht van den Resident van Soerakarta staat, was tot voor kort samengesteld uit den staf, een bataljon Infanterie en $^1/_2$ eskadron Cavalerie; deze ruiterij werd echter bij Gouv. besluit van 24 Aug. 1916 no 32 met ingang van 1 Sept. d. a. v. opgeheven; Commandant van het legioen is het hoofd van het Mangkoe Negåråsche huis met den rang van Luitenant-Kolonel of Kolonel.

LĔGOENDI. I. De Lĕgoendigroep, behoorende tot de onderafdeeling Tĕlokbĕtong der residentie Lampongsche Districten, is gelegen in straat Soenda, aan den W. ingang van de Lampongbaai; de doorvaart tusschen deze eilanden en den vasten wal heet straat Lĕgoendi.

II. Aan de Zuidkust van het eiland Nias (residentie Tapanoeli) vindt men de baai van Lagoendi of Loeaha goendi, waar in 1856 een redoute werd opgericht, die echter later verlaten is.

LĔGOENDI, LAGOENDI (MAL., JAV., SOEND.). Zie VITEX TRIFOLIA.

LEGUAAN. Europeesch-Indische naam, ten onrechte gebruikelijk voor O. I. soorten van het hagedissen-geslacht *Varanus* (zie onder VARANIDAE; Waranen) of MAL. BIJAWAK (zie aldaar).

LEIKOR. Zie LAKOR.

LEITIMOR. Zuidelijk schiereiland van het eiland Ambon (zie aldaar).

LĔJOR (SOEND.). Zie LUFFA ACUTANGULA.

LÈLÈS. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrôle-afdeeling regentschap en afdeeling Garoet van de Preanger-regentschappen. De hoogvlakte van Lèlès, in dit district, is bekend om haar natuurschoon.

LĔMATANG. Belangrijke rechterzijrivier der Moesi (zie SUMATRA R i v i e r e n).

LĔMATANG ILIR. Onderafdeeling der afdeeling Palembangsche bovenlanden, met de hoofdplaats Moeara Enim, aan de samenvloeiing van de Enim en de Lĕmatang, standplaats van den controleur. Zij beslaat een oppervlakte van 4621

K.M², heeft een bevolking van ruim 63.000 zielen, w.o. een 20 tal Europeanen en een 460 tal Vreemde Oosterlingen en omvat het stroomgebied der Beneden-(Ilir)-Lĕmatang, en het geheele stroomgebied der Enim (zie bij MOESI).

De voornaamste bron van inkomsten voor de Inlandsche bevolking is naast de winning van de dagelijksche levensbehoeften, het verzamelen van boschproducten: rotan, damar, was en hout; van belang is voorts de teelt van katoen. Sinds 1915 worden de langs de Enim liggende kolenlagen door het Gouvernement ontgonnen; ook de kolenvelden aan de Lematang worden thans door Gouvernementsmijningenieurs geexploiteerd. Voor petroleum zie PALEMBANG.

De voornaamste plaatsen zijn: Moeara Enim (zie aldaar), Poelau Panggoeng op 818 M. hoogte, Padjar Boelan (1549 inw.) en Kota Agoeng (1173 inw.), alle op de Sĕmĕndo hoogvlakte gelegen, Tandjoeng Agoeng, Darmo, en Karangradja op den rechteroever der Enim, Oedjan Mas, Pĕnanggiran, Goenoeng megang, Tanahabang en Soengei Rotan, alle op den rechteroever der Lĕmatang gelegen.

LĔMATANG OELOE. Onderafdeeling der afdeeling Palembangsche bovenlanden, met de hoofdplaats Lahat (zie aldaar). Zij beslaat een oppervl. van 2361 K.M². heeft een bevolking van ruim 36.000 zielen, w.o. een 60-tal Europeanen, en ± 300 Vreemde Oosterlingen en omvat het stroomgebied der Boven-(Oeloe)-Lĕmatang, (Zie MOESI).

Er heerscht weinig welvaart in deze onderafdeeling; in de jaren 1911 t/m. 13 werd er gemiddeld jaarlijks geproduceerd, 40 pikoels koffie; de katoenproductie, die in 1911 nog 13.700 pikoels bedroeg, liep terug tot 2.400 pikoels in 1914. Ook in deze onderafdeeling wordt petroleum gevonden. In de onderafdeeling worden belangrijke Hindoe-oudheden gevonden. Zie T. Bat. Gen. XIX, bl. 1.

LÈMBANG. Plaats in de Preanger-Regentschappen, vroeger hoofdplaats van het district Oedjoeng-Broengkoelon, thans onderdistrict van het district Bandoeng, gelegen op de Z. helling van den Tangkoeban Prahoe en bekend door het verblijf van Junghuhn, die er in 1855 zijn woonplaats vestigde, waardoor zij het centrum der kina-cultuur werd, die er ook in een proeftuin werd gedreven. Junghuhn overleed er in 1864; op zijn graf is een witte zuil met opschrift opgericht. Door haar hooge ligging (ruim 1200 M.) en haar gezond klimaat is deze plaats in de laatste jaren een herstellingsoord voor zieken geworden.

LĔMONGAN. Zie LAMONGAN.

LĔMPOEJANG (MAL., JAV., SOEND.). Zie ZINGIBER ZERUMBET.

LĔNGGOENDI (MAL.). Zie VITEX TRIFOLIA

LĔNGKÈNG (MAL.). Zie NEPHELIUM.

LĔNGKONG. District van de contrôle-afdeeling Kĕrtosono, afdeeling en regentschap Bĕrbĕk, residentie Kediri. Bij de warme zoutbronnen Banjoe Oemboel wordt een beschreven steen gevonden, waarvan de transcriptie is opgenomen in Verh. Bat. Gen. 60 (1913) p. 248—250.

LENTINUS. Zie OEBI RADJA.

LĔNTJI (BATAV. MAL.). Zie NEPHELIUM.

LĔPAR. Een voor het grootste deel vlak en dicht begroeid eiland, gelegen in de Macclesfieldstraat, een der Gasparstraten, dicht bij den Z.O.-hoek van het eiland Banka. Het wordt vooral bewoond door Orang laoet of Orang Sĕkah (zie aldaar).

LĔPAR (ORANG). Zie ORANG SĔKAH.

LEPELAAR. Zie IBIS.

LEPELSLANG. Zie BRILSLANG.

LEPRA (MELAATSCHHEID). Een zeer slepend verloopende ziekte, veroorzaakt door een specifiek mikro-organisme, dat in 1871 door Armauer Hansen werd ontdekt, door hem *bacillus leprae* werd genoemd en in 1879 door A. Neisser nauwkeuriger werd bestudeerd. Ondanks de vele daaromtrent bestaande mededeelingen is het nog aan niemand met zekerheid gelukt dezen bacillus leprae in kunstmatige voedingsstoffen te kweeken. In onze koloniën komt lepra veelvuldig en nagenoeg overal voor.

De beide hoofdvormen, waaronder de lepra voorkomt, zijn de zoogen. *Knobbellepra* (*lepra tuberosa*) en de *zenuwlepra* (*lepra nervosa*), die, omdat zij gepaard gaat met vlekken en gevoellooze plekken, ook wel *lepra maculo-anaesthetica* genoemd wordt. Uit de combinatie der beide vormen ontstaat de *gemengde lepra* (*lepra mixta*), bij welke zoowel knobbels als vlekken en gevoellooze plekken worden aangetroffen. Reeds in de 17de eeuw had de Ind. Regeering het beginsel van verplichte aangifte en verplichte afzondering der lijders aangenomen, en de afzondering werd streng doorgevoerd; zonderling genoeg heeft de Ind. Reg. later dit beginsel niet toegepast. Men is onwillekeurig geneigd te gelooven, dat, ware het stelsel van strenge afzondering niet verlaten, om plaats te maken voor de meening, dat het besmettingsgevaar bij lepra niet bizonder groot is, de ziekte in onze koloniën nooit de uitbreiding zou hebben gekregen, die zij er thans heeft.

De thans in Ned.-Indië bestaande leprozengestichten zijn: Semaroeng te Soerabaja, gestichten te Lagoeboti en Sitoemba (Tapanoeli), leprozenkolonie op 't eil. Po Amat (Atjèh), asyl op 't eil. Salor bij Madoera, kolonie Donoredjo (Semarang), leproserie op 't eil. Si Kakap (Riouw) en de leprainrichtingen onder beheer van het Leger des Heils.

LÈTIGROEP (LÈTI-EILANDEN). Groep van eilanden in de Banda-zee, deel uitmakende van de zoogenaamde Zuidwester-eilanden, gelegen tusschen 127° 30′ en 128° 30′ O.L. en 8° 5′ en 8° 20′ Z.B., bestaande uit de eilanden Lèti, Moa en Lakor, en behoorende tot de onderafdeeling Wètar der afdeeling Zuid-Timor en Eilanden (residentie Timor en Ond). Lèti en Moa doen zich voor als een aaneenschakeling van niet zeer hooge, ontwoude heuvels, rijzen steil uit zee op, hebben slechts weinig strand en worden omgeven door naakte, hooge rotsen. Lakor is vlak. De vruchtbaarheid van den bodem is gering.

De handel is onbeduidend, daar de eilanden zoo weinig hulpbronnen bezitten; alleen Lèti is belangrijk door een niet onbeduidenden veestapel, waarvan uitvoer plaats heeft naar Koepang. Het eiland wordt eens in de maand door de booten der Paketvaart-maatschappij aangedaan. Zie voor verdere bijzonderheden en de literatuur op de namen der eilanden.

De inheemsche bevolking staat nog op lagen trap van beschaving; toch beginnen onder den invloed der zending en van het Europeesch

bestuur zachtere zeden op de eilanden te heerschen en laat de bevolking het dragen van wapenen na. Haar eeredienst bestaat, evenals op de Tanimbar, Timorlaut-, Babar- en Sĕrmatagroepen, uit de vereering van de zon (Oepoe-lera, heer zon), als hoogste godheid, tevens als het mannelijk beginsel, dat de aarde bevrucht, waartoe hij eens in het jaar nederdaalt. Van de afgestorvenen worden beeldjes vervaardigd, die op den zolder bewaard worden en waarin de zielen (nitoe), na het brengen van offers, tijdelijk verblijf nemen.

De bevolking is overal in scherp afgescheiden standen verdeeld: de marna of aanzienlijken, de pore (boer) en de derde stand, die met den naam van stam wordt aangeduid en waartoe de afstammelingen der vroegere slaven (ate) thans ook gerekend worden. De marna's waren vroeger de eenige grondbezitters; de pore's zijn leenmannen, die in den loop der tijden vrij werden.

LÈTI (LETTI). Dit eiland, tot de Zuidwester-eilanden en meer in het bijzonder tot de Lètigroep (Zie aldaar) behoorende, groot 141 K.M²., is een heuvelland uit een aaneenschakeling van koepelvormige heuvels bestaande en omgeven door een strook terrasland van 8 tot 20 M. hoogte, waarvan de ondergrond grootendeels uit rifkalk bestaat en dat op de meeste plaatsen zeewaarts met een steilen rand eindigt. Tengevolge van den geringen regenval is Lèti over het algemeen zeer dor; soms gaat een jaar voorbij zonder dat er een droppel regen valt. De bewoners verhuizen veelal tijdelijk naar het naburige Moa. Toch wordt overal tusschen de steenachtige, met gras bewassen heuvels, waar maar een weinig teelaarde gevonden wordt, door de bevolking djagoeng, katjang, ook wel roode rijst en katoen geplant; lontarpalmen en klapperboomen leveren ook voedsel aan de bevolking. De veestapel is van veel belang; aan de Z.zijde van het eiland worden de beste weiden gevonden. De bevolking (waarover zie LETIGROEP) werd in 1888 op 7500 zielen geraamd, van welke bijna 800 Christenen. Thans maken de Christenen de helft der bevolking uit.

LETTERSCHRIFT. Het schrift, waarvan de volken van den Indischen Archipel zich bedienen, heeft drieërlei oorsprong. Sommige volken bezitten of bezaten eenmaal een alphabet, dat uit een Indische schriftsoort zich ontwikkeld heeft en voor de behoeften van hun taaleigen pasklaar is gemaakt; andere bedienen zich van het Arabische alphabet, met eenige wijzigingen; bij nog andere volken is het Latijnsche schrift door de Europeanen ingevoerd. Al de alphabetten van Indischen oorsprong in den Archipel kan men verdeelen in de volgende hoofdgroepen: 1. de Javaansch-Balineesche groep, omvattende het Javaansche en het Balineesche schrift; het eerste wordt gebruikt voor Javaansch, Soendaneesch en Madoereesch; het tweede voor Balineesch en Sasaksch; 2. het Bataksche schrift, dat met geringe onderlinge verschillen voor de onderscheiden Bataksche dialekten gebruikt wordt; 3. de Redjangsch-Lampongsche groep, waarmede het zg. Rèntjong (Zie aldaar), dat in enkele streken van Midden-Sumatra in zwang is om Maleisch te schrijven, groote overeenkomst heeft; 4. het schrift der Makassaren, Boegineezen, Endéhers en Bimaneezen; 5 de Philippijnsche groep van alphabetten, waarvan de inboorlingen zich eertijds bedienden voor het Tagalog, Bisaya, Iloko, Pampanga, Pangasinan, Bikol, doch die thans in onbruik geraakt zijn en vervangen door het Latijnsche alphabet; alleen bij de Mangianen op Mindoro en bij de bewoners van het eiland Palawan is het oude schrift nog in eere. Al de genoemde groepen hebben met elkaar gemeen dat ze van Indischen oorsprong zijn; niet alleen zijn de karakters ontstaan uit Indische letterteekens, maar ook het schrijfstelsel is op Indische leest geschoeid.

Het Arabische schrift heeft zijn intocht gedaan in den Archipel met de invoering van den Islam. Het wordt gebruikt voor het Maleisch, Atjèhsch en Ternataansch. Enkele in deze talen voorkomende klanken, die aan het Arabisch vreemd zijn, worden aangeduid door diacritische teekens; in het Ternataansch worden regelmatig de klinkerteekens bijgeschreven. Dit geschiedt ook in het zoogenaamde Pégon, d.i. Javaansch en Soendaneesch, geschreven met Arabische karakters.

Het Latijnsche schrift is sedert het laatst der 16e eeuw in gebruik gekomen op de Philippijnen. In de Nederlandsche bezittingen is het ingevoerd voor alle inlandsche talen, welke nog geen letterschrift bezaten; dus voor het Dajaksch, Sangirsch, de talen der Minahasa, het Boeroesch, Soembasch, Sawoeneesch, Rotineesch, Galelareesch, Sikkasch, Mafoorsch, Niasch, enz. Buitendien wordt voor den druk van Maleische, Soendaneesche en Javaansche teksten, leerboeken en nieuwsbladen veelvuldig en in toenemende mate het Latijnsche schrift gebruikt, zoowel in Singapore als in Ned.-Indië.

LETTI. Zie LÈTI.

LEUCAENA GLAUCA Bth., fam. *Leguminosae-Mimoseae*. Pĕté sélong, Pĕté tjina, (BATAV. MAL.), Kĕmlandingan (JAV.). Lage boom of heester, met witte bloemen in gesteelde hoofdjes en dubbel gevinde bladeren, vermoedelijk afkomstig uit trop. Amerika, doch in Ned.-Indië reeds lang gekweekt om de eetbare peulen. Tegenwoordig algemeen bekend als schaduwboom, vooral in koffietuinen. Het harde hout wordt gebruikt, o.a. voor rijtuigboomen.

LEUNTJA (SOEND.). Zie LYCOPERSICUM.

LEVERANTIËN (VERPLICHTE). Zie CONTINGENTEN.

LEVYSSOHN NORMAN (MR. HENRY DAVID). Geb. 1836, promoveerde te Leiden 1857 in de beide rechten en werd in 1869, na verschillende rangen bij den bureaudienst te hebben doorloopen, tot Directeur van Binnenl. Best. benoemd. Bij besluit van 4 Maart 1873 tot Algemeen Secretaris benoemd, ontving hij in het volgend jaar de opdracht om een plaatselijk onderzoek op Java en Madoera in te stellen naar de werking der agrarische verordeningen; de reeds voor een deel volbrachte reis werd echter gestaakt op telegrafisch bevel van het Opperbestuur, dat de talrijke conversiën van communaal in individueel grondbezit, welke in de bezochte streken meer schijnbaar dan in werkelijkheid plaats grepen, aan zekere pressie van den Algemeenen Secretaris en andere ambtenaren toeschreef. In 1877 werd Levyssohn Norman tot lid van den Raad van Indië benoemd, een tweede benoeming tot die betrek-

king volgde 1880, nadat hij in 1878 om gezondheidsredenen Indië verlaten had. Slechts betrekkelijk korten tijd bekleedde hij opnieuw die betrekking; op 14 Febr. 1884 verkreeg hij op verzoek eervol ontslag en vertrok hij weder naar Nederland, waar hij in Maart 1888 tot lid der Tweede Kamer te Rotterdam gekozen werd. Overl. 1892.

LHOᶜ (ATJ.). Diep, diepte, baai, reede. Vaak een bestanddeel van plaatsnamen, zooals in Lhōᶜ Boebōn Lhōᶜ Seumawè enz.

LHOᶜ BOEBON. Zie BOEBON.

LHOᶜ NGA. Standplaats van den controleur eener gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Groot-Atjèh.

De Atjèhsche bevolking telde eind 1914: 27.400 zielen w. o. 8802 geregistreerde mannen; verder woonden er 101 andere Inlanders, 116 Chineezen en 6 Europeanen, totaal 27.623 inwoners.

Behalve een Gouvernements-Inlandsche school 2e klasse te Lhōᶜ Nga worden er verspreid vele volksscholen aangetroffen, waarover toezicht wordt uitgeoefend door een Inlandsch volksschoolopziener. De onderafdeelingshoofdplaats heeft een zacht en aangenaam klimaat, waarom er in 1901 een militair gezondheidsetablissement werd gesticht. In de gansche onderafdeeling heeft de klappercultuur in de laatste jaren groote uitbreiding gekregen, zoowel vanwege de bevolking als op erfpachtsperceelen.

LHOᶜ SEUMAWÈ, vulgo Tĕlok. Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Noordkust van Atjèh, en standplaats van den Assistent-Resident, die chef is zoo van afdeeling als onderafdeeling, en in het bestuur wordt bijgestaan door een civiel gezaghebber. Lhōᶜ Seumawè heet ook een zelfbesturend landschap met 1087 geregistreerde mannen in evengezegde onderafdeeling.

Het landschap is vlak en laag, de bodem zandig en onvruchtbaar. De landbouw brengt hier dan ook geen welvaart, maar wel de handel en de visscherij. De Ned. Handelmaatschappij heeft te Arōn Toedjōh een kantoor, terwijl ook de Atjèh Handelmaatschappij er een etablissement heeft. Poesōng is thans een welvarende wijk met veel Chineesche en Atjèhsche handelaren.

LHOᶜ SOEKON. Standplaats van den Controleur eener mede Lhōᶜ Soekōn geheeten onderafdeeling van de afdeeling Noordkust van Atjèh.

LHONG. De IV Moekims Lhong: Lhong, Glé Broeë, Blang Mè, Kroeëng Kala, maken uit de Zuidelijkste der tot de onderafdeeling Lhōᶜ Nga, afdeeling Groot-Atjèh, gerekende „Zuidelijke Nederzettingen". Het landschap is geheel in cultuur gebracht: het vlakke land is overdekt met rijstvelden, die meer opbrengen dan de bevolking verteert, zoodat rijstuitvoer plaats heeft; in het gebergte worden koffie en peper geplant. In de latere jaren wordt ook veel werk gemaakt van de klapperteelt. Vruchten en sirih worden nog al uitgevoerd. Het klimaat van Lhong heeft geen goeden naam. Er heerscht in den regentijd vooral veel malaria.

LICUALA. Plantengeslacht der Palmen met een vrij groot aantal soorten over den Archipel verbreid. Het zijn niet zeer hooge palmen met waaiervormige bladeren en vaak met stekeligen stam. Van de stammen van enkele soorten maakt men wandelstokken. De bladeren worden als wikkelblad van sigaretten gebruikt, ook worden de bladeren zelf wel wegens den geur gerookt. Javaansch: Wiroe.

LIDAH (IKAN). Zie PLATVISSCHEN.

LIDAH ANDJING (MAL. MOL.). Zie VERNONIA CINEREA.

LIDAH BOEWAJA (MAL.). Zie ALOË FEROX.

LIEFDADIGHEIDS-INSTELLINGEN. Zie de groote Encycl. van Ned.-Indië.

LILAH. Inlandsch kanon. Zie WAPENEN.

LIMBANG. Onderh. v. Kloeët (z. ald.)

LIMBANGAN. Vroegere naam van de afdeeling Garoet, residentie Preanger-Regentschappen. Bij Ind. Stb. 1913 no. 356 kreeg deze afdeeling zijn tegenwoordigen naam (zie GAROET.)

LIMBOEKAN. Vruchtbare landstreek vlak ten Z. van Pajŏ Koemboeh (Sum. Westk.) op de zachtglooiende helling van den Sagŏ. Voor de gewestelijke reorganisatie van 1913 een laras met de nagri's Limboekan, Aier Tabit, Tandjoeng Aro (paardenteelt) en Soengai Koemojang (id.).

LIMBOTO. Hoofdplaats van het district Tibawa van de onderafdeeling Gorontalo, residentie Menado, onder een districtshoofd, gelegen aan den Noordelijken oever van het meer van dien naam. (Zie CELEBES *a. de Noordarm.*)

LIMŎ POELOEH KŎTŎ (L. Kŏtŏ), afdeeling van het gewest Sum. Westk. met hoofdplaats Pajŏ Koemboeh (zie aldaar), bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. 321) verdeeld in de onderafdeelingen Pajŏ Koemboeh, Soeliki, Bangkinang en Pangkalan Kŏtŏ Baroe (zie onder die namen).

LIMOES (SOEND.). Zie MANGIFERA.

LIMPATO (MINANGK.). Zie ARTOCARPUS LIMPATO.

LINA. Bergtop op West-Nieuw-Guinea op den z.g. Vogelkop. Deze top is blijkens de laatste onderzoekingen waarschijnlijk de hoogste top in den Vogelkop; 2870 M. hoog.

LINDOE-MEER. Meer, gelegen in de onderafdeeling Paloe van de afdeeling Midden-Celebes, residentie Menado in 1897 door Kruyt en Adriani ontdekt.

Wat natuurschoon betreft, is Lindoe een van de meest bevoorrechte deelen der Berglandschappen. Echter komt er veel malaria voor.

LINDOE'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

LINDOENG (BATAV. MAL.). Zie AAL.

LINGGA. Symbool, in den vorm van een geknotte pyramide, van onder achthoekig, van boven halfbolvormig, van de mannelijke teelkracht, verpersoonlijkt in Çiwa en die overal in den Archipel, waar de Çiwa-dienst geheerscht heeft, wordt aangetroffen, vooral op Java. Zie OUDHEDEN.

LINGGA. Afdeeling van de residentie Riouw en Onderhoorigheden, bestaande uit een archipel van totaal 383 eilanden, waarvan de grootste Lingga, Singkèp, Bakong, Sĕbangka en Tamiang zijn.

Het eiland Lingga, op ongeveer 935 K.M.² geschat, ligt tusschen 0° en 0° 20′ Z.B. en 104° 26′ en 105° O.L. Het bestaat voor een goed deel uit alluviale vlakten met een centraal

bergland, waaruit de Piek van Lingga of G. Daik met zijn eigenaardige rotsgevaarten, „de Ezelsooren", 1200 M. oprijst. De Zuidkust van het eiland is de belangrijkste. Aan deze kust mondt o.a. de Sei Daik waarin tongkangs bij hoog water kunnen binnenloopen.

Het eiland Singkèp, met een oppervlakte van 827 K.M²., is grootendeels heuvelland met eenige hoogere toppen, zooals de Landjoet en de Moentjoeng. In het Z. bij Marok Kĕtjil en Marok Toea zoomede rondom de baai van Bakong aan de Noordkust strekken zich vrij groote moerassen uit, welke men ook hier en daar in het binnenland aantreft.

De overige eilanden der groep zijn zonder uitzondering heuvelachtig, hier en daar zelfs bergachtig, zooals het eiland Tamiang. De Piek van Mĕrodong op het eiland van dien naam is aan zeelieden wel bekend.

De voornaamste kampongs op Lingga zijn Daik, Krandin, Sei. Pinang, Tĕloek en Pantjoer.

Op Singkèp is Dabo de voornaamste vestiging. De Singkèp Tin Mij. heeft hier haar hoofdetablissement.

De bestuurszetel, eerst te Daik gevestigd, werd later overgebracht naar het nabij gelegen Tandjong Boeton, doch in 1905 weder verlegd naar Tandjoeng Toenggar aan de Z.-kust van het eiland Sĕlajar (tusschen Lingga en Singkèp in). De nieuwe standplaats verkreeg den naam Pĕnoeba, naar de kampong, welke er ongeveer een kwartier loopen van verwijderd ligt.

De bevolking van de afdeeling Lingga bestaat voor ongeveer ²/₃ uit Inlanders en voor ¹/₃ uit Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. Tot de bevolking moeten mede gerekend worden de z.g. orang laoet (zie aldaar), beter de orang mantang en baroek, die nagenoeg uitsluitend in sampans leven. Zij nemen in aantal af, en tegenwoordig tellen zij hoogstens een 500 zielen.

Tegelijk met de inlijving van het sultanaat Riouw-Lingga bij het rechtstreeksch bestuurd gebied, is het Inlandsch bestuur gereorganiseerd. De afdeeling werd verdeeld in het district Lingga en de onderdistricten Singkèp en Blakang Daïk; aan het hoofd staan een districtshoofd (standplaats Daïk) en 2 onderdistrictshoofden te Dabo en Sĕnajang.

De inlandsche bevolking leeft hoofdzakelijk van de sago- en klappercultuur. De gambir- en pepercultuur is nog van groote beteekenis; duizenden Chineezen vinden daarin een middel van bestaan. Zie GAMBIR.

De houtskoolbranderijen zijn in aantal verminderd, doordat het bakauhout schaarscher wordt, men telt er thans nog ± 120, die grootendeels verspreid liggen over de kleinere eilanden.

Het aantal panglongs (houtkapperijen) bedraagt ruim 40. Vele eigenaren hebben in den laatsten tijd inlandsche werkkrachten in dienst genomen (uitvoer ± 40.000 M³.).

De Singkèp Tin Maatschappij verschaft werk aan ± 800 Chineesche en inlandsche koelie's.

Wegen heeft men in Lingga weinig, daar het transport nagenoeg uitsluitend over zee gaat.

(Zie verder RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN).

LINGSANG (WLINGSANG), dikwijls verkeerdelijk l i n s a n g gespeld, dĕloendoeng (JAV.?), (*Prionodon s. Linsanga gracilis* Desm.), een op Java, Sumatra, Banka en Borneo voorkomend klein Roofdier uit de familie der Civetkatten (zie aldaar). Het zeer slanke lichaam, dat op korte pooten rust, is ongeveer 40 c.M. lang, de staart iets korter, geelachtig wit, met groote bruinzwarte vlekken en banden en donker geringden staart. De lingsang schijnt zich vooral met vogels te voeden en rooft dikwijls kippen en eenden. Volgens Jav. Woordenb. is Lingsang of Welingsang een otter of soort van otter, *Lutra leptonyx* Horsf.

LINSCHOTEN (JAN HUYGEN VAN), geboren ± 1563 te Haarlem, vooral bekend door zijn „Itinerario naer Oost ofte Portugaels Indien", waarvoor door de Staten-Generaal in 1594 octrooi werd verleend en waarvan de eerste uitgave verschenen is in 1595/96.

LINTAH (MAL. JAV.), lèntah (SOEND.). Zie PATJÈT en BLOEDZUIGERS.

LINTAU. District der onderafdeeling Fort van der Capellen (Westk. v. Sum.).

De bevolking is vrij flink en beoefent verschillende takken van industrie, in het bijzonder worden genoemd de smeden van wapens en landbouwwerktuigen. Zie ook MARAPALAM.

LIPLAP. Een scheldnaam voor kleurlingen in het algemeen. Op Java werd daarmede, naar 't schijnt, vroeger wel eens aangeduid een zekere klasse van personen, in hoofdzaak afstammelingen van de Portugeezen, die na de verovering der Portugeesche bezittingen door de O.-I. Comp. de Hervormde leer aannamen en voor wie langen tijd op Batavia in het Portugeesch werd gepreekt.

LISOENG (gebergte). Een gebergte aan de Oostzijde van de residentie Sumatra's Westkust. In het Zuiden sluit het aan bij het z.g.n. Middengebergte.

LITERATUUR (JAVAANSCHE). Voor een groot deel zijn de voortbrengselen der Jav. literatuur gedacht en gedicht onder den invloed van Hindoesche, Arabische of Maleische modellen, met dien verstande, dat in die Javaansche navolgingen van Hindoesche, Arabische en Maleische modellen verscheidene oorspronkelijk-Javaansche mythen, legenden en verhalen zijn verwerkt. Met name de n i e u w e r e of eigenlijk gezegde J a v a a n s c h e L i t e r a t u u r is in hare kunstscheppingen één voortzetting van den ouden tijd, toen de Hindoesche stof in Oud-Javaansche vormen voor den Vorst en zijn hofstoet werd overgebracht. In den nieuweren tijd, tijdens het Mataramsche rijk, begint de bloeitijd der letteren, die omstreeks anderhalve eeuw duurt (1601—1755). Na de splitsing van het Mataramsche rijk in twee deelen is de Javaansche geestkracht gebroken, en met het politiek verval houdt de achteruitgang in literarische kunst gelijken tred.

Zoowel de Hindoesche overlevering als de Moslimsche zijn met de inlandsche overgegaan in de nieuwere literatuur, en duidelijk zijn d r i e groote kringen of cycli van dichterlijke kunstwerken te onderscheiden. De eerste cyclus omvat de Nieuw-Javaansche bewerking of d j a r w a van de Kawi-gedichten B h ā r a t a-J o e d d h a en R ā m ā j a ṇ a, thans B r a t a -J o e d a (Zie aldaar) en R a m a geheeten, en verder al wat van

mythologischen aard is, zoo als de Manikmaja, Bandoeng en de Adji Saka, De tweede cyclus is de Pandji-cyclus, waarin de liefde en de lotgevallen van den beminnelijken Javaanschen koningszoon *Pandji* worden bezongen, en de derde is de merkwaardige Ménak- of Hamzah-cyclus, gebouwd op den grondslag van een Perzisch werk (over hetwelk zie de studie van Dr. Ph. S. van Ronkel, De roman van Amir Hamza, Leiden 1895) en waarvan de omvang alle andere Javaansche gedichten buiten de Rijmkronieken verre overtreft. Slot van dezen cyclus is de RENGGANIS; in het verhaal van het ontluiken der liefde van den jongen prins, den zoon van Hamzah, voor de aanvallige koningsdochter van Argapoera, (Rĕngganis) bezit de Javaan een stuk, dat tot het beste zijner poëzie behoort. — Verwant met de Pandji-romans in artistieken zin is de Damar Woelan, mede een inlandsche liefdesroman, waarvan de held, eerst stalknecht bij den Patih van Madjapahit, plaats neemt op den rijkstroon aan de zijde van de Praboe Kĕnja, de Vorstinmaagd, die hem tot gemaal neemt. — Rijmwerken zonder eenige dichterlijke waarde zijn de Kronieken of Babads (Zie aldaar), die tot de hof-literatuur behooren. Een werk van geheel anderen aard, althans wat den inhoud betreft, is de *Anbija.* De Babads (Moslimsche) behandelen de *vorsten*geschiedenis (van Java), de Anbija de *profeten*geschiedenis. Bij uitzondering wordt de geschiedenis van Mozes in een prozawerk beschreven, dat veelal Radja Pirangon of Koning Pharao heet. In beelden en inkleedingen, soms aanstootelijk voor den Westerling, wordt in meer dan één dichtwerk geredekaveld over theologie en mystiek. Zoo geeft de Tjĕntini, de beschrijving van „een reis, die tot geen doel leidt, doch gedurende welke de auteur zijne hoofdpersonen in aanraking brengt met verschillende paṇḍita's (leeraars), met wie zij allerlei mystiek-theologische vraagstukken behandelen". Tegenover de Epische Poëzie, waartoe ook het laatstgenoemde werk behoort voor zooveel den vorm aangaat, staat de Didactische, die in de Javaansche dichterwereld niet geheel is verwaarloosd; toch nemen de werken, die tot het Leerdicht moeten worden gebracht, een ondergeschikte plaats in en zij zijn doorgaans klein van omvang. Eén van die geschriften is opgesteld door niemand minder dan den Soesoehoenan Pakoe Boewånå IV (1788—1820), en draagt den titel van Woelang Rèh of Zedeleer, en daarvan is door een geleerden Javaan, Radèn Pandji Poespå Wilågå, een proza-bewerking geleverd. — Tot het Leerdicht behoort de Dierenfabel, die naar den naam van het slimme dwerghert *Kantjil* (Zie DWERGHERT) wordt geheeten en mogelijk ook de Baron Sakèndhèr (Zie aldaar). Lyrische poëzie wordt in de Javaansche literatuur niet aangetroffen. In het oogvallend is overigens de betrekkelijke armoede aan proza in de Javaansche literatuur tegenover den rijkdom in poëzie; doch wel kennen de Javanen, evenals wel alle volken, tal van verhalen, fabels en sprookjes (*dongèng's*) in proza, nu en dan afgewisseld door korte versjes welke, vroeger nagenoeg uitsluitend mondeling overgeleverd — sommige oude vrouwen zijn nu nog beroemd als sprookjesvertelsters (*toekang dongèng*) — in den laatsten tijd vooral door de zorg van belangstellende Europeanen worden opgeteekend.

De beoefening der letteren en het maken van gedichten is bij de Javanen meer een beroep dan eene roeping. Vooral onder de bescherming van de hoven, in de eerste plaats te Solo, bloeit dat bedrijf, maar ook sommige leden van den hoogen adel houden zich bezig met letterkundigen arbeid. Zulke lieden heeten dan poedjånggå's of geleerden, en zij worden door hun tijdgenooten met zekeren eerbied aangestaard en bewonderd. Van enkelen worden de namen aan het nageslacht overgeleverd, tegelijk met de geleerdheid, die hun deel was. Zoo zijn het vooral 4 schrijvers, drie Jåså di Poerå's en Rånggå Warsitå, die thans nog door nagenoeg alle letterlievenden onder de Javanen in hooge eere gehouden worden. Een juiste waardeering van hun letterkundigen arbeid van Westersch-wetenschappelijk standpunt moet nog geleverd worden.

In nieuwe banen geleid, verfrischt en verrijkt is de Jav. literatuur door *Westerschen invloed.* Bedoeld is het moderne Javaansche proza van Javaansche schrijvers, die in meerdere of mindere mate, direct of indirect Westerschen invloed ondergaan hebben. Zulke auteurs zijn o. a. Poerwa Lĕlana, en Padma Soesastra. De eerste, de oudste zoon van den vroegeren pangéran van Dĕmak, Radèn Mas Arya Tjandranĕgara geheeten, eerst regent van Koedoes en daarna van Brĕbĕs, leerde in zijn jeugd met zijn broeders en zusters Nederlandsch, en beschreef zijn reizen over Java. Van meer belang reeds schijnt het werk van Padma Soesastra, die, in tegenstelling tot de drie eerstgenoemden, thans nog in leven is en tegenwoordig onder den naam van Ngabèhi Wira Poestaka onder de ambtenaren van de Kĕpatihan, het bureau van den Patih, den Rijksbestierder, van Solo als officieel taalkundige een eigenaardige positie inneemt.

Jongere schrijvers, bekend met het Nederlandsch en van ruimer ontwikkeling, dragen thans bij tot den opbloei van een nieuwe Jav. prozalitteratuur; hun werken worden uitgegeven door de Comm. voor de volkslectuur te Batavia.

LITERATUUR (MALEISCHE). Van oude Maleische literatuur is niets bekend. De oorspronkelijke vorm van literatuur is ook in het Maleisch de mondelinge, van geslacht op geslacht overgeleverde, schat van verhalen, sagen, gedichten en sproken. Meer dan elders hebben in het Maleisch door de opteekening de mondelinge literatuurproducten iets gekunstelds gekregen, daar het Arabische schrift het gebruik maken van Arabische woorden bovenmatig bevorderde.

De ongeschrevene, voor een klein gedeelte — voor zoover de Maleisch-sprekende landen van Ned.-Indië betreft — bekend gemaakte, literatuur bestaat voornamelijk uit pantoens (zie aldaar), dierenfabels, spreekwoorden en raadsels. In het algemeen verschillen die literatuurvormen weinig of niet van die der met de Maleiers verwante volkeren. Behalve de genoemde literatuurvormen zijn als oorspronkelijke, populaire, typisch-Maleische specimina te noemen: kleine, steeds te pas gebrachte anecdotes of leerzame verhaaltjes.

De geschiedverhalen zijn van een mythisch karakter. Den besten indruk, uit historiografisch oogpunt, maakt de *Sjadjarah Melajoe* of *Salâlat as-salâṭîn*, gedateerd: 1621 (1021 A. H.), vóóral in het gedeelte, dat aan de komst der Portugeezen is gewijd. Een meer kroniek-achtig karakter heeft de *Hikahat-Atjeh*.

Wetboeken of verzamelingen van inlandsche wetten zijn niet als literatuur te beschouwen. Verzamelingen van regelen en bepalingen van Adat, vooral wanneer daaraan verhalen en beschouwingen verbonden zijn, kunnen gevoegelijk tot literatuur gerekend worden; als type daarvan is te noemen: *Adat Radja-Radja Melajoe*.

Gedeeltelijk tot de groep der historische werken, gedeeltelijk tot de verdichte verhalen behoort een geschrift als de Hikajat Hang Toeah, waarin wel historische personen optreden, doch de romantische inkleeding en het ten tooneele brengen van gefingeerde figuren zoo zeer de overhand heeft, dat een dergelijk geschrift met meer recht tot de rubriek der verdichte verhalen dan tot die der geschiedwerken of historische romans gerekend kan worden. De personen en toestanden in de Hikajat Hang Toeah zijn voor het grootste deel Maleisch. Tálrijk is in de Mal.-literatuur de groep van Arabisch-Perzisch aangekleede, Hindoestansch-getinte Maleische verhalen; voorbeelden zijn: de *Hikajat Langlang Boeana*, de *Hikajat Si Miskin*, de *Hikajat Isma Jatim*, de *Hikajat Radja Boedak*, en de *Hikajat Koemala Bahrain*. Onder de vertaalde werken moeten in de eerste plaats genoemd worden de Maleische representanten van de twee groote Indische heldendichten *Râmâyana* en *Mahâbhârata*, in het Mal. bekend onder de namen *Hikajat Seri Rama* en de verschillende *Hikajat Pandawa*. Als voorbeelden van vertaling uit het Siameesch zijn te noemen de *Hikajat Maharadja Bispoeradja* en de *Hikajat Samsoe Bahroen*; zeer verbreid en geliefd zijn vertalingen of vrije bewerkingen van in geheel Perzie en Voor-Indie bekende verhalen, welke zijn terug te brengen tot de volgende bronnen: de *Pancatrantra*, de *Hitopadeça*, de *Çukasaptati*, en de *Bachtijar*-cyclus (Perzisch); voorbeelden: de Hikajat Kalilah dan Daminah, de *Hikajat Bajan Boediman*, de *Hikajat Chodjah Maimoen*, de *Hikajat Bachtijar* en de *Hikajat Groelam*.

Op Perzische modellen berust de *Makota segala radja-radja*, een in slecht Maleisch gesteld, zeer uitvoerig zedekundig werk, wemelend van arabismen en parsismen, en zonder eenige beteekenis voor den geest der Maleische literatuur. De dusgenaamde Mohammedaansche legenden zijn vertalingen of bewerkingen van meestal in het Perzisch geschrevene, in Hindoestân gemaakte verhalen. Zeer populair is het in geheel Indië zoo geliefde verhaal van de krijgsavonturen van Moehammeds oom Hamzah, *Hikajat Amir Hamzah*; eveneens de *Hikajat Moehammad Hanafijjah*, en de verschillende kleine verhalen omtrent Moehammad's schoonzoon ʻAli.

Onder de reisbeschrijvingen en autobiografieën munt het werk van een Maleier van Arabische afkomst uit, die een, meer door den tijd waarin hij leefde dan door den stijl of de inkleeding belangwekkende, geschiedenis van zijn leven, en twee reisbeschrijvingen heeft te boek gesteld, nl. ʻAbdoellah ibn ʻAbdoelkadir Moensji.

Al het voorgaande was proza; een groot aantal gedichten (*sjaʻir*) moet thans vermeld worden. (Over den bouw der *sjaʻir's* zie aldaar). De *sjaʻirs* zijn veelal uit het Javaansch vertaald, in welk geval zij van Javanismen wemelen; gewoonlijk is de stof uit den Pandji-cyclus en uit wajang-verhalen ontleend. Dergelijke gedichten zijn: de *Sjaʻir Ken Tamboehan*, de *Sjaʻir Bidasari*, de *Sjaʻir Damar Woelan*, en andere. Bijzondere gebeurtenissen, eindelijk ook gewone voorvallen, geven aan talent voor rijmelarij bezittende Maleiers en Maleisch schrijvende Javanen, voornamelijk Batavianen, elken dag opnieuw stof tot het vervaardigen van sjaʻirs, die gedrukt goeden aftrek vinden, en in handschrift tegen behoorlijke huur uitgeleend worden. Gedichten over geschiedkundige feiten zijn er in grooten getale, zoowel over oorlogen en expedities als over bijzondere bestuursambtenaren. Zulke sjaʻirs zijn: *Pantoen Ispelman* (over admiraal Speelman), *Perang Menteng* (Muntinghe), *Sjaʻir Emop* (Imhoff). Een eigenaardige groep is die der mystische gedichten; de voornaamste daaronder zijn: *Sjaʻir Maʻrifah*, *Sja ʻir ʻAlam Tasawwoer*, *Sjaʻir Taʻrîf alhoerôef*, en die van Hamzah Fansôerî van Baros, nl. de *Hikajat Boeroeng Pingai*, e.a. Vooral te Batavia, Soerabaja (in plaatselijk, veelal zeer slecht Maleisch), en Singapore verschijnen voortdurend sjaʻirs van allerlei aard. Over de pantoens, zie bij dat artikel.

LITERATUUR (NEDERL.-INDIË IN DE). *Romans en Schetsen.* Hoe Indië zich in onze letteren weerspiegelt zou het best kunnen blijken uit een volledige en beredeneerde bibliografie van boeken en artikelen in tijdschriften, door Indië geinspireerd. Daar zulk een bibliografie het bestek eener Encycl. ver te buiten zou gaan vindt men in het art. in de groote Encycl. waarnaar hier verwezen wordt een chronologische lijst van belletristische voortbrengselen, voor zoover ze in boekvorm verschenen zijn.

LITH (Mr. PIETER ANTHONIE VAN DER). Geb. 1844, werd in 1868 benoemd tot hoogleeraar aan de Rijksinstelling van onderwijs in Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden belast met het onderwijs in de Staatsinstellingen en aanvankelijk ook in de geschiedenis van Ned. Indië.; dit laatste vak ruilde hij later voor het Mohammedaansch recht.

In 1876 werd hij hoogleeraar aan de Leidsche Universiteit in Koloniaal Staatsrecht. Moh. recht, enz.; aan de Ind. Instelling der gemeente Leiden wier Directeur hij was van 1886—1892, onderwees hij dezelfde vakken.

Behalve tal van kleinere opstellen in verschillende tijdschriften verschenen van zijn hand: De Staatsinstellingen van Ned. N. I. (samen met J. Spanjaard); De Grondslagen van her Britsch-Ind. beheer (samen met A. W. P. Verkerk Pistorius) Nederl. O. Indie, beschreven en afgebeeld voor het Nederl. volk; Livre des merveilles de l'Inde 1883—1886 (naar een Arab. handschrift uit de 13e eeuw).

De laatste jaren zijns leven wijdde Van der Lith bijna geheel aan de 1e uitgave der Encyclopaedie van Ned. Indië waarvan een gedeelte slechts door hem voltooid werd. Hij overl. in 1901.

LIVISTONA ROTUNDIFOLIA Mart., fam. *Palmae*. Pohon Sariboe (MAL.), Sadang (JAV. en SOEND.). Slanke waaierpalm, tot 35 M. hoog, in groote bosschen op de N.kust van Ceram

en verder op Java, Celebes en de Molukken.

LIWOENG (TJI) Rivier van Batavia, ontstaat uit eenige beken, die van den Mégamĕndoeng (zie aldaar) afvloeien, stroomt in N.W. richting naar Buitenzorg, dicht waarboven zij de Oosterslokkan voedt, en vandaar N.W. naar Batavia, waar zij oudtijds twee armen had, maar later haar water moest verdeelen over het kanalenstelsel der stad. De mond van de Tjiliwoeng was vroeger de haven van Batavia; sedert de openstelling der havenwerken te Tandjoengpriok heeft de rivier alle beteekenis als zoodanig verloren.

LOBAK Zie RAPHANUS.

LOBETOBI. Vulkaan aan de O. kust van Flores. Bestaat uit 2 toppen: de spitse L. laki laki, die bijna voortdurend werkt (1590 M) en de Zuidoostelijk daarnaast gelegene, breedgerugde en naar het schijnt onwerkzame L. pĕrampoean (1704 M.).

LOBETOLE of **ILI WARIRAN** (Zwavelberg), een 1420 à 1450 M. hooge vulkaan aan de N.O. kust van Lomblèn aan de Westzijde der diep ingesneden baai. De berg heeft een langwerpigen krater met solfataren.

LOBO. Bij een aantal Toradjasche volksstammen de naam van den tempel, waarin de gesnelde koppen werden bewaard, omdat in dien tempel de zetel was der anitoe genaamde goden, aan wie die koppen waren gewijd. De tempels zijn of waren tevens verblijfplaatsen voor doortrekkende lieden en dienen ook wel tot vergaderzaal, als er veel ruimte noodig is. Maar als er eenige dorpsbewoners op een sneltocht uit waren, werd de tempel gesloten, totdat zij terug waren, omdat de tempelgoden hen op hun tocht vergezelden.

LOBO. Zie FORT DU BUS.

LOCALE RADEN. Zie DECENTRALISATIE.

LODÅJÅ. Distr. van de contrôle-afd. Blitar, regentschap en afd. van denzelfden naam, res. Kĕdiri, met een oppervlakte van 722 K.M². Het wordt ingenomen door het Zuidergebergte, dat hier nagenoeg geheel uit kalk- en mergelvormingen schijnt te bestaan. Het uitgestrekte district lijdt voornamelijk aan watergebrek. Indien men er water kon brengen zou het stellig een prachtig district worden want de grond is goed, voornamelijk voor padi, tweede gewassen en suikerriet. Thans is het, vooral in het Zuiden, nog voor een groot deel met oerwoud bedekt, waarin nog vele tijgers voorkomen. Het is het oude ballingsoord der Mataramsche Vorsten.

LOEANG. Eiland van ongeveer 85 K.M².oppervlakte, behoorende tot de Loeang-Sĕrmatagroep, bestaande uit de beide genoemde en eenige onbewoonde eilanden, gelegen in de Banda-zee tusschen 128° 20′ en 129° 10′ O.L. en 8° 5′ en 8° 25′ Z.B., behoorende tot de onderafd. Wètar der afd. Zuid Timor en Eilanden, res. Timor en O.

Loeang is een heuvel met een hoogsten top van 260 M., geheel of grootendeels opgebouwd uit ouden kalksteen, van de permische formatie. De omstreeks 1885 op 1200 zielen geschatte bevolking bestaat voor de helft uit Christenen, de invloed van het Christendom doet zich kennen door zachtere zeden en 't verdwijnen der dorpsoorlogen. De veestapel is van eenig belang; de teelt van voedingsmiddelen voorziet niet of nauwelijks in de behoefte der bevolking. Onder de takken van nijverheid moet genoemd worden het weven van sarongs en omslagdoeken, het ijzersmeden en vooral het goudsmeden; de te Loeang vervaardigde gouden oorversierselen (lorlora) zijn op de naburige eilanden zeer gezocht. Eigenaardig is het ,dat de beroepen tot bepaalde familiën beperkt zijn en het dezen verboden is zich met iets anders bezig te houden. De Loeangers zijn stoute zeevaarders, die hun tochten tot Timor-Koepang uitstrekken.

LOEBANG (SOEND.). Zie AAL.

LOEBOEK AMBATJANG. Zie KWANTAN.

LOEBOEK BANGKOENG. Nederzetting in de res. Sumatra's Westkust ten N. van Pajŏkoemboeh; zij is bekend door de nabij gelegen veelbe zochte Arau-kloof (zie aldaar).

LOEBOEK BOELANG. Kleine vestiging in de Batang Hari-districten van Sumatra's Westkust. Zware aarden wallen en een Hindoebeeld wijzen er op, dat Loeboek Boelang een belangrijke Hindoe-vestiging is geweest.

LOEBOEK DJANTAN. Zie LINTAU.

LOEBOEK LIMPATO. Zie HARAU-KLOOF.

LOEBOE(K) RAJA. Niet meer werkzame vulkaan in Tapanoeli, vlak ten N.W. van Padang Sidimpoean, die tot aan zijn top met zwaar bosch is begroeid; hoogte 1886 M.

LOEBOEK SIKAPING. De N.lijkste afd. van de res. Sum. Westkust, met gelijkn. hoofdpl., de standplaats van den assistent-resident. Zij is verdeeld in drie onderafd.: Loeboek Sikaping, Ophir-districten (zie ald.) en Ajer Bangis. (zie ald) De onderafd. Loeboek Sikaping omvat het N.lijk en O.lijk gedeelte der afdeeling en bestaat voor het grootste deel uit bergland. Een smalle vallei van Z. naar N. vormt de kern. Het Z.lijk gedeelte behoort tot het stroomgebied van de Alahan Pandjang, rechtertak der Masang (zie aldaar); het grootste N.lijk deel wordt doorstroomd door de Soempoer, bij Tjiranting krijgt de Soempoer den naam van Rokan Kiri.

Voorbij Tandjoeng Médan is in het moerassige, laagste gedeelte der vallei het door zijn malaria, tijgers en slangen beruchte woud van Panti (bijna 30 KM. ten N. van Loeboek Sikaping) opgegroeid. In de 14de eeuw moet daar een kolonie der Hindoe-Javanen zijn geweest en het is mogelijk, dat de streek ten N. van Tandjoeng Médan, die door goede irrigatie werd geschikt gemaakt voor de sawah-cultuur, na het vertrek der Javanen door opstopping der leidingen moerassig is geworden.

Het Z.-lijk deel van de vallei is zeer warm. Alleen ter hoofdplaats Loeboek Sikaping is de temperatuur aangenamer en zijn de nachten dikwijls koel, doordat de plaats op 444 M. hoogte boven zeeniveau is gelegen.

In de omgeving van Loeboek Sikaping ziet het land er vrij goed uit en heerscht een zeer bescheiden welvaart. Het N. is echter zeer misdeeld. De grootste hindernis voor den economischen vooruitgang wordt veroorzaakt door de afzondering van de onderafdeeling. Het gunstigst gelegen is de streek van Bondjol, vroeger een onderafdeeling vormend, door de nabijheid van Fort de Kock, waarvan het toch nog door 57 K.M. zwaren weg wordt gescheiden.

De onderafd. bestaat uit de distr. Loeboek Sikaping (Zuidelijk gedeelte) en Rau. Is de adat der bevolking in het Z. zuiver Minangkabausch (matriarchaat, soekoewezen), in het N. is innige vermenging met de Mandailingers van Tapanoel

geen uitzondering, (zie MANDAILING). De N.lijke bevolking is goedig van aard, de Z.lijke is niet vrij van grooten godsdienstijver.

De voornaamste plaatsen in de onderafd. zijn: de gelijkn. hoofdpl. waar de gebouwen van het groote vroegere militaire kampement in gebruik zijn genomen voor bureaux van den Assistent-Resident, pasanggrahan, enz., in het Z. Koempoelan en Bondjol, in het N. Rau.

LOEBOEK TARAP. Zie SIDJOENDJOENG.

LOEBOE (ORANG). Een volkje van 1500 à 2000 zielen, wonende op de O. keten van het Barisan-geb. in Mandailing en Oeloe Baroemoen (Sumatra), op veel lageren trap van beschaving dan de hen omringende Maleiers, maar waarschijnlijk van hetzelfde ras. Vroeger woonden ze, naar het heet „in nesten" op de boomen, thans in zeer primitieve huizen op palen boven den grond; velen zijn thans op weg om geheel in de Mandailingsche bevolking op te gaan en (in naam althans), tot den Islam overgegaan; ook gaan enkelen onder invloed der Doopsgezinde zending in de buurt van Penjaboengan tot 't Christendom over.

LOEDROEG. (JAV.). Zie BADOET.

LOEHAK. Een Minangkabausch woord, dat o.a. de beteekenis heeft van gebied, landstreek. Het wordt in dezen zin tegenwoordig alleen gebruikt in Tigŏ Loehak (de landstreken Tanah Datar, Agam en Limŏ Poeloeh, die het centrum der Padangsche bovenlanden vormen) en voor: afdeeling, groot bestuursressort. De „bovenlandsche" titel voor een Assistent-Resident is „Toean Loehak".

LOEMADJANG. Afd. met gelijkn. hoofdpl. van de res. Pasoeroean, met een oppervlakte van 1737 K. M². De afd. is tevens controle-afd. met de distr. Loemadjang, Tèmpèh, Ranoelamongan en Kandangan; zij beslaat het Zuidoostelijke gedeelte van de res. Pasoeroean. Op de grens met Malang verheft zich de grootste vulkaan van Java: de Sméroe, op de grens met Kraksaän een der werkzaamste: de Lamongan (zie aldaar). Behalve de hellingen dezer vulkanen bevat de afdeeling de W.helft der Z.lijke vlakte van Java's Oosthoek, waarvan de O.helft in Djĕmbĕr is gelegen. De bodem is vruchtbaar, de teelt van tabak — zoowel op erfpachtsperceelen als door de bevolking zelve — heeft hier een groote vlucht genomen.

Jammer dat een groot gedeelte dezer vlakte, de hoofdplaats incluis, voortdurend met ondergang bedreigd wordt door de zandstroomen van den Sméroe, de zgn. bĕsoeks (zie aldaar), welker bedding zich herhaaldelijk verlegt. Nog versch in het geheugen ligt de groote ramp van Loemadjang in 1909.

De afdeeling telt 33 erfpachtsondernemingen, waar in hoofdzaak koffie wordt geplant, voorts een twintigtal tabaksondernemingen en drie suikerfabrieken, onder welke Java's grootste suikerfabriek Djatiroto. Zij had einde 1905 een bevolking van ruim 220.000 zielen, w. o. ± 450 Europeanen, een 1000-tal Chineezen en bijna 80 Arabieren. De hoofdplaats, 50 M. hoog, ligt aan de zijlijn Klakah—Pasirian van den spoorweg van Soerabaja naar Banjoewangi. Einde 1905 telde zij een bevolking van ± 11.000 zielen, w.o. ± 140 Europeanen, ± 900 Chineezen en bijna 80 Arabieren.

LOEMBOENG (met samenstellingen). Zie VOLKSCREDIETWEZEN.

LOEMOET (MAL., JAV.). Zie MOSSEN.

LOERAH (JAV.). Beteekent hoofd, chef; in het algemeen ieder, die over anderen gesteld is; in tegenstelling daarvan is bĕkĕl de naam voor een ondergeschikt hoofd. In sommige streken van Java voert het dorpshoofd den naam als titel. Voor de loerahs in de Vorstenlanden zie VORSTENLANDEN.

LOETOENG (TJI). Rechter zijrivier van de Tjimanoek, zie ald.

LOETOENG. Zie SLANKAPEN.

LOEWAK (JAV.), moesang (MAL.), tjareuh (SOEND.), de „koffierat" der Europeanen, een klein Zoogdier (*Paradoxurus hermaphroditus* Schreb. = *musanga* Gray), behoorende tot een geslacht der Civetkatten (zie ald.) Evenals andere leden derzelfde familie scheiden ze in achteraan den buik gelegen klieren een sterk riekende stof af.

De loewak, op Java het meest verspreide Roofdier, dat zelfs niet zelden in Europeesche woningen binnendringt, is over den geheelen Indischen Archipel verspreid. Het lichaam van het dier is ongeveer 40 c.M. lang, de staart gewoonlijk iets korter. De kleur is grijs of bruingrijs met donkere vlekken en 3—5 zwarte lengtestrepen op den rug; een band onder het oog is licht gekleurd, de staart heeft soms een witten top. Zijn voedsel is, zooals bij andere Viverriden, van gemengden aard. Van de koffiebessen verteert de loewak alleen de vleezige deelen; de zaden worden onverteerd in de uitwerpselen teruggevonden en men zegt, dat ze (waarschijnlijk doordat het dier de rijpste bessen uitzoekt) bij uitzaaien de beste koffie opleveren (de zgn. „loewakkoffie").

LOEWOE. Landbeschrijving. Landschap op Zuid-Celebes, dat zich langs een deel der W. en de N.- en O.kusten van de golf van Boni uitstrekt. Het vormt de afd. van dien naam met hoofdplaats Palopo (zie aldaar) en wordt op ± 31.000 K.M². oppervlakte geschat. De afd. is verdeeld in 6 onderafd. n.l. Palopo, Rante Pao, Makale, Malili, Kolaka en Masamba.

Het land is zeer bergachtig; ten Z. en ten W. verheft zich het Latimodjong-gebergte, waarvan het toppunt ruim 3400 M. hoog is (zie het artikel CELEBES); ten N. het Centraalgebergte van Celebes, waarvan sommige toppen tot 3000 M. en wat hooger reiken; ten N.O. het gebergte van Oessoe Tomori en Toboengkoe; en ten O. het gebergte van Lelewaoe en Mengkoka; van deze gebergten loopen takken naar de kust uit. Zij zijn zwaar met bosch begroeid; de grond zou er echter zeer vruchtbaar en voor koffiecultuur geschikt zijn. Vlakten worden alleen langs de W.- en N.W.kust aangetroffen, en worden bij vloed onder water gezet; aan de W.kust zijn zij het meest bevolkt. Van de rivieren zijn te noemen de Oessoe, ook Dongi geheeten, de Tjenrekang, de Kalaëna en de Baliasse. Van de kleine rivieren is de Djenemaedjae (= roode rivier) merkwaardig wegens haar door het roode slib der kleisteenformatie gekleurd water, dat zelfs tot eenige mijlen in zee zichtbaar is (zie het artikel CELEBES). Van debaaien worden alleen die van Mengkoka en Palopo door handelsvaartuigen bezocht en leveren vrij veilige anker-

plaatsen op. Zooals trouwens in geheel Midden Celebes treft men ook in Loewoe geheel onbewoonde streken aan; zoo ligt tusschen het land der Toradja's van Palopo en die van Midden-Celebes een uitgestrekte strook onbewoond terrein. In Loewoe worden een tweetal meren gevonden, het Matano- en het Towoetimeer (zie op die namen).

Tot de afdeeling Loewoe behooren een groot aantal landschappen, wier bestuurders zich vasallen (lili's) van het rijk noemden.

Bevolking. De bevolking bestaat uit Boegineezen en Toradja's. De eersten, die de heerschende klasse vormen, en wier getal, ruw geschat, ongeveer 37.000 zielen zal bedragen, worden gevonden op de hoofdplaats Palopo, langs de geheele W.kust van de golf van Boni en in de 3 hoofdplaatsen van Mengkoka, benevens hier en daar in de strandkampongs langs de N.kust der genoemde golf; zij zijn allen Mohammedanen. De inheemsche bevolking der binnenlanden, door de Europeanen gezamenlijk aangeduid met den naam Toradja (Zie aldaar) zijn geheel aan de Boegineesche heerschers onderworpen; hun getal wordt eveneens zeer in het ruwe, op ongeveer 187.000 zielen geschat, die in verscheidene stammen verdeeld zijn, waarvan de namen met To beginnen.

Aan het hoofd van het bestuur van Loewoe staat gewoonlijk een Vorst doch ook vrouwen kunnen die waardigheid verkrijgen. De bestuurder wordt door den Hadat — een ministerraad, uit vier opoe'sbestaande — gekozen, doch uitsluitend uit het vorstelijk geslacht. Voor onze komst in Loewoe scheen zelden eensgezindheid tusschen de leden van den rijksraad te heerschen, waarvan regeeringloosheid en rechteloosheid voor den minderen man vaak het gevolg was. Waar thans in overleg met de besturende ambtenaren wordt gehandeld en dezen veelal de vergaderingen leiden, is aan deze wantoestanden een einde gemaakt.

De vazalstaatjes zijn thans als districten van het landschap Loewoe te beschouwen; de Toradja's van het Westelijk deel van Loewoe zijn grootendeels gebracht onder het bestuur der onderafdeelingschefs van Rante Pao en Makale. Ook in de onderafdeelingen Malili en Kolaka hebben de Toradja's hun eigen hoofden, welke ook daar te zamen een rijksraad vormen aan wien de rechtspraak is toevertrouwd onder leiding van den besturenden ambtenaar.

Ofschoon het land zeer voor de rijstcultuur geschikt is, wordt, althans door de Boegineezen, weinig werk van den landbouw gemaakt en voeden zij zich hoofdzakelijk met sago; de Toradja's verbouwen echter veel rijst, tweede gewassen en ook hier en daar koffie voor den uitvoer. Veeteelt is er van weinig belang; de vischvangst wordt hoofdzakelijk voor eigen consumptie uitgeoefend. Bij de eigenlijke Loewoeneesche bevolking bestaat weinig nijverheid; de Toradja's munten echter uit in het vlechten van manden en matten en vooral ook in het ijzersmeden; ijzer wordt in groote hoeveelheden gewonnen in de buurt van het Matano-meer. De vervaardiging van vaartuigen is voorts een belangrijke tak van industrie der Toradja's, die ook veel werk maken van het inzamelen van boschproducten. De handel, die van vrij veel belang is, bevindt zich meest in handen van vreemdelingen.

Geschiedenis. Volgens oude overleveringen zou Loewoe van de 10de tot de 14de eeuw het machtigste rijk van Celebes geweest zijn, doch daarna onder de heerschappij van Makasser geraakt zijn. Na den val van dat rijk trad Loewoe tot het Bongaaische tractaat toe. Spoedig kwam het echter onder den invloed van Boni; eerst na den oorlog met Boni in 1859 gelukte het ons, Loewoe over te halen een contract te sluiten (16 Sept. 1861). In 1886 kwamen wij in botsing met het bestuur van Loewoe, en, na een lange periode van goede verstandhouding, wederom in 1905, zoodat de Indische Regeering besloot het gewapend optreden op Celebes in 1905 uit te strekken tot Loewoe. Op 11 September 1905 werd het landschap binnengerukt en Palopo, de hoofdplaats, na ernstige verliezen voor den vijand genomen. Het georganiseerd verzet was hiermede gebroken, de Zelfbestuurster teekende de korte verklaring en stond de Posostreek, thans zonder schadeloosstelling, aan het Gouv. af. Een Europeesch bestuurder werd het Zelfbestuur ter zijde gesteld. Nadat wederoplevend verzet af en toe militair optreden noodig gemaakt heeft, is thans de toestand in Loewoe bevredigend, de bevolking legt zich met succes toe op de uitbreiding van den landbouw, op handel en de inzameling van boschproducten.

Bestuur. Het zelfbestuur wordt ter zijde gestaan door een assistent-resident te Palopo, en onderafdeelingschefs te Palopo, Rante Pao, Makale, Masamba, Malili en Kolaka.

LOEWOEK. Havenplaats in de afdeeling Oost-Celebes, gelegen aan Straat Peleng.

LOINANSCHE TALEN. Het gebied dezer talen is het Oostelijk deel van het Oostelijk schiereiland van Midden-Celebes en den Banggai-archipel. De Loinansche talen zijn: 1. Het Loinansch of Loindangsch, de Oostelijke grenstaal van het Bare'e, 2. het Balantaksch, welks gebied bestaat uit het schiereiland, dat den O.lijken arm van Midden-Celebes afsluit. 3. Het Bobongko'sch, gesproken door eenige tientallen menschen, die gevestigd zijn aan een baai op de N.-kust van het eiland Togian. 4. Het Banggai'sch, de taal der Banggai-eilanden (banggai beteekent eiland), ten Z. van het schiereiland Balantak gelegen. De Loinansche taalgroep is te beschouwen als Zuidelijke uitlooper der Gorontaleesche. Zij heeft haren weg over de Togian-eilanden genomen.

LOKA. Plaatsje op Zuid-Celebes, op 1150 M. hoogte op den gelijknamigen berg, die ongeveer 20 K.M. van Bonthain verwijderd is en om zijn vorm van beneden gezien, ook wel de „doodkist" genoemd wordt en op een hoogte van 1430 M. geschat is, zie CELEBES e. de Zuidarm.

LOKON. Deze vulkaan in de Minahasa behoort tot een ten Z. van Menado gelegen groep van vier kegels op gemeenschappelijke basis, die gewoonlijk Empoeng-Lokon groep wordt genoemd. Het is een regelmatige, 1594 M. hooge berg met breeden, afgeplatten top, die geheel met hoog bosch is begroeid en alle kenteekenen draagt van reeds lang onwerkzaam te zijn.

LOKOP. Standpl. van den civ-gezagh. der onderafd. Sĕrbödjadi, afd. Oostkust van Atjèh.

LOLODA. Landschap behoorende tot het sul-

tanaat Ternate, omvattende het N.W. deel van het N.schiereiland van Halmahera. Het landschap bestaat uit een aaneenschakeling van tot aan de kust reikende uitloopers van het centraalgebergte, die met zwaar bosch bedekt zijn. De hoofdkampong, zetel van den radja, ligt in de door eilandjes afgesloten baai van Loloda aan een riviertje, ongeveer een half uur van de monding daarvan en bestaat uit 2 Islamsche en 3 heiden kampongs, te zamen ongeveer 150 weerbare mannen.

Lodola, oudtijds de poort der Moluccos genoemd, was in de 13e eeuw een onafhankelijk staatje, waarvan de radja aan het Djailolosche vorstenhuis vermaagschapt was.

LOM. Zie ORANG LOM.

LOMBLÈN, LOMBLĔM. Een grillig gevormd eiland behoorende tot de Kleine Soenda-eilanden, gelegen tusschen 8° 10′ en 8° 32′ Z.B. en 123° 12′ en 123° 54′ O.L. en een deel uitmakende van de onderafdeeling Adonara en Lomblèn der tot de residentie Timor behoorende afdeeling Flores. Het eiland is bergachtig en draagt eenige vulkanen, waarvan de hoogste zijn: de Ili Kédang (1530 M.) in het N.O. de Ili Wariran (1450 M.) in het N.W, en de Ili Labalĕkan (1640 M.) in het Z. De bodem is over het algemeen vruchtbaar, maar de kustvlakten lijden onder watergebrek en zijn daardoor schaars bevolkt. Veel dichter is de bevolking in de bergstreken, vooral op de vulkaanhellingen. Het geheele aantal wordt op 31-32000 gesteld. Landbouw is het voornaamste bedrijf, djagoeng het hoofdgewas, waarvan men soms prachtige velden ziet. Er zijn veel klappertuinen. Aan de Zuidkust woont ook een visschersbevolking, in het landschap Lama Lĕrap.

LOMBOK, Landbeschrijving, Door de inboorlingen Sasak genoemd, het tweede in de rij der Kleine Soendaeilanden, gelegen op 8° 12′ tot 9° 1′ Z.B. en 115° 40′ tot 116° 40′ O.L. Zijn oppervlakte wordt op 4990 KM² gesteld. Het is sedert 1895 een afd. der res. Bali en Lombok en is gesplitst in 3 onderafd.: West- Midden- en Oost-Lombok, elk onder een controleur. De bevolking werd op ult 1914 geraamd op 74 Europeanen, 468,000 inlanders, ruim 1000 Chineezen, 425 Arabieren en een 60 tal andere Vreemde Oosterlingen.

Voornaamste ankerplaatsen: Ampĕnan aan straat Lombok, de baai van Laboehan Tring bij het Zuiderschiereiland, de baai van Pidjoe, Laboehan Hadji en Lombok aan de O.kust,

Lombok, dat ook wel Sélaparang wordt genoemd, bestaat, geografisch zoowel als geologisch, uit drie gedeelten: het Zuidelijk deel, met de twee naar O. en W.uitstekende schiereilanden wordt gevormd door een zeer schaars bevolkt heuvellandschap, dat culmineert in het Maredjegebergte (729 M). Het veel grootere Noordelijke deel is jongvulkanisch, ofschoon een onderscheid moet worden gemaakt tusschen de wat oudere Oost- en Westranden en het jongste middenstuk. Dit laatste wordt ingenomen door den imposanten vulkaan Rindjani (3775 M.), welke onder VULKANEN nader zal worden beschreven.

Het kleinste middenstuk, ter breedte van gemiddeld ongeveer 5 K.M. in Z.O.-richting loopende, bestaat uit niet-geaccidenteerd terrein en wordt door den G. Sasak en een uitlooper van den Rindjani verdeeld in twee vlakten: de vruchtbare, goed geïrrigeerde vlakte van Mataram of Tjakranĕgara, en de minder vruchtbare vlakte van Praja of Batoe Djai.

Het klimaat van Lombok komt in het algemeen met dat van Bali overeen. Zie overigens KLIMAAT.

De meest belangrijke plaats op Lombok is het bovengenoemde Ampĕnan, van waar vroeger een aanzienlijke uitvoer plaats had; de groote weg voert van hier over Mataram, Tjakra Nĕgara, Narmada, Pringa Rata en Batoe Klian naar Laboean Hadji en Pidjoe aan de O.kust. De standplaats van den Assistent-Resident van Lombok en den Controleur van West-Lombok is Mataram. Vroeger was Mataram de zetel van Anak Agoeng Kĕtoet Karang Asĕm, den kroonprins, zoon van den laatsten Vorst; de laatste hield meest verblijf teTjakra Nĕgara, dat slechts door een sawahveld van Mataram gescheiden was. De groote vorstelijke poeri te Tjakra Nĕgara bestaat niet meer. De verschillende lustverblijven zijn echter gespaard gebleven: „Majora” bij Tjakra Nĕgara, dat als rechtszaal gebruikt wordt; het bekende en schoone Narmada aan den grooten weg van W. naar O.; Lingsar met de heilige palingen en Goenoeng Sari.

Onder de voortbrengselen van het eiland vermelden wij in de eerste plaats de rijst, waarvan Lombok gewoonlijk meer oplevert dan voor de behoefte der bevolking noodig is, zoodat hiervan jaarlijks nog groote hoeveelheden kunnen worden uitgevoerd. Droge rijstvelden komen weinig voor. Verder levert Lombok koffie, indigo, maïs, suiker, katjang, katoen, enz doch een en ander slechts in geringe hoeveelheid. Kokospalmen zijn hier niet in zoo grooten overvloed aanwezig als op Bali, terwijl arèn- en lontarpalmen bepaald schaarsch kunnen worden genoemd.

Flora en Fauna. De natuurlijke plantbekleeding komt, hoewel Lombok op het Australisch gedeelte van den Archipel gelegen is, vrijwel met die op Bali overeen. Grooter is echter het verschil wat de fauna betreft. Tijgers en andere wilde dieren ontbreken er geheel. Daarentegen komen hier onder de vogels tal van soorten voor, als papegaaien en parkieten, die ten Westen van Straat Lombok worden gemist. Onder de tamme dieren verdienen vooral melding: runderen, karbouwen en paarden. De laatste zijn van een grooter en fraaier ras dan de Balische en werden vroeger veel naar Mauritius en Bourbon (tegenwoordig Réunion geheeten) uitgevoerd.

Bevolking. De bevolking bestaat uit BALIËRS, SASAKS en een klein aantal BODHA'S. Zie op die namen.

Taal. De taal der Sasak's is nog zeer weinig bekend; een samenvattende voorstelling daarvan is nog nergens gegeven; uit de gegevens blijkt dat ze nader bij het Soembawa'sch dan bij het Balisch staat, althans wat den woordenschat betreft; een eigenlijke Sasaksche letterkunde bestaat er niet, (althans voor zoover bekend).

Geschiedenis. De eerste aanraking der Comp. met Lombok had plaats in 1674, toen een expeditie onder Holsteyn eenige plaatsen veroverde en een contract (19 Maart 1675) met de Lombóksche regenten gesloten werd. In 1740

was het geheele eiland onder Balisch oppergezag geplaatst; er werden vier Bal. vorstendommen gesticht, Mataram, Karangasem (of Singasari), Pagasangan en Pagoetan, hiervan was Mataram het machtigste, dat tenslotte over geheel Lombok heerschte; in 1849 ontving het Karang-Asem op Bali als wingewest.

Reeds in 1872 werd de goede verstandhouding tusschen den vorst van Mataram en het Gouv. verstoord, doch later was het vooral de vreeselijke onderdrukking die de Sasaks van het vorstenbestuur te lijden hadden, welke tot een botsing moest leiden. Toen nu de Sasaks zich tot den Gouv. Gen. gewend hadden om hulp werd in 1894 tot gewapende tusschenkomst besloten.

Den 6den Juli 1894 landde de expeditie onder de generaals Vetter en Van Ham aan het strand te Ampĕnan; den 11den werd opgerukt naar Mataram en Tjakranĕgara, daar de eischen van het ultimatum waren aangenomen en geen tegenstand was geboden. Tijdens de daaropvolgende onderhandelingen vielen de Baliërs in den nacht van 25 op 26 Aug. het bivak te Tjakranegara aan. Tijdens den daarna noodig geworden terugtocht sneuvelden generaal Van Ham en vele minderen.

Reeds den 1sten Sept. kwamen te Ampĕnan echter aanvullingstroepen van Java aan. Den 29en Sept. werd Mataram en den 18en Nov. Tjakranegara na hevigen tegenstand vermeesterd; de vorst werd te Sasari gevangen genomen, de troonsopvolger sneuvelde te te Topati. De oude Vorst werd naar Batavia overgebracht, waar hij spoedig overleed.

B e s t u u r. Het vorstengezag op Lombok werd opgeheven en het eiland onder rechtstreeksch bestuur gebracht, doch de bevolking, voor zoover het tegendeel niet uitdrukkelijk bepaald werd, gelaten in het genot harer eigen rechtspleging, godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken en onder hare eigen hoofden gesteld, onder toezicht en leiding van Europeesche ambtenaren. In verband daarmede werd Lombok tot een afd. van de res. Bali en Lombok gemaakt, onder bestuur van een assist.-resident, te Ampĕnan (later te Mataram) gevestigd, en in twee onderafdeelingen, Oost- en West-Lombok verdeeld. In 1898 werd deze organisatie gewijzigd en uitgebreid, en de afd. verdeeld in 3 onderafd.: West-, Midden- en Oost-Lombok, met de hoofdplaatsen Mataram, Praja en Sisi (later Sĕlong). Tevens werd het inlandsche bestuur definitief geregeld; aan het hoofd der Sasaks werden 12 districtshoofden gesteld, die door het Gouv. werden bezoldigd. Over de Balische bevolking stonden te voren 37 poenggawa's; dit getal werd tot 12 teruggebracht, terwijl als algemeen hoofd der Baliërs een pĕpatih werd aangesteld, waartoe een aanzienlijk Baliër gekozen werd, die reeds feitelijk die functie vervulde.

Terwijl de Baliërs op Lombok zich sedert hunne onderwerping als rustige, ordelievende en loyale onderdanen van het Gouvernement hebben doen kennen, kwamen in de eerste jaren nog telkens botsingen tusschen de Sasaks en het Gouv. voor; de rust werd echter telkens spoedig hersteld.

Het eiland is sedert onze bestuursvestiging aldaar zoowel op politiek als op oeconomisch gebied met reuzenschreden vooruitgegaan en behoort thans tot de welvarendste afdeelingen in Nederlandsch-Indië. Het landschap Karang-Asĕm op Bali werd na den val van het Balische rijk op Lombok geheel van Lombok gescheiden en sindsdien, namens het Gouvernement, door een stedehouder (wakil) bestuurd.

LOMBOK (JAV.). Zie CAPSICUM ANNUUM.

LOMBOK RAWIT en **LOMBOK SĔTAN**. Zie CAPSICUM FRUTESCENS.

LOMBOK(STRAAT) tusschen Bali en Lombok.

LOMPOBATANG. Zie BONTHAIN (PIEK VAN).

LONG IRAM. Standpl. van den contr. der onderafd. Boven-Mahakam, afd. Samarinda, res. Z. O. afd. van Borneo, met eenig garnizoen. Er zijn Chineesche en Bandjareesche handelaren gevestigd, die belangrijken handel in boschproducten drijven met de bovenstreken.

LONTOR (of **GROOT BANDA).** Een der Banda-eilanden. (Zie aldaar).

LOOD, LOODERTSEN. Evenals van koper is van loodertsen in Indie nog geen voorkomen ontdekt dat tot exploitatie aanleiding heeft gegeven.

LOODSGELDEN. Zie bij HAVEN- EN ANKERAGEGELDEN.

LOODSMANNETJE. Zie MAKREELACHTIGEN.

LOODSWEZEN. Het loodswezen bedient in Nederlandsch-Indië zeegaten en havens. Loodsdiensten zijn ingesteld voor: Tandjoengpriok (Batavia), Soerabaja, Tjilatjap, Emmahaven (Padang), de Aroebaai (Oostkust van Sumatra,) Samboe, Makasser, Palembang, de Oostkust van Borneo, terwijl een loodsdienst te Tarakan (Linkas) in voorbereiding is.

LOOPHOENDERS. Deze merkwaardige vogels leggen hun eieren in het zand of in een hoop bladeren bij elkander: zonnewarmte en warmte van den bodem doen de jongen zonder hulp der ouders uit het ei komen, geheel bevederd en bijna terstond na de geboorte in staat om te vliegen. De volgende geslachten van de familie der L o o p h o e n d e r s, *Megapodidae*, zijn in den Oost-Indischen Archipel vertegenwoordigd: *Megapodius*, *Eulipoa*, *Talegallus*, *Aepypodius* en *Megacephalon*. Soorten komen voor op Flores, Lombok, de Molukken, Halmehera, Batjan, Ternate, op N. Celebes en de Sangi-eil. de bekende Maleo (zie ald.), Aroe- en Kei-eilanden, Nieuw Guinea, Australië en tusschengelegen eilanden.

LORENTZ-RIVIER. Vroeger „Noord-rivier" genaamd, is de middelste van de drie in de Flamingobaai uitmondende rivieren; deze rivieren hebben tezamen één mond. De meest Noordelijke is de Noordwestrivier (zie aldaar), de meest Zuidelijke de Oetoemboewee (zie aldaar). De Flamingobaai ligt aan de Zuidkust van Nieuw-Guinea op ongeveer 5° 25′ Z.B. en 137° 55′ O.L.

De Lorentzrivier ontspringt op de uitloopers van den Wilhelminatop (4750 M.), gelegen in het Nassaugebergte (zie aldaar). Door een antasan staat deze rivier in verbinding met de Oetoemboewee.

Het is langs deze rivier, dat voor het eerst door Europeanen een sneeuwtop bereikt en beklommen werd (de bovengenoemde Wilhelminatop). Het was de 2e Lorentz-expeditie, die in 1909 daarin slaagde.

LOSARI (TJI). Rivier op Java, op de grens van Cheribon en Tĕgal. Zij heet in haar bovenloop Tji Sanggaroeng of Tji Sĕnggaroeng, en wordt eerst na opname van de Tji Tjangkolak en

het betreden van de vlakte van Losari Tji Losari genoemd (zie verder bij SANGGAROENG).

LOSÈR (GOENOENG). Een nog weinig onderzocht gebergte, onderdeel van het Barisan-gebergte op Sumatra in het gouvern. Atjèh en Onderb. Het verheft zich tot aanzienlijke hoogte en is een van de geweldigste bergmassa's op Sumatra. Het staat op een uitgestrekte, ongeveer 2000 M. hooge basis van leigesteenten en verheft zich daar ruim 1500 M. boven.

LOTUS. Bij den naam „lotus" moet scherp onderscheid worden gemaakt tusschen het geslacht *Nelumbium,* waartoe de roode (rose) en het geslacht *Nymphaea,* waartoe o.a. de blauwe en de witte lotusbloem behooren.

De eerste, Nelumbium speciosum Willd. (of ook Nelumbo nucifera Gaertn.),Skr. *padma,* was aan Brahmâ gewijd, wiens heilige kleur het Rood is; de bloem heeft het motief geleverd voor alles wat in de Voor-Indische en Oudjavaansche plastiek door ons eenvoudig „lotus"-motief wordt genoemd. De tweede, Nymphaea caerulea Sav., thans in den Index Kewensis hernaamd Nymphaea stellata Willd., Skr. *utpala,* aan Wishnoe door deIndiërs toegewijd (wiens heilige kleur het Donkerblauw is), de blauwe dag-lotus, was daarentegen de in Egypte inheemsche en meest heilige bloem. De derde echter, Nymphaea Lotus L., Skr. *kumuda,* aan Çiwa toegewijd, den God des Verderfs en van den Nacht, die immers ook een maansikkel (wassenaar) als embleem voert (vooral bij zijn zoon Ganeça steeds aanwezig), en wiens heilige kleur het Wit is, heeft het, als nacht-lotus, minder tot gewijdheid in beeld gebracht.

Op Java zijn de drie soorten van lotus wel door de Hindoes overgebracht; opmerkelijk is, dat de blauwe en witte lotus er meer in 't wild voorkomen dan de roode (rose), en dat alle drie in den jongsten tijd vooral de bermslooten (*parit's*) langs de spoorlijnen tot groeiplaats hebben gekozen.

LOUDON (Jhr. Mr. JAMES). Geb. te 's-Gravenhage 8 Juni 1824, overl. aldaar 31 Mei 1900. Min. v. Kolonien 1861—1862, Gouv.-Gen. 1871—1875.

Het bestuur van den Gouv.-Generaal Loudon is vooral belangrijk door het uitbreken van den oorlog met Atjèh en de beide expedities, derwaarts gezonden. Onder de gewichtige maatregelen, tijdens zijn bestuur genomen, noemen wij: de invoering van een wetboek van strafrecht voor inlanders en van politie-strafreglementen voor Europeanen en voor inlanders; nieuwe bepalingen voor het verleenen van concessiën voor den aanleg van spoorwegen, bepalingen voor de exploitatie der houtbosschen en omtrent de ontginning van delfstoffen.

LUCHTVAART. Terwijl voor nadere bijzonderheden verwezen wordt naar het art. in de groote Encycl. worde hier slechts vermeld dat naar het schijnt de aanvankelijk bij het vliegen in Indie ondervonden moeilijkheden zijn overwonnen; vliegterreinen zijn of worden ingericht te Batavia, Kali Djati en nabij Bandoeng, terwijl volgens de jongste mailberichten te Soerabaja een station voor watervliegtuigen zal worden gevestigd.

LUCIPARA-EILANDEN. Vier koraaleilanden samen op een groot rif gelegen in de Bandazee, op 127° 37′ O.L. en 5° 27′ Z.B., hier en daar met geboomte begroeid, doch geheel onbewoond, ressorteerend onder de onderafd. en afd. Amboina van de gelijkn. res.

LUFFA ACUTANGULA Roxb., fam. *Cucurbitaceae.* Kĕtola (MAL.), Bĕstroe (JAV.), Lèjor (SOEND.)., klimplant met 5—7-lobbige, hoekige bladeren en groote gele bloemen, is bekend om de geribde cylindrische vruchten, van binnen met vruchtmoes, waar doorheen een netvormig vaatbundelweefsel loopt. Dit laatste wordt, na verwijdering van het vruchtmoes, gebruikt als luffaspons, luffazolen enz.

LUIAARD. Naam door de Europeanen in den Indischen Archipel ten onrechte toegekend aan den KOEKANG (Zie aldaar).

LUIPAARD. Zie PANTER.

LUITENANT-GOUVERNEUR-GENERAAL. Titel van den hoogen ambtenaar, welken de Kroon krachtens art. 4 Reg.-regl. aan den Gouv.-Generaal kan toevoegen en die bestemd is den landvoogd voorloopig op te volgen en inmiddels zoodanig werkzaam te zijn als door de Kroon of den Gouv.-Generaal zal worden voorgeschreven. Vóór de vaststelling van het thans geldende Reg.-regl. hebben verscheidene staatslieden dien titel gevoerd. Zij waren: A. A. Buijskes (1806—1808) H. M. de Kock, 1826 en D. J. de Eerens, 1834.

Sedert de vaststelling van het Reg.-regl. is geen Luit.-Gouv.-Generaal meer benoemd.

LYCOPERSICUM ESCULENTUM Mill. Fam. *Solanaceae,* kruidachtige plant met kleine gele bloemen en roode besvruchten, de bekende Tomaten, Tĕroeng bali (MAL.), Ranti (JAV.),

LIJFWACHTEN DRAGONDERS. In 1912 werden de 2, in 1882 weder opgerichte detachementen Lijfwachten-Dragonders in de Vorstenlanden opnieuw in de formatie van het leger opgenomen, onder den naam „Eskadron Lijfwacht Cavalerie". Bij de reorganisatie van de cavalerie in 1918 werd het eskadron Lijfwachten-cavalerie omgevormd in een gewoon veldeskadron, echter met bestemming om als lijfwachten-cavalerie dienst te doen; het is daartoe verdeeld in twee detachementen.

LIJKPLECHTIGHEDEN. Zie OVERLIJDEN.

LIJN (CORNELIS VAN DER). Geb. te Alkmaar. Op 10 Maart 1646 als provisioneel Gouv.-Generaal opgetreden (10 Maart 1646), werd hij 10 Oct. van dat jaar door HH. XVII tot die waardigheid benoemd, welke hij 7 Oct. 1650 nederlegde.

Tijdens zijn bestuur werd het bekende reglement op het beleid der regeering van 1650 uitgevaardigd. Met Solor, Bantam en Mataram werd vrede gesloten en met den Vorst van het laatstgenoemde rijk een contract aangegaan, het eerste der Javaansche contracten.

M.

MAANZAAD. Zie PAPAVER.

MAARSCHALK (DAVID). Geboren 13 April 1829 te 's Gravenhage, overl. 1886. Hij maakte zich zeer verdienstelijk voor den aanleg van de Staatsspoorlijnen op Java; van 1875—1880 (met een korte tusschenpoos in Holland) was hij chef van den dienst der Staatsspoorwegen op Java.

MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN DEN JAVAAN. Werd opgericht in 1866 door Dr. Willem Bosch, oud-kolonel, chef van den militairen geneeskundigen dienst in Indië, vooral met het doel het cultuurstelsel te bestrijden. Het streven zou zijn om aan den Javaan te hergeven de vrijheid om te werken, op de wijze als hij zelf verkoos, en om te werken alleen voor eigen voordeel met beschikking over de vruchten van zijn handenarbeid en van zijn grond. In korten tijd telde de Maatschappij meer dan 2000 leden, en de eerste jaren van haar bestaan heeft de Maatzich in een redelijke belangstelling mogen verheugen; ongetwijfeld heeft zij in niet geringe mate bijgedragen tot het doen baan breken in de jaren 1866—1870 van nieuwe begrippen op het gebied der koloniale politiek in den boezem van het Nederlandsche volk. Na 1874 wilde de Maatschappij vooral het Inlandsch onderwijs en de afschaffing der batige sloten bevorderen, de belangstelling verminderde echter telken jare en in 1877 hield de Maatschappij op te bestaan.

MAATSCHAPPIJEN. Hieronder zijn vermeld de als maatschappij opgerichte instellingen, welke bevordering der wetenschap met betrekking tot Ned.-Indië ten doel hebben (zie ook COMITÉ, GENOOTSCHAPPEN, INSTITUTEN, SYNDICATEN, VEREENIGINGEN).

Maatschappij van Nijverheid. Het doel der Maatschappij is vermeerdering van volkswelvaart door de bevordering der nijverheid in al haar onderdeelen, zoowel hier te lande als *in de koloniën en overzeesche bezittingen.*

De zetel der Maatschappij is gevestigd te Haarlem. Tot de stichtingen der Maatschappij behooren: het Koloniaal Museum te Haarlem, geopend in 1871 en in 1913 geschonken aan het Koloniaal Instituut te Amsterdam, zie KOLONIAAL MUSEUM; het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem, geopend in 1877; en het Bureau voor Handelsinlichtingen te Amsterdam, geopend in 1903.

Nederlandsch-Indische maatschappij van nijverheid en landbouw. Deze maatschappij, waarvan de zetel te Batavia is gevestigd, is in 1853 opgericht. Zij stelt zich ten doel de bevordering van nijverheid en landbouw in Nederlandsch-Indië. Van het Tijdschrift verscheen in 1916 het 91e deel. Te Amsterdam bestond sedert 1888 van deze Maatschappij een Nederlandsche afdeeling, welke in 1899 haren zetel te 's-Gravenhage vestigde.

Maatschappij ter bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederlandsche koloniën. Onder dezen naam is 14 Mei 1890 voor den tijd van 29 jaren o gericht een vereeniging, te Amsterdam gevestigd. De Maatschappij stelt zich ten doel de uitbreiding van de kennis der natuurlijke gesteldheid van de Ned. Koloniën, zoowel met het oog op de belangen der wetenschap, als op die van landbouw en nijverheid.

De voornaamste expedities, die met behulp en onder de auspiciën van de Maatschappij zijn uitgerust, zijn d volgende:

De Borneo-expeditie van G. A. F. Molengraaff 1893—1894.

Tocht dwars door Borneo, 1896—1897 door Dr. A. W. Nieuwenhuis.

De Siboga expeditie, 1899—1900.

Commissiereis naar Centraal Borneo, 1898—1900 door Dr. Nieuwenhuis.

De Noord Nieuw-Guinea expeditie van Wichmann, 1903.

De eerste Zuid Nieuw-Guinea expeditie van Lorentz, 1907.

De tweede Zuid Nieuw-Guinea expeditie van Lorentz, 1909—1910.

De derde Zuid-Nieuw-Guinea expeditie van Franssen Herderschee, 1912—1913.

MABA. Tidoreesch distr. van de onderafd. Wéda, afd. Halmahéra, res. Ternate en Onderh., omvattende het geheele N.O.-lijke schiereiland, het N.lijke deel van het O.lijke schiereiland van Halmahéra, alsmede het Z.lijke deel van de Kaoebaai tot aan kaap Tofongo.

MABA. Plantengeslacht der *Ebenaceeën*, waarvan eenige soorten Ebbenhout leveren. Het meest bekend is *M. elliptica* Forst. een boom, die in het Oosten van den Archipel vrij algemeen schijnt te zijn en het zg. Boeroesche Ebbenhout levert [kajoe arĕng (JAV.), Ki arĕng (SOEND.), Kajoe arang (MAL.).] Zie ook DIOSPYROS.

MACCLUERGOLF, op de Westkust van Noord Nieuw-Guinea, loopt ruim 200 K.M. om de Oost het land in, is aan den Westingang bijna 50 K.M. breed en loopt versmallend toe tot 20 K.M. ter hoogte van hoek Tanah Mérah op de Zuidkust; het gelijkmatig breede gedeelte daar beoosten wordt de golf van Bintoeni genoemd.

MADIOEN. Res. in Midden-Java met een oppervlakte van 5882 K.M.^{2} en een bevolking van 1.500.000 zielen, w. o. 2700 Europeanen en 5700 Vreemde Oosterlingen (in 1915). Het gewest bestaat uit het dalgebied der gelijknamige rivier, het Zuidwaarts daaraan grenzend deel van het Zuidergebergte en in het Noorden een deel van het middengebied der Solo-rivier, boven de monding der Kali Madioen.

Madioen is verdeeld in 5 afd., tevens contrôle-afd. en regentschappen: Madioen, Ngawi, Magĕtan, Ponorogo en Patjitan, alle bestuurd door een assistent-resident.

Het dal der Madioen-rivier is vruchtbaar en goed bevloeid, tot in het uiterst Zuidelijk deel, bij Slahoeng, waar het een inbochting vormt in het Zuidergebergte. Van het middendeel is de bevloeiing sterk verbeterd door den bouw van een groot kunstwerk, den stuwdam in de Kali Madioen, nabij de desa Djali in de afdeeling Magĕtan.

De hoogere hellingen van Lawoe en Wilis zijn grootendeels met wouden bedekt, waartusschen alleen aan hun Noordzijden, in de afd. Ngawi en Madioen, eenige erfpachtslanden liggen, waarop koffie, randoe (kapok), rubber en kina als hoofd-

gewassen verbouwd worden. De Europeesche nijverheid in het gewest omvat verder 6 à 7 suikerfabrieken in het Madioen-dal, eenige rijstlanden in de afdeeling Ngawi, en eenige houtaankap-ondernemingen, zoowel in de djatibosschen van den Goenoeng Kĕndĕng als in de afd. Ponorogo. In het Zuidergebergte, de afd Patjitan, bedekt alang-alang voor een groot deel de weinig vruchtbare berghellingen. Een contrast daarmee vormen de grootendeels welbevloeide dalvlakten van Lorog of Ngadirådjå, benoorden de baai van Damas, en van Ardjåsari—Patjitan, benoorden de baai van Patjitan.

De rijstbouw is in de residentie zoo belangrijk, dat zij veel meer produceert dan het verbruik vereischt; vandaar dat de economische toestand der bevolking nauw verband houdt met de rijstprijzen. Onder de inlandsche handwerken zijn goud-, zilver- en ijzersmederij, steen- en pannenbakkerij en weverij van de meeste beteekenis.

De res. vormde in den Hindoetijd een deel van het rijk van Daba (A. D. 1042—1222), en maakte later met de aangrenzende residentie Kediri, onder den naam Oostelijke Måntjånĕgåråsche landen, een deel uit van het rijk Mataram. Na het einde van den Java-oorlog (1830) werden deze gewesten door de inlandsche Vorsten aan Nederland afgestaan; het Zuidelijkste regentschap van Madioen, Patjitan, was echter reeds in 1812 aan het Britsche tusschenbestuur overgegeven en werd in 1830 bij de residentie Madioen gevoegd.

MADIOEN. Hoofdpl. der gelijkn. res., afd., contrôle-afd. regentschap en distr.; met een bevolking van ongeveer 23.000 zielen, waaronder bijna 1000 Europeanen en 2000 Chineezen (ult. 1905), aan den rechteroever der Kali-Madioen, aan de spoorlijn Vorstenlanden-Soerabaja en aan een tramlijn naar Ponorogo. Te Madioen is de groote werkplaats van het Oosternet der Staatsspoorwegen gevestigd, bijna gelijk aan die te Bandoeng. Een electrische centrale voorziet in de kracht en verlichting voor dat bedrijf, waartoe de waterkracht gebezigd wordt van de Kali Tjatoer.

MADJALÈNGKA. Afd. en regentschap van de res. Cheribon; met (einde 1905) 315000 inwoners, o. w. 130 Europeanen, 2600 Chineezen en 60 Arabieren. Zij is verdeeld in twee contrôle-afd. nl. Madjalèngka met gelijkn. hoofdpl. (dist. Madjalèngka en Tĕlaga) en Radjagaloeh met hoofdpl. Leuwimoending (distr. Radjagaloeh en Djatiwangi). De afd., die over het geheel bergachtig en vruchtbaar is, telt een tiental erfpachtsperceelen, waar koffie, thee, kina en suiker verbouwd worden, en drie suikerfabrieken.

Nabij de hoofdpl. van het distr. Tĕlaga worden verschillende Hindoe-oudheden aangetroffen.

De gelijkn. hoofdpl. der afd., tevens van het regentschap, heeft 7200 inwoners, o. w. 30 Europeanen, bijna 400 Chineezen en 15 Arabieren (einde 1905).

MADJAPAHIT. De hoofdstad van dit rijk (zie JAVA, Geschiedenis) lag in de nabijheid van het tegenwoordige Modjokĕrto en wel ongeveer waar nu de desa Trowoelan ligt. De stad werd in 1294 A. D. door prins Widjaja, den lateren koning Kĕrtaradjasa, gesticht en bleef de rijkshoofdstad tot 1400; de na dat jaar regeerende Hindoe-vorsten zetelden waarschijnlijk elders. Wij bezitten, behalve Chineesche berichten over de stad, een uitvoerige beschrijving van den toestand in 1365 A. D., onder de regeering van Hayam Woeroek, in den Nāgarakĕrtāgama, waaruit de onderlinge ligging der verschillende pleinen, tempels en paleizen blijkt.

MADJĔLIS. Zie RECHTSWEZEN.

MADJÉNÉ. Onderafd. der afd. Mandar (zie aldaar) van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, omvattende de zelfbesturende landschappen Madjéné, Pĕmbaoeang en Tjènrana, onder een gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur.

MADOERA. Landbeschrijving. Het eiland Madoera heeft een oppervlakte van 4470 K.M.², ongerekend de nabijgelegene, tot de residentie behoorende eilanden: Kambing, Gili Radja, Gili Gĕntèng, Poetĕran, Gili Jang, de Kangéan-groep en de Sapoedi-groep. De residentie had ult. 1915 een bevolking van ruim 1830.000 zielen, waaronder ongeveer 1000 Europeanen, 4500 Chineezen, 2000 Arabieren en 100 andere Vreemde Oosterlingen.

Madoera is administratief verdeeld in 4 afd.: Pamĕkasan, onder rechtstreeksch bestuur van den resident, Bangkalan, Sampang en Soemĕnĕp, elk onder een ass.-resident. Deze 4 afdeelingen zijn tevens regentschappen.

Geologisch bestaat het eiland, met uitzondering van de kwartaire en recente vlakten, voornamelijk uit mergels en mergelachtige kalksteenen, voortzettingen van het kalkgebergte in Rĕmbang en Soerabaja. Het eiland is heuvelachtig; de hoogste top, de Tamboekoe (470 M.), ligt in de afd. Soemĕnĕp. De kalkachtige gesteldheid van den bodem, gevoegd bij den betrekkelijk geringen regenval, is oorzaak van de geringe vruchtbaarheid van groote deelen des lands.

Bevloeide sawahs vindt men slechts in de laagvlakten, waarvan die van Bangkalan, Sampang en Pamĕkasan de belangrijkste zijn, en op het Pajoedan-plateau, dat zich in het Oosten des eilands tusschen de heuvels uitstrekt en het dichtst bevolkte deel van het binnenland vormt.

De rijstproductie is dan ook lang niet voldoende voor de behoefte, zoodat de bevolking zich veelal met djagoeng moet voeden en vele Madoereezen gedurende een deel van het jaar een middel van bestaan gaan zoeken in de residenties Soerabaja, Pasoeroean en Besoeki. De voornaamste producten zijn overigens kokosolie, vogelnestjes, zout (langs de kusten), tabak, inlandsche suiker, huiden en vruchten. De zeevischvangst is een der belangrijkste middelen van bestaan.

De economische toestand van de bevolking is over het geheel zeer bevredigend en de inlandsche landbouw neemt langzamerhand in belangrijkheid toe, vooral ten gevolge van uitgebreide door de Regeering reeds tot stand gebrachte (Pamĕkasan en Soemĕnĕp) dan wel nog in uitvoering zijnde (Bangkalan) irrigatiewerken. Aan de bewerking der tĕgalvelden wordt veel zorg besteed: bemesting vindt op groote schaal plaats. De op tal van plaatsen gekweekte, voor de inlandsche markt bestemde, tabak is van superieure kwaliteit. De vruchtenteelt is — vooral in West-Madoera — van veel beteekenis.

Een belangrijk middel van inkomsten voor het Gouv. is de zoutaanmaak, die hier in

stand bleef, toen die in andere gewesten (Bantam, Krawang, Cheribon, Rĕmbang en Soerabaja) gestaakt werd. Voor het op de aangewezen plaatsen aangemaakte en in de dépôt-pakhuizen geleverde zout betaalthet Gouv. aan de bevolking ƒ10 per kojan. In de fabrieken te Kaliangĕt (Soemĕnĕp) en te Krampon (Sampang) wordt dit zout in briketvorm geperst en verpakt.

De runderstapel van Madoera is zeer belangrijk en maakt den grootsten rijkdom van het eiland uit. Het Madoereesche rundvee is vermoedelijk het beste van den geheelen Indischen Archipel. De buffelstapel heeft weinig te beduiden. De paarden zijn klein van stuk en worden — in tegenstelling met de runderen, waarvoor de Madoerees bijzonder veel hart heeft — over het algemeen slecht verzorgd.

De communicatie-wegen op het eiland verkeeren in goeden staat. Spoorlijnen zijn er niet, maar er is een stoomtramweg van Kamal over Kwanjar, Balĕga, Sampang, Pamĕkasan en Soemĕnĕp naar de havenplaats Kali-angĕt met een zijtak van Kamal via Bangkalan naar Tanah-mérah.

De belangrijkste plaatsen op Madoera zijn de vier afdeelingshoofdplaatsen: Pamĕkasan, Bangkalan, Sampang en Soemĕnĕp met hun overblijfselen van de vroegere vorstenverblijven.

De tot Madoera behoorende eilanden, waaronder de Kangéan- en de Sapoedi-eilanden de voornaamste zijn, leveren in hoofdzaak timmerhout, tripang, schildpad, matwerk en verfhoudende basten.

G e s c h i e d e n i s. De oudste mededeeling omtrent dit eiland is te vinden in den Nāgarakrĕtāgama, volgens welke het in de tweede eeuw der Çaka-jaartelling van Java gescheiden werd. Politiek heeft het steeds deel uitgemaakt van de Oost-Javaansche Hindoerijken, gelijk later van het rijk van Mataram. Het was toen verdeeld in drie regentschappen: Bangkalan, Pamĕkasan en Soemĕnĕp. Zoowel onder de O.I.C. als onder Daendels en tijdens het Eng. tusschenbestuur werden de regenten op Madoera zeer boven die op Java begunstigd, voor al die van Bangkalan, aan wien Daendels den titel van Sultan Toewa gaf. Als belooning voor zijn diensten aan de Engelschen bewezen, deed Raffles dien persoonlijken titel op des sultans zoon overgaan. De Pangeran. later Panembahan, van Soemenep bleef aan het Ned. Gouv. trouw; zijn zoon onderscheidde zich zoowel door zijn trouw en rechtschapenheid als door zijn geleerdheid en zorg voor het welzijn van land en volk; hem werd in 1825 door het Gouv. de persoonl. titel van Sultan toegekend.

In 1853 werd het bestuur over Pamĕkasan, in 1874 dat over Soemĕnĕp in handen genomen door den Resident van Madoera; in 1882 werd ook Bangkalan geheel ingericht op den voet der Gouvernementslanden.

MADOERA (STRAAT) tusschen Java en de Zuidkust van Madoera.

MADOEREESCH. Het Madoereesch wordt gesproken op het eiland Madoera en op de omliggende kleine eilanden, met inbegrip van de groepen Sapoedi en Kangéan, alsook door de Madoereesche kolonisten op Oost-Java, vooral in de residentiën Bĕsoeki en Probolinggo. De taal, gelijk zij op Madoera gesproken wordt, kan verdeeld worden in twee hoofd-dialecten: het West-Madoereesch, dat nog onderscheiden kan worden in het Pamĕkasansch en het Bangkalansch, en het Oost-Madoereesch of Soemĕnĕpsch, waarvan men het Kangéansch als een meer afwijkend onder-dialect kan aanmerken. Het Madoereesch staat ongetwijfeld het naast aan talen als het Javaansch, het Soendaneesch, het Maleisch enz., maar zeer moeielijk is het, om den juisten graad van verwantschap te bepalen.

Verschil van taalsoorten bestaat in het Mad. niet in die mate als in het Jav., zelfs niet als in het Soendaneesch, maar toch zijn een aantal woorden verschillend, naarmate men meer of minder beleefd spreekt, De Mad. litteratuur, welke, behalve door enkele proza-werken, vooral door geschriften in gebonden stijl wordt gevormd, bestaat voornamelijk uit vertalingen en min of meer vrije bewerkingen van Jav. origineelen; men zie hierover de catalogi van Dr. A. C. Vreede en Dr. H. H. Juynboll.

MADOEREEZEN. Naam van de inheemsche bewoners van het eiland Madoera en de in de onmiddellijke nabijheid daarvan gelegen kleinere eilanden (met inbegrip van den Sapoedi-Archipel tot en met Raäs en Goa-Goa), van waaruit zij zich geleidelijk over Bawean, den Kangean-Archipel en de beide Oostelijkste gewesten (Pasoeroean en Besoeki) van het eiland Java hebben verspreid. In den even vermelden Kangean-Archipel en — zij het ook in mindere mate — op de Sapoedi-eilandengroep is de Madoereesche bevolking sterk met Makassaarsche, Boegineesche en Balineesche elementen vermengd.

Het totaal aantal Madoereezen kan (ult. 1915) op circa 4 millioen zielen geschat worden, waarvan ongeveer $1^3/_4$ millioen in het gewest Madoera, de eigenlijke bakermat van dit volk. De toename is vooral in de laatste halve eeuw buitengewoon groot. Sinds 1860 is de bev. bijna verviervoudigd.

Evenals de Javanen behooren de Madoereezen tot den Maleischen volksstam, doch ze zijn in tal van opzichten van eerstgenoemden onderscheiden: langer schedel, horizontaler oogspleet, breeder en minder fijn besneden gelaatstrekken, forscher gebouwd en gespierder lichaam en sterk uitpuilende jukbeenderen.

Voor zoover het mogelijk is van algemeene karaktertrekken te spreken, kan gezegd worden, dat de Madoerees minder vormelijk, energieker en zelfstandiger is dan de Javaan, een zelfstandigheid echter, die zich niet zelden in een soort grofheid en ongemanierdheid openbaart, voorts is hij ongewongen en vrijmoedig in het spreken, ook tegenover meerderen, en wordt gekenmerkt door een zucht tot tegenspraak. Hij is trouw aan zijn woord, zeer spaarzaam, tot op het gierige af. Als slechte karaktertrekken treden op den voorgrond: achterdocht, wraakzucht, (deze laatste zich uitende in moord en doodslag, en brandstichting), en misbruik van palmwijn, vooral op W.-Madoera, opium wordt daarentegen betrekkelijk weinig gebruikt.

Het algemeene zedelijkheidspeil staat bij de Madoereezen hooger dan bij de Javanen. Prostitutie komt weinig voor. Het godsdienstige leven is tamelijk opgewekt: zonder bepaald fanatiek te zijn komt de Madoerees over het algemeen zijn Moslimsche godsdienstplichten getrouwelijk na. De algemeene volksontwikkeling

laat momenteel nog zeer veel te wenschen over, vatbaarheid voor verstandelijke ontwikkeling bebezit echter de Madoerees zeer zeker.

Voor de taal zie MADOEREESCH.

De kleeding der Madoereesche mannen bestaat uit een vrij korte, nauwsluitende broek, een buis en een hoofddoek. Een kaïn wordt zelden gedragen. De westelijke Madoereezen hebben ook wel eens ringen in de ooren, gewoonlijk echter alléén in het linker oor. De vrouwen dragen een sarong — zelden een kaïn — en een baadje, dat bij de West-Madoereezen tot aan de heup en bij de Oost-Madoereezen tot even boven de knie reikt. Arm- en beenringen, gemeenlijk van zilver, worden veelvuldig door jonge meisjes en kleine kinderen gedragen. Over het geheel genomen maakt de Madoerees — zoo vrouw als man — een slordiger indruk dan de Javaan; dit is ook met erf en woning het geval, welke laatste vaak met pannen gedekt is.

Het dèsaverband is bij de Madoereezen tamelijk los, het gevoel voor adat slechts weinig ontwikkeld. Het grondbezit is erfelijk individueel. Op Madoera zelf besteedt de bevolking veel meer zorg aan de bebouwing der tuinen en droge velden dan aan de sawahs, voor de veeteelt zie MADOERA. Als kleinhandelaar munt de Madoerees uit, de nijverheid is weinig ontwikkeld.

De Madoereesche visschers en zeevaarders zijn om hun stoutmoedigheid en onverschrokkenheid bekend; de hulpmiddelen, waarvan zij zich bedienen, zijn nog vrij primitief.

Van de onder de Madoereezen in zwang zijnde vermakelijkheden zijn, op het moedereiland zelve, de stierenwedrennen (kĕrappan, Mad: kĕraban) wel het meest geliefd. Voorts vindt men allerlei wedstrijden met duiven, hanengevechten, stierengevechten (O.Java), alle gepaard gaande met weddenschappen, en vaak tot vechtpartijen aanleiding gevende (zie KERAPPAN).

Mede zeer geliefd bij de Madoereezen, maar ook meestal aanleiding gevend tot vechtpartijen, zijn de slawatans of sandoers, op Oost-Madoera podjian en op Oost-Java sroenèn genaamd. Een jongen van circa 12 jaar wordt als meisje gekleed, terwijl er verder een paar potsenmakers en de leider der vertooning zijn. Er wordt gedanst, men zingt grappige liedjes en houdt komische samenspraken.

MADZHAB, d. i. een richting of school op het gebied van Moh. wetgeleerdheid; *fikh*-school; zie ISLAM; II, c.

MAETSUYKER (Mr. JOAN). Geb. te Amsterdam 1606. Reeds in 1641 werd hij raad extraordinair van Ned.-Indië. In die betrekking onderscheidde hij zich in hooge mate, o. a. door de bewerking der bestaande plakaten, keuren, enz. tot één geheel, de bekende Bataviasche Statuten. In 1653 werd hij voorloopig verkozen tot Gouv.-Generaal, in welke betrekking hij in 1654 door HH. XVII bevestigd werd. Hij overleed te Batavia 4 Jan. 1678.

Zijn langdurig bestuur werd door belangrijke gebeurtenissen gekenmerkt o.a. de opstand van Troenådjåjå, herhaalde strijd tegen Makasser, onderwerping van een deel van Sumatra's W.kust.

MAFOOR (MEFOR). Zie NOEMFOR (Noefoor).

MAF ORSCH. Zie NOEFOORSCH.

MAGANG. Naam op Java voor Inl. volontairs (meest van aanzienlijke afkomsf) op Gouvernementsbureaux of bij ambtenaren, wier doel is, later in een Gouv. betrekking geplaatst te worden; soms werden ze bezoldigd. Bij Ind. Stb. 1910 no. 572 werd echter bepaald, dat na 1 Januari 1911 op de verschillende bureaux op Java en Madoera geen onbezoldigd Inlandsch personeel meer zou worden toegelaten.

MAGĔLANG. Afd. en regentschap van de res. Kedoe, met een oppervlakte van 1134 K.M.²; verdeeld in de contrôle afd. Magĕlang (dis. Magĕlang, Bandongan, Tĕgalrĕdjo en Grabag) en Moentilan (distr. Moentilan, Salam en Salaman). De gelijkn. hoofdpl. is tevens standplaats van den resident van Kedoe. De afdeeling Magĕlang is een der meest bevolkte van Java en telt 539 desa's. Op het einde van 1905 telde de bevolking ongeveer 860 Europeanen, 4800 Chineezen, 18 Arabieren en ± 52.000 Inlanders.

Door de bevolking wordt op vrij groote schaal tabak aangeplant, terwijl sedert enkele jaren twee door Europeanen gedreven tabaksondernemingen bestaan. In deze afdeeling liggen de Boroboedoer en de tjandi's Mĕndoet en Pawon.

De *hoofdplaats*, gelegen aan den linkeroever van de kali Prågå en niet ver van de kali Ello, is een voor de binnenlanden vrij groote plaats met een fraaie residentswoning, een groot garnizoen en verschillende inrichtingen voor onderwijs, o. a. de opleidingsschool voor Inlandsche ambtenaren.

MAGĔTAN. Afd., contrôle-afd. en regentschap van de res. Madioen. De bevolking bestond in 1915 uit 285.000 zielen, waaronder 200 Europeanen en 800 Vreemde Oosterlingen.

De afd. heeft vruchtbare gronden en is deels vlak, deels bergachtig.

De *hoofdplaats* Magĕtan, standplaats van den ass. resident, regent, controleur en patih, ligt aan den voet van den Lawoe op een hoogte van 446 M., heeft een gezond klimaat en een drinkwaterleiding van de bron Gangging, op eenige kilometers van de hoofdplaats gelegen.

MAGHRIB, d. i. het Westen; ook de *sĕmbahjang* na zonsondergang; vgl. SĔMBAHJANG.

MAGNETISCHE EN METEOROLOGISCHE WAARNEMINGEN. Zie OBSERVATORIUM (Koninklijk magnetisch en meteorologisch).

MAHAKAM. Zie BORNEO IV. G.

MAHALONA-MEER. Meer gelegen Zuidoost van het Matano-meer (zie aldaar), dat in het midden tot 73 M. diep is en door Abendanon is ontdekt. Het bestaat uit twee vrij regelmatige rechthoeken, een Noordelijke van 2 × 3 K.M. en een Zuidelijke van 4 × $4^1/_2$ K.M.

MAHAT Belangrijke rechter-zijtak van de Kampar (zie aldaar).

MAHDI, zie ISLAM, II, d.

MAHI (TJI) of **TJIMAHI,** een klein riviertje in de Preanger-Regentschappen, zijrivier van de Tjitaroem.

MAHONIE. Zie SWIETENIA.

MAITARA. Een vulkanisch eiland met een zich steil uit zee verheffenden fraaien kegel van ongeveer 360 M. hoogte. Het is gelegen tusschen de eilanden Ternate en Tidore, behoort tot het sultanaat Tidore en administratief tot de onderafd. van dien naam der afd. Halmahéra, res. Ternate en O. Op vele kaarten wordt dit eiland Noorwegen genoemd.

MAIWA. Zelfbesturend landschap op Celebes, behoorende tot het voormalig bondgenootschap Masènrèmpoeloe, groot met de beide vazalstaten

Baringang en Boenging ongeveer 337 M.K.², administratief behoorend tot de onderafd. Ènrékang, afd. Paré Paré van het gouv. Celebes en Ond. Maiwa is bedekt met heuvels en bergen, waarvan de hoogte tusschen 900 en 2100 M. geraamd wordt.

De bevolking die, zeer in het ruwe, op 20.000 zielen geraamd wordt, is van Boegineeschen oorsprong, en verdeeld in adel, middenstand en afstammelingen van vroegere slaven of pandelingen. Ofschoon Maiwa rijk is aan goede gronden en aan water, wordt weinig zorg aan den landbouw besteed.

De koffiecultuur, vroeger van vrij groot belang, gaat achteruit door de weinige zorg aan de koffieboomen besteed enz. De nijverheid bestaat hoofdzakelijk in het weven van grove witte en zwarte sarongs. De handel bestaat hoofdzakelijk uit klein-handel. Aan het hoofd van het landschap staat een Vorst of Vorstin, die den titel heeft van Aroeng, wien een rijksraad ter zijde staat.

MAJAS. (met samenstellingen) (MAL. Borneo). Zie ORANG OETAN.

MAKASSAARSCH. Het Makassarsch is ten nauwste verwant met het Boegineesch (zie BOEGINEESCH) doch onderscheidt zich van het Boegineesch in de eerste plaats door het klankstelsel; voorts door eenige verschillen, bij groote overeenkomst in grammaticale vormen en door minderen rijkdom van woordenschat. Ook de Mak. literatuur is minder rijk dan de Boeg.

Van het eigenlijke Makassaarsch kan onderscheiden worden het Toerateyasch, dat in het grootste gedeelte der Zuiderdistricten en in enkele gedeelten van Gowa gesproken wordt, en het Saleyereesch, dat voornamelijk op het eiland Saleyer in gebruik is.

MAKASSAARSCH-BOEGINEESCHE TALEN. Behalve het Makassaarsch (zie aldaar) en het Boegineesch (zie aldaar) behooren tot de Makassaarsch-Boegineesche taalgroep het Wotoesch, in den N.O.-hoek der Golf van Boné en het Lajolosch, op het Z.lijk derde deel van het eiland Saleyer gesproken.

MAKASSAARSCHE PITJES. Zie BRUCEA.

MAKASSAARSCHE VISCHJES. Zie HARING.

MAKASSAREN. Volksstam op Zuid-Celebes, met de Boegineezen verwant. De beschrijving der laatstgemelden is in hoofdzaak ook op de Makassaren toepasselijk, zoodat daarvoor naar dat artikel verwezen kan worden. Zie verder MAKASSAARSCH.

MAKASSER. Afd. van het gouvernement Celebes en Onderh., bevattende de 3 onderafd. Makasser, Pangkadjéné en Maros, onder een assistent-resident met standplaats Makasser, aan wien voor het bestuur der gelijkn. onderafd. een controleur is toegevoegd. Deze onderafd. omvat de hoofdpl, met de naaste omgeving, en bestaat uit de distr. Makasser, Wadjo, Endeh, Mĕlajoe, Oedjoengtanah en Mariso, zoomede uit de volgende eilanden-groepen: den Spermonde-archipel, de Dewakang-eilanden met de Masalima-eilanden, de Postiljon-eilanden en de Groote Paternoster-eilanden.

MAKASSER. Hoofdplaats van het gouvernement Celebes en Onderh, en van de gelijkn. afd. en onderafd. Makasser is een belangrijke handelsplaats; vooral in de laatste jaren zijn de scheepvaartbeweging en de handel er met reuzenschreden vooruitgegaan. Het bevolkingscijfer van Makasser, dat ult°. 1905 ruim 26.000 zielen bedroeg, waarvan een 1000 tal Europeanen, 4600 Chineezen, en ruim 200 andere Vreemde Oosterlingen, was in 1916 voor alle drie categorieën met 50 °/₀ toegenomen. De plaats heeft een goede reede, die door een reeks van kleine eilanden beschut wordt en waar de schepen, zelfs in den W.moesson, een veilige verblijfplaats vinden. In 1905 kwam een 500 M. lange aanlegsteiger tot stand, in 1916 moest een tweede uitbreiding der havenwerken met een kadelengte van 320 M. worden ter hand genomen, terwijl plannen tot verdere uitbreiding met een kadelengte van 240 M. in voorbereiding zijn. Het middenpunt van den handel is de Passerstraat, gelegen in het oudste gedeelte van Makasser—Vlaardingen genaamd — waar aan de eene zijde zich de pakhuizen en kantoren der Europeesche kooplieden bevinden, terwijl aan de andere zijde Chineesche toko's enz. gevonden worden. Dicht bij de haven verheft zich het fort Rotterdam, tegenwoordig de verblijfplaats van het garnizoen; het ligt aan de Z.zijde van het Prins Hendrik-plein, dat zich aan de W.zijde tot de zee uitstrekt. Vermelding verdienen verder het Kerkplein, het Koningsplein, het „Hooge Pad" en de Heerenweg; om deze kern van Makasser strekken zich inlandsche kampongs uit.

Voor de geschiedenis van Makasser wordt verwezen naar GOWA.

MAKASSER (STRAAT) tusschen Borneo en Celebes, de grootste van den Archipel, is ongeveer 720 K.M. lang, ruim 100 tot 400 K.M. breed en, behalve aan den Zuidingang, meer dan 2000 M. diep. Zij bespoelt de steile Oostgrens van het groote, met Achter-Indië samenhangende plateau, waarop Sumatra, Java en Borneo liggen.

MAKASSER-OLIE. De beroemde Makasser-olie wordt, volgens een mededeeling van Dr. Matthes (Bijdr. t.t.l. en vlk. 3e Ser. VII, (1872), bl. 31) gemaakt uit de pitten van de koesambi (Zie aldaar). Wat in Europa onder den naam van Makasser-olie verkocht wordt is gewoonlijk slechts geparfumeerde olijfolie.

MAKI, VLIEGENDE, of Vliegende Kat (*Galeopithecus* of *Galeopterus*). De vliegende Maki's, die niet tot werkelijk vliegen, maar slechts tot verre, zwevende sprongen in staat zijn, zijn beperkt tot het Orientaalsche gebied en komen hier slechts in een paar soorten voor. Zij leven in bosschen, vooral in het gebergte.

MAKIAN. Vulkanisch eiland, in de landstaal Waikiong geheeten, bewesten Halmahéra, behoorende tot het sultanaat Ternate. De omtrek bedraagt ongeveer 22.5 K.M. en de kegeltop is waarschijnlijk ongeveer 1000 M. hoog; erupties zijn bekend van 1646, 1760, 1861—64, 1890. Makian bezit geen riviertjes, maar de putten geven overvloedig goed drinkwater. Van de dierenwereld moeten vermeld worden; de oelar patola (python,) adders en een menigte wilde zwijnen, welke laatste oorzaak zijn dat de meeste Makianners hun tuinen op Moti aanleggen, waar die dieren niet voorkomen.

De ± 8000 zielen sterke bevolking is Mohammedaansch en gevestigd in de 4 groote kampongs Ngofagita, Ngofakiaha, Tahané Soahtia en Tahané Soahtai en 12 kleinere, alle aan de kust gelegen.

De middelen van bestaan zijn: tuinbouw, vischvangst en het weven van kleedjes. Het

voornaamste cultuurprodukt is tabak, van vrij goede kwaliteit, die een afzet vindt te Ternate, Tidore en Menado.

In den Compagnie's tijd bracht Makian even veel nagelen op als Ternate en Tidore samen. Sedert het optreden van Arnold de Vlamingh in 1655 is die cultuur geheel te niet gegaan.

Omtrent de oudste geschiedenis van Makian is niets bekend. Na voortdurende oorlogen tusschen Ternate en Tidore is Makian sedert 1752 in het bezit van Ternate gebleven.

MAKREELACHTIGEN. (*Scombriformes*) Deze tot de *Acanthopterygii* behoorende groep (zie VISSCHEN), wordt o a. door de families der Makreelen (*Scombridae*), Horsmakreelen (*Carangidae*) en Lintmakreelen (*Trichiuridae*), ikan lajoer (MAL.), lajoer (JAV.), de Zwaardvisschen (*Xiphiidae*) en Zeilvisschen (*Histiophoridae*), ikan lajar, en de Dolfijn-visschen (*Coryphaenidae*) gevormd. Onder de horsmakreelen verdienen vooral vermelding *Caranx kurra* C. V., Lajang (JAV., SOEND.), die het voorwerp is van de belangrijke Lajangvisscherij in de Java-zee, en het Loodsmannetje *Naucrates ductor* L., een kleine visch, die haaien vergezelt en van den afval der buit dezer dieren leeft

MALA of Rasamala (SOEND.). Zie ALTINGIA.

MALABAR. Vulkaan in de residentie Preanger-Regentschappen. Uitbarstingen zijn niet bekend; solfatara's evenmin aangetroffen; hoogte van den Z.lijken wal 2200 M, van den N.lijken 2350 M. Ook de naam van een der meest bekende theeondernemingen in de Preanger Regentschappen, gelegen op de Z. helling van den vulkaan.

MALAKA (MAL., JAV., SOEND.). Zie PHYLLANTHUS EMBLICA.

MALAKA (STRAAT) tusschen Sumatra en Malaka, loopt om de Z.O. trechtervormig toe.

MALANG. Afd. en regentschap van de res. Pasoeroean met een oppervlakte van 3733 K.M². De afd. is verdeeld in 4 contrôle-af. en acht distr. n.l. Malang (dist. Malang, Pĕnanggoengan en Ngantang), Kĕpandjèn (distr. Sĕnggoeroeh), Toerèn (distr. Toerèn en Gondanglĕgi) en Toempang (distr. Pakis en Karanglo).

Deze afd. beslaat bijna de helft van de res. Pasoeroean en is een van de belangrijkste van Java. Het bergland (aan de Noordgrens het Ardjoeno-gebergte, aan de Oostgrens de Sméroe en aan de Westzijde de Kĕloet en Kawi) is zeer vruchtbaar en was bij uitstek geschikt voor de koffieteelt. De Gouvernements koffiecultuur is hier van groote beteekenis geweest., doch door allerlei oorzaken thans van weinig belang meer.

De afd. telt ongeveer 200 erfpachtsperceelen, waar in hoofdzaak nog koffie en overigens rubber, peper, cacao, kapok en kina wordt geplant alsmede een 4-tal suikerfabrieken en ettelijke ondernemingen voor den aanplant van suikerbibit.

Einde 1905 telde de afdeeling een bevolking van 731.000 zielen, o. w. ruim 2300 Europeanen, 4500 Chineezen, 340 Arabieren en 15 andere Vreemde Oosterlingen. Ondanks de in de afdeeling gedurende enkele jaren geheerscht hebbende pest-epidemie is de bevolkingsdichtheid niet merkbaar verminderd, terwijl emigratie zoo goed als niet plaats heeft.

Het Zuidelijk gedeelte van de afd wordt ingenomen door den Goenoeng Kidoel, het Zuidergebergte, een woeste, weinig bevolkte streek met een moeilijk genaakbare kust. Zie KIDOEL (GOENOENG).

MALANG. Hoofdpl. der gelijkn. afd, op een hoogte van 443 M. boven zee, heeft een gezond klimaat en fraaie omstreken. Men vindt hier een uitgestrekt militair kampement voor infanterie, cavalerie en artillerie, een sanatorium voor de marine en een renbaan.

Malang is door een spoorweg verbonden met de hoofdplaats Pasoeroean en met Blitar en Kediri. Verder loopen er van hier uit verschillende stoomtramwegen, nl. een Noordoostwaarts via Mĕndit naar Toempang, een Noordwestwaarts over Pĕndĕm, Karangploso en Singosari terug naar Malang, en een Zuidwaarts over Boeloelawang naar Gondanglĕgi, met zijtakken van daar Westwaarts naar Kĕpandjèn en Oostwaarts naar Dampit, Einde 1905 telde M. een bevolking van 30.000 zielen, waaronder 1400 Europeanen, 3600 Chineezen, 340 Arabieren en 15 andere Vreemde Oosterlingen. Tot 1915 was de vermeerdering der bevolking te schatten op 20 %.

MALARIA. Zie het art. in de groote Encycl. van N.I.

MALEA KETEN. Bergketen in het Zuiden van de residentie Tapanoeli, die het dal van de Batang Angkola aan de Oostzijde afsluit.

MALEIERS. Deze naam wordt in verschillende beteekenissen gebruikt, en wel in meer beperkten of in uitgebreideren zin. In zeer uitgebreiden zin verstond men er vooral vroeger onder ongeveer alle Inlandsche stammen van den Archipel die niet tot de Papoea's gerekend werden, en een even ruime of wijdere strekking heeft de naam, als men van een MALEISCH RAS spreekt, tegenover het Kaukasisch ras enz. Een dergelijke ruime beteekenis heeft ook de naam bij drie anthropologen van den lateren tijd, n.l. Dr. B. Hagen en de neven Sarasin. Hagen meent dat Sumatra, misschien ook Borneo, de oerzetel der Maleiers is geweest, van waar ze zich niet alleen over den Ind. Archipel, maar ook over een groot deel van het Z.lijk halfrond zouden hebben verspreid, en door vermenging met anderen tot het ontstaan van volken als Javanen, Madoereezen, Boegineezen enz. (door hem Kust-Maleiers genoemd) aanleiding zouden gegeven hebben; vertegenwoordigers van de Oer- of Prae-Maleiers (Indonesiërs) zou men nog vinden in stammen als Toradja's, Toala's Tenggereezen enz., terwijl b.v. de Koeboe's een der oorspronkelijkste stadia van dit oer-ras zouden vertegenwoordigen.

Ongeveer met deze Oer- of Prae-Maleiers komen de Proto-Maleiers der Sarasins overeen, met de Kust-Maleiers hun Deutero-Maleiers, maar volgens hen ging aan deze beide lagen een andere, niet-Maleische bevolkingslaag vooraf, het Wedda-type, in den Archipel vertegenwoordigd o.a. door de Toala's van Celebes, de Senoi van Malaka, de Koeboe's, Loeboe,s enz. van Sumatra, de Oeloe-Ajar-Dajaks van Borneo, enz.

In den beperkten zin van het woord verstaat men onder Maleiers: de Minangkabau-Maleiers der Pad. Bovenlanden, een deel der bevolking van de Malakasche staatjes, den Riouw-Lingga Archipel en een deel van de O.kust van Sumatra, benevens de in vroeger of later tijd van uit Malaka, Riouw of Sumatra gevormde koloniën op Borneo en andere eilanden of kustplaatsen van den Archipel.

Daar bij de betreffende landstreken ook bijzon-

derheden omtrent de bevolking worden medegedeeld heeft het geen zin en zou het trouwens niet doenlijk zijn een algemeen geldende beschrijving van de Maleiers, in den uitgebreiden zin van het woord, te geven.

MALEISCH. Onder Maleisch wordt in uitgebreiden zin het geheel van talen verstaan, dat in een groot gedeelte van Midden- en Zuid-Sumatra gesproken wordt; in meer beperkten zin verstaat men er onder: de taal der eigenlijke Maleiers, die, welke door hen zelven als de oorspronkelijke wordt aangezien, nl. het Maleisch van Djohor, en in wijderen zin ook die van de Malakasche staatjes, den Riouw-Lingga-Archipel en een deel der Oostkust van Sumatra. Behoudens het eenigszins gekunstelde, aan iedere schrijftaal eigen, schijnt de tegenwoordige taal niet belangrijk van de oudere, in de oudste Djohorsche werken vertegenwoordigd, af te wijken. De oudere werken vinden nog steeds navolging, zoodat de geschreven literatuur iets kunstmatig-ouderwetsch heeft.

Daar de Maleiers van Malaka onder de eersten behoorden, die aanrakingen hadden met Europeesche zeevaarders, werd hun taal door dezen gebruikt om zich verstaanbaar te maken tegenover andere Archipel-volken. Drie malen is het Maleisch dienstbaar gemaakt aan uitbreiding van gezag of invloed van vreemde machten, nl. door den Islam, door de Portugeezen en door de Vereenigde Oost-Indische Compagnie, opgevolgd door het Ned.-Indisch gouvernement. In geheel Sumatra werd het Maleisch, de taal van het Mohammedaansche Malaka, de voertaal van den Islam. De taal van Malaka werd den Portugeezen eerder dan den anderen Europeeschen zeevaarders bekend. De Portugeezen brachten op hun tochten naar de Oostelijke eilanden het Maleisch als bemiddelingstaal tusschen hen en de inlandsche bestuurders; waar zij zich vestigden en naar hunnen volksaard zich spoedig met de inheemsche bevolking vermengden, werd hun Maleisch, natuurlijk met vele Portugeesche woorden vermengd, de voorname geïmporteerde taal, waarvoor, zooals op Ambon en Banda, de landstalen naar het binnenland moesten wijken. Verdere verbreiding had plaats nadat de macht der Portugeezen voor die der Hollanders had moeten wijken. De Compagnie bediende zich bij haar voortdringen in Java, Madoera en Oostwaarts van een geadapteerd Maleisch, in brieven iets zuiverder onder den invloed van het schrift en de eenigermate geletterde tolken. Zoo ontstond een zoo gemakkelijk mogelijk gemaakte kanselarij- en omgangstaal, de eerste met wat hooger termen, de tweede met zoo min mogelijk omslag en met vele ontleende woorden. Tegenover de bedienden van elke volkssoort bedient men zich van een zeer beperkt Maleisch, dat dien naam slechts dragen mag, omdat de meeste woorden daarvan aan het Maleisch ontleend zijn. De naar de oudere modellen gevormde taal, veelal het Riouwsch-Maleisch genoemd, is door het inlandsch onderwijs alom verbreid. Het Maleisch is dus geen éénheid, noch in tijd, noch in taalgebied, noch in gebruik. Reeds in de oudste geschriften en woordenlijsten blijkt een tweeledige invloed, nl. die van het Hindoeisme, zich openbarend in een groot aantal Sanskrit-woorden, en die van den Islam, kenbaar door de overneming uit het Arabisch, het Perzisch, het Tamil en het Hindoestani.

Overigens hebben nog het Chineesch, het Siameesch, het Engelsch en het Hollandsch eenigen invloed gevestigd; in dienststukken en in de Mal. pers neemt 't gebruik van Holl. woorden steeds toe.

De inwendige geschiedenis van het Maleisch is niet zooals die van het Javaansch te traceeren. De reden daarvan is het nagenoeg geheel ontbreken van oude opschriften. De structuur van het Maleisch is vergeleken met die van het Javaansch zeer oud; m. a. w. de Maleische woordvorm vertegenwoordigt een veel ouder type dan de Javaansche, ook dan de oud-Javaansche.

De stamwoorden zijn in hoofdzaak tweelettergrepig. De beteekenis is inhaerent aan de laatste lettergreep. Voor nadere bijzonderheden, zoo ook voor geschiedenis van de beoefening van het Mal., zie de groote Encycl. van N.I.

De *toekomst* van het Maleisch kan als zeer belangrijk beschouwd worden. Door het Inl. onderwijs wordt een geüniformeerd Maleisch steeds meer bekend gemaakt en alom verbreid; de Inl. pers bedient zich meer en meer van dat Maleisch, dat, hoewel op Java anders uitgesproken dan op Sumatra, toch allengs het karakter van een algemeene schrijftaal krijgt. De voor eenige jaren (Bijblad 5821) ingevoerde officieele spelling bevordert dit in hooge mate.

MALEISCH-POLYNESISCHE TAALSTAM. Zie INDONESISCHE TAALSTAM.

MALĔMAN, d. i. godsdienstige maaltijd in de vastenmaand (zie aldaar en vgl. KANDOERI).

MALEO. Naam op Celebes voor den Hamervogel, *Megacephalon maleo,* aldus genaamd omdat de kop, op een langen, naakten hals gezeten, door het sterk geknobbelde achterhoofd aan een hamer doet denken. Deze vogel begeeft zich in Augustus en September in groote troepen naar de zandoevers aan zee; het wijfje graaft een gat van drie à vier voet diep, legt daarin één ei, bedekt het met een hoopje zand en keert naar het bosch terug; na 10 à 12 dagen komt zij weder om een ander ei te leggen en herhaalt dit 6 à 8 maal. De jonge vogels gaan terstond naar het bosch, waar zij hun eigen voedsel zoeken, daar de ouders niet naar hen omzien. De groote eieren worden door de inboorlingen met ijver gezocht en met smaak gegeten. De Maleo wordt op Noord-Celebes en de Sangi-eilanden gevonden.

MALIK IBRAHIM. Zie HEILIGEN (MOH. INDISCHE).

MALILI. Onderafd. van de afd. Loewoe met gelijkn. standplaats voor den gezaghebber bij het Binn. Bestuur. (Zie CELEBES *d.* de Z.O. arm) en NUTTIGE MINERALEN. Het plaatsje, gelegen aan de gelijkn. rivier, in haar bovenloop Larona geheeten, heeft een aanzienlijken uitvoer van damar. Het voorkomen van ijzer- en nikkelertsen in de Malilisch bovenstreken kan voor Malili als afscheephaven van beteekenis worden.

MALIM, naam v. d. Moh. dorpsgeestelijke in M. Sumatra. Vgl. DORPSGEESTELIJKE.

MALINDJO (JAV.). Zie GNETUM.

MALINTANG (GOENOENG). Berg ter Sum. Westkust op de grens met de residentie Tapanoeli, 1893 M. hoog. Zie ook SAGO.

MALOEA (STRAAT). Zie OMBAI (STRAAT).

MALOESĔ TASI. Zelfbesturend landschap, behoorende tot de onderafd. en afd. Paré-Paré

(gouv. Celebes en Onderh.), bestaande uit de in 1906 van Sidènrèng gescheiden landschappen Soreang, Batjoe kiki, Bodjo, Palanro en Nepo. De voornaamste plaats is Paré-Paré.

MAMAK. Zie MINANGKABAUERS en ORANG MAMAK.

MAMBĔRAMO of ROCHUSSEN RIVIER. De Mambĕramo = „mam-bĕrammoe" = „groot water", behoort tot de grootste rivieren van Nieuw-Guinea. Zij mondt uit op de Noordkust bij Kaap d'Urville, welke kaap op haar rechteroever ligt op 1°26'56"Z.B. en 137°54'20" O.L. Het uiterste punt van den linkeroever ligt op 1°26'50" Z.B. en 137°53' O.L.

De Mambĕramo onstaat uit de samenvloeiing bij het Kalongeiland van de uit het O. komende Idenburg- en de uit het W. stroomende V. d. Willigenrivier. Het stroomgebied der bronrivieren van de Mambĕramo is bedekt met een dichte boschvegetatie. De bevolking langs de Mambĕramo is zeer dun gezaaid. In de meervlakte wonen naar schatting 1500 menschen; de oevers langs de Rouffaer- en V. Daalenrivieren (die samen de van der Willigenrivier vormen) zijn betrekkelijk dicht bevolkt.

MAMBOELILING. Bergtop op Celebes (zie ald onder b Midden Celebes), hoog 2850 M.

MAMOEDJOE. Onderafd. der afd. Mandar zie aldaar), omvattende het gelijknamige landschap en Tapalang zonder het Toradjagebied. De ± 30.000 zielen tellende bevolking is gevestigd aan de kust of in het hooge bergland.

MAMPAWA. Onderafd. van de afd. Singkawang der res. Westerafd. van Borneo, bevattende het gelijknamige landschap en sedert 1916 het N. deel van het landschap Mandor (zie aldaar). Het landschap Mampawa grenst ten N. aan de onderafdeeling Singkawang, ten O. aan Landak, ten Z. aan Pontianak en ten W. aan de zee; de oppervlakte wordt op 2510 K.M.² geschat. De rivier van Mampawa, die op den Goenoeng Pandan ontspringt, is de hoofdrivier: Mampawa wordt geroemd als vruchtbaar. De bodem, hier en daar moerassig, is over het algemeen vrij hoog en heuvelachtig; de Boekit Niboeng is een der hoogste toppen. De bevolking is dun gezaaid, zoodat een deel van den grond onbebouwd is; zij telde op ulto. 1915 ± 17600 Dajaks, ± 15.500 andere Inlanders en ± 9700 Chineezen; tezamen ± 42.800 zielen.

MANAWOKA. Zie GORAMEILANDEN.

MANDAILING. (*Groot- en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan*). Uitgestrekt gebied in het Zuiden der residentie Tapanoeli (Sumatra). Het dal van de Batang Gadis en de Batang Angkola, bekend onder den naam Vallei van Groot Mandailing, vormt het voornaamste bestanddeel van dit landschap. Een deel van deze vallei, nl. de streek rondom Panjaboengan, is één uitgestrekte sawahvlakte; het gedeelte bij de samenvloeiing van de Batang Gadis en de Batang Angkola vormt een groot moeras, van wel 10.000 H.A. oppervlakte, oorzaak van de in deze streek woedende malaria.

Klein Mandailing daarentegen is als bergland, gemiddeld 400 M. boven zee gelegen, met toppen van 1800 tot 2000 M., zeer gezond. Het Zuiden is een zeer woest bergland op de grens met Sum. Westkust.

Groot Mandailing bestaat uit zeven koeria's, Klein Mandailing telt vijf koeria's. Samen vormen zij met Oeloe en Pakantan een onderafd. van de afd. Padang Sidimpoean.

Het inlandsch bestuur berust bij de koeriahoofden, die allen bezoldigd zijn. Aan hen ondergeschikt zijn de dorps- of kamponghoofden, die weer onder zich hebben een derde categorie, de ripé-hoofden.

De geheele *bevolking* van Groot Mandailing kan op 30.000 worden geschat. Volgens de overlevering is de bevolking van Toba-Bataksche afkomst. Het is echter wel zeker, dat met name onder sommige hoofdenfamilies elementen uit de Minangkabausche landen voorkomen. Een afzonderlijk element vormen de Orang Loeboe (zie aldaar).

De bevolking van Klein Mandailing (24000 in 1905) bestaat uit Mandailingers en Oeloe's (zie aldaar). De Mandailinger is gespierd van lichaamsbouw en tegen vermoeienissen bestand, is kalm en bedaard, maar achterdochtig, dobbelzuchtig en gierig. De bevolking, voornamelijk langs de hoofdrivieren gevestigd, belijdt den Islam, maar vooral de Oeloe's en Loeboe's hebben nog vele heidensche gebruiken behouden. De Christenzending ving aan omstreeks 1870 door de vestiging van een Doopsgezind zendeling in het toen nog grootendeels heidensche Pakantan; er zijn thans ± 250 gemeenteleden. Ook bij de Oeloe's vindt den laatsten tijd het Christendom ingang, het totaal aantal Christenen bedroeg in 1909 37, in 1912 401. Geringer is het aantal Christenen in Groot Mandailing. De Mohammedaansche godsdienst schijnt zich daarentegen wel uit te breiden.

Economische toestand. De voornaamste bron van inkomsten is de rijstbouw. De opbrengst der sawahs rondom Panjaboengan is zoo groot, dat jaarlijks 30 tot 40 duizend pikoel rijst kan worden uitgevoerd. Voorts worden maïs en andere tweede gewassen verbouwd, en in Klein Mandailing veel koffie; ook de cultuur van muskaatnoten, kruidnagelen en peper neemt er toe. Stofgoud wordt op vele plaatsen uit de rivieren gewonnen. De veeteelt is niet van groote beteekenis. De nijverheid bepaalt zich tot het vlechten van ligmatjes en rijstzakken van pandanbladeren en het pottenbakken, dat door vrouwen geschiedt. Belangrijkste plaatsen: in Gr. Mandailing: Penjaboengan, Tano Bato en Goenoeng Toea; in Klein Mandailing: Kota Nopan, Manambin, Tolang, Hoeta Godang en Moeara Sipongi.

MANDAILINGERS, MANDAILINGSCH. Zie BATAKS en BATAKSCH.

MANDALAWANGI. Een vulkaankegel, 2960 M. hoog, gelegen op den O.N.O.-kraterrand van den Pangĕranggo. Zie GĔDÈ-PANGĔRANGGO.

MANDALIKA (MAL., SOEND.), **MÂNDÂLIKÂ** (JAV.) Zie ARTOCARPUS RIGIDA.

MANDAR. Afdeeling van het gouvernement Celebes en Ond., omvattende een oud bondgenootschap van zeven landschappen, dat zich langs de W.kust van Celebes van de golf van Mandar N.waarts tot aan Kajéli uitstrekt. De landschappen tot Mandar behoorende zijn: Binoeang, Balangnipa en Madjéné aan de Z.kust (golf van Mandar) en Pambaoeang, Tjènrana, Tapalang en Mamoedjoe aan de W.kust. De bevolking bestaat uit Boegineezen (Mandareezen) en uit Toradja's; het gezag is in handen van de eerstgenoemden, die de kusten bewonen en Mohammedanen zijn. De Mandareezen zijn van ouds de beste zeevaarders van

Celebes, zij onderhouden een levendige prauwvaart. De Toradja's (zie aldaar) zijn heidenen en onbeschaafd. In Boven-Binoeang maakt het Christendom onder hen goede vorderingen. De grond wordt als vrij -vruchtbaar geroemd, en ook voor koffiecultuur geschikt; behalve dit product zijn de voornaamste voortbrengselen: djagoeng, copra, pisang en katoen. In de bovenstreken van Binoeang en Balangnipa vindt men prachtige rijstvelden der Toradja's. Aan het hoofd van elk landschap staat een Vorst met den titel Maradia, die door een hadat wordt bijgestaan. Als het hoofd van het bondgenootschap werd vroeger Balangnipa beschouwd; in 1870 heeft de Zelfbestuurder van dit landschap bij contract afstand gedaan van alle gezag en meerderheid over Mandarsche bestuurders.

Tengevolge van klachten over de in de landschappen heerschende anarchie werden in 1905 geheel nieuwe contracten met de zelfbesturen gesloten. Aanvankelijk leek de politieke toestand gunstig, maar 6-7 Juni 1906 werd de bezetting te Madjéné overvallen. Aan het verzet werd spoedig een einde gemaakt, evenals in Mamoedjoe na de inneming van Boedong-Boedong. Thans kan de toestand over het algemeen goed genoemd worden. Tezamen vormen deze landschappen nu een afd. onder een Assistent-Resident met standplaats Madjéné.

MANDARSCHE TALEN. Deze naam vat tezamen het Mamoedjoesch en het Mandarsch. De laatstgenoemde taal is die der Mandarsche landschappen: Tjènrana, Pambaoeang, Madjéné, Balangnipa en Binoeang. Het Mamoedjoesch heeft zijn gebied ten N. van Tjènrana, en wel aan de kust van Straat -Makassar, van de baai van Mamoedjoe af tot aan Karosa. De Mandarsche talen staan zeer dicht bij het Boegineesch en het Makassaarsch, vooral in klankstelsel en woordenschat.

MANDARIJN. Zie CITRUS.

MANDIKI=MĔNDIKAI (MAL.). Zie CITRULLUS.

MANDIRI (ILI). Een onwerkzame vulkaan vlak bij Larantoeka (Oostkust Flores), 1502 M. hoog, met twee toppen, zoodat hij het vermoeden wekt een oude dubbelvulkaan te zijn.

MANDOR. Landstreek deel uitmakende van de afdeelingen Pontianak en Singkawang, res. Westerafd. van Borneo, besproeid door de Mandor of Tĕrap, grootendeels heuvelachtig, met vruchtbaren bodem, die zich voor verschillende cultures leent; goede rijstvelden worden in het district aangetroffen. Het landschap leverde eertijds veel goud op. In Mandor heeft het zelfbestuur der Chineesche kongsi's het langst bestaan; in 1884 is daaraan echter een eind gemaakt en zijn ook de Mandor-Chineezen onder direct bestuur gebracht (zie KONGSI).

MANGAANERTSEN. Het aantal vindplaatsen van mangaanerts is in Indië vrij groot, doch slechts bij uitzondering is aanleiding gevonden om tot werkelijke exploitatie over te gaan. Het wordt aangetroffen op Java (res. Djokjakarta en Preanger), op Sumatra (Oeloe Ajer, afd. L Kota, Betoeng a. d. Boven-Kampar) Banka en N. Celebes. Nog moet worden gememoreerd de aanwezigheid van *mangaanknollen* in mesozoïsche diepzeeafzettingen van Borneo, Timor en Roti.

MANGANI. Plaats in de onderafdeeling Sooliki (Sum. Westk.), zetel van de Mijnbouw Mij. Aequator (zie SOELIKI).

MANGANITOE. Een landschap van de onderafd. Sangi-eilanden, afd. Menado der gelijkn. res. onder het bestuur van een radja met zijn mantris (zie KANDHAR), gelegen in het Z.W. van het eiland Groot Sangi.

MANGGA (MAL.), Manggah (SOEND.). Zie MANGIFERA INDICA.

MANGGAR. Een van de vijf districten, waarin de assistent-residentie Billiton is verdeeld; met de gelijkn. hoofdplaats,.

MANGGARAI. Landschap op het W. gedeelte van het eiland Flores, afd. Flores, res. Timor en O., onder een te Reo gevestigd civiel gezaghebber. Het omvat de ressorten Reo, Laboean Badjo en Todo van het op Flores gelegen gebied van het sultanaat Bima; de sultan heeft te Reo een vertegenwoordiger. Van de taal is nog weinig bekend. Zie verder FLORES.

MANGGIS (MAL., JAV.), Manggoë (SOEND)., Manggistan (MAL.). Zie GARCINIA MANGOSTANA.

MANGIFERA INDICA L. Ampĕlam, Mĕmpĕlam, Mangga (MAL.), Palam (MINANGK. MAL.), Pĕlem (JAV.), Boewah, manggah (SOEND.), Amplĕm (BAL.). Bekende vruchtboom, meest *Mangga* genoemd, in den geheelen Archipel algemeen gekweekt; ook buiten Azië overal in de tropen aangeplant. Boom met dichte ronde kroon, en smalle, leerachtige bladeren. Een groot aantal verschillende vormen zijn bekend; wellicht zijn het ondersoorten. De eironde, groene of gele vruchten hebben een oranjekleurig, vezelig vruchtvleesch onder een vrij dunne schil en rondom een groote platte pit. De onrijpe vruchten worden algemeen gebruikt om in te leggen of tot moes te koken; de rijpe worden rauw gegeten.

MANGIFERA ODORATA Griff. Koewèni, Kwèni (JAV.), Kawèni, Limoes, Bĕmbĕm (SOEND.), Groote boom, door de inlanders vaak aangeplant om de vruchten, die rijp worden gegeten. Ze smaken en rieken sterk naar terpentijn.

MANGIR (JAV.). Zie GANOPHYLLUM.

MANGKOE (JAV.) beteekent „op den schoot hebben, dragen, houden" en figuurlijk: „iets onder zich of onder zijn beheer hebben"; b.v. Mangkoe (of Amangkoe) Boewânâ (zie ald.), die 't heelal op den schoot draagt; Mangkoe Nĕgârâ (zie VORSTENLANDEN); Mangkoe Boemi.

MANGLI (JAV.), **MANGLID** (SOEND.). Zie MICHELIA VELUTINA en M. MONTANA.

MANGOENAN. Complex van zoutdepôt-pakhuizen (etablissement) in het zoutland Boendĕr, nabij de hoofdplaats Pamĕkasan, afdeeling en regentschap van dien naam, residentie Madoera.

MANGOENRĔDJA. Contrôle-afd. van de afd. Tasikmalaja, res. Preanger-Regentschappen.

MANGOLI. Eiland behoorende tot de Soela-eilanden, afd. Batjan, res. Ternate en Onderh.

MANGRAS. Zie ELEUSINE.

MANGROVE (of vloedbosch). Plantenformatie van de tropen, bestaande uit boomen of heesters, die adaptaties vertoonen aan het leven in een sterk zouthoudenden slijkbodem. De mangrove heeft vaak het uiterlijk van een bosch; soms ook is ze een heesterachtige for-

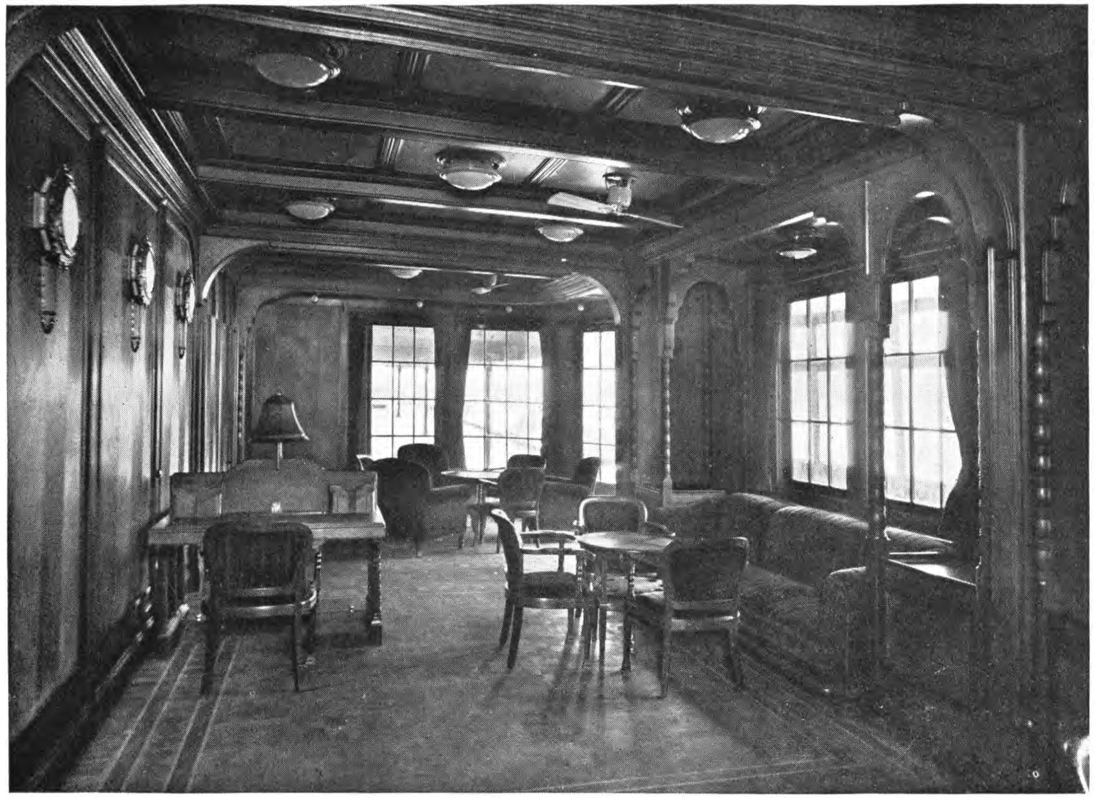

D.S.S. „Slamat". 1e klasse rookkamer

D.S.S. „Slamat". De Social Hall 1e klasse

matie of bestaat ze uit kleine boschjes. Het aantal plantensoorten, dat een mangrovebosch samenstelt, is betrekkelijk niet groot. Tot de typische planten behooren vooral vertegenwoordigers van de familie der Rhizophoraceeën en verschillende soorten van Brugiera. Verder treft men er Combretaceeën aan, Lythraceeën, Meliaceeën, Myrsinaceeën, Verbenaceeën, Acanthaceeën en vaak nog een aantal begeleidende planten als de Nipahpalm. Het verst in zee staan de Rizophora's met hunne luchtwortels, die men wegens hun uiterlijk ook wel steltwortels noemt. Ze komen op een vrij groote hoogte boven den grond uit den stam te voorschijn, en groeien na herhaalde vertakking met een bocht naar den bodem. Ze hebben het voordeel, dat ze de plant over een groot oppervlak in den weeken bodem bevestigen, waardoor bij vloed de golfslag haar niet kan losslaan. Mangrove kan men in Indië aan bijna alle lage stranden aantreffen, waar zich slib afzet.

MANIHOT GLAZIOVII Zie CAOUTCHOUC.

MANIHOT UTILISSIMA Zie OEBI KAJOE.

MANILA (BOENGA) (MAL. MOL.). Zie TABERNAEMONTANA CORONARIA.

MANILA-COPAL. Zie AGATHIS.

MANILLAHENNEP (Kofo). Deze vezelplant *Musa textilis* wordt eerst sedert betrekkelijk korten tijd op Java aangeplant. De vezel wordt op de markt minder beoordeeld dan de Philippijnsche hennep. Zie ook PISANG.

MANINDJAU. Oude vulkaan ten W. van de hoogvlakte van Agam, ten N.W. van den tweeling-vulkaan Singgalang-Tandikat. Het lieflijke, stille meer van Manindjau (Danau) is de bodem van de, door het ringgebergte ingesloten kom; zijn waterspiegel ligt 459 M. boven de zee, de lengte is 16.6, de grootste breedte 8 K.M. Tegen den 700 M. hoogen O.lijken bergrand kruipt in 43 zigzags een rijweg op, die de nagri Manindjau, aan den O.lijken meeroever, verbindt met Matoer (1039 M.) en de hoogvlakte van Agam (Fort de Kock). Het meer met zijn randgebergte levert een buitengewoon natuurschoon op.

MANINDJAU. Onderafd. der afd. Agam van de res. Sum. Westkust met gelijkn. hoofdpl., standpl. van een controleur, aan den O.lijken oever van het meer van Manindjau; zij grenst in het W. aan de zee. Behalve het Manindjaumeer en zijn omgeving, uitmakende het district Danau, behooren tot deze onderafd. het ten O. van den meerrand gelegen distr. Matoer, en het district Loeboek Basoeng (zie aldaar), tusschen het meer en de zee gelegen.

MANIPA. Eiland ten Westen van het eiland Ceram op 3° 15′ Z.B. en 127° 40′ O.L., behoorende tot de onderafd. West-Ceram, afd. Ceram, res. Amboina. Het eiland is ongeveer 20 K.M. lang en heeft een oppervlakte van ± 80 K.M^2. De grond is heuvelachtig (de grootste hoogte bedraagt ± 600 M.) en levert veel sago op.

MANIPA (STRAAT) is de 25 K.M. breede straat tusschen Manipa en de N.O. punt van Boeroe.

MANJAR (JAV., SOEND.). Zie WEVERVOGEL.

MANNA (MANAK). Afd. van de res. Benkoelen met gelijkn. hoofdpl. aan den Indischen Oceaan, ten N. grenzende aan Sĕloema en ten Z aan Kauer. De oppervlakte bedraagt 2107 K.M.^{2}, de bevolking ruim 32.000 inwoners, waaronder 15 Vreemde Oosterlingen en enkele Europeanen.

De voornaamste plaatsen zijn in het algemeen de pasirahdoesoens; druk bezochte weekmarkten worden gehouden te Pasar Manna, Toengkal, Doerian Sĕginim, Kĕdoerang, Masat en Tandjoeng Sakti.

MANOEK (TJI) of **RIVIER VAN INDRAMAJOE.** Rivier op West-Java. Zij ontspringt op het zadel (1330 M.), tusschen den Papandajan en het Zuidelijk daaraan grenzend gebergte. Van Karang Samboeng, waar ze zich met de Tji Loetoeng vereenigt, is zij voor groote prauwen bevaarbaar, maar de scheepvaart is thans alleen van beteekenis meer benedenwaarts, voornamelijk voor den uitvoer van rijst (zie INDRAMAJOE). Bij den hoek van Indramajoe stort zij zich met twee armen in zee.

MANOEKWARI. Hoofdplaats van de afd. Nieuw-Guinea, welk gebied ressorteert onder de res. Ternate en Onderh. (Zie DORÉ en NIEUW-GUINEA).

MANSINAM. Papoesche kampong op het eilandje Manasbari, aan den N.W.-lijken ingang der Geelvinkbaai, onmiddellijk ten Z. van Manoekwari. Men vindt er den oudsten Zendingspost met een kerkje en school; in de omgeving dezer gebouwen wonen eenige opkoopers, zetbazen van Ternataansche handelaren.

MANTANG (ORANG). Zie ORANG MANTANG.

MANTELDIEREN (*Tunicata*). zie het art. in de groote Encyclopedie van N.I.

MÅNTJÅNĔGÅRÅ (letterlijk: „Vreemd land" = buitenland). In het oude Mataramsche Rijk onderscheidde men de „Stad" (Jav. Nagårå), de Ommelanden (Jav. Nagårå agoeng) en de Buitengewesten (Jav. Måntjånagårå). Onder de Måntjånagårå vielen: Banjoemas, Madioen, Kediri; voorts Djapan (Z.W. Soerabaja), Djipang (Z.O. Rĕmbang), Grobogan en verdere kleine landschappen, welke niet als Oosthoek (Jav. Bangwètan) of als Stranddistricten (Jav. Pasisiran) onder het rechtstr. bestuur der Comp. waren gekomen. Zie BANGWÈTAN en VORSTENLANDEN.

MÅNTJÅPAT. Benaming op Java voor de nabuurdorpen, t. w. de 4 dorpen, welke naar de 4 luchtstreken het dichtst bij een dorp zijn gelegen; M å n t j å l i m å zijn de 4 daarop volgende dorpen. Tusschen deze dorpen, en met name met de måntjåpat bestaat, ook volgens de Javaansche wetten, een zekere solidariteit; zij zijn o.a. verplicht elkander in bepaalde omstandigheden ter hulpe te komen.

MANTRI. In Maleische landen, waar het recht van zelfbestuur nog bestaat, veelal de titel van een raadsman van den Vorst, minister, besturend ambtenaar; zoo vindt men b.v. in Sambas zes rijksgrooten met den titel m a n t r i r a d j a. Op Java duidt de titel *mantri* ambtenaren van minderen rang aan; in de Vorstenlanden aldaar zijn de mantris ambtenaren van een wedana, in rang volgende op den panèwoe (zie VORSTENLANDEN).

MAOEMĔRÉ. Onderafd. der afd. Flores, res. Timor en Onderh., onder het beheer van een controleur bij het B. B. op de gelijkn. standplaats (Maoemĕré aan de baai van dien naam) gevestigd. Op een aantal plaatsen in het binnenland vindt men R. K. missieposten.

MAOS. Station van de spoorlijn Batavia—Soerabaja, ongeveer op de helft van die lijn gelegen, in de res. Banjoemas. Vroeger moesten de reizigers uit beide richtingen hier overnachten.

MAPIA. Groep van drie eilandjes, op een atol gelegen ten N. van Nieuw-Guinea op ongeveer 1° N.B. en 135° O.L., behoorende tot de res. Ternate en Onderhoorigh. De eilanden zijn overdekt met klapperbosschen, waarvan het ontstaan aan de tegenwoordige inboorlingen onbekend is. Sedert een dertigtal jaren zijn die inboorlingen in dienst van de te Hongkong gevestigde Amerikaansche firma O'Keefe & Co., die op Mapia een copra-etablissement bezit.

MAPOR (ORANG). Zie ORANG LOM.

MAPPI-RIVIER. Een rechter (grootste) zijrivier van de Digoel (zie aldaar) op Zuid-Nieuw-Guinea.

MARABAHAN (MOEARA-BAHAN). Onderafd. der afd. Bandjĕrmasin onder een Gezaghebber met standplaats Marabahan aan de samenvloeiing van de Bahan en de Barito gelegen, bestaande uit één district, Bĕkoempai (zie aldaar). Marabahan is een zeer gunstig gelegen drukke handelsplaats, een halven dag stoomens van Bandjĕrmasin verwijderd. Volgens de opname van 1905 telt de plaats een bevolking van ± 2100 personen, w. o. een paar Europeanen.

MARANTA ARUNDINACEA L. fam. *Marantaceae.* Garoet (JAV.), Patat (SOEND.). De arrowroot-plant, een kruid, 50—75 c.M. hoog, met witte bloemen en zetmeelrijke wortelstokken. De beste resultaten met de kultuur bereikt men op een hoogte van 150—500 M. boven zee, op lossen, niet al te zandigen en behoorlijk bemesten bodem. De wortelstokken worden met de hand geraspt en de geraspte stukjes met water gekneed. Daarna laat men het meel bezinken, schenkt het water af en droogt de meelmassa in de zon.

MARAPALAM. Een bergrug (1175 M.) ter Sum. Westkust ten Z. van den Sagŏ en 12 K.M. ten N.O. van Fort van der Capellen (zie aldaar).

MARAPI. Vulkaan op Sumatra in de Padangsche bovenlanden. De hoogste top, Oostelijk, is 2892 M. hoog; ten W. van dien top ligt een uitgestrekt plateau met verschillende oude kraters en een werkende. Groote uitbarstingen zijn bekend uit de jaren 1807, 1822, 1833, 1834, 1845, terwijl in den laatsten tijd veelvuldige kleinere uitbarstingen met daaraan gepaard gaande aschregens voorkwamen. De Marapi is aan de N.zijde tot op een hoogte van ongeveer 1600 M. bewoond, aan de Z.zijde zijn de hellingen steiler en daardoor minder bewoond en nog meer begroeid. Aan die Zuidzijde boven de nagri Pariangan moet een der alleroudste vestigingen der Minangkabauers gelegen hebben. De Sorik Marapi (zie aldaar) wordt ook wel Mĕrapi genaamd. Zie voor het zoogen. „eeuwig vuur" ook Mĕrapi geheeten, onder MĔLATI DARAT.

MARBALATOEK. Berg van 1650 Meter hoogte in het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het is het hoogste punt van den steilen Oostelijken oever van het Toba-meer.

MARDIJKERS. (Zie BURGERS). Zwarte slaven uit Angola, of elders, althans van buiten den Archipel, aan wie de vrijheid was gegeven of die waren vrijgekocht, en hun afstammelingen. Men vindt er Mohammedanen onder en Christenen.

MARECHAUSSEE. Het in 1890 met beperkt doel opgerichte, in 1912 in de legerformatie opgenomen korps marechaussee te voet in Atjeh en Onderh. is verdeeld in divisiën, die in brigades zijn onderverdeeld; elke brigade bestaat uit een sergeant en 19 niet-Eur. mindere militairen. Bewapening: karabijn en marechausseesabel (klewang). De sterkte van het korps bedraagt 20 officieren of onderluitenants, 72 Eur. en 1140 Amb. of Inl. minderen. Bij de pacificatie van Atjeh bewees het korps hoogst gewichtige diensten.

Bij Gouv. besluit van 5 October 1916, no. 19 zijn op Java 2 divisiën marechaussee opgericht, waarvan 1 (verdeeld in 3 afd.) gelegerd is in West-Java en 1 (verdeeld in 2 afd) in Oost-Java.

MARGA. Het woord marga wordt op Sumatra gebezigd in twee verschillende beteekenissen. In de Alas- en Bataklanden duidt het een groote genealogische gemeenschap, (*geen* rechtsgemeenschap) een verwantenkring, aan; op Zuid-Sumatra ziet het op een groote territoriale gemeenschap (*wel* rechtsgemeenschap). Zie GEMEENSCHAPPEN en BESTUUR.

MARINDENEEZEN. Zie PAPOEA'S.

MARINE. Zie ZEEMACHT.

MARINE-ETABLISSEMENT. Zie WERVEN en DOKKEN.

MARIO RI AWA (NEDER-MARIO) **MARIO RI WAWO** (OPPER-MARIO). Deelen van Soppèng (zie aldaar).

MAROE-MEER. Zie AMAROE-MEER.

MARONÈNEN. De naam van de bewoners van Roembia en Poléang, Zuidkust van den Zuidoostarm van Celebes. Zij zijn klein van gestalte. De hoogere beschaving, vergeleken met andere stammen op Celebes, doet Elbert sterke vermenging met Hindoes vermoeden. De bewoners van Mèngkoka en Mĕmboeloe zijn een mengsel van Maronènen en Toradja's; zij spreken echter de taal der eersten. Elbert roemt zeer het mooie vlechtwerk der Maronènen. Zij zijn goede speerwerpers en maken jacht op buffels en herten. Zie Dr. Johannes Elbert, Die Sunda Expedition.

MAROS. Onderafd. van de afd. Makasser, gouvern. Celebes en Onderh., bevattende de distr. Maros, Tanralili, Toerikale-landen, Rilaoe, Bontoa, Tjamba, Mĕlawa, Tjènrana, Laija, Gantarang Matinggi, Bira, Biringkanaja, Montjongloë en Soediang. De gelijkn. hoofdpl. (ook wel Soerodjirang genaamd) zetel van den controleur B.B., der onderafd. ligt aan de rivier van Maros ongeveer 5 uren boven haar monding.

De slecht bevaarbare rivier van Maros ontspringt in het bergdistrict Laboewadja, neemt de Tanralili op, vormt bij Bantimoeroeng een prachtigen waterval, en ontlast zich in de Straat van Makasser. De Boeloe Saraoeng, gewoonlijk Piek van Maros genaamd (1350 M.), is van uit Maros zichtbaar.

MARS. Zie PĔNJINGAT.

MARSDEN (WILLIAM). Geb. 1754 te Verval, Ierland, overl. 1836. Van 1771—1779 te Benkoelen in dienst der Eng. O.-I. Comp. Hij verwierf zich groote verdiensten door zijne geschied- en taalkundige studiën, die ook voor een deel op Ned.-Indië betrekking hadden. Op laatstgenoemd gebied verschenen van hem o.a.: „The

History of Sumatra", 1783, „A Dictionary of the Malayan Language, to which is prefixed a grammar", London 1812, „A Grammar of the Malayan Language", London 1812.

MARSDENIA. (Sumatra-Indigo). Zie TAROEM AKAR en INDIGO.

MARTAPOERA. Onderafd. der afd. Bandjĕrmasin onder een Controleur met standplaats Martapoera; bestaande uit de districten Martapoera, Riam-Kanan en Riam-Kiwa (zie aldaar). Zij omvat het stroomgebied der Martapoera en harer bronrivieren tot de Antasan Bèntèng, de grens der onderafdeeling met Bandjĕrmasin. Tusschen de Riam-kiwa en -kanan is het land heuvelachtig, overgaande in het scheidingsgebergte met Tanahboemboe (G. Mĕratoes); bewesten daarvan bestaat het uit moerassen, die zich tot de Barito uitstrekken. De bevolking heeft zich langs de oevers der rivieren en langs de wegen neergezet. De onderafd. bevat belangrijke mineralen; mangaan-erts, ijzererts, kwikzilver, platina, goud, diamanten en kolen; geruimen tijd is de kolenmijn Oranje-Nassau te Pĕngaron van Gouvernementswege geëxploiteerd geworden, doch wegens geleden verliezen werd de exploitatie opgegeven. Thans treft men in de onderafdeeling nog een particuliere mijnbouwconcessie aan, namelijk Goenoeng Koepang (zie aldaar). De gelijkn. hoofdpl. telde in 1905 4300 bew. waaronder een 20-tal Europ., 150 Chin. en 230 Arab.

MARTAPOERA. Plaats in de residentie Palembang aan de Komĕring, standplaats van den controleur van Komĕring-oeloe (zie ald.).

MARTAPOERA-RIVIER. De tweede belangrijke linkerzijrivier der Barito. Zij mondt bij kampoeng Mantoeiel tegenover het eiland Tamban in de Barito uit en ontstaat 6 K.M. stroomopwaarts van Martapoëra uit de bronrivieren Riam-kiwa en Riam-kanan, die op het Mĕratoes-gebergte ontspringen.

MARTERS. Zie WEZELS.

MAS. Javaansch woord, dat „goud" beteekent, doch ook als adellijke titel gebruikt wordt. Zie ADEL. Bij wijze van beleefdheid worden ook niet-adellijken wel met „Mas" toegesproken.

K a l i M a s is de naam van een zijtak der Rivier van Kediri. Zie JAVA; de Brantas.

MAS (KAJOE) (MAL. MOL.). Zie SARCOCEPHALUS CORDATUS.

MASAMBA. Onderafd. van de afd. Loewoe, gouv. Celebes en Ond. onder een controleur B.B. met standplaats Masamba. Zie ook CELEBES.

MASAMBA-RIVIER. Zie CELEBES onder b. MIDDEN-CELEBES.

MASANG. Een der grootste rivieren van Sum. Westkust, die uitkomen in den Ind.Oceaan. Haar bovenloop wordt hoofdzakelijk gevormd door het water, dat van de O.lijke en N.lijke helling van den Singgalang afvloeit en zich voornamelijk in de Soengai Doerian en de Si Anok verzamelt, welke riviertjes de voornaamste rol speelden in de vorming van het Karbouwengat (zie aldaar). In twee armen stroomt de rivier in zee, bij Katiagan in het N. en bij Tandjoeng Masang in het Z.

MASARANG. Een 1275 M. hooge vulkaan ten N.W. van het meer van Tondano (Minahasa).

MASARÉTÉ. Negorij aan de Zuidkust van het eiland Boeroe, residentie Amboina.

MASÈNRÈMPOELOE (MASENRE-BOELOE) Oorspronkelijk een bondgenootschap van de van elkaar onafhankelijke landschappen Maiwa, Batoelappa, Kassa en Ènrékang en de federatie Doeri gelegen op het Z.W. schiereiland van Celebes en ressorteerende onder het gouvernement van Celebes en Onderh. Waarschijnlijk stond Masènrèmpoeloe aanvankelijk onder de suprematie van Loewoe, doch sedert 1686 onder Boni, terwijl het tusschen 1724 en 1749 weder onder Loewoe geraakte.

Bij de militaire expeditie van 1905 en volgende jaren werd nergens op Celebes zulk een hardnekkige tegenstand geboden als in Doeri en Enrékang, vooral in eerstgenoemd gebied. Onze troepen ondervonden ernstig verzet te Kotoe, Boentoe Batoe (waar onze eerste aanval een échec was), bij de Allah- en Lintik-stellingen in de buurt van Kalosi; al deze versterkingen konden slechts met ernstige verliezen onzerzijds genomen worden. Na den val van Boentoe Batoe in Mei 1906 heeft men in deze streken geen verzet van beteekenis meer ondervonden. Alle Zelfbestuurders hebben de korte verklaring afgelegd, en werken thans met het Europeesch bestuur samen om betere toestanden in het leven te roepen. Batoelappa en Kassa zijn gevoegd bij de onderafd. Pinrang, de andere genoemde landschappen vormen de onderafd. Ènrékang van de afd. Paré-Paré (gouv. Celebes en Onderh.). Voor de afzonderlijke landschappen zie op de namen.

MASÈNRÈMPOELOESCH. Zie SA'DANSCHE TALEN.

MASOEDJI-RIVIER. Grens-rivier tusschen de residenties Palembang en Lampongsche Districten; ontspringt in het heuvelachtige terrein, genaamd Mata Woloe (acht bronnen), stroomt na een loop van 233 K.M. met een mond, die 1850 M. breed is, in de Javazee uit. Het geheele stroomgebied is weinig bewoond.

MASSOIA AROMATICA Becc., fam. *Lauraceae*. Een botanisch nog niet voldoende bekende boom, waarvan echter de bast door geheel Indië onder den naam masooi te vinden is. De boom komt, naar het schijnt, alleen op Nieuw-Guinea voor. De boom wordt geveld en dan ringvormig ingekeept en geschild door overlangsche sneden. Masooi is in gebruik bij de Maleiers van Sumatra, op Borneo, Java en Bali, er het lichaam mee in te smeren ter verwarming. Verder is de bast in verbinding met sintok (JAV. MAL.) een zeer gebruikelijk middel tegen buikaandoeningen.

MAT (SPAANSCHE). Het woord mat is ontstaan uit het Tamil mâṭṭu, fijnheid van goud en zilver, en is aanvankelijk alleen in deze beteekenis in zwang gekomen bij de in Voor-Indië ter kuste van Coromandel gevestigde Nederlanders en Engelschen.

Waarschijnlijk niet vóór het midden van de 18e eeuw heeft het woord mat in N.-I., als equivalent van den reaal het burgerrecht verkregen, en sedert is de Sp. mat in de geldcirculatie van den Archipel een belangrijke plaats blijven innemen.

Bij Ind. Stb. 1856 no. 39 werd de waarde van de „Spaansche mat of pilaarmat" vastgesteld op ƒ 2,50, en die van den „Mexicaanschen dollar" op ƒ 2,55. In latere regeeringsbescheiden wordt de naam van mat niet meer aangetroffen.

¡Ook als fijngewicht voor goud en zilver is de Spaansche mat van oudsher het equivalent geweest van den reaal. (Zie verder het gedocumenteerde artikel in de groote Encycl. v. N.-I.)

Tengevolge van de muntzuivering in de jaren 1907—1910 verdween ook de Spaansche mat uit den omloop in Ned. Indië.

MATA GLAP. Een uitdrukking, die woordelijk vertaald „verdonkerd oog" beteekent en vooral gebezigd wordt om aan te duiden, dat iemand tijdens het begaan eener misdaad niet wist wat hij deed, in een toestand van tijdelijke zinsverbijstering verkeerde.

MATA KOETJING (DAMAR) (MAL.). Een voortreffelijke soort Damar, uit verschillende streken van den Archipel afkomstig (zg. Katoogen-damar). Zie DAMAR en SOPHORA TOMENTOSA.

MATABÉLA-EILANDEN. Zie WATOEBĔLA-EILANDEN.

MATAKAOE. Zie FETISISME.

MATAN. Landschap op Borneo's Westkust, ressorteerende onder de afd. Kĕtapang, geraamd op een oppervlakte van ongeveer 24910 K.M.², met inbegrip van een drietal daartoe behoorende eilanden, die op ongeveer 110 K.M.² geschat werden. Terwijl het binnenland met heuvels en bergen bedekt is, zijn de meestal door nipahbosschen bedekte kuststreken laag en vlak en blootgesteld aan de overstroomingen der talrijke rivieren, zooals de Pawan, de Pĕsagoean, de Kandawangan, en de Djĕlei. De grond wordt beschouwd als vruchtbaar en geschikt voor verschillende cultures; er wordt echter weinig partij van getrokken. Men bepaalt zich in hoofdzaak tot het verzamelen van boschproducten. Tin en ijzer worden, naar men zegt, in Matan gevonden, het eerste vooral in Kandawangan, terwijl het ijzer hoofdzakelijk bij de rivieren Sidoek, Ajer Itam en Djĕlei gevonden wordt. De vogelnestjes van Matan zijn bekend.

De bevolking, die ultimo 1915 ongeveer 43.000 zielen bedroeg, bestond toen uit 22.000 Dajaks, en ± 20.500 andere Inlanders, w.o. ongeveer 1500 Mohammedaansche Berg-Maleiers (Orang boekit), ontstaan uit de vermenging van Maleiers en Dajaks en die aan de Pawan in één dorp bijeenwonen, voorts een kleine 600 Chineezen en ± 90 andere Vreemde Oosterlingen. Aan het hoofd van het rijk staat een Panĕmbahan. In 1822 werd met Matan een verdrag gesloten, waarbij de suprematie van Nederland erkend werd; het laatste contract is dat van 1811.

De voornaamste plaatsen zijn: Toembangtiti aan de Pĕsagoean, Kandawangan, aan de gelijknamige rivier, en Kĕtapang, de zetel van den chef der afdeeling en den Panĕmbahan, gelegen aan den mond der Pawan.

MATANO-MEER. Dit meer is gelegen in de afdeeling Oost-Celebes, gouvernement Celebes en Onderh. en werd 26 Febr. 1896 door de Sarasins, die van de Oesoebaai uit (in het N.O. der golf van Boni) het bergland introkken, ontdekt; het woord beteekent „bron, oorsprong". Het meer, genoemd naar een dorp aan het Westelijk uiteinde, bestaat uit een zeer diep Westelijk en een minder diep Oostelijk bekken; volgens Abendanon is de grootste diepte van het Westelijk bekken 590 M., van het Oostelijk bekken in het Noordelijk deel 485 M. Van al de meren in onzen Archipel is het Matanomeer het diepst; daar het niveau 382 M. hoog ligt reikt het 208 M. beneden den zeespiegel.

MATARAM. Verschillende rijken zijn bekend, die dezen naam droegen. Op een koperen plaat, van ongeveer 900 n. Chr. dateerende en in de Vorstenlanden gevonden, wordt gewag gemaakt van een Hindoe-rijk Mataram; dit rijk wordt ook genoemd in een viertal in Oost-Java gevonden schenkingsoorkonden uit denzelfden tijd; twee daarvan zijn uit Soerabaja afkomstig, een derde uit den tempel van Singasari (Malang). Als residentie der vorsten van Mataram wordt in drie dezer oudheden genoemd Mĕdang, waarschijnlijk identiek met den naam van het Hindoerijk Mĕndang Kamoelan. Zie Veth, Java, 2e uitg. I, bl. 45.

Het meest bekende rijk van Mataram was het Mohammedaansche rijk van dien naam in Midden-Java, dat volgens Javaansche overleveringen zou ontstaan zijn uit een gelijknamig leenrijkje van Padjang, en na eenigen tijd de suprematie over een groot deel van Java verkreeg. Het werd in 1755 gesplitst in de beide nog bestaande rijken Soerakarta en Djokjakarta. (Zie JAVA, GESCHIEDENIS). Een gedeelte van Djokjakarta, de regentschappen Kalasan, Bantoel en Slèman omvattende, draagt nog den naam Mataram. Zie hieronder, en ook KOTTA GĔDĔ, KERTÔ en KĔDATON PLĔRĔD. Op Lombok was Mataram een vorstendom, dat, vóór den laatsten oorlog, geheel het eiland beheerschte (zie LOMBOK) en de gelijknamige plaats (zie hieronder) is door dien oorlog zeer bekend geworden. Een zijtak der Barito (Borneo Z. en O. afd.), slechts voor kleine prauwen bevaarbaar, wordt Mataram genoemd; ook komen op Java en Sumatra dorpjes van dien naam voor.

MATARAM. De middelste der drie afd., waaruit de res. Djokjakarta bestaat. Het telt vijf regentschappen, nl. 1. Kota Djokjakarta (de hoofdplaats, voor zoover dit sultansgebied betreft); 2. Pakoe Alaman (de hoofdplaats, voor zoover dit het gebied van Prins Pakoe Alam betreft); 3. Kalasan met de Solosche enclave Kota-gĕdé (van den Soesoehoenan); 4. Bantoel, met de Solosche enclave Imogiri (van den Soesoehoenan); 5. Sléman. Op het eind van 1905 telde deze afdeeling 682.000 zielen, w. o. 2300 Europeanen, 5300 Chineezen, 100 Arabieren, en 90 andere Vreemde Oosterlingen. Hiervan zijn de Chineezen, Arabieren en de andere Vreemde Oosterlingen alleen op de hoofdplaats gevestigd. In deze afdeeling vindt men op één na (Sèwoegaloer in de afd. Koelonprogo) alle Europeesche ondernemingen (32) der residentie, waarop voornamelijk suikerriet en tabak geteeld worden.

MATARAM. Hoofdplaats van de afd. Lombok, residentie Bali en Lombok, tevens standplaats van den controleur van West-Lombok. Ult. 1905 woonden er 30 Europeanen en 270 Inlanders. Zie LOMBOK. Ook de naam van het Balische district der onderafd. West-Lombok.

MATARAMAN. Zoo heet in den volksmond het middelste stuk van het gewest Djokjakarta, loopende van den top van den Mĕrapi tot aan den Indischen Oceaan, en bestaande uit de regentschappen Kalasan, Bantoel en Slèman (zonder de hoofdplaats Djokjakarta).

MATEN EN GEWICHTEN. Zie het uitvoerige art. in de groote Encycl. van N.-I.

MATJAN POETIH. Zie OUDHEDEN.

MATOER. Landschap en gelijknamig distr. der onderafd. Manindjau, afd. Agam, Sumatra's Westkust. De nagri Matoer ligt 1039 M. hoog. De rietsuiker (*sakar*) uit deze streek is bekend en wordt uitgevoerd naar Padang Pandjang en naar de benedenlanden.

MATRIARCHAAT. Zie HUWELIJK.

MATTHES (Dr. BENJAMIN FREDERIK). Geb. te Amsterdam 1818 studeerde godgeleerdheid en letteren, promoveerde te Leiden honoris causa in de letteren (1848) en werd 6 Oct. 1841 proponent bij de Ev. Luthersche kerk, was van 1844 tot 1848 subdirector van het Zendeling-instituut te Rotterdam en vertrok in 1848 naar Indië als afgevaardigde van het Ned. Bijbelgenootschap voor Zuid-Celebes, met opdracht om de Makassaarsche en Boegineesche talen te beoefenen, de hulpmiddelen tot het aanleeren dier talen te vervaardigen en daarna den ganschen Bijbel in beide talen overtezetten. Hij vertoefde in Z.Celebes van 1848—1858, van 1861 tot 1869, en van 1876 tot 1879.

Zijn groote verdiensten werden o.a. geëerd door zijn benoeming tot Lid der Kon. Akad. van Wetenschappen (1888) ;in 1881 werd hij honoris causa bevorderd tot doctor in de taal- en letterkunde van den O.-I. Archipel. Dr. Matthes overleed te Nijmegen 1908.

De hoofdwerkzaamheid van Dr. Matthes ligt op het gebied der taal-, land- en volkenkunde van Zuid-Celebes. Door hem zijn een buitengewoon groot aantal werken op dit gebied uitgegeven, waarvan wij hier slechts noemen: Makassaarsche Spraakkunst, Makassaarsch-Holl. Woordenboek met Holl.-Mak. woordenlijst, Makass. Chrestomathie, Boegineesche Chrestomathie, Boeg. Spraakkunst, Boeg.-Holl. Woordenboek met Holl.-Boeg. woordenlijst, Mak. en Boeg. Bijbelvertalingen.

MAUMÉRIE. Zie MAOEMĚRÉ.

MAURITSBAAI. Het Oostelijke gedeelte van de Panandjoeng- of Pĕnandjoeng-baai (zie aldaar), aan de Zuidkust van de res. Preanger.

MAWAS (MAL.). Zie ORANG OETAN.

MAYER (LEENDERT THEODORUS). Geb. 1851 te Tandjoeng Kaik. res. Batavia. In 1872 geslaagd in het zoogenaamd groot ambtenaarsexamen, werd hij bij de landelijke inkomsten en cultures geplaatst in de residentie Banjoemas, en ging in 1874 over naar het B.B. waarbij hij met eenige onderbrekingen tot 1888 geplaatst bleef, het laatst als ass. res. Overl. 1914 te Bandoeng, Mayer heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn studien van het Jav., het Mal. en de ethnogr. van Java; op dit gebied verschenen van hem *Een blik in het Javaansche Volksleven*, 2 dln., *De Javaan als landbouwer en veefokker*, *De Javaan als mensch en als lid van het Javaansche huisgezin.*

MECHELEN (HENRI LOUIS CHARLES TE). Geb. 1841 te Rĕmbang, overl. 1917 te Bandoeng. Javanicus van beteekenis, en tusschen 1865 en 1895 de meest vermaarde jager op groot wild van Java. Na studiën te Delft voor Ind. ambtenaar, achtereenvolgens geplaatst in Rĕmbang en de Preanger, van 1875—79 leeraar in het Javaansch en Maleisch aan het Gymnasium Willem III te Weltevreden, van 1882—85 ass.-resident te Djoeana, speciaal belast met het tegengaan van den opiumsmokkelhandel. Sinds Mei 1885 benoemd tot Resident, tijdelijk belast met de leiding der maatregelen ter zee tegen denzelfden sluikhandel („Residèn Laoet"), met standplaats Sĕmarang, weldra Rĕmbang; in Oct. 1889 tot Hoofdinspecteur voor de opiumaangelegenheden; gaat in 1893 met verlof, en wordt in Mei 1898 eervol ontslagen.

Schrijver van de merkwaardige schets, „Eenige dagen het desaleven meegeleefd" (Tijdschr. Bat. Gen. XXV), de studie „Een en ander over de wayang" (aldaar, p. 72—107); en bezorger voor den druk van div. Jav. teksten uit de wajang poerwâ, in deel XL (1879) en XLIII (1882) der Verhandelingen Bat. Gen.; dit laatste met Voorrede van Prof. Kern.

MÉDAN. Hoofdplaats van het gouvern. Oostkust van Sumatra, gelegen aan de Delirivier, in de onderafd Beneden Deli, bewoond door ongeveer 2000 Europeanen, 4000 Chineezen, 200 Arabieren, 3000 andere Vreemde Oosterlingen en 17000 Inlanders, dus ± 36000 inwoners (in 1915) Deze plaats is de zetel van het hoofd van gewestelijk bestuur (Gouverneur), aan wien een ass. resident is toegevoegd, alsmede van het afdeelings- en onderafdeelingsbestuur (ass. res. en controleurs). Er is een gemeenteraad gevestigd, voorgezeten door den burgemeester, terwijl de zoogenaamde cultuurraad daar eveneens zijn vergaderingen houdt.

Deze stad draagt een geheel eigen stempel, zij heeft niet een Europeesch, doch ook niet een typisch Indisch aanzien; door regelmatigen aanleg en opvallende netheid onderscheidt zij zich gunstig van het meerendeel der grootere oude Indische plaatsen; duidelijk is aan alles te bespeuren, dat aan de verzorging van het uiterlijk de achtereenvolgende bestuursambtenaren de grootste aandacht besteed hebben; voornaamste gebouwen: de gouverneurswoning, het paleis van justitie, het raadhuis, het uitgestrekte Sultanspaleis, het post- en telegraafkantoor, het quarantainegebouw.

Médan is het belangrijkste spoorwegmiddelpunt van Deli (zie aldaar).

Aan de overzijde der rivier liggen, tusschen de Deli- en Baboerarivieren, het militaire kampement en het militaire hospitaal, terwijl in de nabijheid daarvan de officiers-woningen worden aangetroffen.

MEDHURST (DR. WALTER HENRY), geboren te Londen, 1796, gestorven aldaar 1857, werd in 1816 door het Londensch Zendelinggenootschap uitgezonden als zendingsdrukker. Van 1819—1822 werkte Medhurst op Poelau Pinang; daarop vestigde hij zich te Batavia, en arbeidde vooral onder de Chineezen, maar ook onder de Maleisch sprekende bevolking. Hij is de stichter der Engelsche gemeente te Batavia en der Engelsche kerk op Parapatan. In het belang der zending ondernam hij reizen naar Oost-Java (1825 en 26), Malaka en Borneo (1827 en '28) en Bali (1829). In 1833 stichtte hij ten behoeve van onverzorgde Indo-Europeesche weezen het Parapattan Orphan Asylum. Van 1843 tot 1856 was hij te Sjanghai gevestigd.

Medhurst was een man van zeer degelijke kennis en van een vaste geloofsovertuiging, eenigszins stroef van aard. In zijn tijd was hij een der beste Sinologen; de herziening der Chineesche Bijbel-

vertaling is voornamelijk zijn werk. Zijn lexicografische arbeid in het Chineesch, Japansch en Koreaansch is zeer omvangrijk.

MEERKATTEN (*Cercopithecidae*), familie van Apen (zie aldaar), behoorende tot de Catarrhina. (zie JAVAANSCHE AAP, LAMPONGAAP, BAVIAAN, ZWARTE), en SLANKAPEN

MEES (Mr. FOKKO ALTING). Geb. 1819 te Appingedam promoveerde tot doctor in de beide rechten (1 Juni 1842), van 1845 tot 1870 advocaat en proc. bij het Hoog Gerechtshof van Ned. Indie en den Raad van Justitie; 1870—1873 Pres. der Jav. Bank; 1873—1876, Pres. der beide Hooge Gerechtshoven van Ned.-Indië, Min. van Kol. van 1876—1877, Lid van den Raad v. State van 1882—1889; in dat jaar werd hij Pres. der Ned. Handelmaatschappij.

MEES. Zie GLATIK BATOE.

MEESTER CORNELIS. Afd. van de res. Batavia met een oppervlakte van 1560 K.M.²; verdeeld in vier districten: Meester Cornelis, Kĕbajoran, Bĕkasi en Tjikarang. De geheele afdeeling bestaat uit particuliere landerijen, in hoofdzaak bestemd voor de teelt van klappers en padi en bij uitzondering van suikerriet. Er zijn ook veel graslanden en vruchtentuinen.

De afdeelingshoofdplaats telde ult. 1905 3400 zielen, waarvan 1700 Europeanen, ± 3000 Chineezen en een 60 tal Arabieren. Zij loopt ineen met de hoofdplaats Batavia, met name Weltevreden en zal daarmede op den duur ook administratief moeten vereenigd worden. Meester Cornelis is hoofdzakelijk een militaire plaats. De plaats is thans een gemeente met een gemeenteraad, waarvan de Assistent-Resident van de afdeeling voorzitter is.

MEEUWENBAAI. De Zuidelijkste inham van de Westkust van Java, met het daartegenover liggende Prinseneiland de Behouden Passage vormende. In de baai ligt het Meeuweneiland.

MÉFOR. Zie NOEMFOR.

MÉGAMĔNDOENG. Een bergpas in het oudvulkanische Kantjana-gebergte, 1482 M., op de grens van Batavia en de Preanger, waarover de door Daendels aangelegde groote postweg van Batavia naar Soekaboemi loopt, gelegen tusschen de vulkanen Salak en Gĕdè-Pangĕranggo. Ook de daarnaast gelegen bergrug, 1725 M., wordt Mégamĕndoeng genoemd.

MEINSMA (JOHANNES JACOBUS). Geb. te Leeuwarden 1833 overl. 1886, werd in 1858 tot proponent bevorderd, maar oefende het predikantsambt niet uit daar hij in 1861 benoemd werd tot leeraar in het Jav. aan de Kon. Akademie te Delft, in 1864 tot leeraar in die taal en de land- en volkenkunde van N.-I. aan de Ind. Inst. aldaar; 1870 werd hij tot Directeur der Instelling benoemd.

Van zijne werken mogen hier worden vermeld: „Geschiedenis van de Ned. O.-I. bezittingen", „Supplement op het Jav. woordenboek door Roorda en Meinsma", „Babad tanah djawi, tekst en aanteekeningen", „Radja Pirangon".

MEISJESSCHOOL TE TOMOHON. Onder dezen naam is bekend de Kost- en Dagschool voor dochters van hoofden en aanzienlijken in de Minahasa, in 1882 opgericht op initiatief van het Ned. Zendeling Gen. Zie verder ZENDING (PROTESTANTSCHE).

MEKKAGANGERS. A. Positie der hadji's in de Inlandsche samenleving. — Terwijl in vroeger tijd, door de vele en groote bezwaren ann de bedevaart naar Mekka verbonden, slechtweinigen uit den Archipel dien tocht volbrachs ten, en daarom, als uitverkorenen en nalevere van de geboden van den Islam, een bijzonderen veelzins bevoorrechte positie in de Inl. Maatschappij innamen, is later die toestand, door het veel gemakkelijker verkeer en de daarmee gelijken tred houdende uitbreiding van het aantal *hadji's* (bedevaartgangers), geheel veranderd. Dit verschil is nog zooveel te grooter, omdat de vroegere *hadji's* meest langen tijd in Mekka bleven en dus inderdaad zich onderscheidden door meerdere kennis van hun godsdienst, terwijl thans de meeste hadji's slechts zeer kort te Mekka vertoeven; een uitzondering maken hierop alleen de weinigen die zich bij de Djawahkolonie te Mekka aansluiten en zich meest door het starre, te Mekka heerschende dogmatisme laten beinvloeden, waardoor ze hun oorspronkelijke Indonesische verdraagzaamheid veelal verliezen. Maar overigens vindt men thans onder de Mekkagangers alle standen en dezelfde soorten van lieden als onder hen, die niet te Mekka geweest zijn: eenvoudige, rustige landbouwers, kooplieden, gepensionneerde ambtenaren, ijveraars voor den godsdienst, maar ook onverschilligen en wereldsgezinde pretmakers. Een afzonderlijke klasse vormen de Mekkagangers thans niet meer in de Inlandsche samenleving.

B. Regeeringsbeleid in zake de bedevaart. De regeeringsmaatregelen tegenover de bedevaart waren in het begin der 19e eeuw de weerspiegeling van het meestal ongunstige oordeel over de hadjis, dat in Europ. kringen in N.I. heerschte. Zóó de resolutie van 1825, de verplichting opleggende aan aspirant-bedevaartgangers zich te voorzien van een pas, die f 110 kostte (tot 1852 gehandhaafd) en de ordonn. van 1859 (Ind. Stb. 42), waarbij bepaald werd dat voor 't verkrijgen van een reispas noodig was, aan te toonen dat men voldoende reisgeld had en tevens voor zijn achtergebleven betrekkingen voldoende gezorgd had, terwijl de teruggekeerde eerst na het afleggen van een examen vergunning kreeg, zich *hadji* te noemen en de *hadji*-kleeding te dragen. Deze maatregelen, die in de praktijk niet aan het doel bleken te beantwoorden, zijn sedert 1902 vervallen. Wel bleef de pas voorgeschreven, maar alleen met 't doel om den Ned. Consul te Djiddah in staat te stellen toezicht op de bedevaartgangers uit Mekka te houden en hun zoo noodig bijstand te verleenen. Belemmering van de bedevaart ligt thans allerminst in de bedoeling der Ind. Regeering. Toen na het uitbreken van den wereldoorlog de talrijke Ned.-Indische bedevaartgangers in Arabië en later ook de Djawahkolonie aldaar in moeilijke omstandigheden waren gekomen, werd van Regeeringswege zorg gedragen, dat allen behouden naar hun geboorteland konden terugkeeren.

C. Jaarlijksch aantal der Mekkagangers. — Het in de eerste helft der 19e eeuw nog zeer geringe aantal Mekkagangers werd omstreeks 1859 reeds op ongeveer 2000 per jaar geschat. Later werd dit cijfer nog veel grooter. Omstreeks 1886 kon men te Mekka jaarlijks op ongeveer 5000 pelgrims uit den Indischen Archipel rekenen. In de daarop volgende decennia steeg dit aantal tot gemiddeld ruim 7000 per jaar

en werd in de jaren vóór het uitbreken van den wereldoorlog nog grooter, zoodat het tot boven de 28.000 klom. De toeloop van pelgrims pleegt vooral groot te zijn in jaren, waarin men het waarschijnlijk acht, dat de 'Arafah-dag (de 9e der *hadj*-maand) op Vrijdag zal vallen; aan den *hadj* worden dan bijzondere zegeningen toegeschreven.

MEKONGKA GEBERGTE. Zie CELEBES, onder *d.* DE ZUIDOOSTARM.

MEKONGKA'SCH. Zie BOENGKOESCH-MORISCHE TALEN.

MELAATSCHHEID. Zie LEPRA.

MELALEUCA LEUCADENDRON L., fam. *Myrtaceae.* Kajoe poetih (MAL.), Gĕlam, (MAL.. JAV.). Heester of lage boom met smalle, verspreide, soms sikkelvormige bladeren en zittende bloemen in aren, op Java niet in het wild, doch in het Oosten van den Archipel plaatselijk zeer algemeen bv. op Timor. Kenbaar o. m. aan de witte, in dunne laagjes afschilferende schors. De plant is vooral bekend door de aetherische olie, die men op een vrij primitieve manier, vooral op Boeroe, minder op Ceram, uit de bladeren destilleert. De productie van Boeroe (practisch de geheele wereldproductie) bedroeg in 1912 ongeveer 175.000 Liter kajoepoetih-olie. De groene kleur van deze olie wordt veroorzaakt door de aanraking van de dampen met den koperen helm van het destilleertoestel. Ze is in het Oosten een zeer gezocht geneesmiddel tegen allerlei kwalen, vooral als wrijfmiddel bij spierpijn, en wordt op groote schaal vervalscht, in het bijzonder met petroleum.

MĔLATI (JAV., MAL.). Zie JASMINUM SAMBAC.

MĔLATI DARAT. Desa op Java, district Manggar, afd. Demak, res. Semarang. In de sawahs dier desa, 4½ K.M. ten N.O. van Goeboeg, vindt men een bekende gasbron, als het „heilige" of „eeuwige vuur" bekend, bij de Javanen Mĕrapi genaamd. De uitstroomende gassen (lichtkoolwaterstofgas) kunnen worden aangestoken; in den regentijd schiet de vlam vaak tot een paar voeten hoogte op. Op eenige schreden O.waarts wordt een tweede, kleinere gasbron aangetroffen.

MĔLAWI. Onderafd. der afd. Sintang, res. Wester-Afd. van Borneo. Zij omvat het stroomgebied van den li. kerzijtak der Kapoeas, de Mĕlawi en van hare zijriviertjes van af Nanga Djetak (gelegen tusschen Sintang en Nanga Kajan) (nanga: uitmonding), met uitzondering van de landstreken langs haren linkerzijtak, de Pinoeh (zie onder PINOEH) en is een deel van het landschap Sintang. Slechts de □ paal gronds te Nanga Pinoeh —de standplaats van den controleur der Mĕlawi — is direct bestuurd Gouvernementsgebied.

De Mĕlawi, de belangrijkste zijrivier van de Kapoeas, te Sintang daarin uitmondende, heeft een stroomlengte van ± 500 K.M. — waarvan 464 bevaarbaar, — en ontspringt op de Westelijke hellingen van het Kemintin gebergte.

Een groot gedeelte van de Mĕlawistreek is uiterst schaars bevolkt. Het land tusschen Nanga Kĕmangei en Nanga Embaloh is geheel onbewoond. Even boven Nanga Sĕrawei bevindt zich op den rechteroever der Mĕlawi een Hindoe-overblijfsel: de Batoe Dara Moening (linggam yoni).

B e v o l k i n g. Het zielental bedroeg ult°. 1915: 28700 Dajaks, 6800 zoogenaamde Maleiers, en ± 1000 Chineezen. Laatstbedoelden mogen zich slechts buiten hun wijk te Nanga Pinoh vestigen tot het drijven van landbouw-ondernemingen, en kunnen de rivieren opvaren voor hun handel. Zij zijn, evenals de andere bewoners van den vierkanten paal gronds aldaar, directe onderdanen van het Gouvernement. De overige bevolking is onderhoorig aan het inlandsch zelfbestuur van Sintang.

De Dajaksche bevolking leeft van den rijstbouw op ladangs, soms ook op sawahs; van het inzamelen van boschprodukten, kleinhandel, en bij lagen waterstand van de Boven-Mĕlawi, van vischvangst en wat goudwasschen. Zij telt ook goede smeden en weefsters. Maleiers zijn handelaars en landbouwers, Chineezen — op enkele groentekweekers na — handelaars.

MELOEN. Zie CUCUMIS MELO.

MELVILL VAN CARNBEE (PIETER Baron). Geb. 1816, overl. 1849. Als luit. t/z 1e klasse werd hij in 1850 met het bestuur van het hydrographisch bureau te Batavia belast. In 1853 op zijn verzoek bij het sedentair zeewezen geplaatst, werd hij in 1856 benoemd tot kap.-luit. t/z. en directeur van het maritiem etablissement te Onrust.

De hoofdverdiensten van Melvill van Carnbee liggen op cartografisch gebied. Zijn hoofdwerk was de „Algemeene atlas van Ned.-Indië", waarvan hij de voltooiing echter niet mocht beleven; van de 60 kaarten zijn 25 door hem bewerkt en de overige door den Heer W. F. Versteeg.

MENADO. Res. omvattende het geheele N.lijke schiereiland van Celebes, een gedeelte van Centraal-Celebes en de Schildpad-, Sangi- en Talaud-eilanden. Behalve in het Zuiden, waar het gewest grenst aan het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden, wordt de residentie Mĕnado aan alle zijden door de Celebes- en Moluksche zeeën omspoeld.

B e v o l k i n g. De bevolking bedroeg, volgens gegevens in 1915, ongeveer 1300 Europeanen, 8000 Chineezen, een 1600-tal Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen en ruim 710.000 I landers, waarvan ruim 300.000 in rechtstreeks bestuurd gebied wonen.

De inheemsche bevolking wordt verdeeld in Christenen (nagenoeg de geheele bevolking in de Minahasa en voor 80 % op de Talaud-eilanden), Mohammedanen (voornamelijk in Bolaäng Mongondou, Gorontalo, Bwool en in de strandkampongs van Midden-Celebes) en heidenen (in de binnenlanden van Midden-Celebes en op de Sangi-eilanden). De Islam breidt zich langzaam maar gestadig uit in Bolaäng Mongondou en in de binnenlanden van Midden-Celebes.

G e s c h i e d e n i s. De eerste Westersche natie, die te Mĕnado vasten voet kreeg, schijnt Spanje te zijn geweest. Nadat de bevolking tegen onderdrukki g van de zijde der Spanjaarden en tegen willekeurige handelingen der Ternataansche vorsten de hulp der Oost-Indische Compagnie had ingeroepen, werd deze door Simon Gos verleend en werd in 1657 door de Nederlanders ter tegenwoordige hoofdplaats een fort gebouwd (Amsterdam), terwijl spoedig daar-

op een overeenkomst werd aangegaan, waarbij de hoofden zich verbonden jaarlijks een zekere hoeveelheid ijzerhout aan de Compagnie te leveren. In 1677 werden de Sangi- en Talaud-eilanden en later ook de rijkjes op Celebes' Noordkust, benevens Gorontalo en Limboto, door den Gouverneur van Ternate, R. Padtbrugge, onder het beheer der Compagnie gebracht. Sedert heeft de invloed van het Nederlandsch bestuur langzamerhand grootere uitbreiding gekregen.

Voor land- en volksbeschrijving zie verder: MINAHASA, GORONTALO, BOLAÄNG-MONGONDOU, CELEBES en TORADJA'S.

B e s t u u r. De res. bestaat thans nog uit vier afd.: 1e. de afd. Menado, onder een Assistent-Resident, en onderverdeeld in 5 onderafd. 2e. de afd. Bolaäng-Mongondou, onder een Controleur bij het B.B.; 3e. de afd. Gorontalo, onder een Assistent-Resident, en onderverdeeld in vier onderafd.; 4e. de afd. Midden-Celebes, onder een Assistent-Resident, en onderverdeeld in vijf onderafd.

Bij besluit van den Gouv.-Gen. van 20 April 1917 no. 26 (Ind. Stb. no. 178) is echter bepaald, dat de residentie Menado zal worden verdeeld in drie afdeelingen t.w. Menado, Gorontalo en Midden-Celebes, en de afdeeling Bolaäng-Mongondou als zoodanig wordt opgeheven en gevoegd bij de afdeeling Menado. Dit besluit zou op een nader te bepalen datum in werking treden.

MENADO. Afd. der gelijkn. res., onderverdeeld in 5 onderafd. nl.; *a*. Menado, *b*. Tondano; *c*. Amoerang; *d*. Sangi-eilanden *e*. Talaud. De afd. omvat dus geografisch de geheele Minahasa en de Noordelijk daarvan liggende eilanden-groepen tot den 5den graad N.B. De bevolking telde in 1915: 960 Europeanen, 6000 Chineezen, 600 Arabieren en andere Vr. Oosterlingen en 347 000 Inlanders.

MENADO. Onderafd. van de gelijknamige afd. der res. Menado, bestaande uit de distr. Bantik, Menado, Maoembi en Tonsea onder het bestuur van een controleur.

De bevolking telde in 1915: 650 Europeanen, 3400 Chineezen, 460 Arabieren en andere Vr. Oosterlingen en 50 000 Inlanders.

MENADO. Hoofdplaats van de residentie Menado, gelegen bij de uitmonding der Menado-rivier aan de baai van dien naam, met een bevolking van bijna 12.000 zielen, w. o. ± 600 Europeanen, ± 3400 Chineezen, 460 Arabieren en andere Vr. Oosterlingen (in 1915). De eigenlijke stad is in 8 wijken verdeeld en door breede straten met levende heggen en fraaie schaduwboomen doorsneden. Ongeveer in het midden der plaats verheft zich de Wénangheuvel, waarop een park is aangelegd. De reede van Menado is alleen veilig in den Oostmoesson; door het leggen van meerboeien in de baai is aan de scheepvaart een betere ankerplaats verzekerd, zelfs in den Westmoesson.

MĔNARI. Maleisch woord voor dansen; zie DANSEN.

MĔNDALAM. N.lijke zijtak van de Kapoeas, rivier op Borneo's W.kust. Aan de rivier wonen verscheidene Dajak-stammen, o. a. de Kajans.

MĔNDANG KAMOELAN. Desa op Java, district Kradĕnan, afd. Grobogan, residentie Semarang; volgens de overlevering zou de hoofdplaats van het oude gelijknamige rijk in de nabijheid dier desa gelegen hebben. Het oude Hindoe-rijk Mĕndang Kamoelan wordt in de Javaansche babads genoemd als de oudste en belangrijkste staat, die in de Hindoeperiode op Java gevestigd was. Daaraan zal wel ten grondslag liggen dat Mĕdang, niet Mĕndang Kamoelan, de naam was van de hoofdplaats van het oude Hindoerijk Mataram, dat ongeveer 900 n. Chr. op Midden-Java bloeide (zie MATARAM).

MĔNDAWAI of *Katingan*. Rivier op Borneo's Zuidkust (zie KATINGAN en BORNEO IV D.)

MĔNDIKAI (MAL.). Zie CITRULLUS.

MĔNDIT (of WĔNDIT). Veel bezochte badplaats, op 6 K.M. van Malang gelegen. Men vindt er ook een apen-kolonie.

MĔNDOET (TJANDI). Tempel in het district Moentilan, residentie Kedoe, aan den linkeroever der Ello, even boven hare vereeniging met de Progo dicht bij de Boro-boedoer (afstand $2^1/_4$ K.M.), In het binnenste zijn nog drie groote beelden; in hetmidden een groot, 14 voet hoog, met den zetel uit één stuk gehouwen, zittend Boeddhabeeld en aan weerszijden een eveneens zittend beeld, 8 voet hoog, voorstellend een Bodhisattwa. Daar de ingang veel te klein is om de beelden te kunnen doorlaten, moet de tempel om hen heen gebouwd zijn. De Tjandi Mendoet is grootendeels gerestaureerd

MĔNGGALA. Hoofdplaats van de afd. Sĕpoetih-Toelangbawang, en de onderafd. Toelangbawang der res. Lampongsche Districten en als zoodanig de woonplaats van den assistent-resident. De kota is ongeveer $3^1/_2$ K.M. lang en alleen aan de Zuidzijde wat uitgebouwd. Het is de volkrijkste en drukste plaats van het gewest en draagt een zuiverder Lampongsch karakter dan de kleinere hoofdplaats Tĕlokbĕtong. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 11.000, hoofdzakelijk Lampongers, maar daarnaast eenige Palembangers, Boegineezen en enkele Japanners. Het is o. m. een stapelplaats voor boschproducten, zooals damar en rotan, verder van peper en vooral van hout, waaronder het uitstekende tĕmbĕsoe uit de onderafd. Toelangbawang. De vermindering van de peperopbrengst van het achterland, maar meer nog de betere ligging, deed Tĕlokbĕtong vooruitgaan ten koste van Mĕnggala.

MĔNGKOEWANG (MAL.). Zie PANDANUS.

MĔNGWI (MĔNGOEI). Een der voormalige landschappen van Bali. Het grootste gedeelte daarvan ressorteert thans onder de onderafdeeling Badoeng en vormt daarvan het district Mĕngwi. Zie BADOENG en BALI.

MĔNJAN (MAL., JAV., SOEND., BAL.). Zie STYRAX BENZOIN.

MĔNJAWAK. Zie BIJAWAK.

MĔNORÉH (MINORÉH-) GEBERGTE, tot ± 1000 M. hoog gebergte, dat de Z.W. afsluiting vormt van het hoogdal van Kedoe; de Boroboedoer is op een der voortopjes gebouwd.

MĔNSALA- (MĔNSALAR-, MARSALAH-, MANSULAR-, MOESALA-) **GROEP.** Groep van eilanden, gelegen voor de baai van Tapanoeli, W.kust van Sumatra. Het grootste dier eilanden is het bergachtige Mensala, ongeveer 9 K.M. lang en 2.7 K.M. breed, met de gelijknamige kampong, door Maleiers en Niassers bewoond.

MENSCHAPEN. Zie ORANG OETAN.

MENSCHENOFFERS. Vóór de actie van het Nederlandsch-Indische Gouvernement onder het bestuur van den G.G. van Heutsz bestond het menschenoffer nog onder vele volken van den Archipel. Uitvoerige berichten hebben wij daaromtrent van verschillende Dajakstammen, van de Toradja's van Midden-Celebes, van de Minahasa, van de Niassers. Bij andere volken vinden wij nog sporen van deze gewoonte (zooals bij de Bataks), die ons doen besluiten, dat ook zij het menschenoffer hebben gekend. Vooral bij den dood van vorsten en aanzienlijken werden menschenoffers gebracht. De bedoeling van deze menschenoffers was oorspronkelijk waarschijnlijk om aan de overledenen een dienaar, gezelschap mee te geven; later trad dikwijls het denkbeeld van bediening in het zielenland meer op den voorgrond.

Bij begrafenissen van grooten treft men hier en daar ook onbloedige menschenoffers aan, in dezen zin, dat een slavengezin wordt aangewezen om het graf van den voornamen overledene te bewaken, en later vrij verklaard wordt.

Menschenoffers komen ook voor naar aanleiding van aardbevingen of andere onrustbarende natuurverschijnselen, om met zulk een offer den toorn der goden te bezweren; voorts bij den aanleg van een groot bouwwerk, een groot huis (tempel), een brug en dergelijke. Vandaar dat, wanneer het N. I. Gouvernement het een of ander groot bouwwerk onderneemt, er altijd geruchten gaan, dat naar een slachtoffer wordt gezocht, om dit werk krachtig te maken en te doen gelukken.

Een bijzondere vorm van menschenoffer is het weduwenoffer. Buiten Java en Bali kwam het niet voor. Dit doet vermoeden, dat dit offer onder Hindoe-invloed in Indonesië is ingevoerd.

MÈNTAWEI-EILANDEN. L a n d b e s c h r ij v i n g. Eilandengroep aan de Westkust van Sumatra, tusschen 0°55′ en 3°20′ Z.B. en 98°35′ en 100°30′ O.L.

De groep bestaat uit 4 groote eilanden: Sibĕroet, Sipoera en Noord- en Zuid-Pagai, waarvan de beide laatste samen ook wel Nassau-eilanden worden genoemd. Daaromheen liggen verschillende kleinere eilanden en bovendien worden nog hiertoe gerekend de Zuidelijker gelegen eilandjes Poelau Sanding of Sandean en Poelau Mega of Trieste-eiland. Het totaal eilanden tot deze groep behoorende bedraagt ruim 125.

Sibĕroet en Sipoera worden van elkaar gescheiden door de Zeebloemenstraat, Sipoera van Noord-Pagai door de 22 K.M. breede Nassau-straat, Noord- van Zuid-Pagai door de Straat Sikakap, Zuid-Pagai van Poelau Sanding door de Addington-straat.

De groote eilanden zijn van vulkanische gesteldheid, de kleinere zijn oorspronkelijk beneden de oppervlakte van het water door koraaldieren gevormd en door opheffing boven den waterspiegel verschenen. Zij zijn met heuvels en bergen bedekt, die bijna overal aan de W. en Z.zijde der eilanden steil in zee vallen, overigens slechts hier en daar in moerassige laaglanden overgaan. Het land is geheel met bosch bedekt; sporen van ontginning worden haast niet aangetroffen. Aardbevingen komen veelvuldig voor.

B e v o l k i n g. Alleen de vier groote eilanden zijn voortdurend bewoond; de getalsterkte hunner bevolking bedroeg in 1907 ongeveer 17000 zielen, waarvan de eilanden Sibĕroet, Sipoera, Noord-Pagai en Zuid-Pagai respectievelijk toen ongeveer 10.000, 3500, 2000 en 500 telden. Wat hun uiterlijk betreft, schijnen de bewoners niet onbelangrijk van het gewone Maleische type aftewijken en meer naar het Polynesische ras te trekken. Het haar is fijn, lichtgegolfd, zelden gekruld en gitzwart; op Noord-Pagai vond Sterk ook menschen met kroesig haar. Het tatoueeren is bij de bewoners dezer eilanden in gebruik. De kleeding bestaat bij de mannen alleen in den schaamgordel van boomschors en een spits toeloopend hoofddeksel van palmbladeren met zeer breede randen. Binnenshuis dragen de vrouwen een vierkant stuk boomschors of een lap katoen om het middel; buitenshuis bed k-ken zij schouders en borst met een korten mantel van uitgerafelde pisang-bladeren; de jonge meisjes dragen dezen mantel niet, maar wel, evenals andere vrouwen, een rokje van pisangbladeren om het middel. Een driekante muts van sagobladscheeden of palmbladeren bedekt haar hoofd. Meer en meer komen bij de vrouwen katoenen stoffen in gebruik.

De woningen zijn alle op eenige voeten hooge bamboe-palen gebouwd en zien er stevig uit; sommige zijn voor een 30- tot 40-tal huisgezinnen bestemd, andere dienen voor woning van slechts één gezin.

Van de Mentaweiers wordt gezegd dat zij, ofschoon levendig van aard, toch zachtzinnig zijn en niet licht tot drift of toorn geneigd. Hun godsdienstige begrippen bestaan in het geloof aan booze geesten, die het heelal vervullen, maar voor wie zij weinig eerbied hebben; tempels of godenbeelden worden niet bij hen aangetroffen.

Terwijl de omgang tusschen ongehuwden zeer vrij is zouden huwelijken niet dikwijls en gewoonlijk slechts tusschen personen van gevorderden leeftijd aangegaan worden; de man is veelal tusschen de 40 en 50 jaar en geheel getatoueerd, daar men anders geen eerbied heeft voor zijn vrouw.

Op Sipoera worden de lijken op een stelling van latwerk in het bosch geplaatst en dan verlaten; in enkele gedeelten der Pagai-eil. komt begrafenis voor.

Jacht en visscherij, waaraan ook de vrouwen deelnemen, zijn de voornaamste bezigheden en tot voor kort kwam er ook zeeroof voor. De gemeenschap, van welken aard ook, die zij met elkander onderhouden, geschiedt in prauwen langs de kusten, want de eilanden zijn zwaar begroeid en de boschpaden niet talrijk. De voornaamste wapens der Mentaweiers zijn boog en pijl, voorts lansen en messen en houten schilden; het ijzerwerk, bij de vervaardiging benoodigd, wordt, daar het smeden hun onbekend is, door slijpen en vijlen in den verlangden vorm gebracht.

Het hoofdvoedsel der Mentaweiers is sagoe, met zeewater in bamboekokers gekookt en met geraspte kokosnoot vermengd; rijst wordt door hen niet verbouwd; zij wordt echter soms ingevoerd en is dan zeer gewild. De landbouw staat op zeer lagen trap; sagoe- en vruchtboomen worden aangeplant en aardvruchten ge-

kweekt; suikerriet wordt verbouwd maar suiker wordt niet bereid; palmwijn evenmin. Tabak- obé, wordt eveneens aangeplant en zoowel door mannen als vrouwen gerookt.

De vermaken bestaan hoofdzakelijk in maaltijden, die bij groote feesten soms weken achtereen plaats hebben en ook wel door dansen met muziek worden afgewisseld.

De nijverheid is van geen belang: zij bestaat, buiten de inzameling van boschproducten, hoofdzakelijk in het vervaardigen van vaartuigen uit boomstammen, die van 1½ tot 17 meter lang zijn. De visscherij wordt, evenals de landbouw, ook door vrouwen verricht. De handel is niet meer dan ruilhandel met de bevolking van Sumatra's Westkust; geld wordt niet gebruikt.

T a a l. Hoewel er een schetsmatige beschrijving bestaat van een der dialecten der Mentawei-eilanden, is het er echter nog zeer verre vanaf, dat men zich daaruit een duidelijke voorstelling der taal kan vormen. Het Mentawei'sch is stellig verwant met het Niasch, maar verschilt daarvan toch nog aanmerkelijk. Over 't algemeen maken vele Mentawei'sche woorden een vreemden indruk; zeer vele woorden uit den algemeenen Mal. Pol. taal-schat moeten verloren gegaan, en door andere vervangen zijn. Letterschrift is bij de bewoners der Mentawei-eilanden geheel onbekend, van een eigenlijke literatuur is dus geen sprake, al leven onder het volk ook verhalen, enz. voort.

G e s c h i e d e n i s. Onze vroegste bekendheid met de Mentawei-eilanden dagteekent van het begin van de 17e eeuw. Tusschen 1749 en 1757 poogden Engelschen zich op de eilanden te vestigen en er pepercultuur in te voeren, welke poging echter mislukte. Na het einde van het Engelsche tusschenbestuur in 1825 werden de eilanden tot een onderhoorigheid van het N. I. Gouvernement verklaard, en met de eilanden Nias en Batoe vereenigd tot een afdeeling van de residentie Padang, welke creatie om redenen van bezuiniging in het volgende jaar werd te niet gedaan. Met het oog op mogelijke inbezitneming door een vreemde mogendheid werd in Maart 1898 een inlandsche posthouder geplaatst te Si Oban op het eiland Sipoera. Deze posthouder werd door de vijandelijke houding der bevolking echter in 1899 gedwongen zijn post te verlaten. Bij Gouv. Besluit van 2 Oct. 1901 no 28 werd Sawang Toengkoe (in Straat Sikakap tusschen N.- en Z. Pagai), als gunstiger voor den handel en ook gezonder dan Si Oban gelegen, tot standplaats van den posthouder aangewezen. In Augustus van dat zelfde jaar (1901) was reeds door het Rhijnsche Zendingsgenootschap tot de oprichting van een zendingspost te Sikakap besloten, waarvan de missionaris A. Lett de ziel was. In de nu volgende jaren waren er voortdurend moeielijkheden met de bevolking zoodat in 1905 een officier, gesteund door militaire macht, tot civiel gezaghebber benoemd werd met standplaats te Saiba Sa Moekop. Sedert is men, zij het niet zonder verzet, voornamelijk op Noord- en Zuid-Pagai van 1907—1909 en op Sipoera en Siběroet in 1910, geregeld voortgegaan met het vestigen van ordelijke toestanden, den aanleg va wegen, enz. Den 20 Augustus 1909 werd de zendeling A. Lett, die het bestuu steeds tot grooten steun was bij de aanrakingen met de bevolking, bij een poging om toenadering te bewerken tusschen het bestuur en de oproerige bevolking van de kampong Talapoelai op Zuid-Pagai verraderlijk vermoord. De toestanden werden sedert 1910 steeds gunstiger, zoodat in 1915 de militaire bezetting van N.- en Z.-Pagai en S oert vervangen k n worden door gewapende politie. Op Siběroet liet het onwillige karakter der bevolking zulks nog niet toe. Sedert Mei 1914 maken de Mentawei-eilanden een onderafd. uit van de afd. Padang van het gewest Sumatra's Westkust onder een control ur BB. of een gezaghebber, met standplaats Moeara Siběroet.

MĚNTIGI (MAL.). Zie PEMPHIS.

MĚRAH (KAJOE) (MAL.). Zie PTEROCARPUS INDICUS.

MĚRAK (KI) (SOEND.). Zie PODOCARPUS.

MĚRAK (POELOE-) of **PAUWENEILAND.** Een klein eilandje in de gelijknamige baai in het nauwste gedeelte van Straat Soenda, aan de Java-kust. Het eiland kreeg in de laatste jaren weder beteekenis, door het 10 K.M. lange spoorlijntje, dat 1 Dec. 1914 voor het verkeer is geopend, en te zamen met den veerdienst tusschen Měrak en Oosthaven (bij Tělokbětong) den verbindingsschakel tusschen het Java-net en den in aanbouw zijnden Zuid-Sumatra-Staatsspoorweg vormt.

MĚRANGIN. Linkerzijrivier van de Těmběsi, (zie SUMATRA. R i v i e r e n .).

MĚRAPI. Naam afgeleid van „api" (JAV., MAL.), dat „vuur" beteekent en aan verscheidene vulkanen (vuurbergen) wordt gegeven. (Zie ook bij MARAPI).

Vulkaan op de grens van Soerakarta, Djokjakarta en Kědoe, bij de laatste opmeting 2910 M. hoog en door een zadel (bij Sělok) met den Měrbaboe verbonden. Het is een der werkzaamste kegels van Java, vooral bekend door zijn zoogenoemde „prop" (beter „Slakkenkegel"), die met ongelijkmatige snelheid uit de kraterpijp naar boven geschoven wordt, soms den krater nagenoeg geheel opvult en er zelfs bovenuit steekt, en van tijd tot tijd volledig wordt uitgeworpen. Daardoor en door het onophoudelijk afbrokkelen van den uit sinterachtige lava bestaanden prop, hebben herhaaldelijk steenlawines plaats, die een aantal radiaal van den top uitstralende diepe ravijnen hebben gevormd.

MĚRAUKĚ. Hoofdplaats van de, tot het gewest Amboina behoorende afd. Zuid-Nieuw-Guinea, gelegen aan de monding van de gelijknamige rivier op 8° 27′ 30″ Z.B. en 140° 22′ 45″ O.L. De plaats ligt op den linkeroever der rivier, niet ver van zee; zij is ruim aangelegd en beslaat daardoor een vrij groote oppervlakte, doorsneden door zindelijke, smalle landwegen.

Te Měraukě zetelt een Assistent-Resident, in het bestuur bijgestaan door een Controleur of Gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur. Voorts wonen er een twintigtal Europeanen waaronder ambtenaren, particulieren en missionarissen, terwijl het plaatsje overigens bewoond wordt door Chineezen, Javanen en leden van andere rassen van den Indischen Archipel. Te Měraukě is gevestigd een missie van de Congregatie van het Heilige Hart van onze Lieve Vrouwe; de geestelijken, die zich vooral toeleggen op de studie van het volk, hebben

ons reeds vele waardevolle gegevens daaromtrent verschaft.

MĔRBABOE. Aan den top geheel met bosch begroeide, doch aan de hellingen veelal door cultures ingenomen vulkaan op de grens van Semarang, Soerakarta en Kĕdoe, 3145 M. hoog (de eigenlijke top Mĕrbaboe 3119 M.). De berg is door een zadel met den Zuidelijk gelegen Mĕrapi verbonden.

MĔRBOT. Zie MOSKEEPERSONEEL.

MERKUS (Mr. PIETER). Geb. te Naarden 1787 promoveerde te Leiden 1808 in de rechten, werd 1815 benoemd tot ambtenaar voor den dienst in Oost-Indië, klom snel tot hooge rangen op, en werd 1829 Lid van den Raad van Ned.-Indië. Als raadslid trad Merkus o. a. zeeop den voorgrond door zijn bestrijding van de plannen van Van den Bosch tot invoering van het cultuurstelsel. In 1840 benoemd tot vicepres. van den Raad v. Indië, met bepaling dat hij voorloopig de functie van Gouv.-Generaal zou waarnemen, werd Merkus in 1842 definitief tot Gouv.-Generaal benoemd; hij aanvaardde die waardigheid 14 Febr. 1843, doch bekleedde haar slechts korten tijd, daar hij 1844 op den huize Simpang nabij Soerabaja overleed.

Gebeurtenissen van overwegend belang hadden tijdens het bestuur van Merkus niet plaats.

MĔSDJID RAJA. Zie MEUSEUGIT RAJA.

MĔSIGIT, d. i. moskee; zie aldaar.

MĔSOEWI (MAL.), **MĔSOJI, MASOJI** (JAV.). hetzelfde als MASSOIA. Zie ald.

MESUA FERREA L., fam. *Guttiferae.* Pĕnaga (MAL.), Någåsari, Någåkoesoemå, Någåpoespå (JAV.). Vrij hooge boom, uit Br. Indië, op Java tot 1300 M. boven zee gekweekt als schaduwboom bij huizen en wegens den geur der bloemen. Het harde hout wordt gebruikt, doch is moeilijk te bewerken.

METAALBEWERKING. Op de eilanden, waar de Hindoe-kultuur zich het meest heeft doen gelden, is het Indische metaalwerk het interessantste, op de andere, onder Indonesischen invloed gebleven, bepaalt het zich tot simpel gieten ijzersmeedwerk voor dagelijksch gebruik, dat meestal vrij primitief gebleven is.

Het Hindoe-tijdperk onderscheidt zich allereerst door een overvloedig optreden van bronsgietwerk, dat zich hoofdzakelijk bepaalt tot kleine beeldjes van devotie, die aan de talrijke bedevaartgangers verkocht werden, waardoor ook hun talrijkheid verklaard wordt. Voorts gietwerk in goud, zilver, tin, ijzer en messing; onder deze laatste 3 metalen ook merkwaardige typen (wel „Polynesische beelden" genoemd), zich afscheidende van het bekende Hindoe-werk; daarnevens ook oude gesmede wapens („krissen van Madjapahit") met een menschfiguurtje als greep.

De voortzetting der metaalbewerking in het Hindoe-tijdperk is voor de verschillende metalen nog tot op heden op Java aan te wijzen. Voor het *brons* o.a. in het gieten van gongs te Semarang, maar ook in de vervaardiging van zeer fraai vaatwerk, rijstkommen, presenteerbladen; veel meer voorkomend is de bewerking van *koper* en *messing.* De geelgieterij is niet alleen op Java maar ook op Sumatra, Borneo, Celebes en Bali van zeer groot belang. Volgens het oude procedè, de verloren wasvorm (à cire perdue) maakt men ketels, schenkbladen, kwispedoren, sirihstellen enz. Van Sumatra kunnen genoemd worden de messingdoosjes van Soengei Poear, de imitatiehuisjes en rijstschuren uit de Pad. Bovenlanden, en vooral de producten der Bataksche geelgieters: tabakspijpen, lansversieringen, sirihstampers, armbanden en vingerringen, meest met traditioneele siermotieven (leeuw, hagedis, hond). Het koperslagerswerk, dat vooral op Java voorkomt, is meestal van zeer ondergeschikten aard. Hoewel *ijzer* over nagenoeg den geheelen Archipel voorkomt, verkoos de inlander over 't algemeen het ingevoerde, zuivere, Europeesche materiaal boven zijn eigen onzuiver ijzer. De ijze smid neemt bij vele volken in den Archipel een zeer hooge, min of meer mythische plaats in, wellicht vooral als vervaardiger van wapens.

Java en Bali, ook wapensmeden op Sumatra, en Nĕgara op Borneo geven heusche smeedkunst te zien. Allereerst kunstige pinangscha n, in het vuur gesmeed en dikwijls met wajangkoppen vermooid. Wapens, waarvan de klingen rijkelijk met ingedreven goud, zilver of *soewasa* versierd zijn geïncrusteerd. Bijzondere vermelding verdient het *pamor*-procedé, voortzetting van de techniek der krissen van Madjapahit, waarbij door 't gebruik van zuiver en minder zuiver ijzer een eigenaardige speling van lijnen ontstond. Bij het *pamor*-procedé wordt dit bereikt door het te samen smeden van stalen en meteoor-ijzer reepen, door het draaien van de gloeiende staaf, waardoor de lagen ijzer in verschillende richting komen te liggen, het slaan van gaten in de staaf die zich met 't weeke meteoorijzer vullen; op deze wijze ontstaan tallooze patronen, die duidelijk zichtbaar worden als 't smeedwerk ingewreven wordt met een mengsel van citroensap en arsenicum, waarbij 't ijzer zwart wordt, 't meteoorijzer blank blijft.

*Goud- en zilver*smidswerk komt vrij algemeen in den Archipel voor, concentreert zich op enkele plaatsen, zoo bijv. in Palembang en Padang, op Java o.a. in Toeban, Kediri, Grisee, Soerabaja, Solo, Djokja en Madoera, op Flores, Däo bij Roti, Kisar en Loeang. Op deze Oostelijke eilanden veel gietwerk in edel metaal. De werklieden van bovengenoemde deelen gaan veelal met hun voortbrengselen elders ter markt, verkoopen en koopen weer goud en zilver ter omsmelting.

Terwijl wij er de voorkeur aan geven, edel metaal in zoo zuiver mogelijken vorm te bezitten, vermengt de inlander zijn goud en zilver met andere metalen om de kleurschoonheid te verhoogen. In drijfwerk is de oude traditie nog te vinden. Vooral Bali kent die kloeke, gedreven zilveren schotels en bekers, edel van vorm, van goud met haast klassieke lijnen. Evenzoo kunnen Atjèh en Zuid-Celebes fraai drijfwerk vertoonen. Filigraanwerk komt o.a. op Celebes, Java, Atjèh en vooral in de Padangsche Bovenlanden voor. Onlangs vestigde J. W. van Nouhuys er de aandacht op, dat het niëllowerk, het onder toevoeging van zwavel samensmelten van lood, zilver en koper eveneens in Indië voorkomt en wel op voorwerpen van Sumatra en Celebes. Zie voor uitvoeriger bijzonderheden het art. in de groote Encycl.

METAMANI. Rivier in Nieuw-Guinea. Zij

valt in zee op de Z.W.-kust van den z.g. Vogelkop.

METEOROLOGIE. Zie OBSERVATORIUM (KONINKLIJK MAGNETISCH en METEOROLOGISCH).

METHODIST EPISCOPAL CHURCH. Zie ZENDING (Protestantsche).

METROXYLON. Roembija, Pohonsagoe (MAL.), Krĕsoelâ, Rĕmboeloeng, Trĕmboeloen (JAV.), Kiraj (SOEND.). Plantengeslacht der Palmen met een vrij groot aantal soorten in den geheelen Indischen Archipel, vooral in het Oosten, waar ze plaatselijk zoo veelvuldig optreden, dat ze bosschen vormen. De meeste soorten groeien bij voorkeur in de heete vlakte op moerassige plaatsen. Hun voornaamste nut ligt in het zetmeelgehalte van den stam (zie SAGO). Verder levert de top van de plant palmiet, van de jonge bladeren maakt men vlechtwerk en van de volwassen bladeren atap en kadjang-matten. In de Molukken nemen de forsche bladstelen bij den huisbouw de plaats in van bamboe. De schil van de stelen is het materiaal voor de zg. Buitenzorgsche matten.

MEUKÉ'. Landschap van de onderafd. Tapa' Toean, afd. W.-kust van Atjèh,; de grootte kan worden geschat op ± 353 K.M². Het zielental is ruim 5000.

MEULABOH. I. Administratieve naam eener tot de afd. W.kust van Atjèh behoorende onderafd., omvattend de landschappen Wojla, Boebŏn, Lhŏ'-Boebŏn, Kawaj XVI (Meulabŏh), Seunagan, Tripa, Seuneu'am, Beutŏng, Toengkŏb en Pameuë, met totaal 12.633 geregistreerde mannen (ult. 1915). Standplaats van den assistent-resident, chef der gelijknamige onderafd. door ons vroeger Analaboe geheeten. Ze ligt binnen het landschap Kawaj XVI aan den rechteroever der Koeala Tjangkŏj.

MEUNASAH, d. i. dorpsbedehuis; zie ATJÈHERS, en MOSKEE, B.

MEURA'SA. Een tot de onderafd. Oelëë Lheuë van de afd. Groot-Atjèh behoorend oelëëbalangschap.

MEUREUDOE. I. Administratieve naam eener tot de afd. Noordkust van Atjèh behoorende, in 1914 geschapen onderafd. omvattend de landschappen Meureudoe, Triëng Gadéng, Peudoeë, Pangwa en Panté Radja, met totaal 7220 geregistreerde Atjèhers (ult. 1915).

II. Een landschap van de gelijknamige onderafdeeling. Het beslaat ± 480 K.M.², waarvan ± 60 bebouwd, en heeft ± 12.000 zielen, w.o. 4019 geregisteerde mannen (ult. 1915).

MEUSEUGIT RAJA. ATJ., Mesdjid raja MAL., „groo e moskee". Zoo worden op Groot-Atjèh genoemd 1. de groote moskee bij uitnemendheid te Koeta Radja. 2. de nog bestaande moskee te Indrapoeri in de sagi der XXII Moekims. 3. de moskee te Indapeuroea in de VI Moekims der sagi XXV. 4. de moskee te Indrapatra, ongeveer waar nu Ladŏng ligt, in de sagi XXVI. Van 3 en 4 bestaan nog slechts de sporen.

Het grootste deel van het gebied om den soeltansdalam heen, ± 24 gampŏng's aan weerszijden van de Atjèhrivier, ontleende ook aan de groote moskee zijn naam.

MEYIER (JOHAN EMILIUS DE). Geboren 1848 te 's-Gravenhage, verwierf in 1870 te Delft het ingenieursdiploma. Van 1910—1897 was hij (met tusschenpoozen van verlof in Nederland) werkzaam bij den Ind. Waterstaat, het laatst als Hoofdingenieur 2e klasse; in 1898 werd hij benoemd tot Direct. v. h. Dep. der Burgerl. Openb. Werken: onder zijn Directeurschap viel de staking der Solovalleiwerken, in hoofdzaak op zijn advies. In 1901 wegens ongesteldheid naar Holland teruggekeerd werd hij in 1902 benoemd tot hoofdredacteur van „De Indische Gids"' welke betrekking hij tot 1913 vervulde. Bovendien werd hij in 1906 lid van het bestuur der vereeniging „Moederland en Koloniën", en in 1911 voorzitter, welke functie hij tot zijn overlijden (1913) bekleedde. Van zijn hand verschenen een groot aantal studien, zoo afzonderlijk als in „De Ingenieur" „De Ind. Merkuur" e. a. tijdschriften.

MIANGAS of PALMAS. Eiland behoorende tot de afd. Talaud-eilanden, res. Menado.

MICHELA CELEBICA Kds. fam. *Magnoliaceae.* Tjĕmpaka oetan aloes (MENADO), Wasijan (MINAH. LANDST). Buitengewoon groote boom (50—55 M. hoog, 1—2 M. stamdiameter) in de bergstreken van N. Celebes. Levert het kostbaarste en meest gezochte timmerhout van de Minahasa van gele kleur met bruine streepen, zeer bestand tegen invloeden van weer en dieren.

MICHELIA CHAMPACA L. Tjĕmpaka (MAL.), Tjampaka (SOEND.), Tjĕmpâkâ, (JAV.). Vrij hooge boom, in Java beneden 1200 M. aangeplant om de welriekende geelachtig-roode bloemen, met zeer goed hout, dat men op Java echter weinig gebruikt, daar men de boomen om de bloemen spaart. Deze laatste worden door de vrouwen in het haar gedragen, terwijl men er een vette haarolie mee parfumeert.

MICHELIA MONTANA Bl. Mangli, Tjĕmpâkâ djahé (JAV.), Manglid, Ki jdahé (SOEND.). Groote boom uit het Westen van den Archipel en Br.-Indië, op Java, vooral in sommige deelen van O.-Java, tot ± 1650 M. boven zee. Het hout is in groote afmetingen te krijgen en wordt om zijn sterkte en duurzaamheid voor groote bouwwerken gebruikt, soms ter vervanging van djati.

MICHELIA VELUTINA Bl. Mangli, Tjĕmpâkâ djahé, Kajoe Kĕmbang, Baros (JAV.), Manglid (SOEND.). Zeer groote boom, tusschen 800—1400 M. boven zee over geheel Java voorkomend, doch zeer verspreid en zeer zelden in volwassen exemplaren. Het citroengele, lichtbruin gevlamde kernhout is een van de fraaiste houtsoorten van Java en wordt wegens zijn uitstekende eigenschappen op vele plaatsen hooger gesteld dan djati. Het heeft bovendien een aangenamen geur.

MICHIELS (ANDREAS VICTOR). Geb. 1797 te Maastricht, trad reeds op 17-jarigen leeftijd in militairen dienst, vertrok in 1817 naar Java; werd 1837 tot kolonel bevorderd en 1838 tot civiel en militair gouv. van Sumatra's W.kust benoemd. In deze aanzienlijke betrekking heeft Michiels zich in hooge mate onderscheiden. De verovering der XIII Kota's, van Barcs, Tapoes en Singkel werd door hem geleid en de opstand in Batipoeh gedempt; een aanval op de O. grenzen werd door hem afgewend en Soengei Pagoe bezet. Den 19en Febr. 1849 werd hij voorloopig benoemd tot kommandant van het Ned.-Indische leger en in die hoedanigheid geplaatst aan het hoofd van

de 3de expeditie tegen Bali; na aldaar herhaaldelijk zegevierend te zijn opgetreden, sneuvelde hij bij den overval van het bivak onzer troepen te Kasoemba op 25 Mei 1849.

MIDDEN-CELEBES. Afd. der res. Menado, omvattende de onderafdeelingen Donggala, Paloe, Parigi en Poso. De geheele afdeeling wordt door zelfbesturende landschappen ingenomen. Zij is zeer dun bevolkt; bij een oppervlakte ongeveer zoo groot als die van Nederland bedraagt de bevolkingsterkte 170.000 zielen. Aan het hoofd staat een assistent-resident met standplaats Donggala.

MIDDEN-LOMBOK. Onderafd. van de afd. Lombok (eiland van dien naam).

MIDDEN-SOEMBA. Onderafd. der afd. Soemba, res. Timor en O.,

MIDDEN-TIMOR. Onderafd. der afd. Noord- en Midden-Timor, res. Timor en O., bestaande uit het landschap Mollo onder den Assistent-Resident, chef der afdeeling.

MIDDEN- EN ZUID-MANGGARAI. Onderafd. der afd. Flores, res. Timor en O.

MIDDENGEBERGTE. Een gebergte in de residentie Sumatra's Westkust, dat zijn naam ontving van de Midden-Sumatra Expeditie. Het is de waterscheiding tusschen de Batang Hari en de Koeantan.

MIDJÈN-DÉSA. Zie DESA'S (VRIJE).

MIEREN. Sĕmoet (JAV., MAL.), Sireum (SOEND.). Voor de witte mieren, zie TERMIETEN. Het aantal soorten mieren in den Arch. werd door Wallace op 800 geschat. Het is waarschijnlijk dat het nut der mieren de schade overtreft; bijzonder nuttig zijn zij als verdelgers o.a. der termieten, en als opruimers van alle dierlijke en plantaardige afval, waardoor ze tevens humusbereiders zijn. Zie verder het uitvoerige art. in de groote Encycl. van N. I.

MIERENEGELS, een van de beide families der Vogelbekdieren (zie aldaar).

MIKLUCHO MAKLAY (NIKOLAI NIKOLAJEWITSCH), werd geboren omstreeks 1846 in een dorp van het Russische gouvernement Novogorod of op een landgoed in de Oekraine, maakte naam door zijn onderzoekingsreizen, waaronder zijn onderzoekingen betreffende de bevolking van Z.W. Nieuw-Guinea inzonderheid voor Ned.-Indië van belang zijn. Hij verbleef daar van 25 Februari—25 April 1874 om vergelijkende studies te maken met betrekking tot de ethnographie van Z.W. en N.O. Nieuw-Guinea (aan de naar hem genoemde Maclaykust, thans een deel van Kaiser Wilhelmsland). Door zijn ongedurigheid vertoefde Maklay nooit lang op dezelfde plaats en bracht hij zelden iets tot een vruchtbaar einde. Hij overleed 14 April 1888 te St. Petersburg.

MIKRAB, zie MOSKEE, A.

MILIK. Zie GROND (RECHTEN OP DEN).

MILITAIRE TEHUIZEN. Twee zendelingen van de Rhein. Miss. Gesellschaft, de Heeren Dornsaft te Padang, sedert 1881 en Braches, te Bandjermasin seder 1888, hebben den eersten stoot gegeven tot de oprichting van Militaire Tehuizen in Indie, door hun eigen woningen voor de Europ. militairen open te stellen. In een daarvoor speciaal ingericht gebouw werd in 1890 te Batavia een Militair Tehuis gesticht, en voor deze inrichting heeft de zendeling, later godsdienstleeraar ten behoeve van de minder gegoede Europeanen en militairen, P. B. Haag zich zeer verdienstelijk gemaakt. Nog altijd wijdt hij aan dit werk zijn krachten. De Christelijke Militairen-Bond voor Oost- en West-Indië heeft nu eigen Tehuizen te Buitenzorg, Tjimahi en Meester Cornelis. Sedert de Europeesche militairen uitsluitend op Java in garnizoen liggen zijn de vroeger op de Buitenbezittingen bestaande Tehuizen (Fort de Kock, Padang Pandjang en Koeta Radja) opgeheven.

Ook elders in Indië behartigen predikanten, zendelingen of godsdienstleeraars de belangen der militairen, zoo mogelijk door het oprichten van Tehuizen, anders op andere wijze, waarbij de Bond zijn medewerking verleent, vooral door het verstrekken van lectuur. Dergelijke Tehuizen bestaan te: Padang, Bandoeng, Ambarawa, Magĕlang, terwijl zonder tehuizen wordt gewerkt te: Malang, Koeta-Radja (Atjèh), Salatiga, Semarang, Soerabaja, Djokjakarta. Sedert 1900 heeft ook het Leger des Heils militaire Tehuizen te Batavia, Bandoeng, Malang, Semarang, Soerakarta en Soerabaja. Neutrale Tehuizen bestaan te: Batavia, Tjimahi, Malang, Semarang, Djokjakarta, Soerabaja, Makasser.

MILITIE. Ter gedeeltelijke uitvoering van de bepalingen in het nieuwe artikel 113 Regeeringsreglement (Wet v. 23 Mei 1917; Ned. Stb. 418) werd bij het Kon. besluit van 26 October 1917 no. 47 (Ned. Stb. no. 610) vastgesteld het „Dienstplichtbesluit voor Ned.-Indië", behelzende de grondslagen van het dienstplichtstelsel voor de Nederlandsche onderdanen van Europeesche afkomst. De dienstplicht is persoonlijk en algemeen voor alle mannelijke ingezetenen, van een leeftijd van 18 à 19 tot 45 jaar, die Nederlandsche onderdanen zijn en niet behooren tot de Inlandsche of de daarmede gelijkgestelde bevolking. Op 32-jarigen leeftijd gaan de dienstplichtigen van de militie over naar den landstorm. Van den dienstplicht zijn vrijgesteld zij, die een geestelijk of een godsdienstig-menschlievend ambt bekleeden of daartoe worden opgeleid, alsmede zij, die — ter beoordeeling van den Gouverneur-Generaal — in „bijzondere gevallen" verkeeren (zie de artikelen 13 en 14 van het besluit).

De militieplichtigen worden voorloopig alleen bestemd voor die wapens, waarbij het grootste tekort aan Eur. vrijwilligers bestaat, namelijk de infanterie en de vesting-artillerie en voor de verschillende diensten.

MILLETTIA SERICEA W. et A. fam. *Leguminosae Papilionatae.* Akar toeba (MAL.), toebâ, djĕnoe (JAV.), toewa (SOEND.). Een groote klimmende heester met tot pluimen vereenigde bloemtrossen van vuilpaarse bloemen, bij voorkeur op modderigen bodem groeiend aan rivieroevers e. d. De zwartbruine, houtige wortels steken ten deele boven het slijk uit, en leveren gekneusd een vischvergif, dat evenals de toeba van Derris elliptica in sterke verdunning visschen bedwelmt.

MILLIES (HENRICUS CHRISTIAAN). Geb. te 's Gravenhage 1810, werd 1837 Luthersch predikant, in 1847 tot Hoogleeraar aan het Luthersche seminarium benoemd, verwisselde 1856 dat ambt met de betrekking van Hoogleeraar in de Oostersche taal- en letterkunde te Utrecht. Hij overleed aldaar 1868.

De voornaamste geschriften van Millies hebben betrekking op Ned.-Indië. Zijn hoofdwerk: „Recherches s. l. monnaies des indigènes de l'archipel indien et de la péninsule malaie, werd na zijn dood in 1871 uitgegeven; het was voorafgegaan door „De munten der Engelschen voor den Oost-Indischen archipel, Amst. 1852" en „Notice sur les nouvelles monnaies pour les col. or. neerl." (Revue de la numismat. belge 1858). Belangrijk is ook zijn verhandeling „Over de bronnen voor de beoefening der kerkgeschiedenis van Ned. O.-I."

MILLIOENPOOTEN. Zie DUIZENDPOOTEN.

MIMI. Javaansche naam voor de Molukkenkrab of degenkrab (Eng. King-crab), waarvan eenige soorten, vroeger tot het geslacht *Limulus*, thans tot de geslachten *Tachypleus* en *Carcinoscorpius* gerekend, den Indischen Archipel bewonen. De Mimi's zijn bewoners van vlakke, zandige kusten, waar zij op ± 6 voet diepte zich in het zand begraven, zoodat alleen het middendeel van hun vóórlichaam, met de 2 paar oogen, even daarboven uitsteekt, of waar zij dicht over den bodem rondzwemmen, telkens met de punt van den staartstekel op den bodem steunend. Zij voeden zich met wormen en andere dieren.

De Inlanders en Chineezen eten deze dieren, die op de meeste vischmarkten worden verhandeld. Hier en daar worden de stekels, aan spiezen bevestigd, door de Inlanders als wapens gebruikt.

MIMIKA. Een rivier op de Zuidkust van Nieuw-Guinea ten Westen van Kaap Steenboom. De mond ligt op 136° 27′ 30″ O.L. en zij ontspringt op het Nassaugebergte (zie aldaar).

MIMUSOPS ELENGI L., fam. *Sapotaceae*. Tandjoeng (MAL., JAV., SOEND.). Een zeer veel aangeplante boom met fraaie kroon en geurige bloemen. Deze vallen tegen den ochtend af en worden door de inlanders opgeraapt en aan snoeren geregen. Ze behouden nog vele dagen haar buitengewoon aangenamen geur.

MIMUSOPS KAUKI L. Sawoe (MAL.), Sawo djâwâ (JAV.). Vrij lage, doch dikke boom, dicht bij den grond vertakt, vaak aangeplant, in het wild alleen op zandige stranden en koraaleilanden. Het fraaie, bruinachtig-roode kernhout is een prachtig meubelhout, zeer bruikbaar voor draaiwerk. De bloemen verkoopt men in den inlandschen medicijnhandel, de fraaie, roodbruine vruchten worden alleen door de inlanders gegeten.

MINAHASA. L a n d b e s c h r ij v i n g. Noordoostelijk deel van het Noordelijk schiereiland van Celebes, behoorende tot de residentie Menado en gelegen tusschen 0° 51′ en 1° 51′ 40″ N.B. en 124° 18′ 40″ en 125° 21′ 30″ O.L., dat door zijne geologische gesteldheid samenhangt met de vulkanenreeks, welke zich over de Sangi- en Talaoet- (Talaud) eilanden naar de Philippijnen en verder over Formosa tot aan Japan uitstrekt. De naam beteekent „bondgenootschap", tegen Mongondou, dat vroeger hier volgens overlevering, vaak roofde en plunderde.

De grootte van het landschap bedraagt 4786 K.M.²; de Minahasa wordt verdeeld in drie onderafdeelingen: Menado, Tondano en Amoerang, welke worden beheerd door controleurs, die ondergeschikt zijn aan den Ass.-resident der afdeeling. Die onderafdeelingen zijn weder onderverdeeld in districten, ten getale van 16, staande onder inlandsche hoofden. (Voor de onderverdeeling, zie de namen der onderafdeelingen). De gezamenlijke bevolking bedroeg in 1915 ruim 210.000 zielen en is verspreid over ongeveer 300 dorpen of negorijen

De grond is zeer vulkanisch, maar tevens zeer vruchtbaar. De plantengroei is weelderig, men vindt in de Minahasa nog uitgestrekte wouden met fraaie houtsoorten (ebben- en ijzerhout enz.) en vele orchideeën-soorten. Tot de voornaamste voortbrengselen behooren: Kokosnooten, rijst, die het meest op droge velden, echter ook op sawahs wordt gekweekt, mais (miloe genaamd), in geringe hoeveelheid, en muskaatnoten. Menige veldarbeid wordt door de bevolking verricht in verplicht onderling hulpbetoon der dorpsgenooten (m a p a l o e s). De Minahasa wordt in alle richtingen door een net van goede wegen doorsneden. De dorpen zijn regelmatig aangelegd en de meestal op palen gebouwde huizen worden aangetroffen op door levende heggen gescheiden erven en dienen tot woonplaats van een enkel gezin. De veestapel bestaat hoofdzakelijk uit varkens, runderen en paarden. Varkensvleesch vormt het meest geliefde voedsel der Christenbevolking en wordt op velerlei wijzen toebereid. De scheepvaart is weinig ontwikkeld; met de vischvangst houden zich meestal de Mohammedaansche strandbewoners bezig en de eigenlijke inlandsche handel is van geringen omvang.

B e v o l k i n g. Verschillende gegevens wettigen het vermoeden, dat dit d el van Celebes hoogs waarschijnlijk van uit de Noordelijker gelegen eilanden is bevo kt en dan met groote tusschenruimten of lang na elkander, waa door het taal- of dialectverschil, zoo het nog niet aanwezig was, tevens wordt verklaard.

De voornaamste stammen zijn: de Tomboeloe', de Tonséa' en de Tontèmboan (vroeger ook wel Tompakewa genaamd). Hierbij kan ook de stam der Tolöoer genoemd wo den. Vijf der acht Minahasische stammen, n.l. Tomboeloe', Tonsëa', Tolooer, Tontèmboan en Tonsawang, en de drie niet echt-Minahasische: Bantik, Bèntènan en Ponasak n, hebben hun eigen taal behouden, hoewel op alle scholen het Maleisch de voertaal voor het onderwijs is en ook de godsdienst-prediking en het godsdienstonderwijs doorgaans in het Maleisch geschieden.

Als vreemdelingen, die zich in de Minahasa hebben neergezet, worden genoemd de leden van den stam der Bantik en de inwoners van Bèntènan, die in taal veel overeenkomst vertoonen met de Sangireezen, en verder de inwoners van Ponosakan, die verwant zijn met die van Mongondou.

In den ouden tijd werd geen ander gezag erkend dan dat der oudsten (o e k o e n g) en hadden de dappersten of zij, die zich daarvoor wisten uit te geven, het hoogste woord. In later jaren deelden zij hun overwegenden invloed met wichelaars en waarzeggers, die onder meerdere benamingen, wel het meest onder die van w a l i a n, bekend zijn.

In 1679 werd het eerste verbond met de Hollanders gesloten (zie MENADO). De vroegere titel van districtshoofd „kapala balk" (van walak = stam) is langzamerhand vervangen door

die van „hoekoem” met de bijvoeging van „bĕsar” en „kĕdoea” voor eerste en tweede districtshoofden en van „toea” voor dorpshoofden. De oudere 1ste districtshoofden dragen ook dikwijls den titel van „majoor”, een onderscheiding die dagteekent uit den tijd van den Java-oorlog van 1825—1830, toen enkele hoofden met hunne onderhoorigen mede uitrukten. Terwijl er in 1840 nog 27 verschillende districten, alle met afzonderlijke hoofden bestonden, is dit getal thans tot 14 verminderd. De districtshoofden worden door het Gouvernement aangesteld, de dorpshoofden worden door de bevolking gekozen, in tegenwoordigheid van den Controleur.

Uit de verschillende volksverhalen kan duidelijk blijken, dat de goden die door de oude Minahasers vereerd werden, ten eerste ve personlijkingen van natuurverschijnselen en -krachten waren, verder vergode voorouders, en ten derde in goden omgezette eigenschappen (zie ook het artikel HEIDENDOM); terwijl het heidendom zeer zeker zijn centrum had in de verschillende plechtigheden, welke het doen slagen van den oogst ten doel hadden. De „tuinpriester” en „tuinpriesteres” waren dan ook de voornaamsten van allen, die in godsdienstige zaken als leiders en raadgevers optraden.

De verschillende tuinoffers werden tot dagenlange feesten uitgebreid, totdat men, wellicht voor de groote kosten, welke zulke feesten medebrachten, die „fosso's” om de twee jaar hield.

De Minahasers hadden de gewoonte hun dooden bij te zetten in een „timboekar”, of „tiwoekar”, in andere streken ook wel „waroega” genaamd: een groote, steenen urn, met deksel, waarin het lijk in zittende houding geplaatst werd. Men vindt deze timboekar's nog door de geheele Minahasa, meest half in den grond, het best onderhouden echter in een kerkhof tusschen Ajermadidi en Tondano. Zij zijn in zandsteen uitgehouwen en met allerlei voorstellingen versierd: koppensnellers, terugkeerend van een sneltocht en derg. (Zie Intern. Archiv für Ethnogr. XVIII).

Thans is de bevolking voor het grootste deel tot het Christendom overgegaan. De heidenen die er nog zijn, sterven langzamerhand uit, daar hun kinderen de school bezoeken, en volwassen geworden zich meestal laten doopen. Het aantal Christenen wordt op ongeveer 200.000 geschat, terwijl de Mohammedanen die er gevonden worden allen vreemdelingen zijn.

Niet te ontkennen is dat er door het Chris tendom een groote omkeer in het volksleven heeft plaats gehad. Moge ook al de invloed van het Bestuur niet uitgeschakeld kunnen worden, toch kan het ontzachlijk groote verschil tusschen den Minahaser van 70 jaar geleden en thans moeilijk anders dan aan den invloed van het Chris endom worden toegeschreven.

Door gemeenschap van godsdienst voelt de Minahasser zich nauwer met zijn Europeesche regeerders verbonden, maar men vindt dan ook niet bij hem die onderworpenheid, die men bij andere volkstammen in Indië aantreft.

Het meerendeel der bevolking kan lezen en schrijven, en de meer ontwikkelden verlaten hun land om als beambte op Java of elders, of als boekhouder op ondernemingen een goed loon te verdienen. Vele jongelieden teekenen ook voor soldaat en hebben als „Amboneesch soldaat” in het leger een goeden naam. Voor de Minahasa zelf is dit uitzwermen jammer, d ar op deze wijze de meest flinke en vooruitstrevende elementen het land verlaten.

De vrouw is in ontwikkeling ongeveer de gelijke van den man. Het aantal meisjes en jongens, dat de lagere school bezoekt, is gelijk. Meisjes van 16, 17 jaar geven tegenwoordig ook onderwijs op de school, anderen leggen het klein-ambtenaarsexamen af, enz.

De inlandsche handel is vrij ontwikkeld. Vooral in de hoofdplaats van het district Sonder vindt men vele inlanders, wier hoofdmiddel van bestaan de handel is. Hier ook vindt men vrouwen, die geheel zelfstandig handel drijven.

MINAHASSISCHE TALEN. De talen, die in de Minahasa worden gesproken, behooren tot de groote Filippijnsche taalgroep, speciaal tot drie verschillende onderdeelen daarvan. De eigenlijke Minahassische talen, die in het grootste deel van dit k eine land worden gesproken, vallen weder in twee afdeelingen. De eerste wordt gevormd door het Tomboeloe'-sch, Tondano-sch en Tonsea'-sch, de tweede bestaat uit het Tontemboansch en het Tonsawangsch. Het Bantiksch en het Bentenansch behooren tot de Sangireesche talen, het Ponosakansch is een dialect van het Mongondousch.

De voornaamste en best bekende Minahassische taal is het Tontemboansch. Zij wordt gesproken in de d stricten Sondĕr, Kawangko'an, Tompaso', Roemo'ong en Tombasian der afdeeling Amoerang en in het district Langowan der afdeeling Tondano. Het aantal sprekers bedraagt ruim 50.000.

Van de andere afdeeling is het Tomboeloe'-sch de belangrijkste taal. Het wordt gesproken in het N.W. der Minahassa, n.l. in de districten Menado, Kakaskasĕn, Tombariri der afdeeling Menado en in het district Tomohon-Sarongsong der afdeeling Tondano; het aantal der sprekers bedraagt ongeveer 30.000.

Wat van de letterkunde is uitgegeven, is alleen Tontemboansch (dierenverhalen, legenden, vertellingen, liederen in soorten, dorpsgeschiedenissen en mededeelingen van ethnografischen aard), Tomboeloe'-sch en Tonsea'-sch (verhalen en liederen). Bij de overige stammen der Minahasa zijn de Tomboeloe'-sche liederen zeer in trek, zoodat door vele andere stammen Tomboeloe'-sch wordt gezongen en hun poëzie vele Tomboeloe'-sche woorden bevat.

MINANGKABAU. Nagri in de residentie Sum. Westkust, ongeveer 3 K.M. ten N. van Fort van der Capellen aan den weg naar Tandjoeng.

MINANGKABAU. Voor de geschiedenis van Minangkabau in den Hindoe- en Hindoe-Javaanschen tijd wordt verwezen naar SUMATRA. Terwijl vermoedelijk in de 14de en 15de eeuw het rijk geheel Midden Sumatra omvatte, was het, toen in het begin der 17e eeuw de Nederlanders zich in den Indischen Archipel kwamen vestigen, weer vrijwel tot het kernland, de „alam Minangkabau”, ongeveer gelijk de tegenwoordige Pad. Bovenlanden, ingeslonken.

De overlevering doet de vorsten van Minang-

kabau afstammen van Iskandar Dzoe'l Karnain, Alexander den Groote, maar de oorsprong der dynastie ligt in het duister. Zij bereikte haar grootsten luister eerst na de Hindoe-Javaansche invasie op het eind der 13e eeuw. De meest bekende der Sumatraasche vorsten, Adityawarman (± 1340—1375) stond, althans in he begin zijner regeering, onder Jav. suzereiniteit. Uit Adityawarman's tijd dateeren de meeste der Hindoe-oudheden, welke thans nog in Minangkabau worden aangetroffen. Zie OUDHEDEN.

MINANGKABAU-INSTITUUT. Opgericht in Nov. 1917, op denzelfden voet als de Atjèh-, Bali-, Oostkust van Sumatra- en Zuid Sumatra-Instituten. (Zie INSTITUTEN).

MINANGKABAUERS (of: **MANANGKABAUERS,** of **MĔNANGKABAUERS).** Zoo noemt men de bevolking, die hoofdzakelijk de Padangsche Bovenlanden en aangrenzende streken bewoont.

De huidkleur der M. Maleiers is in den regel lichtbruin, niet zelden met een ietwat roode of bruingroene bijtint. De vrouwen zijn over het algemeen lichter van kleur dan de mannen. De kleur der oogen is donkerbruin, het haar is bruinzwart en vaak golvend. De baard en snor zijn in den regel slechts zeer weinig ontwikkeld. Kleiweg de Zwaan onderscheidt, wat het gélaat betreft, twee typen, n.l. een smal en fijn type en een grof, minder intelligent type.

De kleederdracht van de Minangkabausche bevolking is zeer uiteenloopend. Wanneer de Minangkabauer thuis is of den arbeid op het veld verricht, draagt hij gewoonlijk niets meer dan een hoofddoek en een korte broek of een lap, die slechts even over de knieën reikt en om de lendenen is vastgebonden. In hoofdzaak bestaat de kleeding van den man anders uit een hoofddoek, een buis, een saroeng, een gordel, een broek en een s a p o e t a n g a n; deze laatste is een vierkante bonte doek, meestal over den linkerschouder gedragen; aan de punt, die op de borst afhangt, zijn ringen en oorlepeltjes, alsook het tangetje om de baardharen uit te trekken, bevestigd.

De kleeding der vrouwen bestaat hoofdzakelijk uit een kain, een badjoe en een salèndang. De s a l è n d a n g — een stuk katoen, drie kwart meter breed en een paar meters lang — wordt tot velerlei doeleinden gebezigd; zij wordt om het hoofd gewonden als hoofddeksel, om de lendenen of over de schouders geslagen; of als draagband gebruikt voor het kind, dat de moeder op den rug of tegen de heup bij zich heeft.

De sieraden, die de Minangkabausche vrouw draagt, zijn in hoofdzaak: oorhangers, haarversierselen, armbanden en vingerringen.

Wat de kinderen betreft, deze loopen tot hun vijfde of zesde jaar naakt of bijna naakt: zij zijn alleen getooid met versierselen aan het haar, om den hals, met name een djimat, het middel, de armen en enkels.

Het karakter van den Minangkabauer vertoont den Europeeschen waarnemer naar den Europeeschen maatstaf van beoordeeling meer ongunstige dan gunstige trekken. Zoo worden als ongunstige karaktertrekken genoemd: stijfhoofdigheid, wraakzucht, ijdelheid, wantrouwen, gemis aan erkentelijkheid, onzindelijkheid op lichaam, kleeding en woning, onmatigheid in eten, bij feesten vooral, enz.

Van dronkenschap heeft hij echter een grooten afkeer; ook luidruchtigheid vindt hij ongeoorloofd maar hij houdt veel van gezelschap en praat en disputeert graag en goed; pijn doorstaat hij met groote kalmte.

Mede tengevolge van de eigenaardige familie-inrichting ontvangt het Minangk. kind weinig opvoeding in de ware beteekenis van het woord; tot voor korten tijd verstoken van goed onderwijs, kon ook zijn goede verstandelijke aanleg niet tot ontwikkeling komen. Aan kunstzin ontbreekt het dit volk geenszins. Muziek en toonkunst worden echter weinig beoefend.

De muziekinstrumenten (trommen, bekkens en fluiten) dienen doorgaans ter begeleiding van den dans, waarmede zich in de Bovenlanden gewoonlijk alleen mannen bezig houden, doch waaraan in andere streken vooral meisjes en ook jongelingen zich wijden. Over het algemeen is de Minangkabauer een hartstochtelijk speler; aan hanengevechten had hij eertijds meermalen den ondergang van zijn gezin te wijten; ook duiven, kwartels en krekels laat hij met elkander vechten.

De Minangkabauers zijn Mohammedanen, doch hebben nog zeer veel overgehouden van het animisme, zich uitende in opvattingen omtrent de menschelijke ziel, het geloof aan hekserij en tooverij, lykanthropie, dierenvereering, de vrees voor booze geesten, de gebruiken bij en na de begrafenis, het bestaan van verbodsbepalingen (*pantangan's*) enz.

De woningen van de Minangkabauers zijn over het algemeen gebouwd op palen, waarvan het aantal van die in de diepte het meerdere of mindere aanzien ervan aanduiden. Het dak loopt gewoonlijk uit in twee hoornvormige punten — t a n d o e^k — en heeft bij sommige nog zulk een kleiner, op zichzelf staand dakje in het midden; meer dan zes spitsen heeft het dak gewoonlijk niet. De aanzienlijke woningen hebben aan één of beide zijden een soort van opkamers — a n d j o e n g 's — ten getale van één tot zes. Het achtergedeelte is samengesteld uit kleinere vertrekken — b i l i ĕ^k 's — van elkander gescheiden door een planken, bamboe of katoenen verbinding en dienende als slaapplaats voor de gehuwden en huwbare meisjes; het voorste deel — de t a n g a h r o e m a h — vormt als 't ware de gemeenschappelijke familiekamer, waarin ook meermalen de kinderen en de oude ongetrouwden slapen. De deur bereikt men door middel van een ladder of trap, waarboven somtijds een afdak is aangebracht. Het hout der wanden van aanzienlijke woningen is vaak fraai versierd met snijwerk, met verschillende kleuren gekleurd en door ingevoegde stukjes spiegelglas opgeluisterd.

Op de erven bij de woningen treft men verschillende soorten van rijstschuren aan; de r a n g k i ä n g's, voorzien van kostbaar snijwerk en met heldere kleuren beschilderd, zijn de sierlijkste. Van het dorp zijn de voornaamste gebouwen verder: het t a b o e ä h-huisje, waarin de groote, van een uitgeholden stam vervaardigde trom ligt, waarmede bij bijzondere gelegenheden de bevolking gewaarschuwd en bijeengeroepen wordt; de b a l a i, het raadsgebouw, waar de hoofden rechtspreken over en vergaderen voor de belangen der gemeente; de m o e s a d j i^k of moskee; de s o e r a u, welke als school en als bedehuis

dienst doet; en de **l a p a u**, de Minangkabausche winkel, restauratie en herberg.

Het Min. volk is verdeeld in een aantal — 22 of 27 — geslachten of stamdeelen, met eigen namen, in de L. kotâ *kampoeng* geheeten, elders ook wel zoo, doch ook soms (bv. in Solok) *soekoe* genaamd. Deze genealogische groepen zijn geen rechtsgemeenschappen. Daar bij de Min. exogamie met matriarchaat heerscht is het huwelijk binnen het geslacht verboden, en bestaan de geslachten uit afstammelingen van dezelfde stam*moeder*. Onder den naam *soekoe* wordt meer algemeen verstaan een geslachten-unie; dus zijn de *soekoe's* in dezen zin, *geen* groepen van stamverwanten. Van zulke geslachtenunies heeft men er 4: de 9, de 5, de 4, en de 6 genaamd. *Soekoe* wordt nu verder ook gebruikt voor het in een bepaald dorp aanwezige *deel* van zulk een geslachtenunie; en zoo vindt men in elk dorp families, van de eerste vestiging van 't dorp daar woonachtig (kernfamilies), behoorende tot minstens twee der bovengenoemde geslachtenunies. Voor de inrichting van het dorpsgezag wordt alleen rekening gehouden met die soekoedeelen, waartoe de kernfamilies behooren. Boven de soekoedeelen staat als rechtsgemeenschap het dorpsstaatje, de *nagari*; er beneden de *familie*. De Min. *familie* (in de administratieve taal *kaoem* genoemd) bevat eenige gezinnen, nl. moeders met haar kinderen. in verschillende opvolgende generaties, maar steeds in de vrouwelijke lijn verwant; zij bewoont dikwijls één groot huis (zie boven); het is de kleinste rechtsgemeenschap onder de Minangkabauers. Aan haar hoofd staat de *mama' roemah*, de oudste man in leeftijd van de oudste nog levende generatie der familie, althans indien hij persoonlijk geschikt is, ook kortweg mama' genaamd: de beheerder van het familiegoed (zie beneden), waarvan hij nooit iets mag vervreemden, maar alleen in bepaalde gevallen verpanden, en waarvan hij aan ieder gerechtigde zijn aandeel toewijst. Van al deze familiehoofden zijn slechts zij tevens volkshoofden (*panghoeloe andikâ*), die hoofden zijn der bovengenoemde *kernfamilies*; zij hebben den titel *datoe'*, en staan niet slechts aan het hoofd hunner eigen familie, maar ook van door splitsing ontstane of later ingekomen families. In de L. kotâ en Tanah Datar worden in het bestuur der *nagari* de tot één soekoedeel behoorende volkshoofden vertegenwoordigd door één hunner, den *panghoeloe poetjoe'* (kruinpanghoeloe); in Agam en elders hebben alle panghoeloe's andikâ in den nagariraad zitting. Bij dit oude adatbestuur is door de nagari-ordonnantie van 1914 (Ind. Stb. 774) veel meer aansluiting gezocht dan bij vroegere gouvernementsregelingen het geval was.

De gezinnen in engeren zin, waaruit de familie bestaat, bevatten alleen de moeders met hun kinderen; de man komt door zijn huwelijk niet tot het gezin te behooren maar blijft deel uitmaken van zijn eigen familie. Voortdurende samenwoning van man en vrouw heeft door het huwelijk niet altijd plaats; gewoonlijk komt hij wel in het huis zijner vrouw wonen.

Ook het goederen- en erfrecht staat met de matriarchale inrichting in verband; men onderscheidt familiegoed, *hartâ poesakâ*, en eigengewonnen goed, *hartâ pantjarian*; tijdens 't leven heeft de verwerver daarover de vrije beschikking, maar bij den dood komt het, na aftrek der schulden, bij het familiegoed. Onmiddellijk na den dood hebben de naaste verwanten van den gestorvene nog een zeker voorkeurrecht (het kind tegenover de moeder, daarna broeders en zusters uit dezelfde moeder onderling, zusterkinderen enz.); is er een generatie over heen gegaan, dan is dit voorkeurrecht vervallen. In den laatsten tijd komt echter een individueel erfrecht in de vaderlijke lijn op, hetzij dat de helft der nalatenschap van den vader aan de kinderen komt, of zelfs alles. Het doet zich meestal voor in den vorm van een chenking tijdens het leven.

Aan het *huwelijk* gaat een verloving vooraf, die bindend wordt door verlovingspanden. Van het verbod van huwelijk in het geslacht werd boven reeds gesproken. Een huwelijksverbintenis wordt op tweeërlei wijze gesloten; het aanzoek gaat nl. uit van de familie van den man of van die der vrouw. Dit laatste, vooral bij de meer gegoeden in gebruik, is bekend onder den naam van **m a n d j a p o e'** — halen, uitnoodigen, roepen. — Op wederzijdsche genegenheid der kinderen wordt, bij het aangaan van een huwelijk, niet gelet; de wil van den vader heeft hier ook weinig of niets te beteekenen; het is het gezag van de moeder en dat harer broers en zusters, dat hier op den voorgrond treedt. De sluiting en ontbinding van het huwelijk geschieden volgens de voorschriften der Moh. wet. Zie ISLAM. Ook bij de *begrafenis* worden de voorschriften van den Islam gevolgd.

De Minangkabausche bevolking leeft in hoofdzaak van landbouw, handel, veeteelt, nijverheid, jacht en visscherij. Het beschikkingsrecht (ha' oelajat) komt toe òf aan de nagari, òf aan de kernfamilies (zie boven) elk afzonderlijk. De landbouw levert o. a. op rijst, — zoowel van onbesproeide als besproeide akkers — suikerriet, peper, indigo, muskaatnoten, tamarinde, koffie, djati, tabak, gambir, klappers, pinang, betel, kapok, turksche tarwe, gierst, aardappelen en groenten, en in de laatste jaren ook thee.

Overal wordt er onder de bevolking een levendige handel gedreven; groothandelaren treft men echter maar zeer weinig en alleen op hoofdplaatsen aan.

De veeteelt staat op lager trap van ontwikkeling dan de landbouw; toch is de veestapel van niet geringe beteekenis. In hoofdzaak bestaat hij uit buffels, runderen, paarden en geiten.

Van de industrie worden maar zeer weinige takken als beroep uitgeoefend. Zeer gezocht zijn de rijk met goud doorweven kains van Agam en de kostbare weefsels van Siloengkang en Soengai Pagoe. Goud wordt door mannen gegraven uit de mijnen, die men in sommige streken menigvuldig aantreft, of zoowel door mannen als vrouwen uit het goudhoudende rivierzand gewasschen. In het vervaardigen van gouden en zilveren sieraden (filigraan-werk) munten vooral de goud- en zilversmeden van Kötö-Gadang, in Agam, uit; ijzer- en kopersmeden vervaardigen niet zelden degelijk en kunstig werk; onder laatstgenoemden behooren die van Soengai-Poea, in Agam, tot de bekwaamsten.

Terwijl de jacht maar zeer zelden als beroep wordt uitgoefend, is de visscherij bijna even algemeen als de landbouw. Zij wordt uitgeoefend om in eigen behoefte te voorzien of om de vangst als middel van bestaan te verkoopen.

MINANGKABAUSCH (ook **MANANGKA-**

BAUSCH). De taal genoemd naar het voormalige rijk van Minangkabau. Zij wordt hoofdzakelijk gesproken in de Padangsche Boven- en Benedenlanden, in Opper-Djambi, waarschijnlijk in het Noordelijker gelegen gebied der Kwantan-rivier en in enkele koloniën van Minangkabauers in de binnenlanden van het schiereiland Malaka. Zij is een der twee hoofdtakken van het Maleisch, en wèl te onderscheiden van het Djohorsch of Riouwsch, waarvan het ten onrechte vroeger — en door sommigen ook thans nog — als een onderdialect, dikwijls als een verbastering werd beschouwd.

In het Minangkabausch worden maar enkele eindconsonanten uitgesproken, zoodat het gerangschikt kan worden tot de half of onvolmaakt vocalische talen. De Minangkabauer gebruikt voor zijn schrijftaal het Arabisch letterschrift.

De letterkundige voortbrengselen der Minang kabauers zijn voor het grootste gedeelte legenden, die zoowel met als zonder rijm, in metrischen vorm zijn opgesteld. Van die verhalen zijn een aantal in druk uitgegeven.

Verder vindt men bij de Minangkabauers t a m b ō's en o e n d a n g-o e n d a n g's, meermalen in één geschrift vereenigd. — De eerste zijn overleveringen, welke in hoofdzaak handelen over den oorsprong en de eerste vestiging van de bewoners eener nagari; de tweede bestaan uit wetten, zedekundige voorschriften en leefregelen. In groote menigte treft men bij de Minangkabauers aan p a n t o e n s en andere liedjes en vertelsels in versmaat. Rijke bijdragen voor de kennis van taal en volk zijn tevens de raadsels, spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen.

MINDERE WELVAART. Zie WELVAART ONDERZOEK.

MINISTERIE VAN KOLONIËN. Na de restauratie van 1813 werd in 1814 hier te lande ingesteld een Departement voor de zaken van Koophandel en Koloniën; nog geruimen tijd daarna was het Dep. v. Kol. met andere Dep. vereenigd; sedert 1842 heeft het echter voortdurend een eigen Dep. uitgemaakt.

Voor de verhouding van den Minister van Koloniën tegenover de Kroon en den Gouverneur-Generaal zie OPPERBESTUUR. Een opgave der Ministers van Kolonien vindt men in de groote Encycl. van N. I.

MINJAK KASTOERI (MAL.). Zie HIBISCUS ABELMOSCHUS.

MINJAK TĔNGKAWANG (MAL.). Een belangrijk Indisch plantenvet, at als Borneo talk of vegetable tallow een uitvoerproduct uitmaakt.

Dit vet of liever deze vetsoorten zijn afkomstig van de vruchten van sommige *Dipterocar aceën* en *Sapotaceën,* welke planten in den regel niet gecultiveerd worden, doch in het wild voor o-men, zoodat het daarvan afkomstige vet onder de boschproducten moet worden gerangschikt.

Het vaderland der vetleverende Dipterocarpaceën is West-Borneo, waar de boomen bij voorkeur aan de oevers van groote en kleine rivieren, vooral op den vochtigen, gemengden grond der landtongen groeien. De boomen worden niet hoog, hebben een zwaren kruin en dikken stam met wortellijsten, hun hout is vergankelijk en zacht. Behalve Borneo leveren Sumatra's Westkust en Palembang ook nog eenig tĕngkawang vet. Het wordt verkregen uit de gedroogde vruchtkernen (p a d i t ĕ n g k a w a n g), doch wegens de ondoelmatige Inl. bereiding worden sedert 1878 de kernen zelf uitgevoerd. (Uitvoer in 1914 bijna 10 millioen K.G.).

Men gebruikt tĕngkawangvet als geneesmiddel, doch voornamelijk bij de fabricatie van zeep en kaarsen.

Onder de boomen uit de familie der *Sapotaceae,* waarvan de vruchten hard vet opleveren, zijn de voornaamste: de Palaquium Pisang of balam (MAL.), de Palaquium oleosum of soentei (MAL.) en de Palaquium oblongifolium of njatoh (MAL.).

De balam- en soenteiboomen komen veel voor in de lage streken van Sumatra's Oostkust en wel in de oerbosschen, terwijl de njatoh in West-Borneo wordt aangetroffen.

Andere vetten van planten uit de familie der *Sapotaceae* zijn afkomstig van *Payena* soorten en wel van *Payena lancifolia* Burck (kĕlaki vet). *Payena multilineata* Burck (bĕlaban vet), *Payena latifolia* Burck (bĕngkoe olie).

Ten slotte levert het geslacht *Bassia* een aantal hoogst belangrijke vetleverende soorten, waarvan de zaden als illipenoten in den handel zijn, nl. *B latifolia, B. longifolia* en *L. butyracea.*

MINORÈH-GEBERGTE. Zie MĔNORÈH-GEBERGTE.

MINTO (Sir GILBERT ELLIOT Graaf VAN). Geb. 1751, overl. 1814 was Gouv.-Generaal van Britsch-Indië van 1807 tot 1813. Gedurende zijn landvoogdij werden de Molukken onder Engelsch bestuur gebracht; hij zelf vergezelde de expeditie, die in 1811 naar Java vertrok en dat eiland veroverde.

MISOÖL of **BATAN ME.** Een eiland ten W. van Nieuw-Guinea, ongeveer tusschen 1° 40′ en 2° 5′ Z.B. en 129° 45′ en 130° 25′ O.L. Het O.-lijk gedeelte van het eiland is bergachtig; de hoogste toppen zijn echter niet hooger dan 350-400 M. Het bestijgen is zeer moeilijk.

Misoöl behoort geografisch tot Nieuw-Guinea; de fauna en flora komen geheel overeen met die van het hoofdeiland. Het is door een onderzeesch plateau ermede verbonden, terwijl het van Ceram door een diepe zee gescheiden is. De bewoners van het binnenland en die van Kofohkèt (± 300 zielen), zijn heidenen, de overige kustbewoners zijn Mohammedanen (± 200 zielen).

MOA. Eiland, behoorende tot de Zuidwestereilanden, meer in het bijzonder tot de Lètigroep (Zie aldaar), en bestaande uit een 10—20 M. hoog koraalkalkplateau, waarop zich in het W. en O. twee uit eruptief gesteente bestaande gebergten verheffen; de hoogste berg is de Karbouwenpiek ± 400 M. Moa, dat het grootste der Lèti-eilanden is (grootte 600 K.M².), is tevens het vruchtbaarste; de bewoners van Lèti verhuizen in tijden van gebrek gewoonlijk tijdelijk naar Moa. De bevolking (waarover zie LÈTI-GROEP) werd in 1888 gesteld op ruim 3000 zielen, van welke ruim 210 Christenen; nieuwere bevolkings cijfers ontbreken, wel is bekend, dat sedert de helft der bewoners tot het Christendom is overgegaan. De overigen zijn heidenen (Mohammedanen komen er niet voor).

MODDERWELLEN, beter **SLIKBRONNEN** genoemd en ook wel met „Modder- of slikvulkanen" aangeduid, omdat de aard van hun optreden aan vulkanen in miniatuur doet denken. Het zijn meer of minder hooge heuvels van verharde modder, met gewoonlijk flauwe

helling; aan den stompen top ziet men op een of meer plaatsen de taaie, weeke korst langzaam opzwellen en een blaas vormen, die soms een paar meter hoogte kan bereiken, ten slotte meest met een doffen knal uiteenspat en daarbij zijn inhoud met meer of minder kracht in het rond slingert, terwijl damp en/of gas ontsnapt en dunvloeibare modder langs de helling naar beneden stroomt. Dergelijke bronnen hebben met vulkanen niets hoegenaamd te maken en komen zelfs in den regel op grooten afstand daarvan voor. Zij ontstaan doordat een dicht onder de oppervlakte gelegen, zachte, waterhoudende klei- of mergellaag onder den druk staat van er beneden zich ontwikkelende gassen, gewoonlijk door ontleding van organismen gevormd, en waarvan de spanning na een zekeren tijd groot genoeg wordt om door de klei heen de oppervlakte te bereiken, waarbij een deel der zachte en opgeweekte modder wordt medegevoerd en uitgeworpen. Zij zijn dan ook niet zelden te vinden in de nabijheid van aardolieterreinen.

Behalve deze vindt men echter ook op of bij vulkanen een ander soort slikbronnen, gewoonlijk tezamen met solfataren, wier werking meest van veel heviger aard is en waarbij de gassen wel degelijk van vulkanischen oorsprong zijn. Daar het door deze bronnen opgeleverde water zuiver mineraalwater is zou men ze *minerale slikbronnen* kunnen noemen, in tegenstelling met de andere, waar het in de klei- of mergellaag oorspronkelijk aanwezige zeewater wordt uitgeworpen en die men dan den naam *zoute slikbronnen* zou kunnen geven.

Indische *minerale slikbronnen* zijn vooral bekend van Java en wel uit de Preanger en van het Diëng plateau; ook vindt men ze op Sumatra en in de Minahasa.

Van veel meer belang zijn de *zoute slikbronnen*, omdat zij op sommige plaatsen door de bevolking tot het winnen van keukenzout worden benut. Van ouds geschiedt dit in het Oostelijke gedeelte der afdeeling Grobogan der residentie Semarang en wel in de buurt van Koewoe. Andere slikbronnen komen voor in de residentie Soerabaja, aan de zeekust ten Zuiden der hoofdplaats, bij Poloengan en Kalang Anjar.

Ten O.Z.O. van Koewoe ligt in Rĕmbang een ander uitgestrekt slikbron-terrein, dat „de Kĕsongo" wordt genoemd.

MODIN. Zie DORPSGEESTELIJKE en MOSKEEPERSONEEL.

MODJOKĔRTO. Afd. en regentschap van de res. Soerabaja; is verdeeld in 2contrôle-afd. Modjokĕrto (distr. Modjokĕrto en Modjokasri), Modjosari (distr. Modjosari en Djaboeng). De afdeeling is vruchtbaar, en zoowel in de vlakte als in het gebergte heeft de particuliere industrie zich ontwikkeld, zij telde in 1915: 12 suikerondernemingen en 14 erfpachtsperceelen, van welke laatste het bergdistrict Djaboeng er 12 had. De afd. was in den Hindoe-tijd het centrum van het rijk van Mådjåpahit, (zie aldaar); de ruïnes van den kraton liggen in het district Tromoelan. De afdeeling telde ult. 1915: ongeveer 38.700 inwoners, waarvan ± 1000 Europeanen, ± 3100 Chineezen en 200 andere Vreemde Oosterlingen. De gelijknamige hoofdplaats wordt doorsneden door de Brantasrivier, die daar het geheele jaar bevaarbaar is, en bezit spoorverbinding met Soerabaja en tramlijnen naar Modjoagoeng en Ngoro (afd. Djombang). Zij heeft groote Chineesche wijken en veel handel en vertier, o. a. een belangrijke veepasar. De bevolking telde ult. 1915 ± 15 700 zielen, waaronder 560 Europeanen, 2100 Chineezen en 180 vreemde Oosterlingen.

MODJOWARNO (MÅDJÅWARNÅ). Desa in de residentie Soerabaja, district Modjoagoeng, bekend als wel niet de oudste, maar zeker belangrijkste Javaansche Christengemeente in dat gewest en van geheel Java. Zij werd door den zendeling Jellesma gesticht op een stuk grond, door den gedoopten Javaan Abisai in het woud ontgonnen. In 1850 vestigde Jellesma er zich; onder hem en zijne opvolgers Hoezoo en Kruyt breidde de gemeente zich zeer uit. Een kweekschool, ambachtschool en kerk zijn er gesticht, alsmede een zeer gezocht ziekenhuis, waaraan een zendeling-arts verbonden is.

MOEARA (MOEWARA) (MAL.). Monding eener rivier. Woorden met Moeara samengesteld, vormen de namen van tal van plaatsen aan de monding eener rivier gelegen. Soms wordt ook de naam eener landstreek met Moeara samengesteld.

MOEARA AMAN. Hoofdplaats van de afd. en onderafd. Lĕbong in het N. van de res. Benkoelen, stand-plaats van een assistent-resident en controleur. De plaats ligt aan de samenvloeiing der Ajer Kotok en Ajer Aman en is, doordat hier de groote weg van Benkoelen over Kĕpahiang naar het Noorden ophoudt, de marktplaats en het economische middelpunt van de Lĕbongstreek.

MOEARA BLITI. Hoofdplaats van de onderafd. Moesi Oeloe der afd. Palembangsche Bovenlanden in de res. Palembang. De plaats is gelegen aan den linkeroever van de Klingi, een weinig boven de monding van de rivier in de Moesi, 13 M. boven de rivier en 53 M. boven zeeniveau. De Klingi wordt hier voor het eerst bevaarbaar, vandaar dat M. Bliti de stapelplaats is voor producten, afkomstig uit het achterland.

MOEARA BOENGŎ, afd. der res. Djambi met gelijkn. hoofdpl. op den rechteroever der Boengo, standpl. van den controleur. De oppervlakte bedraagt ongeveer 5000 $K.M.^2$, het aantal bewoners in 1915 ruim 24.000, w. o. enkele Europeanen en 20 Chineezen. Deze afdeeling beslaat bijna het geheele stroomgebied der Tĕborivier met de Boengo, zijrivieren van de Batang Hari (zie SUMATRA, Rivieren). Het N.O. is laag en moerassig en bevat vele meertjes, zoo op den linkeroever der Tĕbo: D. Tĕlook, D. Sei Toeboe, D. Kahidoep, en op den rechteroever de D. Raman; het overige $^2/_3$ deel is bergachtig. Het is een rijk cultuurland, waar veel geïrrigeerde sawahs worden gevonden en djadjarans, d. z. van regen afhankelijke sawahs. Ook de veeteelt is aanzienlijk; paarden zijn er weinig. Van veel belang is de aanplant van hevea-rubberboomen, waarvan het aantal in 1912 ongeveer 210.000 was, een oppervlakte beslaande van 263.530 H.A. Daar deze aanplant een volkscultuur is, wordt hierdoor een mooie bijverdienste verkregen boven de opbrengst van anderen landbouw en veeteelt. 26 October 1916 had hier bij den Djambi-opstand een treffen plaats in de Djoedjoehanstreek (het uiterste Westen).

MOEARA DOEA. Plaats in het Z.W. der

residentie Palembang aan den bovenloop van de Komĕring, waar deze ontstaat uit de samenvloeiïng van Sĕlaboeng en Sako. Het is de zetel van den controleur der gelijkn. onderafd. behoorende tot de afdeeling Ogan en Komĕring-Oeloe. De onderafd. heeft een oppervlakte van 2943 K.M^2.; en telde ult. 1915 ruim 40.000 inwoners, w. o. 10 Europeanen, en 230 Vr. Oosterlingen. De plaats Ma. Doea, op 132 M. boven zee gelegen, is door een goeden, voor auto's berijdbaren weg verbonden met het wegennet van Palembang. Waarschijnlijk zal de plaats opgenomen worden in het groote Zuid-Sumatraansche spoorwegnet. Onder de boschproducten der onderafd. verdient biga vermelding. Rijke vogelnestgrotten vindt men bij de doesoen Saoeng naga aan de Sakorivier.

De voornaamste plaatsen in dit bestuursressort zijn de pasirahdoesoens, verder Banding Agoeng.

MOEARA ÉNIM. Standplaats van den controleur v. Lĕmatang-ilir in de residentie Palembang, gelegen aan de samenvloeiïng van de Lĕmatang en de Enim, op een hoogte van 36 M. boven zee. De plaats is bekend door den rijkdom aan petroleum van de omgevin ; 15 K.M. Oostelijk van de plaats vindt men het etablissement „Kampong Minjak", 15 K.M. westelijk „Bandjarsari." Vrij belangrijk is ook de inlandsche katoenaanplant, welke thans van gouvernementswege wordt gesteund en uitgebreid (zie PALEMBANG). Het is de belangrijkste handelsplaats van de Palembangsche Bovenlanden, de stapelplaats van alle landbouwproducten uit het achterland, benevens van de goederen, die uit de stad Palembang worden aangevoerd. Het goederenvervoer gaat grootendeels langs de Lĕmatang—Moesi. Voor het personenvervoer is van veel belang de Gouvts. automobieldienst, van M. E. uitgaande. Sinds eenige jaren is men bezig met den aanleg van een spoorweg, die Ma. Enim met Palembang zal verbinden, d. i. een afstand van 153 K.M. Den 2den April 1917 werd de spoorweg voor het publiek verkeer opengesteld. Deze lijn zal doorgetrokken worden tot Lahat en de Pasoemah-hoogvlakte. De plaats wordt dan een belangrijk kruispunt van spoorwegen. De plaats is een toonbeeld van zindelijkheid, heeft een goede straatverlichting (petroleum gloeilicht) en zelfs een waterleiding, die de meeste huizen van goed drinkwater voorziet.

MOEARA KAMAN. Plaatsje, gelegen op Borneo's O.kust, landschap Koetei, aan de samenvloeiing van de Kaman (Gĕdang Rantau) en de Mahakam, belangrijk omdat daar oude inschriften in Wenggi-schrift ontdekt zijn, die getuigen dat er reeds in de 4e of 5e eeuw na Chr. een Hindoe rijk bestond onder Koning Moelawarman.

MOEARA TAKOES, ook genaamd Kota Tjandi. Baksteenen Boeddhistische stoepa met vijf ruïnes van andere bouwwerken, gelegen in de onderafdeeling Pangkalan Kŏtŏ Baroe, afdeeling L Kŏtŏ der residentie Sumatra's Westkust.

MOEARA TĔBO. Afdeeling der residentie Djambi, met eene oppervlakte van 6300 K.M.^{2} en ongeveer 20.000 inwoners, w. o. ± 10 Europeanen en een 30-tal Chineezen (1915). Over het geheel bestaat zij uit vlak en zacht glooiend terrein; langs de Tĕbo is de grond moerassig, bergachtig is zij slechts tegen de grens met Indragiri en in het Z.O.lijk deel, in het Djoedjoehan gebied. Hoofdmiddel van bestaan is de rijstcultuur, die voornamelijk op droge gronden wordt gedreven; aanplant van hevea had ook hier in belangrijke hoeveelheden plaats; in 1912 telde men reeds 130.000 heveaboomen. De gelijknamige hoofdplaats ligt op den linkeroever der Tĕbo bij de samenvloeiing met de Batang Hari.

MOEARA TĔMBĔSI, afd. der residentie Djambi, met een oppervlakte van ± 5500 K.M.^{2} en ruim 17.000 inwoners, w.o. een enkele Europeaan en 60 Chineezen (1915). Het hoofdmiddel van bestaan is de rijstbouw, welke nog grootendeels op ladangs geschiedt; de aanplant van hevea-rubber gaat sterk vooruit, in 1913 waren er reeds 256.000 boompjes aangeplant. Als producten van kunstnijverheid worden genoemd fraaie lig- en slaapmatjes, en kant, door de inl. vrouwen gemaakt. De gelijkn. hoofdpl., standpl. van den controleur, ligt op den rechteroever der Tĕmbĕsi bij hare uitmonding in de Batang Hari.

MOEARA TÉWÉ. Hoofdplaats der gelijknamige onderafd. en der afd. Doesoenlanden (zie aldaar), res. Z.- en O.afdeeling van Borneo.

MOEARŎ LABOEH. Onderafd. der afd. Solok in de res. Sum. Westkust met gelijkn. hoofdpl. standpl. van een Controleur. Deze onderafd. is de Z.-lijkste der genoemde afdeeling; zij is in het Z.door den geweldigen Piek van Koerintji en het Zevengebergte (Goenoeng Toedjoeh) gescheiden van de residentie Djambi. De onderafdeeling behoort tot het stroomgebied van de Boven-Batang Hari. Het W.-lijke gedeelte, Soengai Pagoe, was in vroeger eeuwen een bekend goudland en tal van goudhandelaren brachten het stofgoud langs bergpaden over de Barisan naar de loge der Compagnie te Poelau Tjingkoek in de baai van Painan; uit geschriften der Cie blijkt, dat in 1730 het aantal tambang's (mijnen) op 1300 geschat werd. Van veel belang is deze goudwinning thans niet meer, en vaste Inlandsche mijn-ontginningen komen niet meer voor. De landstreek bij Moearŏ Laboeh, vooral de hellingen van den Goenoeng Koerintji, zijn spreekwoordelijk vruchtbaar, maar de terreinmoeilijkheden belemmeren de ontwikkeling, zoodat de streek tamelijk afgesloten is.

Tot deze verlaten streken, waar slechts hier en daar een klein dorp eenzaam aan de machtige rivier ligt, zijn de Hindoe Javanen in de 14de eeuw doorgedrongen. Zij voeren hiertoe van Djambi de Batang Hari op en hadden hun hoofdvestiging meer benedenstrooms, in de streek tusschen Soengai Lansat en Poelau Poendjoeng (in de Batang Hari-districten).

MOEARŎ TAKOES. Plaats ter Sum. Westkust in de onderafd. Bangkinang (zie aldaar), aan den rechteroever der Kamparkanan. Vroeger moet het een zeer belangrijk centrum der Hindoe-Javanen zijn geweest, zooals blijkt uit de belangwekkende ruïnes aldaar, waaronder een stoepa (zie de literatuur over het onderzoek dezer ruïnes in Oudh Versl. 2de kw 1912, bl. 38—39, No. 8). Waarschijnlijk is deze eenzame streek dus eenmaal vrij dicht bevolkt geweest.

MOEBAH, d. i. geoorloofd volgens de Mohammedaansche leer.

MOEDERRECHT. Zie HUWELIJK.

MOEDIK. Noordelijk; bovenstrooms (of: een rivier opvarend) in tegenstelling met *ilir*.

MOEFTI. Om te weten wat de Mohammedaansche wet in een gegeven geval voorschrijft of verbiedt hebben leeken de voorlichting noodig van een deskundige op dit gebied, een zgn. *moeftî* (in Nederl. Indië wel *moepti* uitgesproken) d. w. z. iemand, die *fatwâ's* geeft. Zulk eene *fatwâ* is een advies, strekkende om de algemeene regelen der wet, zooals zij in de *fiķh*-boeken (zie ISLAM II, *c*) zijn beschreven, voor bijzondere gevallen nader te verklaren en toe te passen, of zelfs om ze eenvoudig mede te deelen. Als *moeftî* kan ieder wetgeleerde gelden, aan wiens kunde en oordeel in zijn omgeving zooveel waarde gehecht wordt, dat men hem in voorkomende gevallen in staat acht, *fatwâ's* te geven. Officieele *moeftî's* treft men in N. I. niet aan.

MOEGADJAH (BOER = Berg). Andesietberg van 2781 M. hoogte in Boven-Langkat.

MOEHARAM, de 1e maand van het Mohammedaansche jaar, zie MOHAMM. KALENDER EN GEDENKDAGEN, A.

MOEKIM. Arabisch woord (moeqîm), dat den ingezetene eener plaats aanduidt. Voor de geldigheid van den Vrijdagdienst wordt de aanwezigheid van 40 mannelijke, vrije, meerderjarige moekims vereischt. Vrijdagsmoskeeën zijn voor den vrome dus gewenscht waar op 40 en meer lieden kan worden gerekend. In Atjeh noemde men de, tot een Vrijdagskring vereenigde kampongs met verdraaiïng der beteekenis van 't Arabische woord, alle: moekim. Aan het hoofd van iedere moekim kwam een imeum, die in den aanvang stellig een grootendeels godsdienstige taak had, maar wiens ambt weldra ontaardde. Thans zijn de imeums adathoofden, ondergeschikt aan hun oelëëbalangs, of bij uitzondering zelfstandig.

MOELOED. Zie GARĕBĕG.

MOENA. Eiland, gelegen tusschen 122° 20′ en 122° 55′ O.L. en op 5° 25′ Z.Br., ten Z. van den Zuidoostarm van Celebes. Het heeft Zuid-Noord een lengte van 108 K.M., West-Oost een breedte van 60 K.M. Het grootste deel is heuvelland; het toppunt, de Wadia bero (429 M.), ligt in den Zuidoosthoek. Humus komt er op het eiland weinig voor. Het regenwater dringt onmiddellijk in den bodem, waardoor er zoo goed als geen rivieren zijn; alleen in het N. enkele zeer kleine. De flora is schraal, evenals op Boeton. In de lagere deelen aan de N.O.- en N.kust komt echter vrij wat djati voor (40000 H.A.); een proefexploitatie is sedert 1911 door den dienst van het Boschwezen aangevangen. Alleen in het N.W. kweekt men een beetje slechte rijst. Van de fauna verdienen vermelding de babiroesa, de zwarte hondsaap, een koeskoes en veel wilde zwijnen. Het grootste en mooiste dorp op Moena is Lombai, benoorden den Wadia bero aan Straat Boeton. De bewoners van Moena staan in beschaving ver beneden die van Boeton en zijn ook kleiner, ze hebben iets van de Toala's, vooral in het Z. en W.; in het Z.-O. en O. zijn ze vermengd met de Boetonneezen, in het N. deel vertoonen ze verwantschap met de Toradja's van Centraal Celebes. De meeste Moenaneezen belijden den Islam; in het Z. en W. wonen ook nog Heidenen.

MOENA'SCH-BOETONSCHE TALEN. De eilanden Moena (in de landstaal: Woena) en Boeton hebben elk hun eigene taal; beide talen zijn nauw met elkaar verwant en kunnen, misschien ook met de taal van het eiland Wandji, in één groep worden samengenomen. Het naast met de Moena'sch-Boetonsche is de Boengkoesch-Morische taalgroep verwant. De verhouding tusschen Moena'sch, en Boetonsch geheel nauwkeurig te bepalen, gaat met de thans voorhanden middelen nog niet aan.

MOENTJANG (SOEND.). Zie ALEURITES MOLUCCANA.

MOERBEI. Zie MORUS.

MOERIA (SOENAN). Zie HEILIGEN (MOH. INDISCHE).

MOERIAH. Een uitgestrekte vulkaanruïne, slechts 1595 M. hoog, die vrij wel het geheele schiereiland ten N. van Koedoes (residentie Semarang) inneemt; een der weinige bergen op Java, die uit leucietgesteenten bestaat.

MOESA (RADÈN HADJI MOHAMAD). Geb. in 1822, overl. te Garoet in 1886. Behoorde tot een aanzienlijk Preanger geslacht. Was tal van jaren hoofdpanghoeloe van het regentschap Limbangan en bekleedde die betrekking tot zijn dood. Samen met zijn vriend Karel Frederik Holle (zie op dien naam) wijdde hij zich meer dan dertig jaar lang aan de opbeuring van de bevolking der Soenda-landen uit haren achterlijken toestand en gaf met Holle den stoot aan het volksonderwijs in die landen, dat vóór dien geheel verwaarloosd was. Aan zijn initiatief was te danken het verrijzen te Garoet van een bizondere, door het Gouvt. gesubsidieerde Europeesche school, welke ongeveer in gelijken getale door Europeesche en Inlandsche kinderen bezocht werd. In een tijd, toen alles wat geleek op het thans ontwakend verlangen naar geestelijke ontwikkeling nog zeer zeldzaam was, deed R. H. M. Moesa aan zijn zoons en dochters een Europeesche opleiding geven, waardoor zij later op krachtige wijze het werk van hun vader eerst konden steunen en daarna voortzetten. Aan het streven en werken van R. H. M. Moesa wordt toegeschreven, dat Limbangan destijds een der bloeiendste en welvarendste regentschappen van geheel Java werd.

MOESANG (MAL.). Zie LOEWAK.

MOESI. Zie SUMATRA, Rivieren.

MOESI ILIR. Onderafd. der afd. Palembangsche benedenl. res. Palembang. De hoofdplaats Sĕkajoe, die de standplaats is van den controleur, ligt aan den linkeroever der Moesi. De onderafd. omvat het stroomgebied der Beneden- (Ilir) Moesi en beslaat een oppervlakte van 6496 K.M.². De bevolking telt ruim 53.000 zielen, w. o. een 30-tal Europeanen (1915). Tot de belangrijkste plaatsen behoort de hoofdplaats Sĕkajoe. De streek bezit vele rijke petroleumbronnen; vanwege de Bataafsche Petroleum Maatschappij zijn hier eenige terreinen in ontginning, waarvan de etablissementen zijn gevestigd te Pĕngadang en te Soengei Angit. Behalve rijst (op droge velden) en verschillende soorten tweede gewassen voor eigen gebruik worden hier ook verscheidene uitvoerproducten geteeld, als: damar, mĕnjan (benzoë), gambir, katoen, kapok, pinang en rotan; het boschproduct djĕloetoeng (of mĕlaboeai) was gedurende den tijd der hooge marktprijzen (in 1909—12) mede een belangrijk uitvoerproduct. Een zeer groot deel dezer onderafd. bestaat uit moeras.

MOESI OELOE. Onderafd. der afd. Palembangsche bovenl. res. Palembang met hoofdplaats

Moeara Bliti. Zij beslaat een oppervlakte van 6992 K.M.², en telt een bevolking van 31000 zielen (1915).

Behalve rijst, in hoofdzaak op droge velden verbouwd, en verschillende soorten tweede gewassen voor eigen gebruik, worden hier als uitvoerproducten geteeld katoen, karèt, rotan en damar; onder de ingezamelde boschproducten dient ook biga genoemd. In het N.O.lijk deel wordt petroleum gevonden; tot exploitatie kwam men nog niet. Moesi Oeloe eischte meermalen militaire expedities.

MOESSONS. Zie KLIMAAT.

MOESTAHABB, d. i. wenschelijk, aanbevelenswaardig volgens de Mohammedaansche wet.

MOESTIKA. In de Maleische landen gebruikelijke benaming voor den zgn. bezoarsteen, een in de ingewanden van sommige dieren of in den kop van slangen gevonden steen, waaraan tooverkracht wordt toegekend en die derhalve als amulet zeer op prijs wordt gesteld. Zie RIJKSSIERADEN.

MOETISALAH. Een bijzonder soort glaskralen, in de Timorgroep in hooge eer gehouden en als een schat bewaard door aanzienlijken en rijken. Ze hebben den vorm van pijpjes of kaasjes en zijn van een gaatje voorzien, waardoor ze tot snoeren geregen kunnen worden.

De op Timor aanwezige kralen zijn verkregen door erfenis of aankoop en komen soms te voorschijn bij het graven in den grond ten behoeve van den aanleg van ladang's; vandaar ook wel de naam moetitanah (grondpaarlen).

Voor verdere bijzonderheden omtrent kralen wordt verwezen naar het artikel KRALEN EN SCHELPENWERK.

MOETOE (GLI-). Vulkaan ten Z.W. van Maumeri (Maoemĕré) op Flores, 1494 M. hoog.

MOETOERI. Een rivier in West Nieuw-Guinea. Zij valt in zee op de N.kust van de Tĕloek Bintoeni en wordt gevormd door de bronrivieren Tokoe en Ingsim.

MOEWARA. Zie MOEARA.

MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN. A. Het Mohammedaansche jaar, de maanden en weekdagen. De jaren der Mohammedaansche tijdrekening worden geteld van af de *hidjrah*, (zie over de beteekenis van *hidjrah*: ISLAM, I,c), welke geacht wordt te hebben plaats gevonden op Vrijdag, 16 Juli 622 n. Chr. Het Mohamm. jaar, 12 maan-maanden tellende, heeft slechts 354 dagen en is dus 11 dagen korter dan het zonnejaar der Chr. tijdrekening, wat voor iedere eeuw een verschil van ongeveer 3 jaren geeft. De 14e eeuw der Mohamm.aera is (met het jaar 1301 A.H.) begonnen den 2en Nov. 1883 n. Chr.

De 12 maanden van het Mohamm. jaar noemt men in Nederl. Indië wel met hare Arabische namen, welke, op Java bijv., op de volgende wijze worden uitgesproken:

1. Moeharam	7. Radjab of Rĕdjĕb
2. Sapar	8. Saban
3. Rabingoelawal	9. Ramĕlan
4. Rabingoelakir	10. Sawal
5. Djoemadilawal	11. Doelkangidah
6. Djoemadilakir	12. Doelhidjah.

Voor de meer gebruikelijke namen, ontleend aan godsd. ceremoniën, zie beneden.

De 7 dagen der Mohamm. week zijn in Nederl. Indië bekend onder de Arabische benamingen, welke in het Maleisch worden uitgesproken: *Ahad, Sĕnèn, Sĕlasa, Rĕbo, Kĕmis, Djoemahat* en *Sabtoe.*

B. Vaststelling van den kerkelijken kalender door waarneming der maan. Volgens de leer behoort de aanvang van elke maand te worden vastgesteld door *roe'jah*, d.i. waarneming der nieuwe maan. Aan dit voorschrift houdt men zich in Nederl. Indië dikwijls niet en voert als verontschuldiging daarvoor aan, dat de dampkring er slechts zelden helder genoeg is, om de maan bij haar eerste verschijning aan den hemel te kunnen waarnemen. Men richt zich dan naar den zgn. *hisâb* (d.i.. de astronomische berekening), waarbij de zes oneven maanden (dwz. de 1e, 3e maand, enz.) ieder 30 dagen en de zes even maanden (de 2e, 4e, enz.) ieder 29 dagen tellen. Toch is de vaststelling van het begin der maanden door *roe'jah*, althans voor zoover het de vaststelling van de kerkelijke gedenkdagen betreft, in lateren tijd onder Arabischen invloed in Indië meer algemeen geworden. De zorg voor het vaststellen van den kerkelijken kalender op deze wijze is op Java aan den *panghoeloe* toevertrouwd.

C. Kalenderberekening door middel van hisâb (d.i. uitrekening). Een maanjaar duurt, zuiver berekend, 354 dagen + 8 u., 48′ 36″. Om nu den kalender met den werkelijken maansomloop in overeenstemming te houden zijn elke 30 j. 11 schrikkelj. noodig, waardoor men alleen de 36 sec. (voorloopig) verwaarloost. Naast dezen grooten cyclus heeft men nog een kleinen van 8 j. met 3 schrikkelj. (2de, 5de en 7de jr.); deze wordt in het Jav. windoe genoemd. In 120 j. komt men met dezen cyclus dus 1 dag bij den grooten vooruit; na 120 j. moet dus het laatste schrikkelj. normaal gemaakt worden,

Het eigenaardige voordeel dezer tweede methode ligt hierin, dat nu telkens gedurende een periode van 120 jaren in regelmatige volgorde ieder jaar van elken 8-jarigen cyclus met denzelfden weekdag begint, waarmede het jaar, acht jaren tevoren, ook begonnen was (omdat immers iedere 8-jarige periode $5 \times 354 + 3 \times 355$ dagen = 2835 dagen = juist 405 weken telt). Aan deze omstandigheid ontleenen de jaren van den 8-jarigen cyclus in Nederl. Indië hunne Arabische letternamen (zie NAPTOE). Iedere windoe begint thans met Woensdag.

D. De periodieke gedenkdagen, feest- en vastentijden van het Mohamm. jaar. In de 1e maand behoort men den 10en, volgens de leer liefst als vastendag (*'asjoera*, vandaar de naam Soerŏ) te herdenken. Dit wordt vrij algemeen verzuimd. Daarentegen nuttigen vele geloovigen op Java den 10en een speciaal ter viering van dien dag toebereide soort pap (*boeboer soerŏ*). Over de in sommige streken gedurende de eerste 10 dagen dezer maand plaatsvindende ceremoniën: zie HASAN HOESAIN of TABOET FEEST. De 2e maand geldt in de Mohamm. wereld als rampspoedig en onheilbrengend; velen houden dan maaltijden, zgn. *kandoeri's* (zie aldaar) ter bezwering van onheil, in de open lucht. Over het in de 3e maand plaatsvindende Moeloedfeest, (vandaar de naam Moeloed voor de 3e maand) dat ook wel tot de 4e maand wordt uitgesteld, zie GARĔBĔG. In de 7e maand geldt de 27e in alle Mohamm. landen als gedenkdag van den *mi'râdj* (d.i. Mohammed's hemelreis). In de 8e

maand herdenkt de Mohammedaansche bevolking in den Indischen Archipel de zielen der afgestorvenen vandaar den naam *Roewah*, van het *Arab. arwah* = zielen) en bezoekt de graven; op Java worden de graven voor deze gelegenheid schoongemaakt en ook wel versierd. Over de offermalen, welke in dezen herdenkingstijd ter eere van de afgestorvenen plaats vinden, zie: KANDOERI. Over de 9e maand, den Mohamm. vastentijd, zie VASTENMAAND, naam der maand: Poewasa of Syam, vasten maand. De 10e maand begint met „het kleine feest", *lĕbaran poewasa*, (zie: GARĔBĔG). De 12e maand onderscheidt zich door den Mohamm. „offerdag", den zgn. „grooten" feestdag, op den 10den (maandnaam: Besar = groot); zie GAREBEG. De 11e maand wordt op Java wel Sela „tusschentijd" of Apit „geklemd" genoemd, thans verklaard doordat ze tusschen de 2 feesten inligt; oorspronkelijk werd ze zoo genoemd (althans Apit of Hapit) omdat ze den vrijen tusschentijd tusschen de gewone, voor de landbouw bestemde, 10 m. van het zonnejaar vormde. Het voor den 10en aanbevolen offer (Arabisch: *koerbân*) heeft volgens de Arabische werken over de plichtenleer te bestaan in een stuk klein vee (geit of schaap) per persoon of een stuk grootvee (kameel of rund) voor 7 personen tezamen. Zeer verbreid in den Ind. Archipel is de populaire voorstelling, dat het geofferde dier den offeraar eenmaal op de vlakte der opstanding tot rijdier zal dienen.

MOHAMMEDANISNE. Zie ISLAM.

MOHR (JOHAN MAURITS). Geb. 1716 te Eppingen (Baden), werd 1739 als predikant bij de Portugeesche gemeente te Batavia benoemd, welke betrekking hij tot zijn dood (Oct. 1757) bekleedde. Hij verwierf zich groote verdiensten voor de beoefening der wetenschappen, o. a. door de bezorging der Bijbelvertaling in het Portugeesch en in het Maleisch met Arabisch karakter; niet minder verdienen zijn sterrekundige studiën vermelding, waartoe hij op eigen kosten een sterrewacht te Batavia oprichtte, die echter na 1808 is afgebroken.

MOKKO-MOKKO (gewoonlijk **MOKO-MOKO**). Noordelijkste onderafd. der afd. Lĕbong van de res. Benkoelen met een oppervlakte van 5682 K.M.², en een bevolking van ruim 15.000 zielen, w.o. 3 Europeanen en een 10-tal vreemde Oosterlingen. Voorname uitvoerproducten zijn karèt, rotan en damar; de cultuur van rijst heeft voor een groot deel plaats op natte velden. De gelijkn. hoofdpl., zetel van den controleur en van het districtshoofd, en een niet onbelangrijke handelsplaats, ligt op 230 K.M. van de hoofdplaats Benkoelen op den rechteroever der monding van de A. Slagan.

MOLUKKEN. Hieronder verstaat men de eilandenwereld tusschen Celebes en N. Guinea. Het begrip Molukken is van oudsher indentiek met het begrip Specerij-eilanden, nl. de eilanden, die vroeger uitsluitend de kruidnagelen. notemuscaat en foelie leverden. Er toe behooren dus de eilandenrij ten W. van Halmahera van Ternate Z. waarts gaande, de geheele Halmahera-groep, de Ambon- en Bandagroepen; ook Ceram, Boeroe, de Obi- en Soela-eil. worden er toe gerekend.

Voor Klimaat en Geologie, zie aldaar.

Door den van oudsher grooten toevloed van allerlei kolonisten en handelsvolken is de bevolking thans zeer gemengd; de bergbewoners kunnen nog als de zuivere afstammelingen der oorspronkelijke bevolking worden beschouwd.

Geschiedenis. In de Annalen der T'ang-dynastie wordt omstreeks 't midden der 7e eeuw terloops de naam Mi-li-ku vermeld, in het Jav. geschrift de Nagarakertagama (14e eeuw) komt de naam „Maloko" voor waarmee Ternate bedoeld wordt, dat door de Portugeezen tot de helft der 17e eeuw „Moluquo" placht genaamd te worden. Nicoli de Conti maakte ± 1440 de Specerij-eil. aan Europa bekend. Aan de hand van zijn inlichtingen ontwierp Fra Maura zijn wereldkaart, en „de jacht naar de Specerij-eil. kon nu beginnen" (Rouffaer). In de Molukken had zich inmiddels reeds lang het kolonisatie-proces voltrokken. Vreemdelingen, meest Javanen, belust op de waardevolle specerijen, verdrongen de oerbevolking naar de binnenlanden. Kleine nederzettingen ontstonden zoo, die zich ook langzamerhand aansloten, zoodat er rijkjes onder vorstenbestuur gesticht werden, als Djilolo, Ternate, Tidore en Batjan. In deze periode van den hoogsten bloei vestigden zich ook Chineezen en eveneens Arabieren, waardoor zich de, op dit cultuurstandpunt beschavende, invloed van den Islam deed gelden. De bewoners van Hoeamowal (W. Ceram) brachten de nagelcultuur ook naar hun gebied over, en steeds verder verbreidde deze zich.

Nadat in 1511 de Portugeezen zich in Malaka hadden gevestigd, zond nog in datzelfde jaar d'Albuquerque een vloot onder d'Abreu naar de Specerij-eil., die Banda en Ternate aandeed. In 1522 stichtte Ant. de Buto het eerste Port. fort op Ternate, waar hij een kruidnagelmonopolie verkreeg. Van de Spanjaarden, die een jaar te voren de Molukken bereikt hadden, hebben de Portugeezen niet veel hinder ondervonden, daar zij reeds in 1533 verdwenen. In 1545 stond Sultan Tabaridji het Ternataansche gebied bij testament aan den koning van Portugal af, zijn zoon Hairoen ontving het land als leen terug. Hoe getrouw deze als vazal ook was, in 1570 deed Gouverneur de Mesquita hem uit den weg ruimen; zijn zoon Baboellah nam wraak, en verdreef de Portugeezen uit hun fort en van Ternate. De Sultan van Tidore, naijverig op Ternate's macht, stond nu aan de Port. den bouw van een fort op zijn gebied toe, hetwelk op het Z. schiereiland van Ambon gesticht werd. Zoo stonden de zaken toen de Nederlanders in de Molukken verschenen. In 1599 kwamen van Waerwijck en Heemskerk, en deden Hitoe, Ternate en Banda aan, uitsluitend met het doel lading in te nemen; verzoeken om hulp tegen de Portugeezen werden van de hand gewezen. Steven van der Hagen, die 't volgend jaar voor Leitimor verscheen, gaf wel aan 't verzoek gehoor, de Port. vesting werd tevergeefs belegerd maar de eerste Ned. versterking, het „Fort van Verre' verrees er. Nadat de Portugeesche vloot onder Mendora Hitoe bloedig onderworpen had, nam Steven van der Hagen, in 1605 uit Bantam gekomen, het Port. fort op Leitimor, en daarmee alle Port. bezittingen op Ambon en Onderh. Frederik Houtman, die tot gouverneur was aangesteld, ging er spoedig toe over, voor de richtige naleving van het monopolie, zg. Hongi-tochten te doen ondernemen. Een andere Holl. bevelhebber, Steven Sebastiaansz., nam het Portug. fort op Tidore; daar 't zonder bezetting gelaten was, werd 't later door de Spanjaarden veroverd. Cornelis Matelieff, op Ternate door de bevolking te

hulp geroepen, bouwde daar het fort Malajoe, later herdoopt in Oranje. De monopoliekoorts maakte, dat er door de onzen gedurig naar meer gejaagd werd, en wij van beschermers der bevolking wreede onderdrukkers en uitzuigers werden.

In 1609 kwam Verhoeff voor Neira om ten koste van alles het begeerde monopolie te verkrijgen. Noodgedwongen stonden de bewoners den bouw van een fort toe, maar datzelfde jaar werd Verhoeff met 45 man vermoord. Hoewel zijn dood gewroken werd, werd de toestand niet rustig voor Coen in 1821, na het verbond met de Eng. Comp., naar de Molukken kwam om met Banda af te rekenen. Coen heeft de bevolking van de Bandagroep uitgeroeid, de inheemsche bevolking werd vervangen vooral door gewezen Compagnies dienaren, die den in „perken" verdeelden grond kregen. Deze „perkeniers" moesten muscaatnoten en foelie tegen bepaalden prijs leveren. Slaven deden het eigenlijke werk, echter tegen hongerloon. Op Ambon verzette zich de bevolking steeds meer tegen het drukkend juk van het monopolie. Onder de gouverneurs van den Heuvel en van Deutekom kwam het tot een opstand. Het hoofd van het verzet was de Kapitan van Hitoe, Kakiali. G. G. van Diemen ging persoonlijk naar de Molukken en door tactvol optreden bedwong hij het verzet, dat echter spoedig weer uitbrak. Met behulp van Hamza, vorst van Ternate, werd een andere opstandeling, Leliato, gevangen genomen en onthoofd, waarna van Diemen vertrok. Onder gouv. Demmer was de opstand echter weer in vollen gang. Demmer trad vastberaden op, Kakiali werd door een Spanjaard vermoord en nu kon geheel Hitoe onder rechtstreeksch gezag gebracht worden. Onder Arnold de Vlamingh van Outshoorn, een nog hardvochtiger gouverneur, brak opnieuw een opstand uit. De Sultan van Ternate stierf en werd opgevolgd door een vriend der Hollanders, Mandarsjah, die echter door de bevolking van den troon werd gestooten, terwijl Manilla tot vorst werd uitgeroepen. Het verzet onder leiding van den Laksamana Saidi, dat overgeslagen was naar Ambon, werd op verschrikkelijk wreede wijze door de Vlamingh bedwongen. De nagelboomen werden allerwege geextirpeerd, de rust was teruggekeerd in de Molukken, maar het was een rust des doods. Nog eens, in 1680, uitte zich de ontevredenheid in een opstand onder Sultan Sibori van Ternate (Koning Amsterdam), het einde was, dat hij een contract teekende waarbij zijn land tot leen der Comp, werd verklaard. De Molukken, waarvan alle welvaart was weggevaagd, zijn er wel een bewijs van, hoe noodlottig het monopolie voor deze eens zoo bloeiende streken was geworden, voordeelen leverden zij der Comp. niet meer op.

Door den in 1793 uitgebroken oorlog van Engeland met Frankrijk konden de Molukken, op Ternate na, (zie BUDACH), een gemakkelijke prooi der Eng. worden. Dat de teruggave door de Eng. in 1814 de bevolking slecht naar den zin was bleek uit den slechts met moeite bedwongen opstand onder Matulesi. Na een persoonlijk bezoek van G. G. v. d. Capellen werden Hongitochten, gedwongen levering en extirpatie afgeschaft, en andere dringende verbeteringen aangebracht. Onder de Bus werden uit geldzucht al deze maatregelen weer ingetrokken, tot eerst in 1863 aan de verplichte specerijenteelt definitief een einde werd gemaakt, zie KRUIDNAGELEN.

In 1806 was het Gouvernement der Molukken in 2 res., Ternate en Ambon, opgelost. De toestand van beide gewesten was treurig, alles het gevolg van „onverantwoordelijke verwaarloozing onzerzijds", zooals G. G. van Lansberge schreef. Dan, in het laatst der 19e eeuw, waait een frissche wind over den Archipel en verdrijft den vroegeren dompergeest. Formeel bleven de bestaande verhoudingen gehandhaafd, maar de ingrijpende bestuursbemoeiingen hebben haar invloed op de zelfbesturen ten bate van land en volk in dit gewest niet gemist.

Zie ook onderdeelen der Molukken.

MOLUKKEN-INSTITUUT. Opgericht in Juni 1918, op denzelfden voet als bij Minangkabau-Instituut is vermeld.

MOLUKKENKRAB. Zie MIMI.

MOLUKKENPASSAGE. Zie MOLUKSCHE ZEE.

MOLUKSCHE ZEE tusschen Celebes en Halmahéra met Boeroe, en tusschen deze beide laatste eilanden gelegen, is zeer diep en wordt door de bergachtige Soela-eilanden in een Zuid- en Noord gedeelte gescheiden, welk laatste veelal *Molukkenpassage* wordt geheeten.

MOMPARANG-EILANDEN. Groep van onbewoonde eilandjes, zandbanken en koraalriffen, die zich van de N.O.kust van Billiton ongeveer 75 K.M. om de N.O. uitstrekt en veel bezocht wordt door de Orang Sĕkah van dat eiland om schildpadeieren te zoeken en jacht te maken op de doejoeng (zeekoe).

MONDAKAKI (JAV.). Zie TABERNAEMONTANA CORONARIA.

MONDTROM. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

MONGONDOUSCH. Zie BOLAÄNG-MONGONDOUSCH.

MONJÈT (SOEND.). Zie JAVAANSCHE AAP.

MONOPOLIES. Zie OPIUM REGIE, PANDHUISDIENST, VERKOOPINGEN (OPENBARE), ZOUT.

MONTRADO. Landstreek met gelijknamige hoofdplaats op Borneo's Westkust, vroeger een afd. vormende, welke het Z. gedeelte van het landschap Sambas omvatte, haar gebied vormt thans de onderafdeelingen Singkawang en Bĕnkajang. Zie verder SAMBAS. In Montrado had hoofdzakelijk het verzet plaats der Chineezen tegen het Ned. gezag in 1850 en volgende jaren, waarover zie KONGSI. De plaats, die bijna geheel door Chineezen bewoond wordt, ligt in een golvende vlakte omstreeks 8 uur van de kust.

MOŎETONG. Zelfbesturend landschap aan het N.W. gedeelte der Tominibocht, deel uitmakende van de onderafd. Parigi (zie aldaar) der afd. Midden Celebes, res. Menado, onder een zelfbestuurder met den titel Radja, bijgestaan door een districtshoofd te Tinombo. Voorn. plaatsen: Mooëtong, Toeladengi, Ongka, Tomini, waarnaar de Tominibocht genoemd is, Palasa en vooral Tinombo.

MOOKERVAART. De in 1681 gegraven Mookervaart ,tusschen Tji Sadanè of Dani en Tji Angké, en de Bacharachtsgracht, tusschen deze en Batavia, vormen een slecht onderhouden, maar toch door kleine vaartuigen druk gebruikten waterweg.

MORI (TOMORI). Landschap op de Oostkust van Celebes, ten W. van de golf van Tomori of Tomaiki. De heidensche bevolking is in twee

gedeelten te splitsen: berg-Tomori (zij, die meer de binnenlanden bewonen) en beneden-Tomori (die dichter bij de kusten verblijven). De vorst heeft geen gezag over de strandbevolking; daar schijnt Toboengkoe zekere suprematie uit te oefenen en men vindt er trouwens alleen Toboengkoesche en Boegineesche handelaren.

De hoofdplaats Petasia (= zeezicht), gelegen op twee heuvels ten Z.W. van het Lowomeer, was langen tijd door vorst Maroendoe (= donder), een gevaarlijk arak-drinker, zeer gevreesd, maar Kruyt en Adriani ontvingen van hem veel inlichtingen over zijn rijk. Sedert 1906 is het Europeesch bestuur ter Oostkust van Celebes gevestigd en is het landschap Mori gebracht bij de onderafd. Boengkoe en Mori, waarvan de hoofdplaats, Kolonedale, in het Westen der golf van Tomori is gelegen. Door het heerschen van rust en orde en veiligheid gaat dit landschap thans in bloei vooruit. De uitvoer van boschproducten is aanzienlijk. De Zending is met succes in Mori werkzaam; reeds zijn op verscheidene plaatsen scholen en kerken verrezen.

In Mori wordt de rijst gekweekt op droge velden. Van de industrie valt te vermelden: pottenbakken, foejakloppen, smeden, kopergieten.

MORINDA. Plantengeslacht der *Rubiaceeën* met een vrij groot aantal soorten in den Archipel. Het belangrijkste nut van de *Morinda*-soorten is het leveren van een kleurstof [(zie BĔNGKOEDOE, mĕngkoedoe (MAL.)]. Men onderscheidt als voornaamste soorten, *M. bracteata*, de Bĕngkoedoe laki-laki (MAL.) of moluksche mĕngkoedoe, en de echte Bĕngkoedoe (*M. citrifolia* L., Bĕngkoedoe daoen bĕsar, die voor de batikindustrie de belangrijkste soort is.

MORI'SCH. Zie BOENGKOESCH-MORISCHE TALEN.

MOROTAI of **MORO.** Eiland ten N.O. van Halmahéra, tusschen 1° 45′ en 2° 44′ N.B. en 128° 20′ en 128° 45′ O.L. met een oppervlakte van ongeveer 1800 K.M.², behoorende tot het Sultanaat Ternate; Morotai wil zeggen: Moro „over zee" ter onderscheiding van Morotia, „op den vasten wal", nl. het rijkje Moro op Halmahéra, bij Tobélo. Het geheele eiland is overdekt met zwaar bosch en buitengewoon rijk aan damar. De Zuidwestelijke uithoek, die eindigt in een ver in zee uitstekenden landtong van koraalsteen, is laag en moerassig; daar groeien veel sago-palmen. Het eiland is rijk aan prachtige houtsoorten; op Rao, een eil. ten N. van de eilandjes voor de W.-kust groeit b.v. ebbenhout. Behalve den bijna onuitputtelijken rijkdom aan damarboomen, bezit Moro veel rotan en sagopalmen.

De tegenwoordige bevolking, die in kleine complexen, waarvan Mira op de Z.O.kust de grootste is, langs de geheele kust en op de eilandjes woont, bedraagt een 4000 zielen, Galélareezen en Tobéloreezen. Hiervan zijn ruim 3000 heidenen. De rest is mohammedaansch, met uitzondering van ongeveer 300 christenen, verdeeld over vier gemeenten, nl. Boesoe-Boesoe, waar de zendeling woont, Sakita, Jawo en Sopi.

MORUS ALBA L., fam. *Moraceae.* Kĕrtaoe (MAL.), Bĕsaran (JAV.), Bĕbĕsaran (SOEND.). Heester of boom, afkomstig van China, op Java gekweekt en verwilderd (de Indische Moerbei).

MORUS MACROURA Miq. Kĕrtaoe (MAL.), Andalas (MINANGK. MAL.). Zeer groote boom van Sumatra en W.-Java, alleen in de Preanger voorkomend tusschen 900 en 1600 M. De boom levert een uitstekend meubel- en timmerhout, op Sumatra met dat van de djati vergeleken (Sumatra-djati of Fort de Kocksche djati). De boom is in de Padangsche Bovenlanden echter al voor een groot deel uitgeroeid en ook in de Preanger zeldzaam.

MOSKEE. A. DE GROOTE BEDEHUIZEN. Alleen de grootere, ook voor den Vrijdagsdienst ingerichte, bedehuizen worden *mĕsigit* genoemd (of ook wel *sĕmigit*; in Atjèh: *meuseugit, seumeugit*), afgeleid van het Arabische *masdjid*, d.i. de plaats, waar men bij den *sĕmbahjang* nederknielt. Op Java vindt men deze *mĕsigit's* op de hoofdplaatsen der regentschappen, maar dikwijls ook op districtshoofdplaatsen, soms zelfs in eenvoudige desa's. De moskeeën in den Indischen Archipel zijn vooral kenbaar aan den eigenaardigen vorm van het dak, dat uit 3 tot 5 verdiepingen met open tusschenruimten bestaat. Zij liggen op Java gewoonlijk aan de Westzijde van den aloen-aloen zóó, dat de tegenover den ingang liggende muur naar het Westen gericht is. In dien muur bevindt zich de nis (de zgn. *mikrab*), die de richting naar Mekka (de *kiblat*) moet aangeven.

De inwendige ruimte in de moskee is in het algemeen niet verdeeld; slechts wordt soms een gedeelte voor vrouwen afgeschoten. Dicht bij den *mikrab* staat de *mimbar* (of: *imbar*), d.i. de preekstoel, waarop Vrijdags de Arabische preek (*koetbah*) wordt voorgedragen. De voorgalerij (*soerambi*) is op Java bestemd voor de wekelijksche zittingen van den zgn. priesterraad. Op het erf van de moskee vinden de geloovigen hetzij een leiding van stroomend water, hetzij waterreservoirs, waardoor zij in de gelegenheid zijn om zich, zoo noodig, in ritueel reinen toestand (zie SĔMBAHJANG) te kunnen brengen en, alvorens de moskee binnen te gaan, hun voeten te wasschen.

Volgens de leer behoort de Vrijdagsdienst in het algemeen door alle ter plaatse gevestigde geloovigen t e z a m e n gehouden te worden. Slechts indien dit wegens de groote uitgestrektheid of talrijkheid der bevolking eener plaats niet mogelijk mocht zijn, mag de Vrijdagsdienst aldaar gelijktijdig in t w e e of m e e r gebouwen plaats hebben. Zie verder over het personeel en de administratie der moskeeën MOSKEE-PERSONEEL, PANGHOELOE en MOSKEE-KAS, over de bewoners der moskeewijk: KAOEM, KAOEMAN.

B. DORPSBEDEHUIZEN. Kleinere Mohammedaansche bedehuizen treft men in Nederl. Indië in menigte aan, zoowel in de dorpen en gehuchten als in de verschillende wijken (kampongs) der grootere plaatsen. Zij dienen voor de gemeenschappelijke *sĕmbahjang's* overal, waar men niet kan rekenen op een voldoend aantal geloovigen (40) voor den Vrijdagsdienst. Bovendien worden deze bedehuizen nog gebruikt voor verschillende andere godsdienstige bijeenkomsten en voor het geven van godsdienstonderricht. Men noemt ze op Java gewoonlijk met een aan het Perzisch ontleende benaming: *langgar*, in de Soendalanden: *tadjoeg*. De eerstbedoelde benaming is ook op Zuid-Sumatra, in Palembang en elders in Maleische streken en (in den vorm *langkara*) ook op Zuid-Celebes gebruikelijk. Bij de Minangkabauers noemt men deze bedehuizen *soerau*. In Atjèh

heeten zij *meunasah*, in het Gajō-land: *meresah*, welke beide laatste namen verbasteringen zijn van het Arabische *madrasah* (d.i. plaats waar onderwijs wordt gegeven).

C. Aankondiging in de moskee van de voor sembahjang en vasten bestemde tijden. De moskee is het centraalpunt van den Moslimschen eeredienst. Vandaar uit wordt ook het aanbreken der voor de *sĕmbahjang's* bestemde tijden op zoover mogelijk in den omtrek hoorbare wijze kenbaar gemaakt. Daartoe laat de met deze taak belaste moskeebeambte (zie MOSKEE-PERSONEEL) de Arabische formules van den *adan* of *adjan* (van het Arabische *adzân*, d.i. aankondiging), op Sumatra ook *bang* genoemd — met luider stemme weerklinken, hetzij van een bovenverdieping der moskee, uit een der openingen van het dak, hetzij van de minaret, indien zulk een toren aan of bij de moskee gebouwd mocht zijn, hetgeen ook in Nederl.-Indië niet zelden voorkomt. In den Indischen Archipel wordt bovendien, vóór het afroepen der voorgeschreven *adan*-formules, met kracht op een groote trom (den zgn. *bĕdoeg*, op Sumatra *taboeh, taboh* of *tamboe*) geslagen. Ook ter aanwijzing van verschillende perioden van den vastentijd wordt op den *bĕdoeg* geslagen, (zie VASTENMAAND). Zie verder over den dienst in de moskee: SĕMBAHJANG.

MOSKEEKAS. Tengevolge van de nalatigheid van vele *panghoeloe's* in het besteden van de hun door de bevolking op Java opgebrachte gelden aan het onderhoud der moskee-gebouwen, enz. en het geringe aandeel dat ze aan hun ondergeschikt personeel uitkeerden, werd door de plaatselijke overheden verordend, dat een zeker percentage van de emolumenten van het moskeepersoneel zou worden afgezonderd ter vorming van een zgn. „moskeekas", waaruit de noodzakelijke uitgaven voor den eeredienst zouden bekostigd worden.

Daar de moskeekassen buitengewoon snel aangroeiden, werden daaruit ook veel kosten bestreden, vroeger nooit voor rekening van de geestelijkheid komende, en vroeg deze bij allerlei gelegenheden meer van de Inl. bevolking.

Om deze redenen verbood de Indische Regeering later de vorming van zulke moskeekassen, waar zij nog niet bestonden en gelastte voortaan een nauwlettend toezicht van wege het Europeesch bestuur op de administratie der reeds bestaande moskeekassen. De desbetreffende missives en circulaires van de Indische Regeering aan de Hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madoera zijn te vinden in Adatrechtbundel VII (1913) p. 297—331.

In veel ruimeren, algemeenen zin wordt de benaming moskeekas soms ook wel gebruikt ter aanduiding van alle fondsen, welke door het hoofd van het moskeepersoneel in zijn functie als zoodanig worden beheerd. (Zie DJAKAT, PITRAH en WAKAP.)

MOSKEEPERSONEEL. Aan de moskee zijn verscheidene personen verbonden, die te zorgen hebben voor den geregelden gang der godsdienstoefeningen, het onderhoud, de reinheid en verlichting van het gebouw, enz. Zij staan op Java onder toezicht van den *panghoeloe* (zie aldaar).

De titel *imam* duidt den persoon aan, die als leider bij de *sĕmbahjang's* voorgaat; *katib* of *kĕtib* is een verbastering van het Arabische *chatîb*, d.i. prediker, nl. de persoon, die des Vrijdags en op feestdagen de *koetbah* (de Arabische preek) heeft voor te dragen; vgl. SĕMBAHJANG. De benaming *modin* moet wel een verbastering zijn van het Arabische *moe'addzin*, d.i. de persoon, belast met het afroepen van den *adzân* (d.i. de oproeping tot den *sĕmbahjang*). Met den op Java gebruikelijken titel *mĕrbot* duidt men den bediende aan, die zorgt voor het schoonvegen van het gebouw, enz.

Het moskeepersoneel, hoewel in het Europeesche spraakgebruik gewoonlijk gerangschikt onder de zgn. Mohammedaansche „geestelijkheid" vormt geen priesterschap. Een afzonderlijke klasse van personen, bij uitsluiting van anderen bevoegd tot priesterlijke handelingen en daartoe in het bijzonder gewijd, bestaat niet in den Islam. De moskeebeambten ontleenen dan ook geen persoonlijk aanzien aan hun beroepsbezigheden. Het loon, dat zij daarvoor ontvangen, is gewoonlijk zeer gering. Bijzondere bevoegdheden van godsdienstigen aard zijn hun niet toegekend.

MOSSEL (JACOB). Geb. te Enkhuizen 1704. Als matroos naar Indië vertrokken (1702), werd hij in Compagnie's dienst te Negapatnam (Coromandel) geplaatst (1721) en doorliep aldaar verschillende rangen. In 1750 werd hij tot Gouv.-Generaal verkozen. Mossel overleed te Batavia in 1761.

MOSSEN. Loemoet (jav., mal.), Loekoet (soend.). Deze planten zijn over den geheelen Archipel verspreid, doch zijn vooral goed ontwikkeld in de hoogere bergstreken, waar een zeer vochtige atmosfeer voortdurend aanwezig is, bv. in West-Java op ± 2000—2500 M. boven zee. Daar bedekken ze in dikke lagen de boomtakken en geven het bosch een eigenaardig uiterlijk.

MOTI. Eilandje benoorden Makian (0° 28' N.B.) door de bewoners van Makian Kètèn genoemd, behoorende tot het sultanaat Ternate. Het eiland heeft geen vaste bewoners, doch wordt geregeld bezocht door Makianners, die er tuinen aanleggen, waarvoor zij een geringe tuinbelasting aan den vorst betalen.

MUIZEN (*Muridae*). Soorten van muizen bewonen den geheelen Indischen Archipel en zijn op Nieuw-Guinea (vanwaar ruim 40 soorten bekend zijn) de eenige Knaagdieren. De door den mensch kosmopolitisch geworden huismuis (*Mus musculus* L.), zwarte rat (*M. rattus* L.) en bruine rat (*M. norvegicus* Erxl. = *decumanus* L.), zijn ook in den Archipel ingeburgerd. Deze beide laatste zijn het vooral, inzonderheid de eerste, die een groote rol spelen bij de verspreiding der pest.

MÜLLER (GEORG). Geb. 1790 te Mentz. Trad in 1816 als kapitein der Infanterie in Nederlandsch Indischen dienst. In 1818 werd hij benoemd tot resident der Westerafdeeling van Borneo, daarna in 1822 tot Inspecteur van de binnenlanden van Borneo, als hoedanig hij een reeks wetenschappelijke expedities ondernam om bedoelde binnenlanden in kaart te brengen. Op een dier expedities werd hij, 20 Jan. 1826, aan de Kapoeasrivier met zijn tochtgenooten door inboorlingen vermoord.

MÜLLER (SALOMON). Zoon van een herbergier te Heidelberg, had het uit liefhebberij ver gebracht in het opzetten van vogels. Toevallig met Boie en Macklot (zie aldaar) in aanraking gekomen, vergezelde hij hen als praeparateur op

hun reis naar Indië, na zich eerst nog eenigen tijd aan het Leidsch Museum te hebben geoefend. Hij is een der personen geweest, die het meest hebben bijgedragen tot de kennis der fauna onzer Indische gewesten. Overl. 1864. Zijn voornaamste geschriften zijn: Verhandelingen over de Natuurlijke Geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen, afdeeling Land- en Volkenkunde; en in vereeniging met Schlegel de afdeeling Zoölogie van hetzelfde werk; Reizen en onderzoekingen in den Ind. Archipel 1828—1836.

MULTATULI. Zie DOUWES DEKKER.

MUNTINGHE (Mr. HERMAN WARNER). Geb. te Amsterdam in 1773, promoveerde te Groningen in 1797 tot doctor in de beide rechten, werd in 1808 secretaris van Daendels en in 1809 secretaris-generaal en in hetzelfde jaar president van den Hoogen Raad van Justitie met den rang van extra-ordinair raad van Indië. Bij de oprichting van den Raad van Indië, die Raffles ter zijde stond, werd Muntinghe tot lid daarvan benoemd en was in die betrekking de vertrouwde raadsman van den landvoogd, die veel aan zijn kunde en ervaring te danken had. Ook na het herstel van het Nederlandsche gezag bleef Muntinghe in het vertrouwen der regeering deelen én als president van den Raad van finantiën, én als lid van verschillende commissiën, waaronder de adviseerende commissie aan de comm.-generaal toegevoegd. Overl. te Pekalongan 1827.

MUNTOK. Afd. van de res. Banka en Ond., bestuurd door een controleur, die in de gelijknamige hoofdplaats zetelt. Zij omvat het district Muntok met de onderdistricten Muntok, Plangas, Ampang en Kadiala en telde einde 1915 ongeveer 19.000 zielen.

Muntok is ook een der 9 mijndistricten, waarin het eiland Banka voor het tinbedrijf verdeeld is.

MUNTOK. Vroegere hoofdplaats der residentie Banka en Onderh. aan den N.ingang van Straat Banka. Nadat Muntok in het jaar 1913 als residentiezetel werd verlaten en de Kon. Paketvaart Mij. de andere havenplaatsen als Blinjoe, Pangkalpinang — de nieuwe hoofdplaats — Soengeiliat, door hare schepen liet aandoen, bleef van haar naam slechts de historische glans over.

Thans is Muntok nog slechts als zetel van de Banka-tinwinning van beteekenis; de handel heeft zich geheel verlegd.

De plaats telde in 1915 ruim 4100 zielen, nl.: 150 Europeanen, 1375 Chineezen, 2350 Inlanders, 80 Arabieren, 125 andere Vreemde Oosterlingen en 150 Orang Sĕkah.

MUNTWEZEN. De geschiedenis van het muntwezen in Nederlandsch-Indië is te verdeelen in twee tijdperken, het eerste gekenmerkt door een steeds grooter wordende verwarring en ontreddering, het tweede daarentegen door zoo'n rust en kracht, dat het daardoor zelfs gunstig afsteekt bij hetgeen andere koloniale rijken ter zelfder tijd hebben doorgemaakt. De scheiding tusschen de twee tijdperken en tevens de oorzaak van den ommekeer is de Muntwet van 1854 geweest, waarbij het muntstelsel van Nederland ook in zijn Oostersche koloniën is ingevoerd.

Naast tallooze kleinere gebreken en misgrepen, die het eerste tijdperk ontsieren, zijn in die eerste 250 jaar drie kapitale fouten naar voren te brengen, die als de hoofdoorzaken van den veelal jammerlijken toestand zijn aan te wijzen, namelijk het wanbesluit om de zilveren standpenningen in Indië hooger te valueeren dan in Nederland, de overstrooming van het land met minderwaardige pasmunt en de overmatige uitgifte van papieren geld. Het ongeluk heeft gewild, dat de drie bestanddeelen der toenmalige circulatie, de standpenningen, de pasmunt en het papieren geld, elk op zijn beurt, ja soms zelfs tegelijkertijd door zoo'n hoofdfout zijn getroffen, zoodat geen uitredding mogelijk was. Die misgrepen hebben het muntwezen in zulk een desolaten staat gebracht, dat de ontwikkeling onzer Koloniën er ernstig door moest worden benadeeld.

Den Gouverneur-Generaal Rochussen, in het najaar van 1845 opgetreden, komt de eer toe, de eerste juiste maatregelen, die ook met kracht werden uitgevoerd, genomen te hebben om het allerellendigste Indische muntwezen op een betere basis te brengen. De toestand wijzigde zich terstond door het invoeren van zilverrecepissen als overgangsmaatregel en vooral omdat hij tevens den wisselkoers op Nederland ging handhaven.

Gouverneur-Generaal Rochussen ging terstond in 1845 weder over tot het afgeven van wissels op Nederland, in den vorm van traites van de Indische Regeering op het Departement van Koloniën, aanvankelijk tegen den wisselkoers van den dag, doch weldra reeds op den koers van 95. Door deze afgifte van wissels werd een vastere verhouding gehandhaafd tusschen de Indische en Nederlandsche valuta, waardoor de eerste op den duur dezelfde waardevastheid als de laatste moest verkrijgen.

Als eenheid stelde Rochussen als overgangsmaatregel een recepis in, gelijkstaande met een Nederlandschen zilveren gulden. Deze recepis was wettig betaalmiddel en genoot terstond onvoorwaardelijk vertrouwen, eenvoudig omdat men voor f 100 in recepissen steeds na 10 maanden, sedert 1853 na 6 maanden, door middel der koloniale traites f 95 in Nederland in Nederlandsch courant kon verkrijgen.

De recepissen werden van 4 Februari 1846 af uitgegeven in coupures van 1, 5, 10, 25, 100 en 500 gulden.

Tengevolge van de handhaving van de zilverrecepis op zilverwaarde door de wisselafgifte op het land met zilveren standaard, dat Nederland destijds was, is de overgangsmaatregel van Rochussen in alle opzichten een succes geworden. Het eenige, dat nog overbleef om Indië definitief van een goed, regelmatig, goed functionneerend muntwezen te voorzien, bestond in de vervanging door een zilveren muntstuk als standaardmunt. Dit geschiedde bij de wet van 1 Mei 1854 (Ind. Stb. 62, Nederl. Stb. no. 75; zie ook Ind. Stb. 1855 nos. 42, 43 en 59).

Door de Indische Muntwet van 1854 werd het muntstelsel van Nederland, geregeld bij de wet van 26 November 1847, in hoofdzaak ook in de Oost-Indische Koloniën ingevoerd. Het was gebaseerd op den zilveren standaard met den Nederlandschen gulden, wegende 10 gram bruto en met een gehalte van 0.945 als eenheid en met dezen gulden, den rijksdaalder en den halven gulden als standpenningen. De pasmunt was van zilver ($^1/_4$, $^1/_{10}$ en $^1/_{20}$ gulden) in uiterlijk en gehalte eenigszins van de Nederlandsche zilveren

pasmunt afwijkende en wettig betaalmiddel tot f 10, en van koper (1 cent en $^1/_2$ cent), ook van afzonderlijken muntslag, en wettig betaalmiddel tot f 2.

De zilverrecepissen konden nu vervallen. Hare inwisseling werd gedurende 7 jaar opengesteld en een bedrag van f 26 millioen werd successievelijk à pari ingetrokken.

Het stelsel van de wet van 6 Juni 1875, waarbij het goud als wettig betaalmiddel in Nederland werd ingevoerd, en dat men vroeger gaarne den naam van den hinkenden standaard gaf, is bij de wet van 28 Maart 1877 (Ind. Stb. no. 112) ook in Nederlandsch-Indië ingevoerd. Men heeft ingezien, dat het niet aanging, dat in Nederland 10 zilveren guldens wettelijk in waarde gelijk zouden staan met een gouden tienguldenstuk van 6.048 gram fijn goud, terwijl aan houders van diezelfde zilveren munten in Nederlandsch-Indië een wet onthouden werd, die hun eenzelfden wettelijken waarborg gaf.

De groote kampioen voor de handhaving der goudwaarde ook voor de zilveren munten is Mr. N. P. van den Berg geweest, van 1873 tot 1889 President van de Javasche Bank; de grievendste verwijten zijn hem van de zijde der zilver-mannen niet gespaard; hij bleef echter steeds pal staan en heeft daarmede aan onze Koloniën een onschatbaren dienst bewezen, waarvan de beteekenis eerst in de verdere geschiedenis van het muntvraagstuk in Aziatische landen in het volle licht is gekomen.

Bijzondere toestanden op muntgebied heerschten ter O.kust van Sumatra en op W.-Borneo; door de vele betrekkingen met Singapore en Penang was de Straitsdollar daar de meest gangbare munt, terwijl, mede tengevolge der Chineesche koelie-immigratie, de O.kust een verzamelplaats geworden was van een ongeloofelijk aantal vreemde munten; hetzelfde was het geval met W.-Borneo. Van April tot 1 December 1906 werd toen de muntzuivering in West-Borneo ter hand genomen en met volkomen succes volbracht. In West-Borneo vertoefden evenwel slechts weinig Chineesche koelies en derhalve was in Sumatra de zaak veel ingewikkelder; toch is in de jaren 1907 en 1908 de muntzuivering ook ter Oostkust van Sumatra volbracht, een omvangrijk werk, dat echter ondanks sombere voorspellingen van troebelen, oproer, moord en doodslag, enz. zonder eenig incident is volbracht. Later volgde de uitbanning van den dollar in Riouw, Djambi, en nog eenige plaatsen door het Gouvernement zelf, zoodat thans de dollar uit al onze O.-I. bezittingen gebannen is. De Nederlandsche gulden is thans overal gangbaar als de eenige officieele rekeningseenheid, en een volkomen eenheid en rust op monetair gebied is thans in Nederlandsch Oost-Indië ingetreden, vooral ook door een zeer krachtige handhaving der buitenlandsche wisselkoersen door de toepassing van het gold-exchange systeem, waardoor de goudwaarde van den gulden N.-I. courant tegenover het moederland en den vreemde krachtig wordt gesteund.

Toch zijn er verspreid over onze koloniën nog overblijfselen van den ouden slechten munttoestand, en wel bepaaldelijk op die plaatsen, alwaar nog oude duiten en z.g. Chineesche kèpèngs in omloop zijn. Hoewel volgens de Wet van 20 Apr. 1855 de dubbele, heele en halve duiten reeds binnen 5 j. na dagteekening van die Wet buiten omloop zouden worden gesteld, is eerst bij de Wet van 22 Juli 1899 de duitenomloop voor geheel Java en Madoera definitief afgeschaft, zoodat op 15 Maart 1900 aan dien omloop een einde was gemaakt. De oude VOC duiten worden nog in vrij grooten getale aangetroffen in Midden- en Zuid-Celebes, op de eilanden Saleijer en Boeton en verder nog in de Lampongs op Zuid-Sumatra en op enkele plaatsen in het binnenland van Sumatra; het restant van die munt is naar die uithoeken gedrongen. In Midden-Celebes zijn bovendien nog de z.g. haantjesduiten in omloop, waarvan de waarde nog veel geringer is, afwisselend zelfs tot 4, ja soms tot 10 voor één cent.

De z,g. Chin. kèpèngs, op Bali en Lombok in gebruik, waarvan een snoer van 200, (gewicht $^3/_4$ K.G.) in den laatsten tijd een waarde had van ± 28 cent, worden nu ook langzamerhand uitgedreven; de Europ. oorlog, die zulk een groote vraag naar koper heeft doen ontstaan, heeft daartoe indirect zeer medegewerkt.

Als een curiosum zij hier nog gemeld, dat in Boeton vroeger grof geweven lapjes katoen als geld in omloop waren; de vorst en andere grootwaardigheidsbekleeders gaven ieder hun eigen „munt" uit, kenbaar aan het onderscheiden patroon van weefsel; deze lapjes golden als geld op den passer en konden verder voor betaling van belasting worden gebruikt. Deze lapjes zijn thans uit den omloop verdwenen, maar meer Noordelijk, in Palopo, in het Noordwesten van de golf van Boni, zijn enkele overgebleven exemplaren van die lapjes van Boeton in hoog aanzien, vooral bij het hof van de vorstin van Loewoe.

Nieuwe Muntwetten zijn gekomen, in Nederland bij de Wet van 31 October 1912 tot wijziging en aanvulling van de Muntwet 1901 (Ned. Stb. no. 324) en in Nederlandsch-Indië bij de „Wet van 31 October 1912, houdende nadere regeling van het Nederlandsch-Indische Muntwezen", waarbij de gelegenheid tot zilveraanmunting èn voor Nederland èn voor Nederlandsch-Indië weder werd opengesteld. Met alle gerustheid kan men zeggen, dat het muntwezen èn van Nederland èn van Nederlandsch-Indië thans op volkomen gezonde grondslagen rust; dit wordt thans ook steeds meer in het buitenland erkend, en vooral sedert den wereldoorlog 1914 zijn andere Rijken, waaronder de eersten, als Engeland, Frankrijk, Duitschland, Rusland, Oostenrijk-Hongarije, enz. steeds meer tot toepassing van geheel analoge beginselen op hun muntgebied gekomen.

MURRAYA EXOTICA L., fam. *Rutaceae*. Kĕmoening (MAL., JAV.), Kamoening (SOEND.). Een heester of lage boom met dubbelgevinde bladeren en witte, zeer welriekende bloemen, komt zoowel wild als gekweekt voor. De bloemen worden in het haar gedragen.

MUSA. Zie PISANG, MANILLAHENNIP en VEZELSTOFFEN.

MUSEA. Over het Koloniaal Museum, zie aldaar. In Ned. Indië is de eenige inrichting van dien aard het Museum van Oudheden en van voorwerpen van ethnologischen aard te Weltevreden, ingesteld door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (zie GENOOTSCHAPPEN).

Kleinere musea op het gebied van botanie

en zoölogie zijn als onderdeelen van het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel te Buitenzorg opgericht. De oprichting van openlucht-musea wordt in den laatsten tijd voor N. I. bepleit.

MUSKAATNOTEN. Zie NOTEMUSKAAT.

MUSSCHENBROEK (Mr. SAMUEL CORNELIS JAN WILLEM VAN). Geb. te 's-Gravenhage 1827 promoveerde te Leiden in de rechten 1852. Na te Delft het ambtenaarsexamen te hebben afgelegd (1 Sept. 1854), vertrok hij naar Java, doorliep verschillende rangen bij het B.B., werd in 1873 tot resident van Ternate, en in 1875 tot resident van Menado benoemd. Overl. 1883.

Van Musschenbroek, die een grondig kenner van het Javaansch was, legde zich ook met goed gevolg toe op de beoefening der natuurkundige wetenschappen, o. a. op de studie der vulkanische verschijnselen, met name der aardschuddingen (seismologie). Van zijn hand verscheen een groot aantal art. op natuurk. gebied. Van Musschenbroek ontdekte op zijn tochten o. a. een zeldzaam, aan de Europeesche geleerden onbekend zoogdier, dat den naam ontving van *Paradoxurus Musschenbroekii.*

MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN. Terwijl voor nadere bijzonderheden verwezen wordt naar het belangrijke en uitvoerige art. in de groote Encycl. van Ned. Indië volgt hier slechts een beschrijving van het meest wetenswaardige omtrent muziek en muziekinstrumenten in den Ind. Archipel, waarbij vanzelf sprekend de eerste en voornaamste plaats aan de beschrijving van de Jav. *gamelan* is ingeruimd.

De slaginstrumenten zijn bij de *gamelan* hoofdzaak. De voornaamste instrumenten van de gamelan zijn: de rebab, een viool, meest met een halven klapperdop als klankdoos, en twee geelkoperen snaren, gestemd in den derden en den zesden toon van het beneden te noemen saléndrô-octaaf. De rebabspeler is de leider van het orkest.

De soeling van de gamĕlan salèndro (waarbij het oktaaf 5 tonen heeft), is een fluit van bamboe, van onderen open, telt 4, bij de g.pélog(waarbij het oktaaf 7 tonen heeft), 6 galmgaten aan de bovenzijde.

De sĕlomprèt, een hobo, van djati- of van nangka-hout, loopt bekervormig uit. Gewoonlijk komt dit instrument in de gamĕlan niet voor.

De kĕndang, een kegelvormige trom, van een uitgehold stuk nangka-hout gemaakt, is aan beide zijden bespannen met bereide schapen- of bokkenhuiden, die door middel van een hoepel met trekkoorden en passanten, om deze aan te halen, worden gespannen.

De kĕtipoeng, mede kegelvormig, is kleiner dan de bovengenoemde kĕndang.

De tjĕlèmpoeng is een citer met een klankdoos van djatihout, 13 dubbel besnaarde tonen, waartoe 26 schroefpennen dienen en 13 haken aan de tegenover liggende zijde.

De liggende gongs, die bonang's heeten, zijn metalen ketels, met de opening naar beneden op koorden liggende in een op 4 pooten rustend houten raam; bij de bonangs onderscheidt men mannelijke (♂), en vrouwelijke (♀).

De saron's hebben in de gamĕlan salèndro 6, in de g. pélog 7 zwak gewelfde metalen klankstaven.

De gambang gângsâ heeft 15 metalen klankstaven. Gambang kajoe is een houtklavier; aantal klankstaven: 16, 18 of 20, $3^1/_2$ tot 4 octaaf.

De gĕndèr in de gamĕlan salèndro heeft 11 of 12 metalen, dunne, zwak gewelfde toetsen, in de g. pélog 12 of 13; maar er zijn ook gĕndèr's met 7 toetsen; zij rusten op koorden, die op het bovenraam van een houten gestel gespannen zijn; onder iedere toets staat een open bamboe-koker, die als klankdoos dienst doet.

De gong, het bekende metalen bekken, heeft somtijds een middellijn van 1 M. en wordt kostbaarder naarmate zij bij mindere grootte een dieper, voller geluid geeft. De gongs hangen gewoonlijk, twee of drie samen, aan een rek, gajor. De kampoel, de bĕndé en de bèri zijn kleinere gongs; de ketoek is een ♀ bonang, de kenong een ♂. Voorts heeft men nog rinkelinstrumenten en bij vorstelijke gamelans de groote trom, bĕdoeg of beter tètèq.

Java heeft twee toonstelsels, waarvan het gevolg is dat twee gamĕlans of stellen muziekinstrumenten, die volgens deze verschillende stelsels zijn ingericht, niet kunnen samenspelen; zij heeten de salèndro en de pélog. De Javaan onderscheidt het salèndro- en het pélog-octaaf door te zeggen dat van het eerste de tonen rĕnggang, wijd uiteen, van het tweede dĕkĕt, dicht bij elkander liggen; dit is volkomen juist, want het salèndro-octaaf heeft, evenals bij het oude toonstelsel der Chineezen, 5, het pèlog 7 tonen. Gemeten zijn de intervallen van beide stelsels herhaaldelijk, op verschillende manieren en met gebruikmaking van allerlei speeltuigen met vaste tonen, oude en nieuwe, uit de desa's en van de hoven afkomstig; maar tot een gelijkluidend resultaat is men niet gekomen. Ondanks de afwijkingen bestaat er eene merkbare neiging tot 5 gelijkwaardige intervallen van 1.2 toon ($\frac{100}{240}$ semitonen) van het diatonisch octaaf.

Tot een volledige gamĕlan, zooals men die in de Vorstenlanden vindt, behooren 24 spelers (nijâgâ). Een dergelijk orkest komt echter weinig voor, behalve aan de hoven in de Vorstenlanden. Alleen in de Vorstenlanden wordt nog goed gespeeld; muziek en dans staan daar, vooral in Jogjakarta, het hoogst, althans zoo beweren zij, die lang in deze plaats gewoond hebben en Soerakarta minder goed kennen.

Er zijn gamĕlan-wijzen, gĕndings, voor de salèndro en andere voor de pélog. Maar daarmede is de onderscheiding niet afgeloopen; de meeste toch hebben een bepaalde bestemming, worden alleen gespeeld hetzij bij het begroeten van gasten, bij hun heengaan, bij den aanvang van een feest, gedurende den maaltijd, enz.

In de laatste halve eeuw is, naar kenners beweren, weinig goeds gekomponeerd; de bepaald klassieke komposities zijn afkomstig uit de 17de eeuw, toen, onder sultan Agoeng, het Mataramsche rijk grooten bloei beleefde.

De schoone harmonieën, die een goede gamĕlan-muziek te hooren geeft, zouden doen vermoeden, dat althans eenige beginselen van een harmonie-leer bij de Javanen bestaan; dit is niet zoo: het oor wordt door geen verstandelijke reflexie geleid, de gelijktijdige klanken worden bij instinct gezocht of zijn aan het toeval te danken.

Bij allerlei gelegenheden wordt de gamĕlan te voorschijn gehaald en bij geen gebeurtenis

van eenige beteekenis ontbreekt zij; dat zij onafscheidelijk is van de wajang, het Javaansche schimmenspel, mag algemeen bekend geacht worden, zoomede dat zij bij de viering van plechtigheden van godsdienstigen aard, zooals de garĕbĕg moeloed, een groote rol speelt; voorts kan men haar hooren bij het Javaansche nieuwjaar, bij tornooien, militaire optochten en rampok-partijen (gevechten met dieren); zij geleidt den bruidstoet langs den weg, steunt door hare muziek dans en zang der danseressen, en weerklinkt evenzeer bij de vervulling eener gelofte, als bij de feesten, die gevierd worden bij de besnijdenis en in de 7e maand van de eerste zwangerschap. Hoeveel en welke instrumenten bijeen moeten zijn om een gamĕlan te vormen is moeilijk te zeggen; een volledige zou 18 instrumenten moeten bevatten, in 13 soorten.

Als surrogaat voor de bonang's en saron's vindt men in O.Java bij de gamelan wel gebruikt de angkloeng, maar het eigenlijke land van de angkloeng, een schud-instrument, is niet het Oosten, maar het Westen van Java: Bantam en de Preanger; het is zeker een der alleroudste instrumenten, van moeilijk te bepalen herkomst en bij de bevolking van West-Java zeer in aanzien gebleven. Het bestaat uit bamboe-kokers van ongelijke lengte en dikte, van boven schuin bijgesneden als een ganzepen en aldaar geregen aan een horizontale bamboe-lat; van onderen zijn de kokers, die bij uitzondering rood gelakt en fraai besneden worden, gesloten door een knoop en onder dien knoop zijn er twee uitsteeksels aangesneden, die hangen in de vierkant gehakte gaten van een liggende bamboe; de kokers kunnen, wanneer de toestel geschud wordt, zóóver heen en weer schommelen als de lengte van de gaten in die horizontale bamboe gedoogt en daarbij stooten de uitsteeksels tegen den wand van die bamboe, loodrecht op de vezels, welke stooten een luchtkolom in den schommelenden koker doen trillen op een toonhoogte, die van den vorm, de lengte en de dikte des kokers, en met een kracht, die van het schudden afhankelijk is. De geheele toestel is in een raam van bamboe gevat, waarvan de omvang afhankelijk is van het aantal klankkokers. Groote instrumenten hebben tot 15 kokers en de tonen van de grootste en de kleinste verschillen wel 2 oktaven. De groote bamboe's geven een mooi, mollig, klokkend geluid; bij de kleinere wordt het geluid niet alleen zwakker, maar het ontaardt in een gerammel en gekletter, dat weinig op muziek gelijkt. Laat men de kokers vrij hangen dan brengt het instrument bij schudding evenveel tonen tegelijk voort als er kokers zijn. Door een of meer kokers beurtelings vast te houden en los te laten en aan het schudden eenig rhythme te geven, kan muzikaal effect worden verkregen.

De angkloeng wordt wel als afzonderlijk instrument, soms met begeleiding van een soeling, bespeeld, maar meestal voegt men een aantal angkloengs van verschillend kaliber bij elkander tot een orkest.

De katjapi en de tarawangsa in vereeniging met de soeling, begeleiden bij de Badoej's den zang van twee zangers, meestal jongens van 12 tot 14 jaar; rĕndo heet dit zangspel; de tonen der instrumenten zijn welluidend, maar tevens zeer melankoliek en het geheel klinkt wat eentonig, maar niet onaangenaam.

Van het g e z a n g der Javanen is weinig opgeteekend met vermelding der inheemsche toonladders. Hun poëzie wordt bij de voordracht niet gezegd, maar gezongen. Poëzie en zang vormen één ondeelbaar geheel; alle poëzie is bestemd om gezongen te worden, alle lezen van poëzie is noodzakelijk zingen. Van de tĕmbangs, sĕkars of zangwijzen voor de lezing van oude heldendichten bestemd, is een aantal in ons notenschrift, op het gehoor, opgeteekend en uitgegeven.

De talèdèq's of zangeressen, die bij de gamĕlan medewerken, zijn doorgaans tevens danseressen en publieke vrouwen, die in het bordeel les krijgen van den waard, loerah, die de rĕbab bespeelt, terwijl een der andere vrouwen voorzingt. Bij de wajang-vertooning zingt de talèdèq op verschillende zangwijzen brokstukken van het verhaal, maar daarenboven nog allerlei geimproviseerde tusschenzangen, die geen verband houden met het verhaal van den dalang.

Van de overige op Java voorkomende, niet bij de gamelan behoorende muziekinstrumenten kunnen genoemd worden: de t e r b a n g of tamboerijn, en uit de Soendalanden: de t j a l o e n g — 12 of 14 bamboekokers van $^1/_2$ tot 3 voet, aan den eenen kant open en schuin bijgesneden, aan den anderen door een knoop gesloten, en met eenige tusschenruimten opgehangen aan twee schuin gespannen touwen; met een hard stokje worden zij geslagen; de k a t j a p i, een tokkel-instrument van langwerpig vierk. vorm, 1.25 M. lang en $12^1/_2$ cM. breed, met 6 koperen snaren. (Onder begeleiding van de katjapi zegt de toekang mantoen, de Soendaneesche bard, des avonds voor zijn dorpsgenooten de zangen op, die van Padjadjarans grootheid verhalen); de t a r a w a n g s a, een soort viool met 3 koperen snaren.

Van de buitenbezittingen vermelden wij slechts behalve de allerwege voorkomende gongs, trommen, tamboerijnen, fluiten en rebab's, eenige typische instrumenten, in de eerste plaats de b a m b o e c i t e r, voorkomende op Java, Sumatra, Nias, de Molukken, Timor en omliggende eil. en buiten Ned. Indië: op de Philppijnen, de Nicobaren en Madagascar. Het instrument bestaat uit een bamboelid, met een knoop aan ieder eind, en draagt eenige snaren van den bamboebast zelven, waartoe van dezen op eenige plaatsen snaarvormige draden zijn losgemaakt, zoodanig, dat alleen de beide uiteinden zijn blijven vastzitten; door stukjes hout aan de einden onder de snaren te wringen, kan men deze min of meer spannen en door tokkelen of slaan verschillende tonen doen voortbrengen. Voorts moet vermeld worden de n e u s f l u i t (Borneo, Centraal-Celebes, Nias, Bali en de Philippijnen); de m o n d t r o m (Borneo, M.Celebes, Flores, omtrek Sentani-meer op N.Nieuw Guinea), en eindelijk van Cèntraal-Borneo en Eng. Borneo de k l è d i. of het mondorgel, bestaande uit een knotsvormige kalebas, waarvan de kromme en doorboorde hals tot mondstuk dient; in den bovenwand is een groote opening, die een bundel van 5 of 6 dunne bamboepijpen doorlaat van 90 tot 130 cM. lang elk met een gat even boven de kalebra, het ondereind van iedere pijp is voorzien van een doorslaande tong, die in trilling gebracht wordt als

men, het gat van de pijp sluitende, in den hals van de kalebas blaast.

Omtrent de oude bronzen pauken of keteltrommen, die op Saleier en elders in den Archipel gevonden worden, zie men KETELTROMMEN, omtrent Bali, waar men zoowel gamĕlan als angkloeng vindt, verdient vermelding, dat Dr. Brandes in 1893 bij het onderzoek van geschriften op lontar-blad, in Balineesch-Javaansch schrift, bevond dat de tekst van oude minneliederen soms van hunne gĕnding of zangwijze is vergezeld. De bundels, waarin deze liederen voorkomen, bevatten stukken uit verschillende tijden in frequente en minder frequent gebruikte maten; en het is uitsluitend bij de ongewone maten, dat men door middel van notenschrift de lagoe, de melodie aangeduid vindt.

Op Ambon en de Oeliasers is de bevolking zeer verzot op muziek, zang en dans. Het aantal liederen is onbegrensd; zij worden gezongen, onder begeleiding van viool of harmonica, trom, triangel, enz. en gedanst tegelijk, niet afzonderlijk, zijn bijna nooit langer dan 6 tot 8 maten, maar deze herhaalt men uren lang. Er wordt zuiver gezongen, en de liedjes van Ambon en de Oeliasers, waarvan er een aantal in ons notenschrift werden overgebracht, zijn over 't algemeen eenvoudige deuntjes van zeer simpel maaksel, enkele hebben een aardige melodie.

Ook bij het varen maken deze eilanders muziek; in een orembaai, die door 16 tot 20 man geroeid wordt, zitten boven op de voor den reiziger bestemde hut 2 of 3 man, met trom en gong, waarmede zij het gezang der roeiers begeleiden, dag en nacht.

De Vlaamsche musicus Emiel Hullebroeck heeft, gedurende zijn reis door den Archipel in 1915/16, een 100-tal inlandsche liedjes opgeteekend, en ongeveer 20 daarvan, met piano-begeleiding, voorgedragen in Nederland. Hij vond, dat men in de Molukken beter zingt dan elders, en dat de liederen forscher, melodieuser en typischer zijn; de verbastering is er geringer dan op de Westelijke eilanden.

MIJER (Mr. PIETER). Geb. 1812 te Batavia, promoveerde 1832 te Leiden tot doctor in de beide rechten, vertrok 1833 naar Indië, behaalde 1834 het radicaal van Ind. ambt., ging weldra bij de rechterlijke macht over, werd in 1846 vice-president van het Hoog Gerechtshof, 1851 lid van den Raad van N.-Indië; in 1855 vertrok hij met verlof naar Nederland en werd daar 1855 met ingang van ult. Jan. 1856 tot Minister van Koloniën benoemd. Uit die betrekking werd hij 12 Maart 1858 op zijn verzoek eervol ontslagen; van Sept. 1860 tot Mei 1866 was hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en werd, na het aftreden van het Ministerie Fransen v. d. Putte, 30 Mei 1866 tot Minister van Koloniën benoemd. Zijne spoedig daarop gevolgde aanstelling (18 Sept. 1866) tot Gouv.-Generaal gaf den heer Keuchenius aanleiding tot het indienen eener motie om die daad van de Regeering af te keuren, welker aanneming gevolgd werd door de ontbinding der Tweede Kamer (zie KEUCHENIUS); hij legde den 1 Jan. 1872 het bestuur neder; overl. 1881.

Van de hand van Mr. Mijer verscheen een aantal geschriften, waaronder zeer belangrijke, hoofdzakelijk betreffende de geschiedenis van N.-Indië.

MIJNBOUW; MIJNONTGINNING. Omtrent den Europ. mijnbouw en mijnontginning zie men op GOUD en de namen der overige delfstoffen. Ten aanzien der Inl. mijnontginning het volgende. Het is bekend, dat reeds vóór de vestiging der Nederlanders in Indië door de bevolking op verschillende plaatsen mijnontginning, zij het ook op primitieve wijze, werd gedreven. De dagzoomen der goudhoudende gangen in Benkoelen werden bewerkt in een tijdvak, dat zeer ver achter ons ligt (Hindoe-rijken) en het feit, dat zulke „outcrops" dikwijls rijk zijn aan vrij goud, dat daaruit gemakkelijk te winnen is, benevens de blijkbaar bestaande gemeenschap van Sumatra (en Java) met de staten in Voor- en Achter-Indië, zijn de oorzaken geweest, dat in enkele Hindoegeschriften verhalen voorkomen van den fabelachtigen goudrijkdom van „Suwarna-dwîpa en Jawa-dwîpa". Voor zoover Java betreft moeten die verhalen tot het rijk der legenden worden verwezen; het is absoluut zeker, dat in historischen tijd op dit eiland geen edel metaal gewonnen is, behalve dan wellicht in zeer kleine hoeveelheden door verwasschen van rivierzand. Ook in Noord-Celebes werd in later tijd een aantal oude inlandsche mijnwerken op goudertsen aangetroffen en niet onmogelijk is het, dat er nog meer bekend zullen worden.

Ook het uitwasschen van het stroomgoud schijnt reeds vroeg in zwang te zijn geweest, doch dit geschiedde meestal slechts op kleine schaal. Alleen op Borneo werden uitgestrekte terreinen in bewerking genomen en van algemeene bekendheid in dit opzicht zijn de Chineesche gezelschappen of kongsi's, die in West-Borneo geruimen tijd een zoo overwegende rol hebben gespeeld, sedert zij zich omstreeks het midden der 18e eeuw aldaar vestigden (zie verder bij GOUD). Ook in sommige streken van Noord-Celebes, o. a. in Bolang Mongondou, werd het goudwasschen door een vrij groot aantal personen als een industrie beoefend.

Het goudwasschen uit rivierzand en -grint was vroeger, veel meer nog dan thans, een der middelen van bestaan, voornamelijk in de Westelijke helft van Sumatra, op Borneo en Noord-Celebes. Tegenwoordig zal de hoeveelheid, welke op deze wijze per jaar verzameld wordt, niet veel meer dan ƒ 25.000 à ƒ 30.000 aan waarde vertegenwoordigen; zij concentreert zich in de afdeeling Loeboek Sikaping op Sumatra, de landschappen Sambas en Sanggau ter Wester-afdeeling van Borneo, de afdeeling Pleihari in Zuid-Borneo en in Bolaäng Mongondou in Menado.

Behalve het goud werden in Borneo ook de diamanten uitgewasschen, die zoowel in het Z.O. (Martapoera) als in het W. (Landak) voorkomen; reeds door de Portugeezen werden deze opgekocht.

Van andere delfstoffen is vooral tinsteen te noemen, waarvan het bestaan en ook de versmelting reeds eeuwen geleden bekend waren, voornamelijk op Banka, doch ook op andere eilanden behoorende tot de Riouw-Lingga-groep. Dat hierbij soms werkelijk mijnbouw plaats had, bleek op Singkèp, toen de latere europeesche ontginners tot de ervaring kwamen, dat rijke afzettingen door een geheel stelsel van putjes en galerijen was uitgewerkt, zonder dat er aan de oppervlakte veel van te bespeuren was geweest.

De rijkdom van Indië aan kolen, die niet zelden in zeer kenmerkende lagen aan de oppervlakte

komen, was aan de inlanders natuurlijk reeds lang bekend, maar daar zij het product zelf niet gebruikten, dateeren de inlandsche ontginningen eerst van den tijd dat het door de Europeanen gevraagd werd. Sedert wordt geregeld zoowel in Palembang als in West-Oost- en Zuid-Borneo een zekere, doch zeer afwisselende hoeveelheid kolen op inlandsche, d. w. z. zeer primitieve, wijze gewonnen, waarbij de zuiverheid dikwijls veel te wenschen overlaat.

Het is een feit, dat enkele Dajaksche stammen van Zuid-Borneo uit het aldaar voorkomende natuurlijke ijzererts uitstekende wapens wisten te vervaardigen; deze industrie heeft thans nagenoeg geheel opgehouden te bestaan.

Ook andere ertsen werden plaatselijk wel gewonnen, zoo b.v. lood (Sumatra's Westkust, Zuidwest-Borneo) en bismuth (waarvan op Samosir kogels werden gegoten). Verder haalde (en haalt nog wel) de inlandsche bevolking zwavel uit de vulkanen, dat vroeger voor de bereiding van kruit werd gebezigd (zie bij ZWAVEL) en verzamelde zij op sommige punten van Java de aardhars, die voor verlichting diende.

Ten slotte moet nog melding gemaakt worden van de winning van petroleum uit de natuurlijke vindplaatsen op Sumatra en Java, die dan voor verschillende doeleinden (geneesmiddel, waterdicht-bekleeding, verlichting) werd verkocht. De latere europeesche concessionarissen betaalden een schadeloosstelling aan de betrokken bevolking, waartegenover deze van het winningsrecht afzag.

De Indische Mijnwet (Ind. Stb. 1899 no. 214) is krachtens art. 6 (2) *niet* van toepassing op de ontginning van delfstoffen door de inlandsche en daarmede gelijkgestelde bevolking, voor zoover die ontginning óf op kleine schaal en voor eigen rekening en bate geschiedt, óf als behoorende tot de verpachte middelen of uit anderen hoofde afzonderlijk geregeld is.

MIJNWETGEVING. A. In de letterlijke beteekenis van dit woord kan van een mijnwetgeving voor Ned. Oost-Indië eerst worden gesproken van af 1899, toen de tegenwoordig geldende Indische Mijnwet in het Staatsblad werd afgekondigd. Tevoren werden alle regelingen, de mijnontginning in Indië betreffende, bij Kon. Besluit, resp. bij Ordonnantie vastgesteld, met uitzondering van de Billiton-concessie, die bij de Wet van 23 Maart 1852 werd verleend.

Opgemerkt dient verder nog te worden, dat zelfs thans nog geen mijnwetgeving voor *geheel* Ned. Oost-Indië bestaat. Immers het 2e lid van art. 27 van het Regeerings-Reglement luidt: „De algemeene verorderingen zijn op die gedeelten van Ned.-Indië, alwaar het recht van zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken is gelaten, slechts in zooverre toepasselijk als met dat recht bestaanbaar is." Daar nu volgens inlandsche opvatting geen scheiding van onder- en bovengrond gemaakt wordt (die den grondslag uitmaakt der moderne mijnwetgevingen), zoo volgt hieruit, dat onze mijnwet alleen in de z.g. Gouvernementslanden van toepassing is. Intusschen heeft reeds een groot aantal inlandsche vorsten bij overeenkomst van hun mijnrechten ten behoeve van het Gouvernement afstand gedaan, tegen een schadevergoeding bestaande in een deel van te heffen vast recht en cijns. Voor de landschappen, waar de zelfbesturen nog geen zoodanige overeenkomsten hebben aangegaan, is bepaald, dat geen vergunning of concessie en ook geen overdracht daarvan geldig is, tenzij de betrekkelijke akte door de Regeering is goedgekeurd. Voor die zelfbesturende landschappen, wier verhouding tot het Gouv. beheerscht wordt door de z.g. Korte Verklaring strekt zich volgens art. 15 sub f der Zelfbestuursordonn. van 1914 (Ind. Stb. 24) het recht van zelfbestuur *niet* uit tot het verleenen van vergunningen tot mijnbouwkundige opsporingen en van concessies tot mijnbouw.

De tegenwoordige regeling wordt beheerscht door de in 1899 (Ned. Stb. 124, Ind. Stb. 214) afgekondigde Indische Mijnwet van 23 Mei, die met de wijzigingswet van 26 Sept. 1910 (Ned. Stb. 293; Ind. Stb. 588) en de wijzigingsordonnanties in Ind. Stb. 1912 no. 360, 1914 nos. 185 en 689 en 1916 nos. 570 en 716 nog heden van kracht is. In tegenstelling met de voornaamste buitenlandsche wetgevingen werd in de Indische Mijnwet vastgehouden aan het reeds in het K. B. van 1873 opgenomen beginsel, dat het boren en exploiteeren van petroleumputten met mijnontginning wordt gelijkgesteld. De mijnordonnantie ter uitvoering der mijnwet werd bij Ind. Stb. 1906 no. 434 afgekondigd en trad tegelijk met de I. M. op 1 Mei 1907 in werking.

Tengevolge eener op 26 Sept. 1910 bekrachtigde wet werden in de jaren 1911-1916 uitgestrekte veelbelovende landstreken voor opsporingen door particulieren gesloten en gereserveerd voor onderzoekingen door het Gouvernement. Te zamen genomen kan men de oppervlakte van het aldus gereserveerde terrein zeker op 35 millioen H.A. schatten. Mede werden gereserveerd de terreinen (resp. de territoriale wateren), waarin de tegenwoordige gouvernementsmijnontginningen zijn gelegen n.l. Banka, Ombilin, Poeloe Laut en ook de eilanden en territoriale wateren rondom Billiton.

De voornaamste bepalingen der thans nog vigeerende Indische mijnverordeningen zijn in de groote Encycl. van N.-I. te vinden.

Tengevolge van den aandrang om den Lande uit den Ind. mijnbouw meer inkomsten te doen toekomen werd 8 Juli 1916 een wetsontwerp tot wijziging der Indische Mijnwet bij de Tweede Kamer ingediend. Die wijziging komt hoofdzakelijk neer op een verandering van het 1e lid van art. 1 dier wet; de daarin opgesomde delfstoffen worden gesplitst in 2 groepen, waarvan de tweede de delfstoffen bevat, welker ontdekking *geen recht geeft op concessie;* hiertoe zijn gebracht *1e* steenen bruinkolen, *2e* aardolie en gassen, *3e* jodium. Daarenboven kunnen terreinen worden gereserveerd voor gouvernementsonderzoek naar bepaald aangewezen delfstoffen.

MIJNWEZEN (DIENST VAN HET). Bij de instelling van het Departement van Gouvernementsbedrijven ging het Mijnwezen, eerst behoord hebbende tot het Dep. van B. O. W., daarna tot dat van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, daarbij over.

Volgens het Kol. Verslag van 1916 bestond op ult. Juni 1916 van dat jaar het ingenieurspersoneel uit: den Chef van het Mijnwezen, 2 hoofdingenieurs en 30 ingenieurs in vasten-, 20 ingenieurs en 8 geologen in tijdelijken dienst, terwijl 3 ingenieurs in vasten en 1 in tijdelijken dienst met verlof in het buitenland vertoefden; het

verdere technische personeel bestond op dien datum uit 3 topografen, 1 teekenaar, 2 hoofdopzieners, 10 opzieners, 3 onderopzieners, 1 hoofdboormeester en 8 boormeesters der 1ste kl. in vasten-, en 1 chef van kaartenbureau, 2 teekenaars, 2 topografen, 1 hoofdopziener, 1 opziener, 3 onderopzieners en 6 boormeesters in tijdelijken dienst. Het *Hoofdbureau* van het Mijnwezen omvat tegenwoordig de volgende afdeelingen: I. Mijninspectie en Cijns; II Grondpeilwezen; III Mijnbouwkundige onderzoekingen, Geologische opnemingen. Beheer der verzamelingen, Laboratorium, Redactie van het Jaarboek; IV. Mijnverordeningen; V. Technische zaken en Teekenkamer; VI. Algemeene zaken, Personeel, Archief en Expeditie.

Werkkring. De dienst van het Mijnwezen omvat sedert 1873 (Ind. Stb. no. 280): *a.* De leiding en, waar noodig, het beheer van 's Gouvernements ontginningen en delfstoffen. *b.* Het van Gouvernementswege in het belang der algemeene veiligheid en van den fiscus houden van toezicht over alle ontginningen van delfstoffen bevattende gronden en daaruit voortvloeiende fabriekmatige inrichtingen. *c.* Het openbaar maken van alles wat op het gebied der geologie, metallurgie en mijnbouw voor de industrie en de wetenschap van belang is. *d.* Het uitvoeren van eene geleidelijke geologische opneming van de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen. *e.* Het uitvoeren van de onderzoekingen van mijnbouwkundigen aard, die door den Gouv. Generaal noodig worden geacht. *f.* Het uitvoeren van mineralogisch-scheikundige en metallurgische onderzoekingen. *g.*) De dienst van het grondpeilwezen.

Zie verder KOLEN, en TIN.

MYRISTICA. Plantengeslacht der *Myristicaceeën* met een groot aantal soorten in Zuid- en Zuid-Oost-Azië, meest kleine boomen met groene, eenslachtige bloemen en openspringende vruchten. Bekend is *Myristica fragrans*, de Notemuskaat (zie aldaar), doch ook andere soorten hebben eenig nut, zooals *M. argentea* Warb. de Papoeanoot of Wilde noot van Nieuw-Guinea, die door de Papoea's in Z.-West-Nieuw-Guinea min of meer wordt aangeplant voor den uitvoer. Zoowel foelie als noot hebben belangrijk geringer waarde dan de Banda-noot.

N.

NAAMGEVING. Geslachts- of familienamen zijn bij de inlanders van Ned.-Indië niet in gebruik; waar zij door hen gevoerd worden, is dit het gevolg van Europeeschen invloed, zooals bij inl. Christenen in de Minahasa en op de Molukken en bij enkele volken van de eilanden in het Z.O. van den Archipel, waar Portugeezen zich vestigden.

Op J a v a ontvangt het kind gewoonlijk zijn naam op den 3den dag na de geboorte; in den regel geschiedt dit op feestelijke wijze, in eene bijeenkomst van desagenooten (sĕdĕkah) en wordt de naam veelal door den vader bepaald, die echter de goedkeuring van de ouderen onder de aanwezigen inroept. In den regel echter ontvangen de kinderen de namen der grootouders, wanneer dezen nog in leven zijn. De hier besproken „kindernaam" is gewoonlijk in overeenstemming met den stand der ouders; bij gewone Javanen Indonesisch, zooals Sidin, Sariman; bij aristocratische familiën Hindoesch. Kinderen van hadji's of andere vromen ontvangen wel bekende Arabische namen.

Ofschoon deze kindernaam door den Javaan op lateren leeftijd gewoonlijk voor andere namen verwisseld wordt, schijnt hij volgens sommigen een vaster kenmerk op te leveren dan de later aangenomen naam.

Naamsverwisselingen komen bij verschillende gelegenheden voor, b.v. bij de geboorte van het eerste kind, hetgeen k a r a n a n a k, „geheeten naar zijn kind" genoemd wordt. In dit geval worden de ouders naar dat kind genoemd, met bijvoeging voor den vader van Pak (Bapak, vader) en voor de moeder van Bok (Ĕmbok, moeder), zoodat de man, die vroeger b. v. Sidin heette, nu „Pak-Sariman" genoemd wordt. Soms wordt de naam van een kind veranderd, ten einde dit aan slechte invloeden te onttrekken, als het b. v. sukkelt en ziekelijk is en dan nemen de ouders dien nieuwen naam tevens als oudernaam aan. Ook op lateren leeftijd verwisselt men om diezelfde reden wel van naam, wanneer men b. v. met allerlei tegenspoed heeft te kampen, en dan door naamsverwisseling daaraan hoopt te ontkomen.

Een aanleiding om een anderen naam aan te nemen ligt in verandering van rang en stand; het gebruik geeft aan, welke namen voor den nieuwen rang passend zijn. Bij gelegenheid der bedevaart naar Mekka neemt men gewoonlijk (liefst met voorlichting van een Mekkaansch geleerde) een bekenden Arabischen naam aan. Vrome Mohammedanen in den Archipel voeren bij voorkeur zulk een Arabischen naam, soms echter ook wel Hindoenamen, zooals Prawirânâtâ, Adi Widjâjâ. Tot het Christendom bekeerde Javanen nemen in den regel bij den doop naast den ouden naam een tweeden aan; dikwijls, ofschoon niet altijd, een bijbelschen of Europeeschen naam.

Voor Soendaneezen en Madoereezen geldt in hoofdtrekken hetgeen omtrent de Javanen is opgemerkt; bij eerstgenoemden wordt de oudernaam aan den kindernaam toegevoegd en vervangt dezen niet.

Bij de A t j è h e r s geschiedt de naamgeving meestal eerst na den kraamtijd van 44 dagen en zonder veel plechtigheid.

Bij de M i n a n g k a b a u e r s wordt eveneens spoedig na de geboorte, in den regel, in overeenstemming met de Moslimsche wet, op den 7den dag, aan het kind een naam gegeven, de n a m ŏ k è t è' (k ĕ t j i l). Deze naam is een echte „kindernaam", daar men hem eigenlijk alleen als kind draagt; in de L Kota en Tanah-Datar bestaat echter de gewoonte, dat men dien naam ook als volwassene behoudt, ten-

zij men als hoofd aanspraak op een bepaalden *galar* heeft. Die kindernaam wordt ook meermalen voor een anderen verwisseld; vader en moeder worden, wanneer zij geen titel-galar bezitten, na de geboorte van een kind met den naam van hun eerstgeborene aangeduid; ook worden grootvaders wel naar den kleinzoon, ooms naar den neef genoemd. Dit is de g a l a i m b a u a n (van i m b a u, toeroepen).

In deze gevallen heeft „gala" of „galar" de beteekenis van „naam"; de beteekenis der hoogere galar's kan echter het best door „titel" worden weergegeven. Met name is dit het geval met den g a l a r p o e s a k a, de galar, die in elke familie erfelijk is. In elke familie van een soekoe toch is een galar poesaka, die door haar hoofd (panghoeloe) gedragen wordt en dus onveranderlijk aan die betrekking verbonden blijft. De galar poesaka mag, op straf van boete, door niemand gedragen worden die er geen recht op heeft.

Behalve de galar poesaka kent de Minangkabauer nog als titel de g a l a r m o e d a. Wanneer verschillende personen, tot dezelfde familie behoorende, (kamanakan) volwassen zijn, en een hunner den galar poesaka heeft, nemen de anderen een galar aan, die slechts daardoor van den erfelijken galar verschilt, dat de titel „datoe", — die alleen den panghoeloe toekomt, — daarin niet voorkomt.

De galars, die uit een praedicaat en omschrijving bestaan, zijn over het algemeen zeer hoogdravend, zoodat zelfs praedicaten als: soetan, maharadjŏ, radjŏ, bagindŏ, niet zelden voorkomen. Zij bewijzen echter volstrekt niet den hoogen rang van hem die ze voert, daar ze dikwijls door lieden uit het volk gedragen worden. Zooals boven reeds werd gezegd, duidt alleen het praedicaat „datoe" aan, dat de drager een hoofd is. In de kuststreken van Sumatra echter wijzen de praedicaten inderdaad op hoogeren of lageren adelstand, zooals radja, soetan.

Bij de B a t a k s wordt de galar in verschillende streken eveneens gedragen, waarschijnlijk ten gevolge van Maleischen invloed.

Wat overigens de naamgeving bij de Bataks betreft, zoo geschiedt deze eveneens eenige dagen na de geboorte van het kind; is het eerste kind een jongen, dan geeft de moeder, de moedersbroeder of diens vrouw den naam, anders de tante van vaders kant; de volgende kinderen ontvangen dien van vader en moeder. Om na te gaan of de gekozen naam passend is, wordt het lot geraadpleegd; naarmate het even of oneven getal van rijstkorrels, die men in de hand neemt, wordt de gekozen naam behouden of een andere genomen. Ook de Bataks noemen zich, wanneer zij een kind gekregen hebben, bij voorkeur naar hun eerstgeborene, met bijvoeging van amang, inang, opa ni, ina ni of pan en nan of afkortingen daarvan.

Het aannemen van den naam van den eerstgeborene door de ouders komt overigens bij verreweg de meeste stammen voor, die den Archipel bewonen, de Boegineezen en Makassaren, de Dajaks, enz. en is ook bij de stamverwante Howa's op Madagascar gebruikelijk. Bij de Arfakkers en op de Kei-eilanden zou men echter zijn eersten naam voortdurend behouden.

Bij verscheidene volksstammen van den Archipel heeft men er een afkeer van bij zijn naam genoemd te worden; het wordt als zeer ongepast beschouwd, iemand naar zijn naam te vragen en wanneer de Inlander, zooals voor de Gouv. rechtbanken, verplicht wordt zijn naam op te geven, zal hij toch nog zooveel mogelijk vermijden, op de desbetreffende vraag een direct antwoord te geven door b. v. te verzoeken dat een ander dien opgeve, of door te antwoorden: men noemt mij zoo en zoo! Bij Javanen en Maleiers bestaat dit vooroordeel niet, wel o.a. bij de Minangkabauers. Bij sommige volkeren meent men dat het noemen van eigen naam of dien van verwanten onheil zal baren (zie PAMALI).

NADAR, d.i. gelofte (ARAB. NADZR); vgl. KAOEL.

NADJIS, d. i. ritueel onrein volgens de Mohammedaansche wet.

NAGÅRÅ. Zie NĔGÅRÅ.

NAGARA KĔRTAGAMA. Zie JAVA. GESCHIEDENIS.

NAGARI. De Minangkabausche gemeente ter Sumatra's Westkust. Het woord is van Sanskrietschen oorsprong, de Hindoe-Javanen zullen in het laatst der 13de eeuw dezen naam hebben gegeven aan de dorps-staatjes, die zij in de „Padangsche bovenlanden" vonden. De nagari was van ouds de territoriale, staatkundige en tevens godsdienstige eenheid in het Minangkabausche land. Zij heeft haar eigen grenzen en haar eigen grondgebied, haar bestuur van volkshoofden, een eigen afgerond vermogenswezen, hare rechtsbevoegdheden, adatrechtspraak en adatgeestelijkheid (zie L. C. Westenenk, De Minangkabausche Nagari, Med. Enc. Bureau VIII, 1915). Zie ook NĔGÅRÅ, NĔGĔRI.

NAGARI-SCHRIFT. Het meest bekende der talrijke Indische alphabetten, thans het gewone schrift voor Hindî en Mahratsch en ook het meest gebruikelijke voor gedrukte Sanskrit-werken. Het komt op Java voor op enkele moeilijk te ontcijferen steenen en op eenige Boeddhistische godenbeelden, o.a. van Singåsari en van Toempang afkomstig; in vergelijking met de Kawi-opschriften zijn de Nâgarî-opschriften zeer gering in aantal. Hiertoe behoort het Nâgarî-opschrift, gevonden tusschen Kalasan en Prambanan, uitgegeven door Dr. J. Brandes in Tijdschr.-Ind. T.-L.-VK. XXXI, 1886, p. 240—260.

NÅGÅSARI (JAV.). Zie MESUA.

NAGÈH. Stam in Ngada, Eil. FLORES.

NAGRÈG (PAS VAN). Over dezen pas gaan de spoorlijn en de postweg van de hoogvlakte van Bandoeng naar die van Garoet; de postweg over de laagste inzinking, op 865 M. hoogte, de spoorlijn iets Z.lijker op ± 900 M.

NAHUYS VAN BURGST (HUIBERT GERARD Baron). Geb. 1782 te Amsterdam, vertrok 1805 naar Batavia als Raad van financiën en domeinen, behoorende tot de commissie van Elout en Grasveld. Daar deze Commissarissen-Generaal door Koning Lodewijk Napoleon werden teruggeroepen, keerde ook Nahuys in 1807 naar het moederland terug; in 1809 werd hij door den Koning weder naar Indië gezonden om depêches aan Daendels over te brengen. Omstreeks 1818 werd Nahuys tot resident van Djokjakarta benoemd, waar hij weldra grooten invloed verkreeg en met veel beleid werkzaam was, evenals

te Soerakarta; in 1823 laadde hij echter het ongenoegen van den Gouv.-Generaal Van der Capellen op zich, ten gevolge van het aandeel, dat hij in de landverhuur genomen had; hij verzocht zijn ontslag en vertrok naar Nederland, doch keerde weldra naar Java terug en werd in Aug. 1827 benoemd tot resident in Soerakarta en commissaris in Djokjakarta. In 1831 verzocht hij ontslag en keerde weder naar Nederland terug, om in 1836 opnieuw naar Indië te vertrekken, ditmaal als Raad van Indië en Generaal-Majoor titulair. Ziekte noopte hem echter na 3 jaren Indië voor goed te verlaten. Overl. 1858 bij Breda. Hij gaf belangrijke geschriften over Ned.-Indië uit, met name Brieven over Bencoelen, Padang, enz. Verzameling van officieele Rapporten betreffende den oorlog op Java, 4 dl. Beschouwingen over Ned.-Indië.

NAI-POSPOS. Aldus wordt het Z. O. deel van de Pak-Paklanden genoemd, op de Batakhoogvlakte van Noord-Sumatra. De streek is een nog grootendeels onbekend bergland met den Paoeng en Oetoes als hoogste toppen van ongeveer 2000 M. Het bergland draagt uitgestrekte benzoë-bosschen.

NAÏB, d. i. plaatsvervanger; titel van den districtspanghoeloe; vgl. PANGHOELOE.

NAKSJIBENDI-ORDE. Zie TARÈKAT.

NAMATOTÉ. Een eiland (op oude kaarten genaamd Kowiai), gelegen op de Zuidkust van Nieuw-Guinea, ten Westen van de Tritonbaai.

NAMLÉA. Hoofdplaats der onderafdeeling Boeroe, afdeeling Amboina der residentie Amboina, gelegen aan een inham aan de Noordzijde van de Kajéli-baai. Zie BOEROE.

NAMOEDALÉ. Zie BAA.

NANAS (JAV., MAL.), Danas of Ganas (SOEND.), *Ananassa sativa* Lindl., fam. *Bromeliaceae.* De ananas-plant uit tropisch Amerika, thans tusschen de keerkringen algemeen gekweekt, komt er ook verwilderd voor. Zoo huishoudelijk als geneeskrachtig eene plant van groote waarde. De ook in Europa welbekende vruchten worden gegeten en van de bladvezels wordt een sterk wit garen verkregen, dat op sommige plaatsen bij het weven in gebruik is. Als een substituut voor vlas heeft de ananasvezel wellicht de meeste waarde van alle Indische vezels, is althans zeker de fijnste en meest glanzende. Van het conserveeren der vruchten wordt in Ned-Indië nog weinig werk gemaakt; wel is op sommige plaatsen de cultuur belangrijk, b. v. in de Noordelijke helft der residentie Riouw, van waar jaarlijks honderdduizenden vruchten aan de markt te Singapore worden gebracht, om daar geconserveerd en naar Europa en Australië verscheept te worden. In het Buitenzorgsche groeit vooral een kleinere, zeer geurige variëteit, minder waterrijk en lichter gekleurd dan de gewone ananas; zij draagt den naam Nanas Bogor.

NANDI. Aan Çiwa als den levenschenker werd de met machtige teelkracht toegeruste stier gewijd, die onder den naam Nandi als zijn drager werd gedacht en vaak zelfs in zijn plaats werd aangeroepen; steeds is hij liggende afgebeeld; hij bezit de vormen van den zeboe, het gebulte Indische rund.

NANGA PANDAN of **TANAH RÉA.** Kampongcomplex aan de baai van Èndéh, onderafd. Èndéh, afd. Flores, res. Timor en O.

NANGA-PINOEH. Hoofdplaats der onderafdeeling Mĕlawi (zie aldaar) van de afdeeling Sintang, residentie Westerafdeeling van Borneo.

NANGGOELAN. Een tot het Sultansgebied behoorend district van het regentschap Pĕngasih, afdeeling Koelon-Prâgâ, residentie Djokjakarta. Op 23 Febr. 1861 is dit gebied, evenals een groot deel van M. Java, hevig geteisterd door bandjirs en aardstortingen. De hoofdplaats is gelijknamig en ligt op een afstand van 24 K.M. van Djokja aan de rivier Prâgâ. Van Nanggoelan strekt zich het tamelijk steile en zeer romantische „Westelijke grensgebergte" Westelijk en Noordelijk over Kalibawang uit tot aan de grens met Kĕdoe. Achtereenvolgens draagt dit gebergte van Zuid naar Noord den naam van Kĕlir- of Koelon-Prâgâ-gebergte, Tjatjabansch gebergte en Gebergte van Mĕnorèh. Aan den voet van dit gebergte vindt men in dit regentschap een oud- tertiaire vorming, bestaande uit verweerde kleisteenen en mergels, in Verbeek en Fennema's Geologie van Java aangeduid als „Nanggoelan-formatie", welke — gedeeltelijk blootliggend — behalve versteeningen, die op Java zelden worden aangetroffen, een koollaag bevat, die indertijd aanleiding heeft gegeven tot eenige boringen.

NANGKA (MAL., SOEND.), Nângkâ (JAV.). Zie ARTOCARPUS INTEGRIFOLIA.

NANGKA BĔLANDA, NANGKA WOLANDA (MAL.). Zie ANONA MURICATA.

NANOESA-EILANDEN. Eilanden-groep gelegen tusschen 4° 35′ en 4° 50′ Z.B. en 127° en 127° 10′ O.L., bestaande uit de eilanden Garat, Karatoeng, Marampit, Mangoepoe, Intata, Kakorotan en Maroen Miangas (ook Palmas genoemd). De eilandengroep vormt een presidentdjoegoegoeschap der onderafdeeling Talaud-eil. van de afdeeling Menado der gelijknamige residentie. De producten der eilanden bestaan uit maïs, klappers, pisang, ijzerhout, bananen en een aardvrucht, door Wübben Cété genoemd (bètè). Ebbenhout komt er ook voor.

NAPOE. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Poso der residentie Menado. Vroeger onderhoorig aan Sigi, werden de bewoners, de To Napoe, dikwijls door den radja van dat landschap op roof- en sneltochten in de Poso streek uitgezonden. Bevolkingssterkte 3200 zielen. De To Napoe, een stam der Toradja's, waren in den omtrek zoo gevreesd, dat, toen de Sarasins in 1894 van Mapane (bewesten Poso) naar hun land trachtten door te dringen, niemand hen durfde vergezellen. De hoofdplaats Lamba midden in de vlakte wordt alleen bewoond als er een offerfeest, vooral het groote doodenfeest, wordt gevierd; in het Noordelijk deel is Woeasa een belangrijk middelpunt.

NAPOE. Landschap gelegen in de onderafdeeling Midden Soemba der afdeeling Soemba, residentie Timor en Onderhoorigheden.

NAPOE'SCH. Zie OOST-TORADJA'SCHE TALEN.

NAPTOE (NĔPTOE). Aldus heeten in het Javaansch de 7 letters van het Arabische alphabet, welke zoowel op Java als elders worden gebruikt ter aanduiding van de jaren van iedere 8-jarige kalenderperiode (vgl. MOHAMM. KALENDER). Op W.-Java noemt men ze *naktoe.* Die letters zijn de *alif, bâ, djîm, dâl, hâ, waw, zâ,* welke op Java worden uitgesproken als *alip, ba, djim, dal, ehe, wawoe, dje.* Aan deze letters wordt

in de hier genoemde volgorde, naar de gewoonte der Arabische astronomen en mathematici, de cijferwaarde van 1 tot 7 toegekend.

Door de cijferwaarde wordt de weekdag aangeduid, met welken het jaar begint. De weekdag, met welken het 1e jaar van iederen 8-jarigen cyclus begint, geldt hierbij als de met *alif* (= 1) aangeduide eerste dag. In de tegenwoordige 120 -jarige periode, waarin het 1e jaar van iederen 8-jarigen cyclus met Woensdag begint (zie MOHAMM. KALENDER) duidt de *alif* dus den Woensdag aan en is verder *ba* (2) = Donderdag, *djim* (3) = Vrijdag, *dal* (4) = Zaterdag, *ha* (5) = Zondag, *waw* (6) = Maandag, en *za* (7) = Dinsdag.

De jaren eener 8-jarige periode heeten dus op Java: alip, éhé, djim awal, djé, dal, bé, wawoe, djim akir.

Ook de maanden worden op gelijksoortige wijze met dezelfde Arabische letternamen onderscheiden naar de rangorde der weekdagen, waarmede zij beginnen.

NARMADA. Schoon aangelegd lustverblijf van de vroegere vorsten van Lombok aan den weg van Mataram naar Laboean Hadji.

NAROEMONDA. Batakdorp, voorheen Si Antar genoemd, gelegen aan de Asahan rivier, dicht bij de plaats, waar deze uit den Zuid-oostelijken uitlooper van het Toba-meer te voorschijn komt. Het is een belangrijk verkeerspunt doordat de groote weg van Taroetoeng hier eindigt. Een belangrijke zendingspost, waartoe meer dan 2000 Christenen behooren, is hier gevestigd met kweekschool voor inlandsche onderwijzers, ambachtsschool en meubelmakerij.

NASI. Zie RIJST.

NASSAU-EILANDEN. Vermoedelijk werd deze naam aan de Pagai-eilanden gegeven door de Hollanders, die ze vóór 1600 bezochten. Zie verder PAGAI-EILANDEN.

NASSAU-GEBERGTE. Vroeger, toen het nog niet verkend en slechts van uit zee waargenomen was, veelal „Sneeuwgebergte" genaamd, omdat op de hoogste toppen sneeuw en gletschers werden waargenomen. Het gebergte ligt in het midden van het breedste gedeelte van Nieuw-Guinea en is een voortzetting in O. richting van het Charles Louis-gebergte (zie aldaar), dat een aanvang neemt aan de Z.W.-kust van het eiland, ten Z. van de Etnabaai. In dit gebergte liggen de hoogste toppen van N.I. Volgens de laatste gegevens eindigt de keten iets ten O. van den Wilhelmina-top (zie aldaar); het O-.lijk daarvan gelegen terrein is nog niet verkend. Het gebergte is dus het belangrijkste deel van het machtige Centrale-gebergte, dat zich vanaf de Etnabaai in recht O.-lijke richting uitstrekt tot over de Oostgrens.

Ten N. van het Nassau-geb. en evenwijdig daarmede ligt een minder hooge keten, welke naar het N. geleidelijk in de vlakte overgaat. In hoeverre dit N.-lijk gelegen bergland, hetwelk al zijn water afgeeft aan de Mambĕramo en hare bronrivieren, met het Nassau-geb. samenhangt, is nog niet bekend. Zeker is echter, dat de Rouffaerrivier (zie MAMBĔRAMO) in laatstgenoemd gebergte hare bronnen heeft en wel op de uitloopers van de Carstensztoppen. Naar het Z. voeren tal van rivieren het water van het Nassau-geb. naar zee, van de Mimika in het W. tot de Lorentz-rivier in het O., terwijl de Eilanden- en Digoelrivieren het water afvoeren van het meer O.-lijk gedeelte van den Centralen bergketen.

De voornaamste toppen zijn in het W. de Idenburg-toppen (de hoogste 4655 M.) en onmiddellijk ten O. daarvan de zes Carstensz-toppen (zie CARSTENSZKETEN), alle met eeuwige sneeuw bedekt. Volgens de laatste metingen zouden de hoogten van deze zes toppen liggen tusschen 4810 en 5000 M., terwijl de afstand tusschen de uiterste toppen ongeveer 7 K.M. zou bedragen.

In het O. van het Nassau-gebergte ligt de Wilhelminatop (zie aldaar), hoog ongeveer 4750 M., de eerste sneeuwtop, die in Nieuw-Guinea bestegen werd.

NATAL EN BATANG NATAL. Onderafdeeling der afdeeling Beneden Tapanoeli van de residentie Tapanoeli, grenst ten Z. aan de residentie Sum. Westkust, ten O. aan Groot-Mandailing en Angkola, waarvan het door de Batang Gadis gescheiden wordt, tot de Zuidelijke ombuiging van die rivier; ten N aan Angkola; ten W. aan den Indischen Oceaan. In den Z.O. hoek op de grens met Sum. Westkust verheft zich de Malintang (zie aldaar) tot 1983 M., terwijl de hoogste top wordt gevormd door den 2145 M. hoogen Sorik Mĕrapi, vanwaar zich eene keten in de richting langs den linkeroever van de Batang Gadis uitstrekt; uitloopers daarvan en van den Sikadoedoek vormen het heuvelachtig binnenland. Het land heeft vele rivieren, waarvan de voornaamste zijn, in het Z. beginnende, de Batahan, de Batang Natal, die op den Sorik Mĕrapi ontspringt en door een dwarsdal vol woest natuurschoon eerst door Batang Natal stroomt en bij Loeboek Ambaroe in het Natalsche komt. Ten N. van de Batang Natal de Koenkoen, de Taboejoeng, de Singkoeang (benedenloop van de Batang Gadis), die alle gelijknamige districten doorstroomen.

De dun gezaaide bevolking (ult° 1916 ± 20000 zielen) bestaat voornamelijk uit Maleiers, grootendeels gevestigd langs den grooten weg in het dal van de Batang Natal en op eenige kleine plaatsjes aan de mondingen der rivieren. Van het binnenland is slechts een klein gedeelte in het N. bewoond, waar een 8 tal nederzettingen zijn. Batang Natal is door een Bataksche (Mandailingsche) bevolking bewoond. De hoofdplaats Natal, aan den rechteroever bij de monding der Natal-rivier, is de zetel van den controleur. De hoofdplaats voert een vrij levendigen handel met Singapore in binnenlandsche producten. Administratief is de onderafdeeling verdeeld in 8 koeria's: Natal, Batahan, Koenkoen, Taboejoeng, Singkoeang, Linggabajoe, Moeara Parlampoengan en Aèk na Ngali.

NATIONAAL COMITÉ. Een centrale vereeniging, onder de auspiciën van Boedi Oetomo te Soerakarta opgericht, met het doel een concentratie van alle inlandsche vereenigingen tot stand te brengen.

Thans zijn bij het comité aangesloten de vereenigingen Boedi Oetomo, Prinsenbond Mataram (Djokja), Narpo Wandowo (Solo), Hadi Darmo Wargo Pakoealaman (Djokja), Darah Mangkoenĕgaran (Solo), Sĕdyo Moeljo (regentenbond) Mangoenhardjo (ambtenaarsvereeniging) en Pĕrsĕrikatan Goeroe-goeroe Hindia Bĕlanda (onderwijzersbond). De president van Boedi Oetomo is voorzitter van het comité.

NATOENA-EILANDEN. Groep eilanden, gelegen in de Chineesche zee tusschen 2° 28′ en 4° 56′ N.B. en 107° 57′ en 108° 15′ O.L., deel uitmakende van de POELAU TOEDJOEH (zie aldaar). Zij zijn onderscheiden in de Groot Natoena, de Noord Natoena- en de Zuid Natoena-eilanden.

NATUURKUNDIGE VEREENIGING (Koninklijke). Zie VEREENIGINGEN.

NATUURMONUMENTEN. Zie VEREENIGING TOT NATUURBESCHERMING (NED. INDISCHE) en ook VEREENIGINGEN.

NAUTILUS POMPILIUS, een vierkieuwige Inktvisch (zie aldaar), welker schelp in den Indischen Archipel dikwijls gevonden wordt. Deze schelp, kéjoeng sèndok (MAL.) of bia papéda (MAL. MOL.) bestaat uit kamers, van welke de laatste alleen door het dier bewoond wordt; zij is in een vlakke spiraal gewonden en vergelijkbaar met de inwendige schelp van andere Inktvisschen.

NDJÖNG of **EUNDJÖNG.** De VI Moekim Ndjöng: Ndjöng, Lantjò, Loeëng Poetoe, Paroeë, Peudoeë en Adan, met de onderhoorigheden Mcesa, Langiën, Adan en Tanòh Mirah, vormen een landschap van de onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh, met 3595 geregistreerde mannen (ulto 1915).

NEDERBURGH (Mr. SEBASTIAAN CORNELIS). Geb. te 's Gravenhage 1762, werd in 1787 eerst tot 2en advokaat, en nog in hetzelfde jaar tot 1en advokaat der O.-I. Comp. benoemd. Op voorstel der Staatscommissie, in 1790 in het leven geroepen om middelen tot redres der O.-I. Comp. te beramen, werd in 1791 eene Hooge Commissie benoemd om in Indië de noodige hervormingen in te voeren; ook Nederburgh verkreeg daarin zitting en werd 23 Mei 1791 aangesteld tot commissaris-generaal over alle Comp. bezittingen in Indië en aan de Kaap de Goede Hoop (zie FRYKENIUS). In het vaderland teruggekeerd (1799) zag Nederburgh, die een voorstander was van de beginselen van bestuur, door de Comp. gevolgd, zich weldra in een strijd gewikkeld met D. Van Hogendorp (zie aldaar), die in verschillende geschriften eene lijnrecht tegenovergestelde meening had ontwikkeld. In 1802 werd hij met Van Hogendorp benoemd tot lid der commissie om het Staatsbewind te dienen tot cons. en advies omtrent den voet en de wijze, waarop in het vervolg de handel op 's lands bezittingen in de O.-I. zoude behooren gedreven en die bezittingen bestuurd te worden enz.; het rapport, door die commissie met een ontwerp-charter aan het Staatsbewind ingediend, gaf hoofdzakelijk de zienswijze van Nederburgh terug, waarover zie het artikel over Van Hogendorp. Nadat de commissie hare taak had volbracht, werd Nederburgh benoemd tot lid van den Raad der Aziatische bezittingen (22 Maart 1804); daarna (15 Juli 1806) tot staatsraad in buitengew. dienst en tot vice-president van de commissie tot verevening en betaling van den achterstand (1807). Hij overleed in 1811 op de hofstede Oostduin bij 's Gravesande.

NEDERLANDERS. Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED.-INDIË.

NEDERLANDSCH ZENDELINGGENOOTSCHAP. Gesticht 19 Dec. 1797 te Rotterdam, waar thans nog zijn zetel gevestigd is. De arbeidsvelden van het Gen. zijn de volgende: A. Oost-Java in de residenties Kĕdiri, Soerabaja, Pasoeroean, waar het thans 5 zendingsposten heeft, n.l. Sĕmampir (Kĕdiri), Paré rĕdjâ, Modjâ-Warnâ, Sĕgaran en Swaroe. B. Midden-Celebes, in de onderafdeeling Poso van de residentie Menado, en in de onderafdeelingen Malili en Mori van het gouv. Celebes en onderhoorigheden. C. Bolaäng-Mongondou; D. De Minahasa; het Gen. heeft hier 180 scholen, een kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Tomohon, een ambachtsschool te Kakas, terwijl het twee zendelingdiakonessen ter beschikking heeft gesteld van het ziekenhuis der inl. Christengemeenten in het ressort Sonder; de school voor dochters van Hoofden en aanzienlijken te Tomohon staat in nauwe betrekking tot het Genootschap; E. Oostkust van Sumatra in de landschappen Langkat, Deli en Sĕrdang, en in de onderafdeeling Karolanden (de Hoogvlakte). Zie verder onder ZENDING (Protestantsche).

NEDERLANDSCHE ONDERDANEN. Zie ONDERDANEN.

NEDERLANDSCHE ZENDINGSSCHOOL. Zij werd opgericht door het Ned. Zend. Genootschap en de Utrechtsche Zend. Vereeniging in 1905, en heeft tot doel de opleiding van aanstaande zendelingen, Hulppredikers in den dienst der Prot. Kerk en andere Evangeliedienaren in de Ned. Overzeesche bezittingen. Zij werd gesticht te Rotterdam, maar is in Sept. 1917 naar Oegstgeest bij Leiden overgebracht. Zie verder ZENDING (Protestantsche).

NEDERLANDSCHE ZENDINGSVEREENIGING, gevestigd te Rotterdam. Zij arbeidt op West-Java in de residenties Bantam, Batavia, Preanger regentschappen en Cheribon, waar zij tien zendingsposten onderhoudt. Zie verder ZENDING (Protestantsche). Onlangs heeft zij een aanvang gemaakt met den arbeid in de afdeeling Kandari (Kĕndari) het Z.lijkste gedeelte van het Z.O.lijk schiereiland van Celebes.

NĔGARA (NAGARA), NĔGĔRI. Woord van het Sanskriet nagara, vr. nagari, „stad" afgeleid, dat zoowel in het Javaansch als het Maleisch is overgegaan. In het Javaansch beteekent n ă g â r â de plaats, waar een vorst zich met zijn volk gevestigd heeft, en het wordt dan ook gebruikt zoowel voor het geheele land, als voor het hoofddistrict, de hoofdplaats van het vorstendom of zelfs van het regentschap. In het Maleisch wordt n ĕ g a r i, n ĕ g ĕ r i niet alleen voor stad gebruikt, maar duidt het woord aanzienlijke dorpen, ja zelfs iedere verzameling van kampongs of buurten aan, die een geheel vormen, en is dus de beteekenis daarvan het best door „gemeente" weder te geven, waarbij men echter moet in het oog houden, dat de nĕgari ook bijzondere rechten op den onbebouwden grond uitoefent (zie GROND (RECHTEN OP DEN) en NAGARI). De naam n e g o r ij of n e g e r ij, is een verbastering van nĕgari.

NĔGARA. Hoofdplaats van het gelijknamige district en van de afdeeling Djĕmbrana (zie aldaar) op Bali; aantal inwoners ult. 1914 7320, waarvan 10 Europeanen, 120 Chineezen en 130 Arabieren.

NĔGARA. Hoofdplaats van het gelijknamige district der onderafd. Kandangan, afd. Oeloe Soengei, res. Z. en O. Afd. van Borneo. Het is het centrum der inl. nijverheid in die streken. De bevolking bestaat dan ook hoofdzakelijk uit ambachtslieden en handelaren en telt 10 à 11.000

zielen. Men vindt er ijzersmederijen, die kapmessen, landbouwwerktuigen en blanke wapens produceeren. De industrie van buksloopen, waarvoor de Nĕgareezen in vroegeren tijd bekend waren, is verdwenen. Ook geelgieterijen en koperslagerijen zijn te Nĕgara gevestigd en leveren veel en goed werk af. Het product wordt naar Java, Singapore en Sumatra uitgevoerd. Verder treft men er een gilde van houtbewerkers aan, die keurig houtsnijwerk voor de versiering van prauwen en inl. huizen leveren. Ook de prauw- en aardewerk-industrieën zijn van belang. Alle producten dezer inl. nijverheid zijn (met uitzondering van die der koperslagerijen) uitsluitend bestemd voor de behoeften der inl. bevolking van het gewest Z. en O. afd. van Borneo.

NĔGARA-RIVIER. Zie BORNEO, p. 80.

NĔGĔRI. Zie NĔGÅRÅ.

NĔGĔRI BĔSAR. Een groote kampong, ongeveer 3000 zielen tellende, in de residentie Lampongsche Districten aan de Wai kanan. De bevolking leeft hoofdzakelijk van de opbrengst der ladangs, terwijl men er meer rundvee vindt dan elders meest het geval is.

NEGORIJ. Zie NĔGÅRÅ.

NEGRITO'S. Negertjes, naar hunne kleine gestalte en donkere huidkleur, een naam hun door de Spanjaarden gegeven; de oorspronkelijke bewoners der Philippijnen, volgens den Engelschen ethnograaf Keane de laatste vertegenwoordigers der uitstervende autochtonen van Insulinde. Hun aanwezigheid achtereenvolgens op bijna alle eilanden van den O.-I Archipel is door den een verdedigd, door den ander ontkend. Prof. Kern heeft aangetoond, dat de taal der Negrito's zuiver Mal. Polynesisch is (zie PAPOEA'S).

NEIRA (Banda-Neira). Een der Banda-eilanden (zie aldaar).

NELUMBIUM. Zie NELUMBO.

NELUMBO NUCIFERA Gärtn., fam. *Nymphaeaceae.* Tĕratai (MAL.), Taraté (JAV., SOEND.). De Lotus, bekende waterplant, soms gekweekt om de eetbare zaden en als sierplant, gekenmerkt door de cirkelronde bladeren, die op lange bladsteelen boven het water uitsteken en rose bloemen. Zie LOTUS.

NEPENTHES, fam. *Nepenthaceae.* Daoen kĕndi, Pĕrijoek antoe, Perijoek kĕra (MAL.). Klimplanten, waaraan een vrij groot aantal soorten in Ned.-Indië voorkomen, vooral in het bergland. Ze zijn gekenmerkt door de aanwezigheid van een met water gevulden beker aan de voortzetting van den hoofdnerf van het blad. De beker heeft een deksel, die bij de volwassen bladeren open is.

NEPHELIUM LAPPACEUM L. Ramboetan (MAL., JAV., SOEND.). Bekende vruchtboom, overal gekweekt om de roode, met lange, haarachtige uitwassen bezette vruchten, waarvan de zaadrok rauw of (bij de zure soorten) gestoofd gegeten wordt. Er komen zeer veel variëteiten voor; bekende, zeer gezochte variëteiten zijn die van Pasar Minggoe bij Batavia. De beste vruchten heeft men in Februari.

NEPHELIUM LITCHI Camb (= Litchi Chinensis Sonn) Latjin (MAL. MOL.) Lèngkèng (MAL., JAV., MAD.). Vrij hooge boom, inheemsch in China, naar het schijnt ook in den Archipel hier en daar gekweekt. De vrij kleine vruchten zijn eetbaar.

NETELDIEREN (*Cnidaria*, ook *Coelenterata*, Holtedieren genoemd). De naam van Neteldieren (*Cnidaria*) is ontleend aan de aanwezigheid van netelcellen, kleine, met vocht gevulde blaasjes, waarin een lange spiraaldraad ligt opgerold; bij aanraking van een op het blaasje geplaatst tasthaar, schiet de draad plotseling naar buiten, dringt in het vreemde voorwerp en stort daarin den vloeibaren inhoud van het blaasje over, waardoor een brandende pijn ontstaat.

Tot de Cnidariën behooren de volgende klassen: Hydrozoën, Anthozoën, Scyphomedusen en Ctenophoren. Uit de eerste groep is reeds lang bekend de z o e t w a t e r-p o l y p (*Hydra*), een rolronde buis, die met zijn achtereinde zich vasthecht en aan de tegenoverliggende pool de mondopening draagt, omgeven door een krans van vangarmen. De in zee levende polypen vormen kolonies, die zich bekleeden met een hoornachtige afscheiding. De afzonderlijke dieren (hydranthen) der kolonie hangen door een buizenstelsel samen. Heeft in deze afscheiding ook nog kalkafzetting plaats, dan ontstaat daardoor als het ware een geraamte, dat aan het kalkskelet van de echte S t e e n-k o r a l e n denken doet (*Millepora*).

Geen vastzittende, maar planktonische polypen-kolonies zijn de Z w e m p o l y p e n (*Siphonophorae*), die in stede van aan een vaste standplaats gebonden te zijn, een beweeglijk leven leiden. Algemeen bekend is het in tropische zeeën zeer verspreide B e z a a n t j e (*Physalia*). In den Archipel verzamelde de Siboga-expeditie 62 soorten van Siphonophoren.

Tot de K o r a a l-p o l y p e n (*Anthozoa*) behooren allereerst de Z e e-a n e m o n e n (*Actinia*), meestal enkelvoudige dieren, met een cylindrisch, week, lederachtig lichaam, dat geen vaste steundeelen bezit, zoodat zij tot de grootste vormverandering en samentrekking in staat zijn; het zoogenaamde z w a r t e k o r a a l (*Antipatharia*), waarvan de inlanders armbanden, haarnaalden enz. vervaardigen; van het laatstgenoemde geslacht trof de Siboga-Expeditie op de riffen tegenover Saleier kolonies aan van 2 M. lengte, op de geringe diepte van slechts 4 M.; de s t e e n k o r a l e n (*Madreporaria*), wier polypen een samenhangend kalkskelet afscheiden. Onder de solitaire soorten, die niet medewerken tot het vormen van riffen, verdient vermelding het w a a i e r k o r a a l (*Flabellum*); dit is in verticale richting samengedrukt, zoodat de mondopening van het koraal een lange spleet vormt. Vooral in de diepzee treft men zulke solitaire vormen aan; door de Siboga-Expeditie werden in den Ind. archipel 75 soorten verzameld, waarvan 38 nieuwe.

Voorts kunnen nog genoemd worden de kolonies-vormende S c h o r s k o r a l e n (*Alcyonaria*), waaronder het welbekende o r g e l-k o r a a l (*Tubipora*), welks polypen orgelpijpvormige kalkbuizen afscheiden, die door horizontale kalkplaten met elkaâr verbonden worden. Voorts de S c h ij f k w a l l e n (*Cyphomedusae*), het geslacht *Rhizostoma* (W o r t e l k w a l l e n), en de Ribkwallen (*Ctenophora*), die in alle zeeën voorkomen.

NETSCHER (ELISA). Geb. in 1825 te Rotterdam, werd in 1861 tot resident van Riouw benoemd, in 1870 tot Gouverneur van Sumatra's Westkust. Tot de verbeteringen, die het Gouvernement Sumatra's Westkust gedurende Netscher's bestuur ten deel vielen, behooren

in de voornaamste plaats de emancipatie der slaven en de organisatie van het rechtswezen. In 1878 werd Netscher tot lid van den Raad van Ned.-Indië benoemd. Hij overl. in 1880 te Batavia. Netscher heeft veel geschreven, meerendeels in de werken van het Bat. Genootschap en hoofdzakelijk over onderwerpen van oudheidkundigen en taalkundigen aard.

NEURDENBURG (JOHAN CHRISTIAAN). Geb. te Rotterdam in 1815, was eerst als onderwijzer werkzaam, trad in 1847 als zoodanig op bij het Ned. Zendelinggenootschap, waarvan hij sedert 1852 medebestuurder was. In 1865 werd hij Director van het Genootschap te Rotterdam. Van dien tijd af was hij de ziel der inrichting, aan welke hij zich geheel wijdde, sedert 1872 bijgestaan door zijn schoonzoon Roskes als helper, later als subdirector, totdat hij in 1893 zijne betrekking moest nederleggen, ofschoon hij tot kort voor zijn dood het secretariaat van het Genootschap bleef waarnemen. Hij overleed te Rotterdam in 1895.

De beteekenis van Neurdenburg voor Indië ligt vooral in zijne werkzaamheid bij de opleiding der zendelingen, voor Ned.-Indië bestemd, en in den invloed dien hij, ook na hun vertrek derwaarts, op hen en de geheele zending uitoefende. Inzonderheid had het onderwijs zijne belangstelling. Maar ook door zijne geschriften was hij voor Indië krachtig werkzaam, vooral door talrijke artikelen, in de Mededeelingen van het Ned. Zendelinggenootschap geplaatst, tot de oprichting van welk tijdschrift hij in 1856 den stoot gaf en waarvan hij sedert 1862 redacteur was. Afzonderlijk werden door hem uitgegeven: Geschiedenis tegenover kritiek, 1864; Proeve eener handleiding bij het bespreken der zendingswetenschap, 1879 en De Christelijke zending der Nederlanders in de 17e en 18e eeuw, 1891.

NEUSAAP (*Nasalis larvatus* Wurmb.), *Semnopithecus nasicus*, een alleen Borneo bewonende, maar daar niet zeldzame aap uit de onderfamilie der *Semnopithecinae* (zie SLANKAPEN). Het opvallende dier is kenbaar aan den grooten, slap over den mond hangenden en vooral bij het volwassen mannetje sterk ontwikkelden neus. Het lichaam van het volwassen dier wordt 70 c.M. lang, de staart iets langer. De kleur is min of meer roodbruin, met geelwitte buikzijde.

NEUSFLUIT. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN, pag. 336.

NEUSHOORN (*Rhinoceros*), badak (MAL., SOEND.), warak (JAV.), behoort tot de *Perissodactyla.*

De Neushoorns komen gewoonlijk eenzaam voor, nooit in groote troepen en leven uitsluitend van plantaardig voedsel. In den tegenwoordigen tijd leven ze alleen in Azië en Afrika. De Maleiers vangen op Sumatra den Rhinoceros levend in kuilen, die langs de geregeld door de dieren begane paden gegraven en dan door takken en bladeren onzichtbaar gemaakt worden. Dit dier, dat een lengte van meer dan 3 M. bereiken kan, leeft van de vlakte tot hoog in het gebergte, steeds echter in eenzame streken en in den regel in de nabijheid van water, waarin het zich gedurende de heetste uren van den dag ophoudt. Het heeft een grijze kleur, de jonge dieren lichter dan oudere. Neushoorns worden gejaagd terwille van de huid, waarvan zweepen vervaardigd worden, en van den hoorn, waarvan drinkbekers worden gemaakt. Stukjes van den hoorn worden ook als amulet gebruikt en gedragen tegen allerlei ongelukken, of ze worden op gewonde lichaamsdeelen gelegd ter genezing.

NEUSHOORNVOGELS. De Neushoornvogels, *Bucerotidae*, onderscheiden zich door een meer of minder sterk ontwikkelden hoorn op den grooten bovensnavel. Deze hoorn is uit een los palissaden-weefsel opgebouwd en derhalve niettegenstaande de soms buitengewone grootte zeer licht, behalve bij *Rhinoplax vigil.* De *Buceros*-vogels zijn vrij groote, sterke dieren, tamelijk plomp gebouwd, met korte vleugels en een langen staart, krachtig ontwikkelden snavel en korte pooten; bij het vliegen maakt hun wiekslag een suizend geluid. Zij worden slechts in Afrika, op het Indische vasteland en op de eilanden van den O.-I. Archipel gevonden. In den O.-I. Archipel komen 14 soorten voor, vertegenwoordigende 9 geslachten. *Rhyticeros*-soorten vertegenwoordigen de zoogenaamde J a a r v o g e l s; de hoorn bestaat uit eene serie achter elkander gelegen worstvormige verdikkingen; de inlanders gelooven, dat er telken jare eene bijkomt. De *Buceros rhinoceros*, op Java rangkok genoemd, heeft een bijzonder grooten, ietwat gebogen snavel, versierd met een naar voren en naar boven gebogen grooten hoorn; deze vorm van hoorn komt eerst bij de volwassen exemplaren tot volle ontwikkeling. De neushoornvogels voeden zich met vruchten of insecten, nestelen in gaten van boomen of rotsholten; het wijfje metselt zich volkomen in den hollen boomstam in, door middel van hare uitwerpselen, zoodat zij slechts kop en hals, of zelfs alleen den snavel, naar buiten kan steken, en zij verlaat het nest niet alvorens het broeden is afgeloopen.

NGABANG. Hoofdplaats der onderafdeeling Landak (zie aldaar) van de afdeeling Pontianak, residentie Westerafdeeling van Borneo.

NGADA. Onderafdeeling der afdeeling Flores, residentie Timor en O., Oostelijk aansluitend tegen Manggarai en daarvan gescheiden door de rivier de Wai Moké, die uitloopt in de Aimérébaai. Ngada bestaat uit het vulkanische, ten deele zeer vruchtbare bergland, om den vulkaan Inië Rië (zie aldaar) gelegen; terwijl de afhellingen naar de kust weinig of niet bewoond zijn, waartoe de vroegere vrees voor zeeroovers zeker zal hebben bijgedragen, is het grootendeels meer dan 1300 M. hooge plateau goed bevolkt. De dorpen liggen in bamboeboschjes. Op verscheidene plaatsen is de bevolking zoo dicht, dat onafzienbare bergvlakten bedekt zijn met tuinen, in rechthoekige vakken aan elkaar grenzend.

Over de Ngadaneezen — vroeger meestal Rokka's genoemd — zie men verder het art. FLORES.

NGADJOE'S. Zie DAJAKS pag. 118.

NGAJOGJÀKÈRTÀ. Javaansche spelling van het meer gebruikelijke en thans door de Regeering officieel aangenomen Djokjakarta (zie aldaar).

NGAMPÈL (SOEÑAN). Zie HEILIGEN (MOH. INDISCHE).

NGANDJOEK. Hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Bĕrbĕk, residentie Kĕdiri. Zij ligt op 60 M. hoogte aan den voet van den Wilis, in de N. W. lijke bocht der Brantasvlakte tusschen genoemden berg en den G. Kĕndĕng. Ult. 1905 telde de bevolking ruim

8600 zielen, waaronder 60 Europ. en ruim 900 Chin.

NGAWI. Afdeeling, regentschap en contrôle-afdeeling van de residentie Madioen, het Noordwestelijk deel van het gewest vormend; telde in 1915 ongeveer 280.000 zielen, waarvan 540 Europeanen en bijna 1100 Vreemde Oosterlingen, waaronder de Chineezen overwegend zijn. Zij omvat vier districten, met name Ngawi, Dĕro, Ngrambé en Gĕndingan. De hoofdplaats heet ook Ngawi en is gelegen op het laagste punt van het gewest, nl. op de landtong, gevormd door de samenvlooiing der Bĕngawan of Rivier van Solo met de Rivier van Madioen. De plaats is ruim aangelegd, doch weinig bevolkt. Het strafdetachement van het leger bevindt zich hier. De afdeeling is over het algemeen slecht bevolkt.

De particuliere Europeesche nijverheid omvat 26 erfpachtslanden, waarvan 4 in het bergachtige district Ngrambé; voorts de suikerfabriek Soedhono van de Cultuurmaatschappij der Vorstenlanden en 8 houtaankapondernemingen. De afdeeling is bergachtig op de beide valleien der twee groote rivieren na.

NGÈLMOE is de Javaansche verbastering van het Arabische woord voor „wetenschap", dat in het Maleisch als *ilmoe* wordt uitgesproken. Onder deze „wetenschap" verstaat de Inlandsche bevolking in het bijzonder de kennis van allerlei door deskundigen overgeleverde middelen ter bereiking van verschillende, geoorloofde zoowel als ongeoorloofde, doeleinden en oogmerken. De geheele Moslimsche leer en practijk zelfs is voor den Javaan *ngèlmoe* en wel de wetenschap bij uitnemendheid.

De meeste *ngèlmoe's* op verschillend gebied berusten voor een groot deel op aloude traditie uit den heidentijd, later dikwijls vermengd met denkbeelden en practijken aan de Hindoes ontleend. Daarbij kwamen dan in den Mohammedaanschen tijd nieuwe Arabische formules en vernuftsspelingen, berustende bijv. op naam en getalwaarde der letters van het Arabische alphabet. De geheimzinnige spreuken en formulieren bij de *ngèlmoe's* in zwang kregen op Java nu den naam *rapal* (verbasterd uit het Arabische *lafth*, d. i. „woord").

Van het standpunt der Moslimsche wetgeleerden beschouwd zijn niet alle *ngèlmoe's* te verdedigen, sommige worden door hen als door den Islam verboden „toovenarij" veroordeeld; de tooverkracht van velerlei gebedsformulieren, *do'a's* en Koranverzen wordt echter gaarne ook door de Mohammedaansche wetgeleerden erkend, evenals die van andere oude spreuken en van methoden, welker oorspronkelijk heidensche oorsprong hun niet meer bekend is. Men onderscheidt dus geoorloofde en ongeoorloofde *ngèlmoe's*. In dien zin staat de *ngèlmoe santrian*, d. i. e wijsheid in overeenstemming met de leer van den Islam, tegenover de kettersche *ngèlmoe pasèk* (vgl. SANTRI en PASEK).

NGISÅ (JAV). Zie ISA.

NGLIRIP. Riviertje op Java, residentie Rĕmbang, dat zich dicht bij Djodjogan, met de Kali Gĕnĕng (K. Kĕning), een belangrijken zijtak der Solo-rivier, vereenigt en bekend is door zijn prachtigen waterval van meer dan 80 voet, met mooie druipsteengrotten in de nabijheid.

NGOKO. Zie JAVAANSCH.

NGROWO (NGRÅWÅ). Vroegere naam van de thans officieel als Toeloeng-agoeng bekende afdeeling der residentie Kĕdiri.

N. I. A. S. Gebruikelijke verkorte schrijfwijze voor Ned.-Ind. Artsenschool, evenals S. t. o. v. i. a. voor school tot opleiding van inlandsche artsen. Zie ONDERWIJS.

NIAS. L a n d b e s c h r ij v i n g. Het grootste en meest bevolkte der eilanden ten Westen van Sumatra, behoorende tot de residentie Tapanoeli. Het ligt tusschen 0° 31′ 50″ en 1° 32′ 25″ N.B. en 97° 3′ 48″ en 97° 56′ 30″ O.L. Gr. en volgt de strekking van Sumatra evenals de er omheen liggende eilandjes. Behalve aan de kusten, is het hoofdeiland nagenoeg geheel met heuvels en bergen, tot een maximale hoogte van 886 M. bedekt. Men kan aan de kusten een vijftal groote vlakten onderscheiden, terwijl men in het binnenland verscheidene kleinere aantreft.

Van omstreeks Balàighà tot het binnenland achter Toeré (kaap) Dòwi strekken zich één of meerdere reeksen heuvels en bergen uit, die zich verheffen tot 498 M. (Lŏlŏgògò), in het Z. meerendeels tot boven de 300, in het N. veelal niet meer dan tot 200 M. De Zuidelijke gedeelten hiervan vertoonen het karakter van een koraalgebergte en zouden waarschijnlijk als een oud barrièrerif moeten worden opgevat.

In de Zuidelijke gedeelten van het kerngebergte o. a. zijn vulkanische gesteenten geconstateerd; het zijn vooral de dalen van de Sjiwalawa tot de Eho, die daaraan rijk bevonden zijn.

Tot de zwaarste terreinen van het eiland behooren de ketens, die zich verheffen om den bovenloop van de rivieren Soesoewà, Ehọ, Ojŏ, Molà en Gàwò, om alleen de voornaamste te noemen. In een dier ketens ligt de hoogste verheffing: de Bawŏ Lŏlŏma-tsjoewa, zooals de plaatselijke uitspraak luidt; 886 M. hoog.

Aardbevingen komen veelvuldig voor, althans zijn er perioden van dien aard. De zwaarste waren die van 1843, 1861 en 1907.

De aanzienlijkste rivieren zijn de Moezọj, bewesten den Bòtòm'bawŏ ontspringende, en de Ojọ, die bij den Hili Àlàwàitŏ hare bronnen heeft. Deze beide zijn over tamelijken afstand van den mond met grootere prauwen bevaarbaar. Bij alle overige rivieren, te talrijk om te noemen, is dat alleen in zeer beperkte mate het geval of zelfs geheel onmogelijk.

P l a n t e n e n d i e r e n. Oerbosch komt nog bijna alleen voor in enkele centrale streken van het Zuiden. Overigens is welhaast het geheele land in cultuur gebracht door de vroeger zoo veel dichtere bevolking. Langs de kustzoomen vindt men op sommige plaatsen op de grens van kust en daarachter gelegen moerassen de Casuarina muricata over lange uitgestrektheden. Op meerdere plekken vindt men achter de kust strandweiden, die evenwel niet overal worden benut. De groote en tamelijk over het geheele jaar verdeelde regenval verleent een enorme vruchtbaarheid aan den bodem. Van de cultures is die van klapper en van notemuskaat van belang, de laatste in hoofdzaak in de omgeving van Goenoeng Sitoli.

Apen, wilde zwijnen, herten, kidjang, kantjil, moesang, stekelvarken en schubdier zijn met vleermuizen en muizen de voornaamste zoogdieren.

B e v o l k i n g. Hoewel omtrent de afkomst der Niassers nog veel onzekerheid bestaat

en de meeningen der anthropologen omtrent de plaats, hun onder de Indonesische volken toe te wijzen, uiteenloopen (Junghuhn, de Sarasins, Kleiweg de Zwaan), is er grond voor het vermoeden, dat zij in hoofdzaak behoord hebben tot die takken van de in Achter-Indië of eenig ander stamland nog vereenigde bevolking, die het eerst verhuisd is en waarvan wij dan de naaste verwanten moeten verwachten in het verre Oosten van onzen Archipel en in de binnenlanden der grootere eilanden. De Niassers schoven uit den grooten stroom op hun eiland en geraakten buiten den drang, die de elkaar opvolgende verhuizingen op hun verwanten uitoefenden. Ook op grond der anthropologische onderzoekingen van Dr. Kleiweg de Zwaan kan voorshands als meest waarschijnlijke conclusie worden aangenomen, dat Nias' bevolking een vermenging is van verscheidene kolonisaties, die in verschillende tijden en door tamelijk na-verwante volken heeft plaats gehad.

Bij de beschrijving der bevolking van Nias dient allereerst gewag gemaakt van de reeds van oudsher in het oog gevallen tegenstelling tusschen de bevolking van Noord-Nias en die van Zuid-Nias, een tegenstelling, die zich op velerlei gebied uit.

Kleiweg de Zwaan merkte op Nias onder de inlanders twee typen op, namelijk een grof, breed type met een laag voorhoofd, breed en plat gelaat, uitstekende wangbeenderen, schuin geplaatste oogen met Mongolenplooi, breeden en platten neus, dikke lippen en prognathenkaak, waartegenover staat een fijner en slanker type, gekenmerkt door een langer, smaller en meer vooruitspringend gelaat, door een smallen en hoogen neus, dunne lippen, minder schuin geplaatste oogen zonder Mongolenplooi, hooger voorhoofd en minder uitgesproken prognathie. Vaak echter ontmoet men op Nias menschen, die wat hun uiterlijk betreft het midden houden tusschen het grove en het fijne element.

De gemiddelde lichaamslengte bij 1295 mannen bevond Kleiweg de Zwaan slechts te zijn 154.73 c.M.; de Niassers behooren dus tot de kleinste volken van onze Oost. Wat den schedelvorm betreft, verreweg de meeste Niassers zijn meso-, resp. brachy- en hyperbrachycephaal.

De hoofdvoeding der Niassers is plantaardig: dierlijk voedsel wordt niet altijd en dan nog steeds als bijspijs gebruikt. Alleen op feesten wordt varkensvleesch wel in grootere hoeveelheden gegeten. Rijst speelt een voorname rol; overigens is de oebi de voeding bij uitnemendheid. De klapper is in het Zuiden een belangrijk voedingsproduct geweest, totdat men hem door den verkoop in de laatste jaren door geïmporteerde rijst van inferieure qualiteit kon vervangen. Vruchtboomen heeft men in het Zuiden vooral in grooten getale. Onder de opwekkende middelen spelen tabak en sirih met pinang de hoofdrol.

Met betrekking tot de kleeding valt alleen van de heidensche bevolking iets bijzonders op te merken: Christenen en Mohammedanen volgen de overwalsche gebruiken. Voor den heiden is de voornaamste kleeding een lendengordel met buikbanden, en hoofddoek; voor de vrouw een of meer, vroeger zeer korte, rokjes. Bij de mannen wordt het rechteroor, bij de vrouwen worden beide ooren doorboord, voor het opnemen der sieraden; behalve voor de ooren, zijn de sieraden zeer talrijk; goud speelt daarbij de hoofdrol. Bij de dagelijksche uitrusting behoorden, in de onrustige tijden van voorheen, lans en schild; zwaard en lans waren de hoofdwapens.

Woningen. Twee huistypen zijn in hoofdzaak te onderscheiden: *a.* het Zuidelijk, waar een vóórzaal is, waarachter de binnenzaal of vertrekken zich bevinden; *b.* het Noordelijk type, waar de zaal in het midden gelegen is en de bijzondere vertrekken ter zijde daarvan. In het Noorden zijn de huizen ovaal met nagenoeg kegelvormig dak; hun lengteas is evenwijdig aan de dorpsstraat; in Z. Nias zijn de huizen langwerpig vierkant van vorm, met zadeldak; de lengteas staat dwars op de richting van de dorpsstraat. Alle woningen zijn op palen gebouwd, die hoogstens drie, als regel niet meer dan twee meter hoog zijn. De bewerking van de onderdeelen is soms superieur. In de Zuid vormen de woningen straten, in centrum en Noorden zijn de kampongs meer vereenigingen van enkele woningen om een pleintje. Plaveien van de kampong heeft plaats in het Zuiden en het centrum. Tusschen de huizenrijen of op het pleintje bevinden zich ook de talrijke gedenksteenen, die opgericht worden in verband met belangrijke feesten en den voorouderdienst. Exemplaren van groote schoonheid komen voor te Bawömataloewo en te Hilisimaetanö. In het plaveisel worden ook wel verschillende figuren gebeeldhouwd. In kampongs van beteekenis komen voor de bali (Zuid) of ösali (Noord), waar de kamponggoden kunnen gezegd worden hunne vereering te vinden. Keurige steenen trappen geven toegang tot vele der Zuidelijke kampongs. De badplaats is hier soms in steen gewerkt en verschaft overvloedig stroomend water. In de centrale streken vooral werd voor den bouw der kampongs gezocht naar de meest ongenaakbare punten; anders in de Zuid, waar de drinkwatervoorziening de hoofdrol speelde.

Middelen van bestaan. Als zoodanig kunnen genoemd worden: de jacht, de visscherij, en de teelt van huisdieren, vooral varkens. De landbouw is weinig ontwikkeld, het hoofdgewas is oebi.

De oudste handelsbetrekkingen zijn wel in hoofdzaak die geweest, welke op den slavenhandel berustten; thans is de voornaamste handel die in copra; daarop volgen die van notemuskaat en pinang. Ook de nijverheid heeft niet veel te beteekenen; vervaardiging van voorwerpen in het groot is niet bekend.

Godsdienst. Vooroudérdienst is in hoofdzaak de godsdienst der Niassers. Rampen in het algemeen zijn het gevolg van toorn der overledenen. Ziekten ontstaan, doordat de loemöloewö, eene afspiegeling van den levenden mensch, aan dezen is ontvoerd door overledenen of kwade geesten. Voor de vereering der voorouders maakt men van dezen beeldjes (adoe) die in de groote zaal van het huis worden geplaatst. In het Zuiden is het offeren door middel dezer beeldjes tot een minimum beperkt, in het Noorden daarentegen zijn de woningen soms van onder tot boven volgepropt met adoe. Priesters heeft men voor verschillende functies. Hoewel weinig invloed oefenend op het dagelijksch leven wordt Lowalani, van wien hemelingen en menschen afstammen, door de Niassers als een soort van Opperwezen, alomtegenwoordig en almachtig, erkend.

Feesten en vermaken. De Niassers houden zeer veel van feestvieren, zoodat het aantal feesten legio is; sommige, zooals bij het beplanten der rijstvelden, bij den oogst, bij huisbouw, bij geboorte, besnijdenis, naamgeving, verloving enz. worden in den familiekring gevierd, aan andere, zooals bij bruiloften, sterfgevallen, doodenfeesten, enz. nemen alle bewoners van het dorp, soms ook van naburige verwante dorpen, deel. Bijzondere vermelding verdienen de feesten, waarbij door een hoofd of aanzienlijk persoon de baloegoe-titel, een soort adellijk praedicaat, alleen in N. Nias bekend, wordt aangenomen. Deze feesten, owasa genoemd, behooren tot de kostbaarste; soms worden er 200 en meer zwijnen bij geslacht. Behalve door den maaltijd, wordt het programma der feesten gevuld door muziek, zang en dans.

Huwelijks- en erfrecht. In het N. en de centrale streken heerscht exogamie, die den geheelen stam omvat, in het Zuiden waarschijnlijk eleutherogamie; het huwelijk is een koophuwelijk met vaak hoogen bruidsschat, die veelal het trouwen lang tegenhoudt en dus de zedelijkheid niet in de hand werkt Tengevolge van de betaling van den bruidsschat wordt de vrouw eigendom van den man, en een onderdeel van den boedel; vandaar leviraatshuwelijk. De afstamming is vaderrechtelijk. In het Zuiden vooral treft men overblijfselen van moederrechtelijke instellingen aan, zooals het tijdelijk gaan inwonen van den jongen man bij de ouders van zijne aanstaande. Erfrecht hebben alleen de zoons, van wie de oudste gewoonlijk een dubbel deel krijgt; echter gaan in den regel op de vrouwen de vrouwenkleederen, ook wel de sieraden en kippen over.

Begrafenis, graven. In de Zuid en in de centrale Zuidelijke streken werden de dooden op stellingen bijgezet in kisten. In Noordelijker streken had begraven plaats. De belangrijkste feesten vonden plaats bij gelegenheid van het groote doodenfeest, dat werd gehouden zoodra men over de vereischte koppen en over middelen om zulk een feest te geven, beschikte. De begraafplaatsen waren in de nabijheid van de kampongs, in de Zuid aan een der toegangswegen er heen.

Maatschappelijke inrichting; bestuur; rechtspraak. Oorspronkelijk was de bevolking verdeeld in een aantal stammen, die ieder een eigen grondgebied hadden, en berustte ook het bestuur op genealogischen grondslag. In later tijd echter vestigden zich ook lieden van anderen stam in het gebied van vreemde stammen, maar in groepen: zij bleven in afzonderlijke dorpen wonen; zoo bleef dus het gezag in handen van den eenmaal in het gebied gevestigden stam (den regeerenden stam), maar dit gezag werd, daar het zich ook over de immigranten uitstrekte, territoriaal. De hoogste rechtsgemeenschap is thans de dorpsbond (ori in het N., ororoesa in het Z.), bestaande uit eenige dorpen van gemeenschappelijke afstamming uit den regeerenden stam. De dorpsbonden vormen thans in de administratieve indeeling de districten; de districtshoofden zijn dus de orihoofden. Daaronder volgt het dorp of dorpsstaatje (banoea), dat in Z. Nias het meest zelfstandig is gebleven; ten slotte de familie. De waardigheid van familiehoofd gaat gewoonlijk over op den oudsten zoon, die daartoe den laatsten ademtocht zijns vaders opvangt; hij heeft een zeker gezag over zijn jongere broeders met hun zonen en de gezinnen daarvan, die zooveel mogelijk hetzelfde huis bewonen. De familiehoofden vormen de oudsten van het dorp; de oudste familie in het dorp levert het dorpshoofd. Voor het nemen van belangrijke besluiten hebben volksvergaderingen plaats, waar alle mannelijke inwoners, mits gehuwd zijnde, het recht hebben hun stem uit te brengen. De waardigheid van stamhoofd (districts- of dorpsbondhoofd) is in den regel verbonden aan het oudste dorp in den bond. In N. Nias hebben de verschillende hoofden weinig gezag. In Z. Nias wordt het dorp despotisch bestuurd door zg. adellijken, waarvan er in een groot dorp soms 15 zijn; onder hen is een de voornaamste.

Zoowel in N. als in Z. Nias onderscheidt men drie standen: de hoofden (adellijken in Z. Nias), de vrijen en de slaven, die buiten het rapatgebied nog schijnen voor te komen. Behalve in het zg. rapatgebied, een smalle, omstreeks 16 K.M. lange kuststrook ten N. en ten Z. van Goenoeng Sitoli, waar Gouvernementsrechtspraak volgens het Sumatrareglement plaats heeft, is de inheemsche rechtspraak op Nias in stand gelaten; in het N. heeft het Gouvernement zich ook met deze rechtspraak ingelaten om verbeteringen in te voeren; in het Z. is zij nog in hoofdzaak in handen der hoofden, onder wie corruptie niet zeldzaam schijnt.

G e s c h i e d e n i s. Lang vóór de Nederlanders in 1669 onder David Davidson met het jacht Lantsmeer een reis om het eiland maakten, hadden de Maleiers en Atjèhers reeds met Nias levendige betrekkingen aangeknoopt, en zij bleven die voortdurend onderhouden. Deze Maleiers en Atjèhers bewerkten in den loop der eeuwen het verval van de heidensche instellingen op het eiland; het doel der Atjèhers was vooral de slavenhandel.

De betrekkingen tusschen Nias en de Hollanders dateeren van 1669, toen door het „Barosso opperhooft, den onder coopman" Simon François Backen, minstens één contract op Nias werd gesloten; achtereenvolgens werden met andere landschappen ook contracten gesloten. In 1825 werd o a. bij contract de afschaffing van den slavenhandel overeengekomen en wel met de hoofden van het landschap Laraga (Rarago genoemd). De definitieve bezetting van Goenoeng Sitoli dateert van 1840.

In 1847 en 1855 hadden expedities naar Nias plaats, terwijl in 1857 het geheele eil. door het Ned. Gouvernement in bezit werd genomen; toch was in 1863 nog een expeditie noodig.

Bij Ind. Stb. 1864, no. 104 werden Nias en de daarom liggende eilanden verklaard te behooren tot het Gouv. Sum. Westkust. Nias vormt tegenwoordig een afdeeling der residentie Tapanoeli, het is verdeeld in 4 onderafd.: de O., de N., de W. en de Z. kust; de bevolking bedroeg ult. 1914 ruim 136.000 zielen. Het geheele eiland is onder daadwerkelijk Nederlandsch gezag gebracht.

De Rheinische Missions-Gesellschaft heeft sedert 1866 op Nias hare zendingsposten. Door de zendelingen wordt veel ten goede gewerkt. Zij zijn thans wederom in Zuid-Nias geves-

tigd, dat zij in 1886 hadden moeten verlaten, maar waar hun succes niet zoo groot is als in het Noorden van het land.

NIASCH. De taal, die gesproken wordt door de bewoners van Nias en de Batoe-eilanden. Men onderscheidt twee hoofddialecten, het Noordelijke en het Zuidelijke, waarvan het eerste het meest bekend is. Schoon het Niasch als Maleisch-Polynesische taal met de talen van Sumatra verwant is, onderscheidt het zich van deze zeer opmerkelijk, zoowel phonetisch, als ten opzichte van de spraakkunst en den woordenschat. Tot de eigenaardigheden van het klankstelsel behoort o. a. dat alle sluitende medeklinkers, met inbegrip der neusklanken, zijn weggevallen, zoodat de taal uiterlijk overeenkomst heeft met het Malagasi, en nog meer met het Samoaansch en andere Polynesische talen, terwijl een andere eigenaardigheid van het Niasch klankstelsel is het verloren gaan der *p*, die vervangen is door *f*. Aangaande de spraakkunstige vormen is in 't algemeen op te merken, dat het Niasch van de oude afleidingselementen nog een groot aantal bezit, in scherpe tegenstelling tot de talen van Oostelijk Indonesië, van Melanesië en Polynesië. De taal bevat weinig ontleeningen uit het Sanskrit die van ouden tijd dagteekenen, doch daaronder enkele zeer opmerkelijke, als ana'a, goud, Skr. kanaka; am-bala, beddedeken, Skr. kambala. De Niassers bezitten liederen en proza-vertellingen, waarvan ettelijke door de zendelingen uit den mond des volks zijn opgeteekend en uitgegeven.

NIBOENG (MAL.). Zie ONCOSPERMA.

NIBOENG MÉRAH (MAL. AMB.). Zie PINANGA TERNATENSIS.

NICOTIANA TABACUM L., fam. *Solanaceae*. Zie TABAK.

NIEMANN (GEORGE KAREL). Geb. te Middelburg in 1823. Hij studeerde te Amsterdam in de theologie, en beoefende met voorliefde het Arabisch en Hebreeuwsch, later ook de Indonesische talen, in het bijzonder het Maleisch. In 1848 werd hij sub-director van het Zendelinghuis van het Ned. Zendel. Gen. te Rotterdam, in 1873 Hoogleeraar aan de Ind. Instelling te Delft. In 1895 werd hij doctor honoris causa in de Taal- en Letterkunde van den O.-I. Archipel. Overl. in 1905.

Zijn voornaamste geschriften zijn: „Inleiding tot de kennis van den Islam, ook met betrekking tot den Indischen archipel". — „Bijdragen tot de kennis van de Alfoersche taal in de Minahasa". — „Bloemlezing uit Maleische geschriften". — „Geschiedenis van Tanette", Boegineesche tekst met aanteekeningen, en een groot aantal artikelen in verschillende tijdschriften.

NIEUW-GUINEA. Oostelijkste bezitting van Nederland in den Maleischen Archipel, bevattende met omliggende eilanden het onder dienzelfden naam of als Tanah Papoea bekende Westelijk gedeelte van het eiland, dat zich uitstrekt tusschen 0° 19′ Z.B. en 10° 43′ Z.B. en 130° 55′ en 150° 52′5 O.L. De Oostgrens van het Nederlandsch gebied wordt thans gevormd vanaf de Noordkust door den 141en lengtegraad tot de Flyrivier; deze wordt gevolgd tot den meridiaan van de monding der Bensbach-rivier of Torasi op de Zuidkust en ten slotte langs dezen meridiaan (141° 1′ 48″ O.L.) tot de Zuidkust. Globaal berekend komen 48,6% voor het Nederlandsch, 28,3% voor het Duitsch en 23,1 % voor het Engelsch gebied.

Het was de Spanjaard Yñigo Ortiz de Retes, die den naam „Nueva Guinea" aan een gedeelte van de Noordkust van het eiland schonk (1545).

Thans is Nieuw-Guinea verdeeld in drie afdeelingen, t. w.:

a. Noord-Nieuw-Guinea, ressorteerende onder de residentie Ternate en Onderhoorigheden, bestaande uit het Noordelijk gedeelte ten Oosten van Tandjoeng Sĕlè (de uiterste Westpunt van den Vogelkop) met omliggende eilanden. De bestuurshoofdplaats is Manoekwari (zie aldaar en DORÉ).

b. West-Nieuw-Guinea, ressorteerende onder de residentie Amboina, gelegen langs de Zuidkust van af Tandjoeng Sĕlé in het W. tot Kaap Steenboom in het O. Aan het hoofd staat een assistent-resident, geplaatst te Fak-Fak (zie ald.).

c. Zuid-Nieuw-Guinea, eveneens ressorteerende onder de residentie Amboina, gelegen ten O. van Kaap Steenboom. Aan het hoofd staat een ass.-resident, gevestigd te Mĕraukĕ (zie ald.).

Uit den aard der zaak zijn de afdeelingsgrenzen in het binnenland niet aangegeven.

Door de bewoners der aangrenzende gewesten worden de inboorlingen van Nieuw-Guinea algemeen Papoea's genoemd. Niettemin kenmerken zij zich door vele verschillen in uitwendig voorkomen, zeden en gewoonten, en vooral in de taal, zoodat in verband met de verhouding tot Tidore en de ligging de volgende verdeeling is aangenomen, welke dus niet de staatkundige is.

I. *Het gebied der Kalana Fat of Vier Radja's.* Dit omvat de in het Noordwesten gelegen eilanden Waigéoe, Salawati en Misoöl of Batan Mé, met tal van kleinere eilanden en een deel der Noordwestkust van het vasteland. Het bestuur wordt uitgeoefend door Hoofden met den titel van Kalana of Radja, die vroeger door den Sultan, sedert 1905 door het Gouvernement worden aangesteld en worden bijgestaan door eenige mindere hoofden met Tidoreesche titels.

II. *De Golf van Maccluer en aangrenzende streken.* Aan de Westkust vormt de zee tusschen 2° 15′ en 2° 40′ Z.B. over een lengte van ± 2 graden een diepen inham, welke Golf van Maccluer heet, naar diens opnemingen in 1791. Deze golf was echter in 1662 of 1663 reeds ontdekt door Vinck. Ten Noorden van deze golf is het land laag en moerassig, aan de kust geheel onbewoond, met eenige geheel onafhankelijke stammen over het binnenland verspreid. Dit gedeelte van Nieuw-Guinea wordt om zijn eigenaardigen vorm gewoonlijk „Vogelkop" genaamd. Zie FAK-FAK en SKROE.

III. *De Zuidkust, van Kaap Van den Bosch tot aan de Engelsche grens.* Alleen in het Westen zijn eenige kleine baaien, waaronder die van Argoeni en Kiroeroe (Etnabaai) de diepste zijn; overigens is de kust vrij regelmatig met betrekkelijk weinig eilanden.

De hellingen van het Centrale Gebergte worden bewoond door dwergstammen, vreesachtig en vreedzaam; zij hebben vaste woonplaatsen.

Het gedeelte tusschen Etna- en Flamingo-baai is slechts langs de rivieren en dan nog dun bevolkt met half-nomaden, vreesachtig en onbetrouwbaar. Tusschen de Eilandenrivier en de Digoel wonen aan de z. g. Casuarinenkust en aan

de daar mondende riviertjes en kreeken vrij talrijke woeste stammen. Langs de Digoel en hare bron- en zij-rivieren worden vrij veel nederzettingen aangetroffen. De Zuidkust ten Oosten van Komoran is vrij sterk bevolkt.

IV. *De Geelvinkbaai* (zie ald.) *met daartoe behoorende eilanden.* Geheel in het Noordwesten van de baai ligt Manoekwari (zie aldaar), de hoofdplaats van de afdeeling Noord-Nieuw-Guinea, terwijl aan de kusten vele nederzettingen worden aangetroffen en bovendien in het omringende gebergte nagenoeg overal afzonderlijke Papoea-stammen verblijf houden. Onder de bewoners zijn het talrijkst die, welke men gewoonlijk Noemforen (zie NOEMFOR) noemt.

Het gezag van Sultan en Hoofden in de landschappen om de Geelvinkbaai is niet noemenswaard. De Utrechtsche Zend. Vereen. werkt hier met succes.

V. *De Noordkust, van Kaap d'Urville tot aan de Duitsche grens.* Aan deze kaap valt de grootste rivier van Nieuw-Guinea, de Mamběramo of Rochussen-rivier, in zee.

Niet alleen dat de bevolking dezer streken veel verschilt van de Westelijke Papoea's, maar zelfs die der ten Noorden daarvan gelegen eilanden Koemamba, Jamna, e. a., uit den aard der zaak allen zeevarenden, strekten hun tochten nooit tot de Geelvinkbaai uit. Hoofden zijn er niet en van een Sultanaat Tidore hebben de inboorlingen geen begrip. Zie SENTANIMEER.

De oppervlakte van het Ned. gedeelte bedraagt ± 380.000 K.M.² Het geheele eil. is ongeveer 24 × zoo groot als Nederland; voor het bevolkingscijfer ontbreken voldoende gegevens.

Tot de voornaamste voortbrengselen behooren: copra, masoi, muskaatnoten, damar, vogelhuiden, haaienvinnen, tripang, schildpad en schelpen, van den kant der Papoea's het liefst ingeruild tegen lijnwaden, kralen, snuisterijen en vooral ijzer. Zendelingen van de Utrechtsche Zendingsvereeniging zijn gevestigd langs de kusten der Geelvinkbaai, ook op Japèn, langs de Noordkust te Hollandia, in de MacCluer-golf; de Katholieke Missie heeft er een statie te Měraukě; het getal bekeerden bleef tot heden echter gering. Zie verder het artikel PAPOEA'S.

NIKKEL. Door de verkenningsreizen van Ir. E. C. Abendanon in Midden-Celebes (1909/10), werd het voorkomen nader bekend van zeer groote hoeveelheden van een oliviengesteente, dat elders (bv. in Nieuw Caledonië) nikkel bevat. Deze wetenschap gaf den schrijver aanleiding Prof. Ir. S. J. Vermaes er toe te bewegen een aantal van Celebes afkomstige monsters van dat gesteente op hun nikkelgehalte te onderzoeken, hetgeen met vrij gunstig resultaat plaats had.

NILA (ook wel LINA). Vulkanisch eilandje in de Bandazee, ongeveer 700 M. hoog, op 129° 33′ O.L. en 6° 43′ Z.B., ressorteerende onder de onderafd. Banda (afd. en res. Amboina).

NILA (MAL., SOEND.). Nilå (JAV.). Zie INDIGO.

NIPA FRUTICANS Thunb., fam. *Palmae.* Nipah (MAL.), Daon (JAV., SOEND.), Boejoek (JAV.). Palm zonder stam of met een zeer korten stam, zonder doornen, voorkomende in de mangrove aan de riviermondingen in brak water in tegenstelling tot de sagoe, de zoetwatermoeraspalm. In den Archipel zeer algemeen. De suikerhoudende vloeistof, die uit de afgesneden jonge vruchttros vloeit, wordt in de Philippijnen in het groot gebruikt voor de alkoholbereiding. Men kan uit het sap ook de suiker bereiden. In Ned.-Indië gebruikt men Nipa meest als atap voor dakbedekking (de afgesneden bladsegmenten), terwijl de nog niet ontplooide bladeren (daoen rokok) op groote schaal als wikkelblad voor strootjes in den handel komen.

NISAM. Een tot de onderafdeeling Lhō' Seumawè van de afdeeling Noordkust van Atjèh behoorend landschap met 2430 geregistreerde mannen (ult°. 1915).

NJAHI (NJAI) (JAV.). Vereerende betiteling voor een fatsoenlijke vrouw van jaren, gelijkstaande met kjahi (zie aldaar) voor mannen. De huishoudster en bijzit van een Europeaan wordt gewoonlijk ook zoo genoemd.

NJAMOEK. Maleische naam voor Muskiet.

NJONJA. Woord, in het Maleisch en Javaansch (njonjah) overgegaan, en waarschijnlijk ontleend aan het Chineesche nio-à, dame, mevrouw. Het wordt gebruikt om de vrouw van een Chinees of van een Europeaan aan te duiden.

NODJÅ (JAV.), Nodja (MAL.). Zie PERISTROPHE TINCTORIA.

NOEFOORSCH, vroeger ook wel M a f o o r s c h genaamd, wordt gesproken door een volksstam, die zich verbreid heeft op de vaste kust, zooals aan de Dorébaai, en voorts door de bewoners der Schouten-eilanden, Noefor of Noemfor (eig. Noefori), Amběrpon, (eig. Roemběrpon), Méos Noem en Méos War. Het is een zuiver Maleisch-Polynesische taal, in sommige opzichten sluit zij zich aan bij de op en in de nabijheid van Nieuw-Guinea gesproken Melanesische talen, maar vertoont ook punten van overeenkomst met de talengroep, waartoe het Timoreesch behoort.

NOEMFOR of **NOEFOOR.** Eiland, niet ver van den W. ingang der Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea, ongeveer tusschen 0° 56′ en 1° 8′ Z.B. en 134° 45′ en 134° 55′ O.L. gelegen; bij de bewoners als R o e m a n a bekend en door vreemdelingen wel M é f o r of M a f o o r geheeten. Het is laag en, met uitzondering van een kleine rotsige plek aan de Westkust, geheel omgeven door een breede, koraalachtige kuststrook, die zich meer binnenwaarts hoogstens tot 60 M. verheft. Noemfor is bekend wegens de houten bakken, aldaar van jarèn-hout vervaardigd en in de huishouding tot velerlei doeleinden gebezigd. De omringende zee is zeer rijk aan tal van schelpsoorten.

NOERIBANG (O.-JAV.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

NOESÅ (JAV.). Eiland. Voor zoover de namen van eilanden, met „noesâ" samengesteld, niet hierbeneden worden aangetroffen, zoeke men op het hoofdwoord, b.v. N o e s å K a m b a n g a n op KAMBANGAN.

NOESA ÈNDÉH. Eiland in de baai van Èndéh. Zie ÈNDÉH.

NOESA LAOET. Kleinste der 3 Oeliasers (zie aldaar), op 3° 40′ Z.B. en 128° 47′ O.L., 12 K.M.² groot, Z.O. van Saparoea, door een veilig kanaal daarvan gescheiden; het gebergte, dat het eiland bedekt en bijna overal de kust dicht nadert, draagt in het midden den Lawakano (± 2360 M.). De bewoners, ongeveer 4000 zielen, vroeger zeeroovers en ook wel menscheneters, zijn thans allen Christenen; te Amèt, de grootste kampong, is

een hulpprediker gevestigd. Het behoort tot de onderafd. Saparoea der afd. en res. Amboina.

NONA (BOEWAH) (MAL., SOEND.). Zie ANONA RETICULATA.

NONGKÂ (JAV.). Zie ARTOCARPUS INTEGRIFOLIA.

NONNA, misschien van het Portugeesche dona, is de benaming voor een jong meisje, zoowel Europeesch als van gemengd bloed; in het laatste geval wordt het gewoonlijk gebruikt om de meisjes aan te duiden behoorende tot dezelfde klasse van personen als de s i n j o's (zie SINJO).

NOORD ANJER. Zie ANJĔR (Anjĕr Lor).

NOORD BANGKALAN. Contrôle-afdeeling van de afd. en het regentschap Bângkalan, res. Madoera, met de districten Bangkalan, Arosbaja en Sapoeloe. De controleur is ter afdeelingshoofdplaats Bangkalan gevestigd.

NOORD-BANKA. Afdeeling der residentie Banka. Zij beslaat, met uitzondering van de Klabat-baai, een oppervlakte van ± 1540 K.M.² en is verdeeld in de districten Blinjoe en Djĕboes met hoofdplaatsen van gelijken naam.

De bevolking bedroeg op ultimo 1914: ± 100 Europeanen; ± 8400 Inlanders; ± 18.000 Chineezen; een 50tal andere Vreemde Oosterlingen; en een 30tal Japaneezen.

Er is een stoomtram naar verschillende deelen der afdeeling, welke het eigendom is der Tinwinning. Er zijn in deze afdeeling 153 groote en kleine tinmijnen, die jaarlijks ± 70.000 pikols tin produceeren.

NOORD-BONÉ. Onderafdeeling der afdeeling Boni, gouvernement Celebes en Onderh.

NOORD- EN MIDDEN-TIMOR. Afdeeling der residentie Timor en O., omvattende het midden en het Noordelijk deel van het Nederlandsch gebied op het eiland Timor, benevens het eiland Batèk of Gala Bata. De afd. is verdeeld in vijf onderafd., nl. Midden-Timor, West-Midden Timor, Zuid-Midden Timor, Noord-Midden Timor en Béloe.

NOORD- EN WEST-MANGGARAI. Onderafdeeling der afdeeling Flores, residentie Timor en O., omvattende de ressorten Réo en Laboean Badjo van het op het eiland Flores gelegen gebied van het landschap Bima, benevens de tot dat landschap behoorende eilanden, gelegen beO. straat Sapé (o. a. Komodo en Rindja).

NOORD-MIDDEN TIMOR. Onderafdeeling der afdeeling Noord- en Midden-Timor, residentie Timor en onderhoorigheden, bestaande uit de landschappen Miomaffo, Bĕboki en Insana.

NOORD-NIEUW-GUINEA. Zie NIEUW-GUINEA.

NOORD-PAGAI. Zie PAGAI-EILANDEN.

NOORD-RIVIER. Zie LORENTZ-RIVIER.

NOORD-SOEMĔNĔP. Contrôle afdeeling van de afdeeling en het regentschap Soemĕnĕp, residentie Madoera met de districten Manding, Baratdaja en Timordaja.

NOORD-WEST-RIVIER. Noordelijkste van de drie rivieren, die uitmonden in de Flamingobaai op de kust van Zuid Nieuw-Guinea. De beide andere zijn de Lorentz- en Oetoemboewee-rivier.

NOORD-WEST-SOEMBA. Onderafdeeling der afdeeling Soemba, residentie Timor en O.

NOORDERDISTRICTEN. Naam eener vroegere afdeeling van het gouvernement Celebes en Ond., thans deel uitmakende van de afdeeling Makasser. Zij was samengesteld uit de onderafdeelingen Maros, Pangkadjéné, Sĕgéri en Bergregentschappen; de 3 eerstgenoemde werden ook wel „pachtdistricten" genoemd. Over het algemeen zijn de N. districten vruchtbaar.

NOPAN. Nederzetting in Klein-Mandailing (residentie Tapanoeli), gelegen op 432 M. boven zeeniveau aan den bovenloop van de Batang Gadis. Het heeft een zeer gezond klimaat, en was tot 1907 standplaats van een controleur. Thans is er nog een drukke Zondagsmarkt en een inlandsche Gouvernementsschool.

NORMAALSCHOLEN EN -CURSUSSEN. Zie ONDERWIJS, pag 362.

NOTARIAAT. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

NOTEMUSKAAT, NOTENCULTUUR. De notemuskaat of muskaatnoot (S e m e n m y r i s t i c a e v. N u x m o s c h a t a, Lat.); wordt verkregen van de vrucht der ***Myristica fragrans*** Houtt., uit de familie der ***Myristicaceëen,*** een altijd groene boom, 8—12 meter hoog, op een pereboom gelijkend, met leerachtige, ovaal-langwerpige, aan voet en top toegespitste bladeren. De boom heeft, zich vrij ontwikkelende, een zuiver pyramidalen vorm, met horizontaal uitstaande takken tot beneden aan den stam; de onderste takken kunnen een lengte van 4 tot 5 meter bereiken. Ofschoon ook van andere soorten van *Myristica* noten verkregen worden, die als muskaatnoten in den handel worden gebracht, is de ***Myristica fragrans*** voor de notencultuur verreweg de belangrijkste.

Wanneer de noteboom eenmaal genoegzaam ontwikkeld is om vruchten voort te brengen, — gemiddeld met het 10e jaar, dikwijls echter reeds in het 8e jaar, — draagt hij het geheele jaar bloemen en vruchten, zoodat de laatste steeds door geoogst kunnen worden; de maanden Juli en Augustus zijn op Banda echter de vruchtbaarste. De vrucht, die voor haar geheele ontwikkeling ongeveer 9 maanden vordert, heeft de kleur en grootte eener perzik, doch is min of meer langwerpig; wanneer zij rijp is, splijt de bolster en vertoont zich de donkerbruine noot, omsloten door de scharlakenroode foelie, boenga pala (MAL.), kĕmbang pâlâ (JAV.), kĕmbang pala (SOEND.), macis (LAT.), welke als het ware een gesloten netwerk vormt met zeer onregelmatige mazen; de naam foelie is afgeleid van folium (blad).

Aanvankelijk slechts klein, neemt de poductie van den boom in de volgende jaren eerst snel toe en dan langzamerhand, tot 2000 vruchten; ongeveer in het 20e—25e jaar bereikt deze het maximum, waarop zij tot ongeveer het 60e jaar blijft voortduren, waarna de oogsten weder verminderen. Onder nootmuskaat (boeah pala, MAL.) verstaat men de zaadkernen, d. z. de zaden ontdaan van hun mantel (de foelie) en ook van hun donkerbruine, harde, broze schil, die nog de indruksels der foelie vertoont; alleen de inwendige zaadhuid blijft dus om de „noot" zitten. Zij zijn ovaal of eirond, gemiddeld $2^1/_2$ c.M. lang en 2 c.M. breed, grijsbruin, netvormig geaderd.

Voor zoover kan worden nagegaan zijn niet, zooals wel beweerd is, de eigenlijke Molukken, — Ternate en omliggende eilanden, — het vaderland van den muskaatnoteboom, maar Ambon en de Banda- en omliggende eilanden, waar bij

de komst der Portugeezen in 1511, en ook later, noteboomen werden aangetroffen. De O.-I. Comp. beperkte de teelt tot de Banda-eilanden en roeide de noteboomen elders uit, waar zij die aantrof. In den Archipel wordt, buiten de Banda-eilanden, de notencultuur nog gedreven op Sumatra, de Minahasa met Groot-Sangi en Siauw, Amboina, Java en Ternate met Halmahéra.

Bij de komst onzer voorvaderen in de Banda-eilanden werden notentuinen aangetroffen op Lontor, Banda-neira, Ai en Roen; op Goenoeng-api zouden vroeger ook noteboomen aanwezig geweest zijn, maar deze waren alle, waarschijnlijk door vulkanische werkingen, verdwenen. De Compagnie zocht het monopolie der noten te verkrijgen; herhaaldelijk kwam zij in strijd met de bevolking (zie BANDA-EILANDEN), wat ten slotte leidde tot de uitroeiïng of verbanning der bevolking door Coen, terwijl de aanwezige notentuinen in perceelen, p e r k e n genaamd, verdeeld werden (den eersten keer in 1627) en aan verschillende personen, p e r k e n i e r s, uitgegeven, onder voorwaarde, dat zij daar uitsluitend noten zouden telen en het product tegen bepaalde prijzen aan de Comp. afstaan. De perkeniers lieten de gronden door perkhoorigen, een soort van lijfeigenen aan de perken verbonden, bebouwen; eerst in 1860 werd, tegelijk met de slavernij, de perkhoorigheid opgeheven; de Regeering kwam de perkeniers tegemoet in de aanschaffing van vrijwillige arbeiders door voorschotten en door de kosten der loonen op zich te nemen; sedert 1873 hield ook de verplichte teelt en levering der noten geheel op te bestaan. Na dien tijd is de productie van noten en foelie in de Banda-eilanden, — die zich trouwens reeds sedert 1857 had uitgebreid, — aanmerkelijk gestegen, terwijl ook goede prijzen voor het product gemaakt werden. De productie van muskaatnoten heeft zich in den Oo- -Indischen Archipel ook buiten de Banda-eilanden uitgebreid. Met name is dit het geval in de Minahasa, en verder op Ambon, de Oeliasers, Sangi, Siauw, Ceram, Ternate, Halmahéra, Tidore, Batjan en Obi; tenslotte ook op Sumatra's W.kust. Voor de wijze van cultuur en den uitvoer van muskaatnoten zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

NOTODIRODJO (PANGÉRAN ARJO). Geb. 1858 te Djokjakarta en aldaar gest. 1917, was de zoon van Pakoe Alam V (zie aldaar) en was de eerste hoog-adellijke Javaan, die een Europeesche schoolopleiding heeft gehad. Na lager onderwijs te hebben genoten, bezocht hij de H. B. S. om daarna volgens de traditie te worden opgeleid tot Officier van het Legioen van Pakoe Alam, waarin hij aanvankelijk bij het corps der Cavalerie werd ingedeeld. In 1883 werd hij Lt. Kwartiermeester, in hetzelfde jaar ontving hij den titel van Pangéran.

Later door zijn vader belast met het beheer der financiën, kweet hij zich met succes van deze zware taak, en toonde zich ook een uitstekend bestuurder. Pangéran Arjo Notodirodjo was verder stichter en voorzitter van de Vereeniging voor Hollandsch-Inlandsch onderwijs op neutralen grondslag, evenals van het Javaansche Studiefonds „Darmoworo", voorzitter van het hoofdbestuur van „Boedi Oetomo", bestuurslid van verschillende vereenigingen, terwijl zijn naam in de Vrijmetselaarsbeweging een goeden klank had. Vermeld mag worden, dat hij in 1886, samen met Controleur Rosemeier, Javaansche wetten bewerkte en uitgaf.

NYMPHAEA. Fam. *Nymphaeaceae.* Toendjoeng (MAL., JAV., SOEND.). Waterplanten, met drijvende bladeren en bloemen. Verschillende soorten komen in Ned.-Indië in het wild of gekweekt voor. Zie LOTUS.

NIJVERHEID. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië, en wat de Inl. nijverheid betreft bij de beschrijving der verschillende volksstammen.

O.

OBAA. Een der bronrivieren van de Digoel (zie aldaar), op Zuid Nieuw-Guinea.

OBAD. Een rivier mondende op de Z.O.-kust van Nieuw-Guinea, ten W. van Mĕraukĕ.

OBAT SĔRIAWAN (MAL.). Een in Indië vaak met goed gevolg aangewend kruidenmengsel tegen buikziekten en spruw, vooral bij de Indo-Europeanen in eere, en als „Species antiaphthosa" ook in de apotheken voorhanden.

Zie voor deze medicijn: Dr. C L. v. d. Burgs' monographie over Indische spruw, in Gen. Tijdschr. v. Ned.-Ind. XXI (1881), bl. 69.

OBI of OMBI-EILANDEN. Eilandengroep gelegen tusschen ongeveer 1° 20′ en 1° 45′ Z.B. en 127° 20′ en 128° 15′ O.L. behoorende tot de onderafdeeling Batjan van de gelijknamige afdeeling der residentie Ternate. Zij bestaat uit het groote eiland Ombi-ra of Obi Bĕsar, de kleinere Salilé of Ombi (Obi) Bisa, Tapat, Ombi (Obi) latoe, Gĕmoemoe en Toebalai en een menigte zeer kleine. Met uitzondering van Ombi-ra en Gĕmoemoe zijn al deze eilanden onbewoond. Ombira strekt zich peervormig van West naar Oost uit met het smalste gedeelte aan de Oostzijde. Ruim vier-vijfde van het eiland, van het Westen afgerekend, vormt een massief, met zwaar bosch begroeid bergland, met vele toppen van 1000—1200 M. hoogte, welke alle den kenmerkenden vulkaanvorm missen. Jong-vulkanische verschijnselen zijn op de Obi-groep nooit waargenomen. Het Oostelijke deel is laag en vlak, langs de kust moerassig en met rizophoren bedekt. Tengevolge van de vochtigheid der atmosfeer zijn de Obi-eilanden dikwijls in nevelen gehuld.

De fauna wordt er vertegenwoordigd door zwijnen, slangen, de koesoe (buideldier), soorten vogels, w.o. kakatoes (behalve de witte), den ook op Batjan voorkomenden paradijsvogel (*Semeioptera Wallacei*) en de loophoenders. De wateren, die de eilanden omspoelen, zijn zeer vischrijk, doch onveilig door haaien en krokodillen. De bosschen zijn rijk aan goed timmer-

hout, bamboe, gomboomen, sagoepalmen, rotan en andere boschprodukten.

Vaste nederzettingen worden alleen aangetroffen aan de monding der onbeduidende Laiwoei-rivier op de Noordkust en te Akélamo op de Zuidwestkust, alsmede op het eilandje Gĕmoemoe, naar men zegt, overblijfselen van de beruchte zeeroovers, die eertijds de wateren en kusten van Batjan onveilig maakten. Thans zijn de bewoners rustige visschers en damar-halers, die geregeld de hoofdelijke belasting aan den controleur te Batjan voldoen. Aan de mondingen van vele rivieren zijn kleine tijdelijke nederzettingen van Galélareezen, Tobéloreezen en Batjanners. Zij komen daar tot inzameling van damar en andere gommen, waaraan het land zeer rijk is. De concessionaresse van West Obi, de Obi gom copal Mij., te Laiwoei gevestigd, koopt die weder van hen op.

OBSERVATORIUM (KONINKLIJK-MAGNETISCH-METEOROLOGISCH) TE BATAVIA. 6° 11′ 0″ Z.B. en 106° 49′ 50″ O.L. Heeft zijn ontstaan te danken aan Alexander von Humboldt, die in 1856 Gouv. Gen. Pahud opmerkzaam maakte op het wenschelijke van de oprichting van een magn. met. observatorium in den Ind. Archipel. Eerste Directeur was Dr. P. A. Bergsma (eerst in 1875 kreeg hij dien titel), die in 1863 als ingenieur van den geogr. dienst, belast met de te verrichten magn. met. waarnemingen een tijdelijk observatorium in een huurhuis ingericht had; in 1875 werd met den bouw van een observatorium begonnen. Volgens de nieuwe formatie, 1 Jan. 1914 ingesteld, bestaat het personeel uit: directeur, onderdirecteur, 2 wetensch. medewerkers, 1 hoofdobservator, 5 observatoren, 10 rekenaars, 2 Inl. hoofdassistenten, 18 inl. assistenten, 13 inl. assistent-leerlingen.

De werkzaamheden bestaan in: *meteorologische waarnemingen* (barometer, thermometer, regenmeter, aanteekening van onweders, waarnemingen van de zonnestraling, onderzoek der hoogere luchtlagen door middel van vliegers en ballons enz.); *magnetische waarnemingen* (in 1879 werd de magnetograaf van Adie opgesteld, in 1901 naar een paviljoen in den Cultuurtuin verplaatst) (zie ook AARDMAGNETISME), *seismologische waarnemingen* en *astronomische waarnemingen.*

De waarnemingen op het observatorium zijn neergelegd in: Observations made at the royal magnetical and meteorological Observatory at Batavia; en Seismological Bulletin.

Ook elders in den Archipel worden meteorologische waarnemingen verricht, en aan het Observatorium toegezonden; zoo is sedert 1879 een net van regenstations in werking, waarvan ult. 1915 het aantal voor de Buitenbezittingen bedroeg 358, op Java 189. Andere meteorologische waarnemingen werden reeds sedert lang zoowel door particulieren als van Gouvernementswege verricht, waarvan vele ook bewerkt en gepubliceerd zijn, maar eenheid en samenhang ontbrak. Om die aan te brengen, te vereenigen wat verspreid was, aan te vullen waar gapingen zich vertoonden, werden in 1910 voorstellen tot het Ind. Gouv. gericht om het personeel en de middelen van het Observatorium zoo uit te breiden, dat het voor die taak geschikt was. In 1912 kon krachtig met de uitvoering worden voortgegaan en, de stichting van nieuwe stations en verdere organisatie van het net grootendeels ten einde kon gebracht worden.

Vermeld worde ten slotte nog, dat de Directeur Dr. J. P. van der Stok met kracht het vraagstuk der getijden in den Archipel, dat door verschillende marineofficieren en ingenieurs reeds vóór hem behandeld was, tot oplossing heeft trachten te brengen.

OCIMUM BASILICUM L., fam. *Labiatae.* Sĕlaséh, Sĕlasi (MAL.); Sĕlasih, Tĕlasih (JAV.), Solasih (SOEND.) Amping, Kokoeroe (MINAH. LANDST.). Kruidachtige plant, tot 1 M. hoog met kleine bladeren en groene bloemen, over den geheelen Archipel in tal van vormen verbreid, die misschien beter als even zoovele soorten worden onderscheiden. De plant komt op Java tot boven 1000 M. voor en groeit aan weg- en akkerranden, op droge rijstvelden en in djatibosschen. Het kruid wordt bij de spijsbereiding der inlanders zeer algemeen gebruikt; het is een gewone pasargroente. De nootjes van de Sĕlasih zijn een bekend genotmiddel. Als men ze in water legt, zwelt de vruchtwand op tot een geleiachtige massa, die met suikerwater of stroop (limonade) als een verkoelende drank wordt gebruikt. Ook tegen ingewandsziekten worden ze ingenomen.

OCIMUM SANCTUM L. Roekoe-roekoe (MAL.), Kĕwangi, Lampĕs (JAV., SOEND.). Kruid of heestertje, met een geur als van kruidnagelen; de bladeren zijn een Inl. geneesmiddel.

OCTROOI-REGLEMENT. Zie INDUSTRIEELE EIGENDOM.

OEBI (MAL.). Zie DIOSCOREA.

OEBI DJAWA (VULG. MAL.); Kĕlèdèk (MAL.); Katélà (JAV.); Hoewi Djawa (SOEND.); Batata (MAL. MEN.) *Ipomoea Batatas* Lam. = *Batatas edulis* Chois., fam. *Convolvulaceae.* Uit Z.-Amerika in alle tropische gewesten verspreid en sinds onheuglijke tijden algemeen gekweekt. In den cultuurtuin te Buitenzorg zijn een groot aantal variëteiten uit Amerika ingevoerd en uitgeplant, ten einde te beproeven een betere soort dan de nu inheemsch gewordene te vinden. De resultaten zijn zeer aanmoedigend.

De knollen en jonge uitspruitsels worden gegeten; de gekookte bladeren dienen hier en daar bij gebrek aan mais wel als varkensvoeder.

Een verwante plant, n.l. *Ipomoea* (*Merremia mammosa* Chois.), is de „bidara oepas", waarvan de wortelknol als inlandsche artsenij wordt gebruikt inwendig (tegen tering) en vooral ook uitwendig (tegen zwellingen en op brandwonden).

OEBI KAJOE (MAL.); Hoewi dangdeur of Sampeu (SOEND.); Katélà poòeng of K. djéndral (JAV.); Bolèt (OOST-JAVA); Oebi singkoeng of Oebi prantjis (BAT., MAL.). *Manihot utilissima* Pohl = *Janipha Manihot H. B K.* = *Jatropha Manihot* L., fam. *Euphorbiaceae.* Kruid met handdeelige bladeren en groote knolvormige wortels, uit tropisch Amerika afkomstig, doch overal tusschen de keerkringen gekweekt en bij de Europeanen gewoonlijk onder den naam van *Cassave* en *Maniok* bekend.

Op Java werden in 1915 394.000 bouws met cassave beplant en wel voornamelijk in de residenties Preanger, Semarang, Kedoe, Soerakarta, Pasoeroean, Madioen, Kediri en Madoera, terwijl op de Buitenbezittingen deze cultuur voornamelijk aangetroffen wordt op Sumatra's Oost-

kust, dat over Bĕlawan groote hoeveelheden casaveproducten uitvoert. Buitendien treft men dit gewas als kleine cultuur in de door de bevolking beplante velden aan.

De cassave eischt een warm en vochtig klimaat voor de vorming van een hoog zetmeelgehalte in de wortels.

Het hoofdbestanddeel van de cassavewortels is, behalve water, zetmeel, dat daarin tot 25 % voorkomt. Een ander bestanddeel, dat weliswaar in zeer kleine hoeveelheid daarin wordt aangetroffen, doch dat toch uit anderen hoofde zeer gewichtig is, is een blauwzuurvormend glucoside, dat bij ontleding cyaanwaterstofzuur kan leveren en dus vergiftig kan werken. Rauwe cassavewortels kunnen dus aanleiding tot vergiftiging geven, doch bij de bereiding, zooals koken of poffen, of bij de bereiding van meel wordt het glucoside ontleed en het blauwzuur uitgedreven.

De cassave wordt op groote schaal gekookt of gepoft genuttigd, terwijl de in stukken gesneden en in de zon gedroogde wortel onder den naam gaplèk een uitvoerproduct van groote beteekenis is, waarvan vóór den oorlog jaarlijks 30.000 tot 40,000 ton uit Java werden uitgevoerd. Men heeft tegenwoordig eenige groote en verschillende kleine fabrieken op Java, waar de cassavewortels worden verwerkt tot tapioca en tapiocameel (zie aldaar).

OEBI KĔTÊLA (BATAV., MAL.). Zie IPOMOEA BATATAS.

OEBI RADJA (MAL.) het bolvormige sclerotium van een paddestoel, Lentinus Tuber regium. Deze bollen worden ook genoemd djamoer bangkong (JAV.) of tahi oelar sawah (MAL.).

OEDANG (HOEDANG) (MAL.); Oerang (JAV.); Hoerang (SOEND.). Is de algemeene naam van garnalen en kreeften, waaraan namen worden toegevoegd ter onderscheiding van de soorten.

OEDIK. Zie ILIR.

OEDJOENG (JAV.). Kaap, uiterste punt, hoek.

OEDJOENG (TJI), de belangrijkste rivier van Bantam, die in haren bovenloop onderscheidene watervallen vormt, zich nabij Rangkasbitoeng, waar zij uit het gebergte in de vlakte treedt, met de Tji Simeut of rivier van Lĕbak vereenigt, en bij Pontang den naam van rivier van Pontang ontvangt. Vandaar loopt het, op last van den Bantamschen Sultan Aboe'l Fatah gegraven kanaal Tirtajasa (ook Sultanskanaal) naar de Tji Doerian. De Oedjoeng of Pontang stort zich ten O. der Bantam-baai door een zevental monden in de Java-zee: de uitgestrekte delta is bijna geheel met hoog strandwoud bedekt. In het vlaktegebied der rivier worden belangrijke waterwerken aangelegd, bestaande uit een stuwdam te Pĕmĕrajan, een kanalennet voor een oppervlakte van 46700 bouws en een nieuwe uitmonding der Tji Oedjoeng.

OEKĔNAO-EILANDEN. Zie SĔRMATA-EILANDEN.

OELAJATRECHT. Naam van het „beschikkingsrecht" over grond en water bij de Minangkabauers. Sumatra's Westkust schijnt de eenige streek in Indië te zijn, waar het beschikkingsrecht een eigen inlandschen naam draagt; deze is wel samengesteld uit twee Arabische woorden (hak oelajat), doch heeft de specifiek-Indonesische beteekenis gekregen, uiteengezet in het art. BESCHIKKINGSRECHT.

OELAMA d. i. Mohammedaansch wetgeleerde. In het Arabisch is *oelama* de meervoudsvorm van *âlim* (d. i. geleerde). In Ned Indië, gelijk elders, waar het Arabisch niet de landstaal is, wordt het meervoud *oelama* ook in enkelvoudigen zin gebruikt en kan men dus in het meervoud van *oelama's* spreken.

OELAR. Maleische naam voor slangen in het algemeen, oelâ (JAV.), oraj (SOEND.). Door allerlei bijvoegingen kunnen verschillende geslachten en soorten worden aangeduid.

OELÈË LHEUË. Onderafdeeling der afdeeling Groot-Atjèh, gouvt. Atjèh en Onderhoorigheden, met een bevolking op ult° 1914 van 23.487 Atjèhers, 1.123 andere Inlanders, 460 Chin., 17 andere Vreemde Oosterl., en 65 Eur.

Men zie de artikelen MEUSEUGIT RAJA en KEUREUKON voor die gebiedsdeelen betreffende bijzonderheden.

De onderafdeeling wordt bevloeid door Atjèhrivier, Kroeëng Tjoet en Kroeëng Angèn.

De bevolking leeft in hoofdzaak van de rijstcultuur. Deze levert echter niet voldoende op, zoodat er nog jaarlijks rijst wordt ingevoerd. De veestapel bestond ultimo 1915 uit 9437 runderen en 1473 buffels. De peper- cultuur is in de IX Moekims Toengkōb, III Moekims Lam Rabò en III Moekims Kajèë Adang nog het belangrijkst. Op de klappercultuur is men zich vooral in de laatste decennia zeer gaan toeleggen. De visscherij wordt beoefend langs de kust met sleepnetten en door exploitatie van „neuheun's" of zeevischvijvers, waar de visch bij vloed kan binnenzwemmen, maar die ze daarna niet meer kan verlaten. Zoutziederijen worden aangetroffen te Lam Nga en in Kliëng.

Sinds ulto. 1907 de eerste volksschool te Oelèë Lheuë werd geopend, zijn tal van zoodanige instellingen verspreid door de geheele onderafdeeling verrezen. Gewoonlijk zijn zij voor jongens en hebben ze een driejarigen cursus, behalve te Oelèë Lheuë en Lam Reuëng, waar de cursus vierjarig is, terwijl te laatstgenoemder plaatse ook een volksschool voor meisjes bestaat. Ook is daar een industrieschool met 100 meisjesleerlingen, terwijl nog dienen genoemd: de particuliere le Atjèhsche meisjesschool, waar onderricht wordt gegeven in weven en zijdebehandeling, en een gesubsidieerde Atjèhsche meisjesschool.

OELÈË LHEUË, vulgo Olélé. Havenplaats aan den vasten wal van Atjèh, standplaats van den controleur der gelijknamige onderafdeeling (zie hierboven). De reede is tamelijk open, maar toch vrij goed, en drie piers vergemakkelijken het laden en lossen. De wegen staan bij hevigen wind en hooge zee nog al eens blank, de steenen strandbeschoeiing, hoewel nog jong en sterk, heeft het dan hard te verantwoorden. Van de Chineesche buurt zijn ook reeds heele stukken weggevreten. Een groote, in 1902/3 gebouwde brug over de lagune verbindt Oelèë Lheuë met den overwal, vanwaar een 15 K.M. lange weg voert naar Lhōᵉ Nga, en een andere in 1901/2 aanzienlijk verbreede 5 K.M. lange heirbaan naar Koeta Radja. Dagelijks rijden er ook vele trams in tien minuten van Koeta Radja naar Oelèë Lheuë, vice versa.

OELI LIMA, OELI SIWA. Zie OELIASERS en verg. Pata-lima in het art. CERAM.

OELIASERS. Corrupt-Holl. naam voor het complex der 3 eilanden beO. Ambon en beZ.

West-Ceram: Haroekoe (of Oma), Saparoea (of Honimoa), en het kleinste en meest Z.O.lijke eiland Noesa Laoet (zie op die namen).

Vanouds is het middelste en grootste, Honimoa alias Saparoea, het voornaamste eiland. Als „Moear" komt het al voor in Zang 14 van het Oudjav. lofdicht Nâgarakĕrtâgama uit 1287 Çaka = 1365 A. D.; als „Muar" blijft het voorkomen op Port. kaarten en in Port. teksten der 16e eeuw. Rumphius in zijn Ambonsche Historie, kent in zijn aanhef daarvan „Oma" (= Haroekoe), „Uliasser" of verderop bij hem stééds „Honimoa", en „Nussalaut". Ook hieruit blijkt dat Oeliaser-proper = Honimoa = Saparoea is. Door Inlanders wordt Saparoea ook wel Tanah Léasi genoemd. Oeliaser is een corruptie van *oeli asa* = „broeder 1", dat dus onmiddellijk staat naast de Ternataansche *oeli lima* = „broeders 5", en de Tidoreesche *oeli siwa* = „broeders 9".

Nemen we, op voldoenden grond van waarschijnlijkheid, aan, dat beide laatste bonden ontstaan moeten zijn door de beroering in de „Groote Oost" gewekt door het veldwinnen van den Islâm tusschen 1400 en 1500, zoo kan het ontstaan van den Eén-bond op Saparoea, en van den Driebond der zgn. Oeliasers, op zijn vroegst tegen ca. 1500 gesteld worden, toen Ternate reeds zoowat een halve eeuw Moh. was, en Tidore dat waarschijnlijk juist begon te worden. Zoo vormden bij de komst der Portugeezen op Ambon (1512), Ambon met de 3 Oeliasers en het groote Ceram een nog heidensch en stuwdam tegen den van het Noorden (Molukken) en Zuiden (Banda) opdringenden Islâm.

OELIN (MAL. Z.O.-BORN.). Zie EUSIDEROXYLON.

OELOE (ORANG). Zie ORANG OELOE.

OELOE DARAT. De hoogste top van het gebergte, dat het Tobameer in het Noorden van Sumatra omgeeft. Hij verheft zich aan den Westoever, tegenover Samosir tot 2157 M. hoogte.

OELOE-SOENGEI. Afdeeling der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, verdeeld in 5 onderafdeelingen, te weten; 1) Kandangan; 2) Rantau; 3) Barabai; 4) Amoentai; 5) Tandjoeng. Geografisch omvat deze afdeeling het stroomgebied der BAHAN of NĔGARA RIVIER, den voornaamsten zijtak der Barito met hare zijrivieren. Het N.-lijk en O.-lijk gedeelte der afdeeling is heuvel- en bergachtig. Van Kloea af is de geheele streek bewesten de Bahan tot de Barito laag en moerassig, bestaande uit uitgestrekte moeraswouden (hapau) en meren, hier en daar afgewisseld met hooge gronden. Ten O. der Bahan vindt men die moerassen tusschen de Batang-Alai en de Bahan (de van ouds beruchte Moeningmoerassen).

OELOEAN. Landschap in de residentie Tapanoeli, aan den Noord-oever van den breeden Zuidoostelijken inham van het Toba-meer gelegen. Het is een driehoekige vallei, welke door eenige kleine riviertjes rijkelijk van water wordt voorzien en daardoor zeer geschikt is voor den aanleg van sawahs .Men meent dan ook, dat dit vruchtbare gebied het stamland van de Toba-Bataks is. Onderlinge oorlogen hebben de bevolking in vroeger jaren wel sterk doen achteruit gaan, maar het aantal inwoners wordt thans toch nog op 25.000 geschat. Centrum van het landschap is het op 700 M. boven zee gelegen Moeara Si Pongi met een koel klimaat. Naast den landbouw wordt veel aan runderteelt gedaan. Sinds 1895 heeft hier de Rijnsche Zending post gevat, welke tot ult. 1911 bijna 2000 personen tot het Christendom had bekeerd. Ult. 1914 bedroeg dit aantal ruim 6700, waarbij echter die van Si Gaol zijn inbegrepen. Eerst in 1905 werd Oeloean onder ons direct bestuur gebracht.

OELOEBALANG (HOELOEBALANG) (MAL.). Krijgsoverste; in sommige Maleische staatjes de titel van een der rijksgrooten, die in den rijksraad zitting hebben.

In Atjèh waren de oelèëbalangs de volkshoofden, die in de volkstaal ook radja genoemd werden. Andere hoofden waren zij, die in het Sultansgebied oelèëbalang pòteu (d. i. „oelèëbalang van onzen Heer", nl. den Sultan) genoemd werden, en die daar eenig bewind voerden of eene hooge functie aan het hof vervulden of wel dien titel eenvoudig aan de gunst van een sultan te danken hadden.

OELOEMOESI. Een 2200 M. hooge berg van den Oostelijken keten van den Boekit Barisan, gelegen in het N. van de residentie Palembang op de grens met Benkoelen.

OEMA. Zie TEUKOE OEMA.

OEMAR- of **DOODSLAGERSRIVIER,** met de kampong Amara, mondt uit op de Zuidkust van Nieuw-Guinea, beoosten Kaap Vlakke Hoek.

OEMBILIN (OMBILIN). De naam der afwatering van het Singkarak-meer ter Sumatra's Westkust. Gewoonlijk beschouwt men de Oembilin als de hoofdrivier, die in zijn middenloop Kwantan, in zijn benedenloop Indragiri heet (zie SUMATRA, Rivieren). De Oembilin is het meest bekend door het ook naar haar genoemde steenkolenveld van Sawah Loento, waar zij doorheen stroomt (zie KOLEN). Het drukke mijnbouwstadje Sawah Loento (zie aldaar) ligt aan de rivier. Waar de rivier uit het meer van Singkarak treedt ligt de spoorweghalte Oembilin van de lijn Padang Pandjang-Solok.

OENDAKAN. District van de contrôle-afdeeling, het regentschap en de afdeeling Koedoes, residentie Semarang met een oppervlakte van 210 K.M². Op ultimo 1905 bedroeg de bevolking ruim 46.000 zielen, waarvan een 10 tal Europeanen en 8 Chineezen. Het district is verdeeld in drie onderdistricten. De hoofdplaats heet Proewâtâ. Een groot deel van het district wordt ingenomen door een uitgestrekt moeras, de Râwâ gĕdé, dat in de Djoewânârivier uitwatert. Het district Oendakan wordt gekenmerkt door het telken jare optreden van overstroomingen in den Westmoesson, watergebrek in den Oostmoesson en ziekten in het rijstgewas, tengevolge waarvan groote uitgestrektheden padi en andere aanplantingen mislukken. Ter beteugeling van het overstroomingsgevaar zijn langs de voornaamste rivieren, nl. de Sérang en de Babalan, dijken aangelegd en is men bezig in eerstgenoemde rivier, bij de desa Wilaloeng een verdeelvak te maken, dat thans zijn voltooiing nadert, waardoor men dan in staat zal zijn den waterstand in die rivieren te regelen.

OENDANG-OENDANG. In het Maleisch ziet de term oendang-oendang op adatvoorschriften, adatregels, adatgeboden. Op Midden-Java daarentegen verstaat men onder oendang-oendang hetzelfde als pranatan, nl. een of andere publicatie of edict van den vorst of van een hoogamb-

tenaar. Zie ook INLANDSCHE WETTEN.

OENGARAN. Een geheel met zwaar bosch begroeide oude vulkaan op de grens van Sĕmarang en Kĕdoe, die in den G. Boetak zijn hoogste punt, 2050 M., bereikt. Het is een afgestompte kegel, waarvan de breede top uit het restant van een wijden ringwal bestaat. Eenige zwak werkende fumarolen (en solfataren ?) in de grensrivier aan de Zuidhelling zijn de laatste sporen der vulkanische werkzaamheid.

OEPAS BIDJI (MAL.). Zie SOPHORA.

OEPAS-BOOM. (Giftboom). Zie IPOEH.

OEPÅTJÅRÅ (JAV.). Zie RIJKSSIERADEN.

OERANG. Javaansche naam voor Garnalen en Kreeften.

OERAT (JAV., SOEND.). Zie PLANTAGO.

OERIBANG (BATAV. MAL.). Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

OERIP (**KAJOE**) (JAV.). Zie EUPHORBIA TIRUCALLI.

OEROENG. Oeroeng is de Karobataksche naam voor een dorpsbond, de vereeniging van verschillende dorpen tot een bondgenootschap. Zulke dorpsbonden komen onder verschillende namen in alle Bataklanden van Sumatra voor en vormen er de hoogste inlandsche gemeenschap. Het menigvuldigst komen ze voor in het Karoland, waar men bijna geen op zichzelf staande dorpen meer aantreft, daar alle tot een of andere oeroeng behooren. De dorpen blijven toch steeds de staatkundige eenheid; het oeroengbestuur wordt dan ook meest gevormd door een raad van hoofden der voornaamste dorpen. Door traditie en door persoonlijke eigenschappen heeft echter vaak een der hoofden een overwegenden invloed.

OESMAN. Zie OETHMAN.

OESOEL beteekent in het Arabisch: grondslagen, wortelen (enkelv. *asl*). Met *oesoel al-dîn* wordt de Mohamm. geloofsleer bedoeld (vgl. KALAM en ISLAM, II, d.); *oesoel al-fikh* zijn de vier grondslagen der Mohamm. plichtenleer (vgl. ISLAM, II, c en KIJAS).

OESTER. Zie SCHELPDIEREN.

OETA of **OETAWA.** Een rivier in Zuid Nieuw-Guinea. Zij valt in zee ten W. van Kaap Steenboom en heeft haar bronnen ongeveer dáár waar het Charles Louis geb. in het Nassau geb. overgaat.

OETAN (ORANG) (MAL.). Zie ORANG OETAN.

OETHMAN (bin Abdoelah bin Akil bin Jahja al-Alawi) te Batavia geboren uit een Hadhramitisch *sajjid*-geslacht, deed in zijn jonge jaren een langdurige studiereis, waarbij hij vooral in Hadhramaut en Mekka vertoefde, en vestigde zich daarna als wetgeleerde van erkend gezag te Batavia, waar hij den 18en Jan. 1914 in zeer hoogen ouderdom overleden is.

Hij was (evenals andere Hadhramitische geleerden, vgl. HADHRAMIETEN) een vertegenwoordiger van streng rechtzinnige opvattingen in geloofsleer en wetszaken. Zijn zienswijzen verbreidde hij in tal van kleine Arabische en Maleische werken en geschriftjes, welke hij in zijn eigene lithographische drukkerij uitgaf. Velerlei gebruiken, opvattingen en bijgeloof in de Inlandsche samenleving werden door hem in woord en geschrift bestreden. Als man van inzicht aanvaardde hij de heerschappij van niet-Moslims over landen als Ned.-Indië als een onvermijdelijke noodzakelijkheid.

OETJAP MOELOE (3127 M.). Hoogste top van het Gajo'sche Centraal gebergte, gelegen in het uiterste Oosten, waar het Van Daalen gebergte er een rechten hoek mee maakt.

OETOEMBOEWEE. Rivier in Z. N. Guinea, de Z.lijkste van de drie in de Flamingobaai uitmondende rivieren; de beide andere zijn de Lorentz en de Noord West-rivier (zie ald.).

OEWI (JAV.). Zie DIOSCOREA.

OEWIMMERAH. Een belangrijke bronrivier (ook wel Kaoh genaamd) van de Digoel, de grootste rivier van Zuid Nieuw-Guinea.

OFFER. Offers zijn, naar de inlandsche begrippen, gaven aan de geesten, met het doel deze welgezind te stemmen jegens den offeraar, soms gaven aan de zielen van afgestorvenen. Door offers aan de goede geesten verzoekt men hun hulp bij iets dat gebeuren gaat, of hun bescherming tegen mogelijk ongeval. Aan de kwade geesten, en deze den mensch vijandige soort is het talrijkst, offert men uit vrees, in de hoop het kwaad, dat zij kunnen berokkenen, af te weren. In het algemeen brengt men het offer vaker den kwaden geest dan den goeden, den minderen meer dan den hoogeren, den nabijzijnden meer dan den verwijderden; bij voorkeur aan den oogenblikkelijk meest te duchten geest. Aan de zielen der dooden offert men ter plaatse waar zij heeten zich op te houden, nabij de graven en op andere heilige plekken. Niet alleen de heidensche volksstammen in den Archipel offeren; ook onder de Mohammedaansche bevolking leeft dit oudheidensche gebruik nog in velerlei vormen voort. Al dadelijk blijkt dit op Java. De Javaan brengt aan geesten van allerlei slag en herkomst offers van allerlei soort en omvang, soms terloops en zonder voorafgaand overleg, doch soms ook na langdurige voorbereiding en met veel omslag. Gezamenlijk offert de desa ter eere van den t j a k a l b a k a l, den stichter, en ter eere van den d a n j a n g of beschermgeest van het dorp, want bij een gunstige gezindheid van beiden heeft de desabewoner persoonlijk, maar tevens de geheele desabevolking belang. Een zeer bescheiden, maar tevens eigenlijken vorm van het offer ziet men in het reukwerk, dat de Javaan langs den weg op een steen, aan den sawah-kant, voor een Hindoe-beeld, of bij een heiligen boom nederlegt; in de bloemen, die hij aan zijn kar, zijn prauw, zijn rijstschuur, aan kris of slaapstede bevestigt; in de rijst, de pisang, de sirihpruim, de duiten of de eieren, die hij, waar het past, neerlegt ten behoeve van de geesten. Als bijzondere offers aan heilige graven (zie KRAMAT) zijn te vermelden het branden van reukwerk en het daarbij nederzetten van spijzen. In de maand Roewah worden vaak de graven met geurige, aan een snoer geregen bloemen versierd of met een welriekend smeersel bestreken.

Met name echter leven de aloude opvattingen betreffende het offeren aan de zielen der afgestorvenen en aan de onzichtbare machten op Java nog voort in den geïslamiseerden vorm der onder verschillende benamingen (bijv. k a n d o e r i, s l a m ĕ t a n, s ĕ d ĕ k a h) bekende „offermalen" (zie KANDOERI) en dit geldt in gelijke mate ook voor de Mohammedaansche Inlanders in de meeste streken der Buitenbezittingen.

OGAN. Belangrijke zijrivier der Moesi (zie SUMATRA, R i v i e r e n).

OGAN EN KOMĔRING-OELOE (vóór 1906: Komĕring en Ogan oeloe, Enim en de Ranaudistricten geheeten). Afdeeling der residentie Palembang, grenzende aan de Lampongsche Districten en Benkoelen. Het Zuidelijkste punt der afdeeling is de Goenoeng Pasagi, op de grens met de Lampongsche Districten, 2232 M. boven zee. De hoofdplaats is Batoe radja, standplaats van den ass.-res. De afdeeling is verdeeld in de onderafdeelingen Komĕring oeloe, Ogan oeloe en Moeara doea (zie op die namen). De afd., een oppervlakte beslaande van 12.974 K.M.², met een bevolking van ± 155.000 zielen (1915), bevat het stroomgebied der Boven- en Midden-Komĕring tot het punt waar deze zich splitst in Komĕring en Bĕngkoelah, dat der Boven-Ogan tot aan hare vereeniging met de Ajer Sĕramé, met de bronnen dier rivieren, benevens het Ranaugebied (zie voorts PALEMBANG).

OGAN-ILIR. Onderafdeeling der afdeeling Palembangsche benedenlanden (vóór 1912: Ogan ilir en Blidah), met een oppervlakte van 3451 K.M.² en een bevolking (in 1915) van 104.000 zielen en in 1912 een veestapel van 1500 buffels en 2600 runderen. Hoofdplaats Tandjoeng radja, aan de Beneden-Ogan, op 61 K.M. boven Palembang (langs de Ogan gemeten), en 12 M. boven zeeniveau, standplaats van den controleur. Zij bevat het stroomgebied van de beneden-Ogan (Ogan ilir), van hare vereeniging met de A. Sĕramé tot aan de Moesi en dat van de riviertjes Kĕramasan, Blidah en van enkele andere, die tusschen de Ogan en de Lĕmatang in de Moesi vallen. Zij bestaat uit het district Ogan-ilir, verdeeld in 5 onderdistricten: Tandjoeng Radja, Tandjoeng Sĕdjaro, Sakatiga, Gloembang en Moeara Koeang. Deze onderafd. produceert veel pinang, maïs, cassave, sesamum en arènsuiker en veel eetbare vruchten als doerian, langsat, ramboetan, manggistan, terwijl ook de rijstoogsten van de lĕbaks (moerassen) zóó overvloedig zijn, dat rijst kan worden uitgevoerd. De voornaamste plaatsen zijn de pasirahdoesoens, die bijna alle middels per as berijdbare, niet verharde wegen met de standplaats van den controleur verbonden zijn.

OGAN OELOE. Onderafdeeling van de afdeeling Ogan- en Komĕring Oeloe (residentie Palembang) met een oppervl. van 4708 K.M.² en in 1915 met een bevolking van ruim 63.000 zielen, w.o. ± 40 Europeanen en 140 Vreemde Oosterlingen. Hoofdplaats Loeboek Batang aan de Boven-Ogan, 12.5 K.M. benedenstrooms Batoe radja, standplaats van den controleur. Bespoeld door de Boven-Ogan (Ogan oeloe) omvat zij het district Loeboek Batang. De voornaamste plaatsen zijn: Batoe radja (zie aldaar), Loeboek Batang en de pasirah doesoens, alsmede Bindoe, Doerian, Kĕpahiang, Boenglei, Saoeng, Saoengnaga, Panindjawan, Mĕndala, alle op den linker Oganoever, Pagar Goenoeng op den rechter oever der Loebai, en Soegih waras op den rechteroever der Rambang. De veestapel telde (in 1912) 150 paarden, ruim 4000 runderen en 3000 buffels. Deze onderafdeeling produceert veel katoen, in 1913 7600 pikol, terwijl ongeveer 200 bahoe met peper beplant is, verder rotan, sesamum, kapok en damar; de rubberaanplantingen breiden zich uit; koffie wordt ook geplant, doch niet algemeen; de rijstcultuur (hier en daar op natte, doch grootendeels op droge velden) levert voldoende product voor de plaatselijke behoefte; verschillende tweede gewassen worden slechts voor eigen of plaatselijk gebruik aangeplant.

OGAR. Een eiland behoorende tot West Nieuw-Guinea en gelegen in het Z. van de Maccluergolf.

OGOAMAS. Bergtop op Celebes (zie aldaar onder *a.* DE NOORDARM).

OLIËN (VETTE OLIËN, VETTEN) en **OLIËN (VLUCHTIGE OF AETHERISCHE OLIËN, ESSENCES)**, zie de artt. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

OLIENOOT. Zie ARACHIS HYPOGAEA.

OLIEPALM. Zie ELAEIS.

OLIFANT (*Elephas maximus* L. = *indicus* L.), gadjah (MAL., JAV., SOEND.), bewoner van Zuidoostelijk Azië, in den Indischen Archipel oorspronkelijk alleen in Sumatra voorkomend, maar in N.-Borneo ingevoerd en verwilderd. De Olifant van den Archipel wordt soms als *E. sumatranus* Temm. onderscheiden. De Olifanten vormen een zelfstandige, in vele opzichten primitieve afdeeling der Hoefdieren.

De Indische Olifant, die een hoogte van 3 M. bereiken kan, onderscheidt zich door een konkaaf voorhoofd, door kleinere oorschelpen, kortere slagtanden en anders gevormde kiezen van zijn Afrikaanschen bloedverwant. De Olifant leeft in groote of kleine kudden, bestaande uit mannetjes, wijfjes en jongen, waarvan een oud mannetje met sterk ontwikkelde slagtanden de leiding heeft. Oude dieren leven soms eenzaam en zulke alleen levende olifanten worden dikwijls gevaarlijk en kunnen ook menschen aanvallen. De Olifanten richten soms aanzienlijke schade aan in aanplantingen, waar ze, alles vertrappende, doorheen trekken. Hoewel ze in vroegere eeuwen in het Atjèh'sche rijk als lastdieren afgericht werden, zooals thans nog in Voor-Indië, worden ze tegenwoordig in Nederl.-Indië niet meer getemd, doch soms terwille van de slagtanden gevangen in valkuilen of gejaagd met vuurwapens. Door de uitbreiding der cultuur wordt hun woongebied meer en meer beperkt.

OMA of HAROEKOE. Eiland in de Banda-zee, ten Oosten van het eiland Ambon, een der Oeliassers (zie aldaar). Het ligt tusschen 128° 24′ 30″ en 128° 32′ O. L. en 3° 30′ en 3° 35′ Z.B. en behoort tot de onderafdeeling Saparoea (afdeeling Amboina der residentie Amboina). Het eiland bestaat uit jong-vulkanisch gebergte, dat een hoogte van 4—500 M. bereikt. De bevolking bestaat uit Christenen en Mohammedanen en woont langs het strand in meerdere negorijen, waaronder Haroekoe, waar een hulpprediker is gevestigd, een der voornaamste is. Aan het strand staat hier op een klein voorgebergte de ruïne van het in 1820 gebouwde fort Nieuw-Zeelandia. Men vindt op het eiland veel kruidnagelen en kokospalmen, maar sagoe moet van Ceram worden aangevoerd. De grootte is 138 K.M². Nabij de Zuidkust zijn warme bronnen, die ijzeroxyde bevatten.

OMBA of **OERAMA.** Een rivier, die ontspringt in het Jamoermeer (zie JAMOER) en be O. de Etnabaai (Z.kust W. Nieuw-Guinea) in zee valt.

OMBAI (STRAAT) of **MALOEA (STRAAT)** tusschen de Aloreilanden en de N.W. kust van Timor.

OMBI. Zie OBI-EILANDEN.

OMBILIN. Zie OEMBILIN.

OMBILIN-MIJNEN. Zie KOLEN.

ONCOSPERMA FILAMENTOSA, Bl. (= *Areca Nibung* Griff.). Fam. *Palmen.* Éniboeng, Niboeng (MAL.), Liboeng (BATAV. MAL., ATJÈH), Handiwoeng, Liwoeng (SOEND.). Hooge, sierlijke palm met geveerde bladeren, die op vele plaatsen, vooral in het W. van den Archipel, langs de kust algemeen voorkomt. De planten groeien in groepen bijeen en zijn kenbaar aan den zwarten, dichtgedoornden stam. De dunne stammen zijn buitengewoon sterk en duurzaam, en leveren uitstekende palen voor huizenbouw in moerassigen bodem. Gespleten worden ze gebruikt als latten in vloeren van inlandsche huizen. Het palmiet wordt gegeten; de bladeren hier en daar als dakbedekking gebruikt en de vruchten vervangen nu en dan pinangnoten bij het sirihkauwen.

ONDAË. Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Poso der residentie Menado; maakt deel uit van de landstreek Poso (zie aldaar).

ONDERDANEN (NEDERLANDSCHE). Ten einde tegemoet te komen aan de bezwaren, verbonden aan vroegere regelingen, verschenen in 1910 twee wetten (Ned. Stb. 1910 no. 55 en 56, Ind. Stb. 1910 no. 296 en 297). Zij wijzigden art. 12 der wet van 1892, in dier voege, dat voortaan vreemdeling is al wie noch Nederlander is naar die wet van 1892, noch Nederlandsch onderdaan naar de nieuwe wet van 1910. Zij verbonden dit nieuwe onderdaanschap van 1910 aan geboorte (uit gevestigde ouders) in Ned. Indië alleen, niet meer aan geboorte in Suriname of Curaçao (waar immers de gekleurde bevolking en zelfs boschnegers en Indianen sinds 1 Juli 1893 reeds Nederlanders zijn naar de wet van 1892). Zij regelden op practische wijze het te niet gaan en het herleven van dit aparte Nederlandsch onderdaanschap. „Nederlandsch onderdaan" is thans de collectieve naam voor allen, die tot het staatsverband van ons Koninkrijk behooren (46 millioen), die dan echter gesplitst worden in een categorie A, de Nederlanders van 1892, en een categorie B, de overige onderdanen van 1910.

Met de wet van 1910 was evenwel slechts de eene helft van het werk volbracht. Nu het onderdaanschap eenmaal vaststond, moest in de wetgeving worden aangegeven, welke rechten en plichten dit onderdaanschap medebrengt. Zulks is, behalve in losse bepalingen — over landraadsleden, erfpachters, enz. — met name geschied bij Ind. Stb. 1913. no. 658, 1915 no. 299, 1915 no. 641 en 642, 1917 no. 677 (hetwelk alle rechterlijke ambten openstelt), een regeling van 1918 welke het notariaat openstelt, de Indische militieregeling in I. d. Stb. 1918, no. 70 en art. 133 van het Reg. regl. (Volksraadwet, Ind. Stb. 1917, no. 114). De ambten van landvoogd en raad van Indië zijn voor niet-Nederlanders nog gesloten.

Ten aanzien van onderdanen van Ind. zelfbesturende landschappen heeft men er de voorkeur aan gegeven, het onderdaanschap van zulke landschappen om te zetten in een verhouding van „onderhoorigheid" aan het landschap, welke niet op een staatsverband, doch alleen op een onderworpen zijn aan zelfbestuursmaatregelen van bestuur, rechtspraak, politie en regeling wijst. De oude naam „zelfbestuursonderdanen" is daarmede verdwenen, en door dien van „zelfbestuursonderhoorigen" vervangen. Zie over hen mr. H. J. Spit, De Ind. zelfbest. landschappen, diss. 1911. Zie ook volgend art.

ONDERHOORIGEN. Met het woord „zelfbestuursonderhoorigen" tegenover „gouvernementsonderhoorigen" geeft men de scheiding aan, die gemaakt moet worden tusschen de twee groote groepen van hen, die zich bevinden binnen een zelfbesturend landschap. De zelfbestuursonderhoorigen (vroeger: zelfbestuursonderdanen) zijn, behoudens uitzonderingen, onderworpen aan het bestuur, de (inheemsche) rechtspraak, de politie, de regeling, de belastingen, de verplichte diensten enz. van het zelfbesturend landschap; de gouvernementsonderhoorigen (vroeger: gouvernementsonderdanen, wat wel te onderscheiden is van Nederlandsche onderdanen) daarentegen zijn onderworpen aan bestuur enz. van het gouvernement zelf. De grenslijn tusschen beide groepen, voorheen getrokken in de lange politieke contracten, is nu voor de zeer talrijke landschappen met korte verklaring te vinden in art. 14 der (nog niet werkende) zelfbestuursordonnantie in Ind. Stb. 1914, no. 24. Zie ook ONDERDANEN aan het slot.

ONDERSCHEIDINGEN, ONDERSCHEIDINGSTEEKENS. In dit artikel wordt slechts gewag gemaakt van onderscheidingen van Gouv.-wege toegekend; verder te gaan zou te veel in bijzonderheden doen afdalen.

Een afzonderlijke ridderorde ter belooning van hen, die zich voor Ned.-Indië verdienstelijk maakten, zooals de Star of India voor Britsch-Indië, is voor de Ned. koloniën niet ingesteld; de Ned. ridderorden worden ook voor verdiensten jegens Ned.-Indië toegekend. Ook inlanders kunnen in die orden worden opgenomen. Vreemde ordeteekenen mogen zonder bijzonder verlof der Koningin niet worden aangenomen door Nederlanders of vreemdelingen, die in Ned. staatsdienst zijn (art. 67 grondwet), noch door de ingezetenen van Ned.-Indië (art. 114 Reg. regl.). Aan inlanders van aanzien of verdienstelijke Oostersche vreemdelingen kan ter belooning van bewezen diensten een eereteeken worden toegekend van goud, zilver en brons, onderscheiden in vier klassen: de groote gouden ster, de kleine gouden ster, de zilveren ster, en de bronzen ster.

Behalve de Miliaire Willemsorde zijn er nog verscheidene onderscheidingsteekenen ingesteld voor diensten bewezen in de krijgsbedrijven in Ned.-Indië.

Terwijl voor verschillende klassen van Europeesche ambtenaren een officieel kostuum is voorgeschreven, en ook voor verscheidene klassen van inlandsche ambtenaren een dergelijk kostuum van Gouv.wege bepaald is, hebben de laatstgenoemden in verscheidene gedeelten van Ned.-Indië het recht andere onderscheidingsteekenen, aan hun rang verbonden, te voeren. Voor Java vindt men daaromtrent de belangrijkste bepalingen in de reglementen vastgesteld bij Ind.Stb. 1820, no. 22 en 1824 no. 13. Het voornaamste onderscheidingsteeken voor inl. ambtenaren is de p a j o e n g (JAV.) of s o n g s o n g (HOOG-JAV.), het zonnescherm, dat door de daarop in het veld aangebrachte kleuren en strepen of cirkels, s è r è t (JAV.) den rang van den ambtenaar aanduidt. Het gebruik van den pajoeng is zeer oud en naar men zegt aan Chineezen ontleend; de zonneschermen van de

grooten in de Vorstenlanden hebben als model gestrekt voor die, welke in de Gouv. landen officieel in gebruik zijn. Bovendien hebben tal van inl. ambtenaren nog het recht om zich te laten volgen door een naar den rang grooter of kleiner getal personen, die sieraden en andere voorwerpen dragen als insigniën aan dien rang verbonden.

Tot voor korten tijd was het bij de residenten en assistent-residenten op Java en Madoera de gewoonte, dat zij eveneens ambtspajoengs voerden: een geheel vergulden voor de residenten en een half vergulden half witten voor de assistent-residenten. Deze gewoonte raakte, vooral bij de jongere ambtenaren, reeds in onbruik, tot dat de G. G. Van Heutsz haar afschafte in de zoogenaamde „pajoengcirculaire" (circ. 1e G. S. 3 Nov. 1904, no. 4377).

Ook voor sommige Buitenbezittingen zijn van Gouv. wege de onderscheidingsteekenen van inlandsche hoofden geregeld.

ONDERWIJS. In de geschiedenis van het Indisch onderwijs zal de periode, waarin het zich thans bevindt, duidelijk afgeteekend blijven als een tijdvak van kentering, welks aanvang omstreeks het jaar 1906, dus ongeveer gelijktijdig met de „ontwaking van Indië" valt. In het onderwijsorganisme, zooals het zich thans begint af te teekenen, is deze overgang herkenbaar aan twee hoofdelementen. Aan den eenen kant een vrij wel geleidelijk ontstaan complex van onderwijsinrichtingen, die haar bestaan in de eerste plaats aan de behoeften der Europeesche bevolking danken en waarvan de ontwikkeling in zekeren zin tot voorloopige rust is gekomen. En daarnaast — gedeeltelijk ook daarmede vergroeid — de voor het meerendeel nog jonge aanplant van instellingen, die, bij krachtige uitbreiding en waar noodig, verbetering, er toe zullen kunnen leiden dat ook het onderwijs voor Inlanders en daarmee gelijkgestelden aan redelijke eischen zal voldoen. Op deze te verwachten expansie is dit onderwijs van meet af aan ingericht.

Ter illustratie van het vorenstaande volgen thans eenige cijfers. Het aantal lager onderwijs genietende Inlandsche kinderen bedroeg in 1900: 128.390, op ulto. 1917: ruim 745.000. Dit laatste getal kan bij benadering op 12 % van het aantal Inlandsche kinderen van schoolgaanden leeftijd gesteld worden. Voor 1900 bedroegen de uitgaven voor onderwijs ten naastenbij *f* 4.150.000; in 1917 *f* 21.830.000.

Er bestaan geen onderwijsinrichtingen, die uitsluitend voor Europeanen toegankelijk zijn. Daarentegen is wel een aantal scholen uitsluitend of hoofdzakelijk voor Inlandsche en (of) daarmede gelijkgestelde leerlingen bestemd.

Hooger onderwijs, in den zin, zooals dat in Nederland opgevat wordt, is in Indië nog niet verkrijgbaar. Wel wordt aan op zichzelf staande instellingen o. m. rechtskundig en medisch onderwijs verstrekt, dat stellig niet behoeft onder te doen voor de behandeling van de overeenkomstige studievakken aan wat men in andere Oostersche landen vaak als „universiteiten" kenmerkt, doch deze instellingen worden bescheidenlijk vakscholen genoemd.

OPENBAAR ONDERWIJS.

I. Lager onderwijs met Nederlandsch als voertaal.

Europeesche lagere scholen. De vakken van lager onderwijs zijn met geringe afwijking, dezelfde als in Nederland. Het programma onderscheidt tusschen twee groepen van vakken, nl.: 1. *Vakken van gewoon lager onderwijs* en 2. *Vakken van meer uitgebreid lager onderwijs.* De leertijd is zeven jaar. Aan sommige scholen is bovendien een voorklasse verbonden voor kinderen — voornamelijk niet-Europeesche —, die nog niet genoeg met het Nederlandsch vertrouwd zijn om het onderwijs in de laagste klasse te kunnen volgen.

De scholen zijn onderscheiden in gemengde en meisjesscholen. Deze laatste werden eerst na 1877 opgericht.

Hollandsche- Inlandsche scholen en z. g. n. speciale scholen. De vroegere Inlandsche 1ste klassescholen werden in 1914 gereorganiseerd met het doel, het peil van het onderwijs vooral in het Nederlandsch, zoodanig te verhoogen, dat de school — thans Hollandsch-Indische scholen geheeten — ongeveer het niveau der Europ. lagere school (zonder Fransch) zou bereiken en aansluiten bij de inrichtingen voor M.U.L.O.

Reeds vóór deze reorganisatie bestonden eenige „speciale scholen", ter voorziening in de behoefte aan Hollandsch onderwijs voor bepaalde groepen van Inlanders. Tot deze groep behooren o.a. de reeds in 1867 opgerichte Dèpoksche school, de Ambonsche burgerschool, de Saparoeasche school en een aantal scholen in de Minahasa. Voorts scholen voor aanzienlijke onderdanen van Inl. Zelfbesturen (O.kust van Sumatra en te Sambas) en, op verschillende groote garnizoensplaatsen, scholen voor kinderen van mindere Inl. militairen of gewezen militairen uit het O. van den Archipel afkomstig en den Christel. godsd. belijdende.

Behalve 14 speciale scholen waren er op 1 Januari 1918 in geheel Indië 116 Hollandsch-Inlandsche scholen (het aantal Inlandsche scholen der 1ste klasse bedroeg in 1900, 1905 en 1910 repectievelijk 27, 49 en 68). Met de oprichting van nieuwe scholen wordt geregeld voortgegaan, naarmate daarvoor Europeesche leerkrachten beschikbaar komen.

Aan de Hollandsch-Inlandsche scholen wordt onderwijs gegeven in ongeveer dezelfde vakken als aan de Europeesche niet-eerste lagere scholen (dus zonder Fransch) en bovendien in de landstaal en het Maleisch.

Hollandsch- Chineesche scholen. Hoewel na de vooral sedert den Russisch-Japanschen oorlog ontstane, opleving van het Chin. nationaliteitsgevoel de Chineezen in Indië zelf onderwijsinrichtingen begonnen op te richten, belette dit niet, dat door hen een dankbaar gebruik gemaakt werd van de door het Gouvernement voor hen opgerichte scholen.

Zoo kwamen in 1908 de eerste Hollandsch-Chineesche scholen tot stand, waarvan de inrichting nagenoeg geheel overeenkomt met die der Europeesche lagere scholen. Het aantal van die scholen (alle met een voorklasse) was op ultimo 1917 aangegroeid tot 31 met 6717 leerlingen. Daaronder bevonden zich 35 kinderen van Europeanen en 96 van Inlanders.

II. Middelbaar en ander onderwijs, onmiddellijk of middellijk aansluitend bij het lager onderwijs met Nederlandsch als voertaal.

Algemeen vormend middelbaar onderwijs. Ge-

lijk het Europeesch lager onderwijs is ook het algemeen vormend middelbaar onderwijs geheel ingericht naar de behoeften der Europeanen, in het bijzonder van hen, die niet blijvend in Indië gevestigd zijn. Voorstellen tot verandering in dezen zijn reeds aanhangig gemaakt. Men vindt Hoogere Burgerscholen met 5-j. cursus te Batavia (vroeger afd. A. van het Gymnasium Willem III) te Bandoeng, (2), te Semarang en te Soerabaja, en een met 3-j. cursus te Batavia.

De vakken der H. B .S. met 5-jarigen cursus zijn dezelfde als die, genoemd in art 17 der Wet op het middelbaar onderwijs (Ned. Stb. 1863, no. 50). Art. 16 dier wet is evenwel niet geheel nagevolgd bij de omschrijving van de leerstof der 3-jarige H. B. S.

Tot de scholen hebben, zonder onderscheid van landaard of sekse, allen toegang, die aan een toelatingsexamen hebben voldaan.

Bezochten in 1905, 1910 en 1915 achtereenvolgens 699, 1029 en 999 leerlingen de hoogere burgerscholen, in 1917 was dat aantal reeds gestegen tot 1567. Daaronder waren 437 meisjes. Het aantal Inlandsche en Chineesche leerlingen steeg van ult. 1905 tot ult. 1917 van resp. 36 en 15 tot resp. 78 (waaronder 4 meisjes) en 145 (waaronder 8 meisjes).

Voortgezet en uitgebreid lager onderwijs (*M. U. L. O.*) Het openbaar M. U. L. O. dagteekent in Indië van 1903, toen aan 2 Europeesche eerste lagere scholen (dus scholen met Fransch) 2-jarige cursussen voor dat onderwijs werden verbonden. In 1910 werd het leerplan met een derde leerjaar uitgebreid en een uniform eindexamen voor deze cursussen ingesteld.

Vóór de reorganisatie van 1914 was het aantal M. U. L. O.-cursussen tot 10 gestegen. Eind 1917 waren er 14 M. U. L. O.-scholen, waarvan 4 in de Buitenbezittingen, nl. te Padang, Médan, Makassar en Tondano. De 10 scholen op Java zijn gevestigd te Batavia, Buitenzorg, Bandoeng, Semarang, Djokjakarta, Soerakarta, Madioen, Soerabaja, Malang en Magĕlang

Het M. U. L. O.-program omvat de volgende vakken: Nederlandsch, Fransch, Engelsch, Duitsch, Rekenen en Wiskunde, Natuurkennis (Plant-, Dier- en Natuurkunde), Geschiedenis, Aardrijkskunde en Teekenen.

Voor toelating tot de scholen wordt geen onderscheid van landaard of sekse gemaakt.

III. Technisch en Vakonderwijs.

A. Technisch en vakonderwijs, rechtstreeks aansluitend bij het gewoon lager onderwijs.

Technische scholen. Deze scholen geven in een leergang van 4 jaren opleiding tot bouwkundige (ook waterbouwkundige) en werktuigkundige, terwijl aan de school te Batavia bovendien een leergang voor mijnbouwkundige verbonden is. De Koningin Wilhelminaschool te Batavia is de oudste. Zij werd opgericht in 1906. De Prins-Hendrikschool aldaar heeft een zeevaartkundigen cursus; de Koningin-Emmaschool te Soerabaja leidt op tot bouwkundigen en machinisten; de in 1917 te Djokjakarta opgerichte technische school leidt voorloopig alleen tot bouwkundigen op. Het onderwijs is theoretisch en practisch.

Tot de scholen worden, zonder onderscheid van landaard, alleen mannelijke leerlingen toegelaten. De toelatingsexamens zijn in denzelfden geest geregeld als voor de Hoogere Burgerscholen.

De Cultuurschool. In haar tegenwoordigen vorm bestaat deze te Soekaboemi gelegen inrichting, die opleiding geeft voor de lagere betrekkingen bij den bosch- en landbouw, sedert 1912. In 1914 werd zij van Buitenzorg overgebracht naar het hooger gelegen Soekaboemi.

B. Vakonderwijs, niet rechtstreeks aansluitend bij het gewoon lager onderwijs.

De Opleidingsschool voor Inl. rechtskundigen (*Rechtsschool*) te Batavia, opgericht in 1909, verdeeld in twee afd., een voorbereidende en een rechtskundige, elk van 3 j. Het voorbereidend onderwijs komt ongeveer overeen met Mulo-onderwijs. De in de 2de afd. verwerkte leerstof is niet veel minder uitgebreid dan hetgeen in Nederland voor het doctoraal examen in de rechten vereischt wordt.

De Bestuursschool. Deze school werd in 1914 te Batavia opgericht met een tweeledig doel: *a.* opleiding voor de betrekking van hulpgezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur; *b.* hoogere vorming van reeds in dienst zijnde Inlandsche ambtenaren bij het Binnenlandsch Bestuur op Java en Madoera, inzonderheid om hen voor hun taak in hoogere rangen verder te bekwamen. Zoo noodig kunnen ook Inlandsche ambtenaren bij andere dienstafdeelingen tot de school toegelaten worden.

Het onderwijs wordt voor beide categorieën van leerlingen in een 2-jarigen leergang gegeven en is zooveel mogelijk ingericht naar de behoeften der practijk. Het onderwijs omvat voor de aanstaande hulpgezaghebbers zeven vakken, t. w. Maleisch, Indisch staats- straf- en burgerlijk recht, burgerlijke- en waterbouwkunde, land- en volkenkunde, en geschiedenis, gezondheidsleer en ziekenbehandeling.

Aan de Inlandsche ambtenaren wordt, zooveel mogelijk in den vorm van elkander afwisselende reeksen van voordrachten en practische oefeningen, onderricht gegeven in Nederlandsch, Engelsch, eenige onderdeelen van het staats-, administratief- en strafrecht en van de staathuishoudkunde, landbouwkunde, constructie van gebouwen en waterwerken en aanleg van wegen, benevens gezondheidsleer en ziekenbehandeling.

Om voor opleiding tot hulpgezaghebber in aanmerking te komen, wordt vereischt het bezit van het einddiploma eener H. B S. met 5-jarigen cursus of van een getuigschrift, dat een ongeveer gelijke mate van kennis en ontwikkeling waarborgt.

Opleidingsscholen voor Inlandsche ambtenaren. Het doel dezer scholen is zonen van Inlandsche hoofden en van andere aanzienlijke Inlanders op te leiden voor ambtelijke betrekkingen, in het bijzonder bij den bestuursdienst.

Java. In haar uitgebreidsten vorm worden de opleidingsscholen, ten getale van 6, alleen aangetroffen op Java, nl. te Sérang, Bandoeng, Magĕlang, Madioen, Blitar en Probolinggo. Zij bestaan uit 3 afd.: de voorbereidende, de eerste en de tweede afd. resp. 2, 3 en 4 jaarklassen tellende. Het onderwijs in de eerste afd. draagt eenigszins het karakter van M. U. L. O.; het eigenlijke vakonderricht begint in de 2de afd. waar o.a. eenvoudig rechtskundig onderwijs wordt gegeven. De gediplomeerden zijn dadelijk

benoembaar tot candidaat-Inlandsch ambtenaar op f 50 's maands.

Buitenbezittingen. De instellingen tot opleiding van Inl. ambtenaren in de Buitenbezittingen staan niet op even hoog peil als die op Java. De Tondanosche Hoofdenschool (1879) werd onlangs in een Mulo-school veranderd; te Makasser bestaat een opleidingsschool voor Inl. ambtenaren (1910); besloten is, te Fort de Kock een opleidingsschool van het Java-type op te richten.

Scholen tot opleiding van Indische artsen. Men heeft twee medische scholen, de school tot opleiding van Inl. artsen (S. T. O. V. I. A.) te Batavia, en de Ned. Ind. artsenschool (N. I. A. S.) te Soerabaja. De eerste is voortgekomen uit de „Dokter-Djawa-school." Men heeft er een voorbereidende afdeeling (3 j.) en een vakafdeeling (6 j.), verbonden door een speciale propaedeuse (1 j.). Het diploma geeft rechtstreeks toegang tot het theoretisch artsexamen in Nederland, en bevoegdheid tot aanstelling als Inl. arts in Gouvernementsdienst. De oprichting van een tweede artsenschool te Soerabaja bood o.a. gelegenheid om de studie voor inl. arts ook voor Chin. en Europ. en voor vrouwen open te stellen.

Voor toelating tot de voorbereidende afd. komen in aanmerking jongelieden zonder onderscheid van landaard of sekse, die de 6de of 7de klasse eener Europ. lagere school hebben doorloopen, door het schoolhoofd geschikt geacht worden voor verdere studie en geslaagd zijn in het toelatingsex., dat over Nederlandsch en rekenen loopt.

De Middelbare Landbouwschool, te Buitenzorg, dagteekent van 1913; heeft, behalve haar algemeene bestemming als vakschool voor de vorming van land- en boschbouwkundigen, in het bijzonder ten doel de opleiding van Inl. jongelieden tot (adsp.) Inl. landbouwleeraar, (leerling) Inl. ambt. bij het Volkscredietwezen en (leerling) adj. houtvester bij het Boschwezen. De vakstudie is 3 jarig en sluit o.a. aan bij het M. U. L. O.; voorloopig heeft de school een voorbereidenden cursus, aansluitend bij de 7de kl. der Europ. lagere scholen. Hoewel ook voor Europ. en Vr. Oosterl. toegankelijk, wordt de school tot dusver alleen door Inl. jongelieden bezocht.

De Nederl. Ind. Veeartsenschool, te Buitenzorg, bestaat in haar tegenwoordigen vorm sedert 1914; zij leidt in een 4-j. cursus op tot Ind. veearts, en is behalve voor Inl. ook voor andere landaarden toegankelijk. Voor toelating gelden dezelfde eischen als voor de Middelb. Landbouwschool.

Inrichtingen voor handelsonderwijs. De vroeger aan de Koningin Wilhelminaschool verbonden handelsschool maakt thans deel uit van de Prins-Hendrikschool te Batavia; zij telt 2 klassen. In Soerabaja bestaat sedert 1914 een handelscursus op eenvoudiger voet ingericht dan die te Batavia. Eischen van toelating voor beide inrichtingen (zonder onderscheid van landaard) zijn: bezit einddiploma H. B. S. met 5-j. cursus of Muloschool met Fransch, of bewijs van overgang tot 4de kl. H. B. S. met 5-j. cursus.

Cursus voor de Zeevaartkunde, werd in 1909 verbonden aan de Koningin Wilhelminaschool, maar maakt sedert 1911 deel uit van de Prins-Hendrikschool. De cursus is 2-jarig; eischen van toelating dezelfde als voor de handelsschool, maar de candidaat moet voldoende cijfers voor wiskunde behaald hebben.

IV. Inlandsch lager onderwijs.

Vóór de reorganisatie van 1893 waren er in geheel Indië 504 Inlandsche lagere scholen. Het aantal 2de klasse scholen bedroeg in 1900, 1905 en 1910 resp. 756, 938 en 953. In 1906 werd besloten het aantal dezer scholen op Java en Madoera belangrijk uit te breiden. Over eenige jaren zal zoodoende het aantal scholen (volledige of vervolgscholen) op Java en Madoera omstreeks 1700 bedragen. [Eind 1917 was dat aantal reeds gestegen tot 1481 (991 op Java en Madoera)]. Verscheidene grootere plaatsen hebben natuurlijk meer dan één school, Batavia bv. 9. Het leerplan der 2de klasse scholen is min of meer rekbaar. Afgescheiden nog van den invloed van het aantal klassen (4 of 5) op den omvang van het onderwijs, is er een vrij belangrijk verschil tusschen de scholen, waar het Soendaasch, Javaansch of Madoereesch- en die waar het (Riouw) Maleisch als voertaal gebruikt wordt. Het laatste geschiedt ook in streken, waar de landstaal niet of slechts gedeeltelijk voor het onderwijs bruikbaar is. Op eerstgenoemde scholen wordt, behalve in de landstaal, ook in het Maleisch onderwijs gegeven. Bij het onderwijs in die talen worden, naar gelang van de behoefte, de eigen of de Latijnsche karakters of beide geleerd. Voorts vindt men op de leerplannen de vier hoofdregels van het rekenen, ook met gewone en tiendeelige breuken, zoomede oppervlakte- en inhoudsmaten, teekenen, aardrijkskunde en (voornamelijk op de 5-klassige scholen) natuurkennis, w. o. eenvoudige behandeling van het menschelijk lichaam.

Voor de toelating gelden, behoudens leeftijdsgrenzen (7—17 jaar) en de noodige beperkingen tot afwering van ziekten, geen bijzondere vereischten; met name is geen schifting voorgeschreven van kinderen, die voor de 2e klasse scholen en voor de volksschool in aanmerking komen.

Volksscholen. Het hoofdbeginsel van de in 1907 onder G. G. van Heutsz tot stand gekomen organisatie van het Inlandsch volksonderwijs („dèsa"- of „gemeente"-onderwijs) is, dat de *volksscholen* worden opgericht en grootendeels (ook door de heffing van een matig schoolgeld) bekostigd door de plaatselijke gemeenschappen. Overeenkomstig het beginsel, dat het volksonderwijs zoo eenvoudig mogelijk moet worden gehouden, bestaan de scholen uit slechts 3 klassen. Is er niet meer dan één leerkracht aan de school verbonden, dan wordt het zgn. stelsel van schoolsplitsing toegepast, d. w. z. 's morgens van 7½ tot 10 uur wordt aan de eerste klasse en van 10½ tot 1 aan de tweede en derde klasse (afwisselend mondeling en schriftelijk) les gegeven.

De schoolgebouwen en het meubilair worden door de bevolking zelve vervaardigd, waartoe kosteloos hout uit 's Lands bosschen verstrekt wordt. Nadat in 1907 de eerste volksscholen ten getale van 122 op Java en Madoera waren opgericht, steeg dit aantal snel tot 4185 op eind 1917. Bovendien bestonden in de Buitenbezittingen 945 scholen. Een aanzienlijke versnelling van het tempo van uitbreiding ligt in de bedoeling. Te dien einde zal, waar zulks met het

oog op den welvaartstoestand van de desa's noodig mocht zijn, een grooter aandeel in de kosten ten laste van de algemeene middelen genomen worden. Het streven is het aantal scholen zoo snel mogelijk op te voeren tot 30.000. Het aantal leerlingen bedroeg éind 1917 op alle scholen 354.789.

Onderwijs wordt gegeven in lezen en schrijven van de landstaal met eigen en Latijnsche karakters en in rekenen met heele getallen tot 1000 en met tiendeelige breuken tot 2 decimalen, terwijl voorts aan de leerlingen op elementaire wijze de dagelijks voor hen waarneembare feiten en verschijnselen in de natuur worden verklaard (boeka akal).

V. Inlandsch Landbouw-en Ambachtsonderwijs.

Landbouwonderwijs (vergelijk ook het art. LANDBOUW DER INLANDSCHE BEVOLKING).

Naar gelang van hun aard en bestemming kunnen de verschillende bestaande onderwijsinstellingen onderscheiden worden in: *a.* eigenlijke landbouwscholen; *b.* eenvoudige landbouwcursussen aan desascholen en *c.* cursussen voor volwassenen.

Landbouwscholen. De eerste landbouwschool werd in 1912 te Soréang in de Preanger Regentschappen opgericht en spoedig door andere gevolgd, zoowel op Java en Madoera, als op de Buitenbezittingen. Naar den opzet en het beheer zijn deze scholen te onderscheiden in scholen, die geheel door het Gouvernement bekostigd worden en scholen, die hoofdzakelijk door bijdragen van de belanghebbende bevolking in stand worden gehouden, terwijl de Regeering alleen steun verleent bij de oprichting, en de onderwijskracht kosteloos beschikbaar stelt. Daarnevens bestaan scholen, die voor rekening van Inlandsche zelfbesturen (Soerakarta en Atjèh) en andere Inlandsche rechtsgemeenschappen (de marga in Palembang bijv.) zijn opgericht. Het aantal scholen bedroeg eind 1916 20 (w. o. de twee Gouvernementsscholen te Wonosobo en Poerworĕdjo).

Landbouwcursussen aan desascholen. In den allerlaatsten tijd is men begonnen een proef te nemen met het geven van zeer elementair onderwijs in de allereerste beginselen van den landbouw aan leerlingen van de hoogste klasse der desa-scholen.

Cursussen voor volwassenen. Op verschillende plaatsen worden door de landbouwkundige ambtenaren van het departement van Landbouw, Nijverheid en Handel cursussen in den landbouw voor volwassenen, landbouwers en andere personen, gegeven en voordrachten, lezingen en besprekingen gehouden. Zoo bestaan cursussen in theecultuur op drie plaatsen in de Preanger-Regentschappen, een cursus in de beginselen van landbouw-economie in Djokjakarta en twee cursussen in Atjèh voor volksschoolonderwijzers.

Ambachtsonderwijs. Ambachtsscholen bestaan te Batavia, Semarang en Soerabaja.*)

Onderwijs wordt gegeven in timmeren, metselen, smeden, ketelmaken, wagenmaken, hoefsmeden, bankwerken, machinale metaalbewerking, meubelmaken, rotanbewerking, verven en koper- en blikslaan. De leerlingen worden in twee groepen verdeeld: voor houtbewerking en voor ijzerbewerking. De cursus duurt drie jaar. Voertaal bij het onderwijs is het Maleisch.

Toegelaten kunnen worden jongelieden van 13-17 jarigen leeftijd, die een 2e klasse school met vrucht hebben doorloopen.

VI. Opleiding van onderwijzend personeel en examens tot verkrijging van onderwijsbevoegdheden.

De eenige in Indië bestaande gelegenheid tot opleiding van Europ. onderwijzers zijn de normaalcursus te Batavia en de normaalscholen te Batavia, Semarang en Soerabaja. In 1915 is een proef genomen met de opleiding van Ind. jongelieden behoorende tot de Europ. en met hen gelijkgestelden, aan de Rijks- en bijzondere kweekscholen in Nederland. Voor opleiding van Inl. personeel heeft men de *Hoogere Kweekschool* te Poerworĕdjo, en de *Kweekscholen* voor Inl. onderwijzers te Bandoeng, Djokjakarta, Probolinggo, Oengaran, Fort de Kock, Amboina en Makasser, Normaalcursussen en Normaalscholen op een aantal plaatsen, een kweekschool en 2 normaalscholen voor de opleiding van Inl. onderwijzeressen; voor Chin. personeel een *Holl.-Chin. Kweekschool* te Poerworĕdjo.

Voor examens, uitzending van personeel uit Nederland, en bezoldigingen, zie de groote Encycl. van Ned.-Indië.

Ongerekend de desascholen met 6074 leerkrachten, bestond het geheele onderwijzend en inspecteerend personeel in dienst van den Lande eind 1917 uit 8575 leerkrachten (w.o. 6560 Inlanders) en 181 inspecteerende ambtenaren (w. o. 144 Inlanders, meerendeels schoolopzieners bij de desascholen).

BIJZONDER ONDERWIJS.

Toezicht. Het particulier onderwijs — gesubsidieerd of niet — is onderworpen aan het toezicht der overheid met hare daarvoor aangewezen organen (directeur van Onderwijs en Eeredienst, inspecteurs en plaatselijke schoolcommissies). Daarnaast bestaat sedert 1911 (Ind. Stb. 1911, no. 40) ten behoeve van kerkelijke organisaties en rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen, die gesubsidieerde Inlandsche scholen onderhouden, de gelegenheid om subsidie te ontvangen voor het door of vanwege haar op die scholen uitgeoefend toezicht.

Voor de verschillende subsidieregelingen, en voor de vermelding van eenige particuliere onderwijsinrichtingen, die buiten de algemeene subsidieregeling om steun uit 's Lands kas ontvangen, zie de groote Encycl. van Ned.-Indië.

Het aantal particuliere Europeesche scholen bedroeg eind 1917 47 met een totaal aantal leerlingen van 8140 (waaronder 540 kinderen van Inlanders en 1118 Chineezen); 31 dier scholen ontvingen subsidie tot een gezamenlijk bedrag van ƒ 585 808.

Hollandsch-Inlandsche scholen. Het aantal particuliere Hollandsch-Inlandsche scholen was eind 1917 54, waarvan 25 subsidie genoten met een totaal van 4627 leerlingen. Onder deze scholen zijn begrepen die, welke uitsluitend voor meisjes bestemd zijn.

*) Nieuwe dergelijke scholen zijn of zullen worden opgericht te Djokjakarta, Tasikmalaja, Kediri en Makasser.

Hoogere Burgerscholen. Van de subsidieregeling wordt slechts profijt getrokken door vier hoogere burgerscholen voor meisjes, nl. drie te Batavia (waarvan 2 Roomsch-Katholieke kloosterscholen) en één te Soerabaja. Het aantal leerlingen dier inrichtingen, die alle uit drie leerjaren bestaan, bedroeg eind 1917 243, allen Europeesche meisjes.

Meer uitgebreid lager onderwijs. Het aantal particuliere cursussen bedroeg eind 1917 drie met 136 leerlingen (waaronder 4 Chineezen en 7 Inlanders); de meesten dezer leerlingen waren meisjes.

Technisch en vakonderwijs. Er bestaat slechts één particuliere inrichting voor technisch onderwijs, aansluitend bij het Europeesch lager onderwijs, t.w. de Semarangsche ambachtsschool, die in een 3-jarigen cursus jongelieden opleidt tot bouwkundigen en werktuigkundigen. De inrichting geniet een vaste jaarlijksche subsidie van *f* 12.000 en telde eind 1917 117 leerlingen, allen Europeanen.

Inlandsch lager onderwijs. Eind 1917 bedroeg het aantal particuliere Inlandsche lagere scholen 2516 met ongeveer 133.000 leerlingen. 75 % van het geheele aantal scholen bestond uit zendingsscholen, waarvan verreweg het grootste gedeelte (91 %) in de Buitenbezittingen. Aan subsidiën werd in genoemd jaar voor deze scholen uitgegeven een bedrag van rond f 656.000.

Voor particulier Chineesch onderwijs zie CHINEEZEN; voor opleiding van onderwijzers, uitzending van onderwijzers, en rechtstoestand van den bijzonderen onderwijzer, zie de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

Meisjesonderwijs. Het onderwijs aan Inlandsche meisjes is tot dusver geheel aan het particulier initiatief overgelaten. Ook op dit gebied is het de Zending geweest, die het eerst het belang van afzonderlijk onderwijs voor het Inlandsche meisje heeft ingezien. De door het Nederlandsch Zendelinggenootschap te Tomohon onderhouden kost- en dagschool voor dochters van Inlandsche hoofden en andere aanzienlijke Inlanders in de Minahasa, opgericht in 1881, is de oudste inrichting van dien aard. Eerst veel later begon het particulier initiatief ook zijn krachten te wijden aan het meisjes-onderwijs op Java. Een krachtigen stoot daartoe gaf de verschijning van het boek: „Door Duisternis tot Licht", bevattende gedachten en ideeën van de hoog begaafde Japarasche regentsdochter Radèn Adjëng Kartini over de geestelijke en maatschappelijke opheffing van het Javaansche volk en de taak, die daarbij voor de vrouw weggelegd is. Dit boek wekte in ruimen kring, zoowel in Nederland als in Indië, belangstelling voor de opvoeding van het Inlandsche meisje, waarvan het gevolg was de oprichting van verschillende naar de schrijfster genoemde vereenigingen, die zich voornamelijk ten doel stellen meisjes uit de hoogere en meer verlichte standen der Inlandsche bevolking door het verschaffen van daartoe geëigend onderwijs met Nederlandsch als voertaal, op te voeden tot beschaafde vrouwen en moeders. De eerste der tot dat doel opgerichte „Kartinischolen" verrees in 1913 te Semarang (een Christelijke school voor Inlandsche meisjes uit den Javaanschen adelstand was reeds vroeger te Djokjakarta opgericht) en werd spoedig door meerdere gevolgd, terwijl ook van Christelijke zijde dergelijke Hollandsch-Inlandsche meisjesscholen op verschillende plaatsen in het leven werden geroepen. (Sinds Juli 1918 heeft de Buitenzorgsche Kartinischool bij haar dagschool voor Inl. meisjes een internaat geopend.) Het aantal dier scholen bedraagt thans negen met 864 leerlingen. Deze scholen worden gesubsidieerd op den voet van de regeling voor Hollandsch-Inlandsche scholen.

ONDERWIJS (MILITAIR). A. *LANDMACHT.* Men onderscheidt het onderwijs bij de korpsen en de kaderopleiding, beide in Indië, en de opleiding tot officier en de hoogere vorming van den officier, welke thans in Nederland plaats vinden.

Het militair onderwijs in Ned.-Indië is geregeld bij het Kon. besluit in Ind. Stb. 1894, no. 143 en omvat: het onderwijs op de militaire school te Meester Cornelis, op de kaderscholen der infanterie, van het regiment cavalerie, van de artillerie en van het korps genietroepen en op de korpsscholen.

Korpsscholen bestaan: één bij elk der infanteriekorpsen en onderdeelen daarvan, ter sterkte van meer dan één compagnie (sedert 1857—58), één bij de eskadrons cavalerie te Salatiga, één bij de bereden-artillerie te Tjimahi, één bij de vesting-artillerie te Batavia en één bij het korps genietroepen te Tjimahi. Bij het korps genietroepen bestaat een opleiding voor geniesoldaat 1e kl. -telegrafist en -radiotelegrafist.

Kaderopleiding. Kaderscholen zijn gevestigd: voor de infanterie te Tjimahi en te Magëlang, voor de cavalerie te Salatiga, voor de artillerie te Tjimahi en te Batavia, terwijl de kaderschool bij de genietroepen een onderdeel van het corps vormt.

Met betrekking tot kaderopleiding dienen nog te worden genoemd: *a.* de cursus voor opleiding van jongelieden van Europeesche afkomst tot leerling-opnemer en leerling-teekenaar bij den Topographischen Dienst; *b.* de cursus tot opleiding voor de betrekking van onderofficier-kwartiermeester, beide te Tjimahi, en *c.* de hoefsmidschool te Salatiga.

Opleiding tot officier van het Nederlandsch-Indische leger geschiedt, volgens de „Wet tot regeling van het Militair Onderwijs bij de Landmacht", vastgesteld 21 Juli 1890 (Ned. Stb. no. 126), in Nederland en wel:

a. voor de infanterie, de cavalerie, de artillerie en de genie aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda; en *b.* voor de infanterie en de administratie aan den Hoofdcursus te Kampen.

Voorbereidend onderwijs wordt gegeven:

a. voor toelating tot de Militaire Academie aan de cadettenschool te Alkmaar; *b.* voor toelating tot den Hoofdcursus aan de cursussen bij het wapen der infanterie in Nederland, zoomede, aan de Militaire school te Meester-Cornelis.

Opleiding van Inlanders tot officier. Bij de wet van 7 Juli 1913 (Ind. Stb. no. 652) zijn de artikelen 15 en 25 van de wet op het militair onderwijs in dier voege gewijzigd, dat ook voor jongelieden van Inlandschen en daarmede gelijkgestelden landaard, die Nederlandsche onderdanen zijn, de mogelijkheid is geopend om, onder dezelfde voorwaarden als jongelieden van Europeesche afkomst, te worden toege-

laten tot de Kon. Mil. Academie en de Cadettenschool.

Van 1907 tot 1914 werden in Indië Inlanders opgeleid tot Inl. 2en luitenant der infanterie. Bij Gouv. besluit van 10 Mei 1907 no. 36 werden vastgesteld: A. Een voorloopige regeling betreffende het instituut der Inl. officieren bij de landmacht in Nederlandsch-Indië en B. Een voorloopige regeling betreffende den cursus tot opleiding van Inlandsche officieren bij de landmacht in Ned. Indië.

Ter vervanging van vroegere regelingen werd in 1915 vastgesteld een „Regeling betreffende de in Nederlandsch-Indië opgeleide Inlandsche officieren van de landmacht".

Cursussen Inlandsche talen voor Officieren. Ingevolge Gouv. besluit van 2 April 1913 no. 29, (Bijblad no. 7801, aangevuld bij Bijblad no. 8358 en bij Gouv. besl. 21 Aug. 1916 no. 49), zijn te Batavia twee jaarcursussen geopend, één voor de Javaansche- en één voor de Soendaneesche taal. Tot het volgen van elk dier cursussen worden jaarlijks door den Legercommandant 10 subalterne officieren aangewezen.

Hoogere militaire vorming van den Officier. De te 's Gravenhage gevestigde Hoogere Krijgsschool is volgens de thans geldende regeling bestemd tot vorming van officieren, ook van het Indische leger, *a.* in algemeen krijgskundige richting, alsmede voor de hoogere troepenleiding voor den dienst bij den Generalen Staf; *b.* voor den intendancedienst.

De officieren, leerlingen van den intendancecursus worden in Nederland gedetacheerd bij de Landbouwhoogeschool te Wageningen, de Nederlandsche school voor Nijverheid en Handel te Enschedé en het Centraal Magazijn van militaire kleeding en uitrusting te Amsterdam en, na terugkeer in Indië, als regel bij de intendance.

B. *ZEEMACHT.* Voor onderwijsinrichtingen ten behoeve der zeemacht: zie ZEEMACHT.

ONIN. Landschap in Nieuw-Guinea, gelegen op het W.-lijk gedeelte van het schiereiland waarop Fak-Fak ligt. Onin nam reeds sedert eeuwen een belangrijke plaats in met betrekking tot het handelsverkeer, zoodat de bewoners dan ook tot de minst onbeschaafden van Nieuw-Guinea behooren. De kust is onherbergzaam, steil, onbewoond en niet overal te naderen. Het landschap wordt onderverdeeld in vier deelen, t. w. Roembati, Patipi, Ati-Ati Onin en Ati-Ati Fatagar; elk bestuurd door een radja.

De Papoea's van Onin zijn in de eerste plaats zeevaarders en als zoodanig visschers en handelaars. Als industrie beoefent men het smeden van ruw ijzerwerk voor uitvoer naar Berau en het bakken van sagoe-oventjes. In den bouw van prauwen en speciaal in het versieren daarvan zijn zij zeer bekwaam.

De kustbewoners zijn Mohammedaansch; natuurlijk is deze godsdienst sterk vermengd met Papoeesch bijgeloof.

ONRUST (Poeloe kapal of Scheepseiland). Eiland, gelegen aan de W. invaart der baai van Batavia, ruim 3 uren N.W. van die stad, en een oppervlakte van ruim 9 H.A. beslaande. Tijdens de Compagnie was het de groote scheepstimmerwerf en het tuighuis, waar de schepen konden hersteld en desnoods nieuwe gebouwd worden; sedert de openstelling van de havenwerken te Tandjoeng priok (zie HAVENWERKEN) verloor het eiland zijn vroegere beteekenis en werd geheel verlaten. Sinds 1911 doet Onrust met het er vlak bij gelegen eilandje Kuiper dienst als quarantaine-station voor de haven Tandjoeng priok.

ONTDEKKING VAN NED.-INDIË. Zie TOCHTEN (OUDSTE ONTDEKKINGS-).

ONTEIGENING. Sinds 1854 bevat het Regeeringsreglement een voorschrift over onteigening, en wel in art. 77; in 1870 is daarbij gekomen het voorschrift van art. 62 lid 6, betrekking hebbende op onteigening van gronden der Inlanders. Door een wet van 9 Nov. 1917, Ned. Stb. 635, is een nieuw art. 77 vastgesteld, maar art. 62 lid 6 is onveranderd gebleven. In verband met dit nieuwe art. 77 zal de algemeene verordening op de onteigening, nl. de kroonordonnantie van Ind. Stb. 1864, no. 6 en 185, die meer dan vijftig jaar lang (tot op Ind. Stb. 1918, no. 136) geen enkele wijziging onderging, eerlang wederom moeten worden herzien.

Ter beslissing van de vraag, of particuliere landerijen kunnen worden onteigend werd in 1910, Ind. Stb. 1911, no. 38, een afzonderlijke wet gemaakt voor de quasi onteigening van particuliere landerijen; met de onteigeningsverordening van 1864 correspondeert dan voor deze landerijen de alg. maatregel van bestuur in Ind. Stb. 1912, no. 480. De bedoeling schijnt, deze wet ook naast het nieuwe art. 77 te laten voortbestaan.

ONTGINNING; ONTGINNINGSORDONNANTIE. Tot het tegengaan van roofbouw en ontwouding werd bij Ind. Stb. 1874, no. 79 aan Inlanders verboden op Java en Madoera woeste gronden te ontginnen, zonder voorafgaande toestemming van de in de verordening aangewezen autoriteit; zij bevatte bepalingen om de afspoeling van de bouwkruin door het aanleggen van terrassen tegen te gaan en waarborgde den ontginner het individueel erfelijk bezitsrecht van de ontgonnen gronden. Deze verordening is thans vervangen door de ordonnantie van Ind. Stb. 1896, no. 44, gewijzigd bij Ind. Stb. 1904, no. 416 (vgl. Bijbl. 2963, 4716, 5086 en 6745), die wat de hoofdbeginselen betreft, met haar voorganger overeenkomt. Voor het ontginnen van grond op Java en Madoera, deel uitmakende van het Staatsdomein en niet als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, moeten inlanders een vergunning hebben van het hoofd van plaatselijk bestuur; deze wordt verleend onder voorwaarde, dat de ontginning binnen een gestelden termijn volbracht zij, de grond behoorlijk zij afgebakend en bij gevaar voor afspoeling van de bouwkruin, de aanleg terrasgewijze geschiede. Andere voorwaarden kunnen in ieder bijzonder geval worden gesteld. De ontginner is, bij voldoening aan alle voorwaarden, erfelijk individueel bezitter van den door hem ontgonnen grond. Straffen zijn bedreigd tegen ontginning zonder vergunning; veel schijnen deze toch niet uit te werken, vooral tengevolge van het niet rekening houden met het ontginningsrecht volgens het adatrecht (zie volgend art.).

Dergelijke regelingen zijn vastgesteld voor de Gouv.landen binnen de residentie Menado (Ind. Stb. 1896, no. 107, Bijbl. 5136) voor het eiland Bengkalis (Ind. Stb. 1889, no. 63), en voor de afdeeling Lombok der residentie Bali en Lombok bij art. 6 der ordonnantie in Ind. Stb. 1906, no. 431.

ONTGINNINGSRECHT. Het recht om woesten grond te ontginnen komt naar het adatrecht daar, waar het beschikkingsrecht bestaat, in onbeperkte of weinig beperkte mate toe aan de leden zelf van de beschikkingsgerechtigde gemeenschap (stam, dorp, enz.); bij duurzame ontginning krijgen zij dan inlandsch bezitrecht op den ontgonnen grond, bij tijdelijke ontginning slechts een genotrecht. Vreemden daarentegen mogen er slechts ontginnen met vergunning van die gemeenschap en tegen betaling van recognitie aan haar, en krijgen nooit iets anders dan een tijdelijk genotrecht. In woeste oorden, die tot geen enkelen beschikkingskring behooren, staat het ontginnen vrij aan ieder. Naargelang het beschikkingsrecht afslijt, naderen de rechten der vreemden te dezen meer en meer die der stam- of dorpsleden zelf. In streken als Atjèh of West-Java, waar het beschikkingsrecht zoogoed als verdwenen is, komt het ontginningsrecht aan alle inlanders zonder onderscheid toe, en neemt het, losgemaakt van het beschikkingsrecht, een zelfstandiger plaats in het adatrecht in; hier leidt duurzame ontginning voor ieder tot inlandsch bezitrecht.

ONTVANGER (ALGEMEEN). Zie KASBEHEER.

OOGSTVERBAND. Zakelijk recht op te veld staande, onafgeplukte of reeds geoogste landbouwproducten en op de ter bereiding daarvan bestemde onderneming en inrichtingen, tot zekerheid van de nakoming eener verbintenis om die producten aan een geldschieter af te leveren ten verkoop in commissie, ten einde op de opbrengst te verhalen de voorgeschoten gelden, interessen, kosten en provisie. Dit recht, voor Ned.-Indië in 1886 (Ind. Stb., no. 57, 58), in het leven geroepen, dankt zijn ontstaan aan de crisis, waarin vele landbouwondernemingen en financieele instellingen in Ned.-Indië in 1884, ten gevolge van de sterke daling der suikerprijzen, verkeerden.

OOIEVAAR. Van de familie der ooievaars, *Ciconiidae*, komen in Indië een viertal vertegenwoordigers voor. De grootste vorm is de Maleische maraboe of kropooievaar, *Leptoptilos javanicus*, bangau (MAL.), bango (JAV.), die op Java, Sumatra en Borneo voorkomt. Kop en hals zijn naakt en geelachtig van kleur, de bovendeelen grootendeels glanzend zwart, de onderdeelen wit.

OORLOG (HEILIGE). Zie PRANG SABIL.

OOST-CELEBES. Afdeeling van het gouvt. Celebes en Onderh. met de hoofdplaats Baoe Baoe. Zij is verdeeld in de vier onderafdeelingen Boeton, Banggai, Boengkoe en Mori en Kěndari (zie op die namen).

OOST-CERAM, CERAMLAOET en GORAM. Onderafdeeling der afdeeling Ceram, residentie Amboina, bestaande uit het Oostelijk gedeelte van het eiland Ceram, benevens de Ceram Laoet, Matabéla- en Goram-eilanden. Hoofdplaats Gèsèr of Gisser (zie aldaar en op de namen der eil.).

OOST-FLORES en SOLOR. Onderafdeeling der afdeeling Flores van de residentie Timor en Onderhoorigheden, bevattende het landschap Larantoeka en het eiland Solor (zie LARANTOEKA en op de namen der eil.).

OOST-INDISCHE ARCHIPEL. Zie ARCHIPEL (OOST-INDISCHE).

OOST-KOETEI. Onderafdeeling van de afdeeling Samarinda, residentie Z. en O. Afd. van Borneo; zij bestaat uit het rechtstreeks bestuurd gebied der hoofdplaats, benevens het Oostelijk deel van het landschap Koetei, nl. dat gedeelte, hetwelk gevormd wordt door de tegenwoordige zelfbestuursdistricten Balik-Papan, Samarinda, Běngalon en Sangkoelirang en het zelfstandige onderdistrict Sanga-Sanga (zie de verschillende namen, behalve Běngalon).

OOST-LOMBOK. Onderafdeeling der afdeeling Lombok (zie ald.) van de residentie Bali en Lombok, bevattende de Sasaksche districten Rarang, Masbagik, Pringabaja en Sakra. Sinds 1898 is Sělong de hoofdplaats en zetel van den controleur.

OOST-SOEMBA. Onderafd. der tot de res. Timor behoorende afd. Soemba, bevattende de landschappen Mělolo, Rěndi en Wadjěloe, staande onder het beheer van een gezaghebber, gevestigd te Mělolo aan de Oostkust van het eiland gelegen. Oost-Soemba bevat evenals Midden-Soemba vele goede weidegronden en heeft een vrij uitgebreiden paardenstapel. Kolonies van Savoeneezen wonen bij Mělolo (zie ook Soemba).

OOST-TORADJA'SCHE TALEN. De Toradja'sche talen, die in woordenschat en algemeen karakter nauw met elkaar verwant zijn, vallen in twee groepen, de Oost- en de West-Toradja'sche.

De Oost-Toradja'sche talen zijn: het Bare'e, het Napoesch, het Běsoa-sch, het Bada'-sch en het Lěbonisch. Deze vijf talen vallen weder in twee deelen: het Bare'e, de Laaglandsche taal (zie op BARE'E) en de overige, de Hooglandsche of Bergtalen.

Het gebied der O. Toradja'sche talen is dat van 't Bare'e met dat der Bergtalen, die tusschen 1°20′ en 2°15′ Z.B. in 't Centraalgebergte van Midden-Celebes zijn gelegen. De Noordelijkste taal is het Napoesch, met ongeveer 4000 sprekers; naar zijn ontkenningspartikel wordt het *Bara* genoemd.

Ten Z.W. van 't Napoesch ligt het gebied van 't Běsoa-sch, dat een 1500 sprekers heeft. In woordenschat komt deze taal (ontkenning: *ti'ara*) zoozeer overeen met het Bada'-sch, dat beide enger met elkaar moeten verwant zijn dan met de overige talen der groep en als dialecten eener zelfde grondtaal te beschouwen zijn.

Het Bada'-sch, ten Z. O. van het Běsoa-sch gesproken, heeft dezelfde ontkenning *ti'ara* als deze taal.

Het Lěbonisch wordt gesproken in Lěboni, ten Z. van Bada', in Rampi, ten W. van Lěboni en in Rato, ten O. daarvan. Het aantal sprekers zal een 3000 bedragen. Door zijn klankstelsel wijkt het Lěbonisch van de drie andere O. Toradja'sche Bergtalen af.

OOSTERDISTRICTEN. Naam eener vroegere afd. van het gouvt. Celebes en Ond.; maakt met de mede opgeheven voormalige afd. Zuiderdistricten thans deel uit van de afd. Bonthain (zie ald.).

OOSTERLINGEN (VREEMDE) en OOSTERSCHE VREEMDELINGEN. Zie VERDEELING DER BEWONERS VAN NED. INDIË.

OOSTHAVEN. Het beginpunt van den Zuid-Sumatra spoorweg in de residentie Lampongsche Districten, op ongeveer 8 K.M. van Tělok Bětong aan de Oostzijde van de Lampongbaai.

OOSTHOEK. Hollandsche term, tusschen 1677 en 1685 op Java ontstaan, voor wat de Javanen reeds in den tijd van Padjang en Ma

taram's opkomst (2e helft der 16e eeuw), noemden BANGWÉTAN (zie dit woord).

OOSTKUST VAN ATJÈH. Afd. van het gouvt. Atjèh en Onderh., onder een Assistent-resident met standplaats Langsa. Zij omvat de onderafd. Langsa, Idi, Tĕmiang (Koeala Simpang) en Serbödjadi. Zie op die namen.

OOSTKUST VAN SUMATRA (GOUVERNEMENT). Landbeschrijving. De alluviale kuststreek is in het N. ongeveer 20 tot 25 K.M. en in het Z. ruim 100 K.M. breed; die vlakte rijst vooral in het Z. slechts langzaam naar het Westen en wordt door vele grootere en kleinere rivieren doorsneden, die, na de plaats gehad hebbende en nog voortgezette ontginningen in haren bovenloop, een groote hoeveelheid zand en slib afvoeren en in en voor de mondingen in zee afzetten. Het geregeld buiten hare oevers treden van de rivieren, waardoor het land aan weerszijden nu en dan wordt overstroomd, is zeer bevorderlijk voor de vruchtbaarheid; daar de oevers in den loop der jaren hooger zijn geworden dan het daarachter gelegen land, treft men vrij diep het land in soms uitgestrekte moerassen aan, die veelal met de rivieren in verbinding staan en zeer vischrijk zijn (o.a. in Siak).

De voornaamste rivieren zijn naar volgorde van haar bevaarbaarheid na de Siakrivier: de Panai, Bĕlawan (Deli), Langkat, Koealoe, Asahan, Bila, Gĕbang, Lĕpan, Babalan, Bĕsitang, Salahadji, Batoe Bahra, Padang, Bĕdagei, Pagoerawan, Sĕrang Djaja enz.

Waar zich in de laaggelegen streken landbouwondernemingen bevinden, moeten de in cultuur gebrachte terreinen tegen overstroomingen en het indringen van zeewater worden beveiligd door het graven van afvoerkanalen en den aanleg van dijken. Ook zijn op sommige plaatsen uitgestrekte moerassen door kanalisatie voor den landbouw (tabak en rubber) droog gelegd of ingepolderd, waardoor enkele gedeelten van het gewest het karakter van een polderland hebben gekregen; er is dan ook reeds een begin gemaakt met het instellen van waterschapsbesturen voor eenige rivieren in het landschap Deli.

De voornaamste bergtoppen, in het N. te beginnen, zijn:

Liang Garas (1400 M), Soeroengan (2113 M), Sinaboeng (werkende vulkaan 2417 M), Sibajak (werkende vulkaan 2172 M), Palpalan (1815 M), Simĕlir (1813 M), Pintoe (1885 M), Baros (1950 M), Sampoelanangin, Mĕndèng (1500 M), Liang (1550 M), Tĕnaro (1850 M), Pisau Pisau, Singgalang, Matjaroendoeng (1600 M), Maringgo (1600 M), Marpalatoek (1800 M), Batoe lotèng (1800 M), Simanoek manoek (2200 M), Simanalaksak (Napompar), Si Gompoelan (Boven Koealoe) Na Godang (1389 M, Kota Pinang), Si Malamboe (1036 M, Rambah).

De voornaamste kapen zijn: Oedjoeng Bĕdoeka (monding Lĕpangrivier), O. Damar (monding Langkatrivier), O. Paha (Tapak koeda), O. Siapiapi (Asahan), Tandjoeng Djati (Bĕngkalis) en T. Tamboen Toelang (Batoe Bahra).

De eenige baai in dit gewest is die van Aroe (Langkat), welke bij vloed in het N. bij Kompei en in het Z. bij P. Sĕmbilan met schepen van 16 voet diepgang kan worden in- en uitgevaren.

Sedert 1912 is in dit gewest een Gouvernementshoutvester met eenig personeel werkzaam om van de nog aanwezige bosschen te behouden wat mogelijk is (boschreserven) en in de afdeeling Simĕloengoen en de Karolanden proeven te nemen met herbebossching.

Bevolking. De bevolking ter Oostkust van Sumatra bestaat uit zeer verschillende bestanddeelen.

Tot de oudste bewoners behooren de *Bataks.* De volksverhalen maken melding van een machtig Bataksch rijk, Aroe genaamd, dat zijn zetel had aan de baai van dien naam, en zich uitstrekte ten Noorden tot Atjèh en ten Zuiden tot aan de Djohorsche nederzettingen aan de Rokan-rivier. In de tweede helft der 16e eeuw werd het door de Atjèhers vernietigd, waarna de Bataks door Atjèhers en Maleiers van het schiereiland Malaka naar het binnenland werden teruggedrongen. De Bataks (behoorende tot de Karo-, Dolok-, Timoer- en Tobastammen) hebben zich tot nu toe over het algemeen weinig met de immigranten vermengd, hoewel er toch ook langzamerhand onder hen eenige neiging valt waar te nemen om weder naar de benedenlanden af te zakken.

Tot de oorspronkelijke bewoners der Oostkust worden gerekend te behooren de: 1e. Orang Talang, 2e. Orang Sakei, 3e. Orang Akit, 4e. Orang Rawa, 5e. Orang Oetan (zie op deze namen).

De volkstraditiën bevatten enkele aanwijzingen van een zeer oude Javaansche immigratie, maar de Atjèhsche, Minangkabausche en Djohorsche immigratie heeft duidelijker sporen achtergelaten.

Dát deel der bevolking, hetwelk men gewoonlijk met den naam van *Maleiers* aanduidt, is sterk vermengd met allerlei vreemde bestanddeelen; oorspronkelijk zijn de in dit gewest aanwezige Maleiers afkomstig van de W. kust van Sumatra (Minangkabauers) en van den overwal (Djohoreezen.). Het aantal inwoners van *Atjèh* 'schen oorsprong is gering; in verband met de door hen beoefende, doch langzamerhand achteruitgaande pepercultuur zijn zij voornamelijk gevestigd op de tot het landschap Langkat behoorende eilanden in de Aroebaai.

Het aantal *ingevoerde werkkrachten* (mannen en vrouwen) van verschillenden landaard (Chineezen, Javanen, Britsch- Indiërs e. a.) voor de ondernemingen van land- en boschbouw en nijverheid bedroeg ulto. 1916: 198.093 zielen, waarvan 190.792 mét en 7301 zonder werkcontract; naar den landaard verdeeld, waren van de contractanten: 43.689 Chineezen; 104.497 Javaansche mannen, 45.895 Javaansche vrouwen, 3025 Britsch-Indiërs en 987 van anderen landaard. De Javanen en Soendaneezen nemen evenals de Chineezen meerendeels deel aan den eigenlijken landbouw; de Britsch-Indiërs worden hoofdzakelijk gebruikt voor graafwerk en veehoeden (karrevoerders). Ook worden vele Javanen en Soendaneezen gebezigd voor boschkappen en evenals de Bojans (inboorlingen van het eiland Bawéan) en de Bandjareezen, die er de voorkeur aan geven, geen schriftelijk werkcontract te sluiten, voor het bouwen van schuren.

Volgens een in het laatst van 1915 plaats gehad hebbende schatting der bevolkingssterkte, die alleen ten opzichte van de Europeanen op eenige nauwkeurigheid kan aanspraak maken, bedroeg het zielental in dit gewest (het garnizoen daaronder niet begrepen) 830.202, verdeeld als volgt: 5127 Europeanen, 131.103 Chineezen, 322

Arabieren, 13.359 andere Vreemde Oosterlingen (meerendeels Britsch-Indiërs) en 680.291 Inlanders, waarvan resp. 1691,13.747,25,2.799 en 320.996 vrouwen.

Geschiedenis. Voor het teniet gaan van den Atjèhschen invloed in Siak zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

De oudste vestiging der O.-I. Comp. ter Oostkust van Sumatra dagteekent van 1689, toen een logeofhandelskantoorte Pĕtapahan aan de Tapoeng Kiri werd opgericht. In 1745 stond Sultan Soleiman van Djohor, „het land Siak geheel en voor altoos af aan de O.-I. Comp.", die de schenking evenwel niet formeel aanvaardde. Door het contract van 1761 kwam Siak's formeele scheiding van Djohor tot stand. Bovendien werden aan de O.-I. Comp. belangrijke handelsvoordeelen beloofd, en werd de aanstelling van een opvolger van den Sultan aan haar goedkeuring onderworpen; de handelsvoordeelen hadden echter weinig te beteekenen. Nadat in 1825 Malaka ingevolge het tractaat van Londen aan de Engelschen was overgegeven, bleef de Regeering zich van bemoeienis met de Oostkust van Sumatra onthouden; eerst in 1857, toen tengevolge van woelingen door den Engelschman Wilson verwekt, Siak ten prooi was aan regeeringloosheid, droeg de Indische Regeering den resident van Riouw op zich naar Siak te begeven, te trachten den Sultan met zijn broeder den onderkoning te verzoenen, en verder te doen wat mogelijk was tot herstel van rust en orde in Siak. Deze zending slaagde volkomen.

De verdere onderhandelingen met den Sultan leidden er toe, dat hij in overeenstemming met den Onderkoning en de Rijksgrooten zijn rijk aan het N.-I. Gouv. opdroeg. De nieuwe orde van zaken werd bevestigd en geregeld bij het tractaat, dat den 1en Febr. 1858 werd gesloten, en de grondslag geweest is van ons tegenwoordig zoo hecht gezag in het gewichtige gouvernement Oostkust van Sumatra.

Zooals zich begrijpen laat, lokten het Siaktractaat en de daarop gevolgde plaatsing van ambtenaren op de voornaamste kustplaatsen klachten uit van Engelsche handelaren aan de overzijde van straat Malaka. De Engelsche Regeering trok zich die klachten aan, en bracht bij de Nederlandsche vertoogen in, welke in 1871 een nieuwe overeenkomst tusschen de beide Regeeringen tot gevolg hadden, waarbij Engeland zich verbond zich van bemoeiingen met de zaken van Sumatra te zullen onthouden, en aan Nederland ten opzichte van Sumatra de vrije hand werd gelaten op voorwaarde, dat aan den Engelschen handel geheel dezelfde rechten werden verleend als aan den Nederlandschen.

De gevolgen van het ordenend optreden van het Gouvernement bleven niet uit. Door beter beheer van de in- en uitgaande rechten en pachten, welke van de inlandsche bestuurders waren overgenomen, en het handhaven eener goede politie op de voornaamste havenplaatsen, namen handel en scheepvaart belangrijk toe, en werden de voor het overnemen dier pachten en rechten overeengekomen schadeloosstellingen spoedig door de ontvangsten overtroffen. In het bizonder was dit het geval in het landschap Deli (zie ald.).

Bestuur en indeeling. Dit Gouvernement, vroeger een onderdeel van de residentie Riouw en onderhoorigheden, is sedert 1873 tot een afzonderlijk gewest verheven en grenst ten N. en W. aan het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden, ten O. aan de Straat van Malaka, ten Z. aan de res. Riouw en Onderh. (Indragiri) en ten W. bovendien aan de residenties Tapanoeli en Sumatra's Westkust.

Het is het grootste gewest van Sumatra en beslaat ± 92.000 K.M². of ongeveer $^{2}/_{3}$ van de oppervlakte van Java en $2^{1}/_{2}$ maal die van Nederland; het is administratief aldus ingedeeld:

I. afdeeling Deli en Sĕrdang bestaande uit: *a.* de onderafdeeling Beneden Deli; *b.* de onderafdeeling Boven Deli; *c.* de onderafdeeling Sĕrdang; *d.* de onderafdeeling Padang en Bĕdagei.

II. afdeeling Langkat verdeeld in: *a.* de onderafdeeling Beneden Langkat; *b.* de onderafdeeling Boven Langkat.

III. afdeeling Simĕloengoen en de Karolanden verdeeld in: *a.* de onderafdeeling Simĕloengoen; *b.* de onderafdeeling de Karolanden.

IV. afdeeling Asahan verdeeld in: *a.* de onderafdeeling Asahan; *b.* de onderafdeeling Batoe Bahra; *c.* de onderafdeeling Laboean Batoe.

V. afdeeling Bĕngkalis verdeeld in: *a.* de onderafdeeling Bĕngkalis; *b.* de onderafdeeling Siak; *c.* de onderafdeeling Bagan Si Api Api; *d.* de onderafdeeling Rokan; *e.* de onderafdeeling Kampar Kiri.

In Augustus 1915 is dit gewest verheven tot een gouvernement.

Bij Ind. Stb. 1909, no. 181 is ingesteld een plaatselijke raad van het cultuurgebied der Oostkust van Sumatra, voorgezeten door den resident (thans gouverneur) en omvattende de afdeelingen Langkat, Deli, Sĕrdang, Padang en Bĕdagei en Asahan. Bij Ind. Stb. 1909, no. 180 is voor de hoofdplaats Mĕdan een gemeenteraad ingesteld, voorgezeten door een burgemeester. In den loop van 1917 zijn achtereenvolgens gemeenteraden ingesteld voor de hoofdplaatsen Tĕbing Tinggi, Bindjei, Pĕmatang Siantar en Tandjoeng Balei, voorgezeten door de hoofden van plaatselijk bestuur aldaar.

Politiek wordt dit gouvernement gevormd door:

a. de zelfbesturende landschappen: 1. *Langkat*; 2. *Deli*; 3. *Sĕrdang*; 4. *Asahan*; 5. *Koealoe en Lĕdoeng*; 6. *Siak Sri Indrapoera*; 7. *Pĕlalawan*; 8. *Tandjong kasau, Lima laras, Tanah Datar, Boga, Pasisir, Tandjong, Si Paré Paré, Lima Poeloeh* en *Pagoerawan* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling *Batoe Bahra*); 9. *Panei*; 10. *Bila*; 11. *Kota Pinang*; 12. *Tanah Djawa, Siantar, Panei, Raja, Dolok, Poerba* en *Si Lima Kota* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling *Simĕloengoen*); 13. *Lingga, Baroe Djahé, Soeka, Sarinembah* en *Kota Boeloeh* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling de *Karolanden*); 14. *Ampat Kota Rokan, Koento Dar es salam, Rambah, Kĕpanoehan* en *Tamboesei* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling *Rokan*); 15. *Goenoeng Sahilan, Sibajang, Singingi* en *Logas* (gezamenlijk vormende de onderafdeeling *Kampar Kiri*),

b. het tot het rechtstreeks bestuurd gebied van N.-I. behoorend eiland *Bĕngkalis*.

Landbouw, cultures. Ten opzichte van den landbouw is dit gewest in twee scherp te onderscheiden stukken verdeeld, nl. het z. g. n. cultuurgebied voor den door Europ. ondernemers op contractgronden gedreven plantagelandbouw, en het overige deel, waarop de Inlander zijn landbouw uitoefent. De *tabakscul-*

tuur, vooral in Deli en Langkat, is de voornaamste der Europ. cultures; de uitvoer van tabak, geteeld op ruim 90 ondernemingen, bedroeg in 1916 ruim 18 mill. K.G. ter waarde van 63 à 64 mill. gulden. Voorts wordt verbouwd *koffie* in Sĕrdang, Batoe Bahra en Asahan (uitvoer in 1916: $3^3/_4$ mill. K.G.); *thee* in Simĕloengoen (uitvoer in 1916 ruim $1^1/_2$ mill. K.G.); *gambir* (uitvoer in 1916 bijna $2^1/_3$ mill. K.G.); *klappers* (copra-uitvoer in 1916: $4^1/_3$ mill. K.G.).

In de overige landschappen, buiten Deli en Langkat, is de voornaamste cultuur die van *rubber*, vooral Hevea brasiliensis; uitvoer in 1916: $14^1/_2$ mill. K.G. met een geschatte uitvoerwaarde van bijna 44 mill. gulden.

De *Inlandsche landbouw* betreft in de eerste plaats *rijst*, in sommige streken op bevloeide sawah's, die o.a. in Simĕloengoen, de Karolanden en Asahan voortdurend worden uitgebreid, *maïs*, *peper*, *ramboeng* of *caoutchouc* (Ficus elastica), *klappers*, *sagoepalmen* en *nipahpalmen*. De afgeplante tabaksvelden worden voor het grootste gedeelte, volgens in het contract opgelegde verplichting, gedurende één oogstjaar ter beschikking gesteld van de opgezetenen ter beplanting met rijst.

In het jaar 1916 is te Sibolangit (Deli doesoen) een afd. van 's Lands Plantentuin gevestigd en werd een landbouwleeraar voor dit gewest aangesteld.

Onder de overige middelen van bestaan moeten genoemd worden de *visscherij* langs de geheele kust en aan de mondingen der rivieren, vooral ook door Chin. visschers o.a. te Bagan Si api-api (zie ald.) en aan de monding der Rokanrivier. De *veeteelt* levert vooral in de Bataklanden, meer in 't bijzonder op de Karohoogvlakte, een zeer belangrijke en toenemende bron van inkomsten op; proeven tot verbetering van den runderstapel door kruising met Bengaalsche stieren en van den paardenstapel door het stationneeren van een 30-tal Sandelhouthengsten mogen geslaagd genoemd worden. De Inl. *nijverheid* beteekent, vooral in de door Maleiers bewoonde streken niet veel; genoemd kan worden het weven van sarongs van zijde met goud of zilverdraad, vooral in Batoe Bahra. Voor de Bataks zie ald. Voor den mijnbouw zie PETROLEUM.

OPAK (KALI), na de Kali Progo (Prågå) de grootste rivier van de res. Djokjakarta. Haar stroomgebied omvat het uitgestrektste deel dezer residentie, en wel het O. van de hellingen van den Mĕrapi en de vlakte aan den voet, en het N.W. van het Zuidergebergte.

OPENBARE LAGERE SCHOLEN. Zie ONDERWIJS.

OPHIR. Nog niet geheel uitgedoofde, maar toch weinig werkzame vulkaan, ten W. van Loeboek Sikaping en ten Z. van Taloe, onderafd. Ophir, gewest Sumatra's Westkust, die in een groot deel der Bovenlanden zichtbaar is en van uit zee door zijn slanken vorm bijzonder opvalt. In vroeger eeuwen werd verteld, dat Salomo van dezen berg het goud voor zijn tempelbouw had gehaald (vandaar de naam Ophir; zie I Koningen IX: 28). De hoogste top, de Talamau, 2912 M., verheft zich op den breed-afgestompten top van den Pasaman, 2190 M.; een derde top is de Nilam.

OPHIR. Onderafdeeling van de afdeeling Loeboek Sikaping (zie aldaar) residentie Sum. Westkust, met de hoofdplaats Taloe, standplaats van een Controleur b/h B.B. De onderafdeeling grenst in het N. aan Tapanoeli. Het ressort wordt geheel beheerscht door den vulkaan, waarnaar het genoemd is (zie OPHIR). De voornaamste rivier is de Pasaman (zie aldaar). In het kustland doet zij een moerassige landstreek ontstaan, Rawang Pak Pagoen en Bantjah Maligi, alwaar echter langs haar oevers plaats is voor eenige nederzettingen, in tegenstelling met het moerasland aan den benedenloop der Masang (zie aldaar). Aan haar monding ligt het groote visschersdorp Sasak, de haven voor Taloe en Loeboek Sikaping, welker reede echter onbeschermd ligt voor den gevreesden Westerstorm.

De onderafdeeling, ofschoon in verschillende streken zeer vruchtbaar, lijdt onder de afgelegen ligging. Het is te hopen, dat de voorloopig goede resultaten der theecultuur zullen voortduren.

Hoewel de bevolking grootendeels zuiver Minangkabausch is, zijn in het N.lijk gedeelte Mandailingers gevestigd en zijn o.a. Tjoebadak en Simpang Tonang geheel Mandailingsch. Zij telde ult.° 1915 ongeveer 152.000 zielen, waarvan ± 320 Europeanen en ± 650 Vreemde Oosterlingen.

Na de reorganisatie van het inlandsch districtsbestuur in het gewest (Ind. Stb. 1915, no. 356) bevat de onderafd. één district, t.w. Talamau.

OPHUYSEN (CHARLES ADRIAAN VAN). Geb. 1856 te Solok (Sumatra's Westkust), was aanvankelijk werkzaam bij het inlandsch onderwijs in de Bataklanden, en bestudeerde daar taal en zeden der Bataks; later overgeplaatst naar Sumatra's W.kust, wijdde hij zich aan de studie van de Minangkabausche taal en adat.

Na zijn terugkeer in Ned.-Indië van verlof werd hij belast met het maken van een wetenschappelijke reis in alle Maleische landen ter vaststelling der beste spelling, van welke werkzaamheid de Kitab Logat Melajoe het resultaat was. Als Inspecteur van het inlandsch onderwijs arbeidde hij zooveel hij kon in Maleische taal en folklore, op welk gebied hij door geschikte inheemsche werkkrachten omvangrijke verzamelingen deed aanleggen. In 1904 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Maleische taal- en letterkunde te Leiden, waar hij optrad met een inaugureele rede over het Maleische volksdicht. Van zijn hand verschenen enkele artikelen over Maleische taal en volkssproken, benevens een Bataksch tekstboek, en een stel Maleische leermiddelen. Overleden in 1917.

OPIUM is de Latijnsche aan het Grieksche *opion* ontleende naam van het voor de consumptie bewerkte sap van de onrijpe zaaddoozen van den papaver of slaapbol (*Papaver somniferum*), welke naam in het Arabisch in *afioen* en in het Chineesch in *apian* is overgegaan; in het Maleisch en Javaansch is zij verbasterd tot *apioen* en wordt gebruikt om het opium in ruwen staat aan te duiden. Gezuiverd, bereid en gemengd tot het geschikt is om geschoven (gerookt) te worden, heet het *tjandoe*. Het laatste, gedrenkt in geprepareerde awar-awar (bladeren van de Ficus-septica), heet *tiké*. In Midden- en Oost-Java wordt opium, geschikt om geschoven te worden, ook wel *madat* genoemd.

De Regeering behoudt zich in den geheelen Archipel het uitsluitend recht voor van den invoer van het ruw product, alsmede van de be-

reiding en den verkoop in het klein daarvan. Voor medicinaal gebruik zijn afzonderlijke regelingen vastgesteld. Slechts zelden wordt in Ned.-Indië het bereid opium gekauwd, ingeslikt dan wel in water, thee of koffie opgelost opgedronken, meestal wordt het geschoven, d.i. op een eigenaardige wijze gerookt.

De uitdrukking *schuiven* is vermoedelijk ontstaan, om daarmede het krachtig inzuigen of ophalen van den rook aan te geven. Daartoe wordt gebruik gemaakt van een pijp bestaande uit een steel of roer, van metaal of bamboe, ter dikte van een vinger, ongeveer een voet lang en aan ééne zijde gesloten. Bij het gesloten einde is een kleine opening, waarin een breede, holle kop van hout, hoorn, aardewerk, ivoor, zilver of ander metaal door middel van een tuitvormig mondstuk wordt vastgezet, welke kop een kleine tepelvormige bovenopening heeft, waarin een balletje opium gelegd wordt. Bij den schuiver, meestal op een rustbank gelegen, staat een brandend lampje, bij den vlam waarvan hij den pijpekop zoodanig houdt, dat het opium begint te smeulen, waarna hij den rook inhaalt en zoo lang mogelijk binnen houdt.

Wie het opium in Ned.-Indië hebben gebracht is onbekend; wellicht hebben Arabieren, Chineezen en Hindoe's onafhankelijk van elkaar daartoe medegewerkt. Nadat het een handelsartikel der O.-I. Compagnie was geworden, nam de invoer op Java toe, vooral toen zij het monopolie van invoer voor het rijk Mataram (1676), het Sultanaat Cheribon (1678) en later ook voor Bantam verkreeg. Zij kocht het van Inlandsche tusschenpersonen, die het in hoofdzaak uit Bengalen betrokken. In Batavia werd het door de Compagnie in kleinere hoeveelheden aan licentiehouders verkocht, die het naar elders over zee mochten uitvoeren. Reeds toen werden zware straffen op het smokkelen gesteld, doch zelfs het dreigen met den galg kon den sluikhandel niet beperken.

Terwijl vroeger de verkoop van opium door het Gouv. verpacht werd, is in 1894, voor het eerst in de res. Madoera, een proef genomen met invoering van de *opiumregie*, d. w. z. bereiding, detailverkoop en verpakking door het Gouv. in eigen beheer. Met de invoering werd geleidelijk voortgegaan; op 1 Jan. 1904 was op geheel Java en Madoera de regie ingevoerd, terwijl dit ook op de Buitenbezittingen geleidelijk geschiedde. Het voor de regie benoodigd opium wordt bereid en verpakt in een daarvoor speciaal ingerichte fabriek, op Kramat te Weltevreden gevestigd. De verzending van het opium naar het terrein geschiedt maandelijks aan het adres van Europ. Depôthouders, aan wie de verkoop volgens vastgestelde regelen wordt overgelaten; de distributie aan de Inl. bevolking geschiedt door (grootendeels Inl.) mantri's. Voor de geschiedenis der vroegere regelingen, zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

OPIUMREGIE. Zie OPIUM.

OPLEIDING VAN ADMINISTRATIEVE AMBTENAREN (INDISCHE BESTUURS-). Terwijl voor een historisch overzicht van de vroegere opleiding verwezen wordt naar het art. in de groote E cyclopaedie van Ned. Indië, volgen hier eenige mededeelingen omtrent de tegenwoordige regeling.

Bij Koninklijk besluit werd in 1903 bepaald (Ind. Stb. No. 348) dat te beginnen met 1905 in Nederland tot het afleggen van het grootambtenaarsexamen alleen zouden worden toegelaten zij, die te voren door den Minister van Koloniën als candidaat-Indisch-ambtenaar zouden zijn aangewezen.

Eerst bij Ind. Stb. 1907 No. 71 kwam een volledige nieuwe regeling van de Indische bestuursopleiding tot stand.

Deze, sedert op verschillende ondergeschikte punten gewijzigde regeling is, met geringe afwijkingen, gebouwd op de denkbeelden van Minister Cremer. Het voorbereidend examen loopt over de volgende vakken: de beginselen der Maleische taal; de geschiedenis van Nederlandsch-Indië en de historie en methoden der zending in den Maleischen Archipel tot 1800; de landkunde van den Indischen Archipel en de hoofdtrekken van hedendaagsch recht, terwijl het eindexamen omvat:

a. de Maleische taal en de Javaansche taal, één van beide verplicht; *b.* de geschiedenis van Nederlandsch-Indië, alsmede de historie en de methoden der zending in den Maleischen Archipel sedert 1800; *c.* de volkenkunde van den Indischen Archipel; *d.* de Islam in zijne beteekenis voor Nederlandsch-Indië; *e.* de Staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië; *f.* het Nederlandsch-Indisch strafrecht; *g.* de Nederlandsch-Indische strafvordering.

Ten einde, in afwachting van de grootere deelneming aan het bestuur van de zijde van het Inlandsch element, toch het mogelijke te doen om de besten onder de bestuursambtenaren voor hun taak, inzonderheid in de hoogere rangen, te bekwamen, werd bij de regeling van 1907 een te 's-Gravenhage gevestigde „Nederlandsch-Indische Bestuursacademie" met tweejarigen studieduur in het leven geroepen. Ten hoogste twaalf ambtenaren zouden jaarlijks door den Gouverneur-Generaal voor de studie aan deze academie worden aangewezen.

Het door den Minister Fock geopend vooruitzicht van een grootere deelneming aan de bestuursvoering door het Inlandsch element nam eerder dan op grond van diens uitlatingen verwacht werd een vasten vorm aan. Reeds in 1911 namelijk werd bij de Staten-Generaal een wetsontwerp tot hervorming van het Indisch bestuurswezen aanhangig gemaakt, hetwelk uitging van de gedachte, dat aan de Inlandsche bestuursambtenaren een krachtdadiger aandeel in de bestuurstaak zou worden toegekend. Daarmede zou, zoo betoogde de Minister De Waal Malefijt in zijne Memorie van Toelichting betreffende dat wetsontwerp, tevens de positie van de Europeesche bestuursambtenaren een andere worden: het zouden voortaan bovenal de belangrijke bestuursaangelegenheden zijn, waarop die tot algemeene leiding geroepen ambtenaren het oog zouden hebben te richten: hun aantal zou beperkt worden, hun werkkring zou in beteekenis toenemen. Met het oog op deze taak zou de wetenschappelijke voorbereiding op deugdelijker grondslagen gevestigd worden; ter bekoming van voorlichting stelde de Minister de Waal Malefijt een commissie in, die in 1911 haar advies uitbracht (gepubliceerd in de Jav. Cour. van 31 Jan. 1913). De commissie verklaarde zich voor een academische voorbereiding, welke zou uitloopen in het af-

leggen van het doctoraal examen in *a.* de rechtswetenschap of *b.* de staatswetenschap, of *c.* de taal- en letterkunde van den O. I. Archipel. De academische voorbereiding zou worden gevolgd door een aanvullingsstudie. Die studie zou besloten worden met een bijzonder examen, Indologisch-examen te noemen, hetwelk zou loopen over de volgende vakken:

a. de grondbeginselen der staathuishoudkunde; *b.* het Mohammedaansch recht en de overige volksinstellingen en gebruiken in Nederlandsch-Indië; *c.* de hoofdtrekken van het Nederlandsch-Indisch burgerlijk-, handels- en strafrecht; *d.* het Staatsrecht en de inrichting van 's Rijks Koloniën en overzeesche bezittingen; *e.* de vergelijkende volkenkunde van den Oost-Indischen Archipel; *f.* de geschiedenis van Ned.-Indië; *g.* de Maleische taal; *h.* de Javaansche taal of een andere, in overleg met de vereenigde faculteiten te kiezen, inlandsche taal.

De commissie achtte het voorts wenschelijk dat naast de academische examens een onderzoek zou worden ingesteld naar de persoonlijke antecedenten en hoedanigheden der aanstaande bestuursambtenaren, hoofdzakelijk met het doel om uit den Staatsdienst dezulken te kunnen weren, wier ongeschiktheid reeds van te voren op goede gronden moet worden aangenomen. Eindelijk zou de Commissie aan het door haar voorgestelde stelsel van opleiding studietoelagen willen verbinden.

Dit voorstel bleef bij de R g. in beraad; doch een voorstel van eenige leden der comm. om de aanbevolen opleiding voorshands *facultatief* naast die van 1907 in te voeren vond ingang bij Min. Pleyte.

Dienovereenkomstig kwam bij Koninkl. besl. in Ind. Stb. 1917 No. 93 een regeling tot stand, terwijl bij Koninkl. besl. in Ind. Stb. 1917 No. 94 een voorziening werd getroffen daartoe strekkende, dat doctoren in de rechtswetenschap, die in het Indologisch examen geslaagd zijn, ook toegang hebben tot de Indische rechterlijke macht.

Bij Ind. Stb. 1916 No. 480 was inmiddels bepaald, dat aan candidaat-Indische ambtenaren een studie-toelage kan worden toegekend ten bedrage van *f* 1000 's jaars gedurende drie jaren, welke termijn in bijzondere gevallen met ten hoogste één jaar kan worden verlengd. —

Voor de opleiding van de Inlandsche ambtenaren, zie ONDERWIJS.

OPLEIDINGSSCHOOL VOOR INLANDSCHE RECHTSKUNDIGEN (Rechtsschool). Zie ONDERWIJS.

OPLEIDINGSSCHOLEN VOOR INLANDSCHE AMBTENAREN. Zie ONDERWIJS.

OPPERBESTUUR. Terwijl samenstelling en bevoegdheid van het opperbestuur behandeld zijn in het artikel BESTUUR wordt voor de verhouding van den Min. v. Kol. tot de persoon des Konings en die van het Opperbestuur tot den Landvoogd verwezen naar het art. OPPERBESTUUR in de groote Encycl. van Ned. Indië.

OPSTAL. Omtrent afstand van het recht van opstal op ***domeingrond*** is bij Ind.Stb. 1872 no.124, gewijzigd bij Ind. Stb. 1875 no. 180 en 1897 no. 34 bepaald, dat deze kan geschieden zoo voor woonerven als voor inrichtingen van nijverheid, ook zoo deze tot landbouwondernemingen in verband staan — niet echter voor inrichtingen van landbouw zelve —, voor een tijd van ten hoogste dertig jaar en voor een uitgestrektheid van ten hoogste tien bouw, tegen betaling van de helft van hetgeen zou moeten worden betaald bij afstand in eigendom. Is de grond door inlanders voor eigen gebruik ontgonnen of behoort hij als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen, dan moeten de rechthebbenden in den afstand bewilligd hebben en moet met dezen zijn overeengekomen omtrent den prijs, voor het blijvend gemis van den grond te voldoen.

Volgens Ind. Stb. 1912 no. 178 en 1914 no. 604 (zie ook Bijbl. 7733) kan voorts aan minvermogende niet-Inlanders voor den tijd van ten hoogste dertig jaar het recht van opstal worden verleend op door hen zonder titel als woonerf — of ook niet als woonerf, maar deze vóór 14 Februari 1912 — geoccupeerden domeingrond tegen een jaarlijksche vergoeding van 2 % van hetgeen bij afstand van den grond in eigendom als koopsom zou worden gevorderd.

ORAI. Soendaneesch voor slang (Maleisch oelar), dat slangen in het algemeen aanduidt.

ORANG (MAL.). Mensch, met onderscheidene woorden daarachter (orang badjo, orang sĕkah, orang tamboes, orang mantang, orang baroet, orang laoet — zoo ook orang oetan, orang bĕnoewa, orang darat, orang sakai) de namen van meestal zwervende stammen in den Archipel, hetzij op zee als visschers of in het bosch de voortbrengselen van het woud inzamelend, gewoonlijk een eigen taal sprekend en meestal heidenen. Door den omgang met andere menschen hebben zij veel van hunne kenmerkende eigenaardigheden allengs verloren. Terwijl velen in aard, uiterlijk en leefwijze scherp van elkander gescheiden zijn, toonen anderen zooveel overeenkomst met elkaar, dat sommigen ze houden voor groepen van eenzelfden stam, even na verwant als b.v. de onderscheidene Dajaks van Borneo; intusschen is in de volgende artikelen nog de gebruikelijke indeeling, die vaak met de localiteit verband houdt, in achtgenomen.

De namen van volksstammen in het Maleische taalgebied en met Orang samengesteld zijn op dit laatste woord te zoeken.

ORANG AKIT. Een klein volkje, wonende aan de Mandau, een linker zijrivier van de Siak op Sumatra's Oostkust, in de onmiddellijke nabijheid van Panasa. Het vormt een laatste overblijfsel van de Sĕmangs, die om hun negerhaar tot de negritische volken worden gerekend. De Akits zijn meest visschers. Hun woningen, met wanden van boombast, zijn daarom gewoonlijk op vlotten van boomstammen gebouwd, welke met rotan aan den oever worden gemeerd. Zoodoende kan snel een nieuw vischgebied worden opgezocht. Waar de rivier te smal is voor een vlot, bouwen zij bij uitzondering hun hutten op het land. Deze tijdelijke woningen zijn zeer slecht gebouwd en bovendien verwaarloosd. Op ongeveer 2 M. hooge palen wordt een vloer gemaakt van boomstammen. Door middel van een blaasroer, waarin vergiftige pijlen, worden de dieren geschoten. Het volkje sterft langzaam maar zeker uit.

ORANG BADJO (BADJAU). Zie BADJO of BADJAU.

ORANG BADOEJ. Zie BADOEJ'S.

ORANG BANTIK. Zie BANTIKS.

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

Geneeskundige hulp wordt aan boord der mailschepen door een bevoegd geneesheer gratis verleend en de door hem voorgeschreven medicijnen worden kosteloos verstrekt

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

'S-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

De Mailschepen van de
Rotterdamsche Lloyd bieden
een ideale route aan naar
Australië (Brisbane, Sydney
en Melbourne)
in vereeniging met de mailschepen
van de Koninklijke Paketvaart Mij.

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

's-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

ORANG BARO' (BAROK). Zie ORANG LAOET.

ORANG BĔLOM. Zie ORANG LOM.

ORANG BĔNOEA (BĔNOEWA), of **ORANG DARAT.** Zoo noemen zichzelf de leden van een zwervenden volksstam op de eilanden Rĕmpang, Galang en Batam van den Riouw-archipel. De Maleiers noemen hen Orang oetan, wat zij als een scheldwoord beschouwen. Volgens Netscher, die in het midden der vorige eeuw als resident van Riouw met hen op Rĕmpang, recht W. van de residentie-hoofdplaats, in aanraking kwam, zijn zij van de Maleiers geheel verschillend. Van voren gezien is hun gelaat bijna bolvormig rond, de neus zeer klein met openstaande neusvleugels en bovenaan bijna geheel plat; de oogen klein en langwerpig en eenigszins schuin geplaatst; de ooren groot en slap; het voorhoofd zeer laag, plat en achteruitvliedend; de onderkaak sterk vooruitstekend; het haar lang en stijf, achteloos om het hoofd gewonden; het lichaam zeer ruig; sommigen hebben fraai krullende baarden. De Orang bĕnoea zijn steeds vergezeld van kleine, langharige honden, met spitse ooren, die zij goed verzorgen. De kleeding bestaat bij de mannen uit den schaamgordel, bij de vrouwen uit een sarong; hun wapen is het Borneosche blaasroer met een lanspunt van hard hout, zooals het Dajaksche, soms een parang. Overigens is alles wat zij bezitten besloten in een bamboekoker van een voet lang: pijltjes, vergiftige gom voor die pijltjes, wrijfhoutjes om vuur te maken en een mesje. Zij wonen in het bosch onder een afdak van takken en blad, gedragen door vier stokken en liggen onder deze beschutting te slapen op een hellend raam van takken van een voet breed. Hun voedsel is alles wat het bosch oplevert, zwijnen, ratten, slangen, apen, kikkers, jong blad en verder geruilde rijst. Het zijn zachte, lijdzame en vreesachtige menschen, ongeveer duizend in aantal, met inbegrip van de op zee levende stamgenooten, die eenigszins met de Orang badjo overeenkomen, in zooverre dat zij in hunne sampans wonen, met het geheele gezin en de honden zonder eenige gerieflijkheid leven, en vischvangst beoefenen. Zij lijden aan huidziekten en velen sterven aan pokken. Bij ziekte wordt de lijder in het bosch achtergelaten. Van de Orang-Darat (Sakai) is tegenwoordig op het eiland Batam nog een klein contingent aanwezig. Ook op het eiland Rĕmpang zwerven nog slechts eenige gezinnen „Orang Darat", vermoedelijk tezamen niet meer dan dertig personen uitmakende, rond. De stam is bezig uit te sterven, daar het weerstandsvermogen dezer boschmenschen tegen ziekten zeer gering blijkt te zijn. (Zie verder ORANG OETAN en E. Netscher in T. Bat. Gen. II, 1854, bl. 135).

ORANG BOEKIT. Halfnomaden, in families levende, dagreizen van elkander wonende in het Mĕratoesgebergte, Zuid-Oost-Borneo, van 3° 33′ tot 1°30′ Z.B. Zij doen aan rijstbouw en verhuizen jaarlijks minstens tweemaal, daar hun landbouw op zeer lagen trap staat. De getalsterkte van dit achterlijke volkje wordt geschat op 5000; van zijne herkomst is met zekerheid niets bekend; maar naar de beschrijving komen zij in bijna elk opzicht met de Dajaks overeen.

ORANG BORGOR. Zie BURGERS.

ORANG DARAT. Bankaneezen, die niet nabij de kust wonen, noemt men Orang Darat, wat „binnenlander" beteekent. Zoowel de bewoners van de kust als die in het binnenland behooren tot den Maleischen stam. Hun taal is een dialect van het Maleisch. Zij belijden den Islam. De Bankaneezen schijnen ontstaan te zijn uit eene vermenging van Maleiers uit Lingga en Siantan met Lampongers, Palembangers, Boegineezen en ook Chineezen. Op Billiton noemt men de inheemsche bevolking buiten de pangkalans (aanlegplaats of haven) de Orang Darat.

Zie ook BANKA en BILLITON.

ORANG DJOEROE. Zie ORANG SĔKAH.

ORANG GOENOENG of **ORANG BOEKIT.** Veelvuldig voorkomende benaming voor in het gebergte wonende stammen, ter onderscheiding van de aan de kust wonende. Zie ORANG BOEKIT).

ORANG GORAP. Zie GORAP.

ORANG (of **OERANG**) **KANĔKĔS.** Zie BADOEJ'S.

ORANG KOEBOE. Zie KOEBOE (ORANG).

ORANG LAOET (LAUT). In engeren zin — daar al de op zee levende visschers in verschillende deelen van den Archipel nu en dan Orang laoet worden geheeten — thans meer bepaaldelijk de op de Chineesche Zee zwervende soort, door oude Spaansche schrijvers lutaos geheeten. De Orang-Laut in de residentie Riouw en Onderhoorigheden vormen een dergelijke categorie van op zee rondzwervende volkstammen als de Orang Badjau in het Oosten van den Ned. Indischen Archipel en de Orang Sĕkah van Banka en Biliton. Echter nemen ze in den laatsten tijd steeds meer beschaafde zeden en gebruiken van Maleiers en Chineezen over.

In het kalme jaargetijde houden de Orang-Laut zich bezig met het visschen van allerlei zeeproducten; heele gezinnen trekken dan in hunne prauwen uit en blijven soms eenige maanden achtereen weg. Naast dit bedrijf oefenen zij ook de klappercultuur uit.

Men pleegt in Lingga onder Orang Laut mede te verstaan de Maleische bevolking van de eilandjes in het N. O. van het eiland Lingga, in tegenstelling met degenen, die op het hoofdeiland hun woonplaats hebben. Bedoelt men de Orang-Laoet in engeren zin, dan is het beter te spreken van Orang Barok (O. Laut van Singkèp) en Orang Mantang (O. Laut van Lingga). (Zie verder ORANG SĔKAH en ORANG TAMBOES).

ORANG LĔPAR. Zie ORANG SĔKAH.

ORANG LOEBOE. Zie LOEBOE (ORANG).

ORANG LOM, ORANG MAPOR. Wonen in het district Blinjoe van de afdeeling Noord-Banka en in het daaraan grenzend deel van het district Soengeiliat der afdeeling Soengeiliat. Zij dragen naar de streek waar zij vooral gevonden worden den naam van Orang Mapor, terwijl men zegt, dat de benaming Lom wijst op hun heidenschen godsdienst. Lom is nl. de Bankasche uitspraak van bĕlom = nog niet. Zij zijn „nog niet" toegetreden tot den Islam, den godsdienst der overige Inlandsche bevolking van Banka. Het zuiverst hebben de Orang Mapor zich gehouden in de kampong Aer Abik van Blinjoe. In de andere kampongs hebben zij steeds meer over genomen van de gewoonten hunner omgeving.

Het is waarschijnlijk, dat in hen bewaard zijn gebleven de oudste Orang Darat, de Bankaneezen, die nog niet overgingen tot den Islam en het langst hun overoude gewoonten zijn blijven volgen.

ORANG MAMAK. Ook Orang langkah lamo geheeten, worden aangetroffen in de Talang Eko, de Talang Djĕrindjing, de Talang Kĕlajan en langs den bovenloop der Tjinako en der Gangsal, alles in Indragiri. Zij zijn verdeeld in soekoe's binnen welke het huwelijksverbod heerscht (exogamie). Het matriarchale verwantschapstelsel is bij hen zeer zuiver bewaard gebleven.

De kleeding der mannen bestaat uit een tjawat van boomschors of doek en soms, daarenboven, uit een opgerolden doek rond het lichaam ter hoogte van den navel; de jongens dragen de tjawat als een suspensoir; de vrouwen kleeden zich met een lendendoek als saroeng en met een baadje. Allen zijn met een ziekte behept, die de huid schilfert en hen aanhoudend het lichaam doet krabben; van velen zijn vingers en teenen verschrompeld. Hun woningen zijn ellendige krotten; op de rijstvelden woont men boven de padischuren. Onder de Mamak's zijn uitstekende wapensmeden, die prachtige krissen, kléwangs, pieken en kapmessen maken. De taal dezer menschen is een dialect van het Minangkabausch.

ORANG MANTANG. Zie ORANG LAOET en ORANG TAMBOES.

ORANG MAPOR. Zie ORANG LOM.

ORANG OELOE. Aldus is de naam van een volksstam, die wordt aangetroffen in Klein-Mandailing, vooral in het landschap Oeloe, waaraan waarschijnlijk deze lieden hun naam ontleenen. Zij wonen in vrij grooten getale in de omstreken van Mocara Si Pongi. Of dit volk oorspronkelijk een Maleische stam is, staat niet vast; evenmin is het zeker, dat het een stam is, verwant met de Orang Loeboe (zie aldaar) of met de Orang Koeboe van Zuid-Sumatra. Bataks zijn het in geen geval. Hun donkere kleur heeft het vermoeden gewekt, dat ze misschien van Drawidischen oorsprong zijn (als bijv. de Sĕmbiringstammen onder de Karo Bataks, van wie dit vaststaat), maar met zekerheid is hiervan niets bekend.

ORANG-OETAN (MAL.), op Sumatra door de Maleiers mawas genoemd, door de Dajaks op Borneo majas, kahio en kèoe, ook salambing (oude mannetjes) en boekoe (oude wijfjes), (*Simia satyrus* L. = *Pongo pygmaeus* Hoppius), behoort tot de *Anthropomorpha* of Menschapen, groote, bosschen bewonende, staartlooze apen, zonder ziteelt, die bij het loopen alleen de buitenranden der voeten op den grond zetten. De hersenen vertoonen wel veel punten van overeenkomst met die van den mensch, maar zijn belangrijk kleiner; de schedelinhoud bedraagt bij den mannelijken Orang-oetan volgens Selenka gemiddeld 455 cm^3. (bij den man 1500 cm^3.).

De Orang-oetan bewoont uitsluitend Borneo en Sumatra. Hij leeft in bosschen, vooral in het moerassige laagland tot dicht bij de kust, maar ook tot op vrij groote hoogte in het gebergte en houdt zich bijna uitsluitend hoog in de boomen op. Springen doet hij niet, in zijne bewegingen is hij uiterst langzaam en voorzichtig. Hij kan een diep en zwaar gebrul aanheffen. Zijn voedsel bestaat vooral uit boomvruchten (met name doerians), jong loof en andere plantendeelen, maar daarnaast ook uit kleine dieren; vruchten schijnen echter het hoofdbestanddeel te zijn. Den nacht brengt de Orang-oetan slapende door in nesten, die hij van takken en bladeren maakt en die een middellijn van 3—4 voet kunnen hebben.

Sommige Dajakstammen maken jacht op hem om zijn vleesch. Zij jagen hem met vergiftigde pijltjes en snijden dan vóór het gebruik het vleesch in de omgeving der wond uit. Ook de Bataks jagen hem om zijn vleesch, zijn tanden, die als amulet gedragen worden, en om zijn huid.

ORANG OETAN en **ORANG RAWA.** Een wezenlijk verschil tusschen deze beide stammen der Siaksche bevolking schijnt niet te bestaan, niet anders ten minste dan dat laatstgenoemden bepaaldelijk de Orang oetan zijn, die op den vasten wal langs en in de buurt van de Soengei Rawa verblijf houden. De Orang oetan zijn waarschijnlijk de oorspronkelijke bewoners van de eilanden in de nabijheid van de mondingen der Siak- en Kampar-rivieren; op het eiland Padang zijn de oorspronkelijke bewoners allen Orang oetan.

ORANG RAWA. Zie ORANG-OETAN.

ORANG SAKAI, SAKEI, SICCA. Komen voor in de landschappen Siak en Kota Intan (ook Koentŏ genoemd, doch ten rechte Koentŏ Dar es Salam geheeten) langs de Rokan Kiri-rivier en de Batang Poetih (O.kust van Sumatra) en worden door sommigen met de Orang akit, oetan en rawa gezamenlijk tot de Rajat banang gerekend. Zij bewonen in Siak de Boven-Mandaustreek en in Kota Intan de Kampong van Anam. Zij zijn zeer bedreven jagers, leiden deels een min of meer zwervend leven, zijn slecht gehuisvest in hoog opgebouwde, somtijds in boomen aangebrachte woningen, hebben weinig behoeften, dragen veelal kleeding van geklopte boombast, nog bij uitzondering een baadje, voeren als wapens de kris en de koedjoer (een lans met breede punt); zij maken hun huisraad van bamboe. De Orang sakai, die langs de Rokan Kiri en de Boven-Mandau wonen, zijn in naam Mohammedaan, bij de overige zijn heidensche begrippen overheerschend. Hun getalsterkte in Siak wordt geschat op vier- tot vijfduizend.

ORANG SĔKAH. De Orang Sĕkah, door de Chineezen Orang Sangkai genoemd (niet te verwarren met de Orang Sakai, zie aldaar), wonen in prauwen en houden zich op Banka op aan de kust van Muntok, in de Klabatbaai bij Mantoeng en Bakit, en op Billiton, aan de kust van Pangkalpinang en op de Lĕpareilanden.

Er zijn twee soorten van Sĕkahs, die van Pongo, een der Lĕpareilanden, welke ook wel Orang Djoeroe genoemd worden en verder de gewone Sĕkah, die overal op de andere Lĕpareilanden en langs de kust van Banka worden aangetroffen. Dit volk schijnt afkomstig te zijn uit Lingga en de kusten van Malaka. De Orang Sĕkah spreekt een dialect van het Maleisch. Daarnaast beschikt hij nog over een eigen taal (bahasa Lontjong).

De aan beide einden spits toeloopende vaartuigen zijn de woningen der Orang Sĕkah. Deze prachtige, breede, ruime prauwen zijn 24 voet lang, 5 voet breed en 3 hoog en herbergen man, vrouw en kinderen, katten, ook wel kippen, soms ook honden. Zie ook BANKA en BILLITON.

ORANG SĔLAM (ORANG ISLAM), d. i. Mohammedaan.

ORANG TALANG. Behooren tot de oorspronkelijke bewoners der O. kust van Sumatra; zij wonen aan de Mandaurivier en in de boschstreek tusschen de Siak- en de Kamparrivieren. Waarschijnlijk zijn zij afstammelingen van onderhoorigen van het eertijds machtige rijk van Gasip, waarvan de zetel gevestigd was aan de rivier van dien naam.

ORANG TAMBOES of ORANG MANTANG moeten afstammelingen zijn van de groote groep „Orang Laut", hoewel thans geheel op het land levende en wel op het eiland Karimoen en nabijgelegen eilanden in zeer kleine nederzettingen en in armelijke hutten van takken op het modderstrand, zonder voldoende dekking. Zie onder ORANG LAOET.

ORANJE-GEBERGTE. Zie NASSAU-GEBERGTE.

ORCHIDEEËN. Plantenfamilie der *Monocotylen*, met ongeveer 10.000 soorten over de geheele aarde verspreid, doch voornamelijk in de warme deelen voorkomend. Het zijn kruidachtige planten van zeer verschillende afmeting.

Orchideeën komen in Ned.-Indië zoowel in de lage streken als in het bergland voor, tot zelfs in het alpine gebied, waar ze nog talrijk zijn. Ze bloeien meest in den drogen moesson, doch maken in den regentijd nieuwe stengels en bladeren. Het aantal hunner soorten is niet te schatten. Voor de Javaansche soorten zie Dr. J. J. Smith Die Orchideen von Java (1915).

ORDONNANTIËN. Zie WETGEVING.

ORDONNATEURS. Zie COMPTABELEN.

ORÈMBAI. Zie VAARTUIGEN.

ORLEAN. Zie BIXA ORELLANA.

ORNAMENTEN. Zie RIJKSSIERADEN.

ORNAMENTSCHAP. Aanduiding van die inheemsche rechtsgemeenschappen der Makassaren en der Boegineezen, waar naar inlandsche opvatting het gezag berust bij zeker ornament (zie RIJKSSIERADEN) en deszelfs drager. Staat zulk een ornamentschap onder ons rechtstreeksch bestuur, dan noemt men het een district of een regentschap; zoo neen, dan is het een zelfbesturend landschap. Een bond of opperbond van ornamentschappen vormt dikwijls een eigen, grooter inlandsch rijk (Loewoe, Boetoeng, enz.; voorheen Boné en Gowa). Zie BOEGINEEZEN.

ORTHOSIPHON GRANDIFLORUM. Bold. fam *Labiatae*, Koemis koetjing (MAL.), Rèmoedjoeng (JAV.) Koemis oetjing (SOEND.). Sierplan, de „kattesnor". In de Inl. en Europ. geneeskunde als „Javaansche thee" in gebruik tegen blaasziek en.

ORYZA. Zie RIJST.

OT DANOEM of DANOM. Dajaksche Stam. Zie DAJAKS.

OTAKWA. Een rivier op de Z.-kust van Nieuw-Guinea, ten O. van Kaap Steenboom. De mond ligt op 4° 59′ 29″ Z.B. en 137° 13′ 37″ O.L.

OTTERS. Het geslacht *Lutra* van de Roofdierfamilie der *Mustelidae* (zie WEZELS). In enkele soorten in den Indischen Archipel vertegenwoordigd. Algemeene inlandsche namen zijn: andjing ajěr, běrang běrang (MAL.), ambrang, bomprang, momprang (MAL?); simoeng op Sumatra, sèro (SOEND), wěrgoel, wělingsang (JAV.).

OUD AGAM. Onderafd. der afd. Agam (Sum. Westkust), hoofdplaats Fort de Kock standplaats van den Ass. Resident. Het administratief ressort, door de Hollanders Oud Agam genoemd, is in hoofdzaak dat gedeelte van Agam (zie aldaar), dat bestaat uit een vlak plateau van puimsteentuffen en andere vulkanische producten, 900 M. boven den zeespiegel gelegen en de Elke expeditie in een afgelegen deel van den Archipel brengt weer talrijke nieuwe soorten mee. oude bodem van een der vroegere meren in de Pad. bovenlanden is. Nadat het „meer van Agam", was leeggeloopen, sneden de beken, die het water van de hellingen van Marapi en Singgalang afvoerden, haar bedding al dieper en dieper loodrecht in de zachte tuflagen, en zoo ontstonden door insnijding en door nastorting der wanden in dit Agam-plateau de vertakte, diepe ravijnen, die het landschap zijn eigenaardig natuurschoon geven. Het meest karakteristiek daarvan is het Karbouwengat (zie aldaar). Van de hellingen van den Marapi dalen ook beekjes af, en in het bijzonder de Tamboeö snijdt zich diep in de tuf in, en vormt met de andere beken, die ten O. van het Karbouwengat stroomen, de Agamrivier; het geheele plateau ten O. van het Karbouwengat is haar stroomgebied.

Oud Agam wordt geheel beheerscht door de twee reuzenvulkanen in het Z. Machtig mooi is de gebogen lijn, die Marapi en Singgalang verbindt; juist in het 1145 M. hooge zadel ligt Kötö Baroe; de trein klimt van Padang Pandjang (773 M.) naar dit $8^1/_4$ K.M. ervan verwijderde punt, om dan weer naar Fort de Kock (station 921 M.) af te dalen. In het N. sluit het gebergte van Kamang den horizont af, terwijl ver in het N.W. de slanke Ophir zich afteekent.

Oud Agam is niet alleen een der schoonste, maar ook een der meest gezonde berglanden van Indië, dat bovendien economisch belangrijk is.

Het is een land van rijst, cassia en koffie, al is de productie van dit laatste artikel veel verminderd. Voor den kokospalm is het plateau te hoog gelegen; tabak wordt in Tilatang en Baso geteeld. Het land is zeer bekend door de goud- en zilversmeden van Kö ö Gadang (zie aldaar) en de weefsters dier plaats, de grofsmeden van Tangah Kö ö, de kopergieters van Kapalö Kö ö (Soengai Poear) en de blauwververs van Galoeng. Agamsche handwerkers, die alle soorten van metaal bewerken, zijn over het geheele gewest verspreid.

De onderafdeeling Oud Agam bestond vóór de gewest. reorg. van 1913 (Ind. Stb. no. 321) uit 11 larassen, daarna uit 3 districten: Boekit Tinggi, Ampat Angkat en Tilatang.

OUD- EN MIDDEL- JAVAANSCH. De oudere tijdperken van het Javaansch, die aan de komst der Europeanen in den Oost-Indischen Archipel, dus aan de 16e eeuw vooraf gaan, pleegt men in het algemeen met den term *Kawi* (zie dat artikel) te bestempelen. Vooral echter duidt men met Kawi het Oudjavaansch aan, d. i. de taal, zooals die gesproken wordt tot in de laatste eeuw van het Madjapahitsche tijdperk, tot ongeveer 1400. De taal van het tusschenliggende tijdperk, dus van ongeveer 1400 tot ± 1550, wordt Middel-Javaansch genoemd. De grens tusschen Oud-, Middel- en Nieuw-Javaansch is dus niet scherp te trekken. Over het algemeen kan men zeggen, dat het Oudjavaansch meer onsamengetrokken vormen en ook soms tweeklanken vertoont, die reeds in het Middel-, doch vooral in het Nieuw-Javaansch samengetrokken en verloopen zijn. Het woord „mensch" b. v. luidt in het oudste Oudjavaansch *wuang*, in het Oudjavaansch *wwang*, in het Middel- en Nieuw-javaansch *wong*.

OUDERRECHT. De term „ouderrecht" geeft dat verwantschapsstelsel aan, waarbij verwantschap ontstaat en voortduurt, zoowel tusschen kinderen en hun vader met diens verwanten, als tusschen die kinderen en hun moeder met haar verwanten; tevens staan bij dit ouderrech-

telijke (parenteele, cognatische) verwantschapsstelsel man en vrouw in het huwelijk vrijwel op één lijn in rechten en bevoegdheden. Het ouderrechtelijke verwantschapsstelsel is in onzen Archipel het meest verbreide; zoowel bij achterlijke volken als de Dajaks en de Toradja's als bij de ontwikkelde Boegineezen en Javanen wordt het aangetroffen.

OUDHEDEN. De geschiedenis van den Archipel in zeer korte trekken samenvattende, zou men kunnen volstaan met te zeggen, dat zij vier perioden doorleefd heeft. Na een zeer langen tijd van eigen ontwikkeling volgde er een tijdperk, waarin de Hindoe's de leiders of het voorbeeld waren; daarop begon er de Islam mede te spreken, en sedert de 16e eeuw de Europeanen. Waar nu over Oudheden gesproken wordt, denkt men in de wandeling in de allereerste plaats aan zaken, voorwerpen, bouwwerken, enz., die, dagteekenende uit de tweede periode, den zoogenaamden Hindoetijd, gespaard zijn gebleven. Terwijl voor de Mohamm. en Holl. oudheden verwezen wordt naar de groote Encycl. van Ned. Indië worden hier dus alleen de Hindoe-oudheden behandeld.

JAVA.

Op Java zijn drie centra van Hindoe-oudheden te onderscheiden: West-Java, Midden-Java, en Oost-Java.

Uit den aard der opschriften van West-Java is gebleken dat de plaatsers ervan Wishnoe vereerden; de schrifsoort (Wenggischrift) wijst naar Zuid-Indië (Dekhan). Op M.-Java, werwaarts de Hindoe's zich later in grooter getale begeven hebben, vindt men geen sporen meer van Wishnoe-dienst, wel van Çiwaïsme en Boeddhisme. Een opschrift van Çaka 654 (732 na Chr.), gevonden in Kĕdoe, het oudste gedateerde van Java, is in Wenggi-schrift, maar de oudste *Boeddhistische* opschriften van M.-Java zijn in het Nagari-type, een in N.-Indië gebruikelijk schrift. Van later datum zijn opschriften in een derde schriftsoort, het oud-Javaansche of Kawi-schrift, in zijn oudsten vorm verwant aan een schrifttype uit N.-O. Bombay, en dus waarschijnlijk naar Java gebracht door dezelfde Hindoe's, die het Nagari-schrift hadden gebracht.

Terwijl dus op M.-Java Çiwaïsme en Boeddhisme naast elkander bestonden, moet men, afgaande op de gevonden opschriften, aannemen, dat het Çiwaïsme de bovenhand had; echter heerschte er blijkbaar geen rivaliteit tusschen de beide godsdienstvormen en zijn er zelfs bewijzen van een zeker syncretisme. Wat rijkdom van monumenten betreft wint echter het Boeddhisme het verre: Tjandi Kalasan, Tj. Sari, de Bârâboedoer, Tj. Mĕndoet, Tj. Sèwoe, Tjandi Plaosan zijn Boeddhistisch; alleen Tj. Prambanan kan met de genoemde in grootschheid van opzet wedijveren.

Tot ± 850 Çaka (A. D. 928) moet men aannemen dat het zonder twijfel buitengemeen krachtige Hindoe-leven op Midden-Java heeft geduurd. Maar al vermindert het daar, het verdwijnt geenszins van Java, want men vindt het voortgezet in het 3de centrum, Oost-Java, waar het sedert ± 100 Çaka reeds duidelijk waarneembaar is: de eerste sporen van Hindoe's op O.Java dateeren zelfs al van veel vroeger (steen van Dinâjâ, 682 Çaka). In overeenstemming met de veronderstelling, dat de Hindoe-invloed op O.Java uit M.Java stamt, vindt men er in hoofdzaak bewijzen van het voorkomen van Çiwaïsme, al zal het Boeddhisme er niet ontbroken hebben. Omtrent deze periode valt verder op te merken, dat, vooral tijdens het in het laatst der 13de eeuw gestichte machtige rijk van Mâdjâpahit, er op Java een nieuw en verhoogd Hindoe-leven ontstaat, waaraan ook het Boeddhisme weder eenigszins deelneemt, en voorts, dat reeds in de 3 eeuwen voor Mâdjâpahit de verbinding van Hindoeïsme en Javanisme veel inniger was geworden dan in de periode van M.Java; in het latere gedeelte van den vóór-Mâdjâpahitschen tijd herkreeg het Javaansche leven zelfs meer en meer zijn oude rechten; in het midden ongeveer van den bloeitijd van het rijk van Mâdjâpahit kon de over steeds grooter terrein zich uitbreidende beschaving stellig reeds Hindoe-*Javaansch* worden genoemd.

Bij bovenstaande schets dient in het oog gehouden, dat de toestanden stellig wel gecompliceerder geweest zijn, dan ze daarin worden voorgesteld, terwijl het gemis van andere geschreven stukken dan de oorkonden de reconstructie van Java's oudste geschiedenis zeer onzeker maakt.

Voor een volledige lijst der voornaamste oudheden op Java raadplege men het art. in de groote Encyclopaedie van O.-I.; hieronder volgen alleen de voornaamste, niet onder BOROBOEDOER, DIËNG, DJAGO, MADJAPAHIT, PANATARAN, (TJANDI), MĔNDOET, PRAMBANAN-TEMPELS, SÈWOE (TJANDI) en SINGÂSARI (TJANDI) beschreven tempels.

MIDDEN-JAVA.

Semarang. Nog bestaande tempels: Tjandi Argâkoesoemâ (distr. Bodjâ), waar tegen de berghelling eerst twee voortempels met beeldhouwwerk, hooger twee andere tempels en nog hooger weer drie met een klein gebouwtje hebben gelegen; daar een en ander sinds 1870 niet nader onderzocht is, kan niet verzekerd worden wat er nog over is. Deze tempels waren Çiwaïsch, evenals Tjandi Doekoeh (distr. Ambarawa), waarvan het voetstuk aanwezig is met een terras ervoor, benevens fragmenten van den bovenbouw en eenige beelden. De tempelgroep Gĕdong Sângâ (tegen den Oengaran) bestaat uit overblijfselen van waarschijnlijk acht groepen gebouwen op het gebied van Semarang en, door een ravijn daarvan gescheiden, op dat van Kĕdoe; van de eersten staan er nog vijf, van de tweeden nog twee.

Kĕdoe. Tjandi Pawon is een klein tempeltje van vierkant model, gelegen tusschen Bârâboedoer en Mĕndoet, op een voetstuk staande, met een (gerestaureerd) dak met dagobbekroning en reliefversiering om den teerling. Een kleine tempel van denzelfden aard als die te Diëng en Gĕdong Sângâ is ook Tjandi Sélâgrijâ nabij Magĕlang; aan de buitenwanden worden beelden van Çiwa, Ganeça en Doergâ aangetroffen; deze tempel is onvoltooid, een trap voerde erheen. Tjandi Pringapoes, op de helling van den Sindârâ, is aan de buitenzijde met reliefs versierd; in de tempelkamer ligt een nandi, zoodat ook deze tempel Çiwaïtisch is.

Djokjakarta. Te Tjandi Idjo staat nog één tempel uit een groep van elf, met basreliefs versierd. De rijk geornamenteerde Tjandi Kalasan of Kalibĕning (tusschen Djokja en Prambanan), blij-

kens de inscriptie een Boeddhistische Târâ-tempel, heeft den vorm van een Grieksch kruis. Het dak heeft drie verdiepingen, de tweede en derde achtkantig, het geheel bekroond door een grooten dagob; alle verdiepingen vertoonen nissen, in enkele waarvan nog Dhyâni-Boeddha-beelden zitten. De tempel heeft zeer geleden; de fundeering is grootendeels weggebroken en van den bovenbouw alleen de Zuidgevel met al zijn ornament aanwezig. Op eenigen afstand ligt Tjandi Sari, vermoedelijk het bij dezen tempel behoorende klooster. Het is een rechthoekig gebouw, in twee verdiepingen opgetrokken, welke beide in drieën verdeeld zijn; de benedenverdieping diende tot godsdienstige verrichtingen, de tweede, door een trap bereikbaar, tot woning voor de priesters. De ingang en de ramen, of daarvoor in de plaats tredende paneelen op beide verdiepingen, worden geflankeerd door Bodhisattwa's en Târâ's. Het dak is aan de zijkanten versierd met kalamakara-nissen, waarin waarschijnlijk Dhyâni-Boeddha's gezeten hebben; boven op het dak stonden drie dagobs. Over het algemeen is Tjandi Sari zeer goed bewaard gebleven.

Soerakarta. De groep van Tjandi Loemboeng bestaat uit één hoofdtempel met zestien bijtempels in een vierkant er omheen. De hoofdtempel is van vierkant model met uitsprongen; het dak was achtereenvolgens vierkant, achtzijdig en rond. Van binnen zijn er elf ledige nissen. De eenvoudige vierkante bijtempeltjes hebben beide dakverdiepingen in een achthoek en daarboven de dagob. Tjandi Sadjiwan (eigenlijk Kalongan) is vooral merkwaardig door de reliefs van het soubasement, dierfabels voorstellend, de paneelen onder de makara's van den ingang en de voorstellingen op de trapvleugels. Van den bovenbouw, waarin Boeddhistische beelden gevonden zijn, is slechts weinig over.

OOST-JAVA.

Noordelijk tegen den Kloet ligt Tjandi Wringin brandjang, een eenvoudig rechthoekig gebouw met een kamer en kleine luchtgaten; het dak loopt glad en schuin toe als bij een gewoon Europeesch huis. Eveneens in de nabijheid van Blitar vindt men de Tjandi's Sawĕntar en Kali-tjilik, de eerste sedert kort ontgraven; beiden van vierkant model, zich hoog verheffend op een onderbouw en met een top, die in banden en pilasters geornamenteerd is. Tjandi Papoh of Kotès is merkwaardig als eenig overgebleven voorbeeld van een tempelvoetstuk met drie kleine gebouwtjes van altaar- en miniatuurtempel-vorm, gelijk men thans nog op Bali vindt. De Boeddhistische Tjandi Sanggrahan vertoont nog dierenreliefs; van de vijf tempels op den Walikoekoen is nog slechts één, Tjandi Djadi, over, een zeer eigenaardig bouwwerk met een ronden muur boven een regelmatigen achthoek, en deze weer boven een vierkant soubasement; de tempel heeft een zeer groote ronde put, doch geen trap of ingang.

Van de overblijfselen der oude hoofdstad MADJAPAHIT is onder het desbetreffend artikel reeds sprake geweest; op het oogenblik ziet men daarvan nog tempelrestes te Kĕdaton en een baksteentempel, Tjandi Brahoe, verder een tweetal poorten, Wringin lawang van het op Bali nog veelvuldig voorkomende model der gespleten poort, z.g.n. tjandi bĕntar, en Badjang ratoe, eveneens van baksteen, doch met zes trappen en een piramidaal dak. Belangrijk in oudheidkundig opzicht zijn verder de Pĕnanggoengan en Wĕlirang. Aan den voet van eerstgenoemden berg vindt men te Djĕdoeng een tweetal tempelrestes, sporen van een toegangspoort, en, wat hoogerop, nog twee gave poorten; de tempels dragen ook den naam Tjandi Pasétran. Verder ligt tegen genoemden berg de badplaats Djâlâtoendâ, waar behalve het jaartal 899, de naam van Oedajana, koning Airlangga's vader, prijkt. Nog hooger wordt de Tjandi Séla-Kĕlir aangetroffen, bestaande uit een aantal tempels en bijgebouwen uit den laatsten Hindoe-tijd; in deze omgeving is evenals op den Wĕlirang het onderzoek nog in vollen gang. Eenigszins buiten het kader der oud-Javaansche tempels valt de Tjandi Pari bij Sidhoardjo, welke merkwaardigerwijze een aantal kenmerken vertoont, die nergens anders op Java, doch daarentegen wel in het oude Tjampa (tegenwoordig Annam) worden teruggevonden.

Pasoeroean. In deze residentie treft men den oudst bekenden tempel van Oost-Java aan, de Tjandi Goenoeng Gangsir, een baksteenbouw met allerlei Midden-Javaansche versieringsmotieven en zeker uit den overgangstijd dateerend. Een der best bewaarde tempels is de in de nabijheid van Singâsari gelegen Tjandi Kidal, de in hoog model opgetrokken Çiwaïtische graftempel van Anoeshanâtha. Een derde koninklijk grafmonument is de Tjandi Djawi, bijzetplaats van Kĕrtanagara, waarvan alleen het met reliefs versierde soubasement over is; daarbij vindt men nog een gespleten poort en een monumentale waterdoorlaat.

BUITENBEZITTINGEN.

Padangsche Bovenlanden. In het Noordelijk deel worden baksteenen ruïnes aangetroffen, biarŏ genaamd, met name te Taroeng-Taroeng, Pantjahan, Loeboek Sikaping, Galoegoer en Bangkinang. Vermeldenswaardig zijn vooral de Boeddhistische stoepa's van Tandjoeng Médan en Moeara Takoes, waarin nog gouden plaatjes enz. met mystieke syllaben in Nagari-schrift gevonden werden. De onderafdeeling Fort van der Capellen, het middelpunt van het Minangkabausche rijk, heeft een groot aantal inscripties opgeleverd, grootendeels uit de dertiende Çaka-eeuw van vorst Adityawarman. Rotsinscripties vindt men te Pariangan en te Batoe Bapahat (bij Soeroasŏ). Ook in de Batanghari-districten zijn een aantal baksteenen ruïnes als bovenbedoeld aangetroffen o. a. te Pagar Rotjok; hier ligt bovendien een steenen Awalokiteçwara in vreeswekkenden vorm en een Amoghapâça-voetstuk met wijinscriptie uit 1208 Çaka van den Javaanschen koning Kĕrtanagara. Het bijbehoorend beeld met opschrift van Adityawarman uit 1269 Çaka staat te Rambahan, een Boeddha-beeld te Batang Timpèh. Ten slotte komen ook te Moearŏ Sangir (onderafdeeling Moearŏ Laboeh) baksteenruïnes voor.

Tapanoeli. Vooral in de onderafdeeling Padang Lawas worden talrijke baksteenen biarŏ's aangetroffen, de meeste met beeldfragmenten. Van grooten omvang is de Biara Si Pamoetoeng aan den mond der Panei, met meerdere ruïnes, ringmuur en beelden. Ook bij Goenoeng Toea Tonga zijn terrassen met ruïnes en beeldwerk gevonden.

Benkoelen. Behalve ruwe steenen beelden is vooral belangrijk een beschreven steen uit 966 Çaka in Oud-Javaansch schrift, liggende te Bawang.

Lampongsche Districten. Twijfelachtige gebouwen en beeldfragmenten te Kĕtapang bij de ankerplaats.

Palembang. De onderafdeelingen Lĕmatang Oeloe en Pasĕmah-landen leverden een aantal ruwe steenen beelden en soortgelijke voorwerpen op, waarin de Hindoe-invloed problematisch is. Uit Moesi Oeloe is een steenen Awalokiteçwara afkomstig. Het belangrijkst is de onderafdeeling Lĕmatang Ilir; te Tanah Abang stond de Tjandi Kĕdĕbong Oendan, vanwaar basreliefs, beelden en versieringsfragmenten afkomstig zijn, te Pandan lagen de Tjandi's Modong Kampongan ilir, die een lingga en topstuk opleverden, te Batoe Radja de Tjandi Babat Kampongan oeloe, waarin eveneens beelden enz. (o.a. Brahmâ of Trimoerti) gevonden werden. Uit de residentie Palembang zijn ook nog een steenen Ganeça en Boeddha en een bronzen Boeddha afkomstig.

Djambi. Behalve een inscriptie in Wenggischrift (?) te Karang Brahi aan den bovenloop van de Mĕrangin, liggen de voornaamste oudheden in de buurt van Djambi zelf. (Zie ald.)

Oostkust van Sumatra. In de onderafdeeling Simĕloengoen worden op verschillende plaatsen ruwe steenen beelden gevonden, terwijl een baksteenen gebouw met reliefs aan den bovenloop der Batoebara-rivier gestaan zou hebben. Hindoe-ruïnes kwamen verder voor te Kota Pinang in Siak en Kota Bĕnoewang in Rokan.

Atjeh en Onderhoorigheden. Uit dit gouvernement is slechts één Hindoe-oudheid bekend, een steenen Awalokiteçwara-kop.

Riouw en Onderh. Gouden sieraden enz. zijn zoowel op Pĕngoedjan als in de afd. Lingga gevonden; Hindoe-ruïnes worden vermeld op den top van den Poepoetan Kling in Indragiri.

Banka en Onderhoorigheden. Te Kota Kapoer aan den mond der Mĕndoek-rivier zijn bij een aarden wal twee steenen met Wenggi-schrift aangetroffen, waarvan één gedateerd is 608 Çaka en een vloekbede van koning Widjaja bevat.

Westerafdeeling van Borneo. Uit de hoofdplaats Pontianak komt een steenen nandi. Te Sanggau zijn overblijfselen van een bouwwerk gevonden, evenals aan de overzijde van de Sĕkajam te Monggo Batah; een Ganeça, nandi en lingga van steen zijn vanhier afkomstig, terwijl nog een gouden lingga uit de Kapoeas werd opgevischt.

Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo. Het belangrijkste zijn de overblijfselen in Koetei. Te Mo'ara Kaman zijn vier beschreven steenen in Wenggi-schrift gevonden, bevattend inscripties van koning Moelawarman, verder gouden voorwerpen, waaronder een Wishnoe-beeldje, en een oud vaartuig, te Sĕboeloe een steenen nandi en monsterkop, te Kota Bangoer wellicht een Boeddhabeeld. In grotten van den Goenoeng Kombeng zijn een zestigtal steenen beelden aangetroffen, waaronder Çiwa, Brahmâ, Ganeça, Kârttikeya, nandi enz.; ook is er sprake van muurschildering. Nog elders in Koetei wordt van tempelruïnes melding gemaakt, onder meer in het gebied der Bahau-Dajaks. Aan de boven-Ook zijn uit deze onderafdeeling afkomstig een bronzen Ganeça, steenen nandi en bronzen Lokanâtha met inscriptie uit 946 Çaka.
Mahakam vindt men nog een en ander te Long Bagoeng, Ana en Rata, op laatstgenoemde plaats een steenen nandi, lingga en drie voetstukken.

Menado. Steen met ingekraste figuren te Kanonang in Amoerang; ruwe steenen beelden en potten op verschillende plaatsen in de onderafdeeling Poso. De herkomst van deze en de volgende oudheden is zeer onzeker.

Celebes en Onderhoorigheden. Keteltrom (welke voorwerpen, hoewel niet van de Hindoe's afkomstig, zeer zeker onder de merkwaardigste oudheden behooren, zie artikel KETELTROMMEN) te Bontobangoen op Saleier; verdere vondsten van kleine voorwerpen op datzelfde eiland. Niet-Hindoesch maar wel oud zijn ook de lijkurnen van Boni en Wadjo.

Amboina. Een gouden Çiwa-beeldje is gevonden te Amahai op Ceram; bronzen keteltrommen te Warkar op het eiland Koer, Loeang en Lèti (Loehoelélé en Tapoe Léwang).

Timor en Onderhoorigheden. Keteltrom te Lolè op Roti en misschien op Soembawa. Bepaalde Hindoe-oudheden zijn bekend van Bima, een steenen Trimoerti en Kâla te Tato, een nis met zeven beeldjes aan den ingang der Bima-baai en een beschreven steen in Kawi-schrift te Palama.

Bali en Lombok. Daar de oudheidkundige inventarisatie van deze eilanden nog niet heeft plaats gehad, kan geen systematisch overzicht gegeven worden gelijk van Java. Vermeld kunnen echter worden overblijfselen van een tjandi met een Çiwaïtisch beeld en een nandi te Boekti in Boelèlèng; jaartal 938 Çaka in een grot te Sangsit; koperplaten te Sĕmbiran, Klandis en Blantih, van 844, 873, 897, 938, 937, 1020 en 1103 Çaka; een verzameling oude bronzen voorwerpen, afkomstig van Batoe-Agoeng in Djĕmbrana en een keteltrom te Pedjeng in Zuid-Bali.

Bij de beelden op Java gevonden worden verschillende typen onderscheiden. Het zoogenaamde Padjadjaran-type, aldus naar het West-Javaansche Hindoerijk genoemd, wordt alleen in de Soendalanden (Artja domas, Buitenzorg, Preanger) aangetroffen; die beelden zijn van zeer primitieve bewerking, zeer zelden los van den steen gebeiteld, maar bijna steeds daarop uitgehouwen en gewoonlijk met onzekere, smalle lijnen, zonder goede verhouding tot het geheel, van vaak gedrochtelijke vormen en de kenteekenen dragend, dat zij tot eene soort van ontwikkeling behooren waarin het Polynesische verre de overhand had boven de Hindoe-inwerking. Hun ouderdom moet echter, naar sommige van jaartallen voorziene beelden, eerder uit de periode 1200—1500 geschat worden. De meer ontwikkelde beeldhouwwerken kunnen in verschillende typen worden onderscheiden, naarmate er meer de echte Hindoe-kunst aan het woord is, dan wel het werk van den Javaan aan zichzelven overgelaten, in welk geval het gelaat der beelden van het Polynesische ras is en zij verder in lichaamsbouw, kleeding, enz. aan den tegenwoordigen Javaan herinneren. Een laatste type, waarvan echter nog weinig voorbeelden bekend zijn, heeft waarschijnlijk een ouderdom, die niet verder gaat dan de 14e eeuw, is alleen in Oost-Java te vinden en sluit aan bij de oudste beelden, die op Bali bewaard zijn.

De beelden zijn van steen, meestal andesiet, zeldzamer gebakken steen, en van metaal: brons, ijzer, zilver en goud. De steenen zijn soms meters hoog, de metalen enkele centimeters tot enkele decimeters. Voor de beschrijving der attributen van godenbeelden en Boeddhistische beelden raadplege men het artikel in de groote Ency-

clopaedie van Ned. Indië, en vergelijke men tevens de artikelen BOROBOEDOER, BRAHMÂ, BRAHMÂNISME, ÇIWA, CIWAÏSME, DOERGA, GANEÇA en HINDOEISME, in deze beknopte Encyclopaedie. Voor de verzorging der oudheden zie OUDHEIDKUNDIGE DIENST.

OUDHEIDKUNDIGE DIENST. De rechtstreeksche en voortdurende bemoeienis der Regeering met de zorg voor de oudheden dateert van 1901, in welk jaar bij Gouv. Besl. van 18 Mei no. 4 werd ingesteld de „Commissie in Nederlandsch-Indië voor Oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera", belast met het samenstellen van archaeologische en architectonische beschrijvingen van de oudheden op genoemde eilanden, het in teekening brengen dan wel photografeeren dier oudheden, v. z. v. dit nog niet was geschied, het vervaardigen van gipsafgietsels en het aangeven van middelen om de monumenten voor verval te behoeden. Deze uit drie leden bestaande commissie heeft onder leiding van Dr. J. L. A. Brandes tot diens dood in 1905 een verbazingwekkende hoeveelheid voortreffelijk werk geleverd. Als gevolg van een door Dr. N. J. Krom in opdracht van het Gouv. gemaakte studiereis in Britsch-Indië en Indo-China werd bij Gouv. Besl. van 14 Juni 1913 no. 62 (Ind Stb. no. 407) overgegaan tot de instelling van een Oudheidkundigen Dienst.

Aan dezen is opgedragen de inventarisatie en, — in overleg met de Hoofden van gewestelijk bestuur, — het toezicht op de oudheden in Nederlandsch-Indië, zoowel die van Hindoeschen, Mohamm. en Chin. als op die van Nederl. oorsprong, de beraming en uitvoering van maatregelen om de oudheden voor verder verval te behoeden, het doen van opnamen en opmetingen en verder in het algemeen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, ook op epigrafisch gebied.

De Dienst publiceert driemaandelijks een Oudheidkundig Verslag met een overzicht der loopende werkzaamheden, waarvan de resultaten eens per jaar in de Rapporten van den Oudheidkundigen Dienst (vervolg op die der Oudh. Commissie) wetenschappelijk bewerkt worden uitgegeven. Op ongeregelde tijden verschijnen verder monografieën over oudheidkundige onderwerpen, gelijk er reeds tweeover de tempels Djago, Singasari en Panataran door de commissie uitgegeven waren.

OUTHOORN (WILLEM VAN). Geb. 1635 te Lariki (eiland Amboina), bekleedde een aantal voorname betrekkingen in dienst der O. I. C.; 17 Dec. 1690 werd hij tot Gouv.-Gen. benoemd en trad 24 Sept. 1691 als Landvoogd op. Trad in 1704 af en overleed 1720 te Batavia.

Zijn bestuur werd slechts door weinige belangrijke gebeurtenissen gekenmerkt. In 1693 werd Pondichery op de Franschen veroverd en in 1701 werden contracten gesloten met Dompo, Tambora, Sangar en Papekat. Onder zijn bestuur werd voor 't eerst gepoogd de koffiecultuur op Java in te voeren.

OVEREENKOMSTEN. In dit artikel is uitsluitend sprake van overeenkomsten *tusschen Inlanders en niet-Inlanders*, welke het onderwerp eener *speciale* wetgeving uitmaken. De overeenkomsten toch tusschen Europeanen onderling worden beheerscht door het Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Koophandel; tusschen inlanders onderling door hunne godsd. wetten, instellingen en gebruiken waarover zie ISLAM. III. DE ISLAM IN NEDERL.-INDIE. — Zie voor werkcontracten met van elders ingevoerde arbeiders het artikel KOELIE.

De hierbedoelde speciale wetgeving had gewoonlijk hoofdzakelijk ten doel, den Inlander, dien men in vele opzichten als onmondig beschouwde, te beschermen tegen vreemde elementen, die van zijn onkunde, lichtgeloovigheid en geneigdheid om meer op onmiddellijk voordeel te letten dan met de toekomst rekening te houden, zochten partij te trekken door hem zich tot iets te laten verbinden, waarvan hij de strekking en gevolgen niet voldoende kon vatten.

Tot regeling van de verhuring van grond door Inlanders aan niet-Inlanders is in 1918 een nieuwe grondhuurordonnantie afgekondigd. (Ind. Stb. no. 88 j°. no. 214), welke, evenals de ingetrokken ordonnantie van 1900 (Ind. Stb. no. 240) niet van toepassing is op de Vorstenlanden en de particuliere landerijen, en die in werking is getreden voor de residenties Bantam, Batavia, Kĕdoe, Banjoemas, Sĕmarang, Kĕdiri, Pasoeroean en Bĕsoeki en voor eenige districten in de overige gewesten van Java en Madoera. Zonder de bescherming van den inlander uit het oog te verliezen, houdt deze verordening in meerdere mate dan hare voorgangsters rekening met de belangen der suikerindustrie, d. i. met de huurders der gronden, voor wie de mogelijkheid is opengesteld zich voor langeren termijn het gebruik van gronden te verzekeren. De gewichtigste afwijkingen van die van 1900 zijn de navolgende. Naast het sluiten van eene overeenkomst, bij openbare akte verleden voor een door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur aan te wijzen ambtenaar B. B., is voor het bijzondere geval dat in streken, door den Resident aangewezen, grondhuurovereenkomsten worden aangegaan voor niet langer dan één jaar betreffende communale gronden met vaste aandeelen, het sluiten daarvan ook op andere wijze toegelaten. De eerstbedoelde overeenkomsten mogen niet worden gesloten vóór de 15e of de 30e maand voorafgaande aan het jaar waarin de grond in bewerking of gebruik zal worden genomen, al naarmate ze op korten of langen termijn zijn aangegaan, tenzij het gronden betreft, waarvan de bevloeiing verbeterd zal worden op kosten van den huurder, de laatstbedoelde overeenkomsten niet vóór de 15e maand voorafgaande aan het jaar, waarin de huurtermijn aanvangt. De duur der huurtermijnen is aan de volgende wettelijke maxima gebonden: $3^1/_2$ jaar van sawahs, 12 jaar van drogen grond, 1 jaar van ambtsvelden; 25 jaar van al de evengenoemde gronden wanneer ze noodig zijn voor het aanleggen van vaste railbanen, wegen of waterleidingen. Sawahs kunnen ook worden ingehuurd voor langer dan $3^1/_2$ jaar, n.l. voor ten hoogste 21½ jaar; evenwel rusten alsdan op den huurder bijzondere verplichtingen w. o. het ter beschikking stellen van den grond ten gebruike van den verhuurder gedurende eenige Westmoessons en de betaling van een huurschat niet beneden een wettelijk vastgesteld minimum. Voor gronden, welke gehuurd worden voor de teelt van tabak, kunnen onder bepaalde voorwaarden afwijkende bedingen ten aanzien van den maximum-duur der huurtermijnen worden gemaakt. Bij verhuur van communaal bezeten

gronden wordt rekening gehouden met de minderheid der deelgerechtigden, die met den verhuur niet hebben ingestemd; te hunnen behoeve moet van die gronden een deel worden uitgezonderd gelijkstaande met dat bij hen in gebruik. Gerechtigden tot het gebruik van gemeentelijken grond mogen hunne aandeelen verhuren voor langer dan den duur van hun recht, mits tegen de overeenkomst, te verlijden bij openbare akte, geen bezwaar zij gemaakt door $^1/_3$ der gezamenlijke deelgerechtigden; voor zoodanigen grond, periodiek bezeten of met wisselende aandeelen, is evenwel de huurtermijn ten hoogste 3½ jaar. Wordt eene onderneming, welke gronden heeft ingehuurd, verkocht, dan gaat de huur dier gronden over op den kooper door zijne verklaring dat hij de verplichtingen des huurders aanvaardt, afgelegd ten overstaan van den ambtenaar met het bekrachtigen der huurovereenkomsten belast. Deze bekrachtiging geschiedt door het Hoofd van Plaatselijk Bestuur of een anderen door het Hoofd van het Gewestelijk Bestuur aan te wijzen bestuursambtenaar. De redenen, welke tot weigering der bekrachtiging kunnen leiden, zijn uitvoerig omschreven. Het onthouden van den grond bij verhuur op langen termijn aan den verhuurder in een bepaalden Westmoesson is mede strafbaar gesteld.

Bij ord. in werking trederde op 1 April 1919 is voorts bepaald, dat de bekrachtiging van grondhuurcontracten op Java in den vervolge ook kan worden geweigerd om redenen van algemeen belang, volgens regelen, door de Ind. Reg. aan de betrokken bestuursambtenaren mee te deelen.

Ook voor sommige Buitenbezittingen zijn verordeningen vastgesteld tot regeling van verhuur van gronden door inlanders aan niet-inlanders, en wel voor de Minahasa (Ind. S b. 1877 n°. 127), Amboina (Ind. Stb. 1880 no. 217), Lampongsche districten (Ind. S. b. 1885 no. 45) en Z.-en O.afd. van Borneo (Ind. Stb. 1888 no. 198). Zij volgen in hoofdzaak de bepalingen, in 1871 voor Java vastgesteld; in die streken komt zoodanige verhuur echter slechts zelden voor.

De Agrarische Reglementen voor Sumatra's Westkust (Ind. Stb. 1915 no. 98) en Menado (Ind. Stb. 1918 no. 80) vorderen, dat grondhuurovereenkomsten, door inlanders met niet-inlanders te sluiten, worden verleden ten overstaan van een door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur aan te wijzen ambtenaar B. B., die, wat het eerstgenoemde gewest betreft, de akte niet verlijdt zonder eerst het hoofd der nagari te hebben geraadpleegd. Weigert die ambtenaar zijne medewerking, dan kan de beslissing worden ingeroepen van het Hoofd van Gewestelijk Bestuur. De duur der huurtermijnen is ten hoogste 5 jaren voor sawahgrond, 10 jaren voor drogen grond en 20 jaren voor grond bestemd tot het aanleggen van vaste railbanen, wegen en waterleidingen, voor een deel van het grondbezit der familie evenwel niet langer dan de duur van het genot van den verhuurder. Ook hier het verbod van het beding omtrent wederinhuur na verloop van den huurtermijn, eene bepaling betreffende levering en teruglevering van den grond als voor Java, en voorschriften met betrekking tot vooruitbetaling op den huurschat. Ook voor Soerakarta en Djokjakarta zijn in het grondhuur-reglement (Ind. Stb. 1918 no. 20) voorschriften in het leven geroepen betrekkelijk verhuur van gronden door inlanders aan niet-inlanders, t. w. door inlandsche gemeenten, houders van binnen die gemeenten gelegen ambtsvelden en zoogenaamde pensioengronden aan de landbouwondernemers: evenals voor de Gouvernementslanden een huurtermijn van $21^1/_2$ jaar voor sawahs, daarentegen van 10 jaar voor drogen grond, 1 jaar voor ambtsvelden en pensioengronden. Voor den huurprijs van sawahs geldt een wettelijk minimum, telkens voor tien jaren vast te stellen. De akte wordt verleden ten overstaan van een door het Hoofd van Gewestelijk Bestuur aan te wijzen ambtenaar; ze behoeft bekrachtiging van het Hoofd van Plaatselijk Bestuur, terwijl appèl op den Resident is toegelaten bij weigering van de bekrachtiging.

Voor een historisch overzicht van de vroegere bepalingen, zie het art. OVEREENKOMSTEN in de groote Encycl. van Ned. Indië; evenzoo voor de verdere maatregelen ter bescherming van de economische belangen der Inl. bevolking, waarvoor men tevens vergelijke het art. FABRIEKENORDONNANTIE in deze beknopte Encyclopaedie.

OVERLIJDEN. Onder de Mohammedaansche bevolking van Ned.-Indië worden de voorschriften van den Islam betreffende de plechtigheden na het overlijden vrij getrouw nageleefd, zij het dan ook in kleinigheden gewijzigd of vermeerderd overeenkomstig locale gebruiken. De godsdienstbeambte in de kampongs en dorpen (zie DORPSGEESTELIJKE) leidt gewoonlijk de lijkbezorging. Hij zorgt voor de behoorlijke naleving zoowel van de ritueele lijkwassching als van de voorgeschreven inwikkeling in de lijkwaden, de zgn. *kafan's* (stukken wit goed), welke in een oneven aantal om den doode worden gewonden. Hij verricht de dooden-*sĕmbahjang* (de *salât al-djinâzah* der Mohammedaansche wetboeken) bij de lijkbaar, met diegenen der verwanten en verdere aanwezigen, die daartoe in staat mochten zijn. Verder belast hij zich met de gebeden tot wijding der godsdienstige maaltijden, (zie KANDOERI). De spoed en haastige tred, waarmede men den overledene in den Archipel meestal grafwaarts draagt, komt overeen met het gebruik in vele andere Mohammedaansche landen. De baar wordt met een kleed gedekt; daarboven pleegt men een wit katoenen zonnescherm te dragen. Soms worden wel geldstukjes gestrooid langs den weg, dien de stoet naar het graf volgt. (Zie verder GRAF, 2 en TALKIN).

Een rouwgewaad is niet voorgeschreven, maar voor de weduwe geldt het als onbetamelijk, zich gedurende de *'iddah*, d.i. den tijd, gedurende welken zij volgens de Mohammedaansche wet niet mag hertrouwen, met bonte kleuren of versierselen op te schikken.

De lijkplechtigheden bij de niet-geïslamiseerde volken worden behandeld in de ethnographische artikelen over elk hunner, waaraan hier nog het volgende kan worden toegevoegd.

In eenige streken van den Archipel komt het voor, dat de verwanten en vrienden zich, pro forma, tegen het wegbrengen van het lijk verzetten; zoo bij de Bataks, op Timor en Roti, in het bijzonder ook op Bali („de strijd om het lijk"). Staat dit gebruik wellicht in verband met vrees voor den geest van den overledene, of voor booze geesten, die den dood veroorzaakt hebben, zeker is het wel dat, althans op Bali en wellicht secun-

dair, zoo iets ook als een bewijs van liefde en aanhankelijkheid voor den overledene is op te vatten.

Zeer verspreid zijn de gebruiken, om den geest des overledenen, die het den achterblijvenden lastig wil vallen, het spoor bijster te maken, en alle gemeenschap met hem af te snijden; daartoe kan dienen het verlaten van de plaats waar een sterfgeval heeft plaats gehad (Orang Koeboe op Sumatra, bewoners van de Z.O.-kust van Ceram, bewoners van Boeroe), het uitdragen van 't lijk door een opzettelijk gemaakte opening in den wand, of in den vloer (district Tonsawang der Minahasa), het ronddragen van het lijk om het huis (vroeger in de Minahasa), het maken van rumoer (Bolaäng Mongondou, Makassaren en Boegineezen, Dajaks, Bataks en Niassers). Bij deze en allerlei andere z.g. *rouwgebruiken* moet echter in het oog gehouden worden, dat ze, gedeeltelijk althans, ook wel verklaard kunnen worden uit de vrees voor de booze geesten, die den dood des overledenen veroorzaakt hebben, en wien men derhalve het spoor bijster moet maken. Deze rouwgebruiken moeten in de eerste plaats gehouden worden door de verwanten; er behooren onder: het thuis blijven der familie (Noemforen op N.-Guinea, in M.-Flores en op de Aroe-eilanden); het zich onkenbaar maken, o.a. door het dragen van andere kleeding en het afleggen van sieraden, („rouwkleeding") (Doré-baai, Z.W. kust van N.-Guinea, O.kust der Geelvinksbaai, verschillende Dajakstammen, Ceram, Kei-eilanden e.a.).

De rouw, de vermomming, eindigt wanneer de overlevenden hun plicht tegenover den overledene hebben vervuld; die plicht bestaat in het vieren van het *doodenfeest*. Aan het geloof aan een voorzettting van het leven na den dood voegt zich de verplichting der achtergeblevenen om te zorgen voor een behoorlijk uitzet van den gestorvene; hem moet worden medegegeven alles waaraan hij ginds behoefte zal hebben: menschen worden gedood om hem dáár te dienen, dieren, spijzen, kleederen, huisraad, wapens, dat alles wordt geofferd tot zijn nut; ten grondslag hieraan ligt mede het begrip, dat de mensch ook na zijn dood eigenaar blijft van zijn bezittingen, en als roof wordt beschouwd wat de achterblijvenden zich daarvan toeëigenen; alles wat bij het graf wordt neergelegd, wapens, sieraden en kostbare kleeding, zooals bij de Dajaks geschiedt, getuigt van deze opvatting. Wegens gebrek aan de noodige middelen wordt dit doodenfeest gewoonlijk lang, soms jaren, uitgesteld; in afwachting daarvan heeft een voorloopige begrafenis of bijzetting plaats, vaak in een uitgeholden boom.

Omtrent de mogelijke beteekenis van het afsnijden van het haar als teeken van rouw, zie Wilken, Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens, Revue col. internat., II, 1886, I, 1887.

OVERSTRATEN (PIETER GERHARDUS VAN). Geb. te Bergen op Zoom, ald. gedoopt in 1755 was, na in Indië een aantal andere hooge betrekkingen bekleed te hebben, van 1791—1796 Gouverneur en Directeur van Java's N.O. kust; van 1797—1801, het jaar van zijn overlijden, Gouv. Gen. van N. I.

Tijdens het bestuur van Van Overstraten, die als Gouv. van Java's N.O.-kust zich zeer onderscheidde, doch als Gouv.-Gen. zeer moeilijke tijden beleefde, werd de O.-I. Comp. ontbonden, ging Ternate in handen der Engelschen over en werd Batavia door een Engelsche vloot geblokkeerd en de werken op Onrust en eenige andere eilandjes vernield. Zijn bestuur, naar strikt conservatieve beginselen, streefde inzonderheid naar de weerbaarheid der kolonie.

P.

PAAL. Een in Ned.-Indië nog zeer veel gebruikte maat bij het bepalen van afstanden langs wegen. In de meeste gevallen worden, indien van „palen" — zonder nadere aanduiding — gesproken wordt, bedoeld z. g. „Javapalen" ter lengte van 400 Rijnl. roeden of 1506.943 M. In enkele deelen van Sumatra, wordt gerekend bij z.g. „Sumatra palen", die 1 zeemijl (1/4 Geogr. mijl) d. i. 1851.852 M. lang zijn.

PAARD (*Equus caballus L.*). De paarden en ezels, soorten van het geslacht Equus, behooren tot de *Perissodactyla* (zie HOEFDIEREN). Het paard, koeda (MAL, SOEND.); djaran (LAAG-JAV.); kapal (HOOG-JAV.); djeureun of tjeureum (MADOER.); hoeda of hoda (BAT.); oeda (ATJ.) djara (SOEMB.), komt in den Indischen Archipel slechts als huisdier, zelden verwilderd (Timor, Zuid-Celebes), voor. De paarden van den Archipel behooren tot het Oostersche ras, dat zich van het Europeesche paard o. m. onderscheidt door sterke ontwikkeling van den hersenschedel in vergelijking met het gezicht, en vermoedelijk van Arabischen oorsprong is. Vermoedelijk is het paard het eerst door de Hindoes in den Archipel gekomen.

Het Indische paard heeft een gemiddelde schofthoogte van 1.13—1.33 M. en is sterk en evenredig gebouwd.

De Makassaar (Celebes-paard) stamt van het Java-paard af, was vroeger door zijn kalm temperament en groot uithoudingsvermogen een uitstekend legerpaard doch is zeer in verval geraakt. De goede exemplaren zijn 1.256 M. (4 voet) hoog. De residentie Menado bezit ± 13.000 en het gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden ± 22.000 paarden.

Het Sandelhoutpaard (Sandelwood) is een natuurproduct van bodem en klimaat van een eigenaardig type, dat in half wilde stoeterijen door de Radja's wordt gefokt. Deze paarden loopen in koppels van ± 25 stuks met een hengst (kababa) los in de grasvelden (padang). Het is een elegant gebouwd, deugdzaam paard met veel uithoudingsvermogen, van een levendig, ietwat nerveus temperament, doch leerzaam bij doelmatige africhting. De gemiddelde hoogte bedraagt voor hengsten van 1.26—1.33 M., voor merries 1.24—1.26 M. De paardenstapel bedraagt ± 16.000 stuks en laat twee typen onderscheiden, een licht rijpaard in het Zuiden en Oosten, een zwaarder slag in het Noorden en Westen.

Het Soembawa paard. Het eiland Soemba-

wa bevat ruim 65.000 paarden, welke in halfwilde stoeterijen worden gefokt. Het Soembawa paard is gemiddeld slechts 1.15 M. hoog met zeer vurig temperament; het is een onvermoeid draver. In het Westelijk deel van het eiland, Bima, wordt een klein, sierlijk rijpaard gefokt.

Op de eilanden Flores, Savoe, Roti en Timor komt een klein, deugdzaam slag voor; totaal ± 95.000 stuks.

Het Sumatrapaard bestaat uit vier slagen n.l. de Padangsche-Bovenlander, de Batakker, de Agammer en de Gajoër.

De beste van deze slagen is de Batakker, die gefokt wordt in de Toba- en Karolanden, doch door slechte levensvoorwaarden sterk gedegenereerd is.

Het Javaansche paard. In de 17e eeuw was dit een sterk en deugdzaam paard, dat in den Java-oorlog (1825—'30) uitstekende diensten heeft bewezen en zelfs tot 1870 voor het leger werd aangekocht. Door slechte levensomstandigheden is het Javaansche paard geheel gedegenereerd. Enkele goede typen worden nog aangetroffen in de residenties Besoeki en Preanger Regentschappen.

Het Javapaard is slechts ± 1.15 M. hoog, bezit weinig temperament, veel karaktergebreken, terwijl de bouw alles te wenschen overlaat, zoodat afwijkingen in bouw, evenredigheid, en standen schering en inslag zijn.

Het Bali-Lombokpaard komt overeen met het Javaansche en ook het Soembawapaard, waarmede het veel gekruist is. De residentie Bali bevat ± 31.000 paarden, waarvan de beste voorkomen in Pringgabaja, Batoeklian en Praja.

De stalling (op Jav. gĕdogan) bestaat bij de gegoede lieden uit bamboe omwandingen en houten vloer, ook wel van bamboe (gĕdèg, s sak) en een dak van alang-alangstroo (atap). Het geheel rust op palen of neuten.

Bij den dèsaman staan de paarden slechts in een soort loods (kandang), met atap gedekt en een vastgestampten aarden vloer. De zindelijkheid laat in den regel veel te wenschen over. De paarden worden op Java door de inlandsche bevolking als rij-, tuig- en draagpaard gebruikt en op de Buitenbezittingen veel l slechts als rij- en draagpaard. De Inlanders gaan ruw met hun paarden om, hebben geen begrip van africhting, vergen soms het onmogelijke en lokken daardoor verzet uit, dat de oorzaak wordt van koppigheid.

Paardenfokkerij. De paardenstapel is over den geheelen Indischen Archipel in de laatste 50 jaren met 43 % afgenomen, hetgeen moet worden toegeschreven eensdeels aan de belangrijke toeneming der bevolking en aan die der in cultuur genomen woeste gronden, anderdeels aan de onvoldoende fokkennis der inlanders, die slechts hun aandacht vestigen op het fokken van hooge paarden en op paarden met goede teekenen (haarwervels).

Van oudsher zijn, vooral op Java, pogingen aangewend om den paardenstapel te verbeteren, doch niet altijd in de goede richting en onder de juiste leiding.

In 1896 besloot de Regeering systematisch de verbetering van den paardenstapel ter hand te nemen en de leiding hiervan over te laten aan den Burgerlijken Veeartsenijkundigen Dienst. Eenige Sandelhout-dekhengsten werden bij voorname inlanders geplaatst, om het landdaard daarmede te veredelen, doch later werden hengsten in hengstenstations geplaatst; einde 1914 waren 91 Sandelhout-dekhengsten geplaatst in 50 stations. De hengstenstations word n bekostigd door de Regeering terwijl de regeling er van is vastgelegd in een reglement.

Op Sum. werd in 1914 over 77 Sandelhout-dekhengsten beschikt. Door de Regeering zijn in het geheel 362 dekhengsten, hoofdzakelijk Sandelhouts, op Java en de Buitenbezittingen voor de verbetering van het paardenras verstrekt; bovendien Sandelhout- en Australische merries.

Het plan rijpt om op het Idjèn-plateau, gelegen aan den voet van het Raoenggebergte der residentie Besoeki, waar het klimaat droog is en zich enorme grasvlakten bevinden met voldoende water, eene uitgebreide paardenfokkerij te drijven.

Tot de middelen, die indirect tot verbetering van den paardenstapel moeten dienen, behooren:

1e. De premiekeuringen, ingesteld in 1908 in de Preanger Regentschappen en Sumatra's Westkust.

2e. De opkoop der voor de fokkerij geschikte merries van wagenverhuurderijen.

3e. Aanmoediging der castratie van minderwaardige hengsten.

4e. Verbod van uitvoer van merries in de gewesten Celebes en Timor en Onderhoorigheden.

Voor de remonteering der bereden wapens van het Leger, zie REMONTE.

PAARL- EN PAARLEMOERVISSCHERIJ. Het inzamelen van paarl- en paarlemoerschelpen maakt van oudsher een belangrijken tak van bedrijf uit voor de inheemsche bevolking in verschillende gedeelten van den Indischen Archipel.

Tegenwoordig is op Java, behalve in de Kinderzee, waar het bedrijf echter van slechts weinig beteekenis is, de paarlvisscherij beperkt tot een enkele desa aan de kust van Banjoewangi, o. a. in de Pampangbaai, waar grijze parels van weinig waarde opgedoken worden, terwijl nog op sommige plaatsen langs het Zuiderstrand door de bevolking paarlemoerschelpen verzameld worden. De belangrijkste paarlschelp-visscherijen zijn die, welke gedreven worden in de wateren in de nabijheid der Aroe-eilanden. Vooral de banken langs het Oostelijk gedeelte dier eilandengroep, den zg. Achterwal, staan als zeer rijk bekend en leveren een paarlemoer op, dat voor het kostbaarste doorgaat, dat ter markt wordt gebracht. De hier gewonnen paarlen staan echter bij die van Ceylon achter.

De visscherij naar paarl- en paarlemoerschelpen bij de Aroe-eilanden wordt sedert 1905 door de Australische maatschappij Celebes Trading Company uitgeoefend, welke het recht tot het visschen van paarls van de Regeering gepacht heeft; het bedrijf vindt plaats met een vloot van 5 schoeners en 92 loggers. Hiernaast heeft de inheemsche bevolking het volle recht behouden tot het paarlvisschen op alle plaatsen, die bij laag water niet meer dan 9 M. diep zijn. De prijs bedraagt *f* 90 à *f* 160 per pikol.

Behalve in de bovengemelde wateren komen vermoedelijk nog op vele plaatsen elders in het zeegebied van den Archipel paarlbanken voor, met name aan de Oostkust van Sumatra en de Westkust van Borneo, nabij de Poelau-Toedjoeh en de Karimata-eilanden, en ten Oosten van Madoera. Voor de regelen, door het Gouv. gesteld voor het visschen naar paarlschelpen, paarlemoer-

chelpen, en/of tripang, zie Ind. Stb. 1916 No. 157 en No. 628.

In het geheel is uit de Buitenbezittingen uitgevoerd aan paarlemoerschelpen in de jaren 1914, 1915 en 1916 achtereenvolgens 436 000 K.G. (*f* 903 000), 188 000 K.G. (*f* 245 000) en 267 000 K.G. (*f* 341 000).

PAARLOESTERS. De gebruikelijke naam voor die Tweekleppige Schelpdieren (zie SCHELPDIEREN), welke niet alleen de paarlen, maar ook en in de eerste plaats, het paarlemoer leveren. Allerlei Weekdieren brengen paarlemoer en paarlen voort, maar van werkelijk belang zijn slechts diegene, die behooren tot de familie der *Aviculidae*, waarin zij het geslacht *Meleagrina* vormen.

Het paarlemoer is de laagsgewijze binnenbekleeding der kalkschelpen en dus een normaal product, dat de paarloesters met andere Tweekleppige Schelpdieren gemeen hebben, doch dat bij hen in bijzondere mate ontwikkeld is. Paarlen daarentegen zijn toevallige, abnormale vormingen. Al naar gelang van de wijze van ontstaan onderscheidt men nu „edele" paarlen en paarlemoerpaarlen. De laatste ontstaaan op dezelfde wijze als de normale paarlemoerlagen op de binnenvlakte der schelpen, nl. door afzetting van concentrische lagen paarlemoerstof uit de mantelklieren over voorwerpen, die tusschen schelp en mantel geraakt zijn of over beschadigde plekken van de schelp (blister-pearls, coq de perle, Kropfperlen). De edele paarlen daarentegen ontstaan nooit op de buitenvlakte van den mantel, maar in het inwendige van het dier, onverschillig in welke lichaamsstreek. De oorzaak van de paarlvorming is dan een parasiet (Zuigworm -of lintwormlarve), die, naar binnen gedrongen, door den mantel met een omhulling omgeven wordt; zoo ontstaat een blaasje, (paarlzak), dat later vrij in het weefsel van de paarloester ligt. De paarlzak scheidt dan rondom de parasiet de paarl af, die door toevoeging van nieuwe lagen steeds grooter wordt. Volgens beweringen der visschers bereiken de paarlen na 4 jaar hun grootsten wasdom (rijpe paarlen) en sterven de oesters na 7 jaar.

Het soortelijk gewicht van paarlen wordt opgegeven als 2,6, hun grootte wisselt van speldeknop-groote korreltjes tot ovale lichamen van 35 m.M. lengte, hun aantal in één schelp van 1 tot 80, hun kleur van blauwgrijs tot geel en zwart. Zij bevatten ruim 90 % koolzure kalk, het overige is grootendeels organische stof.

De soort van paarloester, die in den geheelen tropischen gordel der Stille en Indische oceanen voorkomt, heet *Meleagrina margaritifera*, en bereikt de grootte van 1 vierkante d.M.

PABÉAN. Zie KANGÉAN-ARCHIPEL.

PACHTDISTRICTEN. Zie NOORDERDISTRICTEN.

PACHYRHIZUS. Zie TOEBA.

PADANG. Afdeeling van het gewest Sum. Westkust, met hoofdplaats Padang, onder een Ass. Resident voor de politie. Aantal inwoners in 1913: 109.161. De afdeeling grenst in het W. aan de zee. Zij is bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. no. 321) verdeeld in 3 onderafdeelingen: Padang, Mĕntawei-eilanden en Batoe-eilanden (zie bij die namen).

PADANG. Onderafdeeling der afdeeling Padang, Sum. Westkust (vroeger Padang en Ommelanden geheeten) met hoofdplaats Padang onder een Ass. Resident voor de politie aldaar. De onderafdeeling grenst in het W. aan de zee, terwijl zij in het O. wordt afgesloten door den Barisan. De onderafd. bestaat uit 7 distr.: Tanah Tinggi, Batang Harau, Binoeang, Kötö Tangah, Paoeh, Soengkai en V Loerah; de 3 eerste omvatten de hoofdplaats Padang. (Zie ald.).

PADANG. Hoofdplaats van de residentie Sumatra's Westkust, ligt op 0° 59′ 30″ Z.B. en 100° 20′ 30″ O.L. aan den mond van de Harau- of Padangrivier. Zij heeft een zeer warm en vochtig, maar niet ongezond klimaat. Nergens in het gewest regent het zoo veel als te Padang, waar de gemiddelde jaarlijksche regenval 4508 m.M. bedraagt, berekend over 35 jaren; het gebeurt wel, dat in één Novembernacht 170 m.M. regen valt. Bijna jaarlijks zetten belangrijke bandjirs der Padangrivier (of Batang Harau) een gedeelte der stad onder water. Om dit te voorkomen wordt een bandjirkanaal gegraven, dat het overvloedige water te Loeboek Bagaloeng aftapt uit de rivier en het naar zee leidt. Een eigenaardig karakter wordt aan Padang verleend door de op palen staande huizen, die voorzien zijn van een hoog, steil dak van gedroogde, aaneengeregen bladeren van den sagoe-palm; het dak reikt een paar M. buiten de buitenpalen, waardoor galerijen gevormd worden, die de wanden tegen de zon beschermen.

Padang is de zetel van den Resident, van den Raad van Justitie, van een landraad, van de Weeskamer, van de Kamers van Koophandel, Nijverheid en Landdouw en van andere instellingen en inrichtingen, die de behoeften van het gewest eischen. Er is een gemeenteraad onder voorzitterschap van den Assistent-Resident voor de politie.

In de behoefte aan onderwijs der Europeesche bevolking wordt voorzien door een M. U. L. O. school en 3 Gouv. lagere scholen, waarvan één uitsluitend voor meisjes; verder zijn er een 1ste klasse of Hollandsch-Maleische school, een Holl.-Chineesche school, verscheidene Gouv. lagere scholen voor Inlanders, een R. K. Zusterschool en ettelijke particuliere scholen voor Inlanders en daarmee gelijkgestelden.

De bevolking van Padang bestaat volgens de laatste zielentelling (1905) uit: ± 1800 Europeanen, ruim 39.000 Inlanders, 5000 Chineezen, 200 Arabieren, een 1000-tal Klingaleezen en andere Vreemde Oosterlingen (onder wie toen nog Japanners gerekend werden), totaal dus ± 47.000 zielen.

Van veel belang voor de plaats was de aanleg van het West-Sumatra spoorwegnet, waardoor Padang eindpunt is van totaal 245 K.M. spoorweg. Bovendien werd tegelijk met den bouw van den spoorweg naar de bovenlanden begonnen met den aanleg van de Emmahaven aan de Koninginnebaai (zie ald. en HAVENWERKEN). Toch heeft de stad zich niet tot die hoogte ontwikkeld, welke velen verwachtten. De hoofdoorzaak moet gezocht worden in het feit, dat het in dit gewest nog ontbreekt aan bloeiende Europeesche ondernemingen, die een landstreek plotseling vooruit kunnen brengen. Hier heeft het minder snelle proces plaats van Inlandschen vooruitgang, die het gewest steeds waardevoller maakt, en deze vorm van opkomst en bloei is zeer zeker niet de slechtste.

Op het gebied der Inlandsche nijverheid worden hier genoemd: de talrijke goud- en zilversmeden, kopergieters en -bewerkers, en grofsmeden groo-

tendeels uit de Bovenlanden, speciaal uit Oud-Agam afkomstig, terwijl er verscheidene knappe Chineesche timmerlieden en meubelmakers zijn, welke laatste in hoofdzaak het deugdzame, inheemsche andalas-hout verwerken. Te Indaroeng (zie aldaar) is in 1912 een groote Portlandcement-fabriek gebouwd.

Voor Geschiedenis zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

PADANG. Een onderhoorigheid van het zelfbesturend landschap Deli; voorheen vormde het met Bĕdagei een apanage van den Sultan van Deli aan een zijner bloedverwanten, die den titel voert van Pangéran, en thans vormt het gebied dezer beide onderhoorigheden te zamen de onderafdeeling Padang en Bĕdagei van de afd. Déli en Sĕrdang van het gouvernement Oostkust van Sumatra. De bevolking is gemengd Maleisch-Bataksch en vrij welvarend door handel, landbouw, vischvangst en door de tabaks- en rubberindustrie van Europeanen. Zie verder het artikel PĔRBAOENGAN.

PADANG-RIVIER in het gouvernement Oostkust van Sumatra; ontspringt in de nabijheid van het Toba-meer, op de Oostzijde van den Singgalang en draagt aanvankelijk den naam van Bah Bolian. In een N. O. richting stroomende bereikt zij al heel gauw de laagvlakte, gaat voorbij Tĕbing Tinggi, waar zij voor spoor- en transportweg op twee plaatsen overbrugd moest worden en stort zich tenslotte een weinig beneden Bandar Chalipah, de havenplaats, in de straat van Malaka. Voor de Padang-rivier of Batang Harau, zie PADANG (hoofdpl.).

PADANG BOLAK. Zie PADANG LAWAS of PADANG BOLAK.

PADANG EN BĔDAGEI. Onderafd. der afd. Deli en Sĕrdang van het gouvt. Oostkust van Sumatra, met de zeer welvarende hoofdplaats Tĕbing Tinggi (zie aldaar en PADANG, (3de art. hiervóór).

PADANG LAWAS of PADANG BOLAK. Landbeschrijving. De Oostelijke onderafdeeling van de afdeeling Padang Sidimpoean, residentie Tapanoeli, gelegen tusschen 0° 50′ en 2° 5′ N.B. en 99° 25′ en 100° 5′ O.L. De oppervlakte bedraagt ongeveer $^1/_4$ van Nederland. In aardrijkskundigen zin bestaat dit gebied uit 3 landschappen: Dolok, het Noorden, doorstroomd door de Pané en de Bila; Padang Bolak — het midden — waardoor de Baroemoen stroomt, een zijrivier van de Pané; en Sosa in het Zuiden, waardoor de Koemoe stroomt en de Sosa, die zich als Rokan Kanan naar de Oostkust voortzet.

Het Noorden is zeer bergachtig, de zoogenaamde Bila-keten; het draagt daarom den naam Dolok, d. i. berg. De Zuidelijke helft van de onderafdeeling daarentegen is heuvelachtig, licht golvend en soms geheel vlak. Door de bergen worden valleien, dalen en dalkloven gevormd, waarvan de voornaamste zijn: het Hoeroengdal, de valleien van Tano Rambé, Batang Onang, Sosa en het dal van Oeloe Baroemoen. Een bekende berg in het W. is de Ingoel na Godang.

Eigenlijk Padang Bolak, het middengedeelte van de onderafdeeling uitmakende, is een grootendeels dorre, onvruchtbare, bijna boomlooze vlakte, bezaaid met lage heuvels van 100 tot 200 M. boven zeeniveau, en een buitengewoon warm, droog klimaat. In deze golvende vlakte vindt men talrijke smalle tot 20 M. diepe dalen, door de riviertjes uitgeschuurd. In Midden-Dolok zijn de meeste riviertjes goudhoudend; het schijnt er ook in gedegen toestand voor te komen. Het voorgebergte van Padang Bolak bevat tinerts, terwijl bruinkoollagen zichtbaar zijn nabij Oedjoeng Bosi aan de Pané, zelfs zouden vette steenkoollagen voorkomen aan de Aek Loepoet, een zijriviertje van de Hombal.

Economische toestand. Padang Lawas levert veel rijst, zoowel op ladangs als op sawahs. Uitgestrekte sawahcomplexen komen langs de meeste rivierdalen voor, in het bizonder nabij Si Boehoehan in het Zuiden. De bevolking teelt ook veel maïs, terwijl bovendien koffie wordt aangeplant. Voorts komt er veel kaneel voor, met name in Sosopan, terwijl Sosa groote hoeveelheden gerookte visch levert. De inlandsche nijverheid houdt zich wel bezig met het vervaardigen van goud-, zilveren koperwerk, maar dit munt niet uit door buitengewone fraaiheid. De veestapel bestond in 1912 o. m. uit 720 paarden, 3500 runderen en 15.000 buffels. Boschproducten, die uitgevoerd worden naar de Oostkust, levert het land zeer veel; vooral in het Oosten nabij de Rokan staan nog reusachtige bosschen.

Voor de ontwikkeling van dit gebied is vooral noodig de aanleg van meer wegen, die aansluiten bij de reeds belangrijke cultuurgebieden.

Bevolking. De bevolking is geheel van Batakschen oorsprong en, voor zooveel kan worden nagegaan, afkomstig van Si Lindoeng en Toba; in 1915 (laatste opgave) bedroeg het aantal 47.000. Voor het meerendeel is zij Mohammedaansch; het heidendom wordt alleen nog in de Noordelijke en Noordwestelijke streken gevonden, alwaar ook kleine Christengemeenten verrijzen onder leiding van den zendeling te Sipiongot. In 1913 bedroeg het aantal Christenen 782; in dat jaar waren er 12 zendingscholen met 352 leerlingen.

De Bataksche adat is, schoon niet zuiver meer, behouden gebleven. Het kannibalisme, een 70 jaar geleden nog bestaande, is echter geheel afgeschaft.

Voor Geschiedenis en Bestuur zie de groote Encycl. van Ned. Indië; voor Hindoe-oudheden zie OUDHEDEN (in deze beknopte Encycl.).

PADANG PANDJANG. Onderafdeeling van de afdeeling Batipoeh en Pariaman, der residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van den Assistent-Resident. Het is voor een deel vlak land (P. P. = lange vlakte) op den Westelijken rand van de Bovenlanden gelegen. Padang Pandjang ligt 773 M. boven zee, naar het N. stijgt het terrein tot 1154 M. bij Kötö Baroe, dat $8^1/_2$ K.M. verder in het zadel tusschen de Marapi en Singgalang gelegen is. Naar het Z. daalt de bodem naar het meer van Singkarak, welks Noordelijkst gedeelte in deze onderafdeeling valt. Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. 321) is de onderafdeeling verdeeld in de districten Padang Pandjang en Batipoeh.

Van de plaatsen der onderafdeeling moeten genoemd worden: Padang Pandjang (zie aldaar); Soempoer in het Z., Batipoeh (zie aldaar), en de markten te Pakan Rabaä (bijna $3^1/_2$ K.M. ten N. van P. P.) en te Kötö Baroe (zie boven), in het Z. die te Batipoeh, Pitalah, Soempoer en

Batoe Tabal aan den N.lijken rand van het meer van Singkarak (18½ K.M. van P. P.). In het benedenlandsche deel der onderafdeeling is Kajoe Tanam (zie aldaar) de voornaamste plaats. Voor de onderafdeeling werd bij Ind. Stb. 1918 n° 308 met ingang van 1 Juli 1918 een plaatselijke raad ingesteld, waarvan het hoofd van plaatselijk bestuur voorzitter is.

PADANG-PANDJANG. Hoofdplaats der afd. Batipoeh en Pariaman, res. Sumatra's Westkust, tevens der gelijknamige onderafd., en 773 M. boven zee gelegen. Door haar ligging nabij den uitgang van de bekende Anai kloof is zij het uitgangspunt voor al het verkeer van de Boven- naar de Benedenlanden en omgekeerd; daardoor zoowel strategisch, verkeer-geographisch, als economisch een belangrijk punt. Padang Pandjang heeft dan ook garnizoen en is het belangrijkste knooppunt van het West-Sumatra spoorwegnet. Als marktplaats is het bovendien van belang. Vooral de Vrijdagmarkt is druk bezocht. Door de ligging ten opzichte van den Barisan en de tochtige Anai kloof is het klimaat, hoewel niet bepaald ongezond te noemen, toch vaak zeer guur en vooral bijzonder vochtig. Padang Pandjang is zelfs een der regenrijkste stations van Indië. De regenval bedraagt 3799 m.M. per jaar, berekend over gemiddeld 35 jaren; in sommige jaren kwamen niet meer dan 15 droge dagen voor. P. P. was in Februari 1841 het brandpunt van een hevig plaatselijk oproer, dat een laatste opleving van den Padri-geest was. Bij die gelegenheid bevond een kleine bezetting zich ingesloten op den heuvel Goegoek Malintang en liet de versterking in de lucht springen om te voorkomen, dat ze in handen van den vijand viel. Ter herinnering aan deze zelfopoffering is een gedenknaald opgericht. In December 1915 hadden te Padang Pandjang opnieuw vrij ernstige opstootjes plaats, waarbij in de plaats zelf hevig gevochten werd, doch onzerzijds geen verliezen waren te betreuren. Het oproer hield verband met de in 1908 ingevoerde belastingheffing.

PADANG SIDIMPOEAN. Afdeeling van de residentie Tapanoeli met eene bevolking van ± 156.000 zielen, waarvan ± 140 Eur. en ± 360 Vr. Oosterl. (1916), verdeeld in de 3 onderafd.: Angkola en Sipirok, Groot en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan, en Padang Lawas (zie aldaar).

PADANG SIDIMPOEAN. De hoofdplaats in het Noorden van de gelijknamige afdeeling (zie aldaar) ligt 304 M. boven zeeniveau aan de Batang Ajoemi of rivier van Angkola, een zijrivier van de Batang Gadis. Zij ontvangt veel regen, gemiddeld 2217 m.M. per jaar. De stad, die in 1885 door een hevigen brand grootendeels werd vernield, is zeer fraai aangelegd met mooie wegen en lanen. Van 1883 tot 1906 was het de hoofdstad van het gewest Tapanoeli, thans nog de zetel van een assistent-resident en een controleur. Er is voorts een ruim militair kampement voor het detachement van de garnizoenscompagnie te Taroetoeng, een gevangenis, een gouvernements-inlandsche school 1e klasse en een 2e klasse, een steenen moskee, een vrij groote pasanggrahan, benevens een post- en telegraafkantoor. Als belangrijke plaats en groot knooppunt van wegen heeft Padang Sidimpoean een zeer drukke pasar. Wanneer de plannen voor den Midden-Sumatraspoorweg tot uitvoering komen, zal de stad hierdoor zeer veel in beteekenis stijgen. Voor haar verdere ontwikkeling zijn bovendien van belang de vele rubberondernemingen, die de laatste jaren in de omgeving werden gesticht. Voor verdere bijzonderheden zie TAPANOELI.

PADANGSCHE BENEDENLANDEN. Zie SUMATRA'S WESTKUST.

PADANGSCHE BOVENLANDEN. Voor landbeschrijving, bevolking en bestuur zie SUMATRA'S WESTKUST. Voor Geschiedenis zie de groote Encycl. van Ned. Indië, en PADRI'S.

PADATŎ, ook **PIDATŎ.** Verhaal, overlevering in versmaat, op zangerigen toon door de Minangkabau-Maleiers opgedreund, vooral bij feesten maar ook bij andere gelegenheden.

PADI (MAL.). Zie RIJST.

PADJADJARAN. Laatste Hindoe-rijk op Soenda (zie dezen naam) of West-Java; waarover sinds 1911 geheel nieuw licht is opgegaan door Pleyte (Tijdschr. Bat. Gen. LIII, p. 155—194, met kaartje, plattegrond en twee platen), en Dr. de Haan (Priangan, II, passim; zie het register); aangevuld en verbeterd in 1913 door Dr. Hoesein Djajadiningrat in zijn proefschrift „Critische beschouwing van de Sadjarah Bantĕn".

Door die nieuwste onderzoekingen is het zoo goed als zeker, dat Padjadjaran met de hoofdstad Pakoean (samenvallend ongeveer met de kota Buitenzorg van thans) gesticht is in 1355 Çaka = 1433 A. D., door een vorst, die zich op de stichtings-oorkonde van Batoe Toelis (even beZ. Buitenzorg, aan de Tji-Sadanè, alias Tjidani) noemt: Ratoe Déwata, en koningvorst van „Pakwan-Padjadjaran". Deze stichtings-oorkonde is in 't Soendaneesch met oud-Jav. karakters.

Reeds in 1526 of begin 1527 werd Padjadjaran overwonnen door Mohammedanen uit Bantam, zooals we door de Portugeesche bericl ten weten.

PADJAGALAN (slachtplaats). Naam van een paar mofetten op Java. 1°. Een met meestal zeer onbeduidende werking, gelegen bij het Tĕlaga Bodas en dus veel door toeristen van Garoet uit bezocht. 2e. De alleen door Junghuhn (Java, 1271) beschrevene Goeha Padjagalan in den G. Kromong, benoorden den Tjirĕmai in Cheribon gelegen.

PADJANG. Vruchtbare provincie in het Z.W. der res. Soerakarta, ongeveer tusschen de lijn Mĕrbaboe-Mĕrapi-Prambanan, vandaar langs den bovenloop der Bĕngawan of Solo-rivier (de zgn. kali Dĕngkèng) tot op de hoogte van Grompol (beN. de kota Solo), en vandaar over Ampèl tot den top weer van den Mĕrbaboe; een vierhoek dus, met de tegenwoordige cen ra Solo, Klatèn en Bojolali; maar tot in het eind der 16e eeuw met den ouden Vorstenzetel en tijdelijken Sultanszetel Padjang, West van Z. van de huidige kota Solo; waarvan nog enkele sporen tegenwoordig terug te vinden zijn aan den zgn. ouden weg van Soerakarta naar Kartasoera. Zie voor de geschiedenis het belangrijke art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

PADJĔG (JAV.). Beteekent pacht, doch wordt ook gebruikt in den zin van belasting, met name voor de landrente. Zie verder PARTICULIERE LANDERIJEN.

PADMÂ (JAV.). Zie RAFFLESIA.

PADRI'S. Streng Moslimsche secte in de Padangsche bovenlanden, wier aanhangers er naar

streefden de volksinstellingen onder de Minangkabauers (zie aldaar), die in strijd met den Islam waren, af te schaffen en een nauwgezette opvolging der voorschriften van dien godsdienst, zooals zij die begrepen, desnoods met geweld van de bevolking af te dwingen. Het waren vooral de Toeankoe's, — de leeraren en beoefenaren van de leer van den Islam, voor een deel aan de moskeeën verbonden, — die de kern der Padri-beweging uitmaakten. De naam p a d r i wordt gewoonlijk afgeleid van het Portugeesche p a d r e, vader, dat in het Maleisch in de beteekenis van geestelijke zoude zijn overgegaan. Daar de andere schrijfwijze p a d a r i is, en in Maleische geschriften het woord steeds p i d a r i wordt gespeld, is p a d r i niet de oorspronkelijke vorm. P i d a r i nu is: man uit Pedir, d. i. man die uit Arabië over Pedir (de gewone route) naar Midden Sumatra komt, dus: hadji uit het Heilige Land teruggekeerd. De tegenwoordige Maleiers noemen de padri's o e r a n g p o e t i h.

De stoot tot een krachtig optreden tegen de „adat-partij" schijnt te zijn uitgegaan van eenige hadji's, die te Mekka getuigen waren van de hervormingen, in het begin dezer eeuw aldaar door de Wahhâbieten (zie aldaar) ingevoerd. Een dier hadji's, Miskin genoemd, zou zich na zijn terugkeer op Sumatra naar Pandai-Sikèᵉ begeven hebben en daar tegen verscheidene misbruiken geijverd hebben. Op zijne rondzwervingen ontmoette hij Nan Rintjèh, een leerling van den Toeankoe van Kota Lawas die, door zijne aansporingen aangevuurd, zich met eenige ijveraars vereenigde tot een bondgenootschap, waarvan de leden later den veelzeggenden naam „de tijgers" verkregen, en aan welks hoofd de Toenkoe van Mansiangan geplaatst werd. Meer en meer nam de partij der Padri's toe, zoodat vele hoofden, die haar weinig genegen waren, toch zich genoodzaakt zagen haar voortestaan. Geheel Agam en de IV en VI Kota's, weldra ook Batipoeh en de L Kota's werden onderworpen. Tenslotte onderwierp de geheele vallei van Tanah Datar zich aan de Padri's; pogingen van eenige volkshoofden om hulp van Raffles, te Benkoelen, te krijgen, hadden weinig succes.

Toen het Engelsche bestuur te Padang door ons gezag vervangen was werd een verdrag met eenige gevluchte hoofden gesloten (10 Febr. 1821), waarbij zij aan Nederland de landen afstonden, die vroeger tot het rijk van Minangkabau hadden behoord; eene handeling waartoe deze hoofden niet bevoegd waren. Daarop werd aanvallenderwijze tegen de Padri's opgetreden, waarbij vooral de luit.-kol. Raaff zich onderscheidde; met afwisselend geluk werd de strijd gevoerd, en zelfs leden de onzen een beduidende nederlaag toen zij over den Marapalam in Lintau trachtten doortedringen (1823). Na den dood van Raaff (17 April 1824) volgde onder De Stuers een tijdperk van onthouding van onzen kant; onder Mac Gillavry en vooral na hem onder Elout werd weder een krachtige politiek gevolgd, die oorzaak werd dat in 1832 de Padri's geheel onderworpen waren en de Padangsche Bovenlanden, in schijn althans, in een voor ons gezag bevredigenden toestand verkeerden. In 1833 brak echter, — voor een goed deel ten gevolge van geheel verkeerde maatregelen, door ons bestuur genomen, — opnieuw verzet uit, waaraan zelfs een deel der „Maleiers" zich aansloot. Onder leiding van T. Imam werd Bondjol overvallen en vermeesterd; Agam en de L Kota waren weldra in vollen opstand en zelfs werd het fort Amerongen in Rau door de Padri's vermeesterd. Als Regeeringscommissaris werd Riesz aan het hoofd van onze troepen gesteld en het gelukte hem Agam en de L Kota weder te onderwerpen, maar de hoofdmacht der Padri's bleef te Bondjol de onzen weerstaan, en eerst na langdurigen strijd werd die plaats in Aug. 1837 onder Cochius en Michiels vermeesterd. Daarmede was het verzet der Padri's gebroken; T. Imam onderwierp zich door honger gedreven, en werd, niettegenstaande hem toegezegd was dat hij in het land mocht blijven, naar Menado verbannen. In 1838 werd hun bij Daloe Daloe de laatste slag toegebracht.

PADTBRUGGE (ROBERT). Geb. te Parijs in 1638 (of Dec. 1637), vermoedelijk uit Vlaamsche ouders, promoveerde in 1663 te Leiden tot dr. in de medicijnen, werd in 1676 benoemd tot Gouverneur van Ternate, was daarna tijdelijk Gouverneur van Banda tot najaar 1681, werd in 1682 Gouverneur van Amboina, tot 1687, werd in datzelfde jaar benoemd tot Raad Extraordinaris van Indië en vertrok 1688 als commandeur der retourvloot naar patria.

Padtbrugge was steller van zeer opmerkelijke rapporten, waarvan twee zijn afgedrukt in Bijdr. Kon. Inst.; een over zijn reis naar Noord-Celebes en de Noorder- (d.i. Sangir-)eilanden (1867) en een door Leupe met een inleiding gepubliceerd als: „Beschrijving der zeden en gewoonten van de bewoners der Minahassa" (1866).

PAGAI- of PAGÈH-EILANDEN. Groep van eilanden in den Indischen Oceaan, gelegen voor de Westkust van Sumatra tusschen 2°30′ en 3°20′ Z.B. en 99°56′ en 100°30′ O.L. De bewoners spreken van Sigalagan, terwijl de eerste Hollandsche zeevaarders ze ook wel Nassau-eilanden noemden. Door de Engelschen worden zij ook wel, echter verkeerdelijk „The Poggies" geheeten. Volgens Kol. Versl. 1894 Bijlage A beslaan zij een uitgestrektheid van 1870 K.M². Het grootste deel hiervan wordt ingenomen door de eilanden Noord Pagai (± 680 K.M²) en Zuid Pagai (± 1030 K.M.²). Een groot aantal, meest zeer kleine eilanden, omgeven deze beide groote. Zij zijn door koraalvorming ontstaan, meest zeer vruchtbaar en beplant met klappers.

De omringende zeeën zijn zeer vischrijk. Het water is buitengewoon helder, en laat een prachtig gezicht toe op de velerlei koraalbloemen en -dieren van allerlei grootte, kleur en vorm, ware zeetuinen.

B e v o l k i n g. De kleine eilanden zijn onbewoond wegens het gevaar voor vijanden en het gebrek aan drinkwater. De meeste kampongs zijn aan een riviertje gebouwd. Het geboortecijfer is zoo laag, dat het zielenaantal voortdurend afneemt. Behalve de inheemsche bevolking komen er voor: Bataks, die dienst doen als politiesoldaten voor het Gouvernement of als onderwijzers en werklieden voor de zending, Chineezen, Maleiers en Niassers, die ruilhandel drijven, maar zich niet in de kampongs mogen ophouden. De Maleiers hebben ook twee eigen kampongs, n. l. Berre en Pasapoeat op Noord Pagai.

M i d d e l e n v a n b e s t a a n. De bewoners hebben zeer weinig voor hun levensonderhoud noodig, en getroosten zich meest niet de moeite meer te produceeren dan zij noodig

hebben. De voornaamste bron van inkomsten vormen de klappertuinen, die zoo slecht worden onderhouden, dat er van cultuur geen sprake kan zijn. Verder gaan de bewoners met pijl en boog op jacht, voornamelijk op apen en herten en worden daarbij uitstekend geholpen door honden. Bovendien doen zij nog al veel aan vischvangst. De eigenlijke landbouw, het bebouwen der ladangs, is met anderen inspannenden arbeid het werk van de vrouw. De ladangs leveren in hoofdzaak suikerriet, knolgewassen o. a. kĕladi, soms lombok en hier en daar wat tabak. Rijst wordt niet verbouwd, maar bij de vreemde handelaars geruild. De eilanden brengen bovendien veel sagoe voort.

B e s t u u r. Sedert Mei 1914 behooren de Pagai-eil. tot de onderafdeeling Mĕntawei der afdeeling Painan van de res. Sumatra's W.kust. Zie verder MENTAWEI-EILANDEN, ook voor klimaat, flora, fauna en bevolking.

PAGAR (MAL), pagĕr (JAV.). Door Nederlanders gewoonlijk pagger geschreven en uitgesproken, beteekent heg, heining, wand, schutting, enz.

PAGAR ALAM. Hoofdplaats van de onderafd. Pasoemah-landen in de res. Palembang; zij telt 436 inwoners. De plaats ligt aan den Oostvoet van den G. Dĕmpo in het Barisan gebergte bij de bronnen van de Lĕmatang, op 800 M. hoogte en heeft een zeer gezond klimaat. In de omgeving wordt op 3 perceelen sedert eenige jaren met veel succes koffie aangeplant.

PAGAR ROEJOENG. Oorspronkelijk de naam van een plek in de Sinamar-rivier bij Koemanis ten Z.O. van Boeŏ, Sum.Westkust), waar, hoogstwaarschijnlijk in de 14de eeuw, een Hindoe-Javaansche vorst een pagar van palmhout (*roejoeng*) zou hebben laten plaatsen, om een badplaats in de rivier te beveiligen tegen krokodillen. Hiernaar heetten die vorst en zijn nakomelingen „Radjŏ Pagar Roejoeng", en die naam is gebleven, ook toen de vorsten van Minangkabau zich hadden gevestigd bij den Batoe Patah (een duidelijk te onderkennen rotsblok, waarvan de helft is afgebrokkeld) aan den W.lijken voet van den Goenoeng Bongsoe, een paar K.M. ten O. van Fort van der Capellen, aan den linkeroever der Sélo.

PAGARAN (MAL., BAT.). Beteekent gehucht, meestal stichtingen, afhankelijk van de moederkampong, met welke de pagaran een geheel uitmaakt; deze term is gebruikelijk in het Zuidelijk Batakland (Angkola, Padang Lawas, Mandailing). In de Tobasche landen gebruikt men daarvoor het woord s o s o r; ook de nederzettingen der Orang Loeboe worden pagaran genoemd.

PAGÈH-EILANDEN. Zie PAGAI-EILANDEN.

PAHANTAN. Gedeelte van Klein-Mandailing, gelegen in het uiterste Zuid-Westen van de residentie Tapanoeli, op de grens met de residentie Sumatra's Westkust. De streek, die behoort tot den bovenloop van de Batang Gadis, ligt ingesloten tusschen den Bolat in het O., Hoelaboe en Pangolat in het Z. en den Binoerang benevens Namaitat in het W. De fraaie ketelvallei, die zoodoende ontstaat, ligt ± 1000 M. boven zeeniveau en heeft een heerlijk klimaat. De bewoners, die veel koffie verbouwen, behooren grootendeels tot de Heidensche Oeloes. In 1870 vestigde zich hier de eerste zendeling van Mandailing. De Doopsgezinde Zending heeft thans, naast een vrij groot ziekenhuis, ook een weeshuis, benevens twee groote en drie kleine scholen gesticht.

PAHUD (CHARLES FERDINAND). Geb. te Amsterdam in 1803, bekleedde in Indië tal van betrekkingen en trad in 1849 in het ministerie-Thorbecke op als Min. v. Kol., welke betrekking hij behield, ook toen dat ministerie in 1853 aftrad. Tijdens Pahud als Minister fungeerde kwam o. a. het thans nog geldende Reg.-regl. tot stand. Den 21en Nov. 1855 werd hij eervol als Minister ontslagen (met ingang van 1 Jan. 1856), en op denzelfden dag benoemd tot Gouv.-Gen.; deze betrekking bekleedde hij tot 1861. Hij overleed te 's Gravenhage 1873.

Onder Pahud werd Indië geregeerd volgens conservatieve beginselen, te meer omdat ook zijn opvolger aan het Min. v. Kol., mr. P. Myer, die beginselen was toegedaan. Tijdens zijn bewind hadden expedities plaats naar de Lampongs, Djambi, Boni, en werd de opstand in Borneo's Z. en O. Afd. (1859—1862) gedempt. Voorts werd de slavernij afgeschaft en het pandelingschap geregeld; een tractaat, met Portugal gesloten, regelde de grenzen op het eiland Timor.

PAINAN. Afdeeling van de residentie Sumatra's Westkust, bestaande uit twee onderafdeelingen: Painan, en Balai Salasa (zie op die namen) met de hoofdplaats Painan, standplaats van den Ass. Resident; zij is verdeeld in de districten Painan en Batang Kapas. De hoofdplaats ligt aan zee aan de baai van denzelfden naam, waarin het eiland Tjingkoek ligt (zie POELAU TJINGKOEK). Zij is niet zeer belangrijk; er wonen een paar duizend Inlanders, o. w. vele visschers, en een 100-tal Chineezen, die handel drijven in copra en die vele der Inlandsche klappertuinen in pand hebben. Painan is vooral bekend door de goudmijnen van Salidŏ, 6 K.M. ten N.O. van de hoofdplaats gelegen.

PAJŎ KOEMBOEH. Onderafdeeling der afdeeling L Kŏtŏ, residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van den Ass.Resident. De onderafdeeling grenst in het O. aan het gouvernement Oostkust van Sumatra. Zij wordt voor een groot deel bevloeid door de Sinamar en haar vele zijtakken, o. w. de Agamrivier en de Lampasi de belangrijkste zijn (zie SINAMAR en OUD-AGAM). In het Z. wordt de onderafdeeling beheerscht door den niet werkzamen vulkaan Goenoeng Sagŏ, waarvan de hoogste top, de G. Malintang, 2261 M. hoog is. In het Westen vormt het Kamanggebergte de grens met de onderafdeeling Agam, terwijl ook het Oosten door een gebergteketen is afgesloten. Zoo vormt de afdeeling grootendeels een kom, die in den diluvialen tijd werd opgevuld met vulkanisch materiaal, zoodat ontstond een der tufplateaux, welke zoo karakteristiek zijn voor de Padangsche Bovenlanden. De genoemde rivieren hebben zich hierin meest diepe dalen uitgeschuurd en vele grotten doen ontstaan, vooral waar de Agam door het Kamanggebergte breekt. Het meest bekend is de zoogenaamde Kloof van Harau in het Noorden. Uitgezonderd enkele plaatsen in het W. en het minder vruchtbare landschap Sarilamak in het O., is de onderafdeeling een rijk, vruchtbaar land, dat zich ten N. van den Sagŏ als een prachtige vlakte uitstrekt, zóó vlak, dat de Sinamar en Lampasi, die erdoor vloeien, dikwijls buiten de oevers treden door de ondiepe bedding. Het milde klimaat door

de ligging op 500 M. boven den zeespiegel, de overvloedige regens (gemiddeld per jaar 2444 m.M.), werken mede om alles, wat in dit land geplant wordt, te doen gedijen. De klappercultuur is er van groote beteekenis, de cultuur der bekende Pajŏ Koemboeh-tabak niet minder (het centrum dezer cultuur is Piobang in het landschap Soengai Baringin), uitmuntende gambir groeit op den minder goeden grond van Sarilamak, rijst, cassia, allerlei soorten van boomen aardvruchten gedijen in dit heerlijke land, ook de ingevoerde cacao-cultuur werpt voor de bevolking al winsten af.

De onderafdeeling is zeer dicht bevolkt (zij telde in 1915 ± 90.000 zielen), niet het minst in het Noorden, waar zich een haast onafgebroken reeks van dorpen bijna 20 K.M. ver uitstrekt langs den grooten weg naar Soeliki.

Pajŏ Koemboeh heeft als gezonde streek een goeden naam. Het wordt van Fort de Kock uit veel bezocht door toeristen, die speciaal de Zondagsmarkt ter hoofdplaats, de Harau-kloof (zie HARAU), de grot van Kŏtŏ nan IV ten W. van de hoofdplaats en de badplaats Aier Tabit bezoeken.

Bij de gewestel. reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. 321) is deze onderafdeeling verdeeld in drie districten: Pajŏ Koemboeh, Ranah en Loehak. De hoofdplaats is gelegen aan den linkeroever der Agamrivier op 512 M. boven zeeniveau; zij is gevormd van gedeelten der nagri's (voor 1913 larassen) Kŏtŏ nan IV en Kŏtŏ nan Gadang, en ontleent haar naam aan een moerasje (*pajo*) met biesachtig gras (Scirpus mucronatus L.). De vestiging der Hollanders in deze streek had eerst in 1832 plaats. De plaats is een belangrijk verkeerspunt met goede wegen in verschillende richtingen. Van het grootste belang voor het verkeer is de aansluiting van Pajŏ Koemboeh bij het West-Sumatra spoorwegnet, die tot stand kwam, toen de lijn van Fort de Kock uit werd doorgetrokken. September 1896 werd dit gedeelte voor het publiek geopend. Vermoedelijk zullen binnenkort nog twee voedingslijntjes worden aangelegd, n. l. van Pajŏ Koemboeh N.W.waarts door het bovengenoemde dichtbevolkte gebied naar Soeliki (24 K.M.) of de even daarvoor gelegen marktplaats Limbanang, en een lijntje Z.O.waarts tot Balai Pandjang (12 K.M.). Pajŏ Koemboeh is zoo geworden een marktplaats van beteekenis, tevens een centrum van Minangkabausch leven, waar 's Zondags tienduizenden samenstroomen, ook uit de omliggende onderafdeelingen. Sedert 1912 staan op het door statige waringins overschaduwde marktplein zes groote ijzeren markthallen, het eigendom der bevolking. In hetzelfde jaar werd ook de belangrijke veemarkt, die eveneens op Zondag gehouden wordt, voor de bevolking verbeterd. Daar hier de over het algemeen knappe en vrij blanke vrouwen gewoon zijn in •haar fraaie, veelal met goud- en zilverdraad doorweven kleederen ter markt te gaan, geven zij — haar manden met koopwaar in rustigen, fieren gang op het hoofd dragend — een aparte tint aan de Zondagspasar alhier. Ter hoofdplaats zijn een Hollandsch-Maleische, en een lagere Inl. school (gevestigd in de vroegere versterking).

Behalve de hoofdplaats zijn in deze onderafdeeling nog verscheidene zeer belangrijke plaatsen en markten in de 13 districten (larassen), waaruit zij vóór de reorganisatie van 1913 bestond. Waar het hier een zoo belangrijk ressort geldt, zullen om practische redenen, die landstreken genoemd worden met enkele voorname plaatsen erin gelegen: Kŏ ŏ nan Ampat en Kŏ ŏ nan Gadang (zie boven), Batoe Hampar (Piladang, belangrijke markt), Sitoedjoeh (belangrijke koffiestreek op de N.lijke helling van den Sagŏ), Limboekan (zie aldaar), Halaban (belangrijke markt te Pakan Rabaä), Taram, Pajŏ Basoeng Sarilamak (zie boven; belangrijke markt te Sarilamak), Loeboek Batingkap Moengkar, Goegoek (Goegoek en de zeer belangrijke markt te Dangoeng Dangoeng 15 K.M. ten N.W. van Pajŏ Koemboeh aan den weg naar Soeliki), Soengai Baringin (belangrijke entrum van tabakscultuur en paardenfokkerij); Piobang, Simalanggang met zeer belangrijke markt.

PAJOEDAN. Langwerpige, waterrijke en zeer vruchtbare hoogvlakte, ten Zuidoosten van de hoofdplaats Pamĕkasan, in de afdeelingen, tevens regentschappen, Soemĕnĕp en Pamĕkasan der residentie Madoera gelegen. Het Pajoedanplateau is dichtbevolkt en de bewoners behooren tot de meest welvarende van het geheele eiland Madoera. De aldaar geteelde tabak is zeer gunstig bekend; aan de teelt daarvan wordt veel zorg besteed.

PAJOENG. Berg (geen vulkaan) op het Zuidwestelijk schiereiland van Java; bestaat uit drie van N.O. naar Z.W. loopende ruggen, waarvan de Westelijke de hoogste (ruim 500 M.) en de middelste de laagste is; de Oostelijke draagt het signaal Pajong (480 M.). In steile ribben loopen zij af naar het W., Z. en O., en flauwer glooiende naar het N. Een Noordwestelijke uitlooper eindigt in Java's Eerste punt. Aan de Westkust verheffen zich eenige torenvormige rotsen, met bosch bekroond, maar met naakte, loodrechte wanden, 50 tot 70 M. hoog.

PAJOENGCIRCULAIRE. Zie ONDERSCHEIDINGEN.

PAK-PAK. Zie FAK-FAK.

PAKAN (MAL. pĕkan), het Minangkabausche woord voor het plein, waar op geregelde dagen markt (*pasar*) gehouden wordt. Het woord *pasar* gebruikt men in Minangkabau ook voor de vestigingen om of bij zulk een marktplaats.

PAKAN BAROE (= Nieuwe Markt). Een e-vendig plaatsje in de afd. Bĕngkalis van het gouv. Oostkust van Sumatra, aan de Siakrivier. Hier zal eindigen een 400 K.M. lange lijn, die aan de Emmahaven begint, terwijl getracht zal worden naar het Noorden aansluiting te krijgen bij het Deli spoorwegnet.

PAKARAMAN. Het bekende Doodendal op Java, dicht bewesten het Diëng-gebergte, aan de benedenhelling van een der toppen van den Goenoeng Boetak, den Djimat of Pakaraman, die zijn naam ontleend heeft aan dezen kleinen, regelmatig trechtervormigen kraterput, waarvan de steile wanden dicht begroeid zijn, maar de bodem geheel kaal is. Uit sommige plekken van den bodem stroomt gas, dat geregeld des nachts — in den regentijd ook wel overdag — in den krater blijft hangen en 's morgens vroeg een hoogte van een paar meters bereikt. Het is waarschijnlijk koolzuurgas, zoodat men hier met een mofette te doen heeft. Als de zon in den put schijnt, wordt het gas in de luchtcirculatie

meegevoerd, zoodat men dan ongestraft op den bodem kan rondwandelen. Dieren, vooral vogels, komen dikwijls in de gaslaag om; soms vindt men op den bodem zelfs het lijk van een panter.

PAKETVAART MAATSCHAPPIJ (KONINKLIJKE). Is gevestigd te Amsterdam en wordt bestuurd door een Raad van Bestuur, onder wiens leiding het beheer in Indië wordt gevoerd door een Directie bestaande uit een President en twee leden en in Nederland door één Directeur.

De Maatschappij wordt op ongeveer 80 plaatsen van den Ned. Indischen Archipel door Agenten vertegenwoordigd en verder op de voornaamste plaatsen van Oost-Azië en Australië.

Voor de door haar bevaren lijnen, en de geschiedenis der ontwikkeling van de stoomvaart in Ned. Indië, zie de groote Encyclopaedie.

PAKIH, d. i. Mohammedaansch wetgeleerde; vgl. ISLAM, II, c.

PAKIR, d. i. arme (Arabisch: *fakîr*). Volgens de Mohammedaansche wet vormen de *fakîr's* een der 8 categorieën van personen, aan wie een aandeel in de *djakat* (zie aldaar) toekomt. Vrome Moslims noemen zich in het algemeen wel *fakîr* in den zin van „iemand, die behoefte heeft" (nl. aan Gods steun). Met de benaming *fakîr* (of *derwisj*) worden in het bijzonder ook de Moslimsche mystieken aangeduid, die hetzij door ascese hetzij door bijzondere godsdienstoefeningen nader tot God trachten te komen (vgl. ISLAM, II, e. en TARÈKAT). Over de zelfverwonding van *pakir's*, die in godsdienstige exaltatie als onkwetsbaar gelden, zie DABOESSPELEN.

PAKOE (JAV.). Beteekent „spijker", „spil"; P a k o e B o e w â n â, „spijker of spil der wereld", d. w. z. „die de wereld vast doet staan en bijeen houdt" is een van de titels der Soesoehoenans van Mataram en van Soerakarta, waaronder zij in den regel worden vermeld.

PAKOE. Algemeene naam (pakis, JAV.), voor Varens, soms ook voor planten, die veel op Varens gelijken en er door den inlander mee worden verward. De soorten worden door het tweede woord aangegeven.

PAKOE ALAM. Naam van een zoogenaamden „onafhankelijken" Prins (d. w. z. onafhankelijk van den Sultan) te Djokjakarta, hoofd van het Pakoe Alamsche huis. Dit heeft zijn ontstaan te danken aan den Engelschen Gouverneur Generaal Raffles, die in 1812 bij wijze van tegenwicht tegenover den Sultan, Pangéran Noto Koesoemo, halfbroer van den toenmaligen Sultan Sĕpoeh, tot zelfstandig vorst verhief onder den titel van Pangéran Pakoe Alam.

PAKOE ALAM V, PANGÉRAN ADIPATI ARIÂ, geb. ca 1835, overleden 6 Nov. 1900. Toen in 1878 Pangéran Soerjâ di Lâgâ bij keuze verheven werd tot Pakoe Alam V was hij de eerste Javaansche vorst, wiens kinderen (Noto Koesoemo en Notodirodjo, zie art. NOTODIRODJO) een moderne opleiding genoten. Van dien tijd af zijn dan ook de leden van de Pakoe Alamsche vorstenfamilie de meest ontwikkelden onder de Javaansche vorstelijke personen.

Pakoe Alam V was een groot bevorderaar der Javaansche kunst, vooral van muziek, drama en dans. Beroemd waren in zijn leven de „bĕksan" (krijgsdans) opvoeringen aan het Pakoe-Alamsche hof. Europeesche geleerden, die studie maakten van de Javaansche beschaving, vonden in hem steeds een uitmuntenden gastheer. (Zie Ned. Indië, Oud en Nieuw, afl. 3 jg. II).

PAKOE-ALAMAN. Het gedeelte van de hoofdplaats Djokjakarta, ten O. van de Kali Tjodé, dat het gebied van Prins Pakoe Alam vormt. Aan het hoofd ervan staat een regent; het heeft 4 onderdistricten, nl. Kotta, Djagalan, Kapatihan en Goenoeng Kĕtoer.

PAKOEAN (PAKWAN). De oude hoofdstad van het rijk PADJADJARAN: zie aldaar. De naam kan beteekenen òf „Varen-stad" òf „Centrum"-stad, de stad nl van den „Spijker der wereld" (*pakoening djagat*; d. i Oppervorst).

PAKOEANRATOE vroeger een der rijkste dorpen van de onderafd. Toelangbawang in de res. Lampongsche Districten, gelegen in het N. van het gewest, in de nabijheid der bronnen van de grensrivier de Masoedji; telt thans nog meer dan 100 huizen en bijna 2000 inwoners.

PAKOELI'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

PAKPAK. Naam van een landstreek, die verreweg het grootste deel van de onderafd. Daïrilanden der afd. Bataklanden (res. Tapanoeli) uitmaakt en bewoond wordt door Daïri's of Pakpaks, een van de minst beschaafde stammen der Bataks. (Zie ook BATAKS en BATAKLANDEN). Deze streek werd eerst goed bekend door en na de expeditie Van Daalen in 1904, en vooral door de beschrijvingen van den eersten civielen gezaghebber, luitenant Van Vuuren.

Pakpak heeft van de Bataklanden het langst aan onzen invloed weerstand geboden, heeft het langst kannibalisme, slavernij, e. a. instellingen trachten te handhaven. Als gevolg van den tocht van van Daalen (1904) volgde in 1906 de officieele inlijving van het gebied. In hetzelfde jaar begon hier de Rijnsche zending te werken en werd een missionaris geplaatst te Sidikalang, waar thans ook een ambachtsschooltje is gevestigd. Het aantal Christenen bedraagt ± 600.

Het land is bijna geheel met oerwoud bedekt. Groote stukken zijn onbewoond, en het overige land is zeer dun bevolkt, zoodat het totaal aantal bewoners niet meer dan ± 22.000 bedraagt.

Hoofdmiddel van bestaan is het inzamelen van boschproducten. Benzoë is daarvan het voornaamste, doch de wijze van benzoë-winning is nog zeer primitief. Andere boschproducten zijn: kamfer, waaraan Baroes haar vroegere bekendheid ontleende, rotan, damar, terwijl men de winning van gĕtah pertja en caoutchouc ingang tracht te doen vinden. De veeteelt beteekent weinig, men houdt wel veel varkens. Aan landbouw wordt zeer weinig gedaan; sawah-bouw is in groote gebieden nog onbekend, de rijst wordt meest op ladangs verbouwd; ook worden wel benzoë-boomen aangeplant, terwijl een proeftuin is aangelegd voor de koffiecultuur. Een drietal handelsbeurzen, te Salak, Onan Djonggi en de voornaamste te Sidikalang, zijn opgericht, waar de benzoë bij opbod à contant wordt verkocht, onder toezicht van een bestuursambtenaar. Het feit dat thans reeds eenige perceelen in erfpacht zijn uitgegeven, wekt de verwachting, dat de grond misschien voor landbouw niet ongeschikt is. Een groot bezwaar voor economische ontwikkeling is echter het gebrek aan goede verkeerswegen.

PAKPAK RANDGEBERGTE. Gebergte op Sumatra ten Westen van het Toba-meer gelegen. Het sluit de Pĕgagan-hoogvlakte, een deel van de

Pakpaklanden, in het Westen af, en daalt zeer steil naar de lage landen van Boven-Singkel. Het gebergte, dat rijk is aan hooge toppen, waarvan de Si Madjit (1550 M.) in het midden het hoogste reikt, is zoo moeilijk over te trekken, dat het een kultuur-scheiding is geworden tusschen O. en W.

PALA (MAL.). Zie NOTEMUSKAAT.

PALA LAKI-LAKI (Pala papoea) (MAL. MOL.). Drogerij; de mannetjes notemuskaat van *Myristica argentea* Warbg. Belangrijk handelsartikel van Nieuw-Guinea. Zie verder onder NOTEMUSKAAT.

PALABOEHAN RATOE. Zie WIJNKOOPSBAAI.

PALAQUIUM. Plantengeslacht der *Sapotaceeën*, met een groot aantal soorten vooral op Celebes, Borneo en Sumatra, veel minder op Java. Een paar soorten zijn de stamplanten van de GĔTAH PĔRTJA (Gutta percha). (Zie aldaar). De algemeene inlandsche naam, ook voor verwante geslachten, is Balam.

PÅLÅWIDJÅ (JAV.). Op de akkers, waarvan rijst geoogst is, worden door de inlanders allerlei t w e e d e g e w a s s e n geteeld, d. z. snelgroeiende planten, die in 3 à 4 maanden product geven en dus tegen den tijd, waarop men weder aan de beplanting der sawah met rijst denkt, van het veld verwijderd kunnen zijn. Gewoonlijk worden op Java als pålåwidjå op de natte of bewaterbare velden aangeplant lombok, tèrong, katjang, landjaran, katjang idjo, kĕdĕlé, djagoeng, timoen, katélå. Op de droge velden (tĕgal) worden deze en andere gewassen niet als tweede, maar als hoofdgewas verbouwd.

PALÉLÉH. Hoofdplaats der onderafdeeling Bwool, afdeeling Gorontalo, residentie Menado.

PALEMBANG. L a n d b e s c h r ij v i n g. Residentie op de Oostkust van Sumatra, grenzende ten N. aan Djambi, ten W. aan Benkoelen, ten Z. aan Benkoelen en de Lampongsche districten, ten O. aan de Soendazee en Straat Banka. Zij beslaat een oppervlakte van 84692 K.M.²

Bodemgesteldheid. Het grootste deel van de residentie wordt gevormd door een zeer vruchtbare vlakte, die door tal van rivieren wordt doorsneden. Vooral de kuststreken zijn zeer laag gelegen, aan overstroomingen blootgesteld en grootendeels moerassig; het Westelijk deel daarentegen is bergachtig. Dit bergachtig gedeelte vormt een onderdeel van den Barisanketen, en vangt in het Zuiden aan met het aanzienlijke plateau van Mĕkakau en Ranau. Aan dit Barisan-gebergte sluit zich Oostwaarts aan een zeer breed heuvelland in den tertiairen tijd ontstaan, dat vooral langs de Moesi zeer duidelijk voor den dag treedt en op vele plaatsen een breedte van 150 tot 160 K.M. bereikt. Dit is het gebied der petroleum voerende anticlinalen. Na een breede streek van diluviale heuvels, vooral bestaande uit vulkanisch materiaal, volgt de alluviale moerassige kustvlakte waarin de rivieren reusachtige delta's hebben gevormd. Van deze rivieren verdienen vermelding de Moesi (zie SUMATRA. RIVIEREN), Mĕsoedji, Siloempoer en Lalang (zie ald.).

Baaien van beteekenis komen langs de kust van Palembang niet voor; de zee is ondiep en, aan de riviermondingen, met zandbanken bezet. Voor het belangrijke meer Ranau zie ald. Het klimaat is zeer warm in de benedenlanden en aangenaam koel in de aan de Barisan grenzende streken.

De gezondheidstoestand liet in de laatste jaren te wenschen over door herhaald optreden van cholera, die in 1910, 1911 en 1913 respectievelijk 4360, 1250 en 1115 slachtoffers eischte, terwijl overigens veel koortsen, huidziekten en dysenterie voorkwamen en in 1917 aan pokken ongeveer 600 personen overleden.

De gemiddelde jaarlijksche regenval bedraagt te: Palembang 2663, Tĕbing Tinggi 3131, Soeroelangoen 3103, Lahat 3422, Bandar 2996, Batoeradja 2944, Moeara Bliti 2958 en Moeara Doea 2496 m.M.

Verkeer. De vele waterwegen vormen een goede verbinding met de kustlanden, voornl. van de hoofdplaats Palembang, met de binnenlanden; deze tot 200 à 300 K.M. ver bevaarbare rivieren zijn de natuurlijke wegen waarlangs de bevolking zich heeft gevestigd. Het wegennet is in den loop der jaren aanzienlijk uitgebreid en verbeterd. Sinds 1907 is er een Gouvernements automobielendienst in het leven geroepen —aanvankelijk in de bovenlanden, alleen voor het vervoer van de post en van Gouvernementsreizigers, doch geleidelijk uitgebreid ook over het gewest Benkoelen, en mede voor particuliere reizigers en goederen. Het aantal vervoermiddelen neemt voortdurend toe.

De in 1912 begonnen aanleg van den spoorweg Palembang—Tĕlok Bĕtong, met een zijlijn van Praboemoelih naar Moeara Énim was in Maart 1917 reeds zoover gevorderd, dat in Palembang het traject Palembang—Moeara Énim, (152 K.M.) in exploitatie kon worden genomen; het gedeelte Praboemoelih—Batoeradja is onderhanden. Voor den spoorwegaanleg is een afzonderlijke emigratiedienst ingesteld, die gedurende 1914 totaal 2900 arbeiders van Java overbracht. In het geheel werkten er 5100 menschen aan.

E c o n o m i s c h e t o e s t a n d. Aan den benedenloop der groote rivieren, waar de uitgestrekte moeras-wildernissen op enkele plaatsen zich tot 100 K.M. ver in het binnenland uitstrekken, is de bevolking schaarsch en wordt weinig aan landbouw gedaan. Zij heeft zich voornl. neergezet langs de rivieren zelve, is van daaruit binnengedrongen in de met oerwouden bedekte binnenlanden, naar de hooge plateaux der berglanden en het heuvelland, dat den overgang vormt van het gebergte naar de laagvlakte. De inheemsche bevolking heeft drie hoofdmiddelen van bestaan, n.l. in de eerste plaats landbouw (als hoofdproduct rijst, meerendeels op droge velden, voorts mais, suikerriet, en, voor de Europ. markt, katoen, waarvan over de jaren 1910—16 gemiddeld $4^1/_2$ millioen K.G. ruwe en ruim 300.000 K.G. gezuiverde werd uitgevoerd. (Van koffie bedroeg de uitvoer in 1915 bijna 700.000 K.G.) Vervolgens inzameling van boschproducten, en handel. De bosschen leveren tal van goede houtsoorten en bevatten vele gĕtah-producеerende boomen en verschillende rotansoorten; inzameling van boschproducten is dan ook in dit gewest een zeer voornaam middel van bestaan.

Als productiegebied van plantagerubber vervult Palembang nog een zeer ondergeschikte rol; de rubbercultuur (hevea) is nog vrij jong. In 1914 bedroeg de uitvoer van plantagerubber (ficus en hevea) niet meer dan 7.490 K.G., terwijl die van djĕloetoeng 3.392.000 K.G. beliep,

waarvan meer dan de helft naar Singapoer haar weg vond. Tot de voornaamste boschproducten rekent men: gĕtah pĕrtja, mĕlaboeai (of djĕloetoeng), damar, gom kopal, rotan, hout, biga, was, boomschors (koelit bakau en koelit tĕngar) en mĕnjan.

Ultimo 1916 waren 55 perceelen woeste gronden in erfpacht uitgegeven en aanvaard, met een oppervlakte van 123.786 bouws, waarvan nog slechts een twaalftal in exploitatie was.

Twee houtaankapondernemingen zijn thans werkzaam in de onderafdeelingen Banjoeasin en Koeboestreken, en Moesi Ilir. Sinds 1913 zijn in het gewest twee houtvesters geplaatst in het belang van de noodige onderzoekingen en opnemingen voor de boschreserveering en boschexploitatie, een te Palembang, en een te Lahat.

De veeteelt wint meer en meer in belangrijkheid. De sterkte van den veestapel in het gewest beliep ultimo 1913 ongeveer 29.000 buffels, 29.000 runderen, 1.000 paarden, 29.000 geiten, 6.000 schapen en 3.000 varkens.

Zeevischvangst wordt uitsluitend uitgeoefend door de bevolking der doesoen Soengsang (aan de monding der Moesi), met vaartuigen van bizondere constructie (prahoe Soengsang), door de visschers zelven vervaardigd, en waarin rechtopstaande, met het gezicht naar den voorsteven, wordt geroeid.

De mijnbouw is voor dit gewest van zeer groot belang, voornamelijk op petroleumgebied, en veelbelovend wat steenkolen betreft; de voor petroleumwinning verleende concessies worden alle door de Bataafsche Petroleummaatschappij geëxploiteerd. De gewonnen ruwe aardolie wordt door middel van pijpleidingen, die in 1913 reeds een gezamenlijke lengte van ruim 500 K.M. hadden, van de boorterreinen gevoerd naar den hoofdzetel dier maatschapplij te Pladjoe (ter hoofdplaats Palembang), waar in een raffinaderij met 1750 werklieden worden gefabriceerd benzine, kerosine, motor- en smeeroliën; een net van 250 K.M. eigen wegen der Maatschappij brengt de petroleumterreinen in verbinding met de algemeene verkeerswegen. De uitvoer van benzine, petroleum en petroleumrésidu bedroeg over 1911—'13 gemiddeld per jaar respectievelijk ongeveer 78 millioen, 100 millioen en 3.400.000 Liters.

Van de voor het winnen van steen- en bruinkolen uitgegeven concessies kwamen nog slechts in ontginning de Bahangau concessie (sinds 1896) en de Boekit-Asĕm concessie (sinds 1916). In 1917 werd van Gouvernementswege de kolenmijn Tandjoeng in Lĕmatang-Ilir, op den linkeroever der Énim gelegen, ± 14 K.M. benedenstrooms Moeara Énim (zie aldaar) in exploitatie genomen, en in September 1918 is door den Minister van Koloniën een wetsontwerp ingediend tot wijziging en verhooging der begrooting van Ned.-Indië voor het jaar 1918 ten behoeve van de overneming door het land voor ruim 1 millioen gulden van de aan de Exploratiemaatschappij „Lematang" toebehoorende mijnconcessies in de nabijheid der genoemde mijn Tandjoeng, alsmede ten behoeve van den aanleg van eene spoorverbinding tusschen Moeara Énim en Tandjoeng. Volgens dit wetsontwerp wordt de aanwezige kolenvoorraad geschat op ruim 200 millioen ton, waarvan $^{3}/_{4}$ gedeelte bruinkolen, en ongeveer $^{1}/_{10}$ gedeelte glanskolen, welke laatste kolensoort in hoedanigheid boven alle andere tot nu toe in Ned.-Indië gewonnen kolen uitblinkt. Op de genoemde en aangrenzende terreinen zal een derde Landssteenkolenontginning worden geopend.

Sinds 1912 is van Regeeringswege een geologisch mijnbouwkundig onderzoek aan den gang naar de in de voor particulier mijnbouwk. onderzoek gesloten streken voorkomende lood-, gouden koperertsen in de onderafdeeling Rawas, bij de Soengei Toeboeh en Soengei Kring; het onderzoek langs de rivieren Roepit en Rawas gaf weinig belovende uitkomsten.

Op het gebied van nijverheid valt te vermelden de aanmaak van prauwen en de pottenbakkerijen te Kajoe Agoeng; bovendien treft men goede goud-, zilver-, ijzer- en wapensmeden aan, alsmede kopergieters. De scheepsbouw bepaalt zich tot het maken van grootere en kleinere prauwen; met name zijn de pĕntjalangs bekend, staatsievaartuigen uit een enkelen boom vervaardigd, soms 60 voeten lang, en fraai beschilderd.

De handel concentreert zich vooral op de hoofdplaats Palembang, die te water en sinds enkele jaren ook te land met de binnenlanden in gemakkelijke verbinding staat; als belangrijke binnenlandsche handelsplaatsen dienen genoemd Moeara Énim, Batoeradja, Moeara Doea, Tĕbing Tinggi, Talang Padang, Pagar Alam, Moeara Bliti, Sĕkajoe, Lahat en Kajoe Agoeng (zie op de verschillende namen); op sommige plaatsen zijn het Chineezen en inlanders, die handel drijven, doch op enkele plaatsen is de kleinhandel geheel in handen van inlanders, meestal afkomstig van de hoofdplaats.

B e v o l k i n g. De bevolking van het gewest telde in 1915 ongeveer 1200 Europeanen, 7500 Chineezen, 4000 Arabieren en Klingaleezen en 742.000 inlanders. De inwoners der hoofdplaats verschillen in vele opzichten van die der binnenlanden; hier worden alleen deze laatsten besproken; over de eersten wordt gehandeld bij de hoofdplaats Palembang.

De binnenlandsche bevolking behoort tot het Maleische ras; zij is vermoedelijk afkomstig van Malaka, en sterk vermengd met Javaansche elementen; behalve de oorspronkelijke bevolking, de Koeboes (zie aldaar), onderscheidt men de volgende bevolkingsgroepen: *a.* de Komĕringers, wier afkomst en taal Lampongsch is, bewonende het stroomgebied der Komĕringrivier; *b.* de Lampongers, gevestigd aan de Masoedjirivier; *c.* de Oganners, in het stroomgebied der Ogan; *d.* de Pasĕmahers, in de onderafdeeling Pasĕmahlanden, in sommige gedeelten der onderafdeeling Moeara Doea en in de zoogenaamde Ampat Lawang (onderafdeeling Tĕbing Tinggi); *e.* de Ranauers, om het Ranaumeer, herkomstig uit de Lampongs en Bantam; *f.* de Rĕdjangers, in Moesi-Oeloe en Tĕbing Tinggi; de in Rawas en Moesi-Ilir gevestigde bevolking verraadt veel verwantschap met die der onmiddellijk aangrenzende streken van Djambi; de bewoners van Lĕmatang-Ilir en van de streek tusschen de beneden-Moesi en de beneden-Lĕmatang danken hun ontstaan aan een vermenging van de bevolking der benedenstreken met die der bovenlanden. Bij veel overeenkomst in maatschappelijke zeden en gewoonten vertoonen de hier genoemde bevolkingsgroepen toch groote verschillen in karaktertrekken.

De taal is het zoogenaamde Midden-Maleisch; Lampongsch en Rĕdjangsch wordt gesproken in de door die bevolkingsgroepen bewoonde gebieden. Over het algemeen is de bevolking van een rijzige gestalte; den meest forschen lichaamsbouw vindt men bij de Pasĕmahers en Rĕdjangers; in de kleeding is de Javaansche invloed merkbaar. De bevolking belijdt den Islam, doch in enkele deelen van het gewest, met name in de onderafdeelingen Pasĕmahlanden en Moeara Doea, vindt men nog Heidenen, wier aantal evenwel afnemende is.

Algemeen schrijft men de bevolking der binnenlanden een zachte geaardheid toe, eenvoud van zeden en groote verdraagzaamheid, een groote mate van zelfbewustheid, die zelfs voor trots en hooghartigheid kan doorgaan; zij is niet twistziek, is bezield met een groote zucht naar onafhankelijkheid, die licht tot weerspannigheid leidt; minder schoone karaktertrekken als vadsigheid en onverschilligheid, geveinsdheid en wraakgierigheid ontbreken evenmin; schranderheid en gevatheid kan men velen niet ontzeggen, en welbespraaktheid is een veel voorkomende eigenschap; onder de hoofden treft men er met een bizonder helder verstand, en moed is een onmiskenbare eigenschap van velen.

G e s c h i e d e n i s. Verreweg het grootste gedeelte van het eigenlijke Palembang wordt ingenomen door de landen, vroeger uitmakende het Rijk van dien naam, dat in 1823 en 1825 bij het directe Gouvernementsgebied werd ingelijfd. Reeds betrekkelijk vroeg werden die landen door Hindoe's gekoloniseerd; evenals in vele streken in de binnenlanden van Sumatra zijn in Palembang sporen op te merken van den invloed door deze vreemdelingen uitgeoefend. (Zie OUDHEDEN). Grooter echter is de invloed, door Hindoe-Javaansche kolonisten uitgeoefend, zooals o. a. nog blijkt uit de taal.

De Compagnie knoopte reeds vroeg (1617) betrekkingen met Palembang aan en had er sinds 1619 een koopman, maar in 1621 werd haar kantoor weder opgeheven. Ook later was de verhouding tusschen Palembang en de O.-I. Compagnie niet altijd vriendelijk. Na de ontdekking der tinmijnen op Banka (1710), dat reeds minstens sedert 1615 onder het al of niet betwiste gezag van den Vorst van Palembang stond, nam het belang van den handel op dat rijk niet weinig toe; toch ontwikkelde de Compagnie daar weinig macht, en kostte het den Sultan Mahmoed Badroeddin, die tijdens de vermeestering van Java door de Engelschen te Palembang regeerde, niet veel moeite zich van de onzen te ontslaan. Een verraderlijke overval van het fort bracht dat in zijne macht en bijna alle Nederlanders werden vermoord. Na het herstel van ons gezag over Indië waren nog verschillende expedities naar Palembang noodig; bij die van 1824/25 viel de toenmalige Sultan in onze handen, waarop hij naar Banka verbannen werd; zijn vader was reeds vroeger naar Batavia verwijderd. Het Sultansbestuur werd nu geheel opgeheven en het gewest onder het onmiddellijk gezag van den resident geplaatst, die daarbij door een Rijksbestierder, Fĕrdana mantri, werd bijgestaan. Deze en de rijksgrooten bleven echter de bevolking knevelen; na de demping van den opstand van 1849, door de Brauw, werd de Fĕrdana mantri afgezet. Successievelijk werden ook de grensstreken (Rĕdjang, Lĕbong, Pasĕmahlanden enz.), bij het rechtstreeks bestuurd gebied ingelijfd. De opstand van Djambi in 1906 breidde zich in het begin van October uit over de aangrenzende deelen van Palembang. Vooral de onderafd. Rawas was toen een der brandpunten van verzet.

B e s t u u r. Administratief is de residentie Palembang verdeeld in de volgende, elk door een assistent-resident, behalve de Hoofdplaats Palembang waar een controleur zetelt, bestuurde afdeelingen: 1. H o o f d p l a a t s P a l e m b a n g, 2. P a l e m b a n g s c h e b e n e d e n l a n d e n met hoofdplaats Sĕkajoe, verdeeld in de onderafdeelingen: *a.* Moesi Ilir, *b.* Banjoeasin en Koeboestreken, *c.* Rawas, *d.* Ogan-Ilir, elk onder een controleur (of civiel gezaghebber), 3. P a l e m b a n g s c h e b o v e n l a n d e n, met hoofdplaats Lahat, bevattende de onderafdeelingen: *a.* Lĕmatang-Ilir, *b.* Lĕmatang-Oeloe, *c.* Pasoemahlanden, *d.* Tĕbing-Tinggi en *e.* Moesi-Oeloe, elk onder een controleur, en 4. O g a n - O e l o e en K o m ĕ r i n g, hoofdplaats Batoeradja, samengesteld uit de onderafdeelingen: *a* Komĕring-Oeloe, *b.* Ogan-Oeloe, *c.* Moeara Doea en *d* Komĕring Ilir, elk onder een controleur of civiel gezaghebber. (Voor de afd. en onderafd. zie ald.).

Behalve de hoofdplaats Palembang, die in twee districten is verdeeld, bestaat elke onderafdeeling uit één district, dat wederom verdeeld is in drie tot vijf onderdistricten (organiek 15 districtshoofden (dĕmang) en 40 onderdistrictshoofden (assistent-dĕmang), terwijl de marga indeeling gehandhaafd blijft. De marga's staan onder inlandsche hoofden (Pasirah), die den titel voeren van Dĕpati (die van Soengsang van Ngabèhi), terwijl de resident hen, bij wijze van onderscheiding (wat gewoonlijk eerst na minstens 15 dienstjaren geschiedt), den titel van Pangéran kan verleenen. Deze hoofden worden door de bevolking gekozen, doch aangesteld, bevestigd en ontslagen door den resident. De marga's zijn verdeeld in doesoens (dorpen) onder een Proatin, met den titel van Kriâ, Loerah of Gindâ; de Proatin van de door den Pasirah bewoonde doesoen (de zoogenaamde Pasirahdoesoen), die dezen gewoonlijk bij ontstentenis vervangt, voert den titel van Pĕmbarab, Tjahaja-Dĕpati, Kriâ- of Gindâ-margâ, Dĕpati-of Kriâmangkoe. Ook de doesoenhoofden worden door de bevolking gekozen, doch aangesteld, bevestigd en ontslagen door de afdeelings-chefs. De doesoens zijn verdeeld in kampongs (wijken), onder een pĕnggawa, gekozen door de bevolking, aangesteld en bevestigd door de onderafdeelingschefs, en ontslagen (op verzoek) door dezen, of wegens wangedrag door den afdeelingschef.

Pasar eindelijk worden in Palembang genoemd de plaatsen, die in de nabijheid der Europeesche etablissementen zijn ontstaan en waar de vreemdelingen (ook de uit andere onderafdeelingen in Palembang afkomstige inlanders), in de binnenlanden gevestigd, bijeenwonen.

PALEMBANG. Hoofdplaats der gelijknamige residentie, op 104° 45′ 25″ 35 O.L. v. Gr. en 2° 59′ 27″.6 Z.B. gelegen, op de beide oevers der Moesi, die hier 300 Meters breed en 18 à 20 Meters diep is, met een bevolking op ultimo 1915 van ruim 65.000 zielen (w.o. ± 800 Eur., 7000 Chin., 2200 Arab. en ± 200 Klingaleezen).

De stad beslaat een oppervlakte van 137 K.M.²; zij is ruim 2½ uur lang, doch landwaarts

in geen kwartier breed, en is aangelegd op een groep van eilandjes, gevormd door een menigte kreekjes, vooral op den linker Moesioever. Ofschoon op 83 K.M. van zee gelegen, is hare hoogte boven den zeespiegel niet meer dan 2 Meters. Zij is verdeeld in twee districten, te weten Palembang-Oeloe (op den rechter Moesioever) en Palembang-Ilir (op den linker Moesioever; onderdistricten: Palembang-Ilir West en Palembang-Ilir Oost), die weder onderverdeeld zijn in kampongs of wijken, van welke 30 op den linkeroever (kampong Ilir) en 16 op den rechteroever der rivier (kampong Oeloe) liggen.

Het voornaamste gedeelte der stad is de Tanah Kraton op den linkeroever der Moesi, waar de in 1780 gebouwde Kraton der vroegere Sultans gelegen is. In dit gedeelte der stad wonen de meeste Europeanen en aanzienlijke inboorlingen, en staan de kantoren der handelshuizen, de bureaux van den Resident en van de andere ambtenaren. Nieuwe Europeesche wijken zijn ontstaan op de zoogenaamde Talang en op Talang Sĕmoet, Westelijk van de Kratonwijk. Een belangrijk gebouw is de steenen moskee, achter den Kraton gelegen, in 1740 opgericht.

De woningen der inlanders zijn op hooge palen gebouwd wegens de vele overstroomingen. Eigenaardig zijn de tallooze vlothuizen (rakit), uit planken en bamboe samengesteld, rustende op balken, met bamboe doorvlochten, soms met latwerk en met vergulde lijsten versierd, en aan den oever of aan palen in het water vastgemeerd, terwijl zij door een planken overloop met den oever verbonden zijn; soms liggen zij geheel vrij in den stroom en moeten met prauwen worden genaderd. Het verkeer, dat vooral langs de rivier plaats heeft, is vooral levendig bij de rakits.

Door haar gunstige ligging is Palembang de grootste stad op Sumatra en een der bloeiendste handelsmiddelpunten van de Buitenbezittingen geworden. Men vindt er eenige Europeesche handelslichamen gevestigd en agentschappen van de Nederlandsche Handelmaatschappij en de Javasche Bank; voorts vele Chineesche, Arabische, Klingaleesche en inlandsche handelaren, die groothandel drijven.

De inlandsche bevolking der hoofdplaats dankt haar afkomst grootendeels aan een invasie van Javanen in de 15e eeuw, die zich met de schaarsche inlandsche bevolking vermengden; van daar dat de taal zoovele Javaansche woorden bevat. De adel bestaat uit de afstammelingen van de vroeger regeerende vorsten (van Javaansche afkomst en vermengd met Arabisch en inlandsch bloed) die de titels voeren van Pangéran, Radèn, Masagoes, Kiaimas, en Tjili; hun aanzien is in den loop des tijds geleidelijk totaal verdwenen; de meesten zijn onbemiddeld, sommigen drijven handel of oefenen een ambacht uit; velen zijn als inlandsch ambtenaar in Gouvernementsdienst, en een steeds kleiner wordend aantal leeft van een geringen onderstand, door het Gouvernement uitgekeerd.

Sinds April 1906 bezit Palembang een gemeenteraad, waarvoor in 1913/14 een eigen gemeentehuis, dicht bij den Kraton, werd gebouwd.

PALEMBANGSCHE BOVENLANDEN. Zie PALEMBANG, Bestuur.

PALEMBANGSCHE BENEDENLANDEN. Zie PALEMBANG, Bestuur.

PALIK. Een 2500 M. hooge berg van den W.-lijken keten van het Barisangebergte in de residentie Benkoelen.

PALING. Zie AAL.

PALMA(S) of Miangas. Zie MIANGAS.

PALMEN. Een groote familie van eenzaadlobbige planten, waarvan in Ned.-Indië ruim 20 geslachten met een groot aantal soorten in het wild voorkomen en bovendien vele gekweekt worden. Palmen komen alleen in de lagere deelen van den Archipel voor; planten van het hooggebergte zijn het niet. Afgezien van het geslacht *Calamus*, de Rotan, een klimmende palm, treft men ze in het wild niet veel aan, althans veel minder algemeen dan in Zuid-Amerika. Een uitzondering maakt naast de Rotan het geslacht *Metroxylon*, de Sagopalm, waarvan vooral in de moerassige deelen van het Oosten van den Archipel plaatselijk groote complexen voorkomen; verder *Nipa* aan de kust en *Borassus* op enkele plaatsen aan de Javaansche Zuidkust (Bĕsoeki). De meeste palmen vindt men aangeplant in de nabijheid van de inlandsche dorpen of in groote complexen (*Cocos*). Zie op de namen der soorten.

PALMIET, PALMKOOL. Zie KALAPA.

PALMWIJN. Dit is de naam voor het als drank benutte suikerhoudende — en na gisting spiritueuze — sap, dat bij insnijding vloeit uit de onrijpe bloemkolven van eenige palmsoorten, in Indië bepaaldelijk *Arenga saccharifera, Cocos nucifera, Borassus flabelliformis* en *Nipa fruticans*. Bij de in deze Encyclopaedie voorkomende beschrijvingen dezer voorname palmen is ook van hun sap melding gemaakt, resp. bij Arèn, Kalapa, Lontar en Nipah.

De inlanders drinken het versche sap, uit arèn, klapper en lontar, zéér gaarne; het heet op Java toeak manis, lahang, lĕgèn, nirå. Aan Europeanen wordt het nuttigen ervan des morgens als gezondheidskuur al van ouds door de Indische medici voorgeschreven bij verstopping en spruw. Wanneer dit sap korten tijd staat, gaat het in gisting over; uit de suiker vormt zich alkohol en koolzuur, ook begint spoedig azijnzuur optetreden. In dezen staat is het palmsap een in zeer levendige beweging zijnd sterk troebel en schuimend vocht van zuren reuk, dat in Indië de broodbakkersgist pleegt te vervangen; mengt men er meel onder, dan wordt dit bijna onmiddellijk geheel „vergist". Laat men de gisting doorgaan, dan maakt de alkohol voor azijnzuur plaats. Op die wijze verkrijgt men dan ook de inlandsche azijn (tjoeka djawa), die gemeenlijk troebel en onzuiver is en slechts 3—4 % azijnzuur houdt.

Wil men van het palmsap een drank bereiden, die niet als „suikerwater" maar ietwat als „wijn" kan worden bestempeld, dan moet de suiker door gisting omgezet worden in alkohol, doch zóó, dat er geen of weinig azijnzuurvorming bij plaats heeft. De inlander heeft daarvoor een praktisch middel gevonden in de toevoeging van sommige bittere basten en wortels, die de azijngisting en het verder bederf belemmeren; op Java (bepaaldelijk te Batavia) dient hiervoor de bast eener *Carapa* (babakan néri), in de Molukken o. a. de wortel eener *Garcinia* (obat sagoeweer). Aldus wordt dan de toeak manis tot toeak kras, een meer op sterk bier dan op wijn gelijkende bedwelmende drank,

welke 5—10 % alkohol bevat, en die men soms nog sterker pleegt te maken door het vocht te laten trekken met de bladeren van tabak en zelfs van katjoeboeng. Een groote rol speelt de „palmwijn" in de Molukken, daar meest onder den Portugeeschen naam sagoeweer.

PALMYRA. Zie BORASSUS.

PALOE. Zelfbesturend landschap, ressorteerende onder de residentie Menado. Het behoort tot de Kajélische landschappen en ligt om het Z. gedeelte der Paloe-baai. De bevolking is 16.100 zielen sterk en vindt vnl. in den rijstbouw en de klappercultuur in de vruchtbare vlakte aan weerszijden van de Paloe rivier haar bestaan. Door de Paloevlakte wordt een waterleiding van ± 25 K.M. lengte gegraven voor sawahbevloeiing; zij ontvangt haar water uit de Goembasa, nabij Pakoili; ± 3000 bouws kunnen daaruit bevloeid worden.

PALOE. Onderafd. der afd. Midden-Celebes van de residentie Menado. Zij telde in 1915 ± 47000 zielen, waaronder ± 30 Eur. en ± 70 Chin.; omvat de zelfbesturende landschappen Paloe, Sigi-Biroemaroe, Dolo, Koelawi.

PALOE. Plaats, gelegen aan de Paloebaai in het zelfbesturend landschap Paloe, afdeeling Midden-Celebes, residentie Menado met in 1915 ± 3400 zielen

PALOE'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

PALOPO. Naam der onderafd. en hoofdplaats van de afd. Loewoe, gouvnt. Celebes en Onderhoorigheden. De hoofdpl. is een belangrijke handelsplaats; door de Sarasins „Venedig in Kot" genoemd, ziet zij er thans heel wat netter uit dan tijdens hun bezoek.

PAMALI, zie PĔMALI.

PAMANGKAT. Zie PĔMANGKAT.

PAMANOEKAN. District van het particuliere land Pamanoekan- en Tjiasĕmlanden, res. Batavia, met eene oppervlakte van ± 348 K.M.².

De bovengenoemde P a m a n o e k a n- en T j i a s ĕ m l a n d e n, gelegen in de afdeeling Krawang, verkocht tijdens het Engelsche tusschenbestuur, vormen het grootste der particuliere landerijen op Java; zij zijn 330.000 bouws groot en telden op 1 Jan. 1913 eene bevolking van 218.000 zielen. Hun verpondingswaarde is gesteld op *f* 5. 319.000. De landen staan op naam van de Maatsch. ter exploitatie der Pamanoekan-Tjiasemlanden, waarvan echter het geheele aandeelenkapitaal behoort aan de Anglo-Dutch Plantations of Java Ltd. De producten zijn hoofdzakelijk rijst, katjang, klappers, arènsuiker, koffie, rubber, thee, kina, notemuskaat, peper en cubebe. Bij Ind. Stb. 1918, no. 236, zijn de gedeelten der in de afdeeling Krawang gelegen P. en Tj. landen aangewezen, welke tot het Land domein worden teruggebracht. Zie ook PARTICULIERE LANDERIJEN.

PAMĔKASAN. Afdeeling en regentschap der residentie Madoera, metende ruim 542 K.M.².

De afdeeling Pamĕkasan is de kleinste van het gewest; haar Westgrens valt nagenoeg met het midden van het hoofdeiland samen. Zij vormt een contrôle-afdeeling, eveneens Pamĕkasan genaamd, en bevat slechts 3 districten: Pamĕkasan, Boendĕr en Pĕgantĕnan. Het aantal desa's bedraagt 171. De afdeeling is grootendeels overdekt door heuvelen van kalk- en mergelformatie. Tusschen Ombĕn en de O.kust breidt zich een vlakte uit, die in het W. 50 M. boven zee ligt en een der voornaamste is van het heele eil.; de hoofdplaats is daarin gelegen.

Rondom de hoofdplaats is het terrein goed geïrrigeerd (de Samiran-werken), zoodat de opbrengst van den akkerbouw daar dan ook tamelijk bevredigend is; overigens geschiedt de teelt meest op droge velden.

PAMĔKASAN. Hoofdplaats van de residentie Madoera en van gelijknamige afdeeling en regentschap. Het is een zindelijke, welvarende, ongeveer 30 M. boven den zeespiegel gelegen plaats met flink residentiehuis, fraaie aloen-aloen, een paar nette, zeer drukke pasars, een groote centrale inlandsche gevangenis, en eenige vorstelijke graven; zij heeft 8500 inwoners, waaronder ± 160 Eur., 670 Chin. en ± 400 Arab. (1905).

PAMOEKANBAAI. Smalle, 17 K.M. om de West inloopende baai op de Oostkust van Borneo, beN. straat Laoet, waarin vele rivieren uitloopen.

PAMOR. Jav. woord dat mengmetaal, mengijzer beteekent (w o r = vermengd) en waarmede worden aangeduid de wapens van dooreengesmede en donker en lichter gekleurde ijzersoorten; na afloop der smeding en bevijling wordt de lichtere kleur in hare verschillende figuren te voorschijn geroepen door het plaat en van de klingen in een bijtend vocht. Het eigenlijke pamorijzer uit onze Oost is meteoorijzer, gewoonlijk echter wordt dit meteoorijzer vervangen door een óók lichter gekleurde soort ijzer, die hoofdzakelijk gevonden wordt in de bergen van Torongkoe en Oesoe in het landschap Loewoe, aan de golf van Boni; het ijzer, dat met bovengenoemde soort tot pamor wordt verwerkt, komt voor in de bergen om het Matano-meer en de Tomori maken van een en ander hunne beroemde zwaarden, pangko.

PAMPANGERS, PAMPANGOS. Zie PAPANGERS.

PAMPANOEA. Hoofdplaats van de afdeeling Boni, gouvt. Celebes en onderhoorigheden.

PANAI (PANÉ, PANEI). Naam van een der belangrijkste rivieren van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Zij ontstaat uit twee bronrivieren, die ontspringen op den Tampoelon Andjing (2000 M.) en den Haoeapan, twee toppen van den Bila keten, het grensgebergte van de onderafd. Padang Lawas der residentie Tapanoeli. Voornaamste zijrivier de Baroemoen; na haar vereeniging met deze draagt ze eerst dezen naam, doch valt weder onder den naam Panai, na zich met de Bila vereenigd te hebben, een weinig benedenstrooms van Laboean Bilik in de Straat van Malaka.

Het l a n d s c h a p Panai werd in het laatst van de 17e eeuw door een vorst van Bila gesticht en bleef tot in het midden der 19e eeuw onafhankelijk, toen de Sultan van Siak het beoorloogde en zijn suprematie deed erkennen. In 1864 erkende het de souvereiniteit van het N.-I. Gouv. Het is een land rijk, aan bosschen en boschproducten, waardoor de bevolking, die behalve met de inzameling van boschproducten ook met den ladangbouw zich bezighoudt, een goed bestaan heeft. Het aantal zielen zal ± 2500 zijn.

PANAITAN. Zie PRINSENEILAND.

PANANDJOENG. Naam van een schiereiland, gelegen aan de Zuidkust van de residentie Preanger Regentschappen, in het district Pangandaran, contrôle-afdeeling Bandjar, regentschap en afdeeling Tasikmalaja. Ten Z. van het schier-

eiland ligt de Panandjoeng-baai, die erdoor in tweedeelen gescheiden wordt, nl. het Westelijke: de bocht van Parigi of Dirk de Vries Baai en het Oostelijke: de Mauritsbaai.

PANAROEKAN. Regentschap en afd. van de res. Besoeki, ter oppervlakte van 419 K.M.², uitmakende de Oostelijke helft van het Noorder kustland der res., en begrensd door: ten N. en O., de zee; ten Z. en Z.O., de afd. Banjoewangi, ten Z.W. en W., de afdeeling Bondowoso. Het bevat één controle-afdeeling en 4 districten: Sitoebondo, Panaroekan, Pradjĕkan en Soembĕrwaroe. Het aantal desa's bedraagt 173; de bevolking telde in 1905 ruim 190.000 zielen, waarvan 300 Eur., ± 800 Chin. en bijna 450 andere Vr. Oosterl. De bevolking is schier uitsluitend Madoereesch, vooral in het Oostelijk deel van het regentschap.

De belangrijkste rivier der afd. is de Sampéjan of „Rivier van Panaroekan", die op het Janggebergte in de afd. Bondowoso ontspringt.

Zij vormt een uitgestrekte delta, die bevloeid wordt door een irrigatiewerk, dat van 1871—1901 werd aangelegd en dat de delta tot een der vruchtbaarste rijst- en suikerstreken van Java heeft gemaakt, in scherp contrast met het dorre landschap op den aangrenzenden oever van den Idjèn-vulkaan. De afdeeling telt 5 suikerfabrieken en 5 tabaksondernemingen (opkoopschuren). Op eenige erfpachtsperceelen tegen den Idjèn wordt koffie geplant.

PANAROEKAN. Voorname plaats in het distr. van denzelfden naam, afd. Panaroekan, res. Bĕsoeki. Zij was voorheen de machtige hoofdstad van een afzonderlijk rijk. Nog in het laatst der 17e eeuw telde de stad een bevolking van 8000 gezinnen en was een der levendigste markten van Java. Thans is het een dorp, en een verzameling ruime pakhuizen. Het is berucht als ongezond. De kooplieden wonen daarom te Sitoebondo.

PANATARAN (TJANDI). Tempel in Kĕdiri, gelegen aan den Z.W. voet van den Kloet in de nabijheid van Blitar, het grootste monument van Oost-Java. De tempel is opgebouwd in terrassen, langs de opstaande wanden waarvan basreliefs zijn aangebracht; die van den benedenmuur geven het Ramayana weer, afgewisseld door medaillons met dierfiguren; op het tweede terras treft men voorstellingen uit het Krĕshnayana aan. De bovenbouw is verdwenen. Blijkens de aangetroffen jaartallen dateert het heiligdom uit de 13de Çaka-eeuw; wellicht is het hetzelfde als de uit den Nāgarakrĕtāgama bekende Çiwatempel van Palah. Zie ook OUDHEDEN.

PANDAI. Zie PANTAR.

PANDAN. Een tot 906 M. oprijzende, uit ouder vulkanisch gesteente bestaande berg op de grens van Rĕmbang, Kediri en Madioen, waaraan nog onduidelijke kratervorm te herkennen is.

PANDAN (MAL., JAV., SOEND.) **PANDANUS.** Plantengeslacht van de familie der Pandanaceeën met een groot aantal soorten in den Archipel. De inl. naam is in het algemeen Pandan (MAL., JAV., SOEND., MAD., BALIN.), Harashas (SOEND.). De planten groeien zoowel aan het zeestrand als in het moerassige oerwoud, zoowel in de vlakte als in de bergstreken. In Nieuw-Guinea komen ze zelfs tot 2500 M. boven zee voor. Voornaamste soorten zijn: Pandanus amboinensis, Pandanus artocarpus, Pandanus dubius en Pandanus tectorius Sol.; de laatste is de meest verspreide soort der wereld, voorkomende in Polynesië, Zuid-Azië, trop. Australië, de Maskarenen en de Seychellen; vermoedelijk bestaat deze soort uit een groot aantal kleinere soorten en kultuurvormen, die nog niet voldoende onderscheiden worden. Men kan als grondvormen aannemen de wild aan de kust groeiende Pandan laoet (MAL., SOEND.) of Pandan pasir (JAV.) en den Poedak (MAL., SOEND.). Van de laatste worden de bloemkolven gegeten en de welriekende scheeden van de mannelijke bloeikolven voor het parfumeeren van kleeren gebruikt. De bladeren worden gebruikt voor het vlechten van matten. Een bekende vorm van *P. tectorius* is de variëteit *laevis*. De bladeren zijn volkomen ongestekeld, men maakt er fijn vlechtwerk van. De soort is bekend onder den naam poedak en wordt gekweekt. De variëteit *Samak*, Pandan samak (SOEND.) of Pandan tikar (MAL.), is de op Java algemeen gekweekte groene Pandan, die nooit bloeiend of vruchtdragend is waargenomen, en waarvan de bladeren vooral het vlechtmateriaal voor matten leveren. Een van de vormen van *P. tectorius* is vermoedelijk ook de Djaksi, die in de Preanger gekweekt wordt en welks bladeren bijzonder fijn vlechtwerk leveren, zooals sigarenkokers, fijne hoeden enz. Nog een groot aantal vormen van *P. tectorius* zijn niet behoorlijk beschreven. Zoo is het nog niet bekend welke vorm de Pandanhoeden levert, die in Tangĕrang gevlochten worden. De inl. naam van de plant is pandan poetil of pandan kapoer. Over pandanvlechtwerk zie men: Jasper en Pirngadie, De inlandsche kunstnijverheid in Ned. Indië (1912), Deel I, Vlechtwerk.

PANDÉGLANG. Afd. en regentschap der res. Bantam, groot 3070 K.M.², met 2 contrôle-afdeelingen. In de vroegere afdeeling (thans is Tjaringin er bij gekomen) verheft zich Bantams bodem het hoogst. Het is een echt vulkanenland: nagenoeg in het midden ervan rijst met fraaien kegel de Karang (1775 M.) omhoog; ten Zuidwesten daarvan, op de grens met Tjaringin, in gelijken vorm de Poelasari (1340 M.); ten Noordwesten van dezen, op diezelfde grens, de Asĕpan (Aseupan, 1170 M.); door passen hangen deze 3 onderling samen. Ten Noordwesten van den Karang ligt de vulkaan Parakasak en ten Noorden van dezen, tegen de Tjilĕgonsche grens, de uitgebrande Danoevulkaan. Op verschillende punten langs den Karangvoet zijn warme bronnen; ten Zuid-zuidwesten van de hoofdplaats Pandéglang zijn bekend de baden van Tji-Panas. Op eenigen afstand daarvan, juist Zuidelijk van de hoofdplaats, ligt het lauwe zwavelbad Tji-Bijoek. Het water van al deze bronnen bezit heilzame eigenschappen. Onder de werkzame solfataren van den Karang zijn vermeldenswaard die genaamd Soemoer-toedjoeh en Lĕgok-prijoek. Aan den Zuidelijken rand van den Danoevulkaan zijn op eene plaats warme bronnen; doch merkwaardiger dan deze is het meer Dano (Zie aldaar). Europeesche landbouw wordt op eenige erfpachtsperceelen gedreven, waar voornamelijk hevea en klappers geteeld worden. De hevea-cultuur is prachtig geslaagd.

PANDÉGLANG. De hoofdplaats van de gelijknamige afd. in het regentschap van den zelfden naam — ligt in het Z.O. der afd., aan den O.Z.O.voet van den Karang, niet ver van

de grens, in een bekoorlijke omgeving, ± 250 M. boven zee, in een koel en gezond klimaat. Einde 1905 waren er 2800 inwoners, w.o. 60 Eur. en 220 Chin. Veel levendigheid veroorzaakt hier ter plaatse de samenkomst van den weg Sérang—Tjaringin en zijn tak naar Rangkas Bitoeng.

PANDELING, PANDELINGSCHAP. Een pandeling, moedjangan (JAV.), boedjang (SOEND.), orang bĕrhoetang (MAL.), is een vrij persoon, op wien een ander pandrecht uitoefent met de bevoegdheid zijne diensten te gebruiken totdat de schuld, die te allen tijde voldaan kan worden, afgelost is. De pandeling kan óf zich zelf, óf anderen, die in zijn macht zijn, b.v. zijn kind, in pand gegeven hebben bij het opnemen van geld, dan wel in pandbeslag zijn genomen, wanneer hij eene schuld niet op den overeengekomen vervaldag heeft betaald. Als grondslag van het pandelingschap strekt dus eene schuld. Het contractueele pandelingschap in den Indischen Archipel is eene inheemsche instelling. Ofschoon het pandelingschap een vrij algemeen in den Indischen Archipel verspreide instelling is, werkt zij niet overal op dezelfde wijze, doch wordt hier in een harderen, elders in een zachteren vorm toegepast. Terwijl de arbeid van den pandeling in sommige streken strekt tot aflossing van de schuld en hij dus na eenigen tijd weder geheel vrij man is, dient het verrichte werk elders hoogstens tot voldoening der rente, ja soms wordt het bedrag der schuld, niettegenstaande dien arbeid, steeds grooter en is het den pandeling feitelijk onmogelijk zichzelf te bevrijden. Het pandelingschap gaat in vele streken over op vrouw en kinderen van den pandeling — in landen waar het matriarchaat bestaat soms niet van den vader op zijne kinderen, maar wel van de moeder, wanneer deze met schulden sterft, zooals van de Orang Mamak vermeld wordt. Vaak kan het recht op den pandeling door den schuldeischer aan anderen worden overgedragen, ja zelfs worden de pandelingen feitelijk verkocht en ontaardt het pandelingschap in slavernij, waarin het geheele huisgezin van den pandeling en al zijne afstammelingen geraken, zonder hoop ooit hunne vrijheid te verwerven. Niet alleen de schuldenaar en diens afstammelingen kunnen in pand genomen worden, doch ook voor de schuld van anderen kan men pandeling worden. In verband met de aan de instelling klevende misbruiken heeft de Ind. Regeering zich daarmede reeds vroeg (1696) bemoeid, met het doel haar zooveel mogelijk tegen te gaan.

Art. 118 van het thans van kracht zijnde Regeeringsreglement handhaaft het verbod van Ind. Stb. 1822 No. 10 voor Java en Madoera en draagt den Gouverneur-Generaal op, dit toe te passen op de Buitenbezittingen, waar de maatschappelijke toestand het gedoogt; elders zouden algemeene verordeningen worden ingevoerd, die de afschaffing van het pandelingschap moeten bevorderen. In geen geval mocht het op de kinderen van den schuldenaar overgaan, terwijl het vervoeren van pandelingen over zee — gedacht werd aan den uitvoer van pandelingen van Nias naar Sumatra's Westkust en Atjèh — absoluut verboden werd.

In verschillende gewesten werd successievelijk het verbod van het nemen van pandelingen tot zekerheid van schuld toepasselijk verklaard, totdat bij Ind. Stb. 1872 no. 114 een belangrijke stap vooruit werd gedaan, daar het nemen van pandelingen tot zekerheid van schuld op straffe van boete in geheel Nederlandsch-Indië verboden werd; de reeds wettig ingeschreven pandelingen bleven echter in dien toestand verkeeren.

Het pandelingschap is thans tot enge grenzen teruggebracht en een algeheele afschaffing van die instelling mag binnen afzienbaren tijd worden tegemoetgezien.

PANDHUISDIENST. Op Java en Madoera is, nadat in 1903 daartoe in beginsel besloten was, de pacht door de regie vervangen. Sedert 1904 is de regie geleidelijk verder op Java en Madoera ingevoerd (Zie Dl. I v. d. Reg. Alm. voor Ned. Indië op pandhuisdienst). Vermelding verdient echter nog, dat in de residentie Soerakarta nog pandhuizen bestaan krachtens door de inlandsche vorsten verleende vergunningen. Zij zullen geleidelijk door Gouvernements-pandhuizen worden vervangen, (no. 34 der stukken—begrooting voor 1917, bl. 4.).

Voor het beheer en de exploitatie der Gouvernements pandhuizen is een reglement vastgesteld bij Ind. Stb. 1905 no. 490. Zie ook Ind. Stb. 1907 no. 225, 1908 nos. 477 en 576, 1915 no. 196 en 1916 no. 548.

Het saldo van de pandhuisregie bedroeg, met inbegrip van hetgeen voor reserve werd bestemd, volgens de algemeene bedrijfsrekening in de jaarverslagen over 1914 t/m 1916 resp. ongeveer ƒ 3.508.900, ƒ 4.552.800 en ƒ 5.511.000, terwijl de pacht in die jaren opbracht ongeveer ƒ 499.000, ƒ 351.900 en ƒ 300.000 (voorl. cijfer).

PANDITA (POELOE). Zie PĔNIDA.

PANDJALIN (JAV.). Algemeene naam voor Rotan. Zie ald.

PANDJALOE. Zie PĔNDJALOE.

PANDJANG (POELAU-) of **NOHA PRÉKA.** Eiland in West Nieuw-Guinea ten Z.W. van Fak-Fak. Het is ongeveer 17 K.M. lang en bestaat uit een smallen heuvelrug. Ten W. hiervan liggen nog eenige eilandjes, waaronder P. Ega en Batoe Poetih.

Op P. Pandjang komt veel ijzerhout voor, het wordt langzamerhand bewoond en wel vooral door Keineezen, die er prauwen maken, en Boetonneezen, die er tuinen aanleggen.

PANDJANG. Zie POELAU TOEDJOEH.

PANDJANG (STRAAT). Zie BROUWERSTRAAT.

PANDRECHT (in Indonesië aangeduid met termen, die van gadai, sanda, en dergelijke grondwoorden zijn afgeleid) kan zoowel grond betreffen als roerend goed, en kan zoowel bruikpand als bewaarpand zijn. De gewone vorm van grondverpanding is een bruikverpanding wegens verschuldigd geld, waarbij de opbrengst van den akker of tuin ruimschoots de rentederving goedmaakt, zoodat de pandnemer geen belang heeft bij een spoedig einde van de transactie; zulk een grondverpanding kan een onbeperkten tijd duren, en komt bijna alleen daar voor, waar sawahs of andere waardevolle cultuurgronden bestaan. Verpanding van roerende voorwerpen daarentegen is veelal bewaarverpanding, waarbij echter de pandnemer zich met zulke voorwerpen tooien mag, als zij zich daartoe leenen. De pandgever mag, tegen betaling van de verschuldigde som (al dan niet met een toeslag), het pand lossen (tĕboes enz.), mits hij bij grondverpanding het tijdstip van lossen doe vallen na den oogst. In

streken of in gevallen, waarin verkoop van grond verboden of gehaat is, neemt grondverpanding de economische plaats van grondverkoop in (Minangkabau b.v.); ook geschiedt meermalen de gerechtelijke executie op grond niet door gedwongen verkoop, maar door gedwongen verpanding (Minangkabau, Zuid-Celebes, Bali). Een bevoegdheid van den pandnemer om het pand na zekeren tijd te naasten komt voor; die om het pand te verkoopen is zeldzaam. Op Zuid-Celebes, Bali en West-Java begint zich uit het pandrecht op grond een inlandsche hypotheek te ontwikkelen, welke den verbonden grond in handen van den schuldenaar laat.

PANEI of **PANÉ.** Landschapje in de onderafd. Siměloengoen van de afd. Siměloengoen en de Karolanden, Gouv. O.-kust van Sumatra, een weinig ten O. van de N.helft van het Tobameer. Hoofdp. Pěmatang Panei. Zie ook PANAI.

PANĚMBAHAN. (JAV., SOEND.); afgeleid van „sěmbah", dus „voorwerp van eerbiedige vereering". Hooge titel, een vorstelijken rang aanduidende, die op Madoera vroeger door regenten en te Cheribon door de vorsten gedragen werd, doch op Java thans slechts zelden wordt toegekend. In de Wester-afdeeling van Borneo voeren verscheidene inlandsche vorsten dien titel.

PANFLUIT. Zie MUZIEK en MUZIEK-INSTRUMENTEN.

PANGA. Zie TEUNOM.

PANGEI, PANGI. (BOEG., MAK., BAL., BAT., MAL. MOL., MIN. LANDST.); Poetjoeng (JAV.); Pitjoeng, Patjoeng (SOEND.); Kapajang (MAL.); Simaoeng, Kapětjong (MINANGK.).

Pangium edule Reinw., fam. *Bixaceae-Pangieae.* Fraaie boom, in den geheelen Indischen Archipel voorkomend en ook vaak bij de kampongs gekweekt. De oliehoudende zaden zijn een gezocht inlandsch voedingsmiddel, maar zij moeten daartoe vooraf ontdaan worden van een vluchtig giftig bestanddeel (blauwzuur), hetgeen, geschiedt door de zaden te koken of te roosten, in water te weeken of in den grond te begraven; het zoo toebereide zaad heet in Jav. k l o e w a k (kěloewak), Soend. k ě l ě w ě k. De bladeren dienen als uitwendig geneesmiddel en als vischbedwelmend middel; de fijngestampte versche zaden in Bantam als zoutsurrogaat om zeevisch lang goed te houden. De uit de zaden geperste olie dient als lampolie en als uitwendig geneesmiddel bij huidziekten, op de wijze van chaulmoogra-olie. Voor de plantenphysiologie is dit gewas van groote beteekenis geworden door Prof. M. Treub's onderzoek over het verband tusschen de cyaanwaterstof- en de eiwitvorming in deze plant (in Annales de Buitenzorg, XIII, 1895).

PANGÉRAN. (JAV., SOEND., MAD.) (Van den stam ngèr; ngèngèr (JAV.)=dienen, dus: hij, wien men dienen moet). Van de godheid gezegd beteekent dit woord „Heer"; het wordt als titel aan personen van zeer hoogen rang toegekend.

PANGĚRANGGO. Zie GĚDÈ-PANGĚRANGGO.

PANGHOELOE (t.r. pangoeloe) (JAV.), pěnghoeloe (MAL.), panghoeloe (SOEND.), d.i. „hoofd"; is de titel, welke op Java, ter hoofdplaats van een regentschap, wordt gevoerd door het hoofd van het moskeepersoneel (zie aldaar). Deze Inlandsche ambtenaar zou directeur der moskee genoemd kunnen worden.

Hij administreert de fondsen, welke aan de moskee toebehooren, regelt den dienst in het gebouw en heeft het toezicht op de moskeebeambten. De hoofden van het moskeepersoneel op kleinere plaatsen gelden als de *naïb's* of *wakîl's* (dwz. plaatsvervangers resp. gemachtigden) van den *pangoeloe* ter afdeelingshoofdplaats. De *pangoeloe's* dragen, althans in functie zijnde, gewoonlijk de Arabische kleederdracht (tulband en tabbaard) met of zonder rozenkrans.

Het gebruik op Java brengt mede, dat de meeste *pangoeloe's* in hun ressort tevens de functiën vervullen van den Mohammedaanschen „rechter" (den zgn. *kâdhî*; in Nederl.Indië gewoonlijk als *kali* uitgesproken). In deze hoedanigheid is de *pangoeloe* belast met (1) het beslissen van geschillen betreffende familie- en erfrecht overeenkomstig de Mohammedaansche wet (zie RAD AGAMA); — (2) het aanstellen van voogden over Mohammedaansche minderjarigen; — (3) het uithuwelijken van Mohammedaansche vrouwen, die bij hare huwelijksvoltrekking niet kunnen beschikken over eenen *walî* uit hare manlijke bloedverwanten en voor wie de *pangoeloe* daarom als overheids-*walî* (*walî hâkim*, zie WALI) optreedt; — en (4) het administreeren van *wakap's* (zie aldaar).

De Regeering maakt daarenboven gebruik van de diensten der *pangoeloe's* door hen bij den landraad aan te stellen tot Mohammedaansch adviseur, tevens belast met het afnemen van den eed, ter terechtzitting, aan de Mohammedaansche getuigen. Zie ook RECHTSWEZEN.

PANGI, PANGIUM. Zie PANGEI en TOEBA.

PANGKADJÉNÉ. Onderafd. der afd. Makasser, gouv. Celebes en Ond., bevattende de districten Pangkadjéné, Labakkang, Sěgéri, Marang en Balotji. De standplaats van den controleur is Pangkadjéné, op ruim twee uur van de kust gelegen aan het gelijkn. riviertje.

PANGKALAN BRANDAN. Naam van een havenplaats in de onderafd. Beneden Langkat (afd. Langkat, Gouv. Oostkust van Sumatra) gelegen aan de Babalan-rivier, die ten Z.O. van de Aroe-baai uitstroomt; eindpunt van het Delitram- en spoorwegnet; plaats waar veel ruwe petroleum verwerkt wordt; het leverde in 1913: 162.065 ton lichtolie, 101.121 ton benzine en 33.200 ton vloeibare brandstof. Doordat de Babalan-rivier te ondiep is worden de producten verpompt naar het 14 K.M. verder gelegen Pangkalan Soesoeh (zie aldaar).

PANGKALAN KŎTŎ BAROE. Onderafd. der afd. L Kŏtŏ, residentie Sumatra's Westkust, met gelijknamige hoofdplaats. Het ressort is zeer bergachtig en slecht bevolkt; in de ongerepte oerwouden is allerlei groot wild, o.a. een groot aantal tijgers. Volgens de gewestelijk reorganisatie van 1913 bestaat de onderafd. uit één district: Kŏtŏ Baroe. Het omvat de landschappen Pangkalan Kŏtŏ Baroe VI Kŏtŏ en Kapoer nan IX, het bergachtige stroomgebied van de Kapoer, rechterzijrivier der Kampar.

De aan de Mahat gelegen hoofdplaats is eigenlijk de nagri Kŏtŏ Baroe; zij heet bovendien Pangkalan, omdat het de landingsplaats is, het begin van den weg, voor de handelaren, die de Kampar tot Mocarŏ Mahat en vandaar de Mahat opvaren tot Kŏtŏ Baroe, om hier den tocht over land naar Pajŏ Koemboeh te beginnen.

Uit dit ressort worden vooral gambir en boschproducten uitgevoerd.

PANGKALAN SOESOEH. Naam van een aan de Aroebaai tegenover Poelau Pandjang gelegen havenplaats (zie onder LANGKAT), afscheep-etablissement der Bataafsche Petroleummaatschij (zie PANGKALAN BRANDAN). Hier bevinden zich de groote tanks, die, op een heuvelrij gelegen, den afscheep in bulk met tankbooten zeer vergemakkelijken. Jarenlang heeft men geboord naar petroleum in de onmiddellijke omgeving, maar steeds zonder succes, totdat plotseling in 1917 tegenover Poeloe Sĕmbilan een spuitende bron werd aangeboord met een capaciteit van 1500 ton per dag en met een zeer rijk gehalte aan lichtolie en benzine. De plaats heeft een fabriek voor het vervaardigen van petroleumblikken, met een dagelijksche productie van 10.000 stuks. De Atjèhtram, die langen tijd niet verder ging dan Bĕsitang, is thans doorgetrokken tot Pangkalan Soesoeh, welk weggedeelte reeds voor het algemeen verkeer werd opengesteld. In verband daarmede bestaat het plan tot het bouwen van een haven-etablissement te Pangkalan Soesoeh aan de Sĕmbilan-geul (zie TĔLOK TABOEHAN).

PANGKAL PINANG. Afdeeling van de residentie Banka met de gelijknamige hoofdplaats, sedert 1913 zetel van den resident. Zij is verdeeld in twee districten: Pangkalpinang met de onderdistricten Pangkalpinang, Boekit, en Mundobarat (juister: Mĕndoekbarat), en Soengeislan met de onderdistricten Soengeislan, Aer Angĕt en Permissan.

De bevolking bestaat uit Europeanen, Maleiers, Chineezen niet-mijnwerkers, Chineezen mijnwerkers, enkele Japanners en andere Vreemde Oosterlingen. Ult. 1915 telde zij 23000 zielen, waaronder 100 Europeanen, 12800 Chineezen en 20 Arabieren. Zie bij TIN en BANKA.

PANGKAL PINANG. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling der residentie Banka en sedert 1913 ook van de residentie zelve. De plaats ligt aan de Oostkust van het eiland. Rechtstreeksche verbinding met de zee heeft zij niet. Toch is Pangkal pinang het centrum van den geheelen handel van het gewest. Het is een levendige en welvarende plaats; zij telde ult. 1905 een bevolking van ruim 3000 zielen, waaronder 20 Europeanen 1400 Chineezen en een 10-tal Arabieren.

PANGLIMA, d. i. hoofd, krijgsoverste; in Maleische staatjes: titel van een rijksgroote, soms ook lid van den Rijksraad.

PANGLONG. Aldus worden de door Chineezen gedreven houtkapperijen, -zagerijen en -branderijen genoemd in het gouvernement Oostkust van Sumatra, inzonderheid in de afdeeling Bĕngkalis, en ook in de residentie Riouw en Onderh. (Zie RIOUW e. O. onder b e v o l k i n g). De panglongs liggen vaak zeer afgelegen en de arbeids- zoowel als de woningtoestanden hebben er vooral vroeger zeer veel te wenschen overgelaten. Als arbeiders doen dienst bij uitzondering Maleiers, als regel Chineezen, echter nooit gezamelijk op één panglong. Aan het hoofd van de panglong staat de thaukee, de zetbaas van den eigenaar en geldschieter, die meestal te Singapore verblijf houdt, waar hij toezicht houdt op den verkoop van het product, dat hoofdzakelijk daarheen wordt uitgevoerd. In 1913 waren er aanwezig: 97 balkenkapperijen, 46 brandhoutkapperijen, 11 plankenzagerijen, 62 houtskoolbranderijen. Gezamenlijk brachten deze aan cijns 130.883 gulden aan het Gouvernement op. Van bestuurswege wordt streng toezicht uitgeoefend op de zetbazen ter voorkoming van knevelarijen en mishandelingen van de koelies.

PANGOELOE. Bij de Maleiers op Sumatra wordt met pangoeloe (panghoeloe) een volkshoofd bedoeld, met name bij de Minangkabauers (zie ald.). Door het Gouv. aldaar aangestelde hoofden voeren ook wel den panghoeloe titel. In het Riouwsche de titel van kamponghoofden. Zie ook PANGHOELOE.

PANGOEROERAN. Hoofdplaats van de onderafd. Samosir der Bataklanden (res. Tapanoeli), aan de Westzijde van het eiland Samosir in het Toba-meer, aan den voet van den vulkaan Poesoek Boehit.

PANISLAMISME. Zie het belangrijke art. in de groote Encycl. van N. I.

PANTAR of PANDAI. Eiland behoorende tot de Kleine Soenda-eilanden, gelegen tusschen 8°8′ en 8°33′ Z.B. en 123°53′ en 124°14′ O.L. en een deel uitmakende van de onderafdeeling Alor (zie aldaar); zie Tijdsch. Aardr. Gen. 2, XXXI (1914), p. 86—93, met kaart I. Het draagt eenige vulkanen, waarvan de hoogste, de fraaie kegel Dĕlaki, nog geen 1000 M. bereikt. Zoover bekend vertoont er slechts een, de Goenoeng Api, werkzaamheid van solfataren (Verbeek, Molukken-Verslag, blz. 367). Het eiland is verdeeld in drie rijkjes — Barnoesa, Bĕlagar en Pandai — welke bestuurd worden door Radja's.

PANTAR (STRAAT). Smalle, maar zeer diepe straat tusschen de hooge eilanden Pantar en Alor (Ombaai).

PANTAR (Gat van). Een tuf-ravijn, een kleiner „Karbouwengat" in den 15 K.M. langen weg van Fort de Kock naar Matoer (Sumatra's Westkust), hoofdzakelijk gevormd door de Soengai Landir, of rivier van Pantar, een linkerzijriviertje van de Si Anok, die in de Masang uitkomt.

PANTER of luipaard (*Felis pardus* L.), kleiner dan de koningstijger (hij kan zonder staart ongeveer $1^1/_2$ M. lang worden) en van dezen door zijn teekening, nl. zwarte, ten deele ringvormige ronde vlekken, te onderscheiden, bewoont Afrika en Zuid-Azië tot Sumatra en Java. Evenmin als de tijger komt hij op Borneo voor, maar ook op Bali schijnt hij te ontbreken. De panters van Sumatra en Java werden ook wel voor een eigen soort (*Felis variegatus* — Wagner) gehouden, die zich door kleineren kop, langen staart en donkerder, dichter bijeen staande vlekken van die van het vasteland zou onderscheiden. De panter (MAL. harimau dahan, JAV. matjan toetoel, SOEND. maoeng of mèjong toetoel) is meer algemeen dan de tijger en daardoor schadelijker, vooral voor het vee. In leefwijze verschilt hij daarin van den tijger, dat hij in staat is boomen te beklimmen.

PANTI. Zie LOEBOEK SIKAPING.

PANTJASONO (SOEND.). Zie TINOSPORA.

PANTJÈN-DIENSTEN. Zie HEERENDIENSTEN.

PANTOEN. Onder pantoen verstaat men een vierregelig Maleisch minnedicht, waarin de eerste regel op den derden, en de tweede op den vierden rijmt. De eerste twee regels hebben naar den inhoud geen verband met de laatste twee; veelal is de zin van het eerste paar regels duister. In oudere geschriften beteekende *pantoen* een

spreekwoordelijk gezegde; thans beduidt *pantoen* uitsluitend de quadrijnen, waarin oorspronkelijk de klank van den geheelen eersten regel dien van den derden moest suggereeren, evenals de tweede ten aanzien van den vierden. Somtijds echter wijst de eerste helft in toespelende termen op de duidelijk uitgedrukte beteekenis der tweede helft, en wel door klanken ontleend aan termen, die de omringende natuur of de omgeving van den dichter en van den held der liefdesgeschiedenis aanduiden. Nu en dan bevat de eerste helft een raadsel, welks oplossing de tweede helft biedt. Tegenwoordig is assonantie van een deel der regels, zelfs van het laatste woord daarvan, voldoende, en wordt volkomen onbegrijpelijkheid het doel van decadente verzenmakers, voorzoover de opstapeling der klanken niet mnemotechnisch is. Zonder bekendheid met de geografie en de folklore van het land der dichters kan men de Maleische pantoens niet naar waarde schatten.

PAPAJA (VULG. MAL.); Bĕtik of kĕpaja, (MAL).); katès, (JAV.); gĕdang, (SOEND., BAL. en LAMP.); zie CARICA PAPAYA.

PAPAJA OETAN (MAL. MOL.). Zie POLYSCIAS NODOSA.

PAPANDAJAN. Een zeer bekende en druk (van Garoet uit) bezochte vulkaan (2622 M.), in de Preanger, ten Z.W. van genoemde plaats. Een der weinige actieve vulkanen in welks krater men zonder eenige moeite kan geraken, doordat bij de groote eruptie van 11 Aug. 1772 het N.O.-gedeelte van den kraterwal is bezweken en de daaruit ontstane steenlawine, vermoedelijk geholpen door een lavastroom, een breed, door steile wanden begrensd dal heeft uitgeschuurd, waarin thans de weg naar den krater is aangelegd. Deze vertoont nog een vrij belangrijke solfataren-werking en ook de afzetting van zwavel is niet onaanzienlijk.

PAPANGERS of PAMPANGERS. Afstammelingen van door de Spanjaarden uit de provincie Pampanga op Luzón (Noord-Filipp.) veel gebruikte en ook naar de Molukken overgebrachte krijgshaftige inl. slaven. Zij vormden in Compagnie's dienst een bijzondere afdeeling van Mardijker-soldaten, waarschijnlijk reeds sinds 1663, toen de Spanjaarden zich van Ternate terugtrokken. Zij werden als apart korps in den aanvang alleen in dienst gesteld te Batavia.

In het midden der 18e eeuw werden de Papangers bij voorkeur op Timor gebruikt, speciaal tegen de zgn. „zwarte Portugeezen" of „Toepassen"; zoo vestigden zij zich daar vooral in de kampong's Babaoe en Oësapa (beO. Koepang), en worden in Ind. Stb. 1877, no. 105 nog genoemd als afzonderlijke afdeeling der schutterij te Koepang. Thans bestaan zij als zoodanig er niet meer.

PAPÉDA. In de Molukken de naam voor de pap, die gekookt wordt van het meel van de verschillende soorten van Sagoepalmen (Zie METROXYLON en SAGO).

PAPEGAAI. De papegaaien (*Psittaci*) worden in groote verscheidenheid van soorten in den O. I. Archipel, vooral in het Oostelijk deel, aangetroffen. De Papegaaien zijn echte boschbewoners, geheel op klimmen en vruchteneten ingericht. Zij worden verdeeld in 2 families, de eigenlijke papegaaien (*Psittacidae*), gekenmerkt door het bezit van een gladde tong en dwars verloopende groeven aan de onderzijde van den bovensnavel, en de borsteltongige papegaaien (*Trichoglossidae*), voorzien van een tong met een bundel van hoornachtige vezeltjes aan de punt en met in de lengte verloopende groeven aan de onderzijde van den bovensnavel.

Tot de eerstgenoemde familie behooren de Kakatoe's. Deze worden aangetroffen in het Oostelijk gedeelte van onzen Archipel, de Philippijnen en Australië. Een 9tal, ongeveer een derde van alle bekende soorten, komt hier in aanmerking nl. de groote zwarte Kakatoe, *Microglossus aterrimus*; deze zwartgekleurde vogel leeft in Australië op Nieuw-Guinea, Waigeoe, Gemien, Sorong, Salawati, Misol, Jobi en de Aroe-eilanden; voorts de eigenlijke Kakatoe's, behoorende tot het geslacht *Cacatua*, zijn in het algemeen wit gekleurd met uitzondering van de kuif; *C. triton* heeft eene lange, gele kuif en komt op N.-Guinea en de Papoea-eilanden voor; *C. parvula* ziet er uit als *C. triton*, is echter kleiner en wordt alleen op de Timor-groep gevonden; *C. sulphurea* met helder gele kuif, op Celebes, Boeton en de Togian-eilanden; de oranjekleurige kuifdragende *C. citrinocristata* leeft op Soemba; *C. alba* van de Halmahéra-groep heeft eene groote witte kuif; *C. moluccensis* van Céram en Amboina heeft eene fraaie donker roseroode kuif; op de Tĕnimbar-eilanden leeft *C. goffini* met eene niet sterk ontwikkelde witte kuif. Tot de kleinste papegaaien behoort de Lisik (BAT.) of Sĕrindit (MAL.), namen op Oost-Sumatra voor *Loriculus galgulus*; nog kleiner zijn de Spechtpapegaaien, waarvan een der bekendste is de roodborstige groene Specht-papegaai *Nasiterna pygmaea*, die overal op N.W. Nieuw-Guinea, Waigeoe, Gébé Salawati, Misool en Koffian gevonden wordt.

Grootere vormen zijn de zoog. Edelpapegaaien (*Eclectus*), in de Molukken en op Nieuw-Guinea voorkomend, die vooral merkwaardig zijn door hun sexueel dimorphisme, de mannetjes zijn nl. hoofdzakelijk groen, de wijfjes rood; bij de soorten van het geslacht *Geoffroyus* zijn mannetje en wijfje van dezelfde soort eveneens verschillend gekleurd. Hiertoe behooren vrij groote, hoofdzakelijk groene papagaaien, waarvan de mannetjes een grootendeels rooden, de wijfjes een bruinen kop bezitten; zij komen voor van Nieuw-Guinea, Westelijk tot Soembawa.

Parkieten noemt men kleinere vormen met langen, puntig toeloopenden staart. Op Java en Borneo is *Palaeornis javanicus*, de bètèt der Javanen, waargenomen; deze is groen, met gele schoudervlek en wijnroode borst; *P. longicauda* van Sumatra en Borneo heeft een rooden band om het achterhoofd en de zijden van den kop. In de Molukken en op Nieuw-Guinea komen groote parkieten voor met een breeden, langen staart, waarvan de afzonderlijke vederen breeder dan bij de pas genoemde vormen zijn: zij worden waaier-parkieten (*Aprosmictus*) genoemd, zijn van onderen rood en op den rug groen of blauw.

De familie der *Trichoglossidae* is verspreid van de kleine Soenda-eilanden, Timor en Flores, Celebes tot Nieuw-Guinea en Australië. Hiertoe behooren de fraaist gekleurde soorten; de kortstaartige vormen, Lori's of Loeri's, behooren tot het geslacht *Lorius*, op Nieuw-Guinea en de Molukken voorkomend; de kleur der verschillende soorten is in hoofdzaak rood met groene vleugels en rug, en met gele of blauwe plekken op de onder- of bovenzijde.

PAPIER. Zie BROUSSONETIA PAPYRIFERA.

PAPOEA'S. De bewoners van Nieuw-Guinea en omliggende eilanden zijn algemeen bekend onder den naam van P a p o e a's, een woord dat vermoed wordt door samentrekking uit het Maleische p o e a-p o e a of „kroesharig" ontstaan te zijn en derhalve met den eigenaardigen haarbos verband kan houden, maar waarvan overigens tot heden niemand een passende verklaring heeft gevonden. In navolging van hetgeen zij van inlandsche handelaren hoorden, noemen de strandbewoners van Nieuw-Guinea, en vooral der Westelijke eilanden, zich wel P a p o e a 's en duiden dan de bergbewoners als A l f o e r e n aan, op dezelfde wijze als in de Molukken de minder beschaafde en niet-Mohammedaansche bevolking der binnenlanden overal door den laatsten naam wordt onderscheiden (Zie het artikel ALFOER). De naam is in geen der eigenlijke landstalen aangetroffen.

Op de vraag of op Nieuw-Guinea naast de Papoea-bevolking of te midden van haar Negrito's worden gevonden als een van de Papoea's onderscheiden ras, antwoordt A. B. Meyer in zijn boekje „The distribution of the Negritos" (Dresden 1899) ontkennend; hij beschouwt Papoea's en Negrito's als ongeveer identisch. A. C. Haddow echter is geneigd de uiteenloopende groepen der Papoea's uit kruising van de stammen te verklaren en zegt uitdrukkelijk, dat hij in Nieuw-Guinea nooit gehoord heeft van echte Negrito's, noch er sporen van heeft kunnen ontdekken („Nature" 1899).

Wat hun uiterlijk voorkomen betreft zijn de Papoea's, door elkander genomen, goed gebouwd en van middelbare grootte. Zij hebbben regelmatige trekken, eenigszins uitpuilende jukbeenderen, een breeden dan wel arendsneus, dikke lippen en grooten mond met vooruitstekende kin, goed gevulde wenkbrauwen, donkerbruine oogen en witte tanden, de wangen veelal ingevallen. Hunne ledematen zijn in den regel wèl ontwikkeld, met groote handen en vaak kleine voeten. Het lichaam is sterk behaard en velen dragen baard en knevel. De huidskleur verschilt van geelbruin tot donkerbruin en komt in enkele oorden dikwerf het zwart nabij, ofschoon menigmaal onkenbaar door de nagenoeg alom verspreide cascado. Zeer karakteristiek is daarbij het wollige kroeshaar, dat door velen hoog boven het hoofd opgewerkt zich als een ragebol vertoont, en ook hierdoor geheel verschilt van den haartooi in aangrenzende deelen van den Archipel. Deze kenmerken treden weder het minst op den voorgrond binnen het gebied der Vier Radja's (Radja Ampat), waar op de kusten der eilanden het oorspronkelijke type teloor ging door vermenging met Cerammers, Tidoreezen, Makassaren en Boegineezen, die tegelijkertijd velen tot den Islam bekeerden, zonder dat die verandering van godsdienst ingrijpende maatschappelijke veranderingen teweegbracht.

Eveneens verschilt het type aan de Zuidkust van Nieuw-Guinea. Hier geen wollige kroeskoppen, doch kort, stijf krulhaar, dat kunstmatig door allerlei vlechtwerk van vezel- en palmbladeren verlengd wordt tot het op schouder en rug afhangt.

Voor een beschrijving van de talrijke verschillende stammen zie men het zeer uitvoerige art. in de groote Encycl. van Ned. Indië, waarin voor het eerst een samenvattende beschrijving gegeven wordt van hetgeen over de onderscheidene Papoea-stammen bekend is. Hieronder volgen slechts eenige bijzonderheden omtrent enkele der voornaamste of meest bekende stammen in de verschillende deelen van Nieuw-Guinea.

WESTELIJK NIEUW-GUINEA TEN WESTEN VAN DE LIJN: MANOEKWARI-ARGOENIBAAI.

In het N.delijk gedeelte, bekend onder den naam van „Vogelkop", verdienen vermelding:

De Ambèrbakèn. Zij wonen in het gebergte aan de Noordkust. De bevolking is de eenige in Nieuw-Guinea, die rijst (op droge gronden) verbouwt. Deze cultuur was er reeds, toen in 1854 de zendelingen dit gebied bezochten. Volgens de overlevering zou vele jaren geleden een stamgenoot, van een tocht naar Tidore terugkeerend, wat padi hebben medegebracht. De Noemforen van de Dorébaai komen hier om die rijst op te koopen. Behalve de zaadpadi, wordt alles verkocht; de bevolking voedt zich alleen met aardvruchten.

De Arfakkers bewonen het gebergte van dien naam. Zij zijn donker van huidskleur, hebben een hoog, smal voorhoofd, zware wenkbrauwen, breeden platten neus, dikke lippen. Het haar binden zij tot bosjes of tot een rechtopstaanden pluim bijeen. Om het hoofd wordt een lap van boomschors gebonden, waarop van voren eenige plat geslepen, ronde schelpen. Het neustusschenschot is doorboord, in de ooren hangen zij ringen van kralen, schildpad of schelp; om de armen, beenen, kuiten en enkels slaan zij een gordel van boomschors. Tatoeage heeft niet plaats.

Hun woningen liggen op 250 à 350 M. boven zee en zoodanig op de helling van een bergrug, dat zij slechts aan één zijde te naderen zijn. Er in is slechts één vertrek. Ze staan op palen 5 à 7 M. boven den grond.

Van het Zuidelijk gedeelte of het schiereiland Bomberia vermelden wij de *bevolking van Roembati, Patipi, Sekar, Kapauer, en Argoeni.* Deze Papoea's hebben krulhaar, maar niet lang en niet stijf opstaande, de oorlellen doorboord, niet al te breeden neus, een weinig vooruitstekenden mond en gave, witte tanden. Zij zijn niet bijzonder groot van gestalte; de huidskleur is betrekkelijk licht; zij zijn goed gebouwd, flink gespierd, regelmatig gevormd met naar verhouding kleine handen en voeten en min of meer behaard op het aangezicht, de borst en de onderste ledematen, naar gelang van den leeftijd. De vrouwen dezer streken zijn opvallend weinig ontwikkeld en zeer leelijk.

Sommigen, vooral niet-Mohammedanen, dragen den gewonen lendengordel van boomschors, maar anderen omwikkelen de heupen met van franje voorziene gele doeken, die zij bij Makassaarsche handelaren inruilen. Van velen is dit de geheele kleederdracht, aangevuld met een bamboe-kam in het hoofdhaar, van sagoevruchten vervaardigde oorringen en arm- en buikbanden van plantenvezels. Hun hoofdvoedsel bestaat uit sagoe, als brei of in den vorm van hard gebakken koekjes genuttigd.

Het slijpen der tanden is niet gebruikelijk, evenmin de besnijdenis. Het huwelijk is streng patriarchaal; de bruidschat is over het geheel vrij hoog; tot aan de geheele voldoening is de

bruidegom tot een soort van dienstbaarheid tegenover zijne schoonouders verplicht. De [redacted]

ringbaard en knevel. Velen zijn over het geheele lichaam behaard. Zij zijn tenger gebouwd. Over [redacted]

De Pĕsĕchĕm zijn zachtaardig en vredelievend van aard. Zij zijn tamelijk vlug van begrip en zeer weetgierig, maar ook zeer diefachtig. Ofschoon niet oorlogszuchtig, leven zij in vijandschap met hun buren.

De pijl en boog vormen de hoofdbewapening. De oorlogspijlen hebben een houten punt met weerhaken. Verder hebben zij een lans, zijnde een houten 2 M. langen stok van hard hout zonder versieringen en een dolk van varkensbeen met geslepen punt.

Het voornaamste werktuig is de steenen bijl, waarmede de Pĕsĕchĕm zeer handig weet om te gaan. De zeer harde, scherp geslepen steen bestaat uit chloormelaniet. Daar deze steen in dit gebergte niet gevonden wordt, is zij vermoedelijk afkomstig van de Noordkust. Dat de Pĕsĕchĕm verbindingen hebben met de stammen ten N. van het Nassaugebergte, blijkt wel uit de aanwezigheid van talrijke druk beloopen voetpaden, die over de centrale keten loopen.

Begraafplaatsen of lijkenhuizen werden niet aangetroffen. Gedoode vijanden worden verbrand; mogelijk is het dus, dat zij hetzelfde met hunne overledenen doen. Menschenvleesch wordt niet genuttigd; het koppensnellen is niet gebruikelijk.

Wanneer een vreemdeling in het gebied der Pĕsĕchĕm komt, moet hij een vredesverbond met hen sluiten. Daartoe wordt een varken gepijld en het bloed opgevangen. Met dit bloed krijgt de vreemdeling een streep op het voorhoofd. Deze handeling wordt door een der ouderen van de kampong verricht, die zich zelf en de omstanders ook zulk een streep geeft. Na afloop wordt het varken gezamenlijk opgegeten.

De Papoea's van de Zuidkust van de Prinses Marianne Straat tot de Oostgrens vormen één groote stam, de Marindĕ-anim. Zij bewonen een aantal kampongs, die voor een groot gedeelte gelegen zijn aan de kust, doch ook hier en daar in het binnenland en in het bijzonder langs de Mĕraukĕ (Marau) en de Obad (Koembe) worden groote en kleine nederzettingen aangetroffen. Dit gedeelte van Nieuw-Guinea is dan ook betrekkelijk vrij dicht bevolkt. Deze Papoea's noemen zichzelf „Marindĕ-anim", d. i. „bij elkander behoorend", terwijl zij door de vreemdelingen veelal „Kaja-kaja" genoemd worden.

Ofschoon van uiterlijk een flink slag menschen, — vooral de mannen zien er forsch en gespierd uit —, zal bevolkingstoename niet alleen wel niet plaats hebben, doch er bestaat zelfs kans op uitsterven tengevolge van de vele immoreele gebruiken op sexueel gebied en de vele geslachtsziekten, die zich in den laatsten tijd op onrustbarende wijze hebben uitgebreid, terwijl wederom als gevolg hiervan weinig weerstandsvermogen bestaat tegen andere ziekten (malaria), die vele slachtoffers eischen. Ook het koppensnellen is oorzaak, dat velen ontijdig aan hun eind komen.

Hoofden erkennen de inboorlingen niet. In elke familie is de oudste (sambanim) het familiehoofd. Deze oudsten plegen soms wel overleg, doch aan hunne besluiten en uitspraken storen de jongeren zich alleen als hun eigen belang dit medebrengt. In de kampongs tusschen de bewoners en tusschen de kampongs onderling bestaan dikwijls veeten, gewoonlijk wegens vergrijpen tegen den eigendom.

Het totemisme is bij dezen stam sterk ontwikkeld. Het uit zich in teekens, bij iederen man verschillend en bekend bij zijn vrouw en dorpsgenooten. Die teekens bestaan uit een bepaalde wijze van binden van gras en biezen die, op het pad achtergelaten, den belanghebbende kond doen van het verblijf van den eigenaar. Nog sterker uit zich het totemisme in eene van planten of dieren gedachte gemeenschappelijke afstamming, n. l. van de déma (geest), die de schepper is zoowel van dier- of plantensoort als van een bepaalde categorie van menschen. Er bestaan zes groote groepen, afstammend van planten en dieren, die ieder weder onderverdeeld zijn. In een zelfde afstammingsgroep mogen geen huwelijken gesloten worden. Dit verbod wordt wel overtreden, doch dan worden de uit zulk een huwelijk geboren kinderen met smaad bejegend. De kinderen behooren tot dezelfde groep als de vader.

Het haar is bij beide seksen gekroesd en wordt bij jonge mannen en vrouwen verlengd door allerlei vlechtwerk. De oorlellen zijn bij mannen en vrouwen doorboord; de mannen doorboren ook de neusvleugels en het neustusschenschot; sommige vrouwen hebben in de neusvleugels kleine openingen. Om het midden dragen de mannen een breeden band van fijn gespleten rotan. Om dezen band is eene smallere, van biezen gevlochten, van achteren als een soort paardenstaart afhangende. Voor op dien band is een tritonschelp of soms een halve klapperdop als penisdop bevestigd. Onder die penisdoppen of schelpen wordt het praeputium geklemd en tegen het abdomen opgetrokken. Vrouwen dragen een schaamgordel, bestaande uit een dikken bundel strooken boombast, zwart gekleurd, aan devoorzijde plat uitgevlochten, en aan een snoer of band bevestigd. Het snoer wordt om de lendenen gebonden, de gordel tusschen de beenen doorgehaald en het andere einde boven de partes posteriores doorgehaald en opgerold tot een soort van kussen.

De mannen dragen door de gaten der neusvleugels, van boven naar beneden gestoken, varkensslagtanden, stukken pijpbeen van den kangoeroe, nagels van casuarissen of roofvogels, bamboekokertjes, enz., door het neustuschenschot worden dunnere stukken pijpbeen of bamboe gestoken. De vrouwen steken door de zooveel kleinere neusvleugelgaten enkele sprietjes. Om den linkerbenedenarm dragen de mannen lange schietmanchetten, vervaardigd van gespleten of ongespleten rotan of van de binnenbast der bladscheede van den sagoepalm. Bij vrouwen komt litteekentatoeage voor in den vorm van band-en ruitvormige nerven over borst, buik en rug. Mannen en vrouwen besmeren zich dikwijls het gezicht met olie en roet, waarover weer kleurige strepen.

De bewapening bestaat uit groote bamboebogen en pijlen. De pijlen aan de boven-Marau zijn fraai versierd, met kangoeroenagels als punt. De werplansen hebben punten van casuarisnagels. Sommige mannen hebben knodsen, welke bestaan uit een platten, ronden, doorboorden steen. Door het gat is een stok gestoken, welke met rotan aan den steen wordt bevestigd.

Aan de kust liggen de huizen op de smalle zandruggen; de woningen staan dan ook in den regel op één of twee rijen met het front naar zee.

Zij staan in groepen van mannen- en vrouwenhuizen (gewoonlijk tot één familie behoorende) bijeen. De mannen en vrouwen wonen afzonderlijk. De kinderen verblijven bij de moeder; bereiken de jongens den huwbaren leeftijd, dan verhuizen zij naar de afzonderlijk gelegen jongelingshuizen (kotad), waarin ook de ongehuwde mannen verblijven.

De kampongs zijn zindelijk, het vuil wordt verbrand of achter de kampong weggeworpen, terwijl de talrijke varkens voor de straatreiniging zorgen. Gedurende den Oostmoesson houdt een gedeelte der bevolking zich in de tuinkampongs op.

Op de, evenwijdig aan de kust verloopende, zandruggen liggen uitgestrekte klappertuinen. Soms worden die tuinen goed onderhouden, dan weer aan hun lot overgelaten, een echte wildernis vormende. Nabij de kampong of nabij de tuinen vindt men plaatsen, waar men de klappers laat uitloopen om ze elders uit te planten. Overigens vindt men in en nabij de kampongs aanplantingen van oebi, kĕtèla, sĕmangka, laboe, tabak, crotons, bonte bloemen en bladeren; soms enkele pisang- en pinangboomen. In de terreinplooien liggen de sagoe- en andere aanplantingen. Zoo noodig wordt voor irrigatie en drainage gezorgd door een net van kanalen. De klappertuinen strekken zich soms tot 5 à 6 K.M. landwaarts in uit. Het rijkst zijn de tuinen en klapperaanplantingen van Sanggasé, Alakoe, Okaba en de Doef-anim. In het binnenland vindt men aanplantingen als aan de kust, doch weinig klapperboomen. De sagoebosschen liggen daarentegen meer in het binnenland, soms in een moeras, doch meestal langs de oevers der kleine rivieren.

De vrouwen onderhouden de tuinen, halen producten en vruchten van daar, bouwen en herstellen de hutten, vangen visch met schepnetten, zoeken schelpdieren, kloppen sagoe en bereiden het maal. Het hoofdvoedsel der bevolking is sagoe, gemengd met jonge klapper, schelpdieren, visch of vleesch.

De mannen houden zich overdag in de kampong op, leggen nieuwe tuinen aan of houden zich bezig met vischvangst door toeba of pijl en boog, met de jacht op vogels, varkens of kangoeroes.

Ten aanzien van de verloving bestaan eigenaardige gebruiken. Het huwelijk is een algemeen feest, waarbij van heinde en ver vrienden en magen met hunne gaven, meest eetwaren, toestroomen. Na het huwelijk is de vrouw het eigendom van den man. Hij staat haar als zoodanig dikwerf af aan vrienden en kennissen of, tegen geringe vergoeding, aan anderen. Gewoonlijk heeft ieder één vrouw, maar blijft het huwelijk kinderloos dan wordt dikwijls een tweede vrouw er bij genomen. Het leviraatshuwelijk komt hier voor; polyandrie is onbekend. De mannen trouwen op rijperen leeftijd. Het aantal kinderen is gering, niettegenstaande men trotsch is op een groot aantal kinderen.

Zoover bekend zijn er drie eerediensten, de Majo-, de Iemo- en de Arappa-eeredienst. Van de beide laatste is weinig bekend. De aanhangers van den Majodienst zijn in dorpen vereenigd. Een ieder in deze dorpen moet het Majofeest hebben medegemaakt en in dezen godsdienst zijn opgenomen. De kinderen moeten zich bij het naderen van de puberteit aan de Majogebruiken onderwerpen. Elk jaar moet het feest gevierd worden, telkens in een andere kamponggroep. De oudste mannen, de sambanim, stellen het tijdstip der Majoviering vast. De feesten worden in den drogen tijd gegeven en duren 5 tot 6 maanden. Voor logies gedurende den nacht wordt hiervoor een deel van de kampong afgescheiden. Na het vallen van den nacht begeven de candidaten zich naar hun slaapplaatsen en keeren vóór het opgaan der zon weer naar het dagverblijf terug. Voor een uitvoerige beschrijving, zie Tijdschr.I. T. L. en V. 1913. Het vieren der Majo, het inwijden der kinderen in de plechtigheden daaraan verbonden, wijst op een afsmeeken van vruchtbaarheid, zoowel van land en veestapel, als van den mensch, van de démá's of geesten. De vrees voor deze laatste wezens, waarmede de Papoea zich de aarde bevolkt denkt, neemt een groote plaats in het leven der bevolking in; minder invloed hebben de zielen der afgestorvenen.

Het koppensnellen is, welke maatregelen hiertegen ook genomen worden, nog niet uitgeroeid. Een sneltocht vergt veel tijd wegens het ver reizen door bosschen en moerassen, het meevoeren van vrouwen en kinderen en proviand, het verkennen van het terrein en de manier van aanvallen. Zulk een sneltocht wordt soms medegemaakt door 2 à 3000 personen.

Het gesnelde hoofd wordt van de weeke deelen ontdaan, welke, naar het schijnt, opgegeten worden en na berooking, inwrijving en versiering (het krijgt o. a. een geheel kapsel) op een paal gezet als middelpunt van feest en dans. Dit prepareeren van den kop heeft eerst na thuiskomst plaats. Vroeger werden de hoofden in de mannenhutten bewaard, thans echter niet meer, uit vrees voor het bestuur.

De Marindĕneezen zijn ook kannibalen. Het eten van menschenvleesch is bij sommige gelegenheden voorgeschreven.

Bij rouw worden alle versierselen afgelegd; om hals en door de oorlellen worden dan platte vlechtjes van biezen, in franje eindigende, gedragen. Het haar wordt afgeschoren, het hoofd met een koek witte klei bedekt en het geheele lichaam met klei ingesmeerd. De dooden worden begraven. Den dag na de begrafenis wordt in tegenwoordigheid van de naaste familieleden het graf weder geopend. Een der naaste nabestaanden b. v. vader of zoon, daalt in het graf af en verzamelt in een klapperdop het lijkenvocht dat gemengd met watti (zie aldaar) gedronken wordt. Later, als alleen het geraamte nog over zal zijn, wordt het graf opnieuw geopend en het lijk voorgoed begraven onder het zand, op den bodem van het graf. Andere stammen verpakken de beenderen in boomschors en hangen het pak op in de hut dan wel begraven het daarin. De zielen der afgestorvenen verhuizen naar het geestenrijk, hetwelk naar de heerschende meening in het Westen ligt. Tot de vele misbruiken behoort ook het levend begraven. Oude lieden, die niet meer voor zichzelven kunnen zorgen, zware zieken, die niet meer zullen herstellen, en lijders aan kwalijk riekende wonden worden eenvoudig levend begraven.

De Geelvinkbaai met daartoe behoorende eilanden.

Van deze streken vermelden we alleen de *Noemforen*. Zij zijn de bewoners der Schouten-eilanden en hebben zich verspreid

over enkele plaatsen aan de Noordkust van den z. g. Vogelkop, ten Oosten van Jamoersba, het Noordelijke gedeelte van de Dorébaai, over de Noordkust van Japĕn en de eilanden Noemfor, Ambĕrpon of Roembĕrpon en Roon, en hebben zich meer of minder vermengd met andere in de baai wonende stammen. Met enkele uitzonderingen wonen zij overal in kampongs bijeen. Deze Papoea's hebben een vrij donkere huidskleur, regelmatige gelaatstrekken, grooten vooruitstekenden mond met dikke lippen en vrij goed ontwikkelde ledematen bij middelmatige lichaamslengte. De ragebol is niet zoo heel breed; velen dragen kort haar en op lateren leeftijd een ringbaard met dunnen knevel. De dagelijksche kleeding der mannen bestaat uit een lendengordel, van boomschors of de buitenbekleeding van het omhulsel van een pisangstam vervaardigd. Gewoonlijk draagt de Noemfoor om den hals aan een touwtje een talisman, een stukje hout, besneden met een menschelijk gelaat, omwoeld met een rood stukje katoen, welke talisman hem moet beschermen tegen booze invloeden van geesten, tegen ziekten e. d. Een snoer kralen om den hals is een gewild sieraad. De vrouwen, gehuwde en ongehuwde, winden, zoo zij niet in het bezit zijn van een sarong, zich een touw van rotan om het lijf, waaraan van voren een lapje blauw katoen of een reepje boombast is bevestigd. Zij versieren de ooren met hangers van glas of schelp, terwijl zij aan de vingers ringen van schildpad of haaienwervels dragen. Kralen van Europeesch maaksel zijn overal zeer in trek.

Het vijlen der tanden is geen gewoonte, hoogstens wordt de onderrand gelijk geslepen. Velen hebben het neustusschenschot doorboord. Tatoeage wordt veel aangetroffen; het geschiedt steeds door vrouwen met de doornen van een citrussoort; de open plekken worden met houtskool ingewreven. Als bijzondere karaktertrek valt spoedig op hun vroolijkheid, tot luidruchtigheid toe, zich openbarende in druk en hard praten en groote bewegelijkheid der handen. Meermalen vindt die kunstmatige opwinding echter haar oorzaak in het misbruik van sagoeweer.

De woningen worden gewoonlijk boven water gebouwd. In den regel hebben zij een langwerpig vierkante gedaante met ruw afgewerkte omwanding van planken of sagoebladnerven; zij zijn gedekt met aaneengeregen sagoe-,nipah- of pandanbladeren, bevestigd aan gespleten bamboelatten; ze hebben een middengang, aan weerszijden waarvan de gezinsvertrekken liggen.

In de meeste kampongs vindt men de roemsĕram of huisjes, waar de huwbare jongelingen zich afzonderen tot zij in den echt treden en steeds den nacht doorbrengen. Deze huisjes zijn goed afgewerkt; zij zijn veel kleiner dan de andere woningen, en hebben schuin toeloopende, torenvormige, uitgeholde of schildpadschaalvormige daken en in de omwanding twee openingen aan twee tegenovergestelde zijden, waardoor de kleine ruimte kan worden binnengetreden, die zoo laag is, dat een kind er nauwelijks rechtop kan staan. Aan vrouwen is het ten strengste verboden zich in den omtrek der roemsĕram te vertoonen.

Het voedsel der bevolking is sagoe. De uitgestrekte moerassen achter de kust zijn dicht begroeid met sagoepalmen. De klapper tiert welig aan het strand. De zee is rijk bevolkt met visch en schildpad. Het bosch heeft vogels en wilde varkens in overvloed.

De jongeling wordt eerst beschouwd man te zijn bij de intrede in de roem-sĕram, een feestelijkheid, die wel tien dagen duurt en bij het uittreden, wegens het sluiten van een huwelijk, wordt herhaald. Dagen achtereen prijkt hij dan in feestdos, met het haar tot een wrong op het achterhoofd saamgeknoopt. Hij neemt zijn mat en hoofdblok mede en moet nu voortaan in de roem-sĕram den nacht doorbrengen, ofschoon hij zich overigens vrijelijk mag bewegen. Ook worden hem hier door de familie de spijzen gebracht en in de ouderlijke woning wordt hem eerst weder een vertrek aangewezen, als hij in het huwelijk treedt. Dit laatste staat in verband met den bruidschat dien hij zal moeten betalen, nu eens bestaande uit een zeker aantal kapmessen of houwers, oude borden en zilveren armbanden, dan weder uit een groote prauw of een ander voorwerp van waarde, 20 tot 30 stukken lijnwaad. Het is een ieder vergund zooveel vrouwen te nemen als hij betalen kan.

Van gewone lieden wordt het lijk òf achter de kampongs begraven, omwonden met matten, terwijl het graf met een hoop steenen gedekt wordt, òf het wordt op een bamboe horde in het bosch gelegd, het lichaam gestrekt met tegen het onderlijf hoog opgetrokken knieën. Als de beenderen zijn vergaan, worden deze op een eenzame plaats of in een rotsholte weggeworpen, zonder dat er verder naar wordt omgezien. Van hen, die zich een zekeren naam verwierven, wordt het lijk bijgezet in een tusschen het kreupelhout, op palen rustende prauw, na alvorens met lijnwaad en matten te zijn omwikkeld, het hoofd rustende op een oud bord en aan het hoofd- en voeteinde van roode vlaggetjes voorzien. Ook wordt het wel in een lange doodkist gesloten, die eenigszins den vorm eener prauw heeft en op een stevigen paal in den grond onder een dak van bladeren rust. Is het lijk vergaan ,dan wordt de kist verwisseld voor een kleinere, waarin de schedel in een uitgeholden korwaar (zie beneden) bewaard wordt.

Om regen en wind, hulp bij de vischvangst, genezing van zieken, afwering van onheilen en dergelijke te kunnen vragen, dienen de korwaars, houten zielenbeeldjes, die, met wat haar van het lijk tusschen de beenen gestoken, in de woning worden bewaard dan wel in de prauw mede gevoerd. Als b. v. iemand ziek is en men wil het middel tot genezing weten, dan wordt in bijzijn der geheele familie een der leden door berooking met wierook of andere bedwelmende middelen in een toestand van verdooving gebracht. Van de ziel, wier meening men verlangt te kennen, wordt het beeldje op den schoot of den schouder van den verdoofde geplaatst, met het doel de ziel daaruit in het lichaam van den verdoofde te doen overgaan. Op het oogenblik dat dit gebeurt, vangt deze aan te beven en aangemoedigd door de omstanders, spreekt de ziel door middel van den mond van den verdoofde, die, na bijgekomen te zijn, niet meer weet wat hij gezegd heeft.

DE PAPOEA'S AAN DE NOORDKUST, VAN KAAP D'URVILLE TOT AAN DE OOST-GRENS.

Van deze stammen vermelden we slechts 1° de *Papoea's aan de Humboldtbaai*. De mannen zijn in het algemeen flink gebouwd en

sterk gespierd. Zij zijn vrij behaard en velen dragen een ringbaard, maar geen knevel. Zij loopen bijna geheel naakt, sommigen dragen een schaambedekking. De bewoners van de Oostelijk gelegen kampongs, tezamen Sŏkå genaamd, dragen een penisdop, gemaakt uit de vrucht van een Lagenaria. Om den haarbol des nachts niet in de war te brengen, slapen zij met het hoofd op een slaapbankje, bestaande uit een met snijwerk versierde lat op twee voeten. In het haar worden dikwijls bloemen gestoken. Bij feesten worden lichaam en haarbol wel versierd met roode, zwarte en witte figuren. Het zwart wordt verkregen door gebruik van roet, het rood van de roode aarde en het wit van kalk. Een onafscheidelijk voorwerp is voor den Papoea het taschje, waarin hij alles bewaart, wat voor hem heilig is. Hieraan hangen kostbare kralen (sĕmboni). Deze kralen, waarvan men tot nu toe de herkomst niet heeft kunnen bepalen, zijn zeer oud. Het geheele leven van den Papoea is nauw verbonden met deze kralen.

De huizen zijn achtzijdig, goed afgewerkt en rusten op groote palen; de vloer bestaat uit stevig bevestigde niboenglatten en de omwanding uit sagoebladnerven. De hooge daken zijn aan vier hoeken eengszins afgerond; zij hangen betrekkelijk ver over den wand naar beneden. De netst afgewerkte, tevens de grootste gebouwen zijn de tempels, „karwari" genaamd. Deze naam heeft niets te maken met „korwaar", den naam van de bekende beeldjes uit de Geelvinkbaai. Deze Papoea's kennen het gebruik van afgodsbeelden niet. Er zijn tempels, die dienen voor het vieren der feesten na een gelukkige vischvangst (meer in 't bijzonder van haaien) en gezamenlijk ondernomen krijgstochten. Zij hebben een zeer hoog, spits toeloopend dak. De andere tempels zijn veel lager en het dak heeft den vorm eener groote prauw; beiden zijn achtkantig. Het inwendige is een groote ruimte, gedeeltelijk gevuld met netten voor de jacht op wilde varkens, gereedschap voor het visschen enz. Bijzondere waarde wordt gehecht aan de trommen en fluiten, die eveneens hier bewaard worden en bij het naar buiten brengen met doeken of bladeren worden omwonden, opdat de vrouwen ze niet zullen zien. De dienst in de karwari wordt waargenomen door jongens, die, voor den tijd dat zij daaraan verbonden zijn, daarin moeten werken en slapen. Vóór de karwari is een groot platvorm van planken, dat dienst doet als dansplaats.

Deze Papoea's zijn vroolijk van aard, bevattelijk voor een aardigheid en bij goede behandeling is veel van hen gedaan te krijgen. Hun hebzucht is echter groot en merkbaar uit al hunne handelingen. De karwarifeesten vormen een van de hoofdfactoren, die eene oeconomische ontwikkeling in den weg staan; om die feesten concentreert zich haast heel hun leven. De bewoners der baai zijn uitstekende zeilers. Met hun ranke prauwen, voorzien van één uitlegger en groote zeilen, onderhouden zij een drukke gemeenschap met de meer Oostelijk gelegen kampongs; Westelijk gaan zij tot Tanah-Mérah en Tarfia. Deze tochten dienen tot het verkrijgen door ruiling van varkens, steenen bijlen en de zoo begeerde met schelpen versierde buik- en armbanden.

Aan het hoofd der kampong staat een korano, Taubadi heeft er zelfs twee. De eene is niet veel meer dan een familiehoofd, de ander heeft voornamelijk een geestelijke macht, ofschoon hem een zekere wereldlijke over zijn onderdanen niet ontzegd kan worden. Zoo is hem o. a. opgedragen het bewaren der gemeentekas of beter gezegd staatskas, daar ook andere kampongs er hun aandeel in hebben. De inhoud der kas bestaat uit z. g. khaas, d. z. glazen armbanden van meestal groene of blauwe kleur, van zeer ouden datum, en waarschijnlijk door vroegere handelaren ingevoerd. Deze khaas dienen voor uitgaven ten behoeve der gemeenschap, als het eventueel betalen van een gedooden vijand, het inlossen van een gevangene e. d. Zij mogen niet verward worden met de sĕmbonis, zeer gewilde oude kralen van verschillende vorm en kleur, welke eveneens een hooge waarde als ruilmiddel hebben, doch in ieders bezit mogen zijn. De naam „sĕmboni" is die van een bepaalde soort, de kleine azuurblauwe kralen.

Het huwelijk heeft zonder bijzondere plechtigheden plaats. De Papoea, die trouwen wil, is verplicht aan de familie van het meisje een aantal sĕmbonis ten geschenke te geven. Is men het over die huwelijksgift eens, en hebben familie en korano hun toestemming gegeven, dan wordt een gezamenlijke eetpartij gevierd en het huwelijk is gesloten. Een bijzondere rol spelen bij allerlei feestelijkheden de heilige fluiten. Het bespelen dezer fluiten vereischt groote vaardigheid, de oefeningen hebben plaats diep in het bosch, omdat er geen valsche of verkeerde tonen in de karwari gehoord mogen worden. Er bestaat een groote verscheidenheid in deze fluiten; de bespeling hangt af van den tijd van den dag en van de omstandigheden.

Het begraven geschiedt door het lijk in gestrekte houding in den grond te leggen. Is de dood het gevolg van in den strijd bekomen wonden, dan blijft het lijk drie dagen boven aarde vóór het begraven wordt; in de karwari wordt dan een feest gevierd.

2°. *De Papoea's aan het Sĕntanimeer.* Het Sĕntanimeer is wel een der meest bevolkte streken der Noordkust. De bevolking is nog ruw en uiterst onbeschaafd, maar toch vertoont zij vele goede, ja boven alle tot nu toe bekende stammen uitmuntende eigenschappen. De voornaamste nederzettingen aan het meer zijn: Ajapo, Asé, Assĕr, Poeé, Ifar en Sĕsoer. Naar globale berekening moet de getalsterkte van de bevolking geschat worden op ongeveer 10000 zielen.

Over het algemeen ziet de Sentaniër er niet bijzonder verzorgd uit, wat zich openbaart in zijn haartooi, die slordig is en waaraan lang niet zooveel zorg wordt besteed als bij de Taubadiërs aan de Humboldtbaai. Het geheel naakt gaan der mannen komt hier nog bijna algemeen voor. Sagoeweerdrinken, mutileeren van lijken of koppensnellen, slavernij of pandelingschap, wekenlange feesten, de kanker der Papoea'sche maatschappij, zijn der bevolking vreemd. Wel is ook hier geen negorij of zij heeft haar veeten tegen een andere, doch uit vechten of koppensnellen gaan, zonder de minste aanleiding, komt niet voor.

De huizen zijn in het algemeen veel grooter dan die aan de Humboldtbaai. Ifar heeft een karwari van den gewonen vorm. Behalve jongelingshuizen vindt men ook vrouwenverblijven, waaronder bepaald groote gebouwen worden

aangetroffen. Zoo heeft dat van Ajapo een lengte van 50 M. Algemeen worden ook hier de huizen boven het water gebouwd.

De Sentaniër is een ervaren prauwvaarder. Elk man heeft zijn kano, een vaartuigje van sierlijken vorm, kunstig gesneden uit een stuk wit hout. De uitholling is aan den bovenkant zeer nauw, zoodat men boven op het ranke vaartuigje moet zitten.

Het hoofdvoedsel is ook hier de sagoe. Sagoebosschen omgeven den zoom van het meer, uitgestrekte klapperaanplantingen vormen den achtergrond van iedere kampong.

De lijfsieraden, in geringe mate gedragen, zijn van denzelfden aard als die van de bewoners aan de kust. Ook de wapenen zijn van hetzelfde model, alleen heeft de Sentaniër pijlen en bogen van zeer klein model voor de vischvangst. De dolk van casuarisbeen is ook hier algemeen, doch dikwerf van snijwerk voorzien. In het algemeen houdt de Sentaniër van een sierlijke bewerking van verschillende voorwerpen, waarbij spiraalvormige krullen het hoofdmotief der insnijding vormen.

Van de Papoe'sche talen vindt men een groot aantal woordenlijsten in afzonderlijke werken en tijdschriftartikelen. Slechts het Noforsch is oppervlakkig bekend, doch ook van andere gedeelten van Nieuw-Guinea wordt onze taalkennis langzamerhand grooter; vooral de zendelingen leveren op dit gebied verdienstelijk werk. Over de taal der Jautefa's aan de Humboldtbaai vindt men gegevens in een opstel van Prof. Kern, Bijdr. t. T. L. en Vlk. VIe volgr. Dl. VII, (1900), bl. 139 vlg.

PARA-RUBBER. Zie CAOUTCHOUC.

PARADIJSVOGEL. Zoowel in hun inwendigen bouw als door den vorm van snavel, pooten en vleugels zijn de paradijsvogels (*Paradiseidae*) nauw verwant met de kraaien. Nieuw-Guinea is het eigenlijk vaderland der Paradijsvogels, verder komen zij voor op de eilanden ten Oosten van Celebes, met name Halmahéra, de eilanden tusschen Halmahéra en N.-Guinea, om op de Aroe-eilanden en Australië te eindigen. De echte *Paradisea's* zijn overbekend, zij behoeven geen nadere beschrijving; we herinneren slechts aan *P. apoda*, met zijpluimen van heldergeel overgaande in chocoladebruin, dicht gezette, heerlijk verlengde vederen, die het geliefde damesornament zijn; deze vogel komt van de Aroe-eilanden en is thans door de vele vervolgingen zeldzaam geworden. *P. sanguinea* van Waigeoe, Gemien en Batanta heeft die bundels prachtpluimen helder karmozijn grijswit getipt, terwijl *P. minor* die versiersels schitterend geel gekleurd heeft voor de benedenhelft, en de bovenhelft van iedere veder wit is; deze vogel wordt gevonden op Nieuw-Guinea en naburige eilanden. De wijfjes zijn als regel buitengewoon eenvoudig gekleed, wat vooral treft bij deze zoo overdreven met goud en diamanten getooide mannetjes. De Paradijsvogels zijn echte boomvogels; zij zijn zeer levendig van aard, bewegen zich vlug door de boomen, Zij nestelen op boomen, bouwen vrijstaande nesten en leggen slechts weinig, meestal twee eieren, die bij de onderscheidene soorten zeer verschillend van kleur en teekening zijn. De mannetjes schijnen te beseffen, dat de mensch op hun tooi verzot is en mijden perhalve den jager. De inboorlingen van de Aroe-eilanden beloeren de Paradijsvogels in de boomen, waar zij zich doodstil houden; zij schieten ze met stompe pijlen, waardoor de vogel bedwelmd, niet dood, naar beneden valt. Elders, waar in het groot verzameld wordt voor den handel, gebruiken de inlanders moderne wapens.

In sommige streken behooren de Paradijsvogels tot de zaken, die als belasting worden opgebracht; aldus leveren b. v. de bewoners van Moeka op Waigeoe, onder het bestuur van den Sultan van Tidore, dezen jaarlijks eene schatting van Paradijsvogels, karèt of sagoe.

De handel in huiden van Paradijsvogels is in het Oosten niet onbelangrijk, sedert bijna drie eeuwen strekken de huiden tot een artikel van uitvoer; de hoofden der dorpen aan de kust koopen de huiden van de bergbewoners en verkoopen ze weder aan de Boegineezen, die hen op de kustvaart bezoeken. Te Ternate bestaat een uitgebreide handel in vogelhuiden. Vandaar en ook van Banda, Amboina en Menado uit worden jaarlijks vaartuigen uitgerust of jagers uitgezonden om Paradijsvogels te gaan halen. In 1911 werden ruim 43000 vogelhuiden, in de eerste plaats huiden van Paradijsvogels, van Ternate uitgevoerd. De Europeesche markten, waar de huiden verhandeld worden, zijn Parijs, Londen en Hamburg. In 1911 werden te Londen uit onze Oost-Indische koloniën aangevoerd en geveild 20698 Paradijsvogelhuiden, in 1913 werden aldaar geveild 17711 Paradijsvogelhuiden uit onze koloniën. Dit zijn getallen, die te denken geven. Het is dringend noodzakelijk dat de Nederlandsche regeering aan deze moordpartij in het groot een einde maakt en de veeren- en vogelhuidenhandel verbiedt, alvorens het te laat is.

De Javaansche naam, manoek déwâtâ, de Maleische boeroeng déwata, godenvogels, duiden op hun uiterlijk schoon.

PARAHOE. Zie VAARTUIGEN.

PARANG-GEBERGTE. Berglandje op Java, in het Krawangsche, residentie Batavia, dicht benoorden de grens der Preanger, beoosten het Tji Taroem dal. Het valt al van verre in het oog door zijn eigenaardigen vorm, veroorzaakt door de steilte en spitsheid der toppen (hoogste: Bongkok, 965 M., en Parang, 930 M.)

PARAPATI. Noordelijke, 2776 M. hooge top van den Marapi in de Padangsche Bovenlanden.

PARARATON, Zie JAVA. Geschiedenis.

PARASIETEN. Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

PARÉ PARÉ. Een zelfbesturend landschapje, gewoonlijk Si Paré Paré genoemd, behoorende tot de onderafdeeling Batoe Bahra, afdeeling Asahan, van het gouvt. Oostkust van Sumatra.

PARÉ PARÉ. Afdeeling van het gouv. Celebes en Ond., bestaande uit de onderafdeelingen Paré Paré, Pinrang, Ènrékang, Barroe en Sidènrèng-Rappang. Zij omvat de landschappen, welke vroeger de bondgenootschappen Adjatapparang en Masènrèmpoeloe vormden. Aan het hoofd staat een Assistent-resident met standplaats Paré Paré.

PARÉ PARÉ. Onderafdeeling der gelijknamige, tot het gouv. Celebes en Ond. behoorende afdeeling onder een controleur met standplaats Paré Paré. Zij omvat de landschappen Maloesĕ Tasi en Soepa.

PARÉ PARÉ. Een goed bevolkte kampoeng ter Westkust van Celebes, gelegen aan de gelijk-

namige baai met veilige ankerplaats, welke geregeld door stoomers van de Kon. Paketvaart Maatschappij bezocht wordt; standpl. van den Ass. Res. der gelijkn. afd. en van den controleur der gelijkn. onderafd.

PAREL EN PARELMOERVISSCHERIJ. Zie PAARL en PAARLMOERVISSCHERIJ.

PARENTEEL VERWANTSCHAPSSTELSEL, zie OUDERRECHT.

PARHOEDAMDAM-BEWEGING. De onder dezen naam bekende beweging in de Bataklanden dagteekent uit het jaar 1915. Haar naam zou juister pargoedamdam zijn, omdat onder de vele onverstaanbare woorden, die in een soort van geestelijke opwinding uitgestooten worden, herhaaldelijk *sigoedamdam* voorkomt.

Ongetwijfeld weerspiegelen zich hierin invloeden zoowel van de prediking der zending als van de werkzaamheid van Mohammedaansche propagandisten. De vatbaarheid voor deze opwinding is niet weinig verhoogd door de stille vereering van den in 1907 gesneuvelden Singa Mangaradja, den Bataksehen godvorst, aan wiens dood vele Bataks nog niet gelooven. Hij is voor hen een soort symbool, een middelpunt van nationale verwachtingen. Toen nu tengevolge van de nieuwe eischen des tijds de regeering krachtiger ingreep in tal van aangelegenheden en dit o.a. voor de bevolking meebracht zwaarder lasten in den vorm van heerendiensten en belastingen, vond de ontevredenheid met ons bestuur nieuw voedsel en sloeg de lang smeulende ontevredenheid uit tot een oplaaiing van „nationale” hartstochten. Dit gaf aanleiding tot ernstige rustverstoringen, die o.a. leidden tot den betreurenswaardigen moord op den controleur W. C. Muller.

Hoewel door het krachtig ingrijpen der regeering verdere excessen voorkomen zijn, en ook de zending door haar werk de verspreiding van onrust heeft weten te keeren, is daarmede de beweging nog niet uitgeroeid. Allerlei teekenen wijzen er op, dat ze zich over steeds grooter oppervlakte tot zelfs in de Karolanden verbreidt, doch niet openlijk optreedt. Men zie in deze oogenschijnlijk dwaze beweging den dieperen grond niet voorbij. Deze is een ontevredenheid over daden en maatregelen, die het volk in zijn nationale gevoelens en idealen hebben gekrenkt.

PARIAMAN. Onderafdeeling der afdeeling Batipoeh en Pariaman, residentie Sumatra's Westkust, grenzende ten W. aan den Indischen Oceaan. Het ressort bestaat in het W. uit laag land aan zee, en O.lijk uit de uitloopers van den Barisan en van de niet werkzame vulkanen Tandikat en Manindjau. Van groote beteekenis is geweest de aanleg van een zijlijn van het West-Sumatra-spoorwegnet door de onderafdeeling. Deze zijlijn vangt aan bij Loeboek Aloeng, loopt vandaar naar Pariaman, en is doorgetrokken tot Soengai Limau in de XII Kötö ($13\frac{1}{2}$ K.M. ten N. van Pariaman).

De bloei van dit land is vooral te danken aan de klappercultuur. De productie van copra neemt steeds toe, vooral het landschap XII Kötö is letterlijk vol geplant met klapperboomen. De copra geeft welvaart en eigen kracht aan dit door goede wegen doorsneden ressort, een Inlandsch centrum van groote belangrijkheid.

De onderafdeeling Pariaman is verdeeld in drie districten: XII Kötö, Pariaman en Oelakan.

De hoofdplaats Pariaman, standplaats van den controleur, ligt aan zee. Zij is omringd door verscheidene dorpen, die met haar een geheel uitmaken en maakt met haar goede wegen, haar belangrijke markt en Chineesche wijk en het nette haventje een goeden indruk. Er zijn slechts zeer enkele Eur. en 500 Vr. Oosterl.

PARIANGAN. District der onderafdeeling Fort van der Capellen (residentie Sumatra's Westkust). De uit een geschiedkundig oogpunt belangrijkste landstreek in dat district is de dubbel-nagari Pariangan—Padang Pandjang, gelegen op de Z.lijke helling van den Marapi, aan den weg van de spoorhalte Koeboe Karambil naar Fort van der Capellen, ruim 13 K.M. ten W. van laatstgenoemde plaats. Pariangan, de voornaamste der twee nagri's, wordt beschouwd als de oudste vaste nederzetting der Minangkabauers, hoogstwaarschijnlijk niet ten onrechte.

PARIGI. Onderafdeeling der afdeeling Midden-Celebes, zich uitstrekkende langs den W. oever der Tominibocht; bestaat uit de zelfbesturende landschappen Parigi en Moöetong, waarvan de verhouding tot het Gouv. is geregeld op den voet der korte verklaring; zie op hun namen.

PARIGI. Zelfbesturend landschap, behoorende tot de gelijknamige onderafdeeling, gelegen aan de Tominibocht tusschen Ampibabo en Saoesoe. De bevolking bedraagt 8000 zielen. De voornaamste plaatsen zijn Parigi (in 1915 ± 1200 zielen), standplaats van den onderafdeelingschef, waar eene kolonie is van wegens niet onder de bepalingen der strafwet vallende adatovertredingen uit hun land verbannen Balineezen, die daar met groot succes de padicultuur beoefenen, verder het nabij gelegen Parigi'mpoë, Pelawa en Toboli. De voortbrengselen van het landschap zijn rijst, maïs, boschproducten, paarden en buffels; de handel geschiedt hoofdzakelijk met Boegineezen en Chineezen, die van Makasser en Gorontalo uit een belangrijken handel in de Tominibocht drijven.

PARIGI (BOCHT VAN) of **DIRK DE VRIES BAAI,** het Westelijke gedeelte van de Panandjoengbaai, aan de Zuidkust van de residentie Preanger regentschappen, welke baai door het schiereiland Panandjoeng (zie aldaar) in twee deelen gesplitst wordt.

PARIGI'SCH. Zie TORADJA'SCHE TALEN.

PARKIET. Zie PAPEGAAI.

PARRA (PETRUS ALBERTUS VAN DER). Geb. te Colombo (Ceylon) in 1714, bekleedde een aantal betrekkingen in dienst der Comp. In 1728 als soldaat „van de penne” in Comp. dienst getreden, klom hij op tot assistent (1731), boekhouder (1732), onderkoopman, tevens collationist en boekhouder ter generale secretarie te Batavia (1736), koopman en geheimschrijver (1739), tweede secretaris van de Hooge regeering (1741), eerste secretaris (1747) en in hetzelfde jaar Raad extraordinair, daarna Raad ordinair (1751), en president van het college van heemraden (1752). In 1753 werd hij gedesigneerd tot commissaris van Bantam; in 1755 benoemd tot eersten raad 1761 tot Gouv.-Gen. aangesteld. Hij was een prachtlievend regent, vriend van officieel vertoon.

Hij overleed in 1775 te Weltevreden.

Tijdens zijn bestuur werd Siak veroverd en werden contracten gesloten met Bima, Soembawa, Dompo, Tambora, Sanggar en Papékat. zijn regeering was inzonderheid van beteekenis

voor de uitbreiding van het Nederlandsche gezag op Ceylon, waar de Comp. groote voordeelen uit den kaneelhandel trok.

PARTICULIERE LANDERIJEN. Aldus worden de soms zeer uitgestrekte landen genoemd, welke door de Compagnie en de haar opvolgende besturen aan private personen vervreemd zijn; aan dezen zijn belangrijke rechten tegenover de op die landen gevestigde opgezetenen toegekend. Gewoonlijk wordt, wat Java betreft, onderscheid gemaakt tusschen de particuliere landerijen bewesten de rivier de Tji Manoek en die beoosten de Tji Manoek, omdat de eerstgenoemden sinds 1836 aan een bijzonder reglement zijn onderworpen, dat voor de anderen niet geldt.

Terwijl voor een historisch overzicht verwezen wordt naar het art. in de groote Encycl. van N. I. volgen hier de voornaamste bepalingen van het nieuwe reglement, afgekondigd bij Ind. Stb. 1912 no. 422, gew. bij Ind. Stb. 1914 no. 385 en 1917 no. 497 artt. 6 en 7. De grondbeginselen van het oude Reglement, dat sedert 1836 van kracht is geweest, bleven daarbij weliswaar gehandhaafd, doch de rechten en verplichtingen van landeigenaar en opgezetenen werden scherper omlijnd, de waarborgen tegen misbruiken voor beide partijen vermeerderd. Allereerst vinden we nu eene omschrijving van het begrip opgezetenen, waaronder het Reglement verstaat inlanders en met hen gelijkgestelden, die op het landgoed hun hoofdverblijf of, bij gebreke van dien, hun werkelijk verblijf gevestigd hebben, met uitzondering van twee rubrieken, welke niettemin recht op verblijf aldaar hebben, t. w. 1°. van bezoldigde Gouvernements-, gewestelijke of gemeenteambtenaren en beambten met hunne gezinnen en 2°. van hen die, van elders afkomstig, voor bepaalden tijd hun arbeid of diensten aan het landgoed verbonden hebbende, zich aldaar bevinden. Aan zijn eigendomsrecht vermag de landheer de bevoegdheid niet te ontleenen hen of eenig opgezetene van zijn goed te verwijderen, anders dan in de gevallen bij het Reglement bepaald. Behalve voor niet geregeld bebouwde droge gronden (hoema's), welke na den oogst weder woeste grond zijn, moet voor het ontginnen en het in gebruik nemen van gronden, waarover de eigenaar de vrije beschikking heeft, wederom schriftelijke vergunning worden verleend, alle voorwaarden voor de ontginning en aanleg inhoudende. Uitdrukkelijk is verklaard, dat het erfpachtsrecht behalve vervreemd ook bezwaard (djoeal akad, djoeal gadé) mag worden, en is aan een en ander de voorwaarde verbonden, dat daarvan door of namens beide partijen aan den landeigenaar binnen eene maand wordt kennisgegeven. Voorts is nu uitgemaakt, dat Europeanen en m. h. g. g. niet, Vreemde Oosterlingen daarentegen wel het erfpachtsrecht kunnen verwerven. Wederom is er eene rechterlijke beslissing voorgeschreven om het erfpachtsrecht vervallen te doen verklaren; bij wanbetaling van een deel der opbrengst of wanpraestatie van verplichte diensten is dit uitgesloten. Naast de *joeké* en het *contingent*, waarvan de heffing berust resp. op het verkregen tevelde staande product en op schatting tijdens het rijpen van het gewas van het te verkrijgen product, de *tuin- en* de *grondhuur*, is thans nog eene andere wijze van de heffing van padi of veldgewassen wettelijk geoorloofd, bekend onder den naam van *padjĕg*, evenals het contingent steunende op vrijwillige overeenkomst met den planter, welke heffing wordt berekend voor een tijdvak van vijf tot tien jaren naar de normale opbrengst van het veld, terwijl als nieuwe *heffing* voorts is opgenomen die *van de vischteelt* op onder water gezette bouwgronden en in vischvijvers. Kan de heffing van contingent en padjĕg bij misoogst buiten de schuld van den rechthebbende worden vervangen door heffing van het $^1/_5$ deel van de bij den oogst vastgestelde opbrengst (tjoeké), bij algeheele mislukking van den oogst is in het geheel geen heffing toegelaten. De heffingen in natura aan tuinhuur en van de vischteelt mogen weder niet meer bedragen dan het $^1/_5$ deel van de opbrengst. De heffingen van gewassen en vruchtboomen kunnen bij onderling overleg ook worden opgebracht in geld of in zekere hoeveelheid bereid product. Ingeval van wanbetaling van eenige heffing wordt verwezen naar den gewonen weg van rechten (art. 95 j°. 87 R. O.), met vereenvoudiging van de wijze van executie. De diensten, waartoe de opgezetene jegens den eigenaar verplicht is, zijn geen andere dan die, welke zijn geregeld in het Reglement van 1836, n.l. het presteeren van heerendiensten tegen behoorlijke voeding voor bepaalde soorten van arbeid, ten hoogste 1 dag per week, te vorderen van mannelijke opgezetenen tusschen 16 en 50 j. De afkoopbaarheid hiervan, mede in stand gehouden, is nu verplichtend gesteld, doch de vaststelling van de afkoopsom voor het geheele jaar geschiedt buiten de opgezetenen om. Van de verplichting tot aanstelling van bezoldigde dorpshoofden kan de Gouv.-Gen. ontheffing verleenen ten aanzien van die gedeelten van particuliere landerijen, welke gelegen zijn binnen de grenzen van groote steden of daaraan onmiddellijk aansluiten; van die bevoegdheid is gebruik gemaakt ten behoeve van Batavia en Mr. Cornelis, alwaar door het Gouvernement bezoldigde wijkmeesters, schrijvers en boodschappers zijn aangesteld.

Beoosten de Tji Manoek worden ook in de residentiën Pĕkalongan, Sĕmarang, Soerabaja en Pasoeroean particuliere landerijen aangetroffen, die echter veel minder uitgestrekt zijn dan de eerstgenoemde, en waarover zie Van Dissel in T. N.-I. Maatsch. v. landb. en nijv. 1878

Hoezeer er naar gestreefd is de opgezetenen te beschermen tegen willekeur van de zijde van den landheer, zoo blijven de toestanden op de particuliere landerijen op Java in hun wezen vicieus, voornamelijk daar waar de Vreemde Oosterling als landheer optreedt. Intusschen zijn sinds 1909 particulieren uit den vreemde met uitgebreide kapitalen in sommige van deze landen betrokken geworden, hetgeen ongetwijfeld strekt tot bevordering van de ontwikkeling van ons koloniaal bezit, maar tevens de mogelijkheid opent voor moeilijkheden van politieken aard. Engelsch kapitaal maakte zich meester van de landen Nanggoeng en Djasinga, alsmede van de uitgestrekte Pamanoekan- en Tjiasĕmlanden; Fransch kapitaal van het land Tjibodas.

Behalve middels vrijwilligen verkoop is het thans ook mogelijk particuliere landerijen op Java tot het Landsdomein terug te brengen door een voor dit doel ontworpen nieuwen vorm van onteigening (Ind. Stb. 1911 no. 38), een uiter-

aard practisch middel tevens om verkoop van landerijen aan vreemdelingen te voorkomen. Het K. B., waarbij de wijze waarop zulks moet geschieden, is geregeld, vindt men in Ind. Stb. 1912 no. 480 j°. 1917 no. 635. Voorts is bepaald dat, ingeval op deze wijze slechts een gedeelte van een particulier land tot het Landsdomein wordt teruggebracht, mede ten aanzien van het overige gedeelte de rechten en verplichtingen van den eigenaar met betrekking tot het vorderen van diensten van de opgezetenen en het aanstellen van hoofden vervallen. Voor de algeheele terugbrenging van de particuliere landerijen tot het domein zal ± 400 millioen gulden noodig zijn.

Ulto. 1915 waren er op Java 582 particuliere landerijen groot 1.344.853 bouws met 1.832.776 opgezetenen, waarvan 171 toebehoorende aan naamlooze vennootschappen (ook vele Chineezen brachten hunne landen in naaml. venn. in) groot 984.192 bouws met 1.129.797 opgezetenen; 68 aan Europeanen groot 136.016 bouws met 248.018 opgezetenen; 189 aan Chineezen groot 210.563 bouws met 405.802 opgezetenen, en 154 aan andere Vreemde Oosterlingen of inlanders groot 14.082 bouws met 49.159 opgezetenen.

In de Buitenbezittingen komt een vorm van grondbezit voor, die gelijkenis vertoont met de particuliere landerijen op Java. Men vindt die blijkens den Reg. Alm. vrij veel in de residenties Sumatra's Westkust en Benkoelen, het gouv. Celebes en Ond. en de residentie Menado; de meeste dezer ondernemingen zijn van geringe uitgestrektheid. Eigenaren zijn zoowel Europeanen als Chineezen en inlanders.

PASAGI of **PĔSAGI.** Onwerkzame, 2231 M. hooge vulkaankegel ten O. van de Ranau in de residentie Benkoelen, die met den Koekoesan en over een ruim 1200 M. hooge waterscheiding (grens Benkoelen en Palembang) met den Gigoek verbonden is.

PASAH. Zie FASCH.

PASAN-RATAHAN-PONOSAKAN. Vroeger uit drie districten bestaan hebbend district der onderafdeeling Tondano, afdeeling Menado der gelijknamige residentie, onder een 1ste districtshoofd met den titel van majoor. Het is het grootste, doch minst bevolkte district van de onderafdeeling Tondano en zeer bergachtig. De bevolking van het vroegere district Ponosakan is afkomstig uit Bolaäng Mongondou. Zij is flink gebouwd, goedig en ijverig. Het district telt ongeveer 6000 zielen.

PASANGGRAHAN. Gebouw, bestemd tot tijdelijk verblijf voor personen in 's lands dienst, die zich op reis bevinden. Ook door particuliere reizigers kan daarvan gebruik worden gemaakt.

PASAR (MAL., LAAG-JAV., SOEND.), pĕkĕn, (HOOG-JAV.). [Zie ook PAKAN]. Door sommigen — misschien ten onrechte, zie Veth, Uit Oost en West, bl. 363 — afgeleid van het Perzische b â z â r; door Nederlanders gewoonlijk p a s s e r, soms wel p a s s a r, geschreven en uitgesproken. Markt, marktplaats, marktdag.

Met den naam p a s a r wordt op Java ook een week van 5 dagen (lĕgi, paing, pon, wagé, kliwon) aangeduid, aldus genoemd naar de 5 markten ,die op 5 verschillende plaatsen in de buurt dagelijks bij beurten gehouden worden.

In Benkoelen wordt een dorp of wijk, waar de winkels zijn, markt gehouden wordt en de vreemdelingen vertoeven, pasar genoemd; zulke pasars staan direct onder het Europeesch bestuur. In Palembang noemt men pasars o. a. de plaatsen waar vreemdelingen, die zich in de binnenlanden vestigen, zich zooveel mogelijk behooren te verzamelen; zij zijn meest in de onmiddellijke nabijheid der (Europeesche) etablissementen gevestigd.

Pasar malĕm (vulgo: pasar gĕlap) is een bekend Javaansch feest, dat een week duurt, met de garĕbĕg poeâsâ samenvalt en in alle grootere plaatsen gevierd wordt en wel 's avonds (vandaar de naam).

PASAR GĔDÉ of KOTTA GĔDÉ. Zie ald.

PASÈ. Verzamelnaam voor de Oostelijke landschappen der afdeeling Noordkust van Atjèh, waarover in de middeleeuwen het rijk van dien naam zich uitstrekte.

Voor Pasè's verleden zie BLANG MÈ. Aan het daar medegedeelde kan thans nog de merkwaardige vondst worden toegevoegd van het in Minjè Toedjŏh gelegen graf eener in 1389 overleden vorstin, wier grafsteenen zoowel van Arabisch als van een verloopen Oud-Javaansch schrift zijn voorzien. Zie Oudh. Versl. 1915, 3, p. 127—130.

PASÈK (fasik, ARAB.) is iemand, die volgens de Mohammedaansche wet niet van onberispelijken levenswandel is, doordat hij zich, bijv., voortdurend aan kleine zonden en wetsovertredingen schuldig maakt, of ketterche opvattingen huldigt. Zulk een persoon mag volgens de Moslimsche wet niet als een betrouwbaar getuige in rechte beschouwd worden en kan, bijv., ook niet geldig als naaste manlijke bloedverwant (*wali*) optreden tot het uithuwelijken zijner vrouwelijke bloedverwanten (vgl. ISLAM, III, c). Iemand, die daarentegen naar wettelijken maatstaf van onberispelijken levenswandel is, wordt *'adl* genoemd.

PASĔMAH (of **PASOEMAH,** ten rechte **BĔSĔMAH-)LANDEN.** L a n d b e s c h r ij v i n g. Onderafdeeling van de afdeeling Palembangsche Bovenlanden, een oppervlakte beslaande van 1910 K.M²., met een zielental van ongeveer 38.000 (ult° 1915); hoofdplaats Pagar Alam (zie aldaar), de zetel van een controleur. Zij bestaat uit het grootste deel van de vroeger onafhankelijke Pasĕmahlanden, en omvat het gelijknamige district, dat verdeeld is in de onderdistricten *a.* Pagĕr Alam en *b.* Bandar. De Pasĕmahlanden vormen in den Boekit Barisan een plateau van gemiddeld 500 tot 1000 M. hoogte, dat in het N. wordt afgesloten door het Goemaigebergte (zie Sĕmĕndo), in het Z. door den G. Patah (2817 M.) en G. Bĕpagoet (2732 M.), terwijl in het O. de G. Loemoet (2056 M.) en de G. Soemoer (1403 M.) het scheiden van de Sĕmĕndo-landen (zie SĔMĔNDO); in het W. verheft de alles beheerschende G. Dĕmpo zich tot 3046 M. Dit uitgestrekt plateau, dat ongeveer 50 K.M. lang en op het smalste gedeelte nog 10 K.M. breed is, maakt met de grootsche bergketenen en de hoog daaruit oprijzende vulkanen een overweldigenden indruk. De helling van het plateau naar het N.W. daalt geleidelijk van 800 tot 200 M.

B e v o l k i n g. De Pasĕmahers, die tot het Maleische ras behooren, hebben in hooge mate den Javaanschen invloed ondergaan; zij beweren zelfs van Modjopahit afkomstig te zijn. De Pasĕmaher is van middelbare grootte, en van stevigen

lichaamsbouw. Als kenmerkende eigenschappen worden genoemd: zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid, mededeelzaamheid, zorgeloosheid, een zeer flegmatiek en passief karakter; de Pasĕmahers zijn verder arglistig en achterdochtig, wraakzuchtig, leugenachtig en diefachtig. Zij zijn nog grootendeels Heidenen; zij vereeren goden en geesten en laten ook de zielen der voorouders in die vereering deelen. Afgodsbeelden ontbreken.

De taal is het Bĕsĕmahsch dialect van het zoogenaamde Midden-Maleisch, dat naast een groot aantal oorspronkelijke woorden Maleische, Rĕdjangsche en Javaansche bestanddeelen bevat. Hun instellingen komen in vele opzichten overeen met die van de overige bewoners der binnenlanden van Palembang.

Economische toestand. Zoowel het eigenlijk plateau als de dalen der rivieren zijn zeer vruchtbaar, terwijl de waterrijkdom mede helpt om dit gebied buitengewoon geschikt te maken voor den aanleg van sawahs. Bovendien zijn de berghellingen (met name die van den Dĕmpo) zeer geschikt voor Europeesche cultures (koffie en thee). Reeds zijn een viertal Europeesche koffieondernemingen in exploitatie, terwijl in de laatste jaren meerdere perceelen in erfpacht werden uitgegeven. Verder worden er met succes geteeld: tabak, aardappelen en karèt (ficus).

Men vindt op dit hoofdplateau een onafzienbare alang-alangvlakte, waar het vee weidt; de veestapel bestond ult° 1912 uit ruim 5000 runderen, bijna 7000 buffels, ruim 4000 geiten en eenige schapen, varkens en paarden.

De binnenlandsche handel is levendig; de nog gebrekkige verkeerswegen, waarin echter steeds meer verbetering wordt gebracht, zijn een ongunstige omstandigheid voor de economische ontwikkeling van de Pasĕmahlanden. Bij het ontwerpen van de Zuid-Sumatra-spoorwegplannen heeft men ook rekening gehouden met deze streken; van uit Moeara Enim zal de spoorweglijn worden verlengd, eenige K.M. bezuiden Lahat, tot Tĕbat Sĕbĕntoer, aan den voet der Pasĕmah-hoogvlakte gelegen, terwijl van Tandjoeng Raja uit mettertijd in Z.-O.-lijke richting naar Pagĕr Alam een zijlijn van de hoofdlijn Palembang—Benkoelen zal worden aangelegd.

Geschiedenis. Zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

PASIR. Voormalig zelfbesturend landschap, omvattende het stroomgebied van de gelijknamige rivier met omgeving. In 1908 werd het landschap op verzoek van den sultan bij het rechtstreeks bestuurd gouvernementsgebied ingelijfd. Het vormt thans eene onderafdeeling der afdeeling Zuid-Oostkust van Borneo der residentie Z en O. Afd. van Borneo.

De W. helft van Pasir is bergachtig en wordt van het Z. naar het N. doorstroomd door de Kĕndilo; het O. gedeelte is vlak. De eigenlijke Pasireezen zijn Maleiers; Orang badjo worden aan de kust gevonden, terwijl Boegineezen in de hoofdplaats en op verschillende plaatsen langs de rivier wonen.

PASIR (RIVIER). Rivier aan Borneo's Z.O. Zie vorig artikel.

PASIR-PASIR (IKAN) (MAL.). Zie ZEEBAARS.

PASIR PĔNGARAJAN. Hoofdplaats der onderafd. Rokan, afd. Bĕngkalis, gouv. Oostkust van Sumatra.

PASISIRAN, of strandprovincies, naam van dat deel der Javasche buitenprovinciën van het rijk Mataram (de tegenwoordige Vorstenlanden), hetwelk aan de Jaya-zee gelegen was (Pĕmalang, Dĕmak, Pati, Toeban, Soerabaja).

PASOEMAH. Zie PASĔMAH.

PASOEROEAN. Landbeschrijving. Een der residenties van Oost-Java, sinds 1 Januari 1901 bestaande uit de toenmalige residenties Pasoeroean en Probolinggo (Ind. Stb. 1900 no. 334). Zij wordt ten N. door de straat van Madoera en ten Z. door den Indischen Oceaan bespoeld, ten O. begrensd door het gewest Besoeki en ten W. door de residenties Kediri en Soerabaja. De oppervlakte van dit gewest bedraagt 8767 K.M^2.; ultimo 1905 telde de bevolking ruim 2 millioen zielen of 231 per K.M^2. Het aantal Europeanen bedroeg 5400, dat der Chineezen 13200, dat der Arabieren ruim 1900, terwijl er nog 85 andere Vreemde Oosterlingen woonden.

Het gewest is voor een groot deel bergachtig; langs de Noordkust heeft men een vlakke strook, de vlakten van Pasoeroean en Probolinggo geheeten, zich uitstrekkende van de West- tot de Oostgrens van het gewest en bestaande uit kwartaire afzettingen, en langs de kust, waar men vele vischvijvers vindt, uit een smalle strook alluviaal zand en zeeklei, blauwgrijs van kleur. Verder ligt in dit gewest nog de vlakte van Malang met een geringe helling van Noord naar Zuid, waarin men vindt: de afdeelingshoofdplaats Malang op 445 M. en de districtshoofdplaatsen Singâsari op 480 M., Kĕpandjèn op 335 M., Toerèn op 340 M. en Boeloe lawang op 396. M. boven zee. In het laagste Zuidwestelijk deel van de vlakte, nabij Soemberpoetjoeng, (295 M.) heeft de Brantas-rivier zich eene bedding van 100 M. diep gegraven in het vulkanisch materiaal, waarmede de geheele vlakte van Malang is bedekt. In de afdeeling Loemadjang ligt de vlakte van Loemadjang, bestaande uit den bijna horizontaal loopenden Zuidoostelijken voet van den Sĕméroe en dien van den Lamongan. Behalve de bovengenoemde grootere vlakten heeft men langs het Zuiderstrand van de afdeeling Malang nog enkele kleine zandvlakten. Overigens is het gewest geheel bergachtig: de Pĕnanggoengan 1649 M, het Ardjoenâ-gebergte met de toppen Widâdarèn (3333 M.), Walirang (3150 M.) en Kĕmbar (3030 M.), de Andjasmârâketen, de Kĕloet (1731 M.), en de Kawi, hoogste top de G. Boetak, 2859 M. boven zee. In het midden van het gewest liggen het Tĕnggĕrgebergte en de Sĕméroe; zie op die namen en AJĔG-AJĔG.

De voornaamste rivier van dit gewest is de Kali Brantas (zie JAVA); voorts de Kĕdoenglarangan of rivier van Bangil, de kali Wĕlang of kali Kraton, welke de sawah's van de suikerfabriek Alkmaar doorstroomt, aldaar den schoonen, 27 M. hoogen waterval Baoeng vormt en ten N. van de districtshoofdplaats Kraton in zee valt; de Kali Gĕmbong of rivier van Pasoeroean, welke door de hoofdplaats stroomt; de kali Oemboelan, lager kali Kĕpandjèn en van de districtshoofdplaats Rĕdjâsâ tot de monding kali Rĕdjâsâ geheeten (zij wordt gevoed door de bekende bron Oemboelan met een capaciteit van 4—6 M^3 in de seconde); de Pandan laras, welker water, in verscheidene waterleidingen

verdeeld, bij Kraksaän de zee bereikt; de Tjangkahan, die van den top Soëng (Jang-gebergte) komende, door een ravijn van 1500 M. diep stroomt en nabij Djaboeng in zee valt; eindelijk de kali Mantikan, die bij de desa van dien naam niet ver van de Besoekische grens, de zee bereikt. Tot het stroomgebied van de Zuidkust behooren in de afdeeling Malang slechts kleine rivieren, maar in de afdeeling Loemadjang komen grootere rivieren van het stroomgebied van den Indischen Oceaan voor, o. a. de Bĕsoek-sĕmoet, de Moedjoer en de Bĕsoek-Sat, alle op den Sĕméroe ontspringende, de kali Bĕndåjoedå, eene belangrijke rivier met de zijtakken Grobogan en Mådjå of Bĕtåtå, welk laatste door de hoofdplaats Loemadjang stroomt, en de Djatiråtå, grensrivier met Bĕsoeki.

Door middel van talrijke bevloeiingswerken, waarvan wij alleen de uitgebreide Pĕkalènwerken in de afdeeling Kraksaän en de Patagoehanwerken in de afdeeling Bangil noemen, wordt het water der bergstroomen voor den natten rijstbouw en voor de suikerrietcultuur benut. Rondom den Lamongan ligt in een wijden kring een gordel van bergmeren; de voornaamste zijn Ranoe Klakah, R. Pakis, R. Bĕdali op de Westelijke, R. Agoeng, R. Sĕgaran op de Oostelijke, R. Lading en R. Logoeng op de Zuidelijke helling van den vulkaan. Het zijn oude eruptiepunten of kraters met water gevuld. De R. Klakah, het meest bekende, is 34 M., de R. Pakis zelfs 95 M. diep. De meren van Klakah, Pakis en Bĕdali zijn om hunne schoonheid bekend.

Aan nuttige mineralen schijnt de residentie Pasoeroean arm. Vermelding verdient als product van uitvoer alleen de zwavel, die verkregen wordt uit den krater van den Walirang. Dit mineraal wordt door de zwavelwinners afgevoerd naar de districtshoofdplaatsen Pandakan of Porong en daar voor ongeveer *f* 3 per pikoel aan Chineezen verkocht.

Pasoeroean is een der vruchtbaarste en welvarendste gewesten op Java. De rijstcultuur staat er op een hoogen trap; de gemiddelde opbrengst per bahoe is er hooger dan in eenig ander gewest van Java. De Gouvernements-koffiecultuur heeft op Java het meest in dit gewest gebloeid, met name in de afdeeling Malang. Men heeft in dit gewest talrijke erfpacht ondernemingen, waarop ook nog koffie, doch overigens veel peper, cacao, kina, rubber, kapok, suikerriet en enkele andere gewassen geteeld worden; totaal 332, waarvan in de afd. Malang 198, afd. Loemadjang 113. Behalve de bovengenoemde landbouwondernemingen, heeft men in dit geweest 29 suikerfabrieken, waarvan één, Kĕdawoeng, gedreven wordt op het eenige particuliere land dat in dit gewest voorkomt en ook Kĕdawoeng heet. De grootste suikeronderneming, niet alleen van Pasoeroean maar ook van geheel Java, is Djatiroto in de afdeeling Loemadjang, toebehoorende aan de Handelsvereeniging Amsterdam. Hier wordt voor verreweg het grootste gedeelte geplant op erfpachtsgronden. In tegenstelling met de tabakscultuur in het Bĕsoekische plant in dit gewest de inlander zelf op eigen grond en levert het product aan de onderneming; deze verstrekt alleen het zaad.

B e v o l k i n g. Deze bestaat uit Javanen en Madoereezen; in de voormalige residentie Pasoeroean is zij voor $^{2}/_{3}$ Javaansch en in het voormalige Probolinggo voor $^{4}/_{5}$ Madoereesch, behalve die van de afdeeling Loemadjang, die weder overheerschend Javaansch is. De Inlandsche ambtenaren zijn echter bijna allen van Javaansche afkomst. De Madoereesche bevolking is over het algemeen arbeidzamer en meer tuk op winst of hoog arbeidsloon dan de Javaansche; zij is spaarzamer en komt dan ook eerder tot welstand. Ten gevolge van de hartstochtelijke geaardheid der Madoereezen komen doodslag en verwonding veel onder hen voor; sluipmoorden daarentegen zelden. In de afdeeling Pasoeroean wonen in 39 hoog gelegen desa's, in het Tĕnggĕrgebergte, de Tĕnggĕreezen (zie op dat woord), die ook in eenige desa's van de afdeeling Probolinggo voorkomen.

De voornaamste middelen van bestaan van de bevolking zijn de rijstbouw, die op den vruchtbaren, grootendeels vulkanischen bodem van dit gewest zeer goed slaagt, de teelt van verschillende eenjarige (handels- en voedings-) gewassen, de arbeid op landbouwondernemingen en op de hoofdplaatsen, ook handwerksnijverheid. Verder de zeevisscherij, die hoofdzakelijk aan de Noordkust beoefend wordt, en slechts bij uitzondering aan de Zuidkust. Eveneens van belang is de teelt van zoutwatervisch in speciaal daarvoor nabij het strand aangelegde vijvers (tambaks); deze besloegen in 1903 een gezamenlijke oppervlakte van ongeveer 6000 bouws, waarin vooral de „bandĕng" wordt gekweekt. Voorts is de veestapel niet onbelangrijk; in 1906 telde het hoornvee (runderen en buffels) ruim 460.000 dieren en was de sterkte van den paardenstapel bijna 53.000 stuks.

De middelen van verkeer zijn de staatsspoorweg van Soerabaja over Bangil, Pasoeroean, Probolinggo en Klakah naar Banjoewangi, met zijtakken van Bangil over Malang naar Blitar en Kediri, en van Klakah over Loemadjang naar Pasirian. Verder heeft men particuliere stoomtramwegen: van Pasoeroean over Kĕdjajan naar Poerwosari en de halte Sèngon met een zijtak van Kĕdjajan naar Bĕkasi-oost; van Malang Noordoostwaarts via Mĕndit naar Toempang, Noordwestwaarts over Pĕndĕm, Karangploso en Singosari terug naar Malang en vandaar Zuidwaarts over Boeloelawang naar Gondanglĕgi, met zijtakken vandaar Westwaarts naar Kĕpandjèn en Oostwaarts naar Dampit, eindelijk van Probolinggo over Kraksaän naar Païton. Behalve deze ijzeren wegen heeft men den grooten postweg langs de Noordkust met uitstekende, breede zijwegen van Pasoeroean naar Malang en van Probolinggo naar Loemadjang. Overigens zijn alle belangrijke plaatsen door breede, goed onderhouden grindwegen onderling verbonden.

De residentie Pasoeroean is belangrijk wegens de Hindoe-oudheden, die men er vindt. Zie hiervoor het artikel OUDHEDEN.

Voor G e s c h i e d e n i s zie de groote Encycl. van N. I. en het art. JAVA. G e s c h i e d e n i s in deze beknopte Encycl.

B e s t u u r. Administratief is het gewest verdeeld in 6 afdeelingen: Pasoeroean, Bangil, Malang, Probolinggo, Kraksaän en Loemadjang, waarvan de eerste drie tevens regentschappen vormen; het vierde regentschap van het gewest is Probolinggo, dat de laatstgenoemde drie afdeelingen bevat.

PASOEROEAN. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, van welke zij een der vier Noordelijke afdeelingen uitmaakt, groot 863 K. M². De afdeeling telt 2 contrôle-afdeelingen en 5 districten, met name: Pasoeroean met de districten Pasoeroean, Wangkal (hoofdpl. Kĕdjajan), Kĕbontjandi (hoofdpl. Gondang Wètan) en Grati (hoofdpl. Grati Toenon) en Tĕnggĕr met het district Tĕnggĕr (hoofdpl. Poespo). De hoofdplaats der afdeeling is Pasoeroean (zie ald.).

PASOEROEAN (in het Hoog-Javaansch Pasĕdahan) en door de Javanen veelal Gĕmbong genoemd, de hoofdplaats van het gewest, het regentschap, de afdeeling en het district van dien naam, ligt aan Straat Madoera en heeft eene veilige reede. Reeds in het begin der 16e ceuw bestond de stad; twee eeuwen later was zij de hoofdplaats van het rijk van Soerapati. Voor een 30tal jaren nog de vierde in rang onder de handelssteden van Java, is zij sedert het in exploitatie komen van de staatsspoorlijn Soerabaja — Malang, wat het vertier betreft, zeer achteruit gegaan; toch wordt nog veel koffie en suiker (van dit laatste artikel per jaar ± 2½ mill. pikoel) van Pasoeroean verscheept. Op het eind van 1882 bedroeg de bevolking 38.800 en op het eind van 1905 slechts 28.500 zielen, waaronder 670 Europeanen, 2360 Chineezen, 200 Arabieren en 60 andere Vreemde Oosterlingen.

Pasoeroean is overeenkomstig den landaard der bevolking verdeeld in wijken. Vroeger zag men in de hoofdstraat van de Europeesche wijk tal van fraaie heerenhuizen als villa's gebouwd; vele daarvan zijn thans vervallen; zij zijn door Chineezen opgekocht. De Chineesche wijk bestaat uit verscheidene straten met zeer fraaie huizen, waarvan vele, en wel de aanzienlijkste, volgens Europeesch model zijn gebouwd. Om de Europeesche en Chineesche wijken liggen de kampongs der Javanen en Madoereezen. Pasoeroean heeft een fraai residentiehuis, eene nette regentswoning, eene in 1857 vernieuwde Protestantsche en eene in 1895 voltooide Roomsch-katholieke kerk, eene moskee, een fraai societeitsgebouw, enz. Vooral dient genoemd te worden het proefstation voor de suikercultuur met in 1904 opgerichte gebouwen en uitgestrekte proeftuinen. De stad wordt thans electrisch verlicht. Bij Ind. Stb. 1918 n°. 320 is met ingang van 1 Juli 1918 voor de hoofdplaats Pasoeroean een gemeenteraad ingesteld. Een stoomtram loopt van de hoofdplaats naar Waroengdåwå en van daar naar Bĕkasi Oost en naar Sèngon.

PASSAAT. Zie KLIMAAT.

PASSAR, PASSER. Zie PASAR.

PASSENSTELSEL. Onder den term „Passenstelsel" wordt verstaan het contrôle-systeem, uitgeoefend op in Nederlandsch-Indië reizende en trekkende Inlanders en Vreemde Oosterlingen, waarbij het voeren van een door de bevoegde autoriteit afgegeven reispas voor hen een eerste vereischte is. Dit stelsel was tot voor korten tijd in tal van regelingen samengevat en leverde eene groote belemmering op voor de bewegingsvrijheid der betrokkenen; in de laatste jaren zijn die belemmeringen grootendeels opgeheven. Het reizen van Inlanders en Vreemde Oosterlingen op Java en Madoera en van die gebiedsdeelen naar de Buitenbezittingen is aan geene beperking meer onderworpen. Voor de Buitenbezittingen heeft men thans één (nog niet in werking getreden) „Reisregeling voor de Buitenbezittingen" (Ind. Stb. 1918 no. 694), waarbij een herziening der betrekkelijke ordonnanties in milden zin heeft plaats gehad.

PATA LIMA, PATA SIWA. Zie bij CERAM en KAKI(H)AN-VERBOND, OELIASERS; en OELI-LIMA, OELI-SIWA.

PATAH SAMBILAN. Een 2591 M. hooge, niet meer werkzame vulkaan op het punt, waar de Padangsche Boven- en Benedenlanden en Djambi aan elkaar grenzen.

PATANI. Tidoreesch district beslaande het Zuidoostelijk schiereiland van Halmahéra, grenzende aan de districten Maba en Wéda. Oorspronkelijk tien negoryen tellende, hebben deze zich tot een enkele kampong, Gam Soengi, bij de uiterste punt van het schiereiland op ongeveer 128° 43′ O.L. vereenigd. De bevolking spreekt een eigen dialect en houdt zich bezig met landbouw, vischvangst, een weinig handel met Gébé en het vervaardigen van mandjes en hoeden van pandanbladeren en orchidee stengels.

PATAT (SOEND.). Zie MARANTA.

PATERNOSTEREILANDEN, liggen met Poelau Tĕngah en de Postiljoneilanden (Poelau Sabalana) tusschen Celebes en Soembawa en behooren tot de afdeeling Makasser van het gouv. Celebes en Onderh.

Het Z.W.-lijkste, kleinste plateau bevat de kale Maria Reigersbergen- en Zandbuisbanken.

Op een N.O. daarvan gelegen, veel grooter plateau, liggen de eigenlijke *Paternostereilanden,* waarvan de meeste begroeid, doch slechts enkele bewoond zijn door Boegineezen, die van vischvangst en klappercultuur leven en handeldrijven op Makasser. Het grootste, O.lijkste plateau wordt ingenomen door de *Postiljoneilanden,* waarvan alleen het O.lijke, zeer steil uit zee oprijzende gedeelte bekend is. Op Sabalana, het grootste eiland, vindt men één Europeeschen opzichter van de klappercultuur, op het N.W. daarvan gelegen Balobaloang woont het inlandsche hoofd, belast met het beheer der groep. Ook in gedroogde visch en in schildpad wordt levendige handel gedreven.

PATERNOSTEREILANDEN (KLEINE) of **BALABALAGANEILANDEN.** Een groep onbewoonde, veel door visschers bezochte, eilandjes en riffen in het Z.lijk deel van Straat Makasser.

PATI. Afdeeling en regentschap der residentie Semarang, metende 1430 K.M². met eene bevolking op ultimo 1915 van 478000 zielen, waaronder 540 Europeanen en 4400 Vreemde Oosterlingen, waarvan het grootste deel Chineezen; verdeeld in twee contrôle afdeelingen: Pati met de districten Pati, Kajèn en Tĕlågåwoengoe, en Djoeana met de districten Djoeana, Djakènan en Tajoe.

Het land bestaat uit een alluviale vlakte, die eene richting Zuidwest-Noordoost heeft, en tegen de grens met Koedoes aan, en ook daarover, zeer laag en moerassig is; de aldus tot beide afdeelingen behoorende Råwå gĕdé, watert af door de kali Djoewånå. De afdeeling is buiten de Råwå gĕdé zeer vruchtbaar; men vindt in de vlakten mooie rijstvelden en aan de kust vischvijvers.

Er zijn 3 suikerfabrieken, 4 erfpachtsondernemingen, gedreven op 11 erfpachtsperceelen,

waarop koffie, kapok, rubber, specerijen en inlandsche gewassen worden geteeld, en 3 houtvesterijen. Verder heeft men er twee vergunningen tot het winnen van tras, in handen van de Moeria Tras Exploitatie maatschappij te Amsterdam, welke onderneming geheel Java van tras voorzag.

PATI. Hoofdplaats van gelijknamige afd. regentschap, contrôleafd. en distr. van de res. Semarang, aan den grooten postweg en aan de stoomtramlijn Semarang—Lasĕm.

Doordat de vroegere residentie Japara bij Semarang is getrokken (zie aldaar), is de hoofdplaats Pati in beteekenis achteruitgegaan, ofschoon men er nog een drukken kleinhandel heeft. Op ultimo 1915 bedroeg de bevolking ruim 18000 zielen, waarvan een 250 tal Europeanen, ruim 2100 Chineezen, een 50 tal Arabieren en 30 andere Vreemde Oosterlingen.

PATIENTIE (STRAAT). Ruime, zeer diepe straat tusschen de hooge Z.W.kust van Halmahéra en het bergachtige eiland Batjan.

PATIH of pĕpatih (op West-Java papatih), naam van een Inl. ambtenaar op Java. Zie BESTUUR pag. 63. De rijksbestuurders in de Vorstenlanden heeten pĕpatih dalĕm.

PATIMAH (AKAR, KĔMBANG) (BATAV. MAL.). Zie ANASTATICA.

PATIPI. Zie ONIN.

PATIRO. Rivier in Boné. Zie CELEBES, DE ZUIDARM.

PATJAR KOEKOE (JAV., SOEND.). Zie LAWSONIA.

PATJĔT. Naam op Java voor een Springbloedzuiger, *Haemadipsa javanica*, in het Maleisch Patjat. Gewone bloedzuigers worden in het Maleisch en Javaansch lintah genoemd.

De naam „Spring"-bloedzuiger is eigenlijk minder juist; de dieren bewegen zich voort als spanrupsen, met vrij groote snelheid, zij leven in bosschen, laten zich op den voorbijganger neervallen of hechten zich onmiddellijk aan zijn huid of kleederen, als hij langs een tak strijkt.

PATJITAN. Afdeeling, regentschap en contrôle-afdeeling van de residentie Madioen, groot 1410 K.M.². Geographisch behoort de afd. Patjitan meer bij de res. Soerakarta dan bij Madioen, omdat zij van de laatste gescheiden is door eene reeks bergruggen, die de gemeenschap met deze afdeeling zeer bemoeielijken, terwijl de verbindingsweg met de res. Soerakarta zooveel gemakkelijker en korter is. Men treft in deze afd. een aantal fraaie druipsteengrotten aan, o. a. de „goewâ kalak" in de desa Sĕndang gelegen, niet ver van de Soerakartasche grens, en O.lijk van de hoofdplaats de druipsteengrot van Ngĕmbang vóór de desa Toelakan.

Einde 1915 woonden er in de afdeeling 244.000 menschen, waarvan 40 Europeanen en 270 Chineezen. De inlandsche bevolking van de geheele afdeeling is goedaardig van natuur en vertoont een geheel ander type dan die b.v. van de Zuidelijk aan haar grenzende afdeeling Ponorogo. De criminaliteit is gering. Men vindt in deze afd. slechts weinig bosch, tengevolge der groote ontwouding in vroegeren tijd. Het Zuidwestelijk deel van het regentschap is schaars bevolkt en onvruchtbaar; de overige deelen zijn wat beter, ofschoon evenmin bevloeibaar als de overige gronden. De beste bouwvelden (sawahs) zijn gelegen in de vlakten van Lorog of Ngadirâdjâ en van Patjitan, Ardjâsari en Mangoenhardjâ, omdat zij daar van levend water kunnen worden voorzien. Wegens de onbevloeibaarheid van de geheele afdeeling, op de genoemde 4 vlakten na, legt de bevolking zich in het algemeen meer toe op handwerken als goud-, zilver- en ijzersmeden, timmeren, steen- en pottenbakken en weven, dan op den landbouw. De kalklaag tusschen de breccieën bij Tĕgalombo levert een buitengewoon goede kalk.

PATJITAN. Hoofdplaats van afdeeling, regentschap en district van denzelfden naam in de residentie Madioen. De bevolking telde in 1905 7000 zielen, waarvan 30 Europeanen en 250 Chineezen; sedert dat tijdstip is het zielental belangrijk vooruitgegaan. Steil gebergte sluit aan drie zijden de plaats in, die in de vlakte ligt, bijzonder mooi tusschen rijstvelden en boschjes ongeveer $3^1/_2$ K.M. van de zee af, en aan de rijkbelommerde wegen naar Solo en naar Ponorogo.

PATJOENG (SOEND.). Zie PANGEI.

PATMA (MAL., SOEND.). Zie RAFFLESIA.

PATOEHA. Vulkanisch gebergte halfweg Bandoeng en de Zuidkust van Java. Het oudere gedeelte heeft een ringwal van $3^1/_2$ K.M. doorsnede, waarbinnen aan de Zuid- en Westzijde nog eenige fumarolen dampen. Dicht bij de N.O. zijde liggen twee jongere kegels, n.l. de Pascuneuan, met den krater Kawah Poetih, en de Patoeha (of P. Kalèr), een fraaie kegel (2433 M.), een weinig ten N. van den vorigen met een diepen krater.

PATRIARCHAAT. Zie VADERRECHT.

PATRIJS. De Groote Soenda-eilanden zijn bewoond door ongeveer een 10tal soorten Patrijzen, gebracht tot een 5 tal geslachten; de tot eenzelfde geslacht behoorenden bieden zeer geringe verschillen in kleur aan, die echter constant schijnen voor ieder eiland.

PAUPERISME. Zie het artikel in de groote Encycl. van Ned. Indië.

PAUW. Echte Pauwen, Mĕrak (MAL, JAV.), behoorende tot het geslacht *Pavo* zijn maar in twee soorten bekend, van welke eene soort *Pavo muticus* in den O.-I. Archipel slechts op Java gevonden wordt. Andere Pauwachtigen in Ned. O.-Indië gevonden zijn de Spiegelpauwen, *Polyplectron bicalcaratum* en *schleiermacheri*, *Chalcurus chalcurus*, en de Argus-pauwen, *Argusianus argus* en *grayi*. Op Sumatra leeft *Chalcurus chalcurus*, de dwerg onder de Pauwen; nergens elders is hij gevonden. De beide Argus-pauwen, gewoonlijk Argus-fazanten genoemd, verschillen zeer weing in kleur. Overal waar nog dichte maagdelijke bosschen op Sumatra zijn, vindt men den Argus-fazant, zich vaak verradend door zijn vèrklinkend „oeauw-wau", doch geen vogel is moeilijker te schieten, omdat hij zoo uiterst omzichtig is en bij het minste gevaar zwijgt.

PAYENA. Plantengeslacht der *Sapotaceeën*, boomen van Borneo en Sumatra en vooral op het Mal. Schiereiland. Verschillende soorten zijn onder den naam van Balam en verschillende samenstellingen met Balam bekend als leveranciers van GĔTAH PĔRTJA (Zie ald.) *Payena latifolia* Burck, Bĕngkoe (MAL.), heeft in de zaden een niet drogende, aangenaam smakende olie, die naar bittere amandelen riekt. De bĕngkoeolie wordt als spijsolie gebruikt.

PÉA RADJA. Grootste zendingspost der Bataklanden, gelegen in de residentie Tapanoeli op niet meer dan een kwartier afstand en ten Zuiden van Taroetoeng. De plaats heeft een fraaie, nieuwe kerk, benevens een school met een Europeeschen onderwijzer, maar is vooral bekend door het groote hospitaal. Van 1903 tot 1909 werden hier gemiddeld 5000 patienten per jaar behandeld. Hier worden ook hulpverplegers opgeleid, die werkzaam worden gesteld aan filiaalinrichtingen.

PĔBAOENGAN of **PĔRBAOENGAN.** Dit landschap is een onderhoorigheid van den Sultan van Sĕrdang (gouvt. Oostkust van Sumatra). De kampoeng P., waar ook de Sultan van Sĕrdang gevestigd is, is aan den spoorweg gelegen en vormt het centrum van een aantal rubber- en tabaksondernemingen; zij heeft een tamelijk groote inheemsche bevolking, die behalve van de cultuur van rijst op afgeplante tabaksvelden, veel werk maakt van die van klappers en koffie.

PĔDATI (MAL., JAV.), padati (SOEND., MINANGK. MAL.) grobak, tjikar (JAV.). Houten vrachtkar voor het vervoer van producten en allerlei andere waren; in afgelegen streken, waar betere vervoermiddelen ontbreken, ook van reizigers.

PĔDĔS (SOEND.). Zie PEPER.

PĔGAGAN. De Noordelijkste van de 4 hoogvlakten, die tezamen de Pakpaklanden (zie aldaar) vormen in het N. van de residentie Tapanoeli. Meer dan $^3/_4$ van het geheele land is nog met dicht oerwoud bedekt, dat alleen op sommige plaatsen afwisselt met jong bosch of met alang-alang velden. Aan sawahbouw wordt zoo goed als niet gedaan. Het geheele land telt niet meer dan 45.000 inwoners, verdeeld over 33 dorpen, waarvan Koeta Radja het voornaamste is.

PĔGANTOENGAN. De Zuidoostelijkste punt van Sumatra. Plannen bestaan tot het instellen van een geregelden veerdienst van hier naar Anjĕr op Java.

PĔGATAN EN KOESAN. De Koesan is een riviertje aan de Zuidoostkust van Borneo; haar benedenloop draagt den naam van Pĕgatan. Het stroomgebied vormde tot 1912 een zelfbesturend dubbelstaatje, niet tot de Tanah Boemboelanden gerekend. Thans vormt het met Batoe Litjin een district van de onderafdeeling Tanah Boemboe der afdeeling Zuidoostkust van Borneo.

Koesan wordt geraamd op 4053,5 K.M². met eene bevolking van ongeveer 10.000 zielen, die weinig welvaart geniet; de voornaamste bron van inkomsten is het inzamelen van boschproducten.

Pĕgatan wordt op slechts 192,5 K.M². geschat met eene bevolking van ongeveer 10.000 bewoners, meest Boegineezen, welke vrij welvarend is en vooral in den handel, landbouw en visscherij haar onderhoud vindt.

PÉGON. Technisch-litteraire Jav. term voor „Javaansche taal, geschreven met Arab. karakters"; ook toegepast op Soendaneesche schriftuur in Arab. karakters, in plaats van geschreven of gedrukt met Jav. lettertypen, dan wel met ons letterschrift. Hoogst waarschijnlijk is de naam afkomstig van het oude rijk Pégoe of Pĕgo = beneden Birma, waarvan de op Java varende en daarheen emigreerende bewoners tot in het begin der 17de eeuw een groote rol op Java moeten gespeeld hebben. Voor de daarvoor aangevende bewijzen zie men het zeer belangwekkende artikel in de groote Encycl. van Ned. Indië.

PĔKALONGAN. Residentie van Midden-Java, ten N. door de Java-zee bespoeld, grenst ten O. aan de res. Sĕmarang, ten Z. aan de res. Banjoemas en ten W. aan de res. Cheribon.

De oppervlakte van dit gewest bedraagt ruim 5500 K.M.²; de bevolking bedroeg op het eind van 1905 bijna 2 millioen zielen w. o. ± 2000 Europeanen, ± 17000 Chineezen en ruim 2000 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

Het Noordelijke deel der residentie is vlak; aan deze vlakte grenzen in het Zuiden tertiaire heuvels van mergels, breccièn en zand steenen, terwijl het overige gedeelte van het gewest, de grootste helft, bijna geheel ingenomen wordt door vulkanen en vulkanische bergterreinen, die hun grootste hoogte bereiken in de bergketen op de Zuidergrens, waarop zich van het Oosten naar het Westen de volgende toppen verheffen: de Prahoe (2565 M.), de Boetak (2222 M.), de Sikoetjing (1900 M.), de Rågå Djambangan (2175 M.), de Bèsèr (1685 M.), de Poelasari (1134 M.) en de Slamĕt (3472 M.).

De rivieren behooren alle tot het stroomgebied van de Java-zee; overeenkomstig de richting der ravijnen stroomen zij van het Zuiden naar het Noorden. Alle ontspringen op het Zuidelijke grensgebergte en zijn nagenoeg alle dienstbaar gemaakt aan de bevloeiing middels talrijke kunstwerken, die zoowel den rijstbouw als de cultuur van suikerriet ten goede komen. De natte rijstcultuur staat in deze residentie op een hoogen trap. Met Pasoeroean behoort Pĕkalongan tot de gewesten van Java, waar de hoogste opbrengst rijst per baoe wordt verkregen.

De teelt van zoetwatervisch in vijvers is van geen beteekenis, die op sawahs komt zoo goed als niet voor. De zeevisscherij daarentegen is van beteekenis. De veestapel was in 1905: hoornvee (runderen en buffels) ruim 196.000 dieren, paarden ruim 16.000.

Men heeft in dit gewest 17 suikerfabrieken, waarvan één, Kĕtanggoengan West, gevestigd is op het eenige particuliere land in deze residentie; het heet eveneens Kĕtanggoengan West. Verder zijn er nog 4 landbouwondernemingen, waarop suikerbibit, indigo, rijst en verdere gewassen voor de inlandsche markt geteeld worden, en 23 erfpachtsperceelen, waar koffie, thee, kina, kapok en inlandsche producten worden verbouwd. In de miocene lagen van dit gewest komt petroleum voor, echter niet in voldoende hoeveelheid om exploitatie op eenigzins uitgebreide schaal loonend te maken. Vermelding verdienen de warme bronnen bij Pĕlantoengan.

Administratief is het gewest verdeeld in 5 afdeelingen, nl. Pĕkalongan, Batang, Tĕgal, Brĕbĕs en Pĕmalang met gelijknamige regentschappen en hoofdplaatsen en in 10 contrôle-afdeelingen: Pĕkalongan, Kadjèn, Batang, Soebah, Tĕgal, Protjot, Brĕbĕs, Boemiajoe, Pĕmalang en Randoedongkal.

De bevolking bestaat bijna geheel uit Javanen; alleen het Zuid-westelijke deel van het gewest, nl. het district Bantarkawoeng, wordt bewoond door Soendaneezen. De Javanen spreken grootendeels het Javaansch met de a-klank; alleen die in het Noorden der afdeelingen Pĕkalongan en Batang gebruiken de å-klank.

Voor Hindoe-oudheden, zie DIËNG.

Door het in exploitatie komen van de stoomtramlijn Semarang-Cheribon in 1899 werd Pěkalongan in het spoorwegverkeer opgenomen. In 1913 is door den Staat een begin gemaakt met den aanleg van de spoorlijn Cheribon-Kroja, die medio 1918 in exploitatie is gekomen en daardoor een veel kortere verbinding vormt van Batavia met Soerabaja dan de thans bestaande over Bandoeng.

PĚKALONGAN. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, metende 924 K.M.² De grenzen zijn: ten N. de zee, ten O. de afdeeling Batang, ten Z. de residentie Banjoemas, ten W. de afdeeling Pěmalang. De bevolking bedroeg (1905) bijna 400.000 zielen, waaronder ± 570 Europeanen, ± 4400 Chineezen, ± 1100 Arabieren en 46 andere Vreemde Oosterlingen; de afd. is verdeeld in 2 contrôleafd. nl., Pěkalongan en Kadjèn.

PĚKALONGAN. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, regentschap, de afdeeling en het district van dien naam, ligt op 3 K.M. afstand van de Java-zee aan beide oevers van de kali Pěkalongan, welke zich met kronkelenden loop door de plaats slingert; de voornaamste straat is de groote postweg. Het aantal inwoners bedroeg op het eind van 1905 ruim 41.000 zielen, w.o. 430 Europ., bijna 3400 Chin., een 1000-tal Arab. en 40 andere Vreemde Oosterl.

Er is veel vertier ter plaatse door den handel, waarvan de 5 pasars met hunne toko's en warongs de middelpunten zijn. Een voornaam handelsartikel zijn de gebatikte saroengs, de bekende kain Pěkalongan. De plaats heeft een aangenaam en gezond klimaat; het is er door de nabijheid der bergen koeler dan op andere strandplaatsen aan de N.kust.

PĚKAN BAROE. Zie PAKAN BAROE.

PĚKIH, d.i. de Mohammedaansche wetgeleerdheid (Arabisch: *fikh*); zie ISLAM, II, c. Ook is *pěkih* de Javaansche uitspraak van het Arab. woord *fakîh,* d. i. Moh. wetgeleerde.

PEL (JOHANNES LUDOVICUS JACOBUS HUBERTUS). Geb. in 1823 te Maastricht, trad op 18jarigen leeftijd als vrijwilliger bij het Ned. leger in dienst, vertrok als serg.-maj. der inf. in 1846 naar Indië, werd in Juni 1848 2e. luit., doorliep de verschillende rangen, en onderscheidde zich zeer bij de beide Bonische expedities. In April 1874 werd hij als Kolonel, na het vertrek van Van Swieten, belast met het civiel en militair gezag te Atjèh. Stierf plotseling in 1876 in het bivak te Tonga, vóór dat hij zijn programma had voltooid, om in het bijzonder de toegangen naar zee te bezetten en Groot-Atjèh geheel van de zee aftesnijden.

PÉLA. Eigenlijk broeder, bij uitbreiding: de of- en defensieve verbonden, die, tot hulp in den krijg, tusschen de negorijen op Ceram, Ambon en de Oeliasers onderling bestonden en nog bestaan, thans meer ten doel hebbende elkander wederzijds te helpen b. v. in het bouwen van kerken en woningen.

PĚLADJOE of PLADJOE. Naam van het benedendeel der Komĕring, een rechterzijrivier der Moesi, welke zich tegenover het eilandje Kĕmbara (Gomboran of Kambaro) in die rivier stort. Zie MOESI en, voor het petroleumetablissement Pladjoe: PALEMBANG.

PĚLALAWAN (POELAU LAWAN). Dit zelfbesturend landschap, waartoe ook de eilanden Poelau Moeda, aan de monding der Kampar-rivier gelegen, Sĕrapong en Pĕnjaléan behooren, bestaat uit het benedenstroomgebied van de Kampar-rivier, en grenst ten O. aan Straat Malaka, ten N. aan Siak, ten W. aan Tambang (onderafd. Bangkinang, res. Sum. W.kust) en ten Z. aan Indragiri. De grond is voor het grootste deel laag en moerassig en slechts enkele ruggen (pěmatang), die bij hoog water niet onderloopen, zijn voor bewoning en landbouw geschikt.

Het landschap is zeer dun bevolkt; het zielental wordt op ongeveer 8000 geschat. De meerderheid der bevolking bestaat uit Orang Talang (zie ald.), de overige bewoners zijn afstammelingen van Djohoreezen en Minangkabauers.

PĚLANDOEK (MAL.). Zie DWERGHERT.

PĚLANGI. Zie PLANGI.

PĚLANTOENGAN. Badplaats in de residentie Semarang, afd. Kĕndal, op de grens van Pěkalongan, gelegen, op 693 M. boven zee. Op verschillende plaatsen vindt men warme en koude bronnen, (deze liggen in de res. Pěkalongan) waarvan de eerste een temperatuur hebben van 46, 41 en 37°.

PĚLĚM (JAV.). Zie MANGIFERA INDICA.

PÈLÈNG. Eiland in den Banggai-archipel, (Zie BANGGAI). De beide voornaamste dorpen zijn Boengganang en Lamoeboeang. Pèlèng bestaat voor een groot deel uit glimmerrijke, meest zeer duidelijk schilferige gneisgesteenten. Aan de Zuidoostkust van Zuid Pèlèng bij Liang vindt men groote glimmerbladen, die ook worden uitgevoerd, o.a. naar Patani voor de versiering van mandjes en doozen van orchideeënbladeren.

PÈLÈNG (STRAAT). Breede, schoone, zeer diepe, van N.O. tot Oost loopende straat tusschen de Oostkust van Celebes en de West- en Noordkusten van het eiland Pèlèng, (zie ald.).

PĚLĚT (JAV., SOEND.). Naam voor het zwartgevlekte hout van *Kleinhovia hospita.* (Zie ald.).

PELIKAAN. In Indië komen op verschillende eil. soorten Pelikaan-vogels voor, waaronder *Pelecanus roseus,* op Java en Sumatra voorkomend, zeer weinig verschilt van de gewone Europeesche.

PÉLOG. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

PELTOPHORUM FERRUGINEUM Bth. fam. *Leguminosae-Caesalpineae.* Sogâ (JAV.), Laroe, Kajoe laroe (TIMOR). Vrij groote boom, uit het Oosten van den Archipel en uit N.-Australië, ook op Java in het wild en soms aangeplant voorkomend. Het voornaamste gebruik maakt men van de bast, die in het O. van Java in het groot verzameld wordt en van daaruit in den handel wordt gebracht. Ook Koepang en Larantoeka voeren veel bast uit. Deze is het hoofdbestanddeel van het bad, waarmede het okergeelbruin bij batikwerk wordt verkregen. Daartoe worden echter nog een groot aantal andere kleurstoffen gebruikt. Ook als inlandsch geneesmiddel komt Soga-bast in den handel, speciaal tegen ingewandsziekten.

PĚMALANG (PAMALANG). Afdeeling en regentschap der residentie Pěkalongan, groot 1115 K.M²., liggende ten Oosten van de afdeeling Tĕgal. Als afdeeling is Pěmalang verdeeld in 2 contrôle-afdeelingen (Pěmalang en Randoedongkal) en als regentschap in 5 dis-

tricten. Slechts de kuststrook dezer afdeeling is vlak, voor het overige is zij bergachtig. De begrenzingen zijn: ten Noorden, de zee; ten Oosten, de afdeeling Pĕkalongan; ten Zuiden, de residentie Banjoemas; ten Westen, de afdeeling Tĕgal.

PĔMALANG (PAMALANG). Hoofdplaats van afdeeling, regentschap en district van dien naam, residentie Pĕkalongan, ligt in het Noordwesten der afdeeling en telde op het eind van 1905 ongeveer 21.000 zielen, waarvan 30 Europeanen, 860 Chineezen en enkele Arabieren. Zij strekt zich over ruim $1^1/_2$ K.M. uit langs den grooten postweg, en vormt een aardig stadje, dat ook een fortje rijk is. Er bevindt zich het in hooge eere staande graf van den Islamprediker Saidî Prakidin.

PĔMALI, pamali of boejoet, (MAL.); angkĕr (JAV.); boejoet (SOEND.) is het Polynesische taboe, namelijk de heiligheid en onaantastbaarheid van aan de hoogere machten gewijde of door haar in bezit genomen zaken, personen of plaatsen. Gevolg daarvan is de onttrekking aan het handelsverkeer of zelfs het verbod van gebruik der zaken of plaatsen, en onschendbaarheid der personen. Overtreding van een en ander brengt den schuldige noodwendig onheil aan. Ook handelingen kunnen op denzelfden grond aan alle of aan sommige categorieën van personen verboden zijn. De Bataks noemen het begrip kĕmali, de Boegineezen pĕmali of pantong, de Toba's roboe; de Olo Ngadjoe in Borneo's Z. O. afdeeling pali, in de Boesang-taal van Centraal-Borneo lali, de land-Dajaks van Sĕrawak porik. Andere of eenigszins afwijkende woorden voor hetzelfde begrip zijn bij de Timoreezen pomali, de heidenen van Halmahéra boboso, de bewoners van Boeroe potoe, in de Molukken poso, ook paposo en baboso, in de Minahasa posan, poso, fosso, in Boläang Mongondou pota en lii; in Poso spreekt men van kapali en de Makassaren noemen wat pĕmali is kasipalli, de bewoners der Zuidwestereilanden loeli. Het pantang der Atjèhers, wat door de adat streng verboden is en, naar de algemeene opinie, heillooze gevolgen zou medebrengen, is gelijkwaardig aan het pĕmali; de voorschriften daaromtrent betreffen zoowel zekere handelingen als het gebruik van bepaalde woorden; ook elders in den Archipel komt het verbod van het gebruik van sommige woorden zeer veel voor (zie o.a. NAAMGEVING) b.v. ten aanzien van den tijger, den olifant; op bepaalde plaatsen of tijden, enz. Het sabang der Bataks komt met pantang overeen en is een van oudsher dagteekenend verbod. In Centraal-Borneo is pĕmali zoowel de naam voor het tijdperk van onthouding als die voor de toestellen, welke de geesten moeten bevredigen of hun symbolisch de volkswenschen kenbaar maken.

PĔMALI-WERKEN. Zie BEVLOEIINGEN.

PĔMANGKAT (PAMANGKAT). Onderafd. van de afd. Singkawang, res. Westerafd. van Borneo, met gelijkn. hoofdplaats.

PĔMATANG SIANTAR. Nederzetting aan de oevers van de Simbolon, in 1915 tellende ± 3700 inwoners, waaronder 100 Europeanen, 1400 Chineezen en 200 andere Vreemde Oosterlingen, hoofdplaats der afdeeling Simĕloengoen en de Karolanden (gouv. Oostkust van Sumatra), standplaats van den afdeelingschef (ass. resident) en den controleur der onderafd. Simĕloengoen. Het is gelegen aan den grooten transportweg van Tĕbing Tinggi naar de Tobalanden met geregelden particulieren autodienst, en is sedert 1 April 1916 door den stoomtramweg naar Tĕbing Tinggi aangesloten bij het Delispoorwegnet.

De plaats is van beteekenis geworden door de economische ontwikkeling van Simĕloengoen (zie aldaar). Als centrum van talrijke landbouwondernemingen (rubber en thee) en van een zich sterk uitbreidenden rijstbouw, heeft het zich tot een belangrijke handelsplaats opgewerkt. Deze ontwikkeling dagteekent eerst uit de allerlaatste jaren. In 1900 was het vriendelijke stadje van thans vrijwel een wildernis. Sedert heeft het zich op haast Amerikaansche wijze ontwikkeld, met een snelheid zooals nergens in Nederlandsch-Indië is aan te wijzen. Bij den bouw heeft men de fouten kunnen vermijden, die begaan zijn bij den aanleg van andere plaatsen, waardoor dit nog zoo weinig bekende plaatsje een voorbeeld is geworden van modernen stedenaanleg. Reeds in den aanvang werden alle krotten opgeruimd en vervangen door stevige houten of steenen gebouwen. Een goed aangelegd gotenstelsel zorgt voor de snelle verwijdering van faecaliën en ander afval, een waterleiding zorgt voor helder en steriel drinkwater, niet alleen voor alle bewoners van de plaats, maar tevens voor verscheidene in de buurt liggende ondernemingen. Twee centrale particuliere hospitalen zijn daar gelegen en tenslotte zijn er kostelooze badplaatsen ingericht. De stad heeft sedert 1914 een post- en telegraafkantoor, voorts een Europeesche lagere school, een gouv. inlandsche school en een Holl.-Inlandsche school. Op 1 Juli 1917 werd tot de instelling van een gemeenteraad besloten.

Het klimaat is gezond, gevolg o. m. van de ligging op 393 M. hoogte boven zeeniveau. Jaarlijksche regenval ± 2900 mM.

PĔMBOEANG of **SĔROEJAN.** Rivier aan de Z.kust van Borneo. Zie BORNEO, IV D.

PEMPHIS ACIDULA Forst. fam. *Lythraceae.* Mĕntigi (MAL.), Sĕntigi (JAV.). Kromme boom of heester tot 5 M. hoog, langs de kust voorkomend, met zeer zwaar, bruin of zwart-gevlamd hout, dat zeer moeilijk te bewerken is maar toch voor draaiwerk wel gebruikt wordt, o.a. voor scheeden en handvatten van krissen, enz.

PĔNANDJOENGBAAI. 31 K.M. breede, niet ver het land indringende baai met matige diepte aan de Zuidkust van Java tusschen den Westhoek van Noesa Kambangan en den om den Zuid uitspringenden hoek Mandasari.

PĔNANGGOENGAN. Oude vulkaan op de grens van Soerabaja en Pasoeroean, 1652 M. hoog, een regelmatige kegel, met kleinen topkrater.

PĔNDÅPÅ (JAV.), aequivalent van Mal. *balai* en *mandapa.* Vierkant of rechthoekig open en afzonderlijk staand paviljoen, op vier of meer houten zuilen; dan wel vierkante of rechthoekige open warande, eveneens op (bijna steeds houten) zuilen, aangebouwd tegen het lichaam van een deftige inlandsche huizing, en daardoor een open voorgalerij, soms ook achtergalerij vormend.

PĔNDJALIN. Zie ROTAN.

PĔNDJALOE, distr. van de contrôle-afd. Tjiamis, afd. Tasikmalaja, res. Preanger-Regentschappen; bij de hoofdpl. Panamboengan ligt het meer van Pĕndjaloe, met een eiland, waarop de graven der vroegere regenten van Pĕndjaloe.

PĔNDOPO, zie PĔNDÅPÅ.

PĔNGALÈNGAN (hoogdal van), 1400—1550 M. hoog gelegen, bezuiden het plateau van Ban-

doeng, tusschen de vulkanen Kĕndang Waringin ten Westen, en Wajong-Windoe ten Oosten. Thans is het grootendeels een kinaland, vermaard ook om zijn heerlijk koel klimaat.

PĔNGARON. Hoofdplaats van het district Riam Kiwa, onderafd. Martapoera, res. Z.-en O. afd. van Borneo, aan de Riam Kiwa, 50 K.M. stroomopwaarts van Martapoera, bekend door de vroegere steenkolenmijnen Oranje Nassau.

PĔNGASIH. Regentschap behoorende tot het Sultansgebied der residentie Djokjakarta, gelegen aan den rechter(wester)oever van de rivier Progo (Prâgâ), deel uitmakende van de afdeeling Koelon-Progo; het bestaat uit de districten Pĕngasih, Sĕntâlâ, Nanggoelan en Kalibawang, en had op het eind van 1905 eene bevolking van 143.000 zielen, w.o. 10 Eur. en 30 Chin. Eur. ondernemingen van landbouw zijn er niet.

PĔNIDA (NOESA). Ook Noesa Pandita genaamd, waarvan de zeevarenden Bandieteneiland gemaakt hebben; eiland gelegen aan den Z. ingang van Straat Lombok, en behoorende tot Kloengkoeng op Bali. Het bezit een kalkbodem met weinig teelaarde en is daardoor niet zeer vruchtbaar. De bevolking, ongeveer 12000 zielen sterk, verbouwt er veel djagoeng en is in het bezit van een betrekkelijk grooten veestapel.

PĔNING (RÂWÂ). De vlakte van Ambarawa (± 475 M. boven zee) is een der oude meerbeddingen van Java; het vroegere meer verkreeg eene afvloeiïng naar het W. en na verloop van eeuwen is deze, de K. Toentang, er in geslaagd de vlakte grootendeels droogteleggen. Het deel, dat nog steeds onder water staat, is de Râwâ Pĕning, een ovaal moeras, 4 K.M. lang en 2,5 breed, waarin een aantal riviertjes hun slib aanbrengen, maar dat grootendeels een slappen veenbodem heeft. Dat het moeras vroeger grooter was, bewijzen de vele met r â w â samengestelde dorpsnamen in den omtrek. In 1838, 1845, 1865, 1868 en 1885 hebben zich tengevolge van de ontwikkeling van gassen heuveltjes van enkele meters hoogte in het meer gevormd, de meeste aan de Westzijde. Half vergane boomstammen werden daarbij zichtbaar.

PĔNIWÈN. Bekende Christengemeente, gelegen in Malang, residentie Pasoeroean.

PĔNJIMBANG. Zie LAMPONGSCHE DISTRICTEN, B e v o l k i n g.

PĔNJINGAT of POELOE MARS. Zie TANDJOENG-PINANG.

PĔNJOE. Jav. en Soend. naam voor zeeschilpadden, op Bali in het bijzonder voor de groote, groene zeeschildpad *Chelonia mydas* L. gebruikelijk.

PĔPADON-WEZEN. Zie LAMPONGSCHE DISTRICTEN. GESCHIEDENIS. p. 275.

PEPER. Lada itam en Lada poetih (MAL.). maritjâ (LAAG-JAV.); marios (HOOG-JAV.), pĕdĕs (SOEND.). De peper, zoowel de witte als de zwarte, is de vrucht van *Piper nigrum* L, een meerjarige klimmende heester uit de familie der *Piperaceae*.

De peper is een tropische plant en groeit uitsluitend tusschen 20° N.B. en 20° Z.B. Zij eischt een regenrijk klimaat met hooge temperatuur en groeit het best onder lichte schaduw. Men vindt de pepercultuur over geheel Zuid-Oost Azië en in den Oost-Indischen Archipel, voornamelijk op Sumatra, in Noord-en Zuid-Oost Borneo, in Siam, in het Malabarsche gebied en eenige andere streken van Voor-Indië, verder minder algemeen in Cochin-China, in sommige deelen van Malaka, op sommige der Philippijnsche eilanden en op Ceylon. Ook is de peperplant overgebracht naar eenige West-Indische eilanden en naar sommige plaatsen van tropisch Afrika. Voor de cultuur, oogst, bereiding, bestanddeelen en geschiedenis, zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië.

Het voornaamste peper-produceerende eiland is thans Sumatra en daarvan vooral Atjèh en de Lampongsche districten, terwijl Sumatra's Oostkust, Benkoelen en Palembang eene ondergeschikte plaats innemen. De tweede groote peperstreek is de Riouw-Lingga-archipel. Verder komt er nog eenige peper van Banka, terwijl op Java op verschillende koffielanden peper als bijcultuur wordt geplant.

De peper van Riouw en Lingga gaat voornamelijk naar Singapore, die van Atjèh naar Penang en Nederland en die van de Lampongs naar Batavia ter distributie.

De peper-productie van den Nederlandsch-Indischen Archipel maakt ongeveer drie vierden van de geheele wereldproductie uit; de overige voorname landen van oorsprong zijn de Straits en Britsch-Indië.

De uitvoer bedroeg in 1916, van Java: 1.399.000 K.G. witte en 7.999.000 K.G. zwarte peper; van de Buitenbezittingen resp. 5.242.005 en 8.778.205 K.G.

PEPER (CAYENNE). Zie CAPSICUM FRUTESCENS.

PEPER (SPAANSCHE). Zie CAPSICUM FRUTESCENS en TJABÉ.

PĔRAHOE. Zie VAARTUIGEN.

PĔRBAKTI. Een 1706 M. hooge vulkaankegel, W.lijk van de Salak op de grens van Batavia en de Preanger.

PĔRBAOENGAN. Zie PĔBAOENGAN.

PĔRDIKAN-DESA. Zie DESA'S (Vrije).

PERELAER (MICHEL THEOPHILE HUBERT). Geb. te Maastricht; in 1831 werd hij aanvankelijk te Rome voor priester opgeleid, doch trad in 1854 in dienst bij het O.-I. leger; in 1859 werd hij tot 2en luit. benoemd, nam deel aan de krijgsbedrijven in de Z.- en O. afd. van Borneo, waarbij hij zich bijzonder onderscheidde en oefende van 1860—1864 het civiel gezag in de Groote en Kleine Dajak uit. In 1877 werd hij tot majoor bevorderd. Overleed in 1901 te 's Gravenhage.

Zijne voornaamste geschriften zijn: Ethnographische beschrijving der Dajaks, Zalt-Bommel 1870; De Bonische expeditiën, 2 dln. Leiden 1872; Borneo van Zuid naar Noord (ethnogr. roman), Rotterdam 1881; Een kwarteeuw tusschen de keerkringen, 4 dln. Amst. 1884—1885.

PĔRIJOEK (MAL.). Zie NEPENTHES.

PERIODIEKEN. Zie TIJDSCHRIFTEN EN PERIODIEKEN.

PERISTROPHE TINCTORIA Nees. Fam. *Acanthaceae*. Nodja (MAL.), Nodjâ (JAV.). Heesterachtig kruid, over den geheelen Archipel verbreid en gebruikt voor het roodkleuren van vlechtmateriaal of katoen.

PERKENIERS. Zie NOTEMUSKAAT.

PĔRKOETOET (JAV.). Zie DUIF.

PĔRLAK. Zie PEUREULAʼ.

PĔRMALIM (beter: **PARMALIM** of **PORMALIM**), een eigenaardige godsdienstige secte, die door de geheele Tobasche Bataklanden haar aanhangers heeft, maar thans vooral in Noord-

Habinsaran een vrij talrijke gemeenschap vormt. Zij is gesticht door Goeroe Somalaing, een ijverig volgeling van den god-vorst Si Singa Mangaradja (zie aldaar); de vereering van dezen vorst is hoofdbestanddeel van hun overigens eclectisch godsdienstig stelsel, waarin Oud-Bataksch heidendom, Mohammedanisme en Christendom wonderlijk zijn vermengd. Onder de Christelijke bestanddeelen is merkwaardig de Maria-vereering; men meent deze te moeten toeschrijven aan den invloed van den Italiaanschen onderzoekingsreiziger Modigliani. In de geheele beweging is vermoedelijk een soort van „nationalistische" reactie te zien tegen de zending en naar het schijnt ook wel tegen ons bestuur, hoewel over dit laatste verschillend geoordeeld wordt (zie de Berichte der Rheinischen Mission; en Horsting in het jaarverslag van den Topographischen dienst, 1913).

PERSEA GRATISSIMA Gärtn., fam. *Lauraceae*, Advocaat, Boewah tĕmpoeroeng, Boewah poekat, Apokat (MAL.), verbasterd uit een Midden-Amerikaanschen naam. Boom uit Centraal-Amerika, reeds sedert het midden der 18de eeuw op Java ingevoerd en algemeen aangeplant. De bolronde of peervormige vrucht heeft een groote pit. Het vruchtvleesch is zeer smakelijk, als men de vrucht na het afplukken eenige dagen heeft laten liggen. Meestal wordt de vrucht met suiker, koffie, of alkoholische dranken genoten.

PERSONEELE BELASTING. Zie BELASTINGEN.

PĔRTIBI. Zie PORTIBI.

PĔSANTRÈN (d. i. verblijf van *santri's*). Aldus worden op Java de onderwijsinrichtingen genoemd, waar de uit allerlei landstreken afkomstige en *santri* of *moerid* genoemde leerlingen samenwonen, om zich onder leiding van een of meer *goeroe's* (leeraren) toe te leggen op de studie der Mohammedaansche *kitâb's* (werken over den godsdienst). In Atjèh worden zulke inrichtingen *rangkang*, in Midden-Sumatra *soerau* genoemd.

De *pĕsantrèn* vormt als het ware een dorpje op zich zelf. Behalve de woningen van de *goeroe's* met hunne gezinnen vindt men er de zgn. *pondok's*. Aldus noemt men een gebouw, door een gang in het midden in tweeën verdeeld, met aan weerszijden een aantal vertrekken of cellen, welke ieder voor twee of meer leerlingen zijn bestemd. Op het erf vindt men bovendien meestal afzonderlijke gebouwen voor het geven van onderwijs en het verrichten der *sĕmbahjang's* (zie aldaar), enz.

De studie op de *pĕsantrèn* heeft geen ander doel dan de kennis der heilige wetenschappen van den Islam: de wet, geloofsleer en mystiek (zie ISLAM II, c-e), zooals die in de gezaghebbende werken over den godsdienst zijn beschreven. De leertijd duurt van twee tot tien of zelfs meer jaren, al naarmate van ieders aanleg en het doel, dat hij zich voorstelt te bereiken.

Wel bezoeken gewoonlijk Inlanders, die later een ambt wenschen te bekleeden, waarvoor kennis der Moslimsche wet wordt vereischt, een *pĕsantrèn*, maar men vindt daar bovendien leerlingen uit alle kringen der Inlandsche samenleving, die wat meer dan de groote massa willen weten van de leer van den Islam. Zelfs onder de Inlandsche bestuursambtenaren — vooral op West-Java — zijn er, die een tijdlang een *pĕsantrèn* hebben bezocht. De invloed, uitgaande van de tienduizenden Inlanders, die allen op deze wijze gedurende eenige jaren de Moslimsche wetenschap hebben beoefend, mag niet onderschat worden. Eerst in den laatsten tijd, nu de toenemende behoefte aan Europeesch onderwijs in de Inlandsche maatschappij zich krachtig doet gelden, begint de waardeering van het middeleeuwsche *pĕsantrèn*-onderwijs belangrijk te verminderen.

Op Java waren van ouds vooral het regentschap Ponorogo en andere gedeelten van Madioen beroemd om hunne *pĕsantrèn's*, maar men vindt ook in vele andere streken op Midden-Java en in lateren tijd vooral ook in de Preanger inrichtingen, die de oudere scholen op den duur in de schaduw gesteld hebben. In de Buitenbezittingen wijkt de organisatie dezer soort van onderwijsinrichtingen slechts in bijzonderheden af van die op Java.

PĔSĔCHĔM. Een dwergstam op Nieuw-Guinea. Zie PAPOEA'S.

PEST is een acute infectie-ziekte met zeer hoog sterfte-cijfer (50—100 %), die veroorzaakt wordt doordat pestbacillen het menschelijk lichaam binnendringen, en die zich voordoet onder drie vormen n.l. als builenpest, longpest en bloedpest.

Als resultaat van vele epidemiologische onderzoekingen, voornamelijk door de Engelsch-Indische pestcommissie in Bombay verricht, moet worden aangenomen, dat overal waar een epidemie van builenpest uitbreekt onder de menschen, daaraan is voorafgegaan een pestepidemie onder de ratten ter plaatse, en dat de ziekte van de eene rat op de andere, maar ook op den mensch, wordt overgebracht door bemiddeling van de rattenvloo (*Xenopsylla cheopis*).

Het eerst werden gevallen van pest in Nederlandsch-Oost-Indië waargenomen op Deli, n.l. twee gevallen in 1905. Sedert werd in Indië niets meer van pest vernomen, totdat op den 27en Maart 1911 in het Geneeskundig Laboratorium te Weltevreden in bloed, afkomstig van een verdachten lijder te Malang, pestbacillen werden gevonden. Naar aanleiding van deze vondst werd door den Burgerlijken Geneekundigen Dienst, onder leiding van den toenmaligen Souschef van dien dienst Dr. de Vogel, een onderzoek ingesteld in den Oosthoek van Java, waaruit bleek, dat niet slechts in de hoofdplaats der afdeeling Malang pest heerschte, maar dat de ziekte door de geheele afdeeling, in een aantal desa's verspreid, voorkwam. Terzelfder tijd werd pest vastgesteld bij bewoners van Soerabaja, Kĕdiri en Madioen, en overal waar menschenpest heerschte kon de pest ook onder de ratten worden aangetoond. In het jaar 1911 werden in het geheel gerapporteerd 2300 gevallen met 2100 dooden, in 1913 14000 gevallen met 12.700 dooden. In 1914 nam het aantal nog toe.

PESTBESTRIJDING. Aangezien het uitroeien van pestratten ondoenlijk is gebleken, richt de bestrijding er zich alléén op, den mensch door doelmatige maatregelen voor de ziekte te vrijwaren. De vaccinatie is hiertoe niet in staat gebleken, zoodat de bestrijding thans beperkt is tot de woningverbetering en de z. g. evacuatie. Beide maatregelen beoogen hetzelfde doel, n.l. den afstand tusschen de pestzieke rat(ten) en den mensch zoodanig te vergrooten, dat voor dezen laatste de infectie-

kans belangrijk wordt verminderd, c.q. geheel opgeheven.

Woningverbetering. Hierbij ondergaat het huis dusdanige constructiewijzigingen, dat tengevolge hiervan de huisrat de gelegenheid ontnomen wordt, zich *in* de onderdeelen van het huis dan wel elders onopgemerkt te nestelen. Hierbij sluiten zich aan een geregelde woningcontrôle en woningschoonmaak, deze laatste hierin bestaande, dat éèns per week het huis en de inboedel goed worden schoongeveegd.

Evacuatie. Hieronder verstaat men de tijdelijke verwijdering van de bewoners uit hunne huizen met de bedoeling, hen voor de pestinfectie te vrijwaren. Zij wordt thans aldus toegepast: Zoodra zich ergens een pestgeval heeft voorgedaan, verlaten de bewoners der omliggende huizen hunne woningen en zoeken tijdelijk hun onderdak in optrekjes, welke zij zelven bouwen op hunne erven. Gedurende dezen tijd worden hunne verlaten woningen duchtig gereinigd en voorts hierin de meest noodzakelijke constructieverbeteringen aangebracht (z. g. provisoire woningverbetering). Eerst hierna worden deze woningen wederom door de eigenaars betrokken.

Onderdeelen van den Dienst der pestbestrijding zijn :

1e. De exploratie- en klinische dienst. Deze omvat:

a. Het opsporen van pestgevallen onder de bevolking (z. g. inlichtingsdienst).

b. De isolatie van pestzieken en hun huisgenooten (z. g. contactpersonen).

c. De evacuatie van de aan pestbemetting blootgestelde bewoners der omliggende huizen (zie hiervoren onder evacuatie).

2e. De ontsmettingsdienst. 3e. De ransportdienst. 4e. De woningdienst.

Organisatie van den Dienst der pestbestrijding. De opperleiding is in handen van den Algemeenen Dienstchef (standplaats Malang). Hij heeft een uitgebreid bureau (Hoofdbureau) tot zijn beschikking en wordt bijgestaan door een Souschef. Aan het hoofd der pestbestrijding in ieder gewest staat de Gewestelijke Leider (standplaats residentiehoofdplaats) en onder dezen de Plaatselijke Leiders (standplaats afdeelingshoofdplaats).

PĔTÉ SĔLONG, PĔTÉ TJINÅ, (JAV. en BATAV. MAL.). Zie LEUCAENA.

PĔTINGGI, een der gewone namen van het dorpshoofd op Java. Zie DESA.

PĔTOLA of patola (MAL.), patolå (JAV.), enz. Dit woord, van onbekende beteekenis, hangt met een aantal Indische zaken samen. In het Sanskrit beduidt het 1°. eene soort geschilderde zijde van Guzerate, en eenige andere geweven stoffen, 2°. eene soort bittere komkommer, 3°. eene soort schelpdier (patolaka, Sanskr.). In de verschillende talen van den Ind. Archipel heeft dit woord soortgelijke beteekenissen behouden. In het Jav. is het eene soort fijne zijden stof of zijden barège, meest helder van kleur (kain pĕtola). Op Ambon is kain patola een rood lijnwaad van bijzonder patroon en zeer gewild. Voorts heeten verschillende *Cucurbitaceae*, van de geslachten *Luffa*, *Trichosanthes* en *Momordica* in Indië pĕtola. Een dezer, *Luffa Petola* uit Japan, heeft er den soortnaam aan ontleend. In de Minahasa heet nog heden een *Python*-soort pĕtola, evenals een *Luffa*.

PETROLEUM. Voor ontstaan, geologisch voorkomen, techniek en geschiedenis der winning, zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

Geografisch voorkomen. De drie groote eilanden Sumatra, Java en Borneo zijn alle rijk aan miocene en pliocene afzettingen en zij zijn dan ook alle gebleken rijk aan petroleum te zijn.

De olieconcessies zijn gelegen: op *Sumatra* in de Oostelijke helft van Atjèh, in de residentie Oostkust van Sumatra en in Palembang; op *Java* in de residenties Rĕmbang, Soerabaja en Sĕmarang; op *Borneo* in de landschappen Koetei en Boeloengan. Nòch op Celebes, nòch op een der kleinere eilanden, is tot nog toe olie in exploitabele hoeveelheid gevonden. Ook op Ceram, waar men sedert jaren bezig is met boren, schijnt een gunstig resultaat nog steeds uit te blijven; in 1916 was de productie hier slechts 3263 ton, die reeds in het volgende jaar tot 2248 ton terugliep.

Sedert de oprichting der eerste petroleummaatschappij, de Dordtsche, (1887) hebben tot heden ongeveer 50 maatschappijen bestaan, welke de exploratie, resp. exploitatie van petroleum in Indië beoogden. De voornaamste zijn thans:

Java. De Dordtsche Petroleum-Mij. (D. P. M.) (residenties Soerabaja en Rĕmbang; raffinaderij te Wonokromo, fabriek te Tjĕpoe).

Van de concessieterreinen der D. P. M. werd tot ult. 1916 circa 3.350.000 K.L. ruwe olie gewonnen.

Borneo. De Ned. Ind. Industrie- en Handel-Mij.; concessies in Koetei.

De consessies leverden tot ult. 1916 minstens 8 millioen K.L. aan ruwe olie.

Daar de aandeelen der N. I. I. & H. M. alle in handen waren van de Shell Transport & Trading Co te Londen, werd het bedrijf bij de fusie van deze laatste met de Koninklijke (1907) door de Bataafsche Petroleum-Mij. overgenomen (zie hieronder).

Sumatra. Alle zelfwerkende M.pijen op dit eil. (o.a. de Mij. tot Bosch-, Mijn- en Landbouw-exploitatie in Langkat, de Moeara-Enim, de Sumatra-Palembang, en de Moesi-Ilir) gingen in den loop der jaren op in de Koninklijke, van wier geschiedenis thans een beknopt overzicht zal worden gegeven.

Zij werd opgericht in 1890; ingebracht werd de concessie Tĕlaga-Said in Langkat (O.kust v. Sumatra); het terrein bleek zeer rijk; in 1898 bereikte de productie reeds bijna 5½ mill. kisten, doch daarna verminderde de opbrengst zeer. De Directeur, Aug. J. B. Kessler, wijdde daarna zijn aandacht ook aan het vervoer van olie uit O. Aziatische havens, en aan het in concessie verkrijgen van meerdere terreinen. In 1901 begon de Mij. haar werkzaamheden ook naar Borneo uit te breiden.

In 1907 kwam een fusie tot stand met de Shell Transport and Trading Co.; er werd besloten, dat èn de Koninklijke èn de Shell zich zouden vergenoegen met de rol van holding-companies van drie nieuwe maatschappijen, waarin de belangen der beide moedermaatschappijen zouden worden vereenigd, t. w.: de Bataafsche Petroleum-Mij., die de produceerende zou zijn (boorterreinen en fabrieken), de Anglo-Saxon Petr.-Co. die den opslag en het transport buiten Ned. Indië voor hare rekening zou nemen (hoofdtankinstallaties en tankvloot) en de (reeds

bestaande) Asiatic-Petroleum-Co., die voor de distributie (verkoop) zou zorgen. De verhouding van het kapitaal, door Koninklijke en Shell in die drie M.pijen te bezitten, tevens de verhouding waarin zij in alle nieuwe gezamenlijke transacties zouden deelnemen, werd bepaald op resp. 6/10 en 4/10; daarenboven nam de Koninklijke 25% van de aandeelen der Shell, zoodat in werkelijkheid de verhouding 7:3 werd.

Het is vanaf het ontstaan dezer fusie of, zooals men ze gewoonlijk noemt, van de Koninklijke-Shell-groep, dat hare nog steeds toenemende wereldmacht in de petroleumindustrie dateert.

Verschillende olieterreinen in Indië, b.v. die van Noord-Sumatra, vertoonen in de laatste jaren teekenen van langzamen achteruitgang; andere konden door intensieve exploitatie hun productie vermeerderen; het resultaat is dat sedert 1910 het totaalcijfer slechts weinig veranderd is.

De totaal-productie aan ruwe olie in Ned. Indië, uitgedrukt in *metr-tonnen* en in ronde cijfers zou in 1917 zijn geweest: 1.687.000 ton, in het geheel van 1889 af rond 24 millioen ton.

De bijproducten. Als zoodanig worden vooral geproduceerd: paraffinekaarsen en was en benzine.

Wetgeving, Staatsexploraties. Zie MIJNWETGEVING en DJAMBI. Aan het op pag. 131 gezegde kan hier worden toegevoegd dat op 7 November 1917 door den Minister een wetsontwerp is ingediend, betreffende de oprichting der „Djambi Aardolie Maatschappij", die de ontginning der petroleumterreinen zal ter hand nemen, doch waarin de Staat op verschillende wijzen medezeggingschap heeft en waarvan het nationale karakter gewaarborgd blijft; het maatschappelijk kapitaal werd vastgesteld op ten minste ƒ 5 millioen. Het Voorloopig Verslag over dit Wetsontwerp verscheen in April 1918.

PEUREULAᵉ, vulgo Pĕrlak. Een tot de onderafdeeling Langsa der afdeeling Oostkust van Atjèh behoorend landschap, door Marco Polo in 1292 reeds bezocht. Het aantal geregistreerde mannen bedraagt er 4480 (ultimo 1915).

De bevolking leeft hoofdzakelijk van rijstbouw, zoo op geïrrigeerde als op van den regen afhankelijke velden. Maar ook de pepercultuur is niet onbelangrijk. In 1898 bedroeg de uitvoer meer dan 2000 kojan van 20 pikoel, maar een productie van ongeveer $^1/_4$ van die hoeveelheid is meer normaal.

Er zijn thans ook eenige Europeesche rubberondernemingen in het landschap werkzaam.

PEUSANGAN. Een tot de onderafdeeling Bireuën van de afdeeling Noordkust van Atjèh behoorend landschap; het aantal geregistreerde mannen in Peusangan-proper, inclusief Djeumpa, Leubōᵉ en Lapéhan, bedraagt 10.208 (eind 1915).

Het landschap wordt bevloeid door de Kroeëng Peusangan, de bij Takéngön beginnende afloop van het meer Laut Tawar.

Het Peusangan- delta-gebied, een vruchtbaar rijstland, leed in den jongsten tijd zeer van overstroomingen, waartegen thans kanaliseering en indijking van de Kroeëng Blang Mè en afdamming van de Kroeëng Pandjòë zijn beproefd.

Peusangan wordt W.—O. gekruist door de baan van de Atjèh-tram, welke vooral in het W. bij Djeumpa de kust dicht nadert, en haltes heeft te Bladéh, Bireuën en Matang Gloempang Doea.

De groote weg van Atjèh naar de Oostkust volgt vrijwel dezelfde route. Van dien weg slaat bij Bireuën, de standplaats van den controleur der administratief mede Bireuën geheeten onderafdeeling, naar het Z. de Gajō-weg af. In 1903 begonnen, is deze thans zoo goed als voltooid.

De bevolking leeft van landbouw (rijst, pinang, suikerriet, djagoeng), veeteelt en handel. Te Djangka wordt ook veel zout gemaakt, dat voor een goed deel naar het Gajōland en ook naar Pidië wordt uitgevoerd.

PEUTÒË. Een landschap van de onderafdeeling Lhōᵉ Soekōn, afdeeling Noordkust van Atjèh, met ± 3.500 zielen waaronder 1.100 geregistreerde mannen. Het omvat het midden- en beneden stroomgebied van de Kroeëng Peutòë, de belangrijkste rechter zijrivier van de Kroeëng Keureutòë. In de bovenstreken vindt men een gebied met petroleum-putten, ongeschikt voor Westersche exploitatie, waaruit de bevolking voor eigen gebruik en voor den kleinhandel ruwe olie wint.

PFEIFFER (IDA). Wereldreizigster, geboren te Weenen in 1797 als Ida Laura Reyer, huwt in 1820 met Dr. Pfeiffer; gestorven te Weenen in 1858. Op haar 2de wereldreis bezocht zij ook Java, Sumatra, Celebes en de Molukken; hieraan zijn 2 van de 4 deeltjes waarin ze haar wereldreis beschreef, gewijd.

PHARMACIE. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië en, in deze beknopte Encycl. GENEESKUNDIGE DIENST (MILITAIRE).

PHASEOLUS LUNATUS L. fam., *Leguminosae-Papilionatae.* Kĕkara (MAL.), Katjang kratog, Kårâkratok, kratog (JAV.), Katjang mas, Rowaj (SOEND.). Kruidachtige slingerplant, soms als grondbedekker en groenbemester gebruikt, met witte bloemen met paarse vleugels, in trossen. De plant is bekend om de zaden, die als kratokboonen wegens hunne vergiftige eigenschappen (blauwzuurgehalte) berucht zijn. Bij voldoende koken wordt het vergif echter verwijderd, terwijl er bovendien rassen bekend zijn, wier zaden geheel ongevaarlijk zijn en een uitstekend voedsel leveren (b.v. de z.g. Limaboonen en de Madagaskarboonen). Het schijnt, dat in het algemeen de soorten met witte zaden alleen voor menschelijke consumptie in aanmerking komen.

PHASEOLUS VULGARIS L. Bekende boonsoort, al of niet klimmend, meest in de bergstreken als groente voor den Europeaan aangeplant. De windende vormen kent men als snijboonen (Katjang kopak, SOEND.), of als sla-, princesse- of spersieboonen (Katjang boentjis, MAL., SOEND.), waarvan intusschen nog een groot aantal vormen gekweekt worden. De stamboonen zijn bekend als Preanger-boonen (Katjang beureum of K. djogo, SOEND.).

PHOENIX DACTYLIFERA L. Fam. *Palmae.* Koerma (MAL., SOEND.), Koermâ (JAV.), Djitoen (SOEND.). De Dadelpalm, afkomstig uit Z.-Europa en N.-Afrika, wordt in Indië hier en daar gekweekt. De bekende zoete vruchten worden in Indië ingevoerd.

PHYLLANTHUS DISTICHUS Müll. arg. Fam. *Euphorbiaceae.* Tjĕrmai (MAL.), Tjĕrmé (JAV.), Tjarĕmé (SOEND.). Boompje, tot 10 M. hoog, dat in geheel Indië wordt gekweekt. De wortel is een weinig giftig; de bladeren worden in de inlandsche geneeskunde gebruikt; de vruchten worden in suiker geconserveerd gegeten.

PHYLLANTHUS EMBLICA L. fam. *Euphorbiaceae*. Malaka (MAL.), Kĕmlåkå (JAV.), Ki malaka (SOEND.). Boom, tot 20 M. hoog, op Java tot 1200 M. b. zee voorkomend. Het hout wordt voor houtskool gebrand en wegens de veerkrachtige eigenschappen voor bijlsteelen gebruikt. De fijngesneden bast is een kleurstof voor het bruinkleuren van bamboevlechtwerk en vezels. De bleekgele zure vruchten worden rauw of geconfijt gegeten; ook zijn ze een inlandsch geneesmiddel.

PIDIË (vulgo Pédir). Een tot de onderafdeeling Sigli der afdeeling Noordkust van Atjèh behoorend landschap, groot 256 K.M². met 5971 geregistreerde mannen (eind 1915).

Het gebied bestaat deels uit laagland, deels uit heuvelterrein.

De bevolking leeft van rijstbouw, waaraan ook de veestapel, bestaande uit 4800 runderen en 200 karbouwen, wordt dienstbaar gemaakt. Suikerriet wordt aangeplant en tot sap en suiker verwerkt voor binnenlandsch verbruik, maar uitvoer bestaat van pinang, copra en peper.

Uit den chaos van hoofden in de Pidië-streek traden steeds de bestuurders van Pidië en Keumangan het meest op den voorgrond. Ieder had zijn aanhang van naburige oelèëbalangs, en zoo vormden zij twee partijen, die fel tegenover elkaar stonden,, vermoedelijk als gevolg van beiderzijdsch streven naar het bezit van de mondingen van de Pidië- rivier. Voor verdere geschiedkundige bijzonderheden zie het artikel ATJÈH.

PIDJĔT (JAV.), pidjit (MAL.). Massage van het geheele lichaam of van een gedeelte daarvan, als aangename prikkel reeds in oude tijden in zwang. Bij pidjĕt wordt meer geknepen; bij oeroet (MAL., JAV.) meer gewreven. Bij groote vermoeidheid wordt deze massage veel toegepast en ook bij verschillende ziekten. Dus bezigden de inlanders al langen tijd massage voor geneeskundige doeleinden, alvorens die in de geneeskunde in Europa werd ingevoerd.

PIDJĔTAN (JAV.), Zie LANSIUM.

PIEK VAN INDRAPOERA of **PIEK VAN KOERINTJI.** Zie KOERINTJI (GOENOENG).

PIERSON (Mr. NICOLAAS GERARD). Geboren te Amsterdam in 1839, overleden in 1909 te Heemstede; beroemd staathuishoudkundige; ook op Indisch gebied bewoog hij zich, o. a. in de volgende geschriften: „Het kultuurstelsel Amst. 1868" waarvan in 1877 eene omwerking verscheen onder den titel „Koloniale politiek." Java en de koloniale questie, Amsterdam 1871; Het Indische muntwezen en de belangen der planters, Economist 1887; De economische toestand op Java, Haagsche zendingsbode 1904.

PIGAFETTA (ANTONIO). Geb. te Vicenza (Lombardije), wellicht in 1491 (of vroeger), gaat als „Antonio Lombardo" (A. de Lombard) 1519 mede scheep met den tocht onder Magelhães om 8 Sept. 1522 te Sevilla weder te keeren; met bij zich zijn geregeld gehouden dagboek.

Eerst 1894 wordt het Ital. hs. van deze reis door A. da Mosto *goed* en volledig gepubliceerd te Rome (in de Raccolta etc." ter eere van het 4e Columbus-eeuwfeest; ook in overdruk); en opnieuw, nu met Engelsche vertaling, noten en uitvoerige bibliographie, door J. A. Robertson in de groote serie van „The Philippine Islands", dl. 33—34; en ook afzonderlijk in 3 dln., Cleveland (U. S. A.) 1906, waarvan het 3e deel een register.

De edities van Da Mosto (met noten, doch zonder register) en Robertson vullen elkaar aan, en vormen samen den allermerkwaardigsten tekst van Pigafetta's „Relazione sul prima viaggio intorno al globo" (D. M.), alias „Magellan's voyage round the world" (R.), die de kostbaarste Europ. bron is voor de oudste kennis van het oostelijk deel van onzen Archipel.

PÌKOEL (MAL., JAV., SOEND.), in het Holl. meestal *pikol;* oorspronkelijk één schoudervracht, thans officieel gerekend op 100 kati = 125 Amsterd. pond = 61,7613 K.G.

PIMPINELLA ANISUM L. Fam. *Umbelliferae*. De stamplant van het Europeesche „Anijszaad" (beter Anijsvruchten), in de Europ. apotheken als *Fructus Anisi* bekend, en door de inlanders weinig of niet gekweekt of gebruikt. De naam Adas manis (JAV.), die men wel voor de Anijsvruchten vindt opgegeven, schijnt eerder toe te komen aan venkelvruchten.

PINANG (MAL.), Djambé (LAAG-JAV.) Djambè (SOEND.) Wohan (HOOG-JAV.). *Areca Catechu L.*, fam. *Palmae*. De naam betelpalm, aan deze gegeven, is minder juist, daar „betel" de benaming is voor de sirih, welke benaming door het Portugeesch uit het Tamil tot ons is gekomen. Hooge palm met gevinde bladeren en vertakte, onder de kroon geplaatste bloemtrossen. In geheel Indië gekweekt. De vruchten, betelnoten, ook wel arekanoten genaamd, worden algemeen gebezigd bij het sirihkauwen. In het huishoudelijk leven der inlandsche bevolking van Ned.-Indië vervult de sirihpruim een groote rol; in iedere woning vindt men een koperen of houten schaal, waarop betelblad, tabak, kalk, gambir en pinang-noot in koperen doosjes en bakjes voor de gasten gereed liggen. Het aanbieden daarvan gaat ook aan iedere beraadslaging vooraf en het aanbieden en aannemen beduidt vrede en vriendschap. In vele streken van den Archipel geldt het gereedmaken en het aanbieden van een sirihpruim door een meisje aan een jongeling als teeken van genegenheid en het aannemen van de gave staat gelijk met een begin van vrijage. Om de betelpruim te maken, worden een of twee van de geurige, roodsappige en bittere bladeren der betel- of sirihplant (zie SIRIH) genomen, die men op de knie afveegt, om er daarna de punten af te scheuren en ze vervolgens te bestrijken met een weinig kalk van eene fijne, uit schelpen gebrande soort; dan breekt men een stuk van een schijfje gambir en knijpt met den pinang-kraker een stukje pinang-noot af en beide ingrediënten worden in het blad gewikkeld, dat dicht gevouwen, in den mond gestoken en gekauwd wordt. De Maleier verkiest een jonge, de Javaan een oude pinangnoot. Terwijl zij de betelpruim in den mond hebben, steken zij een weinig gekorven tabak tusschen lippen en tanden en brengen die om te kunnen spreken tusschen de lippen en het tandvleesch.

Vooral tegen wonden en verzweringen wordt het met sirih en *Areca*-noot vermengde speeksel, onder het uitspreken van bezweringen, op de aangedane plek uitgespuwd. De blad- en bloemscheeden dienen tot het inpakken van goederen. Ook het hout der stammen wordt gebruikt. Waar de *Areca*-palm in sommige streken van den

Archipel ontbreekt, worden de noten van elders aangevoerd en vormen een niet onbelangrijk handelsartikel op de inlandsche markt Ook is de uitvoer zeer belangrijk; in 1916 van Java: 3.872.870 K.G., van de Buitenbezittingen 20.565.215 K.G.

PINANGA TERNATENSIS Scheff. Fam. *Palmae.* Niboeng mérah (MAL.). Een slanke rechte palm van Celebes en de Molukken. De gemakkelijk splijtbare stam wordt voor latwerk gebruikt. Het palmiet is eetbaar.

PINGGIRS. Onder dezen naam is een volksstam bekend, in de Vorstenlanden op Java gevestigd; volgens Veth, Java 2e druk Dl. I, bl. 390, afstammelingen van een deel der bewoners van Balambangan, die door Sultan Agĕng van Mataram, na de verovering van eerstgenoemd rijk, naar Mataram werden overgevoerd, waar hunne vrouwen meestal als minnen in den Kraton gebruikt werden, terwijl de mannen een handwerk uitoefenden.

PINI. Een van de 3 groote Batoe eilanden (zie aldaar).

PINOEH (PINOH). Linker zijrivier van de Mĕlawi, ontspringend op den Boekit (berg) Bĕtatoe. Haar stroomgebied vormt de onderafdeeling Pinoehlanden van de afdeeling Sintang, residentie Wester-afdeeling van Borneo.

De bevolking, bestaande uit zoogenaamde Maleiers, de in naam tot den Islam bekeerde Dajaks, Djoengkau's en Kĕbahan's genoemd, en heidensche Dajaks, — met een totaal zielental op ultimo 1915 van 10.196, — is in het genot van hare eigen rechtspleging gelaten.

Hoofdzakelijk leeft de bevolking van rijstbouw op ladangs, het inzamelen van boschproducten en bij lagen waterstand der Pinoh van wat goudwasschen.

PINRANG. Onderafdeeling van de afdeeling Paré Paré van het gouvt. Celebes en Onderh. met gelijknamige standplaats voor den besturenden ambtenaar.

PINTO (FERNÃO MENDES). Geb. ± 1515 te oud-Montemôr in Portugal, gaat in 1573 als koopman naar Port. Indië, en doet reizen naar Pegoe, Siam, Malaka, Sumatra, Java, China en Japan. Zijn reisbeschrijving (Peregrinação), die o. a. ook over Java en Sumatra kostbare gegevens bevat omtrent het tijdvak 1540— ± 1550, is voor het eerst pas in 1614 te Lissabon gedrukt, daarna tallooze malen herdrukt en vertaald.

PINTOE-massief. Een geweldige, grootsche, oude andesiet-vulkaan in het midden van het Karo-Randgebergte op Sumatra, grootendeels met oerwoud bedekt, waaruit de naakte wanden van den vulkaan Sibajak (2070 M.) te voorschijn komen.

PINTOE ANGIN (= windpoort). Kloof ten W. van de Batang Gadang in de res. Sumatra's Westkust, waarover de weg wordt aangelegd, die Pajŏkoemboeh verbindt met de Oostkust. Een bergpas in den weg van Tanah Batoe naar Natal (res. Tapanoeli) draagt ook dien naam.

PIPER BETLE L. Zie SIRIH.

PIPER CUBEBA L. f. Fam *Piperaceae.* Tĕmoekoes, Lada bĕrékoer (MAL.), Koemoekoes (JAV.), Rinoe (SOEND.) Klimmende heester, tot 15 M. hoog, met kleine bolronde vruchten, die aan hun ondereinde van een steelvormig verlengsel zijn voorzien. De plant komt in den geheelen Maleischen Archipel in het wild voor, maar wordt tegenwoordig ook gekweekt. Omtrent de cultuur zijn nog weinig gegevens bekend. Men is tot het kweeken overgegaan, toen omstreeks 1890 de prijzen geweldig stegen (tot *f* 300 per pikoel). Tegenwoordig wordt hij in de westersche geneeskunde tegen gonorrhee gebruikt. Tegen dezelfde kwaal gebruikt de inlander hem, maar bovendien tegen dysenterie en andere buikziekten. Vaak worden andere Pipersoorten verkocht voor Koemoekoes; ook de vruchtjes van *Litsea citrata* worden wel als koemoekoes verkocht.

PIPER; PIPER NIGRUM L. Zie PEPER.

PIROE. Afdeelingshoofdplaats, tevens hoofdplaats der onderafdeeling West-Ceram, afdeeling Ceram, residentie Amboina. De plaats ligt aan de gelijknamige baai, ook wel baai van Tanoenoe genoemd, aan de Zuidkust van West-Ceram.

PISANG (MAL. en HOOG-JAV.). Vrucht van *Musa paradisiaca* (Zie MUSA). De pisang of banaan [gĕdang (LAAG-JAV.), tjaoe (SOEND.)] komt in tal van variëteiten in den geheelen Archipel zeer algemeen voor en neemt onder de ooftsoorten een eerste plaats in. Afmetingen, kleur, smaak en geur der verschillende pisangsoorten zijn zeer verschillend, evenals het gebruik, dat van de vruchten wordt gemaakt. De voornaamste soorten, die in onbereiden toestand als ooft gegeten worden, heeten in het Maleisch pisang radja, pisang radja sĕréh, pisang mas en pisang ambon, welke laatste zeer algemeen als voedsel voor zeer jonge kinderen dient. In onrijpen toestand bevatten de pisangvruchten veel zetmeel, dat bij de soorten, welke onbereid gegeten kunnen worden, bij de rijping vrij snel in suiker wordt omgezet, die den zoeten smaak der rijpe vrucht veroorzaakt. Herhaaldelijk zijn op Java pogingen aangewend om uit onrijpe pisangs op groote schaal zetmeel te winnen, maar deze hebben niet tot een behoorlijk resultaat kunnen leiden.

PISANG (POELAU). I. Rotsachtig eilandje op de Westkust van Sumatra, ter hoogte van Padang en de reede van deze plaats beschermend tegen den Westerstorm. Het eiland is niet bewoond in den eigenlijken zin, doch er staat een licht (met bediening), en het is ingericht tot pestquarantaineplaats.

De weelderige, fraaie plantengroei en de gelegenheid tot het nemen van een zeebad aan het W.lijke strand, maken het tot een gezocht oord voor uitstapjes van de Padangers.

II. Eiland voor de reede van Kroë in de residentie Benkoelen; hier vestigden zich de Engelschen in 1745. Thans ligt op dit eiland nog een drukke handelskampong.

III. Zie BANDA-EILANDEN.

PISO-PISO of TANDOEK BĔNOEA. Een indrukwekkende, steile berg, die zich tot 1965 M. hoogte verheft aan den Noordoever van het Tobameer (Sumatra).

PISONIA SYLVESTRIS T. et B. fam. *Nyctaginaceae.* Sajoer poetih (MAL. MOL.). Lage, onregelmatig vertakte en kromme boom, op Java alleen bekend van twee moeilijk te bereiken rotseilandjes aan de Oostkust van Noesa Kambangan, ook voorkomend op de Duizend-eilanden, Madoera, Bali en de Molukken. De bladeren worden als groente gegeten. Vroeger werden bij de kroning van een Javaansch vorst de bloemen (Kĕmbang Widjàjâ Koesoemâ) door een speciaal ge-

zantschap van Noesa Kambangan gehaald en van den vorst aangeboden.

PITHECANTHROPUS ERECTUS (Rechtopgaande aapmensch), is de naam, dien Eugène Dubois (op het voetspoor van Ernst Haeckel) in 1892 gegeven heeft aan het uitgestorven menschachtige wezen, welks overblijfselen hij gevonden had in andesitische tuffen van het Kĕndĕnggebergte in de residentie Madioen, nabij Trinil, district Ngawi, in het ravijn op den linkeroever van de Tji-Bĕngawan, 15 M. onder den beganen grond. (Een gedenksteen wijst heden de juiste vindplaats aan.)

De overblijfselen bestaan uit een schedeldak (calvarium), dijbeen (linker) en twee kiezen uit de bovenkaak. Tegenwoordig berusten de fossielen in Teyler's Museum te Haarlem. In 1907—08 hebben Duitsche geleerden, op aansporing en onder leiding van mevrouw de wed. Prof. Emil Selenka, onderzoekingen gedaan op de vindplaats van P. bij Trinil, maar geen verdere overblijfselen gevonden.

PITHECOLOBIUM DULCE Bth. fam. *Leguminosae-Mimoseae.* Asĕm koerandji (JAV.), Ki poèk (SOEND.). Boom uit trop. Amerika, al lang geleden in Indië ingevoerd en vaak aangeplant. Bladeren uit slechts vier blaadjes bestaande, peul rolrond; zaden met eetbaren zaadrok. De bast bevat een bruikbare looistof.

PITJOENG (SOEND.). Zie PANGEI, PANGI.

PITOE OELOENA SALO en BOVEN-BINOEANG. Onderafdeeling der afdeeling Mandar, gouvt. Celebes en Onderhoorigheden.

PITOEMPANOEWAË. Afgeleid van pitoe, zeven, en banoewa, landschap, was een confederatie van zeven Bonésche volkplantingen in het ten Noorden der Tjènrana-rivier gelegen kustgebied van Wadjo en Loewoe. Thans is deze landstreek toegevoegd aan de onderafdeeling Wadjo en heeft het zelfbestuur van Boné (welks opheffing in voorbereiding schijnt), er niets meer te zeggen.

PITRAH is de (uit het Arabische *fitrah* verbasterde) benaming van de liefdegave, welke ieder Moslim (man, vrouw en kind) volgens de Moslimsche wet aan het einde der vastenmaand (zie aldaar) behoort op te brengen. Slechts zij, die niet bemiddeld genoeg zijn om in hun eigen levensonderhoud en dat der hunnen te voorzien, zijn van deze verplichting vrijgesteld. Overeenkomstig de oorspronkelijke bedoeling dezer gave, als spijziging der armen, behoort de *pitrah* te worden opgebracht in natura, in Ned.-Indië dus in den vorm eener hoeveelheid rijst, welke volgens de wet moet ten goede komen aan dezelfde 8 categorieën van armen, behoeftigen, enz., die ook recht hebben op de opbrengst van de *djakat* van het vermogen. In werkelijkheid komt echter de *pitrah* hoofdzakelijk ten bate der zgn. „Mohamm. geestelijkheid" (vgl. DJAKAT) en de inlevering der rijst wordt in het algemeen vervangen door betaling in geld.

De *pitrah* wordt in Ned.-Indië evenals in de geheele Moslimsche wereld met bijzonderen godsdienstijver opgebracht.

PLADJOE. Zie PĔLADJOE.

PLAKKAAT PANDJANG of „het lange plakkaat" is de naam, die gegeven wordt aan het besluit van 11 October 1833, door Van den Bosch als commissaris-generaal getroffen voor Sumatra's Westkust, en waarbij de bevolking dier streken — alwaar toen de Padri-oorlog gewoed had — in het volkomen bezit gelaten werd van haar politieke en huishoudelijke rechten, zoodanig, dat het Gouvernement zich niet bemoeien zou noch met het benoemen van hoofden, noch met derzelver rechtspleging of eenige andere huishoudelijke aangelegenheid, noch ook belastingen zou invoeren. De tekst van het plakkaat is te vinden bij Kielstra in Bijdragen v. h. Kon. Inst. T. L. V. deel 38 (1889), blz. 229.

PLANCIUS (PETRUS). Eigenlijk: Peeter Platevoet, d.i. platvoet, naar een lichamelijk gebrek aldus bijgenaamd; geboren in 1551 of in voorjaar 1552 te Drenoeter (Fr.: Dranoutre) bij Belle (Fr.: Bailleul), aan den Z.-voet van den Kemmelberg ten Z.W. van Yperen, overleden te Amsterdam 15 Mei 1622, 70 jaar oud, beroemd kartograaf, vooral van 1598—1601 de machtigste adviseur en invloedrijkste deskundige te Amsterdam bij het voorbereiden der eerste Holl scheepstochten naar onze Oost.

Bovendien komt hem de eer toe voor een arbeid, die beslissend mag heeten voor de vestiging van ons koloniaal gezag in het Oosten: de opleiding van stuurlieden voor de groote vaart *op Indië.* Voor nadere bijzonderheden zie het uiterst belangrijke art. in de groote Encycl. en verder eveneens ald. het art. KAARTBESCHRIJVING.

PLANGI. Letterlijk in Mal. „veelkleurig, regenboog-achtig", evenals Mal. *pĕlang*; technische term voor de met het plaatselijke rijg- of *plangi*-procédé in kleuren versierde doeken van Java, Bali, Sumatra, ook Borneo; en voor het geheel analoge *bandhânâ-* of „bind"-werk van de meeste landstreken van Engelsch-Indië.

Voor de techniek wordt hier verkort gegeven de nog nimmer in druk verschenen voortreffelijke beschrijving van de thans welbekende Jav. voorgangster Kartini:

De benoodigdheden voor het vervaardigen zijn: witte zijde voor het fond, allerlei houten figuurvormpjes (*pĕtà's*), fijngemalen houtskool, een rijgnaald, ananas-draad, jong pisang-loof (*poepoes*), kurkuma, verschillende soorten *kasoembå*, en kleine verfkwastjes.

De te bewerken zijde vouwt men in de lengte dubbel, en naait beide helften aan den rand met losse steekjes aan elkaar.

Nu volgt het bedrukken van het fond met figuurtjes. Daartoe wordt de zijde op een tafeltje uitgespreid; de figuurvormpjes die men gebruiken wil, doopt men in het houtskoolpoeder, en drukt ze op de stof af (*njĕplok*). De zijde, die hierdoor smoezelig is geworden, wascht men daarna in koud water af; de houtskool-afdrukken zullen niet verdwijnen.

Dan neemt men de rijgnaald met dubbelen ananas-draad, neemt de bedrukte zijde in de hand, en rijgt al de figuurtjes op de zwarte lijnen in, daarbij tusschen de figuurtjes onderling een eindje draad latend. Is dit rijgen (*loedjoeri*) klaar, dan knipt men de draden welke de figuurtjes onderling verbinden, middendoor, vat de uiteinden van elke figuur en haalt ze sterk aan, windt ze eenige keeren om het nu ontstane knopje van 't goed, en knoopt ze stevig samen. Na dit samenknoopen (*ngĕtjoet*) volgt het inwikkelen (*boengkoes*). Het jonge pisang-loof, dat er nog geel moet uitzien, knipt men in kleine vierkantjes, en omwikkelt daarmee alle knopjes van het plangi-

werk, elk pakje weer met ananas-draad samenbindend.

Hierna volgt het verven in geel, de eerste kleur waarmede alle plangi-werk geverfd wordt. De kurkuma-wortels heeft men daartoe geschild, geraspt, en dan met azijn en water overgoten; het vocht laat men door een doek loopen, en dompelt het plangi-werk er in.

Na het geelverven volgt het geven van de roode grondkleur. Een groote hoeveelheid op de pasar gekochte *kĕsoembå* mengt men aan met water en azijn, zet dit in een pot op het vuur, en werpt, wanneer het aan de kook is, het plangi-werk er in, dat men dan een heele poos er in laat koken. Een dag en een nacht laat men het plangi-werk in den pot staan, wringt het daarop uit, en hangt het aan een lijn te drogen. Is het droog geworden, dan worden de knopjes van hun pisang-omhulsels ontdaan. Die knopjes-zelf zijn daarbij wit gebleven.

Nu volgt, desgewenscht, het nader kleuren van de figuren in die knopjes. Verschillende kleuren, kĕsoembå en andere, mengt men met water en azijn aan, neemt een of meer verfkwastjes, en verft nu elk witte knopje met de kleur die men als figuurtjes op de plangi wil geverfd zien. Daarna laat men het goed droog worden; en herhaalt nu, met nieuwe omwikkeling van alle knopjes, het grondverven minstens één keer, maar soms wel tot vijf maal. Dan trekt men de draadjes waarmede de diverse figuurtjes tot knopjes waren ingeregen, stuk, en het plangi-werk is kant en klaar.

PLANKTON. Zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

PLANTAGO MAJOR L. Fam. *Platagina-ceae.* Daoen oerat, Daoen sèndok, Èkor angin, (MAL.); Oerat, Sangkoebah (JAV.), Ki oerat (SOEND.). Kruidachtige plant, over de geheele aarde verbreid, in Nederland een algemeen onkruid (Weegbree), in Indië in de bergstreken groeiend en niet zelden aangeplant in verband met zijn gebruik als geneesmiddel. De geheele plant met wortel en al wordt aangewend tegen blaassteenen en als diureticum. Verder is zij als een middel tegen diabetes aanbevolen. In Europa worden de fijne zaden als laxans gebruikt.

PLANTENGROEI. Zie VEGETATIE.

PLANTENNAMEN. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

PLANTENTALK. Zie MINJAK TĔNGKAWANG.

PLANTENTUIN ('S LANDS) te Buitenzorg. Deze werd in 1817 gesticht door Dr. C. G. L. Reinwardt, die vroeger hoogleeraar aan het Atheneum illustre te Amsterdam was geweest, maar die in 1815 de Commissarissen-Generaal vergezelde, toen deze naar Java vertrokken om het Bestuur over onze koloniën van de Engelschen over te nemen. Reinwardt kreeg den titel van Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen en was door den aard van zijn betrekking veel op reis, maar verzamelde dan tevens tal van gewassen, die naar Buitenzorg gezonden werden; zoodoende waren bij zijn vertrek naar Europa in 1822 (hij werd toen hoogleeraar in de plantkunde te Leiden) reeds 900 levende planten in den tuin te vinden. Zijn opvolger als directeur van 's Lands Plantentuin was Dr. C. L. Blume, die den tuin eveneens met tal van gewassen verrijkte, maar die helaas later, toen hij directeur was van 's Rijks Herbarium te Leiden, herhaaldelijk pogingen in het werk heeft gesteld om 's Lands Plantentuin te benadeelen. Tengevolge van bezuinigingswoede volstond men eenige jaren met 2 hortulani, later met 1; als zoodanig werd in 1831 definitief benoemd J. E. Teysmann, een organisator van den eersten rang; op botanisch gebied werd de adj. hortulanus Dr. J. K. Hasskarl zijn leermeester; deze wist hem te overtuigen van de noodzakelijkheid van een volledige herplanting van den tuin, zoodanig, dat alle planten volgens hun natuurlijke verwantschap zouden worden geplaatst. Aan deze herplanting, die van 1837—1844 werd doorgevoerd, dankt de tuin in hoofdzaak zijn belang als wetenschappelijke instelling. Andere botanische tuinen in de tropen overtreffen Buitenzorg wellicht wat parkaanleg betreft en maken daardoor op den leek misschien meer indruk, er is er geen enkele, die zich in wetenschappelijk opzicht met Buitenzorg meten kan. In 1868 werd, op aandringen van Teysmann, weer een plantkundige als directeur benoemd, en wel Dr. R. H. C. C. Scheffer, die in de 12 jaren van zijn directoraat heel wat heeft tot stand gebracht. Het belangrijkste was de Cultuurtuin van Tjikeumeuh, gesticht op een landgoed ter grootte van 75 H.A., 3 kwartier uit het centrum van Buitenzorg gelegen.

Na den dood van Scheffer werd op advies van de hoogleeraren in de botanie aan de Rijks-Universiteiten tot directeur van 's Lands Plantentuin benoemd Dr. Melchior Treub, toenmaals assistent aan het Botanisch Laboratorium te Leiden. Onder zijn directeurschap ontwikkelde zich de reeds zeer groote instelling tot een wereldinstituut, dat ver uitsteekt boven alles wat van dien aard tusschen de keerkringen wordt aangetroffen. Het personeel werd uitgebreid, een succursale van 's Lands Plantentuin gevestigd te Siboelangit, op een hoogte van 500 M. gelegen aan den weg die ter Oostkust van Sumatra van Medan voert naar de hoogvlakte, meer speciaal naar Bĕrastagi. Deze tuin is vooral bestemd voor een centrum, van waaruit de wilde flora van Sumatra's Noordelijke helft kan worden bestudeerd, terwijl de wilde planten in den tuin in kultuur genomen kunnen worden. Een Museum voor technische en handelsbotanie kwam tot stand, werd in 1903 geopend en al spoedig trad als chef op de heer K. Heyne.

Een agrikultuurchemisch-laboratorium te Tjikeumeuh werd gebouwd; in 1885 werd een vreemdelingenlaboratorium geopend.

Maar Treub deed meer: zijn eerste verlof in Holland werd door hem gebruikt, om bij particulieren een fonds bijeen te brengen onder den naam „Buitenzorgfonds", waarvan de rente samen met een subsidie van de Regeering zou gebruikt worden om botanici in de gelegenheid te stellen een bezoek te brengen aan 's Lands Plantentuin.

Een ander laboratorium ten behoeve van de vreemdelingen kwam tot stand te Tjibodas op een hoogte van 1450 M. boven de zee, dicht bij Sindanglaja aan den rand van het oerwoud; de tuin heeft een grootte van 31 H.A., is als park aangelegd en heeft sedert 1891 een eenvoudig houten gebouwtje, door Treub tot stand gebracht met behulp van afbraak van het oude paleis van Tjipanas; in dit gebouw zijn eenige logeerkamers, een conversatiekamer en een laboratoriumkamer. Bovendien heeft Treub een Gouvernementsbesluit weten uit te lokken, waarbij het oerwoud achter den bergtuin ter

grootte van 280 H.A., zich uitstrekkende tot aan den top van Gĕdé en Panggĕranggo, gesteld werd onder het beheer van 's Lands Plantentuin op voorwaarde, dat het ten eeuwigen dage in ongeschonden staat bewaard zou blijven. Dit is dus het eerste natuurmonument in Ned. Indië.

In 1893 onderging 's Lands Plantentuin een uitbreiding in geheel andere richting. Europeesche landbouwondernemingen brachten een som gelds bijeen om Treub in staat te stellen een landbouwzoöloog aan te stellen, die de voor den landbouw schadelijke en nuttige dieren moest bestudeeren. Als zoodanig werd benoemd Dr. J. C. Koningsberger. Eenige jaren later ging deze in staatsdienst over en daarmee werd aan den Plantentuin een zoölogische afdeeling verbonden, nu gerepresenteerd door het laboratorium voor faunistische zoölogie en het fraaie zoölogische Museum, dat tal van goed geconserveerde inlandsche dieren bevat. In hetzelfde jaar 1893 werd op soortgelijke wijze Dr. J. van Breda de Haan aan Buitenzorg verbonden, ten einde een onderzoek in te stellen naar de ziekten van de Deli-tabak; de kosten werden gedragen door de Deli-planters. Hieruit ontwikkelde zich allengs het Deli-proefstation (zie onder PROEFSTATIONS), dat ten slotte onafhankelijk werd van 's Lands Plantentuin. Ook voor de andere proefstations, die zich uit 's Lands Plantentuin ontwikkelden, zooals dat voor koffie, voor indigo, voor Vorstenlandsche tabak en voor thee wordt verwezen naar het artikel Proefstations.

Met 1 Januari 1905 kwam op voorstel van Treub een Departement van Landbouw tot stand. Behalve andere takken van dienst, zooals het Boschwezen en de Veeartsenijkundige Dienst, werd 's Lands Plantentuin daarin opgenomen, echter niet als één geheel. De verschillende afdeelingen werden nu deelen van het Departement en 's Lands Plantentuin was als zoodanig verdwenen. Onder Treub's opvolger, Dr. Lovink, werd de Plantentuin weder hersteld, in zooverre daartoe vereenigd zouden worden die afd. die van zuiver wetenschappelijken aard zijn.

Tot 's Lands Plantentuin behooren thans de eigenlijke botanische tuin met die te Tjibodas en te Siboelangit, het herbarium en botanisch museum te Buitenzorg, de botanische laboratoria te Buitenzorg (Treub-laboratorium, in 1914 gesticht ter nagedachtenis aan Treub) en te Tjibodas, het zoölogische museum en het laboratorium voor faunistische zoölogie te Buitenzorg en het pharmacologische en phytochemische laboratorium te Buitenzorg. Tot Directeur is, nadat Dr. Koningsberger president van den Volksraad is geworden, benoemd Dr. W. Docters van Leeuwen.

Ten slotte moeten hier nog een paar woorden gewijd worden aan den eigenlijken botanischen tuin, die met het door Treub in 1891 daaraan toegevoegde eiland van 12 H.A. een oppervlakte heeft van 50 H.A. Het grootste deel van den tuin bestaat uit boomen en heesters, slechts een klein stukje is bestemd voor kruidachtige planten. Enkele plekken munten uit door parkaanleg, zoo de groote en de kleine vijver en de waterpartij bij de rivier, de Kanarielaan en de Koningspalmenlaan met de gazons ter weerszijden daarvan. De tuin helt naar de rivier de Tjiliwoeng, waar het zooeven genoemde eiland ligt en tengevolge hiervan zijn er op enkele plekken fraaie vergezichten op den Gĕdé en op den Salak. De tuin van het paleis van den G.G. grenst aan den plantentuin, zoodat de onkundige den indruk krijgt, dat het paleis in 's Lands Plantentuin is gelegen.

PLANTLORE. Men noemt tegenwoordig aldus de studie der planten in haar verband met het volksleven. Plantlore is dus een onderdeel van folklore, dat is de geheele schat van traditie door een volk zelf allengs verzameld. Eenige aanduidingen, wat ten aanzien van Ned. Indië tot dit gebied behoort, mogen hier plaats vinden. Allereerst is een belangrijk element in de plantlore: de inlandsche opvatting der bezieling van planten; over dit „plantenanimisme" zijn verschillende bijdragen geleverd door G. A. Wilken, A. G. Vorderman en A. C. Kruyt, vooral in het 5e hoofdstuk van zijn werk „Het Animisme in den Ind. Archipel" (1906), dat over „zielestof van planten" handelt. Met de animistische opvatting hangen een groot aantal zaken op plantlore-gebied samen: zoo de inlandsche waardeering van vele geneeskrachtige kruiden, de vele animistische gewoonten bij het planten en oogsten: alleen van de rijst en den klapperboom ware eene afzonderlijke plantlore te verzamelen, en evenzoo bij de andere oogstgewassen. Hiertoe behoort bijv. het toespreken van vruchtboomen om ze tot vruchtdragen opte wekken, de vrees om vruchtboomen te vertoornen door het plukken van onrijp ooft, enz. Animistisch zijn ook de plechtigheden, die vaak verbonden zijn met het inzamelen van boschproducten, alsmede de bijzondere taal, of juister een beperkt aantal van bijzondere woorden, gebezigd bij het winnen van Baroes- kamfer (de zg. „pantang kapoer"), van aloë-hout („pantang garoe"), van gĕtah pĕrtja, van pèlèt, van palmwijn, van kruidnagel, enz.

Een bijzonder zuivere bron om kennis van vele, op onmiddellijke natuurbeschouwing berustende, détails van Indische plantlore te putten, is de schat van s p r e e k w o o r d e n, s p r e e k w ij z e n en r a a d s e l s, aan het plantenrijk ontleend. Onze Ned.-Ind. literatuur bezit van die spreekwoorden in verschillende talen bereids zeer goede verzamelingen; ook voor andere onderdeelen van plantlore zijn vele elementen aanwezig.

PLAOSAN (TJANDI). Zie PRAMBANAN-TEMPELS.

PLATINA. In Ned. Indië is dit metaal alleen gevonden in de goud- en diamantwasscherijen van Martapoera, (vooral die bij Goenoeng Lawak), doch slechts in kleine hoeveelheden.

PLATOEK (JAV.), bĕlatoek (MAL.). Naam voor spechtvogels. Zie SPECHT.

PLATVISSCHEN (*Pleuronectidae*). Deze visschen, behoorende tot de *Acanthopterygii*, zijn bodemdieren, die sterk zijdelings samengedrukt zijn en op een der zijden liggen, die dan ongepigmenteerd is. Hiervan komen verschillende soorten in den Indischen Archipel ter markt. Twee tong-soorten: *Cynoglossus bilineatus* Lac. Ikan Lidah loempoer (MAL.) en *Cynoglossus lingua* H. B. Ikan Lidah pasir (MAL.) verschijnen op de tafel der Europeanen. *Psettodes erumei* (Bl. Schn.) wordt wel Ikan bot genoemd. De naam Mata sabĕlah (MAL.) wordt aan een aantal soorten Platvisschen gegeven.

PLECTOCOMIA ELONGATA Bl. Fam. *Palmae*. Rotan dahan (MAL.). Pĕndjalin warak (JAV.), Boeboewaj (SOEND.). Een dikke rotansoort, waar-

van de fraaie, met lange schutbladeren bedekte bloeiwijzen gedroogd een uitstekend materiaal voor versiering zijn.

PLEIHARI. Onderafd. der afd. Bandjĕrmasin, res. Z. en O. afd. van Borneo onder een Civ. Gezaghebber met standplaats Pleihari; bestaande uit de districten Pleihari, Maloeka en Satoei (zie ald). De onderafd. is schaars bevolkt en bestaat grootendeels uit woesten grond.

PLÈRÈD. Zie bij KĔDATON-PLÈRÈD.

PLEVIER-VOGELS. Onder dezen naam vatten wij samen de tot de familie der *Charadriidae* behoorende vogels, zijnde scholeksters, steenloopers, zwaluwplevieren, plevieren en grielen. Van scholeksters komt één soort in den Archipel voor, *Haematopus longirostris*, die veel op de Europeesche soort gelijkt. Van de eigenlijke plevieren is de meest voorkomende de Aziatische goudplevier, *Charadrius fulvus*. De bij ons in Nederland voorkomende goudkievit, *Squatarola squatarola*, komt eveneens geregeld in Indië voor. Als verdere vertegenwoordigers van de plevieren moeten de Spoorkieviten genoemd worden, die in 3 soorten in Oost-Indië zijn waargenomen. Zij worden Spoorkieviten genoemd naar den scherpen spoor of doorn, die zich aan de vleugelbocht bevindt.

PLEYTE (CORNELIS MARINUS). Geboren in 1863 te Leiden, werd als assistent geplaatst aan 's Rijks Ethnographisch Museum, om in 1887 op te treden als conservator van het Museum van Natura Artis Magistra te Amsterdam. Behalve een gids voor die verzameling schreef hij gedurende zijn verblijf te Amsterdam een groot aantal artikelen op ethnographisch gebied, vooral in Tijdschr. Aardr. Genootsch., Bijdr. Kon. Inst., en Intern. Arch. f. Ethnogr. In het najaar van 1902 vertrok Pleyte naar Batavia om daar te worden benoemd als leeraar in de land- en volkenkunde aan de Afd. B. van het Gymnasium Willem III, welke betrekking hij tot de opheffing dier afdeeling in 1913 bekleedde; in 1915 werd hij benoemd tot leeraar in de geschiedenis en volkenkunde aan de nieuwe Bestuursschool; overl. in 1917. Voornaamste geschriften: Die Buddha-Legende in den Skulpheren des Tempels van Bôrô-Budur; De Inl. kunstnijverheid op W. Java en een groot aantal tijdschrift-artikelen, vooral over het oude Soenda, de Badoej's, oudheidkundige en ethnogr. onderwerpen.

PLUMBAGO ROSEA L. Fam. *Plumbaginaceae* Akar binasa, Tjĕraka mérah (MAL.), Mehoelatoe (AMB.). Overblijvend kruid van Azië, op Java gekweekt of verwilderd, met fraaie roode bloemen. De wortel is sterk en aromatisch van reuk en onaangenaam van smaak. Hij wordt algemeen (als poelé-pandak lĕlaki) gebruikt om blaren te trekken als surrogaat voor de echte poelé-pandak (JAV., BATAV. MAL.). Een papje van den wortel wordt bij rheumatiek, op zweren en gezwellen, en als abortivum gebruikt.

PLUMERIA. Zie PLUMIERA.

PLUMIERA ACUTIFOLIA Poir. Fam. *Apocynaceae.* Boenga koeboer (MAL.), Boenga kalong tjoetjoe (MAL. MEN.), Kambodjâ of Kĕmbodjâ Sambodjâ (JAV.). Zeer bekende, Zuid-Amerikaansche boom, overal, vooral op de kerkhoven, aangeplant, kenbaar aan de eigenaardige vertakking, het melksap, dat bij de geringste verwonding uit den stam vloeit en de wit- met gele bloemen, die den boom bedekken, als de bladeren afgevallen zijn.

PODOCARPUS AMARA Bl. Fam. *Taxaceae.* Sapat (MINANGK. MAL.); Bimâ, Radin, Tadji (JAV.), Ki bima, Ki mĕrak (SOEND.); Een zeer groote boom, tot 40 M. hoog, op Java en Sumatra, van 1000—1700 M. boven zee, verwant met onze Coniferen. Het hout is een prachtig bouw- en meubelhout.

PODOCARPUS CUPRESSINA R. Br. Amboen (MINANGK. MAL.); Aroe, Tadji, Tjĕmârâ tikoeng, Tjĕmârâ toekoeng (JAV.), Djamoedjoe, Ki poetri (SOEND.). Zeer hooge boom, over den geheelen Archipel verbreid, op Java tusschen ± 1400 en 1750 M., vaak gekweekt als sierboom. Het fraaie, lichtgele hout is zeer gezocht.

POEDING (MAL.). Zie GRAPTOPHYLLUM.

POEJOEH. Mal. naam voor den Snipkwartel (*Turnix pugnax*) en Hoog-Jav. voor gĕmak. Zie ald. en KWARTEL.

POELAU (MAL.), POELO (JAV.), POELOE in verschillende gijkte samenstellingen = eiland. Voor namen met Poelau enz. samengesteld, niet in de hier volgende artikelen behandeld, zie het woord van onderscheiding.

POELAU LAOET. I. Eiland gelegen ten Z.O. van Borneo (Koesan), waarvan het door Straat Laoet gescheiden is. Het wordt van het N. naar het Z. door een bergketen doorsneden, waarin de G Sĕbatoeng de voornaamste top is, en waarvan een aantal riviertjes afstroomen. Er worden steenkolenlagen in het N. van het eiland gevonden, die tot zeer belangrijke ontginningen aanleiding hebben gegeven (Zie BORNEO VI A). Poelau Laoet vormde tot 1905 een zelfbesturend landschap, gerekend tot de Tanah Boemboelanden. Thans is het een onderafdeeling der afdeeling ZuidOostkust van Borneo. Kota Baroe aan de Noordpunt, afdeelingshoofdplaats, dankt met een ander plaatsje Stagèn (zie aldaar) hare beteekenis aan de kolenmijnen op het eiland. Zie KOLEN. Het rotsachtige, grootendeels uit den G. Saoe bestaande eilandje Sĕboekoe ressorteert onder Poelau Laoet.

II. Zie POELAU TOEDJOEH.

POELAU LAWAN of **P. LAWANG.** Zie PĔLALAWAN.

POELAU SĔMBILAN. Het grootste der eilanden in de Aroe-baai (gouvernement Oostkust van Sumatra), waarlangs de beide toegangen tot de baai loopen: de Koempei-geul in het N., de Sĕmbilangeul in het Z. Het is een hoog, heuvelachtig, geheel droog eiland. Een groot deel is door het Inlandsche zelfbestuur van Langkat in concessie gegeven aan de Bataafsche Petroleum Mij.

POELAU SITJANANG. Naam van een zich in de Bĕlawan-rivier (gouv. Oostkust van Sumatra) gevormd hebbend eiland, hetwelk door een dijk met het eiland Bĕlawan en middels een ijzeren brug met den Zuidelijken oever der Delirivier verbonden is. Hier bevindt zich een toevluchtsoord voor melaatschen, hetwelk door het Leger des Heils sedert December 1914 wordt beheerd.

POELAU TELLO. Hoofdplaats der onderafdeeling Batoe-eilanden. (Zie aldaar).

POELAU TOEDJOEH. Gemeenschappelijke naam van vier afzonderlijke, tot de residentie Riouw en Onderhoorigheden behoorende en in de Zuid-Chineesche zee, tusschen het schiereiland Malaka en Borneo gelegen eilandengroepen (105°20′ tot 109°20′ O.L.; 1°° Z.B. tot 450′

N.B.) Deze archipel bestaat uit meer dan 300 grootere en kleinere eilanden. De vier groepen zijn: 1. de Anambas (West- en Groot-Anambas), 2. Groot- en Noord-Natoena, 3. Zuid-Natoena- en de Zeeroovers-, en 4. de Tambĕlan eilanden. De Maleiers onderscheiden van oudsher zeven groepen, die zij noemden Djĕmadja, (West-Anambas), Siantan (Groot-Anambas), Poelau Laoet (Noord-Natoena), Boengoeran (Groot-Natoena), Soebi (Zuid-Natoena), Sĕrasan (Zeeroovers-eil.) en Tambĕlan; vandaar de volkomen juiste benaming Poelau-Toedjoeh.

De sub 1, 2 en 3 vermelde groepen zijn tot één bestuursafdeeling „Poelau Toedjoeh" vereenigd, terwijl de Tambĕlan eilanden deel uitmaken van de afdeeling Tandjoeng-Pinang.

De bevolking der Poelau-Toedjoeh bestaat hoofdzakelijk uit Maleiers, Koeantanners (Minangkabauers) Chineezen en Orang-Laut. Tot in het midden der 19e eeuw hadden de bewoners veel te lijden van de veelvuldige rooftochten der beruchte Ilanoen-zeeroovers en vereenigden zich zooveel mogelijk op de grootere eilanden, zoowel om hunne woonplaatsen aan het oog der roovers te onttrekken als om met vereende krachten eventueele aanvallen te kunnen afslaan. Toen het gevaar geweken was, werden ook de kleinere eilanden bewoond. De Orang-Laut maakten met de roovers gemeene zaak.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn thans voor alle deelen der bevolking de klappercultuur en de handel in copra, terwijl als nevenbedrijven mogen genoemd worden de vischvangst, het visschen naar tripang en waardevolle schelpen, het vlechten van kleine, fijne, veelkleurige matten en het winnen van eetbare vogelnesten. De handel is voornamelijk in handen der Chineezen, die zich gaandeweg op zeer vele eilanden gevestigd hebben, ook hier de opkoopers en uitvoerders zijn van de producten des lands en de voor de bevolking noodige artikelen voor voeding, kleeding en genot importeeren. Als een opmerkenswaardig verschijnsel kan vermeld worden, dat reeds verscheidene Maleiers zich van den Chineeschen tusschenpersoon hebben weten vrij te maken en zelfstandig met Singapore handel drijven.

De *Anambas-eilanden*, waarvan Djĕmadja en Siantan de grootste zijn, zijn nagenoeg alle berg- en rotsachtig en waren oorspronkelijk tot aan zee met zware bosschen bedekt. Sedert de klappercultuur, die hier van oudsher gedreven werd, ongeveer twintig jaren geleden door de copra-bereiding krachtig opleefde, zijn de kleinere eilanden geheel in klappertuinen herschapen, terwijl om de grootere een tot enkele honderden meters boven de zee reikende strook loopt, waarin het woud ook voor kokospalmen heeft moeten wijken. In de bosschen komt veel goed timmerhout voor, doch uitvoer daarvan in het groot heeft nog niet plaats, hoewel concessies tot houtaankap aldaar reeds zijn verleend.

De voornaamste plaats, tevens die van den geheelen Poelau-Toedjoeh archipel, is Tĕrĕmpa op het eiland Siantan en aan de baai van Tĕrĕmpa, die, hoewel klein, een uitstekende ankerplaats, zelfs voor groote schepen, aanbiedt. De bevolking van Tĕrĕmpa bestaat hoofdzakelijk uit Chineesche en Maleische handelaren, waarvan velen tevens klappertuinbezitters zijn. Verscheidene groote en fraaie woningen geven aan de plaats een zeer welvarend aanzien. Andere handelsplaatsen zijn Lĕtong, Maras en Kramoet.

Van de *Groot-Natoena eilanden* is Boengoeran verreweg het grootste, ± 1650 K.M²., en ook het grootste van het geheele eilandengebied in de residentie Riouw. Het wordt in het Zuidelijk gedeelte door een zeearm in vereeniging met de rivier Bindjai zoo diep ingesneden, dat er slechts een strook land van ongeveer 350 M. breedte overschiet. Over een weg van dwarshouten worden kleine prauwen van den eenen naar den anderen oever getrokken; de bij die strook gelegen kampong Panarik ontleent daaraan haar naam. Bezuiden den zeearm is het land zeer bergachtig; het Noordelijk, veel grooter stuk is voor een groot deel vlak en heuvelachtig, om echter in het Noordoosten te eindigen in het massief van den Ranai, dat zich tot ongeveer 1200 M. boven het zeeniveau verheft.

Het eiland is zeer boschrijk en telt goed timmerhout opleverende boomen, maar ook hier zijn groote deelen van het bosch in het belang van de klappercultuur geveld.

Onder de kleine eilanden der Boengoerangroep is het grootste Sĕdanau, dat geheel met klapperaanplantingen bedekt is. Hierop ligt de voornaamste handelsplaats der groep, Gĕnting, bestaande uit een vrij uitgestrekte kampoeng aan den wal, en een in zee, 400 M. van het strand, gebouwde groep van Chineesche en Maleische kĕdai's (winkels).

Aan de Oostkust van Boengoeran bevindt zich de opkomende handelsplaats Soengei Oeloe, welke door zeeschepen aangedaan wordt.

Acht tot negen uur stoomens van Gĕnting of van Tandjoeng-Bĕlitoeng ligt benoorden Boengoeran op 4°50′ N.B. de kleine groep *Poelau Laut*, ook wel *Noord Natoena* genoemd. Het hoofdeiland is deels vlak, deels heuvelachtig, en heeft een 700 tal bewoners, die zich hoofdzakelijk met de klappercultuur bezig houden. Als eigenaardigheid dient vermeld, dat men te Poelau Laut geen koperen munt als ruilmiddel bezigt, omdat het gebruik daarvan het uitbreken van eene besmettelijke ziekte op het eiland zoude ten gevolge hebben. De kleinste koopeenheid beloopt er $ 0.05, namelijk gelijk de waarde van het kleinste aldaar in omloop zijnde zilveren muntstuk (Straits-dollar pasmunt).

De voornaamste der *Zuid-Natoena* en *Zeerooverseilanden* zijn: Sĕrasan, Poelau Pandjang; Soebi, op het hoogste punt waarvan een kustlicht is geplaatst, en het kleine, tusschen Groot- en Zuid-Natoena gelegen zeer vruchtbare eiland Midai, bekend om zijn rijkdom aan zeer productieve klappertuinen. Het geheele eiland is thans, op een klein moerassig gedeelte in het centrum na, als het ware één klappertuin.

Tot de laatste groep, namelijk de *Tambĕlan-eilanden* behooren eilanden, die alle bergachtig zijn (grootste hoogte ongeveer 430 M.). De bevolking, op eenige Chineezen na, uitsluitend uit Maleiers en afstammelingen van Orang Laut bestaande, ten getale van ongeveer 2000 zielen, heeft zich hoofdzakelijk in de zeer groote en welvarende kampong Tambĕlan op het hoofdeiland gevestigd. De hoofdmiddelen van bestaan zijn ook hier de klappercultuur en handel in copra. Eens in de maand doet de Paketvaartstoomer, varende op de lijn Singapore—Riouw—Pontianak, Tambĕlan aan.

Op het kleine eiland St. Barbe, vijf uur stoomens ten Z.W. van Tambĕlan, wordt een zeer kostbaar bosch gevonden, dat hoofdzakelijk uit balau- en rĕsakboomen, twee uitstekende houtsoorten, bestaat.

Zie voorts RIOUW en ONDERHOORIGHEDEN, Bevolking en agrarische aangelegenheden, en ORANG-LAUT.

POELÉ PANDAK LĔLAKI (BATAV. MAL.). Zie PLUMBAGO ROSEA.

POELO, POELOE. Zie POELAU.

POELÒ WÈ. Zie WÈ.

POELOE KAPAL. Zie ONRUST.

POELOE SANGEANG. Eiland nabij O.-Soembawa, waarop de G. Api (2145 M.).

POELOEPĔTAK (RIVIER VAN) of ANDJAMAN. Rivier op Borneo's Zuidkust, zijtak van de Barito (Zie BORNEO, IV D en E), die deze met de Kapoeas Moeroeng verbindt. Het door de rivier doorstroomde gelijknamige landschap, ook Koeala Kapoeas genaamd, is een afzonderlijk district van de onderafdeeling Beneden-Dajak, afdeeling Koeala Kapoeas.

POELOES (SOEND.). Zie LAPORTEA.

POELOET (MAL.). Zie URENA LOBATA.

POELOETAN (JAV.). Zie URENA LOBATA.

POELOSARI. Een fraaie, slanke vulkaankegel, 1346 M. hoog, ten N.O. van Mĕnĕs (Bantam), die zich naar drie zijden vrij heeft kunnen ontwikkelen en met de Karang in het N.O. door een pas is verbonden.

POENANS. Behalve de tot het gezeten leven overgegane Dajaks vindt men in bijna alle streken van Borneo, in de ontoegankelijke wildernissen van de brongebieden der groote rivieren, kleine troepen van nomadische jagerstammen, die grootendeels nog geen vaste woonplaatsen hebben, en slechts onder tijdelijke verblijfplaatsen van takken en bladeren den nacht doorbrengen of voor den regen schuilen. Deze nomadenstammen zijn onder verschillende namen bekend: Oekits, in de brongebieden van Mahakam, Kapoeas en de Zuidelijk afwaterende rivieren, Bĕkĕtans of Boekitans in de brongebieden der rivieren van Sĕrawak en van de Kapoeas, Basaps in Boeloengan en Sambalioeng, enz. De meest bekende en de talrijkste dezer groepen wordt gevormd door de Poenans, en het is niet onwaarschijnlijk, dat al de genoemde groepen slechts door locale verschillen en meerderen omgang of vermenging met andere stammen gedifferentiëerde onderdeelen van één stam uitmaken. Wat van de Poenans gezegd wordt is dus m. m. op al de verschillende groepen van toepassing.

De eigenlijke Poenans vindt men rondzwervende in de hooglanden van Centraal-Borneo; zij komen ook wel in de lagere streken en bereiken soms de kust. Lichamelijk behooren zij tot de fraaist gevormde rassen van Borneo, uitmuntend door zijdeachtige huid, die lichter gekleurd is dan die der hen omringende stammen, daar zij zich nooit aan de zonnestralen blootstellen. Tatoeage is bij hen gebruikelijk; naar de wijze van tatoeëeren worden ze door Dr. Nieuwenhuis ingedeeld bij de groep der Bahau's en Kĕnja's.Het karakter der Poenans wordt beschreven als vreedzaam; zij snellen in den regel geen koppen en begeven zich gewoonlijk alleen op het oorlogspad in het gevolg van andere stammen, ten einde bloedwraak te kunnen nemen; voorts zijn zij zeer schuw en beschroomd. De voornaamste kleeding is voor den man de lendengordel van geklopte boomschors, voor de vrouw een lendendoek. De wapenen bestaan uit een zwaard, een blaaspijp met breede lanspunt, en een koker voor de vergiftigde pijlen. Een groep Poenans bestaat gewoonlijk uit 20 à 30 volwassenen en evenzooveel kinderen; een van de oudste mannen wordt als het hoofd of de leider erkend; grootendeels bestaat de geheele troep uit de naaste verwanten van het hoofd. In de groep heerscht communisme en een groote mate van verdraagzaamheid en hulpvaardigheid. De landbouw wordt, met geringe uitzonderingen, niet door de Poenans beoefend; hun voornaamste middel van bestaan is de jacht door middel van de blaaspijp, het zetten van strikken en vallen, enz., en de inzameling van alles wat het bosch oplevert. De godsdienstige opvattingen komen in hoofdzaken overeen met die der Kajans, maar zijn minder uitgewerkt; zij vervaardigen alleen beelden van de krokodil, die ook bij godsdienstige plechtigheden een rol spelen. Dierenoffers worden niet door hen gebracht.

De dajoeng's of priesters der Poenans zijn bij de omringende stammen gezocht wegens hun bekwaamheid in het terugbrengen der „zielestof" en het genezen van ziekten en kwalen.

Ondanks het lage beschavingsstandpunt der Poenans schijnt het hun geenszins aan goeden verstandelijken aanleg te ontbreken; ook zedelijk staan ze geenszins lager dan de hen omringende gevestigde stammen. Enkelen van hen hebben reeds den landbouw der andere stammen overgenomen, en wonen in huizen, die echter nog zeer primitief zijn.

POENEI (POENAI). Maleische naam op Sumatra voor Duif.

POENSEN (CAREL). Geb. te Amsterdam in 1836, vertrok in 1860 naar Java, waar hij tot 1863 zendeling-leeraar was te Mådjåwarnå en daarna tot 1891 te Kediri. In 1891 werd hij benoemd tot Hoogleeraar in het Javaansch aan de Indische instelling te Delft. Overleed 1919 te 's-Gravenhage.

Aan Poensen danken wij o. a. de volgende werken: Kidung, Jav. liederen, 3 dln; Ontjèn-ontjèn, Jav. leesboek, 3 dln; Bijbelsche geschiedenissen des Ouden Testaments, in het Jav., 1881; Bloemlezing uit Jav. prozageschriften, 1893; Grammatica der Javaansche taal, 1897; Brieven over den Islam uit de binnenlanden van Java, 1886.

Voorts schreef hij een aantal belangrijke tijdschriftartikelen, de meeste in de „Mededeelingen vanwege het Ned. Zend. Gen.", enkele in het „Tijdschr. v. h. Bat. Gen.", en de „Bijdr. T. L. en Vlk.".

POERBA. Een van de oude Batakrijkjes in de afdeeling Simĕloengoen en de Karolanden van het gouv. Oostkust v. Sumatra.

POERBÅLINGGÅ. Afdeeling en regentschap der residentie Banjoemas, met eene oppervlakte van 819 K.M.[2] en (in 1915) 344 000 bewoners, waaronder 130 Europeanen en 1200 Chineezen; in het N. grenzend aan de residentie Pekalongan, in het O. aan de afdeeling Bandjarnĕgara, en in het Z. en W. aan de afdeeling Banjoemas.

De afdeeling is in haar geheel en onder denzelfden naam tevens contrôleafdeeling; deze omvat de 3 districten van het regentschap: Poerbåling-

gå (gelijknamige hoofdplaats), Kĕrtânĕgårå (hoofdplaats Bobotsari) en Tjahjânå (hoofdplaats Boekâtédjå). Het aantal desa's bedraagt 313. De afdeeling bestaat in het Noordwesten uit een sector van den vulkaan Slamĕt, ten Oosten daarvan uit de zuidhelling van den hoofdkam van Midden-Java's centraalgebergte en de talrijke, dwars daarop gerichte bergjukken. Zuidwaarts der laatste ligt een heuvelland, dat een wirwar van kale ruggen en toppen vormt. Het dichtst bevolkte deel der residentie is de Zuidelijke vlakte, het Sĕrajoedal, tusschen Kali Pĕkatjangan en Kali Banjoemas, waar groote bevloeiingswerken zijn aangelegd, en Zuidwaarts van de hoofdplaats, langs de Kali Klawing. Erfpachtsperceelen zijn er in deze afdeeling niet; wel een drietal ondernemingen, werkende op overeenkomsten met de Inlandsche bevolking, waarvan een voor suiker, de suikerfabriek Bodjong, en twee voor tabak.

POERBÅLINGGÅ. Hoofdplaats van gelijknamige afdeeling, regentschap en district in de residentie Banjoemas. Zij ligt in de vlakte, die zich uitbreidt tusschen den Slamĕt en het gebergte bij de gewestelijke hoofdplaats Banjoemas, 46 M. b. z., en is een keurig net oord met fraaie bestuurshoofdswoning. Op het eind van 1915 telde zij eene bevolking van 13.600 zielen, waarvan 80 Europeanen en 880 Chineezen.

POERI. Aldus worden de vorstelijke paleizen op Bali genoemd die, evenals de kratons op Java, uit verschillende gebouwen en pleinen bestaan, door een muur omgeven, en waar vaak honderden personen, tot de vorstelijke hofhouding behoorende, verblijf houden.

POERING (JAV.). Zie GRAPTOPHYLLUM.

POEROEK TJAHOE. Onderafdeeling der afdeeling Doesoenlanden, residentie Z. en O. Afdeeling van Borneo met gelijkn. hoofdplaats aan de Boven-Barito, waar een militaire post is gevestigd. Er wonen Chineezen, Arabieren en Maleiers, allen handelaren. De Rijnsche zending van Barmen leidt van Poeroek Tjahoe uit haar werk onder de Ot Siang.

POEROET (SOEND.). Zie GYMNARTOCARPUS.

POERWAKARTA. Hoofdplaats van de afd. en het regentschap Krawang, res. Batavia. De plaats telde in 1905 ongeveer 7200 inwoners, waarvan bijna 150 Europeanen en 300 Chineezen.

POERWÅDADI. Hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Grobogan, en het district Poerwodadi van de residentie Semarang. Het is gelegen aan de stoomtramlijn Dĕmak-Blora, van hier uit gaat een zijtak naar Goendih (zie aldaar). Men vindt er eene belangrijke Chineesche wijk met een levendigen kleinhandel in rijst en kadĕlé en eene belangrijke veepasar. Ter hoofdplaats heeft men eene Inlandsche Christengemeente van het Rijnsche Zendinggenootschap met een ziekenhuis „Pitoeloengan" en een kleine steenen kerk. Ultimo 1915 bedroeg de bevolking 8300 zielen, waarvan een 60-tal Europeanen en ruim 1650 Chineezen. De plaats is voorzien van eene bronwaterleiding, zoodat de gezondheidstoestand er over het algemeen bevredigend is.

POERWÅKĔRTÅ. Afd. tevens contrôle-afd. en regentschap der res. Banjoemas, met een oppervlak van 756 K.M². Het telde in 1915 ± 297.000 zielen, waaronder 520 Europeanen, 2200 Chineezen en enkele andere Vreemde Oosterlingen. Het maakt — van het Westen gerekend — het tweede kwart van het Noorderdeel van het gewest uit. Op de Noordgrens ligt de vulkaan Slamĕt (3472 M.), in het Pĕmbarisan-gebergte, dat in Westelijke richting hem met den Tjĕrmé verbindt. Voorts is de afdeeling langs de Zuid- en Westgrens met gebergten overdekt, doch langs de Oostgrens — behalve waar die wordt gevormd door de uitloopers van den Slamĕt — vlak. Europeesche landbouw wordt in deze afdeeling gedreven: op 3 erfpachtsondernemingen, waarop kina, thee, cacao, koffie, rubber en klappers geteeld worden, en op 2 ondernemingen, berustend op overeenkomsten met de inlandsche bevolking, waarvan 1 voor suiker, de andere voor tabak.

POERWÅKĔRTÅ. Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling van de residentie Banjoemas. Het is een uitgestrekte, fraaie en belommerde plaats, tegen de helft der Oostgrens van de afdeeling gelegen, in de vlakte tusschen den Slamĕt en het gebergte bij de hoofdplaats Banjoemas. Op het eind van 1915 woonden er 16.000 menschen, waarvan 460 Europeanen en 1130 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen.

POERWÅRĔDJÅ. Afd. ter oppervlakte van 976 K.M²., beslaande het Z.O.lijk deel van het gewest Kĕdoe, omvat 2 regentschappen n.l. Poerworĕdjo en Koetoardjo met gelijknamige hoofdplaatsen en contrôle-afdeelingen. De afdeeling is in het Noorden en Oosten bergachtig, overigens vlak. Het gebergte op de grenzen der afdeeling met de residentie Djokjakarta en de afdeeling Magĕlang is bekend onder den naam van het Kĕlir-gebergte.

Op het eind van 1905 bestond de bevolking der afd. uit een kleine 700 Europeanen, ruim 2000 Chineezen, 14 Arabieren, 4 andere Vreemde Oosterlingen en ruim 543.000 Inlanders. De eenige Europeesche onderneming is de groote suikerfabriek Poerworĕdjo, gelegen in het district Poerworĕdjo. In deze afd. zijn 2 concessies voor de winning van magneetijzerzand verleend, doch met de exploitatie is nog geen aanvang gemaakt.

POERWÅRĔDJÅ. Naam der gezonde en ruim aangelegde hoofdplaats van de afdeeling Poerworĕdjo der residentie Kĕdoe. Ligt aan de Bogowonto (Bågåwântå) in een vruchtbare vlakte. De bevolking bedroeg in 1905: 14.200 zielen, waaronder 540 Europeanen en 1420 Chineezen.

Het aantal Eur. was in 1916 sedert 1905 wel met 50 % gestegen tengevolge van de oprichting in 1907 van de suikerfabriek Poerworĕdjo, de legering van een garnizoen en de uitbreiding van onderwijzend en waterstaatspersoneel.

POESAKA (MAL.), Poesåkå (JAV.). Onder dezen naam wordt nagenoeg algemeen in den Archipel verstaan heilig of heilaanbrengend erfgoed, dat met grooten eerbied wordt behandeld en vaak met offers, meestal reuk- of spijsoffers, vereerd. Die vereering is een uiting van fetisisme en eigenlijk is een poesaka dan ook een fetis, waaraan de ziel of geest van vroeger geleefd hebbende personen gedacht wordt voortdurend of tijdelijk gebonden te zijn en op wier hulp en bijstand men in ruil voor offers en vereering meent te mogen rekenen. Daaruit volgt, dat de meest uiteenloopende zaken, dingen van allerlei aard, poesaka kunnen zijn en dat is ook inderdaad het geval.

Niet alle poesaka's bezitten gelijke heilaanbrengende kracht; de meeste hebben slechts beteekenis voor den bezitter en diens nakomelingen, maar er zijn er ook, die door velen, ja door elkeen worden beschouwd als schutspatroon, als helper in ziekte en nood, als vervuller van wenschen en begeerten. Is de gewone poesaka als familie-fetis te beschouwen, deze zoude men volks-fetisen kunnen noemen. Voorbeelden van deze laatsten zijn de schedels en de t ĕ m p a j a n 's, d j a w è t's of b a l a n g a's (aarden potten, zie DAJAKS), de p i n g g a n p a s o e (heilige schotels) der Bataks, en ook de m e e s t i k a's of bezoarsteenen.

Tot de belangrijkste poesaka's behooren de rijkssieraden (zie ald.), k a b ĕ s a r a n, die van vorst op vorst overgaan.

Op Java wordt een gewoon erfdeel niet poesaka, maar w a r i s a n genoemd. Voor de beteekenis op Sumatra's Westkust zie MINANGKABAUERS p. 323.

POESOEK BOEKIT. Berg van 2005 M. hoogte ten Westen van het Toba-meer, die uit vulkanisch gesteente bestaat, doch waarvan uitbarstingen niet bekend zijn. De berg vormt grootendeels het breede schiereiland, waarvan een 200 M. breede uitlooper in verbinding stond met het eiland Samosir, maar in 1906 is doorgegraven.

POESPÅ. Standplaats van den controleur en van den wĕdånå van Tĕnggĕr, afdeeling, regentschap en residentie Pasoeroean. Het ligt 640 M. hoog en aan den weg van Pasoeroean naar Tosari, 13.5 K.M. van laatstgenoemde plaats. In de nabijheid van Poespå werd, te Gandasoli, in September 1890 (Gouv. Bt. van 6 September no. 7) begonnen met het nemen van eene proef met het doen ontginnen van grond door minvermogende Europeanen (hoofdzakelijk gepensionneerde militairen beneden den rang van officier); op Java en Madoera verblijf houdende, van stukken grond voor den kleinen land- en tuinbouw, voor ieder niet grooter dan 5 bouws. Voorloopig werden aan slechts 10 personen, waarvan 8 gewezen militairen, gronden uitgegeven.

Deze landbouwkolonie is op een volkomen mislukking uitgeloopen. Vele kolonisten hadden gedacht hier met weinig werk een gemakkelijk leventje te kunnen leiden, hetgeen ten slotte bitter tegenviel. Ook heerschte onder hen veel drankmisbruik. Van 16 kolonisten in 1894, steeg dit aantal tot 20 in 1898, doch daarna daalde het steeds, totdat er ten slotte in 1906 slechts vier overbleven. Van deze 4 waren er 3, die zich van het begin af aan met ijver op den landbouw en de veeteelt hadden toegelegd. Aan hen werd erfpacht verleend, doch een ervan is sedert overleden, zoodat er in 1916 nog slechts twee over waren, die ± 20 en 5 bouws grond bezaten. De inlandsche bevolking occupeert nu de overige gronden.

POESTAHA. Wichelboekje uit de Bataklanden van Sumatra. Zij bestaat uit een vrij lange, met rijstwater behandelde boombastreep, die tusschen twee plankjes harmonika-achtig tot een klein boekje wordt opgevouwen, dat het uiterlijk heeft van een bruin, antiquarisch werkje. Aan beide kanten, soms aan één, wordt het blad in Batakschrift (meest Toba Bataksch) beschreven met allerlei wichelvoorschriften en kabbalistische teekeningen en dient dan als wichelboekje. Vele van deze poestaha's zijn nog in omloop in de Bataklanden, maar weinigen kunnen er mee werken.

POETĔRAN (POELO). Langwerpig, heuvelachtig eiland aan de baai van Soemĕnĕp, door een smalle zeestraat van Kaliangĕt gescheiden. Het ressorteert onder het distr. Soemĕnĕp, contrôle-afd. Zuid Soemĕnĕp, afd.en regentschap Soemĕnĕp, res. Madura. Poetĕran is bekend door zijn fraai en overvloedig fokvee. De vrij talrijke bevolking leeft v.n.l. van veeteelt en veehandel.

POETIH (KAJOE) (MAL.). Zie MELALEUCA.

POETIHAN. Zie ISLAM, III, b.

POETJĔNGAN (JAV.). Zie LANTANA.

POETJOENG (JAV.). Zie PANGEI.

POEWASA. Zie VASTENMAAND.

POHON MÉRAH (MAL.). Zie EUPHORBIA PULCHERRIMA.

POIGAR RIVIER. Grensrivier tusschen Bolaäng Mongondou en de Minahasa. Zie CELEBES *a* DE NOORDARM.

POINCIANA REGIA Boj. Fam. *Leguminosae-Caesalpineae*, Saga (MAL.); Flamboyant; boom uit Madagascar, met fraaie roode bloemen, overal aangeplant; het harde kernhout wordt soms voor vloerbalken en bruggen gebruikt.

POLAND (THEODORUS). Geb. te Alkmaar in 1795, kwam in 1817 als korporaal te Batavia, werd denzelfden dag tot sergeant bevorderd en onderscheidde zich in alle rangen die hij doorliep (in 1853 werd hij kolon. tit.) in tal van krijgsbedrijven. Hij overleed te Tjilatjap 1857.

„Toontje" Poland was een bij uitnemendheid populaire figuur; met bijzondere voorliefde is zijn leven beschreven door W. A. v. Rees, Toontje Poland. Indische typen, Arnhem 1867.

POLÉJANG. Dit landschap is een onderhoorigheid van Boeton, en is gelegen tegenover Moena op het Z.O. schiereiland van Celebes. Het wordt begrensd ten W. door Loewoe, ten N. door Laïwoeï, ten O. door Roembia en ten Z. door de Straat van Tioro en wordt bewoond door heidenen.

POLIANTES. Zie POLYANTHES.

POLITIE. De Gouvernementspolitie draagt nu den naam van Algemeene Politie, in tegenstelling met de technische- en de desapolitie. Het personeel van de Algemeene Politie wordt nu aangesteld voor het geheele gebied van Ned.-Indië, beneden den rang van mantri-politie evenwel alleen voorzooverre beëedigd (Ind. Stb. 1918 no. 126).

Als onderdeel van de politie is ingesteld onder de bevelen van den Procureur-Generaal een politieke inlichtingendienst, bestaande uit een hoofd van den dienst met plaatsvervanger te Batavia en een ambtenaar te Soerabaja (Ind. begr. 1917), welk personeel aan den opsporingsdienst deelneemt.

De voorgestelde centralisatie van de gewapende politie, welke niet meer zou zijn aan te werven voor een bepaald gewest, evenals kazerneering, beperking van de wacht- en transportdiensten, alsmede instelling van een dépôt voor de africhting (met kaderschool) kwam tot stand. De gewapende politie bleef evenwel onder het Dept. v. B. B., alwaar ze nu eene afzonderlijke afdeeling vormt, waarvan het hoofd is de Chef van het in 1912 (Ind. Stb. nos. 172 en 576) voor geheel Ned.-Indië tot één geheel vereenigd, van de Algemeene Politie afgescheiden, corps gewapende

politiedienaren van ± 10.000 man, verdeeld in 22 divisiën, waarvan op Java 2, in elk der gewesten van de Buitenbezittingen één, onderverdeeld in brigades, welke gegroepeerd zijn tot detachementen. De divisiën en detachementen zijn gesteld resp. onder divisie-commandanten der 1e en 2e klasse (de niet zelfstandige der 2e klasse voeren den titel van afdeelingscommandant) en detachements-comandanten. Ook werd een Adjunct-Inspecteur voor dezen dienst ingesteld. De bestuursambtenaren hebben de volle beschikking over de gewapende politie in hun ressort, evenwel onder de noodige waarborgen tegen misbruik. Zie Bijblad no. 8529. Als reglement van tucht voor de gewapende politie geldt, in gewijzigden vorm, dat van 1876.

Ook buiten de drie hoofdsteden van Java zijn de schouten vervangen door commissarissen van politie, met samensmelting van het Europeesch personeel der politie in geheel Ned.-Indië tot één corps (Ind. Stb. 1914 no. 322). De formatie van het personeel der algemeene, alsook dat der gewapende politie, wordt naar de behoefte jaarlijks bij de begrooting vastgesteld. De algemeene politie is gewestgewijze ingedeeld, met afzonderlijke indeeling voor groote centra van bevolking. Zie verder, ook voor de vroegere toestanden, het uitvoerige art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

POLITIEROL. Zie RECHTSWEZEN.

POLYANTHES TUBEROSA L. Fam. *Amaryllidaceae.* Soendal malam (MAL.), Kĕmbang sĕdèp malĕm, Kĕmbang soendĕl malĕm (JAV., SOEND.) Bolgewas uit trop. Amerika, in Indië veel gekweekt om de zeer welriekende witte bloemen (Tuberosen), die ook in het haar worden gedragen.

POLYSCIAS NODOSA Seem, Fam. *Araliaceae.* Djaranan (JAV.) Ki langit (SOEND.) Daoen papéda (Mal. Amb.), matig hooge boom; de bladeren bevatten een giftige saponneachtige stof, zoodat ze wel als vischvergift gebruikt worden.

POMP (DIRCK GERRITSZ), zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

POMPELMOES. Zie CITRUS.

POMPOEN. Zie CUCURBITA PEPO.

PONOROGO (PÅNÅRÅGÅ). Afdeeling, regentschap en controle-afdeeling der res. Madioen, metende 1243 K.M². en vormende het middendeel van het gewest. Deze afdeeling telde in 1915: 418.000 zielen, waarvan 150 Europeanen en 810 Chineezen. De afd. heeft 5 distr.: Ponorogo, Somoroto (hoofdpl. Kahoeman); Djĕbĕng (hoofdpl. Balong); Ardjowinangoen (hoofdpl. gehucht Tamansari van de desa Sambit) en Poeloeng. De niet genoemde hoofdpl. zijn gelijknamig. Het aantal desa's bedraagt 314. De gesteldheid des lands is bergachtig, aan drie zijden insluitende het in het midden gelegen Zuidelijk deel der Slahoeng-Madioen vlakte, welke flauw van Zuid naar Noord helt. Op de grens met Patjitan ligt de bergrug Pagĕr-goenoeng, waarin de 665 M. hooge top Gĕdé verrijst. Voorts verheft zich op de Oostgrens de Wilis. Aan den Westelijken voet van den Wilis ligt de warme bron Oemboel, waarvan het water veel koolzuur en ijzer bevat. Deze bron wordt als badplaats om het geneeskrachtige water geëxploiteerd door den Gewestelijken Raad van Madioen. De afdeeling bevat bijna het geheele bovenstroomgebied der k. Gandoeng of rivier van Madioen, den voornaamsten zijtak van de Bĕngawan Solo. Op ± 9 K. M. afstands van Ponorogo, in de nabijheid van de onderdistricts-hoofdplaats Djĕtos (district Ardjowinangoen) zijn de pĕrdikandesa's Tĕgalsari en Karanggĕbang met hun groote en wijdvermaarde pĕsantrèns (zie PĔSANTRÈN), vroeger door een tot 3000 bereikend aantal jongelingen bezocht. De school werd in 1742 gesticht door Pakoe Boewånå II, die na de inneming van zijn kraton Kartasoera hierheen gevlucht was. Bij de desa Glang, die ook Ngoerawan wordt genoemd, liggen ruïnen van een kraton, wellicht die der hoofdstad van het oude Hindoerijk van Daha. Talrijk zijn de Hindoe-oudheden van dit regentschap.

De inlanders verbouwen in dit vruchtbare regentschap rijst, koffie, tabak en suiker. Erfpachtsperceelen zijn er niet; wel suikerrietaanplantingen voor Europ. fabrieken.

PONOROGO (PÅNÅRÅGÅ). Hoofdplaats van gelijknamige afdeeling, regentschap en district, in de residentie Madioen; ligt 100M. boven zee in de vruchtbare vlakte. Eind 1905 bedroeg haar zielental ruim 16.000, waarvan bijna 60 Europeanen en 630 Chineezen, voor wie een afzonderlijke wijk is aangewezen. Het is eene nette, welvarende plaats, met inlandsche Christengemeenten en de astana (begraafplaats) van Batårå Katon, volgens de traditie een Mådjåpaitschen prins, stamvader van een der regentengeslachten; diens talrijke afstammelingen vormen den zoogenaamden Ponorogo'schen adel, die zeer arm is, den akkerbouw uitoefent, maar met onderscheiding door den gemeenen man behandeld wordt. Voorts is de hoofdstad bekend om de inlandsche papiermakerij (zie PAPIER).

PONTIANAK (ten rechte: Poentianak, MAL.). In verschillende streken van den Indischen Archipel wordt door de bevolking geloofd, dat de ziel van eene vrouw, die in het kraambed sterft, in een geest of spook van zeer kwaadaardig karakter verandert. In het Maleisch heet zulk een geest poentianak, in het Soendaneesch koentianak, op Z.O. Borneo (West Doesoen) koengkianak, op Nias bechoe matiana, in het Tagaalsch (Filippijnen) patianak, „kinderdooder". De pontianak wordt zeer gevreesd, vooral door zwangere vrouwen, aan wie zij de moedervreugde niet gunt, die zij zelf niet heeft mogen genieten. Bij sommige volken, o. a. bij de Minahasers, bestaat het geloof, dat de poentianak het op de mannen heeft voorzien, omdat zij, zwanger en zonder man in het doodenverblijf komende, alleen haar kind moet grootbrengen. Om te voorkomen, dat in het kraambed gestorvenen als poentianak zullen gaan rondvliegen, belet men haar lijk op allerlei wijzen zich te bewegen, op te staan of iets aan te grijpen. In de handpalmen en onder de oksels wordt een ei gelegd, tusschen de nagels worden dorens, spelden of naalden gestoken, het lijk wordt bedekt met een stuk vischnet, of in de kist vastgespijkerd, het haar wordt over het gezicht gelegd en de kist wordt met glasscherven of andere scherpe dingen opgevuld. Als universeel middel tegen de poentianak gebruikt men de vruchten of de doornige takken eener citrus-soort, die daarom in de Molukken lémon soewanggi (boozegeesten-citroen) heet.

PONTIANAK. Afdeeling der residentie Westerafdeeling van Borneo, omvattende de landschappen Pontianak, Koeboe, Landak, Sanggau, Sĕkadau

en Tajan, zoomede het onder rechtstreeksch bestuur gebracht landschap Mĕliau. Zij wordt bestuurd door een assistent-resident met standplaats Pontianak en is verdeeld in 4 onderafdeelingen nl. Pontianak, Landak, Sanggau en Sĕkadau (Gouv. Besl. 18 Aug. 1916 n°. 11).

PONTIANAK. Landbeschrijving. Landschap gelegen op de Westkust van Borneo, ressorteerende onder de onderafdeeling en afdeeling van denzelfden naam der residentie Wester afd. van Borneo. Het wordt begrensd: ten W. door de Chineesche zee, ten N. door Mampawa en Landak, ten N.O. door Landak, ten O. door Tajan en het onder rechtstreeksch bestuur gebrachte landschap Mĕliau en ten Z. en ten Z.O. door Koeboe, en wordt gevormd door het stroomgebied van de Kapoeas, de machtigste rivier van de residentie, waarvoor zie BORNEO IV B. Tot het landschap Pontianak behoort het eiland Datoe. De oppervlakte van het landschap bedraagt 4545 K.M.² (iets meer dan de provinciën Zuid-Holland en Utrecht tezamen).

Bevolking. Ult° 1915 was de sterkte der bevolking ± 300 Europeanen, ± 2300 Dajaks, ± 49000 andere inlanders (Maleiers, Boegineezen, Javanen), ± 16000 Chineezen, ± 400 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen, totaal ± 67000 zielen. De Maleiers zijn eensdeels afstammelingen van de grondvesters van het rijk, w.o. Arabieren, Boegineezen en Maleiers van Bandjĕrmasin, Matan en Mampawa, anderdeels nakomelingen van personen, die uit verschillende streken van het gewest in lateren tijd hierheen verhuisd zijn, om zich aan de vexatiën van hunne vorsten te onttrekken. Zij vinden hun bestaan in de klappercultuur en in den kleinhandel. De Boegineezen kwamen vooral omstreeks de helft der vorige eeuw naar Pontianak, alwaar zij als werkkrachten tot ontginning van klappertuinen zeer noodig waren. De Dajaks zijn over het algemeen zeer arme lieden, die in den ladangbouw een schamel bestaan vinden. De Arabieren leven van de klapperteelt en den koprahandel. Bij het vorstengeslacht wegens zijne Arabische afstamming en niet minder bij de bevolking staan zij in hoog aanzien. De Chineezen beheerschen den economischen toestand van het landschap. Zie overigens over landbouw, nijverheid, handel en verkeer het artikel BORNEO. Als belangrijke plaatsen zijn te noemen: Soengai Kakap, Koeala-Kakap, Mandor (zie aldaar) en Batoe Lajang, halverwege de monding van de Kapoeas en de stad Pontianak, waar zich de begraafplaatsen van de Sultans van Pontianak bevinden.

Geschiedenis. Zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

Bestuur. Het gezag in het landschap berust bij den Sultan, die in alle belangrijke aangelegenheden overleg pleegt met zijne landsgrooten (wazir's). Het bestuur wordt namens den sultan in overleg met en naar de aanwijzingen van den Resident en de betrokken bestuursambtenaren gevoerd door districtshoofden (wakil-radja), onder wie kamponghoofden staan.

In 1908 werd een landschapskas opgericht.

PONTIANAK. Hoofdplaats van de residentie Westerafdeeling van Borneo, tevens hoofdplaats van gelijknamige afdeeling en onderafdeeling en van het Sultanaat van denzelfden naam. Zij ontleent haar naam, volgens de overlevering, aan de geesten, poentianaks of pontianak's, die ter plaatse verblijf hielden toen Abdoe'r Rahman, de eerste stichter der plaats, zich op die plek vestigde.

PORA. Zie SIPOERA.

PORONG. I. Hoofdarm van de Brantas (Zie BRANTAS DELTA-WERKEN). II. Naam van een district in de afd. Sidoardjo, res. Soerabaja, met belangrijke suikerindustrie.

PORSÉA. Plaatsje aan de Zuid-Oostzijde van het Toba-meer in de residentie Tapanoeli. Hier begint de Asahan-rivier, die het water van het Toba-meer afvoert. Het plaatsje kan in de toekomst van beteekenis worden. Hier ligt een groote brug over de rivier voor den weg, die eenmaal Toba met Pĕmatang Si Antar, dus de Oostkust met Tapanoeli, zal verbinden. In Augustus 1914 werden de gelden uitgetrokken voor het stuk Pĕmatang Si Antar—Porséa-brug, vormende de nog ontbrekende 87 K.M. van den Toba-weg. Bovendien wordt hier een uitgestrekt moerassig terrein, waarop geen der marga's aanspraak maakt, opgehoogd met de bedoeling het tot een groote, centrale marktplaats, speciaal voor rijst, te maken. Als kruispunt van landen waterwegen is Porséa zeer geschikt voor een belangrijk handelscentrum.

PORTIBI (PĔRTIBI). Eertijds een zeer voorname kampong in Padang Lawas, aan den rechteroever van de Batang Pané, residentie Tapanoeli, waarschijnlijk een centrum van geestelijk leven, zooals de Hindoe-overblijfselen, in de nabijheid aangetroffen, bewijzen. Zij is thans gesplitst in Portibi djoeloe (bovenstrooms) en Portibidjaé (benedenstrooms). In het begin dezer eeuw had Portibi 33 kampoengs onder zich met ± 1000 huisgezinnen, daarmede het landschap Batang Pané vormende.

PORTUGEEZEN (ZWARTE). Naam in de 17e en 18e eeuw op Timor door de Hollanders gegeven aan die mestiezen van Midden-Timor, vooral van het landschap Oikoesi (aan de Noordkust) met het naar binnen in 't Z.O. gelegen Ambenoe, dan bij uitbreiding ook van de rijkjes Amakono (daar beZ.), Sônĕbait (thans Mòlo; beZ.W. van Amakono), Amanoebang (Z. van de twee vorige, aan de Zuidkust), en Amarasi (Z.W. van Amanoebang, en Z.O. van Koepang), die door de (heusche) Portugeezen, met hun hoofdzetel sedert 1661 te Lifao in Oikoesi, aangestookt werden tegen het Hollandsch gezag, sedert 1613 te Koepang gevestigd.

PORTUGEEZEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. (DE) Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië, en in deze beknopte Encycl. het art. MOLUKKEN. Ter aanvulling van het daar medegedeelde wordt hier nog het volgende vermeld:

De Molukken en Ambon in het Oosten, Malaka in het Westen zijn de hoofdvestingen der Portugeezen in den Archipel geweest. Maar daarbij zijn hun betrekkingen met, hun invloed op die streken niet gebleven.

Met de Papoesche eilanden en Nieuw-Guinea zijn zij in aanraking gekomen; op Banda hebben zij handel gedreven .Verschillende streken van Celebes (vooral de Noordoostkust met de eilanden benoorden, de Sangi-groep, en den Zuidwesthoek) zijn hun bekend geworden; met Borneo hebben zij deels betrekkingen gehad, vooral met Noord- en Noordwest-Borneo, deels hebben zij althans de kusten verkend. Toch

zijn al die relaties niet van zoo groote beteekenis geweest, vooral ook hebben vele ervan in het tijdperk vóór de komst der Nederlanders in het Oosten weinig blijvenden invloed gehad.

Dit is niet het geval ten opzichte van de Solor- en Timor-eilanden en naaste omgeving, waarmede de Portugeezen reeds in het begin van het tweede kwart der 16e eeuw in handelsaanrakingen waren gekomen. Vooral het sandelhout werd in die streken door hen opgekocht en al spoedig werden deze eilanden geregeld door Portugeesche schepen bezocht. In de tweede helft der 16e eeuw is ook hier sprake van Christelijke propaganda, evenals op het Oostelijk en Zuidelijk gedeelte van Flores. De pogingen tot Kerstening, welke hier vooral uitgingen van de Dominikanen, leidden hier in het uiterste Zuidoosten van den Archipel tot het vestigen ook van staatkundigen invloed. Op Solor werd tusschen ongeveer 1560 en 1570 een fort gebouwd en de Dominikanen legden daarin op hunne kosten garnizoen; zij regelden het Europeesch bestuur op het eiland: eerst later (op het eind der 16e eeuw) werd de aanstelling van een capitaõ (gouverneur) overgenomen door de Regeering. Ook hier stond de Christelijke propaganda tegenover die van den Islam en het bouwen eener versterking op Solor door de Dominikanen was een veiligheidsmiddel tegen de aanhangers van den Islam. Maar de Mohammedanen waren ook hier weder niet de voornaamste vijanden der Portugeezen: dit waren zij zelf, die door hunne laatdunkendheid en hun minachtend optreden tegen de inboorlingen dier haat opwekten en hen tot krijg dreven, totdat in 1598—1599 de Portugeezen bijna door hen uit Solor waren verdreven en slechts met groote moeite zich hebben kunnen staande houden.

Staatkundigen invloed van blijvenden aard hebben de Portugeezen op Java nergens uitgeoefend en ook hun handel, op Java gedreven, nam geen groote plaats in.

PORTULACA OLERACEA L. Fam. *Portulacaceae.* Gèlang, Krokot (JAV.). Eenjarige, kruidachtige plant met min of meer vleezige stengels en blaadjes en witte bloemen, uit Azië ingevoerd en overal gekweekt. Levert een bekende groente (Postelein).

POSO (POSSO). Onderafdeeling der afdeeling Midden-Celebes van de residentie Menado met eene bevolking in 1915 van ± 50.000 zielen, waaronder ± 30 Europeanen, ± 100 Chineezen, ± 30 Arabieren. Zij omvat het landschap Poso (zie aldaar) en de landschappen Todjo (zie aldaar), Loree en Oena-Oena (zie aldaar).

POSO (POSSO). Landbeschrijving. Landstreek v. Centraal-Celebes, gelegen aan de Zuidkust der Golf van Tomini, in het O. begrensd door de Malei-rivier, die het scheidt van het landschap Todjo; in het W. door de Tambarana-rivier en het hooggebergte van Centr.-Celebes, die de grens vormen met Saoesoe en de Berglandschappen; in het Z. door de voortzetting van het gebergte van Centr.-Celebes, die het scheidt van het rijk Loewoe aan de Golf van Boné.

Het land is uiterst bergachtig. Op de Z.grens vinden wij het gebergte Takolekadjoe, met eene gemiddelde hoogte van 1700 M., dat de waterscheiding vormt tusschen de Golf van Tomini en die van Boné, en zich onder den naam Tinebagebergte in N.W. richting voortzet in een woest, rotsig hooggebergte, dat aan de kust eindigt bij Kaap Pondindilisa. Naar het N.O. zet het Takolekadjoe-gebergte zich voort in het hooge waterscheidingsgebergte tusschen de Golf van Tomini en die van Tomori en het grensgebergte tusschen Poso en Todjo met eene gemiddelde hoogte van 1500 M., welke den naam dragen van Pompangeo-gebergte en naar de zijde van het meer in een glooiend, vrij dicht bevolkt heuvelland overgaan, hetwelk Lamoesa heet, en ± 500 M. boven de zee ligt. Vlakten van eenige beteekenis vindt men slechts aan de kust bij Mapané, ten Z. van het meer bij de monding der Kodina, ten N., waar de Poso-rivier het meer verlaat en bij de samenvloeiing van de Poso- en Tomasa-rivieren. De bergen ten N. van het meer zijn steile en scherpe toppen van koraal-kalk, waaronder een der voornaamste is de Lĕbanoe, ± 400 M. hoog. Ten O. van het meer zijn de toppen meer afgerond en bestaan uit kwartshoudende, kristallijne schiefer, waarin ijzererts wordt aangetroffen. Ook aan de W. zijde is deze formatie de overheerschende, doch wordt op de halve lengte van het meer onderbroken door een breede bank van korrelige, kristallijne kalksteen.

De Poso-streek is tamelijk waterrijk. Zij omvat het geheele stroomgebied der Poso-rivier, die de afwatering vormt van het meer van Poso (zie aldaar), waarvan de belangrijkste voedende stroom de Kodina is. De linkerzijrivieren zijn weinig in getal en zeer onbeduidend. Onder de rechterzijrivieren neemt een eerste plaats in de Tomasa, die zich bij Kalingoea door een 40 M. breede kloof in de Poso-rivier stort en tot ± 10 minuten gaans stroomopwaarts bevaarbaar is.

Verdere rivieren van eenige beteekenis zijn: de Mapané, die in het gebergte van Centr.-Celebes ontspringt, en de Tongko, die haar oorsprong vindt in het grensgebergte van Todjo, terwijl beide zich uitstorten in de Golf van Tomini. Geen van beide is bevaarbaar. De Posostreek omvat thans slechts één zelfbesturend landschap Poso onder den bestuurder van Lagé. De zelfbestuurder, die de korte verklaring geteekend heeft, voert den titel Makolé en wordt bijgestaan door onderdistrictshoofden met den titel Witi-Makolé. Het grootste deel der strandbevolking belijdt den Moh. godsdienst; in het binnenland maakt het Christendom snelle vorderingen onder de heidensche bevolking. De voornaamste plaatsen zijn aan de kust Poso (800 inwoners in 1915), en Mapané, een belangrijke uitvoerhaven van boschproducten. Zendingsstations zijn gevestigd te Kasigoentjoe, Koekoe, Taripa en Pĕndolo, in welke laatste plaats ook een school is voor de opleiding van zendingsonderwijzers. De dorpen zijn alle regelmatig langs de wegen aangelegde nederzettingen en niet meer zooals vroeger veiligheidshalve op of nabij heuveltoppen gelegen inlandsche versterkingen.

Het klimaat is zoowel aan de kust als in het binnenland gunstig te noemen. In het binnenland valt het geheele jaar door zeer veel regen, hetgeen aanmerkelijk bijdraagt tot den waterrijkdom der streek. Aan de kust is de gemiddelde temperatuur ± 85° Fahrenheit, aan het meer ± 75°, terwijl ze hier 's nachts en 's morgens soms tot 68° daalt. De meest voorkomende ziekten zijn koorts en buikziekten. Ook lijden zeer velen aan huidziekten,

van welke een eigenaardige vorm die is, waarbij zich bulten op het lichaam vertoonen. In de laatste jaren heeft een besmettelijke longziekte onder de bevolking zeer veel slachtoffers gemaakt. De voornaamste cultuurgewassen zijn: rijst, die vroeger alleen op droge velden werd verbouwd, terwijl nu de sawahcultuur reeds een belangrijke opbrengst geeft, voorn.l. te Boejoe mpondoli; verder maïs, suikerriet, sagoepalmen (die alleen in het binnenland voorkomen), arènpalmen (waaruit de palmwijn wordt bereid) en kokosboomen. Onder de boschproducten nemen de voornaamste plaats in: ebbenhout, ijzerhout, bamboe, foeja (boomschors, die geklopt de grondstof voor de kleeding oplevert), rotan, was en damar (welke laatste de voornaamste artikelen van uitvoer zijn). De veestapel bestaat uit geiten, varkens en karbouwen, welke laatste men in het wild laat rondloopen totdat men voor den rijstbouw hun diensten noodig heeft. Onder de wilde dieren zijn de meest voorkomende: herten, hertzwijnen, gemsbuffels en wilde zwijnen; krokodillen zijn de eenige verscheurende dieren.

B e v o l k i n g. De bevolking van Poso behoort tot de heidenen van Centr.-Celebes, die worden aangeduid met den collectieven naam: Toradja = menschen van het bovenland („to" = mensch). (Zie voor zeden, godsdienst enz. onder **TORADJA**). Aldus worden zij genoemd door de bewoners van Loewoe en andere Zuidelijke streken. Zij worden verdeeld in verschillende stammen, over wier taal men zie **TORADJASCHE TALEN**; aan de kust worden allerlei talen gesproken.

Hun hoofdbedrijf is de landbouw en verder houden zij zich nog bezig met smeden, omdat in het binnenland overvloedig ijzererts wordt gevonden, de foeja-bereiding en het pottenbakken (zie over industrie onder **TORADJA**).

G e s c h i e d e n i s. Zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

B e s t u u r. De landstreek Poso maakt deel uit van de gelijknamige tot de afd. Midden-Celebes der res. Menado behoorende onderafd.

POSO-MEER. Dit meer is gelegen in de afdeeling Midden-Celebes, residentie Menado, en werd in Oct. 1865 ontdekt door Jhr. J. C. W. D. A. v. d. Wijck; het verslag dezer reis is door den chef van den ontdekker, den heer Riedel, resident van Menado, dertig jaren lang geheim gehouden. Het eerste bericht over het Poso-meer gaf Kruyt, die in 1893, van de golf van Tomini uit, het meer bezocht. De strekking van het meer is N. 30°W; aan weerszijden wordt het begrensd door breukranden. Die langs het Fennema-gebergte vertoont een duidelijke ombuiging, in het noorden N, in het zuiden Z 30° O.

Volgens de kaart van Schiebel, den opnemer van Abendanons expeditie, is de lengte $32^1/_2$ K.M., de breedte 7.8 tot 13 K.M., de oppervlakte 340 K.M². De Westoever is begroeid met oerwoud, aan den Oostoever ziet men bijna alleen gras; de eerste is verreweg het steilst (soms een daling tot 65°).

In aanleg is het Poso-meer het jongste der drie groote meren; dit bewijzen de plioceene koraalkalksteen in de oude Poso-baai ten N. van het tegenwoordige Poso-meer, de aanwezigheid van krokodillen in het meer, terwijl ze in de beide andere meren ontbreken, en van een zoetwaterslak. De grootste gemeten diepte, in het Noordelijk bekken, is 440 M, maar kan, volgens Abendanon, nog wel meer bedragen, misschien wel 490 M; daar de hoogteligging 510 M. is, reikt de bodem dus niet tot beneden den zeespiegel.

POST- EN TELEGRAAFDIENST. POSTDIENST.

I. B i n n e n l a n d s c h e   d i e n s t. (Voor een historisch overzicht zie het uitvoerige art. in de groote Encyl. van Ned. Indië). Zoodra in 1871 de eerste spoorweg werd geopend tusschen Weltevreden en Batavia, maakte men dezen aan het postverkeer dienstbaar; 7 jaar later kwam de eerste regeling tot stand voor het vervoer van de post langs spoorwegen.

Tusschen Anjĕr en Batavia en tusschen Batavia—Bandoeng—Djokja—Soerabaja rijden spoorwegpostkantoren. Een brief van Batavia bereikt thans in anderhalven dag Soerabaja. Om ook de langs de lijn liggende kleine plaatsen zoo veel mogelijk van de snelle verbindingen te doen ge nieten, plaatste men in 1907 op stations en halten waar de expres niet stopt, vanginrichtingen, waardoor het mogelijk is ook posten op die plaatsen af te geven en te ontvangen.

Behalve de genoemde spoorwegpostkantoren bestaat langs de S.S. op Java sedert 1892 de z.g. ambulante dienst, waardoor vervoer van gesloten depêches tusschen plaatsen, waar post- of hulpkantoren bestaan, onder geleide van een treinconducteur wordt bewerkstelligd. Ten slotte worden nog zoowel de Staats- als de particuliere spoorwegen en de meeste Tramwegen dienstbaar gemaakt aan het vervoer van gesloten depêches, onder geleide van een spoorweg- of trambeambte en zijn vele treinen voorzien van een brievenbus, ten gerieve van het reizend publiek.

Plaatsen, niet aan spoor- of tramwegen gelegen, ontvangen en verzenden de post door middel van postloopen, postkarren, postiljons, pikoelpaarden, postprauwen of auto's, dan wel door middel van de districtspost, zoo mogelijk in aansluiting op bovengenoemde spoor- en tramwegen.

De d i s t r i c t s p o s t op Java en Madoera is ontstaan door de opheffing in 1882 (Ind. Stb. no. 136) van de op de heerendienstplichtige bevolking rustende verplichting tot het overbrengen van brieven. In het volgend jaar bepaalde de Regeering, dat in elke residentie het hoofd van gewestelijk bestuur op den meest spaarzamen voet een districtspost zou instellen, bestemd voor de geregelde uitwisseling van dienstbrieven tusschen de in het gewest bescheiden ambtenaren.

In 1892 ging de districtspost van B. B. over naar B. O. W. (in 1907 naar Gouv. Bedr.) en werd ze tevens dienstbaar gemaakt aan een geregeld particulier postverkeer, in verband waarmede op plaatsen, waar post- of hulppostkantoren zijn gevestigd, deze met het verzenden en ontvangen van de stukken der districtspost zullen worden belast en op de overige stations dier postbestelhuizen — d. z. postinrichtingen van eenvoudigen vorm — zijn opengesteld, welke door postbodenloopen drie of meermalen per week met elkaar en met het naastbijzijnde post- of hulppostkantoor in verbinding staan en voor dezelfde doeleinden aangewezen zijn als de voormelde stations en halten.

Ook de instelling van geregelde stoomvaartlijnen kwam het postvervoer zeer ten goede. Tusschen de verschillende havens op Java en Madoera en de Buitenbezittingen onderhouden stoomschepen thans geregeld gemeenschap. Met

elke gelegenheid wordt post verzonden, zoowel met particuliere- als met gouvernementsstoomers.

Het thans geldende reglement op den binnenlandschen dienst, dat op aandringen van het Departement van Koloniën tot stand kwam, dagteekent van 1 Juli 1918 (Ind. Stb. no. 157) en is in hoofdzaak een navolging van de Nederlandsche postwet. De nieuwe Algemeene Bepalingen ter uitvoering van dat reglement zijn vastgesteld bij Ind Stb. 1918 n° 158.

Het port der brieven bedraagt 10 cent voor een brief van niet meer dan 20 gram en 7½ cent voor elke 20 gram daarboven.

Voor militairen beneden den rang van officier is voor brieven van enkel gewicht (tot 20 gram) een verminderd port van 5 cent vastgesteld. Briefkaarten kosten thans 5 cent per enkele en 10 cent per dubbele, d.i. met betaald antwoord.

Het port der nieuwsbladen bedraagt slechts ½ cent voor elk gewicht van 25 gram of gedeelte daarvan, terwijl voor de verzending van gedrukte stukken, documenten en monsters 1 cent voor elk gewicht van 50 gram verschuldigd is, met een minimum van 5 cent voor documenten en van 2½ cent voor monsters.

Voor het afhalen van stukken door ver van een post- of hulppostkantoor wonende personen kan men van z.g. ambulante postbussen (trommels) gebruik maken.

Aanteekenen van stukken is tegen betaling van een vast recht van 10 cent bij alle post-, bij- en hulppostkantoren mogelijk; aangeteekende brieven met aangegeven geldswaarde kunnen tot een bedrag van *f* 5000.— voor postkantoren en *f* 250 voor hulppostkantoren, alleen naar door den dienstchef aangewezen kantoren worden verzonden. Voor de aangegeven waarde wordt extra 10 cts. per f 150 betaald.

Het algemeen beheer van den P. T. dienst maakt sedert 1907 een onderdeel uit van het dep. v. Gouv. bedr., onder de leiding van een hoofdambtenaar met den titel chef v/d P. T. T. dienst (vroeger Hoofdinspecteur chef v/d dienst).

De Hoofden van Gew. bestuur, met uitzondering van den resident van Batavia, hebben toezicht op den dienst in hun gewest. Het P. T. gebied is gesplitst in afdeelingen en districten.

Einde 1917 bedroeg het aantal kantoren — behalve de 1040 bestelhuizen der districtspost — 794, nl. 193 post- tevens telegraafkantoren; 2 pakketpostkantoren; 349 hulppostkantoren en 250 bestelhuizen voor den spoorwegdienst.

De postambtenaren zijn tevens belast met den verkoop van gezegeld papier en plakzegels alsmede met de behandeling van den dienst der postspaarbank.

II. B u i t e n l a n d s c h e   d i e n s t. Terwijl thans in het verkeer met Nederland en de overige bij de Alg. Postver. aangesloten landen de op het congres te Rome vastgestelde porten gelden, is voor verzending per rechtstreeksche zeeweg (zeepost) tusschen Nederland en Indië per „Nederland" en „Rott. Lloyd" een lager port ingevoerd voor brieven van Indië naar Nederland 10 cent voor de eerste 20 gram en 7½ cent voor elke 20 gram daarboven, briefkaarten 5 cent, drukwerken en documenten 1 cent en monsters 2 cent per 50 gram, met een minimum van 5 cent en maximumgewicht voor drukwerken van 5 K.G., terwijl het port voor brieven tot 20 gram afkomstig van of bestemd voor militairen beneden den rang van officier: 5 cent is. Omgekeerd gelden ongeveer de binnenlandsche porten van Nederland. Deze zonderlinge verhouding wijst duidelijk op te hooge briefporten in het binnenlandsch verkeer van Indië.

TELEGRAAFDIENST. *Aanleg van telegrafische verbindingen.* In 1855 werd op voorstel der Ind. Regeering 's Konings machtiging verkregen tot het oprichten van electro-magnetische telegrafen in Indië. Reeds spoedig daarna was het mogelijk met den aanleg van landlijnen aan te vangen en wel tusschen Batavia en Buitenzorg, over welke lijn 23 October 1856 het eerste telegram (aan den Gouv.-Gen.) verzonden werd. Die lijn diende aanvankelijk slechts ten gebruike van het Gouvernement, maar nadat in 1857 de lijn Batavia—Soerabaja met een zijtak Sĕmarang—Ambarawa tot stand was gekomen, werd het gebruik van de telegraaf voor het algemeen opengesteld. In 1859 bedroeg de lengte der lijnen reeds bijna 2700 K.M. en het aantal kantoren 28. Gaandeweg werd het net op Java en ook het aantal kantoren uitgebreid.

In 1866 werd een aanvang gemaakt met den aanleg van landlijnen op Sumatra. De aanleg, die bij Tĕlokbĕtong begonnen werd, was in 1871 reeds gevorderd tot Padang (ruim 1200 K.M.) en in 1873 tot Singkel (ruim 600 K.M.).

Met veel moeite werd in 1887 een verbinding van West- met Oost-Sumatra (van Padang Sidimpoean naar Médan) tot stand gebracht, welke ook met het oog op de sedert (1891) internationale verbinding met Penang van belang is.

In 1902 kwam de landlijn door Z. O. Borneo tot stand van Bandjĕrmasin over Amoentai naar Balikpapan en Samarinda; aanvankelijk bedoeld als schakel in de kabelverbinding tusschen Java en Menado, maar thans uitsluitend landverbinding.

Zeekabel- en radiotelegraafverbindingen. Reeds in 1859 kwam een kabelverbinding tusschen Batavia, Muntok (Banka) en Singapore, met een zijtak van Muntok naar Palembang tot stand; sedert heeft zich het aantal kabels, vooral sinds 1888, zeer uitgebreid.

Behalve de kabel tusschen Java en Madoera, welke met eigen middelen uit den in Indië aanwezigen kabelvoorraad werd gelegd, werden de tot 1905 gelegde Gouvernementskabels geleverd en gelegd door de „Eastern Extension", hetgeen meer dan 22 ton gekost heeft.

Ten einde de groote kosten te vermijden en niet langer afhankelijk te zijn van vreemde hulp, besloot de Regeering in 1905 tot het aanschaffen van een eigen kabelschip. In 1912 is het kabelschip van draadlooze telegrafie voorzien.

De ervaringen, opgedaan tijdens den oorlog tusschen Engeland en de Z.-A. Republieken, toen de Engelsche Regeering zelfs op regeeringstelegrammen van andere mogendheden een zeer strenge censuur uitoefende, openden in ons land de oogen voor het gevaar, dat onze Archipel slechts door Engelsche kabels, welke hun steunpunten veelal op Engelsch gebied hebben, verbonden is met het Moederland. Op initiatief van den toenmaligen officier v/h Ind. leger, leeraar aan de K. M. A. te Breda, J. J. le Roy, werd het staatsverdrag van 24 Juli 1901 (Ind. Stb. 1903 no. 366) gesloten; dat verdrag leidde tot de oprichting van de Duitsch-Neder-

landsche Telegraafmaatschappij,die haar zetel heeft te Keulen en in 1905 kabels liet leggen tusschen Menado—Yap (een der toenmaals Duitsche Carolinen)—Shanghai en tusschen Yap en het Amerikaansche eiland Guam, waar aansluiting verkregen werd aan den Amerikaanschen Pacific-kabel tusschen de Philippijnen en San Francisco. De heer Le Roy is de Nederl. directeur der Maatschappij.

Door de totstandkoming van het Duitsch-Nederlandsche net, dat een totale lengte heeft van 3415 zeemijlen of 6336 K.M., verkreeg Ned.-Indië twee geheel van Engelsch grondgebied onafhankelijke telegraafverbindingen, één over China en Siberië en één over Amerika.

Nadat in 1903 tusschen Frankrijk en Nederland een kabelovereenkomst was gesloten, kwam in 1906 de Fransche regeeringskabel Pontianak—P. Condore—Saigon (707 zeemijlen of 1311 K.M.) tot stand.

Het eerste station voor draadlooze telegrafie werd in 1911 opgericht te Sabang (P. Wè). Daarna volgden stations te Sitoebondo (Java), Timor-Koepang en Ambon, welke zouden dienen voor het nemen van proeven ter beantwoording van de vraag of en, zoo ja, in welke gevallen aan draadlooze verbinding boven kabelverbinding de voorkeur moet worden gegeven.

In 1910 is aan de Bataafsche Petroleum Mij vergunning verleend om te Balikpapan en op Tarakan, aan de Oostkust van Borneo, draadlooze stations op te richten en in bedrijf te nemen voor eigen gebruik en om berichten te wisselen met schepen in zee der Kon. Paketvaart Mij. en Stoomv. Mijen „Nederland" en „Rott. Lloyd". In tijden van oorlog, oorlogsgevaar en binnenlandsche onlusten kan de Regeering zonder bijzondere vergoeding over de stations beschikken. Verder heeft zij zich de bevoegdheid voorbehouden om de stations te allen tijde te naasten.

Vele Indische stoomers hebben zich voor draadlooze telegrafie ingericht en de meeste buitenlandsche stoomschepen, die de Ind. wateren bevaren, zijn van draadlooze telegrafie voorzien.

Met ingang van 1 Febr. 1911 trad Ned.-Indië toe tot de internationale radiotelegraafovereenkomst, op 3 Nov. 1906 te Berlijn gesloten, in 1912 gewijzigd en uitgebreid te Londen.

Toen sedert het uitbreken van den wereldoorlog ook de draadlooze telegrafie op lange afstanden meer en meer volmaakt werd, kwam het denkbeeld bij de Regeering op om te trachten een rechtstreeksche verbinding, zonder tusschenstations, tot stand te brengen. De in Indië op de hoogvlakte van Bandoeng, onder leiding van den ingenieur der telegrafie Dr. De Groot ondernomen proeven, hebben goed succes. Voor het station in Nederl. hebben de Staten-Generaal 5 millioen toegestaan.

POSTELEIN. Zie PORTULACA.

POSTILJONEILANDEN. Zie PATERNOSTEREILANDEN.

POSTO. Zie LARANTOEKA (Hoofdplaats).

POSTSPAARBANK IN NEDERLANDSCH-INDIË. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

POTJO LIKA. Hoogste berg van West Flores, 2382 M. hoog, vermoedelijk vulkanisch, doch waarvan weinig bekend is. Zie Rouffaer in T. Aardr. Gen. 1910, en Wichmann, ibid. 1891.

POTTEN EN POTTENBAKKERIJ. Het bakken van eenvoudig, onverglaasd vaatwerk voor huiselijk gebruik is bij alle volken van den Archipel, met uitzondering van de meest onontwikkelde, in zwang. Het pottenbakkerswerk is, door de eeuwen heen, vrijwel gebleven wat het oorspronkelijk was; het bedrijf heeft zich niet ontwikkeld en bracht, met eenige goede stukken die verdienen bewaard te blijven, veel voort, dat noch als kunst- noch als gebruiksvoorwerp onderscheiding waard is, en dat in den strijd van le pot de fer et le pot de terre onbetreurd zal ten onder gaan. Ook in het uiterste Oosten van den Archipel liggen voorbeelden van vaatwerk, dat rustig van vorm en aardig van versiering is: aan de Humboldtbaai de potten met hoog opliggende golflijnen, andere met figuren in rood en wit; in de buurt van Dorèh de steenroode; op Kei de dikwijls afgebeelde; op Jamdéna de donker gekleurde; en verder Westelijk het roode aardewerk van Flores, en ook het nog mooiere zwarte, met diep ingegrift ornament, dat Langkat eveneens vertoont, zoomede Rokan; dan, op Celebes, Koekoe met zijn goed gevormde potten, steunend op drie losse voeten, alles met ingekraste lijnen, Napoe met het grijze aardewerk, dat, evenals het Koekoesche, aan den rand van buiten onzichtbare openingen heeft voor het ophangkoord, Boné en Bonthain „waar de ornamenteering van het wandvlak wordt doorgevoerd tot een afgewerkte reliefteekening"; Borneo met zijn gecanneleerde potten; Gajō, het beste misschien van alles, met zijn donker, tot zwart gekleurd vaatwerk van voornamen vorm; Java en Bali, eindelijk, vanwaar, uit den ouden tijd vooral, enkele mooie stukken van glanzend steenrood afkomstig zijn.

Het aardewerk wordt in den Archipel vervaardigd door in de open lucht rondom de potten een vuurtje van hout en bamboe, padistroo en alang-alang te branden. Kan men dus, met eenigen goeden wil, nog wel spreken van een keramische kunst in den Archipel, van een deugdelijk beoefend handwerk is geen sprake. Gebrekkig stoken geeft aardewerk, dat bros en niet duurzaam is; het moet in een gestadigen gloed blijven, die lang kan onderhouden worden, de vormen omstraalt en gaar doet worden; ongelijkmatige hitte, zooals de houtvuurtjes in de open lucht geven, deugt niet voor het bakken. Soms zijn de vormen meer geroosterd dan gebakken. Ook voor het aanbrengen van de glazuurlaag is de oven onontbeerlijk. Zelfs uit den bloeitijd van Madjapahit zijn geen voorwerpen tot ons gekomen, die van een verglazen der gebakken potten vertellen.

Voor bijzonderheden omtrent de pottenbakkerij in de verschillende streken van den Archipel zie men het belangrijke art. in de groote Encycl. van Ned. Indië; voor de magische beteekenis van gebakken aardewerk, het art. PRAEANIMISME in deze beknopte Encycl.

POTVISCH of **CACHELOT** (*Physeter macrocephalus L.*), Ikan paoes (MAL.), Lodan (JAV., SOEND.), de grootste der Tandwalvisschen (zie aldaar) — het mannetje wordt 18 M., het wijfje slechts half zoo lang, — over alle tropische en subtropische zeeën verspreid, en ook in den Indischen Archipel, vooral in het Oostelijk gedeelte, algemeen kenbaar aan den reusachtigen, vierheo-

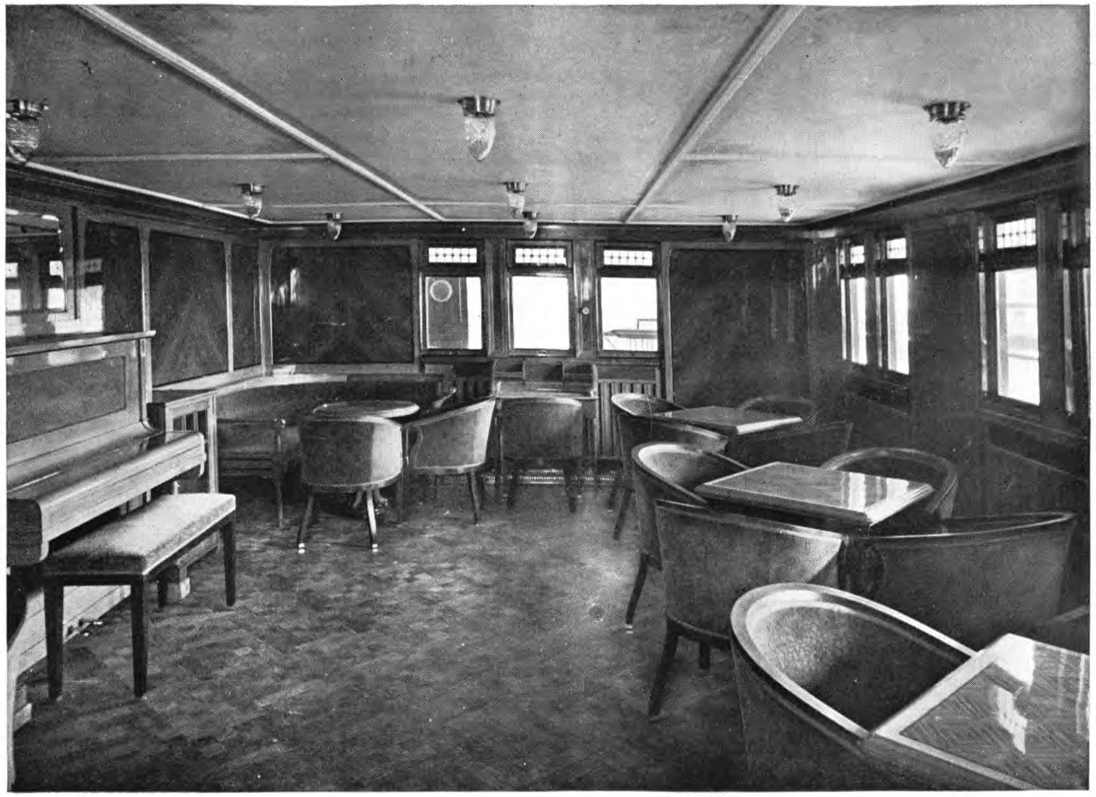

D.S.S. „Slamat". De damessalon 2e klasse

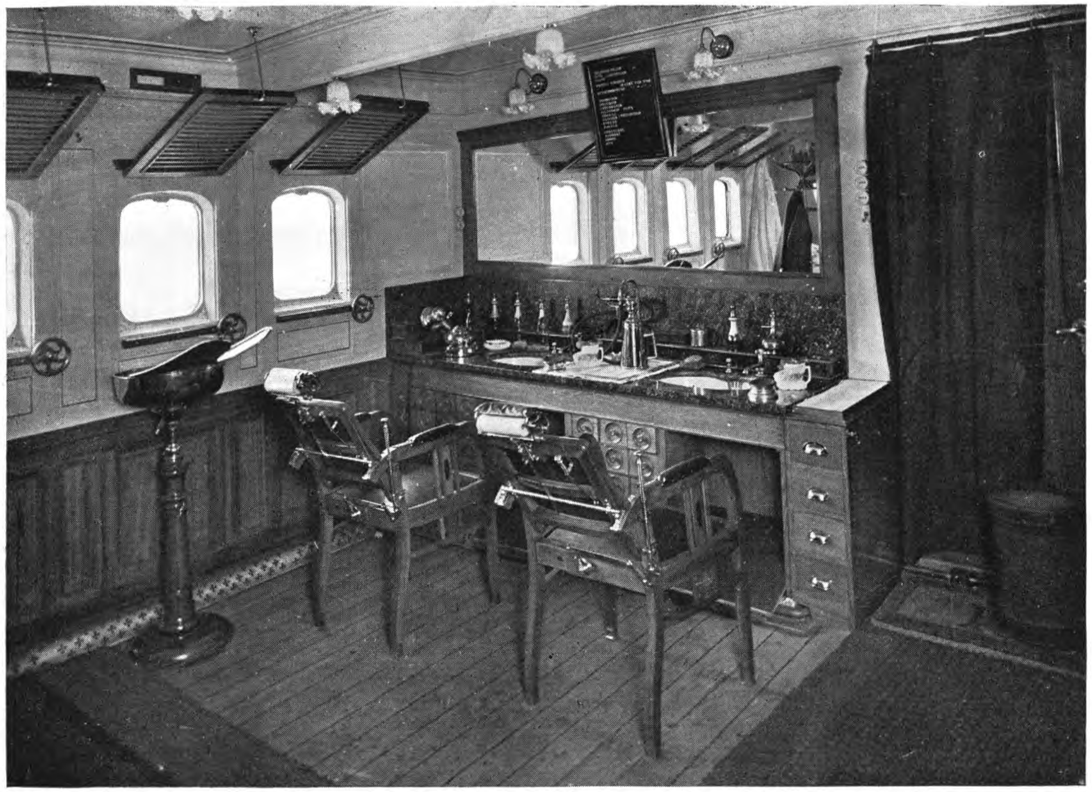

D.S.S. „Slamat". De barbierssalon

kigen, vóór verticaal afgeknotten kop. Deze eigenaardige vorm is het gevolg van de sterke ontwikkeling van onderhuidsch bindweefsel bovenop den schedel, in welk bindweefsel zich groote holten bevinden; in deze holten verzamelt zich een olieachtige massa, de spermaceti of walschot, — één dier kan tot 3000 K.G. spermaceti leveren — welke, met de traan, het hoofddoel vormt van de jacht op Potvisschen. Daarnaast zijn ook de uitsluitend in de onderkaak staande tanden van waarde, als ivoor van mindere kwaliteit, en tenslotte het uit den darm afkomstige zgn. „ambre-gris", dat als parfumerie gebruikt wordt.

De Potvisch was het doel van de Amerikaansche en Engelsche walvischvaarders, die in vroeger jaren den Indischen Archipel bezochten (zie WALVISSCHEN.

PRABOEMOELIH. Nederzetting in de residentie Palembang ten Z.W. van de hoofdstad. Het is een belangrijk punt van de Zuid-Sumatra-spoorweg. Hier snijdt n.l. de lijn, die van Oosthaven in de Lampongsche districten naar het N. gaat, de lijn Palembang—Benkoelen. Den 1en Nov. 1915 kwam het 78 K.M. lange gedeelte Palembang—Praboemoelih tot stand en is sedert dien doorgetrokken tot Moeara Enim. Van de Zuidelijke lijn was toen pas 45 K.M. gereed en wel tot Těginěněng aan de Sěkampongrivier. Men is toen begonnen met van uit Praboemoelih Zuidwaarts te bouwen naar Batoeradja.

PRADÅTÅ. Benaming voor rechtbanken in de Vorstenlanden op Java, zoowel in de beide hofsteden zelf (pradåtå dalěm of hofpradåtå; pradåtå gědé of groote pradåtå) als — in de negentiende eeuw — ten plattelande (pradåtå kaboepatèn, pradåtå goenoeng gědé, enz.). Zie onder VORSTENLANDEN.

PRADJOERIT (JAV.). Krijgsman, strijder. Meer speciaal werden onder dien naam een soort politiesoldaten verstaan, die in verschillende gewesten van Java uit 's lands kas onderhouden, als militairen uitgerust en geoefend werden, in eigen kazernes woonden en in tijd van nood bij het leger gevoegd konden worden. In gewone tijden waren zij bestemd voor politie-diensten, zooals het transporteeren van gevangenen, het bewaken van gebouwen, enz.; zij werden door de regenten voltallig gehouden en stonden onder het oppergezag van den resident. Bij Ind. Stb. 1897 no. 65 zijn de korpsen pradjoerits opgeheven.

In de Vorstenlanden vormen de militairen met hun huisgezinnen een afzonderlijke bestuursafdeeling (golongan), pradjoeritan genaamd, gesteld onder het hoofd van de vorstelijke lijfwacht.

PRAEANIMISME. Onder deze benaming pleegt men geheele reeksen van magische praktijken met de motieven, welke er aan ten grondslag liggen, samen te vatten; praktijken, die in het leven van de meeste min of meer primitieve volken een zeer belangrijke rol spelen. Terwijl Tylor in het Animisme (zie HEIDENDOM) de verklaring van ongeveer allen primitieven godsdienst meende te vinden, heeft Marett voor de z. i. meer primitieve motieven en de uitingen daarvan voor het eerst den naam praeanimisme gebruikt; tegenwoordig wordt echter meer de naam dynamisme gebruikt, omdat deze niets praejudicieert ten aanzien van de chronologische volgorde. Ter aanvulling van hetgeen onder HEIDENDOM is meegedeeld volgen hier nog eenige bijzonderheden omtrent hetgeen in den Archipel onder dynamisme gerangschikt zou kunnen worden:

Noodzakelijkerwijze werd de geheele gang der ontwikkeling beheerscht door het primitieve denken; dit kenmerkt zich onder andere door een bepaalde neiging tot materialiseeren en personifieeren van allerlei zaken, welke naar ons begrip daarvoor niet vatbaar zijn; door een even duidelijke neiging om identiek te achten, om geheel te vereenzelvigen, waar slechts een spoor van overeenkomst of zelfs in het geheel geen overeenkomst voor ons begrip valt waar te nemen. Zoo wordt bijv. een zeer bijzondere beteekenis toegekend aan namen en aan afbeeldingen. Namen van menschen, dieren, planten, zijn volstrekt geen abstracties, veeleer vormen zij iets materieels, met eigenaardige mystieke kracht. In sommige gedeelten van Nieuw Guinea kan aan het kind eerst een naam worden gegeven, nadat deze is afgenomen van een ander, die daarvoor zijn leven moet laten. Bij de To-radja's wordt nu nog de waarde van een of andere houtsoort voor een bepaald gebruik in de eerste plaats beoordeeld naar den naam van den boom; deze bepaalt de eigenschappen van het hout, dat hij oplevert. Afbeeldingen, soms eenigermate gelijkende, soms ook enkel bestaande uit een soort geometrische figuren zonder een spoor van gelijkenis met hetgeen zij heeten te representeeren, worden met het origineel geheel vereenzelvigd; de afbeelding is alter ego van het origineel. Vandaar de gedachte, dat hetgeen aan de afbeelding wordt aangedaan, ook aan het origineel moet overkomen. Van deze gedachte is het slechts één stap naar het geloof, dat de nabootsing van een of ander verschijnsel ook het werkelijke verschijnsel zal oproepen. Deze voorstellingen geven een verklaring van velerlei ceremoniën tot het lokken van regen, van gebruiken en vooral van de ongebondenheid bij oogstfeesten, welke oorspronkelijk geen uiting waren van dankbaarheid, maar moesten dienen om de natuur, nu het gewas oud geworden was en moest sterven, op te wekken tot het scheppen van nieuw en jong plantenleven. Zij verklaren, waarom de Javanen op bepaalde tijden cohabiteeren bij hunne rijstvelden, of deze handeling nabootsen; waarom in de Molukken de notenplukkers zulks doen bij de muskaatboomen. Allerlei dramatische voorstellingen, oorspronkelijk niet anders dan een soort analogie-tooverij, zijn als een gevolg van hetzelfde beginsel te verklaren. Booze invloed, ziekte, worden in de gedachte gematerialiseerd; zij zijn over te dragen, af te wasschen als vuil. Verschillende methoden van genezing van zieken, welke nu nog worden gevolgd bij Dajaksche stammen, bij onderscheidene volken van Celebes, bij Niassers, laten nog duidelijk onderkennen, dat de oude praktijk bedoelde om het kwaad van den patient over te dragen op een soort beeld, waarin de ziekte gepersonifieerd was, hetwelk dan daarna werd verwijderd.

Magisch in zeer sterke mate is het vuur, en alles wat in het vuur bewerkt, gehard is, wat de hitte er van in zich heeft geconcentreerd. De zeer talrijke voorschriften, in acht te nemen bij het pottenbakken, en vóór dien bij het halen van de

klei; de merkwaardige afweer-ceremoniën, welke noodig worden geoordeeld als een stuk aardewerk komt te breken; de uiteenloopende gebruiken waarbij potscherven te pas komen, deze alle demonstreeren het geloof aan de magie van het vuur. Magisch zijn ook allerlei planten, en niet minder tal van levenlooze voorwerpen, hetzij dat deze gevormd zijn door de natuur, hetzij dat zij hun vorm kregen uit de handen van den mensch. Het fetisisme (zie aldaar) kan beschouwd worden als een uiting van het geloof aan deze magie, hoe het ook later door het animisme moge zijn beinvloed geworden. Tal van gebruiken, van ceremoniën, welke hun oorsprong vinden in het praeanimisme of dynamisme, zijn in de animistisch denkende samenlevingen, meer of minder hervormd, toch duidelijk te herkennen.

PRAHOE. Vulkaan, 2565 M. hoog, op de grens van vijf residentiën (Pĕkalongan, Sĕmarang, Kĕdoe, Bagĕlèn en Banjoemas), den Noordelijken rand vormende van het Diëng-plateau. Naar het N. heeft hij de regelmatige vulkaanhelling, aan de Z.zijde verheft hij zich met een steilen, 500 M. hoogen wand uit het Diëng-plateau (zie ald).

PRAHOE. Zie VAARTUIGEN.

PRAJA. Hoofdplaats der onderafdeeling Midden Lombok op het eiland Lombok, bekend uit de Lombok-expeditie. Zie LOMBOK. Ook de naam van het Sasaksch district van de onderafdeeling Midden-Lombok.

PRAMBANAN-TEMPELS. Deze, de schoonste en meest beroemde Hindoe-monumenten van Midden-Java, liggen in de groote vlakte, die zich aan den naar het Z. afloopenden voet van den Mĕrapi uitbreidt, in de nabijheid van de desa Prambanan (Brambanan) en aan den weg van Djokjakarta naar Soerakarta, even over de grens van de residentie Soerakarta. Voor een beschrijving van eenige der tempels, die op de Prambanan-vlakte liggen, (Tj. Idjo, Tj. Kalasan, Tj. Sari Tj. Loemboeng en Tj. Sadjiwan of Kalongan) zie men in deze Encycl. het art. OUDHEDEN. *Djokjakarta* en *Soerakarta*, en SÈWOE (Tjandi). Van de Prambanan-groep in engeren zin, ook met den modern-Javaansche naam de Lârâ Djonggrang-tempels geheeten, valt hier nog een en ander mede te deelen. evenzoo van Tjandi Ploosan.

De Lârâ-Djonggrang-groep heeft eenmaal een vierkant gevormd, waarvan de zijden naar de windstreken gericht waren. De middengroep, uit acht tempels bestaande, staat op een in 1893 en '94 ontgraven plateau. Een ringmuur van 170 M. in het vierkant sloot de groep in; buiten dien muur waren, in drie elkander omgevende vierkanten, zeer kleine tjandi's gebouwd, waarschijnlijk 157; een tweede en een derde ringmuur, resp. van 220 en 390 M. zijde, lagen hier omheen. De zes grootste tempels der groep staan in 2 rijen, de hoofdtempel, de eigenlijke Tj. Lârâ-Djonggrang, de grootste en hoogste van allen, ook de Ç i w a-t e m p e l geheeten, is de middelste aan de Westzijde, en heeft vier kamers, evenals Tj. Kalasan. Voorts is ook hier een omgang met borstwering aanwezig, maar naar het terras klom men langs een trap en naar de tempelkamers evenzoo. De vloeren dezer kamers werden zoo hoog gelegd om ruimte te winnen voor vierkante putten, die bij den bouw van den tempelvoet werden uitgespaard; in elken tempel wordt er een aangetroffen. Waarschijnlijk hebben deze putten gediend om de asch van aanzienlijke personen op te nemen. De versiering der tempelpoorten is bijna geheel verdwenen, maar de meeste beelden binnenstempels zijn nog aanwezig; Çiwa als Goeroe, als Kala en als Mahadéwa; Doerga, Ganeça; Brahma, Wisjnoe; voorts de nandi, Soerja, de zonnegod, en Tjandra, de maangod. Het Doergabeeld is onder den naam van Lârâ-Djonggrang, de dochter van den held Ratoe Bâkâ, nog het voorwerp van de hulde der Javanen uit den omtrek. De ontgraven deelen van den tempel behooren tot het fraaiste beeldhouwwerk, dat op Java werd aangetroffen. Het merkwaardigste beeldwerk naar den inhoud der voorstellingen bevindt zich aan den binnenkant der $1^1/_2$ M. hooge borstwering; daar is in kasementen het eerste gedeelte der Ramalegende voorgesteld.

De W i s j n o e-t e m p e l ligt Noordwaarts van den vorigen; binnenstempels bevonden zich 4 Wisjnoe-beelden en aan den buitenkant geven de beeldgroepen godenbeelden te zien op een hoogen troon, zonder lotuskussen, gezeten tusschen twee naast en achter hen staande vrouwen.

De B r a h m a -t e m p e l komt in bouw geheel met den Wisjnoe-tempel overeen, maar heeft nog meer geleden; behalve de Brahmabeelden in de inwendige ruimte zijn er aan de buitenzijde beelden te zien van rĕsi's.

Tj. Plaosan was, evenals Tj. Sari, een wihara, of Boeddh.klooster; de benedenkamers zijn tamelijk goed bewaard gebleven, maar bovenverdieping en dak zijn ingestort. De beelden zijn bijzonder groot, schoon gehouwen en prachtig versierd; de buitenmuren waren met kunstig halfverheven beeldwerk behouwen.

PRAMBON. Contrôle-afdeeling in de afdeeling Sidoardjo der residentie Soerabaja, omvattende de districten Boelang en Krian. De bevolking telde ult. 1915: 320 Europ., 1260 Chin., 60 andere Vreemde Oosterl. en 211.000 Inlanders.

PRÂNÂDJIWÂ (JAV.). Zie EUCHRESTA.

PRÂNÂDJIWÂ (ZOETE). Zie STERCULIA JAVANICA.

PRANG SABIL, d. i. de „oorlog op den weg (Gods)", d.w.z. de heilige oorlog (het Arabische woord *sabîl* beteekent *weg*). Aldus noemen de Mohammedanen in Ned. Indië den strijd tegen de ongeloovigen. De in de Arabische wetgeleerde werken daarvoor gebruikelijke benaming is *djihâd* (d. i. letterlijk: inspanning van krachten, ijvering). Deelname aan den *djihâd* geldt volgens de wet als een geloofsplicht.

Over de hoofdzaken der leer betreffende den *djihâd* bestaat in den Islam geen verschil van gevoelen. Alle wetgeleerden zijn het daarover in verschillende perioden steeds eens geweest, en meer dan eenig ander deel der Moslimsche wet is deze leer in alle Mohammedaansche landen populair geworden.

Zij verheft in hooge mate het gevoel van eigenwaarde der groote menigte. Modern gevormde Moslims begrijpen wel, dat deze middeleeuwsche *djihâd*-leer niet meer beantwoordt aan de thans bestaande toestanden en verhoudingen en ook de meer ontwikkelde wetgeleerden kunnen slechts nadeelen en ellende voor de Moslims duchten van een werkelijke toepassing der *djihâd*-voorschriften. Toch zouden zij het vertrouwen der groote massa verbeuren, indien zij de geldigheid der oude wetstheorie van

den heiligen oorlog openlijk wilden betwisten. In koloniën met een talrijke Mohammedaansche bevolking blijft dit leerstuk dus een latent gevaar, dat in tijden van onrust en ontevredenheid steeds tot uitbarsting dreigt te komen. Eerbiediging der godsdienstige gevoelens van de Moslimsche Inlanders op dit punt is natuurlijk buitengesloten voor het Europeesch gezag. Zelfs de theoretische bespreking van het hoofdstuk over den *djihâd* in de Moslimsche scholen zou niet geduld kunnen worden.

PRAUW. Zie VAARTUIGEN.

PREANGER REGENTSCHAPPEN. Landbeschrijving. Residentie op Java, beslaat ± $^1/_8$ van het geheele eiland. De inlandsche naam is Tanah Prijangan, afkorting van Parahijangan = verblijf van de geesten. Het gewest wordt begrensd: ten N. door de residenties Batavia en Cheribon, ten O. door Cheribon en Banjoemas, ten Z. en Z.W. door den Indischen Oceaan en ten W. door Bantam. In het N. loopt de grens over den kam van het Salak-Gĕdé- en het Boerangrang-Tangkoebanprahoe-gebergte; in het O. scheidt de Tji Tandoej, over een groote uitgestrektheid, de Preanger Regentschappen van Banjoemas. Het eenige tot dit gewest behoorende eiland is Noesa Wéré, groot 33 hectaren en gelegen tusschen Noesa Kambangan en de Oostkust der residentie.

De oppervlakte bedraagt ± 21524 K.M².; bij de volkstellingen op het eind der jaren 1895, 1900 en 1905 telde de bevolking respectievelijk 2.195.000, 2.436.000 en 2.697.000 zielen of 107, 119 en 132 per K.M². In de vermeerdering van het zielental op Java en Madoera heeft deze residentie een ruim aandeel gehad. Volgens opgaven van ulto. 1915 telde de bevolking reeds meer dan 3 millioen zielen, dus zonder het regentschap Tjiamis, dat tot 1 Jan. 1916 bij de residentie Cheribon behoorde.

Het Noordelijke gedeelte en het Oostelijke middenstuk van dit zeer bergachtige gewest bestaan bijna geheel uit vulkanisch terrein, gevormd door uitbarstingen van de talrijke vulkanen, welker begroeide toppen zich van 1800 tot 3000 M. boven zee verheffen. Tijdens den opbouw dier vulkanen ontstonden hooggelegen binnenmeren, die later door vulkanische producten werden gedempt en door een rivier gedraineerd. De voornaamste dezer voormalige meren zijn de thans dichtbevolkte en vruchtbare vlakten van Bandoeng, van Garoet en Soemĕdang, (zie op die namen). Het geheele Zuidelijke deel en de N.O. hoek van de residentie worden ingenomen door tertiair gesteente; in het midden zijn het breccieën, zandsteenen en mergels; tusschen Parigi en Pameungpeuk aan de Oostzijde en tusschen Sindangbarang en Oedjoeng Gĕntèng in het Westen bestaat de bodem uit kalksteenen. In de omstreken van de Tjilĕtoe- of Zandbaai zijn gesteenten aangetroffen, ouder dan de mioceene lagen, waaruit Java's bodem grootendeels bestaat, nl. schiefers, kwartsieten en andere kristallijne gesteenten, die tot de krijtformatie gerekend worden.

Het bovenvermelde vulkanische terrein in deze residentie is te onderscheiden in een Oostelijk en een Westelijk, daarmede samenhangend deel. Het grootere, Oostelijke deel beslaat een oppervlakte van meer dan 6600 K.M²., waaruit 39 vulkaankegels oprijzen.

De rivieren van dit gewest behooren tot het stroomgebied van de Java-zee en dat van den Indischen Oceaan.

De voornaamste tot het stroomgebied van den Ind. Oceaan behoorende zijn: Van Oost naar West de Tji Tandoej met de Tji Sèël, de Tji Sanggiri, de Tji Sadèa, de Tji Boeni, de Tji Kaso en de Tji Mandiri, een vrij belangrijke rivier, die uitmondt in de Wijnkoopsbaai.

Tot het stroomgebied van de Java-zee behooren de belangrijkste rivieren van het gewest, nl. de Tji Taroem, welke op den G. Wajang ontspringt, de Bandoengsche vlakte draineert en na hare voornaamste zijrivier, de Tji Sokan opgenomen te hebben, Noordwaarts stroomende, voor een deel de grens tusschen dit gewest en Krawang uitmaakt. Waar de Tji Taroem de W.-grens van de vlakte doorbreekt vormt zij een fraaien, breeden waterval, Tjoeroeg Halimoen geheeten.

De Tji Manoek, mede zeer belangrijk, ontspringt op de Z.O. helling van den Papandajan, stroomt langs Garoet, Baloeboerlimbangan, Darmaradja en Tômô, waar zij bevaarbaar wordt en het gewest verlaat. Hare voornaamste zijrivieren zijn de Tji Pèlès en de Tji Loetoeng.

Behalve de moerassen aan de oevers van de Tji Taroem is nog meldenswaard de groote rawa Lakbok ten Z.O. van Bandjar tusschen de Tji Tandoej en de Tji Sèël, verder heeft men nog eenige meertjes, waarvan de voornaamste zijn de Sitoe Bagĕndit ten O. van Garoet, de Sitoe Tji Leuntja op het plateau van Pangalèngan, Tĕlaga Patèngan, een kratermeer ten W. van de Patoeha met ondergrondschen, natuurlijken waterafvoer, Tĕlaga Bodas, een aluinmeer in den krater van den vulkaan van dien naam en Tĕlaga Warna, het kleurenrijke meer op de helling van den Gĕdé. In dit gewest vindt men ook een 25tal warme bronnen, waarvan 15 in vulkanisch en 10 in tertiair terrein. Bekend is die achter het buitenverblijf Tjipanas van den Gouv.-Gen. Verscheidene dezer bronnen worden gevonden aan den Oostelijken voet van den Tampomas.

Aan nuttige mineralen is dit gewest, voorzoover bekend, vrij arm. Zwavel wordt slechts bij enkele solfataren o. a. van den Wajang, den Papandajan en andere vulkanen verzameld voor inlandsch verbruik.

De vulkanische terreinen en oude meerbodems in dit gewest zijn de vruchtbaarste en zijn vrij dicht bevolkt, nl. de afdeelingen Tasikmalaja, Limbangan, Bandoeng en gedeelten van de afdeelingen Tjiandjoer en Soekaboemi. Sedert 1871 is dit gewest zeer in welvaart vooruitgegaan door een betere organisatie van het inlandsch bestuur, een billijker regeling van de landrente en de heerendiensten, alsmede door den aanleg van waterleidingen en spoorwegen.

Bevolking. De bevolking, die over de geheele residentie de Soendaneesche taal spreekt, staat als zeer goedaardig bekend. In strafzaken bekent de overtreder bijna zonder uitzondering schuld. De huizen zijn allerwege op palen gebouwd en binnen de bebouwde kom van grootere plaatsen met pannen gedekt. Ofschoon door het uitsluitend heerschen van het individueel bezit der sawahs in de Preanger het dorpsleven daar natuurlijk eenigszins anders gekleurd is dan in een communale desa, bestaat er echter tusschen de kaloerahan der Preanger en de dèsa elders groote overeenkomst.

Ook de kaloerahan bestaat uit een of meer hoofddorpen (l ĕ m b o e r) en eenige gehuchten (b a b a k a n) en wordt bestuurd door een dorpshoofd (l o e r a h, k o e w o e g ĕ d è) wien een of meer p a n g l a k o e's of k o e w o e's l ĕ u t i k terzijde staan, benevens een geestelijke (a m i l, l ĕ b è), een of meer politie-dienaren (p a n t j a l a n g) en een schrijver (d j o e r o e t o e l i s). Bovendien wordt nog gewag gemaakt van een l è n g s è r, den gemachtigde van den lèngsèr van het district, die zorgt voor het ten uitvoer leggen der bevelen van het hooge bestuur. Deze hoofden vormen de voornaamste klasse, de p a n g k a t; zij worden gekozen uit de bewoners van het dorp, die daar geboren of lang gevestigd zijn (p r i b o e m i, t j a t j a h b a k o e), soms ook uit de m ĕ n o e m p a n g's, menschen, die geen grondbezit hebben, doch nimmer uit de b o e n i a g a's, de daar pas gevestigden. Zie Bijdr. t. T. L. en Vlk. Nieuwe volgr. IV (1861), bl. 1., en verder het art. SOENDANEEZEN.

De hoofdmiddelen van bestaan zijn de verbouw van rijst en tweede gewassen, o. a. maïs en katjang tjina op sawah's, die tot op 1200 M. boven zee worden aangetroffen. In die hooge bergstreken zijn de galĕngans of dijkjes veelal gevormd uit los opeengestapelde, dikwijls zeer groote steenen, hetgeen van verre den indruk geeft alsof verdedigingswerken waren aangelegd. Een belangrijk irrigatie-werk van den laatsten tijd is de bevloeiing van de Tjihéa-vlakte.

Een groot deel van de bevolking in de bergstreken vindt een bestaan op de talrijke erfpachtsperceelen, waarop voornamelijk kina, thee, rubber en ook wel koffie, klappers, coca, peper en vezelplanten gekweekt worden. In 1913 waren er in dit gewest bijna 600 erfpachtsperceelen, waarvan ruim 500 in exploitatie. Suikerfabrieken vindt men in deze residentie niet, maar er zijn 7 ondernemingen op gehuurde gronden, waar suikerriet verbouwd wordt om als plantmateriaal te dienen (1913). Men vindt voorts nog een 50tal rijstpelmolens, meest in handen van Chineezen. In de Zuidelijke districten wordt veel arènsuiker gemaakt. Kleine takken van nijverheid zijn het vlechten van matten of tikars in de afdeeling Tasikmalaja, vooral in het district Tjiawi, het weven van gestreepte sarongs, het batikken van sarongs en hoofddoeken in de kampoeng Tjipèdès en het vlechten van huishoudelijke artikelen van rotan in het district Singaparna. Onder de middelen van bestaan moet ook genoemd worden de kunstmatige vischteelt op sawahs, na afloop van den rijstoogst en in vijvers, o. a. van de goeramèh en den goudvisch, is een waar volksbedrijf; duizenden inlanders zijn in het bezit van vischvijvers of teelen de zoetwatervisch op sawahs bij wijze van tweede gewas na den padioogst. De zeevisscherij is niet van beteekenis.

De hoornveestapel telde in 1905 in totaal 216862 dieren (runderen en buffels) en de paardenstapel 45917 dieren. De klein-veestapel (geiten, schapen, pluimgedierte, enz.) neemt in beteekenis toe.

G e s c h i e d e n i s. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië en in deze beknopte Encycl. PADJADJARAN en PAKOEAN.

B e s t u u r. Het gewest bestaat uit de afdeelingen: 1. Tjiandjoer; 2. Bandoeng; 3. Soemĕdang; 4. Soekapoera; 5. Limbangan; 6. Soekaboemi en 7. Tasik Malaja.

PREANGER-STELSEL. Toen door Raffles gebroken werd met het dwang- en monopoliestelsel der O.-I. Comp. (zie RAFFLES) werden in de Preangerregentschappen, destijds het koffieland bij uitnemendheid, zijne hervormingen niet ingevoerd, maar werd daar alles grootendeels in den vorigen toestand gelaten, die ook geruimen tijd daarna voor een goed deel onveranderd bleef. Diensvolgens namen de regenten daar een andere stelling in dan hunne ambtgenooten elders in de Gouv. landen; zij waren tegenover de bevolking met grooter macht bekleed, o. a. door het recht van belastingheffing in natura, geld en arbeid. Zij mochten nl. de t j o e k é heffen, bestaande in $^1/_{10}$ van het product, dat door de geestelijken geïnd werd en waarvan $^1/_3$ in het district bleef als vergoeding voor de inlandsche ambtenaren, die geen bezoldiging van Gouv.wege erlangden. Behalve deze tjoeké werd nog ten bate der regenten en hoofden een pasar-belasting geheven alsmede een recht op de visscherijen, belasting op het slachten van vee en heffingen tot het vieren van feesten bij huwelijken enz. Ook was het den hoofden geoorloofd, voorwerpen, aan de bevolking toebehoorende, tot zich te nemen wanneer zij die voor zich verlangden, b. v. jonge paarden, die de bezitter dan dikwijls nog moest onderhouden totdat zij geschikt waren voor het gebruik, dat de regent er van maken wilde. Bovendien moest de bevolking nog aan de geestelijken de z a k â t (djakat) of verplichte aalmoezen opbrengen (zie DJAKAT pag. 130); de godsdienstige verplichting daartoe bestond ook in de overige gewesten van Java, maar daar bemoeide het bestuur zich met de inning niet en werd de zakât gewoonlijk vrij slecht opgebracht. In de Preanger daarentegen, waar de geestelijken ook heffers van de belastingen voor de regenten waren en grooten invloed uitoefenden, zorgden dezen er wel voor, dat de bevolking hare verplichting nakwam. Eindelijk bestond nog het n g a w o e l a-stelsel, volgens hetwelk de kleine man zich beschouwde als de onderhoorige van een aanzienlijke en van dezen bescherming genoot, doch daarvoor dan ook diensten moest verrichten en kleine heffingen opbrengen. Het Gouv. hief geen landrente enz. in de Preanger, maar gaf aan de inlandsche koffieplanters aldaar voor de geleverde koffie slechts de helft van de belooning, die elders aan de bevolking werd uitgekeerd.

Ook in het bestuur over de bevolking werd den regenten, bij gemis aan contrôle door Europeesche ambtenaren, langen tijd de vrije hand gegeven, hetgeen groote willekeur ten gevolge had, zoodat menig regent feitelijk heer over leven en dood zijner onderhoorigen was. Langzamerhand werd echter in dat opzicht verbetering aangebracht, totdat 1°. Juni 1871 het Preangerstelsel opgeheven werd (Ind. Stb. 1871 no. 45, 46, 50). De resultaten der hervorming waren buitengewoon gunstig; de welvaart der bevolking nam toe; terwijl van rustverstoring ten gevolge van ontevredenheid onder de geestelijken geen sprake was.

PREANGERBOONEN. Zie PHASEOLUS VULGARIS.

PREDIKANTEN. Zie EEREDIENST.

PREI. Zie ALLIUM.

PRIANGAN (PRIJANGAN). Zie PREANGER REGENTSCHAPPEN.

PRIESTERRAAD. Zie RAD AGAMA.

PRIESTERS. In de primitieve, animistische wereldbeschouwing der volken van den Indischen Archipel zijn tusschenpersonen voor het verkeer der levenden met de zielen der dooden of met de geesten onmisbaar, en dikwijls treft men ook bij zulken, die het Hindoeïsme of den Islam hebben aangenomen, nog overblijfselen van dien animistischen priesterstand aan; zoo b.v. bij de Baliërs (mangkoe's enz.), de Boegineezen (bissoe's), de Javanen (doekoens). Deze priesters zijn tweeërlei. Wanneer er sprake is van gemeenschap zoeken met de zielen der voorouders, treden de familie- of de stamhoofden als bemiddelaars op.

Waar de Indonesiër echter meent met andere machten te doen te hebben, met wie hij niet op zoo vertrouwelijken voet staat als met de zielen der voorouders, daar moet hij zich wenden tot een ander soort priesters of priesteressen, die den weg geleerd hebben, waarlangs zij die onbekende machten kunnen naderen.

Voornamelijk bij ziekte wordt de hulp der priesters ingeroepen. Men denkt, dat de zielestof of levenskracht van den mensch door een geest of god is geroofd, en deze gaat de priester terug vragen. In de litanieën, die hij daarbij opdreunt, beschrijft hij den weg, dien zijne uit het lichaam vertrokken ziel aflegt, om in het verblijf der geesten in de lucht of onder de aarde te komen.

Bij een aantal volken in den Archipel gaat niet de ziel van den priester er op uit om de verloren zielestof te zoeken, maar laat de priester een geest tot zich inkeeren, welke dan door den mond van den priester mededeelingen doet aangaande de ziekte en de wijze harer genezing. Dit bezield raken door een geest is bekend onder den naam van Sjamanisme.

Oorspronkelijk moge dit bezield raken spontane uiting van een zielstoestand zijn geweest, toen men den toestand van ecstase noodig had, telkens wanneer men bij een zieke werd geroepen, werd die kunstmatig opgewekt. Dit geschiedt door het branden van wierook en andere reukgevende stoffen, door het zingen op een eentonige wijze van tooverzangen; door het maken van een eentonig geluid of geruisch, als het rythmisch slaan op trommen, het luiden van een bel en dergelijke.

De meest bekende namen voor sjamanen zijn: Bissoe bij de Boegineezen, walian bij de Minahassers en balian bij verschillende Dajakstammen. Gewoonlijk werken deze sjamanen in groepen te zamen, waarbij dan een hunner als het hoofd, de leider (bij de Boegineezen poea matoa genaamd) dienst doet. Het is onder Boegineezen en Dajaks een gewoon verschijnsel, dat mannelijke priesters zich als vrouwen kleeden en voordoen, en niet in het huwelijk treden. Zie verder GEESTELIJKEN.

PRIESTERSCHOOL. Zie PĔSANTRÈN.

PRINCESSEBOON. Zie PHASEOLUS VULGARIS.

PRING (JAV.) en zijn samenstellingen. Zie BAMBOE.

PRINS HENDRIKSCHOOL. Zie ONDERWIJS.

PRINSEN-EILAND (PANAITAN). Eiland in de Meeuwenbaai, door de Prinsenstraat of Behouden Passage van Java gescheiden en op ongeveer 100 K.M². geschat. Aan de N.W.- en Z.O.-zijde door een rif omgeven, bestaat het uit vulkanisch gebergte Prinsen-eiland is niet voortdurend bewoond, doch strekt tot tijdelijk verblijf aan visschers, vooral van schildpad en tripang; het is zeer boschrijk en levert verfhout op.

PRINSES MARIANNE (MOELI) STRAAT. Smalle, bochtige straat tusschen den ZW. hoek van Nieuw-Guinea en het Frederik Hendrik-eiland (Dolak) met het Z.O daarvan gelegen Komoran. Tusschen beide eilanden scheidt zich de om de ZW. loopende Bensbachkreek af.

PROATIN. Zie RECHTSWEZEN.

PROBOLINGGO. Een der vier Noordelijke afdeelingen van de residentie Pasoeroean, en deel van het gelijknamig regentschap, groot 834 K.M². Op het einde van 1915 bedroeg de bevolking 230.000 zielen, w.o. 700 Europeanen, 2700 Chineezen, Arabieren en enkele andere Vreemde Oosterlingen. De afdeeling is grootendeels bergachtig. Zie AJĔG-AJĔG, LAMONGAN en TĔNGGĔR. De Mohammedaansche bevolking der afdeeling is bijna uitsluitend Madoereesch. Op met die bevolking gesloten overeenkomsten werken in de vlakte een viertal suikerfabrieken. Voorts zijn er in deze afdeeling 2 perceelen in erfpacht uitgegeven; op een ervan worden aardappelen geteeld. Zie verder PASOEROEAN.

PROBOLINGGO. Hoofdplaats van het regentschap, de afdeeling en het district van dien naam, residentie Pasoeroean, ligt aan de Straat Madoera en aan de kali Bangĕr, onder welken naam ook de hoofdplaats bij de inlanders het meest bekend is. Zij telde op het eind van 1905: 25.000 inwoners, waaronder 600 Europeanen, 11.000 Inlanders, 12.600 Chineezen, 350 Arabieren en enkele Bengaleezen. De haveninrichtingen bestaan uit een langwerpig vierkant bassin met gemetselde kaden, waarlangs pakhuizen voor het opschuren van koffie, suiker en tabak. Dit bassin, dat tot ligplaats voor de laadprauwen dient, is door een gegraven kanaal met de reede verbonden. De reede is lang niet zoo veilig als die van Pasoeroean. Aan het eind van een lang in zee uitgebouwd havenhoofd bevindt zich een kustlicht. De kali Bangĕr, die het Oostelijke deel der stad doorstroomt, is alleen aan de monding bevaarbaar. Ter plaatse zijn gevestigd een kweekschool voor de opleiding van inlandsche onderwijzers (sinds 1875), en een opleidingsschool voor zonen van inlandsche ambtenaren en andere aanzienlijke Inlanders. Bij Ind. Stbl. 1918 n° 322 werd met ingang van 1 Juli 1918 een gemeenteraad van Probolinggo ingesteld.

PROEFSTATIONS. Zie STATIONS.

PROGO (PRÅGÅ). De hoofdrivier van de vallei van Kĕdoe. Zij ontspringt op 1350 M. hoogte als een waterrijke bron uit een rotsspleet op de N.N.O.-helling van den Sindårå, nabij de desa Djoemprit, buigt zich Oost- en Zuidwaarts om den voet van Sindårå en Soembing heen en neemt vlak nabij de desa Mĕndoet haar tweelingstroom de Elo op, die op de N.N.W. helling van den Mĕrbaboe ontspringt, een tegengestelde bocht beschrijft en dan evenwijdig aan de Progo gaat stroomen. Beide loopen in dalen met steile wanden; hun beddingen zijn met rotsblokken bezaaid. In den drogen tijd zijn ze op eenige plaatsen doorwaadbaar, in den regentijd nergens; ze hebben een snellen loop en zijn onbevaarbaar. Ten Zuiden van Sĕntålå breekt de Progo door een kalkrug en bereikt dan de kustvlakte, waar zij zich tot 800 M. verbreedt, om met een smalleren mond door de duinstrook de zee te bereiken.

PROSTITUTIE. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

PROTJOT. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Tĕgal, residentie Pĕkalongan. Het bestaat uit de districten Slawi, Pangkah, Balapoelang, Boemidjawa en Djatinĕgara.

PROTOZOA. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

PRUYS VAN DER HOEVEN (ABRAHAM). Geb. te Leiden in 1829, ging in 1845 als scheepsjongen in zeedienst, deed verscheidene zeereizen tot hij in 1852 als stuurman te Batavia kwam en daar examen voor O.-I. ambtenaar aflegde. In 1856 werd hij tot contr. 3e klasse bevorderd, in 1858 naar Sumatra's Westkust overgeplaatst; in 1859 werd hij benoemd tot politiek agent, toegevoegd aan de militaire expeditie in Rĕdjang en Ampat Lawang, waarbij hij zich zeer onderscheidde. In 1860 werd hij contr. 2e kl. en in Sept. d.a.v. contr. 1e klasse; hij wist de onderwerping van het landschap Lĕbong te bewerken zonder dat eenig noemenswaardig verzet plaats greep. In 1870 werd hij res. der Lampongsche distr., in 1873 van Palembang, in 1883 gouverneur van Atjèh en Ond., in 1886 Lid van den Raad van Indië. Hij overleed te Brussel in 1907.

Van zijn geschriften noemen wij: Een woord over Sumatra in brieven, Rott. 1864; Versterking der Indische middelen, Econ. Aug. 1865; Mijne ervaring van Atjeh, 's Grav. 1884; Veertig jaren Indischen dienst, 's Grav. 1894; Stemmen uit het Oosten, Vragen des tijds 1899.

PSIDIUM GUAJAVA L. Fam. *Myrtaceae.* Djamboe bidji (MAL.), Djamboe kloetoek (JAV., SOEND.), Kloetoek (JAV.), Guava. Lage boom, soms heesterachtig, uit trop. Amerika ingevoerd, thans in alle tropische streken gekweekt, op Java beneden 1200 M. ook wel verwilderd. Wortels, bast en bladeren zijn een zeer bekend geneesmiddel tegen chron. diarrhee en als *Folia Psidii* in de Nederl. Pharmacopee opgenomen.

PTEROCARPUS INDICUS Willd. Fam. *Leguminosae-Papilionatae.* Lĕnggoea (MAL., MOL.), Angsânâ, Sânâ kapoer, Sânâ kĕmbang (JAV.), Angsana (SOEND.). Zonnehout. Zeer hooge boom, over den geheelen Archipel verbreid, op Java het meest in O.-Java, doch niet hooger dan 500 M. b. zee. Vaak in de nabijheid van woningen aangeplant. De bloemen, die in trossen zitten, zijn geel en zeer welriekend, de peulen hebben een vleugel. De boom is bekend wegens het fraaie, bruine, duurzame hout, dat vooral als luxehout voor meubelen gezocht is. Op Java kent men slechts één soort van hout; in de Minahasa en de Molukken wordt daarentegen een aantal variëteiten onderscheiden. Het beroemde Ambonsche wortelhout komt ook van deze soort. Bij aansnijden van den bast vloeit er een rood sap uit, dat tot een harde massa (kino) indroogt en tot het roodverven van vlechtmateriaal wordt gebruikt.

PUNICA GRANATUM L. Fam. *Punicaceae.* Dĕlima (MAL.), Dalimâ (JAV.), Dalima (SOEND.). Welbekende heester, overal aangeplant als geneeskrachtige plant en om de vruchten, Granaatappels. De wortelbast is een uitstekend middel tegen lintworm en als zoodanig in de Nederl. Pharmacopee opgenomen. De vruchten worden rauw of gestoofd gegeten; ze zijn niet bijzonder smakelijk. De schillen van de vruchten zijn een bekend middel tegen dysenterie.

PUPILLEN (MILITAIRE). Kinderen van Afrikaansche, Amboineesche en Inlandsche militairen kunnen worden aangenomen om bij de korpsen van het leger voor den militairen stand te worden opgeleid. Terzake zijn krachtens Koninklijke machtiging bij Gouv. besluit van 14 Maart 1872 no. 79 bepalingen vastgesteld. De pupillen ontvangen gratis onderricht op de Gouv. scholen en, waar hiertoe geen gelegenheid bestaat, op de korpsscholen (Zie bij ONDERWIJS, MILITAIR); ook worden zij, zooveel hunne verstandelijke en lichamelijke ontwikkeling zulks toelaat, practisch en theoretisch onderwezen in de exercitiën van het wapen, waarbij zij zijn ingedeeld. Zie ook GOUVERNEMENTS-PUPILLEN.

PUPILLENSCHOOL. Zie GOUVERNEMENTS-PUPILLEN en PUPILLEN (MILITAIRE.)

PUTTE (ISAAC DIGNUS FRANSEN VAN DE). Geb. in 1822 te Goes. Aanvankelijk voor de marine opgeleid, trad hij in 1838 in dienst der koopvaardij; in 1849 werd hij aangesteld tot administrateur der suikerfabriek Pandji op Java, doch keerde in 1859 naar Nederland terug, waar hij zich aanvankelijk te Rotterdam vestigde. Daar trok hij reeds spoedig de aandacht door zijn groote talenten; een brochure over de „Regeling der suikercontracten op Java", Gor. 1860, gaf blijken van zijne groote kennis der agrarische aangelegenheden van Java. In 1862 werd Van de Putte gekozen tot lid der Tweede Kamer; in dat hooge college verwierf hij zich reeds aanstonds een invloedrijke plaats; toen de Minister van Koloniën in het kabinet Thorbecke, Uhlenbeck, aftrad, werd Van de Putte in zijn plaats aan het hoofd van het departement gesteld (3 Febr. 1863), waar hij tal van belangrijke maatregelen tot stand bracht. Verschil van gevoelen tusschen het hoofd van het kabinet, Thorbecke, en den Minister van Koloniën noopte den eerste tot het nederleggen van zijne betrekking (10 Febr. 1866); het opvolgende ministerie, waarin Van de Putte zijn portefeuille behield en aan welks samenstelling hij een groot aandeel had, trad reeds 30 Mei 1866 af, tengevolge van het aannemen van een amendement, door Poortman voorgesteld op het „Ontwerp van wet tot vaststelling van de gronden, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Ned.-Indië kunnen worden gevestigd", waardoor naar het oordeel van den Minister de grondslag voor de door hem beoogde hervorming vervallen was (zie AGRARISCHE WET). In hetzelfde jaar verkozen als lid der Tweede Kamer, trad hij in 1873 andermaal als Minister van Koloniën op. In 1874 trad het ministerie af en spoedig daarna werd hij door Hoorn naar de Tweede Kamer afgevaardigd, waarin hij zitting hield tot hij in 1880 door de Provinciale Staten van Zuid-Holland tot lid der Eerste Kamer verkozen werd, welke betrekking hij tot zijn dood in 1902 bekleedde.

Als staatsman heeft Van de Putte bij uitnemendheid grooten invloed uitgeoefend op de ontwikkeling onzer Koloniën in liberalen zin. Met Van Hoëvell mag hij in één adem genoemd worden als de grondvester van het nieuwere koloniale beleid. Waar Van Hoëvell de eer toekomt, het eerst krachtig te zijn opgetreden voor de toepassing van nieuwere denkbeelden op koloniaal-politiek terrein, heeft Van de Putte die verder ontwikkeld en op oorspronkelijke wijze

daaraan vorm en leven gegeven. Vooral zijn eerste ministerie is in dit opzicht baanbrekend geweest; aan zijn initiatief of aan zijne krachtige medewerking dankt Indië tal van belangrijke maatregelen, die een nieuwe periode openen, zooals de intrekking van verscheidene verplichte cultures op Java, Amboina en de Banda-eilanden, de afschaffing der verplichte diensten in de Gouv. bosschen op Java, het verbod tot het aangaan van contracten met de hoofden der dèsa's, de afschaffing van de straf van rotanslagen, de concessie voor den aanleg en de exploitatie van een spoorweg van Batavia naar Buitenzorg, de regeling van de opleiding der O.-I. ambtenaren enz. De meest gewichtige wetten, op zijn initiatief tot stand gekomen, zijn de wet regelende het beheer en de verantwoording der Indische geldmiddelen en die tot vaststelling der tarieven van in-, uit- en doorvoer in Ned.-Indië, waardoor gebroken werd met het beschermend stelsel. Zijn bovenvermeld wetsontwerp tot vaststelling van de gronden enz. mocht hij niet tot wet verheven zien; het bevat echter de kiem der voornaamste hervormingen, die op agrarisch gebied in Ned.-Indië zijn ingevoerd en heeft als zoodanig een bij uitstek grooten invloed uitgeoefend. Ook na zijn aftreden als Minister heeft Van de Putte grooten invloed in de Volksvertegenwoordiging uitgeoefend; daarbuiten werkte hij eveneens krachtig in 's lands belang.

Zie zijn levensbeschrijving door Mr. B. H. Pekelharing in: Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen, Haarlem 1899.

PYGMEEËN. Zie DWERGSTAMMEN en PAPOEA'S.

PIJLVERGIFTEN. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië, en in deze beknopte Encycl. de artikelen SOEMPITAN en WAPENEN.

PIJNACKER HORDIJK (MR. CORNELIS). Geb. te Drumpt in 1847, promoveerde te Utrecht tot doctor in de beide rechten (1873). Hij vestigde zich te Rotterdam, met het voornemen om daar de rechtspraktijk uit te oefenen, doch werd reeds in 1874 benoemd tot Hoogleeraar aan het athenaeum illustre, later gemeentelijke Universiteit te Amsterdam. In 1881 werd hij Hoogleeraar aan de Universiteit te Utrecht. Van 1882 tot 1883 was hij Minister van Binnenlandsche Zaken, werd in 1885 tot Commissaris des Konings in Drente benoemd en 19 Juni 1888 tot Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië aangesteld, in welke betrekking hij 29 Sept. 1888 optrad; in 1893 werd hij op verzoek eervol ontslagen; in 1894 werd hij gekozen tot lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed te Haarlem in 1908.

Tijdens zijn bestuur werd de oorlog op Atjèh voortgezet en daar de scheepvaartregeling ingevoerd en was een expeditie op Flores noodig tot tuchtiging der berg-Endéhneezen. De regeling der heerendiensten op Java werd met kracht ter hand genomen en in bijna alle gewesten voltooid; een nieuw reglement voor de opiumpacht op Java en Madoera en sommige Buitenbezittingen werd afgekondigd, terwijl een proef met de opiumregie werd voorbereid.

PIJNAPPEL (Dr. JAN). Geb. te Amsterdam in 1822, promoveerde 1845 in de letteren te Leiden. Spoedig na zijne promotie werd hij (1846) benoemd tot leeraar, later Hoogleeraar, aan de Delftsche Akademie, waar hij onderwijs gaf in het Maleisch en een tijd lang ook in geschiedenis en in land- en volkenkunde; bij de opheffing dier inrichting werd hij Hoogleeraar in het Maleisch aan de Rijksinstelling voor onderwijs in Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden en sedert 1877 aan de Rijksuniversiteit aldaar; in 1889 ontving hij op verzoek eervol ontslag; hij overleed in 1901 te Nijmegen.

Op het gebied van het Maleisch gaf hij o. a. uit: Mal.—Ned. woordenboek, naar het werk van Dr. W. Marsden en andere bronnen bewerkt, 1863, 2e dr. 1875, 3e dr. 1884; Mal. spraakkuns voor eerstbeginnenden, 1862; Maleische spraakkunst, 1866; Maleische Grammatica, 1888; Reis van Abdoellah in Meursinge's Mal. leesboek 4e stuk; Mal. handschriften in de bibliotheek der Leidsche Universiteit, Bijdr. t. t. l. en vlk. 3e vlgr. V, bl. 142; Catalogus der Mal. handschriften i. d. Leidsche bibliotheek, ibid. 3e vlgr. V, bl. 149. Over de Mal. pantoens, Feestbundel Kon. Inst. 1883 (T. L.) bl. 161.

Q.

QUARANTAINE. Zie de groote Encycl. van Ned. Indië en het artikel EPIDEMIEËN, eveneens aldaar.

QUARLES VAN UFFORD (Jhr. Mr. JACOB KAREL WILLEM). Geb. te Rijswijk (Z.-H.) in 1818, promoveerde te Leiden tot doctor in de beide rechten in 1844. Na verschillende rangen doorloopen te hebben, en in 1860 en 1861 een reis naar Java te hebben gemaakt, werd hij 1865 bevorderd tot referendaris aan het Dep. van Koloniën; hij overleed te 's Gravenhage in 1902.

Quarles v. Ufford heeft talrijke artikelen geschreven over verscheidene onderwerpen, meestal echter betreffende onze koloniën; zij zijn in verschillende tijdschriften geplaatst, vooral in de Economist, in welke hij van 1863 af o. a. jaarlijks eenige malen zijne „Koloniale kronieken" plaatste. Herhaaldelijk was hij ook bestuurslid, zoowel van het Kon. Inst. voor T. L. en V. van N.-I. als van het Kon. Aardr. Gen.

R.

RAAD (CULTUUR). Verkorte naam voor den localen raad van het cultuurgebied ter Oostkust van Sumatra.

RAAD (LOCALE). Zie DECENTRALISATIE.

RAAD DER AZIATISCHE BEZITTINGEN EN ETABLISSEMENTEN. Zie OOST-INDISCHE COMPAGNIE p. 111.

RAAD VAN JUSTITIE. Zie RECHTSWEZEN.

RAAD VAN NEDERLANDSCH-INDIË. Voor de historische ontwikkeling, zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

De Raad van Ned. Indië bestaat uit een vicepresident (president is de Gouv. Gen.; deze heeft, behalve in één geval, alleen een adviseerende stem) en vier leden, allen door den Koning benoemd en ontslagen; zij moeten Nederlanders zijn, en den ouderdom van 30 jaren vervuld hebben; het wetsontwerp van 1918 op de bestuurshervorming, beoogt, den Raad open te stellen voor alle Nederl. onderdanen. De Landvoogd, die bevoegd is het advies van den Raad in alle zaken van algemeen of bijzonder belang in to roepen, is in verscheidene belangrijke gevallen v e r p l i c h t dat advies te vragen (art. 28 R.R. — behalve de daar genoemde gevallen zijn er nog verscheidene andere, zie o.a. art. 10 en 95 R.R., art. 22 en 55 Compt.wet); in zake wetgeving en in bepaald aangewezen gevallen van bestuur (art. 29, 45—48, 52, 53, 75, 82, 83, 109) is zelfs overeenstemming met den Raad noodig, en moet dus het besluit van den Gouv.-Gen. overeenkomstig het gevoelen van de meerderheid van het college zijn, al heeft hij de bevoegdheid de beslissing des Konings in te roepen. Zelfs mag hij, zonder die af te wachten, de door hem noodig gekeurde maatregelen nemen, ook tegen dat gevoelen in, wanneer hij oordeelt, dat langer verwijl de veiligheid of de rust van Ned.-Ind. of andere gewichtige algemeene belangen zou in gevaar brengen (art. 30 R.R.).

De besluiten van den Gouv.-Gen., ook die in verplichte overeenstemming met den Raad gevallen, worden genomen „den Raad v. Ned. Indië gehoord".

Blijkt uit een en ander reeds voldoende, dat na 1 Mei 1855 onder den naam „Indische Regeering" nu eens de Gouv.-Gen. alleen, dan weer de Gouv.-Gen. in Rade is te verstaan, toch komt duidelijk uit, dat het R.R. den Gouv. Gen. alleen als den verantwoordelijken regeerder van Ned.-Indië aanmerkt (art. 37R. R.). Er kan dus geen sprake van zijn, dat de Raad de rol gaat hernemen, tijdens de Comp. aan dat lichaam toevertrouwd; hij is de bij uitnemendheid hooggeplaatste en onafhankelijke raadgever van den Landvoogd, doch alleen deze is en blijft verantwoordelijk. Eindelijk kan de Gouv.-Gen. den leden van den Raad bijzondere commissies opdragen en hen met zendingen in Ned.-Indië belasten, mits behalve de vice-president twee leden ter hoofdplaats aanwezig blijven (art. 36 R.R.). Recente voorbeelden van wettige toepassingen van art. 36 waren de opdracht in zake koffiecultuur aan het lid De Jager, de zending van het lid F. A. Liefrinck eerst naar Bali (1907) en daarna naar Atjèh (1908), en de zending van het lid J. H. Liefrinck naar Sumatra enz. (1916 en later).

De Raad vergadert ten minste eenmaal 's weeks ('s Vrijdags) te Weltevreden. Vice-president en leden wonen dan ook meestal (niet altijd) te Batavia. De Gouv.-Gen. kan zelf het voorzitterschap bekleeden; gewoonlijk presideert de vice-president en neemt de Raad geen besluit, tenzij ten minste drie leden (de vice-president daaronder begrepen) tegenwoordig zijn. De gedachtenwisseling tusschen Gouv.-Gen. en Raad is geheim, en niet dan hoogst zelden worden 's Raads adviezen, die altijd met redenen zijn toegelicht, achteraf gepubliceerd. De vice-president gaat geregeld naar Buitenzorg om met den Gouv.-Gen. te confereeren. Het college wordt bijgestaan door een secretaris, en verdere ambtenaren.

De wet van Dec. 1916 op den Volksraad heeft het lidmaatschap van den Raad met dat van den Volksraad onvereenigbaar verklaard.

In de drie gevallen, waarin het advies van den Volksraad bindend is, (begrooting, rekening, leening), is dat van den Raad van Indië niet bindend, en bestaat dus tusschen beide colleges een gelijke verhouding als in Nederland tusschen Staten-Generaal en Raad van State bij een wet; doch bij ordonnanties, waarin de Volksraad wordt gekend, is omgekeerd de Volksraad adviseerend, de Raad medewetgevend.

RAADSEL. Het Raadsel komt onder zoo niet alle, dan toch onder de meeste volken of volksstammen van den Archipel voor, ook op Malaka en Madagaskar; omtrent de Filippijnen bezitten wij geen gegevens.

Den heer W.Meijer Ranneft komt de lof toe,ons het best met het J a v a a n s c h e R a a d s e l te hebben bekend gemaakt door de mededeeling van ongeveer 500 raadsels, die hij onder 4 rubrieken heeft gebracht. Hieronder volgen, ter kenschetsing van den aard der Indonesische raadsels, cenige Jav. en andere raadsels.

Jav. Raadsels: als het nog klein is draagt het een kleedje, als het groot is geworden, is het naakt. — Oplossing: De Bamboeplant. Toelichting: De jonge plant (boeng) wordt beschut door tjaloempring, d.i. het omkleedsel, dat zich ook bij de geledingen vertoont.

De naam is als het geluid. Oplossing: de vogel Tjoelik.

Ook bestaat er behalve woordspelingen en verkortingen nog een raadselvorm, waarin eene teekening voorkomt; niet ongelijk aan onze rébus, doch waarvoor wij naar het werk van den heer Meijer Ranneft zelf moeten verwijzen.

S o e n d a n e e s c h e R a a d s e l s. Hetgeen gedragen wordt loopt, die draagt staat stil. — Oplossing: Pĕntjoeran. Het water loopt, de pĕntjoeran (kleine, gewoonlijk kunstmatig met behulp van een bamboe, waar het water doorstroomt, gevormde waterval) staat stil.

Anakna di samping, indoengna di tarandjang; d. i.: Het kind heeft een baadje aan, de moeder is in paradijs-costuum. — Oplossing: Bamboe. (Het kind is de jonge spruit (iwoeng).

M a d o e r e e s c h R a a d s e l. Als men het werpt, is het wit, als het valt, is het rood. Oplossing: tĕllor (ei).

Maleische Raadsels. Vier inhammen met vijf kapen. Wat is dat? Oplossing: Tangan (de hand met hare vijf vingers en vier tusschenruimten).

Een huis maken in een huis, de bouwstoffen in het lichaam zoeken. Wat is dat? — Oplossing: Labalaba (de Spinnekop).

Minangkabau'sch Raadsel. Er zijn vijf broeders, zij komen in een grot en dooden elkander. Oplossing: Een volledige betelpruim, die fijn gekauwd wordt.

Bataksch Raadsel. Het valt af en heeft toch geen steel. — Oplossing: Kippenei.

Dajaksch Raadsel. Tweemaal is het gespleten, eenmaal heel. Oplossing: de Maan.

Sangireesch Raadsel. 't Eene deel is een meer, het andere een toorts. — Oplossing: Eene lamp met pit en olie.

Soemba'sch Raadsel: Als het pas geboren is heeft het haar, als het wat ouder is, doet het een groen kleed aan, als het oud is, doet het een wit kleed aan. Oplossing: De watermeloen.

RAAKTOCHTEN of sneltochten zijn tochten te land, door Papoea's van Nieuw-Guinea-gehouden om koppen te snellen op groote schaal en waarvoor men aparte feesthuizen, aggai, heeft. Zij zijn vergelijkbaar met de hongi-tochten der Molukken, die echter over zee geschiedden (zie HONGI).

RAÄS (POELO). Dicht bevolkt eiland van den Sapoedi-Archipel, Oostwaarts van Sapoedi, met een oppervlakte van ruim 47 K.M². Het ressorteert onder het onderdistrict Djoengkat, distr. Sapoedi, controle afdeeling Kangéan, regentschap en afd. Soemĕnĕp, residentie Madoera. Van alle eilanden van den Sapoedi-Archipel heeft het de beste bouwgronden; het is tamelijk goed gecultiveerd. Behalve van den landbouw leeft de bevolking hoofzakelijk van handel in visch en sagoebast; zij bestaat uit Madoereezen, Makassaren en Boegineezen.

RABINGOE'L-AKIR, d. i. de 4e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN. A.

RABINGOE'L-AWWAL, d. i. de 3e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN. A.

RAD AGAMA (RAT AGAMA), d. i. godsdienstgerecht, in het spraakgebruik der Europeanen in Ned.-Indië gewoonlijk ten onrechte „priesterraad" genoemd. Dit is reeds onjuist, omdat de Islam geen priesters kent (vgl. PANGHOELOE en MOSKEEPERSONEEL).

In alle Mohammedaansche landen worden rechtszaken, die het meer intieme en godsdienstige leven der geloovigen betreffen — zooals zaken van familierechtelijken aard, wakap-aangelegenheden (vgl. WAKAP) en dgl. — welke, volgens de algemeen heerschende opvatting, naar de hoekoem (de beslissingen der heilige wet) moeten beoordeeld worden, onderworpen aan de rechtspraak van den Kâdhî (den godsdienstigen rechter).

In Ned.-Indië was dit niet anders. Ook daar ontstond, al naarmate de Islam veld won, naast de algemeene rechtspraak der Inlandsche hoofden, een afzonderlijke godsdienstige.

Op Java was het de panghoeloe (zie aldaar), die als godsdienstig rechter fungeerde. Hij ontving daartoe van ouds in het voorportaal (de soerambi) der moskee de rechtzoekenden, in tegenwoordigheid zijner bijzitters en verder personeel (gerechtsboden, enz.). Hij alleen was echter de rechter en persoonlijk verantwoordelijk voor den gang van zaken bij deze rechtspraak. De bijzitters behoorden grootendeels tot het hem ondergeschikte personeel der moskee. Ook werden wel andere personen, die eenige studie der Kitab's hadden gemaakt, tot bijzitters aangewezen.

Den grondslag voor de beslissingen van den godsdienstigen rechter vormen de gezaghebbende Mohammedaansche werken over de wet. Ook de vorm der procedure en de bewijsvoering worden uitsluitend door de voorschriften der Moslimsche wet beheerscht.

De godsdienstige rechtspraak behoorde aanvankelijk tot die Inlandsche aangelegenheden, waarin de Regeering zich opzettelijk van alle inmenging onthield. Slechts werd aan de Regenten op Java in hunne Instructie (Ind. Stb. 1820 no. 22) gelast om „aan de priesters het oefenen van hun beroep overeenkomstig de zeden en gewoonten der Javanen vrij te laten, zooals in huwelijkszaken, boedelscheidingen en dgl." — In 1835 (Ind. Stb. no. 58) werd dit voorschrift „geamplieerd" en „geëxpliceerd". Bij de in 1848 in werking tredende nieuwe wetgeving (art. 3 van het Regl. op de Recht. Organis., later overgenomen in art. 78 van het Reg. Reglem.) werd eenvoudig vastgesteld, dat de zgn. „priesters" in hunne rechtsmacht gehandhaafd bleven.

In 1882 werden nogmaals nadere voorschriften gegeven ter omschrijving van de competentie der godsdienst-gerechten (vooral ter bepaling van hun ressort en de vereischten, aan welke hunne vonnissen moesten voldoen). Deze voorschriften berustten blijkbaar op misverstand. Misleid door de in Europeesche kringen veelal bestaande dwaling, dat het panghoeloe-gerecht destijds reeds een soort van raad vormde, stelde men vast, dat er voortaan in het ressort van elken landraad een priesterraad zou zijn, bestaande uit den bij den landraad als adviseur aangestelden panghoeloe als voorzitter en drie tot acht „leden", door den Gouverneur-Generaal te benoemen en te ontslaan. Door deze voorschriften (zie Ind. Stb. 1882 no. 152) zijn de panghoeloe-gerechten dus sedert dien tijd in rechterlijke colleges herschapen, zonder dat overigens hunne competentie voor zoover den aard der aan hunne rechtspraak onderworpen geschillen betreft, nader bepaald is. Bij de bestaande gebrekkige regeling zijn de *panghoeloe*-gerechten de rechters voor de Inlandsche bevolking in alle zaken van familie- en erfrecht gebleven, zelfs in hoogste instantie. Hunne bemoeiingen met deze rechtspraak plegen zij — al ware het slechts wegens de daaraan verbonden emolumenten — zoo ver mogelijk uit te breiden.

Wordt niet vrijwillig aan een beslissing van het *panghoeloe*-gerecht voldaan, dan kan zij, na executoir-verklaring door den landraad, door middel van dwang, evenals ieder ander rechterlijk vonnis, ten uitvoer gelegd worden.

Op de Buitenbezittingen bestaat in sommige Mohammedaansche streken dezelfde soort van godsdienstige rechtspraak als op Java, al is de vorm daarvan min of meer afwijkend. De

benamingen van den godsdienstigen rechter en van het hem ter zijde staand personeel is daar veelal anders en het toezicht op deze rechtspraak van de zijde van het Inlandsch bestuur is hier en daar nog van meer beteekenis dan thans op Java het geval is.

RADÈN. (JAV., SOEND.); **RADIN,** (MAD.). Adellijke titel, samengesteld uit het oud-Javaansche „hadyan" heer en het voorvoegsel „Ra", in gebruik op Java en Madoera, alsmede in die streken, waar de Javaansche invloed zich heeft doen gelden. Zie ADEL. Radèn adipati is de titel van den rijksbestierder in Soerakarta en Djokjakarta.

RADÈN SALÈH. Sarief Bastaman, geboren te Semarang omstreeks 1814, overleden te Buitenzorg 23 April 1880, stamde uit een voorname regenten-familie, die zich, zooals de titel Sarief bewijst, een Arabischen oorsprong toekent. Op jeugdigen leeftijd kwam hij in kennis met den schilder Payen die, zijn aanleg voor de teekenkunst opmerkende, hem uit eigen beweging onderricht gaf en zich op zijne kunstreizen over Java door hem deed vergezellen. In 1830 ging Radèn Salèh met den inspecteur van finantiën, den heer De Lange, naar Europa, waar hij onder leiding van Schelfhout en Kruseman zijn aanleg kon ontwikkelen. Daarna doorreisde hij een groot gedeelte van Europa, woonde 5 jaar in Dresden, vergezelde Horace Vernet naar Algiers en was in '48 te Parijs getuige van de Februari-omwenteling. In '51 of '52 keerde hij naar Java terug. Ter Koloniale Tentoonstelling van 1883 te Amsterdam was een aantal schilderijen van Radèn Salèh aanwezig, dieren en dierengevechten, jachten en landschappen.

RADJA. Titel, afgeleid van het Skr. woord „Radjan", vorst. In de eerste plaats komt hij aan den vorst zelven toe, —die echter vaak niet meer dan een dorpshoofd is —; ook zijne afstammelingen in de mannelijke lijn voeren dikwijls dien titel. R a d j a   m o e d a is in het algemeen de titel van den persoon, die voor den radja het bestuur voert, de zoogenaamde rijksbestuurder. Ter Sumatra's Westkust komt het woord radja voor in twee geheel andere beteekenissen. Vooreerst in die van een met vreemdelingen in aanraking komend havenmeester; zoo te Padang en te Indrapoera, waar wij hem „regent" gingen noemen. Ten tweede in die van een met vreemden overleggend oevermeester bij dorpen of dorpsfederaties aan de Oostzijde van het Barisan-gebergte.

RADJAB, d.i. de 7e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN. A.

RADIJS. Zie RAPHANUS.

RAFFLES (THOMAS STAMFORD). Geb. in 1781 te Port Morant (Jamaïca), werd in 1795 buitengewoon klerk bij de O.-I. Comp. (East India House) te London; hij trok daar zoozeer de aandacht, dat hij in 1805 als ondersecretaris naar Penang gezonden werd, waar een nieuw gouvernement zou worden opgericht. Daar was hij, sedert 1806 als secretaris, de ziel van het bestuur; door zich voortdurend met de inlanders in aanraking te stellen, leerde hij hunne zeden en gewoonten kennen, zoodat de Gouv.-Gen. van Britsch-Indië, Lord Minto, in hem den aangewezen man zag om als zijn agent bij de Maleische staten te Malaka werkzaam te zijn (1809). Daar knoopte Raffles betrekkingen aan met verschillende staten in den Archipel en stelde zich zooveel mogelijk op de hoogte van de daar bestaande toestanden; toen Lord Minto in 1811 met eene vloot naar Java vertrok, om dat eiland te vermeesteren, werd hij door Raffles als zijn secretaris vergezeld. Na de verovering van het eiland werd Raffles benoemd tot Luitenant-Gouverneur van Java en onderhoorigheden (18 Sept. 1811); hij bekleedde die betrekking tot 11 Maart 1816. Naar Engeland teruggekeerd werd hij in den adelstand verheven. Na zijn aankomst in Europa bezocht hij ook Nederland, waar hij met koning Willem I en diens minister A. R. Falck van gedachten wisselde over koloniale vraagstukken. In Oct. 1817 werd Sir T. S. Raffles tot Luit.-Gouv. van Benkoelen benoemd, waar hij zich zooveel mogelijk beijverde, om den invloed der Nederlanders op Sumatra tegen te gaan en dien der Engelschen daarvoor in de plaats te stellen, hetgeen hem echter niet gelukte: Benkoelen werd bij het traktaat van 17 Maart 1824 aan Nederland afgestaan en Raffles moest dientengevolge zijne betrekking nederleggen. Beter slaagde hij in zijne pogingen om het monopolie van den handel in den Archipel aan ons te ontnemen; de stichting van Singapore en de invoering van het stelsel van vrijen handel, waaraan die plaats haren verrassenden bloei te danken had, waren zijn werk. Raffles overleed 1826 te Highwood, Middlesex.

Ofschoon Raffles zich steeds aan Nederland vijandig heeft betoond en hij aan ons gezag en onzen handel veel afbreuk gedaan heeft, zijn zijne groote verdiensten ook door Nederlandsche schrijvers algemeen erkend. Zijn hervormingen op Java (zie *Landrente* in het art. BELASTINGEN), die vooral den inlander ten bate kwamen, vormen een keerpunt in onze koloniale administratie, die daarna op vrijzinniger grondslagen is gevestigd dan te voren het geval was. Ook op wetenschappelijk gebied heeft Raffles zich onderscheiden. Het Bat. Gen. v. K. en W. werd door hem opgewekt uit den doodslaap, waarin het bij zijn optreden verkeerde, en vond sedert in hem een ijverig voorstander. Zijn „History of Java, London 1817" is misschien met eenige overhaasting saamgesteld, maar was voor zijn tijd een werk van groote waarde, die het ook thans nog niet geheel verloren heeft. Een overzicht van zijne voornaamste hervormingen gaf hij in de „Substance of a minute on the introduction of an improved system of the internal management and the establishment of a landrental for the island of Java, London 1814".

RAFFLESIA. Plantengeslacht der *Rafflesiaceeën* met 7 soorten in het indo-mal. gebied. Het zijn woekerplanten, die met hun wortel op die van andere planten parasiteeren, terwijl de zeer korte, ternauwernood ontwikkelde stengel direct boven den grond in een reusachtig groote bloem overgaat. Een op Java voorkomende soort is *R. Patma* Bl., Kĕroeboet (MAL.), Padmâ, Patmâ (JAV.), waarvan de bloemknoppen, die veel op een kool gelijken, in de inl. medicijnhandel vrij veel voorkomen. Bekende vindplaatsen van *R. Patma* zijn Banjoewangi en Noesa Kambangan. De bloem heeft een middellijn van ongeveer 40 c.M. Veel grooter is de Sumatraansche *R. Arnoldi* (tot 1 M. middellijn), die in 1818 ontdekt werd. Ook andere soorten komen op Sumatra voor, zooals

R. Rochussenii en *R. Hasseltii*. De *R.* woekeren op wortels van *Cissus*-soorten.

RAJA. Oeroeng (= landschap), deel uitmakende van de onderafdeeling Simĕloengoen (gouvernement Oostkust van Sumatra). Op 9 November 1902 werd door de hoofden van Raja de verklaring van onderwerping aan het Ned. Ind. Gouvernement geteekend, welke bij Gouv. Besluit van 6 Januari 1904 werd goedgekeurd en bekrachtigd.

De hoofdplaats is Pamatang Raja met ruim 1200 inwoners.

De bevolking bestaat uit bijna 1500 gezinnen en was tot voor kort nog geheel heidensch. De zending is thans werkzaam en heeft reeds een, hoewel nog klein, aantal inlanders tot het Christendom bekeerd. Ook van Mohammedaansche zijde worden echter bekeeringen gemaakt. De laatste jaren deden hier de „parmalims" (zie PĔRMALIM) sterk van zich spreken.

RAJA (BOEKIT). Hoogste bekende berg in Nederlandsch-Borneo, waarvan de hoogte door peilingen op 2278 M. is bepaald. Hij is gelegen in het Schwaner-gebergte; de graniet, die de kern van dit gebergte vormt, is doorbroken door porphyriet, dat de hoogste toppen, ook den Raja, samenstelt.

RAJA. Als *Goenoeng Raja* vindt men op Zuid-Sumatra 2 bergen, nl. één in Koerintji ten Zuiden van het meer van Koerintji, en 2550 M. hoog, en één in MaDoea (*Goenoeng Raja of Rajo*) ten O. van het Ranau meer, 1643 M. hoog, terwijl de *Boekit Raja*, 881 M. hoog, gelegen is op de grens van Djambi en Palembang.

RAJAP (JAV.). Zie TERMIETEN.

RAKATA. Zie KRAKATAU.

RAKIT. Zie VAARTUIGEN.

RÅKSJASA. Eigenlijk „booze geesten", maar algemeen gebruikt als naam voor de tempelwachters en voorgesteld als gedrochtelijke wezens van zwaarlijvige, gedrongen gestalte en met een zoetsappig uiterlijk, dat ondanks al de vreeselijke samenstellende deelen als geheel eer belachelijk dan angstwekkend is; zij hebben uitpuilende oogen, twee rijen tanden en vier groote slagtanden aan den neuswortel, een knevel, vaak een baard en zwaar hoofdhaar, dat naar achteren gestreken is en in krullen op den rug hangt; het eene been is vóór het lichaam geslagen als bij Gaṇeça (zie aldaar) of rust met de knie op den grond; het andere staat met den voet op den grond, zoodat de knie naar boven steekt. De wijze van versiering is uiteenloopend; als wapen dient een knots.

RAMBAH. Landschap van het gouvernement Oostkust van Sumatra, omvattende het stroomgebied der Batang Loeboeh of Rokan Kanan van Moeara Kĕtogan tot de monding der Soengai Doewa, een rechterzijtak.

Het wordt begrensd door de residentie Sumatra's Westkust en door de residentie Tapanoeli en vormt met de landschappen Tamboesai, Kĕpanoehan, Koento Dar Es Salam en Ampat Kota Rokan Kiri, tezamen de onderafdeeling Rokan, behoorende tot de afdeeling Bĕngkalis.

Is op de Noord-Oostelijke helling van den Boekit Simĕlamboe (1036 M.) het terrein nog zwaar ingesneden, verder naar het Oosten toe wordt de bodem zwak golvend met hier en daar uitgestrekte vlakke stukken, welke zich voornamelijk langs de hoofdrivier uitstrekken en wegens de jaarlijksche overstroomingen bekend zijn om hunne vruchtbaarheid. Dit zijn de z.g. „rĕnah gronden". Meer landinwaarts worden doorloopende dan wel op zich zelf staande terreinverheffingen aangetroffen, de z.g. „tanah kasang."

Zou uit het feit, dat men spreekt van de „Nĕgri nan Ampat" waarmede bedoeld worden Rambah, Tamboesai, Koento (= Kota Intan) en Dar Es Salam (= Kota Lama) zijn af te leiden, dat er een federale verhouding tusschen de genoemde landschappen bestaan heeft, van dien band is in de praktijk nog weinig meer te bespeuren. Als overblijfsel uit den tijd van het verbond mag worden beschouwd, dat volgens de adatvoorschriften de voornaamste Radja van Tamboesai bij de installeering van een Jang Dipĕrtoewan Bĕsar in Rambah en Koento Dar Es Salam (later ook in Kĕpanoehan) het eerst de zalving (mĕlimau) op den betrokkene moet verrichten.

De bevolking van Rambah bestaat uit twee bestanddeelen n.l. een van Minangkabausche en een van Mandailingsche afkomst. Tot de eerste behooren ook de vier voornaamste radja's, van wie de Jang Dipĕrtoean Bĕsar alleen slechts daadwerkelijk bemoeienis met het bestuur heeft; als bemiddelaar tusschen dezen en de eigenlijke volkshoofden fungeert de Kapala Kĕrapatan.

De geheele bevolking belijdt den Islam.

Het voornaamste middel van bestaan is landbouw, meer speciaal de cultuur van rijst op droge velden. In de laatste jaren is door ons bestuur veel gedaan ter bevordering van de natte rijstcultuur en van de gambir- en ramboeng (ficus elastica) aanplantingen; ook zijn proeven genomen met katoenaanplantingen, die zeer goed geslaagd zijn en veel beloven.

RAMBIPOEDJI. District en contrôle-afdeeling van de afdeeling Djĕmbĕr, regentschap Bondowoso, residentie Bĕsoeki; het district heeft eene oppervlakte van 295 K.M^2. en telt 26 desa's met ruim 50.000 inwoners, waaronder een 100tal Europeanen en een 10tal Chineezen (1905). De hoofdplaats met een drukke markt en veel Inlandsch vertier is gelijknamig. Het station Rambipoedji is het beginpunt van de Staatsstoomtramlijn naar Poegĕr. In dit district wordt veel tabak geteeld.

RAMBOETAN (MAL.). Zie NEPHELIUM LAPPACEUM.

RAMÈH (juister: RAMI). Naam van eenige vezel-leverende netelachtige planten, behoorende tot het geslacht *Boehmeria Jacq.*, fam. *Urticaceae-Urticeae.* Het genus *Boehmeria* telt ongeveer 45 soorten, in de tropische en subtropische gewesten der beide halfronden.

De twee soorten of variëteiten voor de industrie van beteekenis zijn:

1) *Boehmeria nivea Hook. et Arn.* (= *Urtica nivea L.*) of witte ramèh, gekenmerkt door de eenjarige, na de vruchtzetting verdorrende, twijgen en door het sneeuwwitte dons aan de onderzijde der bladeren, waaraan zij haren naam ontleent.

2) *Boehmeria tenacissima Gaud.*, ook beschreven als *B. candicans Hassk.* Dit is de groene ramèh, die zich van de voorgaande onderscheidt door veel forscher heesterachtigen groei en de overblijvende, meerdere jaren durende, stengels. Deze plegen dus na de vruchtzetting niet te verdorren, doch nemen allengs in omvang en lengte

toe, zoodat de plant zelfs tot vijf meters in de hoogte gaat en, als men den stengel afsnijdt, opnieuw loten laat uitschieten, die het weldra tot eene lengte (van 1,8—2 M.) brengen, welke voor de vezelwinning het meest geschikt is. De bladeren zijn grooter, langer gepunt, aan den voet veelal hartvormig; ook zijn zij aan de onderzijde groener, en, daar zij weinig dons hebben, hoogstens grijsachtig-viltig, doch nooit sneeuwwit.

Deze plant pleegt door vele botanici beschouwd te worden als zijnde slechts eene der vele variëteiten van den sub 1 genoemden stamvorm *B. nivea*, en de verschillen zouden dan te verklaren zijn uit het feit, dat de plant een aloud cultuurgewas is. Deze meer omvattende soort, dus 1 en 2 te zamen, heeft dan als verspreidingsgebied: Britsch- en Nederlandsch-Indië, Filippijnsche eilanden, Marianen, China; zoowel wild als gekweekt.

Als inlandsche namen voor de Ned.-Indische vezelleverende *Boehmeria*, welke dan ook haar juiste soort- en variëteitsnaam zij, vindt men vermeld rami (JAV., MAL.), haramaj (SOEND.), voorts nog hori (BAT.), kloeï of këloeï (SUM.) (këlai in Koerintji), (de naam këloeï schijnt ook naar Britsch- Indië overgebracht, en is nog aantetreffen in den Duitschen naam Kaluihanf), kàmè (MAK., BOEG.), kadjoe labaj (MAD.).

Voor Ned.-Indië werd de eerste stoot tot de ramèh-cultuur in 1817 door Koning Willem I gegeven. De Ned. Mij. t. b. v. Nijverheid heeft in de vorige eeuw herhaaldelijk door prijsvragen enz. tot de teelt opgewekt, en op de eerste wereldtentoonstelling te Londen, in 1851, ontbrak dan ook al niet de „Java-rameh”.

Het bleek echter spoedig, dat een groot bezwaar de uitbreiding dezer cultuur in den weg stond. De bewerking der stengels uit de hand, zooals zij door de Inlanders geschiedt, gaat voortreffelijk, doch eischt veel tijd en wordt in het groot vaak ook te kostbaar. Een groot aantal toestellen is uitgedacht om langs mechanischen weg de vezels uit de versche stengels te lichten. De meeste der voorgestelde decorticators waren te ruw, en zij vernielden de lange vezels.

De in den handel komende vezel-linten (het eigenlijke chinagras) bestaan uit bastvezelcellen samenhangend met bastparenchym. Deze vezelcellen zijn 60—250 m.M., soms zelfs 500 m.M. lang, meest 40 m.M. breed, met vele wandverschuivingen en zwellingen en wijde opening (lumen); eenigszins op hennep gelijkend. De bijzonder groote lengte der vezelcellen (bij katoen is deze gemiddeld 10 m.M., bij jute slechts 2 m.M.) is kenmerkend voor ramèh en veroorzaakt de ongemeene sterkte van al het uit deze grondstof vervaardigde.

Omtrent de cultuur in Ned.-Indië bestaat geen op praktische uitkomsten gebaseerde handleiding. Zeker is het, dat ook de teelt in het groot moeilijkheden met zich zal brengen. Een heesterachtig gewas, dat sterk uitstoelt en dus in massa nooit zoo gelijk groeit als vlas en hennep zal, aan zich zelf overgelaten, geen regelmatige oogsten geven. Ook schijnt de ramèh-plant veel van den bodem te eischen in zake vruchtbaarheid.

RAMĚLAN. Zie VASTENMAAND.

RAMENAS. Zie RAPHANUS.

RAMI (MAL., JAV.). Zie RAMÈH.

RAMPOK of **RAMPOG.** In de Vorstenlanden „het met velen tegelijk aanvallen om af te maken”, echter meestal gebruikt in de beteekenis van het afmaken van levend gevangen tijgers (rampog matjan), hetgeen bij wijze van feestnummer geschiedde op garěběg of andere groote feestdagen, ook in de Gouvernementslanden van Midden-Java.

In de residentie Batavia wordt het woord „rampok” gebruikt, om daarmede het bedrijf van roóverbenden aan te duiden, die van wapens (dikwijls pistolen en revolvers) voorzien en met groot misbaar ’s nachts uit stelen gaan.

RANAU-MEER. Het grootste gedeelte van dit meer behoort tot de afdeeling Ogan en Koměring Oeloe (res. Palembang); het kleinste Zuidwestelijke deel tot de afd. Kroë (res. Benkoelen). De waterspiegel ligt op 540 M.; de grootste diepte werd bepaald op 229 M.; het bezit een sikkel- of halvemaanvormige gedaante, doordat in het Zuidoosten de onwerkzame vulkaan Sěminoeng (1881 M.) ver, als een halve cirkel, in het meer vooruitspringt; de wateroppervlakte bedraagt 126 K.M²; de grootste lengte in O.W. richting 17530 M., in N.Z.-richting 16445 M. In het algemeen zijn de oevers steil, behalve die in het N.; de plaats Banding agoeng aan den N. oever was vroeger hoofdstad van de sedert opgeheven onderafdeeling Ranau-districten. Het verkeer op het meer geschiedt bijna uitsluitend in uitgeholde boomstammen.

RANAU PLATEAU, een smal, uit tufgesteenten bestaand hoogland in het uiterste Zuiden van de residentie Palembang, grenzende aan de residenties Benkoelen en de Lampongsche Districten. Het verheft zich gemiddeld tot een hoogte van 500 à 700 M. en wordt in het W. begrensd door de hellingen van den Boekit Barisan, terwijl in het N.O. een bergrug, die slechts weinig boven het plateau uitsteekt, de grens vormt. Het Z. wordt ingenomen door het Ranau-meer (zie ald.).

De bevolking leeft grootendeels van de opbrengst der ladangs. Voor den verkoop worden cultuurgewassen, voornamelijk koffie, tabak en katoen geplant en boschproducten ingezameld. Het meest bekend is de Ranau-tabak, waarvan de productie niet groot is, maar de prijs buitensporig hoog (vaak *f* 200 per pikoel). De koffiecultuur is achteruitgaande; katoen wordt langs den bovenloop der rivieren aangeplant en op vlotten naar Palembang vervoerd. In de laatste jaren neemt de rubbercultuur sterk toe, terwijl bovendien de boschproducten en vogelnesten van eenige beteekenis zijn.

RANDJOE (RANDJAU) (MAL.), Borang (JAV.). Bamboestokken van verschillende lengte met scherpe uiteinden, die met de punten naar boven schuin in den grond geplant worden, en voornamelijk ter verdediging dienen.

RANDOE (JAV.). Zie CEIBA.

RANDOE ALAS (JAV.). Zie BOMBAX MALABARICUM.

RANDOEDONGKAL. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Pěmalang, residentie Pěkalongan. Zij bestaat uit de districten Randoedongkal, Banjoemoedal en Watoe Koempoel.

RANGEN EN TITELS. Zie TITELS.

RANGKASBITOENG. Hoofdplaats der afdeeling en van het regentschap Lěbak, gelegen in eene vruchtbare vlakte aan de samenvloeiing van de Tji Oedjoeng en de 3 K.M. hoogerop vereenigde Tji Běrang en Tji Simeut.

RANGKOK of **DJONGGRANG.** Javaansche namen voor een Neushoornvogel (zie aldaar), *Buceros rhinoceros.*

RANOIAPO. (bet. stroom der voorvaderen of goden). De grootste rivier der Minahasa, is echter slechts tot eenige mijlen stroomopwaarts voor prauwen bevaarbaar. Zij stroomt bij Amoerang in de baai van dien naam uit.

RANTAU. Onderafdeeling der afd. Oeloe-Soengei van de residentie Z. en O. afd. van Borneo onder een Civ. Gezaghebber met standplaats Rantau aan de Sei Měram gelegen; bestaande uit de distr. Běnoea IV en Margasari.

RANTE PAO. Onderafdeeling der afdeeling Loewoe, gouvt. Celebes en Onderh. met gelijknamige hoofdplaats.

RANTI (JAV.). Zie LYCOPERSICUM.

RAO. Zie RAU.

RAOENG. De Zuidwestelijkste en hoogste der jongere vulkaankegels, die op den ouden Idjènvulkaan (zie aldaar) en wel buiten den ringwal zijn opgebouwd. Hij bezit een grooten elliptischen krater (2280 M. van NO.-ZW en 1760 M. ZO.-NW), die een eveneens elliptischen kraterbodem omvat, op 2730 M. hoogte gelegen, terwijl de rand zelf tusschen 3138 en 3328 M. varieert.

RAPAL. Zie NGÈLMOE.

RAPAT. Zie RECHTSWEZEN.

RAPHANUS SATIVUS L. Fam. *Cruciferae.* Een bekende kruidachtige plant, vooral in de bergstreken gekweekt. De vorm *hortensis* Backer, de Lobak, heeft een witte cylindrische wortel en wordt algemeen rauw en gestoofd gegeten. Ook het loof treft men geregeld op den pasar aan als groente. Veel minder algemeen is de vorm *niger* D. C., de Ramenas; ook de vorm *radicula* Pers., de Radijs, komt alleen in de berglanden gekweekt voor in de roode soort. Het zaad voor deze planten wordt ingevoerd, dat van de Lobak uit China, dat van de Radijs uit Europa.

RAPPANG. Zelfbesturend landschap, behoorende tot het oude bondgenootschap Adjatapparang, maakt deel uit van de onderafd. Paré-Paré der gelijknamige afd. van het gouv. Celebes en Ond. Het wordt begrensd ten N. door het landschap Maiwa, ten O. en Z. door Sidènrèng en ten W. door Sawito. Aan het hoofd staat een Aroe, bijgestaan door een hadat; de hadatleden zijn tevens hoofd der 4 districten, waarin Rappang verdeeld is, nl. Lalambata, Benteng, Paseno en Koelo. De oppervlakte bedraagt ± 470 K.M.². De 22500 zielen tellende bevolking is Boegineesch en belijdt den Moh. godsdienst. Het Noordelijke deel is bergachtig, het Zuidelijk vlak, men vindt er uitgestrekte sawahs, ook de klappercultuur is een belangrijke bron van inkomsten. De vlakte wordt van O. naar W. doorsneden door de onbevaarbare rivier van Rappang of Salo Karadja, die alleen uit oogpunt van irrigatie van belang is. Men vindt er veel karbouwen; nijverheid en handel beteekenen niet veel. Voornaamste plaatsen Rappang en Baranti, met drukke pasars; eerstgenoemde plaats is de zetel van het zelfbestuur.

RASAM (MINANGK.). Zie GLEICHENIA.

RASAMALA. (MAL., SOEND.); Ki mala (SOEND.). *Altingia excelsa* Noronha., fam. *Hamamelidaceae.* Hooge en zeer schoone boom, vooral op West-Java veel voorkomend, doch ook op Sumatra en in Britsch-Indië aangetroffen. Hij groeit vooral op de bergen in het Westelijke gedeelte der Preanger regentschappen, tusschen 700 en 1400 M. hoogte, zeer menigvuldig en wordt binnen het genoemde beperkte gebied als de voornaamste boschboom beschouwd, zoowel om zijn talrijk voorkomen als om het nuttig gebruik, dat van zijn hout gemaakt wordt. Reeds van verre is de Rasamalaboom te onderscheiden aan de heldergrijze kleur van den stam. Hij behoort tot de grootste, zwaarste boomen, bereikt eene lengte van 50 tot 60 M. met een omvang van 5 tot 6 M. Zijn slanke, zonder eene enkele bocht of kronkeling gevormde stam schiet loodrecht naar boven, behoudt tot aanzienlijke hoogte nagenoeg dezelfde dikte, verdeelt zich eerst op 25 tot 30 M. in enkele groote takken en vormt dan een fraaie, hoewel eenigszins ongelijkmatige, koepelvormige kroon. Zijn talrijk voorkomen, zijn reusachtige vorm en eigenaardig uiterlijk geven aan vele bosschen een bijzonder karakter. Van vele plaatsen, alwaar hij vroeger menigvuldig voorkwam, is de Rasamalaboom echter reeds grootendeels verdwenen. Het hout is een gewild, veel gebruikt bouwmateriaal. Door hunne aanzienlijke hoogte en dikte leveren de boomen balken op van groote afmetingen. Het pas gevelde kernhout is roodachtig bruin, maar neemt, aan de lucht blootgesteld, spoedig eene schoone, meer donkergrijze kleur aan. Het is vrij zwaar, vast, uiterst hard, maar toch nogal lichtelijk aan scheuren onderhevig. Het wordt echter zelden door witte mieren of andere insecten aangetast. De bevolking in de Preanger regentschappen onderscheidt verschillende variëteiten van Rasamala (de inlander zegt meer „kimala"), al naar de kleur, zwaarte enz. van het hout. S. g. = 0,850. Uit de schors vloeit in geringe hoeveelheid eene fijne, welriekende hars, die de inlanders wel voor reukwerk gebruiken.

De inl. drogerij g ě t a h (b l ě n d o k, m i n j a k) r a s a m a l a is echter niet deze, maar de storaxbalsem van *Liquidambar orientalis* Mill. Deze welriekende vloeibare balsem wordt in Klein Azië gewonnen en al van ouds door de Arabieren in den Indischen handel gebracht; de Archipel ontvangt hem via Bombay.

RASAMALA (KAJOE) (MAL. MOL.). Zie CANARIUM MICROCARPUM.

RASÉ (JAV.), *Viverricula malaccensis* Smel., een klein roofdier uit de familie der Civetkatten (zie aldaar). Behalve in Voor- en Achter-Indië, Ceylon en Madagascar leeft het dier op Java en Banka en verder op Ternate, waar het echter ongetwijfeld geïmporteerd is en met den Maleischen naam der eigenlijke civetkat (těnggaloeng) wordt aangeduid. Misschien zijn de op de eilanden voorkomende exemplaren van den vastelandsvorm als een eigen soort (*V. rasse* Horsf.) te onderscheiden. Het slanke spitssnuitige dier is grijs- of geelachtig bruin gekleurd, met donkere, op de zijden in vlekken opgeloste, overlangsche banden en een zwart-en-wit geringden staart. Het leeft in holen, zoowel in den grond als in boomen, en voedt zich met allerlei kleine dieren, waaronder ook insecten, en ook met vruchten en wortels. Evenals de těnggaloeng scheidt het een sterk riekende stof af, de dèdès (MAL., JAV., SOEND.) die bij de bereiding van reukwerk gebruikt wordt.

RASSEN. De r a s s e n v a n N e d e r l a n d s c h - I n d i ë. Reeds de meest oppervlakkige waarneming doet groote verscheidenheid

onder de bewoners van onzen Archipel kennen. Vooral springt in het oog het verschil tusschen de Maleiers (in ruimen zin), die het grootste deel van Ned.-Indië bewonen en de Papoea's. De Papoea's hebben over het algemeen wollig haar, breeden convexen neus, bruinzwarte huidkleur, middelmatige lengte, lang gezicht en zijn dolichocephaal. Men vindt ze het meest zuiver op Nieuw-Guinea en de nabijgelegen eilandjes (Waigeoe, Salvatti, enz.) en op de Aroe-eilanden. Ook op de Zuidwester-, de Kei- en Tanimbareilanden wonen Papoeaächtige volken. In het overig deel der Molukken en op Flores en Timor vindt men slechts sporen van een oorspronkelijk Papoeasch element. De rest van den Archipel wordt in hoofdzaak bewoond door de Maleiers in den ruimsten zin van het woord.

Hagen is van meening, dat Sumatra en misschien ook Borneo de oerzetel der Maleiers zijn geweest, ten tijde dat de beide groote eilanden nog met elkaar in verbinding stonden, en gelooft, dat het Maleische oerras zich van hieruit over den verderen Indischen Archipel heeft verbreid en zich met de andere daar wonende menschen, zooals de Chineezen, Indiërs, Arabieren, Siameezen, Boegineezen en Europeanen heeft vermengd. De bewoners der centra van de groote eilanden, speciaal de minder toegankelijke bosch- en bergstammen, zouden deze menging met vreemde elementen het minst hebben ondergaan en dus nog het meest zuiver karakter van oer- of praemaleiers (Indonesiërs) hebben bewaard. Tot deze relatief rein gebleven stammen zouden dan behooren de Toala's, Toradja's en Tomina's van Celebes, de Tĕnggĕreezen op Java, de Alassers en Gajo's in Sumatra, de Oeloeajar-Dajaks van Borneo en verder de Orang Sakai van Malaka, de Wedda's van Ceylon, sommige stammen van Z. China, bewoners van de Philippijnen en wilde stammen van Achter-Indië. De physieke kenmerken van de Oermaleiers zouden bestaan uit een korte, gedrongen lichaamsgestalte, een grooten omvangrijken en langen schedel (mesocephaal of dolichocephaal, slechts bij uitzondering brachycephaal), gewelfd voorhoofd, uitstekende jukbogen, korten breeden, platten, vaak ingedeukten neus, hoogen neusindex, oogen met neiging tot Mongolenplooi, breeden mond, chamaeprosoop gelaat, meer of minder sterke prognathie, langen romp, korte beenen en middellange armen.

Tegenover deze Oermaleiers (Indonesiërs) staan de Kust-Maleiers, die door vermenging van dit oerras met vreemde elementen, zooals Chineezen, Indiërs, Arabieren etc., zijn ontstaan. Zij zijn gekarakteriseerd door eene langere lichaamsgestalte, langer gezicht, dat naar beneden is toegespitst, langeren en vaak convexen neus, kleineren mond en brachycephalen schedel. Op Sumatra zouden de Alassers en Gajo's het meest het reine oertype hebben bewaard; de Bataks houdt Hagen voor een met de Alas en Gajo's verwanten stam.

Sarasin neemt aan een oerbevolking, geheel gescheiden van het Maleische ras. Tot deze oerbevolking, de z. g. n. Weddagroep, rekent hij behalve de Wedda's: de Toala's van Celebes, de Oeloe-ajar Dajaks van Borneo, de Senoi van Malakka en verder meent hij daartoe te mogen rekenen enkele wilde stammen van Vóór- en Achter-Indië, de Hiëngs van Kambodja, de Miao-tse en Yao-jen van China, enkele wilde boschstammen van Sumatra, n.l. de Orang Sakai, Koeboe, Loeboe en Mamak, en misschien ook nog de oerbewoners van Nias en van de Mĕntawei-eilanden, alsook de Queenslanders van Australië. Dit oertype zou oorspronkelijk over den geheelen Indischen Archipel verspreid zijn geweest, toen nog de verschillende groote eilanden door landverbindingen met elkaar vereenigd waren. In later tijd is dit oervolk door hooger staande stammen uiteengedrongen en grootendeels uitgeroeid; in bovengenoemde stammen heeft men nog slechts de resten van dit eens zoo talrijk volk te zien. Behalve dit oervolk heeft men dan in den Archipel de Maleiers, die Sarasin onderverdeelt in eene proto- of rein-Maleische laag (Hagens Oermaleiers) en eene deutero- of gemengd Maleische laag (Hagen's Kust-Maleiers). De Tĕnggĕreezen houdt Sarasin voor identiek aan de Toradja's en niet aan de Toala's, dus reeds meer gekruist; evenzoo meent hij, dat de Alassers en Gajo's meer met de Toradja's overeenkomen dan met de Toala's. Ook deze stammen zouden hooger staan en meer met andere elementen vermengd zijn dan de Toala's.

Zie verder het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië, ook voor de geschiedenis van de classificatie der menschenrassen, en voor de beginselen van onderzoek, en, in deze beknopte Encycl., de artt MALEIERS en PAPOEA'S.

RATAHAN. Zie PASAN-RATAHAN-PONOSAKAN.

RATÉB SADATI. Zie ATJÈHERS.

RATIB. In het Arabisch beteekent *râtib* in het algemeen „vaststaand" en duidt in het spraakgebruik allerlei zaken aan, die eens voor altijd vastgesteld zijn. In Ned.-Indië verstaat men onder *ratib* (ratéb) gewoonlijk een gemeenschappelijke godsdienstoefening, bestaande in het meermalen achtereen reciteeren van de geloofsbelijdenis, vrome formulieren en lofprijzingen van Allâh en Zijnen Gezant (vgl. DIKIR). Over den bekenden, door Sammân ingestelden *râtib Sammâm* zie SAMMÂN.

RATNA PAKADJA (MAL.). Zie GOMPHRENA.

RATOE (JAV., SOEND.), Ratoh (MAD.). Vorstelijke titel, door vrouwen op Java en Madoera gedragen, alsmede in die streken, waar de Javaansche invloed zich heeft doen gelden.

RATOE LÂRÂ KIDOEL. Zie LÂRÂ KIDOEL (RATOE).

RAU. Landschap in het N. der onderafdeeling Loeboek Sikaping, residentie Sumatra's Westkust, grenzende aan de residentie Tapanoeli. Sedert de gewestelijke organisatie van 1913 is het een district van de onderafdeeling Loeboek Sikaping der gelijknamige afdeeling.

Het is een vruchtbaar lengtedal, dat, omgeven door de ketens der Boekit Barisan, evenwijdig loopt met de lengte-as van Sumatra en doorstroomd wordt van de Soempoer, den bovenloop van den Rokan-Kiri. Wegens lage ligging en onvoldoende afwatering is een groot deel van Rau nog moeras, meestal dicht begroeid met waterlievende planten (rau = rawa) en op de droge plekken met hoog geboomte. De streek wordt daardoor zeer geteisterd door malaria; bovendien is het veelvuldig voorkomen van varkens en tijgers tot een plaag geworden. Wanneer verder in aanmerking wordt genomen, dat het land tijdens den Padri-oorlog veel heeft geleden en sterk is achteruit gegaan, dan is het duidelijk dat de welvaart veel te wenschen moet overlaten.

Het plaatsje Rau, eenmaal een garnizoensplaats van beteekenis en standplaats van een controleur, is thans een stil en onbeduidend plaatsje geworden. De woning van den controleur werd tot pasanggrahan ingericht; garnizoen en fort Amerongen zijn verdwenen.

RAU of **RAO.** Eiland be W. Morotai (zie ald.).

RAUWOLFIA SERPENTINA Bth., Fam. *Apocynaceae*. Akar tikoes (MAL.), Poelé pandak (JAV.): Kleine heester met melksap, betrekkelijk zeldzaam en moeilijk te kweeken. Gezocht als geneesmiddel zijn de zigzaggebogen wortels, die zeer bitter zijn en die gebruikt worden tegen velerlei kwalen, ook tegen slangenbeet. De wortel bevat een giftig alkaloïde. Hij wordt ook in de veeartsenijkunde gebruikt.

RAWA (MAL., SOEND.), râwâ (JAV.), beteekent moeras. Rawa's komen in Indië zeer veel voor, de meeste en uitgestrektste in de laagvlakten, kleinere in de bergstreken, op ingesloten plateaux of in uitgebrande kraters. Van vele rawa's, vooral op Java, is in historischen tijd een belangrijke verkleining door dichtslibbing waargenomen. In sommige, vooral in de bergstreken, heeft veenvorming plaats.

RAWA (ORANG). Zie ORANG OETAN.

RAWAS. L a n d b e s c h r ij v i n g. Onderafdeeling der afdeeling Palembangsche Benedenlanden, in het Noorden grenzende aan de residentie Djambi, met een oppervlakte van 6663 K.M.², omvat het stroomgebied der Rawas (linkerzijrivier der Moesi, zie SUMATRA, *Rivieren*). en Roepit Dalam. Het Westelijk deel is woest, onbewoond bergland. De Westgrens, gevormd door het Barisangebergte, heeft een hoogte van 1200—1600 M., de Noordgrens, gevormd door de waterscheiding der Rawas met de Batang Asei en Limoen heeft slechts een hoogte van 450—500 M. De Westelijke bergen loopen met flauwe hellingen in tallooze ruggen af, en het land tusschen Rawas en Roepit is nagenoeg vlak. De bevolking woont uitsluitend langs de oevers der beide hoofdrivieren ,Rawas en Roepit, waar ook de bouwlanden gevonden worden, die vaak van overstrooming hebben te lijden.

Rijst is het voornaamste cultuurgewas, geteeld op sawahs (hier en daar door waterraderen bevochtigd) en op droge velden; katoen, kapok en gambir worden eveneens veel aangeplant. De veestapel bestond ult. 1912 uit ruim 4000 buffels, 700 runderen, 1200 geiten en een duizendtal schapen. Europeesche landbouwondernemingen vindt men in dit afgelegen gebied nog niet, hoewel er goede gronden beschikbaar zijn. Sinds eenige jaren is op den rechteroever der Rawas-rivier, ongeveer 15 K.M. bovenstrooms Soeroelangoen een geologisch-mijnbouwkundig onderzoek van Gouvernementswege begonnen.

De voornaamste plaats is de hoofdplaats Soeroelangoen aan de Rawasrivier, zetel van den controleur; het établissement en de pasar zijn op den linkeroever (63 M. boven zee) en de doesoen op den rechteroever der rivier gelegen.

Zie overigens onder PALEMBANG.

B e v o l k i n g. De bevolking bestond volgens de overlevering oorspronkelijk uit zoogenaamde Koeboe's (zie aldaar) waarvan in 1906 nog, volgens Van Dongen, 333 in de onderafdeeling voorkwamen. Vermenging had plaats met Javaansche kolonisten en emigranten uit Minangkabau, later uit Rĕdjang en uit deelen van Palembang en Djambi. Vandaar dat de Rawassche marga's reeds van ouds Soeka pindah werden genoemd.

Het oordeel over de bevolking is verschillend; zij is Gouvernementsgezind, volgzaam en gewillig en opgewekter van aard dan de Maleiers van Midden-Sumatra.

De bevolking spreekt Maleisch met eigenaardigen tongval, sterk vermengd met Javaansche, Minangkabausche en Rĕdjangsche bestanddeelen. Het algemeen gekende letterschrift is het Rèntjong (zie aldaar).

In October 1916 sloeg de opstand van Djambi ook naar dit district van Palembang over, waarschijnlijk onder bedreiging met moord bij de welgezinde bevolking door uitgewekenen van Djambi. Den 13en October rukten de opstandelingen langs de Rawasrivier naar de hoofdplaats Soeroelangoen op, waarbij de telefoonverbindingen werden doorgesneden. Ongeveer 2000 opstandelingen deden een aanval, die echter werd afgeslagen. Dit treffen maakte zulken diepen indruk op de bevolking, dat het verzet weldra gebroken was en de bevolking op weinige uitzonderingen na naar haar doesoens terug keerde.

RAWAS (BATANG RAWAS). Linker zijrivier van de Moesi (zie SUMATRA, *Rivieren*).

REAEL (DR. **LAURENS**). Geb. te Amsterdam in 1583. Na te Leiden in de rechten gestudeerd te hebben, vertrok hij in Mei 1611 als bevelhebber over 4 schepen naar O.-Indië, werd het volgende jaar aan den Gouv.- Gen. Both als rechtskundig raadsman toegevoegd, en werd in 1616 door den Raad v. Indië gekozen tot Gouv.-Generaal. Zeer spoedig na zijn benoeming tot G.G. verzocht hij echter reeds zijn ontslag, dat hem 31 Oct. 1617 verleend werd; den 21en Maart 1619 gaf hij het bestuur over aan J. P. Coen en vertrok naar Nederland, waar hij Jan. 1620 aankwam. Hij bekleedde daarna nog verschillende hooge betrekkingen en overleed te Amsterdam in 1637.

Het kortstondige bestuur van dezen Gouv.-Gen. was o. a. getuige van een gedeelte van den strijd om de heerschappij over Jakatra tusschen de Nederlanders en Engelschen.

RĔBAB. Zie MUZIEK en MUZIEKINSTRUMENTEN.

RĔBANG. Landstreek in de Lampongsche Districten aan den Noordvoet van den Oeloemajoes op de grens met de residenties Palembang en Benkoelen. Zij vormt een deel van de Aboengstreek (zie ABOENG). De voornaamste rivier is de Oempoe, een der bronrivieren van de Toelangbawang, die echter niet meer dan 12 tot 15 M. breed is. Aan de grove gezichten der bewoners is te zien, dat men hier niet met een echte Lampongsche bevolking te doen heeft; er is ook geen sprake van een Lampongsche adat. Men sluit geen djoedjoer-, doch sĕmĕndo huwelijken, waarbij de man bij zijn vrouw komt inwonen. Kinderhuwelijken komen veelvuldig voor. Kinderen van 10, soms zelfs van 5 jaar worden uitgehuwd en wanneer vóór dien tijd nog geen scheiding heeft plaats gehad, wordt op 14 jarigen leeftijd een sĕdĕkah gehouden, d. i. een feest, waarbij een geit wordt geslacht en dat als de voltrekking en verwezenlijking van het huwelijk wordt beschouwd. Waarschijnlijk zijn de Rĕbangers afkomstig uit Boven Kroë, Bĕlalau en Ranau en dus verwant met de bevolking van Benkoelen en Z.W. Palembang.

Rĕbang behoort tot een der beste streken van

de Lampongsche Districten en kan in de toekomst nog zeer in beteekenis toenemen. Het ongeveer 300 M. hoog gelegen land is rijkelijk van water voorzien en daardoor uitstekend voor sawahbouw geschikt. Ongeveer 20 jaren geleden kwamen Bantammers uit Java zich hier vestigen en legden tal van waterwerken aan voor uitbreiding van de sawahcultuur. De pepertuinen breidden zich vooral sterk uit sedert het bijgeloof overwonnen werd, dat de aanplant van peper den dood tengevolge zou hebben. De tabakscultuur is door den peperaanplant achteruitgegaan; aan de inzameling van boschproducten wordt weinig gedaan, alleen die van ficus elastica is van beteekenis.

Het grootste dorp in Rĕbang is Kasoei, op 200 M. hoogte gelegen met 130 huizen, bewoond door bijna 1300 menschen. Het centrum voor den handel is Rantautamiang, dat slechts 600 inwoners telt, die door den handel in vrij goeden doen verkeeren. Hoe druk deze handel is blijkt wel uit het feit dat deze 600 menschen over 120 grobaks beschikken.

RECHTSGEMEENSCHAPPEN, zie GEMEENCHAPPEN (INLANDSCHE).

RECHTSSCHOOL. Zie ONDERWIJS.

RECHTSWEZEN. Voor een historisch overzicht van het rechtswezen in Ned. Indië zie het belangrijke art. in de groote Encycl. van Ned. ndië. Hier worde slechts aangeteekend, dat ijdens de Comp. voor zaken binnen het ressort van Batavia, voorgevallen tusschen soldaten of compagniesdienaren en burgers, het *College van Schepenen* verplicht was, daarvan kennis te nemen op aanklacht van den *Baljuw*, die met de Schepenen het stedelijk bestuur vormde. Dit college berechtte ook alle zaken tusschen burgers onderling in of buiten het fort.

Gewichtige veranderingen werden in het rechtswezen gebracht gedurende het bewind van Daendels, en niet minder tijdens het Engelsche usschenbestuur door Raffles; na het herstel van net Nederl. gezag handhaafden de Commissarissen-Generaal, in afwachting van nieuwe wetten betreffende het rechtswezen in Nederland, zooveel doenlijk het bestaande, en bepaalden zich tot provisioneele, doch verre van onbelangrijke regelingen, welke thans gedeeltelijk nog bestaan. Ook 1 Mei 1848 is voor de rechtsgeschiedenis van Ned. Indië een zeer belangrijk tijdstip, omdat op dien datum het Oud-Hollandsch en Romeinsch recht in burgerlijke zaken werd afgeschaft, althans voor Java en Madoera, en de nu nog grootendeels geldende codificatie van Nederlandsch recht, aangepast aan Indische toestanden, in werking trad, n.l. de Algemeene Bepalingen van Wetgeving voor N. I., het Reglt. op de Rechterl. Organisatie en het Beleid der Justitie in N. I., het Burgerl. Wetboek en het Wetboek van Koophandel, het Regl. op de uitoefening der politie, de burgerlijke rechtspleging en de strafvordering onder de Inl. en daarmee g.g. op Java en Mad. (*Inlandsch Reglement*) (Zie ook art. KINDEREN (Mr. TIMON HENRICUS DER)). Voorts verdienen vermelding de door Mr. W. A. P. F. L Winckel ontworpen en in de Tweede Kamer als Regeerings-Commissaris verdedigde *rechterlijke organisatie van 1901*, en het op 1 Januari 1918 in werking getreden Wetboek van Strafrecht voor N. I., geldende voor alle bevolkingsgroepen (Ind. Stb. 1915 No. 732).

De Nederlandsche *militaire strafwetgeving* van 1814 en 1815 gold in Ned. Indië vanaf het herstel van het Nederl. gezag. Deze Nederl. rijkswetten bleven tot op heden aldaar van kracht voor het Ind. leger, en voor verschillende korpsen. Ten aanzien van de niet zuiver militaire delicten zijn evenwel de voor burgers geldende strafwetten van kracht verklaard. Men heeft een *Hoog Militair Gerechtshof van Ned. Indië* (in 1819 ingesteld) twee *Zeekrijgsraden*, een in de Marinekazerne te Soerabaja en een op het vlaggeschip, en zes *Krijgsraden bij de Landmacht in Ned. Indië*, n.l. te Batavia, Magĕlang, Padang, Koeta Radja, Makasser en Amboina.

Aan de voorschriften van het huidige Regeeringsreglement (art. 75), dat, wat de Europeanen betreft, het in Nederland geldende burgerlijk-, handels- en strafrecht wordt gevolgd en dat de militaire strafrechtspleging (zie boven) zooveel mogelijk moet overeenstemmen met die in het moederland, is dus voldaan. Met betrekking tot inlanders bepaalt voorts het Reg. Regl. dat, zoo het voor Europeanen geldend recht niet op hen van toepassing is verklaard en zij zich daaraan ook niet vrijwillig hebben onderworpen, hun *adatrecht* wordt gevolgd, voorzoover dit niet in strijd is met algemeen erkende beginselen van billijkheid en rechtvaardigheid. Is het punt van geschil niet bij het adatrecht geregeld, dan worden de algemeene beginselen van het burgerlijk- en handelsrecht voor Europeanen tot richtsnoer genomen. Ook voor den Europeeschen rechter, in burgerlijke zaken over inlanders rechtsprekende, gelden deze voorschriften. De inlandsche Christenen, tot nu toe privaatrechtelijk gelijkgesteld met Europeanen, werden in elk opzicht met niet-Christen-inlanders op gelijken voet geplaatst (art. 109): voor hen werden later eenige privaatrechtelijke regelingen getroffen in Ind. Stb. 1861 no. 38, 1864 no. 142 en 1874 no. 63. Voor de nieuwe lezing van art. 75 wordt volstaan met verwijzing naar Ind. Stb. 1907 no. 204, aangezien, nadat eene novelle is ingediend, de hierbedoelde wet wel nimmer in werking zal treden. De redactie van art. 75 oud geeft geen duidelijk antwoord op de vraag, of ten aanzien van Chineezen de in China bestaande godsdienstige wetten dan wel de gewoonten en instellingen der Chineezen in Ned.-Indië behooren te worden aangenomen, zooals de jurisprudentie ten deze aantoont. Bij de behandeling van de Indische begrooting voor 1901 verklaarde de Min. v. Kol., dat de heerschende rechtsonzekerheid voor den inlander door *codificatie* van het adatrecht dient te worden weggenomen. Als eerste stap in deze richting is te beschouwen de in hetzelfde jaar aan Mr. Carpentier Alting opgedragen regeling van den rechtstoestand der inlandsche bevolking in de Minahasa ten aanzien van het privaatrecht, welke regeling omvat den burgerlijken stand, het huwelijk, de afstamming, de adoptie, de voogdij, het notariaat. Intusschen werd door het Kon. Instituut voor de T., L. en Vk. voor N.-I. in 1909 eene Commissie voor het adatrecht ingesteld met eene Indische Commissie van bijstand. De drijvende kracht van deze voor de zoozeer verwaarloosde studie van het adatrecht belangrijke beweging is Prof. C. van Vollenhoven (zie zijne Adatrechtbundels), onder wiens bezielende leiding door

Leidsche studenten de Pandecten van het adatrecht (uitgave van het Kon. Inst.) worden geschreven. Adatregelingen in de inlandsche Christengemeenten op Java kwamen in 1902/3 tot stand, te vinden in de Welvaartsverslagen, Economie der desa, deel IV (IX*d*). Wat de ***rechterlijke organisatie*** betreft zooals die tegenwoordig in N. I. is ingericht valt te onderscheiden tusschen den gouvernementsrechter en den inheemschen rechter; bij eerstgenoemden is weder onderscheid te maken tusschen den Europ. rechter, den Inl. rechter en den rechter voor alle bevolkingsgroepen (voor den milit. rechter zie boven).

Europ. rechtbanken en gerechten zijn *a.* Het *Hooggerechtshof van Ned. Indië,* gevestigd te Batavia, samengesteld uit één president (op voordracht van den ministerraad door den koning benoemd en ontslagen), één vice-pres., 8 raadsheeren, één proc. gen., één adv. gen., één griffier en één subst. griffier. De taak van dit college is in de eerste plaats, toezicht te houden op de handelingen van den lageren rechter, ten aanzien van den geregelden gang van zaken en de handhaving van de wet; voorts treedt het op als strafrechter ten aanzien van bepaalde hooge ambtenaren, b.v. de vice-pres. en de leden van den raad van Indië; terwijl het de eindbeslissing heeft wat de handhaving der wet tegenover verkeerde of onvolledige toepassing door den rechter betreft. *b.* de *Raden van Justitie,* gevestigd te Batavia, Semarang, Soerabaja, Padang, Makasser en Médan, rechtsprekende in burgerl. en strafzaken, in eersten aanleg voor de Europ. en de met hen gelijkgestelden, in revisie of hooger beroep over Inl. en veelal over Vreemde Oosterl. en optredende als appèlrechters van vonnissen van de residentiegerechten, en *c.* de *Residentiegerechten,* gevestigd op Java en Madoera op de afdeelingshoofdpl. en enkele andere plaatsen, op de Buitenbez., op de gewestel. hoofdpl. met uitzondering Makasser en Médan en op vele andere plaatsen; ze bestaan uit een alleensprekend rechter, bijgestaan door een griffier; op Java en Madoera moet de rechter in de rechten gepromoveerd zijn; de voorz. van den landraad is er tevens de residentierechter. Op de Buitenbez. is de residentierechter meestal een ambtenaar van het B. B. Deze gerechten berechten minder belangrijke burgerl. geschillen en kleinere strafzaken; deze laatste zijn hun ontnomen, waar landgerechten bestaan.

Inlandsche rechtbanken zijn *a.* de *landraden,* op Java en Madoera samengesteld uit een rechtskundig ambtenaar als voorzitter, den regent of oud-regent en eenige voorname Inl. hoofden als leden; den djaksa of „Inl. officier van justitie" en den griffier. Als advisenr voor het adatrecht treedt op de „pĕnghoeloe landrat" (zie PANGHOELOE). De namen dezer Inl. rechtbanken op de Buitenbezittingen zijn plaatselijk verschillend, vaak landraad, maar b.v. op Sumatra's W.kust en in Tapanoeli ook rapat, in de Lampongsche distr. proatin, in de res. Menado en Ternate rijksraad, te Gorontalo groote madjĕlis, enz.; hier is meestal een ambtenaar van het B. B. voorzitter, terwijl de leden voorname Inlanders zijn. De landraden en de met deze gelijkstandige rechtbanken zijn de gewone rechters van de Inl. en meestal van de Vr. Oosterl. *b.* de *Politie- of magistraatsgerechten;* de eerste alleen op Java en Madoera, de z.g. *politierol,* rechtspraak van resident, ass. resident of controleur over Inl. en vreemde Oosterl., alleen in kleine strafzaken; noch hooger beroep, noch cassatie is toegelaten, maar het Hoog Gerechtshof is bevoegd zich ten allen tijde het register der opgelegde straffen te doen voorleggen. Deze rechtspraak zal plaats maken voor de na te noemen *landgerechten.* Bij de *magistraatsgerechten* op de Buitenbez. spreken ambtenaren van het B. B. (hoofden van afd. of onderafd.) recht, niet alleen in kleine strafzaken maar ook in burgerlijke geschillen van minder waarde. De *Regentschapsgerechten* op Java en Madoera; de regent (of patih) is daar alleensprekend rechter, en wordt bijgestaan door eenige mindere Inl. hoofden als raadslieden, den adviseur en den djaksa; oordeelen in eersten aanleg over kleine burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inl. en door deze gepleegde geringe overtredingen; in hooger beroep over alle burgerlijke rechtsgedingen, beslist door *d.* de *Districtsgerechten,* met het districtshoofd als enkelvoudig rechter bijgestaan door eenige mindere Inl. hoofden als raadslieden, en den adviseur; ze bestaan op Java en Madoera, en in de gewesten Banka, Billiton, Menado, Amboina (hier heeten ze regentschapsgerecht, maar „regent" is daar de titel van een dorpshoofd), Sumatra's W.kust en Tapanoeli; in de laatste twee gewesten zijn het rechts*colleges* geworden; ze oordeelen in kleine burgerl. rechtsgeschillen en over kleine overtredingen. Op Amboina hebben ze alleen politierechtspraak.

De rechter voor alle bevolkingsgroepen is alleen het *landgerecht,* nog slechts bestaande in enkele gewesten op Java, en daar ingevoerd ter vervanging van de politierol. Oorspronkelijk was de bedoeling, dat alle bevolkingsgroepen voor denzelfden juridisch gevormden alleen rechtsprekenden rechter zouden terechtstaan terzake van politieovertredingen, maar daar de noodige rechterl. ambtenaren ontbreken, bezet het gouv. de nieuwe plaatsen wel door niet-rechtsk. administratieve ambtenaren.

Verplichte rechtsbijstand bestaat alleen voor hen, die een burgerlijk geding voeren voor den Raad van Justitie of het Hooggerechtshof. De advocaten en procureurs ontvangen van den Gouv.-Gen. hunne aanstelling. De advocaat moet doctor juris zijn, de procureur kan volstaan met het bewijs, te hebben voldaan aan het examen, daartoe afgelegd voor Commissarissen uit het rechtscollege, waarbij aanstelling wordt verlangd. De advocaten en procureurs, bij het Hooggerechtshof toegelaten, mogen hunne functiën bovendien uitoefenen bij de Raden van Justitie op Java in strafzaken, bij den Raad van Justitie te Batavia ook in burgerlijke zaken rechtsprekende. De advocaten zijn tevens procureurs. Te Batavia, Semarang en Soerabaja wordt steeds een der daar gevestigde advocaten tot *Landsadvocaat* benoemd ter behandeling van alle burgerlijke zaken, waarin de Regeering van Ned.-Indië als vertegenwoordigende den Lande als partij optreedt. Deze functiën worden in de Buitenbezittingen waargenomen door den Officier van Justitie met machtiging van het Hoofd van het betrokken Departement van Algemeen Bestuur (Ind. Stb. 1905 no. 499).

De Gouvernementsrechtspraak is luidens art

74 Reg. Regl. uitgesloten, waar de inlandsche bevolking is gelaten in het genot van haar eigen rechtspleging. Daar is de rechtspraak overgelaten aan *inheemsche rechters*. Ter verzekering van eene behoorlijke rechtsbedeeling is evenwel het N.-I. Gouvernement in verschillende streken bij ordonnantie regelend opgetreden, zooals met betrekking tot de samenstelling, het rechtsgebied en de competentie der inlandsche rechtbanken, de leiding der terechtzittingen door een Gouvernements-Bestuurshoofd, de bevoegdheid van het Hoofd van Gew. of Pl. Best. tot wijziging van de genomen beslissing, de beperking van den rechter ten aanzien van op te leggen straffen, de onttrekking van sommige strafbare feiten aan zijne kennisneming. De groote verscheidenheid van inrichting der inheemsche rechtspraak laat niet toe dienaangaande in bijzonderheden te treden. Men zie dienaangaande het juist verschenen proefschrift van A. Mieremet, De hedendaagsche inheemsche rechtspraak in N.-I. en haar regeling, 1919.

Zie ook RAD AGAMA, PANGHOELOE en VORSTENLANDEN.

RĔDJANG. Onderafdeeling der afdeeling Lĕbong van de residentie Benkoelen, met een oppervlakte van 2498 K.M.² en ruim 30.000 inwoners, waaronder een 25 tal Europeanen en ± 300 Vreemde Oosterlingen (in 1910). De onderafdeeling wordt bestuurd door een controleur te Kĕpahiang. Door bergruggen wordt de onderafdeeling verdeeld in drie geheel van elkaar gescheiden streken,n.l. deRĕdjang-de-Sindang- en de rondom Tabah Pĕnandjoeng gelegen marga's. De Rĕdjang marga's liggen op een lichtgolvende, gemiddeld 500 Meter hooge vlakte, die bestaat uit zeer vruchtbare diluviale tuf. De tallooze riviertjes, die deze vlakte doorsnijden, stroomen alle naar de Moesi, zoodat dit landschap feitelijk het lengtedal der Boven-Moesi vormt. Dit dal wordt in het Westen begrensd door den gemiddeld 800 M. hoogen Barisan-keten, en in het Oosten door de bergreeksen, waarop de Megang, Klingi en andere zijrivieren der Moesi ontspringen. De voornaamste berg is de werkzame 1938 M. hooge Kaba vulkaan, aan den voet waarvan de hoofdplaats Kĕpahiang is gelegen; niet meer werkzaam zijn de Daoen (1620 M.) en de Palik (2500 M.). De Sindang marga's liggen ten Oosten van de Rĕdjang-marga's, en omvatten in hoofdzaak het stroomgebied van de Klingi en de Bliti, twee zijrivieren van de Moesi. De Benkoelen-marga's liggen ten Westen van de Rĕdjang-marga's en strekken zich in Z.W. richting uit over een rechtlijnigen afstand van 14 à 16 K.M.; zij worden doorstroomd door de Ajĕr Benkoelen en de Ajĕr Lémau die zich bij Benkoelen en Pondok Klapa in zee storten. Vermelding verdient hier de 1034 M. hooge Boekit Boengkoek (het Suikerbrood), die door zijn grilligen vorm, en hoog boven het omringende heuvelland uitstekende, de aandacht trekt. De Moesi, die op de W.lijke helling van den Boekit Tjoendoeng ontspringt, en de onderafd. over een lengte van ± 50 K.M. in Z.Z.O.richting doorstroomt, is de voornaamste, hierevenwelnergens bevaarbare, rivier. Het klimaat is frisch en gezond.

De voornaamste plaatsen zijn: Kĕpahiang (zie aldaar), Pasar Tjoeroep, 635 M. boven zee, en Padang-Oelak Tanding, op 254 M. boven zee. De rijstcultuur op natte velden (sawahs) ondergaat voortdurend uitbreiding; de koffiecultuur door de bevolking wordt voornamelijk gedreven in de Sindangstreken, van waar het product via Moeara Bliti en Palembang wordt uitgevoerd. Zie verder BENKOELEN.

De bevolking bestaat uit drie geheel verschillende groepen, n.l. Rĕdjangers, Sindangers en Sĕrawaiers, de laatsten zeer in de minderheid. Op ultimo 1912 bedroeg de sterkte der bevolking ruim 32 000 inwoners, alzoo 12.9 per K.M.², tegen ± 8 per K.M.² voor de geheele residentie Benkoele; de bevolkingsaanwas is zeer gering, hetgeen vooral toegeschreven wordt aan ziekten onder volwassenen en kinderen, onvoldoende voeding, en minder goede verzorging der vrouw tijdens het kraambed. De bevolking belijdt den Moh. godsdienst, doch is sterk animist, zooals blijkt bij verschillende gewichtige gebeurtenissen als ziekte, eedsaflegging, oogst, geboorte, huwelijk enz. Besnijdenis komt vrij zelden voor; ongeveer 90 % der mannelijke bevolking is niet besneden; bij vrouwen is zij totaal onbekend. De op palen gebouwde woningen staan meest in een kring gebouwd, in het midden waarvan zich hier en daar een gemeentehuis (balai) en soms een moskee (masdjid) of bedehuis (langgar) bevindt. Een wachthuisje (gardoe) is in elke doesoen aanwezig. Op het dorpsplein zijn klapperboomen geplant.

De Rĕdjangers zijn een veel minder gastvrij en welwillend slag van menschen dan hun buren, de Lĕbongers. Hun taal is het Rĕdjangsch en ook bij hen is het zoogenaamde rèntjongschrift in gebruik.

G e s c h i e d e n i s. Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

RĔDJANGSCH. Dit letterschrift behoort, volgens hetgeen daaromtrent in het art. LETTERSCHRIFT is gezegd, tot de Rĕdjangsch-Lampongsche groep van de alphabetten van Indischen oorsprong, die in den Archipel worden of werden gebruikt, en is als schrift verwant met het z.g. Rèntjong, het Bataksch en het Lampongsch. Het Rĕdjangsch bevat vreemde, vooral Maleische woorden.

REE. Zie KIDANG.

REEDE TOT DRAKESTEIN (Jhr. HENDRIK ADRIAAN VAN). Geb. 1636 te Utrecht, trad in 1657 als adelborst in dienst der O. I. Comp. en werd, na een deels militaire loopbaan, in 1677 tot raad extraordinair van N. I. benoemd. In 1684 benoemden bewindhebbers van de O. I. Comp. hem tot Commissaris-generaal, met speciale opdracht om de steeds toenemende malversatiën onder de Comp. dienaren op de overzeesche kantoren uit te roeien; als zoodanig trad hij buitengewoon hardhandig en zonder aanzien des persoons op, o. a. in Bengalen en op Ceylon.

In 1699, onderweg van Ceylon naar Suratte, kwam hij te overlijden; niet zonder vermoeden dat hij vergiftigd was door Comp. dienaren, die reden hadden zijn komst te vreezen. Van Reede had minder verdienste als koloniaal staatsman dan als botanicus. Zijn Hortus Malabaricus, waarvan in 1678 het eerste deel verscheen, werd onder den titel „Malabaarse Kruydhof" in het Hollandsch overgezet en is een standaardwerk gebleven voor de flora van Hindostan.

REES (OTTO VAN). Geb. te Culemborg in 1823, trad in 1837 als klerk bij de algemeene

secretarie in 's lands dienst en werd in 1850 tot Referendaris bij dat kabinet benoemd, later tot adj. secretaris, daarna tot inspecteur van financiën. Na een kort verlof in Indië werd hij achtereenvolgens resident van Kĕdoe, van Bagĕlèn en van Soerabaja. In 1864 werd hij lid van den Raad van Indië. Den 10en Juni 1872 op verzoek uit 's lands dienst ontslagen, werd hij Sept. d. a. v. tot lid van de Tweede Kamer gekozen, doch legde dat mandaat neder na zijn benoeming tot vice-president van den Raad v. Indië (30 Aug. 1873), welk ambt hij tot April 1878 vervulde. In Nederland teruggekeerd, werd hij weder tot lid der Tweede Kamer verkozen (17 Juni 1878), trad 10 Maart 1879 als Min. van Kol. op, doch legde die betrekking 20 Aug. d.a.v. weder neder, — werd weder lid der Tweede Kamer (Sept. 1880) en daarna voorzitter dier Kamer (Sept. 1881), en trad 20 Jan. 1884 als Gouv.-Gen. op, welk ambt hij 11 April 1884 aanvaardde. Op zijn verzoek werd hij 19 Juni 1888 ontslagen, en legde zijn waardigheid 29 Sept. d.a.v. neder; hij overleed te Arnhem in 1892. Van Rees heeft als lid van den Raad van Indië een levendig aandeel genomen in de voorbereiding en uitvoering der hervorming van het Preanger-stelsel; een belangrijk rapport daarover is, onder den titel Overzigt van d. geschied. der Preang. Regentschappen, gepubliceerd in Verh. Bat. Gen. XXXIX, 1880. In het jaar van zijn optreden als G.G. had de roof van het onder Engelsche vlag varend schip Nisero door den radja van Tĕnom (Atjèh) plaats; voorts verschillende opstanden waaronder vooral te vermelden zijn die te Tjilĕgon en de ongeregeldheden op het land Tjiomas (Buitenzorg). Deze zaak maakte destijds veel gerucht, ook in Nederland en was de aanleiding, dat Van Rees zijn verzoek tot ontslag indiende. Aan spoor- en tramwegen werd groote uitbreiding gegeven, te Boelèlèng werden de slaven vrij verklaard.

REES (WILLEM ADRIAAN VAN). Geb. te Arnhem in 1820, trad van de Militaire Akademie te Breda in Ind. krijgsdienst, welken hij in 1864 met den rang van majoor verliet. In 1870 werd hij benoemd tot lid der Algemeene Rekenkamer; hij overleed te 's Gravenhage in 1898.

Van Rees heeft zich vooral onderscheiden door meerendeels populaire werken uit de krijgsgeschiedenis van Ned.-Indië in de 19e eeuw. Van die werken noemen wij: Montrado, Wachia, Taykong en Amir, De annexatie der Redjang, Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier, De Bandjermasinsche krijg, De pioniers der beschaving in Ned.-Indië, Toontje Poland, en Vermeulen Krieger.

REES-GEBERGTE (VAN). Deze naam is bij de eerste opvaart der Mambĕramo (Noord Nieuw-Guinea) in 1884 aan het heuvel- en lage bergland gegeven, dat zich bevindt ter weerszijden van den benedenloop van deze rivier. De ruggen zijn niet hooger dan 500 à 600 M.; de hoogste waargenomen top is 1690 M. Het geheele bergland is met zwaar oerbosch bedekt.

REGEERINGSREGLEMENT. Niet-officieele naam van het staatsstuk, waarin de hoofdlijnen van het staatsrecht en een aantal punten van het administratiefrecht van Ned.-Indië worden aangegeven. De naam „reglement op het beleid van de regering" is het eerst toegepast op het desbetreffende staatsstuk van 1806 (Schimmelpenninck), en later overgegaan op dat van 1815 (Kon. besluit), gevolgd door die van 1818 (besluit van Commissarissen-generaal), 1827 (besluit van Comm.-Gen. Du Bus), 1830 (Kon. besluit), 1836 (Kon. besluit onder het ministerschap van Van den Bosch) en 1854 (wet, gecontrasigneerd door Pahud). Dit laatste reglement werkt sinds 1 Mei 1855 en geldt, hoewel meermalen gewijzigd, nog steeds. Men vindt de zeven regeeringsreglementen van 1806 tot 1854 in Grashuis, De Reg.-Reglementen benevens het charter van Nederburgh, 1893, die van 1818 tot 1854 in het Ind. Stb., dat van 1854 en zijn wijzigingen bovendien in het Ned. Stb.

REGENT. Naam voor inlandsche hoofden; in de dagen der Compagnie van veel ruimer gebruik dan thans. Vandaar dat men in het gewest Amboina en Onderhoorigheden (Boeroe, Kei-eilanden, enz.), op Zuid-Celebes en langen tijd op Padang en Indrapoera den naam regent ontmoette voor personen, die wij thans als districtshoofden, onderdistrictshoofden of wijkhoofden beschouwen; op Ambon zelf en de drie Oeliasers is regent zelfs de naam van het dorpshoofd (het regentschapsgerecht aldaar is dus een dorpsgerecht). Daarentegen is op Java en Madoera, en sinds 1917 in de voormalige rijken Bangli en Gianjar op Bali, regent de naam voor een hooggeplaatst en aristocratisch inlandsch hoofd. Zie BESTUUR, pag. 62.

REGIE. Zie OPIUM.

REIGER. De reigers, fam. *Ardeidae*, zijn nauw verwant aan de ooievaars en ibissen; zij hebben naar verhouding kortere pooten, maar langere teenen en de nagel der middenteen is steeds kamvormig getand aan de binnenzijde. Zij zijn door hun levenswijze aan de nabijheid van water gebonden en leven meestal in groote gezelschappen bijeen. Ongeveer een 30-tal soorten komen in den Oostindischen Archipel voor. De namen bangau (MAL.) en bango (JAV.) worden voor reigers en ooievaars gebruikt.

REINWARDT (CASPAR GEORG CARL). Geb in 1773 te Lüttringhausen (Pruisen), werd in 1801 benoemd tot hoogleeraar in de natuurlijke geschiedenis aan de hoogeschool te Harderwijk. In 1808 werd Reinwardt door Koning Lodewijk Napoleon benoemd tot directeur van een aan te leggen plantentuin. verbonden met diergaarde en kabinet voor nat. historie, die eerst te Soestdijk, later te Haarlem en te Amsterdam zou worden opgericht. In 1810 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de chemie en pharmacie en gewoon hoogleeraar in de plantkunde aan het Amsterdamsche Athenaeum. Bij het herstel van het Ned. gezag over Ned.-Indië werd Reinwardt uitgekozen om commissarissen-generaal bij te staan in zaken van wetenschappelijken aard en ten aanzien van landbouw en onderwijs, en benoemd tot directeur over de zaken van den landbouw, kunsten en wetenschappen op het eiland Java en Ond. In 1816 kwam hij in Indië; gedurende den tijd van zijn verblijf aldaar maakte hij zich zeer verdienstelijk door de organisatie van het onderwijs en den genees- en heelkundigen dienst. Ook voor de bevordering van den landbouw was hij ijverig werkzaam; de oprichting van den botanischen tuin te Buitenzorg was grootendeels zijn werk. Tijdens zijn verblijf in Indië maakte hij tal van

reizen, eerst over Java, in 1821—22 in de Molukken. Benoemd tot hoogleeraar in de chemie, botanie, geologie en mineralogie aan de hoogeschool te Leiden, keerde hij in 1822 naar het vaderland terug. In 1844 werd zijn onderwijs tot de botanie beperkt; in 1845 nam hij zijn eervol emeritaat. Hij overleed in 1854 te Leiden.

Reinwardt heeft verscheidene bijdragen tot de kennis van Indië gepubliceerd, meestal in de Verh. van de Eerste klasse van het Kon. Instituut en van de Academia Caesareo-Leopoldina te Bonn. Groote verdiensten verwierf hij zich in Indië door het bijeenbrengen van wetenschappelijke verzamelingen, die door hem naar het moederland gezonden werden.

REISGELEGENHEDEN. Zie het ook uit historisch oogpunt belangrijke art. in de groote Encycl. van Ned. Indië, voorts, in deze beknopte Encycl. de artt. PAKETVAART-MAATSCHAPPIJ (KONINKLIJKE), SPOOR- EN TRAMWEGEN, en VAARTUIGEN. Wij nemen hier slechts het volgende op:

Vergunning tot reizen in den Archipel. Europeanen en met dezen gelijkgestelden en, in bizondere omstandigheden, ook Oostersche Vreemdelingen, kunnen voor een bepaalden tijd vergunning bekomen tot reizen, hetzij in geheel Ned.-Indië, hetzij in een of meer bepaald aangeduide gedeelten daarvan. In verband met Ind. Stb. 1902 no. 100 is een speciale vergunning tot reizen op Java en Madoera voor Europeanen en met dezen gelijkgestelde personen niet meer noodig, terwijl voor Vreemde Oosterlingen een zoodanige vergunning in verband met de nieuwe bepalingen op het verkeer voor met Inlanders gelijkgestelden hare waarde grootendeels heeft verloren. De vergunning tot reizen in een enkel gewest der Buitenbezittingen moeten Europeanen en met dezen gelijkgestelden vragen aan het hoofd van gewestelijk bestuur; die tot reizen in verschillende gewesten of in geheel Ned.-Indië aan den Directeur van Justitie.

Oostersche Vreemdelingen moeten de vergunning steeds aan den G. G. vragen.

Van de reisgidsen voor Indië zijn te noemen: Baedeker. Indien, Handbuch für Reisende (Leipzig 1914), waarin behalve Britsch-Indië enz. ook Java behandeld is; Dr. A. H. Pareau, Bali en Lombok, reisgids voor toeristen (Amsterdam, J. H. de Bussy 1913); Guide to the Preanger Regencies (Ver. toeristen Verkeer Batavia 1910), Guide book for Batavia and the Vicinity (dezelfde); Guide through Netherlands India (Kon. Paketv. Mij. Amsterdam, J. H. de Bussy 1911); An official guide to Eastern Asia, Vol. V East-Indies, published by the Imperial Government Railways of Japan (1917).

Hoewel geen bepaalde reisgids kan nog gewezen worden op: „Indië in beeld" door den A. N. W. B. Toeristenbond voor Nederland in 1911 uitgegeven.

Het gebrek aan goede reis- en logeer-gelegenheden, dat in vele streken van den Archipel bestaat, wordt dikwijls vergoed door de niet ten onrechte spreekwoordelijk geworden Indische gastvrijheid en hulpvaardigheid.

REKENKAMER (ALGEMEENE). Het oppertoezicht op het beheer en de verantwoording van alle landsgelden en goederen is in Indië opgedragen aan een college, Algemeene Rekenkamer in Ned.-Indië genaamd [1]), bestaande uit een voorzitter en 6 leden, bijgestaan door een secretaris en een uitgebreid personeel van hoofd- en andere ambtenaren. Dat oppertoezicht wordt door haar uitgeoefend overeenkomstig de bepalingen der Comptabiliteitswet (Ned. Stb. 1917 no. 275, nader gew. bij de wetten in Ned. Stb. 1917 nos. 634 en 702) en met inachtneming van de bepalingen harer instructie, vastgesteld bij Ind. Stb. 1898 no. 164; het strekt zich uit zoowel over de ordonnateurs als over de comptabelen in Indië en neemt daarbij de begrooting tot richtsnoer, waarvan de jaarlijksche rekening, voor zoover het beheer in Indië betreft, door haar wordt onderzocht.

Voorzitter en leden, die Nederlander moeten zijn en den vollen ouderdom van 30 jaren bereikt moeten hebben, worden door de Koningin benoemd en ontslagen (de secretaris door den Gouv. Gen.); behalve bij het bereiken van den 65 jarigen leeftijd — voor welk geval ontslag imperatief is voorgeschreven — en ontslag op eigen verzoek kunnen zij slechts in bepaalde gevallen, in artt. 53 en 54 Compt.wet genoemd, uit hun ambt worden ontzet of ontslagen. De Kamer is in 2 tafels verdeeld; de verdeeling der werkzaamheden over die afdeelingen is geregeld in art. 18 der Instructie.

Bij het decentralisatiebesluit (Ind. Stb. 1905 no. 137) is aan de Algemeene Rekenkamer het onderzoek opgedragen van de door de locale raden voorloopig vastgestelde begrootingsrekeningen van gewesten of gedeelten van gewesten met eigen geldmiddelen. Zij brengt van haar bevinding verslag uit aan den Gouv.-Gen., die het slot van rekening vaststelt.

In overweging is nog het denkbeeld om aan de Kamer het toezicht op te dragen over het beheer der landschapskassen.

De contrôle op het beheer en de verantwoording der Indische geldmiddelen, voor zooverre die in Nederland worden gevoerd, berust bij de Algemeene Rekenkamer aldaar en geschiedt overeenkomstig de voorschriften der genoemde Compt.wet en voorts naar de bestaande of nader vast te stellen bepalingen voor de contrôle der Staatsontvangsten en -uitgaven.

RĔMBANG. Landbeschrijving. Residentie van Midden-Java, ten N. door de Javazee, ten O. door Soerabaja, ten Z. door Kĕdiri en Madioen en ten W. door Sĕmarang begrensd.

De oppervlakte van de residentie Rĕmbang bedraagt 1436 K.M.². Zij had op het eind van 1905 een bevolking van bijna 1¼ millioen zielen, waaronder ruim 1000 Europeanen, ± 18 000 Chineezen en ruim 600 Arabieren. Volgens een globale telling zou het zielental ult. 1917 bedragen hebben: ruim 1.618.000 Inl. bijna 2000 Europ. en ruim 20.000 Vr. Oosterl.

De G. Pandan (897 M.) en de G. Lasĕm (807 M.) ten Z. van Oedjoeng Lèran, bestaan uit oud-tertiaire eruptief-gesteenten, aan de oppervlakte tot een bruine klei verweerd. Overigens is de bodem van Rĕmbang geheel van sedimentairen aard; hij bestaat in het N. uit een uitgestrekt kalkterrein en in het Z. uit een brec-

1) Door Daendels werd voor het eerst eene „generale Rekenkamer van Indië" ingesteld en wel bij besluit van 19 Dec. 1808.

cie- en mergelterrein, tusschen welke de breede Solo-vlakte gelegen is.

De rivieren van Rĕmbang behooren alle tot het gebied van de Noordkust. De Solo-rivier of Bĕngawan die ten N. van Ngawi op de grens met Madioen den reeds vermelden Zuidelijken heuvelrug doorbreekt, verdeelt het vrij regelmatige parallelogram, waaruit de residentie Rĕmbang bestaat, in een grooter Noordwestelijk en een kleiner Zuidoostelijk deel. Hare voornaamste zijrivieren zijn: de Randoeblatoeng, de Gĕnĕng, de Gandoeng, de Tidoe en de Patjal. De kali Loesi, mede een belangrijke rivier, ontspringt ten Z.O. van Blora en stroomt in Zuidwestelijke richting naar de Semarangsche grens, in welk gewest zij in de kali Sérang valt. Naar het N. stroomen: de rivier van Lasĕm en de Randoegoenting, grensrivier met Japara.

Nabij de grens met Semarang ligt, op kwartairen bodem, de uitgestrekte slijkbron Kĕsångå, welke een geheel kale oppervlakte van 100 M. lengte en 800 M. breedte beslaat, waarop een menigte slijkhoopjes verspreid liggen, waarvan enkele nu en dan slijk en zout water uitwerpen. In de nabijheid van Toeban vindt men, vlak aan zee, ééne, en nabij de kust talrijke andere zoetwaterbronnen.

De petroleum-industrie is voor dit gewest van groot belang geworden; het centrum is de nieuwe stad Tjĕpoe, ontstaan uit de gelijknamige desa, benevens de desa's Ngarèng en Panolan. Het is op weg een groote stad te worden. Behalve een raffinaderij, zijn daar allerlei etablissementen verrezen der Dordtsche Petroleummaatschappij o.a. een groote smeerolie-, kaarsen-, was- en blikkenfabriek. Men vindt er ook een centrale houtstapelplaats.

In de Zuidelijke heuvelreeks wordt zachte zandsteen gevonden, die tot behakten bouwsteen en tegels (de bekende Ngawische tegels) wordt verwerkt; verder harde zandsteen, gebezigd voor sluizen en dammen; eindelijk harde kalksteen, waarvan kalk wordt gebrand en zachte kalksteen, die, onder den naam van watoe koemboeng, de grondstof levert voor leksteenen, grafpaaltjes en lijstwerk. Deze zachte kalksteen wordt, aan de lucht blootgesteld, zeer hard. Uit de holen van het Zuidelijke kalkgebergte, die bewoond worden door ontelbare vledermuizen, wordt salpeter verkregen.

De kwartaire gronden in deze residentie zijn vergelijkenderwijs het beste bevolkt en bebouwd; over het algemeen echter is Rĕmbang tengevolge van gebrek aan bevloeiingswater en wegens den kalkachtigen, voor den landbouw minder geschikten bodem, het minst vruchtbare gewest van Java.

Aan teelt van zoetwatervisch in vijvers of sawahs wordt niet gedaan; daarentegen is de zeevisscherij er van beteekenis. De veestapel bestaat uit 384.000 stuks hoornvee (runderen en buffels), terwijl er 16000 paarden zijn.

De tabakscultuur voor de Europeesche markt in de afdeeling Bodjonĕgoro, reeds vóór 1854 van veel beteekenis in dit gewest, is na een tijdperk van grooten bloei, allengs achteruitgegaan; in 1882 is de laatste Europeesche tabaksonderneming te Malo, district Ngoempak, afd. Bodjonĕgoro, opgeheven; voor de inlandsche bevolking in genoemde afdeeling is de tabakscultuur echter een ware volkscultuur en een rijke bron van inkomsten.

Het meest waardevolle product van Rĕmbang is het djatihout, voor de cultuur waarvan de lage kalkgebergten bijzonder geschikt zijn. Al sedert eeuwen wordt het djatihout (zie op het woord DJATI) voor den bouw van huizen, bruggen en schepen gebruikt. Van de 28 boschdistricten, waarin Java en Madoera is verdeeld, behooren er 9 tot Rĕmbang. De djatibosschen beslaan in Rĕmbang eene oppervlakte van ongeveer 384.000 bahoe.

Administratief is het gewest verdeeld in 4 afdeelingen, tevens regentschappen, nl. Rĕmbang, Toeban, Bodjonĕgoro (Bodjånĕgårå) en Blora met gelijknamige hoofdplaatsen, 7 contrôle-afdeelingen en 23 districten; het heeft 1829 desa's. De contrôle-afdeelingen zijn: Rĕmbang, Toeban, Djatirågå, Padangan, Blora en Panolan. De standplaatsen zijn gelijknamig. De bevolking bestaat uit Javanen, die in het kleinere Noordelijke deel van het gewest Cheribonsch- en in het grootere Zuidelijke deel Solo'sch-Javaansch spreken.

Spoorwegen komen in dit gewest niet voor; echter zijn er verscheidene stoomtramlijnen, alle van particuliere maatschappijen.

RĔMBANG. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, groot 1032 K.M.², uitmakende het Noordwestelijke $^1/_7$ gedeelte van het gewest en begrensd door de afdeelingen Toeban en Blora, de residentie Sĕmarang en de Java-zee; zij vormt slechts ééne contrôle-afdeeling; de standplaats van den controleur is Rĕmbang.

RĔMBANG. Hoofdplaats van het gelijknamige gewest, de afdeeling en het regentschap van dien naam, vlak aan zee gelegen. Het residentiehuis ligt op nauwelijks 50 M. van het strand, dat droog en zandig is. Tengevolge hiervan is de ligging der plaats gezond te noemen in vergelijking met andere gewestelijke hoofdplaatsen aan de Noordkust van Java.

De hoofdplaats had op het eind van 1905 ruim 13.000 inwoners, waaronder 170 Europeanen (tegen 200 in 1846, volgens Bleeker), ruim 2000 Chineezen en een 10 tal Arabieren. De inlandsche nijverheid ter hoofdplaats brengt voort: geweven en gebatikte hoofddoeken en saroengs, karoengmatten en gĕmoeti-touw voor prauwen; verder is er uitvoer van trasi, troeboek en kroepoek.

RĔMOEK DJOENG of RĔMOEDJOENG (JAV.). Zie ORTHOSIPHON.

REMONTE. Bij de alg. order voor het leger 1909 no. 122 zijn vastgesteld „Algemeene voorschriften betreffende de aanschaffing, enz. der tot het leger behoorende paarden", aan welke voorschriften als aanhangsel zijn toegevoegd: „Instructiën voor den aankoop, de afkeuring en afmaking van troepenpaarden". Aan te koopen Australische paarden mogen niet jonger dan 3 en niet ouder dan 7 (cavalerie) of 8 jaren (artillerie) zijn; paarden jonger dan 5 jaren worden in het remonte-depôt opgenomen, aldaar opgekweekt en geleidelijk aan den ruiter gewend, om daarna ter verdere africhting aan de cavalerie of de artillerie te worden overgegeven.

In 1915 werden door het Legerbestuur onderhandelingen aangeknoopt met de op het Idjènplateau gevestigde N.V. Veeteelt Onderneming Djampit teneinde te geraken tot het fokken aldaar van legerpaarden en zoodoende de remonteering zooveel mogelijk onafhankelijk van het buitenland te maken. Voor dit doel is bij de suppletoire Indische begrooting voor 1917 een bedrag

van ƒ 200.000 toegestaan, dat — gedeeltelijk in werkkapitaal, gedeeltelijk in fokmateriaal — als renteloos voorschot aan genoemde N.V. is verstrekt.

RĔMPANG. Eiland, behoorende tot de afdeeling Tandjoeng Pinang der residentie Riouw en Onderh. Zie TANDJOENG PINANG.

RĔMPĔLAS (JAV.). Zie FICUS AMPELAS.

RENDA. Port., renda (MAL.), réndå (JAV.), kant, kantwerk, vooral van goud of zilver, dus galon. Zie KRAWANGAN.

RÈNGAT (RINGAT). Plaats aan de Kwantan, ongeveer 157 K.M. stroomopwaarts aan beide oevers der rivier gelegen, hoofdpl. van de afd. Indragiri der res. Riouw en Onderhoorigheden; vroeger was daar ook de Soetan van Indragiri gevestigd, maar deze heeft thans een fraai paleis op den rechteroever der Batang Kwantan, ongeveer een uur boven de hoofdplaats. Rèngat, het centrum van den handel in Indragiri, is een uitgestrekte kampong, langs beide oevers van de rivier een smalle strook gronds beslaande. Die oevers vormen langs den geheelen benedenloop der rivier als het ware dijken, waarachter het terrein aanstonds veel lager wordt, in den regentijd geheel onder water staat en in den drogen tijd moerassig is.

Er is een levendig handelsverkeer met Singapore, door kleine stoomers met Chineesche supercarga's in geregelde vaart onderhouden. Het zielental is niet groot, doch gestadig toenemende, ook door de zich daar vestigende gewezen Javaansche koelies der groote landbouwondernemingen in de buurt.

RÈNTJONG of **RĔNTJONG.** Benaming van het letterschrift, dat in zwang is, zoowel bij de Midden-Maleische bevolking van de residenties Benkoelen en Palembang als bij de Rĕdjangers en de Lĕbongers (gewest Benkoelen). Het is een variëteit van het voorheen ingevoerd Indische schrift en nauw verwant met het Lampongsche en Bataksche schrift. De letters worden met een puntig voorwerp op de gladde zijde van bamboelatten, hoorn, ivoor, enz. gegrift. Vroeger werd ook met een soort inkt op boombast geschreven; tegenwoordig echter wordt veel van papier en potlood of inkt gebruik gemaakt. Een afbeelding van de Rèntjong-letterteekens vindt men o.a. in de „Tabel van oud- en nieuw-Indische Alphabetten. Bijdrage tot de palaeographie van Nederlandsch-Indië" door K. F. Holle (Uitgave Bat. Gen. v. K. en W. 1877, 1882, bl. 11, 20, 28, 29); en in „De talen en letterkunde van Midden-Sumatra" door A. L. van Hasselt, die tevens eenige teksten in Rèntjongschrift geeft (Midden-Sumatra, dl III, 2, p. 7—23).

REO. Hoofdplaats der onderafdeeling Noord- en West-Manggarai van de afdeeling Flores, gelegen aan de N.kust. Het ligt in het ressort Reo van het op Flores gelegen gebied van het landschap Bima.

RĔSAK (MAL.). Zie SHOREA en VATICA.

RĔSAM (MAL.). Zie GLEICHENIA.

RESERVE (KOLONIALE). Zie KOLONIALE RESERVE.

RESIDENT. Zie BESTUUR.

RĔTÉH. Landschap, te voren onderdeel van het voormalige Sultanaat Lingga-Riouw, thans een district der afdeeling Indragiri. Het landschap omvat het stroomgebied van de Rĕtéh-rivier en het benedengedeelte van dat van hare voornaamste bronrivier de Gangsal. Ten Zuiden grenst het landschap aan de residentie Djambi.

De bodem van het landschap bestaat geheel uit alluvium, is voor verreweg het grootste gedeelte zeer moerassig en geheel met woud bedekt. In het W. en Z.W. is het terrein hooger en rijzen de zandsteenheuvels geleidelijk tot een hoogte van 100 M. De ondergrond is daar meerendeels zware klei.

De bevolking houdt zich bezig met ladangbouw, voornamelijk van pisang, rijst en aardvruchten, die in den vruchtbaren bodem welig groeien. De klappercultuur is toenemende. Hier en daar komen vele doerianboomen voor; andere vruchten zijn schaarsch. Ook het inzamelen van boschproducten is een belangrijk middel van bestaan.

REUVENS (Mr. CASPAR JACOB CHRISTIAAN), geb. 1793 te 's-Gravenhage, overl. 1835 te Rotterdam, was van 1818 tot zijn dood hoogleeraar in de archaeologie te Leiden, tevens Directeur van 's Rijks Mus. v. Oudh.; grondlegger der moderne archaeologie in Nederland. Voor Indië is zijn optreden van belang geweest, doordat hij uit de door Reinwardt overgezonden Jav. oudheden een Ind. afd. aan zijn Museum vormde; zijn „Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederl. overgezonden" is te beschouwen als de eerste wetenschappelijke behandeling van een onderwerp uit de Hindoe-Jav. kunstgeschiedenis.

REYNST (GERARD). Geb. te Amsterdam, van de oprichting der Comp. af een harer bewindhebberen. Den 20en Febr. 1613 werd hij tot Gouv.-Gen. benoemd; in 1614 kwam hij te Bantam aan, waar hij 6 Nov. van dat jaar het bestuur aanvaardde. Hij hield zich den meesten tijd in de Molukken op, keerde in 1615 naar Java terug en overleed 1615 in het fort Jakatra.

REYNST (Jhr. JOAN CORNELIS). Geb. op den huize Larenstein bij Arnhem in 1798, bekleedde tal van hooge betrekkingen in Indië en werd in 1836 tot lid in den Raad van Indië benoemd; van verlof in Nederland teruggekeerd trad hij in Jan. 1841 weder als lid van den Raad van Indië op, werd 11 Oct. 1842 vicepresident van dat Hooge college en als zoodanig, na den dood van Merkus, tot 30 Sept. 1845 belast met de waarneming van het ambt van Gouv.-Gen. Hij overleed in 1871 te 's Gravenhage.

RHABARBER. Zie RHEUM.

RHEINISCHE MISSIONSGESELLSCHAFT. Tusschen 1799 en 1828 zijn in de Rijnprovincie verschillende grootere en kleinere vereenigingen ontstaan, die de Zending trachtten te dienen. In laatstgenoemd jaar hebben deze zich vereenigd tot de Rheinische Missionsgesellschaft, gevestigd te Barmen. In Ned.-Indië arbeidt het Genootschap in de Z. en O.-afdeeling van Borneo, in de residentie Tapanoeli en op de eilanden Nias, Mĕntawei-eilanden, en Ĕnggano. Zie verder ZENDING (Protestantsche).

RHEUM. Plantengeslacht der *Polygonaceeën* met vele soorten in de gematigde streken. Op Java kweekt men hier en daar verschillende vormen, welker bladsteelen men als rhabarber gebruikt. Van in China gekweekte soorten wordt de wortel geïmporteerd en door de medicijnverkoopers als laxans verkocht onder den naam Kĕlambak (MAL.), Kalĕmbak, Krĕmbah (JAV.).

RHINACANTHUS COMMUNIS Nees. Fam. *Acanthaceae*. Daoen boeroeng (MAL. AMB.), Tĕrèba of Trèba djapan (BATAV. MAL.). Een 1—2 M. hooge heester, die in heggen gekweekt wordt. De wortel is een bekend en uitstekend geneesmiddel tegen ringworm, naar het schijnt ook tegen cascado en andere huidziekten. De geneeskrachtige werking schijnt te berusten op de aanwezigheid van een harsachtige stof, rhinacanthine, in de bast van de wortels.

RHINOCEROS. Zie NEUSHOORN.

RHIZOPHORA CONJUGATA L. Fam. *Rhizophoraceae*. Bakau akit, Bakau minjak, B. poetih (MAL.), Tandjang (JAV., MAD.), Bangko (MAK.). Lage boom, typisch bestanddeel van de mangrove (zie aldaar), binnen het bereik van eb en vloed. De stam rust op steltwortels, de zaden kiemen aan den boom, en hangen met een deel van den kiem buiten de vrucht. Het hout is een goed brandhout. De bast wordt ingezameld en als bakaubast in den handel gebracht. Hij dient als looimiddel.

RHIZOPHORA MUCRONATA Lam. Bakau hitam, B. korap, B. mérah (MAL.), Tandjang, (JAV.). Boom, veel gelijkend op de vorige, maar met grootere bladeren en vruchten en hooger van stam, in groeiplaats gelijk aan de vorige. Het hout is goed brandhout. Ook de bast van deze soort is een looimiddel en schijnt zelfs een hooger looistofgehalte te hebben dan die van de vorige soort.

RICINUS COMMUNIS L. fam. *Euphorbiaceae*, Djarak (MAL. JAV. SOEND. en verschill. andere talen) boomheester, de wonderboom; uit de zaden wordt de bekende dikvloeibare vette olie (wonderolie of castorolie) bereid door ze te ontbolsteren, fijn te stampen, met water uit te persen en te koken.

RIDDERORDEN. Zie ONDERSCHEIDINGEN en ONDERSCHEIDINGSTEEKENS.

RIÉ (of **RIJÉ**). De Inié Rié of Roka-vulkaan verheft zich tot ± 2245 M. met spitsen top op de hoogvlakte van Ngada in Midden Flores. Wichmann (Tijdschr. Aardr. Gen. 1891. 235) noemt den berg Omboen. Hij behoort tot de nog werkzame vulkanen en heeft een regelmatigen, vrij diepen krater, met steile wanden. Beschrijvingen geeft Pannekoek van Rheden in Jaarboek Mijnwezen 1910 en 1911 (Verhandelingen); zie ook Rouffaer in Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, 788 en 1233 met foto.

RIEBEECK (Mr. ABRAHAM VAN). Geb. in 1653 aan de Kaap de Goede Hoop als zoon van J. van Riebeeck, stichter dier kolonie, werd in 1708 tot Gouv.-Gen. benoemd en bekleedde de landvoogdij tot zijn dood, 17 Nov. 1713. Tijdens zijn bestuur werden de tinmijnen op Banka ontdekt, de betrekkingen met Bandjĕrmasin hernieuwd en werd een contract met Djohor gesloten.

RIEDEL (JOHANN GERARD FRIEDRICH). Geb. in 1832 te Tondano, Minahasa, trad, na zijn opvoeding in Europa te hebben voltooid, in 1853 als ambtenaar in Ned.-Ind. dienst, werd in 1864 assistent-resident van Gorontalo; hij wist veel bij te brengen tot de welvaart van dit landschap, door de aandacht van den handel op de in die streken aanwezige boschproducten, rotan en gom copal, te vestigen. Gorontalo werd onder zijn bestuur het handels-emporium beoosten Makasser. Naar Billiton als assistent-resident overgeplaatst, werd door hem een reorganisatie van het inlandsch bestuur voorgesteld, welke de Indische regeering goedkeurde. Bevorderd tot resident van Timor en Onderhoorigheden, maakte hij een reis door de binnenlanden van het eiland Timor tot op eenige palen afstands van de grens van de Portugeesche bezitting, om te trachten de woeste en koppensnellende bevolking bekend te maken met de bedoelingen van de Indische Regeering en haar gezag te handhaven; het door hem ingediende voorstel tot reorganisatie van het Europeesch bestuur werd door het Gouvernement goedgekeurd. In 1880 als resident naar Ambon overgeplaatst, diende hij tevens een voorstel in tot reorganisatie van het Europeesch bestuur, dat eveneens werd aangenomen. In 1911 overleed hij te Batavia.

Behalve het werk, getiteld „De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua", naar aanleiding waarvan de hoogeschool te Leipzig Riedel den doctorstitel verleende, schreef hij tal van artikelen over taal-, land- en volkenkunde in Nederlandsche en buitenlandsche tijdschriften.

RIEMSDIJK (JEREMIAS VAN). Geb. te Utrecht in 1712, trad als sergeant in dienst der Comp., werd 1736 onderkoopman, doorliep verschillende rangen, tot hij in 1775 tot Gouv.-Gen. werd gekozen; kort nadat hij door het opperbestuur in die betrekking bevestigd was, overleed hij te Batavia 3 Oct. 1777.

RIGAÏH. (Rigas) Een landschap van de onderafdeeling Tjalang, afdeeling Westkust van Atjèh, met 239 geregistreerde mannen. Het heeft een baai: Lhŏ^k Rigaïh, die ook in den kwaden moesson vrij veilig is. Het was in deze baai, dat Teukoe Oema in 1886 de Hok Canton afliep.

RIGASBAAI. Zie vorig art.

RINDJA. Eiland tusschen Komodo (zie aldaar) en den vasten wal van Manggarai (Flores) en daarvan gescheiden door Straat Molo. Het wordt door den Sultan van Bima gebezigd als weidegrond voor zijn veestapel. Administratief behoort het eiland tot de onderafd. Noord- en West-Manggarai, afd. Flores der res. Timor en Onderh.; het heeft een oppervlakte van 249 K.M.².

RINDJANI. Deze nog werkzame vulkaan op het eiland Lombok is ongeveer 3800 M. hoog en behoort dus tot de hoogste bergen van den Archipel. Hij bezit een groote, oude, ongeveer elliptische caldeira met naar O.—W. 9 K.M., naar N.—Z. 6.6 K.M. doorsnede. Heel in de diepte ligt een sikkelvormig meer, Sĕgara-Anak, welks waterspiegel ongeveer op 1975 M. b.z. ligt en dat aan bijna alle zijden door uiterst steile wanden wordt ingesloten. Aan de concave zijde van den sikkel verheft zich het werkzame eruptiepunt, de Baroe, 400 M. boven het meer. De uitvloeiing van dit laatste is aan de N.zijde. Erupties zijn bekend van 1884 en 1901. De eerste Europeaan, die den eigenlijken top besteeg, was Mr. S. J. L. M. van Schaik in 1908 (Tijdschr. Aardr. Gen. 1910, 307).

RINGGELD. In het landschap Koerintji (zie aldaar), Sumatra, waren tot voor een tiental jaren algemeen en zijn thans nog sporadisch gegoten messingen ringen als pasmunt in omloop. Deze ringen van ruw maaksel, volgens een à cire perdue systeem vervaardigd, kwamen voor in drie verschillende soorten, waaraan door verschillende onderzoekers de meest uiteenloopende waarde wordt toegekend. Ook omtrent degenen, die het recht hadden deze munten te vervaardi-

gen, is men niet eenstemmig. (Zie Fischer, in Int. Arch. für Ethn. XXI, p. 99 en de daar aangehaalde bronnen.)

RINGGIT. Ruïne van een vulkaan op Java (residentie Besoeki), die door erosie een allerzonderlingsten vorm heeft gekregen, een steile graat of hanekam, met vijf spitse toppen, waarvan de hoogste den naam Ringgit draagt en 1250 M. hoog is. De Ringgit is een der weinige vulkaanbergen van Java, die uit leucietgesteenten bestaan.

RINGWORMEN, Zie de groote Eucycl. van Ned. Indië.

RIOUW, RIAU, RIJAU, RHIO en **RIO.** Zoo noemt men de hoofdplaats van de residentie Riouw en onderhoorigheden, sedert 23 September 1828 tot vrijhaven verklaard; de plaats heet eigenlijk T a n d j o e n g P i n a n g (zie aldaar). Volgens inlandsche opvatting wordt onder „Riouw" begrepen het complex der Bintan-Batam- en Karimoen eilandengroepen (die onder het direct bestuur van den onderkoning stonden) in tegenstelling met „Lingga", het engere gebied van den Sultan. Deze indeeling klopt volkomen met de aardrijkskundige begrippen „Riouw-archipel" en „Lingga-archipel".

RIOUW (STRAAT) langs de Z.W.kust van Bintan, het groote N.O.lijke eiland van den Riouw-archipel, is de hoofdweg van de Oosten Zuid naar Singapoera.

RIOUW- EN LINGGA-ARCHIPEL. Dus heeten de eilandengroepen gelegen tusschen Straat Singapoera en 1° Z.B., die deel uitmaken van de residentie Riouw en Onderhoorigheden. Zie aldaar.

RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN. L a n d b e s c h r ij v i n g. Deze residentie omvat verschillende, wijd uiteengelegen, geographisch niet bijeen behoorende gedeelten, tusschen 4° 50′ N.B., de Noordelijkste punt van P. Sĕkatoeng, een der Noord-Natoena-eilanden, 1° 17′ Z.B., de Zuidpunt van P. Djoe, Joe of Round-island, het Zuidelijkste van de Pĕkadjang of Zeven-eilanden, 109° 20′ O.L., Oostpunt van P. Sĕmpadi der Sĕrasan- of Zeeroovers-eilanden (ten Noorden van Sambas, Borneo) en 101° 12′ O.L. in het binnenland van Sumatra, op de grens van de Koeantan-landen met de residentie Sumatra's Westkust.

De uiterste grenspunten liggen ± 840 en 900 K.M. van elkander verwijderd, maar de landoppervlakte van het gewest is zeer klein in verhouding tot die groote afstanden en bedraagt naar globale berekening niet meer dan 42.420 K.M.² Van het gebied, waarover zich de residentie uitstrekt wordt slechts 10% door land en 90% door zee ingenomen.

De residentie omvat 1°. een gedeelte van het vasteland van Sumatra tusschen Tandjoeng Oengka, aan de monding der Kampar-rivier en Tandjoeng Laboe Toengkal, aan den mond der Toengkalrivier, 2°. een aantal van meer dan duizend eilanden, grootere en kleinere, gelegen in het Zuidelijk gedeelte der Chineesche Zee tusschen Straat Singapore, Sumatra, Banka en Borneo.

Het eerste gedeelte bestaat over een groote uitgestrektheid uit het moerassig alluviaalland, met kustwoud bedekt. (Zie verder: KATĔMAN, INDRAGIRI, KWANTAN, RÈNGAT en RĔTÉH.

Het tweede gedeelte, de eilandenwereld, waarvan de Maleier zegt „banjaknja sĕgantang lada", zoovele als er peperkorrels gaan in een gantang (ruim 8½ liter), vormt verscheidene groepen, te zamen tot twee hoofdgroepen te brengen: die van den Riouw- en Lingga-archipel en die der Poelau-Toedjoeh. Zie voor de eerste BATAM, KARIMOEN, LINGGA en TANDJOENG PINANG) voor de tweede: POELAU TOEDJOEH.

De honderden eilanden, die den Riouw- en Lingga-archipel uitmaken, behooren voor verreweg het grootste gedeelte tot de zeer kleine, om eenige grootere gegroepeerd. Ze zijn dientengevolge in eenige groepen te onderscheiden, die naar de hoofdeilanden zijn te noemen: 1°. de Karimoen-groep, 2°. de Batam-groep, 3°. de Bintan-groep, 4°. de Lingga-groep en 5°. de Singkèpgroep. (Zie op de verschillende namen).

Terwijl de kleinste eilanden rotsige klippen, zandplaten of koraalvormingen zijn, hoogstens een hectare in oppervlak, omvatten de drie grootste, Bintan, Lingga en Singkèp resp. ongeveer 1075, 825 en 827 K.M.² Denkt men zich de jongste vormingen, de aanslibbingen door zee- en hemelwater en de scheppingen der koraaldieren (zie KORAALRIFFEN) weg, dan vertoont zich de kern van den archipel, een rotsig berg- en heuvelland, dat in den Piek van Lingga of Goenoeng Dai (1206 M.) de grootste hoogte bereikt. Die berg- en heuveleilanden vormden eens een deel van het bergland van Malaka.

K l i m a a t. De Riouw-Lingga archipel heeft over het geheel een aangenaam klimaat, daar de groote hitte wordt afgekoeld door sterke zeestroomingen en veelvuldige regenbuien. 's Nachts valt veelal zware dauw waar te nemen. Vroeger werd het gewest steeds als gezond beschreven, maar moge dat al zoo geweest zijn, thans is het niet meer het geval. De bij eb droogvallende modder- en koraalstranden, die voortdurend in uitgestrektheid toenemen, zijn onder andere oorzaak van veel malaria, waarvan een hoog sterftecijfer het gevolg is en die meermalen de overgebleven bevolking genoopt heeft een eiland geheel te verlaten. Meerdere eilanden zijn als zoodanig berucht. Zie verder beneden onder B e v o l k i n g, *gezondheidstoestand.* De meest voorkomende temperaturen liggen tusschen 74° en 84°; de lagere en hoogere zijn minder veelvuldig. Dikwijls heeft men dagen achtereen droog weder, maar het aantal regendagen is talrijker dan dat der droge.

F a u n a. In het gedeelte van het gewest, dat op den vasten wal van Sumatra gelegen is, komt de fauna met die van de kustlanden van het Oostelijk gedeelte van dat eiland overeen. Het dierenrijk van de eilandenwereld is nog slechts zeer onvoldoende onderzocht. Groote zoogdieren zijn niet velerlei en verscheurende dieren komen niet voor; wel zijn er tijgers op het eiland Singapore, dat geographisch tot den Riouw-Lingga archipel behoort. Onze kennis van de ichthyologische fauna van den Riouw-Lingga archipel is hoofdzakelijk te danken aan den verdienstelijken Dr. P. Bleeker, die de visschen in het Natuurkundig Tijdsch. voor N.-I. en in de Verhandelingen van het Bat. Gen. v. K. en W. beschreef.

F l o r a. Waar niet door menschenhand verandering in den toestand is gebracht, vertoont deze eilandenwereld een vegetatie, die zoowel om haar eigenaardig voorkomen, verband houdende met het wordingsproces van den bodem, als om den overvloed van kostbare houtsoorten een grondiger onderzoek waard is, dan haar tot nog

toe ten deel viel. Maar de overvloed van edel hout van reusachtige afmeting, die nog geen eeuw geleden elk der eilanden tot een schatkamer maakte, is gevallen, voor verreweg het grootste gedeelte onder de bijl van de arbeiders op de Chineesche gambirplantages en in vlammen opgegaan onder de pannen, waarin de millioenen pikoels gambir zijn gekookt, die in de vorige eeuw naar Singapore werden uitgevoerd.

Toch ontbreken de oerwouden nog niet geheel en zijn zelfs sommige kleinere eilanden daarmede nog geheel bedekt; bĕloekar, jong bosch, heeft echter de overhand. De kustflora komt in groote trekken met die van de andere eilanden van den Archipel overeen. Het binnenland is tamelijk rijk aan houtsoorten en ook de Kamferboom komt er voor. Aan de kusten groeien in het zeewater verschillende wieren, waaruit de bevolking agar-agar bereidt (zie verder onder VEGETATIE).

Bevolking. De bevolking van den Riouwschen archipel bestaat hoofdzakelijk uit Inlanders en Chineezen, terwijl Europeanen en Vreemde Oosterlingen — andere dan Chineezen — er verre in de minderheid zijn.

De sterkte der geheele bevolking van Riouw en Onderhoorigheden bedroeg volgens opgave van het gewestelijk bestuur in het laatst van 1915 (in eenigszins afgeronde cijfers):

Europeanen en daarmede gelijkgestelden	230
Inlanders	109000
Chineezen	17000
(w. o. ruim 14000 mannen).	
Andere Vreemde Oosterlingen	320
Totaal	126550

Op een totale landoppervlakte van ± 42420 K.M². geeft dit totaal gemiddeld 3 per K.M².

Tot de „Inlanders" moeten in de eerste plaats gerekend worden de eigenlijk gezegde Maleiers; daarna komen in aanmerking de afstammelingen van Boegineezen, verder, in eenigszins noemenswaardig aantal: Minangkabauers (Koeantanners), Javanen, Bankaneezen, Palembangers, en eindelijk de groepen, die gerekend worden overblijfselen te zijn der oorspronkelijke bevolking van deze eilanden dan wel van de wateren, die bedoelde eilanden omspoelen, namelijk de Orang-Laoet (Baroet, Mantang, Koeala) en de Orang-Oetan (Bĕnoewa, Darat). Zie aldaar.

De eigenlijke Maleiers zijn van het schiereiland Malaka afkomstig. Bij gebrek aan betrouwbare gegevens is niet na te gaan wanneer de eerste Maleische vestigingen in den Riouwschen archipel hebben plaats gehad Van de Riouwsche eilanden uit bevolkten de Maleiers de in de Zuid-Chineesche zee liggende eilandengroepen Anambas, Natoena en Tambĕlan als vaste bewoners, in tegenstelling met de aldaar op zee rondzwervende destijds hoofdzakelijk van zeeroof levende Orang-Laoet.

De Boegineezen hebben zich reeds zeer met de Maleiers vermengd en zijn op de meeste eilanden nabij Singapore te vinden. Eenige kleine eilanden van den eigenlijken Riouwschen archipel zijn hoofdzakelijk bewoond door afstammelingen van Boegineezen, die, meer geestkracht bezittende dan de Maleiers, zich ook meerdere middelen van bestaan weten te verschaffen, o. a. door zich op vruchtenteelt toe te leggen.

De Koeantanners houden zich voornamelijk in de Poelau-Toedjoeh op, de meesten slechts tijdelijk. Zij verhuren zich er als bewakers van klappertuinen.

Het Javaansche ras wordt hoofdzakelijk vertegenwoordigd door de duizenden op de verschillende „estates" (land- en mijnbouwondernemingen) werkzaam zijnde contractkoelies.

Bankaneezen en afstammelingen van vroeger geimmigreerde Bankaneezen treft men aan in Lingga en Singkèp, waar zij in afzonderlijke kampoengs wonen, terwijl de Palembangers zich hier en daar als handelaren gevestigd hebben.

Voor zoover betreft Indragiri, zie aldaar.

Het uit een economisch oogpunt voornaamste deel der bevolking in de residentie Riouw wordt voorzeker gevormd door de Chineezen. Handel en scheepvaart zijn bijna uitsluitend in hunne handen, landbouw en zeevischvangst beoefenen zij op groote schaal. Ook omtrent hen kan niet met zekerheid vermeld worden, wanneer zij zich het eerst op deze eilanden gevestigd hebben. In oude Chineesche kronieken, o.a. van de 13e eeuw, worden reeds eenige eilanden van den Riouwschen archipel genoemd en het is wel aan te nemen, dat de Chineesche nederzetting te Tandjoeng Pinang eenige eeuwen bestaat. In het laatst der 18e eeuw was het aantal Chineezen er aanzienlijk. Door de onbeperkte toelating onder het Sultansbestuur hebben zij zich langzamerhand nagenoeg overal, waar zij zich een middel van bestaan konden verschaffen, genesteld.

De gevestigde Chineezen, wier aantal voortdurend toeneemt, en waartoe de kooplieden en tuinbezitters behooren, zijn ordelijke en loyale onderdanen. Onder de koelie's der gambirtuinen en de in de Straits thuis behoorende visschers, die zich slechts tijdelijk of periodiek in het Riouwsche ophouden, schuilen echter de grootste deugnieten.

Taal. Met betrekking tot de taal zij aangeteekend, dat vele Riouwers zich ook in het Chineesch kunnen verstaanbaar maken en verder, dat vele Engelsche woorden en uitdrukkingen in hun omgangstaal het burgerrecht verkregen hebben. In de eerste plaats betreft zulks alle commando's op- en de namen van vele deelen van stoomschepen als: go ahead, go astern, full speed, slow, map, ticket en verder sign, receipt, cheque, club, book, pencil, stamp, manager, coat, enz. Het Riouwsch Maleisch is de taal, die zich tot het z.g. „literarisch-Maleisch" ontwikkeld heeft, waarvoor men zie MALEISCH en LITERATUUR (MALEISCHE).

Middelen van bestaan. Het hoofdmiddel van bestaan der *Inlandsche* bevolking in den Riouw-Lingga archipel is de zeevischvangst, die door de voortdurend groote vraag naar versche visch te Singapore in gunstige conditie verkeert.

Verder wordt ook veel gezouten visch en gedroogde garnalen naar Singapore uitgevoerd.

Het kappen van brandhout is van eenige beteekenis, doordat Singapore en de talrijke in de Riouwsche wateren varende stoombootjes veel brandhout noodig hebben. Het beste materiaal daarvoor is het bakauhout (zie RISOPHORA) uit de mangrove-bosschen, dat echter door de sterke uitkapping vrij schaarsch begint te worden.

Op de eilandengroepen in de Zuid-Chineesche zee neemt de aanplant van klapper door Inlanders gestadig en in belangrijke mate toe, terwijl verscheidene Inlanders ook een zelfstandigen coprahandel drijven. In dat gebied behooren

ook vrij veel kĕdai's (winkels) aan Maleiers.

De beroepen en bedrijven der *Chineezen* in Riouw zijn velerlei. In de eerste plaats dienen genoemd te worden de handel en scheepvaart, dan de landbouw (gambir en peper op de Riouw-Lingga- eilanden en klapper in Poelau-Toedjoeh), verder de houtaankap, vischvangst en vischhandel, bereiding van sagoe, houtskool- en kalkbranderij, loondienst op de land- en mijnbouwondernemingen en verschillende ambachten.

Handel en scheepvaart zijn nagenoeg uitsluitend in Chineesche handen. De vele stoombootjes, die hetzij dagelijks of om den anderen dag, hetzij wekelijks den Riouwschen archipel doorkruisen en met Singapore verbinden, behooren aan Chineesche reederijen. De inlandsche scheepvaart, door de Singapoersche Chineezen nagenoeg geheel verdrongen, is van uiterst geringe beteekenis.

De waarde van den in- en uitvoer bedroeg in 1913 (het normale jaar vóór den oorlog) in guldens:

Invoer *f* 5.568 454 voor de Riouwsche eilanden, *f* 1.417 415 voor Indragiri en Katĕman.

Uitvoer *f* 26.076 526 voor de Riouwsche eilanden, *f* 2.690 228 voor Indragiri en Katĕman. (waaronder ruim *f* 21.000 000 aan aardolieproducten).

Het gambirbedrijf op de Riouwsche eilanden is in zijn ganschen omvang van oudsher in handen van Chineezen geweest en gebleven. Hoewel achteruitgegaan, wordt het thans toch nog op zeer aanzienlijke schaal gedreven. De meeste gambirtuinen worden op het eiland Bintan aangetroffen, namelijk ongeveer 250. Daarop volgt Lingga met ruim 200, terwijl een 150 tal verdeeld is over andere eilanden, waarvan Batam en Karimon de voornaamste zijn. Bij de gambircultuur wordt roofbouw toegepast.

Van de pepercultuur is niet veel overgebleven. In de laatste jaren is de Chinees zich ook op de rubbercultuur gaan toeleggen.

Een zeer belangrijke tak van Chineesche industrie is de houtaankap op de eilanden Lingga en Singkèp. Men werkt er met kleine ondernemingen (panglongs), elk met hoogstens twintig arbeiders. De jaarlijksche uitvoer van timmerhout bedroeg in 1913 ongeveer 25000 ton met een plaatselijke waarde van ± *f* 450 000.

De vischvangst vormt niet alleen voor de Maleiers, doch ook voor de Chineezen een voornaam middel van bestaan. Op industrieel gebied houdt de Chinees zich verder bezig met het vervaardigen van sagoemeel. Verscheidene sagoewasscherijen, waaronder een met stoom als drijfkracht, werken op het eiland Lingga en een paar der Karimoensche eilanden, zoomede aan de kust van Indragiri.

Chineesche arbeiders worden nagenoeg bij alle takken van landbouw, handel en nijverheid gevonden. Bij de rubbercultuur worden zij langzamerhand door Javaansche contractkoelies verdrongen. Ook onder de huisbedienden treft men Chineezen aan.

De in het gewest gevestigde *Europeanen* en daarmede gelijkgestelden vinden hoofdzakelijk hun bestaan in dienst van het Gouvernement of van de groote land- en mijnbouwindustrie.

Mijnbouw geschiedt op groote schaal door de Singkep Tin Maatschappij op het eiland Singkèp en in een strook zeebodem nabij de hoofdnederzetting Dabo.

In zee wordt met veel succes gebruik gemaakt van twee groote baggermolens van Nederlandsch fabricaat.

De opbrengst der land- en zeetinontginning te zamen bedroeg over 1913/1914 13800 pikoel, tegen 11100 pikoel in 1912/1913.

Als in verband met de mijnindustrie staande dient ten deze nog de aandacht gevestigd te worden op de groote tankinstallatie der Koninklijke Petroleum Maatschappij op het eiland Samboe in de onmiddellijke nabijheid van Singapore. Daarheen worden de producten der die Maatschappij toebehoorende, in Nederlandsch-Indië werkende, petroleumfabrieken gebracht, om vandaar naar verschillende deelen der aarde te worden verscheept.

Gezondheidstoestand. De gezondheidstoestand onder de Inlandsche bevolking laat dikwijls veel te wenschen over. Het is voornamelijk de malaria, die slachtoffers eischt en hoewel het kwaad door het op vrij groote schaal verbreiden van het kininegebruik eenigszins beperkt is geworden, is het sterftecijfer tengevolge van het heerschen van genoemde ziekte onder de Inlanders toch nog groot; bij de Europeanen komen nagenoeg geen sterfgevallen wegens malaria voor.

Ook de gezondheidstoestand onder de koelies op de landbouwondernemingen in den Riouwschen archipel laat over het algemeen nog te wenschen over, hoewel daarin, door de meerdere zorg, door de betrokken beheerders aan de hygiënische toestanden en de ziekenverpleging op hunne estates besteed, reeds verbetering valt waar te nemen.

G e s c h i e d e n i s. Zie daaromtrent de uitvoerige mededeelingen in de groote Encycl. van Ned. Indië; hier moge volstaan worden met het volgende:

In 1885 was, in strijd met de adat, de zoon van den onderkoning, een Boeginees, tot Sultan verheven, onder den titel Abdoe'l Rachman Maädlam Sjah. Deze had reeds meermalen het misnoegen van de Ned.-Indische Regeering opgewekt. Nadat echter de waardigheden van Sultan en onderkoning in één hand waren gekomen (1905) en Abdoe'l rachman de eenige bestuurder was geworden, werden de gevolgen zijner gebreken des te meer gevoeld. In 1903 werd hij, naar aanleiding van zijn onbetamelijk gedrag tegenover den Resident, den vertegenwoordiger van het Gouvernement, en van veronachtzaming der Nederlandsche vlag, tot boetedoening door den Gouverneur-Generaal naar Batavia opgeroepen. De Sultan kwam, vroeg vergiffenis en beloofde beterschap. Van beterschap is echter niet gebleken. Herhaaldelijk maakte de Sultan zich nog schuldig aan niet-nakoming zijner contractueele verplichtingen o.a. ten opzichte van de Nederlandsche vlag.

Te Pĕnjingat, de residentie van den Sultan, had zich een verzets-partij met Radja Ali Kĕlana, halfbroeder van den Sultan, aan het hoofd, gevormd, bij welke partij de zoon en vermoedelijk opvolger van den Sultan, de Tĕngkoe Bĕsar, zich had aangesloten. Het gelukte haar eindelijk den Sultan geheel op hare zijde te krijgen. De Sultan herriep de reeds door hem gedane toezeggingen tot hervorming en nam, zich sterk voelende

door het hem door de verzets-partij aangebracht waandenkbeeld omtrent Nederlands onmacht, een aanmatigende houding aan en verloochende opnieuw de Nederlandsche vlag.

Na al hetgeen er aan was voorafgegaan bleek het nu maar al te duidelijk, dat de Sultan, zelfs na herhaalde ernstige waarschuwingen, onverbeterlijk bleef en niet wenschte of bij machte was met het Gouvernement samen te werken om een behoorlijk en rechtvaardig bestuur over het landschap Riouw in te voeren. Bij besluit van den Gouv.-Gen. dd° 3 Februari 1911 werden de Sultan en de Těngkoe Běsar van Riouw en onderhoorigheden van hun waardigheden ontzet en werd de toenmalige resident van Riouw, G. F. de Bruyn Kops, met de uitvoering van dat besluit belast. Alles liep in de beste orde af. De Sultan en zijn familieleden zoomede de leiders der verzets-partij weken naar Singapore uit, waar zij nu nog zijn en van waar uit zij nog steeds trachten onrust en wantrouwen onder het Riouwsche volk te zaaien.

Aan den ex-Sultan en den ex-Těngkoe Běsar is een maandelijksche toelage tot levensonderhoud van respectievelijk *f* 2000 en *f* 400 toegekend, onder de voorwaarde, dat die toelagen zullen worden ingetrokken zoodra de begiftigden zich weder in het Riouwsche gebied vertoonen.

Toen nader bleek, dat handhaving van het Inlandsche zelfbestuur in den Riouwschen archipel ongewenscht was, werd het Sultanaat bij het rechtstreeks door het Gouvernement bestuurd gebied ingelijfd (Ind. Stb. 1913 no. 19).

In verband met dien overgang moesten uiteraard op velerlei gebied hervormingen plaats hebben en zoo zijn dan ook, ten aanzien van het gewest Riouw, geleidelijk nieuwe regelingen getroffen betreffende het bestuur, de rechtspraak, het belastingwezen, de agrarische aangelegenheden, het Inlandsch onderwijs, de scheepvaart, enz.

B e s t u u r. Het gewest bestaat uit:

a. rechtstreeks door het Gouvernement bestuurd gebied, omvattende:

1. den geheelen Riouw-Lingga-Poelau-Toedjoeh-archipel en de districten Rětéh, Mandah-Gaoeng en Katěman op den vasten wal van Sumatra, tezamen uitmakend het gebied van het in 1913 ingelijfde Sultanaat van Lingga-Riouw en Onderhoorigheden;

2. in Indragiri een kleine strook lands om Rèngat en eene bij Tjinako.

b. landschappen met Inlandsch zelfbestuur:

1. Indragiri;

2. Koeantandistricten, omvattende zeven landschapjes (federaties):

Naast deze politieke staat de administratieve indeeling, waarbij het gewest thans in vijf afdeelingen is gesplitst:

1. *Indragiri*, 2. *Tandjoeng Pinang*, 3. *Lingga*, 4. *Karimon* (*Karimoen*), 5. *Poelau-Toedjoeh* (zie op die namen).

Agrarische aangelegenheden. Onder de verschillende vormen van grondbezit, die men onder het Sultansbestuur aantrof, was er een, die om zijne consequentiën de bijzondere aandacht trok, namelijk het bezit, dat uit de zoogenoemde „schenkingsbrieven" van Sultans of Onderkoningen voortvloeide. Aan onderscheiden grooten waren door het Leenbestuur gronden als belooning van bewezen diensten of als levensonderhoud afgestaan, waarbij soms aan de begiftigden rechten van publiekrechtelijken aard waren toegekend. Deze rechten zijn intusschen — met handhaving van die van zuiver privaatrechtelijken aard — afgekocht of in eene concessie geconverteerd, dan wel vervallen doordat de belanghebbenden den door het Zelfbestuur gestelden termijn tot afkoop of conversie onbenut hadden doen voorbijgaan.

De Sultan had volgens den Riouwschen adat het beschikkingsrecht over den grond, dat namens hem ook door zijne vertegenwoordigers, de Amirs, uitgeoefend werd.

Om tot ontginning van een stuk „woeste grond" te kunnen overgaan heeft de Inlander een „soerat těbas" van het betrokken districts- of onderdistrictshoofd noodig, voor het verkrijgen waarvan eene kleine vergoeding ten bate van de něgri-kas verschuldigd is. De vergunning tot ontginning vervalt, indien binnen één jaar geen daadwerkelijk begin met het ontginnen is gemaakt. Blijkt na drie jaren, dat het aangevraagde stuk grond behoorlijk in exploitatie is gebracht, dan kan de „soerat těbas" tegen een „soerat grant" (van het Engelsche woord „grant") als bewijs van erfelijke bezitsrechten ingewisseld worden. Deze „grants" worden door de districtshoofden onder toezicht van de Europeesche bestuursambtenaren verleend; zij zijn, voor zooveel mogelijk, van behoorlijke schetskaartjes voorzien en worden in een daarvoor bestemd register ingeschreven.

Voor het drijven van groote ondernemingen van landbouw- of boschexploitatie (houtaankap) dan wel mijnbouw werden door het Inlandsche Zelfbestuur „concessie's" verleend. Na de inlijving van het Sultanaat Lingga-Riouw hebben de aldaar van kracht zijnde concessies hunne rechtsgeldigheid behouden. Conversie van „concessie" in „erfpacht" is, onder zeker voorbehoud, in dat gebied toegelaten.

RIOUWLAMA. Voormalige woonplaats van den Sultan van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden en diens rijksgrooten op het eiland Bintan Oostwaarts van Tandjoeng Pinang gelegen. Zie RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN en TANDJOENG PINANG.

ROCHUSSEN (JAN JACOB). Geb. te Etten bij Breda in 1797, was van 1840—1843 Minister van Financiën, van 1845—1851 Gouv. Gen. van N. I.; daarna nog Minister van Koloniën en lid van de Tweede Kamer. Rochussen is de eerste Gouv.-Gen. geweest, die gebroken heeft met de politiek van onthouding in de Buitenbezittingen. Belangrijk waren de maatregelen door Rochussen ten opzichte van het muntwezen genomen, met name door de invoering van het recepissen-stelsel; een nieuwe wetgeving werd ingevoerd en, ook ten gevolge van het uitbreken van een hongersnood in Děmak en Grobogan, de lasten van het cultuurstelsel eenigszins verzacht. Tengevolge van zijn verzet tegen de bestaande verhouding tusschen de R. K. kerk en den Staat nam Rochussen het besluit tot verwijdering van den bisschop i. p. i. Grooff, met eenige geestelijken; een en ander leidde tot herziening van die betrekkingen.

ROCHUSSEN-RIVIER of **MAMBĚRAMO.** Zie MAMBĚRAMO.

ROEANG. Vulkaan en eiland der Sangi- en Talaud-groep; het hoogste punt (aan de O.zijde) is 725 M.

ROEDJAK (MAL., JAV., SOEND.), benaming van een inlandsche lekkernij van fijngesneden onrijpe of halfrijpe vruchten, vermengd met azijn Spaansche peper, soja en suiker. Ook vaak door Europeanen genuttigd.

ROEDJOE. Zie TALAK.

ROEKOE-ROEKOE (MAL.). Zie OCIMUM SANCTUM.

ROEM-SERAM. Zie PAPOEA'S, pag. 402.

ROEMBATI. Zie ONIN.

ROEMENGAN. Thans weinig werkzame vulkaan van 1317 M. hoogte in de Minahasa, met 500 M. wijden, diepen, nog zeer weinig geërodeerden krater.

ROEMPOET (MAL.). Algemeene naam voor grassen, of voor veel op grassen gelijkende planten en onkruid.

ROEN (RUN). Het Westelijkste eiland der Banda-groep, ± 3 K.M.² groot, rijst steil uit zee op en is omgeven door een koraalrif, en is ± 190 M. hoog. In den vóór-Europeesche tijd was het goed bevolkt, bedekt met klapper- en notemuskaatboomen; de bewoners dreven een uitgebreiden handel in noten, foelie en klapperolie. De Compagnie roeide alle noteboomen uit en maakte het eiland tot een woestenij. Pas in 1875 is men met een nieuwen aanplant begonnen, die thans weer een belangrijk product levert. De bevolking bedraagt ± 140 zielen (zie H. P. Th. Witkamp in Tijdschr. Aardr. Gen. 1908).

ROEPAT. Eiland in de Straat van Malaka, behoorende tot de afdeeling Běngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra tusschen de monden van de Siak en de Rokan.

ROEPIT. Zijrivier der Rawas, die een linkerzijrivier der Moesi is (zie SUMATRA, Rivieren). Aan den mond ligt Moeara Roepit.

ROESA (MAL.). Zie HERTEN.

ROETENG. Standplaats van den civiel gezaghebber der onderafdeeling Midden en Zuid Manggarai der afdeeling Flores, residentie Timor.

ROEWAH, d. i. de 8e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN, A.

ROGODJAMBANGAN. Een zeer sterk uitgespoelde vulkaanruïne op de grens tusschen Banjoemas en Pěkalongan, 2175 M. hoog.

ROKAN. Een rivier ter Ootskust van Sumatra. Zie SUMATRA. Rivieren en BĚNA.

ROKAN AMPAT KOTA. Landschap, deel uitmakende van de onderafdeeling Rokan der afdeeling Běngkalis (gouvt. O.-kust van Sumatra).

De bodem is van het Westelijke grensgebergte af tot aan Loeboek Bandahara berg- en heuvelachtig met talrijke insnijdingen en plooien. Benedenstrooms van genoemde nederzetting is het terrein golvend om in Koento Dar Es Salam vlak en verder rivierafwaarts moerassig te worden.

De geheele bevolking van het landschap IV Kota is van Minangkabauschen oorsprong. Zij is afkomstig van Rau en van de Kampar Kananstreek. De matriarchale instellingen zijn onder haar van kracht.

De welvaart is, sedert de inlijving bij het Gouvts. gebied, waardoor veiligheid en orde in deze streken in de plaats zijn getreden van de twisten en oorlogjes van weleer, van lieverlede aan het toenemen; de landbouw wordt meer intensief beoefend en er heeft een vrij levendig handelsverkeer met de Westkust plaats.

ROMA (ROMANG). Eiland, tot de Zuid-Wester-eilanden behoorende (zie aldaar) en meer in het bijzonder tot de Lèti-groep gerekend, groot ongeveer 130 K.M². en behoorende tot de onderafd. Wètar, afdeeling Zuid Timor en Eilanden, residentie Timor. Er behooren 7 kleine onbewoonde eilandjes toe, waarvan alleen Maoepora en Noesa Njata (Noesiata) eenigszins vruchtbaar zijn en ebbenhout, kěmoening, kajoe tjěndana (*Santalum album*) en sapanhout opleveren; de overige eilanden zijn niet veel meer dan weinig begroeide rotsen.

Roma bestaat uit eenige oude vulkanische eruptiepunten zonder werkzaamheid, en tot op groote hoogte met koraalkalk overdekt. Het hoogste punt is ± 700M. Over het algemeen goed met wildhout bewassen is Roma echter niet zeer vruchtbaar, ofschoon de bewoners van Kisar, in tijden van droogte, soms tijdelijk naar Roma verhuizen. De veestapel is belangrijk minder dan op de overige grootere eilanden der Lèti-groep. Ook de bevolking is weinig talrijk, zij werd in 1888 geraamd op 1130 personen, van welke 294 christenen en 836 heidenen, die over 5 negriën verdeeld zijn, waarvan Djěroesoe op de Z.kust de voornaamste is. De bevolking staat ongeveer op denzelfden trap als de overige bewoners der Lèti-groep (zie aldaar).

RONGGĚNG. Zie DANSEN, en MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

RONGKOB. Grot in het gelijknamig onderdistrict van de residentie Djokjakarta voor de exploitatie der vogelnesten; zie VOGELNESTEN.

ROODE VISCHJES. Zie HARING.

ROOFDIEREN (*Carnivroa*), een orde der Zoogdieren, waartoe behalve de Landroofdieren (*Fissipedia*) ook de in den Indischen Archipel niet vertegenwoordigde Zeehonden (*Pinnipedia*) behooren.

De in Nederlandsch-Indië voorkomende families zijn: *Ursidae* (zie BEREN), *Mustelidae* (zie WEZELS), *Canidae* (zie HOND), *Felidae* (zie KATTEN), *Viverridae* (zie CIVETKATTEN).

ROOFVOGEL. Ruim 80 soorten roofvogels komen in den Archipel voor, varieerend in de grootte van een musch tot die van een kalkoen. Tot de kleinste Roofvogels behoort *Microhierax fringillarius* van Java, Sumatra en Borneo, niet grooter dan een musch, van boven blauwzwart, van onderen witachtig; deze vogel voedt zich voornamelijk met groote insecten, doch laat kleine vogels niet ongemoeid.

Tot de Kuifarenden behoort *Spizaetus limnaëtus*, de oeloeng-oeloeng hitam der Maleiers, een soort ter grootte van een kip, die in twee kleurphasen voorkomt, geheel bruinzwart of van onderen geheel wit met donkerder kleur op de bovendeelen; hij komt voor op Java, Sumatra en Borneo. De hělang, ělang of lang (MAL. en JAV.) heulang (SOEND.) is de Mal. ruigpootarend, *Ictinaëtus malayensis*. De groote tweekleurige Zeearend, op Java bahak genoemd, is in zijn jeugd bruin, wordt later geheel wit met donkergrijzen rug en vleugels en de eerste helft van den staart; deze heet *Haliaëtus leucogaster*. De Maleiers van Sumatra's Westkust onderscheiden drie soorten van Zeearenden: Alang paikan (een kleine soort), Alang djala (een groote zwarte soort) en Alang kapala poetih (een soort met witten kop). De Vischarend van den Indischen

archipel is *Pandion leucocephalus;* deze is van de ten onzent voorkomende soort door geringere grootte te onderscheiden. Gelijk de naam reeds aanduidt voeden de Wespendieven zich hoofdzakelijk met bijen en wespen en met de larven en poppen dezer dieren; op Java en Sumatra komt voor de gekuifde *Pernis ptilonorhynchus,* terwijl Celebes een eigene vorm, *Pernis celebensis* bezit. Hoofdzakelijk met slangen voedt zich de Slangenarend *Circaëtus hypoleucos,* zeer nauw verwant met de Europeesche *C. gallicus* en slechts waargenomen op Timor en Flores. Ook de vertegenwoordigers van het genus *Spiloruis* schijnen veel slangen te verdelgen. Havikken en Sperwers komen in groot getal, voornamelijk in het Oostelijk deel van den Archipel, voor.

ROON (POELOE). Eiland nabij de Zuidwestkust der Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea tusschen ongeveer 2° 15′ en 2° 25′ Z.B. en 134° 30′ en 134° 36′ O.L. gelegen en gescheiden van den vasten wal door straat Noemamoeran. Het is een koraalformatie met basaltsteen en zand; zelfs op de hoogste toppen worden in den bodem zeeschelpen gevonden. Rivieren worden er niet aangetroffen, maar wonderlijk rijk is dit eiland aan beken en bronnen, die nimmer uitdrogen of minder rijk vloeien. Zelfs is het kleine eiland eenige flinke watervallen rijk en al dat water is koel en kristalhelder. De bevolking woont hoofdzakelijk aan de Westkust, waar de kampongs Jende, Mena en War liggen; in eerstgenoemde kampong is een leeraar van het Utrechtsch Zendinggenootschap werkzaam. In het binnenland, dat langzaam stijgt tot een hoogte van 300 M., wonen de Monoarboe, die veel gierst verbouwen en niet van de strandbevolking verschillen. De klapperboom tiert welig aan het strand; de zee is rijk bevolkt met visch en schildpadden; het bosch levert vogels en wilde varkens. Het hoofdbestaan dezer Papoea's is de vischvangst. Roon wordt éénmaal per maand door de schepen der Kon. Paketvaart Mij. aangedaan.

ROORDA (TACO). Geb. in 1801 te Britsum (Friesland) promoveerde in 1824 te Groningen in de theologie en werd in 1825 te Leiden doctor honoris causa in de letteren. Na een predikantswerkzaamheid van 2 jaren werd hij in 1827 benoemd tot buitengewoon Hoogleeraar in de Oostersche talen, de Hebreeuwsche oudheden en de exegese van het Oude Testament aan het Athenaeum ill. te Amsterdam, welke betrekking hij 20 April 1828 aanvaardde. In 1834 werd hem bovendien het gewoon professoraat in Bespiegelende wijsbegeerte opgedragen; eenige maanden later werd ook het buitengewoon Hoogleeraarschap in de Oostersche talen enz. in een gewoon professoraat veranderd.

Het lidmaatschap van het Hoofdbestuur van het Bijbelgenootschap te Amsterdam was hem aanleiding kennis te maken met de talen van den Ind. archipel, met name met het Javaansch; reeds in 1841 kon hij zijn „Proeve van Jav. poëzie uit het Jav. heldendicht Brata Joeda" publiceeren. Terstond bij de oprichting der Delftsche Akademie werd Roorda tot Hoogleeraar aan die inrichting benoemd, waar hij de ziel der Indische afdeeling was; zijn bij uitnemendheid wetenschappelijk en grondig onderwijs in het Javaansch werd hoogelijk op prijs gesteld door hen die, academisch opgeleid, het konden waardeeren. Na de opheffing der Delftsche Akademie werd Roorda als Hoogleeraar in het Javaansch aan de Rijksinstelling voor onderwijs der Ind. taal-, land- en volkenkunde te Leiden overgeplaatst (1864). Tot zijn dood bleef Roorda aan die Instelling verbonden; hij overleed in 1874 te Leiden. Roorda was lid der Kon. Akad. v. Wetenschappen.

Ofschoon Roorda ook op het gebied der wijsbegeerte en der taalkunde buiten den Indischen Archipel belangrijke bijdragen heeft geleverd, is zijn hoofdwerkzaamheid toch geweest de beoefening der Javaansche taal, (waarbij hij de voorlichting genoot van mannen als Gericke en Winter), waarvan de wetenschappelijke studie door hem is gegrondvest. Vermelding verdienen vooral zijn Jav. Grammatica en het door hem uitgegeven Jav. Ned. Woordenboek van J. F. C. Gericke. Eindelijk verwierf Roorda zich groote verdiensten door de bewerking van de tweede uitgave van de Jav. vertaling van het Nieuwe Testament.

ROORDA VAN EYSINGA (Dr. PHILIPPUS PIETER). geb. in 1796 te Kuinre in Overijsel, trad eerst in den krijgsdienst maar werd in 1820 te Batavia benoemd tot kweekeling voor de inlandsche talen. Hij bleef zich ijverig op het Maleisch toeleggen en studeerde ook in het Perzisch, Arabisch en Hindostansch. In 1822 werd hij tot ambtenaar voor Palembang benoemd. De Regeering droeg Roorda de vervaardiging van een Nederlandsch-Maleisch en Maleisch-Nederlandsch woordenboek op, welk woordenboek in 1825 het licht zag. Ook ontwierp hij een Nederduitsch-Javaansch woordenboek in de hooge en lage talen. In 1825 werd hij tot Mal. translateur, in 1827 tot hoofdcommies bij de Algemeene Secretarie aangesteld. De Leidsche hoogeschool benoemde hem tot doctor honoris causa. In 1836 werd hij hoogleeraar voor de Taal-, Land- en Volkenkunde voor O.-I. aan de Kon. Mil. Academie te Breda. In 1843 vertrok hij weer naar Indië, waar hem de vervaardiging van een volledig Maleisch-Nederduitsch woordenboek werd opgedragen, welk woordenboek hij in 1846 voltooide. In 1854 voltooide hij zijn Algemeen Nederduitsch-Maleisch woordenboek in de Hof-, Volks- en Lage taal. Hij overleed te Utrecht in 1856.

ROOS. Ook in Ned.-Indië een algemeene sierplant. Veel gekweekt wordt de Perzische roos, *Rosa damascena* (Boenga ajĕr mawar, MAL.). Zie verder TUINBOUW.

ROOS VAN JERICHO. Zie ANASTATICA HIEROCHUNTICA.

ROSENBERG (CARL BENJAMIN HERMANN Baron VON). werd in 1817 te Darmstadt geboren en overleed te 's Gravenhage in 1888. In 1840 als vrijwilliger bij het Ned. Ind. leger in Indië aangekomen, werd hij naar Padang gedirigeerd om Junghuhn bij zijn onderzoekingstochten op Sumatra als assistent te vergezellen. Zestien jaren bleef hij op Sumatra's Westkust werkzaam, werd in 1856 bij het Topografisch Bureau te Batavia gedetacheerd en maakte van daar in 1858, als teekenaar aan boord van Z. M. stoomschip „Etna", een reis mede naar Nieuw-Guinea. Het volgende jaar ging hij in burgerlijken dienst over en werd ter beschikking gesteld van den Gouverneur der Molukken, om een opneming van het eiland Ceram tot stand te

brengen. In 1862 werd hij door den Gouv.-Gen. speciaal belast met het doen van reizen in het belang van natuurkundige onderzoekingen; als zoodanig maakte hij vanuit zijn standplaats Amboina reizen naar Gorontalo, de Kei- en Aroe-eilanden, Timor enz.; in 1869 exploreerde hij o. a. de Geelvinkbaai. In 1871 keerde hij voor goed naar Europa terug.

Als zijn voornaamste werken moeten genoemd worden: Reistochten in de Afdeeling Gorontalo; Reis naar de Zuid-Ooster-eilanden; Reistochten naar de Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea in de jaren 1869 en 1870, alle uitgegeven door het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië, en: Der Malayische Archipel, Land und Leute in Schilderungen, gesammelt während eines dreissigjährigen Aufenthaltes in den Kolonien. Voorts publiceerde hij tal van opstellen in het Tijdschr. v. h. Bat. Gen., het Natuurk. Tijdschrift v. Ned.-Indië, de Mittheilungen des Ornitholog. Vereins in Wien enz.

ROSENGAIN. Een van de buiten-eilanden der Banda-groep, het verst Zuidoost gelegen, ± 4 K.M^2. groot, tot 166 M. hoog, uit andesiet en koraalkalk bestaande. Het maakte dezelfde geschiedenis door als Roen (zie aldaar).

ROTAN. Klimmende palmen, behoorende tot de geslachten *Calamus*, *Daemonorops*, *Korthalsia* en *Plectocomia*, en nog eenige andere minder goed bekende geslachten. Het in den Europeeschen handel voorkomende product wordt meest gewonnen van in het wild groeiende planten. In den laatsten tijd wordt rotan ook aangeplant en wel de meest waardevolle soort *Calamus caesius*. Niet alle rotansoorten leveren een goed product. Bij vele is de stam na het drogen bros en daardoor niet bruikbaar. De hoogste waarde hebben de Calamussoorten, die niet dikker zijn dan een pink met een mooie glanzende oppervlakte.

In de practijk brengt men de rotan tot verschillende groepen. Onder *glansrotan* verstaat men de soorten, die een laag glanzend glazuur hebben, welke er bij het ombuigen gemakkelijk afspringt. *Halfglansrotan* is glansrotan, waarvan men het glazuur heeft afgeschraapt. *Mandenriet* of *Rotan ajër* (MAL.), noemt men de weinig verkiezelde soorten, die eenigszins kleverig aanvoelen, en voornamelijk worden gebruikt voor de fabrikatie van rotanmeubels. *Rotanstokken* zijn 2 à 2½ M. lange, vrij dikke, weinig buigzame stamstukken.

De Inlandsche namen zijn zeer verward; men moet eigenlijk onderscheid maken tusschen de namen, waaronder de rotan bij de verzamelaars bekend is en de namen, die de handelaars er aan geven.

Rotan is een belangrijke bron van inkomsten voor de Buitenbezittingen. De uitvoer bedroeg in 1911 ruim 50.000 ton. Daarbij was alleen aan rotanstokken voor een waarde van *f* 150.000. Java produceert geen rotan. Wat vandaar geëxporteerd wordt, is vooral uit Zuid-Sumatra afkomstig.

ROTÉ. Zie ROTI.

ROTI, ROTÉ of **ROTTI.** Eiland ten Zuidwesten van het eiland Timor en daarvan door Straat Roté gescheiden, gelegen tusschen 10° 37′ en 11° Z.B., en 122° 52′ en 123° 29′ O.L., met de omgelegen eilanden de gelijknamige onderafdeeling der residentie Timor vormend. Het is ± 1700 K.M^2. groot, in het midden een heuvelland uit mesozoïsche en jongere formaties bestaande. Aan het strand zijn hier en daar uitgestrekte laagvlakten, en langs de kust bevinden zich vele inhammen, waaronder de Boeka- of Cyrus-baai aan de Zuidoostkust de grootste en veiligste is. Talrijke riviertjes loopen overal in zee uit en zijn voor den landbouw van veel nut, want de bodem is vruchtbaar; onder de gewassen bekleeden rijst, gierst, maïs, aard- en peulvruchten, benevens suikerriet, een eerste plaats. In den Archipel beroemd zijn de kleine Rotineesche paardjes, als hoedanig menig Timoreesch paard ook wel is verhandeld, en die voor de paarden van laatstgenoemd eiland in uithoudingsvermogen en kracht niet behoeven onder te doen. Het komt thans voor, dat ten behoeve van de veeteelt de landbouw wordt verwaarloosd. Als uitvoerproduct komt naast huiden de cassia fistula meer en meer op den voorgrond.

Het geheele eiland bestaat uit 18 landschapjes, de landschapjes Bokai, Keka, Lole en Talae zijn tot één grooter landschap, de Karadjaän Ampat samengevoegd. De bevolking wordt ijverig, doch proceslustig genoemd. De Rotineezen zijn niet zoo sterk en gewillig als de Savoeneezen. Periodiek heerschte er epidemisch een ziekte, die op longontsteking geleek, doch sedert is herkend als malaria. Krachtig gebouwd zijn de Rotineezen niet en dit wordt o.a. geweten aan hun voeding, die voor een groot deel of vaak geheel uit palmsuiker bestaat. Velen hebben den Christelijken godsdienst aangenomen. Vele Rotineezen zoeken thans werk op Timor, terwijl menige Rotinees dienst nam bij de gewapende politie.

ROTI. Onderafdeeling der afdeeling Zuid Timor en Onderh. van de res. Timor, bestaande uit het gelijknamige eiland en de daaromheen gelegen kleinere eilandjes, onder het beheer van een Civ. Gezaghebber, te Mokdale gevestigd.

ROTI (STRAAT). 10 K.M. breede straat tusschen Roti en Timor met het daar beW. gelegen Sĕmaoe.

ROTINEESCH. Het Rotineesch wordt gesproken op het eiland Roti en door de Rotineesche kolonisten op Timor. De taal is verdeeld in verscheidene tongvallen, waarvan de verschillen grootendeels van phonetischen aard zijn; de dialecten van Dengka en Oe-nale wijken evenwel meer van de overige af. Het Rot. is ten nauwste verwant met het Timoreesch, iets verder staan de overige talen van Timor, enz., ook de Ambonsche tongvallen, de talen der Zuid-Wester-eilanden, het Soloreesch, enz. schijnen met het Rot. een zelfde groep te vormen. Door de zendelingen is thans ons letterschrift ingevoerd. Ofschoon van een eigenlijke letterkunde nog geen sprake is, zijn in den laatsten tijd meerdere verhalen, enz. door Rotineezen op schrift gebracht.

ROTSPELIKAAN. De rotspelikanen of Jan van Genten, fam. *Sulidae*, behooren evenals de Schollevaars tot de orde van de Steganopoden, gekenmerkt door het bezit van 4 teenen, die door zwemvliezen verbonden zijn. Het zijn echte zeevogels, die uitsluitend van visch leven.

ROUFFAER-RIVIER. Een der bronrivieren van de Mambĕramo. Zie aldaar.

ROUW. Zie OVERLIJDEN.

RUBBER. Zie CAOUTCHOUC.

RUMPHIUS (GEORG EVERHARD). Beroemd

Ambonsch natuuronderzoeker der 17e eeuw; de grondlegger van de wetenschappelijke kennis onzer O.-Indische bezittingen, vooral wat betreft de daar levende planten en dieren. Van zijn familienaam Rumpf is bijna uitsluitend de latijnsche vorm in gebruik.

Hij werd in 1628 geboren, het is onzeker waar, maar zijn opvoeding ontving hij te Hanau, waar zijn vader bouwmeester was. Na een avontuurlijke jeugd kwam hij in 1652 in Nederland met de bedoeling naar de koloniën te gaan.

Op 26 Dec. 1652 zeilde hij, bij de Comp. ingeschreven als de „adelborst Jeuriaen (als vertolking van het Duitsche Georg) Rumph van Hanau, met het jacht „Muyden" naar Indië, vertoefde kort te Batavia en werd al in 1653 naar Amboina gezonden; in 1655 werd hij daar tot vaandrig en „fabryck" (ingenieur) aangesteld. Aangezien Rumphius — het was in de dagen van De Vlaming — „tot de militaire chargie niet wel gehumeurt was", werd hij in 1657 in 't civiele overgeplaatst, als onderkoopman en hoofd van Larike, een vrij belangrijke post op de Z.W.kust van het schiereiland Hitoe. Waarschijnlijk is hij toen, of eenige jaren later, getrouwd met een meisje uit Ambon. Te Larike voldeed hij zóó goed, dat hij in het begin van 1662 bevorderd werd tot koopman en opperhoofd over de geheele kust van Hitoe, na dit ambt al van 1660 af provisioneel te hebben waargenomen; zijn woonplaats was toen natuurlijk te Hila, in het fort Amsterdam.

De betrekking van „koopman" op Hitoe heeft Rumphius tien jaren waargenomen, tot 1670, en hij schijnt vooral in die periode zijn uitnemende kennis der Indische natuur bijeengegaard te hebben. In het begin van genoemd jaar maakte hij zich op in het belang zijner studiën naar Batavia te vertrekken, toen hem in April de ramp overviel eener oogziekte (glaucoma simplex), die binnen weinige maanden in volslagen blindheid eindigde. Zoo was hij gedwongen het bestuur over de kust van Hitoe neder te leggen. Om zijne „langduyrige, goede en onopspraekelijke diensten", liet de Comp. hem rang en gage behouden onder benoeming tot een sedentair ambt te Ambon. Sedert leefde hij stil op de hoofdplaats. Als magistraatspersoon heeft hij tot op hoogen leeftijd velerlei belangrijke diensten bewezen, en dat zijn rijp oordeel en goede raadgevingen door de regeering op prijs gesteld werden, bewijzen de rapporten en adviezen, bepaaldelijk over vestingbouwkunde en landbouw, die van Rumphius' hand in de archieven berusten.

In zijn latere levensjaren heeft Rumphius een trouwe hulp gevonden in zijn zoon Paul August, die blijkbaar met volle toewijding aan zijns vaders studiën deel nam, hem „zijne oogen leende", en ook de oorspronkelijke teekeningen voor het Kruidboek ontwierp. Van dezen jongeren Rumphius weten wij anders weinig, ook heeft hij zijn vader slechts weinige jaren overleefd (gest. 1706).

Op 15 Juni 1702 is G. E. Rumphius te Ambon overleden in den ouderdom van 75 jaren. Op zijn verlangen werd hij begraven in een eigen „grafstede" buiten de stad. Dit graf schijnt later in vergetelheid geraakt te zijn. In 1824 heeft de Gouv.-Gen. van der Capellen, tijdens zijn verblijf in de Molukken, een eenvoudig gedenkteeken voor den grooten Ambonschen natuuronderzoeker laten oprichten ter plaatse, waar volgens de overlevering zijn woning en tuin was. In de herinnering der Inlanders leeft Rumphius voort door de verbeteringen, die hij in de sagoebereiding heeft aangebracht. In Nederland werd, bij de herleving der Indisch-botanische studiën na 1820, Rumphius o.a. gehuldigd in het kostbare plaatwerk Rumphia van C. L. Blume, en is sedert dien tijd in wetenschappelijke kringen het onderzoek zijner geschriften aan de orde gebleven. Ter gelegenheid van het feit, dat het op 15 Juni 1902 200 jaar geleden was, dat R. te Ambon overleed, werd op initiatief van het Koloniaal Museum te Haarlem een Rumphius-gedenkboek uitgegeven en een medaille geslagen. Tevens werd een Rumphius-fonds gesticht (na Greshoff's dood „Greshoff's Rumphius-fonds" genoemd), dat onderzoekingen in de Molukken kan steunen, publicaties die daarop betrekking hebben kan uitgeven, en een gouden medaille kan toekennen aan natuuronderzoekers, die zich groote verdiensten hebben verworven voor het onderzoek van den Ned. Ind. Archipel, in het bijzonder van het Oostelijk deel daarvan.

Het leven van Rumphius werd het uitvoerigst beschreven door P. A. Leupe, in een voortreffelijke archiefstudie, die door de Kon. Akad. (Nat. Verh. Dl XII) in 1871 is uitgegeven en die in 1902 door Prof. Heeres in het Rumphiusgedenkboek is bewerkt; voor de waardeering van Rumphius als natuurkundige is echter dit historisch geschrift onvoldoende.

Verreweg het belangrijkst is Rumphius' plantkundige arbeid, nl. zijn „Herbarium Amboinense", dat, als fundament der Indische botanie, steeds in één adem genoemd wordt met Van Rheede's beroemden „Hortus Malabaricus". Het verscheen in 1741—1750 te Amsterdam bij M. Uytwerf e. a., in zes folianten, onder den titel „Het Amboinsch Kruidboek (*Herbarium Amboinense*), dat is: Beschrijving van de meest bekende boomen, heesters, kruiden, land- en waterplanten, die men in Amboina en de omliggende eylanden vind, na hare gedaante, verscheide benamingen, aanqueking, en gebruik; mitsgaders van eenige insecten en gediertens. Voor 't meeste deel met de figuren daar toe behoorende. Alles met veel moeite en vlijt in veele jaaren vergadert; en beschreven in twaalf boeken door Georgius Everhardus Rumphius". Oorspronkelijk had ook Rumphius zijn boek in de taal der geleerden geschreven, doch later voor het praktisch gebruik in Indië het in het Nederlandsch overgebracht. De naam van zijn werk moet, ook volgens de voorrede (dd. Amboina 20 Sept. 1690), geenszins zóó opgevat worden als behandelde het geschrift alleen de planten van het kleine eiland Amboina en niet die van overig Indië, voor zooverre hem bekend, doch doelt alleen op de plaats van ontstaan van dit Kruidboek.

Het tweede groote werk, dat van Rumphius in druk verschenen is, is de bekende „Amboinsche Rariteitkamer, of eene beschrijving van allerhande schaalvisschen en schelpen, alsook sommige mineralen, gesteenten enz." Dit boek was door den schrijver bestemd als „trait d'union" tusschen zijn botanische en zoölogische geschriften, welke laatste nimmer aan het licht gekomen zijn, doch verminkt worden teruggevonden in Dl III van Valentijn.

RUN. Zie ROEN.

RUND, sapi, (MAL., SOEND., LAAG-JAV.); lĕmboe (MAL., HOOG-JAV.). De tamme runderen van den

Indischen Archipel stammen volgens Keller (Die Abstammung der ältesten Haustiere, Zürich 1902), evenals de Zeboe (*Bos indicus L.*) en alle andere tamme runderen van Zuid-Azië en Afrika, af van den bantĕng (zie aldaar).

Zie verder onder VEETEELT.

RUNDEREN (*Bovidae* of *Cavicornia*), familie der Herkauwers (zie aldaar), gekenmerkt door het bezit van hoorns, die in tegenstelling met het geheel beenige gewei der herten een uit hoorn bestaande scheede hebben.

Zie KAMBING OETAN, ANOEANG, BANTĔNG, KARBOUW, RUND, SCHAAP.

RUNDERPEST. Zie VEEPEST.

RUTA CHALAPENSIS L. Fam. *Rutaceae*. Wijnruit (NED.), Aroeda (MAL.), Godong minggoe (JAV.), Inggoe (SOEND.). Een kruidachtige plant met sterk riekende samengestelde bladeren. De var. *angustifolia*, afkomstig uit Z.-Europa en N.-Afrika, wordt op Java vaak in tuinen gekweekt. De bladeren zijn een bekend inlandsch geneesmiddel tegen velerlei kwalen.

RIJKSBESTIERDER. Naam van den hoogen inlandschen ambtenaar, die in tal van zelfbesturende landschappen de rechterhand is of was van den vorst.

RIJKSGROOTEN. Op Zuid-Celebes en in Makassaarsche of Boegineesche rijkjes daarbuiten vormen de lands- of rijksgrooten (opoe, toerĕli, enz.) met den vorst een rijksraad of hadat (zie ADAT); de rijksgrooten zijn er de hoofden van die ornamentschappen of ornamentschappenbonden, welke er te zamen een inlandsch rijk vormen, de vorst is er slechts de eerste onder gelijken, en de rijksgrooten zijn er dikwijls tevens kiesheeren of palili. In de Maleische zelfbesturende landschappen ter Oostkust van Sumatra en elders daarentegen heeft men wel rijksgrooten (orang bĕsar), doch dezen zijn aldaar geen gelijken maar minderen van den vorst, en de rijksraad (kĕrapatan) staat er den vorst slechts als adviseur ter zijde; de rijksgrooten houden hier veelal het midden tusschen vazalvorstjes en provinciehoofden van den vorst. De rijksraden in de Vorstenlanden dagteekenen als vaste en georganiseerde instelling van het begin dezer eeuw, zijn een schepping van onzen invloed, en hebben dezelfde adviseerende functie als in de Maleische landschappen. Door ons ingrijpen in de inheemsche rechtspraak is de rijksraad, ook daar waar hij vroeger slechts adviseur des vorsten was, tot een zelfstandige rechtbank geworden met de rijksgrooten als leden; te dien aanzien staan kĕrapatans en hadats dus thans gelijk. Het gouvernement gaat veelal den rijksraad als bestuurscollege tegen.

RIJKSKAS. Naam, dien men in de Vorstenlanden pleegt te geven aan wat elders landschapskas (zie aldaar) heet.

RIJKSRAAD. Zie RIJKSGROOTEN.

RIJKSSIERADEN, AMBTSSIERADEN, ORNAMENTEN. Aldus noemt men voorwerpen, welke bij vorsten of aanzienlijke hoofden eerbiedig bewaard worden, en hetzij tegelijk met de voorouderlijke macht op hen vererfd zijn, hetzij de ware dragers zijn van geheimzinnige voorouderlijke krachten, welke de vorst en het hoofd slechts geniet, omdat en zoolang hij het rijkssieraad onder zich heeft. Tot symbool (gelijk onze koninklijke kroon) of tot tooisel (gelijk de burgemeesterlijke ambtsketting in Nederland) zijn zij nog nergens in Indonesië afgedaald. Bij de Makassaren en Boegineezen van Zuid-Celebes heeft het rijkssieraad een veel centraler en zelfstandiger beteekenis dan bij de overige volken van Indië; misschien wijst dit zelfs op een ouderen of anderen religieuzen achtergrond (dynamistisch, in pl. van animistisch).

Bij de meeste volken van Indonesië maken de rijkssieraden een onderdeel uit — en wel het belangrijkste — van de poesaka's, de door zielen van afgestorvenen bewoonde, en met bijzonderen eerbied behandelde erfstukken. Ook deze poesaka's, die de erfstukken van den vorst zijn, en door een vroegeren vorst gebruikt of, als lichaamsdeelen e. d., van hem afkomstig zijn en nu door zijn ziel worden bewoond, beschouwt men als de machtige raadgevers van den tegenwoordigen regeerder. Evenals de vereering van gewone poesaka's is alsdan ook die van de rijkssieraden een uitvloeisel van animisme (vgl. POESAKA en HEIDENDOM). Terwijl echter op Zuid-Celebes de rijkssieraden der opperrijken dikwijls zulke erfstukken van voorvaderlijke hemelingen of toemanoeroengs zijn, geldt dit aldaar lang niet voor alle ornamenten.

In het Maleisch worden de rijkssieraden kabĕsaran, van bĕsar, groot, genoemd, hetgeen dus zeggen wil: „grootheid, staatsie".

Op Java dragen de rijks- of ambtskleinoodiën den naam van oepåtjårå, de afzonderlijke voorwerpen hebben meestal een eigennaam en worden, vooral in de Vorstenlanden, steeds met „kjai", heer, aangesproken.

Op Celebes en in Makassaarsche of Boegineesche rijken overzee (op Soembawa enz.) worden de vorstelijke poesaka's door de Makassaren kalompowang, door de Boegineezen aradjăng genaamd, (beide van gelijke beteekenis als het kabĕsaran der Maleiers, daar de stamwoorden lompo en radja „groot" beteekenen); een andere algemeene naam dezer rijkskleinoodiën is gaoekang. In deze landen voornamelijk worden de rijkssieraden door de Europeanen ornamenten genoemd. Het ornament op Zuid-Celebes geldt als bezitter van domeingronden en van slaven. Bij Makassaren en Boegineezen is de eerbied voor de ornamenten zoo groot, dat usurpators steeds vóór alles trachtten ze in handen te krijgen, terwijl aan den anderen kant dikwijls alleen het vertoonen van de geëerde voorwerpen voldoende was om oproer te dempen en verzet te breken. Ter eere van het ornament moest of moet het ornamentschapshoofd eens per jaar een buffel slachten. Ook krijgen de ornamenten er zeer veel offers van de onderdanen van den vorst.

De voorwerpen, die rijks-ambtssieraden kunnen zijn, loopen in aard zeer uiteen, en zijn in het oog van Westerlingen dikwijls vodden en prullen. Men vindt er onder allerlei wapens, verder kleedingstukken, waarvan men verhaalt dat zij alleen den wettigen vorst passen, sirihdoozen, kwispedoors, aarden en metalen potten, gouden beelden, die mythologische wezens voorstellen, zooals o. a. in Djokjakarta, Soerakarta en Bantam; vlaggen met vreemdsoortige figuren; wonderlijk gevormde of gekleurde brokken steen of hout, zooals de gaoekang's op Zuid-Celebes; wonderdadige vruchten (Zuid-Celebes), enz.

RIJST. I n l e i d i n g, N a a m e n G e s c h i e d e n i s. Men kan aannemen, dat bij ongeveer een derde van het geheele menschelijke

geslacht rijst een belangrijk deel van de voeding uitmaakt, terwijl zij op vele plaatsen, zooals o.a. op Java, zelfs het hoofdvoedsel bij uitnemendheid is.

Reeds in de vroegste historische tijden is rijst als voedingsmiddel bekend geweest. De oudste berichten dienaangaande zijn afkomstig van China. Wat Nederlandsch-Indië aangaat, zoo heeft men wel gemeend, dat de rijstbouw daar, althans op Java en Bali, door de Hindoes is ingevoerd en de oorspronkelijke bevolking zich hoofdzakelijk met gierst (djawawoet) voedde, maar dit schijnt niet juist te zijn, en ook in Ned.-Indië was de rijstbouw reeds eeuwen vóór Chr. geb. bekend. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat de eerste bewoners van Maleische origine, die zich op de eilanden van den Indischen Archipel vestigden, met den rijstbouw bekend waren en dat speciaal op Java de sawahbouw bereids vóór de komst der Hindoes bestond. De juistheid van deze conclusie volgt o. a. daaruit, dat de verschillende benamingen, bij de rijstcultuur in gebruik, geen van alle op Sanskritische afkomst wijzen, hetgeen wel het geval zou zijn, wanneer deze van Hindoe-origine waren.

De belangrijkste van deze benamingen zijn: voor de te veld staande rijst en voor de geoogste halmen padi (MAL.), pari (JAV.) of parè (SOEND.), voor rijst in den bolster gabah (JAV., SOEND.), ontbolsterde, dus geschikt voor het gebruik bĕras (MAL., JAV.), en gekookte nasi (MAL.). Daarvan komen padi en bĕras in alle Maleische talen voor. Voor alle stadiën van ontwikkeling bestaan afzonderlijke namen. Het Maleisch en Javaansch zijn in dit opzicht zeer rijk.

Het is intusschen aan te nemen dat de meerdere beschaving der Hindoes veel invloed heeft gehad op de ontwikkeling der natte-rijstcultuur op Java.

Van Z.-Azië verspreidde zich de rijst over Arabië naar Egypte en N.-Afrika, terwijl de cultuur van daar in Sicilië en door de Mooren in Spanje werd ingevoerd. In N.-Italië heet de invoering door de legers van Karel V in de eerste helft van de 16e eeuw te hebben plaats gehad.

In Amerika is de cultuur van rijst, naar het schijnt, begonnen tegen de helft van de 17e eeuw onder den gouverneur van Virginia William Barkeley.

Het blijkt dus, dat de rijstbouw zich van Azië uit naar het Westen heeft verbreid.

P l a n t k u n d i g e   b ij z o n d e r h e d e n, Evenals de andere granen behoort de rijst tot de familie der *Gramineae* en volgens de indeeling van Häckel, voorkomende in „Die natürlichen Pflanzenfamilien", door A. Engler und K. Prantl, 2e deel, tot de groep der *Oryzeae* en het het geslacht *Oryza*. Van dit geslacht zijn een zestal soorten bekend, waarvan de rijst de eenige soort is, die gekweekt wordt. Door Linnaeus is deze *Oryza sativa* genoemd.

V a r i ë t e i t e n, I n d e e l i n g. Als bijzondere rijstsoorten worden door sommigen genoemd: *Oryza glutinosa* of kleefrijst, *Oryza montana* (bergrijst) en *Oryza praecox* (vroegrijpend). Wetenschappelijk heeft deze verdeeling echter niet veel beteekenis.

Oryza montana is hetzelfde als wat de Javaan noemt pari gågå of pari tĕgal en elders padi ladang of parè hoema wordt geheeten.

De *Oryza praecox* heet op Java pari géndjah, waarbij géndjah de algemeene uitdrukking is voor een vroegrijpend gewas, speciaal in de Soendalanden parè hawara.

De *Oryza glutinosa* is gekarakteriseerd door de van gewone rijst afwijkende eigenschappen van het zetmeel der vrucht, maar *Oryza montana* en *Oryza praecox* zijn botanisch en chemisch niet te onderscheiden van *Oryza sativa*. Men moet deze beschouwen als bepaalde vormen van *Oryza sativa*, die langzamerhand door de cultuur en misschien ook door toevallige variatie zijn ontstaan. Een scherpe afscheiding tusschen vroegen laatrijpende rijst bestaat niet. Tegenover de pari géndjah staat op Java de pari dalĕm (in de Soendalanden leuir), gewone sawahrijst, tusschenin de pari tĕngahan. De laatst rijpende noemt men wel pari djĕro.

Een scherpe afscheiding tusschen bergrijst en sawahrijst bestaat evenmin, al is de overgang wellicht iets minder geleidelijk dan tusschen vroegrijpende en laatrijpende.

Het aantal variëteiten, zoowel van gewone padi als van kĕtan, is zeer groot en die der cultuurvormen van dezelfde variëteit eveneens. Op Java en verder in Ned.-Indië is dezelfde vorm of variëteit dikwijls onder de meest verschillende namen bekend, of wel zijn dat verschillende variëteiten onder denzelfden naam, hetgeen tot verwarring kan aanleiding geven.

C u l t u u r   v a n   d e   r ij s t. I. G r o e i v o o r w a a r d e n, Z a a d k e u z e. De behoefte aan water is bij de rijst veel grooter dan bij andere granen, hoewel zeer verschillend bij de groepen bergrijst (p a r i g å g å) en natte rijst (p a r i s a w a h), al zijn deze ook niet, zooals onder Variëteiten is opgemerkt, als afzonderlijke soorten aantemerken. De bergrijst is in de eerste plaats daar van beteekenis, waar de middelen voor kunstmatige besproeiing ontbreken, en verder op die plaatsen, waar geen *voldoend* irrigatiewater voor padi sawah aanwezig is.

Sawahrijst, waarvan dus vroegrijpende en laatrijpende (g é n d j a h e n d a l ĕ m) verbouwd wordt, groeit niet alleen op kunstmatig van water voorzien terrein, maar ook op laaggelegen gronden, waar door natuurlijken toevoer de grond steeds drassig blijft. Stilstaand water is echter veel minder goed dan zacht stroomend water, dat lucht in den grond brengt.

Alle gronden, die niet te arm zijn voor een andere cultuur, kunnen ook voor de rijstcultuur gebruikt worden, mits voldoende water door regen of irrigatie aanwezig is. De rijst stelt dus geen hooge eischen aan de grondgesteldheid.

Van veel invloed op den groei der rijst is het gebruik van goed gesorteerd zaaizaad, alles van dezelfde variëteit, dus ook op denzelfden tijd rijpende. Voor zaad zijn zooveel mogelijk de zwaarste, volkomen ontwikkelde, harde korrels, die het meest de karakteristieke eigenschappen der soort bezitten, te gebruiken.

II. C u l t u u r v a n r ij s t i n N e d.-I n d i ë. Men kan in Indië twee hoofdvormen van rijstcultuur onderscheiden, namelijk 1°. de cultuur op onbewaterbare gronden, die meestal tijdelijk daarvoor gebezigd worden en niet geterrasseerd zijn, de zoogenaamde g å g å (JAV.) of l a d a n g (MAL.) of h o e m a (SOEND.) en waarop de als bergrijst (p a r i g å g å enz.) boven reeds genoemde cultuurvorm van *Oryza sativa* geteeld wordt, en 2°. de cultuur op bewaterbare

gronden of geterrasseerde gronden, waarop het regenwater door walletjes wordt teruggehouden, de algemeen bekende sawahs. Op die gronden wordt als regel de gewone natte rijst (p a r i s a w a h) geteeld, maar somtijds, wanneer gebrek aan water de cultuur van den gewonen vorm onzeker maakt, ook wel bergrijst (g â g â).

De blijvende, onbewaterbare gronden, de zoogenaamde tegalgronden, t ĕ g a l a n of t i p a r[1]) (SOEND.), die voor allerlei cultures worden gebruikt, dienen somtijds ook voor de cultuur van rijst, in dit geval bergrijst. In hoofdzaak geschiedt dan de cultuur op dezelfde wijze als op de gâgâ's. Dit is ook het geval met de cultuur van rijst in Deli, waar deze door de Maleische bevolking na tabak op de gronden der Europeesche ondernemers geteeld wordt. Dit is een soort ladangbouw.

A. *Gâgâ- of ladangbouw.* — Deze wijze van rijstbouw kwam op Java vroeger veel algemeener voor dan tegenwoordig. In vele streken der Buitenbezittingen evenwel is de ladangbouw nog meer in gebruik dan de sawahbouw.

B. *Sawahbouw.* — *a.* Op Java. Meer in overeenstemming met de groeivoorwaarden van de rijstplant en daarom meestal een grooter en beter product opleverend is de cultuur van rijst op sawah's, de op Java bijna uitsluitende vorm van rijstcultuur en die voor de wereldproductie van zeer veel grooter beteekenis is dan die op droge terreinen.

Zoowel de sawah's, die van den regen afhankelijk zijn, als de overige zijn op geterrasseerd terrein aangelegd. In het eerste geval is het uitsluitend versch gevallen regenwater, dat voor bevloeiing dient, terwijl bij sawah's, van levend water voorzien, het bevloeiingswater afkomstig is van bergstroompjes of rivieren (kali's) en bronnen, ten deele ook van versch gevallen regen. In beide gevallen zijn de geterrasseerde gronden door dijkjes (galĕngans) in vakken (pètak, kotak) verdeeld, waarbij de dijkjes dienen om het water tegen te houden.

De van regen afhankelijk sawah's kunnen uit den aard der zaak alleen in den regenmoesson voor de cultuur van sawahrijst gebezigd worden.

Volgens het Koloniaal Verslag van 1916 bestonden, buiten de particuliere landerijen, de 3.400.621 bouws sawahgronden op Java en Madoera in 1915 uit 2.270.915 bouws sawah levend water voorzien, 1.051.205 bouws sawah van regen afhankelijk en 78.501 bouws moerassawah terwijl nog bovendien 2.340.885 bouws tĕgalvelden in cultuur waren. Volgens Kol. Verslag 1917 werden eind 1916 op Java en Madoera met inbegrip der Vorstenlanden voor de rijstteelt totaal 4.575.945 b. gebruikt; als sawahs waren onder de ploeg 4.045.021 b.

C u l t u u r o p s a w a h ' s. In den regel wordt op Java op de sawahgronden bij uitsluitend inlandsche exploitatie éénmaal per jaar rijst geteeld, in hoofdzaak gedurende den Westmoesson. In den Oostmoesson teelt men dan, wanneer dit niet op van regen afhankelijke sawah's onmogelijk is, een minder water eischend tweede gewas (pålåwidjå) als katélå pohoeng (*Cassave*), djagoeng (*Maïs*), tèrong (*Solanum*-soorten), lombok (Spaansche peper), timoen (komkommer), widjèn (*Sesamum indicum*) en verschillende katjangsoorten en knolgewassen. Waar veel water beschikbaar is, tracht men echter gewoonlijk tweemaal per jaar rijst te telen, wat in dit geval dan voordeeliger is dan éénmaal padi en verder een droog gewas. De Oostmoessonaanplant heet dan pari gadoe en in overeenstemming daarmede spreekt men van sawah gadoe. Wanneer bij uitsluitend inlandsche cultuur éénmaal per jaar padi geteeld wordt, begint men gewoonlijk ongeveer October, dus tegen den regentijd, de gronden voor de cultuur gereed te maken.

De eerste werkzaamheden bestaan in het herstellen van doorgebroken of beschadigde of ook wel in het opbreken en elders oprichten van stuwdammen of waar dit niet noodig is, in het uitdiepen en zuiveren der irrigatieleidingen. Wanneer dit geschied is, zal gewoonlijk begonnen worden met eerst de zaadbeddingen (pawinihan) in gereedheid te brengen. Op Java wordt namelijk slechts bij uitzondering de rijst direct op het veld uitgezaaid (s a w o e r), maar meestal een aanplant gemaakt door jonge plantjes (b i b i t) van kweekbeddingen over te planten.

De uitgestrektheid der kweekbedden bedraagt ± 30 □ R. roeden voor één bouw en de hoeveelheid zaadpadi gewoonlijk van 50 tot 100 kati's per bouw.

Het uitzaaien geschiedt of door de geheele pluimen, met de steeltjes in den modder vastgedrukt en met de zijtakjes min of meer uitgespreid, uit te leggen (o e r i t a n) of door de enkele korrels (g a b a h) gelijkmatig uit te zaaien (s ĕ b a r a n).

Ongeveer 35 tot 50 dagen na het uitzaaien kan in het laagland gewoonlijk met overplanten op het inmiddels daartoe door onder water zetten, ploegen of met de patjoel bewerken, en eggen gereed gemaakte veld worden begonnen.

Voor dit doel wordt eerst de noodige hoeveelheid bibit, die een lengte heeft bereikt van 20 tot 30 c.M., uitgetrokken, in bossen gebonden, gewoonlijk met de arit getopt, en over het natte veld ter planting verdeeld, hetgeen door mannen geschiedt. Het planten zelf geschiedt in den regel door vrouwen, ten deele familieleden van den eigenaar of rechthebbenden.

Eerst 2 tot 4 dagen na het planten wordt nieuw water op de sawahs gegeven, uit vrees, dat anders de nog niet vaststaande plantjes losspoelen. Men laat dit dan zeer langzaam toevloeien.

Het veld vereischt steeds oplettendheid. Het water moet telkens, wanneer daarop schuim te voorschijn komt, ververscht worden. Wanneer de uitstoeling (g o e n d â) heeft plaats gehad, behoeft men niet meer zoo voorzichtig met het water te zijn, maar wanneer de padi in de aren schiet, moet weer ruim water worden gegeven.

Hoewel daaraan volstrekt niet de hand wordt gehouden, kan men rekenen, dat tweemaal gewied behoort te worden, voor welk doel sommigen het veld eerst laten droogloopen. Gewoonlijk geschiedt het vrij zorgeloos.

Men kan rekenen, dat de pari dalĕm in het laagland 5 tot 6 maanden na het uitplanten rijp is en de gendjah 1 tot $1^1/_2$ maand vroeger. Bij

[1]) De Bie noemt „tipars" ontginningen voor den drogen rijstbouw, aangelegd op gronden, welke de Soendanees „tĕgal" noemt, dus op terrein, dat te voren niet met zwaar bosch bedekt is geweest. De tĕgalan van M.-Java zou dus niet identiek zijn met de tipar van de Soendalanden.

zeer zorgvuldige cultuur en ruime beschikking over irrigatiewater kan de groeitijd ongeveer een maand worden bekort.

Voor de verschillende groeiperioden van de padi, zoowel vóór en na het uitzaaien op de kweekbedden als van het overplanten tot het rijp zijn, heeft de Javaan verschillende uitdrukkingen. Men vindt deze vermeld in de geschriften van Dr. Sollewijn Gelpke en die van L. Th. Mayer.

Ongeveer tegen den tijd dat de bloei begint worden wachthuisjes van bamboe (g o e b o e g of r a n g g o n) in de velden opgericht om van daaruit de padi te kunnen bewaken.

Aan het oogsten, dat meest door vrouwen wordt gedaan, nemen in de eerste plaats deel allen, die mede hebben geplant, maar daarvoor geen betaling hebben genoten. Dit oogsten geschiedt halm voor halm. Het daarvoor gebruikt wordende mesje van eigenaardige constructie heet a n i-a n i, in de Soendalanden è t è m.

Bij droog weer wordt het gewas op het veld bosgewijze gedroogd, maar bij nat weer naar huis gebracht en daar onder een afdak gedroogd. Het drogen kan tot zelfs een maand duren.

Zoodra de padi goed droog is, wordt zij opnieuw saamgebonden tot bossen, die men algemeen g è d è n g s noemt. De oogst wordt dan naar de padi-schuur (l o e m b o e n g JAV., leuit, SOEND.) overgebracht en daarin opgestapeld om later (volgens de adat na 40 dagen) tot bĕras te worden verwerkt.

Bij de rijstcultuur hebben op Java, evenals elders in Ned.-Indië, verschillende ceremoniën en formaliteiten plaats, waarvan de Javaan het welslagen van de cultuur voor een groot deel afhankelijk stelt en die ten deele in verband staan met de legende aangaande het ontstaan van de padi. De doekoen-sawah is in deze de deskundige raadsman van de desa. Bij zijn adviezen en voorspellingen beroept hij zich op de voorschriften door Déwi Sri, de echtgenoote van Wisnoe en de patrones van den landbouw op Java, gegeven, ook wel op die van Batara Goeroe, den opperste der goden, een en ander in verband staande met den vroegeren godsdienst van den Javaan.

b. Sawahbouw in de Buitenbezittingen. Als regel kan men aannemen, dat in de Buitenbezittingen de sawahbouw op lageren trap staat dan op Java. Er zijn echter uitzonderingen, en wel in de eerste plaats Bali, waar de sawahcultuur zeer hoog staat; zie het art. van F. A. Liefrinck, in Ind. Gids, 8e jaarg. en BALI in deze Encycl. Voorts is te vermelden de sawahcultuur in de Pad. Bovenlanden, in de Bataklanden, en op Atjèh, o. a. in de Pidië-vallei, terwijl men op Borneo sawahbouw vooral vindt in de kuststreken, zoowel bij Dajaks als bij gewone Maleiers.

Bij een vergelijking tusschen den sawahbouw op Java en dien in de Buitenbezittingen komt men tot de conclusie, dat, daargelaten de in het algemeen op Java zorgvuldiger uitvoering, in de verschillende deelen van den Oost-Indischen Archipel principieel hetzelfde wordt gedaan. De verschillen, hoe talrijk ook, betreffen meer de onderdeelen. Het oogsten met den sikkel, zooals dit op Sumatra meer gedaan wordt dan met het rijstmesje, en dat men op Java nooit doet, zou men een verschil van eenige beteekenis kunnen noemen.

Z i e k t e n e n P l a g e n v a n d e R ij s t. De meest algemeene ziekte in het rijstgewas heet op Java åmå mĕntèk of åmå ba'mbang (åmå= plaag; mĕntèk = booze geest). Van Breda de Haan toonde aan, dat de primaire oorzaak gezocht moet worden in aanvallen van aaltjes, behoorende tot het geslacht Tylenchus. Een andere plaag is de åmå wĕrĕng (JAV.), veroorzaakt door aanvallen van kleine Halfvleugelige insecten, en wel eenige vertegenwoordigers der *Cicadellidae* en *Delphaciane*, waarvan de larven de bladscheeden aanzuigen en deze dientengevolge dooden. Een andere vertegenwoordiger der Halfvleugeligen, de walang sangit (JAV.) (*Leptocorisa Acuta*, Thumb.) zuigt de bloempjes en jonge vruchtjes van de rijstpluim aan om zich met hun sap te voeden. Ten slotte boort de rups van *Schoenobius Bipunctifer*, Volk. zich in den stengel van boven naar beneden, hetgeen den groei belemmert en zelfs dikwerf de plant doodt. De schade, die door deze rups wordt aangericht, kan soms zeer belangrijk zijn. Evenals bij andere granen kunnen muizen of ratten (tikoes) ook aan de rijst veel schade veroorzaken.

Op plaatsen, waar die nog voorkomen, kunnen wilde varkens (tjèlèng, JAV.) schadelijk zijn, terwijl losloopend vee het gewas kan benadeelen. Op Sumatra ook nog olifanten en herten. Aanmerkelijk meer schade wordt aangericht door zwermen rijstetende vogels, die op het rijpende gewas neerstrijken. Vooral *Amadina oryzavora*, de zoogenaamde gĕlatiks, kunnen zeer hinderlijk zijn. In de opgeschuurde padi kunnen schadelijk worden de klander, *Calandra oryza*, een snuitkevertje en ook andere kevers.

D o r s c h e n e n p e l l e n v a n d e r ij s t. Dorschen en pellen geschiedt op Java gewoonlijk in één operatie, althans direct na elkaar, beide bewerkingen in een uitgehold houten blok met één of twee uithollingen, door stampen[1]) met een langen, houten, ronden stok ,aloe genaamd. Gewoonlijk dient een groot langwerpig blok (lĕsoeng) om de gabah uit te dorschen en gelijktijdig het grootste deel der kafjes te verwijderen en heeft dan het afwerken, dus volledige pellen, waarbij ook het zilvervlies (pericarp + aleuronlaag) verwijderd wordt, in een tweede kleiner vierkant blok met ronde uitholling (loempang) plaats. Dit stampen geschiedt door vrouwen en jonge meisjes, en ook hierbij worden zekere formaliteiten in acht genomen, als bijv. het op bepaalde wijze hanteeren der stampers.

B e m o e i i n g e n v a n h e t N e d e r l a n d s c h I n d i s c h e G o u v e r n e m e n t m e t d e r ij s t c u l t u u r. Behalve door het maken en in stand houden van uitgebreide irigatiewerken tracht de regeering ook nog den voor de inlandsche bevolking zoo bij uitstek belangrijken sawah-bouw te bevorderen en te verbeteren door het aanleggen van demonstratievelden, het selecteeren van verbeterd zaaizaad, het nemen van cultuurproeven, het bestrijden van ziekten, het uitloven van premiën tot bestrijding van schadelijk gedierte, enz.

V o e d i n g s w a a r d e, G e b r u i k. Rijst is het graan, dat het meest als voedsel voor

[1]) In Atjèh wordt de stamper wel door middel van een wip bewogen.

den mensch wordt gebruikt. Voor millioenen is het zelfs de bijna uitsluitende voeding, ongeveer zooals in Nederland bij de mingegoede arbeidersbevolking brood en aardappelen bij elkaar. Toch is de voedingswaarde betrekkelijk niet hoog en moeten daarom zeer groote hoeveelheden gebruikt worden om aan de behoeften van het lichaam aan verteerbaar eiwit en ten deele ook aan vet te voldoen. In werkelijkheid worden ook door de rijstetende bevolking van Indië en China groote hoeveelheden gegeten.

Stelt men het gehalte van watervrije rijst (bĕras) op 9.1 % eiwit, 1.0 % vet en 88.0 % koolhydraten, zoo kan men de aardappelen ongeveer stellen op 7.9 % eiwit, 0.6 % vet en 84.0 % koolhydraten en tarwemeel op 13.5 % eiwit, 1.8 % vet en 82.7 % koolhydraten. De verteerbaarheid bij rijst werd voor eiwit, vet en koolhydraten respectievelijk gevonden (König, Die menschlichen Nahrungs-und Genussmittel) 79.6 %, 92.9 % en 99.1 %, bij aardappelen 67.9 %, 96.3 % en 92.4 %, bij wittebrood 74.3 %, vet niet bepaald en 98.0 %. Deze cijfers zijn gevonden bij vergelijkende proeven, waarbij deze voedingsmiddelen uitsluitend werden toegediend. Gemengd met ander voedsel zouden de cijfers wellicht iets anders geweest zijn.

Volgens bovenstaande cijfers is het gehalte aan voedende bestanddeelen bij rijst iets hooger dan bij aardappelen, maar minder dan bij tarwemeel.

Wat verteerbaarheid betreft (de geringe hoeveelheid vet legt hierbij geen gewicht in de schaal) wint de rijst het echter, ook van het wittebrood.

Om gewone rijst voor het gebruik gereed te maken wordt deze op Java gaar gestoomd. Dit geschiedt in een trechtervormig, bamboezen mandje, koekoesan genaamd, geplaatst in den hals van een koperen ketel, den zoogenaamden dandang. Somtijds wordt echter de rijst eenvoudig in een aarden pot gekookt, wat echter het bezwaar heeft, dat zij licht aanbakt, hetgeen bij het stoomen in een koekoesan niet mogelijk is. De rijst wordt opgedischt in een zoogenaamde tjĕting, een open, eenigszins eng toeloopend mandje van fijn gevlochten bamboe.

De korrels van de kleefrijst (kĕtan) verliezen bij het koken in water hun vorm en worden kleverig. Men maakt er eene soort brij (boeboer) van of gebruikt ze voor het maken van gebak.

De uitvoer van gepelde rijst uit Java en Madoera bedroeg in 1916 ruim 9.812.619 K.G., van de Buitenbezittingen: 173.774 K.G. gepelde, 5.759.391 K.G. ongepelde; de invoer in Java en Madoera: 390.661.584 K.G. gepelde in de Buitenbezittingen 301.207.278 K.G. gepelde en 945.313 K.G. ongepelde.

RIJSTTAFEL. De rijst vormt bij de mingegoede Europeanen in Indië doorgaans, evenals bij de Inlanders, de hoofdspijs der drie dagelijksche maaltijden; terwijl ze in het huisgezin der gegoede Europeanen als regel althans voor één maaltijd, n.l.dien omstreeks het middaguur, ook den hoofdschotel uitmaakt.

Is nu zulk een dagelijksch rijstmaal bij den gewonen Inlander en den armen Europeaan hoogst eenvoudig, wijl de rijst daarbij slechts gekruid wordt door wat Spaansche peper, een gedroogd of gebakken vischje, een stukje gedroogd vleesch of eenige saus uit kerrie of groenten gekookt (lodèh), zoo is daarentegen bij den meergegoeden Inlander en Europeaan deze rijstmaaltijd door de zeer talrijke en afwisselende bijgerechten, welke daarbij worden opgediend, een rijk voorziene disch geworden; er komen n.l. bij: sausen, groentesausen (sajoeran) vleeschschotels (kip, rund- en varkensvleesch) zee- en riviervisch, garnalen, eierspijzen, en een geheele reeks van z.g. sambalans van den meest verschillenden aard, waarvan de Spaansche peper, kokosnoot en ook soya en trasi (ook een produkt van visch, vrij onwelriekend doch wegens den smaak onontbeerlijk) een bestanddeel uitmaken. Bij goede keuze en toebereiding is de hier beschreven rijsttafel een disch, waaraan de nieuw aangekomene zich spoedig gewent en welke hij weldra als bijzonder smakelijk waardeert, zoodat feitelijk de rijsttafel het hoofdmaal in Indië is. Buiten Ned.-Indië schijnt door den Europeaan van de rijsttafel minder werk gemaakt te worden; vooral is dit het geval in Britsch-Indië. Zie ook bij VOEDINGSMIDDELEN.

RIJSTVOGEL. Zie WEVERVOGEL.

RIJSWIJK. Zuidelijke wijk van Batavia, niet haar naam ontleenend aan het bij 's Gravenhage gelegen plaatsje, maar aan een aldus geheeten fortje, dat in 1656 werd opgetrokken in de „rijsvelden".

S.

SAÄDANG. Rivier op Celebes, zie pag. 96, kol. 1.

SABAN, d. i. de 8e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN. A.

SABANG. Een tot de afdeeling Groot-Atjèh behoorende onderafdeeling, bestaande uit het eiland Wè met eenige miniatuur-eilandjes, waaronder Rondo, en bestuurd door een civiel-gezaghebber met standplaats Sabang, de vrijhaven aan de bekende Sabangbaai. Het ressort telde einde 1915: 1042 Atjèhers, 2107 andere Inlanders, 1297 Chineezen, 330 andere Vreemde Oosterlingen, en 129 Europeanen. De Atjèhers hier zijn hoofdzakelijk herkomstig uit de XXVI Moekims van Groot-Atjèh. Zij leven van ladangrijstbouw, klapper- en pepercultuur. In later jaren is ook veel ficus aangeplant. Poelò Wè is zeer bergachtig, maar de hoogste top: de G. Leumò Maté, is slechts 688 M. Dat gebergte is grootendeels door oerwoud overdekt. Er zijn twee groote baaien: die van Balòhan in het Zuiden, en die van Sabang en Pria Laëöt aan de Noordzij. Den 18en Mei 1893 werd onze vlag geheschen te Sabang, dat de standplaats werd van een bestuursambtenaar met militaire bezetting. Sedert 1895 werd Sabang kolenstation. In 1897 werd het telegrafisch aangesloten. In 1898 kreeg het een 2800-tons dok. En in 1903 werd er een handelsstation geopend en kwam het in directe mailverbinding met Nederland. De Sabangbaai is een prachtige natuurlijke

haven. De ingang is 750 M. breed en kan dag en nacht zonder hulp van loodsen worden in- en uitgevaren. In de ruime ankerplaats van 900 × 1500 M. kunnen 25 groote booten veilig ten anker komen, zonder elkaar te hinderen. Aan den kolensteiger is plaats voor vijf groote oceaanstoomers. Schepen kunnen te allen tijde aanleggen, 1400 ton en meer bunkeren en water innemen. Laden en lossen geschiedt met 5 electrische transporteurs, aan land, en elevators en groote grijpmachines te water. Scheepvaartverkeer en kolendebiet namen tot aan het uitbreken van den oorlog steeds toe. Sabang werd in 1915 aangedaan door 97 Oorlogs- en Gouv. schepen, en 768 koopvaardijschepen; in 1913 waren die cijfers resp. nog 111 en 1.071. Zie voorts HAVENWERKEN pag. 184 en WÈ.

SABANGBAAI. Zie SABANG.

SACCHARUM OFFICINALUM. Zie SUIKER.

SACCHARUM SPONTANEUM L. Fam. Grassen. Gĕlagah (MAL.), Glagah (JAV.). Eurih gĕdè (SOEND.). Een hoog gras, veel op suikerriet gelijkend en daarom ook wel wild suikerriet genoemd, doch smaller van blad. Het groeit met alang-alang op opengekapte terreinen en dorre gronden, b.v. op door vulkanische uitbarstingen tijdelijk van plantengroei beroofde terreinen. Door zijn hoogte en scherpe bladeren is het zeer hinderlijk voor het verkeer. De jonge bladeren worden graag door het vee gegeten en ook wel als groente genuttigd. De bladeren dienen voor het dekken van huizen.

SA'DANSCHE TALEN. De Sa'dansche taalgroep ligt voor een groot deel in het stroomgebied van de Sa'dan(g), een der grootste rivieren van Celebes. In het Z.lijk deel, in de landschappen die samen Masènrèmpoeloe genoemd worden, nadert de taal meer tot het Boegineesch. Het Sa'dansch, naar de ontkenning *tae'* genoemd wordt gesproken in de landschappen Masamba, Rongkong, Kanandede, Rante Pao, Makale en verder door de volgende volksstammen ten W. van het op de taalkaart van Celebes (1914) aangeduide gebied: To Maki of Mangki, To Arale, To Mambië, To Taboelahan, To Ranté Boelawan, To Mantanga, To Mamasa en To Mĕlabo. De grenstalen van het gebied der Sa'dansche groep zijn: In het N. het Lĕbonisch, gesproken in Rampi, Lĕboni en Rato (ontkenning *haoea*), de taal der To Seko en To Pada (ontk. *hari*); in het W. de taal der To Galoempang (ontk. *tente ria*), die aan den benedenloop der Karama wordt gesproken, het Mamoedjoesch (*oedai*) en het Mandarsch (*andian*) en op de grens van Balangnipa de taal der To Toebi (*ade*). In het Z. ligt het Boegineesch (*de'*) en in het W. het Boegineesch en het Bare'e. Vooral in het Rante-Paosche is de bevolking zeer dicht. Men schat het aantal sprekers van het Sa'dansch op 400.000.

SADATI-SPELEN. Zie ATJÈHERS.

SADI-LÂTÂ. (JAV.). *Andrographis paniculata Nees*, fam. *Acanthaceae*. Een zeer oud en nog heden gebruikt Ind. kruid, o. a. tegen slangebeet.

SADJARAH MALAJOE (eigenlijk Sjadjarah Mĕlajoe), ook genaamd Salâlat al-salâfin en Silsilah Radja-radja, is de titel van een Maleische geschiedenis der Maleiers, van de oudste tijden af tot aan den Portugeeschen tijd, in 1021 der Hidjrah, dat is A. D. 1610 door den Malakaan Toen Mahmoed Sĕri Lanang opgesteld.

SAGI. Zie SAGÒË en ATJÈHERS.

SAGŎ (GOENOENG). Niet werkzame vulkaan in de Padangsche bovenlanden (Sum. Westk.) met een gedeeltelijk verbrokkelden kraterrand; de twee hoogste toppen zijn de Goenoeng Malintang (2261 M.) en de G. Sagŏ (2080 M.).

SAGO. Zie METROXYLON en SAGOE.

SAGOE of POHON SAGOE (VULG. MAL.); Rĕmboeloeng (JAV.); Kiraj (SOEND.); Roembija (MAL., MAK.). *Metroxylon Rumphii* en *Metroxylon Sagus.*, fam. *Palmae*. In geheel Indië tehuis behoorende 20—30 voet hooge boomen met groote gevinde bladeren. Eerstgenoemde is de eigenlijke sagoepalm van de Molukken; de andere komt zoowel in het wild als gekweekt in den geheelen Archipel voor. Tot voor betrekkelijk korten tijd vond men den sagoepalm nagenoeg uitsluitend in het wild en hij groeide in de Molukken in zoo grooten getale, dat de inwoners niet noodig hadden den palm aan te planten. Sedert een twintigtal jaren maken echter de Koloniale Verslagen melding van geregelde aanplantingen van den sagoepalm, die op Biliton, Zuid-Oost-Borneo en verder in West-Java worden aangetroffen.

De verwerking van het merg heeft op verschillende wijzen plaats, al naar gelang van de mate van beschaving der bevolking, die het product nuttigt, en van de bestemmingsplaats. Bij de minst ontwikkelde bevolking, b. v. op de Kei-eilanden en aan de Geelvinkbaai, wordt het merg (ela), nadat de boom gerooid is, eruit geschept en zonder verdere bewerking, dus met de houtvezels mede, gegeten. In Centraal-Borneo klopt men het merg met houten hamers murw en treedt het met de voeten in water fijn, zoodat het fijne meel door het afvloeiende water wordt medegevoerd en zich lager afzet. In de Molukken en op Ambon wordt echter veel meer zorg aan de bewerking van de sagoe besteed. Men kneedt het merg met veel water, zoodat het zetmeel uit de gescheurde cellen losgemaakt wordt en met het water afvloeit, waarna ten slotte het uitgeputte merg achterblijft. Deze bewerking heeft plaats in een waschtrog (sahani), welke uit een stuk van een uitgeholden sagoestam of uit een onderstuk van een ouden bladsteel bestaat, die aan den oever van een riviertje op een meter boven den beganen grond met een flauwe helling op twee vorken is opgesteld. Aan zijn lagere einde is de trog afgesloten door een soort zeef, die vervaardigd is uit de vezels van den onderkant der bladstelen van den kokospalm. Deze zeef is stevig aan den onderkant en de zijwanden van den trog vastgehecht en verder aan een veerkrachtigen staak bevestigd, die haar gespannen houdt. Het zetmeelhoudende water, dat door het kneden uit het merg vrijkomt, loopt door de zeef heen en verzamelt zich in een daaronderstaanden bezinkbak (goti), terwijl het uitgeloogde merg op de zeef en in den waschtrog achterblijft. Met water gekookt vormt de ruwe sagoe, als Sagoemanta of Lapia-mata bekend, een dikke, lijmige brij, van een min of meer samentrekkenden smaak, die met zout, limoenen en Spaansche peper gegeten wordt. Deze brij, sagoe-brij of sagoe-pap, genaamd Papéda, Popédah (De Clercq. Bijdr. Ternate, 292), volgens Riedel (Sluik- en kroesh. rassen, 82) ook Lapia, is een in de Molukken zeer algemeen voedingsmiddel. Het best te bewaren en het gemakkelijkst op reis mede te nemen zijn de koekjes, die in aarden of metalen

oventjes gebakken worden en welke men bij het gebruik vooraf even in water weekt; zij heeten Sagoe maroeka, op Banda Sangjera, op Celebes Palekoe.

Voor de bereiding van sagoe voor de Europeesche markt ondergaat de ruwe sagoe echter nog een zuivering. De sagoe uit de Molukken komt zeer zelden naar Europa, maar veel meer die van West-Borneo en van Oost-Sumatra, die door Chineezen wordt opgekocht en voornamelijk te Singapore verwerkt wordt.

De uitvoer van sagoe uit Nederlandsch Indië, waarbij dan de uitvoer naar Singapore tot verdere verwerking op parelsagoe is ingesloten, was in 1916 als volgt: ruw sagoemeel 10.140.715 K.G. gezuiverd sagoemeel 9.207.517 K.G., andere sagoe 11.392 K.G.

Behalve het meel van den sagoepalm gebruikt men ook de bladeren en wel als duurzame dakbedekking. De gedroogde bladeren zelve vormen een goede soort atap, terwijl de 12 tot 15 voet lange bladstelen onder den naam van gaba-gaba een zeer duurzaam materiaal voor daksparren geven, die op de wijze van bamboe worden gebruikt.

SAGÒË. Groot-Atjèh, buiten het eigenlijke soeltansgebied, wordt verdeeld in drie *sagòë's* (sagi's) of zijden, elk bestaande uit een zeker aantal moekims, waarnaar zij dan ook heeten: de XXII Moekims, de XXVI Moekims en de XXV Moekims. De drie sagihoofden zijn thans Gouvernementsambtenaren. Benoemd en ontslagen werden zij tot heden door den Gouverneur-Generaal, maar in den vervolge zal de Gouverneur van Atjèh dat doen.

SAGOEWEER. Zie PALMWIJN. Ook wel Kolwater genoemd, d.i. water van den kolepalm.

SAGOPALM. Zie METROXYLON en SAGOE.

SAHER (EDUARD AUGUST VON). Werd in 1849 te Breda geboren en in 1880 benoemd tot Conservator van het museum te Haarlem en tot Directeur der school van Kunstnijverheid aldaar. Bekend is de door hem volvoerde opdracht om voor de inzending op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1900 afgietsels te nemen van den Boroboedoer op Java. Hij schreef o.a.: „De versierende kunsten in N.O.I." 1900; „Eenige Hindoemonumenten op Midden Java", Haarlem 1900. Overleed 4 Febr. 1918 te Haarlem.

SAHOE. Ternataansch district op de Westkust van het Noordelijk schiereiland van Halmahéra, tusschen Gamkonorah ten Noorden en Djailolo ten Zuiden. De Moh. bevolking is gevestigd in de strandkampoengs Sahoe of Soah Raha, en in de kampoengs Djarakore en Soesoepoe. Het binnenland heeft een vrij sterke bevolking, gevestigd in 7 groote en 20 kleine kampoengs. Dit Sahoe is voor den sultan een belangrijk district vanwege de belasting in rijst ten behoeve van de geheele hofhouding. Er wordt hier veel padi op droge velden verbouwd.

SAJJID. *Sajjid* beteekent in het Arabisch in het algemeen:„heer", maar is in den Islam tevens een adellijke titel geworden, evenals sjerief (dat in het algemeen „edele" beteekent). Met deze beide titels duidt men de afstammelingen van den Profeet aan, de zgn. 'Aliden, d. w. z. de nakomelingen van 'Alî, inzonderheid die uit zijn huwelijk met Mohammeds dochter Fâtimah (vgl. SJÎIETEN). Hoewel het spraakgebruik in dit opzicht niet in alle Moslimsche landen vaststaat, worden veelal de afstammelingen van 'Alî's zoon Hasan: sjeriefen en die van zijn tweeden zoon Hoesain: sajjid's genoemd. In Ned.-Indië, waar men hoofdzakelijk *sajjid's* (dus nakomelingen van Hoesain) aantreft, duidt men met den titel sjerief hier en daar wel de in den Archipel geboren afstammelingen van *sajjid's* aan.

SAJJID OETHMAN. Zie OETHMAN.

SAKAI (ORANG). Zie ORANG SAKAI.

SAKÈNDÈR (BARON), naam van een eigenaardig Jav. gedicht, waarschijnlijk in de 2de helft der 18de eeuw vervaardigd, dat op epische wijze de vestiging behandelt van de macht der Hollanders te Batavia, de stichting van „Moer Djang Koeng" (= J. P. Coen), de zoon van Baron Soekmeel, ece broeder van Baron Sakèndèr. In 1851 is het werk in tekst, vertaling en aanteekeningen met woordenlijst uitgegeven door A. B. Cohen Stuart.

SAKRA. Vrij groote plaats in de onderafdeeling Oost-Lombok, ten Z. van Sélong, standplaats van een districtshoofd. Ook de naam van het Sasaksch district in die onderafdeeling.

SAKSEN WEIMAR EISENACH (KARL BERNHARD Hertog van). Tweede zoon van den toenmalig regeerenden vorst van dat land, werd in 1792 geboren en ging, na reeds op jeugdigen leeftijd in de Napoleontische oorlogen den vuurdoop te hebben ondergaan, in 1815 als kolonel in Nederlandschen dienst over. Hij werd in 1848, als Generaal der Infanterie, benoemd tot Commandant van het Indische leger, welk ambt hij tot 1851 vervulde; overl. in 1862. Aan zijn voorstellen dankte het Indische leger — waarvoor hij, blijkens zijn laatste, uit het hart gevloeide dagorder, groote sympathie koesterde — o. m. de oprichting van het korps pupillen te Gombong en de geweermakersschool te Meester Cornelis; terwijl zijn adviezen meer dan eens in zake de defensie van Nederlandsch-Indië tegen een buitenlandschen vijand werden ingewonnen. In 1834 verscheen zijn „Précis de la campagne de Java en 1811".

Hij was lid van ettelijke geleerde genootschappen, eerelid van het Bat. Genootsch. v. K. en W.

SALABANGKA-EILANDEN. Lage, met struikgewas begroeide eilandengroep aan de Oostkust van Celebes, genoemd naar het grootste van de groep.

SALABANGKA(STRAAT) loopt tusschen de gelijknamige eilanden en de O.kust van het Z.O. lijk schiereil. van Celebes, beZ. de Tomoribaai.

SALAK. Vulkaan op de grens der residentiën Batavia en Preanger regentschappen. Het topgedeelte is sterk geërodeerd; men kan echter nog twee kraterranden onderscheiden met een gemeenschappelijken middenrug (hoogste top 2211 M.); de Oostelijke is naar het N.O. geopend door de diepe kloof der Tjiapoes, de Westelijke naar het W., door een kleine beek, die langs de solfataren stroomt, de eenige geringe overblijfselen der vroegere werking. De hoogere hellingen zijn meerendeels met zwaar bosch begroeid en de lagere goed bebouwd en vooral aan de Noordzijde dicht bevolkt. Naar het Z.W. is de Salak ketenvormig.

SALAK (MAL., JAV., SOEND.). Zie ZALACCA.

SALAK-GĔDÉ. Een niet meer werkzame vulkaan in den uitersten N.W.-hoek van Bantam, 594 M. (Verbeek, Java. 869).

SALANGANEN. Zie GIERZWALUW.

SALAT. Zie SĔMBAHJANG.

SALATIGA. Zuidelijkste afdeeling van de residentie Semarang, groot 903 K.M², met op ultimo 1915 een bevolking van bijna 396.000 zielen, waarvan een 1500-tal Europeanen, ongeveer 3000 Chineezen, Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De afd. is verdeeld in twee contrôle-afd.: Salatiga met de districten Salatiga en Tĕngaran, en Ambarawa met de districten Ambarawa en Oengaran. Deze afdeeling bestaat geheel uit vulkanisch bergterrein, dat voor een groot gedeelte behoort tot de hellingen van den Mĕrbaboe, die op de Zuidergrens gelegen is. De belangrijkste rivier is de kali Gading, lager kali Serang geheeten, welke het Z.O.gedeelte der afdeeling doorstroomt. Het plateau in het Z.W. der afdeeling is zeer geschikt voor de cultuur van Europeesche groenten; ook werd er vroeger wel tarwe verbouwd. Er zijn 21 erfpachtsondernemingen, uitgeoefend op 71 erfpachtsperceelen, waarop koffie, cacao, kina, coca, rubber en specerijen worden verbouwd en twee ondernemingen voor den aanplant van suikerrietstekken. Tusschen Salatiga en Ambarawa vindt men de Râwâ Pĕning (zie PĔNING) waaruit de Toentangrivier afvloeit.

SALATIGA. Hoofdplaats van de gelijkn. afd., contrôle afd., district en regentschap Semarang van de res. Semarang, gelegen aan den grooten weg van Semarang via Bawèn en Toentang naar Soerakarta, op 12 K.M. afstands van de halte Toentang van de N.I. Spoorwegmaatschappij. De plaats ligt 580 M. boven zee en heeft een koel, aangenaam, maar eenigszins vochtig klimaat. Men heeft er fraaie gezichten op de hellingen van den Mĕrbaboe en den Oengaran, welke laatste berg geheel begroeid is. De woningen der Europeanen liggen grootendeels aan den weg naar Toentang en om het z.g. kerkplein, een kleine open vlakte, waarop de Protestantsche kerk is gebouwd; niet ver van het kerkplein ligt de bekende badplaats Kalitaman. Men vindt er een Inlandsche Christengemeente met een steenen kerkje en een Zendingsschool, een nederzetting van het Leger des Heils en verder een belangrijk militair hospitaal. De bevolking bedroeg op ultimo 1905 een kleine 12.000 zielen, waarvan 700 Europeanen behalve het garnizoen, en 1300 Chineezen, verder 7 Arabieren en een 80-tal andere Vreemde Oosterlingen.

SALATIGA-ZENDING. Zie over de eigenaardige organisatie: ZENDING (Protestantsche). Zij arbeidt in de residenties Pĕkalongan, Sĕmarang en Rĕmbang met uitzondering van de vroegere residentie Japara. Het aantal Zendingsposten bedraagt 12.

SALAWATI. Eiland behoorende tot de Radja-Ampat, het gebied der Vier Radja's. Het ligt op de Noordwestkust van Nieuw-Guinea tusschen 0° 40′ en 1° 30′ Z.B. en 130° 35en 131° 10′ O.L.

Aan de kust liggen verschillende nederzettingen; de twee grootste kampongs zijn: Samaté aan den N.O.-hoek, de zetel van den Radja en Sailolof aan de Z.W.kust, dat door een kapitan-laoet bestuurd wordt. De bevolking dezer kampongs, meerendeels afkomstig van elders, is Mohammedaansch; de oorspronkelijke bevolking is heidensch en houdt zich het liefst in de bosschen op, doch vestigt zich wel eens tijdelijk aan het strand; zij heeft een eigen taal.

SALÉH. Zie RADÈN SALÉH.

SALEHBAAI. Groote, ruim 45 zeemijl om de Z.O. het eiland indringende, zeer diepe baai aan de Noordkust van Soembawa, beW. en beZ. de hellingen van de Tambora.

SALEIER (SILAYARA). Eiland gelegen tusschen ± 120° 25′ en 35′ O.L. en 5° 45′ en 6° 30′ Z.B. ten Z.O. van Celebes en daarvan gescheiden door de 16 K.M. breede Straat Saleier. Het is van Kaap Tanette in het N. tot aan Kaap Apatana in het Z. 32 K.M. lang bij een grootste breedte van 12 K.M. met een oppervlakte van 662 K.M.². Het geheele eiland is zeer bergachtig; baaien en inhammen van eenige beteekenis voor de scheepvaart zijn er niet, en de rivieren, die alle naar de W.-kust afstroomen, zijn voor de scheepvaart en de vischvangst van geen beteekenis, gedurende het grootste deel van het jaar zijn zij zoo goed als waterloos,

De plantengroei is gering, een gevolg van de klapper- en djagoengcultuur, welke laatste door de onvruchtbaarheid van den bodem groote uitgestrektheden vereischt. Slechts in het regentschap Barang-Barang treft men nog uitgestrekte wildhoutbosschen met goede houtsoorten aan. Een poging om djati te planten mislukte.

De grootste kampongs zijn gelegen aan de W.-kust te midden van groote complexen klappertuinen. Die in het binnenland zijn bij voorkeur gebouwd boven op bergkammen, een gevolg van de groote onveiligheid in vroeger tijd door de strooptochten der zeeroovers. Goed drinkwater is slechts spaarzaam aanwezig.

De bevolking is in hoofdzaak Makassaarsch met hier en daar nederzettingen van Boegineezen en Boetonneezen, dikwijls herkenbaar aan den naam van de kampong. De afkomst wordt niet van Z.-Celebes, maar direct van Loewoe afgeleid, familiebetrekkingen met Z.-Celebes zijn er weinige. In naam belijdt men den Moh. godsdienst, maar overal zijn nog duidelijkde sporen van het heidendom zichtbaar.

De taal heeft bestanddeelen van Makassaarsch, Boegineesch en Boetonneesch, in de binnenlanden heeft men dialecten, die zelfs door de regenten niet verstaan worden.

De woningen zijn alle op palen gebouwd, zeer eenvoudig, van primitieve materialen, als licht hout, bamboe en atap, slechts die der hoofden zijn degelijker, grooter en geriefelijker. Alleen de regent van Bontobangoen heeft een Gouvernementswoning, waar het heiligste ornament, de kato'an, d. i. een ruim 1 M. hooge en breede bronzen keteltrom, wordt bewaard.

Het voornaamste middel van bestaan is de klappercultuur. De geheele W.-kustvlakte wordt daarvoor gebezigd, ook in de binnenlanden in de nabijheid der kampongs vindt men groote complexen tuinen. Als tweede cultuur moet genoemd worden die van djagoeng als zeer belangrijk, daar geen rijst verbouwd wordt en dit het eenige voedingsgewas is, dat geplant wordt; de andere culturen zijn van weinig beteekenis.

Waren de Saleiereezen vroeger bekend als koene zeevaarders, door de groote uitbreiding, die de Kon. Paketvaart Mij. de laatste jaren onderging, werd hun veel uit de hand genomen en is de zeevaart zeer verminderd.

Van de nijverheid moet genoemd worden de zoutfabrikatie. Te Padang heeft men goed onderhouden zoutpannen, op vele andere plaatsen maakt men zout voor eigen behoefte. Het

pottenbakkersbedrijf neemt af door concurrentie met de Spermonde-eilanders, die fijner producten leveren. Ook het weven van doeken is zeer achteruitgegaan. Vroeger waren de Saleiereesche doeken bekend bij de Compagnie en tot in de Molukken en Kleine Soenda-eilanden; sedert een 25 jaar zijn ze echter geheel verdrongen door Europeesche doeken. Zoo verdween ook de eens zoo belangrijke katoencultuur. Mooie doeken worden alleen nog maar gemaakt door vrouwen en dochters van hoofden, daar de adat hun het dragen van eigen weefsels voorschrijft.

De handel is bijna geheel in handen van Chineezen, eenmaal 's jaars komt een kleine vloot van den Spermonde-Archipel en van Boeton met glas- en aardewerk en allerlei snuisterijen.

De gezondheidstoestand is zeer slecht, vooral door malaria, die epidemisch voorkomt. De maanden December, Januari, Februari zijn daarvoor berucht. Zwartwaterkoorts is niet onbekend. Dysenterie komt geregeld, alhoewel niet epidemisch voor, cholera is zeldzaam. De kindersterfte is zeer groot. Vroeger was er op Saleier een officier van gezondheid, later een dokter djawa, nu geen enkele geneeskundige. De vaccinatie werkt zeer goed, sedert jaren zijn er geen pokkengevallen meer voorgekomen; de enting ondervindt geen moeilijkheden bij de bevolking.

Te Bèntèng is een Inlandsche Gouvernementsschool, te Padang en Bara Batangmata zijn particuliere scholen (Inlandsche), welker succes geheel afhankelijk is van de bekwaamheid der onderwijzers.

SALEIER. Onderafd. der afd. Bonthain, Gouv. Celebes en Ond., bestuurd door een controleur met standplaats Bèntèng, gevormd door het hoofdeiland Saleier met daarom liggende eilandjes en eilandengroepen.

SALEIER(STRAAT). 16 zeemijl breede, zeer diepe straat tusschen de geleidelijk afloopende Z.O.punt van het Z.W.lijk schiereiland van Celebes en de met terrassen oprijzende Noordpunt van het smalle eiland Saleier.

SALEIERSCH (SILADJA'SCH of **SILAJARA'SCH).** Zie MAKASSAARSCH-BOEGINEESCHE TALEN.

SALÈNDRO. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SALIJARA (SOEND.). Zie LANTANA.

SALM (ABRAHAM). Geb. te Amsterdam in 1801 en aldaar overleden in 1876; hij bracht een groot gedeelte zijns levens in Indië door en schilderde een aanzienlijk aantal landschappen van Java, die op de koloniale tentoonstelling te Amsterdam in 1883 te zien waren.

SALOEMARADJA-GEBERGTE. Hooggebergte op den Noordelijken arm van Celebes (zie aldaar) met den bergtop Malino (2707 M).

SAMA INDRA. De VIII Moekims Sama Indra en Lhōʿ Kadjoe zijn een landschap van de onderafd. Sigli, afd. Noordkust van Atjèh. De bevolking telt o.m. 2296 geregistreerde mannen (1915).

SAMADOEA. Landschap van de onderafd. ling Tapaʿ Toean, afd. Westkust van Atjèh. omvattend de vallei van de Kroeëng Samadoea. De bevolking ad ± 2200 zielen is van oorsprong Maleisch, doch thans sterk veratjèhscht.

SAMAKOEROʿ. Landschap van de onderafd. Lhōʿ Seumawè, afd. Noordkust van Atjèh. De bodem is geheel vlak, behoudens eenige lage heuvels in het Z., aan den N.-voet waarvan zich de Paja Boebeuë uitstrekt. Ten N. daarvan wordt het geheele landschap bedekt door uitgestrekte gampōngs en prachtige sawahs, die, hoewel van den regen afhankelijk, geregeld overvloedige oogsten geven. De bevolking is zeer dicht en telde op het einde van 1915 o.m. 1193 geregistreerde mannen.

SAMALANGA. Een landschap, dat met zijn onderhoorigheden II Moekims Toenòng in het W. en Plimbang en Peudada in het O., deel uitmaakt van de onderafd. Bireuën, afd. Noordkust van Atjèh. Het land wordt bevloeid door vele Z.-N. stroomende rivieren, en produceert rijst, pinang, suikerriet en tabak. Verder boschproducten, als hoedanig ook vallen te noemen: ivoor en rhinoceroshoren. Ult. 1915 woonden er o.m. 8397 geregistreerde mannen.

SAMANGKA (SOEND.). Zie CITRULLUS.

SAMAOE. Zie SĔMAOE.

SAMARANG. Zie SEMARANG.

SAMARINDA. Afdeeling van de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder een assistent resident met standplaats Samarinda. Verdeeld in 5 onderafdeelingen: Oost-Koetei, West-Koetei, Boven-Mahakam, Bĕraoe en Boeloengan.

SAMARINDA. Voornaamste handelsplaats van de Oostkust van Borneo, gelegen aan de Mahakam, even boven haar delta, zetel van den assistent-resident van de afdeeling Samarinda. De ongeveer 700 M. breede rivier scheidt de nederzetting van Boegineezen, die onder den Sultan van Koetei staan, op den rechteroever, van die op den linkeroever, waar, op den door den Sultan afgestanen grond, naast den assistent-resident en zijne beambten enkele Europeanen en een aanzienlijk aantal Chineesche en Bandjareesche handelaren wonen. Deze hebben den in- en uitvoerhandel met Singapore, Celebes en Java bijna geheel in handen; hoofdzakelijk worden uitgevoerd gĕtah pĕrtja en rotan, die het stroomgebied van de Mahakam oplevert. De plaats is nog klein (1905: ± 4730 inwoners), maar gaat sterk vooruit; de huizen zijn van hout, het aantal nette woningen neemt steeds toe. Vlotwoningen komen niet meer voor. De Sultan woont te Tĕngaroeng, waar ook het geheele zelfbestuur is gevestigd.

In de nabijheid van Samarinda vindt men wat steenkoolexploitatie en zeer belangrijke petroleumterreinen. Zie ook BORNEO.

SAMBAL (MAL., SOEND.), sambĕl (JAV.). Zie RIJSTTAFEL.

SAMBALIOENG. Landschap met zelfbestuur, vormende het Zuidoostelijk deel der onderafdeeling Bĕraoe van de afdeeling Samarinda der residentie Z. en O. afd. van Borneo. Het wordt begrensd ten W. door Boeloengan, ten N. door Goenoeng Taboer, ten O. door de zee van Celebes en ten Z. door Koetei. Tot het landschap worden gerekend een 8-tal eilandjes. De uitgestrektheid bedraagt ongeveer 17.985 K.M.², terwijl het naar schatting 6000 inwoners telt. Het geheele land is, behoudens een smalle kuststrook, zeer bergachtig. Het wordt doorstroomd door de Kĕlei-rivier, met haar zijtakken, die op de W. grens in het gebergte ontspringt en bij Sambalioeng, de verblijfplaats van den vorst en de voornaamste kampoeng, zich met de Sĕgah of Makam vereenigt

tot de Koran- of Bĕraoe-rivier. De binnenlanden zijn uiterst dun bevolkt. Het bestuur berust bij een Sultan, die de korte verklaring heeft geteekend (17 Nov. 1906). De geschiedenis van Sambalioeng houdt ten nauwste verband met die van Goenoeng Taboer, waarvan het geruimen tijd een deel uitmaakte; zie daarom aldaar. De bevolking bestaat uit Mohammedanen (Maleiers met Boegineezen en andere stammen vermengd, waartoe ook behooren de Badjo's, — zie ORANG BADJO —) en heidenen, voornl. bestaande uit drie stammen: de Basaps, de Poenans en de Sagai's. De bevolking drijft eenigen handel in de voortbrengselen des lands, voornl. bestaande in steenkolen, boschproducten enz.

SAMBAS. L a n d b e s c h r ij v i n g. Zelfbesturend landschap gelegen in de afdeeling Singkawang der residentie Westerafdeeling van Borneo en daarvan vormende de onderafdeelingen Singkawang, Pĕmangkat, Bĕngkajang en Sambas. De geheele uitgestrektheid met de eilanden bedraagt ± 12.320 K.M².

Het landschap wordt begrensd ten W. en N.W. door de Chineesche Zee van den mond der Doeri-rivier tot Kaap Dato; ten Z. en Z.O. door Mampawa — waar de Doeri gedeeltelijk de grens uitmaakt — Landak en Sanggau, ten O. en ten N.O. door Sĕrawak. Behoudens een breede moerassige kuststreek benoorden Singkawang tot dicht bij Hoek Dato, is het land zeer bergachtig; die vlakke strook wordt alleen in het Noorden door een vrij hoog gebergte afgebroken. Van beduidende hoogte zijn de G. Raja (920 M.), Z.O. van Singkawang en de G. Bawang (1442 M.) benoorden Bĕngkajang. Volgens onderzoekingen van lateren tijd zijn sommige van vulkanischen oorsprong. De voornaamste rivier is de groote Sambas, ontstaan uit de samenvloeiing van de Koemba en de Sambas, die, na opneming van de Bantahan die als Groote Sambas Z.W.waarts gaat en tusschen P. Pĕkok en T. Bila met een breedte van ruim 1500 M. in zee uitmondt. Voorts de Kleine Sambas, de Sĕbangkau, de Sĕlakau, de Raja, de Doeri, en hoog in het Noorden, de Raloh, een breede rivier, met vele zijtakken, ontstaan op den G. Asoe Ansang. Het geheele landschap wordt door deze rivieren, met tallooze bijrivieren, bevloeid.

Plaatsen van eenig belang zijn, behalve de hoofdplaats, o.a. Sĕbawi, Pĕmangkat, Singkawang, Djintan, Sĕdau, Loehabang, Koelor, Montrado, Bĕngkajang, Sĕbalau, Salinsé, Lĕdo. De meer bevolkte plaatsen zijn door betrekkelijk goede wegen verbonden.

B e v o l k i n g. De bevolking is vooral benoorden de hoofdplaats, waar ze voornamelijk uit Dajaks bestaat, dun gezaaid. Hare sterkte bedroeg ulto. 1915: 123.600 zielen, waaronder 100 Europeanen, 26.000 Dajaks, 67.000 Maleiers, Javanen en Boegineezen, 30.000 Chineezen en 270 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De belangrijkste cultures zijn die van gambir, peper, rubber, sagoe, klappers, rijst en pinang. Zij worden hoofdzakelijk door Chineezen gedreven.

Het landschap Sambas trok reeds sedert jaren (1888—1890) de bijzondere aandacht der particuliere landbouw- en mijnindustrie; van de zeer talrijke concessies, welke daar sedert 1886 werden uitgegeven, is echter nog slechts een enkele in exploitatie gebleven.

G e s c h i e d e n i s. Zie de groote Encycl. van Ned. Indië.

B e s t u u r. Aan het hoofd van het landschap staat de Sultan, sedert 1866 Mohammad Tsafioe'd-din. Hij bestuurt met zijne 4 landsgrooten het landschap in overleg en overeenstemming met de aldaar geplaatste Gouvernements-ambtenaren. Zijn gezag strekt zich uit over de inheemsche Maleische en Dajaksche bevolking, die buiten de Gouvernements etablissementen woont. Verder zijn met bepaalde bestuurswerkzaamheden belast pangérans en mantri's, tjĕtria's geheeten, waarvan zes als vertegenwoordigers of wakils van den Sultan optreden; onder dezen staan weder districtshoofden of wedono's, kampoenghoofden en pĕmbĕkels.

SAMBAS. Onderafd. der afd. Singkawang van de res. Westerafd. van Borneo met gelijkn. hoofdplaats. Deze onderafd. bevat een deel van het landschap Sambas, zie aldaar.

SAMBAS. Hoofdplaats van de onderafd. Sambas der afd. Singkawang van de res. Wester-Afd. van Borneo, tevens hoofdplaats van het gelijknamige Sultanaat aan de kleine Sambas. Op 1 Dec. 1910 werd hier een school voor kinderen van aanzienlijke inlanders geopend, welke zeer druk bezocht wordt.

SAMBODJA. Belangrijke nederzetting van de Bataafsche Petroleum Mij, gelegen binnenwaarts op ± 6 K.M. van het strand aan de Sambodja-rivier bezuiden de Mahakam-monding in de afd. Samarinda, res. Z. en O.Afd van Borneo.

SAMBODJÀ (JAV.). Zie PLUMIERA.

SAMBOE. Eilandje, behoorende tot de afdeeling Tandjoeng-Pinang, residentie Riouw en onderh.; bekend om de groote petroleumtankinstallatie. Zie TANDJOENG PINANG.

SAMINISME. Inlandsche communistische geestesstrooming op Java, met de z.g. Agâmâ Nabi Adam als levens- en zede-leer, omstreeks 1890 onderricht door Samin alias Soerontikâ, landbouwer in Blora (Rĕmbang). Volgens de beginselen dier leer is het verboden te liegen, te stelen, overspel te plegen of kwaad met kwaad te vergelden; voorts dient in alles geduld te worden betracht; voedsel en geld mogen alleen door eigen arbeid worden verkregen, en moeten desgevraagd worden weggeschonken. Tot 1905 trok deze utopistische leer weinig de aandacht. De aanhangers van Samin wilden slechts met rust gelaten worden, om geheel hun eigen leven te leiden, zonder anderen lastig te vallen. Met de verbreiding der leer kwam een anarchistische richting aan den dag, welke allengs leidde tot lijdelijk, een enkele maal tot daadwerkelijk verzet tegen het overheidsgezag. Er waren extremistische volgelingen, die de rechtmatigheid van elk gezag ontkenden, bouwgronden en bosschen als vrij bezit beschouwden, weigerden belastingen te betalen of desadiensten te verrichten, en desaregelingen niet wilden opvolgen. Ten slotte moest in 1907 Samin, die onder den invloed dier personen was geraakt, met 8 volgelingen in het belang der openbare rust en orde buiten Java worden verbannen. In 1914 stierf Samin te Padang.

Intusschen werd de leer verbreid in Grobogan en Pati (Sĕmarang) en in Ngawi (Madioen). De Saministen gedroegen zich als rustige landbouwers, doch vermeden elke aanraking met ambtenaren of hoofden. Eenige jaren later viel

ook onder dit deel der bevolking een opleving waar te nemen, welke zich uitte in lijdelijk verzet en tartend optreden, hetgeen in Pati in 1914 leidde tot ernstige ordeverstoringen, welke met geweld moesten worden gekeerd. In 1917 werd de verzetsleider Pak Karsijah verbannen.

Op het eind van 1917 waren er in het geheel 2300 Saministische gezinshoofden, waarvan 1700 in het regentschap Blora en 283 in Bodjånĕgårå (Rĕmbang), terwijl de overigen verspreid zijn over de regentschappen Rĕmbang, Ngawi, Grobogan, Pati en Koedoes. Zie Indische Gids, December 1918 p. 1444 vlg. en Mededeelingen omtrent enkele onderwerpen van algemeen belang. Batavia Landsdrukkerij 1919 p. 9 vlg.

SAMMÂN (Moehammad ibn 'Abd al-Karîm as-Sammân). Deze in Ned.-Indië als heilige vereerde mystieke leeraar leefde in de eerste helft der 18e eeuw te Medînah. De naar hem genoemde mystieke orde is de Tarîkah Sammânijjah. Bekend is in Ned.-Indië de zgn. râtib Sammân, d. i. de door Sammân ingestelde, met heftige lichaamsbewegingen en groote luidruchtigheid gepaard gaande godsdienstoefening, welke als middel dient om in eenen staat van mystieke geestverrukking te komen (vgl. RATIB). De levensgeschiedenis van dezen heilige (de zgn. *hikājat* of *manâkib Sammân*), bevattende verhalen over de door hem gewrochte wonderen, is in Ned.-Indië zeer populair. Zoowel het reciteeren als het aanhooren daarvan geldt als een vroom godsdienstig werk.

SAMOSIR. Onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli. Zij omvat in hoofdzaak het gelijknamige eiland, maar bovendien nog eenige landschappen op den hoogen Westelijken oever van het Toba meer (Sagala, Limbong, Saboelan en Tamba). De hoofdplaats is Pangoeroeran op het eiland Samosir, de zetel van een controleur.

Het tegenwoordige eiland Samosir heeft een lengte van ongeveer 43 K.M. en een breedte van niet meer dan 20 K.M. De oppervlakte bedraagt volgens den topographischen dienst (Jaarverslag 1910, pg. 298) ± 530 K.M.², terwijl anderen een oppervlakte aannemen van 766 K.M.² Vóór korten tijd was Samosir met den Westelijken oever van het Tobameer verbonden door een zeer lage en niet meer dan 200 M. breede landengte, die ontstond door het puin van den vulkaan Poesoek Boekit van het hooge bergland van Toba. Sedert in 1906 de lage landengte is doorgestoken is Samosir van schiereiland tot eiland geworden. Het Westen en Zuiden van het eiland is wat terreinformatie betreft vrij vlak, in het midden verheft zich een plateau van 1400 tot 1600 M. hoogte. Naar het Oosten loopt het terrein zeer steil naar het meer af, met scherpe en breede ruggen en diep ingesneden ravijnen. Het steilst is het Zuidelijk deel der Oostkust. Genoemde terreinformatie is zeer duidelijk te zien aan den grooten weg, die in 1909 dwars over het eiland van Oost naar West is aangelegd, 23 palen lang en zeer geaccidenteerd is. Een ontelbaar aantal voetpaden zijn er verder, die het land als een spinneweb overdekken, terwijl bovendien een groote weg om het eiland heen bijna gereed is gekomen. Het eiland is niet onvruchtbaar, de bodem bestaat uit een rooden, leemachtigen grond, hier en daar, vooral in het Zuiden, bezaaid met steenen. In hooge mate lijdt het land echter aan watergebrek, niettegenstaande er gemiddeld 1270 m.M. regen per jaar valt. Dit water dringt echter nagenoeg niet in den bodem en loopt ongebruikt naar het meer. Het eiland, dat ongeveer boomloos is, is rijk aan gras, dat de algemeene bedekking van den bodem vormt. Veeteelt is daardoor een zeer belangrijk middel van bestaan, vooral teelt van paarden, die veel naar de Karo-landen worden uitgevoerd. Voornamer dan de veeteelt is echter de landbouw. Men beoefent nagenoeg niet anders dan den natten rijstbouw, maar de daarvoor geschikte strook grond is zeer smal en er is bovendien niet voldoende water aanwezig voor een verdere uitbreiding der sawahs. Het eiland kan dan ook de dichte bevolking niet voeden, vandaar groote armoede en een aanzienlijke emigratie van de mannelijke bevolking (70 à 85.000 zielen, of 160 per K.M.²) naar het cultuurgebied van Sumatra's Oostkust. Van de overige kleinere middelen van bestaan verdient vermelding de visscherij op het meer. Ook bloeit de weefkunst; hier worden nog de fraaiste exemplaren van de ragidoep geweven. Op groote schaal wordt pottenbakkerij beoefend; men doet pogingen de verbouw van aardappelen ingang te doen vinden.

De kampoengs zijn meest op kleine heuvels gebouwd, behalve die aan het strand. De bewoners zijn tot die bouwwijze overgegaan in verband met de vroeger veelvuldig voorkomende oorlogen. Elke kampoeng is omgeven door een aarden of steenen wal van 2½ à 3 M. hoogte en ter breedte van ongeveer 1½ Meter beplant met bamboe. Deze beplanting diende vroeger voor verdediging, thans tot bescherming tegen de hevige winden, die vaak over het eiland waaien.

De bevolking staat als vuil en lui bekend; behalve sirih, waaraan zij zeer verslaafd is, wordt veel opium gebruikt, die van uit Sibolga wordt aangevoerd. Indien men een lijn trekt dwars door het eiland van Lottoeng in het O. naar Pangoeroeran in het W. kan men zeggen dat de bevolking ten Zuiden van deze lijn wat karaktereigenschappen, gewilligheid en behulpzaamheid betreft, zeer ver ten achter staat bij die, welke ten Noorden van deze lijn woonachtig is. Het is wel zeer merkwaardig dat de zending juist ten Zuiden van deze lijn het meest gewerkt heeft. Langen tijd heeft op Samosir pandelingschap bestaan. Deze instelling is met ingang van 1 Januari 1910 afgeschaft, doch deze datum is later verschoven tot Maart 1914.

Het grootste deel der bevolking is nog heidensch; hier en daar, o.a. te Sĕmĕnindoe aan den Noordelijken kampoengrand, treft men nog beelden aan, die op vroegeren Hindoe-invloed wijzen. Sedert 1893 is de zending met succes werkzaam. De drie zendelingen hebben reeds vele Inlanders tot het Christendom bekeerd, o.a. in Palippi en in de hoeta's Naingonang, Si Pira en Oerat, alle aan de Z.W. kust; zij beschikken over 12 scholen met een 600 leerlingen. In 1911 bedroeg het aantal Christenen 794, in 1914 breidde het zich uit tot 1768. Om politieke redenen dient aandacht geschonken te worden aan het onverwoestbaar geloof aan den „godvorst" Si Singa Mangaradja, vooral omdat op Samosir nog al wat familieleden wonen van den in 1907 gevallen Ompoe Poelo Batoe, den laatsten der rij van vorsten. De Parmalimsekte (zie PĔRMALIMS) vond hier een uitstekenden

bodem en ook de Parhoedamdam beweging (zie ald.) kon welig tieren.

SAMPAN. Zie VAARTUIGEN.

SAMPANG. Afdeeling en regentschap van de residentie Madoera, groot ruim 1483 K.M.²; zij bevat de contrôle-afdeeling Sampang met de districten Sampang, Kĕdoengdoeng, Tordjoen en Kĕtapang. Met uitzondering van een alluviaal terrein aan de Zuidkust bestaat de bodem van deze afdeeling uit tertiair gesteente, nl. mergels en mergelachtige kalksteenen; de mergels vindt men meer in het midden, de kalksteenen aan de Noord- en de Zuidkust; het terrein is over het algemeen zeer heuvelachtig.

Langs de geheele Noordkust van de afdeeling zijn zeevisscherij, de bereiding van droge visch en trasi, benevens handel en ooftteelt de middelen van bestaan. Tal van welvarende desa's zijn daar gelegen, waaronder de distr. hoofdpl. Kĕtapang (zie aldaar) de voornaamste is.

SAMPANG. Hoofdplaats der afdeeling van denzelfden naam, residentie Madoera. Zij was reeds tegen het eind der 17e eeuw, naar Valentijn's beschrijving te oordeelen, een handelsplaats van beteekenis. Zij telt ongeveer 9000 inwoners, waaronder ongeveer 50 Europeanen, 300 Chineezen en 10 Arabieren.

SAMPEU (SOEND.). Zie OEBI KAJOE

SAMPIT. Onderafd. der afd. Koeala Kapoeas van de res. Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, onder een controleur met standplaats Sampit, bestaande uit de districten Sampit, Mĕndawei en Pĕmboeang.

De bevolking bestaat uit Maleiers, vermengd met Javaansche bestanddeelen, en Dajaks.

De onderafdeeling wordt hoofdzakelijk gevormd door het stroomgebied van drie groote rivieren, n.l. de Pĕmboeang of Sĕrojan, de Sampit of Mĕntaja en de Mĕndawei of Katingan.

SAMPIT. Rivier in de Z. en O. afdeeling van Borneo (zie BORNEO IV. D).

SAMPITBAAI. Breede, driehoekige, voor het Zuiden geheel open baai met zeer matige diepten op de Zuidkust van Borneo, waarin de goed bevaarbare rivier van dien naam uitmondt.

SÂNÂ (JAV.). Zie PTEROCARPUS INDICUS.

SANDELHOUT. Tjandânâ (JAV.), Tjĕndana (MAL.), zijnde dit de Sanskrit-naam, die door geheel Indië bekend is.

Santalum album L., fam. *Santalaceae*, kleine altijd groene boom; in Britsch Indië inheemsch in het Zuidelijk deel van Dekkan, waar hij in onvruchtbare gronden, tot op 3000 voet wast, en in het groot gekweekt wordt, bepaaldelijk in Mysore; in Nederlandsch-Indië vooral wildgroeiend op de kleine Soenda-eilanden, en voorts op Java, Madoera en de Molukken. Levert het welriekende wit en geel Sandel-, Santel- of Santal-hout, dat belangrijk is als reukhout en medicijn. In het eigenlijk Sandel-gebied, nl. Timor, Savoe, Roti, Soemba, wordt er weinig verricht om dit kostelijke gewas voort te planten of zelfs maar tegen vernietiging te beschermen. Vrij aanzienlijke hoeveelheden worden nog ieder jaar uitgevoerd van Koepang en Atapoepoe.

SANDELHOUT-EILAND. Zie SOEMBA.

SANDELWOOD. Zie PAARD.

SANGA-SANGA. Plaats gelegen aan de Sanga-Sangarivier, rechterzijtak van de Mahakam, afdeeling Samarinda, residentie Z. en O.afd. Borneo. Heeft alleen beteekenis door de belangrijke petroleum productie daar ter plaatse.

SANGGAR. Landschap in de onderafdeeling Bima, afdeeling Soembawa, residentie Timor en Onderh. Zie SOEMBAWA.

SANGGAR (DOMPO)-BAAI. Kleine, open baai aan de Noordkust van Soembawa, beO. de Tambora voor de kampong van dien naam.

SANGGAROENG. (TJI) Rivier op Java, ontspringende aan de Z. helling van den Tjĕrimai, doorstroomt met in het algemeen O.-waartschen loop in ontelbare bochten het gebergte van het regentschap Koeningan (res. Cheribon), en wordt beneden de gelijknamige hoofdplaats door een in den rotssteen van den steilen oever uitgekapte waterleiding, de Soerakatiga, dienstbaar gemaakt aan de bevochtiging van verschillende sawahs. In de vlakte van Losari vereenigt zij zich met de Tji Tjangkolak, en valt bij den hoek van Losari in zee. Na de vereeniging met de Tji Tjangkolak wordt zij veelal Tji Losari genoemd [(zie LOSARI (TJI).]

SANGGAU. Landschap, administratief behoorende tot de onderafdeeling Sanggau der afdeeling Pontianak van de residentie Westerafdeeling van Borneo, oppervlak ± 7552 K.M². Het grenst ten W. aan Tajan en Landak en Sambas, ten N. aan Sĕrawak en Sintang, ten O. en ZO. aan Sĕkadau en ten Z. aan Mĕliau.

De bevolking bestaat uit Dajaks ten getale van ruim 28.000 zielen, ± 8500 andere Inlanders (voornl. Maleiers), en 600 Chineezen. De Dajaks bewonen meer de bovenlanden, houden zich voornl. bezig met landbouw en inzamelen van boschproducten, waarin ze met de Maleiers handeldrijven, welke laatsten de artikelen uitvoeren. De Chineezen en Maleiers vinden veelal een bestaan in de goud- en diamantgraverijen, in mindere mate echter dan voorheen.

SANGGAU. Onderafd. der afd. Pontianak van de res. Westerafd. van Borneo. Zij staat onder het bestuur van een controleur B.B. met standplaats Sanggau en bevat de landschappen Sanggau en Tajan, zoomede het onder rechtstreeksch bestuur gebracht landschap Mĕliau. De bevolking telde ulto. 1915 ± 65.900 zielen, waaronder een tiertal Europeanen, ± 50.000 Dajaks, ± 13.000 andere Inlanders, ± 1800 Chineezen.

SANGI-EILANDEN. Groep van eilanden, Noordwaarts van de Minahasa, uitmakende de onderafdeeling Sangi-eil. der afdeeling Menado van de residentie Menado. Zij zijn gelegen op gemiddeld 125° 30′ O.L. tusschen 2° 4′ 30″ en ruim 4° 50′ N.B. De onderafdeeling wordt onderverdeeld in 5 landschappen: 1ste Kandhar Taroena (zie aldaar), 2de Manganitoe (zie aldaar), 3de Taboekan (zie aldaar), 4de Siaoe (zie aldaar) en 5de Tagoelandang (zie aldaar), die elk bestuurd worden door een radja met zijn mantri's, nl. djoegoegoe's (tweede hoofden) en kapitan's laoet (negorijhoofden). De eersten hebben bij contracten de opperheerschappij van het Gouv. erkend en zijn thans weinig meer dan bezoldigde ambtenaren. De voornaamste eilanden zijn; Sangi of Groot Sangi, met een bevolking van 60000 zielen, Siaoe met ongeveer 40000 bewoners en Tagoelandang met 7000 bewoners. Zij zijn zeer bergachtig en laten slechts een vlakke kuststrook van 1½ tot 2 K.M. breedte vrij; langs de stranden vindt men hier en daar moerassen. Op de eilanden Sangi, Siaoe en

Roeang zijn werkende vulkanen, die meermalen groote verwoestingen hebben aangericht: op Sangi, de G. Awoe (zie AWOEH), op Siaoe eveneens de G. Awoe (zie bij SIAOE). De inl. bevolking der Sangi-eil. wordt onderscheiden in aanzienlijken (afstammelingen der radja's) en burgers (vroeger waren er ook slaven). Met uitzondering van enkele Mohammedanen en een 600 Chineezen zijn de bewoners der Sangi-eil. allen Christenen. Landbouw is het hoofdmiddel van bestaan, de klappercultuur is een volkscultuur geworden (copra verkoop); vischvangst is nevenbedrijf. De notemuskaatteelt gaat achteruit, doordat de boomen door een ziekte zijn aangetast. De nijverheid bepaalt zich tot het vervaardigen van vaartuigen (zelfs kotters en kleine schoeners worden gemaakt), het smeden van werktuigen en allerlei knutselwerk. De kunst van het weven en verven van stoffen (de z.g. kain koffo en tagósó) verdwijnt langzamerhand, doordat de uit de hand geweven koffostoffen (voor kleeding en versiering) verdrongen worden door de veel goedkoopere ingevoerde katoentjes. De handel is voornamelijk in handen van Chineezen.

SANGI-EN TALAUDEILANDEN (Comité tot voorziening in de geestelijke behoeften van de gevestigde Protestantsche Christengemeenten op de). De zendingsposten dezer vereeniging zijn gevestigd op de navolgende eilanden A. Tagoelandang, een zendingspost; B. Siaoe, 2 posten; C. Groot-Sangi 4 posten; D. Salibaboe 1 post; E. Karakélang, 2 posten. Het officieele domicilie van het Comité is Amsterdam; het bureau is echter gevestigd in het gebouw der Ned. Zendingschool, thans te Oegstgeest. Zie verder ZENDING (Protestantsche).

SANGIANG. Zie HEIDENDOM p. 188.

SANGIR. Rivier, rechter zijtak der Batang Hari (zie SUMATRA (R i v i e r e n).

SANGIREESCH of Sangirsch is de taal van de Sangir-eilanden, van welke Groot-Sangir het voornaamste is. Op dit eiland wordt, met eenige plaatselijke verschillen, het hoofddialect gesproken; gewoonlijk wordt dat van het landschap Manganitoe als het standaard-dialect beschouwd, omdat het 't best bekend is. Siaoe, dat ten Z. van Gr. Sangir ligt, heeft een eigen dialect. Nog meer Z.lijk ligt Tagoelandang, waar eveneens een afzonderlijk dialect bestaat. Op de eilanden aan de N. kust der Minahasa wordt ook veel Sangireesch gesproken, daar zij hoofdzakelijk door Sangireezen worden bewoond.

Het Sangireesch behoort tot de Filippijnsche taalgroep; het is allereerst verwant met het Talaoetsch, het Bentenansch en het Bantiksch en vervolgens met de Minahassische talen, vooral met het Tonséa'-sch, voorts nog met de talen der Soeloe-eilanden en der Filippijnen.

Nevens de dagelijksche taal bestaan er van een aantal woorden omschrijvingen, verminkingen, oude synoniemen, die (vroeger meer dan thans) in gebruik waren op zee, waar men vele dingen niet bij hun waren naam dorst te noemen, om geen gevaren uit te lokken. Zulke termen heeten *Sasahara* of *Sasalili*.

SANGKAPOERA. Hoofdplaats van het eiland en de afdeeling Bawéan (zie aldaar), met ± 4000 inw., tot de res. Soerabaja behoorende.

SANGKOELIRANBAAI is de N.Z.-loopende, tamelijk diepe, verwijde mond van de gelijknamige en verscheidene andere rivieren op de Oostkust van Borneo, ten W. van hoek Mangkalihat.

SANINTĔN (SOEND.). Zie CASTANEA ARGENTEA.

SANTALUM ALBUM L. Zie SANDELHOUT.

SANTAN (MAL.), Santĕn (JAV., SOEND.). Het geraspte kiemwit van rijpe klappernoten, dat tot bereiding van verschillende spijzen gebruikt wordt.

SANTĔN. Zie SANTAN.

SANTRI. Leerling van een school voor godsdienstonderwijs (vgl. PĔSANTRÈN). Ook algemeene benaming ter aanduiding van personen, die zich min of meer ijverig toeleggen op naleving van de geboden van den Islam.

SAOESOE. Zelfbesturend landschap in het Zuidwestelijkst gedeelte der Tomini-Bocht, behoorende tot de onderafd. Parigi (afd. Midden-Celebes) der res. Menado.

SAPANHOUT. Zie CAESALPINIA SAPPAN.

SAPAR, d. i. de 2e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER- EN GEDENKDAGEN. A.

SAPARANTOE (JAV.). Zie SINDORA SUMATRANA.

SAPAROEA. Eiland in de Banda-zee, tusschen 128° 32′ 50″ en 128° 43′ 40″ O.L. en 3° 29′ 50″ en 3° 38′ Z.B. gelegen, behoorende tot de gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Amboina (residentie Amboina). Het eiland is bergachtig, doch het gebergte vormt geen aaneengesloten geheel. Een der hoogste bergen, de Booi, is ongeveer 320 M. hoog. De bevolking woont in verschillende kampoengs langs het strand en bestaat voor het grootste deel uit Inlandsche Christenen. Het voornaamste voortbrengsel zijn de kruidnagelen; sagoe is wel voorhanden, maar niet voldoende voor de behoefte en wordt veel van Ceram aangevoerd. De grootte bedraagt ± 128 K.M².

SAPAROEA. Onderafd. van de afd. en res. Amboina, bestaande uit het gelijkn. eiland en de eilanden Haroekoe en Noesa Laoet en enkele daaromheen gelegen eilandjes. Zij zal in het geheel ± 13.000 zielen tellen, meerendeels Inlandsche Christenen. De hoofdpl. is gelijkn.

SAPÈ(STRAAT), tusschen de Oostkust van Soembawa en het hooge eiland Komodo, is ruim 20 K.M. breed.

SAPĔKĔN. Zie SĔPĔKĔN.

SAPI (MAL., JAV., SOEND.) Zie RUND.

SAPI ALAS (JAV.), Sapi Leuweung (SOEND). Zie BANTÈNG.

SAPINDUS RARAK D. C. Fam. *Sapindaceae*. Lĕmoeran (MAL.), Lĕrak, Wĕrak (JAV.), Rĕrĕk (SOEND.). Zeer groote boom, in het wild en aangeplant, op Java tot 1500 M. boven zee. Het hout is niet geschikt als bouwhout. De bast en de vruchten bevatten veel saponine, zoodat ze onder den naam van zeepnoten (boewah saboen, MAL.), gebruikt worden om te wasschen. Vooral het hoofdhaar wordt er mee gewasschen, maar men beweert, dat het op den duur de haren doet uitvallen. Met succes zijn de vruchten gebruikt om er schurft mee te bestrijden. De saponine der vruchten doet ze verder een middel zijn om ongedierte te dooden en om visschen te bedwelmen.

SAPOEDI(STRAAT), tusschen de Oostkust van Madoera en Sapoedi.

SAPOEDI-ARCHIPEL. Groep van een 13-tal eilanden beoosten Madoera; vormt thans admi-

nistratief een district van de contr. afd. Kangéan, afd. en regentschap Soemĕnĕp, res. Madoera en is verdeeld in de onderdistricten Gajam en Djoengkat, waarvan het eerste het hoofdeiland Sapoedi omvat en het tweede uit eenige kleinere eilanden bestaat, waarvan Raäs en Goa Goa (zie onder die namen) de voornaamste zijn. Het district telt ruim 50.000 inwoners.

Het hoofdeiland Sapoedi met een oppervlakte van ongeveer 159 K.M². is een kaal heuvelland; de vrij dichte bevolking bestaat uit Madoereezen, sterk vermengd met Balineesche, Makassaarsche en Boegineesche elementen. Veeteelt, handel en visscherij vormen de voornaamste middelen van bestaan; de veestapel is zeer belangrijk en er is een druk verkeer met Soemĕnĕp, Panaroekan en Bali.

SAPOELOEH BOEAH BANDAR, de vermaarde „Tien Havens" van Sumatra's Westkust, ten Z. van Painan en alle in de afdeeling Painan gelegen: 1. Batang Kapas, 2. Taloek, 3. Taratak, 4. Sirantih, 5. Amping Parak, 6. Kambang, 7. Lakitan, 8. Palangai, 9. Soengai Toenoe, 10. Poenggasan.

SARAK. Verbastering van het Arabische *sjar'*, d. i. de Moslimsche wet (vgl. ISLAM, II, c).

SARANGAN (JAV.). Zie CASTANEA ARGENTEA.

SARCOCEPHALUS CORDATUS Miq. Fam. *Rubiaceae.* Kajoe mas (MAL. MENADO), Gĕmpol (BATAV. MAL., JAV.) Lampajan (JAV.) Djabon (SOEND.). Vrij hooge en dikke boom, vooral in het O. van den Archipel vooorkomend; het hout wordt bij voorkeur gebruikt voor de handvatten der rijstmesjes.

SARÈKAT ISLAM. In 1909 werd door zekeren Radèn Mas Tirtå Adisoerjå, een Solonees, te Batavia de Sarèkat Dagang Islamyah (Vereeniging van Islamitische handelaars), in 1911 te Buitenzorg de Sarèkat Dagang Islam gesticht. De stichter dezer beide vereenigingen werd in 1911 in den arm genomen door Hadji Samanhoedî, groothandelaar in batiks in de wijk Lawéjan, te Soerakarta, het centrum van batikbedrijf. Zoo werd in Nov. 1911 aldaar opgericht de Sarèkat Islam, wellicht oorspronkelijk bedoeld als afdeeling der vereeniging te Buitenzorg, maar toch al dadelijk een zelfstandig lichaam, daar de vereeniging te Buitenzorg geen rechtspersoonlijkheid had. De oorspronkelijke bedoeling was vooral, zich als Inlandsche handelaren te vereenigen tegenover de overwegende positie der Chineezen op handelsgebied. De toevoeging „Islam" had niets te maken met het motief tot aaneensluiting, was bedoeld als tegenstelling tegenover andere nationaliteiten en had dus in de eerste plaats de beteekenis van *Inlandsch.* Van den Islam als dubbelbegrip werd uiteraard partij getrokken door orthodoxe elementen der Moh. gemeente, om den door de praktijk des levens, ook in de Vorstenlanden, verslappenden geloofsijver aan te wakkeren. Weldra volgde een groote uitbreiding, eerst door de stichting eener S. I. te Soerabaja (1912), maar vooral na het eerste Congres op 26 Jan. 1913 te Soerabaja.

In verband met het voornemen om de vereeniging over geheel Java uit te breiden, werden 3 hoofdafdeelingen ingesteld, ieder met een eigen hoofdbestuur. Tot voorzitter van het hoofdbestuur te Soerabaja werd aangewezen de heer Oemar Said Tjåkrå Aminåtå, die de vergadering te Soerabaja opende en leidde. In zijn openingsrede werd het doel der vereeniging, beoogende de opheffing van het volk, geschetst. Hij begon met erop te wijzen dat „de S.I. geen politieke partij is, geen partij die de „revolutie wil, zooals door velen wordt gemeend." Met een beroep op art. 55 Regeeringsreglement, zeide spreker: „wij moeten, wanneer wij onderdrukt „worden, de hulp inroepen van den Gouverneur-„Generaal. Wij zijn loyaal tegenover het Gouver-„nement, en wij zijn tevreden onder de Holland-„sche Regeering. Het is niet waar, dat wij onrust „willen stoken; het is niet waar, dat wij vechten „willen. Wie dat zegt of denkt is niet goed bij het „hoofd. Dat willen wij niet, duizendmaal neen!"

Intusschen stond de Regeering voor een moeilijk probleem. De Sarèkat Islam had om goedkeuring der statuten verzocht, dus om rechtspersoonlijkheid. Tenslotte werd bij Gouvernements besluit van 30 Juni 1913 no. 3 (Javasche Courant 15 Juli 1913 no. 56) aan requestrant medegedeeld dat tegen inwilliging van het verzoek zooals het daar lag, bezwaar bestond, doch dat eventueel in te dienen verzoeken van plaatselijk werkende vereenigingen van soortgelijken aard, indien daartegen uit anderen hoofde geen bedenkingen zouden rijzen, in gunstige overweging zouden worden genomen. Met deze Regeeringsbeslissing was dus de richting aangewezen, waarin de beweging moest worden geleid. De vereeniging moest plaatselijk, meest regentschaps-gewijs, worden geconsolideerd en eenige geldelijke contrôle op de slecht gevoerde administratie worden ingesteld.

Nadat talrijke plaatselijke vereenigingen, ook op de Buitenbezittingen, waren opgericht, werd overgegaan (1915) tot de instelling van een centraal lichaam, de te Soerakarta gevestigde *Centraal Sarèkat Islam,* die een leden-substraat heeft uitsluitend uit rechtspersonen bestaande, n.l. S. I. vereenigingen, die als zoodanig zijn erkend. De C. S. I. werd geconstitueerd onder voorzitterschap van R.O. S. Tjåkrå Aminåtå; voor Hadji Samanhoedi was een plaats ingeruimd als eere-voorzitter, terwijl Radèn Goenawan en Abdoel Moeïs als ondervoorzitters zitting namen.

In de week van 17—24 Juni 1916 werd te Bandoeng het „*Eerste Nationaal Congres*" gehouden. Een 80 tal S. I. vereenigingen, vertegenwoordigende 360.000 leden, hadden elk een of meer leiders afgevaardigd. Uit de congresrede van den leider, den heer Tjåkrå Aminåtå, bleek, dat men trachten wilde, te komen tot de hoogte van een *natie,* en te streven naar *zelfbestuur,* echter nog steeds onder de leuze: „met het Gouvernement, samen met het „Gouvernement en tot steun van het Gouvernement."

Vooral onder den invloed van de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging openbaarde zich, het duidelijkst vooral bij de actie tegen het Comité „Indië Weerbaar", sedert omstreeks 1916, een wijziging in de tot nu toe loyale koers der S. I.

Duidelijk bleek deze zwenking in revolutionnair-socialistische richting uit de houding der centrale S. I. leiding tijdens het Tweede Nationaal Congres op 20—27 October 1917 te Batavia.

De door den heer O. S. Tjåkrå Aminåtå op den

vooravond van den eersten congresdag uitgesproken verwachting dat dit congres naar buiten een even gunstigen indruk zou maken als dat te Bandoeng, is niet bewaarheid. De mentaliteit der Bataviasche vergadering was een andere; niet alleen van de zijde der oppositie, doch ook van de bestuurstafel werd een andere toon gehoord. Deze toon was scherper, ruwer, in het bijzonder als het ging om zaken, waarin de Regeering en hare organen werden betrokken; en dat was het geval bij de groote meerderheid der programpunten.

In de beginselverklaring van 23 Oct. 1917 werd zelfbestuur vooropgesteld als einddoel van den *politieken* strijd tegen overheersching. Als tweede hoofdbeginsel werd opgenomen de strijd tegen elke overheersching van het *zondig kapitalisme*, op grond van de overweging dat de meerderheid der Inlandsche bevolking in ellendige levensomstandigheden verkeert.

In den op 18 Mei 1918 geopenden Volksraad namen zitting de heeren R. O. S. Tjåkrå Aminåtå als benoemd, en Abdoel Moeis als gekozen lid. Aan de beraadslagingen werd door deze S. I. leiders van meet af aan met groote energie en met talent deelgenomen. Elke gelegenheid wordt tebaatgenomen om voor de rechten en belangen der bevolking op te komen.

Ook uit het derde congres, van 29 Sept.—6 Oct. 1918 te Soerabaja gehouden, bleek ten duidelijkste dat het revolutionnair sentiment een *socialistisch* karakter had gekregen, er werd front gemaakt tegen de Regeering en het Bestuur, voor zoover zij optreden als beschermers van het *kapitalisme*, als ruggesteun, als orgaan van dat zondige kapitalisme.

De revolutionnaire strooming, welke zich ook in de Inlandsche beweging heeft uitgestort, is in den laatsten tijd zoodanig in kracht toegenomen, dat het verband door de S. I. gelegd, hier en daar kon worden misbruikt om te trachten actief in te grijpen in het maatschappelijk gebeuren, en de openbare orde te verstoren.

Nu de organisatie den leden zeker machtsbewustzijn heeft bijgebracht, konden allerlei onrustige en kwaadwillige elementen door extremistische leiders worden opgewekt tot gewelddadige massa-actie. Het ligt in de rede dat dergelijke geestesstroomingen aansluiting zoeken bij de zoo samengestelde S. I. beweging ,omdat deze doorgedrongen is tot de onderste lagen der Inlandsche samenleving. De Kaoem Tani, Boeroeh dan Kĕré (boeren- en arbeiders-, eigenlijk proletariërs-bonden) en de in den allerlaatsten tijd (Koedoes, Menado, Solo, Garoet) op den voorgrond getreden al dan niet fanatieke verzets-organisaties, in West-Java S. I. afdeeling B. of S. I. [2] geheeten, hebben meer een parasitair karakter, dan dat zij in wezen een organisch geheel zouden uitmaken van de Sarèkat Islam beweging. Voor uitvoerige beschouwingen beschrijving der historische ontwikkeling wordt verder verwezen naar het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

SARIAWAN (MAL., SOEND.) srijawan (JAV.). Zie SPRUW (INDISCHE).

SARIAWAN (KI) (SOEND.). Zie SYMPLOCOS ODORATISSIMA.

SARIBOE (POHON) (MAL.). Zie LIVISTONA.

SARIBOE DOLOK. Nederzetting in de afd. Si mĕloengoen en de Karolanden van het gouv. Oostkust van Sumatra, gelegen aan den voet van den Singgalang, die zich op den N.oever van het Toba-meer verheft. Bekend door het frissche en gezonde klimaat, en door haar ligging tusschen de Karo- en de Timoerlanden een belangrijk centrum.

SARIKAT ISLAM. Zie SARÈKAT ISLAM.

SARINEMBAH. Op één na het belangrijkste der 6 Karo-landschappen van de Bataklanden, waartoe behooren 4 oeroengs met totaal bijna 14.000 inwoners. In 1914 werd hier de vierde zendingspost der Karolanden gevestigd. De plaats Sarinembah, met een pasanggrahan, ligt aan den grooten transportweg van Medan naar de Alaslanden, op 24 K.M. afstand van Kaban Djahé.

SAROENEN (JAV.). Zie SPILANTHES.

SAROENG. Of vulgo S a r o n g, naar zijn oorsprong een echt Mal.-Polynesisch woord, duidt het kleedingstuk aan dat wij „rok, vrouwenrok" noemen, een gesloten, koker-vormigen doek, dien in onze Oost zoowel vrouwen als mannen over het hoofd aandoen, en bij uitdoen eenvoudig op den grond laten zakken om er zoo uit te stappen.

Het woord, letterlijk beteekenend „koker, hulsel, scheede" in het Mal. en Jav., zelfs uitsluitend zoo nog in het Soend., heeft verre verwanten. Allereerst Dajaksch „saloi", het korte nauwsluitende vrouwenrokje dat van den navel tot even over de knieën gaat; Bal. „saoeng", houten scheede, doch ook met nevenvorm „saroeng"; Tag. „salong", het zwaard in de scheede steken: Fidji „salanga", inhullen. Voor uitvoerige beschrijving zie men het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

SAROKA (KALI). Langste rivier van het eiland Madoera; zij mondt in de baai van Soemĕnĕp uit.

SAROLANGOEN. Afd. der res. Djambi, met gelijkn. hoofdpl. op den linkeroever der B. Tĕmbĕsi, tegenover de uitmonding der B. Asai, een oppervlakte beslaande van ± 4000 K.M². met een bevolking (in 1912) van ruim 21.000 zielen, w.o. 4 Europeanen en 16 Chineezen; zij wordt begrensd ten N. door de afdeeling Ma. Tĕmbĕsi, ten O. door de afdeeling Djambi, ten Z. door de onderafdeeling Rawas (Palembang) en ten W. door de afdeeling Bangko. De bevolking bestaat uit een vermenging van Minangkabauers, Rawassers en eigenlijke Djambiërs; men onderscheidt ze in Batin- en Pĕngoeloe-bevolking. Zij is zeer welvarend; de hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw, veeteelt en inzameling van boschproducten; de rijstcultuur wordt gedreven op droge en natte velden. Zie overigens bij BATIN en DJAMBI.

SARON. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SASAKS. Met de kleine groep Bodha's (zie aldaar) zijn de Sasaks als de eigenlijke bewoners van het eiland Lombok te beschouwen. Sasak of Goemi-Sasak is ook een der Inlandsche benamingen van het eiland; Silaparang is de andere.

Van de vroegere geschiedenis der Sasaks is zeer weinig bekend. In taal en uiterlijk komen zij nog het meest met de Soembawaneezen overeen. Zooveel is zeker, dat de vorsten van Soembawa over Lombok of een deel daarvan gezag uitgeoefend hebben en dat tusschen de bewoners van de beide genoemde eilanden velerlei en langdurige aanraking heeft bestaan. Ook Makas-

saren en Boegineezen hebben zich als zeevaarders en handelaren reeds zeer vroeg met de Sasaks in verbinding gesteld en langen tijd is Lombok de twistappel tusschen de Soembawasche en Makassaarsche machthebbenden geweest. In de 17e eeuw begon de Balische invloed zich te doen gelden.

De onderwerping van alle Sasaksche radja's door den vorst van Karang-Asĕm geschiedde tegen het midden van de 18e eeuw, en van dien tijd af tot 1894 bleef Lombok uitsluitend onder Balische overheersching; de invloed daarvan op de zeden en gebruiken, bestuursinrichting, landbouw en letterschrift der Sasaks is van groote en blijvende beteekenis. Had bij het begin van dat tijdperk het Mohammedanisme op Lombok nog geen post gevat, dan zou vermoedelijk, evenals op Bali, de geheele bevolking in het Balisch-Hindoeïsme opgegaan zijn. Thans stelde het verschil in godsdienst een onoverkomelijke hinderpaal tot assimilatie, hetgeen ook tot afscheiding ten aanzien der vestiging op het eiland leidde. De Baliërs occupeeren uitsluitend een gedeelte van West-Lombok, terwijl het Sasaksche gebied zich hoofdzakelijk over Midden- en Oost-Lombok uitstrekt.

Over het algemeen hebben de Balische vorsten op Lombok zich welwillend jegens hun Mohammedaansche onderdanen betoond, en er waren onder hen, die blijkens de van hen afkomstige beschikkingen ernstig er naar gestreefd hebben, goede en verstandige meesters voor de Sasaks te zijn; dat echter de Baliër en vooral die van kaste, overtuigd van zijn superioriteit als menschelijk wezen, op den Sasak diep neerzag was niet te verbergen. Hetgeen hoofdzakelijk de Sasaks tot herhaalde opstanden tegen het Balische gezag gedreven heeft, was de onduldbare onderdrukking en uitbuiting, die zij van de over hen gestelde Balische districtshoofden en andere ambtenaren te verduren hadden.

Als uiterste middelen om den laatsten opstand der Sasaks te fnuiken bezigden de Baliërs de algeheele verwoesting en uitmoording van veroverde dorpen en vernieling der bouwlanden. De bevolking, van alles beroofd, vluchtte steeds verder naar het Oosten, zich het noodige desnoods door geweld verschaffende. Geteisterd door hongersnood en epidemiën, voortdurend bestookt, behalve door den vijand, door groote rooverbenden van eigen ras, wendden de Sasaks zich tot het N.-I. Gouvernement (1894) met het bekende gevolg.

Hebben de Sasaks op verschillend gebied veel van de Baliërs geleerd, de welvaart, de vrijheid, de groote rechtszekerheid en de gelegenheid tot intellectueele ontwikkeling, waarvan zij thans het genot hebben, danken zij aan het rechtvaardige bestuur onder het N.-I. Gouvernement. Economisch is Lombok, en de Sasaksche bevolking in de eerste plaats, sedert 1895 met reuzenschreden vooruitgegaan, zoodat het eiland thans tot de meest welvarende streken van Nederlandsch-Indië behoort.

Het aantal zielen van het eiland wordt geschat op rond 470.000, waarvan ruim 430.000 Sasaks.

Buiten Lombok worden Sasaks, als aaneengesloten kolonie, slechts in het voormalige landschap Karang-Asĕm op Bali aangetroffen.

In rechten en verplichtingen zijn de Sasaks onder ons bestuur geheel met de Baliërs gelijkgesteld. Waar noodig, zijn in zake bestuur en rechtspraak de Balische en Sasaksche bevolkingen van elkander gescheiden.

De Sasaks, ook de vrouwen, hebben een krachtigen lichaamsbouw, een donkere huidskleur en een weligen haardos. Die van Bajan (Noord-Lombok)hebben — althans de mannen — een gedistingeerder type met minder platten neus, mooi gebogen wenkbrauwen en minder uitstekende jukbeenderen. De adel heeft over het algemeen een lichtere huidskleur.

Ten aanzien van het Mohammedanisme worden de Sasaks wel onderscheiden in Sasak-waktoe-lima, zoo genoemd omdat ze zich aan de 5 × daagsche godsdienstoefening houden, en de Sasak-waktoe-tĕloe, die slechts éēns in de week de sĕmbahjang verrichten, waarbij 3 × in staande en 3 × in zittende houding Allah wordt aangeroepen. Deze laatsten, die ook niet aan Vasten of bedevaart naar Mekka doen, wonen vooral in het N.lijk deel van het eil. en in het gebergte Zie ook BODHA'S.

Behalve in den godsdienst, bestaan uiteraard tusschen de vlakte- en bergbewoners door de meerdere of mindere aanraking met vreemde elementen ook grootere of kleinere verschillen in zeden en ontwikkeling, in dorps- en huisbouw.

De dorpen der bergbewoners zijn onregelmatig gebouwd; die in de vlakte zijn naar Balisch model door rechte wegen doorsneden en de grootere in vierkante wijken verdeeld. De woningen hebben bamboezen, houten of leemen wanden en in de grootere desa's omheiningen van kleimuren als bij de Baliërs, of van paggers.

De kleeding van de groote meerderheid van het volk is zeer eenvoudig, over het algemeen donker gekleurd en bestaande uit zelf geweven stof.

De Sasaksche taal verschilt aanmerkelijk van het Balisch, hoewel daarin vele Balische woorden opgenomen zijn, en toont veel overeenkomst met het Soembawasch. Het Sasaksch bestaat niet uit een hooge en een lage taal, maar heeft wel beleefdheidswoorden en uitdrukkingen, die een mindere, met een meerdere sprekende, bezigt.

Het hoofdmiddel van bestaan der Sasaks is de landbouw en meer speciaal de rijstcultuur, die, dank zij het goede voorbeeld, nagenoeg op even hoog peil staat als die bij de Baliërs. Ook het soebakwezen (de verdeeling van het land in irrigatiegebieden of waterschappen) is van de Baliërs overgenomen. De voornaamste waterleidingen danken zij aan het Balische bestuur en intellect; evenzoo het waterschapsbeheer.

De terreingesteldheid van een groot deel van Lombok eigent zich bijzonder voor den aanleg van sawah's. Tusschen het Noordelijke en Zuidelijke gebergte bevindt zich tusschen de West- en Oostkust een zachtglooiende vlakte, hoofdzakelijk bestaande uit aan de oppervlakte sterk verweerde vulkanische tuffen en doorsneden door tal van kleine rivieren. Deze geheele dichtbevolkte vallei is dan ook één onafzienbaar groot rijstveld, bij het rijpen van het gewas gelijkende op een goudgele zee, waarin de talrijke dèsa's zich als groene eilandjes voordoen. Waar in het gebergte geen irrigatie mogelijk is, wordt de rijst op tĕgalvelden verbouwd.

Behalve rijst verbouwt de Sasak in eenigszins beduidende hoeveelheid en waarvan een deel

uitgevoerd wordt: klappers, katoen, tabak en uien en verder nog maïs en katjang.

De vlucht, die de landbouw op Lombok onder de Sasaks neemt, is o.a. een gevolg van de groote rechtszekerheid, die de kleine man gedurende de laatste decennia ten aanzien van zijn grondbezit geniet. In 1906 werden de rechten der Inlandsche bevolking op den grond in de afdeeling Lombok bij een verordening in Ind. Stb. no. 431 vastgelegd door de bepaling, dat vervreemding of verpanding daarvan aan niet-Inlanders verboden is; zelfs mogen de Sasaks van Midden- en Oost-Lombok die rechten niet aan Baliërs overdragen.

De gronden worden, naar gelang van de daarop uitgeoefende rechten, gesplitst in *a.* gronden in erfelijk individueel bezit, die de overgroote massa vormen; *b.* gronden in privaatrechtelijk bezit van gemeenten, die ook in erfelijk vast gebruik kunnen afgestaan worden; *c.* gewijde gronden; *d.* gronden, ingenomen door openbare werken als gebouwen, waterleidingen enz. en *e.* Staatsdomeingrond, niet uit eenigen hoofde tot de dorpen behoorende, waarover in voorkomende gevallen ten bate van gemeenten of personen kan worden beschikt. In hoofdzaak berust deze regeling op historischen grond.

Op industrieel gebied wordt door de Sasaks nog niet veel gepresteerd. Bijzondere vermelding verdient het zeer fijne en fraaie vlechtwerk, dat in den vorm van tasschen en doozen ook veel naar Bali uitgevoerd wordt.

SASAKSCH. Zie LOMBOK.

SAUMLAKKI. Hoofdplaats der afdeeling Tanimbar en Babareilanden der residentie Amboina. In 1915 bestond de bevolking van het ressort Saumlakki uit ± 10.800 inlanders, 15 Europeanen en 40 Vreemde Oosterlingen.

SAVOE. Zie SAWOE.

SAWAH. Zie RIJST.

SAWAH LOENTŎ. Onderafdeeling der afdeeling Tanah Datar, residentie Sumatra's Westkust met gelijknamige hoofdplaats. De onderafdeeling omvat in het N. de landstreken Soelit Ajĕ, Tandjoeng Balit en Talawi, in het stroomgebied der Oembilin gelegen, en Siloengkang (zie ald.) en Padang Siboesoek in het Z. Ze is verdeeld in de districten Sawah Loentŏ en Talawi. Vroeger zonder eenig belang, is deze landstreek na 1867 van groote beteekenis geworden, toen de ingenieur De Greve en zijn opzichter Kalshoven steenkolenlagen ontdekten in een onbewoonde bergkom, waardoor de Loentŏ, een rechterzijriviertje der Oembilin, stroomde. Naar dit rivertje, langs welks oevers slechts eenige schrale sawahs voorkwamen, kreeg de plek de naam van Sawah Loentŏ. Eenige jaren later werd het terrein nader onderzocht en opgenomen door Verbeek; deze bepaalde de lengte der drie nagenoeg horizontale lagen op 14 K.M. en schatte de hoeveelheid „Oembilin-steenkool" op ongeveer 200 millioen ton. Het Gouv. besloot hierop tot exploitatie over te gaan, doch eerst nadat 25 jaren lang een strijd was gevoerd over de richting waarheen de kolen zouden worden afgevoerd. In 1892 kwam de spoorwegverbinding met de Emmahaven (zie aldaar) tot stand en daarmede begon de ontwikkeling van het gebied.

Op ult. 1913 waren alleen aan de mijnen verbonden 87 Europeesche ambtenaren en beambten, w.o. 4 ingenieurs. en waren er werkzaam ruim 3000 dwangarbeiders, tegen ruim 1400 contractanten. Men streeft er meer en meer naar de dwangarbeiders te vervangen door vrije arbeiders. In 1913 waren er reeds bijna 2000 vrije arbeiders. Zie ook KOLEN .

Ook de hoofdplaats Sawah Loentŏ is door de steenkoolexploitatie geheel van voorkomen veranderd. Van rustig, weinig beduidend plaatsje is het tot een levendig industrie-stadje geworden, met tal van groote gebouwen, huizen, magazijnen winkels enz.

Een tunnel van 828 M. lengte geeft Sawah Loentŏ de genoemde spoorwegverbinding met de Emmahaven. Zie SPOOR- en TRAMWEGEN.

De voornaamste andere plaatsen in de onderafdeeling zijn de gelijknamige hoofdnagri's der in den aanhef van dit artikel genoemde landstreken. Zie ook SILOENGKANG.

SAWAIBAAI. Zie SĔLÉMANBAAI.

SAWAL. Onwerkzame vulkaan, 1763 M. hoog, gelegen in de contrôle afdeeling Tjiamis, residentie Preanger Regentschappen.

SAWAL, d. i. de 10e maand van het Mohammedaansche jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN, A.

SAWANG. Een landschap van de onderafd. Lhō' Seumawè, afd. N.kust van Atjèh, met o.m. 2727 geregistreerde mannen (opgave ult. 1915). De bevolking bestaat van rijstcultuur op sawahs en vischvangst. Pinang en boschproducten zijn de voornaamste uitvoerproducten.

SAWI (JAV.). Zie BRASSICA NIGRA.

SAWI ALAS. Zie BRASSICA JUNCEA.

SAWITO (SAWIETTO). Boegineesch zelfbesturend landschap aan de W.kust van Z.-Celebes met gelijknamige hoofdplaats, behoorende tot het voormalige bondgenootschap Adjatappareng, met een oppervlakte naar schatting van ± K.M². Het wordt door de Sadang in Z.W.-richting doorstroomd en telt nog een aantal onbeduidende riviertjes. De bodem is zeer vruchtbaar, zoodat de geteeld wordende producten niet alleen in eigen behoefte van het landschap voorzien, doch ook uitgevoerd worden. Het zijn rijst, djagoeng, klappers, pinang en kĕmiri. De bevolking wordt geraamd op 30.000 personen.

SAWO, SAWO DJÅWÅ (JAV.). Zie MIMUSOPS KAUKI.

SAWOE of **SAVOE.** Eiland in den Indischen Oceaan, ten Westen van het eiland Roti, gelegen tusschen 121° 45′ en 122° 4′ O.L. en 10° 27′ en 10° 38′ Z.B., ± 540 K.M². groot, met de omliggende eilandjes vormende een onderafdeeling van de afdeeling Zuid-Timor en eilanden der residentie Timor. Het binnenland is een flauw golvend heuvelland, weinig begroeid, voor een groot deel zelfs geheel kaal, meest bestaande uit zand- en kalksteenen der triasformatie; de toppen zijn tot ruim 300 M. hoog. Aan de kusten zijn deze gesteenten overdekt door jong-tertiaire witte mergels en koraalkalken. De voortbrengselen zijn nagenoeg dezelfde als op Timor; vooral de paarden hebben een goeden naam. Sedert eenigen tijd is er een proefaanplant van katoen. Het Nederlandsch gezag wordt er vertegenwoordigd door een Gezaghebber, die te Séba gevestigd is; staatkundig vormt het eiland een landschap, bestuurd door een Radja met een Rijksbestuurder, onder wie hoofden met den titel van Tomoeken gesteld zijn. De bevol-

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

Luxe hutten in de passagiers-
inrichting 1e klasse met of zonder
eigen badkamer en toilet
Voor goede ventilatie door middel
van electrische waaiers is gezorgd
en bevinden zich in iedere hut

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

'S-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

De mailbooten bevatten groote eetsalons; luxe conversatie-, rook-, muziek- en schrijfsalons Ruime hutten 1e, 2e en 3e klasse alle voorzien van een electrische waaier

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

'S-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

king schijnt gemengd te zijn en te bestaan uit Timoreezen, Rotineezen en andere Inlanders, en wordt geroemd om haar vlijt en goedaardigheid; velen zijn reeds tot het Christendom bekeerd. Veel Savoeneezen emigreeren thans naar Timor, niet voor vast, doch om er werk te zoeken. Ook worden er aangemonsterd op de in Australische wateren naar tripang visschende vloot.

SAWOE-ZEE is het groote, driehoekige, zeer diepe bekken tusschen Flores met de daarbeO. gelegen kleinere eilanden, en Timor, Roti, Sawoe en Soemba.

SAWOENEESCH. De taal van het eiland Sawoe is zeer nauw verwant met het Soemba'sch hoewel beide talen in klank-stelsel en vooral ook in spraakkunstigen bouw zeer van elkander verschillen.

SCHAALDIEREN (*Crustacea*). Deze klasse omvat o.a. de dieren, die wij in het dagelijksch leven met den naam van krabben, kĕpiting (MAL., JAV.), kreeften en garnalen, oedang (MAL.), bestempelen.

Slaan wij een blik op de Schaaldieren-fauna van den N.-I. Archipel, dan treft ons, dat de Krabben (*Brachyura*) daar veel talrijker in soorten zijn dan in het gematigd klimaat; zij zijn vooral kustbewoners, en de rotsstranden, koraalriffen en zandbanken wemelen gewoonlijk van krabben. Tot de meest in het oog vallende strandbewoners onder de tropen behooren de Heremiet- of Kluizenaarskreeften (*Paguridae*), die verscholen zitten in slakkenhuizen, waarin zij hun week en spiraalsgewijs gekromd achterlijf verbergen. Naverwant met de Heremietkreeften is de Klapperkrab (*Birgus latro*, kĕtamkĕnari, MAL.), een der groote kustkrabben, die ook een groot deel van zijn leven op het droge doorbrengt. Ook de *Gecarcinidae* (Joejoe, JAV.) en *Telphusidae* zijn krabben, die veel op het land worden aangetroffen. Van de groote kreeften van den Maleischen archipel noemen wij slechts de prachtig gekleurde Langoesten (*Palinurus*), kenbaar aan hun verbazend lange buitenste sprieten en het gemis van een schaar aan de voorpooten.

SCHAAP (*Ovis aries* L.), kambing bĕlanda (MAL.); wĕdoes wĕlândâ (JAV.); domba, (SOEND.) Wilde schapen komen in den Indischen Archipel niet voor. De schapen, die er als huisdier gehouden worden, zijn waarschijnlijk meerendeels van Europeeschen oorsprong. Ook vetstaartschapen, wĕdoes gèmbèl (JAV.), domba gibas (SOEND.) komen voor, vooral in sommige streken van Celebes, waar men zich meer op de schapenteelt toelegt dan elders. In het Paloe-dal (Centraal-Celebes), waar groote grasvlakten geschikte weideplaatsen opleveren, liggen dorpen, die slechts door herders bewoond worden en grootendeels uit buffelkralen en schaapskooien bestaan; de schapen zijn er gewoonlijk zwart gevlekt. Ook op Timor, Soemba, Sawoe en Roti worden veel schapen geteeld.

SCHAKING. Zie HUWELIJK.

SCHEDEL-VERVORMING. Komt bij jonge kinderen in den geheelen Archipel voor, bepaaldelijk op Sumatra, Java, Bali, Celebes, Borneo en de Kei-eilanden, en is òf een kunstmatige afplatting van het voor- of achterhoofd, door middel van een band of een plankje, òf een vervorming door handgrepen, die het hoofd meer of min zouden fatsoeneeren. Alle deze gebruiken zijn ontstaan door de vrees, dat het kind eenig letsel zou kunnen krijgen aan de groote fontanel (het open hoofdje), die men steeds ziet kloppen. Het waarnemen dezer rythmische bewegingen deed veronderstellen dat daar de ziel van het kind leefde en bij elk letsel gemakkelijk zou kunnen ontsnappen. De bandages beoogden dus die breede fontanel kleiner te maken, vroeger tot sluiten te brengen. Andere meer gezochte verklaringen bij Virchow, Int. Archiv. f. Ethnogr. VI, 1893, 190 en Wilken—Pleyte, Handleiding, 242. Daarna is men die vervorming mooi gaan vinden, of als typisch voor elk volk, als noodzakelijk raskenmerk gaan beschouwen. Hetzelfde gebruik bestond vroeger in Europa.

SCHEFFER (RUDOLF HERMAN CHRISTIAAN CAREL). Nederlandsch plantkundige, geb. te Spaarndam 1844, overl. in 1880; zie PLANTENTUIN.

SCHELLINGH-EILANDEN (DER), ook genaamd Moor-eilanden, groep van 3 eil. op ± 3° Z.B. in den Z.O.lijkenhoek der Geelvinkbaai, N.-Guinea.

SCHELPDIEREN (*Lamellibranchiata*). Béja of kĕrang, Kĕjoeh (MAL.). Alle schelpdieren leven in het water en het meerendeel in zee; vooral de Indische Oceaan bevat een groot aantal soorten, waaronder er vele zijn die door hun grootte, vorm of kleurenrijkdom zich onderscheiden. Enkele vormen mogen genoemd worden: de Kamschelpen (*Pecten*, béja sisir, MAL.); deze kunnen door de schelp snel open en dicht te klappen niet alleen vlug door het water zwemmen maar zelfs daaruit springen of vliegen (béja tĕrbang). de paarlemoerschelpen of Paarloesters (zie aldaar). De Oesters (*Ostrea*) zijn in den Indischen Archipel door eenige soorten vertegenwoordigd, die zich vasthechten aan de in het water hangende takken van de mangrove-boomen en daarom ook wel boomoesters worden genoemd.

De *Tridacna's* of doopvontschelpen (zie aldaar), die door hun sterke, straalsgewijs verloopende ribben aan *Cardium* herinneren, worden slechts in den Indischen en den Stillen Oceaan aangetroffen; zij liggen met den top hunner reuzenschelp in het koraalzand gedoken, terwijl de opening bovenwaarts gekeerd is, zoodat de bontgekleurde mantelranden zichtbaar zijn.

SCHILDERKUNST. In den rechten zin des woords is zij niet zoo gemakkelijk in onzen Archipel aan te wijzen. Toch leven er wel de elementen die haar moeten voortbrengen; *teekentalent*, vooral op Bali; en *kleurgevoeligheid*, op meer dan één eiland in onze Oost. Op Bali wordt dan ook meer bepaald schilderkunst aangetroffen; terwijl elders een dekoratief beschilderen te vinden is, dat op West-Ceram zijn grootste hoogte schijnt te hebben bereikt, en voorts op Halmahéra.

Toch moet welcer, zooals uit historische getuigenissen blijkt, de djoeroe soengging (JAV.), pĕnoelis (MAL.), de „fijnschilder" of kunstschilder ook in het Hindoesche Java een persoon van zekere beteekenis zijn geweest. Oud-Jav. woorden als „ranggâdjiwa" en „tjitrakara", d. i. schilder, kunstschilder, „tjitralèka", d. i. teekening en schilderij, kunnen eveneens als bewijzen dienen.

Een der beste overblijfsels van de schilderkunst tegenwoordig op Java is te vinden bij de d j o e r o e s o e n g g i n g (of p ĕ n j o e n g g i n g) der kraton's van Solo en Jogja, vooral Solo; h o f - s c h i l d e r s, die de scheeden en gevesten van kostbare krissen beschilderen met fijne blad- en andere ornamenten in teedere kleuren, met lijmverf op het hout gehecht, zooals Bali niet smaakvoller zou kunnen maken.

Van de oude, nu in hoofdzaak verdwenen, schilderkunst der Javanen op *daloewang* (boombastpapier), is het tegenwoordige lijmverfschilderen der Balineezen op *doek* en *hout* de voortzetting.

Talrijk zijn de hiermee vervaardigde Balineesche schilderijen op doek, de l a n g s é's of gordijnen, de p ĕ l ĕ l i n t a n g a n's of doeken met kalendarisch-voorspellende voorstellingen, en dergelijke, die dienst doen bij het versieren van verbrandingstoestellen, het omgeven van bedsteden, enz. Aldus ook de veel voorkomende polychromie op hout, die van tijd tot tijd zich veredelt tot werkelijke schilderkunst.

Buiten Bali mag alleen nog van d e c o r a i e f s c h i l d e r w e r k worden gesproken. Op H a l m a h é r a, vooral aan de Noord-Oostkust, treffen we onmiddellijk decoratief beschilderen aan, van groote distinctie. Ook hier weer is het materiaal, evenals vroeger op Java, de primitieve f o e j a of geklopte boombast. In teere gele en bruine tinten en vrij strenge patronen, worden hier tal van dingen gemaakt die een feest zijn voor het oog.

De jongste verrassing op dit gebied is wel wat in 1917 bekend is geworden over huisversiering in W e s t - C e r a m: hoogst origineele en sterke ornament-lijnen, gedekt door teere kleuren, die op de beste Halmahéra-kleuren gelijken; zie daarover H. F. .E Visser's „Over ornamentkunst van Seram", in Volkenkundige Opstellen (uitgave Koloniaal Instituut) I, p. 91 vlg., en vooral Plaat 5 en 7.

SCHILDLUIZEN. Vormen evenals de bladluizen een familie van de onderorde der Plantenluizen; hiertoe behoort Carteria lacca Kerr of Lakschildluis, die in geheel Indië voorkomt. De wijfjes zetten zich na de bevruchting in groot getal vast aan de jonge twijgen van verschillende planten, en scheiden daar een roode massa uit, die de insecten allengs geheel omhult en ook de takken met een dikke harslaag bedekt.

SCHILDPAD-EILANDEN. Zie TOGIAN-EILANDEN.

SCHILDPADDEN (*Chelonia*). De Oost-Indische schildpadden kunnen in de volgende onderorden en familie's verdeeld worden:

I. *Athecae* (schildloozen).
   1°. fam. Dermochelyidae of Sphargidae (Lederschildpadden).
II. *Thecophora* (Schilddragers).
A. *Pleurodira* (Halswenders).
   1°. fam. *Chelyidae* (Slanghalsschildpadden).
   2°. fam. *Carettochelyidae.*
B. *Cryptodira* (Halsbuigers).
   1°. fam. *Chelydridae.*
   2°. fam. *Testudinidae* (Landschildpadden in ruimen zin).
   3°. fam. *Cheloniidae* (Zeeschildpadden).
   4°. fam. *Trionychidae* (Rivierschildpadden).

De grootste vertegenwoordiger der marine schildpadden is de Lederschildpad (*Dermochelys* of *Sphargis coriacea* L.). Deze soort wijkt zoozeer van de andere schildpadden af, dat zij een afzonderlijke familie, ja zelfs een afzonderlijke onderorde, *Athecae* (schildloozen) vormt. Deze circumtropisch voorkomende vorm is de grootste der recente schildpadden en kan een lengte van 2 M. en een gewicht van 5 à 600 K.G. (volgens Agassiz zelfs tot 1000 K.G.) bereiken. Merkwaardig is het, dat alleen zeer kleine of zeer groote exemplaren gevangen worden. De 3 andere in den O. I. Archipel voorkomende zeeschildpadden behooren tot de Chelonidae, het zijn: de groote of groene zeeschildpad, de echte Caretschildpad, en de onechte Caretschildpad.

Van de familie der *Testudinidae* (landschildpadden in ruimen zin) komen talrijke vertegenwoordigers in onze Oost voor, zooals de echte landschildpad en een aantal moeras- en zoetwaterschildpadden.

Alle moeras- en zoetwaterschildpadden schijnen door de Maleiers koera-koera genoemd te worden. De eigenlijke rivier-schildpadden (*Trionychidae* II. B. 4) onderscheiden zich van de aquatiele *Testudinidae* door hun plat, cirkelvormig of ovaal lichaam en door het ontbreken van een hoornpantser. De algemeene Maleische naam voor allerlei rivierschildpadden is labi-labi, welke naam vooral in Sumatra gebruikelijk is. Door de Soendaneezen worden zij koeja genoemd; de Javanen gebruiken den naam padawangan (Jav. woordenboek geeft daarvoor: een groote oude schildpad). Behalve *Pelochelys cantori* Gray houden de *Trionychidae* zich op in rivieren, bergstroomen, meren en moeraassen, kortom het zijn echte waterbewoners, die alleen op den oever komen om eieren te leggen; zij zijn buitengemeen schuw en storten zich bij het minste onraad in het water.

SCHILDPADDENBAAI. Breede baai met matige diepten aan de Zuidkust van Java, beO. Tjilatjap.

SCHLEGEL (HERMANN). Geboren te Altenburg in 1804, kwam in 1825 naar Holland, werd in 1828 benoemd tot conservator aan het Museum van Nat. Historie te Leiden, waarvan hij in 1860 Directeur werd; hij bleef dit tot zijn dood in 1884. Groote verdiensten had Schlegel voor het natuurkundig onderzoek van Indië, vooral door aan te dringen op het verzamelen voor het Museum bij reizigers of in Indië gevestigden.

SCHLEICHERA TRIJUGA Willd. Fam. *Sapindaceae.* Koesambi (MAL.), Kĕsambi, Sambi (JAV.), Kosambi (SOEND.). Groote boom, over den Archipel verbreid, op Java beneden 1000 M. De stam is krom en knoestig met wortellijsten en gleuven. Het dichte, vaste, zeer zware hout is om zijn taaiheid zeer gezocht voor het vervaardigen van allerlei gebruiksvoorwerpen. De bast is een inlandsch geneesmiddel, de jonge bladeren gebruikt men als sajoer. Uit de zaden perst men een heldere geelachtige olie, de Makassar-olie, die velerlei toepassing vindt, maar meestal gemengd met andere bestanddeelen tot het insmeren van hoofd en lichaam wordt gebruikt en ook als geneesmiddel.

SCHMELTZ (JOHANNES DIEDRICH EDUARD). Geboren te Hamburg in 1839, werd in 1882 benoemd tot Conservator aan 's Rijks Ethn. Museum te Leiden, in 1897 tot directeur daar-

van. Oprichter (in 1884) en tot zijn dood redacteur van het Intern. Archiv für Ethnographie. In 1896 bevorderde de Hoogeschool te Leipzig hem tot philosophiae doctor. Overl. in 1909. Voornaamste publicaties: Die ethnogr.-anthrop. Abtheilung des Museum Godeffroy in Hamburg (met Dr. R. Krause), en Ethnogr. beschr. v. d. W. en N.kust van Nederl. N.-Guinea (met F. S. A. de Clercq). Hij begon met de uitgave van den grooten Catalogus van 's Rijks Ethn. Museum, voortgezet door Juynboll en Fisher.

SCHORPIOENEN. Kala djĕngking (MAL.), Kålå djĕngking, Kĕtoenggèng (JAV.). Zie onder SPINNEN.

SCHOUTEN-EILANDEN. Naam door den ontdekker in 1616 gegeven aan de twee eilanden Wiak (zie aldaar) of Biak en Soepiori (zie aldaar) welke ten Noorden der Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea tusschen ongeveer 0° 40′ en 1° 15′ Z.B. en 135° 25′ en 136° 20′ O.L. gelegen zijn.

De bewoners der Schouten-eilanden behooren tot een krachtigen stam (zie PAPOEA'S), die door land- en scheepsbouw en het stichten van koloniën (o.a. op Noemfoor) getoond heeft flinke eigenschappen te bezitten.

SCHOUTENIA OVATA Korth. (= *Actinophoram fragrans R. Ur.*). Fam. *Tiliaceae*. Landji, Walikoekoen (JAV.). Hari koekoen (SOEND.). Zeer verbreide, vrij hooge boom, die vooral in de vlakte van Midden- en Oost-Java veel voorkomt. Het lichtroodbruine of vleeschkleurige kernhout behoort tot de kostbaarste Javaansche houtsoorten. Het is taai, elastisch en duurzaam, wordt gebruikt voor gereedschap, assen van karren, disselboomen, ankerstokken enz. Het laat zich gemakkelijk bewerken.

SCHUTTERIJEN. Zie het art. in de groote Encycl. Hier wordt slechts vermeld, dat thans, in verband met de invoering van den dienstplicht voor Europeanen op Java, besloten is de schutterijen op dit eiland gedeeltelijk op te heffen. (Zie de desbetreffende ordonnantie in Ind Stb. 1918 no. 360).

SCHWANER (Dr. C. A. L. M.). Geoloog en ontdekkingsreiziger, werd in 1817 te Mannheim geboren, studeerde en promoveerde in Duitschland, werd begin 1842 benoemd tot lid der Natuurkundige Commissie in Nederlandsch-Indië en vertrok het volgende jaar naar Batavia. Daar ontving hij de opdracht der Regeering tot het onderzoek van Borneo, waar hij van 1843 tot 1848 verbleef. Hij keerde toen naar Buitenzorg terug, om zijn wetenschappelijke verslagen uit te werken. Overl. ald. 1851.

Het verhaal van zijn groote reizen op Borneo is uitgegeven onder den titel: Borneo, Beschrijving van het stroomgebied van den Barito en reizen langs eenige voorname rivieren van het Z.O.lijk gedeelte van dat eiland, Amst. 1853.

Het grensgebergte tusschen de Wester- en de Zuider- en Oosterafd. van Borneo is door Molengraaff het Schwaner-gebergte genoemd.

SCHWARZ (JOHANNES ALBERT TRAUGOTT), geb. te Langowan (Minahasa) in 1836 overl. te Soerabaja in 1918, begon in 1861 zijn werk als zendeling te Sondĕr (Minahasa). Met goeden aanleg voor taalstudie begaafd, beoefende hij het Tontemboansch, de grootste der Minahassische talen en verzamelde een menigte gegevens voor bestudeering daarvan. Van zijn reizen in Bolaang Mongondou, een met Wilken en een met de Lange, gaf hij belangrijke verslagen in Med. Ned. Zend. Gen. XI, XII en XX, waarbij ook veel goede stof is voor de bestudeering van het Mongondowsch. Wat Schwarz van het Tontemboansch heeft verzameld, is uitgegeven in twee lijvige boekdeelen: Tontemboansch Nederlandsch Woordenboek, met Nederlandsch-Tontemboansch Register (1908) en Tontemboansche Teksten in 3 deelen (tekst, vertaling, aanteekeningen), verschenen in 1907, verder in eenige tijdschriftartikelen, te vinden in de Med. Ned. Zend. Gen. en het Tijdschr. Bat Gen. van 1903.

SÉBA. Hoofdplaats der onderafdeeling Sawoe van de tot de residentie Timor behoorende afd. Z.-Timor en eilanden, gelegen aan de Noordkust van het eiland Sawoe.

SĔBAKOR (RIJKLOF VAN GOENS)BAAI. 32 K.M. breede baai met vrij groote diepten op de Westkust van Nieuw-Guinea, beZ. de Mac Cluergolf.

SĔBATIK (SĔBITIK). Eiland voor de Zuidelijke helft behoorende tot de Tidoengsche landen (res. Z.- en O.afd. van Borneo), terwijl het Noordelijk gedeelte sedert 1891 aan de Britsche Noord Borneo-Maatschappij is toegewezen.

SĔBĔSI. Een van de vulkanische eilandjes in Straat Soenda, 859 M. hoog. Het behoort tot de residentie Lampongsche Districten en sluit den toegang tot de Lampongbaai af.

SEBJAR. Een der belangrijkste rivieren in West Nieuw-Guinea. Zij mondt uit op de Noordkust der Maccluergolf.

SĔBOEKOE. Een van de vulkanische eilandjes in Straat Soenda, ten Noorden van Sĕbĕsi gelegen en 426 M. hoog. Het is het Noordelijkste van de rij vulkanische eilandjes, die aanvangt bij den Radja Basa op Sumatra en dwars over Straat Soenda zich uitstrekt tot den Pajoeng op Java's Zuid-Westelijk schiereiland. Het is geen zelfstandig eruptiepunt, maar wordt beschouwd als te behooren tot den vulkaan Sĕbĕsi.

SĔBOEKOE (SIBOEKOE). Naam van een landstreek, kampoeng en rivier in de Tidoengsche landen, in het Noord-oostelijkste gedeelte van de res. Zuider- en Oosterafd. van Borneo. De streek, vroeger veel tot verblijfplaats van zeeroovers dienende, is zeer dun bevolkt. Geruimen tijd maakte deze streek een punt van grensgeschil tusschen Boeloengan en Broenei (of beter tusschen Nederland en de Britsche Noord-Borneo-Maatschappij) uit. Bij de op 20 Juni 1891 te Londen gehouden conventie (zie Ind. Stb. 1892 no. 114) is aan de geschillen een einde gemaakt en zijn de grenzen geregeld.

SĔBOEKOE (eiland). Zie POELAU LAOET.

SECRETARIE (ALGEMEENE). De Algemeene Secretarie, grootendeels gevestigd te Buitenzorg, het bureau van den Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, bestaat onder dien naam sedert het begin van 1819. (Voor een historisch overzicht, zie de groote Encycl. van Ned.-Indië).

Onder den Alg. Secretaris zijn op het bureau werkzaam gesteld Secretarissen, die thans den naam dragen van „Gouvernements Secretarissen", als hoedanig zij ook in het Reg. Regl. van 1854 (art. 15, 17, 18, 31, 32 en 33) worden vermeld, en voorts een aantal ambtenaren van lageren rang en klerken.

Volgens zijn instructie is de Alg. Secretaris de vraagbaak en voorlichter van het bestuur. Hij

doet aan de Regeering voorstellen of herinneringen tot bevordering van den dienst en zorgt voor de redactie, expeditie, registreering en bewaring der beschikkingen van den G. G. alsmede voor de samenstelling van het Staatsblad van N.-I. en van den Regeeringsalmanak van N.-I. Vroeger was hem ook opgedragen het toezicht op de uitgave van het in 1857 opgerichte Bijblad op het Staatsblad van N.-I., dat echter in 1905 werd overgedragen op den 1en Gouvs. Secretaris. Krachtens de bedoelde Instructie is een van de voornaamste werkzaamheden der Alg. Secretarie het uitwerken der beslissingen en denkbeelden van den G. G., hetzij in den vorm van beschikkingen (besluiten), hetzij in dien van aanschrijvingen (missives). Daarmede gaat gepaard een onderzoek (examineeren) van de door andere autoriteiten aan den Landvoogd gedane voorstellen, hetgeen in zich sluit het voorbrengen bij den Landvoogd van de bedenkingen en opmerkingen, waartoe die voorstellen aanleiding gaven, en in dit examineeren is de hoofdoorzaak gelegen van de bezwaren, welke in vroeger en later tijd tegen het bureau zijn ingebracht. De voornaamste grief was dat de chefs der Departementen van Algemeen Bestuur niet tot hun recht konden komen, omdat de Alg. Secretarie tusschen hen en den G. G. in stond. Zij hadden dientengevolge te weinig aanrakingen met den Landvoogd om vruchtbaar met hem te kunnen samenwerken en het deed afbreuk aan hun zelfstandigheid, verminderde hun verantwoordelijkheidsgevoel en was kwetsend voor hun gevoel van eigenwaarde dat hun werk aan de kritiek der Secretarie was onderworpen. Een andere bedenking tegen de Secretarie bestond hierin, dat door hare bemoeienis met de Regeeringszaken deze niet zoo geregeld en vlug werden afgedaan als anders het geval zou kunnen zijn, en verder werd ook over de groote kosten van het bureau geklaagd. Volgens mededeeling van den Minister van Koloniën bij de behandeling der Indische begrooting van 1919 zouden de aanrakingen tusschen den G. G. en de Dep. chefs thans niets meer te wenschen overlaten en zou de te groote en ongunstige invloed der Secretarie geheel tot het verleden behooren. Zij zou eenvoudig geworden zijn, „het bureau van „den G. G., noodig om de voorstellen in zoodanigen „vorm bij hem te kunnen voorbrengen, dat hij „gemakkelijk zijne dispositie kan nemen, een „bureau, dat onmisbaar is, omdat die gemakke„lijke vorm onmisbaar is bij de reusachtige uit„breiding van het beheer over Indië."

SĔDAHAN. Naam van lagere en hoogere waterstaatsambtenaren op Bali en Lombok, vroeger dienaren van een der vorsten, nu van het Gouvernement.

SĔDANÈ (TJI). Ten onrechte dikwijls Tji dani genoemd, rivier in de res. Batavia, stroomende langs Buitenzorg en Tangĕrang; in de Compagniestijden bij laatstgenoemde plaats de grens met het Rijk van Bantam vormende. (Zie ook TANGĔRANG).

SĔDĔKAH. Een vrijwillige liefdegave; verbastering van het Arabische woord *sadakah*, dat, door Mohammed aan het spraakgebruik der Joden ontleend, in den Koran ongeveer als synoniem van *zakât* wordt gebruikt (vgl. DJAKAT). In den Islam verstond men later onder *sadakah* in het bijzonder de onverplichte liefdegaven in tegenstleling met de *zakât*, de in de Wet gereglementeerde heffing van de bezittingen der geloovigen. In Ned.-Indië duidt *sĕdĕkah* (*sidĕkah*) in het bijzonder ook een godsdienstigen maaltijd aan; zie KANDOERI.

SĔDĔP MALĔM (JAV., SOEND.). Zie POLIANTHES.

SĔGÀRÀ ANAKAN (KINDERZEE). Is de driehoekige, meer dan 10 K.M. het land indringende binnenbaai beN. het Westgedeelte van Noesa Kambangan, aan de Zuidkust van Java. In den Z.W.hoek heeft de zee gemeenschap met de Mauritsbaai door een nauwen doorgang met rotsigen oever, waarin het hooge, begroeide, rotsige eiland Wĕré ligt, in den Z.O.hoek met de Schildpaddenbaai door een aanvankelijk smalle en ondiepe, zich om de Oost verbreedende en dieper wordende kreek beN. langs Noesa Kambangan .De West- en Oostkusten der Kinderzee zijn laag en moerassig, meerdere rivieren, waaronder de Tji Bĕrĕm de voornaamste is, monden hier uit; de Zuidkust is zwaar begroeid en loopt steil op naar het hooge gedeelte van Noesa Kambangan. Ongeveer op het midden van deze kust treft men een druipsteengrot aan. Door de Kinderzee loopen eenige weinige diepe geulen, daartusschen is de diepte zeer gering en vallen verschillende plekken droog; op een viertal van deze zijn kampongs gebouwd.

SĔKADAU. Landschap volgens Gouv. Besl. 18 Aug. 1916 no. 11 vormende de onderafdeeling Sĕkadau der afdeeling Pontianak van de residentie Westerafd. van Borneo. Het heeft een oppervlakte van 5830 K.M.², terwijl de bevolking ult°. 1915 werd geschat op 38.000 zielen, waaronder 28.000 Dajaks, 9000 Maleiers, 1000 Chineezen en enkele Europeanen. Het grenst ten W. aan Sanggau, Mĕliau en Simpang, ten N. en ten O. aan de afd. Sintang en ten Z. aan Matan. Het landschap is, behoudens streken langs de Kapoeas en de Bĕlitang, zeer bergachtig, en vooral in het Zuiden bereiken sommige toppen w.o. de G. Bĕrangin (op de grens met Matan 1608 M.) een aanzienlijke hoogte. De Dajaksche bevolking in het landschap houdt zich bezig met inzamelen van boschproducten, vischvangst en landbouw, hetwelk naast handel ook het hoofdbestaan vormt der Maleiers en Chineezen, welke laatste voornamelijk gevestigd zijn te Sĕkadau, Bĕlitang en Soengei Aja, gelegen nabij de monding der rivier van dien naam, in welker nabijheid zich kleine goudwasscherijen bevinden.

SĔKAH (ORANG). Zie ORANG SĔKAH.

SĔKAMPONG. Onderafdeeling van de afdeeling Sĕpoetih-Toelangbawang der residentie Lampongsche districten met de hoofdplaats Soekadana (zie aldaar), standplaats van den controleur. De onderafdeeling bestaat voor een zeer groot deel nog uit moerassen, vaak met bosschen bedekt. De bevolking vindt dan ook voor een groot deel haar bestaan in het verzamelen van boschproducten, o.a. rubber, rotan en damar. Daarnaast zijn van belang de ladangbouw en vooral de pepercultuur. Als bijzonderheid verdient nog vermelding, dat bij de Lampongers, die de marga Sĕkampoeng, district XIII en XIV bewonen, de zijdecultuur nog in eere wordt gehouden (zie Korte Berichten voor Landbouw, Nijverheid en Handel, Augustus 1911).

De bevolking der onderafdeeling bestaat alleen

in de genoemde marga Sěkampoeng district XIII en XIV uit zuivere Lampongers. In het overige, de z.g. Mělinting-streek, is zij samengesteld uit Lampongers, Boegineezen, Bantammers en Palembangers, benevens de vermengingen daarvan.

SĚKAMPOENG. Een van de kleine zelfstandige rivieren, die door de Oostelijke vlakte van Sumatra stroomen; de meest Zuidelijke rivier van de residentie Lampongsche districten. Zij ontspringt op den Boekit Barisan nabij de grens met de residentie Benkoelen, en komt beneden Něgara Batin in de Javazee uit.

SĚKAR. Kampoeng gelegen in de gelijknamige baai in West Nieuw-Guinea op de Zuidkust van de Maccluergolf. Het is de meest geschikte afvoerhaven voor deze golf, zoodat de uitvoer van boschproducten hier dan ook niet onbelangrijk is; de invoer heeft echter minder te beteekenen. Sěkar is van Fak-Fak uit gemakkelijk te bereiken; de reis gaat over land naar Kajoni en van daar per prauw over zee naar Sěkar. Vroeger stonden, behalve de moskee, alle huizen in zee, terwijl de voorgalerijen der huizen met elkander verbonden waren door bruggen (fatar). In het belang van den handel heeft het Bestuur getracht Sěkar naar den vasten wal te verplaatsen. Veel keuze bood het smalle strand daartoe niet en ten slotte werd een plaats uitgekozen iets beoosten Sisir.

SĚKINTJAU. Vulkaan in de afdeeling Kroë, residentie Benkoelen, 1719 M. hoog.

SÉLÂ. Onderdistrict van het district Ampél, afdeeling Bojolali, residentie Soerakarta. De gelijknamige hoofdplaats van dit ondersidtrict is bekend ,omdat zij gelegen is op ± 1570 M. hoogte, op het zadel tusschen Měrbaboe en Měrapi.

SÉLÂ. Gelegen in de afdeeling Grobogan, residentie Semarang. Voormalige enclave van den Soesoehoenan van Soerakarta, is bij contract van 14 Januari 1902 van den Soesoehoenan afgekocht voor *f* 16497.28 's jaars. Het landschap is 148 djoengs (1 djoeng = 4 bouw) groot en bevat eenige heilige graven ter hoofdplaats Sélâ.

SĚLAROE. Zuidelijkste eiland van de Tanimbar-eilanden (zie aldaar).

SĚLASÈH (MAL.). Zie OCIMUM BASILICUM.

SĚLASI. Zie OCIMUM BASILICUM.

SĚLAT (MAL.). = zeestraat.

SĚLAT PANDJANG. Naam van een niet onbelangrijke handelsplaats, gelegen aan een nauwe zeestraat tegenover het eiland Medang op het tot de afdeeling Běngkalis (gouvt. O. v. Sumatra) behoorend eiland Těbing Tinggi.

SĚLÉ(GALÈWO)STRAAT, tusschen de Westkust van den Vogelkop van Nieuw-Guinea en het voorliggende Salawati, is 70 K.M. lang en zeer verschillend van breedte.

SĚLÉMAN (SAWAI)BAAI. Ongeveer 25 K.M. breede, naar het Noorden geheel open baai, Z.O. van de Toedjoeheilanden op de Noordkust van Ceram.

SĚLÈNDANG (MAL.). Zie JAVANEN p. 212.

SĚLIR of GOENDIK. Naam van de bijvrouw, een vrouw van lageren rang, zooals de aanzienlijke Javaan er, naast de eerste vrouw of padmi, dikwijls een of meer heeft. De vorsten van Soerakarta en Djokjakarta hebben tien, soms twintig bijvrouwen, met drie waarvan zij slechts gehuwd zijn, omdat zij met de Ratoe (Vorstin, eerste vrouw) mede, volgens d Mohammedaansche leer slechts vier vrouwen mogen hebben. Moet nu een der niet door hen gehuwde bijvrouwen bevallen, dan laten zij zich van een der door hen gehuwden scheiden, om met de moeder van hun kind te kunnen trouwen en zoodoende te voorkomen, dat dit „buiten echt" geboren wordt, wat bij Javanen een groote schande is.

SĚLO (Sělâ) Benaming der 11e maand van het Moh. jaar. Zie MOHAMMEDAANSCHE KALENDER- EN GEDENKDAGEN, A.

SĚLOEMA. Afd. der res. Benkoelen, met hoofdplaats Taïs, begrensd ten N. door de afdeelingen Benkoelen en Rědjang, ten Oosten door Těbing Tinggi (Palembang), ten Zuiden door Manna en ten Westen door den Indischen Oceaan, een oppervlakte beslaande van 2346 K.M.², en een bevolking tellende van ruim 28.000 zielen, onder welke 3 Europeanen. Zij omvat de districten Ajěr Priokan en Tallo. Behalve rijst als hoofdcultuur worden voor uitvoer aangeplant koffie (Liberia en robusta), peper, kruidnagelen, karèt (ficus elastica), damar, rotan en gambir. Zie verder BENKOELEN.

SĚLOERA. Eilandje bezuiden Soemba, aldaar bekend als de bakermat der Soembaneesche goudsmeedkunst, thans zonder vaste bewoners, maar nog veel bezocht als ankerplaats voor prauwen en voor inzameling van tripang, parelmoerschelpen en schildpadeieren. Het bestaat uit een tot ruim 300 M. hoog heuvelland van eruptief gesteente.

SĚLOMPRÈT. Zie MUZIEK EN MUZIEK-INSTRUMENTEN.

SÉLONG. Hoofdplaats der onderafdeeling Oost-Lombok op het eiland Lombok.

SĚMANGKA. Rivier in Zuid Sumatra, die op den Pasagi (2232 M.) in de residentie Benkoelen op de grens met Palembang ontspringt en met een vrij breeden mond in de Sěmangka- of Keizersbaai uitstroomt.

SĚMANGKA (MAL.). Zie CITRULLUS.

SĚMANGKA BĚLANDA (MAL.). Zie CUCUMIS MELO.

SĚMANGKO (KEIZERS)BAAI, op de Zuidkust van Sumatra bij den Westingang van Straat Soenda, dringt ruim 55 K.M. om de N.W. het land in, is zeer diep en aan den mond 35 K.M. breed.

SĚMANGKO BERG. Zie KEIZERSPIEK.

SĚMAOE(STRAAT) is de 3 tot 5 K.M. breede, diepe straat aan de Z.W.-kust van Timor, tusschen dit eiland en het daar beW. gelegen heuvelachtige Sěmaoe of Samaoe (Samau).

SĚMARANG. Residentie van Midden-Java, waarbij op 1 Januari 1901 (Ind. Stb. 1900 no. 334) de toenmalige residentie Japara, is gevoegd. Het gewest wordt ten N. bespoeld door de Java-zee en verder begrensd door de residentiën Rěmbang ten O., Madioen, Soerakarta en Kědoe ten Z. en Pěkalongan ten W. Op de Zuidergrens verheffen zich de vulkanen Měrbaboe (3145 M.), Tělěmâjâ (1892 M.), Oengaran (2050 M.) en Prahoe (2565 M.).

De oppervlakte van de residentie bedraagt 8144 K.M.²; op het eind van 1915 telde de bevolking 2.612.000 zielen, dat is 320 per K.M.². Zij was als volgt verdeeld: ± 14.600 Europeane, ± 34.000 Chineezen, ± 4600 andere Vreemde Oosterlingen en ± 2.560.000 Inlanders.

Het Noordelijke gedeelte van het gewest wordt geheel ingenomen door twee vulkanen

en hunne hellingen, nl. den Moeriä, hoogste top 1594 M. en den ten N. van den Moeriä gelegen vulkaan Tjĕlĕring, die slechts 717 M. hoog is. Aan het bovenvermelde vulkanisch gebergte, dat aan de zeezijde omzoomd wordt door een zeer smalle strook alluviaal zeezand en zeeklei, grenst in het Z. een breede strook alluvium, voor een deel moerassig. Op dit alluvium volgt Zuidwaarts gaande een strook kwartaire grond, terwijl tusschen den Oengaran en het Zuidelijkste deel van het gewest, dat geheel wordt ingenomen door de hellingen van den Mĕrbaboe en den Tĕlŏmâjâ, de bergvlakte van Ambarawa, 470—500 M. boven zee, ligt.

De rivieren van dit gewest behooren alle tot het gebied dan de Java-zee. De voornaamste zijn van Oost naar West: de Randoegoenting, grensrivier met Rĕmbang, de kali Djoewânâ, de kali Gĕlis, de kali Djĕpârâ, de kali Sérang die op den Mĕrbaboe ontspringt, neemt de uit Rĕmbang komende kali Loesi op. De kali Toentang stroomt langs de dèsa van dien naam, verder langs Kĕdoengdjati, kruispunt van spoorwegen, en Dĕmak en valt onder den naam van kali Dĕmak in de Java-zee. Een belangrijke rivier is nog de kali Bodri, welke ontstaat uit de samenvloeiing van de Logong en de Loetoet.

Talrijk zijn de bevloeiingswerken, in deze residentie tot stand gebracht. Voor de belangrijkste zie DEMAKSCHE IRRIGATIEWERKEN.

Tot dit gewest behooren de Karimoen Djawa-eilanden (zie aldaar).

De residentie Semarang is het voornaamste gewest van Midden-Java. Haar hoofdplaats is de belangrijkste haven van dit deel des eilands. Behalve de gewone gewassen wordt door de bevolking katoen verbouwd, uitsluitend in de afdeeling Dĕmak. De afdeeling Japara heeft gebrek aan water voor den natten rijstbouw; de sawahs zijn er voor de helft van den regen afhankelijk, zoodat de oogst bij weinig regen voor een groot deel mislukt.

Aan zoetwatervischteelt wordt niet gedaan. De zeevisscherij daarentegen is van beteekenis. De veestapel was in 1905 als volgt: hoornvee (runderen en buffels) 365.000 en paarden 17.000. De kleinveeteelt is een niet onbelangrijk bijbedrijf.

Onder de industrieën der bevolking zijn vooral bekend de gongfabricatie ter hoofdplaats (zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN in de groote Encycl.) en de houtsnijwerkindustrie van Japara. Voor den stand van handelaars te Koedoes zie op dat woord.

In het gewest liggen 39 particuliere landerijen, het aantal landbouwondernemingen op gronden in erfpacht bedraagt ruim 60; voorts 12 suikerfabrieken, een tapiocafabriek, 2 rijstpellerijen en 4 ondernemingen voor de cultuur van suikerriet als plantmateriaal. Voor de zoutbereiding door de bevolking zie KOEWOE.

Administratief is het gewest verdeeld in 8 afdeelingen, nl. Semarang, Salatiga, Kĕndal, Dĕmak, Grobogan (hoofdpl. Poerwodadi), Pati, Koedoes en Japara.

De middelen van verkeer zijn: de spoorlijn van Semarang over Goendih naar Soerakarta met een zijlijn van Kĕdoengdjati naar Ambarawa; de stoomtramwegen Ambarawa—Magĕlang, Semarang—Rĕmbang (met de zijtakken: Dĕmak—Blora, Poerwodadi—Goendih, Koedoes—Pĕtjangaän, Wirosari—Kradènan en Djoewana—Pakis) en Semarang—Cheribon.

Op de Noordelijke en Oostelijke hellingen van den Oengaran liggen verscheidene Hindoe-oudheden, bestaande in vervallen tjandi's en Çiwaitische beelden. (Zie OUDHEDEN).

Bij Ind. Stb. 1908 no. 175 werd voor de residensie Semarang een gewestelijke raad ingesteld.

SĔMARANG. Hoofdplaats van het gewest, het regentschap, de afdeeling, de contrôle-afdeeling en het district van dien naam, gelegen aan de Java-zee, aan beide oevers van een weinig aanzienlijke rivier, de kali Ngaran of rivier van Semarang geheeten, waarvan de monding is verzand, zoodat prauwen van eenigen omvang niet kunnen binnenvallen. Daarom werd een kanaal gegraven (1870) beoosten de monding dier rivier, welk kanaal op voldoende diepte wordt gehouden, zoodat groote prauwen het midden der stad kunnen bereiken. Het aantal inwoners bedroeg op ult. 1905 ruim 96.000 zielen, waarvan 5100 Europeanen, 14.000 Chineezen, 700 Arabieren en 800 andere Vr. Oosterl.

Van economisch standpunt beschouwd is de stad aan te merken als de hoofdplaats van Midden-Java. Het is een centrum van verkeer en van in- en uitvoerhandel voor de residenties Semarang, Soerakarta, Djokjakarta, voor Noord-Kĕdoe, en het Westelijk gedeelte van Rĕmbang, en een opslagplaats van de voor uitvoer bestemde koloniale producten uit deze landstreken afkomstig. Van uit Semarang voeren spoor- en tramwegen in Zuidelijke, Westelijke en Oostelijke richting, die door talrijke vertakkingen deze havenplaats met de voornaamste afvoergebieden in directe verbinding brengen en aansluiting geven aan de naar Oost- en West-Java voerende spoorwegen.

De haventoestanden zijn niet in overeenstemming met het gewicht der plaats als handelscentrum. Afdoende verbetering is, in verband met de ver uit de kust gelegen ankerplaats der zeeschepen, waarmede gedurende den Westmoesson de communicatie niet altijd verzekerd is, slechts te bereiken door den bouw van een haven voor oceaanschepen.

De benedenstad omvat het aan zee grenzende laag gelegen gedeelte, waar de haven- en spoorweg emplacementen zijn gelegen met pakhuizen en handelsinrichtingen, aansluitende aan het stadsdeel, waar de handelskantoren en tal van Europeesche winkels gevestigd zijn. Noordelijk van dit stadsdeel is sedert eenige jaren het ruim aangelegde personenstation der Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij verrezen, bestemd om als Centraalstation te worden ingericht voor alle te Semarang samenkomende spoor- en tromwegen. Zuidelijk strekt zich uit de Chineesche woon- en handelswijk, terwijl nog Zuidelijker en Oostelijk-Westelijk van het Europeesche handelskwartier de Inlandsche, Maleische en Arabische wijken zijn gevestigd.

De voornaamste door Europeesche woningen bezette stadsgedeelten in de benedenstad zijn gegroepeerd om het gedeelte van den bovengenoemden postweg, dat zich van de brug over de Semarang-rivier af aan de grens van het handelskwartier, over ongeveer 3 K.M. lengte uitstrekt in Z.W. richting. Dit weggedeelte draagt den naam van Bodjongschen weg en

staat van ouds bekend als de schoonste stadsweg van Java (zie BODJONG). Aan het Z.W. einde van den Bodjongschen weg is het Bodjongpark gelegen, een lommerrijk plein met muziektent, waarop van zes richtingen wegen uitkomen. Aan dit plein liggen de Residentswoning, een woningpark, het Juliana Ziekenhuis, enz. De bovenstad, die geacht kan worden Noordelijk begrensd te zijn door den zoogenaamden „Toerweg" is een stad in wording, hoewel de als Tjandi bekend staande wijk reeds sedert tientallen van jaren door Europeanen bewoond is en steeds in omvang toeneemt.

Het door de gemeente voor een groot deel in eigendom bezeten heuvelterrein, dat zich tot hoogten van ongeveer 140 M. boven de zee verheft, is door nieuw aangelegde wegen eenerzijds met de wijk Tjandi en den weg naar Oengaran, anderzijds met de benedenstad verbonden; door zijn hooge en open ligging en prachtige vergezichten (Noordwaarts op de Javazee, van Oost langs Zuid naar West op het bergland van Midden-Java met zijn talrijke vulkanen) eigent dit terrein zich bijzonder voor bebouwing, mits voldaan wordt aan de voorwaarde voor gemakkelijke bruikbaarheid, voldoende zuiver water en goede verlichting. De vooruitgang der gemeente Semarang is voor een groot deel te danken aan de ijverige pogingen van den gemeenteraad, welk college werd ingesteld bij Ind. Stb. 1906 no. 120.

SEMARANG. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, begrensd ten N. door de Java-zee, ten O. door de afd. Dĕmak, ten Z. door de afd. Salatiga en ten W. door de afd. Kĕndal. Het regentschap omvat ook het gebied der contrôle-afd. Salatiga en Ambarawa.

SĔMBAHJANG, de bekende Mohammedaansche godsdienstoefening, ook *salat* (Arabisch: *salât*) genoemd. De *sĕmbahjang* moet dagelijks minstens vijfmalen op bepaalde tijden volbracht worden door ieder meerderjarig Moslim, niet alleen door mannen, maar evenzeer door vrouwen; zelfs kinderen behoort men van af hun 7e levensjaar daartoe aan te sporen. Vrijstellingen verleent de wet slechts in bijzondere gevallen.

Ter vervulling van deze godsdienstoefening behoeft men zich niet steeds naar het gemeenschappelijke bedehuis (zie MOSKEE) te begeven. Ieder kan zijn *sĕmbahjang* verrichten in zijne woning, op het veld, of waar hij zich op den voor de *salat* bepaalden tijd bevindt, hetzij alleen, hetzij tezamen met andere geloovigen. In dit laatste geval neemt een der aanwezigen als voorganger (Arab. *imâm*) de leiding op zich, evenals dit in het bedehuis geschiedt. De overigen richten zich dan bij alle bewegingen en verdere ceremoniën van den *sĕmbahjang* naar hunnen *imâm*.

De vijf dagelijks verplichte *sĕmbahjang's* zijn de navolgende:

(1) de *loehoer* (Mal.) of *lohor* (Jav.), d. i. middag-*salat* (Arab. *thoehr*), even nadat de zon, na haar hoogste punt aan den hemel bereikt te hebben, naar het Westen begint te neigen;

(2) *de asar* (Mal.) of *ngasar* (Jav.), d.i. namiddag-*salat* (Arab. *'asr*), in Ned.-Indië omstreeks half 4 des namiddags;

(3) de *magrib*, *mĕgrib* of *moegrib* (Mal.) of *makrib* (Jav.), d.i. de zonsondergangs-*sĕmbahjang* (Arab. *maghrib*), dadelijk na zonsondergang, in Ned.-Indië te omstreeks 6 uur;

(4) de *isa* (Mal.) of *ngisâ* (Jav.), d.i. *sĕmbahjang* van den laten avond (Arab. *'isjâ*), in Ned.-Indië te omstreeks half 8 's avonds;

(5) de *soeboeh* (Mal. Jav.) bij het eerste aanbreken van den dageraad (Arab. *soebh*), in Ned.-Indië ongeveer tusschen 4 en 5 uur 's morgens.

Het geldt bovendien voor ieder Moslim als verdienstelijk, om aan deze verplichte *sĕmbahjang's* nog eenige niet-verplichte toe te voegen.

In alle Mohammedaansche landen worden zelfs de verplichte *sĕmbahjang's* door velen wel eens verzuimd. In Ned.-Indië echter is de ijver voor den *sĕmbahjang* in de Inlandsche maatschappij buitengewoon gering en de nalatigheid te dien opzichte van oudsher veel grooter en algemeener dan in de meeste andere Moslimsche streken.

Om een *sĕmbahjang* geldig te kunnen volbrengen, behoort de geloovige zich in ritueel reinen toestand te bevinden. Is dit niet het geval, dan zal hij vooraf een ritueele wassching moeten verrichten, hetzij een „kleine", welke *woeloe* (Arab. *woedhoe*) of *abdas*, of een „groote", welke *ghoesl* (Arab.) wordt genoemd.

De *sĕmbahjang* zelve bestaat uit een aantal vastgestelde ceremoniën, n.l. een opvolging van bepaalde lichaamshoudingen en -bewegingen, gepaard gaande met het uitspreken van Arabische godsdienstige formules.

Des Vrijdags wordt in plaats van den dagelijkschen middag-*sĕmbahjang* een bijzondere dienst gehouden: de *sĕmbahjang djoemahat* (Mal., Jav. in het Arab.: *salât al-djoem'ah*). Deze bestaat in een preek of *koetbah* (Arab.: *choetbah*) en een gemeenschappelijken *sĕmbahjang* van 2 *rakahat's*, terwijl het als *soenat* (aanbevelenswaardig) geldt, bovendien vóór (en liefst ook na) den dienst nog een onverplichten *sĕmbahjang* daaraan toe te voegen.

Het bijwonen van dezen Vrijdagsdienst is een godsdienstplicht voor ieder manlijk, ter plaatse gevestigd Moslim, die zich niet op een bijzondere wettelijke vrijstelling daarvan (bijv. wegens ziekte) kan beroepen.

De dienst is slechts geldig, indien hij volbracht wordt door minstens 40 tot het bijwonen dier godsdienstoefening verplichte Moslims. Op zulk een aantal geloovigen valt slechts in eenigzins volkrijke plaatsen te rekenen. Waar dit niet het geval is, heeft geen Vrijdagsdienst plaats; men verricht daar ook Vrijdags de gewone middags-*salat*.

Op de beide wettelijke feestdagen van het Moslimsche jaar (zie GARĔBĔG, onder no. 2 en 3) heeft een feest-*sĕmbahjang* plaats (gewoonlijk niet laat in den morgen). De dienst komt, behoudens kleine afwijkingen, met den Vrijdagsdienst overeen; de *sĕmbahjang* gaat hierbij echter aan de preek vooraf.

Over den bijzonderen *sĕmbahjang* in den vasten tijd (den zgn. *tarâwih*) zie VASTENMAAND.

SĔMĔNDO of **SĔMINDO.** Hoogvlakte in het bergland van Palembang. De bewoners zijn afkomstig uit Pasĕmah lĕbar. Rijstbouw, hoofdzakelijk op natte velden, is het hoofdbedrijf van deze goedaardige en gastvrije bevolking.

SĔMÉROE. Hoogste berg en werkende vulkaan van Java, in de residentie Pasoeroean, volgens de laatste meting (einde 1911) 3676 M. hoog, het Zuidelijkste en jongste gedeelte van het vulkaancomplex Tĕnggĕr—Ajĕg Ajĕg—Sĕ-

méroe. De vulkaan is zoo goed als voortdurend werkzaam en zijn hooge rookpluim is tot op grooten afstand (o.a. van uit Soerabaja) duidelijk zichtbaar. De eigenlijke krater heeft zich, voor zoover bekend, reeds tweemaal, doch over slechts korten afstand, in Zuidelijke richting verplaatst; het oudste en nog altijd hoogste eruptiepunt heet Måhåméroe, en vormt thans een plateau zonder krater (opgevuld door de latere losse producten); daarna volgde het Sĕméroe genoemde punt, terwijl de nog werkende krater met Djonggring Sĕlåkå wordt aangeduid. Erupties worden gemeld van 1818, 1832, en 1885, waarvan de eerste zeer heftig schijnt te zijn geweest, doch waarvan weinig bijzonderheden bekend zijn geworden. Op 29—30 Augustus 1909 had de z.g. ramp van Loemadjang plaats waarbij 208 personen om het leven kwamen en 38 inl. dorpen geheel of gedeeltelijk verwoest werden.

SEMINARIE TE DÈPOK. Op initiatief van Ds. J. A. Schuurman te Batavia in 1878 geopend, bestemd tot opleiding van Inlandsche jongelieden van allerlei landaard, die in een vierjarigen cursus tot Inlandsch zendeling worden opgeleid. Verg. verder ZENDING (Protestantsche).

SĔMINOENG. Niet meer werkzame vulkaan van 1891 M. hoogte, die zich vlak aan den Zuidoostelijken oever van het Ranau-meer verheft; over den top loopt de grens van Palembang en Benkoelen.

SĔMITAU. Zie SMITAU.

SĔMONGKO (sĕmångkå) (JAV.). Zie CITRULLUS.

SĔMPANG. Zie SIMPANG.

SÈNDOK (DAOEN) (MAL.). Zie PLANTAGO MAJOR.

SĔNDORO. Zie SINDORO.

SĔNGKALA. Onder sĕngkala, voluit tjåndrå sĕngkålå (van Oud-Jav. çangkala), verstaat men een jaartal, waarvan de cijfers vervangen zijn door woorden, die een bepaalde, vaststaande getalwaarde bezitten.

SĔNTANI-MEER. Gelegen op de Noordkust van Nieuw-Guinea, ten Zuidwesten van de Humboldtbaai en ruim 6 K.M. daarvan verwijderd. De hoogte boven zeepeil is 73 M., de grootste gemeten diepte ongeveer 50 M. In het midden en in het Westen liggen verscheidene eilandjes.

De huizen aan het meer staan op palen en de meeste negorijen zijn in het water gebouwd. Het water is helder en zeer vischrijk; ook worden er in aangetroffen: krokodillen, schildpadden en zaagvisschen.

SĔNTIGI (JAV.). Zie PEMPHIS ACIDULA.

SĔPATOE (KEMBANG) (VULG. MAL.) Zie HIBISCUS ROSA SINENSIS.

SĔPANG (MAL.). Zie CAESALPINIA SAPPAN.

SĔPĔKĔN. Onderdistrict van het district en de contr.-afd. Kangéan, regentschap en afdeeling Soemĕnĕp, residentie Madoera, omvattende vier bewoonde eilanden van den Kangéan-Archipel (zie aldaar). De ass. wedono is op het belangwekkende eilandje van dien naam gevestigd, dat, feitelijk niet anders dan een dorre, totaal onvruchtbare zandhoop, niettemin een zeer talrijke bevolking herbergt (ongeveer 8000 zielen) en het centrum is van een druk handels verkeer. De bevolking, waaronder vele Makassaren en Boegineezen, bestaat nagenoeg uitsluitend van handel, vischvangst en scheeps bouw. Er zijn groothandelaren onder, die tot op Singapore zaken doen. Deze groothandelaars wisten tot voor korten tijd een groot deel der overige bewoners in een soort pandelingschap te houden, waartegen eerst zeer onlangs, door doeltreffende maatregelen van de Soemĕnĕpsche afdeelingsbank, met vrucht is opgetreden. De Sĕpĕkĕners behooren tot de stoutste zeevaarders van den Indischen Archipel.

SĔPOETIH. Onderafd. van de afd. Sĕpoetih-Toelangbawang der res. Lampongsche districten, met de hoofdplaats Goenoengsoegih. Zij behoort grootendeels tot het stroomgebied der Sĕpoetih (zie aldaar) en bestaat meerendeels uit vlak, moerassig land, dat over aanzienlijke uitgestrektheid is bedekt met wouden, waaruit de bevolking de boschproducten verzamelt, hetgeen een der belangrijkste middelen van bestaan vormt. In nagenoeg alle kampoengs worden zijderupsen geteeld en zijde gesponnen, die, grof van draad, wordt gebruikt voor het weven van inheemsche sarongs (tapis). Waar de adat voorschrijft, dat bij feestelijke gelegenheden uitsluitend deze doeken gedragen mogen worden, blijft de zijdecultuur stationnair en wordt het spinnen en weven in eere gehouden.

De hoofdplaats Goenoengsoegih, in het centrum van de onderafdeeling gelegen, is het gemakkelijkst te bereiken. Eenmaal was de plaats van groot belang, zooals de naam nog aangeeft (soegih = rijk, pracht, de goenoeng = berg is niet meer dan 30 M. hoog).

SĔPOETIH. Een van de kleinere, zelfstandig in zee stroomende rivieren, die door de groote laagvlakte in het Oosten van Sumatra loopen. Zij behoort geheel tot de residentie Lampongsche districten, ontspringt in het heuvelland aan de Oostgrens van de residentie Benkoelen en valt met een 750 M. breeden mond in de Java-zee.

SĔPOETIH-TOELANGBAWANG. Afdeeling van de residentie Lampongsche districten onder een Assistent-Resident met standplaats Mĕnggala en verdeeld in de 3 onderafd. Toelangbawang, Sĕpoetih en Sĕkampong. Zie op die namen.

SĔRAJOE. De belangrijkste rivier van Midden Java en van de gansche Zuidkust des eilands, ontspringt op de Zuidhelling van den Prahoe. Haar langste bronrivier komt van den hoogsten top van dien vulkaan, maar een kortere, die in een meer Zuidoostelijk gelegen ravijn ontstaat, draagt ter plaatse den naam Sĕrajoe. De voornaamste streken, waar de rivier door heen vloeit zijn: het hoogland van Lĕdok een vruchtbare dichtbevolkte streek; het hoogdal van Bandjarnĕgårå, de meervlakte van Banjoemas; de fraaie kloof, die de rivier door het Zuid-Sĕrajoe-gebergte heeft uitgeschuurd, een steilwandig dwarsdal, waar juist nog plaats is voor een reeks van dorpen, en de moerassige strandvlakte kort vóór ze met een wijden zakvormigen mond den Oceaan bereikt.

SĔRAMPAS. L a n d b e s c h r ij v i n g. Landstreek in het Z.O. der afdeeling Bangko, residentie Djambi. Het wordt in het N. begrensd door de Bt. Mĕsoerai (± 2500 M.), Bt. Oeloe Nilo, Bt. Soembing (een werkende vulkaan) en Bt. Tĕbattalas (2050 M.), in het W. en Z. door den Barisan keten, in het O. door het landschap Sei Tĕnang. De vruchtbare bodem is van vulkanischen aard; behalve dat hij op sommige plaatsen zwavel en

goud moet bevatten, is het voorkomen van andere delfstoffen niet bekend. De Mohammed. bevolking, in 1895 bij benadering geschat op 2000 personen, is een vermenging van bewoners der Djambische Benedenl. (zoowel de oorspronkelijke als de in die streken gevestigde afstammelingen van Jav. kolonisten) en Minangkabausche Maleiers, terwijl ze in uiterlijk voorkomen veel overeenkomst heeft met den Maleier van Sumatra's Westkust.

SÉRAN. Zie CERAM.

SÉRANG. Afdeeling en regentschap der residentie Bantam, groot 1369 K.M.². Het omvat tevens het gebied van de vroegere afd. Anjĕr (zie aldaar) en beslaat het Noordelijkste deel van het gewest; grenst ten Z. aan de afdeelingen Lĕbak en Pandéglang en vormt twee contrôle-afdeelingen, nl. Sérang en Tjilĕgon.

In het regentschap Sérang wordt Javaansch gesproken. Dat ook in dit deel der residentie de Soendaneesche taal wordt gebezigd, evenals in de drie andere regentschappen van Bantam, blijkt uit de namen van bergen, rivieren, meren en desa's, welke Soendaneesch zijn.

Niet alleen in taal, maar ook in voorkomen en karakter is de bevolking van het regentschap Sérang van de overige bevolking van Bantam onderscheiden. Het waren wel grootendeels Javanen, maar ook Boegineezen, Lampongers en andere Maleiers, die zich in vroeger eeuwen in Noord-Bantam vestigden; vandaar dat er tusschen den Noord-Bantammer en den Javaan van Midden-Java een groot verschil bestaat.

SÉRANG. Hoofdplaats van de res. Bantam en van de afd. en het distr. Sérang, gelegen aan de Tji Bantĕn op 25 M. zeehoogte. Op het eind van 1905 had de plaats ± 6000 inwoners, nl. ± 200 Eur., ± 4900 Inl., 830 Chin., 80 Arab. en 50 andere Vr. Oosterl. Het is een lief gelegen plaatsje, dat bijna overal van stroomend water is voorzien en daardoor ook in den drogen moesson zijn groen en frisch voorkomen behoudt.

SÉRANG. Rivier op Java, residentie Semarang, in den benedenloop op de kaarten wel Tanggoelangin geheeten, naar het gelijknamige dorp bij de kruising van den postweg. Bij de bevolking is deze naam echter niet in gebruik voor de rivier. Zij vormt de grens van de afdeeling Dĕmak met de afdeelingen Grobogan, Koedoes en Japara.

SÉRANG-LAO. Zie CERAM-LAOET.

SERBÖDJADI. Een tot de afd. O.-kust van Atjéh behoorende onderafd. Zie GAJŌLAND.

SĔRDANG. Onderafd. van de afd. Deli en Sĕrdang van het gewest Oostkust van Sumatra, bestaande uit het door een Sultan bestuurd landschap van dien naam. De hoofdplaats Loeboek Pakam telde in 1905 ± 2700 inwoners, waaronder een 10 tal Europeanen, ± 1000 Inlanders, ± 100 Chineezen en 750 andere Vreemde Oosterlingen; de sultan woont te Pĕbaoengan (zie aldaar). Door de gunstige grondgesteidheid en het aangename klimaat levert de landbouw goede uitkomsten op, al is de hoedanigheid van den grond dan ook niet zoo geschikt voor de tabakscultuur als in Deli en Langkat; behalve tabak worden in deze onderafdeeling voornamelijk rubber (hevea brasiliensis) en voorts ook nog klapperboomen en een weinig koffie (robusta) geplant. In de hoogergelegen streken drijft de Batak-bevolking de rijstvultuur op natte velden; men is doende daaraan uitbreiding te geven. Zie ook OOSTKUST VAN SUMATRA en DELI.

SĔRÉ of **SĔRĔH-ZIEKTE**. Zie SUIKER.

SĔRIAWAN (KĔMBANG) (BATAV. MAL?). Zie SPILANTHES ACMELLA.

SERIÈRE (GUILLAUME DE). Geb. in 1788 te Naarden, was korten tijd als predikant werkzaam te Batavia, was daarna o.a. directeur van het landbouw-etablissement en proefstation Tjilangkap (Krawang) met den titel van ass.-resident. Hier verkreeg hij goede uitkomsten met de cochenille-cultuur, maar vooral met de theecultuur, waarvan hij als de grondlegger was aan te merken. Later was hij nog resident van Krawang, van Banjoemas, van Rĕmbang, en gouverneur van de Molukken. Overl. in 1868.

SĔRIMPI. Danseres aan de vorstenhoven op Java. Zie DANSEN.

SĔRMATA. Eiland in de Timor-zee, behoorende tot de Loeang-Sĕrmata-groep of Oekaeno eil., op ± 128° O.L. en ± 8° Z.B. (zie LOEANG), waar men, in plaats van Banda-zee, Timorzee leze). Het is het grootste eiland van die groep, lang en smal, bestaande uit een rondtoppig, meest met alang-alang begroeid heuvelland, tot ruim 400 M. hoog. De voornaamste voortbrengselen zijn djagoeng, katjang en oebi, die in zulke hoeveelheden worden aangeplant, dat ze ook naar de naburige eilanden worden uitgevoerd. De bevolking bestaat uit heidenen.

SERMOWAIRIVIER. Op Noord Nieuw-Guinea. Zij valt in zee ten Westen van T. Kamdara.

SĔRO (SOEND.). Zie OTTERS.

SĔROEA. Eiland met 650 M. hoogen vulkaan in de Bandazee.

SERRURIER (MR. LINDOR). Geboren in 1846, was van 1881—1892 Directeur van 'sRijks Ethn. Museum te Leiden, waarvan hij met kracht de verzamelingen uitbreidde, zoodat gedurende zijn directoraat het aantal voorwerpen verdrievoudigd werd. Ontmoedigd door gebrek aan steun vanwege de Regeering om de verzamelingen beter te huisvesten, vertrok hij in 1896 naar Batavia, waar hij als leeraar aan het Gymnasium Willem III werkzaam was, en overleed aldaar in 1901. Van het Japansche woordenboek van Hoffman, met welks uitgave hij belast was, zijn de letters A, O en B verschenen. Voltooid is De Wajang poerwâ, eene ethnologische studie, Leiden 1896. Van de in 1890 geconstitueerde Maatschappij tot bevordering van het natuurkundig onderzoek der Nederl. koloniën is Serrurier de stichter en was hij de secretaris.

SĔRWAROE. Voornaamste plaats op het eiland LÈTI, zie aldaar.

SĔSAJAP. Groote rivier in de Tidoengsche landen (N. O.-lijk gedeelte van de residentie Z. en O.-afd. van Borneo).

SESAMUM INDICUM L. Fam. *Pedaliaceae.* Sesam, Gingelly, Teelseed; Bidjan, Lĕnga (MAL.), Widjèn (JAV., SOEND.). Eenjarige kruidachtige plant, die bijna 2 M. hoog kan worden Een zeer oude cultuurplant van onbekende herkomst, thans over alle warmere deelen der aarde verspreid. Het zaad levert de bekende sesam-olie. De uitvoer uit Ned.-Indië is betrekkelijk zeer gering (in 1914 ruim 2000 ton).

SĔSAWI (MAL.). Zie BRASSSICA NIGRA.

SĔTANGGI. ten rechte: Istanggi (MAL. SOEND.). Een samenstel van verschillende plant-

aardige en dierlijke welriekende stoffen. dat op open vuur gebrand wordt ter berooking. De beste istanggi komt van Makasser.

SETARIA ITALICA. Beauv. Fam. Grassen. Djawawoet (JAV., SOEND.), Djoewawoet (JAV.), Djègèng (SOEND.). Een in Japan, China, Transkaukasië en O.-Indië vaak in het groot aangeplante grassoort (z.g. trosgierst), ook in Ned.-Indië vaak gekweekt. De vruchtjes dienen o.m. tot duivenvoer.

SĔTJANG (MAL., JAV., SOEND.). Zie CAESALPINIA SAPPAN.

SEULAWAÏH AGAM. Zie bij GOUDBERG.

SEULIMEUM. Standplaats van den controleur eener gelijknamige onderafdeeling der afdeeling Groot-Atjèh. De onderafdeeling omvat de sagi der XXII Moekims en de geografisch meer tot de Pidiëvallei behoorende VII Moekims Pidië, met een bevolking van ruim 37.000 Atjèhers (w. o. 12.856 geregistreerde mannen), ruim 1100 andere Inl. 460 Chin., een 20-tal andere Vreemde Oosterl., en 65 Europ. (1915).

De XXII Moekims zijn voor den Groot-Atjèher de „Toenòng" (bovenland, bergstreek) bij uitnemendheid, en bestaan uit het bovenstroomgebied van de Atjèhrivier en het zich ten N. daarvan tot aan Straat Malaka uitstrekkende gebergte, dat culmineert in den tweelingvulkaan Seulawaïh Agam (1726 M.) en Seulawaïh Inòng, door ons veelal Goudberg en Weesberg geheeten. (Zie GOUDBERG). De VII Moekims Pidië liggen aan de andere zijde der waterscheiding.

Vele verlaten sawahs boven Indrapoeri en Seulimeum getuigen van een vroeger veel dichter bevolking. De veestapel telt ruim 21.000 runderen en ± 5300 buffels. Op de klappercultuur en copra-bereiding legt men zich algemeen meer en meer toe. De Oereuëng Toenòng (bovenlanders) stonden in de Atjèhsche samenleving immer bekend als boersch en achterlijk, maar zeer dapper. Nog dunner dan in het bovendal der Atjèhrivier is de bevolking van het bergland ten N. der vallei. Olifanten, rhinocerossen en tijgers huizen er meer dan menschen. Maar op de N.W. helling van den Goudberg ligt 190—450 M. hoog een leeggeloopen kratermeer, waarvan de bodem geschikten bouwgrond levert. Daar vindt men het gampõngcomplex Lam Teuba.

SEUNAGAN. Landschap van de onderafdeeling Meulabõh, afdeeling Westkust van Atjèh. Inclusief Trang en Tadoe wonen er 2921 geregistreerde mannen (ult. 1915). De bevolking is gemengd Pidireesch, Maleisch en Atjèhsch. Eigenlijk Seunagan is rijk aan sawahs, meest met levend water; en ook van de pepercultuur wordt vooral in Trang en Tadoe veel werk gemaakt.

SĔWANGI (SWANGI). Zie BANDA-EILANDEN.

SÈWOE (GOENOENG en POENTJOEK). Kalksteengebied in het Z. der residentie Djokjakarta, ter lengte van bijna 90 K.M. en ter breedte van gemiddeld 15 K.M. Het is door het regenwater, onder vorming van een groot aantal trechters (dalinen) dermate uitgespoeld en onderspoeld, dat de rivieren er alle een ondergrondschen loop hebben, en pas dicht bij de kust, hetzij als zoodanig, hetzij als bronnen te voorschijn komen. De naam G. Sèwoe wordt wel het best vertaald door „duizendheuvel-terrein"; inderdaad bestaat het uit een ontelbaar aantal min of meer zuiver half bolvormige witachtige topjes, waartusschen enkele hoogere oprijzen.

SÈWOE (TJANDI) of Duizend Tempels, de grootste tempelgroep van Java, gelegen ten Noorden van Prambanan. Om den hoofdtempel liggen vier rijen bijtempeltjes, resp. 28, 44, 80 en 88, in een vierkant, terwijl in de breede strook tusschen de tweede en derde rij overblijfselen van vijf grootere tempels aangetroffen worden (wellicht waren er eenmaal acht); ten slotte lagen naar de vier windstreken, ongeveer 300 M. buiten de eigenlijke groep, nog voortempels, waarvan alleen van de Zuidelijke, Tjandi Boebrah, de ruïnes over zijn. De geheele groep is Boeddhistisch. De rijkversierde bijtempeltjes hebben waarschijnlijk alle een Dhyāni-Boeddhabeeld bevat.

SÈWOE (TJI). Grensrivier tusschen de gewesten Batavia en Cheribon.

SHOREA. Plantengeslacht der *Dipterocarpaceeën*, waarvan verschillende soorten in den Archipel voorkomen, het meest op Sumatra en Borneo. Het zijn hooge boomen, sommige soorten zelfs 50—60 M. hoog, welker zaden door de bevolking verzameld worden. Men bereidt eruit het plantenvet Tĕngkawang of Borneo-talk (Zie TĔNGKAWANG). Ook leveren verschillende *Shorea*-soorten Damar (zie aldaar). Van enkele soorten is het hout in gebruik onder den naam Rasak (MINANGK.) of Rĕsak (MAL.).

SI ANOK. Zie KARBOUWENGAT.

SI BOEAL-BOEALI. Een 1819 M. hooge berg in het Z.W. van de hoogvlakte van Sipirok der residentie Tapanoeli, een weinig ten N. van de hoofdstad Padang Sidimpoean.

SI BOLGA (SIBOGA). Hoofdplaats van de residentie Tapanoeli. Een vriendelijk plaatsje, zeer schilderachtig gelegen achter de talrijke eilandjes van de ruime baai van Tapanoeli, met op den achtergrond een heuvelketen, die bij Bonan Dolok reeds een hoogte van 400 M. bereikt en waartegen op zich de weg naar Si Lindoeng slingert. De nieuwe stad is ruim gebouwd, met breede, schaduwrijke lanen en goed onderhouden wegen. Vooral de malaria heerscht hier in zulk een hardnekkigen en kwaadaardigen vorm, dat ze een ramp voor de plaats dreigt te worden. Met de assaineering is men druk bezig; ook bestaan plannen tot het stichten van een bovenstad, zooals Batavia en Semarang hebben. Groote levendigheid wordt veroorzaakt door den uitgebreiden handel, een gevolg van de goede verbindingswegen met het rijke en belangrijke achterland en van de ligging aan de prachtige baai van Tapanoeli, die een goede ankerplaats vormt, terwijl een steenen havenhoofd het laden en lossen der schepen vergemakkelijkt. De waarde van den invoer bedroeg in 1918 *f* 3.050.000 die van den uitvoer *f* 3.0320.00. Onder de handelsproducten nam kamfer vroeger een eerste plaats in, tegenwoordig zijn het meer koffie, benzoë en rotan, terwijl de allerlaatste jaren de waardevolle artikelen rubber en copra hierbij zijn gekomen.

SI BOLGA EN BATANG TOROE-DISTRICTEN. Afdeeling van de residentie Tapanoeli. De naam is eenigszins eigenaardig gekozen, daar de voornaamste der Batang Toroe districten, met name Batang Toroe zelf, niet tot deze afdeeling, maar tot de afdeeling Padang Sidimpoean, onderafdeeling Angkola en Sipirok, behoort.

De kuststrook is grootendeels moerassig; alleen om de baai van Tapanoeli en tusschen de mondingen van de Batang Toroe en de Aek Loemoet nadert het heuvelland de zee, als steile rotsen daarin afvallend. De baai von Tapanoeli is een van de fraaiste zeeboezems der wereld. Behalve uit de moerassige kuststrook bestaat de afdeeling geheel uit zwaar bergterrein, dat den aanleg van een weg van Si Bolga naar Taroetoeng zeer heeft bemoeilijkt.

Het bergachtige binnenland, dat alleen vrij wat boschproducten levert, is slechts dun bevolkt, met grootste deel der bevolking woont in de kustvlakte, vooral in de hoofdstad Si Bolga.

De bevolking bestaat geheel uit Bataks, alleen op de hoofdplaats en in de onmiddellijke omgeving woont een gemengde bevolking. Het aantal zielen bedroeg ult° 1915: 20870, waarvan 150 Europeanen en 900 Vreemde Oosterlingen. Voor het grootste deel is de bevolking Mohammedaansch; toch zijn er ook tamelijk veel Christen inlanders n.l. 6265 in het jaar 1914. De zendingspost Si Bolga bestaat sedert 1870.

Landbouw, klapperteelt, het winnen van benzoë en van andere boschproducten, en visscherij voor de kustbevolking zijn de voornaamste middelen van bestaan. Als cultuurstreek begint deze afd. zich zeer te ontwikkelen.

SI BORONG BORONG. Hoofdplaats van de onderafdeeling Hoogvlakte van Toba der afdeeling Bataklanden in de residentie Tapanoeli. De plaats ligt in het centrum van de Tobahoogvlakte, een weinig ten Zuiden van het Tobameer. Het is een belangrijk centrum van groote wegen en sedert de vestiging van onzen bestuurszetel aldaar merkbaar in bloei toegenomen.

SI LIMA KOETA. Een van de Karo-landschappen der Bataklanden op Sumatra, gemiddeld 1400 M. boven zeeniveau.

SI MANOEK MANOEK. Een 2200 M. hooge berg op de grens van het gouvernement Oostkust van Sumatra en de residentie Tapanoeli.

SI MOMO. Leprozendorp op de Karo-hoogvlakte van de Bataklanden in de nabijheid van Kaban Djahé. Het is gesticht door het Nederlandsch Zendelinggenootschap, daartoe in staat gesteld door een groote gift van den oud-minister J. Th. Cremer. Het aantal verpleegden bedraagt ongeveer 300.

SI POHOLON. Een van de middelpunten der vallei van Silindoeng, behoorende tot de onderafdeeling Silindoeng van de afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli. Het ligt aan de Aek Si Gĕaon, een weinig ten N.W. van de hoofdplaats Taroetoeng. Sedert de verplaatsing van het seminarie van Pansoer na Pitoe naar Si Poholon is dit plaatsje het geestelijk en intellectueel middelpunt geworden van de Rijnsche Zending. Het seminarie is een opleidingsschool voor inlandsche leerkrachten. De zendingspost, waartoe 13 bijgemeenten behooren, telde in 1914 bijna 6900 Christenen.

SI TOEMBA. Hoeta in het landschap Sipirok (residentie Tapanoeli) aan den grooten weg van Sipirok naar Padang Sidimpoean, bekend door zijn heete, zwavelhoudende bronnen. Thans is er met Gouvernementssubsidie een leprozengesticht opgericht, waaraan de regeering ook naar gelang van het aantal verpleegden steun verleent.

SIAK. Onderafd. van de afd. Bĕngkalis, gewest Oostkust van Sumatra, omvattende het landschap Siak Sri Indrapoera (zie aldaar) met uitzondering van de landschappen Tanah Poetih, Koeboe en Bangka en de eil. Mĕrbau en Padang.

SIAK KĔTJIL. Riviertje in de afdeeling Bĕngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra.

SIAK-RIVIER. Zie SUMATRA. R i v i e r e n.

SIAK SRI INDRAPOERA EN ONDERHOORIGHEDEN. Zelfbesturend landschap behoorende tot de afdeeling Bĕngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra.

De bevolking van het landschap Siak is schaarsch, niet werkzaam en arm. Betrouwbare gegevens omtrent de sterkte der bevolking van dit landschap bestaan er nog niet. De inheemsche bevolking vindt een middel van bestaan in de teelt van rijst, vooral op droge velden, de inzameling van boschproducten, ook bijenwas, en de vischvangst, vooral troeboekvisscherij. Aan de Siak-rivier (zie aldaar) ligt de eigenlijke Inlandsche hoofdstad Siak Sri Indrapoera, die door haar langgestrekte bouwwijze aan beide zijden van de rivier en haar groot sultanspaleis geheel den indruk van een stad maakt, vooral waar in de moerassige omgeving de nederzettingen alle uiterst klein, vervallen en armoedig zijn. Aan den rechteroever bevindt zich de Europeesche wijk, een wel wat weidsche naam voor de controleurswoning, de pasanggrahan, het etablissement der in- en uitvoerrechten en een inlandsche school. Voor b e v o l k i n g en g e s c h i e d e n i s, zie OOSTKUST VAN SUMATRA.

B e s t u u r. Het bestuur van het landschap Siak werd vroeger gevormd door den Sultan, de vier soekoehoofden (Datoe Pasisir, Lima Poeloeh, Tanah-Datar en Kampar) en den Datoe Laksamana van Boekit Batoe. Bij Gouv. Bt. van 28 Januari 1915 (Ind. Stb. no. 1) zijn zeer gewichtige veranderingen gekomen in het zelfbestuur. Men besloot, voortaan den sultan alleen het zelfbestuur te laten uitoefenen, terwijl tevens een behoorlijk districtsbestuur werd ingesteld, gegrond op een indeeling van het uitgestrekte landschap in vijf districten. De vroegere landsgrooten zouden slechts in aanmerking komen voor de nieuwe ambtelijke betrekking van districtshoofd, inplaats van hun oude adatpositie, voor zoover zij de noodige geschiktheid toonden.

SIAMANG (MAL.). Zie GIBBON.

SIANTAN. Eiland behoorende tot de Anambasgroep. Zie POELAU TOEDJOEH.

SIANTAR. De steeds meer in gebruik komende bekorting van Pĕmatang Siantar, hoofdplaats der afdeeling Simĕloengoen en de Karo landen van het gouvernement Oostkust van Sumatra.

De Siantar-lijn is de stoomtramverbinding van Pĕmatang Siantar met Tĕbing Tinggi, waar aansluiting wordt verkregen aan het Deli-spoorwegnet. Zie ook PĔMATANG SIANTAR en SIMĔLOENGOEN.

SIAOE-EILANDEN. Eilandengroep, deel uitmakende van een landschap van de onderafdeeling Menado der gelijknamige residentie. Het eiland Siaoe is het grootste en zeer bergachtig. De grootste berg en vulkaan is de Awoe, (± 1900 M. hoog), de overige bergen zijn niet hooger dan 250 M. Het eiland Makaléhé is bewoond; men vindt er een zoetwatermeertje.

SIBAJAK. Een oude vulkaankegel, 2090 M.

hoog, ongeveer 45 K.M. ten Z.Z.W. van Médan

SIBAJANG. Linker bronrivier, die met de Singingi even boven Goenoeng Sahilan in de onderafd. Kampar Kiri, afd. Běngkalis van het gouv. O.kust van Sumatra, de Kampar Kiri vormt.

SIBASO. Naam voor de sjamanen bij de Bataks; letterlijk: het woord; bij uitbreiding: zij, die door een geest bezield zijnde, ook geacht worden het woord van dien geest te spreken. Gewoonlijk zijn het vrouwen. Zie PRIESTERS

SIBERG (JOANNES). Geboren te Rotterdam in 1740, werd in 1780 tot gouverneur en directeur van Java's Noordoostkust, benoemd en bekleedde daarna vooral door invloed van zijn schoonvader Gouv.-Gen. Alting, nog een aantal hooge betrekkingen, tot hij, na het overlijden van G.G. van Overstraaten, in 1801 optrad als waarnemend G.-G. Overl. in 1817 op Molenvliet.

Over het algemeen worden de bestuursdaden van Siberg, in zijn verschillende functiën, verre van gunstig beoordeeld, en evenzoo zijn karakter.

SIBĚROET. Het grootste en meest Noordelijke eiland der Mèntawei-eilanden (zie aldaar). Op oude kaarten staat het aangegeven als Mentawei, Noord-Paro en Goe Fortuin. Het strekt zich uit van 0°55′ tot 1°50′ Z.B. en van 98°38′ tot 99°25′ O.L., met een lengte van omstreeks 100, een gemiddelde breedte van 40 K.M. en een oppervlakte grooter dan de gezamenlijke oppervlakte der overige eilanden van de groep. De hoofdkampoengs bestaan uit enkele groote en een aantal kleine huizen. Een groot huis wordt door meerdere gezinnen, soms wel 50, bewoond. De bewoners van Siběroet staan als oorlogzuchtig te boek. De meeste vijandelijkheden tegen ons gezag of tusschen de Mèntaweiers onderling zijn dan ook ten laste der bevolking van Siběroet te boeken.

Sedert 1914 is Siběroet met de Pagai-eilanden vereenigd tot een onderafdeeling Mèntawei-eilanden van de afdeeling Padang. (Zie ook MÈNTAWEI-EILANDEN).

SIBĚROET(STRAAT) loopt tusschen het heuvelachtige Tanah Bala, het Zuidelijkste der Batoe-eilanden, en het vrij hooge Siběroet, het Noordelijkste der Mèntawei-eilanden.

SIBOGA vroegere naam voor Si Bolga, zie ald.

SIBOGA-EXPEDITIE. Deze expeditie tot onderzoek der Fauna en Flora der zeeën en der gesteldheid der diepe bekkens van den Indischen Archipel had, van 7 Maart 1899 tot 27 Febr. 1900, plaats onder leiding van Dr. Max Weber, hoogleeraar aan de Universiteit van Amsterdam, met H. M. flotille-vaartuig „Siboga" onder commando van den Luitenant t/z. 1e kl. G. T. Tydeman. De resultaten, die verkregen werden door het onderzoek van het op de expeditie verzamelde, dat door vijftig medewerkers in Nederland en het buitenland werd ter hand genomen, zijn verschenen in het werk: „Siboga-Expeditie" Uitkomsten op zoölogisch, botanisch, oceanographisch en geologisch gebied enz., waarvan thans 75 afleveringen verschenen zijn.

SIBOLANGIT. Een plateau in de Deli-doesoen van het gouvernement Oostkust van Sumatra, gelegen aan den grooten zoogenaamden Karo weg van Médan (Arnhemia) naar Kaban Djahé. Het behoort tot de regenrijkste gebieden van Sumatra; per jaar valt hier 6000 m.M. regen. Dit was mede een van de redenen waarom het Bataksch Instituut concessies op de gronden heeft aangevraagd voor beoefening van den sawahbouw. Van de plannen is echter tot nog toe niets gekomen. Een deel van het terrein is beschikbaar gesteld voor een succursale (de eerste buiten Java) van 's Lands Plantentuin, waarvan de aanleg met kracht is ter hand genomen. Sibolangit is de hoofdgemeente voor het Nederlandsche Zendelinggenootschap in de Deli-doesoen en telt thans tal van bijgemeenten onder haar ressort. In 1910 bedroeg het aantal Christenen 279 en dit had zich uitgebreid tot 337 in 1914. Er is een hulpziekenhuis onder leiding van een verpleegster, terwijl ook voor de verzorging der melaatschen een verpleegster is aangesteld. De plaats heeft een Europeesch hotel, vooral voor doortrekkende reizigers naar de Batakhoogvlakte.

SIDAJOE. Controle-afd. (met gelijknamige hoofdplaats) der afd. Grisee (Grěsik) van de residentie Soerabaja. De afdeeling bestaat uit de districten Sidajoe en Karangbinangoen. De streek is schraal en arm, voornamelijk kalkformatie, de sawahs hebben jaarlijks te lijden van gebrek aan water of overstrooming. De hoofdplaats, vroeger aan zee gelegen, maar door de verlegging der Solo-monding en de daardoor veroorzaakte aanslibbing thans ver van de kust verwijderd, is armoedig en vervallen.

SIDANGOLI. Ternataansch district op de Westkust van het Noordelijk schiereiland van Halmahéra, grenzende ten Noorden aan Djailolo, ten Zuiden aan Dodinga en ten Oosten aan het district Kaoe. De kampoeng Sidangoli ligt aan het strand aan een door eilandjes beschermde bocht vol zandbanken en wordt bewoond door ongeveer 600 Mohammedanen, bijna allen Ternatanen. De Christenkampoeng Sidangoli ligt ongeveer drie kwartier de rivier op.

SIDĚKAH. Zie SĚDĚKAH.

SIDÈNRÈNG. Boegineesch landschap aan de W.kust van Zuid-Celebes, behoorende tot en den hoofdstaat vormende van het voormalig bondgenootschap Adja-Tapparang. Het maakt deel uit van de onderafd. Paré Paré der gelijknamige afdeeling van het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Aan het hoofd staat een zelfbestuurder met den titel Adatoewang, bijgestaan door 4 hadatleden met den titel Pabitjara. In het N.O.-gedeelte vindt men het meer van Sidènrèng. Op de Noordelijke en Westelijke oevers hiervan vindt men uitgestrekte sawahs; dit gebied behoort zeker tot de meest welvarende van geheel Celebes. Aan het meer vindt men de volkrijke plaats Amparita.

SIDÈNRÈNG-RAPPANG. Onderafd. van de afd. Paré-Paré, gouv. Celebes en Onderh. bestaande uit de landschappen Sidènrèng en Rappang (zie op die namen).

SIDIKALANG. Hoofdplaats van de onderafdeeling de Dairilanden der afdeeling Bataklanden van de residentie Tapanoeli. Een weinig ten Westen van het dal der Lai Rěnoen ligt zij aan den Noordvoet van den Batoeardan op een hoogte van ongeveer 1000 M. boven zeeniveau en heeft daardoor een heerlijk klimaat (jaarlijksche regenval 3200 m.M.). Europeesche groenten, zelfs aardbeien, gedijen hier uitstekend. Het Rijnsche Zendingsgenootschap plaatste hier in 1907 een van haar zendelingen en richtte er later een soort ambachtsschool op, benevens een machinale houtzagerij. De bestuursnederzetting ligt

op korten afstand van het eigenlijke dorp, waarmee het door een flinken weg is verbonden, en is nog zeer primitief. Sedert de Dairilanden de aandacht trekken van het Europeesche kapitaal, breidt zich het verkeerswezen uit en belooft Sidikalang een belangrijk cultuurcentrum te worden.

SIDJOENDJOENG. Onderafd. der afd. Tanah Datar, res. Sumatra's Westkust, met gelijkn. hoofdplaats, ten O. van Sawah Loentö gelegen. Het N.-lijkste gedeelte van dit langgerekt ressort behoort tot het stroomgebied der Koeantan, terwijl het Z.lijke deel behoort tot dat der Batang Hari of Djambi-rivier.

SIDOARDJO. Afd. en regentschap (met gelijknamige hoofdplaats) der res. Soerabaja, eene oppervlakte beslaande van 639 K.M.². De afd. omvat twee contrôle-afd. nl. 1e. Sidoardjo en 2e. Prambon. Zij telde ult. 1915 een bevolking van ± 50.000 zielen, waaronder ± 900 Eur., ± 2780 Chin. en ± 100 andere Vr. Oosterl. De afd. bevat, met uitzondering van den kleinen driehoek in het N., die tot de afdeeling Soerabaja behoort, het geheele deltagebied van de Brantas-rivier. Zie BRANTAS-DELTA-WERKEN. Er zijn in deze afdeeling geene particuliere landerijen of erfpachtsperceelen; daarentegen werken er 15 suikerondernemingen op overeenkomsten met de bevolking.

De hoofdplaats der afdeeling, Sidoardjo (Sidå-ardjå) ligt aan de Spoorlijn Soerabaja—Bangil en Sidoardjo—Modjokĕrto. Het aantal inwoners bedroeg op ult. 1915: 13.400, nl. 200 Europeanen, 12.000 Inlanders, 1170 Chineezen en 25 Arabieren; de pasar is druk bezocht.

SIGI. Zelfbesturend landschap, ressorteerend onder de reisdentie Menado; het behoort tot de Kajélische landschappen. Het heeft met Béromaroe eene gemeenschappelijke zelfbestuurster, die den titel draagt van Magaoe of Madika. De bevolking is 69.000 zielen sterk, het hoofdmiddel van bestaan is de landbouw (maïs, rijst, klapers) en in geringe mate inzameling van boschproducten.

SIGI'SCH. Zie TORADJATALEN.

SIGLI. Kust- en handelsplaats aan de monding van de Kroeëng Barōh — in den benedenloop Koeala Sigli geheeten, — in Straat Malaka; standplaats van den chef der onderafdeeling Sigli, afdeeling Noordkust van Atjèh. De plaats bestaat uit een Westelijk, voornamelijk civiel, en een Oostelijk militair gedeelte.

SIGLI. Onderafd. van de afd. Noordkust van Atjèh van het gouv. Atjèh en Onderh., omvattende 23 zelfbesturende landschappen met totaal ± 160.000 zielen.

SIGNATUUR. Zie GENEESKUNDIGEN (INLANDSCHE).

SIJAM. Arabische benaming van de vasten. Zie VASTENMAAND.

SIKKA. Zie FLORES.

SIKKA'SCH. Het Sikka'sch, gesproken op Midden-Flores, is nauw verwant aan het Solorsch, dat de taal is van de bevolking van Oost-Flores, en van de eilanden Adonare en Solor en van het Westelijk gedeelte van Lomblèm; beide schijnen met de talen van Timor en die van Ambon tot ééne groep gebracht te kunnen worden, ofschoon een zeker verschil niet te ontkennen is.

SILAM. Zie KOMORAN.

SILINDOENG. Onderafd. van de afd. Bataklanden der res. Tapanoeli, ten Zuiden van het Tobameer gelegen, met Taroetoeng als hoofdplaats. Zij bestaat uit tal van in 1879 en later onder geregeld bestuur gebrachte landschappen en hoendoelans.

Het is een bergland bij uitnemendheid met hooge bergen, ware hooglanden en vlakten, ruwe bergketens, waartusschen schoone valleien. Onder de hooge bergen verdienen in de eerste plaats vermelding de Dolok Martimbang (1680 M.) en de Si Doea Doea (1410 M.), die aansluit bij den Si Tarindak (1617 M.) en Si Marbalatoek. Deze rij van bergen verdeelt de onderafdeeling in twee deelen: het Noordelijke deel, hoofdzakelijk ingenomen door de schoone bebouwde vallei van Silindoeng, en het Zuidelijk deel door de niet minder schoone, echter minder bebouwde vallei van Si Gompoelon en Pangalöan, bekend staande onder den naam van Pahaē. In 1906 werd in het Zuiden aan de onderafdeeling toegevoegd een derde bekken, de nog grootendeels moerassige vallei van Si Mangoemban, die toen van Sipirok werd afgescheiden.

De vallei, die een lengte van 6 kilometer bij eene breedte van gem. 2 kilometer heeft, is één groot rijstveld, afgebroken door vele kleine nederzettingen, omgeven door bamboeboschjes. Zij wordt overigens begrensd door bijna geheel van boschgroei ontbloote bergwanden, wellicht ten gevolge van roofbouw in den tijd toen de vallei nog een meer was. Langs deze berghellingen worden solfataren, warme en minerale bronnen aangetroffen, zooals overal elders in de onderafdeeling. Het water van de minerale bronnen van Silindoeng onderscheidt zich van de andere in dit gebied door de overvloedige afzetting van koolzure kalk.

Het klimaat kenmerkt zich door grooten regenval; te Taroetoeng valt jaarlijks 2100 m.M.

De onderafdeeling Silindoeng heeft een bevolking van ± 56.000 personen, die ruim 500 kampoengs bewonen. Alleen in de vallei van Silindoeng wonen 30.000 menschen, zoodat dit gebied tot de dichtst bevolkte gedeelten van Sumatra behoort. De bevolking is van zuiver Bataksche afkomst (Toba Bataks) zonder noemenswaardige vermenging met andere volksstammen. Voor een deel is zij nog heidensch gebleven, een gering aantal Bataks is hier Mohammedaansch, vooral in de vallei van Silindoeng, terwijl er een 5 à 600 Mohammedanen voorkomen in Pahaē en ook vrij veel in het gebied van Si Mangoemvan. Het grootste aantal, (± 30.000) is Christen. De Rijnsche Zending heeft hier in 1863 haar intrede gedaan en in dezen betrekkelijk korten tijd is nagenoeg de geheele bevolking gekerstend. Naast de eigenlijke zending heeft het genootschap zich ook bezig gehouden met werken ban barmhartigheid en zich op onderwijsgebied bewogen. Zoo vindt men hier het groote zendingshospitaal Péa Radja (zie aldaar), een seminarie voor inlandsche onderwijzers te Si Poholon, een Hollandsche school voor Batakkinderen te Péa Radja, een weefschool enz.

Dit belangrijke gebied kan beschouwd worden als het hart van het door de Toba's bewoonde deel der Bataklanden. Behalve rijst worden geteeld: djagoeng, gadoeng of oebi, in geringer hoeveelheid groenten en aardappelen en er wordt ook veel werk gemaakt van de koffie- en benzoëcultuur. Marktplaats is de hoofdplaats Taroe-

toeng (zie aldaar) met de drukste markt van heel de Bataklanden. De handel beperkt zich tot een binnenlandschen handel; de nijverheid is van weinig beteekenis en bestaat uit weinig meer dan de fabrikatie van bruin-zwarte suiker van den arènpalm en het maken van matwerk. Het weven van kleeden geschiedt meerendeels voor eigen gebruik.

Het grondgebied is verdeeld in stam- of margagebieden. Het bestuur (Inlandsch) berust in handen van door het Gouvernement aangestelde djaihoetans, hoofden van een aantal kampongs, die tezamen een federatie (hoendoelan) vormen. De rechtspraak wordt uitgeoefend door verschillende rapats, in welke de djaihoetans zitting hebben, onder het presidium van den assistent-resident der afdeeling of van den controleur der onderafdeeling.

SILOENGKANG. Nagri bij Sawah Loentö in de residentie Sumatra's Westkust, aan den grooten weg naar Solok. Het ligt in een eng, woest dal, waardoor zich de spoorweg wringt tot aan den tunnel, een weinig voor Sawah Loentö. Daar in het nauwe dal bijna geen sawahs voorkomen, zijn de mannen genoodzaakt elders een bestaan te zoeken. De vrouwen leggen zich toe op het weven als middel van bestaan, zoodat Siloengkang een centrum van weefkunst geworden is.

SIMALOER. Maleische benaming van het N.ste en na Nias het grootste eiland van de reeks, die, de Westkust van Sumatra volgend, in het Zuiden met Enggano eindigt. In de landstaal heet het Simoeloel; quasi Atjèhsch is de naam Simeuloeë, welke in het Staatsblad prijkt. Het is 54 zeemijlen lang, van 5 tot 14 zeemijlen breed, en ± 80 G.M.² groot, en strekt zich N.W.—Z.O. uit, tusschen 2° 20′ en 2° 57′ N.B. en 95° 43′ en 96° 31′ O.L. De naar Sumatra gekeerde zijde van het eiland heeft drie prachtige baaien: van Sinabang, Tĕlok Dalam en Sibigo, die zelfs de grootste schepen in veelvoud gemakkelijk kunnen ontvangen. Het binnenland is zeer geaccidenteerd, maar de hoogste top, de Dĕlò* Sibaò, is slechts 567 M. (of volgens den Zeemansgids 625 M.). Dat heuvelland is bedekt met aan uitstekende houtsoorten rijk oerwoud, dat veel neerslag verwekt. De nederzettingen der bevolking liggen langs de kust of in de nabijheid daarvan aan de benedenloopen der rivieren, en het strand leverde tot voor kort de voornaamste landverbinding.

Het eiland is rijk aan karbouwen (8 à 9 duizend), die zich onderscheiden door het gemis van een pluim aan den staart.

In het Tijdschrift Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap 1917 no. 1 zegt J. Kreemer, dat de bevolking thans 16.000 zielen telt. Zij kent nog niet veel behoeften, leeft van rijstbouw op moerassawahs en ladangs, en klopt sagoe als ze rijst te kort komt, verder van klapperteelt, vischvangst, inzameling van boschproducten en verkoop van karbouwen, die in de bosschen en vlakten langs de kust goed gedijen.

SIMĔLOENGOEN (= eenzaam, verlaten, droef geestig), naam eener onderafdeeling van de afdeeling Simĕloengoen en de Karolanden, gouv. Oostkust van Sumatra, met de hoofdplaats Pĕmatang Siantar (zie aldaar) tevens afdeelingshoofdplaats. Deze onderafdeeling wordt ingenomen door de landschappen Siantar, Tanah Djawa, Raja, Panei, Poerba, Dolok Silau en V Koeta. Tezamen beslaan zij een oppervlakte van 4500 K.M.², bewoond door ± 65.000 personen, voor het overgroote deel behoorende tot den stam der Timoer-Bataks. De Heidensche godsdienst wordt aangetast zoowel door de Rijnsche zending als door Mohammedaansche immigranten.

De onderafdeeling grenst aan den N.O.oever van het Toba-meer en strekt zich vandaar Oostwaarts uit tot in de laagvlakte, waar ze grenst aan Asahan, Batoe Bara, en Padang. Het Westen wordt geheel ingenomen door hoogvlakten, met veel afzonderlijke bergen, terwijl het O. een golvend heuvelland is. Het geheele land maakt een gunstigen, opwekkenden indruk. Nog in 1910 gold Simĕloengoen als een haast onbereikbaar Bataklandje, met oerbosschen vol tijgers en olifanten, of met dorre bijna onbewoonde steppen. Wel trachtten reeds lang bestuursambtenaren er orde te scheppen, en Rijnsche zendelingen de bewoners tot het Christendom te bekeeren, maar bekendheid kreeg het eerst toen men er een land met groote economische toekomst, door geschiktheid voor sawahbouw e. a. als een toekomstige voorraadschuur van rijst voor de O.kust, in begon te zien. Wegens ongeschiktheid der bewoners waren immigranten noodig, waarom de zendeling Simon eerst in 1900, daarna in 1908 pogingen aanwendde om bewoners van Samosir en Toba-Bataks tot kolonisatie te bewegen. Wel mislukten deze proeven, maar thans neemt toch het aantal immigranten steeds toe, en bedroeg in 1915 reeds 6500; deze immigranten zijn zeer geschikt om tot voorbeeld te dienen voor de hier wonende Timoer-Bataks. Ook andere cultures worden beoefend, paardenteelt en varkensfokkerij breiden zich uit, terwijl het land hoe langer hoe meer belang krijgt voor de Europeesche cultures: reeds zijn 70 concessies uitgegeven met een oppervl. van 1140 K.M.², waarvan reeds de helft beplant is met rubber, koffie, tabak en thee. Op Amerikaansche wijze ontwikkelde zich het centrum, het moderne plaatsje Pĕmatang Siantar (zie aldaar). Een groote hindernis voor sneller ontwikkeling vormen nog altijd de gebrekkige verkeersmiddelen.

SIMĔLOENGOEN EN DE KAROLANDEN. Afdeeling van het gouv. Oostkust van Sumatra, verdeeld in de twee onderafdeelingen Simĕloengoen en de Karolanden; hoofdplaats sinds 1906 Pĕmatang Siantar (zie aldaar). De afdeeling telde eind 1915 ruim 159.000 inwoners, waaronder 350 Europeanen, 4800 Chineezen en 400 andere Vreemde Oosterlingen. (Zie de afzonderlijke artikelen KARO-LANDEN en SIMĔLOENGOEN).

SIMEULOEË. Zie SIMALOER en SIMOELOEL.

SIMOELOEL. Een landschap, vormend de middenmoot van het gelijknamige eiland. (Zie SIMALOER) en reikende zoowel aan de N.O.- als aan de Z.W.-kust.

SIMPAI. Uitgestrekt vulkanisch gebergte ten O. van Tjitalèngka (Preanger). Het hoogste punt ligt op 1666 M.

SIMPANG. Zie SOERABAJA.

SIMPANG (Sèmpang). Zelfbesturend landschap in de res. Westerafd. van Borneo, afd. Kĕtapang, onderafd. Soekadana. De oppervlakte bedraagt ± 7870 K.M.², d.i. ± 15 maal die van het landschap Soekadana, terwijl de bevolking

in 1915 werd geschat op ongeveer 10.000 personen, voor het grootste deel bestaande uit Maleiers (w.o. Boegineezen en de zgn. „Orang Boekit" of bergbewoners), het kleinste deel uit Dajaks en een gering aantal Chineezen. Het Westelijk gedeelte is nagenoeg overal vlak, de Oostelijke helft bergachtig.

SIMPANG KANAN en **SIMPANG KIRI.** Zie SINGKÈL en TĚMIANG.

SIMPANG OELIM. Het meest W.lijke, tevens het grootste landschap van de onderafd. Idi, afd. Oostkust van Atjèh. Strekt zich in langgerekten vorm Z.—N. uit, langs den rechteroever van den benedenloop der Djambō Ajé. Het totale zielental bedroeg volgens telling van 1906: 9839, verdeeld over 2180 gezinnen. Op 1 Januari 1916 bedroeg het aantal geregistreerde mannen 4011.

De bestaansmiddelen van de vrij welvarende bevolking zijn sawahrijstbouw, pepercultuur, veeteelt en pinangcultuur vooral, en in de kuststreken visscherij en zeehoutaankap.

SINABANG. Standplaats van den controleur der onderafdeeling Simeuloeë van de afdeeling Westkust van Atjèh, en zetel van de Javaboschexploitatiemaatschappij, die de bosschen exploiteert in het Z.deel van het eiland Simaloer. De plaats ligt aan de prachtige Sinabangbaai in het landschap Tapah. Zie voorts: SIMALOER en TAPAH.

SINABOENG. Fraaie vulkaankegel, 2460 M. hoog, in de afdeeling Simĕloengoen van het gouvernement Oostkust v. Sumatra. Bezit een dubbelkrater met zeer intensieve solfatarenwerkzaamheid. In beide kraters bevindt zich een meertje.

SINAKOB (GOENOENG) of **G. SOR.** De hoogste top (1959 M.) in het Cycloopgebergte (zie aldaar).

SINAMAR. (Sinamoe). Zijrivier van de Kwantan op Sumatra. Zie aldaar, R i v i e r e n.

SINDANGLAJA. Bekend herstellingsoord op de Oostelijke helling van den Gĕdé in de Preanger Regentschappen. Het ligt 1084 M. boven de oppervlakte der zee en heeft een aangenaam, maar zeer vochtig klimaat. In de nabijheid de warme bron (43° C.) Tjipanas.

SINDANGSTREKEN. Tot 1904 onderafdeeling der afdeeling Tĕbing Tinggi, residentie Palembang; in dat jaar opgeheven en voor een deel bij de toenmalige contrôle-afdeeling Rĕdjang en Lĕbong gevoegd en onder de residentie Benkoelen gebracht, voor een ander deel vereenigd met de contrôle-afdeeling Moesi-oeloe, afdeeling Palembangsche bovenlanden.

SINDJAI. Onderafd. der afd. Bonthain, gouv. Celebes en Onderhoorigheden, bestaande uit de districten Oost-Boelo-Boelo, Lamati, Tondong, West-Boelo-Boelo, Manipi met Toeroengan, Manimpahoi en Pao.

SINDOEPRADJA- EN DOETAMATIWERKEN, een uitgebreid stel irrigatieleidingen behoorende tot de irrigatieafdeeling Tjimanoek, residentie Cheribon. Het Sindoepradjagebied bevloeide in 1914 reeds nagenoeg 45.000 bouws sawahs.

SINDOER (MAL.). Zie SINDORA SUMATRANA.

SINDORA SUMATRANA Miq. Fam. *Leguminosae-Caesalpineae.* Sindoer, Tampar hantoe (MAL.). Boom van het Westen van den Archipel, botanisch niet volledig bekend. Het hout is gevlamd en wordt voor meubelen gebruikt. Uit den stam verkrijgt men door inkappen een vloeibare roodgekleurde balsem (minjak sindoer), die als vernis wordt gebruikt en met damar gemengd tot het breeuwen van prauwen.

SINDORO (Sĕndårå). Een der regelmatigst gebouwde vulkaankegels op Java, res. Kĕdoe, en door een 1405 M. hoogen pas (van Klédoeng) met den Soembing verbonden. Een eigenaardigheid van den Sindoro is dat de top een kleine, bijna zuivere vlakte vormt, 3150 M. oog, waarin de kleine krater (130 × 180 M.), door een uiterst lagen rand omgeven, plotseling bijna loodrecht neerdaalt tot op een diepte van 2975 M.

SINGA MANGARADJA. Vroegere priestervorst der Bataks.

SINGAPARNA. District met gelijknamige hoofdplaats van de contrōle-afdeeling Mangoenrĕdja, regentschap en afdeeling Tasikmalaja, residentie Preanger-Regentschappen, bekend om het mooie vlechtwerk, dat men er maakt.

SINGAPOERA(STRAAT). Breede, zeer lange straat tusschen de Z.O.-punt van Malaka met het voorliggende eiland Singapoera (Singapore) en den Riouw-Archipel.

SINGARADJA. Hoofdpl. van de res. Bali en Lombok met een bevolking (1914) van ± 9100 zielen, w.o. 120 Eur., 1120 Chin., 320 Arab. en 20 andere Vr. Oosterl. Zie verder onder BOELÈLÈNG (waar op pag. 73, kol. 1, reg. 15 v. b. abusievelijk Singradja staat).

SINGASARI. Plaats ten Noorden van Malang, hoofdstad van het gelijknamige rijk (1222—1292), waarover men zie onder JAVA (G e s c h i e d e n i s). De oudheden van Singasari (Tjandi Singåsari) zijn uitvoerig beschreven door Dr. Brandes in het tweede deel van het Archaeologisch onderzoek op Java en Madoera (1909), waar men ook een volledige literatuuropgave vindt.

SINGÅSARI (TJANDI). Zie vorig artikel.

SINGGALANG (DOLOK). Deze nog niet nader onderzochte vulkaan is gelegen vlak ten N. van Sariboe Dolok op de Karohoogvlakte.

SINGGALANG (GOENOENG). Niet werkzame vulkaan in de Pad. bovenlanden, Sum. Westkust, met den sedert 1905 weder werkzamen vulkaan Tandikat een dubbel-vulkaan vormend. De hoogste top van den Singgalang, waarbij een hoogst schilderachtig kratermeertje van 200 M. doorsnede ligt, is 2877 M.; de Tandikat heeft een hoogte van 2438 M. Daar de Singgalang voor het grootste gedeelte begroeid is, en de met waterdamp verzadigde Westenwind in zijn koele bosschen spoedig neerslag vormt, is deze berg als reusachtig waterreservoir van groote waarde; verschillende riviertjes in Pariaman ontspringen op zijn W.-lijke hellingen.

SINGKARAK (MEER VAN). Een van de grootste meren op Sumatra, gelegen in het Barisangebergte van de Padangsche bovenlanden (residentie Sumatra's Westkust) tusschen den Marapi in het Noorden, den Talang in het Zuiden, 112 K.M.². groot; het N.lijk gedeelte wordt gewoonlijk Laoet Soempoer- of Laoet Simawang genoemd. Zijn waterspiegel ligt 362 M. boven zee; het heeft een lengte van 21 K.M. bij een grootste breedte van 7700 M. De grootste diepte bevindt zich in het Noorden, waar 268 M. gepeild is, het Zuiden is 180 Meter diep.

Het Singkarakmeer wordt door verschillende rivieren en beken gevoed, in hoofdzaak door de uit het Zuiden komende Soemani-rivier, de afwatering geschiedt aan den N.O.lijken oever door de Oembilin, die later Koeantan wordt (zie SUMATRA, rivieren). De spoorweg Padang-Pandjang—Sawah Loentŏ gaat langs den Oostelijken oever.

SINGKAWANG. Afdeeling (met gelijkn. hoofdpl.) der residentie Westerafdeeling van Borneo, verdeeld in vijf onderafdeelingen, t. w. Singkawang, Pĕmangkat, Bĕngkajang, Sambas en Mampawa. De afdeeling telde ult. 1915 ± 170000 zielen, waaronder ± 100 Europeanen, 4120 Chineezen, 270 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen, 46.000 Dajaks en 83.000 andere inlanders. Zie verder onder MAMPAWA en SAMBAS.

SINGKÈL. Onderafd. van de afd. Westkust van Atjèh, bestaande uit: 1. het district Beneden-Singkèl, 2. het district Simpang Kanan., 3. het district Simpang Kiri, 4. het district Banjak-eilanden (zie ald.) 5. het landschap Troemon met de onderhoorigheden Sileukat en Boeloe Sama. De vier districten zijn direct bestuurd gebied, maar Troemon heeft zelfbestuur.

De onderafdeelingshoofdplaats lag vroeger op een riviereiland van de delta der Singkèlrivier, nabij de plaats van een, in 1860 door een zeebeving en overstrooming verwoest, nog ouder Singkèl In 1905 werd Singkèl als bestuursvestiging verlaten voor het in het binnenland, aan de Simpang Kiri gelegen Roendèng, maar in 1912 keerde men terug tot een „Nieuw-Singkèl”, gebouwd aan den vasten wal, een stuk Oostelijker dan de vroegere vestigingen, op een mooi zandterrein, dat weinige jaren tevoren nog door de zee werd ingenomen. Die landaanwas gaat echter door, en met een angstwekkende snelheid, zoodat de situatie van Nieuw-Singkèl er wel niet op zal verbeteren.

De districten 1, 2 en 3, hierboven genoemd, omvatten het stroomgebied van de Singkèlrivier, de grootste rivier langs de heele Westkust van Sumatra. Ze is 400 à 500 M. breed en ontstaat uit de vereeniging bij Pamoeka op 12 K.M. van de kust van de Z.-N. stroomende, uit het Alasland komende Simpang Kiri en de N.O.-Z.W. vloeiende, uit de Daïri-Bataksche Pakpaklanden afkomstige Simpang Kanan. De landstreken langs de O.-oevers dier „Simpangs” staan bekend als de districten Simpang Kiri en Simpang Kanan, die men tezamen als „Boven-Singkèl” pleegt aan te duiden; het gebied beneden Pamoeka, dat van de Singkèlrivier alzoo, vormt een 3e district: Beneden-Singkèl.

De bevolking, ± 16.000 zielen, is van Pakpakschen oorsprong. Haar taal heeft dus het Dairi-Bataksch tot grondslag, maar ze heeft vele Atjèhsche en Maleische elementen in zich opgenomen. De bevolking maakt geen welvarenden indruk. Ze leeft van handel, landbouw en vischvangst. Het gebruik van opium is algemeen. De handel is bij lange na niet meer wat hij vroeger geweest is.

SINGKÈP. Zie LINGGA, RIOUW EN-ONDERHOORIGHEDEN en TIN.

SINGOSARI. Zie SINGASARI.

SINJO. Afkomstig van het Portugeesche s e n h o r, duidde dit woord oorspronkelijk aan de afstammelingen van de Portugeezen, die, toen de O.-I. Compagnie in Indië kwam, daar gevestigd zijn gebleven en zich verder steeds met Inlanders vermengd hebben. Bij uitbreiding is sinjo de algemeene benaming geworden der mannelijke afstammelingen van Europeanen en Inlanders. Tevens wordt het woord gebruikt ter aanduiding van een mannelijk kind, hetzij van Europeesche of van gemengde afkomst, equivalent van ons „jongeheer”.

SINKÈH (SIN-KHEH). Zie CHINEEZEN.

SINOM (JAV.). De zuur smakende jonge bladeren van de Tamarinde.

SINTANG. Landschap op Borneo's Westkust, omvattende het gebied van de onderafdeelingen Sintang en Mĕlawi (Ind. Stb. 1916 n°. 172). De oppervlakte bedraagt ± 61.366 K.M.^{2} met een bevolking van 60.000 zielen, waarvan 46.000 Dajaks, 12.000 Maleiers, 1900 Chineezen en 90 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen (ult. 1915). Het wordt bestuurd door een vorst, verblijf houdende ter gelijknamige hoofdplaats, met den titel Panĕmbahan. De verhouding van het landschap tot het Gouvernement is geregeld bij een politiek contract.

SINTANG. Afdeeling van de residentie Westerafdeeling van Borneo (met gelijkn. hoofdpl., een belangrijke handelsplaats), omvattende het landschap van dien naam, en hetgeen verder ten Oosten daarvan binnen de grenzen van het gewest gelegen is, benevens het Gouv. gebied bekend onder den naam „Pinoehlanden”, verdeeld in 5 onderafd. nl. Sintang, Mĕlawi, Smitau, Boven-Kapoeas en Pinoehlanden. De bevolking telde ult. 1915 ± 121.000 zielen, waaronder een 30-tal Europeanen, ± 90.000 Dajaks, ± 18.000 Maleiers, ± 3.000 Chineezen en ± 200 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen.

De afdeeling grenst ten Noorden aan Sĕrawak, ten O. en ten Z. aan de residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo en ten W. aan de afdeeling Pontianak.

Uitgezonderd een strook lands benoorden de hoofdpl. Sintang en het merengebied benoorden de Kapoeas in de onderafdeeling Smitau is de bodem deels heuvel-, deels bergachtig; sommige toppen bereiken een aanzienlijke hoogte, terwijl de machtige Kapoeas, met haar vele en groote zijrivieren, in deze afdeeling ontspringt. Zie verder BORNEO.

SIOER-SIOER (MAL.). Zie XANTHOPHYLLUM LANCEATUM.

SIPIROK. L a n d b e s c h r ij v i n g. Landschap, vroeger een zelfstandige onderafdeeling, maar sedert 1907 gedeeltelijk vereenigd met Angkola, waarmee het ethnographisch veel overeenkomst heeft, tot de onderafdeeling Angkola en Sipirok, terwijl de gedeelten Si Mangoemban en Si Lantom bij de onderafdeeling Si Lindoeng werden gevoegd. Het landschap bestaat hoofdzakelijk uit een hoogvlakte en een betrekkelijk nauw dal, dat de verbinding vormt met de hoogvlakte van Si Lantom. Het belangrijkste gedeelte is de hoogvlakte, 700 à 900 M. boven den zeespiegel gelegen. Hoezeer nog meerendeels met bosschen bedekt, vindt men hier toch het voornaamste bevolkingscentrum en ook de uitgestrektste in cultuur gebrachte gronden.

Het Oostelijk gedeelte van Sipirok, aan gene zijde van den Oostelijken keten, staat bekend onder den naam Harangan, waar verscheidene bergruggen achter elkander zijn gelegen, die afglooiend naar het O. een overgang vormen tot

het aangrenzende bergland van Padang-Lawas.

Bevolking. De bewoners van het landschap zijn Bataks (zie aldaar) meerendeels gevestigd in het Zuidelijk en Oostelijk gedeelte van het Sipirok-plateau. Het overige gedeelte, de Harangan, is slechts sporadisch bevolkt, terwijl het geheele Pangarambangan-gebergte zo goed als onbewoonde wildernis is. Het bevolkingscijfer is vooruitgaande en was in 1905 gestegen tot ruim 22.000; toen behoorden Si Lantom en Si Mangoemban nog tot Sipirok.

De dorpen vertoonen alle hetzelfde type, hebben twee, enkele grootere meer rijen huizen met een breede straat tusschen beide. In het midden van de straat staat aan ééne zijde de woning van het hoofd en daartegenover de sopo na godang, het gebouw waar vergaderingen worden gehouden, waar vreemdelingen logeeren, waar de jongelieden uit de hoeta den nacht doorbrengen en de zolder zich bevindt, waarop in zakken de padi van den radja en diens familieleden geborgen wordt. Behalve de sopo na godang zijn er vaak nog sopo's van aanzienlijken en ook de kleine rijstschuren, die de bevolking achter de huizen, bagas, bouwt, worden sopo genoemd.

Sipirok moet als een bolwerk van het Mohammedanisme worden beschouwd. Hoewel het Rijnsche Zendingsgenootschap hier vanaf 1857 werkzaam is, — de eerste zendeling was Van Asselt — mocht het toch niet gelukken meer dan $^1/_5$ van de bevolking te kerstenen, terwijl bovendien verdere voortgang buitengesloten schijnt. Het aantal Christenen is van 2386 in 1912 achteruitgegaan tot 1868 in 1913, doch dit schijnt samen te hangen met een administratieve wijziging, want 7 bijgemeenten zijn van Sipirok afgescheiden en gevoegd bij het ressort Pangaloan.

Economische toestand. Van het plateau van Sipirok is nog slechts een klein gedeelte bebouwd; het grootste gedeelte wordt door boschwildernis bedekt, hier en daar afgebroken door ilalang-vlakten, die de plaats van vroeger-bosch hebben ingenomen.

Het voornaamste middel van bestaan der bevolking is de landbouw, hoezeer ook, als de prijzen hoog zijn, boschproducten worden ingezameld. Sedert de vrijstelling der koffiecultuur wordt ook hiermede zeer veel verdiend. Zij wordt onder den naam van Mandailing-koffie veel uitgevoerd naar Amerika en is zeer gezocht. De rijstcultuur wordt meerendeels op natte velden (saba) gedreven. De vallei van Sipirok zelf is het beste deel; het is een sawah-vlakte met zeer dichte, welvarende en in aantal toenemende bevolking, zoodat alleen de koeria Sipirok ongeveer 12.000 inwoners telt, dat is dus meer dan de helft van het geheele landschap. In het algemeen kan gezegd worden, dat de bevolking vrij welvarend is, althans op het plateau van Sipirok.

Bestuur. Het landschap is verdeeld in drie districten: Sipirok, Baringin en Paraoe Sorat. Het inlandsch bestuur alsmede de rechtspraak worden uitgeoefend door de koeriahoofden van deze districten. Sedert de reorganisatie voor Sumatra van het inlandsch binnenlandsch bestuur zijn ook in Sipirok „districtshoofden" (dĕmangs) aangesteld. Dit zijn dus inlandsche gouvernements-ambtenaren.

SIPIROK. Vroeger hoofdplaats van de toenmalige onderafdeeling van dien naam, thans nog een plaats van beteekenis, met eenige winkels en drukke markt.

SIPOERA, ook wel **PORA,** mede Goe-Fortuin op oude kaarten, Si Kobŏ bij de eilanders, ligt ten Z.O. van Sibĕroet tusschen 2° 2′ en 2° 25′ Z.B. en op de gemiddelde lengte van 99° 45′ O.L. Is langs de Oostkust ongeveer 50 K.M. lang.

SIRIH (MAL.). Algemeene benaming voor die peper-soorten, welke Miquel's geslacht *Chavica* vormden en waarvan de bladeren of vruchten met gambir en kalk gekauwd worden. Het zijn slingerplanten van het geslacht *Piper L.*, uit de fam. der *Piperaceae*, waarvan een zeer groot aantal soorten in den Maleischen Archipel in het wild voorkomt en verscheidene tot dit gebied zijn beperkt. Zie verder PINANG.

SIRIWO. Rivier in Noord Nieuw-Guinea. Zij mondt in de Geelvinkbaai tegenover P. Ratewo. een der Moor- of Der Schellingh-eilanden.

SISAL. Vezelstof, afkomstig uit de bladeren van verschillende Agave-soorten. De vezel van *Agave sisalana* noemt men meestal Java-sisal, die van *Agave Cantala* (Nanas sabrang): Java-Cantala. Zie VEZELSTOFFEN.

SISALHENNEP. Tot de nieuwere cultures op Java kan gerekend worden die van de sisalhennep. In ongeveer 1900 werden de eerste ondernemingen opgericht en sedert heeft zich de cultuur zoo uitgebreid, dat op het oogenblik ruim 10.000 bouw met dit gewas beplant zijn, voornamelijk gelegen in de Vorstenlanden en in de residentie Kĕdiri, terwijl bevolkingsaanplantingen zich o.a. bevinden in de residenties Semarang en Madoera.

SITOEBONDO. Hoofdplaats van het gelijkn. dist. der afd. en van het regentschap Panaroekan der res. Bĕsoeki, een welvarende plaats met ruim 6000 inwoners (einde 1905), waaronder ± 150 Europ., 600 Chin. en bijna 300 Arab.

SIWALAN (JAV.) Zie BORASSUS.

S'JACOB (FREDERIK). Geb. te 's Gravenhage in 1822, was eerst marine-officier, later ordonnansofficier van zijn oom G.-G. Rochussen, nam in 1846 deel aan de eerste Balische expeditie onder den Overste Bakker. In 1848 verliet hij 's lands dienst. Daarna was hij suikerfabrikant in de res. Soerabaja, verliet in 1859 Indië, en trad in 1881 als Gouv. Gen. op; in 1883 bood hij den Koning zijn ontslag aan, naar aanleiding van de afkeuring door de Tweede Kamer van het beleid der Ind. Regeering inzake de verlenging der concessie van de Billiton-maatschappij. Overleed in 1901.

SJADZIJJAH. Benaming van de orde der Sjâdzilieten. Zie TARÈKAT.

SJÂFI'I (Mohammad ibn Idrîs) de grondlegger der naar hem genoemde Sjâfi'itische school op het gebied der Moslimsche wetsverklaring; vgl. ISLAM, II, c.

SJAHBANDAR. Arabische, doch uit twee Perzische woorden: sjâh „hoofd", „vorst" en bandar „haven", gevormde titel. De Javaansche en Maleische uitspraak is sabandar, de Makassaarsche en Boegineesche is sabánarà. De letterlijke beteekenis is „havenmeester", maar de functiën van den sjâhbandar strekken zich, naar het inlandsche staatsrecht, verder uit dan deze Hollandsche vertaling van den titel op zich zelve zoude doen vermoeden. Hij is namelijk de autoriteit, die tevens de in- en uitgaande rechten int, en de

vorstelijke monopoliën af andere handelsprivilegiën exploiteert.

SJAÏR of **SAÏR.** Zoo wordt een gedicht genoemd, dat doorgaans uit een groot aantal strofen van vier regels bestaat: die regels moeten alle op elkander rijmen. In dit opzicht wijken de strofen af van de *pantoen's*, waarmede zij den bouw der regels gemeen hebben. Vandaar dat *pantoen's*, zonder dat eenige verandering behoeft te worden aangebracht, in een *sja'ir* kunnen worden ingelascht.

Zooals uit den naam *sja'ir*, die van Arabische origine is, blijkt, hebben wij niet met een oorspronkelijken Maleischen dichtvorm te doen. Verreweg de meeste *sja'ir's* zijn dan ook van betrekkelijk jongen datum.

Vele *sja'ir's* zijn in lithographie uitgegeven (Singapoera, Poelau Pinang); van slechts enkele bestaan door Europeanen bezorgde edities. Klinkert heeft o. a. de Sj. Kin Tamboehan, Sj. Jatim Noestapa, Sj. Bidasari (Leiden. Brill 1886) het licht doen zien; Sj. Soeltan Abdoe'lmoeloek verscheen in het Tijdschrift van Ned.-Indië (1847). Spat gaf in het 2e stuk van zijne Maleische taal (1901) de Sj. Poetĕri Akal; Dr. A. A. Fokker in zijn Mal. Leesboek Sâir Sûdagar Bôdoh.

SJAKA. (**ÇAKA**) In de Javaansche babads of kronieken vindt men schijnbaar het begin der Hindoe-kolonisatie in verband gebracht met het begin der Javaansche tijdrekening, de aera van Adji Saka, die in het jaar 78 onzer jaartelling een aanvang neemt. Adji Saka wordt namelijk voorgesteld als een machtig vorst van goddelijken oorsprong (ook Praboe Djaja Baja genoemd), die een talrijke kolonie naar Java overbracht en er onder de nog geheel wilde bevolking godsdienst, wettelijke orde en het letterschrift invoerde. De jaren van deze aera zijn de Indische luni-solaire, die nog op Bali in gebruik zijn. Deze Javaansche tijdrekening is van het vasteland van Indië afkomstig en door de Hindoes op Java ingevoerd. Adji Saka is een verbinding van het Javaansche woord adji, vorst, en het Sanskritwoord sjaka. Sjaka is bij de oude Hindoes de algemeene naam voor de nomadische barbaren, die de Grieken Skythen noemden. Met den Sjaka-vorst is misschien de Skythische vorst Kanisjka bedoeld, die de Indus-streek veroverde. In den laatsten tijd zijn echter van verschillende zijden bedenkingen geopperd tegen de gelijkstelling van Kanisjka met den vorst, van wiens kroning in 78 n. C. de jaartelling begint.

SJALOT. Zie ALLIUM.

SJAMANISME. Zie PRIESTERS.

SJAR', SJARI'AH = de Mohammedaansche wet Zie ISLAM, II, c.

SJATTARIJJAH. Benaming eener mystieke orde. Zie TARÈKAT.

SJERIEF. Zie SAJJID.

SJI'IETEN gelden bij de orthodoxe Mohammedanen als ketters. De naam Sjî'ieten is afgeleid van het Arabische woord *sjî'ah*, dat in het algemeen „partij" beteekent. Onder „de partij", de *sjî'ah* bij uitnemendheid, verstond men reeds vroeg in den Islam de p a r t ij v a n '*A* l î, den 4en chalief, den echtgenoot van Mohammeds dochter Fâtimah, die tevens een volle neef van den Profeet (nl. de zoon van diens oom Aboe Tâlib) was. De Sjî'ieten, d. w. z. zij die tot 'Alî's partij behoorden, huldigden de opvatting, dat 'Alî de opvolger van den Profeet had behooren te zijn en dat ook, na 'Alî's dood, uitsluitend uit diens nakomelingen (de zgn. A l i d e n) de wettige *imâm's* (d. i. hoofden der Moslimsche gemeente) konden voortkomen. Deze opvatting is in strijd met de leer betreffende het chalifaat zooals deze gehuldigd wordt door de groote meerderheid der Mohammedanen, de zgn. S o e n n i e t e n, d. w. z. „rechtzinnigen" (nl. de lieden der *soennah*, vgl. ISLAM, II, a). Het totaal der Sjî'ieten wordt thans op bijna 5 % van alle Mohammedanen geschat.

De zeer talrijke, in alle landen van den Islam verspreide nakomelingen van den Profeet, allen tevens afstammend van Mohammeds schoonzoon 'Ali, werden op den duur in den Islam onder invloed der Sjî'ieten, ook in orthodoxe kringen, als een soort van godsdienstigen adel vereerd; zie SAJJID. De groote meerderheid dezer Aliden behoort tot de Soennieten.

SJIWA, SJIWAÏSME. Zie ÇIWAISME.

SLAMAT. Zie SLAMĔT.

SLAMĔT. Nog werkzame vulkaan op de grens van Banjoemas met de afdeeling Tĕgal, met drie kraterranden. Het hoogste punt, 3432 M., ligt op den oudsten (buitensten) wal. De tegenwoordige (binnenste) krater is tusschen 3320 en 3376 M. hoog; de kraterbodem ligt op 3187. Deze op één na hoogste berg van Java maakt, vooral van de N. en Z.-zijden gezien, waar hij uit een lage vlakte oprijst, een zeer imposanten indruk.

SLAMĔTAN. Zie KANDOERI.

SLANGEN. (*Ophidia*), oelar (MAL.). Van de talrijke, in den O. I. Archipel voorkomende slangen noemen we hier slechts de volgende: Van de groep der r e u z e n s l a n g e n (*Boidae*) het geslacht *Python*, dat uitsluitend aan de oude wereld eigen is. Zeer gemeen in den Ind. Archipel is *P. reticulatus* Schn. (Oelar-sawah, MAL.), die in Achter-Indië, in de Philippijpen en in den geheelen Archipel Oostelijk tot Ambon voorkomt. Voor den mensch schijnt zij niet gevaarlijk. Hare lengte bereikt bij uitzondering 10 M. Naverwant met de *Boidae* is de familie der R o l s l a n g e n (*Ilysiidae*), waartoe de Oelar-riboe (*Cylindrophis rufa* Laur.) behoort, van Cochinchina over alle eilanden van den Ind. Archipel verspreid; deze slang wordt circa 80 c.M. lang. Onder de W o r m s l a n g e n (*Calamaria*) is algemeen bekend de Oelâ lĕmah (*C. linnaei* Boie) van Java, met rooden, door vierkante zwarte vlekken afgebroken buik, en een glinsterenden rug, die bij sommige éénkleurig bruin, bij andere gevlekt of overlangs of dwars gestreept is. De w r a t s l a n g e n (*Acrochordus*) zijn echte waterdieren, die uren lang onder water kunnen blijven, zonder aan de oppervlakte te komen om adem te halen. Onder de Z w e e p s l a n g e n, is te noemen *Dryophis prasinus* Boie (oelar poetjoek, MAL.), die tot hoog in de toppen der boomen leeft en door haar gracieuse bewegingen met alle wetten van de zwaartekracht schijnt te spotten. Tot de g i f t a n d i g e n behooren allereerst de soorten van het geslacht *Doliophis*, meest kleine slangen, dun van gestalte, met kleinen kop en nauwe mondopening, gewapend met betrekkelijk korte giftanden; de gewone soort van de Soendaeilanden is *Doliophis intestinalis* Lour., ruim $^1/_2$ M. lang. Van het geslacht *Bungarus* zijn het meest bekend de Oelar bĕlang (MAL.), oelâ wĕlang (JAV.) *B.*

fasciatus Schn., en oelâ wĕling *B. coeruleus* (*S. candidus*) Schn. Voor de Brilslangen zie aldaar. Van de Zeeslangen is zeer gemeen in den Ind. Oceaan *Platurus* (*s. Laticaudata*) *laticaudatus* L. met 25 à 50 zwarte ringen om het lijf; zij komt soms aan land en werd door Hagen in Deli eens in het bosch gevonden, twee geogr. mijlen ver van de kust (var. *Fischeri*). Ook van de Adderachtigen, de gevaarlijkste van alle gifslangen, komen verschillende soorten in den Archipel voor.

Dr. Calmette, directeur van het Institut Pasteur te Lille, bereidt tegenwoordig door inspuiting van paarden een serum tegen slangenbeet.

SLANGENHOUT. Zie STRYCHNOS LIGUSTRINA.

SLANKAPEN (*Semnopithecinae*), een onderfamilie der *Cercopithecidae* (zie MEERKATTEN). De Slankapen leven in troepen in bosschen, van de kust tot op aanzienlijke hoogte in het gebergte, meestal in de nabijheid van rivieren. Ze bewonen uitsluitend het Orientaalsche gebied en het grootste aantal der soorten is Indo-Maleisch. Van den Indischen Archipel bewonen ze alleen het Westelijke gedeelte: Sumatra, Java, Borneo en naburige kleine eilanden.

Behalve den Neusaap (zie aldaar) behoort tot de Slankapen het geslacht *Semnopithecus* (*Pygathrix*), waarvan een groot aantal soorten beschreven zijn: daartoe behooren o.a. *S. maurus* Schreb. (*auratus* E. Geoff.), de loetoeng (MAL., JAV., SOEND.) of boedĕng (JAV.), bewoont Java en Z.-Sumatra, de soerili (SOEND.), *S. aygula* L. (*mitratus* Eschh.), (W. Java) een donkergrijze aap met zwart gezicht en zwarte kuif. Nauw met deze soort verwant is *S. albocinereus* Schinz van Sumatra. Dit eiland wordt verder bewoond door *S. melalophus* F. Cuv., simpai (MAL.), die rood gekleurd is, met donker gekleurd gezicht en donkerbruine kuif.

SLAVERNIJ. Slavernij kwam bij verscheidene volken van onzen Archipel voor, en was vóór de inwerking van Europeesche wetgeving en cultuur sterk onder hen verbreid. Voor een overzicht van dien oorspronkelijken toestand zie men het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

Den rechtstoestand der slaven moeten wij ons niet te ongunstig denken. Bijna overal had de slaaf recht op hetgeen hij in zijn vrijen tijd verdiende, al kwam dit soms bij zijn dood aan den meester. Hoever dit eigendomsrecht van den slaaf kon gaan, blijkt hieruit, dat bij de Ot-danoms en de Kindjin-Dajaks de slaaf soms rijker was dan de meester; bij laatstgenoemden, en evenzoo op Soemba, hielden vele slaven zelf slaven.

Wat de feitelijke positie der slaven betrof, wordt ons in verreweg de meeste gevallen bericht, dat zij goed behandeld werden. Uitzonderingen ontbreken echter niet.

Het werk der slaven bestond voornamelijk in landarbeid en huiselijke bezigheden. In enkele streken (o.a. op Bonerate en Kalao en bij de Tompassoek-Dajaks) dreven zij handel, wat op een groote vrijheid van beweging duidt.

Omtrent het aantal der slaven en het percentage, dat zij uitmaakten van de geheele bevolking, hebben wij weinig gegevens. In het algemeen kan men zeggen, dat zij op Sumatra en Celebes zeer talrijk waren, op Borneo veel minder.

In art. 115 van het Reg. Regl. werd bepaald: „Uiterlijk op den 1sten Januari 1860 is de slavernij in geheel Nederlandsch-Indië afgeschaft". Bij de wet van 7 Mei 1859 (Ind. Stb. no. 46) werd tot dezen gewichtigen maatregel overgegaan. De bepalingen ter uitvoering werden vastgesteld bij de Indische Staatsbladen van dat jaar nos. 47 en 48. Aan de meesters der slaven, die tengevolge van deze wet werden vrijverklaard, werd „op hun verzoek" een vastgestelde vergoeding verleend, behalve voor enkele categorien van slaven.

De vrijlating had binnen den bij het Regeeringsreglement gestelden termijn en, dank zij der welwillende medewerking van de eigenaren, zonder eenige moeilijkheid plaats.

Niettemin was de slavernij na 1 Januari 1860 nog lang niet in Nederlandsch-Indië verdwenen en bleven de oorspronkelijke toestanden niet slechts buiten, maar ook binnen een gedeelte van ons rechtstreeksch gebied bestaan, zoowel in den vorm van *slavernij* of *pandelingschap* als in dien van *slavenhandel*. Dit is deels een gevolg van de omstandigheid, dat de slecht geredigeerde eerste alinea van art. 115 van het Regeeringsreglement en de even slecht geredigeerde wet van 1859 slechts werden toegepast op de geregistreerde slaven in Nederlandsch-Indië en op de zoogenaamde perkhoorigen op het eiland Banda; en deels een gevolg van het bepaalde bij de tweede alinea van art. 27 van het Regeeringsreglement, als volgt luidende: „De algemeene verordeningen zijn op die gedeelten van Nederlandsch-Indië, alwaar het recht van zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken is gelaten, slechts in zoo ver toepasselijk, als met dat recht bestaanbaar is"; terwijl als derde oorzaak der slechte uitvoering van de wet van 1859 moet worden opgenoemd de onvolledige kennis van de toenmalige regeering omtrent gewestelijke en plaatselijke Indische toestanden.

Nadat de Regeering in 1872 door een bevolen administratief onderzoek op de hoogte was geraakt van den omvang der slavernij in de Buitenbezittingen, werd met het Opperbestuur overleg gepleegd wat gedaan moest worden ten aanzien der slavernij, voorkomende in streken, waar de vorsten en volken, ofschoon onder rechtstreeksch gezag, nog in het genot hunner eigene instellingen waren gelaten, zoomede in die, waar vorsten en volken niet onder directgezagstonden. Dit leidde tot de beginselverklaring, welke in het Koloniaal Verslag van 1874 is uitgedrukt, en hierop neerkomt, dat, waar artikel 115 Regeeringsreglement dit beginsel van afschaffing der slavernij zoo gebiedend uitspreekt, de Regeering zich verplicht rekende dit beginsel in toepassing te brengen overal waar rechtstreeksch gezag werd uitgeoefend en de bevolking niet meer in het bezit was van hare eigene rechten en instellingen — zooals in de Gouvernementslanden op Celebes — of waar het Nederlandsch gezag vasten wortel had geschoten, doch dit gezag door het zelfbestuur der vorsten of der bevolking werd beperkt — zooals op Sumatra's Westkust.

Daarentegen moest daar, waar het zelfbestuur aan Inlandsche vorsten of bevolking is gewaarborgd en onze invloed en ons gezag nog zoo weinig gevestigd waren dat een bepaalde inmenging in den maatschappelijken toestand der bevolking ongeraden zou zijn, door overreding en aanwending van andere in het bereik der Regee-

ring liggende middelen in overeenstemming met hoofden en bevolking getracht worden dat beginsel te doen zegevieren.

En diensvolgens werd sedert gehandeld, met het gevolg, dat in het algemeen kan worden gezegd, dat slavernij thans beperkt is tot de binnenlanden der nog onvoldoende aan ons gezag onderworpen streken.

SLÉMAN. Een der drie regentschappen in de residentie Djokjakarta, waaruit Mataraman (zie aldaar) bestaat. Het Noordelijk deel van het regentschap behoort tot de Z. hellingen van den Mĕrapi; het Zuidelijke gedeelte wordt ingenomen door kwartair terrein. De gelijknamige hoofdplaats is gelegen aan de kali Bĕdog, 11 kilometers ten N. van Djokjakarta en aan den weg, tevens stoomtramlijn, van daar naar Magĕlang. Europeesche landbouw in dit regentschap wordt gedreven op 14 ondernemingen, waarvan 7 voor tabak en 7 voor suikerriet.

SLIKBRONNEN. Zie MODDERWELLEN.

SLOET VAN DE BEELE (MR. LUDOLF ANNE JAN WILT, Baron). Geboren te Voorst in 1806, promoveerde in 1830 te Utrecht in de rechten, in 1861 werd hij tot Gouv.-Gen. van Ned.-Indië benoemd en vervulde deze functie tot 1866, toen hij op verzoek eervol werd ontslagen en onmiddellijk naar Nederland vertrok, zich vestigde te Leiden en later te Arnhem, alwaar hij in 1890 overleed.

Zeer groot is het aantal geschriften, meest archiefstudiën, of over Oudhollandsch recht, genealogie, heraldiek, oudheidkunde van Gelderland, enz., dat van de hand van Mr. Sloet verscheen, zoowel afzonderlijke werken als bijdragen in verschillende tijdschriften; aangezien geen van alle betrekking hebben op Indië, kunnen ze hier onvermeld blijven. Hij ijverde voor de studie der inlandsche talen en zond den indoloog Friedrich naar de Lampongs voor het bestudeeren der belangwekkende letterkunde van dat gewest. Zelf bracht hij een verzameling Lampongsche handschriften bijeen, later uitgegeven en toegelicht door v. d. Tuuk.

SLOETIA SIDEROXYLON T. et B. Fam. *Moraceae.* Tĕmpinis (MAL.), Kapini, Pindis (MINANGK.). Hooge boom van Sumatra en de Straits, vaak genoemd Riouwsch ijzerhout. Het zware, harde, donkerroodbruine hout is een van de kostbaarste houtsoorten. Het wordt noch door de witte mieren noch door de paalworm of schimmels aangetast.

SLUIPWESPEN. Zie WESPEN.

SMEEDKUNST. Zie METAALBEWERKING.

SMITAU. Onderafd. van de afd. Sintang, res. Westerafd. van Borneo, bestaat uit de voormalige zelfbesturende landschappen Silat, Salimbau, Soehaid, Djongkong en Piasa, de stroomgebieden van de Empanang-, Sĕbroeang- en Embaurivieren, zoomede de Batang Loeparlanden. De oppervlakte bedraagt 8430 K.M.² en het aantal inwoners werd ult. 1915 geraamd op ± 19.000 Dajaks, ± 5.300 Maleiers, en ± 600 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. De hoofdplaats Smitau is een onbeduidend, zeer weinig bevolkt plaatsje met weinig handel en vertier. Sedert 1905 is een missie van de R. K. orde der paters Capucijnen in de onderafdeeling werkzaam.

SNEEUW-GEBERGTE. Zie NASSAU-GEBERGTE.

SNIPKWARTELS. De meest bekende is *Turnix pugnax*, de Vechtkwartel der Europeanen; drigoel (voor het mannetje), gĕmak (voor het wijfje) (JAV.), poejoeh (MAL.). (Volgens het Javaansche woordenboek zou het mannetje ook bĕntjé heeten.) De wijfjes, robuster gebouwd dan de mannetjes, worden tot vechten afgericht. Een goede kampvechter is den Inlander even dierbaar als zijn tortelduif.

SNIPPEN. Het aantal soorten van Snippen der eilanden van den O.I. Archipel is gering: slechts een zevental is bekend, met inbegrip van de toevallige verschijning van trekkende of afgedwaalde exemplaren.

SNIJBOON. Zie PHASEOLUS VULGARIS.

SNIJWERK. Dit woord beslaat een onafzienbaar terrein in het inlandsche leven. Het mes, het echte snijwerktuig, Mal. pisau, vormt het voornaamste, soms zelfs het eenige gereedschap van den Inlander.

Daar, waar het echte mannenwerk, de koperen ijzerbewerking, zich veelal niet boven de meest eenvoudige gebruikswaarde heeft kunnen verheffen, is steeds in het snijwerk meerdere ontwikkeling te bespeuren.

Dit is een volkomen natuurlijk verschijnsel. Geen techniek komt zoo geheel overeen met den aard van den Inlander als het snijden. Het vordert geen bizondere krachtsinspanning, alleen taai geduld en eenige vingerkracht die tot precies werken in staat stellen. Het is een echt werkje voor den geboren knutselaar, die onze Westersche doorzettingskracht en onze tijdswaarde niet kent. De man werkt alleen als hij zich gedisponeerd gevoelt, als hij werkelijk behoefte voelt om door te gaan. Is dit niet het geval, dan blijft het werkstuk grof en primitief; gaat hij door, dan ontstaan die raak-uitgesneden ornamentaties, precies gesneden, het kalme, rustige aspekt, dat die versieringen voor ons zoo aantrekkelijk maakt.

Toch is het niet iedereen gegeven om werkelijk sierkunstenaar te zijn. Bij de Kajan's en Bahau's vermeldt Dr. Nieuwenhuis, dat bij de intrede der puberteit de meisjes zich gaan oefenen in het vlechten en versieren met kralen, de jongens in het snijden in hout en been of in het ontwerpen van patronen. Die arbeidslust wordt dan bevorderd door het beginnend verkeer tusschen beide seksen, die van weerszijden zich bezighouden met het maken van fraaie geschenken. Doch na het huwelijk eindigt die ongewone activiteitsperiode en slechts de weinigen, die bizonderen aanleg hebben, ontwikkelen zich tot meesters, soms tot buiten hun stam bekend. Daarbij komen nog allerlei beperkende bepalingen. Bijv. het snijden in hertshoorn is alleen hun geoorloofd, die eenige tochten hebben meegemaakt, enz.

De groote artistieke waarde bij het Indonesisch snijwerk is in de bewerking van kleine voorwerpen het meest algemeen te vinden, schuilt meer in de sierkunst dan wel in de beeldende kunsten.

Het materiaal, dat hiervoor vooral in aanmerking komt, is de bamboe, die met weinig moeite tot tabakskokers kan worden verwerkt en met bepaalde voorliefde wordt versierd.

De eenvoudigste vorm hiervan is het inkrassen. Met de spitse mespunt wordt de epidermis doorgesneden en uit een complex van lijnen een ornament gevormd.

Dit gegraveerde bamboe-ornament is vrijwel algemeen in den Archipel. Men vindt het o.a. op bamboekokers van Ned. N.-Guinea, Ceram, Ternate, Flores, Soemba, Oost-Timor, Z.-Celebes, Riouw en op geheel Sumatra. Deze opvolging geeft tevens in het algemeen de opvolgende stijging in ornamentwaarde aan met het Bataksche bamboe-ornament als hoogste punt. Ook de Toradja's (M. Celebes) maken met eenvoudige motieven schitterende versieringen op hun bamboekokers.

Op dit gegraveerde werk volgt het echte snijwerk, waarbij door diepe, dus grovere sneden de epidermis zoo ver doorgesneden is, dat naar willekeur deze afgespleten kan worden. Vanzelf ontstaat een kloeker ornament-karakter, het mannelijke, naast het teere, vrouwelijke graveerwerk.

In Oost-Timor, vermoedelijk ook in het Middendeel, heerscht bijna uitsluitend het gegraveerde ornament. Daarentegen op West-Timor — het land der Atoni Timor — verdwijnt dit gegraveerde ornament geheel, maakt plaats voor een gesneden versiering met zeer onafhankelijke eigenschappen, waarbij bovendien het wegnemen der epidermis vergoed wordt door een invulling met zwarte was. Dit opzettelijk invullen met zwart kan men slechts gedeeltelijk terugvinden bij enkele Papoea- en Dajak-kokers. Vermelding verdienen voorts de bamboekokers van M. en Centraal-Borneo. Op meesterlijke wijze is hier met een zoo gevaarlijk motief, de spiraal, gewerkt, en een elegant geheel verkregen dat deze Dajaksche snijwerken naast die der Bataks en West-Timoreezen tot de meesterstukken in den Archipel maakt.

Een geleidelijken overgang van vlak ornament tot reliefsnijwerk vindt men o.a. op bamboekokers van Padang en Palembang.

Om mooie plastiek in het Indische snijwerk te vinden moet men zich bepaaldelijk richten tot de versierde huizen op Java — helaas jammerlijk verdwijnend — en op Sumatra, tot de tempelversieringen van Bali, voor werkelijke beeldende kunst tot dat laatste eiland en de prachtige krisheften en maskers op Java en Bali. Die Balineesche beelden en die wapenversieringen vertoonen dezelfde eigenschappen; als de laatste een vogel- of mensch-figuur bedoelen en geven, staat deze beeldsculptuur weder hooger dan het relief-ornament, juist de omgekeerde verhouding van de Indonesische sierkunst, die in vlakornament het hoogste staat.

SO (JAV.). Zie GNETUM GNEMON.

SOEASA. Zie SOEWASA.

SOEBAH. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Batang, residentie Pĕkalongan. Ze bestaat uit de districten Soebah en Bawang en heeft een oppervlakte van 4567 K.M.².

SOEBAK. Naam van het inheemsche waterschap op Bali; zie aldaar blz. 33.

SOEBANG. Naam van contrôle-afdeeling, district en districtshoofdplaats in de afd. Krawang, res. Batavia. Het is tevens de hoofdplaats van de Pamanoekan- en Tjiasĕmlanden.

SOEBANG-PAS. Pas in het Barisangebergte (Sum. Westk.); de weg van Loeboek Salasih naar Solok loopt erdoor.

SOEBI. Eiland der Natoena-groep, waarop een kustlicht.

SOEDARA (DOEA). Een dubbelvulkaan met twee kegels van ongeveer gelijke hoogte (1373 M.) aan de N.O.-punt der Minahasa (res. Menado); een krater ontbreekt misschien geheel.

SOEFI, SOEFISME. Zie ISLAM, II, e.

SOEKA PINDAH. Twee marga's in de residentie Palembang, die een werkzaam aandeel hebben gehad aan het laatste verzet in dit gewest. Soeka Pindah Tĕngah telt ruim 3500 zielen, verdeeld over 6 doesoens, alle gelegen aan de Rawas rivier (linker zijrivier van de Moesi) een weinig beneden de plaats, waar deze de Roepit opneemt. Verder benedenstrooms Moeara Roepit ligt Soeka Pindah Ilir met ongeveer 4300 zielen, verdeeld over 7 doesoens, waaronder Paoeh met ± 850 en Batoe Koetjing met ± 350 inwoners, die beide brondpunten van den opstand waren.

SOEKABOEMI. Afdeeling der residentie Preanger Regentschappen, groot 4030 K.M.² en verdeeld in 3 contrôle-afdeelingen, nl. Soekaboemi, omvattende het district Soekaboemi; Tjitjoeroeg, waartoe behooren de districten Tjitjoeroeg, Tjibadak en Palaboehan, eindelijk Djampang met de districten Djampang-tĕngah en Djampang-koelon; de afdeeling bestaat het Westelijkste gedeelte der residentie. In 1915 telde hare bevolking ± 43500 zielen, waaronder ± 1600 Europ. en 3500 Chin. en andere Vr. Oosterl.

Het Noordelijk gedeelte der afdeeling wordt ingenomen door vulkanisch terrein, nl. de hellingen van den Gĕdè, den Salak, den Tjakraboeana, wier toppen op de Noordelijke grens liggen en van den Halimoen; daarop volgt een breed breccie- en mergelterrein, terwijl zich langs de Zuidkust een kalkterrein uitstrekt.

In deze afdeeling zijn niet minder dan 160 erfpachtsondernemingen, waarvan einde 1912 135 in exploitatie, en waarop thee, koffie, kina en ook wel kapok, cacao, peper, cocosboomen en groenten geteeld worden. Op een viertal erfpachtspercelen wordt veeteelt gedreven. Op overeenkomsten met de bevolking werken er een vijftiental rijstmolens, met water als beweegkracht en alle in handen van Chineezen. De inlandsche landbouw bepaalt zich tot den verbouw van rijst en tweede gewassen. Sawahs zijn tot vrij hoog in het gebergte, tot 1100 M. boven zee, aangelegd. De inlandsche bevolking vindt voor een aanzienlijk deel een middel van bestaan op de erfpachtspercelen.

Bahalve de spoorlijn Buitenzorg—Soekaboemi—Bandoeng loopt door de afdeeling de groote militaire weg, die van Buitenzorg komt en zich bij Tjiandjoer aan den grooten postweg aansluit.

SOEKABOEMI. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling der residentie Preanger regentschappen. Zij ligt in een bekoorlijke streek, aan den Zuidelijken voet van den Gĕdè, op 602 M. boven zee. Sedert den aanleg van de spoorlijn Buitenzorg—Soekaboemi—Bandoeng is de plaats zeer vooruitgegaan; zij had op het eind van 1905 een bevolking van ± 15.000 zielen, nl. 600 Europeanen, 12.000 Inlanders en ± 2100 Chineezen. Het klimaat is er aangenaam koel, gelijkmatig en betrekkelijk droog, waardoor de plaats bijzonder geschikt is tot herstellingsoord. Men vindt er dan ook twee zeer goede hôtels.

SOEKADANA. Hoofdplaats van de onderafdeeling Sĕkampong van de afdeeling Sĕpoetih-Toelangbawang der residentie Lampongsche Districten, standplaats van den controleur.

Door haar gunstige ligging is de plaats een handelscentrum geworden van het Oostelijk laagland der residentie.. Soekadana is een aardig plaatsje met uitstekende pasanggrahan, en telt ongeveer 1600 inwoners. De bevolking is zeer gemengd, o.a. zijn er ruim 100 Palembangsche, nog geen 10 Boegineesche en 40 Javaansche gezinshoofden. De zuivere Lampongers zijn echter in de meerderheid.

SOEKADANA. Landbeschrijving. Landschap, met de onderhoorige Karimata- en eenige langs de kust gelegen kleine eilanden, behoorende tot de onderafdeeling Soekadana, afdeeling Kĕtapang der residentie W. afd. van Borneo. Het vroeger zoo uitgestrekte rijk heeft thans een oppervlakte van slechts 425 K.M.², met de Karimata eilanden 682 K.M². en een totale bevolking, ult° 1915 van 4600 personen, bestaande uit Maleiers, zgn. „Orang boekit" of bergebewoners, eenige Javanen, Boegineezen en Chineezen. In het landschap wonen geen Dajaks. Voor de Karimata-eilanden zie op dien naam. Over het algemeen is het landschap, ook langs de kust, bergachtig, op sommige plaatsen laag en moerassig, terwijl geen rivieren van belang worden aangetroffen. Aan het hoofd van het landschap staat een Panĕmbahan; in 1908 werd er een landschapskas opgericht. Zie verder BORNEO.

Geschiedenis. Zie de groote Encycl. waar tevens de geschiedenis der landschappen *Matan* en *Simpang* behandeld wordt.

SOEKADANA. Hoofdplaats van het landschap van dien naam (zie aldaar), eertijds een beroemde handelsplaats, de groote markt van Borneo's Westkust, tegenwoordig slechts van historisch belang. De bevolking telde in 1906 ± 900 zielen, waaronder op het Gouvts gebied, de z.g. vierkante paal, 550 zielen, hoofdzakelijk Maleiers en Chineezen. De plaats wordt door Chineesche stoomertjes aangedaan.

SOEKADANABOCHT is de groote, voor het Z.W en W. geheel open inham met geringe diepte, welke aan de Westkust van Borneo wordt gevormd door het ver om de Z.W. uitstekende eiland Maja.

SOEKANĔGARA. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats in het regentschap en de afdeeling Tjiandoer, residentie Preanger Regentschappen en verdeeld in 3 districten, nl. Pagĕlaran, Tjibĕbĕr en Sindangbarang.

SOEKAPOERA. Vroegere naam van de tegenwoordige afdeeling Tasikmalaja der res. Preanger Regentschappen.

SOEKÅPOERÅ. Vroeger contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het toenmalige gewest Probolinggo. Thans is die hoofdpl. nog de standplaats van het districtshoofd van Tĕnggĕr, contrôle-afdeeling en afdeeling Probolinggo, residentie Pasoeroean. Zij ligt, 850 M. hoog, aan den weg van Probolinggo naar den Brâmâ.

SOEKAPOERA-KOLOT. Naam van een gewezen afdeeling van de residentie Preanger Regentschappen, n.l. het Westelijk deel van de vroegere afd. Soekapoera, die in tweeën gesplitst werd.

SOEKOE. Het woord soekoe, dat in het Maleisch „poot", „been", „vierde deel" beduidt, komt als benaming van bepaalde groepen der Indonesische volksorganisatie bijna uitsluitend voor op het eiland Sumatra, op het daarbuiten gelegen stuk van den Maleischen rechtskring (het Maleische schiereiland, den Riouw-archipel en een stukje Westkust van Borneo), en op Billiton. Het eenige geval — naar het schijnt —, waarin men soekoe als naam van een volkscomplex elders in Indonesië ontmoet, is op Solor en eenige naburige eilanden, waar het stamgenootendorp gezegd wordt soekoe te heeten; doch misschien is hier misvatting in het spel.

Is het woord soekoe op Sumatra, in Riouw enz. als naam van een volkscomplex zeer gebruikelijk, het daardoor aangeduide volkscomplex is voor verschillende streken aldaar zeer verschillend. Dat geeft voor Europeesche onderzoekers zwarigheid.

De centrale plaats wordt ingenomen door het soekoe-wezen ter Sumarta's Westkust, in het Minangkabausche land; zie daarvoor: MINANGKABAUERS, pag. 233 1e kol.

Waar zich buiten het Minangkabausche land Minangkabausche kolonies bevinden (Atjèh, Boven-Djambi, het Maleische schiereiland, Siak, enz.), daarheen hebben zij hun soekoe-wezen meegevoerd, doch in sterk gewijzigden zin. Soekoe toch ziet daar noch op een geslachtenunie, noch op een enkel geslacht, doch op een complex van lieden. die uit een zelfde streek van Minangkabau afkomstig zijn.

Soekoe als naam van bevolkingscomplexen komt evenwel ook bij andere volken dan het Minangkabausche voor; en daar in deze andere gevallen de naam „vierde deel" geen zin meer heeft, is hij wellicht aan het Minangkabausche spraakgebruik ontleend.

SOELA-EILANDEN. Groep van drie groote en verschillende kleine eilanden, gelegen tusschen ongeveer 124° 10′ en 126° 30′ O.L. en 1° 40′ en 2° 20′ Z.B., behoorende tot het sultanaat Ternate. De groote zijn bekend onder de namen Taliaboe, Soela Mangoli en Soela Sanana of Soela Bĕsi; onder de kleinere is het voornaamste Lifoematola, ten O. van Mangoli.

Alle drie eilanden zijn zeer bergachtig. Soela Sanana heeft zelfs in het geheel geen laagland behalve enkele smalle kuststrooken. Het bergland heeft op dit eiland het karakter van een tafelland, van meest 3—400 M. hoogte, doorsneden met diepe, steile ravijnen, die zich bijna overal tot nabij de kust uitstrekken. De grootste hoogte is 700 M. Soela Mangoli heeft een hoog bergland, het Lokoegebergte in het smalle Oostelijk deel (1060 M.), een tweede berggroep, het Boejagebergte (tot 800 M.) in het midden van het Westelijk deel, verder heuvelland. De Westhelft heeft een laagvlakte aan de Zuidkust, de Oosthelft aan de Noordkust. Taliaboe bestaat in het smaller Oostelijk gedeelte uit heuvelland, Westwaarts uit het hoogste en breedste bergland der groep (tot 1320 M.); bezit slechts kleine kustvlakten. Aan de steile kusten van alle eilanden vinds men veelal de voor de Molukken zoo karakteristieke rifkalkterrassen. De plantengroei is zeer weelderig; op Soela Sanana zijn echter groote alang-alang-velden, tengevolge van den roofbouw.

De bevolking der groep onderscheidt men in: 1e. Soelaneezen, die verreweg het talrijkst zijn (ruim 12000 van de 15000). Zij bewonen de kusten van Soela Sanana en de strandvlakte van Oostelijk Soela Mangoli. Soela Sanana is het best bevolkte eiland, met ruim 10000 be-

woners, waarvan 3000 in de hoofdplaats Sanana. De Soelaneezen zijn Mohammedanen. 2e. Verschillende heidensche stammen, die de kusten van Westelijk Soela Mangoli en van Taliaboe bewonen (samen ruim 2000 zielen). Een deel der heidenen leidt nog een zwervend leven in het binnenland van Taliaboe; het bestuur tracht hen tot vaste vestiging te doen overgaan. 3e Enkele Mohammedaansche dorpen aan de West- en Zuidkust van Taliaboe, waarvan Likitobi aan de Zuidkust verreweg het grootst is (ruim 600 inw.).

De voornaamste voortbrengselen zijn rijst, maïs en sagoe; voorts wordt tabak en suikerriet geteeld en zijn klapperboomen in ontelbare menigte langs de kust van alle eilanden aanwezig. Wat de nijverheid betreft, zoo houdt de bevolking van Soela Bĕsi zich bezig met het weven van sarongs met Europeesche garens, het vlechten van ligmatjes en de vervaardiging van schoeners en andere vaartuigen; ook zijn het lieden van dit eiland, die op Boeroe olie stoken en tot dat einde korter of langer daar vertoeven.

Door de afgelegen ligging voorheen een geliefde schuilplaats van zeeroovers, die van de Obi-eilanden naar hier overstaken, is sedert voor de bevolking een rustiger tijdperk aangebroken, terwijl de plaatsing sedert 1880 van een posthouder te Sanana, thans van den gezaghebber der onderafdeeling Soela-eilanden, ressorteerende onder de afdeeling Batjan van de residentie Ternate en Onderh., tot meerdere beperking van willekeur geleid heeft.

SOELASIH. Zie TALANG.

SOELIKI. Onderafdeeling der afdeeling L. Kötö met gelijknamige hoofdplaats, standplaats van een Controleur. Deze onderafdeeling wordt van N. naar Z. doorstroomd door de Sinamar, zijrivier van de Koeantan. Soeliki is met de afdeelingshoofdplaats Pajö Koemboeh verbonden door een breeden, ruim 24 K.M. langen weg, die door een zeer dicht bevolkte streek loopt. De spoorlijn van Pajö Koemboeh is dan ook tot aan de belangrijke markt Limbanang, even ten Z. van Soeliki, doorgetrokken.

SOELING. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

SOEMALATA. Plaats op de N.-kust van Noord-Celebes op ± 122° 25′ O. L. Zie GOUD.

SOEMANGAT. Dit woord komt, met tal van dialektische verscheidenheden, in den Archipel voor in de beteekenis van ziel of levensgeest; zie HEIDENDOM, pag. 137.

SOEMANI. De Batang Soemani (rivier in de residentie Sumatra's Westkust) ontspringt op den vulkaan Goenoeng Talang (2597 M.), stroomt langs Solok, neemt ten Z. daarvan de B. Lèmbang op, den afloop van het ratermeer Danau di Baroeh, (zie ald.) en vloeit als troebele, waterrijke rivier, na de belangrijke nagri Soemani doorstroomd te hebben, een paar K.M. bewesten Singkarak in het meer van dien naam; zij is de belangrijkste voedster van dat meer (zie SINGKARAK).

SOEMANIK. Belangrijke nagri in het district Soengai Tarap, onderafdeeling Fort van der Capellen, (Sum. Westk.), 9 K.M. ten N. van Fort van der Capellen, uit oude tijden bekend als woonplaats van een der vier rijksgrooten van den Radjö Pagar Roejoeng: den Machoedoem, die strijdgeschillen en wapenquaesties moest uitmaken.

SOEMBA, TJĔNDANA of SANDELHOUT-EILAND. L a n d b e s c h r ij v i n g. Gelegen in den Indischen Oceaan ten Z. van Flores en daarvan gescheiden door Straat Soemba. Het ligt tusschen 119° 3′ en 120° 50′ O.L. en 9° 15′ en 10° 20′ Z.B. en heeft een oppervlakte van ongeveer 14000 K.M.². Een gebruikelijke indeeling van het eiland is die in drie landschappen: Mĕmboro of West-Soemba, Waingapoe of Midden-Soemba en Mĕlolo of Oost-Soemba. Voor de administratieve indeeling zie onder SOEMBA, afdeeling.

Het eiland wordt voor het grootste deel ingenomen door kalkplateaux, die zelden uit harde kalkgesteenten, meestal uit krijtlagen en zachte mergels bestaan. Het sterkst spreekt dit landschapskarakter in Midden-Soemba. De Zuidelijke deelen van het Westen en Oosten vertoonen een ander landschapstype. Hier liggen hoogere berglanden, ten deele bestaande uit eruptiefgesteenten, die elders door de kalklagen bedekt zijn, maar hier boven het kalkdek uitsteken. In het O. het bergland van Massoe, komen de hoogste toppen tot 11—1200 M. De afhellingen dezer berglanden naar de Zuidkust zijn de eenige terreinen van het eiland, die een samenhangend dicht boschkleed dragen; daarin staan de sandelhoutboomen. Alleen op de eruptieve bodems komen deze uitgestrekte bosschen voor. Aan de Noordelijke hellingen is, vooral in West-Soemba, reeds veel bosch voor den ladangbouw vernield. Het bestuur gaat thans het branden tegen. Als hoogste top wordt opgegeven de Wangga mali, 1225 M.

Zooals uit het voorgaande valt af te leiden, is de vruchtbaarheid van Soemba over het algemeen gering en de meeste landschappen zijn dan ook dun bevolkt, met name in Midden Soemba.

Terwijl in Midden- en Oost-Soemba geen sawahbouw wordt aangetroffen, is deze in het Westen zeer verspreid, op de vruchtbaarder en gemakkelijker bevloeibare terreinen. Zoodoende is alleen in het Westen rijst het hoofdvoedingsmiddel, overigens maïs en aardvruchten.

De lontarpalm wordt op het eiland in groote menigte aangetroffen; ook tjĕmara's en koesambi's komen veel voor. Het meest bekend is natuurlijk de Sandelhout-boom, waarnaar het eiland wel genoemd wordt.

De proeven, sedert 1913 door het bestuur genomen tot verbetering van het vermaarde paardenras der Sandelwo..ds (zie PAARD) hebben groot succes gehad, terwijl sedert ook kudden Bengaalsch en Australisch vee zijn ingevoerd, welke goed gedijen.

B e v o l k i n g. Behalve Soembaneezen, vormen vooral de Mohammedaansche Èndéhneezen, Savoeneezen en Boegineezen een belangrijk gedeelte der bevolking; laatstgenoemden zijn meest geconcentreerd ter hoofdplaats Waingapoe, alwaar ook eenige Chineezen en Arabieren verblijf houden, zoomede te Waikelo. Op sommige plaatsen, met name te Kambaniroe, Mololo, minder te Mĕndjili en eenige andere plaatsjes aan de Oostkust, bestaat de bevolking voornamelijk uit Savoeneezen, die het nijverste deel der bewoners van Soemba vormen. De kolonisten hebben vóór onze daadwerkelijke vestiging op dit eiland getracht de oorspronkelijke bewoners te verdringen en een soort suprematie over hen uit te oefenen, hetgeen thans niet meer plaats heeft.

De eigenlijke Soembaneezen zijn in verschillende stammen en maatschappelijk in drie kasten verdeeld, 1o. de Maramba's of grooten, waartoe ook de vorsten gerekend worden te behooren, welke laatsten evenwel ter onderscheiding van de overigen, maramba bokoel of hangadji worden genoemd; 2o. de Kabisoe's of vrijen en 3o. de kleine man, eertijds de slaven.

De huizen zijn over het algemeen zeer groot, doch uiterst primitief ingericht en zonder uitzondering op palen gebouwd, terwijl de daaronder ontstane ruimte tot verblijfplaats van paarden en andere huisdieren dient; voor de karbouwen is meestal in de nabijheid der huizen een kraal gebouwd. In alle kampoengs treft men graven aan (in het algemeen réti genaamd), kenbaar door zware monumenten van soms versierde steen n. All vertoonen, behalve in W. Soemba, hetzelfde hunebed- of dolmentype. Men vindt deze graven ook dikwijls in onbewoonde streken, bewijzende dat ter plaatse eertijds kampoengs waren, die nu verwoest en verlaten zijn.

Van een geheel ander type zijn sommige graven, vooral van de aanzienlijken, in W. Soemba (te Mĕmboro): witgepleisterde, massieve steenen gebouwtjes.

De voornaamste bedrijven der mannelijke bevolking zijn veeteelt en landbouw, waarbij ook de vrouwen behulpzaam zijn. De weefkunst staat op Soemba op zeer hoogen trap van ontwikkeling. Het weven zelf geschiedt door vrouwen der lagere klasse.

De bewoners drijven betrekkelijk weinig handel in de producten des lands; een uitzondering evenwel maakt hierop de paardenuitvoer, welke in de laatste jaren gemiddeld ruim 2400 stuks 's jaars bedraagt. De uitvoer heeft plaats van Waingapoe, de eenige handelsplaats van beteekenis.

De kleeding der Soembaneezen is vrij eenvoudig; de wapenen zijn lange lansen, ronde schilden van buffelhuid en een soort van kapmessen. Bij het paardrijden gebruiken de Soembaneezen, geboren ruiters, zadel noch dek, tengevolge waarvan de meeste paarden doorgereden zijn.

De Soembaneezen zijn sluikharig, ze dragen het haar lang; het wordt bij de vrouwen soms door een kam van schildpad of hoorn opgehouden. Vooral in N.W. Soemba is het tato eeren in zwang, waarbij men dezelfde figuren als in de weefsels aangebracht worden terugvindt. De Soembaneezen zijn welgemaakt en flink gebouwd en in den regel grooter dan Javanen; sommige vrouwen zijn bepaald schoon te noemen.

Op het eiland Soemba komen een aantal tongvallen of talen voor, waarvan die, welke in Kambera gesproken wordt, het best bekend is, en gewoonlijk bepaaldelijk met den naam Soembaneesch aangeduid wordt. Ook het in het Westen voorkomende Laora'sch is eenigszins nader bekend geworden. Alle meer of minder bekende talen of tongvallen zijn het naast verwant aan het Sawoe'sch en Bimaneesch en vormen daarmede ééne groep. Het klank-stelsel van het Soemba'sch (Kambera'sch) is vrij goed ontwikkeld.

De Soembaneezen zijn animisten; bedehuizen noch tempels worden bij hen aangetroffen, wel daarentegen offerplaatsen, soms voor een geheelen stam of nĕgĕri en dan dikwijls bestaande uit enkel een afdak op vier palen, waarin dichtgebonden mandjes, bestemd voor offeranden, zijn opgehangen.

De huwelijken geschieden met veel formaliteiten en worden niet gemakkelijk ontbonden. Ze komen door tusschenkomst van de ouders, na het betalen van den bruidschat (die vooral bij de maramba's van weerszijden zeer hoog is) tot stand of hadden vroeger door schaking plaats. Bigamie is algemeen, vooral bij de aanzienlijken, de bijvrouwen zijn evenwel doorgaans van minderen stand dan de echte vrouw.

G e s c h i e d e n i s en literatuuropgave, zie de Groote Encycl. van Ned.-Indië.

SOEMBA. Afdeeling van de residentie Timor en Onderh., gevormd door het eiland van dien naam en de omliggende kleinere eilanden, onder een Assistent-resident met standplaats Waingapoe en verdeeld in 4 onderafd.:

1e. Midden-Soemba, 2e. Noord-West Soemba, 3e. Zuid-West-Soemba, 4e. Oost-Soemba.

De afdeeling telde in 1917 ± 109.400 zielen, waarvan ± 60 Europeanen en ± 370 Vreemde Oosterlingen.

SOEMBA(STRAAT), tusschen de Noordkust van Soemba en de Oostpunt van Soembawa, de Westpunt van Flores en tusschengelegen eilanden, is 65 to 45 K.M. breed en zeer diep.

SOEMBAWA. Eiland, behoorende tot de groep der Kleine Soenda-eil., gelegen ongeveer tusschen 116° 45′ en 119° 10′ O.L. en 8° 5′ en 9° 5′ Z.B. De grootte bedraagt ruim 13000 K.M.[2] Het is ten W. door Straat Alas van Lombok en ten O. door Straat Sapè van P. Komodo gescheiden en grenst ten N. aan de Soenda-Zee en ten Z. aan den Indischen Oceaan.

Het eiland is zeer onregelmatig gevormd; de kus en vertoonen als het ware één aaneenschakeling van inhammen en vooruit springende punten. De Noordwest- en de Noordoostkust van Soembawa zijn door een groot aantal eilandjes omringd.

Soembawa bestaat, evenals Java en Flores, in het Westen grootendeels uit een samenhangend bergland, terwijl de Oosthelft (en evenzoo de isthmus) bezet is met geïsoleerde bergen en berggroepen — grootendeels vulkaan-ruïnen —, door diepe inzinkingen gescheiden. In de Noordelijkste landtong van het eiland, afgescheiden door de Saleh-baai, verheft zich de vulkaan Tambora (zie aldaar) tot een hoogte van 2850 M. Berucht is zijne uitbarsting van het jaar 1815, een der hevigste uit de aan heftige erupties zoo rijke geschiedenis van het vulkanisme in den Indischen Archipel.

Rivieren van beteekenis zijn er op Soembawa nie ; de meeste zijn in het geheel niet, sommige slechts aan de monding voor kleine prauwen bevaarbaar, doch de meeste bevatten zelfs in den droogsten Oostmoesson nog water.

De plantengroei van Soembawa vertoont in hoofdzaak een Aziatisch, geen Australisch karakter, wat haar samenstelling betreft. Maar door het droge klimaat komt het uiterlijk der vegetatie overeen met dat der Oostelijker Kleine Soenda-eilanden. Groote terreinen zijn bedekt met grasvelden, soms hooge rietgrassen, veelal alang-alang maar meest korte grassoorten. In het droge jaargetijde verliezen vele der in het wild groeiende boomen hunne bladeren, zoodat men dan vaak herfs gezichten te zien krijgt. Een rijke vegetatie vertoonen allerwegen de dalen; daarin

en in de kustvlakten liggen ook de sawahs. De Tambora draagt in het N. en N.W. hooge bergwouden.

In het binnenland van het eiland komen groote kudden herten voor. Ook wilde varkens zijn veelvuldig. Verscheurend gedierte wordt op het eiland niet gevonden, slechts een soort wilde katten, zoomede slangen en krokodillen.

Het hoofdmiddel van bestaan is natuurlijk de landbouw, maar ook de veeteelt is zeer belangrijk. Rijst en maïs zijn de hoofdvoedingsmiddelen. Van de boschproducten komen vooral voor sapanhout (zie CAESALPINIA SAPPAN), dat de bekende roode verf levert en het gele verfhout, kajoe koening of tegeran.

De veestapel is zeer belangrijk, n.l. paarden, karbouwen en geiten. Van de beide eerste heeft een aanzienlijke uitvoer plaats. De paarden zijn klein, maar sterk en gewillig en gaan vooral naar Soerabaja en Semarang, voor het straatverkeer.

De oorspronkelijke bevolking van Soembawa is van Maleische afkomst, doch onderscheiden in twee groepen: 1°. De waarschijnlijk oudere bewoners, die overeenkomst met de Sasaks van Lombok vertoonen; daartoe behooren de bewoners van de binnenlanden der Westhelft, die in het Westen tot straat Alas reiken, zoomede eenige stammen in het Oosten, o.a. de heidensche Doöe Donggo, bewesten de baai van Bima (zie BIMA). 2°. De hoofdbevolking van het Oostelijk deel, de Bimaneezen en Domponeezen (zie BIMA en DOMPO). Voorts heeft men nog: de Soembawanen in de meeste kustlandschappen der Westhelft. Deze zijn langer van gestalte en lichter van huidskleur dan de overige bewoners. Zij, en de onder 2° genoemden hebben veel invloed van de Makassaren en Boegineezen ondervonden. In het algemeen is de bevolking rustig en gewillig. De vreemdelingen, die in groote koloniën aan de kusten van het eiland wonen, zijn vooral Makassaren en Boegineezen, maar ook Saleyereezen, Mandareezen, en Arabieren. De uitbarsting van den Tambora in 1815 heeft het eiland geweldig achteruitgezet. Het middendeel werd grootendeels verwoest en de bevolking gedood. Tientallen jaren heeft de ramp nagewerkt. Thans gaat Soembawa vooruit, vooral in de laatste jaren, doordat het Europeesch bestuur zich meer met de toestanden inlaat. Door de vele vruchtbare vulkanische gronden kan het een goede toekomst tegemoet gaan. Behalve een gering aantal inl. Christenen ter hoofdpl. Bima (hoewel daar, zoomin als elders op het eiland, zendelingen, van welke gezindte ook, gevestigd zijn), de genoemde Doöe Donggo en de eveneens heidensche Kolo (ten NO. van de baai van Bima, zie BIMA), belijdt de geheele bevolking den Mohamm. godsdienst. Eenige Hindoe-beelden zijn op het eiland gevonden. De staatjes Bima, Soembawa en Dompo waren in den lateren Hindoe-tijd aan Madjapahit onderhoorig.

Staatkundig is het eiland thans verdeeld in de landschappen Soembawa, Bima, Dompo en Sanggar; administratief vormt Soembawa met de omliggende eilanden de afdeeling Soembawa van de residentie Timor en Onderhoorigheden onder een Assistent-Resident. Het aan Bima onderhoorig W. gedeelte van Flores ressorteert administratief onder de afdeeling Flores. De afdeeling Soembawa is verdeeld in drie onderafdeelingen: Soembawa, Taliwang en Bima.

Van de staatjes is *Bima* reeds beschreven (zie aldaar). *Dompo* (niet: Dompoe) vormt het vruchtbaarste gebied van het eiland. Het ligt tusschen de Bima-, Tjempi- en Saleh-baaien. De plantengroei is er veel rijker dan in de andere lagere deelen des eilands. Er zijn hier zoo dichte bosschen als men ze in het Oosten van den Archipel slechts in hoogere bergstreken pleegt aan te treffen. (Zie verder DOMPO).

Het landschap *Sanggar* ligt in het Noordelijk schiereiland, dat den Tambora draagt en geheel door dezen berg wordt ingenomen.

Het Westelijk schiereiland vormt in zijn geheel het rijk van *Soembawa*, grenzende ten O. op ongeveer 118°10' O.L. aan Dompo. Het landschap telt ongeveer 80.000 bewoners. Van de bevolking vormen een belangrijk bestanddeel Makassaren en Boegineezen, verder Orang Badjo en een aantal Chineezen, Arabieren en eenige Europeanen.

Op ongeveer een half uur afstand van de kust, aan de bocht van Soembawa, ligt de hoofdplaats Soembawa of Soembawa běsar, met ± 5000 inwoners, waaronder een 10-tal Europeanen, een 100-tal Arabieren en ongeveer even veel Chineezen. De Boegineezen wonen tusschen de hoofdstad en de zee in de Kampoeng Boegis. In de omstreken der hoofdplaats liggen een aantal volkrijke kampoengs, met 100—400 huizen. Door den houtrijkdom van het landschap zijn de huizen zonder uitzondering grooter en forscher gebouwd dan in Bima. De Soembawanen spreken een eigen taal, welke echter tot heden (in tegenstelling met de Bimaneesche) nog geen beoefenaars vond; Zollinger en Jasper publiceerden woordenlijsten. Blijkbaar is de taal ontstaan door vermenging van Westelijke en Oostelijke Indonesische talen; zij is verwant met de taal der Sasaks op Lombok.

SOEMBAWA. Afdeeling der residentie Timor en Onderhoorigheden, omvattende het eiland van dien naam en de omliggende kleinere eilanden onder een Assistent-Resident bijgestaan door een Controleur B.B., beiden met standplaats Soembawa-běsar. De afdeeling is verdeeld in drie onderafdeelingen, t.w. Soembawa, Bima en Taliwang. In 1916 telde de afdeeling eene bevolking van ± 227.000 zielen, waaronder ± 50 Europeanen en ± 1600 Vreemde Oosterlingen.

SOEMBAWA. Onderafdeeling der afdeeling van denzelfden naam, bestaande uit het gelijknamige landschap, onder den Assistent-Resident, Chef der afdeeling met standplaats Soembawa běsar.

SOEMBING. Deze tweelingbroeder van den Sindoro verheft zich Zuidoostelijk van dezen laatsten, eveneens in Kědoe, en vormt een fraaien kegel met afgeknotten top, waarvan het hoogste punt op 3371 M. ligt.

SOEMĚDANG. Afdeeling en regentschap der Preanger Regentschappen, groot 1579K. M²., beslaande het N.O. gedeelte der residentie en begrensd door de afdeeling Krawang der residentie Batavia, de residentie Cheribon en de afdeeling n Garoet en Bandoeng van de residentie Preanger Regentschappen. De afdeeling bevat slechts één contrôleafdeeling van denzelfden naam met 5 districten, nl. Soemědang, Tandjoengsari, Tjimalaka, Tomo en Darmaradja. De bevolking telde eind 1917 ± 274.000 zielen, waaronder 150 Europeanen en bijna 300 Vreemde Oosterlingen.

Op het vulkanische terrein in het Z.O. der afdeeling ten Z. en ten Z.O. van de hoofdplaats vindt men een 13-tal landbouwondernemingen

op gronden in erfpacht, waarop bijna uitsluitend thee en kina worden geteeld. Het voornaamste erfpachtsperceel is het theeland Djatinanggor.

SOEMĔDANG. Hoofdplaats der afdeeling Soemĕdang, gelegen in het midden der kleine hoogvlakte van dien naam, aan den grooten postweg van Bandoeng naar Cheribon; is een net plaatsje met 8200 inwoners, w.o. ± 22 Europeanen en ± 200 Chineezen (eind 1905). Sinds ± 1905 is vlak buiten haar Westelijke grens een artilleriekampement gebouwd, waarvan de officieren op de hoofdplaats zelf wonen.

SOEMĔNĔP. Afdeeling en regentschap van de residentie Madoera, groot 2091 K.M². — de Oostwaarts gelegen eilanden, bekend onder den naam van Soemĕnĕpsche eil. inbegrepen — en beslaande het Oostelijkste gedeelte van het eiland Madoera. In den Compagniestijd vormde het een min of meer zelfstandig rijkje onder bestuur van een Sultan; de uitgestrektheid was iets grooter dan tegenwoordig. De afdeeling wordt ten W. begrensd door de afdeelingen Pamĕkasan en Sampang en is verdeeld in twee contrôle-afdeelingen, nl. Soemĕnĕp en Kangéan. De contrôle-afd. Soemĕnĕp omvat de districten Soemĕnĕp, Timoerlaoet en Baratlaoet, Manding, Baratdaja en Timoerdaja, de contrôle-afd. Kangéan de districten Kangéan en Sapoedi. De afdeeling telt 316 desa's.

Het Madoereesch van Soemĕnĕp is door de regeering als schrijftaal aangenomen; in het dialect van de hoofdplaats zijn de ter landsdrukkerij uitgegeven Madoereesche boeken geschreven.

De hoofdplaats Soemĕnĕp, vroeger zetel van den panĕmbahan, thans van den assistent-resident, den regent en den controleur van Zuid-Soemĕnĕp, is de belangrijkste en volkrijkste plaats van het geheele eiland; zij telt ongeveer 18.000 inwoners, waaronder ongeveer 250 Europeanen, 1000 Chineezen, 800 Arabieren en 100 andere Vreemde Oosterlingen. De plaats, die aan de Madoerastoomtram ligt, is zeer uitgestrekt en verscheidene K.M. lang; ze maakt over het geheel een vervallen indruk. Langs de baai van Soemĕnĕp, in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdplaats, liggen de zoutpannen, die een terrein beslaan van ongeveer 6 K.M. lengte en 1½ K.M. breedte.

SOEMĔNĔP. Hoofdplaats van de gelijknamige afdeeling der residentie Madoera. Zie SOEMĔNĔP (afdeeling).

SOEMPITAN. Mal. blaasroer (Jav. *toeloepan*), bestaande uit een uitgehold stuk hout of bamboe, waardoor kleine, vergiftigde pijltjes geschoten worden. Vroeger algemeen in den Archipel gebruikelijk, thans o. a. nog het gewone wapen der Poenans op Borneo, vooral voor de jacht. Zie ook WAPENS.

SOENAT. Zie BESNIJDENIS (waar moet worden bijgevoegd, dat bij Moh. volken de besnijdenis vaak *soenat* genoemd wordt, van het Arab. *soennah*) en ISLAM, II, a.

SOENDA; SOENDA-EILANDEN (GROOTE EN KLEINE). Als zoovele andere plaats- en landsnamen in den Indischen Archipel (Samoedra = Sumatra, Java, Madoera, Djĕnggala, Bĕsoeki, Bali, Soembawa, Bima; ook wel Bantĕn, als krama-vorm van Bali), is ook Soenda aan de Hindoes ontleend. In het Ie boek van het Mahâbhârata, het Adiparwa, komt het verhaal voor van twee reuzenvorsten, Soenda en Oepasoenda, die eerst in eendracht leefden, door minnenijd aan elkaar vijandig werden, en ten slotte elkander doodden. In Voor-Indië, in Noord-Kanara, beZ.O. de stad Goa en beO. de havenplaats Karwar, ligt een stad „Sunda" of „Sonda"; en tusschen deze plaats en Goa, op Port. gebied, het rijkje Soenda (door de Port. ook „Sundaem" en „Sundem" gespeld), met hoofdstad Pondá, dat in de 18e eeuw Goa menigmaal bedreigd heeft.

Voor de beantwoording der vraag, of het doenlijk is het oudste bestaan van Soenda = West-Java als naamgeving eenigszins te bepalen, zie het belangrijke art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

SOENDA-LANDEN. Onder dezen naam verstaat men het gedeelte van Java ten W. van de rivieren Tji Losari en Tji Tandoej. Voor bijzonderderheden omtrent de Soenda-lande wordt verwezen naar SOENDANEESCH, SOENDANEEZEN en naar de verschillende artikelen, die over dit gedeelte van Java handelen.

SOENDASTRAAT tusschen Java's Westkust en Sumatra's Zuidkust is van ouds de meest bevaren oegang to den O. I. Archipel.

SOENDAL MALAM (MAL.). Zie POLYANTHES.

SOENDANEESCH. De taal van West-Java's bergland draagt in den mond van degenen, wier moedertaal zij is, in den regel den naam van Basa Goenoeng d. i. Bergtaal. In rijkdom van woorden moet het Soendaneesch onderdoen voor het Javaansch, en misschien ook voor he Maleisch. Kenmerkend voor het klankstelsel is het voorkomen van de lange pĕpĕt (*ö* of *eu*), welke ook het Oud-Jav. bezit (althans in de laatste le tergreep), doch de nieuwere taal verloren heeft. In grammaticale vormen tot afleiding van woorden doet de taal niet onder voor het Jav., eerder is zij in dat opzicht rijker. Ke merkend voor de taal is nog het veelvuldig gebruik van in erjectie's, welke het karakter van een klanknabootsend, gevoels- of reflex-woord dragen. Het Jav. is niet zonder invloed op de taal gebleven, gelijk blijkt uit den woordenschat, het letterschrift en het gebruik van hooge (lĕmes) woorden en midden (sĕdeng) woorden, naar analogie van het Krâmâ en Madyâ in het Jav., doch niet in zoo sterke mate. Terwijl de Soendanees voorheen geen eigenlijk gezegde literatuur heeft kunnen voortbrengen, is hij er echter allengs toe gekomen om, in navolging van de nieuwere Javaansche poëzie, in zijn eigen taal dichtstukken of liever gezegd rijmwerken op te stellen. Een reeks van kleine geschriften, veelal in proza, is opgesteld door vrome en geleerde mannen, die leerling en lezer wilden inprenten wat goed en nuttig is voor dit leven en voor het toekomende, en hem wilden verkondigen wat verboden is door de Wet van God. Eerst na het jaar 1862, toen Jonathan Rigg, landheer van Djasinga, zijn „Dictionary of the Sunda language of Java" (Deel XXIX van de Werken van het Bat. Gen. v. K. en W.) uitgaf, is met ijver werk gemaakt van de studie van het Soendaneesch; genoemd kunnen worden: Coolsma, Grashuis, Oosting, Geerdink en Radèn Karta Winata.

SOENDANEEZEN, OERANG SOENDA (SOEND.), **ORANG SOENDA** of **ORANG GOENOENG** (MAL.), naam der Inlandsche bewoners van de vier Westelijke residenties van Java (Bantam, Batavia, Preanger Regentschappen en Cheribon), vol-

gens de volkstelling van 1905 ongeveer 7½ millioen zielen sterk. (Volgens een globale telling hadden de 4 genoemde residenties ult. 1917 een zielental van ± 8.3 millioen). **Als ethnologische grens tusschen de Soendaneezen en hun Oostelijke buren, de Javanen, kan de Tji Pĕmali in Tĕgal (res. Pĕkalongan) worden aangenomen, zoodat het Soendaneesche gebied zich iets verder uitstrekt den over de vier bovengenoemde residenties. Daarentegen zijn de bewoners van de afdeeling Batavia der gelijknamige residentie grootendeels geen Soendaneezen; evenmin als van de Noordelijke kuststrook der residentie Bantam en van de hoofdplaats Cheribon en omgeving, waar Javaansch gesproken wordt** [zie BATAVIA (Gewest) en BANTAM]. Als de kern der eigenlijke Soendalanden kan men de Preanger beschouwen.

De Soendaneezen zijn te beschouwen als zeer na verwant aan de Javanen; de verschillen tusschen deze beide volken zijn in hoofdzaak toe te schrijven aan verschillenden ontwikkelingsgang in den loop der tijden; in het bijzonder is de invloed der Hindoekolonisatie in West-Java veel minder ingrijpend geweest dan op Midden- en Oost-Java. Voor de geschiedenis der Soendalanden zie men het artikel JAVA *Geschiedenis*, en Dr. F. de Haan: Priangan; voor de geographische gesteldheid van het door de Soendaneezen bewoonde land, den economischen toestand, enz. het artikel JAVA en de namen der afzonderlijke residenties. Vergelijk ook de artikelen: ARTJADOMAS, BATOE-TOELIS, OUDHEDEN en PADJADJARAN.

Voorkomen en karakter. De kleur der huid is licht geelbruin, iets minder donker dan bij de Javanen. Vrij groot is het verschil in huidskleur tusschen den hoogeren en de lageren stand; vooral vrouwen en meisjes uit den hoogeren stand vertoonen vaak een opmerkelijk lichtere huidskleur. De Javaan is doorgaans hooger van statuur dan de Soendanees, en ranker, minder ineengedrongen.

De Soendanees bezit een aantal eigenschappen, waardoor veel Europeanen, die onder het volk vertoefd hebben, zich zeer tot hem aangetrokken gevoelen: hij is zachtaardig, beleefd, voorkomend, gastvrij, heeft weinig pretenties en een afkeer van twisten en vechten. Hij is eenvoudig, matig, stil, in zich zelf gekeerd, schroomvallig en hoffelijk in den omgang. Natuurlijk heeft zijn karakter ook schaduwzijden: zijn beleefdheid en gedweeheid ontaardt menigmaal in slaafschheid en vleierij; het ontbreekt hem gewoonlijk aan initiatief, spaarzaamheid is hem meestal vreemd evenals waarheidsliefde; hazardspelen en ontucht maken ook onder de Soendaneezen veel slachtoffers. Aan het gebruik van sterken drank maakt de Soendanees zich in het algemeen niet schuldig, evenmin als aan opiumschuiven, behalve in enkele streken.

Bij den snellen ontwikkelingsgang der Inl. bevolking van Java in de laatste jaren is wellicht de bovengegeven karakterschets der Soendaneezen niet meer geheel van toepassing. Intellectueel schijnt vooralsnog de Soendanees achter te staan bij den Javaan.

De *kleeding* der Soendaneezen komt in hoofdzaak met die der Javanen overeen; echter besteedt de Soendanees minder zorg aan zijn kleeding, het nette omdoen van den hoofddoek enz., dan de Javaan. Opvallend is het onderscheid in de kleur der baadjes van de vrouwen: terwijl in Midden-Java algemeen het blauwzwart daarvoor gekozen wordt, hebben de Soendaneesche vrouwen een voorliefde voor helle, sprekende kleuren.

Huizen, nederzettingen. **De huizen staan gemeenlijk op stijlen, rustende op neuten van rivier- of bergsteenen, ongeveer een paar voet boven den grond; door een opstap of trapje (golodog of tangga) komt men in de woning; de huizen der mindere klasse staan direct op den beganen grond.**

De naam dèsa wordt tegenwoordig officieel algemeen voor dorp ook in de Soendalanden gebruikt; in het Soendaneesch verstaat men er eigenlijk een groot dorp onder, terwijl voor kleinere dorpen de naam kampoeng of lĕmboer gebruikt wordt; laatstgenoemde benaming wordt ook wel toegepast op een enkel huis met erf of een hoeve. In verschillende streken van West-Java, in het bijzonder in de Oost-Preanger en Cheribon, treft men de zoogenaamde balè dèsa aan, in den regel bestaande uit een lang voorvertrek met twee kamers tegen den achterwand, en dienende tot vergaderplaats van het dorpsbestuur, tot doorgangshuis voor reizigers en tot lokaal voor samenkomsten van de jongelingen van het dorp; in Bantam wordt het gebouwtje vooral als dorpsgodsdiensthuisje gebruikt, waarvoor in de Preanger een afzonderlijk gebouw, de tadjoeg, wordt gebezigd. In menig dorp in de Soendalanden vindt men in het midden een aloen-aloen (grasplein), wat men op Midden-Java alleen op de hoofdplaats van het regentschap aantreft.

Bestuur. Naar de voorstelling van Prof. Van Vollenhoven nadert de dorpsinrichting der Soendalanden meer die van Bali dan van Midden- en Oost-Java. Men had er, hetzij een dorpsververgadering (waartoe echter niet alle kerndorpers — zie beneden —, als op Bali, behoorden), die het bestuur voerde, of wel een dorpshoofd met eenige handlangers, die het dagelijksch beheer voerden. Door invloed van verplichte diensten, en vooral van de Gouvernementskoffiecultuur, die in de Preanger zoo lang het geheele bestuursstelsel beheerschte, is van den ouden toestand veel verloren gegaan; thans vallen ook de dèsa's in W.-Java, met uitzondering van die op de particuliere landerijen (zie aldaar), onder de werking der Inl. gemeenteordonnantie van 1906, die niet in alle opzichten aan de adatregelingen aansluit. Zie verder DESA, DESAHOOFD, DESABESTUUR. De gemeenschapsbanden, hoewel niet geheel ontbrekend, zijn in de dorpen van het grootste deel der Soendalanden veel minder hecht dan in die op Midden-Java. (Zie ook PREANGER STELSEL).

Standen. De hoogste stand, met den naam mènak aangeduid, wordt gevormd door adellijken en hooge ambtenaren; lagere adel wordt met den naam santana aangeduid, terwijl al het gewone volk in de Gouvernementstaal wel met tjatjah wordt aangeduid. Echter zijn ook in de Soendaneesche dorpen nog drie standen te onderscheiden: de kerndorpers, afstammelingen van de stichters of van ouds in het dorp gevestigden, o.a. priboemi genoemd, oudtijds uitsluitend de dragers van volle lusten en lasten; de bijwoners, die eerst langzamerhand akkerbezitters worden en vroeger lasten en lusten ten halve droegen, en

de kostgangers, meestal loondienaars of boerenknechts, die geen lasten voor de gemeenschap te dragen hadden.

Grondbezit; landbouw; andere middelen van bestaan. Het *beschikkingsrecht*, (zie aldaar en GROND, RECHTEN OP DEN—) is geheel of bijna geheel verdwenen, al vertoonen zich van een vroeger bestaan nog wel sporen; het grondbezit is er dus, met geringe uitzonderingen, erfelijk individueel. Tengevolge van de vrije beschikking, die den bezitter toekomt, is het groot-grondbezit sedert ± 15 jaren vooral in de Preanger in het oogvallend toegenomen; echter wordt op deze grondstukken geen eigenlijke groote landbouw gedreven, doch de wijze van beheer is als die van een conglomeraat van kleinbedrijven.

Evenals elders op Java is ook voor den Soendanees de landbouw het hoofdmiddel van bestaan, en daaronder neemt de teelt van rijst op sawahs de voornaamste plaats in; in de Preanger worden de sawahs na het oogsten vaak niet voor tweede gewassen, maar als vischvijvers gebruikt. Voor de bijzondere beteekenis van de Gouvernementskoffiecultuur in de Preanger, zie KOFFIECULTUUR, (GOUVERNEMENTS) en PREANGERSTELSEL.

De Inlandsche *nijverheid* is als middel van bestaan van weinig beteekenis; als op zich zelf staande middelen van bestaan kunnen vermeld worden de weverijen van halfzijden saroengs in de kampoeng Tji-Manoek, afd. Pandèglang der res. Bantam, en de Tangĕrangsche hoedenindustrie: deze laatste echter staat geheel onder Europeesche leiding (zie HOEDENINDUSTRIE).

Bijzondere vermelding verdient voorts het door C. M. Pleyte beschreven oud-Soendasche batik-procedé, voorkomende in de districten Djampang-koelon (Preanger), Lĕbak kidoel en Tjaringin (Bantam); als dekmiddel wordt meel van kleefrijst met suikerwater gebruikt, terwijl de verving niet door indompeling geschiedt, maar door het opsmeren van de verfstof door middel van een kwast.

Spelen en vermaken. De Wajang is ook voor den Soendanees een der grootste vermaken; zij is blijkbaar uit Midden-Java ingevoerd; de Dalang is meestal een Javaan, en zijn taal Javaansch; het Topèng- (masker)-spel komt veel onder hen voor (zie TOONEEL). De Gamĕlan is den Soendaneezen bekend; maar het eigen muziekinstrument der Soendaneezen is de Angkloeng, een schud-instrument, van bamboe vervaardigd, in verschillende grootten voorkomende (zie MUZIEK EN MUZIEKINTRUMENTEN, en voor de Ronggèngs of publieke danseressen DANSEN). Een bijzonderheid van de Soendalanden, vooral van Bantam, is het voorkomen van een rondtrekkenden bard, den toekang mantoen, die, onder begeleiding van de katjapi, een tokkelinstrument, des avonds voor zijn dorpsgenooten de pantoens opzegt, die verhalen van het oude Hindoerijk Padjadjaran.

Voor de Moh. godsdienstige feesten en de godsdienstige maaltijden, zie GARĔBĔG, MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN en KANDOERI; voor gebruiken bij begrafenis zie GRAF en OVERLIJDEN.

Godsdienst en Zending. Hoewel in het algemeen de Soendanees een beter Mohammedaan is dan de Javaan, is, evenals bij dezen nog veel van het oude animisme overgebleven. (Zie ook BADOEJ'S.)

Het was de Nederlandsche Zendingvereeniging, die het eerst zich aan de Evangelische zending onder de Soendaneezen wijdde, en sedert begin Januari 1863 haar zendelingen daar werkzaam heeft. Haar eerste drie zendelingen, Albers, V. d. Linden en Grashuis, vestigden zich toen in de Preanger, in datzelfde jaar nog gevolgd door twee anderen. Sedert werden voortdurend nog meer zendelingen derwaarts gezonden, waardoor het getal sedert uitgezondenen een 23tal werd, van wie er nu nog dertien werkzaam zijn. In Buitenzorg is bovendien een Engelsch Methodistenzendeling werkzaam, in Rawah Sĕlang (Preanger) een zendeling der Hersteld Apostolische Zendingsgemeente. In Batavia ging de Zend. Vereen. tot den arbeid van wijlen Mr. F. L. Anthing in, die daar van 1872 tot 1885 geheel voor eigen rekening gearbeid heeft, zonder eenig bepaald verband met een of andere zendingcorporatie.

Zie verder ZENDING (PROTESTANTSCHE). Voor de taal zie SOENDANEESCH.

SOENGAI LIMAU. Voornaamste plaats van de XII Kötö ter Sumatra's Westkust in het N. der onderafdeeling Pariaman. Het ligt aan zee ± 14 K.M. ten N. van Pariaman aan de spoorlijn van Loeboek Aloeng via Pariaman naar Loeboek Basoeng. Belangrijke marktplaats voor copra.

SOENGAI PAGOE. Landschap in de onderafdeeling Moearö Laboeh, Sumatra's Westkust, in het Zuiden van de Padangsche Bovenlanden, behoorende tot het stroomgebied van de Batang Hari. De terreinen van de Naamlooze vennootschap „Mijnensyndicaat Soengei Pagoe" zijn gelegen op de Noordelijke hellingen van den Goenoeng Koerintji, ongeveer 20 K.M. ten Oosten van Moearö Laboeh. (matrix, ijzer- en mangaanerts, pyriet)

SOENGAI POEAR ter Sum. Westkust. De nagri der Minangkabausche kopergieters in OUD AGAM (zie aldaar).

SOENGEI KAKAP. Plaats in de onderafdeeling Pontianak van de gelijknamige afdeeling der residentie Westerafd. van Borneo, gelegen aan de kust. Wordt in het algemeen langs de Westkust van Borneo veel werk van de klapperteelt gemaakt, nergens heeft de cultuur zoo'n uitbreiding gekregen als in de streek tusschen de Kapoeas Kĕtjil en de Poenggoer Bĕsar, waarvan Soengei Kakap het centrum is. De klappers worden in te Pontianak gevestigde fabrieken verwerkt tot olie of copra, terwijl in die producten een levendige handel, vooral met Singapore, wordt gedreven.

SOENGEI PĔNOEH. Hoofdplaats der afd. Koerintji, res. Djambi. (Zie KOERINTJI).

SOENGEILIAT. Afdeeling der residentie Banka en Onderhoorigheden. Zij beslaat een oppervlakte van ongeveer 1650 K.M.² en bestaat uit de districten Soengeiliat en Mĕrawang. De bevolking bestond einde 1917 uit ± 29700 zielen, n.l. ± 100 Europeanen, ± 13200 Inlanders en ± 16400 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. De gelijkn. hoofdplaats ligt aan de Soengeiliatrivier, op 3 K.M. van de zee, werwaarts een stoomtram gaat. Ze is fraai aangelegd en heeft een hospitaal, een Holl.-Chin. school en een Gouv. Inl. school.

SOENGGOE-MINASA. Afdeeling van het gouv. Celebes en onderh., bestaande uit de 3 onderafdeelingen Goa, Takalar en Djeneponto.

SOENGKAI (MAL. PAD. BOVENL.). Zie SPATHODEA MACROLOBA.

SOENNAH, SOENNIETEN. Zie ISLAM, II, a. en SJI'IETEN; vgl. SOENAT.

SOEOEK (SOEND.). Zie ARACHIS.

SOEPA (SOPPA). Boegineesch landschap in Zuid-Celebes, behoorende tot het voormalig bondgenootschap Adja Tapparang, met een oppervlakte van omstreeks 225 K.M². en eene bevolking van ± 5500 personen. Het maakt deel uit van de onderafd. Paré-Paré der gelijknamige afd. van het gouv. Celebes en Ond.

SOEPIORI. Het meest Westelijke en kleinste der Schouten-eilanden (zie aldaar), benoorden de Geelvinkbaai; in het binnenland wonen de Ombouda, die zich met het smeden van ijzer tot lanspunten bezighouden.

SOERABAJA. Residentie van Oost-Java, ten N. door de Java-zee en ten O.door de Straat van Madoera bespoeld en verder begrensd door de residentie Pasoeroean, Kĕdiri en Rĕmbang.

De oppervlakte van dit zeer dicht bevolkte gewest bedraagt 5951 K.M.²; op het eind van 1917 telde het ± 2.530.000 inwoners of 425 per K.M.² Deze bevolking bestaat uit ± 21.000 Europeanen, ± 39700 Vreemde Oosterlingen en ± 2.469.000 Inlanders.

Voor het eiland Bawéan, dat tot de residentie Soerabaja behoort, zie het gelijknamig artikel.

Het terrein is over het geheel meer vlak dan bergachtig; langs de Noordkust strekt zich een lage kalkrug uit; bezuiden het Solo-dal liggen eenige geisoleerde heuvelgroepen, mede van kalksteen, waarvan de Oostelijkste, nabij Gr see, de kust bereikt, en Zuidwaarts daarvan volgen de Oostelijke uitloopers van den Goenoeng Kĕndĕng. Het Zuidelijk gedeelte van het gewest is bedekt met de Noordelijke hellingen der vulkanen Ar joenâ en Andjasmârâ en de Westelijke van den vulkaan P nanggoengan (zie op deze drie namen)

Het vlakke terrein, dat meer dan de helft van de residentie beslaat, is gelegen ten Zuiden van de Brantas-rivier en haar N. tak de kali Soerabaja en tusschen de kali Solo en de kali Lamong.

De Brantas-vlakte, voortzetting van de vlakte van Kĕdiri, daalt van de Oostgrens van 40 M. boven zee geleidelijk tot 10 M. In het Zuiden stijgt zij tot 60 M. en gaat dan geleidelijk in de vulkanische hellingen over, waarvan het breiachtige materiaal door het regenwater en de talrijke kleine riviertjes naar de vlakte werd gevoerd.

De vlakte ten Z. van de Solo-rivier ligt bij de Rĕmbangsche grens niet hooger dan 5 M. boven zee. Haar grootste deel vormt de terreinkom Bĕngawan-djĕro (zie aldaar). Vgl. verder het art. SOLO-VALLEIWERKEN.

De nuttige mineralen, die in de residentie Soerabaja voorkomen, zijn petroleum (afd. Soerabaja, raffinaderij der Dordtsche petroleummaatschappij te Wonokromo), jodium (afd. Soerabaja) en zwavel. Zwavel wordt verkregen uit den krater van den Wĕlirang (Ardjoeno).

Zoowel door de vruchtbaarheid van den bodem, de gunstige ligging van hare hoofdplaats voor den handel als wegens hare dichte bevol ing is Soerabaja het voornaamste gewest van Java. De inlandsche bevolking vindt haar bestaan in den rijstbouw, den kleinhandel, de vischteelt (vooral zoutwatervisch) in vijvers langs de kust de zeevisscherij (met „majangs") en het beoefenen van eenige takken van nijverheid, voornamelijk ter hoofdplaats.

De veestapel (runderen en buffels) bedroeg in 1905: 330.000 en h t a nt il paarden 22.500. De teelt va.. klein-vee wordt als nevenbedrijf beoefend.

Producten voor de Europeesche markt, als koffie, worden geteeld op een 24-tal perceelen in erfpacht; in de afdeelingen Sidoardjo, Modjokĕrto en Djombang zijn 39 suikerfabrieken in werking, terwijl op een 40-tal particuliere landerijen, in den omtrek van de hoofdplaats en grootendeels in het bezit van Chineezen, voornamelijk rijst, suikerriet en ooft worden verbouwd. In het Z. van het district Lĕngkir en over het geheele district Mantoep, afdeeling Lamongan, zoomede in het N. van de afdeelingen Djombang en Modjokĕrto, nl. in de districten Ngoro en Modjokasri vindt men uitgestrekte djatibosschen.

Administratief is het gewest, na de reorganisatie in 1900, verdeeld in 6 afdeelingen tevens regentschappen, nl. Soerabaja, Sidoardjo, Modjokĕrto, Djombang, Grisee en Lamongan.

De bevolking bestaat uit Javanen, ter hoofdplaats en in enkele desa's in de binnenlanden vermengd met Madoereesche elementen; deze laatsten, in de hoofdplaats vrij talrijk, zijn grootendeels kleinhandelaars, tuinjongens of werken als koeli op de suikerondernemingen. Ter hoofdplaats zijn zeer bekwame smeden, bankwerkers, timmerlieden enz. werkzaam in de groote werkplaatsen, die men daar aantreft; te Grisee zijn kopergieters en kalkbranders. Het weven van zijden, met gouddraad doorstikte kleedingstukken, vroeger te Grisee door velen beoefend, is zeer achteruitgegaan.

De middelen van verkeer zijn: de staatsspoorweg, nl. de lijn Soerabaja—Sidoardjo-Modjokĕrto-Djombang, welke door Midden-Java, naar Batavia en Anjĕr leidt; sedert 1898 bestaat langs de lijn Wonokromo—Tarik eene kortere verbinding tusschen Soerabaja, Modjokĕrto en de Westelijk daarvan gelegen plaatsen. Verder de lijn Soerabaja—Sidoardjo—Bangil, welke de hoofdplaats met de Oostelijke residentiën van Java verbindt. De Oost-Java Stoomtrammaatschappij heeft in exploitatie de lijnen Soerabaja—Krian en Modjokĕrto—Ngoro met een zijtak Soemĕngko—Dinojo; de Modjokĕrto Stoomtrammaatschappij de lijn Modjokĕrto—Modjosari—Bangil, terwijl eene stoomtram van Babad aan de Solo-rivier langs Ploso en Djombang over de Zuidergrens naar Paré in Kĕdiri loopt. Eindelijk voert eene tramlijn van de N. I. Spoorweg Mij. van Babad langs Lamongan naar Soerabaja met een zijtak van Tĕbaloan naar Grisee.

SOERABAJA. Afdeeling en regentschap der gelijknamige residentie, begrensd ten N. en ten O. door de straat van Madoera, ten Z. door de afdeeling Sidoardjo en ten W. door de afdeelingen Modjokĕrto en Grisee. De bevolking telde ult°. 1917 17500 Europeanen, ruim 24600 Vreemde Oosterlingen en ruim 330000 Inlanders. Het aantal desa's bedraagt 738, waarvan 275 op particuliere landen zijn gelegen.

SOERABAJA. Hoofdplaats van het gewest, het regentschap, de afdeeling en het district van

dien naam, gelegen aan de straat van Madoera en aan de beide mondingen van de Soerabaja-rivier, nl. de kali Mas en de kali Pĕgirian; voornaamste handelsstad van geheel Nederlandsch-Indië en tevens de meest bevolkte. Op het eind van 1917 had zij ruim 145000 inwoners, nl. ± 15000 Europeanen, ± 106000 Inlanders, ± 21000 Chineezen, ± 3000 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De stichting der stad klimt op tot het midden der 15e eeuw; zij wordt toegeschreven aan Radèn Rachmat of Soenan Ngampèl, zoo genoemd naar de thans nog bestaande kampoeng Ampèl, waar hij zich vestigde en alwaar hij in 1467 overleed. De door hem aldaar gebouwde moskee werd het middelpunt der stad, die, dank zij hare gunstige ligging aan zee en aan eene bevaarbare rivier, tot aanzien kwam onder de regenten van Soerabaja, leenvorsten van het rijk Dĕmak en later ondergeschikt aan Mataram.

De veilige reede van Soerabaja, deels begrensd door het kleurenrijke, daartegenover gelegen eiland Madoera, is levendiger dan die van eenige andere handelsplaats in Ned.-Indië. (Zie HAVENWERKEN p. 184 (waarbij ter aanvulling vermeld kan worden, dat de havenwerken in 1917 gedeeltelijk in gebruik konden worden genomen, en de uitbouw van pieren in het havenbassin reeds onderhanden is, terwijl ook een zweefbrug over de kali Mas werd ontworpen, die eerlang zal worden gebouwd.)

De Oostelijke oever der kali Mas is geheel bebouwd. De stoomtram langs dezen oever loopt door tot aan de Oedjoeng ter hoogte van het marine-etablissement.

De stad strekt zich voornamelijk in de lengte uit en hoofdzakelijk aan beide zijden van de kali Mas. De kali Mas, die de hoofdrichting Noord—Zuid behoudt, verdeelt de stad in een Westelijk en Oostelijk gedeelte; de groote postweg, en haar verlengde over de „Roode brug" verdeelen de stad in een Noordelijk en een Zuidelijk gedeelte.

Genoemde Roode brug ligt in het midden der stad, daar zij zoowel van de Oedjoeng als van de halte Goebĕng op 4 kilometer is verwijderd. Daar klopt de slagader van het wereldverkeer den ganschen dag door.

De kampong Ampèl, de oorsprong der stad, ligt midden in de Arabische wijk.

Bij het plein voor het Paleis van Justitie begint de eigenlijke nieuwe stad, welke zich Zuidwaarts tot voorbij de halte Goebĕng uitstrekt. Een der voornaamste Europeesche wijken is de wijk Simpang, tusschen den grooten postweg en de Soerabaja-rivier; een der voornaamste gebouwen in dit gedeelte der stad is de residentswoning. Op korten afstand Zuidoostwaarts van de residentswoning bij de halte Goebĕng ligt het groote militaire hospitaal, voortreffelijk ingericht en ruimte aanbiedend voor 400 zieken. Nieuwe Europeesche wijken werden bijgebouwd vooral in het Zuiden der stad, o. a. de wijken Kajoen, Goebĕng, Kĕpoetran en Sawahan.

Door den Staatsspoorweg staat de hoofdplaats in verbinding met alle deelen van Java. Het verkeer door de stad geschiedt langs in goeden staat verkeerende, met asphalt bedekte wegen en door middel van de stoomtram, die van de Oedjoeng thans doorloopt tot Krian, in de afd. Sidoardjo.

Aan de Oostzijde van de rivier heeft de gemeente een groot uitbreidingsplan van de stad ontworpen op het land Kĕtabang; hier bevinden zich thans eenige door de gemeente gestichte model-kampongs.

Soerabaja wordt door de Algemeene Ned. Ind. Electriciteit Mij. voorzien van licht en kracht, waarvoor een turbinecentrale is gebouwd op Sĕmampir. Verder beschikt de stad over twee moderne Gouvernements-telefoonkantoren.

In de behoefte aan goed drinkwater, dat de stad niet oplevert, wordt voorzien door de waterleiding, door de gemeente geëxploiteerd.

SOERAKARTA of **SOLO** (t. r. Sålå) Residentie van Midden-Java met gelijknamige hoofdplaats, en met de residentie Djokjakarta de zoogenaamde VORSTENLANDEN uitmakende; men zie verder op dit woord voor den inwendigen toestand en de geschiedenis van beide; hier zal voornamelijk de aardrijkskundige beschrijving gegeven worden van de residentie.

Zij grenst ten N. aan de residentie Semarang, ten O. en Z.O. aan de residentie Madioen, ten Z. voor een klein gedeelte aan den Indischen Oceaan en verde aan de residentie Djokjakarta en ten W. aan laatstgenoemde residentie, aan de residentie Kĕdoe en aan de residentie Semarang.

De oppervlakte van deze residentie bedraagt 6217 K.M.², eind 1917 telde zij ruim 2.060.000 inwoners of 331 per K.M². Hieronder waren ongeveer 4000 Europeanen en ± 14.000 Chineezen, Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De Arabieren en de andere Vreemde Oosterlingen waren allen ter hoofdplaats van het gewest gevestigd. Het middelste gedeelte van de residentie Soerakarta is vlak; in dit deel, de vlakte van Solo genoemd, is in het midden de hoofdplaats der residentie gelegen; zij wordt doorstroomd door de Solo-rivier en de Bĕngawan („bĕngawan" beteekent „groote rivier"), welke in het Zuiden der residentie op de grens van Madioen en Soerakarta ontspringt.

De tweede belangrijke rivier in dit gewest is de kali Sérang, welker bronnen op de helling van den Mĕrbaboe liggen. Zij behoort slechts voor een klein gedeelte tot de residentie Soerakarta, waarvan zij het Noordwestelijke deel afsnijdt.

Nuttige mineralen zijn er in Soerakarta niet. In de kwartaire vlakte, door de Solo-rivier en hare talrijke bijstroompjes besproeid, maar voornamelijk op de hellingen van de vulkanische gebergten in het Oosten en Westen van de residentie, worden op een groot aantal (110) ondernemingen op gehuurde gronden producten voor de Europeesche markt geteeld.

De residentie Soerakarta bestaat ongeveer voor de helft uit de landen onder het zelfbestuur van den Soesoehoenan en voor de andere helft uit die onder het zelfbestuur van den van hem onafhankelijken vorst Mangkoe Nĕgårå. Ook de hoofdplaats Solo is onder die twee zelfbesturen verdeeld. De residentie is administratief, voor zooveel betreft het Europeesch toezicht, de politie en de rechtspraak, verdeeld in 4 afdeelingen, nl. Soerakarta, Klatèn, Bojolali en Sragèn.

Aan het hoofd van het Javaansche bestuur van den Soesoehoenan staat de Rijksbestuurder, de eerste minister met den titel van Radèn Adipati, benoemd door het Gouvernement en bezoldigd hoofdzakelijk door den Soesoehoenan, doch ook voor een gedeelte, n.l. ƒ 1000 's maands, door het Gouvernement. Hij heeft een groot bureau, waar-

in alle departementen min of meer vereenigd zijn.

De inlandsche bevolking bestaat geheel uit Javanen. Deze spreken het Javaansch met den å-klank (zie JAVAANSCH).

De middelen van verkeer in dit gewest zijn: de Staatsspoorweg, die van de Oostgrens naar de hoofdplaats loopt, de lijn van de Ned.-Indische spoorwegmaatschappij van de hoofdplaats Noordwaarts naar Semarang en Zuidwestwaarts naar Djokjakarta, de stoomtramlijn Soerakarta—Bojolali, de groote Zuidelijke postweg, welke van het N.O. naar het Z.W. ongeveer evenwijdig met den spoorweg de residentie doorsnijdt en vele andere rijwegen. Voor de oudheden bij Prambanan zie PRAMBANANTEMPELS en OUDHEDEN.

SOERAKARTA. Afdeeling der gelijknamige residentie, bestaande uit de vroegere afdeelingen Soerakarta en Wonogiri; dit laatste vormt thans een onderafdeeling van Soerakarta onder een controleur. De afdeeling is verreweg de grootste der residentie.

Eind 1917 telde de afdeeling ruim 910.000 zielen, w.o. 2000 Europeanen en 10000 Chineezen, Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen; hiervan zijn de Arabieren en de andere Vreemde Oosterlingen allen op de hoofdplaats gevestigd.

SOERAKARTA. District van het tot Soesoehoenans gebied behoorende gelijknamige regentschap, afdeeling en residentie Soerakarta. Het bestaat uit het gedeelte van de hoofdplaats, dat tot het gebied van den Soesoehoenan hoort en heet eigenlijk K o t a S o l o, in tegenstelling van het Mangkoeněgårå'sche gedeelte dat K o t a M a n g k o e n ě g a r a n heet.

SOERAKARTA of **SOLO** (Sålå). Hoofdplaats der residentie Soerakarta, zetel van den Soesoehoenan en van den Mangkoe-Něgårå, standplaats van den Resident en van den assistent-resident. Ongeveer 200 M. boven de zee, gelegen aan den linkeroever der Běngawan of Solo-rivier en aan de beide oevers der kali Pépé, vormt de stad een belangrijk knooppunt van in alle richtingen loopende wegen. Door spoorwegen is Soerakarta, met hare drie stations te Djèbrès, Balapan en Poerwåsari, verbonden met Noord-, Oost- en West-Java, en door een stoomtramweg met Båjålali.

Het grootste gedeelte der stad behoort tot het Soesoehoenans, een vijfde, het N. W. deel, tot Mangkoeněgarans gebied, terwijl het middelste, de oude Europeesche wijk met residentiehuis, fort en militair terrein, als Gouvernementsgebied is aan te merken. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 130000, waarvan 2000 Europeanen, 7500 Chineezen, 500 Arabieren en Mooren, en 120000 Inlanders. De Inlandsche en Chineesche bevolking vindt haar hoofdmiddel van bestaan in handel en nijverheid, vooral batikken.

De stad strekt zich 4 K.M. in Noord-Zuidelijke en 6 K.M. in Oost-Westelijke richting uit. In het middelgedeelte, de oude stad, zijn Javanen, Chineezen en Europeanen in afzonderlijke buurten gevestigd. De kern der hofstad is het aaneengesloten complex gebouwen, woonverblijven van den Soesoehoenan, zijne gemalinnen en vrouwen, en talrijke vrouwelijke hofdignitarissen, uitmakende den eigenlijken *Kraton*, de *dalěm* met de *kapoetrèn*; het geheel dubbel ommuurd door hooge wallen. Het geheel, de *båtå-boemi*, een ommuurde rechthoek van 700 bij 500 M., zou tienduizend bewoners bevatten, alle in min of meer nauwe betrekking staande tot de omslachtige hofhouding.

Ten N.W. van de Kraton, nabij de groote pasar, de *Kapatian*, het centrum van het daadwerkelijk zelfbestuur, met de woning en de kantoren van den Rijksbestuurder, en van diens uitgebreid personeel.

Het paleis, de *astånå* van Mangkoe Něgårå, is gelegen aan den Zuidelijken oever der Pépé; het wordt door den Zelfbestuurder gerestaureerd in oud-Javaanschen stijl. De Europeesche wijk — waarvan de oude buurt door hooge huizen aan nauwe straten op een oud-Hollandsch stadsdeel gelijkt — met het residentiehuis, de kantoren, de kerk, schouwburg, sociëteiten, scholen en winkels, ligt bezuiden de Pépé, met het fort Vastenburg als centrum. Sedert zijn nieuwe Europeesche nederzettingen gekomen te Poerwåsari, Djèbrès en Balapan.

Van de nabijheid der rivieren ondervindt de stad bijna jaarlijks eenigen last. Door den aanleg van verschillende werken, welke tien jaren hebben geduurd en ruim *f* 625.000 hebben gekost, zijn in zoover doeltreffend geweest, dat de stad sedert gevrijwaard is gebleven voor groot bandjir-onheil.

Ter beteugeling der pestepidemie (1915/16) werd tot rationeelen herbouw der overbevolkte stadsgedeelten besloten. In 3½ jaar tijds werden 25000 woningen complex-gewijs geleidelijk verbeterd. In het N.W. stadsdeel konden geheele kampoengs worden gereconstrueerd, dank zij het ook in geldelijk opzicht krachtige Mangkoeněgarans zelfbestuur. Thans is ook in ernstige overweging genomen de aanleg van een 9 K.M. lange gesloten leiding om het water uit de Westelijk gelegen Pěngging-bronnen naar de stad te voeren. Het werk zal voor gezamenlijke rekening der beide zelfbesturen worden aangelegd.

SOERASOWAN, of **SOERASADJI.** Oude hoftermen voor de stad en daarmee tevens het rijk Bantam; zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

SOERAT. Met de benaming *soerat* (Arabisch: *soerah*) worden aangeduid de hoofdstukken van den Koran. Maleisch voor: brief, geschrift.

SOERAU. Zie MOSKEE, b. en PĚSANTRÈN.

SOERÈN (MAL., JAV., SOEND.). Zie CEDRELA FEBRIFUGA.

SOEROELANGOEN. Hoofdplaats der onderafd. Rawas (zie aldaar) der residentie Palembang.

SOESOE (GĚTAH) (MAL.). Zie WILLUGHBEIA FIRMA.

SOESOE (KĚMBANG) (JAV.). Zie TABERNAEMONTANA CORONARIA.

SOEWANGI (MOL. MAL.). Zie WEERWOLF.

SOEWASA. Metaalmengsel van goud en koper of van zilver en koper enz.

SOGÅ (JAV.). Zie PELTOPHORUM FERRUGINEUM.

SOJA. Zie GLYCINE SOJA en TÉMPÉ.

SOLANUM MELONGENA L. Tèrong (SOEND.), Aubergine, Eierplant. Ongeveer 1 M. hooge heester, welks vruchten een groote verscheidenheid vertoonen, zoowel in kleur en grootte als in vorm. De vruchten ontbreken op geen enkele pasar. De Inl. eten de vruchten meest gekookt, de Europeanen gebakken bij de rijsttafel.

SOLANUM NIGRUM L. Ranti (JAV., BAT.),

Leuntja (SOEND.). Kruidachtige plant, over bijna de geheele aarde verbreid. Ze wordt op tĕgalgronden in het klein wel gekweekt. Men trekt de planten na een maand of twee uit en bindt ze in bosjes. De stengels en bladeren worden, vooral in de Soendalanden, graag gegeten, hetzij rauw of gestoomd, bij voorkeur bij visch. Ook schijnt men de kleine besvruchten wel te gebruiken.

SOLANUM TUBEROSUM L. Zie AARDAPPEL.

SOLO-RIVIER. Zie JAVA.

SOLO-VALLEI-WERKEN. Het denkbeeld eener bevloeiing der Solo-vallei is het eerst geopperd door den ingenieur Ledeboer in 1852; daarna door den ing. Walter in 1877. In 1881 diende de ing. J. L. Pierson een voor-ontwerp voor de bevloeiing der Solo-vallei in. In 1893 werd naar dit (gewijzigde) voorontwerp door den Minister Van Dedem een wetsontwerp ingediend en in dat jaar tot wet verheven. De kosten waren daarbij op bijna *f* 19.000.000 geraamd.

Van 1893 tot 1897 werd aan de werken gearbeid onder de leiding van J. L. Pierson. Allengs bleek, dat de oorspronkelijk aangenomen eenheidsprijzen te laag geraamd waren. Ir. de Meyier's nota en het rapport Slinkers—Mensinga gaven den minister Cremer aanleiding in Nov. 1898 telegraphisch de schorsing der werken te gelasten. Hij stelde daarop de ingenieurs Telders, Leemans, Kraus en De Meyier in commissie, die in 1900, na eene inspectie ter plaatse door de beide laatstgenoemden, hun verslag uitbrachten. (Verslag van de commissie van advies nopens de werken in de Solo-vallei; Delft, 1900). Ondanks het advies van de meerderheid der commissie (alleen de Meyier achtte voortzetting ongewenscht) werd het werk sedert nog niet hervat.

Onderzoekingen worden nog ingesteld naar de mogelijkheid om op andere, min kostbare wijze, in de waterbehoefte van de vlakte te voorzien, die ten deele reeds tot de uitvoering van verschillende werken leidden. (Zie voorts nog het artikel: BĔNGAWAN DJĔRO).

SOLOK. Afdeeling van de residentie Sumatra's Westkust. Bij de gewestelijke reorganisatie van 1913 (Ind. Stb. 321) is de afdeeling verdeeld in drie onderafdeelingen: Solok, Alahan Pandjang en Moearŏ Laboeh (zie aldaar).

Het aantal inwoners bedroeg eind 1917 ruim 140.000. Voornaamste plaats is de hoofdstad Solok, de standplaats van den assistent-resident. Als belangrijkst middelpunt van straatwegen en station van den spoorweg naar Sawah Loentŏ, is Solok de belangrijkste marktplaats der afdeeling. Toch is het slechts een stil plaatsje aan de Silajoe gelegen, met een vrij goed klimaat, hoewel het niet veel meer boven zeeniveau is gelegen dan het Singkarak meer.

SOLOK. Onderafdeeling der afdeeling Solok van de residentie Sumatra's Westkust, bij de gew. reorg van 1913 (Ind. Stb.321) verdeeld in drie districten: Solok, IX Kŏtŏ en Goegoek.

SOLOR. Eiland behoorende tot de Kleine Soenda-eilanden, tusschen 8° 27′ en 8° 37′ 50″ Z.B. en 122° 54′ en 123° 8′ O.L. gelegen, en een deel uitmakende van de onderafdeeling Oost-Flores en Solor der tot de residentie Timor behoorende afdeeling Flores. Het eiland is bergachtig, met toppen tot bijna 900 M. Het wordt verdeeld in 4 landschappen, waarvan twee, n.l. Lawajong en Lamakĕra, worden bestuurd door sĕngadji's en twee, n.l. Tamankajoe en Lewolèin door kakangs. Het zijn vooral de bewoners van dit eiland, die met harpoenen jacht maken op haaien en walvisschen. Vgl. Kluppel „De Soloreilanden", Tijdschr. Bat. Gen., dl. XX (1873).

SONBAIT (GROOT-). Eertijds het machtigste rijk van W. Timor of Duwan. Heeft zich sedert 1885 opgelost in tal van landschappen, welke thans deels bijeengevoegd zijn. Het tegenwoordige Fatoe Leo, Mollo en Miomaffo zijn er overblijfselen van.

SONBAIT (KLEIN-). (Sonbait Kĕtjil of Sonbait Anak). Landschap op de Westkust van het eiland Timor, behoorende tot de onderafdeeling Koepang van de afdeeling Zuid-Timor en eilanden der residentie Timor en Ond. Men vindt er de vruchtbare vlakten van Bakoenase en Oepara. Ten Z. sluit het aan aan Amarassi.

SONDĔR. District van de onderafdeeling Amoerang, afdeeling Menado der residentie Menado, staande onder een 1e districtshoofd, met den titel van Majoor, standplaats Sondĕr met ongeveer 2000 inwoners, (558 M. hoog gelegen in een ketelvormig dal), waar tevens een hulpprediker is gevestigd. In de nabijheid van Sondĕr ligt het ziekenhuis voor Eur. en Inl. patiënten van het Zendelinggenootschap. De bevolking leeft hoofdzakelijk van den rijst- en maïsbouw. Een merkwaardigheid van Sondĕr is het voorkomen van schelpen, visch- en krokodillenbeenderen in den grond, die men o. a. bij het graven eener waterleiding heeft aangetroffen. De bevolking van dit district behoort tot den stam Tontèmboan (Tompakéwa).

SONGSONG (JAV.). Zie ONDERSCHEIDINGEN, ONDERSCHEIDINGSTEEKENS.

SONNAH, SONNIETEN. Zie ISLAM II., a. en SJI'IETEN.

SOPHORA TOMENTOSA L. Lolang badjo, Lolang panté (MAL. MOL.), Boewah oepas, Oepas bidji (MAL.), Kajoe pĕnawar (JAV.), Ki koetjing, Ki oetjing, Mata koetjing (SOEND.). Heester met gele bloemen, tot 5 M. hoog, in den geheelen Archipel op zandig zeestrand te vinden. De plant is een belangrijk inlandsch geneesmiddel; de wortels worden uitgegraven en gedroogd en als tegengif gebruikt. Ze zijn zeer bitter, evenals de zaden, die tegen cholera, bloedspuwing enz., worden ingenomen. Het hout is zoo goed als niet in gebruik. De plant bevat een giftig alkaloide, dat vermoedelijk identiek is met cytisine uit de Gouden Regen.

SOPOETAN. Deze 1748 M. hooge vulkaan is de eenige nog werkzame van een groep van drie bergen (Manimporok, Rindèngan en Sopoetan), die ten Z.O. van Amoerang (Minahasa) gevonden wordt. Op 17 Juni 1906 had een uitbarsting plaats, waarbij meer dan 10 millioen M^3 gruis en steenmassa te voorschijn kwam benoorden den eigenlijken Sopoetan-kegel, terwijl in 1911/12 een nieuwe kegel, de Aisepoet, werd opgeworpen.

SOPPÈNG. Behoort tot de zelfbesturende landschappen van het gouv. Celebes en Onderhoorigheden; ligt in het midden van het Z. schiereiland; wordt met inbegrip van de vazalstaatjes, begrensd door Tanette, Barroe, Soppèng ri adja en Maloese Tasi ten W., Sidènrèng, het meer van Tèmpé en Wadjo ten N., Wadjo en Boné ten O. en Lamoeroe met Tanette ten Z.

Een vruchtbaar, bergachtig land met rivieren, die meerendeels een Oostwaartschen loop hebben; de voornaamste voortbrengselen zijn rijst, ook voor de omliggende streken, djagoeng, aard- en peulvruchten, klappers en pisang; slechts het vlakke gedeelte langs de Walanaë, een vijfde van het geheel, is bebouwd; het land is rijk aan vee. De sterkte der bevolking is ± 75000 zielen, zij behoort tot den Boegineeschen stam en spreekt Boegineesch. De regeeringsvorm is als die van Boné.

SORGHUM VULGARE Pers. (*Andropogon Sorghum Brot.*), Fam. *Gramineae.* Djagoeng tjantèl (JAV.), Djagong tjĕtik, Gandroeng (SOEND.), Gierst (NEDERL.). Hooge grasachtige plant met lange bladeren, in den Archipel gekweekt om de zwarte, glimmende vruchten, die gegeten worden. De gedroogde bloeiwijzen worden hier en daar als bezems gebruikt. Jonge planten zijn vergiftig, omdat ze een glucoside bevatten, dat in blauwzuur kan overgaan.

SORIK MARAPI. Vulkaan op Sumatra in de residentie Tapanoeli ± 1° N.B., niet te verwarren met de Marapi in de Pad. Bovenl.

SORONG. Kampoeng op het eilandje Dom, gelegen in West Nieuw-Guinea tusschen Salawati en den vasten wal. Sorong heeft zooveel belang als handelscentrum, dat het door de booten der Kon. Paketvaart Mij. wordt aangedaan.

SOULAMEA AMARA Lam. Fam. *Simarubaceae.* Pĕnawar pipis, Soelamoe pohon (TERN.). Heester of boom, in de nabijheid van de kust voorkomend, bekend om den uiterst bitteren smaak van alle deelen, vooral van wortels en vruchten. Deze laatste zijn een bekend middel tegen cholera en pleuritis. Ook tegen koorts zijn de vruchten een bekend inlandsch middel.

SPAAN (ADRIANUS JOHANNES). Geb. 11 Maart 1840, vertrok als O.-I. ambtenaar naar Indië, doorliep snel de verschillende rangen, tot in 1881 zijne benoeming tot resident van Bantam volgde. In 1884 bevorderd tot resident van Soerakarta, verliet hij in 1890 's lands dienst en vestigde zich daarna te 's-Gravenhage. In het vaderland vervulde hij o.a. de functies van bestuurslid van het Ind. Genootschap, Curator der Indische Instelling en van redacteur van de 1e uitgave dezer Encyclopædie. Hij overleed den 26n Dec. 1895 te 's-Gravenhage.

SPAANSCHE PEPER. Zie CAPSICUM.

SPAARBANKEN, SPAARKASSEN Vóór het begin der 20ste eeuw is weinig gedaan om den Inlander gelegenheid te geven tot sparen. Van de spaarbanken te Batavia, Semarang en Soerabaja, opgericht resp. 1857, 1853 en 1859 werd door Inlanders weinig gebruik gemaakt. In 1888 kwam op initiatief van den zendeling-leeraar J. Kruyt te Modjowarno een spaarbank uitsluitend voor Inlanders tot stand; op dit voorbeeld richtte de zendeling-leeraar J. Kreemer in 1897 een soortgelijke spaarbank op te Kĕndalpajak. Ook de te Menado in 1896 tot stand gekomen spaarbank „Minahassa" werkt ongeveer op dezelfde wijze. Van de overige spaarbanken maken de Inlanders weinig gebruik; wil hij sparen, dan wendt hij zich meer tot de postspaarbank en de afdeelingsbanken. Zie verder VOLKSCREDIETWEZEN.

SPANJAARD(Dr. JACQUES). Geb. te Haarlem 6 Juli 1846, deed in 1867 het grootambtenaarsexamen voor den Indischen dienst en vertrok nog in hetzelfde jaar naar Nederlandsch-Indië. In 1869 werd hij, ter vervanging van Mr. D. Koorders, benoemd tot tijdelijk leeraar in de Staatsinstellingen van Nederlandsch-Indië aan de Indische Instelling te Delft. In 1886 werd hij tot hoogleeraar-directeur der genoemde onderwijsinrichting benoemd. Dit ambt werd door hem bekleed tot aan de opheffing der Indische Instelling met 1 Januari 1901; hij overleed in 1910 te s'-Gravenhage. Met Prof. Mr. P. A. v. d. Lith bewerkte hij „De Staatsinstellingen van N.-I." en schreef opstellen in verschillende tijdschriften. De Senaat der Rijksuniversiteit te Utrecht benoemde hem den 20en Januari 1894 honoris causa tot doctor in de Staatswetenschap.

SPANJAARDEN IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. (DE) Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

SPATHODEA MACROLOBA Miq. Fam. *Bignoniaceae.* Soengkai (MAL. PAD. BOVENL.). Kolossale boom van de Padangsche Bovenlanden, ook, maar minder algemeen, in de lagere bergstreken. Het hout is zeer deugdelijk, bruinachtig wit van kleur, vast en dicht, fijn van vezel, en uitmuntend geschikt voor stijlen, balken en planken. Ook maakt men er prauwen van.

SPECHT. Spechten (*Picidae*) hebben een enorm groote geographische verbreiding, doch komen niet voor op Madagascar, in Australië en Polynesië, in den O.-I. Archipel niet Oostelijk van Celebes en Flores. In het geheel kent men thans van de eilanden van den Archipel ruim 35 soorten, vertegenwoordigende 17 geslachten.

Spechten in het algemeen worden in het Maleisch en Javaansch pĕlatoek genoemd en in het Soendaneesch tjaladi.

SPECX (JACQUES). Geboren te Dordrecht omstreeks 1585. Reeds in 1606 was hij in dienst der Comp. te Firando (Japan) en werd in 1609 tot opperkoopman, hoofd van de factorij aldaar benoemd (en was als zoodanig een van de eerste en voornaamste grondleggers van den handel met Japan), welke functie hij waarnam tot 1613 en daarna van 1614—1621. Hierop vertrok hij naar Batavia, werd in 1622 eerst tot President van Schepenen te Batavia, daarna tot Raad extraordinaris van Ned.-Indië in 1628 tot eersten ordinariis Raad van Ned.-Indië benoemd. Na Coen's overlijden werd hij door den Raad van Indië provisioneel tot G.-G. gekozen. Die keuze werd door de Heeren XVII niet bekrachtigd, waarom Specx 17 Mrt. 1632 werd teruggeroepen.

Specx aanvaardde onder weinig gunstige omstandigheden het bestuur: Batavia werd nl. van Aug. 1629 af ten tweeden male door Mataram belegerd, welk beleg echter onverwacht werd afgebroken den 1en Nov. d. a. v.

SPEELMAN (CORNELIS). Geboren te Rotterdam, 3 Maart 1628, Op jeugdigen leeftijd vertrok hij als assistent in dienst der O.-I. C. naar Indië, kwam te Batavia in 1645 en werd achtereenvolgens (in 1648) tot boekhouder, in 1649 tot onderkoopman en in 1652 tot koopman bevorderd. Na nog verschillende betrekkingen bekleed te hebben, o. a. die van Gouverneur en Directeur van Coromandel, werd hij in 1666 als admiraal en superintendent naar Makasser gezonden, behaalde aldaar een groote overwinning en sloot 18 Nov. 1667 het zgn. Bongaaisch contract (zie op dien naam, zoomede BONI, GOWA en MAKASSER); in dat jaar

(1667) werd hij tevens benoemd tot Commissaris over Amboina, Banda en Ternate en vervolgens tot Raad extraordinaris van Ned.-Indië; in 1671 volgde zijn benoeming tot ordinaris Raad van Ned.-Indië; in 1680 werd hij benoemd tot Gouv.-Gen., terwijl hij 25 Nov. 1681 in functie trad.

Tijdens zijn bestuur als G.-G. werd de Sultan van Ternate tot onderwerping gebracht en stond deze de landen, tot dat rijk behoorende, in vollen eigendom aan de Comp. af. Overigens is deze periode wel de meest rustige in het veel bewogen leven van Speelman, den man die in alle opzichten, in het civiele zoowel als in het militaire, aan de Comp. uitstekende diensten heeft bewezen. Hij overleed in 1684 in het kasteel Batavia.

SPEELWIJK. Fort, in 1684 gebouwd bij de hoofdplaats des Sultans van Bantam.

SPELEN. Voor een uitvoerige beschrijving der spelen van kinderen en volwassenen, zoomede voor een uitgebreide litteratuur-opgave wordt verwezen naar het belangwekkende art. in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië, hier worden slechts enkele eigenaardige, of ook bij ons voorkomende spelen vermeld.

I. K i n d e r s p e l e n. Talloos zijn de kinderspelen, die men vooral op Java en Sumatra aantreft. Eigenaardig is het dat, evenals in Europa, de verschillende spelen ook in Indië op periodieke tijden terugkomen, zonder dat bekend is wie telkens het sein tot een ander spel geeft. Dikwijls vallen ze samen met godsdienstige feesten.

Vele spelen zijn van de Hollandsche jeugd overgenomen, maar ook treft men in Holland spelletjes aan, welke uit Indië afkomstig zijn, zoodat het niet altijd mogelijk is om den juisten oorsprong der spelen op te geven.

Genoemd kunnen worden: krijgertje, verstoppertje, spelen met den bal, tollen, vliegers oplaten, knikkeren, blindemannetje, touwtje springen, loopen op klapperdoppen, kuitschoppen, mastklimmen, schieten met pijl en boog enz.

Vermelding verdient het d a k o n (Java), een soort van bakspel, dat men door den geheelen Archipel aantreft, dat zoowel door kinderen als door volwassenen (voornamelijk inlandsche vrouwen, ook wel Eur. dames) wordt gespeeld. In een schuitvormig houten blok zijn aan de uiteinden twee komvormige kuilen (de zg. potten) aangebracht en daartusschen een dubbele rij van 7—9 kleinere kuiltjes. Ieder der beide speelsters heeft de beschikking over een pot en een rij kuiltjes en over een aantal steentjes of pitten (gewoonlijk 81, soms veel meer). Een speelster telt haar steentjes over de kuiltjes uit, neemt dan de inhoud van één der kuiltjes en doet daarmede hetzelfde, en zóó vervolgens met de andere kuiltjes totdat een steentje valt in een leeg kuiltje, waarop de andere speelster aan de beurt komt. Door ook telkens een steentje in den pot (natuurlijk niet van de tegenpartij) te laten vallen, komen langzamerhand alle steentjes in den pot. Daarop begint zij met de steentjes der tegenpartij. Wie alle steentjes in haar pot verzameld heeft, wint het spel. Het komt aan op handigheid en ligt niet aan bloot toeval. Bij gebrek aan een speelblok worden ook wel kuiltjes in den grond gemaakt. Dit spel is uit Syrië afkomstig en is over de geheele wereld verspreid.

II. S p e l e n v a n v o l w a s s e n e n. Onder de kinderspelen zijn vele spelen die als hazardspel door volwassenen worden gespeeld. De verdere spelen onder deze rubriek zijn:

a. K a a r t s p e l e n. Bijna overal in Indië treft men het kaartspel aan. Hoewel Chineesche kaarten het meest in zwang zijn, worden Europeesche ook wel door de inlandsche bevolking gebruikt. Onder de spelen met Europeesche kaarten neemt vooral op Celebes en eenige eilanden der Molukken (met name Bonerate en Kolao) een voorname plaats in het o m i-s p e l, dat door de Portugeezen is ingevoerd, ons „omber".

b. S c h a a k s p e l (Jav. en Mal. tjatoer) zooals bekend uit Perzië afkomstig, wordt ook in Indië gespeeld, vroeger zelfs zeer veel.

De stukken zijn dezelfde als bij ons gebruikt worden, maar sommige namen zijn verschillend. Op Java worden de stukken genoemd: koning: ratoe (vorst); koningin: patih (vizier); raadsheer: mantri (staatsdienaar); paard: djaran (paard); kasteel: praoe (schip); pion: bidak of pidak.

Op eenige eilanden der Molukken treft men het schaakspel aan; o. a. op de Kei-eil., waar het arbadoan wordt genoemd, terwijl op de eil. Lèti, Moa en Lakor bij het waken bij lijken de tijd gekort wordt door een soort van schaakspel, dame genaamd, dat eveneens van vreemden oorsprong is.

c. Veel algemeener dan het schaakspel is het d a m s p e l (Java: tjoeki; Midden-Sumatra: tjatoewĕ; op verschillende eilanden der Molukken: rahei diama of dama) dat gewoonlijk gespeeld wordt op een bord, dat ongeveer verdeeld is als ons dambord, maar dan meestal denzelfden naam draagt als het schaakbord; ook in een figuur op den grond.

d. D i e r e n g e v e c h t e n. Zie DIERENGEVECHTEN.

e. S t e e k s p e l e n. Op Java en Madoera was vroeger het steekspel of tornooi (Jav. sodoran; van sodor, lans) in groot aanzien. Evenals tijdens de middeleeuwen in Europa trachtten de ruiters, gezeten op schitterend opgetuigde paarden ,elkander met een (stompen) lans uit den zadel te lichten. Op het Poeasa-feest (1 Sawal) worden zij nog over geheel Java gespeeld.

f. Spelen, welke slechts in bepaalde streken worden aangetroffen. Hiervan vermelden wij slechts de op Madoera veelvuldig voorkomende s t i e r e n w e d r e n n e n (kĕrapan-sapi of balapan), waarvan Leon en Van Gennep levendige beschrijvingen geven. Zij vormen het eenige volksvermaak, dat den Madoerees groot genot verschaft en waaraan hij met hart en ziel deelneemt. Doordat hij alles er voor over heeft om als overwinnaar uit het strijdperk te treden, komen deze spelen den veestapel zeer ten goede. De Madoereezen genieten terecht een groote vermaardheid voor hun fokkunst.

Als er kĕrapan wordt gehouden stroomt de bevolking van heinde en ver toe, òf om het feest bij te wonen òf om mede te doen. De stieren worden prachtig opgetuigd met kleurige foedraals om de hoorns; een bonte bewerkte lap daartusschen; vlaggetjes aan den nek, kleurige soms kostbare stof (dikwijls bewerkt met figuren, draken of uit de wajang, van goud en zilverdraad) om de lendenen en als halsband, waaraan belletjes of franje van goud- of zilverdraad hangen.

De stieren worden twee aan twee voor een soort van slede van bamboe gespannen, waarop

de eigenaar plaats neemt. Een commissie bepaalt welke spannen tegen elkaar zullen strijden; zooveel mogelijk worden gelijke krachten gekozen. De renbaan is een breede grasvlakte; het doel een in den grond gestoken paal of boog van bamboe. Het is verbazingwekkend welk een vaart de dieren soms kunnen krijgen. De winnaar wordt feestelijk ingehaald door de desabewoners, die zijn overwinning als een groote eer voor de desa beschouwen.

SPERMONDE-ARCHIPEL. Op het breede plateau, dat om de West uitsteekt van het Z.W.lijke schiereiland van Celebes, ligt een archipel van zeer vele, lage, met struikgewas begroeide koraaleilanden, waarvan enkele hoog hout hebben, en tallooze, waaronder zeer uitgebreide koraalriffen, welke over het algemeen Noord-Zuid strekken en aan de Oostzijde min of meer droogvallend en zandig zijn. Het grootste eiland van den archipel is het lage, voornamelijk aan de Zuidzijde met hoog hout begroeide Tanakeke, aan den Westrand vindt men de eilandjes Langkai, dat dicht begroeid is, het met struikgewas bedekte Lankoejang en op de uiterste Westpunt Kapoposang met klapper- en tjĕmaraboomen. Wegens gebrek aan goed drinkwater zijn niet meer dan een 20-tal van deze eilanden bewoond, de meest bekende daarvan zijn Koedingarang Lompo (Groot Hertebeest) recht W. van Makasser en Kapoposang, het grootste der Noordelijke groep.

SPERSIEBOON. Zie PHASEOLUS VULGARIS.

SPILANTHES ACMELLA L. Fam. *Compositae.* Daoen loedah, Gĕtang, Goelang (MAL.), Lĕgètan, Saroenèn (JAV.), Djotang (SOEND.). Kruidachtige plant met kleine, gele bloemhoofdjes, een typisch onkruid langs rivieroevers. De plant is zeer bekend als volksgeneesmiddel tegen kiespijn. De smaak is bijtend en scherp. De bloemhoofdjes heeten in den inl. medicijnhandel Kĕmbang sĕriawang; ze wekken den speekselvloed op en worden gebruikt tegen mondspruw. Den naam A-B-C-kruid dankt de plant aan het feit, dat de Moorsche schoolmeesters in den tijd van Rumphius hun leerlingen de scherpe gele bloemhoofdjes in den mond gaven, opdat ze dan beter het lispelend uitspreken van de Arabische sis-klanken zouden leeren.

SPINIFEX SQUARROSUS L. Fam. *Gramineae.* Djoekoet tijara (SOEND.). Sterk vertakt, stekelig en stijf gras met puntige bladeren. Komt overal voor op zandig zeestrand. De vrouwelijke bloeiwijze heeft den vorm van een stekeligen bol, die bij rijpheid der vruchten van de plant loslaat en door den wind voortgedreven, over het strand rolt.

SPINNEN (*Arachnoidea*). Klasse van luchtademende gelede dieren, die gekenmerkt zijn door het bezit van 4 paren pooten, 2 kaakparen en een pootloos achterlijf. Hiertoe behoort allereerst de orde der S c h o r p i o e n e n, Kaladjĕngking (MAL.), Kâlâdjĕngking, Kĕtoenggèng (JAV.), leven voornamelijk onder de tropen en in de warmere gedeelten van den gematigden aardgordel; veel hooger dan 45° N.B. komen zij niet voor. In den Ind. Archipel wordt een vrij groot aantal soorten aangetroffen; een der grootste is *Buthus afer*, die ongeveer de lengte van 1 d. M. bereikt. Voor den mensch schijnt de steek niet gevaarlijk, ofschoon zij hevige, brandende pijn veroorzaakt, die echter slechts korten tijd aanhoudt. Blootgesteld aan sterke hitte of andere prikkels, neemt het dier tot zelfmoord zijn toevlucht en de dood volgt weinige minuten na de toegebrachte steek.

Een tweede o r d e vormen de S c h o r p i o e n s p i n n e n (*Pedipalpi*); ofschoon de beet dezer dieren door de Europeanen zeer gevreesd wordt, zijn het volgens Monicke (Blicke auf das Pflanzen- und Thierleben der Niederl. Malaienländern) volkomen onschadelijke diertjes, die zich met kleine insecten voeden. Het grootste aantal soorten bevat de orde der echte s p i n n e n (JAV. Kĕmânggâ), gekenmerkt door haar gezwollen, ongeleed achterlijf, dat aan de basis steelvormig is ingesnoerd. De grootste van alle spinnen zijn de zoogenaamde B o s c h- of V o g e l s p i n n e n, van welke *Mygale javanensis* een op de Soenda-eilanden algemeen verspreide vertegenwoordiger is. Dit dier, hetwelk een lengte van ruim 7 c. M. bereiken kan, is over zijn geheele lijf dicht met lange haren bedekt; het houdt zich op in gaten in den grond, in rotsspleten, onder boomwortels, enz. Eerst na zonsondergang verlaat het zijn schuilplaats, om op buit uit te gaan, die het besluipt en bespringt op de manier van de katten; met zijn beet kan het zelfs kleine zoogdieren, zooals muizen, vogels e. d. dooden. Voorts moeten nog genoemd worden: de Wielspinnen, de Doornspinnen, de kruisnetspinnen, de trechterspinnen, de krabspinnen, de wolfspinnen, de springspinnen, de hooiwagens, de mijten en de teken.

SPINNEN. Zie WEVEN.

SPONDIAS DULCIS Forst. Fam. *Anacardiaceae.* Kĕdondong (MAL.). Boom van de eilanden van den Stillen Oceaan, veel gekweekt in de tropen om de vruchten, die soms zeer lekker kunnen zijn als ze goed rijp zijn en welker smaak eenigszins aan dien van een appel doen denken. Uit den stam vloeit een gom.

SPONSEN Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned Indië.

SPOOKDIERTJE (*Tarsius*), het eenige geslacht van de tot de Groote Soenda-eilanden, Celebes, de Philippijnen en enkele kleinere naburige eilanden beperkte familie *Tarsiidae* (zie HALFAPEN). De in verband met de nachtelijke levenswijze sterk vergroote oogen, de groote, naakte ooren, de lange achterpooten en de schijfvormig verbreede uiteinden van vingers en teenen geven aan deze langgestaarte diertjes, die de grootte van een kleine rat bereiken, een eigenaardig voorkomen. In de achterpooten zijn het twee voetwortelbeenderen, die verlengd zijn en zich daardoor tot springpooten vervormd hebben. De tweede en derde teen van den voet dragen klauwen, de overige nagels. Nachtdieren, die in paren leven in bosschen en zich in boomen springend voortbewegen, waarbij de zuigschijfachtige toppen van vingers en teenen hun van nut zijn. Hun voedsel schijnt hoofdzakelijk van dierlijken aard te zijn (insecten, hagedissen), maar gedeeltelijk ook uit vruchten te bestaan.

SPOOR- EN TRAMWEGEN. *Eerste spoorweg.* In 1862 werd, door het verleenen der concessie Semarang—Vorstenlanden aan den heer Poolman c. s., twee jaar later gevolgd door een concessie voor de lijn Batavia—Buitenzorg, verleend aan de inmiddels gevormde Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij, na 20 jaren van louter beschouwingen over den aanleg van spoorwe-

gen een nieuw tijdperk geopend, waarvan men groote verwachtingen koesterde voor spoorwegaanleg door particulier initiatief.

De financieele moeilijkheden, waarmede deze maatschappij ondanks krachtige staatshulp te kampen had, schrikte eenerzijds het particulier initiatief af, anderzijds meende de Regeering, dat een proefneming met aanleg van staatsspoorwegen allicht minder risico medebracht dan rentegarantie aan particuliere maatschappijen.

Staatsspoorwegen op Java. De eerste aanleg van Staatsspoorwegen werd bevolen bij de wet van 6 April 1875 (Ind. Stb. no. 141) tot verbinding van Soerabaja met Pasoeroean (63 K.M.) met een zijlijn Bangil—Malang (49 K.M.).

Kort na de opening van het eerste baanvak in Oost-Java werd ook voor West-Java tot staatsaanleg van spoorwegen besloten (wet van 6 Juni 1878, Ind. Stb. no. 201). Daar inmiddels de spoorweg Batavia—Buitenzorg van de Ned. Indische Spoorweg Maatschappij in exploitatie was gekomen, werd Buitenzorg als uitgangspunt voor bedoelde spoorwegen gekozen.

Belangrijke data voor den dienst der Staatsspoorwegen op Java zijn de volgende:

16 Mei 1878. Opening van het eerste baanvak Soerabaja—Pasoeroean.

17 Mei 1884. Opening van de Preangerlijn tot Bandoeng.

24 Mei 1884. Opening van de Oosterlijn tot Solo, waarmede de spoorweg-verbinding Soerabaja—Semarang tot stand kwam.

2 November 1885. Opening van de lijn Batavia—Tandjoeng Priok.

1 November 1894. Tot standkoming van de doorgaande verbinding Soerabaja—Batavia met overnachting te Maos en overlading te Solo en te Djokja.

4 Augustus 1898. Overdracht van den spoorweg Batavia—Krawang, lang 63 K.M., van de Batavia—Ooster-Spoorweg Mij.

15 Juni 1899. Indienststelling van de derde spoorstaaf op het baanvak Solo—Djokja.

2 Mei 1906. Gereedkoming van het baanvak Poerwakarta—Padalarang, waardoor de verbinding Soerabaja—Batavia over Krawang—Padalarang wordt verlegd met overnachting te Djokja. (instelling van exprestreinen).

3 Juni 1912. Opening van de lijn Tjikampèk—Cheribon.

1 November 1913. Overdracht van den spoorweg Batavia—Buitenzorg, lang 56 K.M., van de Ned. Indische Spoorweg Maatschappij.

1 December 1916. Overdracht van den tramweg Babat—Djombang, lang 69 K.M., van de Babat—Djombang Tram Mij.

1 Januari 1917. Opening van de lijn Cheribon—Kroja, waardoor de verbinding Soerabaja—Batavia over Cheribon—Kroja wordt verlegd.

De spoorwijdte is 1.067 Meter.

Het geheele net is voor enkel spoor aangelegd, behalve de baanvakken Wonokromo—Pĕgirian, Tandjoeng Priok—Batavia en Tjilatjap haven—Soemilir, die over 7, 9 en 10 kilometer dubbel spoor hebben, terwijl het baanvak Goebĕng—Soerabaja over 2 kilometer met drie sporen is voorzien.

Staatsspoorweg ter Sumatra's Westkust. Op het einde van 1917 waren in exploitatie een hoofdlijn Emmahaven—Padang—Padang Pandjang—Sawah Loentŏ, lang 150 K.M. met zijlijnen Padang—Poeloeajĕr, Loeboek Aloeng—Soengai Limau en Padang Pandjang—Pajŏkoemboeh, tezamen lang 95 K.M. De totale lengte bedroeg 245 K.M.

Lijnen der Nederlandsch-Indische Spoorweg-Maatschappij. (De stoomtramwegen dezer maatschappij zijn onder het hoofd tramwegen behandeld.)

a. Lijn Semarang—Vorstenlanden. Deze lijn werd aangelegd met de in Europa meest gebruikelijke spoorwijdte van 1,435 meter; voor den bovenbouw en het rollend materieel werden in hoofdzaak gekozen typen naar Europeesch model.

Op 21 Mei 1873 was de geheele lijn, lang 203 kilometer, voor het publiek verkeer geopend, terwijl de lengte door het aanleggen der verbinding station Djokja S.V.—Djokja S.S. in 1887 tot 205 kilometer werd uitgebreid.

In 1895 werd tusschen den staat en de maatschappij eene overeenkomst gesloten betreffende den aanleg en het gebruik van een derde spoorstaaf tusschen Djokja en Solo om met smalspoortreinen van de staatsspoorwegen deze verbinding tusschen Ooster- en Westerlijnen S.S. te kunnen berijden.

b. Lijn Batavia—Buitenzorg. Het eerste baanvak, Batavia—Weltevreden, werd 15 September 1871 geopend; op 31 Januari 1873 was de geheele lijn, lang 55 K.M. met een zijtak naar Mr. Cornelis, lang 1 K.M. en een zijtak naar de Kleine Boom, lang 2 K.M., gereed.

Op 16 Februari 1887 werd de dienst op den zijtak naar de Kleine Boom, die door de openstelling van den spoorweg Batavia—Tandjoeng Priok geen reden van bestaan meer had, opgeheven.

Bij eene overeenkomst, gesloten d.d. 30 Januari 1913, werd de spoorweg zonder rollend materieel en zonder magazijngoederen verkocht aan den staat voor een bedrag van 8,5 millioen gulden. Bij de wet van 20 Juli 1913 (Ind. Stb. 285) werd deze overeenkomst bekrachtigd; de overdracht van deze lijn aan den Dienst der Staatsspoorwegen had plaats in 1913.

Lijnen van de Deli-Spoorweg Maatschappij. (De stoomtramwegen dezer maatschappij zijn onder het hoofd tramwegen behandeld).

De spoorwijdte is 1.067 meter, het eerste baanvak, Laboean—Médan, lang 17 kilometer, werd 25 Juli 1886 voor het verkeer opengesteld.

Geleidelijk werd het net uitgebreid; op ultimo 1918 waren in exploitatie de lijnen:

Médan—Bĕlawan	23 K.M.
Médan—Timbang Langkat . .	21 „
Médan—Tĕlok Niboeng	179 „
Tĕbing Tinggi—Siantar	48 „
Totaal	271 K.M.

Stoomtramwegen en Electrische tramwegen in Nederlandsch-Indië.

Tramwegen. *A.* Staatstramwegen op Java. De aanleg van den eersten staatstramweg op Java is gelast bij de wet van 31 December 1904 (Ind. Stb. 1905 no. 11), t.w. de tramweg van Madioen over Ponorogo naar Balong met zijtak van Ponorogo naar Soemoroto.

Deze lijn en die van Krian naar Gĕmpolkĕrĕp en de op 1 December 1916 overgenomen tramweg Babat—Djombang vormen tezamen de Staatstramwegen op Java ter gezamenlijke lengte van 151 K.M., welke behooren tot den Dienst van Eenvoudige lijnen en geen deel uitmaken van de Staatsspoorwegen op Java.

Dit is wel het geval met de volgende lijnen: Soembĕrkolok—Pandji, Tasikmalaja—Singaparna, Djatibarang—Indramajoe en Bandjar—Kalipoetjang, te zamen ter lengte van 84 K.M., welke aanvankelijk als secundaire spoorweg gebouwd zijn en thans als tram geëxploiteerd worden. Alle bovenvermelde tramwegen hebben de normale spoorwijdte, 1.067 M.

Ook zijn onder het beheer van de Staatsspoorwegen op Java de volgende tramwegen smalspoor:

Rambipoedji—Poegĕr met zijtak Balang—Amboeloe; Tjikampèk—Tjilamaja; Tjikampèk—Wadas.

Deze tramwegen, ter gezamenlijke lengte van 83 K.M., zijn aangelegd met spoorwijdte 0.600 M.

B. Staatstramwegen op Sumatra. I. *Zuid-Sumatra Staatstramwegen.*

a. Lamponglijn 62 K.M.
b. Palembanglijn 152 K.M.

te zamen 214 K.M. in exploitatie op ulto 1917.

De eerste lijn betreft het traject Pandjang—Hadji Pĕmanggilan en de tweede de geheele lijn van Kĕrtapati tot Moeara Enim. Voor de verbinding van Kĕrtapati, het beginpunt der lijn, gelegen aan de samenvloeiing der Moesi en Ogan, met de stad Palembang werd een veerdienst ingesteld. In 1917 werd een aanvang gemaakt met den bouw van een verbinding van Moeara Enim met de Gouvernements kolenmijnen Boekit Asĕm te Tandjoeng ter lengte van 13 K.M.

II. *Atjèhtram.* Het net kan verdeeld worden in drie gedeelten.

a. de vlaktelijn in Groot Atjèh van Oelèë Lheuë tot Seulimeum, lang 45 K.M. met 4 K.M. zijlijn;

b. de berglijn van Seulimeum tot Padang Tidji, lang 34 K.M.;

c. de vlaktelijn van Padang Tidji tot Pangkalan Soesoeh, lang 427 K.M. met 5 K.M. zijlijn.

C. Particuliere tramwegen met machinale beweegkracht. Hiertoe behooren de volgende ondernemingen:

1. Semarang—Joana Stoomtram;
2. Nederlandsch-Indische Tram (Batavia—Meester-Cornelis—Kampong Malajoe).
3. Oost-Java Stoomtram (Soerabaja—Krian; Modjokerto—Mgoro—Dinojo en 2 lijnen ter hoofdplaats Soerabaja).
4. Tramwegen van de Nederlandsch-Indische Spoorweg Maatschappij. Wanneer de nieuwe concessies voltooid zijn, zal het net zijn samengesteld uit de volgende groepen:

Groep.	Traject.	Spoor-wijdte. M.	Lengte. K.M.
I.	Djokja—Brossot	1.435	61
II.	Djokja—Willem I . . .	1.067	111
III.	Goendih—Soerabaja . .	1.067	387
IV.	Bojolali—Solo—Kakap .	1.067	94
V.	Semarang—Gambringan	1.067	59
	Samen	K.M.	712

5. Sĕmarang-Cheribon Stoomtram.
6. Sĕrajoedal Stoomtram.
7. Kĕdiri Stoomtram.
8. Malang Stoomtram.
9. Pasoeroean Stoomtram.
10. Probolinggo Stoomtram.
11. Modjokĕrto Stoomtram.
12. Babat-Djombang Stoomtram.
13. Madoera Stoomtram.
14. Tramwegen van de Deli Spoorweg-Mij.: Timbang Langkat-Kwala, Timbang Langkat-Tandjoeng Poera, Loeboek Pakam-Bangoen Poerba, Tandjoeng Poera-Pangkalan Brandan, Kampoeng Baroe-Arnhemia, te zamen 130 K.M. Van de als tramwegen geconcessioneerde lijnen zijn als spoorwegen in exploitatie: Pĕrbaoengan-Tandjoeng Balei en Tĕbing Tinggi-Siantar.
15. Batavia Electrische Tram.

SPOROZOA. Zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

SPREEUW. Tot de familie der Spreeuwen (*Sturnidae*) behooren de eigenlijke spreeuwen, de glansspreeuwen, de beo's en eenige afwijkende vormen. Van de eigenlijke spreeuwen zij o. a. genoemd de djalak (JAV., SOEND.), *Sturnopostor jalla.*

De soorten van het genus *Gracula*, ook *Eulabes* genoemd, zijn algemeen bekend onder den volksnaam Beo. De meest gewone soort is de Javaansche Beo (*Gracula javanensis*) ook op Sumatra, Borneo en Banka voorkomend. Bij de Maleiers en de Europeanen in den Indischen Archipel en evenzeer in de Europeesche diergaarden worden ze veelvuldig gehouden wegens haar groot talent om woorden uit te spreken en klanken na te bootsen, waarbij ze ook dikwijls een zeer welluidend gefluit doen hooren.

SPRENGER VAN EIJK (Mr. JACOBUS, PETRUS). Werd geboren in 1842 te Hilvarenbeek, vertrok in 1872 naar Indië, alwaar hij eerst Inspecteur, daarna Directeur van Financiën werd. In 1877 opgetreden als Algemeen secretaris van het gouvernement, werd hij in 1879 lid van den Raad van Indië. In 1884 als Minister van Koloniën opgetreden, wist hij in 1886 de wetten tot ontheffing van cijns op suikerriet en tot schorsing van het uitvoerrecht te doen aannemen. Hij was de eerste Minister van Koloniën, die met een vast plan tot herstel van de Indische financiën bij de Kamer kwam. In 1888 trad hij als Min. v. Kol. af; overl.: 1907 te Utrecht. De Universiteit te Utrecht kende hem de onderscheiding van doctor honoris causa toe.

Van zijne hand verschenen belangrijke bijdragen op wetgevend en comptabel gebied, o. a. eene toelichting op de door hem zelf tot stand gebrachte Wet op de personeele belasting.

SPRUW (INDISCHE). (*Aphthae tropicae* of *Psilosis*) is een ziekte, die alleen in de heete klimaten [de Antillen, Indische Archipel, Voor-en Achter- Indië, Ceylon en de Zuidkust van China (Amoy)] wordt aangetroffen, en in wier slepend verloop perioden van beterschap en van achteruitgang elkander afwisselen. In het Maleisch wordt zij Sariawan of Sĕrijawan, in het Javaansch Srijawan genoemd, maar met dien naam worden door de doekoens en door de dames, die zich met inlandsche geneeskunde bezighouden, heel wat aandoeningen bestempeld, die niets met Indische spruw te maken hebben. De Nederlandsche naam van *Spruw* is vermoedelijk hieraan te danken, dat in het verloop der ziekte steeds een belangrijke aandoening van den mond voorkomt. De hoofdverschijnselen der ziekte bestaan in: hardnekkige diarrhee van eigenaardig karakter, aandoening van de mondholte en verkleining van de lever.

De lijder aan spruw moet, zoo eenigszins

mogelijk, het tropisch klimaat vaarwel zeggen. De behandeling bestaat in een zeer zorgvuldige regeling van de leefwijze, vooral met betrekking tot voeding en kleeding. Zeer gunstige resultaten worden gezien van een vruchtenkuur, onder goede leiding. Als inlandsch geneesmiddel heeft obat sĕriawan een grooten roep. Dit geneesmiddel, in aftreksel of afkooksel gebruikt, bestaat uit een mengsel van verschillende kruiden, die niet altijd dezelfde zijn. Het doet meestal geen kwaad, maar ook niet veel goed. Tegen de mondaandoening is het uitgeperste sap van Kajoe angsana (bast van den Pterocarpus indicus), of een aftreksel daarvan aan te bevelen. Ook een aftreksel van *fructus myrtilli* werkt daarbij goed.

SRAGÈN. Afdeeling en regentschap van de residentie Soerakarta, met gelijknamige hoofdplaats. Het regentschap Sragèn beslaat het Noordelijke deel der afdeeling en behoort tot dat gedeelte van het Soesoehoenan's gebied, hetwelk Soekowati-wètan wordt genoemd. Het Zuidelijke gedeelte der afdeeling wordt ingenomen door het tot het Mangkoe Nĕgârâsche gebied behoorende onderregentschap Karanganjar. Binnen het gebied van den Soesoehoenan liggen Mangkoe Negârâsche dèsa's geënclaveerd en evenzoo liggen desa's, onderhoorig aan den Soesoehoenan, binnen het gebied van Mangkoe Nĕgârâ. Op het einde van 1917 had deze afdeeling een bevolking van ruim 370.000 zielen, waaronder ± 360 Europeanen en ± 1100 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen.

De hoofdplaats, 90 M. boven zee, gelegen aan den Staatsspoorweg en den grooten Zuidelijken weg tusschen Soerakarta en Madioen, had op het einde van 1905 8000 inwoners, w.o. 70 Europeanen en 450 Chineezen. Zij ligt te midden van sawahvelden, die echter grootendeels van den regen afhankelijk zijn.

SRIKAJA (MAL., SOEND.). Zie ANONA SQUAMOSA.

SRIJAWAN (JAV.), Sĕrijawan of Sarijanen (MAL.). Zie SPRUW (INDISCHE).

STAARTPEPER. (Kĕmoekoes, JAV.) Zie PIPER CUBEBA.

STAATKUNDIGE PARTIJEN IN NEDERLANDSCH-INDIË. Over het ontstaan, zie het art. in de groote Encycl. van Ned.-Indië. Hier volgen de beginselen der voornaamste partijen in Ned.-Indië.

Boedi-Oetomo-partij. De partij streeft naar de totstandkoming van een parlementairen regeeringsvorm in nationalen geest. Zij spreekt als beginsel uit, dat door een nationale wetgeving moet worden aangestuurd op het wegnemen van de maatschappelijke oorzaken, welke tusschen de leden van het volk ongelijkheid scheppen ten aanzien van hunne ontwikkelingsvoorwaarden. Op godsdienstig gebied wenscht zij de godsdienstige vrijheid te handhaven. (Beginselverklaring en program 1917).

Centrale Sarèkat Islam (zie ook SARÈKAT ISLAM). De Centraal-Sarêkat Islam stelt zich ten doel, om toenemenden invloed van de Ned.-Indische volken en volksgroepen op het bestuur en de regeering te verkrijgen, ten einde te geraken tot zelfbestuur. Voor de behoorlijke uitoefening der staatsburgerrechten acht de C. S. I. naast intellectueele ook moreele ontwikkeling van het individu noodzakelijk, waarvoor zij in den godsdienst het beste middel ziet. Met eerbiediging van alle andere godsdiensten en met betrachting van verdraagzaamheid, zooals de Qorân in de Soerah Qoelja openbaart, gelooft de C. S. I. in den Islam, als prediker van democratische ideeën naast hooghouding van het gezag, den godsdienst bij uitnemendheid voor de zedelijke opvoeding van het volk te moeten zien. De staat echter blijve buiten invloed van elken godsdienst, doch behandele alle godsdiensten op gelijken voet. (Beginselverklaring 1917).

De *Nationaal-Indische Partij* wenscht vervanging van den kolonialen regeeringsvorm door een nationalen regeeringsvorm, dus een onafhankelijk Indië los van Nederland. Zij wenscht een Indisch Nationalisme aan te kweeken door het doen doordringen van de idee eener volkseenheid en het leven van het Indische volk te ontwikkelen naar zijn aard en geschiedenis. Zij streeft naar een parlementairen regeeringsvorm en algemeen kiesrecht los van elken band met ras, sexe of belastingen; en laagsgewijze associatie van het intellect in de thans nog in verscheiden rassen en tusschenrassen te zamen levende bevolkingsgroepen, alsook het verdrijven van rassenwaan en rasbevoorrechting. (Beginselverklaring der Vereen. „Insulinde".)

De Nederlandsch Indische Vrijzinnige Bond stelt zich op het standpunt dat elk loyaal streven naar zelfbestuur der bevolking van Nederlandsch Indië krachtig moet worden gesteund. Hij wil de maatschappelijke ontwikkeling zoowel van de economisch zwakke Europeanen als van de Inlanders krachtig bevorderen, en bestrijdt de maatschappelijke oorzaken welke tusschen de leden der verschillende bevolkingsgroepen en klassen ongelijkheid scheppen ten aanzien der ontwikkelingsvoorwaarden. Klassenstrijd en rassenstrijd worden verworpen. Hij streeft naar gelijke rechtszekerheid over de verschillende bevolkingsgroepen en is voorstander der weerbaarmaking van Nederlandsch-Indië in die mate, dat de economische ontwikkeling der Indische bevolking hierdoor niet wordt belemmerd. (Beginselverklaring 1916).

In November 1918 sprak de Bond zich uit voor de hervorming van den volksraad tot een vertegenwoordigend lichaam met wetgevende bevoegdheid op den grondslag van rechtstreeksche verkiezing van alle leden.

De *Christelijk-ethische partij* acht het Christendom van centrale beteekenis, beheerschende alle terreinen van het menschelijk leven, zoodat de mensch, ook in zaken van algemeen belang en bestuur, zich heeft te laten leiden door de Goddelijke geboden: Gij zult den Heer Uwen God liefhebben uit geheel uw hart en uit geheel uw ziel en uit geheel uwe kracht en uit geheel uw verstand en Uwen naaste als u zelven. De Christelijk-ethische partij acht de ethische politiek, d.i. eene politiek van zedelijke verplichting, in de koloniale staatkunde de eenig ware. Zij stelt zich echter tegenover de humanistisch-ethische politiek, opdat ook bij het bestuur en de regeering dezer landen met de inzettingen Gods worde rekening gehouden. Zij wil handhaving van de staatkundige saamhoorigheid van Nederlandsch-Indië met Nederland met dien verstande dat de Ned. Indische volken en volksgroepen een steeds toenemenden invloed behooren te verkrijgen op het bestuur en de regeering met als einddoel zelfbestuur dezer landen. Zij erkent in de bestaande

verhouding tusschen Nederland en Indië een van God aan Nederland in de historie gegeven roeping ten opzichte dezer landen, welke inhoudt a. eene opvoeding der inwonende volkeren, die er naar streeft om die geschikt te maken om een hoogere plaats in te nemen in de rij der volkeren; b. een bestuur dier volken en meer gerijpte volksgroepen, dat zich naast de verzorging der stoffelijke en lichamelijke, de behartiging der geestelijke, zedelijke en verstandelijke belangen ten doel stelt. Zij wenscht handhaving eener volstrekte gewetensvrijheid en volkomen eerbiediging van de verschillende godsdienstige overtuigingen, voor zoover deze niet indruischen tegen de algemeene zedelijkheid, de openbare orde of de persoonlijke vrijheid; dientengevolge zal de overheid zich onthouden van elke rechtstreeksche bemoeiing met de godsdienstige ontwikkeling van het volk, en iederen ingezetene behandelen op voet van gelijkheid, onverschillig zijn denkwijze omtrent de hoogere dingen. (Beginselverklaring 1917).

De *Indische Katholieken* gaan uit van de Katholieke beginselen, doch erkennen, dat rekening moet worden gehouden met het feit dat Indië een rijk is met eene in getalsterkte veruit overwegende niet-Christelijke bevolking. Op staatkundig gebied oordeelen zij eene met hare ontwikkeling evenredige deelneming der bevolking aan het bestuur van gemeente, gewest en land gewenscht, zoomede eene geleidelijke voorbereiding van zelfbestuur onder eenzelfde oppergezag met Nederland. (Beginselverklaring 1917 van het Comité voor Politieke Actie). Een ontwerp-program is in behandeling.

De *Sociaal-democratische partij*. Op het congres, in Juni 1919 te Weltevreden gehouden, besloten de sociaal-democraten, vanaf 1917 georganiseerd in eene afdeeling der Nederlandsche Sociaal-democratische Arbeiderspartij, tot de vorming eener zelfstandige Indische Partij op den grondslag van het Leidsch program der Nederlandsche S. D. A. P.

Eene commissie tot vaststelling van een beginselprogram werd benoemd; de program-commissie publiceerde eene proeve van een ontwerp-beginselprogram en van een beginselverklaring.

De *Politiek-economische Bond* beoogt het verzekeren van snellen groei langs ordelijken weg van den economischen en maatschappelijken vooruitgang van alle bevolkingsgroepen in Nederlandsch-Indië en het aankweeken en versterken van wederzijdsch vertrouwen en het gevoel van saamhoorigheid onder alle bevolkingsgroepen om te komen tot zelfbestuur op breeden democratischen grondslag met behoud van den band met het moederland. (Statuten 1919). Het eerste punt van zijn werkprogram luidt: krachtige bestrijding van alle invloeden, welke eene geregelde ontwikkeling van den economischen, politieken en maatschappelijken vooruitgang belemmeren.

Het Indo-Europeesch verbond verzet zich tegen elke gewelddadige actie, gericht tegen het Nederlandsch gezag in Nederlandsch-Indië, en neemt stelling tegen elke actie, welke het bestaan van het Indo-Europeesche volk en het belang van den Indo-Europeaan hoofdelijk en gemeenschappelijk bedreigt en schaadt.

PERIODIEKEN: De navolgende partijen beschikken over een eigen periodiek:

Sarèkat Islam: Oetoesan Hindia (dagblad); Nationaal-Indische Partij: de Beweging (weekblad); Sociaal-democratische Partij: het Indische Volk (weekblad); Christelijk-ethische partij: de Banier (weekblad); Indische Katholieke Partij: de Javapost (weekblad). De uitgifte van het orgaan van den Nederlandsch Indischen Vrijzinnigen Bond „Vrijzinnig Weekblad" werd in 1920 gestaakt. De vereeniging Boedi-Oetomo besloot tot de uitgifte van een dagblad in de Nederlandsche taal „Boedi Oetomo"; de Politiek-economische Bond tot de uitgifte van een weekblad, het Indo-Eur. Verbond tot die van een 14-daagsch periodiek „Onze Stem". Het orgaan der Partij der Kommunisten in Indië is „het Vrije Woord", terwijl daarnevens onder hare leiding het Maleische weekblad „Soeara Rajat" wordt uitgegeven. Het Comité voor Javaansch nationalisme geeft het maandblad „Wederopbouw" uit.

STAD EN VOORSTEDEN VAN BATAVIA. Voormalige afdeeling, thans contrôle-afdeeling van de residentie Batavia, bestaande nagenoeg uitsluitend uit de hoofdplaats Batavia.

Bij Ind. Stb. 1918 no. 185 is deze afdeeling met de afdeeling Tangĕrang samengevoegd tot één afdeeling, onder den naam Batavia met gelijknamige hoofdplaats. Voor bijzonderheden omtrent de stad Batavia, zie BATAVIA.

STAGÈN. Afvoerplaats van steenkolen, gelegen bezuiden Kota Baroe, eiland Poelau Laoet, res. Z. en O. afd. van Borneo. Zie POELAU LAOET en KOLEN.

STARINGBAAI. Ruime, voor het Noorden open baai met matige diepten op de Oostkust van het Z.O.lijk schiereiland van Celebes, beW. straat Wowoni.

STATIONS (PROEF-). Hieronder worden de bestaande particuliere proefstations opgegeven:

Algemeen Proefstation van de Algemeene Vereeniging van Rubberplanters ter Oostkust van Sumatra (*A. V. R. O. S.*) te Kampoeng Baroe bij Médan.

Het Besoekisch Proefstation te Djĕmbĕr wordt in stand gehouden door de vereeniging van dien naam, op 10 December 1910 opgericht; de werkzaamheden konden eerst in Januari 1912 een aanvang nemen.

Centraal Rubberstation te Buitenzorg. Het denkbeeld van een centrale instelling, die zich uitsluitend zou bezig houden met onderzoekingen over rubber van het tijdstip van tappen af tot dat van den verkoop van het product, welk denkbeeld het eerst uitgesproken werd op het rubbercongres in 1914 te Batavia, werd verwezenlijkt door de oprichting van de Ver. Centraal Rubberstation op 2 Juni 1915.

Het Deli Proefstation te Médan.

Proefstation voor de Java-Suiker-Industrie met laboratoria te Pĕkalongan, Sĕmarang en Pasoeroean. Het aantal Europeesche onderzoekers aan het proefstation bedraagt ongeveer 60. Het proefstation staat sedert 1912 onder beheer van het Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in Nederlandsch-Indië, het wordt zonder eenige regeeringshulp of subsidie in stand gehouden door de aangesloten suikerondernemingen, die jaarlijks per bouw een zeker, na elke 5 jaar opnieuw vast te stellen bedrag aan contributie betalen.

Proefstation Malang.

Proefstation Midden-Java te Salatiga.

Het Proefstation voor Thee te Buitenzorg.

Proefstation voor Vorstenlandsche Tabak te Klatèn.

Proefstation West-Java te Buitenzorg.

STATISTIEK. Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

STEENKOLEN. Zie KOLEN.

STEKELHUIDIGEN. Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

STEKELVARKENS (*Hystricidae*), landak (MAL., JAV., SOEND.), familie der Knaagdieren welker leden een groot deel van het lichaam met lange, als gewijzigde haren te beschouwen, stekels bekleed hebben. De stekelvarkens der Oude Wereld zijn (in tegenstelling met de Amerikaansche Boomstekelvarkens) bewoners van den vlakken bodem en graven holen in den grond. Ze voeren een nachtelijke levenswijze. Stekelvarkens worden door inlanders dikwijls in gevangenschap gehouden, hun vleesch wordt gegeten en hun stekels vinden als naalden in haartooi toepassing. Het dier graaft holen, die steeds twee uitgangen hebben.

STERANIJS. Zie ILLICIUM.

STERCULIA FOETIDA L. Fam. *Sterculiaceae*. Këloempang (MAL.), Djangkang, Këpoeh (JAV.), Kèpoh (JAV., SOEND.). Hooge boom, zeer bekend wegens de intens naar faecaliën riekende bloemen. Het vuilwitte, lichte, weinig duurzame hout gebruikt men voor pakkisten, voor kano's en voor doodkisten. De bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel. Uit de zaden bereidt men sambal. Ze bevatten zeer veel olie, die men als lampolie gebruikt, soms ook als braadolie. De perskoek is giftig.

STERCULIA JAVANICA R. Br. Kalong, Kalongan, Këbëk, Moenoeng (JAV.), Binong, Hantap badak (SOEND.). Boom van Midden- en Oost-Java. De zaden worden in den medicijnhandel aangetroffen onder den naam Prånådjiwå, doch hebben met de echte prånådjiwå, die van *Euchresta Horsfieldii* afkomstig is, niets te maken. Ze zijn van de echte te herkennen, doordat ze in het geheel niet bitter zijn.

STERRENBEELDEN. Zie ZODIAKBEKERS.

STOOMVAART. *Vaart op Nederland.* De eerste stoomvaartmaatschappij, die onder Nederlandsche vlag tusschen Indië en Nederland voer, was de Stoomvaartmaatschappij „Nederland". Zij werd, in verband met de opening van het Suez-kanaal in 1869, opgericht in 1870. Aanvankelijk voer zij met 4 schepen. Deze maatschappij opende in Juli 1871 haar vaart, in doorvracht met de Nederlandsch Indische Stoomvaartmaatschappij. In 1873 werd de maatschappij „Java" met hetzelfde doel, en in 1875 de „Rotterdamsche Lloyd" opgericht. De „Nederland" kreeg later de schepen van de „Java" in huur. Het aantal Nederlandsche ondernemingen op Oost-Indië werd in 1882 vermeerderd met de „Insulinde". De „Nederland" had toen 14, de „Rotterdamsche Lloyd" 11, de „Insulinde" 6 stoomschepen; de beide eerstgenoemde begonnen in 1887 geregeld beurtelings om de 14 dagen te varen. In het volgende jaar werd de maatschappij „Holland" opgericht, die 4 schepen van de N. I. S. M. overnam.

In 1902 begonnen de „Nederland" en „Lloyd" ook beurtelings Djeddah aan te doen, tot overvoer van Mekkagangers. Zij hadden toen elk 15 schepen. Hunne vloot werd gaandeweg grooter: in 1909 hadden zij elk 21 schepen. Zij maakten nu tezamen een Java—Bengalen—lijn om de 4 weken, naar Ranggoen, Calcutta, eventueel Colombo, Bombay en Koeratsji, terwijl Sabang en Singapore steeds werden aangedaan. In 1914 was het aantal schepen van de „Nederland" aangegroeid tot 37, dat van de „Lloyd" tot 30; in 1915 telde eerstgenoemde 35 schepen met een bruto inhoud van 219.794 ton, de tweede 31 schepen met 170.172 ton.

De moeilijke kolenvoorziening en het mijnegevaar gedurende den wereldoorlog waren oorzaak dat in 1916 door deze maatschappijen minder reizen naar Indië gemaakt werden en in het volgende jaar deze vaart stilstond. Daarentegen deden in 1916 de schepen van de „Nederland" 7 en die van de „Lloyd" 3 reizen uit Indië naar New-York, waarbij de Holland-Amerikalijn 3 reizen voegde. Uit New-York naar Indië deden deze maatschappijen onderscheidenlijk 7, 5 en 3 reizen.

Vaart op China en Japan en op Amerika.

De Java-China-Japan-lijn begon op 17 September 1903, met 3 schepen een geregelden vierwekelijkschen dienst, van Batavia over Semarang, Soerabaja en zoo noodig andere havens op de Noordkust van Java, naar Makasser, Hongkong, Shanghai, Jokohama, Kobé, Moji, Amoi en over Hongkong en Singapore naar Batavia terug.

De onderneming was aanstonds loonend en kon met voordeel uitgebreid worden. In 1905 werd een vierde schip in de vaart gebracht, grooter dan de eerste, in 1907 kwamen er nog twee bij, en herhaaldelijk werden meerdere in huur genomen.

In 1915 maakte de directie gebruik van een onverwachte gelegenheid om het bedrijf aanmerkelijk uit te breiden. Een dringende nood aan scheepsruimte voor de vaart tusschen Oost-Azië en de Westkust van Amerika werd aanstonds te baat genomen om een lijn te openen, onder den naam van Java—Pacific-line, van Batavia, Semarang, Soerabaja en Makasser over Manila en Hongkong naar San Francisco. Met 2 schepen, benevens een van de Stoomvaart-Maatschappij Nederland en een van de Rotterdamsche Lloyd, werd een maandelijksche dienst op die lijn ingesteld, terwijl nog 2 schepen in aanbouw werden gebracht. De middelen der Java—China—Japan stelden haar daarenboven in staat te Tandjoeng-Priok, Soerabaja en Makasser eigen haven-inrichtingen te maken. Ook werd nog een aanlegplaats in Nederlandsch-Indië in de vaart opgenomen, namelijk Menado, ten einde het hoofd te bieden aan Japansche reederijen, die schepen naar Noord-Celebes zonden. Op het einde van 1917 telde de vloot 11 schepen.

STORMVOGEL. Slechts weinige soorten van Stormvogels zijn in het gebied van den Oost-Indischen Archipel waargenomen. Het zijn uitstekende vliegers, van meeuwachtig voorkomen, echter meestal veel kleiner. De kleur is bruinzwart, grijs en wit. Ook een soort albatros (*Diomedea albatrus*) uit het Noordelijk gedeelte van den Grooten Oceaan is bij Celebes en Borneo waargenomen.

S. T. O. V. I. A. Gebruikelijke verkorte schrijfwijze voor; School tot Opleiding van Indische Artsen. Zie N. I. A. S.

STRAFRECHT. Voor een uitgebreid historisch overzicht zie men het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

Jaar	Reserve Nieuw-Bouw	R'dam-Ned.Indië Reserve Uitbreiding Etablissementen	Stoomschepen af	Stoomschepen bij	Jaar
1908	—	—	*Ardjoeno Salak*	*Tabanan — Ternate — Menado — Medan*	*1908*
1909	—	—	—	*Gorontalo*	*1909*
1910	—	—	*Gede*	*Bandoeng — Tambora*	*1910*
1911	—	—	—	*Palembang — Merauke*	*1911*
1912	—	—	—	*Birma — Jacatra — Samarinda — Deli — Arakan*	*1912*
1913	—	600.000	—	*Ceylon — Madioen — Soerakarta*	*1913*
1914	—	600.000	*Bogor*	*Djember — Insulinde*	*1914*
1915	750.000	600.000	—	—	*1915*
1916	3.400.000	600.000	*Bengalen—Palembang—Kediri*	*Buitenzorg — Sitoebondo*	*1916*
1917	6.900.000	600.000	*Bandoeng — Jacatra*	*Garoet*	*1917*
1918	12.000.000	1.000.000	*Ophir*	*Tosari — Kediri — Bandoeng — Jacatra*	*1918*
1919	12.000.000	1.500.000	—	*Patria — Bondowoso — Djambi*	*1919*
1920	13.000.000	2.000.000	—	*Palembang — Salatiga — Toba*	*1920*
1921	13.000.000	2.000.000	—	*Anjer — Kedoe — Siantar*	*1921*
1922	13.000.000	2.000.000	*Djebres — Sindoro*	*Tjerimai*	*1922*
—	—	—	—	(In aanbouw: *Slama — Indrapoera — Blitar — Kertosono — Modjokerto — Soekaboemi — Tapanoeli*)	—

ontwikkelen en waarmede een geregelde snelheid behouden wordt van ruim 11½ mijl. Ook dit schip is weder het eerste motorvrachtschip, dat onder Nederlandsche vlag in de Nederlandsch Indische vaart gebracht werd.

Uit deze verschillende data kan worden vastgesteld, dat de Rotterdamsche Lloyd de nieuwe types van machines het eerst in Holland toepaste.

De directie vond bij al haar plannen en wenschen om ook technisch sterk te staan gereeden steun bij haar technische dienst en niet minder bij de vooruitstrevende directie der Koninklijke Maatschappij „De Schelde", van wie wel in het bijzonder genoemd mag worden nu wijlen de heer W.H. Martin. De innige samenwerking van beide maatschappijen mag bij eene beschrijving van de werkzaamheid der Lloyd niet ongenoemd blijven; het is een unicum, dat tot grondslag heeft wederzijdsch vertrouwen. Het is part and parcel van hetgeen de beide maatschappijen elk op haar gebied in staat zijn te doen.

Nu we toch over de techniek en in verband daarmede over eenige schepen hebben gesproken, mag nog wel herinnerd worden aan de sedert de stichting der Vennootschap aanhoudende uitbreiding der vloot. In 1884 heeft de Maatschappij 9 schepen, groot en klein. In 1921, klaar of in aanbouw, 48. De tonnenmaat, het draagvermogen, de paardekracht der schepen zijn toegenomen. Vooral sedert 1909 breidt de vloot zich uit. Zij had toen voor den maildienst 9 schepen, voor den cargadienst 12. In dat jaar wordt vooral de uitbreiding van de vrachtvloot krachtig ter hand genomen. Aan de mailvloot, waarvoor de *Tambora* in aanbouw is, wordt in de eerste jaren niets toegevoegd maar wanneer de Maatschappij in 1913 daartoe overgaat, is het met een bijzonder type, dat zij haar vloot begiftigt. Aan „De Schelde" te Vlissingen wordt opdracht gegeven een stoomschip te bouwen van een geheel nieuw type van veel grooter afmetingen. Dit schip, de *Insulinde*, kwam in Maart 1914 gereed. Weldra deed het zijn eerste reis en voldeed uitstekend.

Hoewel kort daarop de oorlog uitbrak, gaf de directie een nieuwe opdracht. Het schip, dat zij wilde hebben, gaf haar en haren technischen dienst veel hoofdbrekens. Moeilijke beslissingen, waaraan de scheepsbouw en scheepvaart onder normale omstandigheden vreemd zijn, moesten worden genomen om dit schip af te bouwen. De aanbouw duurde dan ook vijf jaar. Kort na het te water laten van de *Patria* — zoo heette het schip — besloot de directie het van Vlissingen naar Rotterdam te doen sleepen. Dit was noodig als voorzorgsmaatregel tegen het inroesten van de huidplaten, terwijl verder de overweging gold, dat het in de buurt van Vlissingen niet geheel veilig lag. Het gevaar uit de lucht was in die omgeving niet denkbeeldig. Het werd ten slotte te Rotterdam geheel gereed gemaakt en kon eindelijk in Augustus 1919 voor het eerst naar zee vertrekken.

Vermelding verdient, wat dit schip betreft, dat het 't eerste Nederlandsche passagiersschip is, voorzien van turbine-machines. De wereld-

oorlog heeft een grooten invloed gehad op de bouwplannen van de Rotterdamsche Lloyd, die een plan had ontworpen, waaruit bleek, dat zij uit eigen middelen om de twee en een half jaar een nieuw mailschip in de vaart had kunnen brengen. Gedurende den oorlog was het als van zelf uitgesloten, schepen van dit bijzondere type te doen bouwen door de onmogelijkheid materialen en honderden artikelen, die noodig zijn om een mailschip naar de eischen des tijds in te richten, te verkrijgen. En thans, nu daartoe de gelegenheid weder bestaat, ziet zij zich belemmerd door prijzen, die zoozeer gestegen zijn, dat zij uit eigen middelen niet met hetzelfde tempo, als gedacht was in 1914, haar bouwprogram kan uitvoeren. Het zou in flagranten strijd zijn met de boven besproken voorzichtige financieele politiek der directie om thans in het groot orders uit te geven voor dergelijke kostbare schepen. Daarvoor zouden kapitalen noodig zijn, waarover de Maatschappij op dit oogenblik niet beschikt.

Alle reserves, gedurende den oorlog gemaakt, hebben reeds hare bestemming. De directie heeft dus het plan om, als steeds, op bescheiden voet voort te gaan met de uitbreiding van de mailvloot.

Deze voorzichtigheid stemt overeen met de lijn, die de directie in haar beleid steeds heeft getrokken, en we vinden haar terug in iets anders. We schreven daar juist het woord, „bescheiden" neer.

Past dat ook niet op de uiterlijke wijze, waarop de Maatschappij zich presenteert? We denken daarbij aan het kantoorgebouw, waarin dit grootbedrijf met zijn machtigen werkkring zijn beheerenden arbeid verricht. Het heeft zijn bureaux niet ondergebracht in paleizen, zooals men er heden ten dage zoo vele ziet, doch in een behuizing, die comfortabel en practisch is, doch waaraan alle gedachte van weelde vreemd is. Daar, in de rustige, lichte kamers, waar de nabijheid van de Maas de bekende en het bedrijf sympathieke geluiden van stoomfluit en scheepsbel doet doorklinken, daar wordt de groote arbeid voorbereid en bestuurd, in het belang der aandeelhouders, ten nutte van Nederland en zijn Koloniën. Daar slaat de polsslag der grootsche onderneming, die ons land en zijn rijk overzeesch bezit met tal van hechte draden heeft vereenigd.

Er is eenige tijd voorbijgegaan sedert we de laatste regels schreven.Het bedrijfsjaar 1922 is reeds ver achter den rug; 1923 heeft zijn tweede helft voor een deel voorbij. En, waar we rondzien, overal wordt de druk van den terugslag gevoeld, dien de oorlog had op de internationale bedrijven. Ook de Rotterdamsche Lloyd heeft dien bespeurd. In het jaarverslag 1921 moest daarvan reeds worden gewag gemaakt. Handel en Scheepvaart ondervonden dien. Dat werd er in 1922 niet beter op. Van verlevendiging der diensten was geen sprake. Niet over *het passagiersverkeer*, wel over het *goederenvervoer* viel te klagen, zoodat voor een aantal vrachtschepen òf tijdelijk in het Oosten emplooi gezocht moest worden, òf deze buiten de lijn van naburige havens naar Europa moesten worden bevracht. Ook wel — wat nog erger was — moest een aantal vrachtschepen worden opgelegd.

Zeker, de exploitatiekosten daalden eenigszins, doch niet naar evenredigheid van de noodzakelijke vrachtverlagingen, die den Indischen handel moesten tegemoet komen. Kolen- en olieprijzen waren hoog, de laatste zóó hoog, dat de daarvoor ingerichte schepen niet op olie konden varen. Een factor, die het verkeer naar Nederlandsch-Indië ongunstig beïnvloedde, was de politieke verwikkeling in ons achterland. Dat is begrijpelijk.

In tijden als deze treedt echter duidelijk aan het licht het groote voordeel eener voorzichtige financieele bedrijfs-politiek. Hoewel een nieuw dubbel-schroefmail-stoomschip, de *Tjerimai*, aan de vloot werd toegevoegd, behoefde slechts voor dit schip eene afschrijving van eenige beteekenis gedaan te worden. Men zie daarvoor de tabel, die wij toevoegen aan deze beschrijving. Hier zij nog vermeld dat de boekwaarde der negen mailschepen op 1 Januari 1923 *f* 79.— per bruto registerton en de vrachtvloot, bestaande uit dertig stoomschepen en één motorschip, op nog geen *f* 34.— is berekend. De dertien, sedert 1914 in dienst gestelde schepen zijn afgeschreven tot gemiddeld *f*50.— per ton draagvermogen; slechts één stoomschip staat nog op *f* 100.—. Ook de nieuwe in aanbouw zijnde schepen, waarvoor de betalingsmiddelen aanwezig zijn, zullen voor een uiterst matig cijfer te boek staan.

Dat is dus een kern-gezonde toestand.

Men begrijpt, dat de Directie de vrijheid had om van de nettowinst over 1922 ten bedrage van *f* 1.442.430.20 één millioen vierhonderdduizend gulden te bestemmen voor winstuitkeering, makende een dividend van 7 %.

Trouwens, er zijn meer lichtpunten over 1922. Daartoe rekenen we de gunstige ervaring met het motorschip *Kedoe* opgedaan, dat zonder eenige stoornis reeds ruim 62.000 Engelsche mijlen doorliep met belangrijk minder bedrijfsonkosten dan die van een stoomschip van gelijke capaciteit.

En nieuwe plannen zijn in uitwerking. De Koninklijke Maatschappij „de Schelde" te Vlissingen heeft voor de Rotterdamsche Lloyd een motorpassagiersschip op haar werven. Niettegenstaande de hooge aanschaffingskosten is tot den bouw besloten, want de vernieuwing der passagiersvloot werd noodzakelijk geacht. De Directie had hare studiën omtrent de mogelijkheid om het schip van motoren te voorzien ten einde gebracht. Zij achtte het vraagstuk der voorstuwing door motoren technisch en practisch opgelost. In overleg met Commissarissen kon zij in vol vertrouwen de opdracht tot den bouw geven. En zoo zal de *Indrapoera* voorzien worden van 2 tweetact Schelde-Sulzer Dieselmotoren, ieder van 3500 as—P.K.

Men ziet dat hier de moed niet verminderd, noch de ondernemingszin verlamd is door den tijdelijken druk. Hier wordt vooruitgezien over de donkerheid van het heden naar een lichtere toekomst, die zeker komen moet. De Maatschappij, over welke wij in deze bladzijden eenige mededeelingen deden, geeft door haar bedrijfspolitiek en haar op vertrouwen in betere tijden berustende plannen een opwekkend voorbeeld, dat te gelukkiger is naarmate er dergelijke in onze dagen schaarscher worden gevonden.

A. J. BOTHENIUS BROUWER.

's Gravenhage, Augustus 1923.

STRAFRECHT. Voor een uitgebreid historisch overzicht zie men het artikel in de Groote Encycl. van Nederlandsch-Indië.

STOOMVAART MAATSCHAPPIJ „ROTTERDAMSCHE LLOYD". Te Amsterdam, bij Zacharias Heijns, in de Warmoestraet, in de Hooftdueghden" verscheen eenige eeuwen geleden een boekske met het „wijdtloopigh verhael van tgene de vijf Schepen (die int jaer 1598 tot Rotterdam toegherust werden, om door de Straet Magellana haren handel te drijven) wedervaren is, tot den 7 September 1599 toe, op welcken dagh Capiteijn Sebold de Weert, met twee schepen, door onweder van de Vlote verstoken werd." Die vijf schepen waren de *Blijde Boodschap*, *Tgeloove*, de *Hoope*, de *Trouwe* en de *Liefde*. De wederwaardigheden van kapitein de Weert, „ende voort in wat groot gevaer ende elende hy by de vier maenden daer naer in de Strate gheleghen heeft, tot dat hij ten lesten heel reddeloos, sonder schuyt oft boot, maer een ancker behouden hebbende, door hooghdringende noot weder naer huys heeft moeten keeren", — dat alles wordt „meest beschreven door M. Barent Jansz., Cirurgijn", hetgeen bewijst, dat er een meerzijdige ontwikkeling kon worden aangetroffen bij hen, die eertijds gelijktijdig „barbiers, haarsnijders, badstoofhouders en chirurgen" waren.

Wie van die „elende" en dat „groot gevaer" en van de reizen der vijf „tot Rotterdam toegheruste" schepen nauwkeurig wil worden ingelicht, sla het mooie werkje op van dr. M. G. de Boer, „Van oude Voyagien. De Wereld om", dat in 1913 bij den uitgever Meulenhoff te Amsterdam werd gepubliceerd [1]). Het vertelt van de ontdekkingsreizen, die bewezen, „dat men de geheele rondte des aertrijcs met eenderley coers mach omme seylen, sonder eenighe veranderinghe ofte beweginghe van hen lieder schepen." Wel was „over oude tijde bij seer treffelyke mannen eene opinie geweest, dat d'aerde was als een sponse op d'water liggende, ghelyck men uyter schriften van St. Augustijn mach mereken". Maar anderen hadden daaraan getwijfeld. In 745 werd reeds door Virgilius, bisschop van Salzburg, „openbaerlyck" verkondigd, dat „sulcks onwaerachtig was, en datter volcken en lieden woonachtig waren onder ons, die metter voeten tegenover ons voeten ginghen, die men noemde met een grieksche naem Antipodes." Later kwamen de groote durvers, de mannen van de zee, Magelhaes, Drake, Cavendish en gaven den Salzburgschen kerkvorst gelijk: de aerde was geen spons, die op het water lag, maar een bol, van alle kanten door water omgeven. En de Hollanders, die met Spanje overhoop lagen, zagen daarin de mogelijkheid om Indië te bereiken, om Amerika heen.

Vooral te Rotterdam, zegt dr. de Boer, vonden dergelijke plannen aanhang: Amsterdammers en Zeeuwen gaven de voorkeur aan den weg om de Kaap, Meester Barent Jansz'. „wijdtloopigh verhael" toont ons Rotterdam, toen nog een betrekkelijk onbelangrijke Maashaven, als een krachtig voorstander van de vaart om Amerika heenen, wat voor ons vooral van belang werd, als uitgangspunt voor de groote vaart naar Oost-Indië.

Rotterdam, onze groote havenstad, thans tijdelijk beperkt in haar machtige werkzaamheid ten gevolge van den nood der tijden, doch nog weinige jaren geleden de geweldige mededinger naar de eerste plaats onder de havens van het westelijk continent en door zijn ligging als het ware voorbeschikt om in de toekomst te worden Europa's havenstad, Rotterdam dat zijn „brug tusschen twee werelddeelen", zijn „brug over den Oceaan" geslagen heeft in tal van scheepvaartlijnen, Rotterdam en „onzeOost" zijn sinds lang verbonden. De Oost-Indische Compagnie vond onder haar „bewindhebbers" vertegenwoordigers van de Kamers van Rotterdam, die zitting hadden in de „Vergadering van Zeventien", welke o.m. den staat van zaken opnam, den gouverneur-generaal mitsgaders andere ambtenaren benoemde. Ook in de nieuwe West Indische Compagnie van dien naam, die tegen het einde van het Twaalfjarig Bestand was opgericht, doch na het verlies van Brazilië in schulden geraakte en in 1761 ontbonden werd, — ook in de nieuwe West-Indische Compagnie heeft de Kamer van „de Maas" haar stem en grooten invloed.

Rotterdam heeft dus steeds een groot aandeel gehad in de rechtstreeksche betrekkingen tusschen het moederland en de koloniën. Het is derhalve te begrijpen, dat toen in de negentiende eeuw de stoom het reizen ter zee bevorderde en vergemakkelijkte, onze groote koopstad aan de Maas van die kracht, toegepast op de schepen, onmiddellijk gebruik maakte en stoomschepen in de vaart bracht, die de overzeesche bezittingen zouden vasthechten aan het koninkrijk in Europa.

De Stoomvaartmaatschappij, welker naam we boven deze monografie plaatsten, is een uitvloeisel van die oude liefde voor de zee, die op Rotterdam de woorden van het eenigszins vermakelijke uithangbord van toepassing doen zijn: „*Hier is veel gevaar*", want de Rotterdamsche schepen kliefden de zeeën, zeilden uit van de breede rivier naar alle oorden der wereld en kwamen de haven weer binnen, bevracht met de producten van alle landen. De statige zeilschepen met de zwellende zeilen moeten een trotschen aanblik geleverd hebben, wanneer hun boeg een breede voor trok door de wateren van den bewegelijken en in het licht flitsenden stroom en de kleurige wimpels fier uitwoeien boven de slanke masten. Naar Oost-Indië zetten zij koers; het was een handelsvloot van beteekenis, die de aanraking vond tusschen Oost-Azië en West-Europa en onder de schepen, die deze vloot vormden waren er, aan welke de naam verbonden was van den heer Willem Ruys I.Dzn. Bij gelegenheid van het zilveren jubileum der „Rotterdamsche Lloyd" is in een kort, zakelijk overzicht van de geschiedenis der Maatschappij de mededeeling gedaan, dat deze Willem Ruys I. Dzn. een groot aandeel had in een expeditie, die in September 1844 met bestemming naar Batavia de reede van Rotterdam verliet. Den 11den van die maand zeilde het barkschip *Drie Gebroeders*, groot 450 tons, uit, „gevolgd door andere schepen, waarvan genoemde Heer er 17 onder zijn beheer had."

Deze heer Ruys was de oprichter van de Firma Wm. Ruys en Zonen waarin zijn zoon Willem als deelgenoot optrad. Toen later verschillende reederijen, waaronder de firma Wm. Ruys en Zonen de noodzakelijkheid, althans de groote wenschelijkheid inzagen om hare belangen te vereenigen in eene Naamlooze Vennootschap en daartoe inder-

---

[1]) Over het bedrijf der „Magellaensche compagnie" is een zeer belangrijk artikel verschenen van de hand van mr. R. Bijlsma in het „Rotterdamsch Jaarboekje" van 1917.

daad werd overgegaan, werd de directie in handen gegeven van deze firma. Men vindt dus hier de aanwijzing en historische verklaring van de nauwe betrekking, die er tusschen de „Rotterdamsche Lloyd" en Wm. Ruys en Zonen bestaat.

Maar voordat het zóóver is, dat ééne groote naamlooze vennootschap veler belangen samenvat en behartigt, moeten nog ettelijke jaren voorbijgaan. De oprichting van de firma Wm. Ruys en Zonen dateert van 28 December 1860: die van de Naamlooze Vennootschap van 15 Juni 1883. De firma bracht spoedig stoomschepen in de vaart: het eerste was de *Fop Smit*, in 1870 gebouwd, bestemd voor de vaart op de Levant, evenals de *Ariadne*. De *Ariadne* is verbonden geworden aan onzen strijd met Atjeh; het schip werd in 1873 aan het Gouvernement verhuurd voor troepenvervoer en daartoe ingericht. In ditzelfde jaar 1873 valt een feit te vermelden, dat in verband met de geschiedenis der Stoomvaartmaatschappij, die we zullen bespreken, van belang is. „In den loop van 1872 — zoo lezen we in de jubileumuitgave — werden onderhandelingen gevoerd door den heer D. T. Ruys, lid der firma Ruys en Co., met de Commercial Steam Navigation Company te Londen, wier s.s. *Wyberton*, 1450 tons, met eene lading koffie van Java te Rotterdam was aangekomen. Deze onderhandelingen leidden tot het expedieeren op 27 Januari 1873 van dit schip naar Java. Zij was de pionier onder Engelsche vlag van een stoomvaartlijn, die later als Rotterdamsche Lloyd tot grooteren bloei zou komen, en werd gevolgd door de stoomschepen *Harrington* en *Kingston*.

De Commercial Steam Navigation Company verklaarde zich bereid den dienst te openen, doch bedong dat van Nederlandsche zijde *voor de helft* in de vloot zou worden voorzien. De jubileumuitgave noemt dit „eene moeilijke voorwaarde". Eerst in 1875 kon daaraan worden voldaan door de oprichting van de Stoomvaartreederij Rotterdamsche Lloyd onder directie van de heeren Wm. Ruys en Jos. Hoven, waarvoor het benoodigde geld voor een groot deel uit Engeland kwam. De onderteekening is dan „Rotterdamsche Lloyd", zooals we zien op brieven van Februari 1876, waarin de reederij aan Engelsche belanghebbenden kennis geeft van eene aanvaring, die het stoomschip *Groningen* op zijn eerste reis had te betreuren. Die *Groningen* was het eerste schip der reederij en gebouwd bij Mitchell en Co. te Newcastle on Tyne. Het had slechts een kort leven: het maakte drie reizen en verging in 1876, den 26sten Maart, op de terugreis van Antwerpen waar het gedokt had, bij den Nieuwen Waterweg.

Van twee reizen van de *Groningen* en van de „finale afrekening" na het verlies van het schip zijn de rekeningen aanwezig. In vergelijking met de groote booten, die thans op Indië varen en de hooge exploitatiekosten van thans is zulk eene oude nota niet onbelangrijk. Inkomsten en uitgaven van de eerste reis besommen *f* 257.577.05, waarin een winstsaldo is begrepen van *f* 52.236.67 De reis, uitgaande van New Castle on Tyne, via Rotterdam, Vlissingen en Southampton naar Java, duurt 42 dagen; de thuisreis 50. De „finale afrekening" valt, dank zij de vergoeding van assuradeuren, wel wat mee. Er is tenminste een saldo van *f* 754.160.40, zoodat aan aandeelhouders per $^1/_{20}$ aandeel kan worden uitgekeerd een bedrag van *f* 6.234.67.

De Reederij had nog andere ongelukken te boeken, zooals het vergaan van het stoomschip *Friesland*, dat in December 1877 met man en muis verging; eerst vele jaren later — in 1905 — kwam zij te weten, dat het onheil plaats had gevonden bij de Corobedos-rotsen.

Van de liquidatieafrekening van dit schip volgt hiernaast een afschrift.

In de annalen van de Reederij, die in 1877 de directie zag overgaan uit de handen van de heeren Wm. Ruys en Jos. Hoven in die van de firma Wm. Ruys en Zonen en vier harer stoomschepen onder Nederlandsche vlag als Stoomvaartmaatschappij Rotterdam zee zag kiezen, speelt natuurlijk de toestand van den Waterweg een groote rol. Men bedenke: we spreken van veertig jaar geleden. De groote werken van Caland en Leemans waren nog niet verricht. De wetsontwerpen van 1907 „betreffende verbetering van den Rotterdamschen Waterweg" en het besluit der Staten-Generaal van 1916 tot het toestaan van gelden voor het aanbrengen van meerdere diepte in den Waterweg waren nog niet te voorzien. De Rotterdamsche schepen waren meermalen genoodzaakt om door het Voornsche kanaal te gaan via Vlissingen om bij te laden. Toen de toestand van den Waterweg algemeene ontstemming veroorzaakte en bij de forsche toeneming van het scheepvaartverkeer aanleiding gaf tot gegronde klachten over ondervonden nadeel, kwam in 1880 de breede uitgraving tot stand, die Rotterdam's haven door een flinken open waterweg met de zee verbond. Het gevolg bleef niet uit. Terwijl vroeger de groote schepen te Vlissingen bijlaadden en bij den terugkeer daar voor zoover noodig ontladen werden — de Nieuwe Maasmond had, bij gewoon laag water nog slechts 29 decimeter diepte — kunnen zij nu rechtstreeks vertrekken en binnenkomen met volle lading, al zal, met de toenemende afmetingen der schepen, de quaestie der verbetering van den Waterweg op het lijstje der wenschen blijven staan. Gelukkig niet der „vrome" wenschen. De sedert 1880 aangebrachte verbeteringen hebben inmiddels tal van bezwaren opgeheven en tal van vurige verlangens vervuld.

Zoo nadert het jaar 1884.

Het is het eerste na eene verandering van zeer ingrijpenden aard voor de Stoomvaartreederij Rotterdamsche Lloyd.

In den loop van 1883 was bij de verschillende reederijen, die onder de directie van Wm. Ruys en Zonen voeren, sterk behoefte gevoeld aan het oprichten eener Naamlooze Vennootschap op aandeelen en daarin aller belangen te vereenigen. Deze wensch baseerde zich op de gedachte, dat daardoor de resultaten der verschillende reederijen geëgaliseerd konden worden, terwijl aan de aandeelen een meer verhandelbare vorm kon worden gegeven.

Aldus werd besloten. De schepen der verschillende reederijen werden naar hunne waarde in het bedrijf geschat; de aandeelhouders van elk schip kregen naar evenredigheid van hun bezit aandeelen in de nieuwe Vennootschap. Het beheer bleef bij Wm. Ruys en Zonen; de daarvoor door dezen berekende kosten bleven denzelfden maatstaf behouden. De Naamlooze Vennootschap werd bij K.B. van 15 Juni 1883 (*Stbl.* 62) goed-

daad werd overgegaan, werd de directie in handen gegeven van deze firma. Men vindt dus hier de aanwijzing en historische verklaring van de nauwe betrekking, die er tusschen de „Rotterdamsche Lloyd" en Wm. Ruys en Zonen bestaat.

Maar voordat het zóóver is, dat ééne groote naamlooze vennootschap veler belangen samenvat en behartigt, moeten nog ettelijke jaren voorbijgaan. De oprichting van de firma Wm. Ruys en Zonen dateert van 28 December 1860: die van de Naamlooze Vennootschap van 15 Juni 1883. De firma bracht spoedig stoomschepen in de vaart: het eerste was de *Fop Smit,* in 1870 gebouwd, bestemd voor de vaart op de Levant, evenals de *Ariadne.* De *Ariadne* is verbonden geworden aan onzen strijd met Atjeh; het schip werd in 1873 aan het Gouvernement verhuurd voor troepenvervoer en daartoe ingericht. In ditzelfde jaar 1873 valt een feit te vermelden, dat in verband met de geschiedenis der Stoomvaartmaatschappij, die we zullen bespreken, van belang is. „In den loop van 1872 — zoo lezen we in de jubileumuitgave — werden onderhandelingen gevoerd door den heer D. T. Ruys, lid der firma Ruys en Co., met de Commercial Steam Navigation Company te Londen, wier s.s. *Wyberton,* 1450 tons, met eene lading koffie van Java te Rotterdam was aangekomen. Deze onderhandelingen leidden tot het expedieeren op 27 Januari 1873 van dit schip naar Java. Zij was de pionier onder Engelsche vlag van een stoomvaartlijn, die later als Rotterdamsche Lloyd tot grooteren bloei zou komen, en werd gevolgd door de stoomschepen *Harrington* en *Kingston.*

De Commercial Steam Navigation Company verklaarde zich bereid den dienst te openen, doch bedong dat van Nederlandsche zijde *voor de helft* in de vloot zou worden voorzien. De jubileumuitgave noemt dit „eene moeilijke voorwaarde". Eerst in 1875 kon daaraan worden voldaan door de oprichting van de Stoomvaartreederij Rotterdamsche Lloyd onder directie van de heeren Wm. Ruys en Jos. Hoven, waarvoor het benoodigde geld voor een groot deel uit Engeland kwam. De onderteekening is dan „Rotterdamsche Lloyd", zooals we zien op brieven van Februari 1876, waarin de reederij aan Engelsche belanghebbenden kennis geeft van eene aanvaring, die het stoomschip *Groningen* op zijn eerste reis had te betreuren. Die *Groningen* was het eerste schip der reederij en gebouwd bij Mitchell en Co. te Newcastle on Tyne. Het had slechts een kort leven: het maakte drie reizen en verging in 1876, den 26sten Maart, op de terugreis van Antwerpen waar het gedokt had, bij den Nieuwen Waterweg.

Van twee reizen van de *Groningen* en van de „finale afrekening" na het verlies van het schip zijn de rekeningen aanwezig. In vergelijking met de groote booten, die thans op Indië varen en de hooge exploitatiekosten van thans is zulk eene oude nota niet onbelangrijk. Inkomsten en uitgaven van de eerste reis besommen *f* 257.577.05, waarin een winstsaldo is begrepen van *f* 52.236.67 De reis, uitgaande van New Castle on Tyne, via Rotterdam, Vlissingen en Southampton naar Java, duurt 42 dagen; de thuisreis 50. De „finale afrekening" valt, dank zij de vergoeding van assuradeuren, wel wat mee. Er is tenminste een saldo van *f* 754.160.40, zoodat aan aandeelhouders per $^1/_{20}$ aandeel kan worden uitgekeerd een bedrag van *f* 6.234.67.

De Reederij had nog andere ongelukken te boeken, zooals het vergaan van het stoomschip *Friesland,* dat in December 1877 met man en muis verging; eerst vele jaren later — in 1905 — kwam zij te weten, dat het onheil plaats had gevonden bij de Corobedos-rotsen.

Van de liquidatieafrekening van dit schip volgt hiernaast een afschrift.

In de annalen van de Reederij, die in 1877 de directie zag overgaan uit de handen van de heeren Wm. Ruys en Jos. Hoven in die van de firma Wm. Ruys en Zonen en vier harer stoomschepen onder Nederlandsche vlag als Stoomvaartmaatschappij Rotterdam zee zag kiezen, speelt natuurlijk de toestand van den Waterweg een groote rol. Men bedenke: we spreken van veertig jaar geleden. De groote werken van Caland en Leemans waren nog niet verricht. De wetsontwerpen van 1907 „betreffende verbetering van den Rotterdamschen Waterweg" en het besluit der Staten-Generaal van 1916 tot het toestaan van gelden voor het aanbrengen van meerdere diepte in den Waterweg waren nog niet te voorzien. De Rotterdamsche schepen waren meermalen genoodzaakt om door het Voornsche kanaal te gaan via Vlissingen om bij te laden. Toen de toestand van den Waterweg algemeene ontstemming veroorzaakte en bij de forsche toeneming van het scheepvaartverkeer aanleiding gaf tot gegronde klachten over ondervonden nadeel, kwam in 1880 de breede uitgraving tot stand, die Rotterdam's haven door een flinken open waterweg met de zee verbond. Het gevolg bleef niet uit. Terwijl vroeger de groote schepen te Vlissingen bijlaadden en bij den terugkeer daar voor zoover noodig ontladen werden — de Nieuwe Maasmond had, bij gewoon laag water nog slechts 29 decimeter diepte — kunnen zij nu rechtstreeks vertrekken en binnenkomen met volle lading, al zal, met de toenemende afmetingen der schepen, de quaestie der verbetering van den Waterweg op het lijstje der wenschen blijven staan. Gelukkig niet der „vrome" wenschen. De sedert 1880 aangebrachte verbeteringen hebben inmiddels tal van bezwaren opgeheven en tal van vurige verlangens vervuld.

Zoo nadert het jaar 1884.

Het is het eerste na eene verandering van zeer ingrijpenden aard voor de Stoomvaartreederij Rotterdamsche Lloyd.

In den loop van 1883 was bij de verschillende reederijen, die onder de directie van Wm. Ruys en Zonen voeren, sterk behoefte gevoeld aan het oprichten eener Naamlooze Vennootschap op aandeelen en daarin aller belangen te vereenigen. Deze wensch baseerde zich op de gedachte, dat daardoor de resultaten der verschillende reederijen geëgaliseerd konden worden, terwijl aan de aandeelen een meer verhandelbare vorm kon worden gegeven.

Aldus werd besloten. De schepen der verschillende reederijen werden naar hunne waarde in het bedrijf geschat; de aandeelhouders van elk schip kregen naar evenredigheid van hun bezit aandeelen in de nieuwe Vennootschap. Het beheer bleef bij Wm. Ruys en Zonen; de daarvoor door dezen berekende kosten bleven denzelfden maatstaf behouden. De Naamlooze Vennootschap werd bij K.B. van 15 Juni 1883 (*Stbl.* 62) goed-

FINALE AFREKENING OVER DE REIS VAN HET STOOMSCHIP „FRIESLAND"

Kapitein A. Bik,

van Rotterdam naar Java en terug; zijnde op de terugreis op de Corrubeda-klippen verongelukt.

UITGAVEN.

1877/78		
Aan Assurantie op casco en vrachtpenningen		ƒ 29493.80
„ Proviand voor passagiers, troepen en equipage		„ 24299.50
„ Reparatie en uitrusting van machinekamer en dek, verwen, timmeren, dokken		„ 24763.71
„ Hangmatten en Dekens		„ 1736.50
„ Steenkolen 2336 tons		„ 37964.18
„ Havenkosten, Lichterloonen, Spoorvrachten enz.		
te Rotterdam	ƒ 12538.25	
Uitreis		
„ Southampton	„ 9753.40	
„ Port Said en Suez	„ 13159.—	
„ Point de Galle	„ 248.55	
op Java	„ 12251.73	
Thuisreis		
te Point de Galle	„ 690.90	
„ Suez en Port Said	„ 13850.45	
„ Djeddah	„ 170.59	
„ Gibraltar	„ 112.55	
		„ 62775.42
Aan Koopmanschappen Factuurleggers		„ 450.—
„ Diversen, voor walmachinist, werkloonen, telegrammen, advertentiën porti, vergoedingen, drukloonen, enz. enz.		„ 3193.61
„ Agio-rekening, verlies op remises		„ 199.02
„ Rente op voorschotten		„ 842.95
„ Bureaukosten		„ 300.—
„ Boekhouders-commissie over de reisrekening		„ 4441.55
„ den Gezagvoerder, contanten gedurende de reis		„ 12508.04
„ Uitbetaalde Maanbrieven en Gages		„ 6392.57
„ Onkosten, veroorzaakt door het aan den grond zitten in den Nieuwen Waterweg		„ 18935.32
„ Onkosten ten laste van het totaal verlies		„ 3686.61
„ Douceur aan de nagelaten betrekkingen van de equipage		„ 2531.—
„ Saldo		„ 750916.10
		ƒ 985429.88

ONTVANGSTEN.

1877/78		
Per Vrachtpenningen		
van Rotterdam	ƒ 56662.65	
„ Southampton	„ 32642.10	
		ƒ 89303.75
„ Samarang naar Triest en Marseille en langs de Javakust		„ 4393.85
„ Assuradeuren, vergoeding op vrachtpenningen van Java		„ 99750.—
„ Passagegelden		
van Rotterdam	ƒ 14480.—	
„ Java	„ 6110.—	
		„ 20590.—
van Hadjies naar Djeddah		„ 26748.—
„ Troepenvervoer van Rotterdam		„ 33710.—
„ Posterijgelden van Rotterdam en Java		„ 280.27
„ Pakketdienst van Java		„ 480.88
„ Restituties van diversen		„ 1194.27
„ Koopmanschappen netto Provenu van Leggers		„ 518.—
„ Maclaine Watson & Co. gecollecteerd van inlanders voor avarijgros	ƒ 12543.21	
„ Assuradeuren gerecouvreerd avarijgros	„ 6257.58	
		„ 18800.79
„ Assuradeuren gerecouvreerd totaal verlies op casco	ƒ 679660 07	
„ behouden varen	„ 10000.—	
		„ 698660.07
		ƒ 985429.88

Aan Uitbetaling aan Aandeelhouders			
in Januari	ƒ 2400.—	p. 1/20 aandeel	ƒ 288000.—
„ April	„ 3500.—	„ 1/20 „	„ 420000.—
„ Juli	„ 367.23	„ 1/20 „	„ 44067.60
	ƒ 6267.23		ƒ 752067.60

Per saldo van de 5de reis	ƒ 1151.50
„ „ „ „ 6de „	„ 750916.10
	ƒ 752067.60

Beschrijving der Reis :
van Rotterdam via Southampton en Padang naar Java en terug:

vertrek van Rotterdam	6 Aug. 1877
„ „ Southampton	10 Aug. 1877
aankomst te Batavia	18 Sept. 1877
vertrek van Padang	27 Oct. 1877
„ „ Gibraltar	5 Dec. 1877

S. E. & O.

Rotterdam, 22 Juli 1878.

Rotterdamsche Lloyd

WILLEM RUYS.
J. G. N. HOVEN.

gekeurd. Het kapitaal was groot 8 millioen gulden waarvan 4 millioen aan aandeelen werd uitgegeven. Begonnen werd met 9 stoomschepen, waarvan 2 voor de kleine en 7 voor de groote vaart. Deze laatste onderhouden een geregelde 14-daagsche vaart op Java en Sumatra in vereeniging met de Stoomvaartmaatschappij Rotterdam, waarvan de directie mede-directie is en die een vloot hebben van 4 stoomschepen, t.w. de *Limburg*, de *Noord-Brabant*, de *Noord-Holland*, en de *Zeeland*.

Het eerste vennootschappelijk jaar — 1884 — is niet fortuinlijk. Wel worden er met de eigen schepen der vennootschap 20 reizen naar Java en Sumatra ondernomen, doch de omstandigheden zijn voor het bedrijf niet gunstig. De vrachtprijzen op Java dalen; er is onvoldoende vrachtgoed, zoodat de booten dikwijls met „wanruimte" terugkeeren. Voorts dalen de prijzen der producten, zoodat deze op goedkoopere wijze, met zeilschepen, vervoerd worden. Onder deze producten is de suiker, die vroeger als bijlading voor de stoomschepen zeer welkom was. Ook scherpe concurrentie, speciaal van de Ducalline, werkt fnuikend, zij dwingt tot verlaging der vrachtprijzen, wil de maatschappij niet met haast leege booten terugkeeren. Een troost moge zijn, dat alle andere stoomvaartlijnen eveneens met moeilijkheden hebben te kampen, — het verandert niets aan de materieele resultaten van het bedrijf. Toch wordt er nog winst gemaakt: een kleine twee ton, doch de voorzichtige directie gebruikt die wijselijk voor afschrijving op de waarde der schepen. Aan het eind van het eerste Jaarverslag ziet de directie de vraag onder de oogen, wat er gebeurd zou zijn, indien de Naamlooze Vennootschap *niet* ware opgericht. En haar antwoord is, dat, aangezien in geen enkel opzicht de wijze van beheer veranderd werd, zich alsdan het volgende had voor gedaan, dat de aandeelhouders van een der schepen had moeten bijfourneeren, terwijl die van de overige een grootere of kleinere uitdeeling hadden gekregen. Nu echter was dit uitgesloten en aanvaardde men gelijkelijk het bescheiden resultaat, zooals men te zijner tijd grootere winst zou aanvaarden.

Wie de acht en dertig Jaarverslagen der maatschappij naleest, die sedert hare oprichting zijn verschenen, ziet daarin een groote, voortgezette, krachtige lijn ter ontwikkeling. Er is uitbreiding, toeneming, versterking waar te nemen, in weerwil van rechtstreeksche en middellijke tegenspoeden. Rampen zijn haar niet bespaard en de druk van vinnige concurrentie, de verlammende invloeden van malaise zijn haar niet onthouden. De geweldigste van alle bedreigingen, de groote oorlog, heeft haar niet ongevoelig gelaten en de ernstige, slepende gevolgen daarvan: de stilstand in tal van zaken, de verminderde ondernemingsdurf, zijn ook door haar bespeurd. Wel stond zij gereed om te arbeiden, doch dikwijls, en niet het minst in de dagen, die wij thans beleven, ontbrak de arbeid. Tegen de overmacht is niet op te tornen. Maar in haar, in deze nog betrekkelijk jonge Maatschappij, is niet alleen een groote levenskracht, die ieder oogenblik, wanneer daarop een beroep wordt gedaan, zich kan ontplooien, doch zij is ook ten gevolge van haar rustig, voorzichtig ver vooruitziend beleid sterk genoeg om betere tijden te kunnen afwachten. Dit laatste wordt uitgedrukt in het jongste Jaarverslag, dat van 1921, waarin de directie, den treurigen staat van zaken in het tegenwoordige besprekend, met gepast zelfvertrouwen zich aldus uitlaat:

„De terugslag, die zich reeds in het najaar van 1920 deed gevoelen, heeft zich in 1921 verscherpt en gevoerd tot een ongekende malaise in alle bedrijven, niet het minst in het scheepvaartbedrijf, en wij danken het uitsluitend aan onze krachtige organisatie en liquide financieele positie, dat wij den storm over ons hoofd konden laten heenwaaien zonder ernstige averij".

Een krachtige organisatie? Zonder twijfel. We hebben, tot en met het jaar 1921 toe, tabellen gemaakt van wat in dit groot bedrijf door cijfers kon worden aangegeven. Dan treft ons de krachtige, steeds stijgende lijn voor al de onderdeelen van wat we zouden noemen den financieelen onderbouw der onderneming. Dan zien we aan het eind van 1921 bij een kapitaal van 20 millioen, een reservefonds van 16 millioen, een assurantiereservefonds van 6 millioen, een reservefonds voor etablissementen in Nederlandsch Indië van 1½ millioen, voor uitbreiding van etablissementen te Rotterdam van *f* 500.000; reserve aanbouw schepen 12 millioen, idem mailschip één millioen. Er is een liquidatie-rekening voor de stoomschepen van bijna een half millioen, een ondersteuningsfonds van bijna 2¼ millioen, enz. enz. De etablissementen te Rotterdam komen op de balans voor tot een bedrag van.... één gulden. Inderdaad, dat is een financieel wel kerngezonde Maatschappij.

Er zijn 41 schepen in haar bezit, waarvan de koopwaarde was *f* 63.738.230; hierop is afgeschreven voor *f* 51.938.230, zoodat de boekwaarde bedraagt *f* 11.800.000.... met een dergelijke financieele gestie kan de toekomst rustig onder de oogen gezien worden, hoe ook, „de zaken"-wereld thans moge zijn gehandicapt in haar vrije, breed-uitslaande armbeweging.

Maar om het zoover te krijgen, om zulk een standpunt te bereiken, heeft de Maatschappij, opgegroeid uit de krachtige ondernemingen, die haar voorafgingen en haar in het leven riepen, moeten arbeiden, arbeiden met ononderbroken inspanning. De acht en dertig Jaarverslagen, die vóór ons liggen, geven daar getuigenis van; een enkele sobere vermelding, saamgevat in een paar regels, zooals bij jaarverslagen te doen gebruikelijk is, wijst heen naar groote tegenspoeden, groote teleurstellingen, taaie volharding, sterk gespannen wilskracht. De werkzaamheid, aanhoudend, intens, dier groote maatschappijen, die met zoo grooten wederstand rekening hebben te houden en de kracht van hun arbeid moeten opheffen tot de hoogte van dien wederstand en nog hooger dan deze, — die werkzaamheid doet ons, zoo we er een concreet beeld van wilden maken, denken aan de bekende figuren van onzen schilder Heyenbrock of aan dien „passeur d'eau" van Verhaeren, die

se prit à travailler si fort
que tout son corps craqua d'efforts
et que son coeur trembla de fièvre et d'épouvante.

Want er behoort moed toe, moed en taaie volharding, om met opgewektheid verder te gaan, wanneer juist na het oprichten der Vennootschap de vracht met 30 à 40 % daalt, concurrentie dwingt tot verlaagde prijzen, drie van de zeven schepen averij krijgen door storm, brand in de lading, of door een losgewerkte schroef, oogsten

mislukken in Indië; de laadruimte wordt maar voor een klein deel gevuld; er moeten omreizen gemaakt worden ter verkrijging van de noodige juist voldoende lading; de suiker — we zeiden het reeds — die vroeger ter aanvulling diende, wordt nu per zeilschip naar Europa gebracht, omdat de overproductie zóó groot is, dat er geen prijzen meer voor gemaakt kunnen worden. Gelijktijdig moeten nieuwe machines gekocht worden, want de triple-expansion-machine is zuiniger dan de bestaande compound-machine; in afwachting van de besparing kost het geld; of een boot moet worden omgebouwd ter winning van laadruimte. Dan moet de dienst worden gewijzigd, daar hij samenvalt met dien eener concurreerende maatschappij. Al die moeilijkheden moeten ervaren, ondergaan en overwonnen worden. De concurrentie is kostbaar, heel kostbaar. Daarom wordt de wensch geuit om een zeker bedrag op de stoomschepen onverzekerd te laten en als eigen risico te beschouwen. De gedachte is niet kwaad, maar moet met voorzichtigheid in daden worden omgezet. Men mag niet te veel eigen risico hebben, hoe zwaar de assurantie-belasting ook zij. Dus begint men met een klein bedrag per boot; er wordt een concurrentie-reservefonds gevormd; naarmate dit toeneemt, kan de eigen risico vergroot worden.

Langzamerhand begint alles zich te voegen: met de Stoomvaartmaatschappij „Rotterdam", die vier schepen in de vaart heeft, wordt een geregelde 14-daagsche dienst op Java ingesteld; proefvaarten van Marseille naar Java — eveneens om de veertien dagen, worden ondernomen. De vloot groeit; andere schepen worden overgenomen, nieuwe worden besteld en het beweeglijke dradennet over de zeeën wordt fijner gesponnen, de reizen worden korter, meê door den drang van een contract met de Regeering, die den brievenpost naar Indië aan de Maatschappij opdraagt. Dat geeft *f* 2400.— voor elke uitreis en elke thuisreis. Wanneer de duur van de reis, die nu nog 29, 30 en 31 etmalen is, binnen vijf jaar met 2 etmalen verkort wordt zal het bedrag *f* 4000.— per reis zijn. En dat gelukt! Maar de versnelde dienst maakt verbouwing van schepen met krachtiger machines noodig. De Maatschappij „De Schelde", die steeds zal blijken alle gewenschte hulp te kunnen geven, neemt verbouwing en levering op zich en reeds in '95 — twee jaar vóór den gestelden datum — is alles klaar en voldaan aan alle eischen van den maildienst. Inmiddels is gedacht over het zoeken van contact met China. Aan dit plan wordt uitvoering gegeven, maar het stoomschip *Utrecht*, dat kustreizen in de Chineesche zee onderneemt, treft het niet: de rijstoogst in China is mislukt: de vaart heeft een nadeelig resultaat. Hetzelfde schip vergaat bij een woedenden storm tusschen 2 en 4 Maart in hetEngelsche kanaal; schip verloren, bemanning vergaan, lading weg: het moeten toch koele hoofden zijn, die dergelijke Maatschappijen besturen en voortdurend moeten rekenen „mit des Unglücks Mächten"!

Eén schip vergaan, één, twee, meer zelfs in de maak. De Maatschappij wint terrein, heeft vertrouwen; de handel steunt haar; kapitaal-uitbreiding gaat zonder bezwaar. Het bedrijf begint winst te maken. We noteeren achtereenvolgens: 1885 3 %, '86 2 %, '87 6¼ %, '88 11 %, '89 9½ %, '90 7 %, '91 6½ %, '92 5½ %, '93 6¼ %, '94 6½ %, '95 6 %, '96 3¼ %, '97 8½ %, '98 9¾ %, '99 10½ %. Naast de uitkeeringen staan — men heeft het al gezien — groote reserves en belangrijke afschrijvingen en ruime aflossingen van eene obligatieleening. Hierdoor kunnen na de vette, ook de magere jaren zonder te veel zorg worden beleefd. Want het laatste jaar der 19e eeuw, het jaar 1900, is ongunstig, het eerste der 20e niet minder; evenzoo het jaar 1902. Personen- en vrachtvervoer verminderen sterk: de cargobooten hebben geen geregeld emplooi meer; zij zoeken buiten hun gewone route naar vrachten. Op Java is de financieele kracht der bevolking sterk verminderd; dit maakt, dat de export naar Java daalt; misoogsten of overproductie, die de vrachtprijzen niet verdraagt, verminderen de export naar Europa. De Maatschappij neemt haar toevlucht tot kolen, om die als bijlading te gebruiken...., maar dan draait het rad van fortuin weer een slagje vooruit en de malaise is voorbij. Na 3, 3, 3½, en 4½ % dividend kan weer 6, 9, 9 % worden uitgekeerd. Het jaar 1906 is zóó goed, dat er bijna acht ton op de booten wordt afgeschreven.

Dan breidt de werkzaamheid der Maatschappij zich uit. Een Java-Bengalen-vaart wordt geopend in Juni van dat jaar. Overleg is gepleegd met de Stoomvaart Maatschappij Nederland. De dienst gaat tusschen Java en Britsch-Indië via Sabang en Rangoon vice versa. De Maatschappij koopt er een stoomschip voor, dat *Bengalen* herdoopt wordt; de Maatschappij Nederland bestemt er de *Soembawa* voor. Zal het resultaat hebben? De directiën zijn vol goede verwachtingen.

Weer komt in de elkaar opvolgende up's and down's een down. De kolenprijzen zijn enorm; de exploitatiekosten rijzen angstwekkend. Gelijktijdig is er zooveel vrachtverkeer naar Java, dat verscheiden booten gehuurd moeten worden in overleg met de Maatschappij Nederland. Dit levert verlies: uitbreiding van de vrachtvloot is dringend noodzakelijk. Een lichtpunt is het aanvankelijk resultaat der Java-Bengalen-lijn. Nog geen winst, maar deze is naderende....

Inmiddels is te Rotterdam een groote verandering, die een verbetering is, gekomen. De terreinen aan de Wilhelminakade zijn te klein; de gebouwen en de loodsen voldoen niet. Met de Holland-Amerika-Lijn wordt een transactie aangegaan, waardoor de Lloyd haar eigen terreinen afstaat en van de gemeente Rotterdam het terrein huurt gelegen aan de Maas, tusschen de Schie en de St. Jobshaven. Onmiddellijk wordt een aanvang gemaakt met den opbouw der nieuwe inrichtingen.

Nieuwe plannen zijn in voorbereiding. Daaraan gaat vooraf de onderteekening van een nieuw contract met de Regeering over den maildienst. De snelheid der booten is ten gevolge der verbeterde machines en vluggere laad- en los-gelegenheid, toegenomen. De reis van Marseille naar Batavia is nu 24/25 etmalen, van Batavia-Marseille 26/25. De Staat waarborgt voor het postvervoer nu *f* 5600.— per reis; volvoeren alle mailbooten de reis binnen den termijn, dan *f* 6000.—. En dan komt, waarop we doelden, de oprichting der Nederlandsche Scheepvaart Unie.

Het doel is om met behoud van ieders zelfstandigheid krachtige samenwerking te bevorderen, zoowel in het inwendig beheer als tegenover concurreerende scheepvaart-maatschappijen. Directeuren der nieuwe maatschappij zijn de directeu-

ren der drie deelnemende maatschappijen. Te noteeren bijzonderheid, hoogst logisch in verband met het doel: de directeuren genieten geen salaris.

In het jaar, waarin dit plaats vindt, — 1908 — verhuist de Lloyd naar de nieuw gehuurde terreinen, zij verwisselt de Wilhelminakade tegen wat nu de Lloydkade zal heeten. Als voorzichtige financiers schrijven de directeuren den verkoopprijs van de oude terreinen af op de nieuwe etablissementen aan de Lloydkade.

In 1909 worden alle mailbooten voorzien van een inrichting voor draadlooze telegrafie en van het onderwaterkloksignaal. De voortgang in de constructie van motoren voor het gebruik bij scheepsmachines wordt met belangstelling gevolgd. Voorloopig is men nog aan proefnemingen, doch weldra zullen zij ook hier worden toegepast, zooals ook de draadlooze telegrafie werd ingevoerd en steeds meer op prijs gesteld werd. Het bedrijf laat zich goed aanzien; het gedijt uit. De Java-Bengalen-lijn „marcheert" om dit onjuiste beeld te gebruiken. Indië, in weerwil van de kolenstaking in Engeland, bloeit en de Rotterdamsche Lloyd, niettegenstaande die staking — houden in deze door het toenemend verkeer kleiner wordende wereld niet alles en allen verband met elkaar — bloeit eveneens. Haar dividend stijgt tot 10 %.

Maar opnieuw dringt de wenschelijkheid van vergrooting der etablissementen. Daarvoor is in het jaar 1913 uit de exploitatie *f* 600.000.— gereserveerd; er kan dus toe worden overgegaan. Zoo, voorbereid op grooter arbeidsprestatie, treedt de directie het oorlogsjaar in. Het begon zoo goed. Er was vertier en verkeer; reizigers en vrachtgoederen waren er in overvloed. Het pistoolschot van een fanaticus zal in veel verandering brengen. In de eerste Augustus-dagen van '14 hoopen de moeilijkheden zich voor de bestuurders op. Bij de stagnatie van het verkeer voegde zich de verstoring der telegrafische verbindingen, wat voor eene Maatschappij, die hare schepen over de groote zeeën heeft, een ramp moet zijn. Allerlei contracten van levering werden opgezegd; reeds ingeladen goederen werden teruggenomen, passages van verlofgangers van land en zeemacht werden opgezegd. De wereldoorlog was uitgebroken.

De Maatschappij deed wat zij kon. Zij liet haar mailschepen op tijd varen; de vrachtbooten, die moesten rondkomen met de aanwezige voorraden kolen, daar zij geen nieuwe konden laden, volbrachten hun reizen, zij het ook langzamer. Hier en daar lagen vrachtschepen te wachten op lading, die aangehouden werd als vermoedelijke contrabande; de regeering in Indië verbood den uitvoer van sommige producten.

Toch kwamen ten slotte al die schepen huiswaarts, maar hoe? en ten koste van hoeveel moeilijkheden?

Daarop kwam weer een ander uiterste. Er was hier zóóveel vraag naar ruimte, nu de Duitsche schepen uit de vaart waren genomen, dat de Nederlandsche Stoomvaart Maatschappijen niet genoeg schepen te harer beschikking hadden. In dien tijd deed de Rotterdamsche Lloyd iets, waarop wij de aandacht willen vestigen. Zij reserveerde haar scheepsruimte uitsluitend voor den dienst Holland-Java vice versa. Zij had groote winsten kunnen wegsleepen door in te gaan op verleidelijke aanbiedingen voor vrachten in andere trades. Zij deed dit niet. Zij voelde zich eene Nederlandsche Maatschappij, welker belangen nauw verbonden waren aan die van het moederland en van de koloniën. Toch waren de exploitatiekosten heel hoog en overtroffen verre de vrachtverhoogingen. En zoo leverden de eerste maanden van den oorlog haar groote verliezen.

Doch de directie had de voldoening, dat zij bij haar ernstig pogen om de geregelde verbinding tusschen Nederland en Insulinde in stand te houden krachtig gesteund werd door de Regeering en alle autoriteiten. Voor de N. O. T. heeft zij niets dan lof, evenals voor de Commissie voor den Nederlandschen Handel, waaruit de N. O. T. voortkwam; wat beide lichamen gedaan hebben ten dienste van den Nederlandschen handel en scheepvaart, is niet hoog genoeg te schatten.

De oorlog schiep in alle opzichten nieuwe toestanden: een nieuwe reserve moest worden geschapen, die voor oorlogsrisico; het aandoen van Marseille werd opgegeven: Napels werd daarvoor in de plaats gesteld. Met het personenvervoer was het weldra gedaan; daarna verminderde ook het vrachtvervoer zeer sterk. De voorziening van kolen bleef een voortdurende puzzle. Maar voorloopig geschiedde de dienst via het Suez-kanaal nog geheel volgens de tabel van afvaart. Doch de Europeesche markten sloten zich hoe langer hoe meer voor de Nederlandsch-Indische producten. Amerika wendde zich echter tot onze koloniën. De Maatschappij gaf daarop een harer booten in de vaart Java-New-York. In October 1914 werd een zoodanige lijn geopend, eerst in samenwerking met de Stoomboot-Maatschappij Nederland, later ook in combinatie met de Holland-Amerika-Lijn en Ocean St. Sh. Cy. Tusschen Java en San Francisco werd voorts via Manila en Hongkong contact gezocht, zoodat in December 1914 in combinatie met de Stoomvaart Maatschappij Nederland en Java-China-Japanlijn de Java Pacific Lijn geopend werd. Dat waren nieuwe arbeidsterreinen, waarbij de Maatschappij den krachtigen steun van haar gezagvoerders en officieren had.

Maar dan komen de heel moeilijke tijden van het mijnen- en duikbootengevaar, De *Bandoeng* stoot op een mijn vóór de Theemsmonding en wordt ernstig beschadigd: de *Palembang* wordt vlak bij de Hollandsche kust getorpedeerd. De vaart-routes moeten verlegd worden. De vrachtschepen worden nu met bunkerkolen voor de geheele route in staat gesteld, hunne reizen te doen, want de gewone kolenvoorziening blijft uit. Ettelijke vrachtschepen worden door de Regeering opgevorderd voor graanvervoer. Alles wordt ontwricht; van geregelden dienst is geen sprake meer; passagiers- en vrachtgoederenvervoer staat stil; beladen schepen kunnen niet uitvaren.

Doch het zou nog erger worden. De verscherpte duikboot-oorlog dwong de schepen, die onder weg waren, tot de grootste voorzichtigheld. Andere werden in de plaatsen, waar zij geankerd waren, aangehouden en kregen geen vrijgeleide; weer andere werden in dwanghuur genomen door een bevriende mogendheid. Reeds was na de *Palembang* torpedeering een drietal schepen der Maatschappij door een Duitsche onderzeeboot vernietigd, niettegenstaande met de Duitsche Regeering een

schikking was getroffen voor een veiligen doortocht. De willekeur der oorlogvoerenden deed zich ernstig voelen ook voor de onzijdigen, de bevrienden. In weerwil van het verlies stelt de Lloyd het stoomschip *Sindoro* beschikbaar voor het overbrengen van uitgewisselde krijgsgevangenen; voor het Nederlandsche Roode Kruis richt zij, door verbouwing, een harer groote loodsen in, waar bijna achthonderd personen kunnen worden verpleegd. Doch het bedrijf staat zoo goed als stil. Enkele stoomschepen liggen geladen in de Rotterdamsche haven: wanneer zullen zij uitvaren?

Zoozeer is de dienst nog onvolledig, dat de Maatschappij om haar werklieden een behoorlijk loon te laten verdienen, in 1917 drie en veertig hectare bouwland huurt en door hen laat bewerken. Deze werkverschaffing leverde een verlies op van ruim honderduizend gulden, maar kwam den arbeiders ten goede.

Maar dan komt het eind van 1918: 11 November wapenstilstand.

Onmiddellijk, dank zij de N. O. T. wordt de rechtstreeksche vaart hervat, doch de moeilijkheden stapelen zich op. Er zijn geen kolen en Engeland b.v. maakt in ruil voor bunkerkolen aanspraak op de overblijvende laadruimte der vrachtschepen.

De ellende, de werkeloosheid, de stagnatie van het bedrijf schijnen niet te zullen wijken, doch eensklaps komt er verandering. Nederland en Nederlandsch Oost-Indië zoeken elkaar. Het jaren lang gestremd verkeer wordt weer wakker. Passagiers en vrachtgoederen zijn er meer dan vervoerd kunnen worden, zelfs met behulp der in beslag genomen schepen, die Amerika en Engeland met een flinken huurprijs teruggeven, soms in niet al te besten staat. Wel zijn de exploitatiekosten nog enorm, wel is allerlei oponthoud blijkbaar onvermijdelijk, doch men verdraagt dit alles — heeft men niet veel *meer* verdragen! — en men zet zich in den ouden pas om alles als gewoonlijk te doen. Zoo wordt 1919 een jaar vol arbeid, moeilijken arbeid, maar toch arbeid, en financieel heeft de Maatschappij niet te klagen, al hebben sommige weigerachtige assuradeuren dan ook bewezen, dat men in zaken ruim, doch ook enghartig kan zijn. Voor nieuwen schepenbouw worden groote kapitalen gereserveerd en het reservefonds wordt verrijkt met de niet gebruikte premiën voor oorlogsrisico en de molestpremiën op vrachtpenningen.

De Rotterdamsche Lloyd werkte mede tot de oprichting van de Vereenigde Nederlandsche Scheepvaartmaatschappij en nam daarin deel voor ƒ 15.000,000.—.

Wie had gedacht, dat 1920 een zoo groote verandering zou te zien geven, dat dit jaar de malaise zou aanvangen, die in 1921 zich zoo verslappend en ontwrichtend zou doen gevoelen? Toch was het zoo. De acht-urige werkdag en het herhaaldelijk ingrijpen van den wetgever hebben daaraan zeker schuld, doch de groote oorzaak ligt in de reactie na den langen oorlogstijd, in den vernietigden eigendom, het verminderd crediet, het wantrouwen der menschen en de afmatting, die na jaren van zenuwspanning zelfs bij de sterksten zich doet gevoelen.

Voeg hierbij dat de exploitatiekosten belachelijk hoog zijn, in 1921 nog 2½ maal hooger dan vóór den oorlog, dat wel de steenkolenprijzen lager zijn, doch de olie zóó duur, dat een stoomschip, op het gebruik van stook-olie aangewezen, uit de vaart moest worden genomen, en ge hebt de verklaring waarom de directie in haar laatste jaarverslag kan spreken over een ongekende malaise in alle „bedrijven, niet het minst in de scheepvaart." Gelukkig kon zij er aan toevoegen, wat wij reeds aanhaalden, dat het uitsluitend aan de krachtige organisatie en de liquide financieele positie der Maatschappij te danken is, dat zij den storm over haar hoofd kon laten heenwaaien zonder ernstige averij.

Dit is in het kort de historie der Stoomvaart-Maatschappij „Rotterdamsche Lloyd".

Het zij ons vergund nog op eenige bijzonderheden de aandacht te vestigen: de meeste er van zijn reeds in den loop der voorgaande mededeelingen om een hoekje komen kijken, doch het lijkt ons niet ondienstig er in deze tijden van onrust en dreiging in de wereld van handel en industrie nog eens afzonderlijk op te wijzen.

Dan zal de lezer, die ons verhaal heeft willen volgen, wel, evenals wij, getroffen zijn geweest door den ernst, waarmee de financieele sterkte dezer Maatschappij is opgebouwd. We kunnen gerust zeggen, dat het financieel beheer der Rotterdamsche Lloyd steeds conservatief-zaakkundig is geweest. Toch heeft zelfs deze directie aan kritiek blootgestaan, Niet omdat zij te vrijgevig was, doch omdat zij zich te behoudend toonde naar den zin van sommige aandeelhouders. In jaren met zeer hooge inkomsten hadden zij zeer hooge dividenden verwacht. Dit is van het standpunt van den aandeelhouder niet onbegrijpelijk. Integendeel, doch men stelle zich nu op de plaats der verantwoordelijke directie, die niet alleen met het heden maar ook met de wisselvallige kansen van het morgen rekening moet houden. Het heden zou de kritiek der aandeelhouders hebben gerechtvaardigd, zoo er geen morgen op volgde. Voor dat morgen, voor de toekomst moest de directie zorgen; zij had haar meening omtrent die toekomst en moest in verband daarmede haar maatregelen nemen. De aandeelhouders konden met een schijn van recht wijzen op den beurskoers hunner aandeelen, oploopende tot ver boven de 300 %. Doch de directie liet zich niet verleiden tot een andere financieele politiek, omdat zij de Maatschappij inwendig niet wilde verzwakken. Achterna beschouwd had zij gelijk. De feiten hebben hun goedkeuring gehecht aan het directorale beleid. De malaise in de scheepvaart is sedert ingetreden, de malaise waarvan zij wist, dat zij komen moest, vroeg of laat, en waaraan ook de groote, krachtige geregelde lijnen niet ontkomen. De Rotterdamsche Lloyd ondergaat die malaise even goed als de andere scheepvaartondernemingen, doch dank, zij het beheer harer directie, staat zij krachtig. Uit de reeds doo mij geciteerde cijfers uit het jaarverslag van 1921 heeft men kunnen zien, hoe sterk deze Maatschappij financieel is gegrondvest en opgebouwd. Wie dat verslag ter hand neemt, zal moeten erkennen, dat de boekwaarde van de vloot abnormaal laag is, zoodat er feitelijk niet meer op behoeft te worden afgeschreven. De waarde per ton is nog belangrijk lager op de balans aangegeven dan ze tegenwoordig, nu ze toch al laag is, wordt geschat en de insider, die een weinigje achter de schermen heeft gekeken, weet ook dat de Rotterdamsche Lloyd niet boven haar krachten nieuwe schepen heeft gebouwd of ge-

Jaar	Aantal Schepen	Kostprijs	Afschrijving tot	Boekwaarde	(Vern.) Reservefonds	Ass. reserver.	Kapitaal	4 PCt. Obligatieleening	Dividend %	Dividend	Onderst. fonds	Liquidatierek.
1908	18	17.900.628	5.177.428	12.723.200	675.000	1.000.000	10.000.000	1.300.000	6	600.000	200.000	199.610
1909	20	18.751.435	6.201.335	12.550.100	800.000	1.000.000	11.000.000	1.200.000	6	660.000	250.000	199.610
1910	20	20.187.708	6.646.908	13.540.800	875.000	1.000.000	11.000.000	1.100.000	7½	825.000	300.000	283.632
1911	23	21.198.555	8.029.555	13.169.000	1.150.000	1.000.000	13.000.000	1.000.000	8	1.040.000	350.000	283.632
1912	27	27.013.953	9.927.953	17.086.000	1.650.000	1.500.000	15.000.000	900.000	10	1.500.000	450.000	283.632
1913	31	30.077.737	12.032.737	18.045.000	1.800.000	1.700.000	15.000.000	800.000	10	1.500.000	550.000	283.632
1914	31	33.594.281	13.842.281	19.752.000	2.000.000	2.000.000	.15.000.000	700.000	7½	1.215.000	600.000	283.632
1915	31	33.594.281	16.594.281	17.000.000	3.000.000	2.500.000	15.000.000	600.000	10	1.500.000	750.000	449.126
1916	30	33.701.929	18.701.929	15.000.000	5.000.000	3.000.000	15.000.000	afgelost	15	2.250.000	1.000.000	449.126
1917	31	35.217.070	21.967.070	13.250.000	7.000.000	4.000.000	15.000.000	—	15	2.250.000	1.010.327	449.126
1918	31	35.512.308	29.942.308	8.570.000	12.000.000	6.000.000	20.000.000	—	25	5.000.000	2.057.896	449.126
1919	35	49.037.144	42.037.144	7.000.000	16.000.000	6.000.000	20.000.000	—	20	4.000.000	2.132.877	449.126
1920	38	59.882.046	49.382.046	10.500.000	17.000.000	6.000.000	20.000.000	—	15	3.000.000	2.211.879	449.126
1921	41	63.738.230	51.938.230	11.800.000	16.000.000	6.000.000	20.000.000	—	10	2·000.000	2.222.705	449.126
1922	40	64.878.571	50.778.571	14.000.000	16.000.000	6.000.000	20.000.000	—	7	1.400.000	2.224.020	630.354
	7	—	—	—	—	—	—	—		—	—	—

kocht en dat hare middelen voldoende zijn om hare obligo's, óók wat betreft de Vereenigde Nederlandsche Scheepvaartmaatschappij — waarover we met een woord spraken — na te komen.

Voorts kome voor het voetlicht der publieke opinie de zeer verdienstelijke rol, die de Rotterdamsche Lloyd, in den oorlog heeft gespeeld op het gebied van het vervoer van gewonde militairen van Rotterdam naar Boston (Linc.).

Dit vervoer, een uitvloeisel van het verdrag in Den Haag gesloten tusschen oorlogsvoerende staten betreffende de uitwisseling van zwaar gewonden, werd door de Lloyd van zooveel belang geacht, dat, daartoe aangezocht door den Britschen gezant te 's-Gravenhage, zij zich onmiddellijk bereid verklaarde een van haar opliggende passagiersschepen ter beschikking te stellen tot het uitvoeren van die overeenkomst op basis van kostprijs plus rente en afschrijving over het in het schip vastgelegde kapitaal.

Na langdurige onderhandelingen met de oorlogvoerenden kwam de overeenkomst voor het transport op 1 October 1917 tot stand. De uitmuntende organisatie van de Lloyd kon zich toen onder persoonlijke leiding van de directie aan het werk zetten en voorbereidende maatregelen treffen om een dergelijk transport vlot te doen loopen. Groot was de toewijding en opoffering van allen, die daaraan medegewerkt hebben. Een van de groote loodsen werd omgewerkt tot hospitaal voor 810 invaliden. Ze werd ingericht met badkamers, ontsmettingsoven, keukens, eetzaal, operatiekamer, zitkamer voor officieren enz enz. In 29 reizen werden 10.700 invaliden vervoerd.

Dit is iets van het eerewerk der Rotterdamsche Lloyd, dat we afzonderlijk wilden bespreken, en waarvoor deze Maatschappij de hooge waardeering verdient, die in de ernstige tijden, welke we beleefd hebben, niet steeds gebracht werd tot hen, die er volle recht op hadden.

Dan zij het vergund nog eens te wijzen op het feit — reeds hier en daar in deze bespreking aangestipt — dat de Rotterdamsche Lloyd op technisch gebied steeds de leiding nam. We vinden in onze aanteekeningen, dat de drievoudige expansiemachine met hooge stoomspanning reeds door haar werd toegepast bij het stoomschip *Drenthe* in het jaar 1883, de viervoudige op de *Bromo* in 1889. Het eerste stoomschip met het verblijf voor de 1e klasse pasagiers midscheeps op de tropenvaart werd op initiatief van de Rotterdamsche Lloyd te Vlissingen gebouwd en kwam in 1901 onder de naam *Sindoro* in de vaart; alle volgende passagiersschepen werden zoo ingericht en ten slotte de turbine met overbrenging, op de *Sitoebondo* in 1916. Dit laatste was wel de grootste stap, welke echter niet gedaan werd dan nadat het vrachtstoomschip *Turbinia* van de firma Wm. Ruys en Zonen proefondervindelijk bewezen had, dat dit systeem aan de verwachtingen beantwoordde. In Mei 1921 werd aangekocht een zich te Copenhagen in aanbouw bevindend dubbelschroefmotorschip van 6500 ton, dat reeds in de vaart naar Nederlandsch Indië is ingelegd. Dit schip is voorzien van twee motoren van het Burmeister & Wain-type, die gezamenlijk 2600 P.K.

Jaar	Reserve Nieuw-Bouw	R'dam-Ned.Indië Reserve Uitbreiding Etablissementen	Stoomschepen af	Stoomschepen bij	Jaar
1908	—	—	*Ardjoeno Salak*	*Tabanan — Ternate — Menado — Medan*	*1908*
1909	—	—	—	*Gorontalo*	*1909*
1910	—	—	*Gede*	*Bandoeng — Tambora*	*1910*
1911	—	—	—	*Palembang — Merauke*	*1911*
1912	—	—	—	*Birma — Jacatra — Samarinda — Deli — Arakan*	*1912*
1913	—	600.000	—	*Ceylon — Madioen — Soerakarta*	*1913*
1914	—	600.000	*Bogor*	*Djember — Insulinde*	*1914*
1915	750.000	600.000	—	—	*1915*
1916	3.400.000	600.000	*Bengalen—Palembang—Kediri*	*Buitenzorg — Sitoebondo*	*1916*
1917	6.900.000	600.000	*Bandoeng — Jacatra*	*Garoet*	*1917*
1918	12.000.000	1.000.000	*Ophir*	*Tosari — Kediri — Bandoeng — Jacatra*	*1918*
1919	12.000.000	1.500.000	—	*Patria — Bondowoso — Djambi*	*1919*
1920	13.000.000	2.000.000	—	*Palembang — Salatiga — Toba*	*1920*
1921	13.000.000	2.000.000	—	*Anjer — Kedoe — Siantar*	*1921*
1922	13.000.000	2.000.000	*Djebres — Sindoro*	*Tjerimai*	*1922*
—	—	—	—	(In aanbouw: *Slama — Indrapoera — Blitar — Kertosono — Modjokerto — Soekaboemi — Tapanoeli*)	—

ontwikkelen en waarmede een geregelde snelheid behouden wordt van ruim 11½ mijl. Ook dit schip is weder het eerste motorvrachtschip, dat onder Nederlandsche vlag in de Nederlandsch Indische vaart gebracht werd.

Uit deze verschillende data kan worden vastgesteld, dat de Rotterdamsche Lloyd de nieuwe types van machines het eerst in Holland toepaste.

De directie vond bij al haar plannen en wenschen om ook technisch sterk te staan gereeden steun bij haar technische dienst en niet minder bij de vooruitstrevende directie der Koninklijke Maatschappij „De Schelde", van wie wel in het bijzonder genoemd mag worden nu wijlen de heer W.H. Martin. De innige samenwerking van beide maatschappijen mag bij eene beschrijving van de werkzaamheid der Lloyd niet ongenoemd blijven; het is een unicum, dat tot grondslag heeft wederzijdsch vertrouwen. Het is part and parcel van hetgeen de beide maatschappijen elk op haar gebied in staat zijn te doen.

Nu we toch over de techniek en in verband daarmede over eenige schepen hebben gesproken, mag nog wel herinnerd worden aan de sedert de stichting der Vennootschap aanhoudende uitbreiding der vloot. In 1884 heeft de Maatschappij 9 schepen, groot en klein. In 1921, klaar of in aanbouw, 48. De tonnenmaat, het draagvermogen, de paardekracht der schepen zijn toegenomen. Vooral sedert 1909 breidt de vloot zich uit. Zij had toen voor den maildienst 9 schepen, voor den cargadienst 12. In dat jaar wordt vooral de uitbreiding van de vrachtvloot krachtig ter hand genomen. Aan de mailvloot, waarvoor de *Tambora* in aanbouw is, wordt in de eerste jaren niets toegevoegd maar wanneer de Maatschappij in 1913 daartoe overgaat, is het met een bijzonder type, dat zij haar vloot begiftigt. Aan „De Schelde" te Vlissingen wordt opdracht gegeven een stoomschip te bouwen van een geheel nieuw type van veel grooter afmetingen. Dit schip, de *Insulinde*, kwam in Maart 1914 gereed. Weldra deed het zijn eerste reis en voldeed uitstekend.

Hoewel kort daarop de oorlog uitbrak, gaf de directie een nieuwe opdracht. Het schip, dat zij wilde hebben, gaf haar en haren technischen dienst veel hoofdbrekens. Moeilijke beslissingen, waaraan de scheepsbouw en scheepvaart onder normale omstandigheden vreemd zijn, moesten worden genomen om dit schip af te bouwen. De aanbouw duurde dan ook vijf jaar. Kort na het te water laten van de *Patria* — zoo heette het schip — besloot de directie het van Vlissingen naar Rotterdam te doen sleepen. Dit was noodig als voorzorgsmaatregel tegen het inroesten van de huidplaten, terwijl verder de overweging gold, dat het in de buurt van Vlissingen niet geheel veilig lag. Het gevaar uit de lucht was in die omgeving niet denkbeeldig. Het werd ten slotte te Rotterdam geheel gereed gemaakt en kon eindelijk in Augustus 1919 voor het eerst naar zee vertrekken.

Vermelding verdient, wat dit schip betreft, dat het 't eerste Nederlandsche passagiersschip is, voorzien van turbine-machines. De wereld-

oorlog heeft een grooten invloed gehad op de bouwplannen van de Rotterdamsche Lloyd, die een plan had ontworpen, waaruit bleek, dat zij uit eigen middelen om de twee en een half jaar een nieuw mailschip in de vaart had kunnen brengen. Gedurende den oorlog was het als van zelf uitgesloten, schepen van dit bijzondere type te doen bouwen door de onmogelijkheid materialen en honderden artikelen, die noodig zijn om een mailschip naar de eischen des tijds in te richten, te verkrijgen. En thans, nu daartoe de gelegenheid weder bestaat, ziet zij zich belemmerd door prijzen, die zoozeer gestegen zijn, dat zij uit eigen middelen niet met hetzelfde tempo, als gedacht was in 1914, haar bouwprogram kan uitvoeren. Het zou in flagranten strijd zijn met de boven besproken voorzichtige financieele politiek der directie om thans in het groot orders uit te geven voor dergelijke kostbare schepen. Daarvoor zouden kapitalen noodig zijn, waarover de Maatschappij op dit oogenblik niet beschikt.

Alle reserves, gedurende den oorlog gemaakt, hebben reeds hare bestemming. De directie heeft dus het plan om, als steeds, op bescheiden voet voort te gaan met de uitbreiding van de mailvloot.

Deze voorzichtigheid stemt overeen met de lijn, die de directie in haar beleid steeds heeft getrokken, en we vinden haar terug in iets anders. We schreven daar juist het woord, „bescheiden" neer.

Past dat ook niet op de uiterlijke wijze, waarop de Maatschappij zich presenteert? We denken daarbij aan het kantoorgebouw, waarin dit grootbedrijf met zijn machtigen werkkring zijn beheerenden arbeid verricht. Het heeft zijn bureaux niet ondergebracht in paleizen, zooals men er heden ten dage zoo vele ziet, doch in een behuizing, die comfortabel en practisch is, doch waaraan alle gedachte van weelde vreemd is. Daar, in de rustige, lichte kamers, waar de nabijheid van de Maas de bekende en het bedrijf sympathieke geluiden van stoomfluit en scheepsbel doet doorklinken, daar wordt de groote arbeid voorbereid en bestuurd, in het belang der aandeelhouders, ten nutte van Nederland en zijn Koloniën. Daar slaat de polsslag der grootsche onderneming, die ons land en zijn rijk overzeesch bezit met tal van hechte draden heeft vereenigd.

Er is eenige tijd voorbijgegaan sedert we de laatste regels schreven. Het bedrijfsjaar 1922 is reeds ver achter den rug; 1923 heeft zijn tweede helft voor een deel voorbij. En, waar we rondzien, overal wordt de druk van den terugslag gevoeld, dien de oorlog had op de internationale bedrijven. Ook de Rotterdamsche Lloyd heeft dien bespeurd. In het jaarverslag 1921 moest daarvan reeds worden gewag gemaakt. Handel en Scheepvaart ondervonden dien. Dat werd er in 1922 niet beter op. Van verlevendiging der diensten was geen sprake. Niet over *het passagiersverkeer*, wel over het *goederenvervoer* viel te klagen, zoodat voor een aantal vrachtschepen òf tijdelijk in het Oosten emplooi gezocht moest worden, òf deze buiten de lijn van naburige havens naar Europa moesten worden bevracht. Ook wel — wat nog erger was — moest een aantal vrachtschepen worden opgelegd.

Zeker, de exploitatiekosten daalden eenigszins, doch niet naar evenredigheid van de noodzakelijke vrachtverlagingen, die den Indischen handel moesten tegemoet komen. Kolen- en olieprijzen waren hoog, de laatste zóó hoog, dat de daarvoor ingerichte schepen niet op olie konden varen. Een factor, die het verkeer naar Nederlandsch-Indië ongunstig beïnvloedde, was de politieke verwikkeling in ons achterland. Dat is begrijpelijk.

In tijden als deze treedt echter duidelijk aan het licht het groote voordeel eener voorzichtige financieele bedrijfs-politiek. Hoewel een nieuw dubbel-schroefmail-stoomschip, de *Tjerimai*, aan de vloot werd toegevoegd, behoefde slechts voor dit schip eene afschrijving van eenige beteekenis gedaan te worden. Men zie daarvoor de tabel, die wij toevoegen aan deze beschrijving. Hier zij nog vermeld dat de boekwaarde der negen mailschepen op 1 Januari 1923 *f* 79.— per bruto registerton en de vrachtvloot, bestaande uit dertig stoomschepen en één motorschip, op nog geen *f* 34.— is berekend. De dertien, sedert 1914 in dienst gestelde schepen zijn afgeschreven tot gemiddeld *f*50.— per ton draagvermogen; slechts één stoomschip staat nog op *f* 100.—. Ook de nieuwe in aanbouw zijnde schepen, waarvoor de betalingsmiddelen aanwezig zijn, zullen voor een uiterst matig cijfer te boek staan.

Dat is dus een kern-gezonde toestand.

Men begrijpt, dat de Directie de vrijheid had om van de nettowinst over 1922 ten bedrage van *f* 1.442.430.20 één millioen vierhonderdduizend gulden te bestemmen voor winstuitkeering, makende een dividend van 7 %.

Trouwens, er zijn meer lichtpunten over 1922. Daartoe rekenen we de gunstige ervaring met het motorschip *Kedoe* opgedaan, dat zonder eenige stoornis reeds ruim 62.000 Engelsche mijlen doorliep met belangrijk minder bedrijfsonkosten dan die van een stoomschip van gelijke capaciteit.

En nieuwe plannen zijn in uitwerking. De Koninklijke Maatschappij „de Schelde" te Vlissingen heeft voor de Rotterdamsche Lloyd een motorpassagiersschip op haar werven. Niettegenstaande de hooge aanschaffingskosten is tot den bouw besloten, want de vernieuwing der passagiersvloot werd noodzakelijk geacht. De Directie had hare studiën omtrent de mogelijkheid om het schip van motoren te voorzien ten einde gebracht. Zij achtte het vraagstuk der voorstuwing door motoren technisch en practisch opgelost. In overleg met Commissarissen kon zij in vol vertrouwen de opdracht tot den bouw geven. En zoo zal de *Indrapoera* voorzien worden van 2 tweetact Schelde-Sulzer Dieselmotoren, ieder van 3500 as—P.K.

Men ziet dat hier de moed niet verminderd, noch de ondernemingszin verlamd is door den tijdelijken druk. Hier wordt vooruitgezien over de donkerheid van het heden naar een lichtere toekomst, die zeker komen moet. De Maatschappij, over welke wij in deze bladzijden eenige mededeelingen deden, geeft door haar bedrijfspolitiek en haar op vertrouwen in betere tijden berustende plannen een opwekkend voorbeeld, dat te gelukkiger is naarmate er dergelijke in onze dagen schaarscher worden gevonden.

A. J. Bothenius Brouwer.

's Gravenhage, Augustus 1923.

STRAFRECHT. Voor een uitgebreid historisch overzicht zie men het artikel in de Groote Encycl. van Nederlandsch-Indië.

Nadat sedert het begin dezer eeuw de unificatie idee veld had gewonnen, achtte de Regeering het oogenblik aangebroken om een Strafrecht in te voeren, geldende voor alle bevolkingsgroepen van Ned.-Indië. Bij kabinetsmissive van 14 Juli 1909 gaf de minister Idenburg dan ook aan een bijzondere Commissie uit de Staatscommissie, belast met de herziening van het Indisch Privaat- en Strafrecht, opdracht om een zoodanig Strafwetboek te ontwerpen, welke commissie op 11 Mei 1911 een aanvang maakte met de bewerking van het ontwerp en op 28 Mei 1913 aan den Minister aanbood het „ontwerp van een Wetboek van Strafrecht voor Ned.-Indië" met een daarbij behoorende toelichting. Na ingewonnen advies van de Indische Regeering werd nu bij ordonnantie van 23 December 1915 no. 16 (Ind. Stb. no. 732) afgekondigd het K. B. van 15 October t. v. no. 33, houdende vaststelling van een Wetboek van Strafrecht voor Ned.-Indië, terwijl bij G. B. van 31 October 1917 no. 62 (Ind. Stb. no. 645) het tijdstip van in werking treding werd bepaald op 1 Januari 1918. De invoeringsverordening werd vastgesteld bij K. B. van 4 Mei 1917, no. 46 en afgekondigd bij G. B. van 15 Augustus d.a.v. no. 24 (Ind. Stb. no. 497), terwijl bij ordonnantie van 18 December 1917 (Ind. Stb. no. 732), in verband met de invoering, eenige ordonnanties werden gewijzigd, welke na 18 December 1916 waren afgekondigd.

Nauwelijks in werking getreden, werd het reeds weder gewijzigd. Deze wijziging betrof de eerste vier artikelen van den vijfden titel, handelende over de misdrijven tegen de openbare orde. Aanleiding tot die wijziging was een arrest van het H. G. H. van 19 Mei 1915, waarbij de gemelde artikelen zoodanig werden geïnterpreteerd, dat onder „groepen" der bevolking uitsluitend bedoeld zouden zijn de klassen, waarin de bevolking van Ned.-Indië volgens het Indisch Staatsrecht — in het bijzonder art. 109 R.R. (oud) — wordt onderscheiden, eene enge opvatting, welke geenszins zoude strooken met de bedoeling, waarmede die bepaling in het Strafwetboek was ingevoegd. Bij het aangehaald Koninklijk Besluit werd nu de redactie dier artikelen in dien zin gewijzigd, dat de woorden: „hij die opzettelijk gevoelens van vijandschap, haat of minachting tegen de Regeering van Nederland of Nederlandsch-Indië of tusschen of tegen groepen der bevolking van Ned.-Indië opwekt of bevordert of een geschrift of afbeelding, waarin deze gevoelens worden opgewekt of bevorderd, verspreidt, openlijk tentoonstelt of aanslaat" werden veranderd in de meer positieve bewoordingen: „hij die in het openbaar uiting geeft" (aan dergelijke gevoelens) waardoor het delict zijn vage vorm verloor en meer grijpbaar werd. Deze wijziging werd opgenomen in het K. B. van 22 Februari 1918 no. 82 (Ind. Stb. no. 292). Bij dit K. B. werd ook een tweede lid toegevoegd aan art. 156 Sw. waarin een omschrijving van het begrip „groep" der bevolking wordt gegeven. Voor de toepassing van dat art. 156 Sw. en het volgende art. zal de rechter dus rekening moeten houden met die omschrijving.

Voor een beschrijving van de grondslagen en den inhoud van het nieuwe Strafwetboek zie men het uitgebreide artikel in de groote Encycl. van Ned. Indië.

STROOMENKAAP. N. W. punt van het schiereiland aan de Noordkust van Celebes.

STRYCHNOS LIGUSTRINA Bl. Fam. *Loganiaceae.* Bidara laoet, Bidara poetih, Kajoe oelar (MAL.), Dårå poetih (JAV.), Slangenhout (NED.). (Zie ook EURYCOMA LONGIFOLIA.) Boompje van Timor en naburige eilanden met geel en zeer vast hout. Alle deelen van de plant zijn zeer bitter, in het bijzonder de wortels, het minst de bladeren. Het wortelhout is zeer in aanzien als medicijn; men vindt het bij de medicijnhandelaars op Java als Kajoe bidara laoet. Het gaat door als een middel tegen malaria en wordt o. m. gebruikt als zweetdrijvend tonicum, ook door Europeanen. Verder heeft het nog een reputatie tegen vele andere ziekten. Het hout bevat een kleine hoeveelheid van een alkaloide. De zaden gelijken veel op de echte kraanoogen (*Strychnos Nux vomica*) maar zijn veel kleiner.

STUERS (FRANÇOIS VINCENT HENRI ANTOINE Ridder DE). Op 29 November 1792 te Roermond geboren, vertrok hij in 1820 als 2e luit. bij den generalen staf naar Oost-Indië, waar hij bij den algemeenen staf en na zijne bevordering tot 1en luit. in 1821, het daaropvolgende jaar als aide-de-camp bij den Luit.-Gen., Luit.-Gouv. De Kock werkzaam werd gesteld. Na in 1824 bij keuze tot kapitein te zijn bevorderd, nam hij, als adjudant van Generaal De Kock en sedert 1826 als particuliere secretaris van den opperbevelhebber, aan den oorlog op Java van 1825—1830 deel, onderscheidde zich bij de bestorming van den kraton van Plèrèd en werd in 1829, op nog geen 32-jarigen leeftijd, bij keuze tot majoor bevorderd. Te samen met den kapitein Roeps bracht hij den „hoofdmuiter" Dipå Něgårå gevankelijk naar Batavia. Na van 1830—1835 in Nederland te hebben dienst gedaan, keerde hij in 1836 naar Indië terug, en werd in 1837 benoemd tot waarnemend Gouverneur der Moluksche eilanden. Na een tweede verblijf in Nederland (1842—1853) keerde hij in 1853, als Luitenant-Generaal, Commandant van het Indische leger, naar Indië terug. Hij heeft dat leger tot 1 October 1858 gecommandeerd, toen hij op zijn verzoek op de meest eervolle wijze zijn militaire loopbaan eindigde en gepensionneerd werd. Overleden in 1881. Zijn borstbeeld staat in het Rijksmuseum. Necrologie door gen. J. v. Swieten in het Tijdschr. v. N.-I. 1882.

Literatuur: Prins Diepo Negoro, hoofd der muitelingen op Java, enz. Mémoires sur la guerre de l'île de Java 1825 à 1830 (waarvan een Ned. vertaling: Gedenkschrift van den oorlog op Java).

STUERS (HUBERT JOSEPH JEAN LAMBERT Ridder DE). Geb. te Roermond 16 Nov. 1788, overleden te Maastricht 13 April 1861. Reeds in 1803 als vrijwilliger in het Bataafsch leger ingeschreven, werd hij in 1805 in werkelijken dienst opgeroepen. Hij nam deel aan een groot aantal veldtochten. In 1820 vertrok hij als Luit. Kol. der Cavalerie naar Batavia, waar hij geplaatst werd à la suite van het Regiment hussaren no. 7 en successievelijk benoemd tot kommandant van Solo en van Malakka en tot waarn. chef van den staf bij den generaal Van Geen, met wien hij een inspectiereis door Java maakte. Na terugkomst werd hij benoemd tot adjudant van den Gouv.-Gen. Van der Capellen en belast met de leiding van expeditiën tegen

D.S.S. „Slamat". De eetsalon 3e klasse

D.S.S. „Slamat". De Social Hall 1e klasse

de Chineezen van Mandor, Loemar, Lara en Montrado ter W.-kust van Borneo (1822—23), welke goed slaagden.

Zijn voortreffelijke hoedanigheden, in den om gang met inlanders betoond, deden hem in 1824 benoemen tot Militairen kommandant en Resident van Padang en onderhoorigheden.

De toestand was precair geworden door de onvoorzichtigheid van zijn voorganger Raaff, die zich gewapenderhand in de twisten der Maleiers en Padri's geworpen had; De Stuers legde er zich op toe den vrede en het vertrouwen in het Ned.-gezag te herstellen en de vrijheid van den handel te bevorderen. De rust was weldra dermate teruggekeerd dat in 1826 de helft der troepenmacht zonder bezwaar ten behoeve van den Java'schen oorlog kon worden weggezonden.

In 1830 keerde hij met verlof naar Nederland terug om weldra als Generaal-Majoor en Commandant van het leger weder naar Indië te gaan, waar hij tot 1835 bleef. Hij herstelde er de orde en de discipline, die ten gevolg van den Java-oorlog geleden hadden, maar kwam in botsing met den Gouv.-Gen. van den Bosch.

Zijn vrijzinnige en gematigde denkbeelden schreef hij neder in het door Prof. Veth uitgegeven werk „De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra" (1849).

Zijn verhaal zijner expeditie ter W.-kust van Borneo gaf aanleiding tot de uitgave van Veth's „Borneo". Zijn relaas zijner expeditiën tegen Tanété en Soepa beschreef hij in het Tijdschrift v. Ned.-Indië van 1854. Zijn borstbeeld bevindt zich in het Rijksmuseum.

STYRAX BENZOIN Dryand. Zie BENZOË.

SUIKER. I. SUIKERRIET. Het Suikerriet (Saccharum officinarum L.) behoort tot de familie van de Gramineae en daarvan tot de onderfamilie van de Andropogoneae.

Bij de kieming van het zaad gaat de wortel zeer spoedig te gronde, zoodat wij, zoowel bij het uit zaad als het uit stekken voortgekomen suikerriet, alleen bijwortels aantreffen. Deze ontspringen uit een zône, die vlak boven den stengelknoop ligt. De stengels staan recht overeind, worden in volwassen, bloeienden toestand van 2 tot 6 Meter lang, hebben een diameter van 2—5 c.M. en zijn met een waslaag bedekt, die vlak onder de knoopen het dichtst is. De rietstengels zijn weliswaar onvertakt, doch uit de knoppen van de alleronderste geledingen van den primairen stok komen zeer spoedig na het ontkiemen van het riet secundaire stokken te voorschijn, zoodat de rietplant den vorm van een bundel stengels aanneemt, die alle uit eenzelfde punt uitspringen, welken vorm men „stoel" noemt.

Voortplanting, ontwikkeling en rijping van het suikerriet. Het suikerriet kan zoowel door middel van zaden als van stekken worden voortgeplant, van welke twee wijzen in de praktijk gebruik wordt gemaakt. Voor den aanleg van velden, waarvan men het riet voor de suikerbereiding wil oogsten of voor plantmateriaal wil gebruiken, gaat men uitsluitend van stekken uit, terwijl men de voortplanting door middel van zaad toepast met het doel om door hybridisatie van uitgezochte variëteiten nieuwe rietsoorten te verkrijgen, die om de eene of andere reden boven de bestaande uitmunten. Heeft men die eenmaal verkregen, dan plant men hen weder door stekken voort, zoodat de eerstgenoemde voortplantingswijze alleen in de kweekerij van nieuwe soorten aanwending vindt.

Bestanddeelen van het Suikerriet. Het suikerriet bevat behalve water, dat er voor het grootste gedeelte het hoofdbestanddeel van uitmaakt, saccharose, glucose, fructose, organische zuren, waaronder appelzuur, barnsteenzuur, zuringzuur, looizuur en, bij dood riet, azijnzuur, verder stikstofhoudende lichamen, gomachtige stoffen, kleurstoffen, vezelstof en aschbestanddeelen.

De grenswaarden van rijp riet kunnen ongeveer als volgt worden opgegeven.

Saccharose	11—16 %
Glucose en fructose	0.4—1.5 %
Vezelstof	10—15 %
Aschbestanddeelen	0.5—1.0 %

Rietvariëteiten. In de jaren vóór 1850 werd op Java nagenoeg uitsluitend een zachte witte rietsoort aangeplant, totdat in het genoemde jaar een suikerfabrikant in de residentie Cheribon, Gonsalves, bemerkte, dat een reeds sedert jaren op Java in de aanplantingen voorkomende donkerkleurige soort veel meer suiker opleverde dan de witte soort, maar daarentegen het nadeel had harder en moeilijker uit te persen te zijn. Doordat de molens sterker en beter geconstrueerd werden, verviel dat bezwaar en weldra was het Cheribonriet de bijna alleen aangeplante soort. Zij vereenigde dan ook alle goede eigenschappen in zich en maakte, dat reeds in de jaren omstreeks 1870 op Java per eenheid van oppervlakte veel meer suiker geoogst kon worden dan in welk ander suikerproduceerend land ter wereld. In het jaar 1882 werd dit riet echter in het Westen van Java door eene ziekte aangetast, de sĕrĕhziekte, die zich geleidelijk naar het Oosten toe uitbreidde en in 1892 Straat Bali had bereikt. Niettegenstaande alle genomen maatregelen tot afweer en bestrijdingsmiddelen week de ziekte niet en bedreigde de Java suikerindustrie met ondergang, zoodat men alle pogingen in het werk stelde een rietsoort te vinden, die de goede, ja voortreffelijke eigenschappen van het Cheribonriet zou vereenigen met een immuniteit tegen de sĕrĕhziekte. Van heinde en verre werden rietvariëteiten aangevoerd en in de proeftuinen en rietaanplantingen onderzocht en ofschoon er verscheidene onder waren, die jaren lang zeer goede diensten hebben bewezen en goede opbrengsten hebben gegeven, zijn zij alle weder de een na de andere opgegeven geworden en uit de aanplantingen verdwenen, zoodat zij niet meer dan historische waarde bezitten.

De voornaamste daarvan zijn *Muntok, Loethers, Canne morte, Batjan, Zwart en Wit Manilla, Chunnee* enz., waarvan enkele als stamouders hebben gediend bij de kruisingen ter verkrijging van nieuwe variëteiten en dus nu nog in haar nakomelingschap voortleven.

De pogingen namelijk om door kruising van veelbelovende rietsoorten hybriden te verkrijgen, die boven de ouders uitmunten, zijn na een zeer langdurig tijdperk van uiterst moeilijke proeven met goed gevolg bekroond geworden en een lange reeks van nieuwe soorten zijn door de goede zorgen van de suikerproefstations en van particuliere planters ontstaan, die voor een groot gedeelte boven een immuniteit tegen sĕrĕhziekte ook nog een grootere rietopbrengst en een hooger suikergehalte dan het Cheribonriet vertoonen.

Deze soorten worden niet met namen, doch met

cijfers aangeduid, waarbij ter onderscheiding van de lijsten der verschillende kweekers de voorletters van den kweeker of van de plaats, waar de variëteit ontstond, worden gevoegd. Zoo beteekenen No. 100 P. O. J. No. 100 van het Proefstation Oost Java, No. 247 B, No. 247 van Bouricius, No. 2 w. K., No. 2 van E. Karthaus. No. 43 D. I., No. 43 van Dĕmak Idjoe enz.

II. SUIKERINDUSTRIE. *Algemeene geschiedenis der rietsuiker industrie.* Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

Geschiedenis der suikerindustrie op Java. Voor de oudere geschiedenis zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië, en, in deze beknopte Encyclopaedie, CULTUURSTELSEL.

Toen in de jaren vóór 1903, in welk jaar de Brusselsche conventie werd gesloten en de suikerprijzen wederom een ongekend laag peil hadden bereikt, de rietsuikerindustrie in nagenoeg ieder ander suikerproduceerend land noodlijdend was, wist de suikerindustrie op Java zich krachtig te organiseeren, zoodat zij op het tijdstip, waarop de premiën op de beetwortelsuiker werden afgeschaft en de privileges vervielen, onmiddellijk van dezen verbeterden toestand kon profiteeren. De jaren van 1903—1916 zijn dan ook van ongekenden bloei geweest, alhoewel niet van rustig voortwerken. Verscheidene malen veranderde de markt, waarheen de suiker verscheept moest worden en dit bracht dan herhaaldelijk wijziging in de soort van suiker, die geleverd moest worden. Dientengevolge moesten de fabrikanten steeds hunne fabricatiemethoden wijzigen en aan de veranderende omstandigheden aanpassen, iets waarin zij steeds zeer goed zijn geslaagd, zoodat de Java suiker onafgebroken haar goede reputatie heeft kunnen handhaven.

In het jaar 1917 is ten gevolge van de schaarschte van scheepsruimte de geproduceerde suiker onvolledig afgevoerd kunnen worden, doch reeds in 1918 werd de afvoermogelijkheid beter en kon de oogst op tijd worden verkocht. Tengevolge van de schaarschte aan voedingsmiddelen op Java heeft de aanplant voor 1919 een groote inkrimping (met 15 %) ondergaan.

De volgende cijfers van de productie van Java in tonnen van 1000 K.G. van eenige jaren geven een goed beeld van de grootsche ontwikkeling van de industrie.

1840....	47.040	1895....	581.569
1845....	90.962	1900....	744.257
1850....	86.519	1905....	1.039.178
1855....	103.963	1910....	1.280.300
1860....	136.889	1911....	1.466.569
1865....	136.893	1912....	1.406.399
1870....	152.595	1913....	1.465.275
1875....	193.634	1914....	1.404.942
1880....	216.634	1915....	1.319.087
1885....	380.346	1916....	1.629.827
1890....	399.999	1917....	1.822.118
		1918....	1.773.348

Keuze van gronden. Grondverkrijging. Men vindt de suikerondernemingen in de uitgestrekte laagvlakte, benoorden de vulkanenreeks, die zich dwars door het eiland voortzet en wel van de Westgrens van Cheribon tot de kalkbergen van Rĕmbang en verder van Soerabaja of tot Straat Bali. Verder vinden wij in het Zuiden in de rivierdalen van de Sĕrajoe en de vele stroomen, die van het middengebergte in de vlakte van Djokjakarta en Soerakarta afdalen en daar een rijke sliblaag hebben achtergelaten, een belangrijke suikernijverheid, terwijl tevens de hoogvlakten, tusschen de vulkanen in Madioen, Kĕdiri en Pasoeroean aan de suikerindustie zijn gewijd. Deze vindt echter hare grootste uitbreiding in het dal van de Brantas rivier, waar in het diepe alluvium een uitstekende gelegenheid voor den rietbouw bestaat en waar de aanplantingen van suikerriet zoo dicht aan elkander aansluiten, als dit met de eischen van den wisselbouw overeen te brengen is.

Gewoonlijk wordt op Java de rietcultuur gedreven op grond, die niet het eigendom van den planter is, doch door dezen, hetzij voor een enkelen oogst, of voor een betrekkelijk klein aantal jaren wordt gehuurd of wel aan hem voor een groot aantal jaren in erfpacht is afgestaan. Zie AGRARISCHE WET, GROND (RECHTEN OP DEN), OVEREENKOMSTEN, LANDVERHUUR en VORSTENLANDEN.

Bijna al het door de suikerfabrieken vermalen riet wordt in eigen beheer aangeplant en slechts een klein deel wordt van inlandsche landbouwers of van Europeesche planters aangekocht, zoodat de fabrikanten tevens de rietplanters zijn en dus zoowel de landbouw als de fabricatie vrij wel geheel in dezelfde handen berusten.

Suikerfabricatie. Op de fabriek aangekomen, worden de railwagens gewogen, ten einde de hoeveelheid van het aangebrachte riet te kunnen weten, en daarna gelost. Op sommige ondernemingen stapelt men het riet naast de molens op, om er naar gelang van de behoefte van te kunnen afnemen en vermalen, doch op de meeste fabrieken grijpt een kraan den inhoud van een geheelen wagen en vleit dien op een platform vóór den molen, van waar het ter verwerking komt, zoodat het riet niet eerst opgestapeld wordt, maar op de lorry blijft, tot dat het aan de beurt komt om vermalen te worden.

Daarbij passeeren de rietstokken, die door het doorsnijden van de banden, welke hen bijeen hielden, los naast elkaar zijn komen te liggen, een paar zware, gegroefde walsen, welke het riet kneuzen en het geschikt maken om in de eigenlijke molens te worden uitgeperst.

Deze molens zijn sterke ijzeren of stalen, door stoom of electriciteit gedreven walsmachines, tusschen welker zware cylinders het vooraf verbrijzelde riet wordt gegrepen en uitgeperst. In den regel vindt men drie molens, ieder van drie cylinders, achter elkander, soms ook wel vier, en het in den eenen gedeeltelijk uitgeperste riet wordt door middel van beweegbare geleideplaten in den volgenden geschoven en sterker uitgeperst. Op de geleideplaten wordt het gedeeltelijk uitgeperste riet met een straal water bespoten om het tusschen de vezels achtergebleven sap te verdunnen en bij de daarop volgende persing beter te winnen. Ten slotte is de rietvezel praktisch zoo ver mogelijk uitgeperst en wordt, uit den laatsten molen komende, op machinalen weg naar de ovens gevoerd om daar onder de stoomketels te worden verbrand en de noodige warmte op te leveren voor de vorming van den in het bedrijf te gebruiken stoom. Wanneer de fabriek goed is ingericht, de ketels behoorlijk zijn ingemetseld en het riet niet al te arm is aan vezelstof, dan is de hoeveelheid uit het riet komende brandstof voldoende voor de stoomproductie, maar in den regel verbrandt men ter suppletie ook nog het

droge rietblad en ook wel brandhout en soms ook petroleumresidu.

Het uit het riet geperste sap wordt eerst door middel van koperen zeven van de medegevoerde stukken rietblad en rietvezel bevrijd en daarna met een weinig kalkmelk bedeeld en opgekookt. Bij deze bewerking scheiden zich onzuiverheden, die tot nog toe in het sap opgelost waren of daarin zweefden, in onoplosbaren, vlokkigen vorm af, omhullen de in het sap voorhanden deeltjes zand, klei en andere vreemde zelfstandigheden en wanneer men het gekookte, gekalkte sap laat bezinken, dan scheidt het zich in een helder lichtgeel vocht en een dikke drabbige laag vuil. Men hevelt het heldere sap af, perst de bezonken laag vuil door filterpersen en vereenigt het daaruit komende sap met het eerstgenoemde, terwijl het droog geperste vuil uit de fabriek wordt verwijderd en dikwerf als meststof in de velden wordt gebruikt.

In plaats van deze eenvoudige bewerking wordt ook wel het ruwe sap met een groote overmaat kalk bedeeld, en die overmaat daarna door middel van een stroom zwaveligzuur- of koolzuurgas weggenomen. Het daardoor zoo veel zwaarder geworden bezinksel laat zich beter van het schoone sap scheiden, zoodat er een betere en meer vertrouwbare sapzuivering heeft plaats gevonden dan bij de eenvoudige behandeling met kalkmelk alleen. Het heldere sap wordt in luchtverdunde ruimte ingedampt tot een stroop van ongeveer 50 % vaste stof gehalte, welke men nog eens bezinken laat of filtreert om de zich wederom afgescheiden hebbende troebelmakende onzuiverheden te verwijderen, en ten slotte concentreert men de helder geworden stroop eveneens in luchtverdunde ruimte tot een dikke massa van suikerkristallen en daaraan klevende zware stroop. In centrifuges slingert men laatstgenoemde van de kristallen af; men wascht deze zoo noodig met water af of blaast er een straal stoom doorheen, die, zich aan hun oppervlakte condenseerende, de stroop voorzichtig verdunt en wegvoert. De suiker wordt daarna, zoo noodig, in groote cylinders door middel van verwarmde lucht gedroogd en in zakken verpakt. De van de kristallen afgeslingerde stroop wordt verzameld en kan nog eens of meermalen bij verder indampen suikerkristallen opleveren, maar na eenige bewerkingen is zij niet voor verdere kristallisatie vatbaar en wordt uit het bedrijf verwijderd. Zij dient dan als grondstof voor alcoholfabricatie, voor mengsels van veevoeder of wordt ook enkele malen als meststof op de velden teruggebracht, ten einde op deze wijze de minerale bestanddeelen van den bodem te behouden.

Dooreengenomen wordt van 100 deelen suiker in het riet 80 % in product gewonnen, 9 % gaan verloren in de ampas (de uitgeperste vezel), 0.80 % in het filtervuil, 8 % in de melasse en 2.20 % op onbekende wijze, door morsen, lekken, aanbranden, verzuren, stelen, enz.

Uitvoer van Java suiker. De consumptie van de op Europeesche wijze gefabriceerde rietsuiker is niet groot en bedraagt voor den geheelen Archipel ongeveer 150.000 ton per jaar. Dit schijnt niet veel voor eene bevolking van bijna 50 millioen zielen, die op lekkernijen en zoetigheid gesteld is, maar men moet niet vergeten, dat er alom op kleine schaal suiker uit riet- en palmensap bereid wordt, die grootendeels in de behoefte der inlandsche bevolking voorziet. (Zie JAVAANSCHE SUIKER).

Verreweg het grootste gedeelte van de Javasuiker wordt naar het buitenland uitgevoerd. In de jaren vóór 1884 werd vrij veel van die suiker naar Nederland verscheept, doch toen dat land zelf meer en meer beetwortelsuiker voortbracht en dus geen aanvoer uit de koloniën noodig had, verviel daarmede ook de reden, waarom rietsuiker verder in Nederland verwerkt zou worden, en behalve in jaren van schaarschte aan beetwortelsuiker is de Javasuiker niet meer naar Nederland vervoerd.

Na het jaar 1880 werd er veel Javasuiker naar Groot-Brittannië gezonden en sedert 1897 ook veel naar de Vereenigde Staten. Maar toen deze zich langzamerhand meer en meer uit de onmiddellijke omgeving voorzagen, werd de uitvoer naar Hongkong gericht. Sedert het jaar 1903 zijn ook de uitvoeren van witte suiker naar Britsch-Indië en van bruine suiker naar Japan van groot belang geworden, maar aangezien laatstgenoemd land tegenwoordig zelf op het eiland Formosa een belangrijke suikerindustrie heeft gevestigd, is de uitvoer van Javasuiker naar Japan weder verminderd. Kort na het uitbreken van den oorlog werd de uitvoer van Duitsche en Oostenrijksche suiker naar Groot-Brittannië gestaakt en kocht dit land daarom op groote schaal suiker uit alle landen der wereld. Dientengevolge zien wij in 1915 en 1916 groote verschepingen naar Engeland, maar weldra werd het gebrek aan scheepsruimte nijpend en kon de suiker uit Java niet worden afgevoerd, tengevolge waarvan er zich groote voorraden ophoopten en de uitvoer weder afnam.

SUIKER (JAVAANSCHE of BRUINE). Op dezelfde wijze als bij ARÈNSUIKER is beschreven wordt veel suiker uit rietsap bereid en onder den naam „goela djawa" verkocht.

SUIKERPALM. Zie ARENGA SACCHARIFERA.

SUMATRA. ALGEMEEN OVERZICHT. Sumatra is met een oppervlakte van 440.000 K.M.², d. i. 13,5 maal die van Nederland, het vijfde eiland in grootte op aarde, het tweede van Nederlandsch-Indië. Evenals Java, is het een langgestrekt eiland; de Noordpunt, Pedropunt genoemd, ligt van Vlakke Hoek of Varkenshoek in het Zuiden ongeveer 1750 K.M. verwijderd, d. i. een afstand als de hemelsbreedte van Amsterdam tot Brindisi; de grootste breedte, n.l. van de Hoek van Indrapoera (in het Z. van de res. Sumatra's Westkust) tot Tandjoeng Datoek (in Indragiri juist onder den equator) bedraagt 400 K.M. De equator gaat vrijwel door het midden van het eiland: het N.lijkste punt ligt op 5° 39′ N.B., het Z.lijkste op 5° 57′ Z.B. De geographische lengte varieert tusschen 95° 10′ O.L. v. Gr. in het W. en 106° O.L. v. Gr. in het O. waardoor een verschil in tijd onstaat van 44 minuten.

De Indische Oceaan in het Westen dringt nergens diep het land in; grootste inham is de Baai van Tapanoeli. Evenmin de Straat van Malaka, Zuid Chineesche of Java zee in het Oosten, waar Straat Bĕrhala en Amphitrite baai de diepste inhammen vormen. Alleen in het Zuiden dringt Straat Soenda middels de Sĕmangka- of Keizersbaai en de Lampongbaai verder landwaarts in. De kustontwikkeling is derhalve zeer gering; op elke 100 K.M.² oppervlakte komt nauwelijks 1 K.M.

kust. Sumatra gelijkt hierin op Borneo en staat ver bij Java en vooral bij Celebes achter.

GEO-MORPHOLOGISCHE GESTELDHEID. In tegenstelling met Java, waar het meest tertiaire gronden voor den dag komen, treden op Sumatra meer oudere gronden op; hoe Noordelijker hoe ouder de gesteenten. Zuid-Sumatra vertoont namelijk veel tertiair, maar daarnaast reeds oudere sedimenten; in Midden-Sumatra komen behalve de tertiaire, zeer veel primaire gesteenten voor, terwijl alleen in Noord-Sumatra de alleroudste gesteenten n.l. uit het archaeicum aan de oppervlakte zich vertoonen. In het algemeen bestaat Sumatra uit een archaeïsche of palaeozoïsche onderlaag, die in de hooggebergten aan de oppervlakte komt, in de lagere deelen bedekt is met meer of minder dikke lagen van tertiair. Sumatra was de N.O.-rand van een oud continent, dat in het Zuiden langzaam wegzonk (ontstaan van den Indischen Oceaan) en tegen het eind van het mesozoïcum wordt ook een deel van Sumatra prooi van deze transgressie, welke gepaard gaat met zwakke vulkanische uitbarstingen.

OROGRAPHISCHE GESTELDHEID. Met betrekking tot de hoogte zijn op Sumatra van West naar Oost 5 gebieden te onderscheiden:

I. het Westelijk bergland, de Boekit Barisan;

II. het Oostwaarts daaraan sluitende heuvelland;

III. de smalle kustvlakte in het Westen;

IV. de groote, breede laagvlakte in het Oosten;

V. de omringende eilanden.

I. Bergland. Het bergland, deel uitmakende van het plooiïngsgebergte, dat zich van Achter-Indië uitstrekt over Sumatra, Java en de Kleine Soenda eilanden tot aan de boog van eilanden, die de Bandazee omsluiten, vormt het hoofdelement van Sumatra en bepaalt geheel den langgerekten N.W.-Z.O. gerichten vorm van het eiland. Het karakter van dit bergland wordt volkomen weergegeven door de Inlandsche benaming „Barisan" (= rijen), want het bestaat uit meerdere parallel aan elkaar loopende lengteketens. Tusschen deze coulissen bevinden zich de lengtedalen. Door vulkanische werkzaamheid werden op verschillende plaatsen de lengteketens met elkaar verbonden door dwarsruggen en bovendien verscheidene dalbodems opgevuld, zoodat de bekende, vruchtbare tufplateaux in het bergland ontstonden. Oogenschijnlijk vormen al deze ketens met dwarsruggen en hoogvlakten een niet te ontwarren geheel; bij nadere beschouwing is het bergland echter in drie stukken te verdeelen:

1. *Zuid-Sumatra*, tot aan den Goenoeng Sěblat (3° Z.Br.), waar de residenties Palembang, Djambi en Benkoelen samenkomen. Dit gedeelte vertoont zeer duidelijk den barisan-vorm.

2. *Midden-Sumatra* tot aan de hoogvlakte van Padang Lawas, ongeveer de grens tusschen de residenties Sumatra's Westkust en Tapanoeli (1° N.B.), omvattend een gebied, waar bergreeksen van verschillende richting afwisselen met diepe lengtedalen, vele groote en kleine plateaux.

3. *Noord-Sumatra*, waar de hoogvlakten groote afmetingen aannemen, omringd van hooge gebergten en doorsneden door talrijke ruggen.

II. Het Heuvelland. Tusschen het bergland in het W. en het laagland in het O. bevindt zich als overgangsgebied een uitgestrekt heuvelland, dat naar den tijd van ontstaan verdeeld wordt in:

a. het tertiaire en *b.* het diluviale heuvelland.

a. Het tertiaire heuvelland, dat zich van den voet van het Barisan-gebergte Oostwaarts uitstrekt, heeft in het Noorden een breedte van 50 à 60 K.M., in het Zuiden van 150 à 160 K.M.

b. Langs de Oostzijde van het tertiaire heuvelland is in den diluvialen tijd ontstaan een doorloopende strook van heuvels, waarvan het materiaal voor een groot deel afkomstig is van de sterk geërodeerde tertiaire heuvels, voor een ander deel van de vulkanen, welke juist in dezen tijd een maximum van werking ontwikkelden.

III. De Westkust vlakte. Deze hoofdzakelijk alluviale kustvlakte heeft nergens een groote uitgestrektheid kunnen krijgen door de krachtige branding van den Indischen Oceaan, de sterke zeestroomen, die het puin wegvoerden, de geringe rijzing van het land, maar vooral doordat de kleine riviertjes slechts weinig puin van het bergland konden meevoeren. Nu en dan, vooral van Oedjoeng Indrapoera tot Siboga, ontbreekt de kustvlakte geheel doordat het gebergte aan zee komt en dus een steilkust ontstaat o.a. bij den Apenberg, met vele grillige inhammen, die uitstekende havens zijn, en talrijke verbrokkelde eilandjes. Verder is deze Westkust gekenmerkt door de vele zandheuvels, die hier en daar opwaaiden tot duinen.

IV. De Oostkustvlakte. Daar, waar het land in recenten tijd een sterke rijzing onderging, ontstond een reusachtige laagvlakte door de samenwerking van de sedimentatie der rivieren, de abrasie en corrasie der zee en de rizophoren vegetatie. Nog steeds gaan de reusachtige rivieren voort met hun enorme massa's puin van Barisan gebergte en heuvelland in zee uit te storten, waardoor de vlakte zich steeds meer Oostwaarts uitbreidt in tegenstelling met de Westkust, die op menige plaats afbrokkelt.

V. Eilanden. *a.* Voor de Westkust ligt de eilandenrij Engano, Mèntawei eil., Batoe eil., Nias, Banjak eil. en Simeuloe (Simaloer). Deze moet, met uitzondering van de Banjak eilanden en een groot aantal kleinere in de onmiddellijke nabijheid van de kust, beschouwd worden als een afzonderlijke tertiair geplooide coulisse, en staat dus niet in direct verband met den vasten wal, waarvan zij gescheiden is door een synclinaal met soms groote zeediepten.

b. De eilanden voor de Oostkust, die de voortzetting vormen van het bergland op het schiereiland Malaka, zijn te beschouwen als de hoogere deelen van het ± 30 M. onder water gekomen land, dat zich eenmaal tusschen Sumatra, Borneo en het vasteland van Azië uitstrekte. Aan deze oude kernen zijn door aanslibbing of koraalvorming jongere kustvlakten toegevoegd. Het belangrijkst zijn: de Riouw-, Karimoen- en Lingga Archipel, benevens Banka en Biliton.

Administratief worden ook de Anambas-, Natoena en Tambělan eilanden tusschen Malaka en West-Borneo tot Sumatra gerekend. Het zijn een 300 tal rotsige eilandjes, die als Poelau Toedjoeh worden aangeduid.

c. Als voortzettingen van den Barisanketen zijn te beschouwen zoowel de eilanden voor de Noord- als voor de Zuidkust. Voor de Noord-

kust: Poeloe Wè(h), P. Breuë en P. Nasi, Batèë en Klapa; voor de Zuidkust in straat Soenda: Dwars-in-den-weg, Lang eiland, Krakatau, Verlaten eiland, terwijl voor den ingang van de Lampong-baai liggen: Sĕboekoe, Sĕbĕsi en Lĕgoendi; voor die van de Sĕmangko-baai het eiland Taboean.

HYDROGRAPHISCHE GESTELDHEID.

Rivieren. Uit het dwarsprofiel van Sumatra valt onmiddellijk af te leiden, dat de rivieren, die het water van het Barisangebergte afvoeren naar den Indischen Oceaan, onbeduidende bergstroomen moeten zijn. Slechts enkele stroomen door een der groote lengtedalen en moeten dus eerst door den meest Westelijken Barisan keten heen breken. Van deze laatste verdienen vermelding: de Kĕtahoen, Sĕblat, Anai, Masang, Batang Gadis, B. Toroe, Simpang en de Tripoö, de Wojla en de Teunom. Tot de voornaamste der vele riviertjes, die terstond naar zee stroomen behooren: de Sĕmangko, Manna, Dikit, Sindang, Palangai, Taroesan, Pasaman, Batahan, Loemoet, Siboeloean, Sorkam, Kloeët Seunagan, Meureubo en de Atjèh rivier.

Naar het Oosten is de terreinformatie dusdanig, dat vele bergrivieren zich vereenigen tot machtige stroomen, die het water van duizenden K.M.² land afvoeren. Alleen in het N. en het uiterste Z. komen weer afzonderlijke kleine rivieren voor. De onbeduidende stroompjes ter Noordkust ontspringen meest op het Atjèhsche kustgebergte, o.a. de Pidië. Het belangrijkst zijn hier: de Peusangan uit het Tawar meer, de Keureutöë, en de Djamboe Ajé, die de Pakang opneemt en waarvan de delta als de moerassige Diamantpunt in zee vooruitsteekt. Ten Z. van dezen modderkaap wordt de kustvlakte steeds breeder en nemen de rivieren in lengte toe. De Peureulaᵉ van het Van Daalen-gebergte is hier de eerste belangrijke rivier. Daarop volgt de Tamiang, ontstaan uit de samenvloeiïng van Simpang Kanan en Simpang Kiri, die het water afvoeren der hoogvlakte Sĕrbödjadi; vervolgens de Bĕsitang, die met eenige kleinere stroompjes uitkomt in de Aroe baai; de Langkat, die onder den naam Sarangan ontspringt op den Bandahara van het Wilhelmina gebergte, en de belangrijker Wampoe met een grooter stroomgebied, die als Lau Biang het water afvoert van de Karo hoogvlakte en tusschen Van Heutsz- en Wilhelmina-gebergte door de vlakte bereikt, waar de Pĕtjirim wordt opgenomen. Daarop volgen: de Bĕlawan in den bovenloop Toentoengan geheeten, de Pĕrtjoet, een weinig ten O. van Médan, de Padang, de Bah Hapal, de Boloek met als linkerzijrivier de Bolon, vervolgens de Silau Toea, en de grootere Asahan, die nabij haar mond de Silau opneemt en tot de belangrijkste der kleinere rivieren behoort, omdat zij al het water van het Tobameer afvoert. Hier vertoont zich dan ook het eerst de aestuarium-vorm der monding, die bij alle volgende rivieren steeds duidelijker optreedt. Naar het Zuiden volgen dan de grootere Koealoe, de Bila en de Panai of Baroemoen. De kleinere rivieren van het Zuiden bevinden zich in de Lampongsche Districten. Het zijn de Sĕkampoeng, de Sĕpoetih, de Toelangbawang en de Mĕsoedji op de grens met Palembang. Hieronder worden nader besproken de zes groote stroomgebieden: die van de Moesi, de Batang Hari (daarop volgen Noordwaarts de kleine Toengkal en de Gangsal) de Koeantan, de Kampar, de Siak en de Rokan.

Moesi of Rivier van Palembang. Deze rivier heeft een lengte van 553 K.M. en een stroomgebied van bijna het dubbele van het oppervlak van Nederland (61.200 K.M.²) en is daarmede de grootste rivier van Sumatra. Zij ontspringt in de residentie Benkoelen aan den Westelijken voet van den Boekit Tjoendoeng, ook wel Oeloe Moesi genaamd, die 2200 M. hoog is en een weinig ten Noorden van den meer bekenden vulkaan G. Kaba is gelegen. Bij Moeara Lintang, waar haar hoogte nog 196 M. bedraagt, neemt ze de *A. Lintang* op. Bij Tĕbing Tinggi, waar de waterspiegel 97 M. hoog is, betreedt de Moesi het tertiaire heuvelland, waarmede de bovenloop eindigt en dus de middenloop aanvangt. Verdere zijrivieren in den middenloop zijn o. a. de *Klingi*, de *Lakitan*, de *Rawas* (voornaamste linkerzijrivier, ontspringt op de N.lijke hellingen van den G. Sĕblat en heeft een vrijwel voortdurenden O.lijken loop), de *Roepit*, de *Batang Hari Lĕkoh*, de *Lĕmatang* (zeer belangrijke rechterzijrivier, ontspringt op de bergen die het Z.O.-lijk gedeelte van de Pasĕmah-hoogvlakte insluiten; als zijrivieren heeft ze o. a. de *Endikat* en de *Malintang*, en de belangrijke *Enim*).

Na het opnemen van de Lĕmatang begint de Moesi haar benedenloop; zijrivieren: de zeer belangrijke *Ogan*, die op de hellingen om het Sĕmĕndo-plateau ontspringt.

Op een afstand van nauwelijks 15 à 20 K.M· Oostwaarts stroomt evenwijdig met de Ogan haar evenknie de *Komĕring*, die een lengte heeft van 331 K.M. en een stroomgebied van 11075 K.M.² Zij ontstaat bij Moeara Doea uit de samenvloeiing van de *Sĕlaboeng*, de afwatering van het Ranaumeer, en de *Sako*, die haar water ontvangt van Boekit Djaboet en Ringgit; een weinig bovenstrooms van Kajoegoeng gaan Komĕring en Ogan in elkander over. Een net van tĕroesans, kunstmatige doorgravingen en natuurlijke waterloopen, verbindt beide rivieren, het water van de eerste stroomt naar de tweede, zoodat zij feitelijk niet meer als afzonderlijke rivieren zijn te beschouwen.

Door den vereenigden arbeid van Moesi, Ogan en Komĕring is de groote delta ontstaan, die zich ongeveer 90 K.M. ver Noordwaarts uitstrekt en een oppervlakte beslaat van 2700 K.M.² (beschouwt men ook het land O.waarts tot de Siloempoer en Westwaarts tot de Banjoeasin als deelen van de delta, dan is de oppervlakte 24.000 K.M.² dus ongeveer $^3/_4$ van Nederland). De eigenlijke Moesi splitst zich een weinig voor haar mond in twee takken: de A. Oepang in het Oosten en de A. Soengsang in het Westen, waarvan de laatste het meest wordt bevaren. Beide komen, evenals de Banjoeasin, de Tĕlang en de Saleh, uit in het Noorden van Str. Banka.

De groote watermassa's, welke de Moesi van beide kanten, maar vooral van rechts toestroomen, maken haar tot een breede, diepe en goed bevaarbare rivier. Kleine stoomschepen kunnen in het geheel 303 K.M. ver landwaarts invaren, kleine prauwen en vlotten aanzienlijk verder. De Moesi heeft daardoor met haar zijrivieren enorme beteekenis voor het verkeer, benevens voor den aan- en vooral den afvoer van producten in het gewest Palembang. Verder heeft de Moesi belang voor de vischvangst en voor de bevloeiing der natte rijstvelden.

Batang Hari of *Djambi-rivier*. Deze rivier heeft een lengte van ongeveer 800 K.M., haar stroomgebied wordt geschat op ± 40.000 K.M.², d.i. iets minder dan de oppervlakte van Zwitserland. Zij ontspringt in de Padangsche Bovenlanden even ten Z. van de Danau di Atas (zie aldaar); haar tweeling-tak de Goemanti zorgt voor de afwatering van dat meer; op slechts enkele honderden meters van elkaar ontstaan, vereenigen zij zich eerst 60 K.M. verder, beide machtige rivieren geworden. Eenige K.M. benedenstrooms van de samenvloeiing der B. Hari en Goemanti ontvangt de rivier al spoedig, rechts, de wilde Sangir. Daar, waar zij in de Batang Hari valt, moet omstreeks de 14de eeuw een nederzetting van Hindoe-Javanen zijn geweest (Oudh. Versl. 2de kw. 1912, bl. 50, no. 54—55); nu is deze streek schaars bevolkt. Na de Batanghari-districten te hebben doorloopen, komt de rivier bij doesoen Tandjoeng het gewest Djambi binnen, waar zij verder ook onder den naam *Djambirivier* bekend staat. De voornaamste zijrivieren die zij hier op neemt zijn: de *Tĕbo*, en vooral de zeer belangrijke *Tĕmbĕsi*, die eerst de Mĕrangin heeft opgenomen. Ongeveer 6 K.M. beneden de hoofdplaats, bij de doesoen Ma. Koempih Oeloe, splitst zij zich in twee takken; de Zuidelijke, Koempih genaamd, is slechts bij hoogen waterstand geheel bevaarbaar, anders alleen van Ma. Koempih Ilir af tot doesoen Sipin. Nadat de B. H. zich bij Ma. Koempih Ilir weder met deze Koempih heeft vereenigd, stroomt zij met verschillende mondingen in de Chineesche zee. De Batang Hari is bij gemiddelden waterstand te allen tijde tot aan de hoofdplaats Djambi bevaarbaar voor schepen van 10 voet diepgang. Tot hier zijn zelfs bij laag water eb en vloed waarneembaar, hoewel de plaats 155 K.M. van den mond af ligt. De bevaarbaarheid is in de laatste jaren belangrijk verbeterd door opruiming van vele hindernissen in de rivier. Van de mondingen is alleen de Sei Nioer voor zeeschepen bevaarbaar.

Koeantan (Kwantan) of rivier van Indragiri. De bovenloop van deze zeer belangrijke rivier omvat het centrum der Padangsche Bovenlanden. De Noordelijkste tak is de Sinamar, die ten N. van Baroeh Goenoeng, op de Z.-lijke helling van den Boekit Poetoes (1930 M.), ontspringt (zijrivieren: de *B. Soeliki*, de *Lampasi*, de *Agamrivier*); zij verliest haar naam als ze zich vereenigt met de Oembilin (zie aldaar), die de afwatering vormt van het meer van Singkarak en die links het water van de Z.-lijke helling van den Marapi en den Sagŏ ontvangt. Bij Moearŏ vereenigt de Palangki zich met haar. Hier stroomt het water als Koeantan verder, en nu een zeer sterke stroom geworden, werpt zij zich in O. lijke richting op de W.-lijke flank van het langgestrekte Lisong-Koeantan-Lalo kalkgebergte en vindt eindelijk een doorgang, een geul, die al dieper en dieper is ingesneden, zoodat de tegenwoordige bedding hier en daar tusschen tientallen meters hooge, loodrechte wanden loopt (bij Moekŏ Moekŏ), waar het water donderend op groote rotsblokken neerspringt en hoogst gevaarlijke stroomversnellingen doet ontstaan; de vroeger door het water in de kalk gevormde holen staan nu ver boven den waterspiegel (prachtige druipsteengrotten). Eindelijk wordt dan het lage land bereikt, traag stroomt de troebele Koeantan naar het Oosten, en vloeit, eene delta vormende, met vier armen in de Amphitrite baai.

Bij verschillende plannen, ontworpen om den afvoer van steenkool uit de Padangsche bovenlanden naar de Oostkust van Sumatra te bevorderen, heeft men ook het oog op de Koeantan gehad. Om echter verzekerd te zijn van een ongestoord vervoer zou men een spoorlijn dienen aan te leggen van Sumatra's Westkust uit tot een punt beneden Rèngat, namelijk bij Poelau Gadjah.

De *Kampar* voert het water af van een gebied met ± 31.000 K.M.² oppervlakte, waarvan ± 24.000 K.M.² in het gewest Oostkust van Sumatra zich bevindt. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van twee bronrivieren, Kampar Kanan links en Kampar Kiri rechts. De Kampar Kanan komt uit het Noorden van de Padangsche Bovenlanden en besproeit de afdeeling L Kota. Aanvankelijk een woeste bergstroom, wordt zij al spoedig in de vlakte van Gloegoer voor kleinere prauwen bevaarbaar, dan weder worstelt zij tusschen rotswanden door, maar heeft bij Batoe Basoerat, tegenover Kŏtŏ Tangah gelegen, reeds een breedte van ± 150 M. Vóór zij zich, in het Gouv. Oostkust van Sumatra, met de Kampar Kiri vereenigt zijn haar voornaamste zijrivieren: de *B. Kapoer* en de *Mahat* (Mahè). De Kampar Kiri ontstaat uit de vereeniging van de Si Ngingi of Soengingi en de Sibajang of Soebajang, beide komende van de grens met Indragiri. De landstreek aan de Kampar Kiri beneden de samenvloeiing van hare twee hoofdtakken heet Goenoeng Sahilan. Het stroomgebied dezer rivier is van een geheel ander type. Wel is haar benedengedeelte eveneens moerassig, doch deze moerassen zijn vrij ondiep, rusten op een zand- en leembodem en gaan weldra over in de heuvelachtige hoogvlakte van Goenoeng Sahilan, het zandsteenplateau der Boven-Kampar. In verband met deze bodemformatie is de streek niet vruchtbaar, behoudens de valleien van de beide bronrivieren der Kampar Kiri. Daar heeft zich dan ook de geringe bevolking grootendeels gevestigd, terwijl de rest van het landschap bijna geheel is bedekt met dicht woud, rijk aan goed timmerhout en boschproducten. Bovendien onderscheidt de streek zich door rijkdom aan ertsafzettingen, vooral goud, en door de jonge steenkoolformaties. Voornaamste zijrivieren: *Silangkai*, *Lipat*, *Tĕso* en *Singgawai*. Niet ver beneden den mond der Singgawai vereenigt de Kampar Kiri zich met de Kampar Kanan, die hier Batang Sako heet, om welke reden de samenvloeiing als Moeara Sako bekend is. De eigenlijke Kampar vervolgt nu haren loop in N.O. richting, haar bed vernauwt zich aanmerkelijk tot even voorbij de hoofdplaats Pĕlalawan, waar zij naar het Z.O. ombuigt, en al spoedig een zeer aanzienlijke breedte verkrijgt. De linker zijrivieren hebben ook in het benedengedeelte der rivier slechts een korten loop; de meest beduidende zijn de S. Bokŏ Bokŏ, de Alang Djagŏ en de Pĕlalawan. Boven Pĕlalawan worden veel belangrijker rechter zijrivieren opgenomen, de Si Gati en Nilŏ, die in het heuvelland nabij de Kwantan-districten ontspringen, ten Noorden van Inoeman. Niet ver van de monding vormt zij het riviereilandje Poelau Moeda, waarachter de vaartuigen vaak

bescherming zoeken tegen de „bĕna" (zie aldaar), de vloedgolf, die de vaart op deze rivier zelfs voor stoomscheepjes gevaarlijk doet zijn.

Siakrivier. Deze rivier ontstaat door de inéénvloeiïng der rivieren Tapoeng Kanan en Tapoeng Kiri, en ontlast zich in de Brouwerstraat. Het stroomgebied beslaat een oppervlakte van 16.350 K.M.² Naar deze beide Tapoengs wordt insgelijks het landschap genoemd, dat zij begrenzen.

Na hare samenvloeiing met de Tapoeng Kanan draagt de Tapoeng Kiri den naam van Siakrivier. Deze is voor de kleinere stoomschepen van de Paketvaart Maatschappij van hoogstens 400 ton (netto) bevaarbaar tot de door den transito-handel vrij belangrijke plaats Pakan Baroe, die 300 K.M. stroomopwaarts ligt, ja zelfs met 3 à 4 voet diepgaande stoom- en motorbootjes tot aan de samenvloeiing der beide Tapoengs.

De meest bekende rechterzijtakken der Siakrivier zijn de Soenga Gasip, aan wier monding in vroeger tijden de vorsten van Gasip hun zetel hadden gevestigd, en de Soengei Mampoera, die zich bij de hoofdplaats Siak in de Siakrivier stort.

Belangrijkste linkerzijrivier is de Soengei Mandau. Het water dezer rivier is donker roodbruin van kleur, en veroorzaakt na haar samenvloeiing met de Siakrivier een opvallende kleurverandering ook in dat water. Men zegt dat het water tannine bevat. Het Siakrivierwater is niettemin goed drinkbaar; op de hoofdplaats Siak zijn geen putten, doch drinkt de bevolking dat rivierwater.

Pakan-Baroe is bekend als doorvoerplaats voor den handel tusschen de V Kota (Padangsche Bovenlanden) met Singapore.

De Siakrivier heeft ter hoofdplaats Siak Sri Indrapoera een breedte van ruim 215 M., te Pakan-Baroe ± 80 M. Zij is vrij van de bĕna- of vloedgolf (zie het artikel BENA), welke men bij de Rokan-, Panei- en Bilarivieren aantreft.

Rokan. De Rokan, die een stroomgebied van ongeveer 16.500 K.M.² heeft, ontstaat uit twee bronrivieren, de Rokan Kanan en de Rokan Kiri, welke evenmin als de hoofdrivier zelve voor de scheepvaart van veel beteekenis zijn. De Rokan Kiri ontspringt als Soempoer op den G. Gadang in de res. Sum. Westkust, stroomt door een groot lengtedal Noordwaarts langs de hoofdplaats Loeboek Sikaping en neemt beoosten Raŏ het water op van eenige riviertjes. Na de doorbraak door het gebergte heet de rivier voor het eerst Rokan Kiri, en stroomt, honderden grillige bochten vormende, in hoofdzakelijk N.O.lijke richting verder. De Rokan Kanan, wier stroomgebied geheel binnen het gewest Oostkust van Sumatra blijft, ontstaat uit de samenvloeiing van de Batang Sosa en B. Loeboek en neemt vooral van links een groot aantal zijrivieren op, waarvan de belangrijkste de Koemoe is. Van het vereenigingspunt der beide Rokanrivieren, een weinig boven Sikapas af, wordt het terrein steeds moerassiger. Met een steeds breeder wordenden mond, aestuarium, mondt de Rokan ten slotte nabij Bagan Si Api Api in straat Malaka uit. De enorme slibmas a's, door de rivier afgevoerd, doen haar monding steeds meer verzanden en de kust sterk aangroeien, hetgeen voor het visscherij- en scheepvaartbedrijf van genoemde plaats ernstige moeilijkheden gaat opleveren.

M e r e n. Sumatra is zeer rijk aan meren, zoowel in het bergland als in het laagland. Men onderscheidt hierbij:

1e. *tektonische* meren, ontstaan door verzakking, waartoe het Tobameer behoort, het grootste van Sumatra, het meer van Koerintji, de Danau di Atas en het meer van Singkarak (zie die namen);

2e. *kratermeren*, waartoe behooren: het Ranau meer (106 K.M.²); de kratermeren van den G. Toedjoeh, Bt. Boentak, Talang en eenige andere kleinere in Midden Sumatra; ten slotte het meer van Manindjau (100 K.M.²) (zie de namen) en het oude kratermeer van Taloe, ten N. van den Pasaman, dat thans drooggelegd is;

3e. *afdammingsmeren*, waarvan het belangrijkste het Tawar-meer is (zie Gajo-land).

KLIMAAT. De ligging van ± 5° benoorden tot ± 5° bezuiden den equator doet verwachten dat Sumatra, grenzende aan den Indischen Oceaan, Straat van Malaka, Zuid-Chineesche zee en Java- zee een equatoriaal zeeklimaat zal hebben, waarbij verschil in hoogte boven zeeniveau ook verschil in klimaat te voorschijn roept. De nabijheid van Azië in het Noorden en de invloed van Australië in het Zuid-Oosten doet dit klimaat echter anders zijn, meer wat betreft wind en regen, dan wel temperatuur.

1. *Temperatuur.* De meest opvallende karaktertrek van het klimaat is de gelijkmatigheid van den jaarlijkschen gang der temperatuur. De warmste maanden zijn die met den hoogsten zonnestand, meestal tevens de maanden met den meesten regen, maar het verschil met de koudste maanden bedraagt, aan de kustplaatsen tenminste, niet veel meer dan 1° C. Het verschil tusschen dag- en nachttemperatuur bedraagt daar evenwel 5 à 6° C.

2. *Wind. a.* de Oostkust. De beide groote halfjaarlijksche luchtstroomingen (moessons) worden op de plaats van hun ombuiging belemmerd door het Barisan gebergte, waardoor zij enkel over de Zuid Oostelijke kustvlakten van Sumatra kunnen heenstrijken. Alleen dit gedeelte Noordwaarts tot de hoogte van Riouw toe heeft dus een windsysteem ongeveer als Java. De Noordoostelijke vlakten zouden door de N.O. passaat, die 's winters over Malaka heenkomt, kunnen bestreken worden, maar deze wind splitst zich alvorens Noord-Sumatra te bereiken. Het eene deel der luchtstrooming wijkt naar het Z.O. af en waait verder door Straat Malaka en over de eilanden, het andere buigt naar het Westen af en treft Noord Atjèh.

b. de Westkust. Het heete Australië zuigt ook uit den Indischen Oceaan lucht naar zich toe, maar de Barisanketen sluit deze zuiging af, waardoor niets dan zwakke winden met Westelijke componenten op kunnen treden. In onzen zomer doet zich echter aan de Westkust ten N. van Padang een afwijkend en sterk sprekend verschijnsel voor. In het grootste deel van Ned.-Indië waait in onzen zomer de droge Z.O. tot Oost moesson; in het N.W. van Sumatra komt dan echter lucht aan, die door het minimum van Centraal Azië uit den Indischen Oceaan is gezogen en als een vochtige Zuid-West moesson langs de Noordspits van Atjèh waait. Bovendien doet zich dan een tweede merkwaardig verschijnsel voor. Daar Azië dichter bij is dan Australië, is de zuigende werking sterker, waardoor de lucht over het Barisan gebergte

heengetrokken wordt. Vooral in de maanden Juli en Augustus gaat dan een krachtige luchtstrooming over de hoogvlakten van het gebergte en wanneer die gedwongen wordt door de dalen naar de kustvlakten af te dalen, wordt ze als een echte „föhn” wind warm en droog. Een voorbeeld hiervan is de bohorok in Deli, die zoo fataal kan zijn voor de tabakscultuur en in 1912 43 maal voorkwam. Ook elders zijn bergwinden bekend, b.v. de koude Singgalang- wind in de omgeving van Fort de Kock; verder in Padang Lawas en Si Baloengoen. Van groot belang voor den mensch zijn de land- en zeewinden. 's Morgens tusschen 8 en 9 en 's middags tusschen 4 en 5 uur is het windstil en dus drukkend heet op de kustplaatsen. Na 9 uur komen de zeewinden koelte brengen en vergemakkelijken het binnenloopen van visschers- en handelsvaartuigen. Om 1 à 2 uur zijn deze winden het sterkst. 's Nachts ontstaan de landwinden, die in Atjèh oorzaak zijn van beruchte, plotselinge buien, bekend als Sumatranen.

3. *Regen.* Sumatra is zeer regenrijk, in de nabijheid van den equator valt de meeste regen. Sumatra vertoont dan ook meer het type van een equatoriaal dan van een tropisch regengebied zooals Java, d.w.z. de meeste regen valt na den doorgang van de zon door het zenith, dus aan den equator van September tot October en van Maart tot April, terwijl op verderen afstand van den evenaar de hoogste zonnestanden korter na elkaar komen en de beide regentijden in elkaar vloeien.

In den z.g.n. drogen tijd is ook een periode van betrekkelijk grooten regenval waar te nemen, die meest nevenmaximum wordt genoemd. Over het grootste deel van Sumatra valt dit in April.

De meeste regen valt in Sibolangit, in de Deli doesoen, n.l. 6000 m.M. per jaar (Nederland 710 m.M.).

FAUNA. De *fauna* van Sumatra vertoont groote overeenkomst met die van Achter-Indië aan de éene, Java en Borneo aan de andere zijde. Ook door zijn dierenwereld wordt dus Sumatra gekenmerkt als een onderdeel van een groot Soendaisch vaste land, dat door het rijzen der zee (vermoedelijk na den ijstijd) van de overige onderdeelen is gescheiden geraakt. Er is dus reden, om hier alleen enkele punten van verschil met die overige deelen op te geven. In het algemeen kan men zeggen, dat Sumatra in fauna meer met Borneo dan met Java overeenkomt, doch rijker is aan diervormen dan elk der twee andere Soenda-eilanden, wat misschien gedeeltelijk mag toegeschreven worden aan zijn grootere verheffing boven zee, waardoor diervormen konden blijven bestaan, die op de overige uitstierven. Op deze wijze zou men kunnen verklaren, dat Sumatra het eenige Soenda-eiland is, waar een Aziatische olifant en (met Borneo) een tapir voorkomen, al is tot heden slechts voor de olifanten bewezen, dat zij vroeger ook op Java hebben geleefd.

BEVOLKING. *a.* D i c h t h e i d. Het rijke en vruchtbare Sumatra, dat, bij een dichtheid van bevolking als Java heeft, 120 millioen inwoners kon tellen, heeft nauwelijks 5 millioen bewoners. Per K.M.² wonen op Sumatra 11, op Java 270 menschen (Nederland 210). Groote stukken zijn zoo goed als onbewoond en in het dichtstbevolkte gedeelte des lands, residentie Sumatra's Westkust wonen niet meer dan 32 inwoners per K.M.² Onderstaande tabel geeft een overzicht van de dichtheid der bevolking per K.M.² in de verschillende gewesten op ult. 1917.

Gewest.	Oppervlakte in K.M.²	Totaal aantal inw.	aantal inw. per K.M.²
Sumatra's Westkust .	40.285	1.288.624	31.99
Tapanoeli	42.035	765.238	18.20
Benkoelen	24.440	229.845	9.81
Lamp. distr.	29.365	171.572	5.84
Palembang.	84.692	760.548	8.98
Djambi	49.500	207.265	4.19
Oostkust v. Sum. . .	91.890	894.140	9.73
Atjèh en Onderh. . .	53.125	709.841	13.36
Afd. Indragiri (res. Riouw e. O.) . . .	25.000	95.177	3.80
Totaal.	440.332	5.122.250	11.63

Slechts 4 plaatsen op Sumatra tellen meer dan 10.000 inwoners. De grootste hiervan is Padang, dat ult. 1917 91.440 inwoners telde, waarvan 83.337 Inlanders, 5136 Chineezen, 1789 Europeanen, 210 Arabieren en 968 andere Vreemde Oosterlingen, daarop volgt Palembang met 60.985, waarvan 50.703 Inlanders, 7304 Chineezen, 2420 Arabieren, 372 Europeanen en 186 andere Vreemde Oosterlingen. Verder telt (opgave 1905) Sibolga 17.611 inw., waarvan 41 Europeanen, en Médan 14.250 inw., waarvan 954 Europeanen.

V o l k e n. Van alle volken, die Sumatra bewonen, zijn de *Maleiers* verreweg de belangrijkste en talrijkste; men schat hun aantal op 3 millioen.

Men onderscheidt de *Riausche* of *Djohorsche* die ook wel minder juist de *Kust-Maleiers* worden genoemd, en de *Minangkabausche* of *Binnenlandsche Maleiers.* Zie RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN, MALEIERS en MINANGKABAUERS. Van de kustbewoners zijn, na de Maleiers, het belangrijkste volk de *Atjèhers*, wier aantal op 550.000 wordt geschat. Talrijker dan de Atjèhers zijn de *Bataks* om het Toba-meer, die echter een minder belangrijke rol in de geschiedenis van Sumatra hebben gespeeld. Het aantal Bataks bedraagt ongeveer 600.000, waarvan verreweg het grootste deel in de residentie Tapanoeli woont en slechts een gering aantal in de aan het Toba-meer grenzende deelen van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Zie BATAKS. In het uiterste Zuiden van Sumatra hebben de *Lampongers* zich tot een zelfstandig volk ontwikkeld. Zie LAMPONGSCHE DISTRICTEN.

Deze 4 hoofdvolken hebben elk meer of minder invloed uitgeoefend op de kleinere volken, die nog in het binnenland van Sumatra huizen. en meestal op een veel lageren trap van beschaving staan. Zoo oefenden de Kust-Maleiers grooten invloed uit op de *Koeboes*, de Minangkabauers op de *Rědjangers* en *Lĕbongers* en op de *Oeloes* in Klein Mandailing (res. Tapanoeli), de Bataks op de in het gouvernement Atjèh e. O. wonende *Gajō's* en *Alassers* en naar het Zuiden op de *Mandailingers.* Men zie op de verschillende hier genoemde volksnamen, en, voor de kleinere stammen op: KOEBOE (ORANG), LOEBOE (ORANG), ORANG LAOET, en de overige samenstellingen met Orang.

Immigranten. Naast de eigenlijke Inlandsche bevolking telt Sumatra bijna 12.000 Europeanen, 171.600 Chineezen, ruim 4.000 Arabieren en 17.600 andere Vreemde Oosterlingen, tezamen dus $^1/_{24}$ van de geheele bevolking.

Afzonderlijke vermelding onder de immigranten verdienen de Javanen. Evenals de Bandjareezen en enkele bewoners van Celebes zijn ook Javanen naar Sumatra gekomen. Palembang bijvoorbeeld schijnt een kolonie te zijn geweest van het rijk Madjapahit; taal en gewoonten wijzen ook thans nog op dien grooten invloed van Java. De bevolking langs de Blidah (ten Z. W. van de stad Palembang) moet zelfs geheel uit Javaansche afstammelingen bestaan. Ook in beneden Djambi is duidelijk de invloed van Java te bespeuren, terwijl ook zeer groote invloed is geoefend in de Lamp. Districten. In de laatste jaren tracht men echter op groote schaal menschen uit het dichtbevolkte Java over te planten naar het zoo leege Sumatra. (Zie KOLONISATIE).

G o d s d i e n s t. Sumatra telt onder zijn bewoners nog een 300.000 Heidenen, (Koeboe's, Akit's, Sĕmindo's, Pasoemahs, Bataks enz.) De eerste hoogere godsdienst, die ingang vond, was het *Hindoeisme*, waarvan overblijfselen duidelijk zijn waar te nemen, zoowel in de godsdienstige voorstellingen en de sagen, als in de talrijke overblijfselen van bouwwerken en beelden of beschreven steenen, die men o. m. vindt in Padang Lawas, bij Mocara Djambi aan de Batang Hari, bij Moeara Takoes aan de Kampar, in het W. van Palembang, in Bila, op Samosir, in de Pad. Bovenlanden, Atjèh enz. Vermoedelijk hebben de Hindoes, die niet alleen hun godsdienst, maar ook beschaving in den vorm van voorwerpen, gewassen, schrift en letterkunde brachten, zich het eerst op Noord Sumatra gevestigd en zich van daar over geheel Indië uitgebreid. Dr. Brandes maakte echter uit, dat het beeld van Awalokiteçwara, door Neumann in Padang Lawas gevonden, een oud-Javaansche inscriptie droeg, waaruit af te leiden valt, dat althans een deel van den Hindoe-invloed via Java naar de Bataklanden zou zijn gekomen, waarvoor ook pleiten de opschriften in het Maleisch op de 4 zuiltjes, welke aangetroffen zijn nabij de Sorik Mĕrapi in Mandailing. Zeker is echter, dat het Hindoeïsme op Sumatra niet zoo ver ingang vond als op Java. Des te ontvankelijker bleek de bevolking echter voor het *Mohammedanisme*. Van alle eilanden in Ned. Indië is Sumatra het eiland waar de Islam het diepst wortel geschoten heeft. Hij is hier het oudst en de Maleiers hebben van alle volken het meest bijgedragen tot zijne verspreiding. De bedehuizen worden hier drukker bezocht, de godsdienstige voorschriften getrouwer nagekomen, de djakat en pitrah (godsdienstige heffingen) plichtmatiger opgebracht, de vastenplicht beter nagekomen en uit tal van andere omstandigheden is te bespeuren, dat men hier in een land verkeert, waar het Mohammedanisme bloeit. Opmerkelijk groot is het aantal moskeeën, waaronder vermaard zijn die van Palembang, Médan, TandjoengPoera en de door ons gebouwde te Koeta Radja, welke de Inlanders echter eerst weigerden te betreden. Vooral op Sumatra's Westkust zijn ze talrijk; elke nagari heeft daar zijn eigen masdjid. Naar verhouding der bevolkingssterkte levert Sumatra het grootste aantal hadji's van geheel Indië; zelfs uit de meest afgelegen streken en onder de minst ontwikkelde Mohammedanen als bijv. in Gajō Loeös, doen velen den langen en kostbaren tocht naar Mekka.

B e s t u u r. Zelfbesturend gebied zijn thans: de geheele Oostkust, behalve Laboean Batoe en het eiland Bĕngkalis; Atjèh en Onderh. behalve Groot Atjèh en Singkel; voorts de afdeeling Indragiri der res. Riouw en O. In deze gebieden waren respectievelijk 32, 109 en 7 bestuurders, die de korte verklaring hadden geteekend. De laatste jaren zijn in de inlandsche zelfbesturen „landschapskassen" ingesteld, in 1914 ter Oostkust 13 met een totaal budget van 4.400.000 gulden, in Atjèh 18 en Indragiri 2, met totale budgets respectievelijk van 1.046.000 gulden en 114.000 gulden.

Voor het Europeesch bestuur en toezicht is Sumatra in acht gewesten verdeeld, terwijl het landschap Indragiri een afdeeling van de residentie Riouw en Onderh. vormt. Atjèh en Onderh. en de Oostkust van Sumatra zijn gouvernementen; de overige gewesten: Sumatra's Westkust, Palembang, Djambi, Tapanoeli, Benkoelen en Lampongsche districten, zijn residenties.

ECONOMISCHE TOESTAND. Eerst toen door de algeheele exploitatie van Java op het eind der 19e eeuw het Europeesche kapitaal en de Europeesche arbeidskracht zich op Sumatra richtten, begon de snelle ontwikkeling van dit eiland, die haar maximum bereikte in de 20e eeuw. Die ontwikkeling spiegelt zich af in onderstaande cijfers van in- en uitvoer van geheel Sumatra, uitgedrukt in guldens:

jaar	invoer	uitvoer
1825	687.000	967.000
1850	5.668.000	5.195.000
1880	19.338 000	18.075.000
1900	38.376 000	40.402.000
1913	75.675 000	161.141.000

Deze enorme vooruitgang is tot stand gekomen door: A. verbetering van de bedrijven der landsbevolking, B. invoering van geheel nieuwe bestaansmiddelen, C. verbetering van het verkeer.

De inlandsche bevolking houdt zich voornamelijk bezig met het inzamelen van boschproducten, jacht en visscherij, veeteelt en landbouw.

1. *Boschproducten.* Sumatra bevat millioenen H.A. boschgrond, is als het ware een groot oerwoud met enkele ontgonnen plekken, die echter totaal nauwelijks 3 % van den bodem beslaan. De voornaamste boschproducten zijn, behalve tal van uitstekende houtsoorten (o.a. ebben-, sandel-, wortel- en ijzerhout): rotan, gĕtah-soorten, benzoë, damar, copal. Voor de houtexploitatie door Chineezen zie PANGLONG.

Sedert 1903 bemoeit het Gouvernement zich met de exploitatie der bosschen; o.a. zijn aangesteld een inspecteur en 4 houtvesters, terwijl verschillende boschreserves werden gemaakt.

2. *Jacht en visscherij.* Sumatra bergt in zijn bosschen veel groot-wild: olifanten, herten, bantèngs en antilopen, verschillende soorten van apen en panters. Men maakt op deze, evenals op de krokodillen en schildpadden, wel veelvuldig jacht, maar een eigenlijk bedrijf vormt dit toch niet. Wel is dit het geval met de visscherij. Het belangrijkst is deze tak van be-

staan in de afdeeling Bĕngkalis, waar Bagan Si Api-Api (zie aldaar) zich ontwikkelde tot de grootste visschersplaats van geheel Ned. Indië.

3. *Veeteelt.* Sumatra bevat vrij uitgestrekte steppen, die, evenals de oude ladang-velden, uitstekend geschikt zijn voor veeteelt. Het meest ontwikkeld is de veeteelt bij de Minangkabauers, de Gajō's en de Bataks, terwijl ook de Rawasdistricten van Palembang in dit opzicht belangrijk zijn. De Gajō's leggen zich voornamelijk toe op de teelt van karbouwen. Van het meeste belang is echter de veeteelt op de Batakhoogvlakte, speciaal de paardenteelt en de varkensfokkerij.

4. *Landbouw.* Daar het hoofdvoedsel der bevolking uit rijst bestaat, spreekt het van zelf, dat rijst het eerste landbouwproduct is.

Rijstverbouw. Over het algemeen leent zich Sumatra's bodem minder voor den aanleg van sawahs dan die van Java. Hoewel, nog geen menschenleven geleden, Sumatra desniettegenstaande in zijn rijstbehoefte kon voorzien, is dit, door de enorme uitbreiding der Europ. ondernemingen speciaal op Sumatra's Oostkust, sedert jaren niet meer het geval. In 1913 moest zelfs 150 millioen K.G. rijst worden ingevoerd. In de meeste streken kan door het verschaffen van zaadpadi, den aanleg van irrigatiewerken, het geven van voorlichting en onderwijs op landbouwgebied, nog zeer veel in den landbouw verbeterd worden. Van Gouvernementswege worden daartoe dan ook maatregelen genomen. Hoog ontwikkeld is echter de rijstverbouw o.m. in Koerintji, aan de Boven-Kwantan en vooral in de residentie Sumatra's Westkust. De streken nabij Padang Pandjang, Fort de Kock en Solok bevatten zulke uitstekend ingerichte sawahs, dat daaraan ook door onze landbouwkundigen maar weinig verbeterd kon worden.

Naast den verbouw van rijst, als hoofdgewas, verdient nog vermelding de *Klapperteelt.* Door het veelvuldig gebruik van de verschillende deelen van de plant in het inlandsche huishouden werden steeds vrij veel klappers aangeplant, doch eerst de reusachtige vraag naar copra voor de olie- en margarine-fabrieken heeft de teelt een omvang van groote beteekenis gegeven. Ter Westkust nabij Pariaman, Pajŏkoemboch en op Nias, ter Oostkust in Asahan, Sĕrdang, Panai en Bila heeft de cultuur zulk een omvang verkregen, dat hier ware klapperdistricten zijn ontstaan; in Batoe Bara vindt men tusschen Tĕbing Tinggi en Labochan Roekoe over een afstand van ongeveer 14 K.M. bijna onafgebroken klappertuinen. Toch is de klapperteelt nog pas in de eerste stadia van haar ontwikkeling; de Westkust van Atjèh en Pidië kennen haar eerst kort, in Benkoelen, Palembang, de Lampongsche Districten en Indragiri is ze nog in opkomst. De grootste aanplantingen zijn Europeesche ondernemingen, men vindt ze in bijna alle gewesten, maar niet minder dan 37 stuks met een oppervlakte van 72.000 bahoe ter Oostkust van Sumatra alleen. De meeste zijn in Engelsche handen. Ook de volkscultuur draagt een zeer aanzienlijk deel bij in de totale productie.

Voor *Pepercultuur, gambir* en *koffie,* zie op die namen.

Katoen wordt sedert lang door de bevolking geplant voor de inlandsche nijverheid. De meeste katoen levert Palembang, vooral de omgeving van Moeara Enim. In 1913 bedroeg de uitvoer 8 millioen K.G.

Tabak voor eigen gebruik en voor de Inlandsche markt wordt bijna overal geplant. Van de meeste beteekenis zijn de omstreken van Pajŏ Koemboeh, die vooral sigarettentabak leveren; Tanah Datar, het Gajō land en de omgeving van Ranau, die zware, geurige tabak levert. Rĕdjang in Benkoelen en Pidië in Atjèh schijnen in opkomst.

Rubber behoorde reeds geruimen tijd tot de producten, die in de bosschen werden verzameld. Toen de prijs van dit artikel sterk steeg en tal van Europeesche ondernemingen met den aanplant begonnen, werd aan dit product bijzondere aandacht geschonken. Het verzamelen van rubber werd een rage, een koorts, die de Inlanders beving, waardoor ze vele andere bedrijven in den steek lieten en het economisch leven op menige plaats geheel werd ontwricht. Onder leiding van bestuursambtenaren en van landbouw-adviseurs ging men vaak tot aanplant van het zoo gewilde product over, vooral in Palembang en Djambi, waar ult. 1913 door de bevolking respectievelijk 2 en 3 millioen boompjes waren aangeplant.

N i e u w e b e s t a a n s m i d d e l e n. Deze zijn voornamelijk in het leven geroepen door de belangstelling van het Europeesche kapitaal in Sumatra als landbouw- en mijnbouwland en de mogelijkheid tot vestiging van een groot-bedrijf. De agrarische kwestie en het arbeidersvraagstuk waren daarbij de moeilijkste problemen, welke om oplossing vroegen. De nieuwe middelen van bestaan brachten een zeer groot aantal arbeiders en arbeidsters naar Sumatra, (in 1913 waren er totaal 127.700 geregistreerde contract-koelies), openden den Inlanders de mogelijkheid om als arbeiders in hun bestaan te voorzien, en waren ten slotte ook voordeelig voor diegenen onder de Inlanders, die zich niet op een Europeesche onderneming wenschten te verbinden. Zij toch vonden voor hun eigen producten een grooter en rijker afzetgebied dan ooit te voren. De nieuwe bestaansmiddelen kwamen tot stand in landbouw, mijnbouw en industrie. Wat den *landbouw* betreft, komen vooral in aanmerking: tabak (O. kust v. Sumatra), koffie (Sumatra's Westkust), rubber (vooral O. kust) en thee (hoofdzakelijk ter O. kust).

Een overzicht van den totalen *uitvoer* der belangrijkste landbouw- en boschproducten, zoowel van de Inlandsche bevolking als de Europeesche ondernemingen (waarde uitgedrukt in guldens), geeft onderstaande tabel, waarin tevens de cijfers van vroegere jaren zijn opgenomen, om duidelijk den grooten vooruitgang te doen uitkomen.

Uitvoer producten.	1880.	1900.	1913.
Tabak . . .	6.212.000	13.235.000	70.745.000
Caoutchouc .	129.000	369.000	13.930.000
Gĕtah	1.046.000	4.648.000	2.521.000
Copra	—	1.162.000	6.861.000
Peper	176.000	2.388.000	3.935.000
Pinang . . .	14.000	2.168.000	2.775.000
Benzoë . . .	1.371.000	1.717.000	2.700.000
Looistoffen .	—	93.000	1.621.000
Katoen . . .	26.000	1.121.000	1.392.000
Gambir . . .	17.000	26.000	1.380.000

Ult. 1914 waren er op Sumatra 951 erfpachtsperceelen en landbouwconcessies met een totale oppervlakte van 2.316.380 bouws.

Wat den *mijnbouw* betreft, zie men voor *goud* op dat artikel en LĔBONG, voor *steenkool*: SAWAH LOENTŎ en KOLEN, voor *petroleum* op dat artikel.

Productie van den mijnbouw op Sumatra.

	1908	1913	1917	
goud . . .	3.400	2.757	2.940	K.G.
steenkool .	314.065	411.672	508.226	ton
petroleum .	694.899	562.188	622.682	ton

Zie voorts MIJNBOUW; MIJNONTGINNING.

Nijverheid. De Inlandsche nijverheid bepaalde zich tot voor kort tot eenige huisindustrie en klein bedrijf. De huisindustrie hield en houdt zich nog bezig met weven, welke kunst vooral door de Minangkabausche vrouwen uitstekend wordt verstaan; verder met kantwerken en mattenvlechten, koper-, ivoor-, hoorn- en bamboe-bewerking, terwijl vooral de Atjèhers meesters zijn in de goud- en zilversmeedkunst en wapenindustrie, de Bataks, Minangkabauers en Atjèhers kunstzinnige bouwmeesters en houtbewerkers zijn. Enkele bedrijven ontwikkelden zich zoodanig, dat een vrij belangrijke uitvoer plaats vond naar andere gewesten, o.a. de tabak- en sigarettenfabricage in Pajō Koemboeh, de gambirbereiding, de potten-, steen- en pannenbakkerijen. Onder invloed van de Europeesche nijverheid begint zich hier en daar ook groot-industrie te ontwikkelen, bij gebrek aan kapitaal meest op coöperatieven grondslag. Dit verschijnsel openbaart zich bijzonder in de oliefabricage: Koeta Radja en de Westkust hebben elk reeds een coöperatieve inlandsche klapperolie-fabriek. Dezelfde invloed van de Europeesche nijverheid veroorzaakte echter door invoer op groote schaal van manufacturen een aanzienlijken achteruitgang van de weefindustrie der Inlandsche bevolking. Steeds meer overstroomen de goedkoope massa-artikelen van de Europeesche en Japansche nijverheid de Inlandsche markt en bereiken ook de meest geïsoleerde gedeelten van het eiland, waardoor de eigen huisindustrie steeds meer in het gedrang komt. De snel opkomende mijnbouw van de laatste jaren, vooral de petroleum, heeft echter een belangrijke groot-industrie in het leven geroepen, terwijl men zich steeds meer gaat bezig houden met de verwerking van ruwe grondstoffen.

C. Verkeer. I. *Over zee.* Voor de ontwikkeling van de scheepvaart op Sumatra is het jaar 1850 een keerpunt geweest. Door de scheepvaartwet van dat jaar kwam de gelijkstelling van alle vlaggen tot stand, werden Natal en Priaman als nieuwe havens geopend, terwijl in 1852 een contract gesloten werd voor een stoomvaartverbinding van Batavia over Benkoelen naar Padang en terug. Dit contract is van groote beteekenis geworden, want uit de contracteerende maatschappij is ten slotte de zoo belangrijke Kon. Paketvaart Mij gegroeid. Als tweede belangrijk feit in de ontwikkelingsgeschiedenis van de scheepvaart op Sumatra moet de opening van het Suezkanaal in 1869 genoemd worden. Hierdoor kwam Sumatra dichter dan Java bij het moederland te liggen, ging het wereldverkeer naar Achter-Indië, China en Japan langs dit eiland. Vrij laat zijn eerst de groote voordeelen van deze gunstige ligging ingezien. Eerst toen de ontwikkeling van land- en mijnbouw een geschikte afvoerplaats voor den uitvoer eischten, en toen daarbij de drang kwam voor den invoer van tal van noodzakelijke levensmiddelen en industrieproducten, verkreeg Sumatra enkele moderne havens. Het eerst in 1887 de Emmahaven (zie aldaar), voltooid in 1892, als afvoerplaats van de Oembilin-steenkolen, weldra ook, door de spoorwegverbinding met het achterland, de in- en uitvoerhaven van de rijke Padangsche Boven- en Benedenlanden. Een drijvende kolentransporteur bespoedigt het bunkeren van schepen, twee electrisch gedreven kolenlaadkranen, die ieder per uur 100 ton kunnen aanvoeren en vele andere moderne inrichtingen maken Emmahaven ongetwijfeld tot een der beste havens van Oost-Azië.

Vier jaren na Emmahaven, dus in 1896, werd Sabang op Poeloe Wè als kolenstation geopend. Sabang heeft boven Emmahaven voor, dat het een groote, diepe en volkomen veilige ligplaats biedt. (Zie SABANG). Daartegenover staat echter het nadeel, dat Sabang tot nog toe geen direct handelsachterland heeft, zijn beteekenis blijft daardoor beperkt. Wel is de beteekenis als overscheephaven reeds vrij belangrijk, maar eerst wanneer het achterland Atjèh een veel im- en exporteerend land is geworden kan de beteekenis aanzienlijk stijgen. Ongetwijfeld zou de directe spoorwegverbinding van Koeta Radja met Deli zeer ten goede komen aan Sabang, wanneer niet het Gouvernement aan Sumatra's Oostkust een eigen Oceaanhaven gaf. Na een langdurigen pennen- en woordenstrijd is thans beslist dat deze niet aan de Aroe-baai zal komen, waar reeds werken in uitvoering waren, maar dat Bĕlawan de Oceaanhaven wordt. De werkzaamheden daarvoor zijn in vollen gang; reeds thans is deze kleine haven, waar nog geen zeeschepen kunnen binnenkomen, de eerste haven wat betreft het aantal schepen en heeft het belangrijkste tolkantoor van Sumatra. In 1914 werden hier aan in- en uitvoerrechten en accijnzen bijna $2^1/_2$ millioen gulden ontvangen. Behalve deze groote havens bezit Sumatra nog een aanzienlijk aantal havens van meer locale beteekenis, waarvan de voornaamste zijn: Palembang, Tĕlokbĕtong, Oelèë Lheuë, Benkoelen, Pangkalan Brandan, Bagan Si Api Api en Djambi.

II. *Te land.* Voor de ontsluiting en de economische ontwikkeling van Sumatra is het verkeer te land zeker even belangrijk als het verkeer over zee. Een groote rol daarbij spelen de rivieren, die meest uitnemende waterwegen zijn. Door de geringe kustontwikkeling (op elke 100 $K.M.^2$ land gemiddeld nog geen K.M. kust) vormen zij over het algemeen de toegangswegen tot het hart des lands, maar hun beteekenis wordt verkleind door het ontbreken van binnenlandsche verbindingen tusschen de rivieren onderling en door de banken vóór de mondingen. In de uitgestrekte oerwouden zijn de rivieren vrijwel de eenige verkeerswegen; aanleg van goede, verharde wegen en invoer van onze moderne verkeersmiddelen zijn hier uiteraard van het grootste belang voor de ontwikkeling van het economische leven. Sedert

het begin der twintigste eeuw heeft het Gouvernement met krachtige hand den aanleg en de verbetering van het wegennet aangevat, zoodat thans Sumatra 3000 K.M. weg heeft, d.i. verhoudingsgewijze nog slechts $^1/_{30}$ van Java. Sumatra is geopend voor het groote toerisme per auto; wat enkele jaren geleden nog groote moeilijkheden medebracht: een tocht dwars door Sumatra is thans mogelijk voor elken vacantie-reiziger — men rijdt n.l. zonder overhaasting in 5 dagen per auto van Padang naar Médan.

Tot de belangrijkste groote wegen moeten gerekend worden:

1. de weg Kroë—Moeara Doea, lengte 110 K.M., tot ontsluiting van de bevolkingscentra rondom het Ranau-meer;
2. de Lorokweg van Palembang naar Talang Anak Ajĕr, lengte 24 K.M.;
3. de Midden-Sumatraweg van Sidjoendjoeng door de Batang Hari Districten naar Poelau Poendjoeng, lengte 91 K.M.;
4. de weg Moeara Boengo—Moeara Tĕbo, lengte 44 K.M., ter verbinding van Boven-Djambi met de Batang Hari districten;
5. de weg Loeboek Bangkoeng—Pakan Baroe, lengte 163 K.M., ter verbinding van de Pad. Bovenlanden met de Siakrivier;
6. de weg Sibolga—Taroetoeng, lengte 67 K.M., ter verbinding van de Toba hoogvlakte met Zuid-Tapanoeli;
7. de weg Naroemonda—Tĕbing Tinggi, lengte 140 K.M., ter verbinding van de Toba hoogvlakte en Sibolga met het cultuurgebied van de Oostkust.
8. de Alasweg van Kaban Djahé naar Koeta Tjané, lengte 137 K.M., ter verbinding der Alaslanden met de Karo hoogvlakte en de Oostkust;
9. de Gajŏweg van Bireuën naar Takèngön, lengte 76 K.M., ter verbinding van de Gajŏlanden met de Noordkust.

Spoorwegen. De oudste spoorweg op Sumatra is de Atjèhtramlijn, waarvan het gedeelte Oelèë-Lheuë—Koeta Radja in 1876 tot stand kwam. De technische moeilijkheden van het gedeelte Seulimeum—Sigli maakten, dat men eerst van laatstgenoemde plaats verder langs de Noordkust Oostwaarts bouwde om in 1908 de aansluiting tot stand te brengen. Sedert is de doortrekking regelmatig voortgezet, zoodat in 1912 Koeala Simpang aan de grens met de Oostkust werd bereikt. In overleg met de Deli-spoorweg-Mij werd besloten, dat de tram nog doorgetrokken zou worden tot Bĕsitang, waarheen ook het Deli-spoorwegnet zou leiden. Deze verbinding is thans tot stand gekomen.

De tweede spoorweg, eveneens een Gouvernementslijn, werd aangelegd in 1887 voor het vervoer der Oembilinsteenkolen, en kwam in 1892 gereed wat betreft het baanvak Emmahaven—Padang—Padang Pandjang—Solok—Moeara Kalaban. Eerst twee jaar later kwam de 828 M. lange tunnel gereed, noodig voor het gedeelte Ma. Kalaban—Sawah Loentŏ.

De derde spoorweg is een particuliere lijn, geëxploiteerd door de Deli spoorweg Mij. Zie voorts SPOOR- EN TRAMWEGEN.

Grootsche plannen bestaan voor den aanleg van een reusachtige lijn van Noord naar Zuid dwars door Sumatra met verschillende zijlijnen naar de kusten in het O. en W. Reeds is (Wet van 30 December 1911, Ind. Stb. 1912 no. 121) een begin gemaakt. De bedoeling is, het Zuid-Sumatra-net bij Lahat te doen aansluiten aan den aan te leggen Midden-Sumatra-spoorweg door verbinding met Taloek aan de boven-Koeantan, waar aansluiting dient verkregen te worden *a.* naar Sawah Loentŏ, *b.* langs de boven Kampar Kiri naar Pakan Baroe aan de Siak-rivier. Van laatstgenoemde plaats dient ten slotte een lijn gelegd te worden naar Tandjoeng Balai, voor aansluiting aan het spoorwegnet van Noord-Sumatra, waardoor dan de verbinding N.-Z. tot stand moet komen. Wanneer dit grootsche spoorwegplan tot stand mocht komen, zou ongetwijfeld een zeer belangrijke stap zijn gedaan ter bevordering van de eenheid en den bloei van dit groote en rijke eiland, dat een tweede en welvarender Java kan worden.

GESCHIEDENIS. Men zie hiervoor de artikelen dezer Encyclopaedie over de verschillende gewesten enz. van Sumatra, wat betreft de Hindoekolonisatie: Godsdienst (in dit artikel), en voor het algemeene overzicht het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië. (De verwijzing naar SUMATRA, in het art. MINANGKABAU pag. 321 van deze beknopte Encyclopaedie, moet vervallen).

SUMATRA'S OOSTKUST. Zie OOSTKUST VAN SUMATRA.

SUMATRA'S WESTKUST. Landbeschrijving. De residentie Sumatra's Westkust omvat het middengedeelte der Westkust van Sumatra, bestaande uit een aanmerkelijk deel der binnenlanden, bekend als „de Padangsche bovenlanden" vervolgens de kustvlakte van Oedjoeng Biang op 0° 15′ NB. tot aan het riviertje Mandjoetŏ op 2° 25′ ZB. en bovendien de eilandengroepen: Mèntawei- en Batoe-eilanden. Oppervlakte 40.285 K.M^2.; aantal inwoners 1.288.624, dichtheid van bevolking 31.99 per K.M^2.; dit is het hoogste cijfer van geheel Sumatra. Het gewest wordt begrensd door de residentie Tapanoeli, het gouvernement Oostkust van Sumatra, de afdeeling Indragiri der residentie Riouw en O. en de residenties Djambi en Benkoelen. Ten W. wordt het bespoeld door den Indischen Oceaan. De hoofdplaats Padang, gelegen aan de monding der Arau of Padang-rivier (zie aldaar), was de zetel van den gewestelijken bestuurder, vóór 1862 een hoofdofficier, daarna tot 1915 een civiel gouverneur; in 1915 (Ind. Stb. n° 492) is het gewest een residentie geworden.

De hoogste punten van het landschap zijn de toppen der jongste vulkaankegels; zij liggen gedeeltelijk in den Barisan, n.l. Marapi (2891 M), Talang (2597 M), Pasaman (2912 M), Patah Sambilan (2591 M), of wat terzijde er van: Singgalang-Tandikat (2877 M), Sago (2240 M), Piek van Indrapoera of G. Koerintji (3806 M); de laatste is tevens de hoogste vulkaan van Sumatra. De wat oudere, thans geheel uitgewerkte en bijna niet meer als zoodanig te herkennen vulkanen, die o. a. de Barisan-reeks tusschen Talang en Marapi vormen, blijven alle beneden 2000 M. en zijn meest niet onaanzienlijk lager.

Ofschoon nu en dan nog erupties plaats hebben uit enkele der vulkanen (vooral Marapi en Piek van Indrapoera, minder van Pasaman, Talang en Tandikat) zijn deze toch van weinig beteekenis; de vulkanische werking is hier duidelijk aan het uitsterven. Ook aardbevingen

worden van tijd tot tijd waargenomen, doch evenmin van hevigen aard.

Het stamland Minangkabau, het centrum der Pad. bovenlanden, is om zoo te zeggen geheel bewoond en bebouwd; alleen op de steile berghellingen komen nog uitgestrekte bosschen voor, waardoor die bergen waterreservoirs van groote beteekenis zijn. In de rantau aan de Westkust heerscht een gelijke toestand, aan de Oostzijde echter, vooral in het stroomgebied der bovenloopen van de Rokan, de Kampar en de Batang Hari, is het bosch gewoonlijk overheerschend en kan men dagen achtereen loopen door oerwouden, waar, buiten het voetpad of het paardenpad, slechts zoekers van boschproducten doordringen. Ook komen er uitgestrekte oerwouden voor, die om zoo te zeggen niet bezocht worden en waar geen voetpaden voorkomen.

Het *klimaat* der bovenlanden is over het algemeen aangenamer en gezonder dan dat der benedenlanden, ofschoon met enkele uitzonderingen (genoemd worden Indrapoera en de eilanden, inzonderheid de Mèntawei-eil.) niet van bepaald ongezonde streken gesproken kan worden.

B e v o l k i n g. Zie MINANGKABAUERS.

G e s c h i e d e n i s. Zie PADANGSCHE BOVENLANDEN, in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

Het stamland, het eigenlijke Minangkabau, bestaat uit 3 voorname landstreken, die de Tigŏ Loehak worden genoemd: Tanah Datar, Agam en Limŏ poeloeh (zie LOEHAK). Het volk maakt een scherpe scheiding tusschen dit hooge binnenland (Mal. darat, Minangk. darèᵉ) en de lage landen, de rantau, waartoe tegenwoordig moeten gerekend worden de lagere landen, die aan de drie loehak's grenzen niet, alleen de benedenlanden aan de Westkust en de lage landen aan de Oostzijde, maar ook het Loeboek Sikapingsche in het N., en in het Z. de bovenloop van de Batang Hari en haar zijtakken.

B e s t u u r. Het oude Minangkabausche rijk was opgebouwd uit nagari's (zie NAGARI), die eene belangrijke mate van zelfbestuur hadden. De nagari is gebleven in het genot van een zekeren graad van zelfstandigheid. De nagari is de territoriale, staatkundige en godsdienstige eenheid in Minangkabau. Bij Ind. St. 1914 no. 774 is de Nagari ordonnantie voor Sum. Westkust vastgesteld; deze ordonnantie is vervangen door die in Ind. Stb. 1918 no. 677. Die regeling is vooral van groot belang in verband met de talrijke, in alle streken van het land verrijzende crediet instellingen (zie VOLKSCREDIETWEZEN).

In Ind. Stb. 1913 no. 321 (gewijzigd en aangevuld bij Ind. St. 1913 no. 569 en 1914 no. 303) is de nieuwe organisatie voor het gewest Sum. Westkust opgenomen. Hieronder volgt de nieuwe indeeling van het gewest; elke onderafdeeling is bij afzonderlijk artikel behandeld. Het gewest is verdeeld in 8 afdeelingen:

I. de afdeeling Padang, verdeeld in drie onderafdeelingen: *a.* Padang, *b.* Mèntawei-eilanden, *c.* Batoe-eilanden.

II. de afdeeling Painan, verdeeld in 2 onderafdeelingen: *a.* Painan, *b.* Balai Salasa.

III. de afdeeling Batipoeh en Pariaman, verdeeld in 2 onderafdeelingen: *a.* Padang Pandjang; *b.* Pariaman.

IV. de afdeeling Agam, verdeeld in 2 onderafdeelingen: *a.* Oud Agam Kock; *b.* Manindjau.

V. de afdeeling Loeboek Sikaping, verdeeld in 3 onderafdeelingen: *a.* Loeboek Sikaping, *b.* Ophir; *c.* Ajĕr Bangis.

VI. de afdeeling L Kŏtŏ, verdeeld in 4 onderafdeelingen: *a.* Pajŏ Koemboeh; *b.* Soeliki, *c.* Bangkinang; *d.* Pangkalan Kŏtŏ Baroe.

VII. de afdeeling Tanah Datar, verdeeld in 4 onderafdeelingen: *a.* Sawah Loentŏ, *b.* Fort van der Capellen; *c.* Sidjoendjoeng; *d.* Batang Hari;

VIII. de afdeeling Solok, verdeeld in 3 onderafdeelingen: *a.* Solok; *b.* Alahan Pandjang; *c.* Moearŏ Laboeh.

M i d d e l e n v a n b e s t a a n.

Het voornaamste middel van bestaan is de rijstbouw, welke op hoogen trap van ontwikkeling is gekomen en vrij intensief wordt beoefend, waardoor het gewest voor menig deel van Java in belangrijkheid niet onderdoet. Zonder onze hulp geschiedde de aanleg van sawahs zoo vernuftig en werd van de terreinsgesteldheid op zulke juiste wijze gebruik gemaakt, dat deskundigen slechts weinig verbeteringen konden aanbrengen. Niet alleen kan aan de behoeften van de landsbevolking worden voldaan, maar er blijft nog rijst over voor export: anders een uitzondering op Sumatra. De belangrijkste cultuur, die het meest bijdraagt tot den handelsomzet, is die van de koffie, welke in 1908 als dwangcultuur is opgeheven. In 1914 was de totale export ± 3.381.000 K.G. Men moet hierbij in aanmerking nemen, dat een belangrijk deel van het sterk vooruitgaande koffieland Tapanoeli exporteert over de havens van de Westkust. Vooral de laatste jaren is de klapper-cultuur steeds meer van beteekenis geworden en de residentie vormt thans een der belangrijkste productiegebieden van copra in Ned. Indië. In 1905 werden uitgevoerd 10.820 ton ter waarde van *f* 1.632.000, in 1914 17.207 ton ter waarde van *f* 4 400.000. Door de bevolking is reeds een coöperatieve oliefabriek opgericht. De tabaksverbouw is vrij omvangrijk, vooral nabij Pajŏ Koemboeh, maar er wordt zoo weinig zorg aan besteed, dat de kwaliteit veel te wenschen overlaat en het product niet geschikt is voor de Europeesche markt. In 1914 bedroeg de totale uitvoer 1.560.000 K.G., waarvan ongeveer de helft naar de Straits ging.

Vermelding verdienen verder de productie van gambir (het gewest is het derde gambirland van Sumatra), grondnoten, kaneel, muskaatnoten en foelie. Op bescheiden schaal wordt in de hooger gelegen streken nog kina gecultiveerd, waarvan de uitvoer in 1914 ongeveer 86.000 K.G. beliep. Deskundigen zijn van meening, dat Sumatra's Westkust voor den Europeeschen landbouw groote beteekenis kan verkrijgen als theeland.

De boschproducten zijn voor de bevolking niet van overwegend belang, hoewel vrij veel rotan, gom, benzoë en damar uitgevoerd kunnen worden. Op industrieel gebied valt melding te maken van de cementfabriek van Indaroeng (zie aldaar).

Veeteelt wordt allerwege gedreven; vooral de karbouwenstapel is zeer groot. Het Gouvernement heeft door de invoering van Sandelhoutdekhengsten het bestaande paardenras aanmerkelijk verbeterd.

D e l f s t o f f e n. De voornaamste delfstof der residentie is steenkool (zie bij KOLEN en SAWAH LOENTŎ), waarbij in den laatsten tijd

nog zilver is gekomen in de afdeeling Painan (Salida mijn) en in de onderafdeeling Soeliki (Mangani). Door Verbeek worden nog opgegeven goud-, kwik-, ijzer-, koper- en loodertsen. Een zeker aantal rivieren bevat stroomgoud, b.v. de Palangki en Batang Hari; in vroeger tijd leverde Soengai Pagoe vrij veel stofgoud op (zie MOEARŎ LABOEH) en omstreeks het midden der 18e eeuw telde men daar niet minder dan 1300 tambangs (inlandsche ontginningen). Tinerts komt voor in de onderafdeeling Bangkinang, en wordt in kleine hoeveelheden door de bevolking gewonnen en aan het Gouvernement verkocht (zie TIN).

Verkeer. De residentie Sumatra's Westkust behoort tot die gedeelten van de Buitenbezittingen, die het best voorzien zijn van goede verkeerswegen: een uitgebreid net van groote, verharde wegen en 245 K.M. spoorwegen; 1915 werd over de groote wegen een Gouvernements autodienst geopend en wel van Fort de Kock over Loeboek Sikaping naar Sibolga, en van Fort van der Capellen en Solok naar Moearŏ Laboeh. Zetel van dezen dienst is Fort de Kock. (Zie voor spoorwegen het artikel SPOOR- EN TRAMWEGEN).

SUNDERMANN (DR. HEINRICH). Zendeling, leeraar in dienst der Rheinische Mission, verdienstelijk beoefenaar der taal van Nias, werd in 1849 geboren te Ladbergen (Westfalen), vertrok in 1875 naar Nias waar hij eerst te Dahana, later te Löiöwoea woonde. Met groote toewijding beoefende hij het Niassisch, waarin en waarover hij veel heeft geschreven. Zijn hoofdwerk is de vertaling van den Bijbel; verder schreef hij een Bijbelsch Leesboek en eenige kleinere stichtelijke werkjes, enz. eenige opstellen van land- en volkenkundigen aard en de volgende taalkundige werken: Kurze Formenlehre der Niassischen Sprache (Tijdschr. Bat. Gen. dl. 28), Niassische Grammatik (1892), Niassische Sprachlehre (1913), Niassische Erzählungen (Tijdschr. Bat. Gen. dl. 31), Kleine Niassische Chrestomathie (Bijdr. K. I. 5, VII), Niassische Lailö (Das Ausland, 1891, N°. 33), Niassische Texte mit deutscher Uebersetzung (Bijdr. K. I. 7, IV), een Duitsch- Niassisch (1892) en een Niassisch -Duitsch Woordenboek (1905). In 1912 schonk de Universiteit van Halle-Wittenberg hem den titel van doctor in de theologie. In 1910 verliet Sundermann Nias voorgoed; in 1919 overleed hij te Göttingen in Hannover.

SURATTEPASSAGE. Zie CEDERPASSAGE.

SWAROE. Christengemeente in de contrôle-afdeeling Toerèn, afdeeling Malang, residentie Pasoeroean.

SWAVING (Dr. CORNELIS). Geboren te Zaandam in 1814, promoveerde te Leiden in 1838 tot Med. Doctor, vertrok in 1842 als off. van gezondh. 3e klasse naar Indië. In 1849, na eervolontslag uit den militairen dienst, vestigde hij zich te Batavia als geneesheer, werd spoedig daarop benoemd tot 3en stadsgeneesheer en klom tot 1en stadsgeneesheer op. Hoewel hygiënische onderwerpen zijn hoofdstudie vormden, zijn voor anthropologische onderzoekingen zijne beide (in het Natuurk. Tijdschrift geplaatste) „Bijdragen tot de kennis der schedels van volken in den Indischen Archipel" van hoog gewicht, zoomede zijn „Aanteekeningen over de Sumatrasche volksstammen". Ook in andere tijdschriften verschenen tal van bijdragen (sommige op zuiver geneeskundig gebied) van zijn hand, (o. a. in het Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. een allerbelangrijkst opstel: „Batavia's sanitaire geschiedenis onder het bestuur der Oost-Indische Maatschappij). Overleed in 1881.

SWIETEN (JAN VAN) in 1807 te Mainz geboren, trad in April 1821 in dienst bij het leger in Nederland, vertrok in 1827 naar Java, waar hij aan den in 1825 uitgebroken oorlog deelnam. In Aug. 1829 tot 1en luitenant bevorderd, keerde hij na het einde van den vijfjarigen oorlog op Java naar Nederland terug, nam o.m. in 1831 deel aan den tiendaagschen veldtocht. In 1835 ging hij weer naar Indië, werd in 1849 bij keuze tot kolonel bevorderd en in datzelfde jaar benoemd tot Gouverneur van Sumatra's Westkust, dat hij gedurende negen jaren heeft bestuurd. Na in deze betrekking, in 1853, tot Generaal-Majoor te zijn benoemd, werd hij in 1857 benoemd tot Luitenant-Generaal, Commandant van het Indische leger. In deze betrekking, die hij den 6en October 1858 aanvaardde en die hij vier jaren heeft bekleed, trad hij in 1859 op als Gouvernements Commissaris en Opperbevelhebber bij de tweede expeditie tegen Boni (zie het art. BONI). Den 1en Juli 1862 verliet Van Swieten den staatsdienst. Na in Nederland 2 jaren lid der 2de Kamer te zijn geweest, werd hij in 1873, op 66jarigen leeftijd, in activiteit hersteld en als luitenant-generaal ter beschikking gesteld van den G.-Gen. van Ned.-Indië, ten einde met de leiding der eerlang tegen Atjèh te hervatten militaire operatiën, in hoedanigheid van civiel Regeeringscommissaris en militair Opperbevelhebber, te worden belast, en werd in 1874, na den afloop der tweede expeditie tegen Atjèh en na terugkomst in Nederland, op de meest eervolle wijze uit 's lands dienst ontslagen. Hij overleed, 9 September 1888, in den ouderdom van 81 jaren te 's Gravenhage. Van het vele, dat, anoniem of niet anoniem, door hem aan de pers werd toevertrouwd, wordt hier genoemd: Krijgsverrigtingen tegen het eiland Balie in 1848 (1849); Over het grondbezit ter Sumatra's Westkust (Tijdschr. v. Ned.-Indië 1863); De regtstoestand der inheemsche bevolking van Sumatra's Westkust (id. id., 1864); Java, Hoe het te verdedigen tegen een Europeeschen vijand? (id. id. 1869); De verdediging van Java, (id. id. 1869); De agressieve politiek in Atjeh (T. v Ned.-Ind. 1878); De waarheid over onze vestiging in Atjeh (1879).

SWIETENIA MAHAGONI Jacq. Fam. *Meliaceae.* Groote boom uit Amerika, die het echte Amerikaansche mahoniehout levert. De boom is in Indië ook aangeplant, groeit er goed, maar heeft zeer veel van boorders te lijden. Het best groeit de boom in het zilte zand vlak bij het zeestrand.

SWOLL (CHRISTOFFEL VAN). Geboren te Amsterdam in 1663, vertrok in 1683 als assistent in dienst der O.-I. C. naar Indië, doorliep verschillende rangen, werd in 1700 tot Raad extraordinair van Ned.-Indië en President van het college van weesmeesteren, in 1701 tot Raad ordinair van Ned.-Indië en 30 Mei 1703 tot President van het college van schepenen te Batavia benoemd. Na het overlijden van G. G. van Riebeeck werd hij (17 Nov. 1713) door den Raad van Indië tot Gouv.-Gen. benoemd, voorgesteld 18 Mei 1714 en door de Heeren XVII bevestigd

in 1715. Als G.-G. maakte Van Swoll zich tegenover de Comp. bijzonder verdienstelijk door met alle kracht den particulieren handel tegen te gaan; overigens kenmerkte zijn bestuur zich door weinig bijzonderheden. Hij overleed in 1718 te Batavia.

SYMPLOCOS ODORATISSIMA Choisy. Fam. *Symplocaceae*. Djirak (JAV., SOEND.), Ki sariawan (SOEND.). Boom van West-Java, bekend wegens het gebruik van binnenbast en bladeren tegen Indische spruw. De bast komt in den inl. medicijnhandel gedroogd voor, de bladeren worden versch toegepast en maken ook deel uit van obat sĕriawan. Zij zijn als *Folia Symploci* in de Nederlandsche Pharmacopee opgenomen.

SYNDICATEN. Hieronder volgen de voornaamste als Syndicaat opgerichte instellingen, welke onder meer ook bevordering der wetenschap (op nijverheids- en industrieel gebied) met betrekking tot Ned.-Indië ten doel hebben. Zie ook: COMITE, GENOOTSCHAPPEN, INSTITUTEN, MAATSCHAPPIJEN.

1. Het Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in N. I. werd opgericht 1 Jan 1895 en is gevestigd te Soerabaja. Doel: het bevorderen van de belangen der suikerindustrie in N. I. in den meest algemeenen zin op alle gebied en met de meest uitgebreide middelen. Aan het dagelijksch bestuur zijn opgedragen de werkzaamheden van de „Commissie van advies in zake de suikerindustrie op Java".

2. Het Ned.-Ind. Landbouw-syndicaat werd opgericht 1 Jan. 1899 en is gevestigd te Soerabaja. Doel: met handhaving der tegenwoordige of toekomstige landbouwvereenigingen, het verkrijgen van aansluiting en samenwerking van deze vereenigingen, teneinde gezamenlijk de belangen van alle cultures in N.-I., uitgezonderd de suikercultuur, in den meest uitgebreiden zin te bevorderen. Aan het dagelijksch bestuur zijn opgedragen de werkzaamheden van de „Commissie van advies in zake de landbouwnijverheid op Java (m. u. van de suikerindustrie)".

SYZYGIUM JAMBOLANUM. Zie EUGENIA JAMBOLANA.

T.

TABAK. De tabak behoort tot de familie der *Solanaceae*, groep der *Nicotianinae*, geslacht *Nicotiana*. Het is een éénjarig gewas, dat bij normale ontwikkeling gewoonlijk eene hoogte bereikt van $1^1/_2$ à 2 Meter.

De in Ned.-Indië voor de Europeesche markt geteelde tabak behoort uitsluitend tot *Nicotiana tabacum* var. *Havanensis*, en wel tot de rubriek genuina (echt). De vele variëteiten en rassen of cultuur-vormen van deze soort (ten deele door natuurlijke, ten deele door opzettelijke kruising ontstaan), gewoonlijk genoemd naar de streek van herkomst (Deli, Kĕdoe, Bĕsoeki, enz.) zijn het best te herkennen aan den vorm der bladeren, het meer of minder geoord en gevleugeld zijn der bladeren en de kleurverschillen der roode bloemen.

Volgens Van Bijlert kan men de in Ned. Indië gekweekte tabakssoorten onderscheiden naar de drie groote tabaks-centra:

I. Deli. Er zijn reeds vrij veel duidelijk van elkander verschillende lijnen van Deli-tabak voor de verschillende grondsoorten afgezonderd en in vrij groote proefnemingen onderzocht. Men kweekt alleen dekblad.

II. Djĕmbĕr. Men plant zooveel mogelijk Deli-tabak en, waar de landen te hoog en te koud zijn, tracht men door kruisingen met Havana, Kĕdoe en Banjoemas typen te krijgen, waarvan de opbrengst in die hooge streken boven die van de Deli-tabak gaat, en die haar in kwaliteit zoo dicht mogelijk naderen. Op de hooge tabakslanden plant men Kĕdoe- en Banjoemas-tabak. De cultuur levert niet alleen dekblad, de Kĕdoe-tabak bezit aroma en kan voor binnenwerk en omblad dienst doen. Verder neemt men er proeven met tabakssoorten uit Turkije en Klein-Azië voor sigarettentabak.

III. De Vorstenlanden staan, wat aantal typen betreft, tusschen beide in. Hoofdzakelijk plant men er de Y van Dr. Lodewijks en de Kanari van Dr. Jensen, die weinig verschillen. De cultuur van Deli-tabak is er opgegeven. Evenals in Djĕmbĕr is slechts een deel van den oogst als dekblad te gebruiken.

ALGEMEENE GESCHIEDENIS EN NAAM en GESCHIEDENIS VAN DE TABAKSCULTUUR IN NEDERLANDSCH-INDIË, zie de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

De belangrijkste tabaksstreken van Nederlandsch-Indië na het ophouden der gouvernements-cultuur zijn geworden: residentie Bĕsoeki (Djĕmbĕr), Vorstenlanden, Deli en aangrenzende landen. De uitvoeren van de residenties Probolinggo (Loemadjang), Kĕdiri (Blitar), Pasaroean (Malang), Banjoemas, Rĕmbang, Kĕdoe en Semarang en die van Nederlandsch-Borneo (Amoentai, Sambas) en Britsch-Borneo zijn, hoewel ten deele ook aanzienlijk, toch van niet zóó groot belang. Over de geschiedenis van de tabakscultuur in de residentie Sumatra's Oostkust, speciaal Deli, wordt in de eerste plaats verwezen naar het artikel DELI-MAATSCHAPPIJ.

Tabak behoort tot de cultuurgewassen, die een zeer groot verspreidingsgebied hebben en zoowel in gematigde als in tropische landstreken met succes kunnen worden verbouwd. Ook in Ned.-Indië is er bijna geen bewoonde streek, zoowel in de laaglanden als in de hooglanden tot ongeveer 1500 M., waar niet door de inlandsche bevolking dit gewas voor eigen gebruik of voor de inlandsche markt wordt geteeld en toebereid. De tabaksteelt voor de Europeesche markt is in de reeds boven genoemde streken, Bĕsoeki, Vorstenlanden, Deli en Borneo geconcentreerd.

Voor de *Cultuur en bereiding voor de inlandsche markt* zie de groote Encyclopaedie van Ned.Indië.

Volgens het Koloniaal Verslag van 1915 [1]) bedraagt het oppervlak, dat op Java in de Gouvernements-residentiën (zonder de particuliere landerijen) en op Madoera voor den Inlandschen landbouw met tabak is beplant:

Jaar.	Aantal bouws beplant met tabak als: Eerste gewas.	Tweede gewas.	Totaal.
1913	68.875	165.913	234.788
1914	67.971	157.021	224.992

In 1916 waren 230.106 bouws op Java en Madoera met tabak voor de inlandsche markt beplant.

Gegevens, die betrekking hebben op de in de Buitenbezittingen met tabak beplante oppervlakte, ontbreken nagenoeg geheel.

Voor de *Cultuur en bereiding voor de Europeesche markt* zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

In de residentie Soerakarta bevonden zich in 1915 27 ondernemingen voor tabakscultuur voor de Europeesche markt met een productie van 8.320.897 K.G. tabak en in Djokjakarta 8 met een productie van 4.090.449 K.G. Voor 1916 waren de cijfers voor Soerakarta 25 ondernemingen met 7.996.811 K.G. en voor Djokjakarta 9 ondernemingen met 3.448.305 K.G.

Hoewel in O.-Java, vooral in de afdeeling Djĕmbĕr der residentie Bĕsoeki de cultuur van tabak ook met zorg wordt gedreven, kan als regel gelden dat de cultuur in de Vorstenlanden, in Soerakarta meer nog dan in Djokjakarta, met meer zorg plaats heeft dan in de Gouvernementslanden. De oorzaak daarvan is, dat de landhuurders in de Vorstenlanden zeker zijn van de beschikking over de gronden gedurende een groot aantal jaren (zie LANDVERHUUR) en alle cultuur-werkzaamheden in die streken onder Europeesch toezicht plaats hebben, waartoe de agrarische toestanden eveneens aanleiding geven.

De tabakscultuur op het Gouvernementsgebied geschiedt door den Europeaan op erfpachtsperceelen of op voor korten duur van de inlandsche bevolking gehuurde velden. In 1915 waren op Java 31.359 bouw door Europeanen ingehuurd om met tabak te worden beplant. De grootste hoeveelheid der tabak wordt echter door Inlanders geteeld en komt daarna hetzij in verschen toestand of na gedroogd te zijn als opkooptabak in handen van den Europeeschen ondernemer.

Men treft de Europeesche cultuur voornamelijk aan in Bĕsoeki, vooral in Djĕmbĕr en verder in Banjoemas, terwijl de opkooptabak hoofdzakelijk geteeld wordt in Bondowoso, Loemadjang, Kĕdiri, Malang, Rĕmbang, Kĕdoe, Banjoemas, Semarang en Preanger.

In vroegere jaren kwamen bij de tabakscultuur in Bĕsoeki vele misstanden voor, zooals onderkruiperij bij het inhuren van grond, diefstal van groene en droge tabak, brandstichting, enz., maar tengevolge van een doeltreffende wetgeving zijn deze thans niet meer te vreezen.

Het centrum van de tabakscultuur in het gouvernement Oostkust van Sumatra is en zal vooreerst ook wel blijven de afdeeling Deli, bestaande uit de rijken Deli, Sĕrdang en Langkat. Daarvan bestaat het rijk van Deli uit de landschappen Padang en Bĕdagei en uit eigenlijk Deli met Médan als hoofdplaats. Voor de tabakscultuur is het belangrijkst gedeelte Deli met de aangrenzende strooken van Langkat en Sĕrdang. Hoewel Batoe Bahra en Asahan eveneens eenige tabakscultuur bezitten, zijn deze streken toch niet van zooveel belang als de afdeeling Deli, terwijl de tabakscultuur in Tamiang weder opgegeven is, na een kwijnend bestaan te hebben geleid.

In 1916 waren er in de verschillende deelen des lands het volgende aantal tabaksondernemingen met het volgende aantal bouws: in de afdeeling Langkat (landschap Langkat) 27 ondernemingen, te zamen 175.379 bouws; afdeeling Deli (landschap Deli), 35 ondernemingen, 124.535 bouws; afdeeling Sĕrdang (landschap Sĕrdang) 14 ondernemingen, 91.179 bouws; afdeeling Padang en Bĕdagei (landschap Deli) 10 ondernemingen, 51.370 bouws; afdeeling Batoe Bahra (landschap Batoe Bahra) 1 onderneming, 16.190 bouws; afdeeling Asahan (landschap Asahan) 1 onderneming, 4500 bouws.

BESTANDDEELEN EN BEOORDEELING EN EIGENSCHAPPEN, zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

PRODUCTIE EN HANDEL. Volgens de Statistiek van den Handel en de In- en Uitvoerrechten bedroeg de uitvoer van voor de inlandsche markt bereide tabak in de laatste jaren deze hoeveelheden in K.G.: 1910 1,620,000; 1911 1,573,000; 1912 1,525,000; 1913 1,406,000; 1914 1,318,000; 1915 1.197.302; 1916 1.630.703 en 1917 1.122.902. Het grootste gedeelte hiervan ging naar aangrenzende Oostersche landen en slechts een klein deel naar Nederland, dat in 1914 niet meer dan 1660 K.G. uit Java en Madoera en 1323 K.G. uit de Buitenbezittingen ontving; voor 1915 waren deze cijfers 7.652 en 11.050, voor 1916 277.285 en 7.016 en voor 1917 17.891 en niets.

In de statistieken wordt de waarde van die tabak op *f* 1.— per K.G. aangenomen. Daartegenover staat in diezelfde jaren een invoer van gekorven tabak, voornamelijk uit Nederland en China van

	Java	B.B.
1914	579.895	767.485
1915	1.119.442	2.741.153
1916	945.023	1.013.672
1917	759.040	1.802.564

K.G. tegen een middenprijs van *f* 0.90 per K.G. Van veel grooter belang is de uitvoer van voor de Europeesche markt bereide tabak, die voor verreweg het grootste gedeelte naar Nederland gezonden wordt om op de inschrijvingen te Amsterdam en voor een klein deel te Rotterdam te worden verkocht.

Van het gewas 1916 werden van Java naar Nederland verzonden 681.864 pakken die bij een doorsneecijfer van $57^1/_2$ ct. opbrachten ± f 72.200.000.

De productie en de verkoopprijs van de Sumatra tabak was in 1915: 232.911 pakken, opbrengst ± f 64.700.000.

Bij uitvoer uit Nederlandsch-Indië betaalt tabak, zoowel blad als krossok (van de Inl. bevolking opgekochte tabak, meest minderwaardig) een uitvoerrecht van *f* 1.— per 100 K.G.

[1]) De latere Koloniale Verslagen bevatten niet zulke gedetailleerde opgaven. In dat van 1918 lezen wij: „Met het oog op de groote voorraden op Java, door gebrek aan scheepsgelegenheid, is aangeraden de teelt van tabak door de bevolking te beperken”.

Literatuur: zie de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

TABALONG-RIVIER. Bovenloop der Nĕgararivier, zie TANDJOENG.

TABANAN. Een der voormalige landschappen op Bali, thans een onderafdeeling der afdeeling Zuid-Bali der residentie Bali en Lombok. Het is in het Noorden bergachtig — de Piek van Tabanan of Batoe Kahoe is 2370 M. hoog — en in het Zuiden vrij vlak met zacht glooiende terreinen. De grond is zeer vruchtbaar en vooral in het Zuidelijk gedeelte zijn uitgestrekte sawahcomplexen. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 100.000.

TABENOE. Landschap van de onderafdeeling Koepang, afdeeling Z. Timor en Eil. van de residentie Timor en O., onder een Christenradja.

TABERNAEMONTANA CORONARIA Willd. Fam. *Apocynaceae*. Boenga mantéga, Boenga soesoe, Boenga manila (MAL.); Mondakaki, Kĕmbang wari (JAV.). Heester tot 2 M. hoog, als sierplant overal gekweekt. De bladeren en vooral de wortels worden overal als geneesmiddel door de inlanders gebruikt, vooral tegen ingewandsziekten.

TABOE. Zie PĔMALI.

TABOEKAN. Een landschap van de onderafdeeling Sangi-eil., afdeeling Menado der gelijknamige residentie onder het bestuur van een radja en mantri's (zie SANGI-EILANDEN). Het omvat de Oostelijke helft van het eiland Groot-Sangi, de kleine eilanden ten O. en N.O. van Sangi en de djoegoegoeschappen Liroeng, Salibaboe, Beo, Essang en Amat op de Talaud eil.

TABOET-FEEST. Zie HASAN-HOESAIN- of TABOET-FEEST.

TAFELHOEK. Zie BALI en BADOENG.

TAGOELANDANG. De Zuidelijkst gelegen eil.-groep der Sangi-eil., aansluitende aan de Noordpunt van Celebes, bestaande uit de eil.: Tagoelandang, Pasigé, Roeang en Biaro, tezamen met een deel van het djoegoegoeschap Niampak op de Talaudeilanden een landschap vormende van de onderafdeeling Sangi-eil., afdeeling Menado der gelijkn. res. (zie SANGI-EILANDEN).

TAGOELANDANG. Eiland met thans niet meer werkzamen vulkaan, behoorende tot de Sangi- en Talaud-groep.

TAHI OELAR SAWAH (MAL.). Slangen-excrementen, in hoofdzaak uit uras ammonicus bestaande, zijn in Indië een beroemd volksmiddel, dat tegen allerlei kwalen wordt aangewend.

TAHLÎL. Lofprijzing van Allah door het reciteeren der woorden: „*Lâ ilâha illâ 'llâh*" (Er is geen god dan Allâh). Zulk een *tahlîl* geldt als een vroom, Gode welgevallig werk, waaraan hemelsch loon verbonden geacht wordt.

TAJAN. Landschap in de onderafdeeling Tajan van de afdeeling Pontianak der residentie Wester-afd. van Borneo, met gelijknamige hoofdplaats. Het grenst ten N.W. aan Landak, ten O. aan Sanggau, ten Z. aan Mĕliau en ten W. aan Pontianak. De oppervlakte bedraagt 2479 K.M². De bevolkingssterkte bedroeg in 1918 ruim 21000 zielen. Het landschap omvat het stroomgebied der vrij goed bevaarbare Tajan (met hare zijtakken), benevens eenige minder beduidende zijrivieren der Kapoeas. In het bovenstroomgebied van de Tajan bevinden zich Chineesche nederzettingen, die op bescheiden schaal goudvelden bewerken. De Maleische districtshoofdplaats Batang Tarang (in het Westel. gedeelte aan een zijriviertje der Tajan) kan als het centrum van een (ook door Dajaks bewoonde) betrekkelijk welvarende landstreek worden genoemd; daar vooral worden veel arènpalmen aangetroffen. Het O.-lijk deel van Tajan is minder ontgonnen en wordt voornl. door Dajaks bewoond; terwijl de Maleiers meer geconcentreerd zijn in kampoengs langs de Tajan. Tajan, de hoofdplaats van het landschap, is de zetel van den Panĕmbahan en de standplaats van den controleur en een kapitein der Chineezen. Het aantal inwoners bedraagt ruim 1600, w.o. 300 Chineezen. De plaats is gelegen aan den rechteroever van de Kapoeas, vlak bij de monding der Tajan.

B e s t u u r. Het inlandsch bestuur over Tajan berust bij den Vorst, met den titel Panĕmbahan, en twee mantri's. In 1908 werd een landschapskas opgericht.

TAJANDOE (TAJANDO)-EILANDEN. Eilandengroep, behoorende tot en Westwaarts gelegen van de Kei-eilanden (zie aldaar).

TAKALAR. Onderafdeeling van de afdeeling Soenggoe-Minasa, van het gouv. Celebes en Onderh.; de gelijknamige hoofdplaats is standplaats van den controleur en zetel van den landraad der afdeeling, heeft ongeveer 1600 inwoners, waaronder een 30-tal Europeanen en 10 Chineezen volgens de opneming van 1905.

TAKENGÒN. Standplaats van den gezaghebber over de gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Noordkust van Atjèh. Die onderafdeeling omvat de Gajō-gebieden Laut en Döröt. Zie GAJŌ LAND.

TAL (JAV.). Zie BORASSUS.

TALAK is de Arabische benaming, waarmede de Mohammedanen d e v e r s t o o t i n g eener vrouw door haren echtgenoot aanduiden. De man is volgens de Moslimsche wet steeds bevoegd, eenzijdig den huwelijksband te verbreken door zijne vrouw te verstooten; hij kan dat geheel naar willekeur doen. Na het uitspreken van den *talak* begint een in de wet omschreven termijn, waarin moet blijken, dat de verstootene niet zwanger is, de zgn. *'iddah*-periode, welke in Ned.-Indië gewoonlijk op 100 dagen wordt berekend, maar in geval van zwangerschap eerst na de bevalling eindigt. Gedurende de *'iddah*-periode behoudt de man het recht, om op zijne verstooting terug te komen (hetgeen *roedjoe'* heet), waarna het huwelijk blijft voortduren. Laat hij den *'iddah*-termijn verloopen zonder van zijn recht tot herroeping gebruik te maken, dan is het huwelijk definitief ontbonden. Hereeniging der echtgenooten is dan slechts mogelijk door het sluiten eener nieuwe huwelijksovereenkomst en het nogmaals betalen van den bruidschat. Bovendien is zulk eene hernieuwing van het huwelijk slechts twee malen geoorloofd. Na den 3den *talak* bestaat daartoe volgens de Wet geen mogelijkheid meer tenzij de verstootene dan intusschen met een anderen man getrouwd en ook door dezen weder verstooten mocht zijn. Is een huwelijk echter drie malen door drie *talak*'s ontbonden, dan veroorlooft de wet de vernieuwing van het huwelijk ook op deze wijze niet meer.

De verstooting geschiedt ook wel op verzoek der vrouw zelve. Heeft zij haren man daarbij,

ten einde hem te bewegen, haar de vrijheid terug te geven, een som geld betaald, dan is het huwelijk na de verstooting bovendien terstond ontbonden. Men noemt deze soort van echtscheiding in het Maleisch *mĕnĕboes talak* (d. i. den *talak* koopen), in het Javaansch *mantjal*, terwijl ook het woord *choel'*, de Arabische benaming dezer gekochte verstooting, wel bekend is (op Java en in het Maleisch tot *koeloek* verbasterd), maar slechts ter aanduiding van het speciale geval, waarin iemand een zijner vier vrouwen op deze wijze verstoot om haar tijdelijk te doen plaats maken voor eene zwangere *sĕlir* (bijvrouw).

De wijze, waarop de Inlandsche huwelijksbeambten hebben kennis te nemen en aanteekening te houden van verstootingen en van de herroeping van verstootingen, en het bedrag, dat zij daarvoor aan de partijen in rekening mogen brengen, is voor Java en Madoera geregeld in de zgn. huwelijksordonnantie. Zie daarover en over den *ta'lîk* (het voorwaardelijk uitspreken van den *talak* bij de huwelijkssluiting): ISLAM III, c. vgl. FASCH.

TALAMAU. Hoogste top, 2912 M., van het Pasaman- (of Ophir-) massief (zie aldaar).

TALANG (ORANG). Zie ORANG TALANG.

TALANG (ook Soelasih genoemd). Een nog werkzame vulkaan waarvan de hoofdtop, G. Djantan, 2597 M. hoog is, 20 K.M. ten Z. van Solok (Sumatra's Westkust), In het Talangmassief liggen twee meertjes: de Danau Talang en de Danau Kĕtjil.

TALAOETSCH. Dit is de benaming van de taal der Talaoet-eilanden, gelegen ten N.O. der Sangir-eilanden. Ook de Nanoesa-eilanden en het eiland Miangas behooren tot het taalgebied van het Talaoetsch. Het Talaoetsch behoort tot de Filippijnsche taalgroep en is zeer nauw verwant met het Sangirsch.

Het aantal sprekers van het Talaoetsch bedraagt ruim 5000. Door het Maleische schoolonderwijs en het veelvuldig uitzwermen der bevolking is de taal zeer blootgesteld aan invloed van het Maleisch.

TALAUT-, TALAUD-, TALAOED- of **TALAOER-EILANDEN.** Groep van eilandjes, Noord-Oostelijk van de Sangigroep (N.O. van Celebes), een onderafdeeling vormende van de afdeeling Menado der residentie Menado, onder het bestuur van een Controleur met standplaats Beo op het eiland Karakélong. Zij zijn gelegen tusschen 5° 35′ en 3° 45′ N.B. en 127° 10′ en 126° 32′ O.L. De belangrijkste eilanden zijn: 1. Karakélong, het grootste eiland der Talaudgroep, de bergen zijn alle beneden de 800 M. hoog en van jongeren datum, uitbarstingen zijn onbekend. 2. het eiland Salibaboe met Liroeng en Morongé, de standplaats van een zendeling en 3. het eiland Kaboeroean met de negorij Marangan. De Nanoesagroep (zie aldaar) behoort tot de Talaud-eilanden. Het aantal bewoners der Talaud-eil. bedraagt ongeveer 24.000 zielen. Evenals op de Sangi-eil. bevinden zich op deze kleine eilandengroep meerdere Gouvernements- en zendingsscholen voor inlanders. De middelen van bestaan der bevolking, de voortbrengselen van den bodem, enz. zijn in 't algemeen gelijk aan die der naburige Sangi-eil., waarvan de Talaoer-groep dan ook als het ware een natuurlijke voortzetting is.

TALÈDÈK (JAV.). Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

TALĔS (JAV.), taleus (SOEND.). Zie COLOCASIA

TALIABOE. Zie SOELA-EILANDEN.

TALIWANG. Onderafdeeling der afdeeling Soembawa (zie aldaar).

TALKÎN. Arabische benaming eener plechtigheid bij de begrafenis van Mohammedanen, daarin bestaande, dat de zgn. „dorpsgeestelijke" of een ander deskundige eenige Mohammedaansche formulieren en gebeden bij het graf reciteert. De bedoeling van dezen *do'â talkin* (d. i. „vóórzeggings"-gebed, in Ned. Indië verbasterd tot *talĕkim, talakin, teuleukin*, enz.) is in het bijzonder, om den overledene voor het scheiden nogmaals de woorden der Mohammedaansche geloofsbelijdenis in herinnering te brengen, als voorbereiding voor het onderzoek, dat hem van wege de engelen Monkar en Nakîr in het graf staat te wachten.

TALOEK. A. Nagri bij Fort de Kock.

B. Nagri aan de Koeantan, hoofdplaats van de onderafdeeling Kwantandistricten (zie aldaar) van de afdeeling Indragiri. Dit Taloek neemt in de plannen voor het groote Sumatra-verkeersnet een belangrijke plaats in: door den grooten weg via Goenoeng Sahilan-Taratak Boeloeh naar Pakan Baroe zal een toegangspoort gevormd worden, waardoor handel en cultuur kunnen binnendringen.

TALOETI(TOELOETI)BAAI. Zeer breede, weinig ver het land inloopende baai, ongeveer op het midden van de Zuidkust van Ceram.

TAMARINDUS INDICA L. Fam. *Leguminosae Caesalpineae*. Tamarinde (NED.); Asĕm (JAV., SOEND.), Asĕm djâwâ (JAV.). Bekende alleeboom, in alle tropische gewesten verbreid en aangeplant, vermoedelijk inheemsch in trop. Afrika. Het belangrijkste product zijn de peulen. De zaden daarbinnen liggen ingebed in een rinsch vruchtmoes, dat zoowel om den smaak, als om de laxeerende werking gebruikt wordt. Daartoe worden de peulen op verschillende manieren toebereid o.a. geconfijt, of men kookt er een stroop van. Ook wel wordt het moes met zout tot ballen gekneed, om aldus bewaard te worden (Asĕm kawak, JAV.). In plaats van het vruchtmoes gebruikt men ook wel de jonge, zuur smakende bladeren (daoen sinom). De productie van den Archipel is ongeveer voldoende voor de Inlandsche behoefte.

TAMBANG SAWAH. Landschap in de residentie Benkoelen, bekend door zijn buitengewonen rijkdom aan goud. De exploitatie, die niet kostbaar schijnt te zijn, zal geschieden door het Gouvernement. Zie GOUD en ZILVER.

TAMBĔLAN-EILANDEN. Zie POELAU TOEDJOEH.

TAMBOEKOE (GOENOENG). Hoogste heuveltop van het eiland Madoera (afd. Soemĕnĕp), 471 M. boven den zeespiegel.

TAMBORA. Vulkaan op het eiland Soembawa, ten N.O. van de Saleh-baai, die ongeveer het geheele schiereiland Sanggar inneemt. De hoofdkrater is nagenoeg rond met 6 à 6½ K.M. diameter; het hoogste punt van den kraterrand (Westzijde) is ± 2800 M., de met steile wanden voorziene kraterbodem ligt 5 à 600 M. dieper, en bevat in het O.-gedeelte een klein meer. De Tambora is berucht door de hevige uitbarsting

van 5 April tot 15 Juli 1815, waarbij 12.000 menschen direct zijn omgekomen, terwijl naar schatting nog 44.000 ten gevolge der eruptie van honger stierven; bij Junghuhn (Java, III, 1216—1226) is een uitvoerige beschrijving te vinden.

TAMBRAH (MAL.). Zie KARPERACHTIGEN.

TAMI of OEBIAKOERRIVIER. Valt in zee op de Noordkust van Nieuw-Guinea bij Germaniahoek, tusschen de Humboldtbaai en de Oostgrens van het Nederlandsch gebied.

TAMPOMAS. Een ten Noorden van Soemĕdang (Preanger) geïsoleerd, uit betrekkelijk laag en vlak terrein oprijzende, slanke vulkaankegel; de eigenlijke top is 1684 M.

Op den top van den Tampomas liggen Hindoe-oudheden, die door de bevolking druk worden bezocht en vereerd.

TANAWANGKO (bet. groot land). Hoofdplaats van het district Tombariri, onderafd. Amoerang, aan de Tanawangkobaai, ongeveer 24 K.M. Zuidwestwaarts van Menado. Bekend is de plaats geworden door de kweekschool voor inlandsche onderwijzers, die in 1850 te Sondĕr in het binnenland was opgericht, maar in 1854 naar Tanawangko werd verplaatst wegens den overlast van malaria. Eene uitvoerige beschrijving der plaats geeft N. Graafland: De Minahassa, 2e druk, Dl. II.

TANAH ABANG. Onder-district van het district Weltevreden, afdeeling en residentie Batavia. De naam, die roode aarde beteekent, wijst op het contrast tusschen de grijze kleur der zeeklei, die hier, waar de bodem iets sterker begint te stijgen, vervangen wordt door een roodachtige verweeringskorst. Tanah abang wordt zooveel genoemd omdat de Zuidoostelijke Europeesche wijk van Batavia daarin gelegen is en met denzelfden naam wordt aangeduid. Gewoonlijk wordt zij Tanabang genoemd.

TANAH BOEMBOE. Onderafdeeling van de afdeeling Zuidoostkust van Borneo der residentie Z. en O. afd. van Borneo. De standplaats van den controleur is Pĕgatan. De onderafdeeling wordt door een aantal riviertjes (waaraan de verschillende landschappen hun naam ontleenen), ontspringende op de bergen aan de Westgrens, doorsneden. De hoofdverdienste van het grootste gedeelte der bevolking (bestaande uit Dajaks, Maleiers en Boegineezen) bestaat in het inzamelen van boschproducten, terwijl (in het algemeen) landbouw en vischvangst als bijzaken kunnen worden beschouwd.

TANAH DATAR. Afdeeling van het gewest Sum. Westkust, met hoofdplaats Sawah Loentŏ (zie aldaar), standplaats van den Ass. Resident. Het aantal inwoners is (1917) ruim 202.000. De afdeeling is verdeeld in 4 onderafdeelingen: Sawah Loentŏ, Fort van der Capellen, Sidjoendjoeng en Batang Hari (zie aldaar). De oude hoofdplaats was Fort van der Capellen, gelegen in het centrum van het eigenlijke Tanah Datar (zie FORT VAN DER CAPELLEN).

TANAH DJAMPEA. Zie BONERATE-EILANDEN.

TANAH DJAWA. Landschap deel uitmakende der onderafdeeling Simĕloengoen (afdeeling Simĕloengoen en de Karolanden, gouvt. Oostkust van Sumatra), waartoe behooren de onderhoorigheden Dolok Pĕriboean, Simpang Bolon en Girsang, tezamen bevattende bijna 3400 gezinnen, verspreid over ruim 300 dorpen en gehuchten.

TANDAK. Een woord, dat eigenlijk door de Hollanders zijn verbreiding heeft gekregen, en van Batavia uit. Want het goed-Jav. woord voor het inlandsche dansen is *djogèd, andjogèd*; het goed-Mal. *tari, mĕnari*; het Soend. *igĕl, ngigĕl*. Doch daarnaast heeft men een dialectisch Mal. *tandah*, in het Jav. overgenomen als *tandak*, waaraan onze termen tandakken, getandak, enz. ontleend werden. Verg. verder art. DANSEN in deze Enc.; en vooral de kritisch-vergelijkende studie van Dr. G. J. Nieuwenhuis „Ueber den Tanz im malaiischen Archipel" (Intern. Archiv. f. Ethnogr. XXIII, 1916, p. 183 vlg.).

TANDENVIJLEN. Het kunstmatig vervormen der tanden is eene gewoonte, die zeer algemeen verspreid en ook in den Indischen Archipel bekend is. Over dit onderwerp vergelijke men vooral de verhandeling van Von Ihering, „Die künstliche Deformirung der Zähne" in Zeitschrift für Ethnologie, jaarg. 1882 (dl. XIV), bl. 213 sq.

V e r s p r e i d i n g i n N e d e r l a n d s c h-I n d i ë. Dit gebruik komt voor op Boeroe, de Soela-eilanden, Ambon, Ceram, Java, Borneo, Sumatra, de kleine Soenda-eilanden Bali, Lombok, Roti, Soemba, Sawoe, Solor, Zuid-Flores, Timor, Midden- en Zuid-Celebes en Nieuw-Guinea. Op Soemba en Sawoe worden de tanden tot het tandvleesch afgevijld, doch op de andere kleine Soenda-eilanden en in sommige gedeelten van N.-Guinea worden zij slechts gelijkgeslepen. Bij de Rotineezen worden de tanden der bruid gevijld en bij de Sawoeneezen de tanden der huwbare meisjes, terwijl ook op Flores vóór het huwelijk de snijtanden met een vlakken steen gevijld worden.

In verscheidene residenties van Java (Batavia, Banjoemas, Djokjakarta, Soerakarta, Madioen en Kĕdiri) komt s p i t s v ij l i n g m e t r e l i e f v ij l i n g voor, d.i. de tanden worden puntig gemaakt en het email van het voorvlak reliefvormig verwijderd.

Nog meer algemeen verspreid is de e e n v o u d i g e s p i t s v ij l i n g der tanden in den vorm van een driehoek.

T ij d s t i p e n d o e l d e r t a n d e n v ij l i n g. Gewoonlijk geschiedt deze operatie met het intreden der puberteit of het voltrekken van het huwelijk. Op Ceram behoort het tandenvijlen (p a p a r g i g i) tot de plechtigheden om in de vereeniging der Patasiwa opgenomen te worden, volgens Van Ekris („Iets over het Ceramsche Kakian-verbond" in T. I. T., L. Vk. XVI, bl. 295). Bij sommige volken mogen de tanden eerst na den dood der naaste verwanten gevijld worden. Beide gebruiken, zoowel het uitbreken als het vijlen der tanden, zijn volgens sommigen als oorspronkelijke offerhandelingen op te vatten, ongeveer evenals de ritueele haarsnijding.

Ten slotte nog iets over het versieren der tanden met goud. Dit gebruik wordt reeds tegen het einde der 16e eeuw vermeld van de Maleiers en Javanen, terwijl ook over de Makassaren en de Filippijnsche Bisaja's en Tagalen oude berichten zijn. Later schijnt het op Java in onbruik geraakt te zijn, doch op Sumatra komt het nog voor bij de Bataks.

Bij de Maleiers van Midden-Sumatra worden de tanden een jaar na de vijling met goud versierd, dat in daarvoor geboorde gaatjes bevestigd wordt. Verder geschiedt het versieren der

tanden met goud nog bij de Dajaks van Sĕrawak, de Igorroten op de Filippijnen, de Timoreezen en de bewoners van Lèti-Moa-Lakor. De Olo-Ngadjoe (Z.O.afd. van Borneo) dragen gouden stiftjes tusschen de tanden, een soort van spijkers met twee koppen.

Literatuur : Zie de uitvoerige opgave in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TANDIKAT. Zie SINGGALANG (GOENOENG).

TANDJOENG. (MAL. SOEND.) Kaap, landpunt.

TANDJOENG. Noordelijkste onderafdeeling der afdeeling Oeloe Soengei van de residentie Z. en O.afd. van Borneo, bestaande uit de districten Tabalong en Kloea. De onderafdeeling wordt geheel doorsneden door de Boven-Nĕgara of Tabalong (zijtak van de S. Doesoen of Baritoe), welke rivier in het N. ontspringt en het land in Z.W. richting doorstroomt.

De bodem in Kloea is laag, bijna geheel vlak; in Tabalong, vooral in de bovenstreken, heuvel- en bergachtig.

De bewoners van Kloea onderscheiden zich in vele opzichten (arbeidzaamheid, kleeding, welvaart) gunstig van die van Tabalong.

De bevolking vindt hoofdzakelijk haar bestaan in den landbouw, en wel voornl. in de padicultuur. De bosschen, vooral in Tabalong, leveren verscheidene deugdelijke houtsoorten op. Kippen en eenden zijn vooral in grooten getale in Kloea; eendeneieren worden in massa naar Java of elders uitgevoerd. Het weven van saroengs enz., hetgeen bijna uitsluitend door vrouwen geschiedt, is de meest verspreide tak van nijverheid.

Sedert 1894 worden in Tabalong uitgestrekte erfpachtsperceelen aangetroffen (in 1918 ten getale van 8), welke zich voornamelijk op rubbercultuur toeleggen.

TANDJOENG (MAL., JAV., SOEND.). Zie MIMUSOPS ELENGI.

TANDJOENG BALAI. Hoofdplaats van de afdeeling en het zelfbesturend landschap Asahan in het gouvernement Oostkust van Sumatra en als zoodanig zetel van den Sultan en standplaats van den assistent-resident. De plaats ligt aan de Asahan rivier, ongeveer 10 KM. stroomopwaarts en heeft een vrij drukken handel, vooral op Deli en de Straits.

Tandjoeng Balai is door een stoomtram (die echter als spoorweg wordt beschouwd) naar Tĕbing Tinggi verbonden met het Deli-spoorwegnet, terwijl sedert 1918 een lijntje is open gesteld naar Tĕloek Niboeng aan den mond der rivier. Een telegraafkabel verbindt de plaats met het bekende visschersdorp Bagan Si Api Api.

Het aantal inwoners bedroeg volgens den Regeerings-Almanak van 1915, 3790, waarvan 59 Europeanen, 1700 Inlanders, en 1971 Chineezen onder een luitenant. Op 1 Juli 1917 verkreeg de plaats een gemeenteraad en in verband daarmede werden eenige belendende kampoengs geannexeerd, waardoor het aantal inwoners steeg tot 5497, waarvan 125 Europeanen, 3248 Inlanders, 1942 Chineezen, 182 andere Vr. Oosterlingen. Vermelding verdienen verder de landraad en een particuliere school voor Europeesche kinderen. De laatste jaren ontwikkelde zich in de omgeving een reusachtige vruchtenteelt, waardoor in 1916 niet minder dan 624.000 K.G. vruchten werd uitgevoerd.

TANDJOENG BALEI. Zie KARIMOEN.

TANDJOENG BĔLITOENG. Nieuwe nederzetting op Boengoeran, een der Groot-Natoenaeilanden (zie POELAU TOEDJOEH), standpl. van den controleur of civ. gezaghebber, chef der afd. Poelau Toedjoeh.

TANDJOENG KARANG. Een vroeger onbeduidend plaatsje in het Zuiden van de residentie Lampongsche districten, dat echter sedert 1915 door den aanleg van den Zuid-Sumatra spoorweg beteekenis heeft gekregen. Deze gaat n.l. van haar beginpunt Oosthaven naar het 12 K.M. Noordwestwaarts gelegen Tandjoeng Karang met voorbijgang dus van de hoofdstad Tĕlokbĕtong. Men meent dat daardoor de hoofdstad zich steeds meer hierheen zal verplaatsen, mede doordat het aan de kust gelegen Tĕlokbĕtong een minder gezond klimaat heeft dan het hoog gelegen T. Karang.

TANDJOENG PINANG. Afdeeling van de residentie Riouw en Onderhoorigheden (zie aldaar). Zij bestaat uit de Bintan-, Batam-, Boelan-, Rĕmpang-, Galang- en Abang-eilandengroepen, (aldus genoemd naar hunne hoofdeilanden), tezamen het N.O.deel van den Riouw-Lingga archipel vormend, en de Tambĕlangroep, die tot de Poelau Toedjoeh behoort (zie aldaar).

Bintan met eene oppervlakte van circa 1075 K.M^2. is het grootste eiland. Het aantal eilanden is minder groot dan dat der andere afdeelingen en bedraagt ongeveer 150. De bodem der eilanden is grootendeels een heuvelachtig land, waaruit zich hier en daar hoogere toppen verheffen, waarvan slechts enkele door ruggen met elkander in verbinding staan. De binnenlanden van al de grootere eilanden zijn bewoond door Chineezen; Maleiers hebben slechts nederzettingen langs de kusten of bezetten de kleinere eilanden. Pĕnjingat herbergt, naast een aantal Chineezen, Maleiers en Boegineezen, welke laatste ook op Sĕnggarang een kampoeng hebben. Orang laut houden verblijf op Mantang, Gin bĕsar en Noembing, en op Rĕmpang komen nog stammen van zwervende Orang bĕnoewa of Orang oetan (zie aldaar) voor.

De voornaamste plaatsen zijn Tandjoeng Pinang of Riouw, de hoofdplaats van het gewest (zie aldaar), het daartegenover liggende Sĕnggarang, Pĕnjingat, Samboe, Poelau-Boeloeh, Bojan en Mantang. Samboe is het eilandje ten N.W. van Batan waar de Kon. Petroleum Mij haar groote tankinstallatie heeft. Poelau-Boeloeh in de schoone straat Boelan is de standplaats van het districtshoofd (Amir) van Batam en een nette kampoeng.

Van de in het gewest aanwezige gambir- en pepertuinen en Europeesche landbouwondernemingen liggen de meeste in de afdeeling Tandjoeng Pinang.

In 1917 telde de bevolking der afdeeling ± 32.600 zielen, waaronder 290 Europeanen, ±8.000 Chineezen en een 100-tal andere Vreemde Oosterlingen. De middelen van bestaan der bevolking zijn hoofdzakelijk dezelfde als in andere afdeelingen. Zie verder bij RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN, onder „bestuur" en „bevolking".

TANDJOENG PINANG of RIOUW. Hoofdplaats der residentie Riouw en Onderhoorigheden, ligt aan de vrij smalle baai van Riouw op een in 1821 van het Inlandsche vorstenbestuur op het eiland Bintan verkregen grondgebied. Het terrein is heuvelachtig, behalve aan den

kant der baai, waar zich een strook modderig alluvium bevindt, zoodat er ook geen sprake is van een mooi zeestrand. De plaats is ongezond wegens het nagenoeg voortdurend heerschen van malaria. Het drinkwater is goed en wordt uit een twintigtal openbare en particuliere putten verkregen. Behalve het schilderachtig gelegen residentiehuis vindt men er o. a. de nieuwe Holl. Chin. school, een Europ., een Inl. school, en het fort „Kroonprins". Als handelsplaats beteekent Tandjoeng Pinang niet veel meer sedert de enorme opkomst van Singapore.

TANDJOENG POERA. Hoofdplaats van het sultanaat Langkat en de afdeeling Beneden-Langkat (gouvt. Oostkust van Sumatra), verblijfplaats van den Sultan, en standplaats van den ass.-resident en een luitenant der Chineezen. Zij is gelegen aan de Batang Sĕrangan en heeft spoorwegverbinding met Médan en Pangkalan Brandan. Als havenplaats is ze o. m. van gewicht door een grooten invoer van rijst (in 1916 ruim 5 mil. KG.) en uitvoer van vruchten (in 1916 71.000 K.G., in 1917 zelfs 150.000 KG.). De plaats verminderde van 3612 inwoners in 1905 tot 2765 inw. op ultimo 1915, waarvan 41 Europeanen, 1089 Inlanders, 1440 Chineezen, 14 Arabieren en 181 andere Vr. Oosterlingen.

TANDJOENG PRIOK. Zie HAVENWERKEN.

TANDJOENG RADJA. Hoofdplaats der onderafdeeling Ogan Ilir (zie aldaar); de plaats heeft ongeveer 1250 inwoners, w.o. 5 Europeanen. De aanleg van een zijlijn van den spoorweg Palembang—Moeara Enim hierheen is nog in studie.

TANDJOENG RĔDĔB. Hoofdplaats der onderafd. Bĕraoe van de afdeeling Samarinda der residentie Zuider- en Oosterafd. van Borneo, gelegen op de landtong, welke door de samenvloeiing van de Kĕlei- en Makam-(Sĕgah) rivier gevormd wordt.

TANDJOENG SEILOR. Hoofdplaats der onderafdeeling Boeloengan van de afdeeling Samarinda der residentie Zuider- en Oosterafd. van Borneo, gelegen aan den rechteroever van de Boeloengan-rivier. Het is de standplaats van een controleur, terwijl de Sultan van Boeloengan verblijf houdt in kampoeng Tandjoeng Pĕlas, aan den linkeroever van genoemde rivier. De handel dezer plaats is niet onbeduidend en bijna uitsluitend in handen van Arab. en Chin.

TANDJOENG TOEWA. Zie VARKENSHOEK.

TANDJOENGPANDAN. Hoofdplaats van het eiland Billiton, dicht bij den rechteroever der monding van de Tjĕroetjoep-rivier aan de Westkust. Zij is de zetel van den assistent-resident, van den vertegenwoordiger der Billiton Maatschappij, een luitenant der Chineezen en een Inlandsch districtshoofd. De plaats telde op ultimo December 1915 ± 6000 inwoners, waarvan ± 170 Europeanen, ruim 2000 Chineezen en enkele Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. Er bevindt zich hier een hospitaal der Billiton Maatschappij, een cementsteenfabriek, een Gouvernements Europeesche Lagere School, een Hollandsch-Inlandsche school en een particuliere Fröbelschool. De plaats bezit een waterleiding en twee parken, bij de reede een laadhoofd en loskraan.

TANDOEWI (TJI) of **TANDOEJ.** Rivier op Java; ontspringt op de vulkaanruïne Tjakraboewana en vormt over hare geheele lengte de grens der Preanger-Regentschappen, eerst met Cheribon, dan met Banjoemas. Bij Bandjar wordt de rivier voor prauwen bevaarbaar en vangt een drukke scheepvaart aan, die wel sedert den spoorwegaanleg het koffietransport verloren heeft, maar toeneemt door de ontginning van den Westrand der groote moerasvlakte, waarin de Tji Tandoewi thans treedt. Ten slotte gaat de rivier langs de Zuidwestpunt der Sĕgara Anakan (zie aldaar) en heeft zich een weg naar de Mauritsbaai gebroken door den heuvelrug van Kalipoetjang, die zich voortzet op Noesa Kambangan.

TANDWALVISSCHEN (*Odontoceti*) zijn die Walvisschen (zie aldaar), die nog in het bezit van tanden zijn.

Terwijl men vroeger uit de zeeën van den Indischen Archipel slechts de dolfijnen, *Steno frontatus* Cuv. en *Prodelphinus malayanus* Less., en den Potvisch kende, is dit aantal door het tijdens de Sibogaexpeditie in den Timor-Archipel verzamelde en door Max Weber (Iets over Walvischvangst in den Indischen Archipel, Rumphius-Gedenkboek) voorloopig beschreven materiaal belangrijk uitgebreid.

TANETTE (TANÉTÉ). Zelfbesturend landschap aan de Westkust van Z. W. Celebes, behoorende tot de onderafd. Barroe der afd. Paré-Paré (gouv. Celebes en ond.), bestuurd door een vorst of vorstin (thans een vorstin, die de Korte Verklaring aflegde, welke in 1914 werd goedgekeurd en bekrachtigd) met den titel van Datoe, bijgestaan door een Hadat van 3 leden. Het is verdeeld in 2 districten, nl. Tanette, rechtstreeks onder de Datoe, en Gattarang onder een districtshoofd met den titel van Aroe. Over het algemeen wordt het land (dat waarschijnlijk ook steenkolen en eenig goud bevat) geacht niet zeer vruchtbaar te zijn. De voortbrengselen van den bodem bestaan hoofdzakelijk uit rijst en djagoeng, voldoende voor eigen gebruik, en verder wat tabak, suiker en klappers voor uitvoer; zout, sirih enz. (zoowel als lijnwaden) worden van elders ingevoerd en op de pasars te koop aangeboden. Handel en scheepvaart zijn in het land van geringe beteekenis; de rivieren moeielijk bevaarbaar. De sterkte der bevolking wordt geschat op 18.000 zielen, zij behoort tot den Boegineeschen stam en belijdt den Moh. godsdienst.

G e s c h i e d e n i s en *Litteratuur* zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TANETE. Een der districten (het Noordelijkste) op het eiland Saleier (zie aldaar).

TANGĔRANG (eigenlijk Tanggĕran). Vroeger eene afdeeling der residentie Batavia; bij Ind. Stb. 1918 no. 185 is bepaald, dat de afdeelingen Stad en Voorsteden van Batavia en Tangĕrang worden samengevoegd tot één afdeeling, onder den naam Batavia, met gelijknamige hoofdplaats. Tangĕrang is thans eene contrôle-afdeeling geworden en verdeeld in 3 districten, n.l. Tangĕrang, Blaradja (eigenlijk Balaradja) en Maoek, met gelijknamige hoofdplaatsen.

Op het einde van 1917 telde de afdeeling ongeveer 414.500 zielen, waaronder ongeveer 35.600 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen en ongeveer 120 Europeanen; zij beslaat het Noordwestelijkste deel der residentie.

De contrôle-afdeeling wordt voor het grootste gedeelte ingenomen door jonge vormingen, welke

geen grootere hoogte boven zee bereiken dan 120 M. en met eene flauwe helling van Zuid naar Noord afdalen.

Door een gegraven vaart, de Mookervaart, zijn de hoofdplaats Tangĕrang en de Tji Sĕdanè te water verbonden met de Tji Angké.

In deze contrôle-afdeeling liggen een 70-tal particuliere landerijen, meerendeels van Chineesche eigenaren. Op deze landen wordt voornamelijk rijst verbouwd, verder katjang-tanah, cassave, kokosnoten, indigo en groenten. Ook vindt men er vele en groote steenbakkerijen, terwijl op de strandlanderijen vele vischvijvers (voor zeevisch) voorkomen.

TANGĔRANG. Hoofdplaats der gelijknamige contrôle-afdeeling, vroeger afdeeling. Zij heet eigenlijk Tanggĕran, terwijl de inlandsche bevolking haar algemeen Bèntèng noemt.

Het is een plaats met levendigen handel, met 4400 inwoners op het einde van 1905, w. o. 80 Europeanen en ongeveer 1350 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen, bekend om zijn soja Bèntèng, die te Batavia zeer gewild is en om zijn hoedenindustrie (zie aldaar). Met Batavia is Tangĕrang verbonden door een 23 K.M. lange spoorlijn.

TANGGAMOES. Deze fraaie vulkaankegel, 2102 M. hoog, ook wel Keizerspiek genoemd, verheft zich als hoogste berg der Lampongs ten N. der Sĕmangka-baai. Hij is geheel begroeid en van uitbarstingen is niets bekend.

TANGGOELANGIN. Zie SÉRANG (rivier).

TANGKAWANG (BORNEO). Zie HOPEA.

TANGKÈLÈ, TANGKOLO (SOEND.). Zie KLEINHOVIA.

TANGKIL (SOEND.). Zie GNETUM.

TANGKOEBAN PRAHOE. Deze, vlak ten Noorden van Bandoeng (Preanger, op de grens met Batavia) gelegen vulkaan toont van deze zijde gezien een vrij lange rechte kamlijn, doordat in bijna zuiver West-Oostelijke richting een drietal kraters gelegen is, n.l. de Kawah Oepas of K. Lanang, de Kawah Ratoe, en de Kawah Domas, waarvan de eerste twee nog werkzaam. De Westrand van de K. Oepas is het hoogst (max. 2084 M.); het niveau van het kratermeertje daarin ligt op 1777 M.; de wat elliptische rand (lange as N.W.—Z.O.) van de K. Ratoe is ruim 1800 M. (niveau van het kratermeertje 1713 M.); de kraterbodem van de K. Domas ligt ruim 1500 M. en loopt naar N.O. geleidelijk af.

TANIMBAR-, TĔNIMBAR- of TIMOR- LAOET-EILANDEN. Groep van 66 eilandjes, gelegen in den Molukschen Archipel, tusschen 6° 30′ en 8° 20′ Z.B. en 130° 40′ en 132° 10′ O.L. met een totale oppervlakte van ± 5005 K.M². (nl. volgens de Tabel van den vlakken inhoud van O.-I. Batavia, 1895.) De voornaamste (d. w. z. bewoonde) eilanden zijn: Jamdéna, het hoofdeiland, 120 K.M. lang, Sĕlaroe (samen de Timor-laoet uitmakende), en Larat, Vordata, Molo, Maro (deels bewoond door Galélareezen van Halmahéra), Sera enz., de eigenlijke Tanimbargroep vormende. De eilanden bestaan voornl. uit kalkgesteente, meest zeer jonge koraalkalk en zijn over het algemeen laag; ook de grootere niet hooger dan 150—250 M. De zgn. Piek van Laibobar op het gelijknamige eiland is echter geschat op ruim 400 M. In de onbewoonde binnenlanden van de grootere eilanden bevinden zich uitgestrekte moerassen.

Volgens vrij betrouwbare gegevens mag de bevolking op ongeveer 24000 zielen gesteld worden. Zij woont in negorijen, alle op dezelfde wijze aangelegd; de hoogste en steilste heuvels, dicht bij het strand, worden uitgezocht om de huizen, die op palen staan, te bouwen. Breede houten trappen (die in oorlogstijd uit elkander worden genomen) waarvan de leuningen vaak met snijwerk zijn versierd, geven toegang tot de negorijen, die uit hoogstens 80 huizen bestaan en bijna alle met muren van klip- of koraalsteen en ondoordringbaar struikgewas zijn omringd. Op geringen afstand van de dorpen ziet men de stellages doodkisten, in den vorm eener dubbele prauw staan, waarin de lijken onder veel formaliteiten worden neergelegd. Soms worden de dooden ook wel eenvoudig op de rotsen gelegd; en een enkele maal gewoon begraven. De bevolking bestaat uit krachtige menschen met sluik haar, dat bij de mannen kunstmatig blond wordt gemaakt en bij de vrouwen zwart is; Papoea-typen komen onder de bewoners niet voor. Het zijn (behalve de Moh. vreemdelingen) nog grootendeels heidenen. De kleeding der bevolking is zeer primitief, de mannen hebben als eenige bedekking een smallen gordel om de heupen; de vrouwen een korte saroeng, die van de heupen tot over de knie rijkt en vastgehouden wordt door een breeden buikband of dunne koperen ketting. Wordt aan kleeding weinig zorg besteed, aan versiering van het lichaam daarentegen wordt zeer veel gedaan. Zoo bijv. hebben zij, meestal alleen in de rechter oorlel, groote gaten en daarin koperen, zilveren, gouden of beenen oorhangers (de vrouwen bovendien soms nog wel 8 gaten in den rand van het oor, waarin kleine ringetjes). Verder om den hals snoeren bonte kralen of (de mannen) halsbanden van sagoevruchten; alleen de hoofden dragen halskragen vun schelpjes. Dan dragen zij om de armen (pols zoowel als bovenarm) ringen van schelpen, terwijl de vrouwen bovendien de enkels met zware koperen ringen (soms eenige kilo's wegende) versieren; ja, zelfs om de teenen worden wel ringen gedaan. Tatoeëering, vooral van het voorhoofd en de binnenarmen, komt vaak zoowel bij mannen als vrouwen voor, terwijl eveneens als een soort versiering van het lichaam worden beschouwd de litteekens van opzettelijk toegebrachte brandwonden. Gedurende de vroeger veelvuldige oorlogen werden er koppen gesneld en maakte men op Jamdéna (volgens Riedel) gebruik van versch menschenvleesch. In de laatste jaren kan gezegd worden dat de stand van zaken er veel verbeterd is, dank zij o. a. een meer intensief gevoerd bestuur en vermeerderd politietoezicht. De bezigheden der mannen bestaan in het bereiden van palmwijn (aan welken drank mannen zoowel als vrouwen zich vaak te buiten gaan), ontginnen der velden, visschen (de visch wordt niet met netten gevangen, doch met den hengel, of wel met pijl en boog geschoten), ter jacht gaan en vangen van schildpadden en tripang. Enkelen bewerken ook ijzer, koper en goud; de zilveren en gouden sieraden worden door hen vervaardigd van gouden en zilveren munten. De vrouwen doen in het algemeen veel meer werk dan de mannen.

Hoewel de eilanden niet zeer vruchtbaar zijn,

leveren zij voor de geringe behoeften der bevolking in alle opzichten voldoende op: klappers, pisangs, papaja's, mangga's, deugdelijk timmerhout, w. o. het waardevolle geelhout. Aan landbouw doet de bevolking bitter weinig.

De bevolking is te onderscheiden in drie klassen: de aanzienlijken (waartoe de hoofden, door ons orang kaja genoemd, behooren), het volk en de vroegere slaven (door de voortdurende oorlogen tusschen de negorijen onderling werden vroeger veel slaven gemaakt). De waardigheid der hoofden is erfelijk, hun gezag is echter niet onbeperkt.

In de laatste jaren maakte het Christendom beduidende vorderingen onder de heidensche bevolking van Jamdéna en Sĕlaroe. Sedert 1882 vormen de Tanimbar- en Timorlaoet-eilanden een afdeeling van de res. Amboina. onder den naam van Afdeeling Tanimbar- en Babar-eilanden onder het bestuur van een Gezaghebber te Saumlakki. Voor de juiste indeeling zie Ind. Stb. 1918 n°. 631.

TANTRI. Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TÂPÂ. Dit Javaansche woord is eene verbastering van het Indische woord tapas, dat de beteekenissen: „warmte, gloed, smart, plaag, zelfpijniging, ascese, boete" in zich vereenigt.

Niet alleen in de oude, maar zelfs nog in de Nieuw-javaansche literatuur vindt men sporen van den grooten invloed, dien men aan de ascese toeschrijft. Alleen hierdoor zijn de populaire helden Ardjoenâ,Pandjienz. in staat, hunne vijanden te overwinnen. Ook in lateren tijd (na de invoering van den Islâm), kende men op Java nog verschillende soorten van kluizenaars, *adjar* of *tâpâ* als ze zich afzonderen, *djépok* als ze in de maatschappij blijven leven.

TAPAᶜ TOEAN. Een landschap van de gelijknamige onderafdeeling, afdeeling Westkust van Atjèh, met de eveneens Tapaᶜ Toean geheeten standplaats van den daarover gestelden controleur. Het landschap Tapaᶜ Toean bestaat uit een smalle strook alluvialen grond, aan de landzijde van drie zijden ingesloten door rotsachtige bergen, die hier en daar de zee zeer dicht naderen. De bevolking bestaat hoofdzakelijk van tuinbouw. De sawahcomplexen met levend water zijn maar klein. Op de hellingen der bergen wordt ladangrijst verbouwd. Belangrijker zijn de klapper-, rubber- en kapok-aanplantingen. Van de pepercultuur, die hier vroeger bloeide, is niets meer over. Ook notemuskaat en kruidnagelen worden gecultiveerd.

De visscherij met werp- en sleepnetten is ook niet onbelangrijk. Jacht en veeteelt daarentegen zijn zonder beteekenis. Uitgevoerd worden vooral copra, damar, rotan, kapok, notemuskaat en rubber.

De bevolking is van Minangkabausche afkomst en verdeeld in soekoe's, genaamd naar de landstreek vanwaar men afkomstig is. Het huwelijk tusschen soekoe-genooten is geoorloofd.

TAPALANG. Landschap aan de Westkust van Celebes, behoorende tot de onderafdeeling Mamoedjoe der afdeeling Mandar. De bevolkingssterkte bedraagt 9000 zielen.

TAPAN. Een der nagri's van het landschap Indrapoera (zie aldaar), Sum. Westkust. Het is een belangrijke handelsplaats geworden, (waarbij de Padangsche handel geinteresseerd is), nadat het Gouv. de rust in Koerintji verzekerd heeft (1905). De afvoer uit dit hoogland van de bekende Koerintji-koffie, van rijst en van boschproducten is belangrijk.

TAPANOELI. De naam, samentrekking van tapian na oeli (Bataksch), beteekent eigenlijk: goede of mooie badplaats, en komt meermalen als naam van een dorp voor. De residentie is gelegen in het Noordwesten van Sumatra, van 3° tot 15° N.B., tusschen het gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden, het gouvernement Oostkust van Sumatra, de residentie Sumatra's Westkust en den Indischen Oceaan. Tot haar behooren voorts de eilandengroepen Mensala en Nias. In de laatste jaren (sedert 1902) is de vorm en de uitgebreidheid der residentie meermalen veranderd; de oppervlakte is thans wellicht ongeveer 42.000 KM.[2]

L a n d b e s c h r ij v i n g. De residentie Tapanoeli wordt bijna geheel ingenomen door bergland, dat een onderdeel vormt van den Boekit Barisan. Dit bergland bestaat hier meest uit een aaneenschakeling van vele hoogvlakten, omgeven en gescheiden door talrijke hooge toppen. Alleen het Zuiden vertoont een ander karakter; het behoort door zijn groote lengtedalen tusschen gebergteketenen natuurkundig bij Midden-Sumatra. Eerst ten Noorden van den Loeboek Raja begint het eigenlijke type van het bergland van Tapanoeli, n.l. de hoogvlakten: zie PADANG LAWAS, SIPIROK, HABINSARAN en TOBA.

Eind 1917 was de b e v o l k i n g aldus samengesteld: Europ. 723, Inl. 761.844, Vr. Oosterl. 2.671.

Middelen van bestaan. Behalve aan de kust, waar vischvangst het hoofdmiddel van bestaan is, voorziet de bevolking voornamelijk door den *landbouw* in haar levensonderhoud. Rijst is het hoofdvoedsel; alleen in enkele streken van de Toba-hoogvlakte kan men gadong (een knolvrucht) als voornaamste voedingsmiddel beschouwen.

Een belangrijk boschproduct van het Noordwestelijk deel van Tapanoeli is de benzoë, waarvan maandelijks alleen uit Baroes van 25.000 tot 45.000 K.G. verscheept wordt. Een tweede boschproduct, de rotan, wint steeds meer aan beteekenis; daarentegen heeft de uitvoer van kamfer, vroeger vrij belangrijk, zoo goed als geheel opgehouden.

Van de cultures is die van koffie het oudst, zij wordt vooral beoefend op de hellingen van den Loeboek Raja, speciaal in Mandailing, Angkola en Sipirok. De klappercultuur is in Tapanoeli reeds haar beginstadium te boven en belooft langs de kusten en vooral op de eilanden veelbeteekenend te worden; de kapokcultuur bevindt zich nog in haar eerste windselen, de uitvoer bedroeg in 1918 iets meer dan 4000 KG.

Een belangrijke datum in de economische ontwikkeling van Tapanoeli was 1908. Toen werd het gewest op betrekkelijk ruime schaal geopend voor Europeesche cultures en bleek dat vele streken uitnemend geschikt waren voor den aanplant van rubber. Vooral in het gebied tusschen Sibolga en Padang Sidimpoean, met name in de omgeving van Batang Toroe, is heel wat grond in erfpacht afgestaan voor hevea.

Bijzondere vermelding verdienen de pas ontsloten Dairi- of Pakpak-landen, die o. m. een fijn soort thee opleveren, en beloven Sumatra tot

D.S.S. „Slamat". Promenadedek 2^e klasse

D.S.S. „Slamat”. Apotheek en operatiekamer

het eerste theeland van Ned.-Indië te maken.

Naast den landbouw is van groot belang de *veeteelt.* In vroeger jaren was de veestapel veel grooter; epizoötieën hebben groote verwoestingen aangericht. Door beter veterinair toezicht is in de laatste jaren de toestand weer veel verbeterd.

Voor de Noordelijke streken is ook de teelt van varkens van beteekenis. In het Mohammedaansche Zuiden ontbreekt natuurlijk dit huisdier.

Sedert zijn verheffing tot zelfstandige residentie is het gewest door krachtig bestuur, door de intrede van Europeesche cultures en bestuursbemoeienis zienderoogen vooruitgegaan.

B e s t u u r. De laatste administratieve wijzigingen hadden plaats in 1918 (Ind. Stb. no. 718) en 1919 (Ind. Stb. nos. 272 en 340). Daarbij werd de residentie verdeeld in 4 afdeelingen n.l.:

A. Sibolga en Ommelanden met de hoofdplaats Sibolga.

B. Het eiland Nias en omliggende eilanden (hoofdplaats Goenoeng Sitoli), onderverdeeld in twee afdeelingen: *a.* Noord Nias. *b.* Zuid Nias.

C. Padang Sidimpoean met gelijknamige hoofdplaats, onderverdeeld in 4 onderafdeelingen. *a.* Angkola en Sipirok met de hoofdplaats Padang Sidimpoean, bestaande uit 16 koeria's. *b.* Groot en Klein Mandailing, Oeloe en Pakantan met de hoofdplaats Kota Nopan. *c.* Padang Lawas met de hoofdplaats Goenoeng Toea. *d.* Natal en Batang Natal (hoofdplaats Natal).

D. Bataklanden met de hoofdplaats Taroetoeng, onderverdeeld in 6 onderafdeelingen:

a. Silindoeng met de hoofdplaats Taroetoeng, *b.* Hoogvlakte van Toba met de hoofdplaats, Si Borong Borong. *c.* Toba met de hoofdplaats Baligé. *d.* Baroes met de hoofdplaats Baroes. *e.* Samosir met de hoofdplaats Pangoeroeran. *f.* Dairi-landen.

De tegenwoordige hoofdplaats is Sibolga (sedert 1906); het is niet ondenkbaar, dat mettertijd een andere plaats weer als hoofdplaats in aanmerking zal komen, omdat Sibolga zeer ongezond is (wat men door een kostbare assaineering evenwel thans bezig is te verbeteren).

Van groote beteekenis voor de ontwikkeling van het gewest is de arbeid der zending en het onderwijs.

Volgens het verslag over 1916, uitgegeven in Juli 1917, waren toen in Tapanoeli werkzaam: van het Rijnsche zendelinggenootschap (met inbegrip van verlofgangers) 83 zendelingen (van wie 23 op Nias), hieronder begrepen zendelingartsen, onderwijzers, landbouwkundigen (van wie 1 op Nias), 13 zendingszusters (van wie 3 op Nias). Het aantal gewone zendingsscholen is 520 op den Sumatrawal, 136 op Nias.

Er zijn twee kweekscholen voor de opleiding van inlandsche onderwijzers, een te Si Poholon (voor 120 leerlingen) en een te Ombolata op Nias (voor ± 40 leerlingen).

Het geheele aantal Christenen was op den vasten wal (1919), 183247, op Nias (1917), 17795.

Behalve het Rijnsche zendelinggenootschap, dat arbeidt in het geheele Noordelijke deel van Tapanoeli, tot Sipirok en Si Manosa (bij Sibolga), zijn nog werkzaam het Java-Comité in Angkola, met drie zendelingen, en de Doopsgezinde zending in Mandailing en Pakantan, eveneens met drie zendelingen. Het aantal scholen dier genootschappen bedraagt respectievelijk 14 en 4. (Zie voorts op ZENDING).

TAPIH, letterlijk „omslag, hulsel" dan onder Dajaks, Balineezen, Maleiers en Javanen „vrouwen-rok", en wel bepaaldelijk een „open rok" in tegenstelling tot het samengenaaide koker-doek, de s a r o e n g (zie dit woord).

Zoo behoort op Java de *tapih* der vrouw naast de *bĕbĕd* van den man; beide zijn geheel dezelfde kleedingstukken, van ± 1.05 M. breedte bij ± 2,50—3 M. lengte, alleen door de verschillende bestemming in naam onderscheiden.

TAPIOCA-MEEL. In de laatste jaren heeft zich in Ned.-Indië de bereiding van cassavemeel (tapioca) tot een, zoowel voor Europeanen als inlanders, bij uitstek belangrijke industrie ontwikkeld. In 1914 werd van Java uitgevoerd 48.546.000 K.G., van de Buitenbezittingen 391.000 K.G.

Een vrij belangrijk aantal fabrieken en fabriekjes houdt zich op Java met de bereiding van cassavemeel bezig, terwijl ook door de bevolking op primitieve manier groote hoeveelheden meel geproduceerd worden.

Sedert korten tijd hebben zich ook hier eenige fabrieken ingericht voor de fabricatie van flake en pearl, in navolging van de Straits, waar bijna alle meel tot deze producten wordt verwerkt.

Naar de bereiding onderscheidt men twee soorten van cassavemeel, en wel K a m p o n g m e e l en F a b r i e k s m e e l.

Literatuur : E. de Kruijff, De cassavemeelindustrie op Java. (Teysmannia, jaargang 1909).

TAPIR (*Tapirus*), behoort tot de *Perissodactyla.* Hij heeft, evenals de verwante Neushoorn, een dikke huid, die dun behaard is.

De tapirs zijn kortpootige, plompe dieren met zeer korten staart en korte, bewegelijke slurf, aan het eind waarvan de neusgaten liggen. Het zijn eenzaam levende, plantenetende dieren. In voor-historischen tijd hebben ze een groote verspreiding gehad, tegenwoordig leven ze nog slechts in Centraal- en Z.-Amerika en in Achter-Indië, Sumatra en Borneo. De eenige Aziatische soort is *T. indicus* Cuv., die ongeveer 2 M. lang wordt. Als op Sumatra gebruikelijke namen worden genoemd: koeda ajĕr, koeda arau, koeda rimba, babi aloe, sĕladang, gindol, tĕnoek.

TAPOENG'S. Landstreek in de afdeeling Bĕngkalis, gouvt. Oostkust van Sumatra, gevormd door het stroomgebied van de Tapoengkiri en Tapoeng-kanan (zie SUMATRA. *Siakrivier*). De bevolking der Tapoeng's moet van zuiver Minangkabauschen oorsprong zijn; taal, zoowel als zeden en gewoonten wijzen daarop.

TAPSÎR. Verbastering van het Arabische *tafsîr,* d. i. Koran-uitlegging. Een *kitab tapsir* is een Koran-commentaar.

TARAKAN. Eiland behoorende tot het landschap Boeloengan, afdeeling Samarinda, residentie Z. en O.afd. v. Borneo. Bevat petroleumhoudende terreinen. De Bataafsche Petroleum Maatschappij heeft hier eene belangrijke vestiging. Er bevindt zich een station voor draadlooze telegrafie.

TARATAK BOELOEH. Druk centrum voor den inlandschen handel, gelegen in het gouv. Oostkust van Sumatra aan de Kampar Kanan, een weinig beneden de plaats, waar deze rivier het gewest betreedt.

TARAWANGSA. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN p. 336.

TARAWEH. Zie VASTENMAAND.

TARÈKAT is de uit het Arabische *tarîkah* verbasterde benaming, waarmede op Java eene mystieke orde of broederschap aangeduid wordt. Zie: ISLAM II, e. Eenige dezer orden zijn ook op Java en in verscheidene andere streken van den Indischen Archipel zeer verbreid. Duizenden uit alle klassen der Inlandsche bevolking laten zich daarin opnemen, hetzij in hunne woonplaats, hetzij te Mekka bij gelegenheid der bedevaart.

De orden ontleenen haren naam aan de personen, die als hare stichters bekend staan; zoo zijn o.a. bekend de *tarîkah* der Sjattârijjah, de Kâdirijjah en Naksjibandijjah, de Sjâdilijjah en de Sammânijjah (zie SAMMÂN).

Iedere orde tracht het voor allen gemeenschappelijke doel, de verkrijging der ware mystieke Godskennis, te bereiken langs de door haren stichter aangewezen *tarîkah* (d. i. weg). Tusschen de methoden der verschillende orden bestaat feitelijk geen diepgaand verschil. Hoofdzaak is voor allen: het in achtnemen van zekere vrome leefregelen, de beoefening eener strenge moraal, concentratie van den geest in mystieke overpeinzing en het zich verdiepen in het Opperwezen, — alles onder leiding van den *goeroe* of *sjêch*. De meeste orden kennen bovendien de min of meer luidruchtige samenkomsten der broeders, welke ten doel hebben, zich door gemeenschappelijke godsdienstoefeningen in mystieke geestverrukking te brengen. Ter bereiking van dit doel worden vooral dansen en andere opwindende lichaamsbewegingen verricht, onder begeleiding van muziek en het reciteeren van *wirid's*, *dikir's* en *ratib's*. Zie DIKIR, RATIB WIRID.

De *sjêch's* zoowel als de personen, die hen op verschillende plaatsen als *badal's* of *kalipah's* (*chalîfah's*) vervangen, behooren volgens de strenge leer aan hooge eischen te voldoen. De praktijk beantwoordt intusschen slechts in zeer geringe mate aan deze eischen. Slechts weinigen van hen, die als leiders optreden, kunnen als werkelijk kundige, bevoegde personen gelden. Aan de meesten hunner wordt bovendien niet zonder grond grove geldzucht, eigenbaat, heerschzucht en gebrek aan ernst verweten. Hun oogmerk is bovenal, grooten aanhang te verwerven.

Aanpassing aan populair bijgeloof is bij het mystieke onderricht moeilijk te vermijden. Strenge wetgeleerden koesteren tegen de orden in Ned.-Indië ernstige bedenkingen.

Voor eene koloniale regeering schuilen in het *tarîkah*-wezen ongetwijfeld gevaren. De broederschappen vormen min of meer krachtige organisaties, tot gehoorzaamheid aan hare *sjêch's* verplicht. Aanhoudend toezicht van overheidswege op deze broederschappen is dus noodzakelijk. Het werd nader geregeld in de Ordonnantie van 2 Nov. 1905 betreffende het Mohammedaansch godsdienstonderwijs (Ind. Stb. 1905 no. 550); vgl. over de voorschriften ter uitvoering dier Ordonnantie: Bijbl. 6362.

TAROEM (MAL., SOEND.). Zie INDIGOFERA.

TAROEM (TJI). Grootste rivier van West-Java. Zij neemt haren oorsprong uit het moeras Rantja gĕdé, op het hoogland van Tĕgal Padoeng, dat tusschen de vulkanen Wajang-Windoe en Kawah Manoek op 1550—1650 M. hoogte gelegen is. Beneden dit hoogland stort de Tji Taroem zich in een prachtige kloof, die verderop in diepte afneemt en voor kleine, fraai gelegde sawah-terrassen ruimte laat. Bij Madjalaja (670 M.) betreedt de rivier, zich Westwaarts wendend, de Bandoengsche meervlakte. Van de Noordzijde neemt de Tji Taroem o. a. op de Tji Kapoendoeng, die van den Boekit Toenggoel komt, een fraaien waterval vormt en door de hoofdplaats Bandoeng stroomt, en de Tji Mahi.

Na op de vlakte van Tjililin de Tji Minjak, de hoofdbeek dezer vlakte, te hebben opgenomen, stort zij zich in de kloof, waarin ze door het Tjiandjoersche scheidingsgebergte breekt. Dit is het meest grootsche doorbrekingsdal van Java, bijna drie uren gaans lang. De rivier heeft er eerst een waterval van enkele meters hoogte, de Tjoeroek Dingding. Dan volgt een vernauwing der kloof tot een spleet van 5 M. breedte, Tjoekang Ragong. Daarna de prachtige, 25 M. hooge waterval Tjoeroek Halimoen (nevelval). Eindelijk de engte Sanghjang Hĕloet, op sommige punten slechts 3 M. breed, waarbij een deel van het water door een grot schiet, de Sanghjang Tjikoro.

De Tji Sokan is de grootste zijtak der Tji Taroem in den bovenloop. Hare bronnen liggen op de vulkaanruïne Kĕndang Loehoer. De Tji Sokan ontvangt bij Tjihéa al het water van het vruchtbare hoogland van Tjiandjoer, door middel van de Tji Andjoer.

Aan de N. Grens der Preanger wordt de Tji Taroem door den Goenoeng Tjantajan tot een scherpe bocht gedwongen; verderop baant ze zich een weg tusschen het Parang- en het Sanggaboewana-gebergte.

Beneden Tjikao gaat de rivier eerst door een meestal breed dal tusschen lage, woest begroeide heuvels. Enkele kilometers boven Krawang komt ze in de kustvlakte, die ten Oosten een vrij goed bevolkt rijstland is, nabij de bedding in den regentijd dikwijls overstroomd; het water stijgt dan veelal 11 M. boven den Oostmoeson-stand. Aan de Westzijde wordt de Tji Bèèt opgenomen, de grootste van alle zijrivieren. De Tji Taroem verder afgaand, vindt men de oeverlanden steeds moerassiger en minder bevolkt. Alleen vlak langs den stroom blijven de sawah's strooken vormen en op de dijken, door de natuurlijke oeverwallen gedragen, liggen de dorpen in haast onafgebroken rij. Vooral voorbij de Noordwestwaartsche ombuiging ziet men verder bijna niets dan moerasbosch.

De delta in engeren zin, gerekend van de eerste splitsing bij Tjabangboengin, is niets dan één hoog en dicht moeraswoud.

TAROENA. Zie KANDHAR-TAROENA.

TAROETOENG. Hoofdplaats van de onderafdeeling Silindoeng en van de afdeeling Bataklanden der residentie Tapanoeli en als zoodanig standplaats van den controleur en van den assistent resident. De plaats ligt ten Zuiden van het Tobameer aan den Westkant van de Silindoeng vlakte, op een hoogte van 1076 M.

Het is een belangrijk centrum van de geheele Toba-hoogvlakte; de zending heeft Taroetoeng al vrij spoedig uitverkoren als geschikt punt om van daar uit de kerstening der Toba Bataks aan te vangen (Zie PEA RADJA).

TARWE. *Triticum* soorten. Reeds in het jaar 1790 vermeldt Deel V van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, dat er te Jacatra goede resultaten werden bereikt met den

aanplant van tarwesoorten van verschillende herkomst. In de jaren tusschen 1828 en 1872 werd tarwe geplant op de hellingen van den Mĕrbaboe.

Later geraakte deze cultuur in het vergeetboek, totdat in de jaren 1916 tot 1918 op last van den Directeur van Landbouw nieuwe proeven met den verbouw van tarwe werden genomen. Op verscheidene plaatsen mislukten deze tengevolge van zware regens, die een verwoestenden aanval van schimmelziekten veroorzaakten, maar van andere streken kwamen opbrengsten, welke de verwachtingen verre overtroffen. De mooiste proefaanplantingen werden in het Tĕnggĕrgebergte verkregen op een hoogte van 6000 tot 7000 voet.

De naam voor tarwe in verschillende Inl. talen is *gandoem*.

TASIKMALAJA. Oostelijkste afdeeling der residentie Preanger Regentschappen, met een oppervlakte van 5681 K.M.², zij bestaat uit de regentschappen Tasikmalaja en Tjiamis, en uit de contrôle-afd. Tasikmalaja, Mangoenrĕdja, Bandjar en Tjiamis. Zij telde einde 1917 eene bevolking van ± 937.000 zielen, waaronder ± 670 Europeanen en ± 2800 Chineezen. Het aantal Chineezen is in den laatsten tijd sterk toegenomen, doordat de aanleg van den Staatsspoorweg Bandjar—Parigi vele Chineesche werkkrachten trekt.

De spoorlijn Batavia—Bandoeng—Djokjakarta loopt dwars door de geheele afdeeling. Van Tasikmalaja naar Singaparna loopt de eenige stoomtram in de residentie. Op het eind van 1916 waren er 78 erfpachtsperceelen en 4 ondernemingen op den grondslag van overeenkomsten met de bevolking.

TASIKMALAJA. Werd in 1901 de hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Soekapoera, sinds 1913 (Ind. Stb. no. 356) naar die hoofdplaats ook Tasikmalaja geheeten. Het ligt aan de spoorlijn van Bandoeng naar Djokjakarta en had eind 1905 ruim 10.000 inwoners, waaronder ± 130 Europeanen, en 560 Chineezen. Het is een vriendelijke binnenplaats, die door talrijke, goed onderhouden binnenwegen met de omliggende plaatsen verbonden is. Men vindt er eene fraaie moskee, enkele jaren geleden herbouwd en een der grootste pasars van de Preanger-Regentschappen.

TASMAN (ABEL JANSZOON). Geboren vermoedelijk in het jaar 1603 in het dorpje Lutjegast in Groningen. In begin 1633 vertrok Tasman, voor zoover bekend, voor het eerst naar Indië per „Banda", uitgerust door de Kamer van Amsterdam. In Indië werd hij als stuurman, schipper en onderbevelhebber met verschillende opdrachten belast. De voornaamste was die, welke voor altijd zijn naam zoude verbinden aan de ontdekking van het vijfde werelddeel. De eerste ontdekkingsreis naar Australië had plaats in 1642/43, waarbij Tasman optrad als schipper-commandeur. Den 15en Juni 1643 teruggekeerd, volgde van Januari—Augustus 1644 de tweede ontdekkingstocht naar Australië.

Omstreeks 1652 uit den dienst der O. I. C. getreden, dreef hij daarna van Batavia uit kusthandel voor eigen rekening. Zijn laatste levensjaren bracht hij te Batavia door, waar hij in 1659 overleed.

TATOEËEREN. Tot de gebruiken, die door de geheele wereld verspreid zijn, behoort het tatoeëeren, d.w.z. het maken van teekeningen op de huid door insnijding met een scherp instrument en inwrijving met een kleurstof. Terwijl wij voor het gebruik in het algemeen verwijzen naar de monographie van W. Joest, Narbenzeichnen und Körperbemalen (Berlin 1887), bepalen wij ons hier tot het tatoeëeren in den Indischen Archipel.

Naam. Tatoeëeren is afgeleid van het Tahitische tatau, een geredupliceerde vorm van het Samoaansche tau, dat ontstaan is uit tatu. Dit woord beteekent in 't Javaansch „wond, gewond". Nog meer verspreid in Indonesië zijn de woorden, afgeleid van den stam tĕk of tik, die „prikken, krassen, schrijven" beteekent.

Verspreiding. Het tatoeëeren is niet in zwang bij de meer beschaafde bewoners van Sumatra en Celebes, doch wel op Borneo, de Philippijnen (bij de Igorroten en Negrito's), de eilanden ten Westen van Sumatra (Zuid-Nias, Batoe-eilanden, Mèntawei-eilanden) de Orang Sĕmang van Malaka, op de Molukken en Kleine Soenda-eilanden (Ceram, Ambon, Tĕnimbar, Timorlaoet, Babar, Kisar, Wètar, Kei, Aroe, Flores, Soemba enz.) en Nieuw-Guinea (vooral in het Westelijke of Nederlandsche gedeelte).

Werktuigen; figuren. Gewoonlijk gebruikt men een metalen (geelkoperen) staafje of stilètje met een omgebogen punt (bv. bij de Dajaks der Z.O.-afdeeling van Borneo, de Tĕnimbar-eilanders enz.), dat met een houten hamertje in het vleesch gedreven wordt. Soms gebruikt men in plaats van een staafje naalden, een doorn of een fijn beentje, een vischgraat enz. De wondjes worden ingewreven met een zwarte kleurstof, gewoonlijk roet van damar (hars), met water gemengd, bij de Olo Ngadjoe der Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo met eene indigo-oplossing.

De ingeprikte figuren verschillen naar gelang van het lichaamsdeel, de sekse, den volksstam, enz. Bij sommige volken zijn alleen de mannen, bij andere alleen de vrouwen, bij weer andere beide seksen getatoeëerd. Nu eens is bijna het geheele lichaam, dan weer zijn slechts enkele lichaamsdeelen getatoeëerd.

Beteekenis. In Polynesië en ook bij de Papoea's der Geelvinksbaai geschiedt het tatoeëeren soms als teeken van rouw, doch gewoonlijk is het eenvoudig een middel tot versiering, o.a. bij de Papoea's van de Doréh- en Humboldtsbaai, bij de Mĕndalam-Kajans van Centraal-Borneo enz. Op Ceram is tatoeage van mannen een bewijs, dat zij lid zijn van het Kakian-verbond. Op Tĕnimbar en Timorlaoet dient het tatoeëeren behalve tot versiering ook tot aanduiding van den stand.

Het beschilderen der huid. Behalve door tatoeage wordt de huid ook bij vele volken versierd door beschildering; bijv. bij de Mentawei-eilanders, de Karo-Bataks, in Centraal-Celebes, op Borneo, op Nieuw-Guinea, op Java en Bali (zie ook BORÈH).

Het kleuren der nagels en oogleden. Terwijl het beschilderen der huid zoowel bij de heidensche als bij de Moslimsche volken voorkomt, is het kleuren der nagels een gebruik, dat de Moslimsche volken van den Indischen Archipel aan de Arabieren of Perzen ontleend hebben. De nagels worden gekleurd met een pap, bestaande uit de fijngewreven bla-

deren van de henna (*Lawsonia alba*) en houtskool. Zie LAWSONIA.

Literatuur. Zie de uitvoerige opgave in de groote Encycl. van Ned. Indië.

TAWAËLI. Zelfbesturend landschap, ressorteerende onder de residentie Menado en behoorende tot de Kajélische landschappen. Het bestaat uit 2 deelen, het Zuidelijk deel, het eigenlijke Tawaëli en het Noordelijk deel of Sirendja. De bevolking is ruim 13.000 zielen sterk en vnl. aan de kusten gevestigd; de bergstreken zijn nagenoeg onbewoond. Hoofdmiddelen van bestaan zijn landbouw (rijst, mais en klappers) en inzameling van boschproducten.

TAWAËLIA. Bronrivier van de Koro-rivier. Zie CELEBES *b*. MIDDEN CELEBES. p. 97.

TAWALI. Zie KASIROETA.

TAWAR MEER. (Laut Tawar). Meer in de Gajōlanden van de afdeeling Noordkust van Atjèh. Het wordt vooral aan de Noord- en Zuidoevers begrensd door bergketenen van 1800 tot 2600 M. hoogte. Het is thans 16 K.M. lang en slechts 4 à 5 KM. breed; oppervlakte ongeveer 56 KM.^{2}; grootste diepte niet meer dan 75 M; het ligt 1200 M. hoog.

TĔBING TINGGI. Onderafd. der afdeeling Palembangsche bovenlanden, met een oppervlakte van 2659 K.M^2. De gelijknamige hoofdplaats, gelegen aan de Moesi en aan den grooten weg van Benkoelen naar Palembang, de standplaats van den controleur, 103 M^2. boven zee, heeft een bevolking van ruim 1300 personen, nl. een 10 tal Europeanen, 1100 Inl., 165 Chin. (onder een Chin. luitenant) en enkele andere Vreemde Oosterlingen. De plaats Tĕbing Tinggi ligt aan de Moesi op 298 K.M. van Palembang. Zie overigens PALEMBANG.

TĔBING TINGGI. Hoofdplaats van de onderafdeelingPadang en Bĕdagei der afdeeling Deli en Sĕrdang in het gouvt. Oostkust van Sumatra, standplaats van den controleur en van een luitenant der Chineezen. Ook is er een landraad gevestigd. De plaats, aan de Padang-rivier gelegen, heeft ruim 7000 inwoners, w.o. een 30-tal Eur., en ± 1100 Vr. Oosterlingen, waaronder niet minder dan 968 Chineezen (Reg. alm. 1919). Sedert de inlijving van de Bataksche landschappen is de beteekenis van Tĕbing Tinggi zeer toegenomen. Daartoe heeft vooral bijgedragen de opening van vele landbouwondernemingen in den omtrek, in het bijzonder voor de hevea- en tabakscultuur. Bovendien is het thans een belangrijk verkeersmiddelpunt. Een spoorweg verbindt de plaats met Médan, welke lijn thans Z.O.-waarts is doorgetrokken naar Tandjoengbalai en Tĕloek Niboeng aan de Asahan rivier. Een stroomtram gaat Zuidwaarts over Dolok Mĕrawan naar Pĕmatang Siantar tot ontsluiting van de Bataklanden. Groote rijwegen verbinden de plaats verder met Médan en het haventje Bandar Chalipah, terwijl zeer veel beteekenis heeft de voltooiing van den Toba weg, ter verbinding van Sibolga, hoofdstad van Tapanoeli, met Tĕbing Tinggi.

TĔBING TINGGI. Een van de grootste eilanden in de Straat van Malaka, tusschen de Kampar- en Siak riviermondingen gelegen en gescheiden van het vaste land door de Brouwerstraat. Administratief behoort het tot de afdeeling Bĕngkalis van het gouvernement Oostkust van Sumatra. Het eiland is laag en moerassig en bedekt met uitgestrekte sagoe-bosschen. Bereiden van sagoe, die uitgevoerd wordt naar Singapore, is een der hoofdmiddelen van bestaan. Chineezen hebben hier groote houtaankappen, met plankenzagerijen en houtskoolbranderijen (zie PANGLONG).

TĔBOENGKOES (TAMOEKOES). Zie BOELÈLÈNG.

TĔBOESANSTELSEL. Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TECTONA. Zie DJATI.

TĔGAL. Afdeeling en regentschap der residentie Pĕkalongan. Vroeger was er een gewest Tĕgal, bestaande uit de afdeelingen, tevens regentschappen Tĕgal, Pĕmalang en Brĕbĕs. Op 1 Januari 1901 werd het met de residentie Pĕkalongan vereenigd (Ind. Stb. 1900 no 334.) De afd. is groot bijna 600 K.M^2.; zij is verdeeld in 2 contrôle-afdeelingen, nl. Tĕgal, omvattende de districten Tĕgal (hpl. Mangkoekoesoeman), Adiwĕrna en Soeradadi, en Protjot met de districten Slawi, Pangkah, Balapoelang, Boemidjawa en Djatinĕgara. Het Noordelijke gedeelte der afdeeling wordt ingenomen door eene breede strook alluvium, die in kwartaire gronden overgaat; het middelste gedeelte bestaat uit tertiaire heuvels tot de mergel-etage behoorende, en het Zuidelijke gedeelte ligt op de hellingen van den Slamĕt en is dus vulkanisch. Er zijn twee erfpachtsperceelen, waarop rijst en andere gewassen voor de Inlandsche markt worden geteeld, in de laagvlakte gelegen; verder werken er zeven suikerfabrieken op overeenkomsten met de inl. bevolking. Op het eind van 1917 telde deze afdeeling ± 595000 zielen, waarvan ± 1700 Europeanen ± 7900 Chin. en andere Vr. Oosterlingen.

TĔGAL. Voormalige gewestelijke hoofdplaats en thans hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling van dien naam, gelegen aan de Javazee, den grooten postweg, de stoomtramlijn Semarang—Cheribon en de kali Goeng, die door het Oostelijke deel van de stad stroomt. Van de hoofdplaats Tĕgal wordt beweerd, dat daar sedert de tiende eeuw reeds Chineezen gevestigd zijn. Valentijn beschrijft Tĕgal als eene vrij volkrijke plaats. Zij is niet in dezelfde mate als andere voorname kustplaatsen in bevolking vooruitgegaan; op het eind van 1905 bedroeg het aantal inwoners ruim 32.000, waarvan ± 600 Europeanen, ± 2700 Chineezen en ± 1000 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De groote postweg doorsnijdt de stad. Onder de inlandsche bevolking ter hoofdplaats vindt men bekwame timmerlieden, smeden, steenhouwers en roodververs.

TĔGALWAROE-LANDEN. Groot particulier land in de afdeeling Krawang, in Chineesche handen; het voert rijst, vogelnestjes, boschproducten en thee uit. De grootte bedraagt 86.096 bouws, de bevolking bestond op 1 Januari 1917 uit ± 40.000 zielen.

TĔLAGA BODAS. Tweelingvulkaan met den Galoenggoeng met een van Garoet uit zeer bezocht kratermeer; uitvoerige beschrijving bij Verbeek, Java. 687, ook bij Junghuhn, Java II. 145. Het hoogste punt ligt op 2241 M.; het meerniveau op 1720 M. Op eenigen afstand van den Oostoever bevindt zich een bekende mofette, Padjagalan, genoemd (zie aldaar). Foto's van het meer komen ook voor in Ned. Indië Oud en Nieuw II. 198.

TELEGRAAFDIENST. Zie POST- EN TELEGRAAFDIENST.

TĔLOK of TĔLOEK. Maleisch voor inham, baai.

TĔLOK DALAM (Nias). Kleine baai aan de Z.O. punt van Nias, aan welke het gelijknamige plaatsje, het belangrijkste van dit gedeelte van het eiland, is gelegen.

TĔLOK NIBOENG. Jonge nederzetting ter Oostkust van Sumatra aan den mond der Asahan rivier, de toekomstige concurrent van Tandjoeng Balai. Waarschijnlijk zullen heel spoedig de handelsinrichtingen en kantoren zich hierheen verplaatsen. De haveninrichtingen werden Februari 1918 in gebruik genomen, gelijktijdig hiermede werd het lijnvak Tandjoeng Balai—Tĕlok Niboeng van de Deli Spoorweg Mij. opengesteld, terwijl de dienst der douane hier een hulp-tolkantoor vestigde.

TĔLOKBĔTONG. Zuidelijke afdeeling der residentie Lampongsche Districten, omvattende de onderafdeelingen Tĕlokbĕtong, Kalianda en Kota Agoeng.

TĔLOKBĔTONG. De in 1912 (Ind. Stb. no. 462) gevormde onderafdeeling Tĕlokbĕtong omvat de vroegere afdeeling Ommelanden van Tĕlokbĕtong en de hoofdplaats Tĕlokbĕtong, welke hoofdplaats vóór 1912 een afzonderlijk ressort vormde, rechtstreeks door den Resident bestuurd. De hoofdplaats Tĕlokbĕtong omvat sedert 1912 ook het ± 5 K.M. Noordelijk daarvan gelegene Tandjoeng Karang en de kampoengs, gelegen aan den grooten weg, die Tĕlokbĕtong met Tandjoeng Karang verbindt. De onderafdeeling Tĕlokbĕtong is een der belangrijkste der residentie; door verschillende wegen is de hoofdplaats met het binnenland en aangrenzende onderafdeelingen verbonden.

Het aantal landbouwondernemingen is in de laatste jaren geregeld toegenomen; (vooral hevea en koffie).

Voor de exploitatie van ijzererts-, goud- en koperlagen werden in de laatste jaren mijnconcessies verleend. De hoofdplaats Tĕlokbĕtong, waar de Resident gevestigd is, en standplaats van een Controleur, en de Oosthaven zijn de plaatsen voor in- en uitvoer en centra van de handelsbeweging aan de Lampongbaai.

Omtrent gebruiken en gewoonten der inl. bevolking, zie LAMPONGSCHE DISTRICTEN. *Bevolking.*

TĔLOMOJO (TĔLÂMÂJÂ). Een vulkaanruïne in Semarang, welke aan de Z.zijde door de producten van den Mĕrbaboe overdekt is geworden. De top bestaat uit een ouderen wijden ringwal (6½ K.M. middellijn) en een jongeren (3,6 K.M.), die bijna geheel bewaard is gebleven. Die beide ringwallen raken elkander in het hoogste punt.

TĔLONG (BOER NI). Deze nog werkzame vulkaan, 2685 M. hoog, lijkt als een groote parasiet op den Z. voet van den ouderen Geureudong (2912 M.) opgebouwd te zijn; op den Z.O. voet verrijst een andere kegel, de Popandji (2428 M.). De geheele groep verheft zich vlak N. van de Laut Tawar in de Gajölanden (Atjèh).

TĔMANGGOENG. Afdeeling en regentschap der residentie Kĕdoe, groot 900 K.M². en uitmakende het Noordoostelijke deel van het gewest. Tot 1 April 1921 was zij verdeeld in twee contrôle-afdeelingen, Tĕmanggoeng en Parakan.

De afdeeling Tĕmanggoeng bestaat uit twee deelen, die geologisch en als gevolg daarvan ook economisch, zeer verschillen. Het Westelijke en Zuidwestelijke deel wordt ingenomen door de hellingen van de vulkanen Soembing (3336 M.), Sindoro (3145 M.), Tĕlèrèp en Prahoe (2565 M.). Op dien vulkanischen bodem bloeit de tabakscultuur, waarvan de winsten echter voor een groot gedeelte door Chineesche opkoopers worden genoten. De rijkdom aan bevloeiingswater in dit gedeelte maakt drie rijstoogsten in twee jaren mogelijk, echter niet als de rijstcultuur met tabakscultuur wordt afgewisseld. De Oostelijke helft der afdeeling — met uitzondering van den Noordoostelijken hoek, bestaande uit de Zuidwestelijke hellingen van den Oengaran (2060 M.) — is tertiaire grond. In dit Oostelijke gedeelte zijn tĕgalvelden het meest voorkomende; de sawah-velden, die men er aantreft, zijn van den regen afhankelijk.

De voornaamste rivieren van deze afdeeling zijn de Progo en de Bodri.

De hoofdplaats Tĕmanggoeng is ten W. van de Kali Progo aan eene zijrivier van deze, de Kali Koewas, en op vulkanischen bodem gelegen. Op het einde van 1917 bedroeg het zielental dezer afdeeling ± 300 Europeanen, ± 4150 Chineezen en ± 311.600 inlanders. De afdeelingshoofdplaats is gelegen aan den zijtak Sĕtjang-Parakan van den stoomtramweg Djokjakarta-Ambarawa.

TEMBANG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN, p. 336.

TĔMBĔLÈK (JAV.). Zie LANTANA.

TĔMBĔSI (TAMBĔSI). Rechter zijrivier van de Batang Hari, ontspringende op de hellingen van den Masoerai, een der vulkanen van de Barisan in de residentie Djambi, stroomt aanvankelijk in N.O. richting, buigt echter spoedig naar het O., om bij Sarolangoen, waar rechts de Asei wordt opgenomen, weer een N. O. richting aan te nemen. Beneden genoemde plaats valt de belangrijke linkerzijrivier de Batang Mĕrangin (zie aldaar) erin, die de rivier bevaarbaar maakt tot aan haar uitmonding in de Batang Hari bij Mª. Tĕmbĕsi.

TĔMBĔSOE (MAL.). Zie FAGRAEA FRAGANS.

TĔMBILAHAN. Standplaats van den civielengezaghebber, bestuurder der onderafdeeling Indragirische Benedenlanden, residentie Riouw en Onderh. De plaats ligt aan den linkeroever van de Kwantan, waarvan de twee breede monden goed bevaarbaar zijn, terwijl het achterland rijk is. Het is het centrum der streek, waar zich de immigreerende Bandjareezen vestigden en groote klappertuinen en rijstvelden hebben aangelegd. Tĕmbilahan is daardoor een opkomend plaatsje geworden; de wekelijksche markt wordt zeer druk bezocht.

TĔMIANG Atj. Teumiëng. Zuidelijkste onderafdeeling van de afdeeling Oostkust van Atjèh, bevloeid door Simpang kanan en Simpang kiri, die zich bij Koeala Simpang vereenigen tot Soengei Tĕmiang; telde ultimo 1915: 2760 geregistreerde mannen, Atjèhers en Maleiers.

De bevolking leeft van rijstbouw, die uitsluitend op ladangs geschiedt, doch niet genoeg oplevert voor de plaatselijke behoefte. Voorts cultuur van rubber en peper.

TEMMINCK (COENRAAD JACOB). Geboren in 1778 te Amsterdam, overleden in 1858 op zijn buitengoed „Wildlust" bij Lisse. Eerste direc-

teur van het in 1820 gestichte Rijks Museum van Nat. Hist. te Leiden; de door hem bijeengebrachte collecties vogels en andere dieren vormden daarvan de kern. Wereldberoemd als zoöloog, maar vooral als grondig kenner der fauna van de Ned. koloniën o. a. door zijn „Monographies de Mammalogie", zijn „Coup-d'oeil général sur les Possessions néerlandaises dans l'Inde Archipélagique" en de „Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche Overzeesche bezittingen".

TĔMOE LAWAK (MAL., JAV.). Zie CURCUMA.

TĔMPAJAN (Mal.), **TĔMPAJANG** (Jav.). Inlandsche namen voor wat in Indisch-Hollandsch heet: *martevaan*; voor het gebruik bij de Dajaks, zie DAJAKS. Voorts, voor het waarschijnlijk vroegere gebruik, de groote Encycl. van Ned. Indië.

TÉMPÉ. Javaansch voedingsmiddel, zijnde koeken van gekookte soja-boontjes, katjang kadĕlé, die opzettelijk met een schimmel (*Rhizopus*) bedeeld worden, ten einde ze gemakkelijker verteerbaar te maken.

TĔMPÉ-MEER. Dit meer is gelegen in het landschap Wadjo, afdeeling Boni, gouvt. Celebes en Onderh. Het is 110 K.M². groot en heet bij de Boegineezen Tapparang Karadja (= groot meer); in het midden is het eenige vademen diep en in de maanden Februari tot en met Juni voor groote booten en barkassen bevaarbaar. In den drogen tijd valt het grootste deel van den bodem droog, zoodat men er djagoeng op kan kweeken.

TENDELOO (Mr. Dr. HENRICUS JOHANNES EMILE). Geboren te Amoerang (res. Menado) in 1859; werd in 1902 benoemd tot ass.-resident van Beneden-Langkat en in Maart 1903 van Langkat en overleed in die functie ter hoofdplaats Tandjoeng Poera op 22 Mei d. a. v.

Tijdens zijn verblijf in Nederland promoveerde hij den 11en Juli 1895 te Leiden tot doctor in de taal- en letterkunde van den Oost-Indischen Archipel en tot doctor in de rechtswetenschap, na verdediging der proefschriften: „Maleische verba en nomina verbalia", en „Over de wenschelijkheid der invoering van het Torrensstelsel in Ned.-Indië".

TĔNGGALOENG. Naam op Ternate voor de rasé (zie aldaar) in gebruik, maar tevens, evenals bindaloeng, Maleische naam voor een echte Civetkat (*Viverra tangalunga* Gray), die van Malaka over Sumatra, Borneo en Celebes tot de Philippijnen en de Molukken verbreid is, op de Molukken echter waarschijnlijk ingevoerd.

TĔNGAR (MAL.). Zie CERIOPS.

TĔNGGAROENG. Residentie van den Sultan van Koetei. Standplaats van den controleur B.B. der onderafdeeling West-Koetei, afdeeling Samarinda, residentie Z. en O. Afd. van Borneo. In de nabijheid zijn steenkolengraverijen. Zie KOETEI en BORNEO, IV p. 81 (waar men leze Tĕnggaroeng i. pl. v. Tĕnggarong en Tĕngaroeng).

TĔNGGĔR. Zoo wordt het uitgestrekte en samengestelde vulkanische gebergte genoemd, dat zich bijna recht ten Z. van Pasoeroean tot bijna 2500 M. hoogte verheft. De Tĕnggĕr is het tweede (meest Noordelijke) groote eruptiecentrum geweest van de groep Ajĕg Ajĕg-Tĕnggĕr-Sĕmĕroe en vormt een reusachtigen afgeknotten kegel, waarvan de top een ringwal is, die van N. naar Z. bijna 9, van O. naar W. ruim 10 K.M. groot is. Het Z. gedeelte van dien wal draagt den naam Idĕr Idĕr; aan den N. wal verheft zich de bekende Pĕnandjaän tot 2724 M. Over de W.zijde voert (Moenggal-pas) de weg naar het herstellingsoord Tosari. Naar binnen zijn de hellingen van den ringwal zeer steil; zij dalen af naar een groote vlakte, algemeen bekend als „de Zandzee", die in het N. en O. Dasar, in het Z. Roedjak heet. Het niveau dezer vlakte — de vroegere kraterbodem van den Tĕnggĕr-vulkaan — ligt tusschen 2085 en 2120 M. Hierin verheffen zich, min of meer geïsoleerd, eenige jongere kegels: Widodarèn, Giri, Batok, Kĕmbang en Bromo, waarvan alleen de laatste nog werkzaam is (zie BROMO).

TĔNGGĔREESCH. Is gewoon Javaansch, met enkele ouderwetsche uitdrukkingen, zooals in elken Javaanschen tongval voorkomen.

TĔNGGĔREEZEN. De *wong Tĕnggĕr*, of, letterlijk vertaald, de „Hoogland-menschen", zijn daarom zoo belangwekkend, omdat zij vormen het eenige nog levende overblijfsel der Madjapahit'sche beschaving uit haar laatste periode.

Voor de verschillende bewijzen voor deze uitspraak moet hier verwezen worden naar het interessante art. van G. P. R.(ouffaer) in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië; hier kunnen slechts enkele korte mededeelingen omtrent de tegenwoordige Tĕnggĕreezen worden opgenomen.

De Tĕnggĕreezen vindt men tegenwoordig ten getale van wellicht 8 à 10.000 in een 24-tal desa's, (meest bekend: Tosari, Ngadiwana, Ngadirĕdja, Nongkadjadjar, Ngadisari) en een aantal gehuchten, vooral in de 2 distr. Tĕngger resp. der afd. Pasoeroean en Probolinggo der res. Pasoeroean; de wĕdânâ's wonen resp. te Poespâ en te Soekâpoerâ.

De hoogte der desa's wisselt tusschen 2130 M. (Ngadas onder Toempang) en 1777 M. (Tosari onder Poespâ), dus gemiddeld de hoogte van het Diëng-plateau. Het klimaat is echter veel droger dan ginds.

In hoeverre de Tĕnggĕreezen zich anthropologisch van de andere Javanen onderscheiden, zal eerst na vergelijkende deskundige studiën o. a. bij Balineezen, Badoej's, en in de Pinggirdesa's rondom Kartasoera, uitgemaakt kunnen worden. Kohlbrugge deed hierin een eerste onderzoek ter plaatse. De ietwat donkerder tint is gevolg wel der ijle berglucht. Hun zuivere zeden werden reeds in 1785 geroemd. Ook toen reeds hadden zij besnijdenis, dus autochthoon; en wel door incisie.

De huizen der echte Tĕnggĕreezen staan naast elkaar op terrassen, onmiddellijk op den grond, zonder schaduw- of vruchtboomen, geheel open voor de zon dus. Zij zijn, in sterke afwijking van die der Javanen, ± 4—8 M. breed bij 15—20 M. lang, van planken omwanding, of ruw bekapte stammen, met een dak bovenaan van *wĕlit's* (alang-alang op latjes geregen) en steil van dakhoek, onderaan flauwer van lijn en aan den voorgevel met dubbele rijen van ineengepaste *klakah* (in de lengte gespleten bamboe-*pĕtoeng*), die over elkaar kunnen geschoven worden, om desverkiezend meer daglicht in het huis te doen vallen. Overigens heeft het huis slechts 1 of 2 kleine wandvensters, dus blijft het meest zeer duister en vol van rook. Tegenwoordig zijn ze

vaak maar voor één gezin bestemd; Van Rijck in 1785 spreekt van „gewoonlijk drie of vier familiën" en ook nu nog komt dat voor. De lengte-as is naar den Sméroe gericht, en de ingang is in het uiteinde van den eenen langen wand gericht naar den Brâmâ; in de Tosari-desa's is dus de lange as naar het Z. gericht en de deur in den Z.hoek van den Oostelijken langen wand In de Noorderhelft van het huis staat middenin de *pawon*, een gemetselde vuurhaard, voor verwarming en spijsbereiding; langs de wanden zijn *ambèn's* (bamboe-rustbanken) voor zitten en slapen.

Tegenover de deur, binnenshuis, is de *sanggar* (huisaltaar), waar de *poesaka's* bewaard worden, en dat bij een huwelijks- en doodenfeest de volle rol van altaar speelt. Ook de vuurhaard is een gewijde plek, waar men vreemden ongaarne bij toelaat; de adat, dat het vuur hierop niet mocht uitgaan is nu door de lucifers(!) in onbruik geraakt. Met gordijnen zijn in de Noorderhelft van het huis een paar alkoofjes (*kobong*) afgeschoten, allereerst voor het gezinshoofd, dan ook voor eventueel inwonende gehuwde dochters.

Het voedsel is de *djagoeng* (maïs); de rijst is lekkernij.

Dan heeft men de teelt van roode en witte uien (*bawang*), in 1785 reeds legendair, dus zeer oud; de teelt van aardappelen; die van kool (*kobis*), volgens Hageman eveneens oud; spergieboonen (*bontjis* = boontjes); en *djarak* (ricinus) voor olie. Veel geiten worden gehouden, die in huis hokken, geen varkens; *sapi's*, die vrij rondweiden, of in een koekraal der desa gaan; en veel bergpaardjes, die bij de huizen onder een afdak staan.

De *ḍoekoen's* of „priesters" der Tĕnggĕreezen nemen een zeer eigenaardige plaats in; zij zijn méér dan de Moh. dorpsgeestelijken (*lĕbe, modin, kaoem*) of de analoge Balin. *pamangkoe's*, doch minder dan de Balin. *padanda's*, deze laatsten echte Brahmanen-priesters. Het eenig-juiste is bij hen te denken aan de Çiwaïetische *rĕsi's*, dus „heilige mannen" die een vrijwillig kluizenaarsleven leiden, ook *adjar's* („leeraars") geheeten.

De meest eerwaardige *ḍoekoen* was blijkbaar sinds oudsher die van Ngadiwana, die tot voor kort het zéér heilige witte buisje, de *koelambi klonṭongan* of *koelambi sangsang* bewaarde, een buis zonder mouwen; dan volgt die van Tosari, tegenwoordig wel als no. 1 erkend; dan die van Ngadisari in Probolinggo; voorts in elk Tĕnggĕr-dorp één. Elke *ḍoekoen* heeft één *prasèn* (zodiakbeker, zie ZODIAKBEKERS), doch die van Tosari 2, vroeger zelfs 3 (?).

Bij het *huwelijk* is het merkwaardigste dat daarbij te pas komen poppen (*gambar*, dus „portretten"; ook *pètra* of *pitra* geheeten), die de afgestorven voorouders voorstellen welke in effigie het feest aldus bijwonen, en waaraan door al de aanwezigen, nadat het eigenlijke huwelijk voor de *sanggar* door den *ḍoekoen* gesloten is, hulde wordt gebracht, terwijl ze, na afloop van het feest, buitenshuis worden verbrand of in een ravijn geworpen. De poppen zijn 3 à 4 d.M. hoog en van bloemen, planten en lappen vervaardigd. De 2 groote feesten der Tĕnggĕreezen vallen op den 14en of 15en dag (nl. den ochtend nà volle maan) der 2e en 12e maand, dus op 14 of 15 Karo en 14 of 15 Kasaḍa; juist 10 maanden en 2 maanden van elkaar gescheiden.

Het eerste is een doodenfeest (*njèwoe*, van *sèwoe* = duizend; dus eigenlijk „offeren op den 1000en dag na den dood"), een Tĕnggĕreesch „Allerzielen". Het tweede is het groote Brama-feest, waarbij de *prasèn's* (of dierenriem-bekers; van Jav. *rasi*, Skr. *raçi*, dierenriem) der *ḍoekoen's* te pas komen, evenals hun veelkleurig overkleed van driehoekige katoenen lapjes, de *koelambi onta koesoema*; een kap van diezelfde stof, *plĕngkoengan* of (?) *koeḍoeng* geheeten, en een over de borst gekruiste „gebedsriem" een zijden gordelband (*saboek*) en een gebatikte *kaïn pandjang* van grove Oosthoeksche patronen voltooien hun feestdracht.

Het *njèwoe*-feest, ook geheeten *dĕrma kakī mojang* d. i. „plichtsbetrachting jegens de ronddwalende voorouders(-zielen)" doet tevens dienst als een soort Nieuwjaarsfeest, en wordt gevierd ten huize van het dorpshoofd — in 1827 den Dĕmang van Tosari, thans den *pĕtinggi* ter plaatse. Na het feestmaal (*slamĕtan ĕntas-ĕntas*) tot „overbrenging" (ĕntas-ĕntas) der zielen naar beter gewesten, worden poppen (zie hiervoor bij het huwelijk) ten slotte verbrand.

Het Brama-feest, volgens Hageman (l. c.) geheeten *paceman*, d. i. dus „het *oem*- of *om*-feest", „het feest der heilige syllabe Ong", is blijkbaar een Zoenfeest van de krachten des geweldigen Brama. Daarom worden in de hoogste staatsie hier offers gebracht; het is dus het *laboeh, nglaboeh* der gewone Javanen, het „in het vuur (of water) storten ter verzoening". Dat dit weleer soms menschenoffers zijn geweest is wel waarschijnlijk; thans werpt men allerlei spijzen, geld en kleedingstukken in den krater.

Bij het *begraven* is het belangrijkste, dat de doode met het voorhoofd naar den Brâmâ toe, begraven wordt, daar de zielen geacht worden, na eene eerste statie aan den Moenggal-pas (tusschen Tosari en den Brâmâ), den Brâmâ in te gaan, en door diens vagevuur naar den Hemelberg, den Sméroe, te verhuizen, Brahmâ's zetel. De lijkrichting in de Tosaridesa's (hoofd naar 't Z., voeten naar 't N.) is dus juist omgekeerd als bij de Moh. Javanen. Op het graf wordt de eerste week een holle bamboe overeind gezet ter hoogte van den mond, en van water voorzien, terwijl ook eten gereed staat; daarna wordt een pop gemaakt, bij het haardvuur geplaatst, er gespijzigd, gewijd, en ten slotte verbrand.

Ook bij het *njèwoe*-doodenfeest worden weer zulke poppen gemaakt, met name ook nu van de *akal bakal* (de stichters der desa), desgelijks vereerd, en ten leste verbrand; verg. reeds hiervóór.

TĔNGKAWANG (BORNEO). Zie HOPEA, SHOREA (waar de verwijzing TENGKAWANG moet vervallen) en MINJAK TĔNGKAWANG.

TĔNIMBAR EILANDEN. Zie TANIMBAR-EILANDEN.

TENTOONSTELLINGEN. Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TEON (ook wel Teau en Tiau geschreven). Eiland met vulkaankegel in de Banda-zee (Damargroep); het hoogste punt van den grooten kraterrand ligt 775 M. Het eiland is zeer vruchtbaar en grootendeels met klapperboomen beplant; er zijn een 5-tal negorijen, die onder orang

kaja's staan, en gezamenlijk ± 1350 inwoners tellen.

TERBANG. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN p. 336.

TĔRĔMPA. Standplaats van den posthouder, chef der onderafdeeling Anambas eilanden, residentie Riouw en Onderh., zie POELAU TOEDJOEH.

TERMIETEN (*Termitidae*). Insecten, tot de orde der *Neuroptera* behoorende, die in groote maatschappijen tezamen leven en gemeenschappelijke woningen bouwen evenals de mieren, en daarom ook wel met den naam van „witte mieren" bestempeld worden; ten onrechte evenwel, want de mieren behooren evenals de bijen en wespen tot de orde der Vliesvleugeligen, en mogen bovendien onder de ergste vijanden der termieten gerekend worden. Men treft in een termieten-kolonie verschillende soorten van individu's aan: den koning en de koningin (deze zijn gevleugeld; ze heeten in 't Jav. *laron*) arbeiders, soldaten, voorts supplementaire mannetjes en wijfjes, en de nymphen van die verschilllende vormen, zoodat volgens Grassi wel vijftien verschillende vormen in een kolonie kunnen voorkomen. De meeste termietensoorten zijn lichtschuw en leiden een verborgen levenswijs; sommige gaan daarbij eenvoudig te werk als mijnwerkers en graven gangen en kanalen in allerlei voorwerpen uit het plantenrijk afkomstig, uit hout, papier, linnen, katoen, enz., waarbij slechts een dunne buitenwand gespaard blijft. Vooral het hout van de coniferen is het meest aan hun verwoestingen blootgesteld: dat van *Tectona grandis* (Teakhout), zoowel als het Chineesche kamfer-hout, wordt niet door hen aangetast. Daarentegen brengen zij in de vrije natuur veel goeds tot stand, wijl zij het groote opruimingswerk verrichten van de afgestorven elementen in de plantenwereld, want zij zijn het, die het doode hout in het tropische oerwoud fijnknagen en opruimen. In den Ind. Archipel ontbreken de heuvelbouwende soorten niet geheel; zoo verhaalt Mohnike, dat hij in de Lampongs zes, niet ver van elkaar gelegen, met gras begroeide, regelmatig gebouwde heuvels vond, die 8 tot 10 voet hoog waren en een middellijn hadden van 20 à 25 voet. Deze waren gebouwd door den in Indië vrij gemeenen *Termes fatalis* en waren zoo stevig, dat zij een paard konden dragen.

TERMINALIA BELERICA. Roxb. Djåhå (JAV.), hooge boom van Java en Madoera, vrij algemeen vooral in djati bosschen. De vruchten (djåhå lawé of djalawé) komen in den Inl. medicijnhandel voor, worden onder indigo gemengd en vormen een goedkoop en uitstekend looimateriaal.

TERMINALIA CATAPPA Linn. Kĕtapang (MAL., JAV.). Hooge boom, in het wild in den geheelen Archipel, vooral in de nabijheid van de kust, om de vruchten echter ook veel aangeplant, kenbaar aan de horizontaal afstaande takken met de bladeren aan het einde dicht bij elkaar. Het hout schijnt zeer weinig gebruikt te worden. Bast en bladeren bevatten zeer veel looistof; de bladeren worden wel als looimateriaal gebruikt. Het zaad van de gekweekte planten wordt rauw gegeten, het bevat veel olie en wordt wel in gebak in plaats van amandelen gebruikt.

TERNATE EN ONDERHOORIGHEDEN. Residentie in het Noord-Oosten van den Indischen Archipel; bij de bestuursreorganisatie van 1920 werd het gewest verdeeld in 4 afdeelingen: 1. Ternate; 2. Halmahéra, verdeeld in de 4 onderafdeelingen Djailolo, Tobélo, Wéda en Tidore; 3. Batjan; 4. Soela-eilanden. De afdeeling Noord-Nieuw-Guinea werd bij Ind. Stb. 1919 no. 457 van het gewest afgescheiden en met de afdeelingen West- en Zuid-Nieuw-Guinea van de residentie Ambon tot een nieuw gewest, Nieuw Guinea, vereenigd.

B e v o l k i n g. Volgens de laatst ingekomen opgaven zou het bevolkingscijfer van het gewest Ternate met inbegrip van Noord Nieuw-Guinea op ultimo December 1917 op ± 208000 te stellen zijn, waaronder ± 500 Europeanen en ± 1200 Vreemde Oosterlingen.

G o d s d i e n s t. De bevolking bestaat uit: Christenen, Mohammedanen en Heidenen. De Islam wordt beleden door de inheemsche bevolking van de reeks eilanden ten Westen van Halmahéra en hare nederzettingen op de kusten van Halmahéra en het binnenland van Kaoe, door die van Soela Sanana en het Oostelijk deel van Soela Mangoli en van eenige kampoengs op West-Taliaboe. Van de inheemsche bevolking van Halmahéra en Morotai is slechts het kleinste deel Mohammedaansch; onder hen breidt zich de Islam langzaam uit, vooral op Morotai.

Het Christendom werd reeds in de eerste helft van de 16e eeuw in het Noordelijk deel van Halmahéra verkondigd en aanvankelijk niet zonder succes; na het vertrek der Portugeezen en Spanjaarden in de 16e eeuw is het er geheel ondergegaan. Het werk der Protestantsche zending werd door de Utrechtsche Zendingsvereeniging aangevangen op Halmahéra in 1866; deze heeft daar thans verscheidene zendingsposten. Op de Soela eilanden (Oost-Taliaboe) is sedert eenige jaren ook een aanvang gemaakt met de verbreiding van het Christendom onder de inheemsche bevolking.

C u l t u r e s, N ij v e r h e i d, H a n d e l. Verbouwd worden rijst (op droge velden), gierst, mais, bataten, cassave, suikerriet, aardnoten, peulvruchten, pisang, tabak en klappers. Alleen het laatstgenoemde product wordt in voldoende hoeveelheid voortgebracht om uitgevoerd te kunnen worden.

Door eenige Europeesche ondernemingen wordt op concessie-terreinen (Halmahéra, Morotai, Batjan en de Soela-eilanden) en eigendomsperceelen (Ternate) klappercultuur gedreven en tal van kleinere aanplantingen (op huurgronden) zijn in het bezit van Arabieren en Chineezen.

Op het Zuid-Oostelijk schiereiland van Halmahéra komt wilde notemuskaat voor, die in geringe hoeveelheden uitgevoerd wordt. Koffie en rubber worden slechts door éene onderneming op Batjan geteeld.

Het hoofdvoedsel der inheemsche bevolking is sagoe, maar van een eigenlijke sagoeteelt is zoo goed als nergens sprake. Op Halmahéra, de Batjangroep, Obi en de Soela-eilanden komen sagoebosschen in overvloed voor.

Een hoofdmiddel van bestaan is de inzameling van rotan (op Halmahéra, Morotai en de Soela-eilanden) en van damar en copal (op Halmahéra, Batjan en de Obi-groep).

De bosschen van Halmahéra leveren ook verschillende soorten van ebbenhout op, dat door Europeanen, Arabieren en Chineezen met behulp

der bevolking of met geïmporteerde werkkrachten gekapt en naar het strand gesleept wordt.

Van groot belang voor het geheele gewest is de zeevisscherij, een bedrijf, dat nog voor groote uitbreiding vatbaar is en ter bevordering waarvan sedert eenige jaren door de Landschapskas onder behoorlijke borgstelling voorschotten worden verstrekt voor het aankoopen van benoodigdheden voor de groote visscherij.

Notemuskaat en vanilje produceeren eenige eigendomsperceelen op het eiland Ternate, in 1916 werden 206.000 kiligram noten en 24.000 kilogram foelie uitgevoerd.

De weefnijverheid, vroeger als huisnijverheid van belang, is achteruit gegaan door den invoer van goedkoope katoentjes. Op Ternate, Tidore en Makian worden thans van Europeesche garens nog grove en sterke kains geweven, welke ook buiten het gewest eenigen aftrek vinden. Van de Soela-eilanden worden geregeld ligmatjes uitgevoerd Op Batjan wordt eenig werk gemaakt van de vervaardiging van zeven; op Wéda en andere plaatsen van Zuid-Halmahéra van die van fraaie doozen van goudgele orchideeënstengels. Verder wordt er overal vlechtwerk vervaardigd. De pronkmatten, die Halmahéra oplevert, zijn stalen van zeer fijn vlechtwerk. Hier en daar komt fraai houtsnijwerk als versiering van vaartuigen voor. Van meer economische beteekenis zijn de producten van de pottebakkerskunst en smeedkunst, die de Tidoreezen beoefenen en het maken van prauwen, vooral in Maba, Patani, Galéla en Tobélo.

De handel was vóór het uitbreken van den wereldoorlog sterk toenemende. De voornaamste in- en uitvoerhavens van het gewest is de hoofdplaats Ternate (zie onder TERNATE, hoofdplaats).

De residentie is in het tolgebied opgenomen.

G e s c h i e d e n i s. Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

I n l a n d s c h e B e s t u r e n. De verhouding der zelfbesturen van Ternate, Tidore en Batjan tot het Gouvernement van Nederlandsch Indië wordt beheerscht door politieke contracten; in de plaats van de vroegere lange contracten zijn sedert 1910 de zoogenaamde korte verklaringen getreden, terwijl de laatst geslotene lange contracten als leidraad dienen voor de juiste kennis van de rechten en verplichtingen van de zelfbesturen tegenover het Gouvernement, aangezien deze daarin breedvoerig zijn omschreven. De Regeering heeft zich het recht voorbehouden om te allen tijde het Bestuur over die landschappen zelf in handen te nemen en waar noodig Europeesche ambtenaren te plaatsen.

TERNATE. Hoofdplaats der residentie Ternate en Onderhoorigheden, gelegen op de Oostkust van het eiland Ternate op den zacht glooienden voet van de Piek van Ternate en door het overgebleven gedeelte van een ouden kraterwal eenigermate beschermd tegen de gevaren, welke eene eruptie van dien vulkaan kan opleveren.

De grenzen zijn vastgesteld bij Ind. Stb. 1885 No. 186. De bevolking telde ultimo December 1905 394 Europeanen, 721 Chineezen, 286 Arabieren, 12 andere Vreemde Oosterlingen en 2203 Inlanders. De Inlanders zijn verdeeld in Inlandsche Christenen en zoogenaamde Makassaren; thans worden onder dien naam samengevat alle van elders komende Mohammedaansche inboorlingen van den Ind. Archipel.

Van de gebouwen is alleen merkwaardig het fort Oranje, dat door Cornelis Matelief de Jonge in 1607 met benutting van de zware wallen van een oude vervallen Ternataansche versterking te Malajoe aangelegd werd en dat aanvankelijk den naam Malajoe droeg. Het was de eerste belangrijke sterkte, die de Oost Indische Compagnie in den Indischen Archipel gebouwd heeft en van 1612 tot aan de stichting van Batavia de zetel van de Hooge Regeering in Indië.

Ternate maakt evenals andere dichtbebouwde oude Hollandsche vestigingen in Indië op vele vreemdelingen geen gunstigen indruk. Van verval is evenwel geen sprake. In de laatste jaren zijn er verscheidene nieuwe huizen aangebouwd en heerscht er op Ternate meer vertier en welvaart dan in eenig tijdperk van haar bestaan.

Het klimaat is aangenaam door den geringeren warmtegraad, de frissche zeewinden en den matigen regenval.

Als handelsplaats heeft Ternate beteekenis, doordat zij van Halmahéra en omliggende eilanden, van verreweg het grootste gedeelte van de Radja-Ampat-groep en van de geheele Noordkust van Nieuw-Guinea de voornaamste in- en uitvoerhaven is, waar de import-artikelen gedistribueerd en de inheemsche producten opgeslagen worden.

Sedert 1913 is Ternate door het leggen van den telegraafkabel naar Kéma aan het wereldnet aangesloten. Met hare stoomschepen onderhoudt de Kon. Paketvaart Mij geregelde diensten tusschen Ternate en tal van andere havens.

TERNATE. (Tarnaté). Eiland gelegen ten Westen van Halmahéra, de zetel van het hoofd van gewestelijk bestuur van Ternate en Ond. en van het bestuur van het landschap Ternate.

Het is geheel bedekt door de producten van een vulkaan, den Piek van Ternate (1579 M.); hij rijst in het Westen tamelijk steil uit de kust op, aan de Oost- en Zuid-zijden heeft hij een meer of minder breeden voet gevormd, waarop de bevolking van het eiland zich voor het grootste gedeelte gevestigd heeft en dat zij in cultuur gebracht heeft. Aan de Noordzijde is de voet het breedst, doch daar bevinden zich weinig nederzettingen, waarschijnlijk wel omdat daar steeds het meeste gevaar bij de eruptie's gedreigd heeft.

Het eiland vormt met Hiri de afdeeling Ternate, en is verdeeld in drie districten n.l., 1. Zuid-Ternate dat Gouvernementsgebied is, 2. Oost-Ternate en 3. West-Ternate, dat ook het eiland Hiri omvat. Op het Gouvernementsgebied, waarvan de grens nooit officieel is vastgesteld, en dat ongeveer het twee vijfde gedeelte van het eiland beslaat, ligt de gewestelijke hoofdplaats Ternate.

De bevolking van het geheele eiland telt met die van Hiri naar schatting ± 10.000 zielen. Die van het Gouvernementsgebied bestaat, behalve uit Europeanen, Chineezen en Arabieren, uit Ternatanen, Tidoreezen en afstammelingen van Makassaren, Boegineezen, Javanen en andere volken van den Archipel; die van de beide andere districten, de onderdanen van het zelfbestuur dus, bestaat bijna uitsluitend uit de eigenlijke Ternatanen, die tot denzelfden menschenstam behooren als de Tidoreezen en de inheemsche bevolking van Noord-Halmahéra, doch zich sterk vermengd hebben met Westelijke Indonesiërs.

Behalve op Hiri worden vele nederzettingen

van Ternatanen aangetroffen op de tegenover liggende kust van Halmahéra, op het Zuidelijk schiereiland en in Kaoe, het vroegere verbanningsoord voor de sultans-onderdanen.

De Ternataansche taal, die met Arabische karakters geschreven wordt, behoort tot de Noord-Halmahérasche talengroep, doch heeft tal van Maleisch-Polynesische woorden en ook eenige Hollandsche, Spaansche en Portugeesche woorden in haar woordenschat opgenomen. Zij is vrij algemeen verspreid in de onderhoorigheden van Ternate, zooals de Soela-eilanden en Noord-Halmahéra, doch wordt daar in den laatsten tijd meer en meer vervangen door het Maleisch.

De Islam werd volgens de overlevering ingevoerd door een Javaanschen koopman, die den naam droeg van Datoe Moela Hoesin en door wiens invloed de Kolano (vorst) Kaitjil Gapi Bagoeno (1456—1486) tot den Islam overging, welke godsdienst zich daarop over geheel Ternate uitbreidde.

De Ternataan heeft een tamelijk sterk ontwikkeld gevoel van eigenwaarde; tegenover vreemden is hij stug, maar dweepzucht is hem vreemd; aan moed en energie ontbreekt het hem vrij wel geheel.

TERNATE. (Tarnaté). Zelfbesturend landschap, behoorende tot de residentie Ternate en Onderhoorigheden, omvattende 1e. de eilanden Ternate (met uitzondering van het daarop gelegen Gouvernementsgebied) en Hiri, en de onbewoonde eilanden Mojaoe en Tofoeré of Tifore, 2e. het Noordelijke schiereiland van Halmahéra met de nabij de kust gelegen eilanden, uit de districten Djailolo, Sahoe, Iboe, Loloda, Galéla, Tobélo en Kaoe bestaande, 3e. de eilanden Morotai en Raoe, 4e. het Zuidelijk schiereiland van Halmahéra, uit het district Gani (Gaäni) bestaande, 5e. de eilanden Moti, Makian, Kajoa, Waidoba, Taméti, Moearé en de Goerah-itji groep, tezamen de districten Makian en Kajoa vormende, 6e. de Soela-eilanden. Het aantal onderhoorigen bedraagt naar schatting ± 70.000.

Oudtijds het rijk van Gapi geheeten, behoorde Ternate met Djailolo, Tidoré en Batjan, die vroeger de namen van Toeanani, Doekò en Bèsi droegen, tot de vier Maloeko- of Moloeko rijken, die door den sedert tal van eeuwen op deze streken door Javanen, Boegineezen, Makassaren, Arabieren en Chineezen gevoerden specerijhandel, tot bloei geraakt, den Noord-Oostelijken hoek van den Indischen Archipel onder zich verdeeld hadden, toen in het begin van de zestiende eeuw de eerste Europeanen er verschenen.

Dit rijk heeft in de 15e en 16e eeuwen merkwaardige blijken gegeven van levenskracht en ondernemingszin. Onder eenigen zijner vorsten breidde het zijn macht en aanzien tot ver buiten de Molukken uit. Een van de krachtigste vorsten is wel Bab Oellah geweest, die in 1570 de Portugeezen van hun sterkte Gamlamo verjoeg, doch in 1580 door hen op verraderlijke wijze gevangen genomen werd.

In 1683 erkende Sultan Kaitjil Sibori, bijgenaamd Sultan Amsterdam, de volledige souvereiniteit der Oost-Indische Compagnie en sinds dien werden de Sultans van Ternate door de Compagnie benoemd en van acten van investituur voorzien.

De laakbare houding door den laatsten sultan aangenomen bij de pogingen van het bestuur om de deelnemers van het in September 1914 te Djailolo door de bevolking van de kampoeng Toeada-Todowongi gepleegd verzet in handen te krijgen, eene houding die het karakter droeg van tegenwerking, gevoegd bij de omstandigheid dat zijn persoonlijkheid een ernstige hinderpaal vormde bij alle pogingen om zijn gebied tot grootere ontwikkeling te brengen, was aanleiding dat hij bij Gouvernementsbesluit van 23 September 1915 van zijne waardigheid ontheven en hem Bandoeng tot verblijfplaats aangewezen werd. Bij ontstentenis van een daarvoor in de termen vallenden opvolger werd het landschap onder het bestuur gesteld van den Raad van Landsgrooten, die op 12 Nov. 1915 de korte verklaring aflegde.

TERNATE (Piek van). Zie TERNATE (Eil.).

TERNATAANSCH. Zie TERNATE (Eiland).

TĔROEBOEK (MAL.). Zie HARING en VISSCHERIJ.

TĔROENG BALI (MAL.). Zie LYCOPERSICUM.

TÈRONG (MAL., SOEND.). Zie SOLANUM MELONGENA.

TETRAMERISTA GLABRA Miq. Fam. *Theaceeën.* Poenah, Simasam (MINANGK.), Malaka (MAL., JAV., SOEND.) Vrij hooge boom, verbreid in het Westen van den Archipel. Het donkerbruine hout is hard en zwaar en schijnt geschikt voor binnenwerk; het wordt echter gemakkelijk door witte mieren aangetast. In Midden-Sumatra worden de zuurachtige vruchten gegeten.

TETTUM'SCH. (Tétoen). Het Tettum'sch wordt gesproken in een groot gedeelte der onderafdeeling Béloe op Nederlandsch Timor en in vele rijkjes van Portugeesch Timor. De taal behoort tot dezelfde groep als het Rottineesch, enz., en staat, althans wat de talen in Ned.-Indië betreft, het dichtst bij het Koepang'sch.

TEUKOE OEMA. Zie ATJÈH p. 22.

TEUNGKOE. Zie ATJÈHERS.

TEUNÒM. Het Zuidelijkste, tevens het grootste landschap van de onderafdeeling Tjalang, afdeeling Westkust van Atjèh. Twee groote rivieren doorstroomen het landschap: de Kroeëng Panga en de Kroeëng Teunòm.

In het heele landschap waren ult. 1915 totaal 1324 mannen geregistreerd. De bevolking bestaat van rijstcultuur op ladangs en moerassawahs, pepercultuur, inzameling van boschproducten en riviervisscherij. Klappers worden aangeplant en pinang; tabak wordt geteeld voor eigen gebruik; zout wordt hier en daar langs de kust gewonnen; en zijde wordt geteeld in beneden Teunòm en in Seuneubōᵉ Toei Kajèë in Panga, en uitgevoerd naar Penang.

TEYSMANN (JOHANNES ELIAS). Geb. te Arnhem 1 Juni 1808, overleden te Buitenzorg 22 Juni 1882. In 1830 met den Gouv.-Gen. Van den Bosch als tuinman in Indië gekomen, werd hij 3 Maart 1831 tot hortulanus van 's Lands plantentuin te Buitenzorg benoemd, eene betrekking, die hij tot 1869 op zoo uitnemende wijze vervuld heeft, dat aan dezen eenvoudigen, doch helderzienden en energieken man de eer toekomt, meer dan eenig geleerde te hebben bijgedragen tot den roem van genoemde instelling. Bij zijne ontheffing van het hortulanus-schap werd Teysmann benoemd tot inspecteur-honorair der cultures; in deze betrekking heeft hij, tot 1877 toe, van Nederlandsch-Indië nagenoeg alle gewesten bereisd, en ook in dien tijd belangrijk bijgedragen tot den destijds zeer aanzienlijken planten-

schat van den Buitenzorgschen tuin. Zijne reisverhalen zijn opgenomen in het Natuurk. Tijdschr. v. N.-Indië, en blijven nog steeds hoogst lezenswaardig, voornamelijk als bijdrage tot de botanische kennis der bezochte streken.

THEE. Botanische beschrijving. De theeplant, *Camellia theifera*, behoort tot de familie der *Ternstroemiaceae* en is verwant aan de als sierplant gekweekte Camelias. Van de gekweekte soort kan men twee hoofdvormen onderscheiden, namelijk de Chineesche thee, die uit China afkomstig is en de Assamthee uit de Britsch-Indische provincie van dien naam. De theeplant is een veeljarig gewas; de Chineesche thee is een lage heester, die tot 3 M. hoog wordt en zich sterk vertakt, terwijl de Assamthee een lagen boom vormt, die tot 12 M. hoog kan worden. In de cultuur worden zij echter laag gehouden ter wille van het gemakkelijk plukken van den oogst.

Geschiedenis. Wat de oude geschiedenis dezer belangrijke cultuurplant betreft, zie men de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

Cultuur. Grondsoorten. De theelanden op Java liggen gemeenlijk in bergachtige streken, maar hun hoogte boven de zee kan zeer sterk afwisselen en wel van 300 voet in het Buitenzorgsche tot 7000 voet, zooals in Kĕdoe. Het centrum der cultuur op Java ligt in de Preanger, waar men in 1919 niet minder dan 150 ondernemingen telde, die zich met die cultuur bezig hielden, terwijl in de aangrenzende residentiën Batavia en Cheribon eveneens vele van die ondernemingen werden aangetroffen.

De theeplant heeft veel water noodig, maar de wortels mogen niet in water blijven staan. Een hellend terrein is dus verkieslijk; op vlakke terreinen moet voor goede draineering worden gezorgd. In schaduw kan de theestruik niet gedijen, zoodat vóór alles de tot theeplantsoen in te richten terreinen van alle hoogopschietende gewassen moeten worden ontdaan.

Voor ontginning van gronden en aanleg van tuinen, plantmateriaal, aanleg en onderhoud van de theeaanplantingen, ziekten en plagen., oogst en bereiding, opbrengst en bestanddeelen zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

Productie. Handel. Statistiek. Volgens het Verslag omtrent Handel, Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch-Indië bedroeg het aantal thee-ondernemingen en de met dat gewas beplante oppervlakte in Nederlandsch-Indië op den 1 Juni 1914 op Java 281, met een oppervlakte van bijna 10.000 bouws, waarvan ruim 102.580 bouws alléén voor thee; op de Buitenbezittingen 20, met een opperv1. van bijna 4.300 bouws alléén voor thee.

De oppervlakten, in de residentie Preanger Regentschappen in beslag genomen door de *bevolkings*theecultuur bedroegen op 31 Dec. 1914 ± 21.500 bouws.

De productie van thee op Java bedroeg in de onderstaande jaren deze hoeveelheden in kilo's:

1910	15.055.083	1914	29.943.603
1911	25.317.109	1915	40.898.866
1912	29.412.704	1916	42.708.471
1913	23.739.310		

De productie van Sumatra was in 1915 1.104.100 halve kilo's groot en in 1916 3.064.336,

De uitvoer van Java was in 1915: 92.366.668. in 1916: 90.974.942, in 1917: 72.935.114 halve K.G.

De voornaamste markten voor de thee uit Nederlandsch-Indië waren tot nu toe Amsterdam en Londen, doch aangezien de moeilijkheden voor de scheepvaart naar Europa door den oorlog steeds grooter zijn geworden, wordt sedert 1915 steeds meer thee te Batavia verkocht en gaat direct van de plaats der productie naar die van de bestemming, zoodat de directe uitvoer naar de Vereenigde Staten en Rusland sterk is toegenomen. Hoe groot die directe verkoop wordt, blijkt uit het hier volgende lijstje van verkoop te Batavia in halve kilo's in de laatste jaren:

1912	9.969.000	1915	29.246.000
1913	14.986.000	1916	37.422.000
1914	15.572.000		

In het jaar 1914 werden voor het eerst op de markten te Londen en te Amsterdam kleine partijen Sumatra thee verhandeld.

THEOBROMA CACAO. Zie CACAO.

TIDAR (= spijker). Platgekopte heuvel bij Magĕlang (Kĕdoe), die volgens de legende het middelpunt van Java vormt, en waardoor de spijker geslagen zou zijn, waarmee dat eiland is vastgelegd. Ze verrijst geïsoleerd uit het omliggend land, tot 130 M. hoogte.

TIDOENGSCHE LANDEN. Verzamelnaam van een zestal landschappen in het Noordelijk gedeelte van de residentie Zuider- en Ooster-afdeeling van Borneo, grenzende ten O. aan de Soeloezee, ten Z. aan het landschap Boeloengan proper en thans daarvan deel uitmakende, ten W. en ten N. aan het Britsche gebied (vgl. SĔBOEKOE). De landschappen, thans districten van het Sultanaat Boeloengan, ontleenen alle hun naam aan rivieren, die, hoewel niet groot, zich met breede mondingen in zee ontlasten. Het land is uiterst schaars bevolkt; langs de kusten wonen Mohammedanen, terwijl de binnenlanden door verschillende Dajakstammen bewoond worden, alle nog op zeer lagen ontwikkelingstrap.

TIDORE. (Todôré). Eiland bewesten Halmahéra, behoorende tot het zelfbesturend landschap van dien naam. Het bestaat, voor zoover het geologisch bekend is, geheel uit vulkanische vormingen, behoorende tot minstens vier eruptiepunten, waarvan de ranke Piek van Tidore (de Kiè Matoeboe) de meest regelmatig gevormde vulkaan der Molukken, met zijn breede basis de geheele Zuidelijke helft van het eiland beslaat. De 1730 M. hooge top wordt gevormd door een klein kratertje met een naar het Noord-Westen geopenden rand. De Noordelijke helft van het eiland wordt gevuld door van 650—900 M. hooge, in een lijn Noord-Zuid gelegen bergen.

Bij de kampoeng Roem op de Westkust mondt een beekje uit, dat het geheele jaar door water bevat; overigens wordt er op Tidore geen stroomend water aangetroffen; de vele ravijnen voeren slechts bij zware en aanhoudende regens water af.

De zacht glooiende hellingen van de Piek zijn door de bevolking in cultuur genomen, de steilere gedeelten zijn met zwaar bosch begroeid; ook op de andere bergen worden tot op groote hoogte huizen der bevolking aangetroffen. Over het geheel maakt het eiland den indruk meer bebouwd te zijn dan Ternate.

De hoofdkampoeng Soah Siò, gelegen op den voet van de Piek van Tidore ter Oostkust in het Zuidelijk deel van het eiland, was de woonplaats van de vroegere Sultans en is nu nog de zetel van het zelfbestuur en de standplaats van den gezaghebber bij het binnenlandsch bestuur, die aan het hoofd staat van de onderafdeeling Tidore.

Het eiland is administratief in twee districten verdeeld; West-Tidore met Maitara en Oost-Tidore met Mare.

De bevolking telt ± 15.000 zielen; zij is wat afstamming en taal betreft nauw verwant aan die van Ternate (zie aldaar). Eene verdeeling in klassen of standen ,overeenkomende met die op Ternate, wordt ook hier aangetroffen.

Volgens Portugeesche bronnen zou de Islam reeds omstreeks 1430 op Tidore ingevoerd zijn, terwijl volgens de overlevering Tjiliatji de eerste vorst was, die tot dien godsdienst overging (1495) en den titel van Sultan aannam. De bevolking is geheel Moslimsch, doch neemt nog vele animistische gebruiken in acht. Ook wat kleeding, uiterlijk en karakter-eigenschappen betreft, komt de Tidorees vrijwel overeen met den Ternataan, waarvan hij zich echter gunstig onderscheidt door meer durf, vlijt en ondernemingszin.

Het zijn vooral Tidoreezen, die door den aanvoer van de voortbrengselen van hun landbouw en vischvangst voor een goed deel in de behoefte van de hoofdplaats Ternate voorzien. Zij zijn er de hout- en kalkleveranciers. Als smeden reizen zij de verschillende eilanden af en verdienen er vrij wat geld. Als handelaren, jagers, opkoopers van boschproducten treft men hen op vele plaatsen van de Noord-kust van Nieuw-Guinea en van de Radja-Ampat eilanden aan. Zij zijn goede zeevaarders en visschers. Gedroogde en gezouten visch voeren zij zelfs in hunne eigen vaartuigen naar Menado uit.

De producten van de pottenbakkerskunst, die zij op het eiland Mare beoefenen: potten, pannen en sagoe-oventjes, zijn over de geheele residentie in gebruik en zeer gezocht. Over het algemeen heerscht er op Tidore meer welvaart dan op Ternate.

De producten van den landbouw zijn maïs, pisang, suikerriet, aard- en peulvruchten en een weinig tabak. Het hoofdvoedingsmiddel, sagoe, wordt van Halmahéra betrokken.

Behalve op de eilanden Mare en Maitara hebben de Tidoreezen nog tal van nederzettingen op Tidoreesch Halmahéra, vooral in het tegenover Tidore gelegen district Oba, waar ook velen onder de bevolking van Tidore zelf tuinen bezitten.

TIDORE. Zelfbesturend landschap, behoorende tot de residentie Ternate en Onderhoorigheden. Het grondgebied bestaat uit 1e. de eilanden Tidoré, Maitara en Maré, 2e. de twee Oostelijke schiereilanden, het centrale deel van Halmahéra en het Noordelijk gedeelte van het Zuidelijk schiereiland, tezamen de districten Oba, Wasile, Maba en Wéda vormende, 3e. het eiland Gébé met bijbehoorende eilanden, 4e. het Westelijk deel van Nieuw-Guinea.

De bevolking telt, met uitzondering van die van het sub 4. genoemde gebied, naar schatting ± 30.000 zielen.

Na het overlijden van den laatsten sultan in 1905 werd, bij ontstentenis van een geschikten opvolger, het bestuur voorloopig opgedragen aan een commissie, bestaande uit den controleur van Tidore als voorzitter en de voornaamste landsgrooten en hoofden als leden. In 1909 werd deze Commissie opgeheven en het bestuur van het rijk opgedragen aan een Raad van Landsgrooten, die in hetzelfde jaar de korte verklaring aflegde. In 1905 werd door de Regeering een overeenkomst met het zelfbestuur gesloten, waarbij het laatste van het bestuur over het boven sub 4. genoemd gebied afstand deed tegen eene vergoeding voor aan het landschap daardoor ontvallende inkomsten van *f* 6000.— 's jaars. Ofschoon dat gebied zelf een onderhoorigheid van Tidore is gebleven, heeft het zelfbestuur er thans zoo goed als geen bemoeienis meer mede.

TIDORE (Piek van). Zie TIDORE (Eiland).

TIDOREESCH. Nauw met het Ternataansch verwante taal.

TIELE (PIETER ANTON). Geboren 18 Jan. 1834 te Leiden, overleden 22 Jan. 1889 te Utrecht. Een man, als koloniaal bibliograaf en koloniaal geschiedschrijver van buitengewone en blijvende beteekenis.

Vermelden we hier slechts: „Mémoire bibliographique sur les Journaux des navigateurs néerlandais .... la plupart en la possession de Fred. Muller", „Nederlandsche Bibliographie van Land- en Volkenkunde", voorts zes opstellen over het oudste Portugeesche koloniale tijdperk tot den dood van Nuno da Cunha, 1415 (inneming van Ceuta) in de Gids van 1873—1879, „De Europeërs in den Maleischen Archipel" verschenen in de Bijdragen Kon. Inst. van 1877 tot 1887, en de periode 1509—1623 behandelend, dus den ganschen „Portugeeschen tijd" van N. O.-Indië, en het eerste kwartaal van den „Nederlandschen tijd".

In 1886 verschenen, als dl. I der „Tweede Reeks (Buitenbezittingen)" van de „Opkomst" van de Jonge zijne „Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel", dl. I. „De oudste kaarten van den Maleischen Archipel" in het Feestnummer der Bijdragen Kon. Inst., afd. Land- en Volkenkunde ('sGrav., 1883).

In 1886 werd Tiele door de Utrechtsche Universiteit, bij haar 250-jarig bestaan, *honoris causa* tot doctor in de letteren benoemd.

TIFA. Soort van rom in de Molukken.

TIFOEBAAI. Kleine, door hooge heuvelruggen ingesloten baai op de Z.W. kust van Boeroe, Moluksche Archipel.

TIGAPOELOEH GEBERGTE op de grens van Djambi en Indragiri (Sumatra). De hoogste toppen gaan tot 600 à 700 M., de lengte bedraagt niet meer dan 90 K.M.

TIGŎ LOEHAK. De drie landstreken, die het Minangkabausche stamland (Sum. Westkust) uitmaken: Loehak Tanah Datar, Loehak Agam en Loehak Limŏ Poeloeh (zie LOEHAK).

TIKÉ. Zie OPIUM.

TIKOEKOER. Soendaneesche naam voor een Tortelduif, *Turtur tigrinus*, die op Billiton en bij de Maleiers op Sumatra Tĕkoekoer genoemd wordt, op West- en Oost-Sumatra Balam heet. Poetĕr, Javaansch voor *Turtur risorius*; Poetĕrgĕni is *Turtur bitorquatus*, doch op Sumatra Tĕkoekoe . Eene soort van een aanverwant geslacht, *eopelia striata*, heet in het Jav. P rkoetoet (dial. B rkoetoet), op Oost-Sumatra M rboek en op West-Sumatra Katitiran.

TIKOES KĔ.A A (MAL.). Zie KOESKOEZEN.

TIMÂHÂ (JAV.). Zie KLEINHOVIA HOSPITA.

TIMOEN (JAV., MAL., SOEND.). Zie CUCUMIS SATIVUS.

TIMOERLAND. Oostelijk Batakland, ten Oosten van het Tobameer gelegen in het gouvernement Oostkust van Sumatra. De Asahanrivier vormt in het Zuiden een natuurlijke grens, terwijl de waterscheiding tusschen Lau Biang en Karé rivier in het Noorden de grens vormt met de Karo-hoogvlakte. Aardrijkskundig bestaat het uit twee deelen:

a. het Noorden, dat als een voortzetting van het Karoland beschouwd kan worden, en eveneens een hoogvlakte vormt;

b. het Zuiden, dat een vlak terrein is, hetwelk van Batoe Bara af zeer langzaam naar het Zuid-Westen oploopt, dan heuvelachtig wordt en daarna in het Zuiden (Tano Djawo) steil en machtig, in het Noorden (Si Antar) geleidelijk zich verheft tot een bergketen, die eindigt in den Dolok Mardjaroengdjoeng (1600 M.). Het overgangsgebied van *a* en *b* is het sterk geaccidenteerde terrein van het landschap Pané. De totale oppervlakte wordt geschat op 6 à 7000 K.M.^{2}, dus ongeveer 2 × de provincie Friesland. Administratief behoort het land tot de afdeeling Simĕloengoen en de Karolanden. (Zie elk dezer artikelen). Zie voor bevolking onder BATAKS.

TIMOR EN ONDERHOORIGHEDEN. Aldus is de naam eener residentie, gelegen tusschen 7° 15′ (Noordpunt van het eiland Damar der Zuid-Wester-Eilanden) en 11° 5′ Z.B. (Zuidpunt van het eiland Dana der Roti groep) en 116° 45′ (de Westpunt van Soembawa) en 128° 30′ O.L. (de Oostpunt van het eiland Damar) en omvattende van West naar Oost gaande het eiland Soembawa benevens een aantal kleine eilandjes, het eiland Soemba of Tjĕndana (Sandelhouteiland), het eiland Flores met de daarbij behoorende eilanden (zie FLORES), de Solor-eilanden, de Alor-eilanden, de Zuid-Wester eilanden, de Savoe- of Sawoe-groep, de Roti-(Roté-)groep, de Westelijke (Z.W.) helft van het eiland Timor (minus de enclave Oeikoessi, dat aan Portugal behoort) en het eiland Sĕmaoe, zoomede eenige kleine eilandjes in de baai van Koepang.

Over de *natuurlijke gesteldheid* en *voortbrengselen* raadplege men de artikelen, die de verschillende eilanden beschrijven.

Uitgestrektheid en bevolking (der geheele residentie). Volgens eene kort geleden ontvangen opgave van den Chef van den Topografischen dienst bedraagt de grootte der residentie 69186.70 K.M.^{2}; terwijl de nieuwste schatting (1917) omtrent de bevolkingssterkte de Inlandsche bevolking op ruim 1 millioen zielen stelt; het aantal Europeanen bedraagt ± 650 en het aantal Vreemde Oosterlingen (Chineezen en Arabieren) ± 4800. Het aantal Christen Inlanders is ongeveer 40.000.

Administratief is de residentie Timor en Onderhoorigheden — welke bestuurd wordt door een Resident, die te Koepang op Timor gevestigd is, gesplitst in vijf afdeelingen [1]) nl.

I. Zuid-Timor en Eilanden, onderverdeeld in vijf onderafdeelingen.

II. Noord- en Midden-Timor, onderverdeeld in vijf onderafdeelingen.

III. Flores, onderverdeeld in zeven onderafdeelingen.

IV. Soemba, onderverdeeld in vier onderafdeelingen.

V. Soembawa, onderverdeeld in drie onderafdeelingen.

TIMOR (EILAND.) Landbeschrijving. Bij de ***bodembeschrijving*** onderscheiden we: 1. het Westelijk breede deel, 2. het smallere middendeel en 3. het Oostelijk deel. De grens tusschen het eerste en tweede valt ongeveer samen met de administratieve grens tusschen de onder-afdeelingen Noord-Midden-Timor en Béloe, terwijl de Oostgrens van de smalle middenmoot niet ver beoosten de verste deelen van het Nederlandsch gebied valt.

1. Het Westelijk deel valt in tweeën te splitsen door een lijn, van de baai van Koepang uit getrokken in de richting van de lengteas des eilands. Benoorden de lengteas ligt een zeer grillig gevormd bergland, dat dichtbij de baai van Koepang al toppen heeft van 900—1100 M. en geleidelijk steigt tot het hoogste punt van Ned.-Timor, den G. Moetis (2350 M.), benoorden welke de hoogte sterk afneemt. Op dit bergland staan steilwandige, meestal kale fatoe's (= steen, rots), sommige eenige kilometers lang en breed en tot 700 M. hoog boven hun voet, plotseling verrijzend met bizarre vormen. Van zulke reusachtige klompen tot kleine blokken zijn allerlei overgangen. De meest typische fatoe's zijn kalkmassieven, maar een gelijksoortig karakter bezitten een aantal eruptieve blokken. Alle zijn van geheel andere geologische samenstelling dan hun omgeving. De fatoe-kalken zijn meestal licht van kleur, ongelaagd of onduidelijk gelaagd, veelal oölithisch (erwtvormig), arm aan versteeningen.

De Zuidelijke helft van het Westelijk deel stijgt lang niet tot zoo groote hoogten als de Noordelijke. Ten Noorden van het Salomon Müller-geb. liggen onbewoonde plateau's, bestaande uit laat-tertiaire of kwartaire rifkalken, de bekende karang (zie KARANG), die in het Oosten van den Archipel tot op groote hoogte voorkomen, meestal in den vorm van terrassen. In Timor reiken ze tot 1200 M.

2. Van de bodemgesteldheid in het smallere deel, ingenomen door de onder-afdeeling Béloe (behalve haar Westelijkste deel, in de lengteas van het eiland) en door de Westelijke strook van het Portugeesch gebied, is ons veel minder bekend dan van het eerstbeschrevene. Hoogvlakten schijnen hier, vooral benoorden de lengteas, meer voor te komen dan verder Westwaarts en worden afgewisseld door golvende heuvellanden en grillig gevormde losse berggroepen, waarin de fatoe's niet ontbreken. De hoogste top op Ned. gebied is de Lekaan (1580 M.). Niet ver Oostwaarts daarvan reikt de Leuhitoe tot 1950 M. In het Zuidelijk deel ligt een groote laagvlakte, ver naar binnen reikend langs de Noil Benain, de machtigste rivier van Nederlandsch-Timor; in den benedenloop is haar bedding tot 5 à 600 M. diep. Deze vlakte is bekend om haar vruchtbaarheid en voor een groot deel met kokospalmen begroeid. Zij vormt het voormalig rijk van Waiwikoe-Waihalé. Langs de Zuidkust strekt zich

[1]) Omtrent de verschillende afdeelingen zie men bij de namen.

bijna overal laagland uit; achter het strand liggen er uitgestrekte lagunen, met rhizophorenbosschen omzoomd. De Noordkust is meest bergachtig of slechts door een smalle laaglandstrook omzoomd.

3. In Portugeesch-Timor schijnt het bergland eenzelfde grillig karakter te vertoonen als meer Westwaarts. Ook hier komen er vele fatoe's in voor, zoowel als karang-terrassen; ook hier wisselt het met hoogvlakten af. In het Westen draagt het de hoogste verheffing van het eiland, de Ramelau (2950 M.).

Klimaat. De moessons zijn op Timor scherper aan elkander overgesteld dan gewoonlijk in den O.-I. Archipel het geval is. Terwijl in Noord Timor de regentijd in November of December invalt en in Maart eindigt, treedt de regenmoesson in het Zuiden eerst tegen het voorjaar in en duurt dan tot Juni voort. In dit gedeelte valt ook in de droogste tijden van het jaar — November en December — nog wel regen (passaatregens), wat in Noord-Timor gedurende den Oostmoesson vrijwel uitgesloten is. Van Mei tot November, soms tot December, is de bodem als verzengd en zien de berghellingen er kaal en verschroeid uit; de kajoepoetih-boomen met hunne witte stammen staan bladerloos. De meeste rivieren en beken drogen geheel uit. In de vlakke kuststreken stijgt de thermometer in de schaduw tot 94° en 96° Fahrenheit (34—36° C.).

De Westmoesson, die gewoonlijk met zware buien en slagregens inzet, brengt in buitengewoon korten tijd verandering in de natuur. De tot dusver onbeduidende rivieren en beken zwellen tot machtige stroomen, de berghellingen tooien zich weder met donkergroene grastapijten, met bloemen en struiken; de temperatuur wordt lager.

Plantengroei. Alhoewel Timor vele vruchtbare streken telt, welker bodem zeer geschikt is voor de cultuur van rijst, tabak, koffie en andere gewassen, vertoont het eiland over het algemeen niet dien rijkdom en die weligheid van vegetatie, welke de meeste andere eilanden van den Archipel kenmerkt. Zware bosschen worden er niet of schaars aangetroffen, het meest in het Zuidwestelijk deel, het landschap Amarassi; de berghellingen zijn er meestal schraal begroeid; varens en orchideeën ontbreken schier geheel. Groote terreinen zijn bedekt met alang-alang, korte grassen, wild suikerriet, bamboe en kreupelhout. Waar stoffeering van het landschap is, bestaat deze gewoonlijk uit casuarinen met hun spichtige kronen, witstammige kajoepoetihboomen (Eucalyptus alba), sandelhout-boomen (kajoe tjĕndana), gĕmoeti-, sagoe-, gĕbang- en lontarpalmen, eucalypten, acacia's, mimosaceën en euphorbiaceeën, die wel veelvuldig, doch in ijle bosschen of verspreid voorkomen. Lontar- en gĕbang-palmen bedekken in de lagere streken dikwijls groote uitgestrektheden; vooral langs de stranden treft men mede den kokospalm aan.

B e v o l k i n g. *Samenstelling.* Volgens de nieuwste schattingen (1917) bestaat de bevolking van Nederlandsch-Timor uit ruim 330.000 Inlanders, ruim 2000 Vreemde Oosterlingen en ruim 350 Europeanen. Sedert eeuwen hebben Chineezen zich in rijkjes in de binnenlanden gevestigd. Zij hebben zich daar veelal vermaagschapt met de vorsten en zijn meer Timorees geworden dan Chinees gebleven. Velen hebben zich aan den landbouw gewijd; enkelen zijn handelaren gebleven. Arabieren en Klingaleezen wonen alleen te Koepang en te Atapoepoe.

De inheemsche bevolking is te verdeelen in twee hoofdstammen, de Timoreezen (Atoni Timor), die het Zuidwestelijk deel van het eiland bewonen, dat vroeger deel uitmaakte van het groote rijk van Sonnebait, (Sonbait, zie aldaar) en de Béloeneezen (Ema Béloe of Bélo) [1]), die in Midden- en Oost-Timor wonen in de staatjes die behoord hebben tot het groote rijk Waiwikoe-Waihalé.

Waarschijnlijk is de bevolking ontstaan uit een vermenging van Maleische en niet-Maleische elementen, maar bij de Béloeneezen treden de eerste, bij de Timoreezen de laatste meer op den voorgrond. De Béloeneezen hebben meer sluik dan kroeshaar, een koffiekleurige huid en weinig baardgroei. Ze zijn gemiddeld wat langer dan de Timoreezen; de neus is meestal recht of convex. De Timoreezen hebben wollig kroeshaar, veel baardgroei, een donkerder huid; concave neuzen zijn het talrijkst, al komen ook de beide andere vormen voor. Merkwaardig is, dat in het Zuiden van het gebied der Béloeneezen, dus in hun oorspronkelijk vestigingsgebied volgens de traditie, nog het matriarchaat heerscht.

Een kleinere, derde stam vormen de Koepangers (Atoeli Koepang), de bewoners van het voormalige rijk van den radja van Koepang en die van het eiland Sĕmaoe. Zij kenmerken zich door een opvallend lichtere kleur, langeren en slankeren lichaamsbouw en meer golvend hoofdhaar dan hunne buren, de Timoreezen. Vermoedelijk heeft bij hen sterke vermenging plaats gehad met Rotineezen, Soloreezen en Savoeneezen, die in grooten getale in die streek gevestigd zijn. De Rotineezen nemen in West-Timor ook de andere kustvlakten in beslag.

Kleeding. De kleeding der mannen bestaat op Timor gewoonlijk uit twee stukken grof katoen van ongeveer 2 meter lengte en 1 meter breedte; het eene wordt om de heupen geslagen en hangt tot aan of over de knieën; het andere wordt als een mantel om de schouders gedragen of (in tegenwoordigheid van hooggeplaatsten) als een wrong om de lendenen gewonden. Het gebruik van een korte rijbroek vindt meer en meer ingang. De mannen dragen gewoonlijk een leeren gordel met lederen taschjes, en meestal een korte rijzweep, want zonder een paard is een Timorees, die op eenig bezit kan bogen, niet denkbaar. Aan een band hangt over den linkerschouder een zak of een soort tasch, met kralen versierd, waarin zich allerlei voorwerpen bevinden, zooals: een fluitje, een spiegeltje, een slijpsteen en amuletten, zoomede de ingrediënten voor het sirihkauwen enz. Tot sieraden dienen banden of ringen om bovenarmen en polsen, van been, rotan, koper en zilver; de zilveren zijn vaak kunstig bewerkt. Verder: gouden en zilveren platen op de borst en kleinere plaatjes aan een band, die om het voorhoofd wordt bevestigd.

[1]) Zij noemen zich zelf rai tétoen; de taal, die zij spreken, is het Tétoen. (Zie TETTUM).

Aan de ooren hangen vaak glaskralen of houten pennen met kwasten van zwart paardenhaar of rood geverfd bokkenhaar, terwijl om den hals snoeren gedragen worden van gouden belletjes, gele glaskralen en van *moetisalah*. De ongehuwde man of vrouw draagt ter onderscheiding een tweelingkoker (tibak). Het haar, de mond en de ooren doen dienst als portemonnaie.

De vrouwen zijn eenvoudiger gekleed en hebben minder opschik dan de mannen. De kleeding bepaalt zich tot een sarong van grof, eigen geweven katoen. Vaak wordt gedragen een gelijksoortige slèndang met lange franje aan beide zijden, en een kabaia van gebloemd sits of donker katoen met en zonder mouwen van vreemd maaksel.

De gewoonte om het lichaam, vooral de armen, te tatoueeren, komt over het geheele eiland voor, zoo onder mannen als vrouwen. Elke familie heeft een bepaald teeken (dat ook op de paarden wordt aangebracht), waaraan bij koppensnelling de slachtoffers erkend kunnen worden.

Huizen. In den huizenbouw onderscheiden de Béloeneezen zich van de (West-) Timoreezen. De eersten wonen in rechthoekige huizen op palen, waarvan de vorm op het gewone Maleische type berust, de laatsten bouwen bijenkorfvormige, met gras bedekte huizen, die op den beganen grond staan. Hier en daar heeft men de offerhuizen, die uitwendig op gewone huizen gelijken. Het dak rust echter maar op één paal in het midden, waarom eenige steenen zijn opgestapeld, die voor offerplaats dienen. In Béloe heeft men geen tempels, maar offersteenen in de openlucht in den vorm van een hunnebed van kleine steenen, waarop een groote platte voor de offergaven.

De bevolking woont meestal zeer verspreid, zelden in bepaalde kampoengs, meestal nabij de ladangs. Groote aaneengesloten kampoengs komen weinig voor, de meeste bestaan uit hoogstens 20 huizen. Zij zijn in de binnenlanden vaak door hooge steenen of ruw-houten paggers omgeven; veelal zijn de afzonderlijke huizen ook op die wijze omheind. Vooral is dit het geval in streken, waar men bevreesd is voor onverwachte overvallen. Met het oog daarop liggen de kampoengs er veelal op moeilijk genaakbare plaatsen, liefst op of nabij de fatoe's, zoodat de ruwe bergstreken veelal vrij goed bevolkt zijn. In de vlakten, waar men niet over terreinhindernissen kan beschikken, was samenwoning het aangewezen middel tot het bieden van weerstand aan vijandelijke aanvallen. Daar bestaan de dorpen uit een groot aantal (wel 50) huizen, die dicht naast elkander gelegen zijn en een warnet van gangen vormen.

Vóór de huizen der hoofden trof men veelal doodskoppen aan, op palen gestoken, de zegeteekenen van sneltochten. Aan deze vertooning is door ons bestuur een einde gemaakt. In elk dorp waar een hoofd woont, is een vergaderplaats, bestaande uit een pleintje om een grooten boom, op welk pleintje platte steenen als zitplaatsen.

Economische toestand. Het feit, dat goede natuurlijke havens van voldoende diepte op Timor ontbreken, vooral aan de Zuidkust, is zeker een oorzaak, dat de Timorees slechts bij hooge uitzondering vischvangst en prauwvaart beoefent. Waar grond in overvloed is behooren alleen sawahs, boomgaarden, sandelhout en bijenboomen aan bepaalde personen of families en gaan van geslacht op geslacht over. Bijenboomen mag men zich, mits op zekere bepaalde wijze, toeëigenen en ook, vreemdeling zijnde, aankoopen. Alle niet aldus geoccupeerde grond mag men met inachtneming van zekere bepalingen in gebruik nemen. De landbouw staat op lagen trap. De Timoreezen planten meestal niet meer dan noodig is om in eigen behoeften te voorzien, gewoonlijk djagoeng; slechts bij uitzondering wordt rijst op ladangs, ook wel op sawahs, maar dan op zeer primitieve wijze, verder tabak voor eigen gebruik geteeld. De klappercultuur is van eenige beteekenis en wordt stelselmatig aangemoedigd. Aan de droge Noordkust komt de lontarpalm veelvuldig voor, uit welks sap uitstekende suiker wordt gekookt. Ten slotte dient de sandelhoutboom te worden vermeld, welke echter niet wordt gecultiveerd, alsmede de koffie, welke zich de laatste jaren weder in eenige meerdere belangstelling mocht verheugen. De veeteelt staat niet veel hooger. Varkens en geiten, die talrijk zijn, dienen voornamelijk tot voedsel. Ook de nijverheid is van weinig beteekenis en bestaat in het voor eigen gebruik maken van vlechtwerk, weven van doeken, het vervaardigen van zilveren armbanden, oorhangers en ringen, in Portugeesch-Timor en op het eiland Aloe ook het pottenbakken. Uit een oogpunt van *sierkunst* verdienen vermelding het fraaie snijwerk op bamboe-tabakskokertjes (*tibak*), de fraaie weefsels, de sierlijk bewerkte zilveren arm- en oorsieraden.

Godsdienst. Met uitzondering van de kuststreek der baai van Koepang, waar vele Protestantsche Christenen voorkomen, zoomede in een klein gedeelte van Amarassi en Amforang en met uitzondering van meerdere landschappen op de O.grens, Noimoeti en Portugeesch-Timor, waar door een aantal inlanders de Katholieke godsdienst wordt beleden zijn de inboorlingen van Timor allen heidenen. De Timoreezen gelooven aan een Opperste wezen, Oesi Néno of Zonneheer geheeten, in Béloe: Nai Meromah, dien zij ook wel met de zon zelve verwarren. Hij is meester over hemel en aarde en heeft het heelal geschapen. Bij hem, den schenker van leven en dood, zweert men, maar hij wordt niet aangebeden. Hij vertegenwoordigt het mannelijke beginsel, terwijl het vrouwelijke bij Oesi Afoe of Oesi Paha berust (vrouw Aarde). Ondergeschikte goden zetelen op de maan en de sterren. De oppergoden hebben hun ondergeschikte wezens, de nitoe's, de woud- en berg-, aard- en watergeesten, waartoe ook de zielen der afgestorvenen behooren, geesten, die men door het inachtnemen van verbodsbepalingen en door middel van offers moet winnen of door toovermiddelen bestrijden.

In Béloe zijn de vorsten en hoofden voorgangers bij godsdienstige verrichtingen en vaardigen verbodsbepalingen uit. Bij de Timoreezen zijn dit de „anaha paha" of „toewan tanah", aan wie de zorg voor alles wat den bodem betreft is opgedragen; zij zijn grondvoogden, maar maken geen deel uit van het rijksbestuur. Een priesterschap ontbreekt.

Huwelijk. De leden der verschillende stammen wonen niet bijeen; in ieder landschap, zelfs in ieder dorp, vindt men leden van verschillende

stammen vereenigd. Deze toestand gaat gepaard met exogamie en patriarchaat, met uitzondering van drie landschappen in Z.O.-Timor. Kinderhuwelijk, beter kinderverloving, komt voor. Het leviraatshuwelijk komt voor, maar wordt vaak afgekocht. Echtscheiding is onder vreemden invloed ingeslopen, doch komt weinig voor. Afwijkende gewoonten vindt men in het matriarchale Zuid-Béloe, waarvoor verwezen wordt naar H. J. Grijzen, Mededeelingen omtrent Béloe.

Bij *overlijden* is het uiten van jammerklachten verplicht. Het lijk wordt in een doek gewikkeld of in een eenvoudige doodkist of boomstam gekist; soms zijn de naden van de kist door middel van hars toegestopt. De begrafenis van een aanzienlijke brengt groote kosten mede; ook moeten alle schulden van den overledene te voren zijn voldaan. Het lijk wordt bij zijn voorvaderen begraven met een pot gekookte rijst en een hond, in de richting van het zielen- of stamland; op het graf een ovale of rechthoekige verhevenheid van steenen opgericht, waarvan de hoogte wordt geregeld naar gelang van den stand van den overledene. Bij terugkeer wordt een begrafenismaal gehouden, waar het onmatig toegaat. Als rouw draagt men zwarte kleeren en knipt het haar af, doch slechts tot op het tijdstip der begrafenis. In Z.-Béloe heeft men afwijkende gewoonten. (Vgl. Grijzen).

Taal. Wat de taal der bewoners van Timor aangaat, zoo wordt in West- en een deel van Midden-Timor (Dawang) Timoreesch gesproken (zie op dit woord), in de onderafdeelingen Noord- en Zuid-Béloe, grenslandschappen van Portugeesch-Timor en de omgeving van Dilly Tétoen (Tettum, zie op dat woord), terwijl in een ander gedeelte van de grenslandschappen Marai gesproken wordt. In het Portugeesch gebied komt nog een groot aantal andere talen voor. Een afzonderlijk letterschrift bestaat niet.

Te Koepang spreken de Inlanders vrij algemeen Maleisch, een Maleisch vermengd met veel vreemde, vooral Portugeesche termen.

B e s t u u r. Onder rechtstreeksch bestuur staan op Nederlandsch-Timor alleen de hoofdplaats Koepang en de kleine vallei van Atapoepoe, omvattende de gelijknamige kustplaats (zie aldaar) met haar naasten omtrek. Overigens is het gebied verdeeld in een groot aantal rijkjes, die thans echter tot een 13-tal landschappen zijn samengevat. Voor de administratieve indeeling zie TIMOR en ONDERHOORIGHEDEN.

De verschillende rijkjes zijn grootendeels door verbrokkeling ontstaan uit de twee vroegere groote rijken Sonnebait en Waiwikoe-Waihalé (zie aldaar), van welke het eerste bijna geheel Zuid-West-Timor en het andere Midden-Timor besloeg. Sonnebait heeft zich later opgelost in de landschappen Miomaffo, Fatoe Leo en Mollo. De laatste „keizer” of Lio Rai van Sonnebait is al een 40tal jaren geleden overleden, nadat zijn rechtstreeksch gezag beperkt was geworden tot één kampoeng, Neffo genaamd, in het Mollo'sche gelegen aan den voet van het Kaoeniki-gebergte.

Het rijkje Waiwikoe-Waihalé verloor langzamerhand veel van zijn groote uitgestrektheid, beteekenis en invloed en werd sedert, met de overige tot de onderafdeeling Béloe ressorteerende landschapjes, samengevoegd tot twee groote landschappen.

In Nederlandsch-Timor ligt thans aan de N.W.kust nog ingesloten het Portugeesche landschap Oeikoessi, waarvan de begrenzing met ons gebied geregeld werd bij het met Portugal op 1 October 1904 te 's-Gravenhage gesloten tractaat, afgekondigd in het Ind. Stb. 1909 no. 214.

De betrekking der landschapshoofden tot het Nederlandsch-Indische Gouvernement is geregeld op den voet der korte verklaringen.

G e s c h i e d e n i s. Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië. Hier wordt slechts vermeld dat de tegenwoordige grensregeling met Portugal is neergelegd in het tractaat dat 1 Oct. 1904 te 's-Gravenhage werd geteekend (Ind. Stb. 1906 no. 194).

TIMOR-LAOET. Zie TANIMBAR-EILANDEN.

TIMOREESCH. Het Timoreesch is de taal, welke gesproken wordt door de bevolking van het Zuid-Westelijk gedeelte van het eiland Timor, met uitzondering der vreemde kolonisten en van een klein gedeelte, dat zich van het Koepangsch bedient. De taal is na verwant aan het Rottineesch, eenigszins verder af staan het Tettumsch, Koepangsch, enz. Het Timoreesch wordt gesproken in verscheidene tongvallen.

TIMORZEE, tusschen de N.W.-kust van Australië en Roti, Timor en de O.N.O. daarvan gelegen eilanden tot de Aroe-eilanden toe.

TIN; TINERTS. Tin komt als gedegen metaal slechts als zeldzaamheid in de natuur voor; men verkrijgt het uitsluitend door smelting uit de tinertsen, waarvan het gewone oxyde, het *tinsteen* (cassiteriet) verreweg het meest voorkomende is. Die uitsmelting (reductie, b.v. door middel van houtskool) geschiedt betrekkelijk gemakkelijk, en het is dan ook niet te verwonderen, dat reeds in de grijze oudheid het tin bekend was en, met koper tot een alliage verwerkt, voor wapens en voor munten werd gebruikt; gewoonlijk vindt men daarin 8—13 % tin. Het schijnt dat voornamelijk Cornwall de plaats is geweest, van waar dat tin afkomstig was.

Het tinmetaal bezit de volgende hoofdeigenschappen: kleur zilverwit; soortelijk gewicht van gegoten tin 7,291, gewalst tin 7,299, electrolytisch neergeslagen tin 7.143—7.178; de hardheid ligt tusschen die van lood en goud; bij gewone temp. is het zeer pletbaar (tinfoelie, bladtin), bij hoogere temp. wordt het bros; smeltpunt bij 228—232° C.; reeds kleine verontreinigingen met andere metalen (arsenik, antimoon, bismut, ijzer, wolfram, molybdeen) werken nadeelig op de eigenschappen; een toevoeging van 1—2 % koper of lood maakt het tin harder; bij gewone temp. oxydeert het niet, en het roesten van ijzer wordt tegengehouden, als dit door een dun huidje tin beschermd is (blik); de overgangstemp. ligt bij 18° C.

De wereldproductie van tin kan thans op 120.000 long-tons, of nagenoeg 2 millioen pikols gesteld worden (Ned. Indië ± $^1/_6$), waarvan ten minste 20 % gebruikt wordt bij de vervaardiging van blik.

G e o g r a f i s c h v o o r k o m e n. In Indië zijn het de eilanden Banka en Billiton, welke met die van de Riouw-groep het (ten minste tot nog toe bekende) Zuidelijke uiteinde vormen van een langgestrekte Z.Z.O.-N.N.W., later meer Z.-N., loopende tinertsrijke strook, die zich over het schiereiland Malaka, voornamelijk langs de

Westkust ervan, door Siam tot in Zuid-Birma uitstrekt. Niet overal echter is het terrein ontginbaar; tusschen het eiland Singkèp en de stad Malaka is slechts weinig tinerts aangetroffen; ten Noorden daarvan, in de staten Něgri Sěmbilan, Sělangor en Pérak, zijn verreweg de meeste en beste mijnen gelegen; daarna schijnt de hoeveelheid tinerts weer af te nemen, en zijn nog maar enkele gedeelten rijk genoeg gebleken. Langs de Oostkust vindt men alleen tinmijnen in het rijkje Pahang en het district Kěmaman van Trěngganau. Al die vindplaatsen zijn dus juist op het breedste gedeelte van het schiereiland gelegen.

Dat verder in Midden-Sumatra (Siak, de Rokan- en Kamparstreken, Lima Kota) tinerts voorkomt, is bewezen; reeds in 1858 bezocht C. de Groot de Siaksche Bovenlanden (Kota Rěnah) en in 1866 werd ook door R. Everwijn een reis daarheen gemaakt (Jaarb. Mijnw. 1874. I), doch de resultaten waren niet bemoedigend. Latere detailonderzoekingen toonden o.a. ruim 21000 pikoel tin aan op 673000 M² arm terrein in de buurt van Bangkinang. Er is beweerd, dat ook op de Karimata-eilanden en in Z.W.-Borneo (Kandawangan, Soekadana, Simpang) tinsteen zou voorkomen, maar een ingesteld onderzoek bevestigde dit vermoeden niet (Jaarb. Mijnw. 1879. I). Er zal thans van Gouvernementswege nagegaan worden of op de Anambas- en Natoena eilanden, alsmede langs de Oostkust van Palembang, Djambi en Noordelijker, nog tinerts in voldoende hoeveelheid aanwezig is. Eveneens werden herhaaldelijk berichten ontvangen, dat op Flores tinerts te vinden zou zijn, en zelfs werden in 1889 en 1890 expedities van Gouvernementswege uitgezonden om dit punt tot klaarheid te brengen, wat echter niet gelukte. Door een zending van den geoloog Dr. J. J. Pannekoek van Rheden in 1910/11 werd de zaak evenmin tot oplossing gebracht (Jaarb. Mijnw. 1910. Verh. 132).

Op de kleinere eilanden met vrij sterke bodemverheffingen, waaruit de Riouw-archipel bestaat, vonden vroegere onderzoekers slechts betrekkelijk weinig tinerts; zij zijn dan ook met uitzondering van Singkèp (en gedurende korten tijd ook Karimoen) niet in exploitatie genomen. Een nieuw systematisch onderzoek over dien geheelen archipel wordt thans uitgevoerd.

Verbeek gaf in Jaarb. Mijnw. 1897 een geologisch overzicht van Banka en Billiton.

TINGI (JAV.). Zie CERIOPS.

TINOSFORA CRISPA, Diels, Fam. *Menispermaceae*, Andawali, Pantjasono (SOEND.). Windende heester, tot 5 M. hoog. De stengels treft men altijd bij de Inlandsche medicijnhandelaren aan.

TIOENG. Naam op West-Sumatra voor eene Beo-soort, *Gracula javanensis*, de alom geliefde en in kooien gehouden vogel, die men van allerlei leert napraten, de Beo bij uitnemendheid. Zie SPREEUW.

TIOROSTRAAT, tusschen de Zuidkust van het Z.O.lijke schiereiland van Celebes en de Noordkust van Moena, vrij breed en met matige diepten.

TIRAM. Is de Maleische naam voor Oester (*Ostrea parasitica*).

TITELS (INLANDSCHE RANGEN EN). Ter wille van het overzicht verdeelen wij de inlandsche titels in de volgende zeven rubrieken, waarin de voornaamste en meest voorkomende der daartoe behoorende zullen worden opgesomd. Die rubrieken zijn:

A. v o r s t e l ij k e titels, de zoodanige die door heerschers over een eenigszins uitgestrekt gebied gedragen worden.

B. a d e l l ij k e titels, die hoofdzakelijk alleen door geboorte verkregen worden, al werden ze ook als gunstbewijs door Inlandsche vorsten verleend en al heeft dit nu in, krachtens de contracten, beperkte mate nog plaats, terwijl ook de Gouv.-Gen. tegenwoordig het recht tot die toekenning heeft.

C. a m b t e l ij k e titels. Hieronder vallen: 1e de titels, die een ambt aanduiden, die dus de namen van ambten zijn;

2e titels, die ambtenaren, krachtens het bekleeden van hun ambt, bovendien nog voeren, en die hun, alleen voor hun eigen persoon en met het oog op het speciale ambt worden verleend.

D. g e e s t e l ij k e titels. Deze treft men bijna uitsluitend in de Mohammedaansche landen aan, en veelal zijn zij aan Arabische woorden ontleend.

E. p r a e d i c a t e n. Dit zijn titels, die steeds als complement bij een ambtelijken of adellijken titel gevoegd voorkomen en op zekeren rang wijzen.

F. e e r e t i t e l s. Een soort bijvoegsels tot de eigenlijke titels, die meestal alleen gebruikt worden als een mindere tot of over een meerdere spreekt, hoewel ze soms ook wel in het algemeen als titel gevoerd worden.

G. b e l e e f d h e i d s t i t e l s, die in den omgang jegens ieder persoon van eenig aanzien worden gebezigd.

A. Hoewel de vorstelijke titels voor het meerendeel reeds verspreid in de Encyclopaedie te vinden zijn (o. a. vergel. men de artikelen: BALIËRS, BARROE, BATAKS, BOEGINEEZEN, BONI, RIOUW) geven wij hier, ter wille van een overzicht, de voornaamste nog op:

r a d j a: zie op dat woord. Behalve het daar gezegde zij opgemerkt, dat deze titel door Europeanen in het algemeen aan alle inlandsche vorsten, en zelfs aan lagere hoofden, gegeven wordt;

s o e l t a n: zeer algemeen voorkomende titel.

s o e s o e h o e n a n (in afkorting s o e n a n): titel van den vorst van Soerakarta, die ook hier en daar door hoofden in de Lampongs gevoerd wordt;

p a n ĕ m b a h a n en p a n g é r a n: titels die in rang op elkaar volgen en in samenstelling met andere, ook adellijke titels, op *Java* door vorstelijke personen van verschillenden rang gedragen worden;

r a t o e: op *Java* de titel voor vrouwen van vorstelijken bloede, dochters van een vorstin;

a n a k r a d j a: op *Sumatra*, speciaal op de Oostkust en in het Riouwsche, de titel van alle personen van vorstelijken bloede, terwijl voor kinderen van vorsten daar de titel t o n g k o e is.

a r o e of a r o e n g, d a t o e, p a e t t a m a n g k a o e: de titel van de Boegineesche vorsten op *Celebes*, meestal vergezeld van den naam van hun rijk;

d a n o of d a n o e: algemeene titel van mannelijke vorstentelgen in het gewest Ternate;

a n a k a g o e n g en b a t a r a zijn Balische vorstentitels.

B. Voor de a d e l l ij k e titels vergelijke men in de eerste plaats het artikel ADEL. Verder zie men ook de artikelen: ATJÈHERS, BALIËRS, BOEGINEEZEN, MINANGKABAUERS en SOENDANEEZEN.

De eenige der Javaansche adellijke titels, die in alle tijden alleen tot deze categorie behoord heeft, is die van r a d è n. In de laatste veertig jaren wordt deze titel zonder uitzondering door alle regenten op Java gevoerd, daar de Regeering dien ook steeds, als een tot dit ambt benoemde persoon reeds geen recht er op had, bij de aanstelling aan hem verleend heeft.

C. Voor de a m b t e l ij k e titels vergelijke men de artikelen: BESTUUR, DESABESTUUR, VREEMDE OOSTERLINGEN (voor de bestuurders der in Indië gevestigde Arabieren, Chineezen, enz.) en het over de bestuursinrichting handelende gedeelte van de verschillende artikelen over de volkeren en landstreken van den Archipel.

De titels van regent, wadânâ, enz. zijn langzamerhand overal inheemsch geworden. Alleen vormen nog een afwijking: t j a m a t, dat het volk in de Preanger nog steeds voor den assistent-wadânâ gebruikt en: d ĕ m a n g en m a n t r i - d i s t r i k t, welke titels de Bantammers resp. nog geven an den wadânâ en assistent-wadânâ. Zeer ingewikkeld is de ambtelijke titulatuur in de Javaansche Vorstenlanden. De titels zijn er samengesteld uit het woord dat den hiërarchischen rang des ambtenaars aanduidt en het woord of de woorden, die de speciale functie van den betrokkene aangeven.

Eigenaardig is dat men op de Sangi-eilanden en overal in de Molukken verscheidene titels met Hollandsche samenstellingen vindt, als: k a p i - t e i n l a u t, k a p i t e i n b i t j a r a, h o e - k o e m m a j o r e.d.

D. Voor de g e e s t e l ij k e titels raadplege men wat den Islâm betreft het artikel PANGHOELOE.

Wat de heidensche godsdiensten aangaat noemen wij den d a t o e of g o e r o e der Bataks, de b a s i r's en b a l i a n's van Borneo, de b i s s o e ' s van het Boegineesch gedeelte van Celebes, den t â d o e n j a en w o e r a k e van de bewoners van Poso, den p a s ĕ k en p a m a n g k o e van het eiland Bali, den g i r a n g p o e - o e n der Badoej's.

E. De p r a e d i c a t e n, adellijke zoowel als ambtelijke, vindt men voornamelijk op Java en Madoera, en eene volledige opsomming van de daar gebruikelijke in de verhandeling van L. W. C. van den Berg „De Inlandsche rangen en titels op Java en Madoera".

F. Wat de e e r e t i t e l s betreft, die ook als titel in de benaming van een vorst of hooggeplaatst persoon gevoerd worden, ze zijn even talrijk en vers hei en als de zucht naar praal en schittering bij Oostersche volken groot is. Hiertoe behooren b.v. de vele titels, die de vorsten van Solo en Djokja voeren en die alle een of andere verheerlijking van den drager beteekenen.

TJABÉ (JAV.), tjabè (SOEND.). Zie CAPSICUM ANNUUM.

TJABÈ RAWIT (SOEND.). Zie CAPSICUM FRUTESCENS.

TJABÉ SÈTAN (BATAV. MAL.). Zie CAPSICUM FRUTESCENS.

TJAKALÉLÉ. Door Valentijn (II, 1724, fol. 162) reeds verklaard met „dansen als een wilde, verwoede", of ook (I, 1724, Moluccos, fol. 21) met „schermen, en schermutseren, bij een spiegelgevegt twee en twee tegen een"; en vooral op Ambon, Ternate, Halmahéra, Menado, en Banda, dan ook op de Zuidwester- en Zuidooster-eilanden gebruikelijk. Het is het TANDAK (zie dit woord) der bewoners van genoemde streken, in zijn karakter van „krijgsdans"; Het woord „Tjakalélé" is Moluksch Maleisch.

Het *tjakalélé* bezit religieuse wijding, en komt alleen bij hooge feestelijkheden te pas. Terwijl de dans zelve zijn hoogtepunt vindt in woeste sprongen en wilde kreten, worden de meest zeer antieke kleederen die tot den dos der „ceremonievechters" behooren, na afloop plechtig eenige dagen en nachten bewaakt, en plechtig opgeborgen. Lichte geelkoperen helmen, dito harnassen, en dito lange schilden (*salawako's*) worden hierbij vaak gedragen, wier eigenlijke herkomst nog een raadsel is; zie de studie daarover van Drs. A. B. Meyer en O. Richter, „Die Helme aus Messingblech von Celébes und den Molukken", Abh. u. Ber. K. Zool. u. Antr.-Ethn. Mus. z. Dresden, IX, 6, 1901, bl. 32—88, met plaat; de vormen dier helmen zijn zestiend-eeuwsch. Vergelijk „Nog iets over Messing-helmen,-schilden en-pantsers", door G. W. W. C. baron van Hoëvell, Int. Archiv für Ethn. Band XVIII 1906.

TJAKRA NĔGARA. Vroeger de verblijfplaats van den Vorst van Lombok; zie LOMBOK. Ook de naam van het Balische district in de onderafdeeling West-Lombok.

TJAKRABOEWANA. Deze, aan de grens van Cheribon en de Preanger gelegen, onwerkzame vulkaan bestaat eigenlijk uit twee gedeelten: de Tj. zelf, 1720 M. hoog, met goed ontwikkelde N.-, O.- en W.-hellingen, en de Bingoeng, 1425 M. die er naar het Z. tegenaan sluit, en door een verplaatsing van het eruptiepunt van den Tj. is ontstaan.

TJALANG. Standplaats van den civielgezaghebber der gelijknamige onderafdeeling van de afdeeling Westkust van Atjèh. In Juni 1908 werd de bestuurszetel van Poelò Raja hierheen overgebracht. De plaats ligt aan de Tjalang-baai in het landschap Kroeëng Sabé. De onderafdeeling Tjalang omvat een tiental landschappen.

TJAMARA GOENOENG (SOEND.). Zie CASUARINA MONTANA.

TJAMPAKA. Groote kampoeng aan den grooten weg van Martapoera naar Pleihari in het district Martapoera der gelijknamige onderafdeeling, 10,5 K.M. van de hoofdplaats verwijderd, bekend om de zoetwaterbronnen, die gebruikt zullen worden voor de a.s. drinkwatervoorziening van Bandjĕrmasin door middel eener waterleiding.

TJANDI. De naam, waarmede verschillende monumenten uit den Hindoe-tijd worden aangeduid, doorgaans gelijkwaardig met „tempel". Oorspronkelijk beteekent het: bijzetplaats, vervolgens: grafmonument, en ten slotte: monument in het algemeen.

TJANDOE. Zie OPIUM.

TJÅNDRÅ NĔGÅRÅ (PANGÉRAN ARJÅ). Laatstelijk regent van Brĕbĕs en aldaar 6 Mei 1885 overleden, was een zeer ontwikkeld Javaan, die een Europeesche opvoeding had genoten. Hij verwierf zich een grooten naam met de beschrijving zijner reizen over Java (in 1866 ter landsdrukkerij onder het pseudoniem Radèn Mas Ar-

jå Poerwå Lělånå verschenen), terwijl zijn veelomvattende kennis duidelijk in het oog springt bij verschillende in het Nederlandsch geschreven opstellen in de Bijdragen van het Kon. Inst. en het Tijdschr. van het Bat. Genootschap.

TJAPALALOESTRAAT, tusschen Taliaboe en Mangoli, Soela-eilanden in den Molukschen Archipel.

TJAREUH (SOEND.). Zie LOEWAK.

TJARINGIN. Vroeger eene afzonderlijke afdeeling en regentschap der residentie Bantam, uitmakende het Zuidwestelijke deel van het gewest. Bij Ind. Stb. 1906 no. 507 zijn de afdeeling en het regentschap opgeheven en gevoegd bij de afdeeling en het regentschap Pandéglang, met een patih en een controleur van Tjaringin te Měnès (zie aldaar). De contrôle-afdeeling bestaat uit de districten Měnès, Tjaringin en Tjibalioeng.

Het Noordelijk gedeelte der contrôle-afdeeling wordt ingenomen door vulkanisch terrein, nl. door de Zuidwestelijke hellingen van den G. Aseupan en Poelosari. Langs de zee loopt eene smalle strook alluvium, waarop de voormalige afdeelingshoofdplaats Tjaringin gelegen was, die in Augustus 1883 door de vloedgolf, die volgde op de uitbarsting van Krakatau, werd verzwolgen. Bij deze geweldige ramp kwamen 15.000 menschen in deze afdeeling om het leven, bijna uitsluitend bewoners der stranddesa's van welke Tjarita, Tjaringin en Laboehan de voornaamste zijn. De vernielde kokostuinen werden opnieuw beplant; op de plaats der verzwolgen desa's vestigde zich langzamerhand weder eene nieuwe bevolking, maar de bestuurszetel der afdeeling werd verlegd naar Měnès, meer landwaarts-in en gezonder gelegen.

In de districten Tjaringin en Měnès liggen uitgestrekte sawahvelden; in het district Tjibalioeng daarentegen verbouwt de bevolking de rijst op hoema's, nl. boschgronden, die voor dat doel worden gekapt en schoongemaakt. Een volgend jaar wordt het ontgonnen terrein verlaten en een ander stuk boschgrond ontgonnen. Eerst na 6 jaar wordt de reeds eenmaal bewerkte grond, na met jong hout te zijn begroeid, opnieuw gekapt en beplant, een roofbouw, die door het bestuur zooveel mogelijk wordt tegengegaan. Nevens dezen primitieven landbouw legt de bevolking dezer streek zich toe op veeteelt en vooral op de buffelfokkerij, zoodat jaarlijks een aantal karbouwen kan worden uitgevoerd. Het grootste gedeelte van dit district, zoomede het Prinseneiland, is met zware bosschen bedekt, waarin vele tijgers verblijf houden, die de streek onveilig maken en oorzaak zijn, dat soms geheele desa's verlaten worden.

In de laatste jaren zijn in deze contrôle-afdeeling verschillende perceelen in erfpacht uitgegeven; op eenige hiervan wordt hevea (rubber) en robusta-koffie geplant; de heveacultuur is in deze streken prachtig geslaagd.

TJARINGIN (SOEND.). Zie FICUS BENJAMINA.

TJARIOE (SOEND.). Zie ENTADA.

TJAWAT (MAL.), tjawět (JAV.). De „gordel- of heup-doek" der mannen, de „schaamgordel", die het tweede stadium van bekleeding vertegenwoordigt in een tropisch land, na het „lapje voor de schaamdeelen" aan een koord om de lenden vastgehouden, dat het eerste stadium vormt. Oorspronkelijk is de *tjawat* algemeen van boombast geweest, zooals thans nog bij de Biadjoes in Zuid-Borneo, waar zij *āwah* heet, en in andere streken van den Archipel.

TJĚLĚMPOENG. Zie MUZIEK EN MUZIEK-INSTRUMENTEN.

TJĚLÈNG (JAV.). Zie ZWIJNEN.

TJĚLAK (BATAV. MAL.). Een mengsel van galnoten, antimonium en henna (*Lawsonia*), dat dient om de ooghaten en wenkbrauwen zwart te maken.

TJĚMÅRÅ GOENOENG (JAV.). Zie CASUARINA MONTANA.

TJĚMARA LAOET (MAL.). Zie CASUARINA EQUISETIFOLIA.

TJĚMÅRÅ TIKOENG, TJĚMÅRÅ TOEKOENG (JAV.). Zie PODOCARPUS CUPRESSINA.

TJĚMPAKA (MAL.), Tjěmpåkå (JAV.). Zie MICHELIA CHAMPACA.

TJĚMPÅKÅ DJAÉ (JAV.). Zie MICHELIA MONTANA en MICHELIA VELUTINA.

TJĚNDANA (MAL.). Tjandånå (JAV.), Tjandana (SOEND. en MAK.), Tjinrana (MAK.). *Santalum album L.*, fam. *Santalaceae.* Kleine, altijd groene boom, die zoowel in Britsch- als in Nederl.-Indië op dorre heuvels wordt aangetroffen. Het santal- of sandelhout is als reukwerk, als hout voor snijwerk, en ook als geneesmiddel, zeer gezocht. Dit is het gele sandelhout; het roode sandelhout (kajoe tjěndana djanggi, MAL.) komt van *Pterocarpus santalinus L. fil.* Oudtijds was het santalhout der Kleine Soenda-eilanden, dat over Makasser in den handel kwam, beroemd. Thans wordt het hout voornamelijk geleverd door Mysore, waar uitgestrekte vlakten met dezen boom bedekt zijn en hij door het boschwezen bijzonder goed verzorgd wordt. De sandelboom is aanbevolen voor gouvernementscultuur in N.-Ind. en deze is, aanvankelijk met succes, reeds in het groot begonnen in het boschdistrict Probolinggo-Běsoeki.

TJĚNGKÈH (MAL., JAV., SOEND.). Zie EUGENIA AROMATICA.

TJÈNRANA. Zelfbesturend landschap, gelegen aan de W.-kust van Celebes, behoorende tot de onderafdeeling Madjéné der afdeeling Mandar (zie aldaar), heeft een bevolking van ± 15.000 zielen, welker economische toestand als gevolg van de jaren hier geheerscht hebbende anarchie in 1908 ongunstig wordt genoemd, doch sedert veel is verbeterd. (Bijdr. voor T. L. en V. van N.-I. 7e Volgr. VIII bl. 676).

TJÈNRANA. Rivier op Celebes (zie aldaar onder e. de [illegible]IDARM).

TJĚPÅKÅ (JAV.). TJĚMPÅKÅ.

TJERIBON (of **TJIRĚBON**). Zie CHERIBON.

TJĚRIMAI (ook Tjirěmai of Tjěrmé). Een der hoogste (3078 M.) en tevens regelmatigste vulkaankegels van Java, nabij Cheribon, met vier toppen op een kleinen elliptischen kraterrand van 850 M. lengte (O-W) en 55[illegible] M. breedte.

TJĚRMÉ (JAV.). Zie PHYLLANTHUS DISTICHUS.

TJĚTJAK of **TJITJAK.** Maleische naam voor soorten van het geslacht *Hemidactylus*, de kleine huisgekko (zie onder GEKKO'S).

TJI. Alle riviernamen, voorafgegaan door dit woord (Soendan. = rivier), zoeke men op den eigen naam.

TJIAMIS. District van gelijknamige contrôle-afdeeling en regentschap, afdeeling Tasikmalaja,

residentie Preanger-Regentschappen. De hoofdplaats Tjiamis telt ± 5000 inwoners, waaronder ± 40 Europeanen en ± 400 Chineezen (einde 1905) en is gelegen aan den spoorweg van Batavia over Djokjakarta naar Soerabaja.

TJIANDJOER. Afdeeling en regentschap der residentie Preanger-Regentschappen. De afdeeling is groot 3907 K.M². De bevolking telde in 1917 ± 365.000 zielen, waaronder ruim 400 Europeanen en ± 1800 Vreemde Oosterlingen.

Het Noordelijke gedeelte der afdeeling, dat voor een groot gedeelte ingenomen wordt door de hellingen van den G. Gědé, die op de Westgrens ligt, is bijna geheel vulkanisch; de bergvoet vormt het vruchtbare dichtbevolkte hoogland van Tjiandjoer, waarop de gelijknamige hoofdplaats is gelegen; het grootere Zuiderdeel behoort tot het Zuidergebergte en is schaars bevolkt. Langs de kust strekt zich een zoom zeezand uit van 200 à 300 M. breedte. Bij de onderdistrictshoofdplaats Tjidaoen en bij de monding van de Tji Oedjoeng — over eene lengte van bijna een uur gaans — komen duinen voor van ruim 10 meter hoogte. Veelal ligt achter den zandzoom eene strook moeras, die voor den natten rijstbouw wordt benut.

In deze afdeeling waren einde 1916: 78 landbouwondernemingen gevestigd op in erfpacht uitgegeven perceelen, waarvan 62 in exploitatie en waarop voornamelijk rubber, thee, koffie, kina, cacao en Europeesche groenten en vruchten (o. a. aardbeziën) verbouwd worden.

TJIANDJOER. Hoofdplaats der afdeeling en tot 1864 de hoofdplaats der residentie Preanger-Regentschappen; 460 M. boven zee gelegen, heeft het een minder koel klimaat dan Soekaboemi en Bandoeng. Op het eind van 1905 had Tjiandjoer 16.500 inwoners, waaronder 170 Europeanen, 1200 Chineezen en ± 30 Arabieren. De plaats levert een overvloed van vruchten en vooral kokosnooten, die veel naar Bandoeng worden uitgevoerd. Zij wordt doorsneden door lommerrijke wegen, o. a. door den grooten postweg, die over den Mégamĕndoeng naar Buitenzorg voert en door den spoorweg, die haar met Batavia en Bandoeng verbindt. In 1879 is Tjiandjoer door eene aardbeving geteisterd.

TJIASĔMLANDEN. Zie PAMANOEKAN; het volgende dient tot aanvulling: het zielental bedroeg op 1 Januari 1917 250.600, waarin begrepen 100 Europeanen en 750 Vreemde Oosterlingen. Door het Gouv. zijn in 1919 van de „Maatschappij ter exploitatie der Pamanoekan- en Tjiasĕmlanden" voor zeventien millioen gulden teruggekocht de door de Inlandsche opgezetenen in erfpacht bezeten gronden, benevens de woeste gronden, benoodigd tot uitbreiding dier gronden en die, welke om klimatologische en hydrologische redenen behouden moesten blijven, in totaal 203.000 baoe's. De opgezetenen werden na den terugkoop landrenteplichtig en moeten hoofdgeld betalen, te beginnen in 1920. Het niet-teruggekochte gedeelte bestaat dus hoofdzakelijk uit cultuurondernemingen.

TJIBODAS. Plaats in de Preanger Regentschappen, bekend door den „bergtuin", die behoort bij den PLANTENTUIN (Zie afd.).

TJIDAKO. Oorspronkelijk een Ternataansch woord, in het Moluksch Maleisch heeft het de beteekenis van schaamgordel; zie TJAWAT.

TJIHÉA-VLAKTE. Zie TJIRANDJANG.

TJIKADJANG. Contrôle-afdeeling en district met gelijkn. hoofdpl. Tjikadjang ligt op ongeveer 1273 M. en is de hoogstgelegen controleurs-standplaats van Java.

TJIKOERAI. Van dezen, geen sporen van werkzaamheid meer vertoonenden, fraaien, slanken, 2820 M. hoogen vulkaankegel in de Preanger, bevat het Jaarv. Top. Dienst 1911 Pl. X een kaart van den top. De elliptische krater is ruim 1200 M. lang en ruim 1000 M. breed, met zeer steile binnenwanden; de diepte is ± 600 M.; de kraterwal is voor ⅘ bewaard gebleven. Aan de Z.O.-zijde ontspringt de Tjikoerai.

TJILATJAP (TĔLATJAP). Afdeeling en regentschap der residentie Banjoemas, groot 2413 K.M². met een bevolking van ± 397 500 zielen, w. o. ruim 800 Europeanen, ± 2150 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen (1917).

De afdeeling bestaat in het Noorden uit bergland, waarin het vruchtbare bekken van Madjĕnang (zie aldaar) gelegen is, in het Z. uit de kustvlakte, in het W. een moeras (vgl. Banjoemas), waarvoor Noesa Kambangan (zie KAMBANGAN) ligt. Het laagste deel van het moeras is de Sĕgara anakan (eigenlijk niet „kinderzee", maar „kindzeetje", klein in verhouding tot den Oceaan). Omtrent hetgeen op Sĕgara anakan vermeld is, dient opgemerkt dat de daarin gelegen dorpjes niet vier, maar acht in getal zijn en samen ± 2500 inwoners tellen. Ook zijn ze niet gebouwd op droogvallende plekken, maar staan als echte paaldorpen in het water, althans in den regel.

TJILATJAP. De hoofdplaats der hiervóór genoemde afdeeling, gelegen tegenover Noesa Kambangan, is de belangrijkste plaats van Java's Zuidkust en neemt als haven in beteekenis toe. Op het eind van 1905 telde de plaats ruim 16.000 inwoners, w. o. 300 Europeanen en 900 Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen. Zij is fraai aangelegd en wordt door vele goed beschaduwde wegen doorsneden. Tengevolge van hygiënische maatregelen is de plaats niet meer zoo ongezond als vroeger. Door spoorwegen is zij verbonden met West- en Oost-Java, terwijl een kanaal, de Kali Jasa, van hier naar de Sĕrajoe loopt, omdat wegens de branding de mond van de Sĕrajoe niet toegankelijk is.

TJIMAHI. Hoofdplaats van het gelijknamig district der contrôle-afd. en afd. Bandoeng res. Preanger-regentschappen, van beteekenis als militair garnizoen van grooten omvang, dat bijna alle troepensoorten van het Indische Leger omvat en ook een groot militair hospitaal bezit.

TJINDAI (MAL.), **TJINDÉ** (JAV.). Een woord van zeker Voor-Indischen, waarschijnlijk Kanareeschen oorsprong; evenals het ongeveer hetzelfde beteekenende Mal. *pĕtola* (zie dit woord). Ook de *tjindai* is steeds zijdeweefsel met sterk sprekende trillende kleuren, verkregen door het procédé van „ikatten" (zie dit woord). De meeste *tjindai's* zijn „inslag-ikat's", terwijl de mooiste soorten ook geïkat zijn in de kettingdraden, welker vooraf dus op de losse draden aangebrachte patronen bij het weven wonderwel bij elkaar dienen aan te sluiten.

De eigenlijke *tjindai* komt van de belangrijke zijdeweef-centra in het Presidentschap Bombay, thans vooral het District Thana, met tegenwoordig Bombay als uitvoerhaven.

Wel zeker onder invloed van Voor-Indische emigranten ontstond spoedig, reeds in de 16e eeuw, een tweede centrum van *tjindai*-weverij op Malaka's Oostkust, dat tusschenstation voor den handel op China, en den Mal. Archipel.

Ook in onzen Archipel wordt, waarschijnlijk pas sinds de 18e eeuw, *tjindai* vervaardigd; voornamelijk zijden „inslag-ikat". Palembang en aansluitend Zuid-Sumatra, en evenzeer Bangka is er voor bekend; voorts Bali, en Grĕsik op Java; en dan in katoen: Limboto bij Gorontalo.

TJIOMAS. Een der belangrijkste particuliere landerijen in de afdeeling Buitenzorg, residentie Batavia, gelegen vlak bij de hoofdplaats. Er worden vooral rijst en thee geteeld.

TJIPANAS. Zie SINDANGLAJA.

TJIRANDJANG. District met gelijknamige hoofdplaats van het regentschap en de afdeeling Tjiandjoer, residentie Preanger-Regentschappen. Tot 1913 heette het Tjihéa. In dit district ligt de Tjihéa-vlakte, waarvan 8600 baoe's met water uit de Tjihéa, een linker zijrivier van de Tjitaroem, bevloeid worden. Dit is het eerste groote irrigatiewerk, in de Preanger-Regentschappen tot stand gebracht; de aanleg heeft 12 jaren (1891—1903) geduurd. Er is echter door de bevolking niet een zoo goed gebruik van gemaakt, als verwacht was. Thans (1920) maakt de Regeering aanstalten hier een staatslandbouwbedrijf te vestigen, een zgn. rijsthoeve.

TJITJALÈNGKA. Contrôle-afdeeling met gelijkn. hoofdpl. in regentschap en afdeeling Bandoeng, residentie Preanger-Regentschappen.

TJOMAL. Rivier in de residentie Pĕkalongan, ontspringt op den Slamĕt, loopt eerst Noordwaarts, dan voorbij Banjoemoedal met een scherpen hoek naar het O., door een vruchtbaar dalgebied, dat met uitwerpselen van den Slamĕt overgoten is, evenals de dalen van een paar Noordelijke parallelbeken. Randoedongkal is het centrum. Men heeft hier een groot irrigatiewerk gemaakt, waardoor het water der Tjomal voor de bevloeiing der vlakte van Pĕmalang wordt gebruikt. Bij den hoek van Pĕmalang bouwt de rivier eene delta in zee. Aan deze rivier ligt de suikerfabriek Tjomal.

TJOMBOL. Zie KARIMOEN.

TOÁLA. De Toála op het hooggebergte van West Sanoer, in den omtrek van Lamontjong, op Z. Celebes, aangetroffen zijn een van de Boegineezen afwijkende, primitieve menschenstam, klein, zonder daarom pygmeeën of dwergen te mogen heeten, ongeveer 1,57 M. hoog. Hun haar is gegolfd, bij verscheidene individuen naar den kroezigen kant; maar kroesharig zijn zij niet, veeleer bepaald gegolfd-harig. Hun huidkleur is iets donkerder dan die van de Boegineezen; de schedelbouw is, blijkens metingen aan levende personen, iets langer en smaller dan die van de meer brachycephale Boegineezen.

Al de Toála, die de Sarasins te zien kregen, hebben min of meer de Boegineesche cultuur aangenomen; zij gaan gekleed als deze en eenigen hebben afgesneden of geknipt haar. De groote meerderheid huist in kleine paalwoningen, die overal in de dalen en op de hoogten van het Lamontjongsche woudgebied verspreid liggen, doet aan landbouw, hoofdzakelijk maïs plantend en andere cultuurgewassen, ook klappers; zij bewerken den grond met groote stokken. In de nabijheid van elk Toála-huis vindt men een hol, dat duidelijke sporen van een vroeger bewoondzijn toont en dat als de voorganger van het huis kan beschouwd worden.

Geen Toála leeft thans meer uitsluitend van de jacht, wat ook onmogelijk is, omdat de Boegineezen het wild bijna geheel uitgeroeid hebben. In het gebied van Lamontjong leven nu alleen nog maar cultuur-Toála; zuivere natuur-Toála zijn daar niet meer. Als wapen is een knots in gebruik, waarvan het dikke, spiraalvormig gedraaide eind met scherpe ijzeren punten is bezet; men slaat er mede, maar slingert ze ook, naar dieven. Boog en pijl kennen zij niet, herinneren zich ook niet ooit zoo iets bezeten te hebben. Maar de Sarasin's zijn zoo gelukkig geweest in een dikke aschlaag van een kalksteengrot eene groote menigte vuursteenen pijlpunten, messen en schrappers te vinden, benevens een aantal beenderen van op de jacht gedoode dieren. De onderstelling ligt dus voor de hand dat de Toála de autochthonen van Celebes zijn, de oorspronkelijke bewoners des eilands, levende van de jacht met boog en pijl en wonende in holen. Hun jachtgerei en ander gereedschap behoorden tot den palaeolithischen steentijd; van neolithische of gepolijst steenen werktuigen is in de onderzochte holen geen enkel stuk gevonden; van het palaeolithische kwamen zij onmiddellijk in het ijzertijdperk, met behulp van de Boegineezen van de kust. Waarschijnlijk zijn de ijzeren splinters, die nu in de knotsen zitten, vroeger steenen punten geweest.

De eerste laag van Celebes' bevolking vormen, naar de Sarasin's beweren, de Toála; dan volgen de Toradja-stammen, en daarop de Boegineezen; daarbij wordt in het midden gelaten of de Boegineezen (en Makassaren) voor een deel uit Toradja-stammen voortkwamen.

Zie verder Globus, dl. 83, 1903, bl. 277. P. u. F. Sarasin, Reisen in Celebes, Zweiter Band 1905.

TOBA. Onderafdeeling van de afdeeling Bataklanden (zie aldaar).

TOBA, PLATEAU VAN TOBA. Zoo wordt gewoonlijk genoemd de uitgestrekte hoogvlakte ten Zuiden van het Toba-meer gelegen, die onder den naam Hoogvlakte van Toba, administratief een onderafdeeling uitmaakt van de afd. Bataklanden (Zie BATAKLANDEN, BATAKS, SILINDOENG, TAPANOELI, TOBAMEER, TOBA EN SILINDOENG).

TOBA EN SILINDOENG. Oorspronkelijk een afdeeling van de residentie Tapanoeli, verdeeld in twee onderafdeelingen, maakt deze streek thans deel uit van de afd. Bataklanden. Dit gebied is als kern van het door Toba-Bataks bewoonde gebied te beschouwen. (zie ook op SILINDOENG, TAPANOELI en BATAKS).

Dit gebied omvat de vrij breede terrasvormige strook in het Zuidoosten tusschen het meer en het steil oprijzend randgebergte, waarin de hoogvlakte in het Noorden eindigt, zoomede de veel kleinere oeverlanden, meer Westelijk gelegen en de in het Tobameer gelegen eilanden. Het grootste gedeelte echter wordt ingenomen door de zich als een steppe voordoende hoogvlakte, die met zwakke helling naar het Zuiden afdaalt. Diepe, vaak loodrechte ravijnen doorsnijden de vlakte, vaak tot een diepte van 30—50 en meer meters, waarvan de wanden bestaan uit los kwartszand met weinig wit of grijs kleiachtig cement. Op den bodem van die meest smalle ravijnen stroomen de

rivieren, die de wanden op eigenaardige wijze hebben geërodeerd, zoodat pyramiden gevormd zijn, die als orgelpijpen in rijen achter elkander staan.

De hoogvlakte is, voorzoover zij niet in cultuur is gebracht in de nabijheid der hoeta's, waar uitgestrekte akkers worden aangetroffen, met gras begroeid, dat meer dan manslengte hoog wordt. Alleen in het Noorden bevinden zich nabij den rand twee bosch-complexen: het Djaba-woud en het Si Ramba-woud. Overigens is de vlakte boomloos, behalve binnen de wallen der hoeta's, waar een zeer enkele vruchtboom staat en die zelf beplant zijn met ondoordringbare, meters hooge heggen van bamboe doeri.

Op den bodem der ravijnen en sedert de laatste jaren, tengevolge van den ijver en de groote bekwaamheid in het bevloeien, ook op het niveau der vlakte, bijv. bij Si Borong-Borong, treft men sawah's aan. De rivier, welker boven- en middenstroomgebied nagenoeg de geheele afdeeling omvat, is de Batang Toroe, die ook de vallei van Silindoeng doorstroomt. Van Batoe Hopit tot aan de Aek Poeli is de dalbodem smal en vallen slechts korte bergstroompjes links en rechts in de rivier. Dit gedeelte staat bekend onder den naam van Pahae, van Noord naar Zuid onderscheiden in Si Gompoelan, Pangaloan, Djandji Angkola en Si Mangoemban.

De berghellingen in Pahae zijn meerendeels met bosch bedekt en ook in Silindoeng is veel meer bosch dan in Toba.

Het gedeelte, dat tusschen de vallei en de Aek Raisan, de grens met Siboga, gelegen is, omvat een woest bergland, nagenoeg geheel met oerwoud bedekt; de schaarsche bevolking woont er in armelijke dorpen, die aan of nabij den weg zijn gelegen, welke Taroetoeng met Sibolga verbindt.

TOBA WEG. De groote verkeersweg in het Noorden van Sumatra, die het gouvernement Oostkust van Sumatra, met name Tĕbing Tinggi, zal verbinden met Sibolga, de hoofdplaats van Tapanoeli, en meewerkt tot ontsluiting van de Toba hoogvlakte.

TOBAMEER. Het grootste bekende meer van Sumatra, gelegen in het Noorden van de residentie Tapanoeli, 906 M. boven zee. Het strekt zich uit in de richting van de lengte-as van Sumatra, en heeft een oppervlakte van ongeveer 1265 K.M.² (zonder Samosir). Het is in twee ongelijke deelen verdeeld door het eiland Samosir (zie aldaar).

Nagenoeg overal is het meer door steile wanden ingesloten, waarboven zich meer nabij of verder hooge toppen verheffen, tot 2377 M. (de Si Manoek Manoek in het Oosten) en 2172 M. (de Oeloe Darat in het Westen). Hevige valwinden komen op het meer veelvuldig voor; de golven gaan dan hoog en de vaart is dan zeer gevaarlijk. De eerste Europeaan, die het meer bereikte, was Dr. A. Neubronner van der Tuuk.

TOBA'SCH. Zie BATAKSCH.

TOBÉLO. Onderafdeeling van de afdeeling Halmahéra, residentie Ternate en Onderhoorigheden onder een gezaghebber bij het B.B. met standplaats Tobélo.

TOBÉLO. District van de onderafdeeling van gelijken naam, afdeeling Halmahéra, residentie Ternate en Onderhoorigheden, op de Oostkust van het Noordelijk schiereiland van Halmahéra.

Het district wordt bewoond door een 4000 tal heidenen, ongeveer 2000 Christenen en een 400 tal Mohammedanen, die voor een deel ook op de vermelde eilandjes gevestigd zijn. De hoofdkampoeng is Gam Soengi, aan den zoom van een groote vlakte aan het strand gelegen, bestaande uit een Christen-, een heidensch- en een Mohammedaansch-gedeelte. Gam Soengi is tegenwoordig de standplaats van den bestuursambtenaar. Ook woont hier een zendelingleeraar van de Utrechtsche Zendingvereeniging. De bewoners zijn landbouwers en visschers. Men vindt er echter ook handige timmerlieden onder, die met de eenvoudigste werktuigen goede, dikwijls met snijwerk versierde woningen bouwen en goede prauwen maken. De vrouwen vervaardigen van pandanbladeren aardige voorwerpen van vlechtwerk in verschillende kleuren. Zie verder HALMAHÉRA.

TOBÉLOREESCH. Behoort tot dezelfde groep als het Galelareesch, zie aldaar.

TOBOALI. Hoofdplaats der afdeeling Zuid-Banka van de residentie Banka, is gelegen aan de Baai van Toboali aan de W.kust van het eiland, op een eenigszins in zee uitstekenden heuvel van 12 M. hoogte. Zij heeft een bevolking van ongeveer 600 zielen, Chineezen en Maleiers, is de zetel van een controleur en van een administrateur der tinmijnen. Er zijn een Gouvts. Inlandsche lagere school, een particuliere Chineesche school en een particuliere Hollandsche school voor Chineezen en Inlanders.

TOBOENGKOE. Landschap aan de Oostkust van Celebes. Zie BOENGKOE.

TOCHTEN OUDSTE ONTDEKKINGS-). Zie supplement der groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TODJO. Zelfbesturend landschap langs het Z. gedeelte der Tominibocht, behoorende tot de onderafdeeling Poso (zie aldaar). Het aantal inwoners bedraagt 11.387. De bewoonde plaatsen, waarvan Matako, Mawomba, Oëkoeli, Todjo, Tongkoe, Marowo en Rato Ampana de voornaamste zijn, en die twee maal 's maands door schepen der K. P. M. kunnen worden aangedaan, liggen alle aan den grooten weg, welke van uit Poso langs de kust O. waarts voert. Tot aan Tongkoe worden langs dezen weg bijna doorloopend huizen en tuinen aangetroffen; deze streek is wel een der welvarendste aan de Tominibocht. Deze plaatsen zijn meest oorspronkelijk Boegineesche nederzettingen, daartusschen hebben zich gevestigd de vroeger in het binnenland woonachtige Toradja-stammen Toampana, Tolalajoe, Tolage en Toraoe; het binnenland is nu onbewoond. Het voornaamste middel van bestaan der Todjoërs is de inzameling van boschproducten: damar, was en vooral rotan. Het landschap wordt bestuurd door een Radja, op het oogenblik een vrouw.

TODO. Het op Flores gelegen gebied van het landschap Bima, behoorende tot de onderafdeeling Midden- en Zuid-Manggarai, afdeeling Flores, residentie Timor en Onderh.

TOEAL. Hoofdplaats van de afdeeling Kei-eilanden, residentie Amboina, gelegen in een dal aan eene kleine baai aan de Zuidwestkust van het eiland Noehoe tawoen, tevens standplaats van den controleur. Zie KEI-EILANDEN.

TOEBA (MAL., BAT., BALIN.). toebâ (JAV.), toewa, (BOEG., MAK., SOEND.), toefa (MAL. TIM.), bori (TERN.). Algemeene naam voor sommige giftige plantendeelen, die in het water geworpen worden

om daarmede visschen te bedwelmen, ten einde ze gemakkelijk te kunnen vangen. Het meest wordt gebruik gemaakt van *Derris elliptica Bth.*, fam. *Leguminosae*, onderfam. *Papilionaceae*. Verder o. a. van *Barringtonia speciosa Lam.*, fam. *Myrtaceae* en van *Anamirta cocculus W. et A.*, fam. *Menispermaceae*, alsmede van eenige soorten van *Bixaceae* uit de groep der *Pangieae*, als *Pangium* en *Hydnocarpus*.

TOEBAN. Afdeeling en regentschap der residentie Rĕmbang, groot 1957 K.M². De afdeeling wordt ten N. begrensd door de Java-zee, ten O. door de residentie Soerabaja, ten Z. door de afd. Bodjonĕgoro en ten W. door de afdeelingen Blora en Rĕmbang. De Zuidergrens wordt gevormd door de Solo-rivier. De afdeeling is verdeeld in twee contrôle-afdeelingen, nl. Toeban met de districten Rĕmbĕs (hpl. Toeban), Djĕnoe en Rèngĕl en Djatirogo met de districten Djatirogo (hpl. Wotsogo), Bantjar (hpl. Bantjarlĕdok) en Singgahan (hpl. Djodjogan).

De bodem bestaat grootendeels uit kalksteen; alluvium komt voor in het Noorden langs de zee en in het Oosten langs de Solo-rivier.

Merkwaardig zijn een aantal zoetwaterbronnen, die bij de afdeelingshoofdplaats Toeban aan de kust te voorschijn komen, sommige zelfs in zee; vooral bij eb ziet men het water in het slib opborrelen. Het heuvelland der afdeeling is voor het grootste deel met djatibosch bedekt.

TOEBAN. Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling, in de middeleeuwen een groote handelsplaats, met een Chineesche kolonie, ook in den Compagniestijd een plaats van beteekenis, sedert achteruitgegaan, vooral toen ten slotte ook de smokkelhandel in opium, die veel geld aanbracht, een einde nemen moest. De stad telde in 1905 25.000 inwoners, waarvan een 60 tal Europeanen, 3500 Chineezen en een 500 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. Uitgevoerd worden katjang, hout, copra, visch, kalk enz. Er zijn hoogvereerde oudheden, op de astana, een der oudste begraafplaatsen op Java; o.a. het graf van Soesoehoenan Bonang, een der verspreiders van den Islam. De groote misigit is een nabootsing van die te Atjèh.

TOEDJOEH (GOENOENG) = de zeven bergen. Vulkaan op de grens van de residentie Sumatra's Westkust met Djambi en aldus genoemd naar de veeltoppigheid. Door een rug van 1600 M. hoogte is hij verbonden met den bekenden hoeksteen Piek van Indrapoera.

TOEDJOEH BOEAH BANDAR (VII B. B.), de „Zeven Havens". District der onderafdeeling Balai Salasa (zie aldaar), Sum. Westkust.

TOEGOE. Desa van het district Bĕkasi, afd. Mr. Cornelis, ongeveer 24 K.M. ten O. van Batavia. In de buurt werd in 1878 een groote steen met Sanskrit-opschrift ontdekt, dateerend uit de 4de of 't begin der 5de eeuw (zie Kern in Bijdr. Kon. Inst. 4e Rks., Dl. I). De bevolking van Toegoe bestaat uit een Christelijk en een Moh. gedeelte, waarvan alleen het eerste nadere beschouwing eischt. Na de verovering van Malaka in 1641 begaven zich vele afstammelingen van Portugeezen en Inlandsche Christenen van daar naar Batavia en kwamen de aldaar bestaande Portugeesche gemeente niet weinig versterken, Uit deze nu nam de Port. Christengemeente te Toegoe allengs haar oorsprong. Volgens Beukhof (zie beneden) ontstond zij waarschijnlijk in 1678 door evangelisatie van M. Leydekker, predikant te Batavia van 1678—1701, en eigenaar van het land Toegoe; doch het begon zeker reeds vóór dien tijd. Het Verslag over 1905 van de Prot. Kerken in N.-I. (verschenen in 1910) vermeldt nog slechts 58 Chr. op een zielental van 134. De huizen dier Toegoesche Christenen onderscheiden zich uitwendig in niets van de Moh. rondom en tusschen hen. Maar de bewoners zelve vertoonen een gansch ander type dan dat der gewone Inlanders. Ofschoon door aanhuwelijking met Maleische Christenvrouwen eenigszins verbasterd, verschillen zij in gelaatstrekken nog veel van de inheemsche bevolking; hun gelaatskleur is veel donkerder, de neus minder plat, en de lippen zijn dunner dan die der Javanen en Maleiers. Hun oogopslag is fier, hun karakter oprecht en openhartig, doch door sommigen verkeerdelijk als hooghartig beschouwd. Behalve in taal (zie hieronder) verschillen zij ook in zeden en gewoonten van de overige bevolking. In de laatste jaren is meer en meer gemeenschap tusschen hen en de inlandsche Christenen te Dèpok ontstaan, waarvan onderlinge huwelijken veelal het gevolg werden; hierdoor moet langzamerhand een eigenaardig soort menschen verdwijnen, die zich door isolatie eeuwen lang wisten te handhaven en, trots gering aantal, eigen taal behielden, een verbasterd Portugeesch, zooals zelfs te Batavia niet meer gesproken wordt. Zie de uitvoerige speciale studie van H. Schuchardt: „Ueber das Malaioportugiesische von Batavia und Tugu", in „Sitzungsberichte der Kais. Akad. der Wissenschaften" te Weenen (Phil hist. Classe. XXCII. Band, 1890), voor al het overige omtrent Toegoe zie J. Beukhof's doorwerkt opstel in „De Macedoniër. Algem. Zendingstijdschrift". 8e jaarg. (1890), bl. 81—142.

TOEKALA GEBERGTE. Zie CELEBES, c. de OOSTARM.

TOEKANG BĔSI EILANDEN. Eilandengroep Z.O.-lijk van Boeton, gouvt. Celebes en Onderh. Het Noordelijkste eiland Wangi-Wangi of Wandji heeft op de N.W.-kust een vuurtoren. Het grootste eiland heet Binongko (zie aldaar); de vogelwereld der eilanden wijst duidelijk naar Boeton.

TOELANGBAWANG. De onderafd. Toelangbawang van de afd. Sĕpoetih-Toelangbawang is het Noordelijkste bestuursressort van de residentie Lampongsche Districten, met een oppervlakte van 10526 K.M². Zij omvat het geheele stroomgebied van de Toelangbawang rivier en der rivieren waaruit deze ontstaat.

De hoofdader van het verkeer is de Toelangbawang rivier, waaraan op 94 K.M. van de monding de hoofdplaats der onderafdeeling met name Mĕnggala (zie aldaar), met een bevolking van ± 10.000 zielen, is gelegen, centrum van handel en verkeer, waar door kleine zeestoombooten geregelde communicatie met Palembang, Muntok, Batavia en andere kustplaatsen bestaat.

Een groot gedeelte der onderafdeeling is bedekt met prachtige bosschen, die rijk zijn aan goed timmerhout, waarvan in de benedenstreken geregeld uitvoer naar Java plaats vindt.

TOELOENGAGOENG. Afdeeling van het gewest Kĕdiri. Deze afdeeling, die altijd belangrijk is geweest, is door de aanhechting daaraan van de thans als zoodanig opgeheven afdeeling Trĕnggalèk, zeer toegenomen in uitgestrektheid. De afdeeling omvat thans het regentschap Toe-

loengagoeng en het regentschap Trĕnggalèk. Vrijwel het geheele regentschap Toeloengagoeng, het Zuidwesten der Brantas-vlakte vormend, is uiterst vruchtbaar; de landbouw staat er op hoogen trap (veel klappers, suikerriet, vruchtenteelt, Jav. suiker) en de welvaart der bevolking is daaraan evenredig. Van het regentschap Trĕnggalèk kan dit niet gezegd worden. Het is het achterlijkste en minst bevolkte regentschap van het gewest en lijdt vooral aan watergebrek, behalve het Oostelijk gedeelte. De rest van het regentschap bestaat voor het grootste deel uit zeer zwaar bergterrein, waarvan de humuslaag weggespoeld is en waarop de alang-alang welig tiert. De bevolking is er over het geheel weinig welvarend, de politioneele toestand ongunstig; vooral vele veediefstallen komen er voor. Er is in het regentschap Toeloeng-Agoeng eene marmer-concessie (zie MARMER), waarin mooi gekleurd en geaderd marmer voorkomt. Bezuiden Toeloengagoeng liggen de groote en zeevischrijke moerassen Bĕning en Glapan. Het regentschap bevat verschillende Hindoe-oudheden; vermelding verdient de tempelgrot in het bergje Boedek.

TOELOENGAGOENG. Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling met een gezond en tamelijk koel klimaat, ligt aan de rivier Ngrowo en aan de spoorlijn Kĕdiri—Blitar—Malang. De bevolking bedroeg in 1905 ± 15.800 zielen, waarvan 230 Europeanen en 2200 Chineezen.

TOEMPANG. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling en het regentschap Malang, residentie Pasoeroean, bestaande uit de districten Pakis en Karanglo. Vroeger, tijdens de Gouvernements koffiecultuur, bestond deze contrôle-afdeeling alleen uit het district Pakis en was het de gewichtigste koffieafdeeling van Java. De hoofdplaats ligt 600 M. boven de zee. Op de hoofdplaats bevindt zich de Tjandi Djago (zie DJAGO), ook Tjandi-Toempang genaamd.

TOEMPANG (TJANDI). Zie DJAGO.

TOENDJOENG (MAL., JAV., SOEND.). Zie NYMPHAEA.

TOENGGOEL. Deze op de grens van Batavia en de Preanger gelegen onwerkzame vulkanische berg behoort met den Boerangrang (zie aldaar) en den Tangkoeban Prahoe (zie aldaar) tot eenzelfde groep, die door een gemeenschappelijken, slechts ten deele nog duidelijken ringwal omsloten wordt. In den zeer grooten ringwal met 3 K.M. straal van den Toenggoel ligt een kleinere met 1.3 K.M. straal, en hierin verheft zich het jongste eruptiepunt tot 2209 M. Aan de Z.-zijde bezit hij een aantal hooge voortoppen: de Tjanggah (1628 M.) in Batavia, de Pangparang (Tjidjamboe), de Palasari en de Manglajang, alle 18 à 1900 M. hoog, in de Preanger.

TOENGKAL. I. Rivier in N. O. Djambi, in haren bovenloop S. Pĕngaboean geheeten, ontspringt op de O.-helling van de Boekit Pĕndĕm (grenshoekpunt Indragiri-Djambi-Ma.Tĕbo). De oevers der Toengkal, beneden de Loemahanmonding, zijn laag en moerassig, begroeid met nipah en weinig bewoond. Het stroomgebied dezer rivier beslaat nagenoeg het geheele gelijknamige district, dat bestaat uit de landschappen Toengkal en Pĕngaboean. Moeara Toengkal, de plaats waar het haven- en tol-kantoor en een kleine Chin. vestiging zich bevinden, op den rechteroever bij de uitmonding in zee ligt. Het district is in de benedenstreken zeer geschikt voor de cultuur van klappers en pinang (door Bandjareezen zijn er reeds uitgestrekte klapperaanplantingen aangelegd; in de bovenstreken gaven de genomen katoenproeven goede resultaten).

II. Rivier in Palembang.

TOENTANG. Bekende halte van den spoorweg Kĕdoengdjati-Ambarawa, gelegen aan de Toentangrivier en ruim 13 K.M. van Salatiga.

TOENTANG. Rivier in Midden-Java, de afvloeiing uitmakend van de Râwâ Pĕning (zie PĔNING (RÂWÂ). Zij breekt daarna door de heuvels, die het bekken van Ambarawa in het Noordwesten afsluiten, een fraaien waterval vormend. Waar zij de kustvlakte bereikt, is zij door de stuw van Glapan dienstbaar gemaakt aan de bevloeiing der afdeeling Dĕmak. Verder zeewaarts splitst zij zich in de Kali Dĕmak, den hoofdarm, en de Kali Boejaran.

TOENTJAR (SOEND.). Zie CORIANDRUM.

TOEPAI (MAL.). Zie BOOMSPITSMUIZEN en EEKHOORNS.

TOERÈN. Contrôle-afdeeling van de afdeeling en het regentschap Malang, residentie Pasoeroean. De afdeeling bestaat uit 2 districten: Toerèn en Gondanglĕgi. In deze contrôle-afdeeling komen de meeste erfpachtsperceelen van de afdeeling Malang voor. De standplaats van den controleur is eveneens Toerèn, 390 M. boven zee.

TOEWA-AGAMA noemt men in de residentie Amboina de helpers van de Inlandsche Christenleeraars of goeroe's djamaät.

TOEWAK (MAL., JAV.). Zie PALMWIJN.

TOGIAN (TOGEAN). Zelfbesturend landschap in de onderafdeeling Poso der residentie Menado, omvat een deel der Togian-eilanden (zie aldaar); bevolkingssterkte ± 1600 zielen.

TOGIAN-EILANDEN of **SCHILDPADDEN-EILANDEN.** Groep van dertig groote en kleine eilanden in de Bocht van Tomini tusschen 121° 46′ en 122° 50′ O.L. en 0° 16′ en 0° 48′ Z.B. gelegen, behoorende tot de onderafdeeling Poso der residentie Menado. De voornaamste zijn: Oena Oena of Binang Oenang (480 M. hoog) en Togian, deze beide voortdurend bewoond, Batoedaka, Malenge, Walea bĕsar en Walea kĕtjil; alle zijn laag en heuvelachtig. De blijvende bevolking bedraagt ± 7000 zielen, over meerdere kampoengs verspreid, zij houdt zich bezig met de vervaardiging van copra en het inzamelen van maleo-eieren.

TOKÈ. Soendaneesch en in het Bat. Maleisch overgegaan woord, waarmede soorten van het hagedissen-geslacht *Gecko*, de groote huisgekko, worden aangeduid (zie onder GEKKO'S). In het Mal. komen de vormen tĕkèk en tokèk, in het Jav. komt alleen tĕkèk voor.

TOLI TOLI. Zie TONTOLI.

TOLITOLI (TONTOLI) BAAI, kleine baai aan de N.W.-punt van Celebes, ontleent haar beteekenis aan het plaatsje Kampoeng Baroe, het middelpunt van den handel op dit kustgedeelte.

TOM (JAV.). Zie INDIGOFERA.

TOMAAT. Zie LYCOPERSICUM.

TOMBARIRI. District van de onderafdeeling en afdeeling Menado der residentie Menado, staande onder een 1e districtshoofd, met den titel van Majoor. De voornaamste plaatsen zijn: Tanawangko districtshoofdplaats, Lola,

Tara-tara en Woloan. Het district is rijk aan klapperaanplantingen en rijstvelden. De bevolking van Tombariri behoort tot de Tomboeloe (bet. volk van de boeloe of bamboe), en spreekt het Tomboeloesch dialect.

TOMBÓEKOE. Landschap aan de Oostkust van Celebes. Zie BOENGKOE.

TOMBOELOE'SCH. Zie MINAHASSISCHE TALEN.

TOMBOLONGANG. Eiland gelegen ten Z.W. van Saleier en daaronder ressorteerend.

TOMINI. Kustplaats in de afdeeling Midden Celebes der residentie Menado, waaraan de golf of bocht zijn naam ontleent. Reeds in de dagen der Compagnie stond er een bèntèng en was er veel verkeer met Gorontalo, evenals thans. De plaats telt ± 1500 zielen. Op 300 M. uit den wal kan in 25 vadem worden geankerd.

TOMINI (GOLF VAN). Groote en zeer diepe, Oost-West loopende golf, welke tot bijna aan de Westkust het land indringt tusschen het Noordelijke en N.O.-lijke schiereiland van Celebes.

Naar alle kanten is de golf door hoog bergland omgeven. Het gedeelte tusschen Todjo en hoek Api, in den Z.W.hoek, behoort tot de steilste, dat tusschen Menelili en Kasimbar, op de Westkust, dat uit niet meer dan heuvelland bestaat, tot de laagste.

TOMINISCHE TALEN. Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TOMOHON (bet. menschen, die bij de bron: moeöeng wonen, Tomoeöeng). Hoofdplaats van het district Tomohon Sarongsong, onderafdeeling en afdeeling Menado der residentie Menado, bestaande uit een achttal kampoengs, 779 M. hoog gelegen met een koel klimaat, en een pasanggrahan. Het is tevens de standplaats van een hulpprediker en eenige pastoors. Het kan beschouwd worden als het brandpunt der zending in de Minahasa. Men vindt er een fraaie Katholieke kerk en kloosterschool, met pastorie en klooster; verder een kweekschool voor Inl. Christenleeraars (Prot.), gesticht door den Duitschen zendeling Nicolaus Philip Wilken, die in 1842 in de Minahasa kwam en er in 1878 overleed, een kost- en dagschool voor inl. meisjes en te Koeranga, nabij Tomohon, een kweekschool voor inl. Genootschapsonderwijzers. De beide laatste genieten Gouvernementssubsidie. Het aantal inwoners bedraagt ruim 5000.

TOMORI. Heidensche bevolking van het landschap Mori (zie aldaar).

TÓMORIBAAI. Belangrijke, vrij ver om de N.W. het land indringende baai op het midden van de Oostkust van Celebes.

TONDANO. Onderafdeeling van de afdeeling Menado, residentie Menado, bestaande, volgens de reorganisatie van 1920, uit de districten Maoembi, Tonsea, Tondano-Toelian, Tondano-Toelimambot en Kakas-Rĕmbokĕn, onder het bestuur van een controleur, aan wien toegevoegd is een asp.-controleur, standplaats Tondano. De bevolking telde in 1915 ± 85.000 zielen, waaronder ± 170 Europeanen, 600 Chineezen en 30 Arabieren. De onderafdeeling Tondano is bergachtig en strekt zich hoofdzakelijk in een breede strook uit langs de Oostkust. De kern der onderafdeeling wordt gevormd door het groote meer van Tondano (zie aldaar) en de hoogvlakten van Tondano en Kakas, die dicht bevolkt zijn. Het is de rijstschuur der Minahasa. Door breede, verharde wegen zijn de groote negorijen met elkander verbonden.

TONDANO (van Tou = mensch en dano = water). Hoofdplaats der gelijknamige afdeeling, standplaats van den controleur en asp.-contr. en van een hulpprediker, gelegen op kleinen afstand van den Noordelijken oever van het meer van Tondano, 700 M. boven den zeespiegel. De plaats is eigenlijk het centrum van twee districten: Tondano-Toelian en Tondano-Toelimambot. Tondano is dicht bevolkt, het telde in 1915 bijna 14.000 inwoners, n.l. 70 Europeanen, ± 330 Chineezen en 25 Arabieren en de rest Inlanders, die bijna allen het Christendom belijden. Landbouw en visscherij (in gezegd meer) vormen het hoofdbestaan van de vrij welvarende bevolking. In de plaats bevinden zich drie gouvernementsscholen (waaronder een school voor zonen van inlandsche hoofden en andere aanzienlijke inlanders), en een particuliere- of gemeenteschool. Volgens sommigen is Tondano de fraaiste en grootste negorij van de Minahasa.

TONDANO (MEER VAN). Gelegen in het N.-gedeelte der Minahasa op ongeveer gelijke afstanden Z. van Menado en O. van Amoerang. Grootste lengte 12½, grootste breedte 5¼ K.M.; oppervlakte 46,21 K.M.²; de waterspiegel ligt op 692 M. b. z. De afwatering geschiedt in N.richting door de rivier van Tondano, die bij Menado in zee valt. Bij Tonséa lama bevindt zich de bekende waterval van ± 60 M. hoogte. Uitvoerige beschrijving en literatuur bij Wichmann, die Binnenseen von Celebes, in Petermann's Mitteilungen, Bd. 39, 1893, p. 227.

TONG (visch). Zie PLATVISSCHEN.

TONSAWANG (bet. volk van de sawah; sawahbewoners). District van de onderafdeeling Amoerang, afdeeling Menado, der residentie Menado, staande onder een Hoofd, met den titel van Hoekoem Bĕsar. Diens standplaats is Tombatoe (bet. steenbewoners), 420 M. hoog (met een pasanggrahan), bestaande uit drie kampoengs. Het meer van Tonsawang ligt in de nabijheid; Moendoeng en Loboe zijn de voornaamste plaatsen in het district. Het volk van Tonsawang (ongeveer 5000 zielen sterk) is vermoedelijk afkomstig van de eilanden Tifore en Majoe. Zij woonden eerst in Kakas, doch zijn van daar naar hun tegenwoordige woonplaatsen verdreven. Zij zijn achterlijk in beschaving, eten zelden rijst, meest sagoe en slangen, boschratten en ander ongedierte. Hun lichaamsbouw is grof. Zij vormen een afzonderlijken stam.

TONSAWANGSCH. Zie MINAHASSISCHE TALEN.

TONSÉA. District van de onderafdeeling Tondano der afdeeling en residentie Menado, staande onder een 1e districtshoofd, met den titel van Majoor. Diens standplaats is Aiermadidi (bet. opborrelend water) uit 3 kampoengs bestaande (238 M. hoog): een gezonde plaats met twee logementen en twee gouv. inl. scholen. Te Aiermadidi is ook een hulpprediker gevestigd. Tonséa is het grootste district van de onderafdeeling Tondano. De bevolking is welgesteld en bezit veel klapperaanplantingen. Langs den weg van Aiermadidi naar Kéma liggen vele groote en belangrijke negorijen. In Sawangan en Tanggari vindt men vele oud-heidensche graven (waroega's), bij Tonséa-lama een fraaien waterval van de Tondanorivier (± 60 M. hoog.) Het eiland Lembéh behoort tot het district. De streek

ten Noord-Oosten van de Klabat is nog bijna geheel woest en bedekt met oerbosch. Het overige deel van het district wordt grootendeels ingenomen door tuinen en klapperbosschen. De bevolking behoort tot de Tonséa (bet. uitwijkers).

TONSEA'SCH. Zie MINAHASSISCHE TALEN.

TONTEMBOAN'SCH. Zie MINAHASSISCHE TALEN.

TONTOLI of **TOLI TOLI**, onderafdeeling der afdeeling Midden-Celebes, gouv. Celebes en Ond., omvattende het gelijknamige zelfbesturende landschap. Het hooge bergland, waarin o.a. de G. Ogoamas of Sodojo eene hoogte bereikt van 3060 M., nadert overal dicht de kust, de rivieren zijn van weinig beteekenis, de belangrijkste, de S. Maradja, stroomt in haar benedenloop door uitgestrekte moerassen. Aan haar bovenloop wordt goud gevonden. De bevolking is in de kuststreken gevestigd, het voornaamste middel van bestaan is landbouw.

De bevolking bestaat uit Toli—Toliërs en Dondoërs vermengd met Boegineezen, Badjo's, Kajeliërs en Toradja's. Zij telde in 1915 ± 13.200 zielen, waaronder enkele Europeanen, 170 Chineezen en 100 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De voornaamste kampoengs zijn Kampoeng Baroe of Toli Toli, standplaats van den civielen gezaghebber, met het daarbij gelegen Laboean Dédéh, waar ons telkantoor gevestigd is, verder naar het Z. Naloe, woonplaats van den zelfbestuurder, Tinabogan, Laïsi, Banagang en Ogotoea en naar het N. Tonde Galoempang en Lingadang.

TONTOLI of **TOLI TOLI.** Hoofdplaats van het rijkje van dien naam. Zij telde in 1915 ± 1400 zielen, waaronder enkele Europeanen, 170 Chineezen en 150 Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen. De plaats ligt te midden van moerassen en plassen uit een hygiënisch oogpunt ongunstig. Hooge vloeden zetten de huizen langs het zandige strand gedurig onder water; de reede is door de voorgelegen eilandjes vrij veilig, maar door een zandbank moeten de stoomschepen ankeren bij het N.lijk gelegen Laboean Dédéh.

TOONEEL. Van een eigenlijk tooneel kan men alleen bij de Javanen, Balineezen en Maleiers spreken. De Balineezen en Maleiers hebben het overgenomen van de Javanen.

JAVA. Het Javaansche tooneel is te verdeelen in: 1°. het oude schimmenspel (w a y a n g p o e r w å), 2°. de w a y a n g g ĕ ḍ o g, 3°. de w a y a n g k ŏ l i ṭ i k of k a r o e t j i l, 4°. de w a y a n g g o l e k, 5°. de t o p è n g, 6°. de w a y a n g w o n g, 7°. de w a y a n g b è b è r. Van deze 7 soorten is de w a y a n g p o e r w å waarschijnlijk de oudste.

I. WAYANG POERWA. Bij het oude schimmenspel, dat zijn naam ontleent aan de p a r w a's van het Mahâbhârata, die naast het R â m â y a ṇ a de stof voor de tooneelvoorstellingen leveren, laat men de schaduwen van grillig, soms monsterachtig gevormde lederen poppen projecteeren op een scherm (k ĕ l i r) [1]) van wit weefsel, gewoonlijk met een rooden rand, en op een houten raam (p a n g g o e n g) gespannen. Achter dit scherm hangt een koperen lamp (b l è n t j o n g) en daaronder zit de vertooner (ḍ a l a n g). Dicht bij hem staat een langwerpig vierkante kist (k o ṭ a k), waarin de poppen (w a y a n g of r i n g g i t) en de accessoires (r i t j i k a n), o. a. wapens, paarden enz. liggen. Aan de kist hangen twee of drie metalen plaatjes (k ĕ p r a k, k ĕ p y a k of k ĕ t j r è k), waartegen de ḍalang met zijn rechtervoet slaat, om krijgsrumoer aan te duiden. In zijne linkerhand heeft hij een hamertje van hout of hoorn (t a b o e h k ĕ p r a k of t j ĕ m p å l å), waarmede hij aanwijzingen geeft aan de achter hem zittende muzikanten. Het nauwe verband van de tooneelvoorstellingen met den godsdienst blijkt o. a. daaruit, dat vóór de voorstelling een offer aan de geesten (s a d j è n) gelegd wordt in een kom (b o k o r), waarbij wierook (d o e p a) ontstoken wordt. De ḍalang laat de schaduwen der poppen op het scherm vallen en spreekt de rollen der personen, die zij moeten voorstellen. Tusschenin heeft hij soms beschrijvingen en recitatieven (s o e l o e k). Tegenwoordig is het gewoonte dat de mannen aan den kant van den ḍalang zitten, dus de poppen en hunne schaduwen zien, terwijl de vrouwen aan den tegenovergestelden kant van het scherm zitten, dus alleen de schaduwen zien. Vroeger echter, en zelfs nu nog op Bali, Lombok en West-Java, zaten (zitten) zoowel de mannen als de vrouwen vóór het scherm en zagen (zien) alleen de schaduwen, terwijl de ḍalang er achter zit.

Ouderdom der wayang poerwå. Uit verschillende plaatsen der Oudjavaansche letterkunde blijkt, dat de w a y a n g reeds in de eerste helft der IIe eeuw na Chr. opgevoerd werd op Java. Volgens dr. Brandes zou de wayang reeds omstreeks 700 Çaka aan de Javanen bekend zijn geweest. Een argument hiervoor is het feit, dat de technische termen der wayang zeer oud en daardoor zeer moeielijk te verklaren zijn.

Herkomst der wayang poerwå. Na de onderzoekingen van dr. Hazeu staat het tegenwoordig vrij wel vast, dat de wayang op Java zelf door Javanen uitgedacht is. Alle technische termen toch zijn zuiver Javaansch. Van ontleening aan de Hindoe's kan geen sprake zijn. Hun schimmenspel is waarschijnlijk integendeel aan de Javanen ontleend. De Chineezen hebben wel is waar een schimmenspel, maar dit was toch nooit populair. Wat de Siameesche wayang betreft, deze is waarschijnlijk òf direct aan de Javanen òf aan de Maleiers van Malaka ontleend.

Oorspronkelijk karakter der wayang poerwå. Evenals bij de Indiërs en Grieken, schijnt zich ook bij de Javanen het tooneel ontwikkeld te hebben uit religieuse ceremoniëën ter eere van de goden of als goden voorgestelde voorvaderen. Zelfs nu nog vertoonen de wayangspelen sporen ervan, dat zij oorspronkelijk eene godsdienstige strekking hadden. Wij zagen boven reeds, hoe vóór de vertooning een offer (s a d j è n) gebracht wordt, hoe wierook gebrand wordt enz. Verder wijst daarop de omstandigheid, dat eene tooneelvoorstelling dikwijls gegeven wordt ter afwering van onheilen, ziekten enz.

Oorspronkelijk wilde men waarschijnlijk de schimmen der voorvaderen oproepen, om deze te raadplegen in moeielijke omstandigheden. Langzamerhand zou de godsdienstige plechtigheid in eene vermakelijkheid overgegaan zijn.

Technische bouw der tooneelstukken. De Javaansche naam voor „tooneelopvoering" is l a k o n, afgeleid van den stam l a k o e, die zoowel

[1]) Deze en de volgende technische termen zijn alle Javaansch.

„gaan" als „handelen" beteekent en dus volkomen overeenkomt met het Grieksche woord „drama".

Alle lakon's zijn volgens vaste regelen ingericht. Men vindt deze vermeld in de Oegĕr pĕḍalangan of Grondregelen voor het ḍalang-schap. Alle onderdeelen hebben vaste technische namen. Zoo onderscheidt men b.v. de djantoeran (verhalende voordracht van den ḍalang), soeloek (recitatief), potjapan (samenspraak), pĕnantang (uitdaging), prĕnèsan (verliefde taal) en banjolan (klucht). Deze kluchten worden reeds vermeld in de oorkonden. Hierin treden steeds dezelfde personen op, nl. Sĕmar met Pétroek en Nalagarèng of met Bagong. Waarschijnlijk zijn deze steeds als gedrochten voorgestelde personen oorspronkelijk de vertegenwoordigers der oude echt Javaansche voorouders, die later door de Indische helden (de Pâṇḍawa's c. s.) verdrongen zijn. Hoe een god tot den rang van clown kan afdalen, ziet men ook aan Nârada, die door de Javanen steeds als potsierlijk wordt voorgesteld, terwijl hij bij de Hindoe's oorspronkelijk een god is.

De tooneelliteratuur. Men kan de tegenwoordige Javaansche tooneelliteratuur tot 2 rubrieken brengen: 1°. wayangverhalen in poëzie, of soms in proza, die uitvoerig den inhoud van tooneelstukken beschrijven. 2°. De eigenlijke handboeken van den ḍalang of pakĕm's.

De verhalen van de tooneelstukken behoorende tot de wayang poerwâ. Volgens de Javanen beschrijven de verhalen der wayang poerwâ het oudste tijdperk der Jav. geschiedenis. Men kan ze in twee hoofdrubrieken splitsen: 1°. de oude Javaansche of echt Maleisch-Polynesische mythen. 2°. Indische sagen, ontleend aan de Sanskrit-literatuur, vooral het Mahâbhârata en Râmâyaṇa.

II. Wayang gĕḍog. Naast de wayang poerwa ontwikkelde zich in later tijd, volgens Serrurier onder de regeering der vorsten van Madjapahit, een andere wayang-soort, gĕḍog genaamd.

Zoowel bij de wayang poerwâ als bij de wayang gĕḍog gebruikt men lederen poppen, wier schaduwen op een scherm geprojecteerd worden. Terwijl echter bij de wayang poerwa de gamĕlan salèndro gespeeld wordt, gebruikt men bij de wayang gĕḍog de gamĕlan pélog. De laatste wayang-soort is veel minder populair dan de eerste. De held ervan is Raden Pandji, de prins van Djĕnggâlâ.

III. Wayang kĕliṭik of kĕroetjil. Het kenmerkende onderscheid tusschen deze soort wayang en de beide vorige is daarin gelegen, dat men hier werkelijk de poppen te zien krijgt en niet hunne schaduwen. Deze wayang-soort is jonger dan de beide vorige en heeft zich daaruit ontwikkeld. In plaats van lederen begon men later platte houten (maar nog niet aangekleede) poppen te maken en in plaats van de schaduwen vertoonde men de poppen zelf door in het midden van het scherm eene vierkante opening te maken. Dit geïmproviseerd scherm heet kĕlir dadakan. Later gebruikte men in 't geheel geen scherm meer. Dat deze poppen nog lederen armen hebben is een bewijs van hun ontstaan uit de geheel lederen poppen.

Repertoire van de wayang kĕliṭik. De voornaamste helden zijn die uit het tijdperk van Padjadjaran en Madjapahit, nl. Si-yoeng Wanârâ en Damar Woelan. Beiden zijn beroemd door hunne liefdesavonturen en hunne heldendaden. Damar Woelan klimt van stalknecht op tot vorst van Madjapahit.

Beschrijving der poppen en van het tooneel. De poppen zijn gewoonlijk ± ½ c.M. dik en worden van zacht (ranḍoe of kĕnari) hout gemaakt. Enkele poppen echter zijn dikker en vormen den overgang tot de golèk-poppen. Nadat ze uitgesneden zijn worden de poppen met poelas geverfd of verguld. De armen zijn gewoonlijk van leder.

De rol van Sĕmar en zijne zonen wordt hier vervuld door de beide dienaren van Damar Woelan: Sabdâ palon en Nâyâ Gènggong, die tevens als clowns fungeeren.

Terwijl bij de wayang poerwâ de gamĕlan salèndro en bij de w. gĕḍog de g. pélog gespeeld wordt, behoort bij deze tooneelvoorstellingen de g. laras miring.

IV. Wayang golèk. Deze wayang-soort onderscheidt zich daarin van de vorige, dat men hiervoor ronde, dikke houten poppen gebruikt, wier onderlijf en beenen met doek bekleed zijn. Het bovenlijf is meestal bloot, behalve bij sommige potsenmakers en mindere helden, die de klambi sikĕpan dragen. Evenals bij de vorige wayang-soort geschieden de voorstellingen zonder scherm. Terwijl echter de wayang kĕliṭik gewoonlijk des nachts vertoond wordt, geschieden deze vertooningen meestal over dag, gewoonlijk onder begeleiding van de gamĕlan laras miring.

De wayang golèk is zeker van nog jonger datum dan de wayang kĕliṭik. Beide soorten zijn genoemd naar den vorm of het onderscheidend kenmerk der poppen.

De poppen bestaan uit een houten kopstuk, waaraan een lange bamboezen pen wordt bevestigd, die dient om de pop in den pisangstam vast te steken; een houten rompstuk, dat tot beneden het middel reikt en waardoor de pen van het kopstuk loopt, en een paar houten armen, die met een stukje touw aan elkander en aan de schouders bevestigd worden. De beenen ontbreken en worden bedekt door de saroeng.

Repertoire. Men heeft tot nu toe aangenomen, dat met deze wayang-soort vooral tooneelen uit den Amîr-Hamza-cyclus voorgesteld worden. Een feit is het echter, dat bijna alle poppen, die 's Rijks Ethnographisch Museum bezit, personen uit den Mahâbhârata- en Râmâyaṇa-cyclus, slechts enkele personen uit de Damar-Woelan-verhalen en geen uit den Amîr-Hamza-cyclus voorstellen.

V. De maskerspelen (topèng).

Naam en oorsprong der topèng. Het woord topèng is gevormd van een wortel *pèng*, die evenals ping, en poeng beteekent „vast tegen iets aansluitend, er tegen aan gedrukt". In den zin van „maskerspel" komt het reeds voor in den Middeljavaanschen Pandji-roman Malat.

Repertoire. Evenals bij de wayang gĕḍog is Pandji de hoofdpersoon. De maskers doen bij deze voorstellingen goed dienst, daar Pandji met zijne broeders enz. telkens van namen veranderen en zich vermommen.

Topèng babakan of *barangan.* Naast de klassieke topeng ḍalang bestaan ook maskervoor-

stellingen, die op straat vertoond worden door rondreizende kunstenaars (Jav. w o n g b a b a r a n g), die hiernaar of naar de afdeelingen of stukken (Jav. b a b a k) genoemd worden. Dit zijn voornamelijk kluchten, waarin zelfs Europeanen en Chineezen belachelijk voorgesteld worden. Over deze voorstellingen zie men Hardouin en Ritter, Java's Bewoners in hun eigenaardig karakter en kleederdracht, bl. 108—115.

Topèng barongan. Nog een soort van maskerspelen is die, waarbij dierenmaskers, meestal tijgers, paarden, krokodillen of vogels vertoond worden. Het gebruik van deze maskers hangt samen met den dierencultus in Ned. Indië. De naam b a r o n g a n is afgeleid van b a r o n g, Oudjav. b a r w a n g, een soort beer. Eene beschrijving van een dergelijke topèng barongan vindt men in het Tijds. van Ned.-Indië, XXI, 1859 I.

VI. WAYANG WONG. Naast de maskerspelen ontstonden in 't midden der 18e eeuw onder leiding van Mangkoe Něgårå I tooneelvoorstellingen, waarin ongemaskerde personen optraden. Het repertoire is voornamelijk aan de wayang poerwå ontleend, volgens Radèn Mas Oetåyå echter ook wel eens aan de wayang gědog of kělitik. Bij deze wayang spreken de menschen meestal zelf, terwijl bij de topèng de dalang hunne rollen opzegt. De vertooningen geschieden meestal 's nachts. De personen grimeeren zich.

VII. WAYANG BÈBÈR. Dit is een wayang-soort die geheel afwijkt van alle tot nu toe genoemde soorten, want terwijl daarbij hetzij schimmen hetzij poppen hetzij levende menschen optreden, bestaat hier de voorstelling in het vertoonen van platen. Hierop duidt ook de naam, want bèbèr beteekent in 't Javaansch „uitgerold, uitgespreid". De ouderdom van deze wayang-soort staat nog niet vast.

De platen zijn van boombast-papier. Aan hunne uiteinden zijn twee dunne ronde stokken welke in houten kokertjes geplaatst worden, waarvan er twee paar aan de achterzijde van de kist, waarin de poppen enz. bewaard worden, geplaatst zijn. De wayang bèbèr wordt zonder begeleiding van muziekinstrumenten vertoond; naarmate het verhaal vordert, rolt de dalang de plaat van het eene rolletje af, en op het andere op. Dr. Hazeu zag een Pandji-verhaal opvoeren.

De wayang bèbèr wordt tegenwoordig zelden meer vertoond, alleen ten gevolge van eene gelofte, doch niet bij huwelijken, feesten, of regen vragen.

HET BALINEESCHE TOONEEL. Van Java werd het tooneel overgeplant naar Bali. De wayang poerwå heet hier nog w a y a n g p a r w a. De poppen hebben een meer menschelijk voorkomen dan de Javaansche. Als vertegenwoordigers van Sěmar, Nâlå Garèng, Pétroek enz. treden hier op B o e n g o e t S w a h, M r ě d a h, S ě n g o e t e. a.

Tegenover de wayang parwa staat op Bali de w a y a n g s a s a k, die oorspronkelijk van Lombok kwam. Hierbij hebben de poppen langere halzen, waardoor zij meer gelijken op de tegenwoordige Javaansche. Deze wayang sasak wordt vooral in K a r a n g a s ě m vertoond, waar zich verscheidene bewoners van Lombok gevestigd hebben, en is Mohammedaansch, daar de personen, die erin optreden ontleend zijn aan den A m i r, de op Bali gangbare redactie van den Mènak. De Balineesche wayang is heidensch; de personen, die hierin optreden, behooren tot den A r d j o e n a w i w â h a, het R â m â y a ṇ a, het B h â r a t a y o e d d h a en B h a u m a k â w y a.

Ook m a s k e r s p e l e n zijn op Bali bekend.

HET MALEISCHE TOONEEL. Uit Java is de wayang, het schimmentooneel, overgebracht naar Malaka, Sumatra en Riouw (volgens mededeeling van den heer Klinkert). De dalang heet hier p a w a n g, hetgeen waarschijnlijk eene verbastering is van p a h y a n g, d.i. vertooner van schimmen. Ook hier gaat een offer aan de voorstelling vooraf. De poppen zijn van hertehuid en slechts de armen kunnen bewogen worden. Wat het repertoire betreft, schijnt vooral S r i R a m a, de Maleische omwerking van het Râmâyaṇa, het onderwerp te leveren, doch daarnaast ook echt-Maleische geschriften, als de K è n T a m b o e h a n, de ‘A b d o e l m o e l o e k, de B i d a s a r i, de T j ĕ k ĕ l w a n è n g p a t i enz. Bij sommige voorstellingen zijn de acteurs gemaskerd.

De maskerspelen heeten m a'y o n g, de schimmenspelen w a y a n g. Behalve op Bali en de Maleische landen zijn de maskerspelen ook ingevoerd op Timor.

TOONEEL (Indië op het) zie het art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

TOONKUNST. Voor inlandsche muziek, schepping en uitvoering uitsluitend door inlanders, zie het art. MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN. Voor den invloed door de Jav. muziek op Westersche componisten uitgeoefend, zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TOORN (JOHANNES LUDOVICUS VAN DER). Geboren te Scheveningen (1846), begon zijn Indische loopbaan als onderwijzer aan de Europeesche school te Bandoeng in 1873, was van 1877—1889 en 1895—1896 directeur van de kweekschool te Fort de Kock.

In Maart 1896 verliet hij den Indischen dienst en vestigde zich te Scheveningen, waar hij in 1909 overleed. Zie over hem: Weekblad van Nederl. Indië, 5e jaarg. 884.

Behalve door het schrijven van eenige Maleische schoolboekjes en tal van bijdragen tot de kennis van de taal en het volk van Sumatra's Westkust, in het Tijdschrift van het Bataviaasch Gen. v. K. en W. (deel XXV en deel XXVI), in De Indische Gids (1881, 1882 en 1885) en in het Tijdschrift van het Binnenlandsch Bestuur (eerste deel), heeft Van der Toorn zich vooral zeer verdienstelijk gemaakt door de samenstelling van zijn „M i n a n g k a b a u s c h-M a l e i s c h-N e d e r l a n d s c h W o o r d e n b o e k" en zijn „M i n a n g k a b a u s c h e S p r a a k k u n s t", beide uitgegeven door het Kon. Inst. voor de T. L. en Volkenkunde van N.-I. resp. in 1891 en 1899.

TOPÈNG. Zie TOONEEL.

TOPOGRAPHISCHE DIENST. De F o r m a t i e van den Top. dienst is vastgesteld bij K.B. van 6 Maart 1915 N°. 55 (Ind. Stb. N°. 404) en sedert herhaalde malen gewijzigd. Zij bestaat thans (1919) uit:

A. H o o f d k a n t o o r.

B. T o p o g r a p h i s c h e I n r i c h t i n g, waartoe behooren: *a.* T e e k e n z a a l: *b.* F o t o g r a f i s c h e w e r k p l a a t s: *c.* L i t h o g r a f i s c h e w e r k p l a a t s: *d.* I n s t r u m e n t m a k e r s w i n k e l: *e.* B o e k b i n d e r ij.

C. Triangulatie-brigade.
D. 5 Opnemingsbrigades.
E. 4 Landrente-opnemingsbrigades.
F. Opleidingsbrigade.
G. Opleidingscursus.

De Regeeringsalmanak, deel I, zoomede het Jaarverslag van den Top. dienst bevatten steeds een volledige opgave van de bij de Top. inrichting ook voor het publiek tegen betaling verkrijgbaar gestelde kaarten en bladwijzers met vermelding van den prijs; tegen denzelfden prijs zijn die kaarten ook verkrijgbaar bij de firma J. Smulders en Co. te 's-Gravenhage.

Zie verder het uitvoerige art. in de groote Encycl. van Ned. Indië.

TOR-RIVIER. Ook wel genaamd Kinamowi of Mafin. Zij valt in zee op Noord Nieuw-Guinea ten W. van het eiland Wakdé.

TORADJA. De naam Toradja beteekent „bovenlander". Hij werd oorspronkelijk gegeven door de Boegineezen van Loewoe aan de bergbewoners, die ten W. van Loewoe's hoofdplaats Paloppo wonen, in het stroomgebied der Sa'dan (Sadang) rivier. De benaming Toradja is langzamerhand door de Europeanen ook toegepast op de overige bergbewoners, die men in Midden-Celebes aantreft, omdat men tot nog toe voor hen geen verzamelnaam had. Het gebied der Toradja's wordt dus begrensd: in het Zuiden door de Doerische staten en Loewoe, waarvan het gescheiden wordt door het Takolekadjoe-gebergte; in het Oosten door het rijk der To Mori en der To Loindang bij Tandjoeng Api; in het Noorden door de strandbevolking van Todjo, Poso, Saoesoe, door Parigi en Paloe; ten Westen door de Mandarsche staten.

De talrijke Toradja-stammen die Midden-Celebes bewonen zijn in drie groote groepen te verdeelen: 1. De Sadang-toradja's; 2. De Poso-toradja's en 3. de Sigi-toradja's. Deze verdeeling is voornamelijk op taalkundige gronden gemaakt, (zie TORADJA'SCHE TALEN).

De Sadang-toradja's wonen in het stroomgebied van de Sadang en de Balease; de Sigigroep woont aan de Lariang- en aan de Goembasa-rivier of de rivier van Paloe, terwijl de Poso-toradja's het bovenstroomgebied van de Poso-, de Laa- en de Kalaena-rivieren bewonen. Midden-Celebes is bekend voor zijne talrijke inzinkingen tusschen de bergen in, waardoor groote vlakten ontstaan zijn. Deze inzinkingen zijn het, die de Toradjagroepen tot hunne woonplaatsen hebben gekozen.

Van de oudste tijden af waren de Sadang-toradja's en de Poso-toradja's aan de oppermacht van den Datoe van Loewoe, die te Paloppo woont, onderworpen. Wat de Sigi-toradja's betreft, wel gaan er verhalen, dat de Loewoesche sageheld Sawerigading zijne veroveringen tot hun gebied heeft uitgestrekt, maar sedert menschenheugenis is het de vorst van Sigi, die suprematie over de stammen van deze groep uitoefende. De bezwaren, die aan het bezoeken van hunne woonplaatsen verbonden waren, hebben deze stammen steeds eene zekere mate van onafhankelijkheid gewaarborgd.

Niettegenstaande het geregelde verkeer met Mahomedanen, hebben deze stammen zich allen aan hun oude heidendom gehouden. Zij werden daarom steeds met verachting door hunne Mohammedaansche heeren behandeld, en op alle mogelijke wijzen door dezen afgezet. Alleen in het Paloe-dal en aan de kusten van de Tominibocht zijn velen tot het Mohammedanisme overgegaan.

Toen het N.-I. Gouv. in 1905 de Toradja's aan zich onderwierp, was het verzet bij de Sigigroep, en vooral bij de Sadanggroep nogal hevig. Dat het verzet bij de Poso-toradja's spoedig gebroken was, moet voor een groot deel worden toegeschreven aan het feit, dat de Christelijke zending reeds eenigen tijd onder hen gewerkt had. Toen het Gouv. zich met hen kwam bemoeien, vond dit de Toradja's op bergtoppen wonende, waar zij hunne versterkte dorpen met succes tegen een binnenlandschen vijand konden verdedigen. Verschillende stellingen zooals de Bonto batoe bij de Sadang-toradja's, hebben ook aan de soldaten moeilijke oogenblikken bezorgd. Sedert het Gouv. het bestuur in handen heeft, zijn vele bergtoppen verlaten en zijn de dorpen op vlakker terrein aangelegd. De Sadang-toradja's en een gedeelte der Poso-toradja's behooren thans tot het gouv. Celebes en Onderh.; de Sigi-toradja's en het gros der Poso-toradja's wonen in de residentie Menado.

De verschillende Toradja-stammen hebben steeds neiging getoond om uit te zwermen naar andere streken van Celebes. Zoo vindt men vooral aan de Tominibocht, aan de Golf van Boné, die van Tolo en aan Straat Makasser nederzettingen van Sigi-toradja's (vooral To Bada en To Koelawi). Aan de Noordkust van de Golf van Tolo vindt men eene reeks van dorpen die hun ontstaan voornamelijk te danken hebben aan daarheen getrokken Poso-toradja's. Sadang-toradja's zwermen gaarne uit naar het Merengebied in het Malilische.

Vóór dat het Gouvernement ingreep, woonden de Toradja's samen in dorpen van 2—20 huizen. Alleen de dorpen der Sadanggroep waren grooter; de leden van deze groep verlegden hunne dorpen niet, zooals de andere Toradja's deden, omdat zij aan hunne natte rijstvelden gebonden waren. Zij kenden ook geen dorpstempel, zooals men dien in ieder dorp van eenig belang bij de beide andere groepen vond. In deze tempels (door de Posogroep *lobo*, door de Sigi-toradja's gewoonlijk *doehoenga* genaamd) werden de schedels van verslagen vijanden opgehangen; daar werden bij tijden offerfeesten gevierd en vergaderingen gehouden, terwijl reizigers er een nachtverblijf vonden. Tegenwoordig vindt men deze tempels weinig meer, zij verdwijnen door den invloed der zending en omdat het Gouv. het koppensnellen heeft verboden, waardoor deze tempels de reden van hun bestaan hebben verloren.

In den huisbouw waren drie hoofdtypen te onderscheiden. Bij de meest Oostelijk wonende Toradja's was het huis in twee ongelijke deelen verdeeld in de breedte; het voorste, kleinste gedeelte was aan drie zijden open, en werd gebruikt als publiek gedeelte; daar hadden de maaltijden plaats, werden de gasten ontvangen, en sliepen zij ook te zamen met de mannelijke ongehuwde leden van het gezin. Het tweede grootere gedeelte was rondom van een wand voorzien, hier vond men de haarden en enkele, soms alleen met katoen afgeschoten hokjes, waar de getrouwde paren of de ongehuwde vrouwelijke leden van het gezin sliepen. Meer naar het Westen vond men in de lengte van het huis een breede gang, die denzelfden dienst deed als het publieke gedeelte van het pasge-

noemde huizentype. Aan weerszijden van deze gang vond men 2, 4 of 6 kamertjes met haarden er tusschen in; ieder kamertje werd door een gehuwd paar bewoond. De huizen der op het Centraalgebergte van Celebes wonende Toradja's vertoonen eene vierkante of langwerpige ruimte, omringd door lage omwandingen; soms ontbraken deze, in welk geval het dak onmiddellijk op den vloer rustte. Midden in de woning was een haard, waaromheen al de leden van het gezin sliepen. De groote koude, die in deze bergstreken heerscht, heeft de Toradja's gedwongen deze bouwwijze te volgen. De Sadang-toradja's zijn bovendien nog bekend om het fraaie houtsnijwerk dat zij aan hunne huizen aanbrengen. Door den invloed van het Gouv. zijn op vele plaatsen deze woningtypen aan het verdwijnen om plaats te maken voor een model het meest gelijkend op het eerst genoemde type.

Elk dorp werd bewoond door één groot gezin, grootouders, ouders, kinderen en kleinkinderen; de leiding der zaken was toevertrouwd aan een der oudste leden van dit gezin. Gebeurde het echter, dat een jonger lid wijzer, knapper, beter bespraakt, meer ervaren in de adat was dan zulk een oudste, dan gingen de andere leden als vanzelf met hunne aangelegenheden tot hem. Sommige dezer dorpshoofden hadden zich door dapperheid of welsprekendheid ook buiten hun dorp invloed verworven, zoodat zij dikwijls door andere hoofden van denzelfden stam, zelfs door andere stammen, te hulp werden geroepen om geschillen te beslechten.

Alleen onder de hoofden van de Sadanggroep en de Sigigroep waren er, die hunne macht meer lieten gelden, en over meer dorpen hadden te zeggen dan over hun eigen woonplaats. Overigens duldden zij niemand boven zich dan hun heer, den Datoe van Loewoe (te Paloppo) voor de Sadang- en Poso-toradja's, den Magaoe van Sigi (te Bora) voor de Sigi-toradja's.

Onder de meeste Toradja-stammen vond men slechts twee standen: vrijen en slaven. Alleen bij sommige stammen van de Sadang- en de Sigigroep had zich ook een middenstand gevormd. Het lot der slaven was over het algemeen niet hard, daar de adat hun bij eene harde behandeling middelen aan de hand deed om van meester te veranderen. Thans heeft het Gouv. de slavernij afgeschaft, maar er zullen zeker nog vele jaren verloopen eer er in werkelijkheid geen slavernij meer zal bestaan.

De Toradja's zijn goedige menschen, eerlijk en vroolijk en vriendelijk van aard, waardoor zij Europeanen dadelijk voor zich innemen, in tegenstelling tot de Mohammedaansche strandbevolking. Aan den eenen kant zijn zij wantrouwend tegenover vreemdelingen en jegens elkaar, aan den anderen kant zijn zij lichtgeloovig. Hun gevoel van recht is zeer sterk ontwikkeld.

De kleeding der mannen bestaat uit een schaamgordel of een korte Boegineesche broek, en een over den schouder gedragen sarong, die dient om een en ander daarin te wikkelen en om er zich des nachts mede te dekken. Na de komst van het Gouv. komen lange broeken meer in zwang, en wordt het gebruik van baadjes meer algemeen. De Poso- en Sigi-toradja's dragen om het hoofd een hoofddoek, de Sadang-toradja's dragen òf een hoofddoek, òf een touw, dat zij om het hoofd wikkelen. Verder dekt men zich het hoofd dikwijls met een hoed, die soms van rotan is gevlochten en met apenvel overtrokken, soms uit een kalebasschaal bestaat.

De vrouwen dragen algemeen een sarong en een nauwsluitend baadje. De Sigische Toradja-vrouwen halen haar sarong eenige malen door een buikband en laten de plooien dubbel hangen, zoodat zij eenige rokken over elkaar schijnen te dragen. Om het hoofdhaar hebben zij een doek geknoopt, of zij houden dit op met een ring van dunne bamboe. Hare versierselen bestaan uit enkelringen van koper, en uit arm- en vingerringen van koper, schelp of buffelhoorn. Zij zijn zeer gesteld op kralen, welke zij dikwijls in vele strengen om den hals dragen.

Vroeger bestonden de meeste van deze kleedingstukken uit geklopte boomschors (foeja). Dikwijls worden deze foeja kleedingstukken met verschillende verven, uit planten verkregen of met gekochte aniline, beschilderd. Langzamerhand wordt de geklopte boomschors verdrongen door katoenen stoffen.

De Toradja's voeden zich algemeen met rijst; is deze schaarsch geworden, dan klopt men sagoe en voedt zich verder met maïs, coix lacryma, gierst en aardvruchten. Als drank wordt algemeen palmwijn van de Arenga saccharifera gedronken. Velerlei groenten worden als toespijs bij de rijst genuttigd, als vleeschspijs worden behalve buffels, varkens, geiten en kippen (echter alleen bij feestelijke gelegenheden) en visch, nog vrij algemeen honden, buideldieren, apen, leguanen en landschildpadden gegeten.

Alle Toradja's verbouwen rijst. Hierin staan de Sadang-toradja's bovenaan; de vlakten waarin zij wonen, waren reeds van oudsher in natte rijstvelden herschapen. Ook de Sigi-toradja's kennen reeds lang de sawahcultuur; de grond wordt daartoe omgewoeld door karbouwen, die onophoudelijk in zulk een veld heen en weer worden gejaagd. De Poso-toradja's dreven echter een waren roofbouw op droge velden; maar sedert het Gouv. het heft in handen heeft genomen, zijn ook de Poso-toradja's aan de sawahcultuur gewend.

Vele Toradja's verstaan ook in meerdere of mindere mate de smeedkunst. IJzer komt in Midden-Celebes op verschillende plaatsen voor. Aan het ijzer winnen uit de grondstof wordt sedert de komst van het Gouv. weinig meer gedaan. In het kopergieten hebben sommige stammen veel bedrevenheid gekregen. Vroeger maakte men ook zijn eigen zout. In het vervaardigen van allerlei mande- en vlechtwerk zijn de Toradja's, mannen zoowel als vrouwen, zeer bedreven. De Sadang-toradja's zijn nog bekend voor hunne bamboe tabakskokers, die zij met allerlei ingebrande figuren voorzien.

Van de jacht zijn de Toradja's over het geheel groote liefhebbers. Van het geweer wordt bij de jacht zeer weinig gebruik gemaakt, daarentegen veel van het blaasroer, voornamelijk bij de jacht op den cuscus.

De veestapel der Toradja's bestaat hoofdzakelijk uit buffels (karbouwen), geiten, varkens en kippen. Paarden fokten eertijds alleen de Sigi-toradja's, in den laatsten tijd ook de Poso-toradja's. Honden en katten vindt men in alle huizen. Bij de vischvangst gebruikt men den hengel en de vischlijn. Aan het Poso-meer laat men groote takkenbossen, met steenen bezwaard, in het water

zakken; de visch schoolt daarin samen en is dan gemakkelijk te steken met den drietand met of zonder weerhaken, of te bedwelmen met de wortels van Miletia sericea of de vruchten van Croton tiglium. Ook plaatst men fuiken in den stroom van de rivier en dwingt de visch daarheen te gaan door in het water geplante heiningen van bamboe. Ook van handfuiken wordt veel gebruik gemaakt. Slechts weinige Toradja's, die dicht bij het strand wonen, hebben leeren omgaan met het werpnet.

Het huwelijk heeft zoowel binnen als buiten den stam plaats. De bruiloftsplechtigheid bestaat in het begeleiden van den bruidegom naar zijne bruid, in wier huis een feest wordt gevierd. Soms door het eten van het bruidspaar uit hetzelfde etensmandje, soms door het ophangen van zwaard en sirihzak van den man in het slaapvertrek der vrouw, soms ook zonder eenige plechtigheid, wordt het huwelijk gerekend voltrokken te zijn. De bruidschat wordt meestal eerst na de voltrekking van het huwelijk voldaan, en bestaat uit een, voor iederen stam verschillend, bepaald aantal stukken katoen, kommen, koperen schalen, terwijl een buffel of varken steeds daarbij wordt gegeven als „hoofd van den bruidschat". Echtscheiding komt menigvuldig voor. Polygamie is algemeen onder de hoofden.

De Toradja's zijn animisten (zie ANIMISME en HEIDENDOM). Hun heidendom concentreert zich om de vereering der dooden. Het lijk wordt in een uit een boomstam gehouwen kist gelegd, en op eenigen afstand van het dorp op eene stelling geplaatst, totdat de vleeschdeelen van het lijk zijn verteerd. Daarna worden de beenderen bijeenverzameld en in een klein kistje gedaan, dat men in de eene of andere rotsspleet of spelonk bijzet. De Sadang-toradja's beitelen daartoe kamertjes uit in de rotsen. Dit is waarschijnlijk een veiligheidsmaatregel om de graven te beschermen tegen roof van de aan den doode meegegeven kostbaarheden. Het bijeenverzamelen der doodsbeenderen gaat gepaard met een groot doodenfeest, dat dagen achtereen duurt, en waarop tientallen buffels worden geslacht. Uit economisch en hygienisch oogpunt heeft de regeering aan deze doodenfeesten bij de Poso- en de Sigi-toradjas paal en perk gesteld.

Vrees voor weerwolven en andere geheime invloeden van menschen is groot. Bovendien zijn rivieren, bergen en groote boomen voor den Toradja bewoond door geesten, die bij de minste beleediging hun aangedaan zich wreken door den beleediger ziek te maken. De goden en halfgoden zijn talrijk. Het voornaamste werk der priesters en priesteressen, onder wie ook een aantal mannen, die zich als vrouwen kleeden en gedragen, is, om de verloren gewaande zielestof van zieken aan den eigenaar terug te brengen.

Sedert 1892 werkt de zending onder de Posoen een gedeelte der Sigi-toradja's. Sedert korten tijd doet ook het Heilsleger pogingen om de Sigitoradja's uit het stroomgebied van de Paloe-rivier tot het Christendom te brengen. Ook onder de Sadang-toradja's is de zendingsarbeid in 1914 begonnen.

De rechtspraak was vroeger geheel gegrond op den adat, de eenige straffen waren boeten en dood; het laatste in geval van overspel of grooten diefstal wanneer de dader op heeterdaad werd betrapt en van hekserij. De boeten bestonden voornamelijk uit slaven, buffels en stukken katoen. Door het Gouv. is in de rechtspraak reeds veel wijziging gebracht, maar zij berust toch nog steeds op den adat.

TORADJA'SCHE TALEN. Onder dezen naam kan men samenvatten de talen die op de taalkaart van Celebes, behoorende bij dl. III van „De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes" door N. Adriani en Alb. C. Kruyt zijn verdeeld in de groepen: West-Toradja'sche en Oost-Toradja'sche talen (resp. Groep D en E).

De Toradja'sche talen beslaan een zoo uitgestrekt gebied, dat de grenzen moeilijk met volkomen nauwkeurigheid zijn aan te geven. Ten ruwe gesproken, nemen deze talen geheel Midden-Celebes in, van de Tomini-bocht tot de Bone-golf en van Tandj. Api tot Straat Makasser. Drie der vier groote schiereilanden van Celebes vallen grootendeels buiten dit taalgebied; alleen van het N.lijk schiereiland ligt een deel binnen het gebied der Toradja'sche talen.

De Toradja'sche talen grenzen ten N. aan de Tominische taalgroep, ten Z. aan de Mandarsche talen, de Sa'dansche talen en het Boegineesch, ten O. aan de Boengkoesch-Morische en aan de Loinansche talen. De binnen dit gebied gelegen talen worden door de Toradja's aangeduid met het ontkenningswoord, dat aan elke taal eigen is. Zie het artikel BARE'E-TAAL.

West-Toradja'sche talen. Van af de N.grens aan Straat Makasser, naar het Z. toe: *Tawaili'sch,* verder Z.lijk vanaf Mamboro; *Paloe'sch;* aan de W.kust der Paloe-baai het *Lole'sch,* ten W. van het Lole'sch, het *Ganti'sch.*

Op den O.oever der Paloe-rivier begint bij de zijrivier Woeno, op 1° Z.B. het *Sigi'sch;* verder Z.lijk, aan het Lindoe-meer, het *Lindoe'sch;* in het stroomgebied der Mioe, die den bovenloop der Paloe-rivier vormt, het *Koelawi'sch* en aan den middelloop der Koro, de grootste rivier van Celebes, het *Pipikoro'sch.*

Het stukje taalgebied van het Tawaili'sch, dat aan de W.kust van de Tomini-bocht ligt, tusschen Sinioe en Toboli, grenst ten Z. aan het *Parigi'sch* (tara), dat van Pelawa tot Dolago wordt gesproken. Het aantal sprekers van het Parigis'ch bedraagt een 6000, maar het Parigisch wordt langs de geheele Z.kust der Tomini-bocht verstaan en ook gesproken in de vrij groote kolonies der Parigiers op de N.kust van het gebied der Bare'e-taal: Mapane, Poso en Tongko.

Van Dolago tot de O.grens van Saoesoe, het *Saoesoe'sch* (ta'a), een W.lijk dialect in Dolago, een O.lijk in Saoesoe. Het Saoesoe'sch heeft niet meer dan een 1000 sprekers en is aan het uitsterven; de meeste Saoesoeërs spreken ook Parigi'sch of Bare'e.

De meest O.lijk gelegen W.-Toradja'sche taal is het *Tawaelia'sch.*

Het grootste gebied en de meeste sprekers van alle Toradja'sche talen heeft het *Bare'e,* waarover men het afzonderlijke artikel raadplege.

De *Togian-eilanden,* in de Tomini-bocht, behooren tot het gebied der Bare'e-taal, speciaal van het *Ampana'sch* dialect. Allerlei Toradjasche talen hoort men ook spreken in de handelsplaats *Wata Bajoli,* aan de Tomori-baai, dus in het gebied van het Boengkoe'sch.

Hiermede is het gansche gebied der Toradjasche talen overzien.

De Toradjasche talen zijn onderling nauw verwant, hoewel de sprekers der verschillende talen elkaar dikwijls niet verstaan. Als geheel is de Toradjasche taalgroep het nauwst verwant met hare Z.lijke buren: de Mandarsche, de Sa'dansche en de Makassaarsch-Boegineesche groepen. Ook met de Tominische groep, hare N.lijke buur, is de verwantschap zeer duidelijk, hoewel de Tominische talen zich reeds meer tot de Filippijnsche neigen. Met het Loinan'sch en zijne verwanten en met de Boengkoe'sch-Mori'sche talen, de O.lijke buren van het Bare'e is de verwantschap minder eng.

De Toradjasche talen hebben eene zeer rijke letterkunde, in proza en poëzie. Vooral de nog Heidensche stammen zijn groote liefhebbers van zingen en dichten, vertellen, raadsels opgeven en redevoeringen houden. Bij de Mohammedaansch geworden Toradja-stammen geraakt de oorspronkelijke letterkunde in verval, doordat zij als Heidensch wordt beschouwd; zij wordt dan verdrongen door producten van vreemden oorsprong, waarin het Mohammedaansche element den boventoon voert. Men zie het overzicht der letterkunde in het artikel BARE'E.

Letterschrift is bij geen enkelen Toradjastam bekend; kennis van het Boegineesche letterschrift komt slechts bij uitzondering voor, en wel uitsluitend bij Toradja's aan het strand, die Mohammedaan zijn geworden en zich eenige kennis van het Boegineesch hebben eigen gemaakt. Thans wordt op de scholen het Latijnsche schrift onderwezen.

TORASI of BENSBACHRIVIER. Gelegen op Zuid-Nieuw-Guinea. Het midden der monding ligt op 9° 7′ 35″ Z.B. en 141° 1′ 48″ O.L. en is het meest Zuidelijke punt van de grens tusschen het Nederlandsch gebied en Papua Territory. De Torasi, die meer dan 100 E. M. opgevaren kan worden, loopt geheel op Australisch gebied.

TORREN. Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TOSARI. Zeer gunstig bekend sanatorium in de residentie Pasoeroean, gelegen op 1777 M. boven de oppervlakte der zee op het Tĕnggĕrgebergte. Het sanatorium is gebouwd op een drogen, zandigen aschgrond. De gemiddelde temperatuur der lucht is 17° C. en deze is bijzonder gelijkmatig, daar de schommelingen in den warmtegraad gemiddeld 8° bedragen. De gemiddelde regenval is 1780 m.M. Zoowel voor lijders en herstellenden aan malaria als voor die met aandoeningen van het darmkanaal, der lever en der longen is Tosari zeer aan te bevelen.

TOTOK. Plaats op N. Celebes, in de laatste jaren bekend geworden door de daar werkende Maatschappij tot exploitatie van goudmijnen „de Totokmaatschappij". Het erts is hier niet zeer rijk aan gouddeeltjes; het goud wordt er hoofdzakelijk in stofvorm verkregen.

TOWAËLI of Tawaëli (zie aldaar).

TOWOETIMEER. Dit meer, gelegen in de afdeeling Oost-Celebes, gouvt. Celebes en Onderh., is volgens Abendanon van Zuidwest naar Noordoost 45 K.M. lang en in het middelste deel tot 34 K.M. breed; de oppervlakte bedraagt 572 K.M²., dat is ongeveer gelijk aan die van het meer van Genève. Het werd 29 Februari 1896 door de Sarasins ontdekt. Dit meer bevat twee bekkens, aan weerszijden van het ruim 700 M. hooge eiland Loëha (712 M); het Zuidwestelijk bekken is tot 180 M. diep, het Noordoostelijke tot 203 M. Het Noordoostelijke zijbekken (het Lingkona-bekken) met eene grootste diepte van 141 M., werd door Abendanon ontdekt. In het verlengde van het Noordoostelijk deel ligt nog het kleine, ook door Abendanon ontdekte meer Wawon Toa, slechts 3½ M. diep; ten Westen van het Zuidwestelijk deel bevindt zich het even ondiepe, 434 M. hoog gelegen, Masapimeer. Vooral de streek om het laatste is rijk aan damar-boomen. Aan de Zuidwestzijde heeft het Towoeti meer afvloeiing door een lange, tot 85 M. diepe fjord, die overgaat in de rivier Larona.

TRAMWEGEN. Zie SPOOR- EN TRAMWEGEN.

TRANSPORTWEZEN. Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TRASI (JAV., BATAV. MAL.). Indisch condiment, sterk „adellijk" van geur, dat onontbeerlijk geacht wordt bij de bereiding eener echte rijsttafel (zie RIJSTTAFEL). De belangrijkste soort is de trasi oedang, die uit garnalen (oedang rĕbon (BATAV. MAL.) en, in mindere qualiteit, uit garnalen-larven (van oedang djambret) gemaakt wordt; de trasi rĕbon is bruinrood, de trasi djambret paars-grauw van kleur. Behalve deze vrij dure garnalen-trasi (die bijv. nooit in sambĕl gorèng kan ontbreken), worden er ook goedkoope trasi's uit visch gemaakt. Eene plantaardige trasi, de t. poetjoeng (bĕtong), wordt, gemaakt uit zaad van Pangium (zie PANGEI) vermengd met verschillende specerijen.

TRAWANGAN. Zie KRAWANGAN.

TREMA ORIENTALIS Bl. Fam. *Ulmaceae* Kĕmirai, Mĕngkirai (MAL.); Anggroeng (JAV.); Koeraj, Ki tamiang (SOEND.). Boom, soms zeer hoog, op Java boven 700 M., ook in de andere deelen van den Archipel verbreid. De boom heeft zeer kleine, groene bloemen; het hout is weinig duurzaam, doch wordt wel voor theekisten gebruikt. De bast gebruikt men voor touwwerk, terwijl een bruine kleurstof uit de schors van deze of een verwante soort gebruikt wordt om vischnetten te tanen.

TRĔMBOELOEN (JAV.). Zie METROXYLON.

TRĔNGGALÈK. Zie TOELOENGAGOENG.

TRĔNGGALÈK. Hoofdplaats van het gelijknamig regentschap en district; heeft een belangrijken pasar, waar altijd een groot aantal soorten aardewerk, maar vooral kĕndi's of waterkaraffen worden verhandeld. De pottenbakkerij is hier zeer levendig en bij duizend- en tienduizendtallen worden de kĕndi's, voornamelijk op bamboevlotten, langs de rivieren naar het Noorden afgevoerd. De plaats telde op het laatst van 1905: 8200 inwoners, waaronder 20 Europeanen, en 300 Chineezen.

TRĔNGGOELI (JAV.). Zie CASSIA FISTULA.

TRÈTÈS. Plaatsje, gelegen op den weg van Prigèn naar den top van den Walirang. Het is 790 M. boven de zee gelegen en bekend om zijn fraaien waterval.

TREUB (MELCHIOR). Geboren te Voorschoten 26 December 1851, promoveerde in 1873 te Leiden op een dissertatie over „De natuur der Lichenen", was vervolgens assistent aan

het Botanisch Laboratorium aldaar tot 1880, werd tot opvolger van Scheffer benoemd als Directeur van 's Lands Plantentuin te Buitenzorg, welke betrekking door hem aanvaard werd op 13 November 1880. De instelling, waarvan Treub de chef werd, was op dat oogenblik reeds zeer belangrijk, maar toch was 's Lands Plantentuin in 1880 zeer bescheiden van aard in vergelijking met hetgeen Treub er van wist te maken en wat hij aan zijn opvolger overgaf, toen hij op 4 October 1909 voorgoed naar Europa vertrok. Een opsomming van hetgeen Treub tot stand bracht, vindt men onder het artikel Plantentuin in de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

Na zijn dood in 1910 is door particulieren in Indië een fonds bijeen gebracht, met behulp waarvan in 1914 een nieuw vreemdelingen-laboratorium te Buitenzorg werd geopend, dat den naam Treub-laboratorium ontving. In de voorhal herinnert een buste, door Mevrouw J. Tollenaar-Ermeling geboetseerd, aan de gelaatstrekken van den man, aan wien Nederlandsch-Indië zooveel te danken heeft.

TREWIA NUDIFLORA L. Fam. *Euphorbiaceae.* Kajoe tanah (MAL.), Gĕmblok (JAV.), Binong peutjang (SOEND.). Boom tot over de 30 Meter hoog, verbreid over het Westen van den Archipel. Het hout wordt in Zuid-Sumatra veel gebruikt. Het is zacht en goed bestand tegen het weer en tegen boeboek.

TRIANGULATIE. Zie de groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

Voor de werkwijze bij de triangulatie-brigade wordt verwezen naar de door den Top. dienst uitgegeven instructiën, handleidingen en technische voorschriften, welke meerendeels bij het Hoofdkantoor van genoemden dienst te Batavia verkrijgbaar zijn; een volledige opgave daarvan komt voor in het Jaarverslag van den Top. dienst over 1905.

TRIËNG GADÉNG. Een uit de moekims Peudoeë (meest W.) Triëng Gadéng (midden) en Pangwa (meest O.) bestaand landschap van de onderafdeeling Meureudoe, afdeeling Noordkust van Atjèh. Het landschap beslaat ± 180 K.M²., waarvan slechts 8,5 K.M². bewoond en bebouwd. De bevolking telde (eind 1915) 7834 zielen, w. o. 2670 geregistreerde mannen, over bovengezegde drie moekims verdeeld in reden van 996: 1052: 622.

De bevolking leeft van rijstbouw vooral op bewaterde, maar ook wel op droge velden, terwijl bijna alle gampōnggrond wordt in beslag genomen door pinang- en klappertuinen. Op de hellingen der heuvels en hier en daar in de vlakte wordt ook de pepercultuur beoefend. De veestapel bestaat uit ± 1550 runderen, 200 karbouwen en eenige honderden geiten en schapen. Aan de kust wordt druk gevischt met sleepnetten. De uitvoer bestaat uit visch, peper, pinang, copra, gevlochten matten (vrouwenarbeid), huiden en boschproducten (vooral rotan).

TRIOMMA MALACCENSIS Hook. f. Fam. *Burseraceae.* Tĕta toendjoe lanang (MAL.). Boom tot bijna 30 M. hoog uit Z.-Sumatra. Het helderroode spint en het donkerbruine kernhout worden gebruikt voor planten onder dak. Sommige boomen zijn zeer rijk aan hars, die naar terpentijn riekt en moeilijk hard wordt. Deze damar asam wordt door de Inlanders wel voor fakkels gebruikt.

TRIPANG. Tripang is de Maleische naam voor de zeekomkommers (*Holothurioidea*), een afdeeling van de Stekelhuidigen, die gekenmerkt zijn door een langgerekt, wormvormig, ei-, ton- of spoelvormig lichaam. De lengte is zeer afwisselend; er zijn soorten, die in volwassen toestand een lengte hebben van hoogstens 5 c.M., sommige *Synapta*-soorten daarentegen worden tot 2 M. lang. In plaats van de harde kalkschaal, die het lichaam der overige Stekelhuidigen bedekt, hebben de zeekomkommers een weeke, lederachtige huid, waarin een groot aantal kalklichaampjes van verschillenden vorm verspreid liggen.

De kleur der tripang doorloopt alle nuances van geelwit tot zwart, terwijl ook een lichtroode, een blauwachtige en eenige wit- en zwartgevlekte soorten voorkomen.

Het voedsel is van dierlijken aard; zoowel levende als doode zelfstandigheden worden opgenomen. Zij zijn weinig bewegelijk; sommige soorten blijven maandenlang op dezelfde plaats; andere vermogen zich op hun verblijfplaats zoo stevig vast te houden, dat zelfs de branding ze niet vermag los te krijgen. Sommige komen alleen op modderigen grond voor; andere geven de voorkeur aan zand en steen, weer andere — en dit zijn vele — worden nagenoeg alleen op levende en doode koraalbanken aangetroffen.

De tripang leverende soorten der Holothurieën behooren zoo goed als uitsluitend tot de familie der *Aspidochirotae* en wel tot de geslachten *Holothuria, Muelleria* en *Stichopus*. Van het eerste zijn in den Archipel thans 54 soorten bekend, van het tweede 7 en van het derde 9. De tripang-leverende soorten komen onmiddellijk onder de oppervlakte van het water voor tot een diepte, die voor geoefende tripangvisschers bereikbaar is.

Men vindt tripang op alle kusten van den Indischen archipel, van Nieuw-Guinea en Nieuw-Holland. De rijkste oogsten heeft men langs de kusten van Celebes, van de Tanimbar-eilanden en den Spermunde-archipel, van Nieuw-Holland, van de Duizend-eilanden en de Anambas-groep, terwijl de duurste soorten bijna uitsluitend bij Nieuw-Holland en op enkele gedeelten van de kust van Celebes worden aangetroffen.

Terwijl op elke kust de vangst meestal geheel geschiedt door daar tehuis behoorende inlanders, zijn het vooral de Makassaren, die reeds sedert overoude tijden naar Nieuw-Holland en Nieuw-Guinea varen om daar den oogst der zee te gaan binnenhalen, een bedrijf, dat nog tot ± 1860 groote gevaren medebracht door de vele zeeroovers, welke die streken onveilig maakten.

Op dezelfde wijze als de Makassaren bij Nieuw-Holland, gaan de Orang-Badjo van Celebes jaarlijks in vrij grooten getale op de tripangvangst uit langs de kusten van den Soeloe-archipel, vanwaar zij dan telkens hunne vangst te Makasser aanbrengen.

De Chineezen, die de tripang als eene versterkende en prikkelende lekkernij beschouwen, eten deze na ze gedurende twee dagen, met verschillende specerijen vermengd, te hebben gekookt.

In latere jaren hebben ook Europeanen zich in Indië op deze voordeelige visscherij toegelegd. Zoo werden over het jaar 1899 van regeeringswege 18 vergunningen verleend tot het visschen naar tripang, gewoonlijk tevens naar parelen, op

de kusten van Java, Celebes en de Molukken. Veelal gaat met deze vergunningen gepaard het verbod om op eenige wijze de in diezelfde streken uitgeoefende inlandsche visscherij te hinderen of te belemmeren, terwijl voor sommige kusten bij de vergunningen tot parelvisscherij de tripangvangst nadrukkelijk wordt verboden.

TRITONBAAI. Kleine baai met groote diepten op het N.lijk gedeelte der Z.W.kust van Guinea, beO. de Argoenibaai. In den N.W.hoek stond, nabij de kampoeng Lobo, het in 1828 gestichte fort Dubus, dat wegens zijn ongezondheid spoedig moest worden verlaten nadat de bezetting was gedecimeerd; overblijfselen van het fort zijn niet meer te vinden.

TROEMON. Een zelfbesturend landschap, behoorend sinds 1874 tot het grondgebied van Ned.-Indië. Aanvankelijk maakte het deel uit van Atjèh, in 1881 deelde men het in bij Sumatra's Westkust, maar sinds 1 Januari 1902 behoort het met zijn onderhoorigheden Sileukat en Boeloe Sama weer tot Atjèh, waar het werd ondergebracht, eerst bij de onderafdeeling Tapaᶜ Toean, doch sinds 1908 bij Singkel.

De geringe bevolking, — voor een goed deel herkomstig uit Meuraᶜ sa (Oelèë Lheuë) —, is hoofdzakelijk gevestigd langs de Boeloe Sama- en Troemonrivieren en langs de kust.

De beteekenis van Troemon is vroeger zeer overschat. Ze is thans eigenlijk vooral eene historische. Groot was er de opbloei van de pepercultuur in het laatst van de 18e, begin 19e eeuw, tijdens Radja Hadji Lĕbei Dapha, die het ook te Singkel had te zeggen, en wiens middelen hem in staat stelden met Atjèh te breken. De peperuitvoer zou in die dagen wel 40.000 pikoel's jaars hebben bedragen.

Groot was ook de voorspoed tijdens zijn zoon en opvolger — te Troemon, niet te Singkel, — Radja Boedjang, wiens schepen naar Singapore, Penang, Bengalen en Batavia voeren, maar die gezegd werd krijgsbehoeften te leveren aan de Padri's en van zeeroof en slavenhandel zijn gewin te maken.

TROM. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN.

TROMMELSTOKKENBOOM. Zie CASSIA FISTULA.

TROOSTENBURG DE BRUIJN (CASPAR ADAM LAURENS VAN). Geboren 24 Febr. 1829 te Winterswijk, overleden 28 Juli 1902 te Utrecht, was aanvankelijk hulpprediker te Dordt, werd bij Ind. besl. van 6 Juni 1857 benoemd tot predikant te Rĕmbang en verkreeg bij Kon. besl. van 2 Mei 1885, ingaande den 1en Juni van dat jaar, op verzoek eervol ontslag uit 's lands dienst. Hij heeft zich met betrekking tot Indië naam verworven als schrijver van twee boeken, nl. „De hervormde kerk in Ned. Oost-Indië onder de Oost-Indische Compagnie (1602—1795)", Arnhem 1884 en „Biographisch woordenboek van Oost-Indische predikanten", Nijmegen 1893.

TUBEROOS. Zie POLYANTHES TUBEROSA.

TUINBOON. Zie VICIA FABA.

TUINBOUW EN SIERPLANTEN. Zie het artikel in de groote Encycl. van Ned. Indië.

TUUK (HERMANUS NEUBRONNER VAN DER). Deze groote Indoloog, geboren 23 Februari 1824 te Malaka, bracht zijne kinderjaren door te Soerabaja en werd later naar Europa gezonden. Reeds op zijn 15e jaar legde hij zijn admissieexamen voor de Groninger academie af. Na korte rechtsstudie wijdde hij zich geheel aan taalstudie, o. a. aan het Portugeesch, Engelsch, Angelsaksisch en Arabisch. Door den invloed van de professoren Rutgers en Juynboll kreeg hij van het Nederlandsch Bijbelgenootschap de opdracht, om den Bijbel in het Bataksch te vertalen. Daartoe vertrok hij eerst naar Londen, om de Bataksche handschriften in het Britsch Museum te bestudeeren. Van deze gelegenheid maakte hij tevens gebruik, om twee catalogi van Maleische handschriften te vervaardigen. In 1848 vertrok hij naar de Bataklanden en vertaalde er een deel van het Nieuwe Testament, nl. het Evangelie van Johannes, in het Tobasch. In Februari 1853 bezocht hij het Toba-meer, dat vóór hem nog door geen Europeaan gezien was. Eerst na zijn terugkeer naar Nederland (in 1858) begon hij de verzamelde stof te ordenen en te bewerken. Tusschen 1860 en 1867 zagen zijne hoofdwerken het licht: het „Bataksch leesboek, behelzende stukken in het Tobasch, Mandailingsch en Dairisch", het „Bataksch-Nederduitsch woordenboek" en de „Tobasche spraakkunst", waarin tevens het Mandailingsch en Dairisch behandeld worden. Door toedoen van Prof. Millies verwierf Van der Tuuk te Utrecht het doctoraat in de letteren honoris causa. Van zijn werken noemen we nog: „T. Roorda's beoefening van 't Javaansch bekeken" (1864), „Opmerkingen naar aanleiding van eene taalkundige bijdrage van den Hoogleeraar T. Roorda" (1864) en „Een advocaat van Taco Roorda" 1865. „Outlines of a Grammar of the Malagasy Language (Introduction, Phonetic System)" „Note on the relation of the Kawi to the Javanese", „de Pandja-Tandaran (1866), „Maleisch leesboek" (1866) „Vier Maleische vertellingen" (1868). „Les Manuscrits Lampongs, en possession de M. le baron Sloet van de Beele". „Kawi-Balineesch-Nederlandsch woordenboek", dat na zijn dood door dr. Brandes en door dr. Rinkes is uitgegeven (Batavia, 1897—1912). Van groot gewicht voor de kennis der Oud- en Middel-javaansche letterkunde zijn ook zijne „Notes on the Kawi language and literature", verschenen in het Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, new series, XIII. Behalve de boven vermelde werken en verhandelingen schreef hij nog een groot aantal belangrijke artikelen in het Tijdschrift v. Indische Taal-, Land- en Volkenkunde en in de Bijdragen v. h. Koninklijk Instituut.

Van der Tuuk is met Prof. Kern, te beschouwen als de grondlegger van de vergelijkende Mal-Polynesische taalkunde. Hij overleed in 1894 te Soerabaja.

TWAALF KŎTŎ. A. Landschap in het N. der onderafd. Pariaman. B. id. in de onderafd. Moearŏ Laboeh.

TWEEDE GEWASSEN. Zie PÅLÅWIDJÅ.

TIJDREKENING. Omtrent de tijdrekening der Mohammedaansche volken in Ned.-Indië is het een en ander meegedeeld in de artikelen MOHAMMEDAANSCHE KALENDER EN GEDENKDAGEN en NAPTOE, omtrent die op Bali in het artikel Baliërs. Ter aanvulling diene nog het volgende omtrent de *vijfdaagsche week* op Java. Deze z.g. *marktweek* heeft haar ontstaan te danken aan de gewoonte om in een groep van

5 desa's telkens op een bepaalden dag markt te houden. De namen van de dagen dezer week zijn: Kliwon, Lĕgi, Paing, Pon en Wagé. Nog steeds is het bij de Javanen gewoonte, den naam van den dag der 7 daagsche week samen met die van de 5 daagsche week te noemen, b.v. Maandag = (*dinâ*) *Sĕnèn-Kliwon*. Telkens om de 35 dagen komt een zelfde combinatie van deze twee dagen weder voor; bij de berekening van gunstige of ongunstige tijdstippen (kotika's; zie TIJDSTIPPEN) komen deze getallen ook veel te pas. — Als een voorbeeld van tijdrekening bij een der meer primitieve Indonesische stammen kan de wijze van bepaling der seizoenen in verschillende deelen van Borneo worden vermeld. Zeer veel geschiedt deze naar den stand van het sterrenbeeld de Pleijaden; bij de Kĕnja-Dajaks gebeurt het door het afmeten van de schaduw van een loodrecht opgestelden stok; elders weer door een verticaal geplaatste bamboe met water, met een merkteeken van buiten. Deze bamboe wordt telkens in een schuinen stand gebracht, zoodat hij wijst naar een bepaalde ster, waarbij er wat water uitvloeit, en deze handeling wordt zoolang herhaald tot het water aan het (door de ondervinding) bepaalde merkteeken reikt. Voor een uitvoerige uiteenzetting van de oud-Javaansche tijdrekening, zie het artikel TIJDREKENING in het Supplement der groote Encyclopaedie van Ned.-Indië.

TIJDSCHRIFTEN EN PERIODIEKEN. Zie het uitvoerige artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

TIJDSTIPPEN (GELUKKIGE EN ONGELUKKIGE). Bij de inlanders van den Indischen Archipel is algemeen het geloof verspreid, dat het welslagen van de eene of andere onderneming in hooge mate afhankelijk is van het tijdstip, waarop zij uitgevoerd wordt. Dit geldt niet alleen van de heidensche stammen, als de Bataks en Dajaks, doch evenzeer van de Mohammedaansche Maleiers, Javanen, Makassaren en Boegineezen, zoodat dit geloof als een overblijfsel van het oude animisme is te beschouwen.

Naam. De meest gebruikelijke naam voor omineuse tijdstippen is afgeleid van het Sanskritwoord katikâ. In het Maleisch is dit verbasterd tot kĕtika, koetika of kotika, in het Toba Bataksch tot hatiha, in het Ngadjoe-Dajaksch tot kotika, in het Makassaarsch tot koetika of kĕtika, in het Boegineesch tot kotika, in het Balineesch tot tika. Naast dit woord van Indischen oorsprong staan echter ook echt Maleisch-Polynesische, b. v. rĕdjang beteekent in 't Maleisch: „dier, dat een der 30 dagen van de maand regeert en gunstig of ongunstig waakt voor het beginnen van ondernemingen", terwijl in het Bataksch het verwante rodjang de benaming is voor de dagen der maand, geraadpleegd omtrent hun al of niet gunstige beteekenis.

Wicheltabellen. Ter bepaling van gelukkige en ongelukkige tijdstippen gebruikt men tabellen, die eveneens kotika heeten. Hier kan volstaan worden met de beschrijving der Maleische tabellen, De Maleiers hebben twee hoofdsoorten: de kotika lima en de kotika toedjoeh. De eerste wordt zoo genoemd, omdat daarbij dag en nacht in 5 deelen verdeeld zijn, beginnende om 6, 9, 12, 3 en 5 uur. Op ieder dezer 5 tijdstippen oefent een der 5 Indische goden Maheçwara, Brahmâ, Kâla, Çrî of Wiṣṇoe of een der 5 Mohammedaansche profeten zijn invloed uit. Die van Maheçwara is de gunstigste, die van Çrî minder, die van Wiṣṇoe noch gunstig noch ongunstig, die van Kâla ongunstig, die van Brahmâ nog ongunstiger. Ter bepaling nu der tijdstippen gebruikt men tabellen, die in 25 vakjes verdeeld zijn. Boven ieder vakje staat het uur van den dag en daaronder staan de namen der 5 goden, in verschillende volgorde. Een dergelijke kotika lima is o. a medegedeeld in Prof. Wilken's Handleiding op bl. 589, waar men tevens nadere bijzonderheden omtrent de raadpleging ervan kan vinden.

Bij de kotika toedjoeh zijn dag en nacht in 7 deelen verdeeld, die onder de heerschappij staan van de zon, de maan, Jupiter, Saturnus, Mars, Venus en Mercurius.

Behalve met de namen van goden, profeten of planeten zijn de vakjes der tabellen dikwijls ingevuld met andere woorden, b.v. bij de kotika van een koopman met de woorden: winst, verlies en pari, soms ook met afbeeldingen in plaats van met woorden. Zoo vindt men b.v. voorstellingen van visschen, tijgers, slangen, karbouwen, honden, katten enz. De tijgertijd (9—10) is b.v. gunstig voor uitspraken, de drakentijd (11—12) voor het afleggen van bezoeken, terwijl de slangentijd (na 12 uur) daartoe ongunstig is. De tabellen, waarbij de goden of planeten vervangen zijn door de namen der dieren, die de 30 dagen der maand beheerschen, heeten kotika rĕdjang, zooals boven reeds gezegd is.

Terwijl de tot nu toe genoemde kotika's als oorspronkelijk Maleisch-Polynesisch kunnen beschouwd worden, hebben de Maleiers het geloof aan de ridjâl ul ghaib ongetwijfeld van degenen, die hen tot den Islâm bekeerden, overgenomen. Ook de geschriften ter bepaling van de windstreek waarin deze „mannen der verborgenheid" zich bevinden, behooren tot de kotika's.

TIJGER of Koningstijger (*Felis tigris*, L.), harimau of rimau toenggal (MAL.), matjan lorèng of m. lorèk (JAV.), mèjong lodaja of maoeng lodaja (SOEND.), door zijn uit zwarte strepen bestaande teekening van den panter te onderscheiden, is over een groot deel van Azië verspreid en komt in Nederlandsch-Indië voor op Sumatra, Java en Bali, maar niet op Borneo. De tijger van den archipel, de zgn. „Javaansche tijger", wordt ook wel als een zelfstandige variëteit (*sondaïca* Fitz.) beschreven, daar hij kleiner, doch naar verhouding krachtiger gebouwd is dan de tijgers van het vasteland en zich ook door donkerder, smalle, dichter opeen staande strepen en door korteren, dunneren staart onderscheidt. Zelfs schijnen de tijgers van de drie genoemde eilanden ook onderling nog te verschillen en worden ook door de inlanders van Java en Sumatra verschillende variëteiten onderscheiden. De tijger kan een lengte van meer dan 2 M. bereiken (zonder staart). Door het vernietigen van wilde zwijnen kan de tijger onder bepaalde omstandigheden nuttig zijn. Bij gebrek stelt hij zich ook met allerlei andere dieren tevreden, zooals apen, pauwen, krokodillen, zelfs wel visschen. Menschen gaat hij in den regel uit den weg. Soms kan het echter voorkomen, dat een streek door een „menscheneter" onder de tijgers onveilig gemaakt wordt. Waarschijnlijk zijn dit tijgers. die

eens uit honger of door een andere oorzaak een mensch aangevallen hebben en door den geringen weerstand, dien zij daarbij ondervonden, hun vrees hebben afgelegd. De tijger gaat niet uitsluitend 's nachts, maar ook overdag op buit uit. Hij is een goed zwemmer en springer: men heeft sprongen van 5 M. ver waargenomen. Hij klimt echter niet op boomen. Men vangt hem, behalve met lans of geweer, in van palen vervaardigde vallen, met een geit of hond als lokaas.

TIJGEREILANDEN. Eilandengroep, behoorende tot de onderafdeeling Saleier, gelegen op 120° 55′ en 121° 25′ O.L. en 6° 20′ en 7° 10′ Z.B. in de Floreszee ten Z.O. van Saleier. Het geheel wordt bestuurd door een poenjawa te Groot Ordjoeni en is verdeeld in 3 ondergroepen, elk onder een hoofd, nl. de Tijgereilanden; de Djinatoe groep; de Passi Tallaoe groep. De namen op de zeekaart zijn dikwijls verward en soms foutief. Al deze eilanden zijn koraal eilanden en vertoonen hetzelfde type, langgerekte zandplaten, die in den beginne alleen bij laag water boven komen (= taka) daarna alleen bij eb (= boenging) en ten slotte voortdurend (=poelau). Kenbaar aan de lichtgroene kleur van het zeewater is het geheele eiland omvat door een rif, dat zich vooral in de lengteas van het eiland soms eenige K.M. ver uitstrekt. In de breedte van het eiland is dit rif veel smaller en dadelijk waar dit ophoudt begint de diepe zee, die na 1 of 2 trappen zeer diep wordt. De eilandjes zijn opgebouwd uit koraal, dat van het strand te voorschijn komt en in het midden zijn zij met een dikke zandlaag bedekt. Overal treft men zandheuvels met een middellijn van ± 10 M. en een hoogte van enkele M. aan, gevormd door zeevogels nl. de maleo, die haar eieren toedekt met een dikke laag zand. De Tijgereilanden vertoonen nog alle stadia van ontwikkeling. Wordt het eiland niet meer overstroomd, dan begint men djagoeng en klappers te planten. Alhoewel sedert lang bekend bij de Inlanders wegens de vischrijkdom der wateren rondom de eilanden, den goeden bodem voor klappercultuur, de aanwezigheid van drinkwater en brandhout (drijfhout), dateert de eerste vestiging eerst van 1908 ten gevolge van de Boni expeditie 1905/6, waardoor tevens een eind gemaakt werd aan de bedrijven der Bonische en Boetonneesche zeeroovers, die een verblijf op de eilanden onmogelijk maakten. Toen vestigden zich de Orang Badjo hier, eerst in primitieve huisjes daarna, toen alles veilig bleek, in betere woningen. De laatste jaren neemt de vestiging snel toe. In 1912 bedroeg de bevolking 738 zielen. De gezondheidstoestand is tamelijk goed. Het hoofdmiddel van bestaan is de vischvangst en wel de tripang- en schildpadvisscherij, waartoe Chineezen op Bonerate groote prauwen uitrusten naar de banken ten Z. van Timor in den O. moesson. Vermeld moet nog worden Tinandjo, dat van oudsher het graveneiland der Badjo's was.

TYLOPHORA CISSOIDES Bl. Fam. *Asclepiadaceae.* Boentali ojod (JAV.), Areuj peudjit halam (SOEND.). Liaan, welks wortels als akar sĕriawan oetjoes en welks bladeren als daoen sĕriawan oetjoes tegen Ind. spruw gebruikt worden.

U.

UI. Zie ALLIUM.

UIL. De uilen of nachtroofvogels (*Strigidae*), vroeger veelal met de dagroofvogels in dezelfde orde vereenigd, doch thans in het systeem verre van deze gesteld, komen in ongeveer 30 soorten in den Archipel voor Door hun ernstig uiterlijk en meestal nachtelijke levenswijze zijn de uilen voor den Inlander — evenals trouwens voor vele Europeanen — geheimzinnige wezens, die den dood aankondigen, Boeroeng hantoe (MAL.), of geestenvogel. Bij dag in holten, holen en ruïnen verborgen, bemerkt men ze zelfs bij nacht niet, wanneer ze zich niet verraden door hun vaak huiveringwekkend gekras. Bekleed met buitengewoon zachte vederen, bewegen zij zich bijna onhoorbaar, zacht als de wind, in den laten avond en den duisteren nacht. De sterke, met kromme en scherpe nagels gewapende pooten stellen hen in staat snel en zeker hun levende prooi te vatten; want slechts levende dieren maken hun voedsel uit. De vischuil of katoepoek (JAV.), *Ketupa javanensis*, van Java, Sumatra, Borneo en het Maleisch schiereiland maakt eene uitzondering op de groote O.-I. uilen, doordat de tarsen onbevederd en met schubben bedekt zijn. *Scops magicus* is een klein Horenuiltje, dat met kleine afwijkingen over verschillende eilanden verspreid is. Een even klein Horenuiltje is de tjĕlĕpoek (JAV.) of boeweuk (SOEND.), *Scops lempiji*, van Borneo, Banka, Java, Sumatra en het Indische vasteland. *Glaucidium castanopterum*, de bĕloek-watoe, van Java is bijna zoo groot als ons Steenuiltje; de bovendeelen zijn roodbruin, slechts op den kop met dwarsstreepjes. Een groote Gladkopuil is *Syrnium seloputo* van Java, de kokok bĕloek, krachtig van bouw, met stevigen zwarten snavel. Onze Kerkuil, *Strix flammea*, komt met geringe afwijking in kleur en grootte ook in Oost-Indië voor, o.a. op Java (*Strix javanica*), aldaar sĕrak genoemd, en op Celebes (*Strix rosenbergii*).

UITVOER. Zie HANDEL EN SCHEEPVAART in de groote Encycl. van Ned. Indië.

UITVOERRECHTEN. Zie BELASTINGEN.

UNCARIA. Plantengeslacht van de familie der *Rubiaceeën*, waarvan een aantal soorten in den Archipel voorkomen. Het zijn klimmende heesters met tegenoverstaande bladeren, haakvormige klimorganen en bloemen in bolvormige bloeiwijzen. Het meest bekend is *Uncaria Gambir*, die de Gambir levert (zie aldaar). Minder bekende soorten zijn *U. ferruginea* Kurz (Kait-kait, MAL.), waarvan het buigzame hout wordt gebruikt en *U. pteropoda* Miq. (Kait-kait darat, MAL.), welks bladeren een inlandsch geneesmiddel zijn.

UNIFICATIE. Tot omstreeks 1900 placht men van unificatie te spreken ter aanduiding van het op den *vorm* der wetgeving betrekking hebbende streven om evenwijdig loopende verordeningen voor onderscheiden deelen van Indië in één ver-

ordening voor geheel Indië of voor alle buitengewesten bijeen te vatten: unificatie van rechterlijke inrichting, unificatie van inlandsche rechtspleging, unificatie van inlandsche belastingen in de buitengewesten, enz. Spoedig na 1900 echter heeft het woord unificatie in het Indisch spraakgebruik de geheel andere beteekenis gekregen van totéénmaking van de wetgeving voor de bevolkingsgroepen der Indonesiërs, der Europeanen en der Vreemde Oosterlingen, en wel — dit gaf er het bijzondere aan — meestal in den zin van totéénmaking op den grondslag van het voor de kleine, bevoorrechte Europeanengroep verkieselijke recht (vgl. III, bl. 574). Unificatie van rechtspraak werd dus: het amalgameeren van de landraden met de raden van justitie enz. (nog niet volvoerd), of het tot stand brengen van één nieuwen rechter voor allen, het landgerecht (I, bl. 485, III, bl. 569). Unificatie van rechtspleging werd: het eenvormig maken van procesbepalingen op den grondslag der Europeesche wetboeken (nog niet volvoerd). Unificatie van strafrecht werd: één volkomen Westersch strafrecht voor allen, volvoerd met 1 Jan. 1918 (III, bl. 566). Unificatie van privaatrecht werd: het burgerlijk wetboek en dat van koophandel der Europeanen pasklaar maken voor alle landaarden (slechts volvoerd voor het woekerrecht, III, bl. 566). Unificatie van den burgerlijken dienst werd: vooreerst het openstellen van ambten voor Nederlandsche onderdanen zonder op rasverschil te letten (I, bl. 92, III, bl. 88), maar voorts het dermate organiseeren van diensttakken, alsof de bekleeding van ambten door Indonesiërs dan wel door Europeanen onverschillig is (Bijbl. 9173). Unificatie van onderwijs werd: vooreerst het openstellen van Europeesche scholen voor allen, die voor het onderwijs aldaar rijp zijn, maar ook het zooveel mogelijk scheppen van onderwijsinrichtingen op Europeeschen voet, die alle bevolkingsgroepen gelijkelijk beoogen te dienen. Unificatie van de toelatingsbepalingen dateert van 1911. Unificatie van belastingen — voorshands alleen voor een deel der belastingen beoogd — werd: het invoeren van een belasting op Europeeschen grondslag voor alle landaarden, waarvan de inkomstenbelasting in Ind. Stb. 1920 no. 678 en de personeele sinds Ind. Stb. 1920 n°. 679 de voorbeelden zijn. Unificatie in deze tegenwoordige beteekenis is dus, zoo zij slechts beoogt ergerlijke achterstelling van niet-Europeanen bij Europeanen te doen verdwijnen en ruimte laat voor het voldoen aan Indische behoeften op Indonesischen grondslag (den grondslag van de overgroote meerderheid der bevolking), zeer wel te vereenigen met associatiepolitiek; wil zij echter slechts weten van een voldoen aan Indischebehoeften op Westerschen grondslag, dan is zij zuivere assimilatie.

URANDRA CORNICULATA Foxw. Fam. *Icacinaceae*. Bĕdaroe, Daroe, Endaroe, Mĕndaroe, Pĕdaroe (MAL.). Groote boom, 30 à 40 M. hoog, verbreid over het Westen van den Archipel in de nabijheid van de kust, met rechten, cylindervormigen stam en kleine wortellijsten. Het fraai gele, later bruine hout is hard en riekt aromatisch. Het is zeer duurzaam en wordt voor Europeesche woningen gebruikt als materiaal voor balken en stijlen. Het gaat door voor een der allerbeste houtsoorten van Borneo, doch is nogal onderhevig aan scheuren.

URARIA CRINITA Desv. Fam. *Leguminosae*. Èkor koetjing (MAL.); Boentoet badjing, Pati oelâ, Oelar oelaran (JAV.); Boentoet tjareuh, Mèmèjongan (SOEND.). Opgerichte heester met gevinde bladeren met 5—7 blaadjes en bloemen in dichte behaarde bloemtrossen. Algemeen op beschaduwde plaatsen in de vlakte. De wortels zijn een inlandsch geneesmiddel tegen dysenterie, de gekneusde bladeren tegen vergrooting van lever en milt. Ook de bloeiwijze wordt als geneesmiddel gebruikt.

URCEOLA ELASTICA Roxb. Fam. *Apocynaceae*. Akar gĕrip tĕmbaga, Gĕrip poetih (MAL.). Liaan van Sumatra en het Maleische schiereiland, soms zeer groot, n.l. 180 M. lang en mansdik. Het melksap levert een goede soort caoutchouc; de liaan is de oudst bekende rubberplant van Azië. Ook andere soorten van *Urceola* leveren caoutchouc. Bekend is *Urceola brachysepala* Hook. f. (Tjoekangkang) van Zuid-Sumatra en de Padangsche Bovenlanden en *Urceola esculenta* (Ramboeng akar) van Achter-Indië en de Oostkust van Sumatra.

URENA LOBATA L. Fam. *Malvaceae*. Poeloet (MAL.), Poeloetan, Lĕgĕtan (JAV.). Heester à 2½ M. hoog, met roode bloemen, in Ned. Indië vooral langs wegen en boschranden tot op 2000 M. boven zee. De vezel uit de bast gelijkt op die van jute en is herhaaldelijk als vervanger van jute aanbevolen. Tot nu toe is de cultuur echter niet loonend gebleken. Wortels en bladeren worden wel als Inl. geneesmiddel gebruikt.

USNEA BARBATA Fr. en andere *Usnea*-soorten zijn korstmossen (Lichenen), die men in bergstreken als draadvormige, sterk vertakte planten op boomstammen en boomtakken aantreft. Meestal worden ze kajoe angin of rasoek angin genoemd, omdat ze aan de windzijde der boomen zitten (de vochtigste kant) en de Inlanders meenen, dat ze er door den wind zijn aangebracht. Daarom meent men ze te moeten aanwenden bij ziekten, die aan het intreden van wind in het lichaam hun ontstaan te danken hebben.

UTRECHTSCHE ZENDINGSVEREENIGING. Gevestigd te Utrecht. Zij arbeidt op: A. Nieuw-Guinea, zoowel langs de Noordkust als in het Zuidwestelijk gedeelte van het eiland. Het gebied is in 9 zendingsposten verdeeld, maar zal op den duur in 17 ressorten verdeeld moeten worden; B. Halmahéra, eveneens met 9 ressorten; C. Boeroe met twee ressorten. Zie verder ZENDING (PROTESTANTSCHE).

V.

VAARTUIGEN. De Inlandsche vaartuigen kunnen verdeeld worden in drie hoofdgroepen, n.l. 1e vaartuigen uit een boomstam (of, zooals nog bij de Dajaks wel wordt aangetroffen, uit *boomschors*) vervaardigd; 2e vaartuigen met een of twee vlerken, zoogenaamde vlerkprauwen; 3e opgebouwde vaartuigen.

De eerste en meest primitieve soort wordt veel gebruikt op rivieren en binnenwateren, maar ook ziet men dikwijls visschers met deze kleine ranke vaartuigen tot ver in zee. Ze komen algemeen verspreid in den Archipel voor, met zeer groote verscheidenheid, zoowel in vorm van romp als van tuigage. Ook de vlerkprauwen worden zeer dikwijls uit een enkelen boomstam vervaardigd. Ze dienen in hoofdzaak voor de vischvangst en hebben gewoonlijk zeiltuig. De vlerken bestaan uit twee of meer dwarsliggers of uithouders, met balken aan het uiteinde. Deze vlerken benadeelen de vaart slechts zeer weinig, en behoeden het licht kantelende vaartuig lichter tegen omslaan dan ballast. De vlerkprauwen komen over het algemeen voor in de kuststreken. De grootere opgebouwde vaartuigen komen in de meest verschillende vormen in den Archipel voor; doorgaans zijn zij van veel geringer afmetingen dan de schepen die in het overige Azië, in Europa en Amerika bekwamer scheepsbouwers te water laten.

In alphabetische volgorde worden hieronder enkele van de voornaamste Inlandsche vaartuigen genoemd:

B a n a w a. (Mak. Boeg.) Opgebouwd kielvaartuig van den vorm der padoewakang's. Het woord is een der alleroudste Indonesische benamingen voor vaartuig.

B i d a r (Mal.). Platboomde riviervaartuigen, in 't bijzonder gebruikt door bestuursambtenaren en Inl. vorsten, en slechts op rivieren (Palembang).

D j o e k o e n g (Mal., Jav.), Mal. ook d j o n g-k o n g). kleine vaartuigen, voorkomende op Java, Sumatra en Borneo, gewoonlijk uit een enkelen boomstam gekapt en meestal voorzien van vlerken.

D j o e n g (Mal.), d j o n g (Jav.). De Chin. „jonk", met haar bekende hooggekasteelde achterplecht.

K o e r a-k o e r a (Mal.), k o r a-k o r a, Moluksch, (eigenl.: „schildpad"), breede vaartuigen der Molukken, aan weerszijden voorzien van vlerken.

M a j a n g (Jav.). Breede, opgebouwde kielvaartuigen; de stevens zijn sterk gekromd met naar binnen omgebogen uiteinden; voornamelijk gebruikt als visschersvaartuig langs Java's N. kust.

O r ĕ m b a i (Moluksch?), Mal. en Jav. rĕmbaja, opgebouwde kielvaartuigen zonder vlerken, in de Molukken; ook gebruikt als pleizier- en statievaartuigen, en dan voorzien van een overdekt verblijf in het midden.

P a d o e w a k a n g (Mak.-Boeg.), Handelsvaartuig van Boegineezen en Makassaren, en van de O.lijke Madoereesche eil. (Madoereesch: padewakan); opgebouwde kielvaartuigen met meestal 2, soms 3 masten en een boegspriet.

P ĕ n t j a l a n g (Mal.). Groot soort opgebouwde handelsvaartuigen in het W.lijk deel van den Archipel, vooral N. Sumatra; te Palembang ook statievaartuig.

P r a h o e. Algemeen Indonesisch woord voor vaartuig, evenals b a n a w a en w a n g k a n g; in 't Holl. overgenomen als „prauw". Van de talrijke samenstellingen noemen we: P r a h o e k a t i r, (Mal., Jav.) voor vlerkprauw; P r a h o e p o e k a t vaartuig om te visschen met de *poekat* (zegen).

S a m p a n (Chin.-Mal.). Naam voor alle kleine Inl. vaartuigen die dienst doen als sloep of boot.

T a m b a n g a n (Mal.), veerschuit, klein platboomd vaartuig, veel gebruikt voor personenvervoer..

T o p, T o o p of T o e p. Een der grootste soorten handelsvaartuigen, met kiel en steven; komen op de vier groote Soendaeilanden voor, vooral op Atjèh's N.kust.

W a n g k a of W a n g k a n g. Oeroud Mal. Polyn. woord voor vaartuig, met zeer groote verbreiding. Thans verstaat men er onder een schip van Chin. type, kleiner dan de jonk en grooter dan de toop (zie Top).

VACCINE. Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VADERRECHT. Zie HUWELIJK.

VALCKENIER (ADRIAAN). Geb. 6 Juni 1695 te Amsterdam, vertrok 22 Oct. als onderkoopman naar Indië en kwam 21 Juni 1715 te Batavia aan; werd in 1726 bevorderd tot koopman en opperkoopman; in 1727 tot boekhouder-generaal van N.-I.; in 1730, '33 en '36 tot Raad extra-ordinair, Raad ordinair en Eerste Raad en directeur-generaal; werd eindelijk door den R. v. I. tot Gouv.-Generaal verkozen en trad als zoodanig den 3en Mei 1737 op. Het was tijdens zijn bestuur dat de beruchte moord op de Chineezen te Batavia plaats vond, (9 en 10 Oct. 1740), welke schanddaad, waarvan een vreeselijk tafreel werd opgehangen in den boetzang van Willem v. Haren „Op den moord der Sineezen, enz." en in het Dagboek van Gerrit Verbeet, een onuitwischbare vlek op het bestuur van den hardvochtigen, onmeedoogenden Valckenier wierp. Maar ook in andere opzichten heeft zijn beheer zich ongunstig gekenmerkt; we bedoelen zijn voortdurende twisten met leden van den R. v. I. Inmiddels was aan V. door de HH. XVII, op zijn reeds in 1738 gedane aanvraag, den 2en Dec. 1740 eervol ontslag verleend en vertrok hij den 6en Nov. 1741 als admiraal der retourvloot naar Nederland; 25 Jan. 1742 aan de Kaap aangekomen, werd hij evenwel op last der HH. XVII aldaar gearresteerd, naar Batavia teruggevoerd en toen hij 12 Aug. 1742 daar aankwam op het kasteel te Batavia gevangen gezet. Verschrikkelijk zwaar heeft V. voor zijne willekeurige handelingen moeten boeten. Zijn grootste tegenstander, Van Imhoff, was bij zijn komst in Nederland onmiddellijk in eer hersteld, zijn arrest en opzending werden verklaard „te wezen informeel, nul, krachteloos en van geener waarde", ja zelfs werd hij tot Valckenier's opvolger benoemd. En bovendien werd het tegen V. ingesteld strafgeding zoo langzaam gevoerd, dat dit bij diens dood

nog niet ten einde was gekomen. De eisch van den advokaat fiskaal luidde: onthalzing en verbeurdverklaring van goederen. Bewindhebbers verklaarden zijn proces „door den dood geaboleert". Valckenier overleed den 20en Juni 1751 in de gevangenis, waar hij dus bijna 10 jaren doorbracht. Hij werd te Batavia zonder eenige plechtigheid begraven.

VALENTIJN (FRANÇOIS). Geboren den 17en April 1666, studeerde aan de Hoogescholen te Utrecht en te Leiden in de Godgeleerdheid, Wijsbegeerte en aanverwante vakken; te Leiden deed hij, nauwelijks 18 jaar, de vereischte examens, werd op het laatst van 1684 als predikant naar Indië beroepen en vertrok daarheen den 10en Mei 1685. Tot 1694 was hij predikant op Amboina en Banda, vertoefde van 1695—1705 in Holland (Dordrecht), was in 1706 gedurende 4 maanden veldprediker bij het leger in Oost-Java, tot 1713 weder predikant op Ambon, kwam 1714 in het vaderland terug, en overleed in 1727 in den Haag.

Met Valentijn was heengegaan een man van meer dan gewone beteekenis, wiens naam, in verband tot Indië, telkens en telkens later nog genoemd zou worden.

Niet echter om zijne hoedanigheden als O.-I. predikant; als zoodanig verhief hij zich niet boven zijn ambt- en tijdgenooten.

Evenmin om zijn taalstudiën, meer in 't bijzonder zijn Bijbelvertaling; doch Valentijn bleef bij het nageslacht in eere om zijn in vele opzichten onschatbaar „Oud en Nieuw Oost-Indien", een standaardwerk, de eerste Encyclopædie (met al haar deugden en gebreken) over gansch Indië, nl. over de landen waar de Compagnie toenmaals gezag uitoefende, dat in 5 deelen, 8 statige folianten vormend, in de jaren 1724 (I—II) en 1726 (III—V), te Dordrecht en Amsterdam, resp. bij J. van Braam (dus in zijn vaderstad) en G. onder de Linden het licht zag onder den titel:

„Oud en Nieuw Oost-Indien, vervattende een naaukeurige en uitvoerige Verhandelinge van Nederlands Mogentheyd in die gewesten, enz. Met meer dan thien honderd en vyftig Prentverbeeldingen verrykt. Alles zeer naaukeurig ...., en met veele zeer nette daartoe vereyschte kaarten opgeheldert door François Valentyn, onlangs Bedienaar der Goddelyken Woords in Ambon, Banda, enz."

Als verkorte uitgave in 1856—58 te 's-Gravenhage: „François Valentijn's Oud en Nieuw Oost-Indien. Met aanteekeningen, enz. uitgegeven door Dr. S. Keyzer", 3 dln. 8°. (zonder platen of kaarten). Zie verder het gedocumenteerde artikel in de groote Encycl. van Ned. Indië.

VAMPIRISME. Zie WEERWOLF.

VAN-HEUTSZ-GEBERGTE. Een tertiair bergland in het gouvernement Oostkust van Sumatra gelegen, ten Noorden van het Toba-meer. Het ontving zijn naam van prof. Dr. Wilhelm Volz op diens onderzoekingsreis door Noord Sumatra van 1904—'06. Het is de Noordelijkste van een rij ketenen, die de Bataklanden in hoogvlakten verdeelen en loopt gedeeltelijk evenwijdig met het Karo-Randgebergte, is voor een ander deel de oudere voortzetting daarvan.

VANIELJE. Vanielje of vanille, gezocht als kostelijk aroom, is de vrucht eener tot de familie der *Orchidaceae* (verg. ORCHIDEËEN) behoorende klimplant, *Vanilla planifolia Andr.*, welke in Mexico thuis behoort, en naar nagenoeg alle warme gewesten ter cultuur is overgebracht. Het is eene epiphytische plant, die aan boomen vastgehecht leeft, in de aarde wortelt, doch deels ook met hare viltig behaarde luchtwortels het voedsel opneemt. Zij eischt een vruchtbaren bodem en eene warme, vochtige, wèlbeschaduwde groeiplaats.

Reeds in 1819 is de vanielje-plant naar 's Lands Plantentuin te Buitenzorg overgebracht, en andermaal in 1841. De vruchtzetting bleef toen echter achterwege, daar het bij de bevruchting der bloem in het vaderland der vanieljeplant helpende insect, zijnde eene bij uit het geslacht *Melipone*, op Java ontbrak. Eerst in 1850 is de kunstmatige bevruchting, die door Ch. Morren in den botanischen tuin te Luik reeds in 1837 bestudeerd was, door J.E.Teysmann, hortulanus te Buitenzorg, in het groot toegepast. Deze kunstbewerking, die nog tegenwoordig onafscheidelijk is van elke vanielje-cultuur buiten het vaderland dezer plant, is eene zeer eenvoudige. Zij pleegt gewoonlijk des morgens te worden uitgevoerd, op Java meest door vrouwenhand. Met de linkerhand vat zij de vanielje-bloem, en wel de allerbest ontwikkelde bloem eener tros, aan, licht met een puntig stukje bamboe het vlies op, dat vruchtbeginsel en stuifmeelklompje gescheiden houdt, en drukt dan met de vingers de bloem en haar inhoud zacht samen. Is zoo de bevruchting gelukt, dan pleegt de bloem weldra te verwelken, en ontwikkelt zich allengs uit haar de vanielje-vrucht. In nagenoeg één maand is deze ontwikkeld, doch eerst maanden daarna oogstbaar.

Teysmann heeft zijne proeven destijds dienstbaar gemaakt aan eene vrij uitgebreide cultuur van Java-vanielje, door hem en ook door anderen in het Buitenzorgsche en Bataviasche aanvankelijk met schitterend financieel succes gedreven. Het hoogtepunt dezer eerste Java-vanielje cultuur was in 1874, met een oogst van 2455 kg., waarde *f* 179.449. Kort daarna is zij echter gaan kwijnen en is nooit meer van groot belang geworden, daar er in de laatste jaren niet meer dan 2 tot 3 duizend kilo vanielje uit Ned.-Indië werden uitgevoerd.

VARANIDAE. Familie van groote, in onzen Oost meestal min of meer amphibische Hagedissen met langen, diep ingesneden tong, welke evenals bij slangen in een basale scheede kan worden teruggetrokken.

Tot deze familie behoort slechts één geslacht, *Varanus* (in oudere werken ook wel *Monitor* genoemd), waarvan de algemeen Maleische naam bijawak (zie aldaar) en de algemeen Europeesche naam „waraan" luidt, maar welks leden door Europeanen dikwijls ten onrechte leguaan genoemd worden.

Door de soms reusachtige grootte en door den algemeenen lichaamsvorm herinneren de waranen eenigszins aan krokodillen, waarmede zij echter in het geheel niet verwant zijn. Waranen leven zoowel op den grond en op boomen als in het water, en zijn even behendig in het loopen en klimmen als in het zwemmen, ofschoon hunne teenen, die aan voor- en achterpooten ten getale van vijf aanwezig zijn, niet door zwemvliezen zijn verbonden. Het voornaamste voedsel der *Varaniden* bestaat uit levende dieren, vooral vogels, maar ook kruipende dieren en kleine zoogdieren;

op eieren zijn zij zeer belust, zoodat zij groote vijanden zijn van het kippenhok, waarin zij brutaal durven doordringen. Voor den mensch nemen zij altijd de vlucht, liefst naar het water, maar worden zij in het nauw gedreven, dan verdedigen zij zich met hun scherpe, vrij groote, kegelvormige tanden en vooral met slagen van hun sterken staart. De beschubde huid dezer dieren is een belangrijk handelsartikel geworden, zoodat de prijs hoog genoeg gestegen is, om de jacht op bijawaks tot een winstgevend bedrijf te maken, maar waardoor volgens sommigen het gevaar zou ontstaan, dat deze fraaie, groote, ongevaarlijke hagedissen geheel uitgeroeid zullen worden.

In onzen Archipel komen 14 soorten voor.

VARANUS. Zie onder VARANIDAE.

VARENS. In den Maleischen Archipel en in het algemeen in de tropische gewesten trekken na de Palmen geene gewassen zoozeer de aandacht als de varens.

Zij maken daar door hun groot aantal soorten, maar vooral door hunne algemeene verspreiding en het soms overgroote aantal individuen waarin zij optreden, een belangrijk deel uit van de vegetatie en men vindt ze in een verscheidenheid van vormen, waarvan men in Europa zich geen denkbeeld kan maken.

Alleen in de omstreken van Buitenzorg — met inbegrip dan van de hellingen van den Salak en den Gĕdé — telt men meer dan 400 soorten; maar het geheele aantal vormen in Ned.-Indië is veel grooter.

Alhoewel in de lagere bergstreken lang niet zeldzaam, behooren toch verreweg de meeste tot de dichte, oorspronkelijke, altijd vochtige wouden, die de hellingen der vulkanen bekleeden.

VARKENS. Zie ZWIJNEN.

VARKENSHOEK (Tandjoeng Toewa). Kaap van het Oostelijkste der drie schiereilanden, waarmee Zuid Sumatra in Straat Soenda vooruitsteekt. De kaap is het einde van een uitlooper van den 1281 M. hoogen Radjabasa, welke rug, hier afbrekende, echter samenhangt met de vulkanische eilanden van Straat Soenda.

VASTENMAAND. Een belangrijke godsdienstplicht voor den Moslim is het vasten gedurende de 9e maand van het Mohammedaansche jaar, de maand Ramadhân (op Java verbasterd tot Ramĕlan). Deze vastentijd wordt ook *poewasa* of *sijam* genoemd; beide namen beteekenen: vasten; *poewasa* is aan de Indiërs, *sijam* aan de Arabische wetboeken ontleend. Het vasten bestaat daarin, dat men zich iederen dag dezer maand van den vroegsten morgenstond — van het oogenblik namelijk, waarop naar Koranische zegswijze „een witte draad van een zwarten kan onderscheiden worden" (vgl. Koran II, 183) — tot zonsondergang volkomen onthoudt van spijs en drank en van alle zingenot.

Aan deze strenge onthouding heeft men zich slechts des daags, niet 's nachts te onderwerpen; het geldt zelfs als verdienstelijk, de vasten zoo spoedig mogelijk na zonsondergang te verbreken.

Begin en einde der vastenmaand worden, op de gewone wijze, door waarneming van de maan vastgesteld en daarna, wegens de belangrijkheid dezer maand, op min of meer plechtige, bijzondere wijze, naar plaatselijk gebruik, aan den volke bekend gemaakt.

Tot vasten verplicht is ieder Moslim, die den volwassen leeftijd heeft bereikt en volgens de wet geen bijzondere aanspraak op vrijstelling van dezen godsdienstplicht kan doen gelden. Vrijgesteld zijn o.a. zij, die wegens ouderdom, zwakte, ziekte, zwaren arbeid, ritueele onreinheid of andere oorzaken niet tot vasten in staat zijn, daaronder ook zwangere, zoogende en menstrueerende vrouwen. Zij allen moeten, evenals degenen, die zonder wettige verontschuldiging het vastengebod overtreden, de verzuimde vastendagen zoo spoedig mogelijk inhalen. Is dit niet mogelijk, dan hebben zij, als zoengeld, zekere hoeveelheid levensmiddelen aan de armen te verstrekken.

Het vastengebod wordt in den Indischen Archipel in het algemeen, evenals in andere Mohammedaansche landen, in acht genomen, naarmate de omstandigheden het toelaten.

Algemeen wordt de vastenmaand ook in Ned.-Indië als „de maand van den godsdienst" beschouwd, welke — mits doorgebracht met zoo getrouw mogelijke naleving der wettelijke geboden — tot verzoening kan strekken van de vele tekortkomingen, waaraan men zich gedurende de overige maanden des jaars heeft schuldig gemaakt. Deze opvatting heeft ook ten gevolge, dat aan de in het bijzonder tot deze „maand der verzoening" behoorende plechtigheden vrij algemeen wordt deelgenomen, zelfs al zijn deze volgens de wet niet als verplicht voorgeschreven.

Zoo plegen velen zich 's avonds in de vastenmaand na de *isa* (d.i. de avond-*sĕmbahjang*) in het bedehuis te vereenigen tot bijwoning eener wettelijk voor den vastentijd aanbevolen godsdienstoefening, welke in het Arabisch *salât attawârîh* (in het Mal. en Jav. verbasterd tot *taraweh* of *traweh*) heet, dwz. de *sĕmbahjang* „met rustpoozen".

Voorts brengt het gebruik op vele plaatsen in Ned.-Indië mede, dat na afloop van den *traweh*-dienst gedeelten van den Koran voorgedragen worden.

Als bijzonder heilig gelden ten slotte de oneven nachten van het laatste derde gedeelte der vastenmaand (de nachten vóór den 21en, 23en, 25en, 27en en 29en Ramĕlan). Een dezer nachten toch — het staat voor den Moslim niet vast, welke — moet de heilige nacht van den *kadar* (d.i. het goddelijk raadsbesluit) zijn geweest, waarin Allah den Koran uit den hemel deed nederdalen. De Javanen herdenken vooral den 21en (*malĕm salikoer*) als den *kadar*-nacht, elders (bijv. in Atjèh en op Celebes) viert men in het bijzonder den 27en Ramĕlan als zoodanig.

VATICA. Plantengeslacht der Dipterocarpaceeën, dus verwant met *Shorea* en *Hopea* en evenals deze beide een van de stamplanten van den damar. Bekende soorten zijn *V. Rassak Bl.* (Rĕsak, MAL.) van Borneo en *V. moluccana Burck* van de Molukken. Vooral van de eerste soort komt de hars, door de Dajaks verzameld, in den handel voor. De hars komt uit spleten en scheuren te voorschijn en vormt dan aan de stammen groote stukken tot 15 K.G. zwaar.

VECHTHANEN. Zie DIERENGEVECHTEN pag. 129.

VEEARTSENIJKUNDIGE DIENST. Het veeartsenijkundig Staatstoezicht en de veeartsenijkundige politie zijn geregeld bij de ordonnantie van 13 Augustus 1912, no. 432/435, waaraan eene toelichting is toegevoegd.

Het veeartsenijkundig Staatstoezicht wordt

uitgeoefend door het personeel van den Burgerlijken veeartsenijkundigen dienst onder leiding van den Directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel.

De militaire veeartsenijkundige dienst is een onderdeel van den militair Geneeskundigen Dienst en wordt waargenomen door het korps militaire paardenartsen. Dit korps is bij Kon. Besl. van 28 Januari 1914 no. 58 vastgesteld op: 1 Dirigeerend Paardenarts, 2e of 1ste klasse met rang van Majoor of Luitenant-Kolonel en titel van Inspecteur-Paardenarts, voorts 9 subalterne officieren, waarvan minstens 2 met den rang van Paardenarts 1ste klasse (kapitein) en de overigen dien van Paardenarts der 2e klasse (1ste Luit).

VEENMOL. (andjing tanah, MAL.) Insect, behoorende tot de afdeeling der krekels (*Gryllidae*) en gekenmerkt door den vorm der voorpooten, die tot sterk verbreede graafpooten geworden zijn, welke een oppervlakkige gelijkenis vertoonen met de voorpooten van den mol. De voorvleugels zijn betrekkelijk kort, veel kleiner dan de gewoonlijk goed ontwikkelde, waaiervormig plooibare achtervleugels. De veenmol leeft grootendeels in zelf gegraven gangen in den grond; ook de eieren worden in aantal bijeen in een holte in den grond afgezet. Het voedsel is voornamelijk van dierlijken aard (regenwormen, slakken, insecten, larven); schadelijk worden zij desniettemin vooral door het vernietigen der plantenwortels bij het graven der gangen.

VEETEELT. Voor de welvaart van de bevolking in Ned. Indië heeft in de eerste plaats beteekenis het hoornvee, daarna de paarden, het klein vee en het pluimvee.

I. HOORNVEE Java en Madoera Hiervan zijn belangrijk de buffels en de runderen, omdat zij de basis vormen van den Javaanschen landbouw.

Buffels (MAL. karbau., JAV. kĕrbo). De buffelstapel is op Java erg in verval. Het beste is nog de toestand in de residenties Bantam, Batavia en de Preanger-Regentschappen, doch in de res. Cheribon. Pĕkalongan, Banjoemas en vooral in Sĕmarang is de achteruitgang aanzienlijk. Deze bedroeg van 1905 op 1915 ongeveer 20 %.

Runderen (MAL. lĕmboe, JAV. sapi). In vroegerren tijd moet de Javaansche veestapel een veel gunstiger indruk hebben gemaakt, doch door de geringe fokkennis der Inlanders en door hun conservatisme is de veestapel geleidelijk kwalitatief en kwantitatief achteruit gegaan. De Inlander laat de zorg voor het vee, als er geen contrôle op wordt uitgeoefend, aan de natuur over, jong en oud, goed en slecht, loopen met elkaar op de grasvlakten los.

De runderen van den Indischen Archipel behooren tot eenzelfde ras, het inheemsche rund, waarvan vijf verschillende typen zijn te onderscheiden; n.l.:

1. Het wilde rund (Bantèng)
2. Het Javaansche rund.
3. Het Balineesche rund.
4. Het Madoereesche rund.
5. Het Sumatraansche rund.

1. Het inheemsche rund (Bantèng, Bos Sundaicus). Dit wordt nog gevonden in Bantam, Zuid-Preanger, Zuid-Bĕsoeki en in de res. Bali. De verwilderde runderen komen nog voor in het Tjidamar'sche (afd. Tjiandjoer), Borneo, Ternate en de eilanden Mojo, Lombok en Bali. De bantèng leeft in kudden van 5 à 6 koeien met één stier in het diepst der wildernissen.

2. Het Javaansche rund. Dit veeslag zou ontstaan zijn uit de kruising van den zebu, door de Hindoe's op Java ingevoerd, en den bantèng. Over het algemeen laat het exterieur van dit ras veel te wenschen over en verkeert in een toestand van toenemende degeneratie. De stieren meten niet hooger dan 1.25—1.35 M. en de koeien slechts van 1.18—1.21 M. Het is een zuiver vleesch- en arbeidsdier, dat niet meer dan ± 3 L. melk daags geeft.

3. Het Balineesche rund. Door reinteelt is dit ras nog raszuiver en komt veel overeen met den bantèng. Als arbeids- en vleeschdier heeft het hooge waarde. De stieren zijn meestal zwartbruin en meten 1.3—1.4 M. Na de castratie worden zij veelal roodbruin. De koeien zijn roodbruin en hebben een taille van 1.2 M. Evenals de bantèng zijn de billen en onderbeenen wit gekleurd.

4. Het Madoereesche rund. Dit is ook een product der reinteelt en vertegenwoordigt een der beste veerassen van Indië. Men treft er allerlei robes onder aan, waarvan de zwarte kleur niet erg gewild is. De stieren, welke voor de nationale feesten, de stierwedrennen (Kĕrapan) en de stierengevechten (Toktok, Tokan) worden bestemd, zijn gefokt uit superieure stieren en geselecteerde koeien en worden bijzonder goed verzorgd.

Het vee wordt door den Madoerees zeer goed verzorgd, meestal op stal, omdat er geen gelegenheid tot grazen bestaat. Door den enormen uitvoer voor slachtvee gaat de veestapel geleidelijk achteruit.

5. Het Sumatraansche rund. Dit is vermoedelijk een kruisingsproduct van het oorspronkelijke rund met den Siameeschen zebu. Het is forsch gebouwd, het voorstel meer ontwikkeld dan het achterstel, terwijl dit ras een sterk ontwikkelde vetbult en kossem bezit. In de Alas- en Tobalanden laat de kwaliteit nogal te wenschen over.

Voor fokdoeleinden en ook voor het melkbedrijf zijn in Ned.-Indië ingevoerd: Bengaalsch vee (Ongolé, Mysore, Hissar en Gujarat-type); Australisch vee (Herefords, Shorthorns en Australische Jersey's) en Nederlandsch vee, waaronder ook stamboekvee.

Maatregelen tot veeverbetering. Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

Buitenbezittingen. *Buffels.* De buffelteelt verkeert over 't algemeen in de Buitenbezittingen, waar de levensverhoudingen zooveel beter zijn, in een gunstiger toestand dan op Java, zoodat in vele streken uitstekend en krachtig gebouwde dieren worden aangetroffen.

Runderen. Sumatra. In de residenties Palembang en de Lampongsche districten treedt de buffelteelt meer op den voorgrond. Een proef met het fokken van Madoereesch vee in het Palembangsche mislukte. Een beter resultaat had het invoeren in 1904 van fokvee te Wai-Lima en te Gĕdong-Tataän in de Lampongs, speciaal van Bengaalsch en Bengaalsch-Javaansch vee.

In de residentie Palembang heeft de veeteelt eenige beteekenis in de afd. Rawas en Moesi-Ilir, terwijl aan de bevolking van Moeara-Bong 27 superieure Javaansche stieren werden verstrekt om den veestapel te verbeteren. In de kuststreken van het gouvernement Oostkust van Sumatra werden in 1908 Bengaalsche en Siameesche stieren ingevoerd, die alle goed voldeden. Minder

was dit het geval in de res. Benkoelen, omdat de bevolking voor trekdier de voorkeur bleef geven aan de zuivere afstammelingen van het inheemsche ras. De beste veestapel van Sumatra wordt gevonden op de hoogvlakte van Koerintji en in enkele streken van Noord-Sumatra, als Tapanoeli en Atjèh. In de Batak- en Tobalanden laat de veestapel te wenschen over.

Borneo. In de Wester-afdeeling, waar geen landbouwbedrijf is, wordt ook weinig veeteelt gedreven, daarentegen wel in de Zuider- en Oosterafdeeling. Vooral in Amoentai en Tanah-Laoet is de veeteelt van eenige beteekenis, doch men laat de dieren verwilderen en vangt ze nu en dan op voor de slacht en den handel.

Celebes. De Minahasa en Gorontalo vormen de voornaamste veecentra; vooral in het landschap Tomohon legt de bevolking zich zeer op veeteelt toe en wordt daarin door de Regeering gesteund.

Op het eiland Halmahéra werd in het Noordelijk gedeelte veeteelt gedreven door de zendelingen en in het Zuidelijk gedeelte door de Guinea-Handels-Maatschappij. Een veefokkerij is ook op het eiland Banda opgericht.

Residentie Timor en O. Op het eiland Timor werd door particulieren Australisch, Javaansch-Bengaalsch, Madoereesch en Balineesch fokvee ingevoerd, dat zich goed ontwikkelde, vooral te Oi Bitenoki (W. Timor) en Amarasi (Z.-Timor) en in Bedjeli. Behalve voor de slacht werden de gefokte runderen ook gebruikt voor draagdiensten. De katholieke missie te Toebaki (Timor) fokt met Australisch vee, eveneens die te Larantoeka (eil. Flores). Zij bereikte daarmede werkelijk goede resultaten tot groot nut der bevolking. Op het eiland Roti wordt door den Radja een veefokkerij gedreven, terwijl op het eiland Soemba door het Gouvernement een volbloed-veefokkerij is opgericht van Bengaalsch- (Ongolé-), Australisch- (Hereford-) en Madoereesch vee om de bevolking op Java van volbloed-fokstieren te voorzien.

II. Paardenteelt. Zie PAARDEN.

III. Klein vee. Onder deze rubriek vallen geiten, schapen en varkens.

statistiek. De vee- en paardenstapel gaat gestadig numeriek vooruit. Was in 1895 bij de veetelling gebleken, dat de paardenstapel met 9 % verminderd was, de veetelling in 1905 bracht aan het licht dat die achteruitgang weer was ingehaald. Na 1905 hebben van Gouvernementswege geen veetellingen meer plaats gevonden. Iedere Gouv. veearts is thans verplicht bij zijn jaarwerk een sterktestaat van den paarden- en veestapel in zijn ressort te voegen.

VELDHUUR. Naam, die somtijds gebezigd wordt om het verhuren van bouwvelden door Inlanders onderling te onderscheiden van „grondhuur" eenerzijds en „landhuur" anderzijds, welke beide laatste bestaan in een transactie tusschen een Inlander en een Europeesche onderneming of Europeaan. Veldhuur in dezen zin is zeldzaam; deelbouw is veel gebruikelijker. Veldhuur (ngĕdol tahoenan, enz.) is geheel verschillend van onze grondpachting, en begint met het storten van de volle huursom; het woord „huren" (séwa, njéwa) wordt in tal van streken nooit toegepast op grond. Zie Pandecten van het adatrecht IV.B., en Mr. Holleman in Ind. Tschr. v. h. Recht 112, 1919.

VENKEL. Zie ADAS.

VERBLIJF. Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VERBRAAK (HENRICUS CHRISTIANUS). Geb. 24 Maart 1835 te Rotterdam. Aanvankelijk voor den handel bestemd, ging hij eerst op 27-jarigen leeftijd tot den geestelijken stand over en ontving de priesterwijding te Maastricht in 1869, Bij Kon. besluit van 13 Aug. 1872 werd hij benoemd tot R. K. geestelijke in Ned.-Indië en vertrok spoedig daarheen. Hij bleef slechts korten tijd te Padang en kwam 29 Juni 1874 te Atjèh waar hij ruim 30 jaar bijna onafgebroken verblijf hield en, van giften en eigen spaarpenningen, een eenvoudig R. K. bedehuis bouwde. Gedurende dat verblijf wist Pastoor Verbraak zich zeer bemind te maken bij de militairen van alle gezindten op Atjèh, onder en met wie hij steeds verkeerde, en die in hem niet uitsluitend den priester maar in de eerste plaats den mensch zagen, die zonder onderscheid des geloofs steeds bereid was te helpen en te troosten.

In 1908 werden zijne verdiensten op Atjèh gehuldigd door de oprichting van een borstbeeld voor den „priesterheld", wiens missionarisleven als 't ware vergroeid was met den Atjèh-krijg. Men noemde hem den „eersten flankeur van het O. I. leger", een eeretitel dien hij alleen met Gunther von Bültzingslöwen gemeen had.

Hij overleed 2 Juni 1918 te Magĕlang, waar zijne talrijke vereerders een gedenkteeken op zijn graf oprichtten.

VERDEDIGINGSSTELSEL VAN INDIË. Zie het artikel in de groote Encyclopædie van Ned.-Indië.

VERDEELING DER BEWONERS VAN NED.-INDIË. De Indische wetgeving onderscheidt de bewoners van Indië (en alle overigen, die met de Indische wetgeving in aanraking komen) met het oog op hetzij hun nationaliteit (Nederlandsche onderdanen tegenover vreemdelingen), hetzij hun domicilie (ingezetenen tegenover niet-ingezetenen), hetzij hun landaard (Inlanders, Europeanen, vreemde Oosterlingen). Voor zelfbesturende landschappen komt daarbij voorts een verdeeling in zelfbestuursonderhoorigen en landsonderhoorigen.

I. Voor de verdeeling in Nederlandsche onderdanen (van wie de Nederlanders een groep uitmaken) en vreemdelingen, zie ONDERDANEN. Evenals voor westersche landen uit zich meer en meer ook voor Indië het streven om wel is waar staatkundige rechten en plichten zooveel mogelijk aan de onderdanen van den eigen staat voor te behouden, doch overigens de vreemdelingen niet wegens hun vreemdelingschap bij de onderdanen te doen achterstaan. Ongegrond schijnt de meening, alsof Nederlandsche onderdanen, niet-Nederlanders, geen leden der Nederlandsche rechtsgemeenschap zouden zijn.

II. Het ingezetenschap van Indië is eerst na 1910 uit zijn lijdensgeschiedenis kunnen worden verlost. Voordat de wet van 1910 den omvang van het zooeven besproken onderdaanschap afdoende kwam regelen, was het een gangbare opvatting, dat voor Indië het ingezetenschap de rol diende te vervullen, die in moderne landen aan het onderdaanschap toevalt, welke opvatting in den weg stond aan een logische regeling van het ingezetenschap zelf. Daarbij kwam de bij uitstek ongelukkige redactie van art. 106 (oud) Reg. regl., welks woordenkeus verzuimd

had tusschen het gedomicilieerd zijn in Indië en het Indisch ingezetenschap een band te leggen. Zie over beide punten Mr. Marcella, Alg. bep. van wetg., 1913, bl. 133—140. Toen de eerste moeilijkheid ten gevolge der wet van 1910 verdwenen was, is ook de tweede in orde gebracht, en wel door de redactie, welke art. 105 Reg. regl. erlangde bij de wet in Ind. Stb. 1918 n°. 639; Ind. Stb. 1915 n°. 299 is zelfs zoo ver (te ver?) gegaan van de domiciliaire wet in het Indische internationaal privaatrecht (Marcella, bl. 164, 174) door de nationale te vervangen. Daar ingezetenschap geen verhouding tot een staat onderstelt, maar evengoed ter zake van een provincie, gemeente of ander staatsdeel kan voorkomen, is het juist om van een Indisch ingezetenschap te spreken.

III. Gewichtig is de derde der genoemde onderscheidingen, die met het oog op den landaard. De werkelijkheid heeft vanouds er toe genoopt, ook in Indië een bestaand verschil in levensvormen, zeden, rechtsbehoeften, staatkundige ontwikkeling enz. te erkennen tusschen de landzaten (Indonesiërs, Inlanders), de Europeanen plus andere westersche of als westersch beschouwde vreemdelingen, en de Chineezen plus verdere oostersche of als oostersch beschouwde vreemdelingen. Zou op zich zelf deze erkenning van een niet te loochenen feit geen aanstoot hebben hoeven te geven, van de Compagniesdagen ging zij gepaard aan de opvatting, alsof Europeanen het bevoorrechte ras, Indonesiërs en vreemde Oosterlingen de lagerstaande rassen zouden zijn, en alsof dus een wetgeving, die opzettelijk scheidsmuren tusschen de bevolkingsgroepen optrekt ook waar deze door de werkelijkheid niet gevorderd worden (ten bate van het „prestige” der Europeanen), noodzakelijk of althans redelijk ware. Over de slechte en onduidelijke redactie van het thans vervallen art. 109 Reg. regl. 1854, zie men de handboeken van Margadant, De Louter, Kleintjes, alsmede Marcella, bl. 131—133. Belangrijk was de wijziging van 1899 in art. 109 Reg. Regl. (oud) die, wegens de opneming van Japan in de rij der westersche mogendheden, de Japanners uit de groep der vreemde Oosterlingen in die der met Europeanen gelijkgestelden overbracht; belangrijk ook wegens de bij die gelegenheid mislukte poging om een nieuwen rechtstoestand voor de Christeninlanders te verkrijgen.

De regeering van 1901 nam het initiatief tot een bestrijding van het „dualisme” in de wetgeving, en tot het effenen van het pad voor assimilatie der rassen (zie ook UNIFICATIE). Als middel daartoe werd onder meer een herziening voorgesteld van het interpretatieve art. 109 Reg. regl. Aangezien dit voorstel niet gepaard ging, en tot heden (April 1921) niet gepaard is geworden, aan een wijziging van zoodanige artikelen dier wet, waarin achterstelling van niet-Europeanen bij Europeanen zich waarlijk uitspreekt, kon het doel der dualismebestrijding op deze wijze niet worden genaderd. Het nieuwe art. 109, vastgesteld bij een wet van 1906 (Ind. Stb. 1907 n°. 205), gewijzigd bij een wet van 1919 (Ind. Stb. n°. 622) en in werking sinds 1 Jan. 1920, heeft dan ook alleen beteekenis als een proeve van scherper en beter omschrijving van wie onder Indonesiërs, Europeanen en vreemde Oosterlingen zijn te verstaan. Het brengt de vier categorieën van vroeger tot drie terug (in aansluiting op de werkelijkheid); behoudt den naam „inlanders”; schuift de Europeanen nog steeds voorop; en geeft naar veler oordeel tot niet minder dubia aanleiding dan het oude art. 109 bl. 97. De voorschriften, die het bevat over regeling van den rechtstoestand der Christeninlanders en der Christelijke vreemde Oosterlingen, zijn nog niet uitgevoerd; ook dat over rechterlijke beslissing ter zake van de bevolkingsgroep, waartoe iemand behoort, is onuitgevoerd.

Bij de onderverdeelingen van de drie bevolkingsgroepen verdient de aandacht, naast de ondergroep der Christen-Inlanders, die der zgn. Inlandsche burgers tegenover negorijlieden, een onderscheiding, welke in de Groote Oost nog leeft en van beteekenis is.

IV. Voor de in de laatste plaats genoemde onderscheiding tusschen zelfbestuursonderhoorigen en gouvernements- of landsonderhoorigen, zie Marcella bl. 140—142, en art. 14 der Zelfbestuursregelen in Ind. Stb. 1919 n°. 822.

VERDRAGEN. Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VEREENIGINGEN. Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VERGIFTEN. Wij danken de bekendheid met vele vergiften in Indië aan tal van mededeelingen, die in verschillende publicatiën verspreid voorkomen. Daaronder moeten genoemd worden, als werken, die een groot aantal vergiften bij elkaar gevoegd bevatten: „Indische Vergiftrapporten”, bewerkt door Dr. M. Greshoff, 2e uitgave, 1902, en „Beschrijving der giftige en bedwelmende planten bij de vischvangst in gebruik” door denzelfden schrijver (Mededeel. uit 's Lands Plantentuin X en XXIX).

De vergiften uit het mineralenrijk heeten in het Maleisch gewoonlijk ratjoen, die uit het plantenrijk oepas, ipoeh of toeba, die uit het dierenrijk bisa.

Onder de dieren zijn een groot aantal vergiftige. Daarbij moet onderscheid worden gemaakt tusschen die, welke vergiftige beten of verwondingen kunnen teweegbrengen (zie BRILSLANG, SLANGEN, DUIZENDPOOTEN en SPINNEN) en die, welke als vergift werken, wanneer zij worden gegeten.

Van de dieren, die voor den mensch vergiftig zijn, wanneer hij hun vleesch eet, komen het eerst eenige vischsoorten in aanmerking. Daaronder bekleeden de *Tetrodon*-soorten, die in het algemeen als ikan boental of ikan boentak (MAL.) bekend staan, eene voorname plaats. Het schijnt, dat het vergift bij die dieren voornamelijk in de kuit voorkomt, terwijl men bijzonder bang is voor de gal. Het verdient nog aanteekening, dat het bloed van enkele visschen, o.a. van den bekenden ikan kĕmboeng (II, 299) en van ikan tjakalan (MAL.) als vergiftig wordt beschouwd.

Andere vergiftige visschen zijn ikan mérah batoe (*Chaetodon*) en ikan tambang (MAL.) (*Spratella kowala*), die ook simallo of singkaret (NIASCH) heet.

De vergiftiging door garnalen heeft gewoonlijk plaats als de koppen der dieren zijn gegeten, maar ook als zij in beginnende ontbinding verkeeren, wat met voedingsmiddelen van dierlijken oorsprong bij de hooge temperatuur al spoedig plaats vindt. Bij de oesters is het voorzichtig den zoogenaamden baard te verwijderen.

Van de sprinkhanen worden als vergiftig genoemd: de Javaansche walang pĕloes (*Poecilocera punctata*); walang anggas (*Acanthoderus bifoliatus* en *Bacteria nematodes*); walang kĕndal en walang oepas.

De jonge rupsen van *Euproctis* (*Mülleri?*) staan als vergiftig bekend, evenals verschillende *Limulus*-soorten. Dat zijn krabben, waaronder vermelding verdienen ikan tjĕrmin(?) (MAL.) en ikan bĕlangkas (MAL.), mimi nanggal (JAV.) (*Lophozymus epheliticus*) en katam badoeri (MINANGK. MAL.?) (*Micippe cristata*).

De behandeling moet zooveel mogelijk door een geneesheer geschieden. Wanneer vergift door den mond is ingenomen, moet men trachten het door opwekken van braken uit de maag te verwijderen, door bijv. een vinger of een penneveer in de keel te steken of door den zieke wat water vermengd met mosterd (een of twee theelepels op een kopje water) te laten drinken. Zijn er zuren als oorzaak in het spel, dan geve men kalkwater, zeepwater, magnesia of een verdunde oplossing van soda in ruime hoeveelheid; later slijmerige dranken en melk. Bij vergiftiging door alkaliën (potasch, soda, kalk) moet daarentegen citroensap met suikerwater of azijnwater gegeven worden en geen braakmiddelen.

Bij arsenikvergiftiging komt wel braakopwekking te pas, evenals laxeermiddelen.

Is er een verdoovend vergift toegediend, dan is braken aangewezen, met het aanleggen van koude kompressen, de toediening van koffie en, zoo het kan, beletten om in te slapen.

Wanneer de zekerheid bestaat, dat iemand door een giftslang is gebeten, wende men geen inlandsche geneesmiddelen aan, zooals rhinoceroshoorn, tjoela badak (MAL.), die volkomen werkeloos zijn. Zoo spoedig mogelijk make men door de wond een vrij diepe kruissnede en laat die eenige minuten bloeden. Daarna bindt men het getroffen lid boven de wond af door een niet al te vast aangehaalden doek. Men kan de wond uitzuigen, als men volstrekt zeker is, dat in den mond geen ontvellingen of wondjes of slechte tanden voorkomen, het beste is, dat de gebetene zelf de wond uitzuigt en daarna den mond goed uitspoelt met een sterk afkooksel (niet aftreksel) van theebladeren of met 2 % carbolwater. Rondom de wond, die met een 2 % oplossing van chloorkalk wordt uitgewasschen, kunnen eenige onderhuidsche inspuitingen, ieder van 1 cM.^{3} van die oplossing, gemaakt worden. Calmette heeft een serum antivénimeux bereid, maar het schijnt, dat dan voor elke slangensoort een serum zou moeten bereid worden door het vergift van die bepaalde soort.

Bij dollehondsbeet binde men het lid zoo spoedig mogelijk boven de wond af en wassche die uit met eene sublimaat-oplossing van 1 op 1000. Daarna wordt de wond snel uitgebrand met een gloeiend ijzer, rookend salpeterzuur of chloorzink. Men krijgt dan wel een groote wond, maar er is kans, dat het vergift vernietigd is. Toch blijft het zenden naar een Instituut Pasteur noodig.

Steken van schorpioenen, van insecten of beten van duizendpooten enz. worden even met ammonia liquida aangestipt.

Dit alles heeft alleen betrekking op de eerste te verleenen hulp, want de eigenlijke en verdere behandeling moet steeds door een geneesheer geschieden.

VERKOOPINGEN (OPENBARE), VERHURINGEN, VENDUTIES, VENDUKANTOREN. Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VERMEULEN KRIEGER (FERDINAND) was een der grootste figuren uit de Indische krijgsgeschiedenis. Geb. in 1782 en vroeg wees geworden, trad hij reeds op 14 jarigen leeftijd in militairen dienst, nam als korporaal in 1806 deel aan de krijgsoperaties in Duitschland en in 1812 aan Napoleons veldtocht naar Rusland. Tot officier bevorderd geraakte hij in Russische krijgsgevangenschap, en keerde na den val van Napoleon in 1814 naar Nederland terug, waar hij als 1e luitenant bij het O. I. leger werd geplaatst. Hij maakte nog den veldtocht in België (slag bij Waterloo) mee en vertrok in 1815 naar Java. Twee jaren later tot kapitein bevorderd, onderscheidde hij zich door groote onverschrokkenheid en overleg bij de expeditie naar Saparoea; daarna door het onderdrukken van opstanden in Cheribon en Bantam. In 1819 behaalde hij den majoorsrang. Als militair kommandant van Malaka bedwong hij een opstand te Riouw, keerde in 1822 naar Nederland terug, waar hij in het huwelijk trad en een krijgskundig werk schreef, getiteld Oostindische Oorlogen. Na den dood zijner echtgenoote in 1826 trad hij met den rang van overste weder in Indischen dienst en vormde het vermaarde korps, naar hem de „Jagers van Krieger" genoemd. Op Sumatra behaalde hij daarmee gedenkwaardige overwinningen op een stoutmoedigen en fanatieken vijand, de secte der Padri's, wier voornaamste bolwerk, het sterke Bondjol, echter eerst in 1837 ten val werd gebracht. Wegens lichaamsgebreken, gevolg van zijne wonden, en wegens persoonlijke grieven vroeg hij in 1834 zijn pensioen en keerde naar Nederland terug. Hij stierf op 27 Sept. 1865 te Etten. Biogr.: W. A. v. Rees, Vermeulen Krieger.

VERPONDING. Zie BELASTINGEN.

VERSLAG (KOLONIAAL). Het Koloniaal Verslag dankt zijn ontstaan aan de grondwet van 1848, welke voorschreef, dat de Koning jaarlijks aan de Staten-Generaal een omstandig verslag doet geven van het beheer der koloniën en bezittingen van het Rijk in andere werelddeelen, welke bepaling sedert onveranderd is gehandhaafd (art. 60 der grondwet van 1848; art. 62 van die van 1887).

Het feit dat het Koloniaal Verslag, meer bepaald dat over Nederlandsch-Indië, wel een schat van gegevens bevat, doch, ook in onderling verband beschouwd, geen duidelijk beeld geeft van wat er in de koloniën geschiedt, noch een algemeenen indruk wekt van het gevoerde beleid, heeft aanleiding gegeven om aan het verslag van 1917, bij wijze van proef, een overzicht toe te voegen, houdende mededeelingen en beschouwingen omtrent verschillende belangrijke onderwerpen, in de hoop daardoor in wijden kring, in Nederland zoowel als in Indië, het inzicht te verhelderen in d n algemeenen gang van zaken en een indruk te geven van het gevoerde beleid; ook in den vervolge zullen de koloniale verslagen, zooveel doenlijk, van dergelijke mededeelingen vergezeld gaan.

VERSPYCK (GUSTAVE MARIE). Geboren te Gent (België), 19 Februari 1822. In 1838 in dienst getreden als cadet der infanterie bij de K. M. A. In 1842 benoemd tot 2e luitenant bij het leger

in Nederland, in 1846 overgegaan bij d at in O.-I. Hij diende daar in de rangen van luitenant, luitenant-adjudant en kapitein van 1846 tot 1856. Van 1854—1856 nam hij deel aan de krijgsverrichtingen ter Westerafd. van Borneo, van Januari 1855—Juli 1856 was hij waarn. assistent-resident van Montrado. Tot majoor bevorderd, werd hij commandant der troepen te velde, tevens waarn. resident in de Z.- en O.afd. van Borneo; in 1865 werd hij bevorderd tot kolonel en tot chef van den generalen staf.

Tijdens zijn verlof in Nederland (1868—70) werd kolonel Verspyck benoemd tot adjudant des Konings in buiteng. dienst en bevorderd tot generaal-majoor. In dezen rang in Indië teruggekeerd, werd hij ténslotte bestemd om als 2de bevelhebber bij de 2de Atjèh-expeditie, naast generaal Van Swieten, op te treden. In 1874 werd hij, op verzoek, gepensionneerd, onder dankbetuiging voor de vele bewezen belangrijke diensten en onder toekenning van den titul. rang van luitenant-generaal.

Als schrijver nam generaal Verspyck deel aan de Atjèh-polemiek, men zie de brochures: „Loudon en Atsjin" (1875) en „Generaal van Swieten en de waarheid" (1879). Hij overleed den 7 Mei 1909 te 's-Gravenhage.

VERSTERKINGEN. Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VETBUIKRIVIER. Zie HELLWIGRIVIER.

VETH (DANIEL DAVID). Geboren 17 Febr. 1850 te Amsterdam; tweede zoon van Pieter Johannes en Clara Büchler. Veth had een belangrijk aandeel in het slagen der Sumatra-expeditie (1877—79) en bewerkte na afloop daarvan de „Aardrijkskundige beschrijving van Midden-Sumatra", met atlas van 16 kaarten (1882) en een album met 145 fotografieën op 75 bladen, naar ter plaatse door hem gedane opnemingen. In 1884 vertrok hij naar de Zuidwestkust van Afrika, ten behoeve van de trekboeren aan de Cunene; den 19den Mei 1885 overleed hij aldaar te Kalahangka aan de Coporolo-rivier. Zijn stoffelijk overschot is later te Dordrecht begraven.

Zie verder: Eigen Haard 1885, bl. 456 en 468; P. J. Veth en Joh. F. Snelleman, Daniël Veth's reizen in Angola, voorafgegaan door een schets van zijn leven, Haarlem 1887.

VETH (PIETER JOHANNES). Geb. 2 December 1814 te Dordrecht, werd in 1832 als student aan de Leidsche Hoogeschool ingeschreven. Hier behaalde hij zoowel in de letteren als in de theologie den graad van candidaat, werd in 1838 aangesteld als lector in het Engelsch en het Maleisch aan de Militaire Academie te Breda, werd in 1840 honoris causa door de Leidsche Academie tot doctor in de letteren bevorderd. In 1841 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Oostersche talen, enz. aan het Athenaeum te Franeker aangesteld, in 1842 aan het Athenaeum te Amsterdam, in 1864 aan de nieuwe rijksinstelling tot opleiding van Indische ambtenaren te Leiden. Behalve het onderwijs in de land- en volkenkunde, was hem ook dat in de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken der Mohammedanen in den Indischen Archipel opgedragen. Bij de opheffing dier instelling in 1877 werd Veth benoemd tot hoogleeraar, thans uitsluitend in de land- en volkenkunde van den Indischen Archipel, aan de Leidsche Universiteit. Van 1885 tot aan zijn dood op 14 April 1895 sleet hij zijn leven te Arnhem.

Veth's werkzaamheid op wetenschappelijk gebied is van zoo verschillenden aard geweest, dat het onmogelijk is in een kort bestek alles te overzien. Eene volledige opgave van Veth's geschriften zal men vinden achter den Feestbundel van taal-, letter-, geschied- en aardrijkskundige bijdragen ter gelegenheid van zijn tachtigsten geboortedag aan Dr. P. J. Veth aangeboden, Leiden 1894, ook afgedrukt achter het levensbericht van P. J. Veth in het Jaarboek der Koninkl. Akad. van Wetenschappen voor 1896.

VETTER (JACOBUS AUGUSTINUS) Geb. 2 December 1837 te 's Gravenhage. Trad in 1853 in dienst bij het Instructiebat. te Kampen, werd in 1859 benoemd tot 2e luit. bij het leger in Nederland en het volgend jaar overgeplaatst bij dat in O.-I. Hij doorliep alle rangen en nam aan tal van krijgsverrichtingen deel. In November 1891 tot gen.-majoor bevorderd, was hij eerst comm. van de 2e Milit. afdeel. op Java en daarna chef van het wapen der infanterie, tevens chef van de IIe afd. van het Dep. van Oorlog. Van Juni tot December 1894 was hij opperbevelhebber van de expeditie naar Lombok. Na in Maart 1895 op verzoek eervol uit H. M. dienst ontslagen en naar Nederland teruggekeerd te zijn, werd generaal Vetter in Juni d. a. v. in activiteit hersteld en gelijktijdig benoemd tot luit.-gen., comm. van het leger en chef van het Dep. v. Oorlog in N.-I. In 1895 kreeg generaal Vetter de opdracht om, vergezeld van den majoor van den gener. staf J. F. Breijer, naar Atjèh te gaan; in 1896 werd hij als regeerings-commissaris naar Atjèh gezonden om naar bevind van zaken te handelen en de voorstellen te doen, die hij noodig zou achten. In 1897 diende generaal Vetter andermaal het verzoek om ontslag uit H. M.'s dienst in. Dientengevolge gaf hij den 3en Sept. van dat jaar het commando van het leger over aan den luitenant-generaal L. Swart. Hij overleed December 1908 te 's Gravenhage.

VEZELPISANG. Naam voor *Musa textilis*, een bekende vezelplant. Zie MANILLAHENNIP en VEZELSTOFFEN.

VEZELSTOFFEN. Van de verschillende vezelstoffen, die voor de industrie of voor het huishoudelijk gebruik van belang zijn, worden in deze Encyclopaedie reeds afzonderlijk genoemd en behandeld: Alangalang, Arenga saccharifera bamboe, Broussonetia Papyrifara, Calotropis gigantea, Corypha gebanga, jute, kalapa, kapoek, katoen, manilla hennep, pandan, papier, ramèh, rotan, sisalhennep en waroe.

Op het in 1911 te Soerabaja gehouden Vezelcongres werden de toenmalige toestand en de vooruitzichten van tal van Indische vezelstofleverende aanplantingen besproken en in het algemeen in optimistischen zin beoordeeld.

Uit de verschillende aan het hoofd van dit artikel opgesomde plaatsen in dit werk zal men ontwaren hoe in de laatste jaren vóór den oorlog de beteekenis van de cultuur der plantenvezels, in Nederlandsch-Indië is vooruitgegaan.

De indeeling der plantaardige vezelstoffen is in het algemeen deze: 1) de vezelstrengen der stengels en basten van tweezaadlobbige planten en 2) de vezelstrengen der bladeren en bladste-

len van eenzaadlobbige planten. Daarnaast moet dan echter een derde groep van „niet-vezels", maar die niettemin toch zeer belangrijke vezelstoffen zijn, geplaatst worden: 3) de haren (trichomen) op het zaad en in de vrucht van verschillende planten. Samenvattend, heeft men dus onder de vezelstoffen: haren (katoen), bast vezels (ramèh), bastvezelbundels (linnen), bastvezels met mergstralen (sida-vezel), bastvezels met bastparenchym (sunn-hennep), vaat-bundels (agave), vaatbundelgroepen (piassava), sklerenchym-vezelbundels (manila-hennep); voorts geheele stengels, ranken, bladeren, bladstelen, hal men, wortels, en zelfs de geheele plant, als bij *Tillandsia* (crin végétal).

VICIA FABA L. Fam. *Leguminosae.* Groote boon, Tuinboon, Roomsche boon. Katjang babi (MAL.), Ontjèt (JAV.) Deze bekende Europeesche boonsoort wordt in Midden- en Oost-Java door de Inlanders vrij algemeen gekweekt in de bergstreken op een hoogte van ongeveer 2000 M.

VISSCHEN. De visschen in den Indischen Archipel behooren tot de *Elasmobranchii* (Haaien en Roggen) en de *Teleostei* (Beenvisschen). Zie verder verschillende namen.

VISSCHERIJ is in den Archipel van oneindig grooter belang dan haar zuster de jacht. Gaat men af op de historische gegevens, welke omtrent deze beide bedrijven bestaan, dan mag daaruit worden afgeleid dat dit altijd zoo geweest is. Dit ligt trouwens voor de hand, daar de vischvangst over het algemeen met minder moeite een veel ruimer bestaan oplevert dan de jacht, welke vooral aan de kusten veelal met groote bezwaren gepaard gaat.

Sedert een vijftiental jaren wordt van Gouvernementswege veel gedaan in het belang van visscherij en vischteelt. In de eerste plaats heeft het Gouvernement, als onderdeel van het Departement van L., H. en N. een visscherij station (laboratorium) voor het onderzoek der zee ingesteld, dat te Batavia is gevestigd en waaraan o.m. twee zoölogen en een oceanograaf zijn verbonden.

Het station houdt zich vooral bezig met het onderzoek naar de zeefauna, welke voor de visscherij het belangrijkst is; de voornaamste marktvisschen worden er in studie genomen, verder de roofvisscherij, overbevissching, enz.

Daartoe heeft het de beschikking over een onderzoekingsvaartuig, dat tevens diensten verricht voor het doen van oceanografische en hydrografische waarnemingen.

De Afd. Visscherij van het Dep. van L. H. en N. zorgt voor de verstrekking van conserveeringszout tegen verminderden prijs, het oprichten van afslagplaatsen en inzoutingsloodsen ter bevordering van den afzet en de conserveering van vischproducten.

Voorts is de Regeering tot de overtuiging gekomen, dat uitbreiding der zeevisscherij tot een intensieve beoefening onmogelijk is zonder het inrichten van eenvoudige havenvoorzieningen in de belangrijkste visscherijcentra ter Noordkust van Java en Madoera. Zoodanige havens zijn thans (1920) in aanbouw te Sérang (res. Rěmbang) en te Pasoeroean (Madoera), terwijl nog voor andere havens plannen in bewerking zijn. Ook zullen aan eenige riviermonden, waaraan vischersdorpen gelegen zijn, de noodige voorzieningen worden aangebracht.

Voorts wordt ten behoeve van de uitbreiding en de ontwikkeling van het zeevisscherijbedrijf op ruimer schaal dan tot dusver geschiedde crediet verschaft.

Evenals overal elders is ook in Indië de eenvoudigste wijze, waarop visch wordt gevangen, het visschen met lijn en hengel. Netten komen in den Archipel in allerlei grootte en vorm voor; ook in zoetwater worden soms netten van zeer groote afmetingen gebezigd, waarvan de opstelling heel wat zorg en arbeid vereischt. Een zeer belangrijk vischtuig is de fuik, evenals de overige vischtuigen over den geheelen Archipel in verschillende grootten en vormen voorkomende.

Eindelijk dient nog melding gemaakt te worden van eene zonderlinge wijze van visschen, welke niet alleen in de binnenwateren maar ook aan de kusten wordt aangetroffen, nl. het opdrijven van een school visch langs een flauw hellend vlak van gevlochten bamboe, dat met het eene eind in het water ligt en met het andere rust op den rand van een vischschuit, waarin de visch verzameld wordt. In binnenwateren wordt de schuit ook wel vervangen door netten of fuiken.

Harpoenen, pijl en boog worden wel hier en daar in binnenwateren gebezigd — o.a. bij de toebavisscherij — maar komen veel meer in zoutwater voor. De zeevisscherij wordt nagenoeg langs alle kusten van bijna alle groote en kleine eilanden van den Archipel in meerdere of mindere mate uitgeoefend.

Van de vangst op groote schaal in volle zee wordt hier slechts vermeld de troeboekvisscherij, welke blijkens beschrijvingen van het daarbij van ouds voorkomende bezweringsfeest reeds uit den Hindoetijd dagteekent. De troeboek, een trekvisch, neemt gewoonlijk haar weg door de straat van Malaka, langs den Lingga-Archipel, West-Borneo en West-Java. Het meeste werk wordt van het vangen dezer visschen gemaakt door de bevolking, die in de nabijheid van de Brouwerstraat (Běngkalis), nabij de monding van de Siakrivier (Oostkust van Sumatra) woont, waar zich geregeld geheele scholen wijfjesvisschen verzamelen. Deze bevolking vormt een bond van visschers. De Inlander, die de mannetjes bijna nooit ziet, verkeert in de meening dat de mannetjes, zoodra ze in de nabijheid van de Brouwerstraat komen, in wijfjes veranderen. De troeboek wordt voornamelijk gevangen om de kuit, die als groote lekkernij geldt. Er zijn twee tijden waarin men uitgaat ter troeboekvangst, n.l. de groote vangst van September tot November en de kleine vangst van Februari tot April. Tijdens de groote vangst rekent men wel op 1000 stuks per sampan (vaartuig), terwijl de kleine vangst slechts gemiddeld 50 stuks per sampan opbrengt. De vangst geschiedt met de poekat (treknet of zegen).

VISCHVERGIFTEN. Zie TOEBA.

VITEX PUBESCENS Vahl. Lěban (MAL.), Laban (JAV., SOEND.); Hèjas (SOEND.); Lagoendi laoet (MAL., SOEND.). Een tot 25 M. hooge boom, over geheel trop. Azië verbreid, op Java tot 800 M. boven zee, vooral in djatibosschen, bij voorkeur op een drogen bodem of op ziltig terrein aan het strand. Het hout is zeer gezocht om zijn duurzaamheid en fijne draad, vooral voor werktuigen, klein huisraad en voor huisbouw. Het

hout is groenbruin of groengeel van kleur en en doet eenigszins aan notenhout denken. De bast en de jonge bladeren zijn een inlandsch geneesmiddel.

VITEX TRIFOLIA L. Lagoendi, Lĕnggoendi (MAL.), Lagondi (SOEND.), Lĕgoendi (JAV., MAL.). Het is een heester, die op Java tot 1000 M. b. zee voorkomt en die vaak wordt aangeplant om zijn geneeskrachtige eigenschappen. De plant bevat aetherische olie en riekt sterk aromatisch. De versche takken worden daarom gebruikt om insecten uit rijst en kleeren te weren. Het medisch gebruik van Lagoendi-bladeren en -takjes is zeer bekend, en wordt bij verschillende kwalen toegepast, o. a. bij buikziekten.

VITIS TRIFOLIA Linn. Daoen kapialoen, Lakoem (MAL.); Galing (JAV.). Een klimmende, op Java in de vlakte zeer verbreide heester met drietallige bladeren en groene bloemen. Het sap uit stelen en bladeren is een algemeen gebruikt middel tegen ijlende koorts. De bladeren worden als groente, soms ook als geneesmiddel gebruikt.

VITIS VINIFERA Linn. Zie WIJNSTOK.

VLAKKE HOEK OF TANDJOENG BĔLIMBING. Naam van de Z. punt van Sumatra aan den ingang van Straat Soenda (zie aldaar). Er staat een vuurtoren, die een lichtstraal heeft van 21 mijl.

VLAMINGH VAN OUTSHOORN (ARNOLD DE). Uit een Amsterdamsch regeeringsgeslacht omstreeks het jaar 1608 geboren, klom hij in dienst der O.-I. Comp, schielijk op. In 1645 werd hij gouverneur van Malakka, twee jaren later gouverneur van Ambon, en in 1651 raad van Indië. Hij handhaafde onmeedoogend het specerij-monopolie der Comp. in de Molukken, mede door de beruchte hongi-tochten. De groote nationale opstand op Ternate, Makasser en elders van het jaar 1650 werd door hem op bloedige wijze onderdrukt; door de talrijke en gruwzame executies, welke hij gelastte, staat zijn naam in de geschiedenis der Molukken als met bloed geschreven. In 1656 naar Batavia teruggeroepen nam hij een werkzaam aandeel aan den oorlog met Bantam, en trad ook op als voorzitter van den Raad van Justitie. Hij keerde in 1661 met zijn gezin, als admiraal van de retourvloot, naar Nederland terug, doch zijn schip verging met man en muis nog voordat het de „halfwegstatie" aan de Kaap bereikt had.

VLECHTWERK. Dit is onder de vakken van echt-Inlandsche nijverheid van bijzondere beteekenis, komt overal in den Indischen Archipel voor, waar slechts geschikt materiaal ter bewerking te vinden is. En dit is op de meeste eilanden het geval. In het Westelijk deel leveren bamboe en rotan het grootste aandeel, in het Oostelijk de lontarpalm. Daarnevens wordt op Sumatra de masiang-, op Java de mèndong-bies veel gebruikt; verder de harde nerven van arènbladeren en rĕsamvarens, de lange pandanbladeren, ananasvezels, kolibladeren, de gele stengels van een orchidee en boomschors. Voor zeer fijn werk als sigarenkokers, paardenhaar, een enkele maal zilver- of gouddraad, zoogen. filé.

De versiering geschiedt meestal vóór het vlechten, n. l. door verven der reepen; een versiering, die na het vlechten toegepast wordt, is het krawang-werk, dat veelvuldig op Sumatra voorkomt. De biezen mat wordt in schuine richting gevlochten en de biezen op bepaalde plaatsen omgeslagen. Kleine, rechthoekige motiefjes worden zoo à jour gevormd, die, op zich zelf eenvoudig, goed gerangschikt de mat bijzonder verfraaien. Om kleur aan te brengen worden kleurige stukjes katoen en koperblad onder het opengewerkte deel gelegd. Van dit krawang-werk, dat vooral in de Padangsche Bovenlanden, Bataklanden, Atjèh, verder op de eilanden in de Chineesche Zee en het Riouwsche voorkomt, wordt veelvuldig gebruik gemaakt; men versiert er matten, tasschen en doozen mede en weet door omvouwen en openwerken er alleraardigste hangers en huisversieringen mee te vormen.

Het Indische vlechtwerk mag bijzonder ontwikkeld genoemd worden. Het vervult dan ook in de Inlandsche samenleving een belangrijke rol, doch naast zijn beteekenis voor de Inlandsche samenleving verdient het Indische vlechtwerk ook door zijn aesthetische kwaliteiten alle belangstelling en waardeering. Het meest in ornamentaal opzicht leveren Timor, Sumatra en Borneo. Het vlechten is echter bijna overal huisvlijt gebleven, grootendeels voor eigen gebruik bestemd; slechts op weinige plaatsen in den Archipel is het vlechten tot meer industrieëelen vorm opgevoerd. Op Meulaboh (Atjèh's Wes.-kust), in Grĕsik, Bagĕlèn, Kĕdoe op Java en op Bawéan o.a. bestaan meerdere mattenvlechterijen, in Singaparna en op Zuid-Celebes mandewerk-industrie, terwijl in Tangĕrang het hoedenvlechten in de kampongs wordt beoefend, die in de bekende fabriek aldaar verwerkt worden. De industriëele beteekenis is dus niet groot en zéér te wenschen zou het wezen, dat meer aandacht aan dit Inlandsche werk geschonken werd.

VLEERMUIZEN. De groote meerderheid der Vleermuizen, de *Microchiroptera* (zie VLEERMUIZEN, INSECTENETENDE), voedt zich in hoofdzaak met insecten en hun gebit gelijkt dan ook op dat der Insecteneters; bij de van plantaardig voedsel levende *Megachiroptera* (zie VLEERMUIZEN,VRUCHTENETENDE) heeft het gebit wijzigingen ondergaan,vooral bestaande in het verlies van de scherpe punten der kiezen.

De Vleermuizen behooren tot de weinige zoogdieren van het Australische gebied en komen dan ook zoowel in het Westelijk als in het Oostelijk deel van den Indischen Archipel in talrijke soorten voor.

VLEERMUIZEN (INSECTENETENDE). (*Microchiroptera*), afdeeling der Vleermuizen waartoe de meerderheid van deze zoogdierorde behoort.

Inlandsche namen voor verschillende soorten van kleine vleermuizen, dus in den regel *Microchiroptera*, zijn: lalau, kĕlĕlawar, babaloear (MAL. MOL.), kamprèt, lâwâ, (JAV.), lalaj (SOEND.).

VLEERMUIZEN (VRUCHTENETENDE) (*Megachiroptera*), een tot warmere streken beperkte en in Amerika geheel ontbrekende afdeeling der *Vleermuizen*, waartoe slechts één familie, de *Pteropodidae*, behoort.

Tot de *Megachiroptera* behooren de grootste vleermuizen, maar er zijn er ook onder, die de *Microchiroptera* niet in grootte overtreffen. In den Indischen Archipel komt een groot aantal geslachten en soorten voor. De grootste vormen behooren tot het geslacht *Pteropus*, de „Vliegende honden", kaloeng (MAL.), kalong (JAV., SOEND.), waarvan de in het geheele Westelijke gedeelte van den Archipel tot Timor en de Molukken voorkomende, bruin gekleurde *Pt. celaeno* Herrm.

(= *edulis* Geoffr.) een vlucht van $1^1/_2$ m. bereikt. De kalongs ziet men overdag in groote troepen aan door hen kaal gevreten boomen hangen. Tegen den avond zoeken ze de boomen op, met welker vruchten ze zich voeden. Daarbij kunnen ze groote schade aanrichten, vooral aan mangga's. Volgens sommige waarnemingen zouden ze zich ook wel met insecten en kleine gewervelde dieren, zelfs met visschen voeden. Bij het opzoeken van hun voedsel kunnen ze groote afstanden afleggen en daarbij ook over zee vliegen.

VLIEGENVANGER. De vliegenvangers (*Muscicapidae*) zijn eene familie van kleine insectenetende vogels, over de geheele oude wereld verspreid en ook in Ned.-Indië door meer dan twintig geslachten en soorten vertegenwoordigd.

VLIEGENDE VISSCHEN. Het meest bekend zijn de soorten van het geslacht *Exocaetus*, Maleisch: Ikan bilalang, dat in alle tropische en sub-tropische zeeën wordt aangetroffen. Zij behooren tot de *Scombresocidae*. Door krachtige wrikkende beweging van den staart kunnen zij een zeer groote snelheid in het water verkrijgen en met groote vaart uit het water schieten. Door hunne buitengewoon ontwikkelde borstvinnen uit te spreiden kunnen zij zwevend een aanzienlijken afstand boven het water afleggen.

VLINDERS (*Lepidoptera*). Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VLOEDBOSSCHEN. Zie MANGROVE.

VOGELBEKDIEREN (*Monotremata*), een kleine groep van Zoogdieren, die wegens hun afwijkenden bouw samen een onderklasse vormen. Onder de thans levende zoogdieren zijn zij de meest oorspronkelijke en een aantal eigenschappen hebben ze met de kruipende dieren gemeen, zooals het bezit van een cloaca (een eindstuk van den darm, waarin nieren en geslachtsorganen uitmonden) en van een paar zgn. „ravenbeksleutelbeenderen" (die bij de overige Zoogdieren nog slechts als resten aanwezig zijn) en vooral het feit, dat ze eieren leggen.

De Vogelbekdieren zijn beperkt tot Australië, Nieuw-Guinea en eenige naburige eilanden. In Nederlandsch-Indië komen alleen de *Echidnidae* (MIERENEGELS) voor.

VOGELNESTEN (EETBARE), VOGELNESTGROTTEN of **-KLIPPEN.** Deze nesten zijn beschreven bij het art. GIERZWALUW. De zwaluwen, die deze nesten bouwen, komen over nagenoeg den geheelen Archipel voor, maar wel het meest aan de Zuidkust van Java.

De vogelnesten leveren aan het Gouvernement, inzonderheid op Java, een niet onbelangrijk voordeel op; voor zoover zij als zijn eigendom beschouwd worden, verpacht het de grotten, meestal aan Chineezen. De opbrengst daalde echter van *f* 101.772 in 1902 tot *f* 31.029 in 1916, welke vermindering moet worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat de vogels zich elders nestelen. In 1913 werd voor een waarde van *f* 529.047 door particulieren uitgevoerd, waarvan van Java en Madoera alleen voor *f* 373.083.

VOLKSCREDIETWEZEN. I. Het Volkscredietwezen beoogt voor de ingezetenen en meer in het bijzonder voor de Inlandsche bevolking de gelegenheid te openen om gelden tegen rente te leenen in het belang van de uitoefening van beroepen en bedrijven, vorming van bezittingen en voor andere nuttige doeleinden, zooveel mogelijk uit door henzelven bijeengebrachte gelden. Het is in beginsel ook bestemd voor niet-Inlanders en in het algemeen dus een aanvulling van de groote Europeesche geldinstellingen.

II. Sedert het jaar 1904 vormt het Volkscredietwezen in Ned. Indië een aangelegenheid van Regeeringszorg. Vóór genoemd jaar trof men hier en daar reeds volksinstellingen aan, welke meerendeels het karakter droegen van instellingen van voorzorg, n.l. *a. hulp- en spaarinrichtingen* voor Inlanders (landsdienaren en particulieren zooals de z.g. prijaji-banken), *b. onderlinge begrafenis- en uitkeeringsfondsen, c. dorpsschuren* voor de gemeenschappelijke bewaring van uitgezocht rijstzaad („loemboengbibit"), *d. dorpsschuren* voor het uitleenen of verstrekken om niet van rijst (padi) aan nooddruftige personen (*loemboeng miskin* of *loemboeng amal*). *e. vereenigingen* voor het bekostigen van ritueele feesten door de leden gegeven, in het bijzonder van huwelijken en besnijdenissen (*sinoman* vereenigingen). Op het eiland Bali treft men dorpskassen aan, welke ook gelden uitleenen aan de dorpelingen.

III. Het sedert 1904 georganiseerde volkscredietwezen, dat stelselmatig is opgebouwd op de voorhanden grondslagen en ten nauwste is verbonden met de bestuursindeeling in Inlandsche gemeenten, regentschappen of landschappen, afdeelingen en gewesten, kent drie soorten van volkscrediet- tevens spaarinstellingen:

1. de *dorpsrijstcredietinstelling* (*graanbank*), „loemboeng dèsa" (Java), instelling van de Inlandsche gemeente, (dèsa), of van groepen van inlandsche gemeenten, dus van de dorpsgemeenschappen. De rijst- (padi) voorraad wordt door de landbouwers doorgaans gevormd uit bijdragen in natura, welke later uit de gemaakte winsten worden teruggegeven. Minder vaak wordt de beginvoorraad verkregen door gemeenschappelijke beplanting door de desaleden van een gedeelte van den communalen grond.

Waar de middelen van de bevolking onvoldoende blijken, verstrekt het Gouvernement renteloos geld voor den inkoop van padi en bouwmaterialen. De padi wordt uitgeleend onder beding van terugbetaling in natura bij den eerstvolgenden oogst met 25 à 50 % surplus bij wijze van rente. Zoodra de op de loemboeng rustende schulden zijn betaald en een reservefonds is gevormd, wordt de rente zooveel verlaagd als mogelijk is in verband met de spillage door indroging van de padi en met de beheerkosten.

De rechtspositie van de loemboeng is: een bedrijf van de Inlandsche gemeente, opgericht op kosten van de landbouwers.

Op 31 Dec. 1919 waren er op Java en Madoera 9974 desaloemboengs met een zuiver vermogen van 2.660.000 pikoels padi en *f* 6.046.000.

De inrichting en het beheer der loemboengs zijn geregeld bij een door de belanghebbende gemeente vastgesteld en door de overheid goedgekeurd reglement.

De desaloemboengs hebben, districts- en afdeelingsgewijze, een onderling fonds opgericht tot *verzekering* tegen brand en andere rampen. Buiten Java en Madoera heeft de desaloemboeng geen levensvatbaarheid getoond.

2. De *dorpsgeldcredietinstelling* (*dorps-, desa-, nĕgĕri-* of *margabank*); een spaar- en credietinstelling ten behoeve van de ingezetenen van een of meer gehuchten, dorpen of vereenigingen van dorpen. Draagt hetzelfde rechtskarakter als de

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

Luxueus ingerichte 1e klasse Mailbooten van Holland naar Indië, met aansluiting naar alle havens in den Indischen Archipel en Australië

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

'S-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

ROTTERDAMSCHE LLOYD

Directie: Wm. RUYS & ZONEN, ROTTERDAM

Geregelde maandelijksche Snelvrachtbootendienst met schepen van ± 10.000 ton bruto van Hamburg, Bremen, Rotterdam naar Batavia, Semarang, Soerabaya en andere Indische havens

Tarieven en inlichtingen verstrekken de Hoofdagenten

RUYS & Co., ROTTERDAM

's-GRAVENHAGE, AMSTERDAM, ANTWERPEN, BRUSSEL EN MARSEILLE

loemboengdesa en wordt op dezelfde wijze bestuurd en beheerd.

Op 31 Dec. 1919 waren er op Java en Madoera 1994 desabanken en op de Buitenbezittingen 573 met een werkkapitaal van *f* 2.904.000.

3. De *regentschaps-, afdeelings-* of *gewestelijke bank*. Het prototype daarvan is geweest de onderlinge spaar- en hulpbank van Inlandsche landsdienaren (z.g. prijaji-bank), welke hare overtollige gelden begon uit te leenen aan landbouwers en nijveren, doch gaandeweg het karakter heeft bekomen van een *algemeene spaar- en credietinstelling*, hoofdzakelijk toegankelijk voor de Inlandsche bevolking, voor de dorpsbanken en ook voor niet-Inlanders. De aangeboden gelegenheid om gelden te beleggen wordt mede benut door de niet-Inlanders en door de Inlandsche gemeenten. Het arbeidsveld van de instelling valt veelal samen met eene bestuursafdeeling, zelden met een gedeelte daarvan, op de Buitenbezittingen wel met een geheel gewest, dus een ressort met een bevolking van 1/4 tot 1 millioen zielen. De instelling, welke dikwijls vele filialen telt, wordt gedreven door eene rechtspersoonlijke vereeniging van belangstellende notabele, ambtelijke en niet-ambtelijke, Europeanen en Inlanders (artikel 1653 Ind. B.W.); winstbejag ten behoeve van de leden is uitgesloten; het karakter is mitsdien voorshands philantropisch. De instelling heet hier *regentschaps-*, elders *afdeelings-* of *gewestelijke* bank (in het algemeen *volksbank*).

De banken *leenen* gelden *uit* vooral voor productieve doeleinden aan personen, aan vennootschappen en andere associaties van voornamelijk Inlandsche producenten of consumenten, en aan Inlandsche gemeentecredietinstellingen, ten behoeve van landbouw, bedrijven, handel en zeevisscherij, zoomede voor lossing van verpande gronden en gewassen, aanleg van bouwgronden, vischvijvers. Voorts voor den bouw van woningen en op bescheiden schaal ook voor niet-productieve doeleinden. Zij bevorderen zoodoende de voortbrenging op elk door den Inlander betreden of voor hem openstaand gebied van arbeid en onderneming. De door de banken geheven rente bedraagt 12 tot 18 procent, bij uitzondering 24 procent. De banken beginnen voorts hare bemiddeling te verleenen voor het geldverkeer tusschen Inlanders onderling door afgifte van wissels, chèques en het openen van girorekeningen en vullen dus de groote Europeesche bankinstellingen aan.

Het aantal banken bedroeg ult. 1919 83 met een werkkapitaal van *f* 39.508.000 w.o. *f* 4.283.000 aan reserves.

4. Er bestaat voorts te Batavia een Centrale bank onder den naam: *Centrale Kas* voor het volkscredietwezen, waarmede de sub 3 bedoelde credietinstellingen betrekkingen kunnen aanknoopen. Dat lichaam is opgericht bij Koninklijk Besluit (zie Ind. Stb. No. 1912 n°. 393), is rechtspersoon en door de Regeering voorzien van een grondkapitaal, hetwelk geleidelijk zal worden opgevoerd tot *f* 5.000.000. Doel is: 1°. het verstrekken van bedrijfsmiddelen aan en het in belegging nemen van gelden van volkscredietinstellingen, 2°. het geven van raad en hulp in het beheer daarvan. Zij is mede dienstbaar aan het namens de Regeering op die instellingen uitgeoefend toezicht (zie beneden „Regeeringstoezicht"). De Centrale Kas is bevoegd geldleeningen te sluiten, hare fondsen te beleggen in effecten en bij bankinstellingen en roerende en onroerende goederen aan te schaffen, voorzoover die voor den dienst der Kas noodig zijn.

Bestuur: een directeur, die ondergeschikt is aan den Directeur van Binnenlandsch Bestuur en onder toezicht gesteld is van eene door den Gouverneur-Generaal benoemde commissie. Het personeel der Kas bestaat uit ambtenaren en beambten in dienst van het land, doch zij worden betaald door de Centrale Kas. De Centrale Kas verleent tegen betaling accountantsdiensten aan de volksbanken. Zij betaalt aan het Land over het grondkapitaal een rente gelijk aan die, welke het Gouvernement zelf voor geleende gelden betaalt (thans ± 3,16 %), welke jaarlijks wordt vastgesteld voor de in ieder jaar aan de kas verstrekte bijdragen aan het grondkapitaal.

VOLKSLECTUUR. Het Gouvernement heeft te rechter tijd begrepen, dat het verschaffen van elementair onderwijs, met name in de leeskunst, vooral door de oprichting van talrijke desa- (later: volks-) scholen, aan breede bevolkingslagen, tot allerlei ongewenschte gevolgen zou kunnen leiden, indien niet tevens daarbij werd zorg gedragen, dat er ook iets goeds te lezen en voor billijken prijs te krijgen was, en betrokkenen dus van hunne kundigheden eenigszins partij konden trekken. De particuliere boekhandel was te dien opzichte in Indië nog zeer weinig actief geweest, en had zich vrijwel bepaald tot inheemsche wonderverhalen of vertalingen van sensatie-boeken.

Van Gouvernementswege werd daarom in 1908 een commissie ingesteld, die deze aangelegenheid ter harte zou moeten nemen, welke commissie echter door omstandigheden eerst in 1910 meer daadwerkelijk hare taak aanvatte. Daarbij heeft zij gestreefd, ten eerste naar het verspreiden van ontspanningslectuur, welke vooral den leeslust moest aanwakkeren en gaande houden, en waartoe zij vooral in den aanvang allerlei eigendommelijke volksverhalen en legenden heeft verzameld, met vermijding nochtans van dezulke, die het bestaande bijgeloof in de hand konden werken, en van de obscene verhalen of episodes. Later, toen de oogst op dit gebied vrijwel binnen was, is men ook overgegaan tot vertaling van producten van Europeesche letterkunde. Ten tweede werd ontwikkelende lectuur gezocht, ten einde de betrokkenen, zij het op de meest eenvoudige wijze, in kennis te brengen met de resultaten van het Europeesche weten op allerlei gebied. Hierbij werd vooral gepoogd aan te sluiten bij de begrippen en denkbeelden, die al onder de bevolking gangbaar waren.

Op die wijze kreeg men na betrekkelijk korten tijd de beschikking over een aantal goede boeken, die nu onder de betrokken bevolkingsgroepen moesten worden verspreid.

Begonnen werd met de oprichting van zoogenaamde *Volksbibliotheken*, waartoe reeds in 1911 kon worden overgegaan. Voorloopig alleen voor het Javaansche en Soendaneesche taalgebied, daar het aantal beschikbare werken voor andere taalgebieden nog niet toereikend was. Iedere bibliotheek werd ingedeeld in drie seriën, elk met eigen nummering, en wel A. kinderlectuur, B. ontwikkelings- en ontspanningslectuur voor volwassenen, beide in de landstaal, en C. idem voor meer ontwikkelden, in het Maleisch ,waarbij serie

B het hoofdbestanddeel van iedere bibliotheek vormde.

Ten einde zoowel een behoorlijk aantal dezer bibliotheken te kunnen plaatsen, alsook ze ergens geschikt onder dak te brengen, en onder goed beheer te stellen, werd besloten aan iedere Inlandsche school 2de klasse een dergelijke volksbibliotheek te verbinden, waarbij het hoofd der school ambtshalve tot beheerder werd aangewezen. Uit die plaatsing aan de scholen is wel eens het dwaalbegrip ontstaan, dat de boeken voor de schoolkinderen bestemd zouden zijn, eene opvatting, welke tot allerlei oppervlakkige critiek aanleiding heeft gegeven.

Sedert 1918 zijn ook bibliotheken in het Madoereesche en in 1919 ook in het Maleische taalgebied verstrekt, terwijl het aantal in het Soendaneesche en Javaansche taalgebied met de oprichting van scholen geleidelijk werd uitgebreid. Het totaal kan thans op ± 1200 worden gesteld, met van ruim 40 (Madoereesch), ruim 80 en bijna 100 (Maleisch, resp Soendaneesch) tot nagenoeg 200 (Javaansch) verschillende boeken.

Ook aan kazernes enz. werden bibliotheken geplaatst.

Behalve door de volksbibliotheken heeft de Commissie van den beginne af zorg gedragen, dat hare uitgaven ook werden verspreid door verkoop.

Te vermelden vallen nog de uitgave van een Volksalmanak in drie talen, met vele illustraties (ook van de boekwerken zijn vele geïllustreerd), die in het eerste jaar (1919) bereids in een oplaag van 32.000 exemplaren werd verkocht, een tijdschrift Sri Poestaka (de Glans der letteren) geheeten, met een maandelijksche oplaag van 2500 à 3000, en eenige tijdschriften, waarop de Commissie een aantal abonnementen voor de Volksbibliotheken genomen heeft.

In 1916 seqq. werd overgegaan tot oprichting van *Hollandsche volksbibliotheken*, die om dezelfde redenen als bovengemeld aan de Hollandsch-Inlandsche scholen in beheer werden gegeven.

VOLKSRAAD. Bij de wet van 16 Dec. 1916 (Ned. Stb. van 1916 no. 535, Ind. Stb. van 1917 no. 114) onderging het reeds herhaalde malen gewijzigd Regeeringsreglement van Ned.-Indië op nieuw eene wijziging, „hoofdzakelijk" — zooals de considerans der wet het uitdrukt — „ten einde daar te lande door de instelling van „een vertegenwoordigend lichaam aan de Neder-„landsche onderdanen, ingezetenen van Neder-„landsch-Indië, gelegenheid te geven tot mede-„werking aan de behartiging van de belangen „van dat gebied".

Krachtens genoemde wet draagt dit nieuwe Staatslichaam den naam „Volksraad" en gelden daarvoor in hoofdzaak de volgende bepalingen.

BEPALINGEN BETREFFENDE DEN VOLKSRAAD.

A. *Bepalingen vervat in de wet van 16 Dec. 1916.*

a. Werkkring. Bevoegdheid. Rechten.

De Volksraad wordt door den Gouv. Generaal geraadpleegd over alle onderwerpen, waarover de Landvoogd het oordeel van het College wenscht te vernemen. Tot die raadpleging is hij verplicht ten aanzien van de begrooting en het slot der rekening van Ned.-Indië, de bestemming van het voordeelig en de dekking van het nadeelig slot dier rekening, het aangaan van geldleeningen ten laste van en het waarborgen van geldleeningen door Ned.-Indië krachtens besluit van den Gouv. Generaal, waaronder niet begrepen is de uitgifte van schatkistbiljetten of schatkistpromessen en verpanding of beleening van producten van ondernemingen van het Land; verder ten aanzien van de ontwerpen van algemeene verordeningen, welke aan de ingezetenen persoonlijke militaire lasten opleggen, en van zoodanige andere onderwerpen, als door den Koning bij algemeene verordening worden aangewezen.

De Volksraad kan de belangen van Ned.-Indië en zijne ingezetenen voorstaan bij den Koning, bij de Staten-Generaal en bij den Gouv. Generaal.

b. Samenstelling. Benoeming en ontslag van den Voorzitter en de leden, zoomede verkiezing van de leden.

De Volksraad bestaat uit ten minste 39 leden.

De Koning benoemt het lid tevens Voorzitter en stelt zijne bezoldiging vast. Van de overige leden wordt ten hoogste de helft benoemd door den Gouv. Generaal op aanbeveling van den Raad van N.-I. en deze leden behooren voor ten minste een vierde deel tot de Inlanders en voor het overige deel tot de Europeanen en Vreemde Oosterlingen.

De andere leden worden verkozen door de leden van de raden, krachtens het tweede lid van art. 68*b* van het Reg. Regl. ingesteld (gewestelijke en plaatselijke raden) en behooren voor ten minste de helft tot de Inlanders, voor het overige deel tot de Europeanen en Vreemde Oosterlingen. De nadere bepaling van het aantal der benoemde en gekozen leden en van het aantal Inlanders en niet-Inlanders onder hen, mitsgaders de regeling van de verkiezingen geschieden bij algemeene verordening.

Lid van den Volksraad kunnen alleen zijn mannelijke ingezetenen van Ned.-Indië, die den ouderdom van 25 jaren hebben vervuld en Nederlandsch onderdaan zijn, geene der in de wet nader omschreven straffen hebben ondergaan en niet bij rechterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hun vermogen hebben verloren of van de verkiesbaarheid zijn ontzet, dan wel op niet eervolle wijze uit 's Lands dienst zijn ontslagen.

De leden worden voor drie jaren benoemd of verkozen, treden tegelijk af en zijn dadelijk opnieuw benoembaar of verkiesbaar.

c. Vergadering. Zittingen.

De Volksraad houdt zijne vergaderingen in het openbaar te Batavia.

Jaarlijks worden twee gewone zittingen gehouden. De eerste wordt op den derden Dinsdag der maand Mei geopend en de ontwerpen van de vier hoofdstukken der begrooting worden den Volksraad dan aangeboden. Wanneer de Gouv. Generaal of de voorzitter van den Volksraad het noodig oordeelen of vijftien leden hun wensch daartoe te kennen geven, worden buitengewone zittingen belegd. De Gouv. Generaal kan de zittingen van den Volksraad bijwonen en heeft dan eene raadgevende stem. Hij kan de beraadslagingen ook door gemachtigden doen bijwonen ten einde namens hem voorlichting te verschaffen. De Volksraad mag niet beraadslagen noch besluiten, zoo niet meer dan de helft der leden tegenwoordig is. De beslissingen worden bij volstrekte meerderheid der stemmende leden genomen. De leden zijn niet vervolgbaar voor hetgeen zij in de vergaderingen hebben gezegd of aan haar schriftelijk hebben overgelegd.

De Volksraad in werking.

De Volksraad is gehuisvest in de vroegere ambtswoning van den Commandant van het leger in Ned.-Indië, gelegen in het Hertogspark te Batavia.

Hij werd den 18en Mei 1918 plechtig geïnstalleerd met eene rede van den Gouv. Generaal, hield den 21en dier maand zijne eerste vergadering en heeft dus thans (Maart 1921) nagenoeg drie jaren bestaan.

In dien tijd is reeds afdoende gebleken van hoe groot belang en nut de instelling van den Volksraad voor Indië moet worden geacht en hoe ongegrond vele van de bezwaren moeten heeten, die tegen het nieuwe staatslichaam, toen het nog in wording was, in het Parlement en de pers zijn ingebracht. Zoo heeft men ten onrechte gevreesd dat de Raad door de Regeering zou worden tegengewerkt en dat de Gouv. Generaal bij de benoeming van leden van het college meer zou letten op de gezindheid der candidaten tegenover de Regeering dan op de vraag wie het meest geroepen scheen om leemten in de vertegenwoordiging aan te vullen. De Regeering heeft zich steeds beijverd om den Volksraad tot zijn recht te doen komen door hem zooveel mogelijk ter wille te zijn en hem in alle belangrijke vraagstukken, welke zich sedert zijn optreden hebben voorgedaan, te kennen, en algemeen wordt erkend, dat bij de benoeming van Volksraadsleden door den Gouv. Generaal nooit partijdigheid of vooroordeel zich hebben doen gelden. Evenzoo is ijdel gebleken de vrees, dat de verstandhouding tusschen Europeanen en niet-Europeanen in den Volksraad te wenschen zou overlaten. Het meest echter bleken zij zich vergist te hebben — en hun aantal was zoowel in als buiten het Parlement niet gering — die meenden dat de Volksraad, zoowel door de gebrekkige wijze, waarop hij was samengesteld, als door de beperktheid zijner bevoegdheid en rechten, voorbestemd was om een lichaam te worden van geringe beteekenis, zonder kracht en zonder invloed. Het tegendeel bleek al zeer spoedig. In een der eerste vergaderingen zijner eerste zitting gaf de Volksraad reeds een bewijs van zijn wil om zich te doen gelden door de bovenvermelde wijziging uit te lokken der bepaling van het Regl. van Orde, dat bij de beraadslagingen alleen het Nederlandsch mocht worden gebruikt. Daardoor toch werd aan de zoogenaamde taalquaestie eene andere oplossing gegeven dan die, welke door den Minister van Koloniën, niettegenstaande vele daartegen ook in het Parlement aangevoerde bezwaren, verkozen was. Ook overigens heeft de Volksraad getoond geen ondergeschikte rol te willen spelen. Van den aanvang af is er een groote kracht van hem uitgegaan en dit gevoegd bij de toewijding, ijver en bekwaamheid, waarmede hij zich op de vervulling zijner taak heeft toegelegd, heeft hem een gezag en invloed verschaft, die alle verwachtingen te boven gingen.

VOLKSSCHOLEN. Zie ONDERWIJS.

VOLKSTELLING. Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VOORRANG (RECHT VAN). Zie AGRARISCHE WET pag. 6 kol. 2.

VORDERMAN (ADOLPHE GUILLAUME). Geb. te 's Gravenhage 12 Dec. 1844, overleden te Weltevreden 15 Juli 1902. In 1866 als off. v. gez. der marine in Indië gekomen, in 1871 civiel geneesheer te Soemĕnĕp, in 1881 derde stadsgeneesheer te Batavia, in 1890 inspecteur van den burgerlijken geneeskundigen dienst.

Met eene ongewone werkkracht begaafd en een praktischen blik vereenigend met wetenschappelijken zin, heeft Dr. Vorderman gedurende de 36 jaren van zijne onafgebroken werkzaamheid als arts in Indië een aantal oorspronkelijke bijdragen op het gebied der natuurstudie en warenkennis geleverd. Talrijk zijn ook V.'s opstellen op Indisch natuurhistorisch, bepaaldelijk ornithologisch, gebied. Voornamelijk zijn deze geplaatst in het Tijdschr. der Kon. Nat. Ver. te Batavia.

Onder de vele wetenschappelijke onderscheidingen, aan V. bewezen, stelde hij het hoogst het hem honoris causa verleend doctoraat der hoogeschool te Utrecht, waar hij als mil. stud. zijne opleiding genoten had.

VORSTENLANDEN. Geschiedenis. Zie JAVA (Geschiedenis).

Staatsinrichting. De naam Vorstenlanden, in den Compagniestijd synoniem met dien van zelfbesturende landschappen (inlandsche rijken) in het algemeen, is al sinds geruimen tijd tot eigennaam geworden voor de gewesten Soerakarta en Jogjakarta (Djokjakarta). Deze twee gewesten zijn geheel door inlandsche rijken bedekt, ten getale van vier; rechtstreeksch gebied (gouvernementsgebied) komt in die twee gewesten niet voor, en buiten de twee gewesten komt op Java en Madoera nergens vorstengebied meer voor, sinds in 1902 een eind is gemaakt aan de laatste Vorstenlandsche enclave in rechtstreeksch gebied, nl. de enclave Sélå in het gewest Semarang.

Het gewest Soerakarta omvat het rijk van den soesoehoenan en het prinsdom Mangkoenĕgaran, die ongeveer even groot zijn en slechts een weinig grooter dan het sultanaat Jogjakarta (zie het overzichtskaartje in Adatrechtbundel XIX); het gewest Jogjakarta daarentegen omvat naast het sultanaat alleen het kleine, in den zuidwesthoek gelegen en (buiten het stukje gebied ter hoofdplaats) uit slechts één regentschap bestaande, prinsdom Pakoealaman. De kratons der beide Solosche vorsten zijn op de hoofdplaats Soerakarta, die der beide Jogjasche vorsten op de hoofdplaats Jogjakarta gelegen; die van prins Pakoealam vormt een kleine enclave in het sultansgebied. Voorts heeft men nog twee soenansenclaves in het sultansgebied (Pasargĕḍé en Imogiri), één Mangkoenĕgorosche enclave aldaar (Ngawèn), en een paar kleine Mangkoenĕgorosche stukjes in Solo. Volgens de jongste opgaven beslaan de Vorstenlanden 169.4 vierkante geographische mijlen met ongeveer 3.450.000 inwoners; waarvan het gewest Soerakarta 112.9 vierkante mijlen met 2.070.000 inwoners, het gewest Jogjakarta 56.5 vierkante mijlen met 1.380.000 inwoners heeft.

De eigenaardige inrichting der twee residenties brengt, staatsrechtelijk en feitelijk, allerlei afwijkingen van den toestand elders op Java en Madoera mede. In tegenstelling tot de vijftien overige gewesten aldaar, zijn de residenties Soerakarta en Jogjakarta geen locale ressorten op den voet der decentralisatiewetgeving.

Hebben de twee residenties, geen locale ressorten zijnde, dus geen eigen gewestelijke geldmiddelen (evenmin als eigen gewestelijke raden),

elk der vier rijken is een rechtspersoon met eigen financiën en een eigen begrooting.

De bevolking der Vorstenlanden omvat een groote meerderheid van Vorstenlandsche Javanen, die allen onderhoorigen (d. i. aan bestuur, belasting, rechtspraak enz. onderworpenen) van een der vier vorsten zijn (zie VERDEELING en ONDERDANEN). Daarnevens vindt men een groot aantal Indonesiërs van elders (Javanen en anderen), Chineezen en overige vreemde Oosterlingen, en Europeanen, welke allen landsonderhoorigen (gouvernementsonderhoorigen) zijn. In 1823 had Van der Capellen de Vorstenlanden gesloten voor landverhuurders doch in 1827 herstelde Du Bus de oude landhuurgebruiken. Door Europeesche energie en toewijding, al ging haar belang lang niet altijd met dat der bevolking hand in hand, zijn de Vorstenlanden een hoogstaand centrum geworden van grooten landbouw, suiker, tabak, indigo, koffie enz. Ten gevolge van het vorstenbestuur met zijn apanagestelsel en van de genoemde landverhuur is de bevolking der Vorstenlanden over het geheel verre van welvarend; in het zuiden van Wonogiri (Mangkoenĕgaran) is zelfs nogal eens voedselgebrek. Op de hoofdplaatsen Solo en Klatèn bestond vóór den oorlog een bloeiende batiknijverheid en batikhandel.

Naast een overgroote meerderheid van Mohammedaansche Inlanders, die hier — juist omgekeerd dan b.v. te Batavia — zeer aan dien godsdienst hechten, doch de voorschriften van zijn wet gebrekkig naleven, heeft het Christendom hier een zendingsgemeente van Christenjavanen gevormd ter hoofdplaats Jogjakarta.

Nog altijd vormen de Vorstenlanden het erkende en geëerde middelpunt van Java's nationale cultuur. Vandaar dat in Juli 1918 het eerste congres voor Javaansche cultuurontwikkeling gehouden is te Solo; vandaar ook dat van de drie voorbereidend-hooger-onderwijs-afdeelingen der Algemeene Middelbare School die voor wis- en natuurkundige vorming te Jogja is gevestigd geworden (Ind. Stb. 1919 no. 259), en die voor oostersch-literaire vorming te Solo zal komen.

Eerst in deze eeuw is aan de economisch-agrarische hervorming in de Vorstenlanden de hand geslagen. In 1911 zijn ze — na langjarige voorbereiding — in ruwe schets aan de Staten-Generaal voorgelegd, omdat toen de ontwerp-begrooting voor de eerste definitieve maatregelen geld uittrok; na 1912 zijn, deels door vorstenedicten, deels door gouvernements-verordeningen, vooral ook door stelselmatige bestuursdaden, een aantal dezer verbeteringen ingevoerd, van welke het koloniaal verslag nu en dan (1917, 1920), doch zeer beknopt, bericht geeft.

B e s t u u r. Het bestuur der Vorstenlanden omvat uiteraard eenerzijds een inheemsche organisatie der vier Vorstenlandsche rijken voor het bewind over hun onderhoorigen — welke organisatie beïnvloed en gewijzigd is door het gouvernement —, ten andere een bestuursinrichting voor de landsonderhoorigen (Indonesiërs van elders, vreemde Oosterlingen, Europeanen); beide organisaties te zamen gebracht onder het eenparig gezag van elk der twee residenten.

De dorpsgemeenten, die elders op Java de basis der inheemsche bestuursinrichting vormen, ontbraken tot voor kort in de Vorstenlanden. Wel moeten zij er oudtijds hebben bestaan, gelijk blijkt uit verscheiden rudimenten in de volksinzettingen; wel waren zij in enkele deelen van de Mangkoenĕgaran en van het sultansgebied, buiten de landhuurstreken, nog wel aanwezig; maar het gewone Vorstenlandsche dorp was geen desagemeente, geen publiekrechtelijk lichaam, geen rechtspersoon, doch een huizencomplex, welks bewoners zooveel meesters hadden als er apanages waren, waartoe hun gronden behoorden; de twee, drie, vier, vijf bĕkĕls (rentmeesters) in het dorp waren, elk voor hun stuk gronds, de ware gezagvoerders. De hervorming van 1912 en later heeft dit geheel veranderd: men is, onder den naam kaloerahan of loerahschap, dorpsgemeenten gaan invoeren onder een loerah als dorpshoofd, met eenige dorpsbestuurders naast zich, en met een dorpsgrondbezit van communale akkers. Begin 1920 waren er in het soenansgebied op dezen voet 401 zulke dorpen gevormd en eenige honderden ontworpen; eind 1919 waren er in de Mangkoenĕgaran 561 gevormd en 68 ontworpen; in het sultansgebied waren reeds in 1913 een paar honderd dorpen ingesteld, die de laatste jaren nog zeer in aantal zijn toegenomen, terwijl ook hier eenige honderden zijn ontworpen; de Pakoealaman telt 64 kaloerahan. Deze hervorming van het dorpswezen is alleen daar uitvoerbaar, waar noch apanages noch landhuurders zijn (vandaar dat zij snel gelukte in de Mangkoenĕgaran, welker apanages al sinds 1870 zijn verdwenen); elders moet men wachten, totdat, nu de apanages zijn uitgelicht, ook de landverhuurders nog bereid worden bevonden hun oude landhuurverhouding te doen omzetten in de grondhuurverhouding van 1918.

Het centrale rijksbestuur — in tegenstelling tot de organen der dorpen — omvatte vanouds: naast den vorst een rijksbestierder (papatih dalĕm in Solo en Jogja, regent-patih of boepati papatih in de beide prinsdommen; voorts een reeks van kratonambtenaren (ambtenaren ter hofstad) zoowel voor hofstadzaken als voor plattelandszaken, en ten slotte districtshoofden (tamping goenoeng enz.) ten plattelande. Het is Rouffaer geweest, die het eerst met geduld en nauwgezetheid de oud-inheemsche organisatie der twee hoofdrijken heeft nagespeurd.

Langs drie verschillende wegen nu heeft het Nederlandsch oppergezag getracht de oude organisatie naar zijn smaak te wijzigen.

Vooreerst — de belangrijkste, doch jongste poging —, wij hebben getracht zoowel de inwendige organisatie van het vorstenbestuur der vier rijken te verbeteren als een genoegzaam getal geschoolde bestuurskrachten te doen kweeken. De tweede soort bestuurshervorming, die wij — belangrijk eerder — invoerden, was er, in tegenstelling tot de vorige, een, welke poogde onzen invloed op het inheemsche bestuur te versterken ten einde, zonder dit bestuur zelf deugdelijker en bekwamer te maken, onzen wil te kunnen doorzetten.

De laatste, oudste, bedenkelijkste en hardnekkigste soort hervorming is die, waarbij wij regeermacht kortweg overbrengen van de vorsten op ons zelf. Dit ligt geheel in de lijn der voortschrijdende gebiedsbesnoeiing, die van den Compagniestijd tot 1831 onze staatkunde was, en van de formuleering der contracten met de twee prinsen, die niet veel verschillen van korte verklaringen.

De drie hier opgesomde bestuurshervormingen

hebben in menig opzicht de Vorstenlandsche toestanden verbeterd; in naam ten bate der bevolking, zij het ook ten nadeele van haar hoofden en vorsten; in waarheid echter (althans tot dusver) meer uit een oogpunt van ordelijkheid en van bruikbaarheid voor Europeesche behoeften, dan uit dat van grooter welvaren der bevolking en staatkundige scholing van haar eigen gezagdragers.

In de lijn der derde soort hervorming — besnoeiing van vorsteninvloed, opzijschuiving van inheemsche krachten, overbrenging van macht op Europeesche autoriteiten — bewegen zich tot nog toe ook de twee moderne instituten der waterschappen en der locale ressorten.

Een geheel eigen stempel ontving tot voor kort de hier geschetste Vorstenlandsche staatsinrichting door de instelling der apanagehouders of patoehs met hun rentmeesters of bĕkĕls. In stede van zelf zijn inkomsten aan belasting en vorstendienst van de bevolking te vorderen door vorstelijke bĕkĕls of anderen, hebben vanouds de soesoehoenan, de sultan en de prinsen veelal het recht tot invordering overgedragen op apanagehouders (familieleden of ambtenaren), deels uit gunstbetoon, deels als bezoldiging; feitelijk erlangden deze apanagehouders ook andere overheidsrechten ten aanzien der afgestane bevolking. De hervorming van 1912 nu omvat in de eerste plaats afschaffing van dit apanagewezen: apanagehouders zijn afgekocht in dier voege, dat zij uit de rijksmiddelen hun gederfde inkomsten vergoed krijgen, waartoe b.v. het Solosche agrarisch kantoor alle aanstellingspijagĕms één voor één onderzocht; het gouvernement sprong hiertoe financieel bij.

Op dit apanagestelsel was nu vervolgens de hoogst gewichtige landverhuur geënt. Onder landverhuur verstaat men den speciaal Vorstenlandschen vorm van grondverkrijging door een wilsovereenstemming tusschen den Europeeschen ondernemer eenerzijds en den vorst of apanagehouder anderzijds; het is een transactie, waarbij de vorst of (gewoonlijk) de apanagehouder zijn eigen rechten tegen geldbetaling wederom overdraagt aan een Europeaan. (Zie beneden).

Geldmiddelen en belastingen. De voornaamste inkomsten der zelfbesturende rijken waren en zijn de geheven belastingen. Op vorstenonderhoorigen drukken vanouds eenerzijds geldbelastingen, met name 's vorsten landrente of padjĕg, en anderzijds vorstendiensten. De landrente bedroeg $^1/_2$ (dan wel $^1/_3$ à $^1/_5$) van dat vier vijfde van de dorpsakkers, dat overbleef, nadat voor den rentmeester-landrenteïnner of bĕkĕl één vijfde als ambtsveld was afgezonderd; zij werd opgebracht hetzij in een deel van het product (maro), hetzij in geld of andere voortbrengselen (madjĕgan). De vorstendiensten waren over het geheel niet zwaar.

De inheemsche belastingen en diensten zijn thans totaal gewijzigd. Reeds is aangeteekend, dat tegenwoordig de opbrengst dezer belastingen in de vier rijkskassen komt — voor het sultanaat echter in de kas pamahosan — en zij op de rijksbegrootingen staan. In de twintigste eeuw echter is dit geheele stelsel nog verder vervormd in den geest van dat der gouvernementslanden. Sinds 1912 voor de Pakoealaman (thans Rijksbl. 1919 no. 15), sedert ook elders, is, bij vorstenedict, in plaats van de oude vorstenpadjĕg, die men als „grondpacht" opvatte, een landrente ingevoerd, naar het model der gouvernementslandrente van 1907. Daarnaast kennen de vorstenrijken thans een bedrijfsbelasting, een hoofdgeldheffing ter vervanging van afgeschaften vorstendienst op de hoofdplaatsen, een vorstendienstregeling ten plattelande, enz., alles naar het voorbeeld van overig Java.

Agrarische toestanden en agrarische wetgeving: *bouwrecht, domeinrecht, landverhuur, Vorstenlandsche grondverhuur.* De grondslag der agrarische toestanden in de Vorstenlanden is aanmerkelijk anders dan die in de rest van Java. Sommigen nemen aan, dat het bijzondere in het Vorstenlandsche grondenrecht een aloude schepping is van het vorstengezag: de vorst eigenaar van allen grond, de Inlander deelbouwer (maro-contract), die ten blijke van dit wankele deelbouwrecht jaarlijks een deel van zijn product als padjĕg of grondpacht heeft in te leveren aan den vorst of diens vervanger. Voor anderen echter staat het vast, dat het Vorstenlandsch grondenrecht van oorsprong geheel gelijk is aan dat van overig Java, doch dat het oppressieve vorstenbestuur kans heeft gezien om in dit kerngebied der rijken — niet in de buitenprovinciën — de bevolkingsrechten op den grond dermate te knevelen, dat van het oude beschikkingsrecht der dorpen en het oude inlandsch bezitrecht der individuen nog slechts sporen overbleven. De vorsten beschouwden den grond als hun domein, hun eigendom, en behandelden datgene, wat naar deze tweede zienswijze inlandsche rechten der kerndorpers (koeli kĕntjĕng enz.) waren, als gedoogde rechten, van 's vorsten welbehagen te eenenmale afhankelijk. Vast staat voor beide opvattingen nopens het vroegere verleden, dat in het jongste verleden de vorst alvermogend was over den grond, en dat het inlandsch bouw- of bewerkingsrecht vrijwel machteloos stond tegenover den vorst, diens apanagehouder of den in des patoehs recht tredenden landhuurder. Bij de reorganisatie van na 1912 heeft het gouvernement blijkbaar geopteerd voor de opvatting, die den vorst alle en den Javaan geen rechten toekent; hetgeen natuurlijk het voordeel bood, voor alle herschepping van de agrarische toestanden de volstrekt vrije hand te laten, zoodra men den vorst gewonnen had.

De landverhuur, sedert 1818 vooral in zwang gekomen in de Vorstenlanden, kwam nu hierop neer: vorst of apanagehouder stond den landhuurder het recht af om van den Javaanschen grondgerechtigde de praestaties te innen, die deze schuldig was aan hem zelf, vorst of apanagehouder, doch zijnerzijds verbond zich de landhuurder om aan vorst of apanagehouder uit te keeren een tegen dien afstand opwegend bedrag, aangeduid als huurschat, panjéwå; een recht op den grond zelf kreeg de Europeaan door de landverhuur niet. Ten gevolge van deze overdracht was de Javaansche koeli dus verplicht om voortaan te leveren aan den landhuurder. De landhuur voerde nu twee geheel andere manieren in om zich de verschuldigde helft van 's Inlanders grondopbrengst te verzekeren: het bĕngkokstelsel en het glébagan-stelsel. Bij het bĕngkokstelsel (vastveld-stelsel) krijgt de Javaan de totaal vrije beschikking over de scherp aangewezen ééne helft van zijn grond

met den daarvoor noodigen arbeid, doch stelt hij de andere gepreciseerde helft van zijn grond plus den daarvoor noodigen arbeid geheel ter dispositie van den landhuurder volgens diens aanwijzingen; dit bĕngkok-stelsel komt voor bij cultures met vaste heesters of boomen: koffie, cacao, enz. Het veel frequenter glébaganstelsel (kantelveldstelsel) daarentegen laat het genot van deze twee helften om beurten afwisselen tusschen Javaan en landhuurder, gelijk noodzakelijk is voor laaglandcultures als suiker en tabak.

De reorganisatie op agrarisch gebied heeft, tegenover dit oude stelsel van landverhuur, een nieuw stelsel geplaatst, dat van een Vorstenlandsche grondverhuur naar het model der grondverhuur voor de rest van Java doch daaraan niet geheel gelijk. Het is een regeling (kroonordonnantie), uitgegaan van het gouvernement (Ind. Stb. 1918 no. 20) met instemming van de vier vorsten. Zich baseerende op het door recente vorstenschenking ontstane grondbezit der nieuwe Vorstenlandsche dorpsgemeenten (kaloerahans), hetwelk bezig is in de plaats te treden van het oude bouwrecht van individueele dorpelingen, maakt de regeling van 1918 de nieuwe grondhuur tot een transactie — niet langer tusschen Europeaan en vorst of apanagehouder, maar — tusschen Europeaan en dorpsgemeente dan wel tusschen Europeaan en ambtsveld- (pensioengrond-) houder; tot een transactie, die niet meer gebaseerd zal zijn op overdracht van verplichte padjĕg en verplichte diensten (met de daaraan gegeven gekunstelde uitwerking van dwang), doch op vrije wilsovereenstemming tusschen dorp (of ambtsveldhouder) en ondernemer wat den grond betreft, en op vrije wilsovereenstemming tusschen dorpsbewoners en ondernemer wat de arbeidskracht betreft; de huurtermijn voor dorpssawahs kan $21^1/_2$ jaar zijn. Belangrijke punten bij de toepassing zijn: het waarborgen aan de inlandsche deelgerechtigden in de nieuwe dorpsakkers (wellicht hun oude bouwvelden), dat het grondverhuren door het dorp hun niet ook deze nieuwverkregen rechten weer afhandig maakt (de huurovereenkomst moet dan ook worden verleden ten overstaan van een bestuursambtenaar), en het waarborgen aan alle inlandsche grondbewerkers van een behoorlijk loon. Op beide punten wordt gouvernementstoezicht geoefend, daar de bedoeling der geheele hervorming juist is de strijdige belangen van bevolking, grooten landbouw en vorst te verzoenen.

Ten einde nu tusschen het oude landhuurstelsel en het nieuwe, zoo geheel andere, Vorstenlandsche grondhuurstelsel een brug te bouwen — want tal van landhuurcontracten zouden in 1918 nog voor jaren blijven voortduren —, decreteert Ind. Stb. 1918, dat de resident de landhuurgronden broksgewijze aan het oude regime kan onttrekken, naargelang hun huurtermijn afloopt, doch tevens dat landhuurders, die bereid zijn vóór een aan te geven tijdstip hun landhuur in een nieuwe, gemoderniseerde vorstenbeschikking te doen omzetten, zullen mogen rekenen op een toekenning van dit nieuwe genot voor vijftig jaar, terwijl de conversie en verrekening van oude in nieuwe contractsbepalingen zal geschieden met zorg, en terwijl gedurende de vijf eerste jaren de vorst hen, zoo noodig, zal helpen aan verplichten cultuur-arbeid tegen betaling van behoorlijk loon. De bevoegdheid tot een en ander behoudt de vorst zich voor in zijn brieven van grondschenking aan de kaloerahans. In 1920 hadden reeds in een aantal districten alle landbouwondernemingen zulk een conversie aanvaard, waardoor dan de reorganisatie van dorps- en grondwezen in zulke districten mogelijk wordt, en die later in een gewone grondhuur zal overgaan.

R e c h t s p r a a k, a d a t r e c h t. De gewichtige Jogjasche agrarische rechtbank, balémangoe (vóór 1891: pasowan mangoe) geheeten, is in 1917 teruggebracht tot een administratieve instantie voor apanage- en agrarische kwesties. De éene Vorstenlandsche godsdienstige rechter (soerambi) van elk der rijken Solo, Mangkoenĕgaran en Pakoealaman is door ons afgeschaft in 1903, terwijl die van Jogja na 1903 een zeer beperkte competentie heeft behouden; in plaats daarvan werkt thans op elk der beide gewestelijke hoofdplaatsen een priesterraad op den voet van Ind. Stb. 1882, wederom voor lands- en zelfbestuurs-onderhoorigen gelijkelijk. Als Europeesche rechters vindt men sinds 1903 vijf residentiegerechten in Soerakarta en één in Jogjakarta.; voor alle landaarden landgerechten. Residentiegerechten, landraden enz. ressorteeren onder den raad van justitie te Semarang. De vorstenrechtspraak volgt regels van adatprocesrecht, geen regels van het Inlandsch Reglement; de vorstenlandsche soerambi's vertoonden de bijzonderheid, dat, in afwijking van de Mohammedaansche wet, getuigen er vooraf werden beëedigd.

VREEDE (ALBERT CORNELIS). Geboren te Gorinchem 1840. Na in 1859 het candidaatsexamen in de klassieke letteren afgelegd te hebben, zette hij deze studie niet verder voort, doch vertrok in 1861 naar Indië, waar hij bij de suikercultuur in Oost-Java werkzaam was. In 1870 legde hij het Indisch ambtenaars-examen af. Hij keerde evenwel niet naar Indië terug, doch vestigde zich als privaat-docent in het Javaansch aan de toenmalige Rijksinstelling ter opleiding van Indische ambtenaren, werd in 1877 hoogleeraar der Rijksuniversiteit te Leiden. Bovendien bleef Vreede tot de opheffing der gemeentelijke instelling ter opleiding van Indische ambtenaren hieraan verbonden. In 1892 werd hij na de verschijning van zijn Catalogus der Javaansche en Madoereesche Handschriften der Leidsche Universiteitsbibliotheek, Doctor honoris causa in de taal- en letterkunde van den Indischen Archipel. Hij overleed 20 Aug. 1908 te Leiden. Van zijne geschriften zijn te noemen: het Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek, waarvan hij de 2e uitgave (1875) met Roorda, de 3e (1886) alleen en de 4e (1901) met dr. Gunning uitgaf; de latere uitgaven van Roorda's Javaansche grammatica; de derde druk van Meinsma's uitgave der Babad Tanah Djawi 1903; zijn onderzoek naar de beteekenis der Javaansche wortelwoorden in Actes du 6e Congres des Orientalistes à Leyde, Section polynesienne, 37 sq. Voorts de Handleiding tot de beoefening der Madoereesche taal, in vier deeltjes, waarvan de tweede druk in 1882—1890 verscheen, en de uitgave der Madoereesche Tjareta Brakaj (Leiden, E. J. Brill, 1878).

VREEMDE OOSTERLINGEN. Sedert de inwerkingtreding op 1 Januari 1920 van het nieuwe art. 109 Reg. regl. (Ind. Stb. 1907 no. 205,

1919 no. 622) worden niet langer de personen, doch de wettelijke voorschriften verdeeld in categorieën: in bepalingen voor Europeanen (onder welke nu ook de vroegere „met Europeanen gelijkgestelden" vallen), bepalingen voor Inlanders, en bepalingen voor vreemde Oosterlingen.

De gezamelijke vreemde Oosterlingen (Chineezen, Arabieren, Klingaleezen, enz.) vormen noch een staatkundige, noch een economische eenheid; op hun belangen wordt deels door de ambtenaren voor Chineesche zaken, deels door den adviseur voor inlandsche en Arabische zaken gelet. De vr. O. hebben, voor zoover zij Ned. onderdanen zijn, verkiesbaarheid of benoembaarheid voor locale raden en volksraad — dat onder de gekozen leden van den volksraad een of meer vr. O. zullen zijn, wordt voorgeschreven, maar is door de verkiezingsregeling niet gewaarborgd —; kunnen, onder hetzelfde voorbehoud, actief kiesrecht hebben voor locale raden, voor zoover dit reeds bestaat; en deelen in de openstelling van schier alle ambten voor Nederlandsche onderdanen hoewel de opleidingsgelegenheden somtijds voor hen gesloten zijn, gelijk het geval is met de inlandsche rechtsschool te Batavia.

Juist omdat de vr. O. geen eenheid vormen, zal men de meeste gegevens hebben te zoeken op ARABIEREN, CHINEEZEN, KLINGALEEZEN, enz.; een oude benaming voor Engelsch-Indiërs en voor lieden van het Maleische schiereiland is „Mooren".

VRIJ (JOHAN ELIZA DE). Geb. te Rotterdam 31 Januari 1813; overleden te 's Gravenhage 31 Juli 1898. Beroemd kinoloog. In 1832 vestigde hij zich als apotheker te Rotterdam, werd in '37 te Leiden tot Dr. in de chemie gepromoveerd, en volgde in '41 G. J. Mulder op als leeraar aan de klinische school te Rotterdam. In '57 werd hij als scheikundige voor de kinacultuur op Java aan F. W. Junghuhn toegevoegd, een werkkring, dien hij reeds in '63 verliet. Groot is de Vrij's verdienste op kinologisch gebied, o.a. voor de beproeving der zuiverheid van het kininesulfaat uit den handel, en voor de bereiding van een goed kina-extract (Extractum cinchonae liquidum; de zg. „kina-droppels van Dr. de Vrij").

VRIJE DESA'S. Zie DESA'S (VRIJE).

VRIJGEBIEDEN. Zie VRIJHAVENS.

VRIJHAVENS. Een vrijhaven is een haven, waar de schepen van alle landen gelijkelijk worden toegelaten en de in- en uitgevoerde goederen aan geenerlei douanerechten zijn onderworpen.

In 1829 werd Tandjoeng Pinang (Riouw) tot vrijhaven verklaard, in 1847 Makasser, in 1849 Menado en Kéma, in 1853 Amboina, Ternate, Banda en Kajéli, in 1899 het eiland Wè (Sabang).

Bij de stichting van al die vrijhavens was steeds het oog gevestigd op de haven van Singapore, daar men zich telkens voorstelde op die wijze een deel van het wereldverkeer van Singapore te kunnen afleiden naar de nieuwe vrijhavens. De verwachtingen, van de achtereenvolgende maatregelen gekoesterd, zijn op den duur alle op even zoo vele teleurstellingen uitgeloopen. Vóór en na de vrijverklaring bleef het handels- en scheepvaartverkeer op al die plaatsen absoluut onbeteekenend in vergelijk met den wonderbaarlijken vooruitgang, welken de handelsomzet te Singapore verkreeg. Om hiervan een denkbeeld te geven, worden hieronder tegenover elkaar de cijfers geplaatst van den handelsomzet in de vrijhavens Singapore, Riouw (Tandjoeng Pinang) en Sabang over 1913 en Makasser over 1905, uitgedrukt in guldens.

	Invoer.	Uitvoer.	Totaal.
Singapore	677.800.000	544.500.000	1.222.300.000
Riouw (Tandjoeng Pinang)	5.500.000	26.000.000	31.500.000
Sabang	13.600.000	20.100.000	33.700.000
Makasser	4.100.000	9.600.000	13.700.000

In verband hiermede werden gaandeweg al de bovengenoemde vrijhavens opgeheven en geleidelijk bij het tolgebied ingelijfd met uitzondering van Riouw (Tandjoeng Pinang) en Sabang. Het feit verdient stellig vermelding dat, terwijl in die vroegere vrijhavens, de laatste jaren vóór de inlijving, een bijna absolute stilstand van de in- en uitvoeren viel waar te nemen, de handelsomzet na de inlijving er dadelijk aanmerkelijk steeg.

Zooals de huidige toestand is, doet men juister niet meer van vrijhavens te spreken, maar van vrijgebieden. In den loop der jaren is in Nederlandsch-Indië geleidelijk een aaneengesloten tolgebied ontstaan met daarbuiten niet enkele havens, maar bepaalde streken, waar geen rechten geheven worden. Die streken zijn thans: het eiland Wè (gouvernement Atjèh en Onderhoorigheden); de kust van het landschap Siak (gouvernement Oostkust van Sumatra) van af de grens van het landschap Bangka tot de Soengei Lakar, alsmede de voor die kuststrook gelegen eilanden, met uitzondering van de Siak-rivier, waar rechten worden geheven; de eilanden van den Riouwarchipel, en de afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea van de residentie Nieuw-Guinea. De voornaamste in die vrijgebieden gelegen havens zijn: Sabang, Bĕngkalis, Tandjoeng Pinang en Mĕraukĕ. Die vrijgebieden zijn van de rechtenheffing uitgezonderd, niet omdat men — gelijk vroeger — door tolvrijheid den handel en de scheepvaart wil lokken, maar omdat, hetzij eene beteekenende handelsbeweging, hetzij de omstandigheid, dat de heffing van tolrechten de daarvoor te maken onkosten niet zouden dekken, inlijving bij het tolgebied vooralsnog niet gewenscht doen zijn. Slechts ten aanzien van de haven Sabang ligt aan de tolvrijheid nog het oude denkbeeld van het lokken van handel en scheepvaart ten grondslag.

VRIJMETSELARIJ. Zie de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

VULKANEN. Zie het uitvoerige artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië, en, in deze beknopte Encyclopaedie, op de namen der voornaamste vulkanen.

VUURMAKEN. Tegenwoordig maken de meer beschaafde volken van Nederlandsch-Indië, zooals de Javanen en Maleiers, reeds gebruik van lucifers, die in het Maleisch *pĕntjolik api* of *goris api*, in het Javaansch *tjorèkan* genoemd worden. Thans vindt men bijna overal de Zweedsche lucifers. Daarentegen maken de meeste andere Indonesiërs nog gebruik van primitieve instrumenten, die men bij de meest uiteenloopende onbeschaafde volken terugvindt. (Vgl. o.a. Peschel, Völkerkunde en Schurtz, Urgeschichte der Kultur).

Hiertoe behoort in de eerste plaats het vuurslaan door middel van een steen tegen een stuk bamboe, waardoor vonken ontstaan, die op tondel opgevangen worden.

Bij enkele volken echter, die de bewerking van het ijzer kennen, wordt de steen of het aardewerk

vervangen door een stuk staal, b.v. bij de bewoners van Goram. Weder anderen, b.v. de Bataks, gebruiken geen bamboe, maar vuurstaal en vuursteen.

Eene tweede manier om vuur te maken, die ook buiten den Ned.-Ind. Archipel zeer verspreid is, bestaat daarin, dat men twee stukken bamboe of hout op elkander wrijft. Dit doen de Orang bĕnoewa van den Riouw Lingga Archipel, de inboorlingen van Pérak en Sĕlangor op Malaka en de Maleiers van Sumatra.

Naast den vuurwrijver staat de vuurzaag, waarvan Ling Roth (The natives of Sarawak and British North Borneo, I, bl. 377) eene afbeelding geeft. Deze bestaat uit twee stukken bamboe, waarvan het eene inkervingen heeft, terwijl het andere met eene uitholling in het midden daar dwars overheen gewreven wordt. De vuurzaag komt ook voor op de Kei-eilanden en ook op Java, waar zij in het Soend. *miroeha* heet.

Een vierde wijze van vuurmaken is die, waarbij men een dun lang houten stokje loodrecht n een gat zet, dat in een langwerpig vierkant plankje gemaakt is, en het dan ronddraait. Deze vuurboor komt o. a. voor bij Dajaks, op Nias, bij de Bataks, de Madoereezen, op Ceram, de Loeang Sĕrmata eilanden, Wètar en de Toradja's van Midden-Celebes. Sommige stammen hebben deze vuurboor nog praktischer gemaakt door er een drilboor van te maken.

Weder eene andere manier om vuur te maken is die door samengeperste lucht, de vuurpomp, waarbij een stamper in een houten of hoornen vijzeltje met kracht geslagen wordt. Ze komt of kwam voor op Borneo, Sumatra, Java.

VIJFTIG KÖTÖ (vgl. L. Kötö onder KÖTÖ). Afdeeling van de residentie Sum. Westkust met hoofdplaats Pajŏ Koemboeh, standplaats van den Assistent Resident, verdeeld in de 4 onderafdeelingen Pajŏ Koemboeh, Soeliki, Pangkalan Kötö Baroe en Bangkinang (zie aldaar). Het aantal zielen bedroeg eind 1917 ruim 185000.

W.

WAAL (ENGELBERTUS DE). Heeft als publicist en staatsman Indië in velerlei opzicht aan zich verplicht. Geboren te 's Gravenhage in 1821 hij begaf zich in 1837 naar Batavia, en trad aldaar als klerk in dienst van de Algemeene Secretarie, om achtereenvolgens tot Gouvernements-secretaris op te klimmen (1850). Na in laatstgenoemde qualiteit ook bij poozen als waarnemend Algemeen secretaris te zijn opgetreden, werd hij in Juni 1856 benoemd tot Directeur der Middelen en Domeinen, welk ambt hij tot Februari 1858 bleef bekleeden, toen hij tot herstel van gezondheid verlof moest aanvragen naar Nederland, waar hem op zijn daartoe ingediend verzoek in het voorjaar van 1860 een eervol ontslag uit 's lands dienst verleend werd.

In 1868 trad hij op als Minister van Kol. (kabinet Fock—Van Bosse).

Gedurende De Waal's ministerschap kregen twee hoogst belangrijke maatregelen hun beslag, waaraan zijn naam onafscheidbaar zal verbonden blijven, t. w. de agrarische wet van 9 April 1870 (Ind. Stb. no. 55) en de wet ter regeling van de suikercultuur op Java van 21 Juli 1870 (Ind. Stb. no. 136). Zie AGRARISCHE WET en PREANGERSTELSEL.

Hij overleed in zijn geboorteplaats 1 Juli 1905. Voornaamste publicaties: Geschiedenis der Ned. Ind. financien van 1816—1825, Ned. Indië in de Staten-Gen. sedert de Grondwet van 1814; Onze Ind. financien. De Koloniale politiek der grondwet en hare toepassing tot 1 Februari 1862. Aanteekeningen over Koloniale onderwerpen; serie 1 tot en met 12.

WÂDJIB. Verplicht, noodzakelijk volgens de Mohammedaansche wet.

WADJO. Onderafdeeling der afdeeling Boni, gouvt. Celebes en Onderh., alsmede naam der standplaats van den controleur dier onderafdeeling. De onderafdeeling bestaat uit het landschap Wadjo met de Pitoempanoewalanden en Kera.

WADJO. Zelfbesturend landschap in het gouvernement Celebes en Onderhoorigheden. Het is naar schatting 2750 K.M.^{2} groot, is gelegen op Zuidwest-Celebes en grenst ten Noorden aan Loehoe, ten Westen aan Masènrèmpoeloe, Adja-Tapparang en Soppèng, ten Zuiden aan Boni (Boné) en ten Oosten aan de golf van Boni, daar de vroeger tot Boni behoorende Pitoempanoewalanden sedert bij Wadjo zijn gevoegd. Wadjo wordt gevormd door een aantal landschappen, die te zamen een federatie vormen onder een hoofdvorst, met den titel Aroe Matowa, en een aantal grooten. De bevolking van Wadjo wordt geschat op 70.000 personen (Boegineezen), die voor het meerendeel van den handel en aan de kuststreek van de vischvangst leven. Rijst en djagoeng (maïs) zijn de hoofdvoortbrengselen van het land, dat grootendeels vlak en laag is.

Zie overigens het art. BOEGINEEZEN.

WAHAI. Onderafdeeling van de afdeeling Ceram, residentie Amboina, bestaande uit het Noordelijk gedeelte van Midden-Ceram, van de negorij Noekoehai in het Westen af, tot ongeveer de negorij Oche Kaehlakin in het Oosten, benevens uit de Poeloe Toedjoeh, (het 7e eilandje is sedert eenige jaren verdwenen) N.W. van de Sawai-baai. (Zie verder CERAM).

WAHAI. Hoofdplaats van de gelijknamige onderafdeeling op het eiland Ceram, gelegen Oostelijk van de Sawai-baai aan de baai van denzelfden naam. Zij ligt op eene vlakte, waarachter het terrein oploopt tot een lagen heuvelrug. Standplaats van een Controleur of Gezaghebber bij het Binnenlandsch Bestuur.

WAHHÂBIETEN. Mohammedaansche sekte, aldus genoemd naar haren grondlegger Mohammed ibn 'Abd al-Wahhâb († 1787). Zij worden wegens hun verzet tegen verscheidene algemeen als orthodox erkende gebruiken en opvattingen door de groote meerderheid der Mohammedanen als ketters beschouwd. Naar hunne overtuiging waren in den Islam vele afkeurenswaardige

„nieuwigheden" binnengedrongen en behoorden de Moslims zich weder naar de zeden en opvattingen uit den tijd van den Profeet te richten. Zij verwierpen in het bijzonder de algemeen in den Islam heerschende vereering van heilige graven en reliquieën-dienst, die zij als veelgodendom brandmerkten en kwamen verder op o. a. tegen allerlei door den Islam geduldе of althans niet krachtig genoeg bestreden vormen van weelde en genot zooals het rooken van tabak en het dragen van zijde en goud door mannen. Voor het meermalen uitgesproken vermoeden, dat de Padribeweging (zie PADRI'S) met het optreden der Wahhâbieten in verband gestaan zou hebben, bestaat geen grond.

WAHIDIN SOEDIRO HOESODO (MAS NGABÉHI). Geboren in Djokjakarta (desa Mlatèn) omstr. 1880, studeerde voor geneesheer en vestigde zich, na eerst eenigen tijd assistent-leeraar te zijn geweest aan de school tot opleiding van Inlandsche artsen, te Djokjakarta. Hij wijdde zijn leven aan de opheffing van het Javaansche volk. Als voorzitter van het eerste Javanencongres, kort na de oprichting van de Vereeniging Boedi-Oetomo in 1908, duidde hij dat congres aan als „de geboorte der Javaansche nationale gedachte". Dokter Wahidin was tevens een talentvol beoefenaar van Javaansche kunst, in het bijzonder van de gamělan en de wajang. Hij overleed te Djokjakarta 26 Mei 1916.

WAIGÉOE of **BATAN WAGÉ.** Het grootste en meest Noordelijk gelegen eiland van de Radja-Ampat groep (zie aldaar), ten Noordwesten van Nieuw-Guinea tusschen 0° en 0° 21′ Z.B. en 130° 12′ en 131° 20′ O.L. Administratief behoort het tot de afdeeling West-Nieuw-Guinea, residentie Nieuw-Guinea.

Waigéoe heeft, behalve in het Zuidwestelijk gedeelte, weinig strand; het bergachtige terrein daalt nagenoeg overal steil in zee af; de hoogste toppen in het binnenland bereiken een hoogte van 300 tot 500 M.

Het eiland is zeer dun bevolkt; het aantal inwoners is echter niet bekend. Het binnenland wordt bewoond door Papoea's, de kustplaatsen door een gemengd ras van volken uit den Oostelijken archipel en enkele Papoea's, die den Islam hebben aangenomen. De voornaamste kampoengs zijn Moemĕs, zetel van den Radja van Waigéoe en evenzoo van den Kapitan Laoet; verder Wawiai op de Zuidkust, aan straat Kaboei; deze kampoeng staat geheel in het water, op het strand staat alleen een hutje met een twaalftal ruw bewerkte korwaars en afbeeldingen van vogels, krokodillen, huisjes en wapenen.

De voornaamste voortbrengselen van Waigéoe zijn sagoe, vogelhuiden, schildpad, tripang en schelpsoorten, terwijl als takken van nijverheid genoemd kunnen worden het vlechten van matten en het maken van schelpen armbanden. Beroemd is de op dit eiland en ook op Batanta voorkomende roode paradijsvogel (paradisea rubra).

WAINGAPOE. Zie MIDDEN-SOEMBA.

WAIWIKOE WAIHALÉ. (Webikoe Waihale). Het groote Béloesche rijk, dat in oude tijden met Groot-Sonbait de heerschappij deelde over het Nederlandsche deel van Timor en ook een deel der Zuidelijke landschappen van Portugeesch-Timor. Het besloeg de tegenwoordige onderafdeeling Béloe en stond onder een Lio-Rai of Meromak Oan, die zijn zetel had te Beschama aan de Zuidkust, terwijl het zijn invloed ook had uitgebreid over het sedert weer bij Midden-Timor gevoegde Anas. Het viel sedert uiteen en wat er van overbleef, de oorspronkelijke — naar men zegt Minangkabausche — nederzettingen, vormen er nog maar een gering deel van. Zie Grijzen, Beloe. T. Bat. Gen. Dl. 54, 3e stuk.

Het landschap maakt thans een onderdeel uit van het landschap Melakka.

WAJANG. Zie TOONEEL.

WAJANG-WINDOE. Deze naam is door Verbeek (Java, II, 703) gegeven aan een vulkaangroep ten Z. van Bandoeng, waarvan het oudste gedeelte bestaat uit een meer dan 6 KM. wijden ringwal, die een deel van de bekende en vruchtbare hoogvlakte van Pĕngalèngan omsluit. Op den Oostrand liggen de beide kraters Wajang en Windoe, met de Kawah Bodas. Beide zijn ruim 2100 M. hoog.

WAKAP. Verbastering van het Arabische *wakf*, met welke benaming in het Mohamm. recht de zgn. „goederen in de doode hand" worden aangeduid. Zoowel onroerende als roerende zaken kunnen op deze wijze buiten het handelsverkeer worden gebracht. In Ned.-Indië bestemt men bijv. dikwijls Koran-exemplaren en andere Kitab's tot *wakap*, evenals lampen en andere voorwerpen ten gebruike in de moskee. Ook worden akkers en tuinen wel voor dit doel afgezonderd, opdat de opbrengsten voor altijd ten bate van den Moslimschen eeredienst zullen strekken. Moskeeën zijn volgens de Moslimsche wet reeds wegens hare bestemming als *wakap*-goederen te beschouwen. Op Java is de stichting van Mohammedaansche bedehuizen krachtens een voorschrift, opgenomen in Ind. Bijblad. no. 6196, onderworpen aan het toezicht en de voorafgaande goedkeuring van den Regent, ten einde te voorkomen, dat noodeloos en in strijd met het algemeen belang stukken gronds blijvend aan het verkeer zouden worden onttrokken. Het beheer van wakap-goederen berust volgens de Mohammedaansche wet, indien niet uitdrukkelijk op bijzondere wijze daarin voorzien is, bij den rechter, den *kâdhî* (op Java dus bij den *panghoeloe*). Daar de *wakf*-making meestal als een vroom werk, ter verwerving van hemelsch loon geschiedt, tracht men daarbij zoo getrouw mogelijk de voorschriften der Moslimsche wet na te leven. In Atjèh noemt men ook de voor een bepaald doel afgezonderde dorpen of streken: *wakap* (aldaar als *wakeuëh* uitgesproken).

WALANG. Javaansche naam voor Boschsprinkhanen en Veldsprinkhanen (Locustiden en Acrididen).

WALANNAË. Rivier op Celebes, zie aldaar onder *e.* de ZUIDARM.

WALÎ. 1°. Mohammedaansch heilige; vriend Gods (letterlijk: iemand, die God nabij is). In het bijzonder worden aldus de heiligen genoemd, aan wie in Ned.-Indië de invoering van den Islam in verschillende gewesten wordt toegeschreven. 2°. In het Mohamm. recht: de naaste manlijke bloedverwant en vandaar ook: de voogd, en de persoon, die bij het sluiten van een Mohamm. huwelijkscontract de bruid aan den bruidegom ten huwelijk geeft, onverschillig of deze persoon inderdaad een bloedverwant der bruid dan wel een van overheidswege, bij ontstentenis van zulk eenen bloedverwant, optreden-

de beambte is. In het eerstbedoelde geval duidt men den *walî* in het bijzonder aan als *walî nasab*, in het laatstbedoelde als *walî hâkim* (het Arabische woord *nasab* beteekent: familiebetrekking en *hâkim*: rechter, overheidspersoon). Vgl. HEILIGEN (MOH. INDISCHE) en ISLAM, III, c.

WALIAN. Zie PRIESTERS.

WALIRANG (ook wel **WARIRANG**) beteekent in het algemeen zwavel, en wordt daarom soms gebruikt als naam voor vulkanen. Zoo wordt een der toppen van het Ardjoenâ gebergte Walirang of Wĕlirang genoemd (zie bij ARDJOENO).

WALL (HERMANN THEODOR FRIEDRICH KARL EMIL WILHELM AUGUST CASIMIR VON DE). Geboren 30 Maart 1807 te Giessen (groot-hertogdom Hessen Darmstadt). Trad in militairen dienst, vertrok 1828 naar Batavia, werd in 1831 kommandant van het korps inl. cavalerie (djajang sĕkar, zie aldaar) te Cheribon, ging later in civielen dienst over, was van 1846—1855 civiel-gezaghebber van Koetei en de Oostkust van Borneo, in welke funtie hij verschillende onderzoekingsreizen ondernam. In 1855 kreeg hij, met toekenning van den rang van ass.-resident der 1e kl., de opdracht een Maleische spraakkunst en een Mal.-Ned. en Ned.-Mal. woordenboek samen te stellen; hij vestigde zich te Riouw en deed van 12 Juli 1860 tot 14 Febr. 1862 een reis over Malaka. Eerst in het laatst van 1872 was het eerste deel van het woordenboek gereed. Inmiddels was hij tot den rang van resident verheven. Von de Wall stierf te Riouw den 2den Mei 1873, en Dr. Neubronner van der Tuuk (zie aldaar) vereenvoudigde de uitgaaf door het woordenboek, dat aanvankelijk in 6 tot 8 deelen zou verschenen zijn tot 3 deelen te beperken, waarvan het laatste in 1884 het licht zag; het supplement werd in 1897 door Dr. van Ronkel uitgegeven.

Andere geschriften van zijn hand zijn o. a.; Vormveranderingen der Maleische taal. Vaststelling der beteekenis en afstamming van eenige in 't Mal. gebruikelijke woorden, T. Bat. Gen. XI; Matan, Simpang, Soekadana, de Karimata-eilanden en Koeboe (W.afd. v. Borneo), T. Bat. Gen. XI enz. enz.

Zie over zijn zoon A. F. v. Dewall, onder DEWALL.

WALLACE (ALFRED RUSSEL). Zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

WALOEH (JAV.) Zie CUCURBITA PEPO en LAGENARIA.

WALVISSCHEN (*Cetacea*), geheel aan het leven in water gebonden zoogdieren, wier lichaam dienovereenkomstig een zoodanige wijziging ondergaan heeft, dat zij den oppervlakkigen beschouwer aan visschen doen denken.

De uit den Indischen Archipel met zekerheid bekende soorten waren tot voor kort weinig talrijk. Het geringe aantal stond in geen verhouding tot de gesteldheid der zeeën van den Archipel, die rijk zijn aan visschen en inktvisschen. Men ziet er dan ook vaak talrijke scholen van dolfijnachtige Walvisschen. De kennis ervan wordt bemoeilijkt, doordat in den Indischen Archipel slechts zelden Walvisschen schijnen te stranden en doordat tegenwoordig de vangst dier dieren slechts geschiedt door de bewoners van de kampoengs Lamakera op Solor en Lamararap op Lomblèm, beide in den Timor-archipel. Hier kon dan ook de Siboga-Expeditie binnen weinige uren een aantal walvischschedels verzamelen, waardoor Weber (Iets over walvischvangst in den Indischen Archipel, Rumphius Gedenkboek, 1902, bl. 89) de van den Archipel bekende soorten van Tandwalvisschen met verscheidene vermeerderen kon. De walvisschen worden door de bewoners der genoemde kampoengs geharpoeneerd, aan wal gebracht en daar zoo grondig mogelijk van alle zachte deelen ontdaan, die gegeten worden; zelfs de hersenen worden daartoe uit den schedel gehaald. Tot hun buit behooren ook groote soorten, zooals Vinvisschen en de Potvisch (zie aldaar). Behalve ter wille van het vleesch wordt de jacht ook bedreven om de traan, die uit het spek van enkele soorten gekookt wordt. Het bedrijf wordt geheel op inlandsche wijze beoefend, met kleine, voor dit doel gebouwde roeibooten, die zich niet ver van de kust verwijderen en een uitbouwsel hebben aan den voorsteven, waarop de harpoenier plaats neemt. De harpoen gelijkt op dien, waarmee in den Archipel meer algemeen haaien en andere groote visschen gevangen worden; hij is van ijzer, wordt los op een stok gestoken en van een lijn voorzien, die hem met de boot verbindt. Een echt Indisch ceremonieel vergezelt het gereed maken van de vangst voor het gebruik.

WAMPOE. Zie LANGKAT.

WANDAMMEN. Landschap aan den Zuidwestelijksten inham der Geelvinkbaai (Wandammenbaai geheeten) in Nieuw-Guinea, en in engeren zin de Oostelijke kuststrook van dien inham, grenzende aan de Westelijke hellingen van het Wondiwgi-oebergte. Men vindt er elf kampoengs (de grootste, Rasie, heeft een twintigtal huizen), die bijna alle langs de kust zijn gelegen. Alle aan zee gebouwde woningen zijn op palen boven het water opgetrokken en hebben geen verbinding met den vasten wal. Wandammen is rijk aan sagoepalmen en uit de hoogere bergstreken verkrijgt men masoi-schors en muskaatnoten. De strandbewoners houden zich bezig met vischvangst, de anderen met het vervaardigen van prauwversiersels, het kloppen van boombast en het bakken van sagoe-oventjes, welk bedrijf vooral in Rasie veel wordt uitgeoefend.

WAPENS DER INLANDSCHE BEVOLKING.

KNUPPELS, KNOTSEN en WERPKNOTSEN. Stok en steen zijn ongetwijfeld zeer oude, en waarschijnlijk wel de oudste wapens. De stok kan dienen om te slaan, te stooten, te steken en te werpen; de steen om te slaan en te werpen. De combinatie leverde in den loop der tijden de knotsen met slagsteen, bijl en hamer op; hiervan bleef de knots met steen in enkele gedeelten van den Archipel als wapen behouden, doch de steenen bijl werd werktuig, maar kan toch ook als wapen dienen. Steenen bijlen, d. w. z. bijlen met steenen klingen, komen algemeen voor op Nieuw-Guinea, zoowel aan de Zuid- als aan de Noordkust, en bij de bergstammen; geheel in het Oosten wordt in plaats van steen ook schelp gebruikt.

Knotsen worden op Nieuw-Guinea vervaardigd van hout, of van hout en steen. De meest primitieve worden met den naam knuppel nog het best aangeduid; ze bestaan uit een dunnen stam of een stevigen tak van een struik, bij voorkeur met een dikker stuk wortelknoest aan het einde. Meestal echter wordt ook aan dit eenvoudige wapen meer arbeid besteed en gebruikt men een

dikke lat, een dun balkje, uit een zwaarder stuk hout genomen, om het tot knots af te werken.

Veel zeldzamer dan de boven beschrevene zijn de druk met snijwerk versierde knotsen, die in doorsnede over het versierde gedeelte een regelmatigen veelhoek vertoonen.

Aan de Noordkust van Nederl. Nieuw-Guinea worden geen slagsteenen aan de knotsen gebezigd.

In het Westelijk deel van den Archipel dragen de knotsen geen steen en hebben zij den vorm van een dikken stok, rond of kantig bijgewerkt, het gevesteinde wat dunner dan het slageinde; soms met metalen beslag aan beide kanten en met een doorboring in het gevesteinde, om een koord door te doen, ten einde het wapen steviger te kunnen vasthouden. Men kent ze op Java, Zuid- en Midden-Sumatra, Zuid-Celebes en ook elders. Van Enggano zijn weer lange knotsen bekend met het slageinde in zwaardvorm, of beter in mesvorm; aan éene zijde is een verbreeding als bij een lang mes. Op dit eiland werden ze gehanteerd door vrouwen, die hun mannen in den strijd waren gevolgd, om er bij het gevecht van man tegen man de schilden der tegenstanders mede stuk te slaan.

Werphouten en werpknotsen komen in Ned.-Indië slechts sporadisch voor.

ZWAARDEN EN SABELS. Het aantal verschillende vormen van deze wapens is in den Archipel overstelpend groot; algemeen verbreid zijn de korte houwers, en voorts de sabels met flauw gebogen kling, lang of kort.

Klèwangs zijn recht of slechts flauw gebogen, hetzij dat het scherp concaaf dan wel convex is; de rug buigt naar de snede toe, soms langs een gebogen lijn, soms langs één rechte, dan weer langs een gebroken lijn. De afbuiging verloopt over korten afstand, zoodat het wapen aan de voorzijde breed is en stomp, of wel over een grootere distantie, in welk geval de kling toeloopt in een meer of minder scherpe punt.

De rug is breed, het wapen dus betrekkelijk zwaar; het scherp eindigt op vrij grooten afstand van het gevest of handvat. Dit laatste is min of meer gebogen naar de zijde van het scherp, nooit naar de andere zijde; rechte handvatten komen echter voor, ook de knievormig omgebogene. Bij de Atjèhers is de algemeene naam *gliwang*.

Als merkwaardig type van houwer noemen we de Dajaksche *mandau's*. De korte kling, 50 à 60 c.M., is aan éene zijde plat, aan de andere bol of althans verheven; meest zóó, dat het plat links is, als men het wapen in de rechterhand houdt met den rug naar boven, doch ook wel juist anders, in welk geval het wapen gesmeed is voor een linkshandige. Sommige klingen zijn bijzonder mooi versierd, vooral ter plaatse waar de rug begint af te buigen; vele zijn voorzien van kleine gaten, waarin koperen pinnen zijn geslagen. Het hertshoornen gevest is meestal eerst recht — aan de Westzijde van Borneo hellend — en buigt dan elleboogs om. Het rechte deel is omwonden of omvlochten met rotan, met metaaldraad of ander materiaal. Het omgebogen gedeelte is versierd met snijwerk in moeilijk te definieeren vormen, gewoonlijk zoo, dat op verschillende plaatsen gelegenheid is om er bundels haarlokken in te bevestigen. De scheede bestaat uit twee houten bladen, bij sommige stammen aan de zijde voor het scherp belegd met rotan. De scheedebladen zijn met rotan bind- of vlechtwerk, vooral bekend wegens de buitengewoon sierlijke „knoopen", aan elkander bevestigd; de boven-voorzijde is veelal versierd met snijwerk. Aan de achterzijde is een van rotan gevlochten draagband aangebracht, en bovendien een tweede scheede, van boomschors, tot opname van een klein mesje met lange houten steel, de zoogen. *njoe*. Bijzondere exemplaren hebben de scheede versierd met heel fijn kralenwerk; de draagband, alsdan in den vorm van dik rond koord, overtrokken met katoen, eindigt in kwasten, waarboven eveneens zulk kralenwerk is aangebracht.

Van de andere hoofdsoort der korte houwers, de lange messen, is uit Atjèh zeer bekend de *sikin panjang*; het rechte lemmer is overal ongeveer even breed; het scherp buigt om naar den rug. De lengte bedraagt ongeveer 60 c.M., de breedte ± 4 c.M.; over het achterste gedeelte zijn soms ter weerszijden bloedgroeven aangebracht. Het hoornen handvat is bijna geheel recht, doch de onderkant buigt naar het einde benedenwaarts af; de dus ontstane verbreeding is weer ingesneden, zoodat twee uitsteeksels in den vorm van een driehoek overblijven. Verschillende sikin-gevesten vertoonen in hoofdtrekken toch alle ditzelfde type. De scheede bestaat uit twee bladen van licht of donker geel gekleurd hout, verbonden met metalen bandjes of ook wel alleen aan elkander gelijmd; zij is gewoonlijk versierd met ingekraste figuren. De sikin panjang is het echte vechtwapen bijkans voor geheel Atjèh.

Minder verbreid dan de beide boven behandelde houwwapens zijn de lange sabels, met klingen van omstreeks 75 c.M. lengte, flauw gebogen, het scherp over de geheele lengte van de convexe zijde. In het Atjèhsche zijn ze bekend onder den naam *peudeuëng*.

Wegens het geheel afwijkend model worde nog de aandacht gevestigd op kapmessen van Oost-Java en van Madoera, hoewel deze voorwerpen geen wapen zijn, doch gereedschap; in geval van nood kunnen zij echter uitmuntend als wapen worden gebezigd.

Deze kapmessen, in 't Madoereesch *kodhik*, in 't Javaansch *koedi* en in 't Soendaneesch *koedjang* genaamd, vormen in de Javaansche en Madoereesche landen nog een gewoon, zij het ouderwetsch, landbouwgereedschap, doch sommige er van hebben enkel de waarde van een djimat of panoelak (afweermiddel); dit laatste is regel in de Pasoendan. Daar vooral bewaart men het oude lemmer in papier of in doek gewikkeld in de kist bij andere boejoetan, waaruit het slechts bij enkele gelegenheden te voorschijn wordt gehaald om gereinigd en geolied te worden. Hier en daar heeft men op Java zulke oude stukken bevestigd aan een lansschacht, wanneer de vorm zich eenigszins daartoe leende. Van oorsprong zijn het echter geen lanspunten, maar kapmessen.

MESSEN, DOLKEN en DEGENS. Dolken van been zijn op Nieuw-Guinea algemeen verbreid. Zij worden geslepen uit casuarisbeen, en hebben dan den vorm van een cylinder, welke is doorgesneden volgens een vlak, dat een scherpen hoek maakt met de as. Punt en zijkanten worden bijgeslepen; het bovenste ronde gedeelte, hetwelk als handvat dienst doet, eindigt in een gewrichtsknobbel. De bewoners van de Zuidkust slijpen

soortgelijke wapens ook wel uit een stuk krokodillenkaak; ook hiervan wordt het gevesteinde wel met touwwerk enz. overtrokken. Het verdient de aandacht, dat aan dolken van been blijkbaar de voorkeur wordt gegeven boven dolken van bamboe, hoewel dit materiaal zich er evenzeer toe leent als been. Messen van bamboe komen o. a. voor in Britsch Nieuw Guinea, alwaar een bepaald model bamboemes wordt gebruikt voor het afsnijden van het hoofd van een verslagen vijand. Aan het mes bevindt zich een strik waarin de buitgemaakte kop wordt vastgezet voor het transport naar huis.

Messen en dolken van metaal, met een gevest van hout, been, hoorn, ivoor, al of niet versierd met metalen beslag, en een scheede, meestal van twee houten bladen die met rotan band bijeen zijn gebonden, of aan elkaar gelijmd en dan ook nog wel zijn voorzien van metalen bandjes, komen in het groote Westelijk deel van den Archipel algemeen voor, in zeer onderscheiden vormen.

Als type van een veel voorkomend lemmet verdient dat van den Atjèhschen *reuntjong* of *rintjong* een nadere beschrijving. De rug is aan de gevestzijde flauw convex en gaat naar de punt bijna in een rechte lijn over; de breedte is aan de gevestzijde vrij groot, zoodat hier het lemmer flink buiten de, aan één stuk er mede gesmede huls, waarin het gevest wordt vastgezet, uitsteekt; met een concaven boog neemt die breedte snel af, en het scherp loopt dan vrij wel evenwijdig met den rug, tot het met een convexe buiging naar den rug verloopt, zoodat het wapen in een punt eindigt. De lengte is nog al verschillend en varieert van ± 18 tot bij de 30 c.M. Het gevest van zulk een reuntjong loopt aan de rugzijde in een sierlijk gebogen lijn in het verlengde van den rug van het lemmer door, met een flauwe achterwaartsche ombuiging; even daar voorbij is het rond afgewerkt of wel als een ingesneden kelk waaruit een bladkrul te voorschijn treedt; òf het is aldaar rechthoekig omgebogen en van een steelvormig uitsteeksel voorzien.

De ten onzent onder de steekwapens zoo bekende degens, met stootplaat tusschen lemmer en gevest, komen in den Indischen Archipel niet voor; wel vindt men er degenstokken, maar ze zijn toch ook zeldzaam. Men kent ze o.a. op Java en Sumatra.

Krissen. Een kris is meer pronk- en staatsiewapen dan vechtwapen; in sommige landstreken was een bepaald soort kris ook beulswapen, voor de voltrekking van een ook weder bepaald soort doodvonnis. Het aantal soorten en vormen is buitengewoon groot en het maken van een indeeling wordt bovendien bemoeilijkt door de omstandigheid, dat er heel veel overgangstypen zijn. Het lemmet is altijd aan beide zijden scherp, en daar de kris bepaaldelijk steekwapen is, eindigt het in een scherpe punt; het is recht of met bochten. Het gevest is van hout, been, ivoor of van metaal, soms bijna recht, dikwijls iets gebogen als een pistoolkolf, doch flauwer, of wel met een hoek omgebogen en dan soms bijna winkelhaaks. Als het niet van metaal is, rust het meestal, niet immer, met het ronde ondereinde in een klein metalen bekertje, den gevestring. Bij een kris behoort een scheede met een breed bovenstuk, het huisje of schuitje; zelden is de geheele scheede uit één stuk bewerkt; meestal zijn scheede en huisje later aaneengevoegd. Het lemmet is dikwijls doorsmeed met pamor (zie aldaar), soms ingelegd met edel metaal, een enkele maal deels daarmede overtrokken; de bochten aan de bovenzijde zijn meermalen op bepaalde wijze uitgevijld. Het gevest wordt dikwijls gemaakt in fijn snijwerk; een metalen gevest, niet zelden van goud, op zich zelf soms een kunststuk als gietwerk, wordt nog wel versierd met edelsteenen; ook de gevestring is soms met edelsteenen bezet. De scheede wordt versierd door snijwerk aan het bovenstuk; het onderste gedeelte wordt een enkele maal van teekeningen in kleuren voorzien, meermalen van een metalen overtrek.

De oorsprong van dit wapen is niet met zekerheid bekend. De oudste bekende soort wordt vertegenwoordigd door de zoogenaamde kĕris madjapahit, waarvan lemmet en gevest uit één stuk metaal zijn, het eerste reeds duidelijk in den krisvorm, het laatste in de gedaante van een gehurkte menschelijke figuur, welke sterk doet denken aan dergelijke figuren, die zoowel in de ornamentiek als in de plastiek bij tal van stammen van den Archipel een belangrijke plaats innemen. Deze soort krissen, die thans als bijzondere poesaka gelden, is stellig reeds zeer oud; in het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden is een exemplaar, hetwelk gevonden is in den kuil van den grooten middel-koepel van den Boroboedoer; de mogelijkheid dat het wapen reeds oud was, toen het daarin geraakte, is volstrekt niet uitgesloten. Tegenwoordig is deze wapensoort bekend over het grootste gedeelte van Nederlandsch-Indië; men kan wel zeggen, dat krissen zijn te vinden, al is dan somwijlen het aantal exemplaren ook heel gering, bij alle stammen, die metalen wapens gebruiken. Het aantal plaatsen van vervaardiging is echter bij lange niet zoo groot als het aantal vindplaatsen, en waarschijnlijk zelfs zeer klein. Te oordeelen naar de meest gangbare benamingen, worden krissen slechts gemaakt op enkele plaatsen van Java, Madoera, Bali, Zuid-Celebes en de Maleische landen. Hiermede zijn tevens vijf hoofdsoorten aangegeven, die wel niet met zekerheid van elkander zijn te onderscheiden, maar waarvan enkele menigvuldig voorkomende exemplaren toch bijzondere kenteekenen vertoonen, met behulp waarvan zij zich laten determineeren, zij het dan ook volstrekt niet feilloos.

Op Java en Bali behoorde vroeger de kris als het ware tot de nationale kleeding der aanzienlijken. De Javaan steekt het wapen achter tusschen den gordel; de Baliër draagt het hooger op den rug, het rechte deel der scheede onder het hoog opgetrokken kleed, zoodat het gevest over den schouder met de hand is te bereiken. Binnenshuis plaatst men op Bali de kris in een standaard, welke wel den vorm heeft van een gehurkten tempelwachter, met een der handen zoodanig gesteld, als omsloten duim en vingers de scheede, zoodat de opening gelegenheid biedt om het wapen er in te plaatsen. Boegineezen en Makassaren dragen de kris aan een langen draagband, welke gaat door de lussen van koord, die aan de binnenzijde van de scheede, juist onder het schuitje, zijn bevestigd door een of andere omwinding. Maleiers dragen de kris voor het lijf, een weinig naar links, in den gordel; doch de

kris-pandjang wordt aan een band over den schouder gedragen.

LANSEN en SPEREN. Deze stootwapens zijn op de eenvoudigste wijze te maken van bamboe; niettemin worden bamboe-lansen weinig aangetroffen, wellicht wijl ze niet worden bewaard, juist omdat ze zoo gemakkelijk kunnen worden aangemaakt. Zelfs bij de Papoea's zijn de meeste lansen van hout. Dergelijke houten pieken komen in den geheelen Archipel voor. Reeds iets meer samengesteld zijn de lansen der Papoea's, welke bestaan uit een ronde houten schacht, waarover een punt is geschoven van bamboe of van been, afgeslepen in den vorm van een beenen dolk. Meer bewerking is noodig voor de lansen, welke aan Nieuw-Guinea's Zuidkust veel voorkomen, met tal van weerhaken aan de punt; deze haken toch moeten bij het bewerken in het hout worden uitgespaard.

Om werplansen verder te kunnen werpen dan met de hand mogelijk is, wordt in vele landen, bij allerlei volken, een afzonderlijk werktuig gebruikt, bekend onder den naam speerwerper. In Australië en op vele eilanden van Melanesië is het algemeen; in het Oosten van Nieuw-Guinea komt het nog vrij veel voor, in het Oosten van het Nederlandsche gedeelte meer sporadisch; terwijl het verder Westelijk in den Archipel onbekend is. Zulk een speerwerper bestaat uit een stok met handvat, en aan de andere zijde een kleine, uitstekende haak, welke past in een holte onder in de schacht van de lans; of uit een smal plankje met handvat, en aan het andere einde een verdikking met holte, tot ligplaats voor het uiteinde van de schacht.

Buiten Nieuw-Guinea en ook wel binnen dit eiland, o.a. hier en daar aan de Noordkust, worden de lanspunten in den regel gemaakt van metaal.

De lanspunten worden bewerkt in velerlei vormen; de meest voorkomende vorm is die van een langgerekt blad, soms met een duidelijken rug ter weerszijden over het midden, of anders aan beide zijden plat. Het metalen beslag of de bus om het bovenste gedeelte van de schacht wordt veelal vervaardigd van messing, soms van zilver of van soeaso; versiering met goud komt ook voor, en bij enkele staatsielansen is de geheele bus met goud overtrokken.

BLAASROEREN. Deze wapens, waarvan de grootste exemplaren een lengte hebben van ongeveer 2.50 M., hooren thuis in het Westelijk gedeelte van den Archipel; in allerlei streken van Sumatra, op Java, Bali, Borneo en Celebes worden zij gevonden, inzonderheid als jachtwapen voor klein wild, vooral kleine vogels; doch bij vele Dajaksche en bij enkele Toradjastammen dient het blaasroer ook nog als strijdwapen en voor de jacht op grooter wild. Het roer is van hout, en dan gewoonlijk voorzien van een metalen lanspunt, of van bamboe; het kaliber niet grooter dan ongeveer 10 à 12 m.M. Als projectiel worden pijltjes gebezigd, vervaardigd van bamboe, bladnerf of arènpennen, ter dikte van een flinke breinaald, 20 à 30 c.M. lang, en aan de achterzijde voorzien van een kegeltje of propje van hout van zeer licht soortelijk gewicht, van houtmerg, van boomwol, etc., dat in den loop sluit en verder zorgt, dat het pijltje in zijn baan niet kantelt. Zulk een projectiel heeft veel te weinig massa en snelheid om een mensch of een niet al te klein dier ernstig te kunnen verwonden; wil het daartegen het door den schutter beoogde effect teweegbrengen, dan moet dus de punt voorzien zijn van snel werkend vergif. In den regel zijn dan ook de pijlen vergiftigd, en wel met uit plantaardige bestanddeelen bereid gif, dat versch moet worden aangewend, omdat het vrij spoedig zijn kracht verliest.

Houten blaasroeren worden gevonden op Borneo, Bali en bij de orang benoea of orang goenoeng in den Riouw archipel, die ze, naar wordt beweerd, van de Dajaks hebben verkregen. De meeste Dajaksche stammen van middel-Borneo verstaan de kunst om zulk een wapen te vervaardigen.

Veel gemakkelijker dan van hout is een blaaspijp te vervaardigen van bamboe; dit materiaal is er als het ware voor aangewezen. Bij de Bareë-sprekende Toradja's bezigt men twee à drie stukken van de bambusa longinodis, van zooveel mogelijk gelijke doorsnede, tusschen twee schotten weggesneden. Deze stukken worden tegen elkander aansluitend en nauwkeurig in elkaars verlengde bevestigd in een dikker stuk van dezelfde bamboesoort, van ongeveer 2 M. lengte, waarvan men de tusschenschotten heeft doorgestooten.

BOGEN en PIJLEN. Deze zijn in het overgroote Westelijk deel of verdwenen, of nog slechts in gebruik voor sport of spel; alleen op de Mèntaweieilanden is het jacht- en strijdwapen gebleven tot nu toe. Zoo sporadisch als de boog in het Westen is, even algemeen is hij als jacht- en oorlogswapen in Melanesië, vooral op Nieuw-Guinea, en, waarschijnlijk onder invloed van daar, ook op vele eilanden West en Zuidwest er van, in het bijzonder op de eilanden, die zich tusschen Ceram en Timor om de Bandazee groepeeren.

De pijlen van Nieuw-Guinea zijn van een sterk soort riet. Daar ze aan het achtereinde niet voorzien worden van veeren, moet de voorzijde worden verzwaard om te zorgen dat de pijl in zijn vlucht met de punt naar voren blijft gaan. Voor die verzwaring wordt bijna altijd hout gebruikt; een min of meer puntige stok wordt in het riet gestoken; om splijting te voorkomen wordt de bovenkant van de rieten schacht voorzien van een ringetje van rotan of omwonden met een reepje boombast, dat met plaksel wordt bevestigd en soms nog overstreken met schelpkalk. Het houten voorstuk is dan verder bewerkt tot pijlpunt of het draagt nog een afzonderlijke punt van bamboe, van been, roggestekel, kasuarisnagel, bij hooge uitzondering van metaal. Bij sommige pijlen is een breede bamboepunt dadelijk met een angel of doorn in de schacht bevestigd, of aan de schacht gebonden. De rieten schachten zijn dikwijls versierd met ringen en lijnen, welke worden ingebrand; de punten worden op zeer vele, verschillende wijzen afgewerkt; de punten zijn vaak van weerhaken voorzien. Vooral de pijlen van de Noordkust geven bijzonder snijwerk te zien; in het Oostelijk gedeelte worden de punten rood en wit gekleurd.

VUURWAPENEN. Verreweg de meeste vuurwapenen, welke in den Indischen Archipel zijn aangetroffen, werden aldaar ingevoerd; en die welke er thans nog in gebruik zijn, zullen wel alle ingevoerd zijn geworden. Reeds van oudsher heeft men getracht door allerlei bepalingen den

invoer te beperken en onder contrôle te stellen. Dat menig wapen aan de contrôle is ontsnapt, kan wel daaruit blijken, dat sommige Inlandsche vorsten vroeger een geheel arsenaal met vuurwapens bezaten. Vooral de Balische vorsten hadden goed gevulde wapenmagazijnen.

Het maken van munitie voor voorladers met gladden loop en vuursteen- of lontslot levert betrekkelijk weinig moeilijkheden op; toch werd (wordt?) het gewone zwarte buskruit door de Inlandsche bevolking slechts op weinig plaatsen gefabriceerd; berichten daaromtrent maken melding van eigen vervaardigd kruit o. a. in de Bataklanden en in Benkoelen. Ronde kogels konden door de Inlandsche metaalwerkers gemakkelijk worden gegoten.

SCHILDEN. Verreweg de meeste schilden, welke bij de onderscheidene volken van Ned.-Indië voorkomen, gaan terug op den pareerstok, welke de oermensch bij het tweegevecht in de eene hand hield, terwijl de andere hand het slagwapen hanteerde. De tegenwoordig in gebruik zijnde schilden bieden een zeer groote verscheidenheid in vorm en versiering aan.

WAPOGA. Belangrijke rivier, die uitmondt op de Oostkust der Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea, ten Zuiden van den Riwoi of Olifantsberg; de hoofdstroomrichting dezer rivier is Oost-West.

WARAK (JAV.). Zie NEUSHOORN.

WARANEN. Zie BIJAWAK, LEGUAAN en VARANIDAE.

WARINGIN (JAV., MAL. MOL.). Zie FICUS BENJAMINA.

WARMASIN-MEER, ook wel genaamd Angida en Sobé. Het ligt dicht bij de Oostkust van den z.g. Vogelkop, Oostelijk van het Anggi-meer en ongeveer 4 K.M. (hemelsbreed) daarvan verwijderd; het heeft een grilliger vorm dan het laatstgenoemde meer. Ze zijn door een 2250 M. hoogen bergrug van elkander gescheiden.

WAROE (JAV.). De bastvezel van Hibiscus tiliaceus Cav.; zij vindt veel toepassing voor de bereiding van touw, voor vlechtwerk, enz.

WAROE (BATAV. MAL., JAV., SOEND.). Zie HIBISCUS TILIACEUS.

WAROPEN. Landschap aan de Oostkust der Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea, tusschen de Wapoga en Legarè-rivieren. Het was in dit landschap dat de Luit. t. z. J. Th. Stroeve 1914 aan de Wapogamonding vermoord werd.

WASIJJAT. Testament; eene overeenkomstig de Mohammedaansche wet genomen uiterste wilsbeschikking. Ook worden zoo genoemd de chronisch onder de Inlandsche bevolking verspreide zendbrieven, bevattende eene „laatste vermaning",door den Profeet aan een of ander vroom geloovige in een droomgezicht te Medînah medegedeeld en bestemd om op het naderende einde der wereld te wijzen en in verband daarmede tot krachtigen geloofsijver op te wekken. Ondanks hunne onbeduidendheid kunnen dergelijke *wasijjat's* ongewenschte onrust en woelingen onder de bevolking teweegbrengen, zoodat de verspreiding daarvan zooveel mogelijk door het bestuur behoort te worden tegengegaan.

WATAMPONÉ. Standplaats van den controleur der onderafdeeling Boni der gelijknamige afdeeling, gouvt. Celebes en Onderh.

WATERMELOEN. Zie CITRULLUS.

WATERSCHAPPEN. De Ned.-Indische waterschappen zijn van twee soorten: oudinheemsche, en modern-Europeesche. De oudinheemsche worden, onder den naam soebak, aangetroffen op Bali en op Lombok; zie Baliërs pag. 33. Soortgelijke Indonesische waterschappen tot waterkeering en watervoorziening zijn elders in Indië, b.v. op Java, niet aangetroffen; vermoedelijk echter komen zij voor bij de Indonesiërs op noordelijk Luzon (Philippijnen). Aan westersche waterschappen gevormd naar het moederlandsche model werd sinds geruimen tijd door den grooten landbouw behoefte gevoeld, vooral in de Vorstenlanden op Java en ter Sumatra's Oostkust. In Solo werden in 1907, 1909 en 1910 een drietal waterschappen — aan welke ook wel zorg voor afwending van de nadeelen van katererupties werd opgedragen — (Woro, Poesoer, Pĕngging) opgericht bij residentsbesluit. Nadat geld gevoteerd was voor een centraal waterschapskantoor in de Vorstenlanden (Ind. Stb. 1920 nos. 822, 831), bracht Ind. Stbl. 1920 no. 722 de eerste Vorstenlandsche waterschapsordonnantie, welke oprichting van waterschappen door den resident na goedkeuring van den landvoogd en in overleg met het zelfbestuur kent, vaststelling van het waterschapsreglement op soortgelijke wijze (met plaatsing in de Jav. Ct.), een waterschapsraad, een door en uit dien raad gekozen waterschapsbestuur, en een voorzitter van beide lichamen, zijnde de assistent-resident; de raad mag verordeningen, ook strafverordeningen, maken; een autonomie, krachtens welke de huishoudelijke belangen aan het waterschap worden „overgelaten", ontbreekt evenzeer als bij de locale ressorten. Voor de buitengewesten bestaat tot heden (Juni 1921) alleen de bepaling in art. 15, onder o, der zelfbestuursregelen 1919 (Ind. Stb. 1919 no. 822), volgens welke de zorg voor toekomstige (westersche) waterschappen aldaar onttrokken wordt aan de zelfbestuurders en overgebracht bij den lande.

WATERSTAAT. Door de invoering van de decentralisatie, het instellen van irrigatieafdeelingen, en door de ook in andere opzichten zich wijzigende eischen van den dienst, was het reglement op het beheer van den waterstaat van 1889 steeds meer verouderd, zoodat herziening niet uit kon blijven.

Na lang overwegen kwam deze in 1910 tot stand (Ind. Stb. n°. 177). Door de steeds stijgende eischen van den dienst en het steeds nijpender tekort aan personeel, was het echter noodig in de bij dat reglement vastgestelde organisatie spoedig weer wijzigingen te brengen, in dien zin, dat zij werd vereenvoudigd en meer werd ingericht naar den eisch om met weinig personeel veel tot stand te brengen. Ook de instelling van de nieuwe technische Afdeelingen aan het Departement, en de toenemende eischen, die de Buitenbezittingen aan den waterstaatsdienst stelden, maakten wijzigingen in de organisatie noodig, die ingevolge machtiging van de Regeering, als Aanwijzingen met betrekking tot de toepassing van het Reglement, in 1912 en vervolgens werden vastgesteld.

Dientengevolge zijn Java en Madoera, wat de waterstaatsaangelegenheden aangaat, thans verdeeld in 3 Waterstaatsafdeelingen met Batavia, Semarang en Soerabaja als standplaats van de Hoofdingenieurs-chefs en de Buitenbezittingen in 3 Inspecties, met Médan, Palembang en Makasser als standplaatsen van de Hoofd-ingenieurs-inspecteurs.

Onder de Waterstaatsafdeelingen op Java en Madoera ressorteeren de bemoeienissen met de landsgebouwen, de bruggen en wegen, de assaineeringswerken, de kleinere havenwerken, en enkele irrigatiewerken; en onder de Waterstaatsinspecties op de Buitenbezittingen eveneens de bemoeienis met de landsgebouwen, de bruggen en wegen, de assaineeringswerken, de kleinere havenwerken en al de irrigatiewerken.

Bovendien hebben de Waterstaatsafdeelingen en inspecties een adviseerende bemoeienis met de werken van de gewestelijke en plaatselijke raden.

De irrigatieafdeelingen, de grootere irrigatiewerken en de grootere havenwerken ressorteeren als speciale diensten rechtstreeks onder het Departement.

De toeneming van den omvang der werkzaamheden moge daaruit blijken, dat aan nieuwe werken en vernieuwingen werd besteed: voor gebouwen in 1906 *f* 956.000, in 1910 *f* 3.663.000, in 1914 *f* 6.610.000 en in 1918 *f* 13.931.000; voor bruggen en wegen respectievelijk *f* 1.193.000 *f* 2.211.000, *f* 4.917.000 en *f* 5.628.000; voor irrigatie en afwatering resp. *f* 1.846.000, *f* 3.123.000, *f* 6.245.000 en *f* 8.746.000.

Voor een uitgebreid historisch overzicht, zie het art. in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië; en voorts het art. BEVLOEIINGEN in deze beknopte Encyclopaedie.

WATOEBÉLA OF MATABÉLA EILANDEN. Eilandengroep ten Z.Z.O. van de Goram-eilanden, tusschen 4° 20′ en 4° 50′ Z.B. en 131° 46′ en 132° O.L. gelegen en behoorende tot de onderafd. Oost Ceram, Ceramlaoet en Goram, afdeeling Ceram, residentie Amboina. De voornaamste zijn: Watoebéla, Kasioewi en Tioer. Enkele zijn heuvelachtig, de hoogste toppen bereiken ± 250 M., de vruchtbaarheid is gering en onder de cultuurgewassen wordt vooral in de laatste jaren meer en meer werk gemaakt van den aanplant van klappers, waarvoor deze eilanden evenals de meeste van de Ambonsche Molukken bijzonder geschikt zijn. De bevolking heeft een sterkte van 2500 zielen, voor een deel heidenen, met hoofden, die de titels van radja, majoor of kapitan voeren. De mannen zijn flinke zeevaarders, die met hun eigengemaakte prauwen zich naar de Banda-, Kei- en Aroe-eilanden begeven om aldaar handel te drijven. De nijverheid bepaalt zich tot vlechtwerk, de vischvangst en het vervaardigen van zeewaardige prauwen; de handel is hoofdzakelijk ruilhandel, waarbij lijnwaden, koper- en aardewerk het meest gewild zijn en voornamelijk tegen sagoe, kokosnoten en -olie worden ingeruild.

WATTI. Een bedwelmende drank, bij de Kaja-Kaja op Nieuw-Guinea in gebruik, die verkregen wordt door het kauwen van den stengel der wati-struik. Deze plant, vermoedelijk de Piper methysticum, vertoont veel overeenkomst met de bekende Piper Betle, welke bij het sirihkauwen wordt gebruikt en is in geheel Polynesië algemeen zoowel als bedwelmend middel als in den vorm van een geneesmiddel in gebruik.

Het kauwsel, sterk met speeksel vermengd, wordt in een klapperdop gespuwd en daarna, wanneer de hoeveelheid groot genoeg is, gedronken. Het werkt zeer snel, vooral als kauwer en drinker dezelfde persoon zijn.

WAWANI. Een 487 M. hooge voortop van den 875 M. hoogen Toena, gelegen in het N.W. van Hitoe (Ambon), die zelf ook wel, ofschoon ten onrechte, Wawani genoemd wordt.

WAWORADABAAI, aan den Z.O. hoek van Soembawa.

WÈ (POELÒ). Eiland, gelegen tusschen 95°18 en 95° 24′ O.L. en 5° 46′ en 5° 56′ N.B., door de Bengalen passage van Poelò Breuëh en door de Malaka passage van Groot-Atjèh gescheiden. De oppervlakte bedraagt bijna 175 K.M². Met het kleine Poelò Rondo maakt het uit de onderaf. Sabang van de afdeeling Groot-Atjèh, gouv. Atjèh en Ond. Zie: SABANG.

WÉDA. Tidoreesch district op Halmahéra, zich uitstrekkende om de Wéda baai. Het grenst ten N. aan Maba, ten O. aan Patani, ten Z. voor een deel aan Gaäne en te W. aan de Tidoreesche kroonlandschappen Maidi en Pajahé. De schaarsche bevolking bewoont een drietal nederzettingen aan het strand, met kampoeng Wéda als hoofdplaats. Deze vaste nederzettingen zijn Mohammedaansch. In het binnenland houden zich vele Tobaroes in kleine nederzettingen op ter inzameling van boschproducten. In het N.O. gedeelte van de baai bevindt zich een ruime grot met fraaie druipsteenvormingen.

WÉDABAAI wordt gevormd door de Z.lijke en O.lijke schiereilanden van Halmahéra, is tusschen de hoeken Libobo en Ngòllopoppo ruim 130 K.M breed, loopt nagenoeg even ver om de NW. het land in en heeft zeer groote diepten.

WEDUWEN-VERBRANDING. Zie BALI pag. 30.

WEEGBREE. Zie PLANTAGO.

WEERWOLF, WEERTIJGER. De Lykanthropos, de weerwolf, is iemand, die in een wolf, of met uitbreiding van de beteekenis van het woord, in eenig dier zich veranderen kan, juister: wiens ziel het vermogen bezit, het lichaam tijdelijk te verlaten en in dat van een wolf of ander dier over te gaan. (Wilken, zie o. a. Ind. Gids, 1884, I, bl. 945 en Prof. de Groot „De weertijger in onze koloniën en op het Oost-Aziatische vasteland". Bijdr. Kon. Inst. VIe R. dl. 5 (1898)). Het geloof aan en de vrees voor weerwolven is algemeen in den Indischen Archipel. Bij sommige volken vindt men het geloof, dat alleen de ziel van den weerwolf-mensch in de eene of andere gedaante er op uitgaat om zich met de zielestof van zijn medemensch te voeden, terwijl bij andere volken wordt aangenomen, dat de geheele stoffelijke mensch zich in een dier kan veranderen. Lieden, die hun eindevoelen naderen, beweren dikwijls dat een weerwolf hun lever heeft opgegeten. Eertijds werden zulke van weerwolverij beschuldigde menschen aan een godsoordeel onderworpen, en wees dit hun schuld aan, dan werden zij onvoorwaardelijk gedood.

Bij de Javanen is de matjan gadoengan (vermomde tijger) de bekende weerwolf. De ziel van zulk een weerwolf-mensch verhuist in een tijger, die dan op menschenroof uitgaat. Op Java [de bewoners der desa Pràtà (Broto, bewesten Grobogan) en die der desa Gadoengan van het district Lodàjà (regentschap Blitar) zouden allen matjan gadoengan zijn] en ook op Sumatra o. a. bij de Rĕdjangs, in Koerintji en de Pasĕmahlanden (op de Goenoeng Dĕmpo zou zich een geheel dorp van mensch-tijgers bevinden) gelooft men, dat geheele dorpen bewoond worden door men-

schen, die het vermogen bezitten zich in dieren te veranderen. Dit vermogen krijgt men soms door overerving, soms door van anderen geleerde tooverspreuken (ilmoe gadoengan).

Zeer nauw verwant aan het geloof in weerwolven is dat in heksen. Men stelt zich voor, dat bij een heks, die haar werk doet, hoofd en ingewanden zich van het lichaam losmaken en door de lucht zweven, terwijl de ooren (elders de longen) als vleugels gebruikt worden. Soms verandert het hoofd met de ingewanden er aan zich in een vogel of muis, wanneer de heks dicht bij de woning is van hem, dien zij wil verderven, en in deze gedaante dringt zij binnen. Zij zuigt het bloed uit het lichaam van slapenden.

De naam, dien deze wezens dragen, is meestal ontleend aan hun verschijningsvorm. Zoo noemen de Maleiers hen pĕnanggalan, „hetgeen uitgetrokken wordt", doelende op het lichaam, dat „uitgetrokken" wordt, wanneer hoofd en ingewanden zich verwijderen. In de Molukken is de naam soewangi alleen gebruikelijk, afgeleid van wangi, „nacht". Elders, zooals onder de Dajaks, spreekt men weer van hantoe. De Toradja's noemen de heks: taoe meboetoe en den weerwolf taoe mepongko; beide uitdrukkingen beteekenen: „die zich afbreekt".

Literatuur: De literatuur over weerwolven en heksen wordt opgegeven in Alb. C. Kruyt, het Animisme in den Indischen Archipel, bl. 112 en 119. Verder: L. M. F. Plate, Bijdrage tot de kennis van de lykanthropie bij de Sasaksche bevolking in Oost-Lombok. Tijd. Bat. Gen. dl. 54.

WEES- EN BOEDELKAMERS. Publiekrechtelijke instellingen, wortelend in het Oud-Hollandsch recht, haren oorsprong vindend in de maatschappelijke verhoudingen, welke geheel het economisch leven der middeleeuwsche steden, ook in Holland (en Zeeland), beheerschten.

Omtrent de tegenwoordige lichamen het volgende: Als Boedelkamer fungeerend worden aan de Weeskamer leden van Chineeschen en Inlandschen landaard toegevoegd. Hoewel het beheer van beide instellingen in hetzelfde ressort één geheel uitmaakt, is, behalve de samenstelling, ook nog de taak van het college als Weeskamer verschillend van die als Boedelkamer.

Als *Weeskamers* vervullen de colleges ten aanzien van Europeanen en met dezen gelijkgestelden en tevens ten aanzien van Vreemde Oosterlingen, voor zoover zij burgerrechtelijk met Europeanen zijn gelijkgesteld, in hoofdzaak de volgende taak: *a.* waarneming der voogdij, zoolang een voogd ontbreekt, of deze in gebreke is in de uitoefening der voogdij (artt. 360 en 332 B. W.); *b.* toeziende voogdij (art. 366 B. W.); *c.* beheer van het vermogen van minderjarigen, aan wier voogden dat beheer is ontnomen (art. 338 B. W.); *d.* curateele over de ongeboren vrucht (art. 348 B. W.); *e.* toeziende curateele (art. 449 B. W.); *f.* beheer van het vermogen van curandi, aan wier curators dat beheer is ontnomen (art. 452 jo. 338 B. W.); *g.* beheer der aan boord van N. I. zeeschepen na- of achtergelaten goederen van overleden, vermiste of achtergebleven passagiers en schepelingen (Ind. Stb. 1886 no. 131); *i.* registratie en opening van uiterste willen (art. 41 en 42 Ov., artt. 937 en 942 B. W.); *j.* beheer van onbeheerde nalatenschappen (art. 1127 B. W., vgl. Ind. Stb. 1900 nos. 127 en 201, 1905 no. 347 en Bijbl. 5048); *k.* curateele bij faillissement (art. 13 Faillissementsverordening Ind. Stb. 1905 no. 217). Buiten hare standplaatsen worden zij vertegenwoordigd door agenten, voorzien van een vooraf door de Regeering goed te keuren handleiding voor hunne werkzaamheden. Een vertegenwoordiger voor Nederland wordt benoemd door den Minister van Koloniën, die zijne instructie vaststelt (Ned. Staatscourant 27 April 1916 no. 99).

Als *Boedelkamers* hebben de instellingen in hoofdzaak de volgende taak te vervullen: I. ten aanzien van Vreemde Oosterlingen, niet onderworpen zijnde aan het burgerlijk recht voor Europeanen, en ten aanzien van Inlanders in de residentie Batavia (Bijbl. 3946): *a.* de uitoefening der voogdij bij gebreke van een voogd (Ind. Stb. 1828 no. 46); *b.* beheer van het vermogen van minderjarigen bij gebreke van behoorlijke zekerheidsstelling voor dat beheer door den voogd (Ind. Stb. 1845 no. 15); *c.* registratie en opening van uiterste willen (Ind. Stb. 1828 no. 46); *b.* beheer van onbeheerde nalatenschappen (Ind. Stb. 1828 no. 46, 1855 no. 79 en 1905 no. 347); II. Ten aanzien van Inlanders en met dezen gelijkgestelden: *a.* tijdelijk beheer van boedels bedoeld in art. 231 Inl. Regl.; *b.* beheer der nalatenschappen van militairen bij ontstentenis van daarop rechthebbenden (Ind. Stb. 1872 no. 208); *c.* beheer der opbrengst van verkochte na- of achtergelaten goederen van overleden, gedeserteerde of vermiste schepelingen van de Gouvts. of de Ned. marine (Ind. Stb. 1904 no. 342, 1918 no. 68); *d.* beheer over de aan boord van N.-I. zeeschepen na- of achtergelaten goederen van overleden, vermiste of achtergebleven passagiers en schepelingen (Ind. Stb. 1886 no. 131). De instructie der Boedelkamers is vastgesteld bij besluit van den Commissaris-Generaal van 31 Mei 1828 (Ind. Stb. no. 46), zooals dat in den loop der jaren is gewijzigd en aangevuld. De agenten der Weeskamers zijn tevens gecommitteerden der Boedelkamers. Wees- en Boedelkamers zijn gevestigd te Batavia, Semarang, Soerabaja, Padang, Makasser en Médan, terwijl de stichting van nieuwe Kamers te Bandoeng, Soerakarta en Malang in overweging is.

WEGEN. Zie het artikel in de groote Encyclopedie van Ned.-Indië.

WEITZEL (AUGUST WILHELM PHILIP). Geboren 6 Januari 1816 te 's Gravenhage, werd hij in 1837 benoemd tot 2e luitenant der Infanterie. Hij diende in Nederland tot 1853, toen hij als kapitein-adjudant den luitenant-generaal Jhr. F. V. A. de Stuers naar Indië vergezelde, waar hij 5 jaren gedetacheerd bleef. In dien tijd nam hij deel aan de expeditie naar de Lampongs onder den kolonel J. A. Waleson. Vóór zijne detacheering naar Indië had hij reeds een werk over Indische krijgsgeschiedenis geschreven, n.l.: „De oorlog op Java van 1825—30". Na zijn terugkeer in Nederland bleef hij veel aandacht aan Indië wijden, zooals blijken kan uit de uitgaven van vele werken, waarvan de voornaamste zijn: „De 3de Militaire Expeditie naar het eiland Bali in 1849"; „Batavia in 1853"; „Schetsen uit het oorlogsleven in N.-I.: De Lampongs in 1856"; „Geschiedk. overzicht van de expeditie naar Tomorie op Celebes in het jaar 1856". Generaal Weitzel is van 1873—75 en van 1883—

88 minister van Oorlog geweest, en was van November 1883 tot Februari 1884 ad interim belast met de portefeuille van Koloniën. Hij overleed in 1896 te 's Gravenhage.

WĚLINGSANG (JAV.). Zie OTTERS.

WĚLIRANG. Een der toppen van het Ardjoenogebergte (zie aldaar).

WĚLIRANG (afd. Kroë, res. Benkoelen). Hoogste top, 1703 M., van den ouden ringwal, die zich ten N. en O. van den G. Sěkintjau uitstrekt (zie aldaar).

WELKOMSTBAAI. Deze baai ligt aan de Noordwestkust van Java, tusschen T. Goekoelang (of Java's 2e Punt) en T. Lěsoeng (of Java's 3e Punt); ze dringt zeer diep het land in. In de baai liggen eenige eilandjes.

WELTEVREDEN, thans omvattende de geheele bovenstad van Batavia, n.l. de wijken Noordwijk, Rijswijk, eigenlijk Weltevreden, Koningsplein, Tanah-abang, Parapatan, Mèntèng, Gondangdia e. a., ontleent zijn naam aan het voormalige landgoed Weltevreden, dat in het begin der 19de eeuw de kern werd van de vestiging in de Zuid en Zuidoostelijk van Oud-Batavia gelegen streek.

WELVAARTS-ONDERZOEK. Aanleiding. In 1900–1901 had zich een noodtoestand voorgedaan in een deel van Java, met name in die streken, welke om de in vroegere jaren (1849: Děmak en Grobogan en 1873: Děmak) plaats gehad hebbende oogstmislukkingen op groote schaal een zekere vermaardheid hadden gekregen. Naar de oorzaken, eerste openbaring, ontwikkeling en omvang van die plaatselijke ramp werd in 1902 een afzonderlijk onderzoek gelast.

Vermoedelijk gaf aanleiding voor een onderzoek naar de mindere welvaart op Java in het algemeen de bedoelde *water- en voedingsnood in Semarang*, waarover moest worden opgemaakt een „grondig rapport", waarop dienden te worden gebaseerd „voorstellen, welke blijvende voor- „zieningen ten doel hebben voor die gedeelten „der bovenbedoelde geteisterde streken, waar „zonder zulke praeventieve maatregelen de daar „tegenwoordig heerschende nood niet anders dan „van chronischen aard kan zijn of worden."

Opzet. Bij besluit van 15 October 1902 bepaalde de Indische Regeering, dat een onderzoek zou worden ingesteld naar de oorzaken van de mindere welvaart der Inlandsche bevolking op Java en Madoera, met uitzondering van de Vorstenlanden en van de particuliere landerijen. De leiding van dat onderzoek werd opgedragen aan een hoofdcommissie, bestaande uit een elftal leden, meest ambtenaren, onder voorzitterschap van het lid H. E. Steinmetz, destijds resident van Pěkalongan. Deze hoofdcommissie zou in de eerste plaats tot taak hebben het samenstellen van een *leidraad* ten behoeve van de plaatselijke onderzoekers. De definitieve leidraad werd met een toelichtende inleiding medio 1904 aan de residenten toegezonden ten behoeve van de gewestelijke en afdeelings-commissies, welke met de plaatselijke onderzoekingen werden belast. Tevens werd de centrale leiding van het onderzoek opgedragen aan den voorzitter der hoofdcommissie, bijgestaan door haren secretaris, in verband waarmede eerstgenoemde werd ontheven van het ambt van resident van Pěkalongan. Aan deze éénhoofdige leiding werd de voorkeur gegeven boven een commissoriale. Tot het werk dier leiding behoorde ook het maken van overzichten der plaatselijke onderzoekingen en het ontwerpen van voorstellen er over aan de Regeering, waarna de commissie zou worden samengeroepen om over een en ander te beraadslagen en te beslissen.

Met de onderzoekingen ter plaatse werd een aanvang gemaakt op 1 Juli 1904. Binnen den gestelden termijn van één jaar waren de werkzaamheden in nagenoeg alle gewesten geëindigd.

Uit de talrijke *afdeelingsverslagen* en *gewestelijke samentrekkingen*, de documenten van de bevindingen der onderzoekers, werden voor elk der onderdeelen van den leidraad door den leider samengesteld *overzichten van de uitkomsten der gewestelijke onderzoekingen.* Deze overzichten dienden als grondslag voor de besprekingen in de hoofdcommissie en voor de aan de Regeering in te dienen voorstellen.

Nadat de overzichten betreffende de verschillende onderdeelen gereed waren, werd in een *eindverhandeling* een algemeen overzicht over het onderzoekingsgebied en de resultaten der enquête samengevat. Hierin werden de uitkomsten van den ganschen arbeid op de weegschaal gelegd en een critisch verslag van het geheel gegeven. Waar het hoofddoel van het welvaarts-onderzoek, gelijk de Indische Regeering als vanzelfsprekend aangaf, moest zijn het aangeven van verbeteringen, om te weten wat er gedaan moest worden om de welvaart te verhoogen of voor achteruitgang te behoeden, werden ten slotte in 1914 in een afzonderlijke verhandeling opgenomen en gepubliceerd: de *voorstellen en besluiten der welvaartscommissie.* In hetzelfde jaar zag een publicatie het licht betreffende de *oorzaken van de mindere welvaart.*

Geheel onafhankelijk van de door de hoofdcommissie voor de mindere welvaart in bewerking te nemen eindverhandeling en eindvoorstellen, werd door den heer C. J. Hasselman, ingevolge opdracht van den Minister van Koloniën, een „*algemeen overzicht* van de uitkomsten „van het welvaart-onderzoek gehouden op Java „en Madoera in 1904–1905", naar gelang de overzichten uit Indië gereedkwamen en in druk verschenen, geleidelijk samengesteld, ten slotte afgewerkt, en in 1914 als afzonderlijk boekwerk in Nederland uitgegeven.

Afgescheiden van de toch niet aan te wijzen indirecte gevolgen van het onderzoek, hebben de voorstellen der welvaarts-commissie invloed ten goede uitgeoefend op de economische politiek met name jegens de Inlandsche bevolking, doordat zij gevolgd werden door verschillende maatregelen op wetgevend en administratief gebied. In X*b*. dl. II. der Welvaartsverslagen p. 48 is, met verwijzing naar I*c*, II*b*, III*c* en IV*c*, een opsomming gegeven van de in 1906–1907 aan de Regeering gedane voorstellen en de daarop gevolgde maatregelen met betrekking tot de vischteelt en visscherij, de pluimveeteelt, de veeteelt, en het vervoerwezen, waarvan de korte inhoud is weergegeven in X*c* dl. III. bijl. 5.

Uiteraard kon de uitwerking der door de commissie in 1914 gedane voorstellen (XI) met betrekking tot de onderwerpen: landbouw, handel en nijverheid, irrigatie, recht en politie, en economie van de desa, nog niet worden nagegaan. Dat die voorstellen van grooten invloed zijn geweest op de economische politiek tijdens

de maatschappelijke opleving, ook gedurende de economische crisis, welke de bevolking als gevolg van den wereldoorlog moest doorstaan, ligt voor de hand.

WERNDLY (GEORGE HENRIC). Geboren in Zwitserland (Zürich) in 1694, vertrok als predikant in 1717 van Rotterdam naar Oost-Indië, waar hem Padang als standplaats aangewezen werd. Wegens zijn kennis van het Maleisch werd hij in 1723 (hij bevond zich toen te Makasser) opgeroepen naar Batavia en in commissie belast met de voltooiing van den Maleischen Bijbel, begonnen door den predikant M. Leydekker. In zes jaren was die arbeid volbracht en hij vertrok in 1729 naar Nederland om den Bijbel te laten drukken en zijn Spraakkunst uit te geven. In 1737 op het punt zijnde naar Batavia terug te keeren werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Oostersche talen aan de hoogeschool te Lingen, welke functie hij eenige jaren vervulde, waarna hij weder naar Indië vertrok en te Batavia in Augustus 1744 overleed. Werndly mag met recht een der grondleggers van de Maleische taalstudie worden genoemd. Zijn nog vaak geraadpleegde „Maleische Spraakkunst, uit de eige schriften der Maleiers opgemaakt", in 1736 te Amsterdam verschenen, is een voor zijn tijd uitstekend werk; de „boeksael" van Maleische geschriften achter de spraakkunst is voor de kennis der Maleische literatuur van zeer groot belang.

WERVEN EN DOKKEN. Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

WESPEN. Behooren met de Bijen (zie aldaar) en de Mieren (zie aldaar) tot de orde der Vliesvleugelige Insecten (*Hymenoptera*). Van de in Ned.-Indië voorkomende soorten van Sluipwespen noemen wij *Pimpla bilineata*, die leeft in de oelĕr djaran (JAV.), de rups van *Oreta extensa*; in elke rups komt éene larve voor. De *Chalcididae* zijn kleine, meestal metaalglanzige sluipwespen, die somtijds sterk verdikte dijen hebben aan de achterpooten, waarmede zij heel vlug loopen of zelfs springen; van deze leeft een soort in de rups van *Terias hecabe*. *Encyrtus bogoriensis* leeft in de groene schildluis, terwijl de larve van *Chaetosticha nana* voorkomt in de eieren van den stengelboorder van het suikerriet. Een kleine sluipwesp, *Trichogramma*, wordt tegenwoordig opzettelijk uit Amerika aangevoerd en gekweekt om de aan tabak zeer schadelijke *Prodenia*-rupsen te bestrijden.

WEST-CERAM. Onderafdeeling der afdeeling Ceram, residentie Amboina, bestaande uit het Westelijk gedeelte van het eiland Ceram, benevens uit de eilanden Manipa, Kelang, Boano en omliggende eil. Hoofdplaats Piroe (zie ald.).

WEST-KOETEI. Onderafdeeling van de afdeeling Samarinda, residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo; zij bestaat uit dat deel van het landschap Koetei, hetwelk valt buiten de in het artikel OOST-KOETEI (zie aldaar) genoemde, tot dat landschap behoorende districten en onderdistricten.

WEST-LOMBOK. Onderafdeeling der afdeeling Lombok van de residentie Bali en Lombok, omvattende het Balische gebied op het eiland onder een controleur met Mataram als standplaats. West-Lombok bestaat uit de Balische districten: Tjakra-Nĕgara-Noord en -Zuid, Mataram en Pamĕnang en de Sasaksche distr.: Ampĕnan-O. Ampĕnan-W., Groeng, Tandjoeng en Bajan.

WEST-MIDDEN-TIMOR. Onderafdeeling van de afdeeling Noord- en Midden-Timor van de residentie Timor en Onderhoorigheden; zij bestaat uit de landschappen Fatoe Leo en Amfoan, met inbegrip van het eiland Batek of Gala Bata.

WEST-NIEUW-GUINEA. Afdeeling van de residentie Nieuw-Guinea, bestaande uit het gedeelte van Nederlandsch-Nieuw-Guinea van Tandjoeng Sĕlé tot Kaap Steenboom (Poelau Maurio) en omliggende eilanden (hoofdplaats Fak-Fak, zie aldaar).

WESTENBERG (CAREL JOHAN)· Geboren te Arnhem, den 17en Juli 1862, werd in Aug. 1883 ter beschikking gesteld van den Gouverneur-Generaal om te worden benoemd tot ambtenaar bij den burgerlijken dienst in Ned.-Indië. In 1888 werd hij benoemd tot controleur 2e klasse en geplaatst op Sum. Oostkust, alwaar hij belast werd met de aanrakingen met de onafhankelijke Bataklanden. Den 5 Juni 1908 volgde de benoeming van Westenberg tot resident van Tapanoeli, welke betrekking hij 4 Mei 1911 nederlegde. Hij overleed 26 Juli 1918 te 's Gravenhage.

Tengevolge der ijverige en rustelooze pogingen van Westenberg werd een groot gedeelte der Zuid-oostelijke Bataklanden langs vredelievenden weg onder Ned. gezag gebracht. Door zijn veeljarig verblijf in de Bataklanden had W. tevens een groote kennis verworven van taal, land en volk van die streken, blijkende vooral uit de vele door hem gepubliceerde opstellen, waarvan hier worden genoemd: Nota over de onafhankelijke Bataklanden, Tijdschr. Bat. Gen. Dl. 34 (1891), bl. 105; Aanteekeningen omtrent de godsdienstige begrippen der Karo-Bataks, Bijdr. T.-, L.- en V.kunde, 5e Reeks, dl. VII (1892), bl. 208; Verslag eener reis naar de onafhankelijke Bataklanden ten noorden van het Tobameer, Tijdschr. Kon. Ned Aardr. Gen. 2e S. dl. XIV (1897), bl. 1; Nota over de Bataksche rijkjes Dolok en Poerba, Tijdschr. K. N. Aardr. Gen. 2e S. dl. XXII (1905), bl. 576. Adatrechtspleging der Karo Bataks (1914).

WESTERAFDEELING VAN BORNEO. Deze residentie bestaat, behalve uit het Gouvernementsgebied aan de Boven-Kapoeas, uit de volgende 12 landschappen met inlandsch zelfbestuur: Sambas, Mampawa, Pontianak, Koeboe, Simpang, Soekadana, Matan, Landak, Tajan, Sanggau, Sĕkadau en Sintang. Vermelding verdient voorts, dat op de hoofdplaatsen der boven opgesomde staatjes zekere terreinen worden aangetroffen, die mede onder rechtstreeksch bestuur staan en dus als het ware kleine enclaves vormen. Administratief is de residentie verdeeld in 4 afdeelingen: Singkawang, Pontianak, Kĕtapang en Sintang. Deze staan elk onder een assistent-resident. Zie verder de afzonderlijke artikelen, welke op de residentie betrekking hebben, alsmede het artikel BORNEO.

WESTKUST VAN SUMATRA. Zie SUMATRA'S WESTKUST.

WETAN. Eilandje behoorende tot de Babar-eilanden (zie aldaar); het bestaat uit twee gedeelten, waarvan het Noordelijke reikt tot 145 M. hoogte, het Zuidelijke tot 320 M.; ze zijn verbonden door een 10 M. hooge landengte.

WÈTAR, (WETTER of P. OEÈTER). Eiland in de Bandazee ten Noorden van Timor met de eilanden Lèti, Moa, Lakor, Kisar, Roma, Goenoeng

Api, Loeang, Sĕrmata en Damar, benevens kleinere eilanden, vroeger vormende de onderafdeeling Wètar (thans Kisar) der afdeeling Zuid-Timor en eilanden (residentie Timor en Onderhoorigheden). Het eiland is ruim 110 K.M. lang en gemiddeld 30 K.M. breed, zwaarbegroeid, zeer geaccidenteerd en moeilijk toegankelijk met zeer grilligen verticalen vorm. Het is nog weinig onderzocht. Verbeek schat de hoogte van een der bergtoppen op 1325 M. Het gebergte schijnt grootendeels uit eruptieve gesteenten te bestaan, maar vertoont volgens Verbeek geen vulkaanvorming.

Reeds ten tijde van de O.-I. Compagnie werd veel voor de invoering van het Christendom gedaan; er bevond zich b.v. in 1700 een kerk en school en er waren in 1754 102 gedoopten, maar nadat de zending zich van het eiland had teruggetrokken, keerden de bewoners langzamerhand tot het heidendom terug.

WÈTAR (STRAAT) tusschen de Noordkust van Timor en het daar beN. gelegen eiland Wètar.

WETGEVING. De wettelijke regelingen, welke de Nederlandsche invloed in Indië heeft ingevoerd, en die niet in het Reg. regl. staan opgesomd, zijn thans (Juni 1921) de navolgende: internationale tractaten, politieke contracten, algemeene verordeningen, locale verordeningen, waterschapsverordeningen, en verordeningen van hoofden van gewestelijk bestuur.

De algemeene verordeningen vallen, volgens art. 31 Reg. regl., te onderscheiden in wetten (van Koning en Staten-Generaal), algemeene maatregels van bestuur (van den Koning, den Raad van State gehoord) en ordonnanties (van Gouverneur-Generaal en Raad van Indië, al dan niet den Volksraad gehoord; art. 131 Reg. regl.). Kroonordonnanties zijn dezulke, die, hetzij na voorafgaande machtiging, hetzij behoudens nadere goedkeuring door de Kroon, door den Gouv. Gen. worden uitgevaardigd.

Op het terrein der algemeene, van het centraal gezag uitgegane, wetgeving is, beneden het Reg. regl. zelf, een der belangrijkste complexen gelegen in de zgn. Indische wetboeken, d. i. de wetgeving van 1 Mei 1848, zooals die eenerzijds in 1866, 1872 en eindelijk 1915 (1 Jan. 1918) is gecompleteerd met wetboeken (thans één algemeen wetboek) van strafrecht en anderzijds na 1874 met regelingen voor rechterlijke inrichting en rechtspleging in de buitengewesten.

Beneden de algemeene verordeningen staan de, in het openbaar tot stand komende, locale verordeningen, uitgaande van locale raden van hooger of lager orde (gewesten, groote gewestdeelen, stadsgemeenten); deels voorzien van straf- of politiesanctie, deels hieraan geen behoefte hebbend en dus niet daarvan voorzien. Ook de locale verordening kan in haar werking tot een deel van het locale ressort zijn beperkt.

Sinds de Vorstenlandsche waterschapsordonnantie in Ind. Stb. 1920 n°. 722, zijn voorts waterschapsverordeningen mogelijk geworden, die almede tot stand komen in het openbaar, en almede zoowel straf- of politieverordeningen kunnen zijn als verordeningen zonder zoodanige sanctie.

De regelingsbevoegdheid der gewestelijke bestuurshoofden is (naar de gangbare opvatting) slechts voor straf- of politieverordeningen, (keuren en regl. v. pol.), geregeld in art. 72 Reg. regl. en Ind. Stb. 1858 no. 17 (sedert gewijzigd). Volgens art. 48 der locale-radenordonnantie verliest het gewestelijk bestuurshoofd zijn keurbevoegdheid voor den ambtskring van elken localen raad; waar dus deze ambtskring het geheele gewest is (d. i. bij de vijftien gewestelijke raden op Java en Madoera), houdt de resident in het geheel geen keurbevoegdheid over; doch men neemt gewoonlijk aan, hetzij dat de bevoegdheid om legislatieve residentsbesluiten (verordeningen zonder straf- of politiesanctie) te maken hem onverkort blijft toekomen, hetzij dat deze bevoegdheid hem blijft toekomen indien een opzettelijk artikel in een alg. verord. hem daartoe oproept.

Ten aanzien van regelingen van Inlandsche dorpsgemeenten en andere Inlandsche rechtsgemeenschappen bestaan alleen dan nadere voorschriften, indien voor zulke lichamen een afzonderlijke ordonnantie is gegeven, gelijk het geval is met de dorpsgemeenten op Java en Madoera (buiten de Vorstenlanden), in Sumatra's Westkust, Palembang, Banka en Amboina.

Wat eindelijk de verordeningen van zelfbesturende vorsten of hoofden betreft, daaronder zijn vele strafverordeningen; het kost den rechter eenige moeite de wettigheid van deze laatste te beredeneeren, daar het strafwetboek ze heeft voorbijgezien.

WEVEN. Het weven in den Indischen Archipel heeft voornamelijk ten doel: het voorzien in de eigen kleedingbehoeften. Slechts in enkele deelen — Padangsche Bovenlanden en Siloengkang, eenige desa's op Java, Z.-Celebes en Saleier, Kisar en Loeang — vindt men een meer beteekenende weefindustrie.

De kleeding uit geklopte boomschors, die voor woudbewoners wel de oervorm zal geweest zijn, treffen we nog aan in M.-Sumatra, M.- en N.-Borneo, Soemba, M.- en N.-Celebes, Halmahéra en Ceram; de overgang tot weven, het vlechten, in de gevlochten saroengs der Aroeneesche vrouwen; de verfijning van het plantaardig materiaal en een meer gecompliceerde techniek in de vezelweverij op M.- en N.-Borneo, Sangir- en Talaoet-eilanden, N.-Celebes, Boeroe, Tĕnimbar-eilanden, Aroe-eilanden, Timor-laoet, sporadisch op Java (Magĕlang) en Roti; de katoenweverij, die weer belangrijk hooger staat, op Sumatra, Java, Bali, Lombok, Soembawa, Flores, Sawoe, Timor, Roti, Timor-laoet, Larat, Seira, Loeang, Babar, Borneo, Celebes (kuststreken), Ambon, Ternate, Ceram en Noesa Laoet. Minder verspreid is daarentegen de zijdeweverij, die voorkomt op enkele plaatsen op Sumatra, Java, Bali, Lombok, Soembawa, Riouw, Banka, Borneo en Celebes, meestal in de kuststreken en in grootere handelsplaatsen [1]).

Als werktuig voor het spinnen van katoendraad gebruikt men op Flores, Roti, Kisar, Timor-laoet, Lèti, Tĕnimbar, Talaoet en N.-Celebes het spinstokje, op Sumatra, Java, Flores, Borneo en Celebes het spinnewiel. Vrij algemeen worden echter tegenwoordig gekleurde garens,

[1]) Het zij hierbij uitdrukkelijk opgemerkt, dat bovengenoemde opsommingen nog alles behalve compleet zijn. Zij berusten nog steeds op vondsten in musea en vermeldingen in de literatuur.

die in Europa gesponnen zijn, door den Inlander gebruikt.

Vóór de garens op het weeftoestel gebracht kunnen worden, moeten zij eerst geschoren zijn, d. i. de ketting of schering moet gevormd zijn en dan verdeeld in even of oneven, een voorloopige scheiding, die later door de diverse onderdeelen van het weeftoestel definitief in stand gehouden wordt.

Dit scheren heeft voor het latere weven een bijzondere beteekenis, daar reeds bij deze bewerking de indeeling der schering in gekleurde banen in het oog gehouden moet worden. Het vergemakkelijkt den arbeid bovendien in hooge mate, daar anders draad voor draad zou afgeteld moeten worden. Echter, daar bij het Indische weefsel de inslagdraad bij het weven een groote rol speelt, is het scheren van geen hooge beteekenis; bij het patroonweven is ginds de schering van minder belang.

Dit verandert geheel als door het ikatten de schering de ornamentsdraagster wordt. Hierbij worden de strengen garen vóór het weven versierd, door bepaalde plaatsen met vezels te omsnoeren, zoodat in het volgend verfbad de verfstof in de vastgesnoerde plaatsen niet kan indringen en dan na het verwijderen der omwindsels zich blank op gekleurden grond vertoonen. Het omwinden en het juist rangschikken der bundels is hierbij de hoofdzaak, waarom dan ook in de inlandsche namen het binden op den voorgrond treedt.

Het versieren door afbinden wordt ook op den inslag toegepast. Men gebruikt hiervoor een langwerpig raam, dat even hoog is als het latere weefsel breed zal zijn en om een houten asje draaien kan.

Het ikatten van de schering is in den Indischen Archipel wel het meest verbreid. Het komt voor op Sumatra (Atjèh, Gajo-landen, Batak-landen), Java (Preanger-Reg.), Flores, Soemba, Sawoe, Roti, Timor, Lèti, Kisar, Timor-laoet, Banka, Roma, Dawĕloer, Tĕnimbar-eil., Borneo, Ceram. Het ikatten van den inslag op Sumatra (Palembang en Pasoemah, Lampong's), Banka en Riouw, Java (West-Java, Grĕsik en Bagĕlèn) en Bali, Celebes (Limboto), terwijl het ikatten van schering en inslag nog op Bali voorkomt.

Als na het ikatten de draden voor den inslag bestemd op de weefspoelen opgekloend zijn, kan het weven een aanvang nemen. Hier heerscht evenzeer een groote verscheidenheid in werktuigen.

Hoewel de weeftoestellen in den Indischen Archipel nog op weinig ontwikkelden trap staan, is dit geenszins het geval met de weefsels. Vooral met het ikatten worden waarlijk fraaie doeken verkregen, die in ornament en kleur prachtstukken zijn. De mooist versierde doeken, op deze wijze vervaardigd, komen uit de Timor-groep, met Oost-Soemba vooraan. Enkele Dajakstammen uit N.-Borneo volgen daarop, daarna de Bataksche en Atjèhsche doeken. Prachtige doeken met geïkatten inslag komen vooral van Palembang, Grĕsik, Bali en Limboto. Eveneens zeer belangrijk zijn de goudweefsels met flottanten inslag van de Padangsche Bovenlanden, van Atjèh en Zuid-Celebes, om slechts de voornaamste te noemen.

WEVERVOGEL. De Wevervogels (*Ploceidae*) hebben hun naam te danken aan de buitengewoon kunstige wijze, waarop sommige soorten hunne nesten samenstellen; deze nesten hebben den vorm van wijde buizen of retorten met langen of korten hals, en bestaan uit bijzonder fraai in elkander gevlochten boomvezelen, palmstrepen of gras. De echte Wevervogels komen op Sumatra en Java in een drietal soorten voor, nml. *Ploceella javanensis, Ploceus atrigula* en *Ploceus manyar*. Soms komen de Wevervogels in zulke enorme zwermen voor, dat de Inlander energiek moet optreden, wil hij van zijn oogst iets zien terecht komen. Vooral de manjar is zeer schadelijk in de suikerriet-tuinen, daar hij de bladeren van de suikerrietplanten vernielt om daarvan zijn nesten te bouwen.

Tot de familie der Wevervogels behoort ook de algemeen bekende rijstvogel of glatik (JAV.) (*Padda oryzivora*), zoo groot als onze huismusch, met rooden snavel en witte wangen, buik grijspurperkleurig, stuit en staart zwart. Oorspronkelijk inheemsch op Java, thans ook op Sumatra een vrij onwelkome gast voor den rijstbouwenden inboorling. Aan den rijstvogel sluiten zich aan de zoog. nonnetjes, op Java bondol (JAV., SOEND.) genoemd. De gewone bondol, *Munia waja*, is bruin met roomwitten kop en zwarten buik en komt voor op Java en Sumatra. *M. ferruginosa* gelijkt veel op deze soort, doch heeft een zwarte keel en borst en een zuiver witten kop, *M. atricapilla* is bruin met zwarten hals en kop, zonder eenig wit; eerstgenoemde soort leeft op Java en Borneo, laatstgenoemde op Java en Sumatra. Ook deze vogels, welke kleiner zijn dan de glatik, zijn schadelijk voor de rijstcultuur, hetwelk eveneens het geval is met de pĕking (JAV.) of het muskaatvogeltje, *M. nisoria*, bruin met witte onderzijde, waarvan de vederen bruin gezoomd zijn, en de prit of ĕmprit (JAV.), *Uroloncha leucogastroides*, op de bovenzijde donker grauwbruin met lichte schachtstrepen, voorkop en keel zwart, borst en buik wit.

WEYLAND-GEBERGTE. In Nieuw-Guinea, ten Zuidoosten van de Geelvinkbaai. Zoo genoemd naar Jacob Weyland, die in 1705 een belangrijke ontdekkingstocht deed naar Nieuw-Guinea met drie schepen w.o. de „Geelvink". Het gebergte hangt samen met het Charles Louis-gebergte in het Zuidwesten en het Nassau-gebergte in het Zuiden en Zuidoosten; de bergknoop, die de verbinding vormt tusschen de drie bergstelsels, heeft een hoogte van ruim 3200 M.; de hoogste top in het Weyland-gebergte is 3720 M.

WEZELS (*Mustelidae*), een familie der ROOFDIEREN.

Van de onderfamilie der *Mustelinae*, de eigenlijke wezels of marters, te herkennen aan de korte, ten deele door een vlies vereenigde teenen met scherpe klauwen, treft men in den Indischen Archipel een paar soorten aan, behoorende tot de zeer verspreide geslachten *Mustela* en *Putorius*. Tot de onderfamilie der *Melinae*, de dassen, met lange voeten en stompe klauwen, behooren *Mydaus Helictis* en *Arctonyx* tot die der *Lutrinae* (zie OTTERS), met korte voeten, zwemvliezen en stompe klauwen, enkele soorten van het zoowel in de Oude als in de Nieuwe Wereld voorkomende geslacht *Lutra*.

WIAK of BIAK. Het meest Oostelijke en grootste der Schouten-eilanden benoorden de Geelvinkbaai in Nieuw-Guinea gelegen, dat door de nauwe straat Sorèn Dido van Soepiori geschei-

den is en bestaat uit een lage heuvelenreeks, welke zich in het Noordwesten tot een vrij hoogen berg, Somboenèm geheeten, verheft. Het eiland is vrij sterk bevolkt door Papoea's van den stam der Noemforen, die meerendeels aan de kust in verschillende kampoengs wonen; terwijl een ander deel, de Wiak Soep of boschbewoners, zich bij voorkeur in het binnenland ophoudt. Vooral de bosschen van Noord- en Zuidoost-Wiak zijn rijk aan sagoepalmen en vandaar uit wordt het geheele eiland en ook Soepiori van dit voedingsmiddel voorzien. De vischvangst maakt het hoofdmiddel van bestaan uit voor de kustbewoners en zeer gezocht zijn op de omliggende eilanden de ijzeren lanspunten, welke de boschbewoners smeden van oud ijzer, dat te Mansinam en Salawati wordt opgekocht.

WICHELEN. De algemeen menschelijke zucht naar de kennis van toekomstige gebeurtenissen heeft onder de Indonesiërs aanleiding gegeven tot het uitvinden van allerlei wichelmethoden.

Een zeer algemeen voorkomende wijze van wichelen is het waarnemen van het geluid en de vlucht van vogels. Het is van groote beteekenis of zij hun geluid aan den linker- of aan den rechterkant van den waarnemer doen hooren. Onder de vogels is het vooral de uil, wiens geroep voorspellende kracht heeft. Ook aan de bewegingen van andere dieren, als slangen en hagedissen, kent men voorspellende beteekenis toe. Ook het onderzoek van de ingewanden of het hart van varkens en kippen geeft den priester het antwoord der goden op eene vraag aangaande de toekomst.

De meer beschaafde volken wichelen met wicheltafels, die met een aan het Sanskrit ontleend woord, *koetika* heeten. De Maleiers kennen eene 5-deelige (*koetika lima*) en eene 7-deelige (*k. toedjoeh*) wicheltafel, bij welke ieder half etmaal resp. in 5 en 7 deelen is verdeeld. Op elke dezer tijdsafdeelingen oefent een der 5 Hindoegoden (in sommige Mohammedaansche streken één van een 5-tal profeten) bij de 5-deelige, zon, maan en 5 planeten bij de 7-deelige tafel invloed ten goede of ten kwade uit Het komt er nu op aan om uit te rekenen welke godheid of profeet op een bepaalden dag en een bepaald uur de heerschende is, om daaruit op te maken of men al dan niet gelukkig zal zijn in eene bepaalde onderneming, of men iets dat verloren of gestolen is zal terug krijgen, enz.

De Javanen wichelen gewoonlijk door den naam, dien de dag, waarop zij iets willen ondernemen, heeft in de 7-daagsche week, te combineeren met den naam van dien dag in hunne 5-daagsche week. Elke dagnaam heeft eene vaste cijferwaarde; de som der cijfers van de gecombineerde namen wordt afgeteld op: middernacht, ochtend, avond en zoo krijgt men het gewenschte tijdstip aangewezen.

De godsoordeelen zijn mede middelen om de goden in de gelegenheid te stellen de waarheid omtrent een of ander aan het licht te brengen. De meest voorkomende godsoordeelen zijn het werpen van speren, en het onder water duiken.

WIDARA (MAL., SOEND.), widårå (JAV.). Zie ZIZYPHUS JUJUBA.

WIDJÅJÅ KOESOEMÅ (JAV.). Zie PISONIA SYLVESTRIS.

WIDJÈN (JAV., SOEND.). Zie SESAMUM INDICUM.

WIELEWAAL. De wielewalen (*Oriolidae*) zijn nauw met de paradijsvogels verwant. Zij zijn meestal goudgeel en zwart gekleurd, enkele vormen zijn hoofdzakelijk bruin of groen, een soort is zwart met rood. De Indische wielewaal van Sumatra, Java, Borneo en Bali (*Oriolus maculatus*) gelijkt veel op de Europeesche soort, is echter voornamelijk te kennen aan den breeden, hoefijzervormigen, zwarten band om den kop. In het Javaansch is hij bekend als kĕpodang, in het Soendaneesch als bintjaroeng.

WIESE (ALBERTUS HENRICUS). Geboren te Bremen in 1761, vertrok den 20en Mei 1774 naar Indië, doorliep snel de lagere rangen en was reeds in 1791 koopman, tevens secretaris van het college van weesmeesteren te Batavia. In 1794 volgde zijn benoeming tot raad extraordinair en commissaris ter zee en te velde, en in 1801 tot eersten raad en directeur-generaal van Ned.-Indië. In 1804 (19 Oct.) werd Wiese door het Staatsbewind belast met de waarneming van het generalaat en den 15en Juni 1805 trad hij als gouverneur-generaal op. 20 Juni 1806 bevestigde koning Lodewijk die benoeming en stelde Wiese tevens aan tot luitenant-generaal van het koninkrijk Holland. 28 Jan. 1807 werd hij eervol uit zijn betrekking ontslagen en gaf den 10en Jan. 1808 het bestuur over aan maarschalk Daendels. 25 Maart d. a. v. vertrok hij naar Nederland en overleed den 7en Maart 1810 te Haarlem.

WILDEMAN-RIVIER. Zijrivier van de Eilanden-rivier (zie aldaar)

WILDHOUTBOSSCHEN. (Zie BOSCHWEZEN). Zoo worden alle bosschen in N.-I. genoemd die niet geheel of grootendeels uit djati-bosschen bestaan; meestal vindt men er zeer vele boomsoorten door elkaar. De onderscheiding op Java tusschen „in stand te houden" en „niet in stand te houden" wildhoutbosschen geldt voor de Buitengewesten niet; de ambtenaren van het Boschwezen stellen thans in de Buitenbezittingen onderzoekingen in naar de wenschelijkheid van boschreserveering; enkele hoofden van gewestelijk bestuur hebben daar sommige bosschen om hydrologische redenen en met het oog op houtbehoefte, van ontginning en willekeurigen aankap uitgesloten. Nu de prijs van djatihout zeer hoog is, wordt er meer werk gemaakt van de exploitatie der wildhout-bosschen. Op Java bedraagt de totale oppervlakte ± 1.900.000 H.A, Op de Buitenbezittingen is de oppervlakte nog niet bekend.

WILHELMINA KETEN. Bergketen van ongeveer 200 K.M. lengte op de grens van de Oostkust van Sumatra, Tapanoeli en Atjèh, aldus naar onze Koningin door Wilh. Volz genoemd.

WILHELMINA TOP. Een der hoogste toppen (4750 M.) van het Nassau-gebergte (zie aldaar) op Nieuw-Guinea en gelegen op 4° 16′ 0″ Z.B. en 130° 39′ 30″ O.L. De zich op de Zuidelijke hellingen bevindende sneeuwvelden werden het eerst betreden door de Lorentzexpeditie op 8 November 1909; aan de expeditie Franssen Herderschée viel de eer te beurt het eerst den top te beklimmen (21 Februari 1913).

WILIS. Groote vulkaanruïne op de grens tusschen Kĕdiri en Madioen, die in den Dorowati, 2556 M., haar grootste hoogte bereikt.

WILKEN (GEORGE ALEXANDER). Geboren te Mĕnado 13 Maart 1847 uit het huwelijk van

N. P. Wilken (zie het volgende artikel) en Maria E. Hoedt, slaagde in 1868 als nummer één voor het grootambtenaarsexamen. Den 19en Maart 1869 te Batavia gekomen, werd hij drie maanden later benoemd tot ambtenaar ter beschikking van den resident van Amboina, die hem kort daarop belastte met het bestuur der afdeeling Boeroe. Hier vond W. de gelegenheid om zich practisch te wijden aan de studie, die hem later bekend zou maken: de ethnologie in den uitgebreidsten zin. Zijn eerste verhandeling getiteld: „Bijdrage tot de kennis der Alfoeren van het eiland Boeroe", munt uit door volledigheid en stelt alles wat vroeger over dat eiland was geschreven in de schaduw; bovendien toonen de toegevoegde Aanteekeningen W.'s groote belezenheid en zijn voorliefde voor de vergelijkende volkenkunde. Ook in de Minahasa, werwaarts hij was overgeplaatst, legde W. zich met ijver toe op de kennis der bevolking, getuige zijn opstellen: Het landbezit in de Minahasa (Bijdrage tot de kennis van het landbezit in den Ind. Archipel); Landverkoop in de Minahasa (Meded. Ned. Zend.gen. 1873, bl. 107, '74, bl. 227); Het afplatten van het voorhoofd bij de Alfoeren van de Minahasa; en Iets over naamgeving en eigennamen bij idem (Tijdschr. Bat. Gen. dl. 21, bl. 374, en 22, bl. 363); van 1875 tot 1880 was hij geplaatst op Sumatra, res. Tapanoeli. In 1881, bij de reorganisatie van de Leidsche gemeente-instelling tot opleiding van Ind. ambtenaren, moest een lector voor de land- en volkenkunde van N.O.-I. worden benoemd en werd Wilken daartoe aangewezen. Inmiddels publiceerde W. verschillende monographieën, als: Over de primitieve vormen van het huwelijk en den oorsprong van het huisgezin; Over de verwantschap en het huwelijks- en erfrecht bij de volken van den Ind. Archipel; Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras; Het erfrecht op Nias; Het matriarchaat bij de oude Arabieren; De betrekking tusschen menschen-, dieren- en plantenleven naar het volksgeloof; en Het animisme bij de volken van den Ind. Archipel; alle het stempel dragend van grondige studie en groote kennis. Reeds in 1884 viel W. de zeldzame eer te beurt door den Senaat der Leidsche Universiteit te worden benoemd tot doctor honoris causa in de taal- en letterkunde van den O.-I. Archipel en in het volgend jaar, den 27en April, volgde zijne benoeming tot hoogleeraar in de letteren en wijsbegeerte aan dezelfde Universiteit. Al zijne geschriften hier te vermelden zou het bestek niet toelaten; alleen de uitvoerigste moeten vermeld, nl.: Plechtigheden en gebruiken bij verlovingen en huwelijken bij de volken van den Indischen Archipel; Het shamanisme bij idem; Het pandrecht bij idem; Iets over de mutilatie der tanden bij idem; Iets over de schedelvereering bij idem; De couvade bij idem; De verbreiding van het matriarchaat op Sumatra; Over het huwelijks- en erfrecht bij de volken van Zuid-Sumatra; De hagedis in het volksgeloof der Malayo-Polynesiërs; Oostersche en Westersche rechtsbegrippen; Ueber das Haaropfer und einige andere Trauergebräuche bei den Völkern Indonesiens, enz. enz. Al deze bijdragen, benevens de talrijke niet genoemde, publiceerde W. in de jaren 1885—1891, meest alle in tijdschriften, vooral Ind. Gids en Bijdragen T. L. en Vk.kunde v. N.-I. Maar toen bleek, dat hij van zijn van nature niet sterk lichaam àl te veel had gevergd; zijn verbazende geestkracht had hem lang staande gehouden, maar eindelijk werd hij den 1en Juli 1891 bedlegerig en overleed den 28en Aug. d. a. v. op den leeftijd van 44 jaar.

Eene voortreffelijke uitgave van alle werken van Wilken in vier deelen met registers, van Mr. F. D. E. van Ossenbruggen, zag in 1912 het licht.

WILKEN (NICOLAUS PHILIP). Vader van G. A. Wilken, werd geboren 10 Mei 1813 te Aurich (Oost-Friesland). In 1840 werd hij door het Nederl. Zendelinggenootschap naar Indië gezonden en kwam in Jan. 1842 te Mĕnado; eenige maanden vond hij daar en te Tanawangko werk en vestigde zich vervolgens te Tomohon, waar hij, behoudens een kort verblijf in Bolaäng-Mongondou in 1866, tot zijn dood (22 Febr. 1878) met groote toewijding en met toenemend resultaat arbeidde en zich o. m. verdienstelijk maakte voor de door hem gestichte opleidingsschool voor hulpzendelingen (pĕnoeloengs) die, zij het ook in gewijzigden vorm, nog bestaat. Zijn groote kennis van taal, land en volk blijkt o.a. uit zijn uitvoerig opstel: Bijdragen tot de kennis van de zeden en gewoonten der Alfoeren in de Minahasa (Meded. Ned. Zendel. gen. dl. 7, 1863, bl. 117, 189, 371). Afzonderlijk verscheen nog van zijn hand (uitgegeven door G. K. Niemann): Bijdragen tot de kennis der Alfoersche taal in de Minahasa, Eerste stuk, Rotterdam, M. Wijt en Zonen, 1866, 8°.

WILKENS (JOHANNES ALBERTUS). Geboren den 29en Juli 1813 te Grĕsik, trad in 1833 in dienst als élève van het Instituut voor de Javaansche taal en opleiding van ambtenaren te Soerakarta en klom op tot controleur der 2e klasse bij de cultures. In 1835 werd hij tot onderwijzer aan dat Instituut benoemd, speciaal voor het Javaansch en om C. F. Winter terzijde te staan, die toen reeds een opdracht had tot samenstelling van een Jav. woordenboek. In 1844 werd hij te zamen met Winter belast met de „zamenstelling van een uitvoerig verklarend omschrijvend Javaansch en Nederduitsch Woordenboek". Het resultaat van Winter's en Wilkens' jarenlang werken aan het groote Javaansche Woordenboek, berust thans in handschrift van 26 foliodeelen in de Universiteits-bibliotheek te Leiden (Cod. 2250), terwijl de nieuwe bewerking door Wilkens-alleen er in 43 folio-dln. berust, zijnde een afschrift onder toezicht van Dr. Gunning vervaardigd naar het origineel in het Translaat-Bureau te Soerakarta. Dit „Woordenboek van den geleerden Wilkens" is op ruime wijze grondslag geworden van den in 1901 verschenen 4en druk van het Javaansch-Nederlandsch Woordenboek Gericke-Roorda, vermeerderd door Dr. A. C. Vreede en Dr. J. G. H. Gunning; gelijk in de Voorrede van dl. 1 gezegd wordt.

Na zijne pensionneering in 1883 bleef W. te Soerakarta wonen en overleed er den 19en December 1888. Hoewel Wilkens onschatbare diensten bewezen heeft, zijn leven lang, aan de beoefening der Javaansche taalwetenschap, zijn zijne groote verdiensten nimmer in voldoend licht gesteld.

WILLEMS-ORDE (MILITAIRE). Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

WILLIGEN-RIVIER (VAN DER). Een gedeelte

van den middenloop der Mambĕramo (zie aldaar).

WILLUGHBEIA FIRMA Bl. Fam. *Apocynaceae* Akar gĕrip bĕsi (MAL.), Karèt akar gĕroetoek (SUM. W.K.), Karèt boekoe (PALEMB.), Tahoi (LAMP.), Tjoengkangkang (SOEND.). Een zeer groote liaan, die over den geheelen archipel verbreid is en die bekend is om het groote gehalte aan melksap, dat gemakkelijk coaguleert en waaruit men rubber bereidt (Zie CAOUTCHOUC).

WINDÈSI. Landschap op de Noordkust van Nieuw-Guinea, gelegen aan de Westzijde der Wandammenbaai (Westkust der Geelvinkbaai). In de gelijknamige hoofdplaats zijn zendelingen gevestigd der Utrechtsche Zendingsvereeniging; men kan dan ook in de „Maandberichten" dier Vereeniging bijzonderheden omtrent de bevolking dezer nog weinig bekende landstreken vernemen.

WINDOE. Achtjarige cyclus op J va.

WINGERD. Zie WIJNSTOK.

WINTER (CAREL FREDERIK). Geboren 5 Juli 1799 te Djokjakarta, werd in 1818 reeds benoemd tot adjunct-translateur in die taal. In 1825 volgde zijne aanstelling tot translateur en werd hem tevens de waarneming van het notarisambt opgedragen. Nadat in 1832 het Instituut voor de Javaansche taal was opgericht, werd Winter spoedig daarop belast met het geven van onderwijs aan dat instituut en bleef hij daaraan verbonden tot de opheffing in 1843, welke opheffing verband hield met de oprichting der Koninklijke Akademie te Delft. Van dit tijdstip af is meer en meer Winter's groote kennis van het Javaansch en van de Javaansche instellingen, zeden en gebruiken aan het licht gekomen. Deels uit eigen beweging, deels op uitnoodiging van Prof. Taco Roorda, die aan de Delftsche Akademie als hoogleeraar voor het Javaansch was benoemd, schreef en vertaalde W. verschillende werken in en uit het Javaansch, waarvan sommige door Roorda in Nederland werden uitgegeven. In 1844 werd Winter in vereeniging met J. A. Wilkens van gouvernementswege belast met de samenstelling van een zeer uitgebreid etymologisch Javaansch-Nederlandsch woordenboek; zie verder onder WILKENS.

Hij overleed te Soerakarta den 14en Januari 1859. Zijn beide zonen F. W. Winter en C. F. Winter Jr. zoomede een kleinzoon F. L. Winter traden in zekere mate in het voetspoor van hun vader en grootvader, zoodat ook dezen er het hunne toe hebben bijgedragen om den naam Winter voor de beoefenaars der Javaansche taal- en letterkunde onvergetelijk te maken. Van Winter's hand verscheen een zeer groot aantal werken, zoo afzonderlijk als in tijdschriften.

WINTERGREEN. Zie GONDOPOERO.

WIRID. Verbastering van het Arabische woord *wird*. Men verstaat daaronder eene bij de mystieke godsdienstoefeningen te reciteeren litanie, eene soort van *dikir* (zie aldaar). De woorden en formulieren der in de mystieke orden door de broeders te reciteeren *wirid's* zijn veelal van den grondlegger der orde zelven afkomstig.

WIROSARI. Contrôle-afdeeling met gelijknamige hoofdplaats van de afdeeling Grobogan, residentie Semarang, bevattende de districten Wirosari en Kradènan.

WISJNOE. Eene Indische godheid, die in den Weda tot de goden van het hoogste gebied behoort en voorgesteld wordt als gezel van Indra in den strijd tegen Ahi, de wolkenslang. Zijn voornaamste daad is de doorschrijding van het luchtruim in drie schreden, vanwaar zijn bijnaam Triwikrama. In de mythologie van het na-Wedische tijdperk treedt hij vooral op als de bij uitnemendheid krachtige god, die om boosheid en ongerechtigheid in de wereld te bestrijden, telkens in verschillende gestalten nederdaalt, zich incarneert. Zijne gemalin is Laksjmî of Çrî, de godin van Schoonheid en Fortuin; zijn rijdier is Garoeḍa, de slangendoodende reuzenvogel.

WITTE MIEREN. Zie TERMIETEN.

WOEJANG (MINAH. LANDST.), **FOEJA** is de naam, die aan de tot kleedingstof bewerkte boombast is gegeven, in den tijd toen zij nog handelsartikel was. Het woord is in het handels-Maleisch overgenomen uit de Minahassische talen, waar het *woejang* (vrouwensaroeng) luidt. In de Minahasa werd de geklopte boomschors opgekocht door de Chineezen, in groote lappen, die bestemd waren tot vrouwensaroengs en daarom *woejang* heetten. Van uit de Minahasa en de Tomini-bocht had vroeger een belangrijke uitvoer van foeja plaats naar Soerabaja en Singapore, waar zij werd gebruikt tot onderlegsel bij het koperen van schepen. Later is men daarvoor vilt gaan bezigen, waardoor de handel in foeja geheel ophield.

Geklopte boombast (foeja) is zonder twijfel eenmaal de algemeene volksdracht op de Indonesische eilanden geweest. (Voor de verspreiding, zie WEVEN pag. 613). Daar waar de huidige beschaving der inheemsche bevolking nog een ouder tijdperk vertegenwoordigt, is zij het nog. Bij godsdienstige feesten en in den rouwtijd is, waar het Heidendom nog bloeit, de dracht van foeja verplicht, althans aanbevolen, omdat men bij zulke gelegenheden in meer onmiddellijke aanraking komt met de gestorven voorouders en zich dan kleedt in de stof, die hun tot kleeding diende.

Waar zij reeds als kleedingstof was verdwenen, is de foeja nog in enkele streken in gebruik gebleven, de grove soort als pakmiddel, de fijne soort als schrijfpapier, voornamelijk op Java, Sumatra en Celebes. Maar ook dit gebruik van foeja is aan het uitsterven; waar het nog bestaat, is het een verschijnsel van conservatisme.

Nergens heeft het kloppen van boombast tot kleedingstof zich hooger ontwikkeld dan bij de Toradja's van Midden-Celebes. De boom, waarvan men den bast wil bewerken, wordt omgehakt en geschild; de schors wordt van den buitenbast ontdaan en uitgeloogd in kokend water, waarin nog asch is gedaan. In nog vochtigen toestand worden de bastreepen daarop met een steenen klophamertje bewerkt, om ze murw te maken, vervolgens uitgewasschen, opgevouwen, in bladeren gepakt en te rotten gelegd. Om dit gistingsproces niet te storen, zorgt men niet tegen de foeja te stooten en ze niet droog te laten worden. Hierop worden de bastreepen, die doorgaans niet veel breeder zijn dan een span, gelegd op eene plank, die op schragen staat, om hierop geklopt te worden. Men legt vier of meer bastreepen op elkaar en slaat ze dan met een hamertje in elkaar, zoodat de lagen bast tot eene soort lijmpap worden, waarin geen vezel meer is te herkennen. De breedte is dan aanmerkelijk toege-

nomen. Is dit alles nu tot een lap geworden, dan vouwt men die op in vieren of achten en beklopt ze met fijnere hamertjes, maar zorgt tevens de lagen telkens van elkaar te trekken, omdat men ze niet weer in elkaar wil slaan. Onder het kloppen moet men de foeja altoos vochtig houden, anders splijt ze onder de bewerking. Ten slotte vouwt men het stuk uit. Door het kloppen wint het niet in lengte; om het langer te maken, legt men een ander versch geklopt stuk zoodanig er op, dat de randen elkaar een eindweegs bedekken. Deze dubbele laag slaat men dan weder tot eene enkele ineen.

Vervolgens wordt de foeja in den wind gedroogd en bestreken met plantensap of gedompeld in een afkooksel van boomschors, dan door het slijk gehaald, gekookt en gereinigd. Daarna is zij voor het gebruik gereed. Men maakt er van: saroengs, baadjes, hoofddoeken, schaamgordels, zakken om sirih-pruimbenoodigdheden in te bergen en groote lappen, die tot dekens dienen. Goed bewerkte foeja kan men wel een half jaar dragen; tegen nat worden is zij niet bestand.

De foeja voor dagelijksch gebruik is grof en bruin of zwart van kleur; die welke voor feesten dient, is wit en dun geklopt. Zij wordt òf uit de hand beschilderd, of met verfstof gekookt. De hamertjes voor het foeja-kloppen bestaan uit een vierkant stuk steen, voorzien van inkervingen. In het midden der diktezijden zijn gleuven gemaakt, waarin een rotan past, die aan drie zijden om den steen is heengebogen, en welks uiteinden aan elkaar zijn gebonden, terwijl er een stukje hout tusschen is geklemd, dat als handvat dienst doet.

WOEKOE. Oud-Javaansche week van zeven dagen.

WOELOE. Zie SĔMBAHJANG.

WOENGOE (JAV.). Zie LAGERSTROEMIA.

WOENI (JAV.). Zie ANTIDESMA.

WOERLALI. Het Oostelijke deel van het kleine eiland Daam of Dammer wordt ingenomen door ruim $^2/_3$ van een ringwal met 7,5 KM. diameter, waarbinnen zich de eigenlijke vulkaan Woerlali verheft, met 800 à 830 M. grootste hoogte, en twee kraters, welker bodems op 630 en 660 M. gelegen zijn. Door de vele solfataren bij deze kraters wordt vrij veel zwavel afgezet, die tusschen 1911 en 1913 door een Fransche maatschappij geëxploiteerd werd; de maximum hoeveelheid product per maand bedroeg ongeveer 75 ton.

WOESTE GRONDEN. Onder woeste gronden worden gewoonlijk verstaan alle gronden, die nog nimmer in cultuur zijn gebracht, òf waarop alle sporen van cultuur en van individueele rechten verdwenen zijn. Zij bestaan meerendeels uit boschgronden; voorts uit alang-alangvelden, moerasgronden enz. Uiteraard worden zij in grooter uitgestrektheid aangetroffen in het hooggebergte, dan in het gemakkelijker in cultuur gebrachte laagland.

WOHAN (JAV.). Zie ARECA CATECHU.

WÒJLA. Een landschap van de onderafdeeling Meulabōh, afdeeling Westkust van Atjèh, met 2103 geregistreerde mannen (1915). Het bestaat uit het benedenstroomgebied van de Kroeëng Wòjla.

WOLFF VAN WESTERRODE (WILLEM PILGROM DIRK DE). Geboren 13 Juli 1857 te Koudum (Friesland), trad op 21-jarigen leeftijd in Indischen dienst, werd in 1896 benoemd tot ass.-res. van Poerwokĕrto. Van dien tijd af trad De Wolff als ambtenaar meer op den voorgrond, waartoe aanleiding gaf de door zijn voorganger, den ass.-res. E. Sieburg opgerichte Spaar-, hulp- en landbouwcredietbank te Poerwokĕrto. Door zijne bemoeiingen verrezen weldra op verschillende plaatsen van Java zgn. „Wolff'sche banken", terwijl te Soekaboemi onder zijn toezicht een proef werd genomen met de oprichting van een pandhuis in eigen beheer. Spoedig werd het aantal dezer gouvernementspandhuizen uitgebreid en werd De Wolff, hij besluit van 4 Dec. 1903, benoemd tot tijdelijk hoofdinspecteur van den Pandhuisdienst en een jaar later, wegens de vele werkzaamheden aan die functie verbonden, ontheven van zijne officieele bemoeiingen met het landbouwcredietwezen, waarvoor een speciaal ambtenaar werd aangesteld.

In 1904 overleed hij te Weltevreden.

Van de Wolff's belangrijke geschriften worden hier genoemd: IJzeren belastinggaarders (Ind. Gids, 14e jaarg. 1892, II, bl. 1395, 1640); Proeve eener regeling van de contrôle op de heerendiensten (Id. 1893, II, bl. 1121); Aanteekeningen op' Veth's „Java", Deel I, II en III (Tijdschr. Aardr. Gen. 2e S. XI (1894), dl. 2, bl. 911, XII, dl. 1, bl. 203, 333, 360); Djeroek-cultuur; en Bereiding van papier uit den bast van den Dloeangboom (Teysmannia, dl. 9, 1899, bl. 253 en 552); Eene credietinstelling voor Inlanders (Tijdschr. v. Nijverh. en Landb. in N.-I., dl. 56, 1898, bl. 35, 68, 188); Rapport omtrent de perdikandessa's in de afdeeling Poerwokerto (Tijdschr. Binnenl. Best., dl. 21, 1901, bl. 355); Het onderzoek naar de werking der pandhuispacht en de proefneming met eigen beheer, 2 dln. fol. en ten slotte: Systematisch overzicht der verrichtingen en bevindingen in zake het Landbouwcrediet voor Inlanders ingevolge Gouv. Besl. 8 Nov. 1900 no. 25, loopende tot ult. 1903.

WONDERBOOM. Zie RICINUS COMMUNIS.

WONGSÅ. (JAV.). Zie CANANGIUM.

WONOGIRI. Vroeger eene afdeeling der residentie Soerakarta, thans nog slechts eene onderafdeeling onder een controleur van de afdeeling Soerakarta. Deze onderafd. telde eind 1905 : 400.000 inwoners, w. o. 30 Eur. en 650 Chin.

De hoofdplaats der onderafdeeling, insgelijks Wonogiri geheeten, ligt aan den linkeroever van de Bĕngawan of Solo-rivier. Zij had op het einde van 1905 eene bevolking van 1813 personen, waaronder slechts 4 Europeanen, verder 1475 Inlanders en 334 Chineezen. In het gebied der onderafdeeling Noordwaarts van de hoofdplaats liggen vele welvarende dorpen, te midden van goed bewaterde sawahvelden.

WONOSOBO. Afdeeling en regentschap (gelijknamige hoofdplaats) van de residentie Kĕdoe.

De afdeeling is verdeeld in 2 contrôle-afdeelingen, t. w. Wonosobo omvattende de districten Wonosobo, Garoeng en Lĕksono en de contrôle-afdeeling Sapoeran met de districten Sapoeran, Broeno en Ngadisono. Op het einde van 1905 bestond de bevolking uit ± 120 Europeanen, ruim 900 Chineezen, een 20 tal Arabieren, enkele andere Vreemde Oosterlingen en bijna 300.000 Inlanders. De afdeeling vormt een hoogland, Noordelijk uitloopende op den Goenoeng Prahoe in een punt, waar de grenzen van de residenties Banjoemas, Pĕkalongan, Samarang en Kĕdoe samenkomen (zie DIËNG).

Op den G. Prahoe ontspringt de Sĕrajoe, die de afdeeling van N. tot Z. doorsnijdt, om zich dan Westelijk af te buigen en haar loop in Banjoemas te vervolgen. In deze afdeeling, die rijk aan natuurschoon is, ligt de uit 3 afdeelingen bestaande thee-onderneming Bagĕlèn. Op vrij groote schaal heeft hier reboiseering plaats gehad en zijn mede door de zorgen van het boschwezen rubberaanplantingen tot stand gebracht. De Inlandsche tabakscultuur heeft hier een hooge vlucht genomen. De afdeeling, vroeger Lĕdok geheeten, vormde voorheen eene afzonderlijke provincie van het oude rijk Mataram, doch werd in 1830 eerst bij Kĕdoe, later bij Bagĕlèn ingelijfd.

WONOSOBO. Hoofdplaats van gelijknamige afdeeling, regentschap, contrôle-afdeeling en district. De plaats heeft een heerlijk bergklimaat en ligt op 800 M. hoogte. Zij telde in 1905 een 70 tal Europeanen, ± 840 Chineezen en ongeveer 5500 Inlanders. In 1912 verkreeg de Sĕrajoedal-stoomtrammaatschappij concessie voor den aanleg en de exploitatie van eene verlenging der lijn Maos—Bandjarnĕgara tot Wonosobo. Het gedeelte tot Sélokromo werd op 1 Mei 1916, en het laatste gedeelte tot Wonosobo begin Juni 1917 doorgetrokken.

WORTELEN. De penwortel van *Daucus Carota*. Deze worden op Java zoowel in de benedenals in de bovenlanden aangeplant en zijn het geheele jaar op den pasar te koop.

WORTELHOUT (AMBONSCH). Het hout van de plantwortels van *Pterocarpus indicus.*

WOWONI. Eiland, gelegen aan de Oostzijde van den Zuidoostarm van Celebes.

WOWONI (STRAAT) tusschen het heuvelachtige eiland Wowoni, en de hooge, bergachtige Oostkust van Celebes.

WIJCK (Jhr. CAREL VAN DER). Geb. den 1e Febr. 1797 te Zutphen, werd reeds op 17jarigen leeftijd aangesteld tot 2en luitenant-ingenieur. In 1817 tot kapitein bevorderd, werd hij het volgende jaar benoemd tot eerstaanwezend ingenieur van Banka en Palembang, in welke functie hij deelnam aan de krijgsverrichtingen in beide gewesten tot 1822. Ook later nam hij aan verschillende krijgsverrichtingen deel, en werd in 1837 belast met de uitvoering der plannen tot verdediging van Java.

Als commandant van het Indische leger leidde hij de tweede expeditie naar Bali (Juni 1848), welke expeditie onverrichter zake moest terugkeeren.

Den 2en Januari 1849 op zijn verzoek eervol ontslagen, keerde generaal Van der Wijck naar Nederland terug, waar hij den 30en Juni 1852 te Arnhem overleed.

WIJCK (Jhr. CAREL HERMAN AART VAN DER). Geb. te Amboina den 29en Maart 1840, werd in 1863 benoemd tot ambtenaar 2e klasse voor den burgerlijken dienst in Ned.-Indië.

In 1880 werd hij resident van Tĕgal, in 1884 van Soerabaja; groote zorg besteedde hij aan de voor dit gewest zoo belangrijke irrigatiewerken. Zijn verslag daarover werd afgedrukt in de „Plannen tot verbetering van den toestand der Solo-vallei". Bijna vier jaren bleef hij in dit bewind, dat hij den 7en Mei 1888 nederlegde om zitting te nemen in den Raad van Ned.-Indië, van welk hoog college hem, slechts één jaar later, op 8 Mei 1889, het vice-presidentschap werd opgedragen. In 1891 in Nederland teruggekeerd, werd hij in 1893 benoemd tot Gouverneur-Generaal van Ned.-Indië, waar hij den 17en October d. a. v. de regeering aanvaardde.

Gedurende zijne regeering hebben vele gewichtige gebeurtenissen plaats gehad, werd menige belangrijke maatregel genomen op staatkundig en economisch gebied. (Lombok, Atjèh enz.).

Den 3en October 1899 werd aan Jhr. van der Wijck op zijn verzoek eervol ontslag verleend als Gouverneur-Generaal; hij overleed 8 Juli 1914 en werd te 's-Gravenhage begraven.

WIJCK (Jhr. mr. TITUS ANTHONY JACOB VAN ASCH VAN). Geb. te Utrecht 29 Aug. 1849, overl. te 's-Gravenhage 9 Sept. 1902, van 1891—1896 gouverneur van Suriname, van 1901 tot 1903 Minister van Koloniën.

Zijne verrichtingen of voorstellen voor Indië omvatten o.m. een ontwerp tot decentralisatie van bestuur, subsidies aan christelijke scholen, afschaffing van eenige heerendiensten, een ontwerp voor ambtenaars-opleiding, invoering van minister Cremer's mijnwet.

WIJNKOOPSBAAI (Palaboehan Ratoe) aan de Z.kust van Java, is zeer ruim en omgeven door hooge bergen, welke tot aan zee zijn begroeid en met rotsige hoeken in zee uitsteken.

WIJNMALEN (Dr. THEODOOR CHARLES LION). Geboren te Malang, den 13en Sept. 1841, overleden 1895 te 's Gravenhage. Wijnmalen's groote verdiensten, vooral voor Indië, liggen op bibliografisch terrein; ook schreef hij enkele wetenschappelijke bijdragen en politieke brochures met betrekking tot Indië. O. a. redigeerde hij van 1876—1878 de „Indische Letterbode" en was van 1879 tot 1888 mederedacteur van „De Indische Gids" voor de rubriek „Koloniale literatuur"; schreef hij in de „Bijdragen, enz." verschillende „Koloniale Bibliographieën" en trad in 1887 als medewerker op van de te Berlijn verschijnende „Orientalische Bibliographie", enz.

WIJNRUIT. Zie RUTA.

WIJNSTOK of Wingerd. Boewah anggoer (MAL.) Deze plant komt hier en daar op Java en ook buiten Java gekweekt voor, doch groeit alleen goed in streken, die tijdelijk zeer droog zijn, dus die een langdurigen en fellen Oostmoesson hebben, zooals op Madoera, in Probolinggo, in Zuid-Celebes. Men moet de plant kunstmatig de rustperiode geven, die zij in het Europ. klimaat in den winter heeft. Na den bloei zijn de vruchten in drie maanden rijp. Zoowel witte als blauwe druiven worden geteeld; ze zijn van goede kwaliteit.

X.

XANTHOPHYLLUM LANCEATUM J. J. Sm. Sioer-Sioer (MAL.). Een heester in de moerassen van Djambi en Palembang. Het gele hout wordt voor scheeden en heften van krissen gebruikt. Uit de zaden perst men een geelgroen spijsvet, dat ook tegen spruw wordt gebruikt. Het gehalte van de zaden aan vet is bijna 40%.

XAVERIUS (DE H. FRANCISCUS). Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned.Indië.

XYRIS INDICA L.Fam. *Xyridaceae.* Bigaoe (MINANGK. MAL.). Een zeer verbreid kruid met smalle bladeren en zeer kleine bloemen in witte hoofdjes. De stengels zoowel van deze als van verwante soorten worden als vlechtmateriaal gebruikt.

Y.

YAM (YAMSWORTEL). Zie DIOSCOREA.

YLANG-YLANG. Parfum, als hoofdbestanddeel hebbend Philippijnsche kananga-olie.

IJSVOGEL. De IJsvogels (*Alcedinidae*) zijn in het algemeen bewoners van warme of gematigde landen; zij komen in een aantal soorten in den O. I. Archipel voor.

IJZER; IJZERERTS. Het beste overzicht van alle ijzerertsvoorkomens in Indië vindt men in no. 7 van de „Verslagen en mededeelingen betreffende Indische delfstoffen", waarin ook een volledige literatuurlijst voorkomt.

In Ned.-Indië zijn ijzererts*bedden* onbekend en, daar magmatische- zoowel als aderertsen slechts op kleine schaal werden aangetroffen, blijven als van praktisch belang alleen over de metasomatische en de contactertsen alsmede de ijzerlaterieten en -zanden. Met zekerheid is slechts één afzetting van echt *magmatischen* oorsprong bekend geworden, n.l. die van Soengei Lasi, niet ver van Sawah Loentö, waar ertsen van 30—70 % ijzer werden gevonden als onderdeelen van een 440 M. dikken gabbrogang; de totale hoeveelheid bedraagt echter slechts enkele honderden tonnen.

Echte ijzererts*gangen* werden gevonden bij Padjiloe (bij Montrado) ter Westerafdeeling van Borneo en bij Badal en Bt. Sĕkoelat in Kota Waringin (Z.O. Borneo). In het Oostelijke- (vooral Z.O.) gedeelte van Billiton komen de zoomen van een aantal aders aan den dag, die daar in hoofdzaak bestaan uit oxydische ijzerertsen; zeer bekend is daarvan de magneetijzerertsader van Sĕloemar. Ook op Banka schijnen dergelijke gangen voor te komen terwijl ze tevens in den Riouwarchipel zijn gevonden.

Voor de ontginning van magneetijzer*zand* in de kuststreek der residentiën Banjoemas en Kĕdoe werd een 10-tal mijnconcessies, met 3768 H.A. oppervlak, verleend tusschen de jaren 1904 en 1909, welke werden overgedragen op de Mij. tot Exploitatie van IJzerertsterreinen in Ned.-Indië te 's-Gravenhage, die evenwel nog niet tot ontginningswerkzaamheden overging. Bij een veronderstelde dikte der afzettingen van gem. $^1/_2$ M. en een magneetijzer-concentratie van 40 %, zal men de hoeveelheid erts mogen schatten op 35 mill. ton, met 57 % ijzer, terwijl bij proeven met electromagnetische scheiding de aanwezigheid van 9—14 % titaan bleek.

Eerst in den laatsten tijd werden van Gouvernementswege uitvoerige detailonderzoekingen ingesteld op eenige terreinen met *laterietische* ertsen, en wel: op het eiland Soewangi in Straat Laut (20 mill. ton), op het eiland Sĕboekoe ten O. van Poeloe Laut, op het Soengei-Doewa ertsveld op den vasten wal van Borneo ten W. van genoemde Straat en op het Larona ertsveld in Centraal Celebes. De belangrijkste resultaten zijn neergelegd in de nummers 7 (reeds genoemd), 8 en 9 van de „Verslagen en mededeelingen betreffende Indische Delfstoffen en hare toepassingen" (Batavia, Kolff & Co.), het tweede onder den titel: „Beschouwingen over de stichting van een staalindustrie op Midden Celebes", het laatste getiteld: „IJzerafzettingen in Borneo".

Voor Sĕboekoe wordt (Verslag No. 7, bl. 50) de totale hoeveelheid geraamd op 300 mill. ton met, na calcineering, gemiddeld 53 % ijzer; de hoeveelheid *stukerts* met méér dan 60 % ijzer bedraagt circa 18, die met 56—60 % ijzer ongeveer 66 mill. ton. Behalve bij Larona zijn nog op vele andere plaatsen in het Merengebied van Midden Celebes overeenkomstige laterietvelden aangetroffen, die echter nog niet in bijzonderheden bekend geworden zijn, doch waarvan reeds thans kan worden gezegd, dat zij mèt Larona voor het minst *een milliard* ton erts zullen opleveren.

Ook op verschillende Molukken-eilanden komt ijzererts voor van laterietische geaardheid, en daar peridotieten in het Oostelijke gedeelte van den Archipel een belangrijke rol spelen, is de kans niet gering, dat ook hier bij nader onderzoek nog groote kwantiteiten goed ijzererts zullen worden gevonden.

IJZERHOUTEN. Zie het art. HOUTSOORTEN in de groote Encyclopædie van Ned. Indië en G. A. Blits, De anatomische bouw der O.-I. IJzerhoutsoorten en van het Djatihout, benevens een overzicht van alle thans bekende ijzerhoutplanten. Met 25 lichtdrukken. (Bull. Kol. Museum no. 19 — Juli 1898).

Z.

ZAKÂT. Zie DJAKAT.

ZALACCA EDULIS Bl. Fam. Palmen. Salak (MAL., JAV., SOEND.). Een palm van Oost-Java en Bali, op vochtige plaatsen in den Archipel veel gekweekt om de vruchten, waarvan het deel rondom de zaden eetbaar is. Sommige soorten zijn wrang, enkele echter zeer smakelijk.

ZAMELRECHT. Naar inheemsche begrippen in geheel Indonesië, die tot heden voortbestaan, is het recht om boschproducten en andere in het wild groeiende voortbrengselen van grond en water te zamelen afhankelijk van het beschikkingsrecht over grond en water; vandaar dat de eigen leden van den beschikkingsgerechtigden stam of dorpskring vrijelijk mogen zamelen binnen het beschikkingsgebied en er zich op zijn hoogst bepalen tot een huldegift aan het hoofd, terwijl lieden van elders vergunning behoeven om er te zamelen en verplicht zijn een deel van het gezamelde — dikwijls een tiende (sapoeloeh ambil satoe) — af te staan als recognitie. Een sprekend voorbeeld van dit zamelrecht leverde de omstreeks 1912 veelbesproken djĕloetoeng-kwestie op Borneo. In sommige streken zijn bepaalde gronden, als zamelgronden, voor het zamelen door de bevolking vanouds gereserveerd. De regeling van het boschwezen van regeeringswege, hoe heilzaam ook, heeft met dit zamelrecht der bevolking niet altijd voldoende rekening gehouden. Zie over zamelgronden en zamelrecht Pandecten van het adatrecht IV A. en IV B.

ZANDZEE. In Indië algemeen gebezigde naam voor den indrukwekkenden kraterbodem van den ouden Tĕnggĕr-vulkaan (zie aldaar). Er zijn evenwel ook verscheidene andere vulkanen, b.v. Slamat, Tolo, Batoer, welker krater- (of liever caldeira-)bodems, hoewel niet zoo uitgestrekt als de eerste, eveneens vlak, en met een dikke laag vulkanisch zand en asch bedekt zijn, en waaraan dus de naam *zandzee* evengoed zou kunnen worden gegeven.

ZANGERESSEN. Zie MUZIEK EN MUZIEKINSTRUMENTEN, pag 336..

ZEA MAIS. Zie DJAGOENG.

ZEE. Het geheele complex van zeeën, waardoor de verschillende eilanden van den Indischen Archipel omgeven worden, heeft volgens de nieuwste berekening (die van Krümmel in 1907) een oppervlakte van 8.125.000 K.M.² en een gemiddelde diepte van 1089 M. Kümmel heeft het in 1879 aangeduid met den naam: Austraal-Aziatische Middelzee, een benaming, welke het eerst aangenomen werd door R. Schuiling, om later met goed gevolg in verschillende leerboeken over te gaan. Zie verder het uitvoerige artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

ZEEANEMONEN. Zie NETELDIEREN.

ZEEAREND. Zie ROOFVOGEL.

ZEEBAARS. De zeebaarsen of *Serranida*-vormen een zeer uitgebreide familie der *Acanthopterygii*. Vele soorten zijn in den Archipel algemeen en gewone marktvisschen. De vele, dikwijls fraai met strepen en stippen gekleurde soorten van het geslacht *Epinephelus*, Maleisch Kĕrapoe, zijn voor een groot deel gewone marktvisschen.

ZEEBLOEMSTRAAT. op de Westkust van Sumatra, tusschen de Z.O. kust van Sibĕroet met voorliggende eilanden en de N.W.kust van Sipoera met de daar beN. gelegen eilanden.

ZEE-KOE, ZEE-OS. Zie KLIPVISSCHEN.

ZEEKOEIEN (*Sirenia*), een orde der Zoogdieren, in den Indischen Archipel door den Doejoeng vertegenwoordigd (zie DOEJOENG).

ZEELIAAN. Zie ZEEWORTEL.

ZEEMACHT. In den loop van 1921 zullen vermoedelijk in Indië aanwezig zijn 2 pantserschepen, 8 jagers, 8 torpedobooten, 7 onderzeeërs en 4 flottieljevaartuigen, waarvan 2 ingericht voor het leggen van mijnen. Wegens te kort aan personeel gedeeltelijk buitendienst. Alles te zamen genomen een macht van weinig beteekenis voor de verdediging van Nederl.-Indië. Zie verder, voor een historisch overzicht, het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned.Indie.

ZEEPAARDJES (*Hippocampus*), Maleisch Oendoek-oendoek en Ikan koeda. Deze visschen zijn verwant aan de „Zeenaalden", waarvan zij zich onderscheiden door een rechthoekig van den romp gebogen kop, terwijl de min of meer verlengde staart als grijporgaan dienst doet. Het mannetje draagt de eieren in een gesloten broedzak aan de voorzijde van den staart.

ZEESCHILDPADDEN. Zie onder SCHILDPADDEN, fam. *Dermochelyidae* s. *Sphargidae* en fam. *Chelonidae*.

ZEESLANGEN. Zie SLANGEN.

ZEESNOEKEN, ook bekend onder den naam *Barracuda*, behooren tot het geslacht *Sphyraena* der *Percesoces*. Maleische naam Ikan aloe-aloe en langsar. Zij hebben het uiterlijk van een snoek en een sterk gebit. Zij leven in zee en zijn zeer vraatzuchtig. Groote exemplaren schijnen voor badende personen gevaarlijk te kunnen worden.

ZEETUINEN. Naam voor de koraalvelden in de baai van Ambon. (Zie KORAALRIFFEN).

ZEEWORTEL. Indische koraalstokken, meer bekend onder den naam van „Akar bahar" (zie aldaar). Een aantal soorten zijn reeds beschreven in Rumphius' Amboinsch Kruidboek (Dl. VI, bl. 193); hare determinatie (door prof. E. v. Martens) vindt men in het Rumphius-Gedenkboek (bl. 133). De meest gezochte zwarte soort, Akar bahar hitam, is *Gorgonia* (*Plexaura*) *antipathes*, ook als *Acabaria amboinensis* beschreven.

ZEEZWALUW. De zeezwaluwen zijn de eenige vertegenwoordigers der meeuwvogels (*Laridae*) in den Archipel; eigenlijke meeuwen komen niet voor, evenmin de zoog. schaarbekken. Zij zijn vertegenwoordigd door de genera *Hydrochelidon*, *Hydroprogne*, *Sterna*, *Anous* en *Gygis*.

ZEGELRECHT. Zie BELASTINGEN.

ZELFBESTUREN (INLANDSCHE). Het gebied van Ned.-Indië is te onderscheiden in rechtstreeksch gebied (ook rechtstreeks bestuurd gebied, gouvernementsgebied, somtijds gouvernementsland genoemd) en gebied onder inlandsch zelfbestuur of indirect gebied. In het eerste worden de overheidsfuncties uitsluitend geoefend door of namens het gouvernement; in het zelfbestuursgebied daarentegen worden de overheids-

functies slechts gedeeltelijk door het gouvernement geoefend, hoofdzakelijk echter door rechtsgemeenschappen, die het karakter van staten met eigen oorspronkelijk gezag dragen: de inlandsche zelfbesturende rijken van meestal monarchale of oligarchische, soms republikeinsche gedaante (vandaar, dat het Reg. regl. van zelfbestuur door inlandsche „vorsten en volken" spreekt). De in zulk een rijk inheemsche personen zijn tot gehoorzaamheid verplicht krachtens hun hoedanigheid van onderhoorige, niet krachtens den wil van het gouvernement. Elders, waar zich nog geen staatsgezag heeft gevormd, doch alleen familie- of stamhoofden of hoofden van inlandsche gemeenten zijn, bevordert de invloed van het gouvernement de vorming van een breeder gezag op territorialen grondslag, dat dan in de positie van zelfbestuur gebracht kan worden en decentraliseerend werkt (Gajoland, Karoland, Kwantan, M.Celebes, enz.)

„Landschap" is in de practijk van het Indisch staatsrecht de gewone benaming voor „zelfbesturend landschap", al komen op dien regel ook uitzonderingen voor en al pleegt men de vier vorstenrijken van Java nimmer aldus te noemen.

De verhouding tusschen Nederland en de zelfbesturende rijken heeft in een lange historische ontwikkeling allerlei vormen aangenomen. (Zie verder CONTRACTEN MET ZELFBESTURENDE LANDSCHAPPEN).

De zelfbesturende landschappen zijn niet alleen — anders dan in Engelsch-Indië, — ingedeeld bij onze gewesten (bij 13 van de 37 van thans, Juni 1921), maar bovendien zijn binnen hun grenzen gouvernementsambtenaren van het binnenlandsch bestuur, soms ook gouvernementsambtenaren van inlandsch bestuur geplaatst, om zich in te laten met de landsonderhoorigen en met die toestanden van zelfbestuursonderhoorigen, waarmee ons gezag zich mag of moet bemoeien.

Het is om, binnen de grenzen van ons *recht*, tevens een goed *beleid* in de zelfbesturen en aan de zelfbestuurders een behoorlijke zelfstandigheid te waarborgen, dat eerst bij Ind. Stbl. 1914 n°. 24 (de nooit in werking getreden „zelfbestuursordonnantie", toegelicht in Bijbl. 8122), thans bij Ind. Stb. 1919 n°. 822 (de op 1 April 1920 in werking getreden „zelfbestuursregelen", toegelicht in Bijbl. 9385), bepalingen zijn opgesteld, die voor zelfbesturen met korte verklaring in de buitengewesten aan onze bestuursambtenaren een breidel aanleggen. De zelfbestuursregelen 1919 nl. sommen op, wat de zelfbesturen niet of niet zelfstandig mogen doen inzake bestuur en politie, rechtspraak, regeling; en al het niet opgenoemde verblijft aan hun autonomie, waarmee de besturende ambtenaar zich niet mag bemoeien dan in den vorm van „leiding".

Voor gewichtige hervorming van de landschapsfinanciën, thans, naar het schijnt, in alle zelfbesturende landschappen voltrokken, zie LANDSCHAPSKASSEN, voor de financiën der zelfbesturen op Java, zie VORSTENLANDEN.

ZEMZEM. De Zemzem-bron bevindt zich te Mekka op het plein der groote moskee in een gebouw in de onmiddellijke nabijheid van de Ka'bah. Zij gold reeds bij de oude Arabieren sedert onheugelijke tijden als heilig en behield haar karakter van heiligheid ook in den Islam. De Mohammedaansche overlevering bracht de legende van Hagar en Ismaël met de Mekkaansche bron in verband. Aan het Zemzem-water wordt wonderkracht toegeschreven. De *hadji's* drinken het gedurende hun verblijf te Mekka dagelijks en velen hunner nemen bij het aanvaarden der terugreis een fleschje of blikje van dit water mede met de bedoeling om zichzelf en de hunnen in geval van zware ziekte en vooral op het sterfbed door besprenkeling of door bevochtiging van de tong met een paar druppels van het gewijde vocht te sterken.

ZENDING (KATHOLIEKE). Ter aanvulling van hetgeen onder EEREDIENST is medegedeeld (bl. 142) het volgende: De Katholieke zendingsarbeid in onze koloniën heeft zich vooral gericht op *Borneo, de kleine Soenda-eilanden, Nieuw-Guinea* en de *Kei- en Tanimbar-eilanden.* Vooral op de *Kei-* en *Tanimbar-eilanden* werd met veel vrucht gewerkt; aan de Paters Geurtjens en Viegen zijn belangrijke bijdragen tot de kennis van de bewoners te danken; evenzoo aan Pater Vertenten omtrent de Marind Anim of Marindineezen van *Z. Nieuw-Guinea* (statie te Mĕraukĕ) vroeger veelal Kaja-Kaja's genoemd. Voor den zendingsarbeid in de *Westerafd. van Borneo* zie BORNEO bl. 83. Op *Flores* wordt het grootste aantal Christenen gevonden in het zelfbesturend landschap Larantoeka, in het O. van 't eiland; de Katholieke missie dateert daar reeds van den tijd der Portugeezen; verder is een missionaris gevestigd op Endeh (M. Floris). Ook op *Timor,* waar het Katholicisme op sommige plaatsen reeds uit den Portugeeschen tijd stamt, zijn missionarissen (Lahoeroes) of priesters gevestigd (Ndona). In de Minahasa (N. Celebes) waar onder de reeds Protestantsch geworden bevolking gewerkt wordt, zijn de resultaten niet zeer groot; evenmin in de res. *Benkoelen* (Sumatra). Op *Java* is het middelpunt der Katholieke missie-actie te Moentilan, res. Kĕdoe; uit den aard der zaak vordert het werk onder Mohammedanen slechts langzaam.

ZENDING (PROTESTANTSCHE). Voor de zending tijdens de Oost-Indische Compagnie en later zie men het uitvoerige artikel in de groote Encyclopaedie van Nederlandsch Indië; hier volgen slechts mededeelingen over den vroegeren zendingsarbeid in de Minahasa, de Sangi- en Talaudeilanden en de Molukken, en over den stand van het zendingswerk in het laatst der 19e en het begin der 20e eeuw.

De kerstening der Minahasa is te danken aan de werkzaamheid van het Ned. Zendelinggenootschap, in 1797 te Rotterdam opgericht. In 1831 kwamen de eerste zendelingen, Riedel en Schwarz, in de Minahasa aan. Na een 7 tal jaren was de tegenstand tegen het Evangelie gebroken; aan het onderwijs werd reeds dadelijk veel zorg besteed. Sedert ongeveer 1860 kan men zeggen, dat het pleit voor het Christendom gewonnen is. In 1850 werd een kweekschool voor inl. onderwijzers opgericht, die, na tweemaal verplaatst te zijn, thans nog te Tomohon bestaat. In 1868 werd (eveneens te Tomohon, waar toen echter de kweekschool voor onderwijzers nog niet was) opgericht een inrichting tot opleiding van inlandsche hulpzendelingen, die weliswaar tijdelijk opgeheven is, maar toch mag beschouwd

ZENDING (KATHOLIEKE). De Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië, die tot 1902 het „*Apostolisch Vicariaat van Batavia*" vormden, hebben een bevolking van 49 millioen, die grootendeels tot het Maleische ras behoort. Eerst na 1200 n. Chr. wordt het indringen van den Islam uit Voor-Indië in den Archipel merkbaar. Thans is de inlandsche bevolking overwegend Mohamedaansch, al is de geest van den Islam op vele plaatsen niet diep doorgedrongen. Het aantal heidenen wordt geschat op ongeveer 4 millioen, dat der protestanten op 600.000, der katholieken 100.000, zonder de 35.000 katholieke Europeanen mee te tellen.

Als eersten katholieken priester, die in dit onmetelijk gebied verscheen, kennen wij den zaligen Odoricus de Pordenone, een Italiaan van de Orde van St .Franciscus, die in 1323 op zijn reis door Azië Noord-Sumatra bezocht. De katholieke prediking bij de inboorlingen begon met de tochten der Portugeezen en Spanjaarden in den aanvang der 16e eeuw. Behalve wereldpriesters bearbeidden Trinitariërs, Theatijnen, Augustijnen, Franciscanen, Carmelieten en vooral Dominikanen en Jezuïeten den geestelijken akker onder de rechtsmacht van den aartsbisschop van Goa. Gelijk in zoovele missiën behoorden ook hier het ergerlijk gedrag van menigen westerling en het machtsmisbruik van sommige bewindvoerders tot de voornaamste hinderpalen voor de verspreiding van het geloof. Veel had de missie ook voortdurend te lijden van den Islam, die zich reeds aan de meeste kusten had genesteld.

Toch heeft de katholieke missie in de 16e en een deel der 17e eeuw een bloeitijdperk gekend. De *Molukken* waren haar glanspunt. Op de *Ternataansche eilanden, de Amboina-groep* en den *Solor-Archipel* of *Kleine Soenda-eilanden* heeft zij haar schoonste en rijkste vruchten gekweekt. Van *Ternate*, den voornaamsten zetel der Portugeesche macht in dat eilandenrijk, was de eerste prediking uitgegaan. Daar verscheen ook in 1546 Indië's groote apostel, de H. Franciscus Xaverius, en werkte in die streken wonderen van bekeering onder de Portugeezen en de inlanders. Het werk van Xaverius werd voortgezet door zijn gezellen en opvolgers. In 1564 was het aantal Christenen op *Amboina*, dat eveneens meermalen door Xaverius was bezocht, tot 10.000 gestegen, in de geheele Molukkengroep tot 50.000. Die verblijdende groei verhoogde juist de woede der Mohamedanen. Maar al zijn er duizenden inlanders om hun geloof gevallen, het Christendom geheel uittroeien vermocht de vijand niet. In 1605, het jaar der verovering van Amboina, telde het eiland nog 16.000 katholieken, en bezat de stad Ambon vier kerken.

Ook op *Selebes*, met name te Makasser had het katholieke geloof zijn intocht gehouden. Een eeuw lang vond men er christenen in grooten getale, onder leiding van wereldpriesters, Augustijnen en Franciscanen. Na den val van Malakka in handen der Hollanders zochten de Dominikanen omstreeks 1650 een steunpunt voor hun Solor-missie te *Makasser*; in hetzelfde jaar hadden de Jezuïeten hier nog een college. Eerst in 1660 werden alle kloosterlingen, en korten tijd daarna de laatste wereldpriester uit de stad verbannen.

Nergens in geheel ons Indisch gebied heeft het katholicisme langer stand gehouden dan in den *Solor-archipel*, thans meer bekend als de *Kleine Soenda-eilanden.* De eerste apostelen dezer streek waren de Dominikanen. Reeds omstreeks het midden der 16e eeuw verschenen zij op de eilanden *Timor en Flores.* Op talrijke plaatsen van den Solor-archipel verrezen kerken en bij duizenden telde men de bekeerlingen. Doch telkens opnieuw stonden de missieposten bloot aan de aanvallen der Mohamedanen, niet zelden beschermd en gesteund door de Hollanders.

De Orde van S. Dominicus mag in die streken op niet minder dan 24 martelaars roemen. In den loop der 18de eeuw zonk ten gevolge van de gebeurtenissen in Portugal en Indië zelf het aantal missionarissen en in de eerste helft der 19de eeuw konden de overgebleven christenen nog slechts bij lange tusschenpoozen worden bezocht. Overschouwen wij die drie eerste eeuwen de katholieke zending, dan zien wij, hoe het niet heeft ontbroken aan pogingen, om het Katholieke Geloof in den Archipel te vestigen. *Java, Sumatra, Borneo,* zoowel als de meer oostelijk gelegen eilanden zijn besproeid geworden met het bloed van minstens 37 missionarissen en ontelbare inboorlingen. 10 Jezuieten, 24 Dominikanen, 1 Theatijn en 2 Carmelieten, lieten hun leven voor Christus. De twee laatsten, P. Dionysius a Nativitate en Redemptus a Cruce, die in het rijk Atjeh vielen, werden den 15den Maart 1900 op de altaren geplaatst.

De *nieuwe Missie* van Nederlandsch Oost-Indië neemt een aanvang in 1807. Het protestantisme, dat in het moederland zoo vijandig tegen de katholieken stond, had ook in Indië de bloeiende missiën der 16e en 17e eeuw vernietigd. Aan katholieke priesters was sinds lang elke vestiging onmogelijk gemaakt. Doch toen onder den invloed der Fransche Revolutie de protestantsche Staatskerk in het vaderland ten val was gekomen, en ten gevolge van het veldwinnend rationalisme de protestantsche propaganda-ijver ook in de bezittingen was verslapt, aanvaardden twee onversaagde priesters, Jacob Nelissen en Lambert Prinsen met volmacht van den H. Stoel en verlof van het Nederlandsch gouvernement de reis naar Java, en landden er den 4 April 1808.

Het bestuur der Koloniën zag in hen slechts ambtenaars, belast met de geestelijke verzorging der R. K. Europeanen in hun gebied, nauwelijks een paar honderd, verspreid over den geheelen archipel. De priesters stonden dus wat salariëering enz. betreft, aanvankelijk op denzelfden voet als de protestantsche predikanten. Tegenover dit stoffelijk voordeel deed zich het nadeel gevoelen, dat benoeming, verplaatsing enz. in handen lag van het burgerlijk bestuur. De apost. prefect kon dus niet vrij beschikken over zijn geestelijken, noch over kerkelijke zaken, en hing al te veel af van de persoonlijke gezindheid der wereldlijke machthebbers.

De eerste missieposten werden in de drie grootste steden van *Java :* Batavia, Semarang en Soerabaia gevestigd, en eerst in 1834 kon men te Padang op *Sumatra* een priester plaatsen.

Hoe volstrekt onvoldoende voorloopig de geestelijke hulp voor de katholieken bleef, valt reeds hieruit op te maken, dat van 1808 tot 1845 slechts

14 Holl. priesters in de missie aankwamen, waarvan er in 1845 slechts vier overbleven. Meermalen waren er door vreemde missionarissen pogingen aangewend om op verschillende punten hulp te verleenen. Zelfs vielen in 1832 als slachtoffers van hun ijver, wellicht zelfs als martelaars, de beide Fransche zendelingen Bérard en Vallon op het eiland Nias. Het regeeringsbesluit evenwel, dat aan alle niet-Nederlanders den toegang tot de Missie verbood, maakte ook van dien kant alle verbetering onmogelijk. Des te bewonderenswaardiger is de dikwijls bovenmenschelijke arbeid door de missionarissen tijdens vreeselijke epidemieën of in oorlogstijden verricht. Gedurende den opstand van Dipo Negara (1825—1830) was Scholtén de eenige aalmoezenier bij het leger, dat over geheel Java verspreid lag. Hij was ook de eerste, die een inspectie-reis naar Selebes en de Molukken volbracht, om te Rome den toestand der Missie beter te kunnen uiteenzetten.

Thans achtte Rome het oogenblik gekomen, om de Missie tot Vicariaat te verheffen. Mgr. Jac. Grooff werd de eerste titularis. Reeds aanstonds bij zijn aankomst in 1845, vond hij zich verplicht eenige maatregelen omtrent personen en zaken te nemen, die de ontevredenheid van sommige katholieken opwekten. De regeering zag in dit optreden van den Vicaris een inbreuk op haar rechten en casseerde de bepalingen. Van zijn kant mocht Mgr. Grooff geen inmenging van het burgerlijk bestuur dulden in zuiver kerkelijke aangelegenheden. Een conflict kon niet uitblijven. Bij besluit van 19 Jan. 1846 verbande de Gouverneur-Generaal den Vicarius en de vier priesters, die met hem gekomen waren, uit de Missie. De Katholieken van Nederland waren diep verontwaardigd.

Door dit feit was plotseling de aandacht van regeering en volk gevestigd op den onhoudbaren toestand in Indië. Bij de Hooge Regeering in Nederland stond het weldra vast, dat een andere weg moest worden gevonden om ook in de toekomst een herhaling van dergelijke gebeurtenissen te voorkomen. Na overleg met den H. Stoel werd in 1847 een nieuwe regeling vastgesteld, „in een vorm, die de volkomen vrijheid van het kerkgenootschap met geheel voldoende waarborgen voor rust en orde en voor het gezag der regeering vereenigde”.

Als Mgr's Grooff's opvolger verscheen nu Mgr. Petrus Maria Vrancken in 1848 te Batavia. Vijf nieuwe priesters kwamen er zijn arbeid deelen. Onder zijn bestuur kwam er merkbare voortgang in 't godsdienstig leven. Van afgelegen eilanden vroegen verlaten katholieken om geestelijke hulp. Meermalen bood de Regeering aan missieposten te vestigen onder de inlanders, als de Battaks op Sumatra en de Dajaks op Borneo. Maar alles stuitte af op het gebrek aan priesters. Eindelijk werd de Sociëteit van Jezus bereid gevonden ter hulp te komen en zond in 1859 haar eerste missionarissen. Daardoor werd het o. a. mogelijk een missionaris te vestigen op het eiland *Flores*, dat in 1859 bij tractaat door Portugal aan Nederland was overgegaan; en waar zich eenige duizenden christenen bevonden, het laatste overblijfsel der vroeger zoo bloeiende missie der Dominikanen. Hiermee werd de zeer bescheiden grondslag gelegd van de tegenwoordige Missie der Kleine Soenda-eilanden met haar 60.000 christenen.

De Jezuïeten waren niet de eenigen, die de opheffing van het godsdienstig leven in Indië hielpen bevorderen. Op aandringen van Mgr. Vrancken kwamen in 1856 de Ursulinen zich vestigen te Batavia-Noordwijk, in 1866 te Batavia-Weltevreden; Soerabaia ontving ze in 1863. Hun pensionaten en scholen, uitsluitend voor Europeesche kinderen bestemd, kunnen wedijveren met de beste inrichtingen van dien aard in Europa. De Broeders van den H. Aloysius te Oudenbosch openden, eveneens voor Europeanen, hun eerste school te Soerabaia in 1862, die eerst 40 jaar later door een andere te Batavia zou gevolgd worden.

Later zouden volgen de Zusters Franciscanessen van Heythuyzen (Java in 1870, Flores in 1879), de Zusters van O. L. V. Moeder van Barmhartigheid te Tilburg (Padang in 1885, Flores in 1890), de Zusters van het Gezelschap Jezus, Maria, Joseph (Minahassa 1898), de Zusters van den H. Carolus Borromeus te Maastricht (Java 1918), en de Broeders der Onbev. Ontv. te Maastricht in 1919 (Java).

In 1871 werd Mgr. Vrancken tengevolge van zijn gezondheidstoestand gedwongen naar Europa terug te keeren. Hij werd in 1874 opgevolgd door Mgr. A. C. Claessens, die sinds 1848 in Indië werkzaam was, en tot 1893 de Missie bestuurde. In alle richtingen breidde zich haar werkkring uit. Op *Java* kregen Cheribon, Buitenzorg, Magelang, Malang, Madioen een eigen herder; op *Sumatra* vestigde zich een missionaris tusschen de groote cultures te Medan, onder Europeanen, Chineezen en Klingaleezen, en te Tandjong Sakti onder de inlanders. Atjeh ontving een vasten aalmoezenier voor de talrijke aldaar gestationeerde legermacht. Op *Borneo* werd Singkawang bezet en een stichting onder de heidensche Dajak-bevolking begonnen. Op *Selebes* kregen de missionarissen vasten voet te Makasser, en op de belangrijke posten Manado en Tomohon in de Minahassa. Hier waren het vooral inlandsche protestanten, die tot de Moederkerk terugkeerden. Het aantal staties op *Flores* klom tot acht; op *Ceram*, *Nieuw-Guinea*, de *Kei-eilanden* aan de *Kendari-Baai* op Selebes, op de *Watoe-Bella eilanden*, *Soemba* en *Timor* werden nieuwe vestigingen beproefd: enkele moesten worden opgegeven, doch andere zijn thans tot Apostolische Vicariaten of Praefecturen uitgegroeid.

Zwaren, doch rijk-loonenden arbeid hebben de missionarissen van den beginne af gevonden bij de koloniale troepen, die een betrekkelijk groot aantal katholieken van allerlei naties bevatten. Maar geen ander stond bij het gansche leger zoo hoog in eere als de eenvoudige, altijd dienstvaardige pater H. Verbraak. Dertig jaar achtereen (1874—1905) heeft hij doorgebracht in de lazaretten, op de wachtposten, bij de expedities in het altijd onrustige Atjeh. Een trouw beeld van den barmhartigen Samaritaan sloot hij geen ras, geen landaard, geen godsdienst van zijn liefde uit. De dankbare militairen gaven uiting aan hun gevoelens door — nog bij zijn leven — zijn borstbeeld te plaatsen in de nabijheid zijner pastorie te Panté-Pira. En na zijn dood werd te Bandoeng op Java zijn bronzen standbeeld, bekostigd uit vrijwillige bijdragen van militairen van alle rangen in Nederland en Indië, plechtig onthuld. Pater Verbraak is de meest populaire missiona-

ris, dien Indië in den loop van een eeuw heeft gekend.

Naast P. Verbraak mag genoemd de onverschokken P. Le Cocq d'Armandville. In voortvarenden ijver en zich nimmer sparende toewijding, waarvoor ook de weerbarstigste naturen niet ongevoelig konden blijven, had hij zijn gelijke niet. Op een ontdekkingstocht van het woeste, nog bijna onbekende kustland van Nieuw-Guinea liet hij in 1896, uitgeput door bovenmenschelijken arbeid, vijftig jaren oud, zijn leven.

Mgr. Claessens' opvolger, de Vicarius-Apostolicus W. J. Staal S.J., mocht slechts drie jaar als bisschop in Indië arbeiden. Na zijn overlijden in 1898 werd Mgr. E. S. Luypen S.J. met het bestuur belast, dat hij bijna een kwart eeuw voerde.

Deze periode werd gekenmerkt door twee feiten van ontzaglijke beteekenis voor de ontwikkeling der Missie.

Aan Java's inlandsche bevolking was tot in de laatste jaren der vorige eeuw weinig of geen aandacht geschonken. De missionarissen immers werden geheel in beslag genomen door het voortdurend groeiend aantal katholieke Europeanen en het steeds bloeiender kerkelijk leven. Een eerste stap in de richting eener eigenlijke Javanen-missie was wel reeds te Semarang gezet, doch de ondervinding leerde, dat dieper inzage van het volkskarakter, uitgebreider kennis der zoo moeilijke Javaansche taal, en beter begrip van het godsdienstig leven der bevolking noodzakelijke voorwaarden waren om te slagen. Eenige missionarissen (met name Pater van Lith) wijdden zich geheel aan die taak. 't Bleek nu steeds duidelijker, dat op massa-bekeeringen onder de Javanen — zoo min als elders onder meer ontwikkelde volken — niet viel te rekenen. Het Javaansche volk staat te hoog in beschaving, om op gezag en voorbeeld van bovenaf een nieuwen godsdienst te omhelzen. Er heeft zich echter in de laatste jaren bij de inlandsche bevolking een drang geopenbaard tot geestesontwikkeling, die vurig deed uitzien naar onderwijs. Van die gunstige omstandigheden maakten de missionarissen gebruik, om aan de jeugd daartoe gelegenheid te bieden. In het dichtbevolkte Midden-Java vestigden zij de eerste missieposten onder de inlanders, en openden scholen te Moentilan en Mendoet. Thans omvat het St. Franciscus-Xaveriuscollege te *Moentilan* een breedopgezet scholencomplex, waar men naast de eenvoudige dorpsschool, afdeelingen vindt met uitgebreider program, ja zelfs twee opleidingsscholen voor onderwijzers en een seminarie tot vorming van een inlandsche geestelijkheid. Dit seminarie, dat ook reeds studenten van buiten Java opnam, leverde tot nu toe een tiental novicen aan het noviciaat der Jezuïeten, dat te Djokjakarta is gevesitgd. Te *Djokjakarta*, de Sultansstad, met ongeveer 100.000 inwoners zijn in de allerlaatste jaren talrijke scholen opgericht, waarvan er eenige door de Broeders der Onbevlekte Ontvangenis van Maastricht, andere door de Zusters Franciscanessen van Heythuysen worden bestuurd. Te Mendoet hebben dezelfde Zusters een pensionaat voor inlandsche meisjes, waar de eerste roepingen tot het religieuze leven reeds zijn ontloken. Intusschen heeft ook *Ambarawa* zijn normaalschool voor inlandsche onderwijzers gekregen. Nog liggen ongeveer 30 scholen onder leiding van katholieke inlandsche onderwijzers over Midden-Java verspreid. Bovendien zijn aan vele gouvernementsscholen op en buiten Java oud-leerlingen van Moentilan als onderwijzer geplaatst, terwijl anderen in verschillende burgerlijke betrekkingen werkzaam zijn of hun opleiding daartoe voltooien.

De Javanen-missie is buiten alle verwachting geslaagd en snel gegroeid, niet zoozeer in omvang als in inwendige kracht. In aantal Katholieken doet ze onder voor de meeste missies; wat betreft gehalte, kennis en verdieping van den godsdienst bij de leden, de grootte der kern van ontwikkelden staat zij vooraan. Het aantal Katholieke Javanen is in vergelijking met de millioenen-massa onbeduidend, maar het telt mee onder de uitgelegen schaar der westersch gevormde inlanders en zij hebben des te grooter waarde, naarmate anderen de voordeelen der Europeesche beschaving hebben overgenomen met verlies van eigen zedelijken grondslag zonder vervanging door een anderen, terwijl zij naast hun kennis en hun kunde ook den grondslag in bezit hebben, waarop de beschaving van Europa staat. Het is een element, dat in elk geval voor het groeiende Javaansche Nationalisme van hooge waarde is en als zoodanig te zijner tijde ook zal gewaardeerd worden. Misschien zelfs zal het ook nuttig blijken voor het smeden van een nieuwen, duurzamen band tusschen Nederland en Indië ter vervanging van den ouden, die op breken staat. Heeft niet R. Kamil in den Volksraad gezegd, dat de Javanen op de Katholieke scholen weer geleerd hebben de Nederlanders te beminnen. Het eigenaardige van de Katholieke Java-missie is, dat zij uitsluitend voortgekomen en gegroeid is uit haar scholenstelsel.

De missie heeft ook dit bijzonders, dat Gerefmeerden en Katholieken werken op hetzelfde terrein en zendelingen en missionarissen onderling bevriend zijn en beiden zich gelijk verheugen in de praktische opzijschuiving voor Java van artikel 123.

Van niet minder gewicht dan de Javanen-missie is de *splitsing van het Apostolisch Vicariaat van Batavia* in verschillende Vicariaten en Praefecturen. De apostolische arbeid in Oost-Indië had zich langzamerhand uitgebreid over verschillende eilanden van den Archipel, en eischte steeds talrijker krachten, veel meer dan de Nederlandsche Jezuïeten, aan wie de Missie was toevertrouwd, in staat waren te leveren. Wel hebben zij, van 1859—1924, 142 priesters, 31 scholastieken en 27 broeders uitgezonden, maar ook hier — gelijk overigens in alle missiën — bleef de aanvoer verre beneden de behoeften. Reeds vóór 1890 was door de Oversten in Indië en Holland in overweging genomen, of zij, door verdeeling van het uitgestrekt vicariaat, het grootste in oppervlak der geheele wereld, geen hulp van andere religieuze Orden en Congregaties zouden kunnen verkrijgen. Eerst in 1902, na langdurige en moeilijke onderhandelingen met de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten, werd door de Congregatie de Propaganda Fide de Apostolische Praefectuur van *Nederl. Nieuw-Guinea* met naburige eilanden opgericht en toevertrouwd aan de Paters Missionarissen van het H. Hart te Tilburg. In 1905 namen de P.P. Capucijnen *Borneo*, in 1912 *Sumatra* over. In 1912 kwam het Gezel-

schap van het Goddelijk Woord (Steil) op de *Kleine Soenda-eilanden*, waarbij in 1914 *Flores* werd gevoegd. *Selebes* ging in 1919 over aan de reeds genoemde Missionarissen van het H. Hart. Borneo, Nieuw-Guinea en de Kleine Soenda-eilanden werden later tot Apostolische Vicariaten verheven. Van het oorspronkelijke Apostolisch Vicariaat van Batavia bleef dus alleen Java en Madoera over. In 1923 ontvingen nu de Lazaristen de residenties *Soerabaia*, *Rembang* en *Kediri* (Java) en de Carmelieten het eiland *Madoera* en de residenties *Besoeki* en *Pasaroean* (Java), onder gezag van den Apostolischen Vicaris van Batavia ter bewerking. Eindelijk in 1924 werd de Praefectuur van Sumatra gesplitst in drie Praefecturen: *Padang* (Capucijnen), *Benkoelen* (Priesters van het H. Hart) en de eilandengroepen *Banka, Billiton en den Riouw-archipel* (Paters der H.H. Harten). Zoo telt Indië op 't oogenblik *vier* Apost. Vicariaten en *vier* Apost. Praefecturen, en arbeiden er, behalve de Broeders en Zusters, die in het onderwijs en de ziekenverpleging werkzaam zijn, *acht* verschillende Orden of Congregaties aan de uitbreiding des geloofs.

Den 26 Jan. 1924 werd Mgr. A. P. F. van Velsen benoemd tot titulair bisschop van Aezani en opvolger van den op 1 Mei 1923 overleden Mgr. Luypen als Vicarius Apostolicus van Batavia. Onder zijn leiding zijn daar op dit oogenblik werkzaam: 87 Jezuïeten, nl. 59 priesters, 18 scholastieken en 10 broeders, verdeeld over 16 staties in 12 plaatsen: Batavia (3), Buitenzorg, Bandoeng, Cheribon, Semarang (2), Ambarawa, Magelang, Moentilan, Mendoet, Djokjakarta (2), Soerakarta, Madioen. Verschillende andere plaatsen, waarvan sommige met een eigen kerk, worden geregeld bezocht. Verder zijn er werkzaam:

5 Lazaristen in 2 staties: Soerabaia (2).

5 Carmelieten in 2 staties: Malang, Probolinggo

32 Broeders van den H. Aloysius: Soerabaia, Batavia, Semarang (Weeshuis).

20 Broeders van de Onbevl. Ontv.: Djokjakarta en Moentilan.

127 Zusters Ursulinen (niet geünieerde): Batavia (4) nl. Weltevreden, Parapathan, Kramat, Meester Cornelis.

± 140 Zusters Ursulinen (geün.): Batavia, Buitenzorg, Bandoeng, Madioen, Soerabaia, Malang.

142 Zusters Franciscanessen van Heythuijsen: Semarang (Scholen en Weeshuis), Magelang, Mendoet, Djokjakarta, Ambarawa.

42 Zusters van St. Carolus Borromeus: Ziekenhuizen te Weltevreden en Bandoeng.

Het aantal katholieken bedraagt ruim 35.000, waarvan omtrent 3500 inlanders.

Het beeld van het katholicisme op Java zou zeer onvolledig zijn als wij zwegen van de krachtige ontwikkeling van het openbaar katholiek leven op charitatief, wetenschappelijk, sociaal en zelfs politiek gebied.

De *armenzorg* vindt haar organen in de kerk- en armbesturen der grootere steden, de Vereenigingen van St. Vincentius à Paulo, St. Elisabeth, St. Maria-Elisabeth en St. Anna. Semarang heeft twee uitstekend ingerichte weeshuizen, één voor jongens en één voor meisjes. Buitenzorg heeft een jongensweeshuis, het werk van den volijverigen Mgr. M. J. D. Claessens, Protonot. apost. Geheel volgens moderne eischen ingerichte *ziekenhuizen* te Weltevreden en Bandoeng worden bediend door de Zusters van St. Carolus Borromeus te Maastricht.

Reeds boven vermeldden wij de grootsche *onderwijsinrichtingen* der Zusters Ursulinen en Franciscanessen voor Europeesche meisjes. Voegen we er aan toe dat Hoogere Burgerscholen voor meisjes geopend werden te Batavia (2), Soerabaia en Bandoeng, een school voor Meer-uitgebreid lager onderwijs te Semarang, opleidingscursussen voor hoofdakte, hulpakte of talen te Batavia, Semarang, Soerabaia en Malang, een kunst-ambachtschool te Weltevreden, een huishoudschool te Noordwijk, een industrieschool te Soerabaia en meer andere lagere scholen. Voor de inlanders bezat de Missie op het einde van 1923 52 scholen met 5840 leerlingen.

Op *sociaal gebied* mocht de katholieke organisatie niet achterblijven bij de tegenstanders en andersdenkenden. Daarom kregen Soerabaia, Batavia, Medan, Djokjakarta, Magelang, Buitenzorg en Bandoeng hun Katholieke Sociale Bonden. En uit de afgevaardigden der bondsbesturen werd de Centrale Raad der Ned.-Indische Katholieke Sociale Bonden samengesteld.

In de eerste jaren waren de katholieke vereenigingen vooral gericht op het tot elkander brengen van geloofsgenooten en de bevordering van meer algemeene katholieke belangen. Langzamerhand strekten zich de bemoeiingen van den Centralen Raad ook uit tot verschillende standen: onderwijzers, ambtenaren, militairen, met het doel, naast hun godsdienstige, ook hun maatschappelijke belangen te verzorgen. De eerste eigenlijke standsvereeniging was die van de Javaansche onderwijzers, later opgelost in de Centrale Katholieke Vereeniging van Javanen (Poesara Katholika Wandana), met een eigen uitstekend geredigeerd orgaan. Daarnaast verrezen Katholieke Jongens- en Meisjesbonden, Leesgezelschappen, Studie- en Debatingsclubs.

Eindelijk betraden de Katholieken ook het *politiek* terrein met hun Vereenigingen voor Politieke Actie en stichtten in 1918 de „Indische Katholieke Partij", wier werkprogram, zelfs door tegenstanders geprezen, zijn invloed, ook op politiek gebied, reeds doet gevoelen.

Zonder katholieke *pers* konden de genoemde vereenigingen niet bestaan. Met voldoening mogen de katholieken van Nederl.-Indië wijzen op den 22en jaargang van het degelijk verzorgde weekblad „Java-Post", op „Sociaal Leven en Streven", het „Katholiek Schoolblad van Nederl.-Indië", „De Indische Voorhoede", het Maleische „Geredja Katholik" (= de Kath. kerk) en het Javaansche weekblad „Swara Tama".

Voor de missioneering belooft een machtige factor te worden de drukkerij, onder leiding der Broeders van de Onbevl. Ontv. in 1922 te Djokjakarta begonnen en nu reeds werkend met ongeveer 20 inlandsche krachten.

Een belangrijken financieelen steun ontvangt de Missie uit Nederland door den „St. Claverbond", opgericht in 1889. Verder helpen andere Missievereenigingen van meer algemeenen aard, vooral de „Indische Missie-Vereeniging", die juist door de samenstelling van haar bestuur de Missie kan bijstaan op terreinen, die voor anderen ontoegankelijk zijn.

D.S.S. „Slamat". Een twee-persoons hut 2e klasse

worden als de voorloopster van de tegenwoordige kweekschool tot opleiding van inl. leeraars, uitgaande van de Ind. Kerk.

Vooral tengevolge van geldelijke overwegingen werden de Minahasissche gemeenten van 1875—1881 aan de Ind. Staatskerk overgedragen; de zendelingen werden Hulppredikers.

Daarmede was echter de Minahasa niet geheel aan de bemoeiingen van het N. Z. G. onttrokken, daar het zich met het onderwijs bleef bemoeien, terwijl de opleiding tot Hulpprediker evenals voor zendeling te Rotterdam bleef plaats hebben.

In 1882 opende het Genootschap een *Kost- en Dagschool voor dochters van Hoofden en Aanzienlijken in de Minahasa*, die onder een zelfstandig bestuur werd geplaatst. Het aantal interne leerlingen bedraagt thans ruim 100. De school ontvangt regeeringssubsidie.

Op verzoek der Reg. nam het Gen. in 1907 het ambachtsonderwijs in de Minahasa ter hand door het stichten van een Ambachtsschool te Kakas.

Het uitreiken van medicijnen aan de bevolking heeft bij het zendingswerk in de Minahasa niet een zoo groote rol gespeeld als elders. En tot het oprichten van eigenlijke ziekenhuizen is men pas in 1905 op zeer bescheiden voet overgegaan. De toenmalige Hulpprediker van Sondĕr nam daartoe het initiatief en wist de inl. Christengemeenten van zijn ressort te bewegen gelden bijeen te brengen voor een z.g. hulpziekenhuis, later door de Reg. gesubsidieerd. Het Gen. zond twee zendeling-diaconessen derwaarts, die het ter beschikking van bovengenoemden Hulpprediker stelde, maar voor wier salaris het blijft zorgen.

In 1868 zond het Gen. een drukpers naar de Minahasa en werd een aanvang gemaakt met de uitgave van een blad, de Tjĕhaja Siang die nog bestaat; de drukkerij ging in 1918 in andere handen over.

Op de ten N. van de Minahasa gelegen *Sangi- en Talaud-eilanden* werd het Evangelie reeds door de Portugeezen gebracht, en onze vaderen namen hun werk over. De gemeenten verkeerden in een zeer kommervollen toestand; in 1855 zond het Ned. Zend. Gen. er een zijner Minahassinsche zendelingen heen; in 1857 kwamen er 3 zendelingwerklieden vanwege het *Comité voor den zendelingwerkman*: ze werden geldelijk gesteund, zoowel door de Ind. Regeering als door het Sangi- en Taland-Comité (zie ald.) Het aantal zendingscholen nam zeer toe, en was in 1900 tot 95 gestegen; ook het Gouv. stichtte er scholen. Te Kaloewatoe is een kweekschool tot opleiding van godsdienstleeraars en onderwijzers voor gemeenten en scholen. Het aantal Inl. Christenen bedraagt ruim 80.000.

Op *Ambon* en andere eilanden der *Molukken* waren ook reeds vóór en tijdens het bestuur der O. I. Comp. vele Christengemeenten gevestigd. Een groote opbloei van de zending in „de groote Oost" was te danken aan J. Kam, een der eerste zendelingen van het Ned. Zend. Gen., die als predikant te Ambon werd benoemd, waar hij een 27-tal Christengemeenten vond, terwijl hij nog 17 omliggende eilanden te bedienen had. De verzorging der Christengemeenten geschiedt thans door hulppredikers van de Indische Kerk; op Boeroe zijn 2 zendingsressorten der Utr. Zendingsvereeniging. (Zie bl. 625).

Het animistisch heidendom is in zijn wezen conservatief. Het bestaat vooral in de vereering van de geesten der voorouders, wier inzettingen gehandhaafd moeten worden en die alle afwijking daarvan aan hun nakomelingen straffen.

Met deze inzettingen komt de opdringende cultuur in conflict. Veel meer dan door de Zending en op veel uitgebreider schaal wordt door de Reg.en door den Europeeschen landbouw, handel en industrie het geestelijk bestaan der Inlanders in beroering gebracht, vooral sedert omstreeks het jaar 1904 onze bemoeienissen met de Buitenbezittingen buitengemeen zijn toegenomen. Menigmaal wordt de volksreligie rechtstreeks aangetast door het afschaffen van heksenprocessen, godsoordeelen, koppensnellen, uit een maatschappelijk oogpunt verderfelijke offerfeesten enz.

Het zou zeker eenzijdig en oppervlakkig zijn de geestesstrooming, waarvan wij thans gaan spreken, alleen aan deze factoren toe te schrijven; maar dat ze daarop van grooten invloed zijn mag gerust worden aangenomen. De Inlander kan nu zijn adat niet meer overal in alle opzichten volgen; hij moet soms breken met de „inzettingen der voorvaderen". Adat en religie zijn voor hem bijna synonieme begrippen; een verandering van de eerste leidt dus noodzakelijk tot wijziging der laatste.

Houdt men dit in het oog, dan kan het geen verwondering baren dat in de laatste jaren op bijna alle zendingsvelden, waar vroeger het werk met onvruchtbaarheid geslagen scheen, thans de deur voor de prediking van het Evangelie geopend is.

De heidensche bevolking van onze koloniën staat dus op een tweesprong; zij moet kiezen tusschen Christendom en Islam. De laatste stelt minder zedelijke eischen, is daardoor gemakkelijker en heeft voor den Inlander dit voordeel, dat hij de godsdienst is van een cultuurvolk, dat de Reg. hem eerbiedigen moet en ook eerbiedigt, en dat de Inlander, door hem te aanvaarden, althans op geestelijk gebied zich vrijwaart voor den invloed van den Europeeschen overheerscher. Niettemin kiest de Inlander bijna overal waar hij, zij het ook maar oppervlakkig, met het Christendom in aanraking is gekomen, voor dit laatste partij.

In het licht van deze opmerkingen moeten de toestanden beschouwd worden op de arbeidsvelden, die wij thans achtereenvolgens noemen. Wij gaan daarbij van het Westen naar het Oosten.

Sedert het jaar 1890 werkt het *Nederlandsch Zendelinggenootschap* in het gewest Oostkust van Sumatra. In 1904 kon ook de hoogvlakte ten N. van het Tobameer, het stamland der Karo-Bataks, bezet worden. Het aantal zendingsposten bedraagt thans 6. Op de hoogvlakte is een kweekschool gevestigd voor inl. godsdienstleeraars en onderwijzers. Het aantal Christenen neemt slechts langzaam toe. In 1915 is een z.g. hulpziekenhuis opgericht; het staat onder leiding van een Europeesche gediplomeerde verpleegster. Een door de Zending opgerichte leproserie wordt nu door het landschap bekostigd en door een zendeling bestuurd.

Sedert 1866 werkt de *Rheinische Missionsgesellschaft* op Nias. In 1908 waren er een 10.000 Christenen. In het daaropvolgende jaar echter

begon de beweging naar het Christendom en thans stijgt het aantal gedoopten jaarlijks met vele honderdtallen. Het getal zendelingen is onvoldoende; niettemin gelukt het met behulp van inlandsche voorgangers den toestand vrijwel meester te blijven. In 1899 is een kerkorde afgekondigd naar het voorbeeld van die op Sumatra; een seminarie voorziet in de behoefte aan inlandsch personeel; de gemeenten worden opgevoed tot zelfonderhoud. In 1916 begon op Nias een merkwaardige beweging, die tot verdieping van het geestelijk leven in de gemeenten en tot verhooging van het moreele peil leidde.

Ook op de Mèntawei-eilanden en Enggano volgde de *Rheinische Missions gesellschaft* uitnoodigingen der Reg. Op eerstgenoemde groep waren de toestanden als op Nias; in 1901 vestigde zich aldaar zendeling Lett, die er op zeer verdienstelijke wijze arbeidde, maar in 1909 verraderlijk werd vermoord. OpEnggano dreigt de oorspronkelijke bevolking uit te sterven; de maatregelen der Reg. daartegen bleken vruchteloos en in 1900 riep zij de hulp der Zending in, die 3 jaren later haar arbeid begon. Hoewel in sommige Christen families reeds eenige gezonde kinderen geboren werden, zal men toch van de oorspronkelijke bevolking, die in 1903 niet meer dan 290 zielen telde, wel niet veel meer kunnen behouden. Tengevolge van immigratie telt het eiland thans ongeveer 450 zielen, van welke meer dan de helft gekerstend is.

Het *Luthersche Genootschap voor In- en Uitwendige Zending* arbeidt sedert 1889 op de Batoe-eilanden onder de daar gevestigde Niassers. De berichten omtrent den voortgang van den arbeid luiden gunstig.

Terwijl in de Z. en O. Afd. van Borneo de *Rheinische Missionsgesellschaft* aanvankelijk met weinig succes onder de Dajaks werkte, kwam eindelijk ook hier verandering. Het begon in 1904 te Kwala Koeron aan den boven-Kahajan. De opwekking ontstond nog voor de nieuwe politieke koers tegenover de Buitenbezittingen zijn invloed kon oefenen. Toen deze zich deed gevoelen, breidde zich de beweging voortdurend uit en thans is ze nog in vollen gang. Het getal der Christenen stijgt van jaar tot jaar. Het aantal zendelingen is onvoldoende en het seminarie levert nog niet genoeg hulpkrachten af. Men doet wat mogelijk is om in dezen toestand verbetering te brengen. Te Kwala Kapoeas is een timmerschool gevestigd en te Kwala Koeron een drukkerij, waar een maandblad wordt uitgegeven, dat druk gelezen wordt.

Bijzondere aandacht trekt sedert veel jaren het werk in Midden-Celebes. Sedert 1891 werkt hier Dr. A. C. Kruyt, van het *Nederlandsch Zendelinggenootschap*, sedert 1894 bijgestaan door Dr. N. Adriani, afgevaardigde van het *Nederl. Bijbelgenootschap*. Beide mannen hebben de resultaten van hun grondige studie van land en volk neergelegd in het standaardwerk „de Bare'e sprekende Toradja's van Midden-Celebes". Hun ernstige studiën zijn aan den arbeid ten goede gekomen.

Toch heeft het tot 1909 geduurd eer de eerstelingen zich lieten doopen; maar toen waren het er dan ook 182. Sedert dien neemt het aantal Christenen gestadig toe. Inmiddels is het aantal zendingsposten gebracht op negen. Aanvankelijk werkte men met Minahassische hulpkrachten, die uitnemende diensten bewezen en nog bewijzen. Thans is aan den Zuidelijken oever van het Poso-meer een kweekschool gevestigd, die reeds de eerste inl. hulpkrachten uit Midden-Celebes zelf heeft afgeleverd. Van den aanvang af heeft men er voor gezorgd, dat de grondslagen gelegd worden voor een nationale Kerk en is op zelfonderhoud der gemeenten aangestuurd.

Ook de streken, grenzende aan het gebied, dat het N. Z. G. bezet heeft of eerlang bezetten zal, worden allengs van zendelingen voorzien.

In het Paloe-dal (afdeeling Donggala) werkt het *Leger des Heils*. Aan toewijding ontbreekt het onder de door deze vereeniging uitgezondenen zeker niet; of de door het Leger gevolgde methode voor den arbeid onder animistische heidenen bruikbaar is, wordt door sommigen betwijfeld.

De *Gereformeerde Zendingsbond* heeft zich de afd. Loewoe tot arbeidsveld uitgekozen. De eerste zendeling, de heer Van de Loosdrecht, werd in 1913 uitgezonden en vestigde zich in 1914 te Rantepao. Een jaar later volgde een tweede, terwijl een gediplomeerd onderwijzer is uitgezonden voor de opleiding van inl. hulppersoneel. De heer Van de Loosdrecht werd in 1917 vermoord. Het *Nederlandsch Bijbelgenootschap* zond naar dit arbeidsveld zijn tweeden afgevaardigde Dr. H. van der Veen.

De *Nederlandsche Zendingsvereeniging*, die gedurende de eerste 57 jaren van haar bestaan zich tot West-Java had beperkt, zond in 1915 naar het Zuidoostelijke gedeelte van Celebes een zendeling, die zich te Roembia vestigde.

Ook de *Indische Kerk* maakt zich op dit arbeidsveld verdienstelijk. De predikant van Makasser leerde op zijn dienstreizen de toestanden kennen en begreep dat hij het mogelijke moest doen om de islamiseering van de nog heidensche stammen te voorkomen. Hij bezette een aantal kampoengs met Amboneesche goeroes en bewerkte de aanstelling van twee nieuwe hulppredikers, aan wie Loewoek (N.O.-Celebes) en Mamasa (W.-Celebes) als standplaatsen werden aangewezen.

In het landschap Bolaäng-Mongondou, grenzend aan de Minahasa, werkt een zendeling van het Ned. Zend Gen. op een in 1904 door den radja gedaan verzoek derwaarts gezonden. Weldra waren er 16 scholen met bijna 1400 leerlingen. Dat de radja tegen dezen gang van zaken geen bezwaar had, is duidelijk gebleken, toen hij het Gen. verzocht om een zendeling-onderwijzer voor een Hollandsch Inlandsche school. Aan dit verzoek is voldaan in 1913.

Ondanks de van hoogerhand geoefende pressie was een deel van het eigenlijke volk nog niet tot den Islam overgegaan. Deze heidenen zijn thans nagenoeg allen voor het Christendom gewonnen.

Op het eiland Soemba is het Christendom het eerst gebracht door Savoeneezen, die zich daar vestigden en die nu en dan bezocht werden door den op Savoe arbeidenden zendeling van het N. Z. G. Zoo ontstonden er tusschen 1873 en '78 twee gemeenten. Later heeft de *Gereformeerde Zendingsvereeniging* er korten tijd gearbeid, van wie de Christ. Geref. Kerk het werk weder overnam, om het op haar beurt over te dragen aan de *Gereformeerde Kerken*. Deze hebben den arbeid met kracht aangevat. Daar ook de Reg. haar bemoeienis tot dit eiland heeft uitgetrekt en in het vroeger nog zeer onrustige bin-

nenland ordelijke toestanden heeft geschapen, is nu overal geregeld werken mogelijk. Hoewel aanvankelijk de resultaten onder de eigenlijke bewoners van Soemba nog uiterst gering zijn, is er toch reden ook hier voor de toekomst goede verwachtingen te koesteren.

Aan de Noordkust van het eiland Boeroe, aan de baai van Kajéli, bestaan sedert de dagen der Comp. Christengemeenten. Dit arbeidsveld werd in 1885 door de *Utrechtsche Zendingsvereeniging* overgenomen, aan welke in 1915 ook de gemeenten aan de Noordkust werden overgedragen. Het werk heeft zich op verblijdende wijze ontwikkeld. De toevloed van doopcandidaten bij den aanvang van dit werk doet voor groote oppervlakkigheid vreezen; niettemin kunnen de gemeenten als gevestigd beschouwd worden. Ook in het binnenland is thans een zendingspost gevestigd.

De destijds zeer geringe resultaten van het Zendingswerk op Nieuw-Guinea deed de *Utrechtsche Zendingsvereeniging* in 1866 besluiten den arbeid op Halmahéra te beginnen. Op het Noordelijk schiereiland werd onder de Galélareezen een zendingspost gesticht, waar het aantal gedoopten echter na ruim 30-jarigen arbeid nog geen 200 bedroeg. In 1897 evenwel kwam er verandering. De beweging naar het Christendom verspreidde zich in korten tijd langs de geheele Oostkust van het Noordelijk schiereiland; later ook naar de Westkust en naar de beide Oostelijke schiereilanden. In de behoefte aan inl. personeel trachtte men te voorzien door Ambonsche goeroes. Thans is te Tobélo een kweekschool gevestigd; bovendien is er een timmerschool opgericht, benevens een hulpziekenhuis. Vele gemeenten hebben klappertuinen aangelegd, waarvan de opbrengst bestemd is om te voorzien in de uitgaven voor kerk en school. Bovendien heeft de U. Z. V. er zelf een klapperplantage, waarmede zij allereerst de zedelijke en maatschappelijke belangen der bevolking tracht te bevorderen.

Het aantal Christenen bedraagt thans ruim 7000. Na de talrijke overgangen van den eersten tijd is er wel geen stilstand ingetreden, maar de vooruitgang gaat toch in een aanmerkelijk trager tempo.

Het oudste arbeidsveld der U. Z. V. is Nieuw-Guinea. De Comm. voor den zendeling-werkman had in 1855 derwaarts 2 mannen gezonden, C. W. Ottow en J. G. Geissler. De eerste overleed spoedig; de tweede zette te midden van ontzettende ontberingen en bezwaren zijn werk voort tot 1870. In 1862 zond de U. Z. V. haar eersten zendeling hierheen.

In het eind van 1906 en in het begin van 1907 begon hier de beweging naar het Christendom. Over het geheele eiland zoowel langs de Noordkust tot aan de Humboldtsbaai als aan de Zuidwestkust staat thans de deur voor het Evangelie open. De bevolking is overal bereid goeroes te ontvangen; zij bouwt woningen voor hen en richt gebouwen op, die voor kerk en school dienst kunnen doen. Met veel te geringe middelen en werkkrachten tracht de U. Z. V. zoo goed mogelijk in de bestaande behoeften te voorzien. De vooruitzichten zijn voorloopig gunstig. Het aantal Christenen bedraagt thans 7000 en er zijn 109 scholen. Beide cijfers stijgen voortdurend.

Op de tot nu toe besproken arbeidsvelden komen de zendelingen wel is waar herhaaldelijk met Mohammedanen in aanraking, maar de eigenlijke zending onder dezen concentreert zich echter op het eiland Java. Zooals bekend is levert ze veel meer moeilijkheden dan die onder heidenen. Neemt men dit in aanmerking, dan kunnen de resultaten op Java zeer bevredigend worden genoemd; nergens elders vindt men als hier een arbeidsveld met ongeveer 28.000 bekeerde Mohammedanen.

De eerste evangelisatie onder de Javanen is uitgegaan van een Westfaalschen horlogemaker Emde, die te Soerabaja woonde,en van C. Coolen, landheer in het Z. W.-lijk deel der res. Soerabaja. Deze laatste was in zijn gedachtenwereld grootendeels een Javaan, en kreeg door zijn wijze van optreden een grooten aanhang. Een deel van zijn aanhangers stichtte omstreeks 1844 de Christendesa Modjo-Warno in het Modjokĕrtosche; later volgden nog eenige andere Christendèsa's.

Zendeling E. J. Jellesma verkreeg in 1848 van de Reg. toestemming zich te Soerabaja te vestigen. Toen ontdekt was, dat er op Java Inl. Christenen waren, werd besloten dat J. als hun leidsman zou optreden. Met scherpen blik doorzag hij den toestand. Hij begreep dat, zou het ooit komen tot stichting van een Javaansche volkskerk, hij de Javanen moest opzoeken waar ze nog zichzelf zijn, dus op het platteland. En zoo vestigde hij zich na verkregen vergunning in 1851 te Modjowarno. Hij liet daar den Javaanschen voorganger, Paulus Tosari, de hem toekomende plaats. Deze uitnemende man is dan ook tot zijn dood, in 1882, de zeer gewaardeerde medewerker der zendelingen gebleven en de met hem opgedane ervaring gaf J. aanleiding een poging te doen om Inl. hulppersoneel op te leiden. Zijn kweekschool moest na J.'s vroegtijdigen dood (1858) gesloten worden en tot 1900 leidde iedere zendeling zijn eigen hulppersoneel op. In dat jaar echter werd de kweekschool te Modjowarno heropend; ze voorziet thans de Oost-Javazending van het N. Z. G. van Inl. godsdienstleeraars en onderwijzers.

Terwijl de Reg. angstvallig de Zending van Java weerde, was er omstreeks het midden der vorige eeuw in de residenties Kĕdiri, Soerabaja en Pasoeroean geheel zonder toedoen der Zending onder het volk een aan het Christendom gunstige strooming ontstaan. De leerlingen van Coolen trokken veelvuldig het land door en de Javanen, die gaarne over godsdienstige onderwerpen spreken, ook met hun volmaakt onbekenden, betoonden zich zeer begeerig naar de nieuwe ngèlmoe. Ware destijds de Reg. met meer beleid opgetreden en had zij zich beter op de hoogte gesteld van den waren stand van zaken, niet onwaarschijnlijk waren er dan nu in die streken uitgebreide Christelijke kringen.

Het Ned. Zend. Gen. heeft natuurlijk Jellesma niet alleen laten staan. In betrekkelijk korten tijd vermeerderde het aantal zendelingen. De Christengemeenten werden georganiseerd; er werden scholen gesticht en zooveel mogelijk werd onder Mohammedanen geëvangeliseerd. De Christendesa's zijn over het algemeen welvarend en hun meestal op schrift gestelde desaregelingen, die geheel zonder toedoen der zendelingen tot stand kwamen, worden om de billijkheid harer bepalingen geroemd. Overal wordt op uitgebreide

schaal geneeskundige hulp verleend; op verscheidene plaatsen zijn kleine hulpziekenhuizen, terwijl Modjowarno zelf een groot zendingshospitaal heeft, waaraan twee Europeesche artsen verbonden zijn.

Alleen in den werkkring van het N. Z. G. is men er in geslaagd het vertrouwen der inl. Christenen te winnen en daardoor de beweging voor vervloeien te behoeden. Deze beperkte zich echter niet tot de drie reeds genoemde residentiën. In de vroegere residentie Japara werkte sedert geruimen tijd zekere Toenggoel Woeloeng (ook bekend onder den naam Kjai Ibrahim), vroeger kluizenaar op den Kloet, maar die naar zijn eigen bewering ten gevolge van bovennatuurlijke aanwijzingen tot het Christendom was gekomen. Hij was het type van een echt Javaanschen goeroe en zijn Christendom was zoozeer vermengd met animisme en Mohammedanisme, dat geen der zendelingen den moed had hem als medewerker te erkennen. Wel deed dit Mr. F. L. Anthing, een hooggeplaatst rechterlijk ambtenaar, die eerst te Semarang tot 1863, later te Batavia veel heeft gedaan tot verspreiding van het Evangelie onder Inlanders.

Van veel meer gevolg is geweest het optreden van zekeren Sadrach. Vóór zijn bekeering tot het Christendom volgde hij het onderwijs van verschillende Mohammedaansche goeroe's. Door zendeling Hoezoo te Semarang hoorde hij het eerst van het Christendom. Daarna kwam hij onder den invloed van Toenggoel Woeloeng, reisde vervolgens veel door Java, had omgang met de Christenen op Oost-Java en met de daar destijds gevestigde zendelingen, terwijl hij tijdens zijn verblijf te Batavia, vermoedelijk niet zonder medewerking van Mr. Anthing, in 1867 gedoopt werd. Twee jaren later vestigde hij zich te Poerworĕdjo. Daar woonde Mevr. Philips, die zich (evenals haar zuster Mevr. van Oostrom te Poerbolinggo) ernstig bezighield met de evangelisatie onder Javanen. Deze bediende zich daarbij van de hulp van Sadrach, waarvoor hij bij uitnemendheid geschikt is. In ontwikkeling staat hij ver boven den gewonen desaman en door zijn geheele persoonlijkheid erkent men hem gemakkelijk als leider. In 1870 vestigde hij zich te Karangdjåså in het Zuiden van de residentie Bagĕlèn en van dat oogenblik wordt het hoe langer zoo meer duidelijk, dat Sadrach en hij alleen het hoofd is van de lieden, die zich kristen djawa d.i. Javaansche Christenen noemen (in onderscheiding van de Christenen, die Europeesche zendelingen volgen, en dien zij den naam van kristen blanda d.i. Holl. Christenen geven) en wier getal thans op 6000 wordt geschat. De prediking van S. bevat zeker meer Christ. elementen dan die van Toenggoel Woeloeng. Toch laat ook hij in bedenkelijke mate plaats voor Javaansche opvattingen, niet het minst wanneer hij van zijn volgelingen het eerbetoon en de overgave aanneemt, die de verhouding van een Javaan tot zijn goeroe kenmerken.

Sedert 1862 werkt de *Geref. Zendingsvereeniging* (wier werk later door de Ger. Kerken werd overgenomen, zie beneden) op dit terrein. Haar zendelingen trachtten invloed te oefenen op den kring van Sadrach.

Sedert de Geref. Zend. Ver. den eigenlijken zendingsarbeid heeft gestaakt en haar terrein door de *Gereformeerde Kerken* werd overgenomen, hebben deze laatste den arbeid krachtig uitgebreid en georganiseerd. Hun arbeidsveld omvat thans de residentiën Banjoemas en Kĕdoe als mede de beide Vorstenlanden. Een opleidingsschool te Djokja voorziet in de behoefte aan inl. hulppersoneel. Zeer veel aandacht wordt gewijd aan de medische zending; het aantal zendelingartsen, door de Geref. Kerken uitgezonden, bedraagt thans reeds 8 en zal waarschijnlijk nog toenemen. De resultaten zijn, vooral wanneer men in aanmerking neemt dat alle gemeenschap met de volgelingen van S. verbroken is, bevredigend; het aantal Christenen bedraagt ongeveer 3000. Christendesa's in den trant van Modjowarno of op erfpachtsperceelen gevestigd vindt men hier niet.

De *Doopsgezinde Zendingsvereeniging* arbeidt sedert 1851 in de voormalige residentie Japara. Volgens de opvattingen van haar eersten zendeling P. Jansz werd op het erfpachtsperceel Margårĕdjå (=weg tot geluk) een kolonie gesticht waar vanwege de Zending eenige voor de Europeesche markt geschikte producten worden verbouwd en welks opgezetenen (natuurlijk worden ook Mohammedanen toegelaten) zich aan bepaalde regels moeten houden. Hoewel de methode niet tot belangrijke resultaten heeft geleid, is toch de bedoelde kolonie als geslaagd te beschouwen; men heeft haar dan ook uitgebreid en later een tweede gesticht. Een te Margårĕdja gevestigde opleidingsschool voorziet in de behoefte van inl. personeel.

Sedert 1908 heeft de Doopsgez. Ver. de medische zending krachtig ter hand genomen door het oprichten van een groot hospitaal te Kelet, dat onder leiding staat van Dr. Bervoets. De gelden, die ter gelegenheid van de geboorte van Prinses Juliana in Indië zijn bijeen gebracht, werden door H. M. de Koningin te zijner beschikking gesteld voor het oprichten van een groote leproserie, die gesteld is onder het bestuur van den „Nationalen bond ter bestrijding der melaatschheid".

Het werk der *Salatiga-Zending*, dat zich thans uitstrekt over de residentiën Pĕkalongan, Semarang en Rĕmbang, dankt zijn oorsprong aan een gelijksoortig optreden als van de dames Philips en Van Oostrom. Zekere Mevr. Le Jolle namelijk begon in 1853 te evangeliseeren onder haar Mohammedaansche omgeving en liet, toen zij in 1857 naar Nederland terugkeerde, een kring van 50 gedoopten achter, die zich te Njĕmoh, drie uur gaans ten Noord-oosten van Salatiga, vestigden. Zij bleven daar vrijwel zonder Europeesche leiding achter en toen eindelijk in 1869 een der door Ds. Witteveen (*Ermeloosche Zendingsgemeente*) uitgezonden mannen de leiding op zich nam, vond hij slechts een klein overblijfsel van 16 gedoopten. Sedert dien tijd en vooral sedert in 1884 de *Neukirchener Zending*, gesteund door het Salatiga Comité (zie boven), voor de uitzending van nieuwe arbeiders zorgt, heeft het werk zich belangrijk uitgebreid. Het inl. hulppersoneel, dat men eerst liet opleiden hetzij op het seminarie te Dèpok, hetzij in dat der Doopsgez. Zend. Ver., verkrijgt men thans door een in 1908 te Tingkir bij Salatiga gestichte kweekschool.

Sedert 1862 werkt de *Nederlandsche Zendingsvereeniging* op West-Java onder de Soendaneezen, terwijl zij tevens, vooral op de hoofd-

plaatsen, haar aandacht wijdt aan de daar gevestigde Chineezen. Het aartal der uit deze laatsten gewonnen Christenen is niet groot, maar velen hunner zijn der gemeente waarlijk tot steun. De voor de Chineesche jeugd opgerichte scholen nemen in aantal en belangrijkheid toe. Het werk onder de eigenlijke Soendaneezen heeft met bijzondere moeilijkheden te kampen: de Islam heeft onder hen dieper wortel geschoten dan onder de eigenlijke Javanen. De Christenen wonen meestal verspreid onder de Mohammedanen; op drie plaatsen echter, te Tjideres in het Cheribonsche, te Panghar̆ĕpan bij Soekabòemi en te Palalongan in de Tjiheavlakte, wist men hen bijeen te brengen, op de beide eerste plaatsen met gunstig resultaat, terwijl de derde vestiging, de jongste, zich goed ontwikkelt. Sedert 1884 verzorgt de Ver. de gemeenten, die de vrucht zijn van den arbeid van Mr. Anthing (zie boven). Hetzelfde deed zij met den arbeid van Ds. King te Meester-Cornelis, dien zij in 1870, en met dien van het Java-Comité te Batavia, dien zij in 1903 overnam.

De opleiding van inl. hulppersoneel heeft men betrekkelijk laat ter hand genomen; eerst in 1900 werd een kweekschool te Bandoeng gesticht, die sedert belangrijk is uitgebreid, onder Europeesche leiding staat en goede vruchten belooft.

Bijzonder moeilijk is ook het werk, dat het *Java-Comité* sedert 1879 onder de Madoereezen verricht. Vroeger had men er twee, thans slechts één zendeling, wiens werkkring veel te uitgebreid is. Hoewel men reeds in het begin van den arbeid een bekwaam en degelijk inl. helper vond, bleven de vruchten onder de eigenlijke Madoereezen langen tijd gering ; in den laatsten tijd echter namen ze eenigszins toe. Inmiddels zijn op het terrein, dat door het Java-Comité wordt bewerkt, een aantal Christenen uit den werkkring van het N. Z. G. zich komen vestigen en het J. C. heeft zich bereid verklaard de leiding der door hen gestichte gemeenten op zich te nemen. Zij ontwikkelen zich op bevredigende wijze, maar vermeerderen den arbeid des zendelings, die zich nu bovendien van twee talen bedienen moet.

In 1912 is het J.-C. den arbeid op de Kangéan eilanden begonnen.

Door het *Leger des Heils* wordt zendingswerk onder Inlanders verricht voornamelijk te Sapoeran bij Wonosobo in de voormalige residentie Bagĕlèn. De officieren bepalen zich echter niet tot den arbeid op hunne woonplaatsen, maar trekken veelvuldig het land door, overal, waar zich de gelegenheid daartoe aanbiedt, het Evangelie predikende.

Sedert een tiental jaren werkt in Indië ook de *Methodist Episcopal Church* van Amerika. Voornamelijk wijdt zij haar aandacht aan Chineezen, voor wie zij scholen opricht. Het is echter geenszins haar bedoeling zich tot dezen arbeid te bepalen. Nauwkeurige gegevens zijn tot nu toe moeilijk te verkrijgen. Voor zoover bekend, wordt thans voornamelijk gewerkt te Batavia en omgeving en ter Oostkust van Sumatra.

ZENDINGSCONSULAAT. De steeds toenemende aanrakingen met de Regeering deden zoowel bij deze als in zendingskringen den wensch opkomen een persoon te vinden, die als vertegenwoordiger zooveel mogelijk van de geheele Protestantsche Zending tegenover de Regeering te Batavia zou kunnen optreden, en tot wie deze laatste zich zou kunnen wenden wanneer Zij omtrent zendingsaangelegenheden ingelicht wenschte te worden. Over dit onderwerp verzond het Ned. Bijbelgenootschap in Febr. 1906 een circulaire aan de Besturen van verschillende Prot. zendingscorporaties en op den 22sten Maart daaraanvolgende werd in het Bijbelhuis, Heerengracht 366 te Amsterdam een vergadering gehouden, waarin tot de instelling van het Zendingsconsulaat werd besloten. Voor het eerst werd tot Zendingsconsul benoemd de Heer Dr. C. W. Th. Baron van Boetzelaer van Dubbeldam, die nog in het najaar van 1906 (Sept.) naar Indië vertrok. Het consulaat is gevestigd te Weltevreden. De met deze instelling opgedane ervaring geeft reden te onderstellen, dat ze als voorgoed gevestigd mag worden beschouwd.

ZENDINGSSTUDIERAAD. Deze vereeniging, welker bureau gevestigd is Domplein 25 te Utrecht, bedoelt de opvoeding der Ned. Christenen tot kennis van en daadwerkelijke belangstelling voor de Zending. Zij tracht daartoe vooral het oprichten van z.g. Zendingsstudiekringen te bevorderen en de daarvoor noodige handboeken te verschaffen. Sedert 1919 is de Raad in het bezit van een doelmatig ingericht Conferentie-oord te Lunteren, dat behalve vergader-, lees- en eetzaal, slaapgelegenheid biedt voor 160 gasten.

ZIEKENVERPLEGING (INRICHTINGEN VOOR). Zie GENEESKUNDIGE DIENST.

ZIELENBEELDJES. Het brengen van offers aan de zielen der dooden, dat bij zoovele volken van den Indischen Archipel voorkomt, bracht mede, dat men behoefte gevoelde aan voorwerpen waarin men zich voorstelde, dat de geesten der afgestorvenen aanwezig waren, wanneer men zich met hen in betrekking wilde stellen. Tot dit doel vervaardigde men beelden, waarvan men zich als medium bediende en waarin men gestorvenen of andere geesten uitnoodigde, plaats te nemen. Zulke als mediums dienende beelden worden thans vooral nog vervaardigd in die gedeelten van Nederl.-Indië, waar de Islam nog niet is doorgedrongen of nog weinig invloed heeft, zooals vooral in het Oostelijk gedeelte het geval is. Zoo hebben de Papoea's van Nieuw-Guinea ruwe houten beeldjes, *korwar* of *korowâr* genaamd, die ongeveer één voet hoog zijn en een menschelijk figuur in zittende, hurkende (evenals de beeldjes van Lèti, met opgetrokken knieën waarop de ellebogen rusten), of staande houding voorstellen.

Voorts vindt men zielenbeeldjes op *Ceram*, de *Aroe*-eilanden, de *Kei*-eilanden, *Timorlaoet*, *Tanimbar*, de *Zuidwestereilanden*, de *Loeang-Sĕrmata*-groep, *Leti*, *Moa*, *Lakor*, *Roti*, de *Philippijnen*, *Nias*, bij de *Toba-Bataks* vindt men beelden voor de geesten van reeds lang geleden gestorven voorouders bij de *Tĕnggereezen* op Java een soort van huisgoden, die de voorouders voorstellen.

ZIELSVERHUIZING. Onder zielsverhuizing verstaat men het geloof, dat de ziel van den mensch na zijnen dood overgaat in een ander persoon of in eenig dier om in dien nieuwen vorm weer op aarde voort te leven. Als een uitgewerkt systeem, zooals dit bij de Hindoes voorkomt, vinden wij de zielsverhuizing bij de Indonesiërs niet. Een vast bestanddeel van het animisme in den Indischen Archipel is het geloof, dat de ziel van den mensch na diens dood een

zelfstandig bestaan leidt in een zielenland. Naast dit geloof vinden wij echter toch weer hier en daar trekken, die er op wijzen, dat de gedachte aan zielsverhuizing niet geheel vreemd is aan de Indonesiërs.

Meermalen ziet men in dieren de incarnaties of verschijningsvormen der zielen van overledenen. Vooral tijgers en krokodillen worden beschouwd als verschijningsvormen van overledenen, die wraak komen nemen over een of ander gepleegd onrecht. In vuurvliegen ziet men hier en daar de zielen van gestorven menschen, die den eenen of anderen bloedverwant komen halen. Hetzelfde gelooven sommige volken van krekels en bromvliegen. Vlinders gelden soms als zielen, die nagelaten betrekkingen komen bezoeken. In de volksverhalen wemelt het van vogels, visschen of dieren, die de gedaanten zijn, waarin overledenen aan hunne bloedverwanten hulp komen verleenen.

De Baliërs hebben het geloof in zielsverhuizing in zijn Hindoeïstischen vorm. Maar ook de Javaan heeft het niet geheel verloren. Meermalen kan men hem met de grootste overtuiging hooren verklaren van een wild varken, hetwelk plotseling, kort na een sterfgeval, zich in de nabijheid der desa vertoont, dat dit de ziel herbergt van den afgestorvene, welke tot straf voor zekere vergrijpen veroordeeld is in dat dier te huizen.

ZILVER; ZILVERERTSEN. Het voorkomen van zilverertsen is in het algemeen niet aan een bepaalden geologischen ouderdom gebonden, doch in Ned.-Indië schijnen ze alle in de tertiaire formatie voor te komen.

Geografische ligging en winning. Ofschoon wel wat zilver (geallieerd met goud) op Borneo en Noord-Celebes is geproduceerd, is toch verreweg de grootste hoeveelheid (± 95%) afkomstig van Sumatra. Hier liet reeds de Vereenigde Oost-Indische Compagnie in de buurt van Painan (Padangsche Benedenlanden) in 1669 door eenige Duitsche mijnwerkers de mijn *Salida* aanleggen, doch door gebrek aan routine in het behandelen van de, uit metallurgisch oogpunt geheel anders dan de Harzer- en Saksische ertsen samengestelde, goud- en zilverertsen, werd in de eerste jaren slechts weinig van het daarin aanwezige edelmetaal gewonnen. Eerst in 1680 werd met geregelden mijnbouw aangevangen onder Vogel, doch daar de onderneming steeds met verlies werkte, werden de werkzaamheden in 1696 gestaakt tot 1720, toen nogmaals een poging werd gedaan om de mijn te ontginnen; in 1732 had een herhaling daarvan plaats, maar in 1737 werd het werk voor goed stopgezet.

Bijna 150 jaar duurde thans de rustperiode, tot in 1881 door de Mijnbouw Mij. Salida, later door de Mij. Tambang Salida, onder vigueur van de verleende mijnconcessie Tambang Salida (1887) de ontginning weer ter hand werd genomen, zonder dat gunstige uitkomsten verkregen werden; in 1890 werd de concessie teruggegeven. De oorspronkelijke aanvrager R.D. Verbeek liet de zaak echter niet rusten en in 1909 werd hem de concessie Salida verleend, die in 1911 in de Mijnb. Mij. van dien naam werd ingebracht, doch waarop de werkzaamheden sedert einde 1912 door de Kinandam-Sumatra Mijnb. Mij. met kracht worden voortgezet Aanvankelijk liet de exploitatie zich gunstig aanzien, doch het Jaarverslag der Maatschappij over 1919 is weinig bemoedigend. Het edelmetaal-gehalte schijnt maar ter nauwernood voldoende te zijn om de exploitatie-onkosten te dekken.

Op de bekende goudmijnen in Benkoelen: Lĕbong Donok (Rĕdjang Lĕbong), Lĕbong Soelit (Kĕtahoen) en Lĕbong Tandai (Simau) wordt ook zilver geproduceerd, dat hier meest met goud gealliëerd schijnt voor te komen, doch in waarde ver bij die der productie van laatstgenoemd metaal achterstaat.

Over de beide aanstaande Gouvernementsmijnen in Benkoelen, die van *Tambang Sawah* en van *Lĕbong Simpang* gaf R. J. van Lier een goed overzicht op p. 251—257 van het Jaarboek der Mijnbk. Vereen. 1914/5. Te L. Simpang werd 70.000 ton erts opengelegd met *f* 29 p. ton essaywaarde. Te Tambang Sawah zijn de resultaten belangrijker geweest: in totaal werd hier opengelegd 263.000 ton, ter waarde van 21 millioen gulden (*f* 79 p. ton). De oorspronkelijke raming van de verhouding goud : zilver schijnt te groot geweest te zijn; men moet rekenen met een „zilvermijn” te doen te hebben.

De derde Sumatraansche zilvermijn is de *Mangani*-mijn van de Mijnb. Mij Aequator, gelegen ten N.W. van Pajŏ Koemboeh in de Padangsche Bovenlanden. Ook hier is de verhouding goud: zilver (gewicht), die oorspronkelijk op 1 : 28 was bepaald, later gebleken veel kleiner te zijn, hoogstens 1 : 100.

De edelmetaal-productie kan in ronde cijfers van 1900—1918 worden begroot op 61.000 K.G. goud, ter waarde van *f* 100 millioen, en op 367.000 K.G. zilver, ter waarde van *f* 21 millioen. De gewichtsverhoudingen zijn dus vrij zuiver 1 : 6. Maakt men echter een scheiding bij het einde van 1913, toen de eigenlijke zilvermijnen goed in productie kwamen, dan blijkt dat t/m 1913 verkregen werden 41.000 K.G. goud en 142.000 K.G. zilver (verhouding 1 : 3½), terwijl van 1914 t/m 1918 de productie was 20.000 K.G. goud en 225.000 K.G. zilver (verhouding 1 : 11¼).

ZINGIBER OFFICINALE Rosc. Gember (HOLL.), Halija (MAL.), Djaé (JAV.), Goraka (TERN.). Een plant, die niet in het wild bekend is, doch vermoedelijk uit Z.Azië afkomstig is en thans in alle tropische en subtropische landen gekweekt wordt. In Ned.-Indië wordt de plant niet voor den export gekweekt. De Inlander steekt stukken van den wortelstok in den te voren bereiden bodem in het begin van den regentijd en oogst zoodra de bladeren verdroogd zijn.

ZINGIBER ZERUMBET Rosc. Lĕmpoejang (JAV.), Lampoejang (SOEND.). Een zeer variabele soort, waarvan twee vormen veel worden gekweekt, de eerste meest bekend als *Z. marginatum Rosc.*, de andere als *Z. gramineum Nor.* Van beide worden de wortelstokken veel als inlandsch geneesmiddel gebruikt, meest gemengd met andere kruiden. Ook worden ze wel als specerij genuttigd.

ZIZYPHUS JUJUBA Lam. Fam. *Rhamnaceae.* Bidara (MAL.), Widara (MAL., SOEND.); Widårå, Dårå (JAV.). Een boom, tot 15 M. hoog, op heel Java in het wild voorkomend en soms aangeplant om de vruchten, waarvan het vruchtvleesch om de pit eetbaar en bij sommige vormen smakelijk is. De bladeren, in de handen gewreven, schuimen als zeep. De bast is een inlandsch geneesmiddel. De jujubes van de apotheek komen

van een andere Zizyphus soort van de Perzische Golf en uit China.

ZODIAKBEKERS. Hieronder verstaat men koperen of bronzen bekers voor offerwater, die dateeren uit het bloeitijdperk van M a d j a p a h i t en thans nog door de Tĕnggĕreezen (zie aldaar), bij allerlei plechtigheden gebruikt worden. De tegenwoordige Javaansche naam is *pĕrasèn,* afgeleid van *rasi,* eene verbastering van het Indische *râçi,* dat de teekenen van den dierenriem aanduidt.

De zodiakbekers bestaan uit wijde bronzen kommen met rechte wanden en platten bodem. Bovenaan steekt de rand vooruit, alsof er een deksel op behoort. Onder den rand en onder aan den voet is een drie- of tweevoudige lijnband. Binnen op den bodem is en haut relief eene achtstralige ster; soms een vierbladige bloem. Het meest karakteristieke echter en datgene, waarnaar deze bekens genoemd zijn, is eene rij van 12 afbeeldingen en relief boven den onderrand. Deze figuren, die reeds dikwijls afgebeeld zijn, stellen voor : 1. een geit met gebogen horens en baard (*aries*), 2. een stier (*taurus*), 3. een koningskrab (limulus moluccanus), die de tweelingen (*gemini*) voorstelt, omdat mannetje en wijfje bijna altijd bij elkaar zijn, 4. een krab (*cancer*), 5. een gedrochtelijke leeuw (*leo*), op de achterpooten staande, 6. eene zittende vrouw (*virgo*), 7. een balans met twee schalen (*libra*), 8. een schorpioen (*scorpio*), 9. een gespannen boog met pijl er op (*sagittarius*), 10. een garnaal met de twee groote voelhorens vooruitgestoken (*capricornus*), 11. een wijdbuikige pot (*aquarius*) en 12. een visch met olifantskop (*pisces*).

Boven deze 12 teekens van den dierenriem staat een rij min of meer gedrochtelijke menschenfiguren, die eenigszins aan wajangpoppen doen denken. Boven den *sagittarius* staat echter altijd een vogel, die soms op een raaf en soms op een kip gelijkt. Boven dezen vogel staat een jaartal in Oud-javaansche cijfers of een halve ster of zon, soms ook is die plek leeg gelaten. De figuren der bovenste rij, die op verschillende bekers overeenstemmen, staan in dezelfde volgorde boven de figuren der onderste reeks. Het zijn waarschijnlijk de goden van de sterrenbeelden, die dienden om telkens aan te wijzen, wanneer de zon de verschillende teekenen van den dierenriem intrad.

De zodiakbekers zijn vooral in O o s t-J a v a, bij het T ĕ n g g ĕ r-gebergte en in de residenties K ĕ d i r i, P r o b o l i n g g o, P a s o e r o e a n en B ĕ s o e k i gevonden. Zij dragen, voor zoover zij gedateerd zijn, jaartallen uit het bloeitijdperk van M a d j a p a h i t. Zij worden door de tegenwoordige Tĕnggĕreezen gebruikt bij plechtige gelegenheden, jaarfeesten, huwelijken, sterfgevallen 't herdenken der dooden, 't wijden der velden en 't brengen van offers. Bij die gelegenheid worden zij gevuld met water, waarin een trosje bladeren of bloemen hangt, dat als wijwaterkwast dient, waarmede de d o e k o e n (priester) zieken, lijken, hunne afbeeldsels, jonggehuwden, de *gaga's* of de offers besprenkelt, terwijl hij de wierookschaal heen en weer beweegt. Daarbij prevelt hij zijne gebeden, die den Indischen naam *mantra* of den Arabischen naam *dowa* dragen en gewoonlijk beginnen met het Indische *oṃ* of de Arabische formule *bismillâhi' rrahmâni' rrahîmi.* Welk gebruik er oorspronkelijk van gemaakt is, blijft onzeker, hoewel de gissing van Millies, dat zij eene astrologische strekking hadden, bekrachtigd wordt door de onderzoekingen van Brandes die de bovenste rij figuren met de sterrenbeelden, zooals zij op de *palalintangan* afgebeeld zijn, in verband brengt.

ZOETHOUT. Zie KAJOE MANIS.

ZOETWATERPOLYP. Zie NETELDIEREN.

ZOLLINGER (HEINRICH). Zwitsersch natuuronderzoeker, geb. te Feuerthalen 22 Maart 1822, overl. te Kandangan 19 Mei '59. Van '41—'48 reisde hij op Java, eerst op kosten van den te Batavia gevestigden Zwitserschen koopman A. Meyer, later met ondersteuning der Ind. regeering, die hem eene wetenschappelijke zending naar het Oostelijk gedeelte van den Archipel opdroeg. De resultaten dezer reis zijn neergelegd in eene uitvoerige verhandeling in dl. 23 der werken van het Bat. Genootschap. Hij besteeg o.a. den vulkaan Tambora op Soembawa.

Zollinger was een zeer verdienstelijk natuurvorscher, met wijsgeerigen aanleg en met onbegrensden ijver; naar het oordeel zijner tijdgenooten was hij in den omgang trouwhartig en bescheiden.

In het Nat. Tijdschr. v. Ned.-Ind. (dl. XIII—XXI) en in andere periodieken van dien tijd komen verschillende opstellen van zijn hand voor; bekend is o.a. zijn geschrift: Gedachten over plantenphysiognomie in het algemeen en over die der vegetatie van Java in 't bijzonder

ZONNEHOUT. Zie DALBERGIA LATIFOLIA en PTEROCARPUS INDICUS.

ZONNESCHERMEN. Zie ONDERSCHEIDINGEN, ONDERSCHEIDINGSTEEKENS.

ZOOGDIEREN (*Mammalia*). De Zoogdieren worden verdeeld in drie, alle in Nederlandsch-Indië vertegenwoordigde onderklassen: 1o. de Vogelbekdieren (*Monotremata* of *Ornithodelphia*), die nog aan lagere gewervelde dieren herinneren, o.a. daarin, dat ze eieren leggen; 2o. de Buideldieren (*Marsupialia* of *Didelphia*), die levende, maar bij de geboorte nog weinig ontwikkelde jongen voortbrengen; 3o. de hoogere zoogdieren (*Monodelphia*), bij welke de jongen in een meer ontwikkelden staat geboren worden.

Het aantal soorten van zoogdieren, uit den Indischen Archipel bekend, werd door Sal. Müller (Over de Zoogdieren van den Indischen Archipel. Verhand. Nat. Geschiedenis der Nederlandsche Overzeesche bezittingen. Zoölogie, Leiden, 1839—44) als 160 opgegeven, thans bedraagt het zeker meer dan 400; een eenigszins juiste raming is evenwel onmogelijk wegens het groote verschil in opvatting, dat over de omgrenzing van nauw verwante soorten bestaat.

Het onderscheid tusschen de fauna van het Westelijk en die van het Oostelijk deel van den Indischen Archipel komt bij weinig diergroepen zoo duidelijk aan het licht als bij de zoogdieren. De Westelijke helft behoort faunistisch tot het Indische of Orientaalsche Gebied (Zuidoostelijk Azië) van „Arctogaea" (N.-Amerika, Europa, Azië, Afrika), het Oostelijke deel (Nieuw-Guinea, Aroe- en Kei-eilanden) vormt met Australië „Notogaea". Tusschen beide ligt het Indo-australische (Austro-maleische) Overgangsgebied (Celebes, Molukken, Kleine Soenda-eilanden), waarin beide fauna's zich vermengen in dier voege, dat de Westelijke elementen naar het Oosten toe, de Oostelijke in Westelijke richting

geleidelijk verminderen. De bekende „lijn van Wallace", die tusschen Borneo en Celebes en, Zuidelijker, tusschen Bali en Lombok loopt en een scherpe faunistische grens tusschen beide helften van den Archipel zou vormen, heeft hoogstens beteekenis als Westelijke grens van het Overgangsgebied.

Karakteristiek voor Notogaea zijn vogelbekdieren (die uitsluitend daar aangetroffen worden) en buideldieren, de meest oorspronkelijke zoogdieren dus, terwijl landzoogdieren er verderbijna uitsluitend door muizen en vleermuizen vertegenwoordigd zijn.

ZOUT. Behalve bij sommige zeer onbeschaafde stammen in den Indischen Archipel (Papoea's der Z.W.-kust van Nieuw-Guinea en aan de Humboldtbaai; Poenans en Olo Ot op Borneo; bewoners van het eiland Enggano, bew. Sumatra), die het gebruik van het zout niet kennen, speelt het zout een belangrijke rol in de inlandsche huishouding en vormt het van alle voedsel een onmisbaar ingrediënt. Reeds in de dagen der Oost-Indische Compagnie gold voor de inlandsche bevolking, voorzoover deze onder het rechtstreeksch bestuur van de Comp. stond, het verbod van den aanmaak van zout als vrije industrie. De gewichtige ordonnantie van 25 Februari 1882 (Ind. Stb. no. 73), inhoudende de „Bepalingen tot verzekering van het zoutmonopolie", maakte eerst een einde aan de tallooze en afwijkende bepalingen in de zoutwetgeving en beheerscht thans nog in hoofdzaak den aanmaak, het vervoer, enz. van het zout.

In 1870 werd besloten, dat in den vervolge slechts op Madoera voor Gouvernementsrekening het zout zou worden aangemaakt. Dit ten behoeve van het Gouvernement aangemaakte zout is op dit eiland opgeslagen in zgn. zouthoofddepots, waarvan het beheer wordt gevoerd door Europ. pakhuismeesters.

Nadat besloten was, het zout in briketvorm beschikbaar te stellen werd in 1898 overgegaan tot den bouw van een zoutbrikettenfabriek te Kaliangĕt (Oost-Madoera), later gevolgd door die te Krampon (Sampang) en te Mangoenan (Boendĕr), welke laatste sedert weder buiten gebruik is gesteld. In Mei 1899 werd de afdeeling Soemĕnĕp en daarbij behoorende eilanden aangewezen als proefgebied voor de afname van zout in vasten — briket — vorm. Spoedig daarna werd de proef uitgebreid tot geheel Madoera, de res. Bĕsoeki en Pasoeroean, en in 1904 ook tot de res. Kĕdiri, Soerabaja, Madioen en Rĕmbang. Achtereenvolgens is in die richting voortgegaan, met het resultaat dat in 1914, met uitzondering van de gewesten Bantam, Batavia, Preanger Regentschappen, Benkoelen, Lampongsche districten, Palembang, Banka en Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, waar nog los zout wordt verkocht, het zout overal elders waar het Gouvernements-monopolie werkt, in briketvorm wordt verhandeld. De prijs van het briketzout bedraagt per kati (0.6176 K.G.) 8 ct, per half kati 4 ct en per kwart kati 2 ct, terwijl een pakket van 20 kati in verpakking *f* 1.60 kost, terwijl deze prijzen voor de residentie Sumatra's Westkust en voor Natal bedragen respectievelijk 10 ct, 5 ct, $2^1/_2$ ct en *f* 2.— De afmetingen van een briket zijn $8\,^1/_2 \times 8^1/_2 \times 5$ centimeter. Het briketzout wordt niet alleen verkrijgbaar gesteld in de zoutverkooppakhuizen, maar ook op andere plaatsen, indien zulks in het belang der bevolking noodig wordt geoordeeld.

Dat het zout ook tegenwoordig nog een belangrijke bron van inkomsten voor het Gouvernement oplevert, blijkt hieruit, dat in 1918 de opbrengst ruim *f* 16.345.000 bedroeg.

ZUID-BALI. Afdeeling van de residentie Bali en Lombok met hoofdplaats Dènpasar en bevattende de 5 onderafdeelingen Badoeng, Tabanan, Gianjar, Kloengkoeng en Karangasĕm.

ZUID-BANKA. Zuidelijkste afdeeling van Banka, bestaande uit de districten Toboali, Koba en de Lĕpareilanden.

De bevolking houdt zich in deze boschrijke streken, waar de tinexploitatie minder dan elders op Banka is ter hand genomen, bezig met landbouw, en langs de kusten en op de vele eilanden met vischvangst. De rijstcultuur wordt gedreven op droge velden, met uitzondering van een klein complex, grootendeels door Chineezen bewerkte, sawahs in de nabijheid van de kampoeng Rias, 6 K.M. van Toboali gelegen. Voor eigen consumptie teelt de bevolking voorts vele eenjarige gewassen: knolgewassen, katjangsoorten, suikerriet, pisang enz. en enkele overjarige gewassen: arèn voor de suikerbereiding, terwijl handelsgewassen zijn: peper, klappers, rubber (zoowel Hevea Brasiliensis als Ficus Elastica) en gambir. De zeevisscherij levert aan een belangrijk deel der bevolking vooral aan de bewoners van de eilanden en van de Noordelijke strandkampoengs van het district Koba,een goed middel van bestaan op. De veeteelt heeft nog weinig te beteekenen. Ook de nijverheid staat op lagen trap van ontwikkeling, en geoefende handwerkslieden komen slechts sporadisch voor. De handel bloeit en levert aan velen een goed middel van bestaan op.

ZUID-BONÉ. Onderafdeeling van de afdeeling Boni van het gouv. Celebes en Onderh.

ZUID-MIDDEN-TIMOR. Onderafd. van de afdeeling Noord- en Midden-Timor van de residentie Timor en Onderh. Zij bestaat uit de landschappen Amanoebang en Amanatoeng.

ZUID-NATOENA EN ZEEROOVERSEILANDEN. Zie POELAU TOEDJOEH.

ZUID-NEDERLANDERS (BELGEN) IN DEN MALEISCHEN ARCHIPEL. Zie het artikel in de groote Encyclopaedie van Ned. Indië.

ZUID-NIEUW-GUINEA. Bij de verheffing van Nieuw-Guinea tot een afzonderlijke residentie (Ind. Stb. 1919 no. 457) werd op 1 April 1920, (den dag van inwerkingtreding van genoemden maatregel) de afdeeling Zuid-Nieuw-Guinea van de residentie Amboina afgescheiden en kwam dit bestuursgebied onder het nieuwe gewest Nieuw-Guinea te ressorteeren.

ZUID-OOSTKUST VAN BORNEO. Afdeeling van de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, verdeeld in drie onderafdeelingen: 1e. Poeloe Laoet, 2e. Tanah Boemboe, 3e. Pasir, (hoofdplaats Kota Baroe).

ZUID-PAGAI. Zie PAGAI-EILANDEN.

ZUID-SUMATRA-INSTITUUT. Opgericht in Dec. 1916, op denzelfden voet als de Atjèh-, Bali-, en Oostkust van Sumatra-Instituten. (Zie INSTITUTEN).

ZUID-TIMOR EN EILANDEN. Afdeeling van de residentie Timor en Onderhoorigheden, omvattende het Zuidelijk deel van het Nederlandsch gedeelte van het eiland Timor, de eilanden Lèti,

Moa, Lakor, Kisar, Roma, Wètar, Goenoeng Api, Loeang, Sĕrmata en Damar, met omliggende eilanden, benevens de Alor-, Sawoe- en Roti-eilanden, zoomede het eiland Sĕmaoe met de omliggende kleinere eilanden Kĕra, Kambang, Dilha Taboein, Boeroeng en Tikoes, onder een assistent-resident, bijgestaan door een controleur bij het B.B., beiden met standplaats Koepang. Is verdeeld in vijf onderafdeelingen.

ZUID-WEST-SOEMBA. Onderafdeeling der afdeeling Soemba, residentie Timor en O., onder een gezaghebber met standplaats Waikaboebak.

ZUIDER- EN OOSTERAFDEELING VAN BORNEO. Deze residentie beslaat een oppervlakte van 408.094 K.M². en heeft volgens de opgaven van 1917 een bevolking van 940.866 zielen, waaronder 1963 Europeanen en 16.616 Vreemde Oosterlingen of 2 zielen per K.M². Organiek wordt deze residentie verdeeld in zes afdeelingen, namelijk; Bandjĕrmasin, Oeloe-Soengei, Doesoenlanden, Koeala Kapoeas, Z.O.-kust van Borneo en Samarinda; zie die namen en BORNEO.

ZUIDERDISTRICTEN. Naam eener vroegere afd. van het gouv. Celebes en Ond., maakt met de mede opgeheven voormalige afd. Oosterdistricten thans deel uit van de afd. Bonthain (zie aldaar).

ZUIDERGEBERGTE. Zie GOENOENG KIDOEL.

ZUIDOOSTER-EILANDEN. Eilandengroep in den Molukschen Archipel, Z.O. ten opzichte van B a n d a (zie Rouffaer in Bijdr. Kon. Inst. 6, VII 1900, 306). De voornaamste zijn de Tanimbar- of Timorlaut-eil., de Kei-eil., de Watoebéla- (Matabéla)-eil. en de Goram-eil. (Zie de afzond. artt. over de belangrijkste eilanden in deze Encycl.).

ZUIDWESTER-EILANDEN. Deze eilanden zijn gelegen in de Banda-zee ten Z.W. van Banda, en kunnen verdeeld worden in de navolgende groepen: Babar-eilanden; Loeang-Sĕrmata-eil.; Lèti-eil.; en Wetter (of Wètar) eil. (Zie de afzonderlijke artikelen over de belangrijkste eilanden in deze Encyclopaedie).

ZUURZAK. Zie ANONA MURICATA.

ZWAARDECROON (HENRICUS). Geboren te Rotterdam, den 26 Januari 1667, trad in December 1684 in dienst der O.-I. Comp. als adelborst en secretaris van den comm.-generaal over Ned.-Indië, Jonker Van Reede tot Drakestein. In October 1685 kwam hij te Batavia, doorliep verschillende rangen tot hij in 1704 Raad extraordinair en in 1715 Raad ordinair van Ned.-Indië werd; 13 Nov. 1718 werd hij, ter vervanging van Van Swoll, benoemd tot Gouverneur-Generaal en 10 Sept. 1720 door H.H. XVII in zijn ambt bevestigd. 16 October 1724 is hij op verzoek ontslagen, trad 8 Juli 1725 af en overleed 12 Aug. 1728 op zijn landgoed Kadoeang bij Batavia.

Zwaardecroon hield zich onledig met proefnemingen met tal van cultuurgewassen; hij vestigde voor het eerst de aandacht op het winnen van aniline, leverde eene memorie in over het kweeken van zijdewormen en maakt veel werk van de koffiecultuur.

ZWAM. Zie ARENGA en CORYPHA.

ZWARTE PORTUGEEZEN. Zie PORTUGEEZEN (ZWARTE).

ZWAVEL. Bij de inlandsche oorlogen werd de vulkaanzwavel door de bevolking vrij geregeld voor het maken van buskruit gebruikt (o.a. in den Padri oorlog), en ook de O.-I. Compagnie liet ze wel verzamelen. Maar alleen van het eiland Daam (Damar, Dammer) werd tusschen de jaren 1911 en 1913 ongeveer 2000 ton zwavel door een Europeesche maatschappij weggehaald; daarmede was, naar het schijnt, de voorraad uitgeput. In den allerlaatsten tijd heeft van Gouvernementswege een detailonderzoek op zwavel plaats gehad in een der vroegere solfatarenvelden in de Preanger, waarbij een zoo groote hoeveelheid van dat mineraal werd aangetoond, dat die waarschijnlijk voor ontginning in aanmerking zal worden gebracht. Bijzonderheden zijn nog niet bekend gemaakt.

Zwavelwinning uit pyrieten heeft in Indië niet plaats.

Vooral de kraterbodem van den Papandajan is bekend om zijn fraaie zwavelkegels; daar een exploitatie het irrigatiewater der omgeving zou kunnen bederven is dit terrein bij G.B. van 27 Juni 1906 no. 37 voor mijnbouwkundige opsporingen gesloten verklaard.

ZWIJNEN (*Suidae*), een familie der Hoefdieren, behoorende tot de Gepaardhoevigen.

In den Indischen Archipel leeft niet alleen de afwijkende Babiroesa (zie aldaar), maar ook de typische Wilde Zwijnen, het geslacht *Sus*, (babi, MAL.), zijn er rijker vertegenwoordigd dan ergens anders. Vooral naar den vorm der onderkaakshoektanden worden de soorten van *Sus* in twee groepen verdeeld. Van de eerste groep (waartoe ook het Europeesche wilde zwijn behoort) is de meest algemeene vertegenwoordiger in den Indischen Archipel *S. vittatus* Müll. en Schleg. (babi oetan en b. alang alang, MAL.; bagong en banèn, SOEND.; tjèlèng, JAV. en SOEND.), die op Java, Sumatra, Banka en eenige kleine eilanden in het Westelijk deel van den Archipel aangetroffen wordt. *S. vittatus* heeft zijn wetenschappelijken naam ontvangen naar een lichten band, dien hij meestal aan weerszijden van den kop vertoont.

De tweede groep van wilde zwijnen, die uiterlijk door een opvallend langen kop van die der *vittatus*-groep verschillen, is geheel tot den Indischen Archipel beperkt. Op Java is ze vertegenwoordigd door *S. verrucosus* Müll. en Schleg. (bagong gagadoengan, SOEND.; wrâhâ, JAV.), die grooter is dan *vittatus* en zich onderscheidt door eenige met borstels bezette wratachtige uitwassen op den kop. Hij is minder algemeen dan *S. vittatus* en leeft meer in onherbergzame bergstreken, gewoonlijk eenzaam of 2—3 tezamen, zelden in groote troepen. Op Borneo is deze groep gerepresenteerd door *S. barbatus* Müll. (*longirostris* Nehring), het zgn. „Baardzwijn", bawoeï (baboeï) himba en b. dahak der Dajaks, babi poetih (MAL.), dat, waarschijnlijk ten onrechte, ook van Java vermeld wordt. Het Baardzwijn is te herkennen aan de lichte huidkleur, den langen kop, den dikken, zwarten haarkwast aan het eind van den staart en de lange, aan weerszijden van den kop geplaatste borstels.

Tamme varkens (babi MAL.; bĕdoel SOEND.; oenek en bawoeï DAJ.; bafi, fafi, bagi, wawi en wawe Timor-Archipel) worden alleen door de niet-Mohammedaansche bewoners van den Archipel gehouden.

ZIJDE (Soetra, MAL.) is de tot stevige, elastische en glanzende draden verharde afscheiding der spinklieren van den zijdeworm, d. i. de rups

van de vlindersoort *Bombyx v. Sericaria mori*, en van eenige andere vlinders. Van nature dient zijde tot de omwikkeling der vlinderpop (cocon); voor den mensch geldt zij als de schoonste en kostbaarste vezelstof.

Het naast aan de gewone zijderups verwant zijn soorten van *Bombyx, Theophila* en *Rondotia*, welke in verschillende warme gewesten leven, en wier cocons daar ook tot zijde plegen verwerkt te worden.

Wat de beteekenis van zijde voor Ned.-Indië betreft, zoo heeft men de teelt der gewone soort te onderscheiden van de inzameling resp. voortplanting der bovenvermelde of andere wilde soorten: geen van beide industrieën biedt echter voor de Europeesche markt thans veel vooruitzicht, allerminst laatstgenoemde. En wat betreft de teelt van eerstgenoemde, dus van *Bombyx mori*, deze heeft voor Indië reeds eene lange lijdensgeschiedenis.

De grondlegger dezer cultuur op Java was de Gouv.-Gen. Zwaardecroon; onder de regeering van diens opvolger De Haan werden twee zijdewevers uit Nederland ontboden. Niettegenstaande de aanvankelijk gunstige resultaten (in 1731 werd $34^1/_2$ pond zijde afgeleverd, en in 1735 kon reeds 300 pond naar Nederland worden verscheept) bleek toch allengs, „dat, ofschoon de wormen en moerbeziënboomen in Indië wel willen tieren, de moeite en kosten van deze cultuur nooit door de voordeelen zouden kunnen opgewogen worden.” In 1738 werd, na het opmaken der rekening van de zijdecultuur, van hare voortzetting afgezien. Veel geld heeft men op Java ook omstreeks 1840 aan de zijdeteelt besteed, doch er geen zijde bij gesponnen.

Gaan wij deze veel belovende maar weinig gegeven hebbende zijdeproeven op Java tusschen 1700—1900 voorbij, dan valt als nieuwste proefneming op dit gebied te melden die, genomen door een Chineesch landheer in Tangĕrang (zie Ind. Merc. 1904, bl. 218), welke in de sawahs eene groote aanplanting van moerbeistruiken heeft aangelegd, en, blijkbaar met liefde en volharding, daarin eene zijderupsteelt drijft. Hij heeft eene kruising van de wilde Chineesche met de geteelde Japansche soort; in 1903 werd $3^1/_2$ pikoel zijde gewonnen, die tegen 800 dollars verkocht werden. Deze proefneming schijnt voorshands geslaagd, en zal misschien tot eene blijvende zijdeteelt leiden, gelijk die in Atjèh, in de Lampongs en in Palembang, sinds lang door Inlanders wordt volgehouden, zij het dan ook op kleine schaal.

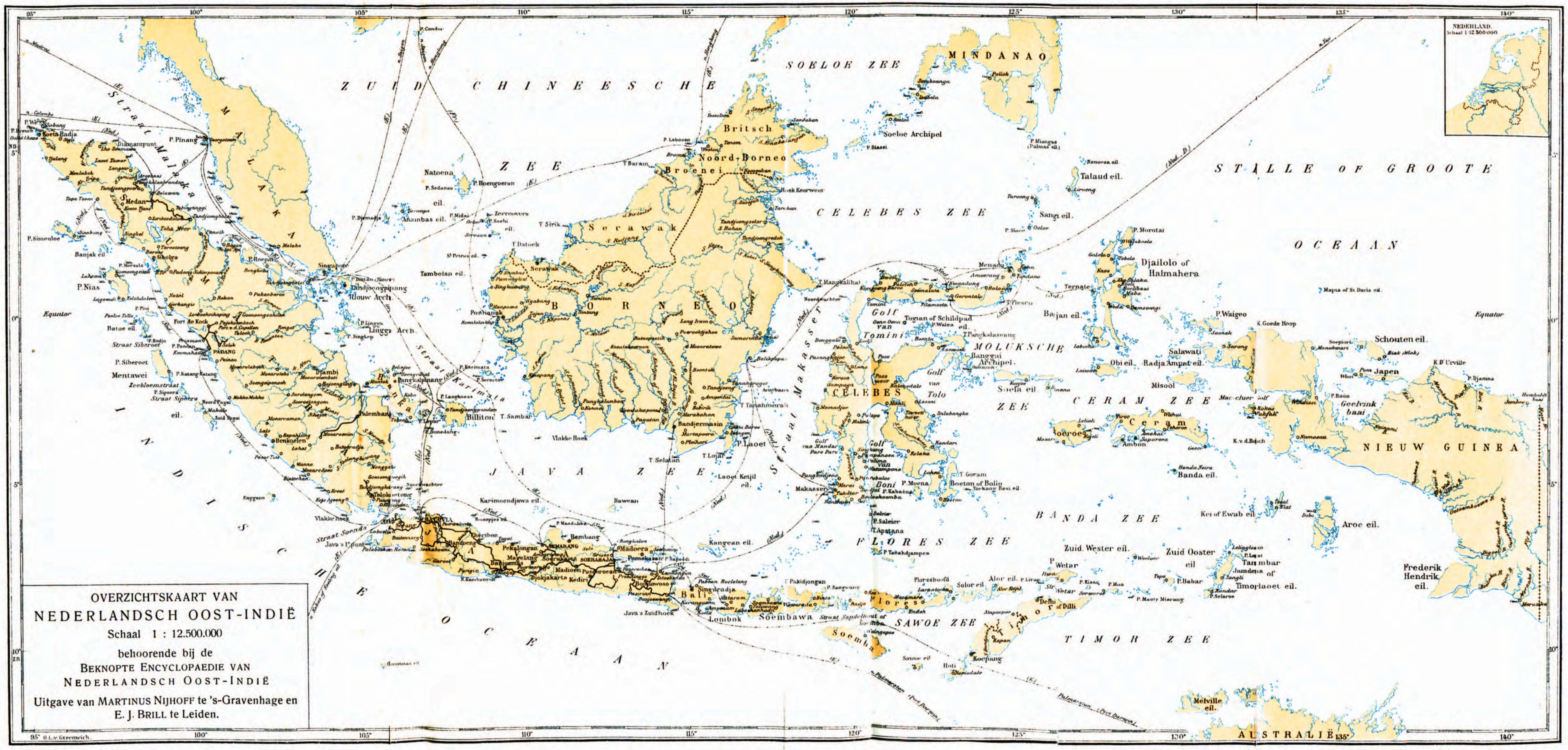

Lith. J. Smulders & Co., den Haag.